

स्वामी श्रीविद्घनानंदकृत
श्रीमद्भगवद्गीता
गूढार्थदीपिका टीका सहित

(पांच रंगीन चित्रे साथे)

: भाषांतरकर्ता :
स्व. छारालाल चन्द्रशंकर शास्त्री

(द्वितीय आवृत्ति)

: प्रकाशक :
छ. स. १८८४ भां छत्रछाराभ सुर्यनाभ देसाई संस्थापित
“गुजराती” प्रिन्टिंग प्रेस
रीअर्व मेन्कनी पाछण, कोट, मुंबई-१.

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું :

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

રીઝર્વ બેંકની ૪ છબી, કોટ, મુંબઈ ૧

અને

ગુજરાત, સંસ્કૃત ને ભારતભરના

બધા પ્રતિષ્ઠિત શુક્રસેલરો

દ્વિતીયાવૃત્તિના બે ખાલ

પરમાત્મા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રના કૃપાકટાક્ષથી પૂજ્ય સ્વામીશ્રી ચિદ્ધનાનંદની “ગીતા” શાસ્ત્ર ઉપર રચેલી ચમત્કારવાળી “ગૌડાર્થદીપિકા” ની ટીકાનો અન્ધ બીજીવાર છાપવાનો પ્રસંગ આવ્યો, તેમાટે અમે તેમનાજ આભારી છીએ. જેમ એક સારા કવિ પોતાની કૃતિ બીજાઓના મોઢે ગવાતી સંભળે છે ત્યારે તેને આનંદ થાય છે, તેમ શ્રીભગવાને ગાયેલી અને તેમના સ્વરૂપજ શ્રીવ્યાસ ભગવાને મહાભારતમાં શુંથી લીધેલા આ પરમ ઉત્કૃષ્ટ ગાનનું શ્રવણ, મનન, નિદ્ધિધ્યાસન ભગવાનને અમારા અદ્ધ પ્રયાસદ્વારા ગમ્યુંજ છે, એમ આ અન્ધ છાપવાનો પુનઃ મંગળ પ્રસંગ આવ્યો તેથી અમે માનીએ છીએ. “શુજરાતી પત્ર” અને “શુજરાતી પ્રેસ” ના આદ્યદ્રષ્ટા અમારા પૂર્વજ પિતૃચરણ સદ્ગત ઇન્દ્રારામને શ્રીગીતા માટે અપૂર્વ ભાવ નાનપણથી હતો. તેથી તેમણે પોતાના જીવનકાળમાં તેનો સતત પ્રચાર કર્યો છે. તેમણે બહુ ખર્ચને લોગે મળતી સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલી એવી પંદર ટીકાઓનો અપૂર્વ સંગ્રહ કરી મોટા ખર્ચે છપાવી હતી, જેની ખ્યાતિ એકલા હિન્દમાંજ નહિ પણ જગત ભરમાં સંસ્કૃત વિદ્યાના બહુકારોમાં થઈ રહી છે. પરલોકવાસી લોકમાન્ય તિલકે પોતાના ‘કર્મયોગ રહસ્ય’માં પણ તેમના પરિશ્રમની કદર કરી છે. સદ્ગત અમારા પૂજ્ય પિતૃચરણની ગીતા ઉપર એક સરળ ટીકા શુજરાતી ભાષામાં રચવાનો વિચાર હતો, પણ અન્ય વ્યવહારોમાં શકાર્થ જવાથી તેમનો આ મનોરથ સરળ થયો ન હોતો. પણ તેમણે સ્વરચિત “ચન્દ્રકાન્ત” મણિ નામક વેદાંત અન્ધના દ્વિતીય ભાગમાં ગીતા એ કેવળ શુદ્ધ વેદાંત અને સંન્યાસી થવા માટે નથી, પણ સંસાર વહેવારમાં ઉતારવા જેવું પુરતક છે, તે સિદ્ધ કરવા માટે જગજીવનના અલેહ માર્ગ-પ્રવાસી અને મુમુક્ષુઓ માટે ‘પદ્યદર્શિકા’ તરીકે બહુ સુંદર રીતે તેને ઓળખાવી છે, તે તરફ વાચકવૃન્દનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. તેમણે પોતાના પ્રેસદ્વારા ગીતાજીનાં સારાં ભાષાંતરો કરાવ્યાં છે. શ્રીધરી ટીકાનુસાર કરાવાયેલું ભાષાંતર હજી શુજરાતી પ્રજામાં પ્રેમપૂર્વક વંચાય છે અને તેનું રાજ મનન થાય છે. મહારાષ્ટ્રી ભટ્ટ શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજની ઓવીબદ્ધ ટીકાનું પણ સુંદર ભાષાંતર ડા. વરજીવનદાસ પાસે નહિ, પણ જાણીતા શિષ્ટ લેખક રા. રા. નારાયણ વિસનજી ઠક્કર પાસે કરાવીને પ્રકટ કર્યું છે. તેજ પ્રમાણે તેમણે સદ્ગત શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહર પાસે શંકરાચાર્યના ભાષ્ય પ્રમાણે શુજરાતી ભાષાંતર કરવાની ગોઠવણ કરી હતી, પણ શાસ્ત્રી આદેશ અધ્યાયોનું ભાષાંતર કરી શુજરી જવાથી તે કામ અપૂણ્ય રહી ગયું છે. શુજરાતી પ્રેસના આરંભકાળમાં કવિશ્રી નર્મદાશંકરનું ભાષાંતર, મહાત્મા તુલસીદાસજીનું હિન્દી પદ્ય ભાષાંતર, અને “પ્રમાણ સાહસી”નાર દક્ષરનું ભાષાંતર પ્રકટ કરીને તેનો પણ ખૂબ પ્રચાર કર્યો હતો. તેજ પ્રમાણે બ્રાહ્મણાદિને સરળ થઈ પડે તે માટે ખાલજોષ લિપિમાં શુજરાતી શ્રીધરી ભાષાંતર પણ છપાવ્યું હતું. આ પ્રમાણે શુજરાતી પ્રેસની ગીતાના પ્રચાર અર્થે સેવા છે. તેમાં આ અન્ધથી વિશેષ વૃદ્ધિ અમારા હસ્તક થાય છે તે માટે પરમેશ્વરનો પાઠ માનીએ છીએ.

સં. ૧૯૮૭
વસન્તપંચમી
ગુંબઈ

નટવરલાલ ઇન્દ્રારામ દેસાઈ અને
“શુજરાતી” પ્રેસના માલિકો

પુસ્તક મળવાનું હકાણું :

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

રીઝર્વ બેંકની પછળ, કોટ, મુંબઈ ૧

અને

ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર ને બારતભરના

અધા પ્રતિષ્ઠિત છુકસેધરો

દ્વિતીય આવૃત્તિનું મૂળ પુસ્તક છાપનાર

સ્વ. મણીલાલ ધ્વિજારામ દેસાઈ, બી.એ.

Copyrights © 1911 :: “ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

દ્વિતીયાવૃત્તિના બે ખાલ

પરમાત્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રના કૃપાઠાક્ષથી પૂજ્ય સ્વામીશ્રી ચિદ્ધનનંદની “ગીતા” શાસ્ત્ર ઉપર રચેલી ચમત્કારવાળી “ગૌડાર્થદીપિકા” ની ટીકાનો અન્ય બીજાવાર છાપવાનો પ્રસંગ આવ્યો, તેમાટે અમે તેમનાજ આભારી છીએ. જેમ એક સારા કવિ પોતાની કૃતિ બીજાઓના મોઢે ગવાતી સંભળે છે ત્યારે તેને આનંદ થાય છે, તેમ શ્રીભગવાને ગાયેલી અને તેમના સ્વરૂપજ શ્રીવ્યાસ ભગવાને મહાભારતમાં ગુંથી લીધેલા આ પરમ ઉત્કૃષ્ટ ગાનનું શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન ભગવાનને અમારા અદ્વપ પ્રયાસદ્વારા ગમ્યુંજ છે, એમ આ અન્ય છાપવાનો પુનઃ મંગળ પ્રસંગ આવ્યો તેથી અમે માનીએ છીએ. “શુજરાતી પત્ર” અને “શુજરાતી પ્રેસ” ના આદ્યદ્રષ્ટા અમારા પૂજ્ય પિતૃચરણ સદ્ગત ઇન્દ્રધારામને શ્રીગીતા માટે અપૂર્વ ભાવ નાનપણથી હતો. તેથી તેમણે પોતાના જીવનકાળમાં તેનો સતત પ્રચાર કર્યો છે. તેમણે ખડુ ખર્ચને ભોગે મળતી સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલી એવી પંદર ટીકાઓનો અપૂર્વ સંગ્રહ કરી મોટા ખર્ચે છપાવી હતી, જેની ખર્ચાત એકલા હિન્દમાંજ નહિ પણ જગત ભરમાં સંસ્કૃત વિદ્યાના બહુકારોમાં થઈ રહી છે. પરલોકવાસી લોકમાન્ય તિલકે પોતાના ‘કર્મયોગ રહસ્ય’માં પણ તેમના પરિશ્રમની કદર કરી છે. સદ્ગત અમારા પૂજ્ય પિતૃચરણની ગીતા ઉપર એક સરળ ટીકા શુજરાતી ભાષામાં રચવાનો વિચાર હતો, પણ અન્ય વ્યવહારોમાં રોકાઈ જવાથી તેમનો આ મનોરથ સરળ થયો ન હોતો. પણ તેમણે રવરચિત “ચન્દ્રકાન્ત” મણિ નામક વેદાંત અન્યના દ્વિતીય ભાગમાં ગીતા એ કેવળ શુદ્ધ વેદાંત અને સંન્યાસી થવા માટે નથી, પણ સંસાર વહેવારમાં ઉતારવા જેવું પુરતક છે, તે સિદ્ધ કરવા માટે જગજગરના અલેહ માર્ગ-પ્રવાસી અને મુમુક્ષુઓ માટે ‘પથદર્શિકા’ તરીકે ખડુ સુંદર રીતે તેને ઓળખાવી છે, તે તરફ વાચકવૃન્દનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. તેમણે પોતાના પ્રેસદ્વારા ગીતાજીનાં સારાં ભાષાંતરો કરાવ્યાં છે. શ્રીધરી ટીકાનુસાર કરાવાયેલું ભાષાંતર હજી શુજરાતી પ્રભમાં પ્રેમપૂર્વક વંચાય છે અને તેનું રાજ મનન થાય છે. મહારાષ્ટ્રી ભકત શ્રીરાનેશ્વર મહારાજની ઓવીખદ ટીકાનું પણ સુંદર ભાષાંતર ડા. વરજીવનદાસ પાસે નહિ, પણ બાણીતા શિષ્ટ લેખક રા. રા. નારાયણ વિસનજી ઠક્કર પાસે કરાવીને પ્રકટ કર્યું છે. તે જ પ્રમાણે તેમણે સદ્ગત શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહર પાસે શંકરાચાર્યના ભાષ્ય પ્રમાણે શુજરાતી ભાષાંતર કરવાની ગોઠવણ કરી હતી, પણ શાસ્ત્રી આરેક અધ્યાયોનું ભાષાંતર કરી શુજરી જવાથી તે કામ અપૂણ્ય રહી ગયું છે. શુજરાતી પ્રેસના આરંભકાળમાં ઠવિશ્રી નર્મદાશંકરનું ભાષાંતર, મહાત્મા તુલસીદાસજીનું હિન્દી પદ્ય ભાષાંતર, અને “પ્રમાણ સાહસી”કાર ઠક્કરનું ભાષાંતર પ્રકટ કરીને તેનો પણ ખૂબ પ્રચાર કર્યો હતો. તે જ પ્રમાણે બ્રાહ્મણાદિને સરળ થઈ પડે તે માટે ખાલબોધ લિપિમાં શુજરાતી શ્રીધરી ભાષાંતર પણ છપાવ્યું હતું. આ પ્રમાણે શુજરાતી પ્રેસની ગીતાના પ્રચાર અર્થે સેવા છે. તેમાં આ અન્યથી વિશેષ વૃદ્ધિ અમારા હસ્તક થાય છે તે માટે પરમેશ્વરનો પાઠ માનીએ છીએ.

સં. ૧૯૮૭
વસન્તપંચમી
ગુંબઈ

નટવરલાલ ઇન્દ્રધારામ દેસાઈ અને
“શુજરાતી” પ્રેસના માલિકો

સ્વામી શ્રી ચિદ્ધનાનંદગિરિજીની હકીકત

ગીતા ગૂઢાર્થદીપિકા વગેરે ગ્રંથોના કર્તા સ્વામીશ્રી ચિદ્ધનાનંદગિરિજીના જીવન સંબંધી જાણી હકીકત મળી શકતી નથી. અમારી વિનંતિ ઉપરથી ભાવનગરના વિદ્વાન રા. રા. માનસંકર પીતાંબરદાસ મહેતાએ નીચે પ્રમાણે હકીકત એકઠી કરીને મોકલી છે તેજ, વાચકોની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા માટે છાપીએ છીએ.

ભાવનગરના જૂતપૂર્વ દીવાન સાહેબ ગૌરીસંકર ઉદયસંકર ઓઝાના જીવનચરિત્રમાં તેઓ વિશે થોડી ઘણી હકીકત ઉપલબ્ધ થાય છે.

આ સત્પુરુષ સંવત ૧૯૨૯ માં કાશીથી ભાવનગર પધાર્યા હતા અને ત્યાં સંવત ૧૯૪૨ સુધી રહ્યા હતા. એ દીર્ઘ સમયમાં તેમના ગુપ્તપી રા. રા. ગૌરીસંકરે ગીતા, આત્મપુરાણ, સિદ્ધાન્તલેશ, સ્વરાજ્યસિદ્ધિ, સંક્ષેપ શારીરક, ધોડશભાષ્ય આદિ અનેક સદ્ગ્રંથોનું અવજી કર્યું હતું.

પોતાના ગુરુ સ્વામી ઉદ્ધવાનંદગિરિજી સમાધિસ્થ થયા પછી તેઓએ કાશીમાં ગુરુના આશ્રમમાંજ નિવાસ કર્યો હતો. તેઓના નિર્વાહનો ખર્ચ ભાવનગરના પ્રખ્યાત દીવાન સાહેબ ઓઝા ગંગાભાઈ આપતા હતા.

સ્વામી શ્રી ચિદ્ધનાનંદગિરિનાં હિન્દી ભાષામાં રચેલાં પુસ્તકો ચાર છે: ૧ આત્મપુરાણ, ૨ ગીતા ગૂઢાર્થદીપિકા, ૩ તત્ત્વાનુસંધાન; ૪ ન્યાયપ્રકાશ (આમંથી ગીતા ગૂઢાર્થદીપિકાનું ગુજરાતી ભાષાંતર સ્વ. ઇન્દુજીરામ સૂર્યરામ દેશાઈએ કરાવેલું છે, અને જેની આ બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ છે.) આ સઘળા ગ્રંથો ભાવનગરમાં તેમણે રચ્યા છે.

તેઓ ગંગાભાઈ સાહેબની વાડી પાસે વિદેહકૈવલ્ય વજ્રેસંકર ગુનાયરાય દેશાઈ, જેઓ પ્રથમ રાજ્યના મોટા અધિકારી હતા અને પાછળથી સંન્યાસી થયા હતા, તેઓની વાડીમાં રહેતા હતા, ત્યાં સવાર સાંજ વેદાન્તની કથા કરતા હતા. (કોઈ કોઈ વખતે માનસંકરભાઈ પણ કથા સાંભળવા જતા હતા.)

આત્મપુરાણનું હિંદી ભાષાંતર સ્વ. વજ્રેસંકર ગુલામરાય દેશાઈએ છપાવી આપ્યું હતું.

ગીતા ગૂઢાર્થદીપિકા અને તત્ત્વાનુસંધાન આ બે ગંગાભાઈ સાહેબે છપાવેલ છે.

ન્યાયપ્રકાશની છત્રશ્રીમાં સ્વામી શ્રી લખે છે કે:-

इति श्री परमहंस परिव्राजकाचार्य श्री स्वामी ऊद्धवानंदगिरि पूज्यपादशिष्येण स्वामी चिद्धनानंदगिरिणा विरचित
न्यायप्रकाशप्रमाणादि षोडशपदार्थनिरूपणं नाम सप्तमपरिच्छेदः समाप्तः ॥

અંથ સમાપ્તિ કર્યાની મિતિ સં. ૧૯૪૧ ના માર્ગશીર્ષ સુદ ૪ ને વાર ગુરુ.

તેઓ પોતે પોતાના ગ્રંથોમાં પોતાને સાદા “સ્વામી” ઉપનામથીજ ઓળખાવે છે, છતાં ગંગાભાઈ માહેજે તેઓને “પરમહંસ પરિવ્રાજક” લખેલ છે, તેથી તેઓ એ રીતે પણ વિદ્વાનો-માં ઓળખાતા.

કાશીથી ૨૨. વિજયશકરભાઈ ઉપર તેઓનો એક પત્ર છે. તે પત્ર વિ. સં. ૧૯૪૮ માં લખાયો છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે તેઓ ત્યાં સુધી હયાત હતા.

આત્મપુરાણ અને તત્ત્વાનુસંધાનમાં સ્વામીશ્રીએ પોતા વિશે જે કંઈ લખ્યું છે તે સંપ્રદાય અંતે છાપીએ છીએ.

-આત્મપુરાણ-

સંવત ૧૯૩૧ શાકે ૧૭૯૬ વૈશાખ સુદી ૩ રવિવાર કુંભારંભ કથા ॥ સંવત ૧૯૩૪ શાકે ૧૭૯૪ કાર્તિક શુક્રવાર કું સમાપ્ત મયા તા માપા આત્મપુરાણ ગ્રંથકી પ્રવૃત્તિ કરણે વાસ્તે શ્રી સ્વામી-જીકી બ્રાહ્મણે દેશાઈ વિઝયશંકરને પ્રથમવાર માવનગર વિષે છપાઈ કે પ્રસિદ્ધ ક્રિયા, અવ દુસરે વાર શ્રીસ્વામી ચિદ્ધનંદગિરિ કી બ્રાહ્મણે મુંવડ વંદર વિષે જગદેશ્વર છાપણાના વિષે શા. નારાયણજી ત્રિકમજી ને તથા હરિપ્રસાદ મગીરથજીને છપાઈ પ્રસિદ્ધ કર્યા હૈ.

તત્ત્વાનુસંધાન-પ્રસ્તાવના

યા તે અધિકારી પુરુષો કે વોધકા હેતુ હોણે તૈ તિન માપા ગ્રંથોકી રચના મી સફલ હૈ ॥ ઇસ પ્રકારકા વિચાર કરિ કે શ્રી માવનગર રાજધાની કે મુખ્ય પ્રધાન શ્રી વ્રહ્મનિષ્ઠ ગૌરીશંકરને ગુર્જર દેશકી માપા વિષે

ઔર બરી શ્રી સ્વામી સચિદાનંદ સરસ્વતી નામયુક્ત સંન્યાસ બ્રાહ્મમંદુધારણ કરિ કે રિથતતીનોં ને હી સર્વ મુમુક્ષુ જનોંકે હિત વાસ્તે યહ તત્ત્વાનુસંધાન ગ્રંથ છપાઈ કે પ્રસિદ્ધ કર્યા હૈ ॥

યહ તત્ત્વાનુસંધાન મુંવડ મધ્યે નિર્ણયસાગર છાપણાનામે સંવત ૧૯૪૩ શાકે ૧૮૦૮ માસ કાર્તિક રિથિ ૧ વાગ મુક છપા ગયા હૈ.

ઈતિ શ્રી મત્પરમહંસ પરિવ્રાજિકાચાર્ય શ્રી સ્વામી હદ્ધવાનંદગિરિ પૂઝપાદ શિષ્યેણ સ્વામી ચિદ્ધનંદગિરિના વિરચિતે પ્રાકૃત તત્ત્વાનુસંધાને ચતુર્થઃ પરિચ્છેદઃ સમાપ્તઃ । સમાપ્તોડયં તત્ત્વાનુ-સંધાનનામા ગ્રંથઃ । શ્રીગુરુભ્યો નમઃ ॥ શ્રીશંકરાચાર્યેભ્યો નમઃ । શ્રીકાઝીત્રિશ્વેશ્વરાભ્યો નમઃ ।

સાધુશ્રીનું જીવન સાદુજ હોય છે; તેમના ગ્રંથોરૂપી અક્ષર દેહમાં તેમને પરમાત્મારૂપ જીવાત્મા આપણને દર્શન દે છે, એજ મુખ્યત્વે ઉપયોગી છે. આ હકીકત પુરી પાડવા માટે રા. માનસંકર-ભાઈના અમે આભારી છીએ.

સંપાદક ન. ઈ. દેશાઈ

જેમ શ્રીશુક્રમુનિના પ્રખર મુખથી નિકળેલા વચનામૃતરૂપ શ્રીમદ્ભાગવતના રસનું પાન કરવાથી લક્ષ્મણને તૃપ્તિ થતી નથી, તેમ આ અમૃતરૂપ ‘ગૂઢાર્થદીપિકા’ જે સ્વામી શ્રીચિદ્ધવાનંદે, મુમુક્ષુજનોના હિતને અર્થે પ્રકટ કરી છે, તેનું પાન કરવાથી કદી અધિકારી જનોને તૃપ્તિ મળતી નથી, એમ એ અન્યનું પઠનપાઠન-સાધુસંતોમાં અને ગૃહસ્થોમાં થતું વાંચન-જેતાં માનવાને કારણ મળે છે. ભાવનગરના માણ દીવાન બ્રહ્મનિષ્ઠ નાગર શ્રીમાનુ ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઉદ્દે ગંગા એાબાને, સ્વામીશ્રીએ ગીતાશાસ્ત્ર, આત્મપુરાણાદિ સત્શાસ્ત્રનો જે કંઈ ઉપદેશ દીધો હતો, તેને અન્યરૂપે તેમણે પ્રકટ કરાવ્યો છે. આ ઉપદેશ-ટીકા મૂળ હિંદુસ્તાનીમાં થયેલી છે, પણ શુર્જવાસીઓને આવા પ્રસ્થાનત્રયમાંના એકનો અમૂલ્ય લાભ એા છે. મળવાથી તથા શુર્જવગંમાંથી ઘણુએના આશ્રુથી, હાલમાં “શુજરાતી” પ્રેસના માલીક તરફથી, શુર્જભાષામાં તેનું ભાષાંતર કરવામાં આવ્યું છે. (તેની આ ખીજ આવૃત્તિ છે.) સ્વામી શ્રીચિદ્ધવાનંદના ત્રણ મુખ્ય અન્યો છે: એક આત્મપુરાણ છે, જેનું હિંદુસ્તાનીમાંથી શુજરાતી ભાષાંતર “શુજરાતી” પ્રેસમાં જ ઠામ કરવા રા. રા. મણિલાલ છળારામ ભટ્ટ તથા શાસ્ત્રી છોટાલાલ ચંદ્રશંકર તરફથી બહાર પાડવામાં આવ્યું છે. બીજો અન્ય આ ‘ગીતાગૂઢાર્થદીપિકા’ છે. ‘ન્યાય પ્રકાશ’ નામનો ત્રીજો અન્ય હિંદુસ્તાનીમાં છે, જેમાં કણાદ મુનિકૃત વૈશેષિક શાસ્ત્રના દ્રવ્યાદિ સપ્ત પદાર્થોનું તથા ગૌતમ મુનિકૃત ન્યાયશાસ્ત્રના પ્રમાણ પ્રમેયાદિ સોળ પદાર્થોનું ઘણી જ સારી રીતે નિરૂપણ કર્યું છે. એ ઉપરાંત પણ અન્ય નાના નાના અન્યો છે. આ ગીતાગૂઢાર્થદીપિકામાં, આત્મપુરાણમાં તેમ જ અન્ય પ્રાકૃત અન્યોમાં ન્યાયશાસ્ત્રની કોટીનું એવી તો સરળ રીતે એમણે દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે કે, એમની માફક ન્યાયશાસ્ત્રનું કોઈ પણ પ્રાકૃત અન્યમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરેલું લાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. એમણે આ શ્રીમદ્ભાગવદ્ગીતાની “ગૂઢાર્થદીપિકા”ના પ્રારંભમાં, અન્યના રહસ્ય સંબંધમાં જે પ્રસ્તાવના આપેલી છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:—

“શંકર શંકરાચાર્ય વ્યાસ નારાયણાત્મકમ્ । સરસ્વતી ચ મદ્ધાણં પ્રણમમિ પુનઃ પુનઃ ॥ ૧ ॥

પ્રકાશિતં મદ્ધતત્ત્વં મદ્ધશુણ્યાલિનમ્ । પ્રણવસ્વોપદેશારં પ્રણમામ્યનિસં શુભમ્ ॥ ૨ ॥

શ્રીકૃષ્ણચરણદ્વંદ્વં પ્રણિપત્ય પુનઃ પુનઃ । પ્રાયઃ પ્રત્યક્ષરં કુર્વે ગીતાગૂઢાર્થદીપિકામ્ ॥ ૩ ॥

અર્થ:—શંકરરૂપ શ્રીશંકરાચાર્યને, નારાયણરૂપ વ્યાસને, સરસ્વતી દેવીને તથા તેના ભત્રાને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું.^૧ જે શ્રીકૃષ્ણે અમારા હૃદયમાં બ્રહ્મતત્ત્વ પ્રકાશ કર્યું છે, જે શુરુ વિવેક વૈરાગ્યાદિ ઉત્તમ શુણ્યોર્વેદ યુક્ત છે તથા જે શુરુ અમે અધિકારી જનોને પ્રણવ મંત્રનો ઉપદેશ કરે, તે શુરુને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું.^૨ ગીતાશાસ્ત્રના કર્તા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં બે ચરણકમલોને વારંવાર પ્રણામ કરી, મુમુક્ષુ જનોને શ્રીગીતાજીના દરેક અક્ષરોને નિશ્ચય કરાવવા માટે, શ્રીશંકરાચાર્યકૃત ભાષ્ય, સ્વામી શંકરાનંદકૃત ટીકા, સ્વામી ગણુસૂત્રનકૃત ટીકા તથા નીલકંઠ પંડિત કૃત ટીકા—આ ચારે ટીકાના અભિપ્રાયને સર્પ, હું ગીતાગૂઢાર્થદીપિકા નામની ટીકા કરું છું.^૩

આ લોકમાં મહાન્ તપ, બળ, તેજ તથા શક્તિવડે યુક્ત, સર્વ વિદ્યાના સમુદ્ર, સંપૂર્ણ સર્વજ્ઞોના ભૂપણરૂપ, સાક્ષાત્ નારાયણરૂપ તથા પરમ કૃપાળુ એવા શ્રીવ્યાસ ભગવાને, પોતાના પછી યનારા અન્ય અધિકારી જનોની શુદ્ધિને વિશે મંદતા જોઈ, તે અધિકારીઓને સર્વ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ કરાવવા માટે, પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિનાં સાધનને કહેવાવાળા વેદસમૂહના ઝગવેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ તથા અથર્વવેદ આમ ચાર

નિભાગો ક્યો. આ ઝગાદિ ચારે વેદોત્તરે રહેલા ઐતરેયાદિ અનેક શાખાઓમાંથી દરેક શાખાને પૈઠ વેશંપાપનાદિ, શિષ્ય પ્રશિષ્યદ્વારા વિસ્તારને પમાડવા લાગ્યા. આ રીતે ઝગાદિ વેદોનો વિસ્તાર થવા છતાં વેદનો અર્થ પરમ સૂક્ષ્મ, અત્યંત ગૂઢ તથા ધણો જ દુર્વિશેષ છે-આમ હોવાથી વેદના અર્થો જાણવામાં અધિકારી જનોની શુદ્ધિ સમર્થ થતી નથી; તેથી અધિકારી જનોનિ અનુગ્રહ કરી, શ્રીભાસ ભગવાને, તેઓને ધર્માદિ સર્વ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ કરાવના, ધર્માદિ પુરુષાર્થના સાધનને કહેવાનાળી તથા એક લાખ શ્લોકવાળી ભારત (મહાભારત) નામની સંહિતા રચી. જેમ સર્વ નક્ષત્રમાળાના મધ્યમાં ચંદ્રમંડળ સ્થિત છે, તેમ ભારત નામની સંહિતાના મધ્યમાં શ્રીભાસ ભગવાને, કાર્ય અર્પય સહિત અનાદિ અવિદ્યાની નિવૃત્તિદારા, સુમુહુને વિરેહ કેવલ્યરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ માટે, જીવ જ્ઞાતાના અભેદને પ્રતિપાદન કરનારી, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તથા અર્જુનના સંવાદરૂપ, અદ્વૈતરૂપ અમૃતને વરસાવનારી તથા સાતસો શ્લોકવાળી ગીતા-ઉપનિષદ્ નામની જ્ઞાતિવા રચાવન કરી. અજ્ઞાન સહિત સર્વ અર્પયના અભાવરૂપ સત્-ચિત્-આનંદ સ્વરૂપ તથા જીવથી અભિન્ન અદિતીય જ્ઞાતરૂપ મોક્ષ, એજ ગીતારૂપી જ્ઞાતિવાદનું પરમ પ્રયોજન છે; અદિતીય જ્ઞાતરૂપ મોક્ષને ચાતુરમાં વિજ્યનું પરમ પદ કહ્યું છે. આવા અદિતીય જ્ઞાતરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે યજ્ઞના આદિ કાળમાં સર્વજ્ઞ એવા ઈશ્વરે કર્મ, ઉપાસના તથા જ્ઞાન નામના ત્રણ ક્રોડીથી યુક્ત ઝગાદિ વેદોને ઉત્પન્ન ક્યો. આ અદાર અધ્યાયરૂપ ભગવદ્ગીતા પણ ઝગાદિવેદરૂપ છે. ભગવદ્ગીતા પણ જ જ અધ્યાયરૂપી પદ્ધતિ, કર્મ, ઉપાસના તથા જ્ઞાન આ ત્રણ ક્રોડીરૂપ છે. જ અધ્યાયરૂપ પ્રથમ પદ્ધતિ કર્મનિષ્ઠાનું નિરૂપણ કર્યું છે, જ અધ્યાયરૂપ દ્વિતીય પદ્ધતિ ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠા ઉપાસનાનું નિરૂપણ કર્યું છે તથા જ અધ્યાયરૂપ તૃતીય પદ્ધતિ જ્ઞાનનિષ્ઠાનું કથન કર્યું છે. મધ્યના પદ્ધતિમાં રહેલી ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠા, કર્મનિષ્ઠાની પ્રાપ્તિમાં તથા જ્ઞાનનિષ્ઠાની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિયંક પાપરૂપ વિઘ્ને નાશ કરવાનાળી છે; માટે ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠા, કર્મનિષ્ઠામાં તેમ જ જ્ઞાનનિષ્ઠામાં અનુગત છે. આથી ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠા કર્મમિશ્ર, શુદ્ધ તથા જ્ઞાનમિશ્રના બેદે કરી ત્રણ પ્રકારની કહેવાય છે તેમાં ગીતાના પ્રથમ પદ્ધતિમાં રહેલી ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠા કર્મમિશ્ર કહેવાય છે. બીજા પદ્ધતિમાં રહેલી ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠા શુદ્ધ કહેવાય છે તથા ત્રીજા પદ્ધતિમાં રહેલી ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠા જ્ઞાનમિશ્ર કહેવાય છે. કર્મનિષ્ઠાવડે મળેલી ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠાનું નામ કર્મમિશ્ર છે, જ્ઞાનનિષ્ઠાવડે મળેલી ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠાનું નામ જ્ઞાનમિશ્ર છે તથા કેવળ ભક્તિનિષ્ઠાનું નામ શુદ્ધ છે.

આ પ્રમાણે ભગવદ્ગીતા ઝગાદિ વેદોત્તરની માફક ત્રણકાંડરૂપ છે. તેમાં ગીતાના પ્રથમ પદ્ધતિમાં, કર્મનાં, કર્મનાં તથા કર્મનાં ત્યાગના નિરૂપણ માર્ગવડે, અનેક પ્રકારની યુક્તિઓથી ત્વં પદના અર્થરૂપ કૃત્સ્વ શુદ્ધ આત્માનું નિરૂપણ કર્યું છે; દ્વિતીય પદ્ધતિ ઉપાસનાકાંડમાં ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠાના વર્ણનરૂપ માર્ગવડે ત્વં પદાર્થરૂપ પરમાત્મા દેવનું નિરૂપણ કર્યું છે; તથા તૃતીય પદ્ધતિ જ્ઞાનકાંડમાં શોષિત ત્વં પદાર્થના અભેદરૂપ મહાવાક્યનો અર્થ નિરૂપણ કર્યો છે. આ પ્રમાણે ત્રણ પદ્ધતિ ત્રણ કાંડોના પરસ્પર સંબંધ સંગતે છે. પૂર્વના અધ્યાયના અર્થના ઉત્તરના અધ્યાયના અર્થ સાથે જે જે પ્રકારનો સંબંધ સંગતે છે, તે તે સંબંધ તે તે અધ્યાયના નિરૂપણ સમયે કથન કરવામાં આવ્યો છે.

આ અદાર અધ્યાયરૂપ ભગવદ્ગીતામાં જે જે મોક્ષનું સાધન વિસ્તારવડે નિરૂપણ કર્યું છે, તેનું પ્રથમ સંક્ષેપે કરી નિરૂપણ કર્યું છે. અધિકારી પુરુષે પ્રથમ સ્વર્ગાદિ ફળની પ્રાપ્તિ કરનારા કામ્યકર્મનો પરિત્યાગ કરી તથા નરકાદિ દુઃખને પ્રાપ્ત કરનારાં દ્વિસાદિ નિષિદ્ધ કર્મનો પરિત્યાગ કરી, ફળની ઇચ્છાથી રહિત કેવળ નિષ્કામ કર્મ કરવાં. નિષ્કામ કર્મમાં પણ પરમેશ્વરના નામનો જપ તથા સ્મૃતિ આદિ પરમ ધર્મરૂપ છે. નિષ્કામ કર્મવડે તથા પરમેશ્વરના જપ સ્મૃતિ આદિવડે અધિકારી પુરુષનું ચિત્ત પ્રતિ-બંધકરૂપ સર્વ પાપથી રહિત યદ્યદિચાર કરવા ચોગ્ય થાય છે. ત્યાર પછી અધિકારી પુરુષમાં નિલ અનિલ વસ્તુનો રિવેક ઉત્પન્ન થાય છે. રિવેક થયા પછી આ મોક્ષના વિષયસુખોમાં તથા સ્વર્ગાદિક લોકોના વિષય-

સુખોમાં દોષદષ્ટિપૂર્વક વશીકાર નામનો વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થયા પછી શમ, દમ, શ્રદ્ધા, સમાધાન, ઉપરતિ તથા તિતિક્ષા--આ છ સંપત્તી પ્રાપ્તિવડે સર્વના પરિત્યાગરૂપ સંન્યાસ પ્રાપ્ત થાય છે. સંન્યાસ પ્રાપ્ત થયા પછી, અધિકારી પુરુષને મોક્ષાની પ્રાપ્તિની ઇચ્છારૂપ મુમુક્ષુતા પ્રાપ્ત થાય છે. મુમુક્ષુતાની પ્રાપ્તિ પછી અધિકારી શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુની સમીપ જાય છે. સાર પછી તે અધિકારી બ્રહ્મવેત્તા ગુરુના મુખથી વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરે છે તથા શ્રવણ કરેલા અર્થનું મનન કરે છે. આ શ્રવણ તથા મનનમાં જ સર્વ ઉત્તર મીમાંસા શાસ્ત્રનો ઉપયોગ છે. શ્રવણ મનનની પરિપક્વતા થયા પછી અધિકારી નિદિધ્યાસનને પ્રાપ્ત થાય છે. આ નિદિધ્યાસનમાં જ સંપૂર્ણ યોગશાસ્ત્રનો ઉપયોગ છે. શ્રવણવડે વેદાંતશાસ્ત્રરૂપ પ્રમાણુગત અસંભાવનાની નિવૃત્તિ થાય છે, મનનવડે આત્મારૂપ પ્રમેયગત અસંભાવનાની નિવૃત્તિ થાય છે તથા નિદિધ્યાસનવડે દેહાદિકર્મા આત્મત્વ શુદ્ધિરૂપ વિપરીત ભાવનાની નિવૃત્તિ થાય છે. આ રીતે અસંભાવનાદિ દ્વેષથી રહિત ચિત્તમાં, ગુરુપરિષ્ઠ મહાવાક્યથી, બ્રહ્માત્માનો સાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. બ્રહ્માત્માસાક્ષાત્કાર થયા પછી, અધિકારીની અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય છે. આવરણચક્રિત પ્રધાનરૂપ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થયા પછી, અધિકારીના ભ્રમ તથા સંશય નિવૃત્ત થાય છે; અને બાવી જન્મની પ્રાપ્તિ કરનારાં સર્વ સંચિત કર્મ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે તથા આત્મસાક્ષાત્કારના પ્રભાવથી આગામી કર્મની ઉત્પત્તિ યતી નથી. આમ થયા છતાં પ્રારબ્ધકર્મરૂપ વિશેષના વશથી, અધિકારીની વાસના નિવૃત્ત યતી નથી. એ જ વાસના સર્વ કરતાં વધારે બળવાન છે. બળવાન વાસના પણ સંયમરૂપ ઉપાયવડે નિવૃત્ત થાય છે. સંયમ પણ ધારણ, ધ્યાન તથા સમાધિના બેઠે કરી ત્રણ પ્રકારનો છે. સંયમની પ્રાપ્તિ માટે પ્રથમ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ તથા પ્રભાહાર આ પાંચનો ઉપયોગ થવો જોઈએ. અધિકારીને ઈશ્વરના પ્રજીધાનથી સમાધિ શીઘ્ર પ્રાપ્ત થાય છે અને સમાધિવડે અધિકારીનો મનોનાશ તથા વાસનાક્ષય થાય છે. વળી તત્ત્વજ્ઞાન, મનોનાશ તથા વાસનાક્ષય આ ત્રણેનો એકે સમયે અભ્યાસ કરવાથી અધિકારી પુરુષને જીવન્મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ જીવન્મુક્તિની પ્રાપ્તિ માટે શ્રુતિમાં વિદ્વત્સંન્યાસનું કથન કર્યું છે. પૂર્વની સવિકલ્પ સમાધિવડે નિરોધને પ્રાપ્ત થયેલા ચિત્તમાં, ત્રણ ભૂમિકાવાળી નિર્વિકલ્પ સમાધિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં પ્રથમની ભૂમિકામાં વિદ્વાન્ પુરુષ પોતાની ઇચ્છાથી ઉત્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે; દ્વિતીય ભૂમિકામાં વિદ્વાન્ બીજાવડે યોધને કરાયેલા છતો, ઉત્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે તથા તૃતીય ભૂમિકામાં વિદ્વાન્ પોતાની ઇચ્છાવડે તથા બીજાવડે, ઉત્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે. આ સર્વકાળવિષે બ્રહ્માકારવૃત્તિ રહેલી જ હોય છે. આ રીતે નિર્વિકલ્પ સમાધિવાન પુરુષને શાસ્ત્રમાં બ્રાહ્મણ, બ્રહ્મવિદરિષ્ઠ, ગુણાતીત, સ્થિતપ્રજ્ઞ, વિજ્યુભક્ત, અતિવશ્ચાશ્રમી, જીવન્મુક્ત તથા આત્મચરિત કહેવામાં આવે છે. આવો જીવન્મુક્ત પુરુષ, કૃતકૃત્ય ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે; માટે શાસ્ત્ર પણ જીવન્મુક્ત પુરુષથી નિવૃત્ત થાય છે. સારાંશ એ કે, જીવન્મુક્ત પુરુષ ઉપર શાસ્ત્રનો કોઈ પણ વિધિનિષેધ નથી. વળી યત્ય દેવે વરા ભક્તિયથા દેવે તથા ગુરૌં । તત્ત્વેતે કથિતા હ્યર્થાઃ પ્રકાશન્તે મહાત્માનઃ ॥ (જે અધિકારીને પરમાત્મા વિશે પરમ ભક્તિ છે તથા જેવી પરમાત્મામાં પરમ-ભક્તિ છે તેવી જ ગુરુમાં પરમ ભક્તિ છે, તે જ અધિકારી પુરુષની શુદ્ધિમાં શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત અર્થ પ્રકાશમાન થાય છે.) આ શ્રુતિ પ્રમાણે સરીર, મન તથા વાણીકૃત ભગવદ્ભક્તિનો ઉદ્યોગ, સર્વ અવસ્થામાં સિદ્ધ થાય છે, તેમાં પ્રથમની ભૂમિકામાં કરાયેલી ભગવદ્ભક્તિ, ઉત્તર ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ કરે છે; કેમકે ભગવદ્ભક્તિ વિના વિદ્યો ધણાં આવી પડવાથી ફળની પ્રાપ્તિ થવી અત્યંત દુર્લભ હોય છે, એમ, પૂર્વાન્યાયેન તેનૈવ દ્રિયતે હ્યવશોઽપિ સઃ । અનેકજન્મસંસિદ્ધઃ ઇત્યાદિ ભગવાનનાં વચનોથી સિદ્ધ થાય છે.

વળી પૂર્વ પૂર્વ જન્મમાં ઉત્પન્ન થયેલા સંસ્કાર અત્યંત સક્તિવાળો છે. આ પૂર્વ સંસ્કારના પ્રભાવથી જ જે પુરુષ, જેમ આકાશમાંથી ફળનો પાત થાય તેમ પ્રથમ જ કૃતકૃત્ય ભાવને પ્રાપ્ત થયો છે. તેવા પુરુષ માટે, શાસ્ત્રનો આરંભ નથી; કારણ પ્રથમના સિદ્ધિસાધનના અભ્યાસવડે ભગવદ્ભક્તિ અત્યંત દુર્વિજેય છે. આ રીતે પ્રથમ ભૂમિકા સિદ્ધ થયા છતાં, ઉત્તર ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ માટે, અધિકારીએ ભગવદ્ભક્તિ અવર

કરવી જ નોંધએ. ભગવદ્ભક્તિ વિના ઉત્તર ભૂમિકા સિદ્ધ જ થતી નથી. વળી જેવી રીતે પૂર્વ અવસ્થામાં ભગવદ્ભક્તિના ફળની કલ્પના થાય છે, તેમ જીવન્મુક્ત દશામાં ભગવદ્ભક્તિના ફળની કલ્પના થતી નથી. જીવન્મુક્ત વિદ્વાન પુરુષમાં જેમ દ્રેષ તથા ભેદના અભાવરૂપ ધર્મો સ્વભાવભૂત યથા રહે છે, તેમ ભગવદ્ભક્તિ પણ સ્વભાવભૂત યથા રહે છે. આ વાત તેણે જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકમર્કિર્વિશિષ્યતે ધત્યાદિ વચનવડે શ્રીભગવાને પ્રતિપાદન કરી છે. માટે જીવન્મુક્ત વિદ્વાન પુરુષ જ, સુખ્ય પ્રેમભક્ત કહેવાય છે. આ રીતે સર્વ મોક્ષનું સાધન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને, ગીતાશાસ્ત્રમાં કથન કર્યું છે.

મોક્ષના સાધનને જોઈ શ્રીમત્ શંકરાચાર્યે, સ્વામી શંકરાનંદે, સ્વામી મધુસૂદને તથા નીલકંઠ પંડિતે, વળી જ ઉત્સાહપૂર્વક ગીતાશાસ્ત્ર પર સંસ્કૃત ટીકા કરી છે. જે કે આ સંસ્કૃત ટીકાઓથી વ્યાકરણાદિ સાધનવાળા મુમુક્ષુજનોને ગીતાશાસ્ત્રના અર્થનો બોધ થઈ શકે છે, છતાં સંસ્કૃત ટીકાવડે વ્યાકરણાદિ સાધન સંપન્ન મુમુક્ષુજનોને ગીતાશાસ્ત્રના અર્થનો બોધ યથા શક્ય નથી. માટે મુમુક્ષુજનોને ગીતાશાસ્ત્રના અર્થનો બોધ કરાવવા, સંસ્કૃત ટીકાઓના અભિપ્રાયને લઈ, ‘ગીતાગૂરાર્યદીપિકા’ નામની પ્રાકૃત ટીકાના આરંભ કરવામાં આવ્યો છે. નિષ્કામ કર્મના અનુષ્ઠાનને શાસ્ત્રમાં મોક્ષના મૂળરૂપ કહ્યું છે તથા શોકમોહાદિ પાપરૂપ અસુર, મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધક ઠરો છે; કારણ કે શોકમોહાદિ અસુરની પ્રાપ્તિથી, પુરુષ પોતાના વર્ણાશ્રમ-ધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય છે, શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તથા ફળની ઇચ્છાપૂર્વક અહંકારરહિત નાના પ્રકારની દિવાને કરે છે. આ પ્રમાણે શોકમોહાદિ પાપરૂપ અસુરવડે નિત્યયુક્ત પુરુષ, મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત ન થઈ, જન્મ મરણાદિ અનેક દુઃખને પ્રાપ્ત થાય છે. આ દુઃખ સ્વભાવથી જ સર્વ પ્રાણીમાત્રના દ્વેષનો વિષય છે. માટે દુઃખની નિવૃત્તિ અર્થે, દુઃખના સાધનરૂપ શોક મોહાદિ અવશ્ય ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે; કેમકે અનાદિ સંસારમાં દુઃખના કારણરૂપ શોકમોહાદિ અનેક જન્મોવડે દહતોને પામે છે; અને તે કારણથી શોકમોહાદિના ત્યાગ કરવો અત્યંત કઠિન છે. જે કે આ શોકમોહાદિની નિવૃત્તિ વિના મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી; માટે મારા શોકમોહાદિ કાષ્ઠપણ ઉપાયે કરી નાશને પ્રાપ્ત થાઓ—આ રીતની ઉત્કટ ઇચ્છાવાળો જે મુમુક્ષુ પુરુષ છે તેના બોધમાટે, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ગીતાશાસ્ત્ર કહ્યું છે. આ ગીતાશાસ્ત્રમાં જ્ઞાતોવ્યાન્વવશોક્ત્યર્થે ધ્યાદિ શ્લોકે કરી, ‘શોકમોહાદિ અસુરની નિવૃત્તિના ઉપાયના ઉપદેશવડે પોતાના વર્ણાશ્રમધર્મના અનુષ્ઠાનથી તું મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત થશે; આ રીતનો જે ભગવાનનો ઉપદેશ છે, તે ઉપદેશ સર્વ મુમુક્ષુ જનપ્રતિ સાધારણ છે; કેવળ એક અર્જુન પ્રતિ જ એ ઉપદેશ નથી.

કાંઈ એવી શંકા કરે કે, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો જે મુમુક્ષુપ્રતિ આ સાધારણ ઉપદેશ હોય તે ગીતાશાસ્ત્રમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના તથા અર્જુનના સંવાદરૂપે આ આખ્યાયિકા શા માટે રાખી? તેના સમાધાનમાં જણાવવાનું કે, જેમ ઉપનિષદોના ઉપદેશ સર્વ મુમુક્ષુ જનપ્રતિ સાધારણ છતાં ઉપનિષદમાં જનક યાગવલ્ક્યાદિકના સંવાદરૂપે જ આખ્યાયિકા છે, તે ઉપનિષદરૂપ અઘ્નવિદ્યાની સ્તુતિ અર્થે છે; તેમ ગીતાશાસ્ત્રમાં જ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તથા અર્જુનના સંવાદરૂપ આખ્યાયિકા છે તે આખ્યાયિકા પણ ગીતારૂપ અઘ્નવિદ્યાની સ્તુતિ વાસ્તે. આ સ્તુતિ આ પ્રમાણે છે—જેનો સર્વ લોક વિશે મહાન્ ભાવ છે એવો અર્જુન છે. આ અર્જુન રાજ્ય, ગુરુ, પુત્ર, મિત્ર આદિ પદાર્થમાં “દુઃખો એના છું તથા એ મારા છે” આ પ્રકારની શુદ્ધિવડે સ્નેહને પ્રાપ્ત થયો. આ સ્નેહને લીધે અર્જુનને શોક તથા મોહ ઉત્પન્ન થયો તથા શોક મોહાદિથી તેનું ત્રિવેકરૂપ વિગ્નન નષ્ટ થયું. આ કારણથી સ્વભાવથી જ ક્ષત્રિયોની ધર્મરૂપ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્તિ છતાં, અર્જુન શોકમોહના પ્રભાવથી, ધર્મ-યુદ્ધમાંથી ઉપરામ થવા લાગ્યો. આ રીતે શોકમોહના વશથી અર્જુન મહાન્ અનર્થવિષે મગ્ન થતો હતો; પણ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના ઉપદેશથી, અર્જુન ગીતારૂપ અઘ્નવિદ્યાને પ્રાપ્ત થઈ, શોકમોહથી રહિત થઈ, પુનઃ પોતાના યુદ્ધધર્મવશે પ્રવૃત્ત થયો. આ રીતે અર્જુન કૃતૃત્વ ભાવને પ્રાપ્ત થયો. ગીતારૂપ અઘ્નવિદ્યા આવા મહાન્ પ્રયોજનની પ્રાપ્તિ કરાવવાવાળી છે, માટે તે અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે.

જેમ અન્ય ધર્મોમાં દૈવી સંપત્ત તથા આસુરી સંપત્ત જોવામાં આવે છે, તેમ આપણા આર્યધર્મના પુરતકમાં પણ છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ૧૬ મા અધ્યાયમાં આસુરી તથા દૈવી સંપત્તનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ખ્રીસ્તી ધર્મમાં પણ “પેરેડાઇઝ ગેઇન્ડ તથા પેરેડાઇઝ લોસ્ટ” એ દૈવી તથા આસુરી સંપત્તના વર્ણનરૂપે છે. મુસલમાની ધર્મમાં પણ આ જ પ્રમાણેનો આશય જોવામાં આવે છે. પણ મુસલમાની ધર્મમાં આસુરી સંપત્તને ‘સૈતાન’ એવું નામ આપ્યું છે. ‘અસુર’ એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે:— ‘અસુ’ કહેતાં પ્રાણુ તેનું ‘ર’ કહેતાં જે રંજન કરે તે અસુર કહેવાય તથા આ રીતની પ્રકૃતિ અસુરોની જ હોય છે, માટે તેઓને આસુરી સંપદ્ધ કહેવામાં આવે છે. ‘દિવ્’ એટલે પ્રકાશવું. આ રીતનું સ્વરૂપ દેવાનું હોય છે, માટે પ્રકાશાત્મક સ્વરૂપ જેનું છે, તેને દૈવી સંપત્ત કહી કહેવામાં આવે છે. જેમ મશ્ચિ ખાણમાંથી કાઢવામાં આવેલો હોય છે, ત્યારે તેનું સ્વરૂપ મલાદિ દોષોથી વેષ્ટિત હોય છે; તે જ પ્રમાણે આસુરી સંપત્તવાળાનું સ્વરૂપ અજ્ઞાનાદિ દોષોથી વેષ્ટિત હોય છે. પણ તે મશ્ચિ જે સરાણુપર ચઢાવી શુદ્ધ કરવામાં આવ્યો હોય છે તો તેના પ્રકાશ અંશકારમાં પણ પડે છે. તે જ પ્રમાણે દૈવી સંપત્તવાળા પુરુષનું સ્વરૂપ સર્વત્ર પ્રકાશે છે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં ઉપનિષદના કેટલાક મંત્રો એમના એમ શબ્દશઃ મૂકી દીધેલા જોવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે કઠોપનિષદના ધણા મંત્રો, શબ્દે શબ્દ આ ગીતામાં જોવામાં આવે છે. ઉપનિષદમાં બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધીનું જ્ઞાન ધણું ગુંચવાડાવાળું હોવાથી, આ ગીતામાં તે જ જ્ઞાન આખ્યાયિકાના રૂપમાં, અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તથા અર્જુન-અર્થાત્ જીવ અને ધર્મ, જે બે પક્ષીઓ નવદ્વારવાળા શરીરરૂપી પુરી (નગરી)ને વિશે રહે છે, તેમના સંવાદરૂપે આપેલું છે. આ દેહનું વર્ણન કરવામાં તેને અશ્વત્થ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ અશ્વત્થના બે અર્થો થઈ શકે છે. અશ્વત્થ એટલે પીપળાનું ઝાડ અથવા તો જ કહેતાં નહિ, જ કહેતાં આવતી કાલે તથા ત્ય અર્થાત્ સ્થ કહેતાં રહેનારું; એટલે દેહરૂપી વૃક્ષ એવું છે કે, જેને આવતી કાલે પર ભરેલો રહેતો નથી. આ જ પ્રમાણેનું વર્ણન મુંડકોપનિષદના ત્રીજા મુંડકના પથમ ખંડમાં આવ્યું છે. દ્વા સુપર્ણ સયુગા સજ્ઞાયા સમાનં વૃક્ષં પરિપ્લવજાતે । તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્યત્તનશ્રદ્ધાન્યો જામિવાશ્વતી ॥ (બે પક્ષીઓ સાથે જ ઉદ્ભવ પામેલા, સખારૂપે રહેલા, એક જ પીપળાના વૃક્ષને વિશે રહેલ છે. આ બે પક્ષીમાંથી એક તે વૃક્ષના મધુર એવાં ફળનું આસ્વાદન લે છે તથા બીજું પક્ષી તેનું આસ્વાદન લેતું નથી, પણ કેવળ જે પક્ષી ફળને ખાઈ છે તેને દ્રષ્ટારૂપે તે જોયા કરે છે.) તે જ રીતે ગીતાના પંદરમા અધ્યાયમાં શરીરનું અશ્વત્થવૃક્ષરૂપે વર્ણન કર્યું છે.

હવે આપણે ગીતાના કાળનિર્ણયપર આવીએ. ગીતા એ શબ્દનો અર્થ જ્ઞાન એમ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનવડે આ કથન કરાવ્યું, માટે એને ભગવદ્ગીતા (ભગવાને કરેલું જ્ઞાન) કહેવામાં આવે છે. આની રચનાના સંબંધમાં કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું અનુમાન એવું છે કે, મુદ્ધશ્રૂમિપર ઉભા ઉભા આ રીતનો ધર્મોપદેશ કરવો, તે ‘પાગડે પથ ને બહોપદેશ’ના સરખો છે, માટે એ કાર્ધ બીજા કાર્ધએ રમી હશે. પણ ગીતા એ મહાભારતનો એક ભાગ તથા તેના કર્તા શ્રીગ્રાસ ભગવાન હોય, એમાં કાર્ધપણ રીતે અનૌચિત્ય નથી. ગીતામાં યોગ તથા સાંખ્ય શબ્દોનો વારંવાર ઉપયોગ થયેલો જોવામાં આવે છે. વળી કેટલીકવાર ગીતામાં એકબીજાનાં પરસ્પર વિરોધી વાક્યો પણ જોવામાં આવે છે. જેમકે એક ઠેકાણે કેવળ નૈઋગ્યનો ઉપદેશ કરે છે તથા કોઈ ઠેકાણે કર્મ કરવાની આજ્ઞા કરે છે. આનો નિર્ણય એ રીતનો થઈ શકે છે કે, પ્રતિ હોવા છતાં નિષ્ક્રિયતા માર્ગે યોજનાના પાતનું આ ગીતામાં પરિરોધન થાય છે. આ સવળાપરથી અનુમાન એ આવે છે કે, આર્ય ધર્મે કોઈ સ્થિરરૂપ ધારણ કર્યું હોય ત્યાર પૂર્વે, ગીતાનો ઉદ્ભવ હોવો જોઈએ. અર્થાત્ સામાન્ય રીતે ગીતાનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ થી ૩૦૦ પૂર્વે હોવો જોઈએ, એમ માનવામાં આવે છે. વેદ, બ્રાહ્મણ તથા ઉપનિષદોમાં દ્વો પ્રયોગ જેવો વારંવાર વાપરેલો જોવામાં આવે છે તેવો આમાં નથી. આ પરથી એમ થઈ શકે છે કે,

ઉપનિષદો રચાયાં તે સમયની લગભગ જ ગીતાની રચનાનો સમય હોવો જોઈએ. પદ્મદર્શનોમાં જેમ અદ્વૈત-
જ્ઞાનનું જેવું જોઈએ તેવું પરિરક્ષાન કર્યું નથી, તેમ ગીતામાં પણ નથી. પરંતુ પૂર્ણ રીતે અદ્વૈતજ્ઞાનના
ભંડારરૂપ આ ભગવદ્ગીતા છે. જેમકે સુવલુચ્ચે સમે કૃત્વા લામાલમૌ જયાજયૌ । તતો મુદાય ગુચ્યસ્વ નૈવ
પાપમવાપ્સ્યમિ ॥ આમ અદ્વૈતદર્શનનો પ્રવાહ ગીતામાં જ્ઞાનોચ્ચાનન્વશોચસ્ત્વંથી લઈ અચ્છેયોડ્યમદાહ્યોડ્યમ
સૂધી એક સરખો જ ચાલ્યો આવે છે તથા સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય ધૃત્યાદિ સ્થાકવડે અખંડેકાનંદરસનો
ઉપસંહાર કર્યો છે. ઉપરના અધ્યાયમાં અધ્યાયમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું પૂર્ણપણે જ્ઞાન થવાના સંબંધમાં કહ્યું છે કે,
દેશરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદયેડ્ઞુંન તિષ્ઠતિ । ગ્રામયન્તર્વસ્તૂતાનિ યંત્રાસ્તૂતાનિ માયયા ॥ (અર્થાત્ ધર્મર પોતે અભેદરૂપ છતાં
પ્રાણીમાત્રને સ્વરૂપાનુસંધાન થતાં સૂધી ચક્રપર ભ્રમણ કરાવ્યા કરે છે.) એ પદ્મદર્શનાદિ, અભેદ દર્શનનું
પૂર્વરૂપ કહીએ તો ચાલે. પણ ગીતા એ અભેદદર્શનનું અંતિમરૂપ છે. અદ્વૈતસિદ્ધાંતના સંબંધમાં
ભગવાન્ ગૌડપાદાચાર્યે ચોથા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે, “જસ્તિ નાસ્ત્યસ્તિ નાસ્તીતિ નાસ્તિ નાસ્તીતિ ધા
પુતઃ । ચલસ્થિરોમયાભાવૈરાજ્ઞોત્યેવ ચાલિઃ ॥ કેટલાકા પરમાત્માનું અસ્તિત્વ સર્વથી ભિન્નરૂપે છે એમ
માને છે; જેમકે વૈશેષિકદર્શનવાળા. વૈનાસિકમતવાળાઓ પરમાત્માનું અસ્તિત્વ નથી એમ માને છે.
અર્ધવૈનાશિકા એમ માને છે કે, પરમાત્માનું અસ્તિત્વ છે, તેમ નથી પણ ખરું તથા શૂન્યવાદીઓનું
માનવું એવું છે કે, પરમાત્માનું અસ્તિત્વ છે જ નહિ. આ રીતે સત્ અસદાદિ વાદીઓ પરમાર્થતત્ત્વનું
જ્ઞાન નહિ પ્રાપ્ત કરતાં પરમાત્માનું ચલ, સ્થિર, તેમ જ ચલ તથા સ્થિરના અભાવરૂપ ભાવોવડે વર્ણન
કરે છે. પણ તે સધળા સ્વભાવમૂઢ છે.” દવે અદ્વૈતદર્શન પ્રમાણે જ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનાં છે,—પારમાર્થિક
જ્ઞાન, વ્યાવહારિક જ્ઞાન તથા પ્રાતિભાસિક જ્ઞાન. આ દરેક જ્ઞાન, મનુષ્યને જૂદી જૂદી અવસ્થાઓમાં
થાય છે. જાગૃત્ત્વવસ્થામાં વ્યાવહારિક જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, સ્વપ્નાવસ્થામાં પ્રાતિભાસિક જ્ઞાનનો
ઉદ્ભાવ થાય છે તથા સુષુપ્તિવસ્થામાં પારમાર્થિક જ્ઞાનનો ઉદ્ભાવ થાય છે. સ્વપ્નાવસ્થાનું જ્ઞાન ઝોડું
છે, એમ તો આપણને ખુદ્દું જ જાગૃત્ત્વવસ્થામાં આવતાં માલમ પડે છે; પણ વ્યાવહારિક જ્ઞાન ઝોડું
છે, એવો ભાસ આપણને એકદમ થતો નથી. સ્વપ્નાવસ્થામાં દૃષ્ટિના વિષયરૂપ કોઈ હોતું નથી, પણ
કેવળ ચેતનજ્ઞાન જ સર્વ પ્રકારના વ્યવહારને ઉપજ કરે છે; તે જ પ્રમાણે જાગૃત્ત્વવસ્થાના સર્વ વ્યવ-
હારો કેવળ ઉત્પતિથી શોભત, મિથ્યા તથા પરમાર્થ તત્ત્વના સંકલ્પરૂપ છે. અદ્વૈતસિદ્ધાંત સ્વીકાર કરે
છે કે, જાગૃત્ત્વવસ્થા એ સ્વપ્નાવસ્થાના કારણની સ્મૃતિરૂપ છે તથા અભેદવાદીઓએ આ સ્મૃતિનું
અધ્યાસ એવું નામ આપ્યું છે. જેમ છીપને વિશે રૂપાની ભાંતિ થાય છે, તે અધ્યાસરૂપ, અર્થાત્
અવિદ્યારૂપ છે; તેમજ જાગૃત્ત્વવસ્થામાં આપણને દૃષ્ટિની સહાવતાથી મનને જે જૂદા જૂદા વિષયોનો
સંકલ્પ કરાવે છે, તે સર્વ પણ તે અધ્યાસરૂપ છે. અહીં શંકા એ ઉદ્ભવે કે, દૃષ્ટાંતમાં જે છીપના તથા
રૂપાના દાખલાઓ આપ્યા છે, તે છીપ તથા રૂપનું એક જ્યારે મિથ્યા છે, ત્યારે પારમાર્થિક વિષય
તેમ જ વ્યાવહારિક વિષય, બન્ને મિથ્યા થવા જોઈએ. પણ તેમ નથી. કારણ દરેક વ્યવહારના અધિ-
ષ્ઠાનરૂપ આત્મા છે તથા દરેક વ્યવહારનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ થવાથી તેના અધિષ્ઠાનનું કદી મિથ્યાપણું
સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ. કેમકે જેમ જેમ તમે દરેક વ્યાવહારિક વસ્તુનો નિષેધ કરતા જાઓ છો, તેમ
તેમ નિષેધકર્તારૂપ આત્માનો તમે સ્વીકાર કરતા જાઓ છો. આ પ્રમાણે અભેદજ્ઞાન એ સર્વ ધર્મોના તથા
સર્વ પ્રકારના મુખ્યદુઃખાદિના વિનાશકર્તારૂપ છે. આપણે જોઈએ છીએ કે, સ્વતંત્ર અસ્તિત્વવાળું કોઈ
પણ અધિષ્ઠાન વ્યવહારને હોતું નથી; કેમકે કોઈ પણ વસ્તુનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવે તો અનંત
પરમાણુ સિવાય બીજા કોઈ પણ વસ્તુ તમને મળી શકશે નહિ. દવે નામનું તથા રૂપનું આ રીતે મિથ્યા
કહેવાનું કારણ એ કે, પૃથક્કરણ કરવાથી દરેક વસ્તુનું નામ તથા રૂપ બેઉ જતાં રહે છે, પણ કેવળ
પરમાણુઓ જ સર્વ વસ્તુઓમાં અવશેષરૂપે રહે છે. વળી વ્યવહારના વિષયો સર્વ ચિત્તદૃશ્ય છે તથા
ચિત્ત જડ છે, તો પછી તેના વિષયો તો ક્યાંથી જ રૂદ્ધો હોય ?

ગીતામાં ત્રણ ઠાંડો છે. પ્રથમના ૬ અધ્યાયોને કર્મઠાંડ કહ્યો છે, બીજા ૬ અધ્યાયોને ઉપાસનાઠાંડ કહ્યો છે તથા પાછળના ૬ અધ્યાયોને જ્ઞાનઠાંડ કરી કહ્યો છે. જ્ઞાનમાર્ગની પ્રાપ્તિ પૂર્વે અર્થાત્ અસેદ્ધદર્શનની પ્રાપ્તિ પૂર્વે, ચિત્તશુદ્ધિને અર્થે એમાં કર્મો તથા ઉપાસના જોઈએ. કર્મો ત્રણ પ્રકારનાં છે:- નિત્ય, નૈમિત્તિક તથા કામ્ય. આ સર્વ કર્મો ત્રણ લોક, અર્થાત્ મનુષ્યલોક, પિતૃલોક તથા દેવલોકની એપણાના ફળરૂપે છે; અને એ એપણાવડે યુક્ત પુરુષ રેશમના કીડાની માફક પોતાના પ્રાસન્ન સ્થાનને જાણતો નથી. જેમકે તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે અમિમુચ્ચો દ વૈ પૂમતાન્તઃ સ્વં લોકં ન પ્રતિજ્ઞાતિ (અમિવડે મુગ્ધ થયેલો તથા ધૂમથી દુઃખિત થયેલો પુરુષ તેમાંથી બહાર નિકળવા શક્તિમાન થતો નથી), તેમ દાપાસકત દામનાની આસક્તિમાંથી નિવૃત્ત થતો નથી. માટે કર્મ કરવા છતાં તેમાં અનાસક્તિ રાખવી, એ ગીતાનો મુખ્ય હેતુ છે. ઉપાસના એ શબ્દોમાં બે પદો છે: ઉપ તથા આસન. તેમાં ઉપ શબ્દનો અર્થ મનસા ઉપગમ્ય અર્થાત્ મનવડે સમીપ જવું એમ થાય છે; જેમ કે દેવાદિતું સ્વરૂપ ઉપાસનાવડે જાણી શકાય છે. બીજો શબ્દ આસન છે જેનો અર્થ એ થાય છે કે, લૌકિક વ્યવહારોના વ્યવધાન મિવાય, અર્થાત્ લૌકિક વ્યવહારમાં જેમ હું મનુષ્ય છું તેમ હું દેવતારૂપ પણ છું, આ પ્રમાણેનો વિચાર જ્યાં સુધી સ્ફુટ ન થાય ત્યાં સુધી ચિંતન કર્યાં જવું. યુતિમાં પણ આ જ પ્રમાણે કહ્યું છે કે દેવો ભૂત્વા દેવાન્યેતિ (તેણે દેવતાના સ્વરૂપરૂપે થઈ દેવોની સમીપ જવું જોઈએ). આ પ્રમાણે ઉપાસના કરવાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે તથા ચિત્તની શુદ્ધિ થવા પછી સર્વોત્તમાવની પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ જ્યાં સુધી અધિકાર પ્રાપ્ત થયો નથી, ત્યાં સુધી સર્વોત્તમાવની પ્રાપ્તિ સંબંધીને ઉપદેશ પથરપર પાણી રેડવા જેવો જ છે. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને રિરાદ સ્વરૂપ અર્થાત્ સર્વોત્તમાવવાળું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું, ત્યારે જ તેણે કહ્યું કે, આપના આવા સ્વરૂપને જોઈ હું ભય પામું છું. જેમ કે કિરીટિનં ગદિનં ચઢ્ઢલ્લમિચ્છામિ ત્વાં દ્વન્દ્વમહં તયૈવ । તેનૈવ લ્પેન ચતુર્ભુજેન સહસ્રગ્રાહો મઞ્ચ વિશ્વમૂર્તે ॥ (હું અર્જુન કિરીટવાળા, મહાવાળા તથા હાથમાં ચક્રવાળા આપને પૂર્વની માફક જોવાની ઇચ્છા રાખું છું, માટે હે સદસ આહુવાળા! હે ત્રિશ્વમૂર્તિ! આપ આપના ચતુર્ભુજ સ્વરૂપે કરી ક્રકટ થાઓ.) અર્થાત્ સર્વોત્તમાવવાળું સ્વરૂપ જોવાનો, એટલે તે રૂપે થવાનો મારો એટલે અર્જુનનો હજી અધિકાર નથી, માટે તેણે ઉચ્ચ ભાવને પ્રાપ્ત થવાના સાધનરૂપ અધ્યાત્મીને જાણવા યોગ્ય આપના ચતુર્ભુજ સ્વરૂપે કરીને જ ક્રકટ થાઓ.

વળી ક્રાઇ એમ શંકા કરે કે, ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેષુ વર્તન્તેતિ ધારયન્ અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોના ભોગે ભોગવે છે, પણ મારે તેમાં ક્રાઇ રીતે લેવા દેવા નથી. એમ પોપટની માફક વેદાંતને ઉચ્ચારનારાઓવડે શું જગત્ માત્ર કેવળ અનાચારની પરંપરામય નહિ થઈ જાય ? આના સમાધાન અર્થે કહ્યું છે કે, ચતુર્વિધા મર્જંતે માં જનાઃ ગુહ્યતિતોઽર્જુન । આત્મો જિજ્ઞાસુરર્થાંચ જ્ઞાની ચ ભતર્થમ ॥ (આર પ્રકારના અનિ-કારી જનો અર્થાત્ આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્માર્થી અને જ્ઞાની જનો કેવળ ઇન્દ્રિયપરાયણ થાય છે, પણ જ્ઞાનમા પ્રકારના તામસી પ્રતિનિવાળા જનો, જ્ઞાનનો સ્પર્શ પણ કરી શક્તા નથી; તેઓ તો જગતને ઇન્દ્રિયશૂન્ય માને છે તથા અનેક પ્રકારની નરકયાતના ભોગવતા બ્રમણ કર્યાં કરે છે.) આ રીતે અધિકાર પ્રમાણે જિજ્ઞાસુ સિત્ત રચિએ ઉત્પન્ન થાય છે. આ જ રીતે મદિન- સ્તોત્રમાં કહ્યું છે,

પ્રત્યો સાંપ્ત્યં યોગઃ પશુપતિમત્તં વૈષ્ણવમિતિ પ્રશ્નિતે પ્રશ્નને પુરમિદમદઃ પન્થમિતિ ચ ।

રુચીર્નાં વૈચિત્ર્યાદ્યુરુહિત્વાનાપયતુષાં નૃણમેત્તો ગમ્યસ્ત્વમસિ પયસામંગરં દવ ॥ ૧ ॥

(ત્રણ વેદો, સાંખ્ય, યોગ, પારુપત તથા વૈષ્ણવ આદિ અનેક પ્રકારના પ્રસ્થાનોમાંથી આ ઉત્તમ છે, આ પંથ છે એમ રચિતી જિજ્ઞાસુને લીધે ત્રણ કુટિલ આદિ અનેક માર્ગોને લોહિા અનુસરે છે, છતાં જળ માત્ર જેમ સમુદ્રમાં એકઠું થાય છે, તેમ સંપ્રદાયો જો કે ઘણા છે, પણ તે સખગામાં ઉપાસ્ય એવો તું જ એક છે.) આ પ્રમાણે શાખાઓ જો કે જિજ્ઞાસુ છે, પણ તે સખજી શાખાઓનું પરમાત્મામાં એકવ દર્શાવ્યું છે.

જો કે જગતમાં અનેક પ્રકારના ધર્મો રહેલા છે તથા તે ધર્માવલંબીઓ પોતપોતાના ધર્મને સત્ય કહે છે તથા તેઓ ખીજના ધર્મને અસત્ય કહે છે; પણ તે સર્વ વ્યવસ્થાનો અંત અધિકાર નિર્ણયવડે આવી જાય છે. સર્વ પોતપોતાના અધિકારાનુસાર વર્તતા હોવાથી કાંઈ કાંઈનો દ્વેષનો વિષય જ હોતો નથી; સર્વ પોતાના અધિકારાનુસાર ઉત્તરોત્તર અધિકારની વૃદ્ધિ માટે ઇચ્છા કરે છે; ભગવાનની અમુકના પર કૃપા છે તથા અમુકના પર અકૃપા છે એમ છે જ નહિ. આ જ હેતુથી ગીતામાં કહ્યું છે કે, સમોહં સર્વમૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ (હું સર્વ જૂતમાત્રને વિશે સમાન છું, મને કાંઈ દ્વેષ નથી. તેમ જ મને કાંઈ પ્રિય નથી.) ખીજ ધર્માવલંબીઓ પણ અભેદરૂપ એક બ્રહ્મની જ ઉપાસના કરે છે, એમ જણાવવા કહ્યું છે કે યેન્યન્યદેવતામક્તા યજંતે બ્રહ્માન્વિતાઃ । તેઽપિ મામેવ કૌન્તેય યજન્ત્યવિધિપૂર્વકમ્ ॥ (જે જનો બ્રહ્માયુક્ત થઈ તથા અન્ય દેવ વિશે આસક્ત થઈ તેનું પૂજન કરે છે, તેઓ પણ મારું જ યજન કરે છે,)

આ રીતે ગીતામાં જોઇએ છીએ તો દરેક સ્થળે અદ્વૈતવાદ જ એવામાં આવે છે. કર્મ તથા ઉપાસના બેઉ અદ્વૈતવાદથી ઉત્પન્ન થયેલ અભેદપ્રાપ્તિના સાધનોરૂપે છે. આ અદ્વૈતનું સત્ય જ્ઞાન જાણવા તથા ગ્રહણ કરવા અધિકારીને પ્રથમ માનસિક બળ ઉત્પન્ન થવું જોઇએ તથા વેદાંતશાસ્ત્રના ગૂઢ રહસ્યને વિશે લીન થવાનો તેણે પ્રયાસ કરવો જોઇએ. આ તો ખુદ્દુ જ છે કે, દ્વૈતસિદ્ધાંત બાહ્યભાવને અત્યંત દૃઢ કરે છે તથા સ્વાર્થ તરફ દોરવી લઇ જાય છે; પણ કેવળ અદ્વૈતનું વિજ્ઞાન યવાથી જ મનુષ્યની કામનાઓનો તથા સ્વાર્થતાનો લય થઈ જાય છે; અદ્વૈતજ્ઞાનવડે વર્ણ, જાતિ, ધર્માદિ અનેક પૃથક્તાઓનો અંત આવી જાય છે. જિજ્ઞાસો અંત લાવનાર તથા એકથને વધારનાર એકલું આ અદ્વૈતજ્ઞાન જ છે. જ્યારે સર્વ પ્રકારના વ્યવહારનો ચેતનમાં રહેલ અવિઘ્નારૂપ અનિર્વચનીય કર્મમાં લય થાય છે તથા જ્યારે સુખની પ્રાપ્તિ કરવાવાળાં જ્ઞાનનો અર્થાત્ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે જ ચિંતન કરવા યોગ્ય આત્મા પોતાના અપ્રતિબદ્ધ કર્મવડે મનોરથસિદ્ધિમાં વર્તવાને છૂટા થાય છે. આ અદ્વૈતવાદને જ અભેદ, આત્માપલબ્ધિ અથવા જ્ઞાન કરી કહેવામાં આવે છે. જેમ જેમ પ્રભમાં કેળવણીનો પ્રચાર વધે તથા જશે તેમ તેમ દોઢાનું વલણ એ અભેદ ધર્મ તરફ જ વધતું જશે.

સ્વામી શ્રીચિદ્ધનાનંદગીર ઉપલી પ્રસ્તાવનામાં ગીતાશાસ્ત્ર અને અભેદ એકરસ-બ્રહ્મરસનું જ્ઞાન-ભાન કરાવ્યું છે તે બહુ બહુ રીતે મનનીય, પૂજનીય ને માન્ય રખાય તેવું છે. મૂળ ટીકા ઈર્ષક વધારે કઠિન ને સ્વામીશ્રી નૈયાયિક હોવાથી તેમનો હિંદી લેખ ઘણાઓને કઠિન પડે છે. આ ભાષાંતરના અન્યમાં સરળ રીતે સમજાવવાનો બન્યો તેટલો પ્રયત્ન કીધો છે, છતાં સુગમ જોષ માટે દૃષ્ટિ કરાવશે તો મોટો આભાર થશે. આ ટીકામાં ન્યાયના ઘણા શબ્દો હોવાથી, પાછા તનો કેશ આપ્યો છે, જો કે મૂળમાં, કેટલેક સ્થળે તેનો અર્થ સમજાવ્યો છે, પણ સર્વત્ર તેમ બની શક્યું નથી. તેનું કારણ એ જ કે, તેમ કરતાં વાંચનારને હરકત પડવાનો સંભવ રહે છે.

પ્રકટકર્તા તરફથી જેમ આ ચિદ્ધનાનંદગીર ભગવદ્ગીતાનો અન્ય બહાર પાડવામાં આવ્યો છે, તેમ શ્રીધરી ટીકાને અનુસારે ગુજરાતીમાં શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહરનો કેરેલો શબ્દશઃ ભાષાંતરરૂપ અન્ય ભગવદ્ગીતા શુટકારૂપે બહાર પાડવામાં આવી ચૂક્યો છે તથા થોડા સમયમાં ડા. વરજીવન દામોદર એલ. એમ. અને એસ. ની જ્ઞાનેશ્વરી ટીકાવાળી ભગવદ્ગીતા, જે અત્યંત ગૂઢ રહસ્યથી ભરપૂર છે તે ગુજરાતીમાં બહાર પાડવામાં આવનાર છે, જેથી અભેદતત્ત્વના ત્રિજ્ઞાસુઓને તત્ત્વજ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં બહુ સહાય થઈ પડશે એવી આશા છે.

મુંબઈ,
સંવત ૧૯૬૬ એવી પૂર્ણિમા. }

છાટાલાલ ચન્દ્રશંકર શાસ્ત્રી.

॥ तत्सत्परमात्मने नमः ॥

श्रीमत्स्वामी चिद्धनानंदकृत

श्रीमद्भगवद्गीता

(गूढार्थदीपिका)

પ્રથમ પદ્ક (૧ થી ૬ અધ્યાય) કર્મકાંડ

शंकरं शंकराचार्यं व्यासं नारायणात्मकम् ।

सरस्वतीं च ब्रह्माणं प्रणमामि पुनः पुनः ॥

અર્થ:—શંકરરૂપ શ્રીશંકરાચાર્યને, નારાયણરૂપ વ્યાસને, સરસ્વતી દેવીને તથા બ્રહ્માને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું.

શ્રીમહાભારતાન્તર્ગત ભીષ્મપર્વમાં આ ગીતાશાસ્ત્ર કથન કરેલું છે. પાંડવ કૌરવ વચ્ચે યુદ્ધનો પ્રારંભ થયા પૂર્વે અર્જુનને મોઢ થયો, ત્યારે પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને નિમિત્ત બનાવી, સર્વે ઉપનિષદ્ધ્યુક્ત વેદશાસ્ત્રના સારરૂપ આ ગીતાશાસ્ત્ર કહી સંભળાવ્યું હતું. અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન વચ્ચેની આ સંવાદાત્મક આખ્યાયિકા છે. એના છ છ અધ્યાયોના કુલ ૭૫ તેને પદ્ક કહે છે; એવાં ત્રણ પદ્ક છે. તત્ત્વમતિ એ પ્રહારવિધાનું તત્ત્વમય વાક્ય છે. પ્રથમ પદ્કમાં ત્રણ, દ્વિતીય પદ્કમાં ત્રણ અને તૃતીય પદ્કમાં અતિ શબ્દથી ત્રણ ને ત્રણ શબ્દનું એકય પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેમ જ આ ગીતાશાસ્ત્રના છ છ અધ્યાયોના બીજા પાંચ ત્રણ પદ્ક કહ્યા છે. પ્રથમ છ અધ્યાયોના પદ્કમાં કર્મકાંડનું બીજામાં ભગવદ્વલકિતનું અને ત્રીજામાં જ્ઞાનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ગીતાશાસ્ત્રનું અથવા પ્રહારવિધાના ઉપદેશનું સુખ્ય રહસ્ય મનુષ્યપ્રાણીએ પ્રપંચમાં રહી નિયતિએ નિર્માણ કરેલા સ્વધર્મની યથાર્થ સેવા કરી એ દ્વારાએ પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવો, એ સુખ્ય છે અને તેજ વિષય સિદ્ધ કરેલો છે અર્થાત્

संसारसुं सरसो रहं ने मन भारी पास;

संसारमां क्षिपाय नहि, ते लघु भारे दाय. (ધનદાસકૃત અર્જુનગીતા)

એ ઉપદેશ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કીધો છે અને સમજાવ્યું છે કે જો નિષ્કામભાવે વ્યાવહારિક-વર્ણોદ્ધમના ધર્મનું પાલન કરતાં પરમેશ્વરનું ચિંતન કરવામાં ન આવે તો જીવ બાદ થાય છે, અને તેને મોક્ષપ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી.

શ્રીમદ્ધુસૂદનીય ભૂમિકા

અતઃ અત્યંત સૂક્ષ્મતાથી ભગવત્પૂજ્યપાદ શ્રીશંકરાચાર્યના ભાષ્યનું રહસ્ય વિચારપૂર્વક સમન્વયા પછી ગીતાના શ્લોકના દરેકે દરેક પાદનું વ્યાખ્યાન કહેવામાં આવ્યું છે. ૧ આ સંસાર કેવળ સ્વાર્થમય છે. આ સંસારમાંથી વિરક્ત થવું તે આ ગીતાશાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે, અર્થાત્ પરમ મોક્ષની પ્રાપ્તિ, એ આ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે. ૨ વિશ્વનું પરમ પદ, સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. આ પદ કેવળ આનંદથી ભરપૂર છે. આ પરમ પદ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવું, તેને માટે ત્રણ વિભાગવાળા વેદો છે. ૩ હવે ક્રમે કરી ત્રણ વિભાગો કયા છે, તે હું કહું, તે તું સાંભળ. કર્મ, ઉપાસના તથા જ્ઞાન, આ ત્રણ પ્રકારના વિભાગોનું સૂચન કરવાવાળી અઢાર અધ્યાયોવાળી આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા છે. ૪ આ ગીતામાં છ છ અધ્યાયોના વિભાગ થઈ શકે છે. પ્રથમના છ અધ્યાયોમાં કર્મનિષ્ઠાનું નિરૂપણ છે તથા છેલ્લા છ અધ્યાયોમાં જ્ઞાનનિષ્ઠાનું નિરૂપણ છે. ૫

આથી કર્મ તથા જ્ઞાન બેઉ, જે અત્યંત વિરોધવાળાં છે, તેમનો સમાવેશ આ ગીતાશાસ્ત્રમાં કર્યો નથી. આ પહેલા તથા પાછલા બે વિભાગોની વચ્ચેમાં ભગવાનને વિશે કેવા પ્રકારની ભક્તિ કરવી, તે સંબંધી વ્યાખ્યા છે, ૬ કર્મમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ આ બેઉની મધ્યમાં રહેલો ભક્તિમાર્ગ, સર્વ પ્રકારના ભયને ટાળવાવાળો છે. આ ભક્તિમાર્ગ ત્રણ પ્રકારનો છે. જેવો કે કર્મમાર્ગથી મિશ્રિત થયેલો, કેવળ શુદ્ધ તથા જ્ઞાનમાર્ગથી મિશ્રિત. ૭ હવે પ્રથમકાંડમાં શું કહ્યું છે તે તું સાંભળ. પ્રથમમાં કર્મનું નિરૂપણ છે. વળી આ કર્મનો જ્યારે ત્યાગ કરવામાં આવે છે ત્યારે ત્વં પદાર્થરૂપ જે વિશુદ્ધ આત્મા છે, તેની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ સાક્ષાત્કાર થાય છે. એમ દર્શાવ્યું છે. ૮ હવે બીજા કાંડમાં શું કહ્યું છે, તે તું સાંભળ. તેમાં ભગવદ્ભક્તિ કેવા પ્રકારે કરવી, તે કહ્યું છે. આમ કરવાથી ભગવાન, કે જે પરમ આનંદ સ્વરૂપ છે તથા જે તત્ પદાર્થરૂપે કહેવાય છે તેનો નિશ્ચય થાય છે. ૯ ત્રીજા કાંડમાં કર્મમાર્ગ તથા ભક્તિમાર્ગ આ બેઉ માર્ગોની એકતા કરવા સંબંધી નિરૂપણ કર્યું છે. આ રીતે ત્રણે કાંડોનો એક બીજા સાથે સંબંધ છે. ૧૦

વળી આ કાંડમાં દરેક અધ્યાયમાં વિશેષ વિશેષ પ્રકારનું સૂચન કરેલું છે. સુક્ષિપ્તના સાધનરૂપ આ કર્મમાર્ગનું વર્ણન શાસ્ત્રીય રીતિથી કરવામાં આવેલું છે. ૧૧ કામનાવાળાં તથા નિબિડ કર્મો, આ બેઉ પ્રકારનાં કર્મોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. કેવળ નિષ્કામ કર્મનું સેવન કરવું જોઈએ. તેમાં પણ શ્રીભગવાનનાં જપ તથા સ્તુતિ આદિ ગાવાં એ પરમ ધર્મ, રૂપે છે. ૧૨ જ્યારે ચિત્તમાંથી પાપનો નાશ થાય છે અને ચિત્ત વિવેકવાળું બને છે ત્યારે તેનો આ વસ્તુ નિત્ય છે તથા આ વસ્તુ અનિત્ય છે, એ રીતનો વિવેક પરમાત્માને વિશે દૃઢ બને છે. ૧૩ ત્યાર પછી ક્રમે કરી આ લોક તેમજ પરલોક પણ નકાશો છે, એમ થવાથી તે લોક વિશે બધાઓને વશ કરવાવાળું ચિત્ત અર્થવૈરાગ્યવાળું બને છે. ત્યાર બાદ શમ આદિ છ સંપત્તિવડે મનને વિશે કર્મનો સંન્યાસ દૃઢ થાય છે. ૧૪ એવી રીતે સર્વ વસ્તુઓનો ત્યાગ કર્યા પછી ચિત્તમાં મોક્ષ મેળવવાની ધૃત્તિ દૃઢ થાય છે ત્યારે તે શુરુ સમીપ જવા પ્રવૃત્ત થાય છે તથા તેનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરવા તત્પર બને છે. ૧૫

વેદાંતના શ્રવણાદિ કરવાથી મનમાં જે સંદેહ હોય છે, તેનો નાશ થાય છે, આમ થવા માટે આમાં સર્વ રીતે ઉત્તર મીમાંસાશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરેલો છે. ૧૬ આ રીતે મનનને વિશે ચિત્ત ચોંટવાથી તે નિદ્ધિધ્યાસનને વિશે જોડાય છે. આ થવા પછી સંપૂર્ણ યોગને વિશે ચિત્ત જોડાય છે. ૧૭ ન્યારે ચિત્તમાંથી સર્વ પ્રકારના દોષોનો ક્ષય થાય છે ત્યારે આ સર્વ વેદાંતનાં વચ્ચનોને લીધે બુદ્ધિ તત્ત્વજ્ઞાનની લાલસાવાળી થાય છે. આ રીતે તત્ત્વમત્યાદિ મહાવાક્યથી મન વિશે કોઈ પ્રકારના સંકલ્પ વિકલ્પથી રહિત બોવા સાક્ષાત્કારનો ઉદ્ભવ થાય છે. ૧૮ આ પ્રમાણે ન્યારે અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે ચિત્તમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થવા માંડે છે. આમ અજ્ઞાનરૂપી આવરણનો નાશ થવા પછી મનમાં જે કાંઈ શ્રમ તથા સંશયો હોય છે તે જતા રહે છે. ૧૯ આ પ્રમાણે ન્યારે થાય છે ત્યારે જે કર્મોનો આરંભ કરેલો નથી હોતો, તેવાં કર્મોનું તત્ત્વજ્ઞાનવાળાને લેપન થતું નથી, તેમજ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રભાવથી આગામી કર્મોનો સંસર્ગ પણ તેને થતો નથી. ૨૦

જે કે પ્રારંભ કર્મોનો ક્ષય થાય છે, છતાં વાસનાનો નાશ થતો નથી. આ વાસનાનો ક્ષય તો પૂર્ણ સંયમવડેજ થાય છે. ૨૧ આ સંયમ ત્રણ પ્રકારનો છે, જેમકે ધારણા, ધ્યાન તથા સમાધિ. વાસનાના ક્ષયને માટે પ્રથમ યમાદિ પાંચ સાધનોની જરૂર છે. ૨૨ ઇન્ધ્રને વિશે પ્રશ્નિધાન થવાથી સમાધિ જલદી સિદ્ધ થાય છે, આથી મનનો નાશ થાય છે તથા તેમ થવાથી વાસનાનો ક્ષય થાય છે. ૨૩ તત્ત્વજ્ઞાન, મનોનાશ તથા વાસનાનો ક્ષય આ ત્રણવડે જલદી જીવન્મુક્તિ હૃદ થશે. ૨૪ આ કારણથી વિદ્વત્સંન્યાસનું વર્ણન આ ગીતામાં આપવામાં આવેલું છે. આ વિદ્વત્સંન્યાસ પ્રથમ અસિદ્ધ હોવાથી તેની સિદ્ધિને માટે સુસુષુપ્તિએ યત્ન કરવો જોઈએ. ૨૫

ન્યારે ચિત્તનો નિરોધ સવિકલ્પ સમાધિવડે થાય છે ત્યારે નિર્વિકલ્પ સમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ નિર્વિકલ્પ સમાધિ ત્રણ ભૂમિકાવાળી છે. ૨૬ પ્રથમની ભૂમિકામાં પોતે પોતાની મેળેજ તન્મયતામાંથી ખસી જાય છે. બીજી ભૂમિકામાં અન્ય વડે તે ખસી જાય છે. પણ ન્યારે તે ત્રીજી ભૂમિકાને પામે છે ત્યારે તે જરા પણ તન્મયતામાંથી ખસતો નથી. ૨૭ ન્યારે આવી સ્થિતિને યોગી પામે છે, ત્યારે તેને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયો છે, એમ કહેવાય છે. તે યોગી બ્રહ્મજ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. કોઈ પ્રકારના શબ્દોનું તેને લેપન હોતું નથી. તે સ્થિત-પ્રજ્ઞ કહેવાય છે. તેમજ તે વિજીતલક્ષ્મી કહેવાય છે. ૨૮ આ રીતના યોગીને વર્ણશ્રમધર્મો પણ હોતા નથી. તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. તે આત્માના આનંદનો અનુભવ કરવાવાળો થાય છે. આત્મસાક્ષાત્કારરૂપી પોતાનું કર્તવ્ય તેણે સિદ્ધ કરેલું હોય છે. આ કારણથી કોઈ પણ શાસ્ત્રો તેને ગંધન કરનારાં હોતાં નથી. ૨૯ જેની દેવોમાં શ્રેષ્ઠ ભક્તિ છે તથા જેની દેવોમાં ભક્તિ છે તેવીજ શુરને વિશે છે, તેવા મહાત્માને જ ઉપર જણાવેલાં ગૃહ રહસ્યોનું જ્ઞાન થાય છે. ૩૦

આ રીતના શ્રુતિના પ્રમાણવડે, ક્રયાવડે, મનવડે તથા વાલીવડે સર્વ અવસ્થામાં ભગવાનને વિશે ભક્તિ થવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. ૩૧ પ્રથમની ભૂમિકામાં ભક્તિ કરવી જોઈએ તથા તે ભક્તિને અન્ય ભૂમિકાને વિશે જોડવી જોઈએ. જે તેમ નહિ કરવામાં આવે તો અનેક વિદ્યોનો ઉદ્ભવ થવાથી કુળની સિદ્ધિ થવી અતિદુર્લભ હોય છે. ૩૨ જે કે મનુષ્ય પરાધીન હોય, છતાં પૂર્વના અભ્યાસના બળવડે તેને આત્મપ્રાપ્તિ થાય છે. આથી ભગવાને

કહ્યું છે કે, આત્મસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ થવામાં અનેક જન્મની જરૂર છે. ૩૩ પૂર્વ જન્મના સંસ્કારની ક્રોધને ખબર હોતી નથી. આથી પ્રથમથીજ ક્રોધ કૃતકૃત્ય હોય તો તેણે આકાશને વિશે રહેલા કૃપાનું પડવું ગમે તે સ્થળે થાય છે તે રીતે થવું જોઈએ. ૩૪ જે કૃતકૃત્ય થયેલો છે, તેને શાસ્ત્રના આરંભની જરૂર પડતી નથી. સાધન તથા અભ્યાસ સિદ્ધ થવા પૂર્વે ભગવાનની કૃપા દુર્વિજેય હોય છે. ૩૫

આ રીતે પ્રથમની ભૂમિકા પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તે પછીની ઉત્તરોત્તર ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ થવા માટે ભગવાનની ભક્તિ કરવી જોઈએ. ભગવાનને વિશે ભક્તિ વિના તેમની કૃપા સંપાદન કરવી અશક્ય છે. ૩૬ જેને જીવન્મુક્ત દશા પ્રાપ્ત થઈ છે, તેને ભક્તિથી ઉત્પન્ન થનારી કૃપાની કલ્પના હોતી નથી. ક્રોધના પર દ્રેષ નહિ કરવો, એમ જીવન્મુક્તોનો જેમ સ્વભાવ હોય છે, તેજ પ્રમાણે તેઓનો સ્વભાવ આ રીતનો. પણ હોય છે કે, સર્વકાળ ભગવાનના ભજનને વિશે ગાળવો. ૩૭ જેઓ આત્માનાજ આનંદનો અનુભવ કરવાવાળા છે, જેઓ મનનશીલ છે, ક્રોધ પણ બંધનથી જેઓ રહિત છે, તેઓ ક્રોધ પણ સ્વાર્થ વિના વામન સ્વરૂપ ભગવાનને વિશે ભક્તિ કરે છે. ૩૮ આ રીતનાં જે ભક્તિવાળાઓ છે, તેઓમાંથી જે જ્ઞાની છે તે સર્વદા ઇશ્વરપરાયણ થઈ ગયો હોય છે તથા કેવળ એકને વિશેજ જેને ભક્તિ હોય છે તે ભક્ત શ્રેષ્ઠ છે. આ સર્વ કારણોને લીધે પ્રેમના આકર્ષણથી જે ભક્ત થયેલ હોય છે તે મુખ્ય કહેવાય છે. ૩૯ આ સર્વ જાણતોનું વર્ણન ભગવાને ગીતાશાસ્ત્રમાં કર્યું છે. આથી આ ગીતાનું રહસ્ય સંપૂર્ણ રીતે ખુલ્લું કરવા માફ મન, હે શિષ્ય! ઉત્સાહવાળું થાય છે. ૪૦

મોક્ષનું મૂળ કારણ એ કહેવાય છે કે, સર્વ પ્રકારનાં કર્મો નિષ્કામ કરવાં. શોકાદિ આસુરી સ્વભાવ તથા પાપનો આસંગ, આ સર્વ મુક્તિના દ્વારને બંધ કરવાવાળાં છે. ૪૧ આથી પોતાના ધર્મનો નાશ થાય છે, તેમજ જે ધર્મોના પ્રતિષેધ કરેલો હોય છે તેવાં કર્મોનું તે સેવન કરે છે. આ રીતે જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે અહંકારચુકલ હોય છે, અથવા તો તેમાં ક્રોધ પણ પ્રકારના હેતુરૂપે કૃપ રહેલું હોય છે. ૪૨ એવી રીતે આસુરી ભાવને જે પામેલો હોય છે તથા જે પાપથી ભરપૂર હોય છે, તે મનુષ્ય પુરુષાર્થની અર્થાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિને માટે અયોગ્ય બને છે અને તેને એક પછી એક દુઃખ આવ્યા જ કરે છે. ૪૩ સર્વ પ્રાણી માત્ર એમ ચાહે છે કે, મને દુઃખ નહિ પડે તો સારુ. આથી શોક તથા મોહાદિ રૂપ જે દુઃખનાં સાધનો છે તેમનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૪૪ આ દુઃખનું કારણ અનેક જન્મપરંપરા વિશે ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે. આ શોક તથા મોહ આદિ દુઃખે કરી તણ શકાય છે. માટે ક્રોધપણ ઉપાયવડે તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૪૫

જે મનુષ્ય પુરુષાર્થ અર્થાત્ મોક્ષ વિષે તત્પર છે તથા જે આ રીતે ભગવાનની કૃપા સંપાદન કરવાની ઇચ્છાવાળો છે, તેવા પુરુષને ઉપદેશ કરવાની ઇચ્છાવાળા ભગવાન આ ઉત્તમ ગીતાશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરે છે. ૪૬

અવતરણિકા:—અશોચ્યાવન્વશોચસ્ત્વમ્ ઇત્યાદિ મૂળ શ્લોકમાં જે કહ્યું છે, તે વડે શોક મોહ આદિ સર્વ આસુરી ભાવ તથા પાપની નિવૃત્તિને માટે ઉપદેશ કર્યો છે. ૪૭ આ ઉપદેશ કરવાથી ભગવાન એમ કહે છે કે, મનુષ્યે પોતાના ધર્મનું જ સર્વદા સેવન કરવું તથા તેમ કરવાથી મનુષ્યને પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થશે.

આ રીતે સર્વ મનુષ્યને સાધારણ રીતનો ભગવાને ઉપદેશ કરેલો છે.

શિષ્ય:—આ ગીતામાં કેાણ આખ્યાન કરે છે તથા કેાને આખ્યાન કહેવામાં આવ્યું છે, તે મને કહેશો.

શુરુ—ભગવદ્ગીતારૂપી આ આખ્યાયિકા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તથા અર્જુનના સંવાદરૂપે છે, આ આખ્યાયિકા પ્રજ્ઞવિદ્યાની સ્તુતિને લઈને છે. જેમ ઉપનિષદમાં જનક તથા યાગવલ્ક્ય આદિનો સંવાદ છે તેમ આમાં અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણનો સંવાદ છે.

શિષ્ય:—અર્જુન પ્રસિદ્ધ રીતે મહાનુભાવવાળો છે. જો કે તે આવો પ્રભાવશાળી હતો, છતાં આ તો સંજય છે, આ મારા શુરુ છે, આ મારો પુત્ર થાય તથા આ મારા મિત્ર આદિ છે. આ રીતે આ હું છું તથા આ મારું છે, એ રીતના પ્રમાણને લઈ સ્નેહને વશ થઈ, શોક તથા મોહને વિશે દૂખી ગયો તથા તેના વિવેકરૂપી વિજ્ઞાનનો નાશ થયો. જો કે પોતે ક્ષત્રિયનો ધર્મ, જે યુદ્ધ કરવું તેને વિશે પ્રવૃત્ત થયો હતો, છતાં આ ક્ષાત્રધર્મથી તે શા કારણથી વિરામ પામ્યો? તેમજ અન્ય ધર્મ અર્થાત્ પ્રાજ્ઞા આદિને અંગીકાર કરવા યોગ્ય ધર્મ, જે કે ભિક્ષા તથા છવન આદિ છે તથા જે ક્ષાત્રપુરુષોને પ્રતિષિદ્ધ છે, તે ધર્મનો સ્વીકાર કરવા અર્જુન કેમ પ્રવૃત્ત થયો? હે ભગવન્! આપ મને તે જણાવશો. વળી આ અર્જુન મોટા અનર્થમાં કેવી રીતે દૂખી ગયો?

શુરુ:—શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને જ્યારે તેને ઉપદેશ આપ્યો ત્યારે તેને પ્રજ્ઞવિદ્યાની પ્રાપ્તિ થઈ. આ પ્રાપ્તિ થવાથી તેણે શોક તથા મોહનો ત્યાગ કર્યો તથા પોતાનો મૂળ ધર્મ જે ક્ષાત્રધર્મ તેને વિશે તે પ્રવૃત્ત થયો. તેમ કરવાથી અર્જુન પોતે કૃતકૃત્ય થયો. આ રીતે પ્રજ્ઞવિદ્યા મહાન પ્રયોજનવાળી તથા અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે, એમ જણાય છે.

શિષ્ય:—ભગવાને અર્જુનને જ પ્રજ્ઞવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો તથા પાંડવોમાંના બીજા કેાઈ ભાઈને કેમ ઉપદેશ કર્યો નહિ?

શુરુ—અર્જુનને ઉપદેશ કરવાનું કારણ એ કે, જે ઉપદેશને લાયક હોય, તેનેજ ઉપદેશ કરવો જોઈએ છે.

શિષ્ય:—વળી ગીતામાં કહ્યું છે કે, જો અર્જુનની સ્વધર્મમાં પ્રવૃત્તિ થઈ હતી, છતાં શોક તથા મોહ, " જપ મીષમ્મહ સંહ્યે " ઇત્યાદિ શ્લોકથી અર્જુને જણાવ્યા છે, તેનું શું કારણ? બીજું વિવેક વિના પણ અર્જુનની સ્વધર્મરૂપી યુદ્ધમાં શા કારણથી પ્રવૃત્તિ થઈ?

શુરુ—આ સર્વ બાબત દ્વાપર યુગવાનીક ઇત્યાદિ શ્લોકવડે પર સૈન્યનું વર્ણન કરી આ પ્રવૃત્તિનું કારણ જણાવ્યું છે. પ્રથમ યરુઆતમાં પર્વતે ઇત્યાદિ શ્લોકવડે ધૃતરાષ્ટ્ર સંજયને પ્રશ્ન કરે છે. આ પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્ર જોડ્યા, આ રીતનું વચન વૈશંપાયન જનમેજયને કહે છે. ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોના જયનું કારણ અનેક રીતે સાંભળ્યું હતું. વળી પોતાના પુત્રોએ રાન્યનો નાશ કર્યો છે, આથી પોતાના પુત્રના જયના કારણની આશા રાખતો જયને પામેલો ધૃતરાષ્ટ્ર નીચે પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યો:—

ચિદ્ધનનંદી ગીતા

પ્રથમ અધ્યાય

—વ્રતરાત્રી—

અર્જુનવિપાદયોગ

વેશંપાયન રાજા જનમેજયને કહે છે:—કુરુક્ષેત્રરૂપ ધર્મક્ષેત્રમાં પાંડવ કૌરવોનાં સૈન્યો લેખાં મળ્યાં, ત્યાં દિવ્ય નેત્રથી સર્વદેશીં જનેલા સંજયને રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે પ્રશ્ન પૂછ્યું, કે પાંડવો અને મારા પુત્રો લેખા મળ્યા પછી શું થયું અને સંજયે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનના સંવાદરૂપી આખ્યાયિકા ધૃતરાષ્ટ્રને અદાર અધ્યાયોમાં કહી સંભળાવી, ત્યાંથી ગીતાશાસ્ત્રનો પ્રારંભ થાય છે, એ પ્રારંભ કરતાં પ્રથમ-અધ્યાયમાં જ્ઞાનનો અધિકારી કોણ, તે કૃષ્ણાર્જુનના સંવાદરૂપે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. આ સંવાદપર સ્વામી શ્રીચિદ્ધનનંદે જે ટીકા કરી છે, તદનુસાર આ ભાષાંતર છે. ધૃતરાષ્ટ્ર સંજયને પૂછે છે:—

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ—ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમવેતા યુયુત્સવઃ ।

મામકાઃ પાંડવાશ્ચૈવ કિમકુર્વત સંજય ॥ ૧ ॥

૧. ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે:—હે સંજય ! ધર્મક્ષેત્રરૂપ કુરુક્ષેત્રમાં, એકઠા થયેલા તથા યુદ્ધની ઇચ્છા કરવાળા, મારા પુત્રો તથા રાજા પાંડુના પુત્રો શું શું કરવા લાગ્યા ?

(૧) ટીકા:—જેવી રીતે ઉત્તમ ભૂમિરૂપ ક્ષેત્ર, યવ અને ગોધૂમ આદિ અન્નની ઉત્પત્તિનું તથા તેની વૃદ્ધિનું કારણ થઈ પડે છે; તેજ રીતે પૂર્વે અવિદ્યમાન ધર્મની ઉત્પત્તિનું, તેમજ વિદ્યમાન ધર્મની વૃદ્ધિનું જે કારણ થયેલું હોય અથવા તો ધર્મના ક્ષયથી જે સ્થાન રક્ષણ કરનારું હોય, તેનું નામ ધર્મક્ષેત્ર છે; અને જે ભૂમિ કુરુ દેશની સીમામાં આવેલી હોય, તે કુરુક્ષેત્ર. એ પ્રમાણે, કેવળ નિવાસ માત્ર કરવાથી જે (સ્થળ) ધર્મ તથા ધર્મના ક્ષણી પ્રાપ્તિ કરાવનાર ધર્મક્ષેત્રરૂપ કુરુક્ષેત્ર છે, તે શ્રુતિ અને સ્મૃતિ આદિક સર્વ શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ વિશે એક શ્રુતિ આ પ્રમાણે છે;—યજ્ઞ-હવ્યેન્ દેવાનાં દેવયજ્ઞનં સર્વેર્વાં ભૂતાનાં પ્રજસદનં ઇતિ । આનો અર્થ એવો થાય છે કે, ‘જે કુરુક્ષેત્ર સર્વ દેવતાઓના દેવયજ્ઞનરૂપ છે તથા સર્વ ભવ પ્રાણીઓ માટે બ્રહ્મરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિના સ્થાનરૂપ છે.’ એ શ્રુતિ બાબલ ઉપનિષદમાં, બૃહસ્પતિએ યાજ્ઞવલ્ક્યને કહી છે. તેમ જ કુરુક્ષેત્ર દેવયજ્ઞનમ્ એ શ્રુતિ શતપથ બ્રાહ્મણમાં કહેલી છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિ અને સ્મૃતિનાં પ્રમાણોવડે સિદ્ધ એવા ધર્મક્ષેત્રરૂપ કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધની ઇચ્છા કરીને એકઠા થયેલા હર્ષોદન આદિક સારા પુત્રો તથા સુભિષિર આદિ પાંડવોએ શું શું કર્યું, એમ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ સંજયને પૂછ્યું.

શંકા:—યુયુત્સવઃ (યુદ્ધની ઇચ્છા કરવાવાળા) વિશેષણથી ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના પુત્રો તથા પાંડવોમાં યુદ્ધ કરવા માટેની ઇચ્છાનું કથન કરેલું છે, અને આ લોકમાં એવો એક નિયમ છે કે, જે પુરુષને જે કાર્ય કરવાની પ્રથમ ઇચ્છા હોય છે, તે પુરુષ પોતાની તે ઇચ્છા પ્રમાણે તે જ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે; એટલે કે, બીજા કોઈ કાર્યમાં તેની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. એટલા માટે, કૌરવ અને પાંડવોનું પરસ્પર કેવા પ્રકારનું યુદ્ધ થયું, એવી જાતનો પ્રશ્ન ધૃતરાષ્ટ્રે કરવો જોઈતો હતો. છતાં એ પ્રશ્નનો પરિત્યાગ કરીને, ‘મારા પુત્રો તથા પાંડવોએ શું કર્યું ?’ એવો જે ધૃતરાષ્ટ્રે પ્રશ્ન કર્યો છે, તે સર્વથા અયોગ્ય અને અપ્રાસંગિક જ લાગે છે.

સમાધાન:—ધૃતરાષ્ટ્રના એ પ્રશ્નનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે. ‘તે મારા (હર્ષોદન આદિ) પુત્રો તથા સુભિષિર આદિ પાંડવોએ, તેમના મનમાં પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલી ઇચ્છા પ્રમાણે યુદ્ધ જ કર્યું, કે કોઈ કારણથી એ યુદ્ધની ઇચ્છાનું નિવારણ થઈ જતાં, તેઓએ કોઈ બીજું જ કાર્ય કરવા માંડ્યું ?’ એમાં હવે યુદ્ધની ઇચ્છાની નિવૃત્તિનાં બે પ્રકારનાં કારણો સંભવે છે: એક તો દૃઢ ભય અને

બીજું અદ્ય ભય. ભીષ્મ અને અર્જુન આદિક મહાન્ શૂરવીરોનાં દર્શનથી જે ભય ઉત્પન્ન થાય, તે દ્ય ભયને લીધે શુદ્ધની નિવૃત્તિનું કારણ સુપ્રસિદ્ધ જ છે. અત્ર એ દ્ય ભયરૂપ નિમિત્તાનું ધૃતરાષ્ટ્રે કથન કર્યું નથી. દ્વિતીય અદ્ય ભયરૂપ કારણ કહેવા માટે તેણે કુરુક્ષેત્રને ધર્મક્ષેત્રનું વિશેષણ આપેલું છે. એવા ધર્મક્ષેત્રરૂપ કુરુક્ષેત્રમાં લડવાને ગયેલા યુધિષ્ઠિર આદિ પાંડવો પ્રથમથી જ ધર્મોત્તમા હોવાથી, કદાચિત્ ભય પક્ષ મળ્યે થનારા હિંસાજન્ય અધર્મથી ભયભીત થઈને શુદ્ધના કાર્યને ત્યાગી દેશે, તો મારા હુયોધન આદિ પુત્રો અવશ્ય રાજ્યના સ્વામી બની જશે; અથવા તો, સ્વભાવથી જ પાપાત્મા મારા હુયોધન આદિ પુત્રોનાં અંતઃકરણો, ધર્મક્ષેત્રરૂપ કુરુક્ષેત્રના પ્રભાવથી, કદાચિત્ શુદ્ધ થઈ ગયાં હશે, તો તેમનાં શુદ્ધ હૃદયમાં પાપનો પશ્ચાત્તાપ થતાં, કપટથી લીધેલાં રાજ્યને નહિ રાખી, તે તેઓ પાછું પાંડવોના હાથમાં સોંપી દેશે, તો મારા પુત્રો શુદ્ધ વિના જ સ્વાભાવિક રીતે નદ્ર થઈ જશે ! એવી રીતે પોતાના પુત્રોને રાજ્યની પ્રાપ્તિ થવામાં અને પાંડવોને રાજ્યની અપ્રાપ્તિ થવામાં, દૃઢ ઉપાયને ન ભેવાથી, ધૃતરાષ્ટ્રને મહાન્ ઉદ્દેગ થયો, એ જ આ પ્રશ્નનું મૂળ બીજ છે. 'હિ સંજય !' એ સંપ્રોધનથી જ ધૃતરાષ્ટ્રે એ અર્થનો ખોધ કરેલો છે. રાગ અને દ્રેષ આદિ હોવાને જ સારી રીતે જિંતી લે છે, તે પુરુષ સંજય કહેવાય છે. આપ સર્વથા રાગ અને દ્રેષથી રહિત હોવાથી પક્ષપાતનો ત્યાગ કરી, જે સત્ય હોય તે સર્વ વૃત્તાંત મને કહી સંભળાવો, એવો ધૃતરાષ્ટ્રના પ્રશ્નનો ઉદ્દેશ છે. આ રહોકમાં મામકાઃ કિમહર્વત ? એ વચનોથી જ ધૃતરાષ્ટ્રના પ્રશ્નની અને ઉદ્દેશની તત્કાળ સિદ્ધિ થઈ શકે છે; કારણ કે, યુધિષ્ઠિર આદિ પાંડવો પશુ ધૃતરાષ્ટ્રના સમ્મુખે જ છે. એટલા માટે 'પાંડવાઃ' શબ્દનો ઉચ્ચાર વ્યર્થ જ દેખાય છે; પરંતુ એ 'પાંડવાઃ' શબ્દનો જૂદો ઉચ્ચાર કરીને, ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોમાં પોતાના મમત્વનો અભાવ-તિરસ્કાર-દેખાડી, પાંડવો પ્રતિના પોતાના દ્રોહનું દર્શન કરાવ્યું છે. (૧)

અવતરણિકાઃ—હે જનસેનજય ! એવી રીતે કૃપારૂપ નેત્રોથી રહિત, લોકપ્રસિદ્ધ નેત્રથી પણ હીન અને માત્ર પોતાના સ્નેહમાં જ મદુબ્ધ થયેલા ધૃતરાષ્ટ્રના પ્રશ્નને સાંભળી તથા તેનાં અંતઃકરણના હેતુને જાણીને, ધર્મોત્તમા સંજય તેને ઉત્તર આપતો કહેવા લાગ્યો કેઃ-

સંજય ઉવાચ-દૃષ્ટ્વા તુ પાંડવાનીકં વ્યૂઠં દુર્યોધનસ્તદા ।

આચાર્યમુપસંગમ્ય રાજા વચનમબ્રવીત ॥ ૨ ॥

૨. સંજયે કહ્યુંઃ—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તે સંગ્રામના આરંભકાળમાં, પાંડવોની સેનાને વ્યૂહરચના શુક્ત ગોઠવાયલી જોઈને, રાજા દુર્યોધને દ્રોણાચાર્યની સમીપ જઈને આ પ્રકારનું વચન કહ્યું.

(૨) ટીકાઃ—યુધિષ્ઠિર આદિક પાંડવોને જોઈને, ભીષ્મ આદિક વીર પુરુષોના મનમાં દૃષ્ટ ભયની પ્રાપ્તિ થાય, એ કેવળ અસમ્ભવિત વાત છે અને ખાંધેલોના હિંસાજન્ય અધ-પાપરૂપ-અદ્યથી અર્જુનને જે ભય થયું હતું, તે કેવળ મોહને લીધે જ થયું હતું. અર્જુનના એ અદ્ય ભયનું પણ શ્રોત્રગવાને બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશથી નિવારણ કરી નાંખ્યું હતું. અર્થાત્ પાંડવોની ઉત્કૃષ્ટતાનો ખોધ કરવા માટે, સંજયે 'દૃષ્ટ્વા તુ' વાક્યમાં, 'તુ' શબ્દનો ખાસ ઉપયોગ કરેલો છે. 'મારા હુયોધન આદિ પુત્રો, ધર્મક્ષેત્રરૂપ કુરુક્ષેત્રના પ્રભાવથી શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા થઈને, કદાચિત્ પાંડવોને તેમનું રાજ્ય પાછું આપી દેશે, એવી શંકા લાવીને તું વૃથા ગ્લાનિને ધારણ મા કર,' એવી રીતે ધૃતરાષ્ટ્રના મનમાં સંતોષ કરાવવા માટે, સંજય પ્રથમ તો હુયોધનના દૃષ્ટ સ્વભાવનું વર્ણન કરે છે. (દૃષ્ટા તુ) 'હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ મહાશૂરવીર પુરુષોએ વ્યૂહરચના કરીને સ્થાપિત કરેલી પાંડવોની સેનાને, પોતાનાં નેત્રોવડે પ્રત્યક્ષ જોઈ, રાજા દુર્યોધન, ધનુર્વિદ્યાના સમપ્રદાયની પ્રવૃત્તિ કરવાવાળા

દ્રોણાચાર્યની પાસે પોતે જ જઈને, આ પ્રમાણે વચન કહેવા લાગ્યો. 'દ્રોણાચાર્યને પોતાની પાસે બોલાવી તેણે તેને એ વચન કહ્યું નહિ, એ ખાસ કરીને ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. રાજા દુર્યોધન પોતે જ ચાલી ચલાવીને દ્રોણાચાર્ય પાસે ગયો, એમ કહેવાથી પાંડવોની સેનાના દર્શનથી, દુર્યોધનના મનમાં ઉત્પન્ન થયેલા ભયની સ્થિતિ કાઢવામાં આવી છે. દુર્યોધન જ કે પોતાના મનમાં ભય ઉત્પન્ન થવાથી, પોતાની આત્મરક્ષા માટે જ દ્રોણાચાર્ય પાસે ગયો હતો; છતાં તે રાજનીતિમાં અત્યંત કુશળ અને પ્રવીણ હોવાથી, 'શિષ્યે પોતે જ શુરુ પાસે જવું જોઈએ,' એવી રીતે આચાર્યના મહત્ત્વને જાણવી, પોતાના લયને તેણે પોતાના અંતરમાં જ છૂપાવી રાખ્યું—એ પ્રકારના અર્થનું બોધન કરવા માટે, સંજયે દુર્યોધનને રાજનું વિશેષણ લગાડેલું છે. 'દ્રોણાચાર્યને રાજા દુર્યોધને કહ્યું,' એટલા શબ્દોથી જ જો કે નિર્બીહ થઈ શકે એમ હતું—એટલે કે 'વચન' પહેલે લાવવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન હતું નહિ; તથાપિ 'વચન' શબ્દથી એ વાક્યમાં સંક્ષેપતા અને બહુ અર્થની પ્રતિપાદકતા ઇલાહિ અનેક શુભપણાનું કથન કરેલું છે; અથવા તો દુર્યોધન રાજાએ, વચન માત્ર જ કહ્યું, કિંચિન્માત્ર પણ અર્થનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો નહિ, એ અર્થની પણ 'વચન' શબ્દથી સ્થિતિ કરેલી છે.

અવતરણિકા:—હવે નીચેના ત્રીજા શ્લોકમાં રાજા દુર્યોધને દ્રોણાચાર્ય સમક્ષ જઈને જે વચન કહ્યું, તે વચનનું વચ્ચેના થી આરંભીને તત્ત્વ સંજ્ઞાવનુ દર્શન શ્લોક ૧૨ પર્યંત વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. દ્રોણાચાર્યનો પાંડવોમાં, તેઓ પોતાના અત્યંત પ્રિય શિષ્ય હોવાથી, ઘણો જ સ્નેહ હતો. એટલે, આ દ્રોણાચાર્ય અમારા કૌરવોના પક્ષમાં રહીને પાંડવો સાથે યુદ્ધ તો નહિ જ કરે, એ પ્રકારનો પોતાના મનમાં એક વિચાર બાંધીને પાંડવો માટે દ્રોણાચાર્યના મનમાં કોઈ ઉત્પન્ન કરાવવાના હેતુથી, રાજા દુર્યોધન દ્રોણાચાર્ય પાસે જઈને પાંડવોની અવગણના કથન કરતો (વિરુદ્ધકાર દર્શાવતો), આ રીતનું વચન કહેવા લાગ્યો;—

પર્યેતાં પાંડુપુત્રાણામાચાર્ય મહર્તી ચમૂમ્ ।

વ્યૂર્તાં દુપદપુત્રેણ તવ શિષ્યેણ ધીમંતા ॥ ૩ ॥

૩. હે આચાર્ય ! પાંડુ રાજાના પુત્રની આ મહાન્ સેનાને તમે જુઓ, જે સેનાને તમારા બુદ્ધિમાન શિષ્ય દુપદપુત્રે વ્યૂહરચનાયુક્ત કીધી છે.

(૩) ટીકા:—દુર્યોધને દ્રોણને કહ્યું:—હે આચાર્ય ! આપના જેવા મહાનુભાવ પુરુષોની અવગણ કરીને તથા ભયથી રહિત થઈને, સગીપમાં આવેલી તથા લડવાને તત્પર એવી પાંડવોની સેના અનેક અસૌહાર્દિણી સંખ્યાવાળી હોવાથી મહત્તી એટલે મોટી છે અને તેથી તેનો અટકવ કરવો અશક્ય છે. આ પાંડવોની સેનાને તમારાં નેત્રોવડે તમે પ્રત્યક્ષ જુઓ ! હું આપનો શિષ્ય હોવાથી માત્ર આપને એક પ્રાર્થના જ કરું છું—જ્યારે આપ એ પાંડવોની સેનાને નિહાળશો, તે વેળાએ પાંડવોએ, શુરુ છતાં, આપની કરેલી અવગણના આપને પોતાની મેળે જ નિશ્ચય થઈ જશે. આપને પ્રાર્થના એટલા માટે કરું છું કે, મારાથી આપને આજ્ઞા થઈ શકે નહિ.

શિષ્ય-પાંડવોએ કરેલી અવગણ નિવૃત્ત કરાવી અશક્ય છે; છતાં મારે એ અવગણના નાશ કેવી રીતે કરવો ? દ્રોણાચાર્યની ચોકાનું શ્રવણ કરીને 'એ અવગણના નિવારણનો ઉપાય આપને અત્યંત સુગમ અને સુલભ છે,' એવા હેતુવાળું ઉત્તર આપતાં, દુર્યોધન દ્રોણાચાર્ય પ્રતિ કહે છે કે, 'હે આચાર્ય ! આપ પાસેથી જ ધનુર્વિદ્યા શીખીને પ્રવીણ થયેલા દુપદ-રાજાનો પુત્ર દુષ્ટદુષ્ટ છે. તે તમારો બુદ્ધિમાન શિષ્ય છે. આ દુપદપુત્રે જ

પાંડવસેનાને રથના આકારરૂપે તથા પદાદિ આકારે ગોઠવેલી છે. શિષ્યના કરતાં શુરુમાં અધિકતા હોવી જ નોંધએ, એ લોકશાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ છે. માટે જો આપ ધારે, તો એ અવગાના નાશનો ઉપાય આપને અત્યંત સુગમ છે.”

અહીં ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પાંડવોની સેનાને વ્યૂહરચનાવાળી કરી છે, એમ કહેવાને બદલે, ‘દ્રુપદપુત્રે પાંડવી સેનાની વ્યૂહરચના યુક્ત કરી છે,’ એમ કહેવામાં દુર્યોધનનો ગુહ આશય એ છે કે, દ્રુપદરાજા વિશેના પૂર્વ વૈરની સ્મૃતિ કરાવી, દ્રોણાચાર્યના મનમાં ક્રોધની ઉત્પત્તિ કરવી. વળી દુર્યોધને દ્રુપદપુત્રને ‘બુદ્ધિમાન’ વિશેષણ લગાડેલું છે. તે એટલા માટે કે, કદાચિત્ પણ આપે દ્રુપદપુત્રની ઉપેક્ષા કરવી નહિ. અર્થાત્ હે આચાર્ય ! અન્ય સમસ્ત કાર્યોનો ત્યાગ કરીને, આપ જલદી પધારી પાંડવોની સેનાને જીવો.

અથવા તો એ શ્લોકનાં પદોની નીચે પ્રમાણે પણ યોજના કરી શકાય છે:—‘વાંદુજ્ઞાણ’ આ પદનો ‘જાચાર્ય’ પદ સાથે તથા ‘જર્જ’ પદ સાથે સંબંધ કરવો. એ પ્રમાણે પદોની યોજના કરવાથી, નીચે પ્રમાણે અર્થ સિદ્ધ થાય છે:—‘હિ પાંડુપુત્રોના અચાર્ય ! તમે પાંડવોની સેનાને જીવો. પાંડવોમાં તમારો અત્યંત રનેહ હોવાથી આપ પાંડવોના જ આચાર્ય છો, પણ કાંઈ અમારા આચાર્ય તમે નથી. આ શિષ્યોએ તો તમારો ઘાટ ઘડવા જેવું તમારી સામે કૃત્ય કીધું છે, વળી તમારા શિષ્ય ‘દ્રુપદપુત્રે એ સેનાને વ્યૂહરચના યુક્ત કરી છે,’ એમ કહેવાથી દુર્યોધને એવા અર્થની સૂચના કરેલી છે કે, આ દ્રુપદપુત્ર તમારા નાશ માટે જ ઉત્પન્ન થયેલો હોવા છતાં, તમોએ ધનુર્વિદ્યા શીખવી છે. આ તમારી કેવી મૂઢતા છે ? આ તમારી મૂઢતા જ અમારા નાશનું અથવા તો અનર્થનું મહાકારણ થઈ પડ્યું છે. તેમ જ દ્રુપદપુત્ર બુદ્ધિમાન છે, એમ કહેવાથી દુર્યોધને એવો ભાવ જણાવેલો છે કે, દ્રુપદપુત્રે પોતાના શત્રુઓ પાસેથી જ તેમને મારવાના ઉપાયરૂપ ધનુર્વિદ્યા શીખડાવી છે, એટલા માટે જ હું તેને અત્યંત બુદ્ધિમાનના નામથી ઓળખું છું. હે આચાર્ય ! પોતાના શિષ્યોની સેનાને જોઈને માત્ર આપના મનમાં જ આનંદ થવાનો સંભવ છે. કારણ કે, તમે જ જાતિમાં પડી ગયા છો. બીજા કોઈ પણ જાતિહીન મનુષ્યને તો એ સેનાના નિરીક્ષણથી કોઈ કાળે પણ આનંદ થવાનો નથી જ. માટે પાંડવસેના હું બીજા કોઈને પણ બતાવી શકું તેમ નથી; એટલા માટે માત્ર આપ જ ચાલો અને પાંડવોની સેનાને જીવો.

આ રીતે દ્રોણાચાર્યને પાંડવોની સેના બતાવતો બતાવતો દુર્યોધન દ્રોણાચાર્યપ્રતિ શુભ દ્રેષ્ટાંટથી જોવા લાગ્યો. આમ કહેવામાં સંજયનો ધૃતરાષ્ટ્રને એવો અર્થ સમજાવવાનો ઉદ્દેશ હતો કે:—‘ધર્મક્ષેત્રમાં વિચરવા છતાં પણ, તમારા દુર્યોધન આદિ પુત્રોના મનમાં, પોતાના શુરુમાટે પણ દ્રેષણુદ્ધિ ઉત્પન્ન થયેલી છે. દુર્યોધન આદિ ધર્મક્ષેત્રના પ્રભાવથી પશ્ચાત્તાપ કરીને યુદ્ધ કર્યા વિના જ પાંડવોને રાજ્ય આપી દેશે, એવું તમારે કદી પણ જાણવું નહિ. (૩)

અવતરણિકા-શિષ્ય:-દ્રુપદપુત્ર સર્વ શૂરવીરોમાં એક સાધારણ વીર છે, એટલે દ્રુપદપુત્રથી કરાયેલી વ્યૂહરચનાવાળી પાંડવોની સેનાને તો આપણાંમાંના કોઈ એક સાધારણ યોધો પણ પરાજિત કરી નાંખશે, માટે આપ આ પાંડવની સેનાથી આટલા બધા ડરો છો શા માટે ?

શુરુ:-આ રીતની જ દ્રોણાચાર્યની શંકા સાંભળી, દુર્યોધન રાજ ‘અજ શત્રુ’ ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે, પાંડવોની સેનામાંના શૂરવીર પુરુષોનાં નામો નીચે પ્રમાણે કહી સંભળાવે છે:—

અત્ર શૂરા મહેષ્વાસા મીમાર્જુનસમા યુધિ ।

યુયુધાનો વિરાટશ્ચ દ્રુપદશ્ચ મહારથઃ ॥ ૪ ॥

ધૃષ્ટકેતુશ્ચેકિતાનઃ કાશિરાજશ્ચ વીર્યવાન્ ।
 પુરુજિત્કુંતિભોજશ્ચ શૈવ્યશ્ચ નરપુંગવઃ ॥ ૫ ॥
 યુધામન્યુશ્ચ વિક્રાંત ઉત્તમૌજાશ્ચ વીર્યવાન્ ।
 સૌમદ્રો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વ એવ મહારથાઃ ॥ ૬ ॥

આ પાંડવોની સેનામાં, યુદ્ધમાં ભીમ તથા અર્જુનની સમાન તથા મહાન્ ધનુષને ધરનારા બહુ શૂરવીર યોધાઓ રહેલા છે. તેઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:-મહારથી એવો યુધુ-ધાન નામનો રાજા, વિરાટ નામનો રાજા, દ્રુપદ નામનો રાજા,^૪ વિશેષ પરાક્રમવાળો ધૃષ્ટકેતુ નામનો રાજા, ચેકિતાન નામનો રાજા, કાશીરાજ, સર્વ મનુષ્યોમાં એક પુરુજિત નામનો રાજા, કુંતિભોજ નામનો રાજા, શૈવ્ય નામનો રાજા,^૫ વિશેષ પરાક્રમી યુધામન્યુ નામનો રાજા, વીર્યવાળો ઉત્તમૌજા નામનો રાજા, સૌમદ્ર નામનો રાજા તથા દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો છે. આ સર્વ મહારથી છે.^૬

ટીકા:-હે આચાર્ય ! પાંડવોની સેનામાં કેવાજ એક ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જ અર્થાત્ દ્રુપદ જ શૂરવીર નથી, કે જેથી આપણે એ પાંડવોની સેનાની ઉપેક્ષા કરી શકીએ. પણ એ પાંડવોની સેના-મધ્યે બીજા પણ અનેક શૂરવીર પડેલા છે. માટે એમને જિતવા માટે અવશ્ય આપણે બનતા પ્રયત્નો કરવા જ જોઈએ. તેમના સંબંધી બેઠરકારી કરવી જોઈતી નથી. હવે આ શૂરવીરોનાં વિશેષણોનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે:-

‘મહેવાસા. રતિ’ ઇંદુ એટલે બાણ તથા બાણો જેમના વિશે યોજવામાં આવતાં હોય, તે ‘ઈંવાસાઃ’ કહેવાય. અર્થાત્ મહાન્ ઇંવાસ કહેતાં ધનુષ જેમની પાસે હોય, તે ‘મહેવાસ,’ એવા નામથી ઓળખાય છે. સાર એ કે, આ સર્વ શૂરવીરો યોધાના બાણના સંધાનવડે દૂરથી જ શત્રુસેનાને નસાડી દેવાના કાર્યમાં કુશળ છે.

શિષ્ય:-આ શૂરવીરો મહાન્ ધનુષોને ધારણ કરવાવાળા હોવાથી કાંઈ યુદ્ધવિદ્યામાં પણ કુશળ હોઈ શકે, એવો નિયમ હોઈ શકે નહિ; માટે મહેવાસ કેવી રીતે કહેવાઈ શકે ?

શુર:-આ શંકાનું સમાધાન કરવા રાજા દુર્યોધન ઉત્તર આપે છે:-^૭ હે આચાર્ય ! જેમનાં પરાક્રમે સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, એવા ભીમ અને અર્જુન સમાન જ યુદ્ધમાં તેમનાં પરા-ક્રમે કહેવાય છે. માટે તેઓને તરછોડી નાંખવા યોગ્ય નથી.”

શિષ્ય:-એવા પરાક્રમશાળી કયા કયા શૂરવીરો છે વાર ?

શુર:-આ બાબત સ્પષ્ટ કરવા માટે દુર્યોધન દ્રોણાચાર્યને શૂર પુરુષોનાં નામો સ્પષ્ટ-તાથી કહી સંભળાવે છે. (વૃણવાન ઇતિ) જે યુદ્ધનો અતિશય ઉદમ કરતો હોય, તે યુધુધાન કહેવાય અને આવો પાંડવોના સૈન્યમાં સાત્યકિ નામક રાજા છે. જે શત્રુને બ્રમણ કરાવે તે (વરાટ નામથી ઓળખાય અને તેવા પ્રકારનો વિરાટ રાજા છે. તેમ જ દુ એટલે વૃક્ષ તથા પદ એટલે ચિહ્ન; અર્થાત્ જેની ધ્વજમાં વૃક્ષનું ચિહ્ન હોય, તે દ્રુપદ. આવો દ્રુપદરાજ પણ સેનામાં ઉપરિચિત છે. આ ત્રણે મહારથીઓ છે. (૪)

ટીકા:-શત્રુઓને જે લયલીત કરી નાંખે, તે ધૃષ્ટકેતુ. કેતુનો અર્થ ધ્વજ થાય. જેની ધ્વજ શત્રુના લયનું કારણ હોય તે ધૃષ્ટકેતુ; અને ચિકિતાન નામક રાજાનો જે પુત્ર, તે ચેકિતાન. કાશીનો રાજઠર્તા પુરુષ તે કાશીરાજ. એ ત્રણે રાજાઓ વીર્યવાન્ છે. તેજસ્વી અને બળવાન્ શત્રુઓને પણ જે વિવિધ પ્રકારનાક્રિયાઓ કરીને નસાડી દે, તે વીરની સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. આવો વીર પુરુષનું જે કર્મ, તે વીર્ય કહેવાય છે. આ વીર્ય જેનામાં રહેલું હોય, તે વીર્યવાન્. આ પ્રમાણે વીર્યવાન્ શબ્દની વ્યાખ્યા છે. પુરુ એટલે બહુ અથવા અનેક. એટલે કે, બહુ શૂરવીરોને

પણ જે જિતી લે, તે પુરુષિત્ કહેવાય. કુન્તીના પિતાનું નામ કુન્તિભોજ છે. શિશિ નામના રાજાના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલાનું નામ શૈબ્ય અર્થાત્ પાંડવની સેનામાંના તે પુરુષિત કહેવાય. કુન્તિભોજ અને શૈબ્ય નામક ત્રણે રાજાઓ નરપુંગવ છે. સર્વ નરોમાં ઉત્કૃષ્ટ તે નરપુંગવના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. (૫)

ટીકા:-યુધા એટલે યુદ્ધ અને મન્યુ એટલે ક્રોધ. અર્થાત્ યુદ્ધમાં જે ક્રોધ સમાન વેગ અને આવેશ ધરાવતો હોય, તે યુધામન્યુના નામથી ઓળખાય. યુધામન્યુ પાંચાળ દેશનો રાજા છે અને તે વિક્રાંત છે. જેનામાં વિશેષ પરાક્રમનો વાસ હોય, તે વિક્રાંત કહેવાય. ઓળસ શબ્દનો અર્થ બળ થાય છે અને જેનું ઓળસ (બળ) ઉત્તમ હોય, તે ઉત્તમીભ કહેવાય છે. ઉત્તમીભ પાંચાળ દેશનો રાજા છે. આ રાજા વીર્યવાન છે, અથવા તો વીર્યવાન, નરપુંગવ અને વિક્રાંત એ ત્રણે વિશેષણો યુધુધાન આદિ સર્વ રાજાઓનાં છે, એમ પણ થઈ શકે. સુભદ્રાનો જે પુત્ર તે સૌભદ્ર કહેવાય. અહીં સૌભદ્રથી અભિમન્યુનો અર્થ લેવાનો છે. તેમ જ દ્રુપદની પુત્રી દ્રૌપદીના જે પ્રતિવિંધ્ય આદિ પાંચ પુત્રો, તે સર્વ, દ્રૌપદેયના નામથી ઓળખાય છે અને 'દ્રૌપદેવાય' એ પદમાં જે 'વ' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તે 'વ' થી પૂર્વોક્ત રાજાઓથી ભિન્ન પાંડ્યરાજા અને ઘટોત્કચ, આદિ અન્ય સર્વ રાજાઓનાં નામો પણ બહુલ્ય કરવાં. ધુધિષ્ઠિર આદિ પાંચ પાંડવો મુખ્ય તેમ જ અત્યંત પ્રસિદ્ધ હોવાથી તથા આ યુદ્ધના કારણરૂપ હોવાથી, દુર્યોધને પાંચ પાંડવોની ગણના કરેલી નથી. અથવા 'મીમાર્જુનસમા ઘૃષિ' એ વચનના ઉચ્ચારણથી દુર્યોધને યુધુધાન આદિ સર્વ શૂરવીરોને ભીમ અને અર્જુનની ઉપમા આપેલી હોવાથી, ભીમ અને અર્જુન એ બે શબ્દો પાંચ પાંડવોના ઉપલક્ષકરૂપે થઈ શકે છે, એમ પણ માની લેવાય. આવી રીતે યુધુધાન રાજાથી લઈને દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રોપર્યંત ગણાવેલા સત્તર રાજાઓથી ભિન્ન બીજા પણ તેમના અર્થાત્ પાંડવોના શૂરવીર સંબંધીઓ છે અને તે સઘળા મહારથીઓ. એમનામાં માત્ર રથી અથવા અર્ધરથી કોઈપણ નથી. અહીં 'મહારથા' શબ્દથી અતિરથીનો પણ સ્વીકાર કરી લેવો જોઈએ. મહારથી, અતિરથી, રથી અને અર્ધરથીનાં લક્ષણોનો ઉલ્લેખ શાસ્ત્રોમાં નીચે પ્રમાણે કરેલો છે:-

“एको दशसहस्राणि योघयेद्यस्तु घन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥

अमितान्योघयेद्यस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । रथस्त्वेकेन यो योद्धा तन्मૂनोऽर्धरथः स्मृतः ” ॥

એનો અર્થ એવો થાય છે કે, જે પુરુષ એકલો જ ધનુર્ધારી દશ હજાર શૂરવીરો સામે લડી શકે તથા પોતે શસ્ત્રવિદ્યા અને શાસ્ત્રવિદ્યામાં અત્યંત કુશલ હોય, તે પુરુષ મહારથી કહેવાય છે; જે પુરુષ એકલો જ અસંખ્ય શૂરવીરો સાથે સંગ્રામ કરે તથા શસ્ત્ર અને શાસ્ત્રવિદ્યામાં પણ અતિશય પ્રવીણ હોય તે પુરુષને અતિરથીના નામથી ઓળખાવામાં આવે છે; જે પુરુષ માત્ર એક શૂરવીર સામે જ લડી શકે, તેનું નામ રથી છે અને જે નર આવા રથીથી પણ ન્યૂન બળ ધરાવતો હોય, તે અર્ધરથીની પદવીને યોગ્ય ગણાય. (૬)

અવતરણિકા:-શિખ-“હુ દુર્યોધન! આ પાંડવોની સેનામાંના આટલા બધા મહાન શૂરવીરોને જોઈને કહાણિત તમારા મનમાં લીંતિ ઉત્પન્ન થતી હોય, તો તમે પાંડવો સાથેની શત્રુતાનો ત્યાગ કરી, એમની સાથે મિત્રતા કેમ કરતા નથી ?”

શુરુ:-આવા આશયનો નાશ કરવા માટે જ દુર્યોધન પોતાની સેનામાંના શૂરવીરોનાં નામો નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:-

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।

नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥

હે સર્વ બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ આચાર્ય ! આપણા સર્વની મધ્યમાં જે શ્રેષ્ઠ યોધા છે, તે યોધાઓનો આપ નિશ્ચય કરો. મારી સેનાના જે પ્રધાન નાયક છે, તેમાંથી યદિક્ષિત (યોદ્ધાક) નાયકોનાં નામો ઉચ્ચારી, હું તમને કહું છું. ૭

ટીકા:-હે આચાર્ય ! અમારા સૈન્યમાં વિદ્યા, બળ, પૌરુષ, કુલ અને શીલ ઇત્યાદિ ગુણોવડે શ્રેષ્ઠ તથા અમારી સેનાને તે તે સ્થાનો પ્રતિ લઈ જાય એવા અસંખ્ય નાયકરૂપ યોધાઓનાં નામ માત્રથી જ નિર્દેશ કરી, હું મુખ્ય નાયકોનાં નામોનો જ આપ સમક્ષ ઉચ્ચાર કરું છું. એ સર્વ યોધાઓને આપ પ્રથમથી જ જાણો છો, એટલે કેટલાક અજ્ઞાત વીરોને જ્ઞાત કરવા માટે હું વર્ણન કરતો નથી, કિન્તુ પ્રસિદ્ધ યોધાઓનું પુનઃ સ્મરણ કરાવવા માટે જ હું આપ સમક્ષ આ યોધાઓનાં નામોનો ઉચ્ચાર કરું છું.

‘અસ્માકં તુ’ આ પદ્યમાં જે ‘તુ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તેથી દુર્યોધને પોતાના અંતરમાં ઉત્પન્ન થયેલા બચતું બહાર પ્રકટીકરણ ન કરવાની ધીરતા બતાવેલી છે. ‘હે દ્વિજોત્તમ ! એ વિશેષણનો પ્રયોગ કરી દુર્યોધને દ્રોણાચાર્યની સ્તુતિ કરવા સાથે, યુદ્ધકાર્યમાં તેની પ્રવૃત્તિ કરાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. અથવા તો ‘હે દ્વિજોત્તમ’ પદનો જો દ્રોણાચાર્યના દ્વેષ પક્ષમાં સમાવેશ કરવામાં આવે, તો દુર્યોધનની એવી ભાવના દેખાઈ આવે કે, ‘હિ આચાર્ય ! તમે બ્રાહ્મણ હોવાથી યુદ્ધમાં એટલા બધા કુશળ નથી; એટલે ઠઠાચિત્ તમે અમારાથી વિરુદ્ધ અથવા વિરુદ્ધ થઈ, પાંડવોના પક્ષમાં પણ ચાલ્યા જશો, તો પણ અમારા પક્ષમાં લીધેલ આદિ શ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિયો રહેલા હોવાથી, જેમ તારાઓથી અંધકારને લેશ પણ હાનિ થતી નથી, તેમ અમારી લેશ માત્ર પણ હાનિ થવા સંભવ નથી.’ તેમ જ ‘સંગર્થ તાત્ર વ્રમીમિ તે’ એમ કહેવાથી દુર્યોધને એવા અર્થની સૂચના કરેલી છે કે, ‘પોતાના પ્રિય શિષ્ય પાંડવોની સેનાને જીતે, હવેથી જો કે આપનું મન બાકુલ થયેલું છે, તોપણ આપે લીધેલ આદિ શૂર પુરુષોની વિસ્મૃતિ કરવી જોઈતી નથી. અમારી સેનામાંના લીધેલ આદિ શૂર નરોની સ્મૃતિ કરાવવા માટે જ હું તે શૂરવીરોનાં નામોનું આપને જરાક કથન કરી સંભળાવું છું. વળી પાંડવ પક્ષના આ યોધાઓથી ભ્રાંતિમાં પડતું નહિ કે આપણો જય થશે નહિ.’ (૭)

અવતરણિકા:-હવે રાજા દુર્યોધન દ્રોણાચાર્યની સમક્ષ પોતાની સેનામાંના શૂરવીર પુરુષોની ગણના નીચે પ્રમાણે કરે છે:-

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ।

अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

આપ દ્રોણાચાર્ય, લીધેલપિતામહ, કર્ણ, સંગ્રામને જિતવાવાળા કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, વિકર્ણ, સૌમદત્તિ, જયદ્રથ. ૮

ટીકા:-હે આચાર્ય ! અમારી સેનામાં પ્રથમ તો આપ ચોટે જ એક મહાન શૂરવીર પુરુષ છે; અને બીજા લીધેલપિતામહ, કર્ણ અને સંગ્રામવિજેતા કૃપાચાર્ય છે.

શિષ્ય:-દ્રોણાચાર્યના પુત્ર અશ્વત્થામાની કહ્યું પછી ગણના કરવાથી, ઠઠાચિત્ આચાર્યના મનમાં કેાપ શું ન થાય ?

શુર:-આ કોપનું નિવારણ કરવાના ઉદ્દેશથી દુર્યોધન પુનઃ કહેવા લાગ્યો કે:-“અશ્વત્થામા આદિક ચાર તો સર્વ શૂરવીરોમાં શ્રેષ્ઠ ને અમારી સેનાના મુખ્ય નાયક છે.” એવી ગણના કરવાના અભિપ્રાયથી તે કહેવા લાગ્યો કે:-“હે આચાર્ય ! આપનો પુત્ર અશ્વત્થામા, મારો કનિષ્ઠ બંધુ વિકર્ણ, સૌમદત્ત રાગનો પુત્ર સૌમદત્તિ, કે જેને ભૂરિશ્રવાના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે તે અને

સિંધુદેશનો રાજા જ્યદ્રથ. એ ચાર તો મહા અદ્વિતીય શૂરવીર પુરુષો છે.” અહીં જે હુયોધને, ભીષ્મ આદિની પહેલાં દ્રોણાચાર્યની ગણના સર્વથી પ્રથમ કરેલી છે, તે માત્ર તેને પ્રસન્ન રાખવા માટે કરી છે. આ રીતે વિકર્ણ આદિની પહેલાં દ્રોણાચાર્યના પુત્ર અશ્વત્થામાની ગણના પ્રથમ કરી છે, તે પણ એવા જ આશયને લીધે કરી છે. વિશ્વમાં એક સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત થઈ ગયેા છે કે, પોતાની તથા પોતાના પુત્રની ઉત્કૃષ્ટતાની પ્રશંસા સાંભળી, સર્વના મનમાં આનંદની એક સરખી જ ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે. [અહીં ‘જયદ્રથ’ શબ્દને રથાને કોઈ કોઈ ગ્રંથમાં ‘તયૈવ ચ’ પાઠ પણ જોવામાં આવે છે.] (૮)

અવતરણિકા:—શિષ્ય:—અહીં, હિં હુયોધન ! શું તોરી સેનામાં માત્ર આટલા જ શૂરવીરો છે, એમ શું દ્રોણાચાર્યને શંકા નહિ થાય ?

શુરુ:—આ શંકાનું સમાધાન કરવા માટે, ‘અમારી સેનામાં બીજા પણ ઘણા શૂરવીરો છે,’ એમ દેખાડવા હુયોધન નીચે પ્રમાણેનું ઉત્તર આપે છે:—

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजिवीताः ।

नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ૯ ॥

હે આચાર્ય ! અમારી સેનામાં પૂર્વે કહ્યા તે શૂરવીરો વિના બીજા પણ ઘણા શૂરવીરો છે. આ શૂરવીરોએ મારા જ્યારૂપ પ્રયોજન વાસ્તે, પોતાના જીવવાની આશાનો પણ ત્યાગ કર્યો છે. તેઓની પાસે યુદ્ધનાં સાધનરૂપે નાના પ્રકારનાં શસ્ત્ર છે તથા તે સર્વ શૂરવીરો યુદ્ધકળામાં બહુ જ કુશળ છે. ૯

ટીકા:—હે આચાર્ય ! અમારી સેનામાં કેવળ પૂર્વે કહેલા ભીષ્મ આદિક જ નહિ, કિંતુ શદ્ધ, કૃતવર્મા અને ભગદત્ત ઇત્યાદિ બીજા ઘણા શૂરવીરો છે, આ તે સર્વે ‘અમારા પ્રાણોના પરિત્યાગ કરીને પણ અમે આ હુયોધનનો વિજય કરીશું,’ એવો દૃઢતમ નિશ્ચય ધરાવનારા છે. એ સર્વ યોધાઓ શુભ, ચક્ર, ગદા અને ખડ્ગ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનાં યુદ્ધનાં સાધનરૂપ શસ્ત્રોને ધારણ કરનારા (વાપરી બાણનારા) છે અને યુદ્ધવિદ્યામાં અતિશય કુશળ છે.

અહીં ‘ઘરા’ ઇત્યાદિ વિશેષણોવડે હુયોધને પોતાની સેનામાં પાંડવોની સેના કરતાં વિશેષ બાહુલ્યને ભાવ દેખાડવાની ચેષ્ટા કરેલી છે તથા પોતામાં આ સેનાનો અનન્ય ભક્તિભાવ બતાવ્યો છે. પોતાના સૈન્યના શૌર્ય અને યુદ્ધની ઉદ્યમશીલતા તથા કુશલતાનું કથન કરીને બહુ હુયોધને એમ જ બતાવવા માગ્યું છે કે, ‘અમારી સેના સર્વ પ્રકારે પાંડવોની સેના કરતાં અધિક બળવાળી છે.’ (૯)

અવતરણિકા:—શિષ્ય:—જેવી રીતે હુયોધનની સેનામાં શસ્ત્રાશ્રવિદ્યાવિશારદ ભીષ્મ આદિક અનેક શૂરવીરો છે, તેવી જ રીતે પાંડવોની સેનામાં પણ શસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળતા ધરાવનારા અનેક શૂરવીરો છે; અર્થાત્ તમારી અને પાંડવોની એમ ઉભયની સેના સમાન જ છે. તો પછી એક સારી અથવા નરસી કેવી રીતે કહેવાઈ શકે ?

શુરુ:—આવી શંકાના નિવારણ માટે હુયોધન પાંડવોની સેના કરતાં પોતાની સેનાની વિશેષતાનું બીજી રીતે દિગ્દર્શન નીચે પ્રમાણે કરાવે છે:—

अपर्याप्तं तदस्माकं वलं भीष्माभिरक्षितम् ।

पर्याप्तं त्विदमेतेषां वलं भीमाभिरक्षितम् ॥ ૧૦ ॥

હે આચાર્ય ! અમારી સેના અનંત છે તથા ભીષ્મથી સર્વ વરક્ષથી રક્ષણ પામેલી છે; અને પાંડવોની સેના ન્યૂન છે તથા તે ભીમથી રક્ષિત છે. ૧૦

ટીકા:-હે આચાર્ય ! અમારી સેના એકાદશ અશ્વોહિણી સંખ્યાવાળી છે. વળી સર્વ લોકમાં અત્યંત મહિમા ધરાવતા અને અત્યંત સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા લીંગમપિતામહવટે અમારી સેના રક્ષાયદી છે એટલા માટે જ અમારી સેના પાંડવોની સેના કરતાં મહા પ્રબળ છે. પાંડવોની સેના સપ્ત અશ્વોહિણી હોવાથી, અમારા કરતાં ન્યૂન હોય, એ દેખીતું જ છે. અતિશય ચપળ બુદ્ધિવાળા અને દુર્બળ લીમસેન આ સેનાનો સંરક્ષક હોવાથી, પાંડવોની સેના, અમારી સેના કરતાં, બહુ જ દુર્બળ અને શક્તિહીન પણ હોવી જ ભેદરૂપે.

અથવા તો 'અપર્યાપ્ત તત્ત્વ અસ્માકં ઘલં મીમામિરશિતમ્-પર્યાપ્તં તુ હૃદયતેષાં ઘલં મીમામિરશિતમ્' એ હથમા શ્લોકનાં પદોની આવી રીતે પણ યોજના કરી શકાય છે. 'પાંડવોની સેના અમારે પરાજય કરવા સમર્થ નથી. સેના લીંગમવટે જ રક્ષાયદી છે, એટલે કે, મહાન્ પરાક્રમશાળી અને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા લીંગમપિતામહની, અમે, પાંડવસેનાનો પરાજય કરવાના કાર્ય માટે યોજના કરેલી છે. તો પછી અમારા વિજયમાં શંકા કેવી રીતે હોય ? અને અમારી સેના, લીમામિરશિત હોવાથી, એટલે કે અમારી સેનાનો પરાજય કરવા માટે લીમની યોજના થયેલી હોવાથી, અમારા મનમાં પરાજયની લેશ માત્ર પણ ભીતિ નથી. અર્થાત્ લીમ અત્યંત દુર્બળ અને અત્યંત સ્થૂલ બુદ્ધિવાળો હોવાથી, દુર્બળ પાંડવસેના કાંઈ પણ કરી શકે એમ નથી જ.'

અહીં પ્રથમ વ્યાખ્યામાં 'મીમેજ-અમિરશિતમ્-મીમામિરશિતમ્' વધા 'મીમેજ-અમિરશિતમ્-મીમામિરશિતમ્' એ તૃતીયા તત્પુરુષ સમાસવટે 'મીમામિરશિતમ્' એ દુર્યોધનની સેનાનું વિશેષણ છે અને મીમામિરશિતમ્ એ પાંડવોની સેનાનું વિશેષણ છે. તેમ જ બીજા પ્રકારની વ્યાખ્યા કરતાં 'મીમઃ અમિરશિતઃ યસ્મૈ તત્ત્વ મીમામિરશિતમ્' અને 'મીમઃ અમિરશિતઃ યસ્મૈ તત્ત્વ મીમામિરશિતમ્' એ પ્રમાણેના બહુવ્રીહિ સમાસવટે 'મીમામિરશિતમ્' એ પાંડવોની સેનાનું વિશેષણ અને 'મીમામિરશિતમ્' એ દુર્યોધનની સેનાનું વિશેષણ આય. (૧૦)

અપતરણિકા:-શિષ્ય:-પાંડવોની સેના કરતાં દુર્યોધનની સેનાને પ્રબળ બાણીને, એ દુર્યોધન ભયમુક્ત અર્થાત્ નિર્ભય બની ગયો હોય, તો પછી દુર્યોધને આવી કદબના કરવાની શી જરૂર છે ? શુરુ:-આવી દ્રોણાચાર્યની આશંકાને સાંભળી, દુર્યોધન રાજા દ્રોણાચાર્યને હૃદયી નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:-

અયનેપુ ચ સર્વેપુ યથાભાગમવસ્થિતાઃ ।

મીમ્મમેવામિરક્ષંતુ મંવંતઃ સર્વ એવ હિ ॥ ૧૧ ॥

એટલા માટે, વ્યૂહરચનાયુક્ત સેનાના સર્વ પ્રવેશમાર્ગો વિશે, પોતાપોતાના સ્થાનપર ગોઠવાયલા (દ્રોણાચાર્યોદિક) તરે સર્વ ચોધાઓ, આ લીંગમપિતામહનું સર્વ તરફથી રક્ષણ કરે. ૧૧ ટીકા:-[મયનેરુ ચ] એ પદમાં જે 'ચ' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તે ષકારપૂર્વ કર્તવ્યની અપેક્ષાએ, એક વિશેષ કર્તવ્યનો ભાષક છે.

સુદના પ્રારંભગામમાં યથાયોગ્ય સુદભૂમિમધ્યે ચોધાઓને, પૂર્વ ઉત્તર આદિ દિશાઓનાં વિભાગયુક્ત જે લડવાનાં સ્થાનો પ્રતિનિયત કરવામાં આવેલા હોય, તે સ્થાનોનું નામ અયન કહેવાય છે. સમસ્ત સેનાનો નેવા અર્થાત્ નાયક તો સમસ્ત સેનાને આશ્રિત કરીને, પોતે સેનાના મધ્યભાગમાં જ હશે રહે છે. આપણી સેનાના સેનાપતિ લીંગમપિતામહ છે અને તે સુદમાં અત્યંત રક્ષણવાળા હોવાથી પોતાના સન્નિપાત દેશપ્રતિ, દેશના પૃથ્થ ભાગપ્રતિ, હિંદા પોતાના વામ અને દક્ષિણ ભાગપ્રતિ દિષ્ટિ દોહાવતા નથી, માટે દ્રોણાચાર્ય આદિ તમો સર્વ ચોધાઓએ, તમારે માટે નહીં કરવામાં આવેલી ભિન્નભિન્ન સુદભૂમિમાં દૃઢ રહીને, સર્વ દિશાઓથી લીંગમપિતામહનું જ રક્ષણ કરવું, કે જેથી પરસેનામાંના કોઈપણ શત્રુને, કોઈપણ માર્ગમાંથી આવવાનો અને

લીભના શરીરપર શસ્ત્ર ચલાવવાનો પ્રસંગ જ મળી શકે નહિ. તમારે અત્યંત સાવધાનતા પૂર્વક લીભપિતામહનું રક્ષણ કરવાનું છે. જ્યારે તમે સર્વ યોધાઓ આપણા એ સેનાધ્યક્ષ લીભપિતામહના શરીરનું એવી રીતે સંરક્ષણ કરશો, ત્યારે એ લીભની કૃપાથી આપણુ સર્વનું પણ સંરક્ષણ થઈ શકશે.’ (૧૧)

અવતરણિકા:-શિષ્ય:-‘હે સંજય! જ્યારે દુર્યોધને આ રીતનાં વચનો ઉચ્ચાર્યાં, ત્યારે અવશ્ય એનું કાંઈપણ પરિણામ થયેલું હોતું જોઈએ. એ પછી લીભ આદિ યોધાઓએ મળીને શું કહ્યું ?’

ગુરુ:-આવા ધૃતરાષ્ટ્રના પ્રશ્નને સાંભળી, ‘કોઈ અમારી સ્તુતિ કરે, કોઈ કોઈ નિંદા કરે, એની જરા પણ દરકાર ન કરતાં, રાજા દુર્યોધન માટે અમે અવશ્ય અમારા દેહનો ત્યાગ કરીશું-એવા અભિપ્રાયથી લીભપિતામહ, દુર્યોધનના ચિત્તમાં હૃદય ઉત્પન્ન કરતાં સિંહનાદ અને શંખધ્વનિ કરવા લાગ્યા.’ એવા આંશયને હઈ સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:-

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।

सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

હે ધૃતરાષ્ટ્ર! મહાન્ પ્રતાપવાળા તથા કુરુવંશમાં વૃદ્ધ એવા લીભપિતામહે, એ દુર્યોધન રાજાને હૃદય ઉત્પન્ન કર્યો, (પછી) સિંહના નાદ જેવા ઉચ્ચ સ્વરે શખને વગાડ્યો. ૧૨

ટીકા:-‘હે ધૃતરાષ્ટ્ર! પાંડવોની સેનાને નિહાળીને, મનમાં ભયભીત થયેલો તથા પોતાના ભયનું નિવારણ કરવા માટે કપટભાવથી દ્રોણાચાર્યના શરણમાં આવી પડેલો રાજા દુર્યોધન, તેના ‘આવા કાળમાં પણ એ મારી સાથે કપટભાવથી વર્તે છે,’ એવો મનમાં અસંતોષ આવવાથી, દ્રોણાચાર્યે વચન માત્રથી પણ આદર કર્યો ન હોતો અને તેની એ બેદરકારીને જાણી હાથને જ ‘અવનેષુ ચ સર્વેષુ’ ઇત્યાદિ વચનોવડે દુર્યોધને લીભપિતામહની અત્યંત સ્તુતિ કરી હતી. દુર્યોધનના ભયની નિવૃત્તિ કરનાર તથા તેના જયની સૂચના કરનાર યુદ્ધમાં રહેલા ઉલ્લાસરૂપ હૃદયને ઉત્પન્ન કરવા લીભપિતામહ મહાન્ સિંહનાદ કરી, ઉચ્ચ સ્વરથી શંખ વગાડવા લાગ્યા.’

અહીં સંજયે લીભને કુરુવૃદ્ધ, પિતામહ અને પ્રતાપવાન્ એવાં ત્રણ વિશેષણો આપેલાં છે. ‘કુરુવૃદ્ધ’ ના પ્રથમ વિશેષણવડે દ્રોણાચાર્ય તથા દુર્યોધન રાજાના અભિપ્રાયના જ્ઞાનની સૂચના કરવામાં આવેલી છે, કે જેથી કરી, જનસમાજમાં વૃદ્ધ પુરુષોમાં પણ પુત્રાદિકોના અભિપ્રાયનું જ્ઞાન ધાય છે. ‘પિતામહ’ એ ખીજા વિશેષણથી એ પ્રકારનો અભિપ્રાય સૂચિત કરવામાં આવેલો છે કે-‘જેવી રીતે દ્રોણાચાર્યે, દુર્યોધનાદિ કૌરવોની ઉપેક્ષા કરી છે, તેવી રીતે અમારે તેમની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી.’ અને ત્રીજા ‘પ્રતાપવાન્’ એ વિશેષણથી એવો ભાવ વ્યક્ત કરવામાં આવેલો છે કે, ‘સિંહનાદ સરખા ઉચ્ચ સ્વરથી લીભે જે શંખ વગાડ્યો, તેના શબ્દથી પાંડવોની સેનાને અવશ્ય ભયની પ્રાપ્તિ થશે.’ (૧૨)

અવતરણિકા:-હવે સેનાપતિ લીભની આ પ્રવૃત્તિ દરમ્યાન જે કાર્યમાં ખીજા સઘળા યોધાઓ પ્રવૃત્ત થઈ રહ્યા હતા, તેનું વર્ણન કરતાં સંજય નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:-

ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।

सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! સેનાપતિ લીખની પ્રવૃત્તિ પછી, હુયોધનની સેનામાં અનેક શંખ, અનેક હેરી, અનેક પલ્લવ, અનેક આનંદ તથા અનેક ગોમુખ શીઘ્ર વાગવા લાગ્યાં, એ શંખાદિનો શબ્દ મહાન્ (મોટો) થયો. ૧૩

ટીકા:-હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! સેનાપતિ લીખના શંખનો ધ્વનિ સાંભળવાથી, દ્રોણાચાર્યદિકે યોધાઓના હૃદયમાં સુદ્ધ કરવાનો ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થયો અને તેઓ પલ્લવ પોતપોતાના શંખને જલદી વગાડવા લાગ્યા. બીજા સેનામાં રહેલા પુરુષો હેરી, પલ્લવ, આનંદ, ગોમુખ ઇત્યાદિ વાદ્ય યંત્રો વગાડવા મંડી ગયા. આ શંખ તથા હેરી વગેરેનો મોટો ધ્વનિરૂપ શબ્દ થવા લાગ્યો, તે પલ્લવ તે સાંભળવાથી પાંડવોના હૃદયમાં કિંચિત્ માત્ર પલ્લવો ઉત્પન્ન થયો નહિ. (અહીં પલ્લવનો અર્થ મૃદંગ, આનંદનો નગાર અને ગોમુખનો અર્થ રણશિશુન, આ રીતે વાદ્યયંત્રો સમજવાં). (૧૩)

અવતરણિકા:-એ પ્રકારે હુયોધન રાણની સેનાની પ્રવૃત્તિનું કથન કરી, પાંડવોની સેનાની પ્રવૃત્તિનું કથન કરતાં સંજય નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:-

તતઃ ચેતર્હેયૈર્યુક્તે મહતિ સ્પંદને સ્થિતૌ ।

માધવઃ પાંડવશ્ચૈવ દિવ્યૌ શંખૌ પ્રદધ્મતુઃ ॥ ૧૪ ॥

હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! લીખાદિકોના શંખાદિના શબ્દશ્રવણ પછી, પ્રવેતવર્ણ અમ્ભે જાહેલા છે એવા મહાન્ રથમાં સ્થિત (બેઠેલા) જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ તથા અર્જુન, તેઓને પલ્લવ શંખ વગાડવા લાગ્યા. ૧૪

ટીકા:-અહીં પાંડવોની સેનામાં અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ તથા બીજા સઘળા યોધાઓ પલ્લવ પોતપોતાના રથમાં બેઠા હતા, એટલે માત્ર અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના રથને જ રથાવરૂપ વિશેષણ સંભવતું નથી; તથાપિ તતઃ ચેતર્હેયૈર્યુક્તે ઇત્યાદિ વિશેષણના ભાવયુક્ત રથમાં અર્જુન તથા ભગવાન્ બેઠા હતા, એમ કહેવામાં આવેલું છે. તે બીજા રથો કરતાં અર્જુનના રથની ઉત્કૃષ્ટતાનું યોધન કરવા માટે આ કહેવામાં આવેલું છે. ભાવાર્થ એ છે કે, અગ્નિ દેવતાએ અર્જુનને જે રથ આપ્યો હતો, તે રથ કોઈપણ શત્રુથી અલાયમાન થઈ શકે નહિ તેવા હતો. વળી તેમાં અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ બેઠા હતા, કે તેથી કોઈ પલ્લવ શત્રુથી તેમને પરાભવ થાય એમ ન હતું. (૧૪)

અવતરણિકા:-હવે અર્જુન તથા શ્રીભગવાન્ જે જે શંખો વગાડતા હતા, તે તે શંખોનાં નામો તથા ભીમ વગેરેના શંખોનાં નામ બે શ્લોકમાં વર્ણવતાં સંજય કહેવા લાગ્યો કે:-

પાંચજન્યં હૃષીકેશો દેવદત્તં ધનંજયઃ ।

પાંડુ દધ્મૌ મહાશંસં ભીમકર્મા વૃકોદરઃ ॥ ૧૫ ॥

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ પાંચજન્ય નામનો શંખ વગાડવા લાગ્યા; અર્જુન દેવદત્ત નામનો શંખ વગાડવા લાગ્યો અને લોકને ભય ઉપજાવનારાં કર્મ કરવાવાળો તથા વૃક નામના અગ્નિને ઉદરમાં ધારણ કરવાવાળો ભીમસેન પાંડુ નામના મહાશંખને વગાડવા લાગ્યો. ૧૫

ટીકા:-પાંચજન્યથી જે ઉત્પન્ન થાય, તે પાંચજન્ય કહેવાય. તે પાંચજન્ય નામના શંખને હૃષીકેશ વગાડવા હતા. દેવતાઓએ આપેલા જે શંખ હોય, તે દેવદત્ત કહેવાય. આ દેવદત્ત નામના શંખને ધનંજય વગાડતા હતા.

અહીં સંજયે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને હૃષીકેશ કહેલ છે. તેના અભિપ્રાય એવો છે કે-‘હૃષીકેશ’ એ શબ્દમાં ‘હૃષીક’ અને ‘કેશ’ એવાં બે પદો રહેલાં છે. હૃષીક એટલે ઇન્દ્રિયો અને ઇંશ

એટલે તેનો પ્રેરક. તે બન્ને પદનો સમાસ કરીને, સર્વ ઈન્દ્રિયોને પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરાવનાર અંતર્યામીને ઈશ્વર કહેલ છે. એવા સર્વના અંતર્યામી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પાંડવોની સહાયતામાં છે. પાંડવોને તમારા દુર્યોધનાદિ પુત્રો જિતી શકશે નહિ.

વળી સંજયે અર્જુનને ધનંજય કહેલ છે. સર્વ દિશાઓના જયઠાળ વિષે સર્વ રાજાઓને જિતીને અર્જુન ધનને લઈ આવેલા છે, તે માટે અર્જુનને ‘ધનંજય’ કહેલો છે. એવો મહા પરાક્રમશાલી અર્જુન તમારા પુત્રોથી જિતારો નહિ.

સંજયે લીમસેનને ‘વૃકોદર’ એવું વિશેષણ આપેલું છે. તેના એ હેતુ છે કે, વૃક નામના અગ્નિની માફક લીમસેનમાં ઘણું અગ્નિ પાત્રન કરવાનું સામર્થ્ય રહેલું હતું. (૧૫)

અનંતવિજયં રાજા કુંતીપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ।

નકુલઃ સહદેવશ્ચ સુઘોષમણિપુષ્પકૌ ॥ ૧૬ ॥

કુંતીના પુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિર, અનંતવિજય નામનો શંખ વગાડવા લાગ્યા અને નકુલ તથા સહદેવ, એ બંને યપાક્રમ સુઘોષ અને મણિપુષ્પક, એ બે શંખો વગાડવા લાગ્યા. ૧૬

ટીકા-એનાથી નાશ ન થાય તેવો વિજય પ્રાપ્ત થાય, તેનું નામ ‘અનંતવિજય’, એવા અનંતવિજય નામના શંખને કુંતીનો પુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિર વગાડતો હતો. કુંતી માતાએ મહાતપ કરીને ધર્મરાજાનું આરાધન કર્યું હતું અને તે ધર્મરાજાથી કુંતીને યુધિષ્ઠિર પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. આથી ‘યુધિષ્ઠિર રાજા મહાભાગવાનું છે,’ એ પ્રકારનો યુધિષ્ઠિરનો પ્રભાવ જણાવવા માટે સંજયે યુધિષ્ઠિરને ‘કુંતીનો પુત્ર’ એમ કહેલ છે. વળી તે યુધિષ્ઠિર રાજસૂય યજ્ઞને કરનાર છે, તેથી તેને ‘રાજા’ વિશેષણ આપેલું છે; કારણ કે રાજા શબ્દની મુખ્ય અર્થતા તો યુધિષ્ઠિરને જ ધટે છે. જયરૂપ ફળનો લાગી બની, સુદ્રમાં જે સ્થિત હોય, તેને યુધિષ્ઠિર કહે છે. યુધિષ્ઠિર શબ્દવડે સંજયે એવો અર્થ સચિત કહેલો છે કે, આ સંગ્રામમાં યુધિષ્ઠિર જ જયરૂપ ફળનો લાગી બની હોલો રહેશે-સ્થિત રહેશે ! અને તેના પ્રતિપક્ષી દુર્યોધનાદિક કૌરવો જયરૂપ ફળના લાગી બની, સંગ્રામમાં હોલો રહેશે નહિ.

એ જ રહેલોમાં પાંચજન્ય, કેવલજ, પૌંડ્ર, અનંતવિજય, સુઘોષ અને મણિપુષ્પક, એ છ શંખોનાં નામો કહેલાં છે. આ નામો આખી સંજયે એવો અર્થ જણાવ્યો છે કે, પાંડવોની સેનામાં તો આવાં આવાં નામોવડે પ્રસિદ્ધ આટઆટલા શંખો છે, પણ દુર્યોધન રાજાની સેનામાં આવા નામવાળો એક પણ પ્રસિદ્ધ શંખ નથી, તેથી પાંડવોની સેના તમારા દુર્યોધનાદિ પુત્રોની સેનાથી અત્યંત પ્રબળ છે. (૧૬)

અવતરણિકા-ધૃતરાષ્ટ્રના હૃદયમાં પોતાના પુત્રોના જયની આશા છે, તે આશાનો નાશ કરી નાખવા પાંડવોના પક્ષમાં બીજા રાજાઓની એક સંમતિનું કથન કરતાં સંજય નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:-

કાશ્યશ્ચ પરમેષ્વાસઃ શિશુંડી ચ મહારથઃ

ધૃષ્ટદ્યુમ્નો વિરાટશ્ચ સાત્યકિશ્ચાપરાજિતઃ ॥ ૧૭ ॥

દ્રુપદો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વશઃ પૃથિવીપતે ।

સૌભદ્રશ્ચ મહાવાહુઃ શંભાન્દહ્મુઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૧૮ ॥

હે પૃથ્વીપતિ ધૃતરાષ્ટ્ર ! મહાધનુર્ધારી કાશીરાજ, મહારથી શિખંડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટરાજ, શત્રુઘ્નોથી નહિ જિતાય એવો સાત્યકિ,^{૧૭} દ્રુપદરાજ, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો તથા મહાન્ સુભદ્રાનો પુત્ર (અભિમન્યુ) છે. આ સર્વ યોધા, પોતપોતાના ભિન્ન ભિન્ન શંખો વગાડવા લાગ્યા. ૧૭-૧૮

ટીકા:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સહિત અર્જુનાદિ પાંચ પાંડવોની પ્રવૃત્તિને જોઈને પાંડવોના પક્ષપાતી કાશીરાજ, શિખંડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, સાત્યકિ, દ્રુપદ, દ્રૌપદીના પ્રતિવિધ્યાદિ પાંચ પુત્રો તથા સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ, એ સર્વ યોધા પોતપોતાના જૂદ જૂદા શંખો વગાડવા લાગ્યા.

શમશ્રુપ (મૃષ્ટરૂપ) કેશથી રહિતપાતું-શિખંડ જેનામાં હોય તે શિખંડી કહેવાય. આ શિખંડી પંચાલ દેશનો રાજા છે. ‘ધૃષ્ટદ્યુમ્ન’ એ નામમાં ‘ધૃષ્ટ’ અને ‘દ્યુમ્ન’ એમ બે શબ્દો રહેલા છે. શત્રુઘ્નોને પીડા કરનાર ધૃષ્ટ કહેવાય છે અને દ્યુમ્નનો અર્થ બળ થાય છે. શત્રુઘ્નોને પીડા કરનાર બળ જેને હોય, તેને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન કહેલો છે. સત્યક નામના રાજાના પુત્રનું નામ સાત્યકિ છે. ઘુટણ સૂધી જેના બાહુ લાંબા હોય તે મહાબાહુ કહેવાય છે.

આ શ્લોકમાં પરમેષ્વાસઃ એ વિશેષણ કાશીરાજનું છે, મહાવાહુઃ એ વિશેષણ સુભદ્રાના પુત્રનું છે. મહારયઃ એ વિશેષણ શિખંડીનું છે. અપરાજિતઃ એ વિશેષણ સાત્યકિનું છે અથવા તો પરમેષ્વાસઃ, મહારયઃ, અપરાજિતઃ અને મહાવાહુઃ એ ચારે વિશેષણો કાશીરાજ વગેરે સઘળા રાજાઓનાં પણ લઈ શકાય.” (૧૭-૧૮)

અવતરણિકા:—અર્જુનાદિ પાંડવોના શંખોના શબ્દો સાંભળી દુર્યોધનાદિ કૌરવોની કેવા પ્રકારની રિથિતિ થઈ. તેવી ધૃતરાષ્ટ્રની શંકાનો તાશ કરવા સંજય કહેવા લાગ્યો:—

હૃષીકેશં તદા વાક્યમિદમાહ મહીપતે ।

હે પૃથ્વીપતિ ધૃતરાષ્ટ્ર! શંખધ્વનિથી થયેલા ભયની ઉત્પત્તિ પછી યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયેલા ધૃતરાષ્ટ્રના સંબંધીઓને જોઈ, તે જ સમયે, શસ્ત્રપ્રહાર કરવામાં પ્રવૃત્ત થયેલા કપિધ્વજ અર્જુને, પોતાનું ગાંડીવ નામનું ધનુષ્ય હાથમાં લઈ, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને નીચે પ્રમાણે વચન કહ્યું. ૨૦-૨૦૧।

ટીકા:-હે ધૃતરાષ્ટ્ર! પાંડવોના શંખોના મહાન્ શબ્દો સાંભળી, તમારા હૃયોધનાદિના ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થયેલા ભયથી હૃયોધનાદિને જો કે પલાયન કરી જવાનો સમય આવી લાગ્યો હતો, તોપણ પોતાના દૃઢ સ્વભાવથી તેઓ યુદ્ધમાંથી પલાયન ન કરી જતાં, ઉલટા યુદ્ધના ઉદયમાં લાગ્યા અને રણક્ષેત્રમાં ઉભા રહ્યા. હૃયોધનાદિને એવી રીતે જોઈ, તે સમયે કપિધ્વજ અર્જુને, યુદ્ધ કરવા માટે ગાંડીવ નામનું ધનુષ્ય પોતાના હાથમાં ધારણ કરી, પોતાના સારથિ હૃષીકેશ ભગવાનને નીચે પ્રમાણેના શબ્દો કહ્યા:-

અહીં આખા વિશ્વમાં જેનું પરાક્રમ પ્રસિદ્ધ છે, તેવા હનુમાનને કપિ કહેલો છે અને કપિ (હનુમાન્) જેની ધ્વજામાં રહેલો છે તે 'કપિધ્વજ' કહેવાય. એ 'કપિધ્વજ' વિશેષણ અર્જુનને ભગાડીને સંજયે એવા અર્થનું સૂચન કરેલું છે કે, જે હનુમાનની સહાયતાથી શ્રી-રામચંદ્રજીએ રાવણાદિ સઘળા અસુરોના નાશ કર્યો છે, તે હનુમાન્ અર્જુનની ધ્વજ વિષે રહેલો છે. આથી અર્જુનને કોઈ પણ યોદ્ધાથી ભય ઉત્પન્ન થશે નહિ. નેત્રાદિ સર્વ ઈન્દ્રિયોના પ્રવર્તક હોવાથી અંતઃકરણની સર્વ વૃત્તિઓના જે જ્ઞાતા હોય, તે હૃષીકેશ કહેવાય. એવા અંતઃકર્તા શ્રીકૃષ્ણભગવાન્ પ્રત્યે અર્જુને નીચે પ્રમાણે શબ્દો કહ્યા. કૃષ્ણ ભગવાનની સંમતિ વિના સ્વતંત્રતાથી અર્જુન તે સમયે કોઈ પણ કાર્ય કરતો ન હતો. હે મહીપતે એ સંમિધનવટે સંજયે ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે એવા અર્થની સૂચના કરી છે કે, આ અર્જુનાદિ પાંડવો જે જે કાર્યોના આરંભ કરે છે, તે પ્રથમ વિચાર કરીને જ કરે છે. વિચાર કર્યા સિવાય તેઓ કોઈ પણ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી. એટલે કે પાંડવો રાજનીતિમાં તથા ધર્મમાં અત્યંત કુશળ છે અને તમે પાંડવોનું રાજ્ય લીધું છે, તે વિચાર કર્યા સિવાય લીધું છે. માટે તમારામાં રાજનીતિ કે ધર્મ પ્રેમથી એકપણ નથી. આ કારણથી તમારો કદાપિ જય થવાનો નથી, પરંતુ નીતિ ધર્મવાળા પાંડવોનો જ જય થશે. (૨૦-૨૦૧)

અવતરણિકા:-હવે પછીના અઢી શ્લોકમાં અર્જુનનાં વચનોનું નિરૂપણ કરતાં સંજયે નીચે પ્રમાણે કહ્યું:-

સેનયોરુમયોર્મઘ્યે રથં સ્થાપય મેઽચ્યુત ॥ ૨૧ ॥

યાવદેતાન્નિરીક્ષેઽહં યોદ્ધુકામાનવસ્થિતાન્ ।

કૈર્મયા સહ યોદ્ધવ્યમસ્મિન્નણસમુદયમે ॥ ૨૨ ॥

હે અચ્યુત ! મેં સેનાના મધ્યભાગમાં મારા રથને સ્થાપો (ઉભો રાખો). ૨૧

હે ભગવન્! યુદ્ધની કામનાવાળા તથા રણભૂમિમાં ઉભેલા આ ભીષ્માદિક યોદ્ધાઓને હું-અર્જુન સારી રીતે જોઈ શકું, તે સ્થળમાં લઈ જઈ મારા રથને ઉભો કરો કે, એ યુદ્ધરૂપ વ્યાપારમાં મારે કોની સાથે યુદ્ધ કરવું છે, તે હું જાણી શકું. ૨૨

ટીકા:-અર્જુને કહ્યું; હે શ્રીકૃષ્ણ ભગવન્! આ અમારી સેના છે અને આ અમારા પ્રતિ-પક્ષી હૃયોધનાદિની સેના છે. આ ઉભય સેનાઓના મધ્ય પ્રદેશમાં મારા રથને આપ ઉભો રાખો.

આ પ્રકારની આજ્ઞા અર્જુને ભગવાન્ પ્રત્યે કરી, એમ કહેવાથી એમ સૂચન કરવામાં આવેલું છે કે, પરમેશ્વરના અનન્ય ભક્તોને આ લોકમાં કોઈ પણ કાર્ય હૃદયે હોતું નથી. કારણ

કે સાક્ષાત્ પરમેશ્વર જ તેવા ભકતોની આજ્ઞાનો અંગીકાર કરે છે. માટે પાંડવોનો અવશ્ય જય થયો. “હિ અર્જુન ! આ બેઉ સેનાઓની મધ્યમાં જો હું તારા રથને ઉભો રાખીશ તો આ દુર્યોધનાદિ યત્નુઓ મને રથથી નીચે પાડી દેશે” એવી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને શંકા થવાથી, અર્જુન કહે છે—(અચ્યુત દત્તિ) કે ભગવન ! સર્વ દેશમાં, સર્વ ક્ષણમાં તથા સર્વ વસ્તુઓમાં જેનો નાશ થવાનો નથી, તેવા આપ ‘અચ્યુત’ છો. આવા આપને નીચે પાડી દેવાને કયો પુરુષ સમર્થ હોય ? અર્થાત્ તેમ કરવા કોઈ પણ પુરુષ સમર્થ નથી. અહીં જે અચ્યુત એવું સંબોધન કરી અર્જુને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનમાં રહેલ વિકારથી રહિતપણાનું સૂચન કરેલું છે અને વિકારથી રહિતપણામાં કોષાદિ વિકારનો કદી સંભવ હોતો નથી; જેથી ‘મારા રથને આપ સેનાઓની મધ્યમાં ઉભો રાખો,’ એવી અર્જુને આજ્ઞા કરેલ હોવાથી, અર્જુન ઉપર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના હૃદયમાં કોષ ઉત્પન્ન થવાની સંભાવના રહે છે. આ કોષ પણ ‘અચ્યુત’ એવું સંબોધન કરી અર્જુને નાશ થયો છે. (૨૧)

શંકા—હિ અર્જુન ! આ ઉભય સેનાઓની મધ્યમાં તો હું તારો રથ લઈ જઈ છું, પરંતુ ત્યાં રથ લઈ જવાથી તારો કયો હેતુ સિદ્ધ થયો, તે તું મને કહે; કારણ કે કાંઈ પણ હેતુ વિના તો મંદબુદ્ધિવાળા પુરુષો પણ કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરવા નથી, તો બુદ્ધિમાન પુરુષોની પ્રવૃત્તિ કાંઈ પણ પ્રયોજન વિના કેમહોઈ શકે ? અર્થાત્ તેમ નહોતું જોઈએ, એવી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની શંકાનું નિવારણ કરવા અર્જુન પોતાનો હેતુ જણાવતાં કહે છે—

ટીકા—હે ભગવન ! આ રણક્ષેત્રમાં ઉભા રહેલા લીળમ, દ્રોણાચાર્ય વગેરે કે જેઓને અમારી સાથે યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છા (કામના) છે, તે સઘળા યોધાઓને, હું જે રથને જઈ જઈ શકું, તે રથને આપ મારા રથને લઈ જઈને ઉભો રાખો.

વાણ્વ એ શબ્દ ક્ષણવાચક છે. અર્થાત્ લીળમ્ અર્થે યોધાઓને હું મારી રીતે જોઈ શકું, તેટલા સમયપર્યંત આપ મારા રથને ઉભય સેનાઓની મધ્યમાં ઉભો રાખો. વૌદુક્તાનાર્થ એ વિશેષણ વાપરીને અર્જુને એવો અર્થ સૂચિત કરેલો છે કે, લીળમ દ્રોણાદિ કેવળ યુદ્ધની જ ઈચ્છાવાળા છે, તેથી તેઓ અમારી સાથે કદાપિ મિત્રતા કરવાના નથી. અવસ્થિતાન્ એ વિશેષણુ વડે અર્જુને એવો ભાવ બતાવ્યો છે કે, લીળમ દ્રોણાદિ આ રણક્ષેત્રમાંથી કદાચિત્ ચલાયમાન થયો નહિ. “હિ અર્જુન ! તું તો યુદ્ધ કરનારો છે, કાંઈ યુદ્ધને જોનારો નથી, તો લીળમ દ્રોણાદિ યોધાઓને જોવાથી તારો હું હેતુ સિદ્ધ થશે ?” એવી ભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન યોધાઓને જોવાને હેતુ જણાવતાં કહે છે કે; “કૌરવા સહ ચોદ્યમ્ ક્વિતિ.”

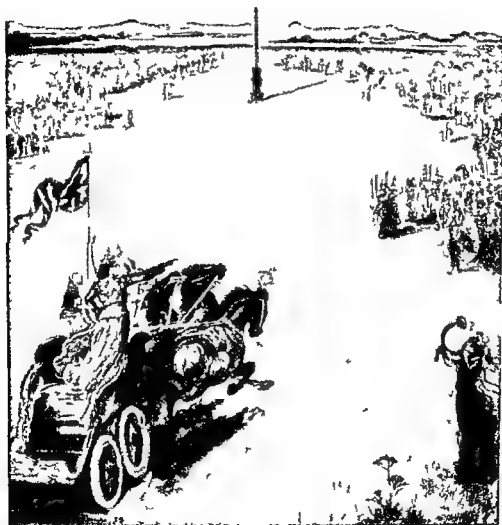
સહ શબ્દનો કે. મળા એ બે શબ્દો સાથે સંબંધ સંભવ છે, જેથી એવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, ભાઈઓમાં પણ પરસ્પર યુદ્ધ આ રણભૂમિમાં થયું છે. આવી આ ભૂમિમાં આવી રહેલા અમારા પ્રતિપક્ષી લીળમ દ્રોણાદિ યોધાઓમાં કયા યોધાની સાથે મારે યુદ્ધ કરવું યોગ્ય છે તથા લીળમ દ્રોણાદિ યોધાઓમાંથી કયા યોધાએ મારી સાથે યુદ્ધ કરવું યોગ્ય છે, તેવા એક મોટા ઔત્કુંઠ જ્ઞાન થાય, તે જ માત્ર આ બન્ને સેનાઓની મધ્યમાં રથને ઉભો રાખવાનું પ્રયોજન છે. (૨૨)

અવતરણિકા—શંકા—હિ અર્જુન ! એ લીળમ તથા દ્રોણાદિ બંધુઓ જ યુદ્ધના સંકલ્પને ત્યજી દઈ, તમારી બંનેની વચ્ચે મિત્રતા કરાવશે, તો તું પોતે યુદ્ધનો સંકલ્પ શા માટે કરે છે? એવી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન કહે છે—

યોત્સ્યમાનાનવેક્ષ્યેઽહં ય एतेऽत्र समागताः ।

ધાર્તારાષ્ટ્રસ્ય દુર્વૃદ્ધેર્યુદ્ધે પ્રિયચિકીર્ષવઃ ॥ ૨૩ ॥

અર્જુનનો શ્રીકૃષ્ણને હુકમ

સેનયોદ્ધમવોર્મઘે રથ સ્થાપય મેઝ્યુત । (અ. ૧ લો, સ્તો ૨૧ મો)

ભાવાર્થ:—અર્જુન-શ્રીકૃષ્ણને હુકમ કરે છ કે, હે અધ્યુત ! બે સેનાના મધ્યભાગમાં મારા રથ ઉભો રાખો.

તેમ જ હુણ્દિવાળા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધનનું યુદ્ધમાં પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી, ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિક, આ કુરુક્ષેત્ર ભૂમિમાં આવ્યા છે. માટે યુદ્ધની કામનાવાળા ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિક યોધાઓને, હું સારી રીતે જોઈ શકું. ૨૩

ટીકા:-હે ભગવન! પોતાની રક્ષા કરેજી એવા ઉપાયને નહિ જાણવો, તે હુણ્દિ કહેવાય અને તેવી હુણ્દિવાળો ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર દુર્યોધન છે. માત્ર યુદ્ધ કરીને જ દુર્યોધનનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છા રાખી, ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિ સર્વ યોધાઓ આ ધર્મક્ષેત્રરૂપ કુરુક્ષેત્રમાં આવેલા છે. યુદ્ધની ઇચ્છાવાળા ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિ યોધાઓને હું સારી રીતે જોઈ શકું, તે રીતે આપ આરા રથને રણમધ્યે ઉભો રાખો.

અહીં વહે પ્રિયસ્વિકીર્ત્ત્વઃ એ વિશેષજ્ઞો કહી અર્જુનને એવો અર્થ સૂચિત કરેલો છે કે, ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિ વૃદ્ધ પુરુષો પણ માત્ર યુદ્ધ કરીને દુર્યોધનનું હિત (પ્રિય) કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, પરંતુ દુર્યોધનના હુણ્દિ આદિ હુણ્દિની નિવૃત્તિ કરી, દુર્યોધનનું હિત કરવાની ઇચ્છા કરતા નથી, આવા ભીષ્મ અને દ્રોણાદિ યોધાઓ અમારી બંનેની વચ્ચે મિત્રતા શું કરાવશે? ચોક્કસ-માનાવ એ વિશેષણ કહીને અર્જુનને એવો અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિને કેવળ અમારી સાથે યુદ્ધ કરવાની જ ઇચ્છા છે. પરંતુ અમારી સાથે મિત્રતા કરવાની કાંઈ તેઓને ઇચ્છા નથી, તેથી તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાને મારે પ્રથમ તેમને જાણવો, તે જ યોગ્ય છે. (૨૩)

અવતરણિકા:-શંકા-આવી રીતે અર્જુનથી પ્રેરિત થયેલા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, અહિંસારૂપ પરમ ધર્મના આશયથી અર્જુનને યુદ્ધમાંથી અવરજ નિવૃત્ત કરશે, એવી ધૃતરાષ્ટ્રને શંકા થવાથી તે શંકાને નાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા સંજયે, ધૃતરાષ્ટ્રને નીચે પ્રમાણે શબ્દો કહ્યા:- (આ પ્રમાણે વૈશંપાયન જનમેજયને કહે છે).

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ ૨૪ ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।

उवाच पार्थ पर्यैतान्समवेतान्कुरुनिनिति ॥ ૨૫ ॥

હે ભારત-ધૃતરાષ્ટ્ર! એ પ્રકારે ગુડાકેશ અર્જુનના કહેવાથી હૃષીકેશ ભગવાને, બંને સેનાના મધ્યભાગમાં, ભીષ્મ તથા દ્રોણ બંનેની સન્મુખ તથા સર્વ રાજાઓની સન્મુખ ઉત્તમ રથને ઉભો રાખી કહ્યું કે, હે પાર્થ! આ એકઠા થયેલા કૌરવોને તું જો. ૨૪-૨૫

ટીકા:-હે ભારત એ સંજોધન ધૃતરાષ્ટ્રને કરેલું છે. આ સંજોધનવડે સંજયે એવો અર્થ સૂચ્યો છે કે, તમારી ઉત્પત્તિ ભરતરાજાના વંશમાં થઇ છે, તેથી તમારે ભરતવંશની મર્યાદાનો વિચાર કરી, પોતાના સંબંધીઓના દ્રોહનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે.

અર્જુનને ગુડાકેશ કહેવામાં આવેલ છે. 'ગુડાકેશ' શબ્દનો અર્થ એ છે કે-ગુદાવાયા: રૂપઃ=ગુદાકેશ: અર્થાત્ 'ગુડાકા' નિદ્રાનો જે 'ઇશ' છે, તે 'ગુડાકેશ'; એટલે કે જોણે નિદ્રાને પોતાને વશ કરી છે તે 'ગુડાકેશ.' અથવા ગુદાવલ્લ કેના વલ્લ સઃ ગુદાવલ્લ. । ઋગુજ્જનનીયોગો ગુદાનામ્ની હ દ્વિકા ॥ એ શાસ્ત્ર વચનાનુસાર હાથના અંગુળોનો તર્જની આંગળી સાથે જે સંબંધ છે, તેને 'ગુડાકુદ્રિકા' કહે છે. તે ગુડાકુદ્રિકા પ્રમાણે જેના અંગકેશ છે, તે 'ગુડાકેશ' કહેવાય, અથવા

ગુરં બ્રહ્મતિ યામોતીતિ ગુદાકઃ શિવઃ । સ શિવઃ ર્જ્ઞો યસ્ય સઃ ગુદાકેશઃ ॥ અર્થાત્ ગુરો મોલેષુપાકયોઃ એ શબ્દકેશના વચનાનુસાર 'શુક' શબ્દનો. અર્થ 'ગોળ' થાય છે. વળી બ્રહ્માંડને શુક કહે છે. જેવી રીતે અગ્નિમાં તપાવેલા લોહના ગોળાની અંદર તેમ જ બહાર, સર્વત્ર અગ્નિ વ્યાપી રહે છે, તેવી રીતે આ બ્રહ્માંડરૂપી ગોળાની અંદર, તેમ જ બહાર જે વ્યાપી રહેલો હોય, તે 'શુકાક' કહેવાય. આ શ્રીશિવ ભગવાન્ છે. શ્રુતિ કહે છે કે-વિશ્વચક્રે પરિવેદિતાર્જ્જ્વાલા શિવે । અર્થાત્ સર્વ વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલા એક શિવને પોતાના આત્મારૂપ બાણી પુરુષ મોક્ષ પામે છે. એવા શુકાક અર્થાત્ શિવ જેના ઈશ, તે શુકાકેશ કહેવાય છે. અથવા ગુદલગ્નમુત્તાન્ મક્કાન્ બ્રહ્મતિ યામોતીતિ ગુદાકઃ શિવઃ । સ શિવઃ ર્જ્ઞો યસ્ય સઃ ગુદાકેશઃ ॥ જેવી રીતે લોહપ્રસિદ્ધ શુક (ગોળ) મધુર હોય છે, તેવી રીતે જે ભક્તજનોને મધુર બનીને પ્રાપ્ત થાય, તે શુકાક કહેવાય. આવા શિવ ભગવાન્ છે. આવા શિવ ભગવાન્ જેના ઈશ, તે શુકાકેશ કહેવાય.

હુષીક એટલે ઈન્દ્રિયો. સર્વ ઈન્દ્રિયોને જે પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરે, તે હુષીકેશ.

એવા હુષીકેશ ભગવાન્ પ્રત્યે જ્યારે શુકાકેશ અર્જુને ઉભય સેનાઓની મધ્યમાં રથને લઈ બંધને ઉભો રાખવાની આજ્ઞા કરી, ત્યારે “આ અર્જુન મારો સેવક-કરકરૂપે થઈને મને તેના સ્વામીને, સારથિપણાનું હલકું કામ કરવાની પ્રેરણા કરે છે” એવોદોષ મૂકીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુન ઉપર ક્રોધ કયાં નહિ; કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ સર્વદા ભક્તજનોને આધીન રહે છે. તેમ જ અર્જુનને સુહૃદ્માંથી નિવૃત્ત ન કરતાં, તેનાં વચનોને અર્થાત્ તેની આજ્ઞાને માન્ય રાખી તે બંને સેનાઓના મધ્યસ્થાનમાં લીબ્ધ બને દ્રોણ એ બંનેની સન્મુખ તથા સર્વ રાજાઓની સન્મુખ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનના ઉત્તમ રથને લઈ જઈ ઉભો રાખ્યો. અહીં “સર્વ રાજાઓની સન્મુખ રથને લઈ બંધને ઉભો રાખ્યો” એમ કહેવાથી પણ લીબ્ધ તથા દ્રોણાદિ સર્વ રાજાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે, એટલે લીબ્ધ બને દ્રોણને જુદા જુદા કહેવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી. તો પણ સર્વ રાજાઓમાં લીબ્ધ તથા દ્રોણની અત્યંત પ્રધાનતાનું સૂચન કરવાને માટે તે બંનેનાં નામો જુદાં જુદાં કહ્યાં છે. વળી “ત્યાં રથને લઈ જઈ ઉભો રાખ્યો” એમ કહેવાથી પણ ચાલી થકે એમ છે. પરંતુ બીજા સમજા. રથોમાં તે રથની ઉત્કૃષ્ટતાનું જ્ઞાન થવા માટે તે રથને ‘ઉત્તમ’ એવું વિશેષણ જોડવામાં આવેલું છે. આ રથની ઉત્કૃષ્ટતામાં નીચે આપેલા ચાર હેતુઓ સૂચિત થાય છે. પહેલો હેતુ એ કે, આ રથ અમિદેવતાએ આપેલો છે; બીજો એ કે સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ આ રથને ચક્રાવનારા સારથિ છે; ત્રીજો હેતુ એ કે સાક્ષાત્ અર્જુન આ રથમાં બેઠેલો છે અને ચોથો એ કે, હનૂમાન્ આ રથની મુખમાં રહેલો છે, આટલા હેતુઓ લઈ, આ રથમાં ઉત્કૃષ્ટતા રહેલી છે. આવા ઉત્તમ રથને બંને સેનાઓની મધ્યમાં ઉભો રાખ્યા પછી, સર્વના અંતરના શુદ્ધ વિચારોને બલુનારા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પણ બંધવું કે, અર્જુનના હૃદયમાં પોતાના સંબંધીઓને જ્ઞાપથી શોક તથા મોહ ઉત્પન્ન થયો છે, તેથી ભગવાને ઉપહાસસહિત અર્જુનને કહ્યું:-“હિ પાર્થ ! કુરુવંશ વિષે ઉત્પન્ન થયેલા લીબ્ધાદિ એકદા થયેલા છે, તેમને તું સારી રીતે જો.” અહીં દે પાર્થ એવું સંબોધન કરી ભગવાને એવો અર્થ સૂચવ્યો છે કે, પૃથા માતાનો પુત્ર, તે પાર્થ કહેવાય. પૃથા પોતાના સ્ત્રીસ્વભાવથી સર્વદા શોક તથા મોહથી સુક્રા છે. આ પૃથાનો તું પુત્ર છે તેથી તારા હૃદયમાં પણ શોક તથા મોહ ઉત્પન્ન થયો છે. એવી રીતે ‘પાર્થ’ શબ્દવડે અર્જુનનો ઉપહાસ (હાસી) સૂચિત કરનાર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને પોતાના (હુષીકેશ શબ્દના અર્થરૂપ) અંતર્ધર્મીપણાનું સૂચન કર્યું છે. અથવા દે પાર્થ એવું સંબોધન કરીને ભગવાને એવો અર્થ સૂચવ્યો છે કે, મારા પિતાની બગીચા (બહેન) પૃથાનો તું પુત્ર છે, તેથી તું મારો સંબંધી છે. માટે તારે એવી ચિંતા કદાપિ

ન જ કરવી કે, “આ કૃષ્ણ ભગવાન મારા સારથિપણું છોડી દઈ હુયોંધનના પક્ષમાં જશે;” પરંતુ મારા સારથિપણુને માટે નિશ્ચિત થઈ, આ લીંગમ તથા દ્રોણાદિ યોધાઓને સંશયરહિત થઈને તું જો. અહીં “આ લીંગમ તથા દ્રોણાદિ યોધાઓને જો,” એ શબ્દો ભગવાને જે કહેલા છે, તેના હેતુ એ છે કે, હું તારા સારથિપણુમાં અત્યંત સાવધાન છું અને તું તો પ્રારંભમાં જ શોક તથા મોહને વશ થઈ, રથીપણુને ત્યાગ કરવા ધ્વંષે છે અર્થાત્ રથમાંથી ઉતરી જવા ધ્વંષે છે તો આ સેનાને જોવાથી તારા કયો હેતુ સિદ્ધ થશે? આવી રીતે અર્જુનને ધૈર્ય આપવા માટે એ વચનો ભગવાને કહેલાં છે. નહિ તો એટલું જ કહેવું યોગ્ય હતું કે, “મેં બન્ને સેનાઓની મધ્યમાં રથને લઈ ઉભો રાખ્યો છે.” (૨૪-૨૫)

અવતરણિકા:-શંકા:-‘બન્ને સેનાઓની મધ્યમાં ઉભા રહીને અર્જુન શું જાયું’ એવી ધૃતરાષ્ટ્રને શંકા થતાં સંજય કહેવા લાગ્યો:-

તત્રાપર્યસ્થિતાન્યાર્યઃ પિતૃનથ પિતામહાન્ ।

આચાર્યાન્માતુલાન્પ્રાતૃન્પુત્રાન્પૌત્રાન્સર્વીસ્તથા ॥

શ્વશુરાન્સુહૃદશ્ચૈવ સેનયૌરુમયોરપિ ॥ ૨૬ ॥

‘તે સેનાને જો’ એવી ભગવાનની આજ્ઞાપરથી, પાથે, બન્ને સેનામાં ઉભેલા પિતૃ, પિતા, પિતામહ, આચાર્ય, મામા, ભાતા, પુત્રો, પૌત્રો, સખા, સસરાઓ તથા સુહૃદોને જોયા. ૨૬

ટીકા:-હે ધૃતરાષ્ટ્ર! જ્યારે કૃષ્ણ ભગવાને સુદનો આરંભ કરવા માટે અર્જુનને સેના જોવાની આજ્ઞા કરી, ત્યારે અર્જુને બન્ને સેનાઓમાં ઉભેલા સર્વ યોધાઓને જોયા, સામેની સેનામાં અર્જુને પોતાના ભૂરિશ્વરા આદિ કાકાઓને જોયા, લીંગમ તથા સોમહત્ત આદિ પિતામહોને જોયા, દ્રોણ તથા કૃપ આદિ આચાર્યોને જોયા, શલ્ય તથા શકુનિ આદિ મામાઓને જોયા, તથા હુયોંધનાદિ ભાઈઓને જોયા, લક્ષ્મણ આદિ પુત્રોને જોયા. તે લક્ષ્મણાદિ પુત્રોના પુત્રોને અર્થાત્ પૌત્રોને જોયા, પોતાની સમાન સામર્થ્યવાળા અશ્વત્થામા, જયદ્રથ આદિ સખાઓને જોયા તથા કૃતવર્મા તેમ જ ભગદત્ત આદિ સુહૃદોને જોયા! અહીં સ્પષ્ટ: શબ્દવડે બીજા પક્ષ જેટલા ઉપકાર કરનારા માતામહાદિ હોય, તેઓના પણ સમાવેશ સમજ લેવો.

આવી રીતે સામેની સેનામાં જેમ અર્જુને પોતાના કાકાદિ સંબંધીઓને જોયા, તેમ પોતાની સેનામાં પણ તેણે કાકા આદિ સંબંધીઓને જોયા. પોતાના પિતાના ભાઈને સંસ્કૃતમાં ‘પિતૃબ્ધ’ અને માતાના ભાઈને ‘માતુલ’ કહેવામાં આવે છે. માતાના પિતાને માતામહ જાણવા. (૨૬).

અવતરણિકા:-આવી રીતે સર્વ સંબંધીઓને અર્જુને જોયા, તેથી “આ સંબંધીઓની હિંસા મહા અધર્મરૂપે છે” એવી મોહરૂપ વિપરીત બુદ્ધિથી તેની વિવેકબુદ્ધિ નષ્ટ થવા લાગી તથા “યુદ્ધમાં થતી હિંસા, શાસ્ત્રવિહિત હોવાથી ધર્મરૂપ છે” એવા યથાર્થ જ્ઞાનને પ્રતિબંધ કરનારા અને મમતા બુદ્ધિમાંથી જન્મ પામેલા શોક તથા મોહરૂપ ચિત્તના વૈકલ્યથી તેનો વિવેક નષ્ટ થઈ ગયો અને આરંભ કરેલા યુદ્ધસ્વરૂપ ધર્મથી ઉપરામ પામવાની મહા અનર્થકારક ઇચ્છા અર્જુનને થઈ આવી. આ અર્જુનું નિરૂપણ કરતાં સંજયે કહ્યું કે:-

તાન્સમીક્ષ્ય સ કૌંતેયઃ સર્વાન્વંધૂનવસ્થિતાન્ ।

કૃપયા પર્યાવિષ્ટો વિપીદન્નિદમન્નવીત્ ॥ ૨૭ ॥

કુન્તીપુત્ર અર્જુન, એ યુદ્ધમાં મળેલા સર્વ બાંધવોને સારી રીતે જોઈને, પરમ કૃપાવિષ્ટ થવાથી એક પાંચો અને આ પ્રમાણે બોલ્યો:-૨૭

ટીકા:-હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તે સઘળા બધુઓને જોતાં અર્જુનના હૃદયમાં સ્વતઃસિદ્ધ કૃપા અને અત્યંત પરિવાપત્ત વિવાદ વ્યાપી રહ્યા અને તેણે શ્રીભગવાનને નીચે પ્રમાણે કહ્યું-

અહીં અર્જુનમા સ્વતઃસિદ્ધ કૃપાનુ સૂચન કરવા કૃપાને ‘પરા’ એવું વિશેષણ લગાડવામાં આવેલું છે. અથવા કૃપા પરવાવિદ્ય એ શબ્દોનો કૃપા બપરવા બાવિદ્ય એ પ્રમાણે પદચ્છેદ કરતાં એવો અર્થ થશે કે, પોતાની સેનાને માટે તો પહેલાથી જ અર્જુનને કૃપા હતી, પરંતુ અત્યારે તો કૌરવોની સેના ઉપર પણ અર્જુનને બપરા અર્થાત્ પીછા કૃપા થઈ. અહીં વિષીદત્તિ-દર્શનથી એ શબ્દોવડે વિવાદ અને શબ્દોની ઉચ્ચારણા, એ બંને ક્રિયાઓમા સમાનતાબળ સૂચવેલું છે, જેથી તે શબ્દો ઉચ્ચારણી વખતે કંઠમા ગદ્ગદિતપણુ તથા અશ્રુપાત આદિ વિવાદના કાર્યોની સ્થિતિનું યોગ્યન કરેલું છે. આ સુદ્ધિમા વિવાદવાનુ પુરુષના વચનોમાં એ બાબત કષ્ટ રીતે જોવામા આવે છે કૌતિય. એ શબ્દ વાપરવાનો હેતુ પ્રથમ શ્લોકમા કહેલા ‘પાર્થ’ શબ્દના હેતુની પેઠે જાણી લેવો. કુન્તીને જ પૃથા નામથી યોગબાવવામા આવેલી છે (૨૭)

અવતરણિકા-હવે, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પ્રત્યે અર્જુનના શબ્દો બર્જન ટવાઈ ત્યાથી પૂવઘ-ક્ત્વાર્જનઃ સહવે એ વાક્ય સૂધી સંજયવડે કહેવાયલા હોય તોય ચાલે છે. સ્વધર્મમા પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ વારવજ્ઞાનને રોકનારુ અને પોતાના તેમ જ પારકા શરીરમા “આ મારું છે” એવા પ્રકારનુ જે આત્મીયત્વ અભિમાન છે, તે અભિમાનવાળા તથા કેવળ અનાતમ પદાર્થોને જાણનારા તથા “આ યુદ્ધથી અમારો તથા આ મારા બંધુઓનો અવશ્ય નાશ થશે” એમ જોવાવાળા અર્જુનને મહાશોક થવા લાગ્યો. અર્જુનના શોકનું તથા તે શોકયુક્ત શરીરના અવધવેનું સૂચન નીચેના શ્લોકોમા કરવામાં આવ્યું છે -

અર્જુન ઉવાચ-દૃષ્ટ્વેમં સ્વજનં કૃષ્ણ યુયુત્સં સમુપસ્થિતમ્ ।

સીદન્તિ મમ ગાત્રાણિ મુખં ચ પરિશુબ્યતિ ॥ ૨૮ ॥

વેપથુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષશ્ચ જાયતે ।

હે કૃષ્ણ ! આ રણભૂમિમાં આવેલા યુદ્ધની ધ્વજાવાળા આ બાધવોને જોઈને, મારાં હાથ પગાદિક અંગો વ્યથા પામે છે (લીલા થઈ બીચ છે), મારું મુખ સૂકાઈ બીચ છે, મારા શરીરમા કંપ ઉત્પન્ન થાય છે તથા મને રોમાચ થાય છે ૨૮-૨૮ા

ટીકા-હે કૃષ્ણ ભગવન ! આ રણક્ષેત્રમા યુદ્ધ કરવાની ધ્વજાવાળા હુર્યોધનાદિ અમારા બંધુઓને જોઈ મારા ચિત્તામાં શોક ઉત્પન્ન થયો છે અને તે શોકથી મારા હાથ તથા પગ વગેરેમા અતિ વ્યથા થાય છે, મારું મુખ પણ સૂકાતું બીચ છે. વળી મારા શરીરમા કંપ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જ મારા રૂવા ઉભા થાય છે

અહીં જો કે ક્ષત્ર ચ જુગપ્તિ એટલું કહેવાથી પણ ચાલી શકે તેમ છે, છતાં શ્રમ આદિ નિમિત્તોવડે મુખનું શોષણ થાય છે, તેની અપેક્ષાએ શોકજન્ય મુખના શોષણની અધિકવાનુ કથન કરવા પરિણમ્પતિ શબ્દમા પરિ ઉપસર્ગ વાપરેલો છે. (૨૮-૨૮ા)

વળી-

! ગાંડીવં, સંસત્તે હસ્તાસ્ત્રકવૈવં પરિદહ્યતે ॥ ૨૯ ॥

ન ચ શક્નોમ્યવસ્થાતું ધ્રમ્મતીવ ચ મે મનઃ ।

નિમિત્તાનિ ચ પશ્યામિ વિપરીતાનિ કેશવ ॥ ૩૦ ॥

હે કેશવ ! મારા હાથમાથી ગાંડીવ પડી બીચ છે, મારી ચામડી બાળબળ થાય છે તથા

મારું મન ભ્રમણ કરે છે, તેથી મારા શરીરને સ્થિર કરવા પણ હું સમર્થ નથી, તેમ જ હું વિપરીત નિમિત્તોને કેળું છું. ૨૮૫-૩૦

ટીકા:-હે ભગવન્ ! આ રીતના ચોક્કસ લીધે ગાંડીવ ધનુષ પણ મારા હાથમાંથી નીચે પડી જાય છે તથા મારી ત્વચામાં પણ અત્યંત દાહ ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં “મારુ ધનુષ નીચે પડી જાય છે” એ શબ્દોવડે અર્ચુને પોતાના અધૈર્યરૂપ દોર્બલ્યનું સૂચન કરેલું છે અને “મારી ત્વચામાં દાહ ઉત્પન્ન થાય છે” એ શબ્દોવડે અર્ચુને પોતાના અંતરનો સન્તાપ સૂચિત કરેલો છે. “અત્યારે હું મારા શરીરને ઉભું રાખવા પણ સમર્થ નથી” એ શબ્દોવડે અર્ચુને પોતાની મૂર્છાવસ્થા જણાવી છે; કારણ કે, મૂર્છાવસ્થામાં પુરુષ પોતાના શરીરને ટટાર રાખી શકતો નથી. હવે તે મૂર્છાવસ્થાની પ્રાપ્તિનું કારણ એ છે કે, ધમતીય ચ મે મન ઇતિ આ મારું મન ભ્રમણ કરવા પુરુષની પેઠે ભ્રમણ કરે છે. ભ્રમણ કરવા પુરુષની સાદૃશ્યતારૂપ મનનો કોઈ એક વિકાર છે, જેને જ શબ્દોવડે જણાવેલ છે. આ વિકારવિશેષ મૂર્છાની પૂર્વ અવસ્થારૂપ છે. ન ચ જ્ઞાતોમિ એ શબ્દોમાં જે વિકાર છે, તેનો હેતુ એ છે કે, મારું મન તે મૂર્છાની પૂર્વની અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયું છે; તેથી હું મારા શરીરને અત્યારે ઉભું રાખી શકતો નથી. હવે તે શરીરને ઉભું રાખવાના અસામર્થ્યમાં ણીર્ણુ પણ કારણ કહેલું છે. નિમિત્તાતીતિ હે ભગવન્ ! “થોડા જ સમયમાં દુઃખની પ્રાપ્તિ થશે” એવી સૂચના કરનારા નેત્રની રુદ્રણા (જમણી આંખનું રુદ્રકંઠુ) વગેરે વિપરીત નિમિત્તોના હું અનુભવ કરું છું. આ કારણથી પણ હું ઉભો રહેવા સમર્થ નથી. અઘાવીસમા રથોક્તમાં રથેયં ત્વજનં એ શબ્દોમાંના જુલ્લ એ સંબોધનવડે અર્ચુને એવો અર્થ સૂચિત કરેલો છે કે, હું અર્ચુન આત્મજ્ઞાની નહિ હોવાથી દુઃખી છું, જેથી હું શોકજન્ય કલેશને લોભાણું છું.

કૃપિર્મુલાચકઃ શબ્દો ગણ્ય નિર્વૃત્તિવાચકઃ । તયોરેક્યં પરં વ્રજ કુલ્લ ઇત્યભિધીયતે ॥

અર્થાત્-‘કૃપ’ ધાતુ ‘સત્તા’ વાચક છે અને ‘વ્ય’ પ્રત્યય ‘આનન્દ’ વાચક છે; તેથી સત્તા અને આનન્દ ઉભય શબ્દોની એકતાના ભાવરૂપ પરબ્રહ્મને કુલ્લ નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ શાસ્ત્રવચનાનુસાર આપ સત્ તથા આનન્દ સ્વરૂપે હોવાથી શોક તેમ જ મોહાદિ વિકારોથી રહિત છો. તાત્પર્ય એ છે કે, પોતાના બંધુઓનું દર્શન જેમ મને થયું છે, તેમ તેઓનું દર્શન આપને પણ થયું છે. પરંતુ મારી પેઠે આપના ચિત્તમાં શોક તથા મોહાદિ વિકાર ઉત્પન્ન થયા નહિ. આટલી આપનામાં એક મહાન્ વિશેષતા છે, તેથી આપની માફક મને પણ શોકરહિત કરો. આ સહયો અર્થ અર્ચુને હે જુલ્લ સંબોધનવડે સૂચિત કર્યો છે. “તારા શોકને નિવૃત્ત કરવાનું મારામાં સામર્થ્ય નથી” એવી ભગવાનની શંકાનું નિવારણ કરવા અર્ચુને હે કેવલ એ સંબોધનવડે ભગવાનમાં શોકને નિવૃત્ત કરવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે એમ સૂચિત કર્યું છે. કેતી વાતિ અવજંવ્યતયા ગચ્છતીતિ કેવલ. અર્થાત્ જગતને ઉત્પન્ન કરનારા બ્રહ્માનું નામ ક છે અને જગતનો સહાર કરનાર રુદ્રનું નામ ર્જ છે. ફરી તે ગત્રને પોતાના અનુગ્રહના પાત્ર જાણીને જે પ્રાપ્ત થાય, તેનું નામ વેચવ છે. આ રીતે મારા શોકને નિવૃત્ત કરવામાં આપને કિંચિત્ માત્ર સુરેક્ષી નથી. અથવા જુલ્લ સંબોધનવડે અર્ચુને શ્રી-ભગવાનનું ભક્તજનોના દુઃખના નાશપણાનું સૂચન કર્યું છે અને કેવલ સંબોધનવડે કેશી આદિ દુષ્ટદૈત્યોની નિવૃત્તિ કરીને સર્વદા ભક્તજનોની પ્રતિપાલકતા સૂચવી છે. આવી રીતનો આપનો સ્વભાવ છે. માટે મારા શોકની નિવૃત્તિ કરી મારું પણ આપ અવસ્ય પાલન કરશે. (૨૬-૩૦)

અવતરણિકા:-એવી રીતે સત્ પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ વત્સજ્ઞાનને ધોઈનારા શોકને પૂર્વ સુખયોપણાદિ સિદ્ધાંતોના ત્રણ રથોક્તોમાં જણાવ્યો. હવે તે શોકમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી વિપરીત પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ વિપરીત શુદ્ધિનું વર્ણન કરતાં કહ્યું કે:-

ન ચ શ્રેયોઽનુપશ્યામિ હત્વા સ્વજનમાહવે ।

આ સુદ્રમા આપણા બાંધવોને હણવાથી હું કોઈ પણ રીતનું શ્રેય જોતો નથી. ૩૦૥
 * ટીકા.-હે ભગવન ! આ સુદ્રમાં દુર્યોધનાદિ બધુઓને મારવામાં હું મારું કંઈ શ્રેય જોતો નથી. અહીં શ્રેયનો અર્થ પુરુષાર્થ થાય છે અને અર્જુન જે પદાર્થની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાર્થના કરે છે તે પદાર્થ 'પુરુષાર્થ' છે. પુરુષાર્થરૂપ શ્રેય જે પ્રકારનું હોય છે. જેમકે દૃષ્ટશ્રેય અને અદૃષ્ટશ્રેય. આ સદ્દિમા રાજ્યાદિનું જે સુખ મળે છે, તે દૃષ્ટશ્રેય કહેવાય છે અને સ્વર્ગમાં જે સુખ મળે છે તે અદૃષ્ટશ્રેય કહેવાય છે. આ ઉભય પ્રકારના શ્રેયની પ્રાપ્તિ બધુજનોને મારવાથી થાય, એમ હું કહી જોતો નથી, એમ તે કહે છે. ત્યારે ભગવાનને શંકા થઈ કે-“હે અર્જુન ! આ સુદ્રમાં સ્વજનોને મારવાથી શ્રેયની પ્રાપ્તિ થશે, પરંતુ શ્રેયરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ બહુ વિચાર કરવાથી જ પ્રતીત થાય છે, કાંઈ સહેજ વિચાર કરવાથી પ્રતીત થતી નથી.” ભગવાનની આ શંકાનું નિવારણ કરવા અર્જુને અઠવરણ્યમિ શબ્દમાં અઠ ઉપસર્ગનો ઉપયોગ કર્યો છે. અઠ શબ્દનો અર્થ પથાદ દાય છે અને પૂર્વ વૃત્તાતની અપેક્ષાએ પથાદ કહેવામાં આવે છે, તેથી એવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, બહુ વિચાર ક્રીધા પછી પણ હું બધુઓને મારવામાં મારા શ્રેયની પ્રાપ્તિ જોતો નથી. સ્વજન એ શબ્દવડે અર્જુને એવો અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, જેઓ આપણા સંબંધી નથી, તેઓને પણ સુદ્રમા હણવાથી હું મારા શ્રેયની પ્રાપ્તિ જોતો નથી. કારણ કે શાસ્ત્રમા કહ્યું છે કે:-

દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે સૂર્યમંડલવર્તિનો । પરિવ્રાદ યોગયુક્તઃ રણે ચામિમુષ્નો હતઃ ॥

અર્થ -આ સદ્દિમાં જે પ્રકારના પુરુષો સૂર્યમંડળમા વાસ કરી રહેલા હોય છે; એક તો યોગયુક્ત સંન્યાસી અને બીજો સુદ્રમાં લડીને મરણ પામેલો જે વીર પુરુષ હોય તે. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રવચનાનુસાર સુદ્રમાં મરણ પામેલા યોધાને પણ સ્વર્ગાદિ શ્રેયની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહેલું છે; પરંતુ સુદ્રમા હણનાર પુરુષને કાંઈ પણ શ્રેયની પ્રાપ્તિ શાસ્ત્રમા કહેલી નથી; તો સ્વજન સિવાયના યોધાઓને મારવાથી પણ જ્યારે શ્રેયની પ્રાપ્તિ થવાની નથી, તો આપણા સ્વજનોને જ મારવાથી શ્રેયની પ્રાપ્તિ કેમ થઈ શકે ? અર્થાત્ નહિ થાય. આ સદ્દેખા અર્થ અર્જુને સ્વજન એ શબ્દવડે સૂચયેલો છે, અને સિદ્ધ સાધનરૂપ દોષની નિવૃત્તિ કરવા અર્જુને બાહ્યે એ શબ્દ કહેલો છે. કારણ કે બાહ્યે એ 'સુદ્ર' વાચક શબ્દ જો ન કહે તો સુદ્ર વિના બધુઓની હિંસા કરીને શ્રેયની પ્રાપ્તિ કોઈ પણ શાસ્ત્રવેત્તા પુરુષ અંગીકાર કરતો નથી આ અર્થ પણ અર્જુને સિદ્ધ કર્યો છે. કારણ કે સિદ્ધ અર્થના સાધનરૂપ સિદ્ધ સાધનદોષ અર્જુનને પ્રાપ્ત થાય. તે દોષની નિવૃત્તિ કરવા અર્જુને બાહ્યે શબ્દ કહેલો છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે, સુદ્રવિના મંબેધીઓને મારવાથી શ્રેયની પ્રાપ્તિ થાય છે, એવું કથન કોઈ પણ પુરુષ અંગીકાર કરતો નથી. વળી હું તો સુદ્રમાં સંબંધીઓને પણ મારવામા શ્રેયની પ્રાપ્તિ દેખતો નથી. (૩૦૬)

અવતરણિકા-શકા:-“હે અર્જુન ! સુદ્રમા સ્વજનને મારવાથી સ્વર્ગાદિરૂપ અદૃષ્ટ શ્રેયની પ્રાપ્તિ તો નહિ થાય, પરંતુ તેમ કરવાથી તને રાજ્ય, વિજય અને વિષયસુખ, એ દૃષ્ટશ્રેયની પ્રાપ્તિ થશે, એ વાત નિર્વિવાદિત છે” એ પ્રમાણે શ્રીભગવાનને શકા થતાં અર્જુન નીચે પ્રમાણે કહે છે:-

ન કાંક્ષે વિજયં કૃષ્ણ ન ચ રાજ્યં સુતાનિ ચ ॥ ૩૧ ॥

કિં નો રાજ્યેન ગોવિંદ કિં ભોગૈર્જીવિતેન વા ।

હે શ્રીકૃષ્ણ ! હું વિજયને ચહોતો નથી, રાજ્યને પણ ચહોતો નથી તથા સુખને પણ

અહાતો નથી. હે ગોવિંદ ! આ રાજ્ય મળવાથી મને શું ફળ છે ? વિષયસુખથી શું ફળ છે ? તથા વિજય કરવાથી શું ફળ છે ? આ બધાની પ્રાપ્તિથી કિંચિત્ માત્ર પશુ મને લાભ થશે નહિ. ૩૦૧-૩૧૧

શિક્ષા:-હે કૃષ્ણ ભગવન્ ! પોતાના ધંધુઓની હિંસા કરવાથી પ્રાપ્ત થનારા વિજયની પ્રાપ્તિની હું ઇચ્છા રાખતો નથી; વિજય થવા પછી જે રાજ્ય પ્રાપ્ત થવાનું છે, તે રાજ્યની પ્રાપ્તિની પશુ હું ઇચ્છા રાખતો નથી. વળી રાજ્યપ્રાપ્તિ પછી જે વિષયમય સુખ મળવાનું છે, તે વિષયસુખની પ્રાપ્તિની પશુ હું ઇચ્છા કરતો નથી. એટલું કહીને અર્જુને એવો અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, આ સંઘિમાં પુરુષને જે જે ફળ મેળવવાની ઇચ્છા હોય છે, તે પુરુષ તે તે ફળની પ્રાપ્તિના ઉપાયમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. પરંતુ ફળની ઇચ્છા વિનાનો પુરુષ કોઈપણ ફળના ઉપાયમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી. જેવી રીતે લોજનરૂપ ફળની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરનારો પુરુષ જ લોજનરૂપ ફળની પ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ અન્નને શંકવાની ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, પરંતુ તેવી ઇચ્છા વિનાનો પુરુષ અન્નને શંકવાની ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થતો નથી. આ રીતે વિજય, રાજ્ય અને વિષયસુખ એ ફળો પ્રાપ્ત કરવાની જે જે પુરુષને ઇચ્છા હોય, તે પુરુષ તે વિજ્યાદિ ફળોની પ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, પરંતુ મને તો વિજય તથા રાજ્યાદિ ફળોની ઇચ્છા જ નથી, તેથી આ યુદ્ધરૂપ ઉપાયમાં મારી પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી. “હે અર્જુન ! દુર્યોધનાદિની ઇચ્છાનો ત્રિપથ વિજય તથા રાજ્યાદિ છે, તો તારામાં તે ઇચ્છાને અભાવ શા માટે થયો છે ?” એવી ભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન કહે છે-કિશો રાજ્યેનેતિ-હે ગોવિંદ ! “દુર્યોધનાદિ ધર્મ તેમજ અધર્મના સ્વરૂપને જાણતા નથી, તેથી તેઓને તો રાજ્યસુખાદિની ઇચ્છા હોય. કારણ કે તે મૂર્ખ છે-પરંતુ હું ધર્મના તેમ જ અધર્મના સ્વરૂપને જાણું છું તો પછી પ્રસિદ્ધ રાજ્યથી, વિષયસુખોથી તથા જીવનના સાધનરૂપ વિજયથી કેવા શ્રેયની પ્રાપ્તિ થવાની હતી ? અર્થાત્ રાજ્યાદિથી અમારું કિંચિત્ માત્ર પ્રયોજન સિદ્ધ નહિ થાય. તાત્પર્ય એ છે કે-વિજય, રાજ્ય અને લોગ એ ત્રણેની પ્રાપ્તિ વિના અમારું અર્થોત્ત વનવાસીઓનું આ જગતમાં સંતોષવડે કીર્તિપૂર્વક જીવન આલશે. મારે આ રાજ્યાદિની પ્રાપ્તિની મને ઇચ્છા નથી. અહીં હે ગોવિંદ ! એ સંયોધનવડે અર્જુને એવો અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે-ગો અર્થોત્ત ઇન્દ્રિયોને અધિષ્ઠાનરૂપ કરીને જે હંમેશાં જ પ્રાપ્ત થાય તેવા હે ગોવિંદ ! હે અન્વર્થોમી સ્વરૂપ આપ આ લોકોની રાજ્યાદિની પ્રાપ્તિ કરતાં મારા વૈરાગ્યને સારી રીતે જાણો છો. (૩૦૧-૩૧૧)

અવતરણિકા:-શંકા:-ભગવાનને એવી શંકા ઉત્પન્ન થઇ કે, “હે અર્જુન ! ધર્મશાસ્ત્રમાં એમ કહ્યું છે કે:-વૃદ્ધો વ માતાપિતરો ભાર્યા સાઘ્વીસુતઃ શિશુઃ । જપ્યકાર્યેશતં કૃત્વા મર્ત્તવ્યા મતુરામૃતીઃ ॥

અર્થાત્-પોતાનાં વૃદ્ધ માતાપિતા, પતિવ્રતા સ્ત્રી તથા બાલ્ય અવસ્થાવાળા પુત્રાદિ, એ સઘળા ધંધુઓનું ન કરવા યોગ્ય અનેક કાર્યો કરીને પણ ભરણપોષણ કરવું જોઈએ, એમ મનુ ભગવાને કહ્યું છે. ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવચનાનુસાર વૃદ્ધ માતાપિતાદિ સંબંધીઓના ભરણપોષણ અર્થે કરેલો અધર્મ પણ પુરુષને માથે દોષ મૂકતો નથી. તેથી જો કદાચિત્ તને આ રાજ્ય સુખાદિથી વૈરાગ્ય થાય, તોપણ આ સર્વ તારા સંબંધીઓના રાજ્યસુખાદિને મારે તારે આ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ” આ શંકાનું નિવારણ કરતાં અર્જુન નીચે પ્રમાણે કહે છે:-

येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ॥ ३२ ॥

त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ।

હે ભગવન્ ! જે બાંધવોને વાસ્તે રાજ્ય, વિષય તથા સુખની અપેક્ષા અમે રાખીએ છીએ, તે બાંધવો તો પોતાના પ્રાણોની તથા ધનની આશાને ત્યાગ કરી, આ યુદ્ધમાં (મરવા) આવી ઉભા છે. ૩૧૧-૩૨૧

ટીકા:-હે ભગવન! એકાદી પુરુષને તો આ રાજ્યાદિની અપેક્ષા હોય નહિ અને જે બંધુઓને માટે અમને આ રાજ્યની, સુખના સાધનરૂપ વિષયની તેમ જ વિષયજન્ય સુખની અપેક્ષા છે, તે આ અમારા બંધુઓ તો, પોતાના પ્રાણોની આશાને છોડી દઈને તથા ધનની આશાનો પણ ત્યાગ કરી, માત્ર મરણ માટે જ, આ રણક્ષેત્રમાં આવીને ઈલા છે; તો અમારા પોતાના સ્વાર્થ માટે તથા સંબંધીઓના સ્વાર્થ માટે આ યુદ્ધરૂપ કાર્યમાં મારી અવૃત્તિ સંભવતી નથી. આની પહેલાંના શ્લોકમાં ‘લોગ’ શબ્દવડે ‘વિષયજન્ય સુખ’નો અર્થ જણાવ્યો હતો, છતાં આ શ્લોકમાં ‘સુખ’ને ‘બ્રાહ્મ’ શબ્દથી જોડી જણાવ્યો છે. તેથી અહીં ‘લોગ’ શબ્દની લક્ષણાવૃત્તિ કરીને સુખના સાધનરૂપ સ્પર્શદિ વિષયોનો અર્થ સમજવો. પ્રાણાત્યક્ત્વા ધમાનિ જ એ શબ્દોમાં પ્રાણોનો ત્યાગ તથા ધનનો ત્યાગ કહેલો છે; પરંતુ જીવિત અવસ્થામાં પ્રાણોનો ત્યાગ તથા ધનનો ત્યાગ સંભવતો નથી. ‘પ્રાણ’ શબ્દની લક્ષણાવૃત્તિ કરી ‘પ્રાણની આશા’ એવો અર્થ સમજવો અને ‘ધન’ શબ્દની લક્ષણાવૃત્તિ કરી ‘ધનની આશા’ એવો અર્થ સમજવો, પ્રાણાદિની ‘આશા’નો પરિત્યાગ, જીવિત અવસ્થામાં સંભવી શકે છે. “પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરીને પણ પોતાના બંધુઓના સુખને માટે ધનની આશાનો સંભવ હોઈ શકે છે.” આ રીતની શંકાની નિવૃત્તિ કરવાને માટે ‘ધન’નો અર્થ ‘પ્રાણ’થી લિખ જણાવેલો છે. (૩૧૧-૩૨૧)

અવતરણિકા-શંકા:-“હિ અર્જુન! જે બંધુઓના સુખને અર્થે તને આ રાજ્યાદિની અપેક્ષા છે, તે તારા બંધુઓ આ યુદ્ધમાં આવ્યા નથી” એવી શ્રીભગવાનની શંકાનું નિવારણ કરતા અર્જુન તે બંધુઓનું વિશેષ કરીને વર્ણન કરવાં કહે છે:-

આચાર્યા: પિતર: પુત્રાસ્તથૈવ ચ પિતામહા: ॥ ૩૩ ॥

માતુલા: શ્વશુરા: પૌત્રા: શ્યાલા: સંબંધિનસ્તથા ।

હે ભગવન! આ યુદ્ધમાં કોઈ તો અમારા આચાર્ય છે, કોઈ પિતા છે, કોઈ પુત્ર છે, કોઈ પિતામહ છે, કોઈ મામા છે, કોઈ શ્વશુર છે, કોઈ પૌત્ર છે, કોઈ સાળા છે તથા કોઈ બીજા સંબંધી છે. ૩૨૧-૩૩૧

ટીકા:-આ શ્લોકનો અર્થ સ્પષ્ટ રીતે એવો છે કે, આ યુદ્ધભૂમિમાં જેટલા યોધાઓ એકઠા થયેલા છે, તે સર્વ યોધાઓ અમારા સંબંધી જ છે. તેઓમાં સંબંધ વિનાના કોઈ નથી. તે સર્વ સંબંધીઓ અત્યારે મરવાને તૈયાર થયા છે, તો કયા સંબંધીના રાજ્ય સુખાદિને માટે હું આ યુદ્ધમાં મૃત્યુ થઈ ? (૩૨૧-૩૩૧)

અવતરણિકા-શંકા:-“હિ અર્જુન! જે કદાપિ તું લીંગ તથા દ્રોણાદિ ઉપર કૃપા કરીને તેમને મારીશ નહિ, તોપણ એ લીંગ તથા દ્રોણાદિ રાજ્યના લોભથી તને અવશ્ય મારશે. માટે તું જ એ લીંગ તથા દ્રોણાદિને હણી રાજ્યને લોગવ.” એવી ભગવાનની શંકાનું નિવારણ કરતાં અર્જુન નીચે પ્રમાણે કહે છે:-

एतान्न हंतुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ॥ ૩૪ ॥

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ।

હે મધુસૂદન! મને હણે, તોપણ આ આચાર્યોદિને, તણ લોકની રાજ્યપ્રાપ્તિ વાસ્તે પણ હણવાની હું ઇચ્છા કરું નહિ, તો આ પૃથ્વીના રાજ્યની પ્રાપ્તિ વાસ્તે તો તેમને હણવાની ઇચ્છા કેમ જ કરું ? ૩૩૧-૩૪૧

ટીકા:-હે મધુસૂદન ભગવન ! તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોવડે અમને હણનારા પૂર્વોક્ત આચાર્યોને હણવાની ધ્વજા માત્ર પણ હું કરતો નથી, તો તે આચાર્યોદિને તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોવડે શામાટે હું હણું અર્થાત્ હું તેમને હણીશ નહિ, કિંવા તે આચાર્યોદિને હણવાથી-મારી નાંખવાથી-જે 'કલ્યાણિત્ મને આ ભૂમિ, સ્વર્ગ અને પાતાલ એ ત્રણે લોકનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય, તો પણ હું આચાર્યોદિને હણવાની ધ્વજા કરું નહિ, તો માત્ર આ યુધિવીના જ રાજ્યની પ્રાપ્તિને માટે તો હું તેમનું હનન કરીશ નહિ, એમ કહેવાની શું જરૂર છે ? [અહીં હે મધુસૂદન ! એ સંગોધનવડે અર્જુને શ્રીભગવાનનું વૈદિકમાર્ગનું અવત્તંકપણું સૂચ્યું છે-એવા] વૈદિકમાર્ગના અવત્તંક થઇને, આપ મને આચાર્યોદિને હણવામાં શામાટે અવૃત્ત કરો છો ? (૩૩૧-૩૪૧)

અવતરણિકા-શંકા:-“હે અર્જુન ! આચાર્યોદિને મારવામાં તું દોષ માને છે, તો આચાર્યોને મૂકી દઈ ધૃતરાષ્ટ્રના દુર્યોધનાદિ ધીબળ પુત્રોને તું મારા કારણ કે દુર્યોધનાદિએ તમને લાક્ષાગૃહમાં દાહ વગેરે યુક્તિથી ઘણા પ્રકારનાં દારણુ દુ.ખો દીધાં હતાં. માટે દુર્યોધનાદિને હણવામાં તારી પ્રીતિ હોવી બેધએ અર્થાત્ તારે તપર થવું બેધએ.” એવી શ્રીભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન કહે છે:-

નિહત્ય ધાર્તરાષ્ટ્રાન્નઃ કા પ્રીતિઃ સ્યાજ્જનાર્દન ॥ ૩૫ ॥

પાપમેવાશ્રયેદસ્માન્હત્વૈતાનાતતાયિનઃ ॥ ૩૬ ॥

હે જનાર્દન ! આ દુર્યોધન આદિને હણવાથી આપણને શું આનંદ થવાનો છે ? દોષ પણ પ્રકારનો આનંદ થવાનો નથી. ઉલટું આતતાયીને હણવાથી અમારે પાપનો જ આશ્રય કરવો પડશે. ૩૫-૩૬

ટીકા:-હે જનાર્દન ! ધૃતરાષ્ટ્રના દુર્યોધનાદિ પુત્રો મારા લાકષ્ણિકો હોવાથી તેમને હણવાવડે અમને શું સુખ થવાનું હશે ? અર્થાત્ તેમને હણવાથી અમને કિંચિત્ માત્ર પણ સુખની પ્રાપ્તિ નહિ થાય. તાત્પર્ય એ છે કે, મૂઠજનોની પ્રાપ્તિના વિષયો ક્ષણિક સુખાભાસવાળા છે. તે ક્ષણિક સુખાભાસનો લોભ કરી, ઘણા કાળ સુધી નરકની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ બંધુઓની હિંસા કરવી મને યોગ્ય નથી. અહીં જે સુખરૂપવાથી રહિત હોય તથા સુખની પેઠે પ્રતીત થાય, તેને સુખાભાસ કહેલો છે. આવા પ્રકારનાં વિષયજન્ય સુખો છે. હે જનાર્દન એ સંગોધનવડે અર્જુને એવા અર્થ સૂચિત કરેલો છે કે, હે ભગવન ! જે કલ્યાણિ દુર્યોધનાદિ મારી નાંખવાને યોગ્ય હોય તો આપ જ તેમને મારી નાંખો; કારણ કે પ્રલયકાળમાં સર્વજનોને હણવાથી પણ આપને કિંચિત્ માત્ર પાપનો સ્પર્શ થતો નથી. ભગવાનને એવી શંકા ઉત્પન્ન થઈ કે-“હે અર્જુન ! શાસ્ત્રમાં તો એમ કહ્યું છે કે:-અગ્નિદો ગરદયૈવ ગજપાગિર્ધનાપહઃ । શ્વેતદારાપહરી ચ પટેતે આતતાયિનઃ ॥ અર્થાત્-આગ લગાડનાર, વિષ દેનાર (દંશ મારનાર), જેના હાથમાં શસ્ત્ર હોય છે તે, પરધનનું હરણ કરનાર, પારકા ક્ષેત્રનું હરણ કરનાર તથા પરચીનું હરણ કરનાર-એ આતતાયી કહેવાય છે. આ દુર્યોધનાદિમાં તો આ છએ પ્રકારનું આતતાયીપણું છે. વળી ધીબળ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:-આતતાયિનમાપાન્તં હન્યાદેવાવિચારયન્ । નાતતાયિવેરે દોષો હન્યર્થેવતિ કથનઃ ॥ અઠરમાત્ આવેલા આતતાયી પુરુષને બુદ્ધિમાન પુરુષ તે વખતે જ હણે છે અને તેને હણવામાં કિંચિત્ માત્ર પણ વિચાર કરતો નથી. આતતાયી પુરુષને હણવામાં હણનાર પુરુષને કિંચિત્ માત્ર પણ દોષ લાગતો નથી. એ શાસ્ત્રવચનાનુસાર આતતાયી પુરુષને મારવાથી દોષનો અભાવ પ્રતીત થાય છે. જેથી દુર્યોધનાદિ આતતાયી પુરુષોને તારે અવશ્ય હણવા યોગ્ય છે.”

લગવાનની આ શંકાનું નિવારણ કરવા અર્જુન કહે છે—(વાપમેવેતિ) દુર્યોધનાદિ આતતાથી પુરુષોને હણવાથી પણ અમને અવશ્ય પાપ લાગશે અથવા અમને હણવાથી એમને કેવળ પાપ લાગશે અને બીજા કોઈ દુષ્ટ અથવા અદૃષ્ટ શ્રેયની પ્રાપ્તિ થશે નહિ. આતતાયિનં હન્યાત એ પૂર્વોક્ત વચનોમાં જો કે આતતાથી પુરુષોને હણવાનું વિધાન કરેલું છે, તથાપિ તે વચનો અર્થશાસ્ત્રનાં છે, પણ કાંઈ ધર્મશાસ્ત્રનાં નથી, વળી અર્થશાસ્ત્ર કરતાં ધર્મશાસ્ત્ર બળવાન છે. ધર્મશાસ્ત્ર તો પ્રાણિ-માત્રની હિંસા કરવાનો નિષેધ કરે છે. અર્થશાસ્ત્ર તથા ધર્મશાસ્ત્ર નીચે પ્રમાણે કહે છે કે:—સ एव पापिष्ठतमो यः कुर्यात्कुलनाशनं इति । न हिंसात् सर्वभूतानि इति ॥ અર્થશાસ્ત્ર:—જે પુરુષ પોતાના કુળનો નાશ કરે છે, તે જ પુરુષને અત્યંત પાપિષ્ઠ બાણુવો. વળી ધર્મશાસ્ત્ર:—બુદ્ધિમાન પુરુષ સર્વ પ્રાણીઓની હિંસા કરતો નથી. આનું ધર્મશાસ્ત્ર પૂર્વોક્ત અર્થશાસ્ત્રથી બળવાન છે, તેથી આ બંધુઓને હણવા અમને યોગ્ય નથી.

વાપમેવાયેવ ઇત્યાદિ અર્થ રસોદ્ધારો નીચે પ્રમાણે બીજા અર્થ પણ થાય છે:—“હું અર્જુન ! જો કે દુર્યોધનાદિને હણવામાં તને પ્રીતિ ઉપજતી નથી, છતાં તમને હણવામાં દુર્યોધનાદિ પ્રીતિ ધરાવે છે, માટે દુર્યોધનાદિ તમને અવશ્ય મારી નાંખશે.” એવી લગવાનને શંકા થતાં અર્જુન કહે છે:—વાપમેવેતિ ॥ વાપ । વા । આયેવ । અમાન હતા । ઇતાત્ । આતતાયિન: અમને હણવાથી દુર્યોધનાદિ આતતાથીઓને અવશ્ય પાપ જ લાગશે, પણ બીજું કાંઈ સુખ તેમને પ્રાપ્ત થશે નહિ. તાર્પયં એ છે કે, દુર્યોધનાદિ પહેલાંથી જ આતતાથી છે અને નહિ સુદ્ધ કરનારા એવા અમને હણીને અત્યાદિ પણ તેઓ પાપી જ થશે. પાપ સાથે અમને કાંઈ સંબંધ રહેતો નથી, જેથી અમને કિંચિત્ માત્ર પણ હાનિ પ્રાપ્ત થશે નહિ. (૩૫૫-૩૬)

અવતરણિકા:—“અન્ય પ્રાણીઓની હિંસા કરવામાં કાંઈ ફળ નથી, ઉલટા અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી કોઈપણ પ્રાણીની હિંસા કરવી યોગ્ય નથી,” એ વિષે અર્જુને ન જ શ્રેયોન્નપદ્યગાનિ એ શબ્દોવડે કહ્યું. હવે તે બાબતની સમાપ્તિ કરતાં કહે છે:—

તસ્માન્નાર્હો વયં હંતું ધાર્તરાત્રસ્વવાંધવાન્ ।

સ્વજનં હિ કથં હત્વા સુસ્થિનઃ સ્યામ માધવ ॥ ૩૭ ॥

હું માધવ ! આ કારણથી અમારે અમારા બાંધવો અર્થાત્ પૂતસપ્તના દુર્યોધનાદિક પુત્રો હણવા યોગ્ય નથી. અમારા બાંધવોને હણીને અમે કેમ સુખી થઈશું ? ૩૭

ટીકા:—અહીં સત્ત્વાદ એ શબ્દ માટેના મૂળ શબ્દ તદ્ (તે) વડે, પૂર્વે કહેલા બંધુઓની હિંસા કરવાથી થતો અદૃષ્ટ ફળનો અભાવ તથા અનર્થની પ્રાપ્તિ, એ બન્ને બાબતોનો અર્થ સમજવો. તેમ કરવાથી એવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, બંધુઓની હિંસા કરવાથી સ્વર્ગોદિત્ત્વ અદૃષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પણ ઉલટું મહાન અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ કારણથી અમે અમારા દુર્યોધનાદિ બંધુઓને હણવાની ઇચ્છા કરતા નથી. “હું અર્જુન ! બંધુઓને હણવાથી સ્વર્ગોદિત્ત્વ અદૃષ્ટ સુખની પ્રાપ્તિ ન થાય, પરંતુ આ સૃષ્ટિનું દૃષ્ટ સુખ તો તમને અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે જ;” એવી લગવાનને શંકા થતાં, અર્જુન કહે છે—સ્વજનં હીતિ—હું માધવ ! પોતાના સંબંધીઓના સુખમાટે જ શ્રેષ્ઠ પુરુષોની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી પોતાના સંબંધીઓને હણીને અમે કેવી રીતે સુખ પામીશું ? ઉલટું દુઃખ જ પામીશું. [અહીં દેમાવ્ય એ સંધિધનવડે અર્જુને એવો અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે—મા અર્થાત્ લક્ષ્મી અને ધ્રુવ અર્થાત્ પતિ—જે લક્ષ્મીનો પતિ હોય તે માધવ એવા લક્ષ્મીના પતિ હોવાથી આપ અમને લક્ષ્મીરહિત બંધુઓની હિંસારૂપ નિન્દિત્વ ક્રમમાં પ્રવૃત્ત કરે છે તે યોગ્ય નથી.] (૩૭)

અવતરણિકા:-શંકા:-“હિ અર્જુન ! યુદ્ધમાં પોતાના બંધુઓની હિંસા કરવાથી જો કદાપિ કાંઈ દુષ્ટ તેમ જ અદુષ્ટ સુખની પ્રાપ્તિ ન થતી હોય પણ ઉલટી દોષની જ પ્રાપ્તિ થતી હોય, તો ભીષ્માદિ મહાન પુરુષોની પ્રવૃત્તિ, કુળનો ક્ષય કરવામાં તથા સ્વજનોની હિંસા કરવામાં શા માટે થાય ? એવી શ્રીભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન કહે છે:-

‘યદ્યપ્યેતે ન પश्यन्ति લોભોપહતચેતસઃ ।

કુલક્ષયકૃતં દોષં મિત્રદ્રોહે ચ પાતકમ્ ॥ ૩૮ ॥

હિ ભગવન ! લોભશ્ચ રચિતવાળા આ ભીષ્માદિ, જો કે કુળનો નાશ કરવાના દોષને તથા મિત્રદ્રોહના પાપને જાણતા નથી, છતાં હું તે જાણું છું. ૩૮

ટીકા-હિ ભગવન ! પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થનો ત્યાગ ન થઈ શકે તે લોભ કહેવાય તથા તેવા લોભમાં ભીષ્માદિનાં ચિત્ત અસ્ત બની રહ્યાં છે. માટે કુળનો નાશ કરવાથી પ્રાપ્ત થનારા દોષનો તથા પોતાના મિત્રોની સાથે દ્રોહ કરવાથી પ્રાપ્ત થનારા પાતકને, જો કે ભીષ્માદિ વિચાર કરી જોતા નથી, તથાપિ તે દોષને તથા તે પાતકને અમે તો સારી રીતે જાણીએ છીએ. માટે યુદ્ધમાં ભીષ્માદિની પ્રવૃત્તિ સંભવે છે, પરંતુ તેમાં અમારી પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી. એમ કહીને અર્જુને એક શંકાનું નિવારણ કર્યું. શંકા એ છે કે-“હિ અર્જુન ! ભીષ્માદિ શિષ્ટ પુરુષ છે અને તેઓની પ્રવૃત્તિ પોતાના બંધુઓને મારવામાં જોવામાં આવે છે. શિષ્ટ પુરુષોના જે જે આચાર હોય છે, તે વેદમૂલક જ હોય છે. શ્રાદ્ધ આદિ કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ કરવામાં જે શિષ્ટ પુરુષોનો આચાર છે, તે વેદમૂલક છે. એમ શિષ્ટ પુરુષોના આચારને અનુસરીને જ બીજા પુરુષોની પ્રવૃત્તિ થાય છે; તેથી આ ભીષ્માદિ શિષ્ટ પુરુષોની પોતાના બંધુઓને હણવામાં પ્રવૃત્તિ જોઈને તમારે પણ તેમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ.” ભગવાનની આ શંકાનું નિવારણ અર્જુને લોભોપહતચેતસઃ એ વિશેષણવડે કરેલું છે. કારણ કે, શિષ્ટ પુરુષોના આચારમાં લોભાદિ દોષ કારણ ન હોય, પરંતુ કેવળ ધર્મબુદ્ધિ જ કારણ હોય છે. આચારમાં વેદમૂલકતાની કદખના કરી શકાય છે. વળી શિષ્ટ પુરુષોના આચાર બીજા જીવોએ અંગીકાર કરવા યોગ્ય હોય છે. પણ જો શિષ્ટ પુરુષના આચારમાં કેવળ લોભાદિ દોષ જ કારણ હોય, તો પછી શિષ્ટ પુરુષના આચારમાં વેદમૂલકતાની કદખના કરી શકાય નહિ. તેમ જ લોભાદિ દુર્ગુણથી યુક્ત શિષ્ટ પુરુષોના આચાર, ધર્મ પુરુષોએ અંગીકાર કરવા યોગ્ય પણ હોતા નથી. વળી ભીષ્માદિનો, બંધુઓને હણવામાં પ્રવૃત્તિરૂપ આચાર કેવળ લોભાદિ દોષના કારણરૂપ છે. આથી તમને આચાર વેદમૂલક નથી. એવા ભીષ્માદિના લોભમૂલક આચારને અહણ કરીને અમે બંધુઓની હિંસા કરવામાં શા માટે પ્રવૃત્ત થઈએ? અર્થાત્ તેવા કર્મમાં અમે કદાપિ પ્રવૃત્ત થવાના નહિ. (૩૮)

અવતરણિકા-શંકા:-“હિ અર્જુન ! જો કે ભીષ્માદિ લોભથી યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થયા છે; છતાં ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-“અદ્વતો ન નિવર્તેત વ્તાદપિ રણાદપિ ઇતિ તથા વિજિતે ક્ષત્રિયસ્ય હતિ ॥ અર્થાત્ ક્ષત્રિય રાજાને જો કોઈ પુરુષ દ્વાર (જુગાર) રમવાને માટે તથા યુદ્ધ કરવાને માટે જોલાયે તો તે ક્ષત્રિય રાજા દ્વારથી કે યુદ્ધથી નિવૃત્ત નથી થતો; પરંતુ તે પુરુષની સાથે અવશ્ય દ્વાર ખેલે છે અથવા યુદ્ધ કરે છે. વળી યુદ્ધ કરીને એકું કરેલું ધન ક્ષત્રિયોનું ધર્મ્ય (ધર્મયુક્ત માર્ગથી મેળવેલું) ધન છે. આ રીતના ધર્મશાસ્ત્રના વચનાનુસાર ક્ષત્રિય રાજાનો યુદ્ધધર્મ સિદ્ધ થાય છે તથા યુદ્ધ કરીને એકું કરેલું ધન જ ધર્મ્ય ધન છે. વળી તને ભીષ્માદિએ યુદ્ધ કરવાને જ

બોલાવેલ છે, તેથી તારે આ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થવું જ બોધ્યું, જ્યેવી ભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન કહે છે:—

કથં ન જ્ઞેયમસ્માભિઃ પાપાદસ્માન્નિવર્તિતુમ્ ।
કુલક્ષયકૃતં દોષં પ્રપશ્યદ્भिર્જનાર્દન ॥ ૩૯ ॥

હે જનાર્દન ! કુળનો નાશ કરવાના દોષને બાલુવાવાળો હું, પાપના હેતુરૂપ આ યુદ્ધમાંથી નિવૃત્ત થવા વાસ્તે કેમ વિચાર ન કરીં અવશ્ય મારે વિચાર કરવો યોગ્ય જ છે. ૩૯

ટીકા:—હે જનાર્દન ! પોતાના કુળનો નાશ કરવાથી ઉત્પન્ન થનારા દોષને અમે સારી રીતે બાણીએ છીએ અને અમારે પાપ પ્રાપ્ત કરાવનારા આ યુદ્ધથી નિવૃત્ત થવા વિચાર કરવો, તે શું યોગ્ય નથી ? યુદ્ધથી નિવૃત્ત થવા અમારે વિચાર કરવો યોગ્ય જ છે. ક્રિમ્કાર્ય દુરાત્મનામ્ દુરાત્મા પુરુષોએ ક્યું કાર્ય કરવું યોગ્ય નથી ? દુરાત્મા પુરુષોએ તો સર્વ કાર્યો કરવાં યોગ્ય છે, એ ન્યાયનો અંગીકાર કરી જેવી રીતે દુર્યોધનાદિ રાજ્યના લોભથી પોતાના કુળનો નાશ કરે છે, તથા પોતાના મિત્રોની સાથે દ્રોહ કરે છે; એવી રીતે અમારે કરવું યોગ્ય નથી. વળી બાહુતો ન નિવર્તેત । એ ધર્મશાસ્ત્રનું વચન કેવળ લોભમૂલક છે. સર્વ પાપિત્તમો યઃ કર્ણાત્કલ્માસને એ શબ્દોથી કુળનો નાશ કરવો, તે વિશેષ પાપસૂચક થાય છે. એથી આપે કહેલું લોભમૂલક વચન અંગીકાર કરી, યુદ્ધમાં અમારી પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, જે પુરુષને જે કાર્યને માટે એમ જ્ઞાન થાય છે કે—“આ કાર્ય મારું શ્રેયઃસાધક છે” તે પુરુષ તે કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, શ્રેયઃસાધનતાનું જ્ઞાન જ પુરુષોને કોઈ પણ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરનાર છે, જેની સાથે કદાપિ અશ્રેયનો સંબંધ નથી હોતો, તે ‘શ્રેય’ કહેવાય છે, જો આ બાબત અંગીકાર ન કરીએ તો શત્રુને મારવાને શ્યેનયજ્ઞ કરવામાં આવે છે. આ શ્યેનયજ્ઞ પણ ધર્મરૂપ હોવો બોધ્યું; મરણ કે શત્રુના મરણરૂપ શ્રેયની સાધનતા શ્યેનયજ્ઞમાં પણ છે, પરંતુ શત્રુનું મરણરૂપ શ્રેય અશ્રેયનું સંબંધી નથી. કિન્તુ શ્યેનયજ્ઞવડે શત્રુને મારનારા પુરુષને નરકરૂપ અશ્રેયની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે શત્રુના મરણરૂપ શ્રેય, નરકરૂપ અશ્રેયની સાથે સંબંધ ધરાવનારું જ છે. આટલા માટે, શ્યેનયજ્ઞમાં ધર્મરૂપતા સંભવતી નથી. આ બાબત અન્ય શાસ્ત્રોમાં પણ કહેલી છે. કલ્મશોપિ ચ વત્કર્મ માનર્થેનાદ્યવોચ્ચતે । કેવલં પ્રીતિદેહત્વાદ વત્કર્મં ક્વચિ કલ્પતે ॥ જે કર્મ પોતાના કુળની પ્રાપ્તિથી પણ અનર્થની સાથે સંબંધ ધરાવતું નથી, કિન્તુ કેવળ કુળનો જ હેતુ હોય, તે કર્મને ‘ધર્મ’ કહેવામાં આવે છે. તેથી એ કે શ્યેનયજ્ઞ જ્યેનેનામિચરત્ વ્યતેત ધત્યાદિ શબ્દોવડે શાસ્ત્રમાં વિધાન કરેલું છે, તથાપિ તે શ્યેનના શત્રુના મરણરૂપ કુળ નરકરૂપ અશ્રેયના સંબંધીવાળું છે. તેથી શ્રેષ્ઠ પુરુષોની શ્યેનયજ્ઞમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. એવી જ રીતે આ યુદ્ધ પણ બાહુતો ન નિવર્તેત ધત્યાદિ શાસ્ત્રનાં વચનોથી વિધાન કરેલું છે, તથાપિ યુદ્ધનું વિજયરૂપ રાજ્યાદિ કુળ, સર્વ પાપિત્તમો યઃ કર્ણાત્કલ્માસને આ વચન સાથે સંબંધ ધરાવે છે. માટે વિજયરૂપ રાજ્યાદિ કુળ શ્રેયરૂપ નથી. એવા વિજયરૂપ રાજ્યાદિની પ્રાપ્તિને માટે અમારે આ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થવું યોગ્ય નથી. (૩૯)

અવતરણિકા:—“યુદ્ધના કુળરૂપ વિજયરૂપ રાજ્યાદિ અશ્રેયરૂપ હોવાથી અમારી ધત્યાદિ વિવેચા નથી. માટે વિજયરૂપ રાજ્યાદિની પ્રાપ્તિને અર્થે અમારે આ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થવું યોગ્ય નથી,” એવો અર્થ પૂર્વ શ્લોકમાં કહ્યો. હવે આ અર્થને પુનઃ દૃઢ કરવા અર્જુન વિજયરૂપ રાજ્યાદિમાં અનર્થના સંબંધીપણાનું કથન કરી, પાંચ શ્લોકમાં અશ્રેયરૂપતાનું વર્ણન કરે છે:—

કુલક્ષયે પ્રણયંતિ કુલધર્માઃ સનાતનાઃ ।

ધર્મે નષ્ટે કુલં કૃત્સ્નમધર્મોઽભિભવત્યુત ॥ ૪૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભગવન્ ! કુળનો નાશ થવાથી, પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા કુળના સર્વ ધર્મ નાશ પામે છે, વળી ધર્મનો નાશ થવાથી કુળમાં બચેલા સર્વેને, અધર્મ પોતાને વશ કરી લે છે (કુળમાં રહેલા અધર્મો થઈ જાય છે.) ૪૦

ટીકા:-પોતાના વંશપરંપરાથી મળેલા, પોતાના કુળને અનુસરતા, જાતિને અનુસરતા અને કરવા યોગ્ય એવા અગ્નિહોત્રાદિક ધર્મો છે. આ ધર્મોની પ્રવૃત્તિ કરનારા વૃદ્ધ પુરુષોનો જ્યારે નાશ થાય છે, ત્યારે પ્રવૃત્તિ કરનારા પુરુષોના અભાવથી અગ્નિહોત્રાદિક કુળના સર્વ ધર્મો પણ નાશ પામે છે; તેમ જ વૃદ્ધ પુરુષોના નાશથી સર્વ ધર્મો નાશ પામે છે. કારણ કે શિક્ષા કરનારા વૃદ્ધ પુરુષોના અભાવથી, બાકી રહેલા સ્ત્રી તથા બાળક આદિથી બનેલો કુળને અનાચારરૂપ અધર્મ પોતાને વશ કરી લે છે. (૪૦)

વળી,

અધર્માભિભવાત્કુળ પ્રદુષ્યંતિ કુલસ્ત્રિયઃ ।

સ્ત્રીષુ દુષ્ટાસુ વાણ્ણેય જાયતે વર્ણસંકરઃ ॥ ૪૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે કૃષ્ણ ! અધર્મને વશ થવાથી, કુળની સર્વ સ્ત્રીઓ, વ્યભિચારિણી થઈ જાય છે. હે વાણ્ણેય ! વ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓથી વર્ણસંકર પુત્રો ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૧

ટીકા:-હે કૃષ્ણ ! અધર્મની વૃદ્ધિ થવાથી કુળની સ્ત્રીઓ એવા કુતર્ક કરે છે કે, “અમારા પતિઓએ ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરીને જ્યારે કુળનો નાશ કર્યો છે, તો અમને પતિમતા ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરી વ્યભિચાર કરવાથી શું દોષ લાગવાનો હશે ?” આવા કુતર્કવાળી સ્ત્રીઓ વ્યભિચારકર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં “પતિના ધર્મોધર્મના ફળ સ્ત્રીને પણ મળે છે” એમ કહેલું છે, તેથી કુળનો નાશ કરીને પાપી બનેલા પતિ પતિઓના સંબંધથી સ્ત્રીઓની વ્યભિચાર કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. વળી વ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓ સાથેના ઉચ્ચ જાતિવાળા પુરુષોના સંબંધથી અથવા નીચ જાતિવાળા પુરુષોના સંબંધથી વર્ણસંકર પુત્રોની ઉત્પત્તિ થાય છે. (૪૧)

વળી,

સંકરો નરકાયૈવ કુલધ્નાનાં કુલસ્ય ચ ।

પતંતિ પિતરો હૈર્ષાં લુપ્તપિંડોદકક્રિયાઃ ॥ ૪૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-કુળમાં થયેલા વર્ણસંકર પુત્રો, કુળનો નાશ કરવાવાળા પુરુષોને નરકમાં નાંખવા માટે જ જન્મે છે. કુળનો નાશ કરવાવાળા પુરુષોના પિતૃદે, પિંડ અને જળની ક્રિયાથી રહિત થવાથી નરકમાં પડે છે. ૪૨

ટીકા:-હે ભગવન્ ! કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા વર્ણસંકર પુત્રો, કુળનો નાશ કરનારા પુરુષોને નરક પ્રાપ્ત કરાવવા માટે જ હોય છે. એટલું જ નહિ પણ વર્ણસંકર પુત્રોથી, કુળનો નાશ કરનારા પુરુષોના પિતૃઓને પણ નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે. (વર્ત્તંતી) પોતાના પિતૃઓને માટે પિંડક્રિયા કરનારા તથા જલક્રિયા કરનારા પુત્રો પાછળ ન રહે તે માટે, જેમની પિંડક્રિયા

તથા જલક્રિયા નિવૃત્ત થઈ ગઇ છે તેવા અર્થાત કુળનો નાશ કરનાર પુરુષોના પિતૃઓ નરકની પ્રાપ્તિને માટે સ્વર્ગથી બ્રહ્મ થઇને નીચે પડે છે.

ઇતિહાસ પુરાણાદિમાં એક વાત નીચે પ્રમાણે છે:-એક વેળા પરશુરામ સર્વ ક્ષત્રિયોને હણતા હતા. તે દરમિયાન મરણ પામેલા ક્ષત્રિયોની સ્ત્રીઓ બ્રાહ્મણોના સમાગમથી પુત્રો ઉત્પન્ન કરતી હતી. જો કદાચિત્ અન્ય પુરુષથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રથી અપાયેલી પિંડક્રિયા તથા જલક્રિયા પિતાને પ્રાપ્ત ન થતી હોય, તો, ક્ષત્રિય રાજાઓની સ્ત્રીઓ, બ્રાહ્મણોના સમાગમથી શા માટે પુત્રો ઉત્પન્ન કરે? આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, જેવી રીતે સ્ત્રીરૂપ ક્ષેત્રમાં વીર્યરૂપ બીજ વાવનારા બીજપતિ પુરુષને પુત્રથી અપાયેલાં પિંડાદિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી રીતે સ્ત્રીરૂપ ક્ષેત્રના પતિરૂપ પુરુષને પુત્રથી અપાયેલાં પિંડાદિ પ્રાપ્ત થાય છે. જો કે પુરાણની કથા આવી છે, તથાપિ શ્રુતિમાં તો એમ કહ્યું છે કે, બીજપતિ પુરુષને જ પુત્રથી અપાયેલાં પિંડાદિ પ્રાપ્ત થાય છે અને ક્ષેત્રપતિરૂપ પુરુષને પુત્રથી અપાયેલાં પિંડાદિ પ્રાપ્ત થતાં નથી. શ્રુતિ જણાવે છે કે-ન સ્ત્રોવો અગ્રે અવ્યજાતમસ્તિ । હે અગ્નિ ! પોતાની સ્ત્રીના ઉદરમાં અન્ય પુરુષથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર તે 'પુત્ર' થતો નથી. યાસ્કે મુનિએ પણ કહ્યું છે કે-અન્યોદયો મનસાપિ ન મંતવ્યો મમાર્થે પુત્ર इति । પોતાની સ્ત્રીના ઉદરમાં અન્ય પુરુષથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને ક્ષેત્રપતિ પિતાએ “આ મારો જ પુત્ર છે” એ પ્રમાણે મનમાં પણ માનવું નહિ. શ્રુતિમાં પોતાના વર્તમાન પિતા માટે સંશય પણ કહ્યો છે કે-યે વજા-મદે इति । તથા યોદ્ધમસિ સ સ્ત્રવજે इति । જે અમે છીએ તે અમે યજ્ઞન કરીએ છીએ, અમે બ્રાહ્મણ છીએ કે અબ્રાહ્મણ છીએ એ વાત અમે જાણતા નથી; કારણ કે અમારો જે લોકપ્રસિદ્ધ વર્તમાન પિતા છે તે પિતા-“આ પિતાથી હું ઉત્પન્ન થયો છું અથવા કોઈ અન્ય પિતાથી હું ઉત્પન્ન થયો છું”-એ પ્રકારના સંશયથી યુક્ત છે: તેથી “આજ અમારો પિતા છે,” એ પ્રકારનો નિશ્ચય સંભવતો નથી; એ કારણથી “જે અમે છીએ તે અમે યજ્ઞન કરીએ છીએ.” એ શ્રુતિવચનાનુસાર બીજપતિરૂપ પિતાને જ પિંડાદિની પ્રાપ્તિ સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ ક્ષેત્રપતિ પિતાને પિંડાદિની પ્રાપ્તિ સિદ્ધ થતી નથી. સ્ત્રીરૂપ ક્ષેત્રમાં અન્ય પુરુષથી પુત્રની ઉત્પત્તિ કરવાનું વિધાન જે સ્મૃતિ આદિ શાસ્ત્રોમાં કરેલું છે, તે વિધાનનો મુખ્ય હેતુ આ સ્મૃતિમાં માત્ર વંશ સ્થાપન કરવાનો છે; પરંતુ ક્ષેત્રપતિ પુરુષને આવા પુત્રથી અપાયેલાં પિંડાદિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેવો આ વિધાનનો જરાપણ હેતુ નથી. વર્ણસંસ્કર પુત્રો ઉત્પન્ન થવાથી કુળનો નાશ કરનાર પુરુષોના પિતૃઓ પિંડાદિ ક્રિયાથી રહિત હોવાથી અવશ્ય નરકમાં પડે છે. ‘વચ્ચિ’ થી અહીં સુધીનો સંઘર્ષો અર્થ પતંતિ વિતરો દિ एषाम એ શબ્દોવડે અચ્છંને સૂચિત કરેલો છે. (૪૨)

વળી,

दोषैरैतैः कुलघ्नानां वर्णसंस्कारकारकैः ।

उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥

સ્ત્રોકાર્થ:-હે ભગવન્ ! કુળને હણનારા પુરુષો, કુળને વર્ણસંસ્કર કરવાવાળા છે અને આ દોષથી પરાપૂર્વથી પ્રાપ્ત થયેલા જાતિના ધર્મોના તથા કુળના ધર્મોના નાશ કરે છે. ૪૩

ટીકા:-હે ભગવન્ ! જે પુરુષો “આ કાર્ય અમારે કરવું યોગ્ય છે અને આ કાર્ય અમારે કરવું યોગ્ય નથી” એ પ્રકારના વિચારનો ત્યાગ કરી, કામ ક્રોધ લોભાદિને વશ થઈ, કુલધર્મના પ્રવર્તક પુરુષોને હણે છે, તે પુરુષો કુલધર્મ હરવાય છે. આવા કુલધર્મ પુરુષોના વર્ણસંસ્કરની ઉત્પત્તિ કરનારા પૂર્વોક્ત દોષો શ્રુતિસ્મૃતિમૂલક તથા પરંપરાથી મળેલા ક્ષત્રિયત્વાદિ જાતિપ્રયુક્ત ધર્મોનાં તથા અસાધારણ ધર્મોનાં (સર્વ પ્રકારના ધર્મોનાં) નાશ કરે છે. (૪૩)

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।

नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે જનાર્દન ! જેઓએ કુળ ભતિ આદિના ધર્મો નષ્ટ કીધા છે, એવા મનુષ્યોને અવધિરહિત નરકમાં રહેવું પડે છે, એમ અમે આચાર્યના સુખથી સાંભળ્યું છે. ૪૪

ટીકા:-હે જનાર્દન ! જે પુરુષ લોભને વશ થઈ, પોતાના કુળને હણી, પોતાના કુળ-ધર્મનો તથા ભવિધર્મનો નાશ કરે છે. તે પુરુષોનો યુગ, મન્વંતર આદિ અવધિ વિના લાંબા કાળ સુધી સૌંદર્ય નરકમાં નિવાસ થાય છે. અમે કેવળ અમારી બુદ્ધિની કલ્પનાથી આ નથી કહેતા, કિન્તુ પૂર્વથી આચાર્યોના સુખથી તથા મહાન્ ઋષિઓના સુખથી અમે શ્રવણ કરતા આવ્યા છીએ. પ્રાયશ્ચિત્તકર્તાનાં પાપેષ્વમિતા નરાઃ । અપશ્ચાત્તપિનઃ વાપાન્ નિર્યાન્ ગંતિ શરણાન્ ॥ પાપમાં પ્રીતિવાળા, પાપની નિવૃત્તિને અર્થે પ્રાયશ્ચિત્ત નહિ કરનારા, પુરુષો પાપને વશ થવાથી હારણ નરકને પામે છે. એવા અનેક વચનોથી પાપી પુરુષોને નરકની પ્રાપ્તિનું કથન કરેલું છે. અહીં નરકે નિયત એ શબ્દોમાં કેહારની પછી જાહેરનો લોપ માનીને જનિયત એવું પદ્મકેદ કરેલું છે અને તે જનિયત શબ્દ પ્રમાણે પહેલો અર્થ કહ્યો છે. જો ત્યાં જાહેરનો લોપ અંગીકાર ન કરીએ તો નિયત એવું પદ્મકેદ કરવું. નિયત શબ્દનો નિશ્ચયપૂર્વક અર્થ કરવો. એવા મનુષ્યોનો ખચીત નરકમાં નિવાસ થાય છે. (૪૪)

અવતરણિકા:-“પોતાના બંધુઓની હિંસામાં પર્યવસાનવાળો યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય પણ અત્યંત પાપિષ્ઠ છે, તો યુદ્ધરૂપ કર્મ અત્યંત પાપિષ્ઠ હોય તેમાં શું શંકા ?” એવો અર્થ સૂચિત કરવા પોતાના યુદ્ધના નિશ્ચયથી પોતાને ધિક્કાર આપતો અર્જુન કહે છે:-

अहो वत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।

यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

શ્લોકાર્થ:-અરે મહાન્ આશ્ચર્ય છે ! મોટા ખેદની વાત છે કે હું મહાન્ પાપ કરવાને નિશ્ચયવાળો બન્યો છું ને રાજ્યના સુખને લોભ કરી, આપણા જ બાંધવોનો નાશ કરવા ઉદ્ધૃક્ત બન્યો છું એ જ મહાન્ પાપ છે. ૪૫

ટીકા:-હે ભગવન્ ! અમને આ મોટું આશ્ચર્ય થાય છે તથા મોટો ખેદ થાય છે કે, અમે વિચારવાનું હોવા છતાં પણ મહાપાપ કરવાના પ્રયત્નમાં પડ્યા છીએ. “એવું કયું પાપ છે કે જે કરવાના પ્રયત્નમાં તમે પડ્યા છો ?” એવી ભગવાનને શંકા થતાં, અર્જુન નીચે પ્રમાણે કહે છે. ચરિત્તિ-રાજ્યની પ્રાપ્તિથી પ્રાપ્ત થનારા ક્ષણભંશુર વિષયસુખમાં લંપટતારૂપ લોભ રહેલો છે. આ લોભવડે અમે અમારા પોતાના ભ્રાતા-પુત્રાદિ બંધુઓને, તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોવડે મારવાને ઉદ્ધૃક્ત (ઉદ્યમવાળા) થયા છીએ. આ જ મહાપાપ ! એથી મોટું બીજું દોષ પણ પાપ નથી. વાર્ત્તર્ય એ કે-“જો તમારી એવી બુદ્ધિ છે તો યુદ્ધમાંટે તૈયાર થઈ તમે અહીં શા માટે આવ્યા છો ?” એ પ્રકારનાં વચનો આપે અમને કહેવાં નહિ કારણ કે વિચાર વિના કાર્ય કરનારા અમે એક મોટું ઉદ્ધતપણું કર્યું છે. (૪૫)

અવતરણિકા:-શંકા:-“હિ અર્જુન ! તને જો કે યુદ્ધાદિ કરવામાં વૈરાગ્ય થયો છે, છતાં બીમસેનાદિને તો યુદ્ધ કરવાની બહુ ઉછા છે, તેથી બંધુઓનો નાશ તો અવશ્ય થવાનો જ. તો પછી તારે કયું કાર્ય કરવું યોગ્ય છે ?” એવી ભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન કહે છે:-

યદિ મામપ્રતીકારમશ્ચં શસ્ત્રપાણયઃ ।

વાર્તારાષ્ટ્રા રણે હન્યુસ્તન્મે ક્ષેમતરં ભવેત્ ॥ ૪૬ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જે કદી પ્રતિકારથી રહિત તથા શસ્ત્રોથી રહિત અમને શસ્ત્રવાળા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રાદિક, આ યુદ્ધભૂમિમાં મારે, તો તે હનન-માર, અમારુ અત્યંત ક્ષેમરૂપ બનશે. ૪૬

ટીકાઃ—પોતાના પ્રાણોની રક્ષાને અર્થે કરેલો જે ઉપાય, તેને પ્રતિકાર કહે છે. પોતાના પ્રાણોની રક્ષા કરવાને અર્થે આપણને તાડન કરણાર (મારનાર) પુરુષને આપણે તાડન કરીએ, તે પ્રતિકાર (સામે લા કરવો) કહેવાય છે; આવો પ્રતિકાર ન કરવો તે ‘અપ્રતિકાર’ કહેવાય. “બંધુઓને હું મારી નાખીશ” એ પ્રકારના નિશ્ચયથી જ પાપની નિવૃત્તિ કરનારા શરીરના નાશ શિવાયના અર્થાત્ અન્ય પ્રાયશ્ચિત્ત હોય છે. આ પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રતિકાર કહેવાય છે. પ્રતિકાર ન કરવો તે ‘અપ્રતિકાર’ કહેવાય છે. આવા પ્રતિકારથી રહિત એવો હું અપ્રતિકારરૂપ છું. કારણ કે હું શસ્ત્રોથી રહિત છું. એવા પ્રતિકારરહિત તથા શસ્ત્રરહિત મને જો કદાચિત્ હસ્તમાં શસ્ત્રો ધારણ કરનારા ધૃતરાષ્ટ્રના દુર્યોધનાદિ પુત્રો, આ યુદ્ધભૂમિમાં હજુશે અર્થાત્ મારશે, તો તે મારો ઘાત અમારુ અત્યંત હિતને કરનારું થશે. કારણ કે અહિંસા વ્રતો ધર્મઃ ઇત્યાદિ વચનોથી સ્પષ્ટિ થતો સર્વભૂત પ્રાણીઓની અહિંસારૂપ ધર્મ આપણા પ્રાણોથી પણ ઉત્કૃષ્ટ છે. કારણ કે પ્રાણોને ધારણ કરવાથી અનેક પ્રકારના પાપની ઉત્પત્તિ થાય છે અને અહિંસા ધર્મથી કેઇ પણ પાપની ઉત્પત્તિ થતી નથી; પરંતુ મહાન પુણ્ય ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે આજીવિકાની અપેક્ષાએ અમારુ મરણ જ અત્યંત હિતરૂપ છે. અમારા બંધુઓને મારવાના સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થતા પાપની નિવૃત્તિ કરનાર ખીણુ એક પ્રાયશ્ચિત્ત નથી; કિંતુ અમારુ મરણ જ તે પાપની નિવૃત્તિનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે માટે અમારું મરણ જ અત્યંત હિતરૂપ છે. (અહીં કેઇ પુસ્તકમાં તમને પ્રિયતર મહેવ એવો પાઠ પણ હોય છે. આ પાઠનો પણ પૂર્વોક્ત અર્થ જ સમજવો.) અથવા તમને ક્ષેમતરં મહેવ એ શબ્દોનો આ અપ્રાણુ અર્થ કરવો—મરણ અમને ક્ષેમની પ્રાપ્તિ કરવાનાં જ થશે. શાસ્ત્રમાં ક્ષેમનું એવું સ્વરૂપ કહેલું છે કે—અપ્રાપ્તપ્રાપ્ત યોગઃ, ક્ષેમસ્તુ રિપતરક્ષણં । અર્થાત્ અપ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય, તે યોગ કહેવાય અને પૂર્વસ્થિત (પ્રથમ સંઘર્ષેલી) વસ્તુનું જે રક્ષણ તે ક્ષેમ કહેવાય. ક્ષેમથી પણ અધિક ક્ષેમ હોય તે ‘ક્ષેમતર’ કહેવાય. આ પ્રસંગે તે ‘ક્ષેમતર’ જ છે. પોતાના કુળનો નાશ કરવાથી ઉત્પન્ન થનારા હોષવડે પ્રાપ્ત થનારી નરકની પ્રાપ્તિ તથા આ લોકમાં પ્રાપ્ત થનારી અપકીર્તિ ઇત્યાદિ સર્વ અનર્થોની નિવૃત્તિપૂર્વક જે પૂર્વદૃષ્ટ પુણ્યકર્મોના નાશનો અભાવ છે, તે જ ક્ષેમતર છે. આ ક્ષેમતર અમને અમારા મરણથી જ પ્રાપ્ત થશે, તેથી બંધુઓ સાથે યુદ્ધ કરવા કરતાં અમારુ મરણ જ શ્રેષ્ઠ છે. (૪૬)

અવતરણિકાઃ—“અર્જુનના આ કથનની પછી શું વૃત્તાંત બન્યું” એવી ધૃતરાષ્ટ્રને શંકા થતાં સંજય કહે છે —

સંજય ઉવાચ—एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।

विमृज्य सशरं चापं शोकमंविशमानमः ॥ ૪૭ ॥

શ્લોકાર્થઃ—સખ્ય કહે છે, હે ધૃતરાષ્ટ્ર એવું મન ચોકથી ખીડિત થયું છે એવો અર્જુન સશસ્ત્ર વિષે આવા પ્રકારનાં વચન કહીને, ધનુષ તથા ગાણનો ત્યાગ કરી, રથ (ની બેસણી) ઉપર બેસી ગયો ૪૭

શ્રીમદ્વાનુવાચ-હૃતસ્તા જગત્સમિદં વિષમે સમુપનિષ્પત્તમ્ ।

અનાર્પણદમસ્તર્પ્યમકીર્તિકરમર્હનં ॥ અ. ૨ જો, શ્લો. ૨ જો.

ભાવાર્થ:—શ્રીભગવાન બોલ્યા:—હે અર્જુન ! આવા સંકટની વેળાએ આર્પણ પુરુષોએ નહિ મેવેસો, સ્વર્ગ નહિ આપવાવાગો, અને અપવશ કરનારો આ મોહ તને ક્યાંથી થયો ?

“શુભરાત્રી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, કોટ, મુંબઈ.

श्रीमद्वैद्यनाथ-शतनाम १०० ॥ १०० ॥ १०० ॥

अनादिगुणः = १। अमरः ॥ अ. २ लो, प्रो. २ ज्ञ.

ભાવાર્થ:—શ્રીભગવાન જોઈએ— આ પુત્ર ! આવા સંકટની વેળાએ આપે પુરોએ
 નહિ એવેશા, સ્વર્ગ નહિ આપવાની, પણ આ કસોટી આ મોઢ તમે કપાંથી થયો ?

“પ્રજાસત્તા” પ્રિ દીપ વેસ, ઠાટ મુંબઈ

ટીકા:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! પોતાના બંધુઓના વિનાશરૂપે નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા શોકવડે પીડિત મનવાળા અર્જુને, કૃષ્ણ ભગવાનને પૂર્વોક્ત વચનો કહી, શરસહિત ધનુષ્યનો પરિત્યાગ કર્યો તથા તે રથ ઉપર બેઠો. (૪૭)

આ પ્રમાણે શ્રીમાન ભગવાને ગાયેલી ઉપનિષદમાં ઘણવિધના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “અર્જુનવિષાદયોગ” નામના પ્રથમ અધ્યાય ઉપર શ્રીવિદ્ધનાનંદ સ્વામીની રચેલી “ગૃહાર્થદીપિકા” નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણપંથમય.

દ્વિતીય અધ્યાય

સાંખ્યયોગ

અવતરણિકા:—“સર્વે પ્રાણીઓની અહિંસા તથા શિક્ષાના અગત્ય સોજન” કરતું, એજ અમારો પરમ ધર્મ છે,” એ પ્રકારની બુદ્ધિથી અર્જુનની યુદ્ધમાંથી વિમુખતાનું શ્રવણ કરી, પોતાના દુર્યોધનાદિ પુત્રોના રાજ્યની અચલતાના નિશ્ચયથી સ્વસ્થ થયેલા ચિત્તવાળા ધૃતરાષ્ટ્રને હર્ષથી એવી આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થઈ કે “તે હરમ્યાન શું વૃત્તાંત બન્યું” તે આકાંક્ષાની નિવૃત્તિ કરવાની ઇચ્છાવાળા સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને એવાં વચનો કહ્યાં કે:— (આ વૃત્તાંત વૈશંપાયન જનમેજય પ્રત્યે કહે છે):—

સંજય ઉવાચ—તં તથા કૃપ્યાવિષ્ટમશ્ચૂર્ણાકુલેક્ષણમ્ ।

વિષીદંતમિદં વાક્યમુવાચ મધુસૂદનઃ ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! એ પ્રમાણે કૃપાથી વ્યાપ્ત થયેલા અશ્વથી પૂર્ણ આકુલ નેત્રવાળા તથા વિષાદને પામેલા અર્જુન પ્રતિ, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન આ પ્રમાણેનું વચન કહેવા લાગ્યા. ૧

ટીકા:—“એ લીધે—દુર્યોધનાદિ અમારા સંબંધી છે,” એ પ્રકારના વ્યામોહના કારણવાળા સ્નેહનું નામ ‘કૃપા’ છે. આ કૃપા અર્જુનના હૃદયમાં વ્યાપ્ત થઈ છે. અહીં દૃપ્તવિષ્ટ એટલું કહેવાથી અર્જુનમાં વ્યાપ્તિરૂપ ક્રિયાનું કર્મપણું કથન કરેલું છે, તથા સ્નેહરૂપ કૃપામાં વ્યાપ્તિરૂપ ક્રિયાનું કર્તૃપણું કથન કરેલું છે. એમ કહેવાથી કૃપામાં આગંતુકપણું નિવૃત્ત થયું. એવી સ્વભાવસિદ્ધ કૃપાથી અર્જુન વ્યાપ્ત થયેલો છે, માટે અર્જુનને વિષાદ પ્રાપ્ત થયો છે. સ્નેહના વિષયરૂપ પોતાના બંધુઓના નાશની શંકાને લીધે શોકરૂપ ચિત્ત બન્યાંદે વ્યાકુલીભાવને પામે ત્યારે તેને ‘વિષાદ’ કહે છે. અહીં વિષીદંત એ શબ્દવડે વિષાદમાં પ્રાપ્તિરૂપ ક્રિયાનું કર્મપણું કહેલું છે; અને અર્જુનમાં પ્રાપ્તિરૂપ ક્રિયાનું કર્તૃપણું કહેલું છે. એમ કહેવાથી વિષાદમાં આગંતુકપણું (આવવાપણું) સૂચિત થયું છે. કેહી વળતે ઉત્પન્ન થનારા પદાર્થને ‘આગંતુક’ કહે છે. આગંતુક વિષાદને વશ થવાથી અશ્વરૂપ જળથી પૂર્ણ થયેલાં નેત્રવાળા, તથા વસ્તુના દર્શનની અસમર્થતારૂપ આકુળતાથી યુક્ત નેત્રવાળા અર્જુન પ્રત્યે મધુસૂદન ભગવાને અનેક પ્રકારની યુક્તિઓ સહિત નીચે પ્રમાણે વચનો કહ્યાં. અર્જુનની ભગવાને ઉપેક્ષા કરી નહિ; પણ તેને સમજાવ્યો કે લડ. અહીં સંજયે કૃષ્ણ ભગવાનને મધુસૂદન: એ નામ આપ્યું છે. આ નામવડે સંજયે ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે એવો અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, મધ્વાદર્શ જઈને દ્વયતીતિ મધુસૂદન: અર્થાત્—મધુ નામના અસુરનો જેણે નાશ કર્યો તે મધુસૂદન કહેવાય; એવા દુષ્ટોનો સંહાર કરનારા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પોતાના સ્વભાવને અનુસરીને અર્જુન પ્રત્યે પણ વમારા દુર્યોધનાદિ દુષ્ટ પુત્રોને હણવાનો જ ઉપદેશ કરશે; અથવા પોતાનું ‘મધુસૂદન’ નામ સાર્થક કરવાને

કૃષ્ણ ભગવાન્ અર્જુનને નિમિત્ત માત્ર રાખીને પોતે જ તમારા હૃદય પુત્રોને હણશે; તેથી તમારે તમારા પુત્રોના જ્યાની આશા કદાપિ કરવી નહિ. (૧)

અપતરણિકા:-હવે કૃષ્ણ ભગવાનના શબ્દોનું બે સ્લોકમાં સંજય કથન નીચે પ્રમાણે કરે છે:-

શ્રીભગવાનુવાચ—કુતસ્ત્વા કશ્મલમિદં વિષમે સમુપસ્થિતમ્ ।

અનાર્યજુષ્ટમસ્વર્ગ્યમકીર્તિકરમર્જુન ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ કહે છે:-હે અર્જુન ! આ ભયયુક્ત સ્થાનવિષે તને આ કશ્મલ અર્થાત્ જુરસાનો અવરોધ અર્થાત્ મોહ શો ? શ્રેષ્ઠ પુરુષોને આ મોહ સેવવા યોગ્ય નથી. તે સ્વર્ગને વિરોધી તથા અપદ્ધીર્તિ કરાવનાર છે. ૨

ટીકા:-શ્રીભગવાનુવાચ એ વાક્યમાં રહેલા ભગવાન્ શબ્દનો અર્થ શાસ્ત્રમાં જોવો કહેલો છે કે-એવંસ્ય સમપ્રસ્ય ધર્મસ્ય વશસઃ શ્રિયઃ । વૈરાગ્યસ્થાય મોહત્વ ધર્મના મગ્ન કર્તાગના ॥ (૨)

અર્થ:-સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય, સંપૂર્ણ ધર્મ, સંપૂર્ણ યશ, સંપૂર્ણ શ્રી, સંપૂર્ણ વૈરાગ્ય તથા સંપૂર્ણ જ્ઞાન એ છ વસ્તુઓનું નામ 'ભગ' છે. તે ઐશ્વર્યોદિ છ ભગ પ્રતિબંધ વિના નિત્યજેવ જેનામાં રહેલાં છે તે ભગવાન્ કહેવાય. ભગવાન્ શબ્દનો આ પ્રમાણે પણ અર્થ થાય છે:-વત્સલિ ચ વિનાશ ચ મૃતાનામાગતિ મતિમ્ । કેતિ વિયામવિયાં ચ ઇ વાચ્યો મગ્નવાનિતિ ॥

અર્થ:-જે સર્વજ્ઞ પુરુષ સર્વ ભૂતો (પ્રાણીઓ)ની ઉત્પત્તિને તથા ઉત્પત્તિના કારણને જાણે છે, તે જ સર્વ ભૂતોના નાશને તથા નાશના કારણને જાણે છે; વળી જે સર્વજ્ઞ પુરુષ સર્વ ભૂતોની સંપદારૂપ આગતિને (પ્રાપ્તિને) તથા આપદારૂપ ગતિને જાણે છે, તેમ જ જે સર્વજ્ઞ પુરુષ વિદ્યાને તથા અવિદ્યાને જાણે છે તે સર્વજ્ઞ પુરુષને 'ભગવાન્' કહેવા યોગ્ય છે.

આવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને આ પ્રમાણે શબ્દો કહ્યાં-હે અર્જુન ! સ્નેહરૂપ કૃપા તથા પૂર્વોક્ત વિષાદ તથા અશુભાવ એ ત્રણ કારણોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું, તથા શિષ્ટ પુરુષોથી નિંદા પામેલું હોવાથી અત્યંત મહિન સ્વરૂપવાળું, આ શુદ્ધરૂપ ધર્મમાંથી નિવૃત્તિરૂપ કશ્મલ (જુરસાનો અવરોધ) આ રણક્ષેત્રમાં, સર્વ ક્ષત્રિયોથી શ્રેષ્ઠ જોવા તને કયા કારણથી પ્રાપ્ત થયું ? અર્થાત્ આ શુદ્ધરૂપ સ્વધર્મમાંથી નિવૃત્તિરૂપ કશ્મલ અર્થાત્ મોહ તને મોક્ષની ધ્વજારૂપ હેતુથી પ્રાપ્ત થયો, કે સ્વર્ગની ધ્વજારૂપ હેતુથી પ્રાપ્ત થયો, કે કીર્તિની ધ્વજારૂપ હેતુથી પ્રાપ્ત થયો ?

આ ત્રણે હેતુઓનો, કંઈ કરીને અનાર્યજુષ્ટ, અસ્કર્મ તથા અકીર્તિકર એ ત્રણે વિશેષણો વાપરીને શ્રીભગવાન્ નિષેધ કરે છે.

અનાર્યજુષ્ટ ઇત્યાદિ અર્થ શ્લોકથી જોવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે:-હે અર્જુન ! જે અશુદ્ધ અન્તઃકરણવાળા સુસુહુજનો પોતાના વર્ણાશ્રમના ધર્મવડે અન્તઃકરણની શુદ્ધિ કરીને મોક્ષની ધ્વજા કરે છે, તેવા સુસુહુજનોએ તો આવું સ્વધર્મથી નિવૃત્તિરૂપ કશ્મલ કદાપિ પણ સેવન કરવા યોગ્ય નથી. વળી સર્વ કર્મના સંન્યાસના અધિકારી તો શુદ્ધ અન્તઃકરણવાળા જ હોય છે, એ વાત હું તને આગળ કહીશ. તેથી મોક્ષની ધ્વજારૂપ હેતુથી તે કશ્મલની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી, અને આ સ્વધર્મથી નિવૃત્તિરૂપ કશ્મલ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરાવનારા ધર્મનું વિરોધી છે, માટે સ્વર્ગની ધ્વજાવાળા પુરુષે પણ કશ્મલ સેવન કરવા યોગ્ય નથી. વળી કશ્મલ આ લોકમાં કીર્તિને અભાવ કરાવનાર છે; અથવા તો અપદ્ધીર્તિ કરાવનાર છે, તેથી આ લોકમાં કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાની ધ્વજાવાળા પુરુષોએ કશ્મલ સેવન કરવા યોગ્ય નથી. આ ઉપરથી જોવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે મોક્ષની ધ્વજાવાળા પુરુષોએ, સ્વર્ગની ધ્વજાવાળા પુરુષોએ તથા કીર્તિની ધ્વજાવાળા પુરુષોએ સ્વધર્મમાંથી નિવૃત્તિરૂપ મોહને સર્વથા ત્યાગ

કરવો યોગ્ય છે; અને તું તે મોક્ષની, સ્વર્ગની તથા કીર્તિની ઇચ્છાવાળો હોવા છતાં પણ આ મેલનું સેવન કરે છે. આ તારો વ્યવહાર યોગ્ય નથી. (૨)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન! મારા મંદુઓની સેનાને જોવાથી ગભરાટ ઉત્પન્ન થવાને લીધે હું ગભરાટને વશ થયો છું. આથી ધનુષ્યને ધારણ કરવાને પણ હું અસમર્થ છું, તો હવે મારે શું કરવું યોગ્ય છે?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન કહે છે:-

કૌંયં મા સ્મ ગમઃ પાર્થ નૈતત્ત્વચુપપચતે ।

હુદ્રં હૃદયદૌર્બલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ ॥ ૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે પૃથાના પુત્ર! તું નપુંસકપણને પ્રાપ્ત મા થા; તારા જેવામાં-અર્જુનમાં આવો નપુંસકપણનો ભાવ થવો ન જોઈએ. હે પરંતપ! આ હુદ્ર હૃદયના દૌર્બલ્યને ત્યાગ કરી, તું યુદ્ધ વાસ્તે ઉઠી જઈ તૈયાર થા. ૩

ટીકા:-હે પૃથાના પુત્ર! જોજ કહેવાં તેજ આહિના ભંગરૂપ ગભરાટના કલીભ (નપુંસક) ભાવને પ્રાપ્ત તું ન થા. અહીં જે પાર્થ એ સંયોધનવડે ભગવાને અર્જુનને એવો અર્થ સૂચવ્યો છે કે:-પૃથા માતાએ દેવતાનું આરાધન કર્યું હતું અને તે દેવતાના પ્રસાદથી તેમને તારી પ્રાપ્તિ થઈ હતી. તેથી તારામાં બળની અધિકતા અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે. (અથવા તો પાતીતિ પઃ જન્મ મૃત્યુ-માંથી રક્ષણ કરે તે અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યા તથા ષં અર્થને કૃતિ ઇચ્છાનાર તે પાર્થ એટલે બ્રહ્મજિજ્ઞાસુ. તું આવા નપુંસકભાવને યોગ્ય નથી.) હવે અર્જુન જેવા શૂરવીરને કલીભભાવની અયોગ્યતા નિત્ય-પણ કરે છે. નૈતવિતિ-સાક્ષાત્ મહેશ્વરની સાથે યુદ્ધ કરનારો તથા સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ મહાન પ્રતાપવાળો તું અર્જુન છે, તો પછી તારામાં આવો અધૈર્યરૂપ નપુંસકભાવ ક્વચિત્ પણ યોગ્ય નથી.

“હે ભગવન! ન જ શક્તોમ્યવસ્થાનું જમતીવ જ મે મનઃ-અર્થાત્-મારું મન બ્રમણ કરે છે તેથી હું મારા શરીરને ઉભું રાખવાને પણ સમર્થ નથી. એ પ્રમાણે મારું વૃત્તાંત મેં આપને પ્રથમ જ કહ્યું છે, છતાં વારંવાર મને હવે શા માટે કહે છે?” એમ અર્જુન કહે, એમ સમજી, શ્રીભગવાન કહે છે-જદ્વં કૃતિ-હે અર્જુન! જેને હૃદયનું દૌર્બલ્ય કહે છે તેવું મનનું બ્રમણરૂપ અધૈર્ય છે. આ અધૈર્ય સ્વસત્તાવાળા પુરુષને હુદ્ર બનાવે છે. આ બ્રમણાદિરૂપ અધૈર્યને સહેલાઈથી નિવૃત્ત કરી શકાય છે તેથી તે હુદ્રરૂપ છે. એવા હુદ્ર અધૈર્યનો વિચારના બળથી સત્વર ત્યાગ કરીને આ સ્વધર્મરૂપ યુદ્ધ કરવા તું સાવધાન થા. અહીં જે પરંતપ એવું અર્જુનને સંયોધન કરીને ભગવાને અર્જુનને એવો અર્થ સૂચવ્યો છે કે-જદ્વં શત્રુ તાપવતીતિ પરંતપઃ અર્થાત્-યોતાના શત્રુઓને જે સંતાપ આપે તે ‘પરંતપ’ કહેવાય. આવો પરંતપ છતાં પણ તું અત્યંત હુદ્ર અધૈર્યરૂપ શત્રુનો નાશ નથી કરતો, એ મોટા આશ્ચર્યની વાત છે. તારું પરંતપ નામ સાર્થક કરવાને માટે વારે અધૈર્યરૂપ શત્રુનો નાશ અવશ્ય કરવો જોઈએ. (૩)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન! આ યુદ્ધનો હું પરિત્યાગ કરું છું તે કાંઈ શોક-મોહાદિને વશ થઈને કરતો નથી. પરંતુ આ યુદ્ધમાં ધર્મરૂપતા નથી અને ઉલટી અધર્મરૂપતા છે. માટે હું આ યુદ્ધનો પરિત્યાગ કરું છું,” આ પ્રકારના અર્જુનના વિચારને દર્શાવવા સંખ્ય ધૃતરાષ્ટ્રને અર્જુન શું બોલ્યો તે કહે છે-

અર્જુન ઉવાચ-કથં મીઘમમહં સંખ્યે દ્રોણં ચ મધુસૂદન ।

દ્રુપુમિઃ પ્રતિયોત્સ્યામિ પૂજાર્હાવરિસૂદન ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-અર્જુન કહે છે-હે મધુસૂદન! હે અરિસૂદન! આ રણભૂમિમાં, પૂજારા યોગ્ય ભીષ્મને તથા દ્રોણને બાણો મારી, હું અર્જુન, કેવા પ્રકારે હનન કરું? નહિ જ હનન કરું. ૪

ટીકા:-હે ભગવન ! અમારા કુળમાં વયે વૃદ્ધ તથા શુભ્રાવટે પણ વૃદ્ધ એવા લીભ પિતામહ છે તથા ધનુવિદ્યાના ગુરુ આ દ્રોણાચાર્ય છે. તેઓ મને અમારા પિતાની પેઠે પુષ્પ, ચંદન તથા અક્ષતાદિથી પૂજવા યોગ્ય છે. એવા લીભ-દ્રોણાદિ વૃદ્ધોની સાથે ક્રીડારથાનમાં આનંદની પ્રાપ્તિને અર્થે લીલાસુદ્ધ કરવું, તે પણ મને યોગ્ય નથી; તો આ યુદ્ધક્ષેત્રમાં તીક્ષ્ણ શસ્ત્રાવટે લીભ-દ્રોણાદિનું હનન કરવું મને કેવી રીતે યોગ્ય હોઈ શકે ? એ લીભાદિનું હનન કરવું મને યોગ્ય નથી. વારપયં એ છે કે, હુઈંધનાદિ, લીભ પિતામહને તથા દ્રોણાચાર્યને એક બાળુએ રાખીને અર્થાત્ લીભાદિ વિના અમારી સાથે યુદ્ધ કરશે નહિ, કિંતુ લીભ-દ્રોણાદિને સન્મુખ રાખીને જ અમારી સાથે યુદ્ધ કરશે, અને લીભ તથા દ્રોણાચાર્ય સાથે યુદ્ધ કરવું ધર્મરૂપે નથી. કારણ કે વેદમાં વિધાન કરેલો કૃણવાન્ અર્થ તે ધર્મ કહેવાય છે. આવા પ્રકારના ધર્મનું લક્ષણ લીભ-દ્રોણાદિના પૂજનમાં ઘટે છે, પણ તેમની સાથે યુદ્ધ કરવામાં તે લક્ષણ ઘટતું નથી; માટે આ યુદ્ધ ધર્મરૂપ નથી. (૪)

શંકા:-વૃદ્ધ પુરુષોની સાથે યુદ્ધ કરવાનું શાસ્ત્રમાં વિધાન કરવામાં આવ્યું નથી, તે જ પ્રમાણે વૃદ્ધ પુરુષ સાથે યુદ્ધ નહિ કરવું, એમ યુદ્ધનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ પણ કયો નથી. માટે આ યુદ્ધમાં અધર્મરૂપતા પણ સંભવતી નથી. શાસ્ત્રથી નિષેધ કરવામાં આવેલો જ અધર્મ કહેવાય.

સંભાધાન:-હે શિષ્ય ! શાસ્ત્રમાં એમ કહ્યું છે કે:-ગુરં કુરુત્ય કુરુત્ય વિપ્રાનિર્જિત્ય વાદતઃ । દયમાને જાયતે દક્ષઃ કંકગ્રોષસેવિતઃ ॥ અર્થાત્-જે પુરુષ પોતાના ગુરુને હુકારા અને તુકારા કરે છે તથા સાધુ પ્રાણ્યોને વિવાદથી જીતે છે, તે પુરુષ મરીને રમશાનભૂમિમાં કંકગૃધ્ર આદિ પક્ષીઓથી યુક્ત વૃક્ષનાં શરીરને પામે છે.

આ વચનાનુસાર શબ્દવટે ગુરુનો દ્રોહ કરવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. જ્યારે શબ્દવટે કહેલો ગુરુદ્રોહ પણ અધર્મરૂપ છે ત્યારે લીભ તથા દ્રોણાદિ ગુરુઓની સાથે તીક્ષ્ણ શસ્ત્રાવટે યુદ્ધ કરવું તે અધર્મરૂપ કેમ નહિ કહેવાય ?

અહીં દે મણ્ડુવન અને દે અરિસૂદન એમ બે સંબોધનો અર્જુન ભગવાનને કરેલાં છે. આ બન્નેનો અર્થ એક જ છે; તોપણ અર્જુન તે વખતે શોકથી વ્યાકુળ બનેલો હતો, તેથી અર્જુનને પહેલાં ને છેલ્લા અર્થનું રમરણ રહ્યું નહિ, જેથી પુનરુક્તિનો દોષ અર્જુનને લાગે નહિ; સ્વસ્થ ચિત્તાળા પુરુષને જ પુનરુક્તિનો દોષ લાગે છે. અથવા તો મધુસૂદન તથા અરિસૂદન એ બે સંબોધનાવટે અર્જુને ભગવાન પ્રત્યે એવો અર્થ સૂચવ્યો છે કે, હે ભગવન ! આપ તો મધુ અસુરાદિ શત્રુઓને જ મારો છો અને પોતાના મિત્રોને મારવા નથી, તેથી “પૂજા કરવાને યોગ્ય લીભદ્રોણાદિ ગુરુઓને તું મારી નાંખ” એ પ્રકારનાં વચનો કહેવાં આપને યોગ્ય નથી.

અવતરણિકા:-“હે અર્જુન ! લીભપિતામહ, દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય ઇત્યાદિમાં જે પૂજ્યતા છે તે પૂજ્યતા ગુરુપણને લીધે છે; ગુરુપણ વિના તેઓની પૂજ્યતાનું ખીજું કાંઈ પણ કારણ નથી. યદ્યપિ તે ગુરુપણ પૂર્વકાળમાં લીભ તથા દ્રોણાદિમાં રહેલું હતું, તથાપિ આ વખતે તે લીભ તથા દ્રોણાદિનું ગુરુપણ તેમને ગુરુરૂપ માનીને અંગીકાર કરવું તે વને ઉચિત નથી. કારણ કે ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:-ગુરોરપ્યવિત્ત્ય કાર્યાકાર્યમજાનતઃ । ઉત્પયં પ્રતિવક્ત્ર્ય પરિત્યાગો વિધીયતે ॥ અર્થાત્-જે ગુરુ અહંકારાદિ દોષાવટે ઉન્મત્તભાવને પામેલો હોય અને જે ગુરુ શાસ્ત્રવિદિત કરવા યોગ્ય અર્થને તથા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ નહિ કરવા યોગ્ય અર્થને બાણ્યતો ન હોય અને જે ગુરુ શાસ્ત્રનિષિદ્ધ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તો એવા ગુરુનો શિષ્યે ત્યાગ કરવો. આ સર્વ લક્ષણ આ લીભ તથા દ્રોણાદિમાં ઘટે છે. કારણ કે તેઓ યુદ્ધના ગર્વથી મહાઉન્મત્ત ભાવને પામેલા છે.

તેમ જ તેઓએ કપટવડે 'રાજ્યનું શ્રદ્ધા કર્યું છે તથા પોતાના શિષ્યોની સાથે દ્રોહ કર્યો છે. લીંબ તથા દ્રોણાદિ કાર્ય તેમ જ અકાર્યના જ્ઞાનથી પણ રહિત છે; તેથી જ તેઓ શાસ્ત્રનિષિદ્ધ માર્ગમાં ચાલનારા છે. એવા લીંબદ્રોણાદિનું ઇનન કરવું તે જ શ્રેષ્ઠ છે.' એવી ભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન કહે છે -

ગુરુનહત્વા હિ મહાનુભાવાન્ શ્રેયો મોક્તું મૈક્ષ્યમપીહ લોકે ।

હત્વાર્યકામાંસ્તુ ગુરુનિહૈવ મુંજીય મોગાન્નુધિરપ્રદિગ્ધાન્ ॥ ૫ ॥

ટીકાકર્તા:-હે ભગવન્ ! એ ધ્રુવણથી, આ મહાનુભાવ ગુરુઓને નહિ હણતાં, આ લોકમાં શિક્ષાના અનુનું લોજન કરવું શ્રેષ્ઠ છે. અર્થકામવાળા ગુરુઓનો વધ કર તો આ લોકમાં રહી, મારે ધ્રુવરથી લપટાયલા લોગ જ લોગવવાના છે. ૫

ટીકા:-હે ભગવન્ ! લીંબદ્રોણાદિ ગુરુઓને 'ન હણવાથી અમારુ પરલોક અવશ્ય સિદ્ધ થશે જ, અને આ સમયમાં તો લીંબાદિને ન હણવાથી રાજ્યરહિત થયેલા અમોને, રાજ્યોને માટે શાસ્ત્રમાં નિષેધ કરેલું એવું શિક્ષાનું અગ્ર ખાવું તે પણ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે, પરંતુ લીંબદ્રોણાદિ ગુરુઓને હણીને અમારે રાજ્ય હેવું અમને શ્રેષ્ઠ નથી. કારણ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-ગૃહસ્થા વરતાપમગત્વા લલમંરિત્મ્ । અઢેવયિત્વા ચાત્માન્ યદ્યપમપિ તદ્મદ્ ॥ અર્થ:-ખીન્ન પ્રાણીઓને સંતાપ ન આપતાં, વેદવિરુદ્ધ નાસ્તિકોના રહેવાના સ્થાને ન જતાં તથા પોતાના આત્માને કલેશ નહિ પમાડતાં, એક પુરુષને જ અદ્ય પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય તો તે અદ્ય પદાર્થની પ્રાપ્તિને પણ તે પુરુષે ઘણી કરી માનવી. માટે લીંબ તથા દ્રોણાદિને મારવાથી પ્રાપ્ત થનારાં રાજ્ય કરતાં અમે લીંબાદિને ન મારીને શિક્ષાત્તને જ ઘણું માની લઈએ છીએ. એ સર્વ અર્થ અર્જુને હિ શબ્દવડે સૂચ્યો છે.

"હે અર્જુન ! ગુરોરવ્યવસ્થિત્ય એ પૂર્વોક્ત વચનવડે લીંબ તથા દ્રોણાદિમાં ગુરુપણાને અભાવ છે એમ હું કહી ગયો છું, છતાં વારંવાર તેઓમાં તું ગુરુપુદ્ધિ શા માટે રાખે છે ?" એવી શ્રીભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન કહે છે. મહાનુભાવિત્તિ-હે ભગવન્ ! શ્રવણ, અધ્યયન, તપ, આચાર ઇત્યાદિ શ્રેષ્ઠ ગુણોથી મહા પ્રભાવવાળા લીંબ તથા દ્રોણાદિ છે. લીંબાદિએ કાળ તેમ જ કામાદિને પણ પોતાને વશ કરેલા છે. એવા મહાપુણ્યવાળા તેઓને પૂર્વોક્ત છુદ્ર પાપકર્મોના સ્પર્શ માત્ર પણ થતો નથી. તેથી ક્ષિયિત અનુચિત કર્મ જોઈને, એવા મહાનુભાવ ગુરુઓમાંથી ગુરુત્વપુદ્ધિનો પરિત્યાગ કરવો અમને યોગ્ય નથી. અથવા હિમહાત્માવાદ એ એક પદનો. એવો અર્થ કરવો કે હિમં જાદ્યમવહન્તીતિ હિમ્વા આદિત્વો અગ્નિર્વા, તત્ત્વૈવ જનુમાઃ સમર્પ્યં યેપામ્ તે હિમહાત્માવા તાન્ અર્થોત્-જડવાસ્તુ હિમનો જે નાશ કરે તે હિમહા કહેવાય અને તેવા સૂર્ય ભગવાન્ અથવા અગ્નિ છે. આવા સૂર્ય ભગવાન્ તથા અગ્નિના સરખા જેઓનું સામર્થ્ય હોય તેઓ 'હિમહાનુભાવ' કહેવાય. આવા અતિ તેજસ્વી લીંબ-દ્રોણાદિને પૂર્વોક્ત છુદ્ર પાપકર્મોની પ્રાપ્તિ થઈ શકે નહિ. એ બાબત અન્ય શાસ્ત્રોમાં પણ કહી છે કે-પર્મવ્યતિકરો દૃષ્ટ ઈશ્વરાણાં ચ સાહસમ્ । તેનીયતાં ન દોષાય વહેઃ સર્વમુજો યથા ॥ અર્થ:-મહાન્ પુરુષોમાં જે કાંઈ ધર્મનું ઉલ્લંઘન તથા સાહસ જોવામાં આવે છે તે તેજસ્વીઓને, જેમ અગ્નિ સર્વ વસ્તુનું લક્ષણ કરે છે છતાં તે તેના પ્રતાપવડે લેખાતો નથી તેમ, દોષ આપનારાં થતાં નથી.

"હે અર્જુન ! જ્યારે લીંબ તથા દ્રોણાદિ પોતાના અર્થલોભથી આ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થશે, ત્યારે પોતાના આત્માને વેચનારા લીંબ તથા દ્રોણાદિમાં પૂર્વોક્ત મહાત્મ્ય કેવી રીતે હોઈ શકશે ? એ વાત લીંબ પિતામહે પોતે જ યુધિષ્ઠિરને કહેલી છે:-

અર્પણ ઉરપો દાસો દાસસ્ત્વયો ન કસ્યચિત્ । इति सत्यं महाराज बद्धोस्त्वय्येन कौरवैः ॥ અર્થ:-
હે મહારાજ યુધિષ્ઠિર ! મનુષ્ય પૈસાનો દાસ છે, પણ પૈસા કેાધનો દાસ નથી. આમ
જે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તે સત્ય છે. વળી કૌરવોએ મને પૈસાથી બાંધી લીધેલ છે. માટે અર્થના
લોભવાળા લીભ તથા દ્રોણાદિમાં પૂર્વોક્ત માહાત્મ્ય સંભવતું નથી, એવી ભગવાનને શંકા થતાં
અર્જુન કહે છે:-હવેતિ-હે ભગવન્ ! લીભ તથા દ્રોણાદિ યદ્યપિ અર્થની કામનાવાળા છે,
છતાં તેઓ અપેક્ષાએ કરીને તો અમારા શુરુ જ છે-એ અર્થ અર્જુને પુનઃ શુરુ શબ્દ કહીને
સૂચ્યો છે. એવા અર્થકામનાવાળા શુરુઓને હણીને હું કેવળ વિષયો જ લોભવીશ કે તે
સિવાય બીજું વધારે ? હું ચોક્કસને તો પ્રાપ્ત કરીશ નહિ જ. ત્રણી એ વિષયલોભ જ અમને
આ લોક વિષે પ્રાપ્ત થશે, પરલોકમાં વિષયલોભ અમને પ્રાપ્ત થવાનો નથી. વળી આ લોકમાં
પણ શ્રેષ્ઠ પુરુષોએ નિંદા નહિ કરેલા એવા વિષયલોભ અમને પ્રાપ્ત થશે નહિ, કિંતુ અપયશ-
રૂપી રૂધિરવટે વ્યાપ્ત થવાથી અત્યન્ત નિંદિત વિષયલોભ અમને પ્રાપ્ત થશે. તો પછી શામાટે લડી
શુરુજનને હણવા ? તાત્પર્ય એ છે કે લીભ તથા દ્રોણાદિ શુરુઓને મારવાથી જ્યારે આ લોકમાં
પણ અમને આવા પ્રકારનું દુઃખ ઉત્પન્ન થશે, તો પરલોકમાં દુઃખનું હું શું વર્ણન કરું ?

અથવા કર્મકામજ્ઞ એ વિષયરૂપ લોભોનું વિશેષણ જાણુ, અને પછી એવો અર્થ કરવો
કે લીભ તથા દ્રોણાદિ શુરુઓને હણીને હું કેવળ અર્થકામરૂપ વિષયોને જ લોભવીશ, પરંતુ
તેમને મારવાથી અમને કાંઈ ધર્મની કે ચોક્કસની પ્રાપ્તિ થશે નહિ. (પ)

અવતરણિકા:-“હે અર્જુન ! શિક્ષાના અગ્રનું લોજન કરવું ક્ષત્રિયોને માટે શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ
છે અને યુદ્ધ કરવું તે ક્ષત્રિયોને માટે શાસ્ત્રમાં વિહિત છે; તેથી યુદ્ધ કરવું એ તારો સ્વધર્મ
હોવાથી યુદ્ધ જ તમારું શ્રેય કરનારું છે” એવી ભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન કહે છે:-

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।

यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભગવન્ ! શિક્ષા કે યુદ્ધ, એ બેમાં કયો ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે તે વાત અમે જાણતા
નથી. યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થઈને પણ અમે જીવશું કે અમને આ કૌરવો જીતશે (તે પણ અમે
જાણતા નથી), અથવા જે લીભાદિક બાંધેલો વધ કરી અમે જીવવાની પણ ઇચ્છા નથી કરતાં,
તે લીભ દ્રોણાદિક બાંધેલો અમારી સન્મુખ ઉભેલા છે. ૬

ટીકા:-હે ભગવન્ ! શિક્ષાના અગ્રનું લોજન તથા યુદ્ધ, એ બન્ને ધર્મોમાં અમારે માટે કયો
ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે ? હિંસારહિત હોવાથી શિક્ષાનું અજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે કે સ્વધર્મ હોવાથી યુદ્ધ જ શ્રેષ્ઠ છે ?
એ બાબત અમે જાણી શકતા નથી.

“હે અર્જુન ! શિક્ષાના અગ્રનું લોજન તથા યુદ્ધ એ ઉભય ધર્મોમાં સ્વધર્મ હોવાથી
યુદ્ધ જ તમારે માટે શ્રેષ્ઠ છે” એવી ભગવાનની શંકાને નિવૃત્ત કરવાને અર્જુન કહે છે-યદ્વેતિ-
હે ભગવન્ ! જે કઠાંચિત્ અમે યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થઈએ તો પણ લીભ તથા દ્રોણાદિને અમે
જીવશું કે લીભ તથા દ્રોણાદિ અમને જીતશે, એ બાબત તો અમે જાણતા નથી. જે કઠાંચિત્
લીભ તથા દ્રોણાદિ અમને જીતી લેશે તો અંતમાં અમને શિક્ષા માગીને જ લોજન કરવાની જરૂર
પડશે, અથવા તો અમારું મરણ થશે. એ ઉભય સ્થિતિમાંથી એક સ્થિતિ તો અવશ્ય થવાની જ;
તેથી યુદ્ધ કરવા કરતાં પ્રથમથી જ શિક્ષા માગીને લોજન કરવું અમારે માટે શ્રેષ્ઠ છે.

“હે અર્જુન ! અમારો જય થશે અથવા લીભાદિનો જય થશે, એ પ્રકારનો સંશય

તું શા માટે કંદે છે? હું કૃષ્ણ ભગવાન તમારી સહાયતામાં છું, તેથી તમારો જ અવશ્ય જ્ય થશે” એવી ભગવાનની શંકાની નિવૃત્તિ કરવા અર્જુન કહે છે:—“યાનેવેતિ-હો ભગવન્! જો ક્ષાયિત્ આપની સહાયતાથી અમારો જ્ય પણ થાય, તોપણ તે જ્ય અંતમાં તો અમારો એક પરાજય જ છે; કારણ કે ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિ બંધુઓને હણીને અમે અમારા પોતાના જીવન માત્રની પણ ઇચ્છા કરતા નથી, તો પછી તે બંધુઓને હણીને અમે વિષયલોભોની ઇચ્છા કેમ કરીશું? અર્થાત્ એવી ઇચ્છા અમે કરતા નથી. “અમે યુદ્ધમાં મરીશું” એવો નિશ્ચય કરીને આ ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિ અમારી સન્નુષ્ઠ ઉભેલા છે. આ પ્રિય બંધુઓનો નાશ કરવાથી જે જ્ય થાય, તે જ્ય પણ પરાજયરૂપ જ છે; તેથી યુદ્ધ કરવા કરતાં શિક્ષાત્રણ લોજન કરવું એ જ શ્રેષ્ઠ છે.

અહીં કોઈ ટીકાકારે ન ચૈતદ્વિષઃ કત્તરત્નો ગતીયો એ પ્રથમ પદનો એવો અર્થ કર્યો છે કે—“અમારી મધ્યમાં કંઈ સેના મોટી છે, એ વાત અમે જાણતા નથી.” પણ એ અર્થ બંધાયેલો નથી. આ શ્લોકની પછીના શ્લોકમાં વૃષ્ણમિ ત્વાં ધર્મસંપદ્ધવેતા. એ શબ્દોવડે અર્જુને ધર્મમાં પણ સંશય બતાવ્યો છે. માટે તે શબ્દોને અનુસરીને આ શ્લોકમાં પણ શિક્ષાત્રણ અને યુદ્ધ, એ બન્ને ધર્મમાં જ અર્જુનનો સંશય સંભવે છે. પણ સેનાની અધિકતા વિષે સંશય સંભવતો નથી. કિંવા ન ચૈતદ્વિષઃ એ વચ્ચેનાવડે જો સેનાની અધિકતાનો સંશય અંગીકાર કરીએ, તો તે સેનાની અધિકતાના સંશયથી જ જ્યનો સંશય સિદ્ધ હોઈ શકે છે. તેથી યદ્વા જયેન યદિ વા નૌ જયેદઃ એ બીજા પદમાં કહેવામાં આવેલો જ્યનો સંશય વ્યર્થ થઈ જશે. આ કારણથી પ્રથમ આપેલું વ્યાખ્યાન જ ઘણા ટીકાકારોને સંમત છે. (૬)

અપતરણિકા:—અહીં પૂર્વ ગ્રંથવડે સંસારના દોષોનું નિરૂપણ કરેલું છે અને તેવડે અધિકારી પુરુષનાં વિશેષણ કહેલાં છે. ન જ શ્રેયોત્પવવામિ હત્વા સ્વજનમાહવે આ ૩૧ માં શ્લોકના શબ્દોમાં રણમાં મરણ પામેલા શૂરવીરને યોગયુક્ત સંન્યાસીની પેઠે યોગક્ષેમની પ્રાપ્તિ કહેલી છે. તથા તેમ કહી અન્યત્રેયોડ્વ્યક્તૈવ પ્રેયઃ એ કંઠવહી શ્રુતિવડે સિદ્ધ મોક્ષરૂપ શ્રેયનું કથન કરેલું છે અર્થાત્ મોક્ષરૂપ શ્રેય કરતાં ઇતર પદાર્થોમાં અશ્રેયરૂપતા કહેલી છે. એમ કહી નિત્ય તથા અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક દર્શાવ્યો છે. વળી ન કાંલે વિજયં વૃજ્ઞ આ રીતના ૩૨ માં શ્લોકવડે આ સૂદૃઢિનાં વિષયજન્ય સુખોથી વૈરાગ્ય દર્શાવ્યું છે; જપિ ત્રૈલોક્યવાત્સલ્ય હેતોઃ આ રીતના ૩૩ માં શ્લોકના શબ્દોવડે સ્વર્ગાદિ લોકનાં વિષયજન્ય સુખોથી વૈરાગ્ય દર્શાવ્યું છે. નરકે નિર્વતં વાત્સો ભવતિ આ રીતના ૪૪ માં શ્લોકના શબ્દોવડે આ સ્થૂલ શરીરથી ભિન્ન આત્માનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. કિં નૌ રાત્ર્યેન ગોલંદિ આ રીતે ૩૨ માં શ્લોકવડે મનનો નિગ્રહરૂપ શમ દર્શાવ્યો છે. તેમ જ કિં મોર્ગૈર્જીવિતેન વા આ શબ્દથી ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહરૂપ શમ દર્શાવ્યો છે. વચ્ચેતે ન વદરતિ આ રીતે ૩૮ માં શ્લોકવડે નિર્લોભતાનું દર્શન કરાવ્યું છે. વળી તન્મે હેમત્તરં ભવેત્ આ ૪૬ માં શ્લોકથી તત્તિક્ષા દર્શાવી છે. આ રીતે ગીતાશાસ્ત્રના પ્રથમ અધ્યાયનો અર્થ સંન્યાસના સાધનો સૂચિત કરે છે; અને આ અધ્યાયમાં તો શ્રેયો મોક્ષતં મૈલ્લમપીઢ લોકે (૫) એ શબ્દોવડે શિક્ષાત્રણ લોજનથી ઉપલક્ષિત સંન્યાસનું નિરૂપણ કર્યું છે; કારણ કે જે પુરુષે સંસારના સર્વ દોષો જાણેલા છે અને વળી જે પુરુષને આ લોક તથા પરલોકમાં વિષયજન્ય સુખોથી અત્યંત વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે અને વળી જે પુરુષ વિધિપૂર્વક પ્રદાવેતા ગુરુના શરણને પામેલો છે, તેવા સાધનસંપન્ન પુરુષને જ પ્રદાવિધા ગ્રહણ કરવાનો અધિકાર છે. પૂર્વ ગ્રંથમાં ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિ સંકટને વશ થવાથી અત્યાવાપ્ત મિશ્રાચર્યે વર્તતિ એ શ્રુતિવડે સિદ્ધ શિક્ષાચર્યવિષે અર્જુનની અભિલાષા દર્શાવી છે. હવે વિધિપૂર્વક પ્રદાવેતા ગુરુની સમીપમાં અર્જુનનું ગમન પણ ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિના સંકટના મિષ્ઠથી નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:—

કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ પૃચ્છામિ ત્વાં ધર્મસંમૂઢચેતાઃ ।

યચ્છ્રેયઃ સ્યાન્નિશ્ચિતં બ્રૂહિ તન્મે શિષ્યસ્તેઽહં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્ ॥ ૭ ॥

સંલોકાર્થઃ-હે ભગવન્ ! કાર્પણ્યદોષથી તિરસ્કારને પ્રાપ્ત થયેલા સ્વભાવવાળો તથા ધર્મ-વિષયમાં સંશયથી વ્યાપ્ત થયેલ ચિત્તવાળો હું અર્જુન, તમારાથી શ્રેય જાણવા માગું છું; માટે જે શ્રેય નિશ્ચયપૂર્વક હોય, તે મને કહો. હું તમારો શિષ્ય છું, એટલે તમારે શરણે આવ્યો છું, માટે મને આપ શિક્ષા આપો (જે શ્રેય હોય તે સમજાવો). ૭

ટીકા-ધનની હાનિને સહન નહિ કરી શકનાર કૃપણ કહેવાય છે. મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિથી રહિત સર્વ અનાતમયેષા અજ્ઞાની પુરુષ પણ્ય કૃપણ પુરુષના સરખો હોવાથી, કૃપણ કહેવાય છે. યો વા પતરક્ષરં ગાર્યવિદિત્વાઙ્માત્રોક્તાત્રૈતિ લક્ષણઃ અર્થોત્-હે ગાર્ગી ! અધિકારી મનુષ્યશરીરને પામીને જે પુરુષ આ અક્ષર આત્માને ન જાણી આ લોકમાંથી જાય છે, તે અજ્ઞાની પુરુષ કૃપણ જ છે, વળી સ્મૃતિ કહે છે કે-દુષ્ણોઽન્નિર્દ્રિયઃ-અર્થોત્ જે પુરુષે પોતાની ધ્રિયોને છૂટી નથી, તે પુરુષ કૃપણ જ છે.

આ રીતનાં શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનાં પ્રમાણોથી અજ્ઞાની પુરુષોમાં પણ્ય કૃપણરૂપતા સિદ્ધ થાય છે. કૃપણ પુરુષોમાં હેહાદિ અનાતમ પદાર્થોનો અધ્યાસ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી અધ્યાસ કૃપણતા કહેવાય છે. આ જન્મમાં એ જ અમારા બંધુઓ છે, તેઓને નાશ થતા અમે છવીને શું કરીશું ? એ પ્રકારના કાર્પણ્યથી થયેલ અભિનિવેશરૂપ મમતાલક્ષણ દોષરૂપ છે. આ દોષથી યુદ્ધને ઉદ્ધમરૂપ સ્વભાવ મને તિરસ્કારને પ્રાપ્ત થયો છે, તથા ધર્મને નિર્ણય કરનારા પ્રમાણના અદર્શ-નથી લીજમ તથા દ્રોણાદિને હણવા અમારો ધર્મ છે ? કે એ જ લીજમાદિનું પાલન કરવું તે અમારો ધર્મ છે ? કે પૃથિવીનું પરિપાલન કરવું તે અમારો ધર્મ છે ? અથવા પૂર્વ પ્રાપ્ત વનમાં નિવાસ કરવો તે અમારો ધર્મ છે ? આવા અનેક સંશયોથી માર ચિત્ત વ્યાપ્ત થયું છે. એવા સંશયાત્મક ચિત્ત-વાળો હું અર્જુન આપને અમારુ શ્રેય પૂછું છું. તેથી જે પરમ પુરુષાર્થરૂપ શ્રેય અર્થોત્ એકાંતિકરૂપ તથા આત્યંતિકરૂપ નિશ્ચય હોય તે શ્રમ આપ મને કહો. સ્વસાધનેની પ્રાપ્તિ પછી અવશ્ય જે લાવીપણું તે એકાંતિકપણું કહેવાય છે. અને એકવાર ઉત્પન્ન થયેલાનો પુનઃ કદાચિત્ જે નાશ ન થવો, તે આત્યંતિકપણું કહેવાય છે. જેવી રીતે, સુષ્ટિમાં ઔષધ કરવાથી કદાચિત્ રોગની નિવૃત્તિ ન પણ થાય અને એ કદાચિત્ તે ઔષધથી રોગની નિવૃત્તિ પણ થાય, તો પણ પુનઃ રોગની ઉત્પત્તિથી રોગની નિવૃત્તિના નાશ થઈ જાય છે, તેવી રીતે યાગ કરવાથી પણ કોઈ પ્રતિબંધને વશ થવાથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ ન પણ થાય અને તે યાગથી (યજ્ઞથી) પ્રાપ્ત થએલો પણ સ્વર્ગ હુ ખથી મિશ્રિત થાય છે તથા નાશ પામે છે, તેથી રોગની નિવૃત્તિમાં તથા સ્વર્ગની પ્રાપ્તિમાં એકાંતિકપણું તથા આત્યંતિકપણું સંભવતું નથી. પરન્તુ આત્મસાક્ષાત્કાર થવા પછી પરમ પુરુષ પાર્થરૂપ શ્રેય અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી શ્રેયમાં એકાંતિકપણું પણ છે અને એકવાર પ્રાપ્ત થએલું આ શ્રેય કદાચિત્ નાશ પામતું નથી તેથી તે શ્રેયમાં આત્યંતિકપણું પણ છે. આવા શ્રેયને અમને ઉપદેશ કરો.

“હે અર્જુન ! શ્રુતિમાં એવું કહ્યું છે કે નાણાવાશિષ્ઠાવ વૈ પુનઃ અર્થઃ-જે પુરુષ પુનઃ ભાવથી તથા શિષ્યભાવથી રહિત હોય, તે પુરુષ પ્રત્યે બ્રહ્મવિદાનો ઉપદેશ કરવો નહિ. તું મારો સખા છે, પણ મારો શિષ્ય નથી, તેથી તને હું શ્રેયનો ઉપદેશ કેવી રીતે કરું ?” એવી શ્રીભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન કહે છેઃ-શિષ્યસ્તેહમિતિ-હે ભગવન્ ! આપની શિક્ષાને ચોખ્ખું હોવાથી હું આપનો શિષ્ય છું, પણ હું આપનો સખા નથી. સમાન જ્ઞાનવાળા પુરુષોને જ સખાભાવ હોય છે; ન્યૂનાધિક જ્ઞાનવાળા પુરુષોનો પરસ્પર સખાભાવ હોતો નથી. હું તમારા

કરતાં અત્યંત જૂનઝાનવાળો છું, તેથી હું આપનો સખા નથી, કિન્તુ શિષ્ય છું; માટે હું આપનાં શરણને પ્રાપ્ત થયો છું. શિષ્યરૂપ મને આપ કૃપા કરી શ્રેયનો ઉપદેશ કરો અને શિષ્યભાવરહિતપણુની શંકા દૂર કરી આપ મારી ઉપેક્ષા નહિ કરો.

અર્જુનના ઉપલાં શબ્દોપરે પ્રહ્લવેત્તા ગુરુની સમીપમાં શિષ્યના ગમનનું યોગદાન કરનારી એ શ્રુતિઓનો અર્થ નિરૂપણ કર્યો છે, જેમકે (૧) તદ્વિજ્ઞાનાયૈ સ પ્રભેવાભિગચ્છેત્તમિત્વાણિઃ શ્રોત્રિય વ્રજનિઃંદિતિ (૨) મૃગૈર્વારણિઃ વર્ણ પિતરમુપસસારઃ અધીહિ મગવો વ્રજેતિ ॥ અર્થાત્-પ્રહ્લસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિને અર્થે અધિકારી પુરુષે પોતાના હસ્તોમાં સન્નિધિ આદિ ભેટો લઈ, આત્રિય પ્રહ્લનિધિ ગુરુની સમીપ જઈ, વરુણનો પુત્ર ભૃગુઋષિ, પ્રહ્લસાનની પ્રાપ્તિ અર્થે પોતાના વરુણ પિતાની સમીપમાં ગયો; ત્યાં જઈને, હે ભગવન્ ! મને પ્રહ્લનો ઉપદેશ કરો, એ પ્રહ્લનો પ્રશ્ન કર્યો (આ વરુણ તથા ભૃગુનો સંવાદ આત્મપુરાણના ૬૩મા અધ્યાયમાં વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપણ કરેલો છે.) (૭)

અવતરણિકાઃ-“હે અર્જુન ! તું સર્વ જ્ઞાસોનો વેત્તા (ભણુનાર) પંડિત છે, તેથી તું પોતે જ શ્રેયનો વિચાર કર. તું મારો શિષ્ય શા માટે થાય છે ?” એવી ભગવાનની શંકાનું નિવારણ કરવા અર્જુન કહે છે—

નહિ પ્રપશ્યામિ મમાપનુદ્યાદ્યચ્છોકમુચ્છોપણમિન્દ્રિયાણામ્ ।

અવાપ્ય મૂમાવસપત્નમૃદ્ધં રાજ્યં સુરાણામપિ ચાધિપત્યમ્ ॥ ૮ ॥

શ્લોકાર્થઃ-હે ભગવન્ ! જે શ્રેય અમારી ઇન્દ્રિયોના સંતાપનો નાશ કરે તેહું શ્રેય હું જાતો નથી. આ ભૂમિમાં શત્રુઓથી રહિત થવાથી, ધનધાન્યયુક્ત રાજ્ય મળવાથી તથા દેવતાનું અધિપતિપદ મળવાથી પણ હું શ્રેય જાતો નથી. ૮

ટીકાઃ-હે ભગવન્ ! જે શ્રેય પ્રાપ્ત થવા પછી મારા શોકનું નિવારણ થાય તેવા શ્રેયને હું જાણતો નથી, માટે મને તેવા શ્રેયનો ઉપદેશ કરો. એમ કહી અર્જુને એ શ્રુતિનો અર્થ સૂચવ્યો છે કે-સોઈ મગ, શોષામિ તે મં મગવાચ્છોકસ્ય પારં તારવત્ત્વમ્ ॥ અર્થ-હે ભગવન્ સનત્કુમાર ! આત્મવેત્તા પુરુષ શોકને વહેલો છે, એ વાત મેં આપના સરખા વિદ્વાન્ પુરુષોના સુખથી સાંભળી છે અને હું નારહ તો શોકને પ્રાપ્ત થાઉં છું, તેથી હું આત્મવેત્તા નથી; મને નારહને આપ શોકથી પાર ઉતારો. તાત્પર્ય એ છે કે, પ્રહ્લવિદ્વાનો ઉપદેશ કરીને મારા શોકનો આપ નાશ કરો. (આ રીતે સનત્કુમાર તથા નારહનો સંવાદ આત્મપુરાણના ૧૩ મા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરેલો છે.)

“હે અર્જુન ! જો શોક નિવૃત્ત ન થાય તો તેથી વને શું હાનિ છે ?” એવી શ્રીભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન શોકનાં વિશેષણ કહે છે.-ઈન્દ્રિયાણાચ્છોકોપણમિતિ હે ભગવન્ । શોક સંવેદા મારી ઇન્દ્રિયોને સંતાપ આપનાર છે. શોક થવાથી મને મોટી હાનિ છે; તેથી શોકની નિવૃત્તિ અવશ્ય કરવી જોઈએ.

“હે અર્જુન ! જો તું આ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થશે, તો તારા શોકની અવશ્ય નિવૃત્તિ થશે. યુદ્ધમાં જો તારો જય થશે, તો રાજ્યની પ્રાપ્તિથી તારા શોકની નિવૃત્તિ થશે અને જો યુદ્ધમાં તું મરણ પામશે, તો સ્વર્ગની પ્રાપ્તિથી તારા શોકની નિવૃત્તિ થશે; તેથી યુદ્ધ ત્યજી શોકની નિવૃત્તિને અર્થે તું બીજા ઉપાય શા માટે શોધે છે ?” એવી ભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન કહે છે-અવાપ્ય મૂમાવસપત્નમૃદ્ધં રાજ્યં સુરાણામપિ ચાધિપત્યમ્ ॥ ૮ ॥ અર્થ-હે ભગવન્ ! આ ભૂમિમાં શત્રુઓથી રહિત તથા ધનધાન્યાદિ પદાર્થોથી યુક્ત એવાં રાજ્યની પ્રાપ્તિ થવાથી તથા ઇન્દ્રીય લઈને હિરણ્યમર્ભ સૂધીના સર્વ દેવતાઓના ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત કરી જો કદાચિત્ હું ખુશી થાઉં, તોપણ જે શ્રેય મારા શોકનું નિવારણ કરે તેવા શ્રેયને હું એમાંથી કોઈમાં

પણ દેખતો નથી. શોકની નિવૃત્તિ કરનારું શ્રેય આ યુદ્ધ સિવાય કોઈ સિદ્ધિ (જૂઠું) જ છે. તાત્પર્ય એ છે કે, આ લોકના વિષયલોગમાં તથા સ્વર્ગોદ્દિલોકના વિષયલોગમાં, શ્રુતિપ્રમાણાનુસાર તેમ જ યુક્તિરૂપ અનુમાનપ્રમાણાનુસાર, અનિત્યતા જ સિદ્ધ થાય છે, તેથી અનિત્ય લોગોથી શોકની નિવૃત્તિ સંભવતી નથી. કલટાં લોગ ત્રણે કાલમાં પુરુષને શોકની પ્રાપ્તિ જ કરાવે છે બે લોગ પ્રાપ્ત થતા નથી તો લોગ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા પુરુષને શોકની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. વળી અત્સમયે લોગ જૂઠા પડીને (વિયોગથી) પુરુષને શોકની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. એવી રીતે શોક ઉત્પન્ન કરનારા અનિત્ય લોગોથી શોકની નિવૃત્તિ સંભવતી નથી. શ્રુતિ કહે છે કે:—તત્ત્વેહ કર્મચિતો લોકઃ ક્ષીયતે પદ્મમેવાસ્ય પુષ્પચિતો લોકઃ ક્ષીયતે રક્તિ-અર્થે જેવી રીતે કર્મવડે પ્રાપ્ત થયેલા આ લોકના પદાર્થો નાશ પામે છે, તેવી રીતે પુણ્યકર્મોથી પ્રાપ્ત થયેલા સ્વર્ગોદ્દિલોકના પદાર્થો પણ નાશ પામે છે." આ શ્રુતિથી સર્વ લોગોમાં અનિત્યતા સિદ્ધ થાય છે. આ લોકના તથા પરલોકના સર્વ પદાર્થ અનિત્ય હોવાને યોગ્ય છે. કાર્ય થઈ ગયા પછી જે જે કાર્ય થાય છે તે તે કાર્ય અનિત્ય જ હોય છે, જેમકે ઘટ (ઘડો) આદિ પદાર્થોના દૃષ્ટાંતો પ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રમાણે અનુમાનરૂપ યુક્તિવડે પણ સર્વ લોગોમાં અનિત્યતા સિદ્ધ થાય છે. વળી આ લોકમાહિના પદાર્થોનો નાશ સર્વ લોકોને પ્રત્યક્ષ જ પ્રતીત થાય છે. આવા અનિત્ય પદાર્થોની પ્રાપ્તિવડે, શોકની નિવૃત્તિ થવાનો સંભવ નથી. તેથી શોકની નિવૃત્તિને અર્થે મારે યુદ્ધ કરવું યોગ્ય નથી. એ રીતે આ લોક તથા પરલોકના લોગોનું વૈરાગ્ય અધિકારીના વિશેષણવડે જણાવેલ છે. (૮)

અવતરણિકા:—“હિ સંજય ! એવા શબ્દો કહીને પછી અર્જુને શું કહ્યું ?” એવી ધૃતરાષ્ટ્રને આકાંક્ષા થવાથી સંજય કહે છે:—

સંજય ઉવાચ—एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ।

न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥

શ્લોકાર્થ:—સંજય કહે છે:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! શત્રુઓને સંતાપ ઉપભવનાર તથા નિદ્રાને છૂતનાર અર્જુન, હૃષીકેશ ભગવાન ગોવિંદ પ્રતિ પ્રથમ આ પ્રકારનાં વચનો કહી, અને તે પછી ‘હું યુદ્ધ નહિ કરીશ’ એ પ્રકારનાં વચનો કહી, તૂષ્ણીભાવને પ્રાપ્ત થયો. ૯

ટીકા:—ગુડાકા અર્થાત્ નિદ્રાને વશ કરનાર ગુડાકેશ કહેવાય છે. ગુડાકેશ શબ્દના બીજા અર્થો પ્રથમ અધ્યાયમાં આપવામાં આગ્યા છે. નિદ્રારૂપ આલસ્યથી રહિત તથા પોતાના શત્રુઓને સંતાપ આપનાર અર્જુને, હૃષીકેશ અર્થાત્ ઈંદ્રિયોના પ્રવર્તક અંતર્યામી કૃષ્ણ ભગવાન પ્રત્યે, પૂર્વોક્ત વચનો કહી, અંતે એવું કહ્યું કે, “આ લીભ તથા દ્રોણાદિની સાથે હું કદાચિત્ પણ યુદ્ધ કરીશ નહિ;” આ રીતે શ્રીગોવિંદને કહ્યા પછી, અર્જુન તૂષ્ણીભાવને પામ્યો. ‘ગોવિંદ’ શબ્દનો શાસ્ત્રમાં એવો અર્થ ક્યો છે કે:—ગોર્ચિદંતાવકારૈરેવ વિંદતે હ્રમ્પતે इति गोविंदः અર્થાત્ ગો શબ્દ તત્ત્વમસિ, મહં વ્રજાદિષ્ ઇત્યાદિ વેદાંતવાક્યોનો વાચક છે, આ વાક્યો ગો કહેવાય છે. વેદાંતવાક્યોથી જ જે પ્રાપ્ત થાય તેને ગોવિંદ કહેવા. અથવા ગાં વેદલ્લખનાં ગાળોં વિંદતીતિ ગોવિंदः અર્થાત્ ‘ગગ્, યજુષ, સામ અને અથર્વણ એ ચારે વેદરૂપ વાણીને જે સારી’ રીતે બાણે તેને ગોવિંદ કહેવા. એટલું કહેવામાં સર્વ વેદોના ઉપાધાન કારણત્વરૂપ કૃષ્ણ ભગવાનમાં સર્વજ્ઞતાનું સૂચન કહ્યું છે. આ શ્લોકનો પ્રારંભમાં एवमुक्त्वा એ શબ્દોથી એવો ભાવ સૂચિત થાય છે કે કપં નીપ્પવર્હ સંખ્યે ઇત્યાદિ શબ્દોવડે, અર્જુને યુદ્ધના સ્વરૂપની અયોગ્યતા કથન કરી; અને તે પછી ન યોત્સ્યે એ શબ્દોવડે અર્જુને યુદ્ધના ક્રેળના અભાવનું વર્ણન કર્યું. ત્યાર પછી અર્જુનને તૂષ્ણીભાવ પ્રાપ્ત થયો. તાત્પર્ય એ છે કે

નેત્રાદિ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના દર્શનાદિ રૂપ સર્વ વ્યાપારની નિવૃત્તિ કરી અર્જુન નિર્વ્યાપાર થયો. એ જ અર્જુનનો તૂર્ણીભાવ અહીં જણાવો. કેવળ વાણીમાત્રો નિરોધ તૂર્ણીભાવ નથી. અહીં યમુવ જ એ શબ્દોમાં જ શબ્દવડે એવો ભાવ સૂચ્યો છે કે, સ્વભાવથી જ આલસ્યરહિત તથા સર્વ શત્રુઓને સંતાપ આપનાર અર્જુનમાં, આગન્તુક આલસ્ય તથા શત્રુઓનું અતાપકત્વ કદાચિત્ પણ રહી શક્યો નહિ. વળી સર્વજ્ઞતા સૂચવનારા ‘ગોવિંદ’ શબ્દ તથા સર્વશક્તિસંપન્નતા સૂચવનારા ‘હૃષીકેશ’ શબ્દવડે અર્જુનના ચોક્ક તથા મોહની નિવૃત્તિ કરવામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના આધાર (પ્રયત્ન)ના અભાવનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે:-સર્વશક્તિસંપન્ન સર્વશક્તિ ભગવાનને ઘણા જ અલ્પ ચોક્ક તથા મોહની નિવૃત્તિ કરવામાં શું પરિશ્રમ પડવાનો હતો! (૬) અમતરણિકા:-“યુદ્ધની ઉપેક્ષા કરનાર અર્જુનની ભગવાને ઉપેક્ષા જ કરી હોવી જોઈએ,” એવી ધૃતરાષ્ટ્રની દુરાશાને નિવૃત્ત કરવા, “યુદ્ધ વિષે અર્જુનની ઉપેક્ષા જોવા છતાં કૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનની ઉપેક્ષા કરી નહિ.” એ પ્રમાણેના ભાવ સૂચિત કરતાં સંખ્ય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે કે:-

તમુવાચ હૃષીકેશઃ પ્રહસન્નિવ ભારત ।

સેનયોરુભયોર્મધ્યે વિપીદંતમિદં વચઃ ॥ ૧૦ ॥

સ્ત્રોકાર્થ:-હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! હૃષીકેશ એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, અને સેનાની મધ્યે ઉભેલા વિષાદ પામેલા અર્જુન પ્રતિ આ પ્રમાણે વચન બોલ્યા. ૧૦

ટીકા:-હે ભરતવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! યુદ્ધના ઉદ્યમને અર્થે બાંહે સેનાઓની મધ્યમાં આવી, ઉદ્યમના વિરોધી મોહરૂપ વિષાદને પામેલા અર્જુનના અનુચિત આચરણને પ્રકટ કરી, તેને લગ્નરૂપ સમુદ્રમાં જેમ રુણાકાય તેમ અંતર્યામી ભગવાને અર્જુન પ્રત્યે, પરમ ગંભીર અર્થવાણી તથા અનુચિત આચરણને પ્રકાશ કરનારા ભગોચ્ચાત્ ઇત્યાદિ વચનો કહ્યાં.

અહીં પ્રહસન્ન એ શબ્દોમાં જ શબ્દ રહેલો છે તેનો હેતુ એ છે કે, અન્ય પુરુષના અનુચિત આચરણોને પ્રકટ કરી તેને લગ્નિત્ત કરવો, તેને ‘પ્રહાસ’ કહે છે. એ લગ્ન દુઃખરૂપ પણ હોય છે, તેથી જે પુરુષ જે પુરુષના દ્રેષ્ણો વિષય હોય છે, તે પુરુષ જ પેલા પુરુષના પ્રહાસનો મુખ્ય વિષય છે. પરંતુ અર્જુન ભગવાનના દ્રેષ્ણો વિષય નથી, કિંતુ અર્જુન ભગવાનની કૃપાનો વિષય છે; અને અર્જુનના અનુચિત આચરણને પ્રકટ કરી લગ્ન ઉત્પન્ન કરવાનું અહીં કારણ નથી, પરંતુ અર્જુનને વિવેક ઉત્પન્ન કરવાનું કારણ છે. આથી અર્જુનવિષે પ્રહાસ ગૌણ છે પણ મુખ્ય નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ કોઈ પુરુષ પોતાના શત્રુને લગ્ન ઉત્પન્ન કરાવવાને તેનાં અનુચિત આચરણોને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પણ અર્જુનમાં વિવેકની ઉત્પત્તિ કરવા તેનાં અનુચિત આચરણો પ્રકટ કરવા હતા. લગ્નની ઉત્પત્તિ, અનુચિત આચરણને પ્રકટ કરવાથી અવશ્ય થાય છે, તેથી લગ્નની ઉત્પત્તિ થાઓ અથવા ન થાઓ, પરંતુ લગ્નની ઉત્પત્તિ કરવાનો કાંઈ ભગવાનનો હેતુ નથી, કેવળ વિવેકની ઉત્પત્તિ કરવાનો જ હેતુ છે. આ સઘળો અર્થ જ શબ્દવડે સૂચિત કરેલો છે. સેનયોરુભયોર્મધ્યે વિપીદંતમ એવું જે વિશેષણ અર્જુનને લગાડવામાં આવ્યું છે, તેનો હેતુ એ છે કે-યુદ્ધના આરંભ કર્યા પહેલાં જ પોતાના ઘરમાં બેસી રહીને જો તું કદાચિત્ યુદ્ધની ઉપેક્ષા કરતો હોત, તો તે તારું અનુચિત આચરણ કહેવાત નહિ, પરંતુ તું તો મહા ઉત્સાહપૂર્વક આ યુદ્ધભૂમિમાં આવીને ઉભો રહ્યો છે. હવે

યુદ્ધની ઉપેક્ષા કરે છે; તેથી આ તારું બહુ અનુચિત આચરણ કહેવાય. આ ભાષત મનોચ્ચાન્ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં હવે પછી સ્પષ્ટ થશે. (૧૦)

અવતરણિકા:—યુદ્ધરૂપ સ્વધર્મમાં પૂર્વ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી અર્જુનની પ્રવૃત્તિ બે પ્રકારના મોહવડે તથા મોહથી જન્મ પામેલા શોકવડે નાશ પામી. તેથી પુનઃ યુદ્ધરૂપ સ્વધર્મમાં અર્જુનની પ્રવૃત્તિ ક્ષણવાને અર્થે, અર્જુનનો બે પ્રકારનો મોહ અવશ્ય દૂર કરવા યોગ્ય છે. સર્વ સંસારધર્મોથી રહિત, સ્વપ્રકાશ પરમાનંદસ્વરૂપ આત્મામાં સ્થૂળ શરીર તથા સૂક્ષ્મ શરીર, એ બે શરીરો તથા તે ઉભય શરીરોનાં કારણરૂપ અવિદ્યા, એ ત્રણે ઉપાધિઓના અવિવેકથી, મિથ્યારૂપ સંસારમાં જે સત્યત્વ તથા આત્મધર્મ આદિ પ્રતીત થાય છે, તે પ્રથમ મોહરૂપે છે. આ મોહ સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલો છે, તથા તે સાધારણ છે. યુદ્ધરૂપ સ્વધર્મમાં હિંસાદિના બાહ્યથી જે અધર્મત્વની પ્રતીતિ, તે બીજો મોહ છે. આ બીજો મોહ કરુણાદિ દોષવડે કેવળ અર્જુનને જ પ્રાપ્ત થયો છે. તેથી બીજો મોહ અસાધારણ છે. સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણ ઉપાધિઓના વિવેકથી પ્રાપ્ત થયેલો યુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો બોધ, તે પ્રથમ (પહેલા પ્રકારના) મોહનો નાશ કરે છે; જેથી આ બોધ સર્વ પ્રાણીમાત્રને સાધારણ હોય છે. યુદ્ધમાં બે કે હિંસાદિ થાય છે, તથાપિ યુદ્ધ ક્ષત્રિયરાજ્યોનો સ્વધર્મ છે. તેથી યુદ્ધમાં અધર્મરૂપતા નથી. આ પ્રકારનો બોધ બીજા પ્રકારના મોહનો નાશ કરે છે. બીજો મોહ કેવળ અર્જુન પ્રત્યે જ છે, તેથી તે અસાધારણ છે. આવી રીતે બ્યારે બે પ્રકારના બોધવડે બે પ્રકારના મોહની નિવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે મોહરૂપ કારણ નિવૃત્ત થયા પછી, તેના શોકરૂપ કાર્યની પોતાની મેળે જ નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. શોકની નિવૃત્તિને અર્થે કોઈ બીજા સાધનની અપેક્ષા રહેતી નથી. આ પ્રકારના હેતુથી કૃષ્ણ ભગવાન, ઉભય પ્રકારના મોહ વિષે કથન કરવાં અર્જુન પ્રત્યે કહે છે:—

શ્રીમગવાનુવાચ—અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ માપસે ।

ગતાસુનગતાસૃશ્ચ નાનુશોચંતિ પંડિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—શ્રી ભગવાન કહે છે:—હે અર્જુન ! શોક કરવા અયોગ્ય લીખ તથા દ્રોણાદિનેા તું શોક કરે છે તેમ જ યુદ્ધિમાન્ પુરુષને ન થટે તેવાં અયોગ્ય વચનોનું તું કથન કરે છે, પણ પંડિત પુરુષો તો પ્રાણથી રહિત કે પ્રાણયુક્ત બાંધવોનો શોક કરવા નથી. ૧૧

ટીકા:—હે અર્જુન ! આત્મદૃષ્ટિથી, તેમ જ શરીરદૃષ્ટિથી શોક નહિ કરવા યોગ્ય લીખ તથા દ્રોણાદિને માટે, તું પંડિત હોવા છતાં પણ શોક કરે છે એ શું ? કૃદ્ધેન ત્વજનં કલ્પં ઇત્યાદિ વચનોવડે તું નીચે પ્રમાણે શોક કરે છે:—લીખ તથા દ્રોણાદિ મારા નિમિત્તથી મૃત્યુ પામવાથી તેઓના વિના હું રાજ્ય તથા સુખાદિને શું કરીશ ? પરંતુ તેવો શોક કરવો તને ઉચિત નથી; કારણ કે શોક કરવાને અયોગ્ય પદાર્થમાં શોચત્વ યુદ્ધિરૂપ ભ્રમ, પણ પક્ષી આદિ સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં સાધારણ છે, પણ તું તો અત્યંત પંડિત હોવા છતાં પણ તેવા ભ્રમને પામ્યો છે, તેથી તને એવો ભ્રમ થવો અત્યંત અનુચિત છે. હવેસ્વા કસ્મલ્લિદમ્ ઇત્યાદિ મારાં વચનોથી, “આ મેં બહુ અનુચિત કહ્યું છે” એવી તને વિચારની પ્રાપ્તિ થવી જોઈતી હતી; અને તું પોતે પણ યુદ્ધિમાન્ છે. એવો યુદ્ધિમાન્ હોવા છતાં પણ તું યુદ્ધિમાન્ પુરુષોએ નહિ કહેવા યોગ્ય કથન શ્રીમ્મર્મ સંભવે ઇત્યાદિ વચનો કહે છે, પરંતુ લેખઅથી તુષ્ણીલાવને પામતો નથી, એથી મોટો બીજો શું અનુચિત વ્યવહાર હોઈ શકે ? તેથી યુદ્ધમાંથી નિવૃત્ત થવારૂપ અધર્મ વિષે જે ધર્મત્વ યુદ્ધિરૂપ પ્રાપ્તિ છે, તથા યુદ્ધરૂપ ધર્મ વિષે જે અધર્મત્વ યુદ્ધિરૂપ પ્રાપ્તિ છે, તેવી અસાધારણ પ્રાપ્તિ તને અર્થાત અત્યંત પંડિતને ઉચિત નથી.

પ્રજાવાદાંશ માપસે એ શબ્દોનો અર્થ એવો કરવો કે—આત્માને દેહથી ભિન્ન બહુનારા પ્રજાવાન પુરુષોના (નરકે નિયત વાસઃ । પતતિ વિતરો હેપામ્ ઇત્યાદિ) વચનોને જ માત્ર તું કથન કરે છે; પરંતુ પ્રજાવાન પુરુષોની માફક વચનોના . યથાર્થ તાત્પર્યને તો તું બહુતો જ નથી. એ તું શાસ્ત્રના વચનોનું યથાર્થ તાત્પર્ય બહુતો હોત, તો તું શોક તથા મોહને પ્રાપ્ત થાત નહિ.

“હે ભગવન્ ! વસિષ્ઠાદિ મહાન્ પુરુષોએ પણ પોતાના યુગાદિ બંધુઓનાં મરવાથી મહા શોક કર્યો છે, તેથી પોતાના બંધુઓના મરવાથી શોક કરવો અનુચિત કેમ ? શિષ્ટાચારવડે પ્રાપ્ત હોવાથી શોક કરવો ઉચિત જ છે.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં ભગવાન્ કહે છે—ગતાસ્થિતિ—હે અર્જુન ! વિચારવડે પ્રાપ્ત થયેલા આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપના જ્ઞાનવાળા પંડિત પુરુષો, પ્રાણુથી રહિત બંધુઓના શરીરોને તથા પ્રાણુયુક્ત બંધુઓના શરીરોનો શોક કરતા નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, “મૃત્યુ પામેલા અમારા બંધુઓ સર્વ પદાર્થોને પરિત્યાગ કરીને બચે છે, તેઓ અત્યારે શું કરતા હશે ? તથા કેવા સ્થળે રહેતા હશે ? અથવા અત્યારે જીવતા અમારા બંધુઓ મરણ પામેલા સંબંધીઓના વિયોગથી કેવી રીતે જીવશે ?” એવા પ્રકારના બ્યામોહને પંડિત પુરુષો કદી પણ પ્રાપ્ત થતા નથી. બ્રહ્મવેત્તા પંડિત પુરુષોને સમાધિકાળમાં તો બંધુઓની પ્રતીતિ જ થતી નથી અને સમાધિમાંથી ઉઠવાના સમયે ભેદે બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોને બંધુઓની પ્રતીતિ થાય છે, તથાપિ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ વ્યુત્થાન (સમાધિમાંથી ઉઠવાના) સમયમાં બંધુઓ છે, પણ તે મિથ્યા છે, એવો નિશ્ચય કરે છે. જેવી રીતે રમણ (દોરંડું) રૂપ અધિષ્ઠાનના સાક્ષાત્કારથી સર્પ હોવાના ભ્રમમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી, સર્પના ભ્રમથી ઉત્પન્ન થયેલા ભય-કંપ આદિ પોતાની મેળે જ નિવૃત્ત થઈ જાય છે; અથવા પિત્તદોષયુક્ત રસનઈંદ્રિય (રસને યોગળખનારી ઈંદ્રિય—જહ્વા—જીભ) વાળા પુરુષને કદાચિત્ત યોગમાં વિકૃત (તીખા) રસની પ્રતીતિ થતાં પણ, યોગમાં મધુર રસ હોવાનો નિશ્ચય પુરુષના હૃદયમાં બાળવાન હોવાથી, વિકૃત રસની ઇચ્છાને તૃપ્ત કરવાને પુરુષની યોગ (ખાવા)માં પ્રવૃત્તિ થતી નથી; તેવી રીતે શોકના વિષય નહિ એવા પદાર્થોમાં શોક યુદ્ધિરૂપ ભ્રમ પણ અધિષ્ઠાન આત્માના અજ્ઞાનને બનેલો છે. જ્યારે અધિષ્ઠાન આત્માના સાક્ષાત્કારવડે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ શોકનો ભ્રમ પોતાની મેળે જ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. હવે વસિષ્ઠાદિ મહાન્ પુરુષોએ પ્રારબ્ધ કર્મની પ્રબળતાથી જે શોક-મોહાદિ કર્યા છે તે શોક-મોહાદિ શિષ્ટાચારરૂપ હોવાથી ગ્રહણ કરવા ભેદીએ નહિ. કારણ કે શિષ્ટ પુરુષોએ ધર્મ યુદ્ધિવડે જે અલૌકિક વ્યવહાર અનુષ્ઠાન કર્યો છે, તે જ શિષ્ટાચાર કહેવાય છે, પણ અન્ય નહિ. શિષ્ટાચારનું લક્ષણ વસિષ્ઠાદિના શોક તથા મોહાદિમાં ઘટતું નથી; કારણ કે શોક તથા મોહાદિ, પશુ તથા પક્ષી આદિ સર્વ પ્રાણીઓને સ્વાભાવિક જ પ્રાપ્ત થયેલા છે. તેથી તેઓમાં અલૌકિકરૂપતા સંભવતી નથી. વળી વસિષ્ઠાદિએ કાંઈ ધર્મયુદ્ધિવડે શોક તથા મોહાદિ કર્યા નથી, તેથી પણ શોક તથા મોહાદિમાં શિષ્ટાચારરૂપતા સંભવતી નથી. આ પ્રકારના શિષ્ટાચારના લક્ષણને પરિત્યાગ કરીને જો સામાન્યતઃ શિષ્ટ પુરુષોના વ્યવહારમાત્રને જ પ્રમાણભૂત માનીએ, તો શિષ્ટ પુરુષોની મળમૂનાદિના પરિત્યાગરૂપ જે સ્વાભાવિક ચેષ્ટા છે, તે સ્વાભાવિક ચેષ્ટાને પણ શિષ્ટાચારરૂપ માનીને ગ્રહણ કરવી ભેદીએ; પરંતુ સ્વાભાવિક ચેષ્ટાને કાંઈ પણ યુદ્ધિમાન પુરુષ, શિષ્ટાચારરૂપ માનીને ગ્રહણ કરતો નથી. એથી વસિષ્ઠાદિના શોક મોહને ભેદીને તારે પણ શોક મોહ કરવો યોગ્ય નથી. (૧૧)

અવતરણિકા:—હવે નત્તેવાદ ઇત્યાદિ ૧૬ શ્લોકોવડે બ્રહ્મચર્યનિષેધસત્ત્વ એ શબ્દોના અર્થને વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે. ત્યારપછીસ્ત્રવર્ગમપિ જાવેદ્ય ઇત્યાદિ ૮ શ્લોકોવડે પ્રજાવાદાંશ માપસે એ શબ્દોના અર્થને વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવશે. કારણ કે સાધારણ અને અસાધારણ એ

એ પ્રકારના મોહો ભિન્ન ભિન્ન પ્રયત્નવડે જ નિવૃત્ત થાય છે પણ એક પ્રયત્નવડે નિવૃત્ત થતા નથી. સ્થૂળ શરીરથી આત્માનો લેહ સિદ્ધ કરવા પ્રથમ આત્મામાં નિત્યત્વનું હોવાપણું સિદ્ધ કરે છે —

ન ત્વેવાહં જાતુ નાસં ન ત્વં નેમે જનાધિવાઃ ।

ન ચૈવ ન ભવિષ્યામઃ સર્વે વયમતઃ પરમ્ ॥ ૧૨ ॥

ક્રમોક્ત્યર્થ — હે અર્જુન ! હું કૃષ્ણ ભગવાન આજથી પૂર્વે કદાચિત્ ન હતો એમ કહી શકાશે નહિ તેમ તું અર્જુન પણ આજથી પૂર્વે કદાચિત્ ન હતો એમ પણ કહી શકાશે નહિ આ સર્વે રાજાઓ આજથી પૂર્વે કદાચિત્ ન હતા એમ પણ કહી શકાશે નહિ, પરંતુ હું, તું, આ સર્વે રાજા પૂર્વે થયા હતા, હવે પછી આપણ સર્વ નહિ હૃદયં એમ પણ કહેવાશે નહિ, પરંતુ આપણ સર્વ હવે પછી પણ હૃદયં ૧૨

ટીકા — “હે અર્જુન ! જેવી રીતે સર્વ જગત્નું કારણ હું કૃષ્ણ ભગવાન આજના સમયની પૂર્વે કદાપિ થયો ન હતો, તેમ કહી શકાય નહિ, કિંતુ આ પૂર્વે પણ હું હતો જ, તેવી જ રીતે તું અર્જુન તેમ જ ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિ સર્વ રાજાઓ પણ આ સમયની પૂર્વે કદાપિ થયા ન હતા એમ પણ કહી શકાય નહિ, કિંતુ તું, અર્જુન તથા ભીષ્માદિ રાજાઓ પણ આ સમયની પૂર્વે હતા જ” એમ કહીને શ્રીભગવાને આત્મા વિષે પ્રાગભાવનું અપ્રતિયોગીપણું દર્શાવ્યું. અર્થાત્ પ્રાદ્દનો અભાવ નથી. વળી “હું કૃષ્ણ ભગવાન, તું અર્જુન તથા ભીષ્મ અને દ્રોણાદિ સર્વ રાજાઓ, ભવિષ્યના સમયમાં કદાચિત્ નહિ થઇએ એમ પણ કહી શકાય નહિ કિંતુ આપણે સર્વ હવે પછીના સમયમાં પણ થઇશું જ.” એમ કહીને ભગવાને આત્મા વિષે પ્રધ્વંસાભાવનું અપ્રતિયોગીપણું દર્શાવ્યું અર્થાત્ પ્રધ્વંસનો અભાવ નથી.

આ ઉપરથી એવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, ભૂતકાળમાં તથા ભવિષ્યકાળમાં તથા વર્તમાનકાળમાં જેઓ વિદ્યમાન હોય છે તે ‘નિત્ય’ કહેવાય છે આ નિત્યનું લક્ષણ આત્મામાં જ ઘટે છે, પણ આ સ્થૂળ દેહમાં ઘટતું નથી. તેથી આત્મા જ નિત્ય છે નિત્ય હોવાથી આત્મા સ્થૂળ શરીરથી વિલક્ષણ જ સિદ્ધ થાય છે. એ વિલક્ષણતાને નત્યેવાહં એ શબ્દોમાં રહેલા ત શબ્દવડે સ્થિત કરેલો છે (૧૨)

અવતરણિકાઃ — “હે ભગવન ! ચિતનવા ધર્મથી વિશિષ્ટ આ સ્થૂળદેહ આત્મા છે,” એ પ્રકારની માન્યતા નાસ્તિક આવાંકીની છે. આ સ્થૂળદેહને આત્મા માનવાથી તેઓના મતાનુસાર “હું સ્થૂળ છું”, “હું ગૌર (સ્વેત વર્ણવાળો) છું” “હું ચાલુ છું” ઇત્યાદિ જ્ઞાનોની પ્રામાણ્યતા પણ કોઈ પણ પ્રકારના બાધવિના સિદ્ધ થાય છે આ દેહથી આત્માને બે ભિન્ન માનીએ તો તે સર્વ જ્ઞાન અપ્રમાણ્યરૂપ થશે તેથી આ સ્થૂળદેહથી આત્મા ભિન્ન નથી કિંતુ સ્થૂળત્વ, ગૌરત્વ આદિ ધર્મોવાળો આ સ્થૂળદેહ જ આત્મા છે. કિંવા આત્માને આ સ્થૂળ શરીરથી ભિન્ન અગીકાર કરીએ, તો પણ આત્મામાં જન્મમરણનો અભાવ સંભવે નહિ, કારણ કે “દેવદત્ત નામક પુરુષ જન્મ પામ્યો” તથા “દેવદત્ત નામક પુરુષ મરણ પામ્યો” એ પ્રકારની પ્રતીતિ સર્વ જનોને હોય છે, તેથી દેહના જન્મ સાથે આત્માનો પણ જન્મ સંભવે છે, તથા દેહના મરણ સાથે આત્માનું પણ મરણ સંભવે છે” એવી અર્જુનને ચંકા થતા, શ્રી ભગવાન કહે છે —

દેહિનોઽસ્મિન્યથા દેહે કૌમારં યૌવનં જરા ।

તથા દેહાંતરપ્રાપ્તિર્ધીરસ્તત્ર ન મુહ્યતિ ॥ ૧૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! જેમ દેહી આત્માને આ દેહ વિષે કીમાર, યૌવન ને જરો એ ત્રણ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ બીજા દેહની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમાં ધીર પુરુષને મોહ થતો નથી. ૧૩

ટીકા:-ભૂત, લવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણ કાળમાં આ જગતમંડળવર્તી જેટલા દેહ છે, તે સર્વ દેહ બેના હોય તેને 'દેહી' કહે છે. તે એક જ દેહી આત્મા, વિશુ હોવાથી સર્વ દેહોની સાથે સંબંધવાળો છે. ચેતનસ્વરૂપ આત્માવડે જ સર્વ શરીરમાં વિવિધ પ્રકારની ચેષ્ટા સિદ્ધ થઈ શકે છે.

“દેહને લીધે આત્માનો લેહ માનવામાં કિંચિત્ માત્ર પણ પ્રમાણ નથી,” એ અર્થ સૂચવવા જ રેવિનઃ શબ્દ એકવચન વાપરેલો છે. આ શ્લોકની પૂર્વના શ્લોકમાં ભવે વચ્ચે પ્રમાણે બહુવચન કહેલું હતું. બહુવચનનું વાતપર્ય શરીરના લેહ વિષે છે, પરંતુ આત્માના લેહ વિષે નથી. તેથી પૂર્વ તથા ઉત્તર વચનોનો વિરોધ થતો નથી. આ વર્તમાન સ્થૂળ દેહમાં બાહ્યાવસ્થા, યૌવનાવસ્થા તથા વૃદ્ધાવસ્થા એવી પરસ્પર વિરુદ્ધ ત્રણ અવસ્થા, એવા એક જ દેહી આત્માની થાય છે. બાહ્યાદિ ત્રણ અવસ્થાના લેહથી દેહી આત્માના લેહ થતા નથી. કારણ કે જે હું પૂર્વની બાહ્યાવસ્થામાં મારા પોતાના માતાપિતાદિનો અનુભવ કરતો હતો, તે જ હું અત્યારે વૃદ્ધાવસ્થામાં મારા પુત્ર તથા પૌત્રાદિનો અનુભવ કરું છું. આ પ્રત્યક્ષિજ્ઞા જ્ઞાનના બળથી બાહ્યાવસ્થાના આત્માનો તથા વૃદ્ધાવસ્થાના આત્માનો અલેહ સિદ્ધ થાય છે. બાહ્યાવસ્થાના શરીરનો તથા વૃદ્ધાવસ્થાના શરીરનો લેહ તો સર્વને પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થાય છે. તેથી દેહના લેહવડે આત્માના લેહ થતા નથી. આ રીતે જન્માદિ વિકારોથી રહિત આત્માને આ શરીર કરતાં અત્યંત વિલક્ષણ શરીરની પ્રાપ્તિ સ્વપ્નમાં તથા યોગના પ્રભાવજન્ય ઐશ્વર્યમાં થાય છે.

દરેક દેહના લેહની પ્રતીતિ થતાં પણ “તેજ હું છું” આ પ્રકારના કેવળ પ્રત્યક્ષિજ્ઞા જ્ઞાનથી આત્માની એકતા સિદ્ધ થાય છે. જે કદાચિત્ આ સ્થૂળદેહ આત્મા હોય, તો બાહ્ય, યૌવનાદિ અવસ્થાઓના લેહવડે, દેહના લેહ સિદ્ધ થતાં, “તે જ હું છું” એ પ્રકારનું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાજ્ઞાન થવું જોઈએ નહિ. કારણકે એક પુરુષમાં રહેલા સંસ્કાર અન્ય પુરુષના પ્રત્યક્ષિજ્ઞા જ્ઞાનનું કારણ થાય નહિ. પણ એક અધિકારણમાં વર્તમાન સંસ્કારોનો તથા પ્રત્યક્ષિજ્ઞા જ્ઞાનનો પરસ્પર કારણ તથા કાર્યભાવ થાય છે. કિંવા બાહ્ય, યૌવન અને વૃદ્ધ એ ત્રણ અવસ્થાઓના લેહ થતાં પણ, અવસ્થારૂપ ધર્મેના આશ્રય જે દેહ છે, તે દેહ બાહ્યાવસ્થાથી વૃદ્ધાવસ્થા પર્યંત એક જ રહે છે. “દેહની એકતાને પ્રત્યક્ષિજ્ઞા જ્ઞાન વિષય કરે છે. આત્માની એકતાને પ્રત્યક્ષિજ્ઞા જ્ઞાન વિષય કરતું નથી,” આ પ્રમાણે ચાર્વાક વાદીના જે વચનો છે, તે સંભવતા નથી; અર્થાત્ તે વચનો સત્ય નથી. કારણ કે સ્વપ્નમાં ભગૃત અવસ્થાવાળા દેહથી ભિન્ન દેહ હોય છે અને યોગના પ્રભાવથી યોગી પુરુષ અનેક દેહોને રચે છે. ત્યાં ધર્મીરૂપ દેહોનો જ લેહ છે. તેથી લેહમાં “તે જ હું છું” એ પ્રકારનું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાજ્ઞાન હોવું જોઈએ નહિ. “તેજ હું છું” એવું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાજ્ઞાન સ્વપ્નદ્રષ્ટા પુરુષને તથા યોગી પુરુષને હોય છે. દેહોની એકતાને પ્રત્યક્ષિજ્ઞાજ્ઞાન વિષય કરતું નથી. આ હેતુને અર્થે બાહ્યાદિ અવસ્થા તથા સ્વપ્નદ્રષ્ટા યોગી પુરુષનો દેહ, એ બે પ્રકારનાં દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે. જેવી રીતે મરુ તથા મરીચિકાદિમાં જલાદિની બુદ્ધિ ભ્રાંતિરૂપ હોય છે, તેવી રીતે “હું સ્થૂળ છું,” “હું ગૌર છું,” “હું ચાતુરું છું” ઇત્યાદિ પ્રકારની બુદ્ધિ પણ ભ્રાંતિરૂપ જ છે. કારણકે અધિજ્ઞાન વસ્તુના જ્ઞાનથી ઉચ્ચ બુદ્ધિનો બાધ થઈ જાય છે. અધિજ્ઞાનરૂપ આત્માના જ્ઞાનવડે જે વસ્તુનો બાધ થાય છે તે વસ્તુ ભ્રાંતિરૂપે કહેવાય. (આ વાત ન જાણે ઇત્યાદિ શબ્દોમાં આગળ જતાં સ્પષ્ટ થશે.) આવી રીતે દેહથી ભિન્ન રહેલો આત્મા, દેહ ઉત્પત્ત થતાં દેહની સાથે ઉત્પત્ત થાય છે તથા દેહનો નાશ થતાં દેહની સાથે નાશ પામે છે, એવું કહેનારનો પક્ષ પણ ખીડન

ચએલો બાણુવો. કારણકે તે પક્ષમાં યદપિ બાહ્ય યૌવનાદિ અવસ્થાઓના લેદ થતાં પણ “તે હું જ છું” એ પ્રકારનું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાજ્ઞાન ધર્મીરૂપ દેહની એકતાના કારણથી સંભવિત હોઈ શકે છે; તથાપિ જે સ્વપ્નમાં તથા ચોગજન્ય ઐશ્વર્યમાં ધર્મીરૂપ દેહોના લેદ હોય છે, તે સ્થળે “તે હું જ છું” એ પ્રકારનું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાજ્ઞાન સંભવશે નહિ. ત્યાં પણ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાજ્ઞાન તો હોય છે જ; તેથી દેહના ઉત્પત્તિ તથા નાશની સાથે આત્માના ઉત્પત્તિ તથા નાશ માનવા, તે અત્યંત વિરુદ્ધ છે.

દેહિનોઽસ્મિન્ એ શ્લોકનો અર્થ બીજો પણ થાય છે. જેવી રીતે જન્માદિ વિકારોથી રહિત એક જ આત્માને ક્ષીમારાદિ ત્રણ અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી રીતે આ દેહમાંથી પ્રાણના ઉત્ક્રમણ પછી તેને બીજા દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્યાં જેવી રીતે બાહ્યાદિ અવસ્થાઓના પ્રાપ્તિભાગમાં “તે હું જ છું” એ પ્રકારનું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાજ્ઞાન હોય છે, તેવી રીતે મરણ પછી બીજો દેહ પ્રાપ્ત થતાં “તે હું જ છું” એ પ્રકારનું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાજ્ઞાન હોતું નથી. “તે હું જ છું” એ પ્રકારના પ્રત્યક્ષિજ્ઞાજ્ઞાનવડે યદપિ ત્યાં પૂર્વ તથા ઉત્તર દેહોમાં આત્માની એકતા સિદ્ધ થતી નથી, તથાપિ યુક્તિવડે ત્યાં આત્માની એકતા સિદ્ધ થઈ શકે છે. તે યુક્તિ આ છે:-માતાના ઉદરમાંથી બહાર નીકળેલા બાળકને બાહ્યાવસ્થામાં હર્ષ, શોક તથા લય આદિની પ્રાપ્તિ હોય છે. આ હર્ષ, શોક તથા ભયાદિની પ્રાપ્તિનું બીજું તો કંઈ કારણ સંભવતું નથી, કિંતુ કેવળ પૂર્વ જન્મના સંસ્કાર જ આ હર્ષોદિનું કારણ છે. જે કદાચિત્ આપણે પૂર્વજન્મસંસ્કારનો અંગીકાર ન કરીએ તો, માતાના ઉદરમાંથી બહાર નીકળેલા બાળકની માતાના સ્તન્ય (દૂધ) પાનાદિમાં જે પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ નહિ. કારણ કે ચેતનયુક્ત પ્રાણીને જે જે પ્રવૃત્તિ હોય છે, તે તે પ્રવૃત્તિ “આ વસ્તુ મારા ઇંદ્રિયનું સાધન છે” એ પ્રકારના ઇંદ્રિયસાધનતા જ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે. ઇંદ્રિયસાધનતાના જ્ઞાન વિના કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ થતી નથી. માટે માતાનું સ્તન્ય (દૂધ) પાન કરવામાં બાળકની પ્રથમ પ્રવૃત્તિની પૂર્વે “આ સ્તન્ય (દૂધ) પાન મારા ઇંદ્રિયનું સાધન છે” એ પ્રકારનું ઇંદ્રિયસાધનતાજ્ઞાન આ બાળકમાં અવરજ માનવું જોઈએ. જન્મકાળમાં ઇંદ્રિયસાધનતાનું જ્ઞાન અનુભવરૂપે સંભવતું નથી; પરંતુ આ ઇંદ્રિયસાધનતાનું જ્ઞાન સ્મૃતિરૂપ માનવું જોઈએ. જે જે સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન થાય છે તે તે પૂર્વ અનુભવજન્ય સંસ્કારોથી જ થાય છે, સંસ્કારો વિના સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન હોતું નથી. તેથી બાળકને પૂર્વ જન્મોમાં “આ માતાનું સ્તન્ય (દૂધ) પાન મારી ક્ષુધાની નિવૃત્તિરૂપ ઇંદ્રિયનું સાધન છે.” એ પ્રકારનો અનુભવ બહુવાર થયેલો છે. આ અનુભવજન્ય સંસ્કારોથી જ બાળકને જન્મકાળમાં સ્મરણરૂપ ઇંદ્રિયસાધનતાનું જ્ઞાન હોય છે. આ પ્રમાણે અંગીકાર કરવું પડશે; અને સંસ્કાર પણ નહિ બોધન થયેલા સ્મૃતિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે નહિ, કિંતુ બોધન થયેલા સ્મૃતિજ્ઞાનને જ ઉત્પન્ન કરે છે. જે નહિ બોધન થયેલ સંસ્કારોથી પણ વસ્તુની સ્મૃતિ થતી હોય, તો સર્વ કાળમાં (હરેક વખતે) તે વસ્તુની સ્મૃતિ હોવી જોઈએ. તેથી જન્મકાળમાં બાળકના પૂર્વ જન્મના સંસ્કારોનું બોધન કરનારા પુણ્યપાપરૂપ અદૃષ્ટ વિના બીજું કંઈ સંભવતું નથી. કિંતુ જે પૂર્વ જન્મોના પુણ્યપાપરૂપ અદૃષ્ટોએ આ વર્તમાન શરીર આપ્યું છે, તે પુણ્ય પાપરૂપ અદૃષ્ટ જ જન્મકાળમાં પૂર્વ જન્મના સંસ્કારોનો બોધ કરે છે. પૂર્વ જન્મના સંસ્કાર તથા પુણ્ય તેમ જ પાપરૂપ અદૃષ્ટ આત્મારૂપ આશ્રયવિના સ્વતંત્ર રહે નહિ. તેથી પૂર્વ જન્મમાં આત્માની વિદ્યમાનતા (હોવાપણું) અંગીકાર કરવી જોઈએ. આ પ્રકારની યુક્તિવડે જ પૂર્વ તથા ઉત્તર શરીરમાં આત્માની એકતા સિદ્ધ થાય છે.

અથવા દેહિનોઽસ્મિન્ આ શ્લોકનો આ પ્રમાણે ત્રીજો અર્થ કરવો. જેવી રીતે એક જ દેહી આત્માના ક્રમથી દેહની બાહ્યાદિ અવસ્થાઓના ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ હોવા છતાં ઉત્પત્તિઆદિ નિત્ય હોવાથી લેદ હોવો નથી, તેવી રીતે વિશુ હોવાથી એક જ

આત્માને એક જ કાળમાં સર્વ દેહોની પ્રાપ્તિ થાય છે. હવે જો આત્માને દેહાદિની માફક મધ્યમ પરિણામવાળો માનીએ, તો આત્મામાં દેહાદિની પેઠે અનિત્યતા પ્રાપ્ત થશે. જો આત્માને અણુપરિમાણવાળો માનીએ, તો સર્વ શરીરમાં વ્યાપક સુખ દુઃખની પ્રતીતિ ન હોવી જોઈએ. એ બન્ને દોષોની નિવૃત્તિ કરવા માટે આત્માને “વિશુ” માનવો જોઈએ.

સર્વ શરીરોમાં અહમસ્મિ-અહમસ્મિ એ પ્રકારની એકાકાર પ્રતીતિ જોવામાં આવે છે, તેથી સર્વ શરીરોમાં એક જ આત્મા વ્યાપકસ્વરૂપે છે. આવી રીતે સર્વ શરીરોમાં આત્માની એકતા સિદ્ધ થયા છતાં પણ બીજમ તથા દ્રોણાદિ વધ્ય છે, અને હું અનુન તેમને ઘાતક (હણનાર) છું, એ પ્રકારના લેહની કલ્પના કરી, તું મોહને પ્રાપ્ત થયો હોય તો, તેમાં તારુ અવિદ્યાનપણું જ એક કારણ છે. જે પુરુષ સર્વ શરીરોમાં આત્માની એકતાને બાંહે છે, તે વિદ્વાન તથા વિવેકી પુરુષ શરીરમાં મોહને પ્રાપ્ત થતો નથી; કારણકે “હું તેમનું હનન કરનારો છું અથવા મારાથી તેનું હનન થશે (તે હણશે)” એ પ્રકારનું લેહશૈન વિદ્વાન પુરુષને હોતું નથી.

આમ કહી ભગવાને એવું અનુમાન સૂચિત કર્યું છે કે, વાલીઓના વિવાહના વિષયરૂપ આ બીજમ તથા દ્રોણાદિ સર્વદેહ એકલોકતા આત્માયુક્તા છે અર્થાત્ દેહત્વધર્મવાળા હોવાથી બાહ્ય તથા યૌવનાદિ ધર્મોવાળા છે. હવે શ્વાત કહે છે કે (એકો દેવઃ સર્વવૃત્તેષુ ગદઃ સર્વવ્યાપો સર્વવૃત્તાંતરાત્મા) એક જ આત્મા-દેવ સર્વભૂત પ્રાણીઓમાં વ્યાપક છે તથા કાલમાંદિના અગ્નિની પેઠે ગૂઢ છે તથા સર્વભૂત પ્રાણીઓના અંતરાત્મારૂપે છે.

એમ કહીને આત્મામાં નિત્યપણું તથા વિશુપણું સિદ્ધ કર્યું. આ સિદ્ધ થવાથી નીચેના મતોનું ખંડન કર્યું છે. નાસ્તિક એટલે ચાર્વાક આ સ્થૂલદેહને જ આત્મા માને છે. ચાર્વાકમાંથી કોઈક ઇદ્રિયોને જ આત્મા માને છે અને કોઈ મનને આત્મા માને છે. એક પક્ષવાળા કેટલાક તો પ્રાણોને જ આત્મા માને છે. સૌગત ક્ષણિકે વિજ્ઞાનને જ આત્મા માને છે. દિગંબર, આત્માને દેહથી ભિન્ન તથા સ્થિર સ્વભાવવાળો તથા દેહના સમાન પરિમાણવાળો માને છે, અને મધ્યમ પરિમાણવાળામાં નિત્યતા સંભવે નહિ, તેથી “નિત્ય તથા અણુપરિમાણવાળો આત્મા છે” એ પ્રમાણે દિગંબરોના એક પક્ષવાળા માને છે. સિદ્ધાન્તમાં આત્માને નિત્ય તથા વિશુ સિદ્ધ કરવામાં સર્વમતનું ખંડન થઈ જાય છે. (૧૩)

અવતરણિકા:—“હિ ભગવન્! આત્મા નિત્ય છે તથા વિશુ છે, એ અર્થમાં હું વિવાહ કરતો નથી. પરંતુ સર્વ દેહોમાં આત્મા એક છે, એ અર્થને હું સમજી શકતો નથી. કારણકે છુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્રેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ અને સંસ્કાર, એવા નવ શુણ્ણવાળો નિત્ય વિશુ આત્મા હોય છે. આત્મા હરેક શરીરમાં ભિન્ન-ભિન્ન (નૃહો-નૃહો) હોય છે. આ પ્રમાણે વૈશેષિક મત અંગીકાર કરે છે. આ જ પક્ષને બીજા તાર્કિક-ત્રીમાંસક વગેરે પણ અંગીકાર કરે છે. આત્માને નિર્ગુણ માનનારા સાંખ્ય શાસ્ત્રવાળા તો આત્મા સુખ દુઃખાદિ શુણ્ણવાળો છે એ અર્થને જ વિવાહ કરે છે, તથાપિ આત્મા ભિન્ન ભિન્ન છે, એ અર્થવિષે સાંખ્યશાસ્ત્રવાળા પણ વિવાહ કરતા નથી. જો કહાયિત્ત સર્વ શરીરોમાં એક જ આત્મા અંગીકાર કરીએ, તો એક શરીરને સુખની પ્રાપ્તિ થતાં સર્વ શરીરોને સુખની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ; તેમ જ એક શરીરને દુઃખની પ્રાપ્તિ થતાં સર્વ શરીરોને દુઃખની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ. પણ એક શરીરને સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ થતાં સર્વ શરીરોને સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ થયલી જોવામાં આવતી નથી. તેથી હરેક શરીરમાં ભિન્ન ભિન્ન આત્મા માનવા જોઈએ. આ પ્રમાણે આત્માને લેહ સિદ્ધ થતાં બીજમ દ્રોણાદિથી ભિન્ન એવો હું આત્મા યદ્યપિ નિત્ય છું તથા વિશુ છું; તથાપિ હું આત્મા તથા સુખ દુઃખાદિ શુણ્ણવાળો છું, તેથી આ બીજમ તથા દ્રોણાદિ બધુઓને નથી

યતાં મને સુખનો વિયોગ તથા દુઃખનો સંયોગ અવશ્ય થશે. તેથી મારે શોક મોહ કરવો અનુચિત નથી, કિન્તુ ઉચિત છે,” આ પ્રમાણે અર્જુનને શંકા થવાથી તેનું નિવારણ કરવા ભગવાન્ લિંગદેહનો વિવેક કરવા માટે નીચે પ્રમાણે કહે છે

માત્રાસ્પર્શસ્તુ કૌતેય શીતોષ્ણસુસદુઃસદાઃ ।

આગમાપાયિનોઽનિત્યાસ્તાંસ્તિતિક્ષ્ણસ્વ ભારત ॥ ૧૪ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે કુન્તીના પુત્ર ! હે ભરતવંશ વિષે જન્મેલા અર્જુન ! અનિયત સ્વભાવ વાળી તથા વિષયોની સાથે સંબંધવાળી ઇદ્રિયો, ઉત્પત્તિ તથા નાશવાન્ અંતઃકરણને જ શીતોષ્ણની પ્રાપ્તિવડે સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ કરવાવાળી છે, તેને તું સહન કર. ૧૪

ટીકાઃ—એવડે વિષય ભણુવામાં આવે છે, તેનું નામ માત્રા (માપ) છે. આવી નેત્રાદિ ઇદ્રિયો છે. નેત્રાદિ ઇદ્રિયોવડે જ રૂપાદિ વિષયો ભણુવામાં આવે છે. નેત્રાદિ ઇદ્રિયોના રૂપાદિ વિષયોની સાથના યથાયોગ્ય સંબંધનું નામ માત્રાસ્પર્શ છે. અથવા કૌષીતકિ ઉપનિષદમાં વાક્ (વાચા) આદિ દશ ઇદ્રિયોને પ્રજ્ઞામાત્રા કહી છે અને નામાદિ દશ વિષયોને ભૂતમાત્રા કહી છે. વાક્ આદિ દશ ઇદ્રિયો તથા નામાદિ દશ વિષયોનો અર્થ ‘માત્રા’ શબ્દવડે સમજી લેવો.

ઇદ્રિયના વિષયરૂપ માત્રાઓનો પરસ્પર વિષય તથા વિષયી ભાવરૂપ સંબંધ માત્રાસ્પર્શ કહેવાય છે. અથવા માત્રા એ પ્રમાતાનું વાચક તુલીયા વિલક્ષિતનું ક્ષિત પદ ભણુવું. પ્રમાતાની સાથે જે વિષય ઇદ્રિયોના સંબંધ છે તે માત્રા સ્પર્શ છે.

આગમ એટલે ઉત્પત્તિ અને અપાય એટલે નાશ. આગમ તથા અપાય જેમાં હોય તે આગમાપાયી કહેવાય. એવા આગમાપાયી અંતઃકરણને જ માત્રાસ્પર્શ, શીત ઉષ્ણાદિની પ્રાપ્તિદ્વારા સુખદુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે સર્વવ્યાપક નિત્ય આત્માને માત્રાસ્પર્શ સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ કરતો નથી, કારણકે નિત્યસ્વરૂપ આત્મા નિર્ગુણ તથા વિકારથી રહિત છે. શ્રુતિ કહે છે કે (સાધી વેત્તા કેવલો નિર્ગુણઃ) આત્માદેવ સર્વના સાક્ષીરૂપે એતનરૂપે અદ્વિતીયરૂપે નિર્ગુણરૂપે તથા નિષ્ક્રિયરૂપે છે. એવા નિર્વિકાર નિત્ય આત્માને અનિત્ય અંતઃકરણના સુખદુઃખાદિ ધર્મોની આશ્રયતા સભવે નહિ. કારણકે ધર્મ અને અધર્મ એ બંનેમાં અલેહ જ હોય છે. અલેહ વિના તેમનો બીજો કોઈ સંબંધ સંભવતો નથી. નિત્ય તથા અનિત્યનો અલેહ કહેવો, તે અત્યંત વિરુદ્ધ છે, તેથી સુખ દુઃખાદિ આત્માનો ધર્મ નથી તથા સુખ દુઃખાદિરૂપ સાક્ષ્ય પદાર્થોમાં સાક્ષી આત્માનું ધર્મપણું કદાચિત્ પણ સંભવે નહિ, તેથી પણ આ અર્થ સિદ્ધ થયો સુખદુઃખાદિ ધર્મોના આશ્રય કેવળ અંતઃકરણને જ છે આત્મા સુખદુઃખાદિ ધર્મોના આશ્રય રૂપ નથી. અંતઃકરણ દરેક શરીરમાં ક્ષિત ક્ષિત હોય છે. અંતઃકરણના લેહને અંગીકાર કરીને જ કોઈ સુખી હોય છે, કોઈ દુઃખી હોય છે ઇત્યાદિ વ્યવસ્થાનો સંભવ હોઈ શકે છે; પણ સુખદુઃખાદિની વ્યવસ્થાની અનુપપત્તિથી દરેક શરીરમાં આત્માનો અલેહ માનવો, તે અત્યંત અસંગત છે. એમ ન માને તો સર્વ જગતનો પ્રકાશ કરનાર તથા જન્માદિ વિકારથી રહિત આત્મા સત્તરૂપવડે તથા સ્ફુરણરૂપવડે સર્વ પદાર્થોમાં અનુગત થયલો પ્રતીવ થાય છે; તેથી તે સત્તાનું આત્માના લેહમાં સ્ફુરણરૂપે કોઈ પણ પ્રમાણ નથી. હિલતું ઈકો દેવઃ સર્વલેહ ગૃહ ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિઓ આત્માના અલેહનું જ પ્રમાણ છે.

સુખદુઃખાદિની ઉત્પત્તિમાં અંતઃકરણને કારણતા છે, એ વાત નૈયાયિકો તેમ જ સિદ્ધાંતીઓ એમ બંને અંગીકાર કરે છે. નૈયાયિકો તો મનરૂપ અંતઃકરણને સુખદુઃખાદિ ધર્મોનું નિમિત્તકારણ

માને છે અને આત્માને સુખદુઃખાદિનું સમવાયી કારણ માને છે. સિદ્ધાન્તમાં અંતઃકરણને જ સુખ-
દુઃખાદિનું ઉપાદાન કારણ માન્યું છે. ત્યાં સાર્થી જેમ કેવલો નિર્ગુણ્ય ઈશ્વાર શ્રુતિએએ આત્માને
નિર્ગુણ કહ્યો છે. નિર્ગુણ આત્મામાં ગુણની સમવાયી કારણતા કહેવી, એ શ્રુતિથી વિરુદ્ધ
છે. અંતઃકરણ વિના બીજે કોઈ પણ પદાર્થમાં સુખદુઃખાદિની સમવાયી કારણતા સંભવતી
નથી. નિમિત્ત કારણતાની અપેક્ષાએ સમવાયી કારણતા ઐશ્વર્ય હોય છે. તેથી નૈયાયિકાએ અન્તઃ-
કરણને સુખદુઃખાદિનું સમવાયી કારણ માનવું ભેદ્ય છે. પણ કેવળ યુક્તિવડે જ અન્તઃકરણમાં
સુખ-દુઃખાદિ ધર્મોની ઉપાદાન કારણતા સિદ્ધ નથી, કિંતુ પ્રમાણુવડે પણ સિદ્ધ થાય છે. શ્રુતિ કહે
છે કે (કામઃ સંકલ્પો વિચિકિત્સા અદ્યા ભગ્નદ્વા પૃતિરપૃતિ દ્વૈર્વીર્મીરિત્યેતત્ત્વં મન દ્વેતિ) ઇચ્છા, સંકલ્પ,
સંશય શ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધા, ધૈર્ય, અધૈર્ય, લબ્ધ, જ્ઞાન અને ભય, એ સર્વ મનરૂપ જ છે. શ્રુતિ
કામાદિ વિકારોનું મનની સાથે અલેદ કથન કરતાં મનને કામાદિ વિકારોનું ઉપાદાન કારણત્વ કથન
કરે છે. શ્રુતિમાં કામાદિ વિકાર સુખદુઃખાદિ ધર્મોના પણ ઉપલક્ષ્યક (દર્શાવનાર) છે અને આત્માને
અનેક શ્રુતિઓએ સ્વપ્રકાશ-જ્ઞાનાનંદરૂપ કહેલો છે. તેથી આત્માને સુખદુઃખાદિ ધર્મોની આશ-
યતા સંભવતી નથી. આથી નૈયાયિકો વગેરેએ આત્મામાં યથાલેદ જે વિકારીપણું અંગીકાર
કરેલું છે, તે કેવળ પ્રાતિવડે જ અંગીકાર કરેલું છે.

હિ અર્જુન ! આગમાપાથી હોવાથી તથા દૃશ્ય હોવાથી, નિત્યદ્રષ્ટા આત્માથી ભિન્ન
અન્તઃકરણમાં સુખદુઃખાદિની ઉત્પત્તિ કરનાર માત્રાસ્પર્શ નિયત સ્વભાવવાળા નથી, કિંતુ અનિ-
યત સ્વભાવવાળા છે. કારણકે એક સમયે સુખ ઉત્પન્ન કરનાર શીત તથા ઉષ્ણાદિ બીજે સમયે
દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. તે જ પ્રમાણે કોઈ સમયે દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર શીત તથા ઉષ્ણાદિ બીજે
સમયે સુખ ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી માત્રાસ્પર્શ અનિયત સ્વભાવવાળા છે. અહીં શીત તથા ઉષ્ણને
અર્થ આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક એમ ત્રણ પ્રકારના સુખદુઃખના અર્થોના બોધક
છે. જ્વરાદિ વ્યાધિઓવડે અન્તઃકરણમાં ઉત્પન્ન થનાર દુઃખ આધ્યાત્મિક દુઃખ કહેવાય છે; સિંહ
તથા સર્પાદિ પ્રાણીઓવડે ઉત્પન્ન થનાર દુઃખ આધિભૌતિક દુઃખ કહેવાય છે; અને જળ, અગ્નિ
વગેરેથી ઉત્પન્ન થનાર દુઃખ આધિદૈવિક દુઃખ કહેવાય છે. આ રીતે સુખના પણ ત્રણલેદ જાણી લેવા.

હિ અર્જુન ! અત્યંત ક્ષિય સ્વભાવવાળા તથા નિર્વિકાર આત્માથી ભિન્ન વિકારી અંતઃકર-
ણને સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ કરાવનારા જીભ તથા દ્રોણાદિના સંયોજનરૂપ માત્રાસ્પર્શોને તું સહન
કર. તાત્પર્ય એ છે કે, “હું અવિકારી આત્માને કિંચિત્ માત્ર પણ હાનિ કરતો નથી,” એ
પ્રકારના (વેવેકવડે તું માત્રા સ્પર્શોની ઉપેક્ષા કર તથા દુઃખાદિ ધર્મવાળા અન્તઃકરણના તાદાત્મ્ય
અધ્યાસથી તું તારા આત્માને દુઃખી ન માન, એ જ માત્રાસ્પર્શોને સહન કરવાની ક્રિયા છે.

અહીં જે કૌંતેય જે મારત એ બન્ને સંબોધનવડે શ્રીભગવાને અર્જુન પ્રત્યે એવો અર્થ સૂચ્યો
છે કે, માતૃકુળ તથા પિતૃકુળ એમ હોય કુળોથી તું અત્યંત શુદ્ધ છે. માટે તને આ પ્રકારનું
અજ્ઞાન ઉચિત નથી. વળી કોઈ યીક્ષમાં જાગમાપાયિનઃ એ વિશેષણ માત્રાસ્પર્શોનું જ કરેલું છે.
આગમાપાથી હોવાથી માત્રાસ્પર્શ અનિત્ય છે, એ પ્રમાણે તેનો અર્થ કયો છે. પરંતુ આ
વ્યાખ્યાનમાં શીતોષ્ણછલદુઃસ્વદા એ શબ્દોવડે કથન કરેલી સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ માત્રાસ્પર્શ કોને
કરે છે, એ પ્રકારની જિજ્ઞાસા થતાં “અન્તઃકરણને સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ કરે છે” એ પ્રમાણે અર્થ
કરવાથી, ‘અન્તઃકરણ’નો અર્થ સૂચિત થાય છે. પૂર્વ વ્યાખ્યામાં જાગમાપાયિનઃ એ શબ્દ અન્તઃ-
કરણનો જ વાચક છે, તેથી આગમાપાથીવડે અન્તઃકરણની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. (૧૪)

અવતરણિકા:—“હિ ભગવન્ ! અન્તઃકરણને જ સુખદુઃખનો આશ્રય માનશે, તો અંતઃકરણને
જ કર્તા ભોક્તાપણની પ્રાપ્તિવડે ચેતનરૂપતા અંગીકાર કરવી પડશે. અંતઃકરણને ચેતનરૂપતા

સિદ્ધ થશે, તો અન્તઃકરણથી ભિન્ન તથા અન્તઃકરણને પ્રકાશ કરવાવાળા ભોક્તા આત્માવિષે કાંઈ પ્રમાણ નથી. આથી કેવળ નામ માત્રમાં જ વિવાદ સિદ્ધ થશે, પણ નામોના અર્થમાં કાંઈ વિવાદ થશે નહિ. કેટલાક પશ્ચીમીઓએ આત્માને અન્તઃકરણ શબ્દવડે કથન કર્યો, કેટલાકાએ તેને આત્મા કહ્યો. અન્તઃકરણથી ભિન્ન જો એતન આત્મા અંગીકાર કરશે તો વેદાન્ત-સિદ્ધાન્તમાં અંગીકાર કરેલી બંધ તથા મોક્ષ અને હ્રમ્યની સમાનાધિકરણતા સિદ્ધ થશે નહિ; કિંતુ બંધ તથા મોક્ષનું ભિન્ન ભિન્ન અધિકરણ સિદ્ધ થશે. તેમ થવાથી સુખદુઃખ આશ્રયરૂપે હોવાથી અન્તઃકરણ બંધનું અધિકરણ થશે અને અન્તઃકરણથી ભિન્ન આત્મા મોક્ષનું અધિકરણ થશે.” એવી અર્જુનની શંકાને નિવૃત્ત કરવા શ્રીભગવાન કહે છે:—

यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ૧૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—કે પુરુષોમાં એક અર્જુન । સમાન સુખદુઃખવાળા ધીર પુરુષને માત્રાસ્પર્શો (ઈન્દ્રિયો) ને કારણથી વ્યથા કરતા નથી, તે જ કારણથી ધીર પુરુષ મોક્ષની પ્રાપ્તિને વાસ્તે ચોગ્ય હોય છે. ૧૫

ટીકા:—કે અર્જુન । (ભગવં પુરુષઃ સ્વયંજ્યોતિર્મંવતિ) —સ્વભાવસ્થામાં સૂર્યોદિ જ્યોતિર્ભિન્ને અભાવ થતાં આત્મા પુરુષ જ સ્વયંજ્યોતિ છે. આ શ્રુતિના પ્રમાણથી સ્વપ્રકાશરૂપવડે સિદ્ધ એતન આત્મા પોતાના પરિપૂર્ણ સ્વરૂપવડે સર્વ શરીરરૂપ પુરીઓમાં નિવાસ કરે છે. આ કારણથી શ્રુતિ ભગવતી એતન આત્માને ‘પુરુષ’ કહે છે અથવા આઠ પુરીઓમાં નિવાસ કરનાર ‘પુરુષ’ કહેવાય છે. એ આઠ પુરીઓ નીચે પ્રમાણે છે —

કર્મેન્દ્રિયાણિ ચાલુ પન્થ તથા પરાણિ જ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ મનબાદિ ચતુષ્ટયં ચ ।

પ્રાણાદિ પંચક્રમયો વિચિત્રાદિકં ચ કામશ્ચ કર્મ ચ મમઃ પુનરણ્મી પૂરિતિ ॥

અર્થ:—વાદ્ આદિ પાંચ કર્મ ઇન્દ્રિય, શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાન ઇન્દ્રિય, મન આદિ ચાર અન્તઃકરણ, પ્રાણાદિ પાંચ પ્રાણ, આકાશાદિ પંચભૂત, કામ, કર્મ ને તમ. આ આઠનું ‘પુર’ છે, ‘અહીં તમ શબ્દવડે કારણ અજ્ઞાન અર્થ સમજવો. શ્રુતિ કહે છે કે (સર્વાયં શુભઃ સર્વાં હ પૂર્ણં વરિ વા ગયઃ) આ એતન આત્મા શરીરાદિરૂપ સર્વ પુરીઓમાં નિવાસ કરતા હોવાથી, પુરુષસંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા શરીરરૂપ પુરીમાં શયન કરનાર હોવાથી પુરુષ કહેવાય છે. આવા સ્વયં-જ્યોતિ આત્માને અનાત્મ અન્તઃકરણના ધર્મરૂપવડે તથા દશ્યરૂપવડે સુખદુઃખ સમાન જ છે. આ કારણથી આત્માને સમાન સુખદુઃખ ધર્મવાળો કહે છે. અહીં દુઃખસુખનો અર્થ પૂર્વોક્ત અન્તઃકરણના કામ-સંકટપાદિ સર્વ ધર્મોનો ઉપલક્ષક છે. શ્રુતિ કહે છે કે (एष नित्यो महिमा प्राद्वनस्य न वर्णते कर्मणा नो कनीयात्) આ આત્મા નિત્યસ્વરૂપ છે. બ્રહ્મરૂપ આત્માનો મહિમા એવો છે કે તે પ્રવચકર્મવડે સુખરૂપ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતો નથી અને પાપકર્મવડે દુઃખરૂપ કનિષ્ઠતાને પ્રાપ્ત થતો નથી.” આ શ્રુતિએ આત્મામાં સુખ દુઃખ બન્ને ધર્મોનો નિષેધ કર્યો છે. આ શ્રુતિથી આત્મામાં કામ સંકટપાદિ સર્વ ધર્મોનો નિષેધ પણ જાણી લેવો. સ્વયંજ્યોતિ આત્મા પોતાના ચિદાસાસદ્રાસ બુદ્ધિની સાથે તોહારાએ અધ્યાસને પ્રાપ્ત થઈને, બુદ્ધિને શુભાશુભ કાર્યમાં પ્રેરણા કરે છે. તેથી બુદ્ધિના પ્રેરકરૂપ સાક્ષી આત્માને ‘ધીર’ કહેવામાં આવે છે. વિચીર્યતીતિ ધીર इति ॥ શ્રુતિ કહે છે કે (सपीः चाग्रे वृत्तं लोचमतिश्रमति) બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિવાળો આત્માદેવ સ્વમને પ્રાપ્ત થઈ જાતનો પરિત્યાગ કરે છે.” એમ કહીને આત્મામાં બંધની પ્રસક્તિ દર્શાવી છે, જે અધિ-

કરણમાં જે વસ્તુ સ્વભાવથી હોય નહિ, તે અધિકરણમાં તે વસ્તુનો આરોપ કરવો, તેને 'અસક્તિ' કહેવામાં આવે છે. આ વાત બીજાં શાસ્ત્રોમાં પણ કહેલી છે.

યતો માનાનિ સિદ્ધયંતિ જાગૃદાદિત્રયં તથા ।

માત્રાભાવવિભાગશ્ચ સ ગ્રહાસ્મીતિ ચોષ્યતે ॥

અર્થ:-જે સ્વયંજ્યોતિ આત્માથી પ્રત્યક્ષાદિ સર્વ પ્રમાણ સિદ્ધ થાય છે તથા જાગૃત આદિ ત્રણ અવસ્થા સિદ્ધ થાય છે તથા 'આ ભાવ પદાર્થ છે', અને 'આ અભાવ પદાર્થ છે' ઇત્યાદિ લેદ સિદ્ધ થાય છે, તે સાક્ષી આત્માને 'હું બ્રહ્મસ્વરૂપે છું' (મહાસિમિ) ઇત્યાદિ મહાવાક્યોએ જણાવેલો છે. એવા સમદુઃખસુખધીર પુરુષને પૂર્વોક્ત સુખ દુઃખ દેનાર માત્રારૂપશો (વિષયો) વાસ્તવિક રીતે વ્યથા દુઃખની પ્રાપ્તિ કરતા નથી, કારણ કે સ્વયંજ્યોતિ પુરુષ સર્વ વિકારોનો પ્રકાશક હોવાથી વિકારોને યોગ્ય નથી. શ્રુતિ કહે છે કે—

સૂર્યો યથા સર્વલોકસ્ય ચક્ષુર્ન લિપ્યતે ચાક્ષુષૈર્વાદ્યોપૈઃ ।

પરસ્તથા સર્વભૂતાંતરાત્મા ન લિપ્યતે લોકદુઃખેન યાદઃ ॥

અર્થ:-"જેવી રીતે સર્વ લોકના અણુ સૂર્ય ભાગવાન, અણુના વિષયરૂપ બાહ્ય હોવાથી લેપા-યમાન થતા નથી, તેવી રીતે એક અદ્વિતીયરૂપ સર્વ પ્રાણીઓનો અંતરાત્મા, લોકના દુઃખોથી લેપાયમાન થતો નથી." આ કારણથી ધીર પુરુષ પોતાના સ્વરૂપભૂત બ્રહ્માત્માની એકતાના જ્ઞાનવડે, સર્વ દુઃખોના ઉપાદાન કારણરૂપ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિપૂર્વક અદ્વિતીય, સ્વપ્રકાશ તથા પરમાનંદરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિને માટે યોગ્ય થાય છે. જે કદાચિત્ સ્વયંજ્યોતિ આત્મા આરોપણ કરેલા બંધનો આશ્રય ન હોય, પણ કિંતુ સ્વાભાવિક બંધનો આશ્રય હોય, તો ધર્મીની નિવૃત્તિવિના સ્વાભાવિક ધર્મોની નિવૃત્તિ થાય નહિ. જેવી રીતે અગ્નિરૂપ ધર્મીની નિવૃત્તિવિના તેના ઉષ્ણતાદિ સ્વાભાવિક ધર્મની નિવૃત્તિ થતી નથી, તેવી રીતે આત્મારૂપ ધર્મીની નિવૃત્તિવિના સ્વાભાવિક બંધરૂપ ધર્મની કદાચિત્ પણ નિવૃત્તિ થશે નહિ. આત્મા નિત્ય છે, તેથી આત્માની કદાચિત્ પણ નિવૃત્તિ સંભવતી નથી. એથી આત્મા કદાચિત્ પણ મુક્ત ન હોવો જોઈએ. આ બાબત અન્ય શાસ્ત્રોમાં પણ કહેલી છે. જેમ કે:-

આત્મા કર્ત્તાદિ રૂપશ્ચેન્માકાંક્ષીસ્તદ્દિ મુક્તતામ્ ।

ન હિ સ્વભાવો ભાવાનાં વ્યાવર્તેતેષ્યોપદ્રવૈઃ ॥

અર્થ:-આત્મા જે કદાચિત્ સ્વભાવથી જ કર્તૃત્વ લોકતૃત્વ આદિરૂપ બંધવાળો હોય, તો હે શિષ્ય ! તું મુક્તપણની ઇચ્છા કરતો ના. કારણ કે સૂર્યને ઉષ્ણતારૂપ સ્વાભાવિક ધર્મ, સૂર્યરૂપ ધર્મીની નિવૃત્તિવિના નિવૃત્ત થતો નથી તેમ. ભાવ પદાર્થોનો જે સ્વાભાવિક ધર્મ હોય છે તે ધર્મ, ભાવ પદાર્થરૂપ ધર્મીની નિવૃત્તિવિના કદાચિત્ પણ નિવૃત્ત થતો નથી. જેમ કે આત્મામાં સ્વાભાવિક બંધનો અંગીકાર કરવાથી કોઈને પણ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે નહિ, તેથી વિષ્ણવ વિષ્ણુચ્યતે જ્ઞાનાદેવ જ નૈવલ્પમ ઇત્યાદિ જ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિનું કથન કરનારી અનેક શ્રુતિઓથી પણ આત્મામાં બંધ ભાવ વિરુદ્ધ છે.

શંકા:-આત્મામાં જે કદાચિત્ સ્વાભાવિક બંધ અંગીકાર કરીએ, તો આ પૂર્વોક્ત દોષ અમને પણ પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ આત્મામાં બંધ અમે સ્વાભાવિક રીતે જ અંગીકાર કરતા નથી, કિંતુ આત્મામાં બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિનું બંધ છે. શ્રુતિ કહે છે કે (માત્મેદિયમનોયુક્ત મોક્ષેત્યાદુર્ગમોપિનઃ) દેહ, ઇન્દ્રિય તથા મનરૂપ ઉપાધિથી મુક્ત આત્માને બુદ્ધિમાન પુરુષો લોકતા કહે છે. આ પ્રમાણે આત્મામાં ઉપાધિનું બંધનો અંગીકાર કરતાં અને આત્મારૂપ ધર્મી વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ ઔપાધિક બંધની નિવૃત્તિવડે મુક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.

સમાધાન:-હે વિવાદ કરનાર ! તારા એ કથનથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, જે વસ્તુ પોતાના ધર્મોને અન્ય વસ્તુમાં સ્થિતરૂપ કરીને પ્રતીત કરાવે છે, તે વસ્તુ 'ઉપાધિ' કહેવાય છે. જેવી રીતે રાતા વર્ણવાળું જપા નામનું પુષ્પ (જાડુંદીનું ફુલ), પોતાના રાતા વર્ણને સામે રહેલા સ્ફટિકમણિમાં સ્થિતરૂપ કરીને પ્રતીત કરાવે છે, તેથી સ્ફટિક જપા પુષ્પના ઉપાધિરૂપે કહે છે; તેવી રીતે બુદ્ધિ-આદિ પણ પોતાના સુખદુઃખાદિ ધર્મોને આત્મામાં સ્થિતરૂપ કરીને પ્રતીત કરાવે છે; તેથી બુદ્ધિ-આદિ પણ ઉપાધિ છે. પણ જે ધર્મ ઉપાધિકૃત હોય છે, તે અસત્ય પણ હોય છે. જેવી રીતે જપા પુષ્પરૂપ ઉપાધિએ કરેલી સ્ફટિકમણિમાં જે રકતતા (રવાશ) છે, તે રકતતા અસત્ય જ છે. તેવી રીતે બુદ્ધિઆદિ ઉપાધિએ કરેલા આત્મામાં કર્તૃત્વ લોકતૃત્વાદિ જે બંધ, તે પણ અસત્ય જ હોવો જોઇએ. એ પ્રમાણે બંધમાં ઔપાધિકતા માનીને અસત્યરૂપતાને અંગીકાર કરનાર તથા શંકા ઉઠાવનાર તું પણ જે અમે કહીએ છીએ તે જ કહે છે, તું મને અનુકૂળ છે પણ પ્રતિકૂળ નથી. વાસ્તવિક રીતે કર્તૃત્વ લોકતૃત્વાદિ સર્વ સંસારધર્મોના સંબંધથી રહિત આત્મામાં, અન્તઃકરણાદિ ઉપાધિના કારણથી, સંસારધર્મોના સંબંધની જે પ્રતીતિ છે, તે જ આત્મામાં બંધ છે અને પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપના જ્ઞાનથી, જ્યારે પોતાના સ્વરૂપના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે, તથા અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિઓની નિવૃત્તિ થાય છે તથા ઉપાધિકૃત સર્વ બ્રમની નિવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે સર્વ દ્રશ્ય પ્રપંચના સંબંધથી રહિત હોવાથી, શુદ્ધરૂપ તથા સ્વપ્રકાશ પરમાનંદરૂપતાવડે સર્વેતર પરિપૂર્ણ રૂપ આત્માદેવનો સ્વતઃજ કૈવલ્યરૂપ મોક્ષ થાય છે. માટે બંધ તથા મોક્ષ એ બંનેનાં સિત્તસિત્ત અધિકરણ નથી; પણ એક જ આત્મા બંનેનું અધિકરણ છે. આ કથનથી, 'અંતઃકરણ' અને 'આત્મા' એવાં નામ માત્રમાં જ વિવાદ છે, પણ તે બંને નામોનો અર્થ એક જ છે. એ પ્રમાણે જે પૂર્વે વાદિએ કહ્યું હતું, તેનું પણ ખંડન થયેલું જાણી, કારણ કે પ્રકાશ અને પ્રકાશક એ ઉભયની એકતા સંભવતી નથી. જેવી રીતે પ્રકાશ ઘટાદિ પદાર્થ અને પ્રકાશક દીપકાદિ પદાર્થ, એ બંનેની એકતા સંભવતી નથી, તેવી રીતે પ્રકાશ્યરૂપ અંતઃકરણાદિ તથા પ્રકાશક સાક્ષી આત્મા, એ બંનેની પણ એકતા સંભવતી નથી. પણ પ્રકાશ્ય પદાર્થ પ્રકાશકથી સિત્ત જ હોય છે. જો કદાચિત એક જ પદાર્થને પ્રકાશ્યરૂપ તથા પ્રકાશકરૂપ માનીએ, તો એક જ પદાર્થમાં પ્રકાશરૂપ ક્રિયાનું કર્તાપણું તથા કર્મપણું પ્રાપ્ત થશે, જે અત્યંત વિરુદ્ધ છે. એક જ વસ્તુમાં એક ક્રિયાનું કર્તાપણું તથા કર્મપણું ક્યારેય પણ જોવામાં આવતું નથી.

શંકા:-એક જ વસ્તુમાં જો પ્રકાશ્યતા તથા પ્રકાશકતા ન હોય, તો આત્મામાં પણ તે પ્રકાશ્યતા તથા પ્રકાશકતા કેવી રીતે સંભવે ?

સમાધાન:-સ્વયંજ્યોતિ આત્મામાં અમે કેવળ પ્રકાશકતા જ અંગીકાર કરીએ છીએ; ઘટાદિ પદાર્થોની પેઠે આત્મામાં પ્રકાશ્યતા અમે અંગીકાર કરતા નથી. આત્મામાં અંતઃકરણાદિનું પ્રકાશકપણું રહેલું છે, સ્વપ્રકાશ જ્ઞાન રૂપતાથી સિત્ત નથી; પણ પ્રકાશકપણું સ્વપ્રકાશજ્ઞાનરૂપે જ હોય છે. આવી રીતનું પ્રકાશકપણું આત્માથી સિત્ત અન્તઃકરણાદિમાં કદી સંભવતું નથી.

શંકા:-બુદ્ધિની વૃત્તિઓથી સિત્ત બીજું કોઇ જ્ઞાન નથી, તેથી બુદ્ધિની વૃત્તિઓ જ જ્ઞાનરૂપે છે, એમ કહીએ તો શું જોડું ?

સમાધાન:-જ્ઞાન સર્વ દેશમાં તથા સર્વકાળમાં અનુગત છે, તથા તે ભેદ કરનારા ધર્મોથી રહિત છે. તેથી જ્ઞાન વિશુ, નિત્ય તથા એક છે. વળી બુદ્ધિની પરિણામરૂપ વૃત્તિઓ પરિછન્ન છે, અનિત્ય તથા અનેક છે. એવા વિબુઢપ તથા અનિત્યરૂપ એક જ્ઞાનને પરિચ્છિન્ન, અનિત્ય તથા અનેક વૃત્તિરૂપતા સંભવે નહિ.

શંકા:-જ્ઞાનને જો નિત્ય તથા એક અંગીકાર કરશે તો “અમારામાં પૂર્વનું ઘટજ્ઞાન નહ થયું છે અને અત્યારે પદજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે” એ પ્રકારની પ્રતીતિ તથા જ્ઞાનના ઉત્પત્તિ નાશને તથા ભેદને વિષય કરનારી થશે નહિ.

સમાધાન:-આ પ્રતીતિ જ્ઞાનના ઉત્પત્તિ તથા નાશનો વિષય કરતી નથી, પણ સાક્ષી આત્મારૂપ જ્ઞાનના ઘટાદિ વિષયોની સાથે વૃત્તિદ્વારા સંબંધના ઉત્પત્તિ તથા નાશાદિને આ પ્રતીતિ વિષય કરે છે. જો એ પ્રમાણે અંગીકાર ન કરીએ, તો જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ, નાશ તથા ભેદ વગેરેની કલ્પના કરવામાં અત્યંત ગૌરવરૂપ દોષની પ્રાપ્તિ થશે. તેથી સાક્ષી આત્મારૂપ જ્ઞાન નિત્ય, વિભુ, એક તથા અદ્વિતીયરૂપ છે. શ્રુતિ કહે છે: “(ન હિ ક્ષુદ્ધં વિપરિત્તોષો વિષ્ણોઃ-વિભાશિત્વાદ, આકાશસ્તત્ત્વગતત્ત્વ નિત્યઃ મહદ્ગુણમંતમપાર વિજ્ઞાનયન એવ તદેવ વ્રક્ષા પૂર્વમનપરમનતરમવાચન-મયમાત્મામ્રજ સર્વોચ્ચરિત્તિ) દ્રષ્ટા આત્માના સ્વરૂપભૂત જ્ઞાનરૂપ દૃષ્ટિ છે. આ દૃષ્ટિ નાશથી રહિત છે, તેથી દૃષ્ટિનો કોઈ પણ અવસ્થામાં અભાવ થશે નહિ. વળી જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા આકાશની જેમ સર્વેત્ર વ્યાપક નિત્ય મહાન રૂપ છે, અનંત, અપાર તથા વિજ્ઞાનધન છે. આવા જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રજ્ઞા કારણથી રહિત છે. કાર્યથી રહિત, અંતરપણાથી રહિત તથા બાહ્યપણાથી રહિત છે. આવો જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા પ્રજ્ઞારૂપ છે. આવી અનેક શ્રુતિઓ આત્માને વિભુ, નિત્ય, સ્વપ્રકાશ તથા જ્ઞાનરૂપ કહે છે. આટલા કથનથી અવિચારૂપ કારણ ઉપાધિથી પણ આત્માનો ભેદ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, સ્વૂળ તથા સૂક્ષ્મ કારણરૂપ અસત્ય ઉપાધિઓવડે કરેલા આત્મામાં જ બંધરૂપી ભ્રમ છે. તે બંધરૂપ ભ્રમની જગ્યાએ આત્માના જ્ઞાનવડે નિવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે સ્વયંજ્યોતિ પુરુષને ભોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. અમારા આ સિદ્ધાન્તમાં પૂર્વોક્ત કિંચિત્ ભ્રમ પણ દોષની પ્રાપ્તિ થશે નહિ.

અહીં જે પ્રવર્તન એ સંબોધનવડે લગવાને અર્જુન પ્રત્યે એવો અર્થ સૂચિત થયો છે કે, સ્વપ્રકાશ ચૈતન્યરૂપતાથી તારામાં જે પુરુષપણું છે, તથા પરમાનંદરૂપતાથી સર્વ દ્વૈત પ્રપંચની અપેક્ષાએ તારામાં જે શેષ્ઠતારૂપ ઋષભપણું છે, તેને અર્થોત્ પુરુષપણાને તથા ઋષભપણાને નહિ બાંધવાથી જ તું શોકને પ્રાપ્ત થયો છું. આ શોકની નિવૃત્તિનો કોઈ બીજો ઉપાય નથી, પણ સ્વરૂપના સ્વજ્ઞાનથી જ તારા શોકની નિવૃત્તિ થશે. કહે છે કે, (તરતિ ચોક્ષમાત્મવિદ) આત્મભેદના પુરુષ શોકથી રહિત હોય છે. આ શ્લોકમાં પ્રવં એમ એક વચનવાળા શબ્દવડે સાંખ્ય શાસ્ત્રના મતનું ખંડન કર્યું છે; કારણ કે સાંખ્ય શાસ્ત્રવાળાઓ અનેક પુરુષોને અંગીકાર કરે છે. (૧૫).

શંકા:-હે ભગવન! યદ્યપિ ચૈતન આત્મા પુરુષ એક જ છે, તથાપિ પુરુષમાં સત્યરૂપ જડ પદાર્થોનો દ્રષ્ટાપણરૂપ સંસાર અસત્ય નથી, પણ સંસાર સત્ય છે. વળી સંસાર સત્ય હોવાથી શીત તથા ઉષ્ણાદિરૂપ સુખ તથા દુઃખનાં કારણો વિષમભાન હોવાથી, સુખ તથા દુઃખનો ભોગ પણ અવશ્ય કરીને હોવો જોઈએ. સત્ય વસ્તુની જ્ઞાનથી નિવૃત્તિ થાય નહિ. જો સત્યવસ્તુની જ્ઞાનથી નિવૃત્તિ થતી હોય તો પછી સત્ય આત્માની પણ જ્ઞાનથી નિવૃત્તિ થવી જોઈએ. એથી પૂર્વોક્ત માત્રા સ્પર્શોની તત્ત્વિક્ષા કેવી રીતે સંભવે તથા પુરુષ ભોક્ષની પ્રાપ્તિને માટે કેવી રીતે ચોગ્ય થાય?

સમાધાન:-હે અર્જુન! જેવી રીતે છીપમાં કલ્પિત જે રૂપું હોય છે, તે રૂપાની નિવૃત્તિ. છીપ રૂપ અધિજ્ઞાનના જ્ઞાનથી થાય છે, તેવી રીતે સર્વ દ્વૈત પ્રપંચ આત્મામાં કલ્પિત હોવાથી અધિજ્ઞાન આત્માના જ્ઞાનવડે કલ્પિત પ્રપંચની નિવૃત્તિ બની શકે છે.

અવતરણિકા:—“હિ ભગવન ! જેવી રીતે આત્માની પ્રતીતિ થાય છે તેવી રીતે અનાત્મ પ્રપંચની પણ પ્રતીતિ થાય છે; તેથી આત્મા તથા અનાત્મા એ બેઉની સરખી પ્રતીતિ થતાં આત્માની પેઠે અનાત્મ જગત પણ સત્ય શા માટે ન હોય ? તથા અનાત્મ જગતની પેઠે આત્મા પણ અસત્ય શામાટે ન હોય ? એવી અર્જુનની શંકાનું નિવારણ કરવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બન્ને વિષે વિવરણ કરે છે.—

નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ ।

ઉભયોરપિ દૃષ્ટોઽસ્તસ્ત્વનયોસ્તસ્ત્વદર્શિભિઃ ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! અસત્ વસ્તુની સત્તા સંભવતી નથી તથા સત્ વસ્તુને અભાવ સંભવતો નથી. એમ સત્ તથા અસત્ની મર્યાદા તત્ત્વદર્શી પુરુષોએ નોંધે છે. ૧૬

ટીકા:—કાળકૃત પરિચ્છેદ, દેશકૃત પરિચ્છેદ અને વસ્તુકૃત પરિચ્છેદ, એ ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદવાળો જે પદાર્થ હોય છે તે પદાર્થ અસત્ કહેવાય છે. આવા ઘટાદિ અનાત્મ પદાર્થો છે. પ્રાગભાવનું તથા પ્રધ્વંસાભાવનું પ્રતિયોગીપણું કાલપરિચ્છેદ કહેવાય છે. જેમ ઘટની ઉત્પત્તિની પૂર્વે ઘટનો મૃત્તિકા (માટી)માં પ્રાગભાવ રહે છે, પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગીપણું ઘટમાં છે. વળી ઘટના નાશની પછી ઘટનો પ્રધ્વંસાભાવ ઘટના કપાલોમાં અર્થાત્ ઘટના ઠીકરામાં રહે છે. તે પ્રધ્વંસાભાવનું પ્રતિયોગીપણું ઘટમાં છે તેથી ઘટ કાળકૃત પરિચ્છેદવાળો છે. ઘટનો નાશ થયા પછી જે ઠીકરાં રહે છે તે ‘કપાલ’ કહેવાય છે.

અત્યંતાભાવનું પ્રતિયોગીપણું દેશ પરિચ્છેદ કહેવાય છે. જે દેશમાં ઘટ રહે છે તે દેશને છોડી (તે દેશ સિવાય) અન્ય સર્વ દેશમાં તે ઘટનો અત્યંતાભાવ રહે છે. આ અત્યંતાભાવનું પ્રતિયોગીપણું ઘટમાં રહે છે, તેથી ઘટ દેશકૃત પરિચ્છેદવાળો છે. વેદાન્ત-સિદ્ધાન્તમાં જો કે જે પદાર્થ કાળકૃત પરિચ્છેદવાળો હોય છે, તે પદાર્થ નિયમવટ દેશકૃત પરિચ્છેદવાળો પણ હોય છે, તેથી કાળકૃત પરિચ્છેદનું અહંણ કરવાથી જ દેશકૃત પરિચ્છેદનો અર્થ પણ અહંણ થઈ શકે છે. પણ દેશકૃત પરિચ્છેદને જુદો (ભિન્ન) અહંણ કરવો સંભવતો નથી, છતાં નૈયાયિકો, પૃથિવી, જલ, તથા તેજ-વાયુએ ચારના પરમાણુઓને તથા મનને મૂર્તદ્રવ્ય રૂપે તથા નિત્ય સ્વરૂપે માને છે. તેથી નૈયાયિકો પરમાણુઓમાં તથા મનમાં કેવળ દેશકૃત પરિચ્છેદ જ અંગીકાર કરે છે તથા કાળકૃત પરિચ્છેદ અંગીકાર કરતા નથી. એ કારણથી અહીં કાળકૃત પરિચ્છેદથી દેશકૃત પરિચ્છેદ ભિન્ન અહંણ કર્યો છે. સજાતીય લેહ, વિજાતીય લેહ અને સ્વગત લેહ એ ત્રણ પ્રકારના લેહનું નામ વસ્તુકૃત પરિચ્છેદ છે. એક વૃક્ષનો ખીલ વૃક્ષથી જે લેહ છે તે સજાતીય લેહ કહેવાય છે અને વૃક્ષનો પાષાણાદિથી જે લેહ છે તે વિજાતીય લેહ કહેવાય છે. વળી વૃક્ષનો પોતાના પત્ર-પુષ્પ તથા ફલાદિથી જે લેહ છે, તે લેહ સ્વગત લેહ કહેવાય છે. અથવા (૧) છવ અને ઇંધરનો લેહ, (૨) છવ અને જગતનો લેહ, (૩) છવોનો પરસ્પર લેહ, (૪) ઇંધર અને જગતનો લેહ, તથા (૫) જગતનો પરસ્પર લેહ, એ પાંચ પ્રકારનો લેહ વસ્તુ પરિચ્છેદ કહેવાય છે. જોકે વેદાન્ત-સિદ્ધાન્તમાં તો જે પદાર્થ કાળકૃત પરિચ્છેદવાળો તથા દેશકૃત પરિચ્છેદવાળો હોય છે, તે પદાર્થ નિયમવટ વસ્તુ પરિચ્છેદવાળો પણ હોય છે; માટે કાળકૃત અને દેશકૃત પરિચ્છેદનું અહંણ કરવાથી વસ્તુકૃત પરિચ્છેદનું પણ અહંણ થઈ શકે છે. અર્થાત્ એવો અર્થ સૂચિત થઈ શકે કે વસ્તુકૃત પરિચ્છેદને ભિન્ન અહંણ કરવો ઉચિત નથી, તથાપિ નૈયાયિકોના મત પ્રમાણે આકાશ-કાલ તથા દિશા એ ત્રણ નિત્ય, તથા વિભુ છે, તેથી આકાશાદિમાં નૈયાયિકો કાળકૃત પરિચ્છેદ તથા દેશકૃત પરિચ્છેદ માનવા નથી, કિન્તુ તેઓ આકાશાદિમાં વસ્તુકૃત પરિચ્છેદ તો અંગી-

કાર કરે છે. આ કારણથી કાળકૃત પરિચ્છેદ અને દેશકૃત પરિચ્છેદ એ બન્ને પરિચ્છેદોથી વસ્તુકૃત પરિચ્છેદને ભિન્ન ગ્રહણ કર્યો છે. અસત્સ્વરૂપ શીત ઉષ્ણાદિ સર્વ પ્રપંચો, આ પ્રકારે ત્રણ પરિચ્છેદવાળા હોવાથી, અસત્ પ્રપંચોનો સત્તારૂપ ભાવ સંભવે નહિ. (અહીં સત્તા શબ્દવડે ત્રણ પરિચ્છેદોથી રહિત પારમાર્થિકપણનો અર્થ ગ્રહણ કરવો.) જેવી રીતે ઘટત્વ અને ઘટત્વનો અભાવ એ બન્ને ધર્મ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી એક અધિકરણમાં કદાચિત્ પણ રહેતા નથી, તેવી રીતે પરિચ્છિન્નરૂપ અસત્ત્વ તથા અપરિચ્છિન્નરૂપ સત્ત્વ આ બેઉ ધર્મ પણ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી, એક અધિકરણમાં કદાચિત્ પણ રહી શકે નહિ. તાત્પર્ય એ છે કે-અનાત્મરૂપ જેટલા દૃશ્ય પ્રપંચ છે, તે સર્વ દૃશ્ય પ્રપંચ સર્વત્ર વ્યાપી રહેલ નથી. કોઇ કાળમાં, કોઇ દેશમાં તથા કોઇ વસ્તુમાં દૃશ્ય પ્રપંચનો નિપેધ છે. ઉદ્ધારહણ:-ઘટની ઉત્પત્તિના પૂર્વકાળમાં તેના નાશના ઉત્પત્તિના કાળમાં (નાશ પછીના કાળમાં), તેના અધિકરણ સિવાય અન્ય સર્વ દેશમાં તથા પટાદિ વસ્તુઓમાં ઘટો નાસ્તિ એ પ્રમાણેનો નિપેધ જ થાય છે. હવે સત્ વસ્તુ સર્વત્ર અનુગત છે. તેથી સત્ વસ્તુનો કોઇ કાળે, કોઇ દેશમાં તથા કોઇ વસ્તુમાં કદાચિત્ પણ નિપેધ થતો નથી. એટલે એક જ દોરડામાં પ્રતીત થયેલા સર્પ, હંડ, જલધારા, માલા આદિ કદિપત સર્પાદિમાં રજજી (દોરડું) અર્થ સર્પ; અર્થ વંદઃ “આ સર્પ; આ હંડ”- એ પ્રમાણે હ્રદય “આ” રૂપવડે પ્રતીત થાય છે. તેથી રજજી, કદિપત સર્પ હંડાદિમાં વ્યાપ્ત છે. વળી સર્પની પ્રતીતિમાં હંડની પ્રતીતિ થાય નહિ અને હંડની પ્રતીતિમાં સર્પની પ્રતીતિ થાય નહિ. માટે કદિપત સર્પ તથા હંડાદિ પરસ્પર વ્યભિચારી હોવાથી અનુગત નથી. આ કારણથી જ અનનુગત સર્પહંડાદિ અનુગત રજજીમાં કદિપત છે. તેવી રીતે સન્નપટઃ, સન્નઘટઃ,* એ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થોમાં સત્ વસ્તુત્વઃ અનુગત હોઇને પ્રતીત થાય છે. તેથી સત્ વસ્તુ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. “ઘટ પટ નથી” તથા “પટ ઘટ નથી” એ પ્રમાણે ઘટ-પટાદિ પદાર્થ પરસ્પર વ્યભિચારી હોવાથી અનુગત નથી. માટે નહિ વ્યાપ્ત ઘટપટાદિ પ્રપંચ વ્યાપ્ત સત્ વસ્તુમાં કદિપત છે.

અહીં અર્જુન શંકા કરે છે કે, “હે ભગવન્ ! અનુગતપણથી રહિત વ્યભિચારી વસ્તુને જો કદિપત માનશો તો સત્ વસ્તુ પણ કદિપત હોવી ભ્રમ્યે. કારણ કે સત્ વસ્તુ પણ શશશૃંગ (શશલાના સિંગડા) વંધ્યા પુત્રાદિ તુચ્છ પદાર્થોથી ભિન્ન હોવાથી વ્યભિચારી જ છે.” શ્રીભગવાન્ કહે છે (નામાનો વિષયે સત્તઃ इति) હે અર્જુન ! સત્ અધિકરણમાં રહેનારા ભેદની વિરુદ્ધતાને વસ્તુપરિચ્છેદ કહે છે. જેમ ઘટરૂપ સત્ વસ્તુમાં રહેનારા પટના ભેદનું વિરોધીપણું પટમાં છે, તેમ જ પટમાં વસ્તુપરિચ્છેદ પણ છે. શશશૃંગ અને વંધ્યાપુત્રાદિ અસત્ પદાર્થોમાં સત્સ્વરૂપતા નથી, તેથી શશશૃંગાદિ અસત્ પદાર્થોથી સત્ વસ્તુનો ભેદ અંગીકાર કરતા હોવા છતાં પણ સત્વસ્તુમાં વસ્તુપરિચ્છેદની પ્રાપ્તિ થશે નહિ. હવે સ્વપ્રકાશ નિત્ય વિભુરૂપ એક જ સત્ વસ્તુ સર્વવ્યાપક છે, તેથી સત્વસ્તુમાં કોઇ પણ સત્વ્યક્રિતનો ભેદ સંભવશે નહિ; કારણ કે-*ઘટઃ સન્નપટઃ સન્નઘટાદિ પ્રતીતિ સર્વ લોકોને હોય છે. તેથી સત્વસ્તુમાં ઘટાદિ પદાર્થોના રહેનારા ભેદનું વિરોધીપણું સંભવતું નથી. દેશના તથા કાલના અને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત સત્વસ્તુનો દેશ-કાલ-વસ્તુકૃત પરિચ્છિન્નત્વરૂપ અભાવ સંભવશે નહિ. કારણ કે જેવી રીતે ઘટત્વ અને ઘટત્વનો અભાવ, એ બન્ને ધર્મ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી એક અધિકરણમાં રહેતા નથી, તેવી રીતે પરિચ્છિન્નત્વ અને અપરિચ્છિન્નત્વ એ બન્ને ધર્મો પણ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી એક અધિકરણમાં રહેશે નહિ.

શંકા:-“જેમાં દેશ-કાલ-વસ્તુપરિચ્છેદનો નિપેધ કરો છે, એવી કોઇ સત્ વસ્તુ છે જ

નહિ, કિંતુ સત્તા નામની એક *પરાબ્રતિ છે. સત્તા બ્રતિ દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મ એ ત્રણ પદાર્થોમાં તો સમવાય સંબંધ કરીને રહે છે અને દ્રવ્યાદિમાં રહેનારા સામાન્ય-વિશેષ-સમવાય એ ત્રણ પદાર્થોમાં સત્તાબ્રતિ સામાનાધિકરણ સંબંધ કરીને રહે છે. આ કારણથી જ દ્રવ્યાદિ પ્રાગભાવ પ્રતિયોગી હોવાથી અસત્તરૂપ ઘટાદિ, કુંભારના હંક ચકાદિ કારણોના વ્યાપારથી સત્ત્વરૂપે થાય છે, અને સત્તરૂપ ઘટાદિનો જ મૃત્તિકાદિ કારણોના નાશથી અભાવ પણ થાય છે. તેથી અસત્ પદાર્થનો ભાવ હોતો નથી અને સત્ વસ્તુનો અભાવ હોતો નથી, એવાં આપનાં વચનો સંભવતાં નથી.”

આ પ્રમાણે અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન કહે છે. (ઇમવોરપીતિ) હે અર્જુન ! જે સત્ વસ્તુ હોય છે, તે સર્વ કાળમાં સત્ જ હોય છે, કદાપિ પણ અસત્ હોતી નથી. જે અસત્ વસ્તુ હોય છે, તે સર્વ કાળમાં અસત્ જ હોય છે, કદાપિ સત્ થતી નથી. આ પ્રકારનો મર્યાદારૂપ અંત, વસ્તુઓનાં ચથાર્થ સ્વરૂપને બાણનારા બ્રહ્મવેદના પુરુષોએ વિચારપૂર્વક શ્રુતિ સ્મૃતિ તથા યુક્તિવદે નિશ્ચિત કર્યો છે. કુતાર્કિક એટલે નૈયાયિકાદિએ મર્યાદારૂપ અંતને નિશ્ચિત કર્યો નથી, શ્રુતિના તથા સ્મૃતિના પ્રમાણથી વિરુદ્ધ તર્ક કૃત્ક કહેવાય છે. કુતર્કને કથન કરનારા વાદીઓને કુતાર્કિક કહ્યા છે. એવા કુતાર્કિક પુરુષોમાં પૂર્વોક્ત વિપરિત ભ્રમનો સંભવ હોઈ શકે છે.

અહીં શ્લોકમાં ઋત્સુ શબ્દોમાં રહેલ જ શબ્દનો નિશ્ચયરૂપ અવધારણ અર્થ છે. જ શબ્દનો ઋત્સુ શબ્દની સાથે જો અન્વય કરીએ, તો એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે-સત્ વસ્તુ સત્ જ હોય છે અને અસત્ વસ્તુ અસત્ જ હોય છે. આ પ્રકારનો સત્-અસત્નો નિયમ તત્ત્વદર્શી પુરુષોએ દેખ્યો છે, પણ સત્-અસત્ વસ્તુનો અનિયમ દેખ્યો નથી.

હવે જ શબ્દનો તત્ત્વદર્શિ: એ શબ્દની સાથે અન્વય કરીએ, તો એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે-તત્ત્વદર્શી પુરુષોએ જ સત્-અસત્ વસ્તુનો નિયમ દેખ્યો છે, પણ અતત્ત્વદર્શી પુરુષોએ આ નિયમ દેખ્યો નથી. શ્રુતિ કહે છે કે સદેવ સૌમ્યદમ્ભ બ્રહ્મસીદ્ધિરુત્પત્તિયમિતિ, રેતદાત્મ્યમિદં સર્વં, તત્ત્વં, સ જામા તત્ત્વમસિ, શ્વેતકેતો इति “હે પ્રિયદર્શન ! આ ભોવામાં આવતો પ્રપંચ પૂર્વે સત્ સ્વરૂપે હતો. તે એકસ્વરૂપે તથા દ્વૈતભાવથી રહિત હતો. આ સર્વ આત્મારૂપે હતું. તે સત્ છે, તે જ આત્મા છે. હે શ્વેતકેતુ ! તે તું છે.” (હાંદોગ્ય ઉપનિષદનો અધ્યાય છઠ્ઠો) આ શ્રુતિ સંભતીય, વિભતીય તથા સ્વભવ ભેદથી રહિત એક અદ્વિતીય વસ્તુ જ કથન કરે છે. વળી વાચાર્ત્ત્વજિજ્ઞાસો નામયેય મૃતિકેતેવ સત્ત્વમ્ इति ઘટ શરાવાદિ વિકાર કેવળ વાણીમાત્ર હોવાથી ભિન્ન છે; ઘટ-શરાવાદિ વિકારોના કારણરૂપ મૃત્તિકા જ સાચ છે. આ શ્રુતિ પરસ્પર વ્યભિચારીરૂપ ઘટ-શરાવાદિ વિકારોમાં ભિન્ન્યાપણાનું કથન કરે છે. તથા બળેન સૌમ્ય યોગેનાપોમૂલમન્વિચ્છ અગ્નિ: સૌમ્ય યોગેન તેજોમૂલમન્વિચ્છ તેજસા સૌમ્ય યોગેન સન્મૂલમન્વિચ્છ સન્મૂલા: સૌમ્યમા: સર્વા: પ્રજા: સદયાતના: સત્પતિઃ इति “હે પ્રિયદર્શન શ્વેતકેતુ ! આ પૃથ્વીરૂપ કાર્યવડે તું જલરૂપ કારણોનો નિશ્ચય કર, જળરૂપ કાર્યવડે તું તેજરૂપ કારણોનો નિશ્ચય કર, તથા તેજરૂપ કાર્યવડે તું સત્ત્વરૂપ કારણોનો નિશ્ચય કર. હે શ્વેતકેતુ ! આ સર્વ પ્રજા સદ્વસ્તુથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, સત્ત્વસ્તુમાં જ સ્થિત થાય છે, તથા સત્ત્વસ્તુમાં જ લયલાવને પ્રાપ્ત થાય છે.” આ શ્રુતિ સત્ત્વસ્તુમાં જ પૃથિવી આદિ સર્વ વિકારોનું કંદિપત્ત્વનું કહે છે. (સદેવ સૌમ્યદમ્ભ બ્રહ્મસીદ્ધિ ઇતિ સર્વ શ્રુતિઓનો અર્થ આત્મપુરાણના બારમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી આપેલો છે.) કિંવા

* પરાબ્રતિ એટલે સત્તા બ્રતિ. તે દ્રવ્ય, ગુણ તથા કર્મમાં રહે છે અને અપ્રત્ય તેની અપેક્ષાએ ન્યૂનમાં રહે છે.
† એક ભવનો સંબંધ છે, જેમ પદાર્થો માંથી રહેલી છે તે સમવાય સંબંધથી રહેલી છે. ‡ કાઠીયું.

દ્રવ્ય સત્, ગુણ: સત્ ઇત્યાદિ પ્રતીતિઓનો વિષય જે સત્તા તે પરાભતિરૂપ છે. એ પ્રમાણે નૈયાયિકોનું કથન છે તે અત્યંત અસંગત છે; કારણ કે *સત્ સત્ એ સત્તાને વિષય કરનારી પ્રતીતિ દ્રવ્યાદિ સર્વ પદાર્થમાત્રમાં સમાન હોય છે. કેવળ દ્રવ્ય, ગુણ તથા કર્મ એ ત્રણ પદાર્થોમાં પ્રતીતિ હોય નહિ; તેથી સત્ સત્ આ પ્રકારની પ્રતીતિવડે દ્રવ્ય, ગુણ તથા કર્મમાત્રમાં રહેનારી સત્તા-ભતિની કલ્પના થઈ શકે નહિ. હવે એકરૂપ પ્રતીતિ એકરૂપ વિષયવડે જ સિદ્ધ થાય છે. એકરૂપ પ્રતીતિમાં સંબંધનો ભેદ તથા સ્વરૂપનો ભેદ કલ્પવેા અનુચિત છે. જેવી રીતે અનેક ઘટોમાં આ ઘટ, આ પટ અને એ પ્રકારની એકરૂપ પ્રતીતિ ઘટત્વરૂપ એક રૂપ વિષયવડે જ સિદ્ધ થઈ શકે છે, તેથી ઘટબ્રહ્મિત્વોમાં ઘટત્વધર્મના સંબંધનો ભેદ કલ્પવેા અનુચિત છે, તેવી રીતે સત્ સત્ એમ એકરૂપ પ્રતીતિ દ્રવ્ય, ગુણ તથા કર્મ એ ત્રણ પદાર્થોમાં તો સમવાય સંબંધ વિશિષ્ટ સત્તાને વિષય કરે છે અને સામાન્ય વિષય તથા સમવાય એ ત્રણ પદાર્થોમાં તમામાનાધિકરણ સંબંધ વિશિષ્ટ સત્તાનો વિષય કરે છે. આ પ્રમાણે સંબંધનો ભેદ કલ્પવેા ઉચિત નથી અને વિષયની એકરૂપતાનો અભાવ હોવા છતાં પણ જો કદાચિત્ પ્રતીતિની એકરૂપતા અંગીકાર કરશે તો તમારા મતમાં કોઈ પણ ભતિની સિદ્ધિ થશે નહિ. તેથી એવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, નૈયાયિકોએ અંગીકાર કરેલી સત્તાભતિ (સત્: સત્ પટ: સત્) ઇત્યાદિ સત્, વ્યવહારના સાધકરૂપ નથી; પરંતુ સાત તથા અજ્ઞાત અવસ્થાને પ્રકાશ કરનારી તથા સ્વત: સ્ફુરણરૂપ એક જ સત્વસ્તુ પોતાના ઈલાદાભ્ય અધ્યાસવડે સર્વ પદાર્થોમાં સત્ સત્ એ પ્રકારના સત્ વ્યવહારના સાધકરૂપે થાય છે. કિંવા સત્વટ: સત્વટ: ઇત્યાદિ પ્રતીતિઓ ઘટ-પટાદિ વ્યક્તિઓમાં સત્તા વ્યક્તિના અલેદભાત્રને જ જણાવે છે. પણ ઘટ-પટાદિ વ્યક્તિઓમાં સત્તાભતિના સમવાયીપણાને પ્રતીતિઓ વિષય કરતી નથી. કારણ કે અલેદને વિષય કરનારી પ્રતીતિનો, ભેદવડે થયેલ સમવાય સંબંધવડે નિર્વાહ થઈ શકે નહિ. આ પ્રમાણે ક્ષણ સત્ ગુણ: સત્ ઇત્યાદિ પ્રતીતિઓવડે એક સત્ વસ્તુનો દ્રવ્યાદિ સર્વ પદાર્થોની સાથે અલેદ સિદ્ધ થતાં દ્રવ્ય-ગુણાદિ ધર્મોઓમાં સત્તાભતિરૂપ ધર્મ પણ કલ્પાય નહિ.

તેથી સત્ વસ્તુરૂપ ધર્મોમાં દ્રવ્યગુણાદિ પદાર્થોનો અલેદ જ અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે. જહનો તથા ચેતનનો અલેદ વાસ્તવિક રીતે સંભવે નહિ, કિન્તુ આધ્યાસિક અલેદ જ સંભવે છે. કિંવા નૈયાયિકોએ વિભુરૂપ કાળ પદાર્થનો સર્વ પદાર્થોની સાથે સંબંધ અંગીકાર કર્યો છે. કાળના સંબંધથી ભિન્ન, સત્તાભતિરૂપ પદાર્થને માનવામાં, કોઈ પ્રમાણ નથી. તેથી એવો અર્થ સિદ્ધ સંબંધથી ભિન્ન, સત્તાભતિરૂપ પદાર્થને માનવામાં, કોઈ પ્રમાણ નથી. તેથી એવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, જેવી રીતે કોઈ દેશમાં તથા કોઈ કાળમાં અઘટરૂપ ઘટાદિ પદાર્થો હોય છે, તે પટાદિ પદાર્થોને અન્ય દેશમાં તથા અન્ય કાળમાં ઘટરૂપ સત્તા હોતી નથી. જેવી રીતે કોઈ દેશમાં તથા કોઈ કાળમાં ઘટરૂપવડે સ્થિત ઘટની અઘટરૂપતા અન્ય દેશમાં તથા અન્ય કાળમાં સાક્ષાત્ ઇદ્રથી પણ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ, તેવી રીતે કોઈ દેશમાં તથા કોઈ કાળમાં અસત્ રૂપવડે વિદ્યમાન પદાર્થનું અન્ય દેશમાં તથા અન્ય કાળમાં સત્ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. તેમજ કોઈ દેશમાં તથા કોઈ કાળમાં સત્ રૂપવડે વિદ્યમાન પદાર્થનું અન્ય દેશમાં તથા અન્ય કાળમાં અસત્ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. તેથી સત્-અસત્ ઉભયનાં નિયતરૂપ જ અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે. એક જ સત્ વસ્તુ માયા કલ્પિત અસત્યની નિવૃત્તિ કરી મોક્ષરૂપ અમૃતની પ્રાપ્તિને યોગ્ય થાય છે, તથા સત્ વસ્તુ માત્રની દૃષ્ટિવડે પૂર્વોક્ત તિતિક્ષા પણ સંભવિત થઈ શકે છે. ૧૬

અપતરણિકા:—“હિ ભગવન્ ! પૂર્વે કથન કરેલી દેશ, કાલ તથા વસ્તુ પરિચ્છેદથી રહિત

* છ, છ. † જે રહેવા માટે એક જ સ્થાન હોય તે સામાનાધિકરણ કહેવાય; ને સામાનાધિકરણનો ભાવ તે સામાનાધિકરણ. ‡ ઘટ છે, પટ છે. § વહાણ.

જે સત્ વસ્તુ છે, તે સત્ વસ્તુ જ્ઞાનરૂપ સ્ફુરણથી ભિન્ન છે અથવા અભિન્ન છે ? ત્યાં પ્રથમ લેદ પક્ષ સંભવશે નહિ. કારણ કે સત્ વસ્તુને જો જ્ઞાનરૂપ સ્ફુરણથી ભિન્ન અંગીકાર કરશો, તો સત્ વસ્તુ લેદરૂપ વસ્તુ પરિચ્છેદવાળી હોવી જોઈએ. પરિચ્છિન્નતાની પ્રાપ્તિરૂપ હોવાની નિવૃત્તિને માટે સત્ વસ્તુ જ્ઞાનરૂપ સ્ફુરણથી અભિન્ન છે, એ ખીજો પક્ષ અંગીકાર કરવો પડશે. જેવી રીતે ‘આ સર્પ છે,’ આ પ્રતીતિવડે રજબુમાં સર્પનો જ અલેદ પ્રતીત થાય છે, તે અલેદ વાસ્તવિક નથી, કિન્તુ તે અલેદ આધ્યાસિક છે. તેવી રીતે સત્ વસ્તુમાં જો જ્ઞાનરૂપ સ્ફુરણનો આધ્યાસિક અલેદ અંગીકાર કરશો, તો જ્ઞાનરૂપ સ્ફુરણથી વાસ્તવિક રીતે ભિન્ન હોનારી સત્ વસ્તુ, ઘટાદિ પદાર્થોની આકૃત જડ હોવી જોઈએ. માટે જડતા હોવાની નિવૃત્તિને માટે સત્ વસ્તુમાં જ્ઞાનરૂપ સ્ફુરણનો વાસ્તવિક અલેદ અંગીકાર કરવો પડશે. એ વાસ્તવિક અલેદને અંગીકાર કરતા છતાં પણ સત્વસ્તુમાં પુનઃ દેશ-કાલ-વસ્તુ-પરિચ્છેદની પ્રાપ્તિ થશે; કારણકે મારામાં પૂર્વના ઘટનું જ્ઞાન નાશ પામ્યું છે અને અત્યારે ઘટનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે, આ પ્રકારની પ્રતીતિ સર્વ લોકોને થાય છે. આ પ્રતીતિથી જ્ઞાનરૂપ સ્ફુરણની ઉત્પત્તિ તથા નાશ સિદ્ધ થાય છે. હું ઘટને જાણું છું, એ પ્રકારની પ્રતીતિ સર્વ લોકોને હોય છે. આ પ્રતીતિથી બહમ્-હું શબ્દના અર્થમાં જ્ઞાનરૂપ સ્ફુરણની આશ્રયતા સિદ્ધ થાય છે અને ઘટમાં જ્ઞાનરૂપ સ્ફુરણની વિષયતા સિદ્ધ થાય છે, તે જ્ઞાનરૂપ સ્ફુરણ દેશ, કાલ તથા વસ્તુ પરિચ્છેદવાળા જ સિદ્ધ થાય છે. આવા પરિચ્છિન્ન જ્ઞાનરૂપ સ્ફુરણથી જ્યારે સત્વસ્તુનો વાસ્તવિક રીતે અલેદ થશે ત્યારે સત્વસ્તુમાં પણ દેશ, કાલ તથા વસ્તુ પરિચ્છેદ પ્રાપ્ત થશે, એટલે સત્વસ્તુ દેશ, કાલ તથા વસ્તુ પરિચ્છેદથી રહિત છે, એવાં આપનાં વચનો સંભવતાં નથી.” એ પ્રમાણે અર્ચુનને શંકા યતાં શ્રીભગવાન કહે છે-

અવિનાશિ તુ તદ્વિદ્ધિ येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ ૧૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્ચુન ! જે સત્વરૂપ સ્ફુરણને આ સર્વદૃશ્ય પ્રપંચ વ્યાપ્ત કરે છે, તે સત્વરૂપ સ્ફુરણને પરિચ્છેદરૂપ વિનાશથી રહિત તું જાણ. એ કારણથી આ અપરિચ્છિન્ન સત્વરૂપ સ્ફુરણનો પરિચ્છિન્નવારૂપ વિનાશ કોઈ પણ કરવા સમર્થ નથી. ૧૭

ટીકા:-દેશકૃત પરિચ્છેદ, કાલકૃત પરિચ્છેદ અને વસ્તુકૃત પરિચ્છેદ, આ ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદનું નામ વિનાશ છે. તે વિનાશ જેને પ્રાપ્ત થાય, તે વિનાશી કહેવાય છે. એવા પરિચ્છિન્ન પદાર્થો છે. વિનાશી પદાર્થોથી જે વિલક્ષણ હોય, તે અવિનાશી કહેવાય છે, અર્થાત્ ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત વસ્તુ અવિનાશી કહેવાય છે. હે અર્ચુન ! સત્વસ્તુરૂપ સ્ફુરણને તું આ પ્રકારનું અવિનાશી જાણ. સત્વસ્તુરૂપ સ્ફુરણ કેવું છે કે, જે એક, અદ્વિતીય, નિત્ય અને વિશુરૂપ *સ્ફુરણે સ્વતઃ સત્તા સ્ફૂર્તિથી રહિત આ સર્વ દૃશ્ય પ્રપંચો વ્યાપ્ત કર્યો છે. જેવી રીતે રજબુરૂપ આધેષ્ટાને કલિપત સર્પ, દંડ તથા જલધારા આદિ વ્યાપ્ત કર્યાં છે, તેવી રીતે સત્વસ્તુરૂપ સ્ફુરણે પોતાની સત્તાસ્ફૂર્તિના અધ્યાસવડે સર્વ દૃશ્ય પ્રપંચ વ્યાપ્ત કર્યો છે. આવા સત્વસ્તુરૂપ સ્ફુરણને, હે અર્ચુન ! તું પરિચ્છિન્નવારૂપ વિનાશથી રહિત જ જાણ. કારણ કે પરિચ્છેદરૂપ નાશથી રહિત તથા સર્વદા અપરોક્ષરૂપ સર્વવ વ્યાપક સત્વરૂપ સ્ફુરણરૂપે છે. આ સત્વરૂપ સ્ફુરણના પરિચ્છિન્નવારૂપ વિનાશને કોઈ આશ્રય અથવા કોઈ વિષય અથવા કોઈ ધ્વનિ, અર્થના સંબંધરૂપ હેતુ કરવામાં સમર્થ થશે નહિ. કારણ કે કલિપત વસ્તુ

અકલ્પિત વસ્તુનો પરિચ્છેદ કરી શકે નહિ. જેવી રીતે રજ્જુમાં કલ્પિત સર્પહંકાર અકલ્પિત રજ્જુનો પરિચ્છેદ કરી શકે નહિ, તેવી રીતે સત્વસ્તુરૂપ રુદુરણમાં કલ્પિત વિષયરૂપ ઇંદ્રિયાદિ અકલ્પિત રુદુરણનો પરિચ્છેદ કરી શકે નહિ. જે વાદી સત્વસ્તુરૂપ રુદુરણમાં પરિચ્છિન્નપણુના આરોપનો અંગીકાર કરે, તો ઔપાધિક પરિચ્છિન્નપણુનો અમારે પણ અંગીકાર કરવો જોઈએ. પરન્તુ રુદુરણમાં વાસ્તવિક રીતે પરિચ્છિન્નપણું છે જ નહિ. કિંવા, 'હું ઘટને જાણું છું,' એવા જ્ઞાનમાં અહંકાર તો આશ્રયરૂપવડે પ્રતીત થાય છે, અને ઘટ વિષયરૂપવડે પ્રતીત થાય છે. ઉત્પત્તિવાળી તથા નાશવાળી કોઈ અંતઃકરણની વૃત્તિ સર્વજન્યાપક સત્ત્વરૂપ રુદુરણના *અભિન્યજઠારૂપવડે પ્રતીત થાય છે. અભિન્યજઠ વૃત્તિરૂપ ઉપાધિના ઉત્પત્તિવડે તથા નાશવડે જ વૃત્તિ-ઉપહિત સત્ત્વરૂપ રુદુરણમાં ઉત્પત્તિ તથા નાશ પ્રતીત થાય છે. વાસ્તવિક રીતે સત્ત્વરૂપ રુદુરણના ઉત્પત્તિ તથા નાશ થાય જ નહિ. અથવા તો આત્માનો તથા મનનો સંયોગ જ્ઞાનના કારણરૂપે હોય છે. એ પ્રમાણે નૈયાયિકોએ પણ અંગીકાર કર્યું છે. સંયોગરૂપ ઉપાધિના ઉત્પત્તિ તથા નાશવડે જ સંયોગ ઉપહિત સત્ત્વરૂપ રુદુરણમાં ઉત્પત્તિ તથા નાશ પ્રતીત થાય છે, પણ ખરી રીતે રુદુરણની ઉત્પત્તિ તથા નાશ થતાં નથી.

જેવી રીતે મીમાંસકોના મતપ્રમાણે, સ્વભાવથી ઉત્પત્તિરહિત તથા નાશરહિત જે વર્ણ-ત્મક શબ્દ છે, તે શબ્દમાં ધ્વનિરૂપ ઉપાધિના ઉત્પત્તિનો તથા નાશનો આરોપ થાય છે; અથવા નૈયાયિકોના મતપ્રમાણે વાસ્તવિક રીતે ઉત્પત્તિથી તથા નાશથી રહિત આકાશમાં ઘટરૂપ ઉપાધિના ઉત્પત્તિ તથા નાશનો આરોપ થાય છે, તેવી રીતે વેદાન્તના સિદ્ધાન્તમાં પણ વાસ્તવિક રીતે ઉત્પત્તિ તથા નાશથી રહિત જ્ઞાનરૂપ રુદુરણમાં અન્તઃકરણની વૃત્તિરૂપ ઉપાધિના ઉત્પત્તિ તથા નાશનો આરોપ થાય છે. આત્મા અને મનના સંયોગરૂપ ઉપાધિની ઉત્પત્તિનો તથા નાશનો આરોપ રુદુરણમાં થાય છે; પણ ખરી રીતે સત્વસ્તુરૂપ રુદુરણની ઉત્પત્તિ તથા નાશ થયે નહિ. જો કે સત્વસ્તુરૂપ રુદુરણમાં અહંકાર કલ્પિત છે, તેથી કલ્પિત અહંકારમાં રુદુરણની આશ્રયતા સંભવતી નથી; તથાપિ અહંકારની વૃત્તિની સાથે રુદુરણનો તાદાત્મ્ય-અધ્યાસ છે. આ કારણથી વૃત્તિના આશ્રયરૂપ અહંકારનું આશ્રિત થયતું રુદુરણ પ્રતીત થાય છે. પણ ખરી રીતે અહંકાર એ રુદુરણના પણ આશ્રયરૂપે નથી; કારણ કે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં અહંકારનો અભાવ થતાં તેનું સૂક્ષ્મ વાસનાયુક્ત અજ્ઞાનને પ્રકાશિત કરનારું ચૈતન્ય સ્વતઃ જ રુદુરણ થાય છે. કદાપિ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં ચૈતન્ય સ્વતઃ રુદુરણરૂપે ન થાય, તો “આટલા વખત સૂધી મેં કિચિત્ ભાવ પણ જાણ્યું નથી” એ પ્રકારનું અજ્ઞાન-વિષયક સ્મરણ સુષુપ્તિમાંથી ઉઠેલા પુરુષને થાય છે, તે ન થવું જોઈએ; પણ એ પ્રકારનું સ્મરણ સર્વ પુરુષોને થાય છે. એથી એમ જાણવામાં આવે છે કે, સુષુપ્તિ અવસ્થામાં અજ્ઞાનને પ્રકાશિત કરનારું ચૈતન્ય સ્વતઃ રુદુરણરૂપ છે. આ રુદુરણરૂપ અનુભવવડે જ જાણત અવસ્થામાં અજ્ઞાન વિષયનું સ્મરણ થાય છે. અથવા કેવળ જાણત અવસ્થાના સ્મરણની અનુપપત્તિથી જ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં ચૈતન્યરૂપ રુદુરણની સિદ્ધિ થતી નથી; કિંતુ સાક્ષાત્ શ્રુતિપ્રમાણવડે જ જ્ઞાનરૂપ રુદુરણની સિદ્ધિ થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે (યદૈતન્ન પદ્યતિ પદ્યન્ન તદ્દદ્યેવ પદ્યતિ ન હિ દદુકેદેર્વિપરિણો વિચતેર્મિનાચિત્તાત્) “સુષુપ્તિ અવસ્થામાં આત્માદેવ દૈવ પ્રપંચને દેખતો નથી, પણ તેથી પોતાના ચૈતન્યરૂપ રુદુરણનો અભાવ હોવાથી દેખતો નથી, એમ કહેવાય નહિ. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં આત્માદેવ પોતાના ચૈતન્યરૂપ રુદુરણવડે દેખતા હોવા

છતાં પણ, ત્યાં દ્વૈત પ્રપંચનો અભાવ હોવાથી દ્વૈત પ્રપંચને તે દેખતો નથી. કારણ કે દ્રષ્ટા આત્માના સ્વરૂપભૂત જે સ્કુરણરૂપ દૃષ્ટિ છે, તે દૃષ્ટિ નાશથી રહિત છે. તેથી સ્કુરણરૂપ દૃષ્ટિનો કોઈ પણ અવસ્થામાં અભાવ હોતો નથી.” આ શ્રુતિ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સ્વપ્રકાશરૂપ સ્કુરણના સફલાવર્તુ તથા નિત્યતાનું કથન કરે છે. હવે જેવી રીતે અહંકારાદિ, જ્ઞાનરૂપ સ્કુરણમાં કલ્પિત છે, તેવી રીતે ઘટાદિ વિષયોની અજ્ઞાત અવસ્થાને પ્રકાશિત કરનારું જે સત્ વસ્તુરૂપ સ્કુરણ છે, તે સ્કુરણમાં ઘટાદિ વિષય પણ કલ્પિત છે; કારણ કે “જે ઘટને અમે પૂર્વે જાણ્યો ન હતો, તે જ ઘટને અત્યારે અમે જાણ્યો છે” એ પ્રકારના અનુભવવડે જ ઘટની અજ્ઞાત અવસ્થા સિદ્ધ થાય છે. હવે જે જ્ઞાન અજ્ઞાત વસ્તુને પ્રકાશિત કરે છે, તે જ્ઞાન જ *પ્રમાજ્ઞાન હોય છે. આ પ્રમાણે અજ્ઞાત અર્થના જ્ઞાપકત્વરૂપ પ્રમાજ્ઞાનનાં લક્ષણ સર્વ શાસ્ત્રવાળા અંગીકાર કરે છે. આ કારણથી જ નૈયાયિકોએ યથાપાંક્તમઃ પ્રમા એ પ્રમાનાં લક્ષણમાં, †પૂર્વજ્ઞાત અર્થને વિષય કરનારી સ્મૃતિના નિવારણ કરવા વાસ્તે, અત્તમ એ શબ્દ કથન કરેલો છે. હવે ઘટાદિ વિષયોમાં જે અજ્ઞાતપણું છે, તે અજ્ઞાતપણું નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોથી જાણવામાં આવતું નથી. કારણ કે અજ્ઞાતપણુને જાણવામાં નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનું સામર્થ્ય નથી, તેમ ઘટાદિ પદાર્થોનું અજ્ઞાતપણું અનુભવ પ્રમાણવડે પણ જાણવામાં આવતું નથી. જેમ પર્વતમાં રહેલા આશને જણાવનારું ધૃત્તરૂપ લિંગ હોય છે, તેવી રીતે અજ્ઞાતપણુને જણાવનારું કોઈ લિંગ નથી. હવે વાદી જે અજ્ઞાતપણુની સિદ્ધિને વાસ્તે આ પ્રકારનું અનુમાન કરે કે, “એ ઘટ પૂર્વે અજ્ઞાત હતો, હાલના કાળમાં તે જ્ઞાત હોવાથી-,” તો એ પ્રકારના અનુમાનવડે પણ ઘટનું અજ્ઞાતપણું સિદ્ધ થશે નહિ; કારણ કે જ્યાં એક જ ઘટમાં વ્યાધાનથી રહિત ‘આ ઘટ, આ પટ’ એ પ્રકારનાં અનેક જ્ઞાન થાય છે, ત્યાં પ્રથમ જ્ઞાન સિવાય દ્વિતીય તથા તૃતીય આદિ જ્ઞાનોનો વિષય જે ઘટ છે, તે ઘટમાં હાલના કાળમાં જ્ઞાતપણુનો હેતુ તો રહે છે જ, પરંતુ પૂર્વના અજ્ઞાતપણુરૂપ સાધ્ય રહે નહિ; કારણ કે તે સ્થળે જ પૂર્વ પૂર્વ જ્ઞાનવડે જ્ઞાત ઘટનો જ ઉત્તર ઉત્તર જ્ઞાન વિષય કરે છે. તેથી ‡સાધ્યના અભાવવાળા ઘટમાં રહેનારો હેતુ વ્યભિચારી છે. આથી પૂર્વ અજ્ઞાતત્વરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ શકે નહિ. વળી હાલના જ્ઞાતત્વરૂપ હેતુનો પૂર્વ અજ્ઞાતત્વરૂપ સાધ્યથી લેદ સિદ્ધ થશે નહિ. કારણ કે જે પૂર્વે અજ્ઞાત હોય છે તે હાલના કાળમાં જ્ઞાત થાય છે, તેને જ હાલના કાળમાં જ્ઞાત કહે છે. જે હેતુ પોતાના સાધ્યથી અભિજ્ઞ હોય છે, તે હેતુ સિદ્ધ-સાધનતાના હોપવાળો હોય છે. આ કારણથી પણ કુદૃષ્ટ હેતુથી અજ્ઞાતત્વરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ થતી નથી. ઘટાદિની અજ્ઞાત અવસ્થાના જ્ઞાન વિના ઘટાદિ વિષે સ્વવિષયક પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના પ્રતિકારણવા અર્થાત જ્ઞાનને વિશે કારણરૂપતા ગ્રહણ કરવામાં આવશે નહિ. કારણ કે જે વસ્તુ વિષે જે કાર્યથી નિયમવડે પૂર્વવર્તીપણુનું જ્ઞાન થાય છે, તે વસ્તુ વિષે તે કાર્યની કારણતા ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. જેમ મૃત્તિકા વિષે ઘટરૂપ કાર્યથી પૂર્વવર્તીપણુનું જ્ઞાન થયા પછી જ મૃત્તિકા વિષે ઘટની કારણતા સમજાય છે. પૂર્વવર્તીપણુના જ્ઞાન વિના કારણતા સમજાશે નહિ, તેથી ઘટના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની પૂર્વે ઘટને અજ્ઞાત અવસ્થાના જ્ઞાનનો અવશ્ય અંગીકાર કરવો જોઈએ. વળી ઘટની અવસ્થાનું જ્ઞાન જો ન થતું હોય, તો “હું ઘટને જાણતો નથી” એ પ્રકારના સર્વ લોકના અનુભવનો વિરોધ થશે. તેથી એવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, અજ્ઞાતરૂપ સ્કુરણ પોતાના સ્વધંજ્યોતિરૂપવડે પ્રકાશમાન થઈને પોતાનામાં કલ્પિત ઘટાદિ પદાર્થોને પણ પ્રકાશિત કરે છે. માટે અજ્ઞાતરૂપ સ્કુરણમાં જ ઘટાદિ પદાર્થોનું કલ્પિતપણું સિદ્ધ થાય છે.

અંતવંત હમે દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ શરીરિણઃ ।

અનાશિનોઽપ્રમેયસ્ય તસ્માદ્વુદ્ધયસ્વ ભારત ॥ ૧૮ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! નિત્ય તથા શરીરરૂપ ઉપાધિવાળો, નાશથી રહિત તથા પ્રમેય-ભાવથી રહિત એવો જે સ્ફુરણરૂપ આત્મા છે, તે એક આત્મા જ છે. તે જ આ સર્વ નાશવંત દેહનું કથન કરે છે. માટે તું હુદ્ધ કર. ૧૮

ટીકાઃ—વૃદ્ધિવાળો તથા ક્ષયવાળો હોવાથી શરીર નામવડે પ્રસિદ્ધ તથા નાશરૂપ અંતવાળો જે આ પ્રત્યક્ષ દેહ છે, (અહીં દેહાઃ એ બહુ વચનવડે સ્થૂળ સૂક્ષ્મ અને કારણરૂપ જેટલા વિરાદ, સૂત્ર, અન્યાકૃત નામના સમષ્ટિ તથા વ્યષ્ટિ શરીરો છે, તે સર્વ શરીરોના અર્થ સમજવો) અને નિત્ય તથા વિનાશથી રહિત તથા આધ્યાત્મિક સંબંધવડે શરીરવાળો એવો જે સ્વપ્રકાશ સ્ફુર-ણરૂપ આત્મા છે, તે એક જ આત્માનાં સ્થૂળ સૂક્ષ્મ અને કારણરૂપ સર્વ શરીરો દૃશ્યરૂપ તથા લોભ્યરૂપ છે. તેથી શ્રુતિ ભગવતીએ તથા બ્રહ્મવેતા પુરુષોએ સર્વ દેહને દૃશ્યત્વ-રૂપવડે તથા લોભ્યત્વરૂપવડે એક જ આત્માના સંબંધી કહેલા છે.

તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય એમ પાંચ કોશોની કલ્પના કરી છે. સર્વ કોશોના અધિષ્ઠાનરૂપ તથા અકલિપત પુષ્પ પ્રતિષ્ઠારૂપ બ્રહ્મ કથન કરેલો છે. (૧) અંચીકૃત પંચ મહાભૂતો તથા પચમહાભૂતોના કાર્યરૂપ જે સર્વ આકાર પદાર્થોના સમુદાયરૂપ વિરાદ છે, તે અન્નમય કોશ છે. એ સ્થૂળતા સમષ્ટિરૂપ છે. (૨) સ્થૂળ સમષ્ટિના કારણરૂપ જે અપંચીકૃત પચમહાભૂત છે તથા તે અપંચીકૃત ભૂતોના કાર્યરૂપ જે સર્વ નિરાકાર પદાર્થોના સમુદાયરૂપ સૂત્ર નામે હિરણ્યગર્ભ છે, તે સૂક્ષ્મ સમષ્ટિ રૂપ છે. જ્યં જા હં નામરૂપ કર્મેતિ—આ બૃહદ્દેવગર્ભ ઉપનિષદની શ્રુતિ છે. એમાં સૂક્ષ્મ સમષ્ટિનાં નામ, રૂપ તથા કર્મ એ ત્રણ રૂપ કહ્યાં છે. સૂક્ષ્મ સમષ્ટિ પોતામાં રહેલી કર્મરૂપતાવડે ન્યારે ક્રિયાશક્તિ માત્રને ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે પ્રાણમય સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે; (૩) અને સૂક્ષ્મ સમષ્ટિ પોતામાં રહેલી નામરૂપતાવડે, ન્યારે જ્ઞાન શક્તિમાત્રને ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે મનોમય સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે; (૪) વળી સૂક્ષ્મ સમષ્ટિ પોતામાં રહેલી સ્વરૂપતાવડે ક્રિયા અને નામ બન્નેનો આશ્રય થવાથી ન્યારે કર્તૃત્વ માત્રને ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે વિજ્ઞાનમય સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે એક જ હિરણ્યગર્ભ નામનો લિંગશરીરરૂપ કોશ પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય એ ત્રણ કોશરૂપ થાય છે. (૫) વળી હિરણ્યગર્ભરૂપ લિંગશરીરનો પણ કારણરૂપ તથા સર્વ પ્રપંચના વાસનારૂપ સંસ્કારોનો આશ્રયરૂપ, એવો જે અન્યાકૃત નામે માયાયુક્ત ચૈતન્ય આત્મા છે, તે આનંદમય કોશ છે. અન્નમયાદિ સર્વ કોશને શ્રુતિ એક જ આત્માનાં શરીર-રૂપે કહે છે. શ્રુતિ કહે છે કે—(તસ્યેવ ય જાતીર આત્મા યઃ પૂર્વસ્યેતિ ‘પૂર્વે અન્નમય કોશનો જે સત્ય તથા જ્ઞાન અનંતરૂપ શારીર આત્મા કહેલો છે, તે જ પ્રાણમય કોશનો પણ શારીર આત્મા છે.’ શરીરમાં જે (કંઈ વસ્તુ) વિદ્યમાન હોય, તે શારીર કહેવાય છે. આ પ્રકારનાં શ્રુતિવચન મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય એ ત્રણ કોશો વિષે પણ જાણી લેવાં. (એ પાંચે કોશોની પ્રક્રિયા આત્મપુરાણના દશમાં અધ્યાયમાં સવિસ્તર કહેવામાં આવેલી છે.)

અંતવંત હમે દેહા. આ શ્લોકના શબ્દોની આ પ્રકારે યોજના કરવી. ત્રણ લોકમાં રહેલ સર્વ પ્રાણીઓના સંબંધી સ્થાવરરૂપ તથા જંગમરૂપ સર્વ દેહ એક જ સ્વયંજ્યોતિ આત્માના છે, એમ (તે) કહે છે કે—एको देवः सर्वभूतेषु बद्धः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । यमांघ्र्यः सर्व-

મૃતાધિગતઃ સ્વાદી ચેતા કેવલો નિર્ગુણઃ ॥ “એક અદ્વિતીય આત્માદેવ સર્વ શરીરોમાં ગૂઢ થઇને રહે છે, સર્વવ્યાપી છે, સર્વ ભૂતોનો અંતરાત્મા છે, પુણ્ય અને પાપનાં ઠમોના ક્ષણનો પ્રદાતા છે, સર્વભૂતોનો અધિપાન છે, બુદ્ધિ આદિ સર્વ સમુદાયનો સાક્ષીરૂપે છે, ચૈતન્યરૂપ છે, અદ્વિતીયરૂપ છે, નિર્જીવ છે, નિષ્ક્રિય છે.” આ શ્રુતિ સ્થાવરરૂપ તથા જંગમરૂપ સર્વ શરીરોના સંબંધવાળા એક નિત્ય વિભુ આત્માનું નિરૂપણ કરે છે.

શંકા:—“હું ભગવન્ ! જ્યાં સૂધી આ કાળ રહે છે, ત્યાંસૂધી સ્થાયી હોવું, તે નિત્યપણું કહેવાય છે. તેથી કાળની સાથે આત્માના નાશનો અંગીકાર કરતાં છતાં પણ અવિદ્યાદિની ભાક્ષ આત્મામાં પણ આ નિત્યપણુનો સંભવ હોઇ શકે છે.”

એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ કહે છે:—અમાશિનાં હૃદયે અર્જુન ! દેશ-કાલ-વસ્તુપરિવેશદ્વારા અવિદ્યાદિ અધિપાન આત્મામાં કદિપત હોવાથી યદ્યપિ અનિત્ય છે, તથાપિ અવિદ્યાદિમાં યાવત્કાલ સ્થાયિત્વરૂપ ગૌણ નિત્યપણું પ્રતીત થાય છે, તે કાળમાં અબાધ્ય-ત્વરૂપ મુખ્ય નિત્યત્વ અવિદ્યાદિમાં હોતું નથી. વળી દેશ, કાલ અને વસ્તુપરિવેશદેથી રહિત હોવાથી અકદિપત આત્માના નાશનું કંઈ કારણ નથી. આત્મામાં મુખ્ય જ કૃટસ્થરૂપ નિત્યત્વ છે. અવિદ્યાદિની ભાક્ષ પરિણામીરૂપ નિત્યત્વ તથા યાવત્કાલ સ્થાયિત્વરૂપ નિત્યત્વ આ બન્ને આત્મામાં નથી.

શંકા:—“સર્વ દેહોના સંબંધવાળા ચૈતન્ય આત્મા વિષે કોઈ પ્રમાણ છે અથવા નથી ? ચૈતન્ય આત્મામાં કોઈ પ્રમાણ નથી, એ બીજા પક્ષ સંભવશે નહિ. કારણ કે જે વસ્તુમાં કોઈ પ્રમાણજન્ય જ્ઞાનનો વિષય નથી હોતો, તે વસ્તુ અસત્ય જ હોય છે. જેવી રીતે વંધ્યા-પુત્ર તથા શશશુંગ કોઈ પ્રમાણજન્ય જ્ઞાનના વિષય નથી, તેથી અસત્ય જ છે. તેવી રીતે પ્રમાણજન્ય જ્ઞાનનો અવિષય હોવાથી ચૈતન્ય આત્મા પણ અસત્ય જ થવાનો અને આત્માના સાક્ષાત્કારને વાસ્તે શાસ્ત્રનો આરંભ પણ બ્યર્થ જ થવાનો, ઇત્યાદિ સર્વ દોષોની નિવૃત્તિ કરવાને માટે દેહી આત્મામાં કોઈ પ્રમાણ છે, એ પ્રથમ પક્ષનો અવશ્ય કરીને અંગીકાર કરવો પડશે. કિંવા જ્ઞાણયોગિવાદ એ સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં ભગવાન્ ભાષ્યકારેએ પણ આત્માની સિદ્ધિ વિશે એક ઉપનિષદ્ધરૂપ શાસ્ત્ર જ પ્રમાણ કહ્યું છે તથા તે સ્વૌપનિવર્તે શ્રવણં ઘ્ર્ણાન્તિ એ શ્રુતિએ પણ આત્માની સિદ્ધિવિષે ઉપનિષદ્ધરૂપ પ્રમાણ કથન કહ્યું છે. તેથી પ્રમાણનો વિષય હોવાથી ચૈતન્યરૂપ આત્મામાં ભેદરૂપ વસ્તુપરિવેશ અવશ્ય કરીને પ્રાપ્ત થશે.”

આ રીતની અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:—અપ્રમેયસ્યેતિ-હું અર્જુન ! જેવી રીતે ઘટપટાદિ સર્વ પદાર્થોને પ્રકાશિત કરનારા સૂર્ય ભગવાનને ચોતાના પ્રકાશને વાસ્તે ઘટાદિ પદાર્થોની અપેક્ષા હોતી નથી, તેવી રીતે પ્રમાણ તથા અપ્રેયોદિ સર્વ જગતને પ્રકાશિત કરનારા સ્વપ્રકાશ ચૈતન્યરૂપ આત્માને ચોતાના પ્રકાશ કરવાને વાસ્તે પ્રમાણાદિની અપેક્ષા હોતી નથી. આ કારણથી આત્માદેવ અપ્રમેય છે. શ્રુતિ કહે છે કે-અર્ચયેન્નુદરવ્યમેતદપ્રમેયં દુષ્કમપ્રમેયં ન તત્ર સ્વર્ગો માતિ ન ચંદ્રતારકં નેમા વિગુનો માંતિ દુતોઽપ્યપિ ; તમેયમાતમતમાતિ સર્વે વસ્તુ માતા સર્વમિદં ત્રિપાતિ યેનેદ સર્વે વિજાનાતિ ॥ કેન વિજાનીયાત્ વિજાતાત્પરેકેન વિજાનીયાત્ “આ ચૈતન્ય આત્મા એક પ્રકાર-વડે જ દેખવા યોગ્ય છે. આ આત્માદેવ અપ્રમેય, કૃટસ્થ તથા અપ્રમેય છે. આ સ્વયં-ચોતિ આત્મામાં સૂર્ય પણ પ્રકાશ કરી શકતો નથી, ચન્દ્ર અને તારકગણ પણ પ્રકાશ કરી શકતા નથી, વિદ્યુત્ પણ પ્રકાશ કરી શકતી નથી તથા અગ્નિ પણ પ્રકાશ કરતો નથી. આ સ્વયં-ચોતિ

આત્માના પ્રકાશનો આશ્રય કરવાથી જ સૂર્યચન્દ્રાદિ સર્વ પદાર્થો પ્રતીત થાય છે. વળી આત્માદેવના સ્વયંભ્યોતિ પ્રકાશવડે જ સૂર્યચન્દ્રાદિ સર્વ જગત્ પ્રકાશમાન થાય છે. જે સ્વયંભ્યોતિ આત્માવડે આ લોક સર્વ પદાર્થોને જાણે છે, સર્વના દ્રશ્ય અર્થોત્ વિજ્ઞાનતારુપ તે આત્માને આ જીવ કયા પ્રમાણવડે જાણી શકશે? કોઈ પણ પ્રમાણવડે જાણી શકતો નથી.” આ સ્વયંભ્યોતિ આત્માને પોતાના પ્રકાશને વાસ્તે કોઈ પણ પ્રમાણની અપેક્ષા નથી, કિંતુ પોતામાં કલ્પિત અજ્ઞાનનું કાર્ય છે. કાર્યસહિત અજ્ઞાનની નિવૃત્તિને વાસ્તે સ્વયંભ્યોતિ આત્માને કલ્પિત વૃત્તિવિશેષની અપેક્ષા છે. જેવો યજ્ઞ હોય છે તેવું જ તેનું બલિ હોય છે, એ શાસ્ત્રના ન્યાય પ્રમાણે, કલ્પિત વસ્તુની કલ્પિત વસ્તુ જ વિરોધી સિદ્ધ થાય છે. તેથી કલ્પિત અંતઃ કરણની નિવૃત્તિવડે કલ્પિત કાર્ય સહિત અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ સભવે છે. કલ્પિત સર્વ પ્રપંચની નિવૃત્તિ કરનારી અંતઃકરણની વૃત્તિવિશેષ કેવળ તત્ત્વમતિ આદિ વાક્ય માત્રથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોવડે ઉત્પન્ન થશે નહિ. તેથી આ વૃત્તિવિશેષની ઉત્પત્તિને વાસ્તે, શાસ્ત્રનો આરંભ પણ સફળ છે. શૈતન્યસ્વરુપ આત્માદેવ સર્વ કાળમાં સ્વતઃજ પ્રકાશમાન સર્વ કલ્પનાના અધિષ્ઠાનરુપે તથા સર્વ દ્રશ્ય પ્રપંચના પ્રકાશકરુપે છે. આવા સ્વપ્રકાશ અધિષ્ઠાન આત્મામાં વધ્યાપુત્ર તથા શશશૃંગાદિની પેઠે અસત્યરુપતા સંભવશે નહિ. એકમેવા- દ્વિતીય સત્ય જ્ઞાનમર્તં વ્રજ ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર અદિતીય બ્રહ્મથી ભિન્ન સર્વ જગત્માં કલ્પિતપણાનું કથન કરતાં પોતામાં પણ કલ્પિતરુપતાનું યોધન કરે છે. પણ જો કદાચિત્ શાસ્ત્ર પોતામાં કલ્પિતપણાનું યોધન નહિ કરશે, તો શાસ્ત્ર સદ્વિતીય બ્રહ્મન અદ્વિતીયરુપવડે યોધન કરી પોતે જ અપ્રમાણરુપ થશે. કલ્પિત વસ્તુ અકલ્પિત વસ્તુનો પરિચ્છેદ કરશે નહિ, એ વાત પૂર્વે કથન કરવામાં આવી છે. તેથી સ્વપ્રકાશ આત્મામાં લેહરુપ વસ્તુ પરિચ્છેદની પણ પ્રાપ્તિ થશે નહિ. ઠિવા સર્વ કાળમાં આત્માની સ્વપ્રકાશતા કેવળ શ્રુતિ પ્રમાણવડે જ સિદ્ધ નથી, કિન્તુ ભગવાન ભાષ્યકારોએ આત્માની સ્વપ્રકાશતા સિદ્ધ કરી છે.

તે સુક્તિ એ છે કે, જે પુરુષને જે વસ્તુમાં સંશય, વિપર્યય, વ્યતિરેક પ્રમા એ ત્રણમાંથી એકનું પણ જ્ઞાન થતું નથી, તે પુરુષને તે વસ્તુમાં તે સંશયાદિનું વિરોધી જ્ઞાન અવશ્ય કરીને થાય છે. આ પ્રકારનો નિયમ સર્વત્ર ભેવામાં આવે છે. જે પુરુષને જે ઘટમાં ‘ઘટ છે અથવા નથી,’ એ પ્રકારનો સંશય, ‘ઘટ છે નહિ’ એ પ્રકારનો વિપર્યય તથા ‘ઘટ નથી જ’ એ પ્રકારની વ્યતિરેકપ્રમા એ ત્રણ- માંથી એકનું પણ જ્ઞાન થતું નથી, તે પુરુષને ત્યાં સંશયાદિ ત્રણેનું વિરોધી વદ.અસ્તિ ‘ઘટ છે’ એ પ્રકારનું જ્ઞાન અવશ્ય કરીને થાય છે. જો કદાચિત્ વિરોધી જ્ઞાન ત્યાં ન હોય, તો સંશયાદિ ત્રણમાંથી કોઈ એક અવશ્ય હોવું જોઈએ. હવે આત્મામાં તો કોઈ પણ પુરુષને ‘હું છું અથવા નથી’ એ પ્રકારનો સંશય, ‘હું છું નહિ’ એ પ્રકારનો વિપર્યય તથા ‘હું નથી’ એ પ્રકારની વ્યતિરેકપ્રમા એ ત્રણમાંથી એક પણ જ્ઞાન હોતું નથી, તેથી સર્વ પુરુષોને સર્વ કાળમાં સંશયા- દિનું વિરોધી આત્માના વાસ્તવિકસ્વરૂપનું જ્ઞાન અવશ્ય કહેવું પડશે. કદાચિત્ આત્માના સ્વરૂ- પનું જ્ઞાન ન હોય, તો સંશયાદિ ત્રણમાંથી કોઈ એક જ્ઞાન પણ હોવું જ જોઈએ. પણ આત્મામાં સંશયાદિ હોતા નથી, તેથી આત્મા સર્વ કાળમાં સ્વપ્રકાશસ્વરૂપે છે.

વેદાન્ત સિદ્ધાન્તમાં સ્વપ્રકાશ જ્ઞાન આત્માને આશ્રિત નહિ રહે તેમ નથી; કારણ કે સ્વપ્રકાશ જ્ઞાનરુપ જ આત્મા છે. કદાચિત્ આત્માને જ્ઞાનનો આશ્રય માનીએ તો જે વસ્તુ જે જ્ઞાનનો આશ્રયરુપ કર્તા હોય છે, તે જ વસ્તુ તે જ જ્ઞાનનું વિષયરુપ કર્મ થશે નહિ. કેમકે જ્ઞાનનો કર્તા તથા કર્મ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, તેથી જ્ઞાનવડે આત્માની સિદ્ધિ થશે નહિ. આત્માને જો જ્ઞાનથી ભિન્ન માનીએ તો જે જે પદાર્થ જ્ઞાનથી ભિન્ન હોય છે તે તે પદાર્થ

જડ જ હોય છે. જેવી રીતે જ્ઞાનથી ભિન્ન હોવાથી ઘટાદિ પદાર્થ જડરૂપ છે, તેવી રીતે જ્ઞાનથી ભિન્ન હોવાથી આત્મા પણ જડરૂપ થવાનો. વળી જે જે પદાર્થ જડ હોય છે, તે તે પદાર્થ કલ્પિત હોય છે. જેમ જડ હોવાથી ઘટાદિ પદાર્થ કલ્પિત છે, તેમ જડ થવાથી આત્મા પણ કલ્પિત થવાનો. વળી આત્મા કલ્પિત થતાં શૂન્યનાદની પ્રાપ્તિ થવાની. તેથી આત્મા જ્ઞાનથી ભિન્ન નથી, કિન્તુ આત્મા સ્વપ્રકાશ જ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે. સ્વપ્રકાશજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા અવિ-ધારૂપ ઉપાધિના સંબંધથી સાક્ષી કહેવામાં આવે છે. વળી વૃત્તિવાળા અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિના સંબંધથી પ્રમાતા કહેવામાં આવે છે. આ ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયો પ્રમાતાનું કારણ હોય છે. તે જ પ્રમાતા ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયોદ્વારા અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ પરિણામની સાથે, બાહ્યઘટાદિ પદાર્થોને વ્યાપ્ય કરીને ઘટાદિના આકારરૂપે થાય છે. અંતઃકરણના એક જ વૃત્તિરૂપ પરિણામમાં ઘટાવચ્છિન્ન ચૈતન્ય તથા અંતઃકરણવચ્છિન્ન ચૈતન્ય બન્ને એકતાના ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. જેવી રીતે ગૃહમાં ઘટ પ્રાપ્ત થતાં ગૃહાકાશની તથા ઘટાકાશની એકતા થાય છે, તેવી રીતે વૃત્તિરૂપ ઉપાધિ અને ઘટરૂપ ઉપાધિ એક દેશમાં સ્થિત થતાં વૃત્તિઉપહિત ચૈતનની તથા ઘટઉપહિત ચૈતનની એકતા થાય છે. ઘટાવચ્છિન્ન ચૈતન્ય પ્રમાતા ચૈતન્યના અભેદથી પોતાના અજ્ઞાનને નાશ કરીને અપરોક્ષરૂપે થાય છે. વળી પોતાના ઉપાધિરૂપ ઘટને પોતાના તાદ્દશ્ય અધ્યાસથી ચૈતન્ય પ્રકાશિત કરે છે, અત્યંત સ્વચ્છ જે અંતઃકરણની પરિણામરૂપ વૃત્તિને વૃત્તિઉપહિત ચૈતન્ય પ્રકાશિત કરે છે. એ પ્રમાણે અંતઃકરણ, વૃત્તિ અને ઘટ એ ત્રણેની અપરોક્ષતા થાય છે. ‘અહં જાનામિ ષટ્મ-હું ઘડાને બાહ્ય છું’ એ ત્રણેની અપરોક્ષતાનો આકાર છે.

એ પ્રમાણે અંતર અને બહિર્ રહેલ સર્વ અનાત્મપદાર્થોને પ્રકાશિત કરનારું ચૈતન્ય, જે કે એકરૂપ છે, છતાં ઘટાદિ બાહ્ય પદાર્થોને પ્રકાશિત કરવામાં ચૈતન્યને અંતઃકરણની વૃત્તિની અપેક્ષા રહે છે. આ કારણથી જ ચૈતન્યમાં પ્રમાતાપણું છે, અને અંતઃકરણને તથા અંતઃકરણની વૃત્તિઓને પ્રકાશિત કરવામાં ચૈતન્યને કેઈ વૃત્તિની અપેક્ષા નથી. આ કારણથી જ ચૈતન્યમાં સાક્ષીરૂપતા છે. જે કદાચિત્ ચૈતન્ય અંતઃકરણની વૃત્તિને ઘટાદિની જેમ ખીણ વૃત્તિની અપેક્ષાવડે પ્રકાશિત કરશે, તો ખીણ વૃત્તિને ત્રીણ વૃત્તિની અપેક્ષાવડે પ્રકાશિત કરશે. ત્રીણ વૃત્તિને ચોથી વૃત્તિવડે પ્રકાશિત કરશે. એ પ્રમાણે વૃત્તિઓની ધારા માનવામાં અનવસ્થા દોષની પ્રાપ્તિ થશે. તેથી સાક્ષી આત્મા પોતાના સ્વરૂપથી જ અંતઃકરણને તથા તેની વૃત્તિઓને પ્રકાશિત કરે છે. તેમને પ્રકાશિત કરવામાં વૃત્તિની અપેક્ષા કરશે નહિ.

એથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, જે કારણથી પૂર્વોક્ત શ્રુતિઓવડે તથા યુક્તિઓવડે એક સ્વપ્રકાશ સ્ફુરણરૂપ આત્મા સર્વદા નિત્ય, સર્વત્ર વ્યાપક, જન્મ-મરણરૂપ સંસારથી રહિત સર્વ પદાર્થોના પ્રકાશકરૂપે તથા સર્વદા એકરૂપ છે, તે કારણથી અવિનાશી આત્માના નાશની શંકા કરીને, પોતાના યુદ્ધરૂપ ધર્મમાં પૂર્વ પ્રવૃત્ત થયેલા એવા તને, યુદ્ધથી નિવૃત્ત થવું યોગ્ય નથી.

આ પ્રકારના વચનો શ્રી ભગવાન અર્જુન પ્રત્યે કહે છે-તત્માયુદ્ધસ્ય મારત્ત ઇતિ. વાતપર્યં એ છે કે, સ્વપ્રકાશ જ્ઞાનરૂપ આત્મા તો કદાચિત્ પણ નાશ પામતો નથી. વળી ભીષ્મ-દ્રોણાદિના શરીર તો મિથ્યારૂપ, અનિત્ય છે, તેથી આ શરીર પોતે જ નહિ થયલાં જેવાં છે. એવાં અનિત્ય શરીરોના હનનથી નિવૃત્ત થઈને તું તારા સ્વધર્મનો નાશ કર નહિ.

અહીં વ્રહ્મણ્ શબ્દવડે ભગવાને અર્જુન પ્રત્યે યુદ્ધરૂપ ધર્મનું વિધાન કર્યું નથી, કિન્તુ આ શબ્દવડે ભગવાને પૂર્વપ્રાપ્ત યુદ્ધનો અનુવાદ માત્ર કર્યો છે. કારણ કે આત્મજ્ઞાનના ઉપદેશ પ્રસંગમાં યુદ્ધરૂપ ધર્મની વિધિ સંભવે નહિ, કિન્તુ ભગવાનના ઉપદેશવિના જ અર્જુન પૂર્વ

યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થયો હતો, પરન્તુ શોકને તથા મોહને વશ થવાથી અર્જુન યુદ્ધથી નિવૃત્ત થયો હતો. શોક તથા મોહ ભગવાનના ઉપદેશજન્ય જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થયો. તેથી ભગવાદગ્વત્તર્કસ્ય સ્થિતિઃ એ ન્યાયવડે યુદ્ધસ્થ ભગવાનનું વચન અનુવાદરૂપે છે, પણ વિધિરૂપે નથી. અહીં પૂર્વ પ્રાપ્ત યુદ્ધનો શોક મોહ અપવાદરૂપે છે અને શોકનું તથા મોહનું વિચારજન્ય જ્ઞાન અપવાદરૂપે છે. આ શોકરૂપ તથા મોહરૂપ અપવાદનો વિચારજન્ય જ્ઞાનરૂપ અપવાદ યતાં પૂર્વ પ્રાપ્ત યુદ્ધરૂપ ઉત્સર્ગની જ સ્થિતિ થાય છે. જેવી રીતે ભોજન કરવામાં પ્રવૃત્ત થયેલો ક્ષુધાવાન્ પુરુષ કોઈ અશુદ્ધિ આદિની શંકા કરીને ભોજનથી નિવૃત્ત થઈ જાય અને કોઈ ધર્માત્મા પુરુષ તેની શંકાની નિવૃત્તિ કરીને તે પુરુષપ્રત્યે “તું ભોજન કર” એ પ્રકારના વચન કહે ને ભોજન કરે તેમ અર્જુન યુદ્ધ માટે તૈયાર થાય છે. એમાં “તું ભોજન કર” એ પ્રકારનાં વચનો વિધિરૂપ નથી, કિન્તુ પૂર્વ પ્રાપ્ત ભોજનના અનુવાદરૂપ છે. પૂર્વ અપ્રાપ્ત અર્થનું યોગ્ય કરનારાં વચન જ વિધિરૂપ હોય છે. કોઈક અન્યકાર તો યુદ્ધસ્થ એ શબ્દને વિધિરૂપ માનીને મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં જ્ઞાન અને કર્મ બન્નેનો સમુચ્ચય અંગીકાર કરે છે. પણ તેમનું તે કથન અસંગત છે. કારણ કે યુદ્ધસ્થ એ શબ્દથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ જ્ઞાન તથા કર્મ બેના સમુચ્ચયથી થાય છે, એ અર્થ પ્રતીત થતો નથી. જ્ઞાનના તથા કર્મના સમુચ્ચયનું આગળ વિસ્તારથી ખંડન કરવામાં આવશે. (૧૮)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્! મનોવ્યાનવશોષસ્ત્વમ ધૃત્યાદિ વચનોવડે ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિ ઐધ્યુઓના નાશથી ઉત્પન્ન થતો શોકની નિવૃત્તિ યતાં ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિના નાશ કરવાથી ઉત્પન્ન થનારા પાપને નિવૃત્ત કરવાનો કોઈ ઉપાય નથી. જો આપ એમ કહેા કે ત્યાં શોક થતો નથી ત્યાં પાપ થતું નથી, તો એ નિયમ સંભવતો નથી. માનો કે કોઈ પુરુષે પોતાના શત્રુરૂપ બ્રાહ્મણનું હત્તન કર્યું. શત્રુરૂપ બ્રાહ્મણને હણવાથી પુરુષને શોક થશે નહિ, અને તેથી પુરુષને બ્રહ્મહત્યાજન્ય પાપ પણ થતું નોંધ્યે નહિ. પણ શોક નહિ થવા છતાં તે પુરુષને પાપ તો અવશ્ય કરીને લાગે છે જ. તેથી ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિને હણનાર જે હું અર્જુન છું તથા તેમને હણવામાં મને પ્રેરણા કરનાર જે આપ છો, તે આપણને હણયને એ ઐધ્યુઓની હિંસાથી અવશ્ય કરીને પાપ થશે, તેથી “તું યુદ્ધ કર” એ શબ્દો આપે પહેલાં જે કહ્યાં છે, તે અસંગત છે.” એવી અર્જુનને શંકા યતાં શ્રીભગવાન્ કહેવહલી ઉપનિષદના મંત્રવડે તે શંકાની નિવૃત્તિ કરતાં કહે છે:—

य एनं वेत्ति हंतारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।

उमौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ ૧૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન! જે પુરુષ આત્માને હણનારો એમ કહે છે ને આત્માને હણ્યો એમ માને છે, તે બન્ને પુરુષ આત્માને જ્ઞાણખતા નથી; કેમકે આત્મા કોઈને હણ્યો નથી. તથા પોતે હણ્યો તો પણ નથી. ૧૯

ટીકા:—હે અર્જુન! પૂર્વે મેં કહેલા અવિનાશી અગ્રગેયરૂપ દેહી આત્માને જે પુરુષ “હું આ વસ્તુને હણનારો છું” એ પ્રમાણે હનનરૂપ ક્રિયાનો કર્તા બને છે, અને જે પુરુષ આ આત્માદેવને “દેહના હનનવડે હું હણ્યો છું” એ પ્રમાણે હનન ક્રિયાના કર્મરૂપે બને છે, તે ઉભય પુરુષો દેહાભિમાની હોવાથી, કર્તા તથા કર્મભાવથી રહિત અવિકારી આત્માને શાસ્ત્રના પ્રમાણવડે દેહાદિથી ભિન્ન છે, એમ બજવા નથી. શા માટે બજવા નથી? જે કારણથી કે આત્માદેવ કોઈ પણ પ્રાણીને હનન કરતો નથી, તથા પોતે પણ કોઈનાથી હનન

થતા નથી, એવા હનનક્રિયાના દર્શનથી અર્થાત્ કર્મભાવથી રહિત આત્માદેવને જે મૂઢ પુરુષ હનનક્રિયાના કર્તારૂપે તથા કર્મરૂપે માને છે, તે મૂઢ પુરુષ આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને બણતો નથી જ.

(૧) અહીં યદપિ ય ઇદં વેતિ હંતારં હવં વા એટલા શબ્દો માત્ર કહેવાથી જ પૂર્વોક્ત અર્થની સિદ્ધિ થઈ શકે છે, તેથી ય ઇદં વેતિ હંતારં યથૈનં મન્યતે હવં એ પદની બે વાર આવૃત્તિ કરવી નિષ્ફળ છે, તથાપિ આ પદોની આવૃત્તિ વાક્યના અલંકારવાસ્તે છે. (૨) અથવા ય ઇદં વેતિ હંતારમ્ એ વચનવડે નૈયાયિકોનું કથન કર્યું છે. નૈયાયિક આત્માને જ હનનાદિ ક્રિયાઓના કર્તા માને છે, અને યથૈનં મન્યતે હવં એ વચનવડે આર્વાકોનું કથન કર્યું છે. આર્વાકાદિ શરીરાદિરૂપ આત્માને નાશવાન્ માને છે. પણ નૈયાયિક અને આર્વાક બન્ને આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને બણતા નથી. આ પ્રમાણે વાદીઓનો લેદ જણાવવાને વાસ્તે તે પદની બે વાર આવૃત્તિ કરી છે. (૩) અથવા જે પુરુષ આત્માને હનનક્રિયાનો કર્તા બણે છે, તે પુરુષ અર્થત શૂરવીર છે, અને જે પુરુષ આત્માને હનનક્રિયાનું કર્મ માને છે, તે પુરુષ અર્થત કાયર છે. એ પ્રકારના લેદ જણાવવાને વાસ્તે આ પદોની બે વાર આવૃત્તિ કરી છે. (૪) અહીં ય ઇદં વેતિ હંતારં યથૈનં મન્યતે હવમ્ આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં હંતા જેન્મન્યતે હંતં હતથેન્મન્યતે હતમ્ એ કઠવણી શ્રુતિના પૂર્વાર્ધને અર્થ નિરૂપણ કર્યો છે. શ્રુતિનો તથા શ્લોકનો ઉત્તરાર્ધ એક સરખો જ છે. (૧૯)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન ! આત્માદેવ હનનરૂપ ક્રિયાના કર્તારૂપે તથા કર્મરૂપે કેવા કારણથી નથી થતો ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં “આત્માદેવ જન્માદિ સર્વ વિકારોથી રહિત છે, તેથી હનનરૂપ ક્રિયાના કર્તારૂપે તથા કર્મરૂપે થશે નહિ.” એ પ્રમાણે ઉત્તર શ્રીભગવાન કઠવણી ઉપનિષદના દ્વિતીય મંત્રવડે કથન કરે છે:—

ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિન્નાયં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ ।

અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ ૨૦ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! આત્માદેવ જન્મતો નથી, મરતો નથી; આત્મા પૂર્વે ન હતો એમ નથી, ઉત્તરમાં ન હશે એમ પણ નથી. એટલા માટે આત્મા અજ, નિત્ય, શાશ્વત તથા પુરાણરૂપે છે. આત્મા આત્મા, શરીર હણાયા છતાં હણતો નથી. ૨૦

ટીકા:—જન્મ, અસ્તિ, વૃદ્ધિ, વિપરિણામ, અપક્ષ અને વિનાશ, એ છ ભાવવિકાર શાસ્ત્રમાં કહેલા છે. એ છ વિકારોમાં પ્રથમ જન્મરૂપ વિકારનું તથા છેલ્લા વિનાશવિકારનું શ્રીભગવાન ખંડન કરે છે. (ન જાયતે મ્રિયતે વેતિ) હે અર્જુન ! આત્માદેવ જન્મને પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ કે આત્માદેવ કોઈ પણ કાળમાં પૂર્વે ન હોઈને પશ્ચાત્ ઉત્પત્તિવાળો થતો નથી. જે પદાર્થ પૂર્વે ન હોઈને પશ્ચાત્ થાય છે, તે પદાર્થ જ ઉત્પત્તિરૂપ વિક્રિયાને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કે ઘટાદિ પદાર્થ પૂર્વે ન હોઈને પશ્ચાત્ થાય છે, તેથી ઘટાદિ પદાર્થ ઉત્પત્તિરૂપ વિકારવાળો છે; પણ આત્માદેવ તો પૂર્વકાળમાં પણ વિદ્યમાન છે, તેથી આત્માદેવ ઉત્પત્તિરૂપ વિકારને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. આ કારણથી આત્માદેવ અજ છે.

આ આત્માદેવ મરણરૂપ વિકારને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ કે આત્માદેવ પૂર્વકાળમાં વિદ્યમાન હોઈને ઉત્તરકાળમાં કદાચિત્ પણ અવિદ્યમાન હોતો નથી. જે પદાર્થ પૂર્વકાળમાં વિદ્યમાન હોઈને ઉત્તરકાળમાં અવિદ્યમાન હોય છે, તે પદાર્થ જ મરણરૂપ વિકારને પ્રાપ્ત

થાય છે. જેવી રીતે ઘટાદિ પદાર્થ પૂર્વકાળમાં વિદ્યમાન હોઇને ઉત્તરકાળમાં અવિદ્યમાન હોય છે; તેથી ઘટાદિ પદાર્થ નાશરૂપ વિકારને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ આત્માદેવ તો ઉત્તરકાળમાં પણ વિદ્યમાન છે, તેથી મરણરૂપ વિકારને પ્રાપ્ત થતો નથી. આ કારણથી આત્માદેવ નિત્ય છે, અર્થાત્ વિનાશ થવાને યોગ્ય નથી.

અહીં ન જાયતે ક્ષિયતે વા એ વચનોવડે આત્માના જન્મના તથા મરણના અભાવની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. કદાચિદાપ્યં મૃત્વા ભવિતા વા ન મૃગ્યઃ આ વચનોમાં રહેલાં પદોની બે પ્રકારથી યોજના કરીને તે પ્રતિજ્ઞાનું ઉપાદાન કર્યું અને બીજો નિત્યઃ એ શબ્દોવડે તે પ્રતિજ્ઞાને ઉપસંહાર કર્યો. જન્માદિ છ વિકારોમાં જન્મરૂપ આદિ વિકાર છે તથા મરણરૂપ અંતનો (છેલ્લો) વિકાર, આ બન્ને વિકારોનો નિષેધ કરીને યદપિ બન્ને વિકારોના મધ્યવર્તી તથા તે બન્ને વિકારોના વ્યાપ્ય જે ચારે વિકાર છે, તેમનો નિષેધ થઈ શકે છે. તથાપિ અહીં નહિ કહેલાં ગમન તથા આગમનાદિ સર્વ વિકારોના નિષેધ જણાવવાને વાસ્તે શ્રીભગવાન અપક્ષ્ય અને વૃદ્ધિ એ બન્ને વિકારોનો શાશ્વત અને પુરાણ એ બન્ને શબ્દો વડે નિષેધ કરે છે. શાશ્વત इति, આત્માદેવ કૃટસ્થતારૂપ નિત્યતાવાળો છે, તેથી આત્માદેવના સ્વરૂપથી અપક્ષ્ય થતો નથી. આત્માદેવ નિર્ગુણ છે, તેથી આત્માદેવના ગુણથી પણ અપક્ષ્ય થશે નહિ. આ કારણથી આત્માદેવ શાશ્વત છે. જે વસ્તુ અપક્ષ્યથી તથા અપચયથી રહિત હોઇને સર્વ કાળમાં વિદ્યમાન હોય છે, તે વસ્તુ શાશ્વત કહેવાય છે. એવો એકલો આત્માદેવ જ છે.

શંકા:—“હિ ભગવન્ ! આત્માદેવ અપક્ષ્યને પ્રાપ્ત ન થાય; તો પણ વૃદ્ધિને શા માટે પ્રાપ્ત ન થાય ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં ભગવાન કહે છે:—ચરાણ इति-હે અર્જુન ! આત્માદેવ આજથી પૂર્વે પણ નવીન જ હતો. કાંઈ આ કાળમાં આત્માદેવ નવીન અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયો નથી, તેથી આત્માદેવ પુરાણ છે. તાત્પર્ય એ છે કે, સર્વકાળમાં આત્માદેવ એકરૂપે છે. આ લોકમાં જે પદાર્થ કોઈ ઉપચયરૂપ નવીન અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે, તે પદાર્થ જ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે; જેવા શરીરાદિ પદાર્થો છે. હવે આત્માદેવ સર્વ કાળમાં એકરૂપે જ છે, તેથી આત્માદેવ અપચયને તથા ઉપચયને પ્રાપ્ત થતો નથી. આ કારણથી આત્માદેવ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતો નથી. અહીં જન્માદિ શોભાવડે શરીરના અવયવોની ક્ષીણતાને અપચય કહેવામાં આવે છે, અને અગ્નાદિનું ભક્ષણ કરવાથી શરીરના અવયવોની વૃદ્ધિને ઉપચય કરી કહેવામાં આવે છે. અહીં અસ્તિ અને વિપરિણામ એ બન્ને વિકારો જન્મ અને નાશ એ બે વિકારોના અંતર્ભૂત છે, તેથી બન્ને વિકારોનો પ્રત્યક્ (જૂદો) નિષેધ કર્યો નથી, પરંતુ જન્મમરણના નિષેધવડે અસ્તિ અને વિપરિણામ એ બન્નેનો નિષેધ જાણી લેવો. હે અર્જુન ! જે કારણથી આત્માદેવ જન્માદિ સર્વ વિકારોથી રહિત છે, તે કારણથી શરૂઆદિ ઉપાયોવડે આ શરીરનું હનન થતાં પણ શરીરના કદિષત સંબંધવાળો આત્માદેવ કોઈ ઉપયોગ કરીને હનનને પ્રાપ્ત થતો નથી. જેવી રીતે ઘટરૂપ ઉપાધિનો નાશ થતાં પણ આઠાશનો નાશ થતો નથી, તેવી રીતે દેહાદિ ઉપાધિએનો નાશ થતાં પણ આત્માનો નાશ થતો નથી. શ્રુતિ કહે છે કે (મનિવાસીવા ચેરડ્યમાત્રા) હે મૈત્રેયી ! આત્માદેવ વિનાશથી રહિત છે. (૨૦)

અવતરણિકા:—પૂર્વે ય ણં વેતિ હંતારમ્ આ શ્લોકમાં નાર્યં હંતિ ન હન્યતે એ શબ્દોવડે એ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, આત્મા કહેાઇને હનન કરતો નથી અને કોઇનાથી હનન થતો નથી—‘આત્મા કોઇનાથી હણતો નથી.’ એ પ્રતિજ્ઞાનું તો પૂર્વે શ્લોકમાં વિસ્તારથી ઉપાદાન કર્યું.

હવે “આત્મા કોઈને પણ હણતો નથી” એ પ્રવિજ્ઞાન ઉપપાદન કરતાં શ્રીભગવાન પૂર્વ પ્રસંગના ઉપસંહાર કરે છે:—

વેદાવિનાશિનં નિત્યં ય એનમજમવ્યયમ્ ।

કથં સ પુરુષઃ પાર્થ કં ઘાતયતિ હન્તિ કમ્ ॥ ૨૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે પાર્થ ! જે પુરુષ આત્માદેવને અવિનાશીરૂપે, નિત્યરૂપે, અજરૂપે તથા અવ્યયરૂપે જાણે છે, તે પુરુષ કોને મારે છે ? તથા કેવા પ્રકારે મારે છે ? તે પુરુષ કોને મરાવે છે તથા કેવા પ્રકારે મરાવે છે ? તે પુરુષ કોઈને હણતો નથી તથા કોઈને હણાવતો પણ નથી. ૨૧

ટીકા:—વિનાશ પામવાનો જેનો સ્વભાવ નથી, તે અવિનાશી કહેવાય છે. વિનાશરૂપ અંતઃકરણથી રહિત આત્મા છે. અવિનાશીપણાવિષે હેતુ કહે છે. અજયં ઇતિ—અવયવોના અપચયરૂપ તથા શુણ્ણના અપચયરૂપ વ્યય જેમાં વિદ્યમાન નથી તે અવ્યય કહેવાય છે, આ લોકમાં તંતુઆદિ અવયવોના અપચયવડે તથા રૂપાદિ શુણ્ણના અપચયવડે પટાદિ પદાર્થોના વિનાશ જોવામાં આવે છે. હવે આત્માદેવ નિરવયવ હોવાથી અવયવોના અપચયથી રહિત છે તથા નિશુણ્ણ હોવાથી શુણ્ણના અપચયથી પણ રહિત છે, તેથી કહાયિત્ પણ આત્માદેવનો વિનાશ સંભવતો નથી. આ કથનથી એ અનુમાન સિદ્ધ થયું કે, આત્મા અવિનાશી હોવાને યોગ્ય છે અને અવ્યય હોવાથી જે પદાર્થ અવિનાશી હોતો નથી, તે પદાર્થ અવ્યય પણ હોતો નથી, જેવા કે પટાદિ પદાર્થો છે.

અર્જુન:—“હે ભગવન ! આત્મા વિનાશી હોવાને યોગ્ય છે, કારણ કે ઘટાદિકમાં જેમ જન્યત્વ હેતુ રહેલો હોવાથી તેમાં વિનાશીપણું રહેલું છે, તેમ જન્યત્વ હેતુ આત્મામાં પણ રહેલો હોવાથી તેમાં પણ વિનાશીપણાનું અનુમાન થઈ શકે છે.”

જેવી અર્જુનની શંકાને નિવૃત્ત કરવાને આત્મા વિષે જન્યત્વહેતુની અસિદ્ધિ ભગવાન કથન કરે છે:—અજ ઇતિ—જે કદાપિ પણ જન્મને પ્રાપ્ત ન થાય, તે અજ કહેવાય છે અર્થાત્ અજ આવેા જન્મ આદિ વિકારથી રહિત આત્મા છે. તેના અજપણાવિષે હેતુ કહે છે. નિત્યં ઇતિ—જે સર્વ કાળમાં વિદ્યમાન હોય, તે નિત્ય કહેવાય છે. હવે આ લોકમાં જે પદાર્થ પૂર્વે વિદ્યમાન હોતો નથી, તે પદાર્થનો જ જન્મ જોવામાં આવે છે. જેવી રીતે ઘટપટાદિ પદાર્થ યોગાની ઉત્પત્તિની પૂર્વે ન વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ પછી જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે. પણ આત્માદેવ તો સર્વ કાળમાં વિદ્યમાન છે, તેથી એક આત્માદેવનો કહાયિત્ પણ જન્મ સંભવે નહિ.

આ કથનથી એ અનુમાન સિદ્ધ થાય છે કે, આત્મા જન્મથી રહિત હોવાને યોગ્ય છે—નિત્ય હોવાથી જે પદાર્થ જન્મથી રહિત હોતો નથી તે પદાર્થ નિત્ય પણ હોતો નથી; જેવા ઘટપટાદિ પદાર્થો છે. અથવા ‘અવિનાશી’ શબ્દવડે બાધથી રહિત સત્ય વસ્તુનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. તેમ જ ‘નિત્ય’ શબ્દવડે સર્વત્ર વ્યાપક વસ્તુનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. તે વિષે હેતુ કહે છે. (અજ અજયં ઇતિ) જન્મથી રહિત વસ્તુ અજ કહેવાય છે, અને નાશથી રહિત વસ્તુ અવ્યય કહેવાય છે. આ લોકમાં જે પદાર્થ ઉત્પત્તિમાન હોય તથા નાશવાન હોય, તે પદાર્થ સત્યરૂપ તથા સર્વત્ર વ્યાપક હોય નહિ. જેવી રીતે ઉત્પત્તિવાળો તથા નાશવાળો ઘટાદિ પદાર્થ સત્યરૂપ નથી તથા સર્વત્ર વ્યાપક પણ નથી. આત્માદેવ તો ઉત્પત્તિ તથા નાશથી

રહિત છે, તેથી આત્માદેવ સત્યરૂપે છે તથા સર્વન વ્યાપક છે. આ કથનથી એ અનુમાન સિદ્ધ થાય છે કે, આત્મા અવિનાશી તથા નિત્ય હોવાને યોગ્ય છે. અજ અને અન્યથ હોવાથી ને પદાર્થ અવિનાશી તથા નિત્ય હોતો નથી, તે પદાર્થ અજ તથા અન્યથ પણ હોતો નથી; જેવા કે ઘટાદિ પદાર્થો છે.

આ પ્રમાણે અવિનાશીરૂપ, નિત્યરૂપ, અજરૂપ તથા અન્યથરૂપ આત્માદેવને જે પુરુષ શુરુ અને શાસ્ત્રના ઉપદેશથી, “હું જન્માદિ સર્વ વિકારોથી રહિત છું, બુદ્ધિ આદિ સર્વ પદાર્થોના પ્રકાશક છું, સર્વ દૈત પ્રપંચથી રહિત છું તથા પરમાનંદ બોધરૂપ છું” એ પ્રમાણે સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે વિદ્વાન્ પુરુષ કોને હજી છે? તથા કેઈ રીતે હજી છે? અર્થાત્ વિદ્વાન્ પુરુષ કોઈને પણ હનન કરતો નથી તથા કોઈ પ્રકારે પણ હનન કરતો નથી. વળી તે વિદ્વાન્ શું કોઈની પાસે હનન કરાવે છે અથવા કોઈ પણ પ્રકારે કરી હનન કરાવે છે? ના, તે કોઈની પાસે હજીવાતો નથી તથા કોઈ પ્રકારે કરી હજીવાતો પણ નથી. કારણ કે જન્માદિ સર્વ વિકારોથી રહિત તથા કર્તાપણથી રહિત જે વિદ્વાન્ પુરુષ છે, તે વિદ્વાન્ પુરુષનું તે હનનરૂપ ક્રિયામા સાક્ષાત્કર્તાપણું તથા પ્રયોજકકર્તાપણું સંભવે નહિ. શ્રુતિ કહે છે કે (આત્માનં ચેદ્વિજાતી-યાદયમસ્મીતિ પૂરુષ । કિમિચ્છન્કલ્ય કામાય શરીરમનુલ્લંગ્ચેત્) વિદ્વાન્ પુરુષ જ્યારે “પરિપૂર્ણ આદ્રિ-તીય બ્રહ્મ હું છું” એ પ્રમાણે આત્માને જાણે છે, ત્યારે તે પુરુષ કઈ વસ્તુની ઈચ્છા કરીને કોના પ્રયોજનને અર્થે આ શરીરનો સંતાપ કરશે? ” એવું જાણનાર કઈ પણ ઈચ્છા, કોઈના પણ પ્રયોજનાર્થે નહિ કરશે. આ શ્રુતિ, શુદ્ધ આત્માને જાણનાર વિદ્વાન્ પુરુષમાં કર્તૃત્વ તથા લોકતૃત્વ આદિ સંસારના અભાવનો બોધ કરે છે.

સારાશઃ-શુદ્ધ આત્માના જ્ઞાનવડે વિદ્વાન્ પુરુષના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે. અજ્ઞાન નિવૃત્ત થતા અહમમ અધ્યાસની નિવૃત્તિ થાય છે, અધ્યાસ નિવૃત્તિ થતાં રાગદ્વેષાદિની નિવૃત્તિ થાય છે, રાગદ્વેષાદિ નિવૃત્ત થતાં કર્તૃત્વ તથા લોકતૃત્વ આદિની નિવૃત્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે આત્માનું જ્ઞાન જ સર્વ અનર્થોની નિવૃત્તિનું કારણ છે. આ શ્લોકમાં શ્રીભગવાનનો અર્જુનને કહેવાનો એ હેતુ છે કે, વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરીને જાણજો, તો આત્માદેવ સર્વ વિકારોથી રહિત છે, તેથી તે કોઈ પણ કાર્યને કરતો નથી તથા કરાવતો નથી, તથાપિ મૂઠ પુરુષ અજ્ઞાનને વશ થઈ, સ્વપ્નની માફક પોતાના આત્મામાં કર્તૃત્વાદિ ધર્મ માને છે. આ વાત જ્ઞી તૌ ન વિજાતીત એ ગીતાના શબ્દો વડે પૂર્વે કહેવામાં આવી છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે, (ઘ્રાણતીવ લેહાણતીવ) વાસ્તવિક રીતે સર્વ વિકારોથી રહિત આત્માદેવ, બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિ જ્યારે ધ્યાન કરે છે ત્યારે, ધ્યાન કર્તાની જેમ પ્રતીત થાય છે અને જ્યારે બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિ ચલાયમાન થાય છે, ત્યારે આત્મા ચલાયમાન થવાની પેઠે પ્રતીત થાય છે. આ કારણથી સર્વ શાસ્ત્ર અવિદ્વાન્ અધિકારીને વાસ્તે જ કથન કરે છે. વિદ્વાન્ પુરુષોને વાસ્તે કોઈ પણ શાસ્ત્ર નથી. કારણ કે વિદ્વાન્ પુરુષ તો આત્મજ્ઞાનવડે, અજ્ઞાનરૂપ મૂલસહિત અધ્યાસથી નિવૃત્ત થયલા આત્મામા, કર્તૃત્વાદિ માનતો નથી. જેવી રીતે સ્થાણુના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણનારો પુરુષ સ્થાણુમાં ચોરપણું માનતો નથી, તેવી રીતે આત્માના અકર્તૃત્વાદિ જ વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણનારો વિદ્વાન્ પુરુષ, આત્મામાં કર્તાપણું માનતો નથી. આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે, સર્વ વિકારોથી રહિત હોવાથી તથા અદ્વિતીયરૂપ હોવાથી વિદ્વાન્ પુરુષ હનનાદિ ક્રિયાને કરતો નથી તથા કરાવતો નથી. શ્રુતિ કહે છે કે જાનંદ વ્રજળો વિદ્વાન્ ન ક્ષિપેતિ કૃતશ્ચેતિ ‘બ્રહ્મના સ્વરૂપભૂત આનંદને જાણનારો વિદ્વાન્ પુરુષ કોઈથી પણ બંધને પ્રાપ્ત થતો નથી.’ અહીં બંધના નિષેધવડે સર્વ વિકારોનો નિષેધ જાણવો.

એ પ્રમાણે વાસ્તવિક રીતે આત્મામાં કર્તૃત્વાદિનો અભાવ થતાં પણ અર્જુને, પોતા વિષે હનનરૂપ ક્રિયાનું કર્તાપણું આરોપણ કરીને તથા શ્રીભગવાનમાં હનનરૂપ ક્રિયાનું પ્રયોજક-કર્તાપણું આરોપણ કરીને પોતા વિષે તથા ભગવાન વિષે હિંસાજન્ય દોષની શંકા કરી; અને શ્રીભગવાને પણ અર્જુનનો આ અભિપ્રાય જાણી લઈ, અર્જુન વિષે હનનરૂપ ક્રિયાના કર્તાપણાનો નિષેધ કર્યો અને પોતા વિષે હનનરૂપ ક્રિયાના પ્રયોજકકર્તાપણાનો નિષેધ કર્યો. જે પુરુષ પોતે ક્રિયા કરે નહિ, અને ક્રિયામાં બીજાને પ્રેરણા કરે છે તે પુરુષને પ્રયોજક કર્તા કહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, આત્માદેવ વાસ્તવિક રીતે સર્વ વિકારોથી રહિત છે, તેથી વારા પોતા વિષે હનનરૂપ ક્રિયાનું કર્તાપણું આરોપણ કરી તથા મારા વિષે હનનરૂપ ક્રિયાનું પ્રયોજકકર્તાપણું આરોપણ કરી તારે પાપની પ્રાપ્તિની શંકા કદાચિત્ પણ કરવી નહિ, અહીં શ્રીભગવાને આત્મામાં અવિક્રિયતા દર્શાવી કર્તૃત્વનો નિષેધ કર્યો છે, તેથી એમ જાણવું કે, શ્રીભગવાનનો હેતુ સર્વ કર્મોના નિષેધરૂપ છે, કેવળ હનનરૂપ ક્રિયાના નિષેધરૂપ હેતુ નથી. તેથી મૂળ શ્લોકમાં જે કેવળ હનનક્રિયાનો નિષેધ કર્યો છે, તે નિષેધ સર્વ કર્મોના નિષેધરૂપે કરી જાણવો. પૂર્વ પ્રસંગમાં હનનરૂપ ક્રિયા જ પ્રાપ્ત છે, માટે ભગવાને હનનરૂપ ક્રિયાનો નિષેધ કર્યો છે. પરંતુ હનનરૂપ ક્રિયાના નિષેધવડે સર્વ કર્મોના નિષેધ જ ભગવાનને સંમત છે. કારણ કે અવિક્રિયત્વરૂપ હેતુ આત્મામાં હનનરૂપ ક્રિયાનો જેવી રીતે નિષેધ કરે છે, તેવી રીતે બીજાં સર્વ કર્મોના પણ નિષેધ કરે છે. કેવળ હનનરૂપ ક્રિયાનો નિષેધ કરવામાં નથી આવ્યો. આ કારણથી જ તત્ત્વ વર્તે ન વિચિત્રે એ શબ્દોવડે શ્રીભગવાન પોતે જ સર્વ કર્મોના નિષેધ આગળ જતાં કહી બતાવશે. આ કહેવાથી મૂઢ જનોની એક શંકાનું ખંડન થયું જાણવું.

તે શંકા નીચે પ્રમાણે છે:-કં વ્રતયતિ હિતિ કં એ શબ્દોવડે ભગવાને કેવળ હનનરૂપ ક્રિયાનો નિષેધ કર્યો છે, બીજાં કર્મોનો નિષેધ કર્યો નથી. તેથી હનનરૂપ કર્મથી ભિન્ન બીજાં કર્મોનો તો ભગવાને પણ કર્તૃત્વવાત્કપવડે અંગીકાર કરેલો છે. આ શંકા સંભવી શકશે નહિ. કારણ કે તત્સામુદ્રપસ્વ મારત એ શબ્દોવડે હનનરૂપ કર્મનું તો ભગવાને પોતે જ વિધાન કર્યું છે, તેથી કં વ્રતયતિ હિતિ કં એ શબ્દોનો અર્થ જ એવો જ અંગીકાર કરવો પડશે કે, વાસ્તવિક રીતે આત્મા હનનરૂપ ક્રિયાનો કર્તા નથી. તેથી આત્મામાં કર્તાપણાનો અભાવ જેવો હનનરૂપ ક્રિયા વિષે છે, તેવો જ બીજાં કર્મો વિષે પણ જાણી લેવો. (૨૧)

અવતરણિકા:-“હિ ભગવન્ ! પૂર્વોક્ત શ્રુતિની યુક્તિઓવડે યથાપિ આત્મામાં અવિનાશી-પણું જ સિદ્ધ થાય છે, તથાપિ આ સ્થૂલ શરીરોમાં અવિનાશીપણું નથી. વળી શરીર નાશવાનું છે; અને શરીરોનો નાશ કરવાનું સાધન યુદ્ધ છે. તેથી અનેક યુદ્ધ કર્મોના સાધનરૂપ ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિનાં શરીરોનો યુદ્ધ કરીને વિનાશ કરવો, તે અમને કેવી રીતે હચિત હોઈ શકે ? અર્થાત્ ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિનાં શરીરોનો નાશ કરવો, અમને હચિત નથી.” આવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે:-

વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિદ્વાય નવાનિ ગૃહ્ણાતિ નરોઽપરાણિ ।

તથા શરીરાણિ વિદ્વાય જીર્ણાન્યન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ:-હિ અર્જુન ! જેમ મનુષ્ય જીવું વસોનો પરિત્યાગ કરી, બીજાં નવાં વસ્ત્રો ધરણ કરે છે, તેમ દેહ પણ જીવું શરીરનો પરિત્યાગ કરી, બીજાં નવાં શરીરોને પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! જેવી રીતે વિક્રિયાથી રહિત થયેલા પુરુષ, પૂર્વનાં નિકૃષ્ટ અને જીર્ણ વસ્ત્રોને પરિત્યાગ કરી ખીન્ન ઉત્કૃષ્ટ નવીન વસ્ત્રોને ગ્રહણ કરે છે, તેવી રીતે ઉત્તમ ધર્મોને કરનાર ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિ દેહી પણ, અવસ્થાવટે તથા તપવટે કૃશ થયેલાં ભીષ્માદિ નામોવાળાં શરીરોને પરિત્યાગ કરી, પૂર્વે સંપાદન કરેલાં પુણ્યકર્મોનાં ફળ ભોગવવાને વાસ્તે સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ દેવતાદિ શરીરોને પ્રાપ્ત થશે. શ્રુતિ કહે છે કે-અન્યવતરં કલ્યાણતરં રૂપં કૃત્તે વિજ્યં, વા ગાંધર્વં વા દૈવં વા પ્રાજાપત્યં વા માદ્રં વા હિતિ. આ જીવાત્મા પૂર્વનાં શરીરોને પરિત્યાગ કરી, પુણ્ય કર્મોને વશ થઈ પિતૃલોકમાં, ગંધર્વલોકમાં, દેવલોકમાં, પ્રભાવતિલોકમાં અથવા બ્રહ્મલોકમાં, ખીન્ન ઉત્કૃષ્ટ દેવતાનાં શરીરોને પ્રાપ્ત થાય છે.” આમ કહેવાથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, જીવન-કાલ પર્વત કરેલા ધર્મના અનુષ્ઠાનથી ઉત્પન્ન થયેલા કલેશવટે, અત્યંત કૃશ શરીરવાળા થયેલા ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિ આ વર્તમાન શરીરના નાશ વિના, ધર્મોનુષ્ઠાનનાં ફળ ભોગવવામાં સમર્થ હોઈ શકે નહિ. કિન્તુ સ્વર્ગાદિ સુખોની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધક વર્તમાન શરીરોને નાશ થયા પછી જ ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિ, સ્વર્ગાદિ સુખોને ભોગવવામાં સમર્થ થશે. તેથી ધર્મયુદ્ધ કરીને જ્યારે તું ભીષ્મ-દ્રોણાદિનાં વર્તમાન શરીરોને નાશ કરીશ, ત્યારે ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિ આ જીર્ણ શરીરરૂપ પ્રતિબંધથી રહિત થઈ, સ્વર્ગાદિ લોકોમાં દિવ્ય શરીરને પ્રાપ્ત થઈ અનેક પ્રકારનાં સુખોને પ્રાપ્ત થશે. તેથી ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિની ઉપર તારે મહાન્ ઉપકાર થશે, પણ ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિ ઉપર મહાન્ ઉપકાર કરનારા આ યુદ્ધમાં તેમના પર અપકાર કરનારી યુદ્ધિના બ્રમમાં તું પડ નહિ.

આ પ્રકારનો ભગવાનનો હેતુ બપરાણિ અગ્નિ સંવાતિ એ ત્રણ શબ્દોના કથનથી જાણવામાં આવે છે. કોઈ ટીકામાં તો આ શ્લોકનો એ હેતુ વર્ણન કર્યો છે કે, જેવી રીતે દેવ-દેવતાદિ નામવાળા પુરુષો, પૂર્વનાં જીર્ણ વસ્ત્રોને પરિત્યાગ કરી, ખીન્ન નવીન વસ્ત્રોને ગ્રહણ કરે છે, તેવી રીતે દેહી આત્મા પણ પૂર્વના જીર્ણ શરીરોને પરિત્યાગ કરી, ખીન્ન નવીન શરીરોને પ્રાપ્ત થાય છે. જેવી રીતે આગમન તથા નિર્ગમન તેમ જ નામ-રૂપાદિની વિચિત્રતા તથા શિથિલતા ઇત્યાદિ સર્વ વિકાર વસ્ત્રોમાં જ હોય છે, પણ પુરુષમાં તે વિકાર હોતો નથી, તેવી રીતે ઉત્પત્તિ નાશાદિ સર્વ વિકારો શરીરોમાં હોય છે; પણ નિસ્વયવસ્વરૂપ આત્મામાં ઉત્પત્તિ-નાશાદિરૂપ વિકાર હોતો નથી. આટલા કથનથી આત્મામાં દેહ તથા ઇંદ્રિયાદિથી ભિન્નપણું, સર્વ વિકારોથી રહિતપણું તથા નિત્યપણું સચિત કહે છે. (૨૨)

અવતરણિકા:-“હિ ભગવન્ ! જેવી રીતે અગ્નિવટે ગૃહ હથ્થ થતાં ગૃહમાં રહેલો પુરુષ પણ હથ્થ થાય છે, તેવી રીતે સ્થૂલ દેહનો નાશ થતાં દેહમાં રહેલા આત્માનો પણ નાશ થવાનો” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન ઉત્તર આપતાં કહે છે:-

नैनं छिंदन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ ૨૩ ॥

સ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! આત્માને ખડ્ગાદિ શસ્ત્ર પણ છેદન કરતું નથી, આત્માને અગ્નિ પણ દાહ કરી શકતો નથી, આત્માને જલ પણ ભીંજીવી શકતું નથી, તથા આત્માને વાયુ પણ શોષણ કરી શકતો નથી. ૨૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! જેવી રીતે ખડ્ગાદિ તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર સ્થૂલ શરીરનું છેદન કરે છે, તેવી રીતે આત્માને તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર છેદી શકતું નથી. જેવી રીતે અત્યંત પ્રજ્વલિત અગ્નિ આ શરીરને

ભસ્મ કરે છે, તેવી રીતે પ્રબલિત અગ્નિ આત્માને ભસ્મ કરી શકતો નથી. જેવી રીતે અત્યંત વેગવાળું જળ શરીરને આળી તેના અવયવોનું શિથિલતારૂપ કલેદન (ભીંજવી દેવાનું કર્મ) કરે છે, તેવી રીતે અત્યંત વેગવાળું જળ આત્માનું કલેદન (ભીંજવી દેવાપણું) કરી શકતું નથી. જેવી રીતે અત્યંત પ્રબળ વાયુ શરીરાદિનું નીરસતારૂપ શોષણ કરે છે, તેવી રીતે અત્યંત પ્રબળ વાયુ પણ આત્માનું શોષણ કરી શકતો નથી. જેટલા નાશ કરનારા પદાર્થો છે, તે સર્વ પદાર્થોના આત્મા વિષે નિપેધ કહેલ છે. તેથી કેવળ શસ્ત્રાદિનો નિપેધ કરવો ઉચિત નથી, પણ યુદ્ધના સમયમાં શસ્ત્રાદિજ પ્રાપ્ત છે, તેથી ભગવાને શસ્ત્રાદિનો જ નિપેધ કર્યો છે; શસ્ત્રાદિનો નિપેધ, નાશ કરનારા સર્વ પદાર્થોના નિપેધને જણાવે છે. અથવા આ લોકમાં પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ એ ચારમાં જ નાશની કારણતા જોવામાં આવે છે. આકાશમાં કોઈ પણ પદાર્થના નાશની કારણતા જોવામાં આવતી નથી, તેથી અહીં પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ એ ચાર ભૂતો (તત્ત્વો)નું જ કથન કર્યું છે, પણ આકાશનું કથન કર્યું નથી. આ લોકમાં જેટલાં નાશનાં કારણો છે, તે સર્વ પૃથિવી આદિ ચાર ભૂતોની અંદર જ રહેલ છે, તેથી પૃથિવી આદિ ચાર ભૂતોના નિપેધ કરી નાશ કરનારા સર્વ પદાર્થોના નિપેધ સિદ્ધ થઈ શકે છે. અહીં ખડ્ગાદિ શસ્ત્ર પૃથિવી વિશેષના વિકારરૂપે હોવાથી પૃથિવીના સ્વરૂપે છે. ૨૩

અપતરણિકા:—“હિ ભગવન્ ! આત્માને શસ્ત્રાદિ નાશ કરી શકતાં નથી, એ પ્રકારની માન પ્રતિજ્ઞાવડે જ અર્થની સિદ્ધિ થતી નથી, કિંતુ કોઈ હેતુથી જ અર્થની સિદ્ધિ થાય છે. તેથી આત્માને શસ્ત્રાદિ નાશ કરી શકતાં નથી, એ પ્રતિજ્ઞામાં કયો હેતુ છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં, શસ્ત્રાદિની આત્માને નાશ કરવાની અસમર્થતા વિષે તથા આત્માના શસ્ત્રાદિજન્ય નાશની અયોગ્યતા વિષે ભગવાન હેતુ કહે છે:—

અચ્છેદ્યોડયમદાહ્યોડ્યમક્રેદ્યોડશોષ્ય એવ ચ ।

નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરવલોડયં સનાતનઃ ॥ ૨૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—હિ અર્જુન ! આ આત્મા અચ્છેદ્ય છે, આ અદાહ્ય છે, આ અક્રેદ્ય (ન પલળી શકે તેવો) છે, આ અશોષ્ય (શોષાય નહિ તેવો) છે, આ નિત્ય, સર્વગત, સ્થાણુ, અચ્ચળ તથા સનાતન છે. ૨૪

ટીકા:—હિ અર્જુન ! જે કારણથી આત્મા છેદન કરવા અશક્ય છે, તે કારણથી આત્માને ખડ્ગાદિ શસ્ત્ર છેદી શકતાં નથી. જે કારણથી આત્મા દહ્ય કરવાને અશક્ય છે, તે કારણથી આત્માને અગ્નિ દહ્ય કરી શકતો નથી. જે કારણથી આત્મા પલળવાને અશક્ય છે, તે કારણથી આત્માને જળ ભીંજવી શકતું નથી. જે કારણથી આત્મા શોષણ કરવાને અશક્ય છે, તે કારણથી આત્માને વાયુ શોષણ કરી શકતો નથી. આ રીતે યથાક્રમથી અચ્છેદ્યાદિ ચાર હેતુઓની પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલી પ્રતિજ્ઞા વિષે ચોજના કરવી. અહીં એવ ચ એ શબ્દોમાં રહેલો—એવ શબ્દ, અચ્છેદ્યત્વાદિ ચારેની સાથે સંબંધને પ્રાપ્ત થયલા આત્મામાં છેદ્યતાદિ ધર્મોની વ્યાવૃત્તિ કરે છે; અર્થાત્ આત્મા અચ્છેદ્ય જ છે, પરંતુ છેદ્ય નથી. એ પ્રમાણે અદાહ્યત્વાદિ ધર્મો વિષે પણ જાણી લેવું. વળી ચ શબ્દ અચ્છેદ્યત્વાદિ ચારેનો સચુચ્ચ કરાવવાને વાસ્તે છે.

શંકા:—“હિ ભગવન્ ! જે અચ્છેદ્યત્વાદિ હેતુઓના બળથી આત્મામાં શસ્ત્રાદિકૃત છેદનાદિને અભાવ સિદ્ધ કરે છે, તે અચ્છેદ્યત્વાદિ હેતુ આત્મામાં રહેતો નથી. તેથી અચ્છેદ્યત્વાદિ હેતુઓવડે આત્મામાં છેદનાદિને અભાવ કેવી રીતે સિદ્ધ થશે ?”

સમાધાન—અર્જુનને આ શંકા થતાં અચ્છેદત્વાદિ હેતુઓને સિદ્ધ કરવાને વાસ્તે શ્લોકના ઉપાર્થવડે શ્રીભગવાન હેતુનું કથન કરે છે—(નિત્યઃ ક્ષતિઃ). હે અર્જુન ! જે પદાર્થ પૂર્વે અપર ભાવવાળો હોય છે, તે પદાર્થ અનિત્ય હોય છે. જેવી રીતે ઘટાદિ પદાર્થ પૂર્વે અપર ભાવવાળા હોવાથી અનિત્ય છે. આત્માદેવ પૂર્વના અપરભાવથી રહિત છે, તેથી નિત્ય છે. નિત્ય હોવાથી જ આત્માદેવ ઉત્પત્તિથી રહિત છે. જે પદાર્થ સર્વત્ર વ્યાપક હોતો નથી, તે પદાર્થ અનિત્ય જ હોય છે. જેવી રીતે ઘટાદિ પદાર્થ સર્વત્ર વ્યાપક નથી, તેથી અનિત્ય જ છે. તે જ રીતે આત્માદેવ પણ ને કદાચિત્ સર્વત્ર વ્યાપક ન હોય, તો અનિત્ય જ હોયો જોઈએ. ને કે નૈયાયિકોએ પૃથ્વી આદિના પરમાણુઓને અવ્યાપક માનીને પણ નિત્ય જ માન્યા છે, તેથી “જે અવ્યાપક હોય તે અનિત્ય જ હોય” એ પ્રકારનો નિયમ સંભવશે નહિ; તથાપિ વેદાન્તસિદ્ધાંત પ્રમાણે પરમાણુ નિત્યરૂપે નથી, તેથી નિયમનો ભંગ થતો નથી. આત્માદેવ તો અસ્તિ, ભાતિ તથા પ્રિયરૂપવડે સર્વત્ર વ્યાપક છે; આ કારણથી આત્માદેવ નિત્ય છે. આ કથનથી એ અનુમાન સિદ્ધ થાય છે કે, આત્મા નિત્ય હોવાને યોગ્ય છે. કારણ કે તે સર્વત્ર વ્યાપકરૂપે છે. જે પદાર્થ નિત્ય હોતો નથી, તે પદાર્થ સર્વત્ર વ્યાપક પણ હોતો નથી. જેવા કે ઘટાદિ પદાર્થો છે. સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી આત્માદેવ પ્રાપ્તિનો વિષય પણ નથી. આ લોકમાં જે જે પદાર્થો વિકારી હોય છે, તે તે પદાર્થો સર્વત્ર વ્યાપક હોતા નથી. જેવી રીતે ઘટાદિ પદાર્થો વિકારી હોવાથી સર્વત્ર વ્યાપક નથી, તેવી રીતે ને કદાચિત્ આત્માદેવ પણ વિકારી હોય, તો સર્વત્ર વ્યાપક ન હોય. આત્માદેવ ક્ષણ છે, અર્થાત્ અવિકારી છે; એ કારણથી “આત્માદેવ સર્વત્ર વ્યાપક છે.” એ કથનથી એ અનુમાન સિદ્ધ થાય છે કે, આત્મા સર્વત્ર વ્યાપક હોવાને યોગ્ય છે—કારણ કે તે અવિકારી છે. જે જે પદાર્થો સર્વત્ર વ્યાપક હોતા નથી, તે તે પદાર્થો અવિકારી પણ હોતા નથી. જેવા કે ઘટાદિ પદાર્થો છે. આટલા કથનવડે આત્મા વિષે વિકાર્યત્વનો નિષેધ કર્યો.

હવે આ લોકમાં જે જે પદાર્થો ચલનરૂપ ક્રિયાવાળા હોય છે, તે તે પદાર્થો વિકારી જ હોય છે. જેવી રીતે ઘટાદિ પદાર્થો ચલનરૂપ ક્રિયાવાળા છે, તેથી વિકારી છે, તેવી રીતે આત્માદેવ પણ ને કદાચિત્ ચલનરૂપ ક્રિયાવાળો હોય, તો વિકારી જ હોવો જોઈએ. પણ આત્માદેવ ચલનરૂપ ક્રિયાથી રહિત અચલરૂપે છે, એ કારણથી આત્માદેવ વિકારી પણ નથી. આ કથનથી એ અનુમાન સિદ્ધ થાય છે કે, આત્મા અવિકારી હોવાને યોગ્ય છે; કારણ કે તે અચલ છે. જે જે પદાર્થો અવિકારી હોતા નથી, તે તે પદાર્થો અચલ પણ હોતા નથી; જેવા કે ઘટાદિ પદાર્થો છે. આટલા કથનવડે આત્મા વિષે સંસ્કાર્યત્વનો નિષેધ કર્યો. અહીં પૂર્વાવસ્થાનો પરિત્યાગ કરીને જે બીજી અવસ્થાની પ્રાપ્તિ છે, તે વિક્રિયા કહેવાય છે. અવસ્થા એક હોતાં પણ જે ચલન માત્ર છે, તે ક્રિયા કહેવાય છે. તેથી અવિક્રિયત્વરૂપ સાધ્યની તથા અચલત્વરૂપ હેતુની એકતા સિદ્ધ થશે નહિ. જે કારણથી આત્માદેવ નિત્ય, સર્વગત, સ્થાણુ તથા અચલરૂપ છે, તે જ કારણથી આત્માદેવ સનાતન છે, અર્થાત્ સર્વદા એકરૂપ છે એટલે કે કોઈ પણ ક્રિયાના કર્મરૂપે તે નથી.

તત્પર્ય એ છે કે, જે પદાર્થ ક્રિયાજન્ય ક્ષણવાળો હોય છે, તે પદાર્થ કર્મ કહેવાય છે. ક્રિયાજન્ય ક્ષણ ઉત્પત્તિ, પ્રાપ્તિ, વિકૃતિ અને સંસ્કૃતિ એવા લેહવડે ચાર પ્રકારનાં હોય છે. આ રીતે ચાર પ્રકારનાં ક્ષણના યોગથી યથાક્રમે કર્મ પણ ઉત્પાદ્ય, પ્રાપ્ત્ય, વિકાર્ય અને સંસ્કાર્ય એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારનાં હોય છે. આત્માદેવ નિત્ય છે તેથી ઉત્પાદ્ય કર્મરૂપે નથી; અનિત્ય ઘટાદિ જ ઉત્પાદ્યરૂપ હોય છે અને આત્માદેવ સર્વત્ર વ્યાપક છે, તેથી પ્રાપ્ત્ય કર્મરૂપે પણ નથી, કારણ

પરિચિન્ન આમાદિ જ પ્રાપ્તરૂપે હોય છે. આત્માદેવ સ્થાણુરૂપે છે, તેથી વિકાર્ય કર્મરૂપે પણ નથી, સ્થાણુભાવથી રહિત વિક્રિયાવાળા ક્ષીરાદિ પદાર્થો જ વિકાર્યરૂપ હોય છે. આત્માદેવ ચલનરૂપ ક્રિયાથી રહિત અચલ છે, તેથી સંસ્કાર્ય કર્મરૂપે પણ નથી, ક્રિયાવાળા દૂર્પણાદિ પદાર્થો જ સંસ્કાર્યરૂપ હોય છે. શ્રુતિ કહે છે કે—“આવાચત્તર્વગતથ નિત્યઃ દ્રશ્ય દ્રવ સ્તન્ધો વિનિ તિષ્ઠેચ” । નિષ્કલ નિષ્ક્રિય ગ્રાંતં હિતિ—આત્માદેવ આકાશની પેઠે સર્વત્ર વ્યાપક, નિત્ય, મહાન્ વૃક્ષની પેઠે સ્થિર, પોતાના સ્વપ્રકાશરૂપમાં સ્થિત, એક તથા અદ્વિતીયરૂપે નિરવયવરૂપે ક્રિયાથી રહિત તથા શાંતસ્વરૂપે છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ આત્માદેવને નિત્ય, સર્વગત, સ્થાણુ તથા અચલરૂપ વડે કથન કરે છે. “યઃ દુષ્ટિગ્નં તિષ્ઠન્ પૃથિવ્યઃ મંતરો યોઽન્તુ તિષ્ઠન્દ્રવ્યોતરો યસ્તેજસિ તિર્દસ્તેજસોતરો યો વાયૌ તિષ્ઠન્વાયોતરઃ” હિતિ—આત્માદેવ પૃથિવીમાં રહેલ હોવાથી પૃથિવીની પણ અંતર (અંદર) હોય છે. તથા આત્માદેવ જળમાં રહેલ હોવાથી જળની પણ અંદર હોય છે. આત્માદેવ અગ્નિરૂપ તેજમાં રહેલ હોવાથી તેજની પણ અંદર હોય છે. આત્માદેવ વાયુમાં રહેલ હોવાથી વાયુની પણ અંદર હોય છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ સર્વત્ર વ્યાપક આત્માને સર્વના અંતર્યામીરૂપવડે કથન કરતાં, આત્મામાં શસ્ત્રાદિકૃત છેદનાદિની અવિધ્યતાનું કથન કરે છે.

તાર્પર્ય એ છે કે, જે પદાર્થ શસ્ત્રાદિની અંતર સ્થિત ન હોય, તે પદાર્થને જ શસ્ત્રાદિ છેદનાદિ કરે છે. પણ આત્માદેવ તો શસ્ત્રાદિ જઠ પદાર્થોને સત્તા અર્થાત્ સ્ફૂર્તિ દેનારો હોવાથી શસ્ત્રાદિના પણ પ્રેરક અંતર્યામીરૂપે છે. તેથી આત્માદેવને શસ્ત્રાદિ કેવી રીતે છેદનાદિ કરશે ? આ અર્થમાં યેન હર્ષસ્તપતિ તેજસદઃ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પણ પ્રમાણરૂપ બાણી લેવી. એ અર્થને આ ગીતાના સાતમા અધ્યાયમાં શ્રીભગવાન પોતે જ પ્રકટ કરશે. (૨૪)

અવતરણિકા:—ક્રિયા આત્મામાં છેદત્વ-દાહત્વ આદિને વિષય કરનારાં કોઈ પ્રમાણુ પણ નથી. એ કારણથી આત્મામાં છેદત્વ-દાહત્વાદિનો અભાવ છે. એ અર્થને (અવત્તોડ્ય) આ અર્ધે શ્લોકવડે શ્રીભગવાન કથન કરે છે:—

અવ્યક્તોડ્યમર્ચિત્યોડ્યમવિકાર્યોડ્યમુચ્યતે ।

તસ્માદેવં વિદિત્વૈનં નાનુશોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! વેદ ભગવાને આત્મા અવ્યક્ત, અર્ચિત્ય, તથા અવિકાર્ય (વિકાર રહિત) કહ્યો છે. તે માટે તું આ આત્માને એ પ્રકારે બાણીને, શોક કરવાને લાયક નથી. ૨૫ ।

ટીકા:—જે પદાર્થ નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનનો વિષય હોય છે, તે પદાર્થ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. પ્રત્યક્ષ હોવાથી તે પદાર્થ વ્યક્તરૂપે કહેવાય છે. જેવા રૂપાદિ શુણ્ણવાળા ઘટાદિ પદાર્થ છે. આત્માદેવ તો રૂપાદિ શુણ્ણથી રહિત હોવાથી નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનનો વિષય નથી, આ કારણથી આત્માદેવ અપ્રત્યક્ષ છે અપ્રત્યક્ષ હોવાથી આત્માદેવ અવ્યક્ત કહેવાય છે. આ કારણથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ આત્માના છેદત્વાદિને ગ્રહણ કરી શકશે નહિ.

અર્જુન:—“હે ભગવન્ ! આત્મામાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ અપ્રવૃત્ત હોવા છતાં પણ અનુમાન પ્રમાણુ અવૃત્ત થશે.”

શ્રીભગવાન:—(અર્ચિત્યોડ્યમ્ હિતિ) જે પદાર્થ અનુમાન પ્રમાણુજન્ય જ્ઞાનનો વિષય હોય, તે પદાર્થ ચિત્ય કહેવાય છે. જેવી રીતે પર્વતાદિમાં રહેલા અગ્નિ આદિ પદાર્થો અનુમાનજન્ય જ્ઞાનના વિષય હોવાથી ચિત્ય કહેવાય છે. આત્માદેવ તો અગ્નિ આદિ અનુમેય

પદાર્થોથી વિલક્ષણ છે, અર્થાત્ અનુમાનજન્ય જ્ઞાનનો વિષય નથી; તેથી આત્માદેવ અચિંત્ય કહેવાય છે.

તાર્પર્ય એ છે કે, જે પદાર્થ કોઈ પણ સ્થાનમાં પ્રત્યક્ષ હોય છે, તે પદાર્થનું જ અન્ય સ્થાનમાં અનુમાન થાય છે. જે પદાર્થ સર્વથા અપ્રત્યક્ષ હોય છે, તેનું અનુમાન થશે નહિ. જેવી રીતે ગૃહમોહેના પ્રત્યક્ષ અગ્નિની ધૂમ્રમાં વ્યાપ્તિ નિશ્ચિત કરીને કોઈ પુરુષ પર્વતમાં ધૂમ્રને જોઈને “આ પર્વત અગ્નિવાળો છે” એ પ્રકારનું અનુમાન કરે છે અને જે પદાર્થ કોઈ પણ સ્થાનમાં પ્રત્યક્ષ થતો નથી, તે પદાર્થની વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન જ સંભવતું નથી, તેથી તે પદાર્થનું અનુમાન પણ થઈ શકતું નથી. આત્માનું તો નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો-વડે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું નથી, તેથી અનુમાન પ્રમાણુવડે પણ આત્માના છેદત્વાદિનું ગ્રહણ થઈ શકશે નહિ.

અર્જુન:-“હિ ભગવન્ ! જે પદાર્થ કોઈ પણ સ્થાનમાં પ્રત્યક્ષ હોય છે, તે પદાર્થનું જ અન્ય સ્થાનમાં અનુમાન થાય છે. પણ સર્વથા અપ્રત્યક્ષ પદાર્થનું અનુમાન થશે નહિ. આવો જે નિયમ આપે કહ્યો તે સંભવતો નથી, કારણ કે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનું તથા ધર્મનું તેમ જ અધર્મનું કોઈ પણ સ્થળે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું નથી; પરંતુ તેઓમાં પણ અનુમાનની વિષયતા તો જોવામાં આવે છે. અનુમાનનો પ્રકાર એ છે કે:-રૂપાદિની પ્રતીતિ કરણુવડે સાધ્ય થવાને ચોચ્ય છે તથા ક્રિયા હોવાથી જે જે ક્રિયા થાય છે તે તે કરણુવડે (ક્રિયામાં અત્યંત સાધક, જે વિના ક્રિયા થાય નહિ) સાધ્ય થાય છે. જેવી રીતે છેદનરૂપ ક્રિયા શસ્ત્રરૂપ કરણુવડે સાધ્ય થાય છે. આ પ્રકારના અનુમાનથી રૂપાદિની પ્રતીતિઓના કરણુસ્વરૂપ રૂપવડે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની સિદ્ધિ થાય છે. ‘સુખી હોવાથી આ પુરુષ ધર્મવાન છે અને દુઃખી હોવાથી આ પુરુષ અધર્મવાન છે,’ એ અનુમાનથી ધર્મની તેમ જ અધર્મની સિદ્ધિ થાય છે. આ રીતે સર્વથા અપ્રત્યક્ષ આત્મામાં પણ અનુમાનની વિષયતા બની શકે છે.”

શ્રીભગવાન્ કહે છે:- (ભવિકાર્થોષ્ઠિતિ) હે અર્જુન ! અનેક પ્રકારની વિક્રિયાવાળા ઇન્દ્રિયાદિ પદાર્થો જ, ચોતાના કાર્યની અન્યથા અનુપપત્તિવડે કલ્પ્યમાન થઈને, અર્થોપત્તિ પ્રમાણુના તથા અનુમાન પ્રમાણુના વિષયસ્વરૂપે થાય છે. આત્માદેવ તો સર્વ વિક્રિયાથી રહિત છે, એ કારણથી આત્માદેવ અર્થોપત્તિ પ્રમાણુનો તથા અનુમાન પ્રમાણુનો વિષય થશે નહિ. અનુમાનની જેમ લૌકિક શબ્દ પણ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુપૂર્વક જ હોય છે, તેથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુનો નિષેધ થતાં લૌકિક શબ્દનો પણ અર્થથી જ નિષેધ સિદ્ધ થાય છે.

અર્જુન:-“હિ ભગવન્ ! પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, અર્થોપત્તિ અને લૌકિક શબ્દ એ ચારે પ્રમાણુ આત્મામાં છેદત્વ-દાહ્યત્વાદિને નહિ ગ્રહણ કરે, તથાપિ વેદ પ્રમાણુ છેદત્વાદિને ગ્રહણ કરશે જ.”

શ્રીભગવાન્ કહે છે:- (ચચ્યતે જ્ઞાતિ) હે અર્જુન ! વેદ ભગવાન્ તો આત્માને અચ્છેદ્ય રૂપ-વડે તથા અવ્યક્તરૂપવડે પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી લક્ષણાવૃત્તિવડે નિર્વિકાર આત્માને પ્રતિ-પાદન કરનારા વેદ ભગવાન્ આત્માના છેદત્વાદિ ધર્મોને કેવી રીતે પ્રતિપાદન કરશે ? તેમ તે વેદનું પ્રતિપાદન કરશે નહિ, તેથી આત્મામાં છેદત્વ-દાહ્યત્વાદિ ધર્મોને વિષય કરનારું કોઈ પણ પ્રમાણુ નથી. આ કારણથી આત્માદેવ અચ્છેદ્યરૂપ તથા અદાહ્યરૂપ છે.

ત્રૈનં હિંદતિ જ્ઞાનિ એ શ્લોકવડે શસ્ત્ર તથા અગ્નિ આદિમાં આત્માનો નાશ કરવાનું અસામર્થ્ય કથન કર્યું, અને અચ્છેદ્યોપમદાહ્યોપમ એ શ્લોકવડે આત્મામાં છેદન-દાહ્યારૂપ ક્રિયાના કર્મપણુની અયોગ્યતા નિરૂપણ કરી. વળી અવ્યક્તોપમદાહ્યોપમ એ અર્ધ શ્લોક-વડે આત્મામાં છેદત્વાદિને ગ્રહણ કરનારાં પ્રમાણુઓના અભાવ કહ્યો. આ કારણથી અહીં

પુનરુક્તિ દોષની પ્રાપ્તિ થયે નહિ. વેતાનિનાશિનં નિષ્ઠં ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં ભગવાન્ ભાષ્ય-કારોએ અર્થવડે તથા શબ્દવડે પુનરુક્તિ દોષની નિવૃત્તિ કરી નહિ. આ વિષે ભાષ્યકારોનાં એ હેતુ છે કે, આત્માદેવ અત્યંત દુર્બોધ છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ વારંવાર પ્રસંગને પ્રાપ્ત કરી, આત્માદેવનું શબ્દાંતરે કરીને નિરૂપણ કરે છે. અધિકારી પુરુષોના સંસારની નિવૃત્તિ કરવાને માટે આત્મવસ્તુ કોઈ પ્રકારે પણ ભે અધિકારી પુરુષોની બુદ્ધિમાં આરુઢ થાય, તે તે શ્રેષ્ઠ છે. તેથી દુર્વિજ્ઞેય આત્મવસ્તુનું પુનઃ પુનઃ કથન કરવામાં પુનરુક્તિ દોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. લોકપ્રસિદ્ધ વસ્તુનું પુનઃ પુનઃ કથન કરવામાં જ પુનરુક્તિ દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

કોઈ દીકામાં અવ્યક્ત, અચિત્ત, અવિકાર્ય એ ત્રણે શબ્દોનો આ પ્રમાણે અર્થ કહ્યો છે:-પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુના વિષયરૂપ આ સ્થૂલ શરીર વ્યક્ત કહેવાય છે. તે સ્થૂલ શરીરથી પ્રત્યક્ષ આત્મા ભિન્ન છે, તેથી પ્રત્યક્ષ આત્મા અવ્યક્ત કહેવાય છે. રૂપાદિના પ્રકાશરૂપ કાર્યવડે અનુમાન કરવા યોગ્ય ચક્ષુઆદિના સ્પર્શકાર્યરૂપ સ્પર્શશરીર ચિત્ત કહેવાય છે. સ્પર્શ શરીરથી પણ આત્માદેવ ભિન્ન છે. તેથી આત્માદેવ અચિત્ત કહેવાય છે. વળી સ્થૂલરૂપ તથા સૂક્ષ્મરૂપ કાર્યભાવવડે સ્થિત હોવા યોગ્ય જે ત્રિણુભૂતમ્ મૂલ અજ્ઞાનરૂપ કારણ શરીર છે, તે અજ્ઞાનરૂપ કારણ શરીર કેવળ સાક્ષીવડે જ ગમ્ય છે, કારણશરીર વિકાર્ય કહેવાય છે. કારણશરીરથી પણ આત્મા ભિન્ન છે, તેથી આત્માદેવ અવિકાર્ય કહેવાય છે. આ પ્રમાણે શુરુશાસ્ત્રના અધિકારી પુરુષો પ્રત્યે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરનો નિષેધમુખવડે આત્માદેવ ઉપદેશ કરે છે. કોઈપણ ગોશુંગત્રાહિકાન્યાયવડે “આ પ્રકારનો આત્મા છે” એ પ્રમાણે વિધિમુખ કરીને કથન કરતા નથી. કોઈએ પૂછ્યું: “મારી ગાય કય છે ?” આગળ કોઈ પુરુષે ગાયને શિંગડાંથી પકડી કરીને “આ વમારી ગાય છે” એ પ્રમાણે ગાયનું બતાવી, આનું નામ ગોશુંગત્રાહિકાન્યાય કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત અનેક પ્રકારની શુક્તિઓવડે આત્માની નિત્યતા તથા નિર્વિકારતા સિદ્ધ થતાં તારે શોક કરવો ઉચિત નથી. એ પ્રમાણે ઉપસંહાર શ્રીભગવાન્ કરે છે-(ત્ત્માદેવ) ઇત્યાદિ અર્થ શ્લોકવડે, હે અર્જુન ! પહેલાં જ મેં તારા પ્રત્યે નિત્ય તથા વિકારથી રહિત આત્માનું સ્વરૂપ કથન કર્યું છે. આત્માના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર જ શોકના કારણરૂપ અજ્ઞાનનો નિવર્તક છે. આત્મસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થયલા તને શોક કરવો ઉચિત નથી, કારણ કે અજ્ઞાન નિવૃત્ત થતાં તેના કાર્યની પણ અવશ્ય નિવૃત્તિ થાય છે. વાતપર્ય એ છે કે, નિર્વિકાર તથા નિત્ય આત્માને ન જાણીને જે તું પૂર્વે શોક કરતો હતો, તે તને ઉચિત હતું પરંતુ આત્માને મારા ઉપદેશથી આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણીને તારે શોક કરવો ઉચિત નથી. કેમકે શુતિ કહે છે કે-(તરતિ શોકમાત્રમિવ) આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણનારે વિદ્વાન પુરુષ, સર્વ શોકથી રહિત થાય છે. (૨૫)

અવતરણિકા:-પહેલાંના પ્રસંગમાં “આત્મા જન્મ-મરણાદિ વિકારોથી રહિત છે આ કારણથી તું શોક કરવાને યોગ્ય નથી,” એ વાત ભગવાને અર્જુન પ્રત્યે કહી. હવે “આત્મામાં જન્મ-મરણાદિ વિકારોના અંગીકાર કરીને પણ તું શોક કરવાને યોગ્ય નથી” એ અર્થને શ્રીભગવાન્ બે શ્લોકોવડે પ્રતિપાદન કરે છે.

આત્મા વિજ્ઞાનસ્વરૂપ છે તથા ક્ષણક્ષણમાં વિનાશને પ્રાપ્ત થાય છે, એ પ્રકારનો આત્મા સૌગતો માને છે. આ સ્થૂલ દેહ જ આત્મા છે, સ્થૂલદેહરૂપ આત્મા સ્થિર હોઈને પણ ક્ષણ ક્ષણમાં પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે, જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે, નાશને પ્રાપ્ત થાય છે તથા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણવડે સિદ્ધ છે એ પ્રકારનો આત્મા લોકાયતિકો માને છે. આત્મા દેહથી ભિન્ન

હોઇને દેહની સાથે જ જન્મે છે, તથા દેહની સાથે જ નાશ પામે છે, એ પ્રકારનો આત્મા કેટલાક બીજા માને છે. વળી સૃષ્ટિના આદિ ક્ષણમાં જેવી રીતે આકાશની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેવી રીતે આત્માની પણ ઉત્પત્તિ થાય છે અને દેહોનો ભેદ હોવા છતાં પણ આત્મા કલ્પપર્યંત સ્થિર રહે છે, તથા કલ્પના અંતમાં આત્મા નાશને પ્રાપ્ત થાય છે; આ પ્રકારનો આત્મા બીજા માને છે. આત્મા નિત્ય છે, તથા નિત્ય જ આત્મા જન્મને તથા મરણને પ્રાપ્ત થાય છે, આ પ્રકારનો આત્મા તાર્કિકો માને છે. એ તાર્કિકોનો એવો અભિપ્રાય છે કે, અપૂર્વ દેહ ઇન્દ્રિયાદિના જે સંબંધ, તે જન્મ કહેવાય છે અને પૂર્વ દેહ ઇન્દ્રિયાદિના સંબંધની જે નિવૃત્તિ, તે મરણ કહેવાય છે. જન્મ તથા મરણ બન્ને ધર્મથી તેમ જ અધર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ધર્મના તથા અધર્મના આધારરૂપ નિત્ય વસ્તુનાં જ જન્મ-મરણ સુખ્ય છે, શરીરાદિ અનિત્ય વસ્તુમાં જો ધર્મ-અધર્મનું આધારપણું માનીએ, તો આશ્ચર્યના નાશથી ધર્મનો તથા અધર્મનો પણ નાશ થવાનો. તેથી કરેલાં કર્મોનાં ફળના ભોગ લેના જ નિવૃત્તિરૂપ કૃતહાનિ દોષ તથા ન કરેલાં કર્મોનાં ફળના ભોગરૂપ અકૃતાલ્પ્યાગમરૂપ દોષ, એ બન્ને દોષોની પ્રાપ્તિ થશે, તેથી અનિત્ય વસ્તુમાં ધર્મનું તથા અધર્મનું આધારપણું સંભવશે નહિ. એ કારણથી શરીરાદિ અનિત્ય વસ્તુનાં જન્મ-મરણ સુખ્ય નથી, કિન્તુ ગૌણ છે. આ પ્રકારનો આત્મા તાર્કિકો માને છે. કોઇ શાસ્ત્રવાળા તો એમ માને છે કે, જેવી રીતે કણ્ડશંકુલિરૂપ ઉપાધિના જન્મથી શ્રોત્રરૂપ નિત્ય આકાશનો જન્મ થાય છે; અને કણ્ડશંકુલિરૂપ ઉપાધિના નાશથી તેનો નાશ થાય છે. વળી જન્મ તથા મરણ બન્ને ઔપાધિક હોવાથી અસુખ્ય છે. તેવી રીતે નિત્ય આત્માનો પણ દેહરૂપ ઉપાધિના જન્મથી જન્મ થાય છે અને દેહરૂપ ઉપાધિના મરણથી મરણ થાય છે. આ જન્મરૂપ તથા મરણરૂપ બન્ને ઔપાધિક હોવાથી અસુખ્ય છે, પણ સુખ્ય નથી. આ પ્રકારનો કોઇએક વાદીએ આત્માને અનિત્ય માને છે અને કેટલાક વાદીએ આત્માને નિત્ય માને છે. આત્મા અનિત્ય હોય તો એ પક્ષ વિષે પણ શ્રીભગવાન આત્માનાં શોકનો નિષેધ કરે છે:—

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि ॥ ૨૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—(આત્મા અનિત્ય છે એમ માનીએ તો,) અનિત્ય પક્ષમાં પણ જો તું આત્માને નિત્ય જન્મ પામતો તથા નિત્ય મરણ પામતો માનતો હોય તો પણ, હે મહાબાહો અર્જુન ! આ પ્રકારનો શોક કરવાને તું યોગ્ય નથી. ૨૬

ટીકા:—હે અર્જુન ! આત્માદેવ અત્યંત દુર્બોધ છે તેથી વારંવાર આત્માને શ્રવણ કરતાં છતાં પણ આત્માનો નિશ્ચય કરવાની અસમર્થતાથી, પૂર્વે ક્યન કરેલા મારા પક્ષને અંગીકાર નહિ કરીને, જો તું કોઇ બીજા પક્ષને અંગીકાર કરતો હોય તો બીજા પક્ષમાં પણ આત્મા અનિત્ય છે. અનિત્ય પક્ષને આશ્રય કરીને જો તું આત્માદેવને નિત્ય જ જન્મેલો તથા નિત્ય જ મરણ પામતો માનતો હોય તો પણ તારે શોક કરવો ઉચિત નથી. કેમકે જે નિત્ય જન્મે છે તે નિત્ય મરે છે. તેનો શોક કોઈ પણ હાથી પુરુષ કરશે નહિ.

વિજ્ઞાનરૂપ આત્મા ક્ષણિક છે. આ ક્ષણિક પક્ષમાં 'નિત્ય' શબ્દનો અર્થ 'પ્રતિક્ષણ' કરવો અર્થાત્ આત્માને જો તું ક્ષણે ક્ષણે જન્મેલો તથા મરેલો માનતો હોય અને ક્ષણિક પક્ષથી ભિન્ન બીજા પક્ષોમાં નિત્ય શબ્દનો અર્થ આવશ્યક હોવાથી નિત્ય શબ્દનો નિયત અર્થ કરવો; અર્થાત્ દેવદત્ત નામનો પુરુષ જન્મે છે, તથા દેવદત્ત નામનો પુરુષ મૃત્યુ છે,

એ પ્રકારની લૌકિક પ્રતીતિને વશ રહી નિયમવડે જો તું આત્માનાં જન્મ તથા મરણ કહ્યો હોય તો પણ, હે મહાબાહો અર્જુન ! (અહો વત મહત્ત્વાર્થ કલ્પે ભવસિતા વર્ય) એ પ્રકારનો શોક કરવાને તું યોગ્ય નથી. કારણ જેમ લીમ-દ્રોણાદિ આત્મા નિત્ય જન્મવાળા તથા મરણવાળા છે, તેવા તું પોતે પણ નિત્ય જ જન્મવાળો તથા મરણવાળો છે. અહીં હે મહાબાહો ! એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને અર્જુનનું ઉપહાસ સૂચન કર્યું છે. જેવી રીતે આ લોકમાં જે કોઈ પુરુષ કોઈ નિકટ કંઈ કરે છે, તે વખતે તે પુરુષના માતાપિતાદિ વૃદ્ધ પુરુષો તે પુરુષ પ્રત્યે “તું અમારા કુળમાં સુપુત્ર ઉત્પન્ન થયો છે” એ પ્રકારનાં વચન કહે છે. આ વચન તે પુરુષના ઉપહાસનું જ સૂચન કરે છે; તેવી રીતે અત્યંત બહિર્મુખ પુરુષોએ અંગીકાર કરેલા આત્માના અનિત્યપણાને અર્જુન અંગીકાર કરવા લાગ્યો. આ વખતે શ્રીભગવાને હે મહાબાહો એ સંબોધન અર્જુનને કર્યું છે. તેથી હે મહાબાહો એ સંબોધનવડે ભગવાને અર્જુનનો ઉપહાસ સૂચ્યો છે. અથવા હે મહાબાહો એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને અર્જુન ઉપર પોતાની કૃપા સૂચિત કરી. અર્થાત્ સર્વ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ જે તું અર્જુન છે, તેવા તારામાં “આત્મા અનિત્ય છે” એ પ્રકારની કૃદ્ધિ જરાપણ સંભવશે નથી.

વિજ્ઞાનરૂપ આત્મા ક્ષણિક છે, આ પ્રથમ પક્ષ પ્રમાણે તથા આ સ્થૂલ દેહ જ આત્મા છે એ રીતના બીજા પક્ષ પ્રમાણે તથા દેહની સાથે જ આત્મા જન્મને તથા મરણને પ્રાપ્ત થાય છે એ રીતના બીજા પક્ષ પ્રમાણે જન્મનો તો અભાવ જ છે. એથી એ ત્રણ પક્ષો પ્રમાણે પાપનો ભય તો સંભવતો જ નથી, અને તું તો પાપના ભયવડે જ ગુરુજનોને મારવાના ભયથી શોક કરે છે. પણ ઉપરોક્ત ત્રણ પક્ષોમાં ‘આત્મા ક્ષણિક છે’ એ પક્ષ પ્રમાણે તો દૃઢ દુઃખ પણ સંભવતું નથી. કારણ કે જે બંધુઓના નાશના દર્શનથી તે દૃઢ દુઃખ યાય છે, તે બંધુઓના નાશનું દર્શન ક્ષણિક આત્મા વિષે સંભવતું જ નથી. આ ક્ષણિક પક્ષમાં બીજા પક્ષો કરતાં અધિકતા છે અને ક્ષણિક પક્ષથી ભિન્ન બીજા પક્ષોમાં તો દૃઢ દુઃખ તથા તે દૃઢ દુઃખજન્ય શોક સંભવવાળા છે. [આ અર્થ જણાવવાને વાસ્તે જ શ્રીભગવાને સ્વયં અજ્ઞ કથન કર્યો છે. અર્થાત્ તે પક્ષ પ્રમાણે દૃષ્ટ દુઃખજન્ય શોકનો સંભવ હોતાં, પણ અદૃષ્ટ દુઃખજન્ય શોક કરવો, તે સર્વ પ્રકારથી વને ઉચિત નથી એમ કહ્યું છે.] (૨૬)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્ ! પૂર્વોક્ત ત્રણ પક્ષોમાં યદાપિ શોક કરવો ઉચિત નથી, તથાપિ જે પક્ષમાં સૃષ્ટિના આદિકાળથી લઈને પ્રલયપર્યંત આત્મા સ્થિર રહે છે તથા જે વાર્કિકના પક્ષમાં આત્મા સર્વદા નિત્ય છે, તે બન્ને પક્ષોમાં દૃષ્ટ દુઃખ તથા અદૃષ્ટ દુઃખ એ બન્ને પ્રકારનાં દુઃખો સંભવે છે. તેથી, દૃષ્ટ-અદૃષ્ટ દુઃખના ભયવડે જ હું શોક કરું છું” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ બીજા શ્લોકવડે તેનો ઉત્તર કહે છે:—

જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુર્ધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ ।

તસ્માદપરિહાર્યેઽયં ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! જે કારણથી જન્મને પ્રાપ્ત થયેલો આત્મા અવશ્ય કરીને મૃત્યુને પામે છે, અને મરણને પ્રાપ્ત થયેલો અવશ્ય કરીને જન્મ પામે છે. તે કારણને નિવૃત્ત કરવા અશક્ય જન્મ-મરણરૂપ અર્થ વિષે તું શોક કરવા યોગ્ય નથી. ૨૭

ટીકા:—પૂર્વ જન્મોમાં કરેલાં પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મોને વશ હોવાથી, સરીર-ઇન્દ્રિયાદિના સંબંધરૂપ જન્મ જેને પ્રાપ્ત થયો છે એવો સ્થિર સ્વભાવવાળો આત્મા છે. આત્માનાં પ્રાપ્ત

ખઠમોના નાશની પછી, દેહ-ઇન્દ્રિયાદિના સંબંધની નિવૃત્તિરૂપ મરણ અવશ્ય કરીને થાય છે. કારણ કે આ લોકમાં જે જે પદાર્થોના સંયોગ, કર્મને વશ હોવાથી થાય છે, તે તે પદાર્થોના અંતમાં અવશ્ય કરીને વિયોગ થાય છે. વળી જે આત્માનું મરણ થાય છે તે આત્માનો, પૂર્વ શરીરમાં કરેલાં પુણ્ય કર્મોનાં તથા પાપ કર્મોનાં ફળ ભોગવવાને વાસ્તે અવશ્ય કરીને જન્મ થાય છે. અહીં યદપિ મૃત્યુને પ્રાપ્ત થયલાનો અવશ્ય કરીને જન્મ થાય છે, એ પ્રકારના નિયમનો જીવન્મુક્ત પુરુષો વિષે વ્યભિચાર થાય છે. કારણ કે જીવન્મુક્ત પુરુષોનું મૃત્યુ તો થાય છે, પરંતુ જીવન્મુક્ત પુરુષનો પુનર્જન્મ થતો નથી. તથાપિ સંચિત કર્મવાળા પુરુષનો જ મરણ પછી અવશ્ય કરીને જન્મ થાય છે. જીવન્મુક્ત પુરુષના જ્ઞાનરૂપ અગ્નિવટે સર્વ સંચિત કર્મ ભસ્મ થઇ જાય છે, તેથી જીવન્મુક્ત પુરુષને મરણ પછી પુનર્જન્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તે કારણથી નિવૃત્ત કરવાને અવશ્ય એવા જન્મ-મરણરૂપ અર્થ વિષે તું વિદ્વાન ચર્ચને શોક કરવાને યોગ્ય નથી. [આ વાત શ્રીભગવાન ક્ષતેડિ ત્વાં ન મનિષ્યંતિ સર્વે એ શબ્દોવડે આગળ જતાં કથન કરશે.] તાત્પર્ય એ છે કે, જો કદાચિત્ તારાથી સુદ્ધવડે નહિ હજીલા લીભ-દ્રોણાદિ જીવતા જ રહે, તો લીભ-દ્રોણાદિની સાથે સુદ્ધ કરવામાં વારે શોક કરવો ઉચિત ગણાય; પરંતુ લીભ-દ્રોણાદિ તો તારા સુદ્ધ વિના પણ પોતાની મેળે જ કર્મના ક્ષયથી કર્મ ભોગવવાનાં ભોગવાઈ રહ્યા પછી મૃત્યુને પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે લીભ-દ્રોણાદિનાં મૃત્યુને નિવૃત્ત કરવાનું વારું સામર્થ્ય નથી. તેથી વારે આ સમયે દૃષ્ટ દુઃખજન્ય શોક કરવો ઉચિત નથી. [આ પ્રમાણે અદૃષ્ટ દુઃખજન્ય શોકની શંકા વિષે પણ સમાવવશિર્દર્શયે ન સ્વં શોચિદ્ મર્દસિ એ જ ઉત્તર બાણી લેવો.]

અહીં આ લોકમાં બંધુઓનાં મરણજન્ય દુઃખને દૃષ્ટ દુઃખ કહે છે અને પરલોકમાં પાપ-કર્મજન્ય દુઃખ અદૃષ્ટ દુઃખ કહેવાય છે. અદૃષ્ટદુઃખજન્ય શોકના પક્ષમાં પણ ભવશિદ્ધર્શયે એ શબ્દોનો આ પ્રમાણે અર્થ કરવો:- જેવી રીતે બ્રાહ્મણને અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ નિયમથી કરવાં યોગ્ય છે, તેવી રીતે ક્ષત્રિય રાજાએ સુદ્ધરૂપ કર્મ પણ નિયમથી કરવું યોગ્ય છે. જેવી રીતે જ્યોતિષ્ઠોત્રાદિ યજ્ઞોમાં પશુઓની હિંસા કરવાથી દોષ થતો નથી; તેવી રીતે સુદ્ધમાં પણ બંધુઓ વગેરેની હિંસા કરવાથી દોષ થતો નથી. ગૌતમ સ્મૃતિ કહે છે કે-(ન લોભો દિલ્લાપાન્નાદયે રતિ) સુદ્ધમાં હિંસા કરવાથી દોષ થતો નથી. [આ સર્વ વાત સ્વચર્મનપિ વારેણ્ય એ શ્લોકમાં આગળ જતાં સ્પષ્ટ થશે.] તેથી જેવી રીતે વેદ વિધાન કરેલાં અગ્નિહોત્રાદિ વિહિત કર્મો ન કરવાથી બ્રાહ્મણને પ્રત્યવાયની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોનાં પરિત્યાગ કરવો અશક્ય છે, તેવી જ રીતે વેદવિહિત હોવાથી પરિત્યાગ કરવાને અશક્ય સુદ્ધરૂપ અર્થ વિષે તું અદૃષ્ટ દુઃખના કાયવડે શોક કરવાને યોગ્ય નથી.

વળી અગ્નિહોત્રાદિ નિત્ય કર્મોની માફક જો કદાચિત્ સુદ્ધનો નિત્ય કર્મરૂપે અંગીકાર ન કરીએ કિન્તુ તેનો કેવળ કામ્યકર્મરૂપે જ અંગીકાર કરીએ તો ચારવલ્કય સ્મૃતિ કહે છે કે, (ય ભાવેત્ પુરણે નમ્યર્પણપ્રદક્ષિણાઃ । અર્દૃતૈત્તુષૈર્વાતિ તે સ્વર્ગ યોગિનો યપા) જે યોધા પુરુષો લુપ્તિના રાજ્યની પ્રાપ્તિને વાસ્તે સુદ્ધમાં કપટથી ચંદિત યજ્ઞોવડે સુદ્ધ કરે છે, તથા તે સુદ્ધથી વિમુખ થતા નથી, તે યોધા પુરુષો, યોગી પુરુષોની માફક સ્વર્ગને પામે છે. આ શબ્દોથી સુદ્ધમાં કામ્ય કર્મરૂપતા પ્રતીત થાય છે. હવે વા પ્રાત્યસિ સર્ગો મિત્વા વા મોક્ષયતે મદીય એ ભગવાનનાં વચનોથી પણ સુદ્ધ વિષે કામ્યકર્મરૂપતા જ પ્રતીત થાય છે. વધાપિ પ્રારંભ કરેલાં કામ્યકર્મ પણ અવશ્ય સમાપ્ત કરવા યોગ્ય છે તેથી તે પણ નિત્યકર્મની દૃષ્ટિ જ હોય છે. સુદ્ધરૂપ કર્મ પણ પૂર્વે પ્રારંભ કરેલું છે, તેથી તે વિષે કામ્ય કર્મરૂપતાનો અંગીકાર કરતાં છતાં પણ

નિત્યકર્મની પેઠે જ, તારે સુદ્ધરૂપ કર્મનો પરિત્યાગ કરવો અશક્ય છે. અથવા અપ ચૈનં નિત્યજાતં એ શ્લોક તથા જાતસ્ય હિ ધુતો મૃત્યુઃ એ શ્લોક, એ બન્ને શ્લોકો આત્માના નિત્યત્વ પક્ષમાં જ છે. આત્માના અનિત્યત્વ પક્ષમાં એ બન્ને શ્લોકો નથી. સારણ કે પરમ આસ્તિક અર્જુનમાં વેદબાહ્ય નાસ્તિકોના મતનો અંગીકાર કરવો સંભવતો નથી. આ પક્ષમાં તે શ્લોકના અક્ષરોની આ પ્રમાણે યોજના કરવી:-એ વસ્તુ વાસ્તવિક રીતે નિત્ય હોઈને જ, દેહ-દ્રોણાદિના સંબંધને વશ રહેવાથી, જન્મ પામ્યાની પેઠે પ્રતીત થાય છે, તે નિત્યજાત કહેવાય છે. એવા વાસ્તવિક રીતે નિત્ય આત્માને પણ જો તું જન્મેલો માને તથા મરેલો માને, તો પણ તું શોક કરવા યોગ્ય નથી.

આ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા પહેલા શ્લોકમાં કરીને તે પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિ કરવાને વાસ્તે બીજા શ્લોકવડે હેતુ કહે છે-જાતસ્ય હિ દ્વિઃ. યદ્યપિ નિત્ય વસ્તુનાં જન્મ તથા મરણ સંભવતાં નથી તથાપિ ઉપાધિના જન્મ-મરણથી નિત્ય વસ્તુ વિષે પણ જન્મ-મરણનો વ્યવહાર પૂર્વે કથન કરવામાં આવ્યો છે. બીજો સ્પષ્ટો અર્થ સ્પષ્ટ જ છે. (૨૭)

અવતરણિકા:-પૂર્વના પ્રસંગમાં સર્વ પ્રકારથી આત્માના અશોચત્વનું નિરૂપણ કર્યું. હવે, “આત્મા શોકનો અવિષય હોવા છતાં પણ ભૂતો (તરવો)ના સમુદાયરૂપ લીઝમ-દ્રોણાદિનાં શરીરોના ઉદ્દેશ કરીને હું શોક કરું છું” એ પ્રકારની અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન તેની નિવૃત્તિ કરવાં કહે છે-

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ।

અવ્યક્તાનિધનાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૨૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભારત ! આ શરીર આદિકાળમાં અવ્યક્ત છે, તથા મધ્યકાળમાં વ્યક્ત છે, તથા મરણકાળમાં અવ્યક્ત છે, એવા શરીર માટે દુઃખજન્ય પ્રલાપ શાનો કરવો ? ૨૮

ટીકા:-હે ભારત ! પૃથિવી આદિ પંચભૂતોના સમુદાયરૂપ લીઝમ-દ્રોણાદિ નામવાળાં સ્થૂળ શરીરો પોતાની ઉત્પત્તિની પૂર્વે પ્રતીત થતાં નથી. પણ એ શરીરો જન્મની પછી તથા મરણની પૂર્વે મધ્યકાળમાં પ્રતીત થાય છે; પરંતુ મરણની પછી એ શરીરો પ્રતીત થતાં નથી. તેથી એ શરીરો આદિકાળમાં તથા અંતકાળમાં તે અવ્યક્ત છે તથા મધ્યકાળમાં વ્યક્ત છે. ન પ્રતીત થાય તે અવ્યક્ત કહેવાય અને પ્રતીત થાય તે વ્યક્ત કહેવાય. જેવી રીતે સ્વપ્નના પદાર્થો, દીર્ઘબળના પદાર્થો તથા રજ્જુ તેમ જ સર્પાદિ પોતાની પ્રતીતિના સમાનકાળમાં જ સ્થિત હોય છે, પોતાની પ્રતીતિના પૂર્વ તથા ઉત્તર કાળમાં સ્થિત હોતા નથી, તેવી જ રીતે એ શરીરો પણ કેવળ મધ્યકાળમાં જ પ્રતીત થાય છે, પૂર્વકાળમાં તથા ઉત્તર કાળમાં પ્રતીત થતાં નથી. (આદર્શતે ચ યજ્ઞસ્તિ વર્તમાનેઽપિ તત્ત્વા) જે પદાર્થો આદિકાળમાં તથા અંતકાળમાં હોતા નથી, તે પદાર્થો મધ્યકાળમાં પણ હોતા નથી. જેવી રીતે સ્વમાદિના પદાર્થો આદિકાળમાં તથા અંતકાળમાં હોતા નથી તેથી મધ્યકાળમાં પણ હોતા નથી, તેવી રીતે એ શરીરો પણ આદિકાળમાં તથા અંતકાળમાં નથી, તેથી મધ્યકાળમાં પણ નથી. એવા મિથ્યારૂપ અત્યંત સુષ્ણુ શરીરોમાં દુઃખજન્ય પ્રલાપ કરવો, તારા જેવાને ઉચિત નથી. જેવી રીતે સ્વપ્નમાં પોતાના બંધુઓને તથા ધનને પામીને ભગ્નત્વ અવસ્થામાં તે બંધુ-ધનાદિના નાશથી કોઈ મૂઠં પુરુષ પણ શોક કરતો નથી, તેવી રીતે આ અનિત્ય લીઝમ-દ્રોણાદિનાં શરીરોના ઉદ્દેશવડે તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી.

ભૂત શબ્દવડે આકાશાદિ પંચ મહાભૂતોનો અર્થ પણ ગ્રહણ કરાય છે. આ પક્ષ પ્રમાણે આ શ્લોકનાં પદોની નીચે પ્રમાણે યોજના કરવી:-અવ્યાકૃત નામે અવિદ્યથી ઉપહિત ચૈતન્ય

અવ્યક્ત કહેવાય છે. જે આકાશાદિ ભૂતોની પૂર્વાવસ્થા અવ્યક્ત હોય છે, તે આકાશાદિ ભૂતો અવ્યક્તાદિ કહેવાય છે. વળી જે આકાશાદિ ભૂતોની સ્થિતિ-અવસ્થા નામરૂપવડે પ્રકટરૂપે છે, તે આકાશાદિ ભૂતો વ્યક્તમધ્ય કહેવાય છે. જેવી રીતે ઘટ-શરાવાદિ કાર્યોનો મૃત્તિકારૂપ ઉપાદાન કારણમાં લય થાય છે; તેવી રીતે આકાશાદિ ભૂતોનું અવ્યક્તરૂપ પોતાના કારણમાં નિધન અર્થાત્ પ્રલય છે. આકાશાદિ ભૂતો અવ્યક્ત નિધન કહેવાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે (તદદે તદંવ્યાજ્ઞતમાસીતત્રામરૂપામ્યામેવ વ્યાક્રિયત ઇતિ) એ આકાશાદિ પોતાની ઉત્પત્તિની પૂર્વે અવ્યાજ્ઞતરૂપ હતાં. અવ્યાજ્ઞતરૂપ પ્રપંચ સૃષ્ટિકાળમાં નામરૂપવડે પ્રકટ થયાં.

ઇત્યાદિ શ્રુતિ આચારી ઉપક્રિત ચૈતન્યરૂપ અવ્યક્તને જ આકાશાદિ સર્વ પ્રપંચના ઉપાદાનરૂપે તથા આધારરૂપે કથન કરે છે; અને ઉપાદાનરૂપ અવ્યક્તને આકાશાદિ પ્રપંચના લયની સ્થાનરૂપતા તો અર્થથી જ સિદ્ધ થાય છે; કારણ કે પોતાના ઉપાદાન કારણમાં કાર્યનો લય જોવામાં આવે છે; ઉપાદાન કારણ સિવાય કોઈ અન્ય પદાર્થમાં કાર્યનો લય થતો નથી. એથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, અજ્ઞાનવડે કલ્પિત હોવાથી અત્યંત તુચ્છ આકાશાદિ પંચભૂતોના ઉદ્દેશવડે પણ જ્યારે તારે શોક કરવો ઉચિત નથી, ત્યારે તે આકાશાદિ ભૂતોનાં કાર્યરૂપ ભીખ-દ્રોણાદિ શરીરોના ઉદ્દેશવડે શોક કરવો ઉચિત નથી. તેમાં કહેવાતું જ શું?

અથવા આકાશાદિ પંચભૂત તથા તેનાં કાર્ય શરીરાદિ પોતાના અવ્યક્તરૂપવડે સર્વદા વિગ્રહાન છે. કોઈ પણ કાળમાં તેમનો નાશ થતો નથી, તેથી તેમના ઉદ્દેશવડે પ્રલાપ કરવો તને ઉચિત નથી. [અહીં હે મારત એ સંબોધનવડે ભગવાને અર્જુન પ્રત્યે એ અર્થ સૂચવ્યો છે કે, તું શુદ્ધ વંશમાં ઉત્પન્ન થયો છે, તેથી તું શાસ્ત્રના અર્થનો નિશ્ચય કરવા યોગ્ય છે; તે શાસ્ત્રના અર્થનો તું કેમ નિશ્ચય કરતો નથી ?] (૨૮)

અપતરણિકા:—(અર્જુનની શંકા) હે ભગવન્ ! આ લોકમાં શાસ્ત્રના અર્થને જાણનારા અતિ વિદ્વાન્ પુરુષો પણ શોક કરતા જોવામાં આવે છે; તેથી ‘તું વિદ્વાન્ હોઈને શોક શા માટે કરે છે’ એ પ્રકારનો ઉપાલંભ વારંવાર મને આપ શા માટે આપો છો ? કિંવા શાસ્ત્રમાં એમ કહ્યું મેં કે (વપુરેવ હિ તજ્ઞાદર્થં શ્રોતા યત્ર ન હ્રદયતે) જ્યાં શ્રોતા બોધ પામે નહિ, ત્યાં વક્તાની જ જડતા જાણવી, તેથી વખરાં વચનોના અર્થનો બોધ ન થાય તેમાં મને કોષ નથી.

સમબાધન:—(શ્રીકૃષ્ણ કહે છે) હે અર્જુન ! જેવી રીતે તને આત્માના અજ્ઞાનથી જ શોક થયો છે, તેવી રીતે બીજા વિદ્વાનોને પણ શોક આત્માના અજ્ઞાનથી જ થાય છે. જેવી રીતે અન્ય પુરુષોને આત્માનાં પ્રતિપાદક શાસ્ત્રના અર્થનો બોધ નથી થતો, તે પોતાના અંતઃકરણના દોષથી નથી થતો પણ કાંઈ વક્તા પુરુષના દોષથી નહિ; તેવી રીતે તને મારાં વચનના અર્થનો બોધ થયો નથી, તે પણ તારા પોતાના અંતઃકરણના દોષથી થયો નથી. એમાં કાંઈ મારો દોષ નથી. તેથી તારા પૂર્વોક્ત ઉભય દોષ સંભવતા નથી. આ પ્રકારના હેતુવડે શ્રીભગવાન આત્માની દુર્વિચેયતાનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે:—

આશ્ચર્યવત્પશ્યતિ કશ્ચિદેનમાશ્ચર્યવદ્વદતિ તયૈવ ચાન્ય: ।

આશ્ચર્યવચ્ચૈનમન્ય: ગૃણોતિ શ્રુત્વાપ્યેનં વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્ ॥ ૨૯ ॥

પ્રલોકાર્થ:—હે અર્જુન ! કોઈ પુરુષ આત્માને આશ્ચર્યવત્ જુએ છે, અન્ય કોઈ પુરુષ આત્માને આશ્ચર્યવત્ કથન કરે છે, અન્ય કોઈ પુરુષ આત્માને આશ્ચર્યવત્ શ્રવણ કરે છે, તથા કોઈક પુરુષ આ આત્માને શ્રવણ કરવા છતાં પણ જાણતો નથી. ૨૯

ટીકા:-(અને એ શબ્દવડે કથન કરેલું જે આત્મારૂપ કર્મ છે, વચ્ચે શબ્દવડે કથન કરેલી જે દર્શનરૂપ ક્રિયા છે, તથા કષિત્ શબ્દવડે કથન કરેલો જે અધિકારી પુરુષરૂપ કર્તા છે, એ ત્રણેનું જ સાધર્મ્ય એ વિશેષણ છે. હવે પ્રથમ આત્મારૂપ કર્મમાં આશ્ચર્યવત્પણું નિરૂપણ કરે છે.) હે અર્જુન ! આત્માદેવ આશ્ચર્યવત્ છે, અર્થાત્ અદ્ભુત યદાર્થની સમાન છે. તે અવિદ્યાવડે કલ્પિત અનેક પ્રકારના વિરુદ્ધ ધર્મવાળો પ્રતીવ થાય છે. આ કારણથી આત્માદેવ વાસ્તવિક રીતે સર્વદા વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ અવિદ્યમાન હોય તેવી રીતે પ્રતીત થાય છે. આત્માદેવ સ્વપ્રકાશ ચૈતન્યરૂપ હોવા છતાં પણ જડની પેઠે પ્રતીત થાય છે. આત્માદેવ વાસ્તવિક રીતે આનંદરૂપ હોવા છતાં પણ દુઃખની પેઠે પ્રતીત થાય છે. સર્વ વિકારોથી રહિત હોવા છતાં તે વિકારવાનની પેઠે પ્રતીત થાય છે. નિત્ય હોવા છતાં અનિત્યની પેઠે તે પ્રતીત થાય છે. પ્રકાશમાન હોવા છતાં તે અપ્રકાશમાનની પેઠે પ્રતીત થાય છે. બ્રહ્મથી અક્ષિન્ન હોવા છતાં બ્રહ્મથી ભિન્ન હોય તેમ તે પ્રતીત થાય છે, સર્વદા સુકૃત હોવા છતાં બદ્ધની પેઠે તે પ્રતીત થાય છે. આ રીતે તે અદ્વિતીયરૂપ હોવા છતાં દ્વિતીયની પેઠે પ્રતીત થાય છે. આવી આવી અનેક પ્રકારની આશ્ચર્યવત્ રૂપતા આત્મામાં છે. આવા આશ્ચર્યવત્ આત્માને, શમ-દમાદિ-સાધનસંપન્ન તથા અંત્ય શરીરવાળો કોઈક જ પુરુષ, શુરુશાસ્ત્રના ઉપદેશથી અવિદ્યારચિત સર્વ દ્વૈત પ્રપંચનો નિષેધ કરી, પરમાત્માના સ્વરૂપમાત્રને વિષય કરનારી, મહાવાક્યરૂપ વેદાન્તજન્ય તથા સર્વ પુણ્યકર્મોના ફળરૂપ અંતઃકરણની વૃત્તિમાં, આત્મસાક્ષાત્કાર કરે છે.

હવે દર્શનરૂપ ક્રિયામાં આશ્ચર્યવત્ રૂપણાનું નિરૂપણ કરે છે. વચ્ચે શબ્દના અર્થ-રૂપ આત્માની દર્શનરૂપ ક્રિયા પણ આશ્ચર્યવત્ છે. કારણ કે જે અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન, સ્વરૂપથી મિથ્યારૂપ હોવા છતાં પણ, સત્ય આત્માનું અભિયંત્રક છે; તથા જે જ્ઞાન અવિદ્યાના કાર્યરૂપ હોવા છતાં પણ અવિદ્યાનો નાશ કરે છે; તથા જે જ્ઞાન અવિદ્યારૂપ કારણનો નાશ કરતાં, તે અવિદ્યાનું કાર્ય હોવાથી, પોતાનો જ નાશ કરે છે; એવા પ્રકારની અનેક આશ્ચર્યવત્ રૂપતા જ્ઞાનરૂપ દર્શનમાં છે.

હવે દર્શનરૂપ ક્રિયાની વિદ્વાનરૂપ કર્તા વિષે આશ્ચર્યવત્ રૂપણાનું નિરૂપણ કરે છે. કષિત્ શબ્દવડે કથન કરેલો આત્મસાક્ષાત્કારવાળો વિદ્વાન્ પુરુષ પણ આશ્ચર્યવત્ છે, કારણ કે વિદ્વાન્ પુરુષ આત્મસાક્ષાત્કારવડે અવિદ્યાથી તથા અવિદ્યાનાં કાર્યથી રહિત હોવા છતાં પણ પ્રારબ્ધ કર્મની પ્રબળતાથી અજ્ઞાની પુરુષની પેઠે વ્યવહાર કરે છે, સર્વદા સમાધિમાં સ્થિત હોવા છતાં પણ ંચુત્યાનને પ્રાપ્ત થાય છે તથા તે પુરુષ ંચુત્યાનને પ્રાપ્ત થવા છતાં પુનઃ સમાધિને અનુભવે છે; આવી આવી અનેક પ્રકારની આશ્ચર્યવત્ રૂપતા વિદ્વાન્ પુરુષમાં હોય છે, તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, આત્મા, આત્માનું જ્ઞાન તથા આત્માને જાણનાર પુરુષ એ ત્રણે આશ્ચર્યરૂપ છે. આવા પરમ-હૃદયિય આત્માને તું પ્રયત્ન વિના કેવી રીતે જાણી શકીશ ? અર્થાત્ પ્રયત્ન વિના આત્માને જાણવો અત્યંત કઠિન છે.

એ પ્રમાણે ઉપદેશ કરનારા બ્રહ્મવેદા પુરુષોના અભાવથી પણ આત્મા હૃદયિય છે. કારણ કે આત્માને અપરોક્ષરૂપે જાણનાર વિદ્વાન્ પુરુષ જ બીજા અધિકારી પુરુષ પ્રત્યે આત્માનો ઉપદેશ કરી શકે છે; પણ જે પુરુષ પોતે જ આત્માને જાણતો નથી, તે અજ્ઞાની પુરુષ બીજા કોઈ પ્રત્યે આત્માનો ઉપદેશ કરી શકતો નથી. પરન્તુ આત્માને અપરોક્ષ જાણનાર વિદ્વાન્ પુરુષ વિશેષે કરીને સમાધિયુક્ત જ હોય છે. તેથી સમાધિમાં જૂટેલો બ્રહ્મ-વેદા પુરુષ બીજા અધિકારી પુરુષો પ્રત્યે કેવી રીતે આત્માનો ઉપદેશ કરશે ? અર્થાત્ નહિ

કરશે. કારણ કે ચિત્તની બાહ્યવૃત્તિ વિના ઉપદેશ કરવો સંભવતો નથી. સંભાધિથી ઓચિંત્યાનને પ્રાપ્ત થયેલ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ, યદ્યપિ અધિકારી જનોની પ્રત્યે આત્માનો ઉપદેશ કરવા સમર્થ હોય, તોપણ તે બ્રહ્મવેત્તા પુરુષને બીજા અધિકારી પુરુષોએ બાંધવો ઠંકન છે. કદાચિત્ અધિકારી પુરુષ ગમે તે પ્રકારે કરીને બ્રહ્મવેત્તા પુરુષને બાંધે તોપણ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ લાભ, પૂજા, ખ્યાતિ વગેરે પ્રયોજનની અપેક્ષા કરતો નથી. તેથી તે અધિકારી પુરુષ પ્રત્યે આત્માનો ઉપદેશ કરશે નહિ. કદાચિત્ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ કોઈપણ પ્રકારે કૃપા માત્ર કરીને અધિકારી પુરુષની પ્રત્યે આત્માનો ઉપદેશ પણ કરે, તો પણ કૃપાળુ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ ઈશ્વરની માફક મળવો અત્યંત દુર્લભ છે.

આ પ્રકારના હેતુથી શ્રીભગવાન અર્જુન પ્રત્યે કહે છે આશ્ચર્યવદ્વદતિ તપૈવ ચાન્યઃ ક્વતિ-હ્યે અર્જુન ! આત્માદેવને અન્ય પુરુષ આશ્ચર્યવત્ કથન કરે છે. [અહીં-અન્યઃ શબ્દવડે સર્વ જાણીની જનોથી વિલક્ષણ પુરુષનો અર્થ અહંણુ કરવો. આત્માને દેખનારા પુરુષથી ભિન્ન પુરુષનો અર્થ અહંણુ કરવો નહિ. કારણ કે જે પુરુષ જે વસ્તુને બાંધે છે, તે પુરુષ તે વસ્તુનું કથન કરે છે. પણ તે વસ્તુના જ્ઞાન વિના તે વસ્તુનું કથન સંભવતું નથી. તેથી આત્માને બાંધનાર પુરુષથી ભિન્ન પુરુષનો અર્થ અન્ય શબ્દવડે અહંણુ કરીએ, તો ‘વદતો વ્યાધાત’ હોયની પ્રાપ્તિ થશે] [અહીં પણ જન શબ્દવડે કહેલું આત્મારૂપ કર્મ, વસ્તિ એ શબ્દવડે કહેલી બોલવાની ક્રિયા તથા અન્ય શબ્દવડે કહેલો બોલવાની ક્રિયાનો કર્તા આ ત્રણેનું જ ભાવ્યવસ્થા એ વિશેષણ બાંધવું. આત્મારૂપ કર્મમાં તથા વિદ્વાન પુરુષરૂપ કર્તામાં આશ્ચર્યવત્સ્વરૂપતા આ શ્લોકમાં પૂર્વે કહેવામાં આવી છે, તે અહીં પણ બાંધી લેવી.]

હવે બોલવાની ક્રિયામાં આશ્ચર્યવત્સ્વરૂપતાનું નિરૂપણ કરે છે:-હ્યે અર્જુન ! સર્વ શબ્દોને અવાચ્ય એવા આત્માદેવનું કથન પણ આશ્ચર્યવત્ છે. શ્રુતિ કહે છે કે, (યત્તો વાચો વિવર્તેત ભ્રામ્ય વ્રજા સહ) મન સહિત વાણી પણ આત્માને ન પ્રાપ્ત હોઈને આત્માથી નિવૃત્ત થઈ આવે છે. વાતપર્ય એ છે કે, અવિદ્યા-અંતઃકરણાદિ વિશિષ્ટ અર્થમાં જેમની શક્તિ છે તથા ભાગ-સ્વાગ-લક્ષણાવડે કલ્પિત જેમનો સંબંધ છે, એવા જે સત્ અને ત્વક્ આદિ શબ્દો છે તે શબ્દોવડે સર્વ ધર્મોથી રહિત શુદ્ધ આત્માનું નિર્વિકલ્પ સાક્ષાત્કારરૂપ પ્રતિપાદન અત્યંત આશ્ચર્ય-સ્વરૂપ છે. એ કારણથી લોકમાં કોઈ ભાતિ-શુણાદિ ધર્મોના અંગીકાર કરીને જ, શબ્દ પોતાના અર્થના બોધ કરે છે. પણ ભતિ-શુણાદિ ધર્મો વિના કોઈ પણ અર્થનો બોધ શબ્દ કરતો નથી.

સુતેલા પુરુષને ઉઠાડનારાં વચનોની પેઠે તત્ત્વમત્તિ આદિ વાકયો, શક્તિરૂપ સંબંધ વિના જ, લક્ષણરૂપ સંબંધ વિના જ તથા અન્ય કોઈ સંબંધ વિના જ, શુદ્ધાત્માનું પ્રતિપાદન કરે છે, તે અત્યંત આશ્ચર્યવત્ છે. આ માટે શબ્દનું સામર્થ્ય કોઈ પણ પુરુષથી ચિત્તન કરી શકાશે નહિ.

શિષ્ય:-શક્તિ તથા લક્ષણાદિ સંબંધ વિના જ ગમે તે શબ્દ જો કદાચિત્ પોતાના અર્થનો બોધ કરતો હોય, તો તે શબ્દથી કોઈ બીજા પદાર્થનો પણ બોધ થવો જોઈએ. શબ્દના સંબંધનો અભાવ સર્વ પદાર્થોમાં એકસરખો જ છે.

શુરુ:-એ દોષલક્ષણ અંગીકાર પદાર્થમાં પણ સરખી જ છે. શક્ય અર્થના સંબંધનું નામ લક્ષણ છે. આ શક્ય સંબંધરૂપ લક્ષણ અનેક પદાર્થોમાં રહે છે; તેથી સર્વ પદાર્થોનો બોધ થવો જોઈએ. જેવી રીતે “ગંગા વિષે જામ છે” એ વાક્યમાં રહેલ ગંગા શબ્દથી તીર વિષે લક્ષણ ધાય છે. ગંગા શબ્દનો શક્ય અર્થ જે જળનો પ્રવાહ છે. તે જળના પ્રવાહનો જેવો તીરની સાથે સંયોગ અથવા સંબંધ છે, તેવો જ જળમાં રહેનારાં મત્સ્યાદિ તથા નૌકાદિ અનેક પદાર્થોની સાથે સંયોગ અથવા સંબંધ છે.

શિષ્ય:-એ કે શક્ય અર્થનો સંબંધ અનેક પદાર્થોની સાથે હોય છે, તથાપિ જે અર્થનો યોગ કરાવવાનો વક્તા પુરુષનો હેતુ હોય છે, તે જ અર્થનો તે શબ્દથી યોગ થાય છે, પણ તેથી અન્ય અર્થનો યોગ થતો નથી.

ગુરુ:-વક્તા પુરુષનો હેતુ પણ સર્વ શ્રોતા પુરુષો પ્રત્યે એક સરખો જ છે, પણ સર્વ શ્રોતા પુરુષોને વક્તાના હેતુથી તે જ અર્થનો યોગ થવો જોઈએ, એવું પણ જોવામાં આવતું નથી.

શિષ્ય:-સર્વ શ્રોતા પુરુષોમાં કોઈ એક શ્રોતા જ વક્તા પુરુષના હેતુ વિશેષનો નિશ્ચય પણ કરે છે. સર્વ શ્રોતા ગુરુષ તે હેતુનો નિશ્ચય કરી શકે નહિ.

ગુરુ:-તારા એ કથનથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, શ્રોતા પુરુષમાં સ્થેલ નિર્દોષત્વરૂપ વિશેષ ધર્મ વક્તા પુરુષના હેતુનો નિશ્ચય કરનાર છે. આ હેતુનો નિશ્ચયાત્મક નિર્દોષત્વરૂપ વિશેષ ધર્મ અમારા મત પ્રમાણે પણ કોઈથી નિવૃત્ત કરી શકાયો નહિ. તેથી શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અધિકારી પુરુષને, જાગ-ત્યાગ-લક્ષણાવડે, તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યના અર્થના યોગનો તું અંગીકાર કરે છે. શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અધિકારી પુરુષને તત્ત્વમસિ આદિ શબ્દ વિશેષ શક્તિ-લક્ષણાદિરૂપ સંબંધ વિના જ, અખંડ ચૈતન્ય વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન કરે છે. માટે અમારા શક્તિ-લક્ષણાદિ સંબંધ અંગીકાર ન કરવાના પક્ષમાં કિંચિન્માત્ર દોષની પ્રાપ્તિ થશે નહિ. પણ ઉલટું અમારા પક્ષમાં જો વાક્યો નિવર્તે એ શ્રુતિનો અર્થ પણ સંકોચ વિના જ સિદ્ધ થાય છે. લક્ષણાનો અંગીકાર કરવાના પક્ષમાં તો આ શ્રુતિનું વચન શક્તિ-વૃત્તિવડે આત્માને યોગ કરી શકતું નથી. એ પ્રમાણે સંકોચ કરવો પડે છે.

એ જ ભગવાનનો અભિપ્રાય વાર્તિકકાર સુરેશ્વરાચાર્યે પણ બૃહદ્વેદ સર્વજનભિખાનામિચેયોઃ । દિત્વા નિર્મા પ્રજ્ઞ્યંતે સુપ્તે યોધિતાઃ પરે ઇત્યાદિ શ્લોકોવડે વર્ણવ્યો છે. તે શ્લોકોનો એ હેતુ છે કે- શબ્દની શક્તિ અચિત્ત હોય છે. જેવી રીતે સુપુસિને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષને તે વખતે શબ્દ તથા અર્થ એ જાનના શક્તિ-લક્ષણાદિ સંબંધોનું જ્ઞાન નથી, તથાપિ તે સુપુસિ પુરુષને, “હિ દેવ-દંત ઉઠ” ઇત્યાદિ શબ્દોવડે તેને અન્ય પુરુષો યોગ કરે છે, ત્યારે તે સુપુસિથી ભગ્ન થાય છે. તેવી રીતે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો અધિકારી પુરુષ પણ શક્તિ-લક્ષણાદિ સંબંધના જ્ઞાન વિના જ તત્ત્વમસિ આદિ વાક્યોથી અદ્વિતીય બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. આવી આવી અનેક પ્રકારની આશ્ચર્યવત્ રૂપતા યોગવાની ક્રિયામાં સ્થેલી છે.

આથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, વચનનો વિષય આત્મા, વચનનો વક્તા વિદ્વાન્ પુરુષ તથા વચનરૂપ ક્રિયા, એ ત્રણે અત્યંત આશ્ચર્યરૂપ છે. આ કારણથી આત્માદેવ અત્યંત હૃવિંજ્ય છે.

હવે શ્રોતા પુરુષની હૃલ્લસવાના કથનવડે આત્માની હૃવિંજ્યતાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે- આશ્ચર્યવચનમન્યઃ શૃણોતિ સ્ત્રજાપ્યેનં વેદ હતિ-હે અર્જુન ! આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરનારા તથા આત્માનું કથન કરનારા સુકવ પુરુષથી જાગ જે મુમુક્ષુ જન છે, તે સમિધાના જૂઠા હાથમાં લઈ વિધિપૂર્વક બ્રહ્મવેત્તા ગુરુની સમીપ બઈ, શ્રવણ કરે છે અર્થાત્ સર્વ વેદાંત વાક્યોના તાત્પર્યન વિષયરૂપવડે આત્મા શું છે, કેવો છે ઇત્યાદિનો નિશ્ચય કરે છે. આ પણ અત્યંત આશ્ચર્યવત્ છે. બ્રહ્મવેત્તા ગુરુના મુખથી આત્માનું શ્રવણ કરીને પણ, મનનની તથા નિદિધ્યાસનની પરિપ્રકવતાવડે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો, પણ આશ્ચર્યવત્ છે. સાક્ષાત્કારની આશ્ચર્યરૂપતા માધર્મ-વપશ્ચતિ કશિરેનમ એ શબ્દોવડે પૂર્વે કથન કરવામાં આવેલી છે. પૂર્વની પેઠે અહીં પણ શ્રવણનો વિષય આત્મા, શ્રવણરૂપ ક્રિયા તથા શ્રવણકર્તા પુરુષ એ ત્રણેનું જ આશ્ચર્યવદ વિરોધણ

વળી આત્મામાં તથા શ્રવણરૂપ ક્રિયામાં પૂર્વોક્ત આશ્ચર્યવત્ રૂપપણું જ નાણી લેવું. શ્રવણ-
ક્રિયા પુરુષમાં તો એવું આશ્ચર્યરૂપપણું છે કે, પૂર્વે અનેક જન્મોમાં અનુષ્ઠાન કરેલાં પુણ્ય
કર્મોંવડે જેના મનને પાપરૂપ મળ નિવૃત્ત થઈ ગયો છે તથા શુરુ તથા શાસ્ત્રનાં વચનોમાં જેની
અત્યંત શ્રદ્ધા છે, એવા ઉત્તમ અધિકારી પુરુષોની આ લોકમાં દુર્લભતા જ શ્રોતા પુરુષમાં
આશ્ચર્યરૂપ છે. [આ વાત શ્રીભગવાન પોતે જ મહાપાણં સહસ્રેષુ કશિગતતિ સિદ્ધયે । યતવા-
મપિ સિદ્ધાન્તં કશિન્માં પેતિ તત્ત્વતઃ ઇતિ એ રલોકમાં આગળ જતાં કથન કરશે.] શ્રુતિ કહે છે
(ધરણ્યાપિ વદુભિર્યો ન લખ્યાઃ કૃષ્ણતોડપિ વદ્વો યં ન વિદુઃ ભાગ્યર્થો વક્ત્રા કુદાલોઽસ્ય લખ્યા ભાગ્યર્થો
જ્ઞાતા કૃષ્ણહરિઃ ઇતિ) આત્માદેવ ઘણા પુરુષોને શ્રવણથી પણ પ્રાપ્ત થતો નથી; અને
ઘણા પુરુષો શ્રવણ કરવા છતાં પણ આત્માને નાણી શકતા નથી. આત્માદેવને વક્તા પુરુષ
પણ બહુ આશ્ચર્યરૂપ છે. વળી આત્માદેવને પ્રાપ્ત થનારો પુરુષ પણ અતિ કુશલ છે. અને
બ્રહ્મવેત્તા કુશલ શુરવડે ઉપદેશ પામેલો આત્માને નાણનારો વિદ્વાન પુરુષ પણ આશ્ચર્ય
સ્વરૂપ છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન! જે અધિકારી પુરુષ બ્રહ્મવેત્તા શુરના મુખથી વેદાન્ત
શાસ્ત્રનું શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન કરશે, તે અધિકારી પુરુષ આત્માનો અવશ્ય કરીને
સાક્ષાત્કાર કરશે, એમાં આશ્ચર્ય શું છે ?

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:— ન ચૈવ કશ્ચિત્ ઇતિ એ શબ્દોમાં રહેલો ચકાર પૂર્વ વચનમાં
રહેલા યં વેદ એ ધાનેના અનુષંગ વાસ્તે છે. પૂર્વ વચનમાં રહેલા શબ્દને ઉત્તર વચનમાં
સંબંધ કરવાનું નામ અનુષંગ કહેવાય છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, કોઈ પુરુષ બ્રહ્મ-
વેત્તા શુરના મુખથી શ્રવણાદિ કરતાં પણ કોઈ પ્રતિબંધથી આત્માને નાણી શકતો નથી.
જ્યારે શ્રવણાદિ કરતાં છતાં પણ કોઈ પુરુષ આત્માને નાણી શકતો નથી, ત્યારે શ્રવણાદિ
નહિ કરનાર પુરુષ આત્માને નાણે નહિ, તેમાં તો શું કહેવાનું ? આ વાત વાર્તિકકાર ભગવાને
પણ કહેલી છે. (ઇતસ્તજ્ઞાનમિતિ ચેત્તદિ વંધપરિધાયત્ । અસાવપિ ચ મૃતો વા માત્રી વા વર્તતેઽપ્યથા)
આત્માનું જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, એવી શિષ્યને શંકા થતાં શુર કહે છે કે, આત્માનું
જ્ઞાન પ્રતિબંધના નાશથી પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રતિબંધ પણ ભૂત પ્રતિબંધ, ભાવી પ્રતિબંધ અને
વર્તમાન પ્રતિબંધ એમ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. શ્રવણાદિ કાળમાં પૂર્વદૃષ્ટ અનાત્મ પદાર્થોનું
વારંવાર સ્મરણ થવું, તે ભૂત પ્રતિબંધ કહેવાય છે, જન્માદિની પ્રાપ્તિ કરાવનાર કોઈ પ્રમળ
અદૃષ્ટ વિશેષ ભાવી પ્રતિબંધ કહેવાય છે અને વિષયાસક્તિ, મંદબુદ્ધિ, કુતર્ક તથા વિપરીત
અર્થમાં દુરાગ્રહ, એ ચાર પ્રકારનો વર્તમાન પ્રતિબંધ કહેવાય છે. આ ત્રણે પ્રતિબંધોમાંથી
એક પ્રતિબંધ પણ જે અધિકારી પુરુષમાં હોય છે તે અધિકારી પુરુષ શ્રવણાદિ કરતાં છતાં
પણ આત્માને નાણી શકતો નથી. જેવી રીતે વામદેવને ભાવી પ્રતિબંધની વશતાથી શ્રવણાદિવડે
એક જન્મમાં જ્ઞાન થયું નહિ, કિંતુ બીજા જન્મમાં માતાના ઉદરમાં પ્રતિબંધનો નાશ થતાં
વામદેવને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ છે. એ વાત આત્મપુરાણના પહેલા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી
કહેવામાં આવી છે. જ્ઞાનમુત્તવચ્ચે ડુંગ્રાં છયાત્પાપસ્ય કર્મણઃ આ સ્મૃતિમાં પણ પાપ કર્મરૂપ પ્રતિ-
બંધના નાશ પછી જ અધિકારી પુરુષોને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કથન કરેલી છે. વળી તે સર્વ પ્રતિબં-
ધોનો નાશ થવો અત્યંત દુર્લભ છે. એ કારણથી આત્માદેવ દુર્લભ છે.

અહીં છત્વાપ્તેન વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્ એ વાક્યનો જે પૂર્વોક્ત અર્થ ન કરીએ, કિંતુ આત્મા-
દેવને શ્રવણ કરીને પણ કોઈ પણ પુરુષ નાણી શકતો નથી, એ પ્રમાણે અર્થ કરીએ, તો
ભાગ્યર્થો જ્ઞાતા કૃષ્ણહરિઃ એ શ્રુતિની સાથે આ ગીતાનાં વચનની એકવાક્યતા સિદ્ધ થશે નહિ.

તથા યતતામપિ સિદ્ધાન્તાં કથિન્મા વેતિ તત્તત એ ભગવાનનાં વચનનો પણ વિરોધ થશે. અથવા ન વૈવ કથિત્ એ અંત્ય વચનનો કથિત્વનું ન વચ્ચતિ-કથિત્ પ્તન ન વચ્ચતિ-કથિત્ એનું ન શૂનોતિ-કથિત્ શ્રુત્વાપિ એનું ન વેદ એ પ્રમાણે સર્વત્ર સંગ્રંધ કરવો પડશે. તેમ કરવાથી આ પાંચ પ્રકાર સિદ્ધ થાય છે:- (૧) કેટલાક પુરુષો આત્માદેવને કેવળ બાણે જ છે પણ કથન કરી શકતા નથી; (૨) કેટલાક પુરુષો તો આત્માદેવને બાણે પણ છે તથા-કથન પણ કરે છે; (૩) કેટલાક પુરુષો તો વચનને શ્રવણ પણ કરે છે તથા તે વચનના અર્થને પણ બાણે છે; (૪) કેટલાક પુરુષો વચનને શ્રવણ કરવા છતાં પણ તેના અર્થને બાણતા નથી અને (૫) કેટલાક પુરુષો તો દર્શન, કથન તથા શ્રવણ એ સર્વથી બહિર્ભૂત હોય છે. અવિદ્વાન્ પક્ષમાં અસંભાવનાવડે તથા વિપરીત-ભાવનાવડે પ્રતિબદ્ધ થવાથી દર્શનમાં, વદન (બોલવા)માં તથા શ્રવણમાં આશ્ચર્યરૂપપણું છે. ખીને સર્વ અર્થ સ્પષ્ટ છે.

કોઈ ટીકામાં તો ભાગ્યવચ્ચતિ એ શ્લોકનો એ અર્થ કહે છે કે, પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલા ભૂતભૌતિક પ્રપચને કોઈ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ આશ્ચર્યવત્ દેખે છે, એટલે કે સ્વપ્રસમાન-ઐદ્રભાસિક પદાર્થોની તુલ્ય દેખે છે, અને અન્ય વિદ્વાન્ પુરુષ આ પ્રપચને આશ્ચર્યવત્ કહે છે, એટલે કે સત્-અસત્થી વિલક્ષણ આ પ્રપચને લોકમાં અપ્રસિદ્ધ અનિર્વચનીયરૂપે કહે છે. અન્ય પુરુષ આ પ્રપચને આશ્ચર્યવત્ શ્રવણ કરે છે, એટલે કે અનાત્મરૂપવડે પ્રસિદ્ધ આ પ્રપચમાં, હમે લોકા હમે દેવા હમે વેદા હર્દ સર્વ યદયમાત્મા ઈત્યાદિ શ્રુતિવડે પ્રત્યક્સ્વરૂપ આત્મ-રૂપતાનું શ્રવણ પણ આશ્ચર્યરૂપે છે. અને કોઈ પુરુષ તો આ પ્રપચનું, શ્રવણ કરીને સ્વમાદિ દૃષ્ટાંતોથી કથન કરીને તથા સાક્ષાત્કાર કરીને પણ વાસ્તવિક રીતે આત્માને બાણતા નથી. (૨૯)

અવતરણિકા-પૂર્વ શ્લોકમાં કથન કરેલો જે સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે સાધારણ ભ્રમની નિવૃત્તિના સાધનરૂપ વિચાર છે તે વિચારની હવે સમાપ્તિ કરે છે -

દેહી નિત્યમવધ્યોડયં દેહે સર્વસ્ય ભારત ।

તસ્માત્સર્વાણિ ભૂતાનિ ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥ ૩૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભારત ! સર્વ પ્રાણીઓનો નાશ થવા છતાં, દેહી આત્માનો નાશ થતો નથી એ વાત જેમ નિયત છે, તે કારણથી તું અર્જુન પણ સર્વ ભૂતોનો શોક કરવાને યોગ્ય નથી. ૩૦

ટીકા:-હે અર્જુન ! બ્રહ્મથી લઈને એક પિપીલિકા અર્થાત્ કીડી પર્થવ જેટલા પ્રાણીઓ છે, તે સર્વ પ્રાણીઓના દેહોનો નાશ થતાં છતાં પણ, આ લિંગદેહરૂપ હિપાધિઓ આત્મા નાશને પ્રાપ્ત થતો નથી. જેવી રીતે ઘટરૂપ હિપાધિઓનો નાશ થતાં પણ ઘટોમાં રહેલા આકાશનો નાશ થતો નથી, તે રીતે દેહોનો નાશ થતાં પણ આત્માદેવ નાશને પ્રાપ્ત થતો નથી. નિયમપૂર્વક આ બાળવ લીખ-દ્રોણાદિ ભાવને પ્રાપ્ત થયેલા આ સ્થૂલરૂપ તથા સૂક્ષ્મરૂપ આકાશાદિ સર્વ ભૂતોના ઉદેશવડે તું શોક કરવા યોગ્ય નથી.

વાતર્થ્ય એ છે કે-આ સ્થૂલ શરીરનો તો અવશ્ય કરીને નાશ થશે. નાશને નિવૃત્ત કરવા કોઈ પણ સમર્થ નથી.

આ સ્થૂલ શરીરનો શોક કરવો તને ઉચિત નથી. વળી સૂક્ષ્મ લિંગ દેહ તો આત્માનો માકૂક શઆદિવડે નષ્ટ થતો નથી, તેથી લિંગ દેહનો પણ શોક કરવો તને ઉચિત નથી, તેથી સ્થૂલ દેહ, લિંગ દેહ અને આત્મા એ ત્રણેનો શોક કરવો સંભવથી નહિ. (૩૦)

અવતરણિકા:-આ પ્રમાણે સ્થૂલ શરીર, સૂક્ષ્મ શરીર તથા બન્ને શરીરોના કારણરૂપ અવિદ્યા એ ત્રણ ઉપાધિઓના અવિવેકથી, મિથ્યારૂપ સંસારમાં સત્યત્વ તથા આત્મધર્મત્વ આદિની પ્રતીતિરૂપ તથા સર્વ ગ્રાણીઓને સાધારણ ભ્રમની નિવૃત્તિ કરવાને વાસ્તે શ્રીભગવાને અર્જુન પ્રત્યે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ તથા કારણ એ ત્રણ ઉપાધિઓથી ભિન્ન કરીને, આત્માના સ્વરૂપનું કથન કર્યું. હવે, યુદ્ધરૂપ સ્વધર્મમાં હિંસાની બાહુલ્યતાવડે અધર્મત્વ બુદ્ધિરૂપ તથા કરુણાદિ દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા એવો અર્જુનનો સાધારણ ભ્રમ નિવૃત્ત કરવાને વાસ્તે શ્રી ભગવાન અર્જુન પ્રત્યે તે હિંસાપ્રધાન યુદ્ધમાં પણ સ્વધર્મતાવડે અધર્મપણાનો અભાવ કહે છે:-

સ્વધર્મમપિ चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ૩? ॥

ટીકાકાર્ય:-હે અર્જુન ! આપણો ક્ષત્રિયનો શો ધર્મ (છે તે) ભઈ (વિચારી) પણ તું યુદ્ધમાંથી ચલાયમાન થવા યોગ્ય નથી. ક્ષત્રિય રાજાને ધર્મરૂપ યુદ્ધથી બીજું કંઈ શ્રેયકારક સાધન હોતું નથી. ૩૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વોક્ત રીતિથી કેવળ પરમાર્થતત્ત્વના વિચારવડે જ તું યુદ્ધથી નિવૃત્ત થવા યોગ્ય નથી એટલું જ નહિ, કિન્તુ યુદ્ધથી પાછું નહિ હઠવું, એ પ્રકારનો ક્ષત્રિય રાજાઓના પરાક્રમ્યત્વરૂપ સ્વધર્મનો શાસ્ત્રથી વિચાર કરીને પણ તું સ્વધર્મરૂપ યુદ્ધથી અધર્મત્વની ભાંતિ કરી નિવૃત્ત થવા યોગ્ય નથી. તેથી ચળવેતે ન વચવેતે એ શબ્દોથી તે નરકે નિયત્ વાસો બનતે એ શબ્દો સૂધીના સર્વ શબ્દોવડે યુદ્ધમાં કલ્પેલી પાપની કારણતા, ક્યં મીષ્ણમહં સંભવે ઇત્યાદિ શબ્દોવડે યુદ્ધમાં શુરુઓના તથા બ્રાહ્મણના વધનો નિષેધ, આ સઘળી વાત તે ધર્મશાસ્ત્રના અવિચારથી કહી હતી. કારણ કે અપરાક્રમ્યત્વરૂપ ધર્મ સહિત યુદ્ધથી ક્ષત્રિય રાજાને બીજું કોઈ શ્રેયનું સાધન નથી. કિન્તુ યુદ્ધ એ જ પૃથિવીના જયદ્વારા પ્રભવું રક્ષણ તથા બ્રાહ્મણોની શુશ્રૂષા ઇત્યાદિ ક્ષત્રિયોના ધર્મનો નિર્વાહ કરનાર છે. તેથી ક્ષત્રિય રાજાઓને સ્વધર્મથી યુદ્ધ જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. આ વાત પરાશર ઋષિએ પણ કહી છે.

ક્ષત્રિયો हि प्रजा रक्षन् शस्त्रपाणिः प्रदंढवान् । निजित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत् ॥

અર્થ:-ક્ષત્રિય રાજાએ પોતાની પ્રજાનું રક્ષણ કરવું, શત્રોને હસ્તમાં ધારણ કરવાં, હુલ્લજનોને હંક આપવો, તથા અન્ય શત્રુઓના સૈન્યોને જિતીને ધર્મવડે પૃથિવીનું પાલન કરવું. વળી આ વાત મનુ ભગવાને પણ કહી છે:-

“समोत्तमाधमै राजा बाहूतः पालयन् प्रजाः । न निर्वर्तेत संग्रामात् क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् ॥ ૧॥

સંગ્રામેષ્વનિર્વર્તિત્વં પ્રજાનાં ચૈવ પાલનમ્ । શુશ્રૂષા ગ્રાહ્યણાનાં ચ રાજઃ શ્રેયસ્કરં પરમ્ ॥ ૨ ॥

અર્થ:-પોતાની પ્રજાઓનું પાલન કરતા ક્ષત્રિય રાજાએ પોતાની સમાન ભતિવાળા ક્ષત્રિયોને, ઉત્તમ ભતિવાળા બ્રાહ્મણોને તથા અધમ ભતિવાળા વૈરયાદિકોને સંગ્રામ કરવાને વાસ્તે બોલાવવા, છતાં પોતાના ક્ષત્રિય ધર્મનું, સ્મરણ કરીને સંગ્રામથી નિવૃત્ત થવું નહિ. યુદ્ધમાંથી ભાગવું નહિ, પ્રજાનું પાલન કરવું તથા બ્રાહ્મણોની શુશ્રૂષા કરવી, એ ત્રણ ધર્મો, રાજાનું પરમ શ્રેય કરનારા છે.” ઇત્યાદિ સ્મૃતિવચનોથી યુદ્ધ જ ક્ષત્રિય રાજાનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ સિદ્ધ થાય છે. યદ્યપિ યુદ્ધથી ભિન્ન બીજા પણ અનેક ધર્મો ક્ષત્રિયના શ્રેયના સાધનરૂપે છે, તેથી યુદ્ધથી ભિન્ન બીજા કોઈ ધર્મ ક્ષત્રિયના શ્રેયનું સાધન નથી, એ પ્રકારનું કથન સંભવતું નથી. તથાપિ ક્ષત્રિય રાજાના સર્વ ધર્મોમાં યુદ્ધરૂપ ધર્મની શ્રેષ્ઠતા કહેવાને વાસ્તે શ્રીભગવાને આ વચનો કહેલાં છે. કાંઈ

બીજા ધર્મોનો નિષેધ કરવાને વાસ્તે આ વચનો ભગવાને કહ્યાં નથી. યુદ્ધથી પણ અત્યંત ગ્રેષ્ઠ કોઈ બીજો ધર્મ છે, તેથી ધર્મ કરવાને વાસ્તે યુદ્ધથી નિવૃત્તિનો સંભવ હોઈ શકે છે, એ શંકાને પણ આટલા કથનથી નિવૃત્ત કરી છે તથા ન ચ મેયોચ્છપદ્ધતિમ્ દત્વા સ્વજનમાદેને એ પ્રકારના અર્જુનના અપેક્ષાનું પણ ખંડન કર્યું છે. (૩૨)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા-“હે ભગવાન! યદ્યપિ ક્ષત્રિય રાજાનો ધર્મ હોવાથી યુદ્ધ અવશ્ય કરીને કરવું મને યોગ્ય છે, તથાપિ શીભ-દ્રોણાદિ ગુરુઓની સાથે યુદ્ધ કરવાનું હિંસિત નથી; કારણ કે પોતાના ગુરુઓની સાથે યુદ્ધ કરવું અત્યંત નિહિત કર્મ છે,” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રી ભગવાન ઉત્તર આપે છે:-

યદૃચ્છયા ચોપપન્નં સ્વર્ગદ્વારમપાવૃતમ્ ।

સુચિનઃ ક્ષત્રિયાઃ પાર્થ લભંતે યુદ્ધમીદ્રશમ્ ॥ ૩૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે પાર્થ! જે ક્ષત્રિય રાજાઓ પ્રયત્ન વિના પ્રાપ્ત થયલાં તથા પ્રતિબંધથી રહિત સ્વર્ગના સાધનરૂપ આ રીતનાં યુદ્ધને મેળવે છે, તે ક્ષત્રિયો સુખને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૨

ટીકા:-હે પૃથાના પુત્ર અર્જુન! “તમે અમારી સાથે યુદ્ધ કરો” એ પ્રકારના પ્રાર્થના-રૂપ પ્રયત્ન વિના જ આ યુદ્ધ પ્રાપ્ત થયું છે. એ યુદ્ધ કેવું છે? આ યુદ્ધ લીભ-દ્રોણાદિ વીર પુરુષો પ્રતિપક્ષી ધર્મને કરનારા છે, તેમ જ આ યુદ્ધ ક્રીષ્ણની તથા રાજ્યની પ્રાપ્તિ ઇત્યાદિ વૃષ્ટ દેખોના સાધનરૂપ છે. આ યુદ્ધને ખામનારા ક્ષત્રિય રાજાઓ પરમ સુખને પામે છે, કારણ કે યુદ્ધવડે જ કદાચિત્ જય થાય છે, તો પ્રયત્ન વિના જ આ લોકમાં યશની તથા રાજ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે અને જો કદાચિત્ યુદ્ધથી પરાજય થાય છે, તો અત્યંત શીઘ્ર જ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ જ અર્થને શ્રીભગવાન કથન કરે છે:-સ્વર્ગદ્વારમપાવૃત્તમ્ इति. આ યુદ્ધ કેવું છે? પ્રતિબંધથી રહિત સ્વર્ગની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ છે. અર્થાત્ વ્યવધાન વિના જ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરાવનારું છે. યદ્યપિ જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞો પણ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરાવનારા છે, તથાપિ તે જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞ સ્વર્ગરૂપ ફળની પ્રાપ્તિમાં વર્તમાન શરીરના નાશની તથા પ્રતિબંધના અભાવની અપેક્ષા કરે છે, તેથી જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞ ચિરકાળ પછી જ સ્વર્ગરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. પણ યુદ્ધની માફક શીઘ્ર જ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરાવવા નથી. અહીં સ્વર્ગદ્વારમપાવૃત્ત એ શબ્દોવડે ભગવાને, જેમ જ્યેન યજ્ઞ કરવાથી પ્રત્યવાય થાય છે, તેમ યુદ્ધ કરવાથી પણ પ્રત્યવાય થશે, એ પ્રકારની અર્જુનની શંકાની નિવૃત્તિ કરી છે. જ્યેનનાભિચર જજેત ઇત્યાદિ વચનોવડે જો કે જ્યેનયજ્ઞાદિનું વિધાન કરવામાં આવે છે, તથાપિ તે જ્યેનયજ્ઞાદિ પોતાના ફળના હોયે કરીને દુષ્ટ છે; કારણ કે જ્યેનયજ્ઞાદિના ફળરૂપ શત્રુના મરણરૂપ ફળ ન હિંસાત્મકોનિ મૃતત્રિ-મત્તળે ન હ્ય્યાત્ “સર્વ પ્રાણીઓની હિંસા કરવી નહિ. પ્રાણીઓની હત્યા ન કરવી.” ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવડે નિષિદ્ધ છે. તેથી શત્રુહનનરૂપ ફળ પ્રત્યવાયને ઉત્પન્ન કરનાર છે, જ્યેનયજ્ઞના ફળમાં કોઈ નિધિવચન પણ નથી; તેથી નિધિયુક્ત અર્થમાં નિષેધને અવકાશ હોય નહિ? એ પ્રકારના ન્યાયની પણ ત્યાં પ્રાપ્તિ થતી નથી. વળી યુદ્ધનું ફળ જે સ્વર્ગ છે તે સ્વર્ગ કોઈ શાસ્ત્રવડે નિષિદ્ધ નથી, કિંતુ સ્વર્ગ શાસ્ત્રવડે નિહિત છે. આ વાત મનુ ભગવાને પણ કહેલી છે:-

આદ્યેષુ મિથોન્યોન્યં જિઘાંસંતો મહીક્ષિતઃ । યુદ્ધયમાનાઃ પરં જ્ઞસ્ત્યા સ્વર્ગં યાંત્યપરાદ્ગુપ્તાઃ ॥

અર્થ:-યુદ્ધમાં પરસ્પર હનન કરવાની ઇચ્છાવાળા ક્ષત્રિય રાજાઓ યથાશક્તિપરિમાણ પરસ્પર યુદ્ધ કરતાં યુદ્ધથી પરાદ્ગુપ્ત નહિ થતાં સ્વર્ગને પામે છે, કિંવા જેવી રીતે અગ્નિયો-

મીઠ પશુમાલમેત એ વચને વિધાન કરેલી યજ્ઞમાં પશુની હિંસાને ન હિંસ્યાત્સર્વા મૃતાનિ એ નિષેધ સ્પર્શ કરી શકશે નહિ. તેવી રીતે આ યુદ્ધ પણ શાસ્ત્રવડે વિધાન કરેલું છે. તેથી આ યુદ્ધનો પણ નિષેધ સ્પર્શ કરી શકશે નહિ.

તાર્પય એ છે કે, ન હિંસ્યાત્સર્વામૃતાનિ એ તો સામાન્ય શાસ્ત્ર છે અને અગ્નીષોમીયં પશુમાલમેત એ વિશેષશાસ્ત્ર છે. સામાન્ય શાસ્ત્રની અપેક્ષાએ કરીને વિશેષશાસ્ત્ર બળવાનું હોય છે. તેથી વિશેષશાસ્ત્રવડે સામાન્યશાસ્ત્રનો સંકોચ કરવામાં આવે છે, માટે શાસ્ત્રવિહિત યુદ્ધ તથા યજ્ઞાદિ ભિન્ન સ્થળમાં કેાઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહિ. એ પ્રમાણે સામાન્યશાસ્ત્રનો સંકોચ કરવો સંભવે છે. જો કદાચિત્ ન હિંસ્યાત્સર્વામૃતાનિ સામાન્યશાસ્ત્રના અર્થનો આ પ્રમાણે સંકોચ ન કરીએ, તો અગ્નીષોમીયં પશુમાલમેત ઇત્યાદિ સર્વ વચન વ્યર્થ થશે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, જેવી રીતે અગ્નીષોમીય પશુની હિંસા શાસ્ત્રવિહિત હોવાથી પ્રત્યવાયને ઉત્પન્ન કરતી નથી, તેવી રીતે યુદ્ધમાં રહેલી હિંસા પણ શાસ્ત્રવિહિત હોવાથી પ્રત્યવાયને ઉત્પન્ન કરશે નહિ. વળી યુદ્ધમાં પણ ભીષ્મ-દ્રોણાદિ યુરુઓના હનનવડે કહેવામાં આવતો દોષ સંભવતો નથી. કારણ કે ભીષ્મ-દ્રોણાદિ જો કે તારા યુરુઓ છે, તથાપિ તે ભીષ્મ-દ્રોણાદિ આતતાથી છે, તેથી તેમનું હનન કરવાથી દોષ લાગશે નહિ. આ વાત મનુ ભગવાને પણ કહેલી છે.

“શુરં વા બાલરૂદ્ધો વા વ્રાહ્મણં વા बहुश्रुतम् ।

ભાતતાયિનમાયાતં હન્યાદેવાવિચારયન્ ॥

નાતતાયિવધે દોષો હત્તુર્મથતિ કચ્ચન ॥

અર્થ:—પોતાનો યુરુ હોય, જાળક હોય, વૃદ્ધ હોય અથવા શાસ્ત્રવેત્તા બ્રાહ્મણ હોય, પરંતુ જો તે આતતાથી હોય અને આપણી સન્ન્યુષ પ્રાપ્ત થાય, તો યુદ્ધિમાન્ પુરુષે વિચાર વિના જ, તે આતતાથી પુરુષને હણવો. તે આતતાથીને હણવાથી યુદ્ધિમાન્ પુરુષને દોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી ” આતતાથીના લક્ષણો પ્રથમ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવેલાં છે. તેથી ભીષ્મ-દ્રોણાદિના હનનથી તને કિંચિત્માત્ર પણ દોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. અહીં સુલ્લિનઃ ક્ષત્રિયાઃ એ વચનવડે યુદ્ધકર્તા પુરુષને સુખની પ્રાપ્તિ કહેવામાં આવેલી છે. તેમ કરીને, અર્થાત્ સ્વજન્તં દિ કયં હતા સુલ્લિનઃ સ્વામ માઘવ બંધુઓને મારીને હું સુખ પામીશ નહિ, એ અર્જુનના વચનનું ખંડન કર્યું છે. ૩૨

અવતરણિકા:—અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! જે પુરુષને જે કર્મના ફળની ઇચ્છા હોય છે, તે પુરુષ જ તે ફળની પ્રાપ્તિ વાસ્તે તે કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ફળની ઇચ્છા વિના કોઈની પણ પ્રવૃત્તિ થતી નથી. આ વાત સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. મને યુદ્ધના ફળની ઇચ્છા નથી. આ કારણથી જ ‘ન કાંચે વિજયં કૃષ્ણ’ તથા ‘અપિ ત્રેલોક્યાસ્યસ્ય’ એ પ્રકારના શબ્દો પૂર્વે મેં કહેલા છે. તેથી ફળની ઇચ્છાથી રહિત એવા મને યુદ્ધ કરવું ઉચિત નથી,” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ અર્જુન પ્રત્યે યુદ્ધ નહિ કરવાથી થનારી દોષની પ્રાપ્તિનું કથન કરે છે:—

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ૩૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! જો કદાપિ તું ધર્મરૂપ સંગ્રામને વિષે નહિ જાહેરો તો સંગ્રામ નહિ કરવા થકી તું પોતાના ધર્મનો તથા કીર્તિનો ત્યાગ કરી પાપનો ભાગી થઈશ. ૩૩

ટીકા:—પૂર્વે યુદ્ધની કેર્ત્તવ્યતા કહી. યુદ્ધની કેર્ત્તવ્યતારૂપ પ્રથમ પક્ષની અપેક્ષાએ કરીને ‘યુદ્ધ ન કરવું’ એ બીજો પક્ષ છે. આ બીજા પક્ષનો યોધ કરવાને વારસે આ શ્લોકના પ્રારંભમાં અથ શબ્દ કહેવામાં આવ્યો છે. ભીષ્મ-દ્રોણાદિ વીર પુરુષો જેમાં પ્રતિયોગી છે, એવો જે આ સંગ્રામ છે, તે યુદ્ધરૂપ સંગ્રામ હિંસાદિ કોપોથી રહિત છે. તેથી તે ધર્મ્યરૂપે છે, અથવા શ્રેષ્ઠ પુરુષોના ધર્મથી અવિરુદ્ધ છે, ધર્મ્યરૂપે છે. શ્રેષ્ઠ પુરુષોનો ધર્મ મનુ ભગવાન એ કહે છે કે-ક્ષત્રિય રાજાએ રણભૂમિમાં યુદ્ધ કરતાં કપટથી રહિત આયુધોવડે શત્રુઓનું હનન કરવું તથા રથવિના સમાન પૃથ્વી ઉપર ઉભેલા શત્રુને હણવો નહિ. નપુંસક શત્રુને પણ હણવો નહિ, તથા જે શત્રુ ‘હું તમારો છું’ એ પ્રમાણે કહે તેને પણ હણવો નહિ, જે શત્રુ નદ્રામાં સૂતો હોય, જે શત્રુ વસોથી રહિત નમ્ર હોય, જે શત્રુ આયુધોથી રહિત હોય, જે બીજાની સાથે કેવળ યુદ્ધ ભેવાને જ આવ્યો હોય, જે પરીક્ષા કરનારો હોય, જે રોગી હોય, જે પુરુષ ભયયુક્ત હોય, તથા જે પુરુષ યુદ્ધમાંથી પાછો ભાગેલો હોય, ઇત્યાદિ શત્રુ પુરુષોને થોડા પુરુષે હણવા નહિ; ઇત્યાદિ શ્રેષ્ઠ પુરુષોના ધર્મોનું ઉલ્લંઘન કરીને જે પુરુષ યુદ્ધ કરે છે તે પુરુષ યુદ્ધના સ્વર્ગોદિ ક્ષત્રને પામતો નથી, કિંતુ તે પુરુષ કેવળ પાપને જ પામે છે. તું અર્જુનને તો હુયોધનાદિ શત્રુઓએ યુદ્ધ કરવાને વાસ્તે યોદ્ધાંબા છતાં પણ જો સદ્ધર્મવડે યુક્ત આ યુદ્ધરૂપી સંગ્રામ નહિ કરશે, અર્થાત્ ધર્મથી અથવા લોકથી ભદ્રભીન થઈને જો તું આ યુદ્ધથી પાછો ફરીશ, તો નિર્મિત્ય પરસૈન્યાનિ શિર્ષિ ધર્મેન પાલવેત્ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવડે વિધાન કરેલું યુદ્ધ નહિ લડવાથી પોતાના ધર્મના ત્યાગવડે, અર્થાત્ પોતાના ધર્મનું અનુદાન ન કરીને તથા “આ અર્જુન સાક્ષાત્ મહાદેવાદિ ઇન્દ્રિયોની સાથે પણ યુદ્ધ કરતો હતો તેથી એ અર્જુન મહાન્ પરાક્રમવાળો છે,” એ પ્રકારની પોતાની કીર્તિના પરિત્યાગવડે, ન નિવર્તેત સંપ્રામાત્ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવડે નિષિદ્ધ જે સંગ્રામથી નિવૃત્તિરૂપ આચરણ છે, તે નિષિદ્ધ આચરણજન્ય પાપને જ તું કેવળ પ્રાપ્ત થશે; પણ કોઈ ધર્મને તથા કીર્તિને પામશે નહિ.

અથવા સ્વર્ગને દિવા પાપમવાપ્સ્યસિ એ શબ્દોનો આ પ્રમાણે બીજો અર્થ કરવો. પૂર્વે અનેક જન્મોમાં તે એકદા કરેલા પુણ્યરૂપી ધર્મોના પરિત્યાગવડે તું કેવળ રાજકૃત પાપને જ પામશે. તાત્પર્ય એ છે કે-જો કદાચિત્ તું આ યુદ્ધથી પાછો ફરીશ તોપણ એ હુયોધનાદિ હુડેા અવશ્ય તારું હનન કરશે અને યુદ્ધથી પાછા હઠીને જો તું હુયોધનાદિના હસ્તથી માર્યો જઈશ, તો ઘણા જન્મોમાં એકઠાં કરેલાં તારાં પુણ્યકર્મોના પરિત્યાગવડે, એ હુયોધનાદિએ કરેલાં પાપકર્મોને જ તું પ્રાપ્ત થશે. તેથી એમ કરવું તને ઉચિત નથી. આ વાત મનુ ભગવાને પણ કહેલી છે:—

અર્થતરણિકા:-આ ઉમાણે પૂર્વ શ્લોકમાં ચુંદનો પરિત્યાગ કરવાથી અર્જુનને કીર્તિરૂપ ઇષ્ટની તથા ધર્મરૂપ ઇષ્ટની અપ્રાપ્તિ કથન કરી, તથા પાપરૂપ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ કથન કરી. હવે પાપરૂપ અનિષ્ટ તો ઘણા કાળની પછી પરલોકમાં દુઃખરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ કરે છે અને શિષ્ટ પુરુષોએ કરેલ નિંદારૂપ અનિષ્ટ તો તુરત જ દુઃખરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ કરે છે તથા પુદ્ધિમાન પુરુષોએ તે નિંદાજન્ય દુઃખ સહન કરવું પણ અશક્ય છે, એ વાત શ્રીભગવાન અર્જુન પ્રત્યે કથન કરે છે:-

અકીર્તિં चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ૩૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-તથા દેવ, ઋષિ અને મનુષ્ય તારી અકીર્તિ લાંબા સમય સુધી કહેશે તથા શુણ્ણ વાન પુરુષને અકીર્તિ મરણ કરતાં પણ અધિક છે. ૩૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! જો તું આ ચુંદથી નિવૃત્ત થશે, તો દેવતા, ઋષિ, મનુષ્યાદિ જેટલાં ભૂત પ્રાણીઓ છે તે સર્વ પ્રાણીઓ પરસ્પર કથા પ્રસંગમાં “આ અર્જુન ધર્માત્મા નથી, તેમ જ શરણીર પણ નથી” એ પ્રકારની તારી અકીર્તિનું દીર્ઘકાળ પર્યંત કથન કરશે. અહીં જ અર્ષિ એ બન્ને શબ્દો પૂર્વે કથન કરેલ કીર્તિના નાશનો તથા ધર્મના નાશનો સમુચ્ચય કરાવવાને વાર્ત્તા છે, તેમ કરવાથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે,-આ ચુંદથી નિવૃત્ત થવાથી તું કીર્તિ અને ધર્મ એ બન્નેને પરિત્યાગ કરી, કેવળ પાપને જ પામશે. એટલું જ નહિ, કિંતુ અકીર્તિને પણ તું પ્રાપ્ત થશે; તથા કેવળ તું તે અકીર્તિને પ્રાપ્ત થશે એટલું જ નહિ, પરંતુ બીજા દેવ, ઋષિ, મનુષ્યાદિ પ્રાણી પણ તારી અકીર્તિનું કથન કરશે.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! ચુંદમાં પોતાના મરણનો સંદેહ રહે છે, તેથી મરણને નિવૃત્ત કરવાને વાર્ત્તા પોતાની અકીર્તિ પણ સંહારવાને યોગ્ય છે. માટે પોતાના આત્માની રક્ષા કરવી અત્યંત અપેક્ષિત છે. આ વાત મહાભારતના શાંતિપર્વમાં પણ કહી છે:-

“साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरुत वा पृथक् । विजेतुं प्रयतेतारीन् न युद्धयेत् कदाचन ॥ ૧ ॥

अनिरयो विजयो यस्माद्दृश्यते युद्धवमानयोः । पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् २

अथાળામઘુપાવાનાં પૂર્વોક્તાનામસમ્ભવે । તથા યુદ્ધયેત સંયત્તો વિજયેત રિવૂચથા ॥ ૩ ॥

અર્થ:-સામ, દાન, ભેદ, એ ત્રણ ઉપાયોવડે અથવા એક એક ઉપાયવડે પુદ્ધિમાન પુરુષે પોતાના શત્રુઓને જીતવાને વાર્ત્તા પ્રયત્ન કરવો. જે કારણથી સંગ્રામમાં ચુંદ કરનાર પુરુષોને નિયમાનુસાર જ્ય જોવામાં આવતો નથી, કિંતુ ઘણું સ્થળે પરાજય જ જોવામાં આવે છે, તે કારણથી પુદ્ધિમાન પુરુષે ચુંદ કરવું નહિ. અને પૂર્વે કહેલા સામ, દાન, ભેદ એ ત્રણ ઉપાયોના જ્યાં અસંભવ હોય ત્યાં તેણે એવી રીતે સાવધાન થઈને ચુંદ કરવું, કે જેથી પોતાના શત્રુઓને જીતી લેવાય. તેથી મરણથી લયને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષને અકીર્તિજન્ય દુઃખ શું કરશે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન તે શંકાની નિવૃત્તિ કરે છે-સંભાવિતસ્ય દત્તિ-હે અર્જુન ! ‘આ’ પુરુષ અર્થત ધર્માત્મા છે તથા અર્થત શરણીર છે’ ઇત્યાદિ અનેક શુણ્ણવડે લોકોમાં એક મનઃકલ્પે પુરુષ સંભાવિત કહેવાય છે. એવા સંભાવિત પુરુષની લોકોમાં ફેલાયલી અકીર્તિ મરણથી પણ અધિક છે. તેથી તે અકીર્તિથી તો તે સંભાવિત પુરુષનું મરણ જ શ્રેષ્ઠ છે. તું અર્જુન પણ ધર્મનિષ્ઠાવડે તથા મહાદેવાદિ ઇન્દ્રિયોની સાથેના ચુંદવડે લોકોમાં બહુ સંભાવિત છે, તેથી તું અકીર્તિજન્ય દુઃખને સહન કરી શક્યો નહિ, અને પૂર્વે કહેલાં જે શાંતિ-

પર્વનાં વચનો છે, તે વચનો તો અર્થવાદરૂપ છે. તેથી ન નિર્ણય સંપાદ્ય ધ્યાદિ વર્તમાનના વચનવડે આ વચન દુર્બલ છે. (૩૪)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હિ ભગવન્ ! આ લોકમાં શત્રુભાવથી તથા મિત્રભાવથી રહિત ઉદાસીન પુરુષો મને યુદ્ધથી ત્રિગુણ થયેલો જોઈને મારી નિંદા કરે, તો તે ભલે કરતા રહે, પરંતુ આ મહારથી લીભ-દ્રોણાદિ પુરુષો મને યુદ્ધથી નિવૃત્ત થયેલો જોઈને ‘અર્જુન બહુ કરુણાયુક્ત છે’ એ પ્રમાણે મારી સ્તુતિ શું નહિ કરશે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે:-

મયાદ્રણાદુપસ્તં મસ્યંતે ત્વાં મહારથાઃ ।

યેપાં ચ ત્વં વહુમતો ભૂત્વા યાસ્યસિ લાઘવમ્ ॥ ૩૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! આ લીભ-દ્રોણાદિ મહારથીઓ તને ભયવડે રણમાંથી ઉપરામ પામેલો માનશે, ત્યારે જે લીભ-દ્રોણાદિકોને તું ઘણા જ ગુણવાળો માનવામાં આવ્યો છે તે લીભ-દ્રોણાદિને લેજે તું લઘુપણને પ્રાપ્ત થઈશ. ૩૫

ટીકા:-હે અર્જુન ! જો તું યુદ્ધ નહિ કરશે, તો એ લીભ-દ્રોણાદિ મહારથીઓ “અર્જુન કહ્યાંદિ શૂરવીરોના ભયથી યુદ્ધથી નિવૃત્ત થયો છે, કંઈ હયાવડે યુદ્ધથી નિવૃત્ત થયો નથી” એ પ્રમાણે તને માનશે.

અર્જુનની શંકા:-“હિ ભગવન્ ! પૂર્વે લીભ-દ્રોણાદિ મને ધર્મ, પરાક્રમ, ધૈર્ય ધ્યાદિ ગુણોવડે શ્રેષ્ઠ માનતા હતા, તેથી બલ્યારે તે લીભ-દ્રોણાદિ મને કહ્યાંદિ શૂરવીરોના ભયથી યુદ્ધમાંથી નિવૃત્ત થયેલો કેવી રીતે માનશે ?”

ભગવાને કરેલું સંમોધન:-યેપાં ચ ત્વં વહુમતઃ इति-હે અર્જુન ! જે લીભ-દ્રોણાદિકોએ પૂર્વે તને “આ અર્જુન ધર્મ, પરાક્રમ, ધૈર્ય ધ્યાદિ અનેક ગુણોએ કરીને યુક્ત છે,” એ પ્રમાણે માન્યો હતો, તે હવે તું જો આ યુદ્ધથી નિવૃત્ત થયો તો તે જ લીભ-દ્રોણાદિના જ અનાદરરૂપ લાઘવને પ્રાપ્ત થશે. (૩૫)

અવતરણિકા:-“હિ ભગવન્ ! મને યુદ્ધથી નિવૃત્ત થયેલો જોઈને એ લીભ-દ્રોણાદિ મહારથી મને શ્રેષ્ઠ ન માને, પરંતુ યુદ્ધમાંથી મારી નિવૃત્તિ થવી તે મારા દુર્યોધનાદિ શત્રુઓને બહુ અનુકૂળ છે, તેથી તે દુર્યોધનાદિ શત્રુઓ તો મને યુદ્ધથી નિવૃત્ત થયેલો જોઈને શ્રેષ્ઠ માનશે જ.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ ઉત્તર આપે છે:-

અવાન્વવાદાંશ્ચ વહૂન્વદિબ્યંતિ તવાહિતાઃ ।

નિદંતસ્તવ સામર્થ્યં તત્તો દુઃસ્વતરં તુ કિમ્ ॥ ૩૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! ત્યારે દુર્યોધનાદિ શત્રુઓ તારા સામર્થ્યની નિંદા કરશે તથા નહિ કહેવા યોગ્ય અનેક પ્રકારનાં વચનો તને કહેશે, ત્યારે તે કરતાં અધિક દુઃખ તને ખીજું શું થવાનું છે ? ૩૬

ટીકા:-હે અર્જુન ! ત્યારે તું આ યુદ્ધથી નિવૃત્ત થયો, ત્યારે સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા તારા સામર્થ્યની નિંદા કરતાં દુર્યોધન, તથા કહ્યું વિકર્ણાદિ તારા શત્રુઓ પણ નહિ કહેવા યોગ્ય અનેક પ્રકારના ધિક્કાર જા શબ્દો તારે માટે જો લશે.

અર્જુનના રાજા:-“હે ભગવન્! ભીષ્મ-દ્રોણાદિનો નાશ થવાથી ઉત્પન્ન થનારા કટ્તરૂપ દુઃખને નહિ સહન કરતાં યુદ્ધથી નિવૃત્ત થયલો હું અર્જુન, શત્રુઓએ કરેલી મારા સામર્થ્યની નિન્દાથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખને સહન કરીશ.”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:-તત્તો દુઃસ્વર્ત્ત્વ કિંં કિંં-હે અર્જુન! લોકનિંદાથી પ્રાપ્ત થયેલા દુઃખથી ક્યું દુઃખ અધિક છે? અર્થાત્ નિંદાજન્ય દુઃખથી અધિક કોઈ પણ દુઃખ નથી, માટે નિંદાજન્ય દુઃખને તું સહી શકશે નહિ (૩૬)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્! જે હું આ યુદ્ધમાં ભીષ્મ-દ્રોણાદિ ગુરુઓને હણીશ, તો મધ્યસ્થ પુરુષો મારી નિંદા કરશે અને જે હું યુદ્ધથી નિવૃત્ત થઈશ, તો દુર્યોધનાદિ શત્રુઓ મારી નિંદા કરશે. તેથી યુદ્ધ કરવું તથા યુદ્ધ નહિ કરવું, એમ બન્ને પક્ષોમાં નિંદાજન્ય દુઃખની પ્રાપ્તિ તુલ્ય જ છે, માટે તેનું કેમ?” શ્રીભગવાન્ કહે છે:-“જય-પક્ષમાં તથા પરાજયપક્ષમાં તને નિશ્ચિત રીતે લાભની જ પ્રાપ્તિ છે. માટે યુદ્ધ કરવાને જ તારે ઉત્તરવું જોઈએ.” એવા આશયથી ભગવાન્ નીચે પ્રમાણે કહે છે:-

હતો વા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગં જિત્વા વા મોક્ષ્યસે મહીમ્ ।
તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌતેય યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ ॥ ૩૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે કુંતીપુત્ર અર્જુન! જે કદાપિ આ યુદ્ધમાં તું મૃત્યુને પામીશ તો સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થશે, અથવા જે તું શત્રુને જિતીશ તો આ પૃથ્વીને લોભવીશ. માટે નિશ્ચયયુક્ત થઈ તું યુદ્ધને માટે તૈયાર થઈ જા. ૩૭

ટીકા:-હે અર્જુન! આ યુદ્ધમાં જે કદાચિત્ તું દુર્યોધનાદિ શત્રુઓથી મૃત્યુને પામશે, તો તું અવશ્ય સ્વર્ગને પામશે અને જે કદાચિત્ તું દુર્યોધનાદિ શત્રુઓને જિતશે, તો તું શત્રુરૂપ કંટકોથી રહિત પૃથિવીના રાજ્યને લોભવશે. માટે પરાજયપક્ષમાં તથા જયપક્ષમાં એમ બન્ને પક્ષોમાં તને લાભની જ પ્રાપ્તિ છે. માટે “કાં તો હું દુર્યોધનાદિ શત્રુઓને જિતીશ અને કાં તો હું મૃત્યુ પામીશ” એ પ્રકારનો દૃઢ નિશ્ચય કરીને તું આ યુદ્ધ કરવાને ઉઠી જઈ ઉભો થા! (આટલા ઠંધનથી અર્જુનના ન ચેતદ્વિષ. કતરનો ગરીબઃ ઈત્યાદિ સર્વ વચનોનું ખંડન કયું. ૩૭)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્! જે કદાચિત્ હું સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ વાસ્તે આ યુદ્ધ કરીશ, તો જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞોની જેમ આ યુદ્ધને નિત્યકર્મરૂપતા સંભવશે નહિ, કિંતુ કાન્યકર્મરૂપતા થશે, અને જે કદાચિત્ હું આ પૃથિવીના રાજ્યની પ્રાપ્તિને વાસ્તે યુદ્ધ કરીશ, તો યુદ્ધતું વિધાન કરનારા શાસ્ત્રને અર્થશાસ્ત્રરૂપતા પ્રાપ્ત થશે. તેવડે શાસ્ત્ર વિષે ધર્મશાસ્ત્રની અપેક્ષાએ કરીને દુર્બળતા સિદ્ધ થશે. તેથી કાન્યકર્મરૂપ યુદ્ધ ન કરવાથી મને કેવી રીતે પાપ થશે? અર્થાત્ નહિ થશે. તથા રાજ્યરૂપ દૃષ્ટ અર્થની પ્રાપ્તિ કરાવનાર ગુરુબ્રાહ્મણોના હનનરૂપ યુદ્ધમાં કેવી રીતે ધર્મરૂપતા થશે? અર્થાત્ નહીં થશે. તેથી જય ચારુમિત્તં ધર્મ્યમ્ એ પૂર્વ શ્લોકોનો અર્થ અસંગત છે.” આવો અર્જુનનો આશય જાણી શ્રીભગવાન્ નીચે પ્રમાણે કહે છે:-

સુલદુઃસે સમે કૃત્વા લાભાલામૌ જયાજયૌ ।

તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ ॥ ૩૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન! સુખ તથા દુઃખ આ બંનેને, લાભ તેમજ અલભ્યતા તથા જયને અને પરાજયને આ બેજોને સમાન ગણ્યા પછી તું યુદ્ધને માટે તૈયાર થઈ જા. આ પ્રમાણે યુદ્ધ કરવાથી તું કદી પાપનો ભાગી થઈશ નહિ. ૩૮

ટીકા:-(ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટ પદાર્થોની પ્રાપ્તિમાં રાગથી તથા દ્વેષથી રહિત થવું, તે સમતાલાવ કહેવાય છે.) સુખમાં તથા સુખના કારણરૂપ લાભમાં તથા લાભના કારણરૂપ જયમાં રાગ ન કરીને, તેમજ દુઃખમાં તથા દુઃખના કારણરૂપ અલાભમાં તથા અલાભના કારણરૂપ અજયમાં દ્વેષ ન કરીને તું આ યુદ્ધ કરવાને વાસ્તે તૈયાર થા. આ પ્રમાણે સુખની કામનાનો પરિત્યાગ કરીને તથા દુઃખની નિવૃત્તિની કામનાનો પરિત્યાગ કરીને કેવળ સ્વધર્મ યુદ્ધિવડે જો તું આ યુદ્ધ કરીશ, તો યુરુએના તથા બ્રાહ્મણોના હનનથી ઉત્પન્ન થનારાં પાપને તથા નિત્યકર્મ નહિ કરવાથી ઉત્પન્ન થનારાં પાપને તું પ્રાપ્ત થઈશ નહિ. જે પુરુષ આ લોકોના ક્ષણની કામનાવડે યુદ્ધ કરે છે, તે પુરુષ યુરુ-બ્રાહ્મણાદિના નાશથી ઉત્પન્ન થનારાં પાપને અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. જે પુરુષ યુદ્ધ કરતો નથી, તે પુરુષ નિત્યકર્મને કરવાથી ઉત્પન્ન થનારાં પાપને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ક્ષણની ધૃષ્ટા વિના કેવળ સ્વધર્મ જાણીને યુદ્ધ કરવાથી પુરુષ બેઉ પ્રકારનાં પાપોને પ્રાપ્ત થતો નથી. હવે જો માત્સ્યવતિ સ્વર્ગ જિત્વા યા મોક્ષસ્થે મહાં એ શબ્દોવડે જે મેં પૂર્વે યુદ્ધના ક્ષણનું કથન કર્યું છે, તે આનુબંધિક ક્ષણનું કથન કર્યું છે. તેથી પૂર્વે વચનનો પણ વિરોધ થતો નથી. એ વાત આપસ્તંભ ઋષિએ પણ નીચે પ્રમાણે કહેલી છે:-
(તથાગ્નિઃ ફલાર્થે નિર્મિતે હાયાગચ દૃષ્ટ્યુપચેતે એવં ધર્મ ચરમા-
ગમર્થાં જન્યવર્થે મોક્ષેદનૃપચેતે ન પર્મહાનિર્મલતીતિ-) જેવી રીતે આ લોકમાં આચ્ચક્ષોની પ્રાપ્તિવાસ્તે વાવવામાં આવેલા વૃક્ષની છાયા તથા સુગંધ અવશ્ય કરીને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાં જે છાયાની તથા સુગંધની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે વૃક્ષનું આનુબંધિક ક્ષણ છે, તેવી રીતે આ ધર્મ મારે અવશ્ય કરવા-
યોગ્ય છે, એ પ્રમાણે સ્વધર્મયુદ્ધિવડે કરેલા ધર્મવડે રાત્ર્ય તથા સ્વર્ગોદિ અર્થે પણ અવશ્ય કરીને પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ રાત્ર્ય તથા સ્વર્ગોદિ પદાર્થ ધર્મના આનુબંધિક ક્ષણરૂપે છે. જો કદાચિત્ રાત્ર્ય તથા સ્વર્ગોદિ અર્થ ન પણ પ્રાપ્ત થાય, તો પણ આ કરેલા ધર્મની હાનિ થતી નથી. તેથી યુદ્ધનું વિધાન કરનાર શાસ્ત્ર અર્થશાસ્ત્રરૂપે નથી, કિન્તુ ધર્મશાસ્ત્રરૂપે છે. આટલા કથનથી શ્રીભગવાને પામેલાયદેવતાનું ધૃત્યાદિ અર્જુનના શબ્દોનું ખંડન કર્યું. (૩૮)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન! સ્વધર્મની યુદ્ધિવડે યુદ્ધ કરનાર પુરુષને આપે પાપનો જે અભાવ કહ્યો, તે સત્ય છે, પણ મારા પ્રત્યે યુદ્ધ કરવાનો ઉપદેશ કરવો, આપને ઉચિત નથી. કારણ કે પૂર્વે આપે જ પૂર્વે વેતિ હંતારં. કર્મ જ પુરુષઃ વર્ષ કં વાતવતિ હંતિ કમ ધૃત્યાદિ વચનોવડે, વિદ્વાન પુરુષમાં સર્વે કર્મોના નિપેદ કહેલો છે. હું અકર્તા, અલોકતા તથા શુદ્ધ સ્વરૂપ છું અને આ યુદ્ધ કરીને હું તેનાં ક્ષણને ભોગવીશ, એ પ્રકારનું જ્ઞાન પણ સંભવતું નથી, માટે અહીં અકર્તૃત્વ યુદ્ધિનો તથા કર્તૃત્વયુદ્ધિનો પરસ્પર વિરોધ છે. એક અધિકરણમાં (સ્થાનમાં) એક જ સમયે બંને યુદ્ધિ હોઈ શકે નહિ. જેવી રીતે પ્રકાશ તથા અંધકાર એ બંનેનો સમુચ્ચય થાય નહિ, તેવી રીતે જ્ઞાન તથા કર્મ એ બંનેનો પણ સમુચ્ચય થતો નથી. [આ અર્જુનનો અભિપ્રાય જ્યાંથી આવે આ શ્લોકમાં આગળ જતાં સ્પષ્ટ થશે.] તેથી એક જ હું-અર્જુનની -પ્રત્યે, જ્ઞાનનો ઉપદેશ તથા કર્મનો ઉપદેશ સંભવતો નથી.”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:-વિદ્વત્ અવસ્થાના તથા અવિદ્વત્ અવસ્થાના ભેદ કરીને એક જ પુરુષ પ્રત્યે જ્ઞાનનો ઉપદેશ તથા કર્મનો ઉપદેશ સંભવિત હોઈ શકે છે, આ રીતનો ઉત્તર નીચલા શ્લોકથી ભગવાન આપે છે:-

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धियोगे त्विमां गृण ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि ॥ ૩૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન । મેં તને આ રીતની બુદ્ધિ બ્રહ્મને વિષે કહેલી છે. હવે કર્મયોગને વિષે કહેવામાં આવતી બુદ્ધિનું તું શ્રવણ કર, કે જે શ્રવણ કર્યાપછી તે પ્રકારની બુદ્ધિવાળો થયેલો તું, કર્મના બંધનો ત્યાગ કરશે. ૩૬

ટીકા:-હે અર્જુન । હવે આપણે દેહાદિ સર્વ ઉપાધિઓથી શિત્ત કરીને પરમાત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરીએ. આનું નામ સાંખ્ય અર્થાત્ જ્ઞાન છે. આનું ઉપનિષદ્ધરૂપ શાસ્ત્ર છે. ઉપનિષદ્ધવડે જે વસ્તુ પ્રતિપાદન કરીએ, તે વસ્તુ સાંખ્ય કહેવાય છે. એવું જીવનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પરમાત્મા દેવ છે. સાંખ્ય નામના પરમાત્મા દેવ વિષે, ન સ્તેવાઈ જાતુ નાસે એ શ્લોકથી સ્પષ્ટમંત્રિ આવેલ એ શ્લોકની પૂર્વના ૨૧ શ્લોકોવડે, જ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિ મેં તારા પ્રત્યે કથન કરી છે. હવે તે બુદ્ધિ કેવી છે? જન્મ-મરણાદિ સર્વ અનયોની નિવૃત્તિના કારણરૂપ આત્મજ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિ પણ જે અધિકારી પુરુષને પ્રાપ્ત થઈ છે, તે વિદ્વાન્ પુરુષની પ્રત્યે કદાપિ પણ મેં કર્મોની કર્તવ્યતા કથન કરી નથી, પણ તથ્ય વાર્ય ન થિયતે એ વચનવડે, વિદ્વાન્ પુરુષમાં સર્વ કર્મોની કર્તવ્યતાનો અભાવ છે, તે આગળ મારે કથન કરવાનો છે. જો કે અત્યારે તો હું વિદ્વાન્ પુરુષમાં કર્મોની કર્તવ્યતાનું કથન કરુ અને, આગળ વિદ્વાન્ પુરુષમાં સર્વ કર્મોની કર્તવ્યતાનો અભાવ કથન કરુ, તો મારાં પૂર્વ અને ઉત્તર વચનોનો વિરોધ થાય; પણ વિદ્વાન્ પુરુષમાં કર્મોની કર્તવ્યતામાં મારો હેતુ નથી, કિન્તુ મારો હેતુ એ છે કે:-આ પ્રમાણે ઉપદેશ કરતાં છતાં પણ જો કદાચિત્ ચોતાના ચિત્તના દોષથી તને બ્રહ્માત્માકાર બુદ્ધિ ઉત્પન્ન ન થાય, તો ચિત્તના દોષની નિવૃત્તિવડે આત્મસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ વાસ્તે તારે નિષ્કામ કર્મયોગ જ અનુદાન કરવા યોગ્ય છે. કર્મયોગમાં કરવા યોગ્ય સુરુદ્ધિ સમે દૃષ્ટા એ શ્લોકમાં કહેલી જે ઇચ્છાના ત્યાગરૂપ બુદ્ધિ છે, તે બુદ્ધિને હવે હું વિસ્તારથી કહું છું, તેનું તું શ્રવણ કર.

અહીં યોગી જી શબ્દોમાં રહેલ જી શબ્દ, પૂર્વે કથન કરેલી જ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિમાં કર્મયોગ વિપયાવના અભાવને સૂચિત કરે છે અને તેથી આ અર્થસિદ્ધ થાય છે કે, શુદ્ધ અંતઃકરણના અધિકારી પુરુષ પ્રત્યે તો આત્મજ્ઞાનનો જ ઉપદેશ કરવો યોગ્ય છે. પણ જે પુરુષનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું નથી, તે પુરુષ પ્રત્યે કર્મોનો જ ઉપદેશ કરવો યોગ્ય છે. તેથી જ્ઞાન તથા કર્મ એ બન્નેના સમુચ્ચયની શકાવડે વિરોધની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

હવે કૃપાના કથનવડે કર્મયોગ વિષયક બુદ્ધિની સ્તુતિ કરે છે. હદગ ગુપ્તો વચા કૃતિ જે બધવ-જ્ઞાયાત્મક બુદ્ધિવડે નિષ્કામ કર્મોમાં જોડાયેલો તું કર્મજન્ય અંતઃકરણની અશુદ્ધિરૂપ બંધનો પરિત્યાગ કરીશ. તાત્પર્ય એ છે કે પાપકર્મથી ઉત્પન્ન થયેલ અંતઃકરણની અશુદ્ધિરૂપ જ્ઞાનનો પ્રતિબંધ ધર્મરૂપ કર્મવડે જ નિવૃત્ત થાય છે, જીભ કોઈ ઉપાયથી થતો નથી. શ્રુતિ પણ કહે છે કે (ધર્મેણ વાપમવદતિ) અધિકારી પુરુષ નિષ્કામ કર્મરૂપ ધર્મ કરીને પાપને નિવૃત્ત કરે છે. હવે શ્રવણ-મનનાદિરૂપ વિચાર તો પાપકર્મરૂપ પ્રતિબંધથી રહિત પુરુષના અસંભાવનારૂપ તથા વિપરીત ભાવનારૂપ પ્રતિબંધને નિવૃત્ત કરે છે. તેથી પાપકર્મરૂપ પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ કરવાને માટે શ્રવણાદિરૂપ વિચારનો ઉપદેશ આવતો નથી. અત્યારના સમયે તારું અંતઃકરણ અત્યંત મલિન છે, તેથી અત્યારે તારે બહિર્લિંગ સાધનરૂપ કર્મ જ કરવા યોગ્ય છે. આ કાળે તારામાં શ્રવણાદિકની યોગ્યતા પણ ઉત્પન્ન થઈ નથી, તો જ્ઞાનની યોગ્યતા તારામાં કયાંથી હશે? અર્થાત્ આ સમયે જ્ઞાનની યોગ્યતા તારામાં નથી, એ જ વાત

કર્મવેવાધિકારસ્તે એ શ્લોકમાં આગળ જ્યાં કહેવામાં આવશે, આટલા કથનવડે ભગવાને એવા પ્રકારની શંકાનું ખંડન કર્યું છે કે-“સાંખ્યશુદ્ધિનાં શ્રવણાદિક્ષેપ અંતરંગસાધનોને છેડીને, ભગવાન અર્જુન પ્રત્યે કર્મરૂપ બહિરંગસાધનનો ઉપદેશ શા વાસ્તે કરે છે ?” (૩૯)

અપતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન ! તમેતં વેદાદ્યવચનં ગાણના ત્રિવિદિર્ધનિ વચ્ચેન દાંવન તપસાઝનાયકેન આ શુભિ કહે છે કે વિવિધિયાની પ્રાપ્તિને વાસ્તે તથા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને વાસ્તે યજ્ઞ, દાન, તપાદિનું વિધાન કર્યું છે, પણ યજ્ઞ-દાનાદિ કર્યોવડે સાક્ષાત્ વિવિધિયાની તથા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. કિન્તુ અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા તે વિવિધિયાની તથા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ” આ કારણથી આપે મારા પ્રત્યે કર્મોના અનુદાનનું વિધાન કર્યું છે અને શ્રુતિએ તો કર્મનાં કૃણે નાશવાનું કહ્યું છે. શ્રુતિ કહે છે કે તપયેહ કર્મચિત્તો ભોક્તા ક્ષીયતે એવેવાનુગુણ્યવિત્તો ભોક્તા ક્ષીયતે જેવી રીતે આ લોકમાં કર્મવડે ઉત્પન્ન થવાથી શૂદ્ધાદિ પદાર્થ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી રીતે ખરેલોકમાં પુણ્ય કર્મવડે ઉત્પન્ન થવાથી સ્વર્ગાદિ પદાર્થ પણ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા જેવી રીતે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિને વાસ્તે કરેલાં જ્યોતિષ્ટેમાદિ યજ્ઞ કામ્ય કર્મરૂપ જ હોય છે, તેવી રીતે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને વાસ્તે અથવા જ્ઞાનની ઈચ્છારૂપ વિવિધિયાની પ્રાપ્તિને વાસ્તે કરેલાં યજ્ઞ-દાનાદિ કર્મો પણ કામ્ય કર્મરૂપ જ થયે; અને જે જે કામ્ય કર્મ હોય છે, તે તે, સર્વ અંગોની સંપૂર્ણતાપૂર્વક અનુદાન કરવાથી જ કૃણે છે. હેતુ થાય છે. કિંચિત્ અંગના વૈશુદ્ધ્યવડે તે કામ્ય કર્મ કૃણની પ્રાપ્તિ કરે નહિ. તેથી ચત્કિચિત્ અંગોની ન્યૂનતાવડે તથા અધિકતાવડે તે યજ્ઞ તથા દાનાદિ કર્મોમાં વૈશુદ્ધ્ય ધોષની પ્રાપ્તિ સંભવે છે. વચ્ચેન દાંવન આ શ્રુતિએ વિધાન કરેલાં યજ્ઞ-દાનાદિ સર્વ કર્મો પોવાના સો વર્ષના આયુષ્યની સમાપ્તિ પર્વત પણ એક પુરુષ કરવા અશક્ય છે. તેથી કર્મવેગ પ્રજાત્વસિ એ વચનવડે આપે કથન કરેલ કર્મયોગની કૃણની પ્રાપ્તિની આશા મને થતી નથી.” આ અર્જુનની શંકાનો ભગવાન નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે:-

નેહામિક્રમનાશોઽસ્તિ પ્રત્યવાયો ન વિચતે ।

સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો ભયાત ॥ ૪૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ નિષ્કામ કર્મયોગ વિષે, કર્મના કૃણનો નાશ થતો નથી તથા પ્રત્યવાય (વિદ્ય) પણ હોતું નથી. વળી નિષ્કામ ધર્મભાતો જરા પણ ધર્મ થાય, તો તે પુરુષની મહાન ભયમાંથી રક્ષા કરે છે. ૪૦

ટીકા:-યજ્ઞ-દાનાદિ કર્મોએ જે કૃણનો આરંભ કર્યો છે, તે કૃણ અલિક્રમ કહેવાય છે. શ્રુતિ-વચનવડે કથન કરેલો જે તે કૃણનો નાશ છે તે કૃણનાશ આ નિષ્કામ કર્મરૂપ યોગમાં કદાચિત્ પણ થતો નથી; કારણ કે તપયેહ કર્મચિત્તો આ શ્રુતિએ કર્મવડે પ્રાપ્ત થનારા ભોક્તા નાશ કથન કર્યો છે. અહીં લોક શબ્દ કેવળ ભોગ્ય પદાર્થોનો જ વાચક છે. નિષ્કામ કર્મરૂપ યોગના કૃણરૂપ ચિત્તની શુદ્ધિ, પાપોના ક્ષયરૂપ છે. તેથી ચિત્તની શુદ્ધિરૂપ કૃણ વિષે લોક શબ્દની અર્થરૂપતા નથી. માટે ચિત્ત શુદ્ધિરૂપ કૃણનો સ્વર્ગાદિની માફક ક્ષય સંભવતો નથી. અથવા તત્ત્વ સાક્ષાત્કાર પર્વત રહેનારી વિવિધિયા જ યજ્ઞ-દાનાદિ કર્મોના કૃણરૂપ છે. વળી તે સાક્ષાત્કાર વ્યવધાન વિના જ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિરૂપ કૃણને ઉત્પન્ન કરનાર છે. જેવી રીતે સૂર્યોદિનો પ્રકાશ વ્યવધાન વિના જ અંધકારની નિવૃત્તિ કરે છે. માટે તત્ત્વ સાક્ષાત્કાર અજ્ઞાનની નિવૃત્તિરૂપ કૃણને ઉત્પન્ન કર્યાવિના નાશ પામતો નથી, પણ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિરૂપ કૃણને ઉત્પન્ન

કરીને જ તત્ત્વ સાક્ષાત્કાર નાશ પામે છે. જેવી રીતે સૂર્યાદિનો પ્રકાશ અંધકારનો નાશ કરીને જ નિવૃત્ત થાય છે.

આ પ્રકારના હેતુવડે જ શ્રીભગવાને નેહામિત્રમનાગોસ્તિ એ પ્રકારના શબ્દો કહ્યા છે. આ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કથન કરેલી છે. તથ્યેહેતિ યા નિંદા સા ફલે ન ત્તુ કર્મણિ । ફલેચ્છાં તુ પરિત્યજ્ય ક્ષતં કર્મ વિશુદ્ધિક્ષત ॥ તથ્યેહ કર્મચિત્તો હોઃ ક્ષીયતે આ શ્રુતિવચ્ચને કથન કરેલી નિંદા સ્વર્ગોદિ ફલવિષયક જ છે; કાંઈ યજ્ઞ તથા દાનાદિ કર્મ વિષયક નિંદા નથી. માટે ફળની ઇચ્છાનો પરિત્યાગ કરીને કરેલાં યજ્ઞ-દાનાદિકર્મ અધિકારી પુરુષના અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરનારાં છે. યજ્ઞ-દાનાદિ કર્મોનાં અંગોની ન્યૂનતારૂપ તથા અધિકતારૂપ વૈશુણ્યે કરીને કરેલો જે તે કર્મોના વૈશુણ્યરૂપ પ્રત્યવાય છે, તે પ્રત્યવાય પણ નિષ્કામ કર્મરૂપ યોગમાં નથી. કારણ કે તમેતં વેદાનુચ્ચનેન આ શ્રુતિવચ્ચનવડે, યજ્ઞ તથા દાનાદિ નિત્ય કર્મોનો જ ઉપયોગ, પ્રતિબંધક પાપોની નિવૃત્તિદ્વારા વિવિદિવા વિષે કથન કર્યો છે. પણ નિત્ય કર્મો વિષે સર્વ અંગોની સંપૂર્ણતાનો નિયમ હોતો નથી. તમેતં વેદાનુચ્ચનેન આ શ્રુતિએ યજ્ઞ તથા દાનાદિ કામ્ય કર્મોનો પણ વિવિદિવામાં ઉપયોગ કથન કર્યો છે. એ પદ્ધતિ અંગીકાર કરવા છતાં પણ ફળની ઇચ્છાથી રહિત હોવાથી યજ્ઞ તથા દાનાદિ કામ્ય કર્મોને પણ નિત્યકર્મની જ તુલ્યતા છે. કારણ કે કામ્યકર્મરૂપ અગ્નિહોત્ર તથા નિત્ય કર્મરૂપ અગ્નિહોત્ર, આ ઉભય અગ્નિહોત્રોમાં સ્વરૂપથી તો કાંઈ વિશેષતા નથી, પરંતુ જો અગ્નિહોત્ર સ્વર્ગોદિ ફળની ઇચ્છાપૂર્વક કરવામાં આવે તો પછી અગ્નિહોત્રમાં કામ્યકર્મરૂપતાનો વ્યવહાર થાય છે. તેમ જ જો અગ્નિહોત્ર સ્વર્ગોદિ ફળની ઇચ્છા વિના કરવામાં આવે છે, તો તે અગ્નિહોત્રમાં નિત્ય કર્મરૂપતાનો વ્યવહાર હોય છે. આ પ્રમાણે સ્વર્ગોદિ ફળની ઇચ્છાવડે તથા ઇચ્છાના અભાવવડે જ અગ્નિહોત્રમાં કામ્ય કર્મરૂપતા તથા નિત્ય કર્મરૂપતા સિદ્ધ થાય છે.

એથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, સ્વર્ગોદિ ફળની પ્રાપ્તિવાસ્તે કરેલાં યજ્ઞ તથા દાનાદિ સકામ કર્મો વિષે તો યથાવિધિ સર્વ અંગોની પૂર્ણતા કરવાનો જ નિયમ છે. કદાચિત્ સકામ પુરુષ યથાવિધિ કર્મોનાં સર્વ અંગોની પૂર્ણતા ન કરે, તો યજ્ઞ તથા દાનાદિ કર્મ વૈશુણ્યભાવને પ્રાપ્ત થઇને ફળની પ્રાપ્તિ કરશે નહિ. ફળની ઇચ્છાથી રહિત થઇને કેવળ અંતઃકરણની શુદ્ધિ વાસ્તે કરેલાં યજ્ઞ તથા દાનાદિ નિષ્કામ કર્મોની યજ્ઞમાનરૂપ કર્ત્તાથી ભિન્ન પ્રતિનિધિ આદિવડે પણ સમાપ્તિ થઇ શકે છે; તેથી, એ નિષ્કામ કર્મોમાં અંગોનો વૈશુણ્યજન્ય પ્રત્યવાય હોતો નથી.

અહીં યજ્ઞમાન પુરુષ કોઇ રોગાદિ નિમિત્તથી જે કર્મ કરવામાં સમર્થ ન હોય, તે કર્મને જે બ્રાહ્મણદ્વારા સમાપ્ત કરાવે છે, તે બ્રાહ્મણ પ્રતિનિધિ કહેવાય છે. કિંવા તમેતં વેદાનુચ્ચનેન આ શ્રુતિએ અંતઃકરણની શુદ્ધિ વાસ્તે વિધાન કરેલા જે યજ્ઞ-દાનાદિ કર્મો છે, તે કર્મોની મધ્યમાં સંખ્યાવડે અથવા અંગોવડે ભગવાનના આરાધન માટે અનુષ્ઠાન કરો, સ્વરૂપ ધર્મે પણ જન્મરૂપ તથા મરણરૂપ સંસારના મહાન લયમાંથી અધિકારી પુરુષનું રક્ષણ કરે છે. આ વાત સ્મૃતિમાં પણ કહેલી છે. સર્વપાપમક્ષકોઽપિ ધ્યાપન્નિમિષમચ્ચુતત્વ ॥ ધ્યસ્તપસ્વી ભવતિ પંક્તિપાત્રપાત્રઃ ॥ સર્વ પાપકર્મોમાં પ્રીતિવાળો થયેલો પુરુષ પણ અનન્ય થઇને એક નિમિષ માત્ર પણ અચ્યુત પરમાત્મા હેવનું ધ્યાન કરીને તે ધ્યાનના પ્રભાવથી પુનઃ તપસ્વી થાય છે તથા પંક્તિને પવિત્ર કરનાર પુરુષોને પણ પવિત્ર કરનાર થાય છે. અને તમેતં વેદાનુચ્ચનેન આ શ્રુતિવચ્ચનમાં સર્વ કર્મોના સમુચ્ચયનું વિધાન કરનાર કોઇ પણ વચન નથી. માટે અંતઃકરણની અશુદ્ધિની, ન્યૂનતાવડે તથા અધિકતાવડે યજ્ઞ-દાનાદિ કર્મોના અનુષ્ઠાનની ન્યૂનતા તથા અધિકતાનો પણ સંભવ હોઇ શકે છે. તેથી કર્મબંધ પ્રહાત્સવિ એ મારા શબ્દો યથાર્થ છે. (૪૦)

અવતરણિકા:-હવે આ પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલા અર્થને સ્પષ્ટ કરવાને વાસ્તે, તમેતં વેદાત્ત્વચનેન આ શ્રુતિએ વિધાન કરેલાં યજ્ઞ-દાનાદિ કર્મોમાં એકાર્થતા નીચે પ્રમાણે નિરૂપણ કરે છે:-

વ્યવસાયાત્મિકા વુદ્ધિરેકેહ કુરુન્દન ।

વહુશાસ્ત્રા હ્યનંતાશ્ચ વુદ્ધયોઽવ્યવસાયિનામ્ ॥ ૪૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! એવના માર્ગમાં આત્મતત્ત્વના નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ એક જ કહેલી છે, પણ સકામ પુરુષોની બુદ્ધિઓ અનેક શાખાવાળી તથા અનંત હોય છે. ૪૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! ચોક્ષરૂપ એવના માર્ગમાં અથવા તમેતં વેદાત્ત્વચનેન આ શ્રુતિવચનમાં બ્રહ્મચર્ય, ગાર્હસ્થ્ય, વાનપ્રસ્થ તથા સંન્યાસ એ ચારે આશ્રમોને, આત્મતત્ત્વના નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ એક જ સિદ્ધ કરવા વિનિશ્ચિત છે. કારણ કે વેદાત્ત્વચનેન, પહેલ, વાગેન, તપસ, અનાશન આ શબ્દોમાં રહેલી તૃતીયા વિભક્તિ વેદાત્ત્વવચનાદિમાં પરસ્પર નિરપેક્ષ સાધનરૂપતાના બોધ કરે છે. ગુરુના મુખથી વેદોત્તું અધ્યયન કરવું, તે વેદાત્ત્વવચન કહેવાય છે. વળી વેદોત્તું અધ્યયન બ્રહ્મચારીના સર્વ ધર્મોમાં પ્રધાન ધર્મ છે. તેથી તે વેદાત્ત્વવચનવડે બ્રહ્મચારીના સર્વ ધર્મોના અર્થ બહુણુ કરવો તથા યજ્ઞ અને દાન એ બે ગૃહસ્થના સર્વ ધર્મોમાં પ્રધાન ધર્મ છે. માટે યજ્ઞવડે તથા દાનવડે ગૃહસ્થોમાં સર્વ ધર્મોના અર્થ બહુણુ કરવો. કુચ્છ્યાંદ્રાયણુનું નામ તપ છે. આ તપ, વાનપ્રસ્થના સર્વ ધર્મોમાં પ્રધાનધર્મ છે, તેથી તપવડે વાનપ્રસ્થના સર્વ ધર્મોના અર્થ બહુણુ કરવો. મૃત્યુના કારણરૂપ અનશન મતની નિવૃત્તિ કરવાને વાસ્તે તપને ‘અનાશક’ એવું વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે સર્વ ભૂત પ્રાણીઓને અભયદાન તથા પ્રણવાદિ મંત્રોના જપ ઇત્યાદિ સંન્યાસીના ધર્મો પણ બાણી લેવા.

ભગવાન્ ભાષ્યકરોએ તો આ શ્લોકનું આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કર્યું છે. સાંખ્યવિષયક તથા યોગવિષયક બુદ્ધિ એક જ ક્રણે ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી એક છે, તે બુદ્ધિ નિર્દોષ વેદવાક્યોથી ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી વ્યવસાયાત્મિકા (પ્રવૃત્તિવાળી) છે. અર્થાત્ તે સર્વ વિપરીત બુદ્ધિઓની બાધક છે અને અવ્યવસાયી અજ્ઞાની પુરુષોની બહુ શાખાવાળી અનંત બુદ્ધિઓ વિપરીત હોવાથી વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિવડે બાધ્ય છે.

કોઇ ટીકામાં તો એવો અર્થ ક્યો છે કે, ‘પરમેશ્વરના આરાધનવડે જ હું આ સંસાર સમુદ્રને તરીશ’ એવા પ્રકારની નિત્યરૂપવાળી એકનિષ્ઠ બુદ્ધિ જ કર્મયોગ વિષે હોય છે.

સર્વ પ્રકારે જ્ઞાનકાંડને અનુસરી, સ્વર્ગમર્ગસ્વ ધર્મસ્વ વ્રાયતે મહતો મયત્-આ વચનનો અર્થ સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે અને કર્મકાંડમાં તો સ્વર્ગોદિ ક્રણની કામનાવાળા અવ્યવસાયી પુરુષોની બુદ્ધિઓ બહુ શાખાવાળી થાય છે, અર્થાત્ કામનાઓના અનેક લેહોથી બુદ્ધિઓ પણ અનેક લેહવાળી થાય છે; તથા કર્મક્રણનો તેમ જ શુલ્કક્રણાદિનો વિષય કરનારી ઉપશાખાઓના લેહથી તે બુદ્ધિઓ અનંત થાય છે.

અનંતાદિ આ શબ્દોમાં રહેલ દિ શબ્દ સકામ પુરુષોની બુદ્ધિઓમાં અનંતરૂપતાની પ્રસિદ્ધિનો બોધ કરવાને માટે છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, અંતઃકરણની બુદ્ધિ કરવાને વાસ્તે નિષ્કામ કર્મો, સકામ કર્મોની અપેક્ષાએ કરી ગોટી વિલક્ષણતાવાળા છે. (૪૧)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“ હે ભગવન્ ! જેવી રીતે નિષ્કામ અધિકારી પુરુષોને એક જ વ્યવસાયાત્મિકા (પ્રવૃત્તિ કરાવનારી) બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી રીતે સકામ પુરુષોને તે વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ કેમ પ્રાપ્ત થતી નથી ? અર્થાત્ સકામ પુરુષોને પણ વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થવી જોઇએ, આ કારણથી જ શાસ્ત્રરૂપ પ્રમાણ તો બન્નેને એક સરખું જ પ્રાપ્ત

થાય છે.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન ‘અતિભંધના વશથી સકામ પુરુષોને એક વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી’ એ પ્રકારેના ઉત્તર ત્રણ રસોડોવડે કથન કરે છે:-

યામિમાં પુષ્પિતાં વાચં પ્રવદંત્યવિપશ્ચિતઃ ।

વેદવાદસ્તાઃ પાર્થ નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ ॥ ૪૨ ॥

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ।

ક્રિયાવિશેષવહુલાં ભોગૈશ્વર્યગતિં પ્રતિ ॥ ૪૩ ॥

ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનાં તયાપહતચેતસામ્ ।

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિધીયતે ॥ ૪૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! અવિચારથી રમણિક, જન્મ કર્મનાં કૃણને દેવાવાળી તથા ભોગની તેમ જ ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિને માટે અગિહોત્રાદિ કર્મોના વિસ્તારને પ્રતિપાદન કરવાવાળી કર્મકાંડરૂપી વાણીને, વિચારહીન પુરુષ જ કથન કરે છે. (આવી વાણીને કહેવાવાળા વિચારહીન શામાટે કહેવામાં આવે છે ?) કારણ કે તેઓ કેવળ વેદના અર્થવાદોમાં જ પ્રીતિવાળા હોય છે, કર્મના કૃણથી ભિન્ન બીજું કંઈ જ્ઞાનનું કૃણ નથી એવું કહેવાવાળા છે, કામસ્વરૂપ હોય છે, તેઓ સ્વર્ગને જ ઉત્કૃષ્ટ માનવાવાળા છે, ભોગમાં તથા ઐશ્વર્યમાં જ આસક્તિવાળા હોય છે તથા કેવળ વાણીવડે જ તેઓનાં પોતાનાં ચિત્ત આચ્છાદિત થયલાં હોય છે. આ રીતના બહિર્મુખ પુરુષોનાં અંતઃકરણમાં, વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ હોતી જ નથી. ૪૨-૪૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! રાગ્વાયોડ્યેતચ્ચઃ અર્થાત્ અધિકારી પુરુષોએ વેદનું અધ્યયન કરવું. આ અધ્યયન વિધિથી પ્રાપ્ત થયેલી અત્યંત પ્રસિદ્ધ કર્મકાંડરૂપ વાણી છે. આ વાણી કેવી છે ? જેવી રીતે નિર્ગંધ પુષ્પોથી યુક્ત પલાશનું વૃક્ષ દરથી રમણિક લાગે છે, તેવી રીતે આ વાણી અવિચારથી જ રમણિક લાગે છે. કારણ કે તે વાણીવડે કેવળ સ્વર્ગોદિ કૃણોનું, ચત્તાદિ સાધનોનું તથા બન્નેના પરસ્પર સંબંધનું જ જ્ઞાન થાય છે; કંઈ નિરવિશય આનંદસ્વરૂપ કૃણની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! કર્મકાંડરૂપ વાણીથી નિરવિશય આનંદરૂપ કૃણની પ્રાપ્તિ થતી નથી તેનું શું કારણ છે ?”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:-જન્મકર્મફલપ્રદાંં ઇતિ. અપૂર્વ શરીરના અને ધર્મિયાદિના સંબંધરૂપ જન્મ, તે જન્મને અધીન વર્ણાશ્રમનાં અભિમાનજન્ય અગિહોત્રાદિ કર્મો અને તે કર્મોને અધીન પુત્ર, પશુ તથા સ્વર્ગોદિરૂપ નાશવાનું કૃણો:-એ પ્રમાણે એ જન્મ કર્મ અને કૃણ, એ ત્રણેને, ઘટીયંત્રની પેઠે વિચ્છેદથી રહિત કર્મકાંડરૂપ વાણી પ્રાપ્ત કરે છે.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! તે વાણી તે જન્મોદિની જ પ્રાપ્તિ કરે છે, એ વાત કેવી રીતે જાણવામાં આવે ?”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:-ભોગૈશ્વર્યગતિં પ્રતિ ક્રિયાવિશેષવહુલાં ઇતિ. અમૃતનું પાન, ઉર્વશી આદિ અસરાઓની સાથે વિહાર તથા પારિજાત વૃક્ષની સુગંધ ઇત્યાદિ પદાર્થોની પ્રાપ્તિથી થયેલો ભોગ તથા તે ભોગના કારણરૂપ દેવતાઓના સ્વામીપણારૂપ ઐશ્વર્યો એ બન્નેની પ્રાપ્તિને માટે સાધનભૂત જે અગિહોત્ર, દર્શ પૌર્ણમાસ, જ્યોતિષ્ઠોમ ઇત્યાદિ ક્રિયાવિશેષો છે

તે ક્રિયાવિશેષોવડે જે વાણી બહુ વિસ્તારને પ્રાપ્ત થઈ રહે છે; અર્થાત્ લોગ અને ઐશ્વર્ય એ બન્નેના સાધનભૂત ક્રિયાવિશેષોને જે વાણી અત્યંત વિસ્તારથી, પ્રતિપાદન કરનારી છે, તે વાણીનું કર્મકાંડમાં જ્ઞાનકાંડની અપેક્ષાએ કરીને અત્યંત વિસ્તારપણું સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ જ. છે. એવી કર્મકાંડરૂપ વાણીને પરમાર્થરૂપ સ્વર્ગાદિ ફલની શ્રેષ્ઠતારૂપે અંગીકાર કરે છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! તે કર્મકાંડરૂપ વાણીનો સ્વર્ગાદિરૂપ ફલની ઉત્કૃષ્ટતારૂપે કોણ અંગીકાર કરે છે ?”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:—અવિષયિત: इति. વિચારજન્ય વાતપર્યજ્ઞાનથી રહિત પુરુષ જ તે વાણીને સ્વર્ગાદિરૂપ ફલની શ્રેષ્ઠતારૂપે માને છે. આ કારણથી જ સકામ પુરુષ,—વેદમાં રહેલા (अवयं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सूरतं भवति) ચાતુર્માસ્ય યજ્ઞને કરનારા પુરુષને અક્ષય સુકૃત થાય છે, ઇત્યાદિ અર્થવાદ યથાર્થ જ છે’ આ પ્રકારના મિથ્યા વિશ્વાસવડે સંતોષને પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી જ સકામ પુરુષ, એ પ્રકારનાં વચનો કહે છે કે, કર્મકાંડની અપેક્ષાએ કરીને કોઈ જ્ઞાનકાંડ ભિન્ન નથી. પરંતુ જ્ઞાનકાંડ કર્મકાંડના જ શેષરૂપે (ભાગ) છે. જ્ઞાનકાંડમાં રહેલા તત્ત્વ પદાર્થનાં બોધક વચનો તો દેવતાના સ્વરૂપનું બોધન કરે છે અને તત્ત્વ પદાર્થનાં બોધક વચનો તો કર્મકર્તા યજ્ઞમાનના સ્વરૂપનું બોધન કરે છે, અને તત્ત્વ તત્ત્વ પદાર્થના અલોહનું બોધન કરનારાં વચનો તો ‘કર્મકર્તા’ પુરુષ સાક્ષાત્ ઇશ્વરરૂપ છે’ એ પ્રમાણે કર્મકર્તા પુરુષની જ સ્તુતિ કરે છે. આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ વેદ કર્મપર જ છે ! અને કર્મના ફળરૂપ સ્વર્ગાદિની અપેક્ષાએ કરીને બીજા કોઈ જ્ઞાનનું નિરતિશય આનંદરૂપ ફળ નથી. આ પ્રમાણે સકામ પુરુષ અનેક પ્રકારની કલ્પનાવડે, સર્વે પ્રકારે જ્ઞાનકાંડથી વિરુદ્ધ અર્થ કરનારા છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! અર્હિર્જુષ સકામ પુરુષ નિરતિશય આનંદરૂપ મોક્ષમાં શામાટે દ્રેષ કરે છે ?”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:—કામાત્માન: इति-હે અર્જુન ! કામનાઓના અનેક પ્રકારના વિષયોવડે તેનું ચિત્ત સર્વદા વ્યાકુળ થઈ રહ્યું હોય છે, તેથી કામમય પુરુષ સાક્ષાત્ મોક્ષવિષે પણ દ્રેષ કરે છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! સકામ પુરુષ જેવી રીતે બીજા વિષયોની કામના કરે છે, તેવી રીતે નિરતિશય આનંદરૂપ મોક્ષની કામના શમાટે કરતો નથી ?”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:—સ્વર્ગપરા. इति-હે અર્જુન ! ઉર્વશી, નેદનવન, અમૃત ઇત્યાદિ અનેક વિષયોથી યુક્ત સ્વર્ગ જ જેમને સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે, તથા સ્વર્ગથી ભિન્ન બીજું કોઈ પુરુષાર્થ નથી’ તેવા પુરુષોમાં વિવેક-વૈજ્ઞાન્યાદિ સાધનોનો અભાવ છે. તેથી જ્ઞાત પુરુષ મોક્ષની કથા માત્ર પણ સહી શકતો નથી, તો મૂઠ પુરુષોને મોક્ષની ઈચ્છા તો ક્યાંથી જ હોય ?

આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત લોગ અને ઐશ્વર્ય બન્નેમાં ક્ષયપણું, સાતિશયતા ઇત્યાદિ દોષોના અદર્શનવડે જેમનાં અંતઃકરણ અત્યંત આસક્ત થયાં છે, કર્મકાંડરૂપ વાણીવડે જેમનું વિવેક-જ્ઞાન આચ્છાદિત થઈ ગયું છે, તથા “अवयं ह वै ઇત્યાદિ અર્થવાદનાં વચનો કેવળ સ્તુતિપર છે, પણ પ્રમાણાંતરવડે અબાધિત વાતપર્યના વિષયભૂત અર્થમાં જ વેદોની પ્રમાણરૂપતા છે,” એ પ્રકારનો પ્રસિદ્ધ અર્થ પણ બાણવાને જે પુરુષો અસમર્થ છે, એવા સકામ પુરુષોના સમાધિ નામના અંતઃકરણમાં વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ હોતી નથી. સમાધિ શબ્દવડે પરમાત્માનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. પરમાત્માવિષયક વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ આવા પુરુષોને હોતી નથી. તમાવીવતેસ્મિન્ સર્વે ત તમાયિ: આ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિવડે અંતઃકરણ વિષે તથા પરમાત્મા વિષે સમાધિ શબ્દની અર્થરૂપતાનો સંભવ થઈ શકે છે.

કોઈ ટીકાકારે તો સમાધિ શબ્દનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે:—“હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારની સ્થિતિનું નામ સમાધિ છે. સમાધિના નિમિત્તથી પુરુષોની વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતી નથી. પણ અહીં એ હેતુ છે કે, જો કે સ્વર્ગોદિ કુળની પ્રાપ્તિ કરનારાં અગ્નિહોત્રાદિ કામ્ય કર્મ, અંતઃકરણની શુદ્ધિને વાસ્તે કરવા યોગ્ય અગ્નિહોત્રાદિથી વિલક્ષણ નથી; તથાપિ સ્વર્ગોદિકુળની ઈચ્છારૂપ હોવાના કારણથી કામ્ય અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો, અંતઃકરણની શુદ્ધિને સંપાદન કરતાં નથી. યદ્યપિ ભોગોને અનુકૂળ અંતઃકરણની શુદ્ધિ સકામ કર્મોથી પણ થઈ શકે છે, તથાપિ અંતઃકરણની શુદ્ધિ આત્મજ્ઞાનના ઉપયોગની નથી. આ અર્થનું યોગ્ય કરવાને વાસ્તે શ્રીભગવાને ભોગેશ્વરપ્રતક્ષાનાં એ વચન પુનઃ કથન કરેલું છે. કુળની ઇચ્છા વિના કરેલાં અગ્નિહોત્રાદિ નિષ્કામ કર્મો તો આત્મજ્ઞાનને માટે ઉપયોગી અંતઃકરણની શુદ્ધિને જ પ્રાપ્ત કરે છે. એથી નિષ્કામ વિપશ્ચિત્ પુરુષોના કુળમાં તથા સકામ અવિપશ્ચિત્ પુરુષોના કુળમાં મહાન્ વિલક્ષણવા સિદ્ધ થાય છે. આ વાત આગળ જતાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવશે. (૪૨-૪૪)

અવતરણિકા:—અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! સકામ પુરુષોને યોગના અંતઃકરણના હોવાથી વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ ન પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિવડે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોને કરનાર નિષ્કામ પુરુષોને અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોવડે સ્વાભાવિક સ્વર્ગોદિ કુળની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થશે; તેથી આત્મજ્ઞાનનો પ્રતિબંધ સકામ તથા નિષ્કામ ઉભયમાં સમાન જ છે,” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ ઉત્તર આપે છે:—

ત્રૈગુણ્યવિપયા વેદા નિર્જૈગુણ્યો ભવાર્જુન ।

નિર્વદ્ધો નિત્યસત્વસ્થો નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન્ ॥ ૪૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—કર્મકાંડરૂપી વેદો, ત્રણ ગુણોનો વિસ્તાર કરવાવાળા છે. માટે તું ત્રણ ગુણોથી રહિત થા, દ્રઢ ધર્મોથી રહિત થા, તું સર્વદા ધૈર્યને વિશે સ્થિત રહે, તું યોગક્ષેમથી રહિત થા તથા આત્મવાન્ થા. ૪૫

ટીકા:—સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણોનું કાર્ય ત્રૈગુણ્ય કહેવાય છે. એવો કામમૂલક સંસાર છે. એ કામમૂલક સંસાર પ્રકાશતારૂપવડે જેમના વિષય છે, તે ત્રૈગુણ્ય વિષય કહેવાય છે. આવો કર્મકાંડરૂપ વેદ છે. અર્થાત્, જે પુરુષ જે કુળની પ્રાપ્તિની કામનાવાળો હોય છે, તે પુરુષ પ્રતિ વેદ તે કુળનું સૂચન કરે છે. તાત્પર્ય જે પુરુષ જે કુળની ઇચ્છાવડે જે કર્મનું અનુદાન કરે છે, તે પુરુષને તે કર્મ તેવા જ પ્રકારના કુળની પ્રાપ્તિ કરે છે; જે કુળની કામના વિના કોઈ પણ કર્મ કુળની પ્રાપ્તિ કરતું નથી. તેથી અન્વયવ્યતિરેકવડે પુરુષની કામના જ કુળની પ્રાપ્તિ વિષે કારણ છે. તેથી હે અર્જુન ! તું નિર્જૈગુણ્ય છે, અર્થાત્ સ્વર્ગોદિ કુળની કામનાથી રહિત એવા તને, સંસારની પ્રાપ્તિ થશે નહિ. [આટલા કથનથી “નિષ્કામ પુરુષોને પણ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોવડે સ્વભાવથી જ સ્વર્ગોદિ સંસારની પ્રાપ્તિ થશે” એવી અર્જુનની શંકાનું ખંડન કર્યું.]

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! શીત-ઉષ્ણાદિની નિવૃત્તિ કરવાને વાસ્તે વસ્ત્રાદિ પદ્ધતિઓની અપેક્ષા અવશ્ય સંભવે છે. અપેક્ષા વિદ્યમાન હોવાં નિષ્કામતા કેવી રીતે સંભવે ?”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:—વિદ્વદ્ઃ ક્ષિત્તિ. [અહીં નિર્જૈગુણ્યો મત્ત એ શબ્દોમાં રહેલ મત્ત શબ્દનો ઉત્તર શબ્દોમાં સર્વત્ર સંબંધ કરવો.] હે અર્જુન ! માત્રાસ્વાસ્ત્વ આ શ્લોકમાં પૂર્વે કથન કરેલી યુક્તિવડે શીત ઉષ્ણ, સુખ દુઃખ, માન અપમાન, શત્રુ મિત્ર ઇત્યાદિ સર્વ દ્રઢ ધર્મોથી તું રહિત થા; અર્થાત્ સર્વ દ્રઢ ધર્મોના સહન સ્વભાવવાળો તું થા.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્! નહિ સહન કરવા યોગ્ય હુઃખ કઈ રીતે સહી શકાય?”
ભગવાને કહેલું સમાધાન:-નિત્યસત્ત્વઃ-इति. નિત્ય એટલે અચલ એવું ધૈર્ય નામે સત્ત્વ છે. સત્ત્વમાં નિત્ય સત્ત્વસ્થ કહેવાય છે. એવો નિત્ય સત્ત્વસ્થ તું થા. જે પુરુષનું સત્ત્વ, રજ અને તમ બંનેવડે તિરસ્કારને પ્રાપ્ત હોય તે પુરુષ શીત-ઉષ્ણાદિથી ઉત્પન્ન થયેલી પીડાવડે “હું હમણું મરીશ” એ પ્રમાણે પોતાને માનતાં સ્વધર્મથી વિમુખ થાય છે. તું તો રજ તથા તમ બંનેનો તિરસ્કાર કરીને કેવળ સત્ત્વધર્મનો આશ્રય કર.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્! શીત-ઉષ્ણાદિને સહન કરતાં છતાં પણ ક્ષુધા તથા તૃષ્ણાની નિવૃત્તિ કરવાને વાસ્તે, પૂર્વે નહિ પ્રાપ્ત થયેલા અન્નાદિ પદાર્થોની પ્રાપ્તિને વાસ્તે તથા પૂર્વે પ્રાપ્ત થયેલા અન્નાદિ પદાર્થોનું રક્ષણ કરવાને વાસ્તે અવશ્ય પ્રયત્ન કરવો પડશે. પ્રયત્ન વિઘ્નમાન હોવા છતાં, નિત્યસત્ત્વસ્થપણું કેવી રીતે હોય? અર્થાત્ ન જ હોય.”

ભગવાને કહેલું સમાધાન:-નિર્વોળહેમઃ-इति-હે અર્જુન! પૂર્વે અપ્રાપ્ત વસ્તુની જે પ્રાપ્તિ તે યોગ કહેવાય છે અને પૂર્વે પ્રાપ્ત કરેલી વસ્તુનું જે રક્ષણ તે ક્ષેમ કહેવાય છે. યોગ અને ક્ષેમ ઉભયથી તું રહિત થા. અર્થાત્ ચિત્તના વિશ્લેષના હેતુરૂપ પદાર્થોના પરિગ્રહથી તું રહિત થા.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્! યોગથી તથા ક્ષેમથી રહિત જો હું થાઉં, તો હું કેવી રીતે જીવી શકું? અર્થાત્ મારું જીવન રહેશે નહિ.”

ભગવાને કહેલું સમાધાન:-પોતાના જીવની ચિંતા ન કર, સર્વનો અંતર્યામી પરમેશ્વર જ તારા યોગ-ક્ષેમાદિનો નિર્વાહ કરશે.” આત્મવાન્-इति-જે પુરુષનો આત્મા તથા પરમાત્મા ક્રોધેત્વાત્મકપણે તથા યોગ-ક્ષેમાદિના નિર્વાહ કર્તારૂપણે વિઘ્નમાન હોય છે, તે પુરુષ આત્મવાન્ કહેવાય છે. એવો આત્મવાન્ તું થા. અર્થાત્ તું એ પ્રકારના નિશ્ચયવડે નિશ્ચિત થા કે-“સર્વ કામનાઓનો પરિત્યાગ કરીને પરમેશ્વરનું આરાધન કરનારા અને દેહની યાત્રા માટે અપેક્ષિત અન્ન-વસ્ત્રાદિ સર્વ પદાર્થોને અંતર્યામી ઈશ્વર જ સંપાદન કરશે.” આત્મવાન્ થા અર્થાત્ અપ્રમત્ત થા. (૪૫)

અવતરશ્લોક:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્! સ્વર્ગાદિ ફળવાળી સર્વ કામનાઓનો પરિત્યાગ કરીને કર્મોને કરનારો હું અર્જુન કર્મવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય સ્વર્ગાદિ આનંદોથી રહિત થઈશ; કારણ કે ‘કામના વિના સ્વર્ગોદિ આનંદોની પ્રાપ્તિ શકી નથી,’ એ વાત પૂર્વે આપ કથન કરી ગયા હો.”

એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ “બ્રહ્માનંદ પ્રાપ્ત થવાથી સર્વ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે” એ પ્રકારનું ઉત્તર નીચલા શ્લોકવડે આપે છે:-

યાવાનર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સંપ્લુતોદકે ।

તાવાન્સર્વેપુ વેદેપુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ ॥ ૪૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-જેમ અદ્ય જળવાળા સ્થાનમાં જેટલું સ્નાનપાનાદિરૂપ પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે; તે કરતાં વધારે સ્નાનપાનાદિરૂપ સર્વ પ્રયોજન મહાન્ જળવાળા તળાવમાં સિદ્ધ થાય છે, તેમ જ જેટલો હિરણ્યકર્ણના લોકપ્રિયતાને આનંદ વેદમાં કહેલાં કાર્યકર્મોવડે સિદ્ધ થાય છે તે કરતાં વધારે આનંદ બ્રહ્માસાક્ષાત્કારવાળા બ્રહ્મવેદના પુરુષને હોય છે. ૪૬

ટીકા:-હે અર્જુન! જેવી રીતે પર્વતમાંથી નીકળેલાં અનેક જળનાં ઝરણાં કોઈ નીચી ભૂમિમાં જઈને એકઠાં થાય છે ને તે ‘તળાવ’ નામે ઓળખાય છે; ત્યાં એક એક ઝરણાના

જળથી યથાક્રમથી સિદ્ધ થનારાં સ્નાન, પાન, વચપ્રક્ષાલન (વસ્ત્રોને ધોવાં) આદિ સર્વ પ્રયોજન ઝરણાંનાં જળના સમૂહરૂપ મહાન્ તળાવમાં સિદ્ધ થાય છે; કારણ કે સર્વ ઝરણાંનાં જળનો, તળાવમાં જ અંતર્ભાવ છે; એવી જ રીતે વેદોમાં કહેલાં જેટલાં અગ્નિહોત્ર, જયોતિષ્ટોમ, અશ્વ-મેધ વગેરે કામ્ય કર્મો છે. તે કામ્ય કર્મોવડે સકામ પુરુષોને ક્રમવડે પ્રાપ્ત થનારો સ્વર્ગલોકથી તે બ્રહ્મલોક પર્યંતનો જે વિષયજન્ય આનંદ છે, તે સર્વ આનંદ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારવાન્ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષને, એક જ કાળમાં પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે લૂમિલોકથી લઈને બ્રહ્મલોક પર્યંત જેટલા વિષયજન્ય હુદ્ર આનંદો છે તે સર્વ બ્રહ્માનંદના અશરૂપ છે. તેથી સર્વ હુદ્ર આનંદો બ્રહ્માનંદના અંતર્ભૂત જ છે. શ્રુતિ કહે છે કે, (एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्ति) બ્રહ્માથી માંડી સર્વ પ્રાણીમાત્ર સુધી પ્રત્યેક જન બ્રહ્માનંદના અંશમાત્રનો અંગીકાર કરીને આનંદપૂર્વક જીવે છે. યદ્યપિ એક અદ્વિતીય બ્રહ્માનંદમાં અંશ-અંશીભાવ સંભવતો નથી, તથાપિ જેવી રીતે એક જ આકાશમાં ઘટાદિ ઉપાધિઓની વશતાથી અંશ-અંશીભાવનો વ્યવહાર થાય છે, તેવી રીતે એક જ બ્રહ્માનંદમાં અવિદ્યાકૃત અંતઃકરણાદિ ઉપાધિઓની વશતાથી અંશ-અંશીભાવનો વ્યવહાર થાય છે; પણ વાસ્તવિક રીતે અંશ-અંશીભાવ છે જ નહિ. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, નિષ્કામ કર્મોવડે જ્યારે તાર અંતઃકરણ શુદ્ધ થશે, ત્યારે તને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થશે અને આત્મજ્ઞાનવડે તને બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ થશે અને તે બ્રહ્માનંદમાં જ હિરણ્યગર્ભાદિ સર્વ આનંદોનો અંતર્ભાવ છે. બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિવડે તને સર્વ આનંદોની પ્રાપ્તિ થશે. માટે વિષયજન્ય હુદ્ર આનંદોની પ્રાપ્તિ વાસ્તે તારે કામ્ય કર્મો કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી; પણ બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ કરનારાં આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વાસ્તે તું નિષ્કામ કર્મો કર.

કેટલાક દીકાકારોએ તો આ શ્લોકના શબ્દોની આ પ્રકારે યોજના કરીને અર્થ કયો છે. (વાચાઃ ભર્થઃ । उदयाने । सर्वतः । सन्तुतोश्चे । तावान् । सर्वतु । वेदेतु । ब्राह्मणस्य । विज्ञानतः । इति ॥) જેવી રીતે સર્વ બાણથી મહાન્ જળવાળા મહાન્ તળાવમાં એક પુરુષનાં સ્નાન-પાનાદિ સર્વ પ્રયોજનો, એક ઘટ જેટલા જળવડે જ સિદ્ધ થાય છે, કાંઈ તે મહાન્ તળાવના સર્વ જળનો વ્યર્થ કરવાથી સ્નાન-પાનાદિ સર્વ પ્રયોજનો સિદ્ધ થતાં નથી; તેવી રીતે શુદ્ધ ચિત્તવાળા સુસુક્ષ્મજનનાં સર્વ પ્રયોજનો સર્વ વેદોમાં ઉપનિષદ્ધરૂપ વેદના એક દેશનું શ્રવણ માત્ર કરવાથી જ સિદ્ધ થાય છે; સુસુક્ષ્મજનોને યોતાના પ્રયોજનની સિદ્ધિ વાસ્તે કાંઈ સર્વ વેદોના અર્થોના અનુ-ધ્યાનની અપેક્ષા રહેતી નથી. જેથી એક જન્મવડે સર્વ વેદોના અર્થનું અનુધ્યાન કરતું, તે સંભવી શકતું નથી. આ બન્ને વ્યાખ્યાનોમાં પહેલું વ્યાખ્યાન ઘણા દીકાકારોને સંમત છે અને બીજું વ્યાખ્યાન કોઈ એક દીકાકારે કયું છે. પરંતુ પહેલા વ્યાખ્યાનમાં શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં બ્રહ્મણિ વચ્ચે, તથા, મતિ એ આ શબ્દોનો અધ્યાહાર કરવો પડે છે. અને શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં રહેલા હાઈપોથેટિક ભાગમાં, પૂર્વાર્ધની સાથે યાવાન્ તવાન્ એ બંને શબ્દોનો અનુધર્મ કરવો પડે છે. આ પદોનો અધ્યાહાર તથા અનુધર્મ બીજા વ્યાખ્યાનમાં કરવો પડતો નથી. પૂર્વે નહિ કહેવાયેલ શબ્દોના વાક્ય વિષે સંબંધ કરવો, તે અધ્યાહાર કહેવાય છે અને પૂર્વ વાક્યમાં રહેલા શબ્દોના ઉત્તર વાક્ય વિષે સંબંધ કરવો, તે અનુધર્મ કહેવાય છે. (૪૬)

અપતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! નિષ્કામ કર્મ સ્વતંત્ર થઈને બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ કરતું નથી, કિન્તુ અંતઃકરણની શુદ્ધિકારી આત્મજ્ઞાનના સંપાદનવડે જ તે બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ કરે છે. તેથી જે આત્મજ્ઞાન વડે સાક્ષાત્ બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે આત્મજ્ઞાન જ મારે પ્રથમ સંપાદન કરવા યોગ્ય છે. આત્મજ્ઞાનને લખીને, અતિ પ્રયત્નથી સિદ્ધ થનાર તથા બહિર્લગ સાધનરૂપ એવાં નિષ્કામ કર્મો કરવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી.”

એવી અર્જુનને શંકા થતાં ભગવાન્ “હવે તને નિષ્કામ કર્મો વિષે જ અધિકાર છે” એ પ્રકારનો ઉત્તર નીચલા શ્લોકવડે આપે છે:—

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલહેતુર્મૂર્મા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥ ૪૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—કર્મને વિશે જ તારો અધિકાર થાયો, પણ કર્મના ફળ વિશે કદાપિ તારો અધિકાર થાયો ના. તું કર્મોનાં ફળનો ઉત્પાદક થા નહિ, તેમ જ કર્મ નહિ કરવામાં તારી પ્રીતિ મા થાયો. ૪૭

ટીકા:—હે અર્જુન ! આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિને અયોગ્ય, અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા તને, હવે અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરનાર નિષ્કામ કર્મોમાં જ અધિકાર હો; અર્થાત્ “હવે મારે નિષ્કામ કર્મો જ કરવા યોગ્ય છે,” એ પ્રકારનો તને યોગ્ય થાયો, જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપ વેદાંતવાક્યોના વિચાર વિષે ઈર્ષ્યતાનો યોગ્ય હવે તને મા થાયો. આ પ્રમાણે કર્મને કરનારા તને, કર્મોનાં સ્વર્ગોદ્દિ ફળો વિષે, કર્મોના અનુષ્ઠાનથી પૂર્વના કાળ વિષે, કર્મોના અનુષ્ઠાનના ઉત્તર કાળ વિષે તથા કર્મોના અનુષ્ઠાન કાળ વિષે કદાચિત્ પણ અધિકાર હોતો નથી. અર્થાત્ “કર્મોનાં સ્વર્ગોદ્દિ ફળો મારે ભોગવવાં છે,” એ પ્રકારનો યોગ્ય કદાચિત્ પણ તને નહિ થાયો.

અર્જુનની શંકા:—“હિ ભગવન્ ! ‘મારે કર્મનાં સ્વર્ગોદ્દિ ફળો ભોગવવાં છે’ એ પ્રકારની બુદ્ધિનો અભાવ થતાં પણ કર્મ ચોતાના સામર્થ્યથી જ સ્વર્ગોદ્દિ ફળોની પ્રાપ્તિ કરશે તેનું કેમ ?”

ભગવાને કહેલું સમાધાન:—[“ફળની કામના વિના કર્મ ફળની પ્રાપ્તિ કરતું નથી,” આ ઉત્તર નીચલા વચ્ચન વડે આપે છે. જેમ કે મા વર્ષફલહેતુરૂ: इति.] હે અર્જુન ! ફળની કામનાવડે કર્મોને કરતો પુરુષ ફળનો ઉત્પાદક થાય છે, અને તું અર્જુન તો ફળની કામનાથી રહિત થઈને કર્મનાં ફળનો ઉત્પાદક થા નહિ. કારણ કે—“નિષ્કામ પુરુષોએ ભગવદર્પણ બુદ્ધિવડે કરેલાં કર્મ, સ્વર્ગોદ્દિ ફળની પ્રાપ્તિ કરવાં નથી,” એ વાત કથન કરવામાં આવી છે, તે તું પૂર્ણ રીતે જાણે છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! એ કદાચિત્ કર્મો ચોતાના સામર્થ્યથી ફળની પ્રાપ્તિ ન કરતાં હોય, તો એવાં નિષ્ફળ કર્મોને કરવાનું જ શું પ્રયોજન છે ?”

ભગવાને કહેલું સમાધાન:—માતે સંગોસ્ત્વકર્મણિ इति. એ કદાચિત્ સ્વર્ગોદ્દિ ફળની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા ન હોય, તો હ્રાપ્યરૂપ કર્મોને કરવાનું જ શું પ્રયોજન છે ? એ પ્રકારની કર્મોને ન કરવા વિષે તારી પ્રીતિ મા થાયો. (૪૭)

હવે પૂર્વે કથન કરેલા અર્થને જ વિસ્તારથી નિરૂપણ કરે છે:—

યોગસ્યઃ કુરુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા ધનંજય ।

સિદ્ધયસિદ્ધયોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥ ૪૮ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! તું યોગને વિષે સ્થિતિવાળો થઈ, ફળની ઇચ્છાનો પરિત્યાગ કરી તથા ફળની પ્રાપ્તિ અને અપ્રાપ્તિ આ બન્નેમાં હુર્વથી તથા શોકથી રહિત થઈ કર્મો કર. હુર્વથી તથા શોકથી રહિત થઈ તેને યોગ કહેવામાં આવે છે. ૪૮

ટીકા:—હે અર્જુન ! તું યોગમાં સ્થિત થઈને, સ્વર્ગોદ્દિ ફળની ઇચ્છારૂપ સંગનો પરિત્યાગ કરીને તથા ‘હું આ કર્મનો કર્તા છું’ એ પ્રકારના ઈર્ષ્ય અભિનિવેશનો પરિત્યાગ કરીને ભલે

કૃપણ ન થા. કિંતુ જન્મ-મરણાદિ સર્વ અનર્થોની નિવૃત્તિ કરનારા આત્મજ્ઞાનને અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા ઉત્પન્ન કરનારા નિષ્કામ કર્મયોગને જ તું કર.

અહીં કૃપણાઃ એ શબ્દનું કથન કરીને શ્રીભગવાને અર્જુન પ્રત્યે એ અર્થ સૂચ્યો છે કે, જેવી રીતે આ લોકમાં કોઈ કૃપણ પુરુષ અનેક પ્રકારનાં દુઃખોને સહન કરીને તથા અનેક પ્રકારનાં છળ-ઠપટ કરીને ધન એકઠું કરે છે, તે કૃપણ પુરુષ આ લોકના યતિક્રિયા વિષયજન્ય સુખના લોભે કરીને, તે ધનનું હાન કરતો નથી. અને બાકી તે કૃપણ પુરુષ, તે ધનના હાનથી ઉત્પન્ન થતાં મહાન્ સુખનો અનુભવ કરી શકતો નથી. આ ધનને એકઠું કરવામાં કરેલાં પાપકર્મોનાં નરકાદિ દુઃખોનો જ તે (કૃપણ પુરુષ) અનુભવ કરે છે; એમ તે કૃપણ પુરુષ પોતાની હાનિ પોતે જ કરે છે. તેવી રીતે સકામ પુરુષ પણ મહાન્ દુઃખોને સહન કરીને સ્વર્ગાદિકની પ્રાપ્તિનાં કર્મો કરે છે; પરંતુ સ્વર્ગ, ધન, પુત્ર, પશુ ઇત્યાદિ અદૃશ્ય ફળોના લોભે કરીને તે સકામ પુરુષ કર્મો કરવાથી ચોક્કસરૂપ પરમાત્મજ્ઞને પ્રાપ્ત થતો નથી; પરંતુ તે અનેક દુઃખોવડે મળેલાં સ્વર્ગાદિ તુચ્છ ફળોને જ પ્રાપ્ત થાય છે, આ કારણથી સકામ પુરુષ પોતાની હાનિ પોતે જ કરે છે. આવા સકામ પુરુષોની દુર્ભાગ્યતાને તથા મૂઢતાને શુદ્ધિમાન પુરુષોને બહુ શોક થાય છે. (આ સર્વ અર્થ ભગવાને કૃષ્ણ શબ્દવડે સૂચિત કર્યો છે) (૪૬)

અવતરણિકાઃ-આ પ્રમાણે શુદ્ધિયોગનો અભાવ થતાં કોણનું નિરૂપણ કર્યું; હવે તે શુદ્ધિયોગ વિષયમાન હોતાં શુણ્ડ નીચલા શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:-

વુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ ઉમે સુકૃતદુષ્કૃતે ।

તસ્માદ્યોગાય યુજ્યસ્વ યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ॥ ૫૦ ॥

શ્લોકાર્થઃ-જે કારણથી આ કર્મમાં સમત્વ શુદ્ધિવાળો પુરુષ પુણ્ય તથા પાપ બંનેનો ત્યાગ કરે છે, તે કારણથી સમત્વ શુદ્ધિરૂપ યોગને માટે તું ઉદ્યમવાળો થા; કારણ યોગ એ જ કર્મને વિશે કુશળપણ છે. ૫૦

ટીકાઃ-હે અર્જુન ! શાસ્ત્રે વિધાન કરેલાં અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોના ફળની પ્રાપ્તિમાં તથા ફળની આપ્રાપ્તિમાં, હર્ષથી તેમ જ વિષાદથી રહિતતારૂપ સમત્વશુદ્ધિયુક્ત અધિકારી પુરુષ જે કારણથી પુણ્ય તથા પાપ ઉભયને, અંતઃકરણની શુદ્ધિ અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા પરિત્યાગ કરે છે, તે કારણથી સમત્વશુદ્ધિરૂપ યોગની પ્રાપ્તિ વાસ્તે તું દૃઢ ઉદ્યમવાળો થા. કારણ કે સમત્વશુદ્ધિરૂપ યોગ જ, કર્મોમાં પ્રવર્તમાન પુરુષનું કુશળપણ છે.

વાત્પર્ય એ છે કે, વાસ્તવિક રીતે બંધના હેતુરૂપ કર્મોનો પણ જે સમત્વશુદ્ધિરૂપ યોગ-મોક્ષ વિષે ઉપયોગ સિદ્ધ કરે છે, તે જ સમત્વશુદ્ધિરૂપ યોગમાં મહાન્ કુશળતા છે. આટલા કથનથી ભગવાને અર્જુન પ્રત્યે એ અર્થ જણાવ્યો છે કે, સમત્વશુદ્ધિવડે યુક્ત કર્મયોગ પોતે કર્મરૂપ હોવા છતાં પણ પોતાનાં સજાતીય દૃષ્ટ કર્મોનો નાશ કરે છે. તેથી કર્મયોગ મહાન્ (ઉત્તમ) કુશળ છે. અને તું અર્જુન તો ચેતનરૂપ હોવા છતાં પણ પોતાના સજાતીય દુર્બોધનાદિ દુષ્ટોનો નાશ કરતો નથી, તેથી તું કુશળ નથી.

અથવા આ શ્લોકનો નીચે પ્રમાણે બીજો અર્થ કરવો:- (વુદ્ધિયુક્તઃ । જહાતિ । હ । ઉમે । સુકૃતદુષ્કૃતે । તસ્માદ્ । યોગાય । યુજ્યસ્વ । યોગઃ । કર્મસુ । કૌશલમ્ । इति ॥) સમત્વ શુદ્ધિયુક્ત કર્મો કરીને અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા પરમાત્મસાક્ષાત્કારવડે યુક્ત થયેલો પુરુષ, જે કારણથી પુણ્ય તથા પાપ બંનેનો પરિત્યાગ કરે છે તે કારણથી તું સમત્વશુદ્ધિયુક્ત કર્મયોગની પ્રાપ્તિ

વાસ્તે ઉદયમાળો થા; કારણ કે સર્વ કર્મોની મધ્યે તે સમત્વબુદ્ધિયુક્ત કર્મયોગ હુકમોને નિવૃત્ત કરવામાં બહુ ચતુર હોય છે. (૫૦)

અવતરણિકા:—“હિ ભગવન! અધિકારી પુરુષને પાપકર્મોની નિવૃત્તિ તો અપેક્ષિત છે, પરંતુ પુણ્યકર્મોની નિવૃત્તિ અપેક્ષિત નથી. જો પુણ્યકર્મોની પણ નિવૃત્તિ હોય, તો પુરુષાર્થની જ હાનિ થશે.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન સ્વર્ગોદિ તુચ્છ કૃણોતો ત્યાગ કરવાથી પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિરૂપ કૃણતું કથન કરે છે:—

કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા હિ ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ ।

જન્મવંધવિનિર્મુક્તાઃ પદં ગચ્છંત્યનામયમ્ ॥ ૫૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—જેવી રીતે સમત્વબુદ્ધિવાળો પુરુષ કર્મજન્ય કૃણોતો ત્યાગ કરવાથી આત્મ-સાક્ષાત્કારવાળો થાય છે તથા જન્મરૂપ બંધનથી રહિત થઈ, અવિદ્યાદિ રોગથી રહિત ભોક્ષરૂપ પદને પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ રીતે તું પણ પ્રાપ્ત કર. ૫૧

ટીકા:—હે અર્જુન! સમત્વબુદ્ધિવાળા પુરુષો, અશિદ્ધોત્ત્રાદિ કર્મોવડે ઉત્પન્ન થતાં સ્વર્ગોદિરૂપ કૃણોતો પરિત્યાગ કરી કેવળ ઇન્ધરના આરાધન વાસ્તે, કર્મોને કરતાં, અન્તઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા તત્ત્વમસિ આદિ વાક્યથી ઉત્પન્ન થતા આત્માકાર બુદ્ધિરૂપ મનીષાવાળા થાય છે; અને આ પ્રમાણે આત્મજ્ઞાનરૂપ મનીષાને પ્રાપ્ત થઈને અધિકારી પુરુષ, જન્મરૂપ બંધથી અત્યંત મુક્ત થતાં, કાર્યસહિત અવિદ્યારૂપ રોગથી રહિત તથા સર્વ ભયથી રહિત જે પરમાનંદસ્વરૂપ, ભક્ષરૂપ ભોક્ષ છે તે ભોક્ષરૂપ પુરુષાર્થને અલેહવડે પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં શ્રીભગવાનનો એ હેતુ છે કે, જે કારણથી કૃણની કામનાનો પરિત્યાગ કરી, સમત્વબુદ્ધિવડે પોતાનાં વર્ણાશ્રમનાં કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરનાર પુરુષ, નિષ્કામ કર્મોના પ્રભાવથી શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો થાય છે; અને અંતઃકરણની શુદ્ધિની પછી અધિકારી પુરુષ, તત્ત્વમસિ આદિ પ્રમાણોથી ઉત્પન્ન થયેલા આત્મજ્ઞાનના પ્રભાવથી, કાર્યસહિત અવિદ્યાથી રહિત થઈને, સર્વ અનર્થની નિવૃત્તિપૂર્વક, પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ ભોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. આ ભોક્ષને શાસ્ત્રમાં વિષ્ણુના પરમપદરૂપ કહેલો છે માટે તું અર્જુન પણ, ચચ્છ્રેણઃ સ્થાવિથિતં મૂઢિ તન્મે એ પૂર્વોક્ત વચનથી, ભોક્ષરૂપ શ્રેયની ઇચ્છાવાળો પ્રતીત થાય છે; તેથી તું પણ ભોક્ષની પ્રાપ્તિ વાસ્તે આ પ્રકારનો નિષ્કામ કર્મયોગ કર. (૫૧)

અવતરણિકા:—“હિ ભગવન! આ પ્રમાણે નિષ્કામ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરતાં કયા કાળે મારા અંતઃકરણની શુદ્ધિ થશે?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન તે વિષે કાલના નિયમના અભાવને નીચલા શ્લોકવડે જણાવે છે:—

યદા તે મોહકલિલં બુદ્ધિર્વ્યતિતરિણ્યતિ ।

તદા ગંતાસિ નિર્વેદં શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્ય ચ ॥ ૫૨ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે સમયે વાકું અંતઃકરણ અવિવેકરૂપ મેલના ત્યાગ કરશે, તે સમયે શ્રવણ કરવા યોગ્ય કૃણના તથા શ્રવણ કીધેલા કર્મકૃણના વૈરાગ્યને તું પ્રાપ્ત થઈશ. ૫૨

ટીકા:—હે અર્જુન! નિષ્કામ કર્મો કરતાં આટલા કાળ પછી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે, એવા પ્રકારનો કાળનો નિયમ અહીં નથી. પરંતુ નિષ્કામ કર્મોને કરવા પછી જે કાળે તારું અંતઃકરણ, ‘તે હું છું’, ‘એ માર છે’ ઇત્યાદિ, અહંમમતા અભિમાનરૂપ તથા અવિવેકરૂપ કાણ-

બીજા પરિત્યાગ કરશે, અર્થાત્ રભોગુણરૂપ-તમોગુણરૂપ મળના પરિત્યાગ કરીને કેવળ શુદ્ધ સત્સ્વાવને પ્રાપ્ત થશે, તે કાળે તરત જ શ્રવણ કરવા યોગ્ય અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોનાં સ્વર્ગોદિ ફળોના વૈરાગ્યને તથા પૂર્વે શ્રવણ કરેલાં કર્મોનાં સ્વર્ગોદિ ફળોના વૈરાગ્યને તું પ્રાપ્ત થઈશ; અર્થાત્ સ્વર્ગોદિ ફળોને મિથ્યાત્વ જાણીને તેમની પ્રાપ્તિની તૃષ્ણાથી તું રહિત થઈશ. શ્રુતિ કહે છે કે, (પરીક્ષ લોકાન્કમંચિતાન્ પ્રાણો નિવેદમાવાત) બ્રહ્મની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા અધિકારી પુરુષે, કર્મોવડે રચિત સ્વર્ગોદિકે લોકોને અનિત્ય હુઃખરૂપ જાણી, તેમનાથી વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થવું.

આર્હી ભગવાનનું એ તાત્પર્ય છે કે, અશુદ્ધ અંતઃકરણમાં વૈરાગ્ય થતું નથી; પણ શુદ્ધ અંતઃકરણમાં જ વૈરાગ્ય થાય છે. તેથી જે કાળે તને આ લોકનાં વિષયસુખોમાં તથા સ્વર્ગોદિ લોકોનાં વિષયસુખોમાં હોષદષ્ટિપૂર્વક તીવ્ર વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય, તે કાળે વૈરાગ્યરૂપ ફળવડે તારે પોતાના અંતઃકરણની શુદ્ધિ જાણવી. જ્યાં સૂઝી વિષયોથી વૈરાગ્ય ન થાય, ત્યાં સૂઝી તારે પોતાના અંતઃકરણને મલિન જ જાણવું. (પર)

અવતરણિકા:-“હિ ભગવન્ ! નિષ્કામ કર્મોના અનુદાનથી જેને અંતઃકરણની શુદ્ધિવડે વૈરાગ્ય હૃત્પન્ન થયું હોય છે, એવો કોઈ અધિકારી પુરુષ હોય તે અધિકારી પુરુષને કયે કાળે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે.

શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના તે યદા સ્થાસ્યતિ નિશ્ચલા ।

સમાધાવચ્ચલા બુદ્ધિસ્તદા યોગમવાપ્સ્યસિ ॥ ૫૩ ॥

સ્લોકાર્થ:-પૂર્વના નાના પ્રકારનાં ફળોના શ્રવણથી સંશયને પામેલો એવો જે તું, તે તારી બુદ્ધિ જે સમયે પરમાત્માને વિશે નિશ્ચળ થશે તથા તેને વિશે જ અચળ થઈને સ્થિતિ કરશે, ત્યારે તું જીવ-બ્રહ્મના અલેહ જ્ઞાનને પામીશ. ૫૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! જેમનાં વાસ્તવિક તાત્પર્યને વિચાર કર્યો નથી, એવાં સ્વર્ગોદિ નાના પ્રકારનાં ફળોનાં શ્રવણોવડે પ્રાપ્ત થયેલી અનેક પ્રકારના સંશયવાળી વિપરીત ભાવનાઓ છે. આ સંશયવાળી વિપરીત ભાવનાઓવડે, પૂર્વે વિશ્લેષને પ્રાપ્ત થયેલી તારી બુદ્ધિ જે કાળે અંતઃકરણની શુદ્ધિથી પ્રાપ્ત થયેલા વિવેકજન્ય પદાર્થોમાં હોષતા-દર્શને કરીને, તે વિશ્લેષને પરિત્યાગ કરીને, અંતરપરમાત્માદેવમાં નિશ્ચલ થતાં, અર્થાત્ ભગવત્ સ્વમેહર્શનરૂપ વિશ્લેષથી રહિત થતાં તથા પરમાત્માદેવમાં અચલ થતાં, અર્થાત્ સુપુરિત, મૂર્છા, સ્વપ્નભાવ ઇત્યાદિ લપ્તરૂપ અજ્ઞાનથી રહિત થઈ સ્થિતિ કરશે-અર્થાત્ લય અને વિશ્લેષરૂપ બન્નેના પરિત્યાગ કરીને જ્યારે તે પરમાત્માદેવમાં એકાગ્રભાવને પ્રાપ્ત થશે; (અથવા નિશ્ચલ જ્ઞાન એ બન્ને શબ્દોના આ પ્રમાણે અર્થ કરવો. નિશ્ચલ એટલે અસંભાવનાથી તથા વિપરીત ભાવનાથી રહિત થયેલી તથા જ્ઞાન એટલે દીર્ઘકાળ, આદર, નિરંતર અને સત્કાર એ ચારેનું સેવન કરીને વિશ્વતીય વૃત્તિઓવડે નહિ દૂષિત થયેલી,) અર્થાત્ જે કાળે વાયુથી રહિત દીપકની જેમ પરમાત્મા દેવમાં તારી બુદ્ધિ સ્થિતિ કરશે તે કાળે તત્ત્વમત્તિ આદિ વાક્યોથી હૃત્પન્ન થયેલા જીવ-બ્રહ્મના અલેહ સાક્ષાત્કારરૂપ યોગને તું પ્રાપ્ત થઈશ. આવા જ્ઞાન કાળે બીજું કોઈ કર્તવ્ય નથી. તેથી તે કાળે તું કૃતકૃત્ય થશે તથા સ્થિતપ્રજ્ઞ થશે. (૫૩)

અર્જુન ઉવાચ-સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા માયા સમાધિસ્થસ્ય કેશવ ।

સ્થિતધીઃ કિં પ્રમાપેત કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ ॥ ૫૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-અર્જુન પૂછે છે:-હે કેશવ ! સમાધિમાં રહેલા સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનું લક્ષણ કેવું છે, સમાધિમાંથી ઉઠેલો સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ કેવી રીતે ભાષણ કરે છે, કેવી રીતે તે બાહ્ય ઈન્દ્રિયોના નિગ્રહ કરે છે તથા તે કેવી રીતે વિષયોને પામે છે ? ૫૪

ટીકા:-અર્જુને પૂછ્યું, ‘હું શ્વેતરૂપ છું’ એ પ્રકારની જેની પ્રજ્ઞા નિશ્ચલ થઈ છે, તે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ બે પ્રકારની અવસ્થાવાળો હોય છે; એક તો સમાધિમાં સ્થિત હોય છે, અને બીજો સમાધિથી ઉત્થાન થયેલા ચિત્તવાળો હોય છે. આ કારણથી જ સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનું ‘સમાધિસ્થ’ એ વિશેષણ કહેવું છે. એવા સમાધિમાં રહેલા સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનાં શું લક્ષણ છે ? અર્થાત્ સમાધિમાં રહેલો સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ બીજા કેવાં લક્ષણોવડે પુરુષોમાં ઓળખાય છે ? પ્રથમ પ્રશ્ન નીચે પ્રમાણે કરે છે:-સમાધિથી જેનું ચિત્ત ંયુત્થાનને પ્રાપ્ત થયું હોય, એવી બીજી અવસ્થાવાળો સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ પોતાની સ્તુતિ વિષે તથા નિંદા વિષે હર્ષપૂર્વક તથા દ્વેષપૂર્વક વચ્ચો કેવી રીતે કથન કરે છે ? દ્વિતીય પ્રશ્ન નીચે પ્રમાણે કરે છે:-સમાધિથી ંયુત્થાનને પ્રાપ્ત થયેલા ચિત્તનો નિગ્રહ કરવાને વાસ્તે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ નેનાંદિ બાહ્ય ઈન્દ્રિયોના નિગ્રહ કેવા પ્રકારે કરે છે ? તૃતીય પ્રશ્ન નીચે પ્રમાણે છે:-બાહ્ય ઈન્દ્રિયોના નિગ્રહના અભાવકાળમાં સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ કયા પ્રકારે વિષયોને પ્રાપ્ત થાય છે ? ચતુર્થ પ્રશ્ન એ છે કે, ંયુત્થાન ચિત્તવાળો સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનું ભાષણ, આસન અને ગમન એ ત્રણ અંગની પુરુષોના ભાષણાદિથી કેવા પ્રકારે વિલક્ષણ છે ?

આ પ્રમાણે અર્જુનના ચાર પ્રશ્નો સિદ્ધ થાય છે. સમાધિમાં રહેલા સ્થિતપ્રજ્ઞ વિષે પ્રથમ એક પ્રશ્ન છે અને સમાધિથી ઉત્થાન ચિત્તવાળો સ્થિતપ્રજ્ઞ વિષે ત્રણ પ્રશ્નો છે. અહીં કે કેતાર એ સંજોધનના કથનથી અર્જુને એ અર્થ સૂચ્યો છે કે, સર્વના અંતર્યામી હોવાથી આપ જ આ રહસ્યના અર્થને કહેવામાં સમર્થ છો. (૫૪)

અવતરણિકા:-હવે શ્રીભગવાન એ ચારે પ્રશ્નોના ઉત્તરે યથાક્રમથી આ દ્વિતીય અધ્યાયની સમાપ્તિ પર્વત કથન કરે છે. એક શ્લોકવડે પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે:-

શ્રીમગવાસુવાચ-પ્રજહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્પાર્થ મનોગતાન્ ।

આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ઠઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥ ૫૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! જે સમાધિસ્થ પુરુષ પોતાના મનમાં રહેલી સર્વ કામનાઓનો પરિત્યાગ કરે છે તથા આત્મામાં આત્માવડે જ તૃપ્ત થાય છે, તે સમયે તે સમાધિસ્થ પુરુષ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. ૫૫

ટીકા:-શ્રીભગવાને કહ્યું:-હે અર્જુન ! કામ-સંકલ્પાદિ મનની વૃત્તિઓને અન્ય શાસ્ત્રમાં પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિ એ લેહવડે પાંચ પ્રકારની કહેલી છે. આ કામ-સંકલ્પાદિ સર્વ વૃત્તિઓનો, જે કાળે વિદ્વાન પુરુષ, કારણના બાધવડે, પરિત્યાગ કરે છે; અર્થાત્ જે કાળે કામ-સંકલ્પાદિ સર્વ વૃત્તિઓથી રહિત થાય છે, તે કાળે સમાધિસ્થ વિદ્વાન પુરુષ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. (હવે કામ-સંકલ્પાદિ વિષે, અનાત્મ વસ્તુની ધર્મરૂપતાનું કથન કરીને, પરિત્યાગ કરવાની યોગ્યતાનું નિરૂપણ કરે છે.) મનોગતાન્ દત્તિ-હે અર્જુન ! કામ-સંકલ્પાદિ સર્વ ધર્મ મનના જ છે, પણ આત્માના ધર્મ નથી. જે કદાચિત્ કામ-

સંકટપાદિ આત્માના જ સ્વાભાવિક ધર્મ હોય તો જેવી રીતે અગ્નિનો સ્વાભાવિક ઉષ્ણતારુપ ધર્મ, અગ્નિ વિદ્યમાન હોતાં કદાચિત્ પણ નિવૃત્ત થતો નથી, તેવી રીતે આત્મા વિદ્યમાન હોતાં કામ-સંકટપાદિ ધર્મ કદાચિત્ પણ નિવૃત્ત થશે નહિ. કામ-સંકટપાદિ આત્માના ધર્મ નથી, પરંતુ મનના જ ધર્મ છે. તેથી કારણરૂપ મનનો પરિત્યાગ કર્યા પછી કામ-સંકટપાદિ ધર્મનો પરિત્યાગ કરવો શક્ય છે. કામ-સંકટપાદિ મનના જ ધર્મ છે. એ અર્થ વિષે કામઃ સંતોષો વિચિકિત્સા ધૃત્યાદિ શ્રુતિ પણ પ્રમાણરૂપ છે. (આમ કહેવાથી, બુદ્ધિ, સુખ, ધૃત્ય, દ્રેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ અને અધર્મ એ આઠે આત્માના ધર્મ છે, એમ માનનારા નૈયાયિકોના મતનું ખંડન કર્યું)

અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન્ ! સમાધિસ્થ સ્થિતપ્રજ્ઞ વિદ્વાનનું સુખ પ્રસન્ન થયેલું પ્રતીત થાય છે. વળી સુખની પ્રસન્નતા અંતરના સંતોષ વિના થવી નથી. તેથી સુખની પ્રસન્નતારૂપ હેતુથી સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનો સંતોષવિશેષ અનુમાન કરી શકાય છે. આ સંતોષ સર્વ વૃત્તિઓનો પરિત્યાગ કરતાં કેવી રીતે સંભવશે ?

ભગવાને કહેલું સમાધાન:-“આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટિ દત્તિ. હે અર્જુન ! વિદ્વાન્ પુરુષ પરમાનન્દ સ્વરૂપ આત્મા વિષે જ પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિથી તૃપ્તિને પામે છેઃ કાંઈ અનાત્મ તુષ્ટિ પદાર્થો વિષે વિદ્વાન્ પુરુષ તૃપ્તિને પ્રાપ્ત થતો નથી. પરમાનન્દસ્વરૂપ આત્મા વિષે પણ, સ્વપ્રકાશ ચૈતન્યરૂપવડે ભાસમાન આત્માવડે જ તૃપ્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, કાંઈ મનની વૃત્તિવિશેષવડે તૃપ્તિને પ્રાપ્ત થતો નથી. માટે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષમાં મનની વૃત્તિ વિના પણ સંતોષના વિશેષનો સંભવ હોઈ શકે છે, શ્રુતિ કહે છે કે, યદા તર્જ્વે પ્રજ્વલ્યતે કાયા ચેઽસ્ય દદિ શ્રિતાઃ ॥ અપ મર્ણ્યો-મૃતૌ ભવત્યપ પ્રજ્ઞ સમશ્વતે-અર્થઃ-પુરુષના મનમાં રહેલ કામ-સંકટપાદિ જે કાળે નિઃશેષથી નિવૃત્ત થાય છે, તે કાળે જીવ અમૃત ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તથા આ શરીરમાં આનન્દસ્વરૂપ પ્રજ્ઞને અનુભવે છે.” આથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, સમાધિ વિષે રહેલો સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ ઉપર કહેલા લક્ષણવાચક શબ્દોવડે કથન કરવામાં આવે છે. આ રીતે પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર સિદ્ધ થયો. (૫૫)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-હવે સમાધિથી ઉત્થાનને પ્રાપ્ત થયેલા સ્થિતપ્રજ્ઞનાં ભાષણ, આસન અને ગમન એ ત્રણમાં મૂઠ પુરુષોનાં ભાષણાદિથી શું વિલક્ષણતા છે તે વિલક્ષણતાનું સૂચન કરતાં શ્રીભગવાન્ કિં પ્રમાણેત એ દ્વિતીય પ્રશ્નના ઉત્તરને એ શ્લોકોવડે કથન કરે છે:-

દુઃસ્વેષ્વનુદ્વિગ્રમનાઃ સુસ્વેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।

વીતરાગમયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥ ૫૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-દુઃખને વિશે ઉદ્વેગને નહિ પામે એવા મનવાળો, વિષયસુખો વિશે નિવૃત્ત પામેલી રજાવાળો તથા રાગ, ભય અને ક્રોધ જેના નાશ પામ્યા છે એવા મનનશીલ પુરુષને સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવામાં આવે છે. ૫૬

ટીકા:-આધ્યાત્મિક દુઃખ, આધિભૌતિક દુઃખ અને આધિદૈવિક દુઃખ એ ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખો હોય છે. શોક-ગ્રોહાદિ આધિવડે ઉત્પન્ન થયેલાં દુઃખો તથા જન્મ-શૂલ આદિ વ્યાધિઓ-વડે થનારાં સર્વ દુઃખો આધ્યાત્મિક દુઃખો કહેવાય છે. વ્યાપ્રસર્પાદિવડે થનારાં સર્વ દુઃખો આધિભૌતિક દુઃખો કહેવાય છે અને અતિવાયુ, અતિવૃદ્ધિ, યુગ્મિ આદિથી ઉત્પન્ન થનારાં દુઃખો આધિદૈવિક દુઃખો કહેવાય છે. સર્વ દુઃખ રમેશુણના પરિણામરૂપ તથા સંતાપરૂપ

અંતઃકરણની વૃત્તિવિશેષરૂપ હોય છે તથા પાપકર્મરૂપ પ્રારબ્ધવડે પ્રાપ્ત થાય છે. એવાં દુઃખોની પ્રાપ્તિ થતાં જેનું મન, તે દુઃખોને નિવૃત્ત કરવાની અસમર્થતાવડે, ઉદ્વેગને પ્રાપ્ત થતું નથી, તે અનુદ્વિગ્ન મનવાળો કહેવાય છે. અને અવિવેકી 'પુરુષોને તો દુઃખની પ્રાપ્તિકાળે આ પ્રકારનો ઉદ્વેગ થાય છે-“હું મોટો પાપાત્મા છું,” “આવાં દારણુ દુઃખો લોગવનાર મને દુરાત્માને ધિક્કાર છે,” “એવાં મારાં દુઃખોને કેાણુ નિવૃત્ત કરશે ?” આ પ્રકારના અનુતાપરૂપ જ્ઞાતિ હોય છે. આ જ્ઞાતિરૂપ તમોગુણના પરિણામરૂપ જે અંતઃકરણની વૃત્તિવિશેષ હોય છે તેને ઉદ્વેગ કહે છે. અવિવેકી પુરુષોને દુઃખરૂપ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના સમયમાં જેવો ઉદ્વેગ થાય છે, તેવો ઉદ્વેગ જો કદાચિત્ અવિવેકી પુરુષોને પાપકર્મો કરવાના કાળમાં થતો હોય તો પાપકર્મોની પ્રવૃત્તિને પ્રતિબંધક થવાથી તે ઉદ્વેગ સંજ્ઞા કહેવાય. પરંતુ પાપકર્મો કરવાના કાળમાં અવિવેકી પુરુષોને ઉદ્વેગ થતો જ નથી અને જેવી રીતે શૂદ્ધને અગ્નિ લાગે ત્યારે અગ્નિની શાંતિ કરવાને વાસ્તે કૃપ જોઈતો નિષ્ક્રાંત થાય છે, તેવી જ રીતે પાપકર્મોનાં દુઃખરૂપ જ્ઞાને લોગવવાના કાળે ઉત્પન્ન થયેલો ઉદ્વેગ નિષ્ક્રાંત જ થાય છે. કારણ કે પાપરૂપ કારણ વિદ્યમાન હોતાં તેનું દુઃખરૂપ કાર્ય અવશ્ય કરીને ઉત્પન્ન થાય છે. આ દુઃખની નિવૃત્તિ ઉદ્વેગથી થતી નથી. દુઃખનું પાપરૂપ કારણ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ ‘મને શા માટે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે ?’ એ પ્રકારનો અવિવેક ભ્રમરૂપ છે. તેથી ભ્રમરૂપ અવિવેક સ્થિતપ્રજ્ઞપુરુષમાં સંભવતો નથી. વિદ્વાન પુરુષનું શરીર પણ પુણ્ય અને પાપનાં કર્મોવડે રચાયેલું હોય છે, તેથી પ્રારબ્ધ પાપકર્મ વિદ્વાન પુરુષને કેવળ દુઃખમાત્રની જ પ્રાપ્તિ કરે છે; પરંતુ દુઃખની પ્રાપ્તિના ઉત્તર કાળમાં અવિવેકરૂપ ભ્રમની પ્રાપ્તિ કરતું નથી.

અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન! દુઃખની પ્રાપ્તિના ઉત્તર કાળમાં ઉત્પન્ન થયેલ અવિવેકરૂપ ભ્રમ બીજા દુઃખનું કારણ થાય છે. તેથી અવિવેકરૂપ ભ્રમ પણ બીજાં પ્રારબ્ધ કર્મોવડે જ પ્રાપ્ત થાય છે. વિદ્વાન્ પુરુષને પણ પ્રારબ્ધકર્મના વશથી અવિવેકરૂપ ભ્રમ અવશ્ય થવાનો.

ભગવાને કરેલું સમાધાન:-હે અર્જુન! ભ્રમનું જે ઉપાદાન કારણ અજ્ઞાન છે, તે અજ્ઞાન સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનું નાશ થઈ ગયું હોય છે. તેથી સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષમાં અવિવેકરૂપ ભ્રમ સંભવતો નથી. તેમ વિદ્વાન પુરુષમાં, ભ્રમજન્ય દુઃખની પ્રાપ્તિ કરનાર પ્રારબ્ધ કર્મ પણ હોતું નથી. વળી કોઈ પણ પ્રકારે કરી વિદ્વાન પુરુષના હૃદયની યાત્રા માત્રનો નિર્વાહ કરનારા પ્રારબ્ધ કર્મના જ્ઞાનના લોગનો સંભવ ભ્રમનો નાશ હોવા છતાં પણ આધિતાનુવૃત્તિવડે, વિદ્વાન્ પુરુષ વિવે હોઈ શકે છે. (આ વાત આગળ વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે.) અથવા તો વિદ્વાન્ પુરુષ જેવી રીતે દુઃખોની પ્રાપ્તિમાં ઉદ્વેગથી રહિત હોય છે, તેવી રીતે સુખોની પ્રાપ્તિમાં સ્પૃહાથી પણ રહિત હોય છે. સત્વગુણના પરિણામરૂપ અંતઃકરણની પ્રીતિરૂપ વૃત્તિવિશેષ સુખ કહેવાય છે. સુખ પણ દુઃખની જેટલે આધ્યાત્મિક સુખ, આધિભૌતિક સુખ, અને આધિદેવિક સુખ-એવા લેહવડે ત્રણ પ્રકારનું હોય છે. પ્રિય વસ્તુના ધ્યાનવડે તથા પાંડિત્યાદિના અભિમાનવડે ઉત્પન્ન થયેલું સુખ આધ્યાત્મિક સુખ કહેવાય છે. સ્ત્રીથી, પુત્રથી તથા મિત્રાદિથી ઉત્પન્ન થયેલું સુખ આધિભૌતિક સુખ કહેવાય છે અને મંદમંદ પવન તથા વૃદ્ધિ વગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલું સુખ આધિદેવિક સુખ કહેવાય છે.

[આ ગીતા શાસ્ત્રના અઢારમા અધ્યાયમાં કહેલી રીતિથી સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ લેહથી સુખ ત્રણ પ્રકારનાં થાય છે. અન્ય શાસ્ત્રોક્ત રીતિથી વૈષયિક, આભિમાનિક, માનોરથિક, આભ્યાસિક એવા લેહવડે સુખ ચાર પ્રકારનાં થાય છે. વિષયના સંબંધથી ઉત્પન્ન થનારું સુખ વૈષયિક સુખ કહેવાય છે; રાજ્યપાંડિત્યાદિના અભિમાનવડે ઉત્પન્ન થનારું સુખ આભિ-

માનિક કહેવાય છે; પ્રિય વિષયોનું ધ્યાન કરવાથી ઉત્પન્ન થનાર સુખ માનોરથિક સુખ કહેવાય છે; સૂર્ય ભગવાનના નમસ્કારાદિવડે ઉત્પન્ન થનાર સુખ આભ્યાસિક સુખ કહેવાય છે.]

આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારનાં સુખોને બાણવા વાસ્તે શ્રીભગવાને કુતોષ્ટ એમ બહુવચન કહ્યું છે. આ સર્વ સુખો પુણ્યકર્મરૂપ પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વ સુખોમાં વિદ્વાન્ પુરુષ સ્પૃહાથી રહિત હોય છે. સુખના અનુભવ કાળમાં, સુખનાં સમ્ભવતીય બીજાં સુખની પ્રાપ્તિ કરનારા ધર્મનું અનુદાન ન કરીને, તે તે સુખની પ્રાપ્તિની આકાંક્ષારૂપ તામસી અંતઃકરણની વૃત્તિવિશેષ સ્પૃહા કહેવાય છે. આ સ્પૃહા પ્રાંતિરૂપે છે; આવી પ્રાંતિરૂપ સ્પૃહા અવિવેકી પુરુષોમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે, વિવેકી પુરુષોમાં પ્રાંતિરૂપ સ્પૃહા ઉત્પન્ન થતી જ નથી.

એથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, જેવી રીતે પાપકર્મરૂપ કારણ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ દુઃખરૂપ કાર્ય મને ન પ્રાપ્ત થાય, એ પ્રકારનો વ્યર્થ આકાંક્ષારૂપ ઉદ્વેગ વિવેકી પુરુષોમાં સંભવતો નથી; તેવી રીતે પુણ્યકર્મરૂપ કારણ ન વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ સુખરૂપ કાર્ય મને પ્રાપ્ત થાય, એ પ્રકારની વ્યર્થ આકાંક્ષારૂપ સ્પૃહા તૃષ્ણા કહેવાય છે. આ તૃષ્ણારૂપ સ્પૃહા પણ વિવેકી પુરુષમાં સંભવતી નથી. પ્રારબ્ધ પુણ્યકર્મ તે વિદ્વાન્ પુરુષને કેવળ સુખમાત્રની જ પ્રાપ્તિ કરે છે. કાંઈ પ્રાંતિરૂપ સ્પૃહાની પ્રાપ્તિ કરતું નથી. અથવા હર્ષરૂપ અંતઃકરણની વૃત્તિવિશેષ છે તેને સ્પૃહા કહેવામાં આવે છે. “આતું ઉત્કૃષ્ટ સુખ મને પ્રાપ્ત થયું છે તેથી મને ધન્ય છે,” “ત્રણે લોકોમાં મારા સમાન સુખવાળો કોઈ પણ પ્રાણી નથી,” “કોઈ પણ ઉપાયે કરીને મારું સુખ નાશને પ્રાપ્ત નહિ થાય,” ઇત્યાદિ ઉત્કૃષ્ટારૂપ અંતઃકરણની તામસી વૃત્તિવિશેષ, હર્ષ કહેવાય છે. આ હર્ષરૂપ પણ સ્પૃહા પ્રાંતિરૂપે જ છે. સ્પૃહા શબ્દનો અર્થ શ્રીભગવાન્ ન પ્રદ્યોત્ત મિત્રં પ્રાપ્ય નોદિજેત્રાપ્ય ચામિવચ્ચ આ શ્લોકમાં આગળ જતાં કહેશે.] હર્ષરૂપ પ્રાંતિ પણ વિદ્વાન્ પુરુષમાં સંભવતી નથી. રાગ, ભય, ક્રોધ વગેરે વિદ્વાન્ પુરુષના નિવૃત્ત થઈ ગયલા હોય છે. “આ વિષય બહુ સુંદર છે” એ પ્રકારની શોભન ભુદ્ધિરૂપ અધ્યાસવડે ઉત્પન્ન થયલી રંજનરૂપ અંતઃકરણની વૃત્તિવિશેષ તથા તેને વિશે અત્યંત અભિનિવેશ, રાગ કહેવાય છે; આ રાગના વિષયરૂપ પદાર્થનો નાશ કરનાર કોઈ કારણ પ્રાપ્ત થતાં, કારણને નિવૃત્ત કરવામાં પોતાને અસમર્થ માનનાર પુરુષની જે દીનતારૂપ અંતઃકરણની વૃત્તિવિશેષ છે, તે ભય કહેવાય છે. વળી રાગના વિષયરૂપ પ્રિય વસ્તુનો નાશ કરનાર કોઈ કારણ પ્રાપ્ત થતાં, કારણને નિવૃત્ત કરવામાં પોતાને અસમર્થ માનનાર પુરુષની પ્રત્યક્ષરૂપ અંતઃકરણની વૃત્તિવિશેષ, ક્રોધ કહેવાય છે; એ રાગ, ભય અને ક્રોધ ત્રણે, ભયરૂપ જ છે. જેતામાંથી પ્રમૂલરૂપ રાગ, ભય તથા ક્રોધ ત્રણે નિવૃત્ત થઈ ગયાં છે, તેને વીતરાગભય-ક્રોધ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારનો મનનશીલ સંન્યાસી સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, આવો સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ પોતાના અંતર અનુભવને પ્રકટ કરીને, પોતાના શિષ્યો પ્રત્યે શિક્ષા કરવાને વાસ્તે, ઉદ્વેગથી રહિતપણાનું, સ્પૃહાથી રહિતપણાનું તથા રાગ, ભય તથા ક્રોધથી રહિતપણાનું કથન કરનારાં વચનોને જ કથન કરે છે; અર્થાત્ મારી પેઠે બીજાં પણ મુમુક્ષુ દુઃખોમાં ઉદ્વેગ ન કરે તથા સુખોમાં સ્પૃહા ન કરે તથા રાગ, ભય તથા ક્રોધથી રહિત થાય. (૫૬)

અને વળી:—

યઃ સર્વજ્ઞાનભિસ્નેહસ્તત્તત્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ।

નામિનંદતિ ન દ્રેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે વિદ્વાન્ પુરુષ દેહાદિ સર્વ પદાર્થોમાં સ્નેહથી રહિત છે તથા પ્રિય અપ્રિય વિષયને પ્રાપ્ત થઈ તેની પ્રશંસા નથી કરતો, તેમ જ તેના દ્રેષ પણ નથી કરતો, તે વિદ્વાન્ પુરુષની પ્રજ્ઞા સ્થિત થાય છે. પાછ

શ્લોક:-હે અર્જુન ! જે વિદ્વાન્ મુનિ પોતાના દેહ-જીવનાદિ સર્વ પદાર્થોમાં અભિસ્નેહથી રહિત હોય છે. જે વિદ્યમાન હોવાં, અન્ય વસ્તુની હાનિ તથા વૃદ્ધિ પોતામાં આરોપણ કરવામાં આવે, એવી અન્ય વસ્તુ વિષયક અંતઃકરણની તામસી વૃત્તિવિશેષને પ્રેમ કહે છે, તે સ્નેહ કહેવાય છે. આ સ્નેહની વશતાથી જ્યાં લોક પોતાનાં સ્ત્રી, પુત્ર ધનાદિ પદાર્થોની હાનિ તથા વૃદ્ધિને પોતાવિષે માને છે. આ સ્નેહથી સર્વ પ્રકારે રહિત હોનાર અનભિસ્નેહવાળો કહેવાય છે. આવા અનભિસ્નેહવાળો વિદ્વાન્ પુરુષ પણ પરમાનંદસ્વરૂપ આત્માદેવ વિષે તો સર્વ પ્રકારથી સ્નેહવાળો હોય છે. કારણ કે દેહાદિ અનાત્મ પદાર્થોના સ્નેહને પરિત્યાગ અંતર આત્માના સ્નેહ વાસ્તે જ છે. આત્માના સ્નેહ વિના બાહ્ય પદાર્થોના સ્નેહને પરિત્યાગ કરવો નિષ્ફળ છે. જે વિદ્વાન્ પુરુષ, પુણ્ય કર્મરૂપ પ્રારબ્ધે પ્રાપ્ત કરેલાં મુખના કારણરૂપ પ્રિય વિષયોને પામીને હર્ષવિશેષપૂર્વક વિષયોની પ્રશંસા કરતો નથી તે વિદ્વાન્ પુરુષ, પાપકર્મરૂપ પ્રારબ્ધે પ્રાપ્ત કરેલાં દુઃખના કારણરૂપ અપ્રિય વિષયોને પામીને, અસૂચાપૂર્વક અપ્રિય વિષયોની નિંદા કરતો નથી.

તાર્પર્ય એ છે કે, અજ્ઞાની પુરુષોનાં મુખના હેતુરૂપ જે પોતાનાં સ્ત્રી પુત્રાદિ પદાર્થો છે, તે પદાર્થો અજ્ઞાની પુરુષોને શુભ વિષયવાળા હોય છે. તે શુભ વિષયોના શુભનું કથન કરવામાં પ્રવૃત્ત કરનારી, અજ્ઞાની પુરુષોના અંતઃકરણની જે ભ્રાંતિરૂપ તામસી વૃત્તિવિશેષ છે તે અભિનંદન કહેવાય છે. આ સ્ત્રીપુત્રાદિ પદાર્થોના શુભનું કથન અન્ય પુરુષોની પ્રીતિને વારતે નથી, માટે તે વ્યર્થ છે. આ પ્રમાણે અન્ય પુરુષોના વિદ્યા તથા પ્રતિષ્ઠાદિ શુભો ધર્મોની ઉત્પત્તિદ્વારા અજ્ઞાની પુરુષોને દુઃખનું જ કારણ છે. તેથી અન્ય પુરુષોના વિદ્યાદિ શુભ અજ્ઞાની પુરુષોને અશુભ વિષયવાળા છે. અશુભ વિષયોની નિંદાદિવિષે પ્રવૃત્ત કરનારી, અજ્ઞાની પુરુષોના અંતઃકરણની ભ્રાંતિરૂપ વૃત્તિવિશેષ, દ્રેષ કહેવાય છે. તે દ્રેષ પણ તમોગુણનું જ કારણ છે. આ અજ્ઞાની પુરુષે કદેલી નિંદા અન્ય પુરુષોની વિદ્યાદિ ઉત્કૃષ્ટતાનું નિવારણ કરી ચકતી નથી, માટે તે નિંદા વ્યર્થ જ છે. એથી અભિનંદન તથા દ્રેષ બન્ને ભ્રાંતિરૂપ છે તથા તમોગુણનું પરિણામ છે. આનું અભિનંદન તથા દ્રેષ બન્ને ભ્રાંતિથી રહિત તથા શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષમાં કેવી રીતે સંભવે ? અર્થાત્ ન જ સંભવે. દ્રેષાદિ તામસીવૃત્તિ જ અંતઃકરણને ચલાવમાન કરનારી છે, દ્રેષાદિના અભાવ થતાં સ્નેહથી રહિત તથા હર્ષવિવાદથી રહિત વિદ્વાન્ મુનિની આત્મતત્ત્વ વિષયક પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત જ હોય છે, અર્થાત્ ચોક્ષ્મરૂપ જ્ઞાનાં પર્યવસાનવાળી હોય છે અને તે જ મુનિ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે જીજ્ઞાશુભુએ પણ સર્વ પદાર્થોમાં સ્નેહથી રહિત થવું, પ્રિય વિષયોને પામીને તેમની પ્રશંસા ન કરવી તથા અપ્રિય વિષયોને પામીને તેમની નિંદા ન કરવી.

એથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, જેવી રીતે અજ્ઞાની પુરુષ શુભાશુભ પદાર્થોની પ્રાપ્તિના કાળમાં પ્રશંસારૂપ વચનો તથા નિંદારૂપ વચનો બોલે છે, તેવી રીતે તે વિદ્વાન્ પુરુષ શુભાશુભ પદાર્થોની પ્રાપ્તિના કાળમાં પ્રશંસારૂપ વચનો તથા નિંદારૂપ વચનો બોલતા નથી, કિન્તુ શુભાશુભ ઉભયની પ્રાપ્તિમાં તે વિદ્વાન્ પુરુષ ઉદાસીન જ રહે છે. (પાઠ)

અવનરણિકા:-હવે ત્રિમાસીક આ તૃતીય પ્રશ્નના ઉત્તરને શ્રીમદ્ભગવાન છ શ્લોકોવાડે કથન કરે છે. જે ઇન્દ્રિયો પ્રારબ્ધકર્મની વશતાથી સમાધિમાંથી ઉત્થાનવડે વિદ્યેષને પ્રાપ્ત થઈ હોય છે,

તે ઇન્દ્રિયોને પુનઃ અંતર્મુખ કરી, સમાધિ વાસ્તે જ સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષની સ્થિતિ થાય છે, એ અર્થનું નિરૂપણ કરવાને વાસ્તે શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

યદા સંહરતે ચાયં કૂર્મોઽગાનીવ સર્વશઃ ।

ઇન્દ્રિયાર્ણીંદ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-જેમ કાચગો પોતાનાં શિરપાદાદિ અંગોનો સંકોચ કરે છે, તેમ વિદ્વાન્ પુરુષ જે સમયે પોતાની સર્વ ઇન્દ્રિયોને શબ્દાદિક વિષયોમાંથી ફરીને સંકોચી લે છે, તે સમયે વિદ્વાન્ પુરુષની પ્રજ્ઞા સ્થિત થાય છે. ૫૮

ટીકા:-કે અર્તુન ! જેવી રીતે કૂર્મ (કાચગો) ખીજના લયથી પોતાનાં શિરપાદાદિ સર્વ અંગોનો પોતાના શરીરમાં જ સંકોચ કરી લે છે, તેવી રીતે સમાધિમાંથી ઉત્થાનને પ્રાપ્ત થયેલો વિદ્વાન્ પુરુષ, જે કાળે રાગાદિ દોષોની પ્રાપ્તિના લયથી તથા સમાધિના વિગ્નોના લયથી પોતાની ઓત્રાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોનો શબ્દાદિ વિષયોમાંથી પુનઃ સંકોચ કરી લે છે, તે કાળે વિદ્વાન્ પુરુષની પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. ત્યાં પૂર્વના એ શ્લોકોવડે સમાધિમાંથી બ્યુત્થાન હજાવિધે પણ વિદ્વાન્ પુરુષમાં સર્વ લાભસ વૃત્તિઓનો અભાવ કથન કર્યો; અને હવે આ શ્લોકવડે પુનઃ સમાધિ અવસ્થા વિષે સકલવૃત્તિઓનો અભાવ કથન કર્યો છે. પૂર્વ કરતાં અહીં આટલી વિલક્ષણતા છે. (૫૮)

અપતરજીકા:-અર્જુનની શંકા:-“કે ભગવન્ ! શબ્દાદિ વિષયોથી ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની નિવૃત્તિનો કદાચિત્ સ્થિતપ્રજ્ઞતાનો હેતુ હોય, તો રાગાદિ નિમિત્તની વશતાથી મૂઢ પુરુષોની ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની પણ શબ્દાદિ વિષયોથી નિવૃત્તિ જોવામાં આવે છે; તે માટે રાગાદિવાળા સર્વ મૂઢ પુરુષો સ્થિતપ્રજ્ઞ હોવા જોઈએ.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

વિષયા વિનિવર્તેતે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ।

રસવર્જે રસોઽપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તેતે ॥ ૫૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-ઇન્દ્રિયોવડે વિષયને ગ્રહણ કરવામાં અસમર્થ રાગી પુરુષના શબ્દાદિ વિષયો જો કે નિવૃત્ત થઈ જાય છે, પણ તેના વિષયનો રાગ કદી નિવૃત્ત થતો નથી. તેમ છતાં સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષને તો પ્રજ્ઞાનો સાક્ષાત્કાર થયેલો હોવાથી તેના રાગ પણ નિવૃત્ત થઈ ગયેલો હોય છે. ૫૯

ટીકા:-ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે શબ્દાદિ વિષયોનું ગ્રહણ કરવામાં અસમર્થ એવો દેહાલિ-માનવાળો રાગી-મૂઢ પુરુષ છે, અથવા કાંઈની પેઠે સર્વ ઇન્દ્રિયોને ચેષ્ટાથી રહિત તપસ્વી માફક રાગી આદિ મૂઢ પુરુષોના પણ તે શબ્દાદિ વિષયો નિવૃત્ત થઈ જાય છે; પરંતુ અજ્ઞાની પુરુષોનો શબ્દાદિ વિષયોનો રાગ નિવૃત્ત થતો નથી; પરંતુ વિષયોનો રાગ કાળે પણ અજ્ઞાની પુરુષોનો જ થઈ રહે છે. સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષના તો ‘પરમાનંદ સ્વરૂપ પ્રજ્ઞા હું છું’ એ પ્રકારના સાક્ષાત્કારવડે, શબ્દાદિ વિષયો તથા તે વિષયોનો રાગ જન્મે નિવૃત્ત થઈ જાય છે. આ વાત યાવાનર્થ વધવાને આ શ્લોકમાં પૂર્વે કહેવામાં આવી છે, તેથી રાગસહિત વિષયોની નિવૃત્તિ જ સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણ છે. રાગાદિથી અસ્ત થયેલા મૂઢ પુરુષમાં આ લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ થઈ શકતી નથી.

આથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે પરમાત્મ હેવના યથાર્થ સાક્ષાત્કાર વિના, રાગસહિત વિષયોની નિવૃત્તિ થતી નથી. માટે અધિકારી પુરુષે રાગસહિત વિષયોને નિવૃત્ત કરનારી તથા યથાર્થજ્ઞાનરૂપ પ્રજ્ઞાની સ્થિરતાને, અવશ્ય સંપાદન કરવી જોઈએ. (૫૬)

અવતરણિકા:—પ્રજ્ઞાની સ્થિરતામાં બાહ્ય ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ તથા આંતર મનનો નિગ્રહ, આ બન્ને અસાધારણ કારણ છે. આ બન્નેનો અભાવ થતાં પ્રજ્ઞાનો નાશ જોવામાં આવે છે. આ અર્થ કહેવા પેઢિમાં બાહ્ય ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ નહિ કરવાથી થતા દોષનું વર્ણન નીચલા શ્લોકથી કરવામાં આવે છે:—

યત્તો હ્યપિ કૌતેય પુરુષસ્ય વિપશ્રિતઃ ।

ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાર્થાણિ હરંતિ પ્રસમં મનઃ ॥ ૬૦ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે કુંતીના પુત્ર અર્જુન! યત્ન કરવાવાળા વિવેકી પુરુષના મનને પણ અત્યંત બળવાન શ્રોત્રાદિક ઇંદ્રિયો બળાત્કારે વિકારને પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૦

ટીકા:—હે અર્જુન! વારંવાર શબ્દાદિ વિષયોમાં દોષદર્શનરૂપ યત્ન કરનારા અત્યંત વિવેકી પુરુષના, ક્ષણભ્રમ નિર્વિકાર કરેલા મનને પણ શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયો નાના પ્રકારના વિકારોની પ્રાપ્તિ કરે છે.

અર્જુનની શંકા:—“હિ ભગવન! વિકારનો વિરોધ કરનાર વિવેક વિદ્યમાન હોવાં વિવેકી પુરુષના મનને ઇંદ્રિયો વિકારની પ્રાપ્તિ કરી શકશે નહિ.”

ભગવાને કહેલું સમાધાન:—ઇંદ્રિયોનો પ્રભાવ કેવો હોય છે, તે માટે પ્રમાણીને ઇત્યાદિ વિશેષણો આપ્યાં છે. હે અર્જુન! શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયો અત્યંત બળવાન છે, તેથી ઇંદ્રિયો વિવેકનો પરાભવ કરવામાં સમર્થ છે. વિચારવાનું પુરુષરૂપ સ્વામીને દેખતાં છતાં તથા વિવેકરૂપ રક્ષક વિદ્યમાન છતાં પણ, સર્વેનો પરાભવ કરીને, એ શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયો, તે વિવેકજન્ય પ્રજ્ઞાને, પ્રાપ્ત થયેલા મનને, પ્રજ્ઞાથી નિવૃત્ત કરીને પોતાના શબ્દાદિ વિષયોમાં જ બળાત્કારથી ઘસડી લાવે છે.

અહીં યત્તો હિ એ શબ્દોમાં રહેલો જે હિ શબ્દ છે, તે જ શબ્દવડે ભગવાને લોકપ્રસિદ્ધિનું યોધન કર્યું. આ વાત લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. જેવી રીતે કોઈ બળવાન શત્રુ, ધનવાન પુરુષોનો તથા ધનના રક્ષક પુરુષોનો તિરસ્કાર કરીને, તેમના દેખતાં છતાં પણ બળાત્કારથી તેમના ધનાદિ પદાર્થો લઈ જાય છે, તેવી રીતે શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયો પણ, શબ્દાદિ વિષયોની સમીપતાને પ્રાપ્ત થઈ, વિવેકાદિનો પરાભવ કરીને બળાત્કારથી મનને તે વિષયોમાં ઘસડી લઈ જાય છે. (૬૦)

અવતરણિકા:—અર્જુનની શંકા:—“હિ ભગવન! તે શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયો જો એવી બળવાન છે, તે તે ઇંદ્રિયોનો નિરોધ મારાથી કેવી રીતે થઈ શકશે?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન તે ઇન્દ્રિયોના નિરોધનો ઉપાય કહે છે:—

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ ।

વશે હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૬૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—મારો અનન્યસક્ત પોતાની સર્વ ઇંદ્રિયોને વશ કરી, પોતે નિગૃહિત મનવાળો થઈ રહે છે. આ રીતે જે પુરુષની ઇંદ્રિયો વશ રહે છે તે પુરુષની પ્રજ્ઞા સ્થિર થાય છે. ૬૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! જ્ઞાનના સાધનરૂપ શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનદ્રિયો છે તથા ક્રિયાના સાધનરૂપ જે વાક આદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે. તે સર્વ ઇન્દ્રિયોને પોતાને વશ કરીને, અર્થાત્ શબ્દાદિક વિષયોથી ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરીને વિવેકી પુરુષે મનના નિગ્રહવાળા થઇ રહેવું અર્થાત્ બાહ્ય અને આંતર સર્વ વ્યાપારોથી રહિત થઇને રહેવું.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! પૂર્વે આપે તે ઇન્દ્રિયોને મહાન્ બળવાન્ કહી છે. આવી બળવાન્ ઇન્દ્રિયોને પોતાને વશ કરવી, કેવી રીતે સંભવે ?”

ભગવાને કહેલું સમાધાન- (મત્તર રૂઢિ.) હે અર્જુન ! સર્વ પ્રાણીમાત્રના આત્મારૂપ હું વાસુદેવ જ, જે પુરુષને સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છું, તે પુરુષ મરપર કહેવાય છે. એવો મારો અનન્યભક્ત જ તે ઇન્દ્રિયોને પોતાને વશ કરે છે. (ન વાહ્યદેવભક્તાનામદ્યમ વિયતે ક્ષિત્વ) સર્વ પ્રાણીમાત્રના આત્મારૂપ વાસુદેવના અનન્ય ભક્તોને કોઇ પણ કાર્યમાં અશુભની પ્રાપ્તિ થતી નથી; પરંતુ તેમનાં સર્વ કાર્ય નિર્વિઘ્ન સમાપ્ત થાય છે. એ વાત લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે કે, જ્યાં સૂધી એક પુરુષે કોઇ બળવાન્ મહારાજાનો આશ્રય લીધો નથી, ત્યાં સૂધી જ તે પુરુષને અન્ય શત્રુઓ દુઃખ પમાડે છે, પણ તે પુરુષ જ્યારે બળવાન્ મહારાજાનો આશ્રય પામે છે, ત્યારે “એ પુરુષ હવે મહારાજાના આશ્રયને પામ્યો છે, માટે તેનું દમન કરી શકાશે નહિ” એ પ્રમાણે માનીને તે શત્રુ પોતે જ તે પુરુષને વશ થઈ જાય છે. તેવી રીતે અધિકારી પુરુષ પણ જ્યાં સૂધી સર્વોત્કર્ષામી ઈશ્વરના શરણને પ્રાપ્ત થતો નથી, ત્યાંસૂધી જ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો અધિકારી પુરુષને બહિર્મુખ કરે છે. પણ અધિકારી પુરુષ જ્યારે અંતર્યામી ઈશ્વરના શરણને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે “અધિકારી પુરુષ હવે અંતર્યામી ઈશ્વરના શરણને પ્રાપ્ત થયો છે,” એ પ્રમાણે માનીને તે ઇન્દ્રિયો પોતે જ તે અધિકારી પુરુષને તાબે થઈ જાય છે.

એ સર્વ અર્થ જોઈ હિ મહિના હિ શબ્દવડે ભગવાને સૂચિત કર્યો છે. એવા ભગવદ્ભક્તિના મહાન્ પ્રભાવને આગળ વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપણ કરવામાં આવશે. હવે ભગવાન્ ઇન્દ્રિયોને વશ કરવાનું કૃણ કહે છે-જો હિ રૂઢિ. હે અર્જુન ! જે વિદ્વાન્ પુરુષની શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો વશ થાય છે, તે વિદ્વાન્ પુરુષની શાસ્ત્રજન્ય પ્રજ્ઞા સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ક્ષિપ્રાતીત એ તૃતીય પ્રશ્નનો ઉત્તર સિદ્ધ થયો કે-તે વિદ્વાન્ પુરુષ શ્રોત્રાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોને પોતાને વશ કરીને રહે છે. (૬૧)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! મનવિષે જે અનર્થની કારણતા છે, તે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિદ્વારા જ છે. સ્વભાવથી મનવિષે અનર્થની કારણતા નથી. તેથી જે પુરુષે શ્રોત્રાદિ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કર્યો છે, તે પુરુષને-દાનોથી રહિત કરેલા સર્પની પેઠે, મનનો નિગ્રહ નહિ કરવાં છતાં પણ કોઇ અનર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી, કિંતુ બાહ્ય પ્રવૃત્તિના અભાવે કરીને જ તે પુરુષ કૃતકૃત્ય થાય છે. તેથી પૂર્વ શ્લોકમાં જ્ઞાન આસીત એ શબ્દોવડે આપે કહેલો જે મનનો નિગ્રહ છે, તે વ્યર્થ જ કહેલો છે.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ સર્વ ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહવાન્ પુરુષને પણ-મનનો નિગ્રહ નહિ-કરતાં સર્વ અનર્થોની પ્રાપ્તિ થાય છે, તથા તે બાળત એ શ્લોકોવડે સમજાવે છે:-

ધ્યાયતો વિષયાન્પુસઃ સંગસ્તેષૂપજાયતે ।

સંગાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥ ૬૨ ॥

ક્રોધાદ્વતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણશ્યતિ ॥ ૬૨ ॥

શ્લોકાર્થઃ—શબ્દાદિ વિષયોનું મનવડે ધ્યાન કરવાથી પુરુષનો વિષયમાં આસંગ થાય છે. આ પ્રમાણેના આસંગથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે, કામથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે, ક્રોધથી સંમોહ ઉત્પન્ન થાય છે, સંમોહથી સ્મૃતિનો નાશ થાય છે, સ્મૃતિના નાશથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે તથા બુદ્ધિના નાશને લીધે તેના પોતાનો પણ નાશ થઈ જાય છે. ૬૨-૬૩

ટીકા—હો અર્જુન ! જે પુરુષ, પોતાની શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના શબ્દાદિ વિષયોમાંથી નિરોધ કરીને પણ, મનવડે વારંવાર શબ્દાદિ વિષયોનું ચિંતન કરે છે, તે પુરુષનો વિષયો વિશે અવશ્ય સંગ ઉત્પન્ન થાય છે. “આ વિષય મારા સુખનું સાધન છે” એ પ્રકારના શૈભન અધ્યાસરૂપ જે પ્રીતિવિશેષ છે, તે સંગ કહેવાય છે. વળી સુખના સાધનવાળો જ્ઞાનરૂપ સંગ વિષયોમાં પુરુષને કામ ઉત્પન્ન કરે છે. “એ વિષય મને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે ?” એ પ્રકારની તૃષ્ણાવિશેષ, તે કામ કહેવાય છે, અને કોઈ અન્ય પુરુષવડે હણાયલો જે તૃષ્ણારૂપ કામ છે, તે કામથી હનન કરનાર અન્ય પુરુષવિષયક અશિન્નવલનરૂપ ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે, અને અશિન્નવલનરૂપ ક્રોધથી કાર્યના તથા અકાર્યના વિવેકના નાશરૂપ સંમોહ ઉત્પન્ન થાય છે, અને સંમોહથી શુરવડે તથા શાસ્ત્રવડે ઉપદિષ્ટ અનર્થના અનુસંધાનરૂપ સ્મૃતિનો વિભ્રંશ થાય છે, અને સ્મૃતિના વિભ્રંશથી અદ્વિતીય આત્માકાર મનની વૃત્તિરૂપ બુદ્ધિનો નાશ થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, વિપરીત ભાવનાની વૃદ્ધિરૂપ દોષવડે, પ્રતિબંધ હોવાથી બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ જ થતી નથી અને ઉત્પન્ન થયેલી બુદ્ધિનો, ક્ષણી પ્રાપ્તિ કરવામાં અયોગ્યતાવડે, વિલય થઈ જાય છે. તે જ બુદ્ધિનો નાશ છે. બુદ્ધિના નાશથી પુરુષ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ સર્વ પુરુષાર્થને અયોગ્ય થાય છે. કારણ કે આ લોકમાં પણ જે પુરુષ પુરુષાર્થને અયોગ્ય થાય છે, તે પુરુષ “એ મરી ગયેલો છે” એ પ્રકારે લોકોથી ઓળખાય છે, સર્વ પુરુષાર્થને અયોગ્ય થયેલો પુરુષ મૃત્યુ પામેલો જ જાણવો.

એથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, જે પુરુષ મનનો નિગ્રહ ન કરીને, કેવળ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના જ નિગ્રહ કરે છે, તે પુરુષને પણ જ્યારે મહાન્ અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે મન અને ઇન્દ્રિય બન્નેના નિગ્રહથી રહિત પુરુષને મહાન્ અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય, તેમા શું કહેવાયું છે ? માટે અધિકારી પુરુષે પ્રયત્ન કરીને પણ મનનો નિગ્રહ કરવો. મનના નિગ્રહ વિના કેવળ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ કરવાથી સ્થિતપ્રજ્ઞતા પ્રાપ્ત થતી નથી. (૬૨-૬૩)

અવતરણિકા—પૂર્વ શ્લોકમાં બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ કરતાં છતાં પણ મનનો નિગ્રહ નહિ કરવાથી થતા દોષની પ્રાપ્તિનું કથન કર્યું હતું જે બાદ મનનો નિગ્રહ કરે, પણ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ નહિ કરે છતાં તેને દોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એ અર્થનું કથન કરતાં શ્રીભગવાન કિં પ્રજેત એ અતુર્થ પ્રશ્નના ઉત્તરને આઠ શ્લોકોવાડે કથન કરે છે—

રાગદ્વેપવિયુક્તૈસ્તુ વિપયાનિન્દ્રિયૈશ્ચરન્ ।

આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥ ૬૪ ॥

શ્લોકાર્થઃ—મનનિગ્રહવાળો પુરુષ રાગદ્વેષથી રહિત તથા મનને અધીન એવી ઇન્દ્રિયોવાડે વિષયોને મહત્વ કરે છે, છતાં તે ચિત્તથી સ્વચ્છતાને જ પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે, ૬૪

ટીકા:—જે પુરુષે મનના નિગ્રહ ક્યો નથી, તે પુરુષ બાહ્ય શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ કરીને પણ, રાગદ્વેષયુક્ત મનવડે, શબ્દાદિ વિષયોનું ચિંતન કરતાં, જેવી રીતે પુરુષાર્થથી બ્રહ્મ થાય છે, તેવી રીતે મનના નિગ્રહવાળો પુરુષ પુરુષાર્થથી બ્રહ્મ થતો નથી. આ પ્રકારની વિલક્ષણતાને બોધ કરવાને વાસ્તે શ્રીભગવાને રાગદ્વેષવિયુક્તેષુ એ વચનમાં તુ શબ્દ કથન કરેલો છે. હે અર્જુન ! જે પુરુષે પોતાના મનનો નિગ્રહ ક્યો છે, તે પુરુષ તો, વશીકૃત મનને અધીન વર્તનાર તથા રાગદ્વેષથી રહિત એવી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે શાસ્ત્રવિહિત શબ્દાદિ વિષયોને ગ્રહણ કરતાં છતાં પણ, પ્રસાદને જ પ્રાપ્ત થાય છે. (અહીં પરમાત્માના સાક્ષાત્કારની ચોગ્ય-તારૂપ જે ચિત્તની સ્વચ્છતા છે તે પ્રસાદ કહેવાય છે.) જે ઇન્દ્રિયો રાગદ્વેષવડે યુક્ત હોય છે તે ઇન્દ્રિયો જ કોષનું કારણ થાય છે, અને વિદ્વાન્ પુરુષ જ્યારે મનને પોતાને વશ કરી લે છે, રાગ-દ્વેષ ઉભયથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને તે રાગ-દ્વેષનો અભાવ થતાં તે રાગદ્વેષને અધીન ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ થતી નથી; તથા પ્રારબ્ધ કર્મો વિષ્ણુમાન છતાં શબ્દાદિ વિષયોની પ્રતીતિ નિવૃત્ત થતી નથી; તેથી શાસ્ત્રવિહિત શબ્દાદિ વિષયોની પ્રતીતિ માત્ર વિદ્વાન્ પુરુષને કોષની પ્રાપ્તિ કરતી નથી, આટલા કથનથી એમ સૂચન કર્યું કે, શબ્દાદિ વિષયોનું સ્મરણ માત્ર પણ જ્યારે અનર્થનું કારણ છે, ત્યારે શબ્દાદિ વિષયોના ભોગ તો મહાન્ અનર્થનું કારણ જ થશે; તો પોતાના પ્રાણોની રક્ષા કરવાને શબ્દાદિ વિષયોને ભોગવનાર વિદ્વાન્ પુરુષ અનર્થને કેમ પ્રાપ્ત નહિ થશે ? અર્થાત્ વિદ્વાન્ પુરુષ પણ અવશ્ય કરીને અનર્થને પ્રાપ્ત થશે જ.—એથી કિં જ્ઞેત એ ચતુર્થ પ્રશ્નનો એ ઉત્તર સિદ્ધ થયો કે, રાગ-દ્વેષથી રહિત તથા પોતાને વશવર્તી એવી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે વિદ્વાન્ પુરુષ શાસ્ત્રવિહિત શબ્દાદિ વિષયોને પ્રાપ્ત થાય છે. (૬૪)

અવતરણિકા:—પૂર્વ શ્લોકમાં મનના નિગ્રહવાળો પુરુષ પ્રસાદને પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત કથન કરી. હવે ચિત્તની સ્વચ્છતારૂપ પ્રસાદને પ્રાપ્ત થતાં કર્યું ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે ? તે મને કહો. એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ તે પ્રસાદના ક્ષણનું કથન કરે છે.

પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે ।

પ્રસન્નચેતસો હ્યાશુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥ ૬૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—પ્રસાદને પામેલા વિદ્વાન્ સંન્યાસીનાં સર્વ દુઃખોનો નાશ થાય છે, જેથી સ્વચ્છ ચિત્તવાળા સંન્યાસીની બુદ્ધિ શીઘ્ર સ્થિર થાય છે. ૬૫

ટીકા:—ચિત્તની સ્વચ્છતારૂપ પ્રસાદને પ્રાપ્ત થતાં વિદ્વાન્ સંન્યાસીના અજ્ઞાનજન્ય આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક તથા આધિદેવિક સર્વ દુઃખોનો નાશ થાય છે અને તે કારણથી સ્વચ્છ ચિત્તવાળા સંન્યાસીની ગ્રહ અને આત્મા એ બંનેના અલોહને વિષય કરનારી બુદ્ધિ શીઘ્ર જ સ્થિર થાય છે કારણ કે જે અસંભાવના તથા વિપરીત ભાવના એ બંને બુદ્ધિની સ્થિરતામાં પ્રતિબંધક થાય છે, તે અસંભાવના તથા વિપરીત ભાવના બંને, વિદ્વાન્ પુરુષમાં હોતી નથી. તેથી પ્રતિબંધથી રહિત થયેલી બુદ્ધિ શીઘ્ર જ સ્થિરભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, સમજવાનું એ કે, ચિત્તની સ્વચ્છતારૂપ પ્રસાદ પ્રાપ્ત થતાં પણ સાક્ષાત્ આધ્યાત્મિકાદિ દુઃખોની નિવૃત્તિ થતી નથી, કિન્તુ પરંપરાવડે તે દુઃખોની નિવૃત્તિ થાય છે. ચિત્તના પ્રસાદથી બુદ્ધિની સ્થિરતા થાય છે, બુદ્ધિની સ્થિરતાથી બુદ્ધિના વિશેષી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે, અજ્ઞાનની નિવૃત્તિથી અજ્ઞાનનાં કાર્યરૂપ સંકળ દુઃખોની હાનિ થાય છે. આ પ્રકારની પરંપરાવડે દુઃખોની નિવૃત્તિ

ધાય છે; તેથી ચિત્તના પ્રસાદ હોવાં સર્વ હુ જોના નાશ કથન કરવો, સંભવતો નથી. તથાપિ ચિત્તના પ્રસાદની પ્રાપ્તિ વાસ્તે પ્રયત્નની અધિકતાનું જ બોધન કરવા વાસ્તે, ચિત્તના પ્રસાદમાં સર્વ હુ:ખોના નાશની કારણતા કથન કરી છે. એથી કિંચિત્ માત્ર પણ વિરોધની પ્રાપ્તિ થતી નથી. (૬૫)

અવતરણિકા:-પૂર્વ શ્લોકમાં અન્વય મુખવડે કથન કરેલો જે અર્થ છે, તે અર્થને હવે વ્યતિરેક મુખવડે દેહ કરે છે:-

નાસ્તિ બુદ્ધિચુક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય ભાવના ।

ન ચાભાવયતઃ શાંતિરશાંતસ્ય કુતઃ સુખમ્ ॥ ૬૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-ચિત્તના જયથી રહિત (અયુક્ત) પુરુષને બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતી નથી, તેમ જ અયુક્ત પુરુષને ભાવના ઉત્પન્ન થતી નથી તથા ભાવનાથી રહિત એવા પુરુષને શાંતિ ઉત્પન્ન થતી નથી અને શાંતિથી રહિત પુરુષને સુખ તો કયાથી જ હોય ? ૬૬

ટીકા:-જે પુરુષે પોતાનાં ચિત્તને વશ કર્યું નથી, તે પુરુષ અયુક્ત કહેવાય છે. અયુક્ત પુરુષને, શ્રવણ-મનનરૂપ વેદાંત વિચારવડે ઉત્પન્ન થયેલી આત્મવિષયક બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતી નથી. વળી બુદ્ધિને અભાવ થતાં અયુક્ત પુરુષને, વિજ્ઞાતીય વૃત્તિઓના વ્યવધાનથી રહિત, સ્મૃતીય વૃત્તિઓના પ્રવાહરૂપ નિદ્રિયાસનરૂપ ભાવના ઉત્પન્ન થતી નથી. તેમ જ નિદ્રિયાસનરૂપ ભાવનાથી રહિત પુરુષને, કાર્યસહિત અવિધાને નિવૃત્ત કરનારી તથા ભ્રમનસિ આદિ વેદાંત વાક્યોથી ઉત્પન્ન થયેલી તથા જીવ-બ્રહ્મના અલેદને વિષય કરનારી સાક્ષાત્કારરૂપ શાંતિ ઉત્પન્ન થતી નથી. તથા આત્મસાક્ષાત્કારરૂપ શાંતિથી રહિત પુરુષને ભોક્ષાનંદરૂપ સુખ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. (૬૬)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હિ ભગવન્ ! અયુક્ત પુરુષમાં બુદ્ધિ કયા કારણથી થતી નથી ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ તે બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ ન થવાના કારણ વિશે કહે છે:-

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायુर्नावमिवांभसि ॥ ૬૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-જેમ જળમાં રહેલી નૌકાને પ્રતિકૂલ વાયુ હરણ કરે છે, તેમ જ ચોતપોતાના વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થયેલી ઇન્દ્રિયોના મધ્યમાંથી, જો એક પણ ઇન્દ્રિયને લક્ષ્ય કરી મન પ્રવૃત્ત થાય છે, તો એક ઇન્દ્રિય પણ સાધુ પુરુષની પ્રજ્ઞાનું હરણ કરે છે. ૬૭

ટીકા:-ચોતપોતાના ચળકાદિ વિષયોમાં પ્રવૃત્તમાન તથા નહિ વશ કરાયેલી એવી ઐત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની મધ્યમાંથી એક ઇન્દ્રિયને અનુસરી જે મન પ્રવૃત્ત થાય છે, તે મનની સાથે રહેલી એક ઇન્દ્રિય પણ સાધક પુરુષની અથવા તેના મનની શાસ્ત્રજન્ય આત્મવિષયક પ્રજ્ઞાને નિવૃત્ત કરી દે છે. જેવી રીતે જળમાં રહેલી નૌકાને પ્રતિકૂળ વાયુ પાપાણાદિમાં લઇ જઇને નષ્ટ કરી નાખે છે, તેવી રીતે એક ઇન્દ્રિય પણ અધિકારી પુરુષની પ્રજ્ઞાને બહિર્નુખતાવડે નષ્ટ કરી નાંખે છે. વાર્તાય એ છે કે, રાગદ્વેષયુક્ત મનની સહાયતાને લઇને પોતાના વિષયમાં પ્રવૃત્ત થયેલી એક ઇન્દ્રિય પણ બ્યારે અધિકારી પુરુષની પ્રજ્ઞાને નાશ કરે છે, ત્યારે સર્વ ઇન્દ્રિયો અધિકારી પુરુષની પ્રજ્ઞાને નાશ કરે, તેમાં તો શું જ કહેવાનું ? પ્રતિકૂળ વાયુમાં

જળમાં જ નૌકાને હરણ કરવાનું સામર્થ્ય રહેતું છે, પૃથ્વીપર રહેલી નૌકાનું હરણ કરવાનું તેનામાં સામર્થ્ય પણ હોતું નથી. એ અર્થનું સૂચન કરવાને વાસ્તે દૃષ્ટાંતમાં જમણે એ શબ્દ કથન કરેલો છે. આ પ્રમાણે દાષ્ટાંતિકમાં જળની સમાન મનની ચંચળતા વિદ્યમાન છતાં જ પ્રજાને હરણ કરવાનું સામર્થ્ય ધન્દ્રિયને હોય છે અને પૃથ્વીની સમાન મનની સ્થિરતા વિદ્યમાન હોતાં પ્રજાનું હરણ કરવાનું સામર્થ્ય ધન્દ્રિયને હોતું નથી. અહીં અન્ય ટીકાઓમાં પણ એ બંને શબ્દોથી મનનો અર્થ સમજાવે છે એ અર્થ કયો છે કે, વિષયોમાં પ્રવૃત્ત ધન્દ્રિયોને ક્ષય કરીને જે મન ધન્દ્રિયોનું અનુસારી થઈ પડે છે તે જ મન પુરુષની પ્રજાનું હરણ કરે છે. (૬૭)

તસ્માદ્યસ્ય મહાવાહો નિગૃહીતાનિ સર્વશઃ ।

इन्द्रियार्णीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

શ્લોકાર્થ:-આમ હોવાથી, હે મહાબાહુવાળા અર્જુન ! જે પુરુષની સર્વ ધન્દ્રિયો પોતપોતાના શબ્દાદિક વિષયોથી નિવૃત્ત થાય છે તે જ પુરુષની પ્રજા સ્થિર થાય છે. ૬૮

ટીકા:-હે મહાન બાહુવાળા અર્જુન ! ધન્દ્રિયો બહિર્ભૂત થયેલા પુરુષની પ્રજાને નષ્ટ કરતી હોવાથી તે પુરુષની મનસહિત આનાદિ સર્વ ધન્દ્રિયો પોતપોતાના શબ્દાદિક વિષયોમાંથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે. તત્ત્વવેત્તારૂપ સિદ્ધ પુરુષની જ અથવા સુસુપ્તરૂપ સાધક પુરુષની જ આત્મવિષયક પ્રજા સ્થિર હોય છે. ઇન્દ્રિયોના નિવૃત્તિથી રહિત પુરુષની પ્રજા સ્થિર થતી નથી. અહીં જે મહાવાહો એ સંબોધનવડે શ્રીમદ્ભગવાને એ અર્થ સૂચવ્યો છે કે, તું અર્જુન સર્વ બાહ્ય શત્રુઓનું નિવારણ કરવામાં સમર્થ છે, તેથી આંતર ઇન્દ્રિયરૂપ શત્રુઓને નિવૃત્ત કરવામાં પણ તું સમર્થ છે. મનસહિત ઇન્દ્રિયોનો સંયમ તત્ત્વવેત્તા સ્થિતપ્રજા પુરુષના ક્ષણરૂપ છે અને સુસુપ્તજન પ્રતિ મનસહિત ઇન્દ્રિયોનો સંયમ પ્રજાની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ છે. આ કારણથી જ તાર શબ્દવડે તત્ત્વવેત્તા તથા સુસુપ્ત એ બંનેનો અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે. તેથી સુસુપ્ત જને પોતાની પ્રજાની સ્થિરતા કરવાને વાસ્તે અત્યંત પ્રયત્નપૂર્વક ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરવો જોઈએ. (૬૮)

અવતરણિકા:-હવે સ્થિતપ્રજાની સર્વ ઇન્દ્રિયોનો સંયમ સ્વયઃ જ સિદ્ધ છે, એ અર્થને શ્રીભગવાન કથન કરે છે:-

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! સાક્ષાત્કારરૂપ પ્રજા સર્વ અજ્ઞાની જનોની રાત્રિરૂપે છે. આ પ્રજારૂપી રાત્રિમાં ઇન્દ્રિયોનો સંયમવાળો પુરુષ જાગે છે તથા જે અવિદ્યારૂપ નિદ્રામાં સર્વ અજ્ઞાની પુરુષ જાગે છે તે અવિદ્યા, જેને સાક્ષાત્કાર થયેલો છે એવા સ્થિતપ્રજાને રાત્રિરૂપે હોય છે. ૬૯

અજ્ઞાની પુરુષ, સ્વપ્નની માફક અનેક પ્રકારના વ્યવહારો કરે છે. અવિદ્યા, લોકપ્રસિદ્ધ રાત્રિની પેઠે, આત્મસાક્ષાત્કારવાનું સ્થિતપ્રજ્ઞની રાત્રિરૂપે છે. વાતપર્ય એ છે કે, જ્યાં સૂધી પુરુષ નિદ્રામાંથી જાગત થતો નથી, ત્યાં સૂધી અનેક પ્રકારનાં સ્વપ્નનાં દર્શન થાય છે. પણ નિદ્રામાંથી જાગત થયા પછી સ્વપ્નનાં દર્શન થતાં નથી; કારણ કે બાધપર્યવ જ જાગીને વિદ્યામાનતા હોય છે. બાધના ઉત્તરકાળમાં ભ્રમ રહેતો નથી. જેવી રીતે “આ સર્પ નથી કિંતુ રજ્જુ છે,” એ પ્રકારના બાધ સૂધી જ સર્પભ્રમની સ્થિતિ હોય છે, પણ બાધ નિવૃત્ત થતાં સર્પભ્રમ રહેતો નથી. તેવી રીતે અધિકારી પુરુષને જ્યાંસૂધી તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ નથી, ત્યાંસૂધી જ સંસારભ્રમ રહે છે, અને તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં સંસારભ્રમ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. તેથી જ્ઞાનકાળમાં વિદ્વાન પુરુષને ભ્રમજન્ય કોઈપણ વ્યવહાર હોતો નથી. આ વાત વાર્તિક ગ્રંથના કર્તા સુરેશ્વરાચાર્યે પણ કથન કરેલી છે:-

કારકવ્યવહારે हि शुद्धं वस्तुन बोध्यते । शुद्धे वस्तुनि सिद्धे च कारकव्यावृत्तिस्तथा ॥ ૧ ॥

काकोल्लकनिशेवायं संसारोऽज्ञात्मवेदिनोः । या निशा सर्वभूतानामित्यवोचस्त्वं हरिः ॥ ૨ ॥

बुद्धतत्त्वस्य लोकोऽयं जडोन्मत्तपિशाचवत् । बुद्धवत्त्वोऽपि लोकस्य जडोन्મत्તપિशाचवत् ॥ ૩ ॥

અર્થ-કર્તા, કારણ ઇત્યાદિ કારકોને વ્યવહાર થતાં શુદ્ધ આત્મવસ્તુ જોવામાં આવતી નથી. શુદ્ધ આત્મવસ્તુ સિદ્ધ થતાં સર્વ વિકારોની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. (૧) જેવી રીતે કાક પક્ષીની રાત્રિ ઉલૂક (ધૂવડ) પક્ષીની નથી. કિંતુ ઉલૂક પક્ષી રાત્રિમાં અનેક પ્રકારના ખાન પાનાદિ વ્યવહાર કરે છે, અને ઉલૂક પક્ષીની જે લોક પ્રસિદ્ધ દિવસરૂપ રાત્રિ છે, તે દિવસે કાક (કાગડાની) પક્ષીની રાત્રિ નથી, કિંતુ દિવસમાં કાક અનેક પ્રકારના ખાનપાનાદિ વ્યવહારો કરે છે; તેવી રીતે જ અજ્ઞાની પુરુષને અને આત્મવેત્તા પુરુષને આ સંસાર છે આ વાત યા નિશા સર્વભૂતાનાં એ વચનવડે શ્રીભગવાને પોતે જ કહી છે. (૨) વળી જે પુરુષે પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણ્યું છે, તે વિદ્વાન પુરુષને આ સર્વ લોકોને જડ ઉન્મત્ત પિશાચની માફક પ્રતીત થાય છે. સર્વ લોકોને પણ વિદ્વાન પુરુષ જડ ઉન્મત્ત પિશાચની પેઠે જણાય છે. (૩). આથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે;-જે પુરુષને જે વસ્તુનું વિપરીત દર્શન થાય છે, તે પુરુષને તે વસ્તુનું સમ્યક્ દર્શન થતું નથી. કારણ કે તે વસ્તુનું વિપરીત દર્શન, તે વસ્તુના સમ્યક્ દર્શનના અભાવમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે. તેમ જ જે પુરુષને જે વસ્તુનું સમ્યક્ દર્શન થયેલું હોય છે, તે પુરુષને તે વસ્તુનું વિપરીત દર્શન હોતું નથી. કારણ કે વિપરીત દર્શનના કારણરૂપ વસ્તુનું અદર્શન છે, તે અદર્શન તે વસ્તુના સમ્યક્ દર્શનથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે. જેવી રીતે, જે પુરુષને ‘આ સર્પ છે’ એ પ્રમાણે રજ્જુ વિષે વિપરીત દર્શન થયું હોય છે, તે પુરુષને તે કાળે ‘આ રજ્જુ છે’ એ પ્રકારનું સમ્યક્ દર્શન હોતું નથી, અને જે પુરુષને ‘આ રજ્જુ છે’ એ પ્રકારનું સમ્યક્ દર્શન થયું હોય છે, તે પુરુષને તે કાળે ‘આ સર્પ છે’ એ પ્રકારનું વિપરીત દર્શન થશે નહિ; તેવી રીતે આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણનાર વિદ્વાન પુરુષને પ્રપંચવિષયક વિપરીત દર્શન હોતું નથી. પ્રપંચવિષયક વિપરીત દર્શનવાળા અજ્ઞાની પુરુષને આત્માનું સમ્યક્ દર્શન હોતું નથી. શ્રુતિ કહે છે કે;-યત્ત્વ જાન્યદિવ ત્વાત્ત્વાન્યોઽન્યત્પદયેવ દત્તિ । યત્ત્વ ત્વસ્ય સર્વમાતૈવામૃતત્વેન કં પદયેવ દત્તિ ॥ અર્થ:-જે અવિદ્યાકાળે અદ્વિતીય આત્મા ટૂંતની માફક થાય છે, તે અવિદ્યાકાળે પુરુષ પોતાને અન્ય માનીને પોતાથી ભિન્ન અન્ય પદાર્થોને દેખે છે. પણ જે વિદ્યાકાળે વિદ્વાન પુરુષને આ સર્વ જગત્ પોતાના આત્મારૂપ થયેલું હોય છે, તે વિદ્યાકાળે વિદ્વાન પુરુષ કયા કારણ વડે કયા પદાર્થોને પોતાથી ભિન્ન દેખે? અર્થાત્ વિદ્વાન પુરુષ પોતાથી ભિન્ન કોઈપણ પદાર્થને દેખતો નથી. આ બન્ને શ્રુતિઓ યથા-

ક્રમથી અવિદ્યાની વ્યવસ્થાનું તથા વિદ્યાની વ્યવસ્થાનું કથન કરે છે. તેથી તત્ત્વદર્શી વિદ્વાન્ પુરુષ વિષે અવિદ્યાકૃત ક્રિયા-કારકાદિ વ્યવહાર કહાચિત્ પણ સંભવતો નથી. તેથી સ્થિતપ્રજ્ઞ વિદ્વાન્ પુરુષનો ઇન્દ્રિયોનો સંયમ, સ્વભાવથી જ સિદ્ધ છે. પણ સુમુશુની માફક કાંઈ પ્રયત્ન-સાધ્ય હોતો નથી. (૬૯)

અવતરણિકા:-સ્થિતપ્રજ્ઞ વિદ્વાન્ પુરુષનો ઇન્દ્રિયોનો સંયમ જેવી રીતે સ્વભાવથી જ સિદ્ધ છે, તેવી રીતે સ્થિતપ્રજ્ઞ વિદ્વાન્ પુરુષના સર્વ વિદ્યોનો શાંતિ પણ સ્વભાવથી જ સિદ્ધ છે. આ અર્થને શ્રીભગવાન્ દૃષ્ટાંતવડે નિરૂપણ કરે છે.—

આપૂર્યમાણમચલપ્રતિષ્ઠં સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશંતિ યદ્વત્ ।

તદ્વત્કામા યં પ્રવિશંતિ સર્વે સ શાંતિમાપ્નોતિ ન કામકામી ॥ ૭૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-જેવી રીતે સર્વ નદીઓવડે પૂર્ણ થયેલ તથા અચળ પ્રતિષ્ઠાવાળા સમુદ્રને વિષે વર્ષાકાળનું જળ પ્રવેશ કરે છે, તેમ જ સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષને વિશે સર્વ શબ્દાદિ વિષયો પ્રવેશ કરે છે. આ રીતે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ જ સર્વ વિદ્યોની નિવૃત્તિરૂપ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ વિષયોની કામનાવાળો પુરુષ શાંતિને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૭૦

ટીકા:-શ્રીગંગા, યમુના, ગોદાવરી, સિંધુ, સરસ્વતી ઇત્યાદિ સર્વ નદીઓના જળવડે સર્વ ખાલુએથી પૂર્ણ થયેલા સમુદ્રમાં જ વૃષ્ટિ આદિથી ઉત્પન્ન થયેલું સર્વ જળ પ્રવેશ કરે છે. આ સર્વ જળનો પ્રવેશ થતાં પણ તે સમુદ્ર અચલ-પ્રતિષ્ઠ જ રહે છે. જેણે પોતાની મર્યાદાને પરિત્યાગ કર્યો નથી, તે અચળ-પ્રતિષ્ઠ કહેવાય છે. મૈનાકાદિક પર્વતો અચલ કહેવાય છે. મૈનાકાદિ પર્વતોની સ્થિતિ જેમાં હોય છે, તે અચલપ્રતિષ્ઠ કહેવાય છે. આટલા કથનથી સમુદ્રની ગંભીરતાની અધિકતાનું કથન કર્યું. એવા મહાન ગંભીર સમુદ્રમાં જ સર્વ જળ પ્રવેશ કરે છે, પરન્તુ જળના પ્રવેશ કરવાથી સમુદ્ર કિંચિત્ માત્ર પણ ફોબને પ્રાપ્ત થતો નથી; એ વાત સર્વ લોકોને અનુભવસિદ્ધ છે. તેવી રીતે નિર્વિકારરૂપવડે રહેલા જે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષને, અજ્ઞાની પુરુષોની કામનાના શબ્દાદિ વિષયો, આરબ્ધ કર્મની વશતાથી પ્રાપ્ત થાય છે, પરન્તુ શબ્દાદિ વિષયો જે વિદ્વાન્ પુરુષને વિકારની પ્રાપ્તિ કરી શકતા નથી, એવા મહાન્ સમુદ્રની સમાન સ્થિતપ્રજ્ઞ વિદ્વાન્ પુરુષ જ લૌકિક તથા વૈદિક સર્વ કર્મોની નિવૃત્તિરૂપ તથા કાર્યસંહિત અવિદ્યાની નિવૃત્તિરૂપ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. જે પુરુષ શબ્દાદિ વિષયોની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળો છે, તે પુરુષ શાંતિને પ્રાપ્ત થતો નથી, કિન્તુ વિષયાસક્ત પુરુષ સર્વ કાળે લૌકિક તથા વૈદિક કર્મરૂપ વિદ્યોવડે મહાન્ કલેશરૂપ સમુદ્રમાં મગ્ન થયા કરે છે. આટલું કહેવાથી એ અર્થ દર્શાવ્યો છે કે, જે પુરુષને શુર્યાસ્રના ઉપદેશથી આત્મસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ થઈ છે, તે જ્ઞાનવાન્ પુરુષને જ ક્ષણરૂપ વિદ્યોસંન્યાસ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી જ્ઞાનવાન્ પુરુષને જ સર્વ વિદ્યોની નિવૃત્તિરૂપ જીવન્મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે, તથા વિષયલોભને પ્રાપ્ત થતાં છતાં પણ તેને નિર્વિકારતા જ પ્રાપ્ત થાય છે. (૭૦)

અવતરણિકા:-વિષયોની કામનાવાળો પુરુષ શાંતિને પ્રાપ્ત થતો નથી. માટે પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોને, વિવેકી પુરુષે પરિત્યાગ જ કરવો જોઈએ. આ અર્થ ભગવાન્ હવે કહે છે.—

વિહાય કામાન્યઃ સર્વાન્પુમાંશ્વરતિ નિઃસ્પૃહઃ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સ શાંતિમધિગચ્છતિ ॥ ૭૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે પુરુષ સર્વ કામનાઓના પરિત્યાગ કરી નિરુપદ, નિર્મમ તથા નિરહંકાર થઈ વિચરે છે, તે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૭૧

ટીકા:-ગૃહ, ક્ષેત્ર, ધનાદિ જેટલાં બહારનાં કામ છે, મનોરાજ્યરૂપ જેટલાં અંતરનાં કામ છે તથા વાસનારૂપ જેટલાં કામ છે, તે ત્રણ પ્રકારનાં કામોને જે પુરુષ માર્ગમાં ચાલતાં તુલ્યોના સ્પર્શની માફક તુચ્છ જાણીને તેમની ઉપેક્ષા કરી દે છે, તેમ જ જે પુરુષ પોતાના શરીરના જીવનમાત્રની ધૃત્તાથી પણ રહિત છે, તથા જે પુરુષ શરીર-ઇન્દ્રિયાદિ સંઘાત વિષે “એ જ હું છું” એ પ્રકારના અભિમાનરૂપ અહંકારથી રહિત છે, અથવા વિદ્યા, ઉત્તમ આશ્રમ વગેરેની પ્રાપ્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉત્કૃષ્ટ શુદ્ધિરૂપ અહંકારથી જે રહિત જ છે તથા જે પુરુષ નિરહંકાર હોવાથી નિર્મમ છે અર્થાત્ શરીરના નિર્વાહ વાસ્તે આરબ્ધ કર્મ પ્રાપ્ત કરેલી કંધા કૌપીનાદિ પણ “એ મારાં છે.” એ પ્રકારના અભિમાનથી જે પુરુષ રહિત છે; એ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થોની ઉપેક્ષા કરીને, નિરુપદ થઈને, નિરહંકાર થઈને તથા નિર્મમ થઈને જે પુરુષ આરબ્ધ કર્મની વશતાથી શાસ્ત્રવિહિત લોગોને લોગવે છે અથવા પોતાની ધૃત્તાપૂર્વક સર્વત્ર વિચરે છે, તે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ, સર્વ સંસારદુઃખોની ઉપરમતારૂપ કાર્યસહિત અવિદ્યાની નિવૃત્તિરૂપ શાંતિને, આત્મજ્ઞાનના બળથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારનું ગમન સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનું હોય છે. આટલા કથનથી કે વ્રજેત એ ચતુર્થ પ્રશ્નનો ઉત્તર સિદ્ધ થયો. (૭૧)

અવતરણિકા:-પૂર્વ અંખમાં એકું નિરૂપણ કર્યું છે કે, ચાર પ્રશ્નોના ચાર ઉત્તરોના નિમિત્તપદે સુસુક્ષ્મને સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનાં સર્વ લક્ષણોને અવશ્ય સંપાદન કરવાં. હવે શ્રીભગવાન, નિષ્કામ કર્મયોગના ક્ષણરૂપ સાંખ્યનિષ્ઠાનું નિરૂપણ કરીને તેની સ્તુતિ કરતાં, તેના ઉપસંહાર કરે છે.-

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वाऽस्यामंतकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥ ૭૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે પાર્થ ! આ બ્રાહ્મી (બ્રહ્મની સાથે સંબંધ ધરાવનારી) સ્થિતિ જેને પ્રાપ્ત થઈ હોય છે તે મનુષ્યને કદી મોહ પ્રાપ્ત થતો નથી. છેવટની અવસ્થામાં પણ જો કોઈ પુરુષ પની આવી સ્થિતિ થાય છે તો તેના બ્રહ્મને વિશે લય થાય છે. ૭૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વે એ તારા સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનાં લક્ષણોના વ્યાખ્યાનપદે કથન કરેલી, તથા યજ્ઞ સેવિત્રા સંલક્ષ્યે વૃદ્ધિ. એ વચનપદે કથન કરેલી, સર્વ કર્મોના સંન્યાસપૂર્વક પરમાત્માના જ્ઞાનરૂપ સ્થિતિ પ્રત્યક્ અભિજ્ઞ બ્રહ્મને વિષય કરનારી છે. તેથી તે સ્થિતિ બ્રાહ્મી એવા નામે કહેવાય છે. એવી બ્રહ્મનિષ્ઠારૂપ સ્થિતિને જે કોઈ પુરુષ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પુરુષ યુગઃ કદાચિત્ પણ અજ્ઞાનરૂપ મોહને પ્રાપ્ત થતો નથી. કારણ અજ્ઞાન અનાદિ તથા ઉત્પત્તિ રહિત છે. માટે આત્મજ્ઞાનપદે એકવાર નાશને પ્રાપ્ત થયેલું અજ્ઞાન યુગઃ કદાપિ પણ ઉત્પન્ન થતું નથી. આવી બ્રહ્મનિષ્ઠારૂપ સ્થિતિમાં જે કોઈ પુરુષ અંત્ય અવસ્થામાં પણ સ્થિત હોય છે, તે પુરુષ પણ બ્રહ્મ નિર્વાણને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મમાં જ આનંદને પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા બ્રહ્મરૂપ આનંદને “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારના અલેક્ષરૂપવડે પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં નિર્વાણ એ શબ્દ આનંદનો બોધક છે. અને કોઈ ટીકામાં તો જગત્-નિર્વાણ એ બંને શબ્દો સિત્ત માની એ અર્થ કર્યો છે કે, -તે બ્રાહ્મી સ્થિતિમાં સ્થિત થઈને વિદ્વાન પુરુષ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે.

અર્જુનની શંકા:-“જેવી રીતે સ્વર્ગોદિ લોક, ગમનરૂપ ક્રિયાવડે પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી રીતે બ્રહ્મ પણ ગમનરૂપ ક્રિયાવડે શું પ્રાપ્ત થશે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં તે શંકાને નિવૃત્ત કરવાને વાસ્તે તે બ્રહ્મનું વિશેષણ કહે છે-નિર્વાણં દ્રુતિ. નિર્ગતં વાનં ગમનં યસ્મિન્પ્રાપ્યે વ્રજાનિ તત્રિવાણં અર્થાત-નિવૃત્ત પામી ગઈ છે ગમનરૂપ ક્રિયા જે બ્રહ્મ વિશે તે ‘નિર્વાણુ’ કહેવાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે-ન તત્ત્વ પ્રાપ્તિ વત્કામંભવત્રેવ સમવલીયંતે વ્રજેવ સન્ વ્રજાપ્યેતિ-અર્થ:-મરણકાળે જેવી રીતે અજ્ઞાની પુરુષોના પ્રાણ આ શરીરથી ઉત્ક્રમણ કરે છે, તેવી રીતે બ્રહ્મવેત્તા જ્ઞાની પુરુષના પ્રાણ આ શરીરમાંથી બહાર ઉત્ક્રમણ કરતા નથી, કિંતુ તે પ્રાણ આ શરીરની બીતરમાં જ લયલાવને પ્રાપ્ત થાય છે, અને એ વિદ્વાન્ પુરુષ બ્રહ્મરૂપ થઈને જ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં અંતકાલેઽપિ એ શબ્દોમાં જે અપિ શબ્દ રહેલો છે, તે અપિ શબ્દવડે શ્રીભગવાને ઈશ્વરિય ન્યાય સૂચિત કરેલો છે. જે અધિકારી પુરુષ અંત્ય અવસ્થામાં પણ બ્રહ્મનિષ્ઠામાં રહેલો હોય છે તો તે આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મને જ પ્રાપ્ત થાય છે, તો પછી જે પુરુષ બ્રહ્મચર્ય આશ્રમથી જ સંન્યાસ કરીને મરણ પર્યંત બ્રહ્મી સ્થિતિમાં સ્થિત થયેલો હોય તો તે પુરુષ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય તેમાં તો શું જ કહેવાનું ?

વિજ્ઞાય ચરમાવસ્થાં દેવતામ્યો નૃપોત્તમઃ । સ્વદ્વાંગનામા રાજર્ષિર્નુદૂર્વે સુક્તિમેયિવાન્ ॥ इति.

અર્થ-સર્વ રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ અટ્વાંગ નામે રાજર્ષિ પોતાની અંત્ય અવસ્થાને જાળી દેવતાઓના ઉપદેશથી એક સુહૃત માત્રમાં કેવલ્ય સુક્તિને પ્રાપ્ત થયા હતા.

હવે આ દ્વિતીય અધ્યાયમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરેલા અર્થનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરનારો શ્લોક નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે:-

જ્ઞાનં તત્સાધનં કર્મ સત્ત્વશુદ્ધિશ્ચ તત્કલ્મ ॥ તત્કલ્મ જ્ઞાનનિષ્ઠૈવેત્યગ્યાયેઽસ્મિન્મકીર્તિતમ્ ॥

અર્થ-આ ભગવદ્ગીતાના દ્વિતીય અધ્યાયમાં આત્મજ્ઞાનનું કથન કર્યું છે, તથા જ્ઞાનની પરંપરાના સાધનરૂપ નિષ્કામ કર્મનું કથન કર્યું છે. નિષ્કામ કર્મનું અંતઃકરણની શુદ્ધિરૂપ ફળ કથન કર્યું છે, તેમ જ અંતઃકરણની શુદ્ધિનું જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપ ફળ કથન કર્યું છે. એટલા વિષયો આ દ્વિતીય અધ્યાયમાં કથન કરેલા છે. (૭૨)

આ પ્રમાણે શ્રીમાન્ ભગવાને ગાયેલી ઉપનિષદમાં બ્રહ્મવિદ્યાના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “સાંખ્યયોગ” નામના દ્વિતીય અધ્યાય ઉપર શ્રીચિદ્વત્તાનંદ સ્વામીની રચેલી “ગુહ્યાર્થીષિકા” નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણપ્રેમમરુટ.

તૃતીય અધ્યાય

કર્મયોગ

શ્રી ગીતાના અધ્યાયોની સંગતિ

આ ભગવદ્ગીતાના પ્રથમ અધ્યાય વડે ઉપોદ્ધાત કરેલો. સંપૂર્ણ ગીતાશાસ્ત્રનો અર્થ, સૂત્રરૂપ દ્વિતીય અધ્યાયવડે નીચે પ્રમાણે સૂચિત કર્યો છે. અધિકારી પુરુષને પ્રથમ નિષ્કામ કર્મનિષ્ઠા હોય છે; ત્યાર પછી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે; ત્યાર પછી શમદમાદિ સાધનપૂર્વક સર્વ કર્મોના સંન્યાસ થાય છે; ત્યાર પછી વેદાંતવાક્યોના વિચારસહિત ભગવદ્ભક્તિની નિષ્ઠા થાય છે; ત્યાર પછી તત્ત્વજ્ઞાનનિષ્ઠા થાય છે; ત્યાર પછી તત્ત્વજ્ઞાનનિષ્ઠાનું ત્રિગુણાત્મક અવિદ્યાની નિવૃત્તિપૂર્વક જીવન્મુક્તિરૂપ ફળ થાય છે; જીવન્મુક્તિરૂપ ફળ પ્રારબ્ધ કર્મના ભોગપર્યંત રહે છે; પ્રારબ્ધકર્મ સમાપ્ત થયા પછી તેને વિદેહમુક્તિ થાય છે; જીવન્મુક્તિદશામાં પરમ-પુરુષાર્થના અવલંબનવડે પુરુષને પરમવૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે; પરમ વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિમાં દેવીસંપદ નામે શુભવાસના ઉપયોગી હોય છે; તેથી શુભવાસના ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. આસુરી સંપદ નામે અશુભવાસના પરમ વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિમાં વિરોધી હોવાથી અશુભવાસના પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. દેવી સંપદનું અસાધારણ કારણ સાત્ત્વિકીશ્રદ્ધા છે; આસુરી સંપદનું અસાધારણ કારણ રાજસી તથા તામસીશ્રદ્ધા છે. આ પ્રમાણે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય તથા પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય પદાર્થોના વિભાગવડે સર્વ ગીતાશાસ્ત્રના અર્થની પરિસમાપ્તિ થાય છે. આ સર્વ અર્થ આ ગીતાના સૂત્રરૂપે દ્વિતીય અધ્યાયમાં સૂચિત કર્યો છે. આ ગીતાના દ્વિતીય અધ્યાયમાં યોગત્વઃ કુલ કર્મણિ ઇત્યાદિ વચનોવડે સૂચન કરેલી અંતઃકરણની શુદ્ધિના સાધન-રૂપ નિષ્કામ કર્મનિષ્ઠા છે. નિષ્કામ કર્મનિષ્ઠા સામાન્યરૂપવડે તથા વિશેષરૂપવડે આ ગીતાના તૃતીય અને ચતુર્થ એ બે અધ્યાયોમાં નિરૂપણ કરી છે. ત્યાર પછી વિદાય કામાદિ સર્વાં ઇત્યાદિ વચનોવડે સૂચન કરેલી શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અધિકારી પુરુષને શમદમાદિ સાધન સંપત્તિ-પૂર્વક સર્વ કર્મોના સંન્યાસની નિષ્ઠા છે. સર્વકર્મસંન્યાસનિષ્ઠા આ ગીતાના પંચમ અને ષષ્ઠ એ બે અધ્યાયોમાં નિરૂપણ કરી છે. એટલાથી ત્વં પદાર્થનું નિરૂપણ સિદ્ધ થાય છે.

ત્યારપછી ઇક્ષ્વાકીત મત્વરઃ ઇત્યાદિ વચનોવડે સૂચન કરેલી વેદાંતવાક્યોના વિચાર સહિત અનેક પ્રકારની ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠા છે. ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠા આ ગીતાના સપ્તમ, અષ્ટમ, નવમ, દશમ, એકાદશ અને દ્વાદશ એ છ અધ્યાયોમાં નિરૂપણ કરી છે. એટલાથી ત્વં પદાર્થનું નિરૂપણ સંસિદ્ધ થાય છે. પૂર્વ પૂર્વ અધ્યાયના ઉત્તર ઉત્તર અધ્યાયની સાથે સંગ્રંથરૂપ જે અવાંતર ગતિ છે, તથા અવાંતર પ્રયોજનોનો જે લેહ છે, તે જન્ને તે-તે અધ્યાયના વ્યાખ્યાનમાં નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

ત્યાર પછી વેદાવિનાશિનં નિત્યં ઇત્યાદિ વચનોવડે સૂચન કરેલી તત્ત્વ પદાર્થના અલેહ જ્ઞાનરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનનિષ્ઠા આ ગીતાના ત્રયોદશ (તેરમા) અધ્યાયમાં પ્રકૃતિપુરુષના વિવેક-દ્વારા નિરૂપણ કરી છે. ત્યાર પછી ત્રૈગુણ્યવિપ્લાવ વેદા નિતૈગુણ્યો મમાર્જન ઇત્યાદિ વચનોવડે સૂચન કરેલું ત્રૈગુણ્યનિવૃત્તિરૂપ જ્ઞાનનિષ્ઠાનું ફળ આ ગીતાના ચૌદમા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરેલું છે. ત્રૈગુણ્યની નિવૃત્તિ એ જ જીવન્મુક્તિ છે. એ વાત શુદ્ધાતીત પુરુષના લક્ષણોના

કથનવડે નિરૂપણ કરી છે. ત્યાર પછી તદ્વા ગંતાસિ નિર્વેશ્ય ઇત્યાદિ વચનોવડે સૂચન કરેલી પરમ વૈરાગ્ય નિષ્ઠા આ ગીતાના પંદરમા અધ્યાયમાં સંસારરૂપ વૃક્ષના ઉચ્છેદનદ્વારા નિરૂપણ કરી છે. ત્યાર પછી ક્વલેષ્વદિપ્રમનાઃ ઇત્યાદિ વચનોમાં સ્થિતપ્રજા પુરુષના લક્ષણવડે સૂચન કરેલી પરવૈરાગ્ય માટે ઉપયોગી એવી દૈવી સંપદ્ અહણ કરવા યોગ્ય છે અને યામિમાં ઉત્પિતાં વાચં ઇત્યાદિ વચનોવડે સૂચન કરેલી પરવૈરાગ્યની વિરોધી આસુરી સંપદ્ છે. આ આસુરી સંપદ્ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. આ સર્વ વાત આ ગીતાના સોળમા અધ્યાયમાં કથન કરેલી છે. ત્યારપછી નિર્દ્વિદ્ધો નિત્યસત્ત્વઃ ઇત્યાદિ વચનોવડે સૂચન કરેલી દૈવી સંપદના આસાધારણ કારણરૂપ સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધા છે. સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધા આ ગીતાના સત્તરમા અધ્યાયમાં, રાજસી અને તામસી શ્રદ્ધાની નિવૃત્તિપૂર્વકે, કથન કરેલી છે. આ પ્રમાણે તેરમા અધ્યાયથી સત્તરમા અધ્યાયપર્યંત પાંચ અધ્યાયોમાં કૃણસહિત જ્ઞાનનિષ્ઠા નિરૂપણ કરી છે.

ત્યાર પછી આ ગીતાના અઠારમા અધ્યાયમાં પૂર્વે કથન કરેલા સર્વ અર્થોના ઉપસંહાર કર્યો છે. આ પ્રમાણે આખી ગીતાના અર્થોના પરસ્પર સંબંધ સિદ્ધ થાય છે. પૂર્વના દ્વિતીય અધ્યાયમાં સાંખ્ય છુદ્ધિનો આશ્રય કરીને શ્રીભગવાને પણ તેગ્નિહિતા સાંખ્યે શ્લિઃ ઇત્યાદિ વચનોવડે જ્ઞાનનિષ્ઠા કથન કરી હતી તથા યોગછુદ્ધિનો આશ્રય કરીને શ્રીભગવાને યોગે સ્થિતાં શૃણુ ત્યાંથી તે કર્મણેવાયિકારસ્તે મા તે સંગોડસ્ત્વકર્મણિ એ શબ્દો પર્યંત સર્વ વચનોવડે કર્મનિષ્ઠા કથન કરી હતી. પરંતુ જ્ઞાનનિષ્ઠા તથા કર્મનિષ્ઠા એ બન્ને નિષ્ઠાઓના અધિકારીઓના લેહ શ્રીભગવાને ક્ષપ્ત કરીને કથન કર્યો નથી.

શંકા:-બન્ને નિષ્ઠાઓના એક જ અધિકારી છે. કારણ કે જ્ઞાન અને કર્મ ઉભયનો સમુચ્ચય જ મોક્ષની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ છે.

સમાધાન:-જ્ઞાન અને કર્મ એ બન્નેનો સમુચ્ચય અંગીકાર કરીને બન્નેની એક અધિકારિતા શ્રીભગવાનને વાંછિત નથી. કારણ કે દ્વેષ દાવર કર્મ શ્લિયોગાદ્યનંજય એ વચનવડે શ્રીભગવાને, જ્ઞાનનિષ્ઠાની અપેક્ષાએ કરીને, કર્મનિષ્ઠા વિષે નિકૃષ્ટતા કથન કરી છે. યાવાનર્થે હૃદયં એ વચનવડે શ્રીભગવાને આત્મજ્ઞાનના કૃણ વિષે સર્વ કર્મોના કૃણો અંતર્ભાવ દર્શાવ્યો છે. તેમ જ સ્થિતપ્રજા પુરુષનાં લક્ષણ કહીને શ્રીભગવાને પણ બ્રહ્મો સ્થિતિઃ પર્થ એ વચનવડે પ્રશંસાસહિત જ્ઞાનના કૃણો ઉપસંહાર કર્યો છે. યા નિશા સર્વવૃત્તાનામ ઇત્યાદિ વચનોવડે શ્રીભગવાને જ્ઞાનવાન પુરુષને, દ્વેષદર્શનના અભાવથી, કર્મોના અનુદાનનો અસંભવ કથન કર્યો છે. જેમ લોકમાં અંધકારની નિવૃત્તિમાં કેવળ પ્રકાશ માત્ર જ કારણ હોય છે, તેવી રીતે અવિદ્યાની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષકૃણમાં પણ કેવળ જ્ઞાન જ કારણ છે. શ્રુતિ પણ જ્ઞાનમાત્રથી જ મોક્ષની પ્રાપ્તિનું કથન કરે છે. શ્રુતિ કહે છે કે-નમેષ વિદિત્વાતિશૃણુમેતિ નાન્યઃ વંશા વિચતેડપનાય અર્થ-અધિકારી પુરુષ આનંદસ્વરૂપ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને, સંસારરૂપ મૃત્યુનો નાશ કરે છે, માટે મોક્ષની પ્રાપ્તિ વાસ્તે આત્મસાક્ષાત્કાર વિના બીજો કોઈ માર્ગ નથી. તેથી જ્ઞાન અને કર્મ એ બન્નેનો સમુચ્ચય સંભવશે નહિ, તેમ જ એક અધિકારિતા પણ સંભવશે નહિ.

શંકા:-જેવી રીતે પ્રકાશ તથા અંધકાર એ બન્ને પરસ્પર વિરોધી છે, તેથી તે બન્નેનો સમુચ્ચય સંભવતો નથી, તેવી રીતે આત્મજ્ઞાન તથા કર્મ એ બન્ને પણ પરસ્પર વિરોધી છે; તેથી તે બન્નેનો પણ સમુચ્ચય સંભવશે નહિ. તેથી જ્ઞાન તથા કર્મ એ બન્નેનો સિદ્ધિ જ અધિકારી હોય છે.

સમાધાન:-જ્ઞાન તથા કર્મ એ બન્નેનો ભિન્ન ભિન્ન જ અધિકારી હોય છે, એ વાત યદ્યપિ સત્ય છે, તથાપિ એક જ અવ્યુત્તની પ્રત્યે જ્ઞાન અને કર્મ એ બન્નેનો ઉપદેશ કરવો સંભવતો નથી. કારણ કે જે દેહાભિમાની પુરુષ કર્મનો અધિકારી હોય છે, તે પુરુષની પ્રત્યે જ્ઞાન-નિષ્ઠાનો ઉપદેશ કરવો યોગ્ય હોતો નથી, અને જે દેહાભિમાનથી રહિત પુરુષ જ્ઞાનનો અધિકારી હોય છે, તે પુરુષની પ્રત્યે કર્મનિષ્ઠાનો ઉપદેશ કરવો યોગ્ય હોતો નથી.

શંકા:-શું એક જ પુરુષની પ્રત્યે વિકલ્પે કરીને જ્ઞાન અને કર્મ એ બન્નેના ઉપદેશનો સંભવ હોઈ શકે છે ?

સમાધાન:-સમાન સ્વભાવવાળા પદાર્થોનું જ વિકલ્પે કરીને વિધાન થાય છે, જેવી રીતે હોમમાં સમાન સ્વભાવવાળા મીઠિ-ચવાડિ પદાર્થોનું વિકલ્પે કરીને વિધાન થાય છે. પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ-નિકૃષ્ટ પદાર્થોનું વિકલ્પે કરીને વિધાન થતું નથી. આત્મજ્ઞાનની અપેક્ષાએ કરીને કર્મો વિષે નિકૃષ્ટતા, તથા કર્મોની અપેક્ષાએ કરીને આત્મજ્ઞાન વિષે ઉત્કૃષ્ટતા, દ્વેગ ભરેલ કર્મ ક્ષિયોગાદ્વેગ્ય ધત્યાદિ વચનોવડે સ્પષ્ટ જ છે. તેથી જ્ઞાન અને કર્મ એ બન્નેનો વિકલ્પ સંભવતો નથી. કિંવા કાર્યસહિત અવિધાની નિવૃત્તિવડે ઉપલક્ષિત બ્રહ્માનંદરૂપ મોક્ષ વિષે, કર્મોનાં સ્વર્ગોદિ ક્ષોણી માદૃક ન્યૂનાધિકતા સંભવતી નથી. આ કારણથી પણ જ્ઞાન અને કર્મ એ બન્નેનો સમુચ્ચય સંભવે નહિ, તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાનનિષ્ઠા તથા કર્મનિષ્ઠા એ બન્ને નિષ્ઠાઓના બે કદાચિત્ ભિન્ન ભિન્ન અધિકારી માનીએ તો એક પુરુષ પ્રત્યે બન્ને નિષ્ઠાઓનો ઉપદેશ સંભવે નહિ. બન્ને નિષ્ઠાઓનો બે કદાચિત્ એક જ અધિકારી માનીએ, તો પરસ્પર વિરુદ્ધ એ બન્ને નિષ્ઠાઓનો સમુચ્ચય સંભવશે નહિ; તથા કર્મની અપેક્ષાએ કરીને આત્મજ્ઞાન વિષે શ્રેષ્ઠતા પણ સિદ્ધ થશે નહિ. બે કદાચિત્ જ્ઞાન અને કર્મ એ બન્નેના વિકલ્પનો અંગીકાર કરીએ, તો સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ તથા પરિશ્રમ વિના જ સિદ્ધ થનાર આત્મજ્ઞાનનો પરિત્યાગ કરી બહુ પરિશ્રમવડે સિદ્ધ થનાર તથા અત્યંત નિકૃષ્ટ એવું કર્મનું અનુષ્ઠાન કેાઈ પણ પુરુષ કરશે નહિ. આ પ્રકારના વિચારવડે અત્યંત વ્યાકુળ બુદ્ધિવાળો અર્જુન શ્રીભગવાનની પ્રત્યે આ પ્રકારનાં વચન કહેવા લાગ્યો:-

અર્જુન ઉવાચ-જ્યાયસી ચેત્કર્મણસ્તે મતા બુદ્ધિર્જનાર્દન ।

તત્કિં કર્મણિ ઘોરે માં નિયોજયસિ કેશવ ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે જનાર્દન ! આપને જ્યારે નિષ્કામ કર્મના કરતાં આત્માના વિવચવાળી બુદ્ધિ વધારે સંભવ છે, તો પછી હે કેશવ ! આપ મને હિંસારૂપ ઘોર કર્મને વિશે શા માટે પ્રેરણા કરો છો ? ૧

શ્લોક:-હે જનાર્દન ! બે કદાચિત્ તમે નિષ્કામ કર્મોથી આત્મવત્ત્વ સંબંધી બુદ્ધિ અત્યંત શ્રેષ્ઠરૂપ છે, એમ માનો છો તો હે કેશવ ! હિંસાદિ અનેક આયાસોવડે યુક્ત આ યુદ્ધરૂપ ઘોર કર્મમાં મને અર્થાત્ આપના અત્યંત ભક્તને કર્મણેવાવિધારસ્તે ધત્યાદિ વચનોવડે આપ વારંવાર શા માટે પ્રેરણા કરો છો ?

(સૌંત્રેરવંતે યાચ્યતે શ્વામિભવિત્તિદ્યમે દ્વિતિ જનાર્દનઃ) અર્થાત્ ચોતપોવાના મનવાંછિત પદાર્થોની પ્રાપ્તિ વાસ્તે સર્વજનો જેના પ્રતિ યાચના કરે છે, તે જનાર્દન કહેવાય છે. અથવા, (જનં જનને ભક્ષાણમજ્ઞાનં ચ સ્વસાગ્રાસ્કોર્ણરયતિ દિનસ્વીતિ જનાર્દનઃ) અર્થ:-જનમો તથા જનમના કારણ અજ્ઞાનનો જે પોતાના સાક્ષાત્કારવડે નાશ કરે છે, તે જનાર્દન કહેવાય છે. અહીં

દે જનાર્જન એ સંપ્રાધનવડે અર્જુને એ અર્થ સૂચન કર્યો છે કે, સર્વના ઈશ્વર તથા સર્વ ઇંદ્ર પદાર્થોની પ્રાપ્તિ કરનાર આપ ભગવાન છો. એક આપના જ, શિવસ્તેહ શાંતિ માં ઇત્યાદિ પ્રાર્થનાપૂર્વક, શરણને પ્રાપ્ત થયેલો હું ભક્ત અર્જુન છું. માટે મારી સાથે વંચના કરવી આપને ઉચિત નથી. (૧)

અવતરણિકા:-“હિ અર્જુન ! હું કૃષ્ણ ભગવાન કોઈ પણ પ્રાણીની સાથે વંચના કરતો નથી, તો પછી અત્યંત પ્રિય ભક્ત એવા તારી સાથે હું કેવી રીતે વંચના કરીશ ? અર્થાત્ નહિ કરું. વળી તું અર્જુન વંચના કરવાનું કયું ચિદ્ર મારામાં દેખે છે ?” એવી ભગવાનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન પ્રત્યે અર્જુન કહે છે:-

વ્યામિશ્રેણેવ વાક્યેન બુદ્ધિ મોહયસીવ મે ।

તદેકં વદ નિશ્ચિત્ય યેન શ્રેયોઽહમાપ્નુયામ્ ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-હિ ભગવન્ ! ભણતાં વચનો કહેવાથી ભેમ બુદ્ધિ વ્યામોહને પામે છે, તેમ આપ મારી બુદ્ધિને વ્યામોહમાં નાંખો છો. આપ અને એક જ અધિકારીના નિશ્ચય કરી કહો, કે જેથી હું (અર્જુન) મોક્ષને પામું. ૨

ટીકા:-હિ ભગવન્ ! શ્રેયુષ્યવિષ્ણુ વેદા ત્રિયૈગુણ્યો મવાર્જુન-ઇત્યાદિ વચનોવડે આપ પૂર્વે કોઈ સ્થળે તો વેદનિધાનો પરિત્યાગ કરાવતા હતા અને કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે ઇત્યાદિ વચનોવડે પૂર્વે કોઈ સ્થળે તો આપ વેદનિધાનું શ્રહણ કરાવતા હતા; તેમ જ નિર્દ્વેદો નિત્યસત્ત્વો નિર્યોગક્ષેમ ભાત્મવાન્ ઇત્યાદિ વચનોવડે પૂર્વે કોઈ સ્થળે આપ નિવૃત્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કરતા હતા, તેમ જ ધર્મ્યાદિ બુદ્ધાચ્છેયોન્યત્તત્રિવિધ ન વિચતે ઇત્યાદિ વચનોવડે પૂર્વે કોઈ સ્થળે આપ પ્રવૃત્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કરતા હતા. આ પ્રમાણે જ્ઞાનનિધાનું તથા કર્મનિધાનું પ્રતિપાદન કરનારાં આપનાં વચનો યદ્યપિ એકત્ર મળેલા અર્થનું કથન કરતાં નથી, કિન્તુ ભિન્ન ભિન્ન અર્થનું કથન કરે છે; તથાપિ મને (અર્જુનને) તો, પોતાની બુદ્ધિના કોપથી જ્ઞાનનિધા અને કર્મનિધા આ બન્નેનો એક જ અધિકારી છે, એ પ્રકારના સંશયવાળા આપનાં વચનો જણાય છે. (એ અર્થ અર્જુને વ્યામિશ્રેણેવ એ શબ્દોમાં રહેલ હવ શબ્દવડે સૂચન કર્યો.)

“હિ ભગવન્ ! એવાં જ્ઞાનકર્મનિધાનાં પ્રતિપાદક વ્યામિશ્રિત વાક્યોવડે આપ, હું મંદબુદ્ધિ એવા અર્જુનનાં અંતઃકરણને જાણે કે મોહની પ્રાપ્તિ કરો છો.” (અહીં મોહયસીવ એ શબ્દોમાં રહેલો જે હવ શબ્દ છે તે હવ શબ્દવડે અર્જુને એ અર્થ સૂચન કર્યો છે કે:-આપ પરમ કૃપાળુ છો, તેથી આપ મારા મોહને નિવૃત્ત કરવાને વાસ્તે જ પ્રવૃત્ત થયા છો, કાંઈ મારામાં મોહ ઉત્પન્ન કરવાને વાસ્તે આપ પ્રવૃત્ત થયા નથી; તથાપિ આપનાં વચનોને શ્રવણ કરવાથી મને થયેલ ભ્રમરૂપ મોહ કેવળ મારા અંતઃકરણના કોપથી જ થયો છે.)

“હિ ભગવન્ ! જ્ઞાન અને કર્મ એ બન્નેનો જો કદાચિત્ એક જ પુરુષ અધિકારી હોય, તો પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી જ્ઞાન અને કર્મ બન્નેનો સમુચ્ચય સંભવશે નહિ. જ્ઞાન તથા કર્મ બન્ને એક અર્થના હેતુ નથી, તેથી તે બન્નેનો વિકલ્પ પણ સંભવશે નહિ. પૂર્વોક્ત રીતિથી જી કદાચિત્ આપ જ્ઞાન અને કર્મ એ બન્નેના અધિકારીના ભેદ માનતા હો, તો એક જ હું અર્જુનની પ્રત્યે, પરસ્પર વિરુદ્ધ, જ્ઞાનનિધા તથા કર્મનિધા એ બન્નેનો ઉપદેશ સંભવતો નથી. જેવી રીતે એક જ પુરુષ એક જ દેશ-કાળે પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્થિતિ તથા ગમન એ બન્ને કરવામાં સમર્થ હોય નહિ, તેવી રીતે એક જ હું અર્જુન એક જ કાળે પરસ્પર વિરુદ્ધ જ્ઞાનનિધા તથા

કર્મનિષ્ઠા એ બંનેનું અનુષ્ઠાન કરવામાં સંમર્થ હું નહિ. તેથી જ્ઞાનનો અધિકાર અને કર્મનો અધિકાર એ બંનેમાંથી એક જ અધિકારને આપ નિશ્ચયવડે મારા પ્રત્યે કથન કરો. આ અધિકારથી નિશ્ચયપૂર્વક આપનાં વચનવડે હું અર્જુન, જ્ઞાન અને કર્મ એ બંનેમાંથી એક, જ્ઞાનનું અથવા કર્મનું અનુષ્ઠાન કરીને ચોક્કસ જોઈને પ્રાપ્ત થાઉં.” અહીં જ્ઞાનનિષ્ઠા અને કર્મનિષ્ઠા એ બંને નિષ્ઠાઓનો એ એક અધિકારી છે એમ અંગીકાર કરીએ, તો બંને નિષ્ઠાઓના વિકલ્પ તથા સમુચ્ચય સંભવશે નહિ. તેથી બન્ને નિષ્ઠાઓના અધિકારીના લેહ લસવાને વારતે અહીં બે રલોકોવડે અર્જુન પ્રશ્ન પૂછે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૨)

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે જ્યારે અર્જુનને જ્ઞાનનિષ્ઠા તથા કર્મનિષ્ઠા એ બંને નિષ્ઠાઓના અધિકારીના લેહને પ્રશ્ન કર્યો, ત્યારે શ્રીભગવાન અર્જુનના પ્રશ્નોનો ઉત્તર કહેવા લાગ્યા:—

શ્રીભગવાનુવાચ-લોકેઽસ્મિન્દ્વિવિધા નિષ્ઠા પુરા પ્રોક્તા મયાઽનઘ ।

જ્ઞાનયોગેન સાંખ્યાનાં કર્મયોગેન યોગિનામ્ ॥ ૩ ॥

પ્રલોકાર્થ:-હે પાપરહિત અર્જુન ! આ લોક વિષે, પૂર્વના અધ્યાયમાં, નિષ્ઠા બે પ્રકારની છે એમ મેં તને કહ્યું છે. તેમાં તત્ત્વવેત્તા પુરુષોને જ્ઞાનરૂપી યોગે કરી પ્રાપ્ત થનારી એક નિષ્ઠા છે તથા કર્મરૂપ યોગવાન પુરુષોને કર્મરૂપી યોગે કરી પ્રાપ્ત થનારી બીજી નિષ્ઠા છે. ૩

દીકા:-હે અર્જુન ! અધિકારીરૂપે કરી અંગીકાર કરેલા શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા તથા અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા એવા બે પ્રકારના પુરુષરૂપ આ લોકમાં જ્ઞાનનિષ્ઠા તથા કર્મનિષ્ઠા એમ બે પ્રકારની સ્થિતિરૂપ નિષ્ઠા પૂર્વ અધ્યાયમાં મેં કુણુ ભગવાને તારા પ્રત્યે સ્પષ્ટરૂપવડે કથન કરી હતી. તેથી જ્ઞાનનિષ્ઠા તથા કર્મનિષ્ઠા એ બંને નિષ્ઠાઓમાં એક અધિકારી કેવી રીતે હોય એવી શંકાવડે હું જ્ઞાનિને પ્રાપ્ત ન થા.

(અહીં દેશન્ય અર્થોત્-હે પાપોથી રહિત ! એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને અર્જુનમાં પ્રહાલવિદ્યાના ઉપદેશની યોગ્યતા સૂચિત કરી. કારણ કે જ્ઞાનમુલ્યવતે ઉત્તમ ધર્માત્માવસ્થા કર્મણઃ ધૃત્યાદિ શાસ્ત્રોના વચનોએ પાપકર્મથી રહિત પુરુષોમાં જ આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિની યોગ્યતા કથન કરી છે. એક જ સ્થિતિરૂપ નિષ્ઠા, સાધ્ય અવસ્થા તથા સાધન અવસ્થા એમ બે અવસ્થાઓના લેહવડે બે પ્રકારની હોય છે. કાર્ણ બંને નિષ્ઠાઓ સ્વતંત્ર નથી, એ અર્થનું બોધન કરવાને વાસ્તે શ્રીભગવાને મિત્ર શબ્દમાં એક વચન કહેલું છે. એ કહાવિત્ સ્વતંત્ર બંને નિષ્ઠા ભગવાનને અભિમત હોત તો મિત્રે એ પ્રકારનું દ્વિવચન જ ભગવાન કથન કરત. આ અર્થને એક સાંસ્થં ચ યોગ ચ ય પદ્મતિ એ શબ્દોવડે શ્રીભગવાન આગળ જવાં કથન કરશે. હવે તે જ સ્થિતિરૂપ નિષ્ઠાને બે પ્રકારના રૂપવડે વર્ણન કરે છે.)

(જ્ઞાનયોગે સાંખ્યાનાં હૃતિ) પ્રત્યક્ અભિજ્ઞ પ્રદાને વિષય કરનારી યુદ્ધિ સાંખ્યા કહેવાય છે. આ સાંખ્યા નામની યુદ્ધિને પ્રાપ્ત થનાર તે સાંખ્ય કહેવાય છે. અર્થાત્ જે પુરુષોએ પ્રદાન્યર્થોદ્યમથી જ સંન્યાસને ધારણ કર્યો છે, જે પુરુષોએ વેદાંતના શ્રવણ-મનનાદિવડે આત્મવસ્તુનો નિશ્ચય કર્યો છે, તથા જે પુરુષો જ્ઞાનભૂમિકામાં આરુઢ થયા છે, એવા શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા સાંખ્ય નામના પુરુષોને, તાતિ સર્વાણિ સંવ્યયુક્ત આલીન મત્તરઃ ધૃત્યાદિ વચનોવડે, પૂર્વે, જ્ઞાનરૂપ યોગવડે જ નિષ્ઠા કથન કરી છે. (શુદ્ધવતે પ્રથમ અને સ યોગઃ) અર્થાત્-અધિકારી પુરુષ જેવડે પ્રદાની સાથે ભોજાય છે તે યોગ કહેવાય છે. વળી અધિકારી પુરુષ જ્ઞાનવડે જ પ્રદાની સાથે અસેહભાવને પ્રાપ્ત થાય છે તેથી જ્ઞાન જ યોગરૂપે છે. જે પુરુષોનાં અંતઃકરણ શુદ્ધ થયાં નથી, તથા જે પુરુષો જ્ઞાનભૂમિકામાં આરુઢ થયા નથી, એવા કર્મોના અધિકારીરૂપ

યોગી પુરુષોને, અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા, જ્ઞાનભૂમિકામાં આસ્થા થવાને વાસ્તે, ધર્મ્યાદિ પુદ્ગલોન્મત્સ્યવિયસ્ય ન વિચિતે ઇત્યાદિ વચનોવડે, કર્મરૂપ યોગવડે જ પૂર્વે નિષ્કા કથન કરી છે. પુણ્યેત્ અંતઃકરણશુદ્ધયા એવેન સ યોગ. અર્થાત્—અધિકારી પુરુષ જેવડે અંતઃકરણની શુદ્ધિની સાથે જોડાય છે, તે યોગ કહેવાય છે. એવાં અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરનારાં નિષ્કામ કર્મ છે. તેથી નિષ્કામ કર્મ જ યોગરૂપ છે. આ કથનથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, પૂર્વોક્ત પ્રકારે જ્ઞાન તથા કર્મ એ બન્નેના સમુચ્ચય તથા વિકલ્પ સંભવતો નથી. કિન્તુ પહેલાં નિષ્કામ કર્મોવડે જેમનાં અંતઃકરણો શુદ્ધ થયાં હોય છે એવા અધિકારી પુરુષોને સર્વ કર્મોના સંન્યાસવડે જ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી ચિત્તની શુદ્ધિરૂપ તથા ચિત્તની અશુદ્ધિરૂપ બે અવસ્થાઓના લેહવડે એક જ તું-અર્જુનની પ્રત્યે મેં ઘણાં વેદમિહિતા સાંજ્યે હૃદયોગે વિમાં શુષ્ક ઇત્યાદિ વચનોવડે બે પ્રકારની નિષ્કા કથન કરી છે. તેથી ભૂમિકાના લેહવડે એક જ પુરુષની પ્રત્યે જ્ઞાન અને કર્મ એ બન્નેનો ઉપયોગ સંભવિત હોય શકે છે. તેથી જ્ઞાન અને કર્મ એ બન્નેના અધિકારનો લેહ છતાં પણ ઉપદેશ વ્યર્થ જતો નથી.

આ અર્થ જણાવવાને વાસ્તે શ્રીભગવાન્, આ તૃતીય અધ્યાયમાં, અશુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરુષને ચિત્તની શુદ્ધિપર્યંત, નિષ્કામ કર્મોના અનુષ્ઠાનની કર્તવ્યતાના કર્મણામનારંભાત્ એ વાક્યથી મોષે પાર્થ સંતોષિતિ એ વાક્ય સુધી ૧૩ શ્લોકોવડે કથન કરશે અને જે પુરુષોનાં ચિત્ત શુદ્ધ થયાં છે, એવા જ્ઞાનવાન્ પુરુષોને તો તે કર્મો કિંચિત્ માત્ર પણ અપેક્ષિત નથી. આ અર્થને વસ્ત્વાત્મરતિઃ ઇત્યાદિ શ્લોકોવડે કથન કરશે. ત્યાર પછી તત્માદસક્તઃ ઇત્યાદિ વચનોવડે તો, બંધના હેતુરૂપ કર્મોને પણ કૃષ્ણની ઇચ્છાથી રહિતપણાંરૂપ દૌશત્થ્યવડે, અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા તથા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિદ્વારા મોક્ષતું જ કારણપણું સંભવે છે, એ અર્થ (ભગવાન્) કથન કરશે. ત્યાર પછી બધાં કેન પ્રવક્તોઽય એ અર્જુનના પ્રશ્નોત્તર ઉત્પાપન કરીને, કામદોષવડે જ કામ્ય કર્મોને અંતઃકરણની શુદ્ધિતું કારણપણું નથી, તેથી કામથી રહિત થઈને કર્મો કરનાર તું અર્જુન અંતઃકરણની શુદ્ધિવડે જ્ઞાનનો અધિકારી થશે; એ અર્થ શ્રીભગવાન્ આ તૃતીય અધ્યાયની સમાપ્તિ પર્યંત કથન કરશે. (૩)

અવતરણિકા.—જેવી રીતે મુક્તિક, દંડ, ચક્ર, કુલાલ વગેરે કારણોના અભાવ થતાં ઘટરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ જ હોતી નથી, તેવી રીતે નિષ્કામ કર્મરૂપ કારણોના અભાવ થતાં જ્ઞાનરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ જ હોતી નથી. આ અર્થ શ્રીભગવાન્ અર્જુનની પ્રત્યે કથન કરે છે —

ન કર્મણામનારંભાન્નૈર્કર્મ્યં પુરુષોઽશ્નુતે ।

ન ચ સંન્યસનાદેવ સિદ્ધિં સમધિગચ્છતિ ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! અધિકારી પુરુષ નિષ્કામ કર્મો ન કરવાથી જ નિષ્કર્મ ભાવને પ્રાપ્ત થતો નથી. તેમ જ સંન્યાસથી પણ જ્ઞાનનિષ્ઠાને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૪

ટીકા.—તમેત વેદાત્વચ્ચેન વ્રાણા વિવિદિપંતિ યજ્ઞેન દાનેન તપસાનાયકેન આ શ્રુતિએ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વાસ્તે કથન કરેલાં, પોતપોતાના વર્ણાશ્રમને અનુસાર, જે વેદાધ્યયન, યજ્ઞ, દાન, તપ ઇત્યાદિ કર્મો છે, તે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોને જે પુરુષ નિષ્કામ થઈને કરતો નથી, તે પુરુષનું અંતઃકરણ શુદ્ધ હોતું નથી અને અંતઃકરણની શુદ્ધિ વિના પુરુષ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને યોગ્ય થતો નથી, તેથી નિષ્કામ કર્મો નહિ કરવાથી અશુદ્ધ ચિત્તવાળો પુરુષ સર્વ કર્મોથી રહિતવાત્તરૂપ નૈકર્મ્યને પ્રાપ્ત થતો નથી; અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપ યોગવડે નિષ્ઠાને પ્રાપ્ત થતો નથી.

અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન ! શ્રુતિમાં સર્વ કર્મોના સંન્યાસથી જ જ્ઞાનનિધાની પ્રાપ્તિ કથન કરી છે તથા કર્મોવડે જ્ઞાનનિધાની પ્રાપ્તિનો નિષેધ પણ કથન કર્યો છે. શ્રુતિ કહે છે કે-પ્રત્યેક પ્રનાજિનો લોકમિચ્છંતઃ પ્રવર્તેતિ इति; ન કર્મણ, ન પ્રજયા, ન ઘનેન; યાગેવૈકેઽમૃતત્વમાનસઃ. અર્થાત્-સંન્યાસીઓને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય જે અદ્વિતીય બ્રહ્મરૂપ લોક છે; તે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિની ધ્વજા કરવા અધિકારી પુરુષો સંન્યાસને અહં છૂટે છે; અને પૂર્વેના કોઈ પણ વિદ્વાન્ પુરુષ બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષને, અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોવડે, પુત્રાદિ પ્રભવડે તથા સુવર્ણાદિ ધનવડે પ્રાપ્ત થતો નથી; કિન્તુ એક ત્યાગવડે જ મોક્ષરૂપ અમૃતને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે સર્વ કર્મોના સંન્યાસથી જ જ્ઞાનનિધા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પણ જ્ઞાનનિધાની પ્રાપ્તિ વાસ્તે કર્મો કરવાં વ્યર્થ છે.

ભગવાને કહેલું સમાધાન:-ન ચ સંન્યસતાવ इति-હે અર્જુન ! નિષ્કામ કર્મોના અનુષ્ઠાનવડે અંતઃકરણની શુદ્ધિ કર્યા વિના જ કરેલો જે સંન્યાસ, તે સંન્યાસથી અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો પુરુષ, મોક્ષરૂપ જ્ઞાની પ્રાપ્તિ કરનારી જ્ઞાનનિધારૂપ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થતો નથી.

તાત્પર્ય એ છે કે, નિષ્કામ કર્મોના અનુષ્ઠાનથી ઉત્પન્ન થયેલી ચિત્તની શુદ્ધિ વિના પ્રથમ સંન્યાસ જ સંભવતો નથી. કારણ કે વદહરે વિરજેત તદહરેવ પ્રવર્તેત-અર્થ-અધિકારી પુરુષ જે દિવસે સર્વ વિષયસુખોમાંથી વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થાય, તે દિવસથી સંન્યાસને અહં છૂટે. આ શ્રુતિએ વૈરાગ્યવાન્ પુરુષને જ સંન્યાસનો અધિકારી કહ્યો છે; પણ વૈરાગ્ય અશુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરુષને હોતો નથી. અશુદ્ધ ચિત્તવાળો પુરુષ જો કદાચિત્ વૃંદપ્રહળમાત્રેણ મરો નાતાવળો મરેવ અર્થાત્-હંકારિ ચિન્હોને માત્ર અહં છૂટે કરીને જ પુરુષ નારાયણરૂપ થાય છે-ઇત્યાદિ પ્રેરાયક વચનો શ્રવણ કરીને, ઔત્સુક્યમાત્રવડે સંન્યાસને અહં છૂટે છે, તોપણ તે અશુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરુષને સંન્યાસ જ્ઞાનનિધારૂપ જ્ઞાની પ્રાપ્તિ કરતો નથી; પણ ઉલટું પ્રત્યવાયની જ પ્રાપ્તિ કરે છે. અહીં કાર્યના અધિકારનો તથા જ્ઞાનો વિચાર ન કરીને કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરનાર જે આહુલાદિ વિશેષ છે, તેનું નામ ઔત્સુક્ય છે. આ ઔત્સુક્યને કુતૂહલ પણ કહે છે. પૂર્વે સર્વ કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસવડે મોક્ષની પ્રાપ્તિનું કથન કરનાર જે શ્રુતિવચનો -કદ્યાં હવાં, તે શ્રુતિવચનો શુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરુષ ઉપર છે, અશુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરુષ ઉપર નથી. (૪)

અવતરણિકા:-નિષ્કામ કર્મોના અનુષ્ઠાનવડે જે પુરુષનું ચિત્ત શુદ્ધ થયું નથી, તે પુરુષ સર્વકા બાંધકુંઘળ જ રહે છે. આ અર્થને શ્રીભગવાદ્ અર્જુન પ્રત્યે કહે છે:-

नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत ।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वं प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-કોઈ પણ અજ્ઞાની પુરુષ કદાપિ ક્ષણમાત્ર પણ કર્મોને નહિ કરતો છતો રહેતો નથી. માટે પ્રકૃતિજન્ય અર્થાત્ પ્રકૃતિથી થયેલા સાત્વાદિ ગુણો પરતંત્ર એવા સર્વ અજ્ઞાનીઓના પાસે લૌકિક તેમ જ વૈદિક સર્વ કર્મો કરાવે છે. ૫

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે પુરુષે મનસહિત ઇન્દ્રિયોને પોતાને વશ કરી નથી, એવો અજિતેન્દ્રિય કોઈપણ પુરુષ, જે કારણથી કદાચિત્ એક ક્ષણમાત્ર કાળ પર્યંત પણ ખાનપાનાદિ લૌકિક કર્મોને તથા અગ્નિહોત્રાદિ વૈદિક કર્મોને કર્યા વિના રહેતો નથી, કિન્તુ અજિતેન્દ્રિય પુરુષ લૌકિક-વૈદિક કર્મો કરતો જ રહે છે, તે કારણથી અશુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરુષને સર્વ કર્મોને સંન્યાસ કરવો સંભવતો નથી.

અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન ! અશુદ્ધ ચિત્તવાળો અવિદ્વાન્ પુરુષ લૌકિક-વૈદિક કર્મો કર્યા વિના રહેતો નથી, કિન્તુ તે કર્મોને કરતો જ રહે છે, તેનું શું કારણ છે?"

ભગવાને કરેલું સંભાષન:-કર્ત્ત્વે દિ દિ-હે અર્જુન ! મૂળ પ્રકૃતિની હૃદય તથા જે સત્, રજ, તમ એ ત્રણ ગુણો છે તથા સ્વાત્મરૂપ પ્રકૃતિની હૃદય તથા રાગદ્વેષાદિ ગુણો પ્રકૃતિજન્ય ગુણો કહેવાય છે. ચિત્તશુદ્ધિથી રહિત અસ્વતંત્ર સર્વ પ્રાણીઓને પ્રકૃતિજન્ય ગુણો લૌકિક-વૈદિક સર્વ કર્મ કરાવે છે, તથા કાયિક, વાચિક અને માનસિક એ સર્વ કર્મ કરાવે છે. તે કરણથી અશુદ્ધ ચિત્તવાળો કોઈપણ અવિદ્વાન્ પુરુષ કર્મો કર્યા સિવાય રહેતો નથી; કિંતુ પ્રકૃતિજન્ય ગુણોવડે ચલાયમાન થયેલા પરાધીન જ્ઞાની પુરુષ સર્વ કાલે કર્મોને કરતો જ રહે છે. એવા અશુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરુષને સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ કરવો સંભવતો નથી. જ્યારે અશુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરુષને સંન્યાસ સંભવતો નથી, ત્યારે અશુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરુષને સંન્યાસજન્ય જ્ઞાનનિષ્ઠા સંભવતી નથી, તેમાં તો શું જ કહેવાનું ? (૫)

અવતરણિકા:-કિંવા જે પુરુષે નિષ્કામ કર્મોના અનુષ્ઠનથી ચેતાના ચિત્તને શુદ્ધ કર્યું નથી, કિંતુ ઔત્સુક્યમાત્રવડે પ્રથમ સંન્યાસને જ મૂકી ક્યો છે, એવો અશુદ્ધ ચિત્તવાળો પુરુષ સંન્યાસના દ્વંડને પ્રાપ્ત થતો નથી; એ અર્થને શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:-

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ચ આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

ઇન્દ્રિયાર્થાન્વિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે વિમૂઢાત્મા પુરુષ વાગાદિ કર્મેન્દ્રિયોના નિગ્રહ કરે છે, પણ શબ્દાદિ વિષયોનું મનવડે સ્મરણ કરતો રહે છે તે પુરુષ મિથ્યા આચારવાળો (દમ્ભી) કહેવાય છે. ૬

ટીકા:-રાગદ્વેષવડે જેનું અંતઃકરણ દ્વિધ છે, એવા અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો જે પુરુષ કેવળ ઔત્સુક્ય માત્રથી વાક, પાણિ, પાદ આદિ કર્મેન્દ્રિયોના નિષેધ કરીને અર્થાત્ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોવડે કર્મોને નહિ કરીને, રાગ-દ્વેષવડે પ્રેરિત મનવડે શબ્દ-સ્પર્શાદિ વિષયોને સ્મરણ કરતો રહે છે, પણ આત્મતત્ત્વનું સ્મરણ કરતો રહેતો નથી, અર્થાત્ “મેં સર્વ કર્મોના સંન્યાસ કર્યો છે” એ પ્રકારના અભિમાનવડે જે પુરુષ સર્વ કર્મોથી રહિત થઈ રહ્યો હોય છે, તે પુરુષ મિથ્યા આચારવાળો કહેવાય છે. વાતપર્યં એ છે કે, તે પુરુષનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થતું નથી. તેથી જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપ દ્વંડની પ્રાપ્તિને અયોગ્ય થયેલો તે પુરુષ પાપ આચરણવાળો કહેવાય છે. આ વાત ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ કહેલી છે:-

ત્વંપદાર્થવિવેકાય સંન્યાસઃ સર્વકર્મણામ્ । શ્રુત્યેહ વિહિતો યસ્માત્તત્ત્યાગી પતિતો ગયેત્ ॥

અર્થ:-શ્રુતિ ભગવતીએ, અધિકારી લોક વિષે ત્વં પદાર્થ આત્માનો વિચાર કરવા વાસ્તે જ સર્વ કર્મોના સંન્યાસ વિધાન કર્યો છે, માટે ઔત્સુક્ય માત્રવડે સંન્યાસને મૂકી કરીને જે અશુદ્ધ ચિત્તવાળો પુરુષ ત્વં પદાર્થરૂપ આત્માનો વિચાર કરતો નથી, તે બહિર્ગુણ સંન્યાસી પતિત થાય છે. તેથી અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો પુરુષ સંન્યાસથી જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થતો નથી, એવી જે વાત શ્રીભગવાને કથન કરી છે, તે યથાર્થ છે. (૬)

અવતરણિકા:-હવે ચિત્તશુદ્ધિ વિના કેવળ ઔત્સુક્યમાત્રવડે સર્વ કર્મોના જે સંન્યાસ છે, તે સંન્યાસને ન કરી, અધિકારી પુરુષે ચેતાના ચિત્તની શુદ્ધિ વાસ્તે શાસ્ત્રવિદિત નિષ્કામ કર્મોને જ કરવાં. આ અર્થને શ્રીભગવાન્ અર્જુન પ્રત્યે કથન કરે છે:-

યસ્તિન્દ્રિયાણિ મનસા નિયમ્યારમ્ભતેઽર્જુન ।

કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગમસક્તઃ સ વિશિષ્યતે ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! જે પુરુષ મનસહિત ઓત્રાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને રોકી ક્લેશ્ચાથી રહિત થઇ વાગાદિ કર્મેન્દ્રિયોવડે નિષ્કામ કર્મોને કરે છે તે પુરુષ અશુદ્ધ ચિત્તવાળા સંન્યાસી કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. ૭

ટીકા:-હે અર્જુન ! અધિકારી પુરુષ ઓત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, રસન, ધ્રાણ્ય એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને મનસહિત રોકીને અર્થાત્ પાપની ઉત્પત્તિના હેતુરૂપ શબ્દાદિ વિષયોની આસક્તિથી ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને નિવૃત્ત કરીને અથવા વિવેક સુકત મનવડે ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને રોકીને, વાક્-હસ્ત આદિ કર્મેન્દ્રિયોવડે શાસ્ત્ર વિહિત કર્મો કરે છે, પરંતુ કર્મોના ફળની ઈચ્છા કરતો નથી. આવા નિષ્કામ કર્મોને કરનાર અધિકારી પુરુષ પૂર્વોક્ત અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા મિથ્યાચાર સંન્યાસીથી બહુ શ્રેષ્ઠ છે. આ વિલક્ષણતા જણાવવાને વાસ્તે શ્રીભગવાને મૂળ શ્લોકમાં (વસ્તુ) શબ્દ કથન કર્યો છે. તાત્પર્ય એ છે કે, હે અર્જુન ! આ મહાન આશ્ચર્યને તું જો ! બન્ને પુરુષોને જો કે પરિશ્રમ તો તુલ્ય જ છે, તથાપિ એક પુરુષ તો વાગાદિ કર્મેન્દ્રિયોવડે, મનસહિત ઓત્રાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને, વિષયોમાં પ્રવૃત્ત કરતાં પરમ પુરુષાર્થરૂપ ફળથી રહિત થાય છે, અને બીજો પુરુષ તો મનસહિત ઓત્રાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને, શબ્દાદિ વિષયોથી નિવૃત્ત કરીને, વાગાદિ કર્મેન્દ્રિયોવડે કર્મોને કરતાં છતાં પણ પરમ પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત થાય છે. આટલે ચિત્તશુદ્ધિથી રહિત સંન્યાસીથી નિષ્કામ કર્મો કરનાર પુરુષ બહુ શ્રેષ્ઠ છે. (૭)

અવતરણિકા:-અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા સંન્યાસી કરતાં નિષ્કામ કર્મો કરનાર પુરુષ બહુ શ્રેષ્ઠ છે. તે કારણથી તું મનસહિત જ્ઞાનેન્દ્રિયોને રોકીને, વાગાદિ કર્મેન્દ્રિયોવડે નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોને કર. આ અર્થને શ્રીભગવાન અર્જુન પ્રત્યે કથન કરે છે:-

નિયતં કુરુ કર્મ ત્વં કર્મ જ્યાયો હ્યકર્મણઃ ।

શરીરયાત્રાપિ ચ તે ન પ્રસિદ્ધયેદકર્મણઃ ॥ ૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! તું નિત્ય તથા નૈમિત્તિક કર્મોને કર; કારણ કે કર્મ ન કરવા કરતાં કર્મ કરવાં તે શ્રેષ્ઠ છે. વળી નિષ્કામ કર્મ કરવાથી કર્મથી રહિત થયલા એવા તને શરીરની યાત્રા અર્થાત્ દેહાદિ પ્રાપ્ત થશે નહિ. ૮

ટીકા:-હે અર્જુન ! અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરનાર કર્મોનાં અનુष्ठાનથી રહિત તું સ્વર્ગાદિ ફળોની ઇચ્છાથી રહિત થઇને, શ્રુતિએ તથા સ્મૃતિએ પ્રતિપાદન કરેલાં સંયોગાસનાદિ નિત્ય કર્મોને તથા બ્રહ્મણને વિશે કરવાનાં નૈમિત્તિક કર્મોને તથા શ્રાદ્ધાદિ નૈમિત્તિક કર્મોને જ કર.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરુષે કયા કારણથી કર્મો જ કરવાં યોગ્ય છે ?”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:-કર્મ જ્યાયો હ્યકર્મણઃ इति-નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો ન કરવા કરતાં નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો કરવાં, તે જ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. આ કારણથી અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરુષે ફળની ઇચ્છાથી રહિત થઇને નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો જ અવશ્ય કરીને કરવાં. જો કે સંન્યાસ પદાત્મરોચ્ય આ શ્રુતિએ ધર્માદિ સર્વ સાધના કરતાં સંન્યાસને જ શ્રેષ્ઠરૂપ કહેલો છે. તેથી સંન્યાસ કરતાં કર્મોમાં શ્રેષ્ઠતા કહેવી સંભવતી નથી. તેપણ હવન-મુક્તિના સુખને વાસ્તે બ્રહ્મવેત્તા પુરુષે કરેલો વિદ્વત્સંન્યાસ તેમ જ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને વાસ્તે શુદ્ધ ચિત્તવાળા મુમુક્ષુજને કરેલો વિવિદિયા સંન્યાસ, આ બન્ને પ્રકારના સંન્યાસ વિષે જ શ્રુતિએ ધર્માદિ સર્વ સાધના કરતાં, શ્રેષ્ઠતા કથન કરી છે. આ પ્રસંગે સંન્યાસ કરતાં કર્મોમાં જે શ્રેષ્ઠતા કથન કરી છે તે, અશુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરુષો કેવળ ઔત્સુક્યમાત્રવડે જે સંન્યાસ કરે

છે તે સંન્યાસ કરતાં નિષ્કામ કર્મોમાં શ્રેષ્ઠતા કથન કરી છે. કાંઈ સંન્યાસની નિંદા કરવાનો ભગવાનનો હેતુ નથી. (ધર્મ, સત્ય, તપ, દમ, શમ, દાન, પ્રજનન, આહિતાગ્નિ, અગ્નિહોત્ર, યજ્ઞ અને માનસ આ અગિયાર સાધનોથી સંન્યાસની અધિકતા આત્મપુરાણના દશમા અધ્યાયના અંતમાં વિસ્તારથી કથન કરવામાં આવેલ છે.) કિંવા હે અર્જુન ! નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો ન કરવાથી દેવળ તારા અંતઃકરણની શુદ્ધિને અલાવ થશે, એટલું જ નહિ, પરંતુ યુદ્ધાદિ કર્મો નહિ કરવાથી તારા શરીરના ખાનપાનાદિ વ્યવહાર પણ સિદ્ધ થશે નહિ, અહીં ભગવાનનો એ હેતુ છે કે, તું અર્જુન ક્ષત્રિય છે, તેથી સંન્યાસાશ્રમ ધારણ કરીને ભિક્ષાવૃત્તિથી શરીરનો નિર્વાહ કરવાનો તારો અધિકાર નથી. કારણ કે શ્રુતિ-સ્મૃતિઓમાં પ્રાદ્યણને જ સંન્યાસ લેવાનો અધિકાર કહેલો છે.

શ્રુતિ કહે છે કે-પ્રાજ્ઞાઃ પુરૈવળાયાઃ વિતૈવળાયાઃ કૌતૈવળાયાઃ શ્વૃધાયાઃ મિષ્ઠાચર્મ ચરતિ રતિ-અર્થ-પુત્રની એપણુનો, વિત્તની એપણુનો તથા લોકની એપણુનો પરિત્યાગ કરીને વૈરાગ્યવાન પ્રાદ્યણ સંન્યાસપૂર્વક ભિક્ષાવૃત્તિ કરે છે. સ્મૃતિ કહે છે કે, -ચત્વાર બ્રાહ્મણા બ્રાહ્મણ્ય ધર્મો રાજન્યસ્ય દ્વૌ વૈશ્યસ્ય રતિ-અર્થ-પ્રદાયર્થ, ગાર્હસ્થ્ય, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એ ચાર આશ્રમો પ્રાદ્યણના હોય છે, પ્રદાયર્થ, ગાર્હસ્થ્ય અને વાનપ્રસ્થ એ ત્રણ આશ્રમો ક્ષત્રિયના હોય છે અને પ્રદાયર્થ તથા ગાર્હસ્થ્ય એ બે આશ્રમો વૈશ્યના હોય છે. એક બીજી સ્મૃતિ કહે છે કે, છલ્લજાનામર્મ ધર્મો વૈષ્ણવે ર્લિંગધારણમ ॥ શાકુજાતોઽજ્ઞાતાનાં નાય ધર્મો વિધીયતે-અર્થ-પરમેશ્વરના સુખથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રાદ્યણોનો જ ધર્મ એ છે કે દંડાદિ ચિહ્ન ધારણ કરીને સંન્યાસ લેવો. પરમેશ્વરના બાહુથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્ષત્રિયોનો તથા પરમેશ્વરના ઉરુસ્થળથી ઉત્પન્ન થયેલા વૈશ્યોનો ભિગસંન્યાસ વિધાન કર્યો નથી. ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિસ્મૃતિમાં પ્રાદ્યણોને જ સંન્યાસાશ્રમનો અધિકાર કહેલો છે, ક્ષત્રિયને તથા વૈશ્યને સંન્યાસનો અધિકાર કહેલો નથી. આ પ્રકારના હેતુથી જ શ્રીભગવાને અર્જુનની પ્રત્યે એમ કહ્યું છે કે, યુદ્ધાદિ કર્મોવિના તારા શરીરના ખાનપાનાદિ વ્યવહાર સિદ્ધ થશે નહિ. (૮)

અવતરણિકાઃ-“હિ ભગવન્ ! કર્મણ વચ્ચતે જંતુર્વિવશાઞ્ચ વિમુચ્યતે અર્થ-ભવ કર્મોવટે સંસારમાં બંધાય છે, અને વિદ્યાવટે સંસારથી મુક્ત થાય છે. આ સ્મૃતિવચનવટે સર્વ કર્મો વિવે બંધનની હેતુતા જ સિદ્ધ થાય છે; તેથી મુમુક્ષુજને બંધનનાં હેતુભૂત કર્મો કરવા યોગ્ય નથી.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન હવે એ પ્રકારનો ઉત્તર આપે છે કે:-કામ્ય કર્મોને જ બંધની હેતુતા છે, ઇશ્વરાપેલુ શુદ્ધિવટે કરેલાં કર્મોને બંધની હેતુતા નથી.

યજ્ઞાર્થાત્કર્મણોઽન્યત્ર લોકોઽયં કર્મવંધનઃ ।

તદર્થં કર્મ કૌતેય મુક્તસંગઃ સમાચર ॥ ૯ ॥

શ્લોકાર્થઃ-હે અર્જુન ! આ લોક પરમેશ્વરની આરાધના માટે એક કર્મમાંથી અન્ય કર્મ (વિશે, એમ કર્મ કરી બંધાય છે. માટે તું ક્ષણી ઇચ્છાથી રહિત યદ્ય, પરમેશ્વરની આરાધનાને માટે કર્મો કર. ૯

ટીકાઃ-યજ્ઞો વૈ ત્રિષ્ણઃ અર્થાત્-વિષ્ણુ ભગવાન્ યજ્ઞરૂપ છે. આ શ્રુતિથી યજ્ઞ શબ્દ પરમેશ્વરનો વાચક સિદ્ધ થાય છે. પરમેશ્વરના આરાધનને વાસ્તે કરવામાં આવતાં નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો યજ્ઞાર્થ કર્મો કહેવાય છે. એવાં નિષ્કામ કર્મોથી ભિન્ન, સ્વર્ગાદિ ક્ષેત્રોની પ્રાપ્તિને વાસ્તે કામ્યકર્મોમાં પ્રવૃત્ત થયેલા કર્મોના અધિકારી પુરુષ જ કામ્યકર્મોવટે બંધાય છે અને પરમેશ્વરના આરાધન અર્થે કરેલાં નિષ્કામ કર્મોવટે અધિકારી પુરુષ બંધાતો નથી. તેથી

કર્મણ વધ્યતે જન્તુઃ એ પૂર્વોક્ત સ્મૃતિમાં પણ કેવળ કામ્ય કર્મો વિષે જ બંધનની હેતુતા કથન કરી છે, નિષ્કામ કર્મોમાં બંધનની હેતુતા કથન કરી નથી. તેથી હે અર્જુન ! તું સ્વર્ગોદ્ધિ ક્ષણોની ઈચ્છાથી રહિત થઇને કેવળ પરમેશ્વરની આરાધના માટે શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોને કર. (૯)

અવતરણિકા:-કિંવા ભગવાન્ પ્રજાપતિના વચનાનુસાર પણ અધિકારી પુરુષે કર્મ જ કરવા યોગ્ય છે, એ અર્થને શ્રીભગવાન્ ચાર શ્લોકોવાડે અર્જુનની પ્રત્યે કથન કરે છે:-

સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ ।

અનેન પ્રસવિષ્યધ્વમેષ વોઽસ્તિષ્ટકામધુક્ ॥ ૧૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-કદ્ધના આદિમાં પ્રજાપતિ યજ્ઞની અધિકારી પ્રજાને 'ઉત્પન્ન કરી કહેવા લાગ્યા કે, હે પ્રજા ! આ યજ્ઞ જ તમોને મનવાંછિત ક્ષણની પ્રાપ્તિ કરવાવાળો છે, માટે યજ્ઞ કરી તમે વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાઓ. ૧૦

ટીકા:-શ્રુતિ-સ્મૃતિઓવાડે વિધાન કરેલાં સ્વવર્ણાશ્રમના યજ્ઞાદિરૂપ કર્મોની સાથે જે ભક્તિયોગ્ય હોય, તે સહયજ્ઞ કહેવાય છે. અર્થાત્ કર્મોના અધિકારીઓ સહયજ્ઞ કહેવાય છે. એવાં યજ્ઞાદિરૂપ કર્મોના અધિકારી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રૈવર્ણિક પ્રજાને સૃષ્ટિના આદિકાળમા રચીને, પરમકૃપાળુ ભગવાન્ પ્રજાપતિએ ત્રૈવર્ણિક પ્રજાની પ્રત્યે એ પ્રકારનાં વચનો કહ્યાં કે,-હે પ્રજા ! પોતપોતાના વર્ણોશ્રમે કરીને ઉચિત યજ્ઞાદિરૂપ ધર્મ કરીને તમે ઉત્તરકાળે વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાઓ ! પ્રજા પૂછે છે કે,-યજ્ઞાદિરૂપ ધર્મવડે કેવી રીતે વૃદ્ધિ થાય ? પ્રજાપતિ કહેવા લાગ્યા એ વોસ્તિષ્ટકામધુક્ इति-હે પ્રજા ! યજ્ઞાદિરૂપ ધર્મ જ તમોને અર્થાત્ અધિકારી જોને મનવાંછિત ક્ષણની પ્રાપ્તિ કરનાર થાઓ.

શંકા:-સહયજ્ઞાઃ એ વચનમાં જે 'યજ્ઞ'નું અર્થ કરવામાં આવેલું છે, તે યજ્ઞનું અર્થ, અવશ્ય કરવા યોગ્ય નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોનું જ ઉપલક્ષ્ય છે, પણ કામ્ય કર્મોનું ઉપલક્ષ્ય નથી. કારણ કે તે કર્મો નહિ કરવાથી ધનારી પ્રત્યવાયની પ્રાપ્તિ નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો નહિ કરવાથી જ થાય છે; કામ્યકર્મો નહિ કરવાથી કાંઈ પ્રત્યવાયની પ્રાપ્તિ થતી નથી. કિંવા, આ ગીતાશાસ્ત્રમાં કામ્ય કર્મો કહેવાને કાંઈ પ્રસંગ પણ નથી; ઉલટાં મા કર્મકલ્પેતરૂઃ એ વચનવડે કામ્ય કર્મોના નિપેધ જ કથો છે. તેથી નિષ્કામ કર્મોના પ્રસંગમાં યજ્ઞાદિરૂપ ધર્મ તને મન-વાંછિત ક્ષણની પ્રાપ્તિ કરશે, એ ક્ષણનું કથન અસંગત છે.

સમાધાન:-કામ્ય કર્મોની આકૃષ્ટ નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોનું પણ આનુષંગિક ક્ષણ સંભવિત હોઈ શકે છે. આ વાત આપસ્તંબ ઋષિએ પણ કહેલી છે:-તયપાત્રે કલાર્થે નિર્મિતે વ્હાયાગ્નિઃ ક્ષત્યન્દપચેતે । પરં વર્મે ધર્મમાણમર્માં ભક્ષ્યન્તે । નો ચેદન્યપચન્તે ન ધર્મહાનિર્મવતીતિ । અર્થ-જેથી રીતે કાંઈ પુરુષે ક્ષણની પ્રાપ્તિ વાસ્તે વાવેલું જે આગ્રવૃક્ષ હોય છે, તે આગ્રવૃક્ષની છાયા અને સુગંધ બંને, આનુષંગિક ક્ષણ વાવનાર પુરુષને અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; તેવી રીતે અધિકારી પુરુષે સ્વધર્મ ભણીને કરેલાં નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો થયા પછી, કર્મકર્તા પુરુષને મનવાંછિત પદાર્થોની પ્રાપ્તિરૂપ આનુષંગિક ક્ષણ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. જો કદાચિત્ કર્મકર્તા પુરુષને આનુષંગિક ક્ષણ ન પ્રાપ્ત થાય, તોપણ નિત્ય-નૈમિત્તિકરૂપ ધર્મની હાનિ થશે નહિ. આથી અંત કરણની શુદ્ધિદ્વારા ચોક્ષરૂપ પરમક્ષણ પુરુષને અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

અર્જુનની શંકા:-કામ્ય કર્મોની આકૃષ્ટ જો કદાચિત્ નિત્ય કર્મોના પણ ક્ષણોને અંગીકાર કરશે, તો કામ્ય કર્મો કરતાં નિત્ય કર્મોમાં વિલક્ષણતા કું નહિ સિદ્ધ થાય ?

ભગવાને કહેલું સમાધાન:-કાર્યકર્મ તથા નિત્યકર્મ એ બન્નેમાં કૃણની કારણતા સમાન હોવા છતાં પણ કૃણની ઇચ્છાવડે કરેલાં કર્મને કાર્યકર્મ કહે છે અને કૃણની ઇચ્છાથી રહિત થઇને કરેલાં કર્મને નિત્યકર્મ કહે છે. આ રીતથી કાર્યકર્મો કરતાં નિત્યકર્મોમાં વિલક્ષણતા સંભવે છે અને વસ્તુના સ્વભાવથી જ અનિચ્છિત કૃણની પણ ઉત્પત્તિના અંગીકાર કરતાં બન્નેમાં વિશેષતા સંભવતી નથી. આ વાતનું આગળ વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવશે. માટે યજ્ઞાદિરૂપ ધર્મ તને મનવાંછિત કૃણોની પ્રાપ્તિ કરનાર થાઓ, એ વચન અસંગત નથી, કિંતુ યથાર્થ છે. સ્મૃતિ કહે છે કે:- (સંધ્યાસુપાસતે હૃતિ) 'જે પુરુષ નિરંતર શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક સંધ્યાની ઉપાસના કરે છે, તે પુરુષ સર્વ પાપોથી રહિત થઇને રાગાદિ વિકારોથી રહિત બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે.' ઇત્યાદિ અનેક વચનોવડે સંધ્યા-ઉપાસનાદિ નિત્યકર્મોનું બ્રહ્મલોકાદિની પ્રાપ્તિરૂપ આતુર્બાગિક કૃણ કથન કર્યું છે. (૧૦)

અવતરણિકા:-'હિ ભગવન્ ! યજ્ઞાદિરૂપ ધર્મને મનવાંછિત કૃણોની પ્રાપ્તિનું હેતુપણું કયા પ્રકારે છે ?' એવી શંકા અર્જુનને થતાં તે પ્રકારનું નિરૂપણ કરતાં ભગવાન કહે છે કે:-

દેવાન્ભાવયતાડનેન તે દેવા ભાવયંતુ વઃ ।

પરસ્પરં ભાવયંતઃ શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યથ ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે પ્રભા ! તમે અધિકારીઓ યજ્ઞાદિરૂપ ધર્મવડે ઇદ્રાદિ દેવોને સંતુષ્ટ કરો, જેથી ઇદ્રાદિ દેવો તમને સંતુષ્ટ કરશે. આ પ્રમાણે એક બીજાને સંતુષ્ટ કરવાથી તમે બન્ને પરમ શ્રેયને પ્રાપ્ત થશો. ૧૧

ટીકા:-હે પ્રભા ! તમે સર્વ યજ્ઞમાનો યજ્ઞાદિરૂપ ધર્મવડે ઇદ્રાદિ દેવતાઓને સંતુષ્ટ કરો અને યજ્ઞમાંહિતા હવિષ્ય ભાગેવડે તમેએ સંતુષ્ટ કરેલા ઇદ્રાદિ દેવતાઓ જાણની વૃદ્ધિ આદિથી અજ્ઞની ઉત્પત્તિદ્વારા તમને-યજ્ઞમાનને સંતુષ્ટ કરે. આ પ્રમાણે પરસ્પર સંતુષ્ટ કરતાં તમે પ્રભા તથા ઇદ્રાદિ દેવતાઓ બન્ને મનવાંછિત અર્થરૂપ પરમ શ્રેયને પ્રાપ્ત થશો. તમને સંતુષ્ટ કરવાથી ઇદ્રાદિ દેવતાઓ તૃપ્તિરૂપ પરમ શ્રેયને પ્રાપ્ત થશે અને ઇદ્રાદિ દેવતાઓને સંતુષ્ટ કરવાથી તમે પ્રભા સ્વર્ગરૂપ પરમ શ્રેયને પ્રાપ્ત થશો. (૧૧)

અવતરણિકા:-કિંવા યજ્ઞાદિરૂપ ધર્મવડે તમને પરલોકમાં રહેલાં સ્વર્ગાદિરૂપ કૃણની પ્રાપ્તિ થશે; એટલું જ નહિ, કિંતુ આ લોકમાં રહેલા અજ્ઞ, સુવર્ણ, પશુ વગેરે કૃણની પણ પ્રાપ્તિ થશે. આ અર્થયુક્ત વાત પ્રબળપતિ નીચલા શ્લોકથી જણાવે છે:-

ઇષાન્મોગાન્હિ વો દેવા દાસ્યંતે યજ્ઞમાવિતાઃ ।

તૈર્દેત્તાનપ્રદાયૈમ્યો યો મુન્કતે સ્તેન એવ સઃ ॥ ૧૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-કારણ, યજ્ઞવડે સંતુષ્ટ થયલા દેવતાઓ તમને મનવાંછિત ભોગો આપશે, પણ જે પુરુષ દેવતાઓને નહિ હાઇને દેવોના આપેલા ભોગો ભોગવે છે તે પુરુષ ચોર-કુવર્તની છે. ૧૨

ટીકા:-હે પ્રભા ! આ પ્રમાણે શ્રૌત-સ્માર્ત યજ્ઞરૂપ ધર્મવડે સંતુષ્ટ થયેલા ઇદ્રાદિ દેવતાઓ તમને કર્મકર્તા યજ્ઞમાનોને અજ્ઞ, પશુ, સુવર્ણ ઇત્યાદિ મનવાંછિત ભોગો આપશે અને જેવી રીતે કોઇ પુરુષ કોઇ અન્ય પુરુષને ઋણ આપે છે, તેવી રીતે ઇદ્રાદિ દેવતાઓએ તમને આપેલા અજ્ઞાદિ ભોગોને, ઇદ્રાદિ દેવતાઓને ન આપીને, અર્થાત્ ઇદ્રાદિ દેવતાઓના ઉદ્દેશવડે ત્રીહિ-ચવાદિ પદાર્થોના ત્યાગરૂપ વૈશ્વદેવ, અગ્નિહોત્ર, જાતેષ્ટિ ઇત્યાદિ નિત્ય-નૈમિત્તિક યાગ

નહિ કરીને, જે પુરુષ કેવળ પોતાના દેહ-ઇંદ્રિયાદિની પુષ્ટિ કરવાને વાસ્તે અજ્ઞાદિ પદાર્થોને ભોગવે છે, તે પુરુષ દેવતાઓના ચોર જ છે તથા કૃતમ છે; કારણ કે તે પુરુષે દેવતાઓના અજ્ઞાદિ પદાર્થોનું તો હરણ કર્યું છે અને યજ્ઞાદિવડે દેવતાઓના ઝણની નિવૃત્તિ કરી નથી. (૧૨)

અવતરણિકા:-કિંવા યજ્ઞાદિ કર્મો ન કરવાથી અધિકારી પુરુષને કેવળ ચોર ભાવની તથા કૃતમતાની જ પ્રાપ્તિ થતી નથી, પરંતુ યજ્ઞાદિ કર્મો નહિ કરવાથી અધિકારી પુરુષને પ્રત્યવાયની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. આ અર્થને અન્વય-વ્યતિરેકવડે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે:-

યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સંતો મુચ્યંતે સર્વકિલ્વિષૈઃ ।

મુંજતે તે ત્વદં પાપા યે પચંત્યાત્મકારણાત્ ॥ ૧૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે પુરુષ યજ્ઞના શેષરૂપ અન્નનું ભોજન કરે છે તે શિષ્ટ પુરુષ સર્વ પાપોનો પરિત્યાગ કરે છે, તથા જે પાપાત્મા પુરુષ કેવળ પોતાને વાસ્તે જ અન્નને પકાવે છે, તે પુરુષ પાપનું જ ભોજન કરે છે. ૧૩

ટીકા:-જે અધિકારી પુરુષ ઋષિયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ અને ભૂતયજ્ઞ, એ પાંચ યજ્ઞો કરીને પરિશેષ રહેલા અમૃતરૂપ અન્નનું ભોજન કરે છે, તે પુરુષ જ શિષ્ટ કહેવાય છે. શ્રદ્ધાપૂર્વક તથા ભક્તિપૂર્વક વેદવિહિત કર્મ કરનાર પુરુષને જ શાસ્ત્રમાં શિષ્ટ કહ્યો છે. સર્વ પાપો શિષ્ટ પુરુષનો પરિત્યાગ કરે છે. પ્રમાદવડે કરેલાં પાપો તથા પંચસૂનારૂપ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલાં પાપો તથા વિહિત કર્મો ન કરવાથી પ્રાપ્ત થયેલાં પાપો, આ સર્વ પાપોથી રહિત તે પુરુષ થાય છે.

આટલા કથનથી યજ્ઞાદિ કરનાર પુરુષને પાપની પ્રાપ્તિનો અભાવ કથન કર્યો. હવે તે યજ્ઞાદિ કર્મો નહિ કરનાર પુરુષને થતી પ્રત્યવાયની પ્રાપ્તિનું કથન કરે છે.

મુંજતે તે ત્વદં પાપા. પંચ મહાયજ્ઞો નહિ કરનાર જે પાપાત્મા પુરુષ કેવળ પોતાનું ઉદર ભરવાને વાસ્તે અન્નને પકાવે છે અને દેવતા-અતિથિ વગેરેને માટે અન્નને પકાવતો નથી, તે પુરુષ પણ અન્નનું ભોજન કરતો નથી, કેવળ પાપનું જ ભોજન કરે છે. ભે કે પાપાત્મા પુરુષની દૃષ્ટિથી ભેતાં તો તે અન્ન છે, તો પણ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિવડે ભેતાં તથા દેવતાઓની દૃષ્ટિથી ભેતાં તો તે અન્ન પાપરૂપ છે.

અહીં વાપાઃ અર્થ મુંજતે એ વચનવડે એ અર્થનો યોગ્ય કર્યો છે કે, જે પુરુષ પંચયજ્ઞો નહિ કરીને કેવળ પોતાના ઉદરને ભરવાને વાસ્તે જ અન્નને પકાવે છે તે પુરુષ પૂર્વે જ પંચસૂના-કૃત પાપવાળો તથા પ્રમાદકૃત હિંસાજન્ય પાપવાળો થઈને પણ પુનઃ વૈશ્વદેવાદિ નિત્ય કર્મો નહિ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા બીજા પાપને પ્રાપ્ત થાય છે. સ્મૃતિ કહે છે કે-“કંઠની વેળા પુણી રક્તમી ચ માર્ગની । પંચક્ષત્રા ગૃહસ્થસ્ય લાગિઃ સ્વર્ગે ન વિંદતિ ॥ ગૃહસ્થ પુરુષોના ગૃહમાં જીવોની હિંસા થવાનાં પાંચ સ્થાનો હોય છે. એક તો બીજામાં અન્ન કૃતવાથી જીવોની હિંસા થાય છે, પાંચાણથી ધંટીમાં અન્નને દળવાથી જીવોની હિંસા થાય છે, અન્ન રાંધવાને વાસ્તે ચુલામાં અગ્નિ સજાગાવવાથી જીવોની હિંસા થાય છે; વાસણોમાં જળ ભરવાથી જીવોની હિંસા થાય છે અને માટી જળ વગેરેથી ઘરનું ભાજન કરવાથી (લીંપવાથી) જીવોની હિંસા થાય છે. આ પાંચ પ્રકારની જીવહિંસા કરીને ગૃહસ્થ પુરુષ સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થતો નથી.” આ પાંચ હિંસાસ્થાનોથી ઉત્પન્ન થયેલાં પાપો પંચયજ્ઞોવડે નિવૃત્ત થાય છે. આ પંચ યજ્ઞ નીચે પ્રમાણેઃ-ઋષિયજ્ઞ દેવયજ્ઞ ભૂતયજ્ઞ ॥ સર્વદા । નૃયજ્ઞ પિતૃયજ્ઞ ચ યપાસકિ ન દાપયેત્ ॥ ગ્રાહણાદિ ગૃહસ્થ પુરુષે

સર્વદા ઋષિયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ અને પિતૃયજ્ઞ, એ પંચયજ્ઞ યથાશક્તિ કરવા. આ પંચયજ્ઞોના પરિત્યાગ કદાચિત્ પણ કરવો નહિ.” વેદનું પઠન-પાઠન કરવું તથા સંધ્યોપાસન કરવું, તે ઋષિયજ્ઞ કહેવાય છે; અગ્નિહોત્રાદિ કરવા, તે દેવયજ્ઞ કહેવાય છે; બલિવૈશ્વદેવ કરવો, તે ભૂતયજ્ઞ કહેવાય છે; ઘેર આવેલા અતિથિને અન્નાદિવડે સંતુષ્ટ કરવો, તે મનુષ્યયજ્ઞ કહેવાય છે ને શ્રાદ્ધ-વર્ષણ કરવાં, તે પિતૃયજ્ઞ કહેવાય છે. આ યજ્ઞો નહિ કરનાર ગૃહસ્થ પુરુષને થતી દોષની પ્રાપ્તિ પારાશર સ્મૃતિમાં પણ કહેલી છે:—“વૈશ્વદેવમિદ્ધા મે આતિથ્યેન વિગર્જિતાઃ । સર્વે તે નરકં યાન્તિ કાકયોર્નિ વ્રજન્તિ તે ॥ જે બ્રાહ્મણાદિ ગૃહસ્થો વૈશ્વદેવ કરવાથી રહિત છે તથા અતિથિને લોભન આપવાથી રહિત છે, તે પુરુષો મરણ પામીને નરકને પ્રાપ્ત થાય છે; ત્યાર પછી કાકયોર્નિને પ્રાપ્ત થાય છે.”

કિંવા જે ગૃહસ્થ પુરુષના ગૃહથી અતિથિ પુરુષ અન્નાદિની પ્રાપ્તિ વિના નિરાશ થઈ આવ્યો જાય છે, તે ગૃહસ્થ પુરુષે કાઠના હબરો ભારાવડે તથા ઘૂતના સેંકડો કુંભોવડે કચેલો હોમ તે પુરુષને કિંચિત્ માત્ર પણ ફળની પ્રાપ્તિ કરતો નથી. અતિથિનાં લક્ષણો પારાશર-સ્મૃતિમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યાં છે કે:—“કુરાણ્યોપગતં આન્તં વૈશ્વદેવ વપસ્થિતમ્ । અતિથિ સં વિગામીવાન્નાતિથિઃ પૂર્વમાગતઃ ॥ ધૌરો વા યદિ ચાંચાલઃ શત્રુનાં પિતૃવાનકઃ । વૈશ્વદેવ ॥ સંપ્રાતે સોગતિથિઃ સર્વતંમગઃ ॥ મ વૃષ્ટદ્રોત્રચરણે સ્વાધ્યાયં વ પ્રતાપિ વ । દૃડ્યં કલ્પયેત્તસ્મિન્સર્વદેવમયો દિ સઃ ॥ જે પુરુષ દ્વરથી આહીને આવ્યો હોય, થાકેલો હોય તથા વૈશ્વદેવ કરવાના સમયે આવેલો હોય, તો તેને અતિથિ જાણવો. પણ તે પૂર્વે જ, જે પોતાના પુરોહિતાદિ આવેલા હોય તે અતિથિ કહેવાતા નથી. વૈશ્વદેવ કરવાના સમયે, બ્રાહ્મણાદિ ગૃહસ્થ પુરુષોને ઘેર જે કોઈ અન્નાર્થી ચોર, ચાંચાલ, શત્રુ અથવા પિતાનું હનન કરનાર આવે, તે અન્નાર્થી પુરુષને અતિથિ જાણવો તથા સર્વ સત્સંગાદિનું કારણ જાણવો. કિંવા ગૃહસ્થ પુરુષે પોતાને ઘેર આવેલા અન્નાર્થી અતિથિનું ગોત્ર પૂછવું નહિ, વેદની શાખાદિ પણ પૂછવી નહિ, ઋગ્વેદાદિનું અધ્યયન પણ પૂછવું નહિ તથા બ્રહ્મચર્યાદિ મત પણ પૂછવું નહિ, કિંતુ તે ગૃહસ્થ પુરુષ તે અતિથિ વિષે, એ અતિથિ સર્વ દેવમય વિષ્ણુરૂપ છે, એ પ્રકારની ભાવના કરીને તે અતિથિને અન્નાદિ આપવું.”

તેથી જે બ્રાહ્મણાદિ ગૃહસ્થ પુરુષ પૂર્વોક્ત પંચયજ્ઞો ન કરીને કેવળ પોતાના ઉદરભરણને વાસ્તે જ અન્નને પકાવે છે, તે પુરુષ અન્નરૂપે રહેલ પાપનું જ લોભન કરે છે. (૧૩)

અવનરણિકાઃ-કિંવા, કેવળ પૂર્વોક્ત અન્નપતિનાં વચનમાત્રથી જ તે યજ્ઞાદિ કર્મ કરવા યોગ્ય છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ આ જગત્પત્ર ચક્રની પ્રવૃત્તિને હેતુ હોવાથી પણ તે યજ્ઞાદિ કર્મ કરવા યોગ્ય છે. આ અર્થયુક્ત હકીકત શ્રીભગવાન્ અર્જુન પ્રત્યે ત્રણ પ્રશ્નોઠાવડે નીચે પ્રમાણે કહેશે:—

અન્નાદ્ધવંતિ ભૂતાનિ पर्जन्यादन्नसंभवः ।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ ૧૪ ॥

સ્લોકાર્થઃ:-હે અર્જુન ! અન્નથી શરીર ઉત્પન્ન થાય છે, તે અન્નની ઉત્પત્તિ જળની વૃદ્ધિ-વડે થાય છે, જળની વૃદ્ધિ અપૂર્વરૂપ ધર્મવડે ઉત્પન્ન થાય છે તથા અપૂર્વરૂપ ધર્મ કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! લોભનદ્વારા પુરુષ, સ્ત્રીઓના શરીરમાં પ્રાપ્ત થઇને, શુક્ર-ચોષિત-રૂપવડે પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલું જે સ્રીહિ-યવાદિ અન્ન છે, તે અન્નથી જ સર્વ મનુષ્યાદિ

પ્રાણીઓનાં શરીરો ઉત્પન્ન થાય છે. તે ત્રીહિ-ચવાદિ અગ્નિ ઉત્પત્તિ જળની વૃદ્ધિ થાય છે, એ વાત સર્વ પ્રાણીઓને પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે. કારીરી ઇષ્ટિથી તથા અગ્નિહોત્રાદિથી ઉત્પન્ન થયલા જે ધર્મને શાસ્ત્રમાં અપૂર્વ એટલે અદૃષ્ટ નામવડે કથન કરેલો છે, તે ધર્મરૂપ યજ્ઞથી જળની વૃદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. મનુસ્મૃતિ કહે છે કે:—“અગ્નિ પ્રાસ્તાદ્વૃત્તિઃ સમ્યગાદિત્યુપતિષ્ઠતે । આદિ-ત્યાજ્યાપતે વૃદ્ધિર્વૃદ્ધિર્જનં સત્તઃ પ્રજાઃ ॥ વૈદિક અગ્નિમાં પ્રાતઃસાચંકાળમાં શ્રદ્ધા ભક્તિપૂર્વક નાંખેલી ધૂતાદિ પદાર્થોની આહુતિ સદ્ધર્મરૂપે કરીને આદિત્યમાં રહે છે. આહુતિવિશિષ્ટ આદિત્યથી મેઘોદારા જળની વૃદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. જળની વૃદ્ધિથી ત્રીહિ-ચવાદિ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, અગ્નિથી આ મનુષ્યાદિ શરીરો ઉત્પન્ન થાય છે તથા તે ધર્મરૂપ યજ્ઞ, અગ્નિહોત્ર તથા કારીરી-ઇષ્ટિ આદિ ઈર્ષાથી ઉત્પન્ન થાય છે.” (૧૪)

વળી—

કર્મ વ્રહ્મોદ્ભવં વિદ્ધિ વ્રહ્માક્ષરસમુદ્ભવમ્ ।

તસ્માત્સર્વગતં વ્રહ્મ નિત્યં યજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

રહસ્યાર્થ:—હે અર્જુન ! અગ્નિહોત્રાદિક ઈર્ષાને તું વેદથી ઉત્પન્ન થયલાં જાણુ તથા વેદોને પરમાત્મા દેવથી ઉત્પન્ન થયલાં જાણુ. આ કારણથી જ સર્વ અર્થના પ્રકાશક તથા નાશથી રહિત વેદો ધર્મરૂપ યજ્ઞમાં રહેલા છે. ૧૫

ટીકા:—બ્રહ્મ એટલે વેદ. વેદરૂપ બ્રહ્મ જેમાં પ્રમાણ છે, તે બ્રહ્મોદ્ભવ કહેવાય છે. અગ્નિ-હોત્રાદિ ઈર્ષાને તું બ્રહ્મોદ્ભવ જાણુ. અર્થાત્ વેદે વિધાન કરેલાં અગ્નિહોત્રાદિ ઈર્ષાને જ તું અપૂર્વરૂપ ધર્મનું સાધન જાણુ, પણ ખીન્ન પાખંડ શાસ્ત્રોએ પ્રતિપાદન કરેલાં ઈર્ષાને તારે અપૂર્વરૂપ ધર્મનું સાધન જાણુ નહિ.

અર્જુનની શંકા:—હે ભગવન્ ! પાખંડ શાસ્ત્રોની અપેક્ષાએ કરીને વેદમાં શું વિલક્ષણતા છે, કે જે વિલક્ષણતાએ કરીને વેદપ્રતિપાદિત અર્થ જ ધર્મરૂપ હોય છે, પણ ખીન્ન પાખંડ શાસ્ત્રોએ પ્રતિપાદન કરેલા અર્થ ધર્મરૂપ હોતા નથી ?

ભગવાને કરેલું સમાધાન:—પાખંડ શાસ્ત્રોએ પ્રતિપાદન કરેલા અર્થ ધર્મરૂપે હોતા નથી. કારણ કે (વ્રહ્માક્ષરસમુદ્ભવં इति.) હે અર્જુન ! બ્રહ્મ, પ્રમાદ, કરણોનું અપાટવ, વિપ્રલિપ્સા ઇત્યાદિ સર્વ દોષોથી રહિત જે પરમાત્મા દેવ છે, તે અક્ષર પરમાત્મા દેવથી જ, પુરુષના નિઃશ્વાસોની પેઠે, પ્રયત્ન વિના જ જગૃ, યજ્ઞુષ્, સામ અને અથર્વણુ એ ચાર વેદો પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા છે. આ કારણથી બ્રહ્મ-પ્રમાદ વગેરે દોષોની શંકાથી રહિત થયલાં અપૌરુષેય વેદોનાં વચનો જ, ધર્મરૂપ અર્તીદ્રિય અર્થવિષયક પ્રમાણી અર્થાત્ યથાર્થજ્ઞાનની જનકતાવડે પ્રમાણરૂપે છે. બ્રહ્મ પ્રમાદાદિ દોષોવાળા પુરુષોએ રચેલાં પાખંડ વાક્યો, અર્તીદ્રિય ધર્મવિષયક પ્રમાણે ઉત્પન્ન કરતાં નથી. તેથી પાખંડશાસ્ત્ર ધર્મમાં પ્રમાણરૂપે નથી. અન્ય પદાર્થો વિષે અન્ય શુદ્ધિ કરવી, તે બ્રહ્મ કહેવાય છે અને અવશ્ય કરવા યોગ્ય અર્થને પણ ન કરવો તે પ્રમાદ કહેવાય છે. નેત્રાદિ કરણોમાં અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોમાં વસ્તુની યથાર્થ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ ન હોવી, તે કરણપાટવ એટલે ઇન્દ્રિયોનું અઘૌશલ્ય કહેવાય છે તથા અન્ય લોકોનું વંચન કરવાની જે ઇચ્છા, તે વિપ્રલિપ્સા કહેવાય છે.

હે અર્જુન ! અક્ષર પરમાત્મા દેવથી જ વેદોનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે, એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહી છે. શ્રુતિ કહે છે કે—(અસ્ય મહતો ભૂતસ્ય નિઃશ્વસિતમેત્યદવેદો યજુર્વેદઃ સામવેદોઽથર્વાગિરસ इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्रौकाः सूत्राण्यहङ्कारूपानि व्याख्यानानि इति ॥) નઃવેદ, યજુર્વેદ,

સામવેદ, અથર્વણુવેદ એ ચાર વેદો મહાન્ પરમાત્મા દેવના નિઃશ્વાસરૂપે છે. આ ચાર વેદો, ઇતિહાસ, પુરાણ, વિદ્યા, ઉપનિષદ્, શ્લોક, સૂત્ર, અનુબ્યાખ્યાન અને ંયાખ્યાન એ લેહવડે અષ્ટ પ્રકારના થાય છે.

આ ઇતિહાસ પુરાણાદિ આંકેનો અર્થ આત્મપુરાણના સાતમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે. આ પ્રમાણે સાક્ષાત્ પરમાત્માદેવથી જ ઉત્પન્ન થવાથી સર્વ અર્થના પ્રકાશક તથા અવિનાશી વેદ અતીન્દ્રિય ધર્મરૂપ યજ્ઞમાં પોતાના તાત્પર્યવડે સ્થિત થાય છે. તેથી પાખણક શાસ્ત્રવડે પ્રતિપાદિત નિષ્કૃષ્ટ ધર્મનો પરિત્યાગ કરીને, અધિકારી પુરુષે વેદપ્રતિપાદિત ધર્મનું જ અનુષ્ઠાન કરવું. (૧૫)

અપતરણિકા:-“હે ભગવન્ ! આ પ્રમાણે વેદાદિની ઉત્પત્તિ થાઓ, તેમ કહેવાથી આ પ્રસંગે કયા રૂપની સિદ્ધિ થાય છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अघ्रायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! આ લોકમાં જે અધિકારી પુરુષ આ રીતે પ્રવૃત્ત થયલા ચક્રને નથી અંગીકાર કરતો, તે પાપી જીવનવાળો તથા ઇન્દ્રિયારામ પુરુષ વ્યર્થ જ જીવે છે. ૧૬

ટીકા:-હે અર્જુન ! સર્વેષ્ઠ પરમેશ્વરથી, સર્વ અર્થને પ્રકાશિત કરનાર તથા નિત્ય નિર્દોષ એવા વેદનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, ત્યાર પછી વેદોક્ત કર્મોનું જ્ઞાન થાય છે, કર્મોના જ્ઞાનની પછી કર્મોના અનુષ્ઠાનથી અપૂર્વરૂપ ધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે, ધર્મની ઉત્પત્તિ પછી જળની વૃદ્ધિ થાય છે અને જળની વૃદ્ધિથી ત્રીહિ-યવાદિ અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે, અન્નથી મનુષ્યાદિ જૂતો ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યાર પછી મનુષ્યાદિની પુનઃ કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે સર્વ જગતનો નિર્વાહ કરવાને વાસ્તે પરમેશ્વરે પ્રવૃત્ત કરેલા ચક્રને જે અધિકારી પુરુષ અંગીકાર કરતો નથી, તે પુરુષ પાપરૂપ જીવનવાળો હોવાથી જીવે છે, તોપણ વ્યર્થ જ જીવે છે. અર્થાત્ આવા પુરુષના જીવન કરતાં મરણ જ શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે શરીરનો પરિત્યાગ કરીને બીજા જન્મમાં પુરુષને કદાચિત્ જ ધર્મનું અનુષ્ઠાન સંભવિત હોઈ શકે છે તથા આ જન્મમાં વેદ-વિહિત કર્મો ન કરવાથી પાપનો જે સંગ્રહ થાય છે, તેથી પુનર્જન્મમાં પણ ધર્મપ્રવૃત્તિથી રહિત થાય છે, માટે પુરુષના જીવન કરતાં મરણ જ શ્રેષ્ઠ છે.

અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન્ ! પૂર્વોક્ત ચક્રનો અંગીકાર ન કરનારા બ્રહ્મવેત્તા પુરુષનું પણ જીવન નિષ્ફળ થશે, એમ મારું માનવું છે.

ભગવાને કરેલું સમાધાન:-વારી માન્યતામાં ભૂલ છે. હું તને અજ્ઞાની પુરુષનાં વિશેષણ કરું છું. શ્રોત્રાદિક ઇન્દ્રિયોવડે શબ્દાદિ વિષયોમાં જે પુરુષ રમણ કરે છે, તે ઇન્દ્રિયારામ કહેવાય છે. એવો વિષયલંપટ પુરુષ કેવળ કર્મોનો જ અધિકારી હોય છે. કર્મોનો અધિકારી હોવા છતાં પણ જે પુરુષ કર્મો કરતો નથી, તે પુરુષ વિહિત કર્મો ન કરવાથી કેવળ પાપનો જ સંગ્રહ કરતાં વ્યર્થ જ જીવે છે અને જીવન્મુક્ત વિદ્વાન્ પુરુષ ઇન્દ્રિયારામ નથી, તેથી કર્મો ન કરવાથી વિદ્વાન્ પુરુષ પ્રત્યવાયને પ્રાપ્ત થતો નથી. (૧૬)

અપતરણિકા:-જે પુરુષ ઇન્દ્રિયારામ નથી તથા પરમાર્થ વસ્તુને સર્વદા ભ્રાન્તાર છે, તે વિદ્વાન્ પુરુષ, આ જગતરૂપ ચક્રના હેતુભૂત કર્મોનું અનુષ્ઠાન નહિ કરતાં છતાં પણ પ્રત્યવાયને પ્રાપ્ત થતો નથી. પણ તે વિદ્વાન્ પુરુષ કૃતકૃત્યભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, એવું અર્થયુક્ત વચન શ્રીભગવાન્ બે શ્લોકવડે કથન કરે છે:-

યસ્ત્વાત્મરતિરેવ સ્યાદાત્મવૃત્તશ્ચ માનવઃ ।

આત્મન્યેવ ચ સંતુષ્ટસ્તસ્ય કાર્યં ન વિદ્યતે ॥ ૧૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! વળી જે મનુષ્ય આત્મા વિશે પ્રીતિવાળો હોય છે, આત્માવડે જ તૃપ્ત થયેલો છે તથા આત્મામાં જ સંતુષ્ટ હોય છે, તે પુરુષને કોઈપણ કાર્ય કરવુંય રહેતું નથી. ૧૭

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે પુરુષ ઇદ્રિયારામ હોય છે, તે વિષયલંપટ પુરુષ સદૃ, ચંદન તથા વનિતા ઇત્યાદિ વિષયોની પ્રાપ્તિ કરીને જ રતિનેા અનુભવ કરે છે. આવો પુરુષ મનોહર અજ્ઞપાનાદિ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ કરીને જ તૃપ્તિનેા અનુભવ કરે છે. ઇદ્રિયારામ પુરુષ સુવર્ણ, પુત્ર, પશુ ઇત્યાદિ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ કરીને તથા રોગાદિની અપ્રાપ્તિ કરીને જ તુષ્ટિનેા અનુભવ કરે છે. વળી સુવર્ણાદિ પદાર્થો અપ્રાપ્ત થતાં, ઇદ્રિયારામ રાગી પુરુષોમાં યથાક્રમથી અરતિ, અતૃપ્તિ અને અતુષ્ટિ જ જોવામાં આવે છે. [અહીં રતિ, તૃપ્તિ અને તુષ્ટિ એ ત્રણ મનની વૃત્તિ-વિશેષ છે. આ ત્રણે સાક્ષીરૂપ અનુભવવડે સિદ્ધ છે.] જે વિદ્વાન્ પુરુષને પરમાનંદ સ્વરૂપ પરમાત્મા દેવની પ્રાપ્તિ થયેલી હોય છે, તે વિદ્વાન્ પુરુષ દ્રૈત દર્શનના અભાવથી તથા વિષય-સુખોમાં તુષ્ઠ બુદ્ધિવાળો હોવાથી વિષયસુખોની ઇચ્છા જ કરતો નથી. [આ વાત યાવાન્ય જ્ઞાપાને એ શ્લોકમાં પૂર્વે કથન કરવામાં આવેલી છે.] આ કારણથી તે બ્રહ્મવેત્તા વિદ્વાન્ પુરુષ આનંદસ્વરૂપ આત્મામાં જ રતિ કરે છે, પણ સ્ત્રી આદિ વિષયોમાં તે રતિ કરતો નથી.

અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન્ ! આનંદસ્વરૂપ આત્મામાં તો સર્વ પ્રાણીમાત્રની નિરુપાધિક પ્રીતિ છે તથા પોતાના આત્માને વારતે જ સ્ત્રીપુત્રાદિમાં પ્રીતિ હોય છે; તેથી આત્મ-રતિવાળા વિદ્વાન્ પુરુષમાં અજ્ઞાની પુરુષો કરતાં વિલક્ષણતા સિદ્ધ થતી નથી, તેનું કેમ ?

ભગવાને કહેલું સમાધાન:-હે અર્જુન ! વિદ્વાન્ પુરુષ પરમાનંદ સ્વરૂપ આત્માવડે જ તૃપ્ત થાય છે. અજ્ઞાની પુરુષની જેમ વિદ્વાન્ પુરુષ કોઈ મનોરમા સ્ત્રીઓવડે તથા મિષ્ટાન્નવડે તૃપ્ત થતો નથી.

અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન્ ! જે પુરુષનેા જહરાગ્નિ રોગાદિવડે મંદ થયો છે તથા ધાતુક્ષય થઈ ગયો હોય છે, તે પુરુષ મિષ્ટાન્નવડે તૃપ્ત થતો નથી તથા મનોરમા સ્ત્રીઓમાં પણ રમણ કરતો નથી, તેથી રોગી પુરુષ કરતાં વિદ્વાન્ પુરુષમાં કોઈ રીતની વિલક્ષણતા જોવામાં આવતી નથી.

ભગવાને કહેલું સમાધાન:-હે અર્જુન ! વિદ્વાન્ પુરુષ કેવળ આનંદસ્વરૂપ આત્મામાં સંતોષને પ્રાપ્ત થયો હોય છે, બીજા કોઈ અનાત્મ પદાર્થોમાં વિદ્વાન્ પુરુષ સંતોષને પ્રાપ્ત થતો નથી અને રોગાદિવડે જે પુરુષનેા જહરાગ્નિ મંદ થયો હોય છે તથા ધાતુક્ષય થયો હોય છે તે પુરુષ તો જહરાગ્નિને પ્રજ્વલિત કરવાને વારતે તથા ધાતુની વૃદ્ધિ કરવાને વારતે, અનેક પ્રકારનાં ઔષધોને અર્થે જ્યાં ત્યાં બ્રમણ કરે છે, પણ આનંદસ્વરૂપ આત્મામાં અજ્ઞાની પુરુષ સંતોષને પ્રાપ્ત થતો નથી.

આ વિલક્ષણતાનું મોધન કરવાને વારતે શ્રીભગવાને યસ્ત્વાત્મરતિઃ એ વચનમાં તુ શબ્દ કહેલો છે. શ્રુતિ કહે છે કે-“આત્મચીડ આત્મરતિઃ ક્રિયાવાનેષ વ્રજવિદાં વસિઃ ॥ બ્રહ્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન્ પુરુષ આનંદસ્વરૂપ આત્માવિષે જ ક્રીડા કરે છે, તે આત્મા વિષે જ રતિ કરે છે તથા તે આત્મા વિષે જ ક્રિયાવાન્ થાય છે.”

આવા બ્રહ્મવેત્તા વિદ્વાન્ પુરુષ વિષે કચોના અધિકારીપણાને કોઈ હેતુ નથી. એ કારણથી વિદ્વાન્ પુરુષને કોઈ પણ લૌકિક કે વૈદિક કાર્ય કરવુંય નથી; કિન્તુ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ કુતકૃત્ય

નથી. અહીં માનવઃ એ શબ્દવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચવ્યો છે કે, જે કોઈ પણ મનુષ્ય આ પ્રમાણે આત્મરતિ થાય છે, આત્મતૃપ્ત થાય છે તથા આત્મસંતુષ્ટ થાય છે, તે જ મનુષ્ય કૃતકૃત્યભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. કૃતકૃત્યભાવની પ્રાપ્તિમાં પ્રાણયુત્પાદિ ઉત્તમ ભવિનો કિંચિન્માત્ર પણ ઉપયોગ નથી. (૧૭)

અવતરણિકાઃ:-“હે ભગવન્ ! આત્મસાક્ષાત્કારવાન્ પુરુષને પણ સ્વર્ગાદિ સુખોની પ્રાપ્તિને વાસ્તે અથવા મોક્ષની પ્રાપ્તિને વાસ્તે અથવા પ્રત્યવાયની નિવૃત્તિને વાસ્તે અવશ્ય કર્મ કરવા યોગ્ય છે.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-

નૈવ તસ્ય કૃતેનાર્થો નાકૃતેનેહ કશ્ચન ।

ન ચાસ્ય સર્વભૂતેષુ કશ્ચિદર્થવ્યપાશ્રયઃ ॥ ૧૮ ॥

શ્લોકાર્થઃ:-હે અર્જુન ! વિદ્વાન્ પુરુષને કર્મવડે કંઈપણ પ્રયોજન નથી તથા કર્મના ન કરવાવડે આ લોકમાં કોઈ અર્થ પણ નથી. આ કારણથી વિદ્વાન્ પુરુષને સર્વ ભૂતોમાં કોઈ પણ પ્રયોજનનો સંબંધ નથી. ૧૮

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે પુરુષ આત્મરત છે, આત્મતૃપ્ત છે તથા આત્મસંતુષ્ટ છે, તે આત્મવેત્તા પુરુષને નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોવડે કોઈ પણ અવ્યુદયરૂપ પ્રયોજન તથા નિઃશ્રેયસરૂપ પ્રયોજન હોતું નથી. કારણ કે વિદ્વાન્ પુરુષને સ્વર્ગાદિરૂપ અવ્યુદયની પ્રાપ્તિની તો ઇચ્છા માત્ર પણ નથી; અને મોક્ષરૂપ નિઃશ્રેયસ્ તો કર્મોવડે સાધ્ય જ નથી. શ્રુતિ કહે છે કે-“પરીદય લોકાન્કર્મચિતાન્નાશ્રમો નિર્વેદમાયાનાસ્ત્વજ્ઞતાઃ કૃતેન હતિ ॥ અધિકારી પ્રાણણ, પુલ્યકર્મોવડે રહેલાં સ્વર્ગાદિ લોકોને, અનિત્યતા, સાતિશયતા વગેરે દોષોવાળા બાહ્યી, સ્વર્ગાદિ લોકોથી વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થવું” આ કારણથી આત્મરૂપ નિત્ય મોક્ષ, નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોવડે પ્રાપ્ત થતો નથી. અહીં નૈવ તત્ત્વ એ શબ્દોમાં રહેલો જે એ શબ્દ છે, તે એ શબ્દ આત્મરૂપ નિત્ય મોક્ષ વિષે જ્ઞાનસાધ્યતાની પણ નિવૃત્તિ સૂચન કરે છે. અર્થાત્ આત્મરૂપ નિત્ય મોક્ષ જેવી રીતે કર્મોવડે સાધ્ય નથી, તેવી રીતે જ્ઞાનવડે પણ સાધ્ય નથી; કારણ કે આત્મરૂપ મોક્ષ વાસ્તવિક રીતે હવેના નિત્ય જ પ્રાપ્ત છે. તથાપિ આત્માનું અજ્ઞાન જ મોક્ષની અપ્રાપ્તિરૂપ છે. અજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાનવડે જ નિવૃત્ત થાય છે. આ તત્ત્વજ્ઞાનવડે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થતાં વિદ્વાન્ પુરુષને કર્મોવડે સિદ્ધ થનાર તથા તત્ત્વજ્ઞાનવડે સિદ્ધ થનાર કાંઈપણ પ્રયોજન બાકી રહેતું નથી.

અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન્ ! નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો નહિ કરવાથી શાસ્ત્રમાં પ્રત્યવાયની પ્રાપ્તિ કહેલી છે, તેથી વિદ્વાન્ પુરુષે પણ પ્રત્યવાયની નિવૃત્તિ કરવાને વાસ્તે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે.

ભગવાને કહેલું સમાધાન:-હે અર્જુન ! પ્રણવેત્તા વિદ્વાન્ પુરુષને, નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો ન કરવાથી, આ લોકમાં કિંચિત્ માત્ર પણ નિંદારૂપ અનર્થ તથા પ્રત્યવાયની પ્રાપ્તિરૂપ અનર્થ થતો નથી. (આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધવડે કથન કરેલા સર્વ અર્થવિષે ન ચાસ્ય સર્વભૂતેષુ કશ્ચિદર્થવ્યપાશ્રયઃ આ યુક્તિનું ઉત્તરાર્ધવડે કથન કરે છે.) હે અર્જુન ! એક પ્રણવેત્તા પુરુષને, પ્રણાથી લઈને સ્થાવર પર્યંત સર્વ ભૂતોવિષે, કોઈપણ પ્રયોજનનો સંબંધ નથી. અર્થાત્ કોઈપણ ભૂતવિશેષનો આશય કરીને કોઈ ક્રિયા સાધ્ય અર્થે હોતી નથી આ કારણથી પ્રણવેત્તા વિદ્વાન્ પુરુષને, નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો કરવાં તેમ જ ન કરવાં, એ બન્ને નિષ્પ્રયોજન છે. શ્રુતિ કહે છે કે (નૈવ તત્ત્વજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાનઃ હતિ) પ્રણવેત્તા વિદ્વાન્ પુરુષને કર્મોનું કરવું તથા ન કરવું, એ બન્ને તપાયામાન

અર્જુનની સંકા:-હે ભગવન ! પ્રહ્લવેત્તા વિદ્વાન્ પુરુષ પણ, મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં ઇદ્રાદિ દેવતાઓ અનેક પ્રકારનાં વિધેના કરશે, તેથી તે વિધેનાની નિવૃત્તિ કરવાને વાસ્તે તે પ્રહ્લવેત્તા પુરુષે પણ દેવતાઓના આરાધનરૂપ કર્મ અવશ્ય કરવું બોધ્યું.

ભગવાને કરેલું સમાધાન:-હે અર્જુન ! આત્મજ્ઞાનની ' પૂર્વ જ દેવતા વિદ્ય કરે છે. આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિની પછી મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં દેવતા વિદ્ય કરવાને સમર્થ હોતા નથી. શ્રુતિ કહે છે કે (તસ્ય હ ન દેવાથ નામૃત્યા દૈવત આત્મા દોષાં સ મવતિ) પ્રહ્લવેત્તા પુરુષ દેવતાઓના આત્મરૂપે છે; આ કારણથી ઇદ્રાદિ દેવતા પ્રહ્લવેત્તા પુરુષનો પરાભવ કરવા સમર્થ નથી. તેથી પ્રહ્લવેત્તા પુરુષે, વિધેનાની નિવૃત્તિ કરવાને વાસ્તે, દેવતાઓના આરાધનરૂપ કર્મ પણ કર્તવ્ય નથી.

આવા પ્રહ્લવેત્તા પુરુષને સત્ત્વભૂમિકાઓના લેહવડે વસિષ્ઠભગવાને પણ નિરૂપણ કરેલો છે. “જ્ઞાનમૃતિઃ શુભેચ્છાસ્થા પ્રથમા પરિકીર્તિતા । ત્રિચારણા દ્વિતીયા સ્વાત્મતીયા તદ્વિમાનતા ॥ સત્ત્વાપતિશ્ચતુર્ણા સ્વાત્તોર્લક્ષ્મીનામિકા । પદાર્થભાગ્યની પરી સપ્તમી સ્વર્ગા સ્મૃતા ॥ શુભેચ્છા, વિચારણા, તત્ત્વમાનસા, સત્ત્વાપતિ, અસંસક્તિ, પદાર્થભાવની, તુરીયા, એ સપ્ત ભૂમિકા જ્ઞાનની હોય છે. તેમ જ નિત્યાનિત્ય વસ્તુને વિચાર તથા આ લોકના અને પરલોકના વિષયસુખોમાંથી વૈરાગ્ય તથા શમ-દમાદિ વદ સંપત્તિ એ ત્રણે સાધનપૂર્વક જે મોક્ષની ઇચ્છા છે તથા જેને સુસુહૃતા કહે છે, તે શુભેચ્છા. શ્રેયિષ પ્રહ્લવેત્તા શુરની સમીપમાં જઈને વેદાંત વચનોનું શ્રવણ કરવું તથા શ્રવણ કરેલા અર્થનું મનન કરવું, તે વિચારણા. નિર્દિધ્યાનરૂપ અભ્યાસથી મનની એકાગ્રતા કરીને મન વિષે જે સૂક્ષ્મ વસ્તુને ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા તે તત્ત્વમાનસા. આ ત્રણે ભૂમિકા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ છે અને આ ત્રણે ભૂમિકામાં સર્વ જગત્ લેહવડે વિશિષ્ટ થયેલું પ્રતીત થાય છે. તેથી એ ત્રણે ભૂમિકાઓને ‘ભગત્ અવસ્થા’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ વાત પણ વસિષ્ઠ ભગવાને કથન કરેલી છે. ભૂમિકાત્રિયં સ્વેતત્ત્વમાનસાદિતિ સ્થિતમ્ । યથાવદ્વેદવદ્વેદં જગજ્ઞાપતિ દ્વપતે ॥ હેરામચંદ્ર ! જેવી રીતે ભગત્ અવસ્થામાં આ જગત્ યથાવત્ લેહ છુદ્ધિવડે દેખાય છે તેવી રીતે આ ત્રણે ભૂમિકાઓમાં પણ આ સર્વ જગત્ યથાવત્ લેહછુદ્ધિવડે દેખાય છે.” તેથી શુભેચ્છા, વિચારણા અને તત્ત્વમાનસા એ ત્રણ ભૂમિકાઓને ભગત્ અવસ્થા એવું નામ આપવામાં આવે છે. ત્યારપછી અધિકારી પુરુષને, તત્ત્વમતિ આદિ વેદાંત વાક્યોથી, નિર્વિકલ્પક પ્રહ્લાત્મ એકયવિષયક જે સાક્ષાત્કાર થાય છે, તે સત્ત્વાપતિ. આ સત્ત્વાપતિ નામની ચતુર્થ ભૂમિકામાં આ સર્વ જગત્ સ્વપ્નની જેમ મિથ્યારૂપવડે પ્રતીત થાય છે. આ કારણથી કૃષ્ણરૂપ સત્ત્વાપતિને સ્વપ્ન અવસ્થા એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ વાત પણ વસિષ્ઠ ભગવાને કહી છે:-જદ્વેતે સૈયમાયતે દ્વેતે પ્રથમમાગતે । વસ્યતિ સ્વપ્નલોકે ચતુર્થભૂમિકા મતા ॥ જે કાળે અદ્વૈતની સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે, તથા દ્વૈતની નિવૃત્તિ થાય છે, તથા વિદ્વાન્ પુરુષ સર્વ જગતને સ્વપ્નની જેમ મિથ્યા દેખે છે, તે વખતે તેણે ચતુર્થ ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરી કહેવાય છે. ચતુર્થ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલો યોગી પુરુષ પ્રહ્લવિત્ કહેવાય છે. પાંચમી, છઠ્ઠી તથા સાતમી એ ત્રણ ભૂમિકાઓ જીવન્મુક્તિના જ અવાંતરલેહ છે. સવિકલ્પક સમાધિના અભ્યાસવડે નિરુદ્ધ થયેલા મન વિષે જે નિર્વિકલ્પક સમાધિ અવસ્થા છે, તે અસંસક્તિ નામની પાંચમી ભૂમિકાને સુધૃષ્ઠિ નામવડે કહેવામાં આવે છે. એ પાંચમી ભૂમિકાવાળો યોગી પુરુષ પોતે જ સમાધિમાંથી વ્યુત્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી પાંચમી ભૂમિકાવાળો યોગી પુરુષ પ્રહ્લવિદ્ર કહેવામાં આવે છે. ત્યાર પછી અસંસક્તિ નામની પાંચમી ભૂમિકાની પરિપક્વતાવડે ચિરકાલ પર્યંત સ્થિર થયેલી જે નિર્વિકલ્પક સમાધિ અવસ્થા, તે પદાર્થભાવની. એ પદાર્થભાવની નામની છઠ્ઠી ભૂમિકા ગાઢ સુધૃષ્ઠિ કહેવાય છે. આ પદાર્થભાવની નામની છઠ્ઠી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલો યોગી પુરુષ પોતે જ સમાધિમાંથી ઉઠતો નથી. કિંતુ

બીજા શિષ્યાદિના પ્રયત્નવડે જ તે યોગી પુરુષ સમાધિમાંથી વ્યુત્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે. તે છઠ્ઠી ભૂમિકાવાળો યોગી પુરુષ બ્રહ્મવિદ્રરીયાન્ કહેવાય છે. આ વાત પણ વસિષ્ઠભગવાને કહેલી છે:—
 “વેચમીમૂર્મિમમેવ્ય સુપ્તિપદનામિકામ્ । પર્વે ગાઢસુપ્ત્યાપ્ત્વાં કમાત્પતતિ ભૂમિકામ્ ॥ યોગી પુરુષ સુપ્રચિત્ત નામની પાંચમી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થઈને ક્રમથી ગાઢ સુપ્તિ નામની છઠ્ઠી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થાય છે, તથા સમાધિ અવસ્થામાંથી યોગી પુરુષ પોતે પણ વ્યુત્થાનને પ્રાપ્ત થતો નથી તથા અન્ય શિષ્યાદિવડે પણ વ્યુત્થાનને પ્રાપ્ત થતો નથી, કિન્તુ સર્વથા ભેદદર્શનના અભાવથી તદ્દત્ત જ થાય છે, તથા પોતાના પ્રયત્નવિના જ પરમેશ્વરવડે પ્રેરિત થએલા વિદ્વાન્ પુરુષના દેહને વ્યવહાર, પ્રાણવાયુની વશતાથી તથા પ્રારબ્ધ કર્મની વશતાથી અન્ય લોક જ સિદ્ધ કરે છે, તથા વિદ્વાન્ પુરુષ સર્વદા પરિપૂર્ણ પરમાનંદધન થઈને રહે છે. આ અવસ્થા તુરીયા નામની સાતમી ભૂમિકા કહેવાય છે. આ સાતમી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થએલો યોગી પુરુષ બ્રહ્મવિદ્રરિષ્ઠ કહેવાય છે.” આ સાત ભૂમિકાઓના સંગ્રહને આ શ્લોક છે:—

“ચતુર્થાભૂમિકાજ્ઞાનં તિલ્લસ્યુઃ સાધનં પુરા । જીવન્મુક્તેરવસ્થાસ્તુ પરાસ્તિલ્લઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

અર્થ:—શુભ ઇચ્છા, વિચારણા, તત્તુમાનસા એ પૂર્વની ત્રણ ભૂમિકાઓ સાધનરૂપે છે, સત્વાપત્તિ નામની ચોથી ભૂમિકા જ્ઞાનરૂપ છે અને અસંસક્તિ, પદાર્થોભાવની તથા તુરીયા એ ત્રણ ભૂમિકાઓ જીવન્મુક્તિની અવસ્થાવિશેષ છે.” આ સાત ભૂમિકાઓ કહેવાનું આ પ્રસંગે એ પ્રયોજન છે કે, જે પુરુષ શુભઇચ્છા, વિચારણા, તત્તુમાનસા સાધનરૂપ પહેલી ત્રણ ભૂમિકાઓને પ્રાપ્ત થયો છે, તે પુરુષ જ્યારે કર્મોને અધિકારી નથી, ત્યારે ચોથી ભૂમિકાવાળો જ્ઞાનવાન્ પુરુષ તથા છેલ્લી ત્રણ ભૂમિકાવાળો જીવન્મુક્ત પુરુષ કર્મોને અધિકારી ન હોય, તેમાં તો શુ જ કહેવું. (૧૮)

અવતરણિકા:—તું અર્જુન આ પ્રકારના જ્ઞાનવાળો નથી, કિન્તુ કેવળ કર્મોને જ અધિકારી છે. માટે ક્ષણી ઇચ્છાથી રહિત થઈને તું નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો જ કર. આ પ્રકારના અર્થવાળી હકીકત શ્રીભગવાન અર્જુન પ્રત્યે કહે છે:—

તસ્માદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર ।

અસક્તો હ્યાચરન્કર્મ પરમામોતિ પુરુષઃ ॥ ૧૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—આ કારણથી તું ક્ષણી કામનાથી રહિત થઈ સર્વદા અવશ્ય કરવા યોગ્ય નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મને સારી રીતે કર. આ રીતે કરનારો પુરુષ ક્ષણી કામનાથી રહિત થઈ કર્મને કરતો છતો મોક્ષને જ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૯

ટીકા:—હે અર્જુન ! તું જ્ઞાનવાન્ નથી, કિન્તુ કેવળ કર્મોને જ અધિકારી છે. માટે યાજ-જીવમપ્રિદોર્ન હૃદયવાદ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ વિધાન કરેલાં, તથા તમેતં વેદાનુચ્ચેન પ્રાણ્યા વિરિરિપંતિ વજ્રેન જ્ઞાનેન તપસાનાસકેન આ શ્રુતિએ આત્મજ્ઞાન વિષે જેનો ઉપયોગ કયન કર્યો છે, એવાં નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોને, તું ક્ષણી ઇચ્છાથી રહિત થઈને અદ્વાભક્તિપૂર્વક નિરંતર કર. કારણ કે પુરુષ ક્ષણી ઇચ્છાથી રહિત થઈને, નિરંતર નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો કરવાં અંતઃકરણી શુદ્ધિ દ્વારા તથા આત્મજ્ઞાનદ્વારા મોક્ષને જ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૯)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્ ! જ્ઞાનની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા પુરુષને પણ, જ્ઞાનનિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ વાસ્તે તથા અવલુ-અનન-નિદિષ્યાસનના અનુદાનને અર્થે, સર્વ કર્મોને ત્યાગરૂપ સંન્યાસ શાસ્ત્રમાં વિધાન કર્યો છે. તેથી કેવળ જ્ઞાનવાન્ પુરુષને જ કર્મોને અધિકાર નથી, કિન્તુ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા વિરક્ત પુરુષને પણ કર્મોને અનધિકાર જ છે.”

પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળો તથા વિરક્ત એવો હું—અર્જુન પણ કંમનો પરિત્યાગ કરવાને જ યોગ્ય છે.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન ક્ષત્રિય રાજાને સંન્યાસના અનધિકારતું પ્રતિપાદન કરીને, તે શંકાને નિવૃત્ત કરે છે:—

કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ ।

લોકસંગ્રહમેવાપિ સંપश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ ૨૦ ॥

ટીકાકાર્ય:—જે પ્રમાણે પૂર્વે જનકાદિક ક્ષત્રિય રાજાઓ કર્મો કરવાથી જ જ્ઞાનનિધાને પ્રાપ્ત થયા હતા, તે જ પ્રમાણે તું પણ કંમને જ કરવા યોગ્ય છે. વળી લોકસંગ્રહને દેખતાં છતાં પણ તું કર્મ કરવાને જ યોગ્ય છે. ૨૦

ટીકા:—હો અર્જુન ! શ્રુતિ-સ્મૃતિમાં પ્રસિદ્ધ જનક રાજા, અબ્રતશત્રુ રાજા, અશ્વપતિ રાજા તથા ભગીરથ રાજા ઇત્યાદિ ક્ષત્રિય વિક્રાન્ત રાજાઓ પણ નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો કરીને જ, અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા, શ્રવણ-મનનાદિવડે સાધ્ય જ્ઞાનનિધાને પ્રાપ્ત થયેલા છે; કાંઈ કર્મોના ત્યાગ કરીને જ્ઞાનનિધાને પ્રાપ્ત થયા નથી. આ વાત યથાર્થ છે, માટે તું ક્ષત્રિય અર્જુન પણ જ્ઞાનની ઇચ્છાવાળો હોવાથી અથવા વિક્રાન્ત હોવાથી સર્વ પ્રકારે કર્મ જ કરવાને યોગ્ય છે; કર્મોના ત્યાગ કરવાને તું યોગ્ય નથી. કારણ કે “પ્રાણ્યાઃ ડૈવેવળાયાથ ચૈત્તેવળાયાથ લોકૈવળાયાથ વ્યુત્થાયાથ નિઘાત્વૈ પરિતિ-પ્રાદ્યણે પુત્રની, વિત્તની અને લોકની એવણા છોડી હર્ષ સંન્યાસી થયું.” એવું જે સંન્યાસાશ્રમનું વિધાયક શ્રુતિવચન છે, તે વચનમાં પ્રાદ્યણેના જ સંન્યાસ વિષે અધિકાર કથન કરેલો છે. ક્ષત્રિય-વૈશ્યનો અધિકાર કથન કર્યો નથી. જેવી રીતે “સ્વારાજ્યકામો રાજા રાજસ્યેન યજ્ઞેત સ્વરાજ્યની કામનાવાળા રાજાએ રાજસૂય યજ્ઞ કરવો.” એ વચનમાં રાજસૂય યજ્ઞવિષે ક્ષત્રિય રાજાનો જ અધિકાર કથન કર્યો છે, પણ પ્રાદ્યણાદિનો અધિકાર કથન કર્યો નથી. અને “ચત્વાર આશ્રમા પ્રાણસ્ય ત્રયો રાજન્યસ્ય દ્વૌ વૈવપસ્ય-અર્થા-પ્રદ્યસ્ય, ગાર્હસ્થ્ય, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એ ચારે આશ્રમો પ્રાદ્યણના જ હોય છે, સંન્યાસ સિવાય ત્રણ આશ્રમો ક્ષત્રિય રાજાના હોય છે અને પ્રદ્યસ્ય તથા ગાર્હસ્થ્ય એ બે આશ્રમો વૈશ્યના હોય છે.” આ રીતના અનેક શ્રુતિ-સ્મૃતિવચનમાં ક્ષત્રિયને તથા વૈશ્યને સંન્યાસના અભાવનું કથન કરેલું છે. આ શ્રુતિ-સ્મૃતિ વચનોના તાત્પર્યને જાણનાર જનકાદિક ક્ષત્રિય રાજાઓ નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો કરીને જ જ્ઞાન નિધાને પ્રાપ્ત થયા છે, પણ કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસવડે જનકાદિક રાજાઓ જ્ઞાનનિધાને પ્રાપ્ત થયા ન હતા. ઈલા, “સર્વે રાજામિતા ધર્મો રાજ્ય ધર્મસ્ય પારકઃ-અર્થાત્-શ્રુતિ-સ્મૃતિવડે પ્રતિ-પાદિત સર્વે ધર્મો રાજાનો આશ્રય કરી રહે છે તથા રાજા જ સર્વ ધર્મોના ધારણ-કરનાર થાય છે.” આ સ્મૃતિવચનથી સર્વ વર્ણાશ્રમોના ધર્મોનું અવર્તકપણું ક્ષત્રિય રાજામાં સિદ્ધ થાય છે. આ કારણથી પણ ક્ષત્રિય રાજાએ અવશ્ય કરીને કર્મો કરવાં. આ અર્થને શ્રીભગવાન કથન કરે છે:—

લોકસંગ્રહમેવાપિ—લોકોને પોતપોતાના ધર્મ વિષે પ્રવૃત્ત કરવા તથા અધર્મમાંથી નિવૃત્ત કરવા તેનું નામ લોકસંગ્રહ કહેવાય છે. લોકસંગ્રહને દેખતાં છતાં તેમ જ પૂર્વે જનકાદિક ક્ષત્રિય રાજાઓના શિષ્ટાચારને દેખતાં છતાં પણ તું અર્જુન નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો કરવાને જ યોગ્ય છે. અર્થાત્ ક્ષત્રિયજનની પ્રાપ્તિ કરનારાં કર્મોવડે આરંભાયેલા શરીરવાળો તું અર્જુન વિક્રાન્ત હોવા છતાં પણ જનકાદિની જેમ, આરંભકર્મના બળવડે લોકસંગ્રહને વાસ્તે કર્મ કરવાને જ યોગ્ય છે; કાંઈ કર્મોના ત્યાગ કરવાને તું યોગ્ય નથી; કારણ કર્મોના સંન્યાસ કરવા યોગ્ય પ્રાદ્યણ શરીર તને પ્રાપ્ત થયું નથી.

આ પ્રકારના શ્રીભગવાનના અભિપ્રાયને જાણનારા ભગવાન લામ્બકારીએ એ પ્રકારનો નિર્ણય કર્યો છે કે-પ્રાણીને જ સંન્યાસનો અધિકાર છે, પણ અન્ય ક્ષત્રિયાદિને સંન્યાસનો અધિકાર નથી. કહ્યું છે કે, “સર્વાધિકારવિચ્છેદિ જ્ઞાનં ચેદમ્બુધેયતે । કૃતોઽધિપારનિયમો જ્યુષ્ઠાને ક્રિયતે વજ્રાત્ ॥ અર્થ:-સર્વ અધિકારોનો વિચ્છેદ કરનારું જ્ઞાન બધારે ક્ષત્રિયનો અને વૈશ્યનો અંગીકાર કરે છે, ત્યારે ‘સંન્યાસનો પ્રાણીને જ અધિકાર છે, પણ ક્ષત્રિયને અને વૈશ્યને નથી,’ એ પ્રકારના સંન્યાસના અધિકારના નિયમનો જલાત્કારથી શામાટે અંગીકાર કરે? છતાં? અર્થાત્ એ નિયમ પણ માનવો જોઈતો નથી,” ઇત્યાદિ વચ્ચેનાવડે વાર્તાકકારે ક્ષત્રિયને અને વૈશ્યને પણ સંન્યાસનો એ અધિકાર સિદ્ધ કર્યો છે, તે ઔદિવાદથી સિદ્ધ કર્યો છે. સર્વથા અનુપપન્ન અર્થને પણ પોતાની પ્રજ્ઞાના બાગથી સિદ્ધ કરી દેવો, તે ઔદિવાદ કહેવાય છે. અથવા ભરત-ઋષભાદિની માફક ક્ષત્રિયને અને વૈશ્યને સંન્યાસનું પ્રતિપાદન કરનારાં વચ્ચેનાં વાતપર્ય અલિંગવિદ્વત્ સંન્યાસ વિષે છે. સર્વ પ્રકારે કેવળ હંકારિચિત્તપૂર્વક વિવિદિયા સંન્યાસનો અધિકાર પ્રાણીને જ છે, પણ ક્ષત્રિયાદિને નથી. (૨૦)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન! જો કદાચિત્ હું અર્જુન તે કમોં કરુ પણ ખરો, તોપણ બીજા લોક તે કમોંને કેવી રીતે કરશે?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન “બીજા લોક શ્રેષ્ઠ પુરુષોના આચારને અનુસરીને જ પ્રવૃત્ત થાય છે.” એ પ્રકારનો ઉત્તર આપે છે:-

યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરો જનઃ ।

સ યત્પ્રમાણં કુરુતે લોકસ્તદનુવર્તતે ॥ ૨૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન! શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે જે કર્મને કરે છે, તે તે કર્મને જ અન્ય જન પણ કરે છે તથા શ્રેષ્ઠ પુરુષ જેને પ્રમાણ કરે છે તેને જ અન્ય લોક પણ પ્રમાણ કરે છે. ૨૧

ટીકા:-હે અર્જુન! સર્વ લોકોમાં પ્રધાનભૂત રાજાદિ શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે જે શુભ કર્મ તથા અશુભ કર્મ કરે છે, તે તે શુભ કર્મ તથા અશુભ કર્મ, રાજાદિની આજ્ઞાનુસાર ચાલનાર બીજા લોક પણ કરે છે. રાજાદિથી સ્વતંત્ર થઈ બીજા લોક ક્રિયિત્ માત્ર પણ કાર્ય કરતા નથી.

અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન! બીજા લોક, શાસ્ત્રનો સારી રીતે વિચાર કરીને તથા શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ રાજાદિ શ્રેષ્ઠ પુરુષોના આચારનો પરિત્યાગ કરીને, કેવળ શાસ્ત્રવિહિત આચાર શામાટે કરવા નથી?

ભગવાને કરેલું સમાધાન:-બીજા લોકોને, શ્રેષ્ઠાચારની જેમ, પ્રમાણપણાનો નિશ્ચય પણ શ્રેષ્ઠ પુરુષોને અનુસરીને જ થાય છે. તેથી જ મેં ઉપર કહ્યું છે કે-સ યત્પ્રમાણં કુરુતે इति. હે અર્જુન! રાજાદિ શ્રેષ્ઠ પુરુષ, જે લૌકિક પદાર્થનો અથવા વૈદિક પદાર્થનો પ્રમાણરૂપવડે અંગીકાર કરે છે, તે જ લૌકિક પદાર્થને તથા વૈદિક પદાર્થને બીજા લોકો પણ પ્રમાણરૂપવડે અંગીકાર કરે છે. બીજા લોક રાજાદિ શ્રેષ્ઠ પુરુષોથી સ્વતંત્ર હોઈને, કોઈ પણ પદાર્થનો પ્રમાણરૂપવડે અંગીકાર કરતા નથી. તેથી હે અર્જુન! સર્વ લોકોમાં પ્રધાનભૂત તથા રાજારૂપ એવા તારે, લોકોના સંસ્કૃતિવાસ્તે અવશ્ય કરીને કર્મોં કરવા યોગ્ય છે. તારી શુભકર્મોંમાં પ્રવૃત્તિ જોઈને બીજા લોકો પણ અવશ્ય શુભકર્મોંમાં પ્રવૃત્ત થશે. માટે રાજાદિ પ્રધાન પુરુષોને અનુસરીને જ બીજા સર્વ લોકોના વ્યવહાર થાય છે. (૨૧)

અવતરણિકા:-“હે અર્જુન! બીજા લોકોને શુભકર્મોંમાં પ્રવૃત્ત કરવાને વાસ્તે, રાજાદિ શ્રેષ્ઠ પુરુષોએ અવશ્ય કરીને શુભકર્મોંમાં પ્રવૃત્ત થવું, એ અર્થને માટે હું કૃષ્ણભગવાન જ દૃષ્ટાંત છું.” આ અર્થ ત્રણ શ્લોકોવડે શ્રીભગવાન કહે છે:-

ન મે પાર્થાસ્તિ કર્તવ્યં ત્રિપુ લોકેષુ કિંચન ।
 નાનવાપ્તમવાપ્તવ્યં વર્તેત્તે વર્તેત્તે ॥ ૨૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! મારે ત્રણ લોકોને વિશે કિંચિત્ માત્ર કંઈ પણ કરવા યોગ્ય નથી, આથી મને પૂર્વે અપ્રાપ્ત ક્ષણ કિંચિત્ માત્ર પણ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી, છતાં હું કર્મ વિશે પ્રસિદ્ધ રીતે વર્તું છું. ૨૨

ટીકા:-જેવી રીતે ગૃહના સ્વામીને ગૃહમાં રહેલા સર્વ પદાર્થો પ્રાપ્ત જ છે, તેવી રીતે સર્વ બ્રહ્માંડના સ્વામીરૂપ (શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન) એવા મને બ્રહ્માંડમાં રહેલા સર્વ પદાર્થો પ્રાપ્ત જ છે. કોઈપણ પદાર્થ મને અપ્રાપ્ત નથી. આ લોકમાં પૂર્વે અપ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રાપ્તિને વાસ્તે જ પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, પૂર્વે પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિ વાસ્તે કોઈપણ પ્રયત્ન કરવું નથી. તેથી લોકોમાં કોઈપણ પદાર્થની પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશવડે મને કિંચિત્ માત્ર પણ કર્તવ્ય નથી. તો પણ હું (કૃષ્ણભગવાન) વેદવિહિત શુભ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થાઉં જ છું, પણ શુભ કર્મોના હું ઠકાવિત પણ પરિત્યાગ કરતો નથી. શુભ કર્મોમાં મારી પ્રવૃત્તિ તને પણ પ્રત્યક્ષ જ સિદ્ધ છે. (આ પ્રસિદ્ધિનું જ્ઞાન કરવા માટે શ્રીભગવાને કહે એવું જ એ શબ્દોમાં રહેલો જ શબ્દ કથન કર્યો છે, અને જે પાંચ એ સંબોધનવડે જ એવા અર્થનું સૂચન કર્યું છે કે,) શુદ્ધ ક્ષત્રિય વંશમાં ઉત્પન્ન થવાથી તું અર્જુન મારી સમાન જ શૂરવીર છે. તેથી મારી જેમ તારે પણ શુભ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું ઉચિત છે. (૨૨)

અવતરણિકા:-“હે ભગવાન ! પોતે શુભ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થઈને બીજા લોકોને પણ શુભ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત કરવા, એ પ્રકારને લોકસંબંધ કરવાનું કંઈ પણ ક્ષણ નથી; તેથી લોકોને સંબંધ પણ તમારે કરવા યોગ્ય નથી.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન ઉત્તર આપે છે:-

યદિ હ્યહં ન વર્તેયં જાતુ કર્મણ્યતંદ્રિતઃ ।

મમ વર્તમાનુવર્તેતે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ॥ ૨૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! જો ઠકાવિ હું (કૃષ્ણભગવાન) આજસથી રહિત થઈ શુભ કર્મમાં નહિ પ્રવર્તું તો કર્મના અધિકારી મનુષ્યો સર્વ રીતે મારા માર્ગનું જ અવલંબન કરશે. ૨૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! હું હવે કર્મો કરીને કૃતાર્થ થયો છું. હવે મારે કિંચિત્ માત્ર પણ સિદ્ધ કરવા યોગ્ય રહ્યું નથી. એ પ્રકારની કૃતકૃત્ય બુદ્ધિવડે જો ઠકાવિત હું (કૃષ્ણ ભગવાન) આજસથી રહિત થઈને શુભ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત ન થાઉં, તો જેટલા કર્મોના અધિકારી મનુષ્યો છે, તે સર્વ મનુષ્યો, મને શુભ કર્મોથી રહિત થયેલા જોઈને પોતે પણ શુભ કર્મોથી રહિત થશે. કારણ કે “આ કૃષ્ણ ભગવાન સર્વશઃ છે,” એ પ્રકારની મારા વિષે સર્વજ્ઞત્યબુદ્ધિવડે, સર્વ અધિકારી મનુષ્યો સર્વ પ્રકારે મારા જ માર્ગનો અંગીકાર કરે છે. (૨૩)

અવતરણિકા:-“હે ભગવાન ! સર્વ મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ એવા આપના શુભ કર્મોના ત્યાગ-રૂપ માર્ગનો અંગીકાર કરવો એ, અધિકારી મનુષ્યોને ઉચિત જ છે; તેમ કરવાથી અધિકારી મનુષ્યોનો શું દોષ છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન ઉત્તર આપે છે:-

ઉત્સીદ્યુરિમે લોકા ન કુર્યાં કર્મ ચેદહમ્ ।

સંકરસ્ય ચ કર્તા સ્યામુપહન્યામિમાઃ પ્રજાઃ ॥ ૨૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-જો કદાચિ હું ઈશ્વર શુભ કર્મને નહિ કરું તો આ સર્વ લોક નાશને પ્રાપ્ત થશે, હું જ વર્ણસંકરનો કર્તા થઈશ તથા આ સર્વ પ્રભનો હનન કરનાર પણ હું જ બનીશ. ૨૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! સર્વનો ઈશ્વર હું (કૃષ્ણ ભગવાન) જો કદાચિત્ શાસ્ત્રવિહિત શુભ કર્મો ન કરું, તો મને અનુસરીને વર્તનાર મનુ આદિ શ્રેષ્ઠ પુરુષો પણ શુભ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થશે નહિ, તેથી જળાની વૃદ્ધિદારા સર્વ લોકોની સ્થિતિના કારણરૂપ, યજ્ઞાદિ સર્વ કર્મોનો લોપ થઈ જશે. સર્વ કર્મોનો લોપ થતાં આ સર્વ લોકો નાશને પ્રાપ્ત થશે. સર્વ લોકોનો નાશ થયા પછી જે વર્ણસંકર થવું, તે વર્ણસંકરનો કરનાર પણ હું જ થઈશ, અને તેમ કરીને હું જ આ સર્વ પ્રભનો હણનાર થઈશ. તેથી જો વાત મને અત્યંત અનુચિત છે, કારણ કે સર્વ પ્રભનો અનુગ્રહ કરવાને વાસ્તે પ્રવૃત્ત થયલા (કૃષ્ણ ભગવાન જેવા) મારે, ધર્મનો લોપ કરીને, સર્વ પ્રભનું હનન કરવું ઉચિત નથી.

અથવા વચસચરિત્ર શ્રેષ્ઠ. ઇત્યાદિ ચાર શ્લોકોનો ખીન્ને અર્થ જો કરવો કે, હે અર્જુન ! કેવળ લોકસંગ્રહને દેખવાથી જ તું કર્મ કરવાને યોગ્ય નથી, કિન્તુ શ્રેષ્ઠાચારથી પણ કર્મ કરવાને યોગ્ય છે. આ અર્થે શ્રીભગવાન કહે છે-વચસચરિત્ર શ્રેષ્ઠ દ્વિતિ. સર્વ પ્રાણીઓથી શ્રેષ્ઠ (શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જેવા) મારે જે પ્રકારનો આચાર છે, તે પ્રકારનો આચાર મને અનુસરીને વર્તનાર તું (અર્જુન) પણ કરવા યોગ્ય છે. મારાથી સ્વતંત્ર થઈને કિંચિત્ માત્ર પણ આચાર તારે કરવા યોગ્ય નથી.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન ! આપનો આચાર કયા પ્રકારનો છે કે, જે આચાર મારે અવશ્ય કરીને તેનો અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે ?”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:-આ શંકાનું નિવારણ મેં જ મેં વર્ણાસ્તિ કૌતવ્ય ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવાડે કથન કર્યું છે. (૨૪)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન ! આપ ઈશ્વર છો; તેથી લોકસંગ્રહ વાસ્તે શુભકર્મોને કરતાં છતાં પણ ‘હું સર્વદા અકર્તા છું,’ જો પ્રકારના કર્તાપણના અભિમાનના અભાવથી આપની કિંચિત્ માત્ર પણ હાનિ થતી નથી. અને હું અર્જુન તો છવ છું, તેથી લોકસંગ્રહવાસ્તે શુભકર્મો કરવાથી ‘હું કર્મોનો કર્તા છું,’ જો પ્રકારના કર્તૃત્વના અભિમાનવડે મારા જ્ઞાનનો અભિભવ અવશ્ય કરીને થશે.” જોવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન ઉત્તર આપે છે:-

સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો યથા કુર્વંતિ ભારત ।

કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્તયાસક્તશ્ચિકીર્ણલોકસંયમ્ ॥ ૨૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભારત ! જેમ અજ્ઞાની પુરુષ કર્મને વિશે અભિનિવેશવાળો થઈ કર્મને કરે છે, તેમ લોકસંગ્રહ કરવાની ઇચ્છાવાળો વિદ્વાન પુરુષ અભિનિવેશથી રહિત થઈ કર્મને કરે છે. ૨૫

ટીકા:-હે ભારત ! આત્મજ્ઞાનથી રહિત અજ્ઞાની પુરુષ, “હું કર્મોનો કર્તા છું,” જો પ્રકારના કર્તૃત્વ અભિમાનવડે તથા સ્વર્ગાદિ ફળોની ઇચ્છાવડે, યજ્ઞાદિ કર્મોમાં અભિનિવેશવાળો થતાં, જે પ્રકારે શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક યજ્ઞાદિ કર્મો કરે છે, તે પ્રકારે લોકસંગ્રહ કરવાની ઇચ્છાવાળા વિદ્વાન પુરુષે પણ શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક યજ્ઞાદિ કર્મો કરવાં. પરંતુ વિદ્વાન પુરુષે કર્તૃત્વના અભિમાનથી રહિત થઈને તથા સ્વર્ગાદિ ફળોની ઇચ્છાથી રહિત થઈને શુભકર્મો કરવાં.

અહીં જે માત્ર જો સંબોધનવડે શ્રીભગવાને અર્જુન પ્રત્યે જો અર્થ સૂચવ્યો છે વંશમાં જેની ઉત્પત્તિ થાય તે ભારત કહેવાય છે; અથવા ‘ભા’ એટલે જ્ઞાન; ‘ન’

પ્રીતિવાળો હોય તો ભારત કહેવાય છે; એવા ભારત નામવાળો તું અર્જુન અજ્ઞાની પુરુષની માફક વિદ્વાન્ પુરુષે પણ લોકસંબંધ વાસ્તે શુભ કર્મો કરવાં, આ રીતના શાસ્ત્રના અર્થને ધારણ કરવાને તું યોગ્ય છે. અર્થને ધારણ કરવાથી જ વારામાં ભારત એ નામ સાર્થક થશે. (૨૫)

અવતરણિકા:—“હિ ભગવન્ ! વિદ્વાન્ પુરુષે, શુભકર્મોત્તું અનુધાન કરીને લોકસંબંધ કરવે; પણ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરીને લોકસંબંધ કરવો નહિ. તેમાં શો હેતુ છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ ઉત્તર આપે છે:—

ન બુદ્ધિમેદં જનયેદજ્ઞાનાં કર્મસંગિનામ્ ।

જોષયેત્સર્વકર્માણિ વિદ્વાન્યુક્તઃ સમાચરન્ ॥ ૨૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! વિદ્વાન્ પુરુષ, કર્મના સંગી અવિવેકી પુરુષ વિશે બુદ્ધિસેદ ઉત્પન્ન કરતો નથી, પણ વિદ્વાન્ પુરુષ આદરપૂર્વક સર્વ કર્મોને કરતો છતો અવિવેકી પુરુષને પણ કર્મમાં જોડે છે. ૨૬

ટીકા:—હે અર્જુન ! કર્તૃત્વના અભિમાનવડે તથા સ્વર્ગાદિ ફળોની ઇચ્છાવડે, યજ્ઞાદિ કર્મોમાં અભિનિવેશવાળા અજ્ઞાની પુરુષોની જે બુદ્ધિ, “હું આ કર્મ કરીશ તથા હું આ ફળને લોગ-વીશ.” એ પ્રકારની બુદ્ધિમાં લેહને વિદ્વાન્ પુરુષ ઉત્પન્ન કરતો નથી. અર્થાત્ “તું આત્મા અકર્તા છે તથા અલોકાત્મા છે” એ પ્રકારના ઉપદેશ વડે તે અજ્ઞાની પુરુષોની બુદ્ધિને, શુભ-કર્મોથી ચલાયમાન કરતો નથી. કિંતુ લોકસંબંધ કરવાની ઇચ્છાવાળો વિદ્વાન્ પુરુષ પોતે શ્રદ્ધા ભક્તિપૂર્વક શુભકર્મોને કરતો છતો, અજ્ઞાની પુરુષોની પણ શુભકર્મો વિષે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરીને તેઓને શુભકર્મોમાં જ નિરંતર જોડે છે. કારણ કે શાસ્ત્રવિહિત શુભકર્મોના અનુધાનથી જે પુરુષનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું છે, તે પુરુષ જ અકર્તા આત્માના ઉપદેશનો અધિકારી થાય છે. અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો પુરુષ અકર્તા આત્માના ઉપદેશનો અધિકારી થતો નથી. અન-ધિકારી પુરુષો પ્રત્યે અકર્તા આત્માના ઉપદેશ કરવાથી તેમની બુદ્ધિ શુભકર્મોથી ચલાયમાન થાય છે તથા તે અજ્ઞાની પુરુષોની શ્રદ્ધા શુભકર્મથી નિવૃત્ત થાય છે. તેથી અજ્ઞાની પુરુષોને સ્વર્ગાદિ ઉત્તમ લોકોની પણ પ્રાપ્તિ થતી નથી; તથા અશુદ્ધ અંતઃકરણમાં આત્માનું જ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થતું નથી. તેથી અજ્ઞાની પુરુષ લોભ અને મોક્ષ ઉભયથી વ્રથ થાય છે.

આ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કહી છે:—અમત્સ્યાદં પ્રબુદ્ધસ્ય સર્વં મલોતિ યો વેદેદ । મહાનિરયમાલેપ સ તેન વિનિયોજિતઃ ॥ અર્થાત્—અંતઃકરણની શુદ્ધિથી રહિત, તથા વિષયોમાં આસક્ત એવો, જે કેવળ કર્મોનો અધિકારી, અર્દ્ધપ્રબુદ્ધ, અજ્ઞાની પુરુષ છે, તે પ્રત્યે જે વિદ્વાન્ પુરુષ, “તું, હું અને આ સર્વ જગત્ પ્રકારૂપ જ છે,” એ પ્રકારનો ઉપદેશ કરે છે, તો તે વિદ્વાન્ પુરુષે, અજ્ઞાની પુરુષને મહાતૈરવ નરકાદિને વિશે પ્રાપ્ત કર્યો છે. તેથી વિદ્વાન્ પુરુષે પોતે શુભ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થઈને અજ્ઞાની પુરુષોને પણ શુભ કર્મોમાં જ પ્રવૃત્ત કરવા. શુભ કર્મો કરવાથી ન્યાયે અજ્ઞાની પુરુષોના અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય, ત્યાર પછી વિદ્વાન્ પુરુષે અજ્ઞાની પુરુષો પ્રત્યે અકર્તા અને અલોકાત્મા આત્માનો ઉપદેશ કરવો. (૨૬)

અવતરણિકા:—અજ્ઞાની પુરુષ તથા જ્ઞાની પુરુષ એ બન્નેમાં શુભ કર્મોના અનુધાનની સમાનતા હોવા છતાં પણ, કર્તૃત્વ અભિમાન તથા કર્તૃત્વ અભિમાનનો અભાવ, એ બન્ને હેતુઓ વડે અજ્ઞાની તથા જ્ઞાની બન્નેની વિલક્ષણતા દર્શાવતાં, શ્રીભગવાન્ સવાઃ કર્મગ્યવિદ્વાંસો એ પૂર્વોક્ત શ્લોકના અર્થનું જે શ્લોકોવડે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:—

પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ ।

અહંકારવિમૂઢાત્મા કર્તાઽહમિતિ મન્યતે ॥ ૨૭ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! માયાના ગુણને ક્ષીણે સર્વ રીતે કર્મો કરવામાં આવે છે, પણ અહંકારવડે જેનું અંતઃકરણ મૂઢ બનેલું છે એવો અજ્ઞાની પુરુષ ‘હું કર્મનો કર્તા છું’ આ પ્રમાણે માને છે. ૨૭
ટીકાઃ—હે અર્જુન ! માયા સત્, રજ, તમ એ ત્રણે ગુણોરૂપ છે, તથા તે મિથ્યા જ્ઞાનરૂપ છે. વળી દેવાત્મશક્તિ સ્વગુણેર્વિષ્ણુએ શ્વેતાશ્વેતર ઉપનિષદની શ્રુતિમાં જે માયાને પરમેશ્વરની શક્તિરૂપે કહેલી છે, તે માયા પ્રકૃતિ કહેવાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે—માયાં હ પ્રજાતિં વિશામ્માયિનં હ મહેશ્વરમ્ અર્થાત—માયાને જગતની પ્રકૃતિ બાજુથી તથા માયોપાધિવાળાને મહેશ્વર બાજુથી. એવી માયારૂપ પ્રકૃતિના વિકારરૂપ જેટલા દેહ—ઇન્દ્રિય—અંતઃકરણાદિ કાર્ય—કારણરૂપ ગુણો છે, તે ગુણો જ સર્વ પ્રકારે લૌકિક—વૈદિક સર્વ કર્મો કરે છે, પણ અસંગ આત્મા તે કર્મો કરતો નથી. તથાપિ કાર્ય—કારણરૂપ સંઘાતમાં, આત્મત્વ ભુદ્ધિરૂપ જે અહંકાર છે, તે અહંકારવડે વિમૂઢ થયેલ એવો તથા વિવેક કરવામાં અસમર્થ એવો આત્માવાળો કહેવાય છે. અથવા તો તેનું અંતઃકરણ, અહંકારવડે વિમૂઢ આત્માવાળું કહેવાય છે. એવો અનાત્મ પદાર્થોમાં આત્મત્વનું અભિમાન કરનાર અજ્ઞાની પુરુષ, દેહાદિના અધ્યાસવડે, “હું જ કર્તા છું” એ પ્રમાણે પોતાના આત્માને જ સર્વ કર્મોના કર્તા માને છે, પણ પ્રકૃતિના ગુણોને કર્મોના કર્તા માનતો નથી. (૨૭)

અવતરણિકાઃ—હવે, જેવી રીતે અજ્ઞાની પુરુષ કર્મોના કર્તારૂપે પોતાના આત્માને જ માને છે, તેવી રીતે વિદ્વાન્ જ્ઞાની પુરુષ કર્મોના કર્તારૂપે પોતાના આત્માને માનતો નથી; એ અર્થે શ્રીભગવાન કથન કરે છેઃ—

તત્ત્વવિત્તુ મહાવાહો ગુણકર્મવિભાગયોઃ ।

ગુણાગુણેષુ વર્તતેત્ત્વમિતિ મત્વા ન સજ્જતે ॥ ૨૮ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે મહાન્ બાહુવાળા અર્જુન ! ગુણકર્મવિભાગના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણનારો વિદ્વાન્ પુરુષ તો, ઇન્દ્રિયાદિક સાધનો જ રૂપાદિ વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, પણ અસંગ આત્મા પ્રવૃત્ત થતો નથી, એમ માની કર્તારૂપણું અભિમાન ધરતો નથી. ૨૮

ટીકાઃ—તત્ત્વ એટલે યથાર્થ સ્વરૂપ; તેને જાણનાર તે તત્ત્વવિત્ કહેવાય છે. અહીં તત્ત્વવિત્તુ માં રહેલો હ શબ્દ, પૂર્વ શ્લોકમાં કથન કરેલી, અજ્ઞાની પુરુષ કરતાં તત્ત્વવેત્તા પુરુષની વિલક્ષણતાનું કથન કરે છે.

અર્જુનની શંકાઃ—“હે ભગવન્ ! વિદ્વાન્ પુરુષ કઈ વસ્તુના તત્ત્વને જાણે ?”

ભગવાને કરેલું સમાધાનઃ—ગુણકર્મવિભાગયોઃ इति ‘અહં’ અભિમાનના વિષયરૂપ દેહ, ઇન્દ્રિય—અંતઃકરણ છે. તેઓ ગુણરૂપ કહેવાય છે. વળી ‘મમ’ અભિમાનના વિષયરૂપ દેહ, ઇન્દ્રિય—અંતઃકરણનો વ્યાપાર છે. તે વ્યાપારો કર્મ કહેવાય છે. જે વસ્તુ સર્વ જડ વિકારોની પ્રકાશક હોવાથી, સર્વ જડ વિકારોથી પૃથક્ છે, તે વિભાગ કહેવાય છે. એવો સ્વપ્રકાશ જ્ઞાનરૂપ અસંગ આત્મા છે. ગુણકર્મ તો ભાર્ય, જડ અને વિકારીરૂપે છે. વિભાગરૂપ આત્મા હેવ તો ભાસક, ચેતન, નિર્વિકાર રૂપ છે. આ પ્રમાણે ગુણકર્મ અને વિભાગ એ બન્નેનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણનાર વિદ્વાન્ પુરુષ તો, “આ ઇન્દ્રિયાદિ કરણ જ વિકારી હોવાથી પોતપોતાના રૂપાદિ વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, નિર્વિકાર આત્મા રૂપાદિ વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી,” એ પ્રકારેના નિશ્ચય કરીને, અજ્ઞાની પુરુષની પેઠે પોતાના આત્મામાં કંટૃત્વનું અભિમાન કરતો નથી.

કોઈ ટીકામાં તો તત્ત્વવિત્ મહાવાહો આ શ્લોકનો એ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે કે, યશુ આદિ પાંચ સાનેદ્રિયો તથા વાઠઆદિ પાંચ કર્મેદ્રિયો, બુદ્ધિ અને મન એ સર્વે, શુણુ કહેવાય છે. વળી યશુ આદિ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર કર્મ કહેવાય છે. ‘વિભાગ’ શબ્દનો ‘શુણુ’ શબ્દની સાથે તથા ‘કર્મ’ શબ્દની સાથે સંબંધ કરવો. તેમ કરવાથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, યશુ-શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની જ દર્શન-શ્રવણાદિ ક્રિયાઓ છે. વાહ-પાણિ (હાથ) વગેરે ઇન્દ્રિયોની જ વચન-આદાન (આપવું) વગેરે ક્રિયાઓ છે. બુદ્ધિની જ અંતઃકરણરૂપ ક્રિયા છે. મનની જ સંકલ્પરૂપ ક્રિયા છે. પરંતુ આત્માની કોઈપણ ક્રિયા નથી. કિંતુ આત્માદેવ સર્વદા કૃટસ્થ, અસંગ-ચિત્તરૂપ રહેલો છે. આ પ્રકારનો જે શુણુવિભાગ તથા કર્મવિભાગ છે, તે બંને વિભાગોના તથા આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને સારી રીતે જાણનાર તત્ત્વવિત્ કહેવાય છે. તત્ત્વવેત્તા વિદ્વાન્ પુરુષ એવો નિશ્ચય કરે છે કે-“સર્વ કર્મોમાં આ યશુ આદિ ઇન્દ્રિયો જ રૂપાદિ વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તથા વાહઆદિ ઇન્દ્રિયો જ વચનાદિમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. વળી બુદ્ધિ જ યશુ આદિ ઇન્દ્રિયોનાં કર્મોમાં ‘હું કર્તા છું’ એ પ્રકારનું અભિમાન કરે છે. હું આત્મા તો શ્રવણ કરતો નથી, દેખતો નથી, જોલતો નથી, કરતો નથી, ચાલતો નથી; કિંતુ કૃટસ્થ, અસંગ, ચેતનરૂપવડે સર્વદા તૂંધો જ રહું છું.” આ પ્રકારનો નિશ્ચય કરીને તત્ત્વવેત્તા પુરુષ ઇન્દ્રિયાદિના કર્મોમાં ‘અહં મમ’ એવું અભિમાન કરતો નથી.

અને કોઈ ટીકામાં તો તત્ત્વવિત્ આ શ્લોકના શબ્દોની એ પ્રકારે યોજના કરી છે કે-યત્તત્ત્વવિત્ સ ગુણ યુગેષુ વર્તેતે હતિ મત્તા ગુણવિભાગે કર્મવિભાગે ચ ન સજ્જતે; અને અર્થ એ પ્રમાણે કર્યો છે કે, આત્મા અને અનાત્મા એ બંનેના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણનારા વિદ્વાન્ પુરુષે, “બુદ્ધિ-યશુ આદિ શુણુ જ સુખરૂપાદિ વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, આત્મા તો કોઈપણ વિષયમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી,” એ પ્રકારનો નિશ્ચય કરીને શુણુવિભાગમાં તથા કર્મવિભાગમાં ‘અહં મમ’ અભિમાન કરવું નહિ. અહીં સત્ત્વ, રજઃ તથા તમ એ ત્રણ શુણુના, જે બુદ્ધિ, અહંકાર, જ્ઞાનેન્દ્રિય, કર્મેન્દ્રિયના વિષયવડે જે ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થા છે, તે શુણુવિભાગ કહેવાય છે. શુણુવિભાગમાં “હું બુદ્ધિ-અહંકારાદિ રૂપ છું.” એ પ્રકારનું અહં અભિમાન તત્ત્વવેત્તા પુરુષે કરવું નહિ. અને બુદ્ધિ અહંકારાદિનાં જે ભિન્ન ભિન્ન કર્મો છે, તે કર્મવિભાગ કહેવાય છે. કર્મવિભાગમાં “આ કર્મ મારું છે” એ પ્રકારનું મમ અભિમાન તત્ત્વવેત્તા પુરુષે કરવું નહિ.

અહીં જે મહાવાહો એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચવ્યો છે કે-જનનપર્યંત જેના દીર્ઘ બાહુ છે, તે મહાબાહુ કહેવાય છે; વળી સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં મહાબાહુપણું શ્રેષ્ઠ પુરુષનું લક્ષણ કહ્યું છે. તેથી એવા શ્રેષ્ઠ પુરુષોના લક્ષણવાળો થઈને તું અન્ય પુરુષોની જેમ અવિવેકી થવાને યોગ્ય નથી. (૨૮)

અવતરણિકા:-પૂર્વ પ્રસંગમાં, વિદ્વાન્ તથા અવિદ્વાન્ એ બંનેમાં કર્મોના અનુક્રમની સમાનતા કથન કરીને વિદ્વાન્ પુરુષે અવિદ્વાન્ પુરુષના બુદ્ધિભેદને ઉત્પન્ન કરવો નહિ, એ અર્થ કથન કર્યો. હવે તે અર્થનો ઉપસંહાર કરવામાં આવે છે:-

પ્રકૃતેર્ગુણસંમૃદ્ધાઃ સજ્જન્તે ગુણકર્મસુ ।

તાનકૃત્સનવિદો મન્દાન્કૃત્સનવિન્ન વિચાલયેત્ ॥ ૨૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન! પ્રકૃતિના શુણુવડે મૂઢ થયેલો અજ્ઞાની છવ શુણુના કર્મમાં આસક્તિ કરે છે, અનાત્મવેત્તા અનધિકારી પુરુષને, આત્મવેત્તા વિદ્વાને શુભકર્મની શ્રદ્ધામાંથી અક્ષાયમાન કરવો નહિ. ૨૯

ટીકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વે કથન કરેલી માયારૂપ પ્રકૃતિના કાર્યરૂપે દેહ, ઇન્દ્રિય તથા અંતઃકરણાદિ વિકાર છે. વિકારરૂપ શુભોવડે સંમૂઢ થઇને અર્થાત્ સ્વરૂપના સ્ફુરણવડે દેહાદિને જ આત્મારૂપ માનીને, જે અજ્ઞાની પુરુષો, દેહ, ઇન્દ્રિય-અંતઃકરણાદિના વ્યાપારોમાં જ “અમે સ્વર્ગાદિ ફળની પ્રાપ્તિ વાસ્તે કર્યો કરીએ છીએ,” એ પ્રકારની અત્યંત દૃઢ આત્મીયત્વ બુદ્ધિ કરે છે; તેવા કર્મોના અધિકારી, અનાત્મ પદાર્થોના અભિમાનવાળા તથા અશુદ્ધ ચિત્તવાળા હોવાથી, જ્ઞાનના અધિકારને નહિ પ્રાપ્ત થયેલા અજ્ઞાની પુરુષોને વિદ્વાને ઉપદેશ આપી શુભ કર્મોની શ્રદ્ધાથી ચલાયમાન કરવા નહિ.

આ ઉપદેશ નીચે પ્રમાણે છે:-“વારે ફળની કામનાથી કર્મો કરવાં નહિ. અથવા કર્મોનાં ફળ અસત્ છે, કર્મોનાં કરનાર મિથ્યા છે, તું બ્રહ્મરૂપ છે અથવા વારે કિંચિત્માન કર્તૃત્વ નથી.” કિંતુ ઉલટી શુભકર્મોની સ્તુતિ કરીને, વિદ્વાન્ પુરુષે અજ્ઞાની પુરુષોને શુભકર્મોમાં જ પ્રવૃત્ત કરવા. જે પુરુષ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો હોવાથી અધિકારી છે, તે પુરુષ તો ઉપદેશ વિના ચોતે જ, વિવેકની ઉત્પત્તિવડે ચલાયમાનતાથી રહિત જ્ઞાનના અધિકારને પ્રાપ્ત થાય છે.

જે વસ્તુનું જ્ઞાન હોવા છતાં પણ તેથી અન્ય વસ્તુનું જ્ઞાન થાય નહિ, તથા જે વસ્તુનું જ્ઞાન ન હોવા છતાં તેથી અન્ય વસ્તુનું જ્ઞાન થઈ જાય, તે વસ્તુ ‘અકૃત્સન’ કહેવાય છે. જેવી રીતે એક ઘટનું જ્ઞાન નહિ થવા છતાં પાંચ ઘટથી ભિન્ન પટાદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન થતું નથી, અને ઘટનું જ્ઞાન નહિ થવા છતાં પણ ઘટથી ભિન્ન પટાદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન થઈ જાય છે; તેથી ઘટાદિ સર્વ અનાત્મ પદાર્થોને ‘અકૃત્સન’ નામથી યોદાવવામાં આવે છે. જે એક વસ્તુનું જ્ઞાન થતાં સર્વ વસ્તુઓનું જ્ઞાન થઈ જાય તથા જે એક વસ્તુનું જ્ઞાન ન થતાં સર્વ વસ્તુઓનું જ્ઞાન ન થાય, તે વસ્તુ ‘કૃત્સન’ કહેવાય છે. જેવી રીતે એક અદ્વિતીય આત્માનું જ્ઞાન થતાં સર્વ અનાત્મ પદાર્થોનું જ્ઞાન થઈ જાય છે, અને અદ્વિતીય આત્માનું જ્ઞાન નહિ થતાં સર્વ અનાત્મ પદાર્થોનું જ્ઞાન થતું નથી; તેથી અદ્વિતીય આત્માને “કૃત્સન” એવા નામથી યોદાવવામાં આવે છે. શ્રુતિ કહે છે કે-આત્મનો જો અરે દર્શનેન શ્રવણેન મત્વા વિજ્ઞાનેવેદં સર્વં વિદિતમ્-અર્થાત્-હે મૈત્રેયી ! અધિજ્ઞાનરૂપ આત્માના દર્શનવડે, શ્રવણવડે, મનનવડે તથા વિજ્ઞાનવડે આ સર્વ અનાત્મ જગત્ જાણવામાં આવે છે. આ પ્રકારે અકૃત્સન તથા કૃત્સન એ બન્ને શબ્દોના અર્થ વાસ્તિક ઔપમાં સુદૈશ્વરચાર્યે કથન કર્યો છે.

હોઇ ટીકામાં તો પ્રકૃતે: શબ્દનો ગુણકર્મક શબ્દ સાથે અન્ય કરીને એ અર્થ કર્યો છે કે, અહંકારાદિ શુભોવડે સંમૂઢ થયેલા અજ્ઞાની પુરુષ, પ્રકૃતિના દેહાદિ શુભોમાં તથા ગમનાદિ કર્મોમાં “હું બ્રાહ્મણ છું, યજ્ઞાદિ મારાં કર્યો છે,” એ પ્રકારનું અહંમયનું અભિમાન કરે છે. (૨૯)

અવતરણિકા:-પૂર્વે પ્રસંગમાં, અજ્ઞાની પુરુષ અને જ્ઞાનવાન્ પુરુષ, બન્નેમાં શુભકર્મોના અનુક્રાનની સમાનતા છતાં પણ, અજ્ઞાની પુરુષમાં તો કર્તૃત્વનું અભિમાન રહે છે અને જ્ઞાની પુરુષમાં કર્તૃત્વના અભિમાનનો અભાવ રહે છે, એ પ્રકારે બન્નેની વિલક્ષણતા કથન કરી. હવે અજ્ઞાની પુરુષ પણ જે પ્રકારના હોય છે: એક મોક્ષની ઇચ્છાવાળો સુસુક્ષ્મ અજ્ઞાની હોય છે, અને બીજો મોક્ષની ઇચ્છાથી રહિત અસુસુક્ષ્મ અજ્ઞાની હોય છે. અસુસુક્ષ્મ અજ્ઞાની અપેક્ષાએ કરીને સુસુક્ષ્મ અજ્ઞાનીમાં, સર્વ કર્મોનું શ્રીલગવત્ અર્પણ તથા ફળની ઇચ્છાનો અભાવ, એ પ્રકારની વિલક્ષણતાનું કથન કરતાં શ્રીલગવાન્, અર્જુન સુસુક્ષ્મ અજ્ઞાની પણ કર્મનો અધિકારી છે, એમ સૂચવી કર્મોના અધિકારને દૃઢ કરે છે.-

મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાધ્યાત્મચેતસા ।

નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા યુદ્ધયસ્વ વિગતજ્વરઃ ॥ ૩૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! તું, હું પરમેશ્વર વિશે અધ્યાત્મ ચિત્તવડે સર્વ ઠમો સમર્પણ કરી તમા દામનાથી રહિત, મમતાથી રહિત અને શોકથી રહિત થઇ, આ સુદ્ધ કર. ૩૦

ટીકા:-હે અર્જુન ! સર્વસ તથા સર્વ જગતનો નિયંતા તથા સર્વનો આત્મારૂપ એવો હું પરમેશ્વર વાસુદેવ છું. એવા હું સ્વરૂપ પરમેશ્વરમાં, તું સર્વ લૌકિક-વૈદિક ઠમોને અધ્યાત્મ ચિત્તવડે સમર્પણ કર. આત્માનું પ્રતિપાદન કરવાને વાસ્તે જે શાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત થાય, તે શાસ્ત્ર અધ્યાત્મ કહેવાય છે; આત્મ ઉપનિષદ્ધરૂપ વેદાંત શાસ્ત્ર છે. અધ્યાત્મ શાસ્ત્રના વિચારમાં જે ચિત્ત તત્પર થાય, તે ચિત્ત અધ્યાત્મચેતસ્ કહેવાય છે. અર્થાત્ આત્મા-અનાત્માના વિવેકવાળું ચિત્ત અધ્યાત્મચેતસ્ કહેવાય છે. અધ્યાત્મ ચિત્તવડે તું સર્વ ઠમોને હું સ્વરૂપ પરમેશ્વરમાં તું સમર્પણ કર.

વાતપર્ય એ છે કે-“હું અર્જુન કર્તારૂપ અંતર્યામી ઈશ્વરને અધીન છું, અને જેવી રીતે ભુત્ય (નોકર) મહારાજને વાસ્તે સર્વ ઠમો કરે છે, તેવી રીતે હું પણ ઈશ્વરને વાસ્તે જ સર્વ ઠમો કરું છું.” એ પ્રકારની બુદ્ધિવડે સર્વ ઠમોનું હું રૂપ ઈશ્વરમાં અર્પણ કરીને તથા સર્વ દામનાઓથી રહિત થઇને તથા દેહ-પુન-બ્રાતાદિમાં મમતા અભિમાનથી રહિત થઇને તથા આ લોકમાં અપકીર્તિના હેતુરૂપ તથા પરલોકમાં નરકની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ જે શોકરૂપ જન્મ છે, તે શોકરૂપ જન્મથી રહિત થઇને, તું સુસુક્ષ્મ અજ્ઞાની અર્જુન, આ સુદ્ધ કર. અર્થાત્ શાસ્ત્રવિહિત શુભ કર્મોને કર. (અહીં શ્રીભગવાન અર્પણ તથા નિષ્કામપણું એ બંને સુદ્ધ વિષે જ કથન કરે છે; કારણ કે સુદ્ધથી ભિન્ન કોઇ પણ કર્મમાં અર્જુનને મમતા તથા શોક પ્રાપ્ત નથી, કિન્તુ સુદ્ધમાં જ મમતા તથા શોક પ્રાપ્ત છે.) (૩૦)

અવતરણિકા:-સ્વર્ગોદિ કૃણી ઇચ્છાથી રહિત થઇને તથા શ્રીભગવત્ અર્પણ બુદ્ધિવડે, વેદવિહિત શુભ કર્મોનું અનુષ્ઠાન જ અંતઃકરણની સુદ્ધિદ્વારા તથા આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા સુકૃતરૂપ કૃણી પ્રાપ્તિ કરનાર છે. એ અર્થનું હવે શ્રીભગવાન કથન કરે છે:-

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।

श्रद्धावंतोऽनसूयंतो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ૩૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! જે કોઇ મનુષ્ય શ્રદ્ધાવાન થઇ તથા અસૂયાથી રહિત થઇ, મારા આ નિત્ય મતને અંગીકાર કરે છે, તે પુરુષ પણ પુણ્ય તથા પાપ કર્મોનો પરિત્યાગ કરે છે. ૩૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! કૃણી ઇચ્છાથી રહિત થઇને તથા શ્રીભગવત્ અર્પણ બુદ્ધિવડે અધિકારી પુરુષે, શાસ્ત્રવિહિત શુભ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું, એવો મારો મત નિત્ય એવા વેદવડે બોધિત હોવાથી અનાદિ પરંપરાવડે પ્રાપ્ત છે, માટે તે નિત્ય છે. અથવા મારો મત અધિકારી પુરુષોએ અવશ્ય કરીને કરવા યોગ્ય હોવાથી નિત્ય છે. આ રીતના મારા નિત્ય મતનો જે કોઇ મનુષ્ય શ્રદ્ધાવાળો થઇને તથા અસૂયાથી રહિત થઇને અંગીકાર કરે છે, તે મનુષ્ય પણ અંતઃકરણની સુદ્ધિદ્વારા તથા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા યથાર્થ જ્ઞાનીની માફક પુણ્ય-પાપ કર્મોથી રહિત થાય છે.

શાસ્ત્રે તથા ગુરુએ ઉપદેશ કરેલો અર્થ જો કદાચિત્ પોતાના અનુભવમાં ન પણ આવતો હેય તો પણ તે અર્થ વિષે “એ અર્થ આ પ્રકાર છે” એ પ્રકારના વિશ્વાસનું નામ શ્રદ્ધા કહેવાય છે. કોઈ પુરુષના શુદ્ધોવિષે કોઇનું પ્રકટ કરવું તેનું નામ અસૂયા કહેવાય છે. આ પ્રસંગે અસૂયા એ પ્રકારની છે કે, આ હ.ખરૂપ સુદ્ધધર્મમાં મને અર્થાત્ અર્જુનને પ્રવૃત્ત કરનાર આ ભગવાન ઠરણથી રહિત છે. એવી અસૂયાને સર્વ પ્રાણીઓના સુદ્ધરૂપ તથા ગુરુરૂપ હું વાસુદેવ

ભગવાનમાં નહિ કરતાં, જે મનુષ્ય મારા આ મતનો શ્રદ્ધાલાક્ષણિક અંગીકાર કરે છે, તે મનુષ્ય પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા તથા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા પુણ્ય-પાપ કર્મોનો પરિત્યાગ કરે છે.

તાર્પણ્ય એ છે કે, જ્ઞાનવાન પુરુષોનાં ભાવી શરીરોની પ્રાપ્તિ કરનાર જેટલાં પુણ્ય-પાપરૂપ સંચિત કર્મો છે, તે સંચિત કર્મો તો જ્ઞાનરૂપ અગ્નિવડે દગ્ધ થઈ જાય છે; અને જે પ્રારબ્ધ કર્મોએ આ શરીર આપ્યું છે, તે પ્રારબ્ધ કર્મો લોગવડે દાય પામે છે અને જ્ઞાનવાન આ વર્તમાન શરીરમાં જે પુણ્ય-પાપ કર્મ કરે છે, તે પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મ, જ્ઞાનવાન પુરુષની સેવા કરનાર ભક્તજન તથા નિંદા કરનાર દુષ્ટ જન લઈ જાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે (તદ્વ પ્રજા દાયમુપયંતિ, સુદદઃ સમ્યુ કૃત્યાં, દ્વિપંનઃ પાપકૃત્યામ્) જ્ઞાનવાન પુરુષના ધનાદિ પદાર્થો તો પુનઃ શિખ્યાદિ લઈ જાય છે, અને પુણ્ય કર્મો સેવા કરનાર ભક્તજન લઈ જાય છે તથા પાપકર્મો નિંદા કરનાર દુષ્ટજન લઈ જાય છે. આ પ્રમાણે વિદ્વાન પુરુષ સર્વ પુણ્યપાપ કર્મોથી રહિત થાય છે. અહીં મનુષ્યને જ શાસ્ત્રવિહિત નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોની અધિકાર છે, અન્ય કોઈને અધિકાર નથી. તેથી ભગવાને માનવાઃ એ શબ્દ કથન કર્યો છે. (૩૧)

અવતરણિકાઃ-પૂર્વ શ્લોકમાં, ભગવત અર્પણ શુદ્ધિવડે નિષ્કામ કર્મોના અનુકાનરૂપ ભગવાનના મતના અંગીકારરૂપ અન્વય વિષે, અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા તથા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા, સર્વ કર્મોથી રહિતવારૂપ શુભકૃત કથન કર્યું. હવે નીચેના શ્લોકમાં ભગવત્મતનો નહિ અંગીકાર કરવારૂપ વ્યતિરેકવિષે દોષની પ્રાપ્તિ કથન કરે છે:—

ये त्वेतदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ૩૨ ॥

શ્લોકાર્થઃ-હું અર્જુન ! વળી જે પુરુષ મારા આ પૂર્વ કહેલ મતને વિશે દોષનું આશંકા કરી તેનો અંગીકાર નથી કરતો, તેને તું દુષ્ટ ચિત્તવાળો જાણ, સર્વ જ્ઞાનને વિશે મૂઠ જાણ તથા તેને સર્વ પુરુષાર્થથી ભ્રષ્ટ જાણ. ૩૨

ટીકાઃ-હું અર્જુન ! નાસ્તિકપણથી શુરુશાસ્ત્રનાં વચનોમાં શ્રદ્ધા નહિ કરનારા, શુભોમાં દોષોના કથનરૂપ અસૂચા કરનારા, પૂર્વોક્ત મારા મતનો અંગીકાર નહિ કરનારા પુરુષોને તું અત્યંત દુષ્ટ ચિત્તવાળો જાણ. આ કારણથી કર્મવિષયક જ્ઞાનમાં તથા સશુભનિર્ણય બ્રહ્મવિષયક જ્ઞાનમાં પ્રમાણથી, પ્રમેયથી તથા પ્રયોજનથી પુરુષને વિશેષે કરીને મૂઠ થયેલા તું જાણ. તાર્પણ્ય એ છે કે, કર્મવિષયક જ્ઞાન તથા સશુભનિર્ણય બ્રહ્મવિષયક જ્ઞાન કયા પ્રમાણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા તે જ્ઞાનોનો પ્રમેય કોણ છે તથા તે જ્ઞાનોનું પ્રયોજન કયું છે, એ અર્થને પુરુષ જાણી શકતો નથી. આ કારણથી જ તેના પુરુષોને તું સર્વ પુરુષાર્થોથી ભ્રષ્ટ થયેલા જાણ. (૩૨)

અવતરણિકાઃ-“હું ભગવન ! જેવી રીતે આ શ્લોકમાં જે પુરુષો મહારાજની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે છે, તે પુરુષોને મહાન બચની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેવી રીતે આપ ઈશ્વરની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં મહાન બચની પ્રાપ્તિને દેખતાં છતાં પણ પુરુષો કયા કારણથી અસૂચા કરીને આપના મતનો અંગીકાર કરતા નથી ? તથા કયા કારણથી સર્વ પુરુષાર્થોનાં સાધનોમાં અવળી શુદ્ધિ કરે છે ?” એવી અર્જુનને શંકા યતાં શ્રીભગવાન નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે:—

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ૩૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! જ્ઞાનવાન પુરુષ પણ પોતાની પ્રકૃતિને અનુસાર ચેષ્ટા કરે છે, આથી સર્વ પ્રાણી પ્રકૃતિને જ અનુસરનારાં છે, તો પછી મારે નિશ્ચય શું કરી શકશે ? ૩૩

દીકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વ જન્મોમાં કરેલા ધર્મ-અધર્મના તેમ જ જ્ઞાન-ઇચ્છાદિના જે સંસ્કારો છે, જે સંસ્કારો આ વર્તમાન જન્મમાં અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થયા છે, તે અભિવ્યક્ત સંસ્કારોનું નામ પ્રકૃતિ છે. પ્રકૃતિ સર્વ પ્રકારે બળવાન છે. આવી બળવાન પ્રકૃતિને અનુસરીને જ બ્રહ્મ-વેત્તા પુરુષ પણ ચેષ્ટા કરે છે. (અથવા જ્ઞાનવાન શબ્દવડે કેવળ શુભદોષને બાણુનાર પુરુષને અર્થ ગ્રહણ કરવો) આચાર્યનું વચન એવું છે કે (વશાદિભિશ્ચાવિશેષાત્) ખાતપાનાદિના વ્યવહારના સમયમાં વિદ્વાન પુરુષની, પણ વગેરેની સાથે, તુલ્યતા જ છે. એવો બ્રહ્મવેત્તા જ્ઞાનવાન અથવા શુભદોષને બાણુનાર જ્ઞાનવાન પણ જ્યારે પોતાની સંસ્કારરૂપ પ્રકૃતિને અનુસરીને જ ચેષ્ટા કરે છે, ત્યારે બીજા અજ્ઞાની મૂર્ખ પુરુષ પોતાની પ્રકૃતિને અનુસરીને જ ચેષ્ટા કરે, તેમાં શું નવાઈ છે ? તેથી પ્રકૃતિ ભે કે અવિવેકી પ્રાણીઓને પુરુષાર્થથી ભ્રષ્ટ કરનારી છે, તથાપિ સર્વ પ્રાણીઓ પ્રકૃતિનું જ અનુસરણ કરે છે. તેમાં હું અર્થાત્ પરમેશ્વરકૃત નિશ્ચય તથા રાજકૃત નિશ્ચય શું કરશે ? અર્થાત્ ઉત્કટ રાગવડે પાપકર્મોમાં પ્રવૃત્ત થયેલા પુરુષોને નિશ્ચય પાપકર્મોથી નિવૃત્ત કરવા સમર્થ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, જે પુરુષ પાપકર્મોમાં મહાત્ નરકની સાધનાને બાણીને પણ હુવોસનાની પ્રબળતાથી પુનઃ પાપકર્મોમાં જ પ્રવૃત્ત થાય છે, તે પુરુષ મારી આજ્ઞાના ઉલ્લંઘનથી ઉત્પન્ન થતા દોષથી કદાચિત્ ભય પામશે નહિ. (૩૩)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન ! ભે કદાચિત્ સર્વ પ્રાણી પોતપોતાની પ્રકૃતિના જ વશવર્તી હોય, તો લૌકિક પુરુષાર્થોના તથા વૈદિક પુરુષાર્થોના કાંઈ પણ વિષય થશે નહિ. તેથી સ્વર્ગકામો વગેરે ઇત્યાદિ વિધિવાક્યોમાં તથા પરદારા ન ગચ્છેત્ ઇત્યાદિ નિષેધવાક્યોમાં અનર્થતા પ્રાપ્ત થશે. કારણ કે આ લોકમાં પૂર્વ સંસ્કારરૂપ પ્રકૃતિથી રહિત કોઈ પણ પ્રાણી નથી, કે જેની પ્રતિ વિધિ-નિષેધ મુખવાક્યોને અર્થવત્પણું પ્રાપ્ત થાય,” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે:-

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ॥ ૩૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-દરેક ઇન્દ્રિયના શબ્દાદિક વિષયોમાં રાગ તથા દ્વેષ બન્ને સ્થિતિ કરીને રહેલા છે, પણ રાગ તથા દ્વેષ બન્ને આ પ્રાણીના શત્રુ જ છે; તેથી તે, રાગ તથા દ્વેષ બેઉને વશ થતો નથી. ૩૪

દીકા:-હે અર્જુન ! શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, રસના અને માણુ, આ પાંચ જ્ઞાનઇન્દ્રિયો છે, તથા વાક્, પાણિ, પાદ, ઉપસ્થ અને પાથુ, આ પાંચ કર્મઇન્દ્રિયો છે. વળી જ્ઞાનઇન્દ્રિયોના અને કર્મઇન્દ્રિયોના ક્રમાનુસાર શબ્દ, રસ, રૂપ, રસ, ગંધ, વચન, તથા આદાન, ગમન, આનંદ, મલવિસર્જન એ દસ વિષયો છે. આવા શબ્દ-રૂપશબ્દો વિષયોમાં તથા વચન આદાનાદિ વિષયોમાંથી જે જે વિષય પુરુષને અનુકૂલ હોય છે, તે તે વિષય ભે કદાચિત્ શાસ્ત્રવડે નિષિદ્ધ પણ હોય, તો પણ તે તે વિષયમાં પુરુષને રાગ જ થાય છે, અને તે વિષયોમાં જે જે વિષય પુરુષને પ્રતિકૂળ હોય છે, તે તે વિષય ભે કદાચિત્ શાસ્ત્રવિદિત પણ હોય, તોપણ તે તે વિષયમાં પુરુષને દ્વેષ જ થાય છે. આ પ્રમાણે શ્રોત્રાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોના શબ્દાદિ સર્વ વિષયોમાં, અનુકૂળતાવડે તથા પ્રતિકૂળતાવડે રાગ-દ્વેષ બન્ને નિયમપૂર્વક જ રહે છે. કાંઈ સર્વ વિષયોમાં રાગ-દ્વેષ નિયમ વિના જ રહેતા નથી. પુરુષે રાગ-દ્વેષને વશ ન થવું, તે જ પુરુષાર્થનો તથા શાસ્ત્રનો વિષય છે.

તાત્પર્ય એ છે કે-(૧)“પરસ્ત્રીગમનાદિ કર્મો મહાન્ નરકની પ્રાપ્તિ કરનાર છે” એ પ્રકારનું જે બળવત્ અનિષ્ટ સાધનતાનું જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન સાથે તેનો નાશ કરનારું જ્ઞાન જ્ઞેયયત્વ હોય છે. જેમકે “આ પરસ્ત્રીગમનાદિ કર્મો મારા વિષય સુખરૂપ ઈષ્ટનાં સાધન છે” એ પ્રકારનું ઈષ્ટસાધનતાનું જ્ઞાન છે. આ ઈષ્ટસાધનતાના જ્ઞાનવડે ઉત્પન્ન થયેલાં પરસ્ત્રીગમનાદિ કર્મોમાં રાગનો અંગીકાર કરીને જ પ્રકૃતિ આ પુરુષને પરસ્ત્રીગમનાદિ નિષિદ્ધ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. (૨) એ જ પ્રમાણે “સંધ્યાવંદનાદિ કર્મો સ્વર્ગોદિ ફળની પ્રાપ્તિ કરનાર છે,” એ પ્રકારનું જે ઈષ્ટસાધનતાનું જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન સાથે તેનો નાશ કરનારું જ્ઞાન જ્ઞેયયત્વ હોય છે. જેમકે “એ સંધ્યાવંદનાદિ કર્મો મારાં દુઃખરૂપ અનિષ્ટનાં સાધન છે” એ પ્રકારનું અનિષ્ટસાધનતાનું જ્ઞાન છે. આ અનિષ્ટસાધનતાના જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલાં સંધ્યાવંદનાદિ કર્મોમાં દ્રેષનો અંગીકાર કરીને જ પ્રકૃતિ પુરુષને સંધ્યાવંદન વિહિત કર્મોથી નિવૃત્ત કરે છે. (૩) જે કાળે ધર્મશાસ્ત્ર, પરસ્ત્રીગમનાદિ કર્મોમાં “પરસ્ત્રીગમનાદિ કર્મ નરકની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે” એ પ્રકારે આ અનિષ્ટસાધનતાનો યોગ કરે છે, તે કાળે જરાપણ અનિષ્ટસાધનતાના જ્ઞાનનો નાશ કદી થતો નથી. જેવી રીતે ઘટરૂપ પ્રતિયોગી વિદ્યમાન હોવાં ઘટાભાવ રહે નહિ. વળી પરસ્ત્રીગમનાદિ નિષિદ્ધ કર્મો વિષે રાગની ઉત્પત્તિ કરવામાં ઈષ્ટસાધનતાના જ્ઞાનનું, બળાત્કારે અનિષ્ટસાધનતાના જ્ઞાનનો અભાવ જ, સહકારી કારણ હતું. આ સહકારી જ્ઞાનનો અભાવ થતાં કેવળ ઈષ્ટસાધનતાનું જ્ઞાન, પરસ્ત્રીગમનાદિ નિષિદ્ધ કર્મોમાં રાગ ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ. જેવી રીતે મધ અને વિષ એ બન્નેવડે યુક્ત જે અન્ન છે, તે અન્ન વિષે “આ અન્ન મારી કુધાની નિવૃત્તિનું સાધન છે” એ પ્રકારનું ઈષ્ટસાધનતાનું જ્ઞાન છતાં પણ, જે પુરુષને તે અન્નવિષે “આ અન્ન મારા મરણનું સાધન છે” એ પ્રકારનું અનિષ્ટસાધનતાનું જ્ઞાન થયું છે, તે પુરુષનું કેવળ ઈષ્ટસાધનતા જ્ઞાન, અન્નવિષે રાગ ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી. (૪) આ પ્રમાણે જે કાળે, ધર્મશાસ્ત્ર, સંધ્યાવંદનાદિ વિહિત કર્મોવિષે “સંધ્યાવંદનાદિ કર્મ સ્વર્ગોદિ સુખની પ્રાપ્તિનાં સાધન છે” એ પ્રકારની બળવત્ ઈષ્ટસાધનતાનું સૂચન કરે છે, તે કાળે સંધ્યાવંદનાદિ વિહિત કર્મોવિષે બળવત્ ઈષ્ટસાધનતાના જ્ઞાનનો નાશ કદી થશે નહિ. જેવી રીતે ઘટરૂપ પ્રતિયોગીની સ્થિતિ છતાં ઘટાભાવ રહેતો નથી, તેમ વિધિ સુખ બળવાન થવાથી નિષેધ સુખ વચન વિશે રાગ જતો રહે છે. (૫) વળી સંધ્યાવંદનાદિ વિહિત કર્મોવિષે દ્રેષની ઉત્પત્તિ કરવામાં, અનિષ્ટસાધનતાના જ્ઞાનનું સહકારી કારણ બળવત્ ઈષ્ટસાધનતાના જ્ઞાનનો અભાવ જ હતું, તે સહકારી કારણનો અભાવ થતાં કેવળ અનિષ્ટસાધનતાનું જ્ઞાન, સંધ્યાવંદનાદિ વિહિત કર્મોવિષે, દ્રેષ ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, શાસ્ત્ર પ્રતિબંધથી રહિત થયેલા પુરુષને સંધ્યાવંદનાદિ વિહિત કર્મોવિષે પ્રવૃત્ત કરે છે, અને પરસ્ત્રીગમનાદિ નિષિદ્ધ કર્મોથી નિવૃત્ત કરે છે. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રના વિચારજન્ય જ્ઞાનની પ્રબળતાવડે જ્યારે સ્વાભાવિક રાગદ્રેષના કારણની નિવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે કારણની નિવૃત્તિવડે સ્વાભાવિક રાગદ્રેષરૂપ કાર્ય પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. તેથી તે પ્રકૃતિ શાસ્ત્ર વિશે દૃષ્ટિવાળા પુરુષને વિપરીત માર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરી શકતી નથી. તેથી શાસ્ત્રને વધા પુરુષાર્થને વ્યર્થતાની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આ હેતુવડે શ્રીભગવાને તપોર્ન વ્રતમાગચ્છેત્ એ વચન કહ્યું છે. અર્થાત્ પુરુષ રાગદ્રેષને અધીન થઈ કેાઈ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી અથવા કેાઈ કર્મથી નિવૃત્ત થતો નથી. કિન્તુ શાસ્ત્રજન્ય જ્ઞાનવડે રાગદ્રેષના નાશદ્વારા તે રાગદ્રેષનો નાશ જ કરે છે. સ્વાભાવિક દોષજન્ય રાગ-દ્રેષ બંને મોક્ષરૂપ ત્રેયની ઈચ્છાવાળા પુરુષને શત્રુરૂપે થાય છે.

તાત્પર્ય એ છે કે, જેવી રીતે માર્ગમાં ચાલનાર પુરુષોને દુષ્ટ ચોર અનેક પ્રકાર કરે છે, તેવી રીતે મોક્ષરૂપ શ્રેયના આત્મજ્ઞાનરૂપ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયેલા

રાગદ્વેષ ઉભય અનેક પ્રકારનાં વિદ્યો કરનારા છે. તેથી અધિકારી પુરુષે રાગ-દ્વેષનો અવશ્ય કરીને નાશ કરવો. (૩૪)

અવતરણિકા:—“હિ ભગવન્ ! સ્વાભાવિક રાગદ્વેષવડે ઉત્પન્ન થયેલી પશુ-મનુષ્યાદિ સર્વ પ્રાણીઓની સાધારણ પ્રવૃત્તિની નિવૃત્તિવડે, જ્યારે પુરુષને શાસ્ત્ર વિહિતકર્મો જ કરવાં યોગ્ય થયાં, ત્યારે તો જેવી રીતે આ સુદ્ધમાં શાસ્ત્રવિહિત કર્મરૂપતા છે, તેવી રીતે સંન્યાસપૂર્વક લિક્ષાના અગ્નના લોજન વિષે પણ શાસ્ત્રવિહિત કર્મરૂપતા છે. તેથી અત્યંત સુગમ તથા હિંસાદિથી રહિત જે લિક્ષાના અગ્નનું લોજન છે, તે જ મારે કરવા યોગ્ય છે. તો અત્યંત દુઃખરૂપ તથા હિંસાદિ પાપના કારણરૂપ આ સુદ્ધ કરવામાં મારું શું પ્રયોજન છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે:—

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।

સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ॥ ૩૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! સર્વ અંગોની સંપૂર્ણતાપૂર્વક કરાયેલા પરધર્મ કરતાં દંષ્ટ એક અંગોની ન્યૂનતા પૂર્વક કરાયેલા પોતાનો ધર્મ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. આ કારણથી પોતાના ધર્મમાં મરણ થાય તે પણ શ્રેષ્ઠ છે, પણ પરનો ધર્મ તો કેવળ લયને જ પ્રાપ્ત કરવાવાળો છે. ૩૫

ટીકા:—હે અર્જુન ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ જે ચાર વર્ણો છે, તથા બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એ ચાર આશ્રમો છે. આ ચાર વર્ણોમાં તથા ચાર આશ્રમોમાં જે જે વર્ણની પ્રત્યે તથા જે જે આશ્રમની પ્રત્યે, ધર્મશાસ્ત્રે જે જે ધર્મ વિધાન કર્યો હોય, તે તે ધર્મ તે તે વર્ણનો તથા તે તે આશ્રમનો સ્વધર્મ કહેવાય છે. તે તે ધર્મ ખીન્ન વર્ણનો તથા ખીન્ન આશ્રમનો પરધર્મ કહેવાય છે. જેવી રીતે યૌદ્ધસ્પતિસવ નામનો યજ્ઞ શાસ્ત્રે બ્રાહ્મણની પ્રત્યે જ વિધાન કર્યો છે, ક્ષત્રિયાદિ પ્રત્યે વિધાન કર્યો નથી. તેથી યૌદ્ધસ્પતિસવ નામનો યજ્ઞ બ્રાહ્મણનો સ્વધર્મ છે, પણ ક્ષત્રિયાદિનો પરધર્મ છે. એ જ પ્રમાણે રાજસૂય નામનો યજ્ઞ એક ક્ષત્રિયની પ્રત્યે જ વિધાન કર્યો છે, પણ બ્રાહ્મણાદિ પ્રત્યે વિધાન કર્યો નથી. તેથી રાજસૂય નામનો યજ્ઞ ક્ષત્રિયનો સ્વધર્મ છે, પણ બ્રાહ્મણાદિનો પરધર્મ છે. એ પ્રમાણે સર્વ અસાધારણ ધર્મોમાં સ્વધર્મતા તથા પરધર્મતા જાણી લેવી. ઇન્દ્રના નામનું સ્મરણ કરવું વગેરે સાધારણ ધર્મોમાં સર્વ પ્રાણીમાત્રની સ્વધર્મતા જ રહે છે, કોઈપણ પ્રાણીની પરધર્મતા થતી નથી. આ કારણથી ધર્મ અસાધારણ કહ્યો છે. દ્રૌપદ, મંત્ર, દેવતા ઇત્યાદિ સર્વ અંગોની સંપૂર્ણતા વિના જ ધર્મ વિગુણ કહેવાય છે. આ પ્રકારનો વિગુણ કરવામાં આવતો સ્વધર્મ, સર્વ અંગોની સંપૂર્ણતા પૂર્વક કરેલા પરધર્મથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે એક વેદ પ્રમાણ સિવાય બીજું કોઈ પ્રમાણ ધર્મવિષે નથી. કિન્તુ ધર્મવિષે એક વેદ જ પ્રમાણ છે.

આ વાત સોદનાલ્લખ્ણોર્ણો યમઃ એ પૂર્વ મીમાંસાના સૂત્રમાં વિસ્તારથી કથન કરી છે. તેથી “પરધર્મ પણ ધર્મ હોવાથી સ્વધર્મની જેમ અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય છે.” એ પ્રકારનું અનુમાન પ્રમાણ ધર્મવિષે હોઈ શકે નહિ. તેથી ચત્કિચિત્ અંગોની ન્યૂનતાવડે વિગુણભાવને પ્રાપ્ત થયેલ વિગુણ સ્વધર્મવિષે પણ રહેલા સ્વધર્મનિષ્ઠ પુરુષનું મરણ પણ, પરધર્મવિષે રહેલા પુરુષ કરતાં, અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે સ્વધર્મમાં રહેલા પુરુષનું મરણ આ લોક વિષે તે પુરુષને કીર્તિની પ્રાપ્તિ કરનાર છે, અને પરલોકવિષે સ્વર્ગોદિની પ્રાપ્તિ કરનાર છે. તેથી તે મરણ પણ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. વળી પરધર્મ પુરુષને આ લોકવિષે અકીર્તિની પ્રાપ્તિ કરે છે,

અને પરલોકવિષે નરકાદિની પ્રાપ્તિ કરે છે. તેથી જેવી રીતે શગદ્રેષથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ પુરુષે પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, તેવી રીતે પરધર્મ પણ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. પૂર્વ પ્રસંગમાં શ્રીભગવાનના મતનો અંગીકાર કરનાર પુરુષોને શ્રેયની પ્રાપ્તિ કથન કરી, તથા ભગવાનના મતનો નહિ અંગીકાર કરનાર પુરુષોને શ્રેયના માર્ગથી બ્રહ્મપણું કથન કર્યું તેમ જ શ્રેયના માર્ગથી બ્રહ્મ યવામાં, તથા કૃષ્ણની ઇચ્છાપૂર્વક કામ્યકર્મો કરવામાં તથા કેવળ પાપકર્મો કરવામાં, જે તત્ત્વદમ્પવ્યંતઃ ઇત્યાદિ વચનોવડે બહુ કારણો કથન કર્યો, તે સર્વ કારણોને સંક્ષેપમાં કથન કરનારો આ શ્લોક છે:-

મહાહાનિસ્તપાસુવાદુષ્ટચિત્તવૃદ્ધતે ॥ પ્રજ્ઞતેર્વજાવર્તિતક રાગદ્વેષો જ ગુણહૃદૌ ॥ પરધર્મચલિત્વંચેન્દ્રક્ષા દ્વાન્-
ર્મવાહકાઃ અર્થ-શ્રદ્ધાથી રહિત થવું, અસૂચા કરવી, ચિત્તની દુષ્ટતા, મૂઠવા તથા પ્રકૃતિને વશવર્તી થવું, તથા પુષ્કળ રાગ-દ્વેષ તથા પરધર્મવિષે પ્રીતિ કરવી, એ સર્વ દુર્મર્ગો પ્રાપ્તિ કરનાર છે. (૩૫)
અવતરણિકા:-પુરુષની કામ્ય કર્મોવિષે પ્રીતિ કરાવનારા તેમ જ નિષિદ્ધ કર્મોવિષે પ્રીતિ કરાવનારા કારણની નિવૃત્તિ કરીને શ્રીભગવાનના પૂર્વોક્ત મતનું આશ્રયણ કરવાને વાસ્તે અર્જુન પહેલાં તે કારણનું સ્વરૂપ પૂછે છે:-

અર્જુન ઉવાચ-અથ કેન પ્રયુક્તોઽયં પાપં ચરતિ પૂરુષઃ ।

અનિચ્છન્નપિ વાષ્ણેય વલાદિવ નિયોજિતઃ ॥ ૩૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-અર્જુન પૂછે છે:-હે વાષ્ણેય ! પુરુષ પાપ કરવાની ઇચ્છા નહિ કરતા છતાં પણ બળાત્કારે પ્રવૃત્ત કરાયેલ પુરુષની માફક કેનાવડે પ્રવૃત્ત કરાયેલો પાપકર્મને કરે છે ? ૩૬

ટીકા:-અર્જુને કહ્યું:-હે ભગવન્ ! જ્ઞાપકો વિપચન્દ્રુતઃ ઇત્યાદિ વચનોવડે પૂર્વે પણ આપે અનર્થનું મૂળ કથન કર્યું હતું અને અત્યારે પણ આપે પ્રજ્ઞતેર્વજાવર્તિતકઃ ઇત્યાદિ વચનોવડે બહુ પ્રકારના અનર્થનું મૂળ કથન કર્યું છે. તે સર્વ, સમાન પ્રધાનતાવડે અનર્થનાં જ કારણ છે અને તે સર્વેમાં એક જ સુખ્ય કારણ છે, બીજાં સર્વ ગોણ છે. પ્રથમ પક્ષવિષે સર્વ કારણોને ભિન્ન ભિન્ન નિવૃત્ત કરવામાં મહાન્ પરિશ્રમ પડશે; અને બીજા પક્ષવિષે એક જ પ્રધાન કારણને નિવૃત્ત કરતાં પુરુષને કૃતકૃત્ય ભાવની પ્રાપ્તિ થશે. તેથી હે ભગવન્ ! આપ એ વાત કહો છો કે, આપના મતનો નહિ અંગીકાર કરનાર તથા સર્વ જ્ઞાનોમાં મૂઠ પુરુષ, અનર્થની પ્રાપ્તિ કરનારા અનેક પ્રકારનાં નિષિદ્ધકર્મો તથા કામ્યકર્મો, કયા બળવાન્ કારણવડે પ્રવૃત્ત થઈને કરે છે ? (અહીં પરસ્ત્રીગમનાદિ નિષિદ્ધ કર્મો છે અને શત્રુનો નાશ કરનારાં રથેન યસાદિ કામ્ય કર્મો છે, આ બન્ને પ્રકારનાં કર્મો પુરુષને અનર્થની જ પ્રાપ્તિ કરનારાં છે. માટે તે બન્ને પ્રકારનાં કર્મોનો અર્થ ‘પાપ’ શબ્દવડે ગ્રહણ કર્યો છે.)

હે ભગવન્ ! પુરુષ ચોતે પાપકર્મો કરવાની નહિ ઇચ્છા કરતાં છતાં પણ બળાત્કારથી પાપકર્મો કરે છે, અને પરમ પુરુષાર્થના સાધનરૂપવડે આપે ઉપદેશ કરેલાં કર્મો કરવાની ઇચ્છા કરતા છતાં પણ પુરુષ તે કર્મો કરતો નથી. તેથી એમ જણાય છે કે, પુરુષ પરતંત્ર છે, પણ સ્વતંત્ર નથી; પરતંત્રતા વિના એ વાત સંભવતી નથી. તેથી હે ભગવન્ ! જેમ મહારાજાએ બળાત્કારથી કોઈ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરેલો જુલુ, કોઈ કાર્ય કરવાની નહિ ઇચ્છા કરતા છતાં પણ તે કાર્ય અવશ્ય કરે છે, તેમ જે બળવાન્ કારણવડે પ્રવૃત્ત થયેલો તે પુરુષ, તમારા મતના વિરોધી પાપકર્મોને સર્વ અનર્થોના મૂળ બાણવા છતાં પણ પાપકર્મો કરે છે. આવા અનર્થમાં પ્રવૃત્ત કરનાર કારણનું સ્વરૂપ આપ મારા અત્યે કથન કરો, જે કારણના સ્વરૂપને જાણી હું અર્જુન તે કારણનો નાશ કરવાને વાસ્તે પ્રયત્ન કરું.

અહીં અનિચ્છત્રપિ એ વચનવડે અર્જુને એ અર્થ સૂચવ્યો છે કે, પૂર્વે કથન કરેલા રાગ-
દ્રેવવિશે પણ પ્રવૃત્તિની કારણતા સંભવતી નથી. કારણ કે, રાગ વિદ્યમાન હોવાથી ઈચ્છા
અવશ્ય થાય છે. માટે પુરુષમાં ઈચ્છાનો અભાવ હોતાં તે રાગનો પણ અભાવ જ છે. જ્યારે
રાગવિશે અપ્રવર્તકતા સિદ્ધ થઈ, તો તે રાગજન્ય સંસ્કારોથી ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મ તથા
અધર્મમાં પણ પ્રવૃત્તિ સંભવશે નહિ. વળી ધર્મ-અધર્મ વિષે અપ્રવર્તકતા હોવાથી ધર્મ-
અધર્મની અપેક્ષા કરનારા ઈશ્વર વિષે પણ પ્રવર્તકતા સંભવશે નહિ.

હે વાળ્મેય આ સંબોધન કહીને અર્જુને એ અર્થ સૂચન કર્યો છે કે, મારા માતામહના કુળ
વૃષ્ણવંશમાં, પોતાના ભક્તજનોનો ઉદ્ધાર કરવા વાસ્તે આપે અવતાર ધારણ કર્યો છે. અને
હું અર્જુન પણ તેજ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલાં કુંતી માતાનો પુત્ર છું. તેથી મને આપનો જાણીને
આપે મારી ઉપેક્ષા કરવી નહિ, કિંતુ મારા આ પ્રશ્નનો આપે યથાર્થ ઉત્તર આપવો. (૩૬)

અવતરણિકા:-આ પ્રમાણે અર્જુનવડે પૂછેલા શ્રીભગવાન્ કામમય વચાવં પુરુષઃ હતિ । આત્મૈવે-
દમપ્રાસાદેક પ્વઃ । સોઽકામવતઃ, જાવા મે સ્વાત્, અથ પ્રજામેસ્વાત્, અથ વિત્તમેસ્વાત્, અથનર્મજુર્થે ઇત્યાદિ
શ્રુતિઓવડે સિદ્ધ, તથા અકામમય ક્રિયાચારિત્ર્યવત્તેનેહ કાર્દિષ્વ । યથદિક્કરુતેજઠ્ઠસ્તત્કામસ્વચેદિત્ત્ ॥
ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓવડે સિદ્ધ ઉત્તર આપવા લાગ્યા. તે શ્રુતિઓનો તથા સ્મૃતિવચનોનો એ અર્થ
છે કે, ‘પુરુષ કામમય જ છે. આ જગતની ઉત્પત્તિની પૂર્વે એક આત્મા જ હતો. આત્માદેવ
એ પ્રકારની કામના કરવા લાગ્યો કે, મને જાયા પ્રાપ્ત થાય, મને પ્રજા પ્રાપ્ત થાય, મને
ધન પ્રાપ્ત થાય અને હું કમોં કરુ.’ ‘આ લોકમાં કામનાથી રહિત પુરુષની કોઈ પણ ક્રિયા જોવામાં
આવતી નથી તેથી આ જીવ જે જે કમોં કરે છે, તે સર્વ આ કામની જ ચોટા છે.’ ઇત્યાદિ
શ્રુતિ-સ્મૃતિથી સિદ્ધ ઉત્તર હું તને આપું છું તે તું સાંભળ:-

શ્રીમગવાનુવાચ—કામ એવ ક્રોધ એવ રજોગુણસમુદ્ભવઃ ।

મહારાનો મહાપાપ્મા વિદ્ધયેનમિહ વૈરિણમ્ ॥ ૩૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ કહે છે:-હે અર્જુન ! અનર્થ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરાવવાવાળો
કામ જ છે. આ કામ જ ક્રોધરૂપે છે. તે રજોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલ મહાન્ આહારવાળો તથા
અત્યંત ઉગ્ર છે. માટે આ સંસારને વિશે કામને જ તું વૈરીરૂપે જાણ. ૩૭

ટીકા:-શ્રીભગવાને કહ્યું:-હે અર્જુન ! પુરુષને બળાત્કારથી અનર્થ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરવાનું
કારણ જે તે પૂછ્યું, તે કારણ કામરૂપ મહાન્ શત્રુ જ છે. એ કામવડે જ સર્વ પ્રાણીઓને
સર્વ અનર્થોની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! જેમ એ કામ પ્રાણીઓને અનર્થમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. તેમ ક્રોધ
પણ પ્રાણીઓને સર્વ અનર્થમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, તેથી કેવળ કામ વિષે જ પ્રવર્તકતા સંભવતી નથી.”

ભગવાને કરેલું સંબોધન:-ક્રોધ ઇતિ-હે અર્જુન ! વિષયોની અલિલાવાત્ કામથી
ક્રોધ સિદ્ધ નથી. કિંતુ કામ જ ક્રોધરૂપ હોય છે. વાતપર્ય એ છે કે, કોઈ પુરુષ કાંઈ ધનાદિ પદ-
થોની ઈચ્છા કરીને જ્યારે કોઈ ધનવાન્ પુરુષની સમીપ જાય, અને આગળ કોઈ દુષ્ટ પુરુષ
તે પુરુષની ઈચ્છા પૂર્ણ થવા દે નહિ, ત્યારે તે પુરુષનો ઈચ્છારૂપ કામ જ, તે દુષ્ટ પુરુષ ઉપર
ક્રોધરૂપ થઈ પરિણમીને પ્રાપ્ત થાય છે. આ વાત સર્વ લોકોને અનુભવસિદ્ધ છે. માટે કામ જ
ક્રોધરૂપ છે. કામરૂપ મહાશત્રુને નિવૃત્ત કરતાં પુરુષને સર્વ પુરુષાર્થોની પ્રાપ્તિ થાય છે.

હવે કામરૂપ શત્રુને નિવૃત્ત કરનારા ઉપાયો જાણવવાને વાસ્તે તે કામરૂપ શત્રુના કારણનું
કથન કરે છે-રજોગુણસમુદ્ભવઃ હતિ-હે અર્જુન ! હઃઅની પ્રવૃત્તિના સૈન્યરૂપે રજોગુણ છે, રજોગુણ

જેનું સમુદ્રવ એટલે કારણ છે, એવો કામ છે. વળી લોકમાં કારણના સમાન સ્વભાવવાળાં જ કાર્ય હોય છે: તેથી જેમ રમેશુણરૂપ કારણ દુઃખની પ્રવૃત્તિ આદિરૂપ છે, તેમ કામરૂપ કાર્ય પણ દુઃખની પ્રવૃત્તિ આદિરૂપ જ છે. જો કે રમેશુણની જેમ વમેશુણ પણ તે કામનું કારણ છે, તેથી રજોગુણસમુદ્રવ: એ વચનની જેમ તમોગુણસમુદ્રવ: એ વચન પણ કહેવું ઉચિત હતું, તો પણ દુઃખવિષે તથા પ્રવૃત્તિવિષે રમેશુણની જ પ્રધાનતા છે, પણ વમેશુણની પ્રધાનતા નથી. તેથી અહીં રમેશુણનું જ કથન કર્યું છે. એટલા કથનથી શ્રીભગવાને એ અર્થનું બોધન કર્યું છે કે, સાત્ત્વિક વૃત્તિવડે ત્યારે રમેશુણરૂપ કારણની નિવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે કારણ નિવૃત્ત થતાં કામરૂપ કાર્ય પોતાની મેળે જ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. તેથી સાત્ત્વિક વૃત્તિ જ રમેશુણની નિવૃત્તિદ્વારા કામની નિવૃત્તિનો ઉપાય છે.

અથવા, “હું ભગવન્ ! કયા પ્રકારે અનર્થવિષે કામની પ્રવર્તકતા છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન કહે છે રજોગુણસમુદ્રવ: इति—હે અર્જુન ! દુઃખની પ્રવૃત્તિ આદિરૂપ રમેશુણની ઉત્પત્તિ જેનાવડે થાય છે, તે રમેશુણસદૃશ કહેવાય છે. એવા રમેશુણના કારણરૂપે કામ છે. વાતપર્યં એ છે કે, વિષયોની અભિલાષારૂપ કામ પોતે પ્રકટ થઈને રમેશુણને પ્રવૃત્ત કરતાં, પુરુષને દુઃખરૂપ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. તેથી અધિકારી પુરુષોએ કામરૂપ શત્રુનો અવશ્ય જય કરવા યોગ્ય છે.

અર્જુનની શંકા:—“હું ભગવન્ ! આ લોકમાં શત્રુને જિતવાને વાસ્તે સામ, દાન, લેહ, દંડ એ ચાર ઉપાયો હોય છે. સામ, દાન, લેહ, એ ત્રણ ઉપાયોથી જો શત્રુ વશ ન થાય તો તે શત્રુને જિતવાને વાસ્તે ચોથો દંડરૂપ ઉપાય કરવો. પરંતુ ત્રણ ઉપાયો કર્યા વિના જ પહેલેથી જ દંડરૂપ ઉપાય કરવો ઉચિત નથી.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન કામરૂપ શત્રુને જિતવામાં પહેલા ત્રણ ઉપાયોના અસંભવ કહેવાને વાસ્તે, તે કામરૂપ શત્રુનાં બે વિશેષણો કહે છે. મહાશન: મહાપાપ્મા इति મહાન્ છે અશન એટલે આહાર જેનો તે મહાશન કહેવાય, એવો કામ છે. વાતપર્યં એ છે કે, અનેક પ્રકારના મહાન્ ભોગોની પ્રાપ્તિવડે પણ કામ કદાચિત્ તૃપ્ત થતો નથી. એ વાત સ્મૃતિમાં પણ કહી છે:—

“न जातु कामः कामानासुषमोगेन क्षाम्यति । हविषा कृष्णवस्त्रैर्बभूव एवाऽभिवर्धते ॥ ૧ ॥ दसृषिर्ग्याં मीदित्वं द्विरण्यं पद्मः लिखः । नालमेकस्य उत्सवमिति मत्वा शर्मं प्रजेत् ॥ ૨ ॥ અર્થ:—કામ ગમે તેટલા પદાર્થોના ભોગવડે કદાચિત્ પણ શાંતિને પ્રાપ્ત થતો નથી. કિન્તુ જેમ અગ્નિ, ધૂત-કાષ્ઠાદિ તેમાં નાંખવાથી, વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતો જાય છે તેમ કામ પણ ઘણા પદાર્થોના ભોગવડે દિવસે દિવસે વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતો જાય છે અને આ પૃથિવીમાં જેટલાં ત્રીદિ-અવાદિ અશ છે, જેટલાં સુવર્ણાદિ ધન છે, જેટલાં ગો-અશ્વાદિ પશુઓ છે તથા જેટલી સુંદર સ્ત્રીઓ છે, તે સર્વ પદાર્થો જો કદાચિત્ કામનાવાળા કોઈ એક પુરુષને પ્રાપ્ત થાય, તો પણ તે સર્વ પદાર્થો તે પુરુષની કામનાને તૃપ્ત કરવા સમર્થ થતા નથી. તો પછી અદ્યભોગોવડે તે કામની શાંતિ કેવી રીતે થાય. અર્થાત્ ન જ થાય. આ પ્રકારનો વિચાર કરીને પુરુષે શાંતિને પ્રાપ્ત થવું.” તેથી દાનરૂપ ઉપાયોવડે કામરૂપ શત્રુ વશ થતો નથી. એ જ પ્રમાણે સામ અને લેહ એ બન્ને ઉપાયોવડે પણ કામરૂપ શત્રુ વશ થતો નથી. કારણ કામરૂપ શત્રુ મહાપાપ્મા એટલે અત્યંત ઉગ્ર છે. આ કારણથી જ કામવડે પ્રેરિત થયેલા પુરુષ, પાપકર્મોથી થતી દુઃખરૂપ ક્ષણની પ્રાપ્તિને જાણતાં છતાં પણ, પુનઃ તે પાપકર્મો જ કરે છે. એવો અત્યંત ઉગ્ર કામરૂપ શત્રુ સાગ અને લેહ એ બન્ને ઉપાયોવડે વશ થઈ શકે નહિ; કારણ કે લોકમાં

વવાળો શત્રુ જ સામ-લેહરૂપ ઉપાયવડે વશ થાય છે. તેથી હે અર્જુન ! આ સંસારમાં તું એ કામને જ શત્રુરૂપ જાણ. (૩૭)

અવતરણિકા:-પૂર્વ શ્લોકમાં કામ વિષે અત્યંત ઉચ્ચરૂપવડે જે શત્રુપણું કથન કર્યું, તે શત્રુપણાને હવે ત્રણ દૃષ્ટાંતોવડે સ્પષ્ટ કરે છે:-

ધ્રુમેનાત્રિયતે વહિર્યયાડ્ડદર્શો મલેન ચ ।

યથોલ્લેનાવૃતો ગર્ભસ્તથા તેનેદમાવૃતમ્ ॥ ૩૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! જેમ ધ્રુમ અગ્નિને આવૃત કરે છે, જેમ રજ્જુરૂપ મળ દર્પણને આવૃત કરે છે તથા જેમ જરાયુ ચર્મ ગર્ભને આવૃત કરે છે, તેમ કામ જ્ઞાનને આવૃત કરી રહે છે. ૩૮

ટીકા:-હે અર્જુન ! આ સ્થૂલ શરીરના આરંભની પૂર્વે, અંતઃકરણ કામાદિ વૃત્તિઓને પ્રાપ્ત થતું નથી, તેથી સ્થૂલ શરીરની ઉત્પત્તિની પૂર્વે અંતઃકરણ સૂક્ષ્મ કહેવાય છે અને શરીરનો આરંભ કરનાર પુણ્ય-પાપ કર્મોવડે રચાયેલ સ્થૂલ શરીર વિષે રહીને અંતઃકરણ કામાદિ વૃત્તિઓને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી સ્થૂલ શરીરાવશ્ચિન્ન અંતઃકરણમાં અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થયેલો કામ સ્થૂલ કહેવાય છે. તે જ કામ વિષયોની ચિંતન અવસ્થામાં પુનઃ પુનઃ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતાં સ્થૂલતર કહેવાય છે. તે જ કામ વિષયોની ભોગ અવસ્થામાં અત્યંત વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતાં સ્થૂલતમ કહેવાય છે. અને સ્થૂલથી પણ અધિક સ્થૂલ તે સ્થૂલતર અને સ્થૂલતરથી પણ અધિક સ્થૂલ તે સ્થૂલતમ કહેવાય છે. આ પ્રકારે એક જ કામ સ્થૂલ, સ્થૂલતર, અને સ્થૂલતમ એમ ત્રણ અવસ્થાવાળો થાય છે. કામની પ્રથમ સ્થૂલ અવસ્થા વિષે દૃષ્ટાંત કહે છે:-ધ્રુમેનાત્રિયતે વહિરિતિ હે અર્જુન ! જેમ અગ્નિની સાથે ઉત્પન્ન થયેલો અપ્રકાશરૂપ ધ્રુમ પ્રકાશરૂપ અગ્નિને આવૃત કરે છે, તેમ આ સ્થૂલ કામ જ્ઞાનને આવૃત કરે છે. હવે કામની બીજી સ્થૂલતર અવસ્થાવિષે દૃષ્ટાંત કહે છે. યથાડ્ડદર્શો મલેન ચ રિતિ-હે અર્જુન ! જેમ દર્પણની પશ્ચાત્ ઉત્પન્ન થયેલો રજ્જુરૂપ મળ દર્પણને આવૃત કરે છે, તેમ આ સ્થૂલતર કામ પણ જ્ઞાનને આવૃત કરે છે. હવે કામની ત્રીજી સ્થૂલતમ અવસ્થાવિષે દૃષ્ટાંત કથન કરે છે:-યથોલ્લેનાવૃતો ગર્ભઃ રિતિ-હે અર્જુન ! જેમ માતાના ઉદરમાં રહેલા ગર્ભને સર્વ બાબુઓથી વીંટાળી રહેલું જરાયુ નામનું ચર્મ ગર્ભને આવૃત કરે છે, તેમ આ સ્થૂલતમ કામ જ્ઞાનને આવૃત કરે છે.

અહીં આ ત્રણ દૃષ્ટાંતોમાં પરસ્પર એટલી વિશેષતા છે કે, ધ્રુમવડે આવૃત થયેલો અગ્નિ દાહાદિરૂપ પોતાનું કાર્ય કરે જ છે, પણ રજ્જુરૂપ મળવડે આવૃત થયેલું દર્પણ તો પ્રતિબિંબના ગ્રહણરૂપ પોતાનું કાર્ય કરતું નથી. માટે દર્પણની સ્વચ્છતા માત્રનું તિરોધાન રજ્જુરૂપ મળવડે થઈ રહ્યું છે; પરંતુ તે દર્પણ સ્વરૂપથી તો પ્રતીત થઈ રહે છે. અને જરાયુ નામના ચર્મવડે આવૃત થયેલો ગર્ભ તો હસ્ત-પાદાદિના પ્રસારણરૂપ પોતાના કાર્યને પણ કરતો નથી તથા પોતાના સ્વરૂપથી પણ પ્રતીત થતો નથી. આ પ્રકારની દૃષ્ટાંતોની વિલક્ષણતાને અંગીકાર કરીને જ કામની સ્થૂલ, સ્થૂલતર અને સ્થૂલતમ, એ ત્રણ અવસ્થાઓ વિષે યથાક્રમથી ત્રણ દૃષ્ટાંતો કથન કર્યાં છે. (૩૮)

અવતરણિકા:-પૂર્વ શ્લોકમાં તથા તેનેદમાવૃત્ત એ જે સંઘડવચન કહ્યું હતું, તે સંઘડવચનના અર્થને હવે વિસ્તારપૂર્વક કથન કરે છે:-

આવૃત્તં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ।

કામરૂપેણ કૌંતેય દુઃપૂરેણાનલેન ચ ॥ ૩૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે કૌંતેય ! આ કામ જ અજ્ઞાનને આવૃત્ત કરે છે. કામ જ્ઞાની પુરુષના નિત્ય વૈરીરૂપે ઇચ્છા તથા તૃષ્ણારૂપે છે તેમ જ તે અજ્ઞિની માફક તૃપ્તિથી રહિત છે. ૩૬

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે વડે વસ્તુને જાણીએ તે જ્ઞાન કહેવાય છે. આત્મ અંતઃકરણ છે. અંતઃકરણવડે જ વસ્તુ જાણવામાં આવે છે અથવા અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ વિવેક વિજ્ઞાન તે જ્ઞાન કહેવાય છે. એવા જ્ઞાનને કામે જ આવૃત્ત કર્યું છે.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! જો કે કામે જ્ઞાનને આવૃત્ત કર્યું છે; તથાપિ અવિચાર, સિદ્ધ સુખનો હેતુ હોવાથી કામ અહણ કરવા યોગ્ય છે તેનું કેમ ?”

ભગવાને કહેલું સમાધાન:-જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા इति-હે અર્જુન ! કામ જ્ઞાની પુરુષોનો નિત્યનો વૈરી હોય છે; કારણ કે અજ્ઞાની પુરુષ તો વિષયલોગકાળે કામને મિત્રની માફક જાણે છે અને અજ્ઞાની પુરુષને જ્યારે કામનું કાર્યરૂપ દુઃખ આવી પડે છે, ત્યારે અજ્ઞાની પુરુષ “કામે જ મને આ દુઃખ આપ્યું છે” એ પ્રમાણે કામને શત્રુરૂપ જાણે છે, તેથી અજ્ઞાની પુરુષનો કામ નિત્યનો વૈરી નથી; કિન્તુ દુઃખરૂપ પરિણામકાળે જ વૈરી છે અને જ્ઞાનવાન્ પુરુષ તો વિષય લોગકાળે પણ “આ કામે જ મને આ અનર્થમાં પ્રવૃત્ત કર્યો છે” એ પ્રમાણે તે કામને વૈરીરૂપે જાણે છે. તેથી જ્ઞાનવાન્ પુરુષ, વિષયલોગકાળે તથા તેના દુઃખરૂપ પરિણામકાળે કામવડે દુઃખી જ થાય છે. આ કારણથી કામ જ્ઞાનવાન્ પુરુષનો નિત્યનો વૈરી છે. એવા નિત્ય વૈરીરૂપ કામને જ્ઞાનવાન્ પુરુષે અવશ્ય કરીને હણવો.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! કામનું સ્વરૂપ જાણ્યા વિના તેનું હનન સંભવે નહિ, તેથી કામનું સ્વરૂપ કહેવું જોઈએ.”

ભગવાને કહેલું સમાધાન:- (કામરૂપેણ इति) ઇચ્છા-તૃષ્ણારૂપ કામ જ જેનું રૂપ છે, એવો એ કામ છે.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! જો કે કામ વિવેકી પુરુષનો નિત્યનો વૈરી જ છે. તેથી વિવેકી પુરુષોએ તો તે કામનું અવશ્ય હનન કરવું, તથાપિ અવિવેકી પુરુષોનો કામ નિત્યનો વૈરી નથી, તેથી અવિવેકી પુરુષોએ તો કામનું અવશ્ય કરીને અહણ કરવું.”

ભગવાને કહેલું સમાધાન:-દુઃપૂરેણાનલેન ચ इति-હે અર્જુન ! જેમ અગ્નિ, ઘૃત-કાણાદિ વડે જુલમ થતો નથી, તેમ કામ પણ અનેક પ્રકારના લોભોવડે તુલમ થતો નથી. આ કારણથી કામ નિરંવર સંતાપનો જ હેતુ છે. તેથી વિવેકી પુરુષની જેમ અવિવેકી પુરુષે કામનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! આ લોકમાં જે જે ઇચ્છા થાય છે, તે તે ઇચ્છા પોતપોતાના વિષયની પ્રાપ્તિથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે. અને કામ પણ ઇચ્છારૂપ જ છે, તેથી કામ પણ તે તે વિષયોના લોભવડે પોતાની મેળે જ નિવૃત્ત થઈ જશે. કામની નિવૃત્તિ કરવાને વાસ્તે ખીજ ઉપાયનું કાંઈ પ્રયોજન નથી.”

ભગવાને કહેલું સમાધાન:-દુઃપૂરેણાનલેન ચ इति-હે અર્જુન ! વિષયની પ્રાપ્તિના કાળે જો કે વિષયને ઇચ્છાનું વિરોધાન થાય છે; તથાપિ કાલાંવરે યુગ્મ તે ઇચ્છાને પ્રાદુર્ભાવ થાય છે; તેથી વિષયની પ્રાપ્તિ ઇચ્છાને ટાળનાર નથી, કિન્તુ વિષયો વિષે વારંવાર દોષ દષ્ટિ જ ઇચ્છાના નાશકરૂપે છે. (૩૯)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન્ ! આ લોકમાં જે શત્રુનું સ્થાન જ્ઞાત હોય છે, તે જ શત્રુ જિતાય છે. શત્રુના સ્થાનના જ્ઞાનવિના શત્રુ જિતાતો નથી. તેથી કામશત્રુને જિતવાને વાસ્તે પહેલાં તે કામનું અધિધાન બાણવું જોઈએ, કે જે અધિધાનનો આશ્રિત થઈને કામ લોકોને અનર્થની પ્રાપ્તિ કરે છે, તે કામનું અધિધાન કયું છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કામનું અધિધાન કહે છે:-

इन्द्रियाणि मनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयत्येव ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ૪૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! ઇન્દ્રિય, મન તથા બુદ્ધિ આ ત્રણ જ કામના અધિધાનરૂપે કહેવામાં આવે છે. આ ત્રણવડે આવૃત થયેલો કામ જ્ઞાનને આવૃત કરી દેહાભિમાની જીવને મોહની પ્રાપ્તિ કરે છે. ૪૦

ટીકા:-હે અર્જુન ! શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ આ પાંચેને યથાક્રમથી વિષય કરનાર શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, રસના અને ઘ્રાણ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે, તથા વચન, આદાન, ગમન, આનંદ અને વિસર્ગ એ પાંચ ક્રિયાઓને યથાક્રમથી ઉત્પન્ન કરનાર વાક્, પાણિ, પાદ, ઉપસ્થ અને પાચુ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે. એ દશ ઇન્દ્રિયો, તેમ જ સંકલ્પરૂપ મન અને નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ, એ ત્રણે આ કામનાં અધિધાન કહેવાય છે. એ ત્રણવડે જ કામ વિવેકજ્ઞાનને આવૃત કરી દેહાભિમાની પુરુષને અનેક પ્રકારના મોહની પ્રાપ્તિ કરે છે. (૪૦)

અવતરણિકા:-ઇન્દ્રિયાદિને આશ્રિત હોવાથી જ કામ દેહાભિમાની જીવોને અનેક પ્રકારના મોહની પ્રાપ્તિ કરે છે. માટે પહેલાં તું ઇન્દ્રિયાદિને જ જિતી લે. ઇન્દ્રિયાદિ જિતાતાં કામ પણ સુખે જ જિતાશે. આ અર્થ શ્રીભગવાન્ અર્જુન પ્રત્યે કથન કરે છે:-

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ૪૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! આ કારણથી તું અર્જુન પ્રથમ ઇન્દ્રિયોને વશ કરી સર્વ પાપોના મૂળભૂત તથા જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના નાશ કરવાવાળા કામનો જ નાશ કર. ૪૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! આ કામના અધિધાનરૂપે શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો જ છે. જેમ કોઈ રાજાનાં પર્વત, દુર્ગ વગેરે અધિધાન હોય છે, તેમ આ કામનાં શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો જ અધિધાનરૂપે છે. માટે તું અર્જુન કામકૃત મોહની પૂર્વે અથવા કામના નિરોધની પૂર્વે શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને પ્રથમ કામનો નાશ કર. ઇન્દ્રિયોને વશ કર્યા વિના કામનો નાશ થતો નથી. જેમ કોઈ પર્વતમાં તથા કોઈ દુર્ગાદિમાં રહેલા રાજાના પર્વત-દુર્ગાદિને પ્રથમ પોતાને વશ (તાબે) કરીને પછી અન્ય રાજાઓ રાજાનો નાશ કરે છે. પર્વત-દુર્ગાદિને વશ કર્યા વિના રાજાનો બીજા રાજાઓ નાશ કરી શકતા નથી. તેમ જ ઇન્દ્રિયોને વશ કર્યા વિના કામનો નાશ થતો નથી. તથા શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને વશ કર્યા પછી જ મન-બુદ્ધિ એ બન્નેનું પણ વશ કરવું સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે સંકલ્પરૂપ મન તથા નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ એ બન્ને બાહ્ય ઇન્દ્રિયજન્ય વૃત્તિદ્વારા જ અનર્થના કારણરૂપ હોય છે. બાહ્ય ઇન્દ્રિયજન્ય વૃત્તિ વિના બન્નેમાં અનર્થની કારણતા સંભવે નહિ, તેથી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો વશ થયા પછી મન અને બુદ્ધિ અવશ્ય કરીને વશ થાય છે. આ કારણથી જ પૂર્વે શ્લોકમાં રિદિવાણિ મનોબુદ્ધિઃ એ વચનવડે ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ એ ત્રણેનું ભિન્ન ભિન્ન કથન કરીને આ શ્લોકમાં ઇન્દિયાણિ એ શબ્દવડે કેવળ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનું જ કથન કર્યું છે.

અથવા જેમ બાહ્ય શબ્દાદિના જ્ઞાન વિષે શ્રોત્રાદિને ઇન્દ્રિયરૂપતા છે, તેમ અંતર સુખદુઃખાદિના જ્ઞાન વિષે મન-બુદ્ધિને પણ ઇન્દ્રિયરૂપતા છે. તેથી ઈન્દ્રિયાણિ એ શબ્દવડે મન-બુદ્ધિનું પણ ગ્રહણ થઈ શકે છે. અહીં દે મત્તર્થમ એ સંપ્રાધન કહીને શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચન કર્યો છે કે, મહાન્ ભરતવંશ વિષે તું ઉત્પન્ન થયો છે, તેથી ઇન્દ્રિયોને વશ કરવામાં તું સમર્થ છે.

અર્જુનની શંકા:—“હિ ભગવન્ ! આ લોકમાં જે કોઈ પુરુષ કોઈ મહાન્ અપરાધ કરે છે, તે પુરુષનો જ રાજા નાશ કરે છે. અપરાધ વિના કોઈનો પણ કોઈ નાશ કરતું નથી. તો પછી એવો અપરાધ આ કામે શું કર્યો છે કે, જે અપરાધ માટે હું એનો નાશ કરું ?”

ભગવાને કરેલું સંપ્રાધન:—કામકૃત અપરાધનું વર્ણન સાંભળ. પાપમાન જ્ઞાનવિજ્ઞાનગર્ભનંતરે ઈતિ—હિ અર્જુન ! જીવ કામને વશ થતાં જ સર્વ પાપો કરે છે. કામરહિત પુરુષ કોઈપણ પાપ કરતો નથી. તેથી અન્વયવ્યતિરેકવડે કામ જ સર્વ પાપકર્મોના મૂળરૂપ છે. પુનઃ કામ એવો છે કે—શુરુ-શાસ્ત્રના ઉપદેશથી ઉત્પન્ન થયેલ આત્માનું પરોક્ષજ્ઞાન તથા પરોક્ષજ્ઞાનના કૂળરૂપ આત્માના અપરોક્ષજ્ઞાનરૂપ વિજ્ઞાન, એ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન બંને પુરુષને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરનાર છે. માટે જ્ઞાન-વિજ્ઞાન બંનેનો નાશ કરનાર કામ છે. એવા મહાન્ અપરાધવાળા કામને અવશ્ય કરીને નાશ કરવો જોઈએ.

અર્જુનની શંકા:—“હિ ભગવન્ ! કામનો નાશ કરવાને વાસ્તે પૂર્વે આપે ઇન્દ્રિયોનું વશ કરવું કથન કહ્યું. એ કે જે તે પ્રકારે બાહ્યશ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનું વશ કરવું તે તો સંભવિત હોઈ શકે છે, પણ અંતરની તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવો બહુ દુર્લભ છે.

ભગવાને કરેલું સંપ્રાધન:—“હિ અર્જુન ! રતોવ્યસ્ય પરં દૃષ્ટા નિવર્તતે આ વચનમાં પૂર્વે હું, પરવસ્તુના દર્શનને રસરૂપ તૃષ્ણાની નિવૃત્તિ વિષે કારણરૂપે કથન કરી આવ્યો છું.” (૪૧)

અવતરણિકા:—“હિ ભગવન્ ! જે પરવસ્તુના દર્શનથી તૃષ્ણાની નિવૃત્તિ થાય છે, તે પરવસ્તુ કંઈ છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન, ‘પર’ શબ્દના અર્થરૂપ શુદ્ધ આત્માને દેહાદિથી ભિન્ન નિરૂપણ કરે છે:—

ઈન્દ્રિયાણિ પરાળ્યાહુરિન્દ્રિયેભ્યઃ પરં મનઃ ।

મનસસ્તુ પરા બુદ્ધિર્યો બુદ્ધેઃ પરતસ્તુ સઃ ॥ ૪૨ ॥

સ્લોકાર્થ:—હિ અર્જુન ! વેદની શ્રુતિઓ શ્રોત્રાદિક ઇન્દ્રિયોને સ્થૂલ શરીરથી પર કહે છે. મન એ ઇન્દ્રિયોથી પર છે, બુદ્ધિ મનથી પર છે તથા બુદ્ધિથી જે પર અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ છે તે આત્મા છે. ૪૨

ટીકા:—હિ અર્જુન ! સ્થૂલ, જડ, પરિચ્છિન્ન તથા બાહ્ય એવા જે આ દેહાદિ અર્થો છે, તે દેહાદિ અર્થોની અપેક્ષાએ કરીને શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય સૂક્ષ્મરૂપે, પ્રકાશકરૂપે, વ્યાપકરૂપે તથા અંતરસ્થિતરૂપે છે. તેથી વેદવેત્તા પુરુષ અથવા વેદની શ્રુતિઓ તે શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને દેહાદિ અર્થો કરતાં પર કહે છે અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ કહે છે. એ પ્રમાણે આગળ પણ જાણી લેવું. વળી સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપ મન જ તે શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનું પ્રવર્તક છે. મનવિના ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. માટે મનની સાવધાનતા વિના સત્રીપ વસ્તુનું પણ નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે ગ્રહણ થતું નથી. તેથી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો કરતાં સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપ મન પર છે અને નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિપૂર્વક જ મનનો સંકલ્પરૂપ ધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. નિશ્ચયવિના સંકલ્પ થતો નથી, તેથી સંકલ્પરૂપ મન કરતાં નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ પર છે અને આત્માજેવ બુદ્ધિનો પ્રકાશક હોવાથી બુદ્ધિ કરતાં પણ પર છે, આ દેહીરૂપ

આત્માને, ઇન્દ્રિયાદિ આશ્રયોવડે યુક્ત થયેલો કામ, જ્ઞાનના આવરણદ્વારા મોહની પ્રાપ્તિ કરે છે. બુદ્ધિના દ્રશ્યરૂપ આ સાક્ષી આત્મા જ 'પર' શબ્દને અર્થ છે.

અહીં કહે: પરતસ્તુ સઃ એ વચનમાં રહેલા સઃ શબ્દવડે યદપિ વ્યવધાનથી રહિત વસ્તુનો જ પરામર્શ થાય છે, પણ વ્યવધાનથી યુક્ત વસ્તુનો પરામર્શ થતો નથી. તથાપિ જેમ શ્રુતિમાં આત્મેવેદમય આસીત્ એ વચનવડે આત્માનું પ્રતિપાદન કર્યો પછી અનેક પદ્ધતિનું પ્રતિપાદન કરીને ત્યારપછી સઃ એપ્ર કહે પ્રવિઢઃ એ પ્રકારનું વચન કથન કર્યું છે. આ વચનમાં રહેલા સઃ શબ્દવડે પૂર્વે આત્મેવેદમય આસીત્ એ વચનમાં કથન કરેલા વ્યવહિત આત્માને પણ પરામર્શ કર્યો છે. તેમ અહીં પણ આળીસમા શ્લોકમાં દેહિનં એ શબ્દવડે કથન કરેલા વ્યવહિત આત્માનો, સ શબ્દવડે, પરામર્શ સંભવિત હોઈ શકે છે. શ્રુતિ કહે છે કે:-

ઈન્દ્રિયેભ્યઃ પરા હ્યર્થાં જ્યેષ્ઠ્યઞ્ચ પરં મનઃ । મનસસ્તુ પરા બુદ્ધિર્વુદ્ધેરાત્મા મહાનપરઃ ॥ ૧ ॥

મહતઃ પરમવ્યક્તમવ્યક્તપુરુષઃ પરઃ । પુરુષાન્ન પરં કિંચિત્ સા કાષ્ઠા સા પરા ગતિઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ:-શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો કરતાં શબ્દાદિ અર્થો પર છે, અર્થો કરતાં મન પર છે, મન કરતાં વ્યવહિત બુદ્ધિ પર છે, વ્યવહિત બુદ્ધિ કરતાં હિરણ્યગર્ભની સમષ્ટિ બુદ્ધિ પર છે, સમષ્ટિ બુદ્ધિ કરતાં માયારૂપ અવ્યાકૃત પર છે અને માયારૂપ અવ્યાકૃત કરતાં સર્વ જડ પદ્ધતિનો પ્રકાશિત કરનાર પૂર્ણાત્મા પર છે.

અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન્ ! આવા પરિપૂર્ણ આત્મા કરતાં પણ કોઈ પર હશે ?

ભગવાને કરેલું સમાધાન:-સાક્ષાત્ શ્રુતિ ભગવતી કહે છે-પુરુષાન્ન પરં કિંચિત્ ઇતિ-પરમાત્માદેવ કરતાં પર કોઈ પણ વસ્તુ નથી. કારણ કે તે પરમાત્મા દેવ જ કાષ્ઠારૂપ છે અર્થાત્ સર્વનું અધિષ્ઠાન હોવાથી સમાસિત્ રૂપ છે. તથા સોઝ્ઘનઃ પરમાત્મેતિ તદ્વિષ્ણોઃ વરમં પરં ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે સિદ્ધ પરાગતિરૂપ પણ તે પરમાત્માદેવ જ છે. એ સર્વ અર્થ યો કહે: પરતસ્તુ સઃ એ વચનવડે શ્રીભગવાને કથન કર્યો છે. અહીં શ્રુતિનું તથા ભગવત્ વચનનું તાત્પર્ય આત્માના પરત્વ વિષે જ છે. કોઈ ઇન્દ્રિયાદિના પરત્વ વિષે તાત્પર્ય નથી અને શ્રુતિમાં ઈન્દ્રિયેભ્યઃ પરા હ્યર્થાં એવું જે વચન રહેલું છે, તે વચનને સ્થાને શ્રીભગવાને જ્યેષ્ઠ્યઞ્ચ. વર્તાનાંત્રિયાણિ એ વચન કથન કર્યું છે. જેમ શબ્દાદિ અર્થો વિષે ઇન્દ્રિયો કરતાં પરત્વ સંભવે છે, તેમ પૂર્વોક્ત હેતુઓથી ઇન્દ્રિયો વિષે પણ હેઠાદિ અર્થો કરતાં પરત્વનો સંભવ છે. તેથી શ્રુતિવચનની સાથે ભગવાનના વચનનો વિરોધ થતો નથી. આ બન્ને શ્રુતિઓનો અર્થ આત્મપુરાણના નવમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યો છે. (૪૨)

અવતરણિકા:-હેવ પૂર્વ વચનોના કહેવાવડે સિદ્ધ થયેલો જે અર્થ છે, તે ક્ષિતાર્થનું શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:-

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે મહાન બાહુવાળા અર્જુન ! આ રીતે આત્માદેવને બુદ્ધિથી પર જાણી તથા મનને નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિવડે સ્થિર કરી તૃપ્તારૂપ તથા હુ-એ કરી વશ થનારા કામરૂપ શત્રુનો તું નાશ કર. ૪૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! રસોદય પર દૃષ્ટા નિવર્તે જે આત્માદેવ 'પર' શબ્દવડે કથન કર્યો છે, તે પરિપૂર્ણ આત્માદેવને સાક્ષાત્કાર બુદ્ધિથી પર કરીને તથા સાક્ષી આત્મા બુદ્ધિ કરતાં પણ

પર છે, એ પ્રકારની નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિવડે, મનને સ્થિર કરીને તું, સર્વ પુરુષાર્થનો નાશ કરનાર કામરૂપ શત્રુનો નાશ કર. એ કામરૂપ શત્રુ કેવો છે? જેનું સ્વરૂપ ઈચ્છા અને તૃષ્ણા છે. વળી તે કામનો પર આત્માના સાક્ષાત્કાર વિના બહુ દુઃખવડે પણ નાશ કરવો અશક્ય છે. એવા કામનો નાશ થવા પછી સર્વ અનર્થોની નિવૃત્તિ થાય છે. કામના નાશ વિના જન્મ-મરણાદિ અનર્થોની નિવૃત્તિ થતી નથી. અહીં દુરાસદ્ એ જે કામનું વિશેષણ છે, તે "કામનો નાશ કરવાને વાસ્તે અધિકારી પુરુષે અત્યંત અધિક પ્રયત્ન કરવો," એ અર્થનું સૂચન કરવાને વાસ્તે કથન કર્યો છે. જે મદામહો એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, મહાન્ પરાક્રમવાળા તારે અર્થાત્ અર્જુનને, કામરૂપ શત્રુનો નાશ કરવો અત્યંત સુગમ છે. આ તૃતીય અધ્યાયના સર્વ અર્થોને સંક્ષેપમાં કથન કરનારો આ શ્લોક છે:-

વપાયઃ કર્મનિષાડર પ્રાધાન્યેનોપસંહતા । વપેયાજ્ઞાનગિહા તુ તદ્વૃણતેન કીર્તિતા ॥ અર્થાત્ જ્ઞાનનિષ્ઠાના ઉપાયરૂપ નિષ્કામ કર્મનિષ્ઠા આ તૃતીય અધ્યાયમાં પ્રધાનરૂપે કથન કરી છે અને ફળરૂપ જ્ઞાનનિષ્ઠા તો તેના ગૌણ રૂપવડે કથન કરી છે. (૪૩)

આ પ્રમાણે શ્રીમાન્ ભગવાને ગાયેલી ઉપનિષદ્માં બહુવિધાના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે "કર્મયોગ" નામના તૃતીય અધ્યાય ઉપર શ્રીચિદ્ધનાનંદ સ્વામીની રચેલી "ગૃહાર્થદીપિકા" નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણાર્પણમરણ.

ચતુર્થ અધ્યાય

જ્ઞાનવિભાગયોગ

—કર્મયોગનિષ્ઠા—

પૂર્વ અધ્યાયમાં જો કે ઉપાયવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય ઉપેયરૂપ જ્ઞાનયોગ છે તથા જ્ઞાન-યોગના ઉપાયરૂપ કર્મયોગ છે. આ બંને યોગોનું, યથાક્રમથી ઉપેયરૂપવડે તથા ઉપાય-રૂપવડે, શ્રીભગવાને કથન કર્યું છે. તેપણુ વક્ સાંખ્ય ચ યોગ ચ યઃ વદતિ ત વદતિ આ વક્ત્ર્યમાણુ વચનની રીતથી સાધ્યરૂપ જ્ઞાનયોગ તથા તેના સાધનરૂપ કર્મયોગ એમ બંને યોગોના ફળની એકતાથી એકતા કથન કરીને સાધનરૂપ કર્મયોગની તથા સાધ્યરૂપ જ્ઞાનયોગની-અનેક પ્રકારના શુભાના આધાન અર્થે-શ્રીભગવાન્ વિદ્યાવંશનું કથન કરીને સ્તુતિ કરે છે:-

શ્રીભગવાનુવાચ—ઇમં વિવસ્વતે યોગં પ્રોક્તવાનહમવ્યયમ્ ।

વિવસ્વાન્મનવે ગ્રાહ મનુરિક્ષ્વાકવેઽવ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

રાજાઓ વિષે બળનું આધાન કરીને, તે રાજાઓને અધીન સર્વ જગતનું પાલન કરવાને વાસ્તે મેં-દ્રુણ ભગવાને તે રાજાઓ પ્રત્યે જ્ઞાનયોગનું કથન કર્યું હતું.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! જ્ઞાનયોગવડે રાજાઓ વિષે કયા પ્રકારે બળનું આધાન થાય છે ?”

ભગવાને કહેલું સમાધાન:-(જ્ઞાનયોગ વિષે વિશેષે કરી બળના આધાનની કારણતાનું નિરૂપણ કરે છે-અર્થયં ક્ષિતિ) -હે અર્જુન ! નાશરહિત વેદ ભગવાન્ જ આ જ્ઞાનયોગના મૂળરૂપ છે. આ કારણથી જ્ઞાનયોગ અવ્યય કહેવાય છે. અથવા તે જ્ઞાનયોગના કૂળરૂપ મોક્ષ નાશથી રહિત છે. આ કારણથી પણ જ્ઞાનયોગ અવ્યય કહેવાય છે. આ પ્રકારે વેદરૂપ મૂળવડે તથા મોક્ષરૂપ કૂળવડે નાશથી રહિત જ્ઞાનયોગ છે. આવા જ્ઞાનયોગવિષે રાજાઓના બળની આધાનકતા સંભવે છે. હે અર્જુન ! મારા શિષ્ય સૂર્ય પોતાના વૈવસ્વત મનુ નામના પુત્રને જ્ઞાનયોગ કથન કર્યો અને વૈવસ્વત મનુએ પોતાના ઇક્ષ્વાકુ નામના પુત્રની પ્રત્યે જ્ઞાનયોગ કથન કર્યો. ઇક્ષ્વાકુ સર્વ રાજાઓ કરતાં આદિરાજ છે. જો કે શ્રીભગવાનનો એ ઉપદેશ દરેક મન્યંવંતરમાં સ્વાર્થભુવ મનુ આદિ સર્વ મનુઓ પ્રતિ સાધારણ જ છે, તોપણ આ (ચાલુ) કાળમાં વિદ્યમાન વૈવસ્વત મન્યંવંતરના હેતુવડે શ્રીભગવાને સૂર્યથી લઈને વિદ્યાના સંપ્રદાયની ગણના કરી છે. (૧)

અને વળી—

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! આ પ્રમાણે પરંપરાએ કરી પ્રાપ્ત આ જ્ઞાનયોગને રાજર્ષિઓ જાણે છે. આ જ્ઞાનયોગ હાલના સમયમાં દીર્ઘ સમય થયાં નહ થઈ રહ્યો છે. ૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! આ પ્રમાણે સૂર્યથી આદિ લઈને શુરુ-શિષ્યોની પરંપરાવડે પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનયોગને, નિમિ, જનક, અભતશત્રુ, કૈકેય ઇત્યાદિ રાજર્ષિઓએ પોતપોતાના મૂલ્ય અર્થને જાણનાર આચાર્ય-પિતા વગેરે પાસેથી જાણેલ છે.

જો રાજા તેમ જ ઋષિ હોય તો તેને રાજઋષિ અથવા રાજર્ષિ કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ ક્ષત્રિય રાજાઓ રાજર્ષિ કહેવાય છે. અથવા રાજર્ષયઃ એ શબ્દવડે રાજાઓનો તથા ઋષિઓનો મિશ્ર મિશ્ર અર્થ ગ્રહણ કરવો. રાજા શબ્દવડે નિમિ, જનક, અભતશત્રુ, કૈકેય ઇત્યાદિ રાજાઓનો અર્થ સમજવો અને ઋષિ શબ્દવડે સનક, વસિષ્ઠ ઇત્યાદિ ઋષિઓનો અર્થ સમજવો. આ પ્રકારનો અર્થ કોઈ ટીકામાં કથન કર્યો છે અને કોઈ ટીકામાં તો રાજર્ષયઃ શબ્દવડે પૂરોક્ત રીતથી ક્ષત્રિય રાજાઓનો જ અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે, પરંતુ તે શબ્દને સનક, વસિષ્ઠ ઇત્યાદિ બ્રાહ્મણ ઋષિઓનો પણ ઉપલક્ષ્ય અંગીકાર કર્યો છે. તેથી એ જ્ઞાનયોગ, અનાદિ વેદ-મૂલક હોવાથી, તથા નાશથી રહિત મોક્ષરૂપ કૂળને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તથા અનાદિ શુરુ-શિષ્યોની પરંપરાવડે પ્રાપ્ત હોવાથી, કૃત્રિમ શંકાનો વિષય થતો નથી. તાત્પર્ય એ છે કે “જ્ઞાનયોગ પૂર્વે ન હતો કિંતુ આ કાળે જ થયો છે,” આ પ્રકારની કૃત્રિમ શંકા જ્ઞાનયોગ વિષે સંભવતી નથી. એવા મહાન પ્રભાવવાળો જ્ઞાનયોગ છે. એ પ્રકારે જ્ઞાનયોગ વિષે સુસુષ્ઠ જનોની અત્યંત શ્રદ્ધા કરાવવા વાસ્તે શ્રીભગવાને જ્ઞાનયોગની સ્તુતિ કથન કરી છે.

હે અર્જુન ! એવા તે મહાન પ્રભાવવાળો જ્ઞાનયોગ ધર્મની ન્યૂનતા કરનાર દીર્ઘ કાળવડે, આ દ્વંપરના અંતમાં મારા-તારા વ્યવહારકાળ વિષે, દુર્બળ-અજિતેન્દ્રિય-અનધિકારી પુરુષોને પ્રાપ્ત થઈને, કામ-ક્રોધાદિ વિકારાવડે અભિભવને પ્રાપ્ત થતાં વિચિત્ર સંપ્રદાયવાળો

થઈ ગયો છે. જ્ઞાનયોગવિના અધિકારીજનોને મોક્ષરૂપ પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેથી આ લોકોનું અત્યંત દુર્લોભ્ય છે.

અહીં દે પરંતપ એ સંયોધનવડે ભગવાને એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, પરં શત્રું તાપવતીતિ પરંતપ-અર્થાત્ કામ-ક્રોધાદિ શત્રુઓ પરં કહેવાય છે. કામ-ક્રોધાદિ શત્રુઓને જે પુરુષ પોતાના શૌર્યવડે, બળવાનુ વિવેકવડે અથવા તપવડે સૂર્યની જેમ તપાયમાન કરે છે, તે પુરુષ પરંતપ કહેવાય છે. અર્થાત્ જિતેન્દ્રિય પુરુષ પરંતપ છે. એવું તારુ જિતેન્દ્રિયપણુ સ્વર્ગની ઉર્વશી આદિ અપસરાઓની ઉપેક્ષા કરવાથી શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ જ છે. એવો જિતેન્દ્રિય હોવાથી તું અર્જુન આ જ્ઞાનયોગ વિષે અધિકારી છે. (૨)

અને વળી—

સ एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-તું અર્જુન મારો ભક્ત તથા સખા છે, તેથી જ આ અનાદિ જ્ઞાનયોગ આ સમયે મેં-કૃષ્ણ ભગવાને તને કહ્યો છે. કારણ આ જ્ઞાનયોગ ઉત્તમ તથા અત્યંત ગોપ્ય છે. ૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે જ્ઞાનયોગ પૂર્વે મેં સૂચીદિ શિષ્યોની પ્રતિ ઉપદેશ કરેલો, પણ વર્તમાન કાળમાં અધિકારી પુરુષોના અભાવથી જે વિચિત્ર સંપ્રદાયવાળો થઈ ગયો છે, તથા જે જ્ઞાનયોગવિના પુરુષોને મોક્ષરૂપ પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તે જ-શુરુ-શિષ્યોની પરંપરાવડે અનાદિ જ્ઞાનયોગ, આ સંપ્રદાયના વિચ્છેદકાળે અતિ સ્નેહયુક્ત મેં અર્થાત્ કૃષ્ણ ભગવાને તું અર્થાત્ અર્જુન પ્રત્યે વિસ્તારથી કથન કર્યો છે. બીજા ગમે તે પુરુષની પ્રત્યે મેં જ્ઞાનયોગનો ઉપદેશ કર્યો નથી. તું અર્થાત્ અર્જુન મારો ભક્ત છે અર્થાત્ મારા શરણને પ્રાપ્ત થયો છે, અને તું મારામાં અત્યંત પ્રીતિ ધરાવે છે તથા તું અર્જુન મારો સખા છે અર્થાત્ મારી સમાન અવસ્થાવાળો, મારામાં સ્નેહવાળો તથા મારી સહાયતા કરનારો છે, એ કારણથી એ જ્ઞાનયોગ મેં તારી પ્રત્યે કથન કર્યો છે.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! આ જ્ઞાનયોગ મારા સિવાય બીજા પુરુષો પ્રત્યે આપે શા વારતે કથન નથી કર્યો ?”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:-રહસ્યં હ્યેતદુત્તમં इति-હે અર્જુન ! આ જ્ઞાનયોગ અત્યંત ઉત્તમ છે તથા અત્યંત ગોપ્ય રાખવા યોગ્ય છે. માટે મેં આ જ્ઞાનયોગ અન્ય કોઈ પુરુષપ્રત્યે કથન કર્યો નથી. શ્રુતિ કહે છે કે-विद्या ऽ वै प्राणम जाजगाम गोपाम मा शेवपिदेहमस्मि ॥ मंदयकाया मज्जेयताप न मा म्रूया विर्वचनी तथा स्वाम ॥ અર્થાત્ એક કાળે પ્રહ્લવિદ્યા પ્રહ્લવેતા પ્રાહ્લણી સમીપ ગઈ. ત્યાં જઈને તેણે પ્રાહ્લણીની પ્રત્યે એ પ્રકારનાં વચનો કહ્યાં કે-“હે પ્રાહ્લણે ! તમે મને અત્યંત ગોપ્ય રાખો, તેમ કરવાથી હું તમને લોગ અને મોક્ષ બન્નેની પ્રાપ્તિ કરાવીશ. જે કદાચિત્ કૃપાને વશ થઈને તમે મને ગોપ્ય નહિ રાખી શકો, તોપણુ વિવેક-વૈરાગ્યાદિ સાધનસંપન્ન અધિકારીઓની પ્રત્યે મારો ઉપદેશ કરો. પણ જે પુરુષ અસૂચાવાળો હોય તથા ઋણુભાવથી રહિત હોય તથા મનસહિત ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહથી રહિત હોય, એવા અનધિકારી પુરુષની પ્રત્યે મારો ઉપદેશ તમારે કદાચિત્ પણ ન કરવો. કિન્તુ અધિકારી પુરુષો પ્રત્યે જ ઉપદેશ કરવો, કે નેથી કરીને હું પ્રહ્લવિદ્યા કૃણને હેતુ થાઉં.” આ શ્રુતિનો સવિસ્તર અર્થ તો આત્મપુરાણના દ્વિતીય અધ્યાયમાં કથન કરવામાં આવેલો છે, તેથી અહીં સંક્ષેપમાં કહ્યો છે. (૩)

અવતરણિકા:-શાસ્ત્રવિચારથી રહિત મૂર્ખ લોકોને, વસુદેવના પુત્રરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન વિષે મનુષ્યત્વરૂપ હેતુવડે, જે અસર્વજ્ઞપણાની તથા અનિત્યપણાની શંકા થાય છે, તે શંકાને નિવૃત્ત કરવાને વાસ્તે, તે શંકાનો અનુવાદ કરતો અર્જુન શ્રીભગવાન પ્રત્યે પ્રશ્ન કરે છે:-

અર્જુન ઉવાચ-અપરં ભવતો જન્મ પરં જન્મ વિવસ્વતઃ ।

કથમેતદ્વિજાનીયાં ત્વમાદૌ પ્રોક્તવાનિતિ ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-અર્જુન કહે છે:-હે ભગવન્ ! આપનો જન્મ તો હમણાં જ થયેલો છે તથા સૂર્યનો જન્મ તો પૂર્વે થયેલો છે. માટે આપ કૃષ્ણ ભગવાને સૃષ્ટિના આદિકાળમાં સૂર્યને જ્ઞાનયોગ કહ્યો. આ વાતનો નિશ્ચય હું અર્જુન કેવી રીતે કરી શકું ? ૪

ટીકા:-અર્જુન કહે છે:-હે ભગવન્ ! આપ કૃષ્ણ ભગવાનનો શરીરના ગ્રહણરૂપ જન્મ તો આ દ્વાપરના અંતકાળમાં વસુદેવના ગૃહમાં થયો છે. વળી જન્મ પણ મનુષ્યત્વ જાતિવાળો હોવાથી નિકૃષ્ટ છે અને સૂર્યનો જન્મ તો સૃષ્ટિના આદિકાળમાં થયો છે. વળી સૂર્યનો જન્મ દેવત્વ જાતિવાળો હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ છે. (અહીં ન જાણતે જિવતે વા કદાચિત્ ધત્યાદિ વચનોવડે પૂર્વે આત્માના જન્મનો અભાવ વિસ્તારથી કથન કરવામાં આવે છે. તેથી આત્માના જન્મ વિષે અર્જુનનો પ્રશ્ન સંભવતો નથી, કિંતુ સ્થૂલ દેહના જન્મના હેતુવડે જ અર્જુનનો એ પ્રશ્ન છે.) તેથી હે ભગવન્ ! અત્યારે આ કાળે ઉત્પન્ન થયેલા તથા અસર્વજ્ઞરૂપ તથા મનુષ્ય-રૂપ તમે, પૂર્વે સૃષ્ટિના આદિકાળ વિષે ઉત્પન્ન થયેલા સર્વજ્ઞ સૂર્યની પ્રત્યે જ્ઞાનયોગ કથન કર્યો છે, એ અર્થ હું અર્જુન અવિરુદ્ધતાથી કંઈ રીતે નિશ્ચિત કરું ? કિંતુ આપના એ વચનનો અર્થ મને અત્યંત વિરુદ્ધ પ્રતીત થાય છે.

અહીં અર્જુનનો એ હેતુ છે કે-સૂર્યની પ્રત્યે આપે જે જ્ઞાનયોગનો ઉપદેશ કર્યો હતો, તે વર્તમાન દેહથી ભિન્ન કોઈ બીજા દેહવડે ઉપદેશ કર્યો હોય, અથવા આ વર્તમાન દેહ-વડે જ ઉપદેશ કર્યો હોય. હવે તેમાં પ્રથમ પક્ષનો જો આપ અંગીકાર કરશો, તો તે સંભવશે નહિ. કારણ કે પૂર્વે જન્મમાં અનુભવ કરેલા અર્થનું સ્મરણ બીજા જન્મમાં અસર્વજ્ઞ પુરુષને હોતું નથી. જો કદાચિત્ પૂર્વે જન્મમાં અનુભવ કરેલા અર્થનું સ્મરણ, બીજા જન્મમાં પણ અસર્વજ્ઞ પુરુષને થતું હોય, તો મને અર્જુનને પણ પૂર્વે જન્મમાં અનુભવ કરેલા અર્થનું આ જન્મમાં સ્મરણ થવું જોઈએ. પણ તે સ્મરણ મને થતું નથી અને તમારામાં તથા મારામાં મનુષ્યરૂપતાવડે અસર્વજ્ઞપણું તુલ્ય જ છે. તેથી મારી માફક તમને પણ, જન્માંતરમાં અનુભવ કરેલા પદાર્થનું આ જન્મમાં સ્મરણ ન હોવું જોઈએ. વળી “આ વર્તમાન દેહવડે જ પૂર્વે સૂર્યની પ્રત્યે જે જ્ઞાનયોગનો ઉપદેશ કર્યો છે” એ પ્રમાણે બીજા પક્ષનો અંગીકાર કરશો, તો તે પણ સંભવશે નહિ. કારણ કે વર્તમાન કાળમાં તમારો પિતાથી ઉત્પન્ન થયેલો દેહ પૂર્વે સૃષ્ટિના આદિકાળે વિદ્યમાન હતો નહિ તેથી આ વર્તમાન દેહવડે પણ આપનો સૂર્યની પ્રત્યે ઉપદેશ સંભવશે નહિ. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે-આ દેહથી ભિન્ન બીજા કોઈ દેહવડે સૃષ્ટિના આદિકાળમાં આપની સ્થિતિનો સંભવ છતાં પણ, તે દેહવડે અનુભવ કરેલા અર્થનું આ વર્તમાન દેહ વિષે સ્મરણ સંભવશે નહિ; અને આ વર્તમાન દેહવડે સ્મરણની સિદ્ધિ છતાં પણ, સૃષ્ટિના આદિકાળમાં આ વર્તમાન દેહની સ્થિતિ સંભવશે નહિ. આ પ્રકારે અસર્વજ્ઞત્વ અને અનિત્યત્વ એ બન્ને હેતુઓવડે અર્જુનના જે પૂર્વે પક્ષ સિદ્ધ થાય છે. (૪)

અપતરણિકા:-હવે ભગવાન પોતાના વિષે સર્વસંપણું કથન કરીને, પહેલાં પૂર્વ પક્ષના પરિહારનું કથન કરે છે:-

શ્રીભગવાનુવાચ- વહ્નિ મે વ્યતીતાનિ જન્માનિ તવ ચાર્જુન ।

તાન્યહં વેદ સર્વાણિ ન ત્વં વેત્ય પરંતપ ॥ ૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-ત્યારે ભગવાન કહે છે:-હે અર્જુન ! મારા તથા તારા અનેક જન્મો વ્યતીત થયા છે. આ સર્વ જન્મોને હું કૃષ્ણ ભગવાન જાણું છું પણ હું પરંતપ ! તું તે જન્મને જાણતો નથી. ૫

ટીકા:-શ્રી ભગવાન કહે છે:-હે અર્જુન ! જેમ આ લોક સર્વદા વિદ્યમાન સૂર્યના પશુ ઉદય માને છે, તેમ વાસ્તવિક રીતે જન્મથી રહિત છતાં પણ, લોકદૃષ્ટિના અભિપ્રાયે કરીને મારા કૃષ્ણના અર્થાત્ ભગવાનના-લીલા માનથી દેહના ગ્રહણરૂપ અનેક જન્મો પૂર્વે વ્યતીત થઈ ગયા છે અને આત્મજ્ઞાનથી રહિત તારા અર્જુનના પણ, પુણ્યપાપ કર્મોની વશતાથી, દેહના ગ્રહણરૂપ અનેક જન્મો પૂર્વે થઈ ગયા છે. અહીં ત્વ એ અર્જુનને માટે કહેવામાં આવેલા શબ્દ બીજા જીવોના પણ ઉપલક્ષકરૂપે છે. અથવા ત્વ શબ્દ એક જીવવાદના અભિપ્રાયે કરીને કથન કર્યો છે.

હે અર્જુન ! મારા પોતાના સર્વ જન્મોને, તારા સર્વ જન્મોને તથા અન્ય જીવોના સર્વ જન્મોને હું સર્વેસ સર્વ શક્તિસંપન્ન ધર્મી જ જાણું છું. તું આવૃત જ્ઞાનશક્તિવાળો અજ્ઞાની અર્જુન આ સર્વ જન્મોને જાણતો નથી. તારપર્ય એ છે કે-તું અર્જુન અજ્ઞાનરોપની વશતાથી ત્યારે પૂર્વે વ્યતીત થયેલા પોતાના જન્મોને પણ જાણતો નથી ત્યારે પૂર્વે વ્યતીત થયેલા મારા જન્મોને તથા અન્ય જીવોના જન્મોને તું કેવી રીતે જાણી શકે ? અર્થાત્ જાણી શકે નહિ.

અહીં હે મર્જન ! એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે શાસ્ત્રમાં કોઈ વૃક્ષવિશેષને પણ અર્જુન નામવડે જાણવામાં આવે છે. આ અર્જુન નામના વૃક્ષની જ્ઞાનશક્તિ જેમ આવૃત રહે છે, તેમ તારી અર્જુનની પણ જ્ઞાનશક્તિ આવૃત થઈ રહી છે. તેથી તારા પોતાના જન્મોને તથા મારા જન્મોને તું જાણી શકતો નથી.

પરંતપ એ સંબોધન કહીને શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે,-પરં એટલે શત્રુને હેઠલદૃષ્ટિથી કંપના કરીને તે શત્રુનું હનન કરવામાં તું પ્રવૃત્ત થયો છે. જેવી રીતે કોઈ મૂઠ બાળક પોતાના શરીરને જ પિશાચ કંઠથીને તેનું હનન કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તે રીતે તું પ્રવૃત્ત થયો છે. તેથી વિપરીતદશા હોવાથી તું અર્જુન બ્રાન્ત છે. અહીં હે મર્જન, હે પરંતપ એ બન્ને સંબોધનવડે શ્રીભગવાને આવરણ અને વિદ્વેષ એ બન્ને વિષે અજ્ઞાનની ધર્મરૂપતા કથન કરી છે. (૫)

અપતરણિકા:-“હે ભગવાન ! જો કદાચિત્ પૂર્વે વ્યતીત થયેલા પોતાના અનેક જન્મોનું આપ સ્મરણ કરે છે, તો આપ પણ ભતિસ્મર નામના કોઈ જીવવિશેષ હશે. કારણ કે ભતિ-સ્મરયોગી પુરુષોને, સર્વોત્તમ અભિમાનવડે, બીજા જન્મોના જ્ઞાનનો પણ સંભવ હોઈ શકે છે. જેમ કે, વામદેવને સર્વોત્તમ અભિમાનવડે પૂર્વના અનેક જન્મોનું સ્મરણ થયતું હતું. આ વામદેવ માતાના ઉદરમાં રહીને એ પ્રકરનાં વચનો કહેતો હતો કે “હિ અધિકારીજનો ! હું વામદેવ જીવ હોવા છતાં પણ પૂર્વે મનુ થયો છું, સૂર્ય થયો છું તથા કદીવાનું ઋષિ થયો છું.” આ પ્રમાણે વામદેવ નામનો જીવ સર્વોત્તમ અભિમાનવડે પૂર્વના અનેક જન્મોનું,

હતો. જન્મેના સ્મરણુવડે જેમ વામદેવમાં સુખ્ય સર્વજ્ઞપણું સિદ્ધ થતું નથી, તેમ પૂર્વ જન્મેના સ્મરણુવડે આપવિષે પણ સુખ્ય સર્વજ્ઞપણું સિદ્ધ થશે નહિ. માટે ઇશ્વર ભાવથી રહિત એવા તમે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પૂર્વ સર્વજ્ઞ સૂર્યની પ્રત્યે, જ્ઞાનયોગ કેવી રીતે ઉપદેશ કરવા હતા ? અર્થાત્ સર્વજ્ઞ સૂર્ય પ્રત્યે આપનો ઉપદેશ સંભવતો નથી. હે ભગવન ! જીવમાં સુખ્ય સર્વજ્ઞપણું સંભવતું નથી. કારણ કે વ્યપ્તિ ઉપાધિવાળા જીવ કહેવાય છે. જીવ પરિછિન્ન હોવાથી વ્યપ્તિ ઉપાધિવાળો છે. તેથી પરિછિન્ન જીવનો જીવ, ભવિષ્ય અને વર્તમાન સર્વ પદાર્થોની સાથે સંબંધ સંભવતો નથી. વળી સર્વ પદાર્થોની સાથે સંબંધિના સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન પણ સંભવતું નથી. હે ભગવન ! વ્યપ્તિ ઉપાધિવાળાની શી વાત કરવી ! પરન્તુ સમષ્ટિ ઉપાધિવાળા વિરાટવિશે તથા સમષ્ટિ ઉપાધિવાળા હિરણ્યગર્ભને વિશે પણ સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન સંભવતું નથી. કારણ કે સમષ્ટિ સ્થૂલ ભૂતરૂપ ઉપાધિવાળા વિરાટને યદપિ સ્થૂલ ભૂતોનું કાર્યવિષયક જ્ઞાન સંભવે છે, તથાપિ વિરાટને સૂક્ષ્મ ભૂતોનું પરિણામવિષયક જ્ઞાન, તેમ જ માયાનું પરિણામ વિષયક જ્ઞાન સંભવતું નથી. એ પ્રમાણે સમષ્ટિ સૂક્ષ્મભૂતરૂપ ઉપાધિવાળા હિરણ્યગર્ભને યદપિ સ્થૂલ ભૂતોનું પરિણામવિષયક જ્ઞાન તથા સૂક્ષ્મ ભૂતોનું પરિણામવિષયક જ્ઞાન સંભવી શકે છે, તથાપિ હિરણ્યગર્ભને, સૂક્ષ્મ ભૂતોના કારણરૂપ માયાના પરિણામરૂપ-આકાશાદિ, -સપ્તિકમાદિ વિષયકજ્ઞાન સંભવતું નથી. તેથી વિરાટ વિષે તથા હિરણ્યગર્ભવિષે પણ સુખ્ય સર્વજ્ઞતા સંભવતી નથી, તો પછી વ્યપ્તિ ઉપાધિવાળા જીવોવિષે તો સુખ્ય સર્વજ્ઞતા કેવી રીતે જ સંભવશે ! અર્થાત્ ન જ સંભવે. તેથી, માયારૂપ કારણ ઉપાધિવાળો હોવાથી, ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન સર્વ પદાર્થ વિષયક જ્ઞાનવાળો માયાઉપહિત ઇશ્વર જ સુખ્ય સર્વજ્ઞ છે. એવા જન્મ-મરણથી રહિત, નિત્ય, સર્વજ્ઞ ઇશ્વરવિષે યુગ્ય-પાપકર્મ નથી. તેથી પ્રથમ તો તે ઇશ્વરનો જન્મ થવો જ સંભવતો નથી, તો પૂર્વ વ્યતીત થયેલા અનેક જન્મ ઇશ્વરને કેમ સંભવશે ? અર્થાત્ સંભવશે નહિ. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, જે કદાચિત્ આપ જીવસ્વરૂપ હો તો મારી પેઠે આપમાં સર્વજ્ઞતા સંભવતી નથી અને જે કદાચિત્ આપ ઇશ્વરસ્વરૂપે હો, તો આપમાં દેહસ્વરૂપે ગ્રહણરૂપ જન્મ સંભવતો નથી.” એવી અભૂતનની બન્ને શંકાઓને નિવૃત્ત કરતાં શ્રીભગવાન પૂર્વ કથન કરેલા અનિત્યત્વ પક્ષના પણ પરિહારનું કથન કરે છે:—

અજોડપિ સન્નવ્યયાત્મા મૂતાનામિશ્વરોપિ સન્ ।

પ્રકૃતિં સ્વામધિષ્ઠાય સંભવામ્યાત્મમાયયા ॥ ૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—હું કૃષ્ણ ભગવાન, જન્મથી રહિત છતાં, મરણથી રહિત છતાં તથા સર્વ ભૂતોના ઇશ્વર છતાં પણ મારી માયાનો આશ્રય કરી મારી માયાવડે જન્મવાળો થાઉં છું. ૬
દીકા-અપૂર્વ દેહ-ઇન્દ્રિયાદિનું જે ગ્રહણ છે, તે જન્મ કહેવાય છે અને પૂર્વ ગ્રહણ કરેલા દેહ-ઇન્દ્રિયાદિનું જે મરણ તે વ્યય કહેવાય છે. આ જન્મ-મરણ બન્નેને નૈયાયિકે પ્રેત્યશાવના નામથી બોલાવે છે. આ જન્મ-મરણનું બન્નેનું જાતસ્વ દિ મુલો મૃત્યુમુંબં જન્મ મૃત્યવ્વ ચ એ વચનવડે પૂર્વ કથન કરવામાં આવ્યું છે. આ જન્મ-મરણ બન્ને આ જીવને ધર્મ-અધર્મની વશતાથી પ્રાપ્ત થાય છે, અને ધર્મ-અધર્મનું વશપણું દેહાભિમાની અજ્ઞાની જીવને કર્મોના અધિકારીપણા વડે જ થાય છે. સર્વના કારણરૂપ સર્વજ્ઞ ઇશ્વરને આ પ્રકારનો દેહના ગ્રહણરૂપ જન્મ સંભવતો નથી, એમ જે પૂર્વ કથન કર્યું હતું, તે યથાર્થ જ છે. કારણ કે જે કદાચિત્ ઇશ્વરનું શરીર સ્થૂલ ભૂતોના કાર્યરૂપે હોય તથા સ્થૂલ ભૂતોના કાર્યરૂપે થયેલું શરીર જે

કદાચિત્ વ્યધિરૂપ હોય, તો જાણત અવસ્થામાં રહેલા અસ્મદાદિ વિધનામના જીવોની તુલ્ય જ ઇન્દ્ર ધરો. વળી જો કદાચિત્ ઇન્દ્રનું શરીર સમષ્ટિરૂપ હોય, તો ઇન્દ્ર વિષે વિરાટ નામે જીવરૂપતા પ્રાપ્ત થયો. કારણ કે સમષ્ટિ સ્થૂળ ઉપાધિવાળો વિરાટ જ હોય છે અને ઇન્દ્રનું શરીર જો કદાચિત્ સૂક્ષ્મ ભૂતોના કાર્યરૂપ હોય, અને સૂક્ષ્મ ભૂતોના કાર્યરૂપ છતાં પણ ઇન્દ્રનું શરીર જો કદાચિત્ વ્યધિરૂપ હોય, તો ઇન્દ્ર વિષે, સ્વભાવસ્થામાં રહેલ, તૈન્મસ નામના જીવોની તુલ્યતા પ્રાપ્ત થયો. જો કદાચિત્ ઇન્દ્રનું શરીર સમષ્ટિરૂપ હોય, તો ઇન્દ્ર વિષે હિરણ્યગર્ભ નામે જીવરૂપતા પ્રાપ્ત થયો. કારણ કે સમષ્ટિ સૂક્ષ્મ ઉપાધિવાળો હિરણ્યગર્ભ જ હોય છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, આકાશાદિ ભૂતોના કાર્યરૂપે તથા કોઇ પણ જીવે નહિ આશ્રય કરેલું એવું ભૌતિક શરીર ઇન્દ્રનું સંભવતું નથી. જો કોઇ એમ કહે કે-કોઇ જીવવડે યુક્ત ભૌતિક શરીર વિષે, ભૂતાવેશની જેમ, ઇન્દ્ર પ્રવેશ કરે છે; તો તેમ કહેવું પણ સંભવતું નથી. કારણ કે જીવવડે યુક્ત ભૌતિક શરીર વિષે ઇન્દ્ર પ્રવેશ ક્યો છે. આ શરીરવડે જીવને સુખ-દુઃખનો ભોગ થાય છે અથવા શું નથી થતો? તેમાં જો પ્રથમ પક્ષનો અંગીકાર કરો, તો અવર્યામી રૂપવડે ઇન્દ્રનો પ્રવેશ સર્વ શરીરોમાં વિદ્યમાન છે; તેથી ઇન્દ્રનો અસુક શરીર વિશે પ્રવેશ માનવો વ્યર્થ થશે. જો બીજો પક્ષનો અંગીકાર કરો તો શરીર જીવનું સંભવશે નહિ. તેથી કોઇ પ્રકારે પણ ઇન્દ્રનું ભૌતિક શરીર સંભવતું નથી. આ સર્વ અર્થોનો શ્રીભગવાન્ શ્લોકના પૂર્વાર્દવડે અંગીકાર કરે છે. અજો વિષ્ણુત્તમ્યવાત્મા મૃતાત્મા-જોતિ સત્ત્વ-જિત્તિ-કે અર્જુન ! અર્પ્ય દેહના ગ્રહણરૂપ જન્મથી પણ હું કૃષ્ણ ભગવાન રહિત છું અને પૂર્વ દેહના પરિત્યાગરૂપ અર્થાત્ મરણરૂપ વ્યયથી પણ હું કૃષ્ણ ભગવાન્ રહિત છું. બ્રહ્માથી લઈને સ્તંભ સુધીના સર્વ ભૂતોના હું કૃષ્ણ ભગવાન્ ઇન્દ્ર છું. એટલા કથનથી શ્રીભગવાને પોતા વિષે ધર્મ-અધર્મનું વશપણું નિવૃત્ત કર્યું. કારણ કે જન્મ-મરણવાળો પરાધીન જીવ જ ધર્મ-અધર્મને વશ થાય છે; પણ સ્વતંત્ર ઇન્દ્ર ધર્મ-અધર્મને વશ થતો નથી.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! એવા જન્મ-મરણાદિ વિકારથી રહિત આપ ઇન્દ્રને દેહનું ગ્રહણ કયા પ્રકારે સંભવશે ?”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:-(હું તારું શ્લોકના ઉત્તરાર્દવડે સમાધાન કરું છું. પ્રવૃત્તિ જ્ઞાનપિયવ સંનવામિ જિતિ) હે અર્જુન ! જો કે વાસ્તવિક રીતે હું કૃષ્ણ ભગવાન્ જન્મ-મરણાદિ સર્વ વિકારથી રહિત છું. તથાપિ હું પરમેશ્વરની ઉપાધિરૂપ તથા વિચિત્ર અનેક શક્તિઓવાળી, અપદિત્તવદનાપદવીથી નામવાળી તથા સત્, રજ, તમ એ ત્રિગુણરૂપ, એવી માયારૂપ પ્રકૃતિને પોતાના ચિદાભાસદ્વારા વશ કરીને માયાના પરિણામ વિશેષોવાડે જ, દેહવાળાની પેઠે તથા જન્મેલાની પેઠે પ્રતીત થાઉં છું. તાત્પર્ય એ છે કે, ઉત્પત્તિથી રહિત હોવાથી અનાદિ એવી માયા જ હું અર્થાત્ પરમાત્મા દેવની ઉપાધિ છે. માયા વ્યવહારકાળપર્યંત સ્થાયી હોવાથી નિત્ય છે તથા હું અર્થાત્ પરમાત્મા દેવ વિષે સર્વ જગતના કારણપણાની તે સંપાદક છે તથા હું અર્થાત્ પરમાત્મા દેવની ઇચ્છાવડે જ માયા પ્રવૃત્ત થાય છે. એવી માયા જ વિશુદ્ધ સત્વરૂપવડે હું અર્થાત્ પરમાત્મા દેવની મૂર્તિ છે. આ માયારૂપ મૂર્તિવિશિષ્ટ હું અર્થાત્ પરમાત્મા દેવ વિષે, જન્મથી રહિતપણું, મરણથી રહિતપણું તથા સર્વ ભૂતોનું ઇન્દ્રપણું સંભવિત હોઇ શકે છે. તેથી શુદ્ધ સત્ત્વપ્રધાન માયારૂપ નિત્ય દેહવડે જ હું અર્થાત્ પરમાત્માદેવ, સૃષ્ટિના આદિ કાળ વિષે સૃષ્ટિની પ્રત્યે તથા વર્તમાન કાળ વિષે હું અર્જુનની પ્રત્યે, આ જ્ઞાનયોગનો ઉપદેશ કરું છું. આ અર્થમાં કિંચિત્ માત્ર પણ પૂર્વોક્ત દોષોની પ્રાપ્તિ થતી શકે છે કે-આકાશગતીરંત્ર-અર્થાત્ આકાશ નામવાળું માયારૂપ અવ્યાકૃતરૂપ

બ્રહ્મ છે, ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં માયા જ બ્રહ્મનું શરીર કહેલું છે. માયારૂપ શરીરવડે હું-પરમાત્માદેવની સ્થિતિ, જગતના ઉત્પત્તિકાળે, સ્થિતિકાળે તથા પ્રલયકાળે, સર્વદા સંભવિત હોઈ શકે છે.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! એ કદાચિત્ કેવળ માયા જ આપનું શરીર હોય પણ ભૌતિક શરીર ન હોય, તો ભૌતિક શરીરના મનુષ્યત્વાદિ ધર્મ આપના શરીરમાં શા વાસ્તે પ્રતીત થાય છે?”

ભગવાને કહેલું સમાધાન:-આત્મામય્યા इति હે અર્જુન ! મારામાં મનુષ્યત્વાદિ ધર્મ કાંઈ વાસ્તવિક રીતે નથી; કિંતુ લોકો ઉપર અનુબંધ કરવા વાસ્તે મારી માયાવડે જ મનુષ્યત્વાદિ ધર્મ પ્રતીત થાય છે. આ વાત મોક્ષધર્મમાં પણ કહી છે—

माया ह्येवा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तं न तु मां द्रष्टुमर्हसि ॥

અર્થાત્-હે નારદ ! શરીરવિશિષ્ટ મને તું આ ચર્મચક્રુઓવડે દેખે છે. આ શરીર મેં માયાવડે રચ્યું છે અને કારણ માયારૂપ શરીરવાળા મને તું આ ચર્મચક્રુઓવડે દેખવા સમર્થ નથી. અનેક શક્તિઓવાળી તથા માયા નામવાળી માયારૂપ કારણ ઉપાધિ જ પરમેશ્વરના દેહરૂપે છે. એ પ્રમાણે ભગવાન્ બાધ્યકારોના મત કથન કર્યો અને બીજા કોઈ શાસ્ત્રવાળા તો પરમેશ્વર વિષે દેહદેહી ભાવને માનતા નથી, કિંતુ સત્ ચિત્ આનંદધન ભગવાન્ વાસુદેવ પરિપૂર્ણ નિર્ગુણ પરમાત્મા જ પરમેશ્વરનું શરીર છે, બીજું કોઈ ભૌતિક શરીર તથા માયિક શરીર પરમેશ્વરનું નથી. શ્રુતિ કહે છે કે-ત મગવઃ કસ્મિન્પ્રતિષ્ઠિતઃ સ્વે મહિન્નિ-અર્થાત્-હે ભગવન્ ! પરમાત્માદેવ કેનામાં રહે છે ?

ભગવાને કહેલું સમાધાન:-પરમાત્માદેવ પોતાના સત્, ચિત્ તથા આનંદરૂપ મહિમામાં જ રહે છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં પરમાત્માદેવની, પોતાના સ્વરૂપવિષે જ સ્થિતિ કથન કરી છે, પણ કોઈ માયિક શરીરવિષે તથા ભૌતિક શરીરવિષે સ્થિતિ કથન કરી નથી. આ પક્ષમાં આ શંકાકીની નીચે પ્રમાણે યોજના કરવી-આવાગવત્સર્વગતય નિત્યઃ ॥ જિવિવાશી વા ઔરડ્યમાત્માઽવચ્ચિત્તિ-ધર્મા ॥ અર્થાત્-પરમાત્માદેવ આકાશની જેમ સર્વત્રગ્યાપક છે તથા નિત્ય છે. હે મૈત્રેયી ! આત્માદેવ સ્વરૂપથી પણ નાશરહિત છે તથા ધર્મના નાશ પ્રચુક્ત નાશથી પણ રહિત છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિ પ્રમાણેથી, હું પરમાત્માદેવ, વાસ્તવિક રીતે જન્મ-મરણાદિ વિકારોથી રહિત હોવા છતાં, સર્વ જગતના પ્રકાશરૂપ હોવા છતાં તથા સર્વ જગતના કારણરૂપે માયાના અધિ-ષ્ઠાનરૂપે હોવાથી સર્વ જૂતોના ઇશ્વરરૂપ હોવા છતાં પણ, સ્વં પ્રકૃતિ એટલે પોતાના, સ્વરૂપ-ભૂત સત્, ચિત્ તથા આનંદધન એકરસ સ્વભાવરૂપ પ્રકૃતિને અપિચ્ચ એટલે આશ્રય કરીને અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપવિષે સ્થિત થઈને ભંભા એટલે દેહદેહીભાવ વિના જ લોકપ્રસિદ્ધ દેહવાળા છોવાની જેમ “એ પરમેશ્વર દેહવાળા છે” એ પ્રકારના વ્યવહારનો વિષય થાઉં છું.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! માયિક દેહથી તથા ભૌતિક દેહથી રહિત સત્, ચિત્ આનંદ-ધન જે આપ છે, તેવા આપ વિષે આ મનુષ્ય દેહત્વની પ્રતીતિ શા માટે થાય છે ?”

ભગવાને કહેલું સમાધાન:-આત્મામય્યા इति-હે અર્જુન ! દેહદેહી ભાવથી રહિત હું નિત્ય, શુદ્ધ, સત્, ચિત્ આનંદધન ભગવાન્ વાસુદેવ છું. એવા હું પરમાત્માદેવ વિષે જે દેહ-દેહીરૂપ પ્રતીતિ છે, તે કેવળ માયામાત્ર છે. વાસ્તવિક રીતે મારામાં દેહ-દેહીભાવ નથી. આ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કહી છે:-

कृष्णमेनमवेदि त्वमात्मानमखिलात्मनाम् । जगद्धिताय सोप्यत्र देहीवाभाति मायया ॥ ૧ ॥

બહો આયમહો માયં નંદગોપત્રઝૌકસામ્ । યન્મિત્રં પરમાનંદં પૂર્ણવ્રત્ત સન્નાતનમ્ ॥ ૨ ॥

અર્થાત્-આ કૃષ્ણ ભગવાનને તું સર્વ ભૂતપ્રાણીઓના આત્મારૂપ જાણ. સર્વભૂત પ્રાણી-ઓના આત્મારૂપ હોવા છતાં પણ કૃષ્ણ ભગવાન્ આ લોકમાં ભક્તજનોના ઉદ્ધાર કરવાને

વાસ્તે, પોતાની માયાવડે, દેહવાળા જીવોની માફક પ્રતીત થાય છે-કિંવા-મજ્જુભિમાં રહેનારા નંદ, ગોપ તથા ગોપીઓ સર્વેનાં અહોભાગ્ય છે. અહોભાગ્ય કે જે મજ્જવાસી લોકોને, પરમાનંદ, પરિપૂર્ણ-સનાતન પ્રદા, કૃષ્ણરૂપવડે, મિત્રભાવને પ્રાપ્ત થયા છે. કોઈક પુરુષ તો પરમાત્માદેવને નિત્ય, નિરવયવ, નિર્વિકાર, પરમાનંદરૂપ માનીને તે પરમાત્માદેવવિષે અવયવ-અવયવી ભાવનેા વાસ્તવિક રીતે જ અંગીકાર કરે છે. એવા પુરુષોનું કથન અત્યંત નિયુંક્તિષ્ઠ છે. (૬)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન! એ પ્રકારે સત્, ચિત્-આનંદરૂપ આપનેા કયા કાળે તથા કયા પ્રયોજનાર્યે દેહવાળા જીવની માફક વ્યવહાર થાય છે?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાનું ઉત્તર આપે છે:—

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।

અમ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાઽઽત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! જે જે સમયે ધર્મની હાનિ થાય છે તથા અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે, તે તે સમયે હું પરમાત્મા દેહને ઉત્પન્ન કરું છું. ૭

ટીકા:—હે અર્જુન ! વેદવડે વિધાન કરેલો પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિરૂપ ધર્મ છે. ધર્મ કામનાપૂર્વક કરવાથી પ્રાણીઓનાં સ્વર્ગાદિરૂપ અભ્યુત્થયના સાધનરૂપે થાય છે. વળી નિઃકામ ધર્મ કરવાથી પ્રાણીઓના મોક્ષરૂપ નિઃશ્રેયનું સાધન થાય છે. વળી ધર્મ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણોનાં તથા પ્રજાસર્થ, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એ ચાર આશ્રમોનાં અભિવ્યંજક છે અર્થાત્ જણાવનાર છે. શ્રદ્ધા ભક્તિપૂર્વક અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો કરવાં, તે પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મ કહેવાય છે અને પરત્રી ગમનાદિ નહિ કરવાં તે નિવૃત્તિરૂપ ધર્મ કહેવાય છે. એવા ધર્મની જે જે કાળે હાનિ થાય છે અને વેદવડે નિષિદ્ધ કરેલા નાના પ્રકારનાં દુઃખોનાં સાધનરૂપ તથા ધર્મના વિરોધી અધર્મની જે જે કાળે વૃદ્ધિ થાય છે, તે તે કાળે હું પરમાત્મા દેવ પોતાના દેહને સર્જું છું. અર્થાત્ નિત્ય-સિદ્ધ પોતાના દેહને માયાવડે રચેલાની માફક દેખાડું છું. અહીં જે ભારત એ સંજોગન વડે ભગવાને એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, ભારતવંશમાં જે ઉત્પન્ન થાય તે ભારત કહેવાય છે. અથવા હા એટલે જ્ઞાન તેને વિષે જે રત હોય અર્થાત્ જ્ઞાનવિષે પ્રીતિવાળો હોય, તે ભારત કહેવાય છે. એવા ભારત નામવાળો તું અર્જુન ધર્મની હાનિને સહન કરવા સમર્થ નથી. (૭)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન ! ધર્મની હાનિ તથા અધર્મની વૃદ્ધિ એ બન્ને આપના પરિ-તોષનું કારણ હશે, કે જેથી કરીને આપ તે કાળ વિષે જ અવતાર ધારણ કરો છો; તેથી આપનેા અવતાર ઉત્તરે લોકોને અનર્થની પ્રાપ્તિ કરનાર જ થયે.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાનું ઉત્તર આપે છે:—

પરિત્રાણાય સાત્ત્વનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્યાય સંભવામિ યુગે યુગે ॥ ૮ ॥

શ્લોકાર્થ:—સાધુ પુરુષોનું રક્ષણ કરવા, પાપી પુરુષોના નાશ કરવા તથા ધર્મની સ્થાપના કરવા માટે હું પરમેશ્વર યુગે યુગે અવતારને ધારણ કરું છું. ૮

ટીકા:—હે અર્જુન ! ધર્મની હાનિવડે હાનિને પ્રાપ્ત થયેલા તથા નિરંતર વેદ પ્રતિપાદિત માર્ગમાં રહેલા, એવા વેદ વિહિત પુરુષકર્મો કરનારા શ્રેષ્ઠ પુરુષો પોતાના પ્રાણોના નાશ થતાં પણ પોતાના ધર્મનેા પરિત્યાગ કરવા નથી. આવા શ્રેષ્ઠ પુરુષો સાધુ કહેવાય છે. તેવા સાધુ પુરુષોનું રક્ષણ કરવા વાક્યો અને અધર્મની વૃદ્ધિવડે વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા તથા વેદમાર્ગના

વિરોધી તથા શરીર-મન-વાણીવડે સર્વદા વેદનિષિદ્ધ પાપકર્મો કરનારા દુષ્ટ પુરુષો દુષ્ટૃત કહેવાય છે. આ દુષ્ટૃત પુરુષોનો સમૂહો નાશ કરવાને વાસ્તે હું પરમેશ્વર દરેક યુગમાં અવતારને ધારણ કરું છું.

“હે ભગવન્ ! સાધુ પુરુષોનો નાશ તથા દુષ્ટ પુરુષોનું રક્ષણ એ બન્ને આપ કયા પ્રકારે કરો છો ?” ધર્મસંસ્થાપનાયોગ હિતિ હે અર્જુન ! પૂર્વ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા અધર્મની નિવૃત્તિ કરીને ધર્મનું જે સમ્યક્ સ્થાપન અર્થાત્ વેદમાર્ગનું પરિરક્ષણ છે, તે ધર્મસંસ્થાપન કહેવાય છે. આ ધર્મનું સંસ્થાપન કરવાને વાસ્તે હું પરમાત્માદેવ અવતારને ધારણ કરું છું. ધર્મના સ્થાપનવડે સાધુ પુરુષોનું રક્ષણ તથા દુષ્ટ પુરુષોનો વિનાશ અવશ્ય કરીને થાય છે. તેથી મારો અવતાર કોઈને અનર્થની પ્રાપ્તિ કરનાર નથી. (૮)

અવતરણિકા:-ભગવાનના જન્મ તથા કર્મ કયાં છે, તથા તે બંધુવાથી શું કૃણ મળે છે, એવી અર્જુનની શંકાનો ભગવાન્ પરિહાર કરતા બોલ્યા કે:-

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! જે પુરુષ માત્ર દિવ્ય જન્મને તથા કર્મને આ રીતે યથાર્થ જાણે છે, તે પુરુષ આ દેહનો પરિત્યાગ કર્યા પછી ફરી જન્મને પ્રાપ્ત થતો નથી, પણ મને અર્થાત્ પરમેશ્વરને જ પ્રાપ્ત થાય છે. ૯

ટીકા:-હે અર્જુન ! નિત્યસિદ્ધ જે હું સત્, ચિત્ તથા આનંદધન છું, એવા મારો અર્થાત્ પરમાત્માદેવનો, પોતાની લીલા માત્રવડે, લોકપ્રસિદ્ધ જીવોના જે જન્મની પેઠે જન્મના અનુકરણમાત્ર રૂપ જન્મ છે તથા હું નિત્યસિદ્ધ પરમેશ્વરના, વેદવિહિત ધર્મની સ્થાપનાવડે, જગતના પરિપાલન રૂપ જે કર્મ છે, એમ મારાં જન્મ અને કર્મ ઉભય દિવ્ય છે. અર્થાત્ બીજા પ્રાકૃત પુરુષોને, તે કર્તુ અશક્ય હોય છે. કેવળ મારાં અર્થાત્ ઈશ્વરનાં જ અસાધારણ ધર્મરૂપ તે જન્મ તથા કર્મરૂપ છે. એવાં મારાં દિવ્ય જન્મ-કર્મ બંનેને પુરુષ બજોવિ સત્યવ્યાત્મા ધૃત્યાદિ વચનોક્ત રીતિથી તત્ત્વથી જાણે છે; અર્થાત્ મૂઢ પુરુષોએ જ શ્રીભગવાન્ વિષે મનુષ્યત્વની ભ્રાંતિ કરીને ઇવર જીવોની પેઠે, ગર્ભવાસાદિરૂપ જન્મ આરોપણ કર્યો છે તથા પોતાના સ્વાર્થ વાસ્તે તે કર્મ આરોપણ કર્યું છે. આરોપિત જન્મ-કર્મને વાસ્તવિક રીતે શુદ્ધ-સત્-ચિત્-આનંદસ્વરૂપના જ્ઞાનથી નિવૃત્ત કરીને, જન્મથી રહિત પરમેશ્વરનું પણ, પોતાની માયાવડે લીલા માત્રથી લોકપ્રસિદ્ધ જીવોના જન્મની માફક જન્મનું અનુકરણ માત્ર સંભવે છે. વાસ્તવિક રીતે અકર્તા પરમેશ્વરનું પણ, બીજા લોકો ઉપર અનુગ્રહ કરવાને વાસ્તે લોકપ્રસિદ્ધ જીવોના કર્મની માફક, કર્મનું અનુકરણ માત્ર સંભવિત હોઈ શકે છે. આ પ્રકારે મારાં જન્મ-કર્મને વાસ્તવિકરૂપથી જાણનાર તથા આ પ્રકારે પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણનાર પુરુષ આ વર્તમાન શરીરનો પરિત્યાગ કરીને પુનઃ બીજા જન્મને પ્રાપ્ત થતો નથી. કિન્તુ તે પુરુષ સત્-ચિત્-આનંદધન મને અર્થાત્ ભગવાન્ વાસુદેવને જ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ “સત્-ચિત્-આનંદરૂપ પરમાત્માદેવ હું છું” એ પ્રકારના અલેક્ષણથી તે પુરુષ આ સંસારથી મુક્ત થાય છે. (૯)

અવતરણિકા:-પૂર્વ શ્લોકમાં મામેતિ સોઽર્જુન એ વચન કહ્યું. હવે શ્રીભગવાન્ પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને સર્વ મુક્ત પુરુષોની પ્રાપ્તિના પદરૂપવડે પરમપુરુષાર્થરૂપતાનું તથા મોક્ષ માર્ગને અનાદિ પદપદાવડે પ્રાપ્તપણાનું કથન કરે છે:-

વીતરાગભયક્રોધા મન્મયા મામુપાશ્રિતાઃ ।

વહ્નો જ્ઞાનતપસા પૂતા મદ્ભાવમાગતાઃ ॥ ૧૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-રાગ, ભય તથા ક્રોધથી રહિત, મારે વિશે ચિત્તવાળા, મારાં શરણને પ્રાપ્ત થયેલા તથા જ્ઞાનતપવડે પાપથી રહિત થયેલા એવા ઘણા પુરુષો મારાં સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયા છે. ૧૦
ટીકા:-સ્વર્ગોદિ કુળોની પ્રાપ્તિની જે તુષ્ણા તે રાગ કહેવાય છે. અને “શ્રી-પુત્ર-ધનાદિ સર્વ વિષયોનો પરિત્યાગ કરીને જ્ઞાનમાર્ગમાં સ્થિત થતાં મારું કયા પ્રકારે જીવન રહેશે ?” એ પ્રશ્નનો જે આસ તે ભય કહેવાય છે. અને “સર્વ વિષયોના મૂળથી ઉચ્છેદન કરનારા જ્ઞાન-માર્ગથી કેવી રીતે મારું હિત થશે ? અર્થાત્ હિત નહિ થશે,” એ પ્રશ્નનો દ્વેષ ક્રોધ કહેવાય છે. એ રાગ-ભય-ક્રોધ ત્રણે વિષેકવડે જે પુરુષોના નિવૃત્ત થયા છે, તે પુરુષો વીતરાગભયક્રોધ કહેવાય છે, અર્થાત્ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા છે, વળી જેઓ મન્મયા: એટલે મને અર્થાત્ તત્પદાર્થરૂપ પરમાત્માહેવને ત્વંપદાર્થરૂપ પોતાના આત્માની સાથે અલેહવડે સાક્ષાત્કાર કરનાર અથવા મન્મયા: એટલે મારાવિશે અર્થાત્ એક પરમાત્માહેવ વિષે જ ચિત્તવાળા છે. વળી જેઓ મામુપાશ્રિતા: એટલે અનન્ય પ્રેમભક્તિવડે મારા-પરમાત્માહેવના જ શરણને પ્રાપ્ત થનારા અનેક શુદ્ધ-વામદેવાદિ પુરુષો જ્ઞાનરૂપ તપવડે સર્વ પાપોથી રહિત થઇને અર્થાત્ કાર્યસહિત અજ્ઞાનરૂપ મળથી રહિત થઇને મારા સત્-ચિત્-આનંદસ્વરૂપભૂત મોક્ષને પ્રાપ્ત થયેલા છે, અથવા જ્ઞાનતપસા પૂતા: એટલે જ્ઞાનરૂપ તપવડે જીવન્મુક્ત થયેલા પુરુષો મદ્ભાવમાગતા: એટલે હું અર્થાત્ પરમાત્માવિષયક રતિનામના પ્રેમભાવને પ્રાપ્ત થયેલા છે. આ અર્થ શ્રીભગવાન્ પોતે જ તેનાં જ્ઞાની નિત્યગુક વક્તવ્યવિશિષ્ટે એ વચનવડે આગળ કથન કરશે. (૧૦)

અવતરણિકા:-“હિ ભગવન્ ! જે પુરુષો જ્ઞાનરૂપ તપવડે પવિત્ર થયેલા છે, તે નિષ્કામ પુરુષો તો આપના ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, અને જે પુરુષો જ્ઞાનરૂપ તપવડે પવિત્ર નથી થયેલા, તે સકામ પુરુષો આપના ભાવને પ્રાપ્ત થતા નથી. એ પ્રમાણે નિષ્કામ પુરુષોને પોતાના (પરમાત્માના) ભાવની પ્રાપ્તિ કરનાર તથા સકામ પુરુષોને પોતાના ભાવની નહિ પ્રાપ્તિ કરનાર એવા આપ ઈશ્વર છે. આવા આપને વિષમતાદેવની પ્રાપ્તિ તથા નિર્ઘયતાના દેવની પ્રાપ્તિ અવશ્ય કરીને થશે, એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ ઉત્તર આપે છે:-

યે યથા માં પ્રપદ્યંતે તાંસ્તથૈવ ભજામ્યહમ્ ।

મમ વર્તમાનુવર્તંતે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે પાર્થ ! જે પુરુષ જે પ્રકારે કરી મને અર્થાત્ પરમેશ્વરને ભજે છે તે પુરુષને હું પરમેશ્વર તે પ્રકારે જ અનુગ્રહ કરું છું. કર્મોનો અધિકારી મનુષ્ય સર્વ પ્રકારે કરી મારા પરમેશ્વરના ભજનમાર્ગને જ અનુસરે છે. ૧૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! આ શ્લોકમાં દુઃશ્વરે પીડિત જે આત્મ પુરુષો છે, ધનાદિ પદાર્થોની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરનાર જે અર્થોર્થી પુરુષો છે, આત્માને બલુવાની ઇચ્છાવાળા જે જિજ્ઞાસુ પુરુષો છે તથા વત્તસાક્ષાત્કારવાળા જે જ્ઞાની પુરુષો છે, તે ચારે પ્રકારના પુરુષો વિષે જે જે પુરુષ સકામપણાવડે તથા નિષ્કામપણાવડે, સર્વ કર્મોના ફલપ્રદાતા મને અર્થાત્ ઈશ્વરને ભજે છે, તે પુરુષોને તે તે મનવાંચિત્ત ફળની પ્રાપ્તિવડે હું અર્થાત્ પરમેશ્વર અનુગ્રહ કરું છું. તે ભકત જનોને હું અર્થાત્ પરમેશ્વર વિપરીત ફળની પ્રાપ્તિ કરતો નથી. મોક્ષની ઇચ્છાથી રહિત આત્મ ભકતોને તો તેમની પીડાની નિવૃત્તિ કરીને હું અનુગ્રહ કરું છું. અને સર્વે વેદાદ્યવચને પ્રાપ્ત થતા નિર્જીવ

દાનેન તપસાનાશકેન આ શ્રુતિએ વિધાન કરેલાં નિષ્કામ કર્મો કરનારા જિજ્ઞાસુ ભકતોને તો આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિવડે હું અનુબ્રહ્મ કરું છું અને જ્ઞાનવાન્ ભકતોને મોક્ષની પ્રાપ્તિવડે અનુબ્રહ્મ કરું છું. એક વસ્તુની કામનાવાળા ભક્ત જનોને બીજી વસ્તુની પ્રાપ્તિ હું કરતો નથી, તેથી પુરુષોની ભાવનાનુસાર કૃણ આપનાર મારા વિષે અર્થાત્ પરમેશ્વરવિષે વિષમતાદોષની તથા નિર્દયપણાના દોષની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! યદ્યપિ આપ લોકોની ભાવનાનુસાર જ કૃણની પ્રાપ્તિ કરે છે, તથાપિ પોતાના ભક્ત જનોની પ્રત્યે જ કૃણની પ્રાપ્તિ કરે છે; અન્ય ઇંદ્રાદિ દેવતાઓના ભકતોને આપ કૃણની પ્રાપ્તિ કરતા નથી. તેથી આપનાવિષે વિષમતાદોષ તથા નિર્દયતાદોષ રહેલો છે, તેનું કેમ ?

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-મમ વત્સાન્નવત્તે મત્તવ્યાઃ પાર્થ સર્વથા દુઃખિ-હે અર્જુન ! ઇંદ્ર, અગ્નિ, સૂર્ય ઇત્યાદિ દેવતાઓનું ભજન કરનાર તથા કર્મોના અધિકારી મનુષ્ય પણ હું-અંતર્યામી વાસુ-દેવના જ જ્ઞાન તથા કર્મરૂપ માર્ગનું અનુસરણ કરે છે, અર્થાત્ મનુષ્ય પણ મારું અર્થાત્ પરમેશ્વરનું ભજન કરે છે. ઇંદ્રાદિ દેવતાઓના ભકતોને પણ હું-પરમાત્માદેવ જ ઇંદ્રાદિરૂપવડે તેવા કૃણની પ્રાપ્તિ કરું છું. તેથી પરમેશ્વરવિષે કિંચિત્માત્ર પણ વિષમતાદોષની તથા નિર્દયતાદોષની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી. આ અર્થને કલ્પમત વ્યવર્તિતઃ એ સૂત્રવડે શ્રીભગવાને પણ કથન કરેલો છે. એ અર્થને વેપ્તવ્યદેવતામક્ષાઃ ઇત્યાદિ વચ્ચેનાવડે શ્રીભગવાન્ પોતે જ આગળ કપટ કરીને કથન કરશે. એ અર્થને હંદમિત્તવચ્ચમમિમાહુઃ ઇત્યાદિ વેદના મંત્રો કથન કરે છે. (૧૧)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન્ ! આ પ્રકારે આપ ઈશ્વર જ ને કદાચિત્ ઇંદ્રાદિરૂપવડે સર્વ લોકોને પોતાના કૃણની પ્રાપ્તિ કરનાર હો, તો સર્વજન સાક્ષાત્ આપ પરમેશ્વરને જ શા વાસ્તે નથી ભજવતા ? સાક્ષાત્ આપ ઈશ્વરને છોડીને ઇંદ્રાદિ દેવતાઓને શા વાસ્તે ભજવે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ ઉત્તર આપે છે:-

કાંક્ષંતઃ કર્મણાં સિદ્ધિં યજંત ઇહ દેવતાઃ ।

ક્ષિપ્રં હિ માનુષે લોકે સિદ્ધિર્ભવતિ કર્મજા ॥ ૧૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ લોકમાં કર્મોનાં કૃણની ઇચ્છા કરનારા સકામ પુરુષ ઇંદ્રાદિ દેવોનું પૂજન કરે છે, જેથી આ મનુષ્યલોકમાં સકામ પુરુષને કર્મજન્ય કૃણ શીઘ્ર જ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨
ટીકા:-હે અર્જુન ! જે પુરુષ આ લોક વિષે યજ્ઞાદિકર્મોથી ધન-પુત્રાદિ કૃણોની ઇચ્છા કરે છે, તે સકામ પુરુષ તો ઇંદ્ર, અગ્નિ, સૂર્ય વગેરે દેવતાઓનું જ પૂજન કરે છે. પુરુષ નિષ્કામ થઈને કદાચિત્ પણ મારું અર્થાત્ પરમેશ્વરનું પૂજન કરતો નથી. કારણ કે કૃણની ઇચ્છા કરીને ઇંદ્રાદિ દેવતાઓનું પૂજન કરનાર અર્થાત્ યજ્ઞાદિકર્મો કરીને ઇંદ્રાદિ દેવતાઓને પ્રસન્ન કરનાર સકામ પુરુષોને કર્મજન્ય કૃણની પ્રાપ્તિ આ મનુષ્ય લોકમાં શીઘ્ર જ થાય છે અને આત્મજ્ઞાનનું મોક્ષરૂપ કૃણ તો અંતઃકરણની શુદ્ધિ વિના પ્રાપ્ત થતું નથી. કિંતુ જ્ઞાનનું કૃણ પોતાની પ્રાપ્તિ વિષે અંતઃકરણની શુદ્ધિની અપેક્ષા અવશ્ય કરે છે. વળી અંતઃકરણની શુદ્ધિ અનેક જન્મોના પુણ્ય કર્મવડે થાય છે, તેથી કર્મના કૃણની માફક જ્ઞાનનું કૃણ શીઘ્ર પ્રાપ્ત થતું નથી. “મનુષ્ય લોકમાં કર્મનું કૃણ શીઘ્ર જ પ્રાપ્ત થાય છે” એ વચન કહીને ભગવાને એ અર્થ સૂચિત કર્યો કે, આ મનુષ્ય લોકથી ભિન્ન બીજા લોકોમાં પણ વર્ણાશ્રમના ધર્મોથી ભિન્ન અન્ય કર્મો કરવાથી કૃણની પ્રાપ્તિ અવશ્ય કરીને થાય છે. તેથી હે અર્જુન ! મોક્ષથી વિમુખ થયેલા સકામ પુરુષો તુચ્છ કૃણની પ્રાપ્તિ વાસ્તે અન્ય ઇંદ્રાદિ દેવતાઓનું પૂજન

કરે છે. માટે જેમ સુસુક્ષ્મ સાક્ષાત્ મારું અર્થાત્ પરમેશ્વરનું જ પૂજન કરે છે, તેમ સકામ પુરુષ સાક્ષાત્ મારું અર્થાત્ પરમેશ્વરનું પૂજન કરતો નથી. (૧૨)

અવતરણિકા:-પૂર્વ શ્લોકમાં સકામતાના તથા નિઃકામતાના લેહવડે, સર્વ પુરુષોમાં સમાન સ્વભાવવાનો અભાવ કથન કર્યો. હવે શરીરનો આરંભ કરનાર સત્વાદિ ગુણોની વિષમતાવડે પણ સર્વ પુરુષો વિષે સમાન સ્વભાવવાનો અભાવ કથન કરે છે:-

ચાતુર્વર્ણ્યે મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મ વિભાગશઃ ।

તસ્ય કર્તારમપિ માં વિદ્વ્યકર્તારમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-મેં અર્થાત્ પરમેશ્વરે ગુણ તથા કર્મના વિભાગે કરી ચાર વર્ણો ઉત્પન્ન કર્યા છે. આ ચારે વર્ણોને હું કર્તારૂપ છું, છતાં મને અર્થાત્ પરમેશ્વરને તારે અકર્તારૂપે તથા અવ્યયરૂપે જાણવો. ૧૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! મેં ઈશ્વરે સૃષ્ટિના આદિ કાળવિષે સત્વાદિ ગુણોના લેહવડે તથા શમદમાદિ કર્મોના લેહવડે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર એ ચાર વર્ણો ભિન્ન ભિન્ન ઉત્પન્ન કર્યા છે. સત્ત્વગુણ પ્રધાનવાળા બ્રાહ્મણોના સત્ત્વગુણનાં કાર્યરૂપ શમદમાદિ જ કર્મ છે. સત્ત્વગુણ ગૌણ અને રજ્જગુણ પ્રધાનવાળા ક્ષત્રિયોનાં તે તે ગુણનાં કાર્યરૂપ શીર્ય તેમજ જ કર્મ છે. તમોગુણ ગૌણ અને રજ્જગુણ પ્રધાનવાળા વૈશ્યોનાં તે તે ગુણના કાર્યરૂપ કૃષિ વાણિજ્યાદિ કર્મ છે. તમોગુણ પ્રધાનવાળા શૂદ્રોનાં તમોગુણનાં કાર્યરૂપ-ત્રૈવાર્ણિક પુરુષોની સેવા આદિ જે કર્મ છે. આ પ્રમાણે ગુણોના લેહવડે તથા કર્મોના લેહવડે ચારે વર્ણો રહેલા છે.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! આ પ્રકારે ગુણ-કર્મના લેહવડે વિષમ સ્વભાવવાળા ચારે વર્ણોને ઉત્પન્ન કરનાર આપ ઈશ્વરમાં વિષમતા દોષની પ્રાપ્તિ અવશ્ય કરીને થશે. તેનું કેમ ?

ભગવાને કરેલું સમાધાન:-તસ્ય કર્તારમપિ માં વિદ્વ્યકર્તારમવ્યયમ્ इति-હે અર્જુન ! યદ્યપિ હું પરમેશ્વર વ્યવહાર દૃષ્ટિવડે વિષમ સ્વભાવવાળા ચારે વર્ણોને કર્તા છું, તથાપિ પરમાર્થ દૃષ્ટિવડે હું મને અકર્તારૂપ જ તથા અવ્યયરૂપ જાણું, અર્થાત્ નિરહંકારતાવડે અભાષિત મહિ-

સાધારણ તથા અસાધારણ રૂપવડે ઉત્પન્ન કર્યો છે. તેથી જેમ પુત્રની પ્રસન્નતાવડે પિતાની પ્રસન્નતા થાય છે, તેમ ઈદ્રાદિ દેવતાઓની પ્રસન્નતાવડે મારી પરમેશ્વરની પણ પ્રસન્નતા થાય છે. એ પ્રકારે પ્રસન્નતાને પ્રાપ્ત થયેલો હું પરમેશ્વર ઈદ્રાદિ દેવતાઓના ભક્તોને પણ કર્મના ફળની પ્રાપ્તિ કરું છું. (૧૩)

અવતરણિકા:—“હિ ભગવન્ ! પૂર્વે આપે “ઠર્ત્તારૂપ હું-પરમેશ્વરને તું અઠર્ત્તારૂપ બાણ” એ પ્રકારનું વચન કયન કર્યું, તે ઠર્ત્તારને અઠર્ત્તારૂપતા કયા પ્રકારે સંભવશે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન તે અર્થને સ્પષ્ટ કરીને નિરૂપણ કરે છે:—

ન માં કર્માણિ લિપંતિ ન મે કર્મફલે સ્પૃહા ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बद्ध्यते ॥ ૧૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—મને પરમેશ્વરને આ કર્મ લેપાયમાન કરતાં નથી તથા મને કર્મનાં ફળ વિશે તુષ્ણા પણ નથી. આ રીતે જે પુરુષ મને પરમેશ્વરને બાણ છે તે પુરુષ પણ કર્મવડે બંધાતો નથી. ૧૪

ટીકા:—હે અર્જુન ! નિરૂદ્ધારતાવડે ઠર્ત્તુત્વ અભિમાનથી સંહિત હું ભગવાન છું. મને આ જગતની ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિ આદિ કર્મ લેપાયમાન કરતાં નથી, અર્થાત્ જેમ અન્ય અજ્ઞાની પુરુષોને કર્મ દેહની આરંભતાવડે બાંધે છે, તેમ મને પરમેશ્વરને તે કર્મ બંધન કરતાં નથી. તેથી વ્યવહારદૃષ્ટિવડે હું કર્મોના ઠર્ત્તાર હોવા છતાં પણ વાસ્તવિક રીતે અઠર્ત્તારૂપ જ છું.

એ પ્રમાણે શ્રીભગવાન પોતાવિષે ઠર્ત્તારૂપતાને નિષેધ કરીને હવે લોકતાપણાને પણ નિષેધ કરે છે—ન મે કર્મફલે સ્પૃહા इति-હે અર્જુન ! જેમ અજ્ઞાની ભુવોને કર્મોનાં સ્વર્ગોદિ ફળો વિષે “એ ફળ મને પ્રાપ્ત થાય” એ પ્રકારની તુષ્ણા થાય છે, તેમ મને એટલે કે આસક્તિમય ઈશ્વરને કર્મોનાં ફળો વિષે તુષ્ણા નથી. શ્રુતિ કહે છે કે—આસક્તમસ્ય કા સ્પૃહા इति-અર્થાત્—સર્વાત્મ દૃષ્ટિવડે સર્વ પદાર્થ મેળવનારો પુરુષ આસક્તિમય કહેવાય છે. એવા આસક્તિમય પુરુષને કિંચિન્માત્ર પણ કોઈ ફળની તુષ્ણા થતી નથી. વાતપર્ય એ છે કે, આ લોકમાં અજ્ઞાની ભુવોને જે કર્મ બંધન કરે છે, તેનું કારણ એ છે કે “હું આ કર્મોના ઠર્ત્તાર છું તથા હું કર્મોના ફળને પ્રાપ્ત થઈશ” એ પ્રકારનું ઠર્ત્તુત્વનું અભિમાન તથા ફળની તુષ્ણા એ બંને હોય છે. ઠર્ત્તુત્વનું અભિમાન તથા ફળની તુષ્ણા એ બંને વિના કર્મ કોઈને પણ બંધન કરતાં નથી. વળી ઠર્ત્તુત્વનું અભિમાન તથા ફળની તુષ્ણા એ બંને મારા વિશે અર્થાત્ આસક્તિમય ઈશ્વર વિષે નથી. આ કારણથી કર્મ મને ઈશ્વરને બંધન કરતાં નથી. આ પ્રકારે કર્મોને કરતાં છતાં પણ હું ઈશ્વર વાસ્તવિક રીતે અઠર્ત્તારૂપ જ છું.

અર્જુનની શંકા:—“હિ ભગવન્ ! એ પ્રકારે આપ ઈશ્વર વિષે અઠર્ત્તારૂપ તથા અલો-કતાપણું સિદ્ધ થતાં તે બાણવાથી અમને લોકોને શું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે?”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:—इति मां योऽभिजानाति इति-હે અર્જુન ! એ પ્રકારે જો કોઈ અન્ય પુરુષ પણ અઠર્ત્તાર-અલોકતા અને પરમેશ્વરને પોતાના આત્મારૂપે બાણ છે, તે પુરુષ પણ મારી જેટલું કર્મવડે બંધાતો નથી. અર્થાત્ અઠર્ત્તાર આત્માના જ્ઞાનવડે તે પુરુષ પણ કર્મોથી શુદ્ધ જ થાય છે. (૧૪)

અવતરણિકા:—“હું ઠર્ત્તાર નથી તથા મને કર્મોનાં ફળની તુષ્ણા પણ નથી.” એ પ્રકારનું અઠર્ત્તાર તથા અલોકતા આત્માના જ્ઞાનથી પુરુષ કર્મવડે બંધાતો નથી. તે કારણથી પૂર્વ અનેક મહાન પુરુષો આત્માને અઠર્ત્તાર તથા અલોકતા બાણીને કર્મો જ કરતા હતા. તે પ્રકારે તું અર્જુન પણ કર્મો જ કર. આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કયન કરે છે:—

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

કુરુ કર્મેવ તસ્માત્ત્વં પૂર્વેઃ પૂર્વતરં કૃતમ્ ॥ ૧૫ ॥

શ્લોકાર્થઃ—આ રીતે આત્માને અકર્તા તથા અલોકતા જાણી પૂર્વના મુમુક્ષુઓએ કર્મો કર્યા છે, તેમ જ તેઓના કરતાં પણ પૂર્વના મુમુક્ષુઓએ યુગાંતરમાં કર્મો જ કર્યા છે, માટે તું અર્જુન પણ કર્મને જ કર- ૧૫

ટીકા:—હે અર્જુન ! આ દ્રાપરયુગમાં પૂર્વે મોક્ષની ઇચ્છાવાળા યયાતિ રાજા, યદુરાજા ઇત્યાદિ રાજાઓ પણ આત્માદેવને અકર્તા તથા અલોકતા જાણીને પોતાના વર્ણશ્રમનાં કર્મો જ કરતા હતા. તે કર્મોનો પરિચાજ કરીને રાજાઓ તૃણીભાવને તથા સંન્યાસને કરતા ન હતા. માટે તું અર્જુન પણ આત્માને અકર્તા તથા અલોકતા જાણીને કર્મો જ કર. તૃણીભાવને તથા સંન્યાસને ધારણ ન કર. હે અર્જુન ! જો કદાચિત્ તું વત્સવેત્તા ન હોય, તો તું તારા પોતાના અંતઃકરણની શુદ્ધિ વાસ્તે કર્મો કર. જો કદાચિત્ તું વત્સવેત્તા હોય, તો તું લોકસંબંધ વાસ્તે કર્મો કર. સર્વ પ્રકારે તારે કર્મ કરવા યોગ્ય છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! આ દ્રાપરયુગમાં પૂર્વે યયાતિ તથા યદુ વગેરે રાજાઓ કર્મો કરતા હતા, એ પ્રકારનું વચન આપે કથન કર્યું, તે વડે એમ જાણવામાં આવે છે કે, કેવળ આ દ્રાપરયુગમાં જ કર્મો કરવાનો અધિકાર છે, પણ અન્ય ત્રેતાદિ યુગોમાં કર્મો કરવાનો અધિકાર નથી.”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:—પૂર્વેઃ પૂર્વતરં કૃતં કૃતિ—હે અર્જુન ! કેવળ આ દ્રાપરયુગ વિષે જ પૂર્વે યયાતિરાજા તથા યદુરાજા વગેરે રાજાઓ કર્મો કરતા હતા, એટલું જ નહિ પણ આ યુગની પૂર્વે ત્રેતાદિ યુગો વિષે જનકાદિ રાજાઓ પણ આત્માદેવને અકર્તા તથા અલોકતા જાણીને કર્મો કરતા હતા. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, આ યુગમાં તથા બીજા યુગોમાં પણ મુમુક્ષુ રાજાઓ તથા વત્સવેત્તા રાજાઓ અંતઃકરણની શુદ્ધિને વાસ્તે અથવા લોકસંબંધને વાસ્તે પોતાના વર્ણશ્રમનાં કર્મો અવશ્ય કરીને કરતા હતા. તેથી તે રાજાઓની ખેડે તું-અર્જુને પણ પોતાના વર્ણશ્રમનાં કર્મો અવશ્ય કરીને કરવાં જોઈએ. (૧૫)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્ ! શું કર્મોવિષે કંઈ સંશય પણ છે, કે તેથી કરીને આપ “પૂર્વેઃ પૂર્વતરં કૃતં કૃતિ” એ વચનવડે કર્મને અત્યંત દૃઢ કરો છો ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ “તે કર્મવિષે સંશય છે, એ કારણથી જ તે કર્મવિષે શુદ્ધિમાન્ પુરુષ પણ મોહને પ્રાપ્ત થાય છે” એ પ્રકારનો નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે:—

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

તત્તે કર્મ પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વા મોક્ષયસેઽશુભાત્ ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! કર્મ શું છે તથા અકર્મ શું છે, આના અર્થ વિષે શુદ્ધિમાન્ પુરુષ પણ મોહને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે હું તને કર્મ તથા અકર્મ કહું છું, જે જાણવાથી તું સંસારથી મુક્ત થશે. ૧૬

ટીકા:—હે અર્જુન ! નૌકામાં બેઠેલા પુરુષને, તીર ઉપર ઉભેલાં ગમનરૂપ ક્રિયાથી રહિત વૃક્ષાવિષે પણ ગમનરૂપ ક્રિયાનો ભ્રમ જોવામાં આવે છે તથા ગમનરૂપ ક્રિયાવાળા પુરુષોવિષે પણ દૂરથી ગમનક્રિયાના અણવારૂપ ભ્રમ જોવામાં આવે છે. તેથી “વાસ્તવિક

રીતે કર્મ શી વસ્તુ છે ?" તથા "વાસ્તવિક રીતે અકર્મ શી વસ્તુ છે ?" એ પ્રકારના અર્થ વિષે બુદ્ધિમાન્ પુરુષો પણ મોહને પ્રાપ્ત થતા આવ્યા છે. અર્થાત્ તે કર્મ-અકર્મના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવામાં અસમર્થ થતા આવ્યા છે.

કેાઈ ટીકામાં તો ક્રિં કર્મ ક્રિમકર્મેતિ કવચોપ્પન્ન મોહિતાઃ આ અર્ધા મ્લોકનો એ અર્થ કહ્યો છે કે, શ્રુતિસ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રવડે વિધાન કરેલ અર્થ કર્મ કહેવાય છે; અને શ્રુતિસ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રવડે નહિ વિધાન કરેલ અર્થ અકર્મ કહેવાય છે. એ પ્રકારે કેાઈક પંડિત પુરુષ કર્મ-અકર્મનું સ્વરૂપ કથન કરે છે. વળી કેટલાક પંડિત જનો એમ કહે છે કે, શ્રુતિસ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રવડે વિધાન કરેલ અર્થ કર્મ કહેવાય છે અને તે કર્મોના સંન્યાસનું નામ અકર્મ છે. કેટલાક શાસ્ત્રવેત્તા પુરુષો તો એમ કહે છે કે, ગમન-આગમનાદિ ક્રિયાઓ કર્મ કહેવાય છે અને ગમનાદિ ક્રિયાઓથી રહિત થઈને તૃણીસ્થિત થવું, તે અકર્મ કહેવાય છે. એ પ્રકારે કર્મ-અકર્મના સ્વરૂપવિષે ઘણા પ્રકારના વિવાદ જોવામાં આવે છે. તેથી કર્મ શબ્દનો વાચ્યાર્થ શું છે અને અકર્મ શબ્દનો વાચ્યાર્થ શું છે, એ પ્રકારના અર્થમાં શાસ્ત્રવેત્તા પુરુષ પણ મોહને પ્રાપ્ત થાય છે; અર્થાત્ તેઓ કર્મ અકર્મના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવામાં અસમર્થ થાય છે. આ કારણથી હું કૃષ્ણ ભગવાન્ તારી અર્જુનની પ્રત્યે કર્મના સ્વરૂપને તથા અકર્મના સ્વરૂપને સંશયની નિવૃત્તિપૂર્વક કથન કરું છું.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! કર્મ-અકર્મને જાણવાથી શું ક્ષણની પ્રાપ્તિ થાય છે ?”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:—યજ્ઞાત્વા રતિ-હે અર્જુન ! તે કર્મના સ્વરૂપને તથા તે અકર્મના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણવાથી તું આ સંસારથી મુક્ત થઈશ અર્થાત્ આ સંસારથી મુક્તિ તે જ કર્મ-અકર્મના જ્ઞાનનું ફળ છે. જો કે તત્તે કર્મ પ્રવક્ષ્યામિ એ વચનમાં કેવળ કર્મફળ જ છે, તો પણ તત્તે એ શબ્દની પછી અકાર સમજતાં અકર્મનું પણ ગ્રહણ થઈ શકે છે. (૧૬)

અપતરણિકા:—“હે ભગવન્ ! કર્મ-અકર્મનું સ્વરૂપ સર્વ લોકવિષે પ્રસિદ્ધ જ છે. તેથી હું અર્જુન પણ કર્મ-અકર્મના સ્વરૂપને જાણું છું. જેહ તથા ઇન્દ્રિયાદિનો વ્યાપાર કર્મ કહેવાય છે અને સર્વ વ્યાપારથી રહિત થઈને તૃણીસ્થિત થવું તે અકર્મ કહેવાય છે. એવા સર્વ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ કર્મ-અકર્મના સ્વરૂપવિષે આપને ખીલું શું કહેવું છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

કર્મણો હ્યપિ વોદ્ધવ્યં વોદ્ધવ્યં ચ વિકર્મણઃ ।

અકર્મણશ્ચ વોદ્ધવ્યં ગહના કર્મણો ગતિઃ ॥ ૧૭ ॥

મ્લોકાર્થ:—શાસ્ત્રવિહિત કર્મનું તત્ત્વ પણ જાણવા યોગ્ય છે, નિષિદ્ધ કર્મનું તત્ત્વ પણ જાણવા યોગ્ય છે તથા અકર્મનું તત્ત્વ પણ જાણવા યોગ્ય છે. કારણ કે કર્મ, વિકર્મ તથા અકર્મનું તત્ત્વ અત્યંત દુર્બોધ છે. ૧૭

ટીકા:—(૧) હે અર્જુન ! શ્રુતિસ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રે વિધાન કરેલા અર્થનું નામ કર્મ છે. કર્મનું પણ વાસ્તવિક સ્વરૂપ તારે અવશ્ય જાણવા યોગ્ય છે. કારણ કે કર્મનું સ્વરૂપ જાણ્યા વિના કર્મનું અનુદાન થઈ શકતું નથી. (૨) શ્રુતિસ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રે નિષેધ કરેલા અર્થનું નામ વિકર્મ છે. વિકર્મનું પણ વાસ્તવિક સ્વરૂપ તારે અવશ્ય કરીને જાણવા યોગ્ય છે. કારણ કે નિષિદ્ધ કર્મ જાણ્યા વિના નિષિદ્ધકર્મથી નિવૃત્ત થઈને અને સર્વ વ્યાપારથી રહિત થઈને જે તૃણીસ્થિત થવું, તે અકર્મ કહેવાય છે. (૩) અકર્મનું પણ વાસ્તવિક સ્વરૂપ તારે અવશ્ય કરીને જાણવા યોગ્ય છે, કારણ કે કર્મ, વિકર્મ અને અકર્મ એ ત્રણેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ અત્યંત દુર્વિરોધ છે.

અહીં ગદના કર્મણો ગતિઃ એ વચનમાં રહેલો જે ‘કર્મ’ શબ્દ છે તે કર્મશબ્દ વિકર્મ અને અકર્મ એ બન્નેનો પણ ઉપલક્ષક છે અર્થાત્ તે કર્મ શબ્દવડે કર્મ, વિકર્મ તથા અકર્મ એ ત્રણેનો અર્થ અહીંથી કરવો. વળી કર્મણઃ વિકર્મણઃ અકર્મણઃ એ ત્રણ શબ્દોની પછી તત્ત્વ એ શબ્દનો અધ્યાહાર કરવો તથા બોદ્ય એ ત્રણે શબ્દોની પછી અસ્તિ એ શબ્દનો અધ્યાહાર કરવો, તેમ કરવાથી કર્મણસ્તત્ત્વં બોદ્યમસ્તિ એ પ્રકારનાં ત્રણ વાકયો સિદ્ધ થાય છે. તેથી કર્મોત્તુ પણ વાસ્તવિક સ્વરૂપ વારે નાણુવા યોગ્ય છે, એ પ્રકારનો તે વાકયોનો અર્થ સિદ્ધ થાય છે. (૧૭)

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

શ્રોતાકાર્ય:-હું અર્જુન ! જે પુરુષ કર્મને વિષે અકર્મ દેખે છે તથા જે પુરુષ અકર્મ વિષે કર્મને દેખે છે, તે જ પુરુષ સર્વ મનુષ્યોમાં શુદ્ધિમાન, યોગયુક્ત અને સર્વ કર્મોના કર્તા છે. ૧૮

અર્જુનની શંકા:-“હું ભગવન્ ! ઈર્ષ્ય, વિકર્ષ તથા અકર્ષ એ ત્રણેનું જે વાસ્તવિક સ્વરૂપ માટે અવશ્ય કરીને બાણવા યોગ્ય છે, તે ત્રણે ઈર્માદિનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ કયા પ્રકારનું છે?”

ભગવાને કહેલું સમાધાન:-હે અર્જુન ! કર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે, તે હું તને કહું છું. દેહ, ઇન્દ્રિય, યુદ્ધિ વગેરેના જે શ્રુતિસ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રવિહિત વ્યાપાર છે તથા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ વ્યાપાર છે તેનું નામ કર્મ છે. કર્મ વાસ્તવિક રીતે તો દેહ-ઇન્દ્રિયાદિકને વિષે જ રહે છે. અસંગ આત્માવિષે કર્મ રહેતું નથી. તો પણ તે વ્યાપારરૂપ કર્મ અંત ક્રોધિ (હું કરું છું) એ ધર્મોધ્યાસરૂપ પ્રતીતિના બળથી આત્માવિષે આરોપણ કરવામાં આવે છે. જેમ નદીના તીર ઉપર ઉભેલાં વૃક્ષોમાં એ કે વાસ્તવિક રીતે ગમનરૂપ ક્રિયા નથી, તો પણ નૌકામાં બેઠેલા પુરુષ નૌકા ચાલવાથી, તે વૃક્ષોવિષે ગમનરૂપ ક્રિયાનું આરોપણ કરે છે; તેમ શાસ્ત્રવિચારથી રહિત મૂઢ પુરુષ, અક્રિય આત્માવિષે, દેહ ઇન્દ્રિયાદિના વ્યાપારરૂપ કર્મનું આરોપણ કરે છે. આત્માવિષે આરોપિત કર્મવિષે, વિદ્વાન્ પુરુષ આત્માના અઠર્તાસ્વરૂપનો વિચાર કરીને વાસ્તવિક રીતે, કર્મના અભાવને જ દેખે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ નૌકામાં બેઠેલા પુરુષો યદ્યપિ તીરસ્થ વૃક્ષોવિષે ગમનરૂપ કર્મનું આરોપણ કરે છે, તથાપિ વાસ્તવિક રીતે વૃક્ષોવિષે ગમનરૂપ કર્મનો અભાવ જ છે, એમ જાણે છે. તેમ મૂઢ પુરુષો યદ્યપિ અક્રિય આત્માવિષે દેહાદિના વ્યાપારરૂપ કર્મનું આરોપણ કરે છે, તથાપિ તે અક્રિય આત્માવિષે વાસ્તવિક રીતે કર્મોનો અભાવ જ છે.

આ પ્રકારે વિદ્વાન્ પુરુષ કર્મવિષે અકર્મને દેખે છે, અને સત્વાદિ ત્રણ ગુણોવાળી માયાનું પરિણામ હોવાથી સર્વ કાળવિષે વ્યાપારરૂપ કર્મવાળાં દેહ-ઇન્દ્રિયાદિ વિષે વાસ્તવિક રીતે કર્મનો અભાવ રહેતો નથી, કિંતુ દેહ-ઇન્દ્રિયાદિ વિષે કર્મના અભાવનું આરોપણ થાય છે. જેમ દૂર દેશમાં રહેલા ગમનરૂપ ક્રિયાવાળા પુરુષોવિષે યદ્યપિ વાસ્તવિક રીતે ગમનરૂપ ક્રિયાનો અભાવ નથી, તથાપિ દૂરત્વ દોષની વશતાથી તે પુરુષો વિષે ગમનરૂપ ક્રિયાના અભાવનું આરોપણ થાય છે; તથા જેમ આકાશમાં રહેલાં ચંદ્ર-તારકાદિ નક્ષત્રો વિષે યદ્યપિ ગમનરૂપ ક્રિયાનો અભાવ નથી, કિંતુ સર્વદા તેમના વિષે ગમનરૂપ ક્રિયા છે, છતાં દૂરત્વ દોષના કારણથી નક્ષત્રો વિષે ગમન ક્રિયાના અભાવનું આરોપણ થાય છે. તેમ સર્વદા વ્યાપારરૂપ કર્મવાળાં દેહ-ઇન્દ્રિયાદિ વિષે વાસ્તવિક રીતે કર્મનો અભાવ નથી, કિંતુ “હું નુષ્ઠી” ક્ષિત છું, કિંચિત્ માન પણ કર્મ કરતો નથી,” એ પ્રકારની અધ્યાસરૂપ પ્રતીતિના બળથી

દેહ-ઇંદ્રિયાદિ વિષે કર્મના અભાવનું આરોપણ કરવામાં આવે છે. એનું દેહ-ઇંદ્રિયાદિ વિષે આરોપણ કરેલ વ્યાપારની ઉપરામતારૂપ અકર્મ વિષે, વિદ્વાન્ પુરુષ દેહ-ઇંદ્રિયાદિના સર્વદા વ્યાપારત્વરૂપ વાસ્તવિક સ્વરૂપનો વિચાર કરીને, વાસ્તવિક રીતે કર્મને દેખે છે; અર્થાત્ આરોપિત અકર્મ વિષે, જેનું નામ કર્મ નિવૃત્તિ છે, એવા પ્રયત્નરૂપ વ્યાપારને નિગ્રહ પણ કહે છે. તે પ્રયત્નરૂપ કર્મને વિદ્વાન્ પુરુષ દેખે છે. તાત્પર્ય એ છે કે-જેમ ચક્ષુના સંબંધવાળા દૂર પ્રદેશમાં રહેલા પુરુષો વિશે તથા આકાશમાં રહેલા ગમનરૂપ ક્રિયાવાળાં કર્મ નિવૃત્તિનાં નક્ષત્રો વિષે જે કે દૂરત્વ દોષથી, ગમનરૂપ ક્રિયાનો અભાવ પ્રતીત થાય છે, તથાપિ તે પુરુષો તથા નક્ષત્રો વાસ્તવિક રીતે ગમનરૂપ ક્રિયાવાળાં જ છે; તેમ “હું તૂંછીં સ્થિત યથાદો, ક્ષિપિત્ માત્ર પણ કરતો નથી.” એ પ્રકારની આયાસરૂપ પ્રતીતિના બળથી જ કે દેહ-ઇંદ્રિયાદિ વિષે વ્યાપારરૂપ કર્મનો અભાવ પ્રતીત થાય છે, તથાપિ દેહ-ઇંદ્રિયાદિક વાસ્તવિક રીતે કર્મવાળાં જ છે. વળી ઉદાસીન અવસ્થા વિષે પણ “હું ઉદાસીન થઇ રહ્યો હોતો,” એ પ્રકારનું અભિમાન જ એક કર્મ છે. એ પ્રકારે કર્મવિષે અકર્મને દેખનાર તથા અકર્મ વિષે કર્મને દેખનાર પરમાર્થદર્શી વિદ્વાન્ પુરુષ જ સર્વ મતુષ્યો વિષે બુદ્ધિમાન છે, તથા તે પુરુષ જ યોગયુક્ત છે, તથા તે પુરુષ જ સર્વ કર્મોનો કરનારો છે.

અહીં બુદ્ધિમત્ત્વ, યોગયુક્તત્વ, કૃત્તેનકર્મકૃત્ત્વ એ ત્રણ ધર્મોવડે શ્રીભગવાને પરમાર્થદર્શી પુરુષની સ્તુતિ કથન કરી છે. કર્મણ્યકર્મ યઃ પચેત્ એ પ્રથમ પાદવડે શ્રીભગવાને કર્મનું તથા વિકર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ દર્શાવ્યું. માટે ‘કર્મ’ શબ્દ, વિહિત કર્મ તથા નિષિદ્ધ કર્મ બન્નેનો વાચક છે.

અર્કમણિ ચ કર્મ યઃ એ દ્વિતીય પાદવડે શ્રીભગવાને અકર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ દર્શાવ્યું. તેથી હે અર્જુન ! તું એમ માને છે, કે-“એ સર્વ કર્મ બંધના હેતુ છે. તેથી કર્મ મારે કરવા યોગ્ય નથી, કિંતુ મારે તૂંછીં ભાવથી જ સુખપૂર્વક રહેવું યોગ્ય છે,” તો તે તારું માનવું ભ્રમ્ય જ છે, કારણ કે “હું કર્મોનો ઠર્ણ છું” એ પ્રકારનું કર્તૃત્વ અભિમાન જ્યાં સૂધી પુરુષને હોય છે, ત્યાં સૂધી જ વિહિત કર્મ તથા નિષિદ્ધ કર્મ પુરુષને બંધનની પ્રાપ્તિ કરે છે; કર્તૃત્વ અભિમાનથી રહિત થઇને કેવળ દેહ તથા ઇંદ્રિયાદિનો ધર્મ માનીને કરેલાં કર્મો પુરુષને બંધનની પ્રાપ્તિ કરવાં નથી. આ અર્થ ન માં કર્મણિ ક્લિપ્તિ ઇત્યાદિ વચનોવડે પૂર્વે કથન કરવામાં આવ્યો છે. હે અર્જુન ! કર્તૃત્વ અભિમાન વિદ્યમાન હોવાં, “હું તૂંછીં સ્થિત હોતો” એ પ્રકારની ઉદાસીનતાના અભિમાનરૂપ કર્મ પણ પુરુષના બંધનો જ હેતુ થાય છે. કારણ કે કર્તૃત્વના અભિમાની પુરુષે વસ્તુનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ બણ્યું નથી. તેથી, હે અર્જુન ! કર્મ, વિકર્મ અને અકર્મ એ ત્રણેના પૂર્વોક્ત વાસ્તવિક સ્વરૂપને બાણીને તથા વિકર્મ અને અકર્મ એ બેનો ત્યાગ કરીને, કર્તૃત્વના અભિમાનથી રહિત થઇને તથા કૃણની ઇચ્છાથી રહિત થઇને તું શાસ્ત્ર વિહિત શુભ કર્મો જ કર.

અથવા આ શ્લોકનો આ પ્રમાણે બીજો અર્થ કરવો:-પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણજન્ય જ્ઞાનનો વિષય કર્મ કહેવાય છે. આવો દૃશ્યરૂપ તથા જડરૂપ પ્રપંચ છે. જે વસ્તુ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણજન્ય જ્ઞાનનો વિષય ન હોય, તે વસ્તુ અકર્મ કહેવાય છે. એવું સ્વપ્રકાશરૂપ તથા સર્વ ભ્રમના અધિષ્ઠાનરૂપ ચૈતન્ય છે. જે પુરુષ જગત્ત્વે કર્મ વિષે, યોવાના સત્તાસ્કરણરૂપવડે રહેલ સ્વપ્રકાશ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યરૂપ અકર્મને, પરમાર્થ દૃષ્ટિવડે દેખે છે તથા જે પુરુષ સ્વપ્રકાશ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યરૂપ અકર્મ વિષે, આ માયામય દૃશ્ય પ્રપંચરૂપ કર્મને કદિપત્ર દેખે છે, અર્થાત્ દ્રષ્ટા ચૈતન્યનો તથા દૃશ્ય પ્રપંચનો કાંઈ પણ સંબંધ સંભવતો નથી, તેથી દૃશ્ય પ્રપંચ દ્રષ્ટા ચૈતન્યવિષે વાસ્તવ

વિક રીતે નથી. આમ જ્ઞેનાર પરમાર્થદર્શી કહેવાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે—યસ્ય સર્વાણિ જ્ઞતાનિ આત્મન્યેવાદપસ્યતિ । સર્વજ્ઞેષુ ચાત્માનં તત્તો ન વિચિન્વતે ॥ અર્થાત્—જો પુરુષ સર્વ જૂતોને અધિષ્ઠાત આત્માવિષે કહિપત દેખે છે, તથા સર્વ જૂતો વિષે સત્તારકુરણુરૂપવડે આત્માને અનુસ્મૃત દેખે છે, તે પરમાર્થદર્શી પુરુષ જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે.

એ પ્રકારે ચૈતન્ય આત્માનો તથા દૃશ્ય જગતનો પરસ્પર અધ્યાસ થતાં પણ વાસ્તવિક રીતે શુદ્ધ ચૈતન્યને જ જ્ઞેનાર વિદ્વાન્ પુરુષ જ સર્વ મનુષ્યોની મધ્યમાં અત્યંત બુદ્ધિમાન્ છે. વિદ્વાન્ પુરુષથી ભિન્ન કોઈ પણ પુરુષ બુદ્ધિમાન્ નથી. કારણ કે આ લોકમાં પણ યથા-વત્ વસ્તુના સ્વરૂપને જાણનાર પુરુષને જ બુદ્ધિમાન્ કહેવામાં આવે છે. અયથાવત્ વસ્તુના સ્વરૂપને જાણનાર પુરુષ બુદ્ધિમાન્ કહેવાતો નથી. જેમ રજજીને રજજીરૂપ જાણનાર પુરુષ બુદ્ધિમાન્ કહેવાય છે અને રજજીને સર્પરૂપ જાણનાર પુરુષ બુદ્ધિમાન્ કહેવાતો નથી, તેમ સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યને દેખનાર પુરુષ જ પરમાર્થદર્શી હોવાથી બુદ્ધિમાન્ છે અને અનાત્મ પ્રપંચને દેખનાર અજ્ઞાની પુરુષ તો મિથ્યાદર્શી હોવાથી બુદ્ધિમાન્ કહેવાતો નથી. પરમાર્થદર્શી પુરુષ જ બુદ્ધિના સાધનરૂપ યોગવડે યુક્ત છે, અર્થાત્ અંતઃકરણની શુદ્ધિવડે એકાગ્ર ચિત્તવાળો છે. આ કારણથી તે જ પુરુષ અંતઃકરણની શુદ્ધિના સાધનરૂપ સર્વ કર્મોનેા કર્તા છે. આ પ્રકારે બુદ્ધિમત્ત્વ, યોગયુક્તત્વ અને કૃત્તનકર્મકૃત્ત્વ એ વાસ્તવિક ત્રણ ધર્મોવડે પરમાર્થદર્શી પુરુષની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે.

હે અર્જુન ! પરમાર્થદર્શી પુરુષ આ પ્રકારના મહાનુપલ્લાને પ્રાપ્ત હોય છે. માટે તું અર્જુન પણ પરમાર્થદર્શી થા. આ પરમાર્થદર્શીપણાવડે જ તારામાં સર્વ કર્મોનું કર્તાપણું સિદ્ધ થશે. તેથી કર્મ તથા અકર્મના સ્વરૂપને જાણીને તું આ સંસારથી યુક્ત થઈશ, એમ જે પૂર્વે કહ્યું હતું; તથા કર્મ, વિકર્મ, તથા અકર્મ એ ત્રણેનાં વાસ્તવિક સ્વરૂપ તારે જાણવા યોગ્ય છે, એમ જે પૂર્વે કહ્યું હતું તથા તે જ પુરુષ બુદ્ધિમાન્ છે, ઇત્યાદિ જે સ્તુતિ કરી હતી, તે સર્વ વાત પરમાર્થ વસ્તુનું દર્શન થતાં જ સંભવી શકે છે, પણ અન્ય વસ્તુના દર્શનથી સંભવશે નહિ. કારણ કે ચૈતન્યરૂપ પરમાર્થ વસ્તુથી ભિન્ન બેટલા અનાત્મ પદાર્થો છે, તે અનાત્મ પદાર્થોના જ્ઞાનથી, અશુભ સંસારમાંથી યુક્તિ સંભવતી નથી. હલદા બંધની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. પરમાર્થ વસ્તુથી ભિન્ન સર્વ પદાર્થ અતત્ત્વરૂપ છે; તેથી તે અતત્ત્વરૂપ પદાર્થ અધિકારી પુરુષે જાણવા યોગ્ય નથી. અનાત્મ પદાર્થોનું જ્ઞાન થતાં પુરુષ વિષે બુદ્ધિમાનુપલ્લુ પણ સંભવતું નથી, તેથી પરમાર્થદર્શી પુરુષોનું પૂર્વોક્ત વ્યાખ્યાન યુક્ત છે.

કોઈ ટીકા વિષે તો કર્મણ્યકર્મ યઃ પશ્યેત્ એ શ્લોકનો એવો અર્થ ક્યો છે કે—પરમેશ્વરની પ્રસન્નતા વાસ્તે કરેલાં અગ્નિહોત્ર તથા સંધ્યોપાસન વગેરે નિત્ય કર્મો બંધના હેતુ થતાં નથી. તેથી નિત્યકર્મ વિષે જે પુરુષ એમ દેખે છે કે—‘એ નિત્યકર્મ બંધનો અહિતુ હોવાથી અકર્મરૂપ જ છે,’ અને નિત્યકર્મો ન કરવાં તે અકર્મ કહેવાય છે. નિત્યકર્મોના ન કરવારૂપ અકર્મ અધિકારી પુરુષના પ્રત્યવાયનો હેતુ થાય છે. તેથી અકર્મ વિષે જે પુરુષ એમ દેખે છે કે, ‘એ અકર્મપ્રત્યવાયનો હેતુ હોવાથી કર્મરૂપ જ છે,’ તે પુરુષ જ સર્વ મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન્ છે, યોગયુક્ત છે તથા સર્વ કર્મોનેા કર્તા છે. પણ તે અર્થ અસંગત છે. કારણ કે ‘આ અકર્મ છે,’ એ પ્રકારનું જ્ઞાન નિત્યકર્મ વિષે છે, પણ તે જ્ઞાન રજજી વિષે સર્પના જ્ઞાનની જેમ ભ્રાંતિરૂપ જ છે. તેથી તે પ્રાતિજ્ઞાન વિષે, યજ્ઞાત્મા મોદસેજ્ઞમાત્ એ વચનવડે કથન કરેલી અશુભ સંસારમાંથી મોક્ષની હેતુવા સંભવતી નથી. કિંતુ તે જ્ઞાન મિથ્યારૂપ હોવાથી યાતે જ અશુભરૂપ છે. વળી ભ્રાંતિજ્ઞાન, મોદજ્ઞવ્ય વચનવડે કથન કરેલા જાણવા યોગ્ય ..

નથી તથા બ્રાંતિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં શુદ્ધિમત્ત્વ-યોગયુક્તાત્વ ઇત્યાદિ સ્તુતિ પણ સંભવતી નથી, ઉદ્ધટો બ્રાંતિજ્ઞાનવાળો પુરુષ મિથ્યાદર્શી જ કહેવાય છે અને નિત્યકર્મોનું અનુષ્ઠાન તો સ્વરૂપથી જ અંત કરણની શુદ્ધિદ્વારા આત્મજ્ઞાન વિષે ઉપયોગી છે ! નિત્યકર્મવિષે અકર્મશુદ્ધિ કોઈમાં પણ ઉપયોગી નથી. કારણ કે શાસ્ત્રવિહિત અર્થ અંતઃકરણની શુદ્ધિવિષે તથા જ્ઞાન-વિષે ઉપયોગી હોય છે. જેમ શાસ્ત્રે વાક્ય તથા મન ઇત્યાદિ વિષે પ્રાક્ષરદૃષ્ટિ વિધાન કરી છે, તેથી અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનવિષે દૃષ્ટિનો ઉપયોગ છે, તેમ ‘નિત્યકર્મ અકર્મરૂપ છે,’ એ પ્રકારની દૃષ્ટિ કોઈ શાસ્ત્રે વિધાન કરી નથી; તેથી તે દૃષ્ટિનો ઉપયોગ શાસ્ત્રવિષે સંભવતો નથી.

“કર્મણ્યકર્મ ય. પચ્ચેષ્ઠ એ ગીતાનું વચન જ કર્મવિષે અકર્મદૃષ્ટિનું વિધાન કરે છે” એ પ્રકારનું વચન કોઈ કથન કરે, તો તે પણ સંભવતું નથી. કારણ કે આ ગીતાવચનનો એ પ્રકારનો અર્થ માનવામાં, પૂર્વે યજ્ઞાદ્યા મોરપચ્ચેષ્ઠમાત્ર ઇત્યાદિ ઉપક્રમાદિ વચનોનો વિરોધ કથન કરવામાં આવ્યો છે. એ પ્રકારે નિત્યકર્મોના નહિ કરવારૂપ અકર્મ પણ સ્વરૂપથી જ, નિત્યકર્મથી વિરુદ્ધ કર્મની લક્ષકતાવડે ઉપયોગી થાય છે. અકર્મવિષે કર્મદૃષ્ટિ કોઈપણ અર્થવિષે ઉપયોગી નથી તથા નિત્યકર્મ નહિ કરવાથી પ્રત્યવાય પણ થતો નથી. કારણ કે નિત્યકર્મ નહિ કરવાં તે અભાવરૂપ છે અને પ્રત્યવાય ભાવરૂપ છે. આ અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી. જો કદાચિત્ત અભાવથી પણ ભાવકાર્યની ઉત્પત્તિ થતી હોય, તો અભાવ સર્વ દેશકાળ વિષે વિદ્યમાન છે. તેથી સર્વ દેશ વિષે તથા સર્વ કાળ વિષે સર્વ કર્મોની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ. પણ એવું જોવામાં આવતું નથી તેથી અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ માનવી, એ અત્યંત વિરુદ્ધ છે. કિંવા ભાવરૂપ અર્થ જ કર્મ-અકર્મરૂપ અપૂર્વને ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે, અભાવરૂપ અર્થ અપૂર્વને ઉત્પન્ન કરનાર હોવો જોઈએ નહિ. તેથી નિત્યકર્મનો અભાવ પ્રત્યવાયને ઉત્પન્ન કરનાર નથી, કિંતુ નિત્યકર્મના અનુષ્ઠાન કાળ વિષે નિત્યકર્મનાં વિરોધી શયન તથા ઉપવેશનાદિ નિત્યકર્મનું અકરણવડે જણાવેલ ભાવરૂપ કર્મ જ પ્રત્યવાયનો હેતુ છે. એ સર્વ વૈદિક પુરુષોનો સિદ્ધાંત છે. તેથી મિથ્યા જ્ઞાનના નિવૃત્તિપ્રસંગ વિષે, મિથ્યા જ્ઞાનનું જ વ્યાખ્યાન કરવું, એ અત્યંત વિરુદ્ધ છે.

જો કોઈ વિવાદ કરનાર વાદી એમ કહે કે-ભગવાનનું વચન નિત્યકર્મોના અનુષ્ઠાન ઉપર જ છે, તો એ કથન પણ સંભવતું નથી. કારણ કે ‘અધિકારી પુરુષે નિત્યકર્મો કરવાં, એ પ્રકારનો અર્થ, કર્મણ્યકર્મ ય. પચ્ચેષ્ઠ એ શબ્દો કથન કરતા નથી અને જો તે અર્થનો યોગ કરવાને વાસ્તે કદાચિત્ત શ્રીભગવાન તે વચન કથન કરે, તો શ્રીભગવાન વિષે જ મિથ્યા-વાદીપણું સિદ્ધ થાય.

કોઈ ટીકામાં કર્મણ્યકર્મ યઃ પચ્ચેષ્ઠ એ શ્લોકનો એવો અર્થ કર્યો છે કે, પૂર્વે કર્મણો અપિ બોદયં એ શ્લોકમાં “કર્મ, વિકર્મ અને અકર્મ એ ત્રણેની જે પરિવ્યવસાનરૂપ ગતિ છે, તે અત્યંત ગહન છે. તેથી અધિકારી પુરુષે કર્મોદિની ગતિ અવશ્ય કરીને જાણવા યોગ્ય છે” એ અર્થ શ્રીભગવાને કથન કર્યો હતો. તે અર્થનું જ વ્યાખ્યાનરૂપ કર્મણ્યકર્મ યઃ પચ્ચેષ્ઠત્વેષ્ઠ હૃદિમાત્ર એ વચન આ પ્રમાણે છેઃ-કર્મણિ એ શબ્દવડે કર્મ, અકર્મ અને વિકર્મ એ ત્રણેનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. અને અકર્મ એ શબ્દવડે, કર્મ, અકર્મ તથા વિકર્મ એ ત્રણેથી વિપરીત ભાવનો અર્થ ગ્રહણ કરવો.

જે પુરુષ કર્મ વિષે અકર્મને દેખે છે, અર્થાત્ત કર્મથી વિપરીતભાવને દેખે છે; તેમાં કર્મ, અકર્મ તથા વિકર્મ એ ત્રણેમાં, કર્મોદિકથી વિપરીતરૂપતા, શાસ્ત્રપ્રમાણથી જોવામાં આવે છે. જેમ કર્મવિષે શ્રદ્ધાથી રહિત પુરુષે કરેલું યજ્ઞરૂપ કર્મ કૃષ્ણનો અહેતુ હોવાથી, કર્મો છતાં પણ ન કર્યો

સમાન છે. તેથી શ્રદ્ધાહીન પુરુષે કરેલું યજ્ઞરૂપ કર્મ, અકર્મ વિષે જ પરિઅવસાનને પ્રાપ્ત થાય છે અને દ્વાંભિક પુરુષે કરેલું યજ્ઞરૂપ કર્મ વિકર્મ વિષે જ પરિઅવસાનને પ્રાપ્ત થાય છે. આ અર્થ શ્રીભગવાને પોતે જ અબદ્ધવા દ્વતં વતં તપસ્વત્ત્વ દ્વતં ચ ચદ્ । અસદિત્થ્યતે પાર્ય ન ચ તત્તેષ્વ નો દ્દ ॥ ઇત્યાદિ શ્લોકમાં આગળ જતાં કથન કર્યો.

(૧) આ પ્રકારે સર્વ વ્યાપારથી રહિત ઉદ્ધાસીનાના યદ્યપિ અકર્મરૂપ છે, તથાપિ દુઃખી પુરુષોની રક્ષા કરવામાં સમર્થ પુરુષ ઉદ્ધાસીનતાને અંગીકાર કરીને, જો તે દુઃખી પુરુષોની રક્ષા કરતો નથી, તો તે સમર્થ પુરુષનું ઉદ્ધાસીનતારૂપ અકર્મ, વિકર્મ વિષે જ પરિઅવસાનને પ્રાપ્ત થાય છે. (૨) પિતૃયજ્ઞાદિ પાંચયજ્ઞો તેના વિહિતકાળે ન કરવા, તે યદ્યપિ અકર્મરૂપ છે, તથાપિ કાળને અનુસરી ઇન્ધિરના આરાધન વિષે જે પુરુષ અત્યંત આસક્ત હોય છે, તે પુરુષનું પચયજ્ઞાદિના નહિ કરવારૂપ અકર્મ પણ, કર્મ વિષે જ પરિઅવસાનને પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાત તર્વધર્માન્ સ્પરિત્યગ્ય મામેક દારણં મજ આ શ્લોકમાં શ્રીભગવાને પોતે જ કથન કરી છે. (૩) નિત્યકર્મના પરિત્યાગથી કથન કરેલ પાપની પ્રાપ્તિ પણ, નિત્યકર્મ કરવાના કાળ વિષે, શાસ્ત્રનિષિદ્ધ લૌકિક વ્યવહાર કરવાથી જ પાપની પ્રાપ્તિ કથન કરી છે; પરંતુ કાળને અનુસરી ઇન્ધિરના આરાધનમાં આસક્ત થયેલો પુરુષ પ્રત્યવાયને પ્રાપ્ત થતો નથી. આ કારણથી જ પૂર્વે જલ વગેરેની અંદર ઉભા રહીને તપ કરનાર ઋષિઓ, કાળપરત્વે નિત્યકર્મો નહિ કરવાથી પ્રત્યવાયને પ્રાપ્ત થયેલા નથી. (૪) એ જ પ્રકારે કોઈ પશુની હિંસા કરવી, તે જો કે વિકર્મરૂપ છે, તોપણ બીજોમીયે વનુમાલેખ એ વચનથી, યજ્ઞમાં કરેલી પશુની હિંસા, કર્મ વિષે જ પરિઅવસાનને પ્રાપ્ત થાય છે. વળી વ્યર્થ નષ્ટ કરાવાં પશુની હિંસાથી કોઈ ધર્મરૂપ અપૂર્વ ઉત્પન્ન થતો નથી. તેથી પશુની હિંસા કર્મરૂપ પણ નથી અને કોઈ હામનાવાળા પુરુષે પશુની હિંસા કરવી નહિ, તેથી હિંસા વિકર્મરૂપ પણ નથી, કિન્તુ પરિણેયથી કરેલી પશુની હિંસા નહિ કયાં લુદ્ધ થાય છે. તેથી આ વ્યર્થ હિંસા અકર્મ વિષે જ પરિઅવસાનને પ્રાપ્ત થાય છે. (૫) તે જ પ્રમાણે ચોર પુરુષને છોડી દેવો, તે યદ્યપિ ચોરના સહવર્તી પુરુષોના કર્મરૂપ જ છે, તથાપિ ચોર પુરુષને છોડી દેવો, તે રાજનું તો વિકર્મ જ છે. કારણ કે—સ્તન પ્રજ્ઞો રાજનિ વાવમાર્થી ઇત્યાદિ વચનો વિષે, ચોરને છોડી દેવો, તે રાજાને પાપની પ્રાપ્તિના હેતુ કહ્યો છે અને તે જ ચોરને છોડી દેવો, તે નિષ્કામ સંન્યાસીઓની ઉપેક્ષાનો વિષય હોવાથી તેમના અકર્મરૂપ જ છે. (૬) એ જ પ્રમાણે સત્ય વચન કહેવું, તે જો કે કર્મરૂપ છે, તથાપિ જે સત્ય વચનથી કોઈ પ્રાણીની હિંસા થાય છે, તે સત્ય વચનરૂપ કર્મ પણ વિકર્મ વિષે જ પરિઅવસાનને પ્રાપ્ત થાય છે. (૭) એ જ પ્રમાણે મિથ્યા વચન કહેવું, તે જો કે વિકર્મરૂપ છે. તથાપિ જે મિથ્યા વચન કહેવાથી કોઈ પ્રાણીની રક્ષા થાય છે, તે મિથ્યા વચનરૂપ વિકર્મનું કર્મ વિષે જ પરિઅવસાન થાય છે. એ પ્રમાણે જે પુરુષ શાસ્ત્રપ્રમાણથી કર્મ વિષે અકર્મરૂપતાને દેખે છે, અને અકર્મ વિષે કર્મરૂપતાને તથા વિકર્મરૂપતાને દેખે છે અને વિકર્મ વિષે કર્મરૂપતાને તથા અકર્મરૂપતાને દેખે છે, તે કાર્ય-અકાર્યના વિભાગને બાલુનાર પુરુષ, કર્મોદિના વાસ્તવિક સ્વરૂપના ઓધવાળો હોવાથી યુદ્ધિમાન્ કહેવાય છે.

પૂર્વે પિ કર્મ કિમર્થમિતિ એ શ્લોકમાં જે કર્મ-અકર્મના સ્વરૂપ વિષે કવિ (વિદ્વાન્) પુરુષોને કથન કરેલ મોહની પ્રાપ્તિ તથા યજ્ઞાત્મા મોદયસેન્નુમાદ્ એ વચનમાં કર્મ-અકર્મના જ્ઞાનને અશુભ સંસારથી કહેલ મોક્ષનો હેતુ, તે કર્મ-અકર્મ બંનેનું સ્વરૂપ હું તારી પ્રત્યે કથન કરુ છુ. આ પ્રકારના વચનો શ્રીભગવાને અર્જુનની પ્રત્યે કથન કર્યા હતાં. તે જ વચનના વ્યાખ્યાનરૂપ અર્જુનિ ચ કર્મ ય પદ્યેત્ત શ્વઃ એ વચન છે. આ વચનમાં રહેલા ચક્રાર

કર્મવિષે અકર્મદર્શન તથા અકર્મ વિષે કર્મદર્શન, એ બન્ને દર્શનોના સમુચ્ચય કરાવવાને વાસ્તે છે. તેમ કરવાથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, જે પુરુષ બુદ્ધિમાન છે તથા યુક્ત છે, તે જ પુરુષ કૃત્સ્નકર્મકૃત છે. જે પુરુષ કેવળ બુદ્ધિમાન જ છે તથા યુક્ત નથી, તે પુરુષ કૃત્સ્નકર્મકૃત નથી. તેમ જ જે પુરુષ કેવળ યુક્ત જ છે પણ બુદ્ધિમાન નથી, તે પુરુષ પણ કૃત્સ્નકર્મકૃત નથી. આ અર્થ હવે સ્પષ્ટ કરીને દર્શાવવામાં આવે છે. જે પુરુષ અકર્મવિષે કર્મને દેખે છે, તે પુરુષ યુક્ત કહેવાય છે. તેમાં સ્પંદથી રહિત જે કૃત્સ્થ આત્મા છે, તે અકર્મ કહેવાય છે અને સ્પંદ સહિત જે આકાશાદિ બાહ્ય પ્રપંચ છે, તથા મન બુદ્ધિ આદિ જે આંતર પ્રપંચ છે, તે બન્ને પ્રકારના પ્રપંચ કર્મ કહેવાય છે. કૃત્સ્થ વસ્તુરૂપ અકર્મવિષે, પ્રપંચરૂપ કર્મને આધાર તથા આધેય ભાવવડે અથવા ઉપાદાન તથા ઉપાદેય ભાવવડે અથવા અધિષ્ઠાન તથા અધ્યક્ષ ભાવવડે દેખનાર શાસ્ત્રવેત્તા પુરુષ કર્મો કરે છે. (૧) તેમાં પ્રથમ સાંખ્ય શાસ્ત્રવાળાને તો જેમ જપા કુસુમી રક્તતા સ્ફટિક વિષે પ્રતીત થાય છે તેમ “સંઘાતના ઠર્તૃત્વાદિ ધર્મ હું અસંગ કૃત્સ્થ વિષે અવિવેકથી પ્રતીત થાય છે” એ પ્રકારની ભાવના કરતાં કર્મો કરે છે. (૨) વળી બીજો ઉપનિષદ શાસ્ત્રનો વેત્તા પુરુષ તો જેમ સુવર્ણથી ઉત્પન્ન થયેલાં કુંડલ-કંકણાદિ કાર્ય સુવર્ણરૂપ જ હોય છે, તેમ “બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયેલું આ સર્વ જગત્ પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે, તેથી યજ્ઞાદિ કર્મ તથા તે કર્મનાં દ્રવ્યદેવતાદિ સાધન તથા હું કર્મોનાં કર્તા, આ સર્વ બ્રહ્મરૂપ જ છે” એ પ્રકારની ભાવના કરતાં છતાં કર્મો કરે છે, એ બન્ને યુક્ત કહેવાય છે. તેમાં પૂર્વોક્ત રીતિથી જે પુરુષ બુદ્ધિમાન છે, પરંતુ આ પ્રકારનો યુક્ત નથી, તે બુદ્ધિમાન અયુક્ત પુરુષ જે જે કર્મ કરે છે તે સર્વ કર્મ તે પુરુષનાં અસત્ જ હોય છે. તેથી તે કર્મ તે પુરુષને અશુભ સંસારમાંથી યુક્ત કરતું નથી. શ્રુતિ કહે છે કે—યો વા દત્તદર્શનં ગાર્ગ્યેવિદિત્વાડિમન્ લોકે જહોતિ વજ્રતે તપસ્તપ્યતે વહ્નિર્વર્ષસદ્ભાગ્યવત્તદેવાસ્ય તદ્ભવતિ—અર્થાત્—હે ગાર્ગ્ય! જે પુરુષ અક્ષર આત્માને ન બાણીને આ મનુષ્ય લોકમાં જે જે હોમ કરે છે, તથા જે જે યજ્ઞ કરે છે તથા અનેક સહસ્ત્ર વર્ષ પર્વત જે જે તપ કરે છે, તે સર્વ હોમ યજ્ઞાદિ કર્મ પુરુષને નાશવાનું ફળની જ પ્રાપ્તિ કરે છે. જે પુરુષ યુક્ત તો છે, પરંતુ બુદ્ધિમાન નથી, તે પુરુષ નહિ કરવા યોગ્ય કર્મો પણ કરે છે. તથા તેથી તે પુરુષ પ્રત્યવાયને જ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ પાપના અરુપર્શનું કારણ આત્માનું અપરોક્ષજ્ઞાન નિર્બુદ્ધિયુક્ત પુરુષને નથી; કિન્તુ યુક્ત પુરુષને કેવળ પરોક્ષજ્ઞાન જ છે. વિગ્નં જાવિગ્નં ચ આ શ્રુતિએ, કર્મને તથા પરોક્ષજ્ઞાનને, અવિદ્યા ને વિદ્યા એ બે શબ્દોથી કથન કરીને, તે બન્નેના સમુચ્ચય કથન કર્યો છે.

અથવા અકર્મ વિષે કર્મનું દર્શન બે પ્રકારનું હોય છે. એક તો પરોક્ષદર્શન હોય છે અને બીજું અપરોક્ષ દર્શન હોય છે. તેમાં પરોક્ષદર્શનવાળો જ્ઞાન તથા કર્મ બન્નેના સમુચ્ચયનું અનુદાન કરતો હોવાથી બુદ્ધિમાન કહેવાય છે અને બીજું અપરોક્ષદર્શન પણ બે પ્રકારનું હોય છે. એક તો ઉપાસ્ય સાક્ષાત્કારરૂપ, બીજું તત્ત્વસાક્ષાત્કારરૂપ તેમાં જે વસ્તુની ઉપાસના કરીએ તે ઉપાસ્ય કહેવાય છે. ઉપાસ્ય બે પ્રકારનું હોય છે. એક વ્યાકૃતરૂપ અને બીજું અવ્યાકૃતરૂપ. ઉપાસ્યના ભેદવડે ઉપાસ્યાવિષયક સાક્ષાત્કાર પણ બે પ્રકારના થાય છે. તેમાં કાર્યરૂપ સૂત્ર આત્માનું નામ વ્યાકૃત છે અને સર્વ જગતના કારણનું નામ અવ્યાકૃત છે. તેમાં સૂત્રરૂપ વ્યાકૃતનો સાક્ષાત્કારવાનું પુરુષ દેહાલિમાનથી રહિત હોવાથી યોગશાસ્ત્રમાં વિદેહ નામથી ઓળખાય છે. કારણરૂપ અવ્યાકૃતનો સાક્ષાત્કારવાનું પુરુષ પ્રકૃતિભય નામથી ઓળખાય છે. અન્વેદેવ્હઃ સંમવાર્ ઇત્યાદિ શ્રુતિએ, સંસાર અને અસંસાર એ બે શબ્દોથી બન્ને ઉપાસનાઓનું કથન કરીને, સમુચ્ચય વિધાન કર્યો છે. ઉપાસનાવાળો પુરુષ યુક્ત કહેવાય

છે. ઉપાસક યુક્ત પુરુષનાં આગળ બાકી કર્તવ્ય રહે છે. તેથી યુક્ત પુરુષ પણ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ થઈ શકે નહિ. કિન્તુ જે પુરુષને પ્રપંચરૂપ કર્મના બાધવટે કૃટસ્થ આત્મારૂપ અકર્મનું મુખ્ય દર્શન પ્રાપ્ત થયું છે, તે તત્ત્વસાક્ષાત્કારવાન્ પુરુષ જ કૃતકૃત્ય હોવાથી મુખ્ય કૃત્સ્નકર્મકૃત્ કહેવાય છે. એ સર્વેમાં પ્રથમ જ્ઞાન તથા કર્મના સમુચ્ચયનું અનુષ્ઠાન કરનાર પુરુષ તો દેહાભિમાની મનુષ્યોમાં જ બુદ્ધિમાન છે. તેથી અકાંતદર્શી હોવાથી તે પુરુષ અકવિ જ છે. વ્યાકૃત ઉપાસ્ય-વિષયક સાક્ષાત્કારવાન્ તથા અખ્યાકૃત ઉપાસ્યવિષયક સાક્ષાત્કારવાન્, એમાંના બંને કાંતદર્શી હોવાથી યદપિ કવિ છે, તથાપિ તત્ત્વવસ્તુવિષે મૂઢ હોવાથી તે બંને કવયોપ્પન્ન મોહિતાઃ એ વચનવટે કથન કર્યા છે. આ બંનેની વ્યવધાનતાવટે અશુભ સંસારમાંથી મુક્તિ થાય છે અને તત્ત્વસાક્ષાત્કારવાન્ ઉત્તમ પુરુષ તો જીવતા છતાં જ અશુભ સંસારમાંથી મુક્ત થાય છે. અહીં સૂક્ષ્મદર્શી પુરુષનું નામ કાંતદર્શી છે.

અથવા, કર્મણ્યકર્મ યઃ વચેત્ એ શ્લોકનો આ પ્રમાણે અર્થ કરવો—પૂર્વે તત્તે કર્મ પ્રવક્ત્રવામિ એ વચનવિષે શ્રીભગવાને કર્મ અને અકર્મ બંનેને વક્તવ્યરૂપવટે કથન કર્યા હતાં; અને કર્મજો જાપિ બોદ્ય એ વચનવિષે બંનેને બોદ્યવ્યરૂપવટે કથન કર્યા હતાં. આ કર્મ-અકર્મનો બાધ લક્ષણાવિના હોતો નહિ. તેથી આ શ્લોકમાં બંનેનું લક્ષણ કથન કરવું તે જ ઉચિત છે. તેમાં કર્મણ્યકર્મ યઃ વચેત્ એ વચનવટે, “અકર્મથી વિશેષિત હોય છે તે જ કર્મ હોય છે પણ અન્ય કર્મ હોઈ શકે નહિ” એ કર્મનું લક્ષણ કથન કર્યું છે; અને અકર્મણિ ચ કર્મ યઃ એ વચનવટે “કર્મથી વિશેષિત હોય છે તે જ અકર્મ હોય છે” એ અકર્મનું લક્ષણ કથન કર્યું છે. આ વ્યાખ્યાનવિષે શ્લોકના અક્ષરોનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કરવો. દ્રવ્ય તથા દેવતાદિ સાધનો સહિત જે યજ્ઞાદિ છે તે કર્મ કહેવાય છે, અને સ્પંદથી રહિત કૃટસ્થ બ્રહ્મનું નામ અકર્મ છે. જે પુરુષ સાધનસહિત યજ્ઞાદિરૂપ કર્મવિષે કૃટસ્થ બ્રહ્મરૂપ અકર્મને દેખે છે, અર્થાત્—અહં કૃત્સ્નઃ યજ્ઞઃ સ્વધાદમહનોપયમ્ । મંત્રોદમહાદેવાગ્મહમગ્રિહં દૃત્ ॥ એ ભગવત્તત્ત્વનોક્ત રીતિથી યજ્ઞાદિ કર્મવિષે તથા કર્મના દ્રવ્ય તથા દેવતાદિ અંગો વિષે પુરુષે બ્રહ્મદષ્ટિ કરવી. બ્રહ્મદષ્ટિવિના જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે કર્મ વ્યર્થ યેષ્ટારૂપ જ હોય છે. આ કારણથી કર્મોની ગતિ અત્યેત ગહન છે.

અર્જુનની શંકા—“હે ભગવન્ ! જે અકર્મ કર્મવિષે આરોપિત છે, તે અકર્મ શી વસ્તુ છે?”

શ્રીભગવાને કરેલું સંભાધાન—અકર્મણિ ચ કર્મ યઃ इति—હે અર્જુન ! જે વસ્તુવિષે પુણ્યપાપરૂપ કર્મ પુણ્યો કે પુણ્યેન કર્મણા મન્વતિ વાપઃ વાવેન આ શ્રુતિના બળથી પ્રતીત થાય છે તથા જે વસ્તુવિષે પુણ્યપાપ કર્મનું સુખ દુઃખરૂપ ફળ, અહં સ્ત્રી—અહં દ્રુઃસ્ત્રી એ પ્રતીતિના બળથી પ્રતીત થાય છે, તે પ્રત્યક્ ચેતન જ અકર્મરૂપ છે. જેમ સર્પભાવથી રહિત રજ્જુવિષે સર્પ અધ્યસ્ત હોય છે, તેમ સ્પંદભાવથી રહિત ચેતનરૂપ અકર્મવિષે સ્પંદરૂપ કર્મ અધ્યસ્ત છે. આ પ્રકારે પુરુષ અકર્મ-વિષે કર્મને દેખે છે. અહીં વાતપર્ય એ છે કે, જેમ રજ્જુવિષે અધ્યસ્ત સર્પને દેખનારા પુરુષને, “એ સર્પ નથી કિન્તુ રજ્જુ છે” એ પ્રકારના આસવક્તા પુરુષના વચનથી જો કદાચિત્ વિશ્લેષની પ્રબળતાના કારણથી, રજ્જુત્વનું જ્ઞાન થતું નથી, તો તે આસવક્તા પુરુષ બ્રાંત પુરુષની પ્રત્યે “આ સર્પની તું રજ્જુદષ્ટિવટે ઉપાસના કર” એ પ્રકારનો જ્યારે ઉપદેશ કરે છે, ત્યારે તે બ્રાંત પુરુષ ઉપાસનાની દૃઢતાથી સર્પનું વિસ્મરણ કરીને, રજ્જુત્વનો જ સાક્ષાત્કાર કરે છે. જે પુરુષ “એ સર્પ નથી કિન્તુ રજ્જુ જ છે” એ પ્રકારના વચનથી જ રજ્જુના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણે છે, તે પુરુષને “એ સર્પ રજ્જુ જ છે,” એ પ્રકારની વૃત્તિઓની નિરંતર પ્રવાહરૂપ ઉપાસના કરવાનું ઈચિત્ માત્ર પણ પ્રયોજન નથી. એ પ્રકારે કૃટસ્થ બ્રહ્મરૂપ અકર્મવિષે અધ્યસ્ત જે કર્ત્તા તથા ક્રિયાદિ પ્રપંચરૂપ કર્મ છે, તે પ્રપંચરૂપ કર્મને તત્ત્વમતિ એ વચનથી બાધ કરીને

શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરુષને કૃષ્ણ પ્રજ્ઞારૂપ અકર્મોના બોધ થઈ શકે છે. જે પુરુષનું અંતઃકરણ શુદ્ધ નથી, તે પુરુષ બ્યારે અકર્મ દુષ્ટિવડે કર્મની ઉપાસના કરે છે, ત્યારે ઉપાસનાની દૃઢતાથી તે પુરુષે પણ કર્મનું તિરોધાન કરીને, અકર્મના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવો. આ પ્રકારના વિલક્ષણ વ્યાખ્યાનવડે ટીકાકારે શ્રીભાષ્યકાર ભગવાનની આગળ આ પ્રકારની પ્રાર્થના કરી છે. “ ઘ્નાલ્પાતુરપિ મેનાસ્તિ આપ્તકારેણ તુલ્યતા । મુદ્ધાચ્ચોતિગોવ્યસ્તિ કિં લીપત્યર્તુલ્યતા ॥ અર્થાત્—એ પ્રકારે વિલક્ષણ વ્યાખ્યાન પણ કરનાર જે હું છું તેવા મને ભગવાન ભાષ્યકારોની તુલ્યતા થાય નહિ, કે જેવી રીતે કાંઈ ગુહ્યાવિષે પ્રકાશ કરનાર દીપકની સાથે સૂર્ય ભગવાનની તુલ્યતા હોતી નથી. ” (૧૮)

અવતરણિકા:—હવે પૂર્વોક્ત પરમાર્થદર્શી પુરુષે કર્તૃત્વ અભિમાનના અભાવથી, કર્મોવડે અભિમપણું શ્રીભગવાન વચ્ચે તર્રે એ વચનથી લઇને મલ્લકર્મ સમાપિત એ વચન સૂધી વિસ્તારથી કથન કરે છે:—

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः ॥ ૧૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે પુરુષનાં સર્વ કર્મો કામ સંકલ્પથી રહિત છે તથા ધ્યાનરૂપી અગ્નિવડે જેઓનાં કર્મો દગ્ધ થયેલાં છે તે પુરુષને પ્રજ્ઞાવેતા પંડિત કહે છે. ૧૯

ટીકા:—હે અર્જુન! પૂર્વ શ્લોકમાં કથન કરેલાં જે પુરુષનાં સર્વ લૌકિક-વૈદિક કર્મ કામથી રહિત તથા સંકલ્પથી રહિત થયાં છે, (સ્વર્ગોદ્દિ કુળોની જે તૃષ્ણા છે, તે કામ કહેવાય છે અને હું કર્મોનો કર્તા છું, એ પ્રકારનું જે કર્તૃત્વ અભિમાન છે તે સંકલ્પ કહેવાય છે.) અર્થાત્ જે પુરુષનાં સર્વ કર્મ કેવળ લોકસંગ્રહ વાસ્તે અથવા શરીરના જીવન માત્ર વાસ્તે પ્રારબ્ધકર્મના વેગથી વ્યર્થ ચેષ્ટારૂપ થયાં છે તે પુરુષ પરમાર્થદર્શી છે.

પૂર્વ શ્લોકમાં કથન કરેલા પ્રપંચરૂપ કર્મવિષે, સત્તાસ્ફૂર્તિરૂપવડે, ચૈતન્ય પ્રજ્ઞારૂપ અકર્મનું જે દર્શન તથા પ્રજ્ઞારૂપ અકર્મવિષે, કલ્પિતરૂપવડે પ્રપંચરૂપ કર્મનું દર્શન, તે દર્શનનું નામ જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાન પ્રસિદ્ધ અગ્નિની જેમ, સર્વ કર્મોનું દાહક હોવાથી અગ્નિરૂપ છે. જ્ઞાનરૂપ અગ્નિવડે પરમાર્થદર્શીનાં શુભ તથા અશુભ કર્મ દગ્ધ થઈ ગયાં હોય છે. શ્રીવ્યાસસૂત્ર કહે છે કે—(તદગ્નિમ વત્તરવૃણર્ષવોત્કેવવિનાશો તદ્વ્યપદેન્નાત્—અર્થાત્ પરમાત્માદેવનો સાક્ષાત્કાર થતાં સાક્ષાત્કારની પછી કરેલાં પુણ્યપાપ કર્મોનો સંબંધ જ તે વિદ્વાન્ પુરુષને થતો નથી. અને તે સાક્ષાત્કારની પૂર્વે કરેલાં સંચિત કર્મોનો જ્ઞાનરૂપ અગ્નિવડે નાશ થઈ બાક છે. આ વાત ઘણી શ્રુતિ-સ્મૃતિઓમાં ભવામાં આવે છે. એવા વિદ્વાન્ પુરુષને પ્રજ્ઞાવેતા પુરુષ વાસ્તવિક રીતે પંડિત કહે છે.

અહીં સર્વત્ર ચૈતન્ય પ્રજ્ઞાને વિષય કરનારી અંતઃકરણની વૃત્તિનું નામ પંડા છે. આ પંડા નામની વૃત્તિ જે પુરુષના અંતઃકરણ વિષે ઉત્પન્ન થાય છે તે પુરુષ પંડિત છે, અને લોકવિષે પણ સમ્યક્દર્શી પુરુષ જ પંડિત કહેવાય છે. બ્રાંતપુરુષ પંડિત કહેવાતો નથી. સમ્યક્દર્શીપણું વિદ્વાન્ પુરુષવિષે જ હોય છે પણ અજ્ઞાની પુરુષ વિષે સમ્યક્દર્શીપણું હોતું નથી. તેથી વિદ્વાન્ પુરુષ જ પંડિત છે. (૧૯)

અવતરણિકા:—“ હે ભગવન્! જ્ઞાનરૂપ અગ્નિવડે, પૂર્વે આરંભ કરેલાં તથા પ્રારબ્ધ કર્મથી લીધે એવાં કર્મોના નાશ થાઓ તથા આગામિક કર્મોની અનુત્પત્તિ થાઓ; પરંતુ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના કાળે કરેલું જે કર્મ છે તે કર્મ પૂર્વ કર્મો વિષે તથા ઉત્તર કર્મો વિષે અંતર્ભૂત થઈ શકે નહિ. તેથી કર્મ તો જ્ઞાનવાન્ પુરુષને અવશ્યે કરીને કુળની પ્રાપ્તિ કરશે.” અર્જુનની એ પ્રમાણે શંકા હોય તો તેનું ભગવાન્ નીચે પ્રમાણે નિવારણ કરે છે:—

ત્યક્ત્વા કર્મફલાસંગં નિત્યતૃપ્તો નિરાશ્રયઃ ।

કર્મણ્યભિપ્રવૃત્તોઽપિ નૈવ કિંચિત્કરોતિ સઃ ॥ ૨૦ ॥

શ્લોકાર્થઃ—કર્મફલના આસંગનો પરિત્યાગ કરી, નિત્યતૃપ્ત તથા નિરાશ્રય થઈ, કર્મમાં પ્રવૃત્ત છતાં પણ વિદ્વાન્ ક્રિયિત માત્ર પણ કરતો નથી. ૨૦

ટીકા:—હે અર્જુન ! નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો વિષે “હું એ કર્મોનો કર્તા છું” એ પ્રકારના કર્તૃત્વના અભિમાનનું નામ કર્મઆસંગ છે, અને કર્મોનાં સ્વર્ગાદિક ફળોવિષે ભોગની અભિલાષાનું નામ ફલઆસંગ છે. કર્મઆસંગનો તથા ફલઆસંગનો પરિત્યાગ કરીને અર્થાત્ અકર્તા તથા અભોક્તા આત્માના યથાર્થ જ્ઞાનવડે આસંગનો બાધ કરીને જે પુરુષ નિત્યતૃપ્ત થયો છે, અર્થાત્ પરમાનંદ સ્વરૂપના લાલવડે જે પુરુષ સર્વ પદાર્થો વિષે નિરાકાંક્ષ થયો છે, તથા જે પુરુષ નિરાશ્રય થયો છે અર્થાત્ અદ્વૈત આત્મદર્શનવડે જે પુરુષ દેહ ઈંદ્રિયાદિરૂપ આશ્રયના અભિમાનથી રહિત થયો છે, તે શુભન્નુકત પુરુષ, સમાધિમાંહિથી વ્યુત્પાનદશામાં, પ્રારબ્ધ કર્મની વશતાના કારણથી લોકકૃષ્ટિવડે, લૌકિક તથા વૈદિક કર્મોનું સાંગોપાંગ અનુષ્ઠાન કરવાને વાસ્તે પ્રવૃત્ત થયા છતાં પણ યોતાની પરમાર્થ દૃષ્ટિવડે ક્રિયિત માત્ર પણ કર્મ કરતો નથી. કારણ કે નિષ્ક્રિય આત્માના સાક્ષાત્કારવડે તે વિદ્વાન્ પુરુષનાં સર્વ કર્મ બાધભાવને પ્રાપ્ત થયાં છે. અહીં વિદ્વાન્ પુરુષનાં નિત્યતૃપ્તઃ નિરાશ્રયઃ એવાં જે બે વિશેષણો કહ્યાં છે, તે બન્ને વિશેષણો હેતુરૂપ છે. તેમાં ફળઆસંગની નિવૃત્તિ વિષે નિત્યતૃપ્તઃ એ હેતુ છે અને કર્મઆસંગની નિવૃત્તિ વિષે નિરાશ્રયઃ એ હેતુ છે. તેમ કરવાથી નીચે પ્રમાણે બે અનુમાન સિદ્ધ થાય છે;—વિદ્વાન્ પુરુષ નિત્યતૃપ્ત હોવાથી ફળની અભિલાષારૂપ ફલઆસંગથી રહિત છે. જે પુરુષ ફલઆસંગથી રહિત થતો નથી તે પુરુષ નિત્યતૃપ્ત પણ થતો નથી. જેવી રીતે અજ્ઞાની પુરુષ છે. વિદ્વાન્ પુરુષ નિરાશ્રય હોવાથી કર્તૃત્વ અભિમાનરૂપ કર્મઆસંગથી રહિત છે, જે પુરુષ કર્મઆસંગથી રહિત થતો નથી, તે પુરુષ નિરાશ્રય પણ થતો નથી, કે જેવી રીતે અજ્ઞાની પુરુષ છે. (૨૦)

અવતરાણુકાઃ—અત્યંત વિક્ષેપનો હેતુરૂપ જ્યોતિષ્ટામાદિ કર્મોને પણ ન્યાયે સમ્યક્ જ્ઞાનની વશતાથી બંધની હેતુવા હોતી નથી, ત્યારે શરીરની સ્થિતિમાત્રનો હેતુ તથા વિક્ષેપની પ્રાપ્તિ નહિ કરનાર જે શિક્ષાટનાદિ ચતિનાં કર્મો છે, તે કર્મોને સમ્યક્ દર્શનના બળથી બંધની હેતુવા ન હોય, તેમાં શું શંકા છે ? આ પ્રકારના કેન્દ્રિતિક ન્યાયવડે શ્રીભગવાન્, શિક્ષાટનાદિ કર્મોવિષે, બંધની હેતુતાનો અભાવ કથન કરે છે:—

નિરાશીર્યતાચિત્તાત્મા ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ ।

શારીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્નામોતિ કિલ્વિપમ્ ॥ ૨૧ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જે પુરુષ તૃષ્ણાથી રહિત છે, જેણે યોતાના ચિત્તાત્માને ત્યજ્યો છે તથા જેણે સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કર્યો છે તે પુરુષ કર્તૃત્વ અભિમાનથી રહિત શરીરની સ્થિતિ વિષે ઉપયોગી શિક્ષાટનાદિ કર્મને કરતો છતાં પાપને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૨૧

ટીકા:—હે અર્જુન ! જે પુરુષ સ્વર્ગાદિક ફળની તૃષ્ણાથી રહિત છે તથા જે પુરુષે અંતઃકરણરૂપ ચિત્તનો તથા બાહ્યઈંદ્રિયસહિત દેહરૂપ આત્માનો પ્રત્યાહારવડે નિગ્રહ કર્યો છે, તે પુરુષ જિતેંદ્રિય છે, તેથી તે પુરુષ તૃષ્ણાથી રહિત હોવાથી ત્યક્તસર્વપરિગ્રહ છે. વિષયભોગના સાધનરૂપ જે ધનાદિ ઉપકરણ તે પરિગ્રહ કહેવાય છે; ને વિષયભોગના ઉપકરણરૂપ સર્વ પરિગ્રહનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે, તે ત્યક્તસર્વપરિગ્રહ કહેવાય છે. આવો નિરાશી, ચિત્ત

તથા ત્યક્તસર્વપરિશ્કૃત સંન્યાસી, પ્રારબ્ધ કર્મની વશતાથી, શારીર કર્મને કરતાં છતાં કિલ્બિયને પ્રાપ્ત થતો નથી. શરીરની સ્થિતિમાત્ર જેમનું પ્રયોજન છે, એવાં જે, કયા કૌપીનાદિના શ્રદ્ધાસ્વરૂપ તથા શિક્ષાટનાદિરૂપ કાર્યિક, વાચિક અને માનસિક કર્મો સંન્યાસી પ્રત્યે શાસ્ત્રે વિધાન કર્યો છે. આ કર્મો શારીરકર્મ કહેવાય છે. કર્તૃત્વ અભિમાનથી રહિત થઈને અન્યાસરૂપિત કર્તૃત્વસ્વરૂપવડે, શારીરકર્મોને કરનાર સંન્યાસી, ધર્મ-અધર્મના ક્ષણભૂત અનિષ્ટ સંસારરૂપ કિલ્બિયને પ્રાપ્ત થતો નથી. જો કે પાપને જ કિલ્બિય કહે છે, તોપણ પાપની જેમ સકામ પુણ્ય પણ અનિષ્ટ ક્ષણો જ હેતુ હોય છે, તેથી પુણ્ય પણ કિલ્બિયરૂપ જ છે.

(૧) કોઈ ટીકામાં જ્ઞાતીર શબ્દનો એવો અર્થ કર્યો છે કે, શરીરવડે જે કર્મ સિદ્ધ થાય છે, તે કર્મ શારીર કહેવાય છે. તેથી આ વ્યાખ્યાનમાં કેવળ કર્મ કર્તૃત્વ એટલું વચનમાત્ર કહેવાથી જે અર્થ સિદ્ધ થાય છે, તેથી અધિક અર્થ શારીર શબ્દ કહેવાથી સિદ્ધ થતો નથી. તેથી ધૃતરક્ષ્મને અવ્યાવર્તક હોવાથી શારીર શબ્દ વ્યર્થ જ થશે. (૨) કોઈ ટીકાકારને એમ કહે કે, વાચિક તથા માનસિક કર્મની વ્યાવૃત્તિ કરવા વાસ્તે 'શારીર' શબ્દ છે, તો તેથી શારીર શબ્દ વ્યર્થ નથી તથા એ કથન પણ સંભવતું નથી. કારણ કે જ્ઞાતીર કેવળ કર્મ એ વચનમાં રહેલો જે કર્મ શબ્દ છે, તે કર્મ શબ્દ વિહિત કર્મનો વાચક છે, અથવા વિહિત, નિષિદ્ધ તથા સાધારણ કર્મમાત્રનો વાચક છે. તેમાં કર્મ શબ્દ વિહિતકર્મનો વાચક છે, એ પ્રથમ પક્ષનો જે અંગીકાર કરીએ, તો તે વચનનો એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, શાસ્ત્રવિહિત શારીર કર્મને કરનાર વિદ્વાન્ પુરુષ કિલ્બિયને પ્રાપ્ત થતો નથી. વિહિતકર્મ વિષે કિલ્બિયની હેતુતા કયાંય પણ પ્રાપ્ત નથી અને પ્રાપ્ત અર્થનો જ પ્રતિષેધ હોય છે, પણ અપ્રાપ્ત અર્થનો પ્રતિષેધ પણ હોતો નથી. તેથી અપ્રાપ્ત અર્થનું પ્રતિષેધક હોવાથી તે વચન અનર્થક થશે. શાસ્ત્રવિહિત શારીર કર્મને કરનાર વિદ્વાન્ પુરુષ કિલ્બિયને પ્રાપ્ત થતો નથી. એ કથનથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, શાસ્ત્રવિહિત વાચિક તથા માનસિક કર્મને કરનાર પુરુષ કિલ્બિયને પ્રાપ્ત થાય છે; તેથી એ વાત શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ જ છે. કર્મ શબ્દ વિહિત, નિષિદ્ધ તથા સાધારણ કર્મનો વાચક છે. એ પ્રમાણે જે ખીળ પક્ષનો અંગીકાર કરીએ, તો એ અર્થ સિદ્ધ થશે કે, શાસ્ત્રવિહિત તથા નિષિદ્ધ શારીર કર્મને કરનાર વિદ્વાન્ પુરુષ કિલ્બિયને પ્રાપ્ત થતો નથી. એ કથન પણ પૂર્વની જેમ અત્યંત વિરુદ્ધ જ છે. તેથી 'શારીર' શબ્દનું વ્યાખ્યાન અત્યંત અસંગત છે, કિન્તુ પૂર્વોક્ત વ્યાખ્યાન જ સમીચીન છે. (૨૧)

અવતરણિકા:—જેણે સર્વ પરિશ્કૃતો ત્યાગ કર્યો છે એવા' સંન્યાસીને શરીરની સ્થિતિ વિષે ઉપયોગી કર્મોની કર્તવ્યતા પૂર્વ શ્લોકમાં કથન કરી હતી. તેમાં, અજ્ઞવશ્ચાદિ વિના શરીરની સ્થિતિ જ સંભવતી નથી, તેથી યાચનાઆદિ ચોતાના પ્રયત્નવડે પણ સંન્યાસીએ અજ્ઞવશ્ચાદિને સંપાદન કરવાં, એ પ્રકારનો અર્થ પ્રાપ્ત થતાં, શ્રીભગવાન્ તે વિષે નિયમનું કથન કરે છે:—

યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ટો દ્રંદ્વાતીતો વિમત્સરઃ ।

સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ ચ કૃત્વાપિ ન નિવદ્યયતે ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ:—હો અર્જુન! જે પુરુષ યદૃચ્છા લાભવડે સંતુષ્ટ છે, દ્રંદ્વ ધર્મોથી રહિત છે, મત્સરથી રહિત છે તથા પ્રાપ્તિ અને અપ્રાપ્તિમાં સમાન છે તે પુરુષ શિક્ષાટનાદિ કર્મને કરતો છતાં બંધને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૨૨

ટીકા:—સંન્યાસીની પ્રત્યે શાસ્ત્રે વિધાન કરેલો, શરીરની સ્થિતિ માત્ર વિષે ઉપયોગી શાસ્ત્રવિહિત પ્રયત્નથી ભિન્ન જેટલા યાચના, કૃષિ, સેવા, વાણિજ્ય વગેરે પ્રયત્નો છે, જે

પ્રયત્નો સંન્યાસીની પ્રત્યે શાસ્ત્રે નિષેધ કર્યો છે, તે શાસ્ત્રનિષિદ્ધ પ્રયત્નો ન કરવા, તે યદ્યદ્ધા કહેવાય છે. યદ્યદ્ધાવડે શાસ્ત્રવિહિત અજ્ઞવચ્ચાદિ પદાર્થોના લાભવડે જે સંન્યાસી સંતુષ્ટ છે, અર્થાત્ તેથી અધિક પદાર્થોની તૃષ્ણાથી રહિત છે, તે સંન્યાસીનું નામ યદ્યદ્ધાલાભસંતુષ્ટ છે. શાસ્ત્રમાં મૈશ્વર્ય ચરેત્ એ વચનથી સંન્યાસીને શિક્ષાનું વિધાન કરીને પશ્ચાત્ એ વચન કહ્યું છે—અપાચિતમસંકલ્પપ્રવર્તન યદ્યદ્ધા—અર્થાત્—શિક્ષાતન કરવાને વાસ્તે જે ઉદ્યમ છે, તે ઉદ્યમના પૂર્વ કાળમાં તે સંન્યાસીની પ્રત્યે કોઈ એક ગૃહસ્થે નિમંત્રણ કરેલું જે શિક્ષાજ્ઞ છે, તે શિક્ષાજ્ઞ (૧) અયાચિત કહેવાય છે. આ અયાચિત શિક્ષાજ્ઞને પણ સંન્યાસીએ ગ્રહણ કરવું અને સંકલ્પ વિના જ પાંચ ગૃહોથી અથવા સાત ગૃહોથી માધુકરી વૃત્તિથી પ્રાપ્ત થયેલું અન્ન (૨) અસંકલ્પ કહેવાય છે. આ અસંકલ્પ અજ્ઞને પણ સંન્યાસીએ ગ્રહણ કરવું. વળી પોતાના પ્રયત્ન વિના જ તે સંન્યાસીની સમીપ ભક્તજનોએ પ્રાપ્ત કરેલું પકવઅન્ન (૩) ઉપપન્ન કહેવાય છે. એવા ઉપપન્ન અજ્ઞને પણ સંન્યાસીએ ગ્રહણ કરવું. આ વાત અન્ય શાસ્ત્ર વિષે પણ કથન કરી છે—માહુક્તમસંકલ્પ પાક્-મણીતમવાચિત્ । તાત્કાલિકોપવર્તન ચ મૈશ્વર્યં વંચવિધં સ્વયમ્ ॥ અર્થાત્—માધુકર, પ્રાદ્મણીત, અયાચિત, તાત્કાલિક અને ઉપપન્ન એ પાંચ પ્રકારનું શિક્ષાજ્ઞ સંન્યાસીને વાસ્તે હોય છે. મનના સંકલ્પના અવિષયભૂત જે વળુ ગૃહ, પાંચ ગૃહ અથવા સાત ગૃહ છે, તે ગૃહોથી જે અન્ન પ્રાપ્ત થાય છે, તે માધુકર કહેવાય છે (૧). શયનમાંથી ઉત્થાનની પૂર્વે કોઈ ભક્તજને કૌદી જે શિક્ષાજ્ઞની પ્રાર્થના છે, તે શિક્ષાજ્ઞ પ્રાદ્મણીત કહેવાય છે (૨). શિક્ષાતનના ઉદ્યમની પૂર્વે કોઈ ભક્તજને શિક્ષાજ્ઞનું નિમંત્રણ આપ્યું હોય, તો તે શિક્ષાજ્ઞ અયાચિત કહેવાય છે (૩). શિક્ષાતનને વાસ્તે ઉદ્યમ કર્યો પછી કોઈ ભક્તજને શિક્ષા વાસ્તે પ્રાર્થના કરી હોય તો તે શિક્ષાજ્ઞ તાત્કાલિક કહેવાય છે (૪). શિક્ષાના સમયે પોતાના આસન ઉપર જ કોઈ ભક્તજન પકવ અન્ન લઈ આવે, તે અન્ન ઉપપન્ન કહેવાય છે (૫). ઇત્યાદિ શાસ્ત્રનાં વચનો સંન્યાસીની પ્રત્યે શિક્ષાજ્ઞના નિયમનું વિધાન કરવાં, યાચનાદિ પ્રયત્નોની નિવૃત્તિનું કથન કરે છે.

આ વાત મનુ ભગવાને પણ કહી છે—ન ચૌત્તાવનિમિત્તાભ્યાં ન નક્ષત્રાંગવિચયા । નાહશાસન-વાદાભ્યાં મિશ્નર્ ઇન્તેત કર્હિષિ ॥ અર્થાત્—સંન્યાસીએ ઉત્પાતવડે, નિમિત્તવડે, નક્ષત્ર વિધાવડે, અંગવિધાવડે, અનુશાસનવડે તથા વાદવડે કદાચિત્ પણ શિક્ષા ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા કરવી નહિ. અહીં ભૂકંપાદિનાં શુભ તથા અશુભ ક્ષણનું કથન કરવું તે (૧) ઉત્પાત કહેવાય છે; અશુ આદિની સ્પંદરૂપ ક્રિયાનાં શુભ તથા અશુભ ક્ષણનું કથન કરવું તે (૨) નિમિત્ત કહેવાય છે; અગ્નિની આદિ નક્ષત્રોનાં શુભ તથા અશુભ ક્ષણનું કથન કરવું તે (૩) નક્ષત્રવિધા કહેવાય છે; હરતાદિની રેષાઓનાં શુભ તથા અશુભ ક્ષણનું કથન કરવું તે (૪) અંગવિધા કહેવાય છે; “એ નીતિમાર્ગ આ પ્રકારનો છે. આ પ્રકારે તમારે નીતિમાર્ગ વિષે વર્તવું.” આ પ્રકારનો ઉપદેશ (૫) અનુશાસન કહેવાય છે અને શાસ્ત્રના અર્થનું કથન કરવું તે (૬) વાદ કહેવાય છે. ઇત્યાદિ ઉપાયોવડે સંન્યાસીએ પોતાના શરીરનો નિર્વાહ કદાચિત્ પણ કરવો નહિ. કિન્તુ પૂર્વોક્ત રીતથી શિક્ષાજ્ઞથી શરીરનો નિર્વાહ કરવો. ચલ્યો મિશ્નર્ ગ્રામં પ્રવિસંતિ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રે વિધાન કરેલો તે શાસ્ત્રવિહિત પ્રયત્ન તો સંન્યાસીએ અવશ્ય કરવો. શાસ્ત્રવિહિત પ્રયત્નવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય અન્ન તથા વચ્ચાદિ પદાર્થ પણ શાસ્ત્રવડે નિયત જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી શાસ્ત્રવિહિત પ્રયત્નવડે જે સંન્યાસીને શાસ્ત્રવિહિત અન્ન તથા વચ્ચાદિ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ યદ્યદ્ધા લાભરૂપ જ છે. આ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કથન કરી છે—(કૌપીનશુભલં વાસઃ ચપાં શ્રીતિનિગરણં પાદુકે ચાપિ મૂદ્રીવાદ કુર્વાતાન્યસ્ય સંપ્રદમ્ ॥) અર્થાત્ સંન્યાસીએ જે કૌપીન, કૌપીન ઉપર બાંધવા વાસ્તે જે કટીવસ્ત્રો, શીતની નિવૃત્તિ કરવા વાસ્તે ઈપલાદિરૂપ કંથા તથા પાદુકા ગ્રહણ કરવી. એથી અધિક દ્રવ્યાદિ પદાર્થોના સંગ્રહ કરવો નહિ. એ પ્રકારે ધીર્જા પણ વિધિ તથા નિયેધરૂપ વચનો ભણી લેવાં.

અર્જુને કરેલી શંકા:—“હે ભગવન્ ! યાચનાદિ પ્રયત્ન વિના અગ્નિ વસ્ત્રાદિ અપ્રાપ્ત થતાં, ક્ષુધા, શીત-ઉષ્ણ વગેરેવડે પીડિત થયેલા સંન્યાસી કયે પ્રકારે જીવે ?”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:— દ્વંદ્વતીતઃ इति-હે અર્જુન ! ક્ષુધા અને પિપાસા, શીત અને ઉષ્ણ, વાત અને વર્ષા ઇત્યાદિ સર્વ દ્વંદ્વધર્મોથી સંન્યાસી રહિત છે. તાત્પર્ય એ છે કે, સમાધિ દશા વિષે તો પ્રહ્લવેત્તા સંન્યાસીને દ્વંદ્વધર્મ સ્ફુરણ જ થતો નથી. સમાધિથી વ્યુત્થાનદશાવિષે યદપિ દ્વંદ્વધર્મ સ્ફુરણ થાય છે, તથાપિ પરમાનંદરૂપ અદ્વિતીય, અકર્તા, અલોકતા આત્માના સાક્ષાત્કારવડે સર્વ દ્વંદ્વધર્મોનો ખાધ થઈ જાય છે. તેથી ખાધિત દ્વંદ્વધર્મવડે હન્યમાન થયેલા સંન્યાસી ચિત્તના ક્ષોભથી રહિત જ હોય છે. પ્રહ્લવેત્તા સંન્યાસી દ્વંદ્વધર્મોથી રહિત છે, માટે પ્રહ્લવેત્તા સંન્યાસી, અન્ય પુરુષને કોઈ વસ્તુની પ્રાપ્તિ વિષે તથા પોતાને કોઈ વસ્તુની અપ્રાપ્તિવિષે વિમત્સર છે. પરની ઉત્કૃષ્ટતાને નહિ સહન કરવાપૂર્વક જે પોતાની ઉત્કૃષ્ટતાની ઇચ્છા છે તે મત્સર કહેવાય છે. મત્સરથી જે રહિત હોય તે વિમત્સર છે. પ્રહ્લવેત્તા સંન્યાસી અદ્વિતીય આત્માના સાક્ષાત્કારવડે મત્સરથી રહિત છે, માટે પ્રહ્લવેત્તા સંન્યાસી યદ્વચ્છાલાભની પ્રાપ્તિવિષે તથા અપ્રાપ્તિવિષે સમાન છે. અર્થાત્ યદ્વચ્છાલાભની પ્રાપ્તિવિષે હર્ષથી રહિત છે અને અપ્રાપ્તિવિષે વિષાદથી રહિત છે. એવો પ્રહ્લવેત્તા સંન્યાસી પોતાના અનુભવવડે અકર્તા જ છે. પરંતુ અન્ય પુરુષોએ તેનાવિષે આરોપણ કરેલું જે કર્તૃત્વ છે તે આરોપિત કર્તૃત્વવડે પ્રહ્લવેત્તા સંન્યાસી, શરીરની સ્થિતિમાત્રવિષે ઉપયોગી ભિક્ષાટનાદિ શાસ્ત્રવિહિત કર્મોને કરતાં છતાં પણ, બંધને પ્રાપ્ત થતો નથી. કારણ કે પૂર્વોક્ત જ્ઞાનરૂપ અગ્નિવડે બંધન હેતુરૂપ તેના અજ્ઞાનસહિત કર્મોનો દાહ થઈ ગયો હોય છે. (૨૨)

અવતરણિકા:—“ હે ભગવન્ ! પૂર્વે આપે એમ કહ્યું હતું કે, જેણે સર્વ પરિશ્રદ્ધને ત્યાગ કર્યો છે તથા યદ્વચ્છાલાભ વડે જેનું ચિત્ત સંતોષને પ્રાપ્ત થયું છે, એવા સંન્યાસીના માત્ર શરીરની સ્થિતિ વિષે ઉપયોગી ભિક્ષાટનાદિ કર્મો કરતાં છતાં પણ પ્રહ્લવેત્તા સંન્યાસી બંધને પ્રાપ્ત થતો નથી. આ આપના કથનથી એ અર્થ પ્રતીત થાય છે કે, ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેલા જનક-અનંતશયનુઆદિ પ્રહ્લવેત્તાઓનાં જે યજ્ઞાદિ કર્મો છે, તે યજ્ઞાદિ કર્મો અવશ્ય જનકાદિના બંધનાં હેતુ થશે ” એવી અર્જુનને શંકા થતાં તે શંકાની નિવૃત્તિ કરવાને વાસ્તે શ્રીભગવાન, સ્વસ્વા કર્મફલાસંગ ઇત્યાદિ વચનવડે કથન કરેલા અર્થને હવે સ્પષ્ટ રીતે કથન કરે છે:—

गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायाचरतः कर्म समयं प्रविलीयते ॥ ૨૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે વિદ્વાન્ પુરુષ ક્ષણની અભિલાષથી રહિત તથા અધ્યાસથી રહિત છે, જેનું ચિત્ત જ્ઞાન વિષે સ્થિત છે તથા જે યજ્ઞાદિના રક્ષણ વાસ્તે કર્મોચરણ કરે છે, તે વિદ્વાન્ પુરુષના યજ્ઞાદિ કર્મ ક્ષણસહિત નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૩

ટીકા:—હે અર્જુન ! જે પુરુષ ગતસંગ છે અર્થાત્ સ્વર્ગોદિ ક્ષેત્રોની અભિલાષથી રહિત છે તથા જે પુરુષ મુક્ત છે અર્થાત્ “ હું કર્તા છું-હું લોકતા છું ” એ પ્રકારના કર્તૃત્વ-લોકતૃત્વ અધ્યાસથી રહિત છે તથા જે પુરુષ જ્ઞાનાવસ્થિત ચેતસ્ છે અર્થાત્ તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યોથી ઉત્પન્ન થતા નિર્વિકલ્પરૂપ જીવ-બ્રહ્માના અલેદ જ્ઞાનવિષે જેનું ચિત્ત અવસ્થિત થયું છે, તે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ છે. અહીં ગતસંગસ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ એ ત્રણ શબ્દોવડે વિદ્વાન્ પુરુષનાં ત્રણ વિશેષણો કથન કર્યાં; તેમાં પૂર્વ પૂર્વ વિશેષણની સિદ્ધિવિષે ઉત્તર ઉત્તર વિશેષણ હેતુરૂપ છે. તેમ કરવાથી આ બે અનુમાન સિદ્ધ થાય છે: કર્તૃત્વ તથા

લોકતૃત્વ અધ્યાસથી રહિત હોવાથી વિદ્વાન્ પુરુષ કૃણની અભિલાષારૂપ સંગથી રહિત છે. જે પુરુષ સંગથી રહિત ન હોય, તે પુરુષ અધ્યાસથી રહિત પણ હોતો નથી; જેમ કે અજ્ઞાની પુરુષ છે. સ્થિતપ્રજ્ઞ હોવાથી વિદ્વાન્ પુરુષ અધ્યાસથી રહિત છે. અધ્યાસથી રહિત પુરુષ સ્થિતપ્રજ્ઞ પણ હોતો નથી. જેમ કે અજ્ઞાની પુરુષ છે. પ્રહ્લવેત્તા વિદ્વાન્ પુરુષ પણ, આરબ્ધ કર્મને વશ રહીને વેદવિહિત યજ્ઞ-દાનાદિના સંરક્ષણ કરવાને વાસ્તે અર્થોત્ જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠાચારવડે લોકોની પ્રવૃત્તિ કરાવવા વાસ્તે અથવા યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ ઇત્યાદિ વચનોમાં 'યજ્ઞ' શબ્દવડે કથન કરેલા જે વિષ્ણુ છે તે વિષ્ણુની પ્રસન્નતા વાસ્તે, જો કે યજ્ઞ-દાનાદિ કર્મોને કરે છે; છતાં વિદ્વાન્ પુરુષનાં યજ્ઞ-દાનાદિ સર્વ કર્મ સમગ્ર નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. (અથ એટલે કૃણ; કૃણરૂપ અજ્ઞની સહિત તે સમગ્ર કહેવાય છે.) અર્થોત્ વત્ત સાક્ષાત્કારના બાળથી, અવિદ્યારૂપ કારણની નિવૃત્તિ થતાં, વિદ્વાન્ પુરુષનાં કૃણસહિત કર્મ નાશને જ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે તથ્યેવીકાહ્મમયૌ પ્રોત પ્રદ્યૈતૈર્ન હાસ્ય સર્વે પાપ્માનઃ પ્રદ્યંતે इति-અર્થોત્-જેમ પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં પ્રાપ્ત થયેલો ઇંધીકાતૂલ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ પ્રહ્લવેત્તા વિદ્વાન્ પુરુષનાં સર્વ પુણ્ય તથા પાપ કર્મ, જ્ઞાનરૂપ અગ્નિવડે નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. આ અર્થ શ્રીભગવાન્ પોતે જ જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મત્તારકૃષ્ણતે તથા આ શ્લોકમાં કથન કરશે. (૨૩)

અપતરણિકાઃ—“હે ભગવન્ ! કિયમાણુ કર્મ કૃણ ઉત્પન્ન કરીને કેવી રીતે નાશને પ્રાપ્ત થશે ? અર્થોત્ કૃણ આપ્યા વિના કર્મનો નાશ થશે નહિ. કારણ કે (નાશ્યુક્તં ક્ષીયતે કર્મ વક્ષ-કોવિજૈરપિ-અર્થોત્-કૃણના ભોગવિના શુભ-અશુભ કર્મ, કલ્પકોટિ શત વર્ષોવડે પણ નાશને પ્રાપ્ત થતાં નથી.) ઇત્યાદિ વચનોમાં કૃણના ભોગવિના કર્મોના નાશનો નિષેધ જ કર્યો છે.” એવી અભ્યુત્થાનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્-“પ્રહ્લ સાક્ષાત્કારવડે તે કર્મનાં કારણનો નાશ થવાથી કર્મ પણ નાશને જ પ્રાપ્ત થાય છે.” એ બાબત હવે સમજાવે છે.

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्मर्ग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ ૨૪ ॥

શ્લોકાર્થઃ-અર્પણુ પણ પ્રહ્લ જ છે, હવિ પણ પ્રહ્લ છે, પ્રહ્લરૂપ અગ્નિમાં પ્રહ્લરૂપ ઇર્ષાએ કરેલ હોમ પણ પ્રહ્લ છે, હવનવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય સ્વર્ગોદિક પણ પ્રહ્લરૂપ છે તથા કર્મ વિષે પ્રહ્લ બુદ્ધિવાળા પુરુષનું ગંતવ્ય સ્થાન પણ પરમાનંદ સ્વરૂપ પ્રહ્લ જ છે. ૨૪

ટીકાઃ-કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન અને અધિકરણ એ પાંચ પ્રકારના કારકોવડે યજ્ઞાદિ-રૂપ ક્રિયા સિદ્ધ થાય છે. તેમાં ઇદ્રાદિ દેવતાઓના ઉદ્દેશવડે ધૃતાદિરૂપ દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવો તે યાગ કહેવાય છે. આ યાગ ત્યાગ કરવા યોગ્ય ધૃતાદિ દ્રવ્યનો અગ્નિ વિષે પ્રક્ષેપ કરવાથી હોમ કહેવાય છે. તેમાં ઉદ્દિશ્યમાન ઇદ્રાદિ દેવતા સંપ્રદાન છે અને ત્યાગ કરવા યોગ્ય ધૃતાદિને હવિષ્ કહેવામાં આવે છે. ધૃતાદિરૂપ હવિષ્, ત્યાગ પ્રક્ષેપરૂપ ધાતુ અર્થના સાક્ષાત્ કર્મરૂપ છે; અને તેના કૃણભૂત સ્વર્ગોદિક વ્યવહિત ભાવનાના કર્મરૂપ છે. અગ્નિવિષે ધૃતાદિરૂપ હવિષના પ્રક્ષેપમાં, જુહુ આદિ હવિષના ધારક હોવાથી, કરણરૂપ છે; તથા ઇદ્રાદિ-રૂપ અર્થની પ્રકાશતાવડે દંદાય સ્વાહા એ મંત્રાદિ પણ કરણરૂપ જ છે. એ પ્રકારે કારક અને સાપદ લેકવડે કરણ એ પ્રકારનાં હોય છે. દેવતાના ઉદ્દેશવડે ધૃતાદિ દ્રવ્યનો ત્યાગ તથા દ્રવ્યનો અગ્નિમાં પ્રક્ષેપ, એ એ પ્રકારની ક્રિયા થાય છે. તેમાં પ્રથમ ત્યાગરૂપ ક્રિયા વિષે તેો યજ્ઞમાન પુરુષ જ કર્તા હોય છે; અને બીજી પ્રક્ષેપરૂપ ક્રિયાવિષે, યજ્ઞમાન પુરુષે દક્ષિણા આપીને સ્થાપન કરેલો અધ્વર્યુ કર્તા હોય છે. આહુવનીયાદિ અગ્નિ હવિષના પ્રક્ષેપના .. હોય છે. એ પ્રકારે દેશ-કાળાદિ સર્વ ક્રિયાઓની પ્રત્યે સાધારણ અધિકરણરૂપ બાહ્ય

એ પ્રકારે જોટલા ક્રિયાકારક વ્યવહાર છે તે સર્વ પ્રદાના અજ્ઞાનવડે કલ્પિત છે. તેથી જેમ રજજીના અજ્ઞાનવડે કલ્પિત સર્પ, દંડ તથા માળાનો રજજીરૂપ અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનવડે બાધ થઈ જાય છે; તેમ અધિષ્ઠાન પ્રદાના સાક્ષાત્કારવડે, ક્રિયા—કારકાદિ સર્વ વ્યવહાર બાધને પ્રાપ્ત થાય છે તેથી વિદ્વાન્ પુરુષ વિષે, ક્રિયા—કારકાદિરૂપ વ્યવહારાભાસ, બાધિતાનુવૃત્તિવડે પ્રતીત થત દબાયતની જેમ કોઈ ક્રીડાને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ થતા નથી. આ પ્રકારના અર્થને શ્રીભગવાન આ શ્લોકવડે કથન કરે છે તથા ‘પ્રદક્ષિણ સર્વ યસ્ય રૂપ છે’ એ પ્રકારે પ્રદક્ષિણી સ્તુતિ કરે છે.

હવે તે પ્રકાર દર્શાવે છે:—અર્પયેન્નેત્ત્વ તત્ત્વ અર્પણમ્—અર્થાત્—જે વડે ધૃતાદિરૂપ હવિષ્ અગ્નિ વિષે અર્પણ કરવામાં આવે છે તે અર્પણ કહેવાય છે. આ પ્રકારની કરણન્યુત્પત્તિવડે અર્પણ શબ્દ જીહ્વાદિ કરણોનો તથા મંત્રાદિ કરણોનો વાચક છે. અર્પયેન્નેત્ત્વ તત્ત્વ અર્પણમ્—અર્થાત્—ધૃતાદિરૂપ હવિષ્ જેની પ્રત્યે અર્પણ કરીએ તે અર્પણ કહેવાય છે. આ પ્રકારની ન્યુત્પત્તિવડે અર્પણ શબ્દ ઇન્દ્રાદિ દેવતારૂપ સંપ્રદાનનો વાચક છે. તેમ જ અર્પયેન્નેત્ત્વ તત્ત્વ અર્પણમ્—અર્થાત્—ધૃતાદિરૂપ હવિષ્ જેને વિષે અર્પણ કરીએ તે અર્પણ કહેવાય છે. આ પ્રકારની ન્યુત્પત્તિવડે અર્પણ શબ્દ દેશ-કાળાદિરૂપ અધિકરણનો વાચક છે. આ પ્રકારે એક જ અર્પણ શબ્દ કરણ, સંપ્રદાન અને અધિકરણ એ ત્રણ કારકોનો વાચક છે, તેથી જીહ્વા તથા મંત્રાદિરૂપ કરણ કારક, દેવતાદિરૂપ સંપ્રદાનકારક તથા દેશ-કાળાદિરૂપ અધિકરણકારક એ સર્વ પ્રદાન વિષે કલ્પિત હોવાથી પ્રદારૂપ જ છે તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ રજજી વિષે કલ્પિત સર્પ તથા દંડાદિ, રજજીરૂપ અધિષ્ઠાનથી ભિન્નતાવડે અસત્ જ છે, તેમ કારક પણ અધિષ્ઠાન પ્રદાનથી ભિન્નતાવડે અસત્ જ છે. યજ્ઞમાનઠર્ત્વક ત્યાગરૂપ ક્રિયાના તથા અધ્વર્યુઠર્ત્વક પ્રદેપરૂપ ક્રિયાના સાક્ષાત્કાર્મરૂપ ધૃતાદિ હવિષ્ પ્રદારૂપ જ છે. આહવનીયાદિ અગ્નિ વિષે ધૃતાદિરૂપ હવિષ્ નાંખવામાં આવે છે. આ અગ્નિરૂપ અધિકરણકારક પણ પ્રદારૂપ જ છે. યજ્ઞમાને દેવતાના ઉદ્દેશવડે ધૃતાદિરૂપ હવિષનો ત્યાગ થયો છે તથા જે અધ્વર્યુએ ધૃતાદિરૂપ હવિષનો અગ્નિ વિષે પ્રદેપ થયો છે, તે યજ્ઞમાનરૂપ ઠર્ત્વાકારક તથા અધ્વર્યુરૂપ ઠર્ત્વાકારક બન્ને પ્રદારૂપ જ છે. હુત શબ્દવડે ઠપન કરેલો ત્યાગ ક્રિયારૂપ તથા પ્રદેપરૂપ હવન છે આ ક્રિયારૂપ હવન પણ પ્રદારૂપ જ છે. આ હવનરૂપ ક્રિયાવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય સ્વર્ગોદિરૂપ ઠર્મકારક પણ પ્રદારૂપ જ છે. આ પ્રકારે ઠર્મ વિષે પ્રદક્ષિણરૂપ સમાધિ જેને છે, તે ઠર્મસમાધિવાળો કહેવાય છે.

આ રીતે ઠર્મોનું અનુષ્ઠાન કરનાર પ્રદાનવેત્તા પુરુષે પણ પરમાનન્દસ્વરૂપ અદ્વિતીય પ્રદાન જ ગંતવ્ય છે. અહીં કર્મસમાધિના એ શબ્દની પછી વ્રજ ગંતવ્ય એ બોલે શબ્દોનો, પૂર્વવાક્યથી અનુવંગ કરવો. અથવા અર્પયેન્નેત્ત્વ તત્ત્વ અર્પણમ્—અર્થાત્—જે ક્રીડાની પ્રાપ્તિને વાસ્તે હવિષ્ અર્પણ કરીએ તે અર્પણ કહેવાય છે. આ પ્રકારની ન્યુત્પત્તિવડે ‘અર્પણ’ શબ્દથી જ સ્વર્ગોદિ ક્રીડાનો પણ અર્થ થઈ શકે. ગંતવ્ય શબ્દથી સ્વર્ગોદિનું પ્રહણ કરતું નહિ. વ્રજૈવ તેન ગંતવ્ય વ્રજ કર્મસમાધિના એ શ્લોકનો ઉત્તરાર્થ જ્ઞાનના ક્રીડાનું કથન કરવા વાસ્તે જ છે. એ જ વ્યાખ્યાન સમીચીન છે. તેમાં આ બીજા વ્યાખ્યાનમાં વ્રજકર્મસમાધિના એ એક જ સમસ્ત પદ છે. અથવા વ્રજૈવ તેન એમાં રહેલ વ્રજ શબ્દનો, પૂર્વ હુત એ શબ્દની સાથે અન્વય કરવો. વ્રજકર્મસમાધિના એમાં રહેલા વ્રજ શબ્દનો ગંતવ્ય શબ્દની સાથે અન્વય કરવો. તેથી વ્રજ અને કર્મસમાધિના એ બન્ને શબ્દો ભિન્ન ભિન્ન જ છે. આ બીજા વ્યાખ્યાનમાં પૂર્વ વ્યાખ્યાનની માફક વ્રજ અને ગંતવ્ય એ બન્ને શબ્દોના અનુવંગરૂપ કહેવાની પ્રાપ્તિ થતી નથી. અહીં વ્રજૈવ તેન ગંતવ્ય વ્રજ કર્મસમાધિના એ વચનવડે શ્રીભગવાને પ્રદાનવેત્તા પુરુષને જે પ્રદાનની પ્રાપ્તિ કથન કરી છે, તે ‘હુ પ્રદારૂપ હુ’ એ પ્રકારના અલેક્ષ્યવડે પ્રદાનની પ્રાપ્તિ કથન

કરી છે; કાંઈ સ્વર્ગાદિની માફક ભિન્ન રૂપવડે અથવા સ્વામીસેવક ભાવવડે પ્રાપ્તિ કંથન કરી નથી. શ્રુતિ કહે છે કે બ્રહ્મવેદ બ્રહ્મૈવ મવતિ इति—અર્થ—બ્રહ્માને બાણુનાર પુરુષ બ્રહ્મરૂપ જ હોય છે. આ કારણથી બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ સ્વર્ગાદિ તુચ્છ ક્રોધોને પ્રાપ્ત થતો નથી. કારણ કે બ્રહ્મવેત્તા પુરુષના, બ્રહ્મવિદ્યાવડે, અવિદ્યાકૃત સર્વ કારક વ્યવહાર નાશને પ્રાપ્ત થયા છે. આ વાત વાર્તિક યંથના કર્તા સુરેશ્વરાચાર્યે પણ નીચે પ્રમાણે કંથન કરી છે:—

“કારકવ્યવહારે हि शुद्ध वस्तु न बोध्यते । शुद्धे वस्तुनि सिद्धे च कारकव्यवहृतिः कृतः ॥ અર્થ—કર્તા—કર્માદિ કારકોનો વ્યવહાર થતાં આત્મારૂપ શુદ્ધ વસ્તુ દેખવામાં આવતી નથી. શુદ્ધ વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થતાં કારકોનો વ્યાપાર થતો નથી.” કોઈ ટીકાકારે તો આ શ્લોકનું એવું વ્યાખ્યાન કર્યું છે કે—જેમ નામ, વાક્ય, મન ઇત્યાદિના સ્વરૂપનો બાધ ન કરીને, નામાદિ વિષે શ્રુતિએ બ્રહ્મદષ્ટિનું વિધાન કર્યું છે, તેમ અહીં શ્રીભગવાને પણ અર્પણાદિ કારકોના સ્વરૂપનો બાધ ન કરીને, અર્પણાદિ કારકો વિષે બ્રહ્મદષ્ટિનું વિધાન કર્યું છે. આ વ્યાખ્યાનનું, શ્રીભાષ્યકારોએ, તત્ત્વપર્યંત નિશ્ચયાર્થક ઉપક્રમાદિનો વિરોધ કરીને તથા “બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રકરણમાં સંપત્ ઉપાસનાની પ્રાપ્તિ જ નથી.” ઇત્યાદિ ચુક્રિતઓવડે, વિસ્તારથી ખંડન કર્યું છે. (૨૪)

અવતરણિકા:—પૂર્વે બ્રહ્મર્ષણ આ મંત્રરૂપ શ્લોકમાં સર્વજ્ઞ બ્રહ્મદષ્ટિરૂપ સમ્યક્ દર્શનની યજ્ઞરૂપવડે સ્તુતિ કંથન કરી. હવે સમ્યક્ દર્શનની પુનઃ સ્તુતિ કરવા વાસ્તે શ્રીભગવાન ખીભ યજ્ઞોનું પણ કંથન કરે છે:—

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ॥ ૨૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—ખીભ કર્મી પુરુષો દૈવ યજ્ઞને જ સર્વદા કરે છે તથા ખીભ તત્ત્વવેત્તા પુરુષો બ્રહ્મરૂપ અગ્નિ વિષે આત્માનો આત્મારૂપે કરી હોમ કરે છે. ૨૫

ટીકા:—હે અર્જુન ! ઇદ્ર, અગ્નિ, વાયુ આદિ દેવતાને જે કર્મવડે સંતુષ્ટ કરવામાં આવે છે, તેનું નામ દૈવ કર્મ છે. એવું દર્શી, પૂર્ણમાસ, જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞ કર્મ છે. દૈવ યજ્ઞ જ ખીભ કર્મી પુરુષો સર્વદા કરે છે. કર્મી પુરુષો જ્ઞાનયજ્ઞ કદાચિત્ પણ કરતા નથી. આ પ્રમાણે કર્મયજ્ઞનું કંથન કરીને, અંતઃકરણની શુદ્ધિકારા કર્મયજ્ઞના ક્ષણભૂત જ્ઞાનયજ્ઞનું શ્રીભગવાન કંથન કરે છે—બ્રહ્મર્ષો इति—હે અર્જુન ! સત્ય, જ્ઞાન, અનંત, આનંદરૂપ તથા સર્વ વિશેષોથી સ્થિત તત્ત્વદાર્થરૂપ બ્રહ્મ છે. આ બ્રહ્મ જ, જ્ઞાત થયલાં સર્વ કર્મોનો દાહક હોવાથી, અગ્નિની પેઠે અગ્નિરૂપ છે. તત્ત્વદાર્થ બ્રહ્મરૂપ અગ્નિવિષે, ખીભ તત્ત્વવેત્તા સંન્યાસી, ત્વં પદાર્થરૂપ પ્રત્યક્ આત્માનો અભિજ્ઞરૂપવડે હોમ કરે છે. અર્થાત્ ત્વં પદાર્થરૂપ પ્રત્યક્ આત્માને બ્રહ્મરૂપે દેવે છે. અહીં યજ્ઞેનૈવ એમાં રહેલો એવ જીવ તથા બ્રહ્માના લેહની નિવૃત્તિ કરવા વાસ્તે છે. અહીં જીવ તથા બ્રહ્માના અલેહ જ્ઞાનને યજ્ઞરૂપે સંપાદન કરીને એવાન્ દ્રવ્યવશ્યાજ્ઞજ્ઞાનયજ્ઞઃ ઇત્યાદિ વચનોવડે જ્ઞાનયજ્ઞની સ્તુતિ કરવા વાસ્તે, જ્ઞાનયજ્ઞના સાધનરૂપ યજ્ઞોમાં, શ્રીભગવાને, જ્ઞાનયજ્ઞ કંથન કર્યો છે. (૨૫)

અવતરણિકા:—શ્રીભગવાને મુખ્ય યજ્ઞ તથા ગૌણ યજ્ઞ એ બે યજ્ઞનું કંથન કર્યું. હવે વેદમાં જેટલાં શ્રેયનાં સાધનો કંથન કર્યાં છે, તે સર્વ સાધનો શ્રીભગવાન યજ્ઞરૂપે પ્રતિપાદન કરે છે:—

श्रोत्रादीर्नाद्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति ।

शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥ ૨૬ ॥

પ્રલોકાર્થ:—બીજા પુરુષો શ્રોત્રાદિક ઇન્દ્રિયોના સંયમરૂપ અગ્નિ વિષે હોમ કરે છે તથા કેટલાક અન્ય પુરુષો શબ્દાદિક વિષયોને શ્રોત્રાદિક ઇન્દ્રિયરૂપ અગ્નિમાં હોમ કરે છે. ૨૬

ટીકા:—હે અર્જુન ! યમ, નિયમ, આસન અને પ્રાણાયામ એ ચારેને સિદ્ધ કરીને કેવળ પ્રત્યાહાર પરાયણ અધિકારી પુરુષો શ્રોત્રાદિ પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને, પોતપોતાના શબ્દાદિ વિષયોથી નિવૃત્ત કરીને, સંયમરૂપ અગ્નિવિષે હોમ કરે છે. અહીં ત્રયમેકત્વ સંયમ: આ પતંજલિ ભગવાનના સૂત્રમાં એક વસ્તુને વિષય કરનાર ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણેનું સંયમ શબ્દવડે કથન કર્યું છે. તેમાં હૃદયકમળાદિક સ્થાનોમાં ચિરકાળ સૂધી મનનું સ્થાપન કરવું તે ધારણા કહેવાય છે. એક સ્થાનમાં ધારણ કરેલા ચિત્તને, ઉત્તર-ઉત્તર વિગતીય વૃત્તિઓએ કરેલા વ્યવધાન સહિત, ભગવત્ આકાર સમતીય વૃત્તિઓના પ્રવાહ ધ્યાન કહેવાય છે. ચિત્તના, વિગતીય વૃત્તિઓના વ્યવધાનથી રહિત, કેવળ ભગવત્ આકાર-સમતીય વૃત્તિઓના પ્રવાહ સમાધિ કહેવાય છે. સમાધિ પણ ચિત્તની ભૂમિકાઓના લેદવડે બે પ્રકારની હોય છે. એક તો સંપ્રજ્ઞાત નામે સમાધિ હોય છે અને બીજી અસંપ્રજ્ઞાત નામે સમાધિ હોય છે. ક્ષિપ્ત, મૂઢ, વિક્ષિપ્ત, એકાગ્ર, અને નિરુદ્ધ એ પાંચ ભૂમિકા ચિત્તની હોય છે. ભૂમિકાઓ એટલે અવસ્થાવિશેષ. રાગ દ્વેષાદિની વશતાથી વિષયોમાં અર્પિત અભિનિરેશવાળું ચિત્ત ક્ષિપ્ત કહેવાય છે. નિદ્રાતન્દ્રાદિવડે ગ્રસ્ત થયેલું ચિત્ત મૂઢ કહેવાય છે. સર્વ ક્રાળે વિષયોમાં આસક્ત છતાં પણ જે ચિત્ત કદાચિત્ત દૈવયોગથી ધ્યાનનિષ્ઠ હોય છે તે ચિત્ત ક્ષિપ્તથી શ્રેષ્ઠ હોવાથી વિક્ષિપ્ત કહેવાય છે. ક્ષિપ્ત ચિત્તમાં તથા મૂઢ ચિત્તમાં સમાધિ હોવાની શંકા જ થતી નથી. વિક્ષિપ્ત ચિત્તમાં તો કદાચિત્ત સમાધિ થાય પણ ખરી, પરંતુ વિદ્યેપની પ્રધાનતાથી તે સમાધિ યોગપક્ષવિષે વર્તતી નથી, કિન્તુ જેમ મહાન પવનવડે વિક્ષિપ્ત થયેલો દીપક પોતે જ નાશ પામી જાય છે, તેમ કદાચિત્ત તે સમાધિ પણ પોતાની મેળે જ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. ચિત્તમાં એક વસ્તુને વિષય કરનારી ધારણાદિક વૃત્તિઓનું જે સામર્થ્ય છે તે એકાગ્ર કહેવાય છે. તેમાં સત્ત્વશુભ્ણી વૃદ્ધિવડે તન્મોશુદ્ધકૃત તન્દ્રાદિરૂપ લયનો અભાવ થતાં આમાત્કાર વૃત્તિ થાય છે. આત્માત્કાર વૃત્તિ, રન્મોશુદ્ધકૃત ચંચલતારૂપ વિદ્યેપના અભાવથી, એક વસ્તુવિષયક જ થાય છે. આ પ્રકારે શુદ્ધ સત્ત્વશુભ્ણ થતાં જ ચિત્ત એકાગ્ર થાય છે. એકાગ્ર ચિત્તમાં જ સંપ્રજ્ઞાત નામની સમાધિ થાય છે. સંપ્રજ્ઞાત નામની સમાધિમાં ધ્યેયાકાર વૃત્તિ પણ પ્રતીત થાય છે. જે ક્રાળે તે ધ્યેયાકાર વૃત્તિ વિરોધને પ્રાપ્ત થાય છે, તે ક્રાળે ચિત્ત નિરુદ્ધ કહેવાય છે. નિરુદ્ધ ચિત્તમાં અસંપ્રજ્ઞાત નામે સમાધિ થાય છે. એ જ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ સર્વ સુષોથી વિરક્ત યોગી પુરુષનેા દૃઢ ભૂમિકારૂપ થયેલો ધર્મમેઘ કહેવાય છે. આ પ્રકારે અનેકરૂપે ધારણાદિ સંયમોના લેદ છે. તેથી તંપમાગ્નિ આ વચનમાં શ્રીભગવાને બહુ વચન કથન કર્યું છે. આવા સંયમરૂપ અગ્નિઓ વિષે કોઈક અધિકારી પુરુષ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના હોમ કરે છે; અર્થાત્ ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણની સિદ્ધિવાસ્તે શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના વિષયોમાંથી પ્રત્યાહરણ કરે છે. પોતપોતાના વિષયોમાંથી નિઃશ્વરને પ્રાપ્ત થયેલી ઇન્દ્રિયો ચિત્તરૂપ જ થાય છે. તેને જ શાસ્ત્રમાં પ્રત્યાહાર કહેવામાં આવે છે. પ્રત્યાહારની પછી વિદ્યેપના અભાવથી તે ચિત્ત ધારણાદિને સંપાદન કરે છે. એટલા કથનથી પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ યોગના ચાર અંગો કથન કર્યાં, તેમ કરીને સમાધિ અવસ્થામાં સર્વ ઇન્દ્રિયજન્ય વૃત્તિઓના નિરોધને યજ્ઞરૂપે વર્ણન કર્યો.

હવે “સમાધિમાંથી વ્યુત્થાન દશામાં, રાગદ્વેષથી રહિત થઈને જે શાસ્ત્રવિદિત વિષયોના ભોગ છે તે પણ એક યજ્ઞરૂપ જ છે” એ અર્થ શ્રીભગવાન કથન કરે છે-શત્રવાદીન્ વિવચનન્યે દિવ્યાગ્નિ જ્ઞાતિ રિતિ-હે અર્જુન ! સમાધિમાંથી વ્યુત્થાનને પ્રાપ્ત થયેલા યોગી પુરુષો રાગદ્વેષથી

રહિત થઇને ઓચુત્યાનકાળે શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે, શાસ્ત્રથી અવિરુદ્ધ શબ્દાદિ વિષયોને ગ્રહણ કરે છે તથા તે જ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો વિષે શબ્દાદિ વિષયોનો હોમ કરે છે. (૨૬)

અવતરણિકા:—આ પૂર્વ શ્લોકમાં, પાતંજલ મતને અનુસરીને લયપૂર્વક સમાધિરૂપ તથા સમાધિમાંથી ઓચુત્યાનહશારૂપ, એ બન્ને યજ્ઞોનું કથન કર્યું. હવે આ શ્લોકમાં પ્રજ્ઞવાદી પુરુષોના મતને અનુસરીને સર્વ સાધનોના ફળરૂપ તથા કારણના નાશવડે ઓચુત્યાનથી રહિત એવા નિરોધપૂર્વક સમાધિરૂપ યજ્ઞાંતરને શ્રીભગવાન કથન કરે છે:—

સર્વાર્ણોદ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ ચાપરે ।

આત્મસંયમયોગાગ્રૌ જુહ્વતિ જ્ઞાનદીપિતે ॥ ૨૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—વળી કેટલાક અધિકારી તો સર્વ ઇન્દ્રિયોના કર્મને તથા પ્રાણનાં સર્વ કર્મોને જ્ઞાનવડે દીપિત આત્મસંયમ યોગરૂપ અગ્નિમાં હોમ કરે છે. ૨૭

ટીકા:—સમાધિ બે પ્રકારની હોય છે. એક લયપૂર્વક સમાધિ અને બીજી બાધપૂર્વક સમાધિ. તેમાં તત્ત્વત્ત્વમાર્ગગજાદિષ્ઠિ આ સૂત્રમાં શ્રીબ્રહ્મ ભગવાને કારણથી ભિન્ન કરીને કાર્યનું અસત્ત્વ કથન કર્યું છે. તેથી પંચીકૃત પંચભૂતોનું વ્યક્તિરૂપ કાર્ય, સમઘ્નિરૂપ વિરાટનું કાર્ય હોવાથી, વિરાટરૂપ કારણથી ભિન્ન નથી. સમઘ્નિરૂપ પંચીકૃત પંચભૂતાત્મક કાર્ય પણ અપંચીકૃત પંચમહાભૂતોના કાર્યરૂપ હોવાથી, અપંચીકૃત પંચમહાભૂતરૂપ કારણથી ભિન્ન નથી. પંચભૂતોમાં પણ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ આ પાંચ શુદ્ધોવાળી પૃથિવી, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ આ ચાર શુદ્ધોવાળા જળનું કાર્ય હોવાથી જળરૂપ કારણથી ભિન્ન નથી તથા ચાર શુદ્ધોવાળું જળ પણ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ એ ત્રણ શુદ્ધોવાળા તેજનું કાર્ય હોવાથી, તેજરૂપ કારણથી ભિન્ન નથી. ત્રણ શુદ્ધોવાળું તેજ પણ શબ્દ તથા સ્પર્શ એ બે શુદ્ધોવાળા વાયુનું કાર્ય હોવાથી, વાયુરૂપ કારણથી ભિન્ન નથી. અને બે શુદ્ધોવાળા વાયુ પણ એક શબ્દ શુદ્ધોવાળા આકાશનું કાર્ય હોવાથી આકાશરૂપ કારણથી ભિન્ન નથી. શબ્દ શુદ્ધોવાળું આકાશ પણ, વદુક્ત્ય એ શ્રુતિએ કથન કરેલા પરમેશ્વરના સંકલ્પરૂપ અહંકારનું કાર્ય હોવાથી અહંકારરૂપ કારણથી ભિન્ન નથી. વળી સંકલ્પરૂપ અહંકાર પણ, તદ્દક્ષત એ શ્રુતિએ કથન કરેલા માયા ઇક્ષણરૂપ મહત્ત્વનું કાર્ય હોવાથી, મહત્ત્વરૂપ કારણથી ભિન્ન નથી. ઇક્ષણરૂપ મહત્ત્વ પણ માયાનું પરિણામ હોવાથી તે માયારૂપ કારણથી ભિન્ન નથી. વળી માયારૂપ કારણ પણ જડરૂપ હોવાથી ચૈતન્યરૂપ પ્રજ્ઞાવિષે અધ્યસ્ત છે, તેથી ચૈતન્ય પ્રજ્ઞાથી માયારૂપ કારણ ભિન્ન નથી. આ પ્રકારે નિરંતર ચિંતન કરીને, કાર્ય-કારણરૂપ સર્વ પ્રપંચો વિષમાન હોતાં પણ બે ચૈતન્ય પ્રજ્ઞા માત્ર વિષયક સમાધિ તે લયપૂર્વક સમાધિ કહેવાય છે. લયપૂર્વક સમાધિ વિષે અધિકારી પુરુષને, તત્ત્વમસિ આદિ વેદાંત મહાવાક્યોના અર્થનું જ્ઞાન હોતું નથી. તેથી કાર્ય સહિત અવિદ્યાનો નાશ થયેલો હોતો નથી. કિન્તુ અવિદ્યા લયના ચિંતન કાળે વિષમાન જ છે. અવિદ્યા વિષમાન હોતાં અવિદ્યારૂપ કારણથી પુનઃ સંસારરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેથી લયપૂર્વક સમાધિ સુષુપ્તિની માફક સળીજ સમાધિ છે, પણ મુખ્ય નિર્બીજ સમાધિ નથી. બે કાળે તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યજન્ય સાક્ષાત્કારવડે અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય ॥ તથા ઉત્પત્તિ ક્રમથી અવિદ્યાના મહત્ત્વાદિ સર્વ કાર્યોની નિવૃત્તિ થાય છે, તેમ જ તત્ત્વસાક્ષાત્કારવડે એકવાર નાશને પ્રાપ્ત થયેલી અનાદિ વિદ્યા પુનઃ કદાચિત્ પણ ઉત્પાદનને પ્રાપ્ત થતી નથી તથા તે અવિદ્યાનું કાર્ય પણ પુનઃ ઉત્પાદનને પ્રાપ્ત થતું નથી, તે કાળે વિદ્વાન

પુરુષને સુખ્ય નિર્ગોજ બાધપૂર્વક સમાધિ થાય છે. બાધપૂર્વક સમાધિ જ આ શ્લોકવડે શ્રી-ભગવાને કથન કરી છે.

આ પ્રમાણે આંતર અને બાહ્ય એવા બેદવડે ઇન્દ્રિય બે પ્રકારની હોય છે:-તેમાં શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, રસના અને માણુ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા વાક્, પાણિ, પાદ, ઉપસ્થ અને પાચુ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય, એ પ્રમાણે કુશ ઇન્દ્રિયો બાહ્ય ઇન્દ્રિય કહેવાય છે અને મન તથા બુદ્ધિ એ બે આંતર ઇન્દ્રિય કહેવાય છે. બાહ્ય અને આંતર સર્વ ઇન્દ્રિયોનાં જેટલાં સ્થૂલરૂપ તથા સંસ્કારરૂપ કર્મો છે તે સઘળાં નીચે પ્રમાણે છે:-શબ્દનું શ્રવણુ શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયનું કર્મ છે; સ્પર્શનું ગ્રહણુ ત્વક્ ઇન્દ્રિયનું કર્મ છે; રૂપનું દર્શન ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનું કર્મ છે; રસનું ગ્રહણુ રસન ઇન્દ્રિયનું કર્મ છે; ગંધનું ગ્રહણુ માણુ ઇન્દ્રિયનું કર્મ છે; વચનનું ઉચ્ચારણુ વાક્ ઇન્દ્રિયનું કર્મ છે; વસ્તુનું ગ્રહણુ પાણિ ઇન્દ્રિયનું કર્મ છે; ગમનાગમન પાદ ઇન્દ્રિયનું કર્મ છે; વિષયાનંદ ઉપસ્થ ઇન્દ્રિયનું કર્મ છે; મળનો પરિત્યાગ પાચુ ઇન્દ્રિયનું કર્મ છે; સંકલ્પ મનનું કર્મ છે; નિશ્ચય બુદ્ધિનું કર્મ છે. પ્રાણુ, અપાન, ધ્યાન, સમાન અને ઉદ્દાન આ પાંચ પ્રાણોનાં સઘળાં કર્મો નીચે પ્રમાણે છે:-અહિર્ગમન પ્રાણનું કર્મ છે; અધોગમન અપાનનું કર્મ છે; હસ્ત-પાદાદિ અંગોનું આકુંચન તથા પ્રસારણુ વગેરે ધ્યાનનાં કર્મો છે; લોજન કરેલા અન્ન અને જળનું સમાન કરવું સમાનનું કર્મ છે; અને ઉષ્વગમન એ ઉદ્દાનનું કર્મ છે. એ પ્રમાણે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ પ્રાણુ અને મન તથા બુદ્ધિ, એ સસદશ વસ્તુના સમુદાયરૂપ લિંગ શરીરનું કથન કર્યું. “આ સૂક્ષ્મ શરીર વિશે પણ સૂક્ષ્મ ભૂતોના સમષ્ટિરૂપ હિરણ્યગર્ભ જ વિવક્ષિત છે,” એ અર્થ જણાવવાને વાસ્તે શ્રીભગવાને ઇન્દ્રિયોનાં કર્મોનું તથા પ્રાણોનાં કર્મોનું તર્જનિ એ વિશેષણુવડે કથન કરેલું છે. એવા સપ્તદશ વસ્તુરૂપ લિંગ શરીરનો હોમ અન્ય કોઈ વિદ્વાન્ પુરુષ, આત્મ-સંયમ યોગાભિ વિષે કરે છે. આત્માને વિષય કરનારા ધારણુ, ધ્યાન એ સંપ્રજ્ઞાત સમાધિરૂપ સંયમનો પરિપાક થવાથી સિદ્ધ થયેલા નિરોધ સમાધિરૂપ યોગ છે, તે આત્મસંયમ યોગ કહેવાય છે. આવા નિરોધ સમાધિરૂપ યોગને પતંજલિ ભગવાને પણ યોગસૂત્રોમાં કથન કરેલો છે:-
શુત્થાનનિરોધસંસ્થારયોરભિન્નપ્રાદુર્ભાસી નિરોધજળચિત્તામ્બો વિરોધવરિણાવઃ રત્નિ-અર્થોત્-ક્ષિપ્ત, મૂઢ અને વિક્ષિપ્ત એ ત્રણ ભૂમિકાઓ વ્યુત્થાન કહેવાય છે. વ્યુત્થાનના સંસ્કાર સમાધિના વિરોધી હોય છે. વિરોધી સંસ્કાર, યોગી પુરુષના પ્રયત્નવડે દિવસે દિવસે તથા ક્ષણે ક્ષણે અભિભવને પ્રાપ્ત થાય છે. અને વ્યુત્થાન સંસ્કારના વિરોધીરૂપ જે નિરોધનો સંસ્કાર છે તે દિવસે દિવસે તથા ક્ષણે ક્ષણે પ્રાદુર્ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાર પછી નિરોધ માત્ર ક્ષણની સાથે જે ચિત્તનો અન્વય છે તે નિરોધપરિણામ કહેવાય છે. નિરોધપરિણામનાં કૃણને પતંજલિ ભગવાને યોગસૂત્રોમાં નીચે પ્રમાણે કથન કરેલ છે:-તસ્ય પ્રજ્ઞાંતરાહિતાલંકારાદિત્તિ-અર્થોત્-નિરોધપરિણામની પછી નિરોધ સંસ્કારોની દટવાવડે ચિત્તને પ્રજ્ઞાંતરાહિતા થાય છે. અર્થોત્ તમોગુણુ તથા રજોગુણુ એ બન્ને ગુણોનો નાશ થયા પછી, લયવિશેષ રોપથી રહિતપણાવડે શુદ્ધ સત્ત્વરૂપ ચિત્ત પ્રજ્ઞાંત કહેવાય છે. વળી પૂર્વ પૂર્વ પ્રશમના સંસ્કારોની બાદુદયતાવડે થનારી અધિકૃતા પ્રજ્ઞાંત-વાહિવા કહેવાય છે. નિરોધ સમાધિના કારણને પણ પતંજલિ ભગવાને યોગસૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે કથન કરેલ છે:-વિરામપ્રત્યયાધ્યાસપૂર્વઃ સંસ્કારવિનોયોઽન્યઃ રત્નિ-અર્થોત્-વૃત્તિની ઉપરામતારૂપ વિરામનો જે પ્રત્યય એટલે કારણુ છે અર્થોત્ વૃત્તિની ઉપરામતા વાસ્તે પુરુષના પ્રયત્નનો જે પુનઃ પુનઃ સંપાદનરૂપ અભ્યાસ છે, તે અભ્યાસજન્ય સંપ્રજ્ઞાત સમાધિથી વિલક્ષણ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ હોય છે. આ પ્રકારનો નિરોધ સમાધિરૂપ આત્મસંયમયોગ અભિરૂપ છે. તે આત્મ-સંયમયોગરૂપ અભિ જ્ઞાનવડે દીપિત છે, અર્થોત્ વેદાંતવાક્યથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મ સાક્ષા-

૧૬૨૧વડે કાર્યસંહિત અવિધાના નાશદ્વારા અત્યંત ઉચ્ચવલિત છે. એવી જ્ઞાનવડે દીપિત આત્મ-સંયમ યોગાગ્નિરૂપ બાધપૂર્વક સમાધિ વિષે અન્ય કોઈ વિદ્વાન્ પુરુષ સમર્પિત લિંગ શરીરને હામ કરે છે, અર્થાત્ તે સમાધિ વિષે લિંગ શરીરનું પ્રવિલાપન કરે છે. અહીં સર્વાણિ આત્મજ્ઞાનદોષિતે એ ત્રણ વિશેષણો કહીને તથા અગ્રી એ એક વચન કહીને, પૂર્વે કથન કરેલા યજ્ઞથી આ યજ્ઞમાં વિલક્ષણતા સૂચન કરી છે. તેથી અહીં પુનરુક્તિ દોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. (૨૭)

અવતરણિકા:—પૂર્વે દૈત્યેવાપરે યજ્ઞ ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે શ્રીભગવાને પાંચ યજ્ઞોનું કથન કર્યું. હવે આ એક જ શ્લોકવડે શ્રીભગવાન ૫૮ યજ્ઞોનું કથન કરે છે.

દ્રવ્યયજ્ઞાસ્તપોયજ્ઞા યોગયજ્ઞાસ્તથાપરે ।

સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાશ્ચ યતયઃ શંસિતવ્રતાઃ ॥ ૨૮ ॥

શ્લોકાર્થ:—કેટલાક અધિકારી પુરુષ દ્રવ્યના ત્યાગરૂપ યજ્ઞને કરે છે, કેટલાક અધિકારી પુરુષ તપરૂપ યજ્ઞને કરે છે, કેટલાક અધિકારી યોગરૂપ યજ્ઞને કરે છે, કેટલાક અધિકારી વેદાભ્યાસ રૂપ યજ્ઞને તથા જ્ઞાનરૂપ યજ્ઞને કરે છે તથા કેટલાક ચતુર્શીલ પુરુષ અત્યંત દૃઢવ્રતરૂપ યજ્ઞને કરે છે. ૨૮

ટીકા:—હું અર્જુન ! શાસ્ત્રની વિધિ પ્રમાણે દ્રવ્યના ત્યાગરૂપ યજ્ઞને જે કરે છે તે અધિકારી પુરુષો દ્રવ્યયજ્ઞવાળા કહેવાય છે; અર્થાત્ પૂર્ત્ત્વ દત્ત નામનાં સ્માર્ત્ત કર્મને કરનાર પુરુષો દ્રવ્યયજ્ઞવાળા કહેવાય છે. પૂર્ત્ત્વ અને દત્ત એ બન્ને કર્મોનું સ્વરૂપ સ્મૃતિમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—વાપી-કૃપતઢાગારિદેવતાયતનાનિ ચ । બ્રહ્મપ્રદાનમારામઃ વૃત્તિમિષ્ઠમિષીયતે ॥ ચરણાત્સંચાળે મૃતાનાં ચાપ્યહિતનમ્ ॥ ચર્ચિર્વેદિ ચ યદાનં દત્તમિષ્ઠમિષીયતે ॥ અર્થાત્—વાવ બનાવવી, કૃપ બોલાવવો, તળાવ બનાવવું, વિધ્યુ તથા શિવાદિ દેવતાઓનાં મંદિર બનાવવાં, ક્ષુધાતુર પ્રાણીઓને અન્નપ્રદાન કરવું, લોકોના નિવાસ સુખને માટે ધર્મશાળા તથા બગીચા બનાવવા ઇત્યાદિ સર્વે કર્મ પૂર્ત્ત્વ કહેવાય છે. શરણાગત પ્રાણીઓની રક્ષા કરવી, કોઈ પણ ભૂતપ્રાણીની હિંસા ન કરવી તથા વેદીથી બાદ્ય જે હાન તે સર્વ કર્મ દત્ત કહેવાય છે. આ પ્રકારનાં પૂર્ત્ત્વ અને દત્ત નામનાં સ્માર્ત્ત કર્મોને કરનાર પુરુષ દ્રવ્યયજ્ઞવાળા કહેવાય છે. ઇદ્ર નામના શ્રૌતકર્મનું દૈત્યેવાપરે યજ્ઞ એ વચનવડે પૂર્વે કથન કરવામાં આવ્યું છે અને વેદીની અંદર આપવામાં આવતું હાન પણ શ્રૌતકર્મના અંતર્ભૂત જ છે. (૧)

કૃષ્ણચંદ્રાચ્છાદિરૂપ તપ જેમનાં યજ્ઞરૂપે છે, તે અધિકારી પુરુષો તપોયજ્ઞવાળા કહેવાય છે. અર્થાત્ કોઈ તપસ્વી પુરુષ કૃષ્ણચંદ્રાચ્છાદિ તપરૂપ યજ્ઞને જ કરે છે. (૨) ચિત્તની વૃત્તિના નિરોધરૂપ અષ્ટાંગ યોગ જ જેમનાં યજ્ઞરૂપે છે, તે અધિકારી પુરુષો યોગયજ્ઞવાળા કહેવાય છે. અર્થાત્ કોઈ અધિકારી પુરુષ અષ્ટાંગયોગરૂપ યજ્ઞને જ કરે છે. (૧) યમ, (૨) નિયમ, (૩) આસન, (૪) પ્રાણાયામ, (૫) પ્રત્યાહાર, (૬) ધારણ, (૭) ધ્યાન, (૮) સમાધિ. એ યોગનાં અષ્ટ અંગો કહેવાય છે. તેમાં પ્રત્યાહારનું સ્વરૂપ ઓગાદીનિદિગ્બાન્ધ્યે એ વચનમાં પૂર્વે કથન કરવામાં આવેલું છે. ધારણ, ધ્યાન અને સમાધિ એમ ત્રણનું સ્વરૂપ આત્મસંયમયોગાગ્રી એ વચનમાં પૂર્વે કથન કરવામાં આવેલું છે. પ્રાણાયમનું સ્વરૂપ જગને જુદ્ધતિ પ્રાણ એ આગળના શ્લોકમાં કથન કરવામાં આવશે. તેથી હવે યમ, નિયમ અને આસન એ ત્રણનું સ્વરૂપ કથન કરે છે. (૧) અહિંસા, (૨) સત્ય, (૩) અસ્તેય, (૪) બ્રહ્મચર્ય, (૫) અપરિગ્રહ એ પાંચ પ્રકારનો યમ હોય છે. (૧) સૌચ, (૨) સંતોષ, (૩) વપ, (૪) સ્વાધ્યાય, (૫) ઈશ્વર પ્રણિધાન, એ પાંચ પ્રકારનો નિયમ હોય છે, અને આસન તે પદ્મ, સ્વસ્તિક, ભદ્ર ઇત્યાદિ લેહવડે અનેક પ્રકારનાં હોય છે.

શાસ્ત્રવડે અપ્રતિપાદિત કોઈ પ્રાણીનો વધ કરવો તે હિંસા કહેવાય છે. અહીં 'શાસ્ત્રવડે અપ્રતિપાદિત' એટલા કથનથી જાગીવોનીય પશુમાલનેત ઇત્યાદિ શાસ્ત્રે વિધાન કરેલા યજ્ઞ વિષે પશુના વધથી થનારી હિંસાપણાની નિવૃત્તિ કરી છે. હિંસા પણ કૃત, કારિત, અનુ-મોદિત એ લેદવડે ત્રણ પ્રકારની હોય છે. જે હિંસા પુરો પોતે જ કરી હોય તે કૃત કહેવાય છે. જે હિંસા પુરો કોઈ અન્યદ્વારા કરાવી હોય તે હિંસા કારિત કહેવાય છે. પુરો જે હિંસાની પ્રશંસા કરી હોય તે હિંસા અનુમોદિત કહેવાય છે. એ પ્રકારની હિંસામાંથી નિવૃત્તિરૂપ ઉપરામતા છે, તે અહિંસા કહેવાય છે. (૧) અયથાર્થ ભાષણ કરવું તથા નહિ હનન કરવા શોગ્ય પ્રાણિની હિંસાને અનુકૂળ સત્ય ભાષણ કરવું, તે ઘણે મિથ્યા ભાષણ કહેવાય છે. આ અને પ્રકારનાં મિથ્યા ભાષણમાંથી નિવૃત્તિરૂપ ઉપરામતા તે સત્ય કહેવાય છે. (૨) શાસ્ત્રવડે અપ્રતિપાદિત માર્ગ પરદ્રવ્યનો સ્વીકાર કરવો, તે સ્તેય કહેવાય છે. સ્તેયમાંથી નિવૃત્તિ-રૂપ ઉપરામતા તે અસ્તેય કહેવાય છે. (૩) શાસ્ત્રવડે નિષિદ્ધ સ્ત્રી પુરુષના સંબંધરૂપ મૈથુનથી નિવૃત્તિરૂપ ઉપરામતા તે વ્રજચર્ય કહેવાય છે. (૪) શાસ્ત્રનિષિદ્ધ માર્ગવડે, શરીરયાત્રાનાં નિર્વાહક લોગનાં સાધનોથી અધિક લોગનાં સાધનોનો સ્વીકાર કરવો, તે પરિગ્રહ કહેવાય છે. પરિગ્રહમાંથી નિવૃત્તિરૂપ ઉપરામતા તે અપરિગ્રહ કહેવાય છે.

હવે પાંચ પ્રકારના નિયમનું નિરૂપણ કરે છે. સૌચ એ પ્રકારનો હોય છે. એક બાહ્યસૌચ અને બીજો આંતરસૌચ. મૃતિકા—જળાદિવડે શરીરનું પ્રક્ષાલન કરવું તથા હિંત, મિત, મેધ્ય અન્નાદિનું ભોજન કરવું તે બાહ્યસૌચ કહેવાય છે. મૈત્રી, કરુણા, સુદિતા, ઉપેક્ષા ઇત્યાદિ ગુણોવડે ચિત્તાન મહ-માનાદિરૂપ મળની નિવૃત્તિ કરવી, તે આંતરસૌચ કહેવાય છે. સુખી પ્રાણીઓ વિષે મિત્રભાવ કરવો, તે મૈત્રી કહેવાય છે. દુઃખી પ્રાણીઓ ઉપર કૃપા કરવી, તે કરુણા કહેવાય છે. પુણ્યવાન પુરુષોને ભેધને પ્રસન્ન થવું, તે સુદિતા કહેવાય છે. પાપી દુષ્ટજનોના સંગનો પરિત્યાગ કરવો, તે ઉપેક્ષા કહેવાય છે. (૧) પોતાની સમીપ વિગ્રમાન લોગનાં સાધનોથી અધિક લોગનાં સાધનો નહિ સંપાદન કરવાની ઇચ્છારૂપ ચિત્તની વૃત્તિવિશેષ, તે સંતોષ કહેવાય છે. (૨) ક્રુધા, તુષા, શીત-ઉષ્ણ ઇત્યાદિ દ્રઢ ધર્મો સહેન કરવા, તેમ જ કાષ્ઠમૌન અને આકારમૌન ઇત્યાદિ વ્રત તે સર્વે તપ કહેવાય છે. હસતાદિ અંગોની ચેષ્ટા કરીને પણ પોતાના અભિપ્રાયને પ્રકટ ન કરવો, તે કાષ્ઠમૌન કહેવાય છે. હસતાદિ અંગોની ચેષ્ટા કરીને પોતાના અભિપ્રાયને પ્રકટ કરવો, પરંતુ સુખથી વચન ઉચ્ચારણ ન કરવાં, તે આકારમૌન કહેવાય છે. (૩) મોક્ષના પ્રતિપાદક વેદાંતશાસ્ત્રનું અધ્ય-યન અથવા પ્રણવ મંત્રનો જપ, તે સ્વાધ્યાય કહેવાય છે. (૪) ક્ષણની ઇચ્છાથી રહિત થઈને, સર્વ કર્મોને, પરમ સુરૂપ ઈશ્વર વિષે અર્પણ કરવાં, તે ઈશ્વર પ્રણિધાન કહેવાય છે. (૫) એ પ્રમાણે યોગશાસ્ત્રની રીતિથી પાંચ પ્રકારના યમ—નિયમનું નિરૂપણ કર્યું. પુરાણમાં (૧) સ્તેયકર્મ નિવૃત્તિ, (૨) કરુણા, (૩) આર્જવ, (૪) શાંતિ, (૫) સૌચ, (૬) ધૃતિ, (૭) મિતા-હાર, (૮) સત્ય ભાષણ, (૯) છત્રહિંસન અને (૧૦) વ્રજચર્ય. એ પ્રમાણે દશ પ્રકારના યમો કથન કર્યા છે. (૧) આસ્તિત્વ, (૨) હર્ષ, (૩) તપ, (૪) સુસાર્થન, (૫) દાન, (૬) લગ્ન, (૭) સદ્ગુણ, (૮) હોમ, (૯) સત શ્રવણ, (૧૦) જપ. એ પ્રમાણે દશ પ્રકારના નિયમો કથન કર્યા છે. તેમાંના વધારાના પાંચ યમો અને નિયમો પૂર્વોક્ત પાંચ યમો—નિયમોના અંત-ર્ભૂત જ છે. આ પ્રકારના યમનિયમાદિ અષ્ટ અંગો વિશે અભ્યાસ પરાયણ અધિકારી પુરુષ યોગયજ્ઞ કહેવાય છે. (૩)

વિધિપૂર્વક ચુરની સમીપ નિવાસ કરીને ઋગાદિ વેદોનો અભ્યાસ કરનાર અધિકારી પુરુષ સ્વાધ્યાય યજ્ઞ કહેવાય છે અર્થાત્ કેટલાક અધિકારી પુરુષો વેદાભ્યાસરૂપ યજ્ઞને જ કરે છે. (૪)

અનેક પ્રકારની યુક્તિઓવડે વેદના અર્થનો નિશ્ચય કરનાર અધિકારી પુરુષ જ્ઞાનયજ્ઞ કહેવાય છે, અર્થાત્ કેઈ અધિકારી પુરુષ વેદના અર્થના નિશ્ચયરૂપ યજ્ઞને જ કહે છે. (૫)

હવે યજ્ઞાંતરનું કથન કરે છે-યજ્ઞ-સશિતત્વતાઃ इति-હે અર્બુન [કેઈ યત્નશીલ અધિકારી પુરુષ સંશિતત્વરૂપ યજ્ઞને જ કહે છે. જેમનાં અહિંસાદિ મનો સારી રીતે અત્યંત દૃઢ થયાં છે, તે અધિકારી પુરુષો સંશિતત્વ કહેવાય છે. આ વાત લગવાનું પતંજલિએ પણ યોગશાસ્ત્રમાં કહી છે. “જાતિદેશકાલસમયાનવચ્છિન્નાઃ સાર્વભૌમામહાન્ત इति-અર્થાત્ અહિંસા, સાત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ, એ પાંચ યમો ભતિ, દેશ, કાળ, અને સમય એ ચારવડે અનવચ્છિન્ન હોવાથી, અત્યંત દૃઢ ભૂમિકારૂપ થયલાં મહાન્ત કહેવાય છે.” હવે અહિંસાદિ પાંચ યમો વિષે, ભતિ-દેશાદિવડે અનવચ્છિન્નતા સ્પષ્ટ કરવાને વાસ્તે, પ્રથમ અહિંસાદિવિષે ભતિ-દેશાદિવડે અનવચ્છિન્નતાનું નિરૂપણ કરે છે. (૧) “એક મૃગ સિવાય બીજાં ગાયઅશ્વાદિ પ્રાણીઓને હું કદાચિત્ પણ હણીશ નહિ,” એ પ્રકારનો સંકલ્પ મનમાં કરીને, ગાયઅશ્વાદિ પ્રાણીઓની અહિંસા તે અહિંસા ભતિ અવચ્છિન્ન કહેવાય છે. (૨) “તીર્થમાં હું કેઈ પણ જીવની હિંસા નહીં કરું.” એ પ્રકારનો સંકલ્પ મનમાં કરીને, તીર્થમાત્રમાં કેઈ પ્રાણીની હિંસા ન કરવી, તે અહિંસા દેશાવચ્છિન્ન કહેવાય છે (૩) “એકાદશીને દિવસે તથા અન્ય કેઈ પવિત્ર દિવસે હું કેઈ પણ જીવની હિંસા નહિ કરું,” એ પ્રકારનો સંકલ્પ મનમાં કરીને, એકાદશી આદિ પવિત્ર દિવસે કેઈ પણ જીવની હિંસા નહિ કરનાર તે અહિંસા કાલાવચ્છિન્ન કહેવાય છે. (૪) “દેવતા-ગ્રાહ્યણોના પ્રયોજનવિના અથવા યુદ્ધવિના હું કેઈ પણ જીવના હિંસા નહિ કરું” એ પ્રકારનો સંકલ્પ મનમાં કરીને, પ્રયોજનવિના કેઈ પણ જીવની હિંસા નહિ કરનાર તે અહિંસા સમયાવચ્છિન્ન કહેવાય છે. અહિં સમય શબ્દ પ્રયોજન વિશેષને માટે છે.

વસ્તુના વિચારવડે કામની નિવૃત્તિ થાય છે. અસ્તેય અને અપરિશ્રદ્ધરૂપ સંતોષવડે લોભની નિવૃત્તિ થાય છે. સત્યવડે તથા યથાર્થ જ્ઞાનરૂપ વિવેકવડે મોહની નિવૃત્તિ થાય છે. એ પ્રકારે કામ-ક્રોધાદિ નિવૃત્ત થયા પછી, કામ-ક્રોધાદિના કાર્યરૂપ સર્વ અનર્થોની નિવૃત્તિ થાય છે. અહિંસા-દિનાં બીજાં પણ અનેક કૃણો સકામ પુરુષોને વાસ્તે યોગશાસ્ત્રમાં કથન કર્યાં છે. ૨૮

અપતરણિકા:—હવે દોઢ શ્લોકવડે શ્રીભગવાન્ પ્રાણુયામરૂપ યજ્ઞનું કથન કરે છે:—

અપાને હૃદ્ધતિ પ્રાણં પ્રાણેડપાનં તથાડપે ।

પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધા પ્રાણાયામપરાયણાઃ ॥ ૨૯ ॥

અપે નિયતાહારાઃ પ્રાણાન્પ્રાણેષુ હૃદ્ધતિ ।

શ્લોકાર્થ:—અન્ય અધિકારી પુરુષ અપાનવિષે પ્રાણુનો હોમ કરે છે, પ્રાણુ વિષે અપાનનો હોમ કરે છે તથા નિયત આહારવાળા અન્ય અધિકારી જન પ્રાણુ અપાનની ગતિને રોકવાવડે પ્રાણુયામપરાયણ થઈ પ્રાણોમાં જ્ઞાનકર્મરૂપ ઇન્દ્રિયોનો હોમ કરે છે. ૨૯-૨૯૥

ટીકા:—હે અર્જુન! અધિકારી પુરુષો તો અપાનની પ્રત્યાસરૂપ વૃત્તિ વિષે પ્રાણુની પ્રત્યાસરૂપ વૃત્તિનો હોમ કરે છે અર્થાત્ શરીરની અંદર બાહ્ય વાયુના પ્રવેશવડે પૂરક નામે પ્રાણુયામ કરે છે તથા તે અધિકારી પુરુષો પ્રાણુની પ્રત્યાસરૂપ વૃત્તિ વિષે અપાનની પ્રત્યાસરૂપ વૃત્તિનો હોમ કરે છે, અર્થાત્ શરીરની અંદરના વાયુને બાહ્યદેશ વિષે નિર્ગમન કરીને રેચક નામનો પ્રાણુયામ કરે છે. અહીં પૂરક અને રેચક એ બે પ્રકારના પ્રાણુયામના કથનવડે શ્રીભગવાને બે પ્રકારના કુંભકનું પણ અર્થથી જ કથન કર્યું છે. કારણ કે પૂરક—રેચક વિના બે પ્રકારનો કુંભક સિદ્ધ થતો નથી. આંતરકુંભક અને બાહ્યકુંભક એવા બેઠવડે કુંભક બે પ્રકારનો હોય છે. યથાશક્તિ પરિમાણ બાહ્ય વાયુને નાસિકા દ્વારા શરીરની અંદર પૂરણ કરીને, ત્યાર પછી જે પ્રત્યાસ-પ્રત્યાસનો નિરોધ કરવામાં આવે છે, તે આંતરકુંભક કહેવાય છે. યથાશક્તિ પરિમાણ શરીરની અંદરના વાયુનો નાસિકાદ્વારા બાહ્ય પરિત્યાગ કરીને, ત્યારપછી જે પ્રત્યાસ-પ્રત્યાસનો નિરોધ કરવામાં આવે છે, તે બાહ્યકુંભક કહેવાય છે.

હવે, પૂર્વે કથન કરેલા પૂરક, રેચક અને કુંભક એ ત્રણ પ્રકારના પ્રાણુયામના અનુવાદપૂર્વક યોગી કુંભકનું શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:—પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધા હૃદ્ધતિ—હે અર્જુન! મુખ અથવા નાસિકાદ્વારા શરીરની અંદરના વાયુનું બાહ્ય નિર્ગમન થાય છે. આ પ્રત્યાસ પ્રાણુની ગતિ છે. બહાર નિકળેલા વાયુનો મુખ અથવા નાસિકાદ્વારા, શરીરની અંદરનો પ્રવેશ તે પ્રત્યાસ કહેવાય છે. પ્રત્યાસ અપાનની ગતિ છે. તેમાં પૂરક વિષે પ્રાણુના પ્રત્યાસરૂપ ગતિનો નિરોધ થાય છે અને રેચકમાં અપાનના પ્રત્યાસરૂપ ગતિનો નિરોધ થાય છે. કુંભકમાં બન્ને ગતિઓનો નિરોધ થાય છે. એ પ્રકારે કુંભક કરીને તથા એક જ કાળે, પ્રાણ-અપાનની પ્રત્યાસ-પ્રત્યાસરૂપ ગતિને રોકીને, ત્રિવિધ પ્રાણુયામ પરાયણ થયેલા તથા આહાર અને નિયમાદિ યોગનાં સાધનોવડે વિશિષ્ટ થયેલા કોઈ અધિકારી જનો, બાહ્ય-આંતર કુંભકના અભ્યાસવડે નિબદ્ધ કરેલા પ્રાણો વિષે, જ્ઞાન-કર્મ-ઇન્દ્રિયરૂપ પ્રાણોનો હોમ કરે છે, અર્થાત્ અતુર્થ કુંભકના અભ્યાસવડે ઇન્દ્રિયોનો નિગૂહિત પ્રાણો વિષે લય કરે છે.

આ સર્વે અર્થ ભગવાન્ પત્તજલિએ યોગસુત્રોમાં સંક્ષેપે કરીને તથા વિસ્તારથી કથન કર્યો છે. સંક્ષેપસ્તૂત આ પ્રમાણે—“તસ્મિન્સતિ શ્વાસપ્રણાસયોર્ગતિવિચ્છેદલક્ષણ. પ્રાણાયામઃ” હૃદ્ધતિ—અર્થાત્ પ્રત્યાસન સ્થિત થતાં પ્રાણુયામ કરવા યોગ્ય છે. પ્રાણુયામ પ્રત્યાસ-પ્રત્યાસની ગતિના નિરોધરૂપ

છે અર્થાત્ પ્રાણ-અપાન એ બન્નેના (ક્રમાનુસાર) ધર્મરૂપ જે શ્વાસ અને પ્રશ્વાસ છે, તે શ્વાસ-પ્રશ્વાસ બન્નેની, પુરુષ પ્રયત્ન વિના જ, જે સ્વાભાવિક ચલનરૂપ ગતિ છે, તે ગતિનો ક્રમે કરીને તથા એક જ કાળે જે પુરુષપ્રયત્નવિશેષવડે જે નિરોધનું સ્વરૂપ તે પ્રાણાયામ કહેવાય છે. આ સંક્ષિપ્ત અર્થને હવે વિસ્તારથી કથન કરે છે:—“વામામ્પતરસ્તંભટ્ટિર્દેશકાલત્ત્વ્યામિ: પરિદૃષ્ટો દીર્ઘ: સૂક્ષ્મ ઇતિ—અર્થાત્ પ્રાણાયામ બાહ્યવૃત્તિ, આભ્યંતરવૃત્તિ, સ્તંભવૃત્તિ અને તુરીય એ ભેદવડે ચાર પ્રકારનો હોય છે.” (૧) બાહ્યગતિના નિરોધરૂપ હોવાથી પૂરક બાહ્યવૃત્તિ કહેવાય છે. (૨) આંતરવૃત્તિના નિરોધરૂપ હોવાથી રેચક આંતરવૃત્તિ કહેવાય છે. અથવા બાહ્યવૃત્તિ શબ્દવડે રેચકનો અર્થ અહુણ કરવો અને આભ્યંતરવૃત્તિ શબ્દવડે પૂરકનો અર્થ અહુણ કરવો. (૩) એક જ કાળે ઉભય ગતિઓનો જે નિરોધ છે, તે સ્તંભ કહેવાય છે. કુંભક સ્તંભરૂપ હોવાથી સ્તંભવૃત્તિ કહેવાય છે; અર્થાત્ જ્યાં શ્વાસ અને પ્રશ્વાસ બન્નેનો એક જ વિધારક પ્રયત્નથી અભાવ થાય છે અને પૂર્વની પેઠે પૂરણના પ્રયત્નનું પણ વિધારણ હોતું નથી તથા દેયનના પ્રયત્નનું પણ વિધારણ હોતું નથી, કિન્તુ જેમ અગ્નિવડે તમ થયલા પાષાણ ઉપર નાંખેલું જળ પરિશેષણને પ્રાપ્ત થતાં સર્વ બાલુઓથી સંકેચને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ સર્વદા ચલન સ્વભાવવાળો પ્રાણવાયુ પણ બળવાન વિધારક પ્રયત્નવડે ચલન ક્રિયાથી રહિત થતાં શરીર વિષે જ સૂક્ષ્મ થઈને રહે છે, તે કાળે તે સૂક્ષ્મ પ્રાણવાયુ પૂરણને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી, તેથી પૂરક થતો નથી તથા સૂક્ષ્મ પ્રાણવાયુ દેયનને પ્રાપ્ત થતો નહિ હોવાથી રેચક પણ કહેવાય નહિ, કિન્તુ પરિશેષથી વિરુદ્ધ થયેલા પ્રાણવાયુ કુંભક જ કહેવાય છે. આ પૂરક, રેચક અને કુંભક ત્રણ પ્રકારનો પ્રાણાયામ દેશવડે, કાળવડે તથા સંખ્યાવડે પરીક્ષા કરેલો હોઈને સૂક્ષ્મ સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ ધનીભૂત તુલનો પિંડ, પ્રસારણ કરતાં, વિરલતાવડે દીર્ઘ થાય છે તથા સૂક્ષ્મ થાય છે, તેમ પ્રાણવાયુ પણ દેશ-કાળ સંખ્યાની અધિકતાવડે અખ્યાસ કરેલો હોવાથી દીર્ઘ થાય છે તથા હર્લક્ષ્યતાવડે સૂક્ષ્મ પણ થાય છે. તે પ્રકાર નીચે પ્રમાણે:—પ્રાણની ગતિરૂપ શ્વાસ હૃદય દેશથી નીકળીને નાસિકાના અગ્ર ભાગની સન્મુખ બાર આંગળ સૂધી દેશમાં જઈને સમાપ્ત થાય છે, અને અપાનની ગતિરૂપ જે પ્રશ્વાસ તે પ્રવાસ શ્વાસની સમાપ્તિના દેશથી પુનઃ ઉભટીને (પાછો ફરીને) હૃદય દેશવિષે જઈને સમાપ્ત થાય છે. સર્વ મનુષ્યોના પ્રાણ-અપાનની આ સ્વાભાવિક ગતિ હોય છે અને અભ્યાસવડે પ્રાણવાયુ યથા-ક્રમે નાભિ દેશથી નીકળીને અથવા આધાર દેશથી નીકળીને, નાસિકાના અગ્રભાગની સન્મુખ ચોવીશ આંગળ સૂધીના દેશ વિષે અથવા છત્રીશ આંગળ સૂધીના દેશ વિષે જઈને સમાપ્ત થાય છે. પુનઃ સમાપ્તિ દેશથી જ ઉભટીને (ફરીને) નાસિકાદ્વારા નાભિ દેશ વિષે અથવા આધાર દેશ વિષે તે પ્રાપ્ત થાય છે. બાહ્ય દેશમાં વાયુનો સંબંધ, વાયુથી રહિત દેશમાં આપણી નાસિકાની સન્મુખ ઈંધીકાનું સૂક્ષ્મ વરણું રાખીને, તે વરણુની ચલનરૂપ ક્રિયાથી અનુમાન કરવામાં આવે છે. શરીરના અંતર દેશમાં, પ્રાણવાયુનો સંબંધ પિપીલિકા (કીડી)ના સ્પર્શની સમાન સ્પર્શવડે અનુમાન કરવામાં આવે છે. એ (૧) દેશપરીક્ષા કહેવાય છે. નેત્રોની નિમેષ ક્રિયાવચ્ચિત્ર કાળનો એથો વાગ તે ક્ષણ કહેવાય છે. ક્ષણોની ઇયત્તાનો નિશ્ચય કરવો તે (૨) કાળપરીક્ષા કહેવાય છે. ચોતાના બનુર્મહલને ચોતાના હસ્તથી પ્રદક્ષિણાની માફક ત્રણ વાર સ્પર્શ કરીને ઊંટિકા મુદ્રા કરવી. તે ઊંટિકા મુદ્રાવચ્ચિત્ર કાળ તે માત્રા કહેવાય છે. તેવી છત્રીસ માત્રાઓ કરવાથી પ્રથમ ઉદ્ઘાત તે મંદ કહેવાય છે, અને તે જ ઉદ્ઘાત પૂર્વથી બમણો કરતાં બીજો મધ્ય કહેવાય છે. તે જ ઉદ્ઘાતને ત્રણગણો કરતાં ત્રીજો તીવ્ર કહેવાય છે. તેમાં નાભિ દેશથી ઉભવીને વિરેચન કરેલા પ્રાણવાયુનું જે શિરમાં અભિહનન તે ઉદ્ઘાત કહેવાય છે. આ (૩) સંખ્યાપરીક્ષા કહેવાય છે, અથવા પ્રણવ મંત્રના જપની આવૃત્તિના ભેદવડે સંખ્યાપ-

રીક્ષા બાલુવી. અથવા શ્વાસ પ્રદેશોની ગણના કરીને સંખ્યાપરીક્ષા બાલુવી. એ પ્રકારે કાલ અને સંખ્યા એ બંનેના યત્નિચિત્ લેહનો અંગીકાર કરીને શિશુ ગિમ કથન કર્યું છે. એ કે કુંભક વિષે પૂરક—રેચકની પેઠે દેશવ્યાપ્તિ પ્રતીત થતી નથી, તો પણ કાળવ્યાપ્તિ તથા સંખ્યાવ્યાપ્તિ કુંભક વિષે પણ બાલુવામાં આવે છે. એ ત્રણ પ્રકારનો પ્રાણાયામ, હરદોળ અભ્યાસ કરવાથી, દિવસ-પક્ષ-માસ ઇત્યાદિ ક્રમે કરીને અધિક દેશ-કાળવિષે વ્યાપક થવાથી, દીર્ઘ કહેવામાં આવે છે; તથા પરમ નૈપુણ્ય સમાધિવડે ગમ્ય થવાથી સૂક્ષ્મ કહેવાય છે. એવી રીતે પૂરક, રેચક, અને કુંભક એ ત્રણ પ્રકારના પ્રાણાયામનું કથન કર્યું.

હવે રૂપરૂપ ચતુર્થ પ્રાણાયામનું નિરૂપણ કરે છે. ભગવાન્ પતંજલિનું સૂત્ર કહે કે—માયાઃ સ્વંતરવિવચક્ષેપી ચતુર્થે રિતિ—અર્થાત્ બાહ્ય વિષય જે શ્વાસ તે રેચક કહેવાય છે, અને અંતર વિષય જે પ્રશ્વાસ તે પૂરક કહેવાય છે; અથવા ‘બાહ્ય વિષય’ શબ્દવડે પૂરકનો અર્થ ગ્રહણ કરવો અને ‘અભ્યંતર વિષય’ શબ્દવડે રેચકનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. રેચક અને પૂરક બંનેની અપેક્ષાએ કરીને, એક જ બળવાન્ વિદ્યાર્થક પ્રયત્નની વશતાથી, બાહ્ય તથા અંતરલેહ વડે બે પ્રકારનો તૃતીય કુંભક થાય છે. રેચક-પૂરક બંનેની ન અપેક્ષા કરીને, કેવળ કુંભકના અભ્યાસની દૃઢતાવડે, અનેકવાર પ્રયત્નવડે ચતુર્થ કુંભક થાય છે.

અથવા સૂત્રનું આ પ્રમાણે બીજું વ્યાખ્યાન કરવું:—પૂર્વે કથન કરેલા આર આંગળ સૂધી, ચોવીશ આંગળ સૂધી તથા છત્રીસ આંગળ સૂધી પ્રાણને જવાને બાહ્ય પ્રદેશ છે. આ બાહ્ય દેશ જ, ‘બાહ્ય વિષય’ શબ્દવડે સમજવો. ‘અભ્યંતર વિષય’ શબ્દવડે તો હૃદય-નાભિયકાંઠિનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. બંને વિષયોનો સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી નિશ્ચય કરીને સ્તંભરૂપ ગતિનો વિચેદ છે, તે આ ચતુર્થ પ્રાણાયામ કહેવાય છે. ત્રીજો કુંભક નામે પ્રાણાયામ તો બાહ્યવિષય અને અભ્યંતર-વિષય એ બંને વિષયોનો નિશ્ચય વિના જ શીઘ્ર થાય છે. આટલી જ ત્રીજા કુંભક નામના પ્રાણાયામ વિષે તથા ચોથા કુંભક નામના પ્રાણાયામ વિષે વિશેષતા છે. એ જ ચાર પ્રકારના પ્રાણાયામ શ્રીભગવાને બળને હઠ્ઠિ પ્રાણ ઇત્યાદિ દોઢ શ્લોક વડે કથન કર્યા છે. (૨૬-૨૯૫)

અપતરબ્રુકઃ—દૈવમેવાપો વર્ષ ત્યાંથી લઈને સાક્ષપાંચ શ્લોકોવડે દ્વાદશ યજ્ઞો કથન કર્યા. હવે દ્વાદશ પ્રકારના યજ્ઞોના બાલુનાર પુરુષોને તથા દ્વાદશ પ્રકારના યજ્ઞો કરનારા પુરુષોને જે રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે, તે રૂપ શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:—

સર્વેઽપ્યેતે યજ્ઞવિદો યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ ॥ ૩૦ ॥

યજ્ઞશિષ્ટામૃતમુજો યાંતિ બ્રહ્મ સનાતનમ્ ।

નાયં લોકોઽસ્ત્યયજ્ઞસ્ય કૃતોઽન્યઃ કુરુસત્તમ ॥ ૩૧ ॥

સ્વેદાર્થઃ—યજ્ઞના કરવાવાળા, યજ્ઞવડે નાશ થયેલા પાપવાળા, યજ્ઞના ઉત્તર કાળમાં અમૃતરૂપ અન્નનું લોગ્ન કરવાવાળા આ સર્વે અધિકારી જન નિત્ય બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. હે અર્જુન! આ યજ્ઞથી રહિત પુરુષને મનુષ્યલોક પણ પ્રાપ્ત થતો નથી તો સ્વર્ગીય લોક તો કયાંથી જ હોય ? ૩૦-૩૧

ટીકા:—હે અર્જુન! પૂર્વોક્ત દ્વાદશ યજ્ઞોને શુરુ-શાસ્ત્રના ઉપદેશથી બાલુનાર અથવા તે દ્વાદશ યજ્ઞોને પ્રાપ્ત થનાર અર્થાત્ શ્રદ્ધાપૂર્વક યજ્ઞો કરનારા પુરુષો તે યજ્ઞવિદ્ કહેવાય છે. એવા યજ્ઞોને બાલુનારા તથા તે યજ્ઞો કરનારા પાપકર્મરૂપ કલ્મષ પૂર્વોક્ત યજ્ઞોવડે નાશને પામેલ તથા તે યજ્ઞો કરીને બાકી રહેલા કાળવિષે અમૃતરૂપ અન્નનું લોગ્ન કરનારા તે સર્વે અધિકારી

પુરુષ અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા તથા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા નિત્ય બ્રહ્મને જ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ જન્મ-મરણાદિરૂપ સંસારથી તે પુરુષ મુક્ત થાય છે. એટલા કથનથી ચત્ત કરનાર પુરુષોને કૃપાની પ્રાપ્તિ કથન કરી. હવે યજ્ઞો નહિ કરનારા પુરુષોને દોષની પ્રાપ્તિ કથન કરે છે—નાય લોકોત્ત્ત્વપણ્યસ્ય ઇતિ—હે અર્જુન ! પૂર્વોક્ત દ્વાદશ યજ્ઞોમાં કોઈ પણ યજ્ઞને જે પુરુષ કરતો નથી, તે અયજ્ઞ કહેવાય છે. એવા અયજ્ઞ પુરુષોને અદૃષ્ટ સુખવાળો મનુષ્ય લોક પશુ પ્રાપ્ત થતો નથી. કારણ કે તે અયજ્ઞ પુરુષ સર્વ શિષ્ટ પુરુષોવડે નિંદા હોવાથી દુઃખી જ છે. જ્યારે તે અયજ્ઞ પુરુષને અદૃષ્ટ સુખવાળો મનુષ્ય લોક પશુ ન પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે મહાન્ પુણ્ય કર્મોવડે પ્રાપ્ત થનારા સ્વર્ગાદિરૂપ લોક તે અયજ્ઞ પુરુષને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? અર્થાત્ તે અયજ્ઞ પુરુષને કોઈ પણ લોક પ્રાપ્ત થતો નથી. (૩૦-૩૧)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્ ! પૂર્વે આપે જે કૃપા સહિત યજ્ઞોનું કથન કર્યું છે, તે કેવળ પોતાની કલ્પનાવડે જ કથન કર્યું છે. તે કૃપા સહિત યજ્ઞો વિષે બીજું કોઈ પ્રમાણ નથી.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ “સાક્ષાત્ વેદ જ આ યજ્ઞો વિષે પ્રમાણરૂપ છે.” એ પ્રકારનો ઉત્તર આપે છે:—

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान्बुद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ૩૨ ॥

શ્લોકાર્થ:—આ રીતે અનેક પ્રકારના યજ્ઞો વેદના મુખ વિષે વિસ્તૃત છે. તે સર્વ યજ્ઞોને તું કર્મજન્ય જાણ. આ પ્રમાણે જાણવાથી તું આ સંસારથી મુક્ત થશે. ૩૨

ટીકા:—હે અર્જુન ! દેવમેત્રાપરે યજ્ઞ એ વચનથી પ્રારંભ કરીને પૂર્વે કથન કરેલા દ્વાદશ યજ્ઞો સર્વ વૈદિક શ્રેયના સાધનરૂપ છે. આ સર્વ યજ્ઞો ઋગાદિ વેદના મુખ વિષે વિસ્તૃત છે, ઋગાદિ વેદદ્વારા જ તે સર્વ યજ્ઞો જાણવામાં આવે છે. કેવળ મારી પોતાની કલ્પનાવડે મેં તે યજ્ઞોનું કથન કર્યું નથી. હે અર્જુન ! તે સર્વ યજ્ઞોને તું ધર્મિક, વાણિક તથા માનસિક કર્મોથી જ ઉત્પન્ન થયેલા જાણ. આ યજ્ઞોને આત્માથી ઉત્પન્ન થયેલા જાણવા નહિ “એ આત્માદેવ સર્વ વ્યાપારોથી રહિત છે માટે તે યજ્ઞો મારા અર્થાત્ આત્માના વ્યાપારરૂપ નથી. કિન્તુ હું આત્મા સર્વ વ્યાપારોથી રહિત અસંગ તથા ઉદાસીન છું” એ પ્રમાણે આત્માદેવને અસંગ તથા ઉદાસીન જાણીને તું અર્જુન આ સંસાર બંધથી મુક્ત થઈશ. (૩૨)

અવતરણિકા:—પૂર્વ પ્રસંગમાં શ્રીભગવાને સર્વ યજ્ઞોને તુલ્ય જ કહ્યા, તેથી “કર્મયજ્ઞ અને જ્ઞાનયજ્ઞ એ બન્ને યજ્ઞો સમાન જ થશે.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં, શ્રીભગવાન્ એ બન્ને યજ્ઞોની સમાનતાને નિવૃત્ત કરવાને વાસ્તે જ્ઞાનયજ્ઞની શ્રેષ્ઠતાનું કથન કરે છે:—

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्જ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥ ૩૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! દ્રવ્યમય યજ્ઞના કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. માટે હે પાર્થ ! સર્વ નિરવશેષ કર્મ, જ્ઞાન વિષે પરિઅવસાનને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૩

ટીકા:—હે અર્જુન ! દ્રવ્યમય યજ્ઞથી લઈને જેટલા જ્ઞાનથી શૂન્ય યજ્ઞો છે, તે સર્વ યજ્ઞો કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે જ્ઞાનથી શૂન્ય સર્વ યજ્ઞો સંસારરૂપ કૃપાની જ પ્રાપ્તિ કરનારા છે. જ્ઞાનયજ્ઞ તો સાક્ષાત્ મોક્ષરૂપ કૃપાની જ પ્રાપ્તિ કરનાર છે. શ્રુતિ કહે છે કે-જ્ઞાનદેવ તુ કેવલ—અર્થાત્ અધિકારી પુરુષને જ્ઞાનથી જ કેવલ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. હવે

જ્ઞાનયજ્ઞની શ્રેષ્ઠતા વિષે શ્રીભગવાન હેતુ કહે છે—સર્વ કર્માર્થિલંકૃતિ-હે અર્જુન ! અગ્નિહોત્ર, જ્યોતિષ્ટોમ, સોમ યજ્ઞ, અને અન્ય યજ્ઞ ધર્મે જેટલાં શ્રૌત કર્મો છે, તથા ઉપાસનાદિરૂપ જેટલાં સ્માર્ત કર્મો છે, તે સર્વ કર્મો નિરવશેષ થયલા પ્રજ્ઞાત્મ ઐક્ય જ્ઞાન વિષે જ સમાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ તે સર્વ શ્રૌત તથા સ્માર્ત કર્મો પાપરૂપ પ્રતિબંધની નિવૃત્તિદ્વારા આત્મજ્ઞાન વિષે જ પરિવર્તનને પામે છે.

શ્રુતિ કહે છે કે—તમેવં વેદાત્ત્વચ્ચેન વ્રાજ્ઞાના વિવિદિપંતિ યજ્ઞેન દાનેન તપસાનાશકેન હૃતિ ॥ ધર્મેણ વાવસપદ્વદિતિ-અર્થાત્—અધિકારી પ્રાણીય વેદનું અધ્યયન કરીને, યજ્ઞ કરીને, દાન કરીને તથા તપ કરીને આત્માદેવને ભક્ષણની ઇચ્છા કરે છે. અધિકારી ધર્મવડે પાપને નિવૃત્ત કરે છે. “પ્રતિબંધક પાપોની નિવૃત્તિદ્વારા આત્મજ્ઞાન વિષે જ સર્વ શુભ કર્મોને ઉપયોગ છે.” આ અર્થ શ્રીભગવાન ભગવાને તથા ભાષ્યકારેએ સર્વોપદેશવશાદિશુભેષવદ્ આ સૂત્રમાં વિસ્તારથી કથન કરેલ છે. તેથી જ્ઞાનરૂપ યજ્ઞ જ સર્વ યજ્ઞોથી શ્રેષ્ઠ છે. (૩૩)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન ! જે આત્મજ્ઞાન વિષે સર્વ શુભ કર્મોનું પરિવર્તન છે, તે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિષે અત્યંત સહેલો ઉપાય કયા છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન તે ઉપાયનું કથન કરે છે:—

તદ્વિદ્વિ પ્રણિપાત્તેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા ।

ઉપદેશ્યંતિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥ ૩૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—આત્મજ્ઞાનને તું પ્રશ્નવેત્તા શુરની સમીપ દંડવત્ પ્રણામવડે, પ્રશ્નવડે તથા સેવાવડે મેળવ. આ રીતે કરવાથી પ્રસન્ન થયેલ તત્ત્વદર્શી જ્ઞાની શુર તને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે. ૩૪

ટીકા:—હે અર્જુન ! સર્વ શુભ કર્મોના ક્ષણભૂત આત્મજ્ઞાનને તું અવરણ કરીને પ્રાપ્ત થા. આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને વાસ્તે તું આ પ્રકારનો ઉપાય કર. આચાર્યવાન પુરુષો વેદ એ શ્રુતિએ, પ્રશ્નવેત્તા આચાર્યના ઉપદેશથી જ, જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કથન કરી છે. તેથી તું અર્જુન પણ પ્રશ્નવેત્તા આચાર્યની સમીપ જઈને પ્રથમ દંડવત્ પ્રણામ કર તથા સર્વ પ્રકારે આચાર્યોની અનુકૂળતાના સંપાદકરૂપ વ્યાપારવિશેષ સેવા કહેવાય છે. આવી સેવા તું કર. ત્યાર પછી “હે ભગવન ! હું કૌણ છું, હું કેવી રીતે બંધાયમાન થયો છું તથા કયા ઉપાયે હું આ સંસારથી મુક્ત થઈશ ?” એ પ્રકારનો પ્રશ્ન તું શુરની આગળ કર. આ પ્રકારે ભક્તિ શ્રદ્ધાપૂર્વક વારા દંડવત્ પ્રણામવડે તથા સેવાવડે પ્રસન્ન થયેલા તત્ત્વદર્શી જ્ઞાનવાન શુર વારી પ્રત્યે આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે, કે જે આત્મજ્ઞાન સાક્ષાત્ મોક્ષરૂપ ક્ષણની પ્રાપ્તિ કરનાર છે. પદોના (શબ્દોના) જ્ઞાનમાં, વાક્યોના જ્ઞાનમાં તથા અનેક પ્રકારની સુક્ષિપ્ત્યોના જ્ઞાનમાં જે પુરુષો અત્યંત કુશળ હોય છે, તેઓ જ્ઞાની કહેવાય છે. જે પુરુષોને સંશય તથા વિપરીત ભાવનાથી રહિત આત્માના સાક્ષાત્કાર થયો છે, તે પુરુષો તત્ત્વદર્શી કહેવાય છે. એવા જ્ઞાનવાન તત્ત્વદર્શી પુરુષોએ ઉપદેશ કરેલું આત્મજ્ઞાન જ મોક્ષરૂપ ક્ષણની પ્રાપ્તિ કરે છે. આ તત્ત્વદર્શીપણથી રહિત કેવળ પદ, વાક્ય તથા સુક્ષિપ્ત આદિના જ્ઞાનમાં કુશલ પુરુષો ઉપદેશ કરેલું આત્મજ્ઞાન મોક્ષરૂપ ક્ષણની પ્રાપ્તિ કરતું નથી. અર્થાત્ શ્રોત્રિય પ્રક્ષનિષ્ઠ ગુરુએ ઉપદેશ કરેલું આત્મજ્ઞાન જ મોક્ષરૂપ ક્ષણની પ્રાપ્તિ કરે છે. તેમાં જ્ઞાનિનઃ એ શબ્દવડે શ્રીભગવાને શ્રોત્રિયનું કથન કર્યું છે. અને વ્રતજ્ઞાનિનઃ એ શબ્દવડે શ્રીભગવાને પ્રક્ષનિષ્ઠનું કથન કર્યું છે. આ અર્થ સાક્ષાત્ શ્રુતિ ભગવતી પણ કથન કરે છે કે—વદિજ્ઞાનાર્થે સ ગુરુમેવાભિગચ્છેદ્ સમિત્પાણિઃ મોર્ચિય પ્રમલિષ્ઠે-અર્થાત્—પરમાત્મા દેવના સાક્ષાત્કાર વાસ્તે અધિકારી પુરુષે યથાશક્તિ ભેટો

હસ્તમાં લઈને શ્રોત્રિય પ્રદાનિષ્ઠ શુરુની સમીપે જવું. અહીં જ્ઞાનિનઃ તત્ત્વદર્શિન એ આચાર્યના વાચક બને શબ્દોમાં ભગવાને કહેલ બહુ વચન આચાર્યની મહત્તાને બોધ કરવા વાસ્તે કહ્યું છે. કાંઈ બહુવચનવડે ઘણા આચાર્ય ભગવાન વિવક્ષિત નથી. કારણ કે શ્રોત્રિયપ્રદાનિષ્ઠ એક જ આચાર્યથી અધિકારી શિષ્યને તત્ત્વ સાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. આ તત્ત્વ સાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ વાસ્તે ઘણા આચાર્યોની સમીપ જવાનું કિંચિત્ માત્ર પણ પ્રયોજન નથી. (૩૪)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્! આ પ્રકારના અત્યંત દૃઢ ઉપાયવડે આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયાં છતાં તે જ્ઞાનવડે કયા ક્ષણની પ્રાપ્તિ થાય છે?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન તે આત્મજ્ઞાનના ક્ષણનું વર્ણન કરે છે:—

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पांडव ।

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथો मयि ॥ ૩૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન! પૂર્વે જે જ્ઞાન કહ્યું છે તેને પ્રાપ્ત થઈ તું ફરી આ પ્રકારના મોહને પ્રાપ્ત થશે નહિ. આત્મજ્ઞાનવડે આ સર્વ જૂતોને પોતાના આત્મા વિશે તથા મારા વિશે અર્થાત્ પરમેશ્વર વિશે અલેહરૂપે કરી તું જોશે. ૩૫

ટીકા:—હે અર્જુન! શ્રોત્રિય પ્રદાનિષ્ઠ શુરુએ ઉપદેશ કરેલા આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈને, બંધુઓના વધાદિ નિમિત્તવાળા જન્મરૂપ શોકને તું પુનઃ કહાવિત્ પણ પ્રાપ્ત થઈશ નહિ. કારણ કે આત્માના અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રજ્ઞાથી લઈને સ્તબ પર્વત પિતા તથા પુત્રાદિ સર્વ જૂત પ્રાણીઓને આત્મજ્ઞાનવડે, તું પોતાના ત્વંપદાર્થ આત્મા વિષે તથા વાસ્તવિક રીતે લેહથી રહિત સર્વના અધિજ્ઞાનજૂત હું ત્વંપદાર્થ પરમેશ્વર વિષે, અલેહરૂપ દેખીશ. કારણ કે અધિજ્ઞાનથી ક્ષિત કલ્પિત વસ્તુને અભાવ જ હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, મને અર્થાત્ ભગવાન વાસુદેવને પોતાના આત્મારૂપ જાણીને, અજ્ઞાનનો નાશ થયા પછી સર્વ જૂત પ્રાણી અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ રહેશે નહિ. કેાઈ ટીકામાં તો જ્ઞાત્મનિ અને મયિ એ બન્ને શબ્દોનું સમાનાધિકરણ અંગીકાર કરીને “આત્મારૂપ મારા વિશે અર્થાત્ પરમેશ્વર વિષે સર્વ જૂતોને તું જોઈશ.” એ પ્રકારનો અર્થ કથન કર્યો છે. (૩૫)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્! આ પ્રકારના આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈને પણ હું અર્જુન, લીભ તથા દ્રોણાદિ શુરુઓના તથા દુર્યોધનાદિ બંધુઓના વધથી ઉત્પન્ન થતા પાપથી મુક્ત થઈશ નહિ.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન આત્મજ્ઞાનનું પરમ મહાત્મ્ય કથન કરે છે.

अपि चेदासि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्रवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ૩૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—જો કદાપિ તું સર્વ પાપ કરનારા પુરુષો કરતાં અત્યંત પાપ કરવાવાળો

આત્મવેત્તા પુરુષ સર્વ સંસારરૂપ શોકને તરે છે. અહીં દર્શન એ શબ્દવડે સંસારરૂપ કૃષ્ણી પ્રાપ્તિ કરનાર સર્વ ધર્મ તથા અધર્મરૂપ કર્મોના અર્થ ગ્રહણ કરવો. કારણ કે મોક્ષની ઈચ્છા વાળા અધિકારી પુરુષને પાપ કર્મની માફક પુણ્ય કર્મ પણ અનિષ્ટ જ છે. (૩૬)

અવતરણિકા:—“હિ ભગવન્! અધિકારી પુરુષ આત્મજ્ઞાનરૂપ નૌકાવડે પુણ્ય પાપરૂપ સમુદ્રને તરે છે, એ વાત પૂર્વે આપે કથન કરી. પણ જેમ નૌકાવડે તર્યા છતાં પણ સમુદ્રનો નાશ થયો નથી, તેમ આત્મજ્ઞાનરૂપ નૌકાવડે પુણ્ય પાપરૂપ સમુદ્રને તર્યા છતાં પણ પુરુષ પાપરૂપ કર્મનો નાશ થતો નથી.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ આત્મજ્ઞાનવડે કર્મોના નાશ વિષે ખીલું દર્શાવ કથન કરે છે:—

યથૈધાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્મસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન ।

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્કુરુતે તથા ॥ ૩૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન! જેમ પ્રજ્વલિત અગ્નિ કાંઠાને ભસ્મીભૂત કરે છે તેમ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વ કર્મોને ભસ્મીભૂત કરે છે. ૩૭

ટીકા:—હે અર્જુન! જેમ અત્યંત પ્રજ્વલિત અગ્નિ ઘણાં કાંઠાને પણ ભસ્મીભૂત કરી નાંખે છે, તેમ “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારનો આત્મજ્ઞાનરૂપ અગ્નિ પણ પ્રારબ્ધ કર્મથી ભિન્ન સર્વ પુણ્ય પાપકર્મોને ભસ્મીભૂત કરી નાંખે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ પુણ્યપાપ કર્મોના કારણભૂત અજ્ઞાનનો નાશ કરીને કર્મોનો પણ નાશ કરે છે. શ્રુતિ કહે છે કે—“નિયતે દરવર્ગ્યિદિદ્યંતે સર્વવંશ્યાઃ । ક્ષીયન્તે વાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્દેવરાવરે ॥” અર્થાત્—બ્રહ્માદિ દેવતાઓથી પણ અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ પરમાત્મા દેવનો સાક્ષાત્કાર થતાં વિદ્વાન્ પુરુષની આત્મા તથા અનાત્માના અધ્યાસરૂપ હૃદયએવિ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે.” આત્મા દેહાદિથી ભિન્ન છે અથવા દેહાદિરૂપ છે. તેમાં દેહાદિથી ભિન્ન થયેલો આત્મા બ્રહ્મરૂપ છે અથવા બ્રહ્મથી ભિન્ન છે વગેરે આત્મવિષયક સંશય છે, તે સર્વ સંશય પણ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. જે પુણ્યપાપરૂપ પ્રારબ્ધ કર્મોએ આ શરીર આપ્યું છે, તે પ્રારબ્ધ કર્મો સિવાય બીજાં સર્વ કર્મો નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. આ વાત શ્રીઆસ ભગવાને બ્રહ્મસૂત્રોમાં કથન કરી છે:—તદપિગમ્યતરવૃર્વાપયોરહેવવિનાશૌ તદ્વ્યવદેશાદ્—અર્થાત્—“હું બ્રહ્મરૂપ છું,” એ પ્રકારનો આત્મસાક્ષાત્કાર થતાં વિદ્વાન્ પુરુષનાં પૂર્વ સંચિત કર્મોનો નાશ થઈ જાય છે, અને જેમ જળમાં રહેલા પદ્મપત્રને જળનો સ્પર્શ થતો નથી, તેમ આત્મજ્ઞાનની પછી કરેલાં કર્મોનો વિદ્વાન્ પુરુષને સ્પર્શ જ થતો નથી.” આ વાત અનેક શ્રુતિ સ્મૃતિઓમાં કથન કરી છે. જે શરીર વિષે વિદ્વાન્ પુરુષને આત્મસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ થઈ છે, તે શરીરનો આરંભ કરનારો પુણ્ય તથા પાપરૂપ પ્રારબ્ધ કર્મોનો શરીરના નાશકાળમાં જ નાશ થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે,—“તસ્ય તત્ત્વેન ચિત્ વાવત્ત્વિમોક્ષેષ સંપત્ત્યે—અર્થાત્—વિદ્વાન્ પુરુષને વિદેહમોક્ષની પ્રાપ્તિવિષે તેટલા કાળ સૂધીનો જ વિલંબ છે કે, તેટલા કાળસૂધી પ્રારબ્ધ કર્મોના ભોગપૂર્વક શરીરની નિવૃત્તિ થઈ નથી. એ શરીર નિવૃત્ત થયા પછી વિદ્વાન્ પુરુષ વિદેહ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે.” આ વાત શ્રીઆસ ભગવાને બ્રહ્મસૂત્રોમાં પણ કથન કરી છે:—“મોગેન ત્વિતરે ક્ષપયિમા સંવચ્ચતે—અર્થાત્—સંચિત અને ક્રિયામાણ કર્મોથી ભિન્ન પુણ્ય-પાપરૂપ પ્રારબ્ધ કર્મોનો ભોગથી નાશ કરીને વિદ્વાન્ પુરુષ વિદેહ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે.” અને વસિષ્ઠ-સનકાદિ અધિકારક પુરુષોને તો જ્ઞાનની ઉત્પત્તિની પછી જ બીજાં શરીરોની પ્રાપ્તિ શાસ્ત્રોમાં બેવામાં આવે છે. તેથી “વાવત્ત્વિત્ત્વવિત્ત્વિત્ત્વિ-કારકાનામ્ એ સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં ભગવાન્ લાઘ્યકારોએ આ પ્રકારની વ્યવસ્થા કથન કરી

છે કે, વસિષ્ઠાદિને જે શરીરવિષે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ છે, તે શરીરનો આરંભ કરનાર પ્રારબ્ધ કર્મો જ વસિષ્ઠાદિનાં બીજાં શરીરોનો પણ આરંભ કરે છે.” તાત્પર્ય એ છે કે, અનેક શરીરોનો આરંભ કરનાર જે બળવાન પ્રારબ્ધ કર્મ છે, તે અધિકાર કહેવાય છે. આવો અધિકાર વસિષ્ઠાદિ ઉપાસક પુરુષોનો જ હોય છે, અન્ય જીવોનો હોતો નથી. આવો અધિકાર જ્યાં સૂધી રહે છે, ત્યાં સૂધી જ વસિષ્ઠાદિક અધિકારક પુરુષોની સ્થિતિ હોય છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, જે કર્મોએ પોતાનાં કૃણનો આરંભ નથી કર્યો તે કર્મ આત્મજ્ઞાનરૂપ અગ્નિવટે નષ્ટ થઈ જાય છે. જે કર્મોએ પોતાના કૃણનો આરંભ કર્યો છે, તે કર્મ તે જોગની સમાપ્તિ પર્યંત રહે છે. પ્રારબ્ધકર્મોનો જોગ, અસ્મદ્વાદિ વત્તવેત્તા જીવો વિષે એક જ દેહવટે થાય છે અને વસિષ્ઠાદિ અધિકારક પુરુષો વિષે તે જોગ અનેક દેહાવટે થાય છે. (૩૭)

અયતરણિકા:—આ આત્મજ્ઞાનનો એવો મહાન્ પ્રભાવ છે. તે કારણથી આત્મજ્ઞાનની સમાપ્તિ બીજા કોઈ પદાર્થ નથી. આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:—

ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિદં વિદ્યતે ।

તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ કાલેનાત્માનિ વિંદતિ ॥ ૩૮ ॥

શ્લોકાર્થ:—આ વેદ લોક વિશે જ્ઞાનની સમાપ્તિ કોઈ પણ પવિત્ર વસ્તુ વિદ્યમાન નથી માટે મહાન્ કાળે કરીને કર્મયોગથી જેનું ચિત્ત શુદ્ધ થયું છે એવો પુરુષ પોતે આ જ્ઞાનને પોતાના અંતઃકરણ વિશે પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૮

ટીકા:—હે અર્જુન! વેદોમાં અથવા લોકોગ્યવહારમાં આત્મજ્ઞાનના જેવો બીજો કોઈ પદાર્થ શુદ્ધિ કરનારો નથી, કિન્તુ એક આત્મજ્ઞાન જ શુદ્ધિ કરનાર છે; કારણ કે આત્મજ્ઞાનથી ભિન્ન બીજાં કર્મ તથા ઉપાસના વગેરે ઉપાયો અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરતા નથી. આ ભિન્ન ઉપાયો અજ્ઞાનરૂપ મૂળસહિત પાપોની જો કે નિવૃત્તિ કરતા નથી, કિન્તુ યત્કિંચિત્ પાપની નિવૃત્તિ કરે છે. જેમ કે, પ્રાયશ્ચિત્ત યત્કિંચિત્ પાપની નિવૃત્તિ કરે છે. જ્યાં સૂધી સર્વ પાપોના મૂળકારણરૂપ અજ્ઞાન વિદ્યમાન હોય છે, ત્યાં સૂધી કોઈ પ્રાયશ્ચિત્તાદિ ઉપાયોવડે એક પાપનો નાશ થતાં પુનઃ બીજાં પાપ અવશ્ય કરીને ઉત્પન્ન થશે. આત્મજ્ઞાનવડે તો અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થતાં મૂળસહિત સર્વ પાપોની નિવૃત્તિ થાય છે. તેથી આત્મજ્ઞાનના જેવો બીજો કોઈ શુદ્ધિ કરવાનો ઉપાય નથી.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્! આત્માનું જ્ઞાન સર્વ પ્રાણીઓને શીઘ્ર જ શા વાસ્તે ઉત્પન્ન નથી થતું ?”

ભગવાને કરેલું સમાધાન:—તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ इति—હે અર્જુન! જે અધિકારી પુરુષ, ઘણા કાળ સૂધી પૂર્વોક્ત કર્મયોગવડે, અંતઃકરણની શુદ્ધિપૂર્વક, આત્મજ્ઞાનની યોગ્યતાને પ્રાપ્ત થયો છે, તે અધિકારી પુરુષ પોતે જ પોતાના અંતઃકરણમાં આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે. અંતઃકરણની શુદ્ધિરૂપ યોગ્યતાને નહિ પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થતો નથી. અન્ય કોઈ પુરુષે આપેલા જ્ઞાનને, પોતામાં સ્થિતરૂપ કરીને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી તથા અન્ય કોઈ પુરુષમાં રહેલા જ્ઞાનને પોતાનું કરીને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. કિન્તુ શુદ્ધ ચિત્તવાળો પુરુષ પોતે જ પોતાના અંતઃકરણમાં આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે. (૩૮)

શ્રદ્ધાવાલ્લભતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ ।

જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં શાંતિમચિરેणाધિગચ્છતિ ॥ ૩૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે પુરુષ શ્રદ્ધાવાન્ છે, ગુરુની ઉપાસનામાં તત્પર છે તથા જિતેન્દ્રિય છે, તે પુરુષ જ આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે તથા આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ શીઘ્ર કૈવલ્ય સુક્રિતને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૬

ટીકા:—હે અર્જુન! “એ વચ્ચેના યથાર્થ અર્થ જ કહેનારાં છે” એ પ્રકારે, પ્રહ્લવેતા ગુરુનાં વચ્ચેના વિષે તથા વેદાંતશાસ્ત્રનાં વચ્ચેના વિષે, પ્રમાણરૂપ આસ્તિક્યયુક્તિ શ્રદ્ધા કહેવાય છે. એવી શ્રદ્ધાવાળો પુરુષ જ આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે.

અર્જુનની શંકા:—“એવો શ્રદ્ધાવાન્ છતાં પણ જે પુરુષ અત્યંત આળસુ હોય છે તે આળસુ પુરુષને પણ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ.”

ભગવાને કહેલું સમાધાન:—શ્રીભગવાન્ કહે છે—તત્પર इति—હે અર્જુન! જે પુરુષ શ્રદ્ધાવાન્ હોય છે તથા આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના ઉપાયભૂત પ્રહ્લવેતા ગુરુની ઉપાસનાદિ ઉપાયોમાં આલસ્યથી રહિત થઈને અત્યંત તત્પર થનાર તે પુરુષ જ આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે. આ તત્પરતા વિના કેવળ શ્રદ્ધાવાન્ પુરુષ આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થતો નથી.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્! જે પુરુષ શ્રદ્ધાવાન્, પ્રહ્લવેતા ગુરુની ઉપાસનાદિમાં તત્પર પણ છે. પરંતુ ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના શબ્દાદિ વિષયોમાંથી નિવૃત્ત નહિ કરનાર અજિતેન્દ્રિય પુરુષને પણ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ.”

ભગવાને કહેલું સમાધાન:—સંવર્તેન્દ્રિય: इति—હે અર્જુન! શ્રદ્ધાવાન્ પુરુષે પોતાની ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને શબ્દાદિ વિષયોમાંથી નિવૃત્ત છતાં અજિતેન્દ્રિય પુરુષ પણ આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થતો નથી. કિન્તુ શ્રદ્ધાવાન્, તત્પર, જિતેન્દ્રિય પુરુષ જ આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે અને તદ્વિદિ પ્રણિવાતેન આ શ્લોકમાં પૂર્વે પ્રણિપાત, પ્રશ્ન અને સેવા એ ત્રણ આત્મજ્ઞાનના કથન કરેલા ત્રણે બાદ્ય ઉપાયો તો દાંભિક-માયાવી પુરુષ વિષે પણ સંભવિત હોઈ શકે છે. તેથી પ્રણિપાતાદિ બાદ્ય ઉપાયના નિયમવડે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિષે હેતુ હોય નહિ. આ શ્લોકમાં કથન કરેલા શ્રદ્ધા, તત્પરતા તથા જિતેન્દ્રિયતા એ આંતર ત્રણ ઉપાયો તો નિયમ-પૂર્વક આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરે છે. એવા શ્રદ્ધાદિ ત્રણ ઉપાયોવડે અધિકારી પુરુષ આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈને કાર્યસહિત અવિદ્યાની નિવૃત્તિરૂપ કૈવલ્ય સુક્રિતને વ્યવધાન વિના જ પ્રાપ્ત થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ કે દીપક પોતાની ઉત્પત્તિવડે જ અંધકારની નિવૃત્તિ કરે છે. આ અંધકારની નિવૃત્તિ કરવામાં દીપક કોઈ પણ સહકારી કારણની અપેક્ષા કરતો નથી, તેમ આત્મજ્ઞાન પણ માત્ર પોતાની ઉત્પત્તિવડે જ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરે છે. અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરવામાં આત્મજ્ઞાન વિશે ખીજ કોઈ પણ પ્રસંગ્યાનાદિ ઉપાયોની અપેક્ષા હોતી નથી. (૩૬)

અવતરણિકા:—“આ પૂર્વોક્ત અર્થમાં તારે કદાચિત્ પણ સંશય કરવો નહિ, કારણ કે સંશયવાન્ પુરુષ મહાન્ અનર્થને પ્રાપ્ત થાય છે.” એ અર્થ હવે શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:—

અજ્ઞાશ્રદ્ધધાનશ્ચ સંશયાત્મા વિનશ્યતિ ।

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ ॥ ૪૦ ॥

શ્લોકાર્થ:—અજ્ઞાની પુરુષ, અશ્રદ્ધાવાન્ પુરુષ તથા સંશયયુક્ત પુરુષ વિનાશને જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સંશયયુક્ત પુરુષને જેમ મનુષ્યલોક સિદ્ધ થતો નથી તથા સ્વર્ગોદિરૂપ પરલોક સિદ્ધ થતો નથી, તેમ લોજનાદિથી ઉત્પન્ન થતું સુખ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. ૪૦

ટીકા:—હે અર્જુન! વેદાંતશાસ્ત્રના અધ્યયનથી રહિત હોવાથી આત્મજ્ઞાનથી શૂન્ય પુરુષ અજ્ઞ કહેવાય છે. પ્રહ્લવેતા ગુરુએ કથન કરેલા અર્થ વિશે તથા વેદાંત શાસ્ત્રે કથન કરેલા

અર્થ વિષે “આ અર્થ આ પ્રકારનો નથી” એ પ્રકારની વિષયયરૂપ નાસ્તિક્ય બુદ્ધિવાળો પુરુષ અશ્રદ્ધાન કહેવાય છે. લૌકિક-વૈદિક સર્વ અર્થોવિષે “આ અર્થોઆ પ્રકારનો છે અથવા અન્ય પ્રકારનો છે,” એ પ્રકારના સંશયયુક્ત પુરુષો તે સંશયાત્મા કહેવાય છે. અતઃ પુરુષ, અશ્રદ્ધાન પુરુષ તથા સંશયાત્મા પુરુષ એ ત્રણે પુરુષો નાશને જ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ પોતાના અર્થથી બ્રહ્મ થાય છે. સંશયાત્મા પુરુષો જે પ્રકારના અનર્થને પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રકારના અનર્થને અતઃ પુરુષો તથા અશ્રદ્ધાન પુરુષો પ્રાપ્ત થતા નથી, કિન્તુ તેથી ન્યૂન અનર્થને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારે સંશયાત્મા પુરુષ કરતાં અતઃ પુરુષવિષે તથા અશ્રદ્ધાન પુરુષવિષે ન્યૂનતાનું યોગ્યન કરવા વાસ્તે, બ્રહ્મના વાચક શબ્દોના અંતમાં ચક્રાર કથન કર્યો છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! સંશયાત્મા પુરુષ અતઃ પુરુષથી તથા અશ્રદ્ધાન પુરુષથી વધારે અનર્થને પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત કઈ રીતે બજાવામાં આવે ?”

ભગવાને કહેલું સમાધાન:—જાણે જોઈ-હે અર્જુન ! સંશયાત્મા પુરુષ પોતાના મિત્રો વિષે પણ “એ મારા મિત્રો છે અથવા શત્રુ છે ?” એ પ્રકારનો સંશય જ કરે છે. સંશયાત્મા પુરુષ ધનાદિ પદાર્થો એકા કરવામાં પણ પ્રવૃત્ત થતો નથી, તેથી સંશયાત્મા પુરુષને આ મનુષ્ય લોક પણ સિદ્ધ થતો નથી. સંશયાત્મા પુરુષને વેદનાં વચનો વિષે પણ સર્વદા સંશય રહ્યા કરે છે, તેથી સંશયાત્મા પુરુષને ધર્મની તથા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. આ કારણથી સંશયાત્મા પુરુષને સ્વર્ગ-મોક્ષાદિરૂપ પરલોક પણ સિદ્ધ થતો નથી. વળી સંશયાત્મા પુરુષને લોજનાદિ વિષે પણ “આ લોજન હું કયું કયું ન કરું ?” એ પ્રકારનો સંશય સર્વદા થયા કરે છે, તેથી તે સંશયાત્મા પુરુષને લોજનાદિકૃત વિષયસુખ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. વાતપર્ય એ છે કે, અતઃ પુરુષને તથા અશ્રદ્ધાન પુરુષને યદ્યપિ પરલોક પ્રાપ્ત થતો નથી, તથાપિ આ મનુષ્ય લોક તથા લોજનાદિકૃત વિષયસુખ એ બન્ને પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી શાસ્ત્રવેત્તા પુરુષોએ અતઃ પુરુષને સુસાધ્ય કહ્યો છે, અને અશ્રદ્ધાન પુરુષને પ્રયત્નસાધ્ય કહ્યો છે તથા સંશયાત્માને અસાધ્ય કહ્યો છે. જે પુરુષની સુખથી સન્માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થઈ શકે, તે પુરુષ સુસાધ્ય કહેવાય છે. જે પુરુષની બહુ પ્રયત્નવડે સન્માર્ગ વિષે પ્રવૃત્તિ થઈ શકે તે પુરુષ પ્રયત્નસાધ્ય કહેવાય છે; અને કોઈ પ્રકારે પણ જે પુરુષની સન્માર્ગ વિષે પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી, તે પુરુષ અસાધ્ય કહેવાય છે. તેથી સંશયાત્મા પુરુષ સર્વથી વધારે પાપિષ્ઠ છે. (૪૦)

અવતરણિકા:—એવા સર્વ અર્થોના મૂળભૂત સંશયને નિવૃત્ત કરવાને વાસ્તે આત્માના નિશ્ચયરૂપ ઉપાયને કથન કરતાં શ્રીભગવાન જે અધ્યાયોવડે કથન કરેલી જે પૂર્વ-ઉત્તર ભૂમિકાના લેહવડે કર્મ-જ્ઞાનમય જે પ્રકારની બ્રહ્મનિષ્ઠા છે, તેના હવે ઉપસંહાર કરે છે:—

યોગસંન્યસ્તકર્માણં જ્ઞાનસંઙ્ગિનસંશયમ્ ।

આત્મવંતં ન કર્માણિ નિવન્ધન્તિ ધનંજય ॥ ૪૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! જેણે સમત્વ બુદ્ધિરૂપ યોગવડે કર્મને ભગવદ્ અર્પણ કર્યો છે તથા જેણે આત્મજ્ઞાનના ઉપાયવડે સંશયનું છેદન કર્યું છે, તેવા પ્રમાદથી રહિત પુરુષને કર્મો બંધનકારક થતાં નથી. ૪૧

ટીકા:—હે અર્જુન ! ભગવત્ આરાધનરૂપ સમત્વ બુદ્ધિયોગ કહેવાય છે. એવા યોગવડે મારા વિશે અર્થાત્-શ્રીભગવાન વિષે જેણે સર્વ કર્મો સમર્પણ કરેલાં છે, અથવા પરમાર્થ વસ્તુના દર્શનરૂપ યોગવડે સર્વ કર્મોના ત્યાગ કરનાર યોગસંન્યસ્તકર્મી કહેવાય છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! સંશય વિદ્યમાન હોવાં યોગસંન્યસ્તકર્મપણ જ કયા પ્રકારે સંભવશે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-જ્ઞાનસંજ્ઞિતસદાયં इति-હે અર્જુન ! આત્માના નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન-વડે સંશયનું છેદન કરનારાને યોગ સંન્યસ્ત કર્મપણું સંભાવે છે.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! વિષયોની પરવશતારૂપ પ્રમાદ વિદ્યમાન હોતાં જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ જ સંભવશે નહિ.”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-આત્મવંત इति-હે અર્જુન ! પરવશતારૂપ પ્રમાદથી રહિત હોવાથી સાવધાન તથા પુરુષ અપ્રમાદી હોવાથી જ્ઞાનવાન્ યોગસંન્યસ્તકર્મા છે. તે વિદ્વાન્ પુરુષને, લોકસંશ્રદ્ધ વાસ્તે કરેલાં શુભ કર્મો અથવા વ્યર્થ ચેષ્ટારૂપ કર્મો બંધન કરતાં નથી. અર્થાત્ તે કર્મો દેવતાદિરૂપ ઇષ્ટ શરીરનો, પશુઆદિરૂપ અનિષ્ટ શરીરનો તથા મનુષ્યાદિરૂપ મિશ્રિત શરીરનો આરંભ કરતાં નથી. (૪૧)

અવતરણિકા:-આત્મજ્ઞાનવડે જેનો સંશય નષ્ટ થયો છે, એવા વિદ્વાન્ પુરુષને આ લૌકિક-વૈદિક કર્મો બંધન કરતાં નથી. તે કારણથી તું અર્જુન પણ આત્મજ્ઞાનવડે સંશયનું છેદન કરીને સ્વધર્મવિષે તત્પર થા. આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:-

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनाऽऽत्मनः ।

चित्त्वेन संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ૪૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! માટે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલ તથા બુદ્ધિ વિશે રહેલ આ સંશયનું આત્મજ્ઞાનરૂપ ખડ્ગવડે છેદન કરી તું નિષ્કામ કર્મને કર. માટે તું હાલ યુદ્ધને માટે તૈયાર થઈ જા. ૪૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! અવિવેકરૂપ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો તથા બુદ્ધિરૂપ હૃદયમાં રહેલો સર્વ અનર્થોના મૂળભૂત સંશયનું, આત્માને વિષય કરનાર નિશ્ચયરૂપ ખડ્ગવડે છેદન કરીને તું સ્વયં દર્શનના ઉપાયભૂત નિષ્કામ કર્મયોગ કર. આથી તું આ કાળે આ યુદ્ધ કરવાને વાસ્તે ઉઠીને ઉભો થા.

અહીં મજાનસંજ્ઞતં એ શબ્દવડે શ્રીભગવાને સંશયના કારણનું કથન કર્યું; અને હ્રત્પં એ શબ્દવડે સંશયના આશ્રયનું કથન કર્યું તે કથનથી એ અર્થ બોધન કર્યો કે-જેમ લોકમાં શત્રુના કારણના આશ્રયનું જ્ઞાન થવાથી તે શત્રુ સુખથી હણી શકાય છે, તેમ આ સંશયરૂપ શત્રુના કારણનું તથા આશ્રયનું જ્ઞાન થવા પછી સંશયરૂપ શત્રુને પણ તેના કારણાદિની નિવૃત્તિવડે સુખથી જ નષ્ટ કરી શકાય છે. હે ભારત એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચ્યો છે કે, ભરવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા વારા અર્જુનના યુદ્ધનો ઉદય નિષ્ફળ નથી, કિન્તુ અંતઃકરણની શુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાનનો હેતુ હોવાથી સફળ છે. આ ચોથા અધ્યાયના સર્વ અર્થને સંક્ષેપમાં કથન કરનારા નીચેના શ્લોક છે-સ્વસ્થાનીશ્વરવાચેન મરિચદે દ્વોરુતે । પીઠેતઃ કર્મનિઘ્રઃ ચ હરિણેદોપતદ્વતા ॥

અર્થાત્-આ ચોથા અધ્યાયમાં શ્રીભગવાને પોતાના અનીશ્વરપણાની નિવૃત્તિ કરીને, પોતા વિષે અર્જુનની ભક્તિને તથા શ્રદ્ધાને દૃઢ કરી, અને આત્મજ્ઞાનના કારણરૂપ કર્મ-નિષ્ઠાનો ઉપસંહાર કર્યો. (૪૨)

આ પ્રમાણે શ્રીમાન્ ભગવાને ગાયેલી ઉપનિષદમાં બ્રહ્મવિદ્યાના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “જ્ઞાનવિભાગયોગ” નામના ચતુર્થ અધ્યાય ઉપર શ્રીચિદ્ધનનાનંદ સ્વામીની રચેલી “ગૂઢાર્થદીપિકા” નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણાર્પણમસ્તુ.

પંચમ અધ્યાય

—+—

સંન્યાસયોગ-ભૂમિકા

—+—

તૃતીય અને ચતુર્થ એ બંને અધ્યાયોવડે કર્મ અને જ્ઞાન એ બંનેનું નિરૂપણ કર્યું. હવે પંચમ અને ષષ્ઠ એ બે અધ્યાયોવડે કર્મ તથા કર્મના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ એ બેનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે. પૂર્વના તૃતીય અધ્યાયમાં જ્યાયસીચેત્કર્મણસ્તે ઇત્યાદિ વચનોવડે અર્જુને પ્રશ્ન કરતાં, શ્રીભગવાને, જ્ઞાન અને કર્મ એ બંનેના વિકલ્પનો તથા સમુચ્ચયનો અસંભવ કથન કરીને, અધિકારી પુરુષના લેહની વ્યવસ્થા કરીને કોરેસ્મિન્દ્વિવિષા નિજા પતા પ્રોકા મયાનય ઇત્યાદિ વચનોવડે નિર્ણય કર્યો. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, અજ્ઞ પુરુષ જેનો અધિકારી છે, એવું કર્મ આત્મજ્ઞાનની સાથે સમુચ્ચયને પ્રાપ્ત થતું નથી. જેમ પ્રકાશરૂપ તંજ તથા અધકારરૂપ તિમિર એ બંનેનો પરસ્પર સમુચ્ચય સંભવતો નથી, તેમ જ્ઞાન તથા કર્મ એ બંનેનો પરસ્પર સમુચ્ચય પણ સંભવશે નહિ. કારણ કે કર્મોના હેતુરૂપ લેહબુદ્ધિનો નાશ કરનાર આત્મજ્ઞાન છે. તેથી આત્મજ્ઞાન કર્મોનું વિરોધી જ છે અને વિરોધી પદાર્થોનું એક દેશવિષે તથા એક કાળવિષે એકદા થતું કદાચિત્ પણ સંભવતું નથી. વળી કર્મ, જ્ઞાનની સાથે વિકલ્પને પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. કારણ કે જે બે પદાર્થો એક જ કાર્યની સિદ્ધિ કરવા વાસ્તે હોય છે, તે પદાર્થોનો જ પરસ્પર વિકલ્પ હોય છે. આ પ્રસંગે તો જ્ઞાન તથા કર્મ એ બંને એક કાર્યની સિદ્ધિ વાસ્તે નથી, કારણ કે આત્મજ્ઞાનનું કાર્ય અજ્ઞાનનો નાશ છે. અજ્ઞાનનો નાશ કર્યાં પછી શક્ય નથી. કિન્તુ માત્ર જ્ઞાનવડે જ અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે—“તમેવ વિદીત્વાડિતિદ્યુમેતિ નામ્યઃ વંયા વિમતેજ્વનાય-અર્થાત્ આત્માદેવને જાણીને અધિકારી પુરુષ કાર્યસંહિત અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે. અવિદ્યાની નિવૃત્તિરૂપ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વાસ્તે આત્મજ્ઞાન વિના ધીજ્ઞે કોઈ માર્ગ નથી.” કિન્તુ એક આત્મજ્ઞાન જ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો માર્ગ છે. આત્મજ્ઞાન ઉત્પત્ત થયા પછી કર્મોનું કાર્ય કિંચિત્માત્ર પણ અપેક્ષિત નથી. આ અર્થ વાચનાર્થ વદવાને આ શ્લોકમાં પૂર્વે કથન કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રકારે જ્ઞાનવાન પુરુષવિષે કર્મોના અનધિકારનો નિશ્ચય થતાં પ્રારબ્ધકર્મની વશતાથી વૃથા ચેટારૂપ કર્મોનું અનુષ્ઠાન થાય અથવા સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ થાય, આ વાત નિર્વિવાદ રીતે ચોથા અધ્યાયમાં નિર્ણય કરી. જે પુરુષને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ નથી, એવા અજ્ઞાની પુરુષે તો અંતઃકરણની શુદ્ધિક્ષણ આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કરવા વાસ્તે કર્મો અવશ્ય કરવાં. શ્રુતિ કહે છે કે—તમેવ વેદાદ્યવચ્ચેન પ્રાણા વિવિરિયંતિ યજ્ઞેન દાનેન તપસાનાથેન જ્ઞાતિ-આ શ્રુતિએ વેદાધ્યયન, યજ્ઞ, દાન, તપ ઇત્યાદિ સર્વ કર્મોનો અંતઃકરણની શુદ્ધિક્ષણ આત્મજ્ઞાન વિષે ઉપયોગ કથન કર્યો છે. અને સર્વ કર્મોના પાર્ય જ્ઞાને પરિતપાવ્યે આ વચનમાં આત્મજ્ઞાન વિષે ઉપયોગ કથન કર્યો છે. જેમ શ્રુતિએ શ્રીભગવાને ચોતે જ સર્વ કર્મોનો આત્મજ્ઞાન વિષે ઉપયોગ કથન કર્યો છે. જેમ શ્રુતિએ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વાસ્તે કર્મોનું અનુષ્ઠાન કહ્યું છે, તેમ શ્રુતિએ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વાસ્તે સર્વ કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ પણ કહ્યો છે. શ્રુતિ કહે છે કે—વતમેવ પ્રમાણિગો લોકમિષ્ટંત. પ્રવર્જંતિ ॥ જાતો દાંત વપરવસ્તિતિષ્ઠઃ સમાદિતો મૃત્વાડ્ઽત્તમન્યેવાત્માર્નં વચ્ચેત્-અર્થાત્ સંન્યાસી પુરુષોને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય જ આત્મારૂપ લોક છે. આત્મારૂપ લોકની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરનાર અધિકારીજન સર્વ કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ તથા અધિકારી જન, શમ, ક્રમ, ઉપરતિ, તિવિદ્યા, શ્રદ્ધા, અને સમાધાન એ વદ્સંપત્તિ યુક્ત હોઈને ચોતાના હૃદયદેશ વિષે પ્રત્યક્ આત્માને કહે છે.

જ્યારતિ શબ્દવડે 'સંન્યાસ'નો જ અર્થ ગ્રહણ કરવાનો છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ સર્વ કર્મોના સંન્યાસને જ આત્મજ્ઞાનનો હેતુ કહ્યો છે. તેમાં જેમ જ્ઞાન અને કર્મ એ બન્નેનો સમુચ્ચય સંભવતો નથી, તેમ કર્મ તથા કર્મોનો ત્યાગ એ બન્નેનો સમુચ્ચય સંભવતો નથી, કારણ કે જે પદાર્થો એક જ કાળે એકઠા રહે છે, તે પદાર્થોનો જ પરસ્પર સમુચ્ચય થાય છે. ભિન્ન દેશ તથા કાલવૃત્તિવાળા પદાર્થોનો પરસ્પર સમુચ્ચય સંભવતો નથી. અને કર્મ તથા કર્મોનો ત્યાગ એ બંને પણ તેજ તથા તિમિરની જેમ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, તેથી તે બંનેનું એક જ કાળે એક જ વર્તન સંભવતું નથી. તેથી કર્મ તથા કર્મોનો ત્યાગ, એ બન્નેનો સમુચ્ચય સંભવતો નથી.

શંકા:-કર્મ અને કર્મોનો ત્યાગ એ બન્નેનું ક્ષણ આત્મજ્ઞાન જ છે. તેથી એકાર્થતા હોવાથી બંનેનો વિકલ્પ શા વાસ્તે ન થાય ?

સમાધાન:-આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કરવામાં કર્મનું તથા કર્મના ત્યાગનું દ્વાર ભિન્ન ભિન્ન જ છે, તેથી બન્નેનો વિકલ્પ પણ સંભવતો નથી. જ્યાં જે પદાર્થોના એક કાર્યની ઉત્પત્તિ કરવામાં એક જ દ્વાર હોય છે ત્યાં જ બન્ને પદાર્થોનો વિકલ્પ થાય છે. તેમાં આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વિષે પ્રતિબંધક પાપકર્મોની નિવૃત્તિ નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો કરવાથી જ થાય છે. તેથી નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોનું પાપોના નાશરૂપ અદ્વૈત જ દ્વાર છે. જે પુરુષનું ચિત્ત લૌકિક-વૈદિક કર્મોવડે અત્યંત વિસિદ્ધ છે, તે પુરુષને પણ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આ વિદ્યેષની નિવૃત્તિ સંન્યાસવડે જ થાય છે. માટે કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસનું, વિદ્યેષની નિવૃત્તિવડે આત્મવિચારના અવસરની પ્રાપ્તિરૂપ દૃષ્ટ જ દ્વાર છે. તેથી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વાસ્તે થયેલાં કર્મો તથા કર્મોનો ત્યાગ એ બંને અદ્વૈત તથા દૃષ્ટ દોરના લેહવડે વિકલ્પને પ્રાપ્ત થતાં નથી. તેથી સમુચ્ચયનો તથા વિકલ્પનો અસંભવ થતાં કર્મો તથા કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ એ બંનેનું યથાક્રમે જ અનુષ્ઠાન કરવું. કુમની બાબતમાં પણ સંન્યાસની પછી કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું, તથા કર્મોના અનુષ્ઠાનની પછી સંન્યાસ કરવો. તેમાં સંન્યાસની પછી કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું, તે પ્રથમ પક્ષ તો સંભવશે નહિ; કારણ કે અધિકારી પુરુષ જ કદાચિત્ સંન્યાસની પછી પુનઃ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરે, તો પરિત્યાગ કરેલા પૂર્વના આશ્રમનો પુનઃ અંગીકાર કરવાપણું થાય, તેમ કરવાથી તે સંન્યાસી આત્મક પતિત થાય અને તે સંન્યાસી કર્મોના અધિકારી પણ નથી. તેથી સંન્યાસને ધારણ કરીને તે પુરુષ જ પુનઃ કર્મો કરે, તો તેણે પૂર્વ આચરણ કરેલો સંન્યાસ જ વ્યર્થ થાય. કારણ કે સંન્યાસ કર્મોની પેઠે અદ્વૈતાર્થક નથી, કિંતુ વિદ્યેષની નિવૃત્તિરૂપ દૃષ્ટાર્થક જ છે. અને પ્રથમ કરેલા સંન્યાસવડે જ પુરુષને જ્ઞાનના અધિકારની પ્રાપ્તિ યદ્યદ્ભવ્ય છે. પણ સંન્યાસની પછી પુનઃ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું તે વ્યર્થ જ છે. તેથી સંન્યાસની પછી અધિકારી પુરુષે કર્મોનું અનુષ્ઠાન કદાચિત્ પણ કરવું નહિ. કિંતુ અધિકારી પુરુષે પ્રથમ ભગવત્ અર્પણ બુદ્ધિવડે નિષ્કામ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું. તે વડે અંતઃકરણની શુદ્ધિ થયા પછી તીવ્ર વૈરાગ્યવડે ન્યારે દૃઢ આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છા થાય, કે જે ઇચ્છાને શ્રુતિમાં વિવિદિધા કહેલી છે, ત્યારે જ વેદાંત વાક્યોના શ્રવણ-મનનાદિરૂપ વિચાર કરવા વાસ્તે અધિકારી પુરુષે સંન્યાસ કરવો, એ જ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો મત છે તથા સર્વ વેદોનો મત છે. પોતાના મતને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ॥ કર્મણામનારમણીર્જન્યં પુરુષોદયતે એ વચનવડે પૂર્વ કથન કરેલ છે અને તે જ પોતાના મતનું શ્રીભગવાન્ બ્રહ્મજીમુનેયોર્ગ કર્મ જારણબ્રવતે । યોગારુદ્ધય તસ્યેષ ઇમઃ કારણબ્રવતે ॥ આ શ્લોકવડે આગળ કથન કરેલો.

અહીં યોગશબ્દવડે તીવ્ર વૈરાગ્ય પૂર્વક વિવિદિધાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો, આ વાત વાસ્તિક દ્વારે પણ કથન કરેલી છે. -પ્રવચિરિવિવત્સિદ્ધૈ વૈરાગ્યવનાદયઃ । પ્રજાભાવે સ્વ તત્ત્વમ્ ઇવંચીતે સુનેર્ભજય ॥

અર્થાત્—તમેતં વેદાણવચ્ચેન આ શ્રુતિએ વિધાન કરેલાં વેદાધ્યયન, યજ્ઞ, હાન, તપ વગેરે કર્યો છે, તે કર્યો તો પ્રત્યક્ આત્માને બાણવાની ઈચ્છારૂપ વિવિદિધાની પ્રાપ્તિ વાસ્તે જ છે, અને પ્રત્યક્ અભિજ્ઞ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ વાસ્તે તો દુતમેવપ્રનાજિનો લોકમિચ્છંતઃ પ્રવ્રજતિ આ શ્રુતિએ પ્રતિપાદન કરેલો સર્વ કર્યોનો ત્યાગ જ છે. સ્મૃતિ પણ કહે છે કે—“કપાયે કર્મભિઃ પશ્ચે તતો જ્ઞાનં પ્રવર્તતે અર્થાત્—નિષ્કામ કર્યોના અનુષ્ઠાનવડે અંતઃકરણ શુદ્ધ થયા પછી સર્વ કર્યોના ત્યાગથી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમાં આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના હેતુભૂત વિવિદિધા સંન્યાસ પણ ક્રમસંન્યાસ અને અક્રમસંન્યાસ એ બેદવડે બે પ્રકારનો હોય છે. તેમાં પ્રથમ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ ધારણ કરવો. ત્યારપછી ગૃહસ્થાશ્રમ ધારણ કરવો. ત્યારપછી વાનપ્રસ્થાશ્રમ ધારણ કરવો. ત્યારપછી ચોથી અવસ્થામાં સંન્યાસાશ્રમ ધારણ કરવો. આ ક્રમસંન્યાસ કહેવાય છે અને સંસારથી અત્યંત તીવ્ર વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થતાં, બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમોની પછી જ સંન્યાસાશ્રમ ધારણ કરવો, તે અક્રમ સંન્યાસ કહેવાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે—વ્રજ્જર્વ સમાપ્ય ગૃહી અવેદ્ગૃહાદ્વનીભૂત્વા પ્રવ્રજેદ્ ॥ યદિ વૈનરથા વ્રજ્જર્વર્થેન પ્રવ્રજેદ્વા ગૃહાદ્વા વનાદ્વા ચહરેવ ત્રિરજેત્તદ્વરેન પ્રવ્રજેદ્ ॥ અર્થાત્—અધિકારી પુરુષ બ્રહ્મચર્યની સમાપ્તિ કરીને ગૃહસ્થ થાય છે તથા ગૃહસ્થાશ્રમની પછી તેણે વાનપ્રસ્થ થઈને સંન્યાસને શ્રદ્ધા કરવો. બે કદાચિત્ અધિકારી પુરુષને પૂર્વના પુણ્ય કર્યોના પ્રભાવથી પ્રથમ જ તીવ્ર વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય, તો તે અધિકારી પુરુષે બ્રહ્મચર્યાશ્રમની પછી જ સંન્યાસાશ્રમને ધારણ કરવો અથવા વાનપ્રસ્થાશ્રમની પછી સંન્યાસાશ્રમને ધારણ કરવો. તેમાં કિંચિત્ માત્ર પણ ક્રમ નથી. કિંતુ જે દિવસે અધિકારી પુરુષને તીવ્ર વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય, તે દિવસે તેણે સંન્યાસને ધારણ કરવો. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, અજ્ઞાની સુમુક્ષુજને વૈરાગ્યથી રહિત હશામાં નિષ્કામ કર્યોનું જ અનુષ્ઠાન કરવું યોગ્ય છે. અજ્ઞાની સુમુક્ષુજને વૈરાગ્યહશામાં કર્યોનો સંન્યાય જ કરવો યોગ્ય છે. તે જ સંન્યાસ, શ્રવણ-મનન કરવા વાસ્તે અવસરની પ્રાપ્તિ થતાં, પુરુષના જ્ઞાનના અર્થે થાય છે. આ પ્રકારે અવિરક્તતાદશા તથા વિરક્તતાદશા એ બંને દશાઓના ભેદવડે, એક જ અજ્ઞાની સુમુક્ષુજની પ્રત્યે, કર્યોની ઈર્ત્યવતા તથા કર્યોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસની ઈર્ત્યવતા કહેવા વાસ્તે શ્રીભગવાને આ પાંચમા અધ્યાયનો તથા વક્ષ્યમાણ છઠ્ઠા અધ્યાયનો પ્રારંભ કર્યો છે. આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિની પછી જીવન્મુક્તિના આનંદને વાસ્તે કરવા યોગ્ય વિદ્વત્સંન્યાસ તો આત્મજ્ઞાનના બળથી અર્થવડે જ સિદ્ધ છે. તે વિષે સંદેહને અભાવ હોવાથી વિદ્વત્સંન્યાસને અહીં વિચાર કર્યો નથી. કિંતુ વિવિદિધા સંન્યાસનો જ અહીં વિચાર કર્યો છે.

અવતરણિકા:—પૂર્વોક્ત શ્રીભગવાનના અભિપ્રાયને બાણવાલિના અર્જુનને આ પ્રમાણે સંશય થયો કે—શ્રીભગવાને એક અજ્ઞાની સુમુક્ષુની પ્રત્યે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વાસ્તે કર્યોનું તથા કર્યોના ત્યાગનું વિધાન કર્યું છે. કર્મ તથા કર્યોના ત્યાગ એ બે તેજ-વિભિરની માફક પરસ્પર વિરોધી હોવાથી, એક કાળે એક અધિકારી પુરુષવડે અનુષ્ઠાન કરી શકાય નહિ; તેથી મારે વિરોધી હોવાથી, એક કાળે એક અધિકારી પુરુષવડે અનુષ્ઠાન કરવું યોગ્ય છે? કે કર્યોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ જ અર્થાત્—સુમુક્ષુ અર્જુનને આ કાળે કર્યો જ કરવા યોગ્ય છે? કે કર્યોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ જ કરવા યોગ્ય છે? આ પ્રકારના સંશયવાળા અર્જુન શ્રીભગવાનપ્રત્યે પ્રશ્ન કરે છે:—

અર્જુન ઉવાચ— સંન્યાસં કર્મણાં કૃષ્ણ પુનર્યોગં ચ શંસસિ ।

યચ્છ્રેય એતયોરેકં તન્મે વ્રૂહિ સુનિશ્ચિતમ્ ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—અર્જુન કહે છે—હે કૃષ્ણ ભગવન! આપ કર્યોના સંન્યાસને કયન કરો છો. તે જ પ્રમાણે વળી કર્યોયોગને પણ કયન કરો છો. આ બંને જે એક એક હોય, તેનો નિશ્ચય કરી મારા પ્રતિ કયન કરો. ૧

દીકા:—હે કૃષ્ણ અથવા હે સત્ય-આનંદરૂપ અથવા હે ભક્તજનોના હુ:ખને નષ્ટ કરનારા! યાવજીવમશિદોત્રે હોતિ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે વિધાન કરેલાં નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસને અજ્ઞાની મુમુક્ષુ જનની પ્રત્યે, ફતમેવ પ્રત્તાજિનો છોકમિષ્છતઃ પ્રવ્રજતિ આ શ્રુતિના વચનવડે અથવા નિરાસીયત્વત્તારમા દ્યુત્તર્કવર્ણપરિબ્રહ્મ:। સ્વાતીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્નાત્નોતિ નિલ્લિપમ્॥ ઇત્યાદિ પૂર્વોક્ત ગીતાના વચનવડે કથન કરે છે; તથા તે કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસથી અત્યંત વિરુદ્ધ જે કર્મોના અનુદાનરૂપ કર્મયોગ છે, તે કર્મયોગને પણ આપ તે અજ્ઞાની મુમુક્ષુ જનની પ્રત્યે, તમેતં વેદાવચનેન પ્રાક્ષણા વિવિદિવંતિ યજ્ઞેન દાનેન તપસાનામકેન આ શ્રુતિવડે અથવા છિત્તૈર્નં તથા યોગમાતિષોતિષ ભારત આ પૂર્વોક્ત ગીતા વચનવડે, કથન કરે છે. અહીં યદ્યપિ “કર્મોના સંન્યાસને તથા કર્મયોગને આપ આ ગીતા-વચનવડે કથન કરે છે” એટલું જ માત્ર કહેવું સંભવે છે, પણ “આ શ્રુતિ વચનવડે કહે છે” એમ કહેવું સંભવતું નથી, તથાપિ હ્રુગ્ગોંચ ચ જસસિ એ વચનમાં રહેલો જે હ્રુગ્ગ: શબ્દ છે, તે હ્રુગ્ગ: શબ્દવડે અર્જુને એ અર્થ સૂચ્યો છે કે, જેમ અત્યારે આ ગીતાનાં વચનોવડે એક જ મુમુક્ષુ જનની પ્રત્યે કર્મોના સંન્યાસનું તથા કર્મયોગનું કથન કરે છે, તેમ સદ્ગિના આદિકા-ળમાં પણ વેદોના કર્તા આપે વેદોમાં પણ આ પ્રકારે કથન કર્યું છે. હે ભગવન્ ! આ પ્રકારે એક જ અજ્ઞાની મુમુક્ષુ જનની પ્રત્યે આપે કર્મોનું તથા કર્મોના ત્યાગનું (બંનેનું) વિધાન કર્યું છે, તો તે બંનેનું એક જ કાળે અને એક જ અધિકારી પુરુષે અનુદાન કરવું, સંભવતું નથી. જેમ એક જ કાળે અને એક જ પુરુષવિષે સ્થિતિ તથા ગમન એ બંને સંભવતાં નથી; તેથી કર્મ તથા કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ એ બંનેમાં કર્મને અથવા સંન્યાસને આ બેમાંથી જેને અત્યંત શ્રેષ્ઠ માનવા હો, તે કર્મયોગનું અથવા સંન્યાસનું આપ નિશ્ચયપૂર્વક આરી પ્રત્યે કથન કરે. જે આપના નિશ્ચિત્ત મતને, હું અર્જુન યોવાના શ્રેયના સાધનરૂપ માનીને, અનુદાન કરીશ. (૧)

અવતરણિકા:—આ પ્રકારના અર્જુનના પ્રશ્ને શ્રવણ કરી ભગવાન્ હવે તે પ્રશ્નેના ઉત્તર કહે છે.—

શ્રીભગવાનુવાચ— સંન્યાસઃ કર્મયોગશ્ચ નિઃશ્રેયસકરાવુભૌ ।

તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

રહોકાર્થ:—શ્રીભગવાન્ કહે છે—હે અર્જુન! સંન્યાસ તથા કર્મયોગ આ બંને ભોક્ષના હેતુ છે. તે બેમાં પણ કર્મના સંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ શ્રેષ્ઠ છે. ૨

દીકા:—હે અર્જુન! શાસ્ત્રની વિધિપૂર્વક સર્વ કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ તથા પોતાં પોતાના વર્ણાશ્રમને અનુસરીને નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોના અનુદાનરૂપ જે કર્મયોગ છે, તે બંને આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના હેતુ હોવાથી ભોક્ષની જ પ્રાપ્તિ કરનારા છે. તથાપિ તે બંનેમાં અંતઃકરણની શુદ્ધિથી રહિત અનધિકારી પુરુષે કરેલા સંન્યાસ કરતાં કર્મયોગજ શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરુષે કરેલા સંન્યાસ, અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરુષમાં આત્મ-જ્ઞાનના અધિકારીપણાને સંપાદક થતો નથી અને નિષ્કામ કર્મયોગ તો પુરુષમાં આત્મજ્ઞાનના અધિકારીપણાને સંપાદક જ થાય છે; તેથી કર્મયોગ સંન્યાસ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. (૨)

અવતરણિકા:—હવે ત્રણ શ્લોકોવડે શ્રીભગવાન્ નિષ્કામ કર્મયોગની સ્તુતિ કરે છે, એ હેતુથી કે અધિકારી પુરુષે કર્મયોગ વિષે અવૃત્ત થાય.

જ્ઞેયઃ સ નિત્યસંન્યાસી યો ન દ્વેષ્ટિ ન કાંક્ષતિ ।

નિર્લેલ્લો હિ મહાવાહો સુલં વંધાત્પ્રમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

પ્રસાદાર્થ:-હે અર્જુન! જે પુરુષ દ્રેષ કરતો નથી, સ્વર્ગોદિ કૃણની ઈચ્છા કરતો નથી તથા રાગ દ્રેષથી રહિત છે, તે પુરુષને નિત્ય સંન્યાસી બાણવો. કારણ તે પુરુષ સુખપૂર્વક જ બંધથી મુક્ત થાય છે. ૩

ટીકા:-હે અર્જુન! ભગવત્ અર્થેણ બુદ્ધિવડે કરેલાં નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોવિષે, જે પુરુષ “એ સર્વ કર્મ નિષ્ક્રણ જ છે” એવી નિષ્ક્રણપણીની શંકાવડે દ્રેષ કરતો નથી, તથા જે અધિકારી પુરુષ કર્મોનાં સ્વર્ગોદિ કૃણાની ઈચ્છા કરતો નથી તથા અધિકારી પુરુષ રાગદ્રેષથી રહિત છે, એવા અધિકારી પુરુષને, પોતાના નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થયેલો છતાં, નિત્ય જ સંન્યાસી બાણવો, કારણ કે નિષ્કામ કર્મો કરનાર અધિકારી પુરુષ, અંતઃકરણની અશુદ્ધિરૂપ જ્ઞાનના પ્રતિબંધથી નિત્ય-અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક કરીને અનાયાસે જ મુક્ત થાય છે, અર્થાત્ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો થાય છે. (૩)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન્! જે પુરુષ પોતાનાં નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થયેલો છે, તે પુરુષને કઈ રીતે નિત્ય સંન્યાસી બાણવો? કિન્તુ કર્મકર્તા પુરુષવિષે સંન્યાસીપણું સંભવતું નથી. કારણ કે નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મ તથા તે કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ એ બન્ને તેજ-તિમિરની માફક સ્વરૂપથી જ વિરોધી છે. જ્યાં કર્મીપણું રહે છે, ત્યાં સંન્યાસીપણું રહેતું નથી, અને જ્યાં સંન્યાસીપણું રહે છે, ત્યાં કર્મીપણું રહેતું નથી. અને જો આપ એમ કહેા કે, “કર્મ તથા કર્મોનો સંન્યાસ એ બન્નેનું કૃણ એક જ છે, તેથી નિષ્કામ કર્મોના કર્તા પુરુષવિષે સંન્યાસીપણું સંભવિત હોઈ શકે છે,” તો એ આપનું કહેવું પણ સંભવતું નથી. કારણ કે જે સાધનો સ્વરૂપથી વિરુદ્ધ હોય છે, તે સાધનોના કૃણવિષે પણ વિરોધ જ હોય છે. વિરુદ્ધ સાધનોનાં કૃણની એકતા કહી સહાવે નહિ. તેથી કર્મયોગ તથા કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ, એ બન્ને એક નિઃશ્વેસની પ્રાપ્તિ કરનારા છે એ પૂર્વોક્ત આપનું વચન અસંગત જ છે.” એવી અર્જુનને શકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

સાંખ્યયોગૌ પૃથગ્વાલાઃ પ્રવદંતિ ન પંડિતાઃ ।

एकमप्यास्थितः सम्यग्भयोर्विन्दते फलम् ॥ ૪ ॥

પ્રસાદાર્થ:-વિચારહીન પુરુષો સંન્યાસ તથા કર્મયોગ બેઠને વિરુદ્ધ કૃણવાળા કથન કરે છે, પણ વિચારવાનું પડિત પુરુષો આ પ્રમાણે કહેતા નથી. કારણ જેમાંથી એકનો પણ આશ્રય કરનારો પુરુષ બેઠના કલ્યાણરૂપ કૃણને પ્રાપ્ત થાય છે. ૪

ટીકા:-હે અર્જુન! સંશય-વિપરીત ભાવનાથી રહિત જે યથાર્થ આત્માકાર બુદ્ધિ છે તે સખ્ય કહેવાય છે. આત્માકાર બુદ્ધિરૂપ સંખ્યાની જે પ્રાપ્તિ, તે સાખ્ય કહેવાય છે. આ સાંખ્ય આત્મજ્ઞાનનું અંતરંગ સાધન હોવાથી સંન્યાસરૂપ જ છે. એવો સાંખ્ય નામનો સંન્યાસ તથા પૂર્વે કથન કરેલો કર્મયોગ એ બન્ને ભિન્ન ભિન્ન કૃણના હેતુઓ છે. આ પ્રકારના વચનો, શાસ્ત્રાર્થના વિવેક-વિજ્ઞાનથી રહિત પુરુષ જ કહે છે. શાસ્ત્રાર્થના વિવેક-વિજ્ઞાનવાળા પડિત પુરુષો આ પ્રમાણે કહેતા નથી. (૪)

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્! પડિત પુરુષો જો આ પ્રકારનાં વચનો કહેતા નથી, તો પડિત પુરુષોનો શું મત છે?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-પડિત પુરુષોના મતનું વર્ણન હું કરું છું.-एकमप्यास्थितः इति-હે અર્જુન! પડિત પુરુષોનો મત છે કે, નિષ્કામ કર્મ તથા કર્મોનો સંન્યાસ એ બન્નેમાં એક જ કર્મયોગ અથવા સંન્યાસ, જે પુરુષ પોતાના અધિકારને અનુસાર શાસ્ત્રની વિધિપૂર્વક

કરે છે, તે અધિકારી પુરુષ આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિદ્વારા, જાણેના એક જ મોહારૂપ કૃપાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી નિષ્કામ કર્મકર્તા પુરુષ વિષે સંન્યાસીપણું સંભવિત હોઈ શકે છે. (૪)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન્ ! સંન્યાસ તથા કર્મયોગ એ જાણેમાં એકનું અનુષ્ઠાન કરવાથી અધિકારી પુરુષ બન્નેનાં કૃપાને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન કહે છે:-

યત્સાંખ્યૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તદ્યોગેરપિ ગમ્યતે ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-સાંખ્યવાદી પુરુષોને જે સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે તે જ સ્થાનને યોગી પુરુષો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે જે અધિકારી પુરુષ સાંખ્યને તથા યોગને એકરૂપે જુએ છે, તે જ પુરુષ સમ્યક્ પ્રકારે જુએ છે. ૫

ટીકા:-હે અર્જુન ! જ્ઞાનનિષ્ઠાચુક્ત સંન્યાસીઓ આ જન્મમાં કર્મોના અનુષ્ઠાનથી રહિત છતાં પણ પૂર્વ જન્મનાં કર્મોવડે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા હોય છે. આવા શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા સંન્યાસીઓ થવલુ-મનનાદિ પૂર્વક જ્ઞાનનિષ્ઠાવડે મોહારૂપ સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં જે સ્થાનવિશે કહેવાથી વિદ્વાન્ પુરુષને કદાચિત્ પણ પુનરાવૃત્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તે સ્થાનવિશે કહેવામાં આવે છે. એવા સ્થાનરૂપ અવિદ્યાની નિવૃત્તિપૂર્વક અદ્વિતીય નિર્શુલ પ્રક્ષમાવગી પ્રાપ્તિ તે મોક્ષ જ છે. આ મોક્ષથી ભિન્ન જેટલાં પ્રક્ષલોક, વૈકુંઠલોક, ગોલોક, સ્વર્ગલોક ઇત્યાદિ લોકોને પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ પુનઃ જન્મ-મરણાદિરૂપ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાત શ્રીભગવાને પોને જ-ભાગ્યવત્ત્વજ્ઞાતોઃ પુનરાવર્તિતોર્જુન આ વચનવડે સ્પષ્ટ કરી છે. તેથી સ્થાન શબ્દવડે અહીં પ્રક્ષલોકાદિનું સ્થાન ગ્રહણ થઈ શકતું નથી. એવા પ્રક્ષરૂપ મોક્ષ યદ્યપિ અધિકારી પુરુષને નિત્ય જ પ્રાપ્ત છે, તથાપિ અજ્ઞાનની આવરણશકિતે અપ્રાપ્ત થયેલાની માફક થઈ રહ્યો છે. જેમ વિશ્મત થઈ ગયેલા કંઠમાં રહેલા ઘરેણાની, તેના જ્ઞાન (સ્મૃતિ) વડે, પુનઃ પ્રાપ્ત કહેવાય છે, તેમ મહાવાક્યજન્ય વસ્તુસાક્ષાત્કારવડે જ્યારે આવરણની નિવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે તે મોક્ષ પ્રાપ્ત થયેલાની પેઠે પ્રાપ્ત કહેવાય છે. કૃપાની ઇચ્છાથી રહિત થઈને કેવળ ભગવત્ અર્પણ હૃદિવડે કરેલાં શાસ્ત્રવિદિત નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોનું નામ યોગ છે. નિષ્કામ કર્મરૂપ યોગ જે અધિકારી પુરુષો વિષે વિદ્યમાન હોય, તે અધિકારી પુરુષો યોગી કહેવાય છે. એવા યોગી પુરુષો પણ, આ જન્મમાં અથવા યીજ જન્મમાં, અંતઃકરણની શુદ્ધિવડે, સંન્યાસ પૂર્વક અવલુહિતવડે પ્રાપ્ત થયેલી જ્ઞાનનિષ્ઠાવડે મોહારૂપ સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે સર્વ કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસનું તથા નિષ્કામ કર્મયોગનું એક જ મોહારૂપ કૃપા છે. તેથી જે અધિકારી પુરુષ સાંખ્ય નામે સંન્યાસને તથા નિષ્કામ કર્મયોગને એકરૂપ દેખે છે, તે અધિકારી પુરુષ જ યથાર્થ દેખે છે અને જે પુરુષ તે જાણેને ભિન્ન ભિન્ન દેખે છે, તે પુરુષ યથાર્થદર્શી કહેવાતો નથી. કિન્તુ તે પુરુષ વિપરીતદર્શી કહેવાય છે. અહીં શ્રીભગવાનના એ હેતુ છે કે, જે અધિકારી પુરુષોમાં સંન્યાસપૂર્વક જ્ઞાનનિષ્ઠા જોવામાં આવે છે અને કર્મનિષ્ઠા જોવામાં આવતી નથી, તે પુરુષોવિષે સંન્યાસપૂર્વક જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપ વિગવડે, પૂર્વે અનેક જન્મોમાં ભગવાન વિષે અર્પણ કરાયેલ કર્મનિષ્ઠાનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે. કારણકિના કાર્યની ઉત્પત્તિ હોતી નથી. જે કારણ કદાચિત્ પ્રત્યક્ષ પ્રતીત ન થતું હોય તો તે કાર્યરૂપ વિગથી કારણનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. જેમ વરસાદના કાર્યરૂપે નદીના જળની વૃદ્ધિ છે, તથા જળની વૃદ્ધિરૂપ હેતુથી દેશાંતરમાં વરસાદરૂપ કારણનું

યોગયુક્તો વિશુદ્ધાત્મા વિજિતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ । સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે પુરુષ યોગે કરી યુક્ત હોય છે, વિશુદ્ધાત્મા છે, વિજિતાત્મા છે, જિતેન્દ્રિય છે તથા જેનો આત્મા સર્વ ભૂતોમાં આત્મારૂપ છે તેવો પુરુષ કર્મને કરતો છતાં પણ કર્મથી લેપાયમાન થતો નથી. ૭

ટીકા:-હે અર્જુન ! ભગવત્ અર્પણતા તથા કૃણની ઈચ્છાથી રહિતપણું ઇત્યાદિ શુભો વડે યુક્ત શાસ્ત્રવિહિત નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો યોગ કહેવાય છે. આ યોગવડે યુક્ત પુરુષ પ્રથમ વિશુદ્ધાત્મા થાય છે. વિશુદ્ધ એટલે રજ-તમથી રહિત, આત્મા એટલે અંતઃકરણ જેનું હોય છે, તે વિશુદ્ધાત્મા કહેવાય છે. એવો વિશુદ્ધાત્મા યવાથી પુરુષ વિજિતાત્મા થાય છે. આત્મા એટલે દેહ સમજવો, તે દેહ જેણે વશ કર્યો છે, તે વિજિતાત્મા કહેવાય છે. વિજિતાત્મા થઈને અધિકારી પુરુષ જિતેન્દ્રિય થાય છે. જેણે સર્વ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોને પોતાને વશ કરેલ છે, તે જિતેન્દ્રિય કહેવાય છે. અહીં વિશુદ્ધાત્મા, વિજિતાત્મા, જિતેન્દ્રિય એ ત્રણ શબ્દોવડે શ્રીભગવાને યથાક્રમે મનોહંડ, કાયહંડ તથા વાક્હંડ એ ત્રણ હંડોથી યુક્ત ત્રિહંડીનું કથન કર્યું. આ વાત મનુષ્યે પણ કહી છે (વપરહોણ મનોરથ વાયવહસ્તયૈવ ચ । ચયૈતે નિયતા દંજ. સ તિરંદોતિ કપ્યતે ॥ અર્થાત્-વાક્હંડ, મનોહંડ અને કાયહંડ એ ત્રણ હંડોને નિયમ પૂર્વક ધારણ કરનાર પુરુષ ત્રિહંડી કહેવાય છે. અહીં વાક્ શબ્દ સર્વ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના ઉપલક્ષક છે. એવા ત્રિહંડી પુરુષને સર્વાત્મ-જ્ઞાન અવશ્ય કરીને થાય છે.) એ અર્થ શ્રીભગવાન કહે છે:-સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા इति બ્રહ્માથી લઈને સ્તબ્ધ પર્યંત જેટલા ચેતન ભૂત છે તથા આકાશાદિ જેટલા અચેતન ભૂત છે, તે ચેતન અચેતનરૂપ સર્વ ભૂતોના સ્વરૂપભૂત, જેનો પ્રત્યક્ચેતન આત્મા છે, તે સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા કહેવાય છે. તાર્પર્ય એ છે કે કુંડલ કઠાદિ ભૂષણોનું સુવર્ણ જ વાસ્તવિક સ્વરૂપ થાય છે, તેમ “સર્વ જડ અજડ પ્રપંચનું હું જ વાસ્તવિક સ્વરૂપ છું.” એ પ્રકારે જે પુરુષ સર્વ પ્રપંચને પોતાના આત્મારૂપ દેખે છે, તે પરમાર્થદર્શી વિદ્વાન પુરુષ, અન્ય પુરુષોની દૃષ્ટિવડે કર્મો કરતો હોવા છતાં પણ, કર્તૃત્વ અભિમાનના અભાવથી કર્મોવડે લેપાયમાન થતો નથી. અર્થાત્ કર્મ તે વિદ્વાન પુરુષને બધની પ્રાપ્તિ કરતું નથી. કારણ કે સ્વદૃષ્ટિવડે જોતાં વિદ્વાન પુરુષ વિવે કર્મોનું કર્તૃપણું નથી.

અહીં ટેાઇ ટીકામાં તો સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા આ શબ્દનો એ અર્થ કર્યો છે કે સર્વ શબ્દ આકાશાદિ જડ પ્રપંચનો વાયક છે, અને આત્મ શબ્દ અજડ પ્રપંચનો વાયક છે. વળી સર્વ આત્મ એ બે શબ્દોની પછી જે મૂત શબ્દ છે, તે મૂત શબ્દ સ્વરૂપનો વાયક છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે સર્વમૂત તથા આત્મમૂત જેનો આત્મા છે તે સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા કહેવાય છે. આ પ્રકારના અર્થોનો જો અંગીકાર ન કરીએ, કિન્તુ “જેનો આત્મા સર્વભૂતોનો આત્મભૂત છે, તે સર્વભૂતાત્મા કહેવાય છે” એ પ્રકારના અર્થોનો જો અંગીકાર કરીએ, તો સર્વભૂતાત્મા એટલું જ માત્ર કહેવાથી વાંછિત અર્થની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. તેથી આત્મમૂત એ શબ્દ અધિક થયો. આ પ્રકારે પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં આત્મમૂત એ શબ્દની અધિકતારૂપ દ્રષણ હઈને ટેાઇ ટીકાકારે આ અર્થ કર્યો છે. આત્મમૂત શબ્દની અધિકતારૂપ દ્રષણ આ ટીકામાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે સર્વ શબ્દવડે જ સંપૂર્ણ જડ અજડ પ્રપંચનું ગ્રહણ થઈ શકે છે. સર્વ શબ્દનો સંકેત કરીને કેવળ જડ પ્રપંચનો અર્થ સર્વ શબ્દવડે ગ્રહણ કરવો, તે સભાવતું નથી તેથી સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા એ શબ્દનું, ભાષ્યકારેને અનુસરતું, પ્રથમ વ્યાખ્યાન જ સમીચીન છે. (૭)

અવતરણિકા:—હવે પૂર્વોક્ત અર્થને જે શ્લોકોવડે શ્રીભગવાન સ્પષ્ટ કરે છે:—

નૈવ કિંચિત્કરોમીતિ યુક્તો મન્યેત તત્ત્વવિત્ ।

પર્યઙ્મૃત્વવન્સપૃશ્નિપ્રત્નશ્રન્ગચ્છન્સવપન્ શ્વસન્ ॥ ૮ ॥

પ્રલપન્વિસૃજન્ગૃહ્ણન્મિષન્નિમિષન્નપિ ।

ઇન્દ્રિયાર્ણાદ્રિયાર્થેષુ વર્તેત્તેતિ ધારયન્ ॥ ૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! ભોગયુક્ત પરમાર્થદર્શી પુરુષ, જોતો છતો, શ્રવણ કરતો છતો, સ્પર્શ કરતો છતો, ગંધને ગ્રહણ કરતો છતો, સ્પર્શ કરતો છતો, ગમન કરતો છતો, નિદ્રા કરતો છતો, આસ લેતો છતો, શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતો છતો, મલનો પરિત્યાગ કરતો છતો, ગ્રહણ કરતો છતો, ઉન્મેષ કરતો છતો તેમ જ નિમેષને કરતો છતો પણ ઇન્દ્રિયાદિકો જ પોત-પોતાના રૂપાદિ અર્થો વિષે પ્રવૃત્ત થાય છે, પણ હું કંઈપણ કરતો નથી, આ પ્રકારે માને છે. (૮-૯)

ટીકા:—હે અર્જુન ! યુક્ત અર્થોત્ નિરુદ્ધ ચિત્તવાળો પુરુષ તત્ત્વવિત્ છે, અર્થોત્ પરમાર્થ-દર્શી છે. અથવા જે પુરુષ પ્રથમ તો નિષ્કામ કર્મયોગવડે યુક્ત છે અને ત્યાર પછી અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા તત્ત્વવેત્તા થયો છે, એવો પરમાર્થદર્શી પુરુષ, યશ્ચ આદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોવડે, વાક્આદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોવડે, પ્રાણાદિ પાંચ પ્રાણોવડે તથા બુદ્ધિઆદિ ચાર અંતઃકરણોવડે, શાસ્ત્રવિહિત રૂપાદિ વિષયોને ગ્રહણ કરતો હોવા છતાં પણ, “એ ઇન્દ્રિયાદિ જ પ્રવર્ત્ત થાય છે, હું અસંગ આત્મા એ રૂપાદિ વિષયોમાં કદાચિત્ પણ પ્રવર્ત્ત થતો નથી” એ પ્રકારે રૂપાદિ વિષયો વિષે નિશ્ચય કરીને “હું અસંગ આત્મા કિંચિત્ માત્ર પણ કરતો નથી,” એ પ્રકારે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ સર્વદા માને છે.

અહીં પવન, કૃષ્ણ, સ્પૃશ્ન, જિપ્સ, ભમ્ આ પાંચ શબ્દોવડે શ્રીભગવાને યથાક્રમે ચક્ષુ, શ્રોત્ર, ત્વક્, માણુ, રસન એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વ્યાપાર કથન કર્યો છે. તેમાં રૂપાદિનું દર્શન કરતું એ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો વ્યાપાર છે, શબ્દશ્રવણ શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વ્યાપાર છે; સ્પર્શનું ગ્રહણ ત્વક્કેન્દ્રિયનો વ્યાપાર છે; ગંધનું ગ્રહણ માણુકેન્દ્રિયનો વ્યાપાર છે; અને રસનું ગ્રહણ રસન-કેન્દ્રિયનો વ્યાપાર છે. ગચ્છન્, પ્રલપન્, વિચ્છન્, ગૃહ્ણન્, એ ચાર શબ્દોવડે શ્રીભગવાને યથા-ક્રમે પાદ, વાક્, પાણુ, હસ્ત એ ચાર કર્મેન્દ્રિયોનો વ્યાપાર કથન કર્યો છે. તેમાં ગમન પાદ-કેન્દ્રિયનો વ્યાપાર છે; વચનનું ઉચ્ચારણ વાક્કેન્દ્રિયનો વ્યાપાર છે; મળનો વિસર્ગ પાણુકેન્દ્રિયનો વ્યાપાર છે; અને ગ્રહણ હસ્તકેન્દ્રિયનો વ્યાપાર છે. એ ચારે વ્યાપારો ઉપરથી ઇન્દ્રિયના વિષયા-નંદરૂપ વ્યાપારના ઉપલક્ષ્યક પણ છે. જલ્પન્ શબ્દવડે કથન કરેલો પ્રાણનો આસરૂપ વ્યાપાર પ્રાણ, અપાન, સમાન, વ્યાન, ઉદ્ધાન એ પાંચ પ્રાણોના વ્યાપારોનો પણ ઉપલક્ષક છે. શ્મિપન્ નિમિપન્ એ શબ્દોવડે કથન કરેલો ઉન્મેષ-નિમેષરૂપ વ્યાપાર નાગ, કૂર્મ, કુકલ, દેવદત્ત, ધનંજય એ પાંચ પ્રાણોના વ્યાપારોનો ઉપલક્ષક છે. સ્વપન્ એ શબ્દવડે કથન કરેલો બુદ્ધિનો નિદ્રારૂપ વ્યાપાર મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર આ ચાર અંતઃકરણના વ્યાપારોનો ઉપલક્ષક છે. આ પ્રકારે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ સર્વ વ્યાપારોમાં આત્માને અકર્તારૂપ જ દેખે છે. આ કારણથી તત્ત્વવેત્તા પુરુષ, ઇન્દ્રિયાદિવડે સર્વ વ્યાપારો કરતો હોવા છતાં પણ, વ્યાપારો-વડે બંધાયમાન થતો નથી. (૮-૯)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્ ! વિદ્વાન્ પુરુષ કર્તૃત્વ અભિમાનના અભાવથી સર્વ કર્મોને કરતો છતાં પણ લેપાયમાન થતો નથી. એ અર્થ પૂર્વે આપે કથન કર્યો. તેથી એમ જણાય

છે કે, -અવિદ્વાન્ પુરુષ તો કર્તૃત્વ અભિમાનની વશતાથી, કર્મોને કરવાથી અવશ્ય કરીને લેપાય-માન થશે. તેથી કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થયલા વિદ્વાન્ પુરુષને સંન્યાસપૂર્વક જ્ઞાનનિષ્ઠા કેવા પ્રકારે પ્રાપ્ત થશે ? અર્થાત્ પ્રાપ્ત થશે નહિ.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥ ૧૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે પુરુષ પરમેશ્વર વિશે સમર્પણ કરી તથા કૃણની ઈચ્છાનેા પરિત્યાગ કરી કર્મને કરે છે, તે પુરુષ જેમ જળવડે કમળનું પત્ર લેપાયમાન થતું નથી તેમ કર્મવડે લેપાયમાન થતો નથી. ૧૦

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે પુરુષ પરમેશ્વરમાં લૌકિક-વૈદિક કર્મોનું સમર્પણ કરીને તથા કર્મોનાં સ્વર્ગોદિ કૃણોની ઈચ્છાનેા પરિત્યાગ કરીને, જેમ ભૂત્ય પોતાના સ્વામી વાસ્તે સર્વ કર્મો કરે છે, તેમ “હું પણ કેવળ પરમેશ્વરની પ્રસન્નતાને વાસ્તે જ સર્વ કર્મો કરું છું,” એ પ્રકારના અભિપ્રાયવડે, લૌકિક-વૈદિક સર્વ કર્મો કરનાર પુરુષ પણ વિદ્વાન્ પુરુષની માફક પુણ્ય-પાપકર્મોવડે લેપાયમાન થતો નથી. જેમ પદ્મના પત્ર ઉપર નાંખેલા જળવડે પદ્મનું પત્ર લેપાયમાન થતું નથી, તેમ ભગવત્ અર્પણ બુદ્ધિવડે કરેલાં કર્મોવડે અધિકારી પુરુષ લેપાયમાન થતો નથી. અર્થાત્ નિષ્કામ કર્મો અધિકારી પુરુષના બંધનેા હેતુ થતાં નથી, કિન્તુ તે નિષ્કામ કર્મો અધિકારી પુરુષના અંતઃકરણની શુદ્ધિના હેતુ થાય છે. (૧૦)

અવતરણિકા:-હવે આ અર્થને શ્રીભગવાન્ સ્પષ્ટ કરીને પ્રતિપાદન કરે છે:-

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वति संगं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-અધિકારી જન કૃણની ઈચ્છાનેા પરિત્યાગ કરી અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે કેવળ શરીરવડે, મનવડે, બુદ્ધિવડે તથા ઇન્દ્રિયોવડે કર્મને જ કરે છે. ૧૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! ભોક્ષી ઈચ્છાવાળા અધિકારી જનો, પોતાનાં અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરવાને વાસ્તે, સ્વર્ગોદિ કૃણોની ઈચ્છાનેા પરિત્યાગ કરીને, કેવળ શરીરવડે, મનવડે, બુદ્ધિવડે તથા ઇન્દ્રિયોવડે, પોતાના વર્ણાશ્રમને અનુસાર નિત્ય-નેમિત્તિક કર્મો જ કરે છે. અહીં “એ કર્મોને હું ઇશ્વરની પ્રસન્નતા વાસ્તે જ કરું છું, કંઈ પોતાના સ્વર્ગોદિ કૃણોની પ્રાપ્તિ વાસ્તે હું એ કર્મો કરતો નથી.” એ પ્રકારના મમતાનેા જે અભાવ તે જ શરીર, મન, બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિય એ ચારે વિષે કેવળરૂપતા છે. (૧૧)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન્ ! કર્તૃત્વ-અભિમાનની સમાન થયલાં તે જ કર્મો કરીને કોઈક પુરુષ મુક્ત થાય છે અને કોઈક પુરુષ બંધાયમાન થાય છે; આ પ્રકારની વિવેકતાવિષે શું હેતુ છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शांतिमाप्नोति नैष्ठિકीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ ૧૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-યુક્ત પુરુષ કર્મના કૃણનેા પરિત્યાગ કરી કર્મને કરે છે, છતાં સત્ત્વ શુદ્ધિના કમથી ઉત્પન્ન થયેલ ભોક્ષરૂપ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે તથા અયુક્ત પુરુષ તો કામનાને બીધે કૃણવિશે આસક્ત હોવાથી બંધાયમાન થાય છે. ૧૨

ટીકા:—હે અર્જુન ! “આ સર્વ કર્મ પરમેશ્વરની પ્રસન્નતા વાસ્તે જ છે, મારા કૃળને વાસ્તે નથી.” આ પ્રકારના અભિપ્રાયવાળો પુરુષ યુક્ત કહેવાય છે. એ પ્રકારનો યુક્ત પુરુષ કર્મોનાં સ્વર્ગોદિ કૃળોનો પરિત્યાગ કરીને, નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોને કરતાં, મોક્ષરૂપ શાંતિને જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ મોક્ષરૂપ શાંતિ નૈષ્ઠિકી છે, અર્થાત્ પ્રથમ અંતઃકરણની શુદ્ધિ, ત્યાર પછી નિત્ય-અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક, ત્યાર પછી સંન્યાસપૂર્વક જ્ઞાનનિષ્ઠા, એ ક્રમે કરીને જે મોક્ષરૂપ શાંતિ ઉત્પન્ન થઈ છે, તે નૈષ્ઠિકી મોક્ષરૂપ શાંતિને યુક્ત પુરુષ પ્રાપ્ત થાય છે. જે પુરુષ અયુક્ત છે, અર્થાત્ “એ સર્વ કર્મ પરમેશ્વર વાસ્તે જ છે, મારા કૃળ વાસ્તે નથી,” એ પ્રકારના અભિપ્રાયથી જે પુરુષ રહિત છે, તે અયુક્ત પુરુષ કામનાવડે, કર્મોનાં સ્વર્ગોદિ કૃળોનિષે, “હું આ સ્વર્ગોદિની પ્રાપ્તિ વાસ્તે કર્મો કરું છું.” આ પ્રકારે આસક્ત થઈને, કર્મોવડે બંધાયમાન થાય છે, અર્થાત્ સકામ કર્મોવડે અયુક્ત પુરુષ સંસારરૂપ બંધને જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી હે અર્જુન ! તું પણ યુક્ત થઈને કર્મો જ કર. (૧૨)

અવતરણિકા:—અશુદ્ધ “ચિત્તવાળા પુરુષોને કેવળ સંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ જ શ્રેષ્ઠ છે” એ પૂર્વાક્ત અર્થને આટલે સૂધી વિસ્તારપૂર્વક કથન કર્યો. હવે “શુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરુષને સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ જ શ્રેષ્ઠ છે,” એ અર્થ શ્રીભગવાન કથન કરે છે:—

સર્વકર્માણિ મનસા સંન્યસ્યાસ્તે સુલ્લં વશી ।

નવદ્વારે પુરે દેહી નૈવ કુર્વન્ન કારયન્ ॥ ૧૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—સર્વ કર્મોના મનવડે પરિત્યાગ કરી દેહથી ભિન્ન આત્મદર્શી વશી પુરુષ નવ-દ્વારવાળા આ દેહવિશે કોઈપણ કાર્યને નહિ કરતો છતો તથા કોઈપણ કાર્યને નહિ કરાવતો છતો સુખપૂર્વક સ્થિત થાય છે. ૧૩

ટીકા:—હે અર્જુન ! નિત્ય, નૈમિત્તિક, કામ્ય અને પ્રતિબિદ્ધ એ ચાર પ્રકારનાં કર્મો છે. કર્મજ્ઞ્યકર્મ યઃ પચેત્ આ શ્લોક વિષે કથન કરેલ અકર્તા આત્મસ્વરૂપના સમ્યક્ દર્શનયુક્ત મનવડે કર્મોના પરિત્યાગ કરીને પ્રારબ્ધ કર્મની વશતાથી સંન્યાસી સ્થિત થાય છે.

અર્જુનની શંકા:—સંન્યાસી શું હુઃખપૂર્વક રહે છે ?

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—તલ્લં હિતિ-હે અર્જુન ! શરીરનો વ્યાપાર, વાદ્યાદિ ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર તથા મનનો વ્યાપાર એ ત્રણ વ્યાપારો જ પ્રાણીઓને આધાસની પ્રાપ્તિ કરે છે. આધાસના હેતુરૂપ ત્રણ વ્યાપારો સંન્યાસી વિષે હોવા નથી, તેથી સંન્યાસી આધાસથી રહિત થઈને જ રહે છે.

અર્જુનની શંકા:—હે ભગવન્ ! સંન્યાસીનાં શરીર, ઇન્દ્રિય અને મન એ ત્રણે સ્વતંત્ર થઈને પોતપોતાના વ્યાપારમાં શા વાસ્તે પ્રવૃત્ત થતાં નથી ?

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—વશી હિતિ-હે અર્જુન ! સંન્યાસીએ કાર્યકારણરૂપ સંઘાત પોતાને વશ કર્યો હોય છે, તેથી સંન્યાસીનાં શરીર, ઇન્દ્રિય અને મન એ ત્રણે સ્વતંત્ર થઈને કોઈ વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત થતાં નથી.

અર્જુનની શંકા:—હે ભગવન્ ! સર્વ વ્યાપારથી રહિત સંન્યાસી કયા સ્થાનમાં સ્થિત થાય છે ?

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—નવદ્વારે પુરે હિતિ-એ શ્રોત્ર, જે અક્ષુ, જે નાસિકા, એક મુખ એ સપ્તદ્વાર તો માત્ર અસ્તક વિષે જ છે અને પાચુ તથા ઉપસ્થ એ બે દ્વાર નીચે રહે છે. એ નવ દ્વારોવડે વિશિષ્ટ સ્થૂલ શરીરરૂપ પુરવિષે સંન્યાસી સ્થિત થાય છે.

અર્જુનની શંકા:—હે ભગવન્ ! સંન્યાસી-અસંન્યાસી, વિદ્વાન્-અવિદ્વાન્ ઇત્યાદિ સર્વ પ્રાણીમાત્ર નવ દ્વારવાળા દેહવિષે જ રહે છે, કેવળ સંન્યાસી જ દેહવિષે રહેતો નથી.

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:—દેહી હિતિ-હે અર્જુન ! વિદ્વાન્ સંન્યાસી આ નવ દ્વારવાળા દેહવિષે રહ્યા છતાં પણ દેહથી પોતાના આત્માને ભિન્નરૂપે દેખે છે, પણ દેહરૂપ આત્માને દેખતો નથી. આ કારણથી જ જેમ કોઈ પ્રવાસી પુરુષ કોઈ પરગૃહમાં નિવાસ કરે છે, પરંતુ તે ગૃહની વૃદ્ધિ-હાનિવડે પ્રવાસી પુરુષ હર્ષ-શોકને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ વિદ્વાન્ સંન્યાસી પણ આ શરીરના પૂજન-પરાલભ વડે હર્ષ-વિપાદને પ્રાપ્ત થતો નથી. કિન્તુ અહંતા-મમતાથી રહિત થઇને આ દેહવિષે રહે છે અને અજ્ઞાની પુરુષ તો દેહના તાદાત્મ્ય અભિમાનથી પોતાને દેહરૂપ જ માને છે-દેહીરૂપ માનતો નથી. આ કારણથી જ અજ્ઞાની પુરુષ, આ દેહના અધિકરણને જ આત્માનું અધિકરણ માનીને “ હું આ ગૃહવિષે સ્થિત છું, હું આ ભૂમિ વિષે સ્થિત છું, હું આ આસન વિષે સ્થિત છું ” એ પ્રકારે જ પોતાને માને છે. “ હું આ દેહવિષે સ્થિત છું ” આ પ્રમાણે અજ્ઞાની પુરુષ પોતાને માનતો નથી. કારણ કે અજ્ઞાની પુરુષે પોતાના આત્માને આ દેહથી ભિન્ન જાણ્યો નથી અને આત્માને સંધાતથી ભિન્ન જાણનાર સર્વ ઈર્ષ્યોના સંન્યાસી એવો વિદ્વાન્ સંન્યાસી તો “ હું આ દેહ વિષે સ્થિત છું ” એ પ્રમાણે જ પોતાને માને છે પણ પોતાને દેહરૂપ માનતો નથી. આ કારણથી અવિક્રિય આત્માવિષે અવિધાવડે આરોપિત દેહાદિના સર્વ વ્યાપારોનો જે તત્ત્વસાક્ષાત્કારવડે બાધ છે, તે જ સર્વ ઈર્ષ્યોના સંન્યાસ કહેવાય છે. આ પ્રકારની (અજ્ઞાની પુરુષ કરતાં) વિલક્ષણતાનો અંગીકાર કરીને જ શ્રીભગવાને વિદ્વાન્ પુરુષનું નવદ્વારે ડોરે બાંધે એ વિશેષણ કથન કરેલું છે.

અર્જુનની શંકા:—હે ભગવન્ ! જેમ નોકાના ચલનરૂપ વ્યાપારનું તીરપર રહેલા વૃક્ષ વિષે આરોપણ થાય છે, તેમ આત્માવિશે આરોપિત દેહાદિના વ્યાપારોનો વિધાવડે બાધ થતાં, આત્માવિષે પોતાના વ્યાપારવડે કર્તાપણું થશે તથા દેહાદિના વ્યાપાર વિષે પ્રયોજક કર્તાપણું થશે.

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:—નૈવ કુર્ત્ત કારવન્ હિતિ-હે અર્જુન ! આત્મદેવ પોતે કોઈ પણ વ્યાપાર કરતો નથી તથા પ્રેરણાવડે દેહ-ઇન્દ્રિયાદિથી કોઈ વ્યાપાર કરાવતો પણ નથી, કિન્તુ ઉદાસીન રહે છે.

કોઈ ટીકામાં તો નવદ્વારે ડોરે એ વચનનો એ અર્થ ક્યો છે કે, શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, રસન, પ્રાણ, આણ, યુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત એ નવ દ્વારવાળા શરીરરૂપ પુર વિષે વિદ્વાન્ પુરુષ રહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, લોકપ્રસિદ્ધ પુરના રાજાને પુરનાં દ્વારોવડે જ બહારના વિષયો પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ આ શરીરરૂપ પુરનો અધિપતિ જીવાત્મારૂપ રાજા લોગચાસ્તે બહારના શબ્દાદિ વિષયોવિશે શ્રોત્રાદિ દ્વારોવડે પ્રવેશ કરે છે. તેથી શ્રોત્રાદિ પણ પ્રસિદ્ધ પુર અર્થાત્ નગરનાં દ્વારોની માફક દ્વારરૂપ છે.

અર્જુનની શંકા:—હે ભગવન્ ! જેમ દેવહત્ત નામના પુરુષમાં વાસ્તવિક રીતે રહેલી ગુમનરૂપ ક્રિયા દેવહત્ત પુરુષના સ્થિતિકાળે હોતી નથી, તેમ આત્મામાં વાસ્તવિક રીતે રહેલાં કર્તૃત્વ તથા કારણિતૃત્વ સંન્યાસકાળે આત્મામાં હોવાં નથી, એવું શું આપના કથનનું તાત્પર્ય છે ? અથવા જેમ આકાશમાં વલ્લભિનવાદિ વાસ્તવિક રીતે નથી, તેમ આત્માવિષે પણ કર્તૃત્વ તથા કારણિતૃત્વ વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ, એવું શું આપના કથનનું તાત્પર્ય છે ? (૧૩)

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:—આ પ્રકારના વારા સંશયની નિવૃત્તિ કરવા હું કહું છું:—

ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય સૃજતિ પ્રભુઃ ।

ન કર્મફલસંયોગં સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તતે ॥ ૧૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—આત્માદેવ દેહાદિકોના કર્તૃત્વને ઉત્પન્ન કરતો નથી, કર્મને ઉત્પન્ન કરતો નથી તથા કર્મના ફળના સંબંધને પણ ઉત્પન્ન કરતો નથી, છતાં અજ્ઞાનરૂપ માયાજ સર્વ કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ૧૪

ટીકા:—હે અર્જુન ! દેહ-ઇન્દ્રિયાદિ સર્વ સંઘાતના સ્વામીરૂપ આત્માદેવ દેહ-ઇન્દ્રિયાદિના કર્તૃત્વને ઉત્પન્ન કરતો નથી અર્થાત્ “તમે આ કાર્ય કરો” એ પ્રકારની પ્રેરણાવડે આત્માદેવ કોઈ પણ કાર્ય કરાવતો નથી; તેથી આત્માદેવ વિષે પ્રયોજક કર્તાપણારૂપ કારણિતૃત્વ સંભવતું નથી. વળી દેહ-ઇન્દ્રિયાદિને વાંચિત્ત જે ઘટાદિરૂપ કર્મો છે, તે ઘટાદિકરૂપ કર્મો પણ એ આત્માદેવ ઉત્પન્ન કરતો નથી. અર્થાત્ આત્માદેવ ઘટાદિ પદાર્થોના કર્તા પણ થતો નથી; તેમ જ એ આત્માદેવવિષે કર્તૃત્વ પણ નથી. કર્મો કરનાર લોકોના જે કર્મનાં ફળની સાથે સંબંધ છે, તે કર્મફળનો સંબંધ પણ એ આત્માદેવ ઉત્પન્ન કરતો નથી, અર્થાત્ એ આત્માદેવ કોઈને ફળ લોગવાવનાર નથી, તેમ જ પોને પણ ફળને લોગવતો નથી. તે આત્માદેવ વિષે લોજ-ચિતૃત્વ તથા લોકચિતૃત્વ પણ સંભવતું નથી. આ જ અર્થનું શરીરસ્થોપિ જૈતેય ન કરોતિ ન હિવ્યતે એ ગીતાનું વચન પણ કથન કરે છે.

અર્જુનની શંકા:—હે ભગવન ! આત્માદેવ જ્યારે પોતે કિંચિત્ માત્ર કાર્ય કરતો નથી તથા કરાવતો પણ નથી, ત્યારે ખીલું કોણ કાર્યો કરવામાં તથા કરાવવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે ?

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—ત્વમાવસ્થ પ્રવર્તતે इति—હે અર્જુન ! અજ્ઞાનરૂપ જે દેવી માયા તે માયા પ્રકૃતિ પણ કહેવાય છે, તે માયારૂપ પ્રકૃતિ જ કાર્ય કરવામાં તથા કરાવવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

અહીં કોઈ ટીકામાં સ્વામાવસ્થ પ્રવર્તતે એ વચનનો એ અર્થ કથન કર્યો છે કે, ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મા સૂર્યની જેમ સર્વના પ્રકાશરૂપ છે, કોઈ કર્મોદિવિષે પ્રવર્તક નથી; કિન્તુ જે જે વસ્તુનો જેવો જેવો સ્વભાવ હોય છે, તે સ્વભાવ જ તે તે પ્રકારે પ્રવૃત્ત થાય છે. જેમ એક જ સૂર્યનો ઉદય થતાં કમળોના સ્વભાવથી જ વિકાસ થાય છે અને કુમુદોના સ્વભાવથી જ સંકોચ થાય છે, છતાં સૂર્ય કોઈ કોઈના વિકાસ કે સંકોચ કરતો નથી, તેમ એક જ આત્મા પ્રકાશમાન થતાં ઘટાદિ પદાર્થ એટલા કરતાં નથી અને મનુષ્યાદિ નાના પ્રકારની એટલા કરે છે, છતાં આત્માદેવ તે કોઈ પણ પદાર્થને પ્રવૃત્ત કે નિવૃત્ત કરતો નથી. (૧૪)

અપતરદ્વિકા:—“હે ભગવન ! ઈશ્વર તો પ્રેરણાવડે જીવની પ્રત્યે કર્મોનો કરાવનાર છે અને જીવ કર્મો કરનાર છે, આ કારણથી ઈશ્વર વિષે તો કારણિતૃત્વ છે અને જીવવિષે કર્તૃત્વ છે. આ વાત શ્રુતિમાં તથા સ્મૃતિમાં પણ કહી છે. શ્રુતિ કહે છે કે एष उ ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकैभ्य उचिनोषते । एष उ ह्येनासाधु कर्म कारयति तं यमो निनीषते इति—અર્થાત્—પરમેશ્વર જે પુરુષને આ લોકની ઉપર સ્વર્ગાદિ લોકોમાં લઈ જવાની ઈચ્છા કરે છે, તે પુરુષને પ્રેરણાવડે પુણ્યકર્મ કરાવે છે, અને પરમેશ્વર જે પુરુષને નરકાદિ નીચ લોકોમાં લઈ જવાની ઈચ્છા કરે છે, તે પુરુષને પ્રેરણાવડે પાપકર્મો કરાવે છે. આ રીતે શ્રુતિ ઈશ્વરવિષે પુણ્ય-પાપ કર્મોનું કારણિતૃત્વ કથન કરે છે, સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે—अज्ञो जलज्ज्मोऽयमात्मनः स्रज्ज्मृज्ज्मोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा अवमेव वा ॥ અર્થાત્—અજ્ઞાની જીવ પોતાના સુખવિષે તથા દુઃખવિષે અસમર્થ જ છે, કિન્તુ ઈશ્વરવડે પ્રેરિત થયેલો એ જીવ પોતાનાં પુણ્ય-પાપની વશતાથી સ્વર્ગ-નરકાદિને પ્રાપ્ત થાય છે. જે પુરુષ પુણ્ય-પાપ કર્મોના કર્તા હોય છે તથા જે પુરુષ પ્રેરણાવડે પુણ્ય-પાપ કર્મોના કરાવનાર હોય છે, તે બંનેને જ પુણ્ય-પાપ કર્મોના લેખ અવશ્ય થાય છે. તેથી જીવવિષે કર્તાપણાવડે તથા ઈશ્વરવિષે કારણિતાપણાવડે, પુણ્ય-પાપ કર્મોના લેખ અવશ્ય ને

તેથી “એ આત્માદેવ કાંઈ કરતો નથી તથા કરાવતો નથી, કિન્તુ એ પ્રકૃતિરૂપ સ્વભાવ જ સર્વ કાર્યોવિષે પ્રવૃત્ત થાય છે,” “એ આપનું કહેવું શ્રુતિ-સ્મૃતિથી વિરુદ્ધ હોવાથી અસંગત છે,” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન કહે છે:-

નાદત્તે કસ્યચિત્પાપં ન ચૈવ સુકૃતં વિભુઃ ।

અજ્ઞાનેનાવૃતં જ્ઞાનં તેન મુહ્યંતિ જંતવઃ ॥ ૧૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—પરમેશ્વર કોઈપણ જીવના પાપને અહણ કરતો નથી તેમ જ પુણ્યને પણ અહણ કરતો નથી, છતાં અજ્ઞાને કરી આવૃત્ત જ્ઞાનવડે જીવ મોહને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૫

ટીકા:—હે અર્જુન ! સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી નિષ્ક્રિય પરમેશ્વર કોઈપણ જીવનાં પાપને તથા પુણ્યને અહણ કરતો નથી. કારણ કે પરમાર્થ દૃષ્ટિવડે જોતાં જીવવિષે પુણ્ય-પાપ કર્મોનું કર્ત્તાપણું નથી અને ઈશ્વરવિષે પુણ્ય-પાપ કર્મોનું કારણિતાપણું નથી.

અર્જુનની શંકા:—હે ભગવન ! જો કહાયિત્ પરમેશ્વર વિષે વાસ્તવિક રીતે કર્મોનું કારણિત્વ ન હોય તથા જીવવિષે કર્મોનું કર્તૃત્વ ન હોય, તો પરમેશ્વર વિષે કર્મોના કારણિ-ત્વનું તથા જીવ વિષે કર્મોના કર્તૃત્વનું કથન કરનારી પૂર્વોક્ત શ્રુતિ-સ્મૃતિ અસંગત થશે; અને આ લોકમાં પણ શિષ્ટ પુરુષો ઈશ્વરની પ્રસન્નતા વાસ્તે શુભ કર્મો કરે છે અને શુભ કર્મો નહિ કરવાથી ભયને પ્રાપ્ત થાય છે, આ લોકોનો વ્યવહાર પણ અસંગત થશે.

શ્રીભગવાને કરેલુ સમાધાન:—અજ્ઞાનેનાવૃતં જ્ઞાનં તેન મુહ્યંતિ જંતવઃ इति—હે અર્જુન ! આવ-રણ-વિક્ષેપ-શકિતવાળું માયારૂપ મિથ્યા અજ્ઞાન યુક્ત તમ (અંધકાર)વડે આવૃત્ત થયહું, જીવ-ઈશ્વર તથા જગતના લેહબ્રમના અધિષ્ઠાનરૂપ તથા નિત્ય-સ્વપ્રકાશ-સચ્ચિદાનંદ-અદ્વિતીયરૂપ તથા પરમાર્થ-સત્યરૂપ જે જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માના આવરણવડે પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને નહિ જાણનાર સંસારી જીવ મોહને પ્રાપ્ત થાય છે; અર્થાત્ પ્રમાતા-પ્રમાણ-પ્રમેય, કર્ત્તા-કર્મ-કરણ, લોકતા-લોગ્ય-લોગ એ નવ પ્રકારના સંસારબ્રમરૂપ વિલેપવાળા મોહને જીવ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, વાસ્તવિક રીતે અકર્ત્તા-અલોક્યારૂપ પરમાનંદ-અદ્વિતીય આત્મા છે. તે આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપના અજ્ઞાનવડે જ, અવિવેકી મૂઢ પુરુષોને “એ જીવ છે,” “એ ઈશ્વર છે,” “એ જગત્ છે,” ઇત્યાદિ લેહબ્રમ પ્રતીત થાય, અર્થાત્ “જીવ પુણ્યપાપ કર્મોનો કર્ત્તા છે” અને “ઈશ્વર પુણ્યપાપ કર્મોનો કરાવનાર છે” ઇત્યાદિ લેહ-બ્રમ પ્રતીત થાય છે. એ જ ભ્રમ સાધુ કર્મ કારણે ઇત્યાદિ શ્રુતિ-સ્મૃતિ-વચન, અજ્ઞાની મૂઢ પુરુષોના પ્રાંતિજ્ઞાનનો જ માત્ર અનુવાદ કરે છે, કાંઈ શ્રુતિ-સ્મૃતિ-વચનોનું વાત્પર્ય લેહબ્રમના બોધન વિષે નથી. તેથી વાસ્તવિક રીતે અદ્વિતીય આત્માનાં બોધક તત્ત્વમ્સિ આદિ મહાવાક્યો છે. આ મહાવાક્યોનાં જ શ્રુતિ-સ્મૃતિનાં-વચનો શેષરૂપ છે. તેથી શ્રુતિ-સ્મૃતિ વચનોનો પણ અહીં વિરોધ થતો નથી.

કોઈ ટીકામાં તો અજ્ઞાનેનાવૃતં જ્ઞાનં તેન મુહ્યંતિ જંતવઃ આ વચનનો એ હેતુ કહ્યો છે કે, જેમ ચક્રવર્તી મહારાજને જાણત અવસ્થામાં “હું સર્વ પ્રભુનો ઈશ્વર છું,” એ પ્રકારનું જ્ઞાન જ્યારે નિદ્રારૂપ અજ્ઞાનવડે આવૃત્ત થાય છે, ત્યારે ચક્રવર્તી રાજા સ્વઆવસ્થામાં અનેક પ્રકારનાં સંકટોને દેખે છે, તથા “હું અત્યંત દીન છું” “હું અત્યંત દુઃખી છું” એ પ્રકારના મોહને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ જીવ પણ અંદાં પ્રણામિ ઇત્યાદિ વેદનાં વચનોથી પોતાના બ્રહ્માભાવને નહિ જાણીને તથા ઈશ્વરથી પોતાને જુદો માનીને અર્થાત્ ઈશ્વરને સ્વામી માનીને તથા પોતાને ઈશ્વરનો સેવક માનીને, વારંવાર જન્મ-મરણરૂપ મોહને પ્રાપ્ત થાય છે. આ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે:—અપ યોગ્યાં દેવગણાસ્તેઽયોગ્યાસ્તેઽયમિતિ ન સ વેદ યથા પચરેવ સ દૈવાનાં इति ॥ ૩૬ ॥

અથ તત્ત્વ મયં ભવતિ હૃતિ ॥ મૃત્યોઃ જાતૃત્વમાપ્નોતિ ય દ્વિ નાનેવ વદયતિ હૃતિ ॥ અર્થાત્-જે પુરુષ “આ દેવતા સિત્ત છે તથા હું સિત્ત છું” એ પ્રકારે દેવતાથી પોતાને સિત્ત માનીને દેવતાનું ધ્યાન કરે છે, તે લેહદર્શી પુરુષ દેવતાના સ્વરૂપને તથા પોતાના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણતો નથી. જેમ હોકપ્રસિદ્ધ અથ-મહિષાદિ પશુ કિંચિત્ માત્ર પણ જાણતા નથી, તેમ લેહદર્શી પુરુષ પણ દેવતાઓનો પણ જ છે. લેહદર્શી અજ્ઞાની પુરુષ દેવતાઓનો પણ છે, એ વાત આત્મ-પુરાણના ચોથા અધ્યાયમાં હૃદય-અથર્વણ-દેવરાજ ઇન્દ્રના સવાહમાં વિસ્તારથી કથન કરવામાં આવેલ છે. જે પુરુષ ઇશ્વરથી પોતામાં કિંચિત્ માત્ર પણ લેહનો અંગીકાર કરે છે, તે લેહદર્શી પુરુષને મહાન્ લયની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે પુરુષ અદ્વિતીય બ્રહ્મ વિષે અનેક ભાવને રૂપે છે, તે લેહદર્શી પુરુષ મૃત્યુથી (પછી) મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ વારંવાર જન્મ-મરણને પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૫)

અપતરણિકા:-“હે ભગવન્! જ્યારે સર્વ જીવો અનાદિ અજ્ઞાનવડે આવૃત્ત થયા, ત્યારે આ જન્મ-મરણરૂપ સંસારની નિવૃત્તિ કઈરીતે થશે?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં યેષાં નાશિતમાત્મનઃ ।

તેષામાદિત્યવજ્જ્ઞાનં પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-વળી જે પુરુષના અજ્ઞાનનો આત્માના જ્ઞાનવડે નાશ થયો છે તે પુરુષનું આત્મજ્ઞાન સૂર્યની માફક પરબ્રહ્મનો પ્રકાશ કરે છે. ૧૬

ટીકા:-હે અર્જુન! અજ્ઞાન આવરણ-વિશેષ-શક્તિવાળું છે, અનાદિ છે અર્થાત્ ઉત્પત્તિથી રહિત છે, અનિર્વચનીય છે અર્થાત્ સત્, અસત્ અને સત્ અસત્ એ ત્રણે પક્ષોથી રહિત છે. તે સર્વ અનર્થોના મૂળ કારણરૂપે છે તથા સ્વાથય અસિત્ત વિષયક છે. જેમ આશ્રિત કરાચલા ગૃહને જ અંધકાર આવૃત્ત કરે છે, તેમ આશ્રિત અજ્ઞાન આત્માદેવને આવૃત્ત કરે છે, આ અજ્ઞાનને શાસ્ત્રમાં માયા, અવિદ્યા, પ્રકૃતિ, પ્રધાન, અવ્યક્ત, શક્તિ ઇત્યાદિ નામોવડે યોલાવવામાં આવે છે. અધિકારી પુરુષોના આત્મવિષયક જ્ઞાનવડે અજ્ઞાન નાશ પામે છે. આ જ્ઞાન બ્રહ્મવેત્તા શુરુએ ઉપદેશ કરેલા વેદાંત મહાવાક્યવડે ઉત્પન્ન થાય છે. જ્ઞાન શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસનની પરિપક્વતાવડે નિર્મળ થયલા અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપે છે તથા આ જ્ઞાન શોધિતતત્ત્વ પદાર્થોના અલેહરૂપ શુદ્ધ-સચ્ચિદાનંદ-અખંડ-એકરસરૂપે વસ્તુને વિષય કરનાર શોધિતતત્ત્વ પદાર્થોના અલેહરૂપ શુદ્ધ-સચ્ચિદાનંદ-અખંડ-એકરસરૂપે વસ્તુને વિષય કરનાર છે. નિર્વિકલ્પક આત્મસાક્ષાત્કારવડે અધિકારી પુરુષનું અજ્ઞાન નાશ પામે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ શુદ્ધિ વિષે રજતબ્રમળી પડી ઉત્પન્ન થયેલું જે “એ શુદ્ધિ (છીપ)જ છે, રજત છે, જેમ શુદ્ધિ વિષે રજતબ્રમળી પડી ઉત્પન્ન થયેલું જે “એ શુદ્ધિ (છીપ)જ છે, રજત નથી” એ પ્રકારનું શુદ્ધિવિષયક જ્ઞાન શુદ્ધિ વિષે રજતના ત્રિકાલિક અસત્ત્વરૂપ બાધને કરે છે, તેમ આત્મજ્ઞાન પણ અદ્વિતીય બ્રહ્મ વિષે અજ્ઞાનના ત્રિકાલિક અસત્ત્વરૂપ બાધને કરે છે. જેમ સુદ્ધગરનો પ્રહાર ઘટના સૂક્ષ્મ અવસ્થારૂપ ધ્વંસને કરે છે, તેમ આત્મજ્ઞાન કાંઈ અજ્ઞાનના સૂક્ષ્મ અવસ્થારૂપ ધ્વંસને કરતું નથી. અધિકારી જોનારું આત્મજ્ઞાન હોકપ્રસિદ્ધ સૂર્યની જેમ સત્ય, જ્ઞાન, અનંત, આનંદરૂપ-એક-અદ્વિતીય પરમાત્મતત્ત્વને પ્રકાશિત કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ એક સૂર્ય માત્ર પોતાના ઉદયવડે જ નિરવશેષ અંધકારની નિવૃત્તિ કરીને ઘટાદિ પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે, પણ અંધકારની નિવૃત્તિ કરવામાં સૂર્ય અન્ય કોઈની સહાયતાની અપેક્ષા કરતો નથી, તેમ શુદ્ધ સત્ત્વના પરિણામરૂપ હોવાથી વ્યાપક તથા પ્રકાશ-રૂપ બ્રહ્મજ્ઞાન પણ પોતાની માત્ર ઉત્પત્તિવડે જ કાર્ય સહિત અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરીને અદ્વિતીય પરમાત્મ તત્ત્વને પ્રકાશિત કરે છે. કાર્યસહિત અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરવામાં બ્રહ્મ

સાક્ષાત્કાર અન્ય કોઈની સહાયતાની અપેક્ષા કરતો નથી. અહીં તત્ત્વ જ્ઞાન પર પ્રકાશવતિ એ વચનવડે અદ્વિતીય-સ્વપ્રકાશ પ્રદાન વિષે જ્ઞાનકૃત પ્રકાશ્યતા કથન કરી છે. અજ્ઞાનરૂપ આવરણની નિવૃત્તિપૂર્વક પ્રદાનની અભ્યક્તિ માત્ર આ વિષે જાણવી. આને વેદાંતશાસ્ત્રમાં વૃત્તિ-વ્યાપ્તિ એવા નામથી કહેવામાં આવે છે. અને અજ્ઞાનેશ્વર જ્ઞાન તથા જ્ઞાનેન જ જ્ઞાનને વેળા નાશિતમાત્રનઃ આ બંને વચનોવડે શ્રીભગવાને અજ્ઞાન વિષે આવરણરૂપતા તથા જ્ઞાને કરીને નશ્યતા કથન કરી છે. આ કથનથી શ્રીભગવાને, અજ્ઞાનવિષે નૈયાયિકાએ અંગીકાર કરેલી જ્ઞાનાભાવરૂપતા નિવૃત્ત કરી. કારણ કે અભાવ કોઈ વસ્તુનું આવરણ કરતો નથી તથા જ્ઞાનનો અભાવ જ્ઞાનવડે નષ્ટ પશુ થઈ શકે નહિ, કારણ કે વિદ્યમાન વસ્તુઓના જ પરસ્પર નાશ્ય-નાશક ભાવ હોય છે, તેથી જ્ઞાનનો અભાવ અજ્ઞાન નથી, કિન્તુ “હું અજ્ઞાની છું, હું પોતાને તથા અન્યને જાણતો નથી” ઇત્યાદિ સાક્ષીરૂપ પ્રત્યક્ષવડે સિદ્ધ ભાવરૂપ જ અજ્ઞાન છે.

યેષામ તેષામ એ બહુવચનમાં સામાન્ય અર્થના વાચક પર તત્ત્વ એ બંને શબ્દોવડે શ્રીભગવાને “પ્રાદ્યશ્ચુત્વાદિ ઉત્તમ ભતિ વિષે જ તથા ઉત્તમ આશ્રમ વિષે જ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા જ્ઞાનવડે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે; તેથી જિજ્ઞાસુ ભતિ વિષે તથા તેથી જિજ્ઞાસુ આશ્રમ વિષે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેમ જ્ઞાનવડે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ પણ થતી નથી.” એ પ્રકારના નિયમનો અભાવ કથન કર્યો. કિન્તુ સર્વ ભતિઓવિષે તથા સર્વ આશ્રમોવિષે શ્રવણાદિ સાધનોવડે, આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તથા જ્ઞાનવડે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે. આ વાત શ્રુતિમાં પણ કહી છે:-તયો યો દેવાના પ્રવણદ્યત સ્થાવર તદ્વચ્ચત્તપર્ણાં તથા મનુષ્યાણાં હિતિ-અર્થોત્-દેવતાઓની મધ્યે જે જે દેવતા અદ્વિતીય પ્રદાને “હું પ્રદારૂપ છું” એ પ્રકારે પોતાના આત્મારૂપ જાણે છે, તે તે દેવતા અજ્ઞાનની નિવૃત્તિપૂર્વક પ્રદારૂપ જ થાય છે; તથા મુષિઓની મધ્યે જે જે માધિ અદ્વિતીય પ્રદાને પોતાના આત્મારૂપ જાણે છે, તે તે મુષિ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિપૂર્વક પ્રદારૂપ જ થાય છે. મનુષ્યોની મધ્યે જે જે મનુષ્ય અદ્વિતીય પ્રદાને પોતાના આત્મારૂપ જાણે છે, તે તે મનુષ્ય અજ્ઞાનની નિવૃત્તિપૂર્વક પ્રદારૂપ જ થાય છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ મનુષ્યમાત્રને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તથા આત્મજ્ઞાનવડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ કથન કરી છે. તેથી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિષે તથા જ્ઞાનવડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ વિષે ઉત્તમ ભતિ-આશ્રમનો ઇચ્છિત આજ પણ નિયમ નથી, કિન્તુ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ શ્રવણ વિષે જ નિયમ છે. તેમાં પ્રાદ્યશ્ચ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રૈવર્ણિક પુરુષોએ તો વેદવચનોના શ્રવણથી આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરવું અને શૂદ્રાદિએ અદ્વૈતના પ્રતિપાદક પુરાણાદિનું શ્રવણ કરીને આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરવું. આ શ્રવણના નિયમની પ્રક્રિયા આત્મપુરાણના સાતમાં અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કથન કરવામાં આવેલ છે.

અહીં અજ્ઞાનેશ્વર જ્ઞાન એ વચનવડે શ્રીભગવાને આત્માવિષે અજ્ઞાનકૃત આવરણ કથન કર્યું છે અને જ્ઞાનેન જ જ્ઞાનને તત્ત્વજ્ઞાન વેળા નાશિતમાત્રનઃ આ વચનવડે શ્રીભગવાને આત્મજ્ઞાનવડે આવરણની નિવૃત્તિ કથન કરી છે. અજ્ઞાનકૃત આવરણ એ પ્રકારનું હોય છે:-એક તો અસંસ્પર્શપાદક અને બીજું અભાનાપાદક. જેમ આવરણ એ પ્રકારનું હોય છે, તેમ આત્મજ્ઞાન પણ એ પ્રકારનું હોય છે. તેમાં એક પરોક્ષ જ્ઞાન અને બીજું અપરોક્ષ જ્ઞાન. અર્વાતર વાક્યના શ્રવણથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન પરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે અને મહાવાક્યના શ્રવણથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન અપરોક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે. તદ્વપદાર્થરૂપ ઇશ્વરના તથા ત્વમ્-પદાર્થરૂપ જીવના સ્વરૂપ માત્રને કથન કરનારાં વાક્યો અર્વાતર વાક્યો કહેવાય છે, જેમ કે સર્વ જ્ઞાનમત્તં સ્ત્વ ઇત્યાદિ વાક્યો છે, ઇશ્વરના તથા જીવના અભેદને કથન કરનારાં વાક્યો

મહાવાક્યો કહેવાય છે જેમ કે તત્ત્વમસિ-સદં બ્રહ્માસિ ઇત્યાદિ વાક્યો છે. તેમાં બ્રહ્મ નાસ્તિ એ પ્રકારના બ્રમને ઉત્પન્ન કરનાર પ્રથમ અસત્વાપાદક આવરણ તો પરોક્ષ, અપરોક્ષ તથા સાધારણ પ્રમાણુજન્ય જ્ઞાનવડે નિવૃત્ત થાય છે. કારણ કે જેમ પર્વતવિષે ધૂમ્રરૂપ હેતુના દર્શનથી “એ પર્વત અગ્નિવાળો છે.” એ પ્રકારનું અનુગિતિરૂપ પરોક્ષ જ્ઞાન થતાં પણ “પર્વત-વિષે અગ્નિ નથી,” એ પ્રકારના બ્રમની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે, તેમ સત્ય જ્ઞાનમનંતં વજ્ર અસ્તિ એ વાક્યથી બ્રહ્મને પરોક્ષ નિશ્ચય થતાં પણ “બ્રહ્મ નથી,” એ પ્રકારના બ્રમની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. “બ્રહ્મ તો છે, પરંતુ બ્રહ્મ મને ભાસતો નથી,” એ પ્રકારના બ્રમને ઉત્પન્ન કરનાર અભાનાપાદક આવરણ તો “હું બ્રહ્મરૂપ છું,” એ પ્રકારના અપરોક્ષ જ્ઞાનથી જ નિવૃત્ત થાય છે. પરોક્ષ જ્ઞાનવડે અભાનાપાદક આવરણની નિવૃત્તિ થતી નથી. “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારનું જ્ઞાન, વાક્યથી ઉત્પન્ન થયું હોવા છતાં પણ, રજામસ્ત્વમસિ (દશમો તું છે.) એ વાક્યજન્ય જ્ઞાનની પેઠે અપરોક્ષરૂપ જ થાય છે એ વાત સર્વ વેદાંત શાસ્ત્રોમાં નિશ્ચિત જ છે. (૧૬)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્ ! આત્મજ્ઞાનવડે પરમાત્મ તત્ત્વ પ્રકાશ થયા પછી તે કેવા ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ તે આત્મજ્ઞાનના વિદેહ સુકિતરૂપ ફળનું કથન કરે છે:—

તદ્બુદ્ધયસ્તદાત્માનસ્તન્નિષ્ઠાસ્તત્પરાયણાઃ ।

ગચ્છંત્યપુનરાવૃત્તિં જ્ઞાનનિર્મૂલકત્મવાઃ ॥ ૧૭ ॥

રસોક્તિ:—જેની પરબ્રહ્મ વિશે બુદ્ધિ છે, જેનો આત્મા પરબ્રહ્મરૂપ જ છે, જેની નિષ્ઠા પરબ્રહ્મ વિશે થઈ છે, જેને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય એક પરબ્રહ્મ જ છે તથા જ્ઞાનવડે જેનાં પુણ્ય અને પાપ કર્મો નાશ પામ્યાં છે તેવો વિદ્વાન્ સંન્યાસી અપુનરાવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭

ટીકા:—હે અર્જુન ! જ્ઞાનવડે પ્રકાશિત સચ્ચિદાનંદધન પરમાત્મ તત્ત્વ વિશે બાહ્ય સર્વ વિષયોના પરિત્યાગ પૂર્વક, વિવેકાદિ સાધનોની પરિપક્વતાથી અંતઃકરણની સાક્ષાત્કારરૂપ પરિ અવસાનને પ્રાપ્ત થયેલ વૃત્તિવાળા પુરુષો તદ્બુદ્ધિ કહેવાય છે અર્થાત્ તે પુરુષો સર્વદા નિર્વિકલ્પક સમાધિવાળા છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! તદ્બુદ્ધયઃ એ વચનવડે જીવ વૃત્તિરૂપ બોધનો આશ્રય પ્રતીત થાય છે અને પરબ્રહ્મ વૃત્તિરૂપ બોધનો વિષય પ્રતીત થાય છે; તેથી જીવેનો તથા પરબ્રહ્મનો પરસ્પર બોદ્યબોદ્યવ્યરૂપ ભેદ અવરણ કરીને થશે. તેમાં બોધના આશ્રયનું નામ બોદ્ય છે અને બોધના વિષયનું નામ બોદ્ય છે.”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—તદાત્માનઃ इति-હે અર્જુન ! જેમનો આત્મા પરબ્રહ્મ જ છે, એવા વિદ્વાન્ પુરુષો તદાત્મા કહેવાય છે; તેથી માયાવડે કલિપત બોદ્યબોદ્ય ભાવ વાસ્તવિક અભેદનો વિરોધી હોતો નથી.

અર્જુનની શંકા:—હે ભગવન્ ! વિદ્વાન્ પુરુષોનું તદાત્માનઃ એવું જે વિશેષણ આપે કથન થયું છે, તે વિશેષણ વ્યર્થ જ છે, કારણ કે જે વિશેષણ વિદ્વાન્ પુરુષોને બીજા અજ્ઞાની પુરુષોથી વ્યાવૃત્ત કરે છે, તે જ વિશેષણ વિદ્વાન્ પુરુષોનું સાર્થક થાય છે. વ્યાવર્તકપણું તદાત્માનઃ એ વિશેષણવિષે ઘટતું નથી. કારણ કે અજ્ઞાની પુરુષો પણ વાસ્તવિક રીતે પરબ્રહ્મરૂપ જ છે.

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—હે અર્જુન ! તદાત્માનઃ એ વિશેષણનું તાત્પર્ય દેહાદિવિષે આત્મત્વબુદ્ધિ નિવૃત્ત કરવાનું છે. અહીં હેતુ એ છે કે, અજ્ઞાની પુરુષ વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મરૂપ થવા છતાં પણ પરબ્રહ્મવિષે આત્મબુદ્ધિ કરતો નથી, કિન્તુ અનાત્મરૂપ દેહાદિવિષે જ આત્મા-

ભિમાન કરે છે. તેથી અજ્ઞાની પુરુષ તદાત્માનઃ કહેવાતા નથી અને જ્ઞાનવાન પુરુષ તો અનાત્મારૂપ દેહાદિવિષે આત્માભિમાન કરતો નથી, કિન્તુ પરબ્રહ્મવિષે જ આત્મભુક્તિ કરે છે તેથી જ્ઞાનવાન પુરુષ જ તદાત્માનઃ કહેવાય છે. તેથી તદાત્માનઃ એ જ્ઞાનવાનનું વિશેષણ સાર્થક છે.

અર્જુનની શંકા:—“હુ ભગવન્! લૌકિક તથા વૈદિક કર્મોના અનુષ્ઠાનરૂપ વિદ્યેષ વિદ્યમાન હોતાં દેહાદિના અભિમાનની નિવૃત્તિ કેવી રીતે થશે? અર્થાત્ નહિ થાય.”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—તત્ત્વિષ્ઠઃ इति-હે અર્જુન! સર્વ કર્મોના અનુષ્ઠાનરૂપ વિદ્યેષની નિવૃત્તિ કરીને પરબ્રહ્મવિષે જ જેમની સ્થિતિ છે, તે પુરુષો તન્નિષ્ઠા કહેવાય છે, અર્થાત્ જે પુરુષો સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ કરીને, એક પરબ્રહ્મના વિચારપરાયણ થયા છે, તેઓ જ તન્નિષ્ઠા કહેવાય છે.

અર્જુનની શંકા:—“હુ ભગવન્! સ્વર્ગોદિ કૃણવિષયક રાગ વિદ્યમાન હોતાં કૃણાં સાધનરૂપ કર્મોનો પરિત્યાગ કેવી રીતે થશે? અર્થાત્ નહિ થશે.”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—તત્પરાયણઃ इति-હે અર્જુન! જેમને એક પરબ્રહ્મ જ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે, તે પુરુષો તત્પરાયણ કહેવાય છે અર્થાત્ જે પુરુષો સ્વર્ગોદિ સર્વ કૃણોથી વિરક્ત છે તેઓ તત્પરાયણ છે. અહીં તદ્બુદ્ધયઃ એ શબ્દવડે મેં બ્રહ્મસાક્ષાત્કારનું કથન કર્યું છે અને તદાત્માનઃ, તત્ત્વિષ્ઠઃ, તત્પરાયણઃ એ ત્રણ શબ્દોવડે મેં બ્રહ્મસાક્ષાત્કારનાં સાધનો કથન કર્યાં છે. તેમાં તદાત્માનઃ એ શબ્દવડે મેં દેહાદિ અનાત્મ પદાર્થોવિષે આત્માભિમાનરૂપ વિપરીત ભાવનાની નિવૃત્તિના કૃણરૂપ પરિપક્વ નિદિધ્યાસનનું કથન કર્યું છે અને તત્ત્વિષ્ઠઃ એ શબ્દવડે મેં સર્વ કર્મોનાં સંન્યાસપૂર્વક પ્રમાણ તથા પ્રમેયગત અસંભાવનાની નિવૃત્તિના કૃણરૂપ પરિપક્વ શ્રવણ તથા મનનરૂપ વેદાંત વિચારનું કથન કર્યું છે અને તત્પરાયણઃ એ વચનવડે મેં આ લોક તથા પરલોકનાં વિષય સુખોર્માથી તીવ્ર વૈરાગ્યનું કથન કર્યું છે. તેમાં ઉત્તર-ઉત્તર સાધનને પૂર્વ-પૂર્વ સાધનની હેતુતા છે. જેમ કે બ્રહ્મસાક્ષાત્કારવિષે નિદિધ્યાસનની હેતુતા છે, નિદિધ્યાસન વિષે શ્રવણ તથા મનનરૂપ વેદાંત વિચારની હેતુતા છે, અને વેદાંત વિચારવિષે વૈરાગ્યની હેતુતા છે. આ પ્રકારે તદ્બુદ્ધય, તદાત્માનઃ, તત્ત્વિષ્ઠઃ, તત્પરાયણઃ, એ ચારે વિશેષણોવડે સુક્ત સંન્યાસીઓ પુનઃ શરીરના સંબંધના અભાવરૂપ અપુનરાવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ વિદેહસુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે.

વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પંડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥ ૧૮ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જ્ઞાનવાન્ પુરુષ વિદ્યા વિનયયુક્ત બ્રાહ્મણવિશે, ગાયવિશે, હસ્તીવિશે, શ્વ-
વિશે તથા ચાંડાલવિશે સમદર્શી જ હોય છે. ૧૮

ટીકા:—હે અર્જુન ! વેદના અર્થના સમ્યક્ જ્ઞાનરૂપે જે વિદ્યા છે અથવા અદિતીય બ્રહ્મનું પ્રતિ-
પાદન કરનારી બ્રહ્મવિદ્યારૂપે જે વિદ્યા છે, તે વિદ્યાદિને પ્રાપ્ત થઇને પણ નિરહંકારતારૂપે જે વિનય
છે, તે વિદ્યા અને વિનય ઉભયસંપન્ન જે સર્વથી ઉત્તમ સાત્ત્વિક બ્રાહ્મણ છે અને તે બ્રાહ્મણની અપે-
ક્ષાવડે મધ્યમ તથા સંસ્કારોથી રહિત એવી જે રાજસ ગૌ (ગાય) છે તથા અત્યંત તમોગુણયુક્ત તથા
સર્વથી અધમ એવા જે હસ્તી, શ્વ, ચાંડાલ છે, અર્થાત્ યથાક્રમે ઉત્તમ-મધ્યમ-અધમરૂપ જેટલાં
સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ પ્રાણીઓ છે, તે પ્રાણીઓમાં જ્ઞાનવાન્ પુરુષો સમદર્શી જ હોય છે અર્થાત્
સત્તાદિ શુદ્ધોવડે તથા શુણ્ણજન્ય સંસ્કારોવડે નહિ સ્પર્શ કરેલા પરબ્રહ્મનું નામ ‘સમ’ છે. આવા
પરબ્રહ્મને જ વિદ્વાન્ પુરુષો સર્વત્ર દેખે છે. આ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કથન કરી છે:-

“અસ્તિ ભાતિ પ્રિયં રૂપં નામ ચેત્સવર્ણવક્ત્રમ્ । ઝાઝં વર્ણં મલ્લરૂપં જગદ્રૂપં તતો દ્રવ્યમ્ ॥ અર્થાત્-
અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય, નામ અને રૂપ એ પાંચ અંશ જ સર્વત્ર વ્યાપક છે. તેમાં પહેલા ત્રણ
અંશ બ્રહ્મરૂપે છે અને છેલ્લા બે અંશ જગત્તરૂપે છે.” આ પ્રકારે વિદ્વાન્ પુરુષો સર્વત્ર અસ્તિ-
ભાતિ-પ્રિયરૂપ બ્રહ્મને દેખે છે. વાતપર્યં એ છે કે, જેમ અત્યંત પવિત્ર ગંગાજળમાં,
તળાવના જળમાં, અત્યંત નિષિદ્ધ મહિરામાં તથા અત્યંત મલિન મૂવમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા
સૂર્યને ગંગાજળાદિના શુદ્ધોપોનો સંબંધ થતો નથી; તેમ પોતાના ચિદ્ભાસદ્વારા સર્વ ઉચ-
નીચ ઉપાધિઓમાં પ્રતિબિંબ ભાવને પ્રાપ્ત થયેલા બ્રહ્મને ઉચ-નીચ ઉપાધિઓના
શુદ્ધોપોનો સંબંધ થતો નથી. આ પ્રકારનો નિરંતર વિચાર કરતા બ્રહ્મવેત્તા વિદ્વાન્ પુરુષો
સર્વત્ર સમદૃષ્ટિવડે રાગદ્વેષથી રહિત થઇને, પરમાનન્દની સ્ફૂર્તિવડે જીવન્મુક્તિના સુખને જ
સર્વદા અનુભવે છે. (૧૮)

અવતરણીકા:—“હે ભગવન્ ! પરસ્પર વિષમ સ્વભાવવાળા જે સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ
પ્રાણીઓ છે, તે વિષમ સ્વભાવવાળા પ્રાણીઓવિષે સમત્વશુદ્ધિ કરવાનો ધર્મશાસ્ત્રમાં નિષેધ
કર્યો છે. ગૌતમસ્મૃતિ કહે છે કે, તત્સાત્ત્વમોગ્યં ભવતિ સમાસમાત્મ્યાં વિષમસમે પૂજાતઃ દતિ-અર્થાત્-
આરે વેદોના જ્ઞાતારૂપવડે તુલ્ય તથા સદાચારવિષે પ્રવૃત્તિરૂપતાવડે તુલ્ય બે બ્રાહ્મણોમાંથી
એક બ્રાહ્મણનું જે પુરુષ વસ્ત્ર-અર્લંકાર-અન્નાદિના દાનપૂર્વક જે પ્રકારનું પૂજન કરે છે,
તે પ્રકારનું પૂજન તે બીજા બ્રાહ્મણનું કરતો નથી, કિન્તુ તે બ્રાહ્મણનું તેથી ન્યૂન પૂજન કરે
છે. એક બ્રાહ્મણ આરે વેદોનો વક્તા છે તથા સદાચારથી યુક્ત છે અને બીજો બ્રાહ્મણ તેથી
અલ્પ વેદનો વક્તા છે તથા સદાચારથી રહિત, છે તે અધિક-ન્યૂન બંને બ્રાહ્મણોનું,
જે પુરુષ વસ્ત્રાર્લંકાર તથા અન્નાદિ પદાર્થોના દાનપૂર્વક, સમાન જ પૂજન કરે છે, તે પૂજન
કરનાર પુરુષનું અજ શિષ્ટ પુરુષોએ લોજન કરવું નહિ. કિંવા સમ પુરુષોની વિષમ પૂજા
કરનારા પુરુષને તથા વિષમ પુરુષોની સમાન પૂજા કરનારા પુરુષને ધર્મશાસ્ત્રે દોષની પણ
પ્રાપ્તિ કથન કરી છે. ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે કે, પૂજયિતા પ્રતિપતિવિશેષમદુર્વંધ ધર્માદનાચ દીપતે દતિ-
અર્થાત્-પૂજન કરનારો પુરુષ, સમ-વિષમ ભાવનો વિચાર નહિ કરવાથી ધર્મથી અને
ધનથી રહિત થાય છે. યદ્યપિ બ્રાહ્મણ ગૌ, હસ્તી, શ્વ, ચાંડાલ ઇત્યાદિ સર્વ ઉચ-
નીચ પદાર્થોવિષે સમશુદ્ધિ કરનારા બ્રહ્મવેત્તા સંન્યાસીઓ છે, તે સંન્યાસીઓ ધનન

તથા અજ્ઞના સંગ્રહથી રહિત છે. તેથી તે સંન્યાસીઓ વિષે અભોજ્યાશત્વ તથા ધનહીનત્વ સ્વતઃ જ વિદ્યમાન છે; તથાપિ સમખુદ્ધિથી સંન્યાસીઓવિષે પણ ધર્મની હાનિરૂપ દોષ અવશ્ય કરીને થશે; અને વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરીને જોઇએ તો તત્ત્વાન્નમમોર્ગ્ય એ વચને જે અભોજ્યાશત્વ કથન કર્યું છે, તે અભોજ્યાશત્વ સમ ખુદ્ધિવાળા પુરુષોવિષે અશુચિપણાવડે પાપની ઉત્પત્તિનું જ ઉપલક્ષક છે. આ પાપની ઉત્પત્તિ સંન્યાસીઓવિષે પણ સંભવિત હોઇ શકે છે. તપસ્વી પુરુષોનું તપ જ ધન હોય છે, તેથી તપરૂપ ધનની હાનિ પણ સંન્યાસીઓવિષે સંભવિત હોઇ શકે છે. તેથી “સર્વત્ર સમદર્શી પંડિત પુરુષ જ જીવન્મુક્ત છે” એ આપનું વચન અસંગત છે;” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન કહે છે:—

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ ૧૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! જે પુરુષનું મન બ્રહ્મભાવવિશે સ્થિત થયું છે તે પુરુષ આ જીવિત દશામાં જ દ્વૈત પ્રપંચનું અતિક્રમણ કરે છે. બ્રહ્મ નિર્દોષ તથા સમ હોવાથી સમદર્શી પુરુષ વિશે જ સ્થિત છે. ૧૯

ટીકા:—હે અર્જુન ! પરસ્પર વિષમ સ્વભાવવાળા સર્વ જૂનોવિષે જે બ્રહ્મ, અસ્તિ-ભાતિ-પ્રિયરૂપ સમાનપણાથી રહેલા બ્રહ્મના સમભાવવિષે શુદ્ધ મનના નિશ્ચયવાળા સમદર્શી પંડિત પુરુષોએ જીવન દશામાં જ સર્વ દ્વૈત પ્રપંચ અતિક્રમણ કરેલો હોય છે, અર્થાત્ સર્વ દ્વૈત પ્રપંચનો બાધ કરેલો હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જ્યારે જીવન દશામાં જ વિદ્વાન્ પુરુષોએ દ્વૈત પ્રપંચનું અતિક્રમણ કરેલું હોય છે, ત્યારે આ શરીરના પાતળી પછી વિદ્વાન્ પુરુષો આ દ્વૈત પ્રપંચનું અતિક્રમણ કરે તેમાં શું સંશય ? પરબ્રહ્મ નિર્દોષ તથા સમ-રૂપે છે, અર્થાત્ પરબ્રહ્મ જન્મ તથા મરણાદિ સર્વ વિકારોથી રહિત છે, તથા કૂટસ્થ નિત્ય એકરસ તથા અદ્વિતીયરૂપે છે. આ કારણથી સમદર્શી વિદ્વાન્ પુરુષો અદ્વિતીય બ્રહ્મવિષે જ અલેહરૂપ રહે છે. અહીં શ્રીભગવાનનો એ હેતુ છે કે, કોઇ પણ વસ્તુમાં દુષ્ટપણ એ પ્રકારનું હોય છે:—એક તો સ્વભાવથી અદુષ્ટ વસ્તુને પણ કોઇ દુષ્ટ વસ્તુના સંબંધથી દુષ્ટપણ થાય છે, જેમ કે સ્વભાવથી અદુષ્ટ ગંગાજળને મૂતમાં નાંખવાથી તેને દુષ્ટપણ થાય છે; અને બીજું વસ્તુમાં સ્વભાવથી જ દુષ્ટપણ હોય છે, જેમ કે મૂત્રાદિ મલિન પદાર્થોમાં સ્વભાવથી જ દુષ્ટપણ હોય છે. તેમાં સ્વભાવથી દોષવાળા જ્ઞાન-આંકલાદિ વિશે સ્પર્શ કરીને રહેલ બ્રહ્મ જ્ઞાનાદિના દોષોવડે અવશ્ય દુષ્ટતાને પ્રાપ્ત થશે. આ પ્રકારે વિચારીને મૂઠ પુરુષોએ અદ્વિતીય બ્રહ્મવિષે દુષ્ટપણ સંભાવના કરેલું હોવા છતાં પણ, બ્રહ્મ સર્વ દોષોના સંબંધથી રહિત જ છે; કારણ કે બ્રહ્મ આકાશની માફક અસંગ જ છે, અસંગ બ્રહ્મને કોઇપણ દોષનો સ્પર્શ થતો નથી. શ્રુતિ કહે છે કે—અસંગો હ્યં પુરુષઃ इति ॥ અસંગો ન હિ સજ્જતે इति ॥ સૂર્યો યયા સર્વલોકસ્ય ષઙ્ગર્ન ઢિપ્પતે વાહપૈર્વાલ્લદોષૈઃ ॥ ઈન્દ્રસ્તથા સર્વધૃતાંતરાત્મા ન હિપ્પતે લોકદુઃસ્વેન વાહ इति ॥ અર્થાત્—આત્માદેવ અસંગ હોવાથી તે કોઇ પણ પદાર્થની સાથે સંબંધને પ્રાપ્ત થતો નથી. જેમ સર્વ લોકોના પ્રકારાક સૂર્ય લગવાન્, પ્રકાશ્યરૂપ ઘટાદિ પદાર્થોના દોષોવડે લિપાયમાન થતો નથી, તેમ સર્વ જૂતોનો અંતરાત્મારૂપ એક અદ્વિતીય બ્રહ્મ પણ દેહાદિના દુઃખાદિ ધર્મોવડે લિપાયમાન થતો નથી. તેથી દુષ્ટક્રિયાધિઓના સંબંધથી આત્માવિષે દુષ્ટતા સંભવી શકે નહિ. કામાદિ ધર્મવત્તાવડે આત્માદેવવિષે સ્વતઃ જ દુષ્ટપણ સંભવતું નથી. કારણ કે જો કામાદિ આત્માના ધર્મો હોત, તો કામાદિવડે આત્માવિષે સ્વતઃ જ દુષ્ટપણ હોત, પરંતુ કામાદિ આત્માના

ધર્મો નથી. કિંતુ કામઃ સંકત્ત્વો વિચિરિત્તા આ શ્રુતિમાં કામાદિ સર્વ ધર્મો અંતઃકરણના જ કથન કરેલા છે, પણ આત્માનો કોઈ પણ ધર્મ કથન કરેલો નથી. કિંતુ સાચી ચેતા કેવલો નિર્ગુણસ્થ એ શ્રુતિ આત્માને સર્વ ધર્મોથી રહિત નિર્ગુણરૂપે કહે છે. આ પ્રકારે સર્વ દોષોથી રહિત પ્રધાને જ પોતાના આત્મારૂપ જાણનાર છવન્મુક્ત સંન્યાસીઓને, પાપની ઉત્પત્તિ, તપરૂપ ધનની હાનિ તથા ધર્મની હાનિ ઇત્યાદિ દોષોવડે, દુષ્ટ કહેવું અત્યંત વિરુદ્ધ છે. અને સમાસમાખ્યાં વિષયસમે વૃજાતઃ આ સ્મૃતિવચન તો અજ્ઞાની ગૃહસ્થવિષયક જ છે. પ્રધા-
વેત્તા સંન્યાસી વિષયક તે સ્મૃતિવચન નથી. કારણ કે સ્મૃતિમાં ત્સ્યાવમમોગ્યમ એ પ્રકારનો પ્રથમ ઉપક્રમ કર્યો છે; ત્યાર પછી મધ્યમાં સમાસમાખ્યાં વિષયસમે વૃજાતઃ એ વચન કથન કર્યું છે; અને ત્યાર પછી વૃજિતા પ્રતિષ્ઠિતિવિશેષમર્જર્વ ધનાદર્માગ દીયતે એ પ્રકારનો ઉપસંહાર કર્યો છે. એ ઉપક્રમ-ઉપસંહારનાં વચનથી અવિદ્વાન્ ગૃહસ્થ જ પ્રતીત થાય છે. કારણ કે પ્રાપ્ત વસ્તુનો જ નિષેધ થાય છે, અપ્રાપ્ત વસ્તુનો નિષેધ હોતો નથી અને અજ્ઞનો સંગ્રહ તથા ધનનો સંગ્રહ ગૃહસ્થ પુરુષને જ પ્રાપ્ત છે, સંન્યાસીને અજ્ઞનો સંગ્રહ તથા ધનનો સંગ્રહ પ્રાપ્ત નથી. તેથી સમ પુરુષોની વિષમ પૂજા કરનારા પુરુષોનું તથા વિષમ પુરુષોની સમ પૂજા કરનારા પુરુષોનું અમ લોભન કરવા યોગ્ય નથી. વળી “આ પ્રકારની પૂજા કરનારા પુરુષો ધનથી તથા ધર્મથી રહિત થાય છે” એ પ્રકારનો નિષેધ અવિદ્વાન્ ગૃહસ્થવિષે જ ઘટે છે; પ્રધાવેત્તા સંન્યાસીવિષે નિષેધ ઘટતો નથી. અવમમોગ્યમ એ વચનનો મુખ્ય અર્થ ઇંદ્રિયોને તે વચનવડે પાપની ઉત્પત્તિનો અર્થ ગ્રહણ કરવો તથા ધન શબ્દનો સુવર્ણાદિરૂપ મુખ્ય અર્થ ઇંદ્રિયોને ધન શબ્દવડે તપનો અર્થ ગ્રહણ કરવો, તે અત્યંત અસંગત છે. તેથી એ અર્થ ભિદ્ધ થયો કે, જેમ સુવર્ણમય દેવતાની પ્રતિમા તથા સુવર્ણમય પ્રતિમાનું સિંહાસન આ બન્નેવિષે સુવર્ણદ્રષ્ટા પુરુષ તો સમાનતા જ દેખે છે; અને સુવર્ણ દ્રષ્ટિથી રહિત કેવળ આકારદૃષ્ટિવાળો પૂજક પુરુષ તો તે બન્નેમાં મહાન્ વિષમતા જ દેખે છે. તેમ પ્રધાવેત્તા વિદ્વાન્ પુરુષ, પ્રાક્ષણ, ગૌ, હસ્તી, શ્વાન, ચાંકાલાદિ પદાર્થોવિષે, એક પરિપૂર્ણ પ્રધાને જ દેખે છે અને અજ્ઞાની પુરુષ તે પદાર્થો વિષે મહાન્ વિષમતા દેખે છે. આથી પૂર્ણસ્મૃતિ પ્રાતિકૃત ન્યૂનાધિકતાનો વિષય કરે છે, અને વિષાવિનયસપ્તે એ ભગવાનનું વચન પરમાર્થ વસ્તુનો વિષય કરે છે તેથી સ્મૃતિ-વચનનો અહીં વિરોધ થતો નથી. (૧૬)

અવતરશ્લોકાઃ—પરપ્રધા નિર્દોષ છે, તથા સર્વત્ર સમ છે તે કારણથી તે નિર્દોષ સમ પ્રધાને પોતાના આત્મારૂપ જાણનાર પ્રધાવેત્તા વિદ્વાન્ પુરુષ પોતે પણ સગ-દ્રેષાદિ દોષોથી રહિત થઈને રહે છે. આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:—

ન પ્રહૃષ્યેત્પ્રિયં પ્રાપ્ય નોદ્વિજેત્રાપ્ય ચાપ્રિયમ્ ।

સિયરબુદ્ધિરસંમૂઢો વ્રહ્મવિદ્વ્રહ્મણિ સ્થિતઃ ॥ ૨૦ ॥

શ્લોકાર્થઃ—વિદ્વાન્ પુરુષ પ્રિય વસ્તુને પામી હર્ષને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ જ અપ્રિય વસ્તુને પામી ઉદ્વેગને પ્રાપ્ત થતો નથી. કારણ કે વિદ્વાન્ પુરુષ સિયરબુદ્ધિ, સંમોહથી રહિત, પ્રધાવિત્ તથા પ્રધાવિશે જ સ્થિત છે. ૨૦

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! સમદર્શી વિદ્વાન્ સંન્યાસી, મુખ કરનારા પ્રિય પદાર્થોને પ્રાપ્ત થઈને, હર્ષને પ્રાપ્ત થતો નથી; તથા દુઃખ કરનારા અપ્રિય પદાર્થોને પ્રાપ્ત થઈને વિષાદને પ્રાપ્ત થતો નથી, કિંતુ તે બંનેને પોતાના આરબ્ધકર્મના ફળરૂપ ભૂતોને સર્વદા એકરસ જ રહે છે. આ સર્વ અર્થ દુઃસ્વપ્નદ્રિષ્ટમતાઃ ઇતેઽયિગતસ્પદઃ આ શ્લોકમાં પૂર્વે વિસ્તારથી કહેવામાં આવેલો

છે. પ્રિય-અપ્રિય પદાર્થોને પ્રાપ્ત થઈને પણ હર્ષ-વિષાદથી રહિત થવું ઇત્યાદિ જીવન્મુક્ત પુરુષોનું સ્વાભાવિક ચરિત છે. આ સ્વાભાવિક ચરિતને સુમુશુજને પ્રયત્નપૂર્વક સંપાદન કરવું બેઈએ. આ અર્થનું યોગ્ય કરવાને વાસ્તે શ્રીભગવાને પ્રદ્યેત્-નોદ્દિએત એ બંને શબ્દોમાં વિધિના હેતુ વાચક લિટ્ગ પ્રત્યય કથન કર્યો છે, કાંઈ જીવન્મુક્ત પુરુષ ઉપર તે વિધિવચન નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, સર્વત્ર અદ્વિતીય આત્માને દેખનાર વિદ્વાન્ પુરુષને પોતાથી ભિન્નરૂપ કોઈ પણ પ્રિય-અપ્રિય પદાર્થની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી. લોકમાં પોતાથી ભિન્ન બાણુવામાં આવેલો પદાર્થ જ હર્ષ-વિષાદનો હેતુ થાય છે, પોતાનો આત્મા કોઈના હર્ષ-વિષાદનો હેતુ થતો નથી. આ કારણથી પ્રિય-અપ્રિય પદાર્થની પ્રાપ્તિવડે વિદ્વાન્ પુરુષને હર્ષ-વિષાદની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી.

હવે જે અદ્વિતીય આત્માના જ્ઞાનવડે વિદ્વાન્ પુરુષને હર્ષ-વિષાદની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તે આત્મજ્ઞાનનું સાધનપૂર્વક અહીં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. સ્થિરહૃદયસમુદો વ્રજવિદ્વજ્જાણિ સ્થિત ઇતિ સંન્યાસપૂર્વક વેદાંત વાક્યોના વિચારની પરિપકવતા વડે જેની બુદ્ધિ બ્રહ્મવિષે સંશયથી રહિત થઈ છે તે સ્થિર બુદ્ધિ કહેવાય છે અર્થાત્ અવણુના ફળરૂપ પ્રમાણગત અસંભાવનાની નિવૃત્તિ છે, તથા મનના ફળરૂપ પ્રમેયગત અસંભાવનાની નિવૃત્તિ છે. આ બંને ફળને પ્રાપ્ત થનાર પુરુષ સ્થિર બુદ્ધિવાળો કહેવાય છે.

અર્જુનની શંકા:—“હિ ભગવન્ ! પ્રમાણગત અસંભાવનાથી તથા પ્રમેયગત અસંભાવનાથી રહિત પુરુષને પણ વિપરીત ભાવનારૂપ પ્રતિબંધની વશતાથી આત્માને સાક્ષાત્કાર થશે નહિ.”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—આ માટે નિદિધ્યાસનનું હું વર્ણન કરું છું તે સાંભળ-ભર્તૃહૃદ ઇતિ-અનાત્માકાર વિભતીય વૃત્તિઓના વ્યવધાનથી રહિત આત્માકાર સભતીય વૃત્તિઓનો પ્રવાહ તે નિદિધ્યાસન કહેવાય છે. આ નિદિધ્યાસનની પરિપકવતાવડે વિપરીત ભાવનારૂપ સંભોદથી રહિત પુરુષ અસંમૂઢ કહેવાય છે. વેદાંતશાસ્ત્ર શું જીવ-બ્રહ્માના અલેહનું પ્રતિપાદક છે અથવા લેહનું પ્રતિપાદક છે ? એ પ્રકારનો સંશય પ્રમાણગત અસંભાવના કહેવાય છે. અને જીવાત્મા શું બ્રહ્મરૂપે છે અથવા નથી ? ઇત્યાદિ સંશયો પ્રમેયગત અસંભાવના કહેવાય છે. દેહાદિવિષે આત્મવશ્યુદ્ધિ વિપરીત ભાવના કહેવાય છે. આ અસંભાવના અને વિપરીત ભાવના આત્મજ્ઞાનનો નાશ કરે છે. જ્યારે અવણુ-મનન-નિદિધ્યાસનથી અસંભાવના તથા વિપરીતભાવનાની નિવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે સર્વ પ્રતિબંધોથી રહિત થયેલો પુરુષ બ્રહ્મવિત્ થાય છે અર્થાત્ “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારે બ્રહ્મનો પોતાના આત્મારૂપવડે સાક્ષાત્કાર કરે છે. ત્યાર પછી સમાધિની પરિપકવતાવડે વિદ્વાન્ પુરુષ નિર્દોષ-સમ બ્રહ્મવિષે જ અલેહરૂપ થઈ રહે છે તથા બ્રહ્મથી ભિન્ન બીજા કોઈ પદાર્થવિષે સ્થિત થતો નથી. આ પ્રકારે બ્રહ્મવિષે સ્થિત થયેલો વિદ્વાન્ પુરુષ જીવન્મુક્ત કહેવાય છે તથા સ્થિતવ્રત્ત કહેવાય છે. આવા જીવન્મુક્ત પુરુષવિષે દ્વેષ પ્રપંચનું દર્શન નથી, તેથી તે જીવન્મુક્ત પુરુષને પ્રિય-અપ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતાં પણ કહેલ હર્ષ-વિષાદનો અભાવ ઉચિત જ છે. વળી સાધક સુમુશુજને તો દ્વેષ દર્શન વિદ્યમાન હોતાં વિષયોમાં દોષદષ્ટિવડે, હર્ષ-વિષાદનો પ્રયત્ન કરીને પરિત્યાગ કરવો. (૨૦)

અવતરણિકા:—“હિ ભગવન્ ! બાહ્ય શબ્દાદિ વિષયોમાં જે પ્રીતિ છે, તે પ્રીતિ પૂર્વના અનેક જન્મોમાં અનુભૂત હોવાથી અત્યંત પ્રબળ છે. તેથી બાહ્ય વિષયોમાં જેનું ચિત્ત આસક્ત થયું છે, એવા પુરુષની-સર્વ દષ્ટ સુખોથી રહિત અલૌકિક બ્રહ્મવિષેની સ્થિતિ કેવી રીતે હોય અર્થાત્ ન જ હોય. અને જો આપ એમ કહો કે-બ્રહ્મ પરમાનંદરૂપ છે, તેથી બાહ્ય વિષયોની પ્રીતિના પરિત્યાગવડે બ્રહ્મવિષે પુરુષની સ્થિતિ સંભવિત થઈ શકે છે, તો તે આપનું કથન

પણ સંભવતું નથી. કારણ કે બ્રહ્માના આનંદનો અનુભવ થતો નથી, તેથી બ્રહ્માનંદને ચિત્તની સ્થિતિની હેતુતા સંભવતી નથી. અનુભવ કરેલો આનંદ જ ચિત્તની સ્થિતિનો હેતુ હોય છે.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન કહે છે:—

વાહ્યસ્પર્શેષ્વસકાત્મા વિંદત્યાત્મનિ યત્સુખમ્ ।

સ બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા સુખમક્ષય્યમશ્રુતે ॥ ૨૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—બાહ્ય શબ્દાદિક વિષયો વિશે આસક્તિથી રહિત પુરુષ અંતઃકરણ વિશે રહેલા સુખને પ્રાપ્ત થાય છે તથા તૃષ્ણાથી રહિત બ્રહ્મયોગને વિશે યુક્ત ચિત્તવાળો નાશથી રહિત સુખને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૧

ટીકા:—હે અર્જુન! શ્રીનાદિ ઇંદ્રિયોત્તરે બ્રહ્મણ કરવા યોગ્ય શબ્દાદિ વિષયો છે. આ શબ્દાદિ વિષયોમાં અનાત્મ વસ્તુનો ધર્મ હોવાથી બાહ્ય કહેવાય છે. આવા બાહ્ય શબ્દાદિ વિષયોમાં આસક્તિને નહિ પ્રાપ્ત થયેલ પુરુષ નિષ્કામ પુરુષ છે. નિષ્કામ પુરુષ તૃષ્ણાથી રહિત હોવાથી અત્યંત વિરક્ત થઈને, ચોતાના અંતઃકરણમાં રહેલ બાહ્ય વિષયોની અપેક્ષાથી રહિત ઉપશમરૂપ સુખનો જ નિર્મેણ અંતઃકરણની વૃત્તિવડે અનુભવ કરે છે. આ વાત ભારતમાં કહેલી છે:—(“વચ્ચ કામહર્ષ લોકે વચ્ચ દિવ્યં મહાસલજ્જ્વલં. વૃણાસ્યસુલત્વૈતે નાર્હતઃ પોદર્શી કલામ્ ॥ અર્પોત્ત) આ લોકમાં જે કામજન્ય સુખ તથા સ્વર્ગોદિ લોકોમાં જે મહાન્ દિવ્ય સુખ તે સર્વ સુખ તૃષ્ણાની નિવૃત્તિજન્ય સુખના સોળામા ભાગના સરખું પણ હોતું નથી.” અથવા આત્મનિ એ શબ્દવડે પ્રત્યક્ આત્માનો અર્થ બ્રહ્મણ કરવો. આ પક્ષવિષે આ વચનનો નીચે પ્રમાણે અર્થ કરવો:—ત્વંપદાર્થરૂપ પ્રત્યક્ આત્માવિષે વિદ્યમાન સ્વરૂપભૂત સુખનો સુપ્રસિદ્ધ-અવસ્થામાં સર્વ પ્રાણીઓને અનુભવ થાય છે. જે સુખ બાહ્ય વિષયોની આસક્તિરૂપ પ્રતિબંધની વશતાથી પ્રતીત થતું નથી, તે સ્વરૂપભૂત સુખને વિદ્વાન્ પુરુષ બાહ્ય વિષયોથી આસક્તિના અભાવથી પ્રાપ્ત થાય છે. વળી વિદ્વાન્ પુરુષ કેવળ ત્વંપદાર્થ આત્માના સુખને જ પ્રાપ્ત થતો નથી, કિંતુ તત્ત્વપદાર્થની એકતાના અનુભવવડે પૂર્ણ સુખને જ અનુભવે છે.

આ અર્થ શ્રીભગવાન કહે છે:—સ બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા હૃલ્લમ્બચ્ચમશ્રુતે હતિ—પરમાત્મારૂપ બ્રહ્મ-વિષે જ સમાધિરૂપ યોગ બ્રહ્મયોગ છે. આ બ્રહ્મયોગવડે જેનો આત્મા અથવા અંતઃકરણ યુક્ત છે, અર્થાત્ બ્રહ્મયોગવિષે જેનું અંતઃકરણ સંલગ્ન છે, તે બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા કહેવાય છે. અથવા, બ્રહ્મ શબ્દવડે તત્ત્વપદાર્થનો અર્થ બ્રહ્મણ કરવો. જેનો ત્વંપદાર્થરૂપ આત્મા, તત્ત્વપદાર્થરૂપ બ્રહ્મવિષે, મહાવાક્યાર્થના અનુભવરૂપ સમાધિયોગવડે યુક્ત થયો છે એટલે કે એકતાને પ્રાપ્ત થયો છે, તે બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા કહેવાય છે. એવો બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા વિદ્વાન્ પુરુષ ઉત્પત્તિ થયો છે, તે બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા કહેવાય છે, અર્થાત્ વિદ્વાન્ પુરુષ સર્વદા નાશથી રહિત સ્વસ્વરૂપભૂત નિત્ય સુખને જ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ વિદ્વાન્ પુરુષ સર્વદા સુખાનુભવરૂપ જ થાય છે. યદ્યપિ આત્માસ્વરૂપ—નિત્ય સુખ વાસ્તવિક રીતે પુરુષને તત્ત્વ-સાક્ષાત્કારની પૂર્વે પણ પ્રાપ્ત જ છે, તેથી તેની પ્રાપ્તિ કહેવી સંભવતી નથી. કારણ કે પૂર્વે અપ્રાપ્ત વસ્તુની જ પ્રાપ્તિ થાય છે, તથાપિ તત્ત્વસાક્ષાત્કારની પૂર્વે નિત્ય સુખ અવિધાવડે આવૃત્ત છે, એ જ નિત્ય સુખની અપ્રાપ્તિ છે; તત્ત્વસાક્ષાત્કારવડે અવિધાની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે, એ જ સુખની પ્રાપ્તિ છે; અર્થાત્ નિત્ય સુખનું અજ્ઞાન તે જ નિત્ય સુખની અપ્રાપ્તિ છે. નિત્ય સુખનું અપરોક્ષ જ્ઞાન તે જ નિત્ય સુખની પ્રાપ્તિ છે. તેથી પ્રત્યક્ આત્માવિષે અલેહરૂપે રહેલ નિત્ય સુખના અનુભવની ઇચ્છા કરનાર અધિકારી પુરુષ; મહાન્ નરકોની પ્રાપ્તિ કરનારી તથા ક્ષણિક બાહ્ય વિષયોની પ્રીતિથી ચોતાની ઇંદ્રિયોને નિવૃત્ત કરવી, તેમ કરવાથી જ પુરુષની પ્રત્યક્ અક્ષિત બ્રહ્મવિષે સ્થિતિ થાય છે. (૨૧)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્! બાહ્ય વિષયોની પ્રીતિની જગ્યાએ નિવૃત્તિ થાય ત્યારે આત્માના નિત્ય સુખનો અનુભવ થાય. આત્માના નિત્ય સુખનો જગ્યાએ અનુભવ થાય ત્યારે અનુભવના પ્રસાદથી બાહ્ય વિષયોની પ્રીતિની નિવૃત્તિ થાય છે. આ પ્રકારે નિત્ય સુખનો અનુભવ તથા બાહ્ય વિષયોની પ્રીતિની નિવૃત્તિ, એ બંનેની અન્યોઅન્ય આશ્રયતા પ્રાપ્ત થાય છે, જે જે પદાર્થોવિષે અન્યોઅન્ય આશ્રયતા પ્રાપ્ત થાય છે, તે પદાર્થોવિષે એક પછી પદાર્થ સિદ્ધ થતો નથી.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ “વિષયોવિષે દોષદર્શનના અભ્યાસવડે જ વિષયોની પ્રીતિની નિવૃત્તિ થાય છે, તેથી અન્યોઅન્ય આશ્રયતારૂપ દોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી.” એ પ્રકારનો ઉત્તર આપે છે:—

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यंतवंतः कौतये न तेषु रमते बुधः ॥ ૨૨ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન! જેટલા વિષય ઇન્દ્રિયના સંબંધજન્ય ભોગ છે તે સર્વ ભોગ દુઃખના હેતુ છે તથા આદિ અંતવાળા છે, માટે વિવેકી પુરુષે તે ભોગો વિશે પ્રીતિ કરવી નહિ. ૨૨

ટીકા:—હે અર્જુન! શબ્દાદિ વિષયોની સાથે ઓનાદિ ઇન્દ્રિયોનો સંબંધ સંસ્પર્શ કહેવાય છે. આ સંસ્પર્શથી ઉત્પન્ન થતા અત્યંત હ્રસ્વ લેશમાત્ર સુખના અનુભવરૂપ સર્વ ભોગ, આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સગદ્ગેષવડે વ્યાપ્ત હોવાથી દુઃખના જ હેતુઓ છે, અર્થાત્ મનુષ્ય-લોકથી લઈને બ્રહ્મલોક પર્યંત સર્વ ભોગ કાળે કાળે દુઃખના જ હેતુઓ છે. આ વાત વિષ્ણુ-પુરાણમાં પણ કહી છે:—“યત્તઃ કલ્તે જટઃ સંયંચાન્મનસઃ પ્રિયાન્ । તાત્તોડસ્ય નિશ્ચન્વંતે દ્રવ્યે શોકર્થ-ક્લઃ ॥ અર્થાત્ ॥” એવ જેટલા મનના પ્રિય સંબંધો કરે છે, તેટલા જ શોકરૂપી શંકુ પુરુષના હૃદયમાં ઊદ્ભવ કરે છે.” આ પ્રકારના ભોગ પણ કાંઈ સ્થિર નથી, કિંતુ આદિ-અંતવાળા છે. અહીં વિષયઇન્દ્રિયના સંયોગનું નામ આદિ છે અને તેમના વિયોગનું નામ અંત છે. આ આદિ અંત બંને જેમનામાં વિદ્યમાન હોય તેઓ આદિ-અંતવંત કહેવાય છે. અર્થાત્ ભોગ આદિ કાળે પણ નથી તથા અંતકાળે પણ નથી, કિંતુ સ્વપ્નના પદાર્થોની જેમ ભોગ કેવળ મધ્યકાળે જ પ્રતીત થાય છે તેથી ભોગ સ્વપ્નના પદાર્થોની જેમ ક્ષણિક છે તથા મિથ્યારૂપ છે. આ વાત શ્રીગીતાપાદ્યાર્થે પણ કહી છે—“આદ્યંતે ચ યત્તસ્તિ વર્તમાનેષિ તત્તથા ક્ષિતિ-અર્થાત્—” જે પદાર્થ આદિ કાળે પણ હોતો નથી અને અંતકાળે પણ હોતો નથી, તે પદાર્થ વર્તમાનકાળે પણ વાસ્તવિક રીતે હોય નહિ, જેમ કે, સ્વપ્નના પદાર્થો છે. હે અર્જુન! વિષયજન્ય ભોગ આ પ્રકારના છે. તે કારણ માટે વિવેકી પુરુષ તે ભોગો વિષે રમણ કરતો નથી. અર્થાત્ ભોગોને પ્રતિકૂળ જાણીને વિવેકી પુરુષ ભોગો વિષે પ્રીતિનો અનુભવ કરતા નથી. આ વાત પતંજલિ ભગવાને પણ યોગસત્રોમાં કહેલી છે—પરિણામતાપર્વસ્કારદુઃસ્વૈર્ગુણવિવેચોષાઃ દુઃસ્વેભ સર્વ વિરેક્ષિઃ ક્ષિતિ-અર્થાત્—જેણે સારી રીતે કલેશાદિના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કર્યો છે એવા વિવેકી પુરુષને આ લોકનાં તથા પર-લોકનાં સર્વ વિષયસુખ દુઃખરૂપ જ પ્રતીત થાય છે. પણ અવિવેકી પુરુષને વિષયસુખ દુઃખરૂપ પ્રતીત થતું નથી. આ કારણથી જ શાસ્ત્રમાં વિવેકી પુરુષને માત્ર નેત્રની તુલ્ય કહ્યો છે. જેમ જેમ ઉર્જુનાભિજંતુકૃત તંતુ અત્યંત સક્ષ્મ હોય છે તથા અત્યંત કોમળ હોય છે, એવો તંતુ પણ નેત્રમાં પડીને પોતાના સ્પર્શવડે નેત્રને દુઃખની જ પ્રાપ્તિ કરે છે, પણ નેત્રથી ભિન્ન બીજાં સુખ તથા નાસિ-કાદિ અંગેમાં પડીને તે તંતુ દુઃખની પ્રાપ્તિ કરતું નથી. તેમ મધુ અને વિષ (બંને) લોળવેલા અજના લોળનની જેમ, ત્રણે કાળ વિશે કલેશવડે વ્યાપ્ત વિષયભોગનાં સાધનો છે. આ વિષયભોગનાં સાધનો વિવેકી પુરુષને જ દુઃખની પ્રાપ્તિ કરે છે અર્થાત્ વિવેકી પુરુષ જ

તેમને દુઃખરૂપ માને છે અને રાત-ઢહાડો ઘણા પ્રકારનાં દુઃખોને સહન કરનારા અવિવેકી મૂઠ પુરુષને વિષયલોગનાં સાધનો દુઃખની પ્રાપ્તિ કરતાં નથી, અર્થાત્ અવિવેકી પુરુષ લોગનાં સાધનોને દુઃખરૂપ માનતો નથી. પતંગલિ સૂત્રમાં પરિણમતાપસંસ્કારદુઃખ એ શબ્દવડે, ભૂત-વર્તમાન-ભવિષ્ય એ ત્રણે કાળમાં પણ, દુઃખવડે મિશ્રિત હોવાથી વિષયસુખો વિષે ઔપાધિક દુઃખરૂપતા કથન કરી છે. ગુણવૃત્તિવિરોધાત્ એ શબ્દવડે વિષયસુખો વિષે સ્વરૂપથી પણ દુઃખરૂપતા કથન કરી છે. તેમાં પરિણમતાપસંસ્કારદુઃખ એ વચનના અંતમાં રહેલા દુઃખ શબ્દને પરિણામ, તાપ અને સંસ્કાર એ ત્રણે શબ્દોની સાથે સંબંધ કરવો. એમ કરવાથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, પરિણામદુઃખ-તાપદુઃખ તથા સંસ્કારદુઃખ એ ત્રણે રૂપતાવડે વિષયસુખો દુઃખરૂપ જ છે. જેટલા વિષયસુખના અનુભવ હોય છે, તે સર્વ રાગવડે યુક્ત જ હોય છે. રાગ વિના વિષયસુખનો અનુભવ હોતો નથી. કારણ કે જે પુરુષને જે વસ્તુવિષે રાગ હોય છે, તે પુરુષ જ તે વસ્તુની પ્રાપ્તિવડે સુખી થાય; તેમ જ જે પુરુષને જે વસ્તુવિષે રાગ હોતો નથી, તે પુરુષ તે વસ્તુની પ્રાપ્તિવડે સુખી થતો નથી. આ વાત સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેથી વિષયની પ્રાપ્તિની પૂર્વે ઉદ્ભૂત થયેલો રાગ જ વિષયની પ્રાપ્તિના કાળે સુખરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે રાગ ક્ષણે-ક્ષણે વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતો જાય છે. રાગના વિષયરૂપ પદાર્થની જ્યારે અપ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે અવશ્ય દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી રાગ દુઃખરૂપ જ છે. ભોગોવિષે પરિતૃપ્તાવડે ઇદ્રિયોની જે ઉપશાંતિ તે સુખ કહેવાય છે. ભોગોવિષે લોહુપતાથી ઇદ્રિયોની જે અનુપશાંતિ તે દુઃખ કહેવાય છે. બહુ ભોગો ભોગવવાવડે ઇદ્રિયોને તૃષ્ણાથી રહિત કરવામાં કોઈપણ પ્રાણી સમર્થ નથી. ઉલટા બહુ ભોગો ભોગવવાથી તૃષ્ણાની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. જેમકે અગ્નિમાં ઘૂત-કાષ્ટાદિ નાંખવાથી અગ્નિની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. તેથી વિષયસુખ દુઃખરૂપ રાગનું પરિણામ હોવાથી દુઃખરૂપ જ હોય છે. કાર્ય-કારણનો અલેહ જ હોય છે. કારણથી વિષયસુખ દુઃખરૂપ રાગનું પરિણામ હોવાથી દુઃખરૂપ જ છે. એવી રીતે વિષયસુખવિષે પરિણામે-દુઃખરૂપતા કથન કરી.

હવે તાપરૂપ-દુઃખરૂપતા કથન કરે છે. એક પુરુષ જે કાળે વિષયસુખનો અનુભવ કરે છે, તે કાળે તે વિષયસુખને પ્રતિકૂળ જેટલાં દુઃખનાં સાધનો છે, તે સર્વ દુઃખનાં સાધનોમાં મનુષ્ય દ્રેષ કરે છે. વળી દુઃખનાં સાધનરૂપ ભૂતોનું હનન નહિ કરવાથી વિષયસુખનો ભોગ સંભવતો નથી. આથી વિષયસુખવાસ્તે પુરુષ પ્રતિકૂલ ભૂતોને અવશ્ય હણે છે. તેમાં જેટલાં દુઃખનાં સાધનો છે, તે સર્વ દુઃખનાં સાધનો મને પ્રાપ્ત ન થાય, એ પ્રકારનો સંકલ્પવિશેષ તે દ્રેષ કહેવાય છે. દ્રેષના વિષયરૂપ જેટલાં દુઃખનાં સાધનો છે, તે સર્વની નિવૃત્તિ કરવામાં કોઈ પણ પ્રાણી સમર્થ હોતો નથી. તેથી વિષયસુખના અનુભવ કાલ વિષે પણ સુખનો વિરોધીવિ-પયક દ્રેષ સર્વદા થયા કરે છે. દ્રેષ વિદ્યમાન હોતાં તાપદુઃખને નિવૃત્ત કરવું અશક્ય છે. અહીં તાપને જ દ્રેષ કહે છે. આ પ્રકારે દુઃખનાં સાધનોને નિવૃત્ત કરવામાં અસમર્થ પુરુષ ત્રણે કાળે મોહને અવશ્ય કરીને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તાપદુઃખતાની માફક સંમોહદુઃખતા પણ નિવૃત્ત કરવી અશક્ય છે. તેમ તાપરૂપ દ્રેષથી કર્માશય ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ કે વિષયસુખનાં સાધનોની ઇચ્છા કરનાર પુરુષ શરીરવડે, મનવડે તથા વાણીવડે અવશ્ય પ્રવૃત્ત થાય છે. પ્રવૃત્તિની પછી પોતાને અનુકૂળ પ્રાણીઓ ઉપર અનુગ્રહ કરે છે અને પોતાને પ્રતિકૂળ પ્રાણીઓનું હનન કરે છે. અનુકૂળ પ્રાણીઓ ઉપરના અનુગ્રહથી તથા પ્રતિકૂળ પ્રાણીઓના હનનથી પુરુષ ધર્મ તેમ જ અધર્મને સંપાદન કરે છે, આનું નામ કર્માશય કહેવાય છે. આ કર્માશય લોભથી તથા મોહથી થાય છે. એવી રીતે વિષયસુખોવિષે તાપદુઃખતા કથન કરી.

હવે સંસ્કારની દુઃખતાનું કથન કરે છે. વર્તમાન કાળે જે વિષયસુખનો અનુભવ છે, તે વિષયસુખનો અનુભવ, પોતાના નાચકાળે, પુરુષના ચિત્તમાં સંસ્કારોને ઉત્પન્ન કરી બાંધે છે. પ્રથમ સંસ્કારો સુખવિષયક સ્મરણને ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યાર પછી સુખવિષયક સ્મરણ સુખોવિષે રાગને ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યાર પછી સુખવિષયક રાગ સુખની પ્રાપ્તિવાસ્તે શરીર-મન-વાણીની ચેષ્ટાને ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યાર પછી શરીરાદિની ચેષ્ટા પુણ્યપાપરૂપ કર્માશયને ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યાર પછી પુણ્ય-પાપ કર્મ જન્માદિની પ્રાપ્તિ કરે છે: આનું નામ સંસ્કારદુઃખતા છે. એ પ્રકારે તાપ-મોહના સંસ્કાર પણ બાણી લેવા. એવી રીતે એ અર્થ કથન કર્યો કે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણ કાળવિષે દુઃખવડે યુક્ત હોવાથી સર્વ વિષયસુખ દુઃખરૂપ જ છે.

હવે વિષયસુખોવિષે સ્વરૂપવડે પણ દુઃખરૂપતાનું કથન ગુણદૃષ્ટિવિરોધાદિ એ વચનવડે (કથન કરે છે). અહીં સુખરૂપ જે સત્ત્વગુણ છે, દુઃખરૂપ જે રજોગુણ છે તથા મોહરૂપ જે તમોગુણ છે, એ ત્રણેના અર્થ ગુણ શબ્દવડે બ્રહ્મણ કરવો. સત્ત્વ-રજ-તમ ત્રણે ગુણ પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળા હોવા છતાં પણ, જેમ તેલ-વર્તિ-અગ્નિ એ ત્રણે મળીને એક જ દીપકરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ પુરુષના ભોગને વાસ્તે ત્રિગુણાત્મક કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે. ત્રિગુણાત્મક કાર્ય વિષે પણ એક ગુણની પ્રધાનતા હોય છે અને બીજા બે ગુણોની ગોણતા હોય છે. એક પ્રધાન ગુણનો અંગીકાર કરીને જ ત્રિગુણાત્મક કાર્ય પણ સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ પ્રમાણે એક એક ગુણ કરીને કહેવામાં આવે છે. તેમાં સુખના ઉપભોગરૂપ જે પ્રતીતિ તે ઉદ્ભૂત સત્ત્વગુણનું કાર્ય હોવા છતાં પણ અનુદ્ભૂત રજ-તમનું પણ કાર્ય થાય છે. પણ કેવળ સત્ત્વગુણનું પ્રતીતિ કાર્ય નથી, તેથી સુખના ઉપભોગરૂપ પ્રતીતિ પણ ત્રિગુણાત્મક જ છે. તેથી સુખના ઉપભોગરૂપ પ્રત્યયવિષે સુખરૂપતા તથા દુઃખરૂપતા તથા વિષાદરૂપતા એ ત્રણે વિદ્યમાન છે. આ કારણથી જ વિવેકી પુરુષને સર્વ વિષયસુખોનો અનુભવ દુઃખરૂપ જ છે. એવા દુઃખરૂપ વિષયસુખના ઉપભોગરૂપ પ્રતીતિ પણ કાંઈ સ્થિર નથી, કિંતુ તે શીઘ્ર જ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે; કારણ કે વર્તે હિ ગુણજ્ઞ એ વચનવડે ચિત્તને શીઘ્રપરિણામવાળું કથન કરેલું છે.

અર્જુનની શંકા:—એક જ પ્રત્યય એક જ કાળે પરસ્પર વિરુદ્ધ સુખદુઃખ બની મોહ-રૂપતાને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયે ? અર્થાત્ નહિ પ્રાપ્ત થયે.

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—ઉદ્ભૂત-અનુદ્ભૂત એ બંનેનો પરસ્પર વિરોધ હોય નહિ, કિંતુ સમ વૃત્તિવાળા ગુણોના જ એક કાળે પરસ્પર વિરોધ થાય છે, વિષમ વૃત્તિવાળા ગુણોના એક કાળે પરસ્પર વિરોધ થતો નથી. જેમ એક પુરુષમાં અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થયલાં ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય એ ચારે પોતાની ભાદ્રક અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થયલાં અધર્મ, અજ્ઞાન, અવૈરાગ્ય અને અનૈશ્વર્ય એ ચારેની સાથે જ યથાક્રમે વિરોધ કરે છે. અનભિવ્યક્ત અધર્મોદિની સાથે અભિવ્યક્ત ધર્મોદિ વિરોધ કરતાં નથી. આ લોકમાં પણ એક પ્રધાન પુરુષનો બીજા પ્રધાન પુરુષની સાથે જ વિરોધ થાય છે. દુર્બલ પુરુષની સાથે પ્રધાન પુરુષનો વિરોધ હોતો નથી; તેમ સત્ત્વ, રજ, તમ એ ત્રણે ગુણે પણ એક કાળે પરસ્પર પ્રધાનતાને સહન કરતા નથી; તેમ જ એક-બીજાના સદ્ભાવમાત્રને અસહન કરતા પણ નથી. આ પ્રકારે પરિણામદુઃખ, તાપદુઃખ, સંસ્કારદુઃખ એ ત્રણે વિષે પણ એક જ કાળે રાગ-દ્રેષ-મોહ એ ત્રણેના સદ્ભાવ બાણી લેવો; કારણ કે રાગ-દ્રેષાદિ કલેશ, અસુપ્ત, તણુ, વિચ્છિન્ન અને ઉદાર એ ચાર રૂપોવડે ચાર અવસ્થાઓવાળા જ હોય છે.

હવે કલેશોનું સ્વરૂપ યોગશાસ્ત્રની રીતિથી વર્ણન કરવામાં આવે છે. યોગ-સૂત્રો કહે છે કે-અવિયાદેવિતારાગદ્રેષામિન્દ્રિયાઃ ધ્વજ ક્લેશાઃ ॥ ૧ ॥ અવિયાદેવિતારેણ પ્રહતતત્ત્વનિચ્છિન્નોરાગાન્ ॥ ૨ ॥

અનિત્યાનુચિદુઃખાડનાત્મસુ નિત્યનુચિસુખાત્મસ્થાતિરવિચ્યા ॥ ૩ ॥ હૃદયર્શનશક્યોરેકામતેવાસ્મિતા ॥ ૪ ॥
 સુલાનુસાયી રાગઃ ॥ ૫ ॥ ૩ સ્વાલસાયી દ્વેષઃ ॥ ૬ ॥ સ્વરસવાહી વિદુષોપિ તપાસ્તોડમિનિવેશ. ॥ ૭ ॥ તે પ્રતિ-
 પ્રસવહેવા. સૂત્રમાઃ ॥ ૮ ॥ ધ્યાનહેવાસ્તદ્વૃત્તય ॥ ૯ ॥ ક્લેશમૂલઃ કર્માચયો દષ્ટાદષ્ટજન્મનેદનીયઃ ॥ ૧૦ ॥ સત્તિ
 મૂલે તદ્વિપાકો જાણાયુર્મોગઃ ॥ ૧૧ ॥ હવે યથાક્રમે એકાદશ સૂત્રોના અર્થ નિરૂપણ કરે છે.
 અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ, અભિનિવેશ એ પાંચ કલેશ હોય છે. તેમાં કર્મના તથા તેનાં
 ફળના પ્રવર્તક થઇને જે પુરુષને દુઃખની પ્રાપ્તિ કરે છે, તે કલેશ કહેવાય છે. આ પ્રકારનું
 દક્ષણ અવિદ્યાદિ પાંચેમાં ઘટે છે, તેથી અવિદ્યાદિ પાંચે કલેશ કહેવાય છે (૧). આ પાંચ કલેશોમાં
 પણ પ્રથમ કલેશરૂપ અવિદ્યા જ પ્રસુપ્ત, વતુ, વિચ્છિન્ન, ઉદાર એ ચાર અવસ્થાવાળી હોય છે
 અને તે અસ્મિતાદિ ચાર કલેશોના કારણરૂપ છે. તેમાં વતુઅભાવવાળામાં વત્વતાબુદ્ધિ, વિપર્યય,
 મિથ્યાજ્ઞાન અને અવિદ્યા એ ચારે શબ્દ એક જ અર્થના વાચક છે (૨). અવિદ્યા ચાર પ્રકારની
 હોય છે, તેમાં અનિત્ય પદાર્થો વિષે નિત્ય બુદ્ધિ કરવી, એ પ્રથમ અવિદ્યા છે. જેવી રીતે પૃથિવી,
 ચંદ્ર, સૂર્ય, તારાગણ, સ્વર્ગ, દેવતા ઇત્યાદિ અનિત્ય પદાર્થો વિષે “આ સર્વ પદાર્થ નિત્ય છે” એ
 પ્રકારની બુદ્ધિ કરવી અને અશુચિ પદાર્થો વિષે શુચિની બુદ્ધિ કરવી, એ બીજી અવિદ્યા છે. જેવી
 રીતે સ્ત્રીના અશુચિ શરીર વિષે શુચિ બુદ્ધિ કરવી. એ વાત શ્રીભગવાને પણ કહેલી છે -
 (સ્વાનાદ્વીજાકુપ્તમાત્રિવંશનિવનાદપિ ॥ વાયમપેયયૌષ્ઠીચત્વાર્વદ્વિત્તણ્ણશુચિં વિદુઃ ॥ અર્થાત્-શાસ્ત્રના યથાર્થ
 તાત્પર્યને જાણનાર વિદ્વાન્ પુરુષ શરીરને સ્થાન, બીજ, ઉપબંધ, નિબંધ, નિધન, આધેયશૌચ,
 એટલા હેતુઓથી અશુચિ જ જાણે છે. તેમાં વિદ્યા-મૂત્રાદિવડે યુક્ત માતાનું ઉદર સ્થાન કહેવાય
 છે એવા મહિન સ્થાનમાં શરીરની સ્થિતિ થાય છે. તેથી શરીર સ્થાનથી પણ અશુચિ જ છે.
 વળી પિતાનું જે સપ્તમ ધાતુરૂપ શુક્ર છે તથા માતાનું જે સપ્તમ ધાતુરૂપ શોણિત છે, તે
 બીજ કહેવાય છે. એવા બીજથી આ શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે તેથી શરીર બીજથી પણ
 અશુચિ જ છે. અજ્ઞાના પરિણામરૂપ જે શ્લેષ્મ-રુધિરાદિ છે, તે ઉપબંધ કહેવાય છે. એ
 ઉપબંધથી પણ શરીર અશુચિ જ છે. સુખ, નાસિકા, કર્ણ, નેત્ર, પાશુ, ઉપરધ એ સર્વ દ્વારોથી
 જે મળતું બહાર નીકળતું છે, તે નિબંધ કહેવાય છે. આ નિબંધથી પણ શરીર અશુચિ જ છે
 મરણ નિધન કહેવાય છે. તેમ જ મરણવડે વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણનું શરીર પણ અશુચિ થાય છે,
 નિધનથી પણ શરીર અશુચિ જ છે. સ્નાન-ચંદનલેપાદિવડે જે શરીરવિષે શુચિત્વનું અપાદાન
 કરવું તે આધેયશૌચ કહેવાય છે. આ આધેયશૌચતાવડે પણ શરીર અશુચિ જ છે. એવા
 અશુચિ સ્ત્રીના શરીરવિષે શુચિ બુદ્ધિ કરવી તે બીજી અવિદ્યા છે. વળી દુઃખરૂપ વિષયના
 લોભાવિષે સુખ બુદ્ધિ કરવી, તે ત્રીજી અવિદ્યા છે. દુઃખવિષે સુખ બુદ્ધિ તો પરિણમતાવસ્થાકાર-
 દુર્લભગુણવિરોધાચ દુઃખમેવ સર્વં વિષેનિ આ સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં પૂર્વે કથન કરવામાં આવેલ
 છે અને અનાત્મ વસ્તુવિષે આત્મબુદ્ધિ કરવી એ ચોથી અવિદ્યા છે. જેમ અનાત્મરૂપ આ
 સ્થૂળ શરીરવિષે “હું મનુષ્ય છું, હું બ્રાહ્મણ છું” એ પ્રકારની આત્મબુદ્ધિ કરવી. એ પ્રમાણે
 ચાર પ્રકારના લેહવાળી અવિદ્યા જ અસ્મિતાદિ સર્વ કલેશોના મૂળભૂત છે. આ અવિદ્યાને શાસ્ત્રમાં
 તમ કહેવામાં આવે છે (૩). અને દૃશ્યક્રિયાવાળો પુરુષ દર્શનશક્તિવાળી બુદ્ધિ આ બન્ને લોકતા
 લોભ્યરૂપવડે અત્યંત ભિન્ન છે. પુરુષ અને બુદ્ધિ બંનેનું જે અવિદ્યાકૃત અલેહાભિમાન છે, તે
 અસ્મિતા કહેવાય છે. આ અસ્મિતાને બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ હૃદયગ્રંથિ કહે છે. આ અસ્મિતાને જ શાસ્ત્રમાં
 મોહ કહેવામાં આવે છે (૪). સુખની પ્રાપ્તિના જે સાધનો છે, તે સર્વ સાધનોથી રહિત પુરુ-
 ધનો જે, “સર્વ પ્રકારનાં સુખ મને પ્રાપ્ત થાય,” એ પ્રકારના વિપર્યયવિશેષ છે, તે રાગ કહે-
 વાય છે. આ રાગને શાસ્ત્રમાં મહામોહ નામથી કહેવામાં આવે છે. (૫) દુઃખની પ્રાપ્તિ
 કરનાર સાધનો વિદ્યમાન હોવાં પણ “મને કેઇ પ્રકારનું દુઃખ પ્રાપ્ત ન થાય” એ પ્રકારનો

જે વિપર્યયવિશેષ છે, તે દ્રેષ કહેવાય છે. આ દ્રેષને શાસ્ત્રમાં તામિસ્ર કહેવામાં આવે છે. (૬).
 જીવનના હેતુરૂપ જે આયુષ્ય છે, તે આયુષ્યનો અભાવ થતાં પણ અનિત્ય એવા દેહથી ઈન્દ્રિ-
 યાદિની સાથે “મારો કદાચિત્ પણ વિયોગ થાય નહિ” એ પ્રકારનો જે વિદ્વાન્ અવિદ્વાન્ સર્વ
 પ્રાણીઓમાં સાધારણ ભરણના ત્રાસરૂપ વિપર્યય છે, તે અભિનિવેશ કહેવાય છે. આ અભિ-
 નિવેશને શાસ્ત્રમાં અંધતામિસ્ર કહેવામાં આવે છે. (૭). એ વાત પુરાણમાં પણ કહેલી છે:-
 તમો મોહો મહામોહસ્તામિસ્રો જંબસંજિતઃ । અવિયા પંચર્પેવં પ્રાદુર્ભૂતા મહાત્મનઃ ॥ અર્થાત્ પુરુષની
 અવિદ્યા તમ, મોહ, મહામોહ, તામિસ્ર અને અંધતામિસ્ર એ પાંચ પ્રકારોવડે પ્રાદુર્ભાવને
 પ્રાપ્ત થાય છે. અવિદ્યાદિ પાંચ કલેશો, પ્રસુપ્ત અવસ્થા, તનુ અવસ્થા, વિચ્છિન્ન અવસ્થા
 અને ઉદાર અવસ્થા એ ચાર અવસ્થાઓવાળા હોય છે. તેમાં, અસત્ કાર્યની કદાચિત્ પણ
 ઉત્પત્તિ હોતી નથી. અવિદ્યાદિ પાંચ કલેશોની, તેમની ઉત્પત્તિની પૂર્વે, જે અનભિવ્યક્તરૂપ
 સ્થિતિ છે, તે પ્રસુપ્ત અવસ્થા કહેવાય છે. અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થતાં પણ, કલેશોવિષે ખીળ
 સહકારી કારણોના અલાભથી જે કાર્યની અજનકતા છે, તે તનુ અવસ્થા કહેવાય છે. અભિ-
 વ્યક્તિને પ્રાપ્ત થયેલા તથા પોતપોતાનાં કાર્યને પણ ઉત્પન્ન કરનારા કલેશોનો બળવાન
 જ્ઞાનવડે અભિભવ છે. આ વિચ્છિન્ન અવસ્થા કહેવાય છે, અભિવ્યક્તિને પણ પ્રાપ્ત
 થયેલ તથા ખીળ સહકારી કારણોની સંપત્તિને પણ પ્રાપ્ત થયેલ કલેશો વિષે પ્રતિબંધથી રહિતપણા-
 વડે પોતપોતાનાં કાર્યોની જે જનકતા તે ઉદાર અવસ્થા કહેવાય છે. આ પ્રકારની ચાર અવસ્થાઓ-
 વડે વિશિષ્ટ તથા વિપર્યય બુદ્ધિરૂપ અસ્મિતાદિ ચાર કલેશોના ક્ષેત્રરૂપ અવિદ્યા છે. અર્થાત્
 અવિદ્યા આ ચાર કલેશોની ઉત્પત્તિની ભૂમિરૂપ છે. સર્વ કલેશોમાં વિપરીત બુદ્ધિરૂપતા
 પૂર્વે કથન કરવામાં આવી છે, તેથી અવિદ્યાની નિવૃત્તિવડે જ અસ્મિતાદિ સર્વ કલેશોની
 નિવૃત્તિ થાય છે. કલેશ પણ સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ એ હેતુવડે બે પ્રકારના હોય છે. તેમાં
 પ્રકૃતિમાં લીન પુરુષોના જે સૂક્ષ્મ કલેશ છે તથા વિરોધી ભાવનાવડે તનુ કરેલા જે યોગી
 પુરુષોના તનુ કલેશ છે, તે પ્રસુપ્તાવસ્થાવાળા કલેશ તથા તનુઅવસ્થાવાળા કલેશ બન્ને સૂક્ષ્મ
 કહેવાય છે. આ સૂક્ષ્મ કલેશ મનના નિરોધરૂપ નિર્બીજ સમાધિવડે જ નિવૃત્ત થાય છે. આ
 મનના નિરોધને સૂત્રમાં પ્રતિપ્રસવ કહેવામાં આવે છે (૮). સૂક્ષ્મ કલેશોના કાર્યરૂપ જે
 વિચ્છિન્ન અવસ્થાવાળા તથા ઉદાર અવસ્થાવાળા કલેશ છે, તે બન્ને પ્રકારના કલેશ સ્થૂલ
 કહેવાય છે. તેમાં જે કલેશ વચમાં વિચ્છેદને પ્રાપ્ત થઇને તે તે સ્વરૂપવડે પુનઃ પુનઃ પ્રાદુ-
 ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તે કલેશ વિચ્છિન્ન કહેવાય છે:-જેમકે રાગક્રોધે ક્રોધ વિદ્યમાન છતાં
 પણ પ્રાદુર્ભૂત પામતો નથી, કિન્તુ ક્રોધાવરે ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ક્રોધ-વિચ્છિન્ન કહેવાય
 છે. એ પ્રકારે જે ક્રોધે ચૈત્ર નામે પુરુષ એક સ્ત્રીવિષે રાગવાળો હોય, તે ક્રોધે તે ચૈત્ર
 નામનો પુરુષ અન્ય સ્ત્રીઓવિષે કાંઈવેરાગ્યને પ્રાપ્ત થતો નથી, કિન્તુ તે ક્રોધે તે ચૈત્ર પુરુષનો
 રાગ એક સ્ત્રીવિષે વૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે અને અન્ય સ્ત્રીઓવિષે તે રાગ ભવિષ્યમાં વૃત્તિને
 પ્રાપ્ત થશે, તેથી તે ક્રોધે તે રાગ વિચ્છિન્ન કહેવાય છે. આ પ્રકારની રીતિ ખીળ કલેશોવિષે
 પણ જાણી લેવી. જે કલેશ જે ક્રોધે વિષયોવિષે વૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, તે કલેશ તે ક્રોધે સર્વરૂપ-
 વાવડે પ્રાદુર્ભૂત થતાં ઉદાર કહેવાય છે. વિચ્છિન્ન અવસ્થાવાળા તથા ઉદાર અવસ્થાવાળા, બન્ને
 પ્રકારના કલેશો અત્યંત સ્થૂલ છે. તેથી બન્ને પ્રકારના કલેશની, શુદ્ધ-સત્ત્વમય ભગવાનની
 ધ્યાનવડે જ નિવૃત્તિ થાય છે. બન્ને સ્થૂલ કલેશ પોતાની નિવૃત્તિવિષે મનના નિરોધની અપેક્ષા
 કરતા નથી. સૂક્ષ્મ કલેશ જ પોતાની નિવૃત્તિવિષે મનના નિરોધની અપેક્ષા કરે છે. જેમ
 લોકમાં વજ્રનો જે સ્થૂલ ભળ છે, તે સ્થૂલ ભળ જળના પ્રક્ષાલનથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે,

અને વસ્ત્રમાં જે સૂક્ષ્મ મળ છે, તે સૂક્ષ્મ મળ દ્વારાદિના સંયોગથી નિવૃત્ત થાય છે. તેમ સ્થૂલ કલેશ લગવાનના ધ્યાનવડે નિવૃત્ત થાય છે અને સૂક્ષ્મ કલેશ મનના નિરોધવડે નિવૃત્ત થાય છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, પૂર્વોક્ત પરિણામદુઃખ, તાપદુઃખ તથા સંસ્કારદુઃખ એ ત્રણેવિધે પ્રસુપ્ત, તત્તુ, વિચિત્ર એ ત્રણ રૂપે કરીને સર્વ કલેશ સર્વદા રહે છે. ઉદાર અવસ્થા તો કોઈ કાળે કોઈ કલેશની જ હોય છે. અવિદ્યાદિ પાંચ, પીકારૂપ દુઃખને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી કલેશ શબ્દના વાચ્ય થાય છે (૯). ધર્મ-અધર્મરૂપ કર્મશય કલેશ મૂલક જ હોય છે, અર્થાત્ કર્મશયનો મૂળભૂત કલેશ જ છે. કલેશમૂલક કર્મશય પણ બે પ્રકારના હોય છે. એક તો દૃષ્ટજન્મવેદનીય અને બીજો અદૃષ્ટજન્મવેદનીય. તેમાં જે દેહવડે ધર્મ-અધર્મરૂપ કર્મ થયા કરે છે, તે દેહવડે જે કર્મોનાં ફળતુ લોગવતું છે, તે દૃષ્ટજન્મવેદનીય કહેવાય છે. અને જે કર્મશયનું ફળ આ શરીરવિષે લોગવવામાં આવે નહિ, કિન્તુ જન્માંતરે લોગવવામાં આવે તે કર્મશય અદૃષ્ટજન્મવેદનીય કહેવાય છે (૧૦). મૂળભૂત કલેશો વિદ્યમાન હોતાં ધર્મ-અધર્મરૂપ કર્મશયનું ફળ અવશ્ય કરીને થાય છે. આ કર્મશયનું ફળ પણ જાતિ, આયુષ્ તથા લોગ એ લેહવડે ત્રણ પ્રકારનું હોય છે. તેમાં જન્મ જાતિરૂપે કહેવાય છે. અથવા પ્રાણજીવ, દેવત્વ વગેરે જાતિ કહેવાય છે અને દેહ તથા પ્રાણ એ બન્નેનો જે ચિરકાળ પર્યંત સંબંધ છે, તે આયુષ્ કહેવાય છે. ઐત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે શબ્દાદિ વિષયોનો જે અનુભવ તે લોગ કહેવાય છે. એ ત્રણેમાં લોગ સુખ્ય છે, અને જાતિ તથા આયુષ્ એ બે લોગના શેષરૂપ છે (૧૧). આ પ્રમાણે અવિદ્યાદિ કલેશોની સંતતિ નિરંતર પ્રવૃત્ત થઈ રહી છે. આ પૂર્વોક્ત સર્વ અભિપ્રાયને મનના રાખીને શ્રીભગવાને વેદિ સ્વર્ણજા મોગ દુઃખોનય એવે તે। આર્યતત્ત્વઃ એ વચન કથન કરેલું છે. તેમાં વિષયલોગોવિષે દુઃખયોનિત્વ તો પરિણામતાપસંસ્કારદુઃખેર્ગુણત્તિચિરોપાદ્ય એ વચન વડે પૂર્વે કથન કર્યું છે, અને વિષયલોગોવિષે આદિર્અંતત્વ ચલ હિ ગુણુત્તમ એ વચન વડે પૂર્વે કથન કર્યું છે. આ સર્વ વ્યાખ્યાન યોગશાસ્ત્રના મતાનુસાર કથન કર્યું છે.

વેદાંતમતમાં તો તેનો એ અર્થ છે કે, પ્રજાનું આશ્રિત તથા પ્રજાને વિષય કરનાર અનાદિભાવરૂપ અજ્ઞાન તે અવિદ્યા કહેવાય છે. સુખ દુઃખાદિ ધર્મસંહિત અહંકારનો જે આત્માવિષે અધ્યાસ તે અસ્મિતા કહેવાય છે. રાગ દ્રેષ તથા અભિનિવેશ એ ત્રણ અહંકારની વૃત્તિવિશેષ છે. આ પ્રકારે સંસાર અવિદ્યા મૂલક હોવાથી અવિદ્યારૂપ જ છે, તેથી સર્વ વિષયલોગ મિથ્યારૂપ હોવાથી, રજઃસ્વરૂપે સર્પના અધ્યાસની પેઠે, દુઃખનાં જ કારણરૂપે છે; તથા સ્વપ્ન પદાર્થોની પેઠે માત્ર દૃષ્ટિસંહિત હોવાથી આદિ-અંતવાળા છે. અધિજ્ઞાન આત્માના સાક્ષાત્કારવડે જે પુરુષનો અજ્ઞાન સ્પર્શિત ભ્રમ નિવૃત્ત થઈ ગયો છે, એવો વિદ્વાન્ પુરુષ મિથ્યા વિષયલોગોમાં રમણ કરતો નથી. જેમ મૃગતૃષ્ણાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણનાર પુરુષ જળની પ્રાપ્તિની ઈચ્છાવડે તેમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી, તેમ અધિજ્ઞાન આત્માના જ્ઞાનથી સર્વે પ્રપંચને મિથ્યા જાણનાર વિદ્વાન્ પુરુષ વિષય લોગોમાં પ્રીતિ કરતો નથી, કિન્તુ “આ સંસારમાં સુખનો ગદ્ય માત્ર પણ નથી” એ પ્રકારનો નિશ્ચય કરીને વિદ્વાન્ પુરુષ સંસારમાંથી સર્વ ઇન્દ્રિયોને નિવૃત્ત કરે છે. (૨૨)

અવતરશ્લોકઃ—સર્વ અનર્થોની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ, ઐયમાર્ગનો વિરોધી તથા અદ્ય પ્રયતન વડે દુર્નિવાર એવો અત્યંત કષ્ટરૂપ દોષ મહાન્ પ્રયતનવડે પણ સુસુષુ જનોએ નિવૃત્ત કરવો યોગ્ય છેઃ આ પ્રકારે પ્રયતનની અધિકતાનું વિધાન કરવાને વાસ્તે શ્રીભગવાન્ પુનઃ કથન કરે છેઃ—

શક્તોત્તીહેવ યઃ સોહં પ્રાક્ શરીરવિમોક્ષણાત્ ।

કામક્રોધોદ્ભવં વેગં સ યુક્તઃ સ સુખી નરઃ ॥ ૨૩ ॥

શ્લોકાકાથ:-જે વીર પુરુષ શરીરના નાશ પર્થત સંભાવ્યમાન તથા કામક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલા વેગને બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ પૂર્વે સહન કરવામાં સમર્થ હોય છે, તે જ પુરુષ યુક્ત છે, તે જ પુરુષ સુખી છે તથા તે જ એક પુરુષ છે. ૨૩

ટીકા:-હે અર્જુન! પ્રત્યક્ષ દેખેલાં, શ્રવણ કરેલાં તથા સ્મરણ કરેલાં જેટલાં આત્માને અનુકૂળ વિષયસુખનાં સાધન છે, તે સુખ સાધનોના સૌંદર્યાદિ શુભોનું વારંવાર ચિંતન કરવાથી, વિષયસુખનાં સાધનોવિષે ઉત્પન્ન થયેલી, રતિ નામની અભિલાષા અર્થાત્ તૃષ્ણા અથવા લોભ તે 'કામ' કહેવાય છે. જો કે, સ્ત્રી-પુરુષ ઉભયની-પરસ્પર વિષય-સંગ્રંધવિષે-જે અભિલાષા તે અભિલાષા વિષે જ કામ શબ્દ નિરૂદ્ધ છે. આ હેતુથી જ કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભઃ એ વચનમાં ધનની તૃષ્ણાનું નામ લેવા છે તથા સ્ત્રીના સંસર્ગની તૃષ્ણાનું નામ કામ છેઃ એ પ્રકારે કામ અને લોભ એ બન્ને ભિન્ન ભિન્ન કહેલા છે, તે પછી અહીં તો કામ અને લોભ, બન્નેવિષે અનુગત તૃષ્ણારૂપ સામાન્યના હેતુથી કેવળ 'કામ' શબ્દ જ કથન કર્યો છે. આ કામ શબ્દથી પૃથક્ (નૂદો) 'લોભ' શબ્દ કહ્યો નથી.

અને પ્રત્યક્ષ દેખેલાં, શ્રવણ કરેલાં તથા સ્મરણ કરેલાં જેટલાં-આત્માને પ્રતિકૂળ-દુઃખનાં સાધનો છે, તે દુઃખનાં સાધનો વિષે-વારંવાર ઢોયોનું ચિંતન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા જે પ્રબલનરૂપ દ્રેષ છે, જે દ્રેષને મન્યુ કહેવામાં આવે છે, તે ક્રોધ કહેવાય છે. આ કામ-ક્રોધ બન્નેની ઉત્કટ અવસ્થા, લોક-વેદના વિરોધ જ્ઞાનનો નાશ કરનાર હોવાથી, લોક-વેદથી વિરુદ્ધ અર્થવિષે પ્રવૃત્તિની ઉન્નુબતારૂપ છે. કામ-ક્રોધની ઉત્કટ અવસ્થા, પ્રસિદ્ધ નદીના વેગની સમાન હોવાથી, વેગ શબ્દવડે ઓળખવામાં આવે છે. જેમ લોક પ્રસિદ્ધ નદીનો વેગ વર્ષાકાળમાં અત્યંત પ્રબળતાવડે, લોક-વેદના વિરોધ જ્ઞાનથી ખાડાઆદિવિષે નહિ પડવાની ઇચ્છા કરનાર પુરુષને પછી બળાકારથી ખાડામાં નાંખીને ડૂબાવી દે છે, તથા અધોદેશમાં લઈ જાય છે; તેમ કામ-ક્રોધનો વેગ પછી નિરંતર વિષયોના ચિંતનરૂપ વર્ષાકાળવડે અત્યંત પ્રબળતાને પ્રાપ્ત થઈ, લોક-વેદના વિરોધજ્ઞાનથી, વિષયોની નહિ ઇચ્છા કરનાર પુરુષને પછી વિષયરૂપ ખાઈમાં નાંખીને, સંસારરૂપ સમુદ્રમાં ડૂબાવે છે તથા મહાન્ નરકરૂપ નીચેના દેશમાં લઈ જાય છે. આ સર્વ અર્થ શ્રીભગવાને વેગ શબ્દવડે સૂચિત કર્યો છે. આ સર્વ અર્થ બધા કેન પ્રજ્ઞોઽયં વાં વચનિ પૂર્યા આ શ્લોકમાં પૂર્વે કથન કરવામાં આવેલ છે.

આ પ્રકારનો અંતઃકરણના ક્ષોભરૂપ જે કામનો વેગ છે તથા ક્રોધનો વેગ છે, જે કામ-ક્રોધનો વેગ અનેક પ્રકારના બાહ્ય વિકારરૂપ લિંગોવડે બહુવામાં આવે છે; તેમાં શેમાંથીનું ઉર્ણુ ઘણું, સુખની પ્રસન્નતા થવી તથા નેત્રોની પ્રસન્નતા થવી ઇત્યાદિ બાહ્ય ચિન્હોવડે 'કામનં' વેગનું અનુમાન કરવામાં આવે છે, અને શરીરમાં કંપ થવો, પ્રસેષકુ નીકળવું, પોવાનાં, ઓઠોને દંતિથી ઢબાવવા તથા નેત્રોની રક્તતા ઇત્યાદિ બાહ્ય ચિન્હોવડે ક્રોધના વેગનું અનુમાન કરવામાં આવે છે; આ કામક્રોધના વેગની શરીરના નાશ પર્થત અનેક પ્રકારનાં નિમિત્તોની વચતાથી, સર્વદા સંભાવના કરવામાં આવે છે. અંતર ઉત્પન્ન થયેલા કામ-ક્રોધના વેગને, જે ધૈર્યવાન સંન્યાસી, બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારરૂપ ખાઈમાં પાત થયા પહેલાં જ વારંવાર વિષયોવિષે દોષચિંતનજન્ય વશીકાર નામના વૈરાગ્યવડે, (વેગને) સહન કરવાને સમર્થ થાય છે, અર્થાત્ જેમ તિમિગિલ નામનો મત્સ્ય પોતાના બળવડે નદીના વેગને સહન કરે છે, તેમ જે ધૈર્યવાન પુરુષ વૈરાગ્યના બળથી કામ-ક્રોધના વેગને સહન કરે છે, (તેમાં કામ-ક્રોધના વેગવડે બાહ્ય અનર્થવિષે પ્રવૃત્તિ તે પ્રવૃત્તિરૂપ કાર્યને ન સંપાદન કરીને, કામ-ક્રોધના વેગને જે નિષ્કૂળ કરવો તે જ કામ-ક્રોધના વેગને સહન કરવો કહેવાય છે), તે જ પુરુષ યોગી છે, તે જ પુરુષ સુખી છે તથા તે જ પરમ પુરુષાર્થનો સંપાદક હોવાથી પુરુષરૂપ છે; તેથી ભિન્ન જેટલા

વિવયાસક્ત પુરુષો છે, તે સર્વ આહાર, નિદ્રા, ભય, ચેતુન ઇત્યાદિ પશુઓના ધર્મમાં પ્રાપ્તિ-વાળા હોવાથી, મનુષ્યના આકારવાળા હોવા છતાં પણ પશુરૂપ જ છે. એ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કહેલી છે:—આહારરૂપતા યસ્ય સુષ્પ્તે સર્વેલાલિન્કી । તત્રોપેક્ષા મવેવત્પ તદન્યઃ સ્વાત્પદઃ કથમ્ ॥ અર્થાત્—જે આત્માદેવની આનંદરૂપતા સુપ્તિઅવસ્થાવિષે સર્વ પ્રાણીઓના અનુભવવડે સિદ્ધ છે, તે આનંદસ્વરૂપ આત્માવિષે જે વિવયાસક્ત પુરુષની ઉપેક્ષા જ રહે છે, તે બહિર્મુખ પુરુષથી મોટો બીજો કોણ પશુ છે? અર્થાત્ વિવયાસક્ત બહિર્મુખ પુરુષ જ પશુ છે.

કોઈ ટીકામાં તેો પ્રાક્ષરીરવિમોહણાત્ એ વચનનો એવો અર્થ કર્યો છે કે, જેમ મરણની પછી વિલાપ કરતી સુંદર સ્ત્રીઓએ આલિંગન કરેલો છતાં પણ તથા પુત્રાદિએ અગ્નિમાં દગ્ધ કરેલો છતાં પણ, પુરુષ પ્રાણીથી રહિત હોવાથી કામ-ક્રોધના વેગને સહન કરે છે, તેમ મરણની પૂર્વે જીવન અવસ્થામાં પણ જે પુરુષ કામ-ક્રોધના વેગને સહન કરે છે, તે પુરુષ જ યુક્ત તથા સુખી છે. આ વાત વસિષ્ઠ ભાગવાને પણ કથન કરેલી છે:—પ્રાણે ગતે યથા દેહઃ છલ્લં દુઃખં ન વિવ્રતિ । તથા ચેધપ્રાણયુક્તોપિ સ કેવલ્યાધ્રમે ક્ષતેવ ॥ અર્થાત્—જેમ પ્રાણો ચાલી ગયા પછી દેહ સુખ-દુઃખને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ પ્રાણોવડે યુક્ત થયેલો પણ જે પુરુષ સુખ-દુઃખને પ્રાપ્ત થતો નથી, તે પુરુષ જ કેવલ્ય મોક્ષમાં રહે છે. પરંતુ આ પ્રકારનું વ્યાખ્યાન ત્યારે સિદ્ધ થાય કે, જ્યારે મરણ અવસ્થાની પેઠે જીવન-અવસ્થામાં પણ કામ-ક્રોધની ઉત્પત્તિને જ ન અંગીકાર કરીએ. આ પ્રસંગે કામ-ક્રોધના વેગની માત્ર અનુત્પત્તિ પ્રાપ્ત નથી, કિન્તુ અંતર ઉત્પન્ન થયેલા કામ-ક્રોધના વેગનું સહન જ અહીં પ્રાપ્ત છે. તેથી કામ-ક્રોધની માત્ર અનુત્પત્તિને કષ્ટાંતરૂપતા સંભવે નહિ. તેથી પૂર્વોક્ત વ્યાખ્યાન જ સમીચીન છે.

કોઈ ટીકામાં તેો પ્રાક્ષરીરવિમોહણાત્ એ વચનનો એ અર્થ કર્યો છે કે, શરીર શબ્દવડે શરીરને આશ્રિત રહેનાર ગૃહસ્થાશ્રમનો અર્થ સમજવો. ગૃહસ્થાશ્રમના પરિત્યાગરૂપ સંન્યાસની પૂર્વે જ જે અધિકારી પુરુષ, વિવેક-વૈરાગ્યવડે, કામ-ક્રોધના વેગને સહન કરવામાં સમર્થ હોય છે, તે જ પુરુષ પદ્ધાત્ (પછીથી) સંન્યાસપૂર્વક શ્રવણાદિ સાધનોવડે આત્મજ્ઞાનને સંપાદન કરીને, બ્રહ્મયોગયુક્ત થવાને તથા બ્રહ્માનંદી થવાને યોગ્ય થાય છે. જે પુરુષ સંન્યાસની પૂર્વે કામ-ક્રોધના વેગને સહન કરતો નથી અર્થાત્ કામ-ક્રોધને જિતતો નથી, તે અશુદ્ધ ચિત્તવાળો પુરુષ, સંન્યાસાશ્રમવડે શ્રવણાદિ કરતાં છતાં પણ, આત્મજ્ઞાનને તથા જ્ઞાનના ફળરૂપ મોક્ષ-રૂપ સુખને પ્રાપ્ત થતો નથી. (૨૩)

અવતરણિકા:—અધિકારી પુરુષ કેવળ કામ-ક્રોધના વેગને માત્ર સહન કરીને જ મોક્ષને પ્રાપ્ત થતો નથી, કિન્તુ તેથી અધિક પણ કિચિત્ કર્તવ્ય છે: એ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કથન કરે છે:—

યોન્તઃસુખોન્તરાગમસ્તથાન્તર્જ્યોતિરેવ યઃ ।

સ યોગી બ્રહ્મ નિર્વાણં બ્રહ્મભતોઽધિગચ્છતિ ॥ ૨૪ ॥

સુખનાં સાધનરૂપ સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિ વિષયોમાં જેને ક્રીડારૂપ આરામ નથી, તે અંતરાસમાં કહેવાય છે. અર્થાત્ જે પુરુષ સર્વ પરિગ્રહથી રહિત હોવાથી બાહ્ય વિષયસુખનાં સાધનોથી રહિત છે તે અંતરાસમાં છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્! સર્વ પરિગ્રહથી રહિત જે વિરક્ત સંન્યાસી-છે, તે સંન્યાસીને પણ યદ્યદ્ધાથી પ્રાપ્ત થયલા કેકિલાદિના મધુર શબ્દના શ્રવણુવડે, મંદ મંદ પવનના સ્પર્શવડે, ચંદ્રમાના દર્શનવડે, મયૂર નૃત્યના દર્શનવડે, અર્ચ્યત મધુર તથા શીતલ ગંગાજળના પાનવડે તથા કેવડી કુસુમની સુગંધીના ગ્રહણુવડે સુખની ઉત્પત્તિ સંભવિત હોઈ શકે છે. તેથી સંન્યાસીને બાહ્ય સુખનો અભાવ તથા સુખનાં સાધનોનો અભાવ કહેવો કેવી રીતે સંભવે ?

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:—તથાત્તયોતિરેવ ચ:—હે અર્જુન! જેમ વિદ્વાન્ પુરુષને અંતર આત્મા વિષે જ સુખ છે પણ બાહ્ય વિષયોવડે સુખ નથી; તેમ અંતર આત્માવિષે જ જેનું જ્યોતિઃ શ્વેતલે વૃત્તિરૂપ વિજ્ઞાન છે, બાહ્ય ઇન્દ્રિયોવડે જેનું વિજ્ઞાનરૂપ જ્યોતિઃ નથી. તે અંતઃજ્યોતિઃ કહેવાય છે; અર્થાત્ જે પુરુષ આત્માદિ ઇન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થતા શબ્દાદિ વિષયોના જ્ઞાનથી રહિત છે તે અંતઃજ્યોતિઃ કહેવાય છે. વાતપર્યં એ છે કે, વિદ્વાન્ પુરુષને સમાધિકાળે શબ્દાદિ વિષયોની પ્રતીતિ જ થતી નથી અને સમાધિમાંથી વ્યુત્થાનના કાળે યદ્યપિ વિદ્વાન્ પુરુષને શબ્દાદિની પ્રતીતિ થાય છે, તથાપિ વિદ્વાન્ પુરુષ શબ્દાદિ વિષયોને મૃગતૃષ્ણાના જળની માફક મિથ્યા જ જાણે છે. માટે વિદ્વાન્ પુરુષને બાહ્ય વિષયોવડે સુખની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી. હે અર્જુન! એ પ્રકારે જે પુરુષ અંતઃસુખવાળો છે, અંતરાસમાં છે તથા અંતઃજ્યોતિઃ છે, તે વિદ્વાન્ પુરુષ જ મનસહિત સર્વ ઇન્દ્રિયોના નિરોધરૂપ યોગવાળો હોવાથી, યોગી છે. એવો યોગીપુરુષ જ તત્ત્વસાક્ષાત્કારવડે અવિધારૂપ આવરણની નિવૃત્તિ કરીને પરમાનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મ નિર્વાણરૂપ છે અર્થાત્ કલ્પિત પ્રપંચની નિવૃત્તિરૂપ છે. કારણ કે કલ્પિત વસ્તુનો અભાવ અધિષ્ઠાનરૂપ જ હોય છે, પણ અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન હોતો નથી. એવી રીતે દ્વૈત પ્રપંચરૂપ અનર્થની નિવૃત્તિપૂર્વક પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષનું કથન કર્યું. એવા નિર્વાણ બ્રહ્મને પણ, વિદ્વાન્ પુરુષ પોતે અબ્રહ્મરૂપ થઈને, પ્રાપ્ત થતો નથી, કિન્તુ વિદ્વાન્ પુરુષ પોતે સર્વદા બ્રહ્મરૂપ થઈને જ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ નિત્યપ્રાપ્ત બ્રહ્મને જ પ્રાપ્ત થાય છે, શ્રુતિ કહે છે કે-બ્રહ્મ સત્ત્વ પ્રમાણ્યેતિ-અર્થાત્-વિદ્વાન્ પુરુષ જ્ઞાનની પૂર્વે જ વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મરૂપ થયા છતાં પણ, અજ્ઞાનકૃત વિરમૃતિ થતાં, આત્મજ્ઞાનવડે પુનઃ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૪)

અવતરણિકા:—મોક્ષની પ્રાપ્તિના કારણરૂપ આત્મજ્ઞાનનાં અનેક પ્રકારનાં સાધનો પૂર્વે કથન કર્યાં છે. હવે આત્મજ્ઞાનનાં બીજાં સાધનોનું પણ શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:—

લભંતે ब्रह्म निर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।

छिन्नद्वेषा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ ૨૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે પુરુષ પાપથી રહિત છે, સંન્યાસ શુદ્ધ છે, સંશયથી રહિત છે, એકાગ્ર ચિત્તવાળો છે તથા સર્વ ભૂતોના હિતવિશે પ્રીતિવાળો છે, તે જ પુરુષ નિર્વાણ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૫ શ્લોક:—હે અર્જુન! જે પુરુષો પ્રથમ યજ્ઞ-દાનાદિ નિષ્ક્રમ કર્યો કરીને પાપરૂપ કલ્મષોથી રહિત થયા છે, ત્યાર પછી અંતઃકરણની શુદ્ધિવડે જે પુરુષો ઋષિભાવને પ્રાપ્ત થયા છે અર્થાત્ સદમ વસ્તુનો વિવેક કરવામાં સમર્થ એવા સંન્યાસી થયા છે, ત્યાર પછી જે પુરુષો વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણ-મનનની પરિપક્વતાવડે છિન્નદ્વેષા થયા છે અર્થાત્ પ્રમાણગત સંશય-

પ્રમેયગત સંશય ઈત્યાદિ સર્વ સંશયથી રહિત થયા છે, ત્યાર પછી નિદિધ્યાસનની પરિપઠવતાવડે યતાત્મા થયા છે અર્થાત્ વિપરીત લાવનાની નિવૃત્તિપૂર્વક એક પરમાત્માવિષે જ એકાગ્ર ચિત્તવાળા થયા છે, ત્યાર પછી દ્વૈત દ્યોતનના અભાવવડે જે પુરુષો સર્વ ભૂતોના હિતમાં પ્રીતિ-વાળા થયા છે અર્થાત્ શરીરવડે, મનવડે તથા વાણીવડે સર્વ ભૂત પ્રાણીઓની હિંસાથી રહિત થયા છે, એવા પ્રદક્ષવેત્તા પુરુષો જ સર્વ દ્વૈતની નિવૃત્તિરૂપ પરમાનંદસ્વરૂપ પ્રદાને અલેદ્ધરૂપે કરીને પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે-યસ્મિન્સર્વાણિ મૃતાનિ જાતૈવાપૂરુષિજાનતાઃ । તત્ત્વ કો મોહ કાઃ શોક દુઃકલ્મસઃપરવત્ત ઇતિ ॥ અર્થાત્-જે જ્ઞાનાવસ્થામાં વિદ્વાન્ પુરુષને સર્વ ભૂત પોતાના આત્મા-રૂપ જ થઈ રહે છે, તે જ્ઞાનાવસ્થામાં, એક અદ્વિતીય આત્માને દેખનાર પ્રદક્ષવેત્તા પુરુષને દ્વૈતદર્શનનેા અભાવ થતાં, કેાઈ મોહની પ્રાપ્તિ તથા કેાઈ શોકની પ્રાપ્તિ, કદાચિત્ પણ થતી નથી. (૨૫)

અવતરણિકાઃ—પૂર્વે જાગૃતીદૈવ વઃ સોઢં એ શ્લોકમાં “ઉત્પન્ન થયલા કામ-ક્રોધના વેગને’ પુરુષે સહન કરવો” એ અર્થ કથન કર્યો હતો. હવે “અધિકારી પુરુષે કામ-ક્રોધની ઉત્પત્તિના જ પ્રતિબંધ કરવો, અર્થાત્ કામ-ક્રોધને ઉત્પન્ન જ ન થવા દેવા” એ અર્થ શ્રીભગવાન કહે છે:-

કામક્રોધવિયુક્તાનાં યતીનાં યતચેતસામ્ ।

અભિતો વ્રહ્મ નિર્વાણં વર્તતે વિદિતાત્મનામ્ ॥ ૨૬ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જે પુરુષ કામક્રોધની ઉત્પત્તિથી રહિત છે, ચિત્તના નિગ્રહવાળો છે તથા આત્મસાક્ષાત્કારવાળો છે તે જ સંન્યાસીને સર્વ અવસ્થામાં નિર્વાણરૂપ પ્રદક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૬

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! જે યતનશીલ સંન્યાસીઓ કામ-ક્રોધ ઉભયની અનુત્પત્તિથી યુક્ત છે, અર્થાત્ જેમને કામ-ક્રોધ ઉત્પન્ન જ થતા નથી, એ કારણથી જે પુરુષો ચિત્તના સંયમથી યુક્ત છે તથા તત્પરપ્રાર્થરૂપ પરમાત્માદેવને જેમણે પોતાના આત્મારૂપવડે સાક્ષાત્કાર કરેલ છે; એવા વિદ્વાન્ સંન્યાસીઓને જીવનકાળે તથા મરણકાળે નિર્વાણ પ્રદક્ષરૂપ મોક્ષ સર્વદા પ્રાપ્ત જ છે. કારણ કે પ્રદક્ષરૂપ મોક્ષ નિત્ય છે અર્થાત્ તે સ્વર્ગોદિની પેઠે સાધ્ય નથી. તેથી વિદ્વાન્ પુરુષોને પ્રદક્ષરૂપ મોક્ષ આગળ જવા પ્રાપ્ત થયે, એ પ્રકારનો ભવિષ્ય વ્યવહાર મોક્ષવિષે હોતો નથી. (૨૬)

અવતરણિકાઃ—પૂર્વ પ્રસંગે, એ વાત કહી હતી કે, જેણે સર્વ કર્મ ઈશ્વરવિષે અર્પણ કર્યો છે, એવા અધિકારી પુરુષના અંતઃકરણની શુદ્ધિ નિષ્કામ કર્મયોગવડે થાય છે; અતઃકરણની શુદ્ધિની પછી સર્વ કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ થાય છે; સંન્યાસની પછી શ્રવણમનનાદિમાં તત્પર પુરુષને મોક્ષના સાધનરૂપ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. આ સર્વ વાત પૂર્વે કહી હતી. હવે, સ યોગી વ્રત્તનિર્વાણમ્ એ પૂર્વ વચનમાં શ્રીભગવાને સૂચિત કરેલો જે ધ્યાનયોગ છે, તે ધ્યાનયોગ જ તત્ત્વસાક્ષાત્કારનું અંતરંગ સાધન છે. એ અર્થનું વિસ્તારથી કથન કરવાને વાસ્તે શ્રીભગવાન સૂત્રરૂપ ત્રણ શ્લોકો કહે છે. આગ્રે છઠ્ઠો અધ્યાય સૂત્રરૂપ ત્રણ શ્લોકોના જ વ્યાખ્યાનરૂપ છે. આ ત્રણ શ્લોકોમાં પણ પહેલા બે શ્લોકોવડે તે સંક્ષેપથી યોગનું કથન કર્યું છે અને ત્રીજા શ્લોકવડે ધ્યાનયોગના રૂપ આત્મજ્ઞાનનું કથન કર્યું છે:-

સ્પર્શાન્કૃત્વા વહિર્વાહ્યાંશ્ચશુશ્રૈવાંતરે મુવોઃ ।

પ્રાણાપાનો સમૌ કૃત્વા નાસામ્યંતરચારિણૌ ॥ ૨૭ ॥

યતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિર્મુનિર્મોક્ષપરાયણઃ ।

વિગતેચ્છાભયક્રોધો યઃ સદા મુક્ત એવ સઃ ॥ ૨૮ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! બાહ્ય રહેલ શબ્દાદિ વિષયોને ફરી બાહ્ય કરી, ચક્ષુને બે જુકુટીના મધ્ય વિશે રાખી તથા ગ્રાણ અને અપાન બન્નેને સમાન નાસિકાની અંદર રોકી જેણે ઇન્દ્રિય, મન તથા બુદ્ધિને ચિત્તાં છે, જેના ઇચ્છા, ભય તથા ક્રોધ નિવૃત્ત થયા છે તથા જે મનનશીલ સંન્યાસી સર્વ વિષયોથી વિરક્ત છે તે જ સંન્યાસી સર્વદા મુક્ત છે. ૨૭-૨૮

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! સ્વભાવથી બાહ્ય દેશમાં રહેનારા શબ્દાદિ વિષયો બાહ્ય છતાં પણ, શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયદ્વારા શબ્દાદિ આકારને પ્રાપ્ત થયલી અંતઃકરણની વૃત્તિને દ્વાર કરીને, અંતર ચિત્તમાં પ્રવેશ કરે છે. એવા શબ્દાદિ વિષયોને જે પુરુષ પુનઃ બાહ્ય જ કરે છે, અર્થાત્ જે પુરુષ ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્યના પ્રભાવથી આ શબ્દાકારવૃત્તિને ઉત્પન્ન જ કરતો નથી, તે જ સંન્યાસી મુક્ત છે. અહીં શ્રીભગવાને શબ્દાદિ વિષયોનું જે કાળાવિશેષણ કહ્યું છે, તેના એ હેતુ છે કે, શબ્દાદિ વિષયો બે કદાચિત્ સ્વભાવથી જ અંતર હોય, તો સદૃશ ઉપાયોવડે પણ વિષયોને પુનઃ બાહ્ય કરી શકાય નહિ; પણ જો સ્વભાવથી અંતરસ્થિત વિષયો બાહ્યરૂપે કરવામાં આવે, તો તે વિષયોના સ્વભાવની જ હાનિ થાય, પણ વસ્તુના સ્વભાવની હાનિ થશે નહિ. જેમકે અગ્નિના ઉષ્ણ સ્વભાવની કદાચિત્ પણ હાનિ હોતી નથી. શબ્દાદિ વિષયોના બે સ્વભાવથી જ બાહ્ય અંગીકાર કરીએ, તો રાગની વશતાથી અંતર ચિત્તમાં પ્રવિષ્ટ થયલા શબ્દાદિ વિષયોનું, ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્યની વશતાથી પુનઃ બહાર નીકળવું, સંભવિત હોઈ શકે છે. જેમકે સ્વભાવથી શુદ્ધ વસ્ત્રમાં બહારથી પ્રાપ્ત થયલી મૃત્તિકાને ક્ષાર અને જળના પ્રક્ષાલનથી નિવૃત્ત કરી શકાય છે. એવી રીતે શ્રીભગવાને વૈરાગ્યનું કથન કર્યું.

હવે અભ્યાસનું કથન કરે છે—અનુશ્રવેન્તેરે ધુવોઃ ઈતિ—હે અર્જુન ! અધિકારી પુરુષે પોતાની ચક્ષુની દૃષ્ટિને બંને જુકુટીની મધ્યમાં સ્થિત કરવી. જુકુટીની મધ્યમાં ચક્ષુની સ્થિતિ ચક્ષુના અર્ધ નિમ્નીલનવડે જ થાય છે. ચક્ષુના અત્યંત નિમ્નીલનવડે તથા અત્યંત ઉન્મીલનવડે ભુવોની મધ્યમાં સ્થિતિ થતી નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, અભ્યાસ કરનાર પુરુષ જો કદાચિત્ પોતાની ચક્ષુનું અત્યંત નિમ્નીલન કરે, તો પુરુષને નિદ્રારૂપ લયવૃત્તિ જ થશે; અને અધિકારી પુરુષ જો કદાચિત્ પોતાની ચક્ષુનું અત્યંત પ્રસારણ કરે તો પ્રમાણ, વિપર્યય, વક્રદષ, સ્મૃતિ એ ચાર પ્રકારની વિશેષરૂપ વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થશે. નિદ્રાદિ પાંચે વૃત્તિઓ યોગાભ્યાસની વિરોધી જ હોય છે, તેથી અધિકારી પુરુષે આ પાંચે વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો જ યોગ્ય છે. પાંચે વૃત્તિઓનો નિરોધ ભુવોની મધ્યમાં ચક્ષુને સ્થિત કરવાથી જ થાય છે. અધિકારી પુરુષે પોતાના ગ્રાણ-અપાન બન્નેને સમ કરીને અર્થાત્ ગ્રાણની ઉર્ધ્વ ગતિને તથા અપાનની અધોગતિને વિચ્છેદ કરીને કુંભકવડે ગ્રાણ-અપાનને હૃદયાદિ સ્થાનમાં જ સ્થિત કરવો. આ પ્રકારના ઉપાયવડે જેનાં ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ નિરોધને પ્રાપ્ત થયાં છે, એવો જે ભોક્ષપરાયણ પુરુષ છે, અર્થાત્ સર્વ વિષયોથી વિરક્ત છે, તે પુરુષ મુનિ થાય છે અર્થાત્ મનનશીલ થાય છે. જે પુરુષ વિગતેચ્છાભયક્રોધવગે છે અર્થાત્ ઇચ્છા, ભય અને ક્રોધ એ ત્રણેથી રહિત છે, (વિગતેચ્છાભયક્રોધઃ એ વચનનો અર્થ કૌતરાગમયક્રોધઃ એ વચનનાં વ્યાખ્યાનમાં પૂર્વ વિસ્તારથી કથન કરવામાં આવેલ છે,) એ પ્રકારનાં લક્ષણોથી મુક્ત જે સંન્યાસી સર્વદા હોય છે, તે સંન્યાસી મુક્ત છે. આ સંન્યાસીને ભોક્ષ કર્તવ્ય નથી અથવા

તદા એ શબ્દનો જીત એવ શબ્દની સાથે અન્વય કરવો. તેમ કરવાથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, આ પ્રકારનો સંન્યાસી જીવતાં છતાં પણ મુક્ત જ છે. (૨૭-૨૮)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન! આ પ્રકારના યોગે કરીને મુક્ત જે પુરુષ છે, તે અધિકારી પુરુષ કઇ વસ્તુને બાંધીને મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે?” એવી અભ્યુત્થાન શંકા થતાં શ્રીભગવાન કહે છે:—

મોક્ષારં યજ્ઞતપસાં સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ।

સુહૃદં સર્વભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાંતિમૃચ્છતિ ॥ ૨૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! સર્વ યજ્ઞના અને તપના લોકતારુપ, સર્વ લોકના મહાન ઈશ્વરરૂપ તથા સર્વ ભૂત પ્રાણીઓના સુહૃદ્ રૂપ એવો જે હું ભગવાન છું, તેમને આત્મારૂપ બાંધવાથી યોગમુક્ત પુરુષ મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૯

ટીકા:—હે અર્જુન ! વેદવડે પ્રતિપાદિત જેટલા જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞો છે તથા જેટલા કૃષ્ણ-ચાંદ્રાયણાદિ તપો છે, તે સર્વ યજ્ઞોના તથા સર્વ તપોના-યજ્ઞમાનાદિ કર્તાત્ત્વવડે તથા ઈદ્રાદિ દેવતાત્ત્વવડે-લોકતારુપ તથા પાલન કરનાર જે હું પરમેશ્વર છું તથા સર્વ લોકોના મહાન ઈશ્વરરૂપ જે હું છું અર્થાત્ દ્વિરુચ્યગ્ભોદિ ઈશ્વરોને પણ મારી આશાનુસાર ચલાવનાર જે હું પરમેશ્વર છું તથા સર્વ પ્રાણીઓના સુહૃદ્ રૂપ જે હું છું અર્થાત્ પ્રત્યુપકારની અપેક્ષા વિના સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર ઉપકાર કરનાર જે હું પરમેશ્વર છું, સર્વવર્ચામી, સર્વના પ્રકાશક, પરિપૂર્ણ, સત-ચિત્-આનંદસ્વરૂપ, એકરસ, પરમાર્થસત્ય, સર્વના આત્મારૂપ હું નારાયણને, પોતાના આત્મારૂપે કરીને સાક્ષાત્કાર કરવાથી યોગમુક્ત પુરુષ, સર્વ સંસારની નિવૃત્તિભૂત મોક્ષરૂપ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન! રાંધ-ચક્ર-ગદા-પદ્મ એ ચારને ધારણ કરનારી જે આપની ચતુર્ભુજ વ્યક્તિ છે, જે વ્યક્તિ વસુદેવ-દેવકીથી ઉત્પન્ન થઈ છે તથા તે મારા રથમાં રહેલી છે, એવી આપની વ્યક્તિને બાંધવાં છતાં પણ હું-અર્જુન મુક્તિને કેમ ન પ્રાપ્ત થાઉં?”

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:—મેં આ કારણથી જ મારાં સ્વરૂપનાં યજ્ઞતપસાં મોક્ષારં, સર્વલોકમહેશ્વર, સર્વભૂતાનાં સુહૃદ્ એ ત્રણ વિશેષણો કથન કર્યા છે; અર્થાત્ આ પ્રકારના મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન મુક્તિના કારણરૂપે છે; દેવળ આ મારી સ્થૂલ વ્યક્તિનું જ્ઞાન મુક્તિનું કારણ હોતું નથી.

આ પાંચમા અધ્યાયના સર્વ અર્થને સંક્ષેપમાં પ્રતિપાદન કરનારો નીચેનો શ્લોક છે:—જનેજ્ઞસાધનામ્પ્રાસનિષ્પન્નં હરિજેરિતમ્ । સ્વલ્પરૂપપરિજ્ઞાન સર્વેષાં મુનિસાધનમ્ ॥ इति ॥ અર્થાત્-અનેક પ્રકારનાં સાધનોના અભ્યાસવડે ઉત્પન્ન થયેલું તથા સર્વ અધિકારી જનોની મુક્તિના સાધનરૂપ એણું જે સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન શ્રીભગવાને આ પાંચમા અધ્યાયમાં કથન કર્યું છે. ૨૯

આ પ્રમાણે શ્રીમાન ભગવાને ગાયેથી ઉપનિષદમાં બ્રહ્મવિદ્યાના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “સંન્યાસયોગ” નામના પંચમ અધ્યાય ઉપર શ્રીવિદ્યાનાનંદ સ્વામીની રચેલી “ગૃહ્યાર્થદીપિકા” નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણાર્પણમસ્તુ.

અધ્યાત્મયોગ

◆◆◆◆◆

श्लोकः-योगसूत्रं त्रिभिः श्लोकैः पञ्चमांते यदीरितं । पष्ठ आरभ्यतेऽध्यायस्तद्व्याख्यानाय विस्तरात् ॥

અર્થાત્-પાંચમા અધ્યાયના અંતમાં ત્રણ શ્લોકોવડે કથન કરેલું જે યોગસૂત્ર છે. તે યોગસૂત્રનું વિસ્તારથી વ્યાખ્યાન કરવાને વાસ્તે આ છઠ્ઠો અધ્યાય પ્રારંભવામાં આવ્યો છે. તેમાં સર્વ કર્મોના ત્યાગનું કથન કરીને શ્રીભગવાને યોગનું વિધાન કર્યું. તેથી સર્વ કર્મ ત્યાગવા યોગ્ય હોવાથી, સંન્યાસ કરતાં તથા યોગ કરતાં અત્યંત નિષ્કૃષ્ટ હોવાં જોઈએ; એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન જે શ્લોકોવડે પુનઃ કર્મયોગની સ્તુતિ કરે છે, એ હેતુથી કે અર્જુનને તે સુદૃઢપ કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરવો.

श्रीभगवानुवाच-अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ १ ॥

શ્લોકાર્થ:-હું અર્જુન ! જે પુરુષ કર્મના ફળને નહીં ધ્યક્ષતો છતો અવશ્ય કરવા યોગ્ય નિત્ય કર્મને કરે છે, તે પુરુષ, જો કે અભિચી રહિત નથી તથા ક્રિયાથી રહિત નથી, છતાં તે પુરુષ સંન્યાસી તથા યોગી છે. ૧

ટીકા:-ભગવાને કહ્યું:-હે અર્જુન ! જે પુરુષ કર્મનાં સ્વર્ગોદિ ક્ષણોની ધ્વિષ્ઠાથી રહિત થઈને, શાસ્ત્રે ઈર્તવ્યતારૂપ વિધાન ઠરેલાં અગ્નિહોત્રાદિ નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોને શ્રદ્ધાપૂર્વક કરે છે, તે પુરુષ કર્મી હોવા છતાં પણ સંન્યાસી જ છે તથા યોગી છે. આ પ્રકારે કર્મી પુરુષની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. કારણ કે ત્યાગ સંન્યાસ કહેવાય છે અને ચિત્તમાં રહેલો વિશ્લેષનો અભાવ યોગ કહેવાય છે. આ પ્રકારનો સંન્યાસ તથા યોગ બન્ને નિષ્કામ પુરુષમાં વિદ્યમાન છે, અર્થાત્ નિષ્કામ પુરુષ ક્ષણના ત્યાગવાળો હોવાથી સંન્યાસી છે તથા ક્ષણની તૃષ્ણારૂપ વિશ્લેષના અભાવવાળો હોવાથી યોગી છે. અહીં સકામ પુરુષોની અપેક્ષાએ કરીને નિષ્કામ પુરુષવિષે શ્રેષ્ઠતા કથન કરવાને વાસ્તે, શ્રીભગવાને સંન્યાસ શબ્દની ગોઠી વૃત્તિનો અંગીકાર કરીને સંન્યાસ શબ્દવડે, કર્મના ક્ષણના ત્યાગનું કથન કર્યું છે તથા યોગ શબ્દની ગોઠી વૃત્તિનો અંગીકાર કરીને યોગ શબ્દવડે ક્ષણની તૃષ્ણાના ત્યાગનું કથન કર્યું છે. સંન્યાસ શબ્દનો, ક્ષણસંહિત સર્વ કર્મોના ત્યાગરૂપ, જે મુખ્ય અર્થ છે, તથા યોગ શબ્દનો, સર્વ ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધરૂપ, જે મુખ્ય અર્થ છે; તે બન્ને આગળ જતાં નિષ્કામ પુરુષને અવશ્ય હ્રપસ થનારાં છે. તેથી નિષ્કામ કર્મો કરનારો પુરુષ યદ્યપિ અગ્નિથી રહિત નથી અર્થાત્ અગ્નિવડે સિદ્ધ થનારા અગ્નિહોત્રાદિ શ્રોત કર્મોના ત્યાગવાળો મથી તથા કર્મી પુરુષ ક્રિયાથી રહિત પણ નથી અર્થાત્ અગ્નિની અપેક્ષાથી રહિત સ્માર્તક્રિયાના ત્યાગવાળો પણ નથી, છતાં નિષ્કામ કર્મો કરનાર કર્મી પુરુષને સંન્યાસી જ નાહવો તથા યોગી નાહવો. અથવા જ સંન્યાસી જ યોગી જ નિરર્થિન ધાત્રિયઃ આ વચનનો એ અર્થ કરવો કે, શ્રોત અગ્નિથી રહિત પુરુષ કાંઈ સંન્યાસી કહેવાતો નથી તથા ક્રિયાથી રહિત પુરુષ કાંઈ યોગી કહેવાતો નથી; કિન્તુ શ્રોત અગ્નિવાળો તથા ક્રિયાવાળો જે નિષ્કામ કર્મો કરનાર પુરુષ છે, તે કર્મી પુરુષને જ સંન્યાસી-યોગી નાહવો. આ પ્રકારે નિષ્કામ કર્મી પુરુષની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે.

અહીં જે કે અક્રિય: શબ્દવડે જ સર્વ કર્મોના સંન્યાસની પ્રતીતિ થઈ શકે છે, તેથી ત્રિગ્વિઃ એ શબ્દ વ્યર્થ છે, તો પણ અગ્નિ શબ્દથી સર્વ કર્મોના અર્થ ગ્રહણ કરીને ત્રિગ્વિઃ શબ્દવડે સંન્યાસીનું કથન કર્યું છે. ક્રિયા શબ્દથી સર્વ ચિત્તની વૃત્તિઓના અર્થ ગ્રહણ કરીને અક્રિય શબ્દવડે નિરુદ્ધ ચિત્તવૃત્તિવાળા યોગીનું કથન કર્યું છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, ત્રિગ્વિઃ પુરુષ સંન્યાસી કહેવાતો નથી તથા અક્રિય પુરુષ યોગી કહેવાતો નથી, કિન્તુ નિષ્કામ કર્મો કરનાર કર્મી પુરુષ જ સંન્યાસી તથા યોગી કહેવાય છે. (૧)

અપતરણિકા:-જેમ તિહો દેવદત્ત: એ વચનમાં પશુરૂપ સિંહથી ભિન્ન મનુષ્યરૂપ દેવદત્ત વિષે સિંહની સદૃશ (સરખી) શૂરતા-કૂરતા આદિ ગુણોનો અર્થ ગ્રહણ કરીને, સિંહ શબ્દ પ્રવૃત્ત થાય છે, તેમ અસંન્યાસ વિષે સંન્યાસ શબ્દની પ્રવૃત્તિના તથા અયોગ વિષે યોગ શબ્દની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તરૂપ જે સમાન ગુણ છે, તે ગુણનું શ્રીભગવાન કથન કરે છે:-

યં સંન્યાસમિતિ પ્રાહુર્યોગં તં વિદ્ધિ પાંડવ ।

ન હ્યસંન્યસ્તસંકલ્પો યોગો ભવતિ કશ્ચન ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! જેને શ્રુતિઓ સંન્યાસ એવા નામે કરી કથન કરે છે તેને તું યોગરૂપે જાણ. કારણ કે સંકલ્પના ત્યાગથી રહિત કેઈ પણ પુરુષ યોગી હોતો નથી. ૨

ટીકા:-યાત દ્વાતિરેચયત્ । માલખાં: વૃષેપનાવાશ્ચ વિતૈપનાવાશ્ચ લૌકેપનાવાશ્ચ વ્યુત્પાયાય મિદ્ધાચર્ચ ચરંતિ ॥ ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિઓ કૃણસહિત સર્વ કર્મોના ત્યાગને સંન્યાસ કહે છે. આ સંન્યાસને જ તું-અર્જુન યોગરૂપ જાણ. કૃણની ઇચ્છાનો તથા કર્તૃત્વના અભિમાનનો પરિત્યાગ કરીને શાસ્ત્રવિહિત શુભ કર્મોનું જે અનુષ્ઠાન તે યોગ કહેવાય છે, અર્થાત્ સંન્યાસને તું નિષ્કામ કર્મયોગરૂપ જાણ.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! જેમ અબ્રહ્મદત્તને “એ બ્રહ્મદત્ત છે” એ પ્રમાણે કેઈ કહે, તો તેમ કહેવાથી એમ જાણવામાં આવે કે, “તે બ્રહ્મદત્તના સદૃશ (જેવો) છે,” કારણ કે કેઈ અન્ય વસ્તુના વાચક શબ્દનું-જ્યારે કેઈ અન્ય વસ્તુ જણાવવાને વારતે-ઉચ્ચારણ થાય છે, ત્યારે તે શબ્દ, ગૌણ વૃત્તિવડે અથવા તદ્ભાવના આરોપવડે અન્ય વસ્તુ વિષે સ્વભાવ્યોર્થની સદૃશ્યતાનું જ બોધન કરે છે. આ પ્રસંગે કયો સાદૃશ્ય ધર્મ છે ? ”

શ્રીભગવાન તે સાદૃશ્ય ધર્મનું કથન કરે છે-ન હ્યસંન્યસ્તસંકલ્પો યોગો ભવતિ કશ્ચન इति-કૃણ સંકલ્પના ત્યાગથી રહિત કેઈ પણ પુરુષ યોગી થઈ શકતો નથી, કિન્તુ સર્વ યોગીજન કૃણ સંકલ્પના ત્યાગવાળા જ હોય છે, આ કારણથી કૃણના ત્યાગરૂપ સમાન ધર્મથી તથા તૃષ્ણારૂપ ચિત્તવૃત્તિના નિરોધની સમાનતાથી ગૌણી વૃત્તિવડે કર્મી પુરુષ જ સંન્યાસી તથા યોગી છે. તાત્પર્ય એ છે કે, સંન્યાસી શબ્દનો મુખ્ય અર્થ એ છે કે, ‘કૃણ સહિત સર્વ કર્મોના ત્યાગી.’ આ ત્યાગી વિશે જેમ સ્વર્ગોદિ કૃણોના ત્યાગ રહે છે, તેમ નિષ્કામકર્મી પુરુષવિષે પણ સ્વર્ગોદિ કૃણોના ત્યાગ રહે છે. તેથી સંન્યાસી શબ્દ ગૌણી વૃત્તિવડે કર્મી પુરુષવિષે પ્રવૃત્ત થાય છે તથા યોગી શબ્દનો મુખ્ય અર્થ ‘સર્વ ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધવાળો’ થાય છે. આ નિરોધી વિષે જેમ કૃણની તૃષ્ણારૂપ ચિત્તવૃત્તિના નિરોધ રહે છે, તેમ નિષ્કામ કર્મી વિષે પણ કૃણની તૃષ્ણારૂપ ચિત્તવૃત્તિના નિરોધ રહે છે. તેથી યોગી શબ્દ પણ ગૌણી વૃત્તિવડે કર્મી પુરુષવિષે પ્રવૃત્ત થાય છે.

હવે આ અર્થને યોગસૂત્રોવડે સ્પષ્ટ કરે છે:-યોગચિત્તટત્તિનિરોધઃ ॥ પ્રમાણવિપર્યયવિવર-નિદ્રાસ્થતપઃ इति ॥ અર્થાત્-ચિત્તની સર્વ વૃત્તિઓના નિરોધનું નામ યોગ છે. ચિત્તની વૃત્તિઓ

(૧) પ્રમાણ, (૨) વિપર્યય, (૩) વિકલ્પ, (૪) નિદ્રા તથા (૫) સ્મૃતિ, એમ પાંચ પ્રકારની હોય છે. તેમાં પ્રમાણ કારણને પ્રમાણ કહે છે. પ્રમાણ પણ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ, ઉપમાન, અર્થોપત્તિ તથા અનુપલબ્ધિ એમ છ પ્રકારનાં હોય છે; આમ વેદિક પુરુષો અંગીકાર કરે છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ એમ ત્રણે પ્રકારનાં પ્રમાણનો અંગીકાર યોગશાસ્ત્રવાળા કરે છે. આનું કારણ એટલું કે કેટલાંક પ્રમાણનો ખીલ્લ પ્રમાણવિષે અંતર્ભાવ હોય છે, તથા કેટલાંક પ્રમાણનો ખીલ્લ પ્રમાણથી બહિર્ભાવ હોય છે. એ પ્રમાણે પ્રમાણનો પરસ્પર અંતર્ભાવ તથા બહિર્ભાવ અંગીકાર કરીને, કોઈ શાસ્ત્રમાં પ્રમાણનો સંકેત કયો છે અને કોઈ શાસ્ત્રમાં પ્રમાણનો વિસ્તાર કયો છે. જેમ કે નૈયાયિકોના મત પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને શબ્દ એ ચાર જ પ્રમાણો હોય છે. તેમાં નૈયાયિકોએ અર્થોપત્તિ પ્રમાણનો કેવળ વ્યતિરેકી અનુમાનવિષે અંતર્ભાવ કયો છે અને અનુપલબ્ધિ પ્રમાણનો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણવિષે અંતર્ભાવ કયો છે. એ પ્રમાણે અન્ય મતો પ્રમાણે પણ પ્રમાણનો ન્યૂનાધિકતા બાણી લેવી. યદ્યપિ નૈયાયિકાદિના મત પ્રમાણે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણનાં કારણ હોવાથી, ઇંદ્રિયાદિ જ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણરૂપે છે, તથાપિ યોગશાસ્ત્રના મત પ્રમાણે ઇંદ્રિયાદિવડે ઉત્પન્ન થયેલી ચિત્તની વૃત્તિઓ જ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણરૂપ છે. વૃત્તિઓમાં ચેતનનું પ્રતિબિંબ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણરૂપે છે. તેથી પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણને ચિત્તની વૃત્તિરૂપે કથન કરેલ છે. (૧)

મિથ્યા જ્ઞાન વિપર્યય કહેવાય છે. વિપર્યય પણ અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્રેષ, અભિનિવેશ એ લેહવડે પાંચ પ્રકારનો હોય છે. અવિદ્યાદિ પાંચ કહેશોનું સ્વરૂપ પૂર્વે પાંચમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે. (૨) હવે શબ્દશ્રવણની પછી ઉત્પન્ન થનારી તથા અર્થરૂપ વસ્તુથી સ્પૃહિત એવી ચિત્તવૃત્તિવિશેષ તે વિકલ્પ કહેવાય છે; જેમ કે વંદ્યાપુત્રઃ સ્તિત્તિ, નરશૂંગઃ સ્તિત્તિ ઇત્યાદિ શબ્દોના શ્રવણની પછી, શ્રોતા પુરુષની વંદ્યાપુત્ર વિષયક તથા નરશૂંગ વિષયક ચિત્તની વૃત્તિ અવશ્ય કરીને ઉત્પન્ન થાય છે. હવે વૃત્તિના વિષયરૂપ વંદ્યાપુત્ર તથા નરશૂંગ અત્યંત અસત્ છે. તેથી અસત્ અર્થ વિષયક વૃત્તિઓ વિકલ્પરૂપે કહેવાય છે. વિકલ્પવૃત્તિ વિષયરૂપ વસ્તુથી સ્પૃહિત હોવાથી પ્રમાણરૂપ કહેવાતી નથી. વિકલ્પ, બાધજ્ઞાન વિદ્યમાન હોતાં પણ અવશ્ય ઉત્પત્તિવાળો હોવાથી તથા વ્યવહારના હેતુરૂપે હોવાથી, વિપર્યયરૂપે પણ નથી. જેમકે “ચૈતન્યરૂપે પુરુષ હોય છે.” એ પ્રકારે ચૈતન્ય અને પુરુષ બંનેના અસેદનો નિશ્ચય થતાં “પુરુષનું ચૈતન્ય છે” એ પ્રકારના શબ્દશ્રવણની પછી ચૈતન્યચુક્ત પુરુષના લેહને વિષય કરનારું વિકલ્પજ્ઞાન થાય છે, તેથી વિકલ્પજ્ઞાન વિપર્યયરૂપે પણ નથી. બાધજ્ઞાન વિદ્યમાન હોતાં વિપર્યયજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી, કિન્તુ વિકલ્પજ્ઞાન પ્રમાણજ્ઞાનથી તથા ભ્રમજ્ઞાનથી વિલક્ષણ હોય છે. એ જ વિકલ્પનું સ્વરૂપ શબ્દજ્ઞાનાવગતી વસ્તુશૂન્યો વિકલ્પઃ આ સૂત્રમાં પતંજલિ ભગવાને કથન કરેલ છે. (૩)

પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, સ્મૃતિ એ ચાર પ્રકારની વૃત્તિઓના અભાવના કારણરૂપ તમોણુને વિષય કરનારી વૃત્તિવિશેષ તે નિદ્રા છે. એટલા કથનથી “જ્ઞાનાદિના અભાવ માત્રનું નામ નિદ્રા છે.” એ મતનું પણ ખંડન કર્યું. એ જ નિદ્રાનું સ્વરૂપ અમાવપ્રત્યયાલંબના દત્તિર્નિદ્રા આ સૂત્રમાં પતંજલિ ભગવાને કથન કર્યું છે. (૪) પૂર્વના અનુલક્ષજન્ય સંસ્કાર માત્રથી ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન સ્મૃતિ કહેવાય છે. સ્મૃતિ સર્વ વૃત્તિઓવડે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી પતંજલિ ભગવાને સ્મૃતિને સર્વ વૃત્તિઓના અંતમાં કથન કરેલ છે. (૫) યદ્યપિ લક્ષ્મીદિ અનેક પ્રકારની વૃત્તિઓ હોય છે, તથાપિ લક્ષ્મીદિ સર્વ વૃત્તિઓનો પ્રમાણાદિ પાંચ વૃત્તિઓમાં જ અંતર્ભાવ થાય છે. આ પ્રકારની સર્વ ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ યોગ તથા સમાધિ કહેવાય છે. વળી કમોના કૃપ્પણો સંકલ્પ પણ પાંચ પ્રકારના વિપર્યયમાં રાગ નામનો ત્રીજો વિપર્યયવિશેષ

છે. રાગરૂપ કૃણસંકલ્પના નિરોધ માત્રને જ અહીં ગૌણી વૃત્તિવડે, યોગ તથા સંન્યાસ શબ્દથી કથન કરેલ છે. તેથી અહીં ક્ષિયિત્ માત્ર પણ વિરોધ થતો નથી. (૨)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્ ! પૂર્વે આપે કર્મયોગની ઐશ્વર્ય કથન કરી તેથી એમ બાણુ-વામાં આવે છે કે, ઐશ્વર્ય હોવાથી કર્મયોગ જ અધિકારી પુરુષે જીવન-કાળ પર્યંત કરવા યોગ્ય છે. વળી યાવજીવમગ્ધોઽનુગ્રહિતો એ શ્રુતિ પણ જીવનકાળ પર્યંત અશિહોત્રાદિ કર્મોની કર્તવ્ય-તાનું જ કથન કરે છે,” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ તે કર્મયોગની અવધિનું કથન કરે છે:—

આરુદ્ધોર્મનેયોગં કર્મ કારણમુચ્યતે ।

યોગારુદ્ધસ્ય તસ્યૈવ શમઃ કારણમુચ્યતે ॥૩॥

શ્લોકાર્થ:—યોગવિશે આરુદ્ધ થવાની ઇચ્છાવાળો મુનિને યોગની પ્રાપ્તિમાં નિત્યકર્મ સમા-ધાનરૂપ કથન કર્યું છે તથા યોગવિશે આરુદ્ધ થયેલા પુરુષને જ્ઞાન નિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ માટે સંન્યાસને સાધનરૂપે કથન કર્યો છે. ૩

ટીકા:—અંત-કરણની શુદ્ધિપૂર્વક, સર્વ વિષયસુખોમાંથી તીવ્ર વૈરાગ્ય, તે યોગ કહેવાય છે. આવા યોગમાં આરુદ્ધ થવાની ઇચ્છાવાળો પુરુષ આરુદ્ધ કહેવાય છે આરુદ્ધ પુરુષ અંત-કરણની શુદ્ધિની પછી આગળ સર્વ કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસવાળો થવાને છે, તેથી તેને મુનિ કહ્યો છે. અથવા તો કૃણની તૃણાથી રહિતને મુનિ કહ્યો છે આવા આરુદ્ધ મુનિની પ્રત્યે, યોગવિષે આરુદ્ધ થવાને વાસ્તે અર્થાત યોગની પ્રાપ્તિને વાસ્તે વેદવિહિત નિષ્કામવાળાં અશિહોત્રાદિ નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો મેં તથા વેદ ભગવાને સાધનરૂપે વિધાન કરેલ છે. તે જ કર્મો પુરુષ જ્યારે નિષ્કામ કર્મોવડે અવતરણની શુદ્ધિરૂપ યોગને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે પુરુષ યોગારુદ્ધ કહેવાય છે. આવા યોગારુદ્ધ પુરુષને પુનઃ કર્મ કર્તવ્ય નથી; કિન્તુ યોગારુદ્ધ પુરુષને, જ્ઞાનનિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ વાસ્તે, સર્વ કર્મોના સંન્યાસરૂપ શમ જ સાધનરૂપે વિધાન કર્યો છે. વાતપર્ય એ છે કે, જેટલા કાળ સૂધી અધિકારી પુરુષને અવતરણની શુદ્ધિપૂર્વક વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થઈ નથી, તેટલા કાળ સૂધી અધિકારી પુરુષે વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિવાસ્તે કૃણની ઇચ્છાથી રહિત થઈને શાસ્ત્રવિહિત નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો જ કરવાં. પણ જે કાળે અધિકારી પુરુષ નિષ્કામ કર્મો કરીને અવતરણની શુદ્ધિપૂર્વક વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થાય, તે કાળે અધિકારી પુરુષે પુનઃ કર્મો કરવાં નહિ; કિન્તુ તે કાળે શ્રવણ-મનનાદિ દ્વારા જ્ઞાનનિષ્ઠાની પ્રાપ્તિવાસ્તે સર્વ કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ જ કરવો. તેથી અવતરણની શુદ્ધિ પર્યંત જ કર્મ કર્તવ્ય છે, પણ જીવનકાળ પર્યંત કર્મ કર્તવ્ય નથી. વળી યાવજીવ એ શ્રુતિ તો વૈરાગ્યહીન પુરુષવિષે છે, પણ વૈરાગ્યવાન્ પુરુષવિષે એ શ્રુતિ નથી. (૩)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્ ! યોગારુદ્ધ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલો અધિકારી પુરુષ સર્વ કર્મોને ત્યાગ કરવાને અધિકારી થાય છે. તે યોગારુદ્ધ અવસ્થાને અધિકારી પુરુષ કયે કાળે પ્રાપ્ત થાય છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ તે કાળનું નિરૂપણ કરે છે:—

યદા હિ નૈદ્રિયાર્થેષુ ન કર્મસ્વનુપજ્જતે ।

સર્વસંકલ્પસંન્યાસી યોગારુદ્ધસ્તદોચ્યતે ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે કાળે અધિકારી પુરુષ શબ્દાદિ વિષય વિષે આસક્ત નથી થતો, તેમ કર્મ વિશે આસક્ત હોતો નથી તથા સર્વ સંકલ્પથી રહિત હોય છે તે કાળે તે યોગારુદ્ધ

ટીકા:-હે અર્જુન ! ચિત્તના નિરોધના કાળે અધિકારી પુરુષ ઔનાદિ ઇન્દ્રિયોના શબ્દાદિ વિષયોમાં અનુવંગ કરતો નથી તથા નિત્યકર્મ, નૈમિત્તિકકર્મ, કામ્યકર્મ, લૌકિકકર્મ, પ્રતિષિદ્ધ-કર્મ ઇત્યાદિ કર્મોંવિષે અનુવંગ કરતો નથી. અર્થાત્ શબ્દાદિ વિષયોવિષે તથા કર્મોંવિષે મિથ્યા-ત્વબુદ્ધિવડે તેમ જ અકર્તા-અભોક્તા-અદ્વિતીયરૂપ-પરમાનંદ સ્વરૂપ-આત્માના દર્શનવડે-વિષયોથી તથા કર્મોંથી સ્વપ્રયોજનના અભાવનો નિશ્ચય અધિકારીએ કરેલ હોય છે. “કર્મોંનો હું કરતો છું તથા મારે શબ્દાદિ વિષયો ભોગવવા યોગ્ય છે” એ પ્રકારનો અભિનિવેશરૂપ અનુવંગ અધિકારી કરતો નથી. આ કારણથી અધિકારી સર્વ સંકલ્પોના સંન્યાસીરૂપે છે. અર્થાત્ “એ કર્મ મારે કરવું છે, એ કૃષ્ણ મારે ભોગવવું છે” એ પ્રકારના મનની વૃત્તિવિશેષ-રૂપ સંકલ્પોના વિષયભૂત નાના પ્રકારનાં કામોના સાધનરૂપ જેટલાં કર્મ છે, તે સર્વેનો તેણે ત્યાગ કર્યો છે. આવો આસક્તિથી રહિત પુરુષ સમાધિરૂપ યોગવિષે આત્મ હોવાથી યોગાત્મક કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, શબ્દાદિ વિષયોમાં તથા કર્મોંમાં અભિનિવેશરૂપ અનુવંગ તથા અનુવંગના કારણરૂપ સંકલ્પ આ બન્ને યોગાત્મકપણાના પ્રતિબંધકનો જે કાળે અભાવ થાય છે, તે કાળે અધિકારી પુરુષ યોગાત્મક કહેવાય છે. (૪)

અવતરણિકા:-કિંવા, જે અધિકારી પુરુષ જે કાળે એ પ્રકારનો યોગાત્મક થાય છે, તે અધિકારી પુરુષ તે કાળે પોતાના આત્માનો-આત્માવડે જ-આ સંસારસમુદ્રમાંથી ઉદ્ધાર કરે છે; તેથી અધિકારી પુરુષે યોગાત્મક થઈને પોતાના આત્માનો સંસારસમુદ્રમાંથી અવશ્ય ઉદ્ધાર કરવો. આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કથન કરે છે:-

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ૫ ॥

સ્લોકાર્થ:-અધિકારી પુરુષે પોતાના જીવાત્માને વિવેકયુક્ત મનવડે આ સંસારમાંથી ઉદ્ધાર કરવો; પણ જીવાત્માને સંસારસમુદ્રવિશે દુઘાવવો નહિ. કારણ પોતાનો આત્મા જ આત્માનો બંધુ છે તથા આત્મા જ આત્માનો શત્રુ છે. ૫

ટીકા:-હે અર્જુન ! લોકપ્રસિદ્ધ સમુદ્રની પેઠે આ સંસારસમુદ્ર પણ સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, મિત્ર ઇત્યાદિ પદાર્થોંને વિષય કરનાર મહાભોહરૂપ અનેક આવર્તોંવડે યુક્ત છે; કામ, ક્રોધ, લોભ, અહંકાર-મમકાર ઇત્યાદિ ચિત્તના વિકારરૂપ અનેક મહાઆહોવડે યુક્ત છે, અનેક પ્રકારના મહારોગરૂપ તિમિગ્લોવડે યુક્ત છે; અશનાયા-પિપાસાદિરૂપ મહાન્ કલ્લોલો વડે યુક્ત છે, ત્રણ તાપરૂપ વડવાનલવડે યુક્ત છે, પ્રિય પદાર્થોંના વિયોગથી ઉત્પન્ન થતા અનેક પ્રકારના પ્રલાપરૂપ મહાધ્વનિરૂપ શબ્દવડે યુક્ત છે, નિત્ય નિરતર દુર્ગોસના-રૂપ શૈવાલપટલવડે યુક્ત છે તથા વિષયરૂપ વિષવડે પરિપૂર્ણ છે. આ પ્રકારના સંસારસમુદ્રમાં નિમગ્ન થયેલ જીવાત્માને અધિકારી પુરુષે વિવેકયુક્ત શુદ્ધ મનવડે સંસારસમુદ્રમાંથી બહાર કાઢવો. અર્થાત્ વિષયાસક્તિનો પરિત્યાગ કરીને યોગાત્મકતાને સંપાદન કરવી, એ જ જીવાત્માનું સંસારસમુદ્રમાંથી ઉદ્ધારણ છે. પરંતુ અધિકારી પુરુષે વિષયોમાં આસક્તિ કરીને પોતાના આત્માને સંસારસમુદ્રમાં નિમગ્ન કરવો નહિ. કારણ કે આત્મા પોતે જ પોતાનો હિતકારી બંધુ છે, અર્થાત્ સંસારબંધનમાંથી મુક્ત કરનાર છે. આત્માથી ભિન્ન બીજો કોઈ બંધુ આત્માનો હિતકારી નથી. કારણ કે આ લોકમાં પ્રસિદ્ધ સ્ત્રી-પુત્ર-પ્રાતા આદિ બાંધવો પોતાવિષે સ્નેહની ઉત્પત્તિદ્વારા તથા ખરણપોષણની ચિતાદ્વારા જીવના બંધનના જ કારણરૂપે થાય છે. તેથી તેઓ વિષે બંધુરૂપતા સંભવતી નથી. જેમ કેશકાર જંતુ પોતે જ પોતાનો

અહિવકારી થાય છે, તેમ વિષયરૂપ બંધનગ્રહમાં પ્રવેશ કરવાથી આત્મા પોતે જ પોતાનો અહિવકારી શત્રુ થાય છે. પણ બીજા કોઈ આત્માનો શત્રુ નથી. લોકપ્રસિદ્ધ બાદ્ય શત્રુ વિષે પણ આત્માએ જ શત્રુતા કરી છે, તેથી જીવાત્મા પોતે જ પોતાનો શત્રુ છે. (૫)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન! કયા પ્રકારનો આત્મા આપણો (પોતાનો) બંધુ થાય છે તથા કયા પ્રકારનો આત્મા આપણો શત્રુ થાય છે?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન બંધુરૂપ આત્માનાં તથા શત્રુરૂપ આત્માનાં લક્ષણો કહે છે:—

વંધુરાત્માઽઽત્મનસ્તસ્ય યેનાત્મેવાત્મના જિતઃ ।

અનાત્મનસ્તુ શત્રુત્વે વર્તેતાત્મેવ શત્રુવત ॥ ૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે આત્માએ આ સંઘાત વિવેકયુક્ત મનવડે જિત્યો છે તે આત્માનું સ્વરૂપ જ આત્માના બંધુરૂપ છે, તથા અજિત આત્માનાં શત્રુભાવ વિશે બાદ્ય શત્રુની માફક પોતાનો આત્મા જ વર્તે છે. ૬

ટીકા:—હે અર્જુન! જે આત્માએ દેહ-ઇન્દ્રિયાદિરૂપ સંઘાતને કેવળ વિવેકયુક્ત શુદ્ધ મનવડે જ પોતાને વશ કર્યો છે, બીજા કોઈ શસ્ત્રાદિ ઉપાયોવડે સંઘાતને વશ કર્યો નથી, તે આત્માનો બંધુ આપણો આત્મા જ છે. કારણ કે જેમ શુંખલારૂપ બંધનયુક્ત પુરુષની યથા ઇચ્છાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ થતી નથી, તેમ આત્માની પણ યથા ઇચ્છાપૂર્વક કયાંય પણ પ્રવૃત્તિ થતી નથી. જીવાત્માની નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયદ્વારા રૂપાદિ વિષયોવિષે પ્રવૃત્તિ જ આત્માના અનેક પ્રકારના અનર્થના હેતુરૂપ છે. પ્રવૃત્તિ દેહ-ઇન્દ્રિયાદિને વશ કરવાથી નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. તેથી વિવેકયુક્ત મનવડે સંઘાતને વશ કરનાર આત્મા પોતે જ પોતાનો બંધુ છે. જે આત્માએ દેહ ઇન્દ્રિયાદિરૂપ સંઘાતને વિવેકયુક્ત મનવડે પોતાને વશ કરેલ નથી તે આત્માનું પોતાનું સ્વરૂપ જ બાદ્ય શત્રુની પેઠે શત્રુભાવવિષે વર્તે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ શુંખલારૂપ બંધનથી રહિત પુરુષ પોતાની ઇચ્છાપૂર્વક વિચરે છે, તેમ જે આત્માએ વિવેકયુક્ત મનવડે દેહ-ઇન્દ્રિયાદિરૂપ સંઘાતને પોતાને વશ કરેલ નથી, તે આત્મા પણ યથા ઇચ્છાપૂર્વક શબ્દાદિ વિષયોમાં વિચરે છે. વિષયધરાયણ પ્રવૃત્તિવડે આત્મા પોતે જ પોતાનો શત્રુ થાય છે. (૬)

અવતરણિકા:—હવે સંઘાતને વશ કરનાર આત્માનું પોતાનું બંધુપણું સ્પષ્ટરીતે કથન કરે છે:—

જિતાત્મનઃ પ્રશાંતસ્ય પરમાત્મા સમાહિતઃ ।

શીતોષ્ણસુખદુઃસ્વેપુ તથા માનાપમાનયોઃ ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—શીત તથા ઉષ્ણતાવડે સુખ દુઃખને પ્રાપ્ત થવા છતાં તેમ જ માન અપમાનને પ્રાપ્ત થવા છતાં જે આત્મા જિતાત્મા તથા પ્રશાંત છે તે આત્માનો પરમાત્મા સમાધિના વિષયરૂપ છે. ૭

ટીકા:—હે અર્જુન! ચિત્તને વિશ્લેષની પ્રાપ્તિ કરનારા શીત-ઉષ્ણ, સુખ-દુઃખ ઇત્યાદિ દ્રવ્ય ધર્મો છે. છતાં દ્રવ્ય ધર્મો વિષયમાન ચિત્તને વિશ્લેષની પ્રાપ્તિ કરનાર પૂજ્યરૂપ માન તથા પરાલવરૂપ અપમાન છે. વળી માન-અપમાન વિષયમાન છતાં પણ, શીત-ઉષ્ણાદિની પ્રાપ્તિ વિષે સમત્વ-બુદ્ધિવડે જે આત્મા જિતાત્મા છે અર્થાત્ શ્રોત્રાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોને જેણે પોતાને વશ કરી છે, તથા જે આત્મા પ્રશાન્ત છે અર્થાત્ સર્વજન સમ બુદ્ધિવડે રાગદ્વેષાદિ વિકારોથી રહિત છે, તે જીવાત્માનો, સ્વપ્રકાશ-જ્ઞાનસ્વભાવવાળો આત્મા, સમાહિત એટલે સમાધિના વિષયરૂપ થાય છે અર્થાત્ યોગારૂઢ થાય છે.

પરમાત્મા એ વચનમાં પરં અને આત્મા એ એ શબ્દ પૃથક્ કરવા. તેમાં પરં શબ્દનો 'કેવળ' અર્થ કરવો. તેમ કરવાથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, જે આત્મા જિતાત્મા છે તથા પ્રશાંત છે, તે આત્માનો જ કેવળ આત્મા સમાહિત થાય છે. તેથી ભિન્ન આત્માનો આત્મા સમાહિત થતો નથી. તેથી છવાત્મા જિતાત્મા તથા પ્રશાંત અવશ્ય કરીને થાય છે. (૭)

અને વળી—

જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા કૂટસ્થો વિજિતેન્દ્રિયઃ ।

યુક્ત ઇત્યુચ્યતે યોગી સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ ॥ ૮ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનવડે જેનું ચિત્ત તૃપ્ત થયું છે, જે સર્વ ક્રિયાથી રહિત છે, જેણે પોતાની ઇન્દ્રિયોને જિતી છે તથા જેને મૃત્પિંડ પાષાણ તથા કાંચન સમાન છે તેવા યોગી પુરુષને યોગાત્મક કહેવામાં આવે છે. ૮

ટીકાઃ—ગુરુના ઉપદેશથી ઉત્પન્ન થયેલી તથા શાસ્ત્રોક્ત પદાર્થોને વિષય કરનારી બુદ્ધિ તે જ્ઞાન કહેવાય છે. વળી બુદ્ધિ વિષયક અપ્રામાણ્ય શંકાની નિવૃત્તિનું કૃણ તે વિચાર છે. વિચારવડે આ રીતે શાસ્ત્રોક્ત પદાર્થોનું પોતાના અનુભવ વડે અપરેક્ષ કરવું તે વિજ્ઞાન કહેવાય છે. એવા જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન બન્નેવડે જેનો આત્મા એટલે જેનું ચિત્ત તૃપ્ત થયું છે, તે જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાન તૃપ્તાત્માઓ કહેવાય છે. આ કારણથી જ જે પુરુષ કૂટસ્થ છે અર્થાત્ જેમ હ્રદય પુરુષને કૂટ ચલાયમાનવાથી રહિત હોય છે તેમ જે પુરુષ વિષયો સમીપ પ્રાપ્ત થતાં પણ તથા વિષયો ભોગવવામાં સમર્થ છતાં પણ ચલાયમાન થતો નથી, તે યોગાત્મક કહેવાય છે. જે પુરુષ (વિજિતેન્દ્રિય છે, (વિજિતેન્દ્રિયનો અર્થ નીચે પ્રમાણેઃ— રાગ-દ્વેષપૂર્વક શબ્દાર્થ વિષયોના અહણમાંથી જેણે પોતાની ઓત્તરો ઇન્દ્રિયોને (નિવૃત્ત કરેલ છે તે વિજિતેન્દ્રિય.) અને વિજિતેન્દ્રિય હોવાથી જ જે પુરુષ સમલોષ્ટાશ્મ કાંચન છે અર્થાત્ “એ વસ્તુ મારે અહણ કરવા યોગ્ય છે, એ વસ્તુ મારે પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે” એ પ્રકારની અહણ ત્યાગબુદ્ધિથી રહિત હોવાથી જેને લોષ્ટ (મૃત્પિંડ) તથા અશ્મ (પાષાણ) તથા કાંચન (સુવર્ણ) સઘળાં સમાન છે, એવો પરમહંસ-પરિત્યાગ-યોગી પરમવૈરાગ્યરૂપ યોગવડે યુક્ત થવાથી યોગાત્મક કહેવાય છે. ૮

કેવળ, જે પુરુષની શત્રુ-મિત્રાદિવિષે સમબુદ્ધિ છે, તે પુરુષ તો સર્વ યોગી જનોથી શ્રેષ્ઠ છે: આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કથન કરે છે:—

સુહૃન્મિત્રાર્યદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યવંધુપુ ।

સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ સમબુદ્ધિર્વિશિષ્યતે ॥ ૯ ॥

શ્લોકાર્થઃ—સુહૃદ્, મિત્ર, અરિ, ઉદાસીન, મધ્યસ્થ, દ્વેષ્ય તથા વંધુ આ સર્વ વિશે, સાધુઓ વિશે, પાપીઓ વિશે તથા અન્ય સર્વ પ્રાણીઓ વિશે સમ બુદ્ધિ કરનારો પુરુષ સર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે. ૯

ટીકાઃ—પ્રત્યુપકારની અપેક્ષા ન કરીને પૂર્વ સ્નેહ વિના જ તથા પૂર્વ સંબંધ વિના જ જે પુરુષ ઉપકાર કરે છે, તે સુહૃદ્ કહેવાય છે. પૂર્વ સ્નેહની અપેક્ષાએ કરીને જે પુરુષ ઉપકાર કરે છે તે મિત્ર કહેવાય છે. સ્વકૃત અપકારની અપેક્ષા ન કરીને કેવળ પોતાના કુર સ્વભાવથી જે પુરુષ અપકાર કરે છે, તે અરિ કહેવાય છે. વળી પરસ્પર વિવાદ કરનાર એ પુરુષોના હિતની તથા અહિતની નાદિ ઇચ્છા કરનાર જે પુરુષ બન્નેની ઉપેક્ષા જ કરે છે, તે

ઉદાસીન કહેવાય છે. પરસ્પર વિવાદ કરનાર બન્ને પુરુષોના હિતની ઇચ્છા કરનાર જે પુરુષ હોય છે તે મધ્યસ્થ કહેવાય છે. સ્વકૃત અપકારની અપેક્ષાએ કરીને જ જે પુરુષ અપકાર કરે છે તે દ્રેષ્ય કહેવાય છે. કિંચિત્ સંબંધવડે જે પુરુષ ઉપકાર કરે છે તે બંધુ કહેવાય છે. જે પુરુષો શાસ્ત્રવિહિત શુભ કર્મો કરે છે તે સાધુ કહેવાય છે. જે પુરુષો શાસ્ત્રનિષિદ્ધ અશુભ કર્મો કરે છે તે પાપી કહેવાય છે. એ પ્રકારે સુહૃદ્, મિત્ર, અરિ, ઉદાસીન, મધ્યસ્થ, દ્રેષ્ય, બંધુ, સાધુ તથા પાપી એ સર્વે વિષે તથા અન્ય સર્વે પ્રાણીઓ વિષે જે પુરુષ સમ યુદ્ધિ કરે છે, અર્થાત્ ‘કથો પુરુષ કથા કર્મવાળો છે.’ એ પ્રમાણે યુદ્ધિમાં ન લાવીને સર્વત્ર રાગદ્રેષ્યથી રહિત છે, તેવો સમયુદ્ધિવાળો પુરુષ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે. કોઈ ચંથમાં તો વિશિષ્ટતાએ શબ્દને સ્થાને વિશિષ્ટતાએ એમ પણ પાઠ છે. તે પક્ષવિષે એમ અર્થ કરવો કે, સર્વત્ર સમયુદ્ધિવાળો પુરુષ સંસારબંધનથી મુક્ત થાય છે. (૮)

અવતરણિકા:—પૂર્વ શ્લોકોમાં શ્રીભગવાને યોગારૂઢ પુરુષના લક્ષણનું તથા ક્ષણનું કથન કર્યું. હવે શ્રીભગવાન બોગી ઇંજીત સતતમ એ વચનથી લઈને સ યોગી પરમો મતઃ એ વચન સૂધીના ત્રેવીશ શ્લોકોવડે યોગારૂઢ પુરુષનાં અંગોસહિત યોગનું કથન કરે છે:—

યોગી યુંજીત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

શ્લોકાર્થ:—યોગારૂઢ પુરુષે એકાંત દેશવિશે સ્થિત થઈ, એકાકી થઈ, યતચિત્તાત્માવાળા થઈ, નિરાશી થઈ તથા પરિગ્રહથી રહિત થઈ પોતાના ચિત્તને નિરંતર સમાહિત કરવું. ૧૦

ટીકા:—હે અર્જુન ! યોગારૂઢ પુરુષે પોતાના ચિત્તને નિરંતર સમાહિત કરવું, અર્થાત્ ક્ષિપ્ત-મૂઢ-વિક્ષિપ્ત એ ત્રણ ભૂમિકાઓનો પરિત્યાગ કરી એકાગ્ર-નિરોધ એ બે ભૂમિકાઓ-વડે ચિત્તને સમાહિત કરવું. ૧૦

અર્જુનની શંકા:—“કથા પ્રકારના યોગારૂઢ પુરુષે ચિત્તને સમાહિત કરવું ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—રહસિ સ્થિતઃ-હિ-હે અર્જુન ! યોગારૂઢ પુરુષે, યોગની સિદ્ધિમાં પ્રતિબંધ કરનારા દુર્જનાદિથી રહિત, કોઈ પર્વતની ગુહા વગેરે એકાંત દેશમાં રહેવું તથા એકાકી થવું અર્થાત્ ગૃહના સર્વ પરિજનોનો પરિત્યાગ કરીને સંન્યાસી થવું, તેમ જ યતચિત્તાત્મા થવું.

અહીં ચિત્તવડે એવંઃકરણને સમજવું અને આત્મ શબ્દવડે ઇંદ્રિયસહિત શરીર જાણવું. જેનો ચિત્ત અને આત્મા યોગના પ્રતિબંધક વ્યાપારોથી રહિત થયાં છે, તે યતચિત્તાત્મા તથા નિરાશી કહેવાય છે. અર્થાત્ દોષદૃષ્ટિપૂર્વક વૈરાગ્યની દૃઢતાવડે સર્વ પદાર્થોની તૃણ્યથી રહિત થવું તથા અપરિગ્રહવાળા થવું અર્થાત્ યોગની સિદ્ધિમાં પ્રતિબંધ કરનારા પદાર્થોના સંગ્રહથી રહિત થવું. આ પ્રકારના થઈ યોગારૂઢ પુરુષે પોતાના ચિત્તને સમાહિત કરવું. અહીં સતત એ શબ્દવડે યોગાભ્યાસ કરવામાં નિરંતરતા કથન કરી છે અને વિરાગીઃ એ શબ્દવડે સત્કાર કથન કર્યો છે. અર્થાત્ નિરંતર સત્કારપૂર્વક કરેલ યોગાભ્યાસ જ ક્ષણના હેતુરૂપ થાય છે. (૧૦)

અવતરણિકા:—યોગની સિદ્ધિ વાસ્તે પ્રથમ આસનનો નિયમ અવશ્ય જોઈએ, તેથી આસનના નિયમનું શ્રીભગવાન જે શ્લોકોવડે કથન કરે છે:—

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥

શ્લોકાર્થ—યોગારૂઢ પુરુષે પવિત્ર દેશવિશે પોતાનું નિશ્ચલ આસન સ્થાપન કરવું. આ આસન અત્યંત ઉચું ન હોવું જોઈએ, તથા અત્યંત નીચું નહીં હોવું જોઈએ. કુશના ઉપર મૃગચર્મ અને તેની ઉપર વસ્ત્ર રાખવું જોઈએ. ૧૧

ટીકા—હે અર્જુન ! જે દેશ સ્વભાવથી જ શુદ્ધ હોય અથવા મૃત્તિકાદિના લેપનથી જે દેશ શુદ્ધ કરેલો હોય, જે દેશ જનોના સમુદાયથી રહિત હોય તથા ભયથી રહિત હોય, એવા ગંગાતટ અથવા પર્વતની શુદ્ધ આદિ સમાન સ્થળમાં અધિકારી પુરુષે પોતાના નિશ્ચલ આસનનું સ્થાપન કરવું.

અહીં સ્થિર એ શબ્દવડે આસનની નિશ્ચલતા કથન કરી છે. આ નિશ્ચલતા મૃત્તિકામય સ્થલરૂપ આસનવિષે જ સંભાવે છે, પણ કાષ્ઠમય આસનવિષે આવી નિશ્ચલતા સંભવની નથી. તેથી સ્થિર એ આસનના વિશેષણવડે કાષ્ઠમય આસનની વ્યાવૃત્તિ કથન કરી. આસન અત્યંત ઉચું પણ હોવું જોઈએ નહિ તથા અત્યંત નીચું પણ હોવું જોઈએ નહિ. કારણ કે અત્યંત ઉંચા આસનથી તો કઠાયિત્ત્વ પરવશતાવડે નીચે પતન થઈ જાય છે અને અત્યંત નીચા આસનથી શીત-ઉષ્ણ, વર્ષાજળનો પ્રવેશ, પાપાણુદિનું ઘર્ષણ વગેરે થાય છે. તેથી કરીને યોગાભ્યાસમાં વિઘ્ન પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી અત્યંત ઉચું તથા અત્યંત નીચું આસન કરવું નહિ. કિન્તુ બન્નેથી વિલક્ષણ કરવું. મૃત્તિકામય સ્થલરૂપ આસનની ઉપર પ્રથમ કુશ બિછાવવું; કુશની ઉપર અત્યંત કોમળ મૃગનું ચર્મ અથવા વ્યાઘ્રનું ચર્મ બિછાવવું; મૃગાદિના ચર્મ ઉપર કોમળ વસ્ત્ર બિછાવવું.

યદપિ વર્ષ દારિદ્ર્યદુઃપાપ દાઢ રોગાય ચોપલઃ એ સ્મૃતિવચનવડે વસ્ત્રનો નિપેધ ક્યો છે, તથાપિ તે નિપેધ કેવળ ગૃહસ્થવિષયક છે, પણ સંન્યાસીવિષયક આ નિપેધ નથી. અહીં આત્મનઃ એ શબ્દવડે અન્ય પુરુષકૃત આસનની નિવૃત્તિ કથન કરી છે, કારણ કે અન્ય પુરુષની ઇચ્છાનો કંઈ નિયમ નથી. કઠાયિત્ત્વ અન્ય પુરુષે ઇચ્છાથી કરેલું કાર્ય પોતાને અનુકૂળ પણ થાય છે અને કઠાયિત્ત્વ પ્રતિકૂળ પણ થાય છે. તેથી અન્યપુરુષે કરેલું આસન યોગના વિક્ષેપના જ હેતુરૂપે થાય છે. તેથી અભ્યાસવાન પુરુષે પોતાનું આસન પોતાની ઝેળે જ સ્થાપિત કરવું. (૧૧)

અપતરાણુકાઃ—“હે ભગવન્ ! આ પ્રકારના આસનને સ્થાપિત કરીને યોગાભ્યાસવાન પુરુષે શું કાર્ય કરવું ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન તેની કર્તવ્યતા કથન કરે છેઃ-

તત્રૈકાર્યં મનઃ કૃત્વા યતચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ ।

ઉપવિશ્યાસને યુંજ્યાદ્યોગમાત્મવિશુદ્ધયે ॥ ૧૨ ॥

શ્લોકાર્થ—આવી રીતના આસનપર બેસી ચિત્ત તથા ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાના જથવાળા પુરુષે પોતાના મનને એકાગ્ર કરી અંતઃકરણની શુદ્ધિમાટે સમાધિના વિષયનો અભ્યાસ કરવો. ૧૨

ટીકા—હે અર્જુન ! યોગાભ્યાસ કરનાર પુરુષે પૂર્વોક્ત આસન ઉપર બેસીને તથા ચિત્તની ક્રિયાનો અને ઐત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાનો નિગ્રહ કરીને, સમાધિરૂપ યોગનો અભ્યાસ કરવો. શબ્દાદિ વિષયોનું સ્મરણ કરવું એ ચિત્તની ક્રિયા છે અને શબ્દાદિ વિષયોનું ગ્રહણ કરવું તે ઐત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની ક્રિયા છે. આ બન્ને પ્રકારની ક્રિયા સમાધિરૂપ યોગને પ્રતિબંધક થાય છે. તેથી અભ્યાસવાન પુરુષે આ બેટ ક્રિયાઓનો નિગ્રહ અવશ્ય કરવો જોઈએ.

અર્જુનની શંકાઃ—“હે ભગવન્ ! યોગના અભ્યાસવાળા પુરુષે કયા પ્રયોજનની સિદ્ધિવારને સમાધિનો અભ્યાસ કરવો ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-માત્રવિનુદ્યેમ્મંતરણુનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. અંતઃકરણની શુદ્ધિવાસ્તે અભ્યાસ કરવો. અહીં અંતઃકરણવિષે સર્વ વિશેષોની નિવૃત્તિકૃત જે અત્યંત સૂક્ષ્મતા છે, તે સૂક્ષ્મતાવડે પ્રાપ્ત થયેલી જે પ્રદક્ષાસાક્ષાત્કારની યોગ્યતા છે, તેજ અંતઃકરણની શુદ્ધિ જાણવી. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે-દરવતે ત્વમ્વયા વૃદ્ધયા સ્વમયા સુખવર્તિમિ:-અર્થાત્-સૂક્ષ્મદર્શી પુરુષે એકાગ્ર સૂક્ષ્મ શુદ્ધિવડેજ પ્રત્યક્-અભિન્ન પ્રદક્ષાના સાક્ષાત્કાર કરવો.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! અધિકારી પુરુષે શું કરીને યોગાભ્યાસ કરવો ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-एकाग्र मनः कृत्वा इति-પૂર્વે કથન કરેલી જે રાજસ-તામસ-રૂપ ક્ષિપ્ત, મૂઢ તથા વિક્ષિપ્ત એમ બ્યુત્થાનરૂપ ત્રણ ભૂમિકા છે, તેના પરિત્યાગ કરીને, વિભાતીય વૃત્તિઓના બંધનથી રહિત એક-પ્રત્યક્-પ્રદક્ષાવિષયક અનેક સંભતીય વૃત્તિઓના પ્રવાહવડે યુક્ત જે સત્ત્વગુણપ્રધાન મન છે, તેને એકાગ્ર મન કહે છે. એવી મનની એકાગ્રતાને દૃઢ ભૂમિકાયુક્ત પ્રયત્નથી સંપાદન કરીને, એકાગ્રતાની વૃદ્ધિવાસ્તે સંપ્રજાત સમાધિરૂપ યોગને અભ્યાસ કરવો. પ્રદક્ષાત્કાર મનની વૃત્તિઓના પ્રવાહજ નિદિધ્યાસન કહેવાય છે.

એ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કહેલી છે-प्रज्ञाकरमनोवृत्तिप्रबाहोऽहोऽहोति विना । संप्रज्ञातसमाधिः स्याद्व्यानाभ्यासप्रकर्षतः ।। અર્થાત્-અહેકૃતિ વિના જ પ્રદક્ષાત્કાર મનની વૃત્તિઓના જે પ્રવાહ તે સંપ્રજાતસમાધિ કહેવાય છે. આ સંપ્રજાતસમાધિ ધ્યાનાભ્યાસની અધિકૃતાવડે સિદ્ધ થાય છે. આ હેતુથી શ્રીભગવાને યોગી ઇજીત સત્તત, યુગ્યયોગમાત્રવિનુદ્યે, યુક્ત આસીત નમર. ઇત્યાદિ અનેક વચનોવડે ધ્યાનાભ્યાસની અધિકૃતાનું કથન કર્યું છે. (૧૨)

અવતરણિકા:-શ્ચૈ દેતે પ્રતિષ્ઠાપ ઇત્યાદિ શ્લોકોવડે પૂર્વે યોગાભ્યાસને વાસ્તે બાહ્ય આસનનું કથન કર્યું. હવે બાહ્ય આસન ઉપર બેઠીને યોગાભ્યાસવાનું પુરુષે કેવા પ્રકારે પોતાના શરીરને ધારણ કરવું: એ અર્થે શ્રીભગવાન કથન કરે છે:-

समं कायशिरोग्रીवं धारयन्नचलं स्थिरः ।

संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ ૧૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-યોગાભ્યાસવાનું પુરુષે દૃઢ પ્રયત્નવાળા યર્ષ, કાય, શિર તથા ગ્રીવા આ ત્રણને સમાન, અચળ તથા સ્થિર કરી, પોતાની નાસિકાના અગ્ર ભાગને જોવાવડે તથા દિશાઓને નહિ જોવાવડે સ્થિત થવું. ૧૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! યોગાભ્યાસવાનું પુરુષે અત્યંત દૃઢ પ્રયત્નવાળા યર્ષ, પોતાના શરીરના મધ્યદેશરૂપ કાયને, શિરને તથા ગ્રીવા (ઝોક)ને સમાન કરી, અર્થાત્ વક્રભાવથી રહિત હંડની પેઠે ઝાંઝુવા ધારણ કરીને તથા શિરને અને ગ્રીવાને અચળ ધારણ કરીને અર્થાત્ કંપથી રહિત ધારણ કરીને રહેવું (સ્થિત થવું) યદપિ કાય, શિર તથા ગ્રીવાને ઝાંઝુ ધારણ કરવાથી વામ-દક્ષિણ ભાગમાં રહેલી તથા પૃષ્ઠદેશમાં રહેલી કોઈ પણ વસ્તુ જોવામાં આવશે નહિ, તેમ જ સ્પર્શ કરવામાં આવશે નહિ.

તથાપિ મશક (મચ્છર)-પિપીલિકા વગેરે જીવોએ કરેલા ઉપદ્રવથી કદાચિત્ શરીરની ચલ્લાયમાનતાની સંભાવના હોઈ શકે છે. તેની નિવૃત્તિ કરવાને વાસ્તે શ્રીભગવાને જ્વલ એ વિશેષણ કથન કર્યું છે તથા યોગાભ્યાસવાનું પુરુષે પોતાની નાસિકાના અગ્ર ભાગને ચક્ષુવડે દેખતા રહેવું. અહીં ચક્ષુવડે નાસિકાના અગ્રભાગનું જે દર્શન કથન કર્યું છે, તે ચક્ષુવડે રૂપાદિ વિષયોનું ગ્રહણ નહિ કરવું. એવા નિયમને વાસ્તે કથન કર્યું છે. કોઈ નાસિકાના અગ્રભાગને

જેવાને વાસ્તે તે વચન કથન કર્યું નથી. જો કદાચિત્ તે વચનવડે નાસિકાના અઞ્જભાગનું દર્શન જ ભગવાનને વિવક્ષિત હોય, તો મન તદ્વાકારતાવડે નાસિકાના અઞ્જભાગમાં જ સ્થિત થશે. તેમ કરવાથી ચિત્તની પ્રહાવિષે સ્થિતિ થશે નહિ અને પ્રહાવિષે જે ચિત્તનું સ્થાપન તે સમાધિ કહેવાય છે. એ જ સમાધિસ્વરૂપ શ્રીભગવાને આત્મસંસ્થ મનઃ કૃત્વા એ વચનવડે કથન કર્યું છે. તેથી નાસિકાના અઞ્જભાગને દેખવે, તે રૂપાદિના અઞ્જહુલને દર્શાવે છે. તેમ જ ચક્ષુર્દ્રિયની ચંચલતાની નિવૃત્તિ વાસ્તે છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, જેમ સંપ્રેક્ષ નાસિકાગ્રમ એ વચનવડે શ્રીભગવાનને, ચક્ષુવડે રૂપાદિ ત્રિપથેનું અઞ્જહુલ, વિવક્ષિત છે, તેમ ઓત્તાદિ ઇન્દ્રિયોવડે શબ્દાદિ ત્રિપથેનું અઞ્જહુલ પણ વિવક્ષિત છે. કારણ કે જેમ ચક્ષુર્દ્રિયનો વ્યાપાર યોગનો પ્રતિબંધક છે, તેમ ઓત્તાદિ ઇન્દ્રિયનો વ્યાપાર પણ યોગનો પ્રતિબંધક છે. યોગાભ્યાસવાન પુરુષે પૂર્વ-પશ્ચિમાદિ દિશાઓને નહિ જોતાં બેસી રહેવું. યદ્યાપિ નાસિકાના અઞ્જ ભાગને જોવાથી જ દિશા આદિ સર્વ પદાર્થો જોવાનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે, તેથી પૃથક્ દિશાઓને દેખવાનો નિષેધ કરવો સંભવતો નથી. તથાપિ કદાચિત્ પૂર્વ-પશ્ચિમાદિ દિશાઓવિષે કાંઈ ભયાનક વિપરીત શબ્દ ઉત્પન્ન થતાં તે દિશાઓ તરફ જોવાની સંભાવના હોઈ શકે છે. એવા વિપરીત શબ્દો ઉત્પન્ન થતાં પણ દિશાઓને જોવી નહિ.

દિશા એ શબ્દોમાં રહેલો જે ચ કાર છે, તે ચ કારવડે પોતાના શરીરનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. અર્થાત્ યોગાભ્યાસવાન પુરુષે તે કાળે પોતાના શરીરને પણ જોવું નહિ. કારણ કે દિશાઓને જોવી તથા શરીરને જોવું એ બંને યોગના પ્રતિબંધક જ છે. આ પ્રકારે સર્વ વૃત્તિઓનો નિરોધ કરીને યોગાભ્યાસવાન પુરુષે આસન ઉપર સ્થિત થવું અર્થાત્ બેસવું. (૧૩)

અને બાળી

પ્રશાંતાત્મા વિગતભીર્વ્રહચારિવ્રતે સ્થિતઃ ।

મનઃ સંયમ્ય મચિતો યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥ ૧૪ ॥

શ્લોકાર્થઃ—અભ્યાસવાન પુરુષે, પ્રશાંત આત્મા થઈ, ભયથી રહિત થઈ, પ્રહાસ્યારીના મત વિશે સ્થિત થઈ, મનનો નિગ્રહ કરી ભારેવિશે ચિત્તવાળા થઈ, હું પરમેશ્વર વિશે પરાયણ થઈ તથા સંપ્રસાદ સમાધિવાળા થઈ સ્થિત થવું. ૧૪

ટીકાઃ—રાગ-દ્વેષાદિના કારણની નિવૃત્તિવડે જેનો આત્મા એટલે કે જેનું અંતઃકરણ પ્રશાંત થયું છે એટલે કે રાગ-દ્વેષાદિથી રહિત થયું છે, તે પ્રશાંતાત્મા કહેવાય છે. શાસ્ત્રના દૃઢ નિશ્ચયવડે જેનો ભય નિવૃત્ત થઈ ગયો છે, તે વિગતભી કહેવાય છે. તેમાં “સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરવો તે મને યુક્ત છે કે અયુક્ત છે?” એ પ્રકારની કર્મોના ત્યાગ વિષે જે શંકા તે ભય કહેવાય છે. જેનો શંકારૂપ ભય શાસ્ત્રના દૃઢ નિશ્ચયવડે નિવૃત્ત થઈ ગયો છે તથા પ્રહાસ્યાર્ય, શુરુશુશ્રૂષા, ભક્ષાભોજન ઇત્યાદિ જે પ્રહાસ્યારીનાં વ્રતોવિષે સ્થિત થઈને, પોતાના મનને વિષ-યાકાર વૃત્તિઓમાંથી શુન્ય કરીને, હું-પ્રત્યક્ ચૈતન્યરૂપ પરમેશ્વરના સચ્ચરુરૂપરિષે અથવા નિર્શુલ્કરૂપરિષે જેનું ચિત્ત છે, તે મચ્ચિત્ત છે, અર્થાત્ જે પુરુષ હું-પરમેશ્વરવિષયક જ ચિત્ત-વૃત્તિઓના પ્રવાહવાળો છે, તે મચ્ચિત્ત છે.

અર્જુનની શંકાઃ—“હું ભગવન! ચિત્તન કરવાયોગ્ય સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિ પ્રિય પદાર્થો વિદ્યમાન હોવાં મચ્ચિત્તપણું કેવી રીતે થાય ?

શ્રીભગવાને કરંદું સમાધાનઃ—મત્પરઃ હૃતિ—હું પરમેશ્વર જ પરમાનંદ સ્વરૂપ હોવાથી જેને પરમ પુરુષાર્થરૂપ હું અર્થાત્ પરમ પિયરૂપ છું, તે મત્પર કહેવાય છે; આવો મત્પર

પુરુષ અન્ય પદાર્થોને પ્રિયરૂપ બાણુનેા નથી. શ્રુતિ કહે છે કે-વદેતત્રયેયઃ પુત્રાધેયો વિતાત્રયેયો-
 ડ્યસ્માત્સર્વત્માદંતરં યદયમાત્મા હતિ ॥ અર્થાત્-જે આનંદસ્વરૂપ આત્મા, દેહ-ઇન્દ્રિય-પ્રાણ-મન-
 બુદ્ધિ આદિ સર્વ પદાર્થોથી અત્યંત એતર છે, તે આત્માદેવ પુત્રથી પણ પ્રિય છે, ધનથી
 પણ પ્રિય છે તથા અન્ય સર્વ પદાર્થોથી પણ પ્રિય છે. આ પ્રકારે વિષયાકાર સર્વ વૃત્તિઓનેા
 નિરોધ કરીને જેણે ચિત્તાની વૃત્તિઓનેા પ્રવાહ એક ભગવત્ આકાર કર્યો છે, એવા સંપ્રજાત
 સમાધિરૂપ યોગવાળા પુરુષે યથાશક્તિપરિમાણ ત્યાં સ્થિત થવું. સ્વેચ્છાએ કરીને શીઘ્ર જ
 ત્યાંથી ઉઠવું નહિ.

અર્હી મચિત્તઃ અને મત્પરા એ બન્ને શબ્દોનેા ભાષ્યકારોએ એ અર્થ કર્યો છે કે, જેમ
 વિષયાસક્ત રાગીપુરુષ, પોતાના ચિત્તમાં નિરંતર સ્ત્રીનું ચિંતન કરવાથી સ્ત્રીચિત્ત હોય છે, પરંતુ
 તે રાગીપુરુષ તે સ્ત્રીને પરત્વરૂપ તથા આરાધ્યત્વરૂપે ગ્રહણ કરતો નથી (સમજતો નથી,) કિન્તુ
 તે રાગીપુરુષ મહારાજને અથવા કોઈ દેવતાને પરત્વરૂપ તથા આરાધ્યત્વરૂપ ગ્રહણ કરે છે
 અને અધિકારી પુરુષ તો એક હું-પરમેશ્વરવિષે જ મચિત્ત થાય છે તથા મત્પરા થાય છે.
 અર્થાત્ સર્વ આરાધ્યસ્વરૂપ મને અર્થાત્-પરમેશ્વરને જ માને છે. આ પ્રકારના ભાષ્યકારોનેા
 યાખ્યાનથી ક્ષિયિત્ વિલક્ષણ પૂર્વોક્ત યાખ્યાન કરીને ટીકાકારે શ્રીભાષ્યકારોથી આ પ્રમાણે
 પોતાની ન્યૂનતા કથન કરી છે:—

શ્લોકઃ-જ્યાલ્પાતુરેવિ મે નામ માપ્યકારેણ તુલ્યતા । ગુંગાયાઃ કિં હ હૈન્નૈકતુલારોદેવિ તુલ્યતા ॥

અર્થાત્-ગીતાનું યાખ્યાન કરનાર તરીકે પણ મારી ભગવાન ભાષ્યકારોની સાથે તુલ્યતા
 થતી નથી. જેમ એક જ તુલ્લા (ત્રાજવું)માં સુવર્ણની સાથે આલુદ થયેલી ગુંબજોની સુવર્ણની
 સાથે તુલ્યતા થતી નથી, તેમ એક જ ગીતાશાસ્ત્રનાં યાખ્યાન કરવામાં પ્રવૃત્ત થયેલા ભાષ્યકાર
 તથા ટીકાકાર એવા મારી શ્રીભાષ્યકારોની સાથે તુલ્યતા થતી નથી. (૧૪)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્! આ પ્રમાણે સંપ્રજાત સમાધિરૂપ યોગવડે સ્થિત થયેલા જે
 પુરુષ છે, તે પુરુષને શું કૃણ પ્રાપ્ત થાય છે? એવી અર્જુનને શંકા થતાં, શ્રીભગવાન અધિકારી
 જનોને સમાધિરૂપ યોગમાં પ્રવૃત્ત કરવાને વાસ્તે-તેના કૃણનું કથન કરે છે:—

યુંજન્નેવં સદાઽઽત્માનં યોગી નિયતમાનસઃ ।

શાંતિં નિર્વાણપરમાં મત્સંસ્થામધિગચ્છતિ ॥ ૧૫ ॥

શ્લોકાર્થઃ-પૂર્વે કહેલા પ્રકારે કરી પોતાના મનને સમાધિવ કરનારો સર્વદા યોગાભ્યાસવાન
 પુરુષ, મનના નિરોધવાળો, ધર્મ મારા સ્વરૂપભૂત નિર્વાણ-પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૫

ટીકા:—હે અર્જુન! એકાંત દેશમાં સ્થિતિથી લઈને જેટલા નિયમ પૂર્વે કહ્યા છે તે સર્વ
 નિયમોવાડે પોતાના મનને અભ્યાસ-વૈરાગ્યના બળથી સમાધિવ કરતો સર્વદા યોગાભ્યાસમાં
 પરાયણ યોગી પુરુષ નિયતમાનસ થઈને શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

તેમાં અભ્યાસની દૃઢતાવડે જેણે પોતાનું મન નિરુદ્ધ કર્યું છે તે નિયતમાનસ કહેવાય છે.
 અથવા અભ્યાસની દૃઢતાવડે જેણે મનના વૃત્તિરૂપ વિકાર નિવૃત્ત કર્યા છે, તે નિયતમાનસ કહેવાય
 છે. આવો નિયતમાનસ યોગી પુરુષ સર્વ વૃત્તિઓની ઉપરામતારૂપ પ્રજ્ઞાવહિતા નામની
 શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. આ શાંતિ નિર્વાણપરમા છે, અર્થાત્ આ શાંતિ-તત્ત્વસાક્ષાત્કારની ઉત્પત્તિ-
 દ્વારા સર્વ કામના તથા કર્મરૂપ અવિદ્યાની નિવૃત્તિરૂપ સુકૃતિવિષે પરિઅવસાનવાળી છે. પુનઃ
 આ શાંતિ મત્સંસ્થા છે અર્થાત્ મારા પરમાનંદ સ્વરૂપની નિષ્કારૂપ છે. આ પ્રકારની શાંતિને જ
 યોગી પુરુષ પ્રાપ્ત થાય છે. અનાત્મ વસ્તુઓને વિષય કરનારાં સાંસારિક એકધર્મરૂપ સમાધિનાં.

કુળને યોગી પુરુષ પ્રાપ્ત થતો નથી; કારણ કે ઐશ્વર્યરૂપ સિદ્ધિઓ મોક્ષને ઉપયોગી સમાધિનાં વિધનરૂપ જ થાય છે.

એ વાત પતંજલિએ પણ યોગસૂત્રોમાં-સમાધિની તે વ્યાવહારિક સિદ્ધિરૂપ કુળેાતુ કથન કરીને કહી છે:-તે સમાચારુપસર્ગીબ્યુત્થાને સિદ્ધયઃ ॥૧॥ સ્થાન્યુપસર્ગજે સંગસપ્તાકરણં પુનરતિદ્રષ્ટસંગાત્ ॥૨॥ અર્થાત્-પૂર્વે કથન કરેલી અનેક પ્રકારની સિદ્ધિઓવડે જ યોગી પુરુષ કૃતકૃત્ય થશે; એવી આરાંકા કરીને શ્રીપતંજલિ ભગવાન્ કહે છે-મોક્ષરૂપ કુળની પ્રાપ્તિ કરનાર સમાધિમાં પ્રીતિમાન્ જે યોગી પુરુષ છે, તે યોગી પુરુષને પૂર્વાકૃત વ્યાવહારિક સિદ્ધિઓ વિધનરૂપ જ થાય છે, તેથી મોક્ષની પ્રાપ્તિની ઈચ્છાવાળા પુરુષે અતિગંધક સિદ્ધિઓની ઉપેક્ષા જ કરવી; કારણ કે આત્મજ્ઞાન વિના કોઈ સિદ્ધિઓવડે પણ કૃતકૃત્યતા થતી નથી. જે યોગી પુરુષ મોક્ષના હેતુભૂત સમાધિ વિષે પ્રીતિમાન્ નથી, કિન્તુ વ્યુત્થાનવિષે જ પ્રીતિમાન્ છે તે યોગી પુરુષને તો વ્યાવહારિક સિદ્ધિઓ જ થાય છે. (૧) તેમાં અમુક સ્થાનના અધિપતિરૂપ મહેન્દ્રાદિ દેવતાઓ યોગી પુરુષની પ્રત્યે આ પ્રકારની પ્રાર્થના કરે છે-“હે યોગિન્! આ સ્વર્ગોદિ સ્થાનોમાં આપ આવીને નિવાસ કરો તથા રમણ કરો. જુઓ, આ દેવકન્યા કેવી રમણિક છે? તથા આ દિવ્ય ભોગ કેવા રમણિક છે? તથા આ રસાયન-અમૃતાદિ, જરા-મૃત્યુને નિવૃત્ત કરનારાં છે, તથા આ વિમાન કેવાં દિવ્ય છે? એવા દિવ્ય પદાર્થોને અહીં આવીને ભોગવો.” આ પ્રકારે દેવતાઓ પ્રાર્થના કરતા હોવા છતાં પણ, યોગી પુરુષ તે પદાર્થો વિષે કામરૂપ સંગ કદાચિત્ પણ કરતો નથી. વળી “આ મારા યોગને બહુ આશ્ચર્ય-રૂપ પ્રભાવ છે, જેથી કરીને સાક્ષાત્ દેવતા પણ મારી આગળ આ પ્રકારની પ્રાર્થના કરે છે,” આ પ્રકારનો ગર્વરૂપ સ્મય પણ યોગી પુરુષે કદાચિત્ કરવો નહિ. કિન્તુ યોગી પુરુષે વિષયભોગો વિષે આ પ્રકારની દોષદૃષ્ટિ કરવી-“ઘણા કાળથી આ સંસારરૂપ અગ્નિમાં બળતા તથા જન્મમરણના પ્રવાહરૂપ ચક્રમાં આત્મક થયલા એવા મેં, કોઈ પૂર્વના પુણ્યકર્મના પ્રભાવથી તથા ઘણા પ્રયત્નથી આ કલેશકર્મરૂપ અંધકારનો નાશ કરનાર યોગરૂપ દીપક, પ્રજ્વલિત થયો છે. આ યોગરૂપ દીપકનો નાશ કરનાર, તૃષ્ણાને ઉત્પન્ન કરનાર, વિષયરૂપ વાયુ છે. એવા યોગરૂપ દીપકના પ્રકાશને પ્રાપ્ત થઈને હું, અનેકવાર આ વિષયરૂપ મૃગ-તૃષ્ણાના બળવડે વંચિત (ભગાયલો) થયા છતાં પણ, પુનઃ વિષયોની પ્રાપ્તિ વાસ્તે, મને-પોતાને સંસારરૂપ અગ્નિના કાષ્ઠરૂપ શામાટે કરું? અર્થાત્ પુનઃ એમ કરવું તે મને યોગ્ય નથી. તેથી કૃપણ પુરુષોએ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય તથા સ્વપ્રપદાર્થોની પેઠે મિથ્યારૂપ એવા ભોગોમાંથી હું ઉપસમ થાઉં.” આ પ્રમાણે ભોગોમાં દોષદૃષ્ટિ કરીને યોગી પુરુષે સમાધિને દૃઢ કરવી. કામનારૂપ સંગવિષે પતિતતા તથા ગર્વરૂપ સ્મયવિષે કૃતકૃત્યતા માનનાર પુરુષને યોગની સિદ્ધિ થતી નથી. સંગ-સ્મયની વશતાથી યોગભ્રષ્ટ પુરુષને પુનઃ અનિષ્ટરૂપ સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી સંગ-સ્મય બંને ન કરવા; કારણ તે કેવળ મોક્ષના વિધનની નિવૃત્તિને ઉપાય છે. (૨)

તેમાં યુગત્રેવં સદાત્માન્ એ વચનવડે શ્રીભગવાને એકાગ્ર ભૂમિકાવિષે સંપ્રજાત સમાધિ કહી અને નિપત્તમાનસઃ એ વચનવડે, નિરોધભૂમિકા વિષે સંપ્રજાત સમાધિના કુળભૂત અસંપ્રજાત સમાધિ કહી. જાતિ એ શબ્દવડે નિરોધ સમાધિજન્ય સંસ્કારોના કુળભૂત પ્રજાતવાહિતા કહી. નિર્ણયપરમાં એ વચનવડે ધર્મભેદ નામે સમાધિને, વત્તજ્ઞાનદ્વારા કેવલ્યયુક્તિની હેતુતા કહી. અને માતંત્વાં એ વચનવડે વેદાંત-સિદ્ધાંતમાં અંગીકૃત કેવલ્યયોગ કહ્યો. આ સમાધિઓનું યોગશાસ્ત્રમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કર્યું છે. આ પ્રકારના મહાન્ કુળની પ્રાપ્તિ કરનાર યોગ છે. તે કારણથી અધિકારી પુરુષે મહાન્ પ્રયત્નવડે પણ યોગ સંપાદન કરવો. (૧૫)

અપતરણિકા:—હેવે શ્રીભગવાન જો શ્લોકોવડે યોગાભ્યાસવાન પુરુષના આહારાદિના નિયમનું કથન કરે છે:—

નાત્યશ્રતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાંતમનશ્રતઃ ।

ન ચાતિસ્વપ્નશીલસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન! અત્યંત અજનું લોજન કરનારાનો યોગ સિદ્ધ થતો નથી, છેક લોજન નહિ કરનારાનો યોગ સિદ્ધ થતો નથી, અત્યંત નિદ્રાળુ પુરુષનો યોગ સિદ્ધ થતો નથી તેમજ અત્યંત જાગવાવાળા પુરુષનો યોગ પણ સિદ્ધ થતો નથી. ૧૬

ટીકા:—હે અર્જુન! જે અજ-લોજન કરવાથી-જઠરાગિવડે જીર્ણભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે તથા શરીરમાં કાર્ય કરવાની સમર્થતાને સંપાદન કરે છે, તે અજ શાસ્ત્રમાં આત્મસંમિત કહેવાય છે. આ આત્મસંમિત અજનું લોજન ન કરીને જે પુરુષ લોભની વશતાથી અધિક અજનું લોજન કરે છે, તે પુરુષને પણ સમાધિરૂપ યોગ સિદ્ધ થતો નથી; કારણ કે લોજન કરેલું અધિક અજ અજીર્ણભાવને પ્રાપ્ત થઈને પુરુષવિષે ધાતુઓની વિષમતાદ્વારા નાના પ્રકારની જ્વર-શૂલાદિ વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરે છે. જ્વર-શૂલાદિ વ્યાધિઓવડે પીડિત થયેલા પુરુષથી યોગાભ્યાસ થઈ શકતો નથી.

વળી જે પુરુષ અત્યંત અજનું લોજન કરતો નથી અથવા અત્યંત અદ્ય અજનું લોજન કરે છે, તે પુરુષનો પણ યોગ સિદ્ધ થતો નથી, કારણ કે અજનું લોજન નહિ કરવાથી અથવા અત્યંત અદ્ય લોજન કરવાથી રસાદિ ધાતુઓવડે શરીરનું પોષણ થતું નથી; તેમ કરવાથી શરીર કોઈ પણ કાર્ય કરવામાં સમર્થ થાય નહિ; તથા હ્રુધાવડે પીડિત પુરુષની વૃત્તિ પણ એકાગ્ર થતી નથી. એવા અસમર્થ શરીરથી યોગાભ્યાસ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. એ વાત શતપથની શ્રુતિમાં પણ કહી છે—યદ્દ હ વા જાત્મસંમિતમર્ષ તદ્વતિ તજ દિવસ્તિ વદ્વયો દિવસ્તિ તપત્કવીયો ન તદ્વતિ હતિ ॥ અર્થાત્—જે આત્મસંમિત અજનું લોજન કરવામાં આવે છે, તે અજ લોકતાપુરુષ વિષે, વેદ-અર્થના અનુધ્યાનની યોગ્યતા સંપાદન કરીને, અનુધ્યાનદ્વારા તે લોકતા પુરુષનું રક્ષણ કરે છે. આત્મસંમિત અજ ધાતુઓની વિષમતા કરીને, જ્વર-શૂલાદિ વ્યાધિઓની ઉત્પત્તિદ્વારા લોકતા પુરુષનું હનન કરતું નથી અને આત્મસંમિત અજ કરતા જે અધિક અજનું લોજન કરવામાં આવે છે, તે અધિક અજ તો ધાતુઓની વિષમતાદ્વારા જ્વર-શૂલાદિ વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરીને લોકતા પુરુષને હણે છે તથા તે પુરુષના ધર્મનો પણ નાશ કરે છે અને જે અદ્ય અજ લોજન કરવામાં આવે છે, તો તે અદ્ય અજ તો લોકતા પુરુષનું રક્ષણ કરતું નથી અર્થાત્ હ્રુધાની નિવૃત્તિ કરવા વાસ્તે તથા ધર્મનો નિર્વાહ કરવા વાસ્તે સમર્થ થતું નથી. તેથી યોગાભ્યાસવાન પુરુષે અત્યંત અધિક અજનો, અત્યંત અદ્ય અજનો તથા અત્યંત નહિ લોજન કરવાનો પરિત્યાગ કરીને, આત્મસંમિત અજ જ લોજન કરવું. અથવા, પૂરવેદનેનાદં વૃત્તીયમુક્તેન જ્ઞા ॥ વાયો સંચરણાયૌ જ્ઞાતૈર્મલ્લભેત્યેવ ॥ અર્થાત્—યોગાભ્યાસવાન પુરુષે પોતાના ઉદરના એ ભાગને અજવડે પૂર્ણ કરવું, ત્રીજા ભાગને જજવડે પૂર્ણ કરવું અને પ્રાણવાયુના સુખપૂર્વક સંચારને વાસ્તે ચતુર્થ ભાગને ખાલી રાખવું. આ પ્રકારે યોગશાસ્ત્રમાં અજનું લોજન કરવાનું પરિમાણ કથન કર્યું છે. આ પરિમાણથી ન્યૂન પરિમાણ અથવા અધિક પરિમાણ અજનું લોજન કરવાથી યોગ સિદ્ધ થતો નથી, કિન્તુ યોગશાસ્ત્રોક્ત પરિમાણ અજના લોજનથી જ યોગ સિદ્ધ થાય છે.

અને જે પુરુષ અત્યંત નિદ્રાવાળો હોય છે, તે પુરુષનો પણ યોગ સિદ્ધ થતો નથી; કારણ કે નિદ્રા યોગની પ્રતિબંધક જ છે. અને જે પુરુષ અત્યંત જાગરણ જ કરે છે, તે પુરુ-

પતેા પણ યોગ સિદ્ધ થતો નથી; કારણ કે અત્યંત જાગરણ કરવાથી યોગાભ્યાસકાળે અવશ્ય કરીને નિદ્રાની પ્રાપ્તિ થાય. જૈવ ચાર્જન એમાં રહેલો જે ચક્રાર છે, તે ચક્રાર અહીં નહિ કથન કરેલા હોવાનું અહણ કરાવવા વાસ્તે છે. તે હોય માઠેડેય પુરાણમાં કથન કરેલ છે:—(નામ્નાતઃ કુચિતઃ શ્રાંતો ન ચ વ્યારહલ્લેતનઃ ॥) અર્થાત્—હે રાજેન્દ્ર! અત્યંત અજ્ઞ આધીને શરીરમાં પુલેલા, અત્યંત ક્ષુધાતુર થયેલા, અત્યંત શ્રમયુક્ત થયેલા તથા વ્યાકુળ ચિત્તવાળા યોગી પુરુષે યોગ કરવો નહિ. ૧ અત્યંત શીતકાળે, અત્યંત ઉષ્ણકાળે તથા અત્યંત પવનકાળે ધ્યાનપરાયણ પુરુષે યોગ કરવો નહિ. (૧૬)

અપતરણિકા:—પૂર્વ શ્લોકમાં, આહારાદિના નિયમથી રહિત પુરુષને યોગની પ્રાપ્તિ થતી નથી: એ પ્રકારના વ્યતિરેકવડે, આહારાદિના નિયમવિષે યોગની કારણતા કથન કરી. હવે, આહારાદિના નિયમવાળા પુરુષને યોગની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય છે; એ પ્રકારના અન્વયવડે પણ આહારાદિના નિયમવિષે, યોગની કારણતાનું શ્રીભગવાન કથન કરે છે:—

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।

યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃસ્વહા ॥ ૧૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—જેનો આહાર તથા વિહાર નિયમિત છે, પ્રણવ જપાદિ કર્મમાં જેની પ્રવૃત્તિ નિયમિત છે તથા જેના નિદ્રા તથા જાગવું નિયમિત છે, એવા પુરુષને સમાધિરૂપ યોગ દુઃખનો નાશ કરનારો સિદ્ધ થાય છે. ૧૭

ટીકા:—હે અર્જુન! અજ્ઞરૂપ જે આહાર છે તથા અમનરૂપ જે વિહાર છે, તે આહાર વિહાર બંને જેનાં યુક્ત છે એટલે નિયમપૂર્વક છે તથા પ્રણવાદિ મંત્રોનો જપ તથા ઉપનિષદોનો પાઠ ઇત્યાદિ જે કર્યો છે, તે કર્યોમાં જેની ચેષ્ટા (પ્રવૃત્તિ) યુક્ત છે એટલે કે કાળના નિયમપૂર્વક છે, તથા નિદ્રારૂપ જે સ્વપ્ન છે, અને જાગવરૂપ જે પ્રણોદ્ય છે, તે બંને જેના યુક્ત છે, એટલે કે કાળના નિયમપૂર્વક છે, એવા સાધનસંપન્ન પુરુષનો જ, સાધનોની દૃઢતાવડે સમાધિરૂપ યોગ સિદ્ધ થાય છે. આહાર-વિહારાદિના નિયમથી રહિત પુરુષનો સમાધિરૂપ યોગ સિદ્ધ થતો નથી.

અર્જુનની શંકા:—“હિ ભગવન્! આ પ્રકારના પ્રત્યક્ વિરોધવડે સંપાદન કરેલો જે યોગ છે તે યોગવડે યોગી પુરુષને શું કૃણ પ્રાપ્ત થાય છે?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—“દુષ્ટાદૃતિ-હે અર્જુન! સંસાર સંબંધી સર્વ દુઃખોનું કારણ અવિદ્યા છે, તેનો નાશ કરનારી જે બ્રહ્મવિદ્યા છે, તે બ્રહ્મવિદ્યાને ઉત્પન્ન કરનાર યોગ છે. તેથી સમાધિરૂપ યોગ, બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્પત્તિદ્વારા, મૂળ અવિદ્યાસદિત સર્વ દુઃખોની નિવૃત્તિનો હેતુ છે. એવા મદ્ધાન્ કૃણવાળા સમાધિરૂપ યોગને અધિકારી પુરુષે અવશ્ય સંપાદન કરવો. તેમાં આહારના નિયમો તો પૂર્વ શ્લોકમાં ચુદ્ધ હવા એ શ્રુતિવચનવડે તથા પુણ્યદગ્ધનેર્દ એ યોગશાસ્ત્રના વચનવડે કથન કરવામાં આવેલ છે અને ગમનાગમનરૂપ વિહારના નિયમો યોગગત પરં ગત્તેર-અર્થાત્ યોગનપરિમાણથી અધિક ન ચાલવું કિન્તુ યોગનપરિમાણની અંદર અંદર ચાલવું, ઇત્યાદિ વચનો વડે કથન કરેલ છે. અને વાર્દ્ધ્યાદિ ઇદ્રિયોની ચપલતાને જે પરિત્યાગ છે, એ જ તે જપાદિ કર્મોવિષે ચેષ્ટાનો નિયમ છે સૂચના અસ્તકાળથી લઇને પુનઃ ઉદયકાળ પર્થવ જેટલી રાત્રિ છે, તે સંપૂર્ણ રાત્રિના સરખા ત્રણ વિભાગમાં જાગરણ કરવું અને મધ્યવિભાગમાં નિદ્રા લેવી; એ જ ભગવાને તથા નિદ્રા લેવાનો નિયમ છે. એવા એવા અનેક પ્રકારના નિયમો યોગશાસ્ત્રમાં રહેલા છે. (૧૭)

અવતરણિકા:—પૂર્વ પ્રસંગમાં, જ્યોત્ષ્ણ ભૂમિકાવિષે સંપ્રજ્ઞાત સમાધિનું કથન કર્યું હતું. નિરોધ ભૂમિકાવિષે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહેવાનો પ્રારંભ કરે છે:—

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।

निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ ૧૮ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે કાળે નિરુદ્ધ થયતું ચિત્ત આત્માવિશે સ્થિત થાય છે તથા સર્વ વિષયોથી નિઃસ્પૃહ થાય છે તે સમયે તેને યુક્ત એવા નામવડે કહેવામાં આવે છે. ૧૮

ટીકા:—હે અર્જુન ! જે કાળે અંતઃકરણરૂપ ચિત્ત, પોતાના સ્વસ્થ સ્વભાવની વશતાથી, સ્વવિષયના આકારને ગ્રહણ કરવામાં સમર્થ હોતાં પણ પરવૈરાગ્યની વશતાથી સર્વ વૃત્તિઓના નિરોધવાળું થઈને તથા રજ-તમથી રહિત થઈને, પ્રત્યક્-ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્માવિષે જ સર્વદા અચલ સ્થિત થાય છે, તે સર્વ વૃત્તિઓના નિરોધકાળે સમાધિરૂપ યોગવડે યુક્ત કહેવાય છે.

અર્જુનની શંકા:—“કોણ યુક્ત કહેવાય છે ?”

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:—નિઃસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યઃ જ્ઞાતિ, આ લોકના તથા પરલોકના બેટલા વિષય છે, તે કામ કહેવાય છે. તે વિષયરૂપ સર્વ કામોમાંથી જેની તૃષ્ણારૂપ સ્પૃહા નિવૃત્ત થઈ છે, તે નિઃસ્પૃહ કહેવાય છે. એવો નિઃસ્પૃહ પુરુષ યુક્ત કહેવાય છે. એવી રીતે, દેવ-દૃષ્ટિપૂર્વક પરવૈરાગ્યવિષે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિની સાધનરૂપતા કથન કરી. (૧૮)

અવતરણિકા:—હવે, સમાધિવિષે સર્વ વૃત્તિઓથી રહિત થયેલા ચિત્તના ઉપમાનું કથન કરે છે:—

यथा दीपो निवातस्थो नैगते सोपमा स्मृता ।

योगिनो यतचित्तस्य યુજતો યોગમાત્મનઃ ॥ ૧૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—જેમ વાયુથી રહિત દેશ વિશે રહેલો દીપક અલાયમાન થતો નથી, તે જ પ્રમાણે નિરુદ્ધ ચિત્તવાળા તથા યોગનું અનુદાન કરવાવાળા યોગી પુરુષનું અંતઃકરણ કથન કર્યું છે. ૧૯

ટીકા:—હે અર્જુન ! દીપકના અલનનો હેતુ જે વાયુ છે, તે વાયુથી રહિત દેશમાં રહેલો જે દીપક છે, તે દીપક જેમ અલાયમાર વાયુનો અભાવ હોવાથી અલાયમાન થતો નથી, તેમ જે યોગી પુરુષ જ્યોત્ષ્ણ ભૂમિકાવિષે સંપ્રજ્ઞાત સમાધિરૂપ યોગવાળો છે તથા અભ્યાસની બાહ્યતાવડે જેણે ચિત્તની સર્વ વૃત્તિઓને નિરુદ્ધ કરી છે તથા જે યોગીપુરુષ નિરોધભૂમિકાવિષે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિરૂપ યોગનું અનુદાન કરનારો છે, એવા યોગી પુરુષનું અંતઃકરણ દીપકની પેઠે નિશ્ચલ તથા સત્ત્વગુણની અધિકતાવડે પ્રકાશક છે. તેથી યોગશાસ્ત્રવેત્તા પુરુષોએ, યોગીપુરુષના અંતઃકરણનું નિશ્ચલ દીપકરૂપે દર્શાવ કથન કર્યું; અર્થાત્ જેમ દીપક અલાયમાનતાથી રહિત હોય છે તેમ યોગીપુરુષનું અંતઃકરણ પણ અલાયમાનતાથી રહિત હોય છે.

કોઈ ટીકામાં તો આત્મનઃ એ શબ્દવડે અંતઃકરણનો અર્થ ગ્રહણ કર્યો નથી, કિન્તુ આત્મ શબ્દવડે પ્રત્યક્ આત્માનો અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે. તેમાં આત્મનઃ સોગં યુજતઃ એ પ્રકારે શબ્દોનો અન્વય કરીને, “આત્માવિષયક યોગને કરનાર જે યોગીપુરુષ છે” એ પ્રકારનો અર્થ કર્યો છે. તેથી એ વ્યાખ્યાનમાં દીપકરૂપ ઉપમાનનો કોઈ ઉપમેય સિદ્ધ થતો નથી. દર્શાવતું નામ ઉપમાન છે અને દર્શાવતું નામ ઉપમેય છે. કિંવા આ વ્યાખ્યાનમાં આત્મનઃ એ શબ્દ જ વ્યર્થ થાય છે; કારણ કે સર્વ અવસ્થામાં ચિત્તને આત્માકારતા સ્વભાવથી જ સિદ્ધ છે. કોઈ

યોગને ચિત્તની આત્માકારતા સંપાદન કરતી નથી. કિન્તુ ચિત્તવિષે કર્મજન્ય કોઈ વખત થનારી જે અનાત્માકારતા છે, તે અનાત્માકારતા યોગને નિવૃત્ત કરનારી છે. એ વાત સંશ્લેષ-શારીરકમાં પણ કહેલી છે:-સ્વામાયિકો हि विषदन्वितता घटोदः । धीरदि वस्तुघटना पुनरन्य हेतुः । एवं पियामपि चिदन्वितताऽनिमित्तम् । शब्दादिवस्तुघटना सख कहेतुः ॥

અર્થાત્-ઘટાદિનો આકાશની સાથે જે સંબંધ છે, તે તો સ્વાભાવિક જ છે, કોઈના પ્રયત્ન વડે કરેલો નથી અને ઘટાદિનો ક્ષીરાદિ પદાર્થોની સાથે જે સંબંધ છે, તે સંબંધ સ્વાભાવિક નથી કિન્તુ કર્મજન્ય છે. તેમ જ બુદ્ધિઓનો જે ચેતનની સાથે સંબંધ છે તે સંબંધ કઈ કર્મજન્ય નથી કિન્તુ તે સંબંધ સ્વભાવસિદ્ધ છે; અને બુદ્ધિઓનો વિષયોની સાથે જે સંબંધ છે તે સંબંધ તો કેવળ કર્મજન્ય જ છે, સ્વભાવસિદ્ધ નથી. તેથી જાતન: એ શબ્દ પ્રત્યક્ આત્માનો વાચક નથી, કિન્તુ અંતઃકરણરૂપ દાષ્ટાંતિકનો બોધક છે. અથવા આ વ્યાખ્યાનમાં દાષ્ટાંતિકના લાભને વારતે યતચિત્તસ્ય એ શબ્દવિષે “यत्तं च तत्तं चित्तं च-અર્થાત્-નિરુદ્ધ થયેલું એવું જે ચિત્ત છે” એ પ્રકારનો કર્મધારયસમાસ અંગીકાર કરીને ચિત્તનો જ અર્થ ગ્રહણ કરવો. (૧૬)

અવતરણિકા:-આ પ્રકારે સામાન્ય રૂપથી સમાધિનું કથન કરીને, હવે અસંપ્રગાત-નિરોધ-સમાધિનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવાં શ્રીમગવાનુ આરંભ કરે છે:-

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।

यत्र चैवात्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ ૨૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-યોગાભ્યાસના સેવનવડે જેમ પરિણામ વિશેષ ઉત્પન્ન થવાથી નિરુદ્ધ થયેલું ચિત્ત ઉપશમને પ્રાપ્ત થાય છે તથા જે પરિણામને લીધે શુદ્ધ અંતઃકરણવડે પ્રત્યક્ ચૈતન્ય આત્માને સાક્ષાત્કાર કરનારો પુરુષ આત્માને વિશે સંતોષને પ્રાપ્ત થાય છે તેને યોગ જાણવો. ૨૦

ટીકા:-હે અર્જુન! નિરંતર શુદ્ધાપૂર્વક યોગાભ્યાસનું સેવન કરીને, જે પરિણામવિશેષ ઉત્પન્ન થતાં, નિરુદ્ધ થયેલું ચિત્ત, એક વસ્તુને વિષય કરનારી વૃત્તિઓના પ્રવાહરૂપ એકાગ્રતાનો પરિત્યાગ કરીને, ઈધનેથી રહિત અગ્નિની પેઠે, ઉપશમને પ્રાપ્ત થાય છે; અર્થાત્-ચિત્ત સર્વ વૃત્તિઓથી રહિત હોવાથી સર્વ વૃત્તિઓના નિરોધરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે; તથા જે પરિણામવિશેષ ઉત્પન્ન થતાં રજ-તમવડે પરાજયને નહિ પ્રાપ્ત થયેલ શુદ્ધસત્ત્વમાત્રરૂપ અંતઃકરણવડે, પરમાત્માથી અભિન્ન સત્-ચિત્-આનંદઘન-અનંત-અદ્વિતીય-પ્રત્યક્ આત્માને, વેદાંત પ્રમાણુજન્ય વૃત્તિવડે, સાક્ષાત્કાર કરીને પરમાનંદઘન આત્માવિષે જ તોષને પ્રાપ્ત થાય છે; આ આત્માથી ભિન્ન દેહ-ઇંદ્રિયાદિરૂપ સંઘાતવિષે તથા તે સંઘાતના લોભ પદાર્થોવિષે તુષ્ટિને પ્રાપ્ત થતું નથી. શ્રુતિ કહે છે કે-સ મોદતે મોદતીંયં हि लज्ज्वा-અર્થાત્-બ્રહ્માથી લઈને સ્તંભપર્યંત સર્વ પ્રાણીઓને આનંદની પ્રાપ્તિ કરનાર જે પરમાત્માદેવ છે, તે પરમાત્માદેવને સાક્ષાત્કાર કરીને વિદ્વાનુ પુરુષ “હું કૃતાર્યં છું” એ પ્રકારના મોદને પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વ વૃત્તિઓના નિરોધરૂપ અંતઃકરણના પરિણામને જ ‘યોગ’ શબ્દના અર્થરૂપ જાણવો. આ પ્રકારે તં ત્રિણુ:સત્ત્વયોગ-એ ત્રેવીસમા શ્લોકની સાથે આ વીસમા શ્લોકનો તથા વક્ષ્યમાણ એકવીસમા અને બાવીસમા શ્લોકનો અન્વય કરવો.

અને કોઈ ટીકામાં તો યત્ત ઉપરમતે ચિત્ત એ વચનમાં રહેલા યત્ત શબ્દનો “જે કાળ વિષે” એ પ્રમાણે અર્થ કયો છે; તે આ વ્યાખ્યાનમાં તં ત્રિણુ: એ વક્ષ્યમાણ વચનમાં રહેલા તત્

શબ્દનો તે કાળની સાથે અન્વય સંભવતો નથી. કારણ કે કાળવિષે યોગ શબ્દની અર્થરૂપતા સંભવતી નથી, તેથી એ વ્યાખ્યાન સમીચીન નથી. (૨૦)

અપતરણિકા:-આ પૂર્વ શ્લોકમાં, પ્રત્યક્ આત્માવિષે જ તોપને પ્રાપ્ત થાય છે, એ અર્થ કથન કર્યો. હવે તે અર્થની સિદ્ધિવિષે હેતુરૂં કથન કરે છે:-

સુખમાત્યંતિકં યત્તદ્વુદ્ધિયાદ્યમર્તાંદ્રિયમ્ ।

વેત્તિ યત્ર ન ચૈવાયં સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ ॥ ૨૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે સુખ અનંત છે, ઇન્દ્રિયનો અવિષય છે તથા કેવળ શુદ્ધ બુદ્ધિવડે ગ્રહણ થાય છે તે સુખનો, જે અવસ્થાવિશેષમાં યોગી પુરુષ અનુભવ કરે છે તથા જેને વિષે સ્થિત થયા પછી વિદ્વાન્ પોતાના આત્મસ્વરૂપથી કહાચિત્ પણ ચલાયમાન થતો નથી, તેને યોગ શબ્દના અર્થરૂપે જાણવો. ૨૧

ટીકા:-હે અર્જુન! જે સુખ આત્યંતિક છે, અર્થાત્ દેશ-કાલ-વસ્તુ પરિચેદ્યથી રહિત નિરવિશય પ્રકારનું છે; જે સુખ મર્તાંદ્રિય છે, અર્થાત્ નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના સંબંધજન્ય જ્ઞાનનો વિષય નથી; તથા જે સુખ રજ-તમરૂપ મળથી રહિત કેવળ સત્ત્વપ્રધાન બુદ્ધિવડે જ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, એવા સ્વરૂપસુખને યોગી પુરુષ જે અવસ્થાવિશેષવિષે અનુભવે છે, તથા જે અવસ્થાવિશેષવિષે રહેલો વિદ્વાન્ પુરુષ પોતાના પરિપૂર્ણ-અદ્વિતીય આત્મસ્વરૂપથી કહાચિત્ પણ ચલાયમાન થતો નથી, તે નિરોધ પરિણામરૂપ અવસ્થાને જ 'યોગ' શબ્દના અર્થરૂપે જાણવી.

અહીં શ્રીભગવાને સ્વરૂપસુખનાં જાત્યંતિક, મર્તાંદ્રિય, હૃદિમાત્ર એ ત્રણ વિશેષણો કથન કર્યાં. તેમાં જાત્યંતિક એ વિશેષણવડે, પ્રકારનું સુખનું વો વે મના તત્ત્વત્ત્વ એ શ્રુતિવડે સિદ્ધ, દેશ-કાળ-વસ્તુ પરિચેદ્યથી રહિત-અનંત સ્વરૂપ કથન કર્યું. મર્તાંદ્રિય એ વિશેષણવડે પ્રકારનું સુખવિષે વિષયજન્ય સુખોથી ભિન્નપણું કથન કર્યું. કારણ કે વિષયજન્ય સુખ અવશ્ય વિષયઈન્દ્રિયના સંબંધની અપેક્ષા કરે છે. હૃદિમાત્ર એ વિશેષણવડે પ્રકારનું સુખવિષે સુષુપ્તિના સુખથી ભિન્નપણું કથન કર્યું. કારણ કે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં તો બુદ્ધિનો લય થવાથી સુષુપ્તિનું સુખ બુદ્ધિવડે ગ્રહણ થતું નથી અને સમાધિઅવસ્થામાં તો બુદ્ધિ સર્વ વૃત્તિઓથી રહિત થઈ રહે છે, તેથી સમાધિઅવસ્થામાં પ્રકારનું સુખ બુદ્ધિવડે ગ્રહણ થાય છે, એ વાત ગૌડપાદાચાર્યે પણ કહી છે. લીયતે ત્વ લક્ષ્મી તત્ત્વિગૃહીતે ન લીયતે-અર્થાત્ મન સુષુપ્તિ અવસ્થામાં અજ્ઞાનમાં લયભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, અને સમાધિમાં તે નિગૃહીત મન લયભાવને પ્રાપ્ત થતું નથી. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહી છે:-તમાધિનિર્દેતમલ્લય ચેતસો નિરેશિત-સ્વાત્મનિ યલ્લલં મોદ્ ॥ ન શક્યતે ધર્મવિતું ગિરા સદા યદેતંદતઃકરુણેન ગૃણતે ॥ અર્થાત્-જેનો રજ-તમરૂપ મળ અથવા પાપરૂપ મળ સમાધિવડે નિવૃત્ત થઈ ગયો છે, એવું જે આત્માવિષે સ્થિત ચિત્ત છે, તે ચિત્તને તે કાળે જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સુખનું વાણીવડે વર્ણન થઈ શકતું નથી; કિન્તુ જેની સર્વ વૃત્તિઓ નિરુદ્ધ થઈ છે, એવા અંતઃકરણવડે જ તે સુખનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. કિંવા સમાધિ અવસ્થાવિષે વૃત્તિઓવડે સુખનું આસ્વાદન કરવું તે શ્રીગૌડપાદાચાર્યે જ નિષેધ કરેલું છે:-નાસ્તદવેલ્લલં તત્ર વિઃસંગઃ પ્રજ્ઞા યવેદ્-અર્થાત્-સમાધિમાં "હું આ મહાન્ સુખનો અનુભવ કરું છું" એ પ્રકારની સવિકલ્પક વૃત્તિનું નામ પ્રજ્ઞા છે; તે પ્રજ્ઞાવડે સુખનું જે આસ્વાદન છે, તે વ્યુત્થાનરૂપ હોવાથી સમાધિનું વિરોધી જ છે. તેથી પ્રજ્ઞાવડે સુખનું આસ્વાદન યોગી પુરુષે કહાચિત્ પણ કરવું નહિ. આ કારણથી યોગી પુરુષે પ્રજ્ઞાની સાથેના સંગથી રહિત થવું, અર્થાત્ વૃત્તિરૂપ પ્રજ્ઞાનો નિરોધ કરવો અને સર્વ વૃત્તિ

એથી રહિત ચિત્તવડે, સ્વરૂપસુખનો અનુભવ, ગૌડપાદાચાર્યે જ સ્વત્થં જ્ઞાતં સત્તિર્ગમનકળં
સદ્સુતત્ત્વં ધૃત્યાદિવચનોવડે, પ્રતિપાદિત કર્યો છે, આ અર્થ આગળ જતાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવશે. (૨૧)

અવતરણિકા:—પૂર્વ શ્લોકમાં યત્ર ન ચૈવાયં સ્થિતથલતિ તલ્લતઃ એ વચનવડે જે અવસ્થા-
વિશેષવિષે સ્થિત થયેલો યોગી પુરુષ પોતાના અદ્વિતીય આત્મસ્વરૂપથી અલાયમાન થતો
નથી, એ અર્થ કથન કર્યો. હવે આ (નીચેના) શ્લોકવડે તે અર્થનું ઉપપાદન કરે છે:—

યં લઘ્વા ચાપરં લામં મન્યતે નાધિકં તતઃ ।

યસ્મિન્સ્થિતો ન દુઃસ્થેન ગુરુણાપિ વિચાલ્યતે ॥ ૨૨ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે અવસ્થાવિશેષને પ્રાપ્ત થવા પછી યોગી પુરુષ ખીલા લાભને તેથી
અધિક માનતો નથી તથા જે અવસ્થામાં સ્થિત થયા પછી મહાન દુઃખથી પણ અલાયમાન
થવાતું નથી. ૨૨

ટીકા:—હે અર્જુન ! નિરતિશય-આત્મસ્વરૂપ-નિત્ય સુખની અભિવ્યંજક, જે સર્વ વૃત્તિઓથી
રહિત ચિત્તની નિરોધનાએ અવસ્થાવિશેષ છે, એવી જે અવસ્થાવિશેષને નિરંતર યોગાભ્યાસની
પરિપક્વતાથી સંપાદન કરીને યોગી પુરુષ જે અવસ્થાવિશેષથી એટા ખીલા ફેાઈ લાભને અધિક
માનતો નથી, કિન્તુ તે અવસ્થાવિશેષની પ્રાપ્તિવડે જ યોગી પુરુષ પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે તથા
પ્રાપ્તપ્રાપણીય માને છે. અનેક ઉપાયોવડે પ્રાપ્ત થનારું સુખ જેને એક જ કાળે પ્રાપ્ત થાય
તેને પ્રાપ્તપ્રાપણીય કહે છે. સ્મૃતિ કહે છે કે, જાત્મજામાત્ર પરં વિજયે-અર્થાત્-આનંદસ્વરૂપ
આત્માથી ભિન્ન જેટલા સ્વર્ગલોક, વૈકુંઠલોક, ગોલોક, બ્રહ્મલોક ઇત્યાદિ લોક છે, તે સર્વ
સાત્તિશયતા, દીનતા, નીચે પડવાનો ભય તથા ઇર્ષ્યા ઇત્યાદિ દોષોવડે સર્વદા અસ્વ લોક છે,
તેથી તે સર્વ લોક અલાભરૂપ જ છે. યદપિ વેદાંત-સિદ્ધાંતમાં પ્રત્યક્-અભિન્ન બ્રહ્મસાક્ષા-
ત્કાર જ પરમ લાભ કહ્યો છે, તેથી ચિત્તની નિરોધ અવસ્થાને પરમ લાભરૂપતા સંભવતી
નથી. તથાપિ જેમ શ્રુતિમાં સત્ય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરનાર મહાવાક્યજન્ય વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનને પણ
સત્યરૂપ કથન કરેલ છે, તેમ અહીં શ્રીભગવાને પણ પરમ લાભરૂપ આત્મસાક્ષાત્કારની
પ્રાપ્તિ કરનારી ચિત્તની નિરોધ-અવસ્થાને પરમ લાભરૂપ કથન કરેલ છે. તેમાં શ્લોકના
પૂર્વાર્દ્ધવડે “આદ્ય વિષયોની વાસનાવડે યોગી પુરુષનું સમાધિમાંથી વિચલન થતું નથી” એ
વાક્ય કથન કરી. હવે, શીત, આવૃષ, વાયુમયક ઇત્યાદિએ કરેલો જે ઉષદ્રવ છે, “તે ઉપ-
દ્રવને નિવૃત્ત કરવાને વાસ્તે પણ યોગી પુરુષનું સમાધિમાંથી વિચલન થતું નથી” એ અર્થ
શ્લોકના ઉત્તરાર્દ્ધવડે કથન કરે છે:—યસ્મિન્સ્થિતઃ इति-જે આત્મસ્વરૂપ સુખની અભિવ્યંજક-
સર્વ વૃત્તિઓથી રહિત-ચિત્તની અવસ્થાવિશેષવિશે સ્થિત થયેલો યોગી પુરુષ, શરૂપદ્ધારાદિ
નિમિત્તજન્ય મહાન દુઃખથી પણ અલાયમાન થતો નથી, તો-શીતઆતપાદિના ઉપદ્રવોથી
ઉત્પન્ન થતું અદૃષ દુઃખ તે યોગી પુરુષને કેવી રીતે અલાયમાન કરી શકશે? અર્થાત્ તે
દુઃખ તેને અલાયમાન કરી શકશે નહિ. (૨૨)

અવતરણિકા:—તેમાં, યત્રોપરસતે ચિત્તં એ શ્લોકથી લઇને ત્રણ શ્લોકોવડે કથન કરેલી જે
ચિત્તની અવસ્થાવિશેષ છે, તે અવસ્થાવિશેષ વિશે શ્રીભગવાન ‘યોગ’ શબ્દની અર્થરૂપતાનું
કથન કરે છે.

તં વિદ્યાદુઃખસંયોગવિયોગં યોગસંજિતમ્ ।

સ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યો યોગો નિર્વિણ્ણચેતસા ॥ ૨૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-દુઃખના સંબંધથી રહિત આ નિરોધ અવસ્થાને જ યોગ શબ્દનો અર્થ બાલુવો. આ યોગનો નિશ્ચય કરી તથા ઉદ્દેગથી રહિત ચિત્તવડે અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. ૨૩

ટીકા:-યગોપરમતે ચિત્તં એ વચનથી લઇને ઘણાં વિશેષણોવડે કથન કરેલી જે, સર્વ વૃત્તિઓથી રહિત તથા પરમાનંદના અભિવ્યંજક ચિત્તની નિરોધ નામે અવસ્થાવિશેષ છે, તે ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધ [ચિત્તવૃત્તિમય સર્વ દુઃખોનો વિરોધી હોવાથી તે દુઃખોના સંબંધના વિયોગરૂપ જ છે. અર્થાત્ આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક તથા આધિભૌતિક જેટલાં દુઃખો છે, તે સર્વ દુઃખોના સંબંધનો જે નિરોધવિષે અભાવ છે, તેથી સર્વ વૃત્તિઓના નિરોધ યદ્યપિ ‘વિયોગ’ એ નામે કહેવા યોગ્ય છે, તથાપિ વિરોધી લક્ષણવડે તે નિરોધને યોગ શબ્દનો અર્થ બાલુવો. આ યોગ શબ્દના અનુસારે નિરોધ ક્રિયિત્ માત્ર પણ સંબંધને પ્રાપ્ત થતો નથી. આ અર્થ ભગવાન્ પતંજલિએ પણ કહેલો છે:-યોગશિત્તવૃત્તિનિરોધઃ અર્થાત્-સર્વ ચિત્તવૃત્તિઓના જે નિરોધ છે, તે યોગ કહેવાય છે. આટલા કથનથી, યોગો મવતિ દુઃલ્લહા એ વચનવડે જે પૂર્વે યોગનું કૃણ કથન કર્યું હતું, તેનો ઉપસંહાર થયો.

હવે નિશ્ચયવિષે તથા નિર્વેદથી રહિતપણાવિષે યોગની સાધનરૂપતાનું શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:-સ નિશ્ચયેન ચોક્તવ્યઃ-આ પ્રકારના મહાનું કૃણની પ્રાપ્તિ કરનારો યોગ, અધિકારી પુરુષે નિશ્ચય કરીને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. અહીં “આચાર્યનાં વચનોના તથા શાસ્ત્રનાં વચનોના તાત્પર્યનો વિષધીભૂત જે જે અર્થ છે, તે સર્વ અર્થ સત્ય છે” એ પ્રકારની દૃઢ છુદ્ધિનું નામ નિશ્ચય છે. એવા નિશ્ચયવડે યોગાભ્યાસ કરવો તથા અધિકારી પુરુષે નિર્વેદથી રહિત યદ્યપિ પણ યોગાભ્યાસ કરવો. અહીં “આટલા કાળ સુધી અભ્યાસ કરતાં છતાં પણ મને યોગ-સિદ્ધ થયો નહિ, તો એથી આગળ કેવી રીતે સિદ્ધ થશે ?” એ પ્રકારના અનુતાપનું નામ નિર્વેદ છે. એવા નિર્વેદથી રહિત ચિત્તવડે યોગાભ્યાસ કરવો, અર્થાત્ “નિરંતર અભ્યાસ કરતાં કરતાં આ જન્મમાં અથવા જન્મોત્તરમાં અવશ્ય યોગ સિદ્ધ થશે, તેમાં અતિ રીઝવા કરવાનું

સન્નતીય પક્ષીઓનો દ્રોહ કરીને તમારુ જ અપમાન કરે છે.” આ પ્રકારનું વચન કહીને નારદમુનિએ ગરુડને ત્યાં મોકલ્યા, ગરુડની પાંખોના પવનવડે સુકાતો જતો સમુદ્ર પણ ભયભીત થઈને તે ઈંડાને ટિટિલ પક્ષીને પાછાં દેવા લાગ્યો. આ પ્રકારે જે યોગી પુરુષ ખેદથી રહિત થઈને મનના નિરોધરૂપ પરમ ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તે યોગી પુરુષ ઉપર સાક્ષાત્ પોતે ઈશ્વર જ અનુગ્રહ કરે છે. ઈશ્વરના અનુગ્રહે કરીને, ટિટિલ પક્ષીની જેમ, યોગી પુરુષનો પણ મનના નિગ્રહરૂપ વાંચ્છિત અર્થ આવશ્ય સિદ્ધ થાય છે. એ ટિટિલ પક્ષીનું આખ્યાન આત્મ-પુરાણના અગીયારમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કથન કરવામાં આવેલ છે. (૨૩)

અપતરણિકા:—“કયા ઉપાયવડે યોગ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન યોગના ઉપાયનું વર્ણન કરે છે:—

સંકલ્પપ્રભવાન્કામાંસ્ત્યક્ત્વા સર્વાનશેષતઃ ।

મનસૈવૈદ્રિયગ્રામં વિનિયમ્ય સમંતતઃ ॥ ૨૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—અધિકારી પુરુષે સંકલ્પજન્ય સર્વ કામનો વાસના રહિત પરિત્યાગ કરી તથા મનવડે ઇન્દ્રિયોના સમૂહને વિષયોથી રોકી મનનો નિરોધ કરવો. ૨૪

ટીકા:—જે વિષયો આ લોકમાં તથા પરલોકમાં અનર્થના હેતુ હોવાથી અત્યંત દુષ્ટ છે, એવા દુષ્ટ વિષયોમાં રહેલા અશોભનપણાને ન જોઈને “એ વિષય બહુ રમણિય છે” એ પ્રકારનો વિષયોવિષે જે શોભનપણાનો અભ્યાસ છે, તે સંકલ્પ કહેવાય છે. આ સંકલ્પમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા જે “એ વિષય મને પ્રાપ્ત થાય” આ પ્રકારની વિષય અભિલાષારૂપ કામ છે, તે શોભન અભ્યાસજન્ય વિષયની અભિલાષારૂપ સર્વ કામોનો અશેષતઃ (બિલકુલ) પરિત્યાગ કરીને, અધિકારી પુરુષે શને: શને: (ધીમે ધીમે) મનનો નિરોધ કરવો. અર્થાત્ અધ્યાત્મ-શાસ્ત્રના વિચારથી ઉત્પન્ન થયેલા જે વિષયોવિષે અશોભનત્વનો નિશ્ચય છે, તેનાવડે શોભનત્વ-અભ્યાસનો બાધ થયા પછી, સેદ્-ચંદન-વનિતા આદિ દૃષ્ટિ વિષયોવિષે તથા ચંદ્રલોક-પારિજાત-અમૃત, અપ્સરા ઇત્યાદિ અદૃષ્ટ વિષયોવિષે ધ્યાનના વશન કરેલા પ્રાસની જેમ કામોનો-સૂક્ષ્મ વાસના સહિત પરિત્યાગ કરીને મનનો નિરોધ કરવો. વિષયની અભિલાષારૂપ કામપૂર્વક જ વિષયોવિષે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ થાય છે; કામવિના ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. તેથી કામનો અભાવ થતાં વિવેકચુક્રા મનવડે ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયોના સમૂહને રૂપાદિ સર્વ વિષયોમાંથી નિવૃત્ત કરીને અધિકારી પુરુષે શને: શને: પોતાના મનનો નિરોધ કરવો આ પ્રકારે આગલા શ્લોકની સાથે આ શ્લોકનો અન્વય કરવો.

અહીં જ્યોત્સ્ન: એ શબ્દવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચવ્યો છે કે, જેમ કોઈ પાત્રમાં તેલ નાંખીને તે પાત્રમાંથી પુનઃ તે તેલ કાઢી નાંખીએ, તેથી તે પાત્રમાં જે લેપરૂપ તેલ રહે છે, તે શેષ કહેવાય છે. તેમ વિષય અભિલાષારૂપ કામનો પરિત્યાગ કર્યા છતાં પણ ન્યાં સૂધી કામની વાસનારૂપ શેષ રહે, ત્યાં સૂધી વાસનાઓવડે આકર્ષણને પ્રાપ્ત થયેલું મન આધિમાં રિષત થતું નથી. તેથી વાસનારૂપ શેષ જેમ બાકી ન રહે તેમ સર્વ કામોનો પરિ-ત્યાગ કરવો. અને મનસૈવ એ વચનવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચવ્યો છે કે, આ નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો મનના સંબંધ વિના કોઈપણ વિષયમાં સ્વતંત્ર રીતે પ્રવૃત્ત થતી નથી, કિન્તુ મનના સંબંધને પ્રાપ્ત થઈને જ નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તેથી નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની સાથે મનનો સંબંધ ન કરવો, તે જ નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના નિયમ છે. (૨૪)

શનૈઃશનૈરુપરમેદ્વુદ્ધયા ધૃતિગૃહીતયા ।

આત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિંતયેત્ ॥ ૨૫ ॥

શ્લોકાર્થઃ—યોગી પુરુષે ધૈર્યયુક્ત બુદ્ધિવડે ધીમે ધીમે મનનો નિરોધ કરવો તથા પ્રત્યક્ષ આત્માવિશે રહેલ મનવડે કિંચિત્ માત્ર પણ ચિંતન કરવું નહિ. ૨૫

ટીકાઃ—ધૈર્યરૂપ જે ધૃતિ છે, તે ધૃતિવડે અનુગૃહીત જે અવશ્યકર્તવ્યતાના નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ છે, અર્થાત્ “જે-તે (કાંઈપણ) કાળે એ યોગ અવસ્થા કરીને સિદ્ધ થશે, તેમાં બહુ શીઘ્રતા કરવાનું શું પ્રયોજન છે ?” એ પ્રકારના ધૈર્યવડે અનુગૃહીત જે બુદ્ધિ છે, તે બુદ્ધિવડે અધિકારી પુરુષે ગુરુ-ઉપદિષ્ટ માર્ગવડે ભૂમિકાના જય-ક્રમથી શનૈઃ શનૈઃ મનનો નિરોધ કરવો. આટલા કથનથી, પૂર્વે યોગના સાધનરૂપ કહેલા જે અનિર્વેદ તથા નિશ્ચય છે, તે બન્ને દર્શાવ્યા.

આ વાત શ્રુતિમાં પણ આ પ્રમાણે કહી છેઃ—અચ્છેદ્વારમનસીપ્રાક્ષસ્તથચ્છેદ્જ્ઞાનઆત્મનિ ॥ જ્ઞાનમાત્રમનિમદ્ધતિનિચચ્છેતચ્છેચ્છાંતઆત્મનીતિ અર્થાત્—લૌકિક તથા વૈદિક જેટલી વાચ્યા છે, તે વાચ્યાનો બુદ્ધિમાન્ અધિકારીએ સંખ્યાપાર મનવિષે લય કરવો; અર્થાત્ વાક્યંદ્રિયના સર્વ વ્યાપારોનો પરિત્યાગ કરીને માત્ર મનના વ્યાપારવાળા થવું. શ્રુતિ કહે છે કે, નાદચ્ચાવાદ્દ્વન્મસાદ્વાચો-ચિત્કાવર્તનં હિ તત્—અર્થાત્—અનાત્મ પદાર્થોના વાચક થણા શખ્દોનો અધિકારી પુરુષે ઉચ્ચાર કરવો નહિ, કારણ કે શખ્દો વાક્યંદ્રિયને કેવળ પરિશ્રમની જ પ્રાપ્તિ કરનારા છે અને વાક્ય-આદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો તથા ઐનાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, એ કથાંદ્રિયો જેની સહકારિણી છે, તથા નાના પ્રકારના સંકલ્પ-વિકલ્પોના સાધનરૂપ એવું જે કારણરૂપ મન છે, તેનો જ્ઞાનરૂપ આત્માવિષે લય કરવો. જ્ઞાનાતીતિ જ્ઞાનં—અર્થાત્—જે વસ્તુને બાંધવી તેવું નામ જ્ઞાન. આ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિવડે જ્ઞાન શખ્દ જ્ઞાતાનો વાચક છે. એવા જ્ઞાતા આત્માવિષે મનનો લય કરવો; અર્થાત્ આત્માવિષે જ્ઞાતૃપણની ઉપાધિ જે અહંકાર છે, તે અહંકારવિષે મનનો લય કરવો. તાત્પર્ય એ છે કે, મનના સંકલ્પવિકલ્પાદિ સર્વ વ્યાપારોનો પરિત્યાગ કરીને, માત્ર અહંકારને પરિશેષથી રાખવો. ત્યાર પછી જ્ઞાતૃપણની ઉપાધિ અહંકારરૂપ જ્ઞાનને સર્વત્ર વ્યાપક—મહત્તરત્ આત્માવિષે લય કરવો. અહંકાર એ પ્રકારનો હોય છે. એક તો વિશેષરૂપ અહંકાર અને બીજો સામાન્યરૂપ અહંકાર. “એ દેવહત્ત નામનો હું આ યજ્ઞહત્તનો પુત્ર હું” આ પ્રકારનું જે રૂપદ્ધિ અભિમાન છે, તે વિશેષરૂપ અહંકાર છે. એ જ વિશેષરૂપ અહંકાર વ્યદ્ધિ અહંકાર કહેવાય છે. અને મહત્તરત્ત્વ માત્ર એટલું જે અભિમાન છે, તે અભિમાન સામાન્ય અહંકાર કહેવાય છે. સામાન્ય અહંકાર જ સમદ્ધિ અહંકાર કહેવાય છે. સમદ્ધિ અહંકાર સર્વત્ર અનુસ્યૂત હોવાથી હિરણ્યગર્ભ તથા મહાન્ આત્મા કહેવાય છે. બન્ને પ્રકારના અહંકારથી પૃથક્ કરેલો જે સર્વના અંતર ચિદેકરસ આત્મા છે, તે શાંત આત્મા કહેવાય છે. તે શાંત આત્માવિષે સમદ્ધિ બુદ્ધિરૂપ મહાન્ આત્માનો લય કરવો. આ પ્રકારે સમદ્ધિ બુદ્ધિરૂપ મહત્તરત્વના કારણરૂપ જે અવ્યક્ત છે તે અવ્યક્તનો પણ શાંત આત્માવિષે લય કરવો. આ પ્રકારે સર્વ કાર્યકારણરૂપ સંઘાતનો લય કર્યા પછી અધિકારી પુરુષને સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત ત્વં પદના લક્ષ્ય અર્થરૂપ શુદ્ધ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તેમાં શુદ્ધ-ચિદેકરસ—પ્રત્યક્ષ આત્માવિષે જડ શક્તિરૂપ અનિર્વચનીય અવ્યક્ત નામે પ્રકૃતિ ઉપાધિરૂપ છે. આ પ્રકૃતિ પ્રથમ સામાન્ય અહંકારરૂપ મહત્તરત્વ નામને ધારણ કરીને પ્રકટ થાય છે. ત્યાર પછી બાહ્ય-વિશેષ અહંકારરૂપ પ્રકટ થાય છે; ત્યાર પછી તેથી પણ બાહ્ય મનરૂપ પ્રકટ થાય છે. ત્યાર પછી તે મનથી પણ બાહ્ય વાક્યંદ્રિયરૂપ પ્રકટ થાય છે. એ સર્વ અર્થ સાક્ષાત્ શ્રુતિએ જ

કથન કરેલો છે:-દ્વિત્રિય્યઃ પરા દ્વાર્ષાઃ ચર્ચેમ્યશ્ચ પરં મનઃ । મનસસ્તુ પરા હૃદિર્બુદ્ધેરાત્મા મહાનપરઃ ॥ ૧ ॥ મહતઃ પરમગ્ધક્લમચ્યત્તત્પુરુષઃ પરાઃ । પુરુષાન પરં કિંચિત્તા કાષ્ઠા સા પરા ગતિઃ ॥ ૨ ॥ અર્થાત્-શ્રોત્રાદિ ઈન્દ્રિયો કરતાં શબ્દાદિ અર્થો પર છે, અર્થો કરતાં મન પર છે, મન કરતાં વ્યષ્ટિબુદ્ધિ પર છે, અને વ્યષ્ટિબુદ્ધિ કરતાં મહત્તત્ત્વ નામે સમષ્ટિબુદ્ધિ પર છે. આ મહત્તત્ત્વ કરતાં અવ્યક્ત પર છે, અવ્યક્ત કરતાં અધિષ્ઠાનરૂપ પરમાત્મા પુરુષ પર છે અને તે પુરુષ કરતાં પર કોઈ પણ પદાર્થ નથી. કિન્તુ તે પુરુષ જ સર્વની અવધિરૂપ છે તથા પરાગતિરૂપ છે.

જેમ ગૌ-મહિપાદિ પશુઓવિષે વાક્યદ્વિયનો નિરોધ રહે છે, તેમ વાક્યદ્વિયનો નિરોધ કરવો તે પ્રથમ ભૂમિકા કહેવાય છે. અને જેમ ખાળકવિષે તથા મૂઠ પુરુષવિષે નિર્મનસ્ત્વ રહે છે, તેમ નિર્મનસ્ત્વવાળા થતું, એ ખીજ ભૂમિકા કહેવાય છે. અને જેમ તંદ્રા-અવસ્થામાં “હું બ્રાહ્મણ છું” “હું મનુષ્ય છું” એ પ્રકારનો અહંકાર રહેતો નથી; તેમ સર્વદા અહંકારથી રહિત થઈ તે ત્રીજી ભૂમિકા કહેવાય છે અને જેમ સુષુપ્તિમાં મહત્તત્ત્વ રહેતું નથી, તેમ મહત્તત્ત્વથી રહિતપણું તે ચોથી ભૂમિકા કહેવાય છે. આ ચારે ભૂમિકાઓની અપેક્ષાએ કરીને જ શ્રી-ભગવાને જ્ઞાનઃજ્ઞાનૈશ્વર્યમેવ એ વચન કહેલું છે. અહીં યદ્યપિ મહત્તત્ત્વ તથા શાંત આત્મા એ બંનેની મધ્ય, દ્વિત્રિય્યઃ પરા દ્વાર્ષાઃ આ શ્રુતિએ મહત્તત્ત્વનું ઉપાધાનકારણ અવ્યાકૃત નામે તત્ત્વ કથન કરેલ છે, તથાપિ જેમ વાક્યઆદિ તત્ત્વોનો મનાદિ તત્ત્વોવિષે લય શ્રુતિએ કથન કર્યો છે, તેમ મહત્તત્ત્વ નામે તત્ત્વનો અવ્યાકૃત નામે તત્ત્વવિષે લય શ્રુતિએ કથન કર્યો નથી. એનું કારણ એ છે કે, જે કદાચિત્ મહત્તત્ત્વનો અવ્યાકૃતવિષે લય કરીએ, તો સુષુપ્તિની પેઠે સ્વરૂપ લયની જ પ્રાપ્તિ થશે અને અવ્યાકૃતવિષે મહત્તત્ત્વનો લય ભોગપ્રદ કર્મોનો લય થયા પછી પુરુષ પ્રયત્ન વિના સ્વતઃજ સિદ્ધ છે તથા અવ્યક્તવિષે મહત્તત્ત્વનો લય તત્ત્વદર્શનવિષે ઉપયોગી પણ નથી. અને દરવતે સ્વરૂપવાદવાસૂક્ષ્મવાસૂક્ષ્મવર્તિમિ. એ પ્રકારનું વચન પૂર્વે કથન કરીને, તે સૂક્ષ્મતાની સિદ્ધિ વાસ્તે વચ્ચેદ્વારમનસી પ્રાપ્તઃ આ શ્રુતિએ નિરોધસમાધિનું વિધાન કર્યું છે. તેથી નિરોધ સમાધિ જિજ્ઞાસુ જનને તત્ત્વ સાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ વાસ્તે અપેક્ષિત છે અને તત્ત્વવેત્તા પુરુષને સર્વ કહેશેની નિવૃત્તિરૂપ છત્વ-સુક્ષ્મતાની પ્રાપ્તિવાસ્તે અપેક્ષિત છે. તેથી જિજ્ઞાસુ જને તથા તત્ત્વવેત્તા પુરુષે નિરોધ-સમાધિ અવશ્ય કરી સંપાદન કરવી.

અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન! શાંત આત્માવિષે અવિરુદ્ધ જે ચિત્ત છે, તે ચિત્ત તે કાળે સર્વ વૃત્તિઓથી રહિત છે, તેથી સુષુપ્ત ચિત્તની પેઠે ચિત્તવિષે આત્મદર્શનની હેતુતા જ સંભવતી નથી.

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-નિરોધકાળે સર્વ વૃત્તિઓનો અભાવ થતાં પણ નિરુદ્ધ ચિત્તવડે સ્વતઃસિદ્ધ જે આત્માનું દર્શન છે, તેને કોઈ પણ વાદી નિવૃત્ત કરવાને સમર્થ નથી. એ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કહી છે:-(આત્માનાભાસારં સ્વમાનતોઽવશ્યિતં સદાચિત્તમ્ । આત્મૈશ્વર્ય કારત્વયા સિરસ્ત્વતા નાત્મદૌષ્ટં વિદયીત ॥ અર્થાત્-ચિત્ત પોતાના સવિષય સ્વભાવથી જ સર્વદા આત્માકાર અથવા અનાત્માકાર થયેલું જ રહે છે. તેમાં અધિકારી પુરુષે ચિત્તની આત્મૈકાકારતાને સંપાદન કરીને અનાત્મદૃષ્ટિના પરિત્યાગવડે ચિત્તનો નિરોધ કરવો.) અહીં એ તાત્પર્ય છે કે, જેમ ઉત્પન્ન થયેલો ઘટ સ્વતઃ આકાશવડે પૂર્ણ થઈને જ ઉત્પન્ન થાય છે, કોઈ પુરુષ પ્રયત્નથી ઘટને આકાશવડે પૂર્ણ કરવામાં આવતો નથી અને ઘટવિષે જલ-તંદુલાદિ પદાર્થોનું જે પૂરણ હોય છે તે તો ઘટ ઉત્પન્ન થયા પછી પુરુષના પ્રયત્નવડે થાય છે. વળી ઘટમાંથી જલ-તંદુલાદિ કાઢી લેતાં છતાં પણ આકાશ તે ઘટમાંથી બહાર નીકળી જતું નથી તથા ઘટનું સુખ બંધ કર્યા છતાં પણ આકાશ ઘટની અંતર (અંદર) જ રહે છે. તેમ ચિત્ત

પણ ઉત્પન્ન થતાં જ ચૈતન્ય આત્માવડે પૂર્ણ જ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉત્પન્ન થયેલા ચિત્તવિષે પશ્ચાત્, મૂધામાં-કુરડીમાં નાંખેલા દુતતામ્રની-પીગળાવેલા વામ્રની પેઠે, ઘટદુઃખાદિરૂપતા, યોગના હેતુ ધર્મ-અધર્મ સહકૃત સામગ્રીની વશતાથી, પ્રાપ્ત થાય છે. યોગાધ્યાસના ષળવડે ચિત્તમાંથી ઘટદુઃખાદિ અનાત્માકારતાને નિવૃત્ત કર્યા છતાં પણ, વિના નિમિત્તે ચિત્ત-વિષે જે ચિદાકારતા છે, તે ચિદાકારતાને ચિત્તમાંથી નિવૃત્ત કરી શકાતી નથી. તેથી નિરોધ-સમાધિવડે સર્વ વૃત્તિઓથી રહિત તથા માત્ર સંસ્કારરૂપ હોવાથી અત્યંત સૂક્ષ્મ એવું નિરુપાધિક ચૈતન્ય આત્માનું અભિયુગ્મ ચિત્ત છે. આ નિરુદ્ધ ચિત્તવડે, વૃત્તિવિના જ નિર્વિદ્ધ આત્માનો અનુભવ સંભવિત થઈ શકે છે. એ પૂર્વોક્ત સર્વ અર્થનું શ્રીભગવાન્ કથન કરે છેઃ-જાતમ-લ્લેપ્ય મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિંતયેત્ સર્વે ઉપાધિથી રહિત પ્રત્યક્ આત્માવિષે જેની સંસ્થા એટલે સમાપ્તિ છે તે આત્મસંસ્થ કહેવાય છે. અર્થાત્ સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓથી રહિત સ્વભાવસિદ્ધ આત્માકાર માત્ર જે મન છે, એવા આત્મસંસ્થ મનને પૂર્વોક્ત ધૈર્યવડે અનુગૃહીત ધુદ્ધિથી-સંપાદન કરીને, અસંપ્રજાત સમાધિવિષે સ્થિત થયેલા યોગી પુરુષે કોઈ પણ વસ્તુનું ચિંતન કરવું નહિ. અર્થાત્ કોઈ અનાત્મ પદાર્થને અથવા પ્રત્યક્ આત્માને વૃત્તિવડે વિષય કરવો નહિ. કારણ કે અસંપ્રજાત સમાધિ-કાળે જો કદાચિત્ અનાત્માકાર વૃત્તિને ઉત્પન્ન કરે, તો તે સમાધિમાંથી વ્યુત્થાનને જ પ્રાપ્ત થાય; અને જો કદાચિત્ આત્માકાર વૃત્તિને ઉત્પન્ન કરે, તો સંપ્રજાત સમાધિ જ પ્રાપ્ત થાય; પણ અસંપ્રજાત સમાધિ રહે નહિ. તેથી યોગી પુરુષે અસં-પ્રજાત સમાધિની સ્થિરતા કરવાને વાસ્તે કોઈ પણ આત્માકાર વૃત્તિને અથવા અનાત્માકાર વૃત્તિને ઉત્પન્ન કરવી નહિ. (૨૫)

અવતરણિકાઃ-આ પ્રકારે નિરોધ સમાધિ કરનાર યોગી પુરુષે ચૈતાન્ય મનને સર્વ ખાલુએથી શેકીને અંતર આત્માવિષે નિરુદ્ધ કરવું; આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન્ કથન કરે છેઃ

યતો યતો નિશ્ચરતિ મનશ્ચંચલમસ્થિરમ્ ।

તતસ્તતો નિયમ્યૈતદાત્મન્યેવ વશં નયેત્ ॥ ૨૬ ॥

શ્લોકાર્થઃ-જે જે નિમિત્તવડે વિદ્યેષને ખામેલું તથા લયને અભિયુગ્મ થયેલું મન વિષયકાર વૃત્તિને ઉત્પન્ન કરે છે તે તે નિમિત્તથી મનને શેકી તેને આત્માવિશે જ નિરોધ પ્રાપ્ત કરવો. ૨૬ શ્લોકઃ-હે અર્જુન ! ચિત્તને વિદ્યેષની પ્રાપ્તિ કરનારા જે શબ્દાદિ વિષયો છે, તે શબ્દાદિ વિષયોની મધ્યે, જે જે શબ્દાદિ વિષયરૂપ નિમિત્તથી તથા રાગદ્વેષાદિ નિમિત્તથી વિદ્યેષના અભિયુગ્મ થયેલું મન નિશ્ચર છે, અર્થાત્ વિષયની અભિયુગ્મ થયેલી જે પ્રમાણ, વિષયય, વિકલ્પ તથા સ્મૃતિ, એમ સમાધિની વિરોધી ચાર પ્રકારની વૃત્તિઓ છે, તે વૃત્તિઓમાં કોઈ પણ વૃત્તિને ઉત્પન્ન કરે છે; તથા લયના હેતુરૂપ નિદ્રારોષ, બહુ અજલોજન, પરિશ્રમ ઇત્યાદિ નિમિત્તોની મધ્યમાં જે જે નિમિત્તથી લયના અભિયુગ્મ થયેલું મન નિશ્ચર છે, અર્થાત્ લીન થઇને સમાધિની વિરોધી નિદ્રારૂપ વૃત્તિને ઉત્પન્ન કરે છે, તે તે વિદ્યેષના નિમિત્તથી તથા તે તે લયના નિમિત્તથી મનને નિયમમાં રાખીને અર્થાત્ સર્વ વૃત્તિઓથી રહિત કરીને તેને સ્વપ્રકાશ-પરમાનંદધન આત્માવિષે જ નિરુદ્ધ કરવું, કે જે આત્માવિષે નિરુદ્ધ થયેલું મન વિદ્યેષને પ્રાપ્ત થતું નથી તથા લયને પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. એ સર્વ અર્થ શ્રીગોડપાદાચાર્યે પણ કહેલો છેઃ—

હયાયેન તિગૃહીયાદ્વિચિંતં કામમોગયોઃ ॥ સુપસંજં હયે ચૈવ યથા કામો હયસ્તથા ॥ ૧ ॥

દુઃખં સર્વમનુસ્મૃત્ય કામમોગાન્નિવર્તયેત્ ॥ ઝજં સર્વમનુસ્મૃત્ય જાતં નૈવ જ પરયતિ ॥ ૨ ॥

લયે સંબોધયેચિત્તં વિક્ષિપ્તં શમયેત્પુનઃ ॥ સકપાયં વિજાનીયાત્સમપ્રાપ્તં ન ચાલયેત્ ॥ ૩ ॥
 નાત્વાદયેત્સુલ્લં તત્ર નિઃસંગઃ પ્રજ્ઞયા ભવેત્ ॥ નિશ્ચલં નિશ્ચરશ્ચિત્તમેકીકુર્યાત્પ્રયત્નતઃ ॥ ૪ ॥
 યદા નલીયતે ચિત્તં ન ચ વિક્ષિપ્યતે પુનઃ ॥ અર્નિગનમનાભાસં નિષ્પન્નં પ્રજ્ઞા તત્તદા ॥ ૫ ॥

અર્થ:-કામ અને લોભ એ બન્નેવિષે વિક્ષિપ્ત જે મન છે, અર્થાત્ પ્રમાણ-વિપર્યય-વિકલ્પ-સ્મૃતિ એ ચાર વૃત્તિઓમાં કોઈ પણ વૃત્તિરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત થયલા મનને યોગી પુરુષે વક્ષ્યમાણ વૈરાગ્યાભ્યાસરૂપ ઉપાયવડે પ્રત્યક્ આત્માવિષે જ નિરુદ્ધ કરવું. તેમાં શબ્દાદિ વિષયોની જે પ્રકારની અવસ્થા હોય છે:-એક તો ચિંત્યમાન અવસ્થા અને બીજી ભુજ્યમાન અવસ્થા. તેમાં શબ્દાદિ વિષયોનું ચિંતન કરવું તે ચિંત્યમાન અવસ્થા કહેવાય છે અને શબ્દાદિ વિષયોના જે લોભ કરવો તે ભુજ્યમાન અવસ્થા કહેવાય છે. આ બન્ને અવસ્થાઓનું યોધન કરવા વાસ્તે કામભોગયોઃ એ શબ્દોમાં દ્વિવચન કહેવામાં આવેલું છે. આ બન્ને અવસ્થાઓ મનના વિશેષના જ હેતુ થાય છે અને જેમાં લય લાવને પ્રાપ્ત થાય તેનું નામ લય છે તથા તે લયને સુપુષ્પિ કરી કહેવામાં આવે છે. આ સુપુષ્પિરૂપ લયવિષે મન સુપ્રસન્ન થાય છે, અર્થાત્ સર્વ આયાસથી રહિત થાય છે. એવા સુપ્રસન્ન મનનો પણ યોગી પુરુષે નિગ્રહ કરવો.

અર્જુનની શંકા:-“સુપુષ્પિમાં જે મન સર્વ વિશેષરૂપઆયાસથી રહિત થાય છે, તો શા વાસ્તે મનનો નિગ્રહ કરવો?”

શ્રીકૃષ્ણવાને કરેલું સમાધાન:-ચપા કામો લ્યસ્તથા ઇતિ જેમ કામ વિષયગોચર પ્રમાણાદિ વૃત્તિઓને ઉત્પન્ન કરીને સમાધિનો વિરોધી થાય છે, તેમ લય પણ નિદ્રારૂપ વૃત્તિને ઉત્પન્ન કરીને સમાધિનો વિરોધી જ થાય છે; કારણ કે સર્વ વૃત્તિઓના નિરોધને સમાધિ કહેવામાં આવે છે. તેથી જેમ મન કામાદિકૃત વિશેષમાંથી નિરુદ્ધ કરવા યોગ્ય છે, તેમ પરિશ્રમાદિકૃત લયમાંથી પણ મનનો નિરોધ કરવો યોગ્ય છે. (૧) પહેલા શ્લોકમાં સ્વાયેન નિગ્રહીયાત્ એ વચનવડે સામાન્યતાઃ ઉપાયનું કથન કર્યું. મનનો નિગ્રહ કરવાનો ઉપાય શું છે? એવી શંકા થતાં તે ઉપાયનું કથન કરે છે:-દ્વૈત સર્વમત્સ્વરૂપેતિ. “અવિદ્યાવડે રચિત જેટલા દ્વૈત પ્રપંચ છે, તે સર્વ દ્વૈત પ્રપંચ પરિચ્છિન્ન હોવાથી દુઃખરૂપ જ છે,” આ પ્રકારનું નિરંતર ચિંતન કરીને, અર્થાત્, યો વૈ મુમા તત્સુલ્લં નાલ્પે સુલ્ભમસ્તિ અય યસ્વં તન્મત્સ્યં તદુઃસમ્ ઇતિ-અર્થાત્ જે ચેતન દેશ-કાળ-વસ્તુ પરિચ્છેદથી રહિત છે તે જ સુખરૂપ છે, પણ પરિચ્છિન્ન પદાર્થોવિષે સુખરૂપતા હોતી નથી. જે જે પદાર્થો પરિચ્છિન્ન છે, તે તે પદાર્થો નાશવાન્ તથા દુઃખરૂપ છે, ઇત્યાદિ શ્રુતિઓના અર્થને શુરુના ઉપદેશની પછી નિશ્ચિત કરીને, યોગી પુરુષે કામભોગોને પોતાના મનમાંથી નિવૃત્ત કરવા; અર્થાત્ ચિંત્યમાન અવસ્થાવાળા વિષયોને તથા ભુજ્યમાન અવસ્થાવાળા વિષયોને પોતાના મનમાંથી નિવૃત્ત કરવા, અથવા તે કામભોગોમાંથી પોતાના મનને નિવૃત્ત કરવું. આટલા કથનવડે, દ્વૈત પ્રપંચના સ્મરણકાળે વૈરાગ્યભાવનામાં મનની નિગ્રહી ઉપાયરૂપતા કહી.

હવે સર્વ દ્વૈત પ્રપંચના વિસ્મરણરૂપ પરમ ઉપાયનું કથન કરે છે:-અજં સર્વમતુલ્લલ્પ ઇતિ. “જન્મથી રહિત જે બ્રહ્મ છે, વલ્કરૂપ જ આ સર્વ જગત છે, તે બ્રહ્મથી અવિરક્ત કિંચિત્માત્ર પણ વસ્તુ નથી.” આ પ્રમાણે શુરુશાસ્ત્રના ઉપદેશની પછી, વિચાર કરીને અદ્વિતીય બ્રહ્મથી વિપરીત દ્વૈત માનને યોગી પુરુષ દેખતો નથી; કારણ કે અધિજ્ઞાનનું જ્ઞાન થતાં કલિપત વસ્તુનો અભાવ જ થાય છે. જેમ રજ્જુરૂપ અધિજ્ઞાનનું જ્ઞાન થતાં, તેના વિષે કલિપત સર્પ-હંડાદિનો અભાવ જ થાય છે, તેમ અધિજ્ઞાન બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થતાં તેના વિષે કલિપત દ્વૈત પ્રપંચનો અભાવ જ થાય છે. તેમાં વૈરાગ્ય ભાવનારૂપ પૂર્વોક્ત ઉપાયની અપેક્ષાએ કરીને,

સર્વ દ્રેતની નિવૃત્તિરૂપ ઉપાયવિષે વિલક્ષણતાનું યોધન કરવાને વાસ્તે શ્લોકમાં તુ શબ્દ કહેવામાં આવ્યો છે.

(૨) આ પ્રકારે વૈરાગ્ય ભાવના તથા તત્ત્વહરીન એ બંને ઉપાયોવડે વિષયોમાંથી નિવૃત્ત કરેલું ચિત્ત, જો કદાચિત્ દિવસે દિવસે લય થવાના અભ્યાસની વશતાથી લયનું અભિસુખ થાય, તો નિદ્રાશેષ, બહુ અન્નભોજન, અતિપરિશ્રમ ઇત્યાદિ લયનાં કારણોના નિરોધ કરીને યોગી પુરુષે ઉત્થાનના પ્રયત્નવડે ચિત્તને લયથી પ્રયોધન કરવું. આ પ્રકારે લયથી પ્રયોધન કરેલું ચિત્ત, જો કદાચિત્ દિવસે દિવસે પ્રયોધનના અભ્યાસની વશતાથી પુનઃ કામભોગવિષે વિક્ષિપ્ત થાય, તો પૂર્વોક્ત વૈરાગ્ય ભાવનાવડે તથા તત્ત્વસાક્ષાત્કારવડે પુનઃ તે ચિત્તને નિરુદ્ધ કરવું. આ પ્રકારે પુનઃ પુનઃ અભ્યાસના બળથી, લયથી પ્રયોધન કરેલું તથા શબ્દાદિ વિષયોમાંથી નિવૃત્ત કરેલું ચિત્ત, બ્રહ્મરૂપ સમભાવને પ્રાપ્ત થતું નથી, કિન્તુ મધ્યમાં રહેલું તે ચિત્ત સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. આ સ્તબ્ધભાવને કષાય દોષ કહે છે. કષાયદોષ રાગદ્વેષાદિની પ્રબળ વાસનારૂપ રાગની વશતાથી પ્રાપ્ત થાય છે. કષાયદોષથી યુક્ત જે ચિત્ત હોય છે, તે સકષાય કહેવાય છે. એવા સકષાય ચિત્તને યોગી પુરુષે સમાર્હિત ચિત્તથી વિવેકે કરીને જાણવું. ત્યાર પછી “એ મારું ચિત્ત અત્યારે સમાધિત થયું નથી” એ પ્રકારના નિશ્ચયવડે યોગી પુરુષે, જેમ લયવિક્ષેપદોષથી ચિત્તને નિવૃત્ત કર્યું હતું, તેમ કષાયદોષમાંથી પણ ચિત્તને નિવૃત્ત કરવું. ત્યારપછી લય-વિક્ષેપ-કષાયદોષથી રહિત થયેલું ચિત્ત પરિશેષથી સમરૂપ બ્રહ્મને જ પ્રાપ્ત થાય છે. સમબ્રહ્મવિષે પ્રાપ્ત થયેલા ચિત્તને યોગી પુરુષે કષાયલયની ભાંતિવડે અભાયમાન કરવું નહિ, કિન્તુ ધૈર્યઅનુગ્રહીત બુદ્ધિવડે લયકષાયની પ્રાપ્તિથી વિવેચન કરીને સમબ્રહ્મની પ્રાપ્તિવિષે જ અત્યંત પ્રયત્નવડે ચિત્તને સ્થાપન કરવું.

(૩) કિંવા નિરોધ સમાધિ યદ્યપિ પરમ સુખની અભિવ્યંજક છે, તથાપિ યોગી પુરુષે નિરોધ સમાધિવિષે સુખનું આસ્વાદન કરવું નહિ, અર્થાત્ “આટલા કાળ સૂધી હું સુખી થઈને રહેલો છું” એ પ્રકારની સુખના આસ્વાદનરૂપ વૃત્તિને યોગી પુરુષે ઉત્પન્ન કરવી નહિ. જો કદાચિત્ સુખાકાર વૃત્તિ કરવામાં આવે તો અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિના જ લંગ થશે, એ વાત પૂર્વે કથન કરવામાં આવી છે. કિંવા “પ્રજ્ઞાવડે જે સુખ પ્રતીત થાય છે, તે અવિદ્યાવડે કલ્પિત હોવાથી મિથ્યા જ છે” આ પ્રકારની ભાવનાવડે યોગી પુરુષે સર્વ સુખોવિષે નિઃસંગ થવું, અર્થાત્ સુખની ઇચ્છાથી રહિત થવું. અથવા નિઃલગઃ પ્રજ્ઞા એવું એ વચનનો આ પ્રમાણે બીજો અર્થ કરવો:-સવિકલ્પ સુખાકાર વૃત્તિરૂપ પ્રજ્ઞાની સાથેના સંગનો યોગી પુરુષે પરિત્યાગ કરવો અને સર્વ વૃત્તિઓથી રહિત ચિત્તવડે જે સ્વરૂપસુખનો અનુભવ થાય છે, તેનો યોગી પુરુષે કદાચિત્ પણ પરિત્યાગ કરવો નહિ; કારણ કે વૃત્તિવિના સ્વભાવથી જ પ્રાપ્ત જે સ્વરૂપસુખનો અનુભવ છે તે નિવૃત્ત કરવો અશક્ય છે. આ પ્રકારે સર્વ બાહ્યોથી નિવૃત્ત કરીને પ્રત્યયના બળથી નિશ્ચલ કરેલું ચિત્ત જો કદાચિત્ પોતાના ચંચળ સ્વભાવથી વિષયોની અભિસુખતાવડે બાહ્ય ગમન કરે, તોપણ યોગી પુરુષે નિરોધના પ્રયત્નથી ચિત્તને પુનઃ સમબ્રહ્મ વિષે એકતાને પ્રાપ્ત કરવું.

(૪) “સમબ્રહ્મવિષે પ્રાપ્ત થયેલું ચિત્ત કયા પ્રકારનું થાય છે?” એવી જિજ્ઞાસા થતાં તેનું સ્વરૂપ કહે છે:-વદા ન લીયતે દ્વિતિ,-જે કાળે ચિત્ત લયને પ્રાપ્ત થતું નથી, સ્તબ્ધભાવરૂપ કષાયને પ્રાપ્ત થતું નથી, શબ્દાદિ વિષયાકાર વૃત્તિરૂપ વિક્ષેપને પ્રાપ્ત થતું નથી તથા સમાધિના સુખને પણ વૃત્તિવડે આસ્વાદન કરતું નથી, તે કાળે પણ ચિત્તનો નિરોધ કરવો. યદ્યપિ શ્લોકમાં લય અને વિક્ષેપ એ બેનું જ કથન કરવામાં આવ્યું છે, કષાય

એ એનું કથન કરવામાં આવ્યું નથી, તથાપિ લય-કથાય એ બન્ને હોય તમોશુણનાં કાર્ય છે. તેથી તામસત્વ ધર્મની સમાનતાને લઈને લય શબ્દ કથાયનો પણ ઉપલક્ષક છે. એ પ્રકારે વિદ્યેષ અને સુખાસ્વાદ એ બન્ને હોય રન્નેશુણનાં કાર્ય છે, તેથી રાજસત્વ ધર્મની સમાનતાને લઈને વિદ્યેષ શબ્દ સુખાસ્વાદનો પણ ઉપલક્ષક છે. આ સુખાસ્વાદને યોગશાસ્ત્રમાં રસાસ્વાદ પણ કહે છે. અને પૂર્વે જે આદે દોષોને પૃથક્ પૃથક્ કથન કર્યા હતા, તે લયાદિ દોષોની નિવૃત્તિ કરવાને વાસ્તે પૃથક્ પૃથક્ અયતન કરવાને વાસ્તે કથન કર્યા હતા. આ પ્રકારે લય-કથાય એ બન્ને દોષોથી રહિત તથા વિદ્યેષ-સુખાસ્વાદ એ બન્ને દોષોથી રહિત ચિત્તને અનિગન કહેવામાં આવે છે. ઇગન એટલે ચલન. જેમ વાયુમાં રહેલો દીપક લયની અભિમુખતારૂપ ઇગનવાળો હોય છે, તેમ લયની અભિમુખતારૂપ ઇગનથી રહિત જે ચિત્ત તે અનિગન કહેવાય છે. અર્થાત્ વાયુથી રહિત દેશમાં રહેલા દીપકની પેઠે ચિત્ત ચલનરૂપ ઇગનથી રહિત છે, તથા ચિત્ત અનાભાસ છે અર્થાત્ ચિત્ત કોઈપણ વિષયાકારે પ્રતીત થતું નથી. એ પ્રકારે જે કાળે ચિત્ત લય-કથાય-વિદ્યેષ-સુખાસ્વાદ એ આદે દોષોથી રહિત થાય છે, તે કાળે તે સમગ્રજ્ઞને પ્રાપ્ત થાય છે.

(૫) આ પ્રકારનો યોગ સાક્ષાત્ શ્રુતિએ પણ કથન કર્યો છે:—

યદાવંચાવધિપુંતે જ્ઞાનાનિ મનસા સદા । બુદ્ધિઃ ચ વિવેકત્વે તામાહુઃ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૧ ॥

તા યોગમિતિ મન્યંતે સ્થિરામિદ્રિયવારણામ્ । અપમત્સત્ત્વા ભવતિ યોગો હિ પ્રમવાપ્યયૌ ॥ ૨ ॥

અર્થાત્-જે કાળે મનસહિત પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય નિરોધને પ્રાપ્ત થાય છે, બુદ્ધિ પણ કાંઈ એકા કરતી નથી તથા જે કાળે ચિદ્ર ઇન્દ્રિયોની ધારણાને યોગશાસ્ત્રવેત્તા પુરુષ પરમગતિ તથા યોગ કહે છે, તે કાળે વિના અયતને જ ચિત્ત બ્રહ્માકારતાને પ્રાપ્ત થાય છે. મૂળભૂત શ્રુતિનો અંગીકાર કરીને પતંજલિ ભગવાને યોગચિત્તવૃત્તિનિરોધ: એ સૂત્ર કથન કર્યું છે. તેથી તત્ત્વત્તો નિવચ્ચેતદાત્મન્યેવ વર્ણ નયેદ્ એનું વચન શ્રીભગવાને કથન કર્યું છે. આ શ્રુતિ-સૂત્રને અનુસરી હોવાથી યથાર્થ છે. (૨૬)

અવતરણિકા:-આ પ્રકારે યોગાભ્યાસના બળથી યોગી પુરુષનું મન પ્રત્યક્ આત્માવિષે નિરોધને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી યોગી પુરુષને જે ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું હવે શ્રીભગવાન કથન કરે છે:—

પ્રશાંતમનસં હ્યેનં યોગિનં સુખમુત્તમમ્ ।

ઉપૈતિ શાંતરજસં બ્રહ્મભૂતમકલ્મષમ્ ॥ ૨૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-જેનું મન પ્રશાંત છે, જેનો રન્નેશુણ નિવૃત્ત થયો છે, જેનો તમોશુણ નિવૃત્ત થયો છે તથા જે બ્રહ્મરૂપ છે, એવા યોગી પુરુષને નિરતિશય સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૭

ટીકા:-જેનું મન પ્રશાંત થયું છે અર્થાત્ સર્વ વૃત્તિઓથી રહિતતાવડે સંસ્કાર માત્ર અવશેષ જેનું મન નિરુદ્ધ થયું છે, તે પ્રશાંતમનસ કહેવાય છે. એને શાસ્ત્રમાં નિર્મનસ્થ પણ કહે છે. હવે યોગી પુરુષની નિર્મનસ્થતાવિષે હેતુગર્ભિત બે વિશેષણ કહે છે: પાંતરજસં જન્યમપં દક્ષિ. જેનો વિદ્યેષનો હેતુ રન્નેશુણ શાંત થયો છે એટલે કે નિવૃત્ત થયો છે તે શાંત-રજસ કહેવાય છે અર્થાત્ યોગી પુરુષ વિદ્યેષદોષથી રહિત છે. તથા જેનામાં કદમ્બ એટલે કે લયનો હેતુ તમોશુણ વિદ્યમાન નથી, તે અકદમ્બ કહેવાય છે અર્થાત્ યોગી પુરુષ લય-દોષથી રહિત છે. અહીં શાંતરજસં એ શબ્દને જ જે તમોશુણનું ઉપલક્ષણ અંગીકાર કરીએ, તો અકદમ્બ એ શબ્દનો આ પ્રમાણે અર્થ કરવો:-સંસારના હેતુભૂત બે ધર્મ-અધર્માદિરૂપ

કદમય છે, તે કદમયથી રહિત જે યોગી પુરુષ છે તે અકદમય કહેવાય છે તથા જે યોગી પુરુષ પ્રહસભૂત છે અર્થાત્ “આ સર્વ જગત્ પ્રહસરૂપ જ છે” એ પ્રકારનો નિશ્ચય કરીને સમપ્રહસને પ્રાપ્ત થયેલો જે હૃવન્મુક્તા પુરુષ છે, તેવા યોગી પુરુષને નિરતિશય સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં મન તથા મનની વૃત્તિ એ બંનેનો અભાવ થતાં પણ સુષુપ્તિવિષે સ્વરૂપસુખનો અનુભવ પ્રસિદ્ધ જ છે. આ પ્રસિદ્ધિનું બોધન કરવાવાસ્તે મૂળ શ્લોકમાં હિ શબ્દ કથન કર્યો છે. આ વાત સ્વભાવવૈતિકે ચત્ત્વ એ શ્લોકમાં પૂર્વે કથન કરવામાં આવેલ છે. (૨૭)

યુંજન્નેવ સદાઽઽત્માને યોગી વિગતકલ્મષઃ ।

સુલેન વ્રહ્મસંસ્પર્શમત્યંતં સુલમશ્નુતે ॥ ૨૮ ॥

શ્લોકાર્થઃ—આ રીતે સર્વદા યોગીના મનને આત્માવિષે સમાહિત કરવા પછી ધર્મ-અધર્મથી રહિત યોગી પુરુષ, અનાયાસથી પ્રહસસ્વરૂપ અપરિચ્છિન્ન સુખનો જ અનુભવ કરે છે. ૨૮

ટીકાઃ—મનસૈવંદ્રિયમાયં વિનિયમ્ય સમંતતઃ ઇત્યાદિ વચનોબદે પૂર્વે કથન કરેલા ક્રમવડે જે યોગી પુરુષ સર્વદા પ્રત્યક્ આત્માવિષે યોગીના મનને સમાહિત કરી રહે છે, તથા જે યોગી પુરુષ વિગતકદમય છે અર્થાત્ સંસારની પ્રાપ્તિ કરનાર ધર્મ-અધર્મરૂપ કદમય જેનો નિવૃત્ત થઈ ગયો છે, એવો યોગી પુરુષ ધર્મરના પ્રણિધાનથી સર્વ અંતરાયોની નિવૃત્તિ કરીને અનાયાસે જ સુખનો અનુભવ કરે છે. (

હવે ઉત્પન્ન થયેલા સુખની ઓળખ કરવાને વાસ્તે સુખનાં બે વિશેષણ કહે છે—મદ્ગતસ્પર્શ અત્યંતં ઇતિ. જે સુખવિષે વિષયના સ્પર્શથી રહિત પ્રહસના વાહાત્મ્યરૂપ સંસ્પર્શ છે, તે પ્રહસસ્પર્શ કહેવાય છે. અર્થાત્ સુખ પ્રહસરૂપ જ છે તથા જે સુખ અત્યંત છે. અહીં કેશ-ક્ષણ-વસ્તુ-પરિચ્છેદનું નામ અંત છે. પરિચ્છેદરૂપ અંતને જે સુખ અતિક્રમણ કરીને વર્તે છે, તે સુખનું નામ અત્યંત છે. આ અપરિચ્છિન્ન પ્રહસરૂપ સુખને જો વૈષ્ણવ તત્ત્વ એ શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. એવા નિરતિશય પ્રહસાનંદનો, યોગી પુરુષ સર્વ બાબુએથી નિર્વૃત્તિકે ચિત્તવડે, લય-વિક્ષેપથી વિલક્ષણ અનુભવ કરે છે. તેમાં વિક્ષેપ વિષમભાન હોતાં વૃત્તિ અવશ્ય થાય છે, અને લય હોતાં મનના સ્વરૂપથી જ અસત્ત્વ થાય છે, તેથી સુખના અનુભવને લય-વિક્ષેપથી વિલક્ષણ કહ્યો છે અને સર્વ વૃત્તિઓથી રહિત સૂક્ષ્મ મનવડે સુખનો અનુભવ કેવાળા અસંપ્રસાત સમાધિમાં જ થાય છે, અન્યત્ર યતો નથી. અહીં સુલેન એ શબ્દવડે પ્રતિબંધક અંતરાયોની નિવૃત્તિ કથન કરી છે.

અંતરાયો યોગસૂત્રોમાં પતંજલિ ભગવાને નીચે પ્રમાણે કહેલા છેઃ—ચ્ચાધિસ્ત્વાવસંતપ-પ્રમાદાલસ્યાવિરતિષાંતિદર્શનાલ્પધર્મમિક્રવાનવસ્થિતત્વાનિ ચિત્તવિક્ષેપાન્તંતરાયાઃ ॥ અર્થાત્—(૧) ઓળખ, (૨) સ્થાન, (૩) સંશય, (૪) પ્રમાદ, (૫) આલસ્ય, (૬) અવિરતિ, (૭) પ્રાંતિદર્શન, (૮) અલબ્ધ ભૂમિકત્વ, (૯) અનવસ્થિતત્વઃ એ નવ પ્રકારના ચિત્તવિક્ષેપરૂપ અંતરાયો કહેવાય છે. જે ચિત્તને યોગથી વિક્ષિપ્ત કરે છે અર્થાત્ યોગથી બહિર્મુખ કરે છે તેથી તે ચિત્ત-વિક્ષેપ કહેવાય છે. ચિત્તવિક્ષેપ યોગનો વિરોધી હોવાથી તે અંતરાય કહેવાય છે. તેમાં પણ સંશય અને ભ્રાંતિદર્શન એ બે તો વૃત્તિનિરોધકરૂપ યોગના સાક્ષાત્ જ વિરોધી થાય છે, અને ઓળખાદિ બીજાં ત્રિમિત્ત સર્વદા વૃત્તિના સહચરિત હોવાથી વૃત્તિના વિરોધી થાય છે. વાત-પિત્તાદિ ધાતુઓની વિષમતા જેમના વિષે નિમિત્ત છે, એવા જે જ્વરાદિ વિકારો છે, તે ઓળખ કહેવાય છે (૧). અકર્મણ્યતાનું નામ સ્થાન છે, અર્થાત્ યોગશાશ્રવેતા

પુરુષે શીખવેલા શિષ્યમાં પણ જે આસનાદિ કર્મોની અયોગ્યતા છે, તે સ્થાન કહેવાય છે (૨). “એ યોગ મારે સિદ્ધ કરવા યોગ્ય છે અથવા નથી,” એ પ્રકારે લાવ-અલાવરૂપ જે ક્રોટિઓને વિષય કરનાર જે જ્ઞાન છે, તે સંશય કહેવાય છે. ચલ્પિ તત્ત્વભાવવાળાવિષે તત્ત્વબુદ્ધિરૂપતા વિપર્યયની જે સંશયવિષે પણ છે, તેથી સંશય વિપર્યયના અંતર્ભૂત જ થઈ શકે છે. તથાપિ સંશયવિષે તે જે ક્રોટિઓનું જ્ઞાન થાય છે અને વિપર્યયવિષે એક જ ક્રોટિનું જ્ઞાન થાય છે. આટલી અવાંતરવિશેષતાનો અંગીકાર કરીને અહીં સંશયને વિપર્યયથી સિત્ત કહ્યો છે (૩). અને સમાધિનાં સાધનોનું અનુદાન કરવાની સમર્થતા વિદ્યમાન હોતાં પણ સાધનોનું અનુદાન કરવું, તે પ્રમાદ કહેવાય છે, અર્થાત્ ખીન્ન વિષયોવિષે પ્રવૃત્તિપણુવડે યોગસાધનોવિષે જે ઉદાસીનતા છે તે પ્રમાદ કહેવાય છે (૪). આ ઉદાસીનતા નિવૃત્ત થત કદાદિ ધાતુઓની વૃદ્ધિવડે અથવા તમેણુણુની વૃદ્ધિવડે જે શરીરવિષે તથા ચિત્તવિષે શુભ છે, તે આલસ્ય કહેવાય છે (૫). આ આલસ્ય વ્યાધિરૂપતાવડે અપ્રસિદ્ધ હોવા છતાં પણ યોગવિષે પ્રવૃત્તિનું વિરોધી જ છે. ક્રોધ વિષયવિશેષવિષે જે ચિત્તની નિરંતર અભિલાષા છે, તે અવિરતિ કહેવાય છે (૬). યોગનાં અસાધનોવિષે પણ જે યોગસાધનત્વ બુદ્ધિ છે, તે ભ્રાંતિદર્શન કહેવાય છે (૭). અને સમાધિની એકાગ્રતા ભૂમિકાનો જે અલાભ છે, અર્થાત્ ક્ષિપ્ત-મૂઢ-વિક્ષિપ્તરૂપ તેની જે પ્રાપ્તિ છે, તે અલપ્ત ભૂમિકત્વ કહેવાય છે (૮). અને સમાધિની ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ થતાં પણ પોતાના પ્રયત્નની શિથિલતાવડે જે ચિત્તની ભૂમિકાવિષે નહિ-સ્થિતિ છે, તે અનવસ્થિતત્વ કહેવાય છે (૯). આ નવ પ્રકારના ચિત્તવિક્ષેપ યોગમલ કહેવાય છે, યોગપ્રતિષેધ કહેવાય છે તથા યોગઅંતરાય પણ કહેવાય છે.

કિંવા, આથી પણ ખીન્ન વિદ્યારૂપ અંતરાય પતંગલિ ભગવાને કહેલા છે:—દુઃખદૌર્નત્યાન્ ગમેજયત્જ્વાલમ્પ્રભાતાવિશેષસહસ્રુચઃ ॥ અર્થાત્-૧ દુઃખ, ૨ દૌર્ભનસ્ય, ૩ અંગમેજયત્વ, ૪ શ્વાસ, ૫ પ્રશ્વાસ, એ પાંચ અંતરાય સમાહિત ચિત્તને થતા નથી, કિન્તુ વિક્ષિપ્ત ચિત્તને જ થાય છે. તેથી એ પાંચે વિક્ષેપસહસ્રુચઃ અંતરાય કહેવાય છે. તેમાં ચિત્તની બાધનારૂપ જે રાજસ પરિણામ તે દુઃખ કહેવાય છે. આ દુઃખો આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક તથા આધિદૈવિક એ ભેદે કરીને ત્રણ પ્રકારનાં થાય છે. તેમાં જ્વરાદિ વ્યાધિઓવડે ઉત્પન્ન થયેલું જે શારીર દુઃખ છે તથા કામ-ક્રોધાદિ વ્યાધિઓવડે ઉત્પન્ન થયેલું જે માનસ દુઃખ છે, તે બન્ને પ્રકારનાં દુઃખો આધ્યાત્મિક દુઃખ કહેવાય છે; અને વ્યાધિ-સર્પ-ચોરાદિવડે ઉત્પન્ન થયેલું જે દુઃખ તે આધિભૌતિક દુઃખ કહેવાય છે. અને ગ્રહપીડાદિવડે ઉત્પન્ન થયેલું દુઃખ તે આધિદૈવિક દુઃખ કહેવાય છે. આ ત્રિવિધ દુઃખ દ્રેષ્યરૂપ વિપર્યયનો હેતુ હોવાથી સમાધિનું વિરોધી જ છે. ૧. ઇચ્છાવિદ્યાર્થિ બળવાન દુઃખના અનુભવવડે ઉત્પન્ન થયેલું જે ચિત્તનું વામસપરિણામ વિશેષ છે, તેને જ્ઞાન, સ્વબંધીલાવ અથવા દૌર્ભનસ્ય પણ કહેવામાં આવે છે. આ દૌર્ભનસ્ય કથાયરૂપ હોવાથી લયની જે સમાધિનું વિરોધી છે. ૨. હૃત્વ-પાદાદિ અંગેનું જે કંપન તેને અંગમેજયત્વ કહે છે. અંગમેજયત્વ આસનની સ્થિરતાનું વિરોધી છે. ૩. પ્રાણુવડે બાહ્ય વાયુનો જે અંતરપ્રવેશ તે શ્વાસ કહેવાય છે. આ શ્વાસ સમાધિના અંગભૂત રચકનો વિરોધી થાય છે ૪. પ્રાણુવડે અંદરના વાયુને જે બહાર કાઢવો તે પ્રશ્વાસ કહેવાય છે. પ્રશ્વાસ સમાધિના અંગભૂત પૂરકનો વિરોધી છે. ૫. પૂર્વોક્ત એ સૂત્રોવડે કંપન કરેલા જે ચતુર્દશ વિદ્યારૂપ અંતરાયો છે, તે અવ્યાસ-વૈરાગ્યવડે નિવૃત્ત થાય છે, અથવા ઇન્દ્રિયપ્રતિધાનવડે નિવૃત્ત થાય છે. તીવ્રસંવેગાવાસાત્ત્વઃ એ સૂત્રમાં તીવ્ર વૈરાગ્યવાન પુરુષને અત્યંત સગીપ અસંપ્રજાત સમાધિનો લાભ થત કરીને, ઇન્દ્રિયવિવાદા એ સૂત્રમાં

પક્ષાંતર કરીને, પ્રણિધેય ઇશ્વરના સ્વરૂપને ક્લેશકર્મવિપાકાગ્નૈરપરામૃદ્યઃ પુરુષવિશેષ ઈશ્વરઃ ॥ તત્ર નિરતિશયં સર્વજ્ઞવીજં ॥ સ પૂર્વેપામપિ શુદ્ધઃ-કાલેનાનવચ્છેદાદ્ ॥ આ ત્રણ સૂત્રોથી પ્રતિપાદન કરીને શ્રીપતંજલિ ભગવાન્ યોગસૂત્રોમાં તે ઇશ્વરના પ્રણિધાનને તત્ત્વ વાચકઃ પ્રણવઃ ॥ તત્ત્વપસ્તદર્શમાવનં ॥ આ બે સૂત્રોવડે કથન કરે છે. ત્યાર પછી તે પતંજલિ ભગવાન્ તતઃ પ્રત્યક્ષચેતનાધિગમોચ્ચંતરા-યામાવથ આ સૂત્રનું કથન કરે છે.

હવે ઈશ્વરપ્રણિધાનાદ્વા ॥ ૧ ॥ ક્લેશકર્મવિપાકાગ્નૈરપરામૃદ્યઃ પુરુષવિશેષ ઈશ્વરઃ ॥ ૨ ॥ તત્ર નિરતિશયં સર્વજ્ઞવીજં ॥ ૩ ॥ સ પૂર્વેપામપિ શુદ્ધઃ કાલેનાનવચ્છેદાદ્ ॥ ૪ ॥ તત્ત્વ વાચકઃ પ્રણવઃ ॥ ૫ ॥ તત્ત્વપસ્તદર્શમાવનં ॥ ૬ ॥ તતઃ પ્રત્યક્ષચેતનાધિગમોચ્ચંતરાયામાવથ ॥ ૭ ॥ આ સાત સૂત્રોનો યથાક્રમે અર્થ નિરૂપણ કરે છે. ઇશ્વરવિષે કાયિક-વાચિક-માનસ એ ત્રણ પ્રકારની ભક્તિવિશેષ ઇશ્વરપ્રણિધાન કહેવાય છે. આ ઇશ્વરપ્રણિધાનથી યોગીપુરુષને અત્યંત સમીપ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિનો લાભ થાય છે. પ્રથમ સૂત્રના અંતમાં રહેલો જે વા શબ્દ છે, તે વા શબ્દ, પૂર્વોક્ત તીવ્ર વૈરાગ્યરૂપ ઉપાયની સાથે ઇશ્વરપ્રણિધાનરૂપ ઉપાયના વિકલપનું યોધન કરવાને વાસ્તે છે. અર્થાત્ જેમ તીવ્ર વૈરાગ્યથી સમાધિનો લાભ થાય છે, તેમ ઇશ્વરપ્રણિધાનથી પણ સમાધિનો લાભ થાય છે. કારણ કે ભક્તિવડે પ્રસન્ન થયેલો ઇશ્વર “ઇદં વસ્તુ ભક્તાજનને પ્રાપ્ત યાચ્છા” એ પ્રકારનો અનુભવ અવશ્ય કરે છે ૧. હવે, જે ઇશ્વરના પ્રણિધાનથી અંતરાયની નિવૃત્તિપૂર્વક સમાધિનો લાભ થાય છે, તે ઇશ્વરના સ્વરૂપનું ત્રણ સૂત્રોવડે વર્ણન કરે છે. કલેશ-કર્મ-વિપાક-આશય એ ચારેવડે, ત્રણ કાળમાં અસંબદ્ધ, જે પુરુષવિશેષ છે તેનું નામ ઇશ્વર છે. અવિદ્યા-અસ્મિતા-રાગ-દ્વેષ-અભિનિવેશ એ પાંચનું નામ કલેશ છે. એ કલેશોનું સ્વરૂપ પૂર્વે પાંચમા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે અને વિહિત-પ્રતિવિદિ ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થતા ધર્મ-અધર્મનું નામ કર્મ છે. અને તે ધર્મ-અધર્મના ફળનું નામ વિપાક છે અને તે ફળ-લોગને અનુકૂળ સંસ્કારોનું નામ આશય છે. જેમકે એક પુરુષને જ્યારે પાપકર્મની વશતાથી ઉપદ્ર (ઉદ) નો જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેમાં કટક ભક્ષણ કરવાના સંસ્કાર ઉદ્ભવ થાય છે. આ પ્રકારે જુદા જે જે ભતિવાળા શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે, તે તે ભતિવાળા શરીરના લોભો-વિષે પૂર્વના સંસ્કારોની વશતાથી જ પ્રવૃત્ત થાય છે. સંસ્કારોના ઉદ્ભવવિના તે તે શરીરનું, જીવન જ સંભવતું નથી. એવા ચિત્ત વિષે રહેલા કલેશાદિવડે સંસારી પુરુષ જ સંબદ્ધ થાય છે. કલેશાદિ ત્રણ કાળે જેનામાં છે નહિ, એવા પુરુષવિશેષ ઇશ્વર કહેવાય. અહીં સૂત્રમાં રહેલો જે વિશેષ શબ્દ છે તે “ત્રણ કાળમાં અસંબદ્ધરૂપ” અર્થનો વાચક છે. એવા વિશેષ શબ્દ કરી ઇશ્વર વિષે સુક્ત પુરુષોથી વ્યાવૃત્તિ કથન કરી. જો કે સુક્ત પુરુષોવિષે તે કાળે કલેશાદિરૂપ બંધ નથી, તથાપિ વત્ત્વસાક્ષાત્કારના પૂર્વકાળમાં બંધ સુક્ત પુરુષોવિષે પણ વિદ્યમાન હતો. તેથી ત્રણ કાળમાં કલેશાદિના સંબંધનો અભાવ સુક્ત પુરુષોવિષે સંભવતો નથી; કિન્તુ યઃ સર્વજઃ સર્વવિદ્ધ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે પ્રતિપાદિત સર્વજ્ઞ ઇશ્વરવિષે જ તે સંભવે છે (૨). હવે ઇશ્વરની સર્વજ્ઞતાવિષે અનુમાન પ્રમાણનું કથન કહે છે. અરમ્ભાદિ જીવોનું જ્ઞાન સાતિશય હોવાથી નિરતિશય જ્ઞાનવડે વ્યાપ્ત છે. સાતિશય પદાર્થ યોવાના સમાન-ભતીય નિરતિશય પદાર્થવડે વ્યાપ્ત જ હોય છે. જેમ કે ઘટનું પરિમાણ સાતિશય છે, તેથી ચરિમાણત્વરૂપથી યોવાના સમાનભતીય વિભુપરિમાણવડે વ્યાપ્ત છે. એવું નિરતિશય જ્ઞાન કેવળ ઇશ્વર વિષે જ રહે છે, અન્ય કોઈમાં હોતું નથી. અને તે નિરતિશય જ્ઞાન જ સર્વજ્ઞતાનું પ્રાપ્તક હોય છે, અર્થાત્ જ્યાં નિરતિશય જ્ઞાન હોય છે ત્યાં સર્વજ્ઞતા જ ભણવામાં આવે છે. આવું નિરતિશય જ્ઞાન ઇશ્વર વિષે હોવાથી તે સર્વજ્ઞ કહેવાય છે (૩). હવે ઇશ્વરવિષે પ્રજ્ઞાદિ

દેવતાઓ કરતાં વિશેષતા કથન કરે છે. સૃષ્ટિના આદિકાળે ઉત્પન્ન થયેલા જે પ્રજાદિ દેવ-
તાઓ છે, તે સર્વ કાળપરિચ્છેદવાળા છે. એવા કાળપરિચ્છિન્ન પ્રજાદિનો પણ ઈશ્વર શુરુરૂપ
છે. કારણ કે ઈશ્વર કાળવડે અપરિચ્છિન્ન છે, અર્થાત્ આદિઅંતથી રહિત છે. શ્રુતિ કહે છે
કે-યો વ્રણાણં વિદધાતિ પૂર્વં યો વેદાંશ્વ પ્રદિણોતિ તસ્મે ॥ અર્થાત્-ઈશ્વર સૃષ્ટિના આદિકાળે હિંચ-
ગર્ભરૂપ પ્રજાને ઉત્પન્ન કરે ॥ તથા જે ઈશ્વરે પ્રજાની પ્રત્યે સર્વ વેદ આપ્યા છે. ઇત્યાદિ
શ્રુતિવચનોથી ઈશ્વર વિષે પ્રજાદિનું શુરુપણું સિદ્ધ થાય છે (૪) પૂર્વે ત્રણ સૂત્રોવડે કથન
કરેલો જે ઈશ્વર છે તે ઈશ્વરના પ્રણિધાનને હવે જે સૂત્રોવડે કથન કરે છે. પૂર્વાક્ત ઈશ્વરનો
વાચક હંકારરૂપ પ્રણવ છે (૫) આ ઈશ્વરના વાચક પ્રણવનો જે નિરંતર જપ તથા તે
પ્રણવના અર્થરૂપ ઈશ્વરનું જે કથન તે ઈશ્વરપ્રણિધાન કહેવાય છે (૬) પ્રણવના જપરૂપ તથા
પ્રણવના અર્થના કથનરૂપ ઈશ્વરપ્રણિધાનથી યોગી પુરુષને પ્રત્યક્ ચેતન આત્માનો સાક્ષાત્કાર
થાય છે; તથા પૂર્વે વ્યાચિત્ત્વાળ ઇત્યાદિ જે સૂત્રોવડે કથન કરેલા ચતુર્દશ વિશ્વરૂપ અંતરાયોનો
પણ અભાવ થાય છે (૭).

જેમ ઈશ્વરના પ્રણિધાનથી અંતરાયોની નિવૃત્તિ થાય છે, તેમ અભ્યાસ વૈરાગ્યવડે પણ
અંતરાયોની નિવૃત્તિ થાય છે. તેમાં અભ્યાસ વૈરાગ્યવડે અંતરાયોની નિવૃત્તિ કરવામાં અભ્યા-
સની દૃઢતા કરવા વાસ્તે પતંજલિ ભગવાને આ બે સૂત્રો કહેલાં છે:-તત્પ્રતિષેવાયમેકત્વશ્ચાભ્યાસઃ
॥ ૧ ॥ મૈત્રી કરુણાદિતોષેક્ષાણાં સ્મદ્દુઃસ્વપ્નાશ્વપ્નચિત્તવાણાં માનનાતચિત્તપ્રસારનં ॥ ૨ ॥ અર્થાત્-પૂર્વે કથન
કરેલા વિશ્વરૂપ અંતરાયોની નિવૃત્તિ કરવા વાસ્તે યોગી પુરુષે કોઈ એક ઇષ્ટ તત્ત્વવિષે ચિત્તના
પુનઃપુનઃ નિવેશરૂપ અભ્યાસ કરવો. ૧. સુહૃદ્તાનું નામ મૈત્રી છે; કૃપાનું નામ કરુણા છે;
હર્ષનું નામ સુહિતા છે; ઉદાસીનતાનું નામ ઉપેક્ષા છે; અને સુખદુઃખ તથા પુણ્ય-અપુણ્ય એ
આર શબ્દો યથાક્રમે સુખવાળાના, દુઃખવાળાના, તથા પુણ્યવાળાના તથા અપુણ્યવાળાના
વાચક છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, સુખભોગવડે સંપન્ન સર્વ પ્રાણીઓવિષે “આ મારા
મિત્રોને જે સુખ પ્રાપ્ત થયું છે, તે સર્વદા રહ્યા કરે” એ પ્રકારની મૈત્રી અધિકારી પુરુષે
કરવી. સુખી પુરુષોને જોઈને “આ સુખ તેમને કેમ પ્રાપ્ત થયું?” એ પ્રકારની ઇર્ષ્યા અધિકારી
પુરુષે કરવી નહિ અને આ લોકમાં દુઃખી પ્રાણીઓ વિષે અધિકારી પુરુષે “કોઈ પ્રકારે
તેમનાં દુઃખની નિવૃત્તિ થાય તો શ્રેષ્ઠ છે-સારું છે” એ પ્રકારની કૃપા જ કરવી. પણ દુઃખી
પ્રાણીઓવિષે ઉપેક્ષાસુદ્ધિ કરવી નહિ તથા ઇર્ષ્યા પણ કરવી નહિ. અને પુણ્યવાન પુરુષો
વિષે તો તેમનાં પુણ્યની સ્તુતિનું કથન કરવાં હર્ષ જ કરવો; પણ તેઓ વિશે દ્વેષ તથા ઉપેક્ષા
કરવાં નહિ. પાપાત્મા દુષ્ટ પુરુષો વિષે ઉદાસીનવારૂપ ઉપેક્ષા જ કરવી; પાપીઓ વિષે હર્ષ
તથા દ્વેષ કરવો નહિ. આ પ્રકારે મૈત્રી, કરુણા, સુહિતા, ઉપેક્ષા એ ચારેનું સેવન કરનાર
પુરુષવિષે એક શુદ્ધ ધર્મ કૃત્તવ્ય થાય છે. ધર્મવિશેષના પ્રભાવથી રાગદ્વેષાદિ મળથી રહિત
ચિત્ત પ્રસન્ન થઈને એકાગ્રતાને યોગ્ય થાય છે. ૨.

અહીં મૈત્રિઆદિ ચારે ધર્મો બીજા દેવીસંપત્તરૂપ ધર્મોનાં પણ ઉપલક્ષણુ છે. બીજા
ધર્મો, અમયં શત્ત્વર્ણદ્વિઃ ઇત્યાદિ વચનવડે તથા જ્ઞાનિત્ત્વમર્દમિત્ત્વ ઇત્યાદિ વચનવડે શ્રીભગવાન
પોતે જ, આગળ કથન કર્યો. તે સર્વ ધર્મો શુભ વાસનારૂપ હોવાથી મલિન વાસનાના નિવર્તક
જ છે. તેથી સર્વ પુરુષાર્થના પ્રતિભંધક હોવાથી પરમ શત્રુરૂપ રાગદ્વેષાદિને અધિકારી પુરુષે
મહાન પ્રયત્નવડે પણ નિવૃત્ત કરવા, પતંજલિ ભગવાને યોગશાસ્ત્રમાં ચિત્તના પ્રસાદનવાસ્તે
જેમ મૈત્રી-કરુણાદિ ઉપાયો કથન કર્યાં છે, તેમ પ્રાણાયામાદિ બીજા ઉપાયો પણ કથન કર્યાં
છે. આ પ્રમાણે ચિત્તનું પ્રસાદન ભગવાનના અનુગ્રહવડે જે પુરુષને ઉત્પન્ન થાય છે, તે ભગ-

વત્ અનુગૃહીત પુરુષની પ્રત્યે જ સુજ્ઞેન ઐશ્વર્ય લગવાને કથન થયો છે. લગવત્ અનુગ્રહના વિના મનનો નિગ્રહ થઈ શકતો નથી. (૨૮)

સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।

ઈક્ષતે યોગયુક્તાત્મા સર્વત્ર સમદર્શનઃ ॥ ૨૯ ॥

શ્લોકાર્થઃ—યોગયુક્ત આત્મા સર્વ પ્રપંચમાં સમગુદ્ધિવાળો થવા પછી આત્માને સર્વભૂતો વિશે સ્થિત તથા સર્વ ભૂતોને આત્માવિશે સ્થિત જૂવે છે. ૨૯

ટીકાઃ—સ્થાવર-જંગમ શરીરરૂપ સર્વ ભૂતોવિષે સાક્ષીરૂપ રહેલો એક-અદ્વિતીય-વિભુ-સમિધદાનંદરૂપ-પ્રત્યક્ સાક્ષી આત્મા છે. તે પ્રત્યક્ સાક્ષી આત્માને અનૂત-જડ-પરિચિન્ન-દુઃખરૂપ-સાક્ષ્ય પદાર્થોથી પૃથક્ રૂપે સાક્ષાત્કાર કરે છે તથા તે પ્રત્યક્ સાક્ષી આત્માવિષે આધ્યાસિક સંબંધવડે સ્થિત જે સિદ્ધ્યાભૂત-પરિચિન્ન-જડ-દુઃખરૂપ-સર્વ ભૂતો છે, તે સાક્ષ્ય-રૂપ સર્વ ભૂતોને પ્રત્યક્ સાક્ષી આત્માવિષે કલ્પિત રૂપવડે સાક્ષાત્કાર કરવામાં આવે છે. “કથો પુરુષ તેના સાક્ષાત્કાર કરે છે ?” એવી જિજ્ઞાસા થતાં કહે છેઃ—યોગવૃત્તાત્મા સર્વત્ર સમદર્શનઃ હિ ॥ જેનો આત્મા એટલે કે જેનું અંતઃકરણ, વસ્તુના વિચારની પરમ કુશળતા-રૂપ યોગવડે યુક્ત થયું છે એટલે કે પ્રસાદને પ્રાપ્ત થયું છે, તે યોગયુક્તાત્મા કહેવાય છે. આ યોગજન્ય ઝટભર નામના પ્રત્યક્ષવડે એક જ કાળે સર્વ સૂક્ષ્મ વસ્તુઓને, વ્યવહિત વસ્તુઓને તથા વિપ્રકૃષ્ટ વસ્તુઓને તે તુલ્ય (સરખી) જ દેખે છે. આ પ્રકારે સર્વ વસ્તુઓવિષે જેને સમાન દર્શન છે તે સમદર્શન કહેવાય છે. એવો સમદર્શન થયેલો યોગયુક્ત આત્મા, પ્રત્યક્ આત્માને સ્વા તેના વિષે કલ્પિત અનાત્મપ્રપંચને, પૂર્વોક્ત રીતિથી સ્થાવર જાણે છે, એ વાત યુક્ત છે.

અથવા, આ શ્લોકનો આ પ્રમાણે બીજો અર્થ કરવોઃ—જે પુરુષ યોગયુક્તાત્મા છે તથા જે પુરુષ સર્વત્ર સમદર્શન છે, તે પુરુષ જ પ્રત્યક્ સાક્ષી આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. એટલા કથનથી, યોગી પુરુષ તથા સમદર્શી પુરુષ બન્નેને આત્મસાક્ષાત્કારના અધિકારી કહ્યા. તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ ચિત્તની વૃત્તિના નિરોધરૂપ યોગ સાક્ષી આત્માના સાક્ષાત્કારનો હેતુ છે; તેમ જડ-પ્રપંચના વિવેકવડે, સર્વત્ર અનુસ્યૂત ચૈતન્ય આત્માનો, જડ-પૃથક્ કરવારૂપ વિચાર પ્રપંચથી પણ, સાક્ષી આત્માના સાક્ષાત્કારનો હેતુ છે. આત્મસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિવિષે કેવળ યોગજ અવરથ અપેક્ષિત નથી. આ હેતુના કારણથી શ્રીવસિષ્ઠ લગવાને રામચંદ્રની પ્રત્યે આ વચનો કહેલાં છેઃ—
 દ્વૌ ક્રમૌ ચિત્તનાશય યોગો જ્ઞાનં ચ રાઘવ । યોગો વૃત્તિનિરોધો હિ જ્ઞાનં સમ્યગવેક્ષણમ્ ॥ ૧ ॥
 અસાધ્યઃ કસ્યચિદ્યોગઃ કસ્યચિત્તચ્ચનિશ્ચયઃ । પ્રકારૌ દ્વૌ તવો દેવો જગાદ પરમઃ શિવઃ ॥ ૨ ॥
 અર્થાત્—હે રામચંદ્ર ! સાક્ષી આત્માના ઉપાધિભૂત ચિત્તને સાક્ષી આત્માથી પૃથક્ કરી જે સાક્ષી આત્માનું દર્શન તે જ ચિત્તનો નાશ છે. એવા ચિત્તનાશના બે ઉપાયો છે. એક તો યોગ ઉપાય છે અને બીજો જ્ઞાન ઉપાય છે. તેમાં સર્વ વૃત્તિઓના નિરોધરૂપ અસંપ્રજાત સમાધિનું નામ યોગ છે. આ અસંપ્રજાત સમાધિની પ્રાપ્તિ સપ્રજાત સમાધિમાંથી થાય છે. સંપ્રજાત સમાધિમાં એક આત્માકાર વૃત્તિઓના પ્રવાહયુક્ત અંતઃકરણસત્ત્વનો સાક્ષી ચૈતન્ય અનુભવ કરે છે; અને અસંપ્રજાત સમાધિમાં તો સર્વ વૃત્તિઓના નિરોધયુક્ત અંતઃકરણસત્ત્વ ઉપશાંત હોવાથી સાક્ષી ચૈતન્ય તેના અનુભવ કરતું નથી. આટલી જ બન્ને સમાધિઓમાં વિશેષતા છે અને “સાક્ષી આત્માવિષે કલ્પિત સાક્ષ્ય પ્રપંચ સિદ્ધ્યા હોવાથી ત્રણે કાળમાં નથી—એક સાક્ષી આત્મા જ પરમાર્થ સત્ય છે.” આ પ્રકારના સમ્યક્ વિચારનું નામ જ્ઞાન

છે. ૧. તેમાં કોઈ અધિકારી પુરુષને તો યોગ ઠઠિન પડે છે તથા વિચાર સુગમ પડે છે અને કોઈ અધિકારી પુરુષને યોગ સુગમ પડે છે તથા વિચાર ઠઠિન પડે છે. આ કારણથી પરમાત્મા દેવ શિવ બન્ને પ્રકારોનું ઠથન કરે છે. ૨.

આ બે ઉપાયોમાં પ્રથમ યોગરૂપ ઉપાયનો પ્રપંચને પરમાર્થ સત્ય માનનારા હૈરણ્યગર્ભાદિ પુરુષ અંગીકાર કરે છે. તેમના મતમાં, પરમાર્થ સત્ય ચિત્તાના અદર્શનવડે સાક્ષી આત્માના દર્શન વિષે ચિત્ત નિરોધથી અતિરિક્ત બીજા કોઈ ઉપાય નથી; કિન્તુ કેવળ ચિત્તને નિરોધ જ સાક્ષી આત્માના દર્શનનો ઉપાય છે. શ્રીમત્ શંકરાચાર્યના મતને અનુસરનારા તથા પ્રપંચને મિથ્યા માનનારા ઔપનિષદ પુરુષો તો બીજા વિચારરૂપ ઉપાયનો જ અંગીકાર કરે છે, ઔપનિષદ પુરુષોને અધિધાન ચેતનનો દૃઢ સાક્ષાત્કાર થવા પછી, અધિધાનવિષે કદ્દિપત ચિત્તના તથા દૃશ્ય પ્રપંચના અદર્શનનો સંભવ અનાયાસે જ હોઈ શકે છે, પ્રપંચના અદર્શનવિષે તેમને યોગની અપેક્ષા રહેતી નથી. આ કારણથી શ્રીમત્ શંકરાચાર્યે કોઈપણ સ્થળે બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોને યોગની અપેક્ષા પ્રતિપાદન કરી નથી. માટે ઔપનિષદ પરમહંસ સંન્યાસી બ્રહ્મસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિવાસ્તે બ્રહ્મવેત્તા શુરની સમીપમાં જઈને વેદાંતવાક્યોના અવલુભનનરૂપ વિચારવિષે જ પ્રવૃત્ત થાય છે, પણ યોગવિષે પ્રવૃત્ત થતા નથી. કારણ કે યોગવડે જે ચિત્તના કામ-ક્રોધાદિ દોષો નિવૃત્ત કરવામાં આવે છે તે, જે કદાચિત્ યોગવિના અન્ય કોઈ ઉપાયવડે નિવૃત્ત ન થાય, તો તે યોગ જ અવશ્ય અપેક્ષિત થાત; પરંતુ ચિત્તના દોષો તો વિચારવડે પણ નિવૃત્ત થઈ શકે છે; તેથી ઔપનિષદ પુરુષોને બ્રહ્મસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ વાસ્તે યોગ અવશ્ય અપેક્ષિત નથી, કિન્તુ વેદાંત વાક્યોના વિચાર જ અવશ્ય અપેક્ષિત છે. આ કારણથી તૈત્તિરીય ઉપ નિષદમાં વરુણ ઋષિ ભૃગુપુત્રની પ્રત્યે વારંવાર વિચારરૂપ તપનું જ વિધાન કરે છે. (૧૯)

અષ્ટતરણિકા:-આ પૂર્વ શ્લોકમાં શુદ્ધ ત્વં પદ્યાર્થનું નિરૂપણ કર્યું. હવે નીચેના શ્લોકમાં શુદ્ધ તત્ત્વપદ્યાર્થનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે:-

યો માં પश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ૩૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-જો યોગી પુરુષ સર્વ પ્રપંચમાં હું રૂપ પરમેશ્વરને જુએ છે તથા સર્વ પ્રપંચને હું રૂપ પરમેશ્વરવિશે દેખે છે, તે યોગી પુરુષને હું પરમેશ્વર પરાક્ષ હોતો નથી. તેમ જ તે યોગી પુરુષ હું રૂપ પરમેશ્વરને પણ પરાક્ષ હોતો નથી. ૩૦

ટીકા:-કે અભૂત ! તત્ત્વમસિ આ વાક્યમાં રહેલા તત્ત્વશબ્દના અર્થરૂપ જે હું પરમેશ્વર છું, તે હું માયાઉપાધિવાળો પરમેશ્વર સર્વ પ્રપંચના કારણરૂપ છું, વાસ્તવિક રીતે સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત છું, પરમાર્થસત્ય આનંદધન છું, દેશ-કાલ-વસ્તુપરિચ્છેદથી રહિત હાવાથી અનંતરૂપ છું તથા સર્વ પ્રપંચવિષે સત્તાદકુરણરૂપવડે અનુસ્યૂત છું. એવા પરમેશ્વરને જે યોગી પુરુષ સર્વ પ્રપંચવિષે વ્યાપક દેખે છે અર્થાત્ યોગજન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનવડે મને અર્થાત્ પરમેશ્વરને અપરાક્ષ કરે છે, તથા જે યોગી પુરુષ આ સર્વ પ્રપંચને મારે, અર્થાત્ પરમેશ્વરવિષે દેખે છે અર્થાત્ હું રૂપ જે પરમેશ્વર તેને વિષે માયાવડે આચેપિત આ સર્વ પ્રપંચને, હું અધિધાન અર્થાત્ પરમેશ્વરથી પૃથક્ મિથ્યારૂપ જ દેખે છે; આ પ્રકારે હું અર્થાત્ પરમેશ્વરના સ્વરૂપને તથા પ્રપંચના સ્વરૂપને યથાર્થે જાણનાર જે યોગી પુરુષને હું તત્ત્વપદ્યાર્થરૂપ પરમેશ્વર કદાચિત્ પણ પરાક્ષ થતો નથી અર્થાત્ “તે ઈશ્વર મારાથી ક્ષિણ છે,” એ પ્રકારે યોગી પુરુષના પરાક્ષ જ્ઞાનનો વિષય હું-પરમેશ્વર થતો નથી; કિન્તુ યોગી પુરુષના યોગજન્ય અપરાક્ષ જ્ઞાનનો

વિષયજ્ઞ હું-પરમેશ્વર થાઉં છું યદ્યપિ તત્પદાર્થ ઈશ્વરવિષયે જે વાક્યજ્ઞન્ય અપરોક્ષ જ્ઞાનની વિષયતા છે, તે ત્વં પદાર્થ જીવની સાથે અલેક્ષરૂપ જ છે. કેવળ ઈશ્વરવિષયે વાક્યજ્ઞન્ય અપરોક્ષ જ્ઞાનની વિષયતા સંભવતી નથી. છતાં યોગજ્ઞન્ય અપરોક્ષ જ્ઞાનની વિષયતા કેવળ ઈશ્વર વિષે પણ સંભવિત હોઈ શકે છે. આ પ્રકારે યોગજ્ઞન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનવડે પરમેશ્વર એવા મને અપરોક્ષ કરનાર યોગી પુરુષ હું જે પરમેશ્વર તેને પણ પરોક્ષ થતો નથી, કારણ કે વિદ્વાન્ પુરુષ મને-પરમેશ્વરને પોતાના આત્મરૂપ જ છે તથા અત્યંત પ્રિય છે. આ વાત જાની જ્ઞાતૈર્ મે મત ઇત્યાદિ વચનોવડે આગળ પણ રખાઈ થશે અને પોતાનો આત્મા કોઈને પણ પરોક્ષ થતો નથી, કિન્તુ સર્વને અપરોક્ષ જ થાય છે, તેથી વિદ્વાન્ પુરુષ સર્વદા મારા અપરોક્ષ જ્ઞાનનો જ વિષય થાય છે. એ સર્વ વાત મેં યદ્યા માં પ્રવર્તે તાંસ્તયેવ મજામ્પદં આ ગીતાવચનથી જ સિદ્ધ છે અને આ વાત મહાભારતમાં યુધિષ્ઠિરની પ્રત્યે જગવાને પણ કહી છે:-અવિદ્વાંસ્તુ જ્ઞાતમાનમપિ સતં મગર્વતં ન વચ્ચતિ શ્વતો મગવાન્ પદ્યવપિ સં ન પદ્યતિ દત્તિ ॥ અર્થાત્ હે યુધિષ્ઠિર! આત્મજ્ઞાનથી રહિત અવિદ્વાન્ પુરુષ છે, પોતાના આત્મરૂપે કરીને વિદ્યમાન થયલા પરમેશ્વરને પણ દેખતો નથી. આ કારણથી પરમેશ્વર પણ પોતાના સર્વજ્ઞ સ્વભાવથી સર્વે પ્રપંચને દેખતા છતાં પણ અવિદ્વાન્ પુરુષને દેખતો નથી. આ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે:-સ જનમવિદિતો ન જનતિ અર્થાત્ પરમાત્મા દેવ યદ્યપિ આ જીવના આત્મરૂપ જ છે, તથાપિ અજ્ઞાત થયેલો પરમાત્માદેવ જીવનું જન્મ-મરણરૂપ સસારમાંથી રક્ષણ કરતો નથી, કે જેવી રીતે ગૃહમાં રહેલો નિધિ, અજ્ઞાત હોવાથી એ ગૃહી પુરુષની દરિદ્રતાનું નિવૃત્ત કરી શકતો નથી અને વિદ્વાન્ પુરુષ તો સર્વદા અત્યંત સમીપ ભગવાનના અનુગ્રહને પાત્ર છે. ૩૦

અપતરણિકા-પૂર્વના જે શ્લોકોવડે શુદ્ધ ત્વં પદાર્થનું તથા શુદ્ધ તત્પદાર્થનું નિરૂપણ કર્યું. હવે, આ નીચેના શ્લોકમાં શુદ્ધ તત્ત્વં પદાર્થોના અલેક્ષરૂપ તત્ત્વમસિ એ વાક્યનો અર્થ નિરૂપણ કરે છે:-

સર્વભૂતસ્થિતં યો માં મજત્યેકત્વમાસ્થિતઃ ।

સર્વયા વર્તમાનોઽપિ સ યોગી મયિ વર્તતે ॥ ૩૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે યોગી પુરુષ સર્વ ભૂતોમાં સ્થિત હું રૂપ તત્પદાર્થને પોતાના ત્વંપદાર્થની સાથે અલેક્ષનો નિશ્ચય કર્યા પછી તેને અપરોક્ષ કરે છે, તે યોગી પુરુષ કોઈ પણ પ્રકારથી વ્યવહાર કરતો છતો હુંરૂપ પરમાત્માવિશે અલેક્ષરૂપે કરી વર્તે છે. ૩૧

ટીકા:-હે અર્જુન! સર્વ ભૂતોવિષે અધિષ્ઠાનરૂપ સ્થિત તથા સર્વ પ્રપંચવિષે સત્તા સ્ફુરણરૂપ અનુસ્યૂત જે સત્તામાત્ર તત્પદના લક્ષ્યાર્થરૂપ હું-ઈશ્વર છું, તે હું-ઈશ્વરને, પોતાના ત્વંપદના લક્ષ્યાર્થરૂપ પ્રત્યક્ષ સાક્ષીની સાથે અલેક્ષ નિશ્ચય કરનાર, અર્થાત્ જેમ ઘટરૂપ ઉપાધિનો પરિત્યાગ કરતાં ઘટાકાથ મહાકાથરૂપ જ છે, તેમ અનિવા-અતઃકરણાદિ ઉપાધિઓને પરિત્યાગ કરીને હું-પરમેશ્વરને પોતાના આત્માની સાથે અલેક્ષ નિશ્ચય કરનાર, જે અધિકારી પુરુષ હું-પરમેશ્વરને ભજે છે, અર્થાત્ અહં વ્રજાસિ એ વેદાંત વાક્યવડે ઉત્પન્ન થતા સાક્ષાત્કારવડે જે પુરુષ હું-પરમેશ્વરને અપરોક્ષ કરે છે, તે અધિકારી પુરુષ કાર્યસહિત અવિદ્યાની નિવૃત્તિવડે જીવન્મુક્ત થઈને કૃતકૃત્ય થાય છે. આ જીવન્મુક્ત પુરુષને ણાધિતાનુવૃત્તિવડે જેટલા કાળસૂઝી શરીરાદિનું દર્શન વિદ્યમાન છે, તેટલા કાળસૂઝી વિલક્ષણ પ્રારબ્ધ કર્મની પ્રળપતાથી, બ્રહ્મવેત્તા વિદ્વાન્ પુરુષ યાજ્ઞવલ્ક્યાદિની પેઠે સર્વ કર્મોના પરિત્યાગવડે વર્તમાન થતો, અથવા વસિષ્ઠ-જનકાદિની પેઠે અગ્નિહોત્રાદિ વિહિત કર્મોના અનુદાનવડે વર્તમાન

અથવા હતાત્રેયાદિની ચેટે પ્રતિબિદ્ધ કર્મોપડે વર્તમાન થતો, કોઈપણ રૂપવડે વ્યવહાર કરતો હતો. “હું બ્રહ્મરૂપ હું” એ પ્રકારે જાણીને હું-પરમાત્માવિષે જ અભેદરૂપ વર્તે છે. મારા પરમાનંદસ્વરૂપથી તે વિદ્વાન્ પુરુષ કદાચિત્ પણ પ્રચ્યુત થતો નથી અર્થાત્ વિદ્વાન્ પુરુષને સર્વ પ્રકારે મોક્ષના પ્રતિબંધકની શંકા નથી એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે:-તત્ત્વ દ્વ ન દેવાય માતૃત્યા દ્વિજાત આત્મા ભેગાં સ ભવતિ ॥ અર્થાત્-મહાન્ પ્રભાવવાળા જે ઇદ્રાદિ દેવતાઓ છે, તે ઇદ્રાદિ દેવતાઓ પણ વિદ્વાન્ પુરુષના મોક્ષવિષે પ્રતિબંધ કરવામાં સમર્થ નથી. કરણ કે વિદ્વાન્ પુરુષ દેવતાઓના આત્મારૂપ જ છે, અને પોતાના આત્માની કાંઈ પણ હાનિ કરતો નથી. જ્યારે ઇદ્રાદિ દેવતાઓ પણ પ્રતિબંધ કરવાને સમર્થ થતા નથી, ત્યારે અન્ય ક્ષુદ્ર જીવ તેનો પ્રતિબંધ ન કરી શકે, એમાં તો શુ જ કહેવાનું? યદ્યપિ નિષિદ્ધ કર્મોવિષે પ્રવૃત્તિ કરનારા જે રાગદ્વેષ છે, તે રાગદ્વેષ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષમાં નથી, તેથી વિદ્વાન્ પુરુષની નિષિદ્ધ કર્મોવડે પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી, તથાપિ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષની નિષિદ્ધ કર્મોવિષે પ્રવૃત્તિના અંગીકાર કરીને આત્મજ્ઞાનની સ્તુતિ કરવાવાસ્તે શ્રીભગવાને સર્વથા વર્તમાનોપિ એ વચન કથન કર્યું છે. જેમ પૂર્વે હત્વાપિ સ ર્મોક્ષિજ્ઞાન હંતિ ન નિવશ્યતે એ વચન જ્ઞાનની સ્તુતિવાસ્તે કથન કર્યું હતું. તેમ સર્વથા વર્તમાનોદપિ એ વચન પણ જ્ઞાનની સ્તુતિવાસ્તે જ છે. હતાત્રેય ભગવાનની જે નિષિદ્ધ કર્મોવિષે પ્રવૃત્તિ થઈ છે, તે કાંઈ રાગદ્વેષથી થઈ નથી, કિન્તુ ગદ્ધિર્નુષ્ણ લોકોના સહવાસની નિવૃત્તિ કરવા વાસ્તે થઈ છે. એ સર્વ વાત આત્મપુરાણના અગીઆરમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે. (૩૧)

અવતરશ્લોક:-આ પ્રકારે બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન થતાં કોઈક વિદ્વાન્ પુરુષ, મનોનાશ અને વાસનાક્ષય એ બંનેના અભાવથી જીવન્મુક્તિના સુખને અનુભવતો નથી તથા ચિત્તના વિક્ષેપ કરીને દુઃખ દુઃખને અનુભવે છે. વિદ્વાન્ પુરુષ અપરમયોગી કહેવાય છે. તે આ દેહનો પાત થયા પછી વિદેહ કેવલ્યને અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને આ શરીરના વિદ્યમાન કાળપર્યંત તે વિક્ષેપવડે દુઃખ દુઃખને અનુભવ કરે છે; માટે વિદ્વાન્ પુરુષ અપરમયોગી કહેવાય છે. અને જે વિદ્વાન્ પુરુષ તત્ત્વજ્ઞાન, મનોનાશ, વાસનાક્ષય એ ત્રણેનો એક કાળે અભ્યાસ કરવાથી, દુઃખ દુઃખની નિવૃત્તિપૂર્વક, જીવન્મુક્તિના સુખનો અનુભવ કરીને, પ્રારબ્ધ કર્મની વશતાથી સમાધિમાંથી વ્યુત્થાનના કાળે સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના આત્માની તુલ્ય દેખે છે, તે જ વિદ્વાન્ પુરુષ પરમયોગી કહેવાય છે: આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:-

આત્મોપમ્યેન સર્વત્ર સમં પश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ૩૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન! જે પુરુષ સર્વ પ્રાણીઓમાં પોતાના આત્માને દૃષ્ટાંત કરી સુખ તેમ જ દુઃખને તુલ્ય દેખે છે, તે બ્રહ્મવેત્તા યોગી પુરુષ શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે. ૩૨

ટીકા:-હે અર્જુન! વિદ્વાન્ પુરુષ સર્વ પ્રાણીમાત્ર વિષે સુખને અથવા દુઃખને પોતાના આત્માના દૃષ્ટાંતવડે તુલ્ય જ જાણે છે, અર્થાત્ વિદ્વાન્ પુરુષ દ્રેષથી રહિત હોવાથી જેમ પોતાના અનિદને સંપાદન કરતો નથી, તેમ અન્ય પ્રાણીઓના પણ અનિદને સંપાદન કરતો નથી. આ પ્રકારે વિદ્વાન્ પુરુષ રાગથી રહિત હોવાથી જેમ પોતાના ઇદને સંપાદન કરે છે, તેમ અન્ય પ્રાણીઓના પણ ઇદને સંપાદન કરે છે; તે નિર્વોસનતાવડે શાંત મનવાળો બ્રહ્મવેત્તા યોગી પુરુષ પૂર્વોક્ત અપરમ યોગીથી શ્રેષ્ઠ છે; અર્થાત્ મનોનાશ-વાસનાક્ષયથી રહિત કેવળ વરવેત્તા પુરુષ કરતાં મનોનાશ-વાસનાક્ષયવાળો વરવેત્તા પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે. આથી

તત્ત્વજ્ઞાન, મનોનાશ અને વાસનાક્ષય એ ત્રણેનો યથાક્રમે અભ્યાસ કરવા વારતે અધિકારી પુરુષે મહાન્ પ્રયત્ન કરવો.

હવે તત્ત્વજ્ઞાન, મનોનાશ અને વાસનાક્ષય એ ત્રણેનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે. સર્વ દૈત પ્રપંચ અદ્વિતીય-સચ્ચિદાનંદરૂપ પરમાત્મા દેવવિષે માયાવડે કલ્પિત હોવાથી મિથ્યાભૂત જ છે. એક પરમાત્મા દેવ જ. પરમાર્થ સત્યરૂપ છે. “એવો અદ્વિતીય પરમાત્માદેવ હું છું,” એ પ્રકારના જ્ઞાનને તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે અને પ્રતીપત્તિ જ્ઞાનાઓના સંતાનની પેઠે વૃત્તિઓના સંતાનરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલું અંતઃકરણરૂપ દ્રવ્ય છે, મનનરૂપતાવડે મન કહેવાય છે અને વૃત્તિરૂપ પરિણામના પરિણાગવડે સર્વ વૃત્તિઓનું વિરોધી જે નિરોધાકારવડે થતું પરિણામ છે, તે જ મનનો નાશ છે અને પૂર્વાપરના વિચાર વિના શીઘ્ર જ ઉત્પન્ન થયેલી જે ક્રોધાદિ વૃત્તિરિશેષ છે, તેના હેતુભૂત જે ચિત્તમાં રહેલા સંસ્કારવિશેષ છે, તે સંસ્કારોનું નામ વાસના છે. તેમાં વિવેકવડે ઉત્પન્ન થયેલી જે ચિત્તના પ્રકાશની દૃઢ વાસનાઓ છે, તેમની પ્રબળતાથી, ક્રોધાદિની ઉત્પત્તિ કરનારાં બાહ્ય નિમિત્તો વિદ્યમાન હોવાં પણ જે ક્રોધાદિની અનુત્પત્તિ છે, તે વાસનાક્ષય કહેવાય છે.

હવે ત્રણેનાં પરસ્પર કાર્યકારણભાવ દર્શાવે છે. તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી મિથ્યાભૂત જગત વિષે, નરવિધાણાદિની પેઠે, બુદ્ધિની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થતી નથી અને તે કાળે આત્મા અપરોક્ષ છે. તેથી આત્મા વિષે પણ વૃત્તિનો કાંઈ ઉપયોગ નથી; ધંધનોથી રહિત અસિની પેઠે મન નાશને જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતિથી તત્ત્વજ્ઞાન મનોનાશનું કારણ છે અને તેમનો નાશ થયા પછી સંસ્કારોનાં ઉદ્દેશક બાહ્ય નિમિત્તોની પ્રતીતિ થતી નથી. તેથી સંસ્કારરૂપ વાસનાનો પણ ક્ષય થઈ જાય છે. આ રીતિથી મનોનાશ વાસનાક્ષયનો હેતુ છે. અને વાસનાઓનો ક્ષય થયા પછી કારણનો અભાવ થવાથી ક્રોધાદિ વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થતી નથી. તેથી મનનો પણ નાશ થઈ જાય છે. આ રીતે વાસનાક્ષય, મનોનાશ વિષે કારણ છે. અને મનનો નાશ થયા પછી રામ-હમાદિ સાધનોની સંપત્તિવડે તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે મનોનાશ તત્ત્વજ્ઞાનનું કારણ છે અને તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી રાગદ્વેષાદિરૂપ વાસનાનો પણ ક્ષય થઈ જાય છે. તેથી તત્ત્વજ્ઞાન વાસનાક્ષયનો હેતુ છે, અને વાસનાઓનો ક્ષય થયા પછી પ્રતિર્ણધનો અભાવ થવાથી તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી વાસનાક્ષય તત્ત્વજ્ઞાનનો હેતુ છે. આ રીતે તત્ત્વજ્ઞાન, મનોનાશ, વાસનાક્ષય એ ત્રણેનો પરસ્પર કાર્યકારણભાવ છે.

આ વાત વાસિષ્ઠ મન્યવિષે વસિષ્ઠ ભગવાને શ્રીરામચંદ્રની પ્રત્યે કથન કરી છે:—

તત્ત્વજ્ઞાનં મનોનાશો વાસનાશ્ચય ઇમ ચ । મિથઃ કારણતાં ગત્વા દુઃસાધ્યાનિ સ્થિતાનિ હિ ॥ ૧ ॥

તસ્માદ્વાચવ યત્નેન પૌરુષેઽગ વિરેકિતા । મોગેચ્છાં દૂરવત્સ્યન્ત્યા ત્રયમેવત્ત્વમાત્રયેત્ ॥ ૨ ॥

અર્થાત્-તત્ત્વજ્ઞાન, મનોનાશ અને વાસનાક્ષય એ ત્રણે પરસ્પર કાર્યકારણભાવને પ્રાપ્ત થઈને અહીં દુઃસાધ્ય થઈ રહેલાં છે. (૧) આ કારણથી હે રામચંદ્ર! વિવેકયુક્ત પૌરુષ પ્રયત્ન કરીને લોગની ધન્યજ્ઞાને દૂરથી પરિણાગ કરીને અધિકારી પુરુષે ત્રણેનું આશ્રયલું કરવું. “જે

અહીં એ હેતુ છે કે, બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકારી એ પ્રકારનો હોય છે; એક તો કૃતોપાસ્તિ છે અને બીજો અકૃતોપાસ્તિ છે. તેમાં જે પુરુષ ઉપાસ્ય દેવતાના સાક્ષાત્કાર પર્યંત ઉપાસના કરીને પશ્ચાત્ તત્ત્વજ્ઞાનને વાસ્તે પ્રવૃત્ત થયો છે, તે પુરુષ કૃતોપાસ્તિ કહેવાય છે. કૃતોપાસ્તિ પુરુષને મનોનાશ, વાસનાક્ષય એ જે તત્ત્વજ્ઞાનની પૂર્વે જ દૃઢ છે. તેથી તત્ત્વજ્ઞાનની પછી કૃતોપાસ્તિ પુરુષને જીવ-મુક્તિ સ્વતઃજ સિદ્ધ થાય છે. અને જે પુરુષે તત્ત્વજ્ઞાનની પૂર્વે ઉપાસના કરી નથી, તે પુરુષ અકૃતોપાસ્તિ કહેવાય છે. અત્યારના કાળના મુમુક્ષુજનો વિશેષે કરીને તો અકૃતોપાસ્તિ જ હોય છે. અકૃતોપાસ્તિ મુમુક્ષુ ઔત્સુક્યમાત્રથી શીઘ્ર જ વિદ્યામાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને અસંપ્રજાત સમાધિરૂપ યોગ વિના જ માત્ર એ ૧૧-૪૮૨સ્તુના વિવેકરૂઢે જ તાત્કાલિક મનોનાશ-વાસનાક્ષયને સંપાદન કરીને, શમદમાદિ સંપત્તિવડે શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસને સંપાદન કરે છે. દૃઢ અભ્યાસ કરેલા શ્રવણાદિવડે સર્વ બંધોનો નાશ કરનાર તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનથી અવિદ્યાત્રય, અબ્રહ્મત્વ, હૃદયત્રય, સંશય, કર્મ, અસર્વ કામત્વ, મૃત્યુ, જન્મ, અસર્વત્વ ઇત્યાદિ સર્વ બંધો નિવૃત્ત થાય છે.

શ્રુતિ કહે છે કે:—દુનયો વેદ નિર્દિતં ગુહ્યવાં સોઽધિવામંયિ ચિકિરતીતિ દે સોમ્ય ॥ પ્રથમ વેદ પ્રજ્ઞેભવતિ ॥ પ્રિયતે હૃદયમધિશિષ્ટયતે સર્વસંશયઃ । ધીવન્તે ચાદ્ય કર્મણિ તસ્મિન્દે પરાવરે ॥ સર્વ જ્ઞાનમર્મતં પ્રથમ વેદ નિર્દિત ગુહ્યવાં વરમે ધ્યોમન્ સોઽરુષે સર્વાન્ક્રમાન્સહ ॥ તમેવ વિદિતાઽતિશિષ્ટયતે ॥ ૧૪૪ વિજ્ઞાનવાન્ મલ્લમનસ્કઃ સદાશુચિઃ । સ તુ તત્પરમામોતિ યત્સાદ્બુધો ન જાણતે ॥ ૧૫૫ પૂર્વ વેદાદં પ્રજ્ઞાભીતિ સ દ્વં સર્વં ભવતિ ॥ હવે યથાક્રમે સર્વ શ્રુતિઓનો અર્થ નિરૂપણ કરે છે. “હે પ્રિયદર્શી ! જે પુરુષ હૃદયરૂપ ગુહ્યમાં રહેલા આત્માદેવનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે પુરુષ અવિદ્યાત્રયિનો નાશ કરે છે. અને જે પુરુષ બ્રહ્મને સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે પુરુષ બ્રહ્મરૂપ થાય છે. પરમાત્માદેવનો સાક્ષાત્કાર થતાં વિદ્વાન્ પુરુષની હૃદયશ્રયિ લેદનને પ્રાપ્ત થાય છે, સર્વ સંશયો છેદનને પ્રાપ્ત થાય છે તથા પ્રારબ્ધકર્મથી અતિરિક્ત સર્વ કર્મો પણ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. પરમ ધ્યોમનરૂપ હૃદયગુહ્યવિષે રહેલા સત્ય-જ્ઞાન-અનંત બ્રહ્મને જે પુરુષ સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે પુરુષ સર્વ કામોને પ્રાપ્ત થાય છે. આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને પુરુષ મૃત્યુથી રહિત થાય છે. જે પુરુષ વિજ્ઞાનજ્ઞો છે તથા મનના નિરોધવાળો છે તથા સર્વદા શુચિ છે, તે પુરુષ પરમપદને પ્રાપ્ત થાય છે, જેથી પુનઃ જન્મને પ્રાપ્ત થતો નથી. અને જે પુરુષ “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રમાણે જાણે છે, તે પુરુષ આ સર્વ જગતનો આત્મા થાય છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ તત્ત્વજ્ઞાનવડે સર્વ બંધોની નિવૃત્તિનું પ્રતિપાદન કરે છે. આ પ્રકારના સર્વ બંધોની નિવૃત્તિરૂપ વિદેહમુક્તિ આ દેહ વિદ્યામાન હોતાં પણ તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના સમાન કાળ જ જાણવી. કારણ કે બ્રહ્મવિષે અવિદ્યાવડે આરોપિત જે પૂર્વોક્ત બંધો છે, તે સર્વ બંધો તત્ત્વજ્ઞાનની પૂર્વે જ રહે છે. તત્ત્વજ્ઞાનવડે અવિદ્યાનો નાશ થયા પછી બંધ પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે, અને તત્ત્વજ્ઞાનવડે એકવાર નાશને પ્રાપ્ત થયેલા અવિદ્યાસહિત બંધ પુનઃ ઉત્પન્ન થતો નથી. તેથી તત્ત્વજ્ઞાનની શિથિલતા કરનાર કારણના અભાવથી તત્ત્વજ્ઞાન વિદ્વાન્ પુરુષનું તે પ્રકારનું અર્થ રહે છે. અને પૂર્વે તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વાસ્તે જે તાત્કાલિક મનોનાશ-વાસનાક્ષય સંપાદન કર્યો હતો, તે મનોનાશ અને વાસનાક્ષય દૃઢ અભ્યાસના અભાવથી તથા ભોગના દેનારા પ્રારબ્ધ કર્મવડે બાધ્યમાન હોવાથી, વાયુવાળા દેશમાં રહેલા પ્રહીપની પેઠે શીઘ્ર જ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. આ કારણથી અત્યારના કાળના અકૃતોપાસ્તિ તત્ત્વજ્ઞાનવાળા પુરુષને પૂર્વસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનવિષે કિંચિત્ માત્ર પણ પ્રયત્નની અપેક્ષા નથી; કિન્તુ તે વિદ્વાન્ પુરુષને મનોનાશ અને વાસનાક્ષય એ બંને પ્રયત્ન કરીને સાધ્ય છે. તેમાં મનનો નાશ તો પૂર્વે અસંપ્રજાત સમાધિના નિરૂપણવડે કથન કરવામાં આવ્યો છે.”

તેથી હવે વાસનાક્ષયનું નિરૂપણ કરે છે. વાસનાને બળવાવિના વાસનાનો ક્ષય કરી શકાય નહિ, તેથી પ્રથમ વાસનાનું સ્વરૂપ બાણુવું જાણવું. વાસનાનું સ્વરૂપ વસિષ્ઠ ભગવાને નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—દૃઢમાવનયા વ્યક્તપૂર્વાપરવિચારણમ્ । યદાદાન પદાર્થસ્ય વાસના સા પ્રકીર્તિતા ॥ અર્થાત્-દૃઢ ભાવનાવડે પૂર્વાપરના વિચારથી રહિત થઇને જે પદાર્થનું ગ્રહણ કરવું છે, તેનું નામ વાસના છે. અહીં પોતપોતાના દેશના આચારવિષે, પોતપોતાના કુળના ધર્મવિષે, પોતપોતાના સ્વભાવવિષે તથા પોતપોતાના દેશાદિવિષે રહેલા અપશબ્દો તથા સાધુશબ્દો વિષે પ્રાણીઓનો જે અભિનિવેશ, તેનું નામ વાસના છે. એ પ્રમાણે સામાન્યતઃ વાસનાનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે વિશેષતઃ કહે છે. વાસના બે પ્રકારની હોય છે. એક તો શુદ્ધ વાસના છે અને બીજી મલિન વાસના છે. તેમાં અમાનિત્વ અહંભિત્વ ઇત્યાદિ વદ્યમાણુ દેવીસંપત્ શુદ્ધવાસના વસ્તુજ્ઞાનના સાધનરૂપ હોવાથી એકરૂપ જ હોય છે અને બીજી મલિન વાસના ત્રણ પ્રકારની હોય છે. પહેલી લોકવાસના, બીજી શાસ્ત્રવાસના અને ત્રીજી દેહવાસના. “સર્વ લોકો મારી નિંદા ન કરે, કિન્તુ સ્તુતિ કરે, તે પ્રકારનાં આચરણ હું કરું” એ પ્રકારનો જે અશક્ય અર્થનો અભિનિવેશ છે, તેને લોકવાસના કહે છે. આ લોકવાસના સંપાદન કરવી અશક્ય છે. કારણ કે પૂર્વે જે રામકૃષ્ણાદિ અવતારો થયા છે, તેમની પણ સર્વ લોકોએ સ્તુતિ કરી નહિ, કિન્તુ કેાઇ દુષ્ટ લોકો તેમની પણ નિંદા કરતા રહે છે. જ્યારે સાક્ષાત્ ઈશ્વરની પણ સર્વ લોકોએ સ્તુતિ કરી નહિ, ત્યારે અત્યારના કાળના જીવોની સર્વ લોકો સ્તુતિ કેમ કરે? અર્થાત્ ન જ કરે. તેથી લોકવાસના સંપાદન કરવી અશક્ય છે. તથા લોકવાસના પુરુષર્થને ઉપયોગી પણ નથી,

વેદી પુરુષને ઉપાદેયરૂપ પ્રતીત થાય છે, તથાપિ એ ત્રણે વાસનાઓ જિજ્ઞાસુ પુરુષને તો જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વિષે વિરોધી છે, અને વિદ્વાન્ પુરુષને તો જ્ઞાનનિધાની વિરોધી છે. તેથી જિજ્ઞાસુ પુરુષે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિવાસ્તે એ ત્રણે વાસનાઓનો પરિત્યાગ કરવો યોગ્ય છે તથા વિદ્વાન્ પુરુષે પણ જ્ઞાનનિધાની પ્રાપ્તિવાસ્તે એ ત્રણે વાસનાઓનો પરિત્યાગ કરવો યોગ્ય છે. આટલા કથનથી ત્રણ પ્રકારની બાહ્ય વિષય વાસના નિરૂપણ કરી.

હવે અંતર મલિન વાસના તો કામ-ક્રોધ-હંભ-દર્પ ઇત્યાદિ આસુર સંપત્તરૂપ હોય છે, તે આસુર સંપત્તરૂપ વાસના સર્વ અનર્થોના મૂળભૂત માનસવાસના કહેવાય છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, લોકવાસના, શાસ્ત્રવાસના, દેહવાસના એ ત્રણે બાહ્ય વાસનાઓ તથા આસુર સંપત્તરૂપ અંતર વાસના એ ચારે મલિન વાસનાઓનો અધિકારી પુરુષે શુભ વાસનાવડે નાશ કરવો. એ વાત વસિષ્ઠ ભગવાને પણ શ્રીરામચંદ્રની પ્રત્યે કથન કરી છે:-માનસીવાસનાઃ પૂર્વં ત્યક્ત્વા વિવચનાત્ના ॥ અર્થાત્-હે રામચંદ્ર ! લોકવાસના, શાસ્ત્રવાસના તથા દેહવાસના એ ત્રણે વાસનાઓનું નામ વિષયવાસના છે. એવી મલિન વિષયવાસનાઓનો પરિત્યાગ કરીને તથા કામ-ક્રોધ-હંભ-દર્પાદિ આસુર સંપત્તરૂપ મલિન માનસ વાસનાઓનો પરિત્યાગ કરીને, મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા ઇત્યાદિ શુભ વાસનાઓને તું શ્રદ્ધા કર. અથવા આ મ્લોકકાં રહેલા વિવચનાત્નાઃ માનસીવાસના એ બંને શબ્દોનો આ પ્રમાણે બીજો અર્થ કરવો:-શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ એ પાંચે વિષયો કહેવાય છે. આ શબ્દાદિ વિષયોની બે દશા હોય છે. એક તો ભુજ્યમાનત્વદશા અને બીજી કામ્યમાનત્વદશા. તેમાં ભોગની વિષયતાનું નામ ભુજ્યમાનત્વ છે અને કામનાની વિષયતાનું નામ કામ્યમાનત્વ છે. શબ્દાદિ વિષયોની ભુજ્યમાનત્વદશાથી ઉત્પન્ન થતા સંસ્કારોનું નામ વિષયવાસના છે અને કામ્યમાનત્વદશાથી ઉત્પન્ન થતા સંસ્કારોનું નામ માનસવાસના છે. આ પક્ષમાં પૂર્વે કથન કરેલી ચાર પ્રકારની વાસનાઓનો આ બે વાસનાઓ વિષે જ અંતર્ભાવ છે; કારણ કે બાહ્ય અને આકર્ષ્યતર એ બે પ્રકારની વાસનાઓથી ભિન્ન બીજી કોઈ વાસના નથી. સર્વ વાસનાઓનો એ બે વાસનાઓ વિષે જ અંતર્ભાવ છે. તેમાં મલિન વાસનાઓની વિરુદ્ધ મૈત્રી-કરુણાદિ શુભ વાસનાઓનું બે ઉત્પાદન છે, એ જ મલિન વાસનાઓનો પરિત્યાગ છે. મૈત્રીઆદિ શુભ વાસના પતંજલિ ભગવાને યોગસૂત્રોવિષે કહેલી છે.

અથપિ મૈત્રી આદિ શુભ વાસનાનું પૂર્વે સંક્ષિપ્તપ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે, તથાપિ તે પૂર્વોક્ત અર્થની દૃઢતા કરવા વારને યુગ્મ: તે મૈત્રી આદિનું સ્વરૂપ કથન કરે છે. એક પુરુષના ચિત્તને રાગ-દ્રેષ-મુણ્ય-અપુણ્ય એ ચાર જ મલિન કરે છે. તેમાં કોઈ સુખનો અનુભવ થયા પછી તે સુખના સ્મરણવડે સુખનાં સ્મરણથી બીજાં સુખોવિષે તથા તે સુખોનાં સાધનો વિષે, આ પ્રકારની અંતઃકરણની રાજસ વૃત્તિ વિશેષરૂપ બે તૃણા થાય કે-“એ સાધનો સહિત સર્વ વિષયસુખ મને પ્રાપ્ત થાય,” તે તૃણા રાગ કહેવાય છે. આ સર્વ સુખોની પ્રાપ્તિ કરનારી બે દૃષ્ટ-અદૃષ્ટરૂપ કારણ સામગ્રી છે, તે સામગ્રીના અભાવ થવાથી સર્વ સુખોને સંપાદન કરવા અત્યંત અશક્ય છે. “તેથી વિષયની પ્રાપ્તિથી રહિત થયેલો રાગ, પુરુષના ચિત્તને મલિન કરે છે. અને અધિકારી પુરુષ જ્યારે સર્વ સુખી પ્રાણીઓ વિષે “એ સર્વ સુખી પ્રાણી મારાં જ છે” એ પ્રકારની મૈત્રી સંપાદન કરે છે, ત્યારે તે સર્વ પ્રાણીઓનું સુખ (તેનું) પોતાનું જ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રકારની ભાવના કરનાર પુરુષનો સુખો વિષેનો રાગ નિવૃત્ત થઈ નય છે. જેમ કોઈ સજ્જને પોતાને, રાજ્યથી વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થતાં પણ તે પોતાના પુત્રાદિનાં રાજ્યને જ પોતાનું રાજ્ય માને છે, તેમ પુરુષ પણ પોતાનાં સુખવિષયક રાગની નિવૃત્તિ થતાં બીજાં પ્રાણીઓના સુખને જ પોતાનું માને છે. આ પ્રમાણે મૈત્રી ભાવનાવડે જ્યારે રાગની નિવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે વર્ષો નિવૃત્ત થયા પછી જેમ જ જ શુદ્ધ થાય છે તેમ ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે.

અને કોઈ દુઃખને અનુભવ થયા પછી તે દુઃખના સ્મરણવડે દુઃખનાં સ્મરણીય બીજાં દુઃખો-
વિષે તથા તે દુઃખોનાં સાધનો વિષે, આ પ્રકારની જે તમોચ્છુભિચિત રહેયુણના પરિણામરૂપ
અંતઃકરણની વૃત્તિ વિશેષ થાય કે “એ સાધનો સહિત સર્વ દુઃખો મને કદાચિત્ પછા પ્રાપ્ત થાય
નહિ,” તેનું નામ દ્રેષ છે. દુઃખના હેતુરૂપ શત્રુ વ્યાઘ્રાદિ વિદ્યમાન હોતાં દુઃખને નિવૃત્ત કરવું
અશક્ય છે અને સર્વ દુઃખોના હેતુઓનું હનન કરવામાં પણ કોઈ સમર્થ નથી. તેથી
દ્રેષ એ પુરુષના ચિત્તને સર્વદા દગ્ધ કરે છે. અને અધિકારી પુરુષ, જ્યારે પોતાની પેઠે
“એ સર્વ પ્રાણીઓને એ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય નહિ” એ પ્રકારની કરુણા સર્વ દુઃખી પ્રાણીઓ
વિષે કરે છે, ત્યારે એ પુરુષનો વૈરી આદિ વિષેનો દ્રેષ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. તે દ્રેષ નિવૃત્ત
થયા પછી અધિકારી પુરુષનું ચિત્ત નિર્મળ થાય છે. એ વાત સ્મૃતિમાં પણ કહી છે:-

શ્લોક: ॥ પ્રાણા યથાઽસ્મનોઽમીઘા મૃતાનામપિ તે તથા । આત્મૌપમ્યેન મૃતેષુ દયાં કુર્વન્તિ સાવયઃ ॥

અર્થાત્-જેમ એક પુરુષને પોતાના પ્રાણ અત્યંત પ્રિય હોય છે, તેમ સર્વ જૂતોને પોતાપોતાના
પ્રાણ અત્યંત પ્રિય હોય છે; આ પ્રકારનો વિચાર કરીને એક મહાત્મા પુરુષ પોતાના આત્માની
પેઠે સર્વ જૂત પ્રાણીઓ વિષે કયા જ કરે છે. આ અર્થ શ્રીભગવાન અહીં આત્મૌપમ્યેન સર્વે સમં
પરપતિ યોઽર્જુન એ શ્લોકમાં કથન કરે છે અને પ્રાણી સ્વભાવથી જ પુણ્ય કર્મોનું અનુદાન કરતો
નથી, પણ પાપ કર્મોનું અનુદાન કરે છે; એ વાત પણ સાશ્વતમાં કહેલી છે:-

પુણ્યસ્ય ફલમિચ્છંતિ પુણ્યં નેચ્છંતિ માનવાઃ । ન પાપફલમિચ્છંતિ પાપં કુર્વન્તિ યત્નતઃ ॥

અર્થ-મનુષ્ય પુણ્યકર્મના સુખરૂપ ફળની તો ઇચ્છા કરે છે, પરંતુ પુણ્યકર્મ કરવાની
ઇચ્છા કરતો નથી; અને અનુષ્ઠ પાપના દુઃખરૂપ ફળની ઇચ્છા કરતો નથી, પરંતુ પાપકર્મ તો
પ્રયત્નથી કરે છે. પુણ્યકર્મ નહિ કરવાથી પુરુષને પશ્ચાત્તાપની પ્રાપ્તિ થાય છે અને પાપકર્મ
કરવાથી પણ પુરુષને પશ્ચાત્તાપની પ્રાપ્તિ થાય છે; એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે:-ક્ષિપ્ર સાધુ
નાકરત્વં ક્ષિપ્રં પાપમકરવન્ અર્થાત્ જે પુરુષ પાપકર્મો કરતો નથી, તે પુરુષ બીજા પુણ્યવાન
પુરુષોને સુખી થયેલા જોઈને “એવાં સુખની પ્રાપ્તિ કરનાર પુણ્યકર્મો મેં શા વાસ્તે ન કર્યા?”
એ પ્રમાણે પશ્ચાત્તાપ કરે છે; તેથી પુણ્યકર્મ નહિ કરવાથી પુરુષને પશ્ચાત્તાપની પ્રાપ્તિ થાય છે,
અને જે પુરુષ પાપકર્મ કરે છે, તે જ્યારે પાપકર્મનાં દુઃખરૂપ ફળને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે “એવાં
દુઃખની પ્રાપ્તિ કરનાર પાપકર્મો મેં શા વાસ્તે કર્યા?” એ પ્રમાણે પશ્ચાત્તાપ કરે છે; તેથી પાપકર્મ
કરવાથી પુરુષને પશ્ચાત્તાપની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને અધિકારી પુરુષ જ્યારે પુણ્યવાન પુરુષો વિષે
સુહૃદા કરે છે, ત્યારે તે શુભ વાસનાવાળો થયેલો પુરુષ પોતે પણ સાધવાન થઈને અશુકલકૃષ્ણ
નામે પુણ્ય વિશેષ વિષે પ્રવૃત્ત થાય છે. એ વાત યોગસૂત્રોમાં પતંજલિ ભગવાને પણ કહેલી છે:-
કર્માચરણ યોગિનિરિપમિતરેપામ્ ॥ અર્થાત્ યોગી પુરુષોનાં કર્મો તો અશુકલકૃષ્ણ હોય છે અને
અયોગી પુરુષોનાં કર્મો તો શુકલ, કૃષ્ણ, શુકલકૃષ્ણ એ ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે. તેમાં જે કર્મ
કેવળ મન-વાણીવડે જ સાધ્ય થાય છે તથા એક સુખરૂપ ફળની જ પ્રાપ્તિ કરે છે, તે કર્મ
શુકલકર્મ કહેવાય છે. એવાં શુકલકર્મો વેદાધ્યયનપરાયણ બ્રહ્મચારી પુરુષોનાં તથા વપસ્વી
પુરુષોનાં હોય છે, અને જે કર્મ કેવળ દુઃખની જ પ્રાપ્તિ કરે છે, તે કર્મ કૃષ્ણકર્મ કહેવાય છે.
એવાં કૃષ્ણકર્મો તો દુરાત્મા પુરુષોનાં હોય છે, અને જે કર્મ સુખ-દુઃખમિશ્રિત ફળની પ્રાપ્તિ કરે
છે તથા ત્રીદિ-ચવાદિ બ્રાહ્મ સાધનોવડે સાધ્ય થાય છે, તે કર્મ શુકલકૃષ્ણ કહેવાય છે. શુકલકૃષ્ણ
કર્મો તો સોમયાગાદિ વિષે પ્રીતિમાન પુરુષોનાં હોય છે; કારણ કે સોમયાગાદિ વિષે ત્રીદિ
આદિને ખાંડવાથી પિપીલિકા જેવા જંતુઓને પીડાની પ્રાપ્તિ થાય છે અને દક્ષિણાઆદિ દેવાથી
બ્રાહ્મણાદિની પ્રસન્નતા પણ થાય છે, તેથી યાગિક પુરુષોનું કર્મ શુકલકૃષ્ણ કહેવાય છે. એ

ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો યોગી પુરુષોનાં જ હોય છે, અને સંન્યાસી યોગી પુરુષે તેો ત્રીહિ-યવાદિ બ્રાહ્મ સાધનોવડે સિદ્ધ થનારાં યોગાદિ કર્મોનો પરિત્યાગ કરેલો હોય છે તેથી યોગી પુરુષોનું શુદ્ધકૃષ્ણ કર્મ હોતું નથી. યોગી પુરુષ અવિદ્ય દિ સર્વ કલેશોથી સંહિત છે, તેથી યોગી પુરુષોનું કૃષ્ણકર્મ પણ હોય નહિ, તેમજ યોગી પુરુષ યોગજન્ય ધર્મનાં કૃણની ઇચ્છા ન કરીને ધર્મને ઇશ્વરવિષે આપેણુ કરે છે, તેથી યોગી પુરુષોનું શુદ્ધ કર્મ પણ હોતું નથી: કિન્તુ ચિત્તની શુદ્ધિદ્વારા તથા વિવેકખ્યાતિદ્વારા એક મોક્ષરૂપ કૃણની પ્રાપ્તિ કરનાર અશુદ્ધકૃષ્ણ નામે પુણ્યકર્મ યોગી પુરુષોનું હોય છે. જે અધિકારી પુરુષ પાપાત્મા પુરુષો વિષે ઉપેક્ષા કરે છે, તે અધિકારી પુરુષ વાસનાવાળો થઈને પોતે પણ પાપકર્મોથી નિવૃત્ત થાય છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, પુણ્યવાન્ પુરુષો વિષે સુદિતા કરનાર પુરુષને તથા પાપી પુરુષો વિષે ઉપેક્ષા કરનાર પુરુષને પુણ્યકર્મો ન કરવા નિમિત્તને. પશ્ચાત્તાપ તથા પાપકર્મો કરવા નિમિત્તને પશ્ચાત્તાપ પ્રાપ્ત થતો નથી. પશ્ચાત્તાપનો અભાવ થતાં તે પુરુષનું ચિત્ત નિર્મળતાને પ્રાપ્ત થાય છે, કિંતુ આ પ્રકારે સુખી પ્રાણીઓ વિષે મત્રીભાવના કરનાર પુરુષને કેવળ રાગજ એકલો નિવૃત્ત થતો નથી, કિન્તુ મૈત્રીભાવનાવડે અસૂયા-ઈર્ષ્યા વગેરે પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. અન્ય પુરુષોના શુભો વિષે જે દોષો પ્રકટ કરવા, તે અસૂયા કહેવાય છે અને પરના શુભોને જે સહન ન કરવા, તે ઈર્ષ્યા કહેવાય છે. જ્યારે મૈત્રીભાવનાની વશતાથી અધિકારી પુરુષ સર્વ પ્રાણીઓના સુખને પોતાનું કરીને જ માને છે, ત્યારે પરશુભો વિષે તે પુરુષની અસૂયા તથા ઈર્ષ્યા કહાયિત્ત પણ થતાં નથી. આ પ્રમાણે દુઃખી પ્રાણીઓ વિષે કરુણાની ભાવના કરનાર પુરુષનો, શત્રુઆદિનો વધ કરનારો દ્રેષ, જ્યારે નિવૃત્ત થઈ જાય છે, ત્યારે ખીલતે દુઃખી જોઈને તથા પોતાને સુખી જોઈને જે દર્પ ઉત્પન્ન થાય છે, તે દર્પ પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. એ પ્રકારે ખીલ દોષોની નિવૃત્તિ પણ જાણી લેવી. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, અધિકારી પુરુષે હવન્મુક્તિના સુખ વાસ્તે વત્સજ્ઞાન, મનોનાથ, વાસનાક્ષય એ ત્રણેનો અભ્યાસ કરવે.

કોઈ પણ પ્રકારે પુનઃ પુનઃ જે વત્સનું સ્મરણ છે, તેને વત્સજ્ઞાનાભ્યાસ કહેવામાં આવે છે, એ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કહેલી છે;—તર્જિતવં તત્કલ્પનમન્યોન્વં તત્પ્રવૌષનમ્ । પુત્રેક્ષાત્ સ્વં ચ મદ્રામ્યાસં વિદુર્ધ્યાઃ ॥૧॥ તર્જાનિવ નૌત્પન્ન દરપે નાસ્ત્યેવ તત્સદા । હવં જગદહં એતિ ધોધામ્યાસં વિદુઃ પંરમ્ ॥ ૨ ॥ અર્થ—અદ્વિતીય બ્રહ્મનું જે વારંવાર ચિંતન છે, બ્રહ્મનું જે વારંવાર કથન છે, પરંપર તેનું જે બોધન છે તથા જે નિરંતર એક બ્રહ્મપરવા છે, તેને વિદ્વાન્ પુરુષો બ્રહ્માભ્યાસ કહે છે. (૧) આ દૃશ્ય પ્રપંચ સહિતા આદિકાળે જ ઉત્પન્ન થયો નથી, તેથી એ દૃશ્ય પ્રપંચ ત્રણે કાળમાં નથી. અને “હું સ્વયંભ્યોતિ અધિષ્ઠાન આત્મા સર્વદા વિદ્યમાન હું” એ પ્રકારનો જે નિરંતર વિચાર છે તેને બોધાભ્યાસ કહે છે. (૨) દૃશ્ય પ્રપંચના અવસાસનો વિદોષી જે યોગાભ્યાસ છે, તેને મનોનિરોધાભ્યાસ કહે છે. એ વાત પણ શાસ્ત્રમાં કહેલી છે;—અર્થેતામારસંપત્તૌ જ્ઞાતૃર્જ્યેવ્ય વસ્તુનઃ । ઇક્ષ્યા શાસ્ત્રૈર્વતે યં તેઽપ્યગમ્યાસિન્ન સ્થિતાઃ ॥ અર્થ—જ્ઞાતા અને જ્ઞેય વસ્તુ એ બન્ને વિષે જે મિથ્યાત્વ ધુદ્ધિ છે, તે અભાવ સંપત્તિ કહેવાય છે, અને તે બન્નેની જે સ્વરૂપથી જ અપ્રતીતિ છે, તે આત્મતાભાવસંપત્તિ કહેવાય છે. આ આત્મતાભાવ સંપત્તિને વાસ્તે જે પુરુષો યોગવડે તથા શાસ્ત્રોવડે પ્રયત્ન કરે છે, તે પુરુષો મનોનિરોધના અભ્યાસવાળા રહેવાય છે અને દૃશ્ય પ્રપંચના અસંભવ બોધવડે જે રાગદ્રેષાદિની ક્ષીલ્વતા કરવી, તેને વાસનાક્ષયનો અભ્યાસ કહેવામાં આવે છે; એ વાત પણ અન્ય શાસ્ત્રમાં કહેલી છે;—રપાસંમદવોષેન રાગદ્રેષાદિતાનવે । રતિર્વૈવોદિતા યાઽસી મદ્રામ્યાસઃ ॥ વચ્ચે અર્થ—એ દૃશ્ય પ્રપંચના અસંભવ બોધવડે રાગ-દ્રેષાદિની ક્ષીલ્વતા કરવામાં જે દૃઢ રતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે બ્રહ્માભ્યાસ

કહેવાય છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, જે પુરુષ તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસવડે, મનોનાશના અભ્યાસવડે તથા વાસનાક્ષયના અભ્યાસવડે રાગ દ્રેષાદિ વિકારોથી રહિત થઈને, પોતાના તથા પરાયાં સુખ-દુઃખાદિ વિષે સમદૃષ્ટિવાળો છે, તે પુરુષ પરમયોગી છે; અને જે પુરુષ વિષમ દૃષ્ટિવાળો છે, તે પુરુષ તત્ત્વજ્ઞાનવાળો હોવા છતાં પણ અપરમ યોગી જ છે. (૩૨)

અવતરણિકા:—શ્રીભગવાને પૂર્વે વિસ્તારથી કથન કરેલા જે મનના નિરોધરૂપ યોગ છે, તેના નિષેધ કરતાં અર્જુન પ્રશ્ન કરે છે:-

અર્જુન ઉવાચ-યોડ્યં યોગસ્ત્વયા પ્રોક્તઃ સામ્યેન મધુસૂદન ।

एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥ ૩૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-અર્જુન કહે છે:-હે મધુસૂદન ! તમે જે યોગને સમત્વ કરી કથન કર્યો છે, તે યોગની સ્થિર સ્થિતિને, મન અત્યંત ચંચળ હોવાથી, હું અર્જુન જોઈ શકતો નથી. ૩૩

ટીકા:-અર્જુને કહ્યું; હે મધુસૂદન ! અર્થાત્ હે સર્વ વૈદિક સંપ્રદાયના પ્રવર્તક ! તે-સર્વજ્ઞ ધર્મજ્ઞ જે સર્વત્ર સમદૃષ્ટિરૂપ પરમયોગ, પૂર્વે સમભાવવડે કથન કર્યો છે, અર્થાત્ ચિત્તમાં રહેલા વિષમ દૃષ્ટિના હેતુભૂત જે રાગ-દ્રેષાદિ છે, તે રાગ-દ્રેષાદિના નિરાકરણવડે જે યોગ કથન કર્યો છે, તે સર્વ મનોવૃત્તિ-નિરોધરૂપ યોગની દીર્ઘકાળ પર્યંત રહેનારી વિશ્વમાનતારૂપ સ્થિતિને હું-અર્જુન દેખતો નથી. અર્થાત્ એવા સર્વ વૃત્તિઓના નિરોધરૂપ યોગની દીર્ઘકાળ પર્યંત સ્થિતિ થાય છે, એ પ્રકારની સંભાવના મને થતી નથી.

શ્રીભગવાન:-“હે અર્જુન ! એવી સંભાવના તને શા વાસ્તે થતી નથી ?”

અર્જુન:-(વંચલજ્વાલ ઇતિ) હે ભગવન્ ! આ મન અત્યંત ચંચલ છે, એક ક્ષણમાત્ર પણ સ્થિર થતું નથી, એ કારણથી તે અર્થની સંભાવના મને થતી નથી. (૩૩)

અવતરણિકા:-હવે અર્જુન મનના ચંચલ સ્વભાવનું-સર્વલોકશાસ્ત્રની પ્રસિદ્ધતાવડે-ઉપ-પાઠન કરે છે:-

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोऽस्मि सुदुष्करम् ॥ ૩૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે કૃષ્ણ ! આ મન જે પ્રસિદ્ધ રીતે ચંચળ છે, પ્રમાથિ છે, બળવાન છે તથા દૃઢ છે, તેના નિગ્રહને હું અર્જુન વાયુના નિગ્રહની માફક અત્યંત કઠિન માનું છું. ૩૪

ટીકા:-હે કૃષ્ણ ભગવન્ ! આ મન ચંચલ છે અર્થાત્ અત્યંત ચલનસ્વભાવવાળું છે, કદાચિત્ પણ સ્થિર થતું નથી. એવો મનનો ચંચલ સ્વભાવ સર્વ લોકોને અનુભવસિદ્ધ છે. હે ભગવન્ ! એ મન કેવળ ચંચળ જ નથી, કિન્તુ પ્રમાથિ પણ છે. શરીરને તથા ઇન્દ્રિયોને શોભની પ્રાપ્તિ કરવાને જેના સ્વભાવ હોય છે, તે પ્રમાથિ કહેવાય છે. અર્થાત્ મન શરીર-ઇન્દ્રિયોનું શોભક હોવાથી શરીર-ઇન્દ્રિયોની વિવશતાનો હેતુ છે, તેથી પ્રમાથિ છે. હે ભગવન્ ! એ મન કેવળ ચંચલ તથા પ્રમાથિ નથી, કિન્તુ એ મન બળવાન પણ છે, અર્થાત્ મનને અભિપ્રેત વિષયથી કોઈ પણ ઉપાયવડે નિવૃત્ત કરવું અશક્ય છે. આ લોકમાં કોઈ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલા જે પુરુષને કોઈ પણ અન્ય પુરુષ નિવૃત્ત કરવાને સમર્થ હોતો નથી, તે પુરુષને બળવાન કહેવામાં આવે છે; તેમ જ કોઈ વિષયમાં પ્રવૃત્ત થયેલા મનને તે વિષયમાંથી નિવૃત્ત કરી શકાતું નથી, તેથી એ મન અત્યંત બળવાન છે. મન દૃઢ છે, અર્થાત્ મનના જ-મોની અનેક સહસ્ર વિષયનાસનાઓવડે યુક્ત હોવાથી ભેદન કરવામાં અશક્ય છે,

તંતુનાગની પેઠે અસ્થેય હોવાથી એ મન દૃઢ છે. અહીં નાગપાશનું નામ તંતુનાગ છે. અથવા જળના મહાહ્રદવિષે રહેનારા કોઈ જંતુવિશેષનું નામ તંતુનાગ છે. (જે જંતુવિશેષને ગુર્જરાદિ દેશોમાં 'તાંવની' નામથી કહેવામાં આવે છે.)

અર્જુને વંચનં, પ્રમાથિ, વ્યવત્, દદં એ ચાર વિશેષણો 'મન'ને માટે કથન કર્યા છે. તે ચારે વિશેષણોમાં પૂર્વ-પૂર્વ વિશેષણની સિદ્ધિવિષે ઉત્તર-ઉત્તર વિશેષણ હેતુરૂપ છે. જેમ મન અત્યંત દૃઢ હોવાથી બળવાનું છે તથા બળવાનું હોવાથી મન પ્રમાથિ છે, તથા પ્રમાથિ હોવાથી તે અત્યંત ચંચળ છે. હે ભગવન્! જેમ મહામત્ત વનહસ્તી (જંગલી હાથી)ને, નિઘ્રહ કરવો તે અત્યંત કઠિન હોય છે, તેમ મનના નિઘ્રહને અર્થાત્ (મનને) સર્વ વૃત્તિઓથી રહિત રિયત કરવાને હું-અર્જુન હુષ્કર માનું છું, અર્થાત્ સર્વ પ્રકારે મનને નિઘ્રહ કરવો, તેને હું અશક્ય માનું છું. મનના નિઘ્રહની અશક્યતાવિષે અર્જુન દષ્ટાંત કહે છે-વાયોરિવ દ્વિ-હે ભગવન્! જેમ આકાશવિષે ચલાયમાન યદ્ય રહેલો જે વાયુ છે, તે વાયુની નિશ્ચલતાને સંપાદન કરીને તે વાયુનો નિરોધ કરવો તે અત્યંત અશક્ય છે, તેમ સર્વથા ચંચલ મનની નિશ્ચલતાને સંપાદન કરીને મનનો નિરોધ કરવો તે પણ અત્યંત અશક્ય છે. એ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કહેલી છે:-અપ્યગ્નિપાનામ્મદતઃ સમેક્ષ્યન્નત્તાદપિ । અપિ વદ્યવજ્જનાત્ સાધો વિપમથિત-ગિપ્રદા ॥ અર્થાત્-હે સાધો! મહાન્ સમુદ્રનું પાન કરવા કરતાં, સુમેરુ પર્વતને મૂળમાંથી ઉખાડવા કરતાં તથા અગ્નિને ભક્ષવા કરતાં પણ, ચિત્તનો નિઘ્રહ કરવો અત્યંત કઠિન છે.

અહીં જે જ્ઞાન એ સંબોધનવડે અર્જુને શ્રીભગવાનની પ્રત્યે એ અર્થ સૂચવ્યો છે કે-દૌવાન્ દૃષ્ટિ-નિરાવયતીતિ જ્ઞાનઃ ॥ અથવા પુરુષાર્થનાકર્ણવતિ-પ્રાપયતીતિ જ્ઞાનઃ ॥ અર્થાત્ ભક્તજનોના જે પાપાદિ દોષોને નિવૃત્ત કરવા અશક્ય છે, તે પાપાદિ દોષોને પણ જે નિવૃત્ત કરે છે, તેનું નામ કૃષ્ણ છે; અથવા ભક્તજનોને સર્વ પ્રકારે પ્રાપ્ત થવાને અશક્ય જે પુરુષાર્થો છે તે પુરુષાર્થોને પણ જે પ્રાપ્ત કરે છે, તેનું નામ કૃષ્ણ છે. એવા કૃષ્ણ નામવાળા આપ છે. તેથી પોતાના નામને સાર્થક કરવાને વાસ્તે મારા ચિત્તની દુર્નિવાર ચંચલતાને આપ અવશ્ય નિવૃત્ત કરશે તથા હુમ્પ્રાપ્ત સમાધિસુખને પણ આપ અવશ્ય પ્રાપ્ત કરશે.

અહીં અર્જુનનો એ હેતુ છે કે,-તરત્તજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં પણ, પ્રારબ્ધ કર્મના લોભ વાસ્તે જીવતા વિદ્વાન્ પુરુષના કર્તૃત્વ, લોકકૃતૃત્વ, સુખ, દુઃખ, રાગ, દ્વેષ ઇત્યાદિ ચિત્તના ધર્મો બાધિતાનું નિવૃત્તિવડે વિદ્યમાન હોતાં પણ કલેશના હેતુ હોવાથી બંધરૂપ જ થાય છે અને સર્વ ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધરૂપ યોગવડે જે બંધની નિવૃત્તિ છે, તેનું નામ જીવન્મુક્તિ છે, કે જે જીવન્મુક્તિને સંપાદન કરવાથી વિદ્વાન્ પુરુષ પરમ યોગી કહેવાય છે. એ વાત આપે પૂર્વે કથન કરી છે. આ અર્થ વિષે મારું કહેવું એમ છે કે, બંધ સાક્ષી ચેતનથી નિવૃત્ત કરો છો? અથવા ચિત્તથી બંધ નિવૃત્ત કરો છો? તેમાં પ્રથમ પદનો જ અંગીકાર કરો, તો તે સંભવતું નથી, કારણ કે પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલા તરત્તજ્ઞાને જ સાક્ષીના બંધની નિવૃત્તિ કરી છે. બંધની નિવૃત્તિ વિષે યોગનો શિયિત માત્ર પણ ઉપયોગ નથી. બંધ ચિત્તથી નિવૃત્ત કરાય છે, એમ બીજા પદનો જ અંગીકાર કરો, તો તેમ પણ સંભવતું નથી. કારણ કે બંધ સાક્ષી ચેતન વિષે જેમ આરોપિત છે, તેમ જો ચિત્ત વિષે આરોપિત થાય, તો બંધ ચિત્તથી નિવૃત્ત કરી શકાય; પરંતુ બંધ એ ચિત્ત વિષે આરોપિત નથી, કિન્તુ બંધ ચિત્તનો સ્વભાવ જ છે; અને જે જેનો સ્વભાવ હોય છે, તે સ્વભાવની નિવૃત્તિ સદૃશ ઉપયોગવડે પણ થતી નથી. જેમ જળનો સ્વભાવ આદ્રપત્વ છે તથા અગ્નિનો સ્વભાવ ઉલ્કપાત્વ છે, તે સ્વભાવ જળમાંથી તથા અગ્નિમાંથી અનેક ઉપયોગવડે પણ નિવૃત્ત કરી શકાતો નથી; તેમ ચિત્તનો સ્વભાવ પણ નિવૃત્ત કરી શકાતો

નથી, અને શાસ્ત્રમાં ચિત્તને ક્ષણે ક્ષણે પરિણામ સ્વભાવવાળું કથન કરેલું છે—પ્રતિજ્ઞાપરિણામિનો દિ ભાવા ક્રતે ચિત્તિશતેઃ ॥ અર્થાત્—ચૈતન્ય આત્માથી ભિન્ન જેટલા અનાત્મ પદાર્થો છે, તે સર્વ અનાત્મ પદાર્થો ક્ષણે ક્ષણે પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે. કિંવા પ્રારબ્ધ કર્મરૂપ પ્રતિબંધ વિદ્યમાન હોતાં બંધની નિવૃત્તિ સંભવતી નથી. કારણ કે અવિદ્યાનો તથા અવિદ્યાનાં કાર્યનો નાશ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયેલું જે વત્સ્વજ્ઞાન છે તે વત્સ્વજ્ઞાનના પશુ પ્રતિબંધવડે પ્રારબ્ધકર્મ પોતાનાં કૃણે દેવાને વારતે આ દેહ—ઈન્દ્રિયાદિસંઘાતને સ્થિત કરે છે; અર્થાત્ તે સંઘાતને નિવૃત્ત થવા દેતું નથી અને ચિત્તની વૃત્તિઓ વિના પ્રારબ્ધકર્મ પોતાના સુખ-દુઃખના લોગરૂપ કૃણને સંપાદન કરી શકતું નથી. કારણ કે સુખાકાર તથા દુઃખાકાર ચિત્તની વૃત્તિને જ શાસ્ત્રમાં લોગ કહે છે. ચિત્તની વૃત્તિ વિના સુખ-દુઃખનો લોગ સંભવતો નથી. તેથી જો કે સ્વાભાવિક પશુ ચિત્તનાં પરિણામોના યોગવડે યથા કથંચિત્ (જેમ તેમ કરીને) અભિભવ થઈ શકે છે, તોપણ જેમ વત્સ્વજ્ઞાન કરતાં પ્રારબ્ધકર્મ પ્રબળ છે, તેમ પ્રારબ્ધકર્મ યોગ કરતાં પશુ પ્રબળ છે. એવો પ્રારબ્ધકર્મ વિદ્યમાન હોવાથી ચિત્તની ચંચલતા પશુ અવશ્ય રહેશે. તેથી યોગવડે ચિત્તની ચંચલતાને નિવૃત્ત કરવાને હું—અર્જુન પોતાના જ્ઞાનથી અશક્ય માતું છું, તેથી “પોતાના આત્માની પેઠે સર્વેન સમદર્શી પુરુષ પરમયોગી છે” એ આપનું વચન અનુપપન્ન છે. એ અર્જુનનો આશેષ જો શ્લોકોવડે સિદ્ધ થયો. (૩૪)

અવતરણિકા:—હવે, શ્રીભગવાન્ અર્જુનના આશેષને નિવૃત્ત કરતાં કહે છે:—

શ્રીમગવાનુવાચ—અસંશયં મહાવાહો મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ ।

અભ્યાસેન તુ કૌતેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥ ૩૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—શ્રીભગવાન્ કહે છે:—હે મહાબાહુ! આ મન દુર્નિગ્રહ તથા ચંચળ છે, આ વાત સંશયથી રહિત છે. તેમ છતાં હે કૌતેય! આ મનનો નિગ્રહ, અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યવડે થઈ શકે છે. ૩૫

ટીકા:—હે અર્જુન! વાસં વચનથી તારા ચિત્તનો વૃત્તાંત મેં સમ્યક્ (સારી પેઠે) જાણ્યો છે, પરંતુ “હું અર્જુન એ મનનો નિગ્રહ કરવાને સમર્થ છે” એ પ્રમાણે અર્જુનનો સંતોષ જાહેર કરવાને વારતે શ્રીભગવાન્ અર્જુનનું સંબોધન કરે છે:—હે મહાપાત્રો હિતિ ॥ સાક્ષાત્ મહાદેવ સાથે પશુ સુદ્ધ કરવાથી જેના બંધે બાહુ મહાન છે તે મહાબાહુ કહેવાય છે. એટલા કથ- નથી ભગવાને અર્જુનવિષે નિરતિશય ઉત્કૃષ્ટતાનું સૂચન કર્યું. અર્થાત્ એવી નિરતિશય ઉત્કૃ- ણતાવાળો તું અર્જુન મનનો નિગ્રહ કરવામાં અવશ્ય કરીને સમર્થ થઈશ. હે અર્જુન! પૂર્વે તેં વચન કર્યું હતું કે—આ મન દુર્નિગ્રહ છે અર્થાત્ પ્રારબ્ધકર્મની પ્રબળતાથી અસંયતાત્મા પુરુષને મન દુઃખે કરીને પશુ નિગ્રહ કરવું અશક્ય છે, તથા એ મન સ્વભાવથી જ ચંચલ છે. અહીં દુર્નિગ્રહ એ જે મનનું વિશેષણ કથન કર્યું છે, તે પૂર્વોક્ત પ્રમાણિ, લલ્લવ અને દદં એ ત્રણ વિશેષણોને એકાં કરીને કથન કર્યું છે. આ તારા કહેવામાં કિંચિત્ માત્ર પશુ સંશય નથી અર્થાત્ તે વાર કહેવું સત્ય છે. તથાપિ સંયતાત્મા પુરુષ તો માત્ર સમાધિરૂપ ઉપાદ- વડે તથા યોગી પુરુષ અભ્યાસ-વૈરાગ્યરૂપ ઉપાયવડે મનનો નિગ્રહ કરે છે અર્થાત્ મનને સર્વ વૃત્તિઓથી રૂપ્ય કરે છે. અહીં મનનો નિગ્રહ નહિ કરનાર અસંયતાત્મા પુરુષ કરતાં મનનો નિગ્રહ કરનાર સંયતાત્મા પુરુષવિષે વિશેષતાનું બોધન કરવાને વારતે શ્લોકમાં જ શબ્દ કથન કર્યો છે. અને મનના નિગ્રહવિષે અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એ બંનેના સમુદયનું બોધન કરવાને વારતે જ શબ્દ કથન કર્યો છે. અને હે વૈતેય એ સંબોધનવડે ભગવાને અર્જુનની

એ અર્થ સૂચવ્યો છે કે, મારા પિતાની ભગિનીનો તું પુત્ર છે. તેથી હું—મગવાનું વને અવશ્ય મુખની પ્રાપ્તિ કરીશ.

આથી આ શ્લોકના પૂર્વાર્દ્ધવડે શ્રીભગવાને “ચિત્તનો હંકનિઘ્ન સંભવતો નથી” એ અર્થ કથન કર્યો, અને શ્લોકના ઉત્તરાર્દ્ધવડે “ચિત્તનો ક્રમનિઘ્ન સંભવે છે” એ અર્થ કથન કર્યો. અહીં ભગવાનનો એ હેતુ છે કે, મનનો નિઘ્ન એ પ્રકારથી થાય છે, એક તો હંકવડે મનનો નિઘ્ન થાય છે અને બીજો ક્રમવડે મનનો નિઘ્ન થાય છે. અહ્યુ-શ્રોનાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા વાકુ-પાણિ આદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, એ દશ ઇન્દ્રિયોનો-જેમ-માત્ર ગોલકના નિરોધવડે હંકથી-નિઘ્ન કરવામાં આવે છે, તેમ “મનનો પણ હું હંકવડે નિઘ્ન કરીશ” એ પ્રકારની ભ્રાંતિ મૂક પુરુષોને થાય છે. પરંતુ ઇન્દ્રિયોની પેઠે મનનો માત્ર હંકથી નિઘ્ન થઈ શકતો નથી. કારણ કે મનને રહેવાનું ગોલક જે હૃદયકમળ છે, તે હૃદયકમળનો નિરોધ કરવો અશક્ય છે. તેથી મનનો ક્રમે કરીને નિઘ્ન કરવો જ શુક્ત છે. એ વાત વસિષ્ઠ ભગવાને પણ કહેલી છે:—

વપવિદ્યોપવિરયૈવ ચિત્તક્ષેન મુદુર્મુકુઃ । શક્યતે ન મનો જેતું વિના યુક્તિર્મનિદિતામ્ ॥૧॥

અંકુરેન વિના મત્તો યથા દુષ્ટમવંગજઃ । ભષ્યાત્મવિદ્યાધિગમઃ સાધુસંગમ एव च ॥૨॥

વાસનાસંપરિત્યાગઃ પ્રાણસ્પંદનિરોધનમ્ । ઇવાસ્તાં યુક્તયઃ પુટાઃ સંતિ ચિત્તજયે ફિલ ॥૩॥

સર્વોપુ યુક્તિષ્વેતામુ હતામિયમયંતિ ચે । જેવસ્તે રીપમુત્સુજ્ય વિનિમંતિ તમોઽન્નૈઃ ॥૪॥

અર્થ-ચિત્તાના સ્વભાવને બાજુનારો પુરુષ ઉત્તમ યુક્તિવિના કેવળ વારંવાર આસન ઉપર બેસીને મનને જિતી શકતો નથી (૧). જેમ મહામત્ત દુષ્ટ હસ્તી અંકુશ વિના વશ થઈ શકતો નથી, તેમ મન પણ ઉત્તમ યુક્તિઓ વિના વશ થઈ શકતું નથી. આ યુક્તિઓ એ છે કે, એક તો અધ્યાત્મ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ અને બીજો મહાત્મા જનોનો સમાગમ (૨). ત્રીજો વાસનાઓનો પરિત્યાગ અને ચોથો પ્રાણોના સ્પંદનો નિરોધ; એ ચારે યુક્તિઓ જ ચિત્તાના જપના ઉપાયરૂપ છે (૩). એ ચારે યુક્તિઓ વિધમાન હોવાં પણ જે પુરુષો હંકથી ચિત્તનો નિઘ્ન કરે છે, તે પુરુષો દીપકનો પરિત્યાગ કરીને તમને અંજનોવડે નિવૃત્ત કરે છે (૪).

હવે એ જ અર્થને સ્પષ્ટતાથી નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. ક્રમે કરીને મનના નિઘ્ન વિષે એક તો અધ્યાત્મ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ ઉપાય છે, કારણ કે અધ્યાત્મ વિદ્યા દશ્ય પ્રપંચ વિષે તો મિથ્યાત્વનું જ બોધન કરે છે; અને દ્રશ્ય સાક્ષી આત્મા વિષે પરમાર્થ સત્યરૂપતાનું તથા પરમાર્નદ સ્વપ્રકાશતાનું બોધન કરે છે; એવો બોધ થયા પછી મન, પોતાના વિષયમૂલ દશ્ય પદાર્થો વિષે મિથ્યાત્વ હેતુથી પ્રયોજનના અભાવને નિશ્ચય કરવાં તથા પ્રયોજનવાળા પરમાર્થ સત્ય પરમાર્નદ સ્વરૂપ દૃષ્ટા વિષે સ્વપ્રકાશવારૂપ હેતુથી પોતાની અવિષયતાનો નિશ્ચય કરવાં ઇષ્ટતાથી રહિત અભિગ્ની પેઠે (તે મન) પોતાની મેળે જ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી અધ્યાત્મ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ મનના નિઘ્નના ઉપાયરૂપ છે. જે પુરુષ બોધન કરેલા વત્તવને પણ સમ્યક્ જાણી શકતો નથી, અથવા જે પુરુષ બોધન કરેલા વત્તવનું વિસ્મરણ કરી નાંખે છે, તે અને પ્રકારના પુરુષોને મનના નિઘ્નવિષે સાધુસમાગમ જ ઉપાયરૂપ છે; કારણ કે મહાત્માજનો અધિશરી પુરુષને પુનઃ વત્તવનું બોધન કરે છે તથા પુનઃ પુનઃ તે વત્તવનું સ્મરણ કરાવે છે. જે પુરુષ વિદ્યામહાદિ દુર્વાસનાઓવડે પીડિત થઈને સાધુસમાગમ કરતો નથી, તે પુરુષને તો પૂર્વોક્ત વિવેકવડે વાસનાઓનો પરિત્યાગ જ મનના નિઘ્નવિષે ઉપાય છે. વાસનાઓ પણ અતિ પ્રબળ હોવાથી જે પુરુષ તે વાસનાઓનો ત્યાગ કરવાને સમર્થ નથી, તે પુરુષને પ્રાણોના સ્પંદનો નિરોધ એ મનના નિઘ્નના ઉપાય છે, કારણ કે પ્રાણોના સ્પંદ તથા વાસના

એ બન્ને ચિત્તનાં પ્રેરક છે. બન્નેનો નિરોધ થતાં ચિત્તની શાંતિ અવશ્ય થાય છે, એ વાત પસિદ્ધ ભગવાને પણ કહેલી છે:—

દ્વે વીએ ચિત્તૃષ્ઠસ્ય પ્રાણસ્પંદનવાસને । एकस्मिंश्च तयोः क्षीणे क्षिप्रं द्वेपि विनश्यतः ॥ ૧ ॥

પ્રાણાયામદ્વાર્યાસૈર્યુક્ત્યા ચ શુરુદત્તયા । આસનાશનયોગેન પ્રાણસ્પંદો નિરુદ્ધયતે ॥ ૨ ॥

અસંગવ્યવહારિત્વાદ્વ્યવભાવનવર્જનાત્ । શરીરનાશદર્શિત્વાદ્વાસના ન પ્રવર્તતે ॥ ૩ ॥

વસનાસંપરિત્યાગાચિત્તં ગચ્છત્યચિત્તાત્ । પ્રાણસ્પંદનિરોધાચ ચયેચ્છસિ તથા કુરુ ॥ ૪ ॥

પ્રતાવન્માત્રકં મન્યે રૂપં ચિત્તસ્ય રાષવ । યદ્વાવનં વસ્તુનોડતર્વસ્તુત્વેન રસેન ચ ॥ ૫ ॥

યદા ન ભાવ્યતે કિંચિદ્દેવોપાદેયરૂપિ વત્ । સ્પીયતે સકલં ત્યક્ત્વા તદા ચિત્તં ન જાયતે ॥ ૬ ॥

અવાસનત્વાત્ સતતં યદા ન મનુતે મનઃ । અમનત્તા તદ્દેદિતિ પરમાત્મપદપ્રદા ॥ ૭ ॥

અર્થ—હે રામચંદ્ર ! આ ચિત્તરૂપ વૃક્ષનાં બે ખીન્ને છે. એક તો પ્રાણોને સ્પંદ અને બીજી વાસના. તે બન્ને ખીન્નેમાં એકનો નાશ થતાં બન્નેનો નાશ થઈ જાય છે. (૧) તેમાં પ્રાણાયામના દૃઢ અભ્યાસવડે તથા શુરુએ બતાવેલી યુક્તિવડે તથા આસન-સોજનાદિના નિયમોવડે પ્રાણોના સ્પંદનો નિરોધ કરવામાં આવે છે. (૨) અને અસંગ વ્યવહાર રાખવાથી, અપંથના ચિંતનના પરિત્યાગથી તથા શરીરને નાશવાન દેખવાથી અધિકારી પુરુષની વાસના પ્રવૃત્ત થતી નથી. (૩) વાસનાના પરિત્યાગથી તથા પ્રાણસ્પંદના નિરોધથી ચિત્ત અચિત્ત બાવને પ્રાપ્ત થાય છે. આગળ જે તારી ધજ્જાં હોય તે કર. (૪) હે રાધવ ! બાહ્ય અનાત્મ પદાર્થોનું, વસ્તુત્વરૂપવડે તથા રાગવડે, જે અંતર ચિંતન છે, એટલું જ માત્ર હું ચિત્તનું સ્વરૂપ માનું છું. (૫) અને જે કાળે પુરુષ પરિત્યાગ કરવા કરવાયોગ્ય તથા ગ્રહણ કરવાયોગ્ય કિંચિત્માત્ર વસ્તુનું પણ ચિંતન કરતો નથી, કિંતુ સર્વનો પરિત્યાગ કરી રહે છે, તે કાળે તે ચિત્ત ઉત્પન્ન થતું નથી. (૬) જે કાળે મન સર્વ વાસનાઓથી રહિત હોવાથી કિંચિત્ માત્ર પણ વસ્તુનું મન કરતું નથી, તે કાળે અમનસ્તા ઉત્પન્ન થાય છે, જે અમનસ્તા પરમાત્મપદને આપનારી છે. (૭) એટલા કથનથી આ બે ઉપાયો સિદ્ધ થયા. એક તો પ્રાણસ્પંદના નિરોધને વાસ્તે અભ્યાસરૂપ ઉપાય અને બીજો વાસનાના પરિત્યાગ વાસ્તે વૈરાગ્યરૂપ ઉપાય. અને સાધુ-સમાગમ તથા અધ્યાત્મ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ, એ બે ઉપાયો તો અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એ બેના ઉપપાદક હોવાથી અન્યથા સિદ્ધ છે, તેથી એ બન્ને ઉપાયો અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એ બેમાં જ અંતર્ભૂત છે. આ કારણથી જ શ્રીભગવાને અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એ બે ઉપાયો જ કથન કર્યાં છે.

એ અર્થનું ભગવાન પતંજલિ પણ યોગસૂત્રોમાં કથન કરે છે:—અભ્યાસવૈરાગ્યભ્યાં તન્નિરોધઃ—અર્થાત્—પૂર્વે કથન કરેલી જે પ્રમાણ, વિષય, વિકલ્પ, નિદ્રા, સ્મૃતિ, એ પાંચ પ્રકારની વૃત્તિઓ છે, તે પાંચ વૃત્તિઓ અસુરત્વરૂપવડે કિલટ કહેવાય છે; અને દેવત્વરૂપવડે અકિલટ કહેવાય છે. એવી સર્વ વૃત્તિઓનો જે નિરોધ છે, અર્થાત્ ઈંધનથી રહિત અગ્નિની પેઠે જે ઉપશમરૂપ પારણાભવિશેષ છે, તે નિરોધ અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એ બે ઉપાયોવડે થાય છે. એ વાત યોગભાષ્યમાં પણ શ્રીભ્યાસ ભગવાને કથન કરી છે:—ચિત્તનદીનામોમવતોરાહિની, વહતિ કલ્યાણાય વહતિ પાપાય ચ ॥ અર્થાત્ જેમ શ્રીગંગા-યમુનાદિ પ્રસિદ્ધ નદીઓ નિમ્ન (નીચી) ભૂમિવિષે આલીને સમુદ્રમાં જઈને પરિઅવસાનને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ જે ચિત્તરૂપ નદી વિવેકરૂપ નિમ્નભૂમિવિષે આલીને કૈવલ્યરૂપ ક્ષેત્રવિષે પરિઅવસાનને પ્રાપ્ત થાય છે, તે ચિત્તરૂપ નદી કલ્યાણવહા કહેવાય છે. અને જે ચિત્તરૂપ નદી અવિવેકરૂપ નિમ્નભૂમિવિષે આલીને રંસારવિષે પરિઅવસાનને પ્રાપ્ત થાય છે, તે ચિત્તરૂપ નદી પાપવહા કહેવાય છે. આ પ્રકારે ચિત્તરૂપ નદી બન્ને તરફ ચાલે છે. વિષયોવિષે વારંવાર દોષદૃષ્ટિ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલું જે

વૈરાગ્ય છે, તે વૈરાગ્યથી તો ચિત્તરૂપ નદીનો વિષયોની તરફનો પ્રવાહ રોકાય છે; અને વિવેકદર્શનરૂપ અભ્યાસથી ચિત્તરૂપ નદીનો પ્રત્યક્ આત્માવિષે પ્રવાહ કરાય છે. આ પ્રકારે વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ એ બંનેને અધીન જ ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધ છે. કેવળ વૈરાગ્યથી અથવા કેવળ અભ્યાસથી નિરોધ થતો નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ વીંત વેગવટે યુક્ત જે નદીનો પ્રવાહ છે, તે પ્રવાહને-કાષ્ઠયુત્તિકાદિનો સેતુ બાંધીને-નિવૃત્ત કરીને ત્યાંથી ખાદ્ય-નહેર ખોદીને ક્ષેત્રની સન્મુખ બીજા એક વક્ર પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, તેમ વૈરાગ્યવટે ચિત્તરૂપ નદીના વિષયાભિમુખ પ્રવાહને નિવૃત્ત કરીને સમાધિના અભ્યાસવટે પ્રત્યક્ પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારે વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ એ બંનેનાં-ચિત્તના નિરોધવિષે-ભિન્ન ભિન્ન દ્વાર હોવાથી તે બંનેનો સમુચ્ચય જ સંભવે છે. જો કદાચિત્ત બંનેનું એક જ દ્વાર હોય, તો જેમ એક જ હોમવિષે ચીહ્નિ-યવ એ બંનેનું એક જ દ્વાર હોવાથી વિકલ્પ છે, તેમ વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ એ બંનેનો પણ વિકલ્પ જ થશે.

શિષ્ય:-“મત્ર, તપ, દેવતાધ્યાન વગેરે ક્રિયારૂપ છે. તેથી તે મંત્રાદિનો પુનઃ પુનઃ આવૃત્તિરૂપ અભ્યાસ સંભવે છે, પરંતુ સર્વ વ્યાપારોના ઉપરમરૂપ જે સમાધિ છે, તેનો કંઈ અભ્યાસ સંભવતો નથી.” એ પ્રકારની શિષ્યની શંકાને નિવૃત્ત કરવાને વાસ્તે પતંજલિ ભગવાન આ પ્રકારનું અભ્યાસનું સ્વરૂપ કહે છે-તત્ત્વ સ્થિતૌ યત્નોઽપ્ચાસતઃ ॥ અર્થાત્-સ્વસ્વરૂપમાં રહેલા દૃઢ-શુદ્ધ-ચિદ્દાત્માવિષે, સર્વ વૃત્તિઓથી રહિત ચિત્તની પ્રજ્ઞાત વાહિતારૂપ નિશ્ચિત્ત સ્થિતિને વાસ્તે માનસ ઉત્સાહરૂપ યત્ન છે, અર્થાત્ પોતાના ચંચલ સ્વભાવથી બાધ પ્રવાહવાળા ચિત્તનો “હું સર્વ પ્રકારે નિરોધ કરીશ” એ પ્રકારનો જે મનમાં ઉત્સાહવિશેષ છે, તે ઉત્સાહરૂપ યત્ન વારંવાર આવૃત્તિ કરેલો અભ્યાસ કહેવાય છે. બીજું સૂત્ર એ છે કે-તત્ત્વ દીર્ઘ કાલનૈતર્વતસ્ત્કારોવિતો દક્ષમ્ ॥ અર્થાત્-પૂર્વોક્ત અભ્યાસનું, ઉદ્ભેગથી રહિત હોઈને દીર્ઘ કાળ સૂધી સેવન કરવાથી, વ્યવધાનના અભાવવડે નિરંતર સેવન કરવાથી તથા શ્રદ્ધા અતિશયરૂપ સત્કારવડે સેવન કરવાથી તે દૃઢભૂમિવાળો થાય છે; અર્થાત્ અભ્યાસ વિષયસુખની વાસનાઓ વડે અલોપમાન થઈ શકતો નથી. અભ્યાસનું અદીર્ઘકાળ પર્યંત સેવન કરવાથી તથા દીર્ઘ કાળ પર્યંત સેવન કરતાં પણ વચમાં વ્યવધાન રાખીને સેવન કરવાથી તથા દીર્ઘકાળ નિરંતર સેવન કરતાં પણ શ્રદ્ધાઅતિશયને અભાવ થતાં લય, વિભ્રમ, ક્ષય, સુખાસ્વાદ એ આદિ નહિ નિવૃત્ત થવાથી, બુદ્ધિધ્યાનના સંસ્કારોની પ્રમળતાથી અદૃઢભૂમિવાળો થયેલો અભ્યાસ ક્રાંતિ વાસ્તે હોતો નથી. આ કારણથી પતંજલિ ભગવાને દીર્ઘકાળ, નૈરંતર્ય, સત્કાર એ ત્રણેનું કથન કર્યું છે, એટલા કથનથી અભ્યાસનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ કથન કરે છે. વૈરાગ્ય એ પ્રકારનો હોય છે, એક તો અપર વૈરાગ્ય અને બીજો પરવૈરાગ્ય. તેમાં યત્નમાન, વ્યતિરેક, એકેન્દ્રિય અને વશીકાર એ લેહવડે અપરવૈરાગ્ય ચાર પ્રકારનો હોય છે. તેમાં પૂર્વ ભૂમિકાના જયે કરીને, ઉત્તર ભૂમિકાના સંપાદનની વિવશ્યએ કરીને પતંજલિ ભગવાન ચોથા વશીકાર નામના વૈરાગ્યનું જ કથન કરે છે:-દ્વઘાત્ત્વવિકવિવવિવૃત્તત્ત્વ વશીકારતઃ વેત્તમ્-અર્થાત્-શ્રી, અજ્ઞ, પાન, મૈથુન, એકર્થ ઇત્યાદિ વિષયો સર્વ લોકોને પ્રત્યક્ હોવાથી દૃઢ વિષયો કહેવાય છે. અને સ્વર્ગ, વિદેહવા, પ્રકૃતિલય ઇત્યાદિ વિષયો કેવળ શાસ્ત્રમાત્ર વડે ગમ્ય હોવાથી આનુશ્રાવિક વિષયો કહેવાય છે. આ બંને પ્રકારના વિષયોની તૃષ્ણા થતાં પણ વિવેકની ન્યૂનાધિક્ષાવડે યવમાનાદિ વીંત વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય છે. “આ જગતમાં કંઈ વસ્તુ સાર છે તથા કંઈ વસ્તુ અસાર છે, એ વાત હું શુરુ-શાસ્ત્રથી નિશ્ચિત્ત કરું” એ પ્રકારનો જે ઉલોમ છે, તેને યત્નમાન વૈરાગ્ય કહે છે. અને પોતાના ચિત્તમાં પૂર્વ વિચમાન જે દોષો છે, તે દોષોની

મધ્યે અવ્યસ્યમાન વિવેકવટે “આટલા દોષો પકવ થતાં આટલા દોષો બાકી રહે છે” એ પ્રકારે શિક્ષિતાની પેઠે જે વિવેચન છે, તેને વ્યતિરેક વૈરાગ્ય કહેવામાં આવે છે. અને દૃઢ તથા આનુશ્રવિક વિષયોની પ્રવૃત્તિને દુઃખરૂપ બાણીને બાહ્ય ઇદ્રિયોની પ્રવૃત્તિને નહિ ઉત્પન્ન કરતી પણ તૃષ્ણાનું જે માત્ર ઔત્સુક્યવટે મનવિષે અવસ્થાન છે, તે એકેદ્રિય નામે વૈરાગ્ય છે. મનવિષે પણ તૃષ્ણાના અભાવવટે જે સર્વ પ્રકારથી વૈતૃષ્ણ્ય છે, અર્થાત્ તૃષ્ણાની વિરોધી જ્ઞાન-પ્રસાદરૂપ જે ચિત્તની વૃત્તિવિશેષ છે, તે વશીકાર નામે વૈરાગ્ય છે. આ વશીકાર નામે વૈરાગ્ય સંપ્રજાત સમાધિનું અંતરંગ સાધન હોય છે, અને અસંપ્રજાત સમાધિનું બહિરંગ સાધન હોય છે. અસંપ્રજાત સમાધિનું તે પરવૈરાગ્ય જ અંતરંગ સાધન હોય છે. પરવૈરાગ્યનું સ્વરૂપ પત્ત-જલિ ભગવાને યોગસુત્રોમાં એમ કહ્યું છે કે, તત્તર દુષ્ટવ્યાતેર્જુનૈતુલ્યમ્-અર્થાત્-સંપ્રજાત સમાધિની દૃઢતાવટે ત્રિશુલાત્મક પ્રધાનથી પૃથક્ કરેલા પુરુષનો સાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. તે પછી સંપૂર્ણ ત્રણ શુદ્ધોના વ્યવહારોવિષે જે વૈતૃષ્ણ્ય થાય છે, તે પરવૈરાગ્ય કહેવાય છે, અર્થાત્ તે સર્વથી એક ફળભૂત વૈરાગ્ય કહેવાય છે. પરવૈરાગ્યની પરિપાકતાથી ચિત્તના ઉપશ-મની પરિપાકતા થઈને શીઘ્ર જ કેવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ સર્વ હેતુને લઈને શ્રીભગવાને અન્યાત્તેન તુ કૌંતેય વૈરાગ્યેન ચ ગુણેતે એ વચન કથન કર્યું છે. (૩૫)

અવતરણિકા:-હે અર્જુન! પૂર્વે તે એમ કહ્યું હતું કે, તત્ત્વજ્ઞાનથી પણ પ્રબલ જે પ્રારબ્ધકર્મ છે, તે પ્રારબ્ધકર્મ પોતાનાં ફળ દેવાને વાસ્તે મનની વૃત્તિઓને અવશ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. વૃત્તિઓ વિના ફળનો હોગ બનતો નથી. આ રીતે મનની વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થતા વૃત્તિઓના નિરોધ કરી શકાય નહિ. એનો ઉત્તર હવે તું શ્રવણ કર,-

અસંયતાત્મના યોગો દુષ્પ્રાપ્ય ઇતિ મે મતિઃ ।

વશ્યાત્મના તુ યતતા શક્યોઽવાપ્તુમુપાયતઃ ॥ ૩૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન! અસંયતાત્માવાળા પુરુષને આ યોગ દુષ્કે કરીને પણ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી, આ વાત મને પણ સંભવ છે. તેમ છતાં યતમાન વશ્યાત્મા પુરુષને ઉપાયવડે આ યોગ પ્રાપ્ત થવાને શક્ય છે, ૩૬

ટીકા:-તત્ત્વસાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ વેદાંત શાસ્ત્રના વ્યાખ્યાનાદિ વિષે ચિત્તની સંલક્ષ્ણતાથી અથવા આલસ્યાદિ દોષોથી અભ્યાસ-વૈરાગ્યવડે જેલું અવંકરણને નિરુદ્ધ કર્યું નથી, તે અસંયતાત્મા કહેવાય છે. એવો અસંયતાત્મા પુરુષ યદપિ તત્ત્વસાક્ષાત્કારવાળો હોય, તથાપિ તે અસંયતાત્મા પુરુષ પ્રારબ્ધકર્મકૃત ચિત્તની બંધલતાથી મનની સર્વ વૃત્તિઓના નિરોધરૂપ યોગને દુષ્કે કરીને પણ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. એ પ્રકારનું વચન જે તે કહ્યું છે, તે વાકું કહેવું મારે પણ સંભવ છે, અર્થાત્ તે વારું કહેવું યથાર્થ છે.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્! અસંયતાત્મા પુરુષ જ્યાંયે યોગને પ્રાપ્ત થતો નથી ત્યાં જીજ્ઞે ક્યો પુરુષ યોગને પ્રાપ્ત થાય છે?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-વશ્યાત્મના તુ ઇતિ-વૈરાગ્યના પરિપાકવડે વાસનાનો ક્ષય થતાં, જેનો આત્મા એટલે જેનું અંત કરણ વશ્ય થયું છે એટલે સ્વાધીન થયું છે, અર્થાત્ વિષયોની પરતંત્રતાથી શૂન્ય થયું છે, તેનું નામ વશ્યાત્મા છે. અહીં વશ્યાત્મના તુ એ વચનના અતમા રહેલો જે તુ શબ્દ છે, તે તુ શબ્દ પૂર્વોક્ત અસંયતાત્મા પુરુષ કરતાં વશ્યાત્મા પુરુષવિષે વિલક્ષણતાનું બોધન કરવાવાસ્તે છે અથવા નિશ્ચયાર્થક છે. જે પુરુષ વૈરાગ્યવડે ચિત્તરૂપ નદીના વિષયાભિમુખ પ્રવાહને રોકીને, પ્રત્યક્ આત્માની અભિમુખ તેનો પ્રવાહ કરવાને વાસ્તે

પૂર્વોક્ત અભ્યાસ કરે છે, તેનું નામ યતત્ છે. એવો વશ્યાત્મા યતમાન પુરુષ જ ચિત્તની ચંચલતા કરનાર પ્રારબ્ધ કર્મનો અભિભવ કરીને, સર્વ ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધરૂપ યોગને પ્રાપ્ત થવાને વાસ્તે સમર્થ થાય છે.

અર્જુનની શંકા:—“અત્યંત બળવાનુ જે પ્રારબ્ધ કર્મ છે, તે પ્રારબ્ધ કર્મનો અભિભવ કયા પ્રકારે થાય છે ?”

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:—જ્વામત્ દત્તિ-હે અર્જુન ! પુરુષ પ્રયત્નરૂપ ઉપાયથી જ પ્રારબ્ધ કર્મનો અભિભવ થાય છે. કારણ કે લૌકિક પુરુષપ્રયત્ન તથા વૈદિક પુરુષપ્રયત્ન પ્રારબ્ધ કર્મની અપેક્ષાએ કરીને પ્રબળ છે. જો કદાચિત્ પુરુષપ્રયત્નને પ્રારબ્ધ કર્મ કરતાં પ્રબળ ન અંગીકાર કરીએ, તો લૌકિક પુરુષોના કૃષિઆદિ પ્રયત્નને તથા વૈદિક પુરુષોના જ્યોતિષ્ટોમાદિ પ્રયત્નને વ્યર્થતા પ્રાપ્ત થશે અને સર્વ કાર્યવિષે પ્રારબ્ધ કર્મના સત્ત્વનો તથા અસત્ત્વનો વિકલ્પ જ પ્રાપ્ત થશે. તેમ કરવાથી કોઈ પણ કાર્યવિષે પ્રવૃત્તિ થશે નહિ, કારણ કે પ્રારબ્ધ કર્મની સત્ત્વતા થવાથી ક્ષણની પ્રાપ્તિ થઈ જશે. ક્ષણની પ્રાપ્તિવિષે પુરુષપ્રયત્નનું કોઈ પ્રયોજન નથી. અને પ્રારબ્ધ કર્મની અસત્ત્વતા થવાથી સર્વ પ્રકારે ક્ષણની પ્રાપ્તિ થવી અસંભવિત છે તેથી પુરુષ પ્રયત્નનું કોઈ પ્રયોજન નથી. આ પ્રકારનો વિચાર કરીને કોઈ પણ પુરુષ કોઈ પણ લૌકિક-વૈદિક કાર્યવિષે પ્રવૃત્ત થશે નહિ.

અર્જુનની શંકા:—પ્રારબ્ધ કર્મ પોતે અદૃષ્ટરૂપ છે. જે અદૃષ્ટકારણ હોય છે, તે દૃષ્ટ કારણવિના કાર્યને ઉત્પન્ન કરનાર હોતું નથી. કિન્તુ દૃષ્ટ કારણની સહાયતાવડે જ તે અદૃષ્ટ કારણ કાર્યને ઉત્પન્ન કરનાર થાય છે. તેથી અદૃષ્ટ કારણરૂપ પ્રારબ્ધ કર્મ પણ દૃષ્ટસાધન-સંપત્તિવિના ક્ષણની ઉત્પત્તિ કરવામાં સમર્થ થતું નથી. તેથી કૃષિઆદિ લૌકિક કાર્યવિષે તથા જ્યોતિષ્ટોમાદિ વૈદિક કાર્યવિષે પ્રારબ્ધ કર્મને પુરુષપ્રયત્ન અવશ્ય અપેક્ષિત છે.

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:—એ વાત તો યોગાભ્યાસવિષે પણ સમાન જ છે. કારણ કે યોગાભ્યાસવડે સાધ્ય જે જીવન્મુક્તિ છે, તે જીવન્મુક્તિને પણ સુખાતિશયરૂપતા હોવાથી પ્રારબ્ધ કર્મના ક્ષણ વિષે જ અંતર્ભાવ છે. આ કારણથી અધ્યાત્મશાસ્ત્રોવિષે જીવન્મુક્તિને અનેક જન્મોનાં પુણ્ય કર્મોના ક્ષણરૂપ કથન કરી છે. તેથી જીવન્મુક્તિરૂપ ક્ષણની પ્રાપ્તિવાસ્તે દૃષ્ટકારણરૂપ યોગાભ્યાસને સંપાદન કરવો સંભવિત છે. અથવા તત્ત્વવેત્તા પુરુષના દૃઢ-ઈર્ષ્યાદિ સંઘાતની રિક્તિને દેખી, જેમ પ્રારબ્ધ કર્મને તત્ત્વજ્ઞાન કરતાં પ્રબળ કલ્પવામાં આવ્યું છે, તેમ પ્રારબ્ધ કર્મ કરતાં પણ યોગાભ્યાસ પ્રબળ હોવો જોઈએ; કારણ કે શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત યત્ન સર્વ કરતાં પ્રબળ જ જીવમાં આવે છે.

એ વાત નિસિદ્ધ ભગવાને કહી છે:—

સર્વમેવેહ દ્વિ સદ્ગા સંસારે રથુન્નન્દન । સમ્યક્પ્રયુક્તાત્સર્વેણ પૌરુષાત્સન્નવાપ્યતે ॥ ૧ ॥

વરઠાસં શાશ્વિતં જેતિ પૌરુષં દ્વિવિધં સ્મૃતમ્ । તત્ત્વોચ્છાન્નમનચાયં પરમાર્થય શાશ્વિતમ્ ॥૨॥

શુભાશુભાભ્યાં માર્ગાભ્યાં વહન્તી વાસનામરિત્ । પૌરુષેણ પ્રયત્નેન યોજનોયા શુભે પયિ ॥૩॥

અશુભેષુ સમાવિષ્ટં શુભેષ્વેવાવતારય । સ્વમનઃ પુરુષાર્થેન સ્થેન યજિન્નાંયર ॥ ૪ ॥

પ્રાગમ્યાસત્તગાતિ યદ્વા તે વાસનોદયમ્ । તદ્વાડ્યાસત્ય સાપ્ત્યં વિદિત્ત્વમરિન્દન ॥ ૫ ॥

સંદિગ્ધાયામપિ મૃદં શુભામેવ સમાહર । શુભાર્યાં વાસનાતૃદોં ભાત દોષો ન કશ્ચન ॥ ૬ ॥

અધ્યુત્તરપ્રમના યાપ્યત્વાનપ્રાતત્ત્વદઃ । ગુરુશાસ્ત્રપ્રમાણેસ્ત્યં નિર્ગોતં ભાવદાપર ॥ ૭ ॥

ભગ: પદ્યકળાયેણ નૂનં વિશાન્નવસ્તુના । શુભોપસૌ ત્વયા સ્થાગ્યો વામનોયો નિરોભિતા ॥ ૮ ॥

ભાવાર્થ:-હે રઘુનન્દન ! આ લોકમાં સર્વ પુરુષ સારી રીતે કરેલા પુરુષપ્રયત્નથી સર્વ પદાર્થોને પ્રાપ્ત થાય છે. એવો કેઈ પણ પદાર્થ નથી કે, જે પુરુષપ્રયત્નવડે પ્રાપ્ત ન થાય. (૧) હે રામચંદ્ર ! પુરુષપ્રયત્નરૂપ પૌરુષ એ પ્રકારનું હોય છે, એક ઉત્શાસ્ત્ર હોય છે અને બીજું શાન્તિ હોય છે. તેમાં શાસ્ત્રવડે પ્રવિધિદ્ પૌરુષને ઉત્શાસ્ત્ર કહ્યું છે અને શાસ્ત્રવડે વિહિત પૌરુષને શાન્તિ કહે છે. ઉત્શાસ્ત્ર પૌરુષ તો નરકની પ્રાપ્તિ વાસ્તે જ હોય છે અને શાન્તિ પૌરુષ અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા મોક્ષની પ્રાપ્તિ વાસ્તે હોય છે. (૨) હે રામચંદ્ર ! એ વાસનારૂપ નદી શુભ અને અશુભ એ બંને માર્ગોથી વહન કરે છે. તેમાં અધિકારી પુરુષે પુરુષપ્રયત્નવડે એ વાસનારૂપ નદીને અશુભ માર્ગથી રોકીને શુભ માર્ગવિષે પ્રવૃત્ત કરવી. (૩) હે સર્વ બળવાન પુરુષોવિષે એક રામચંદ્ર ! અશુભ કર્મોવિષે પ્રવૃત્ત થયેલા તારા મનને તું પુરુષપ્રયત્નવડે અશુભ કર્મો-માંથી નિવૃત્ત કરીને શુભ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત કર. (૪) હે શત્રુઓને નષ્ટ કરનાર રામચંદ્ર ! પૂર્વના અભ્યાસની વશતાથી જ્યારે તારી શુભ વાસના ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે જ તારે પોતાના અભ્યાસની સફળતા જાણવી. (૫) વાસનાનો અનિર્ણય થતાં પણ તું નિરંતર શુભ વાસનાને જ સંપાદન કર. હે પુત્ર ! શુભ વાસનાની વૃદ્ધિ થતાં કિંચિત્ માત્ર પણ હોય થયે નહિ. અશુભ વાસનાની વૃદ્ધિથી જ દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૬) હે રામચંદ્ર ! જ્યાં સૂધી તું અંબુત્પન્ન મનવાળો છે તથા પરમ પદના જ્ઞાનથી રહિત છે, ત્યાં સૂધી શુર-શાસ્ત્ર પ્રમાણવડે નિર્ણય અર્થને જ તું શ્રદ્ધા-ભક્તિપૂર્વક અનુકરણ કર. (૭) હે રામચંદ્ર ! આ પ્રકારના ઉપાયથી જ્યારે પાપરૂપ કષાય નિવૃત્ત થાય, આત્મવસ્તુનો નિશ્ચય થાય તથા મનનો નિરોધ થાય, ત્યારે તારે શુભ વાસનાનો પણ પરિત્યાગ જ કરવો. (૮) આવાં આવાં અનેક વચનોવડે વસિષ્ઠ ભગવાને પુરુષપ્રયત્નની પ્રબળતા કથન કરી છે. તેથી શાસ્ત્રીય પુરુષપ્રયત્ન સર્વ કરતાં પ્રબળ છે. પુરુષપ્રયત્નવડે પ્રારબ્ધ કર્મનો અભિભવ સંભવે છે. એટલા કથનથી પૂર્વોક્ત અર્જુનના પ્રશ્નનો ઉત્તર સિદ્ધ થયો. સાક્ષી આત્માવિષે રહેલા અવિવેક સિદ્ધ સંસારબંધની નિવૃત્તિ, વિવેક સાક્ષાત્કારથી થતાં, પ્રારબ્ધ કર્મ સ્થિત કરેલા ચિત્તની સ્વાભાવિક વૃત્તિઓને યોગાભ્યાસના પ્રયત્નવડે નિવૃત્ત કરનાર જીવન્મુક્ત પુરુષ પરમ યોગી કહેવાય છે. અને આ ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ નહિ કરવાથી પુરુષ તત્ત્વજ્ઞાનવાળો હોવા છતાં પણ પરમયોગી કહેવાતો નથી, પરંતુ અપરમયોગી કહેવાય છે. (૩૬)

અવતરણિકા:-આ પૂર્વ ગ્રંથવડે એ વાત કહી કે, જે પુરુષને તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ છે, પરંતુ જીવન્મુક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ નથી, તે પુરુષ અપરમયોગી કહેવાય છે, તથા જે પુરુષને તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ છે તથા જીવન્મુક્તિની પણ પ્રાપ્તિ થઈ છે, તે પુરુષ પરમયોગી કહેવાય છે. અપરમયોગી તથા પરમયોગી બંનેના તત્ત્વજ્ઞાનવડે અજ્ઞાનનો નાશ થતાં જ્યાંસૂધી પ્રારબ્ધ કર્મ વિદ્યમાન છે, ત્યાં સૂધી દેહ-ધૃત્રિય સંઘાત થયા કરે છે. અને પ્રારબ્ધ કર્મનો જ્યારે લોગથી નાશ થાય છે, ત્યારે તે બંનેના દેહ-ધૃત્રિય સંઘાતનો નાશ થઈ જાય છે અને એક વાર નાશને પ્રાપ્ત થયેલા સંઘાત પુનઃ કદાચિત્ પણ ઉત્પન્ન થતો નથી; કારણ કે તત્ત્વજ્ઞેતા પુરુષોના સંઘાતનાં ઉત્પાદક અવિદ્યા-કામ-કર્મ નષ્ટ થઈ જયાં છે. તેથી બંને પ્રકારના વિદ્વાન પુરુષોને વિદેહ કેવલની પ્રાપ્તિવિષે કિંચિત્ માત્ર પણ શંકા નથી. પરંતુ જે પુરુષ પૂર્વે કરેલાં નિષ્કામકર્મોવડે વિવિધિયા પર્યંત ચિત્તશુદ્ધિને પ્રાપ્ત થયો છે, ત્યાર પછી શાસ્ત્રવિધિપૂર્વક સર્વ કર્મોને પરિત્યાગ કરીને વિવિધિપારૂપ પરમહંસ-સંન્યાસને પ્રાપ્ત થયો છે, ત્યાર પછી ઐતિય-બ્રહ્મનિષ્ઠ, જીવન્મુક્ત-સંન્યાસી શુરની સમીપ જઈને, બ્રહ્મણેતા શુરથી વેદાંતમહાવાક્યના ઉપદેશને પ્રાપ્ત થઈને, ઉપદેશવિષે અસંભાવના-વિપરીત ભાવનારૂપ પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ

અપાતો ઘણજિજ્ઞાસા એ સૂત્રથી લઈને અગત્યતિઃ સંસ્કાર એ સૂત્ર સૂધી સમગ્ર ચાર અધ્યાયરૂપ ઉત્તર મીમાંસા શાસ્ત્રવડે શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન કરવાનો શુરુના પ્રસાદથી આરંભ થયો છે, તે અધિકારી પુરુષ શ્રદ્ધાવાન, છતાં પણ આયુષની અદ્યપતાવડે અદ્ય પ્રયત્નવાળો હોવાથી આ જન્મમાં આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થતો નથી, કિન્તુ શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન કરતાં કરતાં જ મધ્યમાં જો મરણને પ્રાપ્ત થઈ જાય તો તે પુરુષ આત્મજ્ઞાનથી રહિત હોવાથી અજ્ઞાનના નાશથી રહિત છે, તેથી તે મોક્ષને પ્રાપ્ત થતો નથી. તેમ જ તે પુરુષે પૂર્વે કર્મોના વધા ઉપાસનાનો પરિત્યાગ કર્યો છે, તેથી તે પુરુષ અર્ચિશદિ માર્ગવડે ઉપાસના સહિત કર્મના દેવલોકરૂપ ફળને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી, વધા તે પુરુષ ધૂમાદિ માર્ગવડે દેવજા કર્મોના પિતૃલોકરૂપ ફળને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી, કિન્તુ તે યોગશ્રદ્ધા પુરુષ, કીટ-પતંગાદિ ભાવની પ્રાપ્તિ કરીને, આત્મજ્ઞાનથી રહિત થયલા દેવયાન પિતૃયાન માર્ગના અસંબંધવાળો હોવાથી વર્ણ-શ્રમના આચારથી બ્રહ્મ થયલા પુરુષની માફક, કષ્ટગતિને પ્રાપ્ત થશે. અથવા તે પુરુષ શાસ્ત્ર-નિષિદ્ધ કર્મોના અભાવવાળો હોવાથી વામદેવની પેઠે કષ્ટગતિને નહિ પ્રાપ્ત થશે; આ રીતના સંશયવડે જેનું મન બ્યાકુંળ થયું છે, તેવો અર્જુન સંશયની નિવૃત્તિ કરવા વારને શ્રીભગવાનની પ્રત્યે પ્રશ્ન કરે છે:-

અર્જુન ઉવાચ-અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાચ્છલિતમાનસઃ ।

અપ્રાપ્ય યોગસંસિદ્ધિં કાં ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ ॥ ૩૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-અર્જુન કહે છે:-હે કૃષ્ણ ભગવન! જે પુરુષ અદ્ય પ્રયત્નવાળો છે, શ્રદ્ધાવડે યુક્ત છે તથા જેનું મન તત્ત્વ સાક્ષાત્કારથી ચલાયમાન થયું છે, તે પુરુષ તત્ત્વજ્ઞાનના ફળને પ્રાપ્ત નહિ થવાથી, મરણને પાછા પછી કઈ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે? ૩૭

ટીકા:-અર્જુન કહે છે; હે કૃષ્ણ ભગવન! આયુષની અદ્યપતાવડે જે પુરુષ અદ્ય પ્રયત્નવાળો છે તથા શુરુ-વેદાંતવાક્યોમાં વિશ્વાસ યુદ્ધિરૂપ શ્રદ્ધાવડે યુક્ત છે. અહીં શ્રદ્ધા પોતાના સહવર્તી શમ-દમાદિનું પણ ઉપલક્ષણ છે. આ શ્રદ્ધા સહિત શમ-દમાદિ ધર્મોદ્ધૃત વચ્ચે સ્થિતિશિલ્પ બ્રહ્મચરિત્રો ધૃત્યાઽઽમયેવાત્માન વરપતિ આ શ્રુતિમાં કથન કરેલા છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, નિત્યાનિત્ય વસ્તુનો વિવેક (૧) તથા આ લોક-પરલોકના ફળ લોભો વિષે વૈરાગ્ય (૨) શમ-દમ-ઉપરતિ-તત્ત્વજ્ઞાન-શ્રદ્ધા-સમાધાન એ પદ સંપત્તિ (૩) તથા મોક્ષની ઉચ્છારૂપ સુસુષુપ્તા (૪), એ ચાર સાધનોવડે સંપન્ન થયેલો જે પુરુષ ઔતિય પ્રશ્નનિષ્ઠ શુરુની ક્ષમીપ જઈને વેદાંત વાક્યોનાં શ્રવણ-મનનાદિ કરે છે, પરંતુ આયુષની અદ્યપતાવડે તથા મરણકાળમાં ધૃત્રિયોની બ્યાકુંળતાવડે શ્રવણાદિ સાધનનોના દૃઢ અનુદાનના અસંભવથી, જે પુરુષ યોગથી ચલિત મનવાળો થાય છે. અહીં શ્રવણ-મનનાદિના પરિપાકવડે ઉત્પન્ન થયેલો જે તત્ત્વસાક્ષાત્કાર છે તેનું નામ યોગ છે. જેનું મન આ યોગથી ચલિત થયું છે, એટલે કે યોગના ફળને પ્રાપ્ત થયું નથી, એવો જે પુરુષ છે, તે પુરુષ યોગસંસિદ્ધિને પ્રાપ્ત ન થઈને અર્થાત્ તત્ત્વસાક્ષાત્કારરૂપ યોગવડે પ્રાપ્ત થનારી જે અપુનરાવૃત્તિ સહિત-કાર્યસહિત અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ છે તે યોગ સંસિદ્ધિને પ્રાપ્ત ન થઈને, અતત્ત્વજ્ઞ થઈને જ, મધ્યમાં મૃત્યુ પામતાં કઈ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે? અર્થાત્ તે પુરુષ સુગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, અથવા દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે? તાત્પર્ય એ છે કે, તે પુરુષે નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોના પરિત્યાગ કર્યો છે તથા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ નથી, તેથી તે પુરુષને દુર્ગતિની પ્રાપ્તિની પણ સંભાવના છે. અને તે પુરુષે શાસ્ત્રોક્ત મોક્ષસાધનોનું અનુદાન કર્યું છે તે તથા શાસ્ત્રપ્રતિષિદ્ધ કર્મોના પરિત્યાગ કર્યો છે, તેથી તે પુરુષને સુગતિની પ્રાપ્તિની પણ સંભાવના છે. (૩૭)

અવતરણિકા:-હવે આ પૂર્વોક્ત સંશયના ધીજને સ્પષ્ટતાથી નિરૂપણ કરે છે:-

કચ્ચિનોમયવિમ્બપ્રાશ્નિન્નામ્રમિવ નશ્યતિ ।

અપ્રતિષ્ઠો મહાવાહો વિમૂઢો વ્રહ્મણઃ પથિ ॥ ૩૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે મહાન્ બાહુવાળા કૃષ્ણ ! બ્રહ્મપ્રાપ્તિના જ્ઞાનરૂપ માર્ગવિષે વિમૂઢ તથા કર્મોપાસનાથી રહિત એમ ઉભય બ્રહ્મ પુરુષ, વિવિધજ થયેલ અજ્ઞની માફક, શું નાશને નહિ પ્રાપ્ત થયો ? ૩૮

ટીકા:-હે મહાબાહો ! અર્થાત્ સર્વ ભક્તજનોના સર્વ ઉપદ્રવોને નિવૃત્ત કરવામાં જેની ચારે ભુજાઓ સમર્થ છે અથવા સર્વ ભક્તજનોની પ્રત્યે ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષ એ ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થો દેવામાં જેની ચારે ભુજાઓ સમર્થ છે, તે મહાબાહુ કહેવાય છે. અહીં હે મહાવાહો એ સંબોધનના કથનવડે અર્જુને શ્રીભગવાનવિષે સ્વપ્રશ્ન નિમિત્તક કોપનો અભાવ સૂચન કર્યો છે, તથા તે પ્રશ્નનો ઉત્તર દેવાનું સામર્થ્ય સૂચન કર્યું છે, અને કવિવ શબ્દ અભિલાષાસહિત પ્રશ્નનો વાચક છે, તે હવે દર્શાવે છે.

હે ભગવન્ ! જે પુરુષ અદ્વિતીય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિના આત્મજ્ઞાનરૂપ માર્ગવિષે વિમૂઢ છે અર્થાત્ બ્રહ્મઆત્માના એકય સાક્ષાત્કારની ઉત્પત્તિથી રહિત છે, તથા જે પુરુષ અપ્રતિષ્ઠ છે અર્થાત્ પિતૃયાન માર્ગવિષે ગમનના સાધનરૂપ જે કર્મ છે તથા દેવયાન માર્ગવિષે ગમનના સાધનરૂપ જે ઉપાસના છે, તે કર્મ-ઉપાસના બન્નેથી રહિત છે; કારણ કે ઉપાસનાસહિત સર્વ કર્મોના તે પુરુષે પૂર્વે જ પરિત્યાગ કર્યો છે, એવો જે ઉભયબ્રહ્મ પુરુષ છે અર્થાત્ કર્મ-માર્ગથી તથા જ્ઞાનમાર્ગથી બન્નેથી બ્રહ્મ છે, એવો પુરુષ છિન્ન અજ્ઞ(વાદળું)ની પેઠે શું નાશને પ્રાપ્ત થયો નહિ ? અર્થાત્ વાયુએ પૂર્વે મેઘથી પૃથક્ (જૂઠું) કરેલું જે અગ્નિ છે, તે અગ્નિ જેમ પૂર્વમેઘથી બ્રહ્મ થઈને તથા ઉત્તરમેઘને પ્રાપ્ત ન થઈને વૃદ્ધિને અયોગ્ય થતાં મધ્યમાં જ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તે યોગબ્રહ્મ પુરુષ પણ પૂર્વ કર્મમાર્ગથી વિવિધજ થઈને તથા ઉત્તર જ્ઞાન-માર્ગને પ્રાપ્ત ન થઈને મધ્યમાં જ શું નાશને નહિ પ્રાપ્ત થયો ? એવો યોગબ્રહ્મ પુરુષ કર્મના ક્ષણે તથા જ્ઞાનના ક્ષણે પ્રાપ્ત થવાને વાસ્તે અયોગ્ય નથી શું ?

આટલા કથનથી જ્ઞાન અને કર્મ બંનેના સમુચ્ચયનું નિરાકરણ કર્યું. એ સમુચ્ચયપક્ષમાં જ્ઞાનના ક્ષણેના અલાભ થતાં પણ કર્મના ક્ષણેના લાભ સંભવિત હોઈ શકે છે. તેથી તે સમુચ્ચયને કરનારા પુરુષવિષે ઉભયબ્રહ્મપણું સંભવતું નથી. અહીં જો કોઈ એમ શંકા કરે કે, પુરુષને કર્મોના સંભવ હોતાં પણ તે પુરુષે કર્મોના ક્ષણેના કામનાનો પરિત્યાગ કર્યો છે, તેથી કર્મ કરતાં છતાં પણ તે પુરુષવિષે ઉભયબ્રહ્મપણું સંભવિત હોઈ શકે છે; તો તે શંકા પણ સંભવતી નથી. કારણ કે જેમ સકામ કર્મોનાં ક્ષણ હોય છે તેમ નિષ્કામ કર્મોનાં પણ ક્ષણ હોય છે, એ વાત પૂર્વે આપસ્તંબ ઋષિનું વચન પ્રમાણ દઈને કથન કરવામાં આવેલ છે. તેથી જ્ઞાન અને કર્મ બંનેના સમુચ્ચયનું અતુલન કરનારા પુરુષ ઉપર એ પ્રશ્ન નથી, કિન્તુ સર્વ કર્મોના ત્યાગી સંન્યાસી ઉપર જ એ પ્રશ્ન છે. જે કારણથી અનર્થની પ્રાપ્તિની શંકા સર્વ કર્મના ત્યાગી સંન્યાસીવિષે સંભવિત હોઈ શકે છે. (૩૯)

અવતરણિકા:-હવે પૂર્વોક્ત સંશયને નિવૃત્ત કરવાને વાસ્તે અર્જુન અંતર્યામી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ પ્રત્યે પ્રાર્થના કરે છે:-

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ૩૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે કૃષ્ણ ભગવન! આપ જ મારો આ સંશય પૂર્ણપણે નિવૃત્ત કરવાને યોગ્ય છો, કારણ આ સંશયનું છેદન કરનાર તમારાથી અન્ય કોઈપણ પુરુષનો સંભવ નથી. ૩૬

ટીકા:-હે કૃષ્ણ ભગવન! પૂર્વના જે શ્લોકોવડે મેં દર્શાવેલા જે મારો સંશય છે, તે મારા સંશયને અશેષત નિવૃત્ત કરવાને અર્થાત્ તે સંશયના મૂળભૂત જે અધર્માદિ છે, તે અધર્માદિના ઉચ્છેદન પૂર્વક સંશયને નિવૃત્ત કરવાને એક આપ જ યોગ્ય છો.

“હે અર્જુન! મારાવિના અન્ય કોઈ ઋષિ અથવા કોઈ દેવતા તારા એ સંશયને નિવૃત્ત કરશે,” એવું ભગવાનનું વચન સાંભળીને અર્જુન કહે છે:-ત્વદન્ય્વ ઇતિ-હે ભગવન! સર્વેશ, સર્વ શાસ્ત્રોના કર્તા, પરમશુરૂપ તથા પરમ કૃપાળુ એવા જે આપ પરમેશ્વર છો, તે આપથી ભિન્ન જેટલા ઋષિ છે તથા જેટલા દેવતા છે, તે સર્વ અનીશ્વર હોવાથી અસર્વેશ જ છે. તેથી કોઈ ઋષિ તથા કોઈ દેવતા યોગબ્રહ્મ પુરુષની પરલોકગતિવિષે સમ્યક્ ઉત્તર આપીને મારા સંશયનો નાશ કરે એમ સંભવતું નથી તેથી સર્વના પરમશુર તથા સર્વ અર્થને પ્રત્યક્ષ દેખનાર આપ ઇશ્વર જ એ મારા સંશયને નિવૃત્ત કરવાને યોગ્ય છો. (૩૬)

અવતરણિકા:-આ પ્રકારે અર્જુનની યોગી પુરુષના નાશની શક્તિને નિવૃત્ત કરવાને વાસ્તે શ્રીભગવાન ઉત્તર આપે છે -

શ્રીભગવાનુવાચ- પાર્થ નૈવેહ નામુત્ર વિનાશસ્તસ્ય વિદ્યતે ।

નહિ કલ્યાણકૃત્કશ્ચિદુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥ ૪૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે-હે પાર્થ! યોગબ્રહ્મ પુરુષનો આ લોકવિષે કદાપિ પણ વિનાશ થતો નથી તથા પરલોકવિષે પણ વિનાશ થતો નથી. કારણ હે વાત! શાસ્ત્ર-વિહિતકર્મ કરનારો કોઈપણ પુરુષ દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૪૦

ટીકા:-શ્રીભગવાન કહે છે.-હે અર્જુન! ઉભયબ્રહ્મ થયેલા યોગી પુરુષ નાશને જ પ્રાપ્ત થાય છે, એવું જે વચન પૂર્વે તેં કહ્યું હતું, તે વચનનો શું અર્થ છે? શું તે પુરુષ વેદવિહિત કર્મોના પરિચાગ કરવાથી, આ લોકમાં કોઈ પ્રમાદી પુરુષની પેઠે, એમ પુરુષોવડે નિંદા કરવા યોગ્ય હોય છે? અથવા તે પુરુષ પરલોકવિષે નિકૃષ્ટ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે? જે પરલોકવિષે નિકૃષ્ટ ગતિ શ્રુતિએ કહેલી છે-અયેતવો યયોર્ન કત્તરેણ વ ન તે કીદા પતગા યદિદ દદશ્કમ્ ॥ અર્થાત્-દેવલોકની પ્રાપ્તિના જે દેવયાન માર્ગ છે તથા પિતૃલોકની પ્રાપ્તિના જે પિતૃયાન માર્ગ છે, તે બન્ને માર્ગોમાં એક માર્ગવિષે પણ જે પુરુષો પ્રવૃત્ત થતા નથી, તે અજ્ઞાની પુરુષો ક્રીટ-પતંગ-મશાદિ હ્રદ્દ શરીરોને વારંવાર પ્રાપ્ત થાય છે.

આ જેલ પ્રકારનો નાશ યોગબ્રહ્મ પુરુષને થતો નથી, એ અર્થ શ્રીભગવાન કહે છે. હે પાર્થ! જે પુરુષે શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક સર્વ કર્મોના પરિચાગરૂપ સંન્યાસ કર્યો છે, જે સર્વથી વિરક્ત થયો છે, જે બ્રહ્મવેત્તા ગુરુની સમીપ જઈને વેદાત શાસ્ત્રનું શ્રવણ ધૃતિયાદિ કરે છે, તથા જે શ્રવણમનનાદિ કરતા જ મધ્યમા મરણને પ્રાપ્ત થાય છે, એવા યોગબ્રહ્મ પુરુષનો આ લોકમાં તથા પરલોકમાં વિનાશ થતો નથી.

એ અર્થવિષે શ્રીભગવાન હેતુ કહે છે-ન હિ વત્સાણસ્ત્વ ઇતિ-હે વાત! જે કોઈ પુરુષ ઈચ્છિત માત્ર પણ શાસ્ત્રવિહિત અર્થનું અનુષ્ઠાન કરે છે તે પુરુષ આ લોકમાં અપકીર્તિરૂપ દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ જ પરલોકમાં ક્રીટ-પતંગાદિ શરીરોની પ્રાપ્તિરૂપ દુર્ગતિને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. જ્યારે સામાન્યતઃ શાસ્ત્રવિહિત અર્થનું અનુષ્ઠાન કરનારો પુરુષ દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થતો નથી, ત્યારે સર્વથી ક્રીટુટ યોગબ્રહ્મ દુર્ગતિને પ્રાપ્ત નહિ થાય, એમાં તો શું જ કહેવું!

અહીં શ્રીભગવાને અર્જુનને 'હિ તાત' એ સંબોધનવડે જે કથન કર્યું છે, તેના એ હેતુ છે કે, તનોત્પાત્માનં પુનરુત્થેતિ તાત-અર્થાત્ જે પુરુષ પોતાના આત્માને જ પુનરુત્થે કરી વિસ્તાર કરે, તેને તાત કહે છે. આ રીતે તાત શબ્દ પિતાનો વાચક છે. તે પિતા જ પુનરુત્થે થાય છે, તેથી પુત્રને પણ 'તાત' કહેવામાં આવે છે. અને શિષ્ય પણ પુત્રની સમાન જ હોય છે, તેથી પુત્રને સ્થાને શિષ્યનું જે તાત સંબોધન છે, તે શિષ્ય ઉપરની કૃપાની અતિશયતાના સૂચન વાસ્તે છે.

તેમાં પૂર્વ પ્રશ્નવિષે જે એવું વચન કહ્યું હતું કે, યોગબ્રહ્મ પુરુષ અગ્નિની હોઈને દેવયાન-પિતૃયાન માર્ગના અસંબંધવાળો હોવાથી સ્વધર્મથી બ્રહ્મ પુરુષની પેઠે કષ્ટગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જે કહેવું તે અચુકત છે; કારણ કે યોગબ્રહ્મ પુરુષ દેવયાન માર્ગના અસંબંધવાળો નથી, કિન્તુ તે દેવયાન માર્ગના સંબંધવાળો જ છે. તેથી અનુમાન વિષે તે હેતુ અસિદ્ધ છે અર્થાત્ યોગબ્રહ્મ પુરુષવિષે આ હેતુ રહેતો નથી. પંચાગ્નિ વિદ્યામાં એવું વચન કહ્યું છે કે-ય દ્રવ્ય વિદ્યે વામી ભરણ્યે ધદાં સત્યસુખાસતે સેવર્વિરથિસમવંતીતિ ॥ આ શ્રુતિમાં પંચાગ્નિના બળનારા પુરુષોની પેઠે શ્રદ્ધાવાળા તથા સત્યવાળા સુમુખ જનોને પણ દેવયાન માર્ગદ્વારા બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ કથન કરી છે. અને શ્રવણ-મનનાદિ કરનારા જે યોગબ્રહ્મ છે, તે યોગબ્રહ્મ પુરુષને મદાવિત્તો ધૂત્તા આ પૂર્વોક્ત શ્રુતિવડે શ્રદ્ધા પણ પ્રાપ્ત જ છે; તથા જાંતો રાંતઃ એ શ્રુતિ વચનવડે, મિથ્યા ભાષણરૂપ જે વાદ્ ઈદ્રિયનો વ્યાપાર છે, તેના નિરોધરૂપ સત્ય પણ યોગબ્રહ્મને પ્રાપ્ત જ છે; કારણ કે શ્રાત્રાદિ બાહ્ય ઈદ્રિયોના વ્યાપારનો જે નિરોધ છે તેને હમ કહેવામાં આવે છે, આ હમ પ્રાપ્ત થતાં સત્ય પણ પ્રાપ્ત જ છે. અથવા યોગશાસ્ત્રમાં યોગના અંગરૂપ કહેલા જે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિબ્રહ્મ એ પાંચ યયો છે તે પ્રાપ્ત થતાં સત્ય પણ પ્રાપ્ત જ છે. અને પૂર્વોક્ત સ્થિતિમાં રહેલા 'સત્ય' શબ્દવડે જે 'બ્રહ્મ'નો જ અર્થ મહાશ્વ કરીએ, તોપણ કાંઈ હાનિ નથી. કારણ કે વેદાંતશાસ્ત્રનાં શ્રવણાદિ પણ સત્ય બ્રહ્મના ચિત્તનરૂપ જ છે. યદપિ જે પુરુષની ભુદ્ધિની જે વસ્તુ વિષે સ્થિતિ થાય છે, તે પુરુષ મરણની પછી તે જ વસ્તુને પ્રાપ્ત થાય છે: એ નિયમ શાસ્ત્રમાં કહેલો છે. તેથી સત્ય બ્રહ્મનું ચિત્તન કરનારા પુરુષોને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ કહેવી સંભવતી નથી, તથાપિ એ નિયમ સર્વત્ર સંભવતો નથી. કારણ પંચાગ્નિવિદ્યાવિષે આ નિયમનો વ્યભિચાર છે. તેથી જેમ પંચાગ્નિવિદ્યાવાળા પુરુષોને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ સત્ય બ્રહ્મનું ચિત્તન કરનારા પુરુષોને પણ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ સંભવે છે. સંન્યાસાદ્રઘ્નઃ સ્વાત્મ એ સ્મૃતિએ સંન્યાસથી પણ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ કથન કરી છે અને પ્રતિહિન ભક્તિ-શ્રદ્ધાપૂર્વક જે વેદાંતશાસ્ત્રનો વિચાર છે, તે વિચારને અસીકુચ્છના કૃષ્ણની તુલ્યતા સ્મૃતિમાં કથન કરેલી છે.

તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, શ્રદ્ધા, સત્ય, બ્રહ્મવિચાર, સંન્યાસ એ ચારમાં એક એકને પણ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિની સાધનરૂપતા છે, જ્યારે એક એકને પણ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિની સાધનરૂપતા છે, ત્યારે યોગબ્રહ્મ પુરુષવિષે રહેલા ચારેને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિની સાધનરૂપતા હોય એમાં શું જ કહેવું? આ કારણથી તેત્તિરીય શાખાવાળા બ્રાહ્મણ ત્વ ઇ વા દર્શન વિદ્યો યત્ત્વ ઇત્યાદિ વચનોવડે યોગી પુરુષના ચરિત્રને સર્વ સુકૃતરૂપ કહે છે. સ્મૃતિમાં પણ એ વાત કહી છે કે-("સ્તાતં તેન સમસ્તતીર્થભલિકે સર્ગાપિ દત્તાડવનિર્ગમ્નાં ચ જૃતં સહસ્રમણિલા દેવાચ સપૂજિતાઃ । સંસારાચ સમુદ્રતાઃ સ્વવિતરલેલોક્યપૂર્વોગ્વપ્તૌ યદ્ય મગ્નવિચારણે ધનમપિ સ્ત્રીયં મનઃ પ્રાપ્તય્યાત ॥ અર્થાત્)-જે પુરુષનું મન એક ક્ષણમાત્ર પણ બ્રહ્મવિચારવિષે સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થયું છે, તે પુરુષે સંપૂર્ણ તીર્થોના જળમાં પણ સ્નાન કર્યું છે, તેણે સર્વ પૃથ્વી પણ દાન કરી છે, તેણે સહસ્ર યજ્ઞો પણ

બ્રહ્માદિ સર્વ દેવતાઓનું પૂજન પણ કર્યું છે, તેણે પોતાના પિતૃઓના સંસારસુદ્રમાંથી ઉદ્ધાર પણ કર્યો છે તથા તે પુરુષ ત્રણે લોકોવડે પૂજ્ય છે. (૪૦)

અવતરણિકા:—“હું ભગવન્! આ પ્રકારે યોગબ્રહ્મ પુરુષને, શુભકારિતાવડે બંને લોકમાં નાથનો અભાવ થતાં પણ બીજું શું કુળ પ્રાપ્ત થાય છે?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં, શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાંલોકાનુષિત્વા શાશ્વતીઃ સમાઃ ।

શુચીનાં શ્રીમતાં મેહે યોગમ્મદ્યોઽમિજાયતે ॥ ૪૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—હું અર્જુન! યોગબ્રહ્મ પુરુષ પુણ્યાત્મા પુરુષોને પ્રાપ્ત થનારા લોકોને પ્રાપ્ત થઈ, ત્યાં ઘણા સંવત્સર પર્યંત નિવાસ કરી, ત્યારપછી પવિત્ર શ્રીમાન્ પુરુષોના ગૃહવિષે જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૧

ટીકા:—હું અર્જુન! જે પુરુષ યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયો છે, જે પુરુષે સર્વ કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ કર્યો છે તથા જે પુરુષ નિરંતર વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ ઇત્યાદિ કરે છે. એ પ્રમાણે શ્રવણ-મનનાદિ કરતો જે પુરુષ મધ્યમાં જ મરણને પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર્વને વિશે પણ કોઈ યોગબ્રહ્મ પુરુષ તો પૂર્વે અનુભવેલા ભોગોની વાસનાના પ્રાદુર્ભાવથી વિષયોની ધ્રુજા કરે છે, અને કોઈ યોગબ્રહ્મ પુરુષ વૈરાગ્ય ભાવનાની દૃઢતાથી વિષયોની ધ્રુજા પણ કરતો નથી. આ જે પ્રકારના યોગબ્રહ્મોમાં પ્રથમ યોગબ્રહ્મનું વૃત્તાંત આ શ્લોકમાં કહેલું છે. તેમાં ઉપાસનાસહિત અશ્વમેધાદિ યજ્ઞો કરનાર પુરુષોને પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય બ્રહ્મલોકને, યોગબ્રહ્મ પુરુષ અર્થિશાદિ માર્ગદ્વારા પ્રાપ્ત થઈને, ત્યાં બ્રહ્માના આયુષ્પરિમાણ સંવત્સર પર્યંત નિવાસ કરીને, ત્યાર પછી પવિત્ર તથા વિભૂતિવાળા મહારાજ ચક્રવર્તી પુરુષોના કુળમાં ભોગવાસનાના શેષના સફલાવથી અન્નતશત્રુ-જનકાદિની પેઠે જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ ભોગવાસનાની પ્રબળતાથી તે યોગ-બ્રહ્મ પુરુષ બ્રહ્મલોકના અંતમાં સર્વ કર્મોના સંન્યાસ કરવાને અયોગ્ય મહારાજ થાય છે.

અહીં એક જ બ્રહ્મલોકમાં લોકાન્ એવું જે બહુવચન કથન કર્યું છે, તે બ્રહ્મલોકમાં રહેલાં ભોગરથાનોના ભેદને લઈને કથન કરેલું છે. અને શ્રીમાન્ પુરુષ ધનવડે અનેક પાપકર્મો કરવાથી અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી યોગબ્રહ્મ પુરુષ પણ શ્રીમાન્ પુરુષોના ગૃહમાં જન્મ લઈને અધોગતિને જ પ્રાપ્ત થયો: એવી અર્જુનની શંકાનું નિવારણ કરવાને વાસ્તે શ્રીભગવાને શ્રીમાન્ પુરુષોનું ઘણું એ વિશેષણ કથન કર્યું છે. અર્થાત્ જે પવિત્ર શ્રીમાન્ હોય છે, તેઓ પાપકર્મોમાં ધનાદિનું ખર્ચ કરતા નથી, કિન્તુ શુભકાર્યોમાં ધનાદિ ખર્ચે છે તથા પૂર્વ સ્થાનની અપેક્ષાએ કરીને અત્યંત મહાન્ સ્થાનને સંપાદન કરે છે. (૪૧)

અવતરણિકા:—હવે, વિષયોની ધ્રુજાથી રહિત બીજા યોગ—બ્રહ્મની મરણ પછીની ગતિનું કથન કરે છે:—

અથવા યોગીનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ ।

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

શ્લોકાર્થ:—અથવા યોગબ્રહ્મ પુરુષ બ્રહ્મવિદ્યાવાળા દરિદ્રી બ્રાહ્મણોના કુળવિષે જન્મ લે છે. કારણ કે આ લોકમાં આ પ્રકારનો જે જન્મ છે તે અત્યંત દુર્લભ છે. ૪૨

ટીકા:—હું અર્જુન! જે પુરુષ શ્રદ્ધા-વૈરાગ્યાદિ શુભ શુષ્ણોની અધિકતાવડે વિષયભોગવાસનાથી રહિત છે, તે યોગબ્રહ્મ પુરુષ મરણની પછી પુણ્યકારી પુરુષોના લોકોને પ્રાપ્ત ન

થઈને બ્રહ્મવિદ્યાવાળા તથા યોગાભ્યાસવાળા દરિદ્રી બ્રાહ્મણોના કુળમાં જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે; શ્રીમાન્ રાજાઓના કુળમાં તે યોગબ્રહ્મ પુરુષ જન્મને પ્રાપ્ત થતો નથી, હે અર્જુન ! એવા બ્રહ્મવેત્તા દરિદ્રી બ્રાહ્મણોના કુળમાં જે યોગબ્રહ્મ પુરુષનો જન્મ છે, તે જન્મ સર્વ પ્રમાદનાં કારણથી રહિત હોવાથી દુર્લભતર છે.

તાત્પર્ય એ છે કે, આ લોકમાં પવિત્ર શ્રીમાન્ રાજાઓનાં ગૃહમાં જે યોગબ્રહ્મ પુરુષનો જન્મ છે, તે જન્મ પણ અનેક સુકૃતોવડે પ્રાપ્ત થાય છે, તથા મોક્ષવિષે પરિવ્યવસાનવાળો છે, તેથી તે જન્મ પણ દુર્લભ છે. પવિત્ર તથા બ્રહ્મવિદ્યાવાળા એવા દરિદ્રી બ્રાહ્મણોના કુળમાં જે જન્મ છે, તે જન્મ પ્રમાદના હેતુભૂત ધનાદિ પદાર્થોથી રહિત હોવાથી, દુર્લભ જન્મ કરતાં પણ અત્યંત દુર્લભ છે, તેથી એ જન્મ દુર્લભતર છે. આ રીતે ખીજે યોગબ્રહ્મ પુરુષ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે.

તાત્પર્ય એ છે કે, શ્રીમાન્ પુરુષોના ગૃહવિષે જન્મને પ્રાપ્ત થયેલો જે પ્રથમ યોગબ્રહ્મ પુરુષ છે, તેને ચિત્તનો વિક્ષેપ કરનારાં અનેક પ્રકારનાં નિમિત્તો પ્રાપ્ત છે; પણ આ સર્વ નિમિત્તો ખીજા યોગબ્રહ્મને સ્વભાવથી જ અપ્રાપ્ત છે. ચિત્તનો વિક્ષેપ કરનારાં નિમિત્તો શાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે:-મનોહરાણાં મોગ્યાનાં હૃવત્તોનાં ચ વાસસાન્ । વિતત્સ્યાપિ ચ સાન્નિધ્યાચ્છેષિતં સતામપિ ॥ તત્સાન્નિધૈ તત્તરણ્યસ્થા સ્વચ્છુદ્ધરતો વસેત્ ॥ અર્થાત્-મનોહર લોજન કરવા યોગ્ય પદાર્થોની સમીપતાથી, મનોહર સ્ત્રીઓની સમીપતાથી, મનોહર વસ્ત્રોની સમીપતાથી તથા ધનની સમીપતાથી એક પુરુષોનાં ચિત્તો પણ ચલાયમાન થઈ જાય છે. તે કારણથી સુસુહુર્જને સર્વ પદાર્થોની સમીપતાનો પરિત્યાગ કરીને દૂર નિવાસ કરવો, સર્વ લોગવાસનાઓથી રહિત થવાથી સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ કરવાને યોગ્ય દ્વિતીય યોગબ્રહ્મ પુરુષ પ્રથમ યોગબ્રહ્મ કરતાં એક છે. (૪૨)

અપતરણિકા:-અર્જુન:-“હે ભગવન્ ! તે યોગબ્રહ્મ પુરુષનો શુભિ શ્રીમાન્ રાજાઓના ગૃહવિષે જે જન્મ છે, તથા બ્રહ્મવિદ્યાવાળા દરિદ્રી બ્રાહ્મણોના ગૃહ વિષે જે જન્મ છે, તે બન્ને જન્મોને દુર્લભતા કયા હેતુથી છે ?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન્ તે જન્મની દુર્લભતા વિષે હેતુ કહે છે:-

તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ।

યતતે ચ તતો ભૂયઃ સંસિદ્ધૌ કુરુનંદન ॥ ૪૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! આ યોગબ્રહ્મ પુરુષ બેઠે પ્રકારના જન્મમાં પૂર્વના દેહવિષે પ્રારંભ કરેલ જ્ઞાનના શ્રવણાદિ સાધનને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાર પછી મોક્ષની પ્રાપ્તિ નિમિત્તે પુનઃ અધિક પ્રયત્નને કરે છે. ૪૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! બ્રહ્મ આત્માના ઐક્ય સાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ વાસ્તે, યોગબ્રહ્મ પુરુષે પૂર્વ દેહમાં પ્રારંભ કરેલાં જે વિવેકાદિ સાધન ચતુષ્ટય, સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ, બ્રહ્મવેત્તા ગુરુની સમીપ ગમન તથા ગુરુના સુખથી વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ, ગનન તથા નિદિધ્યાસન ઇત્યાદિ જે સાધનો છે, તે સાધનોની મધ્યે જે જે સાધનનું જ્યાં (જેટલે) સૂધી અનુષ્ઠાન કરીને યોગબ્રહ્મ પુરુષ મરણને પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે, તે તે સાધનને ત્યાં (તેટલે) સૂધી જ તે યોગબ્રહ્મ પુરુષ બન્ને પ્રકારના જન્મોમાં પ્રાપ્ત થાય છે; કાંઈ તે જન્મમાં યોગબ્રહ્મ પુરુષ પુનઃ આદિથી લઈને સાધનોનો પ્રારંભ કરતો નથી. જેમકે તીર્થ કરવાના ઉદ્દેશવડે પોતાના ગામથી નીકળેલો પુરુષ માર્ગમાં કાંઈ સ્થાને રાત્રિએ શયન કરીને, પ્રાતઃકાળમાં તે સ્થાનથી આગળ ચાલે છે, કાંઈ પુનઃ પોતાના ગામથી ચાલતો નથી. તેમ હે અર્જુન ! યોગબ્રહ્મ પુરુષ જન્મને

કેવળ પૂર્વનાં સાધનોને જ પ્રાપ્ત થવો નથી, કિન્તુ પૂર્વનાં સાધનોની પ્રાપ્તિની પછી મોક્ષની પ્રાપ્તિ નિમિત્તે પૂર્વનાં સાધનો કરતાં પણ પુનઃ અધિક સાધનો સંપાદન કરવાને પ્રયત્ન કરે છે. અર્થાત્ યોગબ્રહ્મ પુરુષે પૂર્વ જન્મમાં જે ભૂમિકા સંપાદન કરી છે, તેથી આગલી ભૂમિકાઓને જ ઉત્તર જન્મમાં મોક્ષની પ્રાપ્તિપર્યંત સંપાદન કરવી.

અહીં હે કુરુનન્દન એ સંબોધનના કથનવડે શ્રીભગવાને અર્જુનની પ્રત્યે એવો અર્થ સૂચ્યો છે કે, લોકમાં મહાન પ્રભાવવાળો, અત્યંત શુદ્ધ તથા અત્યંત શ્રીમાન્ એવા કુરુરાજના કુળમાં તારો જન્મ થયો છે, તેથી એમ જાણવામાં આવે છે કે, તું અર્જુન પણ કેાઈ યોગ-બ્રહ્મ જ છે. તેથી પૂર્વ જન્મોના સંસ્કારની વશતાથી આ જન્મમાં તને થોડા જ પ્રયત્નથી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અવશ્ય કરીને થશે. એ સર્વ વાત વસિષ્ઠ ભગવાને પણ શ્રીરામચંદ્રની પ્રત્યે કથન કરી છે. તેમાં શ્રીરામચંદ્રે એવો પ્રશ્ન કર્યો છે કે:-દક્ષમય દ્વિતીયાં વા તૃતીયાં મૃતિકા-મુત । આસ્વસ્ત્ય મૃતસ્થાય કીદૃશી મગવન્ ગતિઃ॥ અર્થાત્-હે ભગવન્ ! એક ભૂમિકાને, બીજી ભૂમિકાને અથવા ત્રીજી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થઈને મરણને પ્રાપ્ત થયેલો જે પુરુષ છે, તે પુરુષની મરણની પછી કયા પ્રકારની ગતિ થાય છે? સાત ભૂમિકાઓ આ ગીતાના તૃતીય અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કથન કરવામાં આવી છે. રામચંદ્રના એ પ્રશ્નનો એ હેતુ છે કે, નિત્યાનિત્ય વસ્તુના વિવેક-પૂર્વક તથા આ લોક-પરલોકના વિષયલોભોથી વૈરાગ્ય પૂર્વક, શમ-દમોદિ વદ્ સપત્તિપૂર્વક તથા સર્વ કર્મોના સંન્યાસપૂર્વક જે ઉત્કટ મોક્ષની ઇચ્છારૂપ મુમુક્ષુતા છે, તેનું નામ શુભેચ્છા છે. આ શુભેચ્છા પ્રથમ ભૂમિકા છે. એ શુભેચ્છા વિવેકોદિ સાધન ચતુષ્ટયરૂપ છે. ત્યાર પછી બ્રહ્મવેત્તા શુરની સમીપ જઈને વેદાંત વાક્યોનો વિચાર કરવો, એ વિચારણા નામે બીજી ભૂમિકા શ્રવણ મનનરૂપ છે ત્યાર પછી શ્રવણ-મનનથી સિદ્ધ થયેલું જે તત્ત્વજ્ઞાન છે, તે તત્ત્વજ્ઞાન વિષે સંશયથી રહિત થવું, એ વતુમાનસા નામે ત્રીજી ભૂમિકા છે. આ ત્રીજી ભૂમિકા નિદિધ્યાસનરૂપ છે. ત્રણે ભૂમિકાઓ તત્ત્વ સાક્ષાત્કારના સાધનરૂપ છે અને સત્ત્વપત્તિ નામે ચોથી ભૂમિકા તો તત્ત્વ સાક્ષાત્કારરૂપ જ છે. અસંસકિત નામે પાંચમી ભૂમિકા તથા પદાર્થભાવની નામે છઠી ભૂમિકા તથા તુરીયા નામે સાતમી ભૂમિકા. એ ત્રણ ભૂમિકાઓ તો જીવન્મુક્તિના જ અવાંતર લેહ છે. તેમાં ચોથી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થઈને મરણને પ્રાપ્ત થયેલો જે પુરુષ છે, તે પુરુષને જીવન્મુક્તિનો અભાવ યેવાં વિદેહમુક્તિની પ્રાપ્તિ વિષે કિંચિત્ માત્ર પણ સંશય નથી. પાંચમી, છઠી તથા સાતમી એ ત્રણ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલો જે પુરુષ છે, તે પુરુષ તો જીવતાં છતાં પણ મુક્ત જ છે. જ્યારે પુરુષ જીવતાં છતાં પણ મુક્ત છે, ત્યારે તે પુરુષના વિદેહમોક્ષ વિષે શું કહેવું? તેથી ચોથી, પાંચમી, છઠી અને સાતમી એ ચાર ભૂમિકાઓ વિષે તો કિંચિત્ માત્ર પણ શંકા નથી. પરંતુ પહેલી, બીજી અને ત્રીજી આ ત્રણ જે સાધન ભૂમિકા છે, તે ત્રણ ભૂમિકાઓ વિષે તો પુરુષે સર્વ કર્મોના પરિત્યાગ કર્યો હોય છે તથા આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયેલી હોતી નથી, તેથી શંકા સંભવે છે આ કારણથી શ્રીરામચંદ્રે સાધનરૂપ ત્રણ ભૂમિકાઓ વિષે જ પ્રશ્ન કર્યો છે. એ પ્રશ્નનો વસિષ્ઠ ભગવાને એવો ઉત્તર આપ્યો છે કે:-

યોગમૂમિકયોત્ક્રાંતજીવિતસ્ય શરીરિણઃ । મૂમિકાંસાનુસારેણ ક્ષીયતે સર્વદુષ્કૃતમ્ ॥ ૧ ॥

તતઃ સુરવિમાનેપુ લોકપાલપુરેષુ વ । મેરુપર્વતકુંજેપુ રમતે રમણીસહઃ ॥ ૨ ॥

તતઃ સુઠતસંભારે દુષ્કૃતે ચ પુરાકૃતે । મોગક્ષયાત્પરિક્ષીણે જાયંતે યોગિનો ભુવિ ॥ ૩ ॥

શુચીના શ્રીમતાં ગેદે ગુપ્તે ગુણવતા સત્તામ્ । જનિત્વા યોગમેવૈતે સેવંતે યોગવાસિતાઃ ॥ ૪ ॥

તત્ર પ્રાગ્માવનામ્યસ્તં યોગમૂમિકમં મુષાઃ । દૃષ્ટ્વા પરિપતંત્યુચ્યેરુત્તરં મૂમિકાક્રમમ્ ॥ ૫ ॥

આ પાંચ શ્લોકોવારે કહ્યું છે કે, જે પુરુષ જ્ઞાનયોગની ભૂમિકાને સંપાદન કરીને મરણને પ્રાપ્ત થયો છે, તે પુરુષનાં પૂર્વનાં પાપકર્મ યોગભૂમિકાને અનુસરીને નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧. મરણની પછી પુરુષ મેરુપર્વતની કુંજોમાં તથા ધૃત્વાદિ લોકપાલોની પુરીઓમાં તથા દેવતાઓનાં વિમાનોમાં આરૂઢ થઈને અમ્સરાઓની સાથે રમણ કરે છે. ૨. ત્યાર પછી પૂર્વે સંપાદન કરેલા સુકૃતોના સમૂહનો તથા હૃદયોનો ભોગવડે ક્ષય થતાં યોગબ્રહ્મ પુરુષો પુનઃ ભૂમિલોકમાં જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩. તેમાં આ ભૂમિલોકમાં જે પુરુષો પવિત્ર છે, શ્રીમાન્ છે તથા વિદ્યાદિ શ્રેષ્ઠ ગુણોવાડે સંપન્ન છે, તેવા શ્રેષ્ઠ પુરુષોનાં ગુણગૃહમાં યોગબ્રહ્મ પુરુષો જન્મને પ્રાપ્ત થઈને પૂર્વના યોગભૂમિકાઓના સંસ્કારોની વશતાથી પુનઃ યોગભૂમિકાઓને જ સંપાદન કરે છે. ૪! પૂર્વે જન્મમાં અવ્યાસ કરેલો જે ભૂમિકાઓનો ક્રમ છે, તે ક્રમનો વિચાર કરીને બુદ્ધિમાન્ પુરુષો તે પછીની ભૂમિકાઓના ક્રમને પ્રયત્નથી સંપાદન કરે છે. ૫.

પૂર્વે વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલી ભોગવાસનાઓની પ્રબળતાથી અદપકાળમાં અવ્યાસ કરેલી વૈરાગ્યવાસનાઓની હર્ષણતાવડે, પ્રાણોના ઉત્ક્રમણકાળે જેને ભોગોની રૂપરૂા પ્રાદુર્ભાવ પામી છે, એવો જે સર્વ કર્મોનો સંન્યાસી છે, તે જ યોગબ્રહ્મ પુરુષ વસિષ્ઠ ભગવાને કહેલો છે, અને જે પુરુષ વૈરાગ્યવાસનાઓની પ્રબળતાથી, પ્રકૃષ્ઠ પુણ્યકર્મોવડે પ્રાપ્ત પરમેશ્વરના પ્રસાદવડે તથા પ્રાણોના ઉત્ક્રમણકાળે ભોગોની રૂપરૂાથી રહિત છે, તે સંન્યાસી તો વિષયભોગોના વ્યવધાન વિના જ બ્રહ્મવિદ્યાવાળા હરિદ્રી પ્રાદાણોના સર્વ પ્રમાદનાં કારણોથી રહિત કુળમાં જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે. એવા યોગબ્રહ્મ પુરુષને પૂર્વે સંસ્કારોની અભિવ્યક્તિ વિના પ્રયત્ન જ થાય છે. તેથી પૂર્વે યોગબ્રહ્મ પુરુષની પેઠે આ દ્વિતીય યોગબ્રહ્મ પુરુષને ભાક્ષવિષે ઈચિત્ માત્ર પણ શંકા હોતી નથી. તેથી આ દ્વિતીય યોગબ્રહ્મ પુરુષ વસિષ્ઠ ભગવાને કહ્યો નહિ. કિન્તુ પરમ કૃપાળુ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને જ ભયગ યોગિનામેષ આ પક્ષાંતરનો અંગીકાર કરી કથન કર્યો છે. (૪૩)

અપતરણિકા:-“હે ભગવન્! જે પુરુષ બ્રહ્મવેત્તા હરિદ્રી પ્રાદાણોના કુળમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે પુરુષને મધ્યમાં વિષયભોગોનું વ્યવધાન છે, તેથી વ્યવધાનથી રહિત પૂર્વના સંસ્કારોના ઉદ્દ્યોધથી પુરુષને પુનઃ સર્વ કર્મોના સંન્યાસપૂર્વક જ્ઞાનનાં શ્રવણાદિ સાધનોનો લાભ થાય છે. પરંતુ જે પુરુષ શ્રીમાન્ મહારાજા ચક્રવર્તીઓના કુળમાં બહુ પ્રકારના વિષયભોગોના વ્યવધાનવડે ઉત્પન્ન થયો છે, તે પુરુષને વિષયભોગોની વાસનાઓની પ્રબળતાથી તથા ધનાદિ પ્રમાદનાં કારણોનો સંભવ હોવાથી, વ્યવધાનથી રહિત પૂર્વના જ્ઞાન સંસ્કારોનો ઉદ્દ્યોધ કેવી રીતે થાય? તથા ક્ષત્રિય રાજા હોવાથી સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ કરવામાં અયોગ્ય એવા તે પુરુષને જ્ઞાનનાં સાધનોનો લાભ કેવી રીતે થાય? અર્થાત્ ન જ થાય.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ ઉત્તર આપે છે:-

પૂર્વાભ્યાસેન તેનૈવ દ્વિયતે હ્યવશોઽપિ સઃ ।

જિજ્ઞાસુરપિ યોગસ્ય શબ્દવ્રહ્માતિવર્તતે ॥ ૪૪ ॥

છે; અર્થાત્ પૂર્વના જ્ઞાનસંસ્કારો, અકસ્માત્ જ લોગવાસનાથી નિવૃત્ત કરીને, યોગબ્રહ્મ પુરુષને મોક્ષના સાધનોમાં પ્રવૃત્ત કરે છે.

હે અર્જુન! યદ્યપિ જ્ઞાનવાસના એ કે અદ્ય કાળની અભ્યાસ કરેલી છે તથા લોગવાસના ઘણા કાળની અભ્યાસ કરેલી છે, તથાપિ જ્ઞાનવાસના વસ્તુવિષયક છે અને લોગવાસના અવસ્તુ-વિષયક છે. તેથી અદ્ય કાળની અભ્યાસ કરેલી જ્ઞાનવાસના ઘણા કાળની અભ્યાસ કરેલી લોગ-વાસનાઓ કરતાં અત્યંત પ્રમળ છે. આ પ્રમળ જ્ઞાનવાસનાઓવડે અપ્રમળ લોગવાસનાઓનો અભિભવ સંભવે છે; જેમકે આકાશમાંની લતાજ્ઞાનજન્ય વાસના એ કે ઘણા કાળની અભ્યાસ કરેલી છે, તોપણ ‘આકાશ રૂપરહિત છે’ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રજન્ય અદ્યકાળની અભ્યાસ કરેલી વાસનાઓ તે વાસનાઓનો અભિભવ કરે છે; તેથી ઘણા કાળના અભ્યાસની વિષયતા વાસનાઓની પ્રમળતા વિષે પ્રયોજક નથી, તથા અદ્યકાળના અભ્યાસની વિષયતા વાસનાઓની દુર્બળતા વિષે પ્રયોજક નથી, કિન્તુ વસ્તુવિષયત્વ વાસનાઓની પ્રમળતા વિષે પ્રયોજક છે અને અવસ્તુ-વિષયત્વ વાસનાઓની દુર્બળતાવિષે પ્રયોજક છે. વસ્તુવિષયત્વ જ્ઞાનવાસનાઓમાં જ છે, પણ લોગવાસનાઓમાં નથી, તેથી જ્ઞાનવાસના લોગવાસના કરતાં પ્રમળ છે.

હે અર્જુન! એ વાત તું અન્યત્ર ન દેખ, પરંતુ પોતાના વિષે જ દેખ. તું પૂર્વે કેવળ યુદ્ધ કરવામાં જ પ્રવૃત્ત થયો હતો, કાંઈ જ્ઞાનને વાસ્તે પ્રવૃત્ત થયો ન હતો. પરંતુ પૂર્વની જ્ઞાન-વાસનાઓની પ્રમળતાથી અકસ્માત્ જ તું આ રણભૂમિમાં યુદ્ધથી ઉપરામ થઈને જ્ઞાનમાં જ પ્રવૃત્ત થાય છે. આ કારણથી જ પૂર્વે જે મેહાભિક્ષ્ણનાંચોગ્તિ એ વચન તારી પ્રત્યે કથન કર્યું હતું. તારપર્યે એ છે કે, અનેક સહસ્ર જન્મોના વ્યવધાનવાળો થવા છતાં પણ જ્ઞાનસંસ્કાર સર્વ વિરોધીઓનો નાશ કરીને પોતાના કાર્યને અવશ્ય સિદ્ધ કરે છે. યદ્યપિ ક્ષત્રિય રાજાને સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ કરવાનો અભાવ છે, તથાપિ ક્ષત્રિય રાજાને જ્ઞાનનો અધિકાર તો પ્રાપ્ત જ છે.

અહીં દ્વિત્વે શબ્દવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચન કર્યો છે કે, જેમ ઘણા રક્ષક પુરુષોની મધ્યે વિદ્યમાન જે ગૌઅશ્વાદિ દ્રવ્ય છે, તે દ્રવ્ય પોતે જવાની ઇચ્છા નહિ કરવા છતાં પણ કેાઈ ચોર પુરુષ તે સર્વ રક્ષક પુરુષોનો અભિભવ કરીને પોતાના સામાર્થ્યવિશેષથી જ હરણ કરી નાંચે છે, તેમ ઘણા જ્ઞાનના પ્રતિબંધકોમાં વિદ્યમાન જે યોગબ્રહ્મ પુરુષ છે, તે યોગબ્રહ્મ પુરુષ પોતે જ્ઞાનની ઇચ્છા નહિ કરવા છતાં પણ, પૂર્વ જન્મના બળવાન જ્ઞાનસંસ્કારો પોતાના સામાર્થ્યવિશેષથી સર્વ પ્રતિબંધકોનો અભિભવ કરીને યોગબ્રહ્મ પુરુષને પોતાને વશ કરે છે, અર્થાત્ પુના જ્ઞાનવિષે પ્રવૃત્ત કરે છે. આ કારણથી જ સંસ્કારોની પ્રમળતાથી પ્રત્યક્ અભિજ્ઞ પ્રજ્ઞને જાણવાની ઇચ્છા કરતો અર્થાત્ શુભ ઇચ્છારૂપ પ્રથમ ભૂમિકા વિષે સ્થિત થયેલો જે સંન્યાસી છે, તે પ્રથમ ભૂમિકાવાળો સંન્યાસી પ્રથમ ભૂમિકા વિષે જ મરણને પ્રાપ્ત થઈને, મધ્યમાં ઘણા પ્રકારના વિષયોને લોગવીને મહારાજા અકવર્તીઓના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો તે યોગબ્રહ્મ પુરુષ, પૂર્વે સંપાદન કરેલા જ્ઞાનસંસ્કારોની પ્રમળતાથી, તે જ જન્મમાં કર્મના અતિપાદક વેદભાગનું અતિક્રમણ કરીને રહે છે, અર્થાત્ કર્મના અધિકારનો પરિત્યાગ કરીને જ્ઞાનનો અધિકારી થાય છે. આ કથનવડે પણ જ્ઞાન અને કર્મ બન્નેનો સમુચ્ચય ખંડન થયેલો જાણવો; કારણ કે જ્ઞાન-કર્મના સમુચ્ચયના પક્ષમાં જ્ઞાનવાન પુરુષને પણ કર્મનો પરિત્યાગ સંભવતો નથી. (૪૪)

અવતરણિકા:—જ્યારે આ પ્રકારે પ્રથમ ભૂમિકા વિષે મરણને પ્રાપ્ત થવા છતાં, અનેક લોગવાસનાઓવડે વ્યવહિત થવા છતાં તથા નાના પ્રકારનાં પ્રમાદનાં કારણોવાળા મહારાજાના કુળમાં જન્મ પામવા છતાં યોગબ્રહ્મ પુરુષ, પૂર્વે સંપાદન કરેલા જ્ઞાનસંસ્કારોની પ્રમળતાવડે કર્મના અધિકારનો પરિત્યાગ કરીને જ્ઞાનનો જ અધિકારી થાય છે; ત્યારે દ્વિતીય ભૂમિકામાં તથા તૃતીય ભૂમિકામાં મરણ પામીને હિત્તમ લોકો વિષે નાના પ્રકારના લોગો લોગવીને

પશ્ચાત્ (પછી) મહારાજના કુળમાં જન્મને પ્રાપ્ત થયેલો જે પુરુષ છે, તે યોગબ્રહ્મ પુરુષ કર્મના અધિકારનો પરિત્યાગ કરીને જ્ઞાનનો જ અધિકારી થાય છે, એમાં શું કહેવું? અથવા જે પુરુષ તે ભૂમિકાઓમાં મરણ પામીને ઉત્તમ લોકોમાં લોગો નહિ લોગવીને જ બ્રહ્મ-વિદ્યાવાળા બ્રાહ્મણોના કુળમાં જન્મને પ્રાપ્ત થયો છે, તે નિરુદ્ધ યોગબ્રહ્મ પુરુષ કર્મના અધિકારનો પરિત્યાગ કરીને, કેવળ જ્ઞાનનો જ અધિકારી થઈને, જ્ઞાનનાં શ્રવણાદિ સાધનોને સંપાદન કરીને, સાધનોના જ્ઞાનરૂપ ક્ષણવટે સંસારબંધનથી મુક્ત થાય છે, એમાં શું કહેવું? આ પ્રકારના ઠેકુતિક ન્યાયવડે સિદ્ધ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કહે છે:-

પ્રયત્નાદ્યતમાનસ્તુ યોગી સંશુદ્ધકિલ્બિષઃ ।

અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૪૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે યોગી પુરુષ પૂર્વના પ્રયત્નથી પણ અધિક પ્રયત્ન કરે છે, જેનાં પાપરૂપ કિલ્બિષ ધોવાઈ ગયાં છે તથા અનેક જન્મોના પુણ્ય કર્મને લીધે જેને અંત જન્મ પ્રાપ્ત થયો છે તે યોગી પુરુષ સાધનોના પરિપાકથી પરમ મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૫

ટીકા:-હે અર્જુન! પૂર્વ જન્મમાં કરેલો જે પ્રયત્ન છે, તે પ્રયત્ન કરતાં પણ અધિક અધિક પ્રયત્ન કરતો જે યોગી પુરુષ છે અર્થાત્ પૂર્વજન્મમાં સંપાદન કરેલા જ્ઞાનસંસ્કારરૂપ યોગવટે મુક્ત જે પુરુષ છે, તથા તે યોગના પ્રયત્નરૂપ પુણ્યવટે જે પુરુષ સંશુદ્ધકિલ્બિષ છે, અર્થાત્ પુણ્યરૂપ જળવટે જેનો જ્ઞાનનો પ્રતિબંધક પાપરૂપ મળ ધોવાઈ ગયો છે, આથી જ્ઞાનસંસ્કારોની વૃદ્ધિથી તથા પુણ્યની વૃદ્ધિથી જે પુરુષ અનેક જન્મોવટે સસિદ્ધ થયો છે અર્થાત્ પૂર્વના અનેક જન્મોના જ્ઞાનસંસ્કારોના પ્રભાવથી તથા પુણ્ય કર્મોના પ્રભાવથી જેને અંત જન્મ પ્રાપ્ત થયો છે, એવો યોગબ્રહ્મ પુરુષ શ્રવણાદિ સાધનોના પરિપાકથી બ્રહ્માત્મ ઐક્ય સાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થઈને, પુનરાવૃત્તિથી રહિત પરમ મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. આ અર્થ વિષે કિંચિત્ માત્ર પણ સંશય નથી. (૪૫)

અવતરણિકા:-હવે, અર્જુનની પ્રત્યે શ્રદ્ધા અતિશયના ઉત્પાદનપૂર્વક પૂર્વોક્ત યોગનું વિધાન કરવાને વાસ્તે શ્રીભગવાન પૂર્વોક્ત યોગની સ્તુતિ કરે છે:-

તપસ્વિભ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોઽપિ મતોઽધિકઃ ।

કર્મિભ્યશ્ચાધિકો યોગી તસ્માદ્યોગી ભવાર્જુન ॥ ૪૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ વત્સવેત્તા યોગી તપસ્વીઓથી પણ મને અધિક સંમત છે, પરાક્ષ જ્ઞાનીઓથી પણ અધિક સંમત છે તથા યોગી કર્મી પુરુષથી પણ અધિક સંમત છે; માટે હે

તે પરોક્ષજ્ઞાનીઓ કરતાં પણ અપરોક્ષ જ્ઞાનવાળો યોગી પુરુષ મારે અધિક સંમત છે. આ પ્રકારે આત્માના અપરોક્ષ જ્ઞાનવાળા જે પુરુષો છે કે જે અપરોક્ષ જ્ઞાનવાળા પુરુષો મનોનાશ-વાસનાક્ષયના અભાવથી જીવન્મુક્તિના સુખને પ્રાપ્ત થયા નથી, એવા જીવન્મુક્તિથી રહિત અપરોક્ષ જ્ઞાનીઓ કરતાં મનોનાશ-વાસનાક્ષયવાળો જીવન્મુક્ત યોગી પુરુષ મારે અધિક સંમત છે. તત્ત્વવેત્તા જીવન્મુક્ત યોગી પુરુષ મારે સર્વ કરતાં અધિક સંમત છે. તે ઠારણથી તું યોગપ્રત્ય અર્જુન આ કાળ વિષે અધિક પ્રયત્નના બાજથી તત્ત્વજ્ઞાન-મનોનાશ-વાસનાક્ષય એ ત્રણે સંપાદન કરીને જીવન્મુક્ત યોગી થા. આ જીવન્મુક્ત યોગી ત વોળી પરમો મતઃ એ વચનવડે પૂર્વે મેં તારી પ્રત્યે કથન કર્યો છે. અહીં હે અર્જુન એ સંબોધનવડે શ્રી ભગવાને અર્જુનવિષે શુદ્ધતા બોધન કરી છે. તેમ કરીને અર્જુનવિષે યોગને સંપાદન કરવાની યોગ્યતા સૂચન કરી. (૪૬)

અપતરણિકા:-હવે, સર્વ યોગીઓથી શ્રેષ્ઠ યોગીઓનું કથન કરતાં શ્રીભગવાન આ છઠ્ઠા અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરે છે.-

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ગતેનાંતરાત્મના ।

શ્રદ્ધાવાન્મજતે યો માં સ મે યુક્તતમો મતઃ ॥ ૪૭ ॥

શ્રોત્રાર્થ:-હે અર્જુન ! જે પુરુષ શ્રદ્ધાવાન યદ્ય મારે વિષે સ્થિત અંતઃકરણવડે હું રૂપ પરમેશ્વરને ભજે છે, તે પુરુષ સર્વ યોગીઓના કરતાં પણ અત્યંત શ્રેષ્ઠ હું એવા પરમેશ્વરને માન્ય છે. ૪૭
ટીકા:-હે અર્જુન ! હું-ભગવાન વાસુદેવવિષે પુણ્યકર્મોના પરિપાકવિશેષથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રીતિની વશતાથી તથા મહાત્મા જનોના સત્સંગથી મારા ભજનમાં જ અત્યંત શ્રદ્ધાવાન યદ્ય મને-પરમેશ્વરને ભજે છે, અર્થાત્ ઈશ્વરના પણ ઈશ્વરરૂપ મને-નાશયણને સમુણને અથવા નિર્ણુણને “એ કૃષ્ણ ભગવાન મનુષ્ય છે તથા ધીજ ઈશ્વરોની સમાન છે” એ પ્રકારના ભમનો પરિત્યાગ કરીને જે પુરુષ નિરંતર ચિંતન કરે છે, તે પુરુષ હું-પરમેશ્વરને વસુ-રુદ્ર-આદિત્યાદિ અન્ય દેવતાઓનું ભજન કરનારા સર્વ યોગીઓ કરતાં યુક્તતમરૂપે કરીને અભિમત છે, અર્થાત્ સંપૂર્ણ સમાહિત ચિત્તવાળા યુક્ત પુરુષો કરતાં તે પુરુષને હું પરમેશ્વર અત્યંત શ્રેષ્ઠ માનું છું. વાત્પર્ય એ છે કે, યોગાભ્યાસનો કલેશ સમાન હોતાં તથા ભજનનો આયાસ સમાન હોતાં છતાં મારી ભક્તિથી રહિત યોગી પુરુષો કરતાં મારો ભક્ત અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. અને તું અર્જુન પણ મારો પરમ ભક્ત છે, તેથી તું અર્જુન વિના-આયાસે જ યુક્તતમ હોવાને સમર્થ છે.

આ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં શ્રીભગવાને આટલો અર્થ નિરૂપણ કર્યો:-તેમાં પ્રથમ ચિત્તશુદ્ધિના હેતુભૂત કર્મયોગની મર્યાદા કથન કરી; ત્યારપછી જેણે સર્વ કર્મોના સંન્યાસ કર્યો છે એવા પુરુષે કરવા યોગ્ય અંગો સહિત યોગ કથન કર્યો; ત્યારપછી અર્જુનના આક્ષેપના નિરાકરણ-પૂર્વક મનના નિગ્રહનો ઉપાય કથન કર્યો; ત્યારપછી યોગપ્રત્ય પુરુષના પુરુષાર્થની શૂન્યતાની ચીકોને શિથિલ કરી, એટલા સર્વ અર્થનું કથન કરીને શ્રીભગવાને પ્રથમ ષટ્કરૂપ કર્મકાંડને તથા ત્વમ્ પદાર્થના નિરૂપણને સમાપ્ત કર્યું. હવે પછી વ્રદાવાન્ મજતે યો મામ્ એ વચનવડે સૂચન કરેલો જે ભકિતયોગ છે તથા તે ભકિતયોગનો વિષય જે ત્વ પદાર્થરૂપ ભગવાન વાસુદેવ છે, તે બંનેનું નિરૂપણ કરવા વાસ્તે આગલા પદ અધ્યાયરૂપ ઉપાસના-કાંડનો આરંભ કરવામાં આવશે. ૪૭

આ પ્રમાણે શ્રીમાન ભગવાને ગાયેથી ઉપનિષદમાં બ્રહ્મવિવાના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “અધ્યાત્મયોગ” નામના પદ અધ્યાય ઉપર શ્રીચિદ્ધનનન્દ સ્વામીની રચેલી “ગૂઢાર્થદીપિકા” નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણાર્પણમરુદ્ધ.

श्रीमत्स्वामी चिद्धनानन्दकृत

श्रीमद्भगवद्गीता

(गूढार्थ दीपिका)

—२०५—७७७७७७—

द्वितीय पट्टक—उपासनाकांड

॥ तत्सत्परमात्मने नमः ॥

श्रीमत्स्वामी चिद्धनानंदकृत

श्रीमद्भगवद्गीता

(गूढार्थदीपिका)

દ્વિતીય પટ્ટક (૭ થી ૧૨ અધ્યાય) ઉપાસનાકાંડ

સપ્તમ અધ્યાય

જ્ઞાનયોગ

यद्भक्तिं न विना मुक्तिर्यं सेव्यः सर्वयोगिनाम् ।

तं वंदे परमानंदघनं श्रीनन्दनन्दनम् ॥

અર્થાત્:-મહત્તમનોનો ઉદ્ધાર કરવા વાસ્તે શ્રીનન્દના પુત્રભાવને પ્રાપ્ત થયલા જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે, જે કૃષ્ણ ભગવાનની ભક્તિ વિના અધિકારીઓને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી, જે કૃષ્ણ ભગવાન સર્વ યોગી પુરુષોને સેવ્ય છે અર્થાત્ સર્વ યોગી પુરુષો જેનું સેવન કરે છે, તથા જે કૃષ્ણ ભગવાન પરમાનન્દધન છે, તે કૃષ્ણ ભગવાનને હું વારંવાર વંદન કરું છું.

સર્વ ઠમાના સંન્યાસરૂપ સાધન જેના વિષે પ્રધાન છે એવું જે પ્રથમ પટ્ટક છે તે પ્રથમ પટ્ટકવડે શ્રીભગવાને યોગસહિત સ્વરૂપના લક્ષ્યરૂપ જ્ઞેય વસ્તુનું પ્રતિપાદન કર્યું. હવે, જ્ઞેય પ્રાપ્તિનું પ્રતિપાદન જેને વિષે પ્રધાન છે, એવું જે મધ્યમું દ્વિતીય પટ્ટક છે તે દ્વિતીય પટ્ટકવડે શ્રીભગવાન તત્ત્વ પદાર્થરૂપ પરમાત્માનું પ્રતિપાદન કર્યો. દ્વિતીય પટ્ટક વિષે પણ-

योगિનામપિ सर्वेषां मद्भक्तोऽवरात्मना । अदावात्मजते यो मां स मे प्रकृतमो मतः ॥

એ શ્લોકવડે પૂર્વે કહેલું જે ભગવદ્ભક્તજન છે, તે ભગવદ્ભક્તજનનું વ્યાખ્યાન કરવા વાસ્તે શ્રી ભગવાને આ સપ્તમ અધ્યાયનો આરંભ કર્યો છે. ત્યાં “કયા પ્રકારનું ભગવતનું સ્વરૂપ ભજન કરવા યોગ્ય છે ?” તથા “તે ભગવતના સ્વરૂપવિષે મન કયા પ્રકારે રહે ?” એ

અર્જુને કરવા યોગ્ય હતા, પરંતુ એ બન્ને પ્રશ્નો અર્જુને શ્રીભગવાનની પ્રત્યે કયાં નથી, તો પણ પરમકૃપાળુ શ્રીભગવાન વિના પૂછ્યે અર્જુનની પ્રત્યે તે બન્ને પ્રશ્નોનો ઉત્તર કહે છે:-

શ્રીભગવાનુવાચ-મય્યાસક્તમનાઃ પાર્થ યોગં યુજન્મદાશ્રયઃ ।

અસંશયં સમગ્રં માં યથા જ્ઞાસ્યસિ તચ્છૃણુ ॥૧॥

શ્લોકાર્થ:-શ્રીભગવાન કહે છે:-હે અર્જુન! જેનું મન હું પરમેશ્વર વિશે આસક્ત છે, તથા હું એવા પરમેશ્વરનો જેને આશ્રય છે એવો તું પૂર્વોક્ત યોગને કરતો છો, સંશયથી રહિતરૂપ તથા સર્વ વિભૂતિસંપન્ન હું પરમેશ્વરને જેવી રીતે બાણી શકે, તેવા પ્રકારને તું શ્રવણ કર. ૧

ટીકા:-હે અર્જુન! સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય વગેરે નાનાપ્રકારની વિભૂતિ-એવડે યુક્ત હું પરમેશ્વર છું, તથા હું પરમેશ્વર વિષે જેનું મન આસક્ત છે એવો તું અર્જુન છે, એ કારણથી જ હું એક પરમેશ્વરના શરણને પ્રાપ્ત થયેલો તું છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જેવી રીતે રાજાનો ભૂત (નોકર) તે રાજાને આશ્રિત તો હોય છે, પરંતુ તે રાજા વિષે આસક્ત મનવાળો હોતો નથી, કિન્તુ પોતાનાં સ્ત્રી પુત્ર ધનાદિ પદાર્થો વિષે જ આસક્ત મનવાળો હોય છે, એ પ્રકારનો તું અર્જુન નથી. કિન્તુ તું અર્જુન તો હું એવા એક પરમેશ્વરનો જ આશ્રિત છે તથા હું એવા એક પરમેશ્વર વિષે જ આસક્ત મનવાળો છે. મુમુક્ષુ એવો તું અર્જુન અથવા તારા સરળો બીજો કોઈ પણ મુમુક્ષુ છતાં અધ્યાયમાં કહેલી રીતથી મનના નિર્દોષરૂપ યોગ કરીને, જે પ્રકારે કોઈ પણ સંશય રહે નહિ તે પ્રકારે, બધા શક્તિ ઐશ્વર્યોદિ સર્વ વિભૂતિસંપન્ન હું પરમેશ્વરને જે રીતે બાણી શકાય, તે પ્રકારનું હું ભગવાન તારી પ્રત્યે કથન કરું છું, તે તું સાવધાન થઈને શ્રવણ કર. (૧)

અવતરણિકા:-પૂર્વ શ્લોકમાં માં જ્ઞાત્યસિ એ વચન શ્રીભગવાને કહ્યું. તે વચનથી એમ જણાવવામાં આવે છે કે-“ભગવત્વિષયકજ્ઞાન પરોક્ષ જ હોયું બોધ્યે,” એવી અર્જુનની શંકાને નિવૃત્ત કરવાં શ્રીભગવાન શ્રીવા પુરુષને જ્ઞાનનો અભિમુખ કરવાને વાસ્તે જ્ઞાનની રતુતિ કહે છે:-

જ્ઞાનં તેઽહં સવિજ્ઞાનમિદં વક્ષ્યામ્યશેષતઃ ।

યજ્ઞાત્વા નેહ ભૂયોઽન્યજ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે ॥૨॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન! હું (પરમેશ્વર) તને (અર્જુનને) સાધન ક્ષણદિક સહિત આ વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાનનું કથન કરું છું, જે ચૈતન્યરૂપ જ્ઞાનને બાણી, અહીં પુનઃ કોઈ અન્ય પદાર્થ બાણવા યોગ્ય બાકી રહેતો નથી. ૨

ટીકા:-હે અર્જુન! મારા અદ્વિતીય પરિપૂર્ણ સ્વરૂપને વિષય કરનારું જે જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન, સ્વભાવથી અપરોક્ષ હોવા છતાં પણ અસંભાવના-વિપરીત ભાવનારૂપ પ્રતિબંધની વશ-વાથી, પોતાનાં ક્રૂણને નહિ ઉત્પન્ન કરતું હોવાથી પરોક્ષ કહેવાય છે. અને શ્રવણ-મનનાદિ રૂપ વિચારના પરિપાકવડે, તે અસંભાવનાદિરૂપ પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ થયા પછી, વાક્યપ્રમાણ-વડે ઉત્પન્ન થયેલું જે જ્ઞાન, પ્રતિબંધકના અભાવથી પોતાના ક્રૂણને ઉત્પન્ન કરે છે, તે અપરોક્ષ કહેવાય છે. એ રીતે શ્રવણ-મનનરૂપ વિચારવડે ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી તે જ જ્ઞાન વિજ્ઞાન કહેવાય છે. એ પ્રકારના વિજ્ઞાનસહિત તથા મહાવાક્યથી ઉત્પન્ન થયેલા અપરોક્ષ જ્ઞાનનું હું યથાર્થ વક્તા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તારી પ્રત્યે અશેષતઃ કથન કરું છું. અર્થાત્ અપરોક્ષ જ્ઞાનનાં

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે આત્મજ્ઞાનની સ્તુતિવડે શ્રોતા પુરુષને જ્ઞાનને અભિમુખ કરીને, હવે સર્વાત્મવરૂપ હેતુએ કરીને આત્માના પરિપૂર્ણત્વનું કથન કરવા વાસ્તે પ્રથમ શ્રીભગવાન અપર પ્રકૃતિનું કથન કરે છે:—મૂમિરાપઃ ઇતિ અથવા યજ્ઞાત્વા નેહ મૃયોઽન્યજ્ઞાતૃવ્યમવશિષ્યતે એ વચનવડે શ્રીભગવાને એક પ્રદક્ષના જ્ઞાનથી સર્વ પ્રપંચના જ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. જ્યારે પ્રદક્ષને સર્વ જગતના કારણનું અંગીકાર કરીએ, ત્યારે તે પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થાય. કારણ કે લોકોવિષે ઉપાદાન કારણના જ્ઞાનવડે જ તેનાં સર્વ કાર્યોનું જ્ઞાન થાય છે. જેમકે એક મૃતિકારૂપ કારણનું જ્ઞાન થતાં જ મૃતિકાના કાર્યરૂપ ઘટશરાવાદિ સર્વનું જ્ઞાન થાય છે. કારણના જ્ઞાન વિના તેના સર્વ કાર્યનું જ્ઞાન થતું નથી, તેથી પૂર્વની પ્રતિજ્ઞાનું ઉપાદાન કરવા વાસ્તે શ્રીભગવાન મૂમિરાપઃ ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે, જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રદક્ષમાયી જડ-અજડરૂપ સર્વ પ્રપંચની ઉત્પત્તિનું કથન કરે છે:—

મૂમિરાપોઽનલો વાયુઃ સ્વં મનો બુદ્ધિરેવ ચ ।

અહંકાર ઇતીયં મે મિત્ત્વા પ્રકૃતિરષ્ટધા ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—હો અનુનં ! પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ તથા અહંકાર આ રીતની મારી (પરમેશ્વરની) પ્રકૃતિ આઠ પ્રકારના ભેદવાળી છે. ૪

ટીકા:—સાંખ્ય શાસ્ત્રવાળાઓ પંચતન્માત્રા, અહંકાર, મહત્તરત્વ, અવ્યક્ત તથા આઠને પ્રકૃતિ કહે છે; અને પંચ મહાભૂત, પંચ કર્મેન્દ્રિય, પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, એક મન એ સોળને વિકાર કહે છે. આ આઠ પ્રકૃતિ તથા સોળ વિકાર બન્ને મળીને ચોવીસ તરવ કહેવાય છે. તેમાં ભૂમિ-આદિ ‘પંચ’ શબ્દવડે, લક્ષણાવૃત્તિથી, પૃથિવીઆદિ પંચ મહાભૂતોની સૂક્ષ્મ અવસ્થારૂપ ગંધાદિ પંચ તન્માત્રાઓનો અર્થ ગ્રહણ કરવો; અર્થાત્ મૂર્તિ એ શબ્દવડે ગંધ તન્માત્રાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો, આપઃ શબ્દવડે રસતન્માત્રાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો, અનલ શબ્દવડે રૂપતન્માત્રાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો, વાયુ શબ્દવડે સ્પર્શ તન્માત્રાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો અને સ્મ શબ્દવડે શબ્દ તન્માત્રાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. હ્રદિ અને અહંકાર એ બે શબ્દો પોતાના પ્રસિદ્ધ અર્થનું જ બોધન કરે છે. મન શબ્દવડે પરિચેષ્ઠતા રહેલા અવ્યક્તનો અર્થ ગ્રહણ કરવો, કારણ કે ‘મન’ શબ્દનું ‘પ્રકૃતિ’ શબ્દની સાથે સામાનાધિકરણ છે, તેથી ‘મન’ શબ્દના સ્વાર્થનો પરિચાગ કરીને અવ્યક્તવિષે લક્ષણ કરવી ઉચિત છે; અથવા લક્ષણાવૃત્તિથી ‘મન’ શબ્દવડે મનના કારણરૂપ અહંકારનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. કારણ કે પૂર્વે ગંધાદિ પંચ તન્માત્રાનું જે કથન કર્યું છે, તે તન્માત્રાઓની અહંકારથી જ ઉત્પત્તિ થાય છે, તેથી તન્માત્રાઓની સમીપતાથી અહીં ‘મન’ શબ્દવડે અહંકારનો જ અર્થ ગ્રહણ કરવો ઉચિત છે. ‘બુદ્ધિ’ શબ્દ અહંકારના કારણરૂપ મહત્તરત્વને શક્તિરૂપ મુખ્યવૃત્તિવડે જ કથન કરે છે. અને અહંકાર શબ્દની લક્ષણાવૃત્તિવડે સર્વ વાસનાઓથી યુક્ત અવિધારૂપ અવ્યક્તનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. કારણ કે પ્રવર્ત-ઈત્યાદિ અસાધારણ ધર્મે અહંકાર અને અવ્યક્ત બન્નેવિષે તુલ્ય જ રહે છે. તેથી અહંકાર શબ્દવડે અવ્યક્તનો અર્થ ગ્રહણ કરવો ઉચિત છે. એ પ્રકારે સાક્ષીઆત્માવડે ભાસ્યમાન હોવાથી અપરોક્ષરૂપ, પરમેશ્વરની શક્તિરૂપ, અનિર્વચનીય સ્વભાવવાળી તથા ત્રિશુણ્દત્મક એવી જે માયારૂપ પ્રકૃતિ છે, તે માયારૂપ પ્રકૃતિ પંચતન્માત્રા, અહંકાર, મહત્તરત્વ, અવ્યક્ત એ આઠ પ્રકારે કરીને ભેદને પ્રાપ્ત થયેલી છે. આ આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિવિષે જ સંપૂર્ણ જડપ્રપંચ અંતર્ભૂત છે. એ વ્યાખ્યાન સાંખ્ય શાસ્ત્રની રીતિથી કથન કર્યું છે. વેદાંત શાસ્ત્રવિષે તો મૂર્તિ, આપઃ, અનલઃ વાયુઃ સ્મ એ પાંચ શબ્દોવડે અપંચીકૃત પૃથિવીઆદિ પંચ ભૂતોનો જ અર્થ ગ્રહણ કરવો, હ્રદિ શબ્દવડે સૂષ્ણિના આદિ કાળવિષે પરમેશ્વરની માયાના પરિણામરૂપ ઇક્ષણનો અર્થ ગ્રહણ કરવો અને અહંકાર શબ્દવડે માયાના પરિણામરૂપ સંકલ્પનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. (૪)

અવતરણિકા:-પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલી જે ક્ષેત્રરૂપ આઠ પ્રકારની પ્રકૃત છે, તે પ્રકૃતિવિષે અપરપણું કથન કરતા શ્રીભગવાન હવે ક્ષેત્રરૂપ પરાપ્રકૃતિનું કથન કરે છે -

અપરેયમિતસ્ત્વન્યાં પ્રકૃતિં વિદ્ધિ મે પરમ્ ।

જીવભૂતાં મહાવાહો યયેદં ધાર્યતે જગત્ ॥ ૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન! આ પૂર્વોક્ત આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિને અપરા કરી કહેવામાં આવે છે. હવે આ અપરા પ્રકૃતિથી વિલક્ષણ મારી (પરમેશ્વરની) પરાપ્રકૃતિને તું જીવરૂપે જાણ, જે પરાપ્રકૃતિએ આ સર્વ જગતને ધારણ કર્યું છે. ૫

ટીકા:-હે અર્જુન! પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલી જે અચેતન વર્ગરૂપ ક્ષેત્ર નામે આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિ છે, તે પ્રકૃતિ અપરા જાણવી, અર્થાત્ તે પ્રકૃતિ જડ હોવાથી, પરનો અર્થ હોવાથી તથા સંસારના બધરૂપ હોવાથી નિષ્કૃષ્ટ જ છે. આ અચેતન વર્ગરૂપ તથા ક્ષેત્રરૂપ અપરા પ્રકૃતિથી વિલક્ષણ તથા હું વત્પદાર્થરૂપ પરમેશ્વરના આત્મારૂપ, જે ચેતન જીવાત્મક ક્ષેત્રજ્ઞરૂપ પ્રકૃતિ છે, તે ક્ષેત્રજ્ઞરૂપ વિશુદ્ધ પ્રકૃતિને તું પ્રકૃતિ જાણ, અર્થાત્ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ જાણ

અહીં જ્ઞાત્ર માં રહેલા જે ૪ શબ્દ છે. તે ૪ શબ્દ પૂર્વોક્ત ક્ષેત્રરૂપ જડ પ્રકૃતિ કરતા આ ક્ષેત્રજ્ઞરૂપ ચેતન પ્રકૃતિવિષે અત્યંત વિલક્ષણતાનું યોધન કરવાવાસ્તે છે, અર્થાત્ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞરૂપ બન્ને પ્રકૃતિઓની કોઈ અણે પણ ભેદતા થઈ શકે નહિ. હે અર્જુન! સર્વ સધાતોવિષે પ્રવિષ્ટ થયેલી જે ક્ષેત્રજ્ઞ નામે જીવરૂપ પરાપ્રકૃતિ છે, તે પરાપ્રકૃતિએ જ કેહ હૃદ્રિયાદિરૂપ જડ જગત્ ધારણ કર્યું છે. શ્રુતિ કહે છે—એને જીવેનાત્મનાહ પ્રવિરય નામરૂપે વ્યાકરવાણિ અર્થાત્ હું પરમાત્મ-દેવ આ પોતાના જીવરૂપે પ્રવેશ કરીને નામરૂપને પ્રકટ કર. એવી ક્ષેત્રજ્ઞ નામે જીવરૂપ પરાપ્રકૃતિએ જ આ સર્વ જગત્ ધારણ કર્યું છે. તે ચેતનજીવથી રહિત કોઈ પણ વસ્તુ કોઈ વસ્તુને ધારણ કરવા સમર્થ થતી નથી (૫)

અવતરણિકા:-પૂર્વે જે શ્લોકોવાડે અપરા પ્રકૃતિ તથા પરા પ્રકૃતિ એ બે પ્રકારની પ્રકૃતિ કહી. હવે, તે બે પ્રકારની પ્રકૃતિવિષે કાર્યલિંગક અનુમાન પ્રમાણને દર્શાવતા શ્રીભગવાન પોતાને તે પ્રકૃતિદ્વારા સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ આદિકોની કારણતાનું કથન કરે છે -

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન! આ સર્વ જગત્ આ બેઉ પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ છે, આ પ્રકારનો તું નિશ્ચય કર કારણ કે હું-પરમેશ્વર જ સપૂર્ણ જગતની ઉત્પત્તિના તથા પ્રલયના કારણરૂપ છું ૬

ટીકા:-હે અર્જુન! પૂર્વ અપરત્વરૂપે કરીને કથન કરેલી જે ક્ષેત્ર નામે પ્રકૃતિ છે, તથા પરત્વરૂપે કરીને કથન કરેલી જે ક્ષેત્રજ્ઞ નામે પ્રકૃતિ છે, તે બન્ને પ્રકૃતિઓ જેમનું કારણ છે, તે એતદ્યોનિ કહેવાય છે. એવી એતદ્યોનિરૂપે ઉત્પત્તિ ધર્મેવાળા ચેતન અચેતનરૂપ સર્વજ્ઞ-તોને તું જાણ તાત્પર્ય એ કે, સર્વ કાર્ય ચેતન અચેતનની અધિરૂપ છે. તેથી કાર્યરૂપ હેતુથી તેમની પ્રકૃતિરૂપ કારણને પણ ચેતન-અચેતનની અધિરૂપ અનુમાન કર. કારણ કે કાર્યકારણને સમાન સ્વભાવ જ હોઈવિષે જોવામાં આવે છે. કારણથી ચેતન-અચેતનની અધિરૂપ કાર્યથી તેના ચેતન-અચેતનની અધિરૂપ કારણનું અનુમાન સંભવિત થઈ શકે છે. એ પ્રમાણે સર્વ-જુતોના કારણરૂપ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ નામે બે પ્રકારની પ્રકૃતિ મારી-પરમેશ્વરની ઉપાધિરૂપ છે. તેથી સર્વજ્ઞ સર્વનો ઈશ્વર તથા અનંત શક્તિવાળો માયાકપહિત હું-પરમેશ્વર જ પૂર્વોક્ત પ્રકૃતિ-

દ્વારા આ ચરાચરરૂપ સર્વ જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ હું તથા સર્વ જગતના વિનાશનું કારણ હું, અર્થાત્ જેમ સ્વપ્ના પદાર્થોનું ઉપાદાન કારણ તથા દૃષ્ટા એક જ હોય છે, તેમ માયાનો આશ્રયવિષય હોવાથી હું-માયાવી પરમેશ્વર જ પોતાના માયિક જગતનું ઉપાદાન કારણ હું તથા દૃષ્ટારૂપ હું. (૬)

અવતરણિકા-હું-પરમેશ્વર જ પોતાની માયાશક્તિવડે સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયનો હેતુ છું, તે કારણથી પરમાર્થથી કોઈ પણ પદાર્થ મારાથી અર્થાત્ પરમેશ્વરથી ભિન્ન નથી; આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કહે છે:-મત્તઃ પરતરં ઇતિ; અથવા યજ્ઞાત્વા નેદ મૂયોઽયજ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે એ વચનવડે પૂર્વે એક આત્મવસ્તુના જ્ઞાનથી સર્વ જગતના જ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. આ પ્રતિજ્ઞાનું ઉપાપાદન કરવા વાસ્તે આત્માને સર્વ જગતનું ઉપાદાન કારણ કહ્યું. “ઉપાદાન કારણપણાવડે આત્માના નિવંધકારિત્વ રૂપની હાનિ થશે” એવી શંકા થતાં શ્રીભગવાન કહે છે:-

મત્તઃ પરતરં નાન્યત્કિંચિદસ્તિ ધનંજય ।

મયિ સર્વમિદં પ્રોતં સૂત્રે મણિગણા ઇવ ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! મારાથી (પરમેશ્વરથી) અન્ય કોઈ પણ પદાર્થ પરમાર્થ સત્યરૂપે નથી. જેમ સૂત્ર વિષે મણિઓ પરાવવામાં આવેલાં હોય છે તેમ મારે વિષે અર્થાત્ પરમેશ્વર વિષે આ સર્વ જગત્ પરાવાયહું છે. ૭

ટીકા:-હે અર્જુન ! સર્વ દૃશ્ય પ્રપંચાકાર પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલી માયાના અધિષ્ઠાનરૂપ, સર્વ જગતનો પ્રકાશક, સત્તારકુરણુરૂપે કરીને સર્વ જગત્તરફે અતુરચૂત, સ્વપ્રકાશ-પરમાર્નદ-ચૈતન્યલન તથા પરમાર્થથી સત્પરસ્વરૂપ એવો જે હું-પરમેશ્વર છું, તે મારાથી અર્થાત્ પરમેશ્વરથી ભિન્ન બીજો કોઈ પણ પદાર્થ પરમાર્થથી સત્ય નથી. જેમ સ્વપ્રદૃષ્ટાથી ભિન્ન સ્વપ્ના પદાર્થો પરમાર્થથી સત્ય નથી તથા માયાની પુરુષથી ભિન્ન માયિક પદાર્થો પરમાર્થથી સત્ય નથી તથા શુદ્ધિતઅવચ્છિન્ન ચૈતન્યથી ભિન્ન કલ્પિત રજત પરમાર્થથી સત્ય નથી, તેમ મારે વિષે અર્થાત્ પરમેશ્વર વિષે કલ્પિત આ સર્વ જગત્ વાસ્તવિક રીતે મારાથી ભિન્ન નથી; એ સર્વ વાત તત્ત્વમ્બવમાર્મણજ્ઞાદિશ્ચ. એ સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં શ્રીભાષ્યકરશ્રીએ વિસ્તારથી નિરૂપણ કરી છે અને વ્યવહાર દૃષ્ટિવડે તો આ સર્વ જડ પ્રપંચ, હું-સત્તારૂપ તથા રકુરણુરૂપ પરમેશ્વરવિષે જ અધિત છે અર્થાત્ મારી-પરમેશ્વરની સત્તાવડે આ સર્વ જગત્ સત્ત્વી પેઠે પ્રતીત થાય છે તથા મારા રકુરણુરૂપે કરીને રકુરણુની પેઠે પ્રતીત થાય છે.

“આ સર્વ પ્રપંચ ચૈતન્યવિષે અધિત છે” એટલાં અંશવિષે દૃષ્ટાંત કહે છે-હરે મણિગણા ઇવ ઇતિ-હે અર્જુન ! જેમ સૂત્રવિષે મણિઓનો સમૂહ અધિત થાય છે તેમ સત્તારકુરણુરૂપ મારે વિષે અર્થાત્ પરમેશ્વરવિષે આ સર્વ જગત્ અધિત છે. અથવા સૂત્રે મણિગણા ઇવ એ વચનનો આ પ્રમાણે અર્થ કરવો: હિરણ્યગર્ભરૂપ જે સ્વપ્નાને દૃષ્ટા તેજસ આત્મા છે તેનું નામ સૂત્ર છે. એવા સૂત્ર આત્માવિષે જેમ સ્વપ્નવિષે પ્રાપ્ત મણિઓનો સમૂહ અધિત થાય છે, તેમ મારે વિષે અર્થાત્ પરમેશ્વરવિષે આ સર્વ જગત્ અધિત છે. આ દ્વિતીય વ્યાખ્યાનવિષે કારણ-કાર્ય-ભાવ તથા દૃષ્ટાદૃશ્યભાવ ઇત્યાદિ સર્વ અંશોવિષે દૃષ્ટાંતનો સંભવ હોઈ શકે છે; અને પ્રથમ વ્યાખ્યાનવિષે તો કેવળ અધિતપણાવિષે જ તે દૃષ્ટાંત સંભવે છે.

અને કોઈ ટીકામાં તો આ શ્લોકનો આ પ્રમાણે અર્થ ક્યો છે.-હે અર્જુન ! સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિવાળો તથા સર્વના કારણરૂપ એવો જે હું-પરમેશ્વર છું, તે મારાથી અર્થાત્ પરમેશ્વરથી ભિન્ન બીજું કોઈ-આ જગતનાં ઉત્પત્તિ સંહારનું-સ્વતંત્ર કારણ પ્રસિદ્ધ નથી; કિન્તુ-હું-પરમેશ્વર જ

આ જગતનાં ઉત્પત્તિ-સંહારનું કારણ છે. હું પરમેશ્વર જ આ સર્વ જગતનું કારણ છું, તે કારણથી સર્વ જગતના કારણરૂપ હું-પરમેશ્વરવિષે જ કાર્યરૂપ સર્વ જગત્ અધિત છે, મારાથી ભિન્ન અન્ય કોઈવિષે આ જગત્ અધિત નથી. જેમકે મણિઓના સમૂહ સૂત્રવિષે અધિત હોય છે, અન્ય કોઈવિષે અધિત હોતો નથી. અહીં મત્ર-મણિઓનું દૃષ્ટાંત માત્ર અધિતત્વવિષે જ છે, કારણપણાવિષે એ દૃષ્ટાંત સંભવતું નથી, જેથી તે સૂત્ર મણિઓના કારણરૂપ નથી. આ કારણપણાવિષે સુવર્ણવિષે કુંડલ-કંકણાદિ ભૂષણોનું દૃષ્ટાંત સંભવે છે.

કોઈ ટીકામાં આ શ્લોકનો આ પ્રમાણે અર્થ કયો છે:-વ્યવહાર કાળે મૃત્તિકાદિરૂપ કારણનો તથા ઘટાદિરૂપ કાર્યનો પરસ્પર ભેદ પ્રતીત થાય છે, તેથી મૃત્તિકાદિરૂપ કારણથી ઘટાદિરૂપ કાર્યપર છે અર્થાત્ પૃથક્ છે. જેમ ઘટાદિ કાર્યોનું મૃત્તિકા ઉપાદાન કારણ છે, તેમ ગૌ-અશ્વાદિ કાર્યોનું મૃત્તિકા ઉપાદાન કારણ નથી; તેથી ગૌ-અશ્વાદિ કાર્ય મૃત્તિકાથી પરતર છે. તેવી રીતે હું-પરમાત્માદેવથી કોઈ પણ કાર્ય પરતર નથી, અર્થાત્ હું-પરમેશ્વર જે કાર્ય-વસ્તુનું ઉપાદાન કારણ નથી, એવી કોઈ કાર્ય-વસ્તુ નથી. આટલા કથનથી પ્રપંચવિષે બ્રહ્મનું અવ્યતિરેકપણું દર્શાવ્યું. હવે, બ્રહ્મવિષે પ્રપંચના વ્યતિરેકપણાનું દૃષ્ટાંતસહિત કથન કરે છે. મયિ સર્વે હિતિ ॥ હે અર્જુન! જેમ પરસ્પર વ્યાવૃત્ત તથા સૂત્રથી વ્યાવૃત્ત જે મણિઓ છે, તે મણિઓ, સર્વ મણિઓવિષે અનુસ્યૂત સૂત્રવિષે અધિત થાય છે, તેમ સત્તારૂપે કરીને તથા સ્ફુરણરૂપે કરીને સર્વત્ર અનુસ્યૂત જે હું-પરમેશ્વર છું, તે હું પરમેશ્વરવિષે પરસ્પર વ્યાવૃત્ત પ્રપંચ અધિત છે. અને જેમ વ્યાવૃત્ત મણિઓથી સર્વત્ર અનુસ્યૂત સૂત્ર ભિન્ન હોય છે, તેમ આ વ્યાવૃત્ત પ્રપંચથી સર્વત્ર અનુસ્યૂત હું-પરમેશ્વર પણ ભિન્ન છું. એ પ્રમાણે સર્વ પ્રપંચથી રહિત હું-પરમેશ્વરવિષે વિકારીપણું સંભવતું નથી. આ વ્યાખ્યાનને અનુસરી શ્લોકના પ્રારંભ-વિષે ‘અથવા’ ઇત્યાદિ અવતરણ કથું હતું. (૭)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન! જળાદિકોનું તો રસાદિકોવિષે જ પ્રોતપણું પ્રતીત થાય છે. તેથી હું-પરમેશ્વરવિષે જ આ સર્વ જગત્ પ્રોત છે, એવું આપનું વચન કેવી રીતે સંગત થશે?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં, “હું-પરમેશ્વર જ રસાદિરૂપે કરીને રહેલો છું, તેથી રસાદિકોવિષે જે જળાદિકોનું પ્રોતપણું છે, તે હું-પરમેશ્વરવિષે જ પ્રોતપણું છે,” એ પ્રકારનો ઉત્તર શ્રીભગવાન પાંચ શ્લોકોવડે કહે છે.—

રસોઽહમપ્સુ કૌતેય પ્રમાઽસ્મિ શશિસૂર્યયોઃ ।

પ્રણવઃ સર્વવેદેષુ શબ્દઃ સ્વે પૌરુષં નૃપુ ॥ ૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન! જળ વિષે જે રસ છે તે રસ હું છું, ચંદ્ર સૂર્ય વિષે જે પ્રભા છે તે પ્રભા હું છું, સર્વ વેદો વિષે જે પ્રણવ છે તે પ્રણવ હું છું, આકાશ વિષે જે શબ્દ છે તે શબ્દ હું છું તથા સર્વ નરા વિષે જે પૌરુષ છે તે પૌરુષ હું છું. ૮

ટીકા:-હે અર્જુન! સર્વ જળવિષે રહેલો જે રસતન્માત્રારૂપ મધુરરસ છે, જે રસ સર્વ જલના સારભૂવ; સર્વ જલના કારણભૂત તથા સર્વ જળવિષે અનુસ્યૂત છે, તે રસ હું છું અર્થાત્ હું-પરમેશ્વરવિષે જ એવું રસરૂપ સર્વ જળ પ્રોત છે. ચંદ્રમા તથા સૂર્ય વિષે જે પ્રભારૂપ પ્રકાશ છે, જે પ્રકાશવડે સર્વ લોકોનો વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે, તે પ્રકાશ હું છું અર્થાત્ તે સામાન્ય પ્રકાશરૂપ હું-પરમેશ્વરવિષે જ ચંદ્રમા તથા સૂર્ય પ્રોત છે. સર્વ વેદોવિષે અનુસ્યૂત જે અકારરૂપ પ્રણવ છે, તે પ્રણવ હું છું અર્થાત્ તે પ્રણવરૂપ હું-પરમેશ્વર વિષે જ સર્વવેદ પ્રોત છે. શ્રુતિ કહે છે કે, તપમા શંકના સર્ગાણિ વર્ગાણિ સંકુળાણિ પદ્મોત્કારેણ સર્ગાં બાહ્યં સંતુળ્યાં હિતિ ॥

અર્થાત્ જેમ સર્વ પદ્મ શંકુવટે અધિત છે, તેમ સર્વ વેદોનાં વચનો ઝંકારવટે અધિત છે. સંપૂર્ણ આકાશવિષે અનુસ્યૂત તથા આકાશના કારણરૂપ જે શબ્દ તન્માત્રારૂપ પુણ્ય શબ્દ છે, તે શબ્દ હું છું, અર્થાત્ શબ્દરૂપ હું પરમેશ્વરવિષે જ આકાશ પ્રોત છે. સર્વ પુરુષોવિષે અનુસ્યૂત થઈને રહેલું જે પુરુષત્વ સામાન્યરૂપ પૌરુષ છે, તે પૌરુષ હું છું, અર્થાત્ પૌરુષ-રૂપ હું-પરમેશ્વરવિષે જ સર્વ પુરુષો પ્રોત છે. અહીં એ તાત્પર્ય છે કે, જેમ સર્વ શબ્દોવિષે અનુગત શબ્દત્વ સામાન્યવિષે હુંદુલિ શબ્દત્વ આદિ વિશેષ પ્રોત થાય છે, તેમ રસાદિ સામાન્યરૂપ હું-પરમેશ્વરવિષે જ જલાદિ સર્વ વિશેષ પ્રોત છે. આ પ્રકારની રીતિ આગળના ચારે શ્લોકોમાં પણ સર્વત્ર જાણવી. તેમાં હુંદુલિ, શંખ, વીણા એ ત્રણ દૃષ્ટાંત આત્મપુરાણના સાતમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવેલાં છે. અહીં રસોદ્ભવ ઇત્યાદિ પાંચ શ્લોકોવડે શ્રીભગવાને જે ચોતાની વિભૂતિ કહી છે, તે કેવળ ધ્યાન કરવા વાસ્તે જ કહી છે. તેથી આ કથેય સ્વરૂપવિષે અત્યંત અભિનિવેશ કરવો નહિ. (૮)

પુણ્યો ગંધઃ પૃથિવ્યાં ચ તેજશ્ચાસ્મિ વિભાવસૌ ।

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન! પૃથ્વી વિષે જે પુણ્ય ગંધ છે તે ગંધ હું છું, અગ્નિ વિષે જે તેજ છે તે હું છું, સર્વ ભૂતો વિષે જે જીવન છે તે હું છું તથા તપસ્વી પુરુષો વિષે જે તપ છે તે હું છું. ૯

ટીકા:-હે અર્જુન! સર્વ પૃથિવીવિષે સામાન્યરૂપ, સર્વ પૃથિવીવિષે અનુસ્યૂત તથા તે પૃથિવીના કારણરૂપ એવો જે તન્માત્રારૂપ પુણ્ય ગંધ છે અર્થાત્ વિકારભાવથી રહિત જે સુરભિગંધ છે, તે પુણ્યગંધ હું છું અર્થાત્ તે પુણ્યગંધરૂપ હું-પરમેશ્વર વિષે જ પૃથિવી પ્રોત છે. અહીં કુળ્યો ગંધઃ પૃથિવ્યાં ચ એ વચનમાં જે વકાર છે. તે વકાર રસાદિકોવિષે પણ પુણ્યત્વનો સમુદ્ભવ કરાવવા વાસ્તે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ પાંચવિષે સ્વભાવથી તે પુણ્યત્વ જ રહે છે. પ્રાણીઓના અધર્મવિશેષથી શબ્દાદિકોવિષે અપુણ્યત્વ હોય છે, સ્વભાવથી અપુણ્યત્વ શબ્દાદિ વિષયોવિષે હોતું નથી. અહીં અસુરભિઆદિ વિકારભાવથી રહિતપણાનું નામ પુણ્યત્વ છે.

અગ્નિવિષે જે તેજ છે, જે તેજ સર્વ પદ્મથોના હલન-પ્રકાશના સામર્થ્યરૂપ છે, કૃષ્ણ સ્પર્શ સહિત છે, શ્વેત ભાસ્વરરૂપ છે તથા સર્વ અગ્નિવિષે અનુસ્યૂત છે, તે તેજ હું છું અર્થાત્ તે તેજરૂપ હું-પરમેશ્વરવિષે જ અગ્નિ પ્રોત છે. અહીં તેજશ્ચાસ્મિ એ વચનમાં રહેલો જે વકાર છે, તે વકારથી વાયુના સ્પર્શનો અર્થ ગ્રહણ કરવો, અર્થાત્ કૃષ્ણ સ્પર્શવડે આતુર પુરુષોને શીતલતાની પ્રાપ્તિ કરનારો જે વાયુનો શીત સ્પર્શ છે તે શીત સ્પર્શ પણ હું છું. શીત સ્પર્શરૂપ હું-પરમેશ્વરવિષે જ વાયુ પ્રોત છે.

સ્થાવર જંગમરૂપ સર્વ પ્રાણીઓવિષે રહેલું જે પ્રાણોના ધારણરૂપ તથા આયુષરૂપ જે જીવન છે, તે આયુષરૂપ જીવન હું છું, અર્થાત્ આયુષરૂપ હું-પરમેશ્વરવિષે સર્વ પ્રાણી પ્રોત છે. અથવા જીવત્વમેતિ જીવન અર્થાત્ જે વડે જીવનને પ્રાપ્ત થાય તેનું નામ જીવન છે. એ પ્રકારની ઋતુત્પત્તિવડે 'જીવન' શબ્દ વિસદ્ધરૂપ સમગ્ર અજ્ઞાનો વાચક છે. અજ્ઞતરૂપ હું પરમેશ્વર વિષે જ સર્વભૂત પ્રોત છે.

દિવસે દિવસે તપવડે યુક્ત જે વાનપ્રસ્થાદિ છે, તે વાનપ્રસ્થાદિ તપસ્વીઓવિષે રહેલો જે શીત કૃષ્ણ કુપા-પિપાસા ઇત્યાદિ દ્રવ્યોને સહન કરવાના સામર્થ્યરૂપ તપ છે, તે તપ હું છું અર્થાત્ તે તપરૂપ હું-પરમેશ્વરવિષે જ તપસ્વી પુરુષો પ્રોત છે. અહીં તપશ્ચાસ્મિ એ વચનમાં

રહેલો જે ચક્રાર છે, તે ચક્રારવડે અંતર-આદ્ય સર્વ તપોનો અર્થ ગ્રહણ કરવો, તેમાં ચિત્તની એકાગ્રતારૂપ અંતર તપ છે અને જિહ્વા-ઉપસ્થાદિ ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહરૂપ બાહ્ય તપ છે. (૬)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન! આકાશાદાયુર્વાયોરગ્નિરોરપઃ મદ્યઃ પૃથિવી એ શ્રુતિએ આકાશમાંથી વાયુની ઉત્પત્તિ કહી છે, વાયુમાંથી અગ્નિની ઉત્પત્તિ કહી છે, અગ્નિમાંથી જળની ઉત્પત્તિ કહી છે, જળમાંથી પૃથિવીની ઉત્પત્તિ કહી છે; અને કાર્યનું પોતપોતાના કારણવિષે જ પ્રોતપણું થાય છે. તેથી સર્વ ભૂત પોતપોતાના કારણવિષે જ પ્રોત છે. અકારણરૂપ તમારા-વિષે કોઈ પણ પદાર્થ પ્રોત નથી.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં, આત્મન આકાશઃ સમૂતઃ યતો વા હમાનિ જ્ઞતામિ જાગ્યન્તે ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ. હું-પરમેશ્વરથી જ સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિનું કથન કરે છે, તેથી હું-પરમેશ્વર જ સર્વ ભૂતોનું કારણ છું, એ પ્રકારનો ઉત્તર શ્રીભગવાન કથન કરે છે:—

વીજં માં સર્વભૂતાનાં વિદ્ધિ પાર્થ સનાતનમ્ ।

બુદ્ધિર્બુદ્ધિમતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ॥ ૧૦ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! મને (પરમેશ્વરને) ઉત્પત્તિથી રહિત સર્વ ભૂતોના કારણરૂપે બાળ્ય. બુદ્ધિમાન પુરુષોની જે બુદ્ધિ છે તે બુદ્ધિ હું છું તથા તેજસ્વી પુરુષોનું જે તેજ છે તે તેજ હું છું. ૧૦

ટીકા:—હે અર્જુન ! સ્થાવર-જંગમરૂપ સર્વ ભૂતોનું જે એક સનાતન બીજ છે અર્થાત્ પોતાની ઉત્પત્તિવિષે બીજાંતરની અપેક્ષાથી રહિત જે સર્વ ભૂતોનું એક નિત્ય કારણ છે, જે કારણ દરેક-વ્યક્તિવિષે લેહવાળું નથી તથા અનિત્ય નથી, એવા અવ્યાકૃત નામે સર્વ જગતના બીજ કારણરૂપ હું-પરમેશ્વરને જ તું બાળ્ય. હું-પરમેશ્વરથી ભિન્ન બીજ કોઈ વસ્તુ સર્વ ભૂતોના બીજરૂપ નથી. શ્રુતિમાં આકાશાદિમાંથી જે વાયુઆદિકોની ઉત્પત્તિ કહી છે, તે પણ કેવળ જડ આકાશાદિમાંથી જ વાયુઆદિકોની ઉત્પત્તિ કહી નથી, કિંતુ આકાશાદિ ઉપહિત હું-પરમેશ્વરથી જ વાયુઆદિકોની ઉત્પત્તિ કહી છે. તેથી સર્વ ભૂતોના અવ્યાકૃત નામે બીજરૂપ હું-પરમેશ્વરવિષે સર્વ ભૂતોનું પ્રોતપણું સુક્ત છે. કિંવા તત્ત્વ-અતત્ત્વ, વસ્તુના વિવેકનું જે સામર્થ્ય છે, તેનું નામ બુદ્ધિ છે. બુદ્ધિવાળા પુરુષોનું નામ બુદ્ધિમત્ છે અને બુદ્ધિમાન પુરુષોની બુદ્ધિ તે હું છું અર્થાત્ બુદ્ધિરૂપ હું-પરમેશ્વરવિષે જ બુદ્ધિમાન પુરુષો પ્રોત છે. અન્ય શ્રુતિઓનો અભિભવ કરવાનું જે સામર્થ્ય છે, જે સામર્થ્યવડે પુરુષ અન્ય પ્રાણીઓવડે અભિભવને પ્રાપ્ત થતો નથી, તે સામર્થ્યનું નામ તેજ છે. એવા તેજવાળા પુરુષો તેજસ્વી કહેવાય છે. તે તેજસ્વી પુરુષોનું જે તેજ છે તે હું છું અર્થાત્ તે તેજરૂપ હું-પરમેશ્વરવિષે જ તેજસ્વી પુરુષો પ્રોત છે. (૧૦)

અને વળી—

વલં વલવતામસ્મિ કામરાગવિવર્જિતમ્ ।

ધર્માવિરુદ્ધો ભૂતેષુ કામોઽસ્મિ ભરતર્પમ્ ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! ભગવાન પુરુષોનું કામ-રાગથી રહિત જે બળ છે તે બળ તથા સર્વ પ્રાણીઓમાં અવિરુદ્ધ જે કામ છે તે કામ હું છું. ૧૧

ટીકા:—જે વિષય અપ્રાપ્ત છે તે વિષયની પ્રાપ્તિ કરનારા કારણનો અભાવ પલ “એ વિષય મને પ્રાપ્ત થાય” એ પ્રકારની જે ચિત્તની વૃત્તિવિશેષ છે તે

છે. જે વિષય પ્રાપ્ત છે તે વિષયનો નાશ કરનાર કારણ વિષયમાન હોવા છતાં પણ “એ વિષય નાશને પ્રાપ્ત ન થાય” એ પ્રકારની જે રંજનાત્મક ચિત્તની વૃત્તિવિશેષ છે તેનું નામ રાજ છે. એવા કામ-રાગથી રહિત જે બળ છે, અર્થાત્ સર્વ પ્રકારે કામ-રાગને નહિ ઉત્પન્ન કરનાર તથા રજ-તમથી રહિત જે સ્વધર્મના અનુષ્ઠાન વાસ્તે ઢેહ-ઈન્દ્રિયાદિકોના ધારણના સામર્થ્યરૂપ બળ છે, એવા સાત્ત્વિક બલવાળા પુરુષોનું નામ બલવત્ છે. આવા સંસારથી પરાડ્યુષ્ણ બળવાન પુરુષોનું બળ હું છું. અર્થાત્ સાત્ત્વિક બળરૂપ હું-પરમેશ્વરવિષે જ બળવાન પુરુષો પ્રોત્ છે. વાતપર્યં એ છે કે, કામ-રાગથી રહિત બળ જ હું પરમેશ્વરના સ્વરૂપ ભૂતે કરીને ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. કામ-રાગને ઉત્પન્ન કરનાર જે વિષયાસક્ત પુરુષોનું બળ છે, તે બળ હું પરમેશ્વરના સ્વરૂપ ભૂતે કરીને ધ્યાન કરવા યોગ્ય નથી અથવા કામરાગચિત્તજન્ય એ વચનમાં રહેલો જે રાગ શબ્દ છે, તે રાગ શબ્દવડે ક્રોધનો જ અર્થ ગ્રહણ કરવો, ક્રિવા ધર્મશાસ્ત્રનું નામ ધર્મ છે, તે ધર્મશાસ્ત્રથી અવિરુદ્ધ અર્થાત્ ધર્મશાસ્ત્રે નહિ નિષેધ કરેલો, અથવા ધર્મને અનુકૂળ એવો જે સર્વ ભૂત પ્રાણીઓવિષે શાસ્ત્રને અનુસારે સ્ત્રી-પુત્રાદિ પદાર્થ વિષયક અભિલાષારૂપ કામ છે, તે કામ હું છું, અર્થાત્ શાસ્ત્રથી અવિરુદ્ધ કામરૂપ માટે વિશે (પરમેશ્વર વિશે) કામયુક્ત સર્વ પ્રાણી પ્રોત્ છે. (૧૧)

અવતરણિકા:-“હે અર્જુન ! એ પ્રમાણે ઘણા પદાર્થોની ગણનાથી શું પ્રયોજન છે ? આ સર્વ જગત્ મારાથી (પરમેશ્વરથી) ઉત્પન્ન થયેલું છે તથા માટે વિશે (પરમેશ્વરવિષે જ) પ્રોત્ છે.” આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કહે છે:-

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।

मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ ૧૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે કાંઈ અન્ય સાત્ત્વિક પદાર્થ છે, જે કાંઈ રાજસ પદાર્થ છે તથા જે કાંઈ તામસ પદાર્થ છે, તે સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ પૂર્વોક્ત રીતે હું પરમેશ્વરથી જ જાણુ. ૧૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વોક્ત પદાર્થોથી ભિન્ન જે કોઈ બીજા પણ અવતરણના પરિણામરૂપ શમ-દમાદિ સાત્ત્વિક ભાવો છે, હર્ષ-દયાદિ રાજસભાવો છે તથા શોક-માઠાદિ તામસભાવો છે, જે સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસભાવ પ્રાણીઓને વિદ્યા-કર્મોદિકોની વશતાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે સર્વ ભાવોને જા કૃત્સલ્ય જગતઃ પ્રભવઃ ઇત્યાદિ વચનોક્ત રીતિથી મારાથી (પરમેશ્વરથી) ઉત્પન્ન થયેલા જાણુ. અથવા જેમને વિષે સત્ત્વગુણ પ્રધાન છે એવા જે સાત્ત્વિક ભાવો છે) જેવા કે ટેવ, ઋષિ, બ્રાહ્મણ, શર્કરા ઇત્યાદિ પદાર્થો છે, તથા જેમનેવિષે રજેગુણ પ્રધાન છે એવા જે રાજસ ભાવ છે જેવાકે ગંધર્વ, યક્ષ, ક્ષત્રિય, મરચું ઇત્યાદિ પદાર્થો છે, તથા જેમનેવિષે તમેગુણ પ્રધાન છે એવા જે તામસભાવો છે જેવાકે રાક્ષસ, કન્યાક, શૂદ્ર, ગુંજન ઇત્યાદિ પદાર્થો છે, તે સર્વ પદાર્થો હું પરમેશ્વરથી જ ઉત્પન્ન થયેલા જાણુ. હે અર્જુન ! એ પ્રકારે સર્વ પદાર્થો હું પરમેશ્વરથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, તેા પણ હું પરમેશ્વર તે જડ પદાર્થોવિષે આધેયરૂપે રહેલો નથી, અર્થાત્ જેમ રજગુણ અધિષ્ઠાન કલિપત સર્પોદિકોનો વિકલ્પોવડે દ્વિપત થતું નથી, તેમ હું પરમેશ્વર પણ અનાત્મ પદાર્થોને વશવર્તી તથા તેમના વિકારોવડે દ્વિવિત થતો નથી. જેમ સંસારી જીવ તેમને વશવર્તી તથા તેમના વિકારોવડે દ્વિવિત થાય છે, તેમ હું પરમેશ્વર દ્વિવિત થતો નથી. સર્વ જડ પદાર્થો તો, જેમ રજગુણવિષે સર્પોદિ કલિપત હોય છે, તેમ હું પરમેશ્વર વિષે જ કલિપત છે, અર્થાત્ હું પરમેશ્વરથી સત્તા સ્ફૂર્તિને પ્રાપ્ત થયેલા તે સર્વ પદાર્થો મને (પરમેશ્વરને) અધીન છે. (૧૨)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન્ ! સ્તોહમ્પુર્વેત્ય ઇત્યાદિ વચનોવડે આપે સર્વ જગતને પોતાનું સ્વરૂપ કહ્યું તથા પોતાને સ્વતંત્ર કહ્યા તથા નિત્ય-શુદ્ધ-સુકતસ્વભાવવાળા કહ્યા. એવા સ્વતંત્ર નિત્ય-શુદ્ધ-સુકતસ્વભાવવાળા આપ પરમેશ્વરથી અભિન્ન જે આ જગત છે, તે જગતવિષે સંસારીપણું કેવી રીતે સંભવશે ? અર્થાત્ સંભવશે નહિ. “મારા સ્વતંત્ર નિત્યશુદ્ધ તથા સુકત સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી જ આ જગતવિષે સંસારીપણું થાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે થતું નથી” એવું વચન જો આપ કહો, તો પણ તે આપના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન આ જગતમાં કયા કારણથી છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં, શ્રીભગવાન્ પોતાના સ્વરૂપના અજ્ઞાનવિષેના કારણનું કથન કરે છે.

ત્રિભિર્ગુણમયૈર્ભાવૈરેભિઃ સર્વમિદં જગત્ ।

મોહિતં નાભિજાનાતિ મામેભ્યઃ પરમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-પૂર્વે કહેલા શુભય ત્રણ પ્રકારના ભાવોવડે આ સર્વ જગત્ મોહિત થયું છે. માટે આ સર્વ શુભય ભાવોથી પર તથા અવિધિયરૂપ મને (પરમેશ્વરને) કોઈ બાણી શકતું નથી. ૧૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વે કહેલા જે સત્-રજ-તમ એ ત્રણ ગુણોના વિકારરૂપ ત્રણ પ્રકારના ભાવો-પદાર્થો જ સર્વ પ્રાણીમાત્રને મોહિત કરે છે, અર્થાત્ નિત્ય-અનિત્ય વસ્તુના વિવેકની અયોગ્યતાને પ્રાપ્ત કરે છે. આ કારણથી જ પ્રાણીઓ મને-પરમાત્માહેવને બાણતા નથી. હું-પરમેશ્વર ત્રણ પ્રકારના ભાવોથી પર છું અર્થાત્ સર્વ ભાવોની કલ્પનાના અધિષ્ઠાનરૂપ છું તથા સર્વ ભાવોથી અત્યંત વિલક્ષણ છું. તે વિલક્ષણતાવિષે હેતુગામિત વિશેષણ કહે છે-અવ્યયં હિતિ-અર્થાત્-જન્મ-મરણાદિ સર્વ વિકારોથી હું રહિત છું, દશ્ય પ્રપંચથી રહિત છું, આનંદમય છું, પોતાના સ્વયંજ્યોતિરૂપે કરીને પ્રકાશમાન છું તથા સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ છું, એવા અત્યંત સમીપ મને-પરમેશ્વરને પ્રાણી બાણતા નથી. તે પ્રત્યક્ અભિન્ન મારા (પરમેશ્વરના) અજ્ઞાનથી જ સર્વ પ્રાણીઓ વારંવાર જન્મ-મરણરૂપ સંસારને પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી એ અવિવેકીજનોનું મોહું હોહોગ્ય છે.

સત્ત્વાદિ શુભય ભાવોથી સર્વ પ્રાણીઓ મોહને પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કહેલી છે:-

શ્લોક:-“ત્રિયામ્યામજઙ્ઘ્યામ્યાં દ્વામ્યામેવ હતં જગત્ । અહો વપસ્યજિહ્વામ્યાં વ્રજાદિમશ્કાવધિ ॥

અર્થાત્-અદ્ય યત્રવડે જય કરવાને અશક્ય જે ઉપસ્થ ઇન્દ્રિય છે તથા જિહ્વા ઇન્દ્રિય છે તે બે ઇન્દ્રિયોએ જ વ્રજાથી લઈને મશક (મચ્છર) સુધીના આ સર્વ જગતને હણેલું છે, એ મોહું આશ્ચર્ય છે. યદપિ પોતપોતાના વિષયોવિષે પ્રવૃત્ત થયેલી નેત્રાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયો પુરુષના અનર્થના હેતુઓ છે, તથાપિ સર્વ ઇન્દ્રિયોવિષે ઉપસ્થ અને જિહ્વા (જીમ) એ બે ઇન્દ્રિયો જ અત્યંત પ્રબળ છે, તેથી તે બે ઇન્દ્રિયોનું જ અહીં ગદ્ગદ કર્યું છે. (૧૩)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન્ ! પૂર્વે કહેલા જે અનાદિચ્છિદ્ધ માયાના સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો છે, તે ત્રણ ગુણોવડે સંબદ્ધ થયેલા આ જગતને સ્વતંત્રતાનો અભાવ હોવાથી, ત્રિશુભાત્મક માયાને નિવૃત્ત કરવાનું સામર્થ્ય નથી. તેથી કહાયિત્ પણ માયાની નિવૃત્તિ થશે નહિ, કારણ કે યથાર્થ વસ્તુના વિવેકનું જે અસામર્થ્ય છે, તે અસામર્થ્યના હેતુરૂપ ત્રિશુભાત્મક માયા સનાતન જ છે.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં, “અન્ય ઉપાયવડે યદપિ માયાની નિવૃત્તિ થતી નથી તથાપિ એક ભગવતની શરણતાવડે પ્રાપ્ત થયેલા વત્સજ્ઞાનથી માયાની નિવૃત્તિ સંભવે છે” આ પ્રકારનો ઉત્તર શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

દૈવી હોવા ગુણમયી મમ માયા દુરત્યયા ।

મામેવ ચે પ્રપદ્યંતે માયામેતાં તરંતિ તે ॥ ૧૪ ॥

સ્વાકાર્થ:-મારી-પરમેશ્વરની સત્ત્વાદિ શુણ્ણરૂપ પ્રસિદ્ધ દેવી માયા દુરતિક્રમા છે. જે પુરુષો મારો (પરમેશ્વરનો) સાક્ષાત્કાર કરે છે તે પુરુષો જ આ માયાનો નાશ કરે છે. ૧૪

ટીકા:-હું અર્જુન ! एको देवः सर्वभूतेषु मूढः धर्त्यादि શ્રુતિઓએ પ્રતિપાદન કરેલો જે સ્વપ્ર-ક્ષાશ-ચૈતન્ય-આનંદ સ્વરૂપ દેવ છે, જે દેવ જીવ-ધર્મશર વિભાગથી રહિત છે, તે શુદ્ધ ચૈતન્ય માત્ર દેવના આશ્રયરૂપે કરીને તથા વિષયરૂપે કરીને જે માયા કલ્પવામાં આવે છે, તેનું નામ દેવી છે; અર્થાત્ જેમ જે ગૃહને આશ્રિત રહે છે તે ગૃહને જ આવૃત્ત કરે છે, તેમ માયા પણ જે શુદ્ધ ચૈતન્યહેવને આશ્રિત રહે છે તે શુદ્ધ ચૈતન્યહેવને વિષય કરે છે. આ પ્રકારે ચૈતન્યહેવને આશ્રિત તથા ચૈતન્યહેવવિષયક હોવાથી માયા ‘દેવી’ કહેવાય છે. આ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કહેલી છે:-

શ્લોક:-આશ્રયસ્વવિપયસ્વમાગિનીર્નિર્વિભાગચિત્તિરેવ કેવલા ।

पूर्वसिद्धत्वसो हि पश्चिमो नामयो भवति नास्मिन्नेव ।।

અર્થાત્-જીવ-ધર્મશરવિભાગથી રહિત કેવલ ચૈતન્યમાત્ર જ અનાદિસિદ્ધ અજ્ઞાનના આશ્રયત્વને તથા વિષયત્વને માત્ર ધાય છે, જે કારણથી તે અનાદિસિદ્ધ અજ્ઞાનનો પશ્ચાત્ ભાવી કોઈ પણ પદાર્થ-આશ્રય તથા વિષય થતો નથી. જે દૈવી માયા મામહ ન જાનામિ અર્થાત્ ‘હું પોતાને જાણતો નથી,’ એ પ્રકારના સાક્ષીરૂપ અવસ્થે કરીને સિદ્ધ હોવાથી, તેનો અપભ્રાપ કરવામાં આવતો નથી; તથા જે માયા સ્વપ્રજ્ઞમાદિકોની અન્યથા અનુપપત્તિરૂપ અર્થાપતિ-પ્રમાણુવડે સિદ્ધ છે, તે માયાની પ્રસિદ્ધિ પણ હિ એ બન્ને શબ્દોવડે કહી છે. તેમાં પણ શબ્દવડે સાક્ષીપ્રત્યક્ષસિદ્ધતા કહી છે અને હિ શબ્દવડે અર્થાપત્તિ પ્રમાણુસિદ્ધતા કહી છે; તથા જે માયા શુણ્ણમયી છે અર્થાત્ સત્-રજ-તમ એ ત્રણ શુણ્ણરૂપ છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેમ તેવડું કંઈકું હોરડું અર્થત્વ દૃઢ હોવાથી પુરુષોના બંધનનો હેતુ હોય છે, તેમ અર્થત્વ દૃઢ હોવાથી એ ત્રિશુણ્ણાત્મક માયા પણ જીવોના બંધનનો હેતુ છે. આ અર્થત્વ બાધન કરવાવાસ્તે જ શ્રીભગવાને માયાનું ‘શુણ્ણમયી’ એવું વિશેષણ કહેલું છે. આવી જે મારી-પરમેશ્વરની માયા છે, અર્થાત્ સર્વ જગતના કારણરૂપ, સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિસંપન્ન તથા માયાવી એવો જે હું પરમેશ્વર છું, તે મારા-ગૃહી પુરુષના ગૃહાદિકોની પેઠે-મમત્વની વિષયીભૂત જે માયા છે, જે માયા મને-પરમેશ્વરને અધીન હોવાથી આ જગતની ઉત્પત્તિ આદિકોનો નિર્વાહ કરનારી છે; તથા જે માયા તત્ત્વવસ્તુના ભાનના પ્રતિબંધવડે અતત્ત્વવસ્તુના ભાનના હેતુરૂપ આવરણ-વિશેષશક્તિ-વાળી અવિદ્યારૂપ છે; તથા જે માયા સર્વ જગતની પ્રકૃતિરૂપ છે. જેમ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે માયા ॥ પ્રકૃતિં વિદ્યાન્માયિનં ત મહેશ્વર-અર્થાત્-માયા આ સર્વ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે, અને માયાવાળો ‘મહેશ્વર’ કહેવાય છે

અહીં આ પ્રમાણે પ્રક્રિયા છે: જીવ, ધર્મશર તથા જગત ધર્મશર વિભાગથી રહિત જે શુદ્ધ ચૈતન્ય છે, તે શુદ્ધ ચૈતન્યવિષે અકથસ્ત જે અનાદિ માયારૂપ અવિદ્યા છે, જે અવિદ્યા સત્ત્વશુણ્ણી પ્રધાનતાવડે અર્થત્વ સ્વચ્છ છે, એવી સ્વચ્છ અવિદ્યા જેમ સ્વચ્છ દર્પણ સુખના આભાસને ઘટ્ટણ કરે છે, તેમ ચૈતન્યના આભાસને શૂદ્ધ કરે છે. જેમ દર્પણરૂપ ઉપાધિના રથામતાદિ દોષો સુખરૂપ બિબેક રચના કરતા નથી, તેમ અવિદ્યારૂપ ઉપાધિના દોષોવડે અસંબદ્ધ હોવાથી પરમેશ્વર બિબેકરથાનીય છે. અને જેમ દર્પણવિષે સ્થિત પ્રતિબિંબ દર્પણના રથામતાદિ દોષોવડે સંબદ્ધ હોય છે, તેમ તે અવિદ્યારૂપ ઉપાધિના દોષોવડે સંબદ્ધ હોવાથી

જીવાત્મા પ્રતિબિંબસ્થાનીય છે. બિંબરૂપ ઈશ્વરથી જ તે જીવના ભોગવાસ્તે આકાશાદિ ક્રમવડે, શરીર-ઈન્દ્રિયાદિ સંઘાત તથા તે સંઘાતના ભોગ્યરૂપ સંપૂર્ણ પ્રપંચ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રકારની કલ્પના કરવામાં આવે છે. જેમ બિંબ અને પ્રતિબિંબ એ બન્નેવિધે શુદ્ધ મુખ અનુગત હોય છે, તેમ ઈશ્વર અને જીવ એ બન્નેવિધે અનુગત બે માયા ઉપહિતચૈતન્ય છે, તે ચૈતન્યસાક્ષી કહેવાય છે. સાક્ષીચૈતન્યથી જ પોતાના વિષે અધ્યસ્તમાયા તથા માયાના કાર્યરૂપ સર્વ પ્રપંચ પ્રકાશિત કરાય છે, તેથી સાક્ષીચૈતન્યના અભિપ્રાયવડે શ્રીભગવાને અવિદ્યારૂપ માયાને 'દૈવી' કહેલી છે, અને તે બિંબરૂપ ઈશ્વરના અભિપ્રાયવડે શ્રીભગવાને તે માયાને મમ માયા કહેલી છે. યદ્યપિ એક અવિદ્યા વિષે પ્રતિબિંબરૂપ એક જ જીવ સંભવે છે, તથાપિ એક અવિદ્યાવિષે રહેલા અંતઃકરણના સંસ્કારો ભિન્ન ભિન્ન છે. સંસ્કારોના ભેદે કરીને અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિવાળા જીવનો આ ગીતા વિષે તથા શ્રુતિ વિષે ભેદ કહેલો છે. તેમાં આ ગીતા વિષે મામેવ વે પ્રવર્તે, હુક્તિનો મૂકા ન પ્રવર્તે, ચતુર્વિધા મંત્રે મામ ઇત્યાદિ વચનોવડે જીવનો ભેદ કહ્યો છે; અને શ્રુતિ વિષે તો તયો યો દૈવાનાં પ્રત્યહુદ્યત ભુવ તદભક્તયા ક્ષયીતં તથા મદ્વ્યાનામ ઇત્યાદિ વચનોવડે જીવનો ભેદ કહ્યો છે. અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિના ભેદનો વિચાર ન કરીએ, તો જીવત્વની પ્રયોજક અવિદ્યારૂપ ઉપાધિનું એકત્વ હોવાથી, આ ગીતા વિષે તથા શ્રુતિ વિષે જીવને પણ એકત્વરૂપ જ કહેલ છે. આ ગીતામાં-યેત્રંત્રં યાગવિ માં વિદ્ધિ સર્વે-હેતેષુ મારત. પ્રજાતિં પુરુષં ચૈવ વિદ્વન્નાદી ઇમાભવિ. મમૈવાંસો જીવજોકે જીવનૂતઃ સનાતનઃ ॥ ઇત્યાદિ વચનોવડે જીવનું એકત્વ કહ્યું છે, અને શ્રુતિમાં-મમ વા દ્વદગમ ભાસીતદાસ્યમાનમેવાવેદં બ્રહ્મણીતિ તત્માત્મર્થમનવદ. ૧૧૦ દેવઃ સર્વમૂતેષુ ગુહઃ. ૧૧૧ બનેન જીવેનામનાડ્યપ્રવિદ્ય. વાગામશ્ચતમાગસ્ય શતથા કલિપતસ્ય ચ. માયો જીવઃ સ વિશેષઃ સ ચાનંત્યાય કલ્પતે ॥ ઇત્યાદિ વચનોવડે જીવનું એકત્વ કહ્યું છે. યદ્યપિ હર્ષણુ વિષે રહેલું જે ચૈત્ર નામે પુરુષનું પ્રતિબિંબ છે, તે પ્રતિબિંબ પોતાને તથા પરને જાણતું નથી, કારણ કે જડ-ચૈતનના સમુદાયરૂપ જે ચૈત્ર નામે પુરુષ છે, તે ચૈત્ર પુરુષના શરીરરૂપ અચૈતન અંશનું જ હર્ષણુ વિષે પ્રતિબિંબ રચે છે, પણ હર્ષણુ વિષે ચૈતન અંશનું પ્રતિબિંબ હોતું નથી, તેથી તે પ્રતિબિંબ જડ હોવા ? પોતાને તથા પરને જાણતું નથી; તથાપિ અવિદ્યા વિષે જે ચૈતનનું પ્રતિબિંબ છે, તે પ્રતિબિંબ જે નરૂપ હોવાથી પોતાને તથા પરને જાણે છે; કારણ કે પ્રતિબિંબ પક્ષ વિષે પ્રતિબિંબ મિથ્ય. હોતું નથી. કિન્તુ તે બિંબ ચૈતન્ય વિષે માત્ર ઉપાધિસ્થાવ જ દ્વિપત હોય છે, અને આભાસ પક્ષ વિષે યદ્યપિ ચિદાભાસ શુદ્ધિ-સ્વરૂપાદિકોની પેઠે આનંદચનીય ઉત્પન્ન થાય છે, તથાપિ તે ચિદાભાસ ઘટાદિ જડ પદાર્થોથી વિલક્ષણ છે. તેથી ચિદાભાસ વિષે પણ પોતાનું જ્ઞાન તથા પરનું જ્ઞાન સંભવે છે. એવો પ્રતિબિંબરૂપ જીવ જ્યાં સૂધી પોતાના પરમેશ્વરરૂપ બિંબની સાથે પોતાની એકતાને જાણતો નથી, ત્યાં સૂધી જેમ જળમાં રહેલો સૂર્ય જળના કંપાદિ વિકારોને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તે પ્રતિબિંબરૂપ જીવ પણ અવિદ્યારૂપ ઉપાધિના સહસ્ર વિકારોનો અનુભવ કરે છે: આ સર્વ અર્થ શ્રીભગવાન કહે છે: મમ માયા દુરત્વયા દ્વિતિ ॥ ૬૬ અર્જુન ! બિંબભૂત મારા-પરમેશ્વરના એકય સાક્ષાત્કારવિના આ મારી માયા તરવી અશક્ય છે, તેથી આ માયા દુરત્વયા કહેવાય છે. આ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે:—

યદા ચર્મવદાકાશં વેદ્યયિવંતિ માનસઃ. તદા દેવમવિદ્યાવ દુઃસ્વપ્નાન્તો મવિવ્યતિ ॥ જે કાળે, મનુષ્ય ચર્મની પેઠે આકાશને એકઠું કરી લેશે, તે કાળે 'હું પ્રાણરૂપ છું' એ પ્રમાણે પરમાત્માદેવને ન જાણીને પણ અવિદ્યાદિ સર્વ દુઃખોનો નાશ થશે. તારપર્યં એ છે કે જેમ ચર્મની પેઠે નિરવયવ આકાશનું એકઠું કરવું અત્યંત અશક્ય છે, તેમ પ્રાણસાક્ષાત્કારવિના અવિદ્યાદિ દુઃખોનો નાશ કરવો પણ અત્યંત અશક્ય છે. આ કારણથી જીવ અંતઃકરણવચ્ચિત્ત હોવાથી, અંતઃકરણથી સંબંધ પદાર્થોને

નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોદ્ધારા પ્રકાશિત કરતો હોવાથી, અલ્પજ્ઞ કહેવાય છે. આ કારણથી જ જીવ “હું જાણું છું, હું કરું છું, હું લોગાનું છું.” ઇત્યાદિ અધ્યાસરૂપ સહસ્ર અનર્થોને પાત્ર થાય છે, અને તે જ પ્રતિબિંબરૂપ જીવ જ્યારે પોતાના બિંબભૂત ઇશ્વરનું આરાધન કરે છે અર્થાત્ જે બિંબરૂપ ઇશ્વર અનંત શક્તિવાળો છે, અવિદ્યારૂપ માયાનો નિયંતા છે, સર્વ પ્રપંચને જાણનારો છે, સર્વ શુભ-અશુભ કર્મનાં કળનો પ્રદાતા છે, પરિપૂર્ણ આનંદધનભૂત છે, ભક્તજનોનો ઉદ્ધાર કરવાવારતો અનેક અવતારો ધારણ કરે છે તથા સર્વનો પરમગુરુરૂપ છે, એવા બિંબભૂત પરમેશ્વરને પ્રતિબિંબરૂપ જીવ જ્યારે મર્વ કર્મોના સમર્પણવડે આરાધન કરે છે, ત્યારે બિંબ વિષે સમર્પણ કરેલા શુભોના પ્રતિબિંબ વિષે જ્ઞાન થવાથી જીવ સર્વ પુરુષાર્થોને પ્રાપ્ત થાય છે.

એ વાત પ્રહ્લાદે પણ કહી છે:-જૈનાત્મન. પ્રચુરવં નિજજાનપૂર્ણં માનં જનાદવિદુષઃ કલ્મષો હ્વીતે। યદ્યજ્ઞનો મગવતે વિરધીતમાન તજ્ઞાત્મને પ્રતિસુક્ષ્મ્વ યયામુલ્ભનો ॥ અર્થાત્-દર્પણ વિષે પ્રતિબિંબિત મુખ વિષે જ્યારે તિલકાદિરૂપ શ્રી અપેક્ષિત હોય છે, ત્યારે બિંબભૂત મુખ વિષે જ તે તિલકાદિ ચિહ્નો કરવામાં આવે છે. તે બિંબભૂત મુખ વિષે કદેલાં તિલકાદિ ચિહ્નો જ પોતે પ્રતિબિંબ વિષે પ્રતીત થાય છે. બિંબભૂત મુખ વિષે તિલકાદિ કયો વિના પ્રતિબિંબ વિષે તિલકાદિકોને પ્રાપ્ત કરવાનો ખીજો કાંઈ ઉપાય નથી. તેવી રીતે બિંબભૂત ઇશ્વર વિષે સમર્પણ કરેલા કર્મોદિ પુરુષાર્થોને જ પ્રતિબિંબરૂપ જીવ પ્રાપ્ત થાય છે. બિંબભૂત ઇશ્વર વિષે કર્મોદિકોને અર્પણ કર્યો વિના તે પ્રતિબિંબરૂપ જીવને પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ વિષે ખીજો કાંઈ ઉપાય નથી. એ પ્રકારે સર્વત્ર પરિપૂર્ણ ભગવાન્ વાસુદેવનું આરાધન કરનારા અધિકારી પુરુષનું અંતઃકરણ જ્યારે જ્ઞાનનાં પ્રતિબંધક પાપોથી રહિત થાય છે તથા જ્ઞાનને અનુકૂળ પુરુષોવડે યુક્ત થાય છે, ત્યારે જેમ અત્યંત નિર્મળ દર્પણ વિષે મુખ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે, તેમ સર્વ કર્મોના ત્યાગપૂર્વક તથા શમ-દમ્ભાદિ પૂર્વક બ્રહ્મવેત્તા ગુરુની સમીપે જઈને કદેલાં શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસનવડે સંસ્કૃત તથા અત્યંત સ્વચ્છ અંતઃકરણ વિષે “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારની સાક્ષાત્કારરૂપ વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, જે સાક્ષાત્કારરૂપ વૃત્તિ બ્રહ્મવેત્તા ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા તત્ત્વમતિ એ વેદાંત વાક્યવડે ઉત્પન્ન થયેલી છે, જે વૃત્તિ અનાત્માકારતાથી રહિત છે, તથા સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત શુદ્ધ ચૈતન્યનો આકાર છે, એવી સાક્ષાત્કારરૂપ વૃત્તિ વિષે પ્રતિબિંબિત થયેલું ચૈતન્ય, એ કાળે જેવી રીતે દીપક પોતાની ઉત્પત્તિના કાળે જ અધકારનો નાશ કરે છે, તેમ સ્વઆશ્રય અવિદ્યાનો નાશ કરે છે. અનિદ્યાનો નાશ થયા પછી વૃત્તિસહિત સર્વ કાર્ય પ્રપંચનો નાશ થાય છે. કારણ કે ઉપાદાન કારણનો નાશ થયા પછી ઉપાદેય કાર્યના નાશનો સર્વ શાશ્વવાળાઓ અંગીકાર કરે છે. આ સર્વ અર્થ શ્રીભગવાન્ કહે છે:-મામેવ યે પ્રવર્તે માયામેવાં સરતિ તે દત્તિ। આત્મેત્યેવોપાસીત। તદાત્માવમેવાવેદ। તમેત્ર ધોતો વિજ્ઞાય તમેત્ર વિદિત્વાતિમ્તદ્વમેતિ ॥ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં રહેલો જે દ્વ શબ્દ છે, તે દ્વકાર જેમ પ્રત્ય અભિન્ન બ્રહ્મ વિષે સર્વ ઉપાધિઓથી રહિતવણાનું બોધન કરે છે, તેવી રીતે મામેવ યે પ્રવર્તે એ ગીતાવચનમાં રહેલો દ્વકાર પણ પ્રત્યક્ અભિન્ન બ્રહ્મ વિષે સર્વ ઉપાધિઓથી રહિતવણાનું બોધન કરે છે; અર્થાત્ સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ કારણરૂપ સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત સચ્ચિદાનંદ-અખડ-અદ્વિતીયરૂપ મને-પરમાત્માદેવને જે અધિકારી પુરુષો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે અધિકારી પુરુષો જ અવિદ્યારૂપ માયાનો નાશ કરે છે.

તાત્પર્ય એ કે, જે અંતઃકરણની વૃત્તિ તત્ત્વમતિ આદિ વેદાંતવાક્યોવડે ઉત્પન્ન થયેલી છે તથા નિર્વિકલ્પક સાક્ષાત્કારરૂપ છે તથા નિર્વચન કરવાને અયોગ્ય શુદ્ધ ચિદાકારત્વ ધર્મવડે વિદિષ્ટ છે, સર્વ સુકૃતોના કળરૂપ છે, નિદિધ્યાસનના પરિપાકથી ઉત્પન્ન થયેલી છે તથા સર્વ કાર્યસહિત

અજ્ઞાનની વિરોધિની છે. આવી સાક્ષાત્કારરૂપ નૃત્તિવડે જે અધિકારી પુરુષો મને તત્પદાર્થરૂપ પરમાત્માદેવને પોતાના આત્મારૂપે કરીને સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે અધિકારી પુરુષો જ મારી અવિદ્યારૂપ માયાનો વિના આયાસે જ નાશ કરે છે. “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારના મારા સાક્ષાત્કારવિના ખીલ્લ અનેક ઉપાયોવડે પણ જે માયાનો નાશ કરી શકાતો નથી તથા જે માયા સર્વ અનર્થોના જન્મની ભૂમિરૂપ છે, એવી અવિદ્યારૂપ માયાને અધિકારી પુરુષો મારા-પર માત્માદેવના સાક્ષાત્કારવડે સુખથી નષ્ટ કરી શકે છે, અર્થાત્ સર્વ ઉપાધિઓની નિવૃત્તિવડે પુરુષો સચ્ચિદાનંદધનરૂપે કરીને જ રહે છે. એવા બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોને કોઈ પણ પ્રતિબંધ કરી શકતું નથી. શ્રુતિ કહે છે કે-ત્વચ્ચ દન દેવાશ્ચ ના મૃત્વા દ્વંષત આત્મા મેષા ત્ત મવતિ-અર્થાત્ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોને અભિભવ કરવામાં ઇર્દાદિ દેવતાઓ પણ સમર્થ થતા નથી. કારણ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ સર્વ દેવતાઓના આત્મારૂપ જ છે. તેમાં જે તે એ બન્ને શબ્દોવિષે ઘણા પુરુષોનું વાચક જે બહુવચન ભગવાને કહ્યું છે, તે બહુવચન, દેહ-ઇન્દ્રિયરૂપ સંધાતના ભેદે કરીને કલ્પના કરેલા આત્માના ભેદબ્રમ્હો અનુવાદ કરે છે, તે બહુવચન કોઈ વાસ્તવિક રીતે આત્માના ભેદનું પ્રાધિક નથી.

મામેવ યે પ્રવચતે એ વચનને રથાને મામેવ યે પ્રવર્ણતિ એ સાક્ષાત્કારવાચક વચન જ ભગવાનને કહેલું યોગ્ય હતું. કારણ કે સાક્ષાત્કારવડે માયાની નિવૃત્તિ થાય છે પણ કર્મ ઉપાસનાદિકોવડે માયાની નિવૃત્તિ થતી નથી. આ વચન ન કહી શ્રીભગવાને જે મામેવ યે પ્રવચતે એવું વચન કહ્યું છે, તે વડે એ અર્થ સૂચિત થયો છે કે, જે અધિકારી પુરુષો મારા-એક પરમેશ્વરના શરણને પ્રાપ્ત થઈને પરમાનંદધન પરિપૂર્ણ ભગવાન વાસુદેવનું ચિંતન કરતાં દિવસોને વ્યતીત કરે છે, તે અધિકારી પુરુષો મારા-પરમેશ્વરના પ્રેમજન્ય મહાન્ આનંદસમુદ્રવિષે મગ્ન મનવાળા હોવાથી આ મારી માયાના સંપૂર્ણ શુલ્બવિકારોથી અભિભવ પામતા નથી. કિન્તુ ઉક્તિ તે મારી માયા, “આ ભગવત્ શરણ પુરુષ મારા વિલાસ વિનોદવિષે અકુશલ હોવાથી મારો નાશ કરવાને સમર્થ છે” એ પ્રકારની શંકા કરીને તે ભક્તજનોમાંથી પોતાની મેળેજ નિવૃત્તિ થઈ જાય છે, જેવી રીતે કોષધવાન્ તપસ્વી પુરુષો પાસેથી વારાંગન નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. તેથી અધિકારી પુરુષો મારી માયાના તરણવાસ્તે મારુ-પરિપૂર્ણ ભગવાન વાસુદેવનું નિરંતર ચિંતન કરવું. (૧૪)

અવતરણિકા:—“હિ ભગવન્! એ પ્રકારે આપ પરમેશ્વરને શરણાગત થઈને આપના નિરંતર ચિંતનથી જો માયાની નિવૃત્તિ થતી હોય, તો સર્વ અનર્થોના મૂળભૂત માયાનો નાશ કરવાવાસ્તે, સર્વ મનુષ્ય આપના શરણને શા વાસ્તે પ્રાપ્ત નથી થતા?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં, “અનેક જન્મોવિષે સંચય કરેલા પાપરૂપ પ્રતિબંધની વશતાથી સર્વ મનુષ્યો મારા શરણને પ્રાપ્ત થતા નથી,” એ પ્રકારનો ઉત્તર શ્રીભગવાન કહે છે:—

ન માં દુષ્કૃતિનો મૂઢાઃ પ્રપદ્યંતે નરાધમાઃ ।

માયયાપહતજ્ઞાના આસુરં માવમાશ્રિતાઃ ॥ ૧૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે પુરુષો પાપકર્મવાળા છે, મૂઢ છે, નરાવિશે અધમ છે, જેઓનું જ્ઞાન માયાવડે નિવૃત્તિ થયું છે તથા જેઓએ દંભદર્પોદિરૂપ આસુરભાવનો આશ્રય કર્યો છે તેવા પુરુષો મને (પરમેશ્વરને) ભજતા નથી. ૧૫

ટીકા:—હિ અર્જુન! જે પુરુષો પાપકર્મોવડે નિલ જ યુક્ત છે, અર્થાત્ જેઓ યુક્ત છે તે પુરુષો સર્વ મનુષ્યોવિષે અધમ છે. આ પાપાત્મા પુરુષો આ

પ્રેમવે નિહા કરવા યોગ્ય હોય છે; અને પરલોકવિષે સહસ્ર અનર્થોને પ્રાપ્ત થાય છે, આ કારણથી તે પાપાત્મા પુરુષો સર્વમનુષ્યો વિષે અધમ છે.

અર્જુનની શંકા:—“હિ ભગવન્! પુરુષો અનર્થની પ્રાપ્તિ કરનારાં પાપકર્મો જ સર્વદા શા કારણથી કરે છે?”

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:—મૂઠા: इति—હે અર્જુન! પુરુષો મૂઠા છે અર્થાત્ “આ કાર્ય મારા અર્થનું સાધન છે તથા આ કાર્ય મારા અનર્થનું સાધન છે.” એ પ્રકારના ઇષ્ટ-અનિષ્ટના વિવેકથી રૂ-ચ છે; તે કારણથી તે પુરુષો સર્વદા પાપ જ કરે છે.

અર્જુનની શંકા:—“હિ ભગવન્! શાસ્ત્રપ્રમાણ વિષમાન હોવા છતાં પુરુષો વિવેક શા વાસ્તે કરતા નથી?”

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:—માયવાડપદ્ધત્તાના: इति—શરીર-ઇન્દ્રિયાદિ સંઘાત વિષે તાદાત્મ્ય પ્રાપ્તિરૂપે કરીને પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલી જે માયા છે, તે માયાવડે જેમનું વિવેક કરવાના સામર્થ્યરૂપ જ્ઞાન, પ્રતિબદ્ધ થયું છે, તેઓ માયવાડપદ્ધત્તાના: કહેવાય છે. તે પુરુષો માયવાપહુતજ્ઞાના: છે, તેથી તેઓ કાયે-અકાર્યોને વિવેક કરતા નથી. આ કારણથી જ દેવો-દુર્વોદરિમાનસ ક્રોધ: વાહ્યમેવ ચ ઇત્યાદિ વચનોવડે આગળ કહેવામાં આવનારો જે આસુરભાવ છે, તે હિંસા-અનુતાદિરૂપ આસુર સ્વભાવનો જ જેમણે આશ્રય કર્યો છે, તે દુષ્ટતા પુરુષો મારા-પરમાત્માદેવના સાક્ષાત્કારને અયોગ્ય હોવાથી મને-પરમેશ્વરને ભજતા નથી, તેથી તે દુષ્ટતા પુરુષોનું કોઈ આશ્ચર્યરૂપ દૌર્ભાગ્ય છે.

કોઈ ટીકામાં તો આ સ્લોકનો આ પ્રમાણે અર્થ ક્યો છે: તે પુરુષો દુષ્ટતા છે. તે કારણથી ચિત્તની શુદ્ધિના અભાવથી પુરુષો મૂઠા છે. અર્થાત્ આત્મ-અનાત્મ વિવેકથી રહિત છે. આ કારણથી જ પુરુષો મનુષ્યોવિષે અધમ છે. એવા દુષ્ટતા નરાધમ પુરુષો મને-પરમેશ્વરને ભજતા નથી. “તે પુરુષો દુષ્ટતા કેમ છે?” એવી શંકા થતાં કહે છે—માયવાડપદ્ધત્તાના: इति—અવિદ્યારૂપ માયાવડે પુરુષોનું અખંડ સંવિદ પ્રદારરૂપ જ્ઞાન આચ્છાદિત થઈ ગયું છે, તે કારણથી તે પુરુષો દુષ્ટતા છે. એટલા કથનથી માયાની આવરણશક્તિ કહી. જે પુરુષોએ આસુરભાવનો આશ્રય કર્યો છે અર્થાત્ “દિહ-ઇન્દ્રિયરૂપ સંઘાત જ આત્મા છે તેથી સંઘાતને જ સર્વ પ્રકારે તૃપ્ત કરવો” એ પ્રકારનો જે આસુરવિરોધનના ચિત્તનો અભિપ્રાય છે, તેનું નામ આસુરભાવ છે. એવા આસુરભાવનો જેમણે આશ્રય કર્યો છે, તેવા પુરુષો દુષ્ટતા કર્મ કરે છે. આટલા કથનવડે માયાની વિદ્યેષશક્તિ કહી. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે માયાએ સ્વરૂપાનંદને આવરણ કરીને ઉત્પન્ન કરેલો જે દેહવિષે આત્મત્વબુદ્ધિરૂપ ભ્રમ છે, તે દેહાત્મ અભિમાનથી દેહાદિકોની યુદ્ધિ કરવાવાસ્તે પુરુષો અનેક પ્રકારનાં દુષ્ટતા કરે છે. પાપકર્મોવડે મૂઠા થયેલા તથા સર્વ મનુષ્યોવિષે અધમ થયેલા તે પુરુષો મને-પરમેશ્વરને ભજતા નથી. તેથી અવિદ્યારૂપ માયા જ સર્વ અનર્થોના મૂળભૂત છે. (૧૫)

અવતરણિકા:—ક્રિયા જે પુરુષો આસુરભાવથી રહિત છે, સર્વદા પુણ્યકર્મવાળા છે તથા ઇષ્ટ-અનિષ્ટ વસ્તુના વિવેકવાળા છે, તે પુરુષો, પુણ્યકર્મની ન્યૂનાધિકતાવડે ચાર પ્રકારના થઈને, મને-પરમેશ્વરને ભજે છે, તથા યથાક્રમે કરીને કામનાથી રહિત થયેલા તે પુરુષો મારા-પરમેશ્વરના પ્રસાદથી માયાને તરે છે: આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કહે છે:—

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભરતવંશવિશે શ્રેષ્ઠ એવા અર્જુન! આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી તથા જ્ઞાની આ ચાર પ્રકારના સુકૃતવાળા જનો મારું પરમેશ્વરનું ભજન કરે છે. ૧૬

ટીકા:-હે અર્જુન! જે પુરુષો સુકૃતી છે અર્થાત્ જે પુરુષોએ પૂર્વના અનેક જન્મોવિષે પુણ્યકર્મોના સંચય કર્યો છે, તે પુરુષો જ જનો છે અર્થાત્ સફળ જન્મવાળા છે. તેમનાથી લિપ્ત પુરુષો નિષ્કામ જન્મવાળા છે. એવા સુકૃતી જનો જ મને-પરમેશ્વરને ભજે છે, અર્થાત્ મારું-પરમેશ્વરનું આરાધન કરે છે. મારું ભજન કરનારા જનો પણ આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી અને જ્ઞાની એ લેહે ઠરીને ચાર પ્રકારના હોય છે. તે ચારેમાં આર્ત, જિજ્ઞાસુ તથા અર્થાર્થી એ ત્રણ સકામ હોય છે અને જ્ઞાની નિષ્કામ હોય છે. યતુ-ચાપાદિરૂપ આપદાનું નામ આર્તિ છે. તે આર્તિવડે જે ધન હોય તેનું નામ આર્ત છે. એવા આર્તજન આપદારૂપ આર્તિને નિવૃત્ત કરવાવાસ્તે મારું-પરમેશ્વરનું આરાધન કરે છે. જેવી રીતે યજ્ઞના ભંગવડે ક્રોધને પ્રાપ્ત થયેલા ઇંદ્ર મજ્જીમિ વિષે ઘણો વરસાદ વરસાવ્યો અને તેવડે દુઃખી થયેલા મજ્જાસી જનો મારું-પરમેશ્વરનું આરાધન કરવા લાગ્યા. જરાસંધ રાજાના બંધનગૃહ વિષે પ્રાપ્ત થયેલા સર્વ રાજાઓ આર્ત થઈને મારું પરમેશ્વરનું આરાધન કરવા લાગ્યા તથા દુર્યોધનની સભા વિષે વચ્ચે ઉતારવાથી આર્ત થયેલી દ્રૌપદી મારું-પરમેશ્વરનું આરાધન કરવા લાગી તથા ગ્રાહવડે ધન થયેલો ગાજેન્દ્ર આર્ત થઈને મારું-પરમેશ્વરનું આરાધન કરવા લાગ્યો. એ વગેરે ખીલ પણ અનેક જનો આર્ત થઈને મારું-પરમેશ્વરનું આરાધન કરવા લાગેલા છે.

જે પુરુષને સર્વદા આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા છે તેને જિજ્ઞાસુ કહેવામાં આવે છે. જિજ્ઞાસુ પણ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિવાસ્તે મારું-પરમેશ્વરનું આરાધન કરે છે. જેવી રીતે સુઘ્ર-કુંડ, જનકરાજ તથા ઉદ્ધવ ઇત્યાદિ જિજ્ઞાસુ જનો આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વાસ્તે મારું-પરમેશ્વરનું આરાધન કરતા હતા.

આ લોકમાં રહેલાં તથા પર લોકમાં રહેલાં જે ધન, સ્ત્રી, પુત્રાદિ લોભનાં સાધનો છે તે અર્થ કહેવાય છે. આ અર્થની ઇચ્છા કરનારા પુરુષો અર્થાર્થી કહેવાય છે. એવા અર્થાર્થી જનો પણ ધનાદિરૂપ અર્થની પ્રાપ્તિવાસ્તે મારું-પરમેશ્વરનું આરાધન કરે છે; જેવી રીતે સુગ્રીવ, વિલીષણુ, ઉપમન્યુ ઇત્યાદિ અર્થાર્થી જનો આ લોકનાં લોભસાધનોની ઇચ્છા કરીને મારું-પરમેશ્વરનું આરાધન કરતા હતા અને કુવાદિ અર્થાર્થી જનો પરલોકનાં લોભસાધનોની ઇચ્છા કરીને મારું-પરમેશ્વરનું આરાધન કરતા હતા. જેમ વરવેતા પુરુષો માયાને તરે છે, તેમ આર્ત, જિજ્ઞાસુ તથા અર્થાર્થી એ ત્રણે પણ ભગવતના ભજનવડે માયાને તરે છે.

આ ત્રણેમાં પણ જિજ્ઞાસુ જન આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિવડે સાક્ષાત્ માયાને તરે છે, અને આર્ત તથા અર્થાર્થી એ બન્ને જિજ્ઞાસુપણને પ્રાપ્ત થઈને માયાને તરે છે, એટલી તેમનામાં વિશેષતા છે. આર્તને તથા અર્થાર્થીને જિજ્ઞાસુપણનો સંભવ હોઈ શકે છે અને જિજ્ઞાસુને પણ આર્તપણનો તથા આત્મજ્ઞાનના સાધનરૂપ અર્થોના અર્થીપણનો સંભવ હોઈ શકે છે. એ કારણથી શ્રીભગવાને આર્ત અને અર્થાર્થી એ બન્નેની વચ્ચે જિજ્ઞાસુનું કથન કર્યું છે. એવી રીતે આર્ત, જિજ્ઞાસુ તથા અર્થાર્થી એ ત્રણ સકામ ભક્તોનું કથન કર્યું.

હવે ચોથા નિષ્કામ ભક્તનું કથન કરે છે. જ્ઞાની ચ ક્વિ “સર્વંત્ર પરિપૂર્ણ અદ્વિતીય પર-માત્માદેવ હું છું,” એ પ્રકારનો જે ભગવતના વાસ્તવસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર છે, તેનું નામ જ્ઞાન છે. આ રીતના જ્ઞાનવડે જે નિત્યયુક્ત હોય તે જ્ઞાની કહેવાય છે. જે જ્ઞાની જ્ઞાનવડે મારી માયાને તર્યો છે તથા સર્વ કામોથી રહિત છે, તે જ્ઞાની નિરંતર મારું-પરમાત્માદેવનું આરાધન કરે છે. અહીં જ્ઞાની ચ એ વચનમાં રહેલો જે ચક્રર છે, તે ચક્રર, જ્ઞાની વિષે હરકોઈ

નિષ્કામ પ્રેમભક્તતા અંતર્ભાવનું યોગ્ય કરવાવાસ્તે છે, અર્થાત્ નિષ્કામ પ્રેમભક્તનો જ્ઞાની વિષે અંતર્ભાવ છે. તેથી શ્રીભગવાનને પાંચ પ્રકારના ભક્તો કથન કરવા યોગ્ય હતા, એ પ્રકારની ન્યૂનતાશંકા સંભવતી નથી.

દે મતર્પમ એ સંગોધનવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચિત કર્યો કે-તું અર્જુન પણ જિજ્ઞાસુ ભક્ત છે અથવા જ્ઞાની ભક્ત છે, તેથી “તે ચારે ભક્તોમાં હું-અર્જુન કેવો ભક્ત છું?” એ પ્રકારની શંકા તારે કરવી નહિ. સનકાદિ, નારદ, પ્રહ્લાદ, પૃથુરાજ તથા શુકદેવ ઇત્યાદિ સર્વ નિષ્કામ જ્ઞાની ભક્તો થયેલા છે અને નિષ્કામ પ્રેમભક્ત તો મળવાસી ગોપીકાઓ તથા અકૂર-યુધિષ્ઠિરાદિ છે. ઈસ-શિશુપાલાદિ યદ્યપિ ભયથી અથવા દ્રેષથી નિરંતર ભગવતનું ચિંતન કરતા રહે છે, તથાપિ તે ઈસ-શિશુપાલાદિ ભક્ત કહેવાય નહિ. કારણ કે પરમેશ્વરવિષે ઈસ-શિશુ-પાલાદિની ભગવત્ અનુરક્તિરૂપ ભક્તિ નથી, માટે દ્રેષ-ભયથી ભગવતનું ચિંતન કરતા હોવાથી ઈસાદિ ભગવત્ભક્ત કહેવાઈ શકે નહિ. (૧૬)

અવતરણિકા:—પૂર્વ શ્લોકમાં આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી, અને જ્ઞાની એ ચારેવિષે ભગવાને સુકૃતીપણું કહ્યું, તેથી શ્રીભગવાનને તે ચારેની તુલ્યતા અભિમત હોવી જોઈએ, એવી અર્જુનને શંકા થતા, તે ચારેવિષે યદ્યપિ સુકૃતીપણું નિશ્ચિત જ છે, તથાપિ સુકૃતની અધિકતાવડે પ્રાપ્ત થયેલી નિષ્કામતાવડે “પ્રેમની અધિકતાથી જ્ઞાની સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે.” એ પ્રકારનો ઉત્તર શ્રીભગવાન કહે છે.

તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકમક્તિર્વિશિષ્યતે ।

પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોઽત્યર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ ॥ ૧૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—આ ચારના મધ્યમાં નિત્યયુક્ત તથા એકભક્તિવાળો જ્ઞાની ઉત્કૃષ્ટ છે, જેથી હું-પરમેશ્વર તે જ્ઞાનીને અત્યંત પ્રિય છું તથા તે જ્ઞાની મને-પરમેશ્વરને અત્યંત પ્રિય છે ૧૭

ટીકા:—હે અર્જુન! આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી અને જ્ઞાની એ ચાર પ્રકારના ભક્તોમાં, “સર્વત્ર પરિપૂર્ણ અદ્વિતીય બ્રહ્મરૂપ હું છું” એ પ્રકારના વત્તરજ્ઞાનવાળો જે જ્ઞાની છે, કે જે જ્ઞાની સર્વ કામનાઓથી રહિત છે, તે જ્ઞાની સર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે. હવે જ્ઞાનીની ઉત્કૃષ્ટતાવિષે જ્ઞાનીનાં હેતુગમિત બે વિશેષણો કહે છે-નિત્યયુક્ત: વ્રુત્તમચિ: इति ॥ જ્ઞાની નિત્યયુક્ત છે અર્થાત્ સર્વ વિક્ષેપના અભાવથી પ્રત્યક્ અભિજ્ઞ પરમાત્માદેવવિષે સર્વદા જેનું ચિત્ત સમાહિત છે તેવો છે. નિત્યયુક્ત હોવાથી જ્ઞાની એકભક્ત છે અર્થાત્ તેની અનુરક્તિરૂપ ભક્તિ એક પ્રત્યક્ અભિજ્ઞ પરમાત્માવિષે જ છે, અન્ય કોઈ વિષે તેની ભક્તિ નથી. એ પ્રકારે નિત્યયુક્ત હોવાથી તથા એકભક્તિ હોવાથી જ્ઞાનવાનું સર્વ કરવા શ્રેષ્ઠ છે. હવે એકભક્તિપણાવિષે હેતુ કહે છે-પ્રિયો હિ इति ॥ જ્ઞાનવાનું પુરુષને હું-પ્રત્યક્ અભિજ્ઞ પરમાત્માદેવ અત્યંત પ્રિય છું અર્થાત્ નિરુ-પાધિક પ્રીતિના વિષય છું. આ કારણથી જ્ઞાનવાનું પુરુષ એકભક્તિ (એકને ત્રિશે જ જેની ભક્તિ હોય તેવો) છે. આ કારણથી જ્ઞાનવાનું પુરુષ પણ મને-પરમેશ્વરને અત્યંત પ્રિય છે.

પોતાનો આત્મા અત્યંત પ્રિય હોય છે, એ વાત શ્રુતિમાં તથા લોકમાં પ્રસિદ્ધ જ છે. કારણ કોઈ ટીકામાં તો આ શ્લોકનો આ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે:—ચારેમાં એક જ્ઞાની જ શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે જ્ઞાની નિત્યયુક્ત છે અર્થાત્ સર્વદા મારા ભગ્નવિષે યુક્ત છે અને આર્તાર્થ સકામ ભક્તો તો ત્યાં સૂધી કામનાની પૂર્ણતા ન થઈ હોય ત્યાં સૂધી જ મારા ભગ્નવિષે યુક્ત થાય છે, કામનાની પૂર્ણતાની પછી મારા ભગ્નવિષે યુક્ત થતા નથી, તેથી આર્તાર્થ ભક્તો નિત્યયુક્ત કહેવાવા નથી. તથા જ્ઞાની એકભક્તિ છે અર્થાત્ મારું-પરમેશ્વરનું જ એકભાવે કરીને

ભજન કરે છે, અન્ય કોઈનું ભજન કરવા નથી. આર્તોદ્ધિકો એકલાંવે કરીને ભજન કરતા નથી; રોગગ્રસ્ત આર્ત પુરુષો સૂર્યનું ભજન કરે છે; જિજ્ઞાસુ જનો સરસ્વતીનું ભજન કરે છે અને અર્થાર્થી પુરુષો કુબેરાદિકોનું ભજન કરે છે: એ પ્રકારે આર્તોદ્ધિકોવિષે અનેક પ્રકારની કામની પ્રાપ્તિ વાસ્તે અનેકોની ભક્તિ જોવામાં આવે છે.

હવે જ્ઞાની પુરુષના નિત્યચુક્તપણાવિષે હેતુ કહે છે—પ્રિયો હિ રતિ ॥ હું-પરમેશ્વર જ્ઞાનવાન પુરુષને અત્યંત પ્રિય છું, કારણ કે હું-પરમેશ્વર જ્ઞાનવાન પુરુષના આત્મારૂપ જ છું અને પોતાનો આત્મા નિરુપાધિક પ્રીતિના વિષય હોવાથી સર્વને પ્રિય જ હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે પ્રીતિ જે પ્રકારની હોય છે. સોપાધિક પ્રીતિ અને નિરુપાધિક પ્રીતિ. જે પ્રીતિ જે વસ્તુ-વિષે અન્ય વાસ્તે હોય છે, તે પ્રીતિ સોપાધિક પ્રીતિ કહેવાય છે; જેમકે પોતાના આત્માના સુખ વાસ્તે અન્ય-પુત્રધનાદિકોવિષે પ્રીતિ છે તે અને જે પ્રીતિ જે વસ્તુવિષે કોઈ અન્યને વાસ્તે હોતી નથી, તે પ્રીતિ નિરુપાધિક પ્રીતિ કહેવાય છે, જેમકે પોતાના આત્માવિષે પ્રીતિ અન્ય કોઈ વાસ્તે નથી. તેથી આત્મા વિષયક પ્રીતિ નિરુપાધિક પ્રીતિ છે. શ્રુતિ કહે છે કે-નૈવૈતત્રેયઃ પુત્રાત્રેયોઽન્યસ્માત્સર્વસ્માદંતતરં યદ્યમાત્મા રતિ ॥ અર્થાત્-શુદ્ધિઆદિ સર્વ સંઘાતની પછી જે આત્માદેવ છે તે આત્માદેવ પુત્ર કરતાં પણ અત્યંત પ્રિય છે, ધન કરતાં પણ અત્યંત પ્રિય છે, તથા અન્ય સર્વ પદાર્થો કરતાં પણ અત્યંત પ્રિય છે, અને એવો નિષ્કામ જ્ઞાની ભક્ત અત્યંત હૃદયભરે તથા મારા (પરમેશ્વરના) આત્મારૂપ છે તેથી જ્ઞાની પુરુષ મને (પરમેશ્વરને) અત્યંત પ્રિય છે. ૧૭

અવતરણિકા:—“હું ભગવન્ ! ત્વં મમ પ્રિયઃ એ આપના વચનથી એમ જાણવામાં આવે છે કે, એક જ્ઞાની ભક્ત જ આપને પ્રિય છે, બીજા આર્ત-જિજ્ઞાસુ-અર્થાર્થી એ ત્રણે ભક્તો આપને પ્રિય નથી.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં “આર્તોદ્ધિક ભક્ત પણ મને પ્રિય જ છે, પરંતુ તે આર્તોદ્ધિક ભક્ત મને અત્યંત પ્રિય નથી અને જ્ઞાનવાન ભક્ત તો મારા આત્મારૂપ હોવાથી અત્યંત પ્રિય છે.” એ પ્રકારનો ઉત્તર શ્રીભગવાન કહે છે:—

ઉદારાઃ સર્વ એવૈતે જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્ ।

આસ્થિતઃ સ હિ યુક્તાત્મા મામેવાનુત્તમાં ગતિમ્ ॥ ૧૮ ॥

શ્લોકાર્થ:—આ આર્તોદ્ધિક જે ત્રણ છે તે ઉત્કૃષ્ટરૂપ છે, પણ બ્રહ્મજ્ઞાની તો મારા આત્મા-રૂપ જ મારો આ પ્રકારનો પરમેશ્વરનો નિશ્ચય છે. માટે બ્રહ્મજ્ઞાની મારેવિશે-પરમેશ્વરવિષે સમાહિત ચિત્તવાળો થઈ, સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ પરમ કૃણરૂપ એવો મારો પરમેશ્વરનો જ અંગી-કાર કરે છે. ૧૮

ટીકા:—હો અર્જુન ! આર્ત-જિજ્ઞાસુ-અર્થાર્થી એ ત્રણે મારા ભક્તો યદ્યપિ સકામ છે, તથાપિ મારી ભક્તિથી રહિત પ્રાણીઓ કરતાં તે ત્રણે ભક્તો ઉત્કૃષ્ટ છે. કારણ કે પૂર્વ જન્મોવિષે પુરુષોએ અનેક સુકૃતો કરેલાં છે, કે જેવડે આ જન્મવિષે તેમને મારી ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે. પૂર્વનાં સુકૃતો વિના મારી ભક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. જો કદાચિત્ તેમના પૂર્વના જન્મોનાં અનેક સુકૃતો ન હોય તો તે પુરુષો મને (પરમેશ્વરને) કદાચિત્ પણ ભજે નહિ, જેવી રીતે આ લોકમાં મારાથી (પરમેશ્વરથી) બહિર્ગુણ થયેલા કેટલાક આર્ત તથા જિજ્ઞાસુ-અર્થાર્થી અન્ય ક્ષુદ્ર દેવતાઓનું જ ભજન કરતા જોવામાં આવે છે. તેથી આ જન્મમાં મારા (પરમેશ્વરના) ભજનથી પુરુષોના પૂર્વનાં જન્મોનાં સુકૃતોનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. એવા પૂર્વજન્મોના પુણ્ય-

કર્મોના પ્રભાવથી માફ (પરમેશ્વરનું) ભજન કરનારા જે આત્મ-જિજ્ઞાસુ-અર્થાર્થી પુરુષો છે, તે ત્રણે પણ મને પ્રિય જ છે. કોઈ પણ મારો ભક્ત જ્ઞાનવાન્ અથવા અજ્ઞાની મને અપ્રિય નથી. પરંતુ જે પુરુષની જે પ્રકારની મારા (પરમેશ્વર)વિષે પ્રીતિ છે, તે પુરુષવિષે તે પ્રકારની જ મારી (પરમેશ્વરની) પણ પ્રીતિ થાય છે. એ વાત સર્વ લોક વિષે સ્વભાવસિદ્ધ જ છે. આત્મ-જિજ્ઞાસુ-અર્થાર્થી એ ત્રણે સકામ ભક્તોને કેવળ હું(પરમેશ્વર) જ પ્રિય નથી, કિન્તુ કામનાના વિષય પદાર્થો પણ પ્રિય હોય છે તથા હું (પરમેશ્વર) પણ પ્રિય હોઈ છું, અને જ્ઞાનવાન્ પુરુષને તો મારા (પરમેશ્વર) વિના બીજા કોઈ પણ પદાર્થ પ્રિય હોતો નથી, કિન્તુ જ્ઞાનવાન્ પુરુષને એક હું-પરમેશ્વર જ નિરતિશય પ્રીતિનો વિષય છું. આ કારણથી નિષ્કામ જ્ઞાની ભક્ત મને (પરમેશ્વરને) નિરતિશય પ્રીતિનો વિષય છે. જો કદાચિત્ હું (પરમેશ્વર) જ્ઞાનવાન્ ભક્તવિષે નિરતિશય પ્રીતિ ન કરું, તો મારા (પરમેશ્વર)વિષે કૃતજ્ઞતા સિદ્ધ થતી નથી તથા કૃતજ્ઞતા પ્રાપ્ત થાય, તેથી પોતાનાવિષે કૃતજ્ઞતાની સિદ્ધિ વાસ્તે તથા કૃતજ્ઞતાની નિવૃત્તિ કરવાવાસ્તે હું (પરમેશ્વર) પણ જ્ઞાની ભક્તવિષે નિરતિશય પ્રીતિ કરું છું. આ કારણથી જ પૂર્વ સ્લોકવિષે અર્થ એ વિશેષણ કહેલું છે.

જેમ વદેવ વિચિત્રા કૃતેતિ અદ્યોપનિષદા સદેવ વીર્યવત્તરં મવતિ એ શ્રુતિમાં વિદ્યા શ્રદ્ધાદિકો-વડે કરેલા કર્મને વીર્યવત્તર કહેલ છે. અહીં વીર્યવત્તર એ વચનના અંતમાં રહેલો જે તર પ્રત્યય છે, તેનો અતિશયવાત્કરૂપ અર્થ વિવક્ષિત છે. તેવડે એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, વિદ્યાદિકોવડે કરેલું કર્મ અતિશય વીર્યવાળું હોય છે અને વિદ્યાદિકો વિના કરેલું કર્મ પણ વીર્યવાળું હોય છે; તેમ જ્ઞાનવાન્ ભક્તને હું (પરમેશ્વર) અત્યંત પ્રિય છું.

અર્થ્ય પ્રિયઃ એ ભગવાનના વચનમાં રહેલો જે અર્થ્ય શબ્દ છે, તેનો અતિશયવાત્કરૂપ અર્થ વિવક્ષિત છે. તેવડે એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, જ્ઞાનવાન્ પુરુષ મને (પરમેશ્વરને) અતિ-શય પ્રિય છે અને જ્ઞાનથી રહિત આર્તોદિ ભક્ત પણ મને (પરમેશ્વરને) પ્રિય તો છે જ. આ અભિપ્રાયે કરીને શ્રીભગવાને જ્ઞાનવાન્વિષે અર્થ્ય એવું વિશેષણ કહેલું છે તથા એ અર્થને શ્રીભગવાને પોતે જ એ વચા માં પ્રવર્તે તાત્ત્વૈવ મજામ્યહમ એ વચનવડે કથન કરેલ છે. આ કારણથી મને (પરમેશ્વરને) પોતાના આત્મારૂપ ભણનાર જ્ઞાનવાન્ ભક્ત મારા (પરમેશ્વરના) આત્મારૂપ જ છે. જ્ઞાનવાન્ ભક્ત હું પરમેશ્વરથી ભિન્ન નથી. શ્રુતિ કહે છે કે-બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ મવતિ અર્થાત્ “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારે પોતાના આત્માથી અલેહરૂપે કરીને બ્રહ્મને ભણનારો બ્રહ્મવેદા જ્ઞાની પુરુષ બ્રહ્મરૂપ જ થાય છે. આ પ્રકારનો મારો (પરમેશ્વરનો) નિશ્ચય છે. અહીં જ્ઞાની ત એ વચનમાં રહેલો જે ત શબ્દ સકામ તથા લેહહર્ષી આર્તોદિ ત્રણ ભક્તોની અપેક્ષાએ કરીને જ્ઞાનવાન્ ભક્તવિષે નિષ્કામતારૂપ તથા અલેહ હર્ષિત્વરૂપ વિશેષવાતું બોધન કરવાવાસ્તે છે.

હવે જ્ઞાનીની આત્મરૂપતાવિષે શ્રીભગવાન્ હેતું કહે છે. સ હિ સ્કાત્મા ઇતિ હે અર્જુન ! જ્ઞાનવાન્ ભક્ત, સ્કાત્મા થઈને અર્થાત્ “હું જ ભગવાન્ વાસુદેવ છું” એ પ્રકારના અલેહરૂપે કરીને મારા (પરમેશ્વરવિષે) સર્વદા સમાહિત ચિત્તવાળો થઈને, મને-આનેહધન પરમેશ્વરને જ સર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ પરમ ફળરૂપે કરીને અંગીકાર કરે છે. હું પરમાત્મા દેવથી ભિન્ન બીજા કોઈ ફળને જ્ઞાનવાન્ પુરુષ માનતો નથી, તેથી બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષ મારા પરમેશ્વરના આત્મારૂપ જ છે. (૧૮)

અવતરણિકા:-હે અર્જુન ! જ્ઞાનવાન્ પુરુષ મને (પરમેશ્વરને) જ પરમ ફળરૂપ માને છે, તે કારણથી જ્ઞાનવાન્ મને (પરમેશ્વરને) અલેહરૂપે કરીને પ્રાપ્ત થાય છે, તથા જ્ઞાનવાન્ પુરુષ જ અત્યંત દુલ્ભ છે. આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

વહૂનાં જન્મનામંતે જ્ઞાનવાન્માં પ્રપદ્યતે ।

વાસુદેવઃ સર્વમિતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભઃ ॥ ૧૯ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જે જ્ઞાનવાન્ પુરુષ ઘણા જન્મના અંત વિશે ‘આ સર્વ જગત્ વાસુદેવ-રૂપ છે,’ આ રીતના જ્ઞાનવાળો થઈ, મને (પરમેશ્વરને) અલેક્ષરૂપે કરી ભજે છે, તે મહાત્મા અત્યંત દુર્લભ છે. ૧૯

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! ક્રિયિત ક્રિયિત પ્રપથના સંપાદનના હેતુરૂપ જે પૂર્વે વ્યતીત થયલા ઘણા જન્મો છે, તે ઘણા જન્મોના અંતમાં અર્થાત્ સર્વ સુકૃતોના ફળભૂત અંત્ય જન્મમાં જ્ઞાનવાન્ પુરુષ “આ સર્વ જગત્ વાસુદેવરૂપ છે” એ પ્રકારના જ્ઞાનવાળો થઈને નિરુપાધિક પ્રીતિના વિષયરૂપ મને (પરમેશ્વરને) જ સર્વદા સંપૂર્ણ પ્રેમના વિષયરૂપે કરી ભજે છે. કારણ કે “હું તથા આ સર્વ જગત્ પરમેશ્વર વાસુદેવરૂપ જ છે” એ પ્રકારની દૃષ્ટિવડે જ્ઞાનવાન્ પુરુષના સર્વ પ્રેમોર્તુ મારા (પરમેશ્વર) વિષે જ પરિઅવસાન થાય છે. આ કારણથી જ્ઞાનપૂર્વક મારી ભક્તિ કરનારો વિદ્વાન્ પુરુષ મહાત્મા છે અર્થાત્ અત્યંત શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો હોવાથી જીવન્મુક્ત પુરુષ સર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે. જીવન્મુક્ત વિદ્વાનની સમાન બીજો કોઈ નથી. જ્યારે જીવન્મુક્ત પુરુષની સમાન પણ કોઈ થયો નથી, ત્યારે જીવન્મુક્ત પુરુષથી અધિક કયાંથી થાય ? આ કારણથી જીવન્મુક્ત વિદ્વાન્ પુરુષ સુદુર્લભ છે અર્થાત્ વિદ્વાન્ પુરુષ અનેક સહસ્ર મનુષ્યોવિષે દુઃખવડે પણ પ્રાપ્ત થવાને અશક્ય છે. એવા વિદ્વાન્ પુરુષની દુર્લભતા મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ એ વચનમાં શ્રીભગવાને સ્પષ્ટ રીતે કહી છે. તેથી જીવન્મુક્ત પુરુષ મને (પરમેશ્વરને) નિરતિશય પ્રીતિના વિષય છેઃ એ પૂર્વોક્ત અર્થ મુક્ત જ છે. (૧૬)

અવતરણિકાઃ—તેજાં જ્ઞાની નિત્યશ્ચક્ર ફળમર્તિર્વિશિષ્યતે એ વચનવડે શ્રીભગવાને આત્માદિની અપેક્ષાએ કરીને જ્ઞાનવાન્ ભક્તની ઉત્કૃષ્ટતાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તે પ્રતિજ્ઞા આટલે સૂધી સિદ્ધ કરી અને સકામત્વ તથા લેહદશિત્વ એ બંને સમાન હોવા છતાં પણ બીજા દેવતાઓના ભક્તોની અપેક્ષાએ કરીને મારા (પરમેશ્વરના) આત્માદિ ત્રણે ભક્તો ઉત્કૃષ્ટ છે, આ પ્રકારની જે પ્રતિજ્ઞા શ્રીભગવાને વદારાઃ સર્વે સ્વંતે એ વચનવડે પૂર્વે કહી હતી. હવે આ સાતમા અધ્યાયની સમાપ્તિ પર્થવ શ્રીભગવાન્ તે પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિ કરે છે. અહીં પરમકૃપાળુ શ્રીભગવાનનો એ અભિપ્રાય છે કે, મારા આત્માદિ ત્રણે ભક્તોવિષે તથા અન્ય દેવતાઓના આત્માદિ ભક્તોવિષે યદપિ આયાસ, સકામત્વ તથા લેહદશિત્વ ઇત્યાદિ ધર્મે સમાન જ છે, તથાપિ મારા (પરમેશ્વરના) ભક્ત તો ભૂમિકાઓના ક્રમે કરીને સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ ભોક્ષરૂપ ફળને જ પ્રાપ્ત થાય છે અને હ્રદ્ર દેવતાના ભક્ત તો પુનઃ પુનઃ જન્મ-મરણની પ્રાપ્તિરૂપ હ્રદ્ર ફળને જ પ્રાપ્ત થાય છે; તેથી સર્વ આત્મ ભક્ત, નિરાસુ ભક્ત, તથા અર્થાર્થી ભક્ત મારા (પરમેશ્વરના) શરણાગતને પ્રાપ્ત થઈને વિનાઆયાસે જ સર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ ભોક્ષરૂપ ફળને પ્રાપ્ત થાય છે. ભોક્ષરૂપ પરમ પુરુષાર્થરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ કરનારાં મારાં (પરમેશ્વરનાં) ભજનની ઉપેક્ષા કરીને હ્રદ્ર ફળની પ્રાપ્તિ કરનારા હ્રદ્ર દેવતાઓના ભજનવિષે જે લોકોની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે પ્રવૃત્તિવિષે પૂર્વના સંસ્કારરૂપ વાસનાવિશેષ અસાધારણ કારણ છે; એ અર્થે હવે શ્રીભગવાન્ કથન કરે છેઃ—

કામૈસ્તૈસ્તૈર્હૃતજ્ઞાનાઃ પ્રપદ્યંતેઽન્યદેવતાઃ ।

તં તં નિયમમાસ્થાય પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયા ॥ ૨૦ ॥

શ્લોકાર્થ:—અનેક પ્રકારની કામનાઓને લીધે મારાથી (પરમેશ્વરથી) જેનું અંતઃકરણ વિમુખ થયું છે તેવો પુરુષ પોતાની પૂર્વ વાસનારૂપ પ્રકૃતિને વશ થયેલો છતો તે તે નિયમનો આશ્રય કરી અન્ય દેવતાઓને બળે છે. ૨૦

ટીકા:—હે અર્જુન ! મારણ, મોહન, ઉચ્ચાટન, સ્તંભન, આકર્ષણ, વશીકરણ, ઇત્યાદિને વિષયો કરનારા જે અભિલાષારૂપ કામો છે, જે કામોના મારણ-મોહનાદિ વિષયો ભગવતની સેવાવડે પ્રાપ્ત થવાને લોકો અશક્ય માને છે, એવા હુદ્ર અભિલાષારૂપ જે કામો છે, તે કામોવડે જેમનું જ્ઞાન ચોટલે કે જેમનું અંતઃકરણ અપહૃત થયું છે ચોટલે કે ભગવાન વાસુદેવથી વિમુખ કરીને મારણાદિ કૃળના દાતારૂપ માનેલા હુદ્ર દેવતાઓને અભિમુખ કરેલું છે એવા મારાથી (પરમેશ્વરથી) બહિર્મુખ પુરુષ, મારાથી (પરમેશ્વરથી) અન્ય હુદ્રદેવતાઓને, તે તે દેવતાના આરાધનવિષે પ્રસિદ્ધ જે જપ-ઉપવાસ-પ્રદક્ષિણા-નમસ્કાર ઇત્યાદિ નિયમો છે તે તે નિયમોનો આશ્રય કરીને, મારણ-મોહનાદિ હુદ્ર કૃળની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાએ કરીને બળે છે. તે હુદ્ર દેવતાઓમાં પણ કોઈક પુરુષ તો પૂર્વ અભ્યાસજન્ય પોતાની અસાધારણ વાસનાને વશ થઈને કોઈ અમુક દેવતાને જ બળે છે. (૨૦)

અવતરણિકા:—“હિ ભગવાન ! જે પુરુષો અન્ય હુદ્ર દેવતાઓનું ભજન કરે છે, તે પુરુષોને પણ દેવતાના પ્રસાદથી સર્વના ઇશ્વરરૂપ ભગવાન વાસુદેવ વિષે અવશ્ય ભક્તિ થશે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન કહે છે:—

યો યો યાં યાં તતું ભક્તઃ શ્રદ્ધયાર્ચિતુમિચ્છતિ ।

તસ્ય તસ્યાચલાં શ્રદ્ધાં તામેવ વિદધામ્યહમ્ ॥ ૨૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! જે સકામ પુરુષ ભક્તિયુક્ત થઈ જે દેવતામૂર્તિનું શ્રદ્ધાવડે અર્ચન કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે તે પુરુષની ભક્તિ હું-અંતર્યામી તે દેવતામૂર્તિપ્રતિ સ્થિર કરું છું. ૨૧

ટીકા:—હે અર્જુન ! અન્ય દેવતાઓનું ભજન કરનારા પુરુષોમાં જે સકામ પુરુષ ભક્તિવડે યુક્ત થઈને જે દેવતામૂર્તિને પૂર્વના જન્મની વાસનાઓના ભાળથી પ્રાદુર્ભૂત થયેલી શ્રદ્ધાવડે અર્ચન કરવા વાસ્તે પ્રવૃત્ત થાય છે, તે સકામ પુરુષની તે દેવતામૂર્તિવિષે જ પૂર્વ વાસનાઓની વશતાથી પ્રાપ્ત થયેલી ભક્તિરૂપ શ્રદ્ધાને હું-અંતર્યામી સ્થિર કરું છું. તે પુરુષની શ્રદ્ધા દેવતામાંથી હઠાવીને હું તેની શ્રદ્ધાને મારા-પોતાવિષે કરાવતો નથી.

કોઈ ટીકામાં તાં શબ્દવડે શ્રદ્ધાનો જ અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે, પરંતુ આ વ્યાખ્યાનમાં પૂર્વ કહેલા યાં યાં એ દેવતાવાચક વ્દ શબ્દનો અન્વય થશે નહિ, અથવા તત્ શબ્દના અધ્યાહારવડે વ્દ શબ્દનો અન્વય થશે. કારણ કે વ્દ શબ્દને વ્દ શબ્દની આકાંક્ષા અવશ્ય હોય છે. તેથી અહીં તાં શબ્દની આગળ પ્રતિ શબ્દનો અધ્યાહાર કરીને તા શબ્દવડે પૂર્વના યાં યાં એ વ્દ શબ્દયુક્ત દેવતાનો પરામર્શ કર્યો છે. (૨૧)

અને વળી—

સ તયા શ્રદ્ધયા યુક્તસ્તસ્યારાધનમીહતે ।

લભતે ચ તતઃ કામાન્મયૈવ વિહિતાન્હિતાન્ ॥ ૨૨ ॥

શ્લોકાર્થ:—તે સકામ પુરુષ શ્રદ્ધાવડે યુક્ત થયેલો છતો દેવતામૂર્તિનું પૂજન કરે છે તથા દેવતામૂર્તિથી મેં-પરમેશ્વરે રચેલ પૂર્વ સંકલિપ્ત કામોને અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨

ટીકા:—હે અર્જુન ! મારણ-મોહનાદિ અર્થોની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરનાર સકામ પુરુષ, મારા (પરમેશ્વર દેવતા) વિષે સ્થિર કરેલી શ્રદ્ધાવડે યુક્ત યધ્ન, દેવતામૂર્તિનું જ પૂજન કરે છે, દેવતામૂર્તિ સિવાય માફે (પરમેશ્વરનું) પૂજન કરતો નથી. પૂજનવડે તે સકામ પુરુષ દેવતા-મૂર્તિથી જ પૂર્વે સંકટપ કરેલા મારણ-મોહનાદિ કામ્યમાન પદાર્થોને પ્રાપ્ત થાય છે.

અર્જુનની રાંકા:—“હે ભગવન્ ! જ્યારે અન્ય દેવતાઓ પણ પોતપોતાના ભક્તજનોની પ્રત્યે તે તે કર્મનાં ફળ દેવામાં સ્વતંત્ર જ થયા, ત્યારે આપ પરમેશ્વરવિષે સર્વ કર્મોનાં ફળનું હાતાપણું સિદ્ધ થયે નહિ.”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—મયૈવ વિદિતાન્નુ ક્વચિત્ ॥ હે અર્જુન ! સર્વ જીવોનાં પુણ્ય-પાપ કર્મોને જાણનારો, સર્વ કર્મોનાં ફળોને પ્રદાતા તથા સર્વ દેવતાઓનો અંતર્યામી એવો જે હું (પરમેશ્વર) છું, તે મેં (પરમેશ્વરે) જ કર્મના ફળવિપાક સમયવિષે મારણ-મોહનાદિ અર્થોને જ ઉત્પન્ન કર્યા છે. મારા (પરમેશ્વર) વિના દેવતાઓ તે તે અર્થોને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ નથી. એવા મેં (અંતર્યામી પરમેશ્વરે) ઉત્પન્ન કરેલા મારણ-મોહનાદિ અર્થોને જ સકામ પુરુષો દેવતાઓથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી હું-અંતર્યામી પરમેશ્વર જ સાક્ષાત્ અથવા કોઈ અન્યદ્વારા સર્વ કર્મોના ફળોને પ્રદાતા છું. એટલા કથનવડે શ્રીભગવાને સર્વ દેવતાઓવિષે પોતાની આજ્ઞાનું વશવર્તીપણું બોધિત કર્યું અથવા મૂળ શ્લોકવિષે દિત્તાન્ન એ એક જ પદ જાણવું અર્થાત્ વાસ્તવિક રીતે અદિતરૂપ હોવા છતાં પણ મારણ-મોહનાદિ અર્થ સકામ પુરુષોને દિતરૂપ પ્રતીત થાય છે. (૨૨)

અવતરણિકા:—યદ્યપિ સર્વે દેવતાઓ સર્વાત્મરૂપ મારી (પરમેશ્વરની) જ મૂર્તિ છે, તેથી દેવતાઓનું આરાધન પણ વાસ્તવિક રીતે માફે (પરમેશ્વરનું) જ આરાધન છે, તથા સર્વેન ફળપ્રદાતા પણ હું-અંતર્યામી પરમેશ્વર છું, તથાપિ સાક્ષાત્ મારા (પરમેશ્વરના) ભક્તોને તથા અન્ય દેવતાઓના ભક્તોને જે વિષમ ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે વસ્તુના વિવેકવડે તથા વસ્તુના અવિવેકવડે જ થાય છે. મારા (પરમેશ્વરના) ભક્તોવિષે વસ્તુનો વિવેક રહે છે, અને અન્ય દેવતાઓના ભક્તોવિષે વસ્તુનો અવિવેક રહે છે. આ કારણથી જ તેમને વિષમ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

અંતવત્તુ ફલં તેપાં તદ્ભવત્યત્પમેધસામ્ ।

દેવાન્દેવયજો યાંતિ મદ્ભક્તા યાંતિ મામપિ ॥ ૨૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—અદ્યપ્યુદ્ધિવાજા પુરુષનું ફળ નાશવાન્ હોય છે, જેથી, દેવતાઓનું આરાધન કરનારો પુરુષ દેવતાઓને જ પ્રાપ્ત થાય છે તથા મારો (અર્થાત્ પરમેશ્વરનો) ભક્ત તો મને- (પરમેશ્વરને) જ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૩

ટીકા:—હે અર્જુન ! જેમની બુદ્ધિરૂપ મેધા અદ્ય છે અર્થાત્ મંદતાવડે યદ્યપિ વસ્તુનો વિવેક કરવાવિષે જેમની બુદ્ધિરૂપ મેધા અસમર્થ છે, તેઓ અદ્યમેધસ્ કહેવાય છે, એવા જે દેવતાઓના ભક્તો છે, તે અન્ય દેવતાઓના ભક્તોને યદ્યપિ મેં (અંતર્યામી પરમેશ્વરે) જ દેવતાનાં આરાધનજન્ય ફળો પ્રાપ્ત કરાવ્યાં છે, તથાપિ તેમનાં ફળો નાશવાન્ હોય છે, અર્થાત્ પરમાર્થ વસ્તુનો વિવેક કરનારા મારા (પરમેશ્વરના) ભક્તોનાં મોક્ષરૂપ ફળ જેમ નાશથી રહિત હોય છે, તેમ અન્ય દેવતાઓના ભક્તોનું મારણ-મોહનાદિરૂપ ફળો નાશથી રહિત હોતું નથી, કિંતુ તે ફળ નાશવાન્ હોય છે. પરમાર્થ વસ્તુના વિવેકથી રહિત પુરુષોને કર્મોથી નાશવાન્

ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે; એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે—યો વા સ્તદધરં માર્ગ્યં સ્વિદિત્વા સ્મિન્નોકે
હ્યેતિ યજ્ઞે તપસ્તપ્યતે વદ્મિ વર્ષસહસ્રણ્યં ત્વદેવાસ્ય તદ્વ્રતિ ॥ અર્થાત્—હે ગાર્ગી! જે પુરુષ અક્ષર
પરમાત્માદેવને ન બાણીને આ લોકવિષે હોમ કરે છે, યજ્ઞ કરે છે તથા અનેક સહસ્ર વર્ષ
પર્યંત તપ કરે છે, તે સર્વ કર્મ પુરુષને નાશવાન્ ફળની જ પ્રાપ્તિ કરે છે.

અર્જુનની શંકા:—“હું ભગવન્ ! અન્ય દેવતાઓના ભક્તોને તો નાશવાન્ ફળની પ્રાપ્તિ
થાય છે અને તમારા ભક્તોને અવિનાશી ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે, એનું શું કારણ છે ? ”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—દેવાન્દેવયજ્ઞઃ ઇતિ ॥ હે અર્જુન ! મારા (પરમેશ્વર) સિવાયના
બીજા ઇદ્રાદિ દેવતાઓનું આરાધન કરનારા સકામ પુરુષો નાશવાન્ ઇદ્રાદિ દેવતાઓને જ પ્રાપ્ત
થાય છે, પણ મને (પરમેશ્વરને) તે પુરુષો પ્રાપ્ત થતા નથી. એ જ પ્રમાણે યક્ષ-રાક્ષસોના ભક્તો
યક્ષ-રાક્ષસોને જ પ્રાપ્ત થાય છે તથા ભૂત-પ્રેતોના ભક્તો ભૂત-પ્રેતોને જ પ્રાપ્ત થાય છે, ઇદ્રાદિ
દેવતા તથા તેમના ભક્તો બન્ને સારિચક છે, અને યક્ષ-રાક્ષસો તથા તેમના ભક્તો બન્ને
રાજસ છે, અને ભૂત-પ્રેત તથા તેમના ભક્તો એ બન્ને તામસ છે. જે પુરુષ જેનું આરાધન
કરે છે, તે પુરુષ તેને જ પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે:—કર્મણ વિતુલોકો વિષયા
દેવલોકઃ । દેવો ધૃત્વા દેવાન્યેતિ ॥ અર્થાત્—પિતૃસંબંધી કર્મોવડે પુરુષને પિતૃલોક પ્રાપ્ત થાય છે અને
દેવતાઓની ઉપાસનાવડે પુરુષને દેવલોક પ્રાપ્ત થાય છે. તે તે દેવતાનું આરાધન કરનારે પુરુષ
તે તે દેવતાભાવને પ્રાપ્ત થઈને તે તે દેવતાના લોકને પ્રાપ્ત થાય છે, ઇત્યાદિ શ્રુતિવચનો તે તે
દેવતાનું આરાધન કરનારા પુરુષને તે તે દેવતાની પ્રાપ્તિનું કથન કરે છે. જે આત્માદિ ત્રણ ભક્તો
સાક્ષાત્ માઈ (પરમેશ્વરનું) જ આરાધન કરે છે, તે ત્રણે ભક્તો મને (પરમેશ્વરને) જ પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં મામપિ માં રહેલો જે અપિ શબ્દ છે. તે અપિ શબ્દવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચવ્યો
છે કે, મારા આત્માદિ ત્રણ સકામ ભક્તો પ્રથમ તો મારા (પરમેશ્વરના) પ્રસાદથી મનવાંછિત
પદાર્થોને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાર પછી મારી (પરમેશ્વરની) ઉપાસનાના પરિપાકથી મને (અનંત
આનંદધન પરમેશ્વરને) પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે મારા (પરમેશ્વરના) આત્માદિ
ત્રણ ભક્તોવિષે તથા અન્ય દેવતાઓના આત્માદિ ભક્તોવિષે સકામતા સમાન હોવા છતાં
પણ નિત્ય ફળની પ્રાપ્તિવડે તથા અનિત્ય ફળની પ્રાપ્તિવડે બન્નેનો સહાનુ લેદ છે. તેથી વ્દારા
સ્વં વૈતે એ પૂર્વોક્ત ભગવાનનું વચન સુક્ત છે. યદપિ પરમેશ્વરના આત્માદિ ત્રણ સકામ
ભક્તોને પોતપોતાની કામનાને અનુસારે જે ફળની નિવૃત્તિ તથા વાંછિત અર્થોની પ્રાપ્તિ
ઇત્યાદિ સાંસારિક ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સાંસારિક ફળ અનિત્ય છે; તથાપિ પરમેશ્વરના
આરાધનનું પરમ ફળ જે મોક્ષ છે તે નિત્ય છે. મોક્ષરૂપ ફળના હેતુએ કરીને પરમેશ્વરના
ભક્તોને નિત્ય ફળની પ્રાપ્તિ કહી છે.

અહીં કોઈ ટીકા વિષે જળમેષસ એ વચનના એ અર્થ કહ્યો છે કે—જલ્પા મેષા યેવાં—અર્થાત્—
શ્રુતિએ ‘અલ્પ’ શબ્દવડે કથન કરેલો જે આ દ્વૈત પ્રપંચ છે, તે અલ્પ દ્વૈત વિષે જેમની
પુદ્ગિરૂપ મેષા છે, તેઓ અલ્પમેષસ કહેવાય છે, અર્થાત્ બ્રાહ્મ અર્થોની અભિલાષા કરનારા
પુરુષો અલ્પમેષસ છે. શ્રુતિ કહે છે કે—અપ યથાન્યત્પરિત્યગ્યચ્છ્વણોતિ અન્યન્મહત્તેડ્યદ્વિજાનાતિ તત્ત્વં
અર્થાત્—જે દ્વૈતભાવ વિષે પુરુષ અન્ય વસ્તુને દેખે છે તથા અન્ય વસ્તુનું શ્રવણ કરે છે તથા
અન્ય વસ્તુનું મનન કરે છે તથા અન્ય વસ્તુને બાણે છે તે સર્વ દ્વૈત પ્રપંચ અલ્પ છે. (૨૩)

અપતરણિકા:—“હું ભગવન્ ! સાક્ષાત્ ભગવાનનું ભજન જો કદાચિત્ નાશથી રહિત
ઉત્તમ ફળની પ્રાપ્તિ કરતું હોય, તો આ લોકમાં વિશેષે કરીને મનુષ્ય ભગવાનથી વિમુખ શા

કારણથી થાય છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં, શ્રીભગવાન ઘણા મનુષ્યોની ભગવત વિશ્વ-
ખતા વિષે કારણ કહે છે:-

અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં મન્યંતે મામબુદ્ધયઃ !

પરં ભાવમજાનંતો મપાવ્યમનુત્તમમ્ ॥ ૨૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-(વિવેકથી શૂન્ય પુરુષ મારા (પરમેશ્વરના) સર્વના કારણરૂપ તથા નિત્ય એવા સોપાધિક સ્વરૂપને તથા સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ નિરુપાધિક સ્વરૂપને જાણતો નથી તથા અવ્યક્ત એવા મને-પરમેશ્વરને વ્યક્તિને પ્રાપ્તિ થયેલો માને છે, માટે અવિવેકી પુરુષ મારાથી (પરમેશ્વરથી) વિશુષ્પ રહે છે. ૨૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! વિવેકથી રહિત પુરુષ અવ્યક્તરૂપ મને (પરમેશ્વરને) વ્યક્તિભાવને પ્રાપ્ત થયેલો માને છે, અર્થાત્ આ હેંહ અહણની પૂર્વે કાર્ય કરવાની અસામર્થ્યવાત્ત્વ રહેલા મને (પરમેશ્વરને) અત્યારે આ સમયે વસુદેવના ગૃહ વિષે ભૌતિક શરીરવડે કાર્ય કરવાના સામર્થ્યને પ્રાપ્ત થયેલો કોઈ જીવ વિશેષ જ માને છે. અથવા અવ્યક્ત એટલે સર્વના કારણરૂપ મને (પરમેશ્વરને) વ્યક્તિમાપન્ન એટલે મત્સ્ય ક્ષમોદિ અવતારરૂપે કરીને કાર્યભાવને પ્રાપ્ત થયેલો માને છે.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! મનુષ્યો તમારા સ્વરૂપનો વિવેક શા કારણથી કરતા નથી ?”

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:-અબ્રહ્મઃ ઇતિ-હે અર્જુન ! પુરુષો મારા સ્વરૂપનો વિવેક કરનારી બુદ્ધિથી રહિત છે, તે કારણથી તે પુરુષો અવ્યક્તરૂપ મને (પરમેશ્વરને) વ્યક્તિભાવને પ્રાપ્ત થયેલો માને છે. અવ્યક્તરૂપ પરમેશ્વરને વ્યક્તિભાવની પ્રાપ્તિ માનવા વિષે કહેલો જે અબ્રહ્મઃ હેતુ છે, તે હેતુને હવે સ્પષ્ટ રીતે નિરૂપણ કરે છે. પરં મામજાનમ્ ઇતિ હે અર્જુન ! મારા (પરમેશ્વરનો) જે પર અવ્યય ભાવ છે અર્થાત્ મારું (પરમેશ્વરનું) જે સર્વ જગતના કારણરૂપ તથા નિત્ય સોપાધિક સ્વરૂપ છે, તે મારા સોપાધિક સ્વરૂપને તે પુરુષો જાણતા નથી તથા મારા(પરમેશ્વરનો) જે અનુત્તમ ભાવ છે અર્થાત્ શુભાશ્વર પરં કિંચિદ્-સા કાષ્ઠા હા વરા ગતિઃ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ કથન કરેલું જે સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ, અતિશયવાંચી રહિત, અદ્વિતીય પરમાનંદધન તથા દેશ કાલ વસ્તુ પરિચ્છેદથી રહિત મારું (પરમેશ્વરનું) નિરુપાધિક સ્વરૂપ છે, તે મારા નિરુપાધિક સ્વરૂપને પણ તે પુરુષો જાણતા નથી. આ કારણથી વિવેકહીન પુરુષો અન્ય જીવોની પેઠે લીલારૂપી મારાં કાર્યને જોઈને મને પણ કોઈ જીવવિશેષ માને છે, પણ મને ઇશ્વરરૂપ માનવા નથી. આ કારણથી અવિવેકી પુરુષો મારા (પરમેશ્વરનો) પરિચાગ કરીને પ્રસિદ્ધ ઈર્ષાદિ દેવતાઓનું જ આરાધન કરે છે. આ રીતે અન્ય દેવતાઓના આરાધનથી તે પુરુષો નારાવાનું કૃપાને જ પ્રાપ્ત થાય છે. આજ વાત શ્રીભગવાન અવજાનંતિ માં મદ્રા માઢર્પી તદ્દમાભિતમ એ વચનવડે આગળ પણ કહેશે. (૨૪)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન્ ! આપ કેવા છો ? આપના જન્મકાળે પણ સર્વ યોગીપુરુષો-વડે ધ્યાન કરવા યોગ્ય તથા શ્રીવૈકુંઠવિષે રહેલાં એવાં દિવ્ય ઇશ્વર સંબંધી સ્વરૂપને આપ આવિર્ભાવ કરતા રહો છો. અત્યારે વર્તમાનકાળે પણ શ્રીવત્સ, કૌસ્તુભમણિ, વનમાલા, સુકુટ, કુંડલ ઇત્યાદિ દિવ્ય અલંકારોવડે આપ સુકૃત છો; શંખ-ચક્ર-જહા-પદ્મ એ ચારેને ધારણ કરનારી ચાર ભુજાઓવડે સુકૃત છો; શ્રી ગરુડ આપનું વાહન છે; સર્વ સુરલોકોવડે સંપાદિત રાજ-રાજેશ્વર અભિષેકઆદિ મહાવૈભવવડે આપ સુકૃત છો; સર્વ સુર-અસુરોનો જય કરનારા છો; નાના

પ્રકારના દિવ્ય લીલાવિલાસો કરનારા છે; રામાદિ સર્વ અવતારોવિષે શિરોમણિ છે; સાક્ષાત્ વેદાંત લોકના અધિપતિ છે; સર્વ લોકોના ઉદ્ધાર કરવા વાસ્તે આ ભૂમિલોકવિષે અવતારને ધારણ કરનારા છે; બ્રહ્માની સૃષ્ટિવિષે નહિ ઉત્પન્ન કરનારી નિરતિશય સુંદરતાને ધારણ કરનારા છે તથા આપની બાળ લીલાવડે સાક્ષાત્ બ્રહ્માને પણ મોહની પ્રાપ્તિ કરનારા છે. વળી આપ સૂર્યનાં કિરણોની સમાન ઉજ્જવલ દિવ્ય પીતાંબરને ધારણ કરનારા છે; ઉપમાથી રહિત શ્યામસુંદર સ્વરૂપને ધારણ કરનારા છે; પારિભવકને વાસ્તે સાક્ષાત્ ઇંદ્રને પણ પરાજય પમાડનાર છે; ગાણધુદ્રવિષે સાક્ષાત્ મહાદેવને પણ પરાજય પમાડનારા છે તથા સંપૂર્ણ સુરઅસુરોને જિતનારા દેવોના પ્રાણપર્યંત સર્વ પદાર્થોને હરણ કરનારા છે. વળી આપ શ્રીહામાદિ પરમ રંકોની પ્રતિ મહાન્ વેશવની પ્રાપ્તિ કરનારા છે; એકમ કાળે સોળ હજાર દિવ્યસ્વરૂપોને ધારણ કરનારા છે; અપરિમિત શુભોવડે યુક્ત છે; મહાન્ મહિમાવાળા છે તથા નારદ-માર્કંડેય ઇત્યાદિ મહાન્ યુનિઓના સમુદાયવડે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે; ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના દિવ્ય શુભો આપનાવિષે છે કે જે દિવ્યશુભો કોઈપણ જીવવિષે સંભવતા નથી, કિન્તુ ઇશ્વર વિષે જ તે શુભો સંભવે છે. એવા આપ પરમેશ્વરવિષે અવિદેશી પુરુષોની મનુષ્યવણુદિ તથા જીવવણુદિ કેવી રીતે થાય છે?" એવી અર્જુનની શંકાને નિવૃત્ત કરવા શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસમાવૃતઃ ।

મૂઢોઽયં નામિજાનાતિ લોકો મામજમબ્યયમ્ ॥ ૨૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-હું-પરમેશ્વર સર્વ લોકોને પ્રલક્ષ થતો નથી, કારણ હું-પરમેશ્વર યોગમાયાથી આવૃત છું. આ કારણથી મૂઢ એવો આ લોક મને-પરમેશ્વરને જન્મથી રહિત તથા મરણથી રહિત જાણતો નથી. ૨૫

ટીકા:-હે અર્જુન ! હું-પરમેશ્વર સર્વ લોકોને પોતાના સ્વરૂપે કરીને પ્રકટ થતો નથી. કિન્તુ મારા-પરમેશ્વરના જે કોઈ ભક્તો છે તે ભક્તોને જ હું-પરમેશ્વર પોતાના સ્વરૂપે કરીને પ્રકટ થાઉં છું. ૨૫

અર્જુને કરેલી શંકા:-“હિ ભગવન્ ! સર્વ લોકોને આપ કેમ પ્રકટ થતા નથી ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-યોગમાયા સમાવૃતઃ इति મારી (પરમેશ્વરની) ભક્તિથી રહિત પ્રાણી મને (પરમેશ્વરને) વાસ્તવસ્વરૂપવડે ન જાણે, એ પ્રકારનો જે મારો (પરમેશ્વરનો) સંકલ્પ છે. તેનું નામ યોગ છે. આ યોગને વશવર્તી જે અનાદિ-અનિર્વચનીય અવિ-ધારૂપ માયા છે, તેનું નામ યોગમાયા છે. અર્થાત્ મારા (પરમેશ્વરના) સંકલ્પને અનુ-સારે વર્તનારી માયાનું નામ યોગમાયા છે. યોગમાયાવડે હું-પરમેશ્વર સમ્બધ્ આવૃત થયેલો છું, અર્થાત્ મારા સ્વરૂપવિષયક જ્ઞાનનું કારણ વિદ્યમાન હોવા છતાં યોગમાયાથી જ્ઞાનની વિવશતાને અયોગ્ય થયેલો છું. આ કારણથી સર્વ લોકોને હું-પરમેશ્વર પોતાના વાસ્તવસ્વરૂપે કરી પ્રકટ થતો નથી. તેથી પરંતુ આવૃત્તો મમાબ્યયમવૃત્તમમ્ એ વચનવડે જે પૂર્વે પોતાના સોપાનિક સ્વરૂપનું તથા નિરૂપાનિક સ્વરૂપનું અજ્ઞાન, લોકોને કશું હંતું, તે સ્વરૂપના અજ્ઞાન વિષે મારો (પરમેશ્વરનો) માયાનો પ્રેરક સંકલ્પ જ કારણ છે. આ કારણથી મારી યોગમાયાવડે મૂઢ થયેલા અર્થાત્ આવૃત્ત જ્ઞાનશક્તિવાળા થયેલા પૂર્વોક્ત આત્માદિ ચાર પ્રકારના ભક્તજનોથી નિવલણુ લોક, મારા (પરમેશ્વર) વિષયક જ્ઞાનનું કારણ વિદ્યમાન હોવા

છતાં પણ ઉત્પત્તિ-નાશથી રહિત મને (પરમેશ્વરને) જાણી શકતા નથી, કિન્તુ તે મૂઠ લોક વિપરીત દૃષ્ટિવડે મને (પરમેશ્વરને) કોઈ મનુષ્યવિશેષ જ માને છે. આ કારણથી જ તે વિપરીત દૃષ્ટિવાળા મૂઠ લોક મારો (પરમેશ્વરનો) પરિત્યાગ કરીને અન્ય ઇદ્રાદિ દેવતાઓને જ ભજે છે. વસ્તુના વિદ્યમાન યથાર્થ સ્વરૂપને આવરણ કરીને વસ્તુના અવિદ્યમાન અયથાર્થ સ્વરૂપને દેખાડવું, એ માયાનો સ્વભાવ લૌકિક ઐન્દ્રજાલિક માયા વિષે પણ પ્રસિદ્ધ છે.

અહીં કોઈ ટીકામાં યોગમાયા એ વચનનો એ અર્થ ક્યો છે કે-પોતાની આવરણ શક્તિવડે પુરુષને જન્મ-મરણરૂપ દુઃખના પ્રવાહની સાથે જો ભેડી દે, તેનું નામ યોગા છે એવી યોગા જે માયા છે તેનું નામ યોગમાયા છે; અને ભગવાન્ બાધકારોએ તો યોગમાયા એ વચનનો એ પ્રમાણે અર્થ ક્યો છે કે-સરવાઈ ત્રણ શુણ્ઘોના જે સંબંધ છે તેનું નામ યોગ છે તથા તે યોગવાળી જે માયા છે તેનું નામ યોગમાયા છે, અને કોઈ ટીકા વિષે તો યોગમાયાત્માદ્યતઃ એ વચનમાં યોગ અને માયાત્માદ્યતઃ એ બે વિભાગો કરવામાં આવ્યા છે; તેમાં, જેને વિષે ચિંતાના નિરોધરૂપ યોગ વિદ્યમાન છે તેનું નામ યોગ છે, એ પ્રકારનો યોગ શબ્દનો અર્થ કરીને સોમિન્ શબ્દની પેઠે યોગ શબ્દને અર્જુનનું સંબોધન અંગીકાર કર્યું છે, અર્થાત્ હે સોમિન્ ! માયાવડે આવૃત્થ થયેલો હું-પરમેશ્વર સર્વ લોકોને પ્રકટ થતો નથી. (૨૫)

અવતરણિકા:-હે અર્જુન ! એ પ્રકારે મને (પરમેશ્વરને) અધીન જે માયા છે, તે સ્વાધીન માયાવડે હું (પરમેશ્વર) સર્વ ભૂતોને મોહની પ્રાપ્તિ કરુ છું, તથા હું-પોતે પરમેશ્વર પ્રતિબંધથી રહિત જ્ઞાનશક્તિવાળો છું, તેથી હું (પરમેશ્વર) સર્વ ભૂતોને જાણુ છું, અને મને (પરમેશ્વરને) મારી ભક્તિથી રહિત કોઈ પણ પ્રાણી જાણુતો નથી; આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।

भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ ૨૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! હું-પરમેશ્વર પૂર્વે વ્યતીત થયેલા, હાલનાં વર્તમાન તથા હવે પછી થનારાં સર્વ ભૂતોને જાણુ છું. પણ મને-પરમેશ્વરને તો કોઈપણ અભક્ત જાણુતો નથી. ૨૬

ટીકા:-હે અર્જુન ! પ્રતિબંધથી રહિત સર્વ વિષયક જ્ઞાનવાળો હું-પરમેશ્વર પોતાની માયાવડે સર્વ લોકોને મોહની પ્રાપ્તિ કરવો હોવા છતાં પણ લાંબા કાળ થયાં નહિ થયેલા તથા હાલમાં વર્તમાન તથા ભવિષ્યમાં થનારાં જેટલા ત્રણકાળવર્તી સ્થાવર-અંગમરૂપ ભૂતો છે, તે સર્વને અપરોક્ષ જાણુ છું. આ કારણથી જ “હું સર્વજ્ઞ પરમેશ્વર છું.” એ અર્થ વિષે તારે કિંચિત્ માત્ર પણ સંશય કરવો નહિ. એવા સર્વદર્શી મને-પરમેશ્વરને મારી માયાવડે મોહિત થયેલા કોઈ પણ પ્રાણી જાણી શકતા નથી; અર્થાત્ જેમ લોકપ્રસિદ્ધ ઐન્દ્રજાલિક માયાવી પુરુષની માયાવડે મોહિત થયેલા લોક માયાવી પુરુષને જાણી શકતા નથી, કિન્તુ માયાવી પુરુષના અનુગ્રહના પાત્રભૂત જે માયાવી પુરુષના પુત્રાદિ છે તે પુત્રાદિ જ તે માયાવી પુરુષને જાણુ છે, તેમ મારા-પરમેશ્વરના અનુગ્રહના પાત્રભૂત જે મારા ભક્તજનો છે તેમનાથી ભિન્ન બીજા સર્વ પ્રાણીઓ મારી યોગમાયાવડે મોહિત થવાથી મને-પરમેશ્વરને જાણી શકતા નથી, કિન્તુ ભક્તજનો જ મારી માયાવડે નહિ મોહિત થવાથી મને-પરમેશ્વરને વાસ્તવિકરૂપે જાણુ છે. આ કારણથી મારા-પરમેશ્વરના વાસ્તવ સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી ઘણા મનુષ્યો મને-પરમેશ્વરને પણ કોઈ જીવવિશેષ માનીને માર્-પરમેશ્વરનું આરાધન કરતા નથી, કિન્તુ ઇદ્રાદિ દેવતાઓનું જ આરાધન કરે છે. અહીં માત્ર એ વચનમાં રહેલો જે જ શબ્દ છે, તે

જ શબ્દવડે શ્રીભગવાને અભક્ત પ્રાણીઓ વિષે પરમેશ્વર વિષયક જ્ઞાનનો પ્રતિબંધ સૂચિત કર્યો છે, અર્થાત્ કોઈ પ્રતિબંધની વશતાથી અભક્ત લોક મને-પરમેશ્વરને વાસ્તવિકરૂપે જાણી શકતા નથી. (૨૬)

અવતરણિકા:—પરમેશ્વરના વાસ્તવિક સ્વરૂપના જ્ઞાનનો જે પ્રતિબંધ છે, તે પ્રતિબંધવિષે પૂર્વની યોગઆયાને હેતુરૂપે કહી હવે, પ્રતિબંધવિષે દેહ દૈદ્યરૂપ સંઘાતના અભિમાનની અતિશયતાપૂર્વક ભોગો વિષે અભિનિવેશરૂપ બીજા હેતુનું શ્રીભગવાન કથન કરે છે:—

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।

सर्वभूतानि संमोहं सर्वे यांति परंतप ॥ ૨૭ ॥

સૌકાર્ય:—હે ભારત ! હે પરંતપ ! આ સર્વ જૂત પ્રાણી સ્થૂલ શરીરની ઉત્પત્તિ થયા પછી ઇચ્છા તથા દ્વેષથી ઉત્પન્ન થયેલા શીવ અને ઉષ્ણાદિ દ્વંદ્વ ધર્મેના કારણરૂપ મોહે કદી સંમોહને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૭

ટીકા:—હે ભરતવંશ વિષે ઉત્પન્ન થયેલા તથા શત્રુઓનો નાશ કરનારા અર્જુન ! અનુકૂળ વસ્તુને વિષય કરનારી જે “એ વસ્તુ મને પ્રાપ્ત થાય” એ પ્રકારની ઇચ્છા છે, તથા પ્રતિકૂળ વસ્તુને વિષય કરનારો જે “એ વસ્તુ મને પ્રાપ્ત ન થાય” એ પ્રકારની દ્વેષ છે, તે ઇચ્છા તથા દ્વેષ બંનેવડે ઉત્પન્ન થયેલા તેમજ શીવ-ઉષ્ણ, દુષ્ણ-પિપાસા, સુખ-દુઃખ ઇત્યાદિ દ્વંદ્વ ધર્મો જેની વિષે નિમિત્ત છે, એવો જે અહીં છતી અહીં દ્વાતી ઇત્યાદિ વિપર્યયરૂપ મોહ છે, તે મોહવડે સર્વ જૂતપ્રાણી સ્થૂલ શરીરની ઉત્પત્તિની પછી નિત્ય-અનિત્ય વસ્તુના વિવેકની અયોગ્યતારૂપ સંમોહને પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં દે ભારત એ સંમોહનવડે શ્રીભગવાને અર્જુન વિષે કુલના મહિમાનું કથન કર્યું; અને દે પરંતપ એ સંમોહનવડે અર્જુન વિષે સ્વરૂપે કરીને શક્તિ કથન કરી. તેમ કહીને શ્રીભગવાને અર્જુનની પ્રત્યે એ અર્થ સૂચિત કર્યો કે, એવા કુળ મહિમાવડે તથા સ્વરૂપ શક્તિવડે યુક્ત વારા-અર્જુનનો દ્વંદ્વ મોહરૂપ શત્રુ પરાજય કરવા સમર્થ નથી. કિન્તુ તું અર્જુન જ તે દ્વંદ્વ મોહને પરાજય કરવાને સમર્થ છે. અહીં શ્રીભગવાનનું એ વાતપર્ય છે કે-ઇચ્છા-દ્વેષથી રહિત કોઇ પણ જૂત-પ્રાણી નથી, કિન્તુ સર્વ જૂત પ્રાણી ઇચ્છા-દ્વેષવડે વિરાજ છે, અને ઇચ્છા-દ્વેષવડે આવિષ્ઠ પુરુષને જાણ વસ્તુ વિષયક જ્ઞાન પણ સંભવતું નથી, તો તે પુરુષને અંતર આત્મવિષયક જ્ઞાન કેવી રીતે જ થાય ? અર્થાત્ ન જ થાય. તેથી સર્વ જૂત પ્રાણીઓ રાજ દ્વેષવડે બ્યાકુળ થયેલા અંતઃકરણવાળા હોવાથી અને-પરમેશ્વરને પોતાના આત્મારૂપ જાણવા નથી અને તેથી ભજન કરવા યોગ્ય અને-પરમેશ્વરને ભજવા નથી. (૨૭)

સંકા:—“હે ભગવન ! સર્વજૂતાનિ સંમોહં યાંતિ એ વચનવડે પૂર્વે આપે સર્વ જૂત પ્રાણીઓને સંમોહની પ્રાપ્તિ કહી અને એ વચનની પણ પૂર્વે ચતુર્વિધા મળતે માં એ વચનવડે આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અધોર્ધી, અને જ્ઞાની એ ચાર પ્રકારના ભક્તજનોને પરમેશ્વરના ભજનની પ્રાપ્તિ કહી. તે બંને વચનો પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થનું કથન કરે છે. તેથી ચતુર્વિધા મળતે માં એ વચનને જે પ્રમાણજૂત માનશો, તો સર્વજૂતાનિ સંમોહં યાંતિ એ આપનું વચન અસંગત થશે; અને સર્વજૂતાનિ સંમોહં યાંતિ એ વચનને જે આપ પ્રમાણજૂત માનશો, તો ચતુર્વિધા મળતે માં એ આપનું વચન અસંગત થશે” એવી અર્જુનને શંકા થતાં, શ્રીભગવાન એવા પ્રકારનો ઉત્તર આપે છે કે—“પુરુષકર્મોની અતિશયતાવડે જે પુરુષોનાં સર્વ પાપકર્મ

નાશ પામી ગયાં છે, તે ભક્તજનો જ મારું-પરમેશ્વરનું આરાધન કરે છે; એવા ભક્તજનો જ ચતુર્વિંશ મળે તે માં એ વચનવડે પૂર્વે કહેલા છે; અને સર્વજ્ઞતાનિ સંમોહ યાંત્રિ એ વચનવડે તેા પુણ્યવાન ભક્તજનોથી સિત્ત પ્રાણીઓનું કથન કયું છે, તેથી બન્ને વચનોનો પરસ્પર વિરોધ થતો નથી.”

येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते ब्रह्ममोहनिर्मुक्ता भजंते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

શ્લોકાર્થ:-વળી જે પુણ્યકર્મવાળા જનનું પાપ નાશને પ્રાપ્ત થયું છે તે પુરુષ બ્રહ્મ ધર્મરૂપ મોહથી રહિત થવાથી તથા દૃઢ સંકલ્પવાળો થવાથી મને-પરમેશ્વરને જ ભજે છે. ૨૮

ટીકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વે અનેક જન્મોવિષે જેમણે પુણ્ય કર્યો તે સંચય કર્યો છે અને એ કારણથી જ જેમનો જન્મ સફળ છે અને તેથી જ ઇવર સર્વ લોકોથી વિલક્ષણ એવા જે અધિકારી પુરુષોનાં જ્ઞાનનાં પ્રતિબંધક પાપ, પુણ્યકર્મોવડે નાશને પ્રાપ્ત થયાં છે, તે પુરુષો, પ્રતિબંધરૂપ પાપનો અભાવ થતાં બ્રહ્મમોહ નિર્મુક્ત થઈને અર્થાત્ પાપ જેનું નિમિત્ત કારણ છે એવો જે શાશ્વત્-દ્રેષ્યાદિજન્ય બદલતી બદલતી ઇત્યાદિ વિપર્યયરૂપ મોહ છે એવા બ્રહ્મ મોહથી રહિત પુરુષો દૃઢમત્ત થઈને એટલે કે અચલ સંકલ્પવાળા થઈને અર્થાત્ “સર્વ પ્રકારે પરમેશ્વર જ ભજન કરવાયોગ્ય છે તથા તે પરમેશ્વર આ પ્રકારનો જ છે” એ પ્રકારનું જે શાશ્વત્પ્રમાણજન્ય તથા અપ્રમાણ્ય શંકાથી રહિત જ્ઞાન છે તે જ્ઞાનવાળા થઈને મારું-પરમેશ્વરનું આરાધન કરે છે, અર્થાત્, અનન્ય શરણુ થઈને મારું-પરમેશ્વરનું જ સેવન કરે છે. એવા અધિકારી જનો જ ચતુર્વિંશ મળે તે માં જગા: સ્ફુટિતોઽસ્તુ પૂર્વોક્ત વચન વિષે સ્ફુટિ શબ્દવડે કહેલા છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે-સર્વજ્ઞતાનિ સંમોહ યાંત્રિ એ વચન તેા ઉત્સર્ગરૂપ છે. સર્વ ભૂત પ્રાણીઓની મધ્યમાં જે પુરુષો પુણ્યકર્મવાળા છે, તે પુરુષો સંમોહથી રહિત થઈને મને-પરમેશ્વરને ભજે છે: એ અર્થનું યોગ્ય કરનાર જે ચતુર્વિંશ મળે તે માં જગા: સ્ફુટિતોઽસ્તુ પૂર્વોક્ત વચન છે તથા યેષાં ત્વંતગતં પાપં જનાનાં ક્ષયકર્મણાં એ વચન છે, તે વચન ઉત્સર્ગના અપવાદરૂપ છે. સામાન્યતઃ સર્વત્ર જેની પ્રવૃત્તિ થાય તેને ઉત્સર્ગ કહે છે અને કોઈક સ્થાનવિશેષ વિષે જેની પ્રવૃત્તિ થાય તેને અપવાદ કહે છે. જે સ્થાને અપવાદની પ્રવૃત્તિ થાય છે તે સ્થાને ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિ થતી નથી કિન્તુ સ્થાનથી સિત્ત સ્થાનવિષે જ ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિ થાય છે. જેમ કે જ હિંસ્યાત્સર્વોપિ જ્ઞતાનિ એ સર્વ ભૂતોની હિંસાનો નિષેધ કરનારું વચન ઉત્સર્ગરૂપ છે અને અગ્નિયોમીયં પશુમાલમંતે એ યજુર્વિષે પશુની હિંસાનું વિધાન કરનારું વચન અપવાદરૂપ છે. અપવાદસ્થાનવિષે ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિ થતી નથી, કિન્તુ તેથી સિત્ત સ્થાનવિષે જ ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિ થાય છે, અર્થાત્ યજુરથી તથા યુદ્ધથી સિત્ત સ્થાનવિષે કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા ન કરવી, એ પ્રકારનો ઉત્સર્ગવા-કથનો અર્થ સિદ્ધ થાય છે. તેની રીતે સર્વજ્ઞતાનિ સંમોહ યાંત્રિ એ ઉત્સર્ગવચનની પણ આર્તોદિ ચાર પ્રકારના સુકૃતી જનો સિવાય અન્યત્ર જ પ્રવૃત્તિ થાય છે, અર્થાત્ મારા ભક્તોથી સિત્ત અન્ય સર્વ પ્રાણી સંમોહને પ્રાપ્ત થાય છે એ પ્રકારનો ઉત્સર્ગ વચનનો અર્થ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રકારનો ઉત્સર્ગ પૂર્વે ૪ વિમિર્ણમયૈર્ભાવૈરેભિઃ સર્વમિદં જગત્ । મોહિતં નાભિજ્ઞાનાતિ મામેમ્પ: પરમ-જ્યયમ્ ॥ આ શ્લોકવિષે કહ્યો હતો. તેથી સર્વજ્ઞતાનિ સંમોહ યાંત્રિ ચતુર્વિંશ મળે તે માં ઇત્યાદિ વચનોનો

પરસ્પર વિરોધ થતો નથી. માટે અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરનારાં પુણ્ય કર્મોનું સંપાદન કરવા વારતે અધિકારી પુરુષે-સર્વદા પ્રયત્ન કરવો. (૨૮)

અવતરણિકા:-હવે અર્જુનના વક્ત્ર્યમાણ પ્રશ્નનું ઉત્થાપન કરવાવાસ્તે શ્રીભગવાન સૂત્રભૂત બે શ્લોકોનું કથન કરે છે. આગળનો અષ્ટમ અધ્યાય આ સૂત્રભૂત બે શ્લોકોના વ્યાખ્યાનરૂપ થશે:

જરામરણમોક્ષાય મામાશ્રિત્ય યતંતિ યે ।

તે ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ ૨૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે પુરુષ જરા મરણાદિકથી નિવૃત્ત કરવા માટે મારા-સગણ પરમેશ્વરનો આશ્રય કરી પ્રયત્ન કરે છે તે પુરુષ તત્ત્વજ્ઞતા લક્ષ્ય અર્થરૂપ નિર્ગુણ બ્રહ્મને, અપરિચ્છિન્ન ત્વંપદના લક્ષ્ય અર્થરૂપ આત્માને તથા સંપૂર્ણ શ્રવણાદિ સાધનોને જાણે છે. ૨૯

ટીકા:-હે અર્જુન! સંસારનાં જરા-મરણાદિ દુઃખોથી વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થયેલા જે અધિકારી જનો જરા-મરણાદિ નાના પ્રકારનાં દુઃસહ દુઃખોને નિવૃત્ત કરવા વાસ્તે, સર્વ દુઃખોને નિવૃત્ત કરનારા મારા-સગણ પરમેશ્વરનો આશ્રય કરીને અર્થાત્ ઇતર સર્વથી વિમુખ થઇને, એક મારા-પરમેશ્વરના શરણને પ્રાપ્ત થઇને પ્રયત્ન કરે છે અર્થાત્ કૃપાની ઇચ્છાથી રહિત થઇને મારે વિશે-પરમેશ્વરવિષે અર્પણ કરેલાં શાસ્ત્રવિહિત શુભ કર્મો કરે છે, તે અધિકારી જનો ક્રમે કરીને શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા થઇ બ્રહ્મને જાણે છે, અર્થાત્ આ સર્વ જગતના કારણરૂપ જે માયા છે તે માયાના અધિષ્ઠાનરૂપ, તત્ત્વ પદના લક્ષ્યાર્થરૂપ તથા સર્વ ઉપાધિઓથી પર એવા નિર્ગુણ શુદ્ધ બ્રહ્મને તે અધિકારી પુરુષો જાણે છે. શરીરનો આશ્રય કરીને પ્રકાશમાન થવાથી અધ્યાત્મસંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થયેલા તથા ઉપાધિકૃત સર્વ પરિચ્છેદથી રહિત એવા જે ત્વંપદના લક્ષ્યાર્થરૂપ અત્યક્ષ આત્મા છે, તે આત્માને પણ અધિકારીજનો જાણે છે. તેમ જ તત્ત્વંપદાર્થ વિષયક જ્ઞાનનાં જેટલાં, બ્રહ્મવેદના ગુરુની સમીપ નિવાસ-શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન ઇત્યાદિ સાધનો છે, કે જે સાધનો નિયમથી જ્ઞાનરૂપ કૃપાની પ્રાપ્તિ કરે છે, તે સંપૂર્ણ સાધનોને પણ અધિકારી પુરુષો જાણે છે. (૨૯)

અને વળી—

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ૩૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે અધિકારી જન અધિભૂત, અધિદેવ તથા અધિયજ્ઞ સહિત મારું-પરમેશ્વરનું ચિત્તન કરે છે તે અધિકારી પુરુષ મારે ત્રિશે-પરમેશ્વર વિશે યુક્ત ચિત્તવાળો થઇ મરણકાળ વિશે પણ મને-પરમેશ્વરને જાણે છે. ૩૦

ટીકા:-હે અર્જુન! આ પ્રકારના મારા ભક્તજનોને મરણકાળે પણ ઇન્દ્રિયાદિ કરણોની વિવશતાવડે મારા-પરમેશ્વરના વિરમરણની શંકા તારે કરવી નહિ; કારણ કે અધિભૂતસહિત, અધિદેવસહિત તથા અધિયજ્ઞસહિત મારું (પરમેશ્વરનું) જે અધિકારી જનો સર્વદા ચિત્તન કરે છે તે અધિકારી જનો સર્વદા મારે વિશે (પરમેશ્વરવિષે) સમાહિત ચિત્તવાળા થઇ પૂર્વ અભ્યાસબળ્ય સંસ્કારોની દૃઢતાથી પ્રીણાના ઉત્ક્રમણકાળે પણ મારા રૂપ સર્વોત્તમરૂપ (પરમેશ્વરને) જ જાણે છે,

અર્થાત્ મરણકાળે ઇન્દ્રિયાદિ કરણો અસાવધાન હોવા છતાં પણ મારી (પરમેશ્વરની) કૃપાવડે તથા પૂર્વઅભ્યાસજન્ય સંસ્કારોની દૃઢતાવડે પુરુષોની ચિત્તની વૃત્તિ સમાકાર (પરમેશ્વરાકારજ) થાય છે, અન્ય કોઈ અનાત્મ પદાર્થાકાર થતી નથી. તેથી અધિકારીજનો મારા(પરમેશ્વરના) ભક્તિયોગથી કૃતાર્થ જ થાય છે. તેમાં અધિભૂત, અને અધિદેવ, અધિયજ્ઞ એ શબ્દોના અર્થોના શ્રીભગવાન્ યોતાની મેળે જ આગળના અષ્ટમ અધ્યાયમાં, અર્જુનના પ્રશ્નપૂર્વક સ્પષ્ટ રીતે કહેશે; તેથી અહીં એ શબ્દોના અર્થ કહ્યો નથી. આ સપ્તમ અધ્યાયમાં શ્રીભગવાને ઉત્તમ અધિકારીની પ્રતિ લક્ષણાવૃત્તિવડે તત્ત્વ પદ પ્રતિપાદ્ય જેય બ્રહ્મનું કથન કર્યું અને મધ્યમ અધિકારીની પ્રતિ શક્તિરૂપ મુખ્યવૃત્તિવડે તત્ત્વ પદ પ્રતિપાદ્ય ધ્યેય બ્રહ્મનું કથન કર્યું. (૩૦)

આ પ્રમાણે શ્રીમાન્ ભગવાને ગાયેની ઉપનિષદમાં બ્રહ્મવિદ્યાના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “ યાનયોગ ” નામના સપ્તમ અધ્યાય ઉપર શ્રીચિદ્બ્રહ્માનંદ સ્વામીની રચેલી “ગૂઢાર્થદીપિકા” નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણપૃષ્ઠમસ્તુ.

અષ્ટમ અધ્યાય

અક્ષરબ્રહ્મયોગ

અવતરણિકા—પૂર્વે સાતમા અધ્યાયના અંતમાં તે જગત્તદ્વિઃ કૃત્ત્વં ઇત્યાદિ સાર્દઢ શ્લોકોવડે શ્રીભગવાને સાત પદાર્થોને જ્ઞેયસ્વરૂપે સૂચિત કર્યાં. સૂત્રરૂપ વચનવડે કથન કરેલા સપ્ત પદાર્થોના જ બ્યાખ્યાનરૂપ આ સપ્તમ અષ્ટમઅધ્યાયનો શ્રીભગવાને પ્રારંભ કર્યો છે. પૂર્વે સૂત્રરૂપ વચનવડે સામાન્યરૂપે જાણેલા સપ્ત પદાર્થોને પુનઃ વિશેષરૂપે જાણવાની ઇચ્છા કરતો અર્જુન બે શ્લોકોવડે સપ્ત પદાર્થોના સ્વરૂપનો પ્રશ્ન કરે છે—

અર્જુન ઉવાચ—કિં તદ્બ્રહ્મ કિમધ્યાત્મં કિં કર્મ પુરુષોત્તમ ।

અધિભૂતં ચ કિં પ્રોક્તમધિદેવં કિમુચ્યતે ॥ ૧ ॥

અધિયજ્ઞઃ કથં કોઽન્ન દેહેઽસ્મિન્ મધુસૂદન ।

પ્રયાણકાલે ચ કથં જ્ઞેયોઽસિ નિયતાત્મભિઃ ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થઃ—અર્જુન પૂછે છેઃ—હે સર્વ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ મધુસૂદન ! આ બ્રહ્મ કોણ છે ? અધ્યાત્મ કોણ છે ? કર્મ કોણ છે ? કોણ અધિભૂતરૂપ કહેવાય ? અધિદેવ કોને કહેવામાં આવે છે ? અધિયજ્ઞ કોણ છે ? તે અધિયજ્ઞ કેવા પ્રકારવડે ચિંતન કરવા યોગ્ય છે ? આ અધિયજ્ઞ આ દેહો વિષે વર્તે છે અથવા દેહથી બાહ્ય વર્તે છે ? તથા મરણકાળ વિશે સમાહિત ચિત્તવાળા પુરુષને આપ પરમેશ્વર કેવા પ્રકારે કરી જાણવા યોગ્ય છે ? ૧-૨

ટીકા—હે ભગવન્ ! પૂર્વે આપે જ્ઞેયરૂપ કહેલો જે બ્રહ્મ છે, તે બ્રહ્મ કોણ છે ? અર્થાત્ બ્રહ્મ સોપાધિક છે કે નિરુપાધિક છે ? એ પ્રથમ પ્રશ્ન. હે ભગવન્ ! આત્માના સંબંધવાળો હોવાથી આત્મ શબ્દવડે પ્રતિપાદિત જે આ દેહ છે. તે દેહરૂપ આત્માનો આશ્રય કરીને જે રહે તેનું નામ અધ્યાત્મ છે. આ અધ્યાત્મ શું છે ? અર્થાત્ શોનાદિ કરણોના સમૂહનું

નામ અધ્યાત્મ છે કે પ્રત્યક્ ચૈતન્યનું નામ અધ્યાત્મ છે? આ દ્વિતીય પ્રશ્ન. હે ભગવન્! કર્મ જાલિલ એ પૂર્વોક્ત વચન વિષે આપે કહેલું જે કર્મ છે, તે કર્મ શું છે? અર્થાત્ તે કર્મ યજ્ઞરૂપ છે કે યજ્ઞથી કોઈ અન્ય વસ્તુરૂપ છે? કે જેથી વિજ્ઞાને યજ્ઞ તરફે કર્માગિ તરફે વિષ એ શ્રુતિમાં યજ્ઞ અને કર્મ એ બન્ને ભિન્ન ભિન્ન કહેલા છે? આ તૃતીય પ્રશ્ન. હે ભગવન્! ભૂતોના આશ્રય કરીને જે રહે તેને અધિભૂત કહે છે, તે અધિભૂત આપ કોને કહેો છો? અર્થાત્ તે ‘અધિભૂત’ શબ્દવડે આપને પૃથિવી આદિ ભૂતોના આશ્રય કરી રહેલું યત્કિચિત્ કાર્ય વિવક્ષિત છે કે સંપૂર્ણ કાર્ય વિવક્ષિત છે? આ ચતુર્થ પ્રશ્ન. હે ભગવન્! દેવોના આશ્રય કરીને જે રહે તેને અધિદેવ કહે છે, તે અધિદેવ આપ કોને કહેો છો? અર્થાત્ દેવતાવિષય જે ધ્યાન ॥ તેને અધિદેવ કહેો છો કે દેવતાઓના આદિલ મંડલાદિકો વિષે અનુસૂયત જે ચૈતન્ય છે તેને અધિદેવ કહેો છો? આ પંચમ પ્રશ્ન. હે ભગવન્! યજ્ઞને આશ્રય કરીને જે રહે તેનું નામ અધિયજ્ઞ છે. આ અધિયજ્ઞ અહીં શું છે? અર્થાત્ કયા દેવતાવિશેષનું નામ અધિયજ્ઞ છે એવા પરબ્રહ્મનું નામ અધિયજ્ઞ છે? તે અધિયજ્ઞ પણ અધિકારી પુરુષે કયા પ્રકારે કરીને ચિંતન કરવા યોગ્ય છે? અર્થાત્ વાહાત્મ્યરૂપે કરીને ચિંતન કરવા યોગ્ય છે કે અત્યંત અલેહરૂપે કરીને ચિંતન કરવા યોગ્ય છે? તથા સર્વ પ્રકારે પણ અધિયજ્ઞ આ દેહ વિષે જ રહે છે કે આ દેહથી બહાર રહે છે? જો કહેો કે આ દેહ વિષે રહે છે તો પણ આ દેહવિષે તે અધિયજ્ઞ કોણ છે? અર્થાત્ બુદ્ધિઆદિરૂપ છે કે તે બુદ્ધિઆદિકોથી ભિન્ન છે? આ ષષ્ઠ પ્રશ્ન. હે ભગવન્! મરણકાળે શ્રીનાદિ સર્વ કરણોના સમૂહ સાવધાનતાથી રહિત હોય છે, તેથી તે કાળે ચિત્તની સાવધાનતા સંભવતી નથી. એવા મરણકાળે સમાહિત ચિત્ત-વાળા પુરુષોએ આપ પરમેશ્વરને કયા પ્રકારે કરીને જાણવા ભેદ્ય છે? આ સપ્તમ પ્રશ્ન. હે ભગવન્! સર્વજ્ઞ હોવાથી તથા પરમ કૃપાળુ હોવાથી આપ એ સર્વ અર્થ હું શરણાગત શિષ્યની પ્રત્યે કહેો. અહીં અર્જુને શ્રીભગવાનનાં હે પ્રણોત્તમ, હે મણ્વજન એ બે સંબોધનો કહેલાં છે. “હે અર્જુન! તું અને હું બન્ને સમાન છીએ, તેથી તું મને અધ્યાત્માદિકોનું સ્વરૂપ શા માટે પૂછે છે?” એવી ભગવાનની શંકાને નિવૃત્ત કરવા વાસ્તે અર્જુને હે પ્રણોત્તમ એ સંબોધનવડે એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, સર્વ પુરુષો વિષે સર્વજ્ઞતાદિ શુભોવડે જે ઉત્તમ હોય તેનું નામ પુરુષોત્તમ છે. એવા સર્વજ્ઞ પુરુષોત્તમ આપ જ છો, તેથી આપને કોઈ પણ પદાર્થ અજ્ઞાત નથી, કિન્તુ આપને કરામલકળી પેઠે સર્વ પદાર્થ અપરોક્ષ જ છે; અને અલ્પજ્ઞતાવડે મને-અર્જુનને સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન નથી, તેથી આપ જ તે સર્વ અર્થ મારી પ્રત્યે કહેો. અને હે મણ્વજન એ સંબોધનવડે અર્જુને એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, આપ પરમ કરુણાવડે યુક્ત છો, તેથી મધુઆદિ દૈત્યોને હણીને મહાન્ આયાસવડે પણ સર્વ ઉપદ્રવોની નિવૃત્તિ કરો છો, એવા આપે વિના આયાસે જ આ મારા સંસયરૂપી તુચ્છ ઉપદ્રવની નિવૃત્તિ કરવી ઉચિત જ છે. (૧-૨)

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે બે શ્લોકોવડે અર્જુને કરેલા જે સાવ પ્રશ્નો છે તે સાવ પ્રશ્નોના ઉત્તર શ્રીભગવાન્ યથાક્રમે ત્રણ શ્લોકોવડે કથન કરે છે:—

શ્રીભગવાનુવાચ—અક્ષરં વ્રહ્મ પરમં સ્વમાવોઽધ્યાત્મસુચ્યતે ।

ભૂતમાવોદ્ભવકરો વિસર્ગઃ કર્મસંજ્ઞિતઃ ॥ ૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—શ્રીભગવાન્ કહે છે:—હે અર્જુન! અક્ષર તથા પરમ કહેવામાં આવે છે, સ્વભાવને અધ્યાત્મ કહેવામાં આવે છે તથા ભૂતોની ઉત્પત્તિ તથા વૃદ્ધિ કરનારા યજ્ઞ-દાનાદિકને કર્મ કહેવામાં આવે છે. ૩

દીકા:—જે ક્રમે કરીને શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યા હોય, તે ક્રમે કરીને જ્યારે શુરુ તે પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે, ત્યારે અનાયાસે જ તે પ્રશ્ન કરનારા શિષ્યના ધૃષ્ટી સિદ્ધિ થાય છે. આ અભિપ્રાયે કરીને શ્રીભગવાને પ્રથમ શ્લોકવિષે યથાક્રમે કરીને ત્રણ પ્રશ્નોના ઉત્તર કહેલા છે, દ્વિતીય શ્લોક વિષે પણ ત્રણ પ્રશ્નોના ઉત્તર કહેલા છે અને તૃતીય શ્લોક વિષે એક પ્રશ્નનો ઉત્તર કહેલો છે. અહીં મ્ત્રણ શબ્દવડે નિરુપાધિક પ્રશ્ન જ વિવક્ષિત છે પણ સોપાધિક પ્રશ્ન અહીં મ્ત્રણ શબ્દવડે વિવક્ષિત નથી: એ પ્રકારનો પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર શ્રીભગવાત્ કહે છે. ન જ્ઞાતિ ન નશ્વતીતિ અવસ્થ—અર્થાત્-જ્ઞાનવડે, અજ્ઞાનવડે, દેશકાળવડે તથા કોઈ અન્યવડે જે નાશને પ્રાપ્ત ન થાય તેને અક્ષર કહે છે. અથવા, અસ્તંતે સર્વમિતિ અવસ્થ—અર્થાત્-જેમ અગ્નિ લોહના પિંડને અંદર અને બહારથી વ્યાપ્ય કરીને રહે છે, તેમ અન્યાકૃતને તથા તેના સર્વ કાર્યને અંદર-બહારથી વ્યાપ્ય કરીને જે રહે તેને અક્ષર કહે છે, અર્થાત્ ઉત્પત્તિ-નાશથી રહિત તથા સર્વન વ્યાપક વસ્તુનું નામ અક્ષર છે. એ અક્ષરને બૃહદ્દારણ્યક ઉપનિષદ્વિષે પણ કથન કરેલ છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય યુનિએ ગાર્ગીની પ્રત્યે એણું વચન કહેલું છે કે-તદ્વૈતદર્શ ગાર્ગિ મ્ત્રણા અભિવચ્ચન્તિ અત્પ્રલમનવદ્વસ્ત્વમદીર્ઘમ્-અર્થાત્-હે ગાર્ગી! પ્રશ્નવેત્તા પ્રાશ્નણ અક્ષરને સ્થૂલ-ભાવથી રહિત, અણુભાવથી રહિત, હ્રસ્વભાવથી રહિત તથા દીર્ઘભાવથી રહિત કહે છે. આ પ્રકારના ઉપક્રમે કરીને મધ્યમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય યુનિ ગાર્ગીને પ્રત્યે એવા પ્રકારનું વચન કહેવા લાગ્યા કે-एतस्याक्षरस्य प्रज्ञाप्ते गार्गि घर्षाबन्धनसौ विधुतौ तिष्ठतः नान्योतोऽस्ति द्रष्टा-અર્થાત્-હે ગાર્ગી! અક્ષરના પ્રજ્ઞાસનવિષે આ સૂર્ય-ચંદ્ર નિયમપૂર્વક રહે છે. એ અક્ષરથી ભક્ત ખીજે કોઈ દ્રષ્ટા નથી, કિંતુ એ અક્ષર જ સર્વનો દ્રષ્ટા છે. આ પ્રકારનું વચન મધ્યમાં કહીને અંતમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય યુનિ એ પ્રકારનો ઉપસંહાર કરે છે કે-एतस्मिन् सत्त्वक्षरे गार्गाकाशम ओतम प्रोतम-અર્થાત્-હે ગાર્ગી! અક્ષરવિષે અન્યાકૃત આકાશ ઐતપ્રોત છે. એ પ્રમાણે વાતપર્યને નિશ્ચય કરાવનારા ઉપક્રમ-ઉપસંહારાદિ સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત સૂર્ય-ચંદ્રાદિ સર્વ જગતના પ્રજ્ઞાસિતા, અન્યા-કૃતરૂપ, આકાશપર્યંત સર્વ પ્રપંચના ધારક તથા આ શરીર-ઈંદ્રિયરૂપ સંઘાતવિષે વિજ્ઞાતા, એણું નિરુપાધિક ઐતન્ય જ ‘અક્ષર’ શબ્દનો અર્થ સિદ્ધ થાય છે. એવો ઐતન્યસ્વરૂપ અક્ષર જ અહીં મ્ત્રણ શબ્દવડે વિવક્ષિત છે. એ અર્થને સ્પષ્ટ કરવા વાસ્તે અક્ષરનાં વિશેષણો કહે છે-परमं इति-અર્થાત્-અક્ષર સ્વપ્રકાશ પરમાનંદ સ્વરૂપ છે. વાતપર્ય એ છે કે-સૂર્ય-ચંદ્રાદિ કોઈનું શાસિતાપણું, સર્વ જડ જગતનું ધારકપણું તથા સર્વનું દ્રષ્ટાપણું ઇત્યાદિ જે લિંગ શ્રુતિવિષે અક્ષરનાં કથાં છે, તે સર્વ લિંગ પ્રશ્નવિષે જ સંભવે છે, પ્રશ્નથી લિંગ ખીજા કોઈ પદાર્થ વિષે તે લિંગ સંભવતાં નથી. તેથી અક્ષર પ્રશ્નરૂપ જ છે. આ વાત વ્યાસ ભગવાને પ્રશ્નસૂત્રોવિષે પણ કહેલી છે:-अक्षरवर्ततत्तत्-અર્થાત્ બૃહદ્દારણ્યક ઉપનિષદ્વિષે અક્ષરને, અન્યાકૃત નામના આકાશ પર્યંત, સર્વ જગતનું ધારકત્વ કહ્યું છે. આ સર્વ જગતનું વિધારકપણું પ્રશ્નવિષે જ સંભવે છે, અન્ય કોઈ પદાર્થવિષે સંભવતું નથી. તેથી અક્ષર શબ્દવડે પ્રશ્નનો જ અર્થ ગ્રહણ કરવો.

અર્જુનની શંકા:—હે ભગવન! ઓમિત્યેવદ્દર્શ ઇત્યાદિ શ્રુતિવિષે તથા ઓમિત્યેકાક્ષરં મ્ત્રણ એ સ્મૃતિવિષે અંકારરૂપ પ્રણવને જ અક્ષર કહેલ છે અને લોકવિષે પણ અક્ષર શબ્દ વર્ણોવિષે રૂઢ છે. સ્મૃતિયોગમપદ્ધતિ અર્થાત્ પદની રૂઢિચક્રિત પદની યોગાશક્રિતની બાધક થાય છે, એ ન્યાયે કરીને રૂઢિચક્રિતની ન જ્ઞાતિતિ અવસ્થ આ રીતની યોગાશક્રિત કરતાં પ્રબલતા સિદ્ધ થાય છે. તેથી અક્ષર શબ્દવડે અંકારરૂપ પ્રણવનો જ અર્થ ગ્રહણ કરવો. અથવા, સંજ્ઞામેત્ત્વ જ્ઞાતમક્ષરં

વ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ વિષે અવ્યક્તને પણ અક્ષર કહેલ છે. તેથી અક્ષર શબ્દવડે અવ્યક્તનો જ અર્થ ગ્રહણ કરવો.

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—સર્વ જન્મવતું શાસિતાપણું, વિધારકપણું તથા દ્રષ્ટાપણું ઇત્યાદિ જે લિંગ પૂર્વે અક્ષરનાં કહ્યાં છે, તે લિંગ અક્ષરરૂપ પ્રણવવિષે તથા માયારૂપ અવ્યક્તવિષે સંભવતાં નથી તથા તત્ત્વ પ્રકૃતિભીનત્ત્વ એ શ્રુતિએ પ્રણવનો પણ પ્રલય કહ્યો છે; તથા તત્ત્વવિનાં વિતાં એ સ્મૃતિએ માયારૂપ અવ્યક્તનો પણ નાશ કહ્યો છે; તેથી અહીં અક્ષર શબ્દવડે વર્ણોત્તમક પ્રણવનો તથા માયારૂપ અવ્યક્તનો અર્થ ગ્રહણ કરવામાં આવતો નથી. શ્રુતિમાં તથા સ્મૃતિમાં પ્રણવને અક્ષર કહેલ છે તે તેના નિત્યપણાને લઈને અક્ષર કહેલ નથી કિંતુ જેવી રીતે સત્યબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરનારા જ્ઞાનને શ્રુતિવિષે સત્ય કહેલ છે, તેવી રીતે અક્ષર બ્રહ્મનો વાચક હોવાથી પ્રણવને અક્ષર કહ્યો છે. એ જ પ્રમાણે અવ્યક્તને શ્રુતિવિષે જે અક્ષર કહેલ છે તે તેના નિત્યપણાને લઈને કહેલ નથી, કિંતુ સ્વકાર્યની અપેક્ષાએ કરીને અવ્યક્ત ચિરકાલપર્યંત રહે છે, તેથી તેને અક્ષર કહેલ છે. માટે ઘરં પ્રવાનમમૃતાક્ષરં હતા એ શ્રુતિ પ્રધાનરૂપ અવ્યક્તને નાશવાનું કહીને પરબ્રહ્મને જ અક્ષર કહે છે અને પૂર્વે કહેલા જગત્વિધારકત્વાદિ અક્ષરનું લિંગ વર્ણોત્તમક પ્રણવવિષે સંભવતું નથી, તેથી અહીં અક્ષર શબ્દની યોગાશક્તિ જ સ્પર્શશક્તિ કરતાં પ્રબલ છે. માટે અહીં અક્ષર શબ્દવડે ઉત્પત્તિ-નાશથી રહિત ચૈતન્યનો જ અર્થ ગ્રહણ કરવો, પણ પ્રણવનો તથા અવ્યક્તનો અર્થ ગ્રહણ કરવો નહિ. પ્રણવ-અવ્યક્તની વ્યાવૃત્ત કરવા વાસ્તે જ શ્રીભગવાને અક્ષરને વર્ત્ત એવું વિશેષણ કહેલું છે. આટલે સૂધી કે તદ્વજ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહ્યો. ૧ હવે કિમપ્યાત્મ એ દ્વિતીય પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે—સ્વમાલોચનાત્મવ્યવૃત્તે જ્ઞતિ-હે અર્જુન! જે ઉત્પત્તિ-નાશથી રહિત અક્ષરને પૂર્વે બ્રહ્મરૂપ કહ્યો છે, તે અક્ષર બ્રહ્મનો જે સ્વભાવ છે અર્થાત્ અક્ષર બ્રહ્મના સ્વરૂપભૂત જે પ્રત્યક્ ચૈતન્ય છે, તે પ્રત્યક્ ચૈતન્ય જ આ દેહરૂપ મિથ્યા આરમાનો આશ્રય કરીને ભોક્તારૂપે વર્તમાન થઈને અધ્યાત્મ શબ્દવડે કહેવામાં આવે છે, પણ ભોક્તા ચૈતન્યથી લિંગ શ્રોતાદિ કરણોનો સમૂહ અધ્યાત્મ શબ્દવડે કહેવામાં આવતો નથી. આ દ્વિતીય પ્રશ્નનો ઉત્તર કહ્યો. હવે કિં કર્મ એ ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તરનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે:—વિસર્ગઃ કર્મસંજિતઃ જ્ઞતિઃ ॥ હે અર્જુન! ઇત્યાદિ દેવતાઓના હૃદયે કરીને દ્રવ્યના ત્યાગરૂપ જે યોગ છે, વૈદિક અગ્નિવિષે ધ્રુવ યવાદિ પદાર્થોના પ્રહોષરૂપ જે હોમ છે તથા બ્રાહ્મણોની પ્રયે સુવર્ણગૌ આદિ પદાર્થોની દક્ષિણરૂપ જે દાન છે, તે યાગ-હોમ-દાન ત્રણેવિષે ત્યાગરૂપતા અનુગત છે. તેથી ત્યાગનો વાચક જે વિસર્ગ શબ્દ છે, તે વિસર્ગ શબ્દવડે યાગ-હોમ-દાન એ ત્રણેનો અર્થ ગ્રહણ કરવો એવો યાગ-હોમ-દાનરૂપ વિસર્ગજ અહીં ‘કર્મ’ શબ્દવડે કથન કર્યો છે, કાંઈ ઉદારીન ક્રિયા માત્ર અહીં ‘કર્મ’ શબ્દવડે કથન કરી નથી. ત્યાગરૂપ વિસર્ગ ભૂતભાવોદ્ભવકર છે, અર્થાત્ સ્થાવર-જંગમરૂપ ભૂતોનો જે ઉત્પત્તિરૂપ ભાવ છે તથા વૃદ્ધિરૂપ ઉદ્ભવ છે તે બંનેને કરનારો છે. યજ્ઞ-હોમાદિ કર્મોવડે જ સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ તથા વૃદ્ધિ શ્રુતિ-સ્મૃતિવિષે પ્રસિદ્ધ જ છે. સ્મૃતિ કહે છે કે—(અગ્રી માત્તા-જ્ઞતિઃ સમ્યગદિવ્યમુપતિષ્ઠે ભારિયાજ્ઞાયતે હૃદિદેયસં તતઃ પ્રજાઃ ॥ અર્થાત્—વૈદિક અગ્નિવિષે શ્રદ્ધા-પૂર્વક નાંખેલી જે આહુતિ છે, તે આહુતિ સૂક્ષ્મરૂપે કરીને આદિત્યમંડલવિષે રહે છે. આહુતિ વિશિષ્ટ આદિત્યથી જળની વૃદ્ધિ થાય છે, જળની વૃદ્ધિથી નીલિ-યવાદિ અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે, અન્નથી સ્થાવર-જંગમરૂપ પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે તથા અન્નથી પ્રજાની વૃદ્ધિ થાય છે. (આ પ્રકારની પરંપરાએ કરીને યજ્ઞ-હોમાદિ કર્મ જ સર્વભૂતોની ઉત્પત્તિ-વૃદ્ધિનું કારણ છે.)

આ અર્થને તે જાણે આત્મીયતામાંથી ઇત્યાદિ શ્રુતિ પણ કથન કરે છે. કોઈ દીકરામાં તો મૂતભાવોદ્ભવકરઃ એ વચનનો એ અર્થ ક્યાં છે કે-મનુષ્યાદિ જૂતોનો જે સાત્ત્વિક રાજસાદિરૂપ ભાવ છે તથા ઉત્પત્તિરૂપ ઉદ્ભવ છે, તે બંનેને જે કરે છે તેનું નામ ભૂતભાવોદ્ભવકર છે, ભૂતોની યજ્ઞ-દાનાદિ કર્મોમાંથી ઉત્પત્તિ તો અગ્રી પ્રાસ્તાવૃત્તિઃ એ પૂર્વોક્ત રમૃતિ વચનવડે જ સિદ્ધ છે. એ પ્રમાણે ભૂતોના સાત્ત્વિકાદિ ભાવોની કર્મોમાંથી ઉત્પત્તિ પણ, ક્રિદિઃ કર્મવિસારિણી અર્થાત્ ચેતાનાં કર્મોને અનુસરીને જ, એક પુરુષની સાત્ત્વિક વા રાજસ છુદ્ધિ થાય છે, ઇત્યાદિ રમૃતિવચનોવડે સિદ્ધ છે.

કોઈ દીકરામાં તો મૂતભાવોદ્ભવકરઃ એ વચનનો એમ અર્થ ક્યાં છે કે-ભૂતરૂપ જે ભાવ હોય તેમને ભૂતભાવ કહેવામાં આવે છે અર્થાત્ સ્થાવર જંગમરૂપ જે પદાર્થો છે તે ભૂતભાવ કહેવાય છે. એવા ભૂતભાવોની ઉત્પત્તિરૂપ ઉદ્ભવને જે કરે છે તેનું નામ ભૂતભાવોદ્ભવકર છે. આ રીતનો તૃતીય પ્રશ્નનો ઉત્તર છે. (૩)

અવતરણિકાઃ—પૂર્વ શ્લોકમાં કે વદ્યજ્ઞ, નિમગ્ધાત્મં, કે કર્મ એ ત્રણ પ્રશ્નોના ઉત્તરો કહ્યા. હવે અધિષ્ઠતં કે, અધિદેવં કે, અધિયજ્ઞઃ કઃ એ ત્રણ પ્રશ્નોના ઉત્તર નીચેના શ્લોકમાં શ્રીભગવાન કહે છે:—

અધિભૂતં શ્વરો ભાવઃ પુરુષશ્ચાધિદેવતમ્ ।

અધિયજ્ઞોઽહમેવાત્ર દેહે દેહભૂતાં વર ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! નાશવાત્ પદાર્થ અધિભૂત કહેવાય છે, હિરણ્યગર્ભ નામનો પુરુષ અધિદેવ કહેવાય છે તથા વિષ્ણુરૂપ અધિયજ્ઞ હું વાસુદેવ છું, જે અધિયજ્ઞ આ મનુષ્ય દેહવિશે કહે છે. ૪

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! જે પદાર્થ વિનાશને પ્રાપ્ત થાય છે તેનું નામ શ્વર છે, અને જે પદાર્થ ઉત્પત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે તેનું નામ ભાવ છે, એવા ઉત્પત્તિ-નાશવાન્ જેટલા પદાર્થો હોય છે, તે પદાર્થો સર્વ પ્રાણીરૂપ ભૂતોના આશ્રય કરીને જ હોય છે. તેથી ઉત્પત્તિ-નાશવાન્ પદાર્થ માત્ર અધિભૂત કહેવાય છે, કોઈ ચત્કચિત્ પદાર્થ અધિભૂત શબ્દવડે કહેવાતો નથી. આ ચતુર્થ પ્રશ્નનો ઉત્તર.

હવે અધિદેવં કિમ્ એ પંચમ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે—હરણ્યગર્ભોદયતં હિતિ ॥ જેણે સર્વ કાર્યમાત્ર પૂર્ણ કયાં હોય તેનું નામ પુરુષ છે, અથવા શરીરરૂપ સર્વ પુરોધિષે જે નિવાસ કરે છે, તેનું નામ પુરુષ છે. એવો પુરુષ જે હિરણ્યગર્ભ સમગ્રિ લિંગસ્વરૂપ છે, જે હિરણ્યગર્ભ સૂર્યોદિતરૂપે કરીને ચક્ષુઆદિ સર્વ બ્યધિ કર્ણોની ઉપર અનુગ્રહ કરે છે તથા જે હિરણ્યગર્ભનું આત્મેવેદમ્ આત્મીયરૂપિણઃ હિરણ્યગર્ભઃ સમવર્તતામે મૂતસ્ય ॥ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ કથન કરે છે, તથા જે હિરણ્યગર્ભનું—જોકઃ—સ વે શરીરે પ્રયમઃ સ વે પુરુષ વ્યવતે ॥ આદિકતાં સ મૂતાન્નં વ્રજાયે સમવર્તતે ॥ ઇત્યાદિ રમૃતિઓ કથન કરે છે, તે હીરણ્યગર્ભ પુરુષ આદિત્યાદિ દેવતોનો આશ્રય કરીને ચક્ષુઆદિ કર્ણોની ઉપર અનુગ્રહ કરે છે, તેથી હિરણ્યગર્ભ પુરુષ ‘અધિદેવ’ કહેવાય છે. દેવતાવિષયક ક્યાનાદિ ‘અધિદેવ’ કહેવાતાં નથી. અહીં પુરુષ એ વચનમાં રહેલા ચ શબ્દવડે હિરણ્યગર્ભપિષે શ્રુતિ-રમૃતિવડે સિદ્ધ પ્રસિદ્ધતા કથન કરી, કોઈ દીકરામાં તો પુરુષ એ વચનમાં રહેલા ચકારવડે યોનાદિ ચતુર્દશ કર્ણોના પ્રવર્તક દિશ્-વાત-

અર્ચક આદિ ચતુર્દશ દેવતાઓનો અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે, અર્થાત્ હિરણ્યગર્ભ પુરુષ તથા દિશ્-
વાત-અર્ધાદિ દેવતાઓ સર્વે અધિદેવ કહેવાય છે. આ પંચમ પ્રશ્નનો ઉત્તર.

હવે અધિકાર. કઃ એ છઠ્ઠા પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે—“અધિયજ્ઞોઽં જ્ઞાતિઃ ॥ સર્વં યજ્ઞોના અધિષ્ઠાનરૂપ
સર્વં યજ્ઞોનાં કૃણોતે પ્રદાતા તથા સર્વં યજ્ઞોના અભિમાનીરૂપ જે વિષ્ણુ દેવતા છે, તે વિષ્ણુદેવ
પૂર્વોક્ત વિસર્ગરૂપ યજ્ઞનો આશ્રય કરીને રહે છે, તેથી વિષ્ણુ અધિયજ્ઞ કહેવાય છે. જે વિષ્ણુને યજ્ઞો
વૈ વિષ્ણુઃ એ શ્રુતિ પણ યજ્ઞરૂપ કહે છે. એવા અંતર્યામી વિષ્ણુરૂપ અધિયજ્ઞ હું વાસુદેવ જ છું,
મારાથી (પરમેશ્વરથી) ભિન્ન કોઈ પણ વસ્તુ નથી. પૂર્વે છઠ્ઠા પ્રશ્નાવિષે કમ્પ એ શબ્દવડે કહેલો જે
“અધિયજ્ઞ” તે તાદાત્મ્યરૂપે કરીને ચિંતન કરવા યોગ્ય છે અથવા અત્યંત અભેદરૂપે કરીને ચિંતન
કરવા યોગ્ય છે ?” એ પ્રશ્નનો સંદેહ હતો, તે સંદેહની પણ આટલા કથનવડે નિવૃત્તિ કરી
અર્થાત્ પરબ્રહ્મરૂપ વિષ્ણુ અત્યંત અભેદરૂપે કરીને જ ચિંતન કરવા યોગ્ય છે. એવા અધિ-
યજ્ઞરૂપ વિષ્ણુ આ મનુષ્યદેહવિષે જ યજ્ઞરૂપે વર્તે છે તથા તે વિષ્ણુ સર્વવ્યાપક હોવાથી
પરિચ્છિન્ન બુદ્ધિઆદિકોથી ભિન્ન છે. આ અધિયજ્ઞ દેહવિષે વર્તે છે કે દેહની બહાર વર્તે છે
અને દેહવિષે રહ્યા છતાં પણ તે અધિયજ્ઞ બુદ્ધિઆદિરૂપ છે કે બુદ્ધિઆદિકોથી ભિન્ન છે,
એ સંદેહની આટલા કથનવડે નિવૃત્તિ કરી; અર્થાત્ અધિયજ્ઞરૂપ વિષ્ણુ યજ્ઞરૂપે કરીને
મનુષ્ય દેહવિષે જ રહે છે તથા બુદ્ધિઆદિકોથી ભિન્ન છે એ ઉત્તર સિદ્ધ થયો.

અહીં, મનુષ્યદેહવડે જ યજ્ઞ સિદ્ધ થાય છે, અન્ય દેહવડે સિદ્ધ થતો નથી, તેથી મનુષ્ય
દેહવિષે જ યજ્ઞની સ્થિતિ કથન કરી છે. દેહે દેહમૃતાંવર-અર્થાત્-હે સર્વ પ્રાણીઓવિષે ક્ષેપ અર્જુન !
એવું જે અર્જુનનું સંભોધન ભગવાને કહ્યું છે, તે “ક્ષણે ક્ષણે મારા (પરમેશ્વરના) સંભાષણથી
કૃતકૃત્ય થયેલો તું અર્જુન મારા યોધને યોગ્ય છે,” એ પ્રશ્નનો ઉત્સાહ કરાવવા વારતે કહ્યું છે.
આ ષષ્ઠ પ્રશ્નનો ઉત્તર. (૪)

અવતરણિકાઃ—હવે, પ્રણામકાલે કર્વં ક્વેયોઽસિ અર્થાત્ મરણકાળે સમાહિત ચિત્તવાળા
પુરુષોએ કયા પ્રકારે આપ પરમેશ્વરને બાલુવા ભેષ્યે ? એ સાતમા પ્રશ્નનો ઉત્તર શ્રી-
ભગવાન કહે છે:—

અંતકાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુક્ત્વા કલેવરમ્ ।

યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥ ૫ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! જે પુરુષ મરણકાળે પણ મારા (પરમેશ્વરનું) જ ચિંતન કર્યો કરતો
હતો તોતાના શરીરનો પરિત્યાગ કરે છે તે પુરુષ મારા (પરમેશ્વરના) સ્વરૂપને જ પ્રાપ્ત થાય છે,
આ અર્થને વિશે કોઈ પણ પ્રશ્નનો સંશય નથી. ૫

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! જે અધિકારી પુરુષ અધિયજ્ઞરૂપ મારું (સગુણ બ્રહ્મનું) અથવા પરમ
અક્ષરરૂપ મારું (નિર્ગુણ બ્રહ્મનું) સર્વ કાળે ચિંતન કરીને, તે ચિંતનના સંસ્કારોની દૃઢતાથી શ્રોત્રાદિ
સર્વ કર્મોની અસાધવાનતાવાળા મરણકાળવિષે પણ સ્મરણ કરીને, આ કલેવરનો પરિત્યાગ
કરી અર્થાત્ આ શરીરવિષે અર્હં વ્રમ અભિમાનનો પરિત્યાગ કરી, પ્રાણોના વિયોગકાળવિષે
ગમન કરે છે, તે પુરુષ મદ્ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ નિર્ગુણ બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.
તેમાં, સગુણ બ્રહ્મના ધ્યાનપદ્ધતિવિષે તો અગ્નિર્જ્યોતિરહઃ ચક્ષુઃ ધૃત્યાદિ વક્ષ્યમાણુ શ્લોકવડે કથન
કરેલો જે દેવધ્યાન માર્ગ છે તે દેવધ્યાન માર્ગવડે જે ઉપાસક પુરુષ બ્રહ્મ લોકવિષે જાય છે, તે
ઉપાસક પુરુષ હિરણ્યગર્ભ લોકના ભોગોના અંતવિષે નિર્ગુણ બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે; અને

નિર્ગુણ પ્રદા સ્વરૂપના સ્મરણપદ્યવિષે, “જે પુરુષ આ કલેવરનો પરિત્યાગ કરીને જાય છે” એ વચન કેવળ લોકદ્રષ્ટાના અભિપ્રાયે કરીને બાણુવું. કારણ કે “હું પ્રદારૂપ છું” એ પ્રકારનો નિર્ગુણ પ્રદાનો સાક્ષાત્કાર જે પુરુષને પ્રાપ્ત થયો છે, તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષના પ્રાણોનું ઉત્ક્રમણ મરણકાળે આ શરીરમાંથી બહાર થતું નથી. શરીરમાંથી પ્રાણોના ઉત્ક્રમણવિના લોકાંતરવિષે ગમન સંભવતું નથી, એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહી છે;—તત્ત્વ પ્રાણા સ્ત્રાક્ષર્મત્ત્વચે સમચ્છીયંતે ॥ અર્થાત્—પ્રદાવેત્તા પુરુષના પ્રાણ આ શરીરમાંથી બહાર ઉત્ક્રમણ કરતા નથી, કિન્તુ આ શરીરની અંદર જ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યવિષે લયભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. એવો પ્રદાવેત્તા પુરુષ નિર્ગુણ પ્રદાભાવને સાક્ષાત્ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે—મજ્જે સન્ પ્રજાલ્યેતિ—અર્થાત્ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પ્રદારૂપ થઇને પ્રદાભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. હે અર્જુન ! હેઠથી ભિન્ન આત્માવિષે તથા મારી (નિર્ગુણ પ્રદાની) પ્રાપ્તિવિષે કાંઈ પણ સંશય નથી; અર્થાત્ આત્મા હેઠથી ભિન્ન છે કે નથી તથા હેઠથી ભિન્ન હોવા છતાં પણ આત્મા ધૃત્વરથી અભિન્ન છે કે ભિન્ન છે, એ પ્રકારનો કાંઈ પણ સંશય અહીં નથી, જે કારણથી તત્ત્વસાક્ષાત્કારની પછી ચિંતે સર્વસંગ્યાઃ એ શ્રુતિએ સર્વ સંશયોની નિવૃત્તિ કથન કરી છે.

અહીં કલેવર છૂટવા પ્રવાતિ એ વચનવડે શ્રીભગવાને જીવાત્માનું આ હેઠથી ભિન્નપણું કથન કર્યું છે, અને મજ્જાં વતિ એ વચનવડે જીવાત્માનું ધૃત્વરથી અભિન્નપણું કથન કર્યું છે. આ જીવ-ધૃત્વરના અલેહને તત્ત્વમસિ, મજ્જાં પ્રજાલિ ધ્યાસિ મહાવાક્યો પણ કથન કરે છે. આ સ્મરણ પ્રશ્નોને ઉત્તર. (૫)

અવતરણિકાઃ—અંતકાળવિષે પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરનારા પુરુષને પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય છે, એ પૂર્વાક્ત અર્થને જ સ્પષ્ટ કરવા વાસ્તે શ્રીભગવાન ણીજા દેવતાઓનું ધ્યાન કરનારા પુરુષને પણ નિયમે કરીને તે તે દેવતાભાવની પ્રાપ્તિનું કથન કરે છે:—

યં યં વાપિ સ્મરન્માવં ત્યજત્યંતે કલેવરમ્ ।

તં તમેવૈતિ કૌતેય સદા તદ્ભાવભાવિતઃ ॥ ૬ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! સર્વ કાળવિષે દેવતાના વિષય ભાવવાળો પુરુષ મરણકાળે જે જે દેવતાવિશેષનું સ્મરણ કરતો હતો આ શરીરનો ત્યાગ કરે છે, તે પુરુષ તે તે દેવતાભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. ૬

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! મરણકાળે મારે (પરમેશ્વરનું) સ્મરણ કરનારો અધિકારી પુરુષ મારા (પરમેશ્વરના) ભાવને જ પ્રાપ્ત થાય છે એ જ કેવળ નિયમ નથી, કિન્તુ મરણકાળવિષે પુરુષ જે જે દેવતાવિશેષરૂપ ભાવને તથા અન્ય પણ કોઈ પ્રિય-અપ્રિય પદાર્થરૂપ ભાવને સ્મરણ કરતાં આ શરીરનો પરિત્યાગ કરે છે, તે પુરુષ મરણની પછી તે તે ભાવને જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી અન્ય ભાવને પ્રાપ્ત થતો નથી. અહીં વાતપર્યં એ છે કે—જે પ્રાણી જે વસ્તુનું નિરંતર ધ્યાન કરે છે, તે પ્રાણીને તે ધ્યાનના ગળથી દેહાંતરની પ્રાપ્તિવિના આ જીવનકાળવિષે જ તે વસ્તુભાવની પ્રાપ્તિ કોઈ સ્વર્ગવિષે જોવામાં આવે છે. જેમકે લયની વશતાથી નિરંતર બ્રહ્મરનું ધ્યાન કરનારો જે ક્રીટવિશેષ છે, તે ક્રીટને ધ્યાનના પ્રભાવથી જીવતાં જ બ્રહ્મરૂપતાની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને નંદિકેશ્વર મહાદેવનું નિરંતર ધ્યાન કરીને દેહાંતરની પ્રાપ્તિવિના જ મહાદેવની સમાનરૂપતાને પ્રાપ્ત થયેલ છે, એ વાત શાસ્ત્રવિષે પ્રસિદ્ધ છે. જ્યારે તે તે વસ્તુનું ધ્યાન કરનારા પુરુષને જીવતાં જ ધ્યાનના પ્રભાવથી તે તે ધ્યેય વસ્તુભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે,

ત્યારે તે તે દેવતાવિશેષનું સર્વદા ધ્યાન કરનારા પુરુષને મરણની પછી તે તે દેવતાવિશેષની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમાં શું શંકા હોય ?

મરણકાળે યદ્યપિ તે તે દેવતાવિશેષના સ્મરણનો ઉચ્ચ સંભવતો નથી, તથાપિ પૂર્વ કાળના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલી જે સંસ્કારરૂપ વાસનાઓ છે, તે વાસનાઓ જ મરણકાળે સ્મરણનો હેતુ છે. આ અર્થે શ્રીભગવાન કહે છે—સદા તદ્વાવભાવિત્વિતિ ॥ મરણની પૂર્વે સર્વ કાળે તે તે દેવતાદિકોવિષે જે લાવ છે અર્થાત્ લાવનાજન્ય સંસ્કારરૂપ વાસના છે તેનું નામ તદ્વાવ છે, તદ્વાવ જે પુરુષ સંપાદન કર્યો છે તેનું નામ તદ્વાવભાવિત છે, અર્થાત્ પુરુષ પૂર્વે ધ્યાનજન્ય સંસ્કારોવડે યુક્ત છે. આ પુરુષને મરણકાળે સંસ્કારોના બાળથી જ દેવતાદિકોનું સ્મરણ થાય છે.

અહીં હે કૌંતેય એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને અર્જુનવિષે પોતાના પિતાની ભગિનીની પુત્રરૂપતા કહીને સ્નેહની અતિશયતા સૂચિત કરી. એમ કરીને “હું—પરમેશ્વર અવશ્ય કરીને તારી ઉપર અનુગ્રહ કરીશ” એ અર્થ સૂચિત કર્યો; તેવડે “આ ભગવાન મારી સાથે વંચના કરે છે” એ પ્રકારની શંકાનો અભાવ સૂચિત કર્યો.

અહીં કોઈ ટીકાવિષે યં યં વાપિ એ પ્રકારનો મૂળ શ્લોકનો પાઠ કહીને યં યં શબ્દવડે તે તે દેવતાવિશેષનો અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે, અને જ કારણે અન્ય પક્ષ જે—તે વસ્તુનો અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે. પરંતુ ઘણાં મૂળ પુસ્તકોમાં યં યં વાપિ એ પ્રકારનો જ પાઠ હોય છે, તેથી તે જ અહીં લીધો છે. (૬)

અવતરણિકા:—હે અર્જુન ! પૂર્વ સ્મરણના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલી મરણકાળની અંત્યભાવના જ મરણકાળે પરપશ પુરુષને દેહાંતરની પ્રાપ્તિવિષે કારણ થાય છે. માટે તું—અર્જુન તે અંત્યભાવનાની ઉત્પત્તિ વાસ્તે સર્વ કાળે મારું (પરમેશ્વર)નું જ ચિંતન કર: આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કથન કરે છે:—

તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુક્ત્ય ચ ।

મર્યપિતમનોબુદ્ધિર્મામેવૈવ્યસ્યસંશયમ્ ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—માટે સર્વ કાળે મારું (પરમેશ્વરનું) ચિંતન કર તથા યુક્ત કર. મારે વિશે (પરમેશ્વર વિશે) અર્પણ કરેલ છે મન તથા યુક્તિ તે જેણે એણે તું મને (પરમેશ્વરને) જ પ્રાપ્ત થયો, એમાં જરા પક્ષ સંશય નથી. ૭

ટીકા:—હે અર્જુન ! પૂર્વોક્ત પ્રકારે પૂર્વના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલી અંત્યભાવના જ દેહાંતરની પ્રાપ્તિનું કારણ થાય છે. તે કારણથી મારા (પરમેશ્વર)વિષયક અંત્યભાવનાની ઉત્પત્તિ-વાસ્તે તું (અર્જુન) મરણની પૂર્વે જ સર્વ કાળે ઘણા આદરપૂર્વક નિરંતર મારું (સશુભ્ય પરમેશ્વરનું) ચિંતન કર. જો કદાચિત્ પોતાના અંતઃકરણની અશુદ્ધિની વશતાથી નિરંતર મારું (પરમેશ્વરનું) ચિંતન કરવાવિષે તું સમર્થ ન હોઈ શકે, તો અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરવા વાસ્તે તું યુક્ત કર.

અહીં ‘યુક્ત’ શબ્દ સ્વવર્ણીશ્રમનાં સર્વ નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોનું ઉપલક્ષ્ય છે. પ્રસંગ-વિષે પૂર્વ યુક્ત જ પ્રાપ્ત છે, તેથી શ્રીભગવાને અર્જુનની પ્રત્યે યુક્ત કરવાનું વિધાન કર્યું છે, અર્થાત્ અંતઃકરણની શુદ્ધિ વાસ્તે તું યુક્તાદિ નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો કર. એ પ્રકારે નિત્ય-

નૈમિત્તિક કર્મોના અનુધાનવડે અંતઃકરણની શુદ્ધિ થયા પછી મારે વિશે (પરમેશ્વરવિષે) જે તે સંકલ્પરૂપ મન તથા નિશ્ચયરૂપ શુદ્ધિ અર્પણ કરેલ છે એવો તું અર્થાત્ સર્વ કાળે મારા (પરમેશ્વરના) ચિંતનને પરાયણ થયેલો તું મને(પરમેશ્વરને) જ પ્રાપ્ત થઈશ, એ અર્થ વિષે કિંચિત્ માત્ર પણ સંશય નથી. સગુણ બ્રહ્મનું ચિંતન ઉપાસક પુરુષની પ્રત્યે જ ભગવાને કથન કર્યું છે, જે કારણથી ઉપાસક પુરુષને મરણકાળની અંત્યભાવનાની અપેક્ષા અવશ્ય રહે છે અને જે પુરુષોને નિર્ગુણ બ્રહ્મને સાક્ષાત્કાર થયો છે, તે વત્તવેત્તા પુરુષોને તો બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિકાળે જ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિરૂપ મુક્તિ સિદ્ધ છે, તેથી વત્તવેત્તા પુરુષને અંત્યભાવનાની કિંચિત્ માત્ર પણ અપેક્ષા નથી. અહીં ધ્યેય વસ્તુના આકારરૂપ ચિંતનની વૃત્તિનું નામ ભાવના છે. (૭)

અવતરણિકા:—એ પ્રકારે અર્જુનના સાત પ્રશ્નોના ઉત્તર કહીને, 'મરણકાળે પરમેશ્વરના સ્મરણનું જે પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિરૂપ ફળ કહ્યું છે, તેને વિસ્તારથી કહેવાનો શ્રીભગવાન આરંભ કરે છે:—

અભ્યાસયોગયુક્તેન ચેતસા નાન્યગામિના ।

પરમં પુરુષં દિવ્યં યાતિ પાર્થાનુચિંતયન્ ॥ ૮ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! સર્વદા પરમાત્મા દેવનું ચિંતન કરનારો પુરુષ, અભ્યાસરૂપ યોગવડે યુક્ત તથા અન્ય વિષયમાં નહિ ગમન કરવાવાળા ચિત્તવડે પરમ દિવ્ય એવા પુરુષને પ્રાપ્ત થાય છે. ૮

ટીકા:—હે અર્જુન ! શુર-શાસ્ત્રના ઉપદેશની પછી નિરંતર પરમાત્માદેવનું ધ્યાન કરનારો અધિકારી પુરુષ ચિત્તવડે પરમાત્માદેવને પ્રાપ્ત થાય છે. હવે ચિત્તવિષે પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ કરવાની યોગ્યતાનું યોગ્ય કારણ વારંવાર શ્રીભગવાન ચિંતનાં બે વિશેષણો કહે છે: જમ્યાસ-યોગસ્યેન ચેતસા નાન્યગામિના હિતિ ॥ મારે વિષે(પરમેશ્વર વિષે) વિનંતીય વૃત્તિઓના વ્યવધાનથી રહિત જે સજાતીય વૃત્તિઓના પ્રવાહ છે તેનું નામ અભ્યાસ છે. જે અભ્યાસ પૂર્વે છટ્તા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવેલ છે. તે અભ્યાસ જ સમાધિરૂપ યોગ છે. એવા અભ્યાસરૂપ યોગવડે યુક્ત જે ચિત્ત છે અર્થાત્ અનાત્માકાર સર્વ વૃત્તિઓના પરિત્યાગવડે અભ્યાસયોગવિષે જ અત્યંત સંદામ્બ જે ચિત્ત છે તથા જે ચિત્ત નાન્યગામી છે અર્થાત્ નિરોધના પ્રયત્ન વિના પણ જે ચિત્તને અનાત્મપદાર્થો વિષે જવાનો સ્વભાવ નથી, એવા સમાધિત્ત ચિત્તવડે જ અધિકારી પુરુષ પરમાત્માદેવને પ્રાપ્ત થાય છે, પરમાત્માદેવ પરમ છે અર્થાત્ નિરતિશય આનંદરૂપ છે, વળી પરમાત્માદેવ પુરુષ છે અર્થાત્ સર્વત્ર પરિપૂર્ણ છે. વળી પરમાત્માદેવ દિવ્ય છે અર્થાત્ પ્રકાશરૂપ આદિત્યવિષે અંતર્યામીરૂપે રહેલો છે. યથાત્તાદિત્યે એ શ્રુતિ પરમાત્માદેવની આદિત્યવિષે સ્થિતિ કહે છે. એવા પરમ દિવ્ય પુરુષને અભેદરૂપે કરીને ચિંતન કરનારો પુરુષ નદી-સમુદ્રની પેઠે પરમાત્માદેવને પ્રાપ્ત થાય છે એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે:—યથા વયઃ સ્પંદમાનાઃ સમુદ્રે ભત્તં ગચ્છંતિ વામરૂપે વિદ્વાન । તથા વિદ્વાન્ પ્રણયપાપે વિષય પાતાત્પરં વ્રણકૃષ્ટૈતિ દિવ્યમ્ ॥ અર્થાત્-જેવી રીતે શ્રી ગંગા-યમુનાદિ નદીઓ પોતાના નામરૂપને પરિત્યાગ કરીને સમુદ્રવિષે એકતાભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી રીતે વિદ્વાન્ પુરુષ પણ પુણ્ય-પાપ કર્મનો પરિત્યાગ કરીને સૂત્રાત્મા કરવાં પણ પર અંતર્યામી દિવ્ય પુરુષને અભેદરૂપે કરીને પ્રાપ્ત થાય છે. (૮)

અવતરણિકા:—પૂર્વ શ્લોકમાં શ્રીભગવાને કહેલો જે, અધિકારી જનોએ ચિંતન કરવા યોગ્ય તથા પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય, પરમ દિવ્ય પુરુષ છે, તે પરમ દિવ્ય પુરુષને પુનઃ અનેક વિશેષણો વડે શ્રીભગવાન હવે કથન કરે છે:—

કવિં પુરાણમનુશાસિતારમણોરણીયાંસમનુસ્મરેદ્યઃ ।

સર્વસ્ય ધાતારમચિંત્યરૂપમાદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત્ ॥ ૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—સર્વજ્ઞ, અનાદિ, સર્વના નિર્ધતા, સૂક્ષ્મથી પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ, સર્વના ધારણ કરવાવાળા, અચિંત્યરૂપવાળા, આદિત્યની માફક પ્રકાશવાળા તથા અજ્ઞાનથી પર રહેલ એવા દિવ્ય પુરુષનું જે કોઈ ચિંતન કરે છે તે પુરુષ દિવ્ય પુરુષને જ પ્રાપ્ત થાય છે. ૯

ટીકા:—હે અર્જુન ! મોક્ષની કામનાવાળા અધિકારી જનોએ ચિંતન કરવા યોગ્ય તથા પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય જે પરમ દિવ્ય પુરુષ છે, તે પરમાત્માદેવ કવિ છે અર્થાત્ ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાન સર્વ વસ્તુઓનો દ્રષ્ટા હોવાથી સર્વજ્ઞ છે. તે પરમાત્માદેવ પુરાણ છે અર્થાત્ આ સર્વ જગતનું કારણ હોવાથી અનાદિ છે. તે પરમાત્માદેવ અનુશાસિતા છે અર્થાત્ સૂર્ય-ચંદ્રાદિ સર્વ જગતને નિયમપૂર્વક ચલાવનારો છે અથવા સર્વ પ્રાણીઓનાં હૃદયવિષે રહીને પ્રાણીઓનાં કર્મોનુસાર પ્રાણીઓને શુભ-અશુભ કાર્યવિષે પ્રવૃત્ત કરનારો છે. વળી તે પરમાત્માદેવ આકાશાદિ સર્વ પ્રપંચનું ઉપાદાન કારણ હોવાથી આકાશાદિ સૂક્ષ્મ પદાર્થો કરતાં પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. કાર્યની અપેક્ષાએ કરીને તેના ઉપાદાન કારણવિષે અત્યંત સૂક્ષ્મતા પદ-તંતુઆદિકાવિષે પ્રસિદ્ધ જ છે. અહીં સૂક્ષ્મતાવડે હૃવિજ્ઞેયતા શ્રદ્ધા કરવી; નહિ તો મહત્તો મહીમાજ્ઞ એ શ્રુતિ અસંગત થશે. વળી પરમાત્માદેવ સર્વનો ધારણ કરનારો છે, અર્થાત્ પુણ્યપાપ કર્મોનાં જેટલાં ફળો છે, તે સર્વ ફળોને સર્વ પ્રાણીઓની પ્રત્યે પોતપોતાનાં પુણ્યપાપ કર્મોને અનુસરીને વિચિત્રરૂપે લિજ્જ લિજ્જ દેનારો છે. એ વાત કલમત વપત્તેઃ એ સૂત્રના વ્યાખ્યાનવિષે શ્રીભાષ્યકારોએ વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરી છે. વળી પરમાત્માદેવ અચિંત્યરૂપ છે અર્થાત્ અપરિમિત મહિમાવાળો હોવાથી જેનું રૂપ નહિ ચિંતન કરવાને શક્ય છે, તેવો છે. વળી પરમાત્માદેવ આદિત્યવર્ણ છે; આદિત્યની પેઠે જેનો વર્ણ એટલે કે જેનો પ્રકાશ સર્વ જગતનો અવભાસક છે તે આદિત્યવર્ણ કહેવાય છે; અર્થાત્ પરમાત્માદેવ સૂર્યની પેઠે સર્વ જગતને પ્રકાશિત કરનારો છે અને પ્રકાશરૂપ હોવાથી જ પરમાત્માદેવ તમ કરતાં પર છે. અજ્ઞાનરૂપ જે મોહઅંધકાર છે તેનું નામ તમ છે. તે તમ કરતાં પર છે અર્થાત્ પ્રકાશરૂપ હોવાથી અજ્ઞાનરૂપ તમનો વિરોધી છે. એવા પરમાત્મારૂપ દિવ્ય પુરુષનું જે અધિકારી પુરુષ ચિંતન કરે છે, તે અધિકારી પુરુષ અભ્યાસની દૃઢતાથી પરમ દિવ્ય પુરુષને જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે આ શ્લોકનો પૂર્વના શ્લોકની સાથે અન્વય કરવો અથવા સ તં પરં હરણપૈતિ દિવ્ય એ આગલા શ્લોકની સાથે અન્વય કરવો; અન્વય કરવો એટલે સંબંધ કરવો. (૯)

અવતરણિકા: અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! આપ વારંવાર પરમેશ્વરના સ્મરણ-વિષે પ્રયત્નની અધિકતા કથન કરો છો, તે કયા કાળવિષે પરમેશ્વરના સ્મરણ વિષયક પ્રયત્નની અધિકતા કથન કરો છો ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન તે કાળનું કથન કરે છે:—

પ્રયાણકાલે મનસાઽવલેન ભક્ત્યા યુક્ત્યા યોગચલેન ચૈવ ।

સુવોર્મધ્યે પ્રાણમાવેશ્ય સમ્યક્ સ તં પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ:-જે પુરુષ મરણકાળવિશે એકાગ્ર મનવડે દિવ્ય પુરુષનું સ્મરણ કરે છે, જે ભક્તિવડે યુક્ત છે તથા જે યોગવડે યુક્ત છે તે પુરુષ જે ભુક્ષીના મધ્યને વિશે પ્રાણને સારી રીતે સ્થાપન કરી પરમ દિવ્ય પુરુષને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે ઉપાસક પુરુષ મરણકાળે એકાગ્ર મન કરીને દિવ્ય પુરુષનું સ્મરણ કરે તથા જે પુરુષ ભક્તિવડે યુક્ત છે અર્થાત્ પરમેશ્વરવિષયક પરમ પ્રેમવડે યુક્ત છે, જે પુરુષ યોગબળવડે યુક્ત છે, (અહીં સમાધિનું નામ યોગ છે. આ સમાધિરૂપ યોગનું જે બળ છે અર્થાત્ સમાધિરૂપ યોગવડે ઉત્પન્ન થયેલો જે સંસ્કારોનો સમૂહ છે કે જે સંસ્કારોનો સમૂહ સમાધિમાંથી ન્યુત્થાન કરનારા સંસ્કારોના વિરોધી છે, એવા યોગબળવડે જે પુરુષ યુક્ત છે), તથા જે પુરુષ પ્રથમ પોતાના હૃદય કમળવિષે પ્રાણને વશ કરીને ત્યાર પછી હૃદયદેશમાંથી ઉર્ધ્વ ગમન કરનારી સુષુપ્ત્યા નાડીરૂપ માર્ગદ્વારા પૂર્વ પૂર્વ ભૂમિકાના જયક્રમે કરીને, બન્ને ભુક્ષીની મધ્યમાં રહેલા આગ્રા ચક્રવિષે પ્રાણનું સ્થાપન કરીને સાવધાન થઈને દશમ દ્વારરૂપ બ્રહ્મરૂપમાંથી ઉત્ક્રમણ કરે છે, તે ઉપાસક પુરુષ જ કવિ-પુરાણ ઇત્યાદિ લક્ષણોવડે યુક્ત પરમ દિવ્ય પુરુષને પ્રાપ્ત થાય છે.

આધારચક્ર, સ્વાધિધાનચક્ર, મણિપૂરચક્ર, અનાહતચક્ર, વિશુદ્ધચક્ર, આગ્રાચક્ર, એ છ ચક્રોનું સ્વરૂપ તથા તેમનાં સ્થાન તથા તેમના દેવતા તથા તે છ ચક્રો(વિષે) પ્રાણનું સ્થાપન કરવાનો પ્રકાર, એ સઘનું આત્મપુરાણના અગીઆરમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે. (૧૦)

અવતરણિકા:-પૂર્વ પ્રસંગમાં પરમેશ્વર ભાવની પ્રાપ્તિ વાસ્તે શ્રીભગવાને પરમેશ્વરનું સ્મરણ વિધાન કર્યું. તે કથનથી સંશય પ્રાપ્ત થાય છે કે-ક્યાનકાળે જે-તે નામે કરીને પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરવું કે નિયમે કરીને કોઈ એક નામવડે જ પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરવું ? આ સંશયની નિવૃત્તિ કરવા વાસ્તે શ્રીભગવાન-સર્વે વેદા યસ્યદમાત્મનન્તિ તપોતિ સર્વોતિ જ પત્રવન્તિ ॥ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે પ્રતિપાદિત જે એકારરૂપ પ્રણવનામ છે, “તે પ્રણવનામવડે જ પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરવું-અન્ય મંત્રાદિકોવડે કરવું નહિ,” એ પ્રકારના નિયમનું હવે કથન કરે છે:-

યદક્ષરં વેદવિદો વદન્તિ વિશન્તિ યદ્યતયો વીતરાગાઃ ।

યદિચ્છન્તો વ્રહ્મચર્યં ચરન્તિ તત્તે પદં સંગ્રહેણ પ્રવક્ષ્યે ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-વેદવેત્તા પુરુષ જે અક્ષરનું કથન કરે છે, નિઃસ્પૃહ સંન્યાસી જે અક્ષરને પ્રાપ્ત થાય છે તથા સાધુ પુરુષ જે અક્ષરને ઇચ્છતો છતો બ્રહ્મચર્યને કરે છે તે અક્ષરનું કથન હું વમને સંક્ષેપથી કરું છું. ૧૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે એકાર નામવાળા અવિનાશી બ્રહ્મનું વેદવેત્તા પુરુષો કથન કરે છે, અર્થાત્ સર્વ તત્ત્વ સર્વ ગામિ ત્રાણના અધિપતિ બ્રહ્મજ્ઞાનગ્રહસ્વભવીય ઇત્યાદિ શ્રુતિવચનોવડે શ્રુલાદિ સર્વ વિશેષ ધર્મોની નિવૃત્તિ કરીને જે અક્ષર બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે, હે અર્જુન ! તે અક્ષર બ્રહ્મને કેવળ પ્રમાણવિષે કુશલ વેદવેત્તા પુરુષોએ જ પ્રતિપાદન કરેલ નથી,

કિંતુ મુક્ત પુરુષોને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય હોવાથી તે અક્ષર બ્રહ્મને મુક્ત પુરુષોએ પણ અનુભવેલ છે.

આ સર્વ અર્થ શ્રીભગવાન કથન કરે છે-વિસંતિ इति ॥ હે અર્જુન ! સર્વ વિષય-સુખોની ઇન્ધ્રાથી રહિત જે યત્નશીલ સંન્યાસીઓ છે, તે નિષ્કામ સંન્યાસીઓ પણ “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારના આત્મજ્ઞાનવડે જે અક્ષર બ્રહ્મને પોતાના સ્વરૂપ ભૂતે કરીને પ્રાપ્ત થાય છે, તે અક્ષર બ્રહ્મને વત્તવેતા સિદ્ધ પુરુષોએ જ કેવળ અનુભવેલ નથી, કિંતુ સાધક મુમુક્ષુજનોના પણ સર્વ પ્રયત્ન તે અક્ષર બ્રહ્મની પ્રાપ્તિવાસ્તે જ છે:

એ અર્થ શ્રીભગવાન કહે છે-વચિચ્છંત इति ॥ હે અર્જુન ! જે અક્ષર બ્રહ્મને બળુવાની ઇન્ધ્રા કરનાર નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ગુરુકુળવિષે નિવાસ કરીને બ્રહ્મચર્યપૂર્વક વેદાંત શાસ્ત્રનાં શ્રવણ-મનનાદિ કરે છે, એવું અક્ષર બ્રહ્મરૂપ પદ હું ભગવાન તારી-અર્જુનની પ્રત્યે સંક્ષેપે કરીને કથન કરું છું અર્થાત્ જે પ્રકારે તને (અર્જુનને) અક્ષર બ્રહ્મનો સંશયથી રહિત ધર્માર્થ બોધ થાય, તે પ્રકારે હું તારી પ્રત્યે કથન કરું છું, તેથી “અક્ષર બ્રહ્મને હું અર્જુન કયા પ્રકારે બાલું ?” એ પ્રકારની ચિંતા કરીને તું બ્યાકુળ થા નહિ. એ ઝંકારરૂપ પ્રભુવ પરબ્રહ્મનો જ વાચક છે અથવા શાસ્ત્રઆમાદિ પ્રતિભાની પેઠે પરબ્રહ્મનો પ્રતીક છે, તેથી પરબ્રહ્મની વાચકવા-રૂપે કરીને તથા પ્રતીકતારૂપે કરીને શ્રુતિ ભગવતીએ સંદ-મધ્યમ ભુદ્ધિવાળા પુરુષોની પ્રત્યે ક્રમસુક્રિતરૂપ કૃણવાળી પ્રભુવની ઉપાસના કથન કરી છે. શ્રુતિ કહે છે કે-યઃ ઉગરેતહ વિમાવેજો-મિરયનેૈ૧૫ાશરેણ પરં ઇચ્છમનિષ્ઠાધીત તત્તમયિગ્ચ્છતિ-અર્થાત્-જે પુરુષ જઠાર-જઠાર-મઠાર એ ત્રણ માત્રાઓવાળા ઈં અક્ષરવડે પરમ પુરુષનું ચિંતન કરે છે, તે પુરુષ પરમ પુરુષને જ પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રકારે શ્રુતિ વિષે કથન કરેલી જે પ્રભુવની ઉપાસના છે, તે જ ઉપાસના અહીં ભગવાનને વિવક્ષિત છે. તેથી આ આક્રમા અધ્યાયની સમાપ્તિ પર્થેત શ્રીભગવાને યોગધારણા સહિત ઝંકારની ઉપાસના, તે ઉપાસનાનું સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ કૃણ તથા તે કૃણમાંથી અપુનરાવૃત્તિ તથા તેનો માર્ગ એ સર્વ અર્થ કથન કરેલ છે. (૧૧)

અવતરશ્લોકાઃ-તમે પદ પ્રવચ્યે એ પૂર્વોક્ત વચનવડે પ્રતિજ્ઞા કરેલો જે અર્થ છે, એ અર્થને સાધનસહિત બે શ્લોકોવડે શ્રીભગવાન કથન કરે છે:-

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुद्धय च ।

मूर्धन्याधायાत्मनઃ प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ ૧૨ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ ૧૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! જે ઉપાસક પુરુષ સર્વ ઇન્દ્રિયનાં દ્વારોને રોકી, મનને હૃદય વિશે નિરુદ્ધ કરીને તથા પ્રાણને મૂર્દ્ધા દેશવિષે સ્થિત કરી, આત્માવિષયક સમાધિરૂપ ધારણુને કરતો છતો, ઈં નામના બ્રહ્મરૂપ એક અક્ષરનું ઉચ્ચારણુ કરતો છતો તથા પરમેશ્વરનું ચિંતન કરતો છતો, આ દેહનો પરિત્યાગ કરે છે તે ઉપાસક પુરુષ પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨-૧૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે ઉપાસક પુરુષ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયરૂપ દ્વારોને પોતપોતાના શબ્દાદિ વિષયોથી રોકીને રહેલો છે, અર્થાત્ શબ્દાદિ વિષયોવિષે વારંવાર દોષ દર્શનના અભ્યાસથી વિષયોથી વિમુખવાને પ્રાપ્ત થયેલી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે શબ્દાદિ વિષયોને નહિ ગ્રહણ કરીને રહેલો છે.....

અર્જુનની શંકા:—“હિ ભગવન્ ! શ્રોત્રાદિ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના નિરોધ કરવા છતાં પણ અંદર મનવડે વિષયોનું ચિંતન જ થશે, તેનું કેમ ?”

શ્રીભગવાને કર્ણે સમાધાન:—(મનો દરિ નિસ્ત્યજ ચ ॥) હે અર્જુન ! પૂર્વે છઠ્ઠા અધ્યાયવિષે વિસ્તારથી કથન કરેલા જે અભ્યાસ તથા વૈરાગ્ય છે, તે અભ્યાસ તથા વૈરાગ્ય બન્નેવડે જે પુરુષ મનને હૃદયદેશવિષે સર્વ વૃત્તિઓથી રહિત કરીને રહેલો છે, અર્થાત્ જે પુરુષ અંતર પણ વિષયોની ચિંતા નહિ કરી રહેલો છે; એ પ્રકારે બાહ્ય અંતર જ્ઞાનનાં દ્વારભૂત મનસહિત શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયરૂપ સર્વ દ્વારોના નિરોધ કરીને જે પુરુષ ક્રિયાનાં દ્વારભૂત પ્રાણને પણ સર્વ દિશાઓથી નિયંત્ર કરીને, મૂર્દાદેશવિષે સ્થાપન કરીને રહેલો છે, અર્થાત્ જે પુરુષ શુરભે દેશવેલ માર્ગવડે, પૂર્વ પૂર્વ ભૂમિના જયક્રમથી પ્રયત્ન પ્રાણને બંને હૃદયીઓની મધ્યમાં શાખીને, પશ્ચાત્ તેની ઉપરના મૂર્દાદેશવિષે સ્થાપન કરીને રહેલો છે તથા જે પુરુષ પ્રત્યક્-આત્માવિષયક સમાધિરૂપ ધારણાને ધારણ કરી રહેલો છે, તેથી (અહીંયા જ્ઞાત્મનઃ એ શબ્દ અન્ય દેવતાવિષયક ધારણાની વ્યવૃત્તિ કરવા વાસ્તે છે, અને જે એક ઑ અક્ષર છે તે ઑ અક્ષર બ્રહ્મનો વાચક હોવાથી) અથવા શાલગ્રામીદિ પ્રતિમાની પેઠે આત્મા બ્રહ્મનો પ્રતીક હોવાથી બ્રહ્મરૂપ છે; એવા બ્રહ્મરૂપ ઑ અક્ષરનું ઉચ્ચારણ જે પુરુષ કરી રહેલો છે.

અહીં મધ્યમિ ઑ ઇતિ વ્યાહરન્ એટલાવડે જ નિર્બાંહ થઈ શકે છે (ચાલી શકે છે), એકાક્ષર કહેવાથી કાંઈ અધિક અર્થે સિદ્ધ થતો નથી, તથાપિ એકાક્ષર એ વચન અનાયાસતાનું કથન કરીને પ્રણવના ઉચ્ચારણની સ્તુતિ વાસ્તે છે. અથવા ઑ ઇતિ વ્યાહરન્ એકાક્ષર વ્રજ માં જલસ્તરત્ એ પ્રકારે શબ્દોનો અન્વય કરવો, અર્થાત્ જે પુરુષ ઑ એ પ્રણવમંત્રનું ઉચ્ચારણ કરી રહેલો છે, તથા જે પુરુષ ઑકારના અર્થરૂપ અદ્વિતીય-અવિનાશી-સર્વત્રત્યાગી માર્ગ (પરમેશ્વરનું) ચિંતન કરી રહેલો છે અને એ પ્રમાણે પ્રણવમંત્રનો જપ કરનાર તથા પ્રણવમંત્રના અર્થરૂપ માર્ગ (પરમેશ્વરનું) ચિંતન કરનાર જે પુરુષ મરણકાળે સુષુપ્ત્યા નામક મૂર્દાન્ય નાહી-રૂપ માર્ગ કરીને, આ દેહનો પરિત્યાગ કરવાં ગમન કરે છે, તે ઉપાસક પુરુષ દેવધાન માર્ગદ્વારા બ્રહ્મલોકવિષે જપને બ્રહ્મલોકના દિવ્ય લોગો લોગીને અંતમાં પરમલોગોને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારના વત્તવસાક્ષાત્કારવડે સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે:—(દુષાસ્ત્વ પરમા ગતિરેવાસ્ત્વ પરમા સમ્પરેષોસ્ત્વ પરમ આનન્દઃ) એ અદ્વિતીય આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મ જ વિદ્વાન્ પુરુષની પરમગતિ છે તથા પરમ સંપત્ત છે તથા પરમ આનંદ છે. (૧૨-૧૩)

અપતરણિકા:—અર્જુન કહે છે કે: “હિ ભગવન્ ! પૂર્વોક્ત રીતે જે પુરુષ મરણકાળે પ્રાણવાયુના નિરોધના અભાવથી બંને હૃદયીઓની મધ્યવિષે પ્રાણોને સ્થિત કરીને મૂર્દાન્ય નાહીવડે આ દેહનો પરિત્યાગ કરવાને પોતાની ઇચ્છાવડે સમર્થ થતો નથી, કિન્તુ પ્રારબ્ધ કર્મોનો નાશ થતાં મરણકાળે પરવશ થયેલો જે પુરુષ આ દેહનો પરિત્યાગ કરે છે, તે પુરુષને શું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે અને કહો.” શ્રીભગવાન્ તે ફળનું કથન કરે છે:—

અનન્યચેતાઃ સતતં યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ ।

તસ્યાહં સુલભઃ પાર્થ નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥ ૧૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! જે પુરુષ અનન્ય ચિત્તવાળો થઈ, નિરંતર-જીવનકાળ પર્વત માર્ગ (પરમેશ્વરનું) ચિંતન કરે છે તે સમાહિત ચિત્તવાળો યોગી પુરુષને હું જે પરમેશ્વર, તે અતિ સુલભ છું. ૧૪

ટીકા:-શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:-હે અર્જુન ! મારા (પરમેશ્વર) સિવાય બીજા કોઈ પણ પદાર્થ વિષે જેનું ચિત્ત આસક્ત નથી, તેનું નામ અનન્યચેતા છે. એવો અનન્યચેતા થયેલો જે પુરુષ નિરંતર એટલે જીવનકાળ પર્યંત, મારું (પરમેશ્વરનું) ચિંતન કરે છે, એવો નિરંતર સમાહિત ચત્તવાળો પુરુષ પૂર્વોક્ત રીતે સ્વાધીનતાવડે, આ દેહનો પરિત્યાગ કરે છે અથવા પરાધીનતાવડે આ દેહનો પરિત્યાગ કરે છે. સર્વ પ્રકારે એવા પુરુષને હું (પરમેશ્વર) અત્યંત સુલભ છું, અર્થાત્ ધર પુરુષોને અત્યંત દુર્લભ હોવા છતાં પણ, હું (પરમેશ્વર) તે પુરુષને સુખે કરીને જ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છું. હે અર્જુન ! તું પણ આ પ્રકારનો મારો અનન્ય ભક્ત છે, તેથી હું (પરમેશ્વર) વને પણ અત્યંત સુલભ છું. તેથી તું કોઈ પણ પ્રકારનો ભય કર નહિ.

અહાં અન્યચેતાઃ એ વચનવડે શ્રીભગવાને પરમેશ્વરના સ્મરણવિષે અતિ આહરરૂપ સત્કાર કથન કર્યો અને સત્ત્વ એ શબ્દવડે નિરંતરતા કહી, અને નિત્યજ્ઞઃ એ શબ્દવડે દીર્ઘ કાલતા કહી. એમ કહીને શ્રીભગવાને સ ત્ત્વ દીર્ઘજ્ઞાનૈરન્તર્યમસત્કારતેવિતો દ્વદશમિઃ એ સૂત્રોક્ત પતંજલિના મતનું અનુસરણ કર્યું. યદ્યપિ આ સૂત્રવિષે જ્ઞઃ શબ્દવડે પતંજલિએ અભ્યાસનું કથન કર્યું છે અને અહીં શ્રીભગવાને માં સ્મરણ એ વચનવડે સ્મરણનું કથન કર્યું છે, તથાપિ તે અભ્યાસનું પરમેશ્વરના સ્મરણવિષે જ પરિઅવસાન છે. એથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, બીજા સર્વ વિશ્લેષોથી રહિત થઇને અતિઆહરપૂર્વક, જીવનકાળ પર્યંત તથા વ્યવધાનથી રહિત નિરંતર પરમેશ્વરનું જે ચિંતન કરે છે, તે પરમેશ્વરનું ચિંતન જ મોક્ષરૂપ પરમગતિની પ્રાપ્તિનો હેતુ છે. એવા પરમેશ્વરના ચિંતનને પ્રાપ્ત થતાં પોતાની ઇચ્છાપૂર્વક સુખુષ્ણા નાહી દ્વારા પ્રાણીનું ઉત્ક્રમણ થાઓ અથવા ન થાઓ, તેના વિષે કંઈ અત્યંત આશ્ચર્ય નથી. સર્વ પ્રકારે પરમેશ્વરનું ચિંતન કરનારો પુરુષ પરમગતિને જ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૪)

અવતરણિકા:-“હિ ભગવન્ ! એ પ્રકારે સર્વદા પરમેશ્વરનું ચિંતન કરીને પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત થયેલા જે અધિકારી જનો છે, તે અધિકારી જનો પુનઃ આવૃત્તિને-જન્મ મરણને પ્રાપ્ત થાય છે કે નહિ ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન કહે છે:-“ના, તે અધિકારી જનો પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતા નથી.”

મામુપેત્ય પુનર્જન્મ દુઃસ્થાલયમશાશ્વતમ્ ।

નામુવંતિ મહાત્માનઃ સંસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ ॥ ૧૫ ॥

પ્રકોશાર્થ:-ઉપાસક પુરુષ અને (પરમેશ્વરને) પ્રાપ્ત થઈ, પુનઃ સર્વદુઃખોના સ્થાનભૂત નાશવાન જન્મને પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ કે તે મહાત્મા જન સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૫

ટીકા:-હે અર્જુન ! ઉપાસક પુરુષ, અને (પરમેશ્વરને) પ્રાપ્ત થઇને, પુનઃ મનુષ્યાદિ દેહના સંગ્રંધરૂપ જન્મ-મરણને પ્રાપ્ત થતો નથી. કેમકે જન્મ એ જ દુઃખાલય છે; અર્થાત્ ગર્ભ-વાસ તથા યોનિદ્વારથી નિર્ગમન વગેરે જે ગર્ભઉપનિષદ્ધિવિષે દુઃખો કહેલાં છે તે સર્વ દુઃખોનું સ્થાનક છે. વળી જન્મ અશાશ્વત છે; અર્થાત્ સ્થિરપણથી રહિત છે તથા પોતાના દર્શન-કાળે પણ નાશ થાય તેવો છે. એવા શરીરના સંગ્રંધરૂપ જન્મને, મારું (પરમેશ્વરનું) સ્મરણ કરનાર પુરુષો પ્રાપ્ત થતા નથી-તે પુરુષો પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતા નથી.

હવે તે પુનરાવૃત્તિ નહિ થવાવિષે ઉપાસક પુરુષોનાં હેતુરૂપ બે વિશેષણો કથન કરે છે. મહાત્માનઃ સંસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ હે અર્જુન ! તે પુરુષો મહાત્મા છે અર્થાત્ રજ-તમરૂપ મળથી રહિત શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા છે; તેથી તે પુરુષો પરમ સંસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા છે. તે ઉપાસક

પુરુષો મારા (પરમેશ્વરના) લોકને પ્રાપ્ત થઈને ત્યાં અનેક પ્રકારના દિવ્ય ભોગો ભોગવીને તેના અંતવિષે બ્રહ્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈને સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ દૈવદ્યમુક્તિને પ્રાપ્ત થયેલા છે. આ કારણથી તે પુરુષો પુનરાવૃત્તિને પ્રાપ્ત થવા નથી. (અહીં, “મને (પરમેશ્વરને) પ્રાપ્ત થઈને તે પુરુષો મોક્ષને પ્રાપ્ત થયેલા છે” એ વચન કહીને શ્રીભગવાને ઉપાસક પુરુષોને કમમુક્તિની પ્રાપ્તિ દર્શાવી છે.) ઉપાસનાના બળથી દેવયાનમાર્ગદ્વારા બ્રહ્મલોકવિષે જઈ, ત્યાં દિવ્ય ભોગો ભોગવીને તેના અંતવિષે તત્ત્વજ્ઞાનવડે જે મુક્તિની પ્રાપ્તિ છે તેનું નામ કમમુક્તિ છે. (એ વાત સ્મૃતિમાં પણ કહેલી છે:-જ્ઞાત્વણ સદ તે સર્વે સંપ્રાપ્તે પ્રતિસંચરે । પરસ્પાંતે જ્ઞાત્માત્માઃ પ્રવિગ્નિ પરં પદમ) ઉપાસક પુરુષો બ્રહ્મલોકવિષે જઈને ત્યાં બ્રહ્માના પ્રભયની પ્રાપ્તિ થતાં તત્ત્વસાક્ષાત્કારવાળા થઈ, બ્રહ્માનો નાશ થયા પછી બ્રહ્માની સાથે જ વિદેહમુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, અહીં, “મને (પરમેશ્વરને) પ્રાપ્ત થઈને ઉપાસક પુરુષો મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે” એ ભગવાનનાં વચનથી બ્રહ્મલોકથી ભિન્ન કંઈ વિષ્ણુલોક જાણવા નહિ, કારણ કે ભ્રમ પૈરાયુક બ્રહ્મલોક-વિષ્ણુલોક-રુદ્રલોક એ ત્રણ લોકોની ભિન્ન ભિન્ન ઉપર ઉપર કલ્પના કરે છે, તેમ વેદાંત સિદ્ધાન્તવિષે તે લોકોની ભિન્ન ભિન્ન ઉપર ઉપર કલ્પના નથી, કિંતુ વેદાંતસિદ્ધાન્તવિષે તે સર્વ લોક ‘સત્યલોક’ નામે બ્રહ્મલોકવિષે જ અંતર્ભૂત છે. તેમાં વિષ્ણુના ઉપસકોને તો બ્રહ્મલોક વિષ્ણુલોક થઈને પ્રતીત થાય છે અને રુદ્રના ઉપાસકોને બ્રહ્મલોક રુદ્રલોક થઈને પ્રતીત થાય છે. એ સર્વ વા પરાહિતોપાસનકર્મોન્નિર્મિતિર્દિરળ્પગર્ભગાત્ર્યેતા એ ખૂંટકારવૃથક ઉપનિષદની શ્રુતિના વ્યાખ્યાનવિષે શ્રીભાષ્યકારોએ તથા ભાષ્યના વ્યાખ્યાન કરનારાઓએ સ્પષ્ટ રીતે કથન કરી છે. (૧૫)

અપતરણિકા:-પરમેશ્વરની ઉપાસનાથી પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત થઈને, ત્યાં તત્ત્વસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થયેલા ઉપાસક પુરુષોની પુનરાવૃત્તિનું કથન કરી, પરમેશ્વરથી વિમુખ તથા તત્ત્વસાક્ષાત્કારથી રહિત એવા પુરુષોની બ્રહ્મલોકમાંથી પુનરાવૃત્તિ અર્થવડે જ સિદ્ધ થાય છે. એ અર્થ હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કથન કરે છે:-

આવ્રહ્મમુવનાલ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ।

મામુપેત્ય તુ કૌંતેય પુનર્જન્મ ન વિચિતે ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! બ્રહ્મલોક સહિત સર્વ લોક પુનરાવૃત્તિવાળા છે. હે કૌંતેય ! એક પરમેશ્વરને જ પ્રાપ્ત થવાથી પુનર્જન્મ થતો નથી. ૧૬

ટીકા:-હે અર્જુન ! મારાથી (પરમેશ્વરથી) વિમુખ તથા અસમ્યક્ દર્શનવાળા સર્વ પુરુષોને બ્રહ્મલોક સહિત સર્વ ભોગભૂમિરૂપ લોક પુનરાવૃત્તિવાળા જ હોય છે, અર્થાત્ મારાથી (પરમેશ્વરથી) વિમુખ પુરુષ બ્રહ્મલોકાદિ સર્વ લોકોથી નીચે પતન પામીને પુનઃ જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે.

અર્જુન પૂછે છે:-“હે ભગવન્ ! આપને (પરમેશ્વરને) પ્રાપ્ત થયેલા અધિકારી જનોને પણ પુરુષોની પેઠે શું પુનરાવૃત્તિની જ પ્રાપ્તિ થાય છે ?” (શ્રીભગવાન પૂર્વ કહેલા અર્થને જ પુનઃ દંઢ કરાવવા વાસ્તે કહે છે.)-(માત્રેત્વ હ) હે કૌંતેય ! મને એક (પરમેશ્વરને) જ પ્રાપ્ત થઈને પરમ આનંદને પ્રાપ્ત થયેલા જે અધિકારી પુરુષો છે, તે અધિકારી પુરુષોના પુનઃ કલ્પાદિત પણ જન્મ થતો નથી, અર્થાત્ તે પુરુષોની કલ્પાદિત પણ પુનરાવૃત્તિ થતી નથી.

અહીં દે જાહેન ! એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને અર્જુનવિષે સ્વભાવસિદ્ધ મહાતુલાવપલ્લુ કર્તુ અને દે કૌંતેય ! સંબોધનવડે માતાથી પણ મહાતુલાવપલ્લુ કર્તુ. એમ કહીને આત્મજ્ઞાનની, સિદ્ધિવાસ્તે અર્જુનવિષે સ્વરૂપથી શુદ્ધિ તથા કારણથી શુદ્ધિ સૂચિત કરી છે.

વળી આગ્રહ્યવનાથ એ પ્રકારનો એ કોઈ પુસ્તકવિષે પાઠ હોય તો પણ પૂર્વકિત અર્થથી વિલક્ષણતા નથી; કારણ કે યક્ષગણનાતીતિ શ્રવણ-અર્થાત્-જેને વિષે ભૂત વિદ્યામાન હોય તેનું નામ ભુવન છે. એ પ્રકારની ંદુત્પત્તિવડે ભુવન શબ્દ લોકનો વાચક છે. અને નિવાસના સ્થાનનું નામ ભવન છે. ભવન શબ્દ પણ લોકનો જ વાચક છે.

અહીં આગમમુખનાલોકાઃ પુનરાવર્તિનોર્જન એ પૂર્વાર્દ્ધવડે શ્રીભગવાને બ્રહ્મલોકવિષે પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષોની પુનરાવૃત્તિ કથન કરી; અને માહવેત્વ દુ કૌતેય પુનર્જન્મ ન વિચિત્ર એ ઉત્તરાર્દ્ધવડે બ્રહ્મલોકમાંથી અપુનરાવૃત્તિ કથન કરી. એ વિષે આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા છે:-જેમનું કૃપા ક્રમમુક્તિ છે એવી જે દહરાદિ ઉપાસનાઓ છે, તે ઉપાસનાઓવડે જે પુરુષો દેવયાનમાર્ગદ્વારા બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થયેલા છે, તે ઉપાસક પુરુષોને જ ત્યાં ઉત્પન્ન થયેલા વત્ત્વસાક્ષાત્કારવડે બ્રહ્માની સાથે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે; તેથી ઉપાસક પુરુષો પુનરાવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતા નથી અને જે પુરુષો પંચાગ્નિ વિદ્યાદિક્કેવડે બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થયેલા છે, તે પુરુષોને ત્યાં વત્ત્વસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ થતી નથી; તેથી તે પુરુષો તો લોગોને લોગવીને અવશ્ય પુનરાવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તે ઉપાસક પુરુષો પણ જે કલ્પવિષે બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થયેલા છે, તે કલ્પવિષે પુનરાવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતા નથી, કિન્તુ ખીલ કલ્પાવશે પુનરાવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી પ્રહ્મલોકમસિત્પચતે ન જ પુનરાવર્તતે ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ વધા અગત્તિઃ શન્વાત્ એ સૂત્રે, બ્રહ્મલોકવિષે પ્રાપ્ત થયેલા ઉપાસક પુરુષોની જે પુનરાવૃત્તિ કથન કરી છે, તે ક્રમમુક્તિવાળા ઉપાસક પુરુષોની અપુનરાવૃત્તિ કથન કરી છે અને જે શ્રુતિસ્મૃતિવચન બ્રહ્મલોકવિષે પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષોની પુનરાવૃત્તિનું કથન કરે છે, તે વચનો તો પંચાગ્નિવિદ્યાદિક્કેવડે બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષોની પુનરાવૃત્તિનું કથન કરે છે. તેથી, ઉપાસક પુરુષોની બ્રહ્મલોકવિષેથી અપુનરાવૃત્તિનું કથન કરનારાં વચનોનો વધા તે બ્રહ્મલોકમાંથી પુનરાવૃત્તિનું કથન કરનારાં વચનોનો, પરસ્પર વિરોધ થતો નથી. આ પંચાગ્નિવિદ્યાનું સ્વરૂપ આત્મપુરાણના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. (૧૬)

જ છે: એ અર્થનું હવે શ્રીમગવાનું કથન કરે છે —

सहस्रयुगपर्यंतमहर्षिर्ब्रह्मणो विदुः ।

रात्रिं युगसहस्रां तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે યુરુષ બ્રહ્માના અત્યુર્ધ્વ સહસ્ર પર્વત દિવસને જાણે છે તથા અત્યુર્ધ્વ સહસ્ર પર્વત રાત્રિને જાણે છે, તે યોગીજન જ દિવસ તથા રાત્રિને જાણવાવાળો છે. ૧૭

ડીકઃ-સત્સલાખ આઠવીશ હજાર (૧૭૨૮૦૦૦) વર્ષ સત્યયુગનું પરિમાણ હોય છે; ખારલાખ છત્ત્વ હજાર વર્ષ (૧૨૨૬૦૦૦) ત્રેતાયુગનું પરિમાણ હોય છે; આઠ લાખ ચોસઠ હજાર વર્ષ (૮૬૪૦૦૦) દ્વાપરયુગનું પરિમાણ હોય છે અને ચાર લાખ બત્રીસ હજાર વર્ષ (૪૨૪૦૦૦) કલિયુગનું પરિમાણ હોય છે. એ ચારે યુગ ન્યારે એક હજાર વાર વ્યતીત થાય છે, ત્યારે પ્રભાપતિ નામે પ્રજ્ઞાનો એક દિવસ પૂર્ણ થાય છે. એ જ પ્રમાણે એ ચાર યુગ ન્યારે એક હજાર વાર વ્યતીત થાય છે, ત્યારે પ્રજ્ઞાની એક રાત્રિ થાય છે. એ જ પ્રજ્ઞાનું દિવસ-રાત્રિનું પરિમાણ ચતુર્થયુગસહ સ્વપ્નનો દિનમુચ્યતે ઇત્યાદિ પુરાણનાં વચનોવિશે પણ કહેલું છે. એ પ્રકારના પ્રજ્ઞાના દિવસને તથા રાત્રિને જે પુરુષો જાણે છે, તે યોગી જનો જ રાત્રિદિવસને જાણનાર કહેવાય છે અને જે પુરુષો, સૂર્ય-ચંદ્રની ગતિવચે દિવસ-રાત્રિને

જાણે છે, તે પુરુષો દિવસ-રાત્રિને જાણનારા કહેવાતા નથી, અને એ કારણથી તે પુરુષો અહપદર્શી છે. (૧૭)

અવતરણિકા:—આ પ્રકારના બ્રહ્માનાં દિવસ અને રાત્રિ જ્યારે પંદર થાય છે, ત્યારે બ્રહ્માનું એક પક્ષ (પખવાડીઉં) કહેવાય છે; એવાં બે પક્ષોનો એક માસ કહેવાય છે; એવા જાર માસનું એક વર્ષ કહેવાય છે; એવાં એક શત વર્ષ (૧૦૦) બ્રહ્માનું પરમ આયુષ થાય છે. તેમાં પ્રથમ પચાસ વર્ષ પ્રથમ પરાક્ર્મ કહેવાય છે, અને બીજાં પચાસ વર્ષ દ્વિતીય પરાક્ર્મ કહેવાય છે. એવાં શત વર્ષનું આયુષ્ લોગવ્યા પછી બ્રહ્મા નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રકારે બ્રહ્મા પશુ કાળે કરીને પરિચ્છિન્ન હોવાથી અનિત્ય જ છે અને તેથી કમચુક્તિથી સહિત પુરુષોની પણ બ્રહ્મલોકમાંથી પુનરાવૃત્તિ યુક્ત જ છે. અને ઇદ્રાદિ દેવતાઓ તો બ્રહ્માથી પણ નીચે છે. આ ઇદ્રાદિ દેવતાઓ તો બ્રહ્માના એક દિનરૂપ કાળે કરીને જ પરિચ્છિન્ન છે તેથી, ઇદ્રાદિ દેવતાઓના લોકોમાંથી એ પુરુષોની પુનરાવૃત્તિ થાય છે, એમાં કહેવું જ શું? આ વાત હવે શ્રીભગવાન કહે છે:—

અવ્યક્તાદ્યક્તયઃ સર્વાઃ પ્રમવંત્યહરાગમે ।

રાત્ર્યાગમે પ્રલીયંતે તન્નૈવાવ્યક્તસંજ્ઞકે ॥ ૧૮ ॥

શ્લોકાર્થ:—બ્રહ્માના દિવસના આગમન વિશે અવ્યક્તથી આ સર્વ વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તથા રાત્રિના આગમન વિશે તે સર્વ વ્યક્તિઓ અવ્યક્ત નામના કારણ વિશે જ લયલાવને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૮

ટીકા:—હે અર્જુન! પૂર્વે જે બ્રહ્માનો દિવસ કહ્યો, તે દિવસના આગમનવિશે અર્થાત્ બ્રહ્માના જાગૃત કાળવિષે, એ સર્વ વ્યક્તિઓ અવ્યક્તમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. યદ્યપિ અન્ય સ્થળવિષે ‘અવ્યક્ત’ શબ્દ ‘અવ્યાકૃત અવસ્થા’ નો જ વાચક હોય છે, તથાપિ અહીં ‘અવ્યક્ત’ શબ્દવડે ‘અવ્યાકૃત’ અવસ્થાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો નહિ, કારણ કે આ પ્રસંગે બ્રહ્માના દિન-દિનવિષે સૃષ્ટિને તથા રાત્રિ-રાત્રિવિષે પ્રલયને કથન કરવા વારતે જ પ્રારંભ કર્યો છે. એ બ્રહ્માની દિનસૃષ્ટિવિષે તથા રાત્રિપ્રલયવિષે આકાશાદિ ભૂતોની ઉત્પત્તિ તથા નાશ થતો નથી, કિન્તુ તે આકાશાદિ ભૂતો જેમનાં તેમ રહે છે, તેથી અવ્યક્ત શબ્દવડે આકાશાદિકોનો કારણરૂપ અવ્યાકૃત અવસ્થાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો નહિ, કિન્તુ અવ્યક્ત શબ્દવડે બ્રહ્માની સુષુપ્તિ અવસ્થાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. અર્થાત્ સુષુપ્તિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા પ્રભુપતિનું નામ અવ્યક્ત છે, એ અવ્યક્તથી શરીરવિષયાદિરૂપ લોગની ભૂમિઓરૂપ વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ પૂર્વે સૂક્ષ્મરૂપે કરીને રહેલી વ્યક્તિઓ વ્યવહાર કરવામાં સમર્થતારૂપે કરીને અશિવ-ક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે અને પ્રભુપતિ નામે બ્રહ્મના રાત્રિના આગમનવિષે, અર્થાત્ બ્રહ્માના સુષુ-પ્તિકાળવિષે, સર્વ વ્યક્તિઓ, જે અવ્યક્તરૂપ કારણથી પૂર્વે પ્રાદુર્ભૂત થઈ હતી, તે અવ્યક્ત નામના કારણવિષે લયલાવને પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૮)

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે આ સંસાર યદ્યપિ શીઘ્ર જ વિનાશને પ્રાપ્ત થાય છે, તથાપિ આ સંસારની નિવૃત્તિ થતી નથી. કારણ કે અવિદ્યા-કામ-કર્મ એ ત્રણવડે પરતંત્ર થયેલો આ સંસાર પુનઃ પુનઃ પ્રાદુર્ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે તથા પ્રાદુર્ભાવને પ્રાપ્ત થયેલા આ સંસારનો-અવિદ્યાકામકર્મની વશતાથી-પુનઃ પુનઃ વિરોધાવ થાય છે. એવા આગમાપાથી સંસારવિષે વર્તમાન પ્રાણીઓ પણ અવિદ્યા-કામ-કર્મવડે પરતંત્ર જ છે. એવાં પરતંત્ર પ્રાણી-

એને જ જન્મ-મરણાદિ દુઃખોની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી આ દુઃખરૂપ સંસારમાંથી નિવૃત્ત થવું, એ જ શ્રેષ્ઠ છે. એ પ્રકારના વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ વાસ્તે તથા આ સંસારને નામ તથા રુપે કરી પુનઃ પુનઃ પ્રાદુર્ભાવ થવાથી કૃતનાશ-અકૃતાભ્યાગમરૂપ દોષની નિવૃત્તિ કરવા વાસ્તે શ્રીભગવાન કહે છે:-

ભૂતગ્રામઃ સ एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।

રાગ્યાગમેઽવશઃ પાર્થ પ્રભવત્યહરાગમે ॥ ૧૯ ॥

શ્રીકાર્થ:-હે અર્જુન ! જે પૂર્વકલ્પ વિશે થયો હોય છ તે જ આ પ્રાણીનો સમુદાય ઉત્તર ઉત્તર કલ્પવિશે અનેકવાર ઉત્પન્ન થઈ તથા પરવંત્ર થઈ, અજ્ઞાના દિવસના આગમન વિશે ઉત્પન્ન થાય છે તથા રાત્રિના આગમન વિશે લય થાય છે. ૧૯

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે સ્થાવર-જંગમ ભૂતોનો સમુદાય પૂર્વ કલ્પવિષે રહેલો હતો, તે જ ભૂતોનો સમુદાય, ઉત્તર-ઉત્તર કલ્પવિષે ઉત્પન્ન થાય છે. કલ્પ કલ્પવિષે અન્ય અન્ય નવીન ભૂતોનો સમુદાય ઉત્પન્ન થતો નથી, કારણ કે જેમ વાર્કિકો અસત્ કાર્યની ઉત્પત્તિનો અંગીકાર કરે છે, તેમ વેદાંત સિદ્ધાંતવિષે અસત્ કાર્યની ઉત્પત્તિનો અંગીકાર નથી. જો કહામિત્ અસત્ની પણ ઉત્પત્તિ થતી હોય, તો યશસ્વંજ ને વંધ્યાપુત્રની પણ ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ. તેથી અસત્ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, કિન્તુ પોતાની ઉત્પત્તિની પૂર્વ પોતાના કારણવિષે સૂક્ષ્મરૂપે કરીને રહેલા કાર્યની જ કારણસામગ્રીની વશતાથી પુનઃ અભિવ્યક્તિ થાય છે.

જો કલ્પ કલ્પવિષે અન્ય અન્ય નવીન પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિનો અંગીકાર કરીએ, તો પૂર્વ કલ્પના અંતવિષે પ્રાણીઓએ કરેલાં જે પુણ્ય-પાપ કર્મો છે, તે કર્મોના આદિવિષે ભોગ-વિના જ નાશ થવો જોઈએ, અને આ કલ્પના આદિવિષે ઉત્પન્ન થયેલાં જે પ્રાણીઓ છે, તે પ્રાણીઓને પૂર્વે નહિ કરેલાં પુણ્ય-પાપ કર્મોનાં સુખદુઃખરૂપ ફળનો ભોગ થવો જોઈએ. આને જ શાસ્ત્રવિષે કૃતનાશ તથા અકૃતાભ્યાગમ કહે છે. આત્મજ્ઞાનથી રહિત પુરુષોને કરેલાં કર્મોના ફળના ભોગ વિના જ નાશ કહેવો તથા નહિ કરેલાં કર્મોના ફળનો ભોગ કહેવો તે શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે. શાસ્ત્રવિષે એમ કહ્યું છે કે-મજ્જપમેક મોક્ષર્થઃ કર્મ કર્મ યમાદ્યમ્ । ના મુર્ત્ત ધીવતે કર્મ કલ્પકોદિસતૈરપિ ॥ અર્થ-આત્મજ્ઞાનથી રહિત અજ્ઞાની પુરુષે જે શુભ કર્મ કહ્યું છે અથવા અશુભ કર્મ કહ્યું છે, તે શુભ અશુભકર્મ અવશ્ય કરીને તેને ભોગવવું પડે છે. અજ્ઞાની પુરુષનાં શુભ-અશુભ કર્મો ભોગવ્યાવિના શવ-કોટી કલ્પોવડે પણ નાશને પ્રાપ્ત થતાં નથી. આ કારણથી પણ કલ્પ કલ્પવિષે નવીન પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થતી નથી, કિન્તુ પૂર્વ પૂર્વ કલ્પવિષે રહેલાં પ્રાણીઓની જ ઉત્તર ઉત્તર કલ્પવિષે ઉત્પત્તિ થાય છે. એ વાત કેવળ યુક્તિવડે જ સિદ્ધ નથી, કિન્તુ સાક્ષાત્ શ્રુતિ ભગવતી જ એ અર્થનું કથન કરે છે:- સૂર્ણચંદ્રમલૌ પાતા વપાપૂર્વમ્કલ્પયત્ । દિવં વ દૃષિર્ધિં વાંતરિક્ષમ્-પોલ્લરિતિ ॥ અર્થાત્-સૂર્ય-ચંદ્રમ્-પૃથિવી-અંતરિક્ષ-સ્વર્ગ વગેરે આ સર્વ જગત્ જે પ્રકારના પૂર્વ પૂર્વ કલ્પવિષે હતું તે તે પ્રકારના ઉત્તર ઉત્તર કલ્પવિષે પરમેશ્વર રચતા હતા. તે જ સ્થાવર-જંગમરૂપ ભૂતોનો સમુદાય અવિદ્યા-કામ-કર્મવડે પરવંત્ર થઈને અજ્ઞાના દિનના આગમનવિષે પૂર્વોક્તરૂપ કારણથી પ્રાદુર્ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, અને અજ્ઞાના રાત્રિના આગમન વિષે અવ્યક્તરૂપ કારણ વિષે લયલાવને પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૯)

અવતરણિકા:-એ પ્રકારે અવિદ્યાકામકર્મને અધીન પ્રાણીઓનો વારંવાર ઉત્પત્તિ-વિનાશ દર્શાવીને, ભગવદ્વચનાદ્વોકાઃ પુનરાવત્તિનોઽર્જુન. એ પૂર્વોક્ત વચનનો અર્થ ત્રણ શ્લોકોવડે

ઉપપાદન કયો. હવે માણવેલ પુનર્ગમ ન વિચિત્રે, એ પૂર્વોક્ત વચનનો અર્થ એ સ્તોત્રોપદે શ્રીભગવાન ઉપપાદન કરે છે:—

પરસ્તસ્માત્તુ માવોડ્યો વ્યક્તાવ્યક્તાત્સનાતનઃ ।

યઃ સ સર્વેષુ ભૂતેષુ નશ્યત્સુ ન વિનશ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

સ્તોત્રાર્થ:—જે સત્તારૂપ ભાવ આ અવ્યક્તથી પર છે, અત્યંત વિલક્ષણ છે, ઇન્દ્રિયોના અવિષય છે તથા નિત્ય છે તે સત્તારૂપ ભાવનો, સર્વભૂતોના નાશ થવા છતાં પણ નાશ થતો નથી. ૨૦

ટીકા:—હે અર્જુન ! સર્વ કલિપત પ્રપંચવિષે અનુરચીત જે સત્તારૂપ ભાવ છે, તે સત્તારૂપ ભાવ, પૂર્વે કહેલો જે અસચર સ્થૂલ પ્રપંચના કારણભૂત હિરણ્યગર્ભનામે અવ્યક્ત છે, તે અવ્યક્તથી પણ પર છે, અર્થાત્ તે અવ્યક્તથી વ્યવિરિક્ત છે અથવા તે અવ્યક્તથી શ્રેષ્ઠ છે; કારણ કે સત્તારૂપ ભાવ હિરણ્યગર્ભરૂપ અવ્યક્તના પણ કારણરૂપ છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! સત્તારૂપ ભાવને અવ્યક્તથી વ્યવિરિક્તતા હોવા છતાં પણ અવ્યક્તની સાદૃશ્યતા હોવી જોઈએ, જેમકે અન્યને ગૌથી વ્યવિરિક્તતા હોવા છતાં પણ ગૌની સાદૃશ્યતા છે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—(અન્ય હતિ) “હે અર્જુન ! સત્તારૂપ ભાવ અવ્યક્તથી અન્ય છે, અર્થાત્ અત્યંત વિલક્ષણ છે—કોઈ પણ અંશે અવ્યક્તની સદૃશ નથી. શ્રુતિ કહે છે કે, ન તત્ત્વ પ્રતિમા જલ્પિ-અર્થાત્ સત્તારૂપ પરમાત્માની સદૃશ કોઈ પણ પદાર્થ નથી.”

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! એવો સત્તારૂપ ભાવ સર્વ લોકોને પ્રત્યક્ કેમ થતો નથી ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—(અવ્યક્ત હતિ) “હે અર્જુન ! સત્તારૂપ ભાવ અવ્યક્તરૂપ છે, અર્થાત્ રૂપાદિ શુણ્ણથી રહિત હોવાથી ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયોના અવિષય છે. શ્રુતિ કહે છે કે, ન જન્મા પશ્યતિ કશ્ચિદેવમ્ આ આત્માદેવને ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોપદે કોઈ પણ દેખી શકતું નથી. વળી તે સત્તારૂપ ભાવ સનાતન છે, તે ઉત્પત્તિ-નાશથી રહિત હોવાથી સર્વકા નિત્ય છે. (અહીં વક્તાનું) એ વચનમાં રહેલો ત્ત્વ શબ્દ, પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય અનિત્ય અવ્યક્તથી સત્તારૂપ નિત્ય અવ્યક્ત વિષે શ્રાદ્ધાત્મરૂપ વિલક્ષણતાનું સૂચન કરે છે; અથવા તે ત્ત્વ શબ્દ નૈયાયિકોએ કલ્પેલી ભવિરૂપ સત્તાની વ્યાવૃત્તિનું બોધન કરે છે; કારણ કે તે ભવિરૂપ સત્તા દ્રવ્ય-શુણ્ણ-કર્મ એ ત્રણ પદાર્થોવિષે અનુગત થયા છતાં પણ, સામાન્ય-વિશેષ-સમવાય-અભાવ એ ચાર પદાર્થોવિષે રહેતી નથી; અને ચૈતન્યરૂપ સત્તા તો સર્વ પદાર્થોવિષે અનુસૂચત થઈને રહે છે. આ પ્રકારનો જે સત્તારૂપ ભાવ છે, તે સત્તારૂપ ભાવ અવ્યક્ત નામે હિરણ્યગર્ભની પેઠે સર્વ ભૂતોનો નાશ થયા છતાં પણ, નાશ પામતો નથી, તથા તે સર્વ ભૂતો ઉત્પન્ન થયા છતાં પણ ઉત્પન્ન થતો નથી. અને અવ્યક્તનામે હિરણ્યગર્ભ તો પોતે કાર્યરૂપ છે. તથા ભૂતોનો અભિમાની છે, તેથી તે ભૂતોના ઉત્પત્તિ-નાશવડે હિરણ્યગર્ભના ઉત્પત્તિ-નાશ સુક્ષ્મ છે. અને ભૂતોનો અભિમાની નહિ એવો તથા ભૂતોના અધાર્યરૂપ જે સત્તારૂપ પરમાત્માદેવ છે, તે પરમાત્માદેવના, ભૂતોના ઉત્પત્તિ-નાશવડે, ઉત્પત્તિ-નાશ સંભવતાં નથી.” (૨૦)

અને વળી—

અવ્યક્તોડક્ષર ઇત્યુક્તસ્તમાહુઃ પરમાં ગતિમ્ ।

યં પ્રાપ્ય ન નિવર્તેતે તદ્ધામ પરમં મમ ॥ ૨૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! જે સત્તારૂપ ભાવને અહીં અવ્યક્ત તથા અક્ષર નામે કરી કથન કર્યું છે, તે સત્તારૂપ ભાવને શ્રુતિ સ્મૃતિઓ પરમગતિ કહે છે. સત્તારૂપ ભાવને પ્રાપ્ત થઈ અધિકારીજન પુનઃ જન્મને પ્રાપ્ત થતો નથી. આ સત્તારૂપ ભાવ મારું (પરમેશ્વરનું) સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ છે. ૨૧

ટીકા:—હે અર્જુન ! જે સત્તારૂપ ભાવ (આ ગીતાશાસ્ત્રવિષે) ઇન્દ્રિયોના અવિષય હોવાથી ‘અવ્યક્ત’ એ નામવડે મેં પૂર્વે કહેલ છે, તથા જે સત્તારૂપભાવ નાશથી રહિત હોવાથી અથવા સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી ‘અક્ષર’ એ નામવડે પૂર્વે કહેવામાં આવેલો છે, તથા અન્ય શ્રુતિસ્મૃતિઓવિષે પણ ‘અવ્યક્ત’-‘અક્ષર’ એ નામવડે કહેવામાં આવેલ છે, તે સત્તારૂપ ભાવને શ્રુતિ-સ્મૃતિઓ પરમગતિરૂપ કહે છે. (અહીં પરમાં એ શબ્દવડે, ઉત્પત્તિ-નાશથી રહિત સ્વપ્રકાશ-પરમાનંદરૂપનો અર્થ ગ્રહણ કરવો.) સુમુક્ષુ જનોને એક આત્મજ્ઞાનવડે જ જે પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું નામ ગતિ છે, અર્થાત્ સત્તારૂપ ભાવને શ્રુતિ-સ્મૃતિઓ સ્વપ્રકાશ-પરમાનંદ સ્વરૂપ-પરમપુરુષાર્થરૂપ કહે છે; અથવા બ્રહ્મલોકપર્યંત જે ગતિ છે તે ગતિ કાર્યરૂપ હોવાથી અપરમ છે, અને એ ચૈતન્ય સત્તારૂપ ગતિ તો કાર્ય-કારણભાવથી રહિત હોવાથી, પરમ છે. શ્રુતિ કહે છે કે, “एषास्व परमा गतिः पुरुषाव परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः—એ સત્-ચિત્-આનંદસ્વરૂપ પરમાત્માદેવ જ, વિદ્વાન્ પુરુષની પરમગતિ છે. એવા પરમાત્માદેવથી પર કોઈ પણ વસ્તુ નથી; તે પરમાત્માદેવ જ સર્વનો અવધિ છે, પરમગતિ છે.” જે સત્તારૂપ ભાવને અધિકારીજન પ્રાપ્ત થઈને પુનઃ સંસારવિષે પતન થતો નથી-સંસારમાં પડતો નથી, અર્થાત્ પુનઃ જન્મને પ્રાપ્ત થતો નથી. તે સત્તારૂપ ભાવ મારું (પરમેશ્વરનું) પરમ ધામ છે. અર્થાત્ તે સત્તારૂપ ભાવ મારું (પરિપૂર્ણ વિષ્ણુનું) સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ તથા સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત વાસ્તવ સ્વરૂપ છે. શ્રુતિ કહે છે કે-तद्विष्णोः परमं परं—જે સત્-ચિત્-આનંદ સ્વરૂપ અદ્વિતીય નિર્ગુણ બ્રહ્મને બંદનશાસ્ત્ર એ પ્રકારે અલેહરૂપથી પ્રાપ્ત થઈને, તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પુનઃ જન્મ મરણરૂપ સંસારને પ્રાપ્ત થતો નથી. તે અદ્વિતીય નિર્ગુણ જ વિષ્ણુનું પરમ પદ છે, અર્થાત્ તે વિષ્ણુનું વાસ્તવ સ્વરૂપ છે.

(અહીં રાહો: કિત્ત પ્રવક્તવ્ય વૈતન્ય એ સ્થળે, જેમ રાહુશિરનો અલેહ હોવા છતાં તથા પુરુષચૈતન્યનો અલેહ હોવા છતાં પણ, લેહની કલ્પનાવડે છઠ્ઠી વિભક્તિ છે. વાસ્તવિક રીતે રાહુશિરનો તથા પુરુષચૈતન્યનો અલેહ જ છે, તેમ મમ પામ એ વચનવિષે પણ પરમેશ્વરનો તથા સત્તારૂપ ધામનો વાસ્તવિક રીતે અલેહ હોવા છતાં પણ લેહની કલ્પનાવડે છઠ્ઠી વિભક્તિ છે, તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, જે અક્ષર અવ્યક્તરૂપ ભાવને શ્રુતિઓ પરમગતિરૂપ કહે છે, તે પરમગતિ હું (પરમેશ્વર) જ છું. (૨૧)

અવતરણિકા:—अनन्यघेताः सततं यो मां स्मरति नित्यम् । तस्याहं उल्लभः पार्थ निरप्यक्तस्य योगिनः ॥ એ શ્લોકવડે પૂર્વે કહેલો જે ભક્તિયોગ છે, તે ભક્તિયોગ જ પરમગતિની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે, એ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કથન કરે છે:—

પુરુષ: સ પર: પાર્થ મક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયા ।

यस्यांतःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ ૨૨ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! આ પૂર્વોક્ત નિરવિથય પરમાત્મા પુરુષ અનન્ય ભક્તિવડે પ્રાપ્ત થાય છે, જે પરમાત્મા પુરુષનેવિષે સર્વ ભૂતો અંતર્વર્તી છે તથા જે પુરુષે આ સર્વ જગતને વ્યાપ્ત કર્યું છે. ૨૨

અગ્નિયોતિરહઃ શુક્રઃ પન્માસા ઉતરાણમ્ । તત્ર પ્રપાતા ગચ્છંતિ વ્રજ્ઞ વ્રજવિદો જનાઃ ॥
ધૂમો રાત્રિસ્તયાકૃષ્ણઃ પન્માસા દક્ષિણાવનમ્ । તત્ર ચાંદ્રમસં જ્યોતિર્યોગી પ્રાપ્ય નિવર્તતે ॥

ભાવાર્થઃ—શ્રીમન્નવાન કહે છેઃ—અગ્નિ, જ્યોતિ, દિવસ, શુક્રવપ્સ, ઉતરાવણના છ માસ—એ સર્વના અભિમાની દેવતાઓ જ્યાં છે, તે કાળમાં મરણ પામેલા અસ્તવેતા ભક્તો પરબ્રહ્મને પામે છે. ધૂમ, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ, દક્ષિણાવનના છ માસ—આ સર્વના અભિમાની દેવતાઓ જ્યાં છે, તે કાળમાં મરણ પામેલા કર્મકાંદી ચન્દ્રમાના તેજને પામી સ્વર્ગનું સુખ ભોગવી ફરી આ લોકમાં આવે છે. (અ. ૮, શ્લો. ૨૪-૨૫.)

“શુભાતી” ગ્રિન્ટીંગ ગ્રેસ, કોટ, મુંબઈ.

ટીકા:—હે અર્જુન ! નિરતિશય પરમાત્મા પુરુષ હું જ છું—એવો હું—પરમાત્માદેવ એક અનન્ય ભક્તિવડે જ પ્રાપ્ત થાઉં છું. જેનેવિષે, આરા (પરમેશ્વર)વિના અન્ય વિષય વિદ્યમાન નથી, એવી જે પ્રેમલક્ષણાભક્તિ છે, તેનું નામ અનન્ય ભક્તિ છે.

અર્જુન પૂછે છે કે:—“એ નિરતિશય પુરુષ કોણ છે ?”

શ્રીભગવાન્ કહે છે:—તત્સાંતઃસ્થાનિ રૂપિણિ ॥ હે અર્જુન ! જે કારણ પુરુષનાં સર્વ કાર્યરૂપ ભૂત અંતર્વર્તી છે. કારણ કે આ લોકવિષે પણ જે જે કાર્ય થાય છે તે તે કાર્ય પોતાનાં ઉપાધાન કારણનાં જ અંતર્વર્તી હોય છે—જેમ ઘટ-ચારાવાદિ કાર્ય મૃત્તિકારૂપ કારણનાં જ અંતર્વર્તી હોય છે; તેમ સર્વ કાર્યપ્રપંચ જે કારણરૂપ પુરુષનાં અંતર્વર્તી છે, એ કારણથી જ જે પુરુષે એ સર્વ કાર્યપ્રપંચ વ્યાપ્ત કર્યો છે; જેવી રીતે મૃત્તિકારૂપ કારણે ઘટ-ચારાવાદિ સર્વ કાર્ય વ્યાપ્ત કર્યો છે.

શ્રુતિ કહે છે કે “દસમાસ્પરં ના વરવસ્તિ કિંચિત્પ્રત્યાભિજીવો ન યપાયોસ્તિ કશ્ચિત્ । દસ્ય દ્વ સ્તબ્યો દિવિ તિષ્ઠત્યેકસ્તેનેદં પૂર્ણં પુરુષેણ સર્વમ્ ॥” યદ્ કિંચિજગત્સ્પર્શિન્દૃશ્યતે શ્રૂયતેઽપિ વા । અન્તર્દૃશિઃ તત્સર્વં વ્યાપ્ય નારાયણઃ સ્થિતઃ ॥ જે પરમાત્માદેવથી કોઈ પણ વસ્તુ પર તથા અપર નથી; તથા જે પરમાત્માદેવથી કોઈ પણ વસ્તુ અત્યંત અલ્પ તથા અત્યંત મહાન નથી; તથા જે અદ્વિતીય પરમાત્માદેવ મહાન્ વૃક્ષની પેઠે ચલાયમાનતાથી રહિત છે; તથા પોતાના સ્વયંજયોતિ સ્વરૂપવિષે રહેલા છે; તે પરમાત્માદેવ પુરુષે જ આ સર્વ જગત પૂર્ણ કર્યું છે અને આ જગતવિષે જે કોઈ વસ્તુ જોવામાં આવે છે તથા શ્રવણ કરવામાં આવે છે, તે સર્વજગતને અંદરથી અને બહારથી વ્યાપ્ત કરીને નારાયણ રહેલા છે,” ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિઓ પરમાત્માદેવની આપકતાનું કથન કરે છે. એવો હું—પરમાત્માદેવ કેવળ અનન્ય ભક્તિવડે જ પ્રાપ્ત થાઉં છું.

“હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારનું જે તત્ત્વજ્ઞાન છે, તે જ પરમાત્માદેવની પ્રાપ્તિ છે. પરમેશ્વરની અનન્ય ભક્તિ જ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે:—“દસ્ય દેવે પરમકિર્યયા દેવે તથા શુરો । તદ્યૈતે કથિતા ઘર્માઃ પ્રકારાન્તે મહાત્મનઃ ॥” જે અધિકારી પુરુષની પરમેશ્વરવિષે અનન્ય ભક્તિ છે, અને જેવી પરમેશ્વરવિષે અનન્ય ભક્તિ છે, તેવી જ શુરુવિષે અનન્ય ભક્તિ છે, તે મહાત્મા પુરુષને જ વેદાંતવડે પ્રતિપાદિત અર્થ અપરોક્ષ થાય છે, ભક્તિથી રહિત પુરુષને તે અર્થ અપરોક્ષ થતો નથી.” તેથી જિજ્ઞાસુ જનને તે પરમેશ્વરની ભક્તિ અવશ્ય કર્તવ્ય છે. (૨૨)

અવતરશ્લોક:—પૂર્વે એ વાર્તા કહી હતી કે, જે સશુલ બ્રહ્મના ઉપાસકો સશુલ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈને યુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતા નથી, કિંતુ ક્રમશઃક્રિતને પ્રાપ્ત થાય છે; તેમાં સશુલ બ્રહ્મલોકના લોગની પૂર્વે જેમને આત્મસાક્ષારકાર ઉત્પન્ન થયો નથી એવા જે ઉપાસક પુરુષો છે, તે ઉપાસક પુરુષોને બ્રહ્મલોકવિષે જવા વાસ્તે માર્ગની અપેક્ષા અવશ્ય કરીને રહે છે, વત્સવેન્ના પુરુષોની પેઠે ઉપાસક પુરુષોને માર્ગની અનપેક્ષા નથી; તેથી ઉપાસક પુરુષોને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ વાસ્તે શ્રીભગવાન્ દેવયાન માર્ગનું કથન કરે છે અને પિતૃયાન માર્ગનું જે અહીં કથન કર્યું છે, તે દેવયાન માર્ગની સ્તુતિ વાસ્તે કથન કર્યું છે.

યત્ર કાલે ત્વનાવૃત્તિમાવૃત્તિં ચૈવ યોગિનઃ ।

પ્રયાતા યાંતિ તં કાલં વક્ષ્યામિ ભરતર્થમ્ ॥ ૨૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! જે માર્ગવિશે જવાવાળો ઉપાસક કર્યો પુરુષ, અનાવૃત્તિને તથા વૃત્તિને જ પ્રાપ્ત થાય છે તે માર્ગનું હું કથન કરું છું. ૨૩

ટીકા:—હે અર્જુન ! નિરતિશય પરમાત્મા પુરુષ હું જ છું—એવો હું—પરમાત્માદેવ એક અનન્ય ભક્તિવડે જ પ્રાપ્ત થાઉં છું. જેનેવિષે, મારા (પરમેશ્વર)વિના અન્ય વિષય વિધમાન નથી, એવી જે પ્રેમલક્ષણભક્તિ છે, તેનું નામ અનન્ય ભક્તિ છે.

અર્જુન પૂછે છે કે:—“એ નિરતિશય પુરુષ કોણ છે ?”

શ્રીભગવાન્ કહે છે:—ત્વયાંતઃસ્થાનિ ઇતિ ॥ હે અર્જુન ! જે કારણ પુરુષનાં સર્વ કાર્યરૂપ ભૂત અંતર્વર્તી છે. કારણ કે આ લોકવિષે પણ જે જે કાર્ય થાય છે તે તે કાર્ય પોતાનાં ઉપાદાન કારણનાં જ અંતર્વર્તી હોય છે—જેમ ઘટ-શરાવાદિ કાર્ય મૃત્તિકારૂપ કારણનાં જ અંતર્વર્તી હોય છે; તેમ સર્વ કાર્યપ્રપંચ જે કારણરૂપ પુરુષનાં અંતર્વર્તી છે, એ કારણથી જ જે પુરુષે એ સર્વ કાર્યપ્રપંચ વ્યાપ્ત કર્યો છે; જેવી રીતે મૃત્તિકારૂપ કારણે ઘટ-શરાવાદિ સર્વ કાર્ય વ્યાપ્ત કર્યો છે.

શ્રુતિ કહે છે કે “યસ્માત્પરં ના પરમસ્તિ કિંચિત્પસ્માત્પ્રાણીયો વ જ્વાયોસ્તિ કશ્ચિદ્ । વદ્મ દ્વ સ્તબ્ધો દિવિ તિષ્ઠાયેક્ષતેનેદં પૂર્ણં સુરવેણ સર્વમ્ ॥ યથા કિંચિજગત્યસ્મિન્દૃશ્યતે સૂચયેઽપિ ના । અન્તર્બહિશ્ચ તત્તત્ત્વં જ્વાન્વ નારાયણઃ સ્થિતઃ ॥ જે પરમાત્માદેવથી કોઈ પણ વસ્તુ પર તથા અપર નથી; તથા જે પરમાત્માદેવથી કોઈ પણ વસ્તુ અત્યંત અણુ તથા અત્યંત મહાન્ નથી; તથા જે અદ્વિતીય પરમાત્માદેવ મહાન્ વૃક્ષની પેઠે અલાયભાનતાથી રહિત છે; તથા પોતાના સ્વયંજ્યોતિ સ્વરૂપવિષે રહેલા છે; તે પરમાત્માદેવ પુરુષે જ આ સર્વ જગત પૂર્ણ કર્યું છે અને આ જગતવિષે જે કોઈ વસ્તુ જોવામાં આવે છે તથા શ્રવણ કરવામાં આવે છે, તે સર્વજગતને અંદરથી અને બહારથી વ્યાપ્ત કરીને નારાયણ રહેલા છે,” ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિઓ પરમાત્માદેવની આપકતાનું કથન કરે છે. એવો હું—પરમાત્માદેવ કેવળ અનન્ય ભક્તિવડે જ પ્રાપ્ત થાઉં છું.

“હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારનું જે તત્ત્વજ્ઞાન છે, તે જ પરમાત્માદેવની પ્રાપ્તિ છે. પરમેશ્વરની અનન્ય ભક્તિ જ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે:—“યસ્ય દેવે પરા મર્કિર્યયા દેવે તથા છતૌ । તસ્યૈતે કષિતા ઘર્ષાઃ પ્રકારાન્તે મહાત્મનઃ ॥ જે અધિકારી પુરુષની પરમેશ્વરવિષે અનન્ય ભક્તિ છે, અને જેવી પરમેશ્વરવિષે અનન્ય ભક્તિ છે, તેવી જ શુરુવિષે અનન્ય ભક્તિ છે, તે મહાત્મા પુરુષને જ વેદાંતવડે પ્રતિપાદિત અર્થ અપરોક્ષ થાય છે, ભક્તિથી રહિત પુરુષને તે અર્થ અપરોક્ષ થતો નથી.” તેથી જિજ્ઞાસુ જનને તે પરમેશ્વરની ભક્તિ અવશ્ય કર્તવ્ય છે. (૨૨)

અવતરણિકા:—પૂર્વે એ વાર્તા કહી હતી કે, જે સગુણ બ્રહ્મના ઉપાસકો સગુણ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈને પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતા નથી, કિંતુ ક્રમભુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે; તેમાં સગુણ બ્રહ્મલોકના લોગની પૂર્વે જેમને આત્મસાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન થયો નથી એવા જે ઉપાસક પુરુષો છે, તે ઉપાસક પુરુષોને બ્રહ્મલોકવિષે જવા વાસ્તે માર્ગની અપેક્ષા અવશ્ય કરીને રહે છે, તત્ત્વવેત્તા પુરુષોની પેઠે ઉપાસક પુરુષોને માર્ગની અનપેક્ષા નથી; તેથી ઉપાસક પુરુષોને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ વાસ્તે શ્રીભગવાન્ દેવયાન માર્ગનું કથન કરે છે અને પિતૃયાન માર્ગનું જે અર્હો કથન કર્યું છે, તે દેવયાન માર્ગની સ્તુતિ વાસ્તે કથન કર્યું છે.

યત્ર કાલે ત્વનાવૃત્તિમાવૃત્તિં ચૈવ યોગિનઃ ।

પ્રયાતા યાંતિ તં કાલં વક્ષ્યામિ ભરતર્ષભ ॥ ૨૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! જે માર્ગવિશે જવાવાળો ઉપાસક કર્મો પુરુષ, અનાવૃત્તિને તથા આવૃત્તિને જ પ્રાપ્ત થાય છે તે માર્ગનું હું કથન કરું છું. ૨૩

અગ્નિર્વૌતિરહં શુચ્ચ પદ્માસા વતરાવળમ્ । તત્ર પ્રવાતા ગન્ઠતિ યદ્ગ્ર યદ્ગ્રવિદો જના ॥
પૂર્વો રાત્રિન્તયાદૃષ્ટા પદ્માસા દડિણાવનમ્ । તત્ર ચાદ્રમસ જ્યોતિર્થોગી પ્રાપ્ય નિરર્તતે ॥

ભાનાર્થઃ—શ્રીમદ્ધવાન્ કહે છેઃ—અગ્નિ, જ્યોતિ, દિવસ, શુક્ર-પક્ષ, ઉત્તરાષ્ટ્રના છ માસ—
એ સર્વના અગ્નિમાની દેવતાઓ જ્યાં છે, તે કાળમાં મરણ પામેલા અશ્વવેતા ભક્તો પરમકર્મને
પામે છે. ધૂપ, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ, દક્ષિણાવનના છ માસ—આ સર્વના અગ્નિમાની દેવતાઓ
જ્યાં છે, તે કાળમાં મરણ પામેલા કર્મકાંક્ષી ચન્દ્રમાના તેજને પામી સ્વર્ગનું સુખ ભોગવી
ફરી આ સીકમાં આવે છે. (અ. ૮, સ્તો. ૨૪-૨૫)

ટીકા:—હે અભૂંડ ! નિરતિશય પરમાત્મા પુરુષ હું જ છું-એવો હું-પરમાત્માદેવ એક અનન્ય લક્ષિતવડે જ પ્રાપ્ત થઈ છું. જેનેવિષે, મારા (પરમેશ્વર)વિના અન્ય વિષય વિદ્યમાન નથી, એવી જે પ્રેમલક્ષણલક્ષિત છે, તેનું નામ અનન્ય લક્ષિત છે.

અર્જુન પૂછે છે કે:-“એ નિરતિશય પુરુષ કોણ છે ?”

શ્રીભગવાન્ કહે છે:-તસ્માંતઃસ્થાનિ રિતિ ॥ હે અર્જુન ! જે કારણ પુરુષનાં સર્વ કાર્યરૂપ ભૂત અંતર્વર્તી છે, કારણ કે 'આ લોકવિષે પણ જે જે કાર્ય થાય છે તે તે કાર્ય પોતાનાં વિપાદાન કારણનાં જ અંતર્વર્તી હોય છે-જેમ ઘટ-શરાવાદિ કાર્ય મૃત્તિકારૂપ કારણનાં જ અંતર્વર્તી હોય છે; તેમ સર્વ કાર્યપ્રપંચ જે કારણરૂપ પુરુષનાં અંતર્વર્તી છે, એ કારણથી જ જે પુરુષે એ સર્વ કાર્યપ્રપંચ વ્યાપ્ત કર્યો છે; જેવી રીતે મૃત્તિકારૂપ કારણે ઘટ-શરાવાદિ સર્વ કાર્ય વ્યાપ્ત કર્યો છે.

શ્રુતિ કહે છે કે “યસ્માત્પરં ના પરમસ્તિ કિંચિયસ્માનાણીયો ન ય્યાયોસ્તિ કશ્ચિદ્ । દત્ત દ્વય સ્તન્વો દિવિ તિષ્ઠથેઽક્તેનેદં પૂર્ણં પુરુષેણ સર્વમ્ ॥” યથા કિંચિત્તગર્યસિન્નન્દુયતે ક્ષયતેઽપિ ના । અન્તર્વદિશ્ચ તત્તર્થં વ્યાપ્ત્ય નારાયણઃ સ્થિતઃ ॥ જે પરમાત્માહેવથી કોઈ પણ વસ્તુ પર તથા અપર નથી; તથા જે પરમાત્માહેવથી કોઈ પણ વસ્તુ અર્થતઃ અલુ તથા આર્થતઃ મહાન્ નથી; તથા જે અદ્વિતીય પરમાત્માહેવ મહાન્ વૃક્ષની પેઠે સ્લાયમાનતાથી રહિત છે; તથા પોતાના સ્વયંજ્યોતિ સ્વરૂપવિષે રહેલા છે; તે પરમાત્માહેવ પુરુષે જ આ સર્વ જગત પૂર્ણ કર્યું છે અને આ જગતવિષે જે કોઈ વસ્તુ જોવામાં આવે છે તથા શ્રવણ કરવામાં આવે છે, તે સર્વ જગતને અંદરથી અને બહારથી વ્યાપ કરીને નારાયણ રહેલા છે,” ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિઓ પરમાત્માહેવની વ્યાપકતાનું કથન કરે છે. એવો હું-પરમાત્માહેવ કેવળ અનન્ય બદ્ધિતવડે જ પ્રાપ્ત થાઉં છું.

“હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારનું જે તત્ત્વજ્ઞાન છે, તે જ પરમાત્માદેવની પ્રાપ્તિ છે. પરમેશ્વરની અનન્ય ભક્તિ જ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે:—“વત્સ દેવે પરા ભક્તિર્વા યા દેવે સદા શ્રુતૌ । તસ્યૈતે કષિન્ના ઘ્વ્યાઃ પ્રકારાન્તે મહાત્મનઃ ॥ જે અધિકારી પુરુષની પરમેશ્વરવિષે અનન્ય ભક્તિ છે, અને જેવી પરમેશ્વરવિષે અનન્ય ભક્તિ છે, તેવી જ શુરુવિષે અનન્ય ભક્તિ છે, તે મહાત્મા પુરુષને જ વેદાંતવેદ મતિપાત્રિવ અર્થ અપરોક્ષ થાય છે, ભક્તિથી રહિત પુરુષને તે અર્થ અપરોક્ષ થતો નથી.” તેથી જિજ્ઞાસુ જનને તે પરમેશ્વરની ભક્તિ અવશ્ય કર્તાવ્ય છે. (૨૨)

અવતરશિક્ષક:-પૂર્વે એ વાર્તા ઠંડી હતી કે, જે સચુલ્ય પ્રજ્ઞના ઉપાસકો સચુલ્ય પ્રજ્ઞને પ્રાપ્ત થઈને પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતા નથી, કિંતુ કમચુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે; તેમાં સચુલ્ય પ્રજ્ઞલોકના લોગની પૂર્વે જેમને આત્મસાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન થયો નથી એવા જે ઉપાસક પુરુષો છે, તે ઉપાસક પુરુષોને પ્રજ્ઞલોકવિષે જવા વાસ્તે માર્ગની અપેક્ષા અવશ્ય કરીને રહે છે, વત્સવેત્તા પુરુષોની પેઠે ઉપાસક પુરુષોને માર્ગની અનપેક્ષા નથી; તેથી ઉપાસક પુરુષોને પ્રજ્ઞલોકની પ્રાપ્તિ વાસ્તે શ્રીભગવાન દેવયાન માર્ગનું કથન કરે છે અને પિતૃયાન માર્ગનું જે અર્હી કથન કર્યું છે, તે દેવયાન માર્ગની સ્તુતિ વાસ્તે કથન કર્યું છે.

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।

प्रयाता यांति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હુ અર્જુન ! જે માર્ગવિશે જવાવાળો ઉપાસક કર્મી પુરુષ, અનાવૃત્તિને તથા આવૃત્તિને જ પ્રાપ્ત થાય છે તે માર્ગનું હું કથન કરું છું. ૨૩

ટીકા:—હે અર્જુન ! આ શરીરમાંથી પ્રાણોના ઉત્ક્રમણની પછી જે કાળે જનારા યોગી પુરુષો, અર્થાત્ દિન-રાત્રિ આદિ કાળના અભિમાની દેવતાઓવડે ઉપલક્ષિત માર્ગવિષે જનારા યોગી પુરુષો, અનાવૃત્તિને તથા આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, તે કાળ હું તારી પ્રત્યે કથન કરું છું. અર્થાત્ તે કાળના અભિમાની દેવતાઓવડે ઉપલક્ષિત અનાવૃત્તિને માર્ગ તથા આવૃત્તિને માર્ગ હું તારા પ્રત્યે કથન કરું છું.

(અહીં યોગિનઃ એ શબ્દવડે ઉપાસક પુરુષોનું તથા કર્મી પુરુષોનું-બન્નેનું ગ્રહણ કરવું, એમાં દેવયાન માર્ગવિષે જનારા ઉપાસક પુરુષો અનાવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે અને પિતૃયાન માર્ગવિષે જનારા કર્મી પુરુષો આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. યદ્યપિ દેવયાન માર્ગવિષે જનારા ઉપાસક પુરુષો પણ પુનરાવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત આશ્વમજુવનાજોકા. પુનરાવર્તિનોઽર્થ એ વચનવિષે પૂર્વે કથન કરી છે, તથાપિ પિતૃયાન માર્ગવિષે જનારા જેટલા કર્મી પુરુષો છે, તે સર્વ કર્મી પુરુષો, નિયમે કરીને આવૃત્તિને જ પ્રાપ્ત થાય છેઃ કોઈપણ કર્મી પુરુષ ક્રમશઃક્રિતને પ્રાપ્ત થતો નથી. દેવયાન માર્ગવિષે જનારા જે ઉપાસક પુરુષો છે, તે ઉપાસકોમાં યદ્યપિ કોઈક ઉપાસક પુરુષ બ્રહ્મલોકવિષે ભોગો ભોગવીને અંતવિષે પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે—જેમકે પંચાગ્નિ વિદ્યાદિ ઉપાસનાવડે, દેવયાન માર્ગદ્વારા બ્રહ્મલોક વિષે પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ ઉપાસક પુરુષો પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે; તથાપિ જે ઉપાસક પુરુષો ઠહર વિદ્યાદિ ઉપાસનાઓવડે દેવયાન માર્ગદ્વારા બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થયેલા છે, તે ઉપાસક પુરુષો પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતા નથી, કિંતુ બ્રહ્મલોકના ભોગોના અંતવિષે ક્રમશઃક્રિતને જ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી જ દેવયાન માર્ગદ્વારા બ્રહ્મલોક વિષે પ્રાપ્ત થયેલા ઉપાસક પુરુષો, આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતા નથી. આ કારણથી જ પિતૃયાનમાર્ગ, નિયમે કરીને આવૃત્તિરૂપ કૃણવાળો હોવાથી નિષ્કૃષ્ટ છે અને દેવયાનમાર્ગ અનાવૃત્તિરૂપ કૃણવાળો હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ છે આ પ્રકારે દેવયાનમાર્ગની સ્તુતિ સંભવે છે. યદ્યપિ દેવયાન માર્ગદ્વારા ગયેલા કેટલાક પુરુષોની પુનઃ આવૃત્તિ થાય છે, તથાપિ દેવયાનમાર્ગદ્વારા ગયેલા કેટલાક ઉપાસક પુરુષોની પુનઃ આવૃત્તિ (જન્મમરણ) થતી નથી અને તેથી જ દેવયાનમાર્ગવિષે અનાવૃત્તિરૂપ ફલવત્તા સંભવે છે.)

(અહીં યજ્ઞ કાલે સં કાલ એ વચનમાં રહેલો કાલ શબ્દ છે, તે કાલ શબ્દની—દિન-રાત્રિઆદિ કાળના અભિમાની દેવતાઓવડે ઉપલક્ષિત માર્ગવિષે એ લક્ષણોના અંગીકાર કરીએ નહિ, કિંતુ કાલ શબ્દના શ્રુત સુખ્ય અર્થેના જ અંગીકાર કરીએ, તો વક્ષ્યમાણ્ય પ્રલોકવિષે અગ્નિર્જ્યોતિર્મઃ એ શબ્દોની અનુપપત્તિ થશે, જે કારણથી એ શબ્દોના અર્થ વિષે કાલરૂપતા નથી, તથા સ્પષ્ટ માર્ગના વાચક જે વક્ષ્યમાણ્ય ગતિ સ્તિ આ એ શબ્દો છે, તેમની પણ અનુપપત્તિ થશે. આ કારણથી કાલ શબ્દની માર્ગવિષે લક્ષણોના અંગીકાર કર્યો છે અને તે બન્ને માર્ગો વિષે કાળના અભિમાની દેવતા ઘણા છે. તેથી શ્રીભગવાને માર્ગોના ઉપલક્ષક કાળ શબ્દ કથન કર્યો છે.) (૨૩)

અવતરણિકા:—હવે પ્રથમ, ઉપાસક પુરુષોના દેવયાન માર્ગનું શ્રીભગવાન કથન કરે છે:—

અગ્નિર્જ્યોતિરહઃ શુક્લઃ પળ્માસા ઉત્તરાયણમ્ ।

તત્ર પ્રયાતા ગચ્છંતિ વ્રહ્મ વ્રહ્મવિદો જનાઃ ॥ ૨૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે માર્ગવિષે જ્યોતિરૂપ અગ્નિ, દિવસ, શુક્લ પક્ષ તથા માસરૂપ ઉત્તરાયણ ધર્યાદિ રહેલાં છે તે દેવયાન માર્ગવિષે ગમન કરવાવાળો સગુણ બ્રહ્મનો ઉપાસક પુરુષ, સગુણ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! એ દેવયાન માર્ગવિષે પ્રથમ જ્યોતિરૂપ અગ્નિ રહેલો છે. તેની પછી દિવસ રહેલો છે, તેની પછી શુકલ પક્ષ રહેલું છે. તેની પછી વદ માસરૂપ ઉત્તરાયણ રહેલું છે.

અહીં અગ્નિર્જ્યોતિઃ એ શબ્દવડે અગ્નિના અભિમાની દેવતાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો, અગ્નિને શ્રુતિવિષે સર્વિઃ એ શબ્દવડે કહેવામાં આવેલ છે. બ્રહ્મ એ શબ્દવડે દિનના અભિમાની દેવતાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. શુક્લ શબ્દવડે શુકલપક્ષના અભિમાની દેવતાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. વૃષભાક્ષા ઉત્તરાયણ એ વચનવડે વદ માસરૂપ ઉત્તરાયણના અભિમાની દેવતાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. એ કહેલા દેવતાઓ સુરયુક્ત ખીલ દેવતાઓના પણ ઉપલક્ષક છે. શ્રુતિ કહે છે કે:-
“તેજશ્ચિરમિત્તંબંધર્ત્વચિર્વૈદ્યદ્વદ્વા આપૂર્ણમાણવક્રમાપૂર્ણમાણવક્રમાણવ પદ્મલક્ષિતિ માસાસ્તાન્માસેભ્યઃ સંવત્સરં સંવત્સરાદારિત્યમારિત્યાબંધવત્તં વંદ્યમસો વિપુલં તત્સુલ્લોડમાનવઃ સ રતાન્ વ્રજ ગમયસ્વેપ દેવપથો વજ્રપથ યતેન પ્રતિપચમાના હમં માનવાવાર્ત્તં નાવર્ત્તે હતિ ॥ ઉપાસક પુરુષો પ્રથમ અર્ચિના અભિમાની દેવતાને પ્રાપ્ત થાય છે; ત્યાર પછી દિનના અભિમાની દેવતાને પ્રાપ્ત થાય છે; ત્યાર પછી શુકલપક્ષના અભિમાની દેવતાને પ્રાપ્ત થાય છે; ત્યાર પછી વદ માસરૂપ ઉત્તરાયણના અભિમાની દેવતાને પ્રાપ્ત થાય છે; ત્યાર પછી સંવત્સરના અભિમાની દેવતાને પ્રાપ્ત થાય છે; ત્યાર પછી આદિત્યને પ્રાપ્ત થાય છે; ત્યાર પછી ચંદ્રમાને પ્રાપ્ત થાય છે; ત્યાર પછી વિદ્યુતને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાંથી અમાનવ પુરુષ આવીને એ ઉપાસક પુરુષોને બ્રહ્મલોક વિષે લઇ જાય છે. આનું નામ દેવમાર્ગ છે તથા બ્રહ્મમાર્ગ છે. આ દેવયાનમાર્ગવડે બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થયેલા ઉપાસક પુરુષો, આ માનવ આવર્તને પ્રાપ્ત થતા નથી.” આ શ્રુતિવિષે ખીલ શ્રુતિને અનુસરીને સંવત્સરની પછી દેવલોક દેવતા, તેની પછી વાયુદેવતા અને તેની પછી આદિત્ય દેવતાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો, તથા વિદ્યુતની પછી વરુણ, ઇન્દ્ર, પ્રભાવતિ એ ત્રણ દેવતાઓનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. એ પ્રમાણે શ્રીભાષ્યકારે નિર્ણય કર્યો છે. તે ઉપાસક પુરુષને પ્રથમ તો અગ્નિદેવતા લઇ જાય છે; તે અગ્નિલોકમાંથી દિનનો અભિમાની દેવતા પોતાના લોકવિષે લઇ જાય છે. એ રીતિ આગળ પણ જાણી લેવી. વિદ્યુત્ લોકવિષે બ્રહ્મલોકવાસી અમાનવ પુરુષ આવીને ઉપાસક પુરુષને વરુણલોકવિષે લઇ જાય છે. તે ઉપાસક તથા અમાનવ પુરુષ બંનેની સાથે વિદ્યુતનો અભિમાની દેવતા તે વરુણલોકપર્યંત જાય છે. ત્યારપછી તે વરુણદેવતા તે બંનેની સાથે ઇન્દ્રલોકપર્યંત જાય છે. ત્યારપછી તે ઇન્દ્રદેવતા બંનેની સાથે પ્રભાવતિલોકપર્યંત જાય છે. ત્યાર પછી પ્રભાવતિને બ્રહ્મલોકવિષે જવાનું સામર્થ્ય નથી, તેથી દેવજા અમાનવ પુરુષ જ તે ઉપાસકને બ્રહ્મલોકવિષે લઇ જાય છે. અહીં ‘પ્રભાવતિ’ શબ્દવડે ‘વિરાટ’ નો અર્થ ગ્રહણ કરવો. તેમાં શ્રીભગવાને તો અગ્નિનો અભિમાની દેવતા, દિનનો અભિમાની દેવતા, શુકલ પક્ષનો અભિમાની દેવતા, ઉત્તરાયણનો અભિમાની દેવતા, એ ચાર દેવતા જ અહીં કહેલા છે; સંવત્સર, દેવલોક, વાયુ, આદિત્ય, ચંદ્રમા, વિદ્યુત્, વરુણ, ઇન્દ્ર, પ્રભાવતિ એ સર્વ દેવતા અહીં કહેલા નથી. તો પણ શ્રુતિને અનુસારે તે સર્વ દેવતાઓનો અર્થ અહીં ગ્રહણ કરવો.

જે માર્ગવિષે અગ્નિઆદિથી લઇને પ્રભાવતિપર્યંત સર્વ દેવતા રહેલા છે. તે દેવયાનમાર્ગવિષે ગમન કરનારા સગુણ બ્રહ્મના ઉપાસક જો હિરણ્યગર્ભરૂપ સગુણ બ્રહ્મને જ પ્રાપ્ત થાય છે. તે સગુણ બ્રહ્મદ્વારા જ ઉપાસક પુરુષો નિર્જુલ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાત કાર્વક વારરિત્ય ગત્યપત્તેઃ એ સૂત્રવિષે ભગવાન ભાષ્યકારે વિસ્તારથી કહેલી છે. અહીં એતેન પ્રતિપચમાના હમં માનવાવાર્ત્તનાવર્ત્તે આ શ્રુતિમાં હમં વિશેષણ કહેલું છે. તે વિશેષણથી એ અર્થ પ્રતીત થાય છે

કે, આ કલ્પની પછી બીજા કલ્પવિષે કોઈ પંચાગ્નિવિદ્યાવાળા ઉપાસક પુરુષે બ્રહ્મલોકમાંથી પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમની જ આવૃત્તિ શ્રીભગવાને જાત્રલક્ષ્મણાદ્યોક્તાઃ પુનરાવર્તિનઃ એ વચનવડે કહેલી છે. આ ક્ષરણથી અહીં શ્રીભગવાને ઉક્તમાર્ગનું શ્રુતિપ્રતિપાદિત માર્ગના કથનવડે જ વ્યાખ્યાન કર્યું છે. આ દેવયાન માર્ગનું સવિસ્તર કથન તો આત્મપુરાણના છઠ્ઠા અધ્યાયવિષે પ્રસિદ્ધ છે. (૨૪)

અવતરણિકાઃ—હવે પૂર્વોક્ત દેવયાન માર્ગની સ્તુતિ કરવાવાસ્તે શ્રીભગવાન પિતૃયાન માર્ગનું કથન કરે છે:

ધૂમો રાત્રિસ્તથા કૃષ્ણઃ પળ્માસા દક્ષિણાયનમ્ ।

તત્ર ચાંદ્રમસં જ્યોતિર્યોગી પ્રાપ્ય નિવર્તતે ॥ ૨૫ ॥

શ્લોકાર્થઃ—તે માર્ગવિષે ધૂમ, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ તથા છ માસરૂપ દક્ષિણાયન ઇત્યાદિ રહેલાં છે, તે માર્ગવિશે ગમન કરવાવાળો કર્મી પુરુષ, ચંદ્રમાથી પ્રાપ્ત થયલા કર્મનાં ફળને પ્રાપ્ત થઈ, પુનરાવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૫

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! પિતૃયાન માર્ગવિષે પ્રથમ ધૂમ રહેલો છે. ત્યારપછી રાત્રિ રહેલી છે, ત્યારપછી કૃષ્ણપક્ષ રહેલું છે, ત્યારપછી ષટ્માસરૂપ દક્ષિણાયન રહેલું છે.

અહીં પણ ધૂમઃ શબ્દવડે ધૂમના અભિમાની દેવતાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. રાત્રિઃ શબ્દવડે રાત્રિના અભિમાની દેવતાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો; કૃષ્ણઃ શબ્દવડે કૃષ્ણપક્ષના અભિમાની દેવતાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો; અને પળ્માસા દક્ષિણાયન એ વચનવડે ષટ્માસરૂપ દક્ષિણાયનના અભિમાની દેવતાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. અહીં પણ કથન કરેલા ધુમાદિ ચાર દેવતા, શ્રુત્યુક્ત બીજા દેવતાઓના પણ ઉપલક્ષક છે. શ્રુતિ કહે છે કે (“તે ધૂમમશિર્મમર્તિ ધૂમાદ્રાત્રિ ત્રિવેરવરવજ્રમવં રવજ્ઞાપ્યાન્ પદ્મદક્ષિણેતિ માસાસ્તાત્ માસેભ્યઃ ॥ પિતૃલોકં પિતૃલોગદાકાશમાકાશાન્નદ્રમસં તસ્મિન્ યાવત્-પાતકપિત્ત્વાયેતમેવાધ્યાત્મં પુનર્નિવર્તતે इति ॥) કર્મી પુરુષે પ્રથમ ધૂમના અભિમાની દેવતાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાર પછી રાત્રિના અભિમાની દેવતાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાર પછી કૃષ્ણપક્ષના અભિમાની દેવતાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાર પછી ષટ્માસરૂપ દક્ષિણાયનના અભિમાની દેવતાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાર પછી પિતૃલોકના અભિમાની દેવતાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાર પછી આકાશના અભિમાની દેવતાને પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાર પછી ચંદ્રમાને પ્રાપ્ત થાય છે. તે સ્વર્ગનામે ચંદ્રલોકવિષે પુણ્યકર્મોના લોગ કાળપર્યંત નિવાસ કરીને પશ્ચાત્ પરિશેષ રહેલાં પુણ્ય-પાપ કર્મોની વશતાથી પુનઃ તે માર્ગદ્વારા નિવૃત્ત થાય છે.” અહીં શ્રીભગવાને ધૂમના અભિમાની દેવતા, રાત્રિના અભિમાની દેવતા, કૃષ્ણપક્ષના અભિમાની દેવતા, દક્ષિણાયનના અભિમાની દેવતા એ ચાર દેવતા જ કહેલા છે. પિતૃલોકના અભિમાની દેવતા, આકાશના અભિમાની દેવતા, ચંદ્રમા દેવતા, એ ત્રણ દેવતા કહેલા નથી; તોપણ આ શ્રુતિને અનુસારે તે ત્રણ દેવતા પણ અહીં ગ્રહણ કરવા-આ પ્રકારે ધૂમના અભિમાની દેવતાથી લઈને ચંદ્રમાદેવતાપર્યંત કથન કરેલા સર્વ દેવતાઓ જે માર્ગવિષે રહેલા છે, તે પિતૃયાન માર્ગવિષે ગમન કરનારા ઇષ્ટ, પૂર્ત, દત્ત એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો કરનારા કર્મી પુરુષો, ચંદ્રલોકવિષે, ચંદ્રમાથી પ્રાપ્ત થયેલાં કર્મોનાં સુખરૂપ ફળને પ્રાપ્ત થઈને કર્મોના ક્ષયની પછી પુનઃ આ મનુષ્યલોકવિષે આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી આ પિતૃયાનનામે આવૃત્તિના માર્ગ કરતાં દેવયાનનામે અનાવૃત્તિનો માર્ગ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. અહીં અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોનું નામ ઇષ્ટ કર્મ છે, વાપી-કૂપ-તળાવ-ધર્મશાળા ઇત્યાદિ કર્મોનું નામ પૂર્ત કર્મ છે, અને સુપાત્રની પ્રતિ ગૌ-સુવણોદિ પદાર્થોનું દાન કરવું એનું

નામ હતું કર્મ છે. એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મોનું સ્વરૂપ પૂર્વે પણ વિસ્તારથી કહેવામાં આવેલું છે. (૨૫)

અવતરણિકા:—હવે, આ પૂર્વોક્ત બન્ને માર્ગોના ઉપસંહાર કરે છે:—

શુક્લકૃષ્ણે ગતી હ્યેતે જગતઃ શાશ્વતે મતે ।

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥ २६ ॥

શ્લોકાર્થ:—આ લોકના આ પ્રસિદ્ધ શુક્લ તથા કૃષ્ણ બેઉ માર્ગો અનાદિસિદ્ધ છે. આ બે માર્ગોવિશે શુક્લ માર્ગવડે કોઈક ઉપાસક પુરુષ અનાવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. તથા બીજા કૃષ્ણમાર્ગવડે તો સર્વજન પુનરાવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૬

ટીકા:—હે અર્જુન ! પૂર્વે બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિના માર્ગરૂપ કહેલો જે દેવયાન માર્ગ છે, તે દેવયાન માર્ગ, જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશની અધિકતાવાળા અગ્નિ આદિ દેવતાઓવડે શુક્લ છે, તથા પ્રકાશરૂપ સગુણ બ્રહ્મવિદ્યાવડે પ્રાપ્ત થાય છે, તથા પ્રકાશમય લોક પણ તે માર્ગવિષે ધણા છે, તથા સ્વપ્રકાશ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિના હેતુ હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ છે, તથા જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશમય છે. આ કારણથી દેવયાન માર્ગ ‘શુક્લ’ કહેવાય છે.

પૂર્વે સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિના માર્ગરૂપ કહેલો જે પિતૃયાન માર્ગ છે, તે પિતૃયાન માર્ગ જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશથી રહિત હોવાથી તમોમય છે તથા અપ્રકાશરૂપ ધૂમ-રાત્રિ આદિકોવડે શુક્લ છે, તથા પુનઃ સંસારનો હેતુ હોવાથી નિષ્કૃષ્ટ છે. આ કારણથી પિતૃયાન માર્ગ ‘કૃષ્ણ’ કહેવાય છે. એ પ્રકારે ‘શુક્લ’ ‘કૃષ્ણ’ નામવડે પ્રસિદ્ધ પૂર્વોક્ત બન્ને માર્ગો આ જગતના અનાદિસિદ્ધ છે, અર્થાત્ આ સંસાર અવાહરૂપે કરીને અનાદિ છે, તેથી તે સંસારવિષે વર્તનારા બન્ને માર્ગો પણ અનાદિ જ છે.

યદપિ જગદ્ શબ્દ પ્રાણી માત્રનો વાચક છે, તથાપિ અહીં જગદ્ શબ્દવડે, સગુણ વિદ્યાના અધિકારી તથા કર્મોના અધિકારી જે શાસક મનુષ્યો છે, તેમનો જ અર્થ ગ્રહણ કરવો, પ્રાણીમાત્રનો અર્થ ગ્રહણ કરવો નહિ. કારણ કે એ બન્ને માર્ગો સર્વ પ્રાણીને પ્રાપ્ત થતા નથી, કિન્તુ દેવલ ઉપાસક કર્મી પુરુષોને જ પ્રાપ્ત થાય છે. કર્મ ઉપાસનાથી રહિત પાપાત્મા અજ્ઞાની પુરુષોને તો અધોગતિને પ્રાપ્ત કરનારો તૃતીય સ્થાન નામનો માર્ગજ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી અહીં જગદ્ શબ્દવડે ઉપાસક પુરુષોનો તથા કર્મી પુરુષોનો જ અર્થ ગ્રહણ કરવો ઉચિત છે. હે અર્જુન ! બન્ને માર્ગોવિષે પ્રથમ દેવયાનરૂપ શુક્લ માર્ગવડે, બ્રહ્મલોકવિષે પ્રાપ્ત થયેલા ઉપાસક પુરુષોમાં કોઈક ઉપાસક પુરુષ અનાવૃત્તિને જ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે જ સ પુનરાવર્તતે इति અર્થાત્ ક્રમચક્રિતવાળા ઉપાસક પુરુષ પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતો નથી અને બીજા પિતૃયાન નામે કૃષ્ણમાર્ગવડે સ્વર્ગમાં પ્રાપ્ત થયેલા કર્મી પુરુષો તો સર્વે પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે—‘प्राप्यार्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचेद् करोत्ययं । तस्माद्योक्तात्यनरेति अस्मै लोकस्य कर्मणे ॥ पुरुष आ मनुष्यलोकविषे જે જે પુણ્યકર્મ કરે છે, તે પુણ્યકર્મની વશતાથી સ્વર્ગલોકવિષે જઈને પુણ્યકર્મોના લોભથી નાશ કરીને સ્વર્ગલોકમાંથી પુનઃ આ મનુષ્યલોકની પ્રાપ્તિ વાસ્તે આવે છે.’ (૨૬)

અવતરણિકા:—જેમ સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિનું કારણ છે, તેમ દેવયાન માર્ગનું ચિતન પણ કારણ છે, તેથી માર્ગની ઉપાસના કરાવવા વાસ્તે શ્રીભગવાન માર્ગના જ્ઞાનની સ્તુતિ કરે છે:—

नैते मृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે પાર્થ ! આ પૂર્વોક્ત બન્ને માર્ગોને બાજુતો છોતો એવો કોઈક ધ્યાન-પરાયણ પુરુષ મોહને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેથી હે અર્જુન ! સર્વ કાળવિષે તું ધ્યાન-યોગ-પરાયણ થા. ૨૭

ટીકા:—હે અર્જુન ! દેવયાનનામે શુકલમાર્ગ તો ક્રમચુક્તિની પ્રાપ્તિ કરનારો છે, અને પિતૃયાનનામે કૃષ્ણમાર્ગ તો પુનઃ સંસારની જ પ્રાપ્તિ કરનારો છે. આ પ્રકારે બન્ને માર્ગોને બાજુનારો સગુણ પ્રજ્ઞાના ધ્યાનને પરાયણ કોઈ પણ પુરુષ મોહને પ્રાપ્ત થતો નથી, અર્થાત્ “પિતૃયાન માર્ગની પ્રાપ્તિ કરનારાં જે ઇષ્ટ-પૂર્ત કર્યો છે, તે કર્યો જ મારે કર્તવ્ય-કરવા લાયક છે, અન્ય કોઈ કર્તવ્ય નથી” એ પ્રકારે કેવળ કર્યોને જ કર્તવ્યત્વરૂપ નિશ્ચય કરતો નથી; પણ હે અર્જુન ! સગુણ પ્રજ્ઞાના ધ્યાનરૂપ યોગ અપુનરાવૃત્તિરૂપ ફળની જ પ્રાપ્તિ કરનારો છે. આ કારણથી તું (અર્જુન) અપુનરાવૃત્તિરૂપ ફળ વાસ્તે યોગે કરીને ચુક્ત થા, અર્થાત્ સમાહિત ચિત્તવાળો થા. (૨૭)

અવતરણિકા:—હવે ધ્યાનરૂપ યોગવિષે, અધિકારી જનોની વૃદ્ધિ કરાવવા વાસ્તે શ્રીભગવાન પુનઃ યોગની સ્તુતિ કરે છે:—

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।

अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपેति चाद्यम् ॥ ૨૮ ॥

શ્લોકાર્થ:—વેદો(વિશે), યજ્ઞો(વિશે), તપ(વિશે) તથા દાન(વિશે) જે પુણ્યનું સ્વર્ગોદિ ફળ શાસ્ત્રે કથન કર્યું છે તે સર્વને ધ્યાનનિષ્ઠ પુરુષ પૂર્વોક્ત અર્થને બાણી, તેનું અતિક્રમણ કરે છે-તથા સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ કારણરૂપ સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૮

ટીકા:—હે અર્જુન ! (૧) વેદોના અધ્યયનકાળે શાસ્ત્રે જે પ્રજ્ઞાચર્યોદિ નિયમો કહેલા છે તે નિયમોના પાલનપૂર્વક વ્યાકરણોદિ ષટ્ અંગો સહિત અધ્યયન કરેલા જે ઋગ્ગોદિ વેદો છે, તે વેદોનું અધ્યયન કરવાથી ‘અધ્યયન કરનાર પુરુષને શાસ્ત્રે જે પુણ્યનું ફળ કહેલું છે (૨) અને અંગઉપાંગો સહિત તથા શ્રદ્ધાપૂર્વક સમ્યક્ અનુષ્ઠાન કરેલા જે અશ્વમેધોદિ યજ્ઞો છે, તે યજ્ઞો કરવાથી યજ્ઞ કરનાર પુરુષને શાસ્ત્રે જે પુણ્યનું ફળ કહેલું છે, (૩) અને મન-બુદ્ધિ આદિકોની એકાગ્રતાવડે શ્રદ્ધાપૂર્વક કરેલાં જે શાસ્ત્રવિહિત કૃષ્ણચંદ્રાચણોદિ તપ છે, તે તપો કરવાથી તપ કરનાર પુરુષને શાસ્ત્રે જે પુણ્યનું ફળ કહેલું છે, (૪) અને ઉત્તમ દેશ-કાળ વિષે સુપાત્રની પ્રત્યે શાસ્ત્રવિધિપૂર્વક તથા શ્રદ્ધાપૂર્વક આપેલું જે ગૌ-સુવર્ણોદિ પદાર્થોનું દાન છે, તે દાન દેવાથી દાન આપનાર પુરુષને શાસ્ત્રે જે પુણ્યનું ફળ કહેલું છે; અર્થાત્ સાર્વભૌમના સુખથી લઈને વિરાટ લોકના સુખપર્યંત જેટલું તૈત્તિરીય સુવિમાં સો સો ગણું કે અધિક સુખ કહેલું છે, તે સર્વ પુણ્યના સુખરૂપ ફળોને તે ધ્યાનપરાયણ પુરુષ અતિક્રમણ કરે છે.

અર્જુનને કરેલી શંકા:—“કયા અર્થને બાણીને અતિક્રમણ કરે છે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—હવે વિદિત્વા इति ॥ હે અર્જુન ! આ આઠમા અધ્યાય વિષે પૂર્વોક્ત સાવ પ્રશ્નોના નિરૂપણદ્વારા કહેલો જે અર્થ છે, તે સર્વ અર્થોના સમ્યક્ નિશ્ચય કરીને તથા શ્રદ્ધાપૂર્વક તે અર્થનું અનુષ્ઠાન કરીને સગુણ પ્રજ્ઞાનો ધ્યાનપરાયણ ઉપાસક પુરુષ સર્વ પુણ્ય કર્યોનાં ફળોનું અતિક્રમણ કરે છે.

અર્જુને કરેલી શંકા:--“હુ ભગવન્ ! ઉપાસક પુરુષ કેવળ પુણ્યકર્મોનાં ફળોનું જ અતિ-ક્રમણ કરે છે કે તેને કોઈ બીજું પણ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:--પરં સ્થાનમ્પ્રેતિ વાગ્મ-હે અર્જુન ! ધ્યાનપરાયણ પુરુષ કેવળ સ્વર્ગોદિ, ફળોનું જ અતિક્રમણ કરતો નથી, કિંતુ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ તથા સર્વના કારણ-રૂપ જે દધિરસંબંધી સ્થાન છે, તે સ્થાનને પણ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ ધ્યાનનિષ્ઠ ઉપાસક પુરુષ સર્વના કારણરૂપ બ્રહ્મને પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

(આ આઠમા અધ્યાયવડે શ્રીભગવાને ધ્યેયત્વરૂપે કરીને તત્પદાર્થનું નિરૂપણ કર્યું.) (૨૮)

આ પ્રમાણે શ્રીમાન્ ભગવાને ગાયેથી ઉપનિષદમાં બ્રહ્મવિદ્યાના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “અક્ષરબ્રહ્મયોગ” નામના અષ્ટમ અધ્યાય ઉપર શ્રીવિદ્ધપ્રતાપનંદ સ્વામીની રચેલી “ગૃહાર્થદીપિકા” નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણપ્રેમીયુગ્મસ્તુ.

નવમ અધ્યાય

રાજવિદ્યારાજગુહ્યયોગ

પૂર્વે આઠમા અધ્યાયવિષે એ વાત કહી હતી કે, જેનાવિષે સુપુરુષા નામે મૂર્ધન્યા નાડી ગમનનું દ્વાર છે, તથા જેનાવિષે હૃદય-ઠંઠ-લુએનું મધ્ય ઇત્યાદિ સ્થાનોવિષે પ્રાણોની ધારણા છે, તથા જેનાવિષે સર્વ ઇન્દ્રિયદ્વારોના સંયમરૂપ શુણ છે, એવો જે યોગ છે, તે યોગવડે પોતાની ઇચ્છાપૂર્વક આ શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણને પ્રાપ્ત થયેલા જેના પ્રાણો છે, તથા અંધિરાદિ માર્ગવડે જેની બ્રહ્મલોકવિષે પ્રાપ્તિ થઈ છે, એવો જે ઉપાસક પુરુષ છે-જે ઉપાસક પુરુષને બ્રહ્મલોકવિષે દિવ્ય ભોગોના ભોગની પછી બ્રહ્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિવડે કલ્પના અંતવિષે પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિરૂપ ક્રમચુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ વાત પૂર્વ અધ્યાયવિષે કહી હતી. તેપર પૂર્વે એવી શંકા પ્રાપ્ત થઈ હતી કે-અધિકારી પુરુષને પૂર્વોક્ત પ્રકારે જ ચુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે કે કોઈ અન્ય પ્રકારે પણ ચુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે? એવી શંકા પ્રાપ્ત થવાથી તે શંકાની નિવૃત્તિ વાસ્તે-અનન્યચેતા: સતત યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ । તત્પ્રાદં શુભમ્. પાર્થ નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥ ઇત્યાદિ વચનોવડે શ્રીભગવાનના વાસ્તવિક સ્વરૂપના વિજ્ઞાનથી અહીં જ સાક્ષાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કહી હતી. સાક્ષાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિવિષે અનન્ય ભગવદ્ભક્તિ જ અસાધારણ કારણ છે, એ વાત પણ ઉપર: સ પર: પાર્થ મક્તયા લમ્પસ્યનન્યમા એ વચનવડે કહી હતી. ઇત્યાદિ સર્વ વાત પૂર્વે આઠમા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરી છે. પૂર્વોક્ત ધારણાપૂર્વક પ્રાણોનું ઉત્ક્રમણ તથા અંધિરાદિ માર્ગવિષે ગમન તથા છલ્લા કાળનો વિલંબ ઇત્યાદિ કલેશોવિના જ સાક્ષાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિ વાસ્તે શ્રીભગવાનના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું તથા તેની ભક્તિનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવા વાસ્તે, આ નવમા અધ્યાયનો પ્રારંભ કરે છે. આઠમા અધ્યાયવિષે ધ્યેય બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરીને ધ્યેય બ્રહ્મના ધ્યાનપરાયણ પુરુષોની ગતિ કહી છે. આ નવમા અધ્યાય વિષે જ્ઞેય બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરીને જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષોની ગતિ કથન કરવામાં આવી છે; તેમાં વક્ત્રમાણ જ્ઞાનની સ્તુતિ વાસ્તે શ્રીભગવાને પહેલાં ત્રણ શ્લોકો કહેલા છે:—

શ્રીમગવાનુવાચ--इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-શ્રીભગવાન્ કહે છે:-હે અર્જુન ! અસૂયાથી રહિત એવો એ (અર્જુન) હું આ અત્યંત શુદ્ધ તથા વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાનનું કથન કરું છું, જે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થવાથી તું સંસાર-બંધનથી મુક્ત થશે. ૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! કેવળ મહાવાક્યરૂપ શબ્દપ્રમાણુવડે ઉત્પન્ન થયેલું તથા પ્રત્યક્ અભિન્ન પ્રદક્ષને વિષય કરનારું જે “હું પ્રદક્ષરૂપ છું” એ પ્રકારનું જ્ઞાન છે, કે જે જ્ઞાન પૂર્વે પણ અનેકવાર મેં તને કહેલું છે તથા આગળ પણ કહીશ, તથા હમણાં પણ કહીશ, તે જ્ઞાન હું (પરમેશ્વર) વારી પ્રત્યે કથન કરું છું, તે તું સાવધાન થઈને શ્રવણ કર.

(અહીં દરેક તુ એ વચનમાં રહેલો જે તુ શબ્દ છે તે તુ શબ્દ, પૂર્વ અધ્યાયવિષે કહેલા સગુણ પ્રદક્ષના ધ્યાન કરતાં આ જ્ઞાનવિષે વિલક્ષણતા ભરેલું છે તેનું કથન કરે છે, અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન જ સાક્ષાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિનું સાધન છે) એમ કહે છે. પૂર્વે કહેલું ધ્યાન સાક્ષાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિનું સાધન નથી, કારણ કે જેમ આત્મજ્ઞાન અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરે છે તેમ ધ્યાન અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરતું નથી; તેથી ધ્યાન સાક્ષાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિનું સાધન નથી, કિન્તુ ધ્યાન અંતઃકરણની શુદ્ધિકારક એ આત્મજ્ઞાનને સંપાદન કરીને જ ક્રમે કરીને તે મોક્ષને ઉત્પન્ન કરે છે. (એ વાત પૂર્વ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવી ગઈ છે.) વળી જ્ઞાન શુદ્ધતામ છે, અર્થાત્ અતિરહસ્ય હોવાથી જ્ઞાન ગોપ્ય રાખવા યોગ્ય છે. હવે જ્ઞાનની ગોપ્યતાવિષે જ્ઞાનનું હેતુગણિત વિશેષણ છે તે કહું છું-વિજ્ઞાનસહિત્તિત્તિત્તિ ॥ હે અર્જુન ! જ્ઞાન વિજ્ઞાનસહિત છે, અર્થાત્ “હું પ્રદક્ષરૂપ છું” એ પ્રકારનું અપદેશ અનુભવપર્યંત છે. આ કારણથી જ જ્ઞાન ગોપ્ય રાખવા યોગ્ય છે, એવું અતિ રહસ્યરૂપ હોવા છતાં પણ એ જ્ઞાન હું (ભગવાન્ વાસુદેવ) વારી પ્રત્યે કથન કરું છું.

હવે અર્જુનવિષે તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવાની યોગ્યતાનું ગોષ્ઠન કરવાવિષે શ્રીભગવાન્ અર્જુનનું વિશેષણ કહે છે. જનકસ્યેવેતિ ॥ હે અર્જુન ! તું અસૂયાથી રહિત છે, તેથી આ જ્ઞાનનો ઉપદેશનો તું અધિકારી છે. શુભવિષે દોષદષ્ટિ કરવી તેનું નામ અસૂયા છે. તે અસૂયાથી તું રહિત છે. (અર્થાત્ “આ કુણ્ડ ભગવાન્ મારી સગીપ સર્વદા પોતાનાં ઐશ્વર્યનું કથન કરીને પોતાની જ સ્તુતિ કરે છે” એ પ્રકારની અસૂયાથી તું રહિત છે.) (અહીં અસૂયાથી રહિતપણું એ બીજાપણ આજ્ઞવ-સંપ્રમાદિ શિષ્યના શુભેનું ઉપલક્ષક છે; અર્થાત્ શિષ્યના સર્વ શુભેવાડે સંપન્ન તું અર્જુનની પ્રત્યે હું એ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરું છું.)

અર્જુને કરેલી સંકા:-“હે ભગવન્ ! એવા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિવડે મને શું ફળ પ્રાપ્ત થશે ?” શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-(વજ્રાત્મા મોક્ષવેદજ્ઞાત્ર) -હે અર્જુન ! એ આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈને તું શીઘ્ર જ આ સર્વ દુઃખોના કારણરૂપ સંસારબંધનથી મુક્ત થશે. (૧)

અવતરણિકા:-હવે, તે આત્મજ્ઞાન વિષે અધિકારી જનોની અભિમુખતા કરાવવા વાસ્તે શ્રીભગવાન્ પુનઃ તે જ્ઞાનની સ્તુતિ કરે છે:-

રાજવિદ્યા રાજગુહ્યં પવિત્રમિદમુત્તમમ્ ।

પ્રત્યક્ષાવગમં ધર્મ્યં સુસુખં કર્તુમવ્યયમ્ ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ આત્મજ્ઞાન સર્વ વિદ્યાના રાજરૂપ છે, સર્વ શુદ્ધ પદાર્થોના રાજરૂપ છે, સર્વથી ઉત્તમ પવિત્ર છે, તેને વિશે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ રહેલ છે, તે સર્વ ધર્મના ફળરૂપ છે, સુખપૂર્વક જ કરવાને શક્ય છે તથા અક્ષય ફળવાળું છે. ૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! જેટલી લૌકિક તથા શાસ્ત્રીય વિદ્યાઓ છે તે સર્વ વિદ્યાઓનો રાજ આત્મજ્ઞાન છે, અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન સર્વ વિદ્યાઓ કરતાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે

આત્મજ્ઞાન કાર્યસહિત સંપૂર્ણ મૂલરૂપ અવિદ્યાનો નાશ કરનાર છે. વળી આ આત્મજ્ઞાનથી ભિન્ન બીજી વિદ્યાઓ સંપૂર્ણ મૂલરૂપ અવિદ્યાનો નાશ કરતી નથી, કિંતુ તે વિદ્યાઓ મૂલ અવિદ્યાના કોઈ એક દેશની વિરોધી હોય છે, જે એક દેશને શાસ્ત્રમાં તુલ્ય અવિદ્યા તથા અવસ્થાઅજ્ઞાન એ નામવડે કહેવામાં આવેલ છે.

વળી આત્મજ્ઞાન લોકશાસ્ત્રવિશેના સર્વ ગુહ્ય પદાર્થોનો રાજા છે અર્થાત્ સર્વ ગુહ્ય પદાર્થો કરતાં પણ અત્યંત ગુહ્ય છે. કારણ કે આત્મજ્ઞાન અનેક જન્મોવિષે કરેલાં નિષ્કામ પુણ્ય કર્મોવડે જ પ્રાપ્ત થાય છે. પુણ્યકર્મથી રહિત પુરુષો યદ્યપિ પોતાની બુદ્ધિના બળથી અનેક ગુહ્ય પદાર્થોને જાણે છે, તથાપિ આ આત્મજ્ઞાનને તે પુરુષો જાણી શકતા નથી. તેથી આત્મજ્ઞાન સર્વ ગુહ્ય પદાર્થો કરતાં અત્યંત ગુહ્ય છે.

વળી આત્મજ્ઞાન સર્વથી ઉત્તમ પવિત્ર છે, કારણ કે ધર્મશાસ્ત્રવિષે પાપની નિવૃત્તિ કરવાવાસ્તે જેટલાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલાં છે, તે પ્રાયશ્ચિત્ત પુરુષનાં સર્વ પાપોની નિવૃત્તિ કરતાં નથી, કિંતુ પ્રાયશ્ચિત્ત કોઈ એક પાપની જ નિવૃત્તિ કરે છે. પ્રાયશ્ચિત્તવડે નિવૃત્ત થવા છતાં પણ એક પાપ પોતાના કારણવિષે સૂક્ષ્મરૂપ યદ્યપિ રહે છે, કે જે પાપવાસનાથી પુરુષ યુગ્મ પાપ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તેથી પ્રાયશ્ચિત્ત સર્વથી ઉત્તમ પવિત્ર નથી અને આત્મજ્ઞાન તો, અનેક સહસ્ર જન્મોવિષે સંચય કરેલાં તથા સ્થૂળ સૂક્ષ્મ અવસ્થાવાળાં સર્વ પાપોનો તથા તે પાપોના કારણરૂપ અજ્ઞાનનો શીઘ્ર જ નાશ કરે છે. તેથી આત્મજ્ઞાન સર્વથી ઉત્તમ પવિત્ર છે અર્થાત્ શુદ્ધિ કરનાર છે.

અર્જુને કરેલી શંકા:-“હો ભગવન્! જેમ અતિ ઈદ્રિય ધર્મવિષે લોકોને સંકેહ રહે છે, તેમ આ જ્ઞાનવિષે પણ લોકોને સંકેહ જ રહેશે તેનું કેમ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-“આત્મજ્ઞાન પોતાના સ્વરૂપથી તથા કૃણથી પ્રત્યક્ષ જ છે”- પ્રત્યક્ષાવગમં ઇતિ ॥ અવગમ્યતે અનેતેત્વગમો માર્ગ-અર્થાત્-જેવડે વસ્તુ જાણવામાં આવે છે તેનું નામ અવગમ છે. એ પ્રકારની ઓત્પત્તિવડે અવગમ શબ્દ પ્રમાણનો વાચક છે. અને અવગમ્યતે પ્રાપ્યતે હ્યવગમઃ કલ્પે અર્થાત્-અધિકારી પુરુષોને જે પ્રાપ્ત થાય તેનું નામ અવગમ છે. આ પ્રકારની ઓત્પત્તિવડે અવગમ શબ્દ કૃણનો વાચક છે. તેમાં પ્રથમ અર્થવિષે, જેનીવિષે અવગમ એટલે પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ છે તેનું નામ પ્રત્યક્ષાવગમ છે. આ પ્રકારના બહુમોહિ સમાસવડે વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનવિષે સ્વરૂપથી સાક્ષી પ્રત્યક્ષ ગમ્યત્વ સિદ્ધ થાય છે. અને બીજા અર્થવિષે, જેનું અવગમ એટલે કૃણ પ્રત્યક્ષ છે તેનું નામ પ્રત્યક્ષાવગમ છે. આ પ્રકારના બહુમોહિ સમાસવડે વૃત્તિજ્ઞાનવિષે કૃણથી પણ સાક્ષી પ્રત્યક્ષગમ્યત્વ સિદ્ધ થાય છે. “મેં એ વસ્તુ જાણી છે, એ કારણથી હવે મારું વસ્તુવિષયક અજ્ઞાન નષ્ટ થયું છે” એ પ્રકારનો સાક્ષીરૂપ અનુભવ સર્વ લોકોને યાય છે. આ સાક્ષીરૂપ અનુભવ વૃત્તિજ્ઞાનને, સ્વરૂપથી તથા અજ્ઞાનની નિવૃત્તિરૂપ કૃણથી વિષય કરે છે. આ પ્રકારે વિદ્વાન્ લોકોના સાક્ષીરૂપ અનુભવવડે સિદ્ધ થયેલું હોવા છતાં પણ આત્મજ્ઞાન સ્વધર્મની પ્રતિકૂળ નથી કિંતુ ધર્મરૂપ છે, અર્થાત્ અનેક જન્મોવિષે સંચય કરેલા નિષ્કામ ધર્મના કૃણરૂપ છે.

અર્જુને કરેલી શંકા:-“હો ભગવન્! એવું આત્મજ્ઞાન અત્યંત દુઃખવડે સંપાદન થતું હોવું જોઈએ ખરું કેની?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-અર્જુન! કલ્પે કલ્પે-હો અર્જુન! બ્રહ્મવેત્તા શુરુએ કૃપા કરીને પ્રાપ્ત કરેલો જે વિચાર જેનો સહકારી છે એવું જે તાત્કાલિક આદિ મહાવાક્ય છે, તે

મહાવાક્યવડે તત્ત્વજ્ઞાન સુખે કરીને જ સંપાદન કરવાને શક્ય છે. આ આત્મજ્ઞાન પોતાની ઉત્પત્તિવિષે દેશ-કાલાદિકોના વ્યવધાનની અપેક્ષા કરતું નથી, કારણ કે તે જ્ઞાન કેવળ વસ્તુ-પ્રમાણને જ અધીન હોય છે, પણ ધ્યાનની પેઠે જ્ઞાન પુરુષની ધૃત્જાને અધીન હોતું નથી. વસ્તુની સાથે પ્રમાણનો સંબંધ થયા પછી વસ્તુનું જ્ઞાન અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

અર્જુન પૂછે છે:-“હે ભગવન્ ! આ પ્રકારે વિનાઆયાસે જ આત્મજ્ઞાનની સિદ્ધિને અંગીકાર કરશો, તો અલ્પ આયાસવડે સાધ્યક્રિયાનું અલ્પ જ ફળ થાય છે, પણ મહાન્ ફળ થતું નથી. તેથી આત્મજ્ઞાનનું પણ અલ્પ જ ફળ થતું જોઈએ-મહાન્ ફળ થશે નહિ. કારણ કે મહાન્ આયાસવડે સાધ્ય જે કર્યો છે તે કર્યોનું જ મહાન્ ફળ જોવામાં આવે છે.”

શ્રીભગવાન્ કહે છે:-અવ્યયં ઇતિ-હે અર્જુન ! આત્મજ્ઞાન યદપિ અનાયાસે જ સિદ્ધ થાય છે, તથાપિ આત્મજ્ઞાનના મોક્ષરૂપ ફળનો નાશ થતો નથી, તેથી આત્મજ્ઞાન અવ્યય છે અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન મોક્ષરૂપ અક્ષય ફળવાળું છે. યદપિ અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનવિષે અવ્યયરૂપતા સંભવતી નથી, તથાપિ જેમ ક્ષતિવિષે સત્ય પ્રકાશની પ્રાપ્તતાવડે જ્ઞાનને સત્ય કહેલ છે, તેમ અહીં શ્રીભગવાને પણ મોક્ષરૂપ અવ્યય ફળની પ્રાપ્તતાવડે જ્ઞાનને અવ્યય કહેલું છે. અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ યદપિ મહાન્ આયાસવડે સાધ્ય છે તથાપિ તે કર્યોનું નાશવાન્ ફળ જ થાય છે. એ વાત ક્ષતિમાં પણ કહેલી છે:-યો વા દસદશર્ક ગાર્ગ્યવિદિત્વાસ્મિન્નોકે જ્ઞોતિ યજતે તપસ્તપ્યતે ષટ્તિઃ સર્વસદ્સામ્યંતવદેવાસ્ય તદ્વચતિ ॥ અર્થાત્-હે ગાર્ગી ! જે પુરુષ અક્ષર પર-માત્મ દેવને ન જાણીને આ લોકમાં હોમ કરે છે, યજ્ઞ કરે છે તથા સહસ્ર વર્ષોપર્યંત તપ કરે છે, તે સર્વ કર્મ પુરુષને નાશવાન્ ફળની જ પ્રાપ્તિ કરે છે. એ પ્રકારે આત્મજ્ઞાન સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે. તેથી આત્મજ્ઞાનવિષે સુસુષુ જનોએ અત્યંત શ્રદ્ધા કરવી યોગ્ય છે. (૨)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન્ ! એ પ્રકારે આત્મજ્ઞાન જો કદાચિત્ અત્યંત સુગમ હોય, સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ હોય તથા મહાન્ ફળનો હેતુ હોય, તો સર્વ પ્રાણી આત્મજ્ઞાનવિષે શાવાસ્તે પ્રવૃત્ત થતા નથી ? અર્થાત્ સર્વ પ્રાણીઓ આત્મજ્ઞાનવિષે પ્રવૃત્ત થતાં જોઈએ. મહાન્ ફળવાળાં સુગમ-કાર્યવિષે તો સર્વલોક સ્વભાવથી જ પ્રવૃત્ત થાય છે, તેથી આત્મજ્ઞાનવિષે સર્વ પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ થતાં કદાં પણ પ્રાણી સંસારી થશે નહિ. તેથી સંસારમાર્ગનો જ ઉત્તેજ થશે.” એવી અર્જુનને સંકા પડતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

અશ્રદ્ધવાનાઃ પુરુષા ધર્મસ્યાસ્ય પસ્તપ ।

અપ્રાપ્ય માં નિવર્તતે મૃત્યુસંસારવર્ત્મનિ ॥ ૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! આ આત્મજ્ઞાનરૂપ ધર્મની શ્રદ્ધાથી રહિત પુરુષ મને (પરમેશ્વરને) પ્રાપ્ત નહિ થઈને મૃત્યુયુક્ત સંસારરૂપ માર્ગવિશે નિરંતર ભ્રમણ કરે છે. ૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! આત્મજ્ઞાન યદપિ સંપાદન કરવાને અત્યંત સુગમ છે, સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે તથા મહાન્ ફળનો હેતુ છે, તથાપિ આત્મજ્ઞાનવિષે જે સર્વ પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ થતી નથી, તેનાવિષે પ્રાણીઓની અશ્રદ્ધા જ કારણ છે. હે અર્જુન ! આત્મજ્ઞાનરૂપ ધર્મનું જે સ્વરૂપ છે, સાધન છે તથા ફળ છે, તે ત્રણે યદપિ શાસ્ત્રવડે પ્રતિપાદિત છે, તથાપિ તેમનામાં જે શ્રદ્ધા નહિ કરનારા પુરુષો છે અર્થાત્ વેદના વિરોધી કૃત્સિવ હેતુ-ઓના દર્શનવડે દૂષિત અંતઃકરણવાળા હોવાથી જે પુરુષો આત્મજ્ઞાનનાં સ્વરૂપ, સાધન તથા ફળને અપ્રમાણરૂપ જ માને છે, તથા જે પુરુષો સર્વદા પાપકર્મો જ કરનારા છે, તથા જે પુરુષો પોતાની ભુદ્ધિથી કલ્પના કરેલા ઉપાયવડે યથા કથંચિત્ પ્રયત્ન કરતા હોવા

છતાં પણ શાસ્ત્રવિહિત પ્રયત્નના અભાવથી મને (પરમેશ્વરને) પ્રાપ્ત થતા નથી તથા મારી (પરમેશ્વરની) પ્રાપ્તિનાં સાધનોને પણ પ્રાપ્ત થતા નથી. આ કારણથી જ શ્રદ્ધાહીન પુરુષે મૃત્યુયુક્ત સંસારરૂપ માર્ગવિષે ભ્રમણ કરે છે અર્થાત્ તે પુરુષે વારંવાર ક્રીટ-પતંગાદિ નારકીય યોનિઓવિષે જ ભ્રમણ કરે છે. (૩)

અવસ્થાશિક્ષા:-પૂર્વે શ્રીભગવાને અર્જુનને કહેવા વાસ્તે પ્રવિરા કહેલું જે આત્મજ્ઞાન છે, તે આત્મજ્ઞાનની-વિધિમુખવડે તથા નિષેધમુખવડે-સ્તુતિ કથન કરી. તેમાં પ્રથમ જે શ્લોકોવડે આત્મજ્ઞાનની વિધિમુખવડે સ્તુતિ કરી; અને બન્નદ્વયના પુરુષાઃ એ ત્રીજા શ્લોકવડે આત્મજ્ઞાનની નિષેધમુખવડે સ્તુતિ કરી. જે વસ્તુની પ્રાપ્તિથી જે મહાન્ કૃણતું કથન છે, તે કથન તે વસ્તુની વિધિમુખ સ્તુતિ હોય છે અને જે વસ્તુની અપ્રાપ્તિથી જે મહાન્ અનર્થની પ્રાપ્તિ કથન છે, તે કથન તે વસ્તુની નિષેધમુખ સ્તુતિ હોય છે. આ પ્રકારે ત્રણ શ્લોકોથી આત્મજ્ઞાનની સ્તુતિ કરીને આત્મજ્ઞાનને અભિમુખ કરેલા અર્જુનની પ્રત્યે શ્રીભગવાન હવે જે શ્લોકોવડે આત્મજ્ઞાનનું કથન કરે છે:-

મયા તતમિદં સર્વં જગદવ્યક્તમૂર્તિના ।

મત્સ્થાનિ સર્વભૂતાનિ ન ચાહં તેષ્વવસ્થિતઃ ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! અવ્યક્ત મૂર્તિવાળા મેં (પરમેશ્વરે) આ સર્વ જગત્ વ્યાપ્ત કર્યું છે. આથી સર્વભૂત મારેવિશે રહેલ છે, પણ હું (પરમેશ્વર) તે ભૂતોવિશે રહેલ નથી. ૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! ભૂત-ભૌતિકરૂપ તથા તે ભૂત-ભૌતિકોના પણ કારણરૂપ જેટલું આ દૃશ્ય જગત્ છે, કે જે જગત્ મારા (પરમેશ્વરના) અજ્ઞાનવડે કલ્પિત છે, તે સર્વ જગત્ મેં-અધિષ્ઠાનરૂપ તથા પરમાર્થ સત્ત્વરૂપે પરમેશ્વરથી સત્ત્વરૂપે કરીને તથા સ્ફુરણરૂપે કરીને વ્યાપ્ત કરેલું છે. જેમ રજ્જુવિષે કલ્પિત જે સર્પ-દંડ-જલધારા- માલા આદિ છે તે સર્પાદિ કે રજ્જુરૂપ અધિષ્ઠાનને પોતાના અંશે કરીને વ્યાપ્ત કરેલ છે, તેમ મેં એટલે કે અધિષ્ઠાનરૂપ પરમેશ્વરે પોતાના સત્તાસ્ફુરણરૂપે કરીને આ સર્વ જગત્ વ્યાપ્ત કરેલું છે.

અર્જુને કરેલી શંકા:-“હે ભગવન્ ! મારા રથવિષે રહેલા જે વસુદેવના પુત્ર આપ છો, તે આપ પરિચ્છિન્ન છો. એવા પરિચ્છિન્ન આપે આ સર્વ જગત્ કેવી રીતે વ્યાપ્ત કરેલું છે ? અર્થાત્ વ્યાપ્ત કર્યું નથી, કારણ કે આ આપના કહેલામાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિરોધ થાય છે.”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-અવ્યક્તમૂર્તિના ઇતિ જેની સ્વપ્રકાશ-અદ્વિતીય-સત્યચિત્ આનંદરૂપ મૂર્તિ નેત્રાદિ કરણોના વિષય નથી, તેનું નામ અવ્યક્ત મૂર્તિ છે. એવા અવ્યક્ત મૂર્તિરૂપ મેં (પરમેશ્વરે) જ આ સર્વ જગત્ વ્યાપ્ત કર્યું છે. અને જે મારા સ્થૂળ શરીરને તું માંસમય નેત્રોવડે દેખે છે, તે શરીરવડે મેં કાંઈ સર્વ જગત્ વ્યાપ્ત કર્યું નથી. તેથી મારા કહેવામાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિરોધ થતો નથી. મેં (પરમેશ્વરે) આ સર્વ જગત્ વ્યાપ્ત કર્યું છે, તે કારણથી જ આ સ્થાવર જંગમરૂપ સર્વ ભૂત મારા (પરમેશ્વરના) સત્તાસ્ફુરણરૂપે કરીને સત્ત્વી ચેત તથા સ્ફુરણની ચેત રહેલાં છે. તથાપિ હું (પરમેશ્વર) તે કલ્પિત ભૂતોવિષે વાસ્તવિક રીતે રહેલો નથી. કારણ કે અકલ્પિતરૂપ જે હું (પરમેશ્વર) છું, તથા કલ્પિતરૂપ જે આ ભૂતો છે તે બન્નેના કાંઈ સંબંધ જ સંભવતો નથી. સંબંધવિના ભૂતોવિષે વાસ્તવિક રીતે મારી સ્થિતિ સંભવતી નથી. આ કારણથી જ વેદવેત્તા પુરુષોએ એવું વચન કહેલું છે કે-
યત્તદવ્યક્તં તત્તત્તેન ગુણેન દોષેણ વાચ્યમાત્રેણાપિ ન તત્તત્તત્ત-અર્થોત્-જે અધિષ્ઠાનવિષે જે વસ્ત

કલ્પિત હોય છે, તે કલ્પિત વસ્તુકૃત શુણ્ણી સાથે અથવા દોષની સાથે અધિધાન ક્રિયિત માનપણ સંબંધને પ્રાપ્ત થતો નથી. (૪)

અવતરણિકા:—“હે ભગવાન્ ! સર્વ વિકારથી રહિત તથા સર્વત્ર પરિપૂર્ણ એવા જે આપ પરબ્રહ્મ છે, તે આપની ભૂતોવિષે વાસ્તવિક રીતે સ્થિતિ બહો ન હોય, પરંતુ સર્વ ભૂતો તો આપ પરમેશ્વરવિષે વાસ્તવિક રીતે રહેલા હોવા બહુએ.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।

ભૂતમૃન્ન ચ મૂતસ્થો મમાત્મા મૂતભાવનઃ ॥ ૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! આ સર્વ ભૂતો મારે વિશે (પરમેશ્વર વિશે) સ્થિત નથી. મારા (પરમેશ્વરના) અદ્વિત્ય પ્રભાવને તું જો. મારું (પરમેશ્વરનું) સંસ્થિદાનંદ સ્વરૂપ, જો કે ભૂતોને ધારણ કરે છે તથા ભૂતોને ઉત્પન્ન કરે છે, છતાં તે ભૂતોને વિશે સ્થિત નથી. ૫

ટીકા:—હે અર્જુન ! જેવી રીતે આકાશમાં રહેલા સૂર્યવિષે જળાનું ચલન વગેરે વિકાર કલ્પિત હોય છે, તેવી રીતે મારે વિશે (પરમેશ્વરવિષે) કલ્પિત જે સર્વ ભૂતો છે, તે સર્વ ભૂતો વાસ્તવિક રીતે મારે વિશે (પરમેશ્વરવિષે) નથી. હે અર્જુન ! તું આ પ્રાકૃત મનુષ્યબુદ્ધિના પરિત્યાગ કરીને સૂક્ષ્મ વિચાર દૃષ્ટિવડે મારા (પરમેશ્વરના) યોગ જૈશ્વર્યને દેખ: અર્થાત્ જેમ લોકપ્રસિદ્ધ માયાવી પુરુષનો અઘટિત અર્થને બનાવવાની ચાતુર્યવાત્સલ્ય પ્રભાવ છે, તેમ મહા માયાવીરૂપ મારા (પરમેશ્વરના) આ અઘટિત અર્થને બનાવવાની ચાતુર્યવાત્સલ્ય પ્રભાવને તું દેખ. જો કે હું (પરમેશ્વર) વાસ્તવિક રીતે કોઈ વસ્તુના આધેયરૂપ પણ નથી તથા કોઈ વસ્તુના આધારરૂપ પણ નથી, તો પણ હું (પરમેશ્વર) સર્વ ભૂતોવિષે રહેલો છું તથા મારા વિષે (પરમેશ્વરવિષે) એ સર્વ ભૂતો રહેલા છે; એ મારી (પરમેશ્વરની) એક માટી માયા છે. હે અર્જુન ! મારું (પરમેશ્વરનું) જે સંસ્થિદાનંદધન-એકરસ પરમાર્થ સ્વરૂપ છે, તે મારું સ્વરૂપ જ ભૂતભૂત છે અર્થાત્ તે મારું સ્વરૂપ જ ઉપાદાન કારણવાત્સલ્યે કરીને સર્વ કાર્યરૂપ ભૂતોને ધારણ કરે છે તથા યોગણુ કરે છે તેથી મારું તે સ્વરૂપ ભૂતભૂત કહેવાય છે અને મારું સ્વરૂપ જ કર્તાત્સલ્યે કરીને સર્વ ભૂતોને ઉત્પન્ન કરનારું છે, તેથી મારું સ્વરૂપ ભૂતભાવન કહેવાય છે. એ પ્રકારે સર્વ ભૂતોના ઉપાદાન કારણરૂપ તથા નિમિત્ત કારણરૂપ હોવા છતાં પણ મારું સંસ્થિદાનંદ સ્વરૂપ વાસ્તવિક રીતે અસંગ-અદ્વિતીય સ્વરૂપ હોવાથી ભૂતો વિષે રહેલું નથી, અર્થાત્ જેમ સ્વપ્નદ્રષ્ટા પુરુષ વાસ્તવિક રીતે કલ્પિત સ્વપ્ન પદાર્થોના સંબંધી હોતો નથી, તેમ મારું સ્વરૂપ પણ વાસ્તવિક રીતે કલ્પિત ભૂતોનું સંબંધી હોતું નથી.

અર્હા મમ આત્મા એ વચનમાં જે વધી વિભક્તિ છે, તે લેદની કલ્પનાવડે છે, જેમકે તારો પિર: એ વચનમાં રાહુ અને ચિરનો અલેદ હોવા છતાં પણ લેદની કલ્પનાવડે વધી વિભક્તિ છે. (૫)

અવતરણિકા:—પૂર્વ શ્લોકમાં શ્રીભગવાને એ અર્થ કહ્યો કે, “જો કે મારા (પરમેશ્વરનો) તથા સર્વ ભૂતોનો વાસ્તવિક રીતે કાંઈ પણ સંબંધ નથી તો પણ હું (પરમેશ્વર) એ ભૂતો વિષે રહેલો છું, તથા એ સર્વ ભૂતો મારા વિષે (પરમેશ્વર વિષે) રહેલા છે.” આ ભગવાનના કહેવામાં અર્જુનને એ શંકા પ્રાપ્ત થઈ કે, “જો આપ પરમેશ્વરનો તથા ભૂતોનો વાસ્તવિક રીતે કાંઈ સંબંધ નથી, તો આપ-પરમેશ્વરનો તથા એ ભૂતોનો પરસ્પર આધાર આધેયભાવ કેવી રીતે હોય ?”

એવી અર્જુનની શંકાને નિવૃત્ત કરવા માટે શ્રીભગવાન વાસ્તવિક રીતે પરસ્પર સંબંધથી રહિત પદાર્થોના પણ આધાર આધેય ભાવને લોકપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંતવડે કથન કરે છે:-

યથાઽઽકાશસ્થિતો નિત્યં વાયુઃ સર્વત્રગો મહાન્ ।

તથા સર્વાણિ ભૂતાનિ મત્સ્થાનીત્યુપધારય ॥ ૬ ॥

શ્લોકાથા:-જેમ સર્વ દિશાઓમાં ગમન કરનાર, મહત્ પરિભાણવાળો તથા સદા ચલન સ્વભાવવાળો વાયુ આકાશ વિશે સ્થિત છે તેમ, આ સર્વ ભૂતો મારે વિશે-પરમેશ્વર વિશે સ્થિત છે, એ રીતનો તું નિશ્ચય કર. ૬

ટીકા:-હે અર્જુન! જેવી રીતે, પૂર્વાદિ સર્વ દિશાઓ વિષે ગમન કરનારો, મહત્ પરિ-ભાણવાળો તથા ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-સંહાર કાળે ચલન સ્વભાવવાળો વાયુ, અસંગ સ્વભાવવાળા આકાશ વિષે રહે છે, પરંતુ તે વાયુ અસંગ આકાશની સાથે વાસ્તવિક રીતે કદાચિત્ પણ સંબંધને પ્રાપ્ત થતો નથી; તેવી રીતે અસંગ સ્વભાવવાળા મારે વિશે-પરમેશ્વર વિષે સંબંધ વિના આકાશાદિ સર્વ ભૂતો રહેલા છે. વાતપર્યં એ છે કે-જેમ અસંગ સ્વભાવવાળા આકાશ વિષે વાસ્તવિક રીતે વાયુનો સંબંધ નથી, તો પણ વાયુ આકાશમાં રહેલો કહીવાય છે, તેમ અસંગ સ્વભાવવાળા મારે વિશે-પરમેશ્વર વિષે વાસ્તવિક રીતે આકાશાદિ ભૂતોનો સંબંધ નથી, તો પણ એ આકાશાદિ ભૂતો મારે વિશે-પરમેશ્વર વિષે રહેલા કહીવાય છે. એ પ્રકારે વાસ્તવિક રીતે સંબંધના અભાવ હોવા છતાં પણ મારે વિશે-પરમેશ્વર વિષે આ કદ્દિપત પ્રપંચની આધારતાને તથા આ કદ્દિપત પ્રપંચ વિષે મારી-પરમેશ્વરની આધેયતાને તું આકાશના દૃષ્ટાંતથી વિચારીને નિશ્ચિત કર.

કેવા અસંગો ત્યં પુરુષઃ ભક્તો નહિ સન્નતે, ધૃત્યાદિ અનેક શ્રુતિઓ પ્રત્યક્ અભિજ્ઞ અસંગ પ્રજ્ઞ વિષે આકાશાદિ સર્વ ભૂતોના સંબંધનો નિષેધ કરે છે, શ્રુતિઓ વિષે અવિશ્વાસ કરીને જે વાદી પ્રજ્ઞવિષે આકાશાદિ ભૂતોના સંબંધને અંગીકાર કરે છે, તે વાદીને એમ પૂછવું જોઈએ કે-અસંગ પ્રજ્ઞ વિષે ભૂતો સંયોગ સંબંધ કરીને રહે છે, તે સમવાય સંબંધ કરીને રહે છે કે વાહાત્મ્ય સંબંધ કરીને રહે છે? તેમાં પ્રથમ સંયોગ પક્ષ વિષે પણ પ્રજ્ઞને તથા ભૂતોને સર્વ બાબુથી સંયોગ હોય છે અથવા એક દેશવડે સંયોગ હોય છે? તેમાંના પહેલો સર્વ બાબુથી સંયોગ તો બને નહિ. કારણ કે પ્રજ્ઞ અપરિચ્છિન્ન છે અને ભૂતો પરિચ્છિન્ન છે. પરિચ્છિન્ન ભૂતોનો અપરિચ્છિન્ન પ્રજ્ઞની સાથે સર્વ બાબુથી સંયોગ બને નહિ. તેમ જ એક દેશવડે સંયોગ છે, એ દ્વિતીય પક્ષ પણ સંભવતો નથી. કારણ કે જે પદાર્થો સાવચળ હોય છે, તે પદાર્થોના જ આપસમાં એક દેશવડે સંયોગ થાય છે. જેમકે વૃક્ષ અને વાનર એ બંનેનો આપસમાં એક દેશવડે સંયોગ થાય છે. અને પ્રજ્ઞ તો નિરવચળ છે, તેથી તે નિરવચળ પ્રજ્ઞનો તથા ભૂતોનો એક દેશવડે પણ સંભવ નથી. અને પ્રજ્ઞવિષે આકાશાદિ ભૂતો સમવાય સંબંધ કરીને રહે છે, એ દ્વિતીય પક્ષનો જે વાદી અંગીકાર કરે તો તે પણ સંભવતો નથી; કારણ કે ગુણ-ગુણીનો તથા ભૂતિ-વ્યક્તિનો તથા અવચલી-અવચવના જ સમવાય સંબંધનો વાદીઓએ અંગીકાર કર્યો છે. અહીં ભૂતોનો તથા પ્રજ્ઞનો ગુણ-ગુણીભાવ તથા ભૂતિ-વ્યક્તિભાવ તથા અવચલી-અવચલ ભાવ નથી. તેથી પ્રજ્ઞવિષે ભૂતોની સમવાય સંબંધવડે પણ સ્થિતિ સંભવતી નથી અને પ્રજ્ઞવિષે ભૂતો વાહાત્મ્ય સંબંધ કરીને રહે છે, એ ત્રીજા પક્ષનો જે વાદી અંગીકાર કરે તો તે પણ સંયોગ કારણકે પ્રજ્ઞ તો સત્ સ્થિત આનંદ પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ છે અને આકાશાદિ ભૂતો

જડ દુઃખ પરિચ્છિન્નસ્વરૂપ છે. એવા વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળા આકાશાદિ ભૂતોનો પ્રદ્યવિષે વાદાત્મ્ય સંબંધ સંભવતો નથી. તેથી પરિશેષતઃ આકાશાદિ ભૂતોના પ્રદ્યવિષે અધ્યાસરૂપ કલ્પિત સંબંધનો જ અંગીકાર કરવો પડ્યો. તે તો મારે પણ ઇષ્ટ છે. કારણકે જે અધિધાનવિષે જે પદાર્થ અધ્યસ્ત હોય છે, તે કલ્પિત પદાર્થ તે અધિધાનવિષે નામ માત્ર જ હોય છે—વાસ્તવિક રીતે હોતો નથી. જેમ રજ્યુવિષે કલ્પિત સર્પ તથા શૂકિતવિષે કલ્પિત રજત નામમાત્ર જ હોય છે, વાસ્તવિક રીતે હોતાં નથી, તેમ પ્રદ્યવિષે અધ્યસ્ત આકાશાદિ ભૂતો પણ નામમાત્ર જ હોય છે, વાસ્તવિક રીતે હોતાં નથી. એવાં કલ્પિત ભૂતોનો અધ્યાસરૂપ સંબંધ થવા છતાં પણ અધિધાન પ્રદ્યવની સ્વાભાવિક અસંગરૂપતા નિવૃત્ત થતી નથી.

કોઇ ટીકાવિષે તો આ શ્લોકનો એવો અર્થ કયો છે કે—પૂર્વે આકાશ અધ્યાયમાં કિં તદ્ વ્રજ-અર્થાત્—તે પ્રદ્ય કોણ છે? એ પ્રશ્નનો, અદ્યં પરમં વ્રજ-અર્થાત્—અક્ષર નામે શુદ્ધ ત્વં પદાર્થ જ નિરુપાધિક પ્રદ્ય છે, એમ જે ઉત્તર કહ્યો હતો, તે નિરુપાધિક પ્રદ્ય જ અહીં મયા તત્ત્વમિદં સર્વં ધ્યાત્વિ શ્લોકવડે પ્રતિપાદન કયો છે. હવે તે નિરુપાધિક પ્રદ્યના અક્ષર નામે જીવની સાથેના અલેહનું દૃષ્ટાંતવડે કથન કરે છે—યથાકાશસ્થિતઃ ક્ષિતિઃ । અહીં વાદ્યઃ શબ્દવડે સૂત્રાત્માનું અહંભુ કરવું. કારણકે વાયુવં ગૌતમચ્ચં એ શ્રુતિમાં સૂત્રાત્માને ‘વાયુ’ નામવડે કહેવામાં આવેલ છે. સૂત્રાત્મારૂપ વાયુ સર્વત્રજ છે, અર્થાત્ સમદ્વિલિંગ દેહરૂપ હોવાથી સર્વત્ર વ્યાપક છે. વળી તે વાયુ મહાન્ છે અર્થાત્ આ બાહ્ય વાયુ કરતાં વિદક્ષણ છે. એવો સૂત્રાત્મારૂપ વાયુ જેમ નિત્ય જ સ્વકારણીભૂત અન્યાકૃત નામે આકાશવિષે રહેલો છે, (અહીં નિત્યં શબ્દવડે સૂત્રાત્માનો ત્રણ કાળવિષે અન્યાકૃત નામે આકાશની સાથે સંબંધ કહ્યો) તેમ સર્વ ભૂતો મારે વિશે-પરમેશ્વરવિષે રહેલાં છે. અહીં વ્રત શબ્દવડે ઉપાધિથી રહિત ત્વં પદાર્થરૂપ જીવ ચેતનનો અર્થ અહંભુ કરવો. આ જીવ ચેતન યદપિ વાસ્તવિક રીતે એક જ છે, તથાપિ લોકદૃષ્ટિવડે શ્રીભગવાને તે જીવ ચેતનનું બહુપણું કહ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેમ સર્વ કાર્ય, પોતાની ઉત્પત્તિની પૂર્વે, નાશની પછી તથા પોતાની સ્થિતિના કાળવિષે, પોતાના ઉપાદાન કારણવિષે જ અલેહરૂપે રહે છે; તેમ સર્વ જીવ, અંતઃકરણહિ ઉપાધિની ઉત્પત્તિની પૂર્વે, ઉપાધિના નાશની પછી તથા મધ્યવિષે પરબ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, કિન્તુ અભિન્ન જ છે. જેવી રીતે ઘટાકાશ, ઘટરૂપ ઉપાધિની ઉત્પત્તિની પૂર્વે, ઘટરૂપ ઉપાધિના નાશની પછી તથા ઘટરૂપ ઉપાધિના વિદ્યમાનકાળવિષે, મહાકાશથી ભિન્ન નથી. કિન્તુ તે ઘટકાશ ત્રણ કાળમાં મહાકાશરૂપ જ છે; તેવી રીતે જીવ પણ ત્રણ કાળે પરબ્રહ્મરૂપ જ છે. શ્રુતિ કહે છે કે—અયમાત્મા વ્રજ, જહં વ્રજાસ્મિ અર્થાત્—આ અત્યક્ષ આત્મા બ્રહ્મરૂપ છે, અને હું બ્રહ્મરૂપ છું. (૬)

અવતરણિકા:—પૂર્વે શ્લોકમાં આ પ્રપંચની ઉત્પત્તિના કાળે તથા સ્થિતિના કાળે પ્રપંચની સાથે અસંગ આત્માનો અસંબંધ કહ્યો. હવે, પ્રલયકાળે પણ પ્રપંચની સાથે અસંગ આત્માના અસંબંધનું શ્રીભગવાનું કથન કરે છે:—

સર્વમૂતાનિ કૌતેય પ્રકૃતિં યાંતિ મામિકામ્ ।

કલ્પક્ષયે પુનસ્તાનિ કલ્પાદૌ વિસૃજામ્યહમ્ ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે કૌતેય ! પ્રલયકાળમાં આ સર્વ ભૂતો મારી-પરમેશ્વરની શક્તિરૂપ ત્રિશુલાત્મક પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થાય છે તથા પુનઃ સદ્ધિ કાળ વિશે હું પરમેશ્વર તે ભૂતોને ઉત્પન્ન કરું છું. ॥

ટીકા:-હે અર્જુન ! મારી પરમેશ્વરની શક્તિરૂપ કૃપના કરેલી જે ત્રિગુણાત્મક માયા છે, કે જે માયાને માયાં તુ પ્રકૃતિ વિચાર એ શ્રુતિએ સર્વ જગતની પ્રકૃતિરૂપ કહેલી છે. એવી કારણરૂપ માયા પ્રકૃતિને જ આકાશાદિ સર્વ ભૂતો પ્રલયકાળવિષે પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ આકાશાદિ સર્વ ભૂતો પ્રલયકાળવિષે પોતાના કારણભૂત માયા નામે પ્રકૃતિવિષે જ સૂક્ષ્મરૂપે કરીને લયલાવને પ્રાપ્ત થાય છે. હે અર્જુન ! જે આકાશાદિ સર્વ ભૂતો પ્રલયકાળમાં પ્રકૃતિ-વિષે અવિલાગને પ્રાપ્ત થયાં હતાં, તે આકાશાદિ ભૂતોને જ હું-સર્વ શક્તિસમ્પન્ન સર્વજ્ઞ પરમેશ્વર સૃષ્ટિકાળવિષે ભિન્ન ભિન્ન રીતે ઉત્પન્ન કરું છું. (૭)

અવતરણિકા:-પરમેશ્વરની આ આકાશાદિ પ્રપંચની સૃષ્ટિ કયા પ્રયોજન વાસ્તે છે ? તે પરમેશ્વરના ભોગવાસ્તે છે કે અન્ય કોઈના ભોગવાસ્તે છે ? પરમેશ્વરના ભોગવાસ્તે તો એ સૃષ્ટિ સંભવતી નથી, કારણ કે સર્વનો સાક્ષીરૂપ તથા ચૈતન્ય માત્રારૂપ જે પરમેશ્વર છે, તે પરમેશ્વરવિષે સુખદુઃખનું ભોક્તાપણું સંભવતું નથી. જો કહાયિત્ પરમેશ્વરવિષે પણ સુખદુઃખના ભોક્તાપણાને અંગીકાર કરીએ, તો પરમેશ્વરવિષે પણ અસ્મદાદિ ભૂવોની પેઠે સંસારી-પણું જ પ્રાપ્ત થશે, તેથી પરમેશ્વરવિષે ઇશ્વરપણું રહેશે નહિ; કારણ કે જેનીવિષે સંસારી-પણું રહે છે, તેનીવિષે ઇશ્વરપણું રહેતું નથી અને જેનીવિષે ઇશ્વરપણું રહે છે તેનીવિષે સંસારીપણું રહેતું નથી. તેથી પરમેશ્વરના ભોગવાસ્તે સૃષ્ટિ સંભવતી નથી. અને પરમેશ્વર-વિના અન્ય કોઈ ભોક્તાવાસ્તે સૃષ્ટિ છે, એવો ખીજો પણ પણું સંભવતો નથી, કારણ કે નાન્યો-જ્વોસ્તિ દ્વાદા ધત્યાદિ શ્રુતિઓએ પરમેશ્વરથી ભિન્ન ખીજા ચૈતનનો અભાવ જ કહ્યો છે, અને જો કોઈ એમ કહે કે, પરમેશ્વરથી ભુવચૈતન ભિન્ન છે, તો તેમ કહેવું પણ સંભવતું નથી, કારણ કે અનેક જીવેનાત્મનાત્મપ્રવિણ નામરૂપે વ્યાકરવાણિ ધત્યાદિ શ્રુતિઓએ પરમેશ્વરની જ સર્વત્ર ભુવસ્વરૂપે કરીને સ્થિતિ કહી છે. આ કારણથી જ તત્ત્વમસિ, અદે દ્રઘાત્તિ ધત્યાદિ મહા-વાક્ય ભુવને પ્રદારૂપ કહે છે. તેથી પરમેશ્વરથી ભિન્ન ખીજો કોઈ ચૈતન નથી કે જે આ જગતનો ભોક્તા હોય. યદ્યપિ ચૈતન્યસ્વરૂપ પરમેશ્વરથી જડ પદાર્થો ભિન્ન છે, તથાપિ તે જડ પદાર્થોવિષે સુખદુઃખનું ભોક્તાપણું સંભવતું નથી, કિંવા તે સર્વ જડ પદાર્થો ભોગ્યરૂપ જ છે. ભોગ્ય પદાર્થોને જો ભોક્તા માનીએ તો ભોક્તા અને ભોગ્યનો ભેદ સિદ્ધ થશે નહિ. તેથી જડ પદાર્થોના ભોગવાસ્તે પણ સૃષ્ટિ સંભવતી નથી. કિંવા જેમ સૃષ્ટિ કોઈના ભોગ-વાસ્તે સંભવતી નથી, તેમ સૃષ્ટિ કોઈના ભોક્ષવાસ્તે પણ સંભવતી નથી, કારણ કે જો કોઈ બંધ વાસ્તવિક રીતે હોય તો તેના ભોક્ષવાસ્તે સૃષ્ટિ સંભવે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેવું કંઈ અન્ધન નથી. કિંવા સૃષ્ટિ ભોક્ષની ઉલટી વિશેષિની છે. જે જેનો વિશેષી હોય છે તે તેની પ્રાપ્તિવાસ્તે હોય નહિ, તેથી કોઈના ભોક્ષવાસ્તે પણ સૃષ્ટિ સંભવતી નથી, ધત્યાદિ અનેક પ્રકારની અનુપપત્તિઓ આ સૃષ્ટિવિષે પ્રાપ્ત થાય છે. આ અનુપપત્તિઓ જ આ સૃષ્ટિવિષે માયામયત્વની સિદ્ધિ કરે છે. તેથી અનુપપત્તિઓ અમે-સિદ્ધાંતીઓને પ્રતિકૂળ નથી, કિંતુ અનુકૂળ જ છે; કારણથી જ અનુપપત્તિઓ પરિહાર કરવાને યોગ્ય નથી. આ સર્વ અભિપ્રાયે કરીને શ્રીભગવાન આ પ્રપંચવિષે આયામયત્વહેતુથી મિથ્યાત્વ સિદ્ધ કરવાનો પણ રહોકોવંડે આરંભ કરે છે:-

પ્રકૃતિં સ્વામવદ્યમ્ય વિસુજામિ પુનઃ પુનઃ ।

ભૂતગ્રામમિમં કૃત્સ્નમવશં પ્રકૃતેર્વશાત્ ॥ ૮ ॥

પ્રલોકાથ:-હે અર્જુન ! હું-પરમેશ્વર પોતાની માયારૂપ પ્રકૃતિનો આશ્રય કરી માયાના પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થયેલ આ સંપૂર્ણ આકાશાદિ ભૂતોના સમુદાયને ફરી ફરી ઉત્પન્ન કરે છું. ૮
ટીકા:-હે અર્જુન ! મારે (વશે)-પરમેશ્વરને વિષે કદિપત તથા મને-પરમેશ્વરને અધીન એવી જે માયાનામે અનિર્વચનીય પ્રકૃતિ છે, તે પોતાની પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને અર્થાત્ તે પ્રકૃતિને પોતાની સત્તાસ્કૃતિની પ્રાપ્તિદ્વારા દબ કરીને હું-માયાવી પરમેશ્વર, પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુવટે સિદ્ધ આ આકાશાદિ ભૂતોના સમુદાયરૂપ પ્રપંચને, જીવોનાં કર્મોને અનુસારે વિવિધ પ્રકારે ઉત્પન્ન કરે છું; અર્થાત્ જેમ સ્વમદ્રષ્ટા પુરુષ સ્વમ પ્રપંચને કલ્પનામાત્રે કરીને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ હું-પરમેશ્વર પણ આ આકાશાદિ પ્રપંચને કલ્પનાએ કરીને ઉત્પન્ન કરે છું. એ આકાશાદિ ભૂતોનો સમુદાય, પ્રકૃતિની વચવાધી જાળમાન છે અર્થાત્ માયારૂપ પ્રકૃતિનો જે અવિદ્યાદિ પંચ કલેશોના કારણુભૂત આવરણુ-વિક્ષેપ શક્તિરૂપ પ્રભાવ છે, તે પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થયેલો છે.

કોઈ ટીકામાં તો અર્ચન પ્રકૃતેર્વન્નાત એ વચનનો એવો અર્થ કયો છે કે-પોતાના સ્વભાવનું નામ પ્રકૃતિ છે. આ સ્વભાવરૂપ પ્રકૃતિની વશતાથી પ્રપંથ અવશ છે, અર્થાત્ રાગ-દ્રેષાદિકોને અધીન છે. અને અન્ય કોઈ ટીકાવિષે એ વચનનો એ અર્થ કયો છે કે, અવિદ્યા-અસ્મિતા-રાગ-દ્રેષ-અભિનિવેશ એ પાંચ કલેશ અહીં 'પ્રકૃતિ' શબ્દવડે ગ્રહણ કરવા. અવિદ્યાદિ પંચ કલેશરૂપ પ્રકૃતિની વશતાથી એટલે કે સ્વભાવથી ભૂતસમુદાય અવશ છે અર્થાત્ અસ્વતંત્ર છે. (૮)

અવતરણિકા:-આ જગતની સૃષ્ટિ આદિ કર્મ સ્વપ્નની પેઠે મિથ્યાભૂત જ છે. તે કારણથી સૃષ્ટિઆદિ કર્મો સ્વપ્નદ્રષ્ટા પુરુષની પેઠે મને-પરમેશ્વરને બંધાયમાન કરતાં નથી. આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કહે છે:-

न च मां तानि कर्माणि निवधन्ति धनंजय ।

उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

શ્રોત્રાર્થઃ-હે અર્જુન ! ઉદાસીન પુરુષની માફક રહેલ તથા કર્મો વિશે આસક્તિથી રહિત મન-પરમેશ્વરને સુષ્ટિ આદિ કર્મો બાંધાયમાન કરવાં નથી. ૬

ટીકા:-હે અર્જુન ! જેમ માયાવી પુરુષ યોતાની માયાવડે અનેક પદાર્થોની સૃષ્ટિ સ્થિતિ-લય કરે છે, પરંતુ તે સૃષ્ટિ-સ્થિતિ-લયરૂપ કર્મ તે માયાવી પુરુષને બન્ધાયમાન કરતાં નથી; અને જેમ સ્વપ્નદ્રષ્ટા પુરુષ સ્વપ્નવિષે અનેક પદાર્થોની સૃષ્ટિ-સ્થિતિ-લય કરે છે, પરંતુ તે સૃષ્ટિ-સ્થિતિ-લયરૂપ કર્મ તે સ્વપ્નદ્રષ્ટા પુરુષને બન્ધાયમાન કરતાં નથી; તેમ હું-પરમેશ્વર પણ યોતાની માયાશક્તિની વશતાથી આ આકાશાદિ પ્રપંચની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ વધા લય કરું છું, પરંતુ તે સૃષ્ટિઆદિ કર્મો મને-પરમેશ્વરને બન્ધાયમાન કરતાં નથી, અર્થાત્ તે સૃષ્ટિઆદિ કર્મો અનુગ્રહે કરીને મને-પરમેશ્વરને સંકુચનો ભાગી કરતાં નથી તથા નિગ્રહે કરીને મને હુકુમનો ભાગી કરતાં નથી, જે કારણથી તે સૃષ્ટિઆદિ કર્મો સ્વપ્નની પેઠે મિથ્યાભૂત જ છે.

અર્જુને કહેલી શંકા:-“હું ભગવન્ ! સૃષ્ટિ આદિ કશો આપને શાવાસ્તે બંધાયમાન કરતાં નથી ?”

શ્રીકૃષ્ણવાને કરેલું સમાધાન-વ્દાસીનવ્દાસીનમ્ इति-હે અર્થુન ! પરસ્પર વિવાદ કરનાર બે પુરુષોના જય-અજયરૂપ કર્મના સમગ્ર-પથી રહિત તથા જાનનેની ઉપેક્ષા કરનારો

જે કોઈ ઉદાસીન પુરુષ છે, તે ઉપેક્ષક ઉદાસીન પુરુષ જેમ નિવાહકર્તા પુરુષોના જ્ય-અજ્યકૃત હર્ષ-વિષાદથી રહિત થઈને નિર્વિકારરૂપે રહેલો હોય છે, તેમ હું અસંગ પરમેશ્વર પણ સર્વદા નિવિકારરૂપે રહેલો છું. યદ્યપિ અહીં પરમેશ્વરરૂપ દાષ્ટાંતિક વિષે ઉદાસીન પુરુષ-રૂપ દર્શાવતી માફક વિવાદ કરનારા બનેના અભાવ છે, તથાપિ ને દાષ્ટાંતવિષે તથા દાષ્ટાંતિક વિષે ઉપેક્ષકપણું સમાન જ છે. માત્ર ઉપેક્ષકપણાને લઈને અહીં જ્ઞાતીનજ્ઞ શબ્દના અન્તમાં વલ પ્રત્યય કહેલો છે. હે અર્જુન ! હું-પરમેશ્વર ઉદાસીન પુરુષની પેઠે હર્ષ-વિષાદાદિ નિષ્કારથી રહિત થઈને રહેલો છું, તેથી હું-પરમેશ્વર સૃષ્ટિ આદિ કર્મો વિષે આસક્તા છું. અર્થાત્ “હું આ કર્મ કરું છું” તથા “હું આ કર્મનાં ફળને ભોગવીશ” એ પ્રકારના કર્તૃત્વાભિમાનરૂપ તથા ફળની અભિલાષારૂપ સંગથી રહિત છું. આ કારણથી જ મને-પરમેશ્વરને સૃષ્ટિઆદિ કર્મો બંધાયમાન કરવાં નથી. આટલા કથનથી શ્રીભગવાને એ અર્થનું પ્રાધન કર્યું કે, જેમ કર્તૃત્વાભિમાનથી રહિત તથા ફળની ઇચ્છાથી રહિત મને-પરમેશ્વરને સૃષ્ટિ આદિ કર્મો બંધાયમાન કરવાં નથી, તેમ ખીજે પણ જે કોઈ અધિકારી પુરુષ કર્તૃત્વાભિમાનથી તથા ફળની ઇચ્છાથી રહિત થઈને કર્મો કરે છે, તે પુરુષને પણ લૌકિક-વૈદિક કર્મો બંધાયમાન કરવાં નથી. તે કર્તૃત્વાભિમાન તથા ફળની ઇચ્છા બન્ને વિદ્યમાન હોવાથી જ મૂઢ પુરુષ કોશકાર જંતુની પેઠે કર્મોવડે બંધાયમાન થાય છે. અહીં શ્રીભગવાને સ્વોપદિષ્ટ અર્થને ધારણ કરવામાં અર્જુનને ઉત્સાહ કરવા વાસ્તે હે ધર્મજય એ સંપ્રાધનવડે અર્જુનના મહાન પ્રભાવનું સૂચન કર્યું છે; અર્થાત્ યુધિષ્ઠિર રાજાના રાજસૂય નામે યજ્ઞ વાસ્તે હું સર્વ રાજ્યોને જિતીને ધન લઈ આવ્યો છે, એ કારણથી તારે ધર્મજય એ નામ થયું છે, એવા મહાન પ્રભાવવાળો તું અર્જુન છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! કોઈ પ્રાણી સુખી છે, કોઈ પ્રાણી દુઃખી છે, કોઈ ધની છે, કોઈ દરિદ્રી છે, કોઈ ભુદ્ધિમાન છે, કોઈ મૂર્ખ છે; એ પ્રકારની વિષમ સૃષ્ટિને કરનારા આપ ઈશ્વરને વિષમતાદોષની તથા નિર્દયતાદોષની પ્રાપ્તિ અવશ્ય કરીને થવી જોઈએ.”

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:—ન ચ માં તાનિ કર્માણિ ક્ષિતિઃ ॥ હે અર્જુન ! વિષમ સૃષ્ટિરૂપ કર્મો મને-પરમેશ્વરને બંધાયમાન કરવાં નથી. તે વિષે હેતુ કહે છે—જ્ઞાતીનજ્ઞાતીનં ક્ષિતિઃ ॥ હે અર્જુન ! જેમ મેં કોઈ ખીજેવિષે દ્રેષ નહિ રાખીને ઉદાસીન થઈને જાણી જુદાઈ કરે છે, અને આગળ જતાં તે ખીજેને અનુસારે સિદ્ધિ ભિન્ન ફળો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ હું-પરમેશ્વર પણ પુણ્યવાન પુરુષોવિષે રાગ નહિ રાખીને તથા પાપી પુરુષોવિષે દ્રેષ નહિ રાખીને આ જગતને ઉત્પન્ન કરું છું. આગળ જતાં પ્રાણીઓ પોતપોતાના પુણ્ય-પાપ કર્મોને અનુસારે સુખ દુઃખાદિરૂપ ભિન્ન ભિન્ન ફળને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી મને-પરમેશ્વરને વિષમતાદોષની પ્રાપ્તિ તથા નિર્દયતાદોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. (૯)

અવતરશ્લોક:—“હે ભગવન્ ! પૂર્વે આપે શ્રુત્વામં સ્જામિ એ વચનવડે પોતાને સર્વ ભૂતોનું કર્તાપણું કર્યું; અને જ્ઞાતીનજ્ઞાતીનં એ વચનવડે પોતાને ઉદાસીનપણું કર્યું. એ બન્ને આપનાં વચનો પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થનાં બોધક હોવાથી અસંગત છે; કારણકે જેમાં કર્તાપણું રહે છે તેમાં ઉદાસીનપણું રહેતું નથી અને જેમાં ઉદાસીનપણું રહે છે તેમાં કર્તાપણું રહે નહિ.” એવી અર્જુનની શંકાને નિવૃત્ત કરવા વાસ્તે શ્રીભગવાન આ પ્રપંચવિષે પુનઃ માયામયત્વનું જ કથન કરે છે:—

મયાઽવ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂચતે સચરાચરમ્ ।

હેતુનાઽનેન કૌંતેય જગદ્વિપરિવર્તતે ॥ ૧૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે કૌંતેય ! પ્રકાશરૂપ મેં-પરમેશ્વરે પ્રકાશિત કરેલી માયારૂપ પ્રકૃતિ જ આ ચરાચર જગતની ઉત્પત્તિ કરે છે. આ પ્રકાશકત્વરૂપ નિમિત્તવડે આ જગત વિવિધ પ્રકારે પરિવર્તન પામે છે. ૧૦

ટીકા:-હે અર્જુન ! કેવળ દ્રષ્ટાસ્વરૂપ સર્વ વિકારોથી રહિત પોતાની સમીપતાવડે સર્વનો નિયંત્રતા તથા સર્વનો પ્રકાશક એવો જે હું-પરમેશ્વર છું, તે મેં-પરમેશ્વરે પ્રકાશિત કરેલી જે માયારૂપ પ્રકૃતિ છે, તે પ્રકૃતિ સત્ત્વ, રજ્જ તથા તમ એ ત્રણ ગુણસ્વરૂપ છે; તથા જે પ્રકૃતિ સત્ત્વરૂપે કરીને, અસત્ત્વરૂપે કરીને તથા સત્-અસત્ ઉભયરૂપે કરીને કથન કરવામાં આવતી નથી, એવી માયારૂપ પ્રકૃતિ જ આ સ્થાવર-જંગમરૂપ સર્વ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. જેમ માયાવી પુરુષે પ્રવૃત્ત કરેલી માયા કહિપત જગ-તુરગાદિ પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ મેં-પરમેશ્વરે પ્રકાશિત કરેલી માયા જ આ કહિપત જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. હું-પરમેશ્વર તો તે કાર્યસંહિત માયાને કેવળ પ્રકાશિત જ કરું છું. કાર્યસંહિત માયાના પ્રકાશમાનથી ભિન્ન બીજા કોઈ વ્યાપાર હું-પરમેશ્વર કરતો નથી. હે અર્જુન ! પ્રકાશકત્વરૂપ નિમિત્તે કરીને આ સ્થાવર-જંગમરૂપ સર્વ જગત વિવિધ પ્રકારે પરિવર્તમાન થાય છે. અર્થાત્ આ જગત જન્મથી વિનાશ પર્વત અનેક પ્રકારના વિકારોને નિરંતર પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જ્ઞાનમં જ્ઞામિ-અર્થાત્-હું-પરમેશ્વર આ સર્વ જગતને ઉત્પન્ન કરું છું, એવું જે વચન મેં પૂર્વે કહ્યું હતું, તે જગતના કારણરૂપ માયાના માત્ર પ્રકાશકત્વરૂપ વ્યાપારે કરીને કહ્યું હતું. જેમ આ લોકમાં સૂર્યાદિકોના પ્રકાશવડે જ સર્વ કાર્યોની ઉત્પત્તિ થાય છે, પરંતુ પ્રકાશકત્વવડે સૂર્યાદિકોને કર્તાપણુ પ્રાપ્ત થતું નથી, તેવી રીતે કારણરૂપ માયાના પ્રકાશકત્વવડે મારેવિશે-પરમેશ્વરવિષે પણ કર્તાપણુ પ્રાપ્ત થતું નથી. આ અભિપ્રાયે કરીને જ પૂર્વે મેં જ્ઞાતીત્વદા-ત્ત્વનં એ વચન કહ્યું હતું. તેથી પૂર્વોક્ત જન્મે વચનોનો પરસ્પર વિરોધ થતો નથી. એ વાત અન્યશાસ્ત્રમાં પણ કહેલી છે:-

अस्य द्वैतैर्ब्रह्मलक्ष्यं यदुपादानकारणम् । अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्मकारणमुच्यते ॥

અર્થાત્-દ્વૈત પ્રપંચરૂપ ઇંદ્રજાળનું જે અજ્ઞાનરૂપ ઉપાદાન કારણ છે, તે અજ્ઞાનની પ્રકાશકતાવડે જ બ્રહ્મ જગતનું કારણ કહેવાય છે. વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મ જગતનું કારણ નથી. અને કોઈ ટીકાવિષે તો આ શ્લોકનો એ હેતુ કહ્યો છે કે-જેમ ચુંબક પાષાણ પોતાની સમીપતાવડે લોહને પ્રવૃત્ત કરતો હોવા છતાં પણ વાસ્તવિક રીતે ઉદાસીન જ રહે છે, તેમ હું-પરમેશ્વર પણ પોતાની સમીપતાવડે માયારૂપ પ્રકૃતિને જગતની ઉત્પત્તિ કરવામાં પ્રવૃત્ત કરતો હોવા છતાં પણ વાસ્તવિક રીતે ઉદાસીન જ રહું છું. તેથી જ્ઞાનમં જ્ઞામિ અને જ્ઞાતી-ત્વદાસીનમ્ એ જન્મે વચનોનો પરસ્પર વિરોધ થતો નથી. (૧૦)

અવતરણિકા:-હે અર્જુન ! એ પ્રકારે નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ, સુક્તસ્વભાવવાળા તથા સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ તથા આનંદધન તથા દેશ-કાલ-વસ્તુપરિચ્છેદથી રહિત એવા મને-પરમેશ્વરને અવિવેકી લોકો મનુષ્ય માનીને આદર કરતા નથી અને ઉલટા નિંદા કરે છે. એ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કહે છે:-

अवजानंति मां मूढा मानुर्पी तनुमाश्रितम् ।

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-અવિવેકી જનો મારા-પરમેશ્વરના સર્વ ભૂતોના મહાન્ ઇશ્વરરૂપ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ પારમાર્થિક તરફને જાણતા નહિ હોવાથી, આ મનુષ્ય મૂર્ખને ધારણ કરવાવાળા મારો-પરમેશ્વરનો અનાદર કરે છે. ૧૧

દીકા:-હે અર્જુન ! વિચારથી રહિત જે મૂઠ પુરુષો છે, તે મૂઠ પુરુષો મારી-પરમેશ્વરની પણ અવજ્ઞા કરે છે. અર્થાત્ તે મૂઠ પુરુષો મને-પરમેશ્વરને “આ કૃષ્ણ ભગવાન સાક્ષાત્ ઈશ્વર છે” એ પ્રમાણે આદર કરતા નથી, અને ઉલટા મારી નિંદા કરે છે. હવે, તે મૂઠ પુરુષોએ કરેલી અવજ્ઞાવિષે મૂઠ પુરુષોની પ્રાંતિક્ષુપ હેતુનું કથન કરે છે-માતૃર્ણી સહમાશિત્વં હતિ ॥ હે અર્જુન ! મનુષ્યરૂપે પ્રતીત થતી જે આ મૂર્તિ છે, તે મૂર્તિને હું-પરમેશ્વર પોતાની ઇચ્છાવડે ભક્તજનોના અનુગ્રહવાસ્તે ગ્રહણ કરું છું, અર્થાત્ મનુષ્યરૂપે પ્રતીત થતા આ દેહવડે હું-પરમેશ્વર વ્યવહાર કરું છું. આ કારણથી જ “આ કૃષ્ણ પણ મારા સરખો કાંઈ મનુષ્ય જ છે” એ પ્રકારની પ્રાંતિવડે જેમનું અંતઃકરણ આવૃત્ત થયું છે, એવા મૂઠ પુરુષો મારા-પરમેશ્વરના પરંભાવને નહિ જાણતા હોવાથી અર્થાત્ મારા-પરમેશ્વરના સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ પારમાર્થિક તત્ત્વને નહિ જાણતા હોવાથી પરમેશ્વરનો આદર કરતા નથી તથા મારી-પરમેશ્વરની નિંદા કરે છે, આ રીતનો પ્રકાર મૂઠ પુરુષોવિષે સંભવે છે. હે અર્જુન ! મારા જે પરમભાવને નહિ જાણવાથી મૂઠ પુરુષો મારી અવજ્ઞા કરે છે, તે મારો પરમ ભાવ સર્વ ભૂતોના મહાન ઈશ્વરરૂપ છે અર્થાત્ સર્વ ભૂતોનો નિયંત્રારૂપ છે. (૧૧)

અવતરણિકા:-હે અર્જુન ! એ પ્રકારે મારી-પરમેશ્વરની અવજ્ઞાવડે ઉત્પન્ન થયેલું જે મોટું પાપ છે, તે પાપવડે જેમની બુદ્ધિ પ્રતિબદ્ધ થઈ છે, એવા મૂઠ પુરુષો નિરંતર નરકવિષે જ નિવાસ કરવાને યોગ્ય હોય છે: એ અર્થને હવે શ્રીભગવાન કહે છે:-

મોઘાશા મોઘકર્માણો મોઘજ્ઞાના વિચેતસઃ ।

રાક્ષસીમાસુરૌ ચૈવ પ્રકૃતિં મોહિનીં શ્રિતાઃ ॥ ૧૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-જેમની આશા નિષ્ફળ છે, જેમનું કર્મ નિષ્ફળ છે તથા જેમનું જ્ઞાન નિષ્ફળ છે એવા વિચારહીન પુરુષો રાક્ષસી, આસુરી તથા મોહિની પ્રકૃતિનો જ આશ્રય કરે છે. ૧૨

દીકા:-હે અર્જુન ! “અંતર્યામી ઈશ્વરવિના કેવળ કર્મ જ મને ફળની પ્રાપ્તિ કરશે” એ પ્રકારની જેમની ફળની પ્રાર્થનારૂપ આશા નિષ્ફળ જ છે, તેઓ મોઘાશા કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, અંતર્યામી સર્વજ્ઞ ઈશ્વરવિના જહકર્મોવિષે સ્વતંત્ર ફળ હેવાનું સામર્થ્ય નથી. એવાં અસમર્થ કર્મોમાંથી જ ફળની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરવી તે નિષ્ફળ જ છે. આ કારણથી જ પરમેશ્વરથી વિરુદ્ધ હોવાથી જેમનાં અભિહેતાદિ કર્મો મોઘ છે એટલે કે કેવળ પરિશ્રમરૂપ છે તેઓ મોઘકર્મો કહેવાય છે. અર્થાત્ પરમેશ્વરથી વિરુદ્ધ પુરુષોનાં અભિહેતાદિ કર્મો કેવળ પરિશ્રમના જ હેતુ છે, ખીલાં કાંઈ ફળની પ્રાપ્તિ કરતાં નથી. ઈશ્વરનું પ્રતિપાદન નહિ કરનારાં જે કુવર્તકાસો છે, તે શાસોવડે ઉત્પન્ન થવાથી જેમનું જ્ઞાન નિષ્ફળ છે તેઓ મોઘજ્ઞાન કહેવાય છે, અર્થાત્ જેમનેવિષે પરમેશ્વરનું પ્રતિપાદન છે એવાં જે અધ્યાત્મશાસો છે તે શાસોના વિચારથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન જ અધિકારી પુરુષને ફળની પ્રાપ્તિ કરે છે. જે શાસોવિષે પરમેશ્વરનું પ્રતિપાદન નથી અને ઉલટું પરમેશ્વરનું ખંડન છે, એવાં કુવર્તકાસોના વિચારથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન પુરુષને હિંચિત્ માત્ર પણ ફળની પ્રાપ્તિ કરતું નથી, તેથી જ્ઞાન નિષ્ફળ જ છે. હવે પૂર્વોક્ત અર્થવિષે હેતુ કહે છે. વિચેતસઃ: હતિ । પરમેશ્વરની અવજ્ઞાવડે ઉત્પન્ન થયેલું જે મોટું પાપ છે તે પાપવડે જેમનું વિવેકવિજ્ઞાન પ્રતિબદ્ધ થયું છે તેઓ વિચેતસઃ કહેવાય છે. એવા વિચેતસઃ હોવાથી જ મૂઠ પુરુષો મોઘાશા, મોઘકર્મો, મોઘજ્ઞાન થાય છે. કિંવા મૂઠ પુરુષો મારી-પરમેશ્વરની અવજ્ઞાની વશતાથી

રાક્ષસી પ્રકૃતિનો, આસુરી પ્રકૃતિનો તથા મોહિની પ્રકૃતિનો આશ્રય કરે છે. શાસ્ત્રે અવિદિત હિંસાના હેતુભૂત જે દ્રેષ છે, તે દ્રેષ જેની વિષે પ્રધાન છે, એવી જે તામસી પ્રકૃતિ છે, તેનું નામ રાક્ષસી પ્રકૃતિ છે. શાસ્ત્રે અવિદિત વિષયલોભોના હેતુભૂત જે રાગ છે, તે રાગ જેની વિષે પ્રધાન છે, એવી જે રાજસી પ્રકૃતિ છે, તેનું નામ આસુરી પ્રકૃતિ છે. અને સત્શાસ્ત્રજન્ય જ્ઞાનથી બ્રહ્મ કરનારી જે પ્રકૃતિ છે તેનું નામ મોહિની પ્રકૃતિ છે. અહીં પ્રકૃતિનો અર્થ સ્વભાવ સમજાવો. આ પ્રકારની રાક્ષસી-આસુરી-મોહિની પ્રકૃતિનો જ મૂઢ પુરુષો આશ્રય કરે છે. આ કારણથી જ મૂઢ પુરુષો નરકની પ્રાપ્તિનાં દ્વારોના બાગી થવાથી નિરંતર નરકયાતનાનો જ અનુભવ કરે છે. તે નરકનાં દ્વાર શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે કહેલાં છે:-(ત્રિવિધે વરકલ્પેદે દ્વારં વાચનમાત્મનઃ । કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતત્ત્વં ત્યજેત્ ॥ અર્થાત્ -ક્રોધ, ક્રોધ, લોભ એ ત્રણે પુરુષને નરકની પ્રાપ્તિનાં દ્વારભૂત થાય છે, તેથી પુરુષે તે ત્રણેના પરિત્યાગ કરવો.) (૧૨)

અપતરણિકા:—પૂર્વે કહ્યું છે કે, જે પુરુષો પરમેશ્વરથી વિરુદ્ધ છે, તે પુરુષોની જે ક્ષણની કામના છે, તથા તે ક્ષણની કામનાવડે કરેલું જે નિત્ય-નૈમિત્તિક કામ્ય કર્મોનું અનુદાન છે, તથા તે કર્મોના અનુદાનવિષે ઉપયોગી જે શાસ્ત્રજન્ય જ્ઞાન છે, તે સર્વ વ્યર્થ જ થાય છે. તેથી પુરુષો પરલોકનાં ક્ષણથી તથા તે ક્ષણનાં સાધનોથી શૂન્ય જ થાય છે, અને પુરુષોને આ લોકનું પણ કાંઈ ક્ષણ પ્રાપ્ત થતું નથી, જે કારણથી તે પુરુષો વિવેક-વિજ્ઞાનથી શૂન્ય થવાથી વિચેતસુ જ છે: તેથી પરમેશ્વરથી વિરુદ્ધ દીન પુરુષો સર્વ પુરુષાર્થોથી બ્રહ્મ થવાથી સર્વ પ્રાણીઓને શોચ કરવા યોગ્ય છે: આ સર્વ અર્થ પૂર્વે કહ્યો છે. “સર્વ પુરુષાર્થોને પ્રાપ્ત થનારા તથા નહિ શોચ કરવા યોગ્ય એવા કયા પુરુષો છે?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં, “એક પરમેશ્વરના શરણાગતને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષો જ આ પ્રકારના છે” એ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કહે છે:—

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ દૈર્ઘ્યં પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ ।

મજંત્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા મૂતાદિમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન! દૈર્ઘ્ય પ્રકૃતિનો આશ્રય કરનાર તથા જેમનું મન મારાથી-પરમેશ્વરથી અન્ય વિશે નથી, એવા મહાત્મા પુરુષો તો મને-પરમેશ્વરને સર્વ ભૂતોના કારણરૂપ તથા નાશથી રહિત બાળી બને છે. ૧૩

ટીકા:—હે અર્જુન! જેમનો આત્મા મહાન્ છે એટલે કે જેમનું અંતઃકરણ મોટું છે તે પુરુષો મહાત્મા કહેવાય છે, અર્થાત્ અનેક જન્મોમાં કરેલાં પુણ્યકર્મોવડે સંરક્ષિત તથા ભુદ્ર કામાદિ વિકારોવડે નહિ અભિભવ કરેલું એવું જેમનું અંતઃકરણ છે, તેઓ મહાત્મા કહેવાય છે. તે પુરુષો મહાત્મા હોવાથી જ અમર્યં સત્સંગદુઃખિઃ ઇત્યાદિ વચનોવડે આગળ કથન કરવાની જે દૈવી નામે સારિત્રી પ્રકૃતિ છે, તે દૈવી પ્રકૃતિનો તેમણે આશ્રય કરેલ છે અને તે કારણથી જ હું-પરમેશ્વર સિવાયની અન્ય વસ્તુવિષે જેમનું મન છે નહિ, એવા મહાત્મા પુરુષો તો મને-પરમેશ્વરને શુદ્ધ-શાસ્ત્રના ઉપદેશથી સર્વ જગતના કારણરૂપ બાળીને તથા અવિનાશીરૂપ ભાળીને બળે છે, અર્થાત્ મારુ-પરમેશ્વરનું સેવન કરે છે. અહીં મહાત્માનસ્તુ એમાં શ્લેષો જે વ શબ્દ છે, તે વ શબ્દ પૂર્વે કહેલા મૂઢ પુરુષો કરતાં મહાત્મા પુરુષોવિષે મોટી વિવેકશુ-વાન સૂચન કરે છે. (૧૩)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્ ! મહાત્મા પુરુષો આપ-પરમેશ્વરને કયા પ્રકારે કરીને ભજે છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ ભજનના પ્રકારનું બે શ્લોકોવડે કથન કરે છે:—

સતતં કીર્તયંતો માં યતંતશ્ચ દૃઢવ્રતાઃ ।

નમસ્યંતશ્ચ માં મક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥ ૧૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! તે મહાત્મા પુરુષ સર્વદા મારું (પરબ્રહ્મનું) કીર્તન કરતો છતો, પ્રયત્ન કરતો છતો, દૃઢવ્રતવાળો છતો, અને (પરમેશ્વરને) નમસ્કાર કરતો છતો તથા મારી (પરમેશ્વરની) ભક્તિવડે નિત્ય યુક્ત થઈ મારું (પરમેશ્વરનું) ચિંતન કરે છે. ૧૪

ટીકા:—હે અર્જુન ! મહાત્મા પુરુષો સર્વ કાળે મારું-પરમાત્માદેવનું જ કીર્તન કરે છે, અર્થાત્ સર્વ ઉપનિષદોવડે પ્રતિપાદ્ય જે હું-નિર્ગુણ પરમાત્માદેવ છું, તે હું નિર્ગુણ સ્વરૂપનું મહાત્મા પુરુષો બ્રહ્મવેત્તા શુરની સમીપ જાંધને વેદાંતવાક્યોના વિચારવડે કીર્તન કરે છે અને શુરની સમીપતાથી ભિન્ન કાળવિષે પ્રણવાદિ મંત્રોના જાપવડે તથા ઉપનિષદોની આવૃત્તિવડે કીર્તન કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, મહાત્મા જનો મને-નિર્ગુણ બ્રહ્મને સર્વ કાળવિષે વેદાંતશાસ્ત્રના અધ્યયનરૂપ શ્રવણુચાપારને વિષય કરે છે. આટલા કથનથી શ્રવણુરૂપ સાધનનું નિરૂપણ કર્યું.

હવે મનનરૂપ સાધનનું નિરૂપણ કરે છે-યતંતઃ ક્વચિત્ ॥ હે અર્જુન ! વળી મહાત્મા પુરુષો શુરની સમીપ અથવા અન્યત્ર વેદાંતથી અવિરોધી તકોના અનુસંધાનવડે શુરપદિદ્ધ મારા-પરમેશ્વરના નિર્ગુણ સ્વરૂપના નિશ્ચયને અપ્રમાણ શંકાથી રહિત કરવા વાસ્તે પ્રયત્ન કરે છે, અર્થાત્ શ્રવણવડે નિશ્ચય કરેલા અર્થનો બાધ કરનારી શંકાઓને નિવૃત્ત કરનારા તકોના અનુસંધાનરૂપ મનનપરાયણ થાય છે. આટલા કથનવડે મનનું નિરૂપણ કર્યું.

હવે શ્રવણમનનના અધિકાર વાસ્તે શમ-દમ્ભાદિ સાધનોનું નિરૂપણ કરે છે-દૃઢવ્રતાઃ ક્વચિત્ ॥ હે અર્જુન ! મહાત્મા પુરુષો શ્રવણ-મનનના અધિકારની પ્રાપ્તિ વાસ્તે પ્રથમ દૃઢવ્રત થાય છે. જેમનાં અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ, એ પાંચ યમ કહેવાય છે. આ અહિંસાદિ પાંચ યમની ક્ષિપ્ત, મૂઢ, વિક્ષિપ્ત એ ત્રણ ભૂમિકાઓવિષે પણ સંભાવના કરવામાં આવે છે, તેથી પાંચ યમ સાર્વભૌમ કહેવાય છે. એવા અહિંસાદિ પાંચ યમ ભતિ-દેશ-કાળ સમય એ ચારવડે અનવચ્છિન્ન હોવાથી મહાવ્રત કહેવાય છે. અહીં ‘ભતિ’ શબ્દવડે બ્રાહ્મણત્વાદિ ભતિનું ગ્રહણ કરવું, ‘દેશ’ શબ્દવડે તીર્થોદિ ઉત્તમ દેશનું ગ્રહણ કરવું, ‘કાળ’ શબ્દવડે એકાદશી-અમાવાસ્યાદિ પવિત્ર દિનોનું ગ્રહણ કરવું અને ‘સમય’ શબ્દવડે પ્રયોજનવિશેષનું ગ્રહણ કરવું. “બ્રાહ્મણાદિ ઉત્તમ પ્રાણીઓને હું હણીશ નહિ” એ પ્રકારનો સંકલ્પ કરીને બ્રાહ્મણોને નહિ હણવારૂપ અહિંસા, ભતિવડે અનવચ્છિન્ન કહેવાય છે. “તીર્થોદિ ઉત્તમ દેશવિષે હું કોઈ પણ પ્રાણીને હણીશ નહિ” આ પ્રકારનો સંકલ્પ કરીને તીર્થોદિકોવિષે કોઈ પણ પ્રાણીનું હનન

ન કરવારૂપ અહિંસા, દેશવડે અવચ્છિન્ન કહેવાય છે. “એકાદશી આદિ પવિત્ર દિવસોમાં હું કોઈ પણ પ્રાણીને હણીશ નહિ” એ પ્રકારનો સંકલ્પ કરીને એકાદશીઆદિકોવિષે કોઈ પણ પ્રાણીનું હનન નહિ કરવારૂપ અહિંસા, કાળવડે અવચ્છિન્ન કહેવાય છે. “યજ્ઞ યુદ્ધાદિ પ્રયોજન વિના હું કોઈ પણ પ્રાણીનું હનન કરીશ નહિ,” એ પ્રકારનો સંકલ્પ કરીને યજ્ઞ-યુદ્ધાદિ પ્રયોજન વિના કોઈ પણ પ્રાણીનું હનન ન કરવારૂપ અહિંસા, સમયવડે અવચ્છિન્ન કહેવાય છે. આ પ્રકારે સત્યાહિકોવિષે પણ યથાયોગ્ય જાતિ આદિકોવડે અવચ્છિન્નતા જાણી લેવી. “કોઈ પણ દેશવિષે, કોઈ પણ કાળવિષે તથા કોઈ પણ પ્રયોજન વાસ્તે કોઈ પણ જાતિવાળા છવનું હું હનન કરીશ નહિ” એ પ્રકારનો સંકલ્પ કરીને સર્વ પ્રકારે કોઈ પણ પ્રાણીનું હનન નહિ કરવારૂપ અહિંસા, જાતિઆદિ ચારેવડે અનવચ્છિન્ન કહેવાય છે. આ પ્રકારે સત્યાહિ યમોવિષે પણ જાતિઆદિકોવડે અનવચ્છિન્નતા જાણી લેવી. એ પ્રકારે જાતિ આદિકોવડે અનવચ્છિન્ન થયેલા અહિંસાદિ યમો ‘મહાત્મવ’ કહેવાય છે. આ બન્ને યોગસૂત્રોનો સંવિસ્તર અર્થ તો આ ગીતાના ચોથા અધ્યાયમાં દ્રવ્યજ્ઞાસ્તપોવજ્ઞાઃ એ શ્લોકના વ્યાખ્યાનમાં કહેવામાં આવ્યો છે. એ પ્રકારે જેમનાં અહિંસાદિ મતો દૃઢ છે, તેઓ દૃઢમત કહેવાય છે. અને તે મહાત્મા જનો મને-પરમેશ્વરને જ નમસ્કાર કરે છે, અર્થાત્ તે મહાત્મા જનોના ઇષ્ટ દેવતારૂપે તથા ગુરુરૂપે રહેલો જે સર્વ શુભ શુભોના નિધાનરૂપ હું-ભગવાન્ વાસુદેવ છું, તે હું ભગવાન્ વાસુદેવને જ મહાત્માજનો શરીર-મન-પ્રાણીવડે નમસ્કાર કરે છે.

અહીં નમસ્તંત્ર એ વચનમાં રહેલો જે ચકાર છે, તે ચકારવડે, શાસ્ત્રાંતરવિષે પ્રસિદ્ધ શ્રવણાદિકોનો અર્થ પણ ગ્રહણ કરવો. (બળ્લં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્વર્ણં પાદસેવનમ્ । અર્ચનં વંદનં દાસ્યં સત્પમામનિવંદનમ્ ॥ અર્થોત્-સર્વેન વ્યાપક વિધ્યુનું શ્રવણ કરવું, કીર્તન કરવું, સ્મરણ કરવું, તેના પાદોનું સેવન કરવું, અર્ચન કરવું, વંદન કરવું, દાસભાવ કરવો, સખાભાવ કરવો તથા પોતાના આત્માનું સમર્પણ કરવું.) આ શ્લોકમાં વંદન પણ કહેલું છે. તે જ વંદન શ્રીભગવાને નમસ્તંત્ર એ વચનવડે કહેલું છે. તેથી આ શ્લોકમાં વંદનની સાથે વર્તનારાં શ્રવણાદિકોનું ગ્રહણ ચકારવડે સંભવે છે. યદ્યપિ પુષ્પચંદન અક્ષતાદિકોવડે અર્ચન તથા પાદોનું સેવન સાક્ષાત્ ઈશ્વરનું સંભવતું નથી, તથાપિ ઈશ્વર જ ગુરુરૂપ હોઈને શિષ્યને ઉપદેશ કરે છે, એ વાત શાસ્ત્રમાં કહેલી છે, તેથી ગુરુરૂપ ઈશ્વરનું અર્ચન તથા પાદોનું સેવન સંભવે છે. અથવા (દિ રૂપે વાસુદેવસ્ય ચલં જાચલચેવ ચ । ચલં સંન્યાસિનો રૂપચલં પ્રતિમારિકમ્ ॥ અર્થોત્-સર્વત્ર વ્યાપક ભગવાન્ વાસુદેવનાં એ રૂપો છે. એક તો આલનારૂં રૂપ અને બીજું અચલરૂપ, તેમાં સંન્યાસીનું સ્વરૂપ એ ચલરૂપ છે અને પ્રતિષ્ઠા કરેલી પાષાણમય અથવા ધાતુમય પ્રતિમાદિ અચલરૂપ છે.) ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવચનોમાં પ્રતિમાને પણ વિધ્યુનું રૂપ કહેલ છે. તેથી પ્રતિમારૂપ વિધ્યુનું અર્ચન તથા પાદસેવન બન્ને સંભવે છે. આ કારણથી જ શાસ્ત્રમાં બન્ને સ્વસ્ત્રપોને નહિ નમસ્કાર કરનારા પુરુષને નરકની પ્રાપ્તિ કહેલી છેઃ- (દેવતાપ્રતિમાં દૃષ્ટ્વા યતિં દૃષ્ટ્વા ચ દંરિ-નમ્ । મણિપાતમઙ્ગલાંજો રીર્યં મલ્લં મજેષ્ ॥ અર્થોત્-વિધ્યુ શિવાદિ દેવતાઓની પ્રતિમાને દેખીને તથા હંડયુક્ત સંન્યાસીને દેખીને જે પુરુષ તેમને નમસ્કાર કરતો નથી, તે પુરુષ શૈરવ નરકને પ્રાપ્ત થાય છે.)

અહીં નમસ્તંત્ર માં એ વચનમાં રહેલો જે માં શબ્દ બીજવાર કહેલો છે, તે સશુસ્ત્રપત્ન યોધન કરવાવાસ્તે કહ્યો છે, જો એવો અંગીકાર ન કરીએ, તો કીર્તવંતો માં એ વચનમાં રહેલા માં શબ્દવડે જ અર્થની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. વળી માં શબ્દ કહેલો વ્યર્થ જ થયો, તેથી પ્રથમ માં

શબ્દ નિર્ણય સ્વરૂપનો યોગ્ય છે અને દ્વિતીય માં શબ્દ સચુલ સ્વરૂપનો યોગ્ય છે, એ અર્થનો જ અંગીકાર કરવો ઉચિત છે. તથા મહાત્મા જનો સર્વદા હું-પરમેશ્વરવિષયક પરમ પ્રેમરૂપ ભક્તિવડે યુક્ત હોય છે, એટલા કથનવડે સર્વ સાધનોની પુષ્કલતા તથા પ્રતિબંધ-કનો અભાવ દર્શાવ્યો, અર્થાત્ જે અધિકારી પુરુષે સર્વદા પરમેશ્વરની ભક્તિવડે યુક્ત હોય છે તે અધિકારી પુરુષે ભક્તિના પ્રભાવથી સર્વ પ્રતિબંધકોથી રહિત થઈને શીઘ્ર જ આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે:- (વસ્ય દેવે પરા મર્તિર્વિષા દેવે તથા ઘુરિ । તત્ત્વેતે નયિતા જ્યાંઃ પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ ॥ અર્થાત્-જે અધિકારી પુરુષની પરમાત્મ દેવવિષે પરમ ભક્તિ છે, તથા જેમ પરમાત્મા દેવવિષે પરમ ભક્તિ છે, તેમ જ બ્રહ્માના ઉપદેશ શુરુવિષે પરમભક્તિ છે, તે મહાત્મા અધિકારી પુરુષને જ વેદાંતપ્રતિપાદિત અર્થ ભુદ્ધિવિષે પ્રકાશ-માન થાય છે.)

એ વાત પતંજલિ ભગવાને પણ યોગસૂત્રોમાં કહેલી છે-તતઃ પ્રલ્યકૃ ચેતનાધિગમોઽવ્યક્તરા-યામાવશ ॥ અર્થાત્-પરમેશ્વરની અનન્ય ભક્તિરૂપ પ્રણિધાનથી અધિકારી પુરુષને અત્યંત ચેતનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તથા સર્વ વિઘ્નોનો અભાવ પણ થાય છે. આ પ્રકારે મહાત્માજનો શમ-દમાદિ-સાધનોવડે સંપન્ન થઈને વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણ-મનનને પરાયણ થઈને તથા પરમ શુરુરૂપ પરમેશ્વરવિષે પરમ પ્રેમવડે તથા નમસ્કારાદિકોવડે સર્વ વિઘ્નોથી રહિત થઈને મારી-પરમેશ્વરની ઉપાસના કરે છે, અર્થાત્ શ્રવણગ્નનની પરિપક્વતાથી ઉત્તર લાગી જે અનાત્માકાર વિગતીય વૃત્તિઓના વ્યવધાનથી રહિત પરમેશ્વરાકાર સત્ત્વતીય વૃત્તિઓનો પ્રવાહ છે, તે વડે નિરંતર મારું-પરમેશ્વરનું ચિંતન કરે છે. એટલા કથનવડે શ્રીભગવાને તત્ત્વસાક્ષાત્કારના સમીપ થવાથી પરમ સાધનરૂપ નિદિધ્યાસન દર્શાવ્યું.

આ પ્રમાણે શ્રવણાદિક સાધનોની પુષ્કલતા થતાં, અધિકારી પુરુષવિષે, વેદાંતવાક્યજન્ય તથા અખંડ વસ્તુવિષયક તથા “હું-બ્રહ્મરૂપ હું” એવા સાક્ષાત્કારરૂપ જે આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે સર્વ સાધનોના કૃણભૂત આત્મજ્ઞાન, સંપૂર્ણ શંકારૂપી કલંકોથી રહિત થઈને કેવળ પોતાની ઉત્પત્તિવડે જ સંપૂર્ણ અજ્ઞાનનો તથા કાર્યરૂપ સર્વ પ્રપંચનો નાશ કરે છે. જેમ દીપક પોતાની ઉત્પત્તિવડે જ અંધકારનો નાશ કરે છે, પણ તે અંધકારનો નાશ કરવામાં બીજા કોઈ સાધનની અપેક્ષા કરતો નથી, કિંતુ તે દીપક પોતાની ઉત્પત્તિવિષે જ તેલદીબેદ આદિ સાધનોની અપેક્ષા કરે છે, તેમ આત્મજ્ઞાન પણ કાર્યસહિત અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરવા-વિષે બીજા કોઈ સાધનની અપેક્ષા કરતું નથી, કિંતુ આત્મજ્ઞાન પોતાની ઉત્પત્તિવિષે જ શ્રવણાદિ સાધનોની અપેક્ષા કરે છે. તેથી આત્મજ્ઞાન નિરપેક્ષ હોવાથી સાક્ષાત્ મોક્ષનો હેતુ છે.

મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવામાં આત્મસાક્ષાત્કાર ભૂમિકાઓના જયક્રમે કરીને ભુકૃદીઓની મધ્યમાં પ્રાણોના પ્રવેશની અપેક્ષા કરતું નથી, સુષુપ્ત્વા નામે મૂર્દ્ધન્ય નાદીવડે પ્રાણોના ઉત્ક્રમણની અપેક્ષા કરતું નથી તથા અગ્નિશદિ માર્ગવડે બ્રહ્મલોકવિષે ગમન કરવાની પણ અપેક્ષા કરતું નથી તથા તે બ્રહ્મલોકના ભોગના અંતકાળપર્યંત વિલંબની પણ અપેક્ષા કરતું નથી. તેથી શ્રીભગવાને હવે ॥ તે ગુહ્યતમં પ્રવક્ત્ર્યામ્યવૃષ્ટયે જ્ઞાનમ એ વચનવડે પૂર્વ જ્ઞાનના ઉપદેશની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તે જ્ઞાન આ શ્લોકમાં શ્રીભગવાને કહ્યું છે. અને એ આત્મજ્ઞાનનું જે અશુભ સંસારમાંથી મુક્તિરૂપ કૃણ છે, તે કૃણ તો શ્રીભગવાને પૂર્વે જ કહ્યું હતું, તેથી અહીં પુનઃ તે કૃણ કહ્યું નથી. આ પ્રકારનો અંબીર અભિપ્રાય શ્રીભગવાનના આ શ્લોકવિષે છે, અને આ શ્લોકનો ઉપરનો અર્થ તો પ્રકટ જ છે. (૧૪)

અવતરણુકા:-પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલાં જે તત્ત્વજ્ઞાનનાં સાધનરૂપ શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન છે, તે શ્રવણાદિ કરવાને જે પુરુષો સમર્થ નથી, તે પુરુષો પણ ઉત્તમ-મધ્યમ-મંદ એ લેદે કરીને ત્રણ પ્રકારના હોય છે. તે સર્વ પોત-પોતાની બુદ્ધિને અનુસાર માફ (પરમેશ્વરનું) જ ચિંતન કરે છે: આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કહે છે:-

જ્ઞાનયજ્ઞેન चाप्यन्ये यजंतो मामुपासते ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ ૧૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન! અન્ય કોઈક ઉત્તમ અધિકારીજન તો જ્ઞાનરૂપ યજ્ઞવડે માફ પૂજન કરતો છતો કેવળ એકત્વરૂપે કરી માફ-પરમેશ્વરનું જ ચિંતન કરે છે તથા કેટલાક મધ્યમ અધિકારીજન તો લેદરૂપે કરીને જ ચિંતન કરે છે તથા કેટલાક મંદ જન તો અનેક પ્રકારવડે માફ વિશ્વરૂપ પરમેશ્વરનું ચિંતન કરે છે. ૧૫

ટીકા:-હે અર્જુન! પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલાં જે શ્રવણાદિ સાધનો છે તે શ્રવણાદિ સાધનોનું અનુદાન કરવાને અસમર્થ જે કોઈ અધિકારીજનો છે, તે અધિકારીજનો માફ-પરમેશ્વરનું જ જ્ઞાનરૂપ યજ્ઞવડે ચિંતન કરે છે. આ અધિકારી જનોવિષે પણ કોઈ ઉત્તમ અધિકારીજનો, કેવળ એકત્વ જ્ઞાનયજ્ઞવડે જ ચિંતન કરે છે. અહીં શ્રુતિમાં કહેલી જે ઉપાસ્ય-ઉપાસકના અલેદ ચિંતનરૂપ અહંઅહ ઉપાસના છે તેનું નામ જ્ઞાન છે. શ્રુતિ કહે છે કે સ્વં વા અહમસ્મિ મમો દેવ તે અહં વૈ ત્વમસિ-અર્થાત્-હે ભગવન્! સગુણ દેવતા, નિર્ગુણ દેવતા તથા જે તું છે તે હું છું અને જે હું છું તે તું છે, તારા-મારામાં કિંચિત્ માત્ર પણ લેદ નથી, આ પ્રકારની અહંઅહ ઉપાસનારૂપી જ્ઞાન જ પરમેશ્વરના યજ્ઞનરૂપ હોવાથી યજ્ઞરૂપ છે.

અહીં જ્ઞાનયજ્ઞેન चाप्यन्ये એ વચનમાં રહેલા જે વ અને અપિ એ બે શબ્દો છે, તે બન્ને શબ્દોમાં પ્રથમ વ શબ્દ એવ કારના અવધારણરૂપ અર્થનો બોધક છે. તે વ શબ્દનો માં શબ્દની સાથે અન્વય કરવો અને બીજો અપિ શબ્દ તો બીજાં સાધનોની નિવૃત્તિનો બોધક છે; તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે કોઈ અધિકારીજનો તો બીજાં સાધનોની ઇચ્છાથી રહિત થઈને ઉપાસ્ય-ઉપાસકના અલેદચિંતનરૂપ અહંઅહ ઉપાસનારૂપ જ્ઞાન યજ્ઞવડે માફ-પરમેશ્વરનું ચિંતન કરે છે. આ પ્રકારે અહંઅહ ઉપાસનારૂપ જ્ઞાનયજ્ઞવડે માફ-પરમેશ્વરનું ચિંતન કરનારા પુરુષો ઉત્તમ કહેવાય છે. બીજા કોઈ મધ્યમ અધિકારીજનો તો પૃથક્ત્વરૂપે કરીને માફ-પરમેશ્વરનું જ ચિંતન કરે છે, અર્થાત્ આદિત્યો વજ્રેત્યારેણ: મનો વણ ઇત્યાદિ શ્રુતિ-સ્મૃતિ કહેલી જે ઉપાસ્ય-ઉપાસકના લેદરૂપ પ્રતીક ઉપાસના છે, તે પ્રતીક ઉપાસનારૂપ જ્ઞાનયજ્ઞવડે માફ-પરમેશ્વરનું જ ચિંતન કરે છે. આ અહંઅહ ઉપાસના કરવાને તથા પ્રતીક ઉપાસના કરવાને અસમર્થ જે કોઈ મંદ પુરુષો છે તે મંદ પુરુષો તો હરકોઈ અન્ય દેવતાની ઉપાસના કરીને તથા હરકોઈ ઠમો કરીને, બહુ-બહુ પ્રકારે પણ, વિશ્વરૂપ માફ-પરમેશ્વરનું જ તે તે દેવતાની ઉપાસનારૂપ જ્ઞાનયજ્ઞવડે ચિંતન કરે છે. આ જ્ઞાનવડે ઉત્તર ઉત્તર પુરુષોને કમો કરીને પૂર્વ પૂર્વ ભૂમિકાનો લાલ અવશ્ય થાય છે.

કોઈ ટીકામાં તો આ શ્લોકનો અર્થ એ કયાં છે કે, યોગશાસ્ત્રવાળા પાતંજલો તો નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ જ્ઞાનયજ્ઞવડે માફ-પરમેશ્વરનું જ ચિંતન કરે છે; અને ઔપનિષદ પુરુષો “હું જ ભગવાન્ વાસુદેવસ્વરૂપ છું” એ પ્રકારે અલેદરૂપ એકત્વવડે માફ-પરમેશ્વરનું જ ચિંતન કરે છે; અને વિચારહીન પ્રાકૃતજનો “એ ઇશ્વર મારો સ્વામી છે-હું એનો દાસ છું” એ પ્રકારે પૃથક્ત્વરૂપે કરીને માફ-પરમેશ્વરનું જ ચિંતન કરે છે; અને બીજા કેટલાક જનો બહુ પ્રકારે

વિશ્વતોમુખ જેમ હોય તેમ મારું ચિંતન કરે છે. અર્થાત્ જે કોઈ વસ્તુ જોવામાં આવે છે તે વસ્તુ ભગવતનું જ સ્વરૂપ છે અને જે જે શબ્દ શ્રવણ કરવામાં આવે છે તે તે શબ્દ ભગવતનું જ નામ છે અને જે કોઈ વસ્તુ કોઈને આપવામાં આવે છે, તથા જે કોઈ પદાર્થ ભોગવવામાં આવે છે તે સર્વ ભગવત્ત્રિવે જ અર્પણ થાય છે, એ પ્રકારે સર્વદ્રાવિષ્ટે મારું-પર-સ્વરનું જ ચિંતન કરે છે. (૧૫)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન્ ! જ્યારે પુરુષો બહુ-પ્રકારે ઉપાસના કરે છે, ત્યારે “તે સર્વ મારું-પરમેશ્વરનું જ ચિંતન કરે છે” એ આપનું વચન કેવી રીતે સંગત થશે? એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ ચાર શ્લોકોવડે પોતાની વિશ્વરૂપતાનું વર્ણન કરે છે:-

અહં ક્રતુરહં યજ્ઞઃ સ્વધાઽહમહમૌષધમ્ ।

મંત્રોઽહમહમેવાજ્યમહમગ્નિરહં હૃતમ્ ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! હું-પરમેશ્વર જ ક્રતુરૂપ છું, હું જ યજ્ઞરૂપ છું, હું જ સ્વધારૂપ છું, હું જ ઔષધરૂપ છું, હું જ મંત્રરૂપ છું, હું-પરમેશ્વર જ આત્મરૂપ છું, હું જ અગ્નિરૂપ છું તથા હું જ હવનરૂપ છું. ૧૬

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે શ્રીતર્ક્ય કહેવાય છે એવાં જે અગ્નિષ્ટોમાદિ કર્મો છે, તે ક્રતુ કહેવાય છે. તે ક્રતુરૂપ હું-પરમેશ્વર જ છું. જે સ્માર્ત કર્મ કહેવાય છે એવાં જે વૈશ્વદેવાદિ કર્મો છે કે જે વૈશ્વદેવાદિકોને શ્રુતિ-સ્મૃતિઓમાં મહા યજ્ઞરૂપ કહેલ છે, તે વૈશ્વદેવાદિક સ્માર્ત કર્મોનું નામ યજ્ઞ છે; તે યજ્ઞરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. પિતરોની પ્રત્યે આપવામાં આવેલું જે અન્ન છે તે અન્નનું નામ સ્વધા છે, તે સ્વધારૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. વનસ્પતિરૂપ ઔષધિઓમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું જે અન્ન છે કે જે અન્નનું સર્વ પ્રાણીઓ ભોજન કરે છે, તે અન્નનું નામ ઔષધ છે; અથવા તો રોગની નિવૃત્તિના ઉપાયરૂપ જે લેષજ છે તેનું નામ ઔષધ છે, તે ઔષધરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. ‘સ્વાહા,’ ‘સ્વધા’ એવા શબ્દો જેમના અર્થમાં આવેલા છે એવાં જે વેદનાં વચનો છે, કે જે વચનોના ઉચ્ચારણવડે દેવતાઓની પ્રત્યે તથા પિતરોની પ્રત્યે હવિષ્ આપવામાં આવે છે, તે વેદવચનોનું નામ મંત્ર છે, જેમકે હ્રદાય સ્વાહા, વિવૃમ્યઃ સ્વા ઇત્યાદિ, મંત્રરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. એ મંત્રોવડે અગ્નિમાં નાંખવામાં આવેલું જે ધૂત છે તે ધૂતનું નામ આત્મ છે. આ ધૂતરૂપ આત્મ જે મીઠિ-ચવાદિ સર્વ હવિષ્ પદાર્થોનું ઉપલક્ષણ છે, તે ધૂતાદિહવિષ્તરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. ધૂતાદિરૂપ હવિષ્ના પ્રશેષના અધિકરણરૂપ જે આહવનીય આદિ અગ્નિ છે, તે અગ્નિરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. અગ્નિવિષે ધૂતાદિરૂપ હવિષ્ના પ્રશેષરૂપ જે હવન છે તેનું નામ હૃત છે, તે હવનરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. અહીં યદપિ એક જ અહં શબ્દના ઉચ્ચારણથી ઉક્ત અર્થની સિદ્ધિ થઈ શકે છે, તથાપિ એક એક ક્રતુયજ્ઞાદિ શબ્દોની સાથે જે જાહેર શબ્દો ઉચ્ચારણ થયું છે, તે “ક્રતુયજ્ઞાદિકોવિષે એક એકનું જ્ઞાન પણ મારી-પરમેશ્વરની જ ઉપાસના છે;” એ અર્થનું યોગ્ય કરવા વાસ્તે ઉચ્ચારણ થયું છે. આ શ્લોકનો સારાંશ એ છે કે, જેટલી ક્રિયાઓ છે, તે ક્રિયાની સિદ્ધિ કરનારા જેટલા કારકો છે તથા તે ક્રિયાવડે જે સાધ્ય કૃણ છે, તે સર્વ ક્રિયાકારક-કૃણ મારું-પરમેશ્વરનું જ સ્વરૂપ છે. મારાથી-પરમેશ્વરથી અતિરિક્ત કોઈ પણ ક્રિયાકારક-કૃણ નથી. અહીં કોઈ શબ્દવડે દેવતાવિષયક ધ્યાનરૂપ સંકલ્પનો અર્થ અહણ થયો છે, તથા ‘યજ્ઞ’ સ્માર્ત કર્મોના અર્થ અહણ થયો છે. (૧૬)

પિતાઽહમસ્ય જગતો માતા ધાતા પિતામહઃ ।

વેદં પવિત્રમોંકાર ક્લક્ સામ યજુરેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! આ જગતના પિતારૂપ, માતારૂપ, ધાતારૂપ તથા પિતામહ-
રૂપ હું-પરમેશ્વર જ છું. તેમ જ વેદ વસ્તુરૂપ, પવિત્ર વસ્તુરૂપ, ઓંકારરૂપ, ઋગ્વેદરૂપ,
સામવેદરૂપ તથા યજુર્વેદરૂપ હું-પરમેશ્વર જ છું. ૧૭

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! આ સર્વ પ્રાણીરૂપ જે જગત છે, તે જગતને ઉત્પન્ન કરનારા પિતા-
રૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું; તથા આ જગતને ઉત્પન્ન કરનારી માતારૂપ પણ હું પરમે-
શ્વર જ છું; તથા આ જગતના ધાતારૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું અર્થાત આ જગતનું પોષણ
કરનારો અથવા તેા પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મનાં સુખ-દુઃખરૂપ ફળ દેનારો પણ હું-પરમેશ્વર જ
છું. પ્રાણીઓના પિતાનો પણ જે પિતા હોય તેનું નામ પિતામહ છે. આ પિતામહરૂપ પણ
હું-પરમેશ્વર જ છું. અહીં કોઈ ટીકામાં ‘જગત’ શબ્દવડે આકાશાદિ સર્વ કાર્યપ્રપંચનું શ્રદ્ધણ
કરીને માયાવિશિષ્ટ શબ્દબ્રહ્મને જગતના પિતારૂપ કહ્યા છે. અને અવ્યક્ત નામે અપરા
પ્રકૃતિને માતારૂપ કહેલ છે અને માયાવડે ઉપહિત અક્ષરને પિતામહરૂપ કહેલ છે. અધિકારી
જનોએ જાણવા યોગ્ય જે પરબ્રહ્મ વસ્તુ છે તેનું નામ વેદ છે. તે વેદ વસ્તુરૂપ પણ હું-
પરમેશ્વર જ છું. અથવા સર્વ વડે જાણવા યોગ્ય જે શબ્દ-સ્પર્શ-રૂપાદિ વસ્તુઓ છે, તેમનું
નામ વેદ છે, તે વેદ વસ્તુરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. અધિકારી જનો જેવડે શુદ્ધિને
પ્રાપ્ત થાય તેનું નામ પવિત્ર છે. એવી શુદ્ધિ કરનારાં ગંગાસ્નાન-ગાયત્રીજપાદિ જે પવિત્ર
જે તે રૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. જાણવા યોગ્ય બ્રહ્મના જ્ઞાનના સાધનરૂપ જે ઓંકાર
છે, તે ઓંકારરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોની સિદ્ધિવિષે કૃપયોગી તથા
વેદ બ્રહ્મવિષે પ્રમાણભૂત જે ઋગ્વેદ છે, સામવેદ છે તથા યજુર્વેદ છે, તે ઋગ્વેદ વેદરૂપ પણ
હું-પરમેશ્વર જ છું. અહીં યજુરેવ ચ એ વચનમાં રહેલો જે વહાર છે, તે વહારવડે અથર્વણ
વેદનું પણ શ્રદ્ધણ કરવું. (૧૭)

ગતિર્મર્તા પ્રમુઃ સાક્ષી નિવાસઃ શરણં સુહૃત્ ।

પ્રમવઃ પ્રલયઃ સ્થાનં નિધાનં વીજમત્યયમ્ ॥ ૧૮ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! હું પરમેશ્વર જ ગતિરૂપ છું, ભર્તારૂપ છું, પ્રભુરૂપ છું, સાક્ષીરૂપ
છું, નિવાસરૂપ છું, શરણરૂપ છું, સુહૃત્રૂપ છું, પ્રભવરૂપ છું, પ્રલયરૂપ છું, સ્થાનરૂપ છું,
નિધાનરૂપ છું તથા નાશથી રહિત બીજરૂપ છું. ૧૮

ટીકાઃ—કર્મોવડે જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ફળનું નામ ગતિ છે. એવાં સ્વર્ગોદિ ફળો જે
ગતિરૂપ છે, તે પણ હું-પરમેશ્વર જ છું, સુખનાં સાધનોની પ્રાપ્તિવડે જે પોષણ કરે છે
તેનું નામ ભર્તા છે. આ ભર્તારૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. “આ પુત્રાદિ પદાર્થો
મારા જ છે” આ પ્રકારે પુત્રાદિ પદાર્થોનો સ્વીકાર કરનારો જે સ્વામી છે તેનું નામ પ્રભુ
છે. તે પ્રભુરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. સર્વ પ્રાણીઓનાં શુભાશુભ કર્મોને જે દેખનારો
છે તેનું નામ સાક્ષી છે, જેવા કે સૂર્ય ચંદ્રાદિ છે, તે સાક્ષીરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું.
જેની વિષે વાસ કરીએ તેનું નામ નિવાસ છે. અર્થાત લોગના સ્થાનનું નામ નિવાસ છે,
તે નિવાસરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. જેની સમીપ દુઃખો વિનાશને પ્રાપ્ત થાય, તેનું

નામ શરણુ છે અર્થાત્ શરણુગતને પ્રાપ્ત થયેલા જનોનાં દુઃખનો નાશ કરનારાનું નામ શરણુ છે, તે શરણુરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. પ્રત્યુપકારની અપેક્ષા ન કરીને જે ઉપકાર કરે છે તેનું નામ સુહૃદ છે, તે સુહૃદરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. ઉત્પત્તિ એટલે પ્રભવ અને વિનાશ એટલે પ્રલય અને સ્થિતિ એટલે સ્થાન, તે પ્રભવ-પ્રલય-સ્થાનરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. અથવા જેવડે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તેનું નામ પ્રભવ છે અર્થાત્ સ્રષ્ટાનું નામ પ્રભવ છે અને તે કાર્ય લયલાવને જેવડે પ્રાપ્ત થાય તેનું નામ પ્રલય છે અર્થાત્ સંહારાનું નામ પ્રલય છે અને કાર્ય જેની વિષે રહે તેનું નામ સ્થાન છે અર્થાત્ આધારનું નામ સ્થાન છે. આ પ્રભવ-પ્રલય-સ્થાનરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. કાળે લોગની અયોગ્યતાથી કાળાંતરવિષે લોગવવા યોગ્ય વસ્તુ જેની વિષે રાખીએ તેનું નામ નિધાન છે, અર્થાત્ સૂક્ષ્મરૂપ સર્વ વસ્તુઓનું અધિકરણ જે પ્રલયસ્થાન છે તેનું નામ નિધાન છે, અથવા શંખ-પદ્માદિ નિધિનું નામ નિધાન છે. તે નિધાનરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. અને ઉત્પત્તિનું જે કારણ હોય તેનું નામ બીજ છે કે જે બીજ અવ્યય છે, અર્થાત્ જેમ મીઠું-ચવાદિ બીજ વિનાશને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ જે બીજ વિનાશને પ્રાપ્ત થતું નથી, એવું ઉત્પત્તિ વિનાશથી રહિત સર્વના કારણરૂપ બીજ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. (૧૮)

અને વળી—

તપામ્યહમહં વર્ષં નિગ્લામ્યુત્સુજામિ ચ ।

અમૃતં ચૈવ મૃત્યુશ્ચ સદસચાહમર્જુન ॥ ૧૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! હું પરમેશ્વર જ તાપને કરું છું, હું પરમેશ્વર જ જળારૂપ રસનું આકર્ષણ કરું છું, તે રસનો ફરી ભૂમિ વિશે પરિત્યાગ કરું છું, હું પરમેશ્વર જ અમૃતરૂપ છું, મૃત્યુરૂપ છું, સત્ત્વરૂપ છું તથા અસત્ત્વરૂપ છું. ૧૯

ટીકા:—હે અર્જુન ! સર્વના આત્મારૂપ હું-અંતર્યામી પરમેશ્વર જ સૂર્યરૂપ થઇને આ લોકમાં વાપ કરું છું; અને તે તાપની વશતાથી સૂર્યરૂપ હું-પરમેશ્વર જ પૂર્વે કરેલી વૃદ્ધિરૂપી રસને, કેટલાંક મારાં કિરણોવડે, કાતિકાદિ આદ્ય માસોવિષે આ પૃથિવીમાંથી આકર્ષણ કરું છું. ત્યાર પછી તે સૂર્યરૂપ હું-પરમેશ્વર જ તે આકર્ષણ કરેલા રસને આપાઠાદિ ચાર માસો વિષે કેટલાંક મારાં કિરણોવડે આ પૃથિવીવિષે વૃદ્ધિરૂપે પરિત્યાગ કરું છું. દેવતાઓએ ભક્ષણ કરવા યોગ્ય જે અન્ન છે, કે જે અન્નનું ભક્ષણ કરીને દેવતાઓ અરણ્યને પ્રાપ્ત થતા નથી, તે અન્નનું નામ અમૃત છે અથવા સર્વ પ્રાણીઓના જીવનનું નામ અમૃત છે, તે અમૃતરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. સર્વ પ્રાણીઓના જે નાશ કરે છે તેનું નામ મૃત્યુ છે, અથવા સર્વ પ્રાણીઓના જે વિનાશ છે તેનું નામ મૃત્યુ છે. આ મૃત્યુરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. જે વસ્તુ જે આધારના સંબંધવાળી હોઇને વિદ્યમાન હોય છે, તે વસ્તુ તે આધારવિષે સત્ કહેવાય છે, અને જે વસ્તુ જે આધારના સંબંધવાળી હોઇને વિદ્યમાન હોતી નથી, તે વસ્તુ તે અધિકરણવિષે અસત્ કહેવાય છે; જેમ કે રૂપ પૃથિવી-જલ-તેજરૂપ આધારના સંબંધવાળું હોઇને વિદ્યમાન હોય છે, તેથી તે રૂપ પૃથિવી-જલ-તેજરૂપ આધારવિષે સત્ કહેવાય છે, અને તેજરૂપ વાયુ-આકાશરૂપ આધારના સંબંધવાળું હોઇને વિદ્યમાન હોતું નથી, તેથી તે રૂપ વાયુ-આકાશવિષે અસત્ કહેવાય છે. એવી સત્ અસત્ત્વપતા અન્ય પદાર્થોવિષે પણ જાણી લેવી. સત્ત્વરૂપ તથા અસત્ત્વરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. કેાઇ ટીકામાં તો સત્ અને અસત્ એ બંને શબ્દોનો એ અર્થ કર્યો છે કે, સાચવિહિત સાધુ કર્મનું નામ

સત્ છે અને શાસ્ત્રનિષિદ્ધ અસાધુ કર્મનું નામ અસત્ છે. અન્ય કોઈ ટીકામાં સત્-અસતનો એ અર્થ કર્યો છે કે, જે વસ્તુ હરમત્તિ, હરમત્તિ એ પ્રકારે કરીને કહેવામાં આવે છે, તે વસ્તુ વ્યક્ત કહેવાય છે. જોવા વ્યક્તરૂપ જે નામરૂપાત્મક કાર્યમાત્ર છે, તે વ્યક્ત નામે કાર્ય સત્ કહેવાય છે, અને તે કાર્યરૂપ વ્યક્તતથી વિલક્ષણ તથા નામરૂપના કારણરૂપ જે અવ્યક્ત છે, તે અવ્યક્ત અસત્ કહેવાય છે. અથવા સ્થૂલરૂપ દરચનું નામ સત્ છે અને સૂક્ષ્મરૂપ અદૃશ્યનું નામ અસત્ છે. તે સત્રૂપ તથા અસત્રૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. સદસ્ય એ વચનમાં રહેલો જે જકાર છે તે જકાર, વ્યક્ત-અવ્યક્તરૂપ સત્-અસત્ બન્નેનો નિષેધ કરીને, તે નિષેધના અવધિરૂપે રહેલો તથા કાર્ય-કારણભાવથી રહિત જે નિર્વિશેષ પરબ્રહ્મ છે તે પણ હું જ છું, એ અર્થનું સૂચન કરવા વારતે છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, સર્વના આત્મારૂપ હું-પરમેશ્વરને જાણીને અધિકારી જનો પોતપોતાના અધિકારાનુસાર પૂર્વોક્ત ધણે પ્રકારે કરીને મારુ-પરમેશ્વરનું જ ચિત્તન કરે છે. (૧૯)

અવતરણિકા:-એ પ્રકારે અહંઅહં ઉપાસનારૂપ એક ભાવવડે, પ્રતીક ઉપાસનારૂપ પૃથક્ ભાવવડે તથા અન્ય ઘણા પ્રકારોવડે મારુ-પરમેશ્વરનું નિષ્કામ ધર્મને ચિત્તન કરનારા જે પૂર્વોક્ત ઉત્તમ-મધ્યમ-મંદ એ ત્રણ પ્રકારના અધિકારીજનો છે તે અધિકારીજનો અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા તથા આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિદ્વારા ક્રમે કરીને શુદ્ધિને જ પ્રાપ્ત થાય છે. અને જે પુરુષો સકામ ધર્મને કોઈ પણ પ્રકારે મારુ-પરમેશ્વરનું ચિત્તન કરતા નથી, કિંતુ પોતપોતાની કામનાના વિષયભૂત જે સ્વર્ગોદિ વિષયસુખો છે, તેમની પ્રાપ્તિવાસ્તે કામ્ય કર્મો જ કરે છે, તે સકામ પુરુષો અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરનારાં નિષ્કામ કર્મોના અભાવવડે આત્મજ્ઞાનના શ્રવણોદિ સાધનોને અયોગ્ય ધર્મને વારંવાર જન્મ-મરણરૂપ સંસારને જ અનુભવે છે. આ અર્થનું હવે શ્રીભગવાન જે શ્લોકોવાડે નિરૂપણ કરે છે:-

ત્રૈવિદ્યા માં સોમયાઃ પૂતપાપા યજ્ઞૈરિષ્ટા સ્વર્ગતિં પ્રાર્થયંતે ।

તે પુણ્યમાસાદ્ય સુરેન્દ્રલોકમશ્રન્તિ દિવ્યાન્દિવિ દેવમોગાન્ ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ:-જે ઋગાદિ ત્રણ વેદોને જાણવાવાળો પુરુષ કામ્ય યજ્ઞવડે મારુ-પરમેશ્વરનું પૂજન કરી સોમરસનું પાન કરતો છતો તથા પાપથી રહિત થતો છતો, સ્વર્ગની પ્રાપ્તિને યાદે છે તે સકામ પુરુષ પુણ્યના ફળરૂપ સ્વર્ગલોકને પ્રાપ્ત થઈ સ્વર્ગલોક વિશે રહેલા દિવ્ય દેવોના ભોગોને ભોગવે છે. ૨૦

ટીકા:-કે અર્જુન ! યજ્ઞવિધે હોતાકૃત જે કર્મ છે, અધ્યર્થકૃત જે કર્મ છે તથા ઉદ્દગાતાકૃત જે કર્મ છે, તે કર્મના જ્ઞાનના હેતુભૂત, ઋગ્વેદ-યજુર્વેદ-સામવેદ એ ત્રણ વિદ્યા જે પુરુષોની હોય છે, તે પુરુષો ત્રૈવિદ્ય કહેવાય છે. અથવા તે ઋગાદિ ત્રણ વિદ્યાઓને જેઓ સારી રીતે જાણતા હોય તેઓ ત્રૈવિદ્ય કહેવાય છે. ત્રણ વેદોક્ત કર્મ કરાવવાવિધે તથા પોતાની મેળે કરવાવિધે જે સામર્થ્ય છે, તે જ ત્રણ વેદોનું સારી રીતે જાણવું છે એવા ત્રણ વેદોને જાણનારા યાજ્ઞિક પુરુષો અગ્નિષ્ટોમાદિ કામ્ય યજ્ઞોવડે ઇદ્ર-વસુ-રુદ્ર-આદિત્યરૂપ મારુ-પરમેશ્વરનું પૂજન કરીને, અર્થાત્ “પરમેશ્વર જ ઇદ્રાદિરૂપ છે” એ પ્રકારે ઇદ્રાદિરૂપે કરીને મને-પરમેશ્વરને નહિ જાણતા હોવા છતાં પણ સકામ પુરુષો વસ્તુગતથી ઇદ્રાદિ દેવતાઓના પૂજનથી હું-અંતર્યામી પરમેશ્વરનું જ પૂજન કરીને સોમપ થાય છે. સોમવહ્નીનો રસ કાઢીને રસરૂપ સોમને જ વેદિક અગ્નિવિધે હવન કરીને પરિશેષ રહેલા સોમનું જે પુરુષો પાન કરે છે તેઓ સોમપ કહેવાય છે. સોમના પાનવડે જ પૂતપાપ થયેલા અર્થાત્ સ્વર્ગભોગોનાં પ્રતિબંધક

પાપકર્મોથી રહિત થયેલા જે સકામ પુરુષો કેવળ સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિની જ ઇચ્છા કરે છે, પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિની તથા આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિની જે પુરુષો ઇચ્છા કરતા નથી અર્થાત્ “સ્વર્ગલોકવિષે કિંચિત્ માન પણ ભય હોતો નથી તથા સ્વર્ગવાળી દેવતા અમૃતભાવને પ્રાપ્ત થાય છે” એ પ્રકારનાં અર્થવાદવચનો શ્રવણ કરીને જે સકામ પુરુષો “સ્વર્ગલોક મને પ્રાપ્ત થાય” એ પ્રકારે કેવળ સ્વર્ગસુખની પ્રાપ્તિની જ ઇચ્છા કરે છે, તે સ્વર્ગની કામનાવાળા સકામ પુરુષો અગ્નિષ્ટોમાદિ પુણ્યકર્મોનાં ફળરૂપ દેવરાજ ઇંદ્રના સ્વર્ગલોકરૂપ સ્થાનને પ્રાપ્ત થઈને સ્વર્ગલોકવિષે દિવ્ય દેવલોગો ભોગવે છે. જે ભોગો મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થતા નથી તે ભોગોને દિવ્ય ભોગો કહે છે, અને જે ભોગો કેવળ દેવતાદેહવડે જ ભોગવવામાં આવે છે તે ભોગોને દેવભોગો કહે છે અથવા સ્વર્ગવિષે દેવતાઓએ પ્રાપ્ત કરેલા જે ભોગો છે તે દેવભોગો કહેવાય છે. અહીં ભોગ શબ્દવડે વિષયસુખનો અર્થ ગ્રહણ કરવો અથવા ભોગ શબ્દવડે સુખનાં સાધનરૂપ વિષયોનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. વિષયસુખનું નામ ભોગ છે, એ પક્ષવિષે જ્ઞાપ્તિ એ શબ્દનો અર્થ અત્મગતિ એવો કરવો. અને વિષયોનું નામ ભોગ છે, એ પક્ષવિષે જ્ઞાપ્તિ શબ્દનો અર્થ હજારે કરવો. અર્થાત્ સકામ પુરુષો સ્વર્ગલોકવિષે વિષયજન્ય દિવ્યસુખનો અનુભવ કરે છે, અથવા દિવ્ય વિષયોને ભોગવે છે. (૨૦)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્ ! સ્વર્ગલોકવિષે દિવ્ય ભોગો ભોગવવાથી સકામ પુરુષોને કયા અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થાય છે?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં, શ્રીભગવાન્ સકામ પુરુષોને થતી મોટાં અનિષ્ટની પ્રાપ્તિનું કથન કરે છે:—

**તે તં મુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ ।
 एवं ત્રयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ ૨૧ ॥**

શ્લોકાર્થ:—સકામ પુરુષ વિશાલ સ્વર્ગલોકને ભોગવી પુણ્યનો નાશ થવા પછી ફરી આ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. આ ત્રણે અસિદ્ધ વેદપ્રતિપાદિત કામ્ય કર્મોનો પુનઃ નિશ્ચય કરતો છતો તથા દિવ્ય ભોગોની કામના કરતો છતો સકામ પુરુષ વારંવાર ગમન અગમનને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૧

ટીકા:—હે અર્જુન ! સકામ પુરુષો કામ્યરૂપ પુણ્ય કર્મવડે પ્રાપ્ત થયેલા વિસ્તારવાળા સ્વર્ગલોકને ભોગવીને અર્થાત્ પોતપોતાનાં પુણ્ય કર્મોની અધિકતાથી સ્વર્ગલોકના અધિક સુખનો અનુભવ કરીને, ભોગને ઉત્પન્ન કરનાર પુણ્યકર્મોનો નાશ થવા પછી દેવતાદેહનો નાશ થતાં પુનઃ દેહના ગ્રહણ વાસ્તે આ મનુષ્યલોકને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ પુનઃ ગર્ભવાસ વગેરે અનેક પ્રકારનાં દુઃખોનો અનુભવ કરે છે. જેમ પૂર્વે મનુષ્યદેહવિષે કર્મો પુરુષોએ ત્રૈધર્મ્યના નિશ્ચય કર્યો હતો, તેમ આ મનુષ્યદેહવિષે પણ તે ત્રૈધર્મ્યનો જ નિશ્ચય કરે છે, અર્થાત્ ત્રૈધર્મ્યના અનુદાનવિષે જ તત્પર થાય છે. ઋગ્, યજુર્, સામ એ ત્રણ વેદોવડે પ્રતિપાદિત જે હોવાનો, અધ્યયનનો તથા ઉદ્દગાવાનો ધર્મવિશેષ છે, તે ત્રણ ધર્મોને યોગ્ય જે જ્યોતિષ્ટોમાદિ કામ્ય કર્મો છે, તે કામ્ય કર્મોનું નામ ત્રૈધર્મ્ય છે. એ ત્રયીધર્મમત્પ્રપન્ના એ પ્રકારનો જો મૂળ શ્લોકવિષે પાઠ હોય, તો પણ પૂર્વોક્ત અર્થ કરતાં વિલક્ષણ અર્થ સિદ્ધ થતો નથી, કિન્તુ પૂર્વોક્ત અર્થ જ સિદ્ધ થાય છે. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ એ ત્રણ વેદો ત્રયી કહેવાય છે. તે ત્રણવેદરૂપ ત્રયીવડે પ્રતિપાદિત જે જ્યોતિષ્ટોમાદિ કામ્ય ધર્મ છે, તેનું નામ ત્રયીધર્મ છે. હોવા, અધ્યયન, ઉદ્દગાવા એ ત્રણે નામો, ચત્ત કરાવનારા આદ્યજ્ઞોનાં હોય છે,

અને અગ્નિષ્ટોમ, જ્યોતિષ્ટોમ એ યજ્ઞવિશેષ હોય છે. અઘ્રપપત્તાઃ એ વચનના આદિમાં રહેલો જે અઘ્ર શબ્દ છે તે અઘ્ર શબ્દ, ઉત્તર ઉત્તર જન્મના કર્મવિષયક નિશ્ચયવિષે પૂર્વ પૂર્વ જન્મના કર્મવિષયક નિશ્ચયની અપેક્ષાનું સૂચન કરે છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, વિકર્મજન્મતતિ જન્મમૃત્યુ દક્ષિણવેતો અમૃતત્વ મજંતે ॥ અર્થાત્-ત્રણે વેદોએ પ્રતિપાદન કરેલાં કર્મો કરનારા પુરુષો જન્મ-મૃત્યુથી રહિત થાય છે અને દક્ષિણવાણા પુરુષો અમૃતલાવને પ્રાપ્ત થાય છે. ઇત્યાદિ સ્તુતિરૂપ અર્થવાદોના કથનપૂર્વક ઋગાદિ વેદોએ પ્રતિપાદન કરેલાં જે જ્યોતિષ્ટોમાદિ કામ્ય કર્મો છે, તે કામ્યકર્મો જ ભોગ-ભોક્ષણી પ્રાપ્તિવિષે પરમ કારણ છે. મનના નિગ્રહરૂપ શમ, ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહરૂપ દમ, સર્વ કર્મોના સંન્યાસ, આત્મજ્ઞાન તથા ઈશ્વર એ સર્વેમાં કોઈ પણ સાધન, ભોગ-ભોક્ષણ કારણ નથી. આ પ્રકારના પૂર્વ પૂર્વ જન્મના નિશ્ચયને લઈને ઉત્તર ઉત્તર જન્મવિષે પણ સકામ પુરુષો તે પ્રકારના નિશ્ચયને પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી જ સકામ પુરુષો પુનઃ પણ દિવ્ય ભોગોની ઇચ્છા કરીને ગતાગતને જ પ્રાપ્ત થાય છે. પુણ્યકર્મવડે આ મનુષ્ય લોકમાંથી સ્વર્ગલોકપ્રતિ જઈ, તેનું નામ ગત છે અને પુણ્યકર્મોના ક્ષય થતાં સ્વર્ગલોકમાંથી પુનઃ આ મનુષ્ય લોકવિષે આવવું તેનું નામ આગત છે; અર્થાત્ સકામ પુરુષો કામ્ય કર્મો કરીને સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે અને પુણ્યકર્મોના ક્ષય થયા પછી સ્વર્ગલોકમાંથી મનુષ્યલોકવિષે આવીને તે સકામ પુરુષો પૂર્વના સંસ્કારોની વશતાથી પુનઃ કર્મો કરે છે. કર્મોના ભોગવાસે પુનઃ સ્વર્ગમાં જાય છે. ત્યાંથી પુનઃ મનુષ્યલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારે સકામ પુરુષોને ગર્ભવાસ વગેરે અનેક પ્રકારનાં દુઃખોનો પ્રવાહ નિરંતર થયા કરે છે. એ જ સકામ પુરુષોને મહાન્ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ છે. આ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ મુંડક ઉપનિષદની કૃતિમાં પણ કહેલી છેઃ—જ્વા શેતે અદ્ધા વજ્રરૂપા અદારશોષમવરં યેષુ કર્મં । ઇતચ્છેપો યેઽસ્મિન્વન્તિ મૃદા જરામૃત્યં તે ડુનરેવાપિ પન્તિ ॥ અર્થાત્-સોળ ઋતિજ, યજ્ઞમાન અને તેની સ્ત્રી એ અદાર જેમના વ્યલાવનારા ધીવર છે, એવા જે કામ્ય કર્મરૂપ અદ્ધ વજ્ર છે, તે કામ્ય કર્મરૂપ જ્વાલ પુરુષને મહાન્ સંસારસમુદ્રમાંથી પાર કરતા નથી. એવાં કામ્ય કર્મોને પોતાના શ્રેયનું સાધન માનીને જે મૂઢ પુરુષો હર્ષને પ્રાપ્ત થાય છે, તે સકામ પુરુષો પુનઃ પુનઃ જરા-મરણને પ્રાપ્ત થાય છે. આ શ્રુતિનો અર્થ આત્મપુરાણના સોળમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે, તેથી અહીં સંક્ષેપથી નિરૂપણ કરેલ છે. અને યદપિ ઘણાં મૂળ સ્તુતકોમાં एवं ત્રયીર્વર્મ-મઘપપત્તાઃ એ પ્રકારનો જ પાઠ હોય છે, તથા શ્રીશંકરાનન્દ સ્નામીએ અને શ્રીનીલકંઠ પંડિતે પણ આ પ્રકારના પાઠનો અંગીકાર કરીને વ્યાખ્યાન કર્યું છે, તથાપિ ગીતાશાખ્યનું વ્યાખ્યાન કરનારા શ્રીસ્વામી આનન્દગિરિએ તથા શ્રીસ્વામી મધુસૂદને एवं हि त्रैगुण्यमवप्रपत्ताઃ એ પ્રકારના પાઠનો અંગીકાર કરીને જ વ્યાખ્યાન કર્યું છે. આ કારણથી આ અન્યમાં પણ एवं हि त्रैगुण्यમવप्रपत्ता એ જ પાઠ રાખ્યો છે. (૨૧)

અવતરણિકાઃ-પૂર્વે જે પ્રલોકોવડે સમ્યક્ જ્ઞાનથી રહિત સકામ પુરુષોની ગતિ કથન કરી. હવે સમ્યક્ જ્ઞાનવાળા નિષ્કામ પુરુષોની ગતિનું શ્રીભગવાન કથન કરે છેઃ-

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ ૨૨ ॥

પ્રલોકાર્થઃ-જે અધિકારીજન અનન્ય યદ્ય ચિંતન કરતો છતો મારો-પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરે છે તે નિત્યયુક્ત પુરુષના યોગક્ષેમને હું-પરમેશ્વર જ પ્રાપ્ત કરું છું. ૨૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! અન્ય એટલે લેહદૃષ્ટિના વિષય જેમને વિદ્યમાન નથી તેઓ અનન્ય કહેવાય છે, અર્થાત્ જે પુરુષો સર્વત્ર અદ્વિતીય બ્રહ્મને જ દેખે છે તથા સર્વ વિષયલોગોની ઇચ્છાથી રહિત છે તથા “હું જ ભગવાન વાસુદેવ સર્વાત્મારૂપ છું, મારાથી ભિન્ન કિંચિત્ માત્ર પણ વસ્તુ નથી” એ પ્રકારનો નિશ્ચય કરીને પ્રત્યક્ આત્માને સર્વદા ચિંતન કરતાં જે સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન વિરક્ત સંન્યાસી મને-પરબ્રહ્મને પોતાના આત્મારૂપે કરીને સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષો મારા-પરિપૂર્ણ બ્રહ્માના અલોક ભાવે કરીને કૃતકૃત્ય જ થાય છે, એવા તત્ત્વવેત્તા પુરુષોને પુનઃ સંસારની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

અર્જુને કરેલી શંકા:-“હે ભગવન્ ! અદ્વૈતદર્શનવિષે જેમની નિષ્ઠા છે તથા અત્યંત નિષ્કામતાવડે યુક્ત તથા પોતાની ઇચ્છાપૂર્વક પ્રયત્ન નહિ કરનારા એવા જે તત્ત્વવેત્તા પુરુષો છે તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષોનો આ શરીરના રક્ષણ વાસ્તેનો યોગક્ષેમ કયા પ્રકારે સિદ્ધ થશે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમોધાન:-તેણે નિત્યાભિયુક્તાં હિતિ ॥ નિરંતર આદરપૂર્વક પરમેશ્વરના ધ્યાનવિષે જે તત્પર હોય તે નિત્યાભિયુક્ત કહેવાય છે. જે ધ્યાનનિષ્ઠ પુરુષો માત્ર પોતાના હેઠળી યાત્રાવાસ્તે પણ પ્રયત્ન કરતા નથી, એવા તત્ત્વવેત્તા પુરુષોના યોગને તથા ક્ષેમને હું-પરમેશ્વર જ પ્રાપ્ત કરું છું. પૂર્વે અપ્રાપ્ત અન્ન-વસ્ત્રાદિ પદાર્થોની જે પ્રાપ્તિ છે તેનું નામ યોગ છે અને પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થોનું જે પરિરક્ષણ છે તેનું નામ ક્ષેમ છે. યદ્યપિ તત્ત્વવેત્તા પુરુષો પોતાના શરીરની સ્થિતિવાસ્તે યોગક્ષેમની ઇચ્છા કરતા નથી, તથાપિ હું-અંતર્યામી ઇશ્વર પોતાની મેળે જ તેમના યોગક્ષેમને સિદ્ધ કરું છું. જેમ પોતાની ઇચ્છાથી રહિત બાળકના યોગક્ષેમને તેના માતા-પિતા જ સિદ્ધ કરે છે, તેમ હું-પરમેશ્વર જ તત્ત્વવેત્તા પુરુષના યોગક્ષેમને સિદ્ધ કરું છું. જે કારણથી મિયો દિ જ્ઞાનિર્ગોચર્પર્મહંસ ચ મમ મિયઃ ॥ ચરારાઃ સર્વં સૈવે જ્ઞાની ભ્વાત્મેવ મે મતમ્ ॥ ઇત્યાદિ વચનોવડે હું-પરમેશ્વર જ્ઞાનવાન્ પુરુષોને પોતાના આત્મારૂપ કથન કરાયેલા છું તથા પોતાના આત્મારૂપ હોવાથી જ જ્ઞાનવાન્ પુરુષ મને-પરમેશ્વરને અત્યંત પ્રિય છે અને હું-પરમેશ્વર તે જ્ઞાનવાન્ પુરુષને અત્યંત પ્રિય છું. એવા આત્મારૂપ તથા અત્યંત પ્રિય જ્ઞાનવાન્ પુરુષના યોગક્ષેમને સિદ્ધ કરવો મને-પરમેશ્વરને હિતિ જ છે. યદ્યપિ સર્વ પ્રાણીઓના યોગક્ષેમને હું-પરમેશ્વર જ પ્રાપ્ત કરું છું, કેવળ જ્ઞાનવાન્ પુરુષોના જ યોગક્ષેમને પ્રાપ્ત કરતો નથી, તથાપિ અન્ય પ્રાણીઓના યોગક્ષેમને જે પરમેશ્વર પ્રાપ્ત કરે છે, તે પ્રાણીઓના પ્રયત્નને પ્રથમ ઉત્પન્ન કરીને તે પ્રયત્નદ્વારા જ પ્રાણીઓને યોગક્ષેમની પ્રાપ્તિ કરે છે, પણ પ્રયત્નવિના પ્રાપ્તિ કરતા નથી. અને જ્ઞાનવાન્ પુરુષ તો યોગક્ષેમની પ્રાપ્તિવાસ્તે પ્રયત્ન ઉત્પન્ન નહિ કરીને જ યોગક્ષેમની પ્રાપ્તિ કરે છે. આટલી બળવિષે વિશેષતા છે. અને કોઇ ટીકાવિષે તો યોગક્ષેમનો એ અર્થ કયો છે કે, પૂર્વે અપ્રાપ્ત યોગલૂભિકાની જે પ્રાપ્તિ છે તેનું નામ યોગ છે, અને પૂર્વે પ્રાપ્ત યોગલૂભિકાનું જે રક્ષણ છે તેનું નામ ક્ષેમ છે. કોઇ ટીકામાં યોગત્વ લેમ્ યોગલેમ્ એ પ્રકારનો સમાસ કરીને તે ‘યોગક્ષેમ’ નો એ અર્થ કયો છે કે, નિરંતર બ્રહ્મનિષ્ઠાનું નામ યોગ છે. આ બ્રહ્મનિષ્ઠારૂપ યોગનો જે ક્ષેમ છે અર્થાત્ આધ્યાત્મિક આદિ ઉપદ્રવોવડે જે વિચ્છેદથી રહિતપણું છે તેનું નામ યોગક્ષેમ છે. એવા યોગક્ષેમને હું-પરમેશ્વર જ સર્વદા સિદ્ધ કરું છું. (૨૨)

અપતરણિકા:-“હે ભગવન્ ! આપ-પરમેશ્વરથી ભિન્ન બીજી કોઇ વસ્તુ નથી, કિન્તુ સર્વ પદાર્થ તમારું જ સ્વરૂપ છે, તેથી ઇદ્રાદિ અન્ય દેવતાઓ પણ તમારું જ સ્વરૂપ છે. ઇદ્રાદિ દેવતા તમારાથી જુદા નથી. તેથી જેમ સાક્ષાત્ તમારા ભક્તો તમને-પરમેશ્વરને જ ભજે છે, તેમ ઇદ્રાદિ અન્ય દેવતાઓના ભક્તો પણ વસ્તુગતિથી તમને-પરમેશ્વરને જ ભજે છે.

આ રીતે તમારા ભક્તોવિષે તથા અન્ય દેવતાઓના ભક્તોવિષે ક્ષિયિત્ માત્ર પણ વિશેષતા સિદ્ધ થતી નથી. તેથી ઇદ્રાદિ અન્ય દેવતાઓના ભક્તો પુનઃ પુનઃ ગમન-આગમનને પ્રાપ્ત થાય છે અને મને-પરમેશ્વરને અનન્ય થઈને ચિંતન કરનારા જ્ઞાનવાન ભક્તો કૃતકૃત્ય થાય છે, એ પૂર્વોક્ત આપનું વચન કેવી રીતે સંગત થશે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન કહે છે:-

येऽप्यन्यदेवतामक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेऽपि मामेव कौंतेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ ૨૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હું કૌન્તેય ! અન્ય દેવતાઓના પણ જે ભક્ત શ્રદ્ધાસુક્ત થઈ પૂજન કરે છે તે ભક્ત પણ અજ્ઞાનપૂર્વક માફ-પરમેશ્વરનું જ પૂજન કરે છે. ૨૩

ટીકા:-હું અર્જુન ! જેમ મારા (પરમેશ્વરના) ભક્તો માફ (પરમેશ્વરનું) જ પૂજન કરે છે, તેમ જે ઇદ્રાદિ અન્ય દેવતાઓના ભક્તો પણ આસ્તિક્ય સુદ્ધિરૂપ શ્રદ્ધાવડે સુક્ત થઈને જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞો કરીને ઇદ્રાદિ દેવતાઓનું પૂજન કરે છે, તે અન્ય દેવતાઓના ભક્તો પણ વસ્તુગતિથી તે તે દેવતારૂપે રહેલા માફ (પરમેશ્વરનું) જ પૂજન કરે છે. પરંતુ અન્ય દેવતાઓના ભક્તો માફ (પરમેશ્વરનું) અવિધિપૂર્વક જ પૂજન કરે છે, એટલે કે અજ્ઞાનપૂર્વક જ પૂજન કરે છે, અર્થાત્ “પરમેશ્વર જ સર્વના આત્મારૂપ છે” એ પ્રકારે મને (પરમેશ્વરને) સર્વના આત્મારૂપ ન જાણીને તથા ઇદ્રાદિ દેવતાઓને મારાથી (પરમેશ્વરથી) ભિન્ન ઠંધીને અન્ય દેવતાઓના ભક્તો માફ (પરમેશ્વરનું) પૂજન કરે છે. આ કારણથી જ ઇદ્રાદિ દેવતાઓના ભક્તો પુનઃ પુનઃ જન્મ-મરણરૂપ સંસારને પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ ટીકાવિષે અવિધિપૂર્વક એ વચનનો એવો અર્થ કયો છે કે-અલેહસુદ્ધિનું નામ વિધિ છે. આ અલેહસુદ્ધિરૂપ વિધિથી પુરુષો રહિત હોય છે તેથી અન્ય દેવતાઓના ભક્તો વસ્તુગતિથી હું-સર્વાત્મારૂપ પરમેશ્વરનું પૂજન કરવા હોવા છતાં પણ તેમનું પૂજન અવિધાપૂર્વક જ છે. અલેહસુદ્ધિપૂર્વક કરેલું માફ (પરમેશ્વરનું) પૂજન જ વિધિપૂર્વક પૂજન હોય છે. (૨૩)

અવતરણિકા:-હવે શ્રીભગવાન સકામ પુરુષોના ભગ્નવિષે અવિધિપૂર્વકપણાને સ્પષ્ટ કરીને સકામ પુરુષોની-સ્વર્ગીદિ ક્ષણથી પણ-પ્રત્યુત્તિનું કથન કરે છે:-

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवंति ते ॥ ૨૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-હું-પરમેશ્વર જ સર્વ યજ્ઞોના ભોક્તા છું તથા ક્ષણપ્રકાતા છું, આ વાત પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ સકામ પુરુષ મને-પરમેશ્વરને તે રૂપે કરી જાણતો નહિ હોવાથી પુનઃ-સાવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે ૨૪

ટીકા:-હું અર્જુન ! અધિકારી જનોની પ્રત્યે શાસ્ત્રે વિધાન કરેલા નેટલા શ્રૌત તથા સ્માર્ત યજ્ઞો છે, તે સર્વ યજ્ઞોના હું-પરમેશ્વર જ ઇદ્રાદિ દેવતારૂપે કરીને ભોક્તા છું, તથા હું-પરમેશ્વર જ પોતાના અંતર્યામીરૂપે કરીને અધિયસરૂપ હોવાથી યજ્ઞોના ક્ષણનો પ્રકાતા છું, એ વાત શ્રુતિ-સ્મૃતિઓવિષે પ્રસિદ્ધ જ છે. એવા મને-પરમેશ્વરને અન્ય દેવતાઓના સકામ ભક્તો વસ્તુરૂપે કરીને જાણતા નથી. અર્થાત્ “ભગવાન વાસુદેવ જ ઇદ્રાદિ દેવતારૂપે કરીને સર્વ યજ્ઞોના ભોક્તારૂપ છે અને પોતાના અંતર્યામીસ્વરૂપે કરીને યજ્ઞોના ક્ષણનો પ્રકાતા છે, એવા સર્વાત્મારૂપ પરમેશ્વરથી ભિન્ન બીજો કોઈ આરાધન કરવા યોગ્ય નથી.”

એ પ્રકારના સ્વરૂપે કરીને સકામ પુરુષો મને-પરમેશ્વરને બાંધવા નથી. આ પ્રકારથી જ અન્ય દેવતાઓના સકામ ભક્તો કૃણથી પ્રચ્યુતિને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ મારા-પરમેશ્વરના વાસ્તવિક સ્વરૂપને નહિ બાંધીને સકામ પુરુષો મહાન્ આયાસવડે ઇંદ્રાદિ દેવતાઓનું પૂજન કરતા હોવા છતાં પણ મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે તે કર્મોનું અર્પણ નહિ કરીને કામ્ય કર્મોના પ્રભાવથી પૂર્વોક્ત ધૂમાદિ માર્ગવડે તે તે દેવતાના લોકોને પ્રાપ્ત થઈને તે લોકના ભોગના અન્તવિષે ત્યાંથી પ્રચ્યુત થાય છે. તાત્પર્ય એ કે, તે તે લોકના ભોગોનાં જનક જે પુણ્ય-કર્મો છે, તે કર્મોના ભોગવડે નાશ થયા પછી સકામ કર્મી પુરુષો તે તે દેવતાના દેહાદિકાથી વિયોગવાળા થતાં પુનઃ દેહના અદ્ભુત વાસ્તે આ મનુષ્ય લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. અને જે અધિકારીજનો ઇંદ્રાદિ સર્વ દેવતાઓવિષે સર્વ અન્તર્યામીરૂપ ભગવાનને જ દેખતાં યજ્ઞાદિ કર્મો કરે છે તથા સર્વ કર્મોને અંતર્યામી પરમેશ્વરવિષે જ અર્પણ કરે છે, તે નિષ્કામ પુરુષો ઉપાસનાસહિત કર્મોના પ્રભાવથી પૂર્વોક્ત અગ્નિસદિ માર્ગદ્વારા બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થઈને, તેમાં આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈને બ્રહ્મલોકના ભોગોના અંતવિષે કેવલ્યમોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારે સકામ પુરુષોનાં કૃણવિષે તથા નિષ્કામ પુરુષોનાં કૃણવિષે મહાન્ ભેદ છે. (૨૪)

અવતરણિકા:-ઇંદ્રાદિ અન્ય દેવતાઓનું પૂજન કરનારા પુરુષોને અનાવૃત્તિરૂપ કૃણને અભાવ થવા છતાં પણ તે તે દેવતાના પૂજનને અનુસાર તે તે ક્ષુદ્રકૃણની પ્રાપ્તિ અવશ્ય કરીને થાય છે: આ અર્થનું કથન કરવાં શ્રીભગવાન્, સાક્ષાત્ પરમેશ્વરનું પૂજન કરનારા ભક્તજનોની અન્ય દેવતાઓના ભક્તોથી વિલક્ષણતાનું કથન કરે છે:-

યાંતિ દેવવ્રતા દેવાન્ પિતૃન્યાંતિ પિતૃવ્રતા :

ભૂતાનિ યાંતિ ભૂતેજ્યા યાંતિ મદ્યાજિનોઽપિ મામ્ ॥ ૨૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-દેવતાઓના પૂજક દેવતાઓને જ પ્રાપ્ત થાય છે, પિતરોના પૂજક પિતરોને પ્રાપ્ત થાય છે, ભૂતોના પૂજક ભૂતોને પ્રાપ્ત થાય છે તથા મારા-પરમેશ્વરને પૂજક મને-પરમેશ્વરને જ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૫

ટીકા:-હે અર્જુન ! અન્તઃકરણરૂપ ઉપાધિના સત્-રજ-તમ એ ત્રણ ગુણોના લેહવડે તે અવિધિપૂર્વક ભજન કરનારા પુરુષો પણ સાત્ત્વિક, રાજસ, તામસ એ ભેદ કરીને ત્રણ પ્રકારના હોય છે. તેમાં ઇંદ્રાદિ દેવતાઓનું બલિહાર, પ્રદક્ષિણા, નમસ્કાર ઇત્યાદિ પૂજનરૂપ જેમને મત છે, તે પુરુષોનું નામ દેવમત છે. એવા દેવતાઓનું પૂજન કરનારા પુરુષો ઇંદ્રાદિ દેવતાઓને જ પ્રાપ્ત થાય છે. દેવતાઓનું પૂજન કરનારા પુરુષો સાત્ત્વિક કહેવાય છે. શ્રાદ્ધાદિ કર્મોવડે અગ્નિષ્વાત્તાદિ પિતરોનું આરાધન કરનારા જે પુરુષો છે તેઓ પિતૃ-મત કહેવાય છે. એવા પિતરોનું આરાધન કરનારા પુરુષો પિતરોને જ પ્રાપ્ત થાય છે. પિતરોનું આરાધન કરનારા પુરુષો રાજસ કહેવાય છે. યજ્ઞ, રાક્ષસ, વિનાયક, માતૃગણ ઇત્યાદિ ભૂતોનું પૂજન કરનારા જે પુરુષો છે, તેઓ ભૂતેજ્યા કહેવાય છે. એવા ભૂતોનું પૂજન કરનારા પુરુષો ભૂતોને જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ભૂતોનું પૂજન કરનારા પુરુષો તામસ કહેવાય છે. આટલા કથનવડે, પરમેશ્વરથી અન્ય દેવતાઓના આરાધનનું તે તે દેવતારૂપની પ્રાપ્તિરૂપ નાશવાન્ કૃણ કહ્યું. હવે પરમેશ્વરના આરાધનનાં પરમેશ્વરરૂપતાની પ્રાપ્તિરૂપ અવિનાશી કૃણનું કથન કરે છે:-યાંતિ મદ્યાજિનોઽપિ માં ॥ હે અર્જુન ! મારુ-પરમેશ્વરનું જ પૂજન કરવાનો જેમનો સ્વભાવ છે, તેઓ મદ્યાજી કહેવાય છે, અર્થાત્ જે પુરુષો ઇંદ્રાદિ

દેવતાઓવિષે મને-પરમેશ્વરને જ વ્યાપક દેખીને નિરંતર મને-પરમેશ્વરને જ આરાધનપરા-યણ થાય છે, તે મારા ભક્તો મને-પરમેશ્વરને જ અલેક્ષરૂપે કરીને પ્રાપ્ત થાય છે. જે જેનું આરાધન કરે છે તે તે ભાવને જ પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે. તં યથા યથોપાસતે તદેવ મયતિ ॥ અર્થાત્ જે પુરુષ જે જે દેવતાની ઉપાસના કરે છે, તે પુરુષ મરણની પછી તે તે દેવતાભાવને જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ શ્લોકમાં શ્રીભગવાનનો એ અભિપ્રાય છે કે-પરમેશ્વરનું આરાધન કરવાવિષે તથા ઇદ્રાદિ અન્ય દેવતાઓનું આરાધન કરવાવિષે આચાર સમાન હોવા છતાં પણ એવ અવિનાશી કૃષ્ણની પ્રાપ્તિ કરનારા અંતર્યામી પરમેશ્વરનું આરાધન ન કરીને અન્ય ઇદ્રાદિ દેવતાઓનું આરાધન કરીને નાશવાન્ કૃષ્ણને જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી અજ્ઞાની જીવોના દષ્ટ અદૃષ્ટનો પ્રભાવ કાંઈ આશ્ચર્યરૂપ છે, કે જે દષ્ટ અદૃષ્ટના પ્રભાવથી અજ્ઞાની એવ મુક્તિ કરનારા પરમેશ્વરના આરાધનનો પરિત્યાગ કરીને તુચ્છ કૃષ્ણની પ્રાપ્તિ વારતે ઇદ્રાદિ દેવતાઓનું જ આરાધન કરે છે. (૨૫)

અવતરણિકાઃ-માટે પરમેશ્વરથી અન્ય દેવતાઓનો પરિત્યાગ કરીને અધિકારી જને કેવળ પરમેશ્વરનું જ આરાધન કરવું. જે કારણથી પરમેશ્વરનું આરાધન અધિકારી પુરુષને મોક્ષરૂપ અવિનાશી કૃષ્ણની જ પ્રાપ્તિ કરે છે તથા અન્ય દેવતાઓનું આરાધન કરવાવિષે પુરુષને દ્રવ્યનું ખરચ વગેરે જેટલો આચાર થાય છે, તેટલો આચાર પરમેશ્વરનું આરાધન કરવામાં થતો નથી, કિન્તુ પરમેશ્વરનું આરાધન અત્યંત સુગમ છે; એ અર્થ હવે શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।

તદહં ભક્ત્યુપહૃતમશ્રામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥ ૨૬ ॥

શ્લોકાર્થઃ-જે કોઈ પુરુષ મને-પરમેશ્વરને ભક્તિવડે પત્ર, પુષ્પ, ફળ અથવા જળ આપે છે તે શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા પુરુષના ભક્તિપૂર્વક અર્પણ કરેલ પત્ર પુષ્પાદિકનો હું-પરમેશ્વર અંગીકાર કરું છું. ૨૬

ટીકાઃ-હે અર્જુન ! પત્ર, પુષ્પ, ફળ, જળ ઇત્યાદિ જે કોઈ વસ્તુ વિના પ્રયત્ન પ્રાપ્ત થાય છે, તે અત્યંત સુલભ વસ્તુઓમાંથી હરકોઈ પત્ર-પુષ્પાદિ વસ્તુને જે કોઈ મનુષ્ય અનંત મહાન્ વિભૂતિવાળા મારી-પરમેશ્વરની પ્રત્યે ભક્તિવડે અર્પે છે, અર્થાત્ “પરમેશ્વરથી પર ખીંચું કોઈ નથી” એ પ્રકારની બુદ્ધિપૂર્વક જે નિરવિશય પ્રીતિ છે તે પ્રીતિવડે જે પુરુષ જુલ્યની પેઠે મારી-પરમેશ્વરની પ્રત્યે તે વસ્તુનું અર્પણ કરે છે; વાતપર્ય એ છે કે, જેમ એક મહારાજાના રાજ્યમાં રહેલા જેટલા પદાર્થો છે તે સર્વ પદાર્થ વસ્તુગતિથી તે મહારાજાના જ છે. તે મહારાજાના પદાર્થોને જ જુલ્યલોક પ્રીતિપૂર્વક મહારાજાની પ્રત્યે અર્પણ કરે છે. તેવડે તે મહારાજા પરિતોષને પ્રાપ્ત થાય છે; તેમ આ જગતમાં જેટલા પદાર્થો છે તે સર્વ પદાર્થો મારા-પરમેશ્વરના જ છે; એવો કોઈ પણ પદાર્થ આ જગતમાં નથી કે જે પદાર્થ મારા-પરમેશ્વરનો ન હોય; એવા મારા-પરમેશ્વરના પદાર્થોને જ જે પુરુષો પ્રીતિપૂર્વક મારી-પરમેશ્વરની પ્રત્યે અર્પણ કરે છે, તે પ્રીતિપૂર્વક અર્પણ કરેલાં શુદ્ધબુદ્ધિવાળા પુરુષોનાં પત્ર-પુષ્પાદિ અત્યંત તુચ્છ પદાર્થોને પણ હું-પરમેશ્વર ભોજન કરું છું; અર્થાત્ જેમ કોઈ પુરુષ અન્નનું ભોજન કરીને તૃપ્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ હું-પરમેશ્વર પણ પત્ર-પુષ્પાદિ પદાર્થોનો પ્રીતિપૂર્વક સ્વીકાર કરીને જ તૃપ્તિને પ્રાપ્ત થાઉં છું. યદપિ જ્ઞામિ એ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ ભોજન કર્તવ્ય જ છે, તથાપિ તે મુખ્ય અર્થનો પરિત્યાગ કરીને તે શબ્દની લક્ષણાવૃત્તિથી જે પ્રીતિપૂર્વક સ્વીકૃત્તરૂપ અર્થનો અંગીકાર કર્યો છે, તે પ્રીતિની અવિશયવાની ઉત્તુવાનું

બોધન કરવાવાસ્તે ક્યો છે. અર્થાત્ લક્ષિતપૂર્વક અર્પણ કરેલાં પત્ર-પુષ્પાદિ પદાર્થોના સ્વીકાર માત્રથી જ હું-પરમેશ્વર અત્યંત પ્રસન્ન થાઉં છું. અને શ્રુતિમાં પણ દેવતાઓવિષે મનુષ્યોની પેઠે લોબન કર્તૃત્વનો નિષેધ જ ક્યો છે. આ કારણથી પણ અમામિ શબ્દની સ્વીકારરૂપ અર્થવિષે લક્ષણ કરવી ઉચિત છે. શ્રુતિ કહે છે કે-ન હ વૈ દેવા અમંતિ ન વિવંતિ एतदे-વામ્યં દુષ્ટા નૃવ્યન્તિ-અર્થાત્-જેમ એક મનુષ્ય અભાદિ પદાર્થોનું લોબન કરે છે તથા જલાદિ-કોનું પાન કરે છે, તેમ દેવતા અભાદિકોનું લોબન કરતા નથી તથા જલાદિકોનું પાન પણ કરતા નથી. કિંતુ દેવતાઓ કેવળ અમૃતદર્શનવડે જ તૃપ્તિને પ્રાપ્ત થાય છે.

અર્જુને કરેલી સંકા-“હિ ભગવન્! આપ સાક્ષાત્ પરમેશ્વર હોઇને એવી પત્ર-પુષ્પાદિ તુચ્છ વસ્તુઓનો શાવાસ્તે સ્વીકાર કરો છો? મહાન્ પુરુષોએ તો મોટી વસ્તુનો જ સ્વીકાર કરવો ઉચિત છે.”

શ્રીભગવાન્ તે તુચ્છ વસ્તુઓનો સ્વીકાર કરવાવિષે હેતુનું કથન કરે છે-મક્ષણવદ્દંત્ હિતિ-પત્ર-પુષ્પાદિ વસ્તુઓ યદપિ તુચ્છ છે, તથાપિ તે મુક્ત જનોએ / પત્રપુષ્પાદિ અત્યંત પ્રીતિરૂપ ભક્તિવડે મારી-પરમેશ્વરની પ્રત્યે અર્પણ કરેલાં છે. એ કારણથી-હું-પરમેશ્વર તે પત્ર-પુષ્પાદિ તુચ્છ પદાર્થોને પણ મહાન્ પદાર્થરૂપ માનીને તેમનો સ્વીકાર કરું છું; અર્થાત્ તે તે વસ્તુનો સ્વીકાર કરવાવિષે કંઈ તે તે વસ્તુની સુંદરતા વા મહત્તા નિમિત્ત નથી, કિંતુ અત્યંત પ્રીતિપૂર્વક સમર્પણ જ તે વસ્તુનો સ્વીકાર કરવાવિષે નિમિત્ત છે. અહીં મક્ષ્યા પ્રવચ્છતિ એ વચનમાં ભક્તિનું કથન કરીને, પુનઃ મક્ષણવદ્દંત્ એ વચનવિષે જે ભગવાને ભક્તિનું કથન કર્યું છે, તે એ અર્થનું સૂચન કરવાવાસ્તે કથન કર્યું છે કે-જે પુરુષ બ્રાહ્મણ છે તથા બહુ તપસ્વી છે, પરંતુ મારી-પરમેશ્વરની ભક્તિથી રહિત છે, તે તે ભક્તિહીન તપસ્વી બ્રાહ્મણે કોઈ મોટી વસ્તુ અર્પી હોવા છતાં પણ હું-પરમેશ્વર તે વસ્તુનો સ્વીકાર કરતો નથી. તેથી હું-પરમેશ્વરકૃત વસ્તુનો સ્વીકાર કરવાવિષે કંઈ બ્રાહ્મણત્વાદિ ઉત્તમ જાતિ તથા તપસ્વીપણું નિમિત્ત નથી, કિંતુ દેનારા પુરુષની કેવળ પરમ પ્રીતિ જ તે સ્વીકાર કરવાવિષે નિમિત્ત છે. અથવા જેમ અત્યંત પ્રીતિપૂર્વક માતાએ આપેલા પદાર્થોને બાળક ભક્ષ્યાભક્ષ્ય વિચારથી રહિત થઈને ભક્ષણ કરે, તેમ ભક્ત જનોની અત્યંત પ્રીતિવડે જેનું ભક્ષ્યાભક્ષ્ય વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રતિબદ્ધ થયું છે, એવો જે હું-પરમેશ્વર છું, તે હું-પરમેશ્વર ભક્તિપૂર્વક અર્પણ કરેલા ભક્તજનોના પત્ર-પુષ્પાદિ પદાર્થોને પોતાની લીલાના અવતારોવડે સાક્ષાત્ જ ભક્ષણ કરું છું; જેમકે શ્રીકામા બ્રાહ્મણે અત્યંત પ્રીતિપૂર્વક આપેલા વાંદુલને મેં-પરમેશ્વરે ભક્ષણ કરેલ છે તથા શબરીએ અત્યંત પ્રીતિપૂર્વક આપેલા બહરીફેલને મેં-પરમેશ્વરે ભક્ષણ કરેલ છે. તેથી કેવળ અનન્ય ભક્તિ જ મારા-પરમેશ્વરના પરિતોષનું નિમિત્ત છે. બીજા ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓનો પરિતોષ કરવાવિષે જેમ ઘણા દ્રવ્યનો ખર્ચ તથા શરીરનો આયાસ ઇત્યાદિ નિમિત્ત હોય છે, તેમ મારો-પરમેશ્વરનો પરિતોષ કરવાવિષે નિમિત્ત અવશ્ય અપેક્ષિત નથી; કિંતુ કેવળ એક ભક્તિ જ અપેક્ષિત છે. તેથી અધિકારી જનોએ બીજા દેવતાઓનો પરિત્યાગ કરીને એક માંડ-પરમેશ્વરનું આરાધન કરવું. અને કોઈ ટીકામાં તો વર્ષ ગુણે એ શ્લોકનો એ અર્થ ક્યો છે કે-(દ્રે રુપે વાછેરવ ચલં વાચલમેવ ચ । ચલં સંન્યાસિનો રૂપમચલં પ્રતિમાદિકમ્ ॥ અર્થાત્-પરમેશ્વર વાસુદેવનાં ચલ અને અચલ એ બે રૂપો હોય છે. તેમાં સંન્યાસી ચલરૂપ છે અને શાલિગ્રામ-પ્રતિમાદિ અચલરૂપ છે.) આ શાસ્ત્રનાં વચનવિષે સંન્યાસી તથા શાલિગ્રામ-પ્રતિમાદિ પરમેશ્વરનું રૂપ કહેલું છે. અમ્યાગતઃ સ્વયં વિષ્ણુઃ-અર્થાત્-લોજનને સમયે ગૃહવિષે પ્રાપ્ત થયેલો અતિથિ સાક્ષાત્ વિષ્ણુરૂપ હોય છે, આ સ્મૃતિમાં પણ અતિથિને વિષ્ણુરૂપ કહેલ છે. તેથી જે અધિકારી પુરુષ શાલિગ્રામવિષે અથવા પ્રતિમાવિષે ભક્તિપૂર્વક પત્રપુષ્પાદિ મારી-પરમેશ્વરની

પ્રત્યે અર્પણ કરે છે, તે ભક્તિપૂર્વક અર્પણ કરેલાં પત્ર-પુષ્પાદિકોનો હું-પરમેશ્વર અંગીકાર કરું છું. અથવા ભોજનકાળવિષે ગૃહવિષે પ્રાપ્ત થયેલો જે અતિથિ છે, તે અન્નાર્થી અતિથિની પ્રત્યે જે પુરુષ જેમ શાક-ફલાદિ ભોજન કરે છે તેમ, શાકફલાદિ ભક્તિપૂર્વક આપે છે, તે પુરુષનાં ભક્તિપૂર્વક આપેલાં પત્ર-પુષ્પાદિકોને હું-પરમેશ્વર સાક્ષાત્ તે અતિથિના સુખવડે ભોજન કરું છું. (૨૬)

અવતરણિકા:—“હિ ભગવન્ ! જે ભજનવડે આપ પ્રસન્ન થાઓ છો, તે આપનું ભજન કયા પ્રકારનું હોય છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ તે ભજનના પ્રકારનું કથન કરે છે:—

યત્કરોપિ યદશ્નાસિ યજ્ઞહોસિ દદાસિ યત્ ।

યત્તપસ્યસિ કૌતેય તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥ ૨૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે કૌતેય ! તું જે કરે છે, જે ભોજન કરે છે, જે હોમ કરે છે, જે દાન કરે છે તથા જે તપ કરે છે તે સર્વને તું મને-પરમેશ્વરને અર્પણ કર. ૨૭

ટીકા:—હે અર્જુન ! શાસ્ત્રની આજ્ઞા વિના જ કેવળ રાગવડે પ્રાપ્ત જે ગમન-આગમન-રૂપ લૌકિક કર્મને તું કરે છે, પોતાની તુષિ વાસ્તે અથવા કર્મોની સિદ્ધિ વાસ્તે જે અજ્ઞાનું તું ભોજન કરે છે તથા શાસ્ત્રના બળથી જે નિત્ય અગ્નિહોત્રાદિ હોમ તું કરે છે, (અહીં હજીપિ એ હોમનો વાચક શબ્દ ઔલ-સ્માર્ત્ત સર્વ હોમોનું ઉપલક્ષણ છે) અર્થાત્ ઔલ-સ્માર્ત્તરૂપ જેટલા હોમો તું કરે છે, અતિથિ પ્રાણીઆદિકોની પ્રત્યે જે તું અન્ન-સુવર્ણાદિ પદાર્થો આપે છે, તથા પ્રતિવર્ષે અજ્ઞાત પાપોની અને પ્રમાદકૃત પાપોની નિવૃત્તિ કરવા વારને જે તું ચાંદ્રાયણ મતાદિ તપ કરે છે, અથવા યથેચ્છાપૂર્વક પ્રવૃત્તિને નિવૃત્ત કરવા વાસ્તે શરીર-ધર્મ-યોના સંયમરૂપ તપ જે તું કરે છે, (એ તપ સર્વ નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોનું ઉપલક્ષણ છે), તે સર્વ કર્મ તું મારે વિશે-પરમેશ્વરવિષે અર્પણ કર અર્થાત્ પોતાના પ્રાણીસ્વભાવની વશતાથી જે તારે શાસ્ત્ર વિના પણ અવશ્ય કરવા યોગ્ય ગમન-આગમનાદિ લૌકિક કર્મો છે, તથા જે તારે શાસ્ત્રના બળથી અવશ્ય કરવા યોગ્ય હોમદાનાદિ વૈદિક કર્મો છે, કે જે લૌકિક-વૈદિક કર્મો કોઈ અન્ય જ નિમિત્તવડે કરેલાં છે, તે સર્વ લૌકિક-વૈદિક કર્મો જેમ મારે વિશે-પરમેશ્વરવિષે જ અપિત થાય તેમ તે સર્વ કર્મો તું કર. અહીં કહ્યું એ શબ્દવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ બોધિત કર્યો કે, આ પ્રકારે જે પુરુષ મારે વિશે-પરમેશ્વરવિષે જ સર્વ કર્મોનું સમર્પણ કરે છે, તે સમર્પણનું મોક્ષરૂપ ફળ સમર્પક પુરુષને જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેવડે મને-પરમેશ્વરને કિંચિત્ માત્ર પણ ફળ થતું નથી. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, અવશ્ય કરવા યોગ્ય કર્મોનું જે પરમ-શુરૂપ મારે વિશે-પરમેશ્વરવિષે અર્પણ છે તે અર્પણ જ મારું-પરમેશ્વરનું ભજન છે. આ ભજન વાસ્તે બીજો કોઈ જુદો વ્યાપાર કરવા યોગ્ય નથી. (૨૭)

અવતરણિકા:—હવે, અધિકારી જનોને ભજનવિષે પ્રવૃત્ત કરવા વાસ્તે, પૂર્વોક્ત ભજનના ફળનું શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:—

શુભાશુભફલૈરેવં મોક્ષયસે કર્મવંધનૈઃ ।

સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા વિમુક્તો મામુપૈવ્યસિ ॥ ૨૮ ॥

શ્લોકાર્થ:—આ રીતે ભજનને પ્રાપ્ત થયેલો તું અર્જુન ધૃષ્ટ તથા અનિષ્ટ ફળવાળા કર્મબંધનનો પરિત્યાગ કરી શક્તીશ તથા સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા થયેલો અને કર્મબંધનથી વિમુક્ત થયેલો તું મને-પરમ્પ્રદાને પ્રાપ્ત થશે. ૨૮

ટીકા:—હે અર્જુન ! પૂર્વોક્ત પ્રકારે વિના આચારો સિદ્ધ થયેલું જે સર્વ કર્મોનું મારે વિશે-પરમેશ્વરવિષે અર્ધણુરૂપ જે ભજન છે, તે મારા ભજનને પ્રાપ્ત થયેલાં, જેમનાં ધર્મરૂપ તથા અનિષ્ટરૂપ ફળ છે એવાં જે ળંધનરૂપ લૌકિક વૈકિક કર્મો છે, તે કર્મોથી તું-અર્જુન પરિત્યાગને પામશે. અર્થાત્ તે સર્વ કર્મો મારે વિશે-પરમેશ્વરવિષે અર્પિત થવાથી તારા-અર્જુનનો કર્મોની સાથે સંબંધ જ સંભવતો નથી. તેથી કર્મોવડે તથા કર્મોનાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટ ફળોવડે તું લિમ્પાયમાન થશે નહિ. ત્યાર પછી સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા થયેલો તું કહેવાશે. સર્વ કર્મોનું જે પરમેશ્વરવિષે અર્પણ છે તેનું નામ સંન્યાસ છે. આ સંન્યાસ જ યોગની પેઠે ચિત્તનો શોધક હોવાથી યોગરૂપ છે. જેનો આત્મા એટલે કે જેનું અંતઃકરણ એવા સંન્યાસ-યોગવડે યુક્ત છે એટલે કે શોધિત છે, તેનું નામ સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા છે. અથવા જેનો આત્મા એટલે કે જેનું મન સંન્યાસયોગવિષે યુક્ત છે એટલે કે આસક્ત છે, તેનું નામ સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા છે. અથવા ફળસહિત સર્વ કર્મોના પરિત્યાગનું નામ સંન્યાસયોગ છે. જેનું ચિત્ત સંન્યાસયોગવડે યુક્ત છે, તેનું નામ સંન્યાસ-યોગ-યુક્તાત્મા છે. એવો સંન્યાસ યોગયુક્તાત્મા થયેલો તથા જીવતાં જ ળંધનરૂપ કર્મોથી વિમુક્ત થયેલો તું-અર્જુન મને-પરમેશ્વરને જ પ્રાપ્ત થઈશ, અર્થાત્ સમ્યક્ દર્શનવડે અજ્ઞાનરૂપ આવરણની નિવૃત્તિ કરીને મારો-પરબ્રહ્મનો જ હૈં મજાસિ એ પ્રકારે તું સાક્ષાત્કાર કરીશ. ત્યારપછી લોગવડે પ્રારબ્ધ કર્મોનો નાશ થવાથી આ શરીરનો પાત થતાં તું વિદેહ દૈવદ્યરૂપ મને-પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈશ; અને આ વર્તમાન કાળવિષે પણ હું-પરબ્રહ્મસ્વરૂપ થયેલો એવો તું સર્વ ઉપાધિઓની નિવૃત્તિ કરીને માયાકૃત લેહ-ન્યવહારનો વિષય થશે નહિ (૨૮)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્ ! ન્યારે તમે પોતાના બકતો ઉપર જ અનુગ્રહ કરો છો, પણ અભકતો ઉપર અનુગ્રહ કરવા નથી, ત્યારે અસ્મદાદિ જીવોની પેઠે તમે પણ રાગ-દ્વેષવાળા હોવાથી પરમેશ્વર કેવી રીતે હો ? અર્થાત્ અસ્મદાદિ જીવોની પેઠે તમે પણ કોઈ જીવવિશેષ જ હોવા બોધ્યો.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન કહે છે:—

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।

યે ભજંતિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્ ॥ ૨૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! હું-પરમેશ્વર સર્વ પ્રાણી વિશે સમાન છું, જેથી કોઈપણ પ્રાણી મારા-પરમેશ્વરના દ્વેષનો વિષય નથી તથા પ્રીતિનો વિષય નથી. તો પણ જે પુરુષ મારું-પરમેશ્વરનું ભક્તિવડે સેવન કરે છે તે પુરુષ જ મારે વિષે-પરમેશ્વરવિશે વર્તે છે તથા હું-પરમેશ્વર પણ તે પુરુષવિષે વર્તું છું. ૨૯

ટીકા:—હે અર્જુન ! જેટલાં પ્રાણી મારા-પરમેશ્વરના ભકતો છે તથા જેટલાં પ્રાણી મારાથી-પરમેશ્વરથી વિમુખ અભક્ત છે, તે સર્વ પ્રાણીઓવિષે હું-પરમેશ્વર સમાન જ છું. અર્થાત્ મારા-પરમેશ્વરનું જે પ્રકારનું રૂપ છે, એક તો સ્વાભાવિક રૂપ અને બીજું ઔપાધિક રૂપ. સત્તા, સ્ફુરણ, આનંદ એ ત્રણ મારાં સ્વાભાવિક રૂપો છે અને અંતર્યામીપણ એ ઔપાધિક રૂપ છે. આ સ્વાભાવિક સત્તારૂપવડે, સ્ફુરણરૂપવડે તથા આનંદરૂપવડે પણ હું-પરમેશ્વર સર્વ પ્રાણીઓવિષે સમાન છું તથા ઔપાધિક અંતર્યામીરૂપવડે પણ હું-પરમેશ્વર સર્વ પ્રાણીઓવિષે સમાન છું. આ કારણથી જ કોઈ પણ પ્રાણી મારા-પરમેશ્વરના દ્વેષનો વિષય નથી તથા કોઈ પણ પ્રાણી મારી-પરમેશ્વરની પ્રીતિનો વિષય નથી, અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રાણીવિષે મારો-પરમેશ્વરનો દ્વેષ તથા પ્રીતિ નથી. જેમકે આ

વ્યાપક જે સૂર્યનો પ્રકાશ છે, તે પ્રકાશને કોઈ પણ પદાર્થવિષે દ્રેષ તથા પ્રીતિ નથી, કિંતુ સૂર્યનો પ્રકાશ સર્વત્ર સમાન જ હોય છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન ! જે કોઈ પણ આણીવિષે તમારો દ્રેષ તથા પ્રીતિ ન હોય, તો તમારા ભક્તોવિષે તથા અભક્તોવિષે કૃપાની વિષમતા ક્યાંથી હોય છે ?”

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:—જે મર્જતિ इति-હે અર્જુન ! જે પુરુષો મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે સર્વ કર્મોના અર્પણરૂપ ભક્તિવડે મારું-પરમેશ્વરનું સેવન કરે છે, તે ભક્તજનો શ્રેષ્ઠ છે અહીં જે મર્જતિ જ એ વચનમાં રહેલો જે જ શબ્દ છે તે જ શબ્દ અભક્તોની અપેક્ષા કરીને ભક્તોની વિશેષતાનું બોધન કરવા વાસ્તે છે.

અર્જુનની શંકા:—“તે વિશેષતા શું છે ?”

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:—મયિ તે તેષાં ચાપ્યહં इति હે અર્જુન ! મારે વિશે-પરમેશ્વરવિષે અર્પણ કરેલાં નિષ્કામ કર્મોવડે જે પુરુષો શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા થયેલા છે, તે પુરુષો જ મારે વિશે-પરમેશ્વરવિષે વર્તે છે, અર્થાત્ જેનો રજ-તમરૂપ મળ નિવૃત્ત થઈ ગયો છે તથા સત્ત્વ ગુણની અધિકતાવડે અત્યંત સ્વચ્છ થયેલું એવું જે અંતઃકરણ છે, એવા અંતઃકરણની હું-પરમેશ્વરસાક્ષર વૃત્તિને, ઉપનિષદ્વરૂપ અભાણવડે, ઉત્પન્ન કરનારા ભક્તજનો જ મારે વિશે-પરમેશ્વરવિષે વર્તે છે. અભક્તજનો એ પ્રકારે મારે વિશે-પરમેશ્વર વિષે વર્તતા નથી. અને હું-પરમેશ્વર પણ તે ભક્તજનોવિષે જ વર્તું છું અર્થાત્ હું-પરમેશ્વર પણ ભક્તજનોના અત્યંત સ્વચ્છ ચિત્તની વૃત્તિવિષે પ્રતિબિંબિત થઈને ભક્તોવિષે જ વર્તું છું; કારણ કે આ લોકમાં જે જે સ્વચ્છ દ્રવ્ય છે તે સ્વચ્છ દ્રવ્યનો એ જ સ્વભાવ હોય છે કે, જે પદાર્થની સાથે તે સ્વચ્છ દ્રવ્યનો સંબંધ થાય છે, તે પદાર્થના આકારને તે સ્વચ્છ દ્રવ્ય પોતાનાવિષે ઘડેલું કરે છે. અને તે સ્વચ્છ દ્રવ્યના સંબંધવાળો જે પદાર્થ હોય છે, તે પદાર્થનો પણ એ જ સ્વભાવ હોય છે કે, તે સ્વચ્છ દ્રવ્યવિષે પ્રતિબિંબલાવને પ્રાપ્ત થવું. આ લોકમાં જે જે અસ્વચ્છ દ્રવ્ય હોય છે, તે અસ્વચ્છ દ્રવ્યનો પણ એ જ સ્વભાવ હોય છે કે, પોતાના સંબંધવાળા પદાર્થના આકારને પણ પોતાનાવિષે ઘડેલું કરવો નહિ અને અસ્વચ્છ દ્રવ્યના સંબંધવાળા પદાર્થનો પણ એ જ સ્વભાવ હોય છે કે, તે અસ્વચ્છ દ્રવ્યવિષે પ્રતિબિંબલાવને પ્રાપ્ત ન થવું. જેમ સર્વત્ર સમાન વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ સૂર્યનો પ્રકાશ સ્વચ્છ હર્પણાદિકો વિષે જ અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, અસ્વચ્છ ઘટાદિકોવિષે અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થતો નથી, આદ-લેથી પ્રકાશનો હર્પણાદિકોવિષે કંઈ રાગ સિદ્ધ થતો નથી તથા ઘટાદિકોવિષે કંઈ દ્રેષ સિદ્ધ થતો નથી; તેમ સર્વત્ર સમાન હોવા છતાં પણ હું-પરમેશ્વર ભક્તજનોના અત્યંત સ્વચ્છ ચિત્તવિષે જ અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થાઉં છું પણ અભક્તજનોના અત્યંત અસ્વચ્છ ચિત્તવિષે અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થતો નથી. માત્ર એટલેથી જ મારો-પરમેશ્વરનો ભક્તજનોવિષે કંઈ રાગ સિદ્ધ થતો નથી તથા અભક્તજનોવિષે કંઈ દ્રેષ સિદ્ધ થતો નથી. તેથી મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે ક્ષિયત્ માત્ર પણ વિષમતા નથી. તાત્પર્ય એ છે કે જેમ રાગ-દ્રેષથી રહિત હોવા છતાં પણ અગ્નિ પોતાની સગીપે રહેલા આણીઓના જ શીતની નિવૃત્તિ કરે છે, પણ દૂર રહેલા આણીઓના શીતની નિવૃત્તિ કરતો નથી; તથા જેમ રાગ-દ્રેષથી રહિત હોવા છતાં પણ કલ્પવૃક્ષ પોતાની સગીપે રહેલાં મનુષ્યોને જ મનવાંછિત પદાર્થોની પ્રાપ્તિ કરે છે, દૂર રહેલાં મનુષ્યોને મનવાંછિત પદાર્થોની પ્રાપ્તિ કરતું નથી; એટલેથી જ માત્ર અગ્નિવિષે તથા કલ્પવૃક્ષવિષે વિષમતા કોણની પ્રાપ્તિ થતી નથી; તેમ રાગ-દ્રેષથી રહિત છતાં પણ હું-પરમેશ્વર શરણાગતને પ્રાપ્ત થયેલા ભક્તજનોનાં જ બંધનને નિવૃત્ત કરું છું, પણ અન્ય

પ્રાણીઓનાં બંધનને નિવૃત્ત કરતો નથી. માત્ર એટલેથી જ મારે વિશે-પરમેશ્વરવિષે પણ વિષમતાદોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. (૨૯)

અવતરણિકા:—હે અર્જુન ! મારી-પરમેશ્વરની ભક્તિનો જ એ પ્રભાવ છે કે, સર્વત્ર સમાન મારે વિશે-પરમેશ્વરવિષે પણ વિષમતા દેખાઈ આવે છે. તે મારી ભક્તિના પ્રભાવને તું હવે શ્રવણ કર:—

અપિ ચેત્સુદુરાચારો ભજતે મામનન્યભાકૃ ।

સાધુરેવ સ મંતવ્યઃ સમ્યગ્વ્યવસિતો હિ સઃ ॥ ૩૦ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે કોઈ પુરુષ અત્યંત દુરાચારવાળો છતાં જો અનન્ય ચિત્તવાળો થઈ મને-પરમેશ્વરને ભજે છે તો તે પુરુષને સાધુ માનવો, કારણ તે પુરુષ સારા નિશ્ચયવાળો છે. ૩૦

ટીકા:—હે અર્જુન ! જે કોઈ પુરુષ અભાગિલાદિકોની પેઠે પૂર્વે, અત્યંત દુરાચારવાળો હોવા છતાં પણ જ્યારે કોઈ પૂર્વનાં પુણ્ય કર્મના ઉદયથી અનન્યચિત્તવાળો થઈને મારું-પરમેશ્વરનું સેવન કરે છે ત્યારે તે પુરુષને પૂર્વે અસાધુ હોવા છતાં પણ ભજનકાળવિષે સાધુ જ માનવો. કારણ કે તે પુરુષ તે કાળે સાધુ નિશ્ચયવાળો જ છે. દુરાચારી પુરુષ પણ પરમેશ્વરના આરાધનથી સાધુ જ થાય છે, એ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કહેલી છે:—મતિવાપ્રસન્નોઽપિ ઘ્યાપતિમિપમચ્ચસમ્ । ધ્યસ્તપસ્વી ભવતિ પંક્તિવાવનવાગ્મઃ ॥ ૧ ॥ પ્રાયથિસામ્યયોવાણિ તપઃ કર્માન્નિજાનિ વૈ । યાતિ લેપામ્લેષોવાર્ણાં વૃણાત્સ્મરણં પરમ્ ॥ ૨ ॥ અર્થાત્—અત્યંત પાપકર્મોવિષે પ્રસક્ત પુરુષ પણ જ્યારે અનન્યચિત્ત થઈને એક નિમેષ ક્ષણપર્યંત પણ પરમેશ્વરનું આરાધન કરે છે, ત્યારે તે પરમેશ્વરના આરાધનના પ્રભાવથી તે પુરુષ સર્વ પાપોથી રહિત થઈને પુનઃ તપસ્વી થાય છે, તથા તે પુરુષ પંક્તિને પાવન કરનારા સહાચારવાળા પુરુષોને પણ પોતાનાં દર્શનથી પાવન કરે છે કિંવા પાપની નિવૃત્તિ કરવાવાસ્તે ધર્મશાસ્ત્રે વિધાન કરેલાં જે કૃષ્ણ, અતિકૃષ્ણ, મહાકૃષ્ણ, ચાંદ્રાચલ્યાદિ તપરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, તથા જે વાજપેયયજ્ઞ, રાજસૂયયજ્ઞ, અશ્વમેધ યજ્ઞ ઇત્યાદિ કર્મરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, તે સર્વ પ્રાયશ્ચિત્તો કરતાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું સ્મરણ અધિક છે. તત્પર્યંત એ છે કે, કૃષ્ણાદિ પ્રાયશ્ચિત્ત જે જે પાપની નિવૃત્તિ કરવાવાસ્તે કરવામાં આવે છે, તે તે પાપની જ તે નિવૃત્તિ કરે છે, અન્ય પાપની નિવૃત્તિ કરવાં નથી. અને પરમેશ્વરનું સ્મરણ તો શતકોટિ કલ્પોના પાપોનો નાશ કરે છે, એ વાત પણ શાસ્ત્રમાં કહેલી છે:—અર્હ પ્રત્વેતિ માં ઘ્યાપત્રેકાગ્રમનસાસદૃત્ । સર્વં તરતિ પાપ્માર્ગં કન્પક્તોદિગતૈઃ જૃલમ્ ॥ અર્થાત્—જે પુરુષ એકાગ્ર મનવડે એકવાર પણ “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારે અલેહરૂપે કરીને મારું-પરમેશ્વરનું ચિન્તન કરે છે, તે પુરુષ શતકોટિ કલ્પોવડે કરેલાં સર્વ પાપોનો નાશ કરે છે. (૩૦)

અવતરણિકા:—અનન્યચિત્ત થઈને જે પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરવું, તે સ્મરણ જ મોક્ષનું સાધન છે, એ પ્રકારના સત્યક નિશ્ચયથી પુરુષ પૂર્વની દુરાચારવાનો પરિત્યાગ કરીને શીઘ્ર જ ધર્માત્મા થાય છે: આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કહે છે:—

ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વન્છાંતિ નિગચ્છતિ ।

કૌંતેય પ્રતિજાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ ॥ ૩૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—તે પુરુષ શીઘ્ર જ ધર્માત્મા થાય છે તથા નિત્ય એવી શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. હે કૌંતેય ! મારો (પરમેશ્વરનો) ભક્ત નાશને પામતો નથી, એવો તું નિશ્ચય કર. ૩૧

દીકા:—હે અર્જુન ! જે પુરુષ પૂર્વે ઘણા કાળનો અધર્મભ્રમા હોય છે, તે પુરુષ પણ મારા (પરમેશ્વરના) ભજનના પ્રભાવથી શીઘ્ર જ ધર્મભ્રમા થાય છે, અર્થાત્ તે પુરુષ ભજનના પ્રભાવથી પૂર્વના દુરાચરણપણાનો શીઘ્ર પરિત્યાગ કરીને ધર્મવિષે પ્રીતિવાળો થાય છે; ક્રિયા મારા ભક્તને કેવળ એટલું જ ક્ષણ થતું નથી, કિંતુ એથી અધિક પણ ક્ષણ થાય છે: એ અર્થ શ્રીભગવાન્ કહે છે:—અધર્મચાતિ નિગચ્છતિ—હે અર્જુન ! મારા ભજનના પ્રભાવથી પુરુષ નિત્ય-શાંતિને પણ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ મારા (પરમેશ્વરના) ભજનવડે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો થયેલો પુરુષ તોમ વૈરાગ્યવાન્ થઈને સર્વ વિષયલોભોગી ઇચ્છાથી રહિત થાય છે.

અર્જુને કહેલી શંકા:—“હે ભગવન્ ! પરમેશ્વરનું પૂજન કરનારો પણ ભક્ત, પૂર્વે અભ્યાસ કરેલા દુરાચારનો ત્યાગ નહિ કરીને ધર્મભ્રમા ન પણ થાય તેથી ભક્ત તો નાશને જ પ્રાપ્ત થવો ભેદબે.”

શ્રીભગવાન્ ભક્ત જનોની ઉપર કરુણાની પરવશતાવડે ક્રોધવાન્ થયેલાની પેઠે અર્જુનની પ્રત્યે કહે છે:—ક્ષોતેષ્વ હતિ ॥ હે અર્જુન ! પૂર્વે દુરાચારી હોવા છતાં પણ પુરુષ મારા (પરમેશ્વરના) ભજનના પ્રભાવથી દુરાચારનો પરિત્યાગ કરીને શીઘ્ર જ ધર્મભ્રમા થાય છે તથા નિત્યશાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. આ વાતને તારે કાંઈ આશ્ચર્યરૂપ માનવી નહિ. કિંતુ એ મારી ભક્તિનો પ્રભાવ નિશ્ચિત જ છે. તેથી હે અર્જુન ! આ મારી ભક્તિના પ્રભાવવિષે વિવાદ કરનારા જે પ્રતિવાદી છે, તે પ્રતિવાદીઓની સન્મુખ ઉભા રહીને તથા ઉચ્ચી બુદ્ધિ કરીને પ્રતિવાદીઓની અવજ્ઞાપૂર્વક તથા ગર્વપૂર્વક તું આ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા કર. મારો (પરમેશ્વરનો) ભક્ત અત્યંત દુરાચારી હોવા છતાં, પ્રાણસંકટને પ્રાપ્ત થયેલો હોવા છતાં તથા અત્યંત મૂઢ અને અશરણુ હોવા છતાં પણ નાશને પ્રાપ્ત થતો નથી, અર્થાત્ દુર્ગને પ્રાપ્ત થતો નથી, કિંતુ સર્વ પ્રકારે મારો ભક્ત કુવાર્ય જ થાય છે. હે અર્જુન ! આ મારા ભક્તિના પ્રભાવવિષે અજમિદ્ધ, પ્રહ્લાદ, દુવ, ગજેન્દ્ર ઇત્યાદિ અનેક દૃષ્ટાંતો પ્રસિદ્ધ છે. તથા ન વાસુદેવમક્તાનામચર્મ વિચિત્રે ક્વચિદ્—અર્થાત્—પરમેશ્વરના ભક્તોને કહાચિત્ પણ અશુભની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આ વિશે અનેક શાસ્ત્રનાં વચનો પ્રમાણરૂપ છે. (૩૧)

અપતરણિકા:—“પૂર્વે શ્લોકમાં, આગંતુક ક્રોધવડે દુષ્ટ પુરુષોનો ભગવદ્ભક્તિના પ્રભાવથી નિસ્તાર કથન થયો. હવે, સ્વાભાવિક ક્રોધવડે દુષ્ટ પુરુષોનો પણ ભગવદ્ભક્તિના પ્રભાવથી નિસ્તાર કથન કરે છે:—

માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય યેઽપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ।

સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેઽપિ યાંતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૩૨ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! મારો (પરમેશ્વરનો) આશ્રય કરી જે પુરુષો પાપ યોનિવાળા હોય છે, સ્ત્રીઓ હોય છે, વૈશ્યો હોય છે તથા શૂદ્રા હોય છે તે સર્વ પણ પરમગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, આ વાત નિશ્ચયપૂર્વક છે. ૩૨ :

દીકા:—હે અર્જુન ! મારા (પરમેશ્વરના) શરણાગતને પ્રાપ્ત થઈને જે પ્રાણીઓ પાપયોનિ-વાળા છે, અર્થાત્ જાવિદેહવડે દુષ્ટ જે ચાંડાલાદિ છે અથવા જે પ્રાણીઓ સર્પાદિ તિર્થંક્રુઓનિ-વાળા છે, તથા વેદના અધ્યયનાદિકાથી રહિત હોવાથી અતિ નિકૃષ્ટ જે સ્ત્રીઓ છે, તથા કુષિ-વાલિન્યાદિ લૌકિક વ્યાપારોવિષે તત્પર જે વૈશ્યો છે, તથા શૂદ્રત્વ ભવિતી જ વેદના અધ્યય-નાદિકોના અભાવવડે પરમગતિને અયોગ્ય જે શૂદ્રો છે, તે સર્વે મારી (પરમેશ્વરની) ભક્તિના

પ્રભાવથી શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા યદ્યપિ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિદ્વારા મોક્ષરૂપ પરમગતિને જ પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત તારે નિશ્ચિત જ બાણવી. એમાં કિચિત્ માત્ર પણ સંશય કરવો નહિ.

અહીં માં હિ એમાં રહેલો જે હિ શબ્દ છે, તે હિ શબ્દવડે આ અર્થવિષે શાસ્ત્રપ્રમાણની પ્રસિદ્ધિ યોધિત કરી છે. આ શાસ્ત્રપ્રમાણ આ પ્રમાણે છે—કિરાતદ્વાનંપુર્ણિદગ્ધ્વક્તા આમીરકં-કા યવનાઃ લગ્નાદયઃ । યેષ્વે ચ પાપા યદુપાશ્ચયમયાઃ શુદ્ધ્યંતિ તસ્મૈ પ્રમરિષ્ણવે નમઃ ॥ અર્થાત્—કિરાત, હુણ, આંધ્ર, પુલિંહ, પુલ્કસ, આલીર, ઠંક, યવન, ખશ ઇત્યાદિ જે નીચ જાતિવાળાં પ્રાણીઓ છે તથા જે અન્ય પણ પાપાચરણવાળાં છે, તે સર્વ પ્રાણીઓ જે પરમેશ્વરના શરણાગતને પ્રાપ્ત થઈને શુદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે, તે પરમેશ્વરની પ્રત્યે મારા નમસ્કાર છે. અહીં તેકવિ શબ્દો માંડેના અપિ શબ્દવડે અપિ ચેત્સદ્ગતિવાતો એ પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલા દુરાચારી પુરુષોને! અર્થ પણ ગ્રહણ કરવો. (૩૨)

અવતરણિકા—આ પ્રકારનાં સ્ત્રી-શુદ્રાદિ પ્રાણીઓ પણ જ્યારે પરમેશ્વરની ભક્તિથી પરમગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે બ્રાહ્મણાદિ ઉત્તમ મનુષ્યો ભગવદ્ભક્તિથી પરમગતિને પ્રાપ્ત થાય, એમાં શું આશ્ચર્ય છે? આ પ્રકારના કૈમુલિકન્યાયવડે શ્રીભગવાન, ઉત્તમ મનુષ્યોને ભક્તિવિષે પ્રવૃત્ત કરવાને વાસ્તે ભગવદ્ભક્તિના પ્રભાવનું વર્ણન કરે છે:—

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ૩૩ ॥

શ્લોકાર્થ—હે અર્જુન! મારો ભક્ત જે ઉત્તમ જાતિવાળો બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિય હોય છે તે! પરમગતિને પ્રાપ્ત થાય તેમાં તો શું જ કહેવું? માટે તું આ અનિત્ય તથા દુઃખયુક્ત મનુષ્યદેહને પ્રાપ્ત થઈ માફ-પરમેશ્વરનું આરાધન કર. ૩૩

ટીકા—હે અર્જુન! જ્યારે પૂર્વોક્ત સ્ત્રી-શુદ્રાદિ પ્રાણીઓ પણ મારી-પરમેશ્વરની ભક્તિવડે બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા મોક્ષરૂપ પરમગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે ઐથ આચારવાળા તથા ઉત્તમ જાતિવાળા જે બ્રાહ્મણો છે તથા સૂક્ષ્મ વસ્તુને વિવેક કરનારા જે ક્ષત્રિયો છે, તે બ્રાહ્મણો તથા ક્ષત્રિયો મારા-પરમેશ્વરના ભક્ત થઈને ભક્તિવડે મોક્ષરૂપ પરમગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં શું આશ્ચર્ય છે? અર્થાત્ એ વાતમાં કોઈને પણ સંશય નથી. હે અર્જુન! મારી-પરમેશ્વરની ભક્તિનો મહાન પ્રભાવ છે. એ કારણથી સર્વ પુરુષાર્થો સિદ્ધ કરવાને યોગ્ય તથા અત્યંત હર્લભ આ અધિકારી મનુષ્યદેહને પ્રાપ્ત થઈને તું, જ્યાં સૂધી આ મનુષ્યદેહ નાશને પ્રાપ્ત થયો નથી તથા રોગાદિકોવડે ગ્રસ્ત થયો નથી, ત્યાં સૂધી અતિ શીઘ્રતાથી મહાન પ્રયત્નવડે, મારા-પરમેશ્વરના શરણાગતને પ્રાપ્ત થા. હે અર્જુન! આ મનુષ્યદેહ અનિત્ય છે, અર્થાત્ શીઘ્ર નાશ પામનારો છે. વળી આ દેહ અસુખ છે અર્થાત્ ગર્ભવાસ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનાં દુઃખોવડે ગ્રસ્ત છે. હે અર્જુન! આ શરીર અનિત્ય છે તથા અસુખરૂપ છે, તેથી તું મારા-પરમેશ્વરના ભજનવિષે વિલંબ ન કર તથા આ શરીરના સુખવાસ્તે ઉદ્યમ ન કર. હે અર્જુન! જેમ પૂર્વે ઐથ આચારવાળા જનકાદિ રાજર્ષિઓએ મારા-પરમેશ્વરના ભજનવડે પોતાના જન્મને સફળ કરેલ છે, તેમ તું અર્જુન પણ મારા-પરમેશ્વરના ભજનવડે પોતાના જન્મને સફળ કર. જે તું આ અધિકારી મનુષ્યશરીરને પ્રાપ્ત થઈને મને-પરમેશ્વરને ચિન્તનપરાયણ નહિ થયો, તો આ વાફ અધિકારી મનુષ્યશરીર

આ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે—હ્રદ વેદવેદીદય સત્યમસ્તિ ન વેદવેદીન્મહતી વિનટિઃ—અર્થાત્—ભરત-ખડ્ગ-વિષે અધિકારી મનુષ્યશરીરને પ્રાપ્ત થઈને પુરુષ જ્યારે પરમાત્માદેવને સાક્ષાત્કાર કરે છે ત્યારે પુરુષને મોક્ષરૂપ સત્ય કૃપાળી જ પ્રાપ્તિ થાય છે. અને પુરુષ જ્યારે આ અધિકારી મનુષ્યશરીરને પામીને પરમાત્માદેવનો સાક્ષાત્કાર કરતો નથી, ત્યારે તે પુરુષને વારંવાર જન્મ-મરણરૂપ સંસારની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. (૩૩)

અવતરણિકાઃ—હવે પૂર્વે, કહેલા ભજનના પ્રકારનું કથન કરતાં શ્રીભગવાન આ નવમા અધ્યાયની સમાપ્તિ કરે છે:—

મન્મના ભવ મદ્રક્તો મયાજી માં નમસ્કુરુ ।

મામેવૈષ્યસિ યુક્તૈવમાત્માનં મત્પરાયણઃ ॥ ૩૪ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! તું મારે વિશે—પરમેશ્વર વિશે મનવાળો થા, મારો ભક્ત થા, મારા પૂજનવિષે પરાયણ થા તથા મને—પરમેશ્વરને નમસ્કાર કર. આ પ્રકારે મારા-પરમેશ્વરના શરણને પ્રાપ્ત થયેલો તું, તારા અંતઃકરણને મારેવિષે—પરમેશ્વરવિષે ચોળવાથી, મને—પરમેશ્વરને જ પ્રાપ્ત થશે. ૩૪

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! જે પુરુષનું મન કેવળ મારે વિષે—પરમેશ્વરવિષે જ સંલગ્ન છે, અન્ય પુત્ર-ભાઈ-હિકોવિષે સંલગ્ન નથી, તે પુરુષનું નામ ‘મન્મના’ કહેવાય છે; એવો મન્મના તું થા અને જે પુરુષ એક મારો—પરમેશ્વરનો જ ભક્ત છે, ધનાદિ પદાર્થોની પ્રાપ્તિવાસ્તે અન્ય રાજાદિકોને ભક્ત નથી, તે પુરુષ ‘મદ્રક્ત’ કહેવાય છે; એવો મદ્રભક્ત તું થા. તાત્પર્ય એ છે કે, આ લોકમાં રાજાદિકોને જે ભૂત્ય હોય છે, તે ભૂત્ય ધનાદિ પદાર્થોની પ્રાપ્તિવાસ્તે રાજાદિકોને ભક્ત હોવા છતાં પણ રાજાદિકોવિષે તે ભૂત્યનું મન સંલગ્ન થતું નથી. કિન્તુ તે ભૂત્યનું મન પોતાનાં સ્ત્રી-પુત્રાદિકોવિષે જ સંલગ્ન હોય છે. તેથી તે ભૂત્ય રાજાને ભક્ત હોવા છતાં પણ વન્મના હોતો નથી અને પોતાનાં સ્ત્રી-પુત્રાદિકોવિષે તે ભૂત્ય વન્મના હોવા છતાં પણ સ્ત્રી-પુત્રાદિકોને ભક્ત થતો નથી. તેમ તું અર્જુન મારે વિષે—પરમેશ્વરવિષે ભક્તિવાળો હોવા છતાં પણ અન્યમાં મનવાળો થા નહિ અને મારે વિષે—પરમેશ્વરવિષે મનવાળો હોવા છતાં પણ અન્યવિષે ભક્તિવાળો થા નહિ, કિન્તુ તું—અર્જુન મારે વિષે—પરમેશ્વરવિષે જ મનવાળો તથા ભક્તિવાળો થા તથા તું અર્જુન મદ્રાજ થા, અર્થાત્ એક મારે વિષે—પરમેશ્વરને વિષે જ પૂજનપરાયણ થા તથા શરીર-મન-વાણીવડે તું મને—પરમેશ્વરને જ નમસ્કાર કર. આ પ્રકારે મત્પરાયણ થયેલો તું અર્થાત્ મારા-પરમેશ્વરના એકના જ શરણાગતને પ્રાપ્ત થયેલો તું, તારા અંતઃકરણને મારા-પરમેશ્વરના ચિન્તન વિષે જોડીને, મને—પરમાનંદધન-સ્વપ્રકાશ-સર્વ ઉપદ્રવોથી રહિત અભય પ્રહ્લને જ, ઘટાકાશ-મહાકાશની પેઠે તથા નદી સમુદ્રની પેઠે અલેહરૂપે કરીને પ્રાપ્ત થઈશ. તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ ઘટરૂપ ઉપાધિની નિવૃત્તિ થતાં ઘટાકાશ અલેહરૂપે કરીને મહાકાશ ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે તથા જેમ શ્રીગંગા-યમુનાદિ નદીઓ પોતાનાં નામરૂપને પરિત્યાગ કરીને સમુદ્રવિષે એકતા-ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તું—અર્જુન પણ મારી-પરમેશ્વરની ભક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રહ્લાસાક્ષાત્કારવડે, અવિદ્યાદિ સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત થયેલા અલેહરૂપે કરીને, મને—નિર્ગુણ પ્રહ્લને જ પ્રાપ્ત થશે.

શ્રુતિ કહે છે કેઃ—યથા નયઃ સ્પન્દમાનાઃ સમુદેસ્ત્વં ગૃન્ત્રીને નામરૂપં વિદ્યાય । તથા વિદ્યાનામરૂપા-દ્વિલકઃ પરાત્પરં પુરુષર્ષેતિ દિવ્યમ્ ॥ અર્થાત્—જેમ ગંગા-યમુનાદિ નદીઓ પોતાનાં નામરૂપને

પરિત્યાગ કરીને, સમુદ્રવિષે જઈને એકતા ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ વિદ્વાન્ પુરુષ પણ નામરૂપથી રહિત થઈને, સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ સ્વયંભ્યોતિ પરમાત્મા પુરુષને જ અભેદરૂપે કરીને પ્રાપ્ત થાય છે. કેઈ દીકામાં તો મામેય આત્માન અપ્યસિ એ પ્રકારે શબ્દોની યોજના કરીને આત્માને એ શબ્દવડે પરમાત્માનો અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે. (૩૪)

આ પ્રમાણે શ્રીભગવાને ગાયેલી ઉપનિષદમાં બ્રહ્મવિદ્યાના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “રાજગિરારાજગુહયોગ” નામના નવમા અધ્યાય ઉપર શ્રીચિદ્ધનાનંદ સ્વામીની રચેલી “ગૂઢાર્થદીપિકા” નામની દીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણાર્પણમસ્તુ.

દશમ અધ્યાય

વિભૂતિયોગ

પૂર્વે સાતમા, આઠમા અને નવમા એ ત્રણ અધ્યાયોવડે તત્પદાર્થરૂપ પરમેશ્વરનું સોપાનિક સ્વરૂપ તથા નિરુપાધિક સ્વરૂપ દર્શાવ્યું. આ તત્પદાર્થરૂપ પરમેશ્વરની જે વિભૂતિઓ છે, તે વિભૂતિઓ સોપાનિક સ્વરૂપના ધ્યાનવિષે ઉપાયભૂત છે, અને તે વિભૂતિઓ નિરુપાધિક સ્વરૂપના જ્ઞાનવિષે ઉપાયભૂત છે. એવી પરમેશ્વરની વિભૂતિઓ પણ સાતમા અધ્યાયમાં રસોદમસ્તુ કૌંતેય ઇત્યાદિ વચ્ચેનાવડે અને નવમા અધ્યાયમાં ગદ્ ગતુરં યઃ ઇત્યાદિ વચ્ચેનાવડે સંક્ષેપથી કહેવામાં આવી. આ સંક્ષેપથી કહેલી વિભૂતિઓનો વિસ્તાર હવે અવશ્ય કરીને કહેવા યોગ્ય છે, કારણ કે કેટલાક બહિર્બુદ્ધ લોકોને પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ ધ્યાન કરવા માટે પણ અત્યંત દુર્વિજ્ઞેય છે. એવા સ્વરૂપનું જે પુનઃ પુનઃ કથન છે, તે સ્વરૂપના જ્ઞાન વાસ્તે જ છે. આ કારણથી શ્રીભગવાને આ દશમા અધ્યાયનો પ્રારંભ કર્યો છે. તેમાં પ્રથમ, અર્જુનના ચિત્તવિષે ઉત્સાહ કરાવવા વાસ્તે પરમ કૃપાળુ શ્રીભગવાન્ વિના પૃથ્વે અર્જુનની પ્રત્યે કહે છે:—

શ્રીભગવાનુવાચ—ભૂય એવ મહાનાહો ગૃણુ મે પરમં વચઃ ।

યત્તેહં પ્રીયમાણાય વક્ષ્યામિ હિતંકામ્યયા ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—શ્રીભગવાન્ કહે છે:—હે અર્જુન ! ફરીથી મારા-પરમેશ્વરના ઉત્કૃષ્ટ વચનને તું શ્રવણ કર, જે વચન હું-પરમેશ્વર તારા હિતની કામનાવડે પ્રીતિવાળા એવા તને કથન કરું છું. ૧
દીકા:—હે મહાન્ બાહુવાળા અર્જુન ! તું પુનઃ મારું-પરમેશ્વરનું ઉત્કૃષ્ટ વચન શ્રવણ કર, કે જે વચન હું-પરમ આપ પરમેશ્વર તારા ઇત્તની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરીને તારી પ્રત્યે કહું છું.

કારી પુરુષની પ્રત્યે જ તત્ત્વવેત્તા પુરુષે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવો, પણ પ્રીતિથી રહિત પુરુષની પ્રત્યે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવો નહિ. અને તે વચનનું જે પરમ એકું વિશેષણ કહ્યું છે, તે પરમ વિશેષણવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, મારું વચન અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ છે, માટે એ મારાં વચનના શ્રવણથી તને અવશ્ય ઇષ્ટ અર્થની પ્રાપ્તિ થશે.

અર્જુનની શંકા:-“હિ ભગવન્ ! એવાં વચનો તો પૂર્વે ઘણીવાર આપે મારી પ્રત્યે કહેલાં છે, તે જ વચનો પુનઃ અત્યારે શા વાસ્તે કહેા છે ?”

શ્રીભગવાને કહેલો બુદ્ધાસે:-“હૃદયિણે વસ્તુનો પુનઃ પુનઃ ઉપદેશ કરવાથી જ જોષ થાય છે” એ પ્રકારના અભિપ્રાયવડે પોતાના સ્વરૂપની હૃદયિણેતાનું કથન કરે છે. (૧)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હિ ભગવન્ ! મારી પ્રત્યે આપ પરમેશ્વરના સ્વરૂપનો ઉપદેશ કરનારા ઇદ્રાદિક દેવતાઓ તથા ભૃગુઆદિ ઋષિઓ ઘણા છે; તેમનાં વચનો સાંભળવાથી જ મને આપના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થશે; તો એવિષે આપને કહેવાનું શું પ્રયોજન છે ?”

શ્રીભગવાને કહેલો બુદ્ધાસે:-“જે ઇદ્રાદિકોનાં વચનથી તું મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન આકે છે, તે ઇદ્રાદિકોને જ માફ સ્વરૂપ હૃદયિણે છે.” એ અર્થ હવે શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

ન મે વિદુઃ સુરગણાઃ પ્રભવં ન મહર્ષયઃ ।

ઞ્હમાદિર્હિ દેવાનાં મહર્ષીનાં ચ સર્વશઃ ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-મારા-પરમેશ્વરના પ્રભાવને ઇદ્રાદિક દેવતા જાણતા નથી તથા ભૃગુઆદિ મહાન્ ઋષિઓ પણ જાણતા નથી, માટે હું-પરમેશ્વર તે દેવતાઓના તથા મહાન્ ઋષિઓના સર્વ પ્રકારે કારણરૂપ છું. ૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! મારા-પરમેશ્વરનો જે પ્રભાવ છે, અર્થાત્ આકાશાદિ સર્વ પ્રપંચની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-સંહાર-અવેશ-નિયમન-નિબંધ-અનુબંધ ઇત્યાદિ કરવાના સામર્થ્યરૂપ જે પ્રભાવ છે, અથવા અનેક વિભૂતિઓવડે આવિર્ભાવરૂપ જે પ્રભાવ છે, તે મારા પ્રભાવને ઇદ્રાદિક દેવતાઓ તથા ભૃગુઆદિ મહાન્ ઋષિઓ સર્વજ્ઞ હોવા છતાં પણ જાણી શકતા નથી,

અર્જુને કહેલી શંકા:-“હિ ભગવન્ ! ઇદ્રાદિક દેવતા તથા ભૃગુઆદિ મહાન્ ઋષિઓ આપના પ્રભાવને શા કારણથી જાણતા નથી ?”

શ્રીભગવાન્ તે ન જાણવાવિષે હેતુ કહે છે-અદ્યતિરિહિ રિતિ ॥ હે અર્જુન ! હું-પરમેશ્વર ઇદ્રાદિક દેવતાઓનું તથા ભૃગુઆદિ મહાન્ ઋષિઓનું સર્વ પ્રકારે કારણ છું, અર્થાત્ હું-પરમેશ્વર ઇદ્રાદિક દેવતાઓના તથા ભૃગુઆદિ ઋષિઓના ઉત્પાદકપણાવડે તથા બુદ્ધિ આદિકોના પ્રવર્તકપણાવડે કારણ છું; અથવા હું-પરમેશ્વર તેમના ઉપાધાનરૂપે કરીને તથા નિમિત્તરૂપે કરીને કારણ છું; તેથી ઇદ્રાદિક દેવતા તથા ભૃગુઆદિ ઋષિઓ મારા-પરમેશ્વરના કાર્યરૂપ હોવાથી કારણરૂપ મારા-પરમેશ્વરના પ્રભાવને જાણી શકતા નથી, જેમકે પિતાના પ્રભાવને પુત્ર જાણી શકતો નથી. તેથી હું-પરમેશ્વર જ પોતાનો પ્રભાવ તારી પ્રત્યે કહું છું. પરમેશ્વરથી જ સર્વ દેવતાઓની તથા સર્વ ઋષિઓની ઉત્પત્તિ થાય છે, એ વાત તત્ત્વાદેવતા વદ્વદ્વા સંપ્રદાયાઃ પશિમ્યુક્તા મહર્ષયો દેવતાશ્ચ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવિષે પ્રસિદ્ધ જ છે. (૨)

અવતરણિકા:-આ પરમેશ્વરના પ્રભાવનું જ્ઞાન મહાન્ ક્ષત્રિયો હેતુ છે. તેથી કોઈક અધિકારી જન જ પરમેશ્વરના પ્રભાવને જાણે છે: આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન્ કહે છે. અથવા, શંકા-હે ભગવન્ ! ઇદ્રાદિક દેવતાઓ તથા ભૃગુઆદિ ઋષિઓ જો કદાચિત્ આપના-પરમેશ્વરના પ્રભાવનો ઉપદેશ કરવાને સમર્થ નથી, તો આપ જ મારી પ્રત્યે આપના પ્રભાવનો ઉપદેશ

કરે; પરંતુ આપના પ્રભાવને જાણનાથી મને શું કૃણ પ્રાપ્ત થશે ?" એવી અભ્યુત્થાનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન્ તે જ્ઞાનનું કૃણ કહે છે:—

યો મામજમનાદિં ચ વેત્તિ લોકમહૈશ્વરમ્ ।

અસંમૂઢઃ સ મર્ત્યેષુ સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—જન્મથી રહિત, કારણથી રહિત તથા સર્વ લોકોના મહાન્ ઇશ્વર એવા મને-પરમેશ્વરને જે પુરુષ જાણે છે તે પુરુષ સર્વ મનુષ્યોના મધ્યમાં સંભોદથી રહિત થયેલો છતો સર્વ પાપોના પરિત્યાગ કરે છે. ૩

ટીકા:—હે અભ્યુત્થાન ! હું-પરમેશ્વર જ સર્વ જગતનું કારણ છું; તેથી જેના આદિ એટલે કે જેનું કારણ વિદ્યમાન નથી તેનું નામ અનાદિ છે; એવો અનાદિરૂપ હું-પરમેશ્વર છું. અને અનાદિ હોવાથી જ હું-પરમેશ્વર અજ છું, અર્થાત્ ઉત્પત્તિરૂપ જન્મથી રહિત છું તથા સર્વ લોકોના મહેશ્વર છું. એવા મને-પરમેશ્વરને જે અધિકારી પુરુષ પોતાના આત્માથી અભિનિરૂપે કરીને સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે પુરુષ સર્વ મનુષ્યોમાં અસંમૂઢ થઈને, અર્થાત્ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિદ્વારા આત્મા-અનાત્માના તાદાત્મ્ય અધ્યાસરૂપ સંભોદથી રહિત થઈને, સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે, અર્થાત્ બુદ્ધિપૂર્વક કરેલાં તથા અબુદ્ધિપૂર્વક કરેલાં જૂલ-ભવિષ્ય-વર્તમાન સર્વ પાપોથી તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ મુક્ત થાય છે.

અહીં પ્રશ્ન્યતે એ વચનમાં રહેલો જે પ્ર શબ્દ છે, તે પ્ર શબ્દવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, યદપિ અજ્ઞાની પુરુષ પણ પાપકર્મોના લોગવડે તથા પ્રાયશ્ચિત્તવડે પાપકર્મોથી મુક્ત થાય છે, તથાપિ અજ્ઞાની પુરુષ તેમ કરીને પાપકર્મોથી અત્યંત મુક્ત થતો નથી, કારણ કે સર્વ પાપકર્મોના કારણરૂપ જે અજ્ઞાન છે, તથા તે અજ્ઞાનકૃત જે દેહાદિકાવિષે અહંભમ અધ્યાસ છે, તે અજ્ઞાન તથા અધ્યાસ અજ્ઞાની પુરુષોવિષે વિદ્યમાન છે, તેથી પુનઃ પાપોની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને લોગવડે નિવૃત્ત થયા છતાં પણ પાપકર્મો સંસ્કારરૂપે તે અજ્ઞાની પુરુષોવિષે યથા કરે છે. એ કારણથી સંસ્કારોની વશતાને લીધે અજ્ઞાની પુરુષો પુનઃ પાપકર્મોવિષે પ્રવૃત્ત થાય છે અને તત્ત્વવેત્તા પુરુષ તો આત્મસાક્ષાત્કારવડે અજ્ઞાનરૂપ મૂળ કારણથી, તત્કાલ અહંભમ અધ્યાસથી તથા સંસ્કારસહિત સર્વ પાપકર્મોથી નિઃશેષવઃ નિવૃત્ત થઈ જાય છે; તેથી તત્ત્વવેત્તા પુરુષ જ સર્વ પાપકર્મોથી અત્યંત મુક્ત થાય છે. આ અર્થવિષે-લીયંતે વાસ્ય કમણિ તસ્મિન્ દ્ટે પરાવરે ॥ ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિ-સ્મૃતિવચન પ્રમાણરૂપ છે. (૩)

અવતરણિકા:—પૂર્વ શ્લોકમાં લોકમહેશ્વર એ વચનવડે શ્રીભગવાને પોતાવિષે સર્વ લોકોનું મહેશ્વરપણું કયન કર્યું. હવે સર્વલોકમહેશ્વરપણાનું વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરે છે:—

બુદ્ધિર્જ્ઞાનમસંમોહઃ ક્ષમા સત્યં દમઃ શમઃ ।

સુખં દુઃખં ભવો ભાવો મયં ચાભયમેવ ચ ॥ ૪ ॥

અહિંસા સમતા તુષ્ટિસ્તપો દાનં યશોઽયશઃ ।

ભવંતિ ભાવા ભૂતાનાં મત્ત એવ પૃથગ્વિધાઃ ॥ ૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—બુદ્ધિ, જ્ઞાન, અસંમોહ, ક્ષમા, સત્ય, દમ, શમ, સુખ, દુઃખ, ભવ, ભાવ, ભય, અભય, અહિંસા, સમતા, તુષ્ટિ, તપ, દાન, યશ તથા અયશ આ લોકપ્રસિદ્ધ નાનાં પ્રકારનાં કાર્યવિશેષો; સર્વ પ્રાણીઓને મારાથી-પરમેશ્વરથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. ૪-૫

ત્રીકા:-હે અનુન ! બુદ્ધિથી લઈને અયશ સૂધીનાં સર્વ આણીઓનાં કાર્યવિશેષ મારાથી-
 પરમેશ્વરથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, અન્ય કોઈથી ઉત્પન્ન થતાં નથી. હવે તે બુદ્ધિઆદિકોના સ્વરૂપનું
 કથન કરે છે (૧) અંત કરણવિષે જે સૂક્ષ્મ અર્થનો વિવેક કરવાનું સામર્થ્ય છે તેનું નામ બુદ્ધિ
 છે. (૨) આત્મા-અનાત્મારૂપ સર્વ પદાર્થોનો જે અવગ્રોહ છે તેનું નામ જ્ઞાન છે. (૩) જ્ઞાતવ્યતારૂપે
 કરીને અથવા કર્તવ્યતારૂપે કરીને પ્રાપ્ત થયલા જે પદાર્થો છે, તે પદાર્થોવિષે-ચાકુગતાથી
 રહિત થઈને-જે વિવેકપૂર્વક પ્રવૃત્તિ છે અર્થાત્ તેના ઈષ્ટ-અનિષ્ટરૂપ ક્ષણના વિચારપૂર્વક જે
 પ્રવૃત્તિ છે તેનું નામ અસંભોદ છે. (૪) કઠોર વાણીવડે અથવા દંડાદિકોવડે લાડન કરેલા પુરુષના
 ચિત્તનું જે નિર્વિકારપણું છે અર્થાત્ લાડન કરનારા આણીના અનિષ્ટનું ચિંતન નહિ કરવું, તેનું
 નામ ક્ષમા છે, અથવા આધ્યાત્મિક-આધિદૈવિક-આધિલૌકિક એ ત્રણ પ્રકારના ઉપદ્રવોને સહન
 કરવાનો જે સ્વભાવ છે તેનું નામ ક્ષમા છે. જ્યારાદિ રોગ આધ્યાત્મિક ઉપદ્રવ કહેવાય છે;
 અતિશીત-અતિતપ્ત-અતિવર્ષા ઇત્યાદિ આધિદૈવિક ઉપદ્રવ કહેવાય છે; અને વ્યાધ-સર્પ-શત્રુ
 ઇત્યાદિ આધિલૌકિક ઉપદ્રવ કહેવાય છે. (૫) પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોવડે જે અર્થ જે પ્રકારે નિર્ણય

ઉત્પન્ન થાય છે, પણ અન્ય કોઈથી આ બુદ્ધિઆદિ ઉત્પન્ન થતાં નથી. એવા સર્વના કારણરૂપ મારે વિશે-પરમેશ્વરવિષે સર્વ લોકોનું મહેશ્વરપણું હોય, તેમાં કહેલુ શું ? (૪-૫)

અવતરણિકા:—હે અર્જુન ! કેવળ બુદ્ધિઆદિકોનું કારણ હોવાથી મારે વિશે-પરમેશ્વર-વિષે સર્વ લોકોનું મહેશ્વરપણું નથી, કિન્તુ ભૂગુઆદિ મહાન્ ઋષિઓનું તથા સ્વયંભુતાદિ મનુ-ઓનું કારણ હોવાથી પણ મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે સર્વ લોકોનું મહેશ્વરપણું છે; આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન્ કહે છે.—

મહર્ષયઃ સપ્ત પૂર્વે ચત્વારો મનવસ્તથા ।

મદ્રાવા માનસા જાતા યેપાં લોકે દ્વિમાઃ પ્રજાઃ ॥ ૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—સૃષ્ટિના આદિ કાળવિષે ઉત્પન્ન થયેલા જે ભૂગુ આદિ સપ્ત મહા ઋષિઓ છે તથા સાવર્ણિ આદિ ચાર મનુ છે, જે ભૂગુ આદિ માગ-પરમેશ્વરના ચિન્તનપરાયણ છે, જે મનના સંકલ્પમાનત્રી ઉત્પન્ન થયેલા છે તથા જે ભૂગુ આદિકોની આ લોકમાં પ્રાણશુદ્ધિ પ્રજા છે તે ભૂગુ આદિ પણ મારાથી-પરમેશ્વરથી જ ઉત્પન્ન થયા છે. ૬

ટીકા:—હે અર્જુન ! પૂર્વે સૃષ્ટિના આદિકાળવિષે ઉત્પન્ન થયેલા ભૂગુઆદિ સપ્ત મહા ઋષિઓ વેદોના પાઠને તથા વેદોના અર્થને સારી રીતે જાણનારા છે, સર્વરા છે તથા વેદવિદ્યાના સંપ્રદાયની પ્રવૃત્તિ કરનારા છે. આ કારણથી જ ભૂગુઆદિ સપ્ત ઋષિઓને શાસ્ત્રવિષે મહાઋષિઓ કહેલા છે. આ ભૂગુઆદિ સપ્ત ઋષિઓનાં નામ તથા સૃષ્ટિના આદિ-કાળવિષે તેમની ઉત્પત્તિ પુરાણોવિષે પણ કહેલી છે. મૃગ મરીચિમર્તિ ચ પુલસ્ત્ય પુલહ ક્રતુઃ વસિષ્ઠ એ સપ્ત ઋષિરૂપ યુગોને મહાન્ તેજવાળા બ્રહ્માએ સૃષ્ટિના આદિ કાળવિષે પોતાના મનવડે ઉત્પન્ન કર્યા હતા.

તથા સૃષ્ટિના આદિ કાળવિષે ઉત્પન્ન થયેલા જે સાવર્ણિઆદિ નામવડે પ્રસિદ્ધ ચાર મનુઓ છે, અથવા મહર્ષયઃ સપ્ત એ વચનવડે ભૂગુઆદિ સપ્ત મહર્ષિઓનો અર્થ ગ્રહણ કરવો, અને પૂર્વે ચત્વારઃ એ વચનવડે ભૂગુઆદિ સપ્ત ઋષિઓ પણ પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલા સનકાદિ ચાર મહર્ષિઓનો અર્થ ગ્રહણ કરવો; અને મનવસ્તથા એ વચનવડે સ્વાયંભુવ આદિ ચતુર્દશ ૧૪ મનુઓનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. ભૂગુઆદિ સર્વ મદ્રજાવ છે. મારેવિષે-પરમેશ્વર-વિષે જેમનો ભાવ એટલે કે જેમની ભાવના છે તેઓ મદ્રજાવ કહેવાય છે, અર્થાત્ મારા-પરમેશ્વરના ચિન્તનરૂપ ભાવનાની વશતાથી જેમને મારા-પરમેશ્વરનું જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય તથા નાના પ્રકારની શક્તિઓ આર્વિર્ભૂત થયેલી છે, તેઓ મદ્રજાવ કહેવાય છે.

વળી ભૂગુઓદિ માનસ છે અર્થાત્ બ્રહ્માના મનના સંકલ્પમાનત્રી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે, અન્ય મનુઓની પેઠે યોનિથી ઉત્પન્ન થયેલા નથી. આ કારણથી જ વિશુદ્ધ જન્મવાળા હોવાથી ભૂગુઆદિ સર્વ પ્રાણીઓથી શ્રેષ્ઠ છે. શાસ્ત્રમા યોનિ ત્રિના ન દ્વારારં એવું જે વચન કહેલું છે, તેમા યોનિ શબ્દ સ્ત્રીના યોનિનો વાચક નથી, કિન્તુ યોનિ શબ્દ કારણનો વાચક છે, અર્થાત્ કારણવિના શરીર ઉત્પન્ન થતું નથી. એવા ભૂગુઆદિ સપ્ત મહાઋષિઓ, સનકાદિ ચાર મહાઋષિઓ તથા સ્વાયંભુતાદિ ચતુર્દશ મનુ, એ સર્વ, સૃષ્ટિના આદિ કાળવિષે હિગ્ગ્ધ-ગર્ભરૂપ મારાથી-પરમેશ્વરથી જ ઉત્પન્ન થયેલ છે, કે જે ભૂગુઆદિ સપ્ત ઋષિઓની, સનકાદિ

ચાર મહાન્નિષોગની તથા સ્વાયંભુવાદિ ચતુર્દશ મનુષ્યોગી, આ લોકવિષે જન્મવડે તથા વિદ્યાવડે, બ્રાહ્મણાદિ સર્વે પ્રજા સતતરૂપ છે.

કોઈ ટીકાવિષે તો લોક દ્વારે એ વચનવિષે લોક એમ પ્રથમા વિભક્ત્યન્તરમ્ ગ્રંથલુ કરીને એ અર્થ કયો છે કે, ભૂગુઆદિકોની જરાયુભદિ ચાર પ્રકારની પ્રજા તથા તે પ્રજાના નિવાસના આધારભૂત આ લોક એ બન્ને સંતતરૂપ છે. અથવા વેળાં એ છઠ્ઠી વિભક્તિ કે-પ: એ પચમી વિભક્તિના અર્થવિષે છે, તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, જે ભૂગુઆદિકોથી આ જરાયુભદિ ચાર પ્રકારની પ્રજા તથા આ લોક ઉત્પન્ન થયું છે, એવા ભૂગુઆદિકોના પશુ કારણરૂપ મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે સર્વે લોકોનું મહેશ્વરપણું હોય, એમાં શું આશ્ચર્ય? (૬)

અવતરણિકા:—આ કારણથી સોપાધિક પરમેશ્વરના પ્રભાવનું કથન કરીને હવે પ્રભાવના જ્ઞાનના ફળનું કથન કરે છે:—

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।

सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે પુરુષ મારી-પરમેશ્વરની આ પૂર્વોક્ત વિભૂતિને તથા યોગને યથાવત જાણે છે તે પુરુષ અચળ યોગે કરી યુક્ત થાય છે, આમા કોઈપણ રીતના સંશય નથી. ૭

ટીકા:—હે અર્જુન! પૂર્વે વર્ણિતો ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે કહેલી જે બુદ્ધિથી અચળ સુધીની મારી-પરમેશ્વરની વિભૂતિ છે તથા ભૂગુઆદિ સમ મહાન્નિષરૂપ સનકાદિ ચાર મહાન્નિષરૂપ તથા સ્વાયંભુવાદિ ચતુર્દશ મનુરૂપ જે મારી વિભૂતિ છે, અર્થાત્ તે તે બુદ્ધિઆદિ-રૂપે કરીને તથા તે તે મહાન્નિષઆદિરૂપે કરીને જે મારી-પરમેશ્વરની સ્થિતિ છે, એવી મારી-પરમેશ્વરની વિભૂતિને જે અધિકારી પુરુષ શુરુ-શાસ્ત્રના ઉપદેશથી યથાવત જાણે છે, તથા જે અધિકારી પુરુષ મારા-પરમેશ્વરના યોગને યથાવત જાણે છે (અહીં તે તે અર્થને ઉત્પન્ન કરવાના સામર્થ્યરૂપ જે પરમ ઐશ્વર્ય છે તેનું નામ યોગ છે, એવા પરમ ઐશ્વર્યરૂપ યોગને જે પુરુષ જાણે છે, તે અધિકારી પુરુષ અલ્પજ્ઞાનવાથી રહિત યોગવડે યુક્ત થાય છે, અર્થાત્ તે પુરુષ તત્ત્વજ્ઞાનની સ્થિતારૂપ સમાધિવડે યુક્ત થાય છે. હે અર્જુન! આ મારી વિભૂ-તિને તથા યોગને જાણનારા પુરુષને સમાધિરૂપ યોગની પ્રાપ્તિવિષે કોઈ પણ સંશય નથી, અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રતિબંધ કરનારા નથી. (૭)

અવતરણિકા:—પરમેશ્વરના વિભૂતિ તથા યોગ એ બન્નેના જ્ઞાનવડે અધિકારી પુરુષને અચળ સમાધિરૂપ યોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ જ્ઞાનના સ્વરૂપનું હવે શ્રીભગવાન ચાર શ્લોકોવડે વર્ણન કરે છે:—

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ૮ ॥

શ્લોકાર્થ:—હું પરમેશ્વર જ સર્વ જગતના ઉત્પત્તિ કારણરૂપ છું તથા મારાથી-પરમેશ્વરથી સર્વ પ્રવૃત્ત થાય છે. આમ માની બુદ્ધિમાન પુરુષ, પ્રેમરૂપ ભાવે કરી યુક્ત થયેલા મારું-પર-મેશ્વરનું આરાધન કરે છે. ૮

ટીકા:—હે અર્જુન! વાસુદેવ નામે હું-પરબ્રહ્મ જ આ સર્વ જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ છું, અર્થાત્ હું-પરમેશ્વર જ સર્વ જગતના ઉપાદાન કારણરૂપ છું, નિમિત્ત કારણરૂપ છું તથા આ જગતના સ્થિતિ-નાશાદિ સર્વ વ્યવહાર પણ મારાથી-પરમેશ્વરથી જ પ્રવૃત્ત થાય છે,

અર્થાત્ સર્વ શક્તિસંપન્ન તથા સર્વજ્ઞ એવા હું-અંતર્યામી પરમેશ્વરવડે પ્રેરણા કરેલું આ સૂર્ય-ચંદ્રમાદિ સર્વ જગત્ પોતપોતાની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન કરીને પ્રવૃત્ત થાય છે; અથવા પ્રત્યક્ સાક્ષીઆત્મારૂપ મારી-પરમેશ્વરની સત્તા-સ્ફૂર્તિને પામીને બુદ્ધિ-ઇન્દ્રિયાદિ સર્વ પ્રપંચ નાના પ્રકારની ચેષ્ટા કરે છે. આ પ્રકારના મારા-પરમેશ્વરના સ્વરૂપને જાણીને જેમણે વિવેકવડે તત્ત્વવસ્તુને જાણેલ છે, એવા બુદ્ધિમાન્ પુરુષો પરમાર્થ તત્ત્વના ગ્રહણરૂપ પ્રેમરૂપ ભાવવડે યુક્ત થઈને મને-પરમેશ્વરને ભજે છે, અર્થાત્ નિત્ય નિરંતર માફે-પરમેશ્વરનું જ ચિન્તન કરે છે. (૮)

અવતરણિકા:—“હે ભગવત્ ! આપનું પ્રેમપૂર્વક ભજન કેલું હોય છે ?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન્ પ્રેમપૂર્વક ભજનના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:—

મચિત્તા મદ્ગતપ્રાણા બોધયંતઃ પરસ્પરમ્ ।

કથયંતશ્ચ માં નિત્યં તુષ્યંતિ ચ રમંતિ ચ ॥ ૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—જેમનું ચિત્ત મારે વિશે-પરમેશ્વર વિશે છે, જેમનો પ્રાણ મને-પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત થયો છે, પરસ્પર માફે-પરમેશ્વરનું જ બોધન કરે છે તથા નિત્ય માફે-પરમેશ્વરનું જ કથન કરે છે, તેવી રીતના મારા ભક્તો સંતોષને પામે છે તથા સુખનો અનુભવ કરે છે. ૯

ટીકા:—હે અર્જુન ! મારે વિશે-પરમેશ્વરવિષે જ જેમનું ચિત્ત છે તેઓ મચિત્ત કહેવાય છે, અથવા હું-પરબ્રહ્મ જ જેમનાં ચિત્તવિષે હું તેઓ મચિત્ત કહેવાય છે, અર્થાત્ જે પુરુષો ચિત્તવડે માફે-પરમેશ્વરનું જ સર્વદા ચિન્તન કરે છે તેઓ મચિત્ત કહેવાય છે.

જેમના પ્રાણ એટલે કે જેમની અણુઆદિ ઇન્દ્રિયો મને-પરમેશ્વરને જ પ્રાપ્ત થયેલી છે, તેઓ મદ્ગતપ્રાણ કહેવાય છે, અર્થાત્ મારા-પરમેશ્વરના ભજન વાસ્તે જ જેમને અણુ-આદિ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર છે તેઓ મદ્ગતપ્રાણ કહેવાય છે, અથવા બાહ્ય વિષયોથી નિવૃત્ત કરીને મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે જ જેમણે અણુઆદિ સર્વ કરણોનો લય કરેલો છે તેઓ મદ્ગતપ્રાણ કહેવાય છે અથવા જેમનો પ્રાણ એટલે કે જેમનું જીવન મારા-પરમેશ્વરના ભજનને અર્થ છે, અન્ય કોઈ પ્રયોજન વાસ્તે જેમનું જીવન નથી, તેઓ મદ્ગતપ્રાણ કહેવાય છે.

જે પુરુષો વિદ્વાન્ પુરુષોની સભાવિષે શ્રુતિવચનોવડે તથા શ્રુત્યનુકૂળ યુક્તિવડે અન્યોન્ય માફે-પરમેશ્વરનું જ બોધન કરે છે, તથા જે પુરુષો નિત્યમેવ પોતાના શ્રદ્ધાવાન્ શિષ્યોની પ્રત્યે મારો-પરમેશ્વરનો જ સેયરૂપે કરીને તથા ધ્યેયરૂપે કરીને ઉપદેશ કરે છે. એ પ્રકારે મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે ચિત્તનું અર્પણ છે, બાહ્ય નેત્રાદિ કરણોનું અર્પણ છે, પોતાના જીવનનું અર્પણ છે, સ્વસમાન પુરુષોનું જે પરસ્પર માફે-પરમેશ્વરનું બોધન તથા પોતાથી ન્યૂન બુદ્ધિ-વાળા શિષ્યોની પ્રત્યે જે મારો-પરમેશ્વરનો ઉપદેશ કરેલો છે, એ જ માફે-પરમેશ્વરનું ભજન છે. આ પ્રકારના મારા-પરમેશ્વરના ભજનવડે જ વિદ્વાન્ પુરુષો સંતોષને પ્રાપ્ત થયેલા છે, અર્થાત્ “પરમેશ્વરના ભજનની પ્રાપ્તિવડે જ અમે કૃતકૃત્ય થયા છીએ, આ ભગવદ્ભજનથી અન્ય કોઈ પણ પદાર્થ અમારા ઇષ્ટનું સાધન નથી” એ પ્રકારના જ્ઞાનરૂપ સંતોષને પ્રાપ્ત થયેલા વિદ્વાન્ જનો સર્વથી ઉત્તમ સુખનો અનુભવ કરે છે.

સંતોષવડે જ ઉત્તમ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ વાત પતંજલિ ભગવાને પણ કહી છે:—
સંતોષારત્નમઃ સ્વજ્ઞમઃ દ્વિ-અર્થાત્-અધિકારી પુરુષને સંતોષથી જ સર્વથી ઉત્તમ સુખ પ્રાપ્તિ

થાય છે. એ વાત પુરાણમાં પણ કહેલી છે:—યથ કામદક્ષં લોકે યથ દિવ્ય મહાસુભ્યમ । તૃણા-
થયુલ્લરસૈત નાર્હતઃ પાંદરીં કલામ ॥ અર્થાત્—આ લોકમાં જેટલાં વિષયજન્ય સુખો છે તથા
સ્વર્ગાદિ લોકોવિષે જેટલાં વિષયજન્ય મોટાં દિવ્ય સુખો છે, તે સર્વ સુખો, તૃણાની નિવૃ-
ત્તિરૂપ સંતોષજન્ય સુખના સોળામા ભાગની તુલ્ય પણ થતાં નથી. (૯)

અવતરણિકા:—હે અર્જુન ! જે અધિકારી જનો પૂર્વોક્ત પ્રકારે માર્ગ-પરમેશ્વરનું ભજન
કરે છે, તે અધિકારી જનોને, હું-પરમેશ્વર પણ બુદ્ધિયોગની પ્રાપ્તિવડે પોતાના નિર્ણય સ્વરૂ-
પની જ પ્રાપ્તિ કરું છું; આ અર્થે હવે શ્રીભગવાન કહે છે:—

તેષાં સતતયુક્તાનાં ભજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।

દદામિ બુદ્ધિયોગં તં येन मामुपयांति ते ॥ ૧૦ ॥

શ્લોકાર્થ:—મારે વિષે-પરમેશ્વર વિષે જેમની એકાગ્ર બુદ્ધિ છે તેમને વિષે તથા જેઓ
પ્રીતિપૂર્વક માર્ગ-પરમેશ્વરનું ભજન કરે છે, તેમને વિષે જે બુદ્ધિયોગે કરી તે ભક્તજનો મને-
પરમેશ્વરને પોતાના આત્મરૂપે કરી પ્રાપ્ત થાય, તં બુદ્ધિયોગ હું-પરમેશ્વર ઉપત્ત કરું છું. ૧૦

ટીકા:—હે અર્જુન ! પૂર્વે મહિમા મળવશાળા: એ શ્લોકવડે કહેલો જે માર્ગ-પરમેશ્વરના
ભજનનો પ્રકાર છે, તે પ્રકારવડે જે પુરુષો માર્ગ-પરમેશ્વરનું ભજન કરે છે, તથા સર્વ કાળે
મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે જેમની એકાગ્ર બુદ્ધિ છે અને એ કારણથી જે પુરુષો લાલ-
પૂજા-પ્રમાદિ ઈલાદિ લૌકિક પ્રયોજનોની ઇચ્છા નહિ કરીને અત્યંત પ્રીતિપૂર્વક એક માર્ગ-
પરમેશ્વરનું જ ભજન કરે છે, તે ભક્તજનોના પૂર્વોક્ત બુદ્ધિયોગને હું-પરમેશ્વર જ ઉપત્ત
કરું છું, અર્થાત્ સોલિસેકેન યોગેન ઘડ્યતે એ વચનવડે પૂર્વે કહેલો જે માર્ગ-પરમેશ્વરના
પારતત્વિક સ્વરૂપને વિષય કરનારો સમ્યક્ દર્શનરૂપ બુદ્ધિયોગ છે, તે બુદ્ધિયોગને હું-
પરમેશ્વર જ ઉપત્ત કરું છું.

અર્જુને કહેલી શંકા:—“હિ ભગવન્ ! બુદ્ધિયોગવડે અધિકારી જનોને શું ફળ પ્રાપ્ત
થાય છે ?”

શ્રીભગવાન બુદ્ધિયોગનું ફળ કહે છે—येन मा उपयांति ते इति ॥ હે અર્જુન ! જે બુદ્ધિયોગ-
વડે મારા ભક્તજનો મને-પરમેશ્વરને જ પોતાના આત્મરૂપે કરીને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્
જેમ ઘટરૂપ ઉપાધિની નિવૃત્તિ થતાં ઘટાકાશ અલેહરૂપે કરીને મહાકાશને પ્રાપ્ત થાય છે
તથા જેમ શ્રીગંગા-યમુનાદિ નદીઓ પોતપોતાના નામરૂપને પરિત્યાગ કરીને સમુદ્રવિષે
અલેહભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ મારા ભક્તજનો પણ મારી ભક્તિવડે ઉપત્ત થયેલ
વસ્તુસાક્ષારકારવડે મને-પરમેશ્વરને અલેહરૂપે કરીને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ મને-અદ્વિતીય
નિર્ણય પરમેશ્વરને પોતાના આત્મરૂપે જ ભણે છે. (૧૦)

અવતરણિકા:—પોતાના ભક્તજનોની પ્રત્યે પરમેશ્વરે પ્રાપ્ત કરેલો જે વસ્તુજ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિ-
યોગ છે, તે બુદ્ધિયોગ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિરૂપ વ્યાપારવાળો થઈને આનંદસ્વરૂપ આત્માની પ્રાપ્તિ-
રૂપ ફળની પ્રાપ્તિ કરે છે. આ મધ્યવર્તી વ્યાપારનું હવે શ્રીભગવાન કથન કરે છે:—

તેષામેવાનુકંપાર્થમહમજ્ઞાનર્જં તમઃ ।

નાશયામ્યાત્મભાવસ્થો જ્ઞાનદીપેન ભાસ્વતા ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—તે ભક્ત જનોના જ અનુકર્ય અર્થે તેની આત્માશ્વર વૃત્તિ વિષે રહેલો છતો
હું-પરબ્રહ્મ, ત્રિદાસાસ્યુક્ત વૃત્તિજ્ઞાનરૂપ દીપકેકરી તેઓનાં અજ્ઞાનજન્ય આવરણરૂપ વશને
નાશ કરું છું. ૧૧

ટીકા:-હે અર્જુન! પૂર્વોક્ત રીતે જે આધિકારી જનો મારું-પરમેશ્વરનું ભજન કરે છે, તે ભક્તજનોની જ અનુકંપાને અર્થે અર્થાત્ મારા ભક્તજનોનું કોઈ પણ પ્રકારે શ્રેય થાય એ પ્રકારના અનુગ્રહવાસ્તે હું-સ્વપ્રકાશ-ચૈતન્ય-આનંદ-અદ્વિતીયરૂપ-અત્યંત આત્મા, ભક્ત જનોના આત્મભાવવિષે સ્થિત થઈને અર્થાત્ ભક્તજનોની મહાવાક્યજન્ય જે આત્માકાર અંતઃકરણની વૃત્તિ છે તે વૃત્તિવિષે વિષયતારૂપે કરીને સ્થિત થઈ, તે જ ચિદ્વાસાયુક્ત અંત-કરણની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનદીપકવડે અજ્ઞાનજન્ય તમનો નાશ કરે છું, અર્થાત્ જેનું ઉપાદાન કારણ અજ્ઞાન છે એવો જે મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ આત્માવિષયક આવરણરૂપ અંધકાર છે, તે આવરણરૂપ તમનો, તેના ઉપાદાન કારણરૂપ અજ્ઞાનનો નાશ કરીને નાશ કરે છું. કારણ કે લોકપ્રસિદ્ધ સર્વ ભ્રમસ્થળવિષે ભ્રમનું ઉપાદાન કારણ જે અજ્ઞાન છે તે અજ્ઞાન અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનવડે જ નિવૃત્ત થાય છે પણ અન્ય કોઈ ઉપાયવડે આ અજ્ઞાન નિવૃત્ત થતું નથી. જેમકે સર્પ-રજ-વાદિરૂપ ભ્રમનું ઉપાદાન કારણ જે અજ્ઞાન છે, તે અજ્ઞાન રજજી-શુકિતઆદિ અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનવડે જ નિવૃત્ત થાય છે, અન્ય કોઈ ઉપાયવડે તે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થતી નથી; તથા સર્વ સ્થળે ઉપાદાન કારણના નાશવડે ઉપાદેયરૂપ કાર્યનો પણ અવશ્ય કરીને નાશ થાય છે, જેમકે મૃત્તિકા-તંતુઆદિ ઉપાદાન કારણના નાશવડે ઉપાદેયરૂપ ઘટાદિ કાર્યનો પણ અવશ્ય કરીને નાશ થાય છે; તેમ આત્માકાર અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનવડે અજ્ઞાનરૂપ ઉપાદાન કારણનો નાશ થતાં તમરૂપ ઉપાદેયનો નાશ પણ અવશ્ય કરીને થાય છે.

અહીં જ્ઞાનદીપેત્ર એ વચનવડે શ્રીભગવાને આત્મજ્ઞાનવિષે દીપકની સાદૃશ્યતારૂપ રૂપાલોકાર કર્યો. આ રૂપાલોકારવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચિત કર્યો કે, જેમ દીપકવડે અંધકારની નિવૃત્તિ કરવામાં કેવળ દીપકની ઉત્પત્તિ જ અપેક્ષિત હોય છે, પણ દીપકની ઉત્પત્તિથી ભિન્ન બીજા કોઈ કર્મની અથવા અભ્યાસની અપેક્ષા હોતી નથી અને તે દીપકવડે અંધકારની નિવૃત્તિ થયા પછી પૂર્વે વિદ્યમાન ઘટાદિ વસ્તુઓની જ અભિવ્યક્તિ થાય છે, પણ પૂર્વે નહિ ઉત્પન્ન થયેલી કોઈ વસ્તુની ઉત્પત્તિ થતી નથી; તેમ જ આત્મજ્ઞાનવડે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરવામાં આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ જ અપેક્ષિત હોય છે, પણ આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિથી ભિન્ન બીજા કોઈ કર્મની અથવા અભ્યાસની અપેક્ષા હોતી નથી. આ આત્મજ્ઞાનવડે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થયા પછી પૂર્વે વિદ્યમાન થયેલા જ પ્રજ્ઞાભાવરૂપ મોક્ષની અભિવ્યક્તિ થાય છે, કાંઈ પૂર્વે નહિ ઉત્પન્ન થયેલા મોક્ષની આત્મજ્ઞાનથી ઉત્પત્તિ થતી નથી કારણ કે ઉત્પત્તિવડે મોક્ષ વિષે પણ સ્વર્ગોદિ જુગોની પેઠે નાશવાનુપણું અથવા કર્મોદિકોની અપેક્ષા થાય. માત્રતા એ વચનવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, જેમ વાયુથી રહિત હેશવિષે રહેલા પ્રકાશમાન દીપકવિષે તીવ્ર પવનાદિ પ્રતિબંધક હોય નહિ, તેમ આરી-પરમેશ્વરની ભક્તિવડે પ્રાપ્ત થયેલા આત્મજ્ઞાનવિષે અસંભાવનાદિ દોષ પ્રતિબંધક થતા નથી. (૧૧)

અવતરણીકા:-એ પ્રકારે પરમેશ્વરની વિભૂતિને તથા યોગને સામાન્યતઃ શ્રવણ કરીને પુનઃ વિશેષે કરીને તે વિભૂતિ-યોગનું શ્રવણ કરવાની પરમ ઉત્કંઠાને પ્રાપ્ત થયેલો અર્જુન પ્રથમ શ્રીભગવાનની સ્તુતિ કરે છે.—

અર્જુન ઉવાચ-પરં બ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમં ભવાન્ ।

પુરુષં શાશ્વતં દિવ્યમાદિદેવમર્જં વિશુમ્ ॥ ૧૨ ॥

આદુસ્ત્વામૃષયઃ સર્વે દેવર્ષિર્નારદસ્તથા ।

અસિતો દેવલો વ્યાસઃ સ્વયં ચૈવ વ્રવીષિ મે ॥ ૧૩ ॥

સ્લોકાર્થઃ:-અર્જુન કહે છે:-હે ભગવન્ ! પરમ બ્રહ્મ, પરમ ધામ તથા પરમ પવિત્ર આપ જ છો, જેથી જુગુઆદિ સર્વ ઋષિઓ, દેવર્ષિ નારદ, અસિત, દેવલ તથા વ્યાસ, આ સર્વ મારી આગળ આપને પુરુષ, શાશ્વત, દિવ્ય, આદિદેવ, અજ તથા વિભુરૂપે કથન કરે છે તથા સાક્ષાત્ આપ પણ કથન કરો છો. ૧૨-૧૩

ટીકા:-હે ભગવન્ ! આપ પરબ્રહ્મરૂપ છો અર્થાત્ તત્ત્વવેદના પુરુષોને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય જે સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત નિર્વિશેષ બ્રહ્મ છે તે આપ જ છો. અહીં વર્તે એ વિશેષણવદે ઉપાસના કરવા યોગ્ય સોપાધિક અપર બ્રહ્મની વ્યાવૃત્તિ કથન કરી છે; કારણ કે તરેજ નજ ત્વં વિદિ નેદં પરિસ્પૃષ્ણસ્તે એ શ્રુતિ ઉપાસના કરવા યોગ્ય સોપાધિક અપર બ્રહ્મનો નિર્વેષ કરીને નિર્વિશેષ ચૈતન્યને જ બ્રહ્મ કહે છે. વળી આપ પદં ધામ છો અર્થાત્ સ્થૂલથી અબ્યા-કૃત સૂક્ષ્મના સર્વ પ્રપંચના આશ્રયરૂપ છો, અથવા પરમપ્રકાશરૂપ છો. અહીં પણ વર્તે એ વિશેષણવદે વૃત્તિરૂપ અપર પ્રકાશની વ્યાવૃત્તિ કથન કરી છે. કારણ કે દીર્ઘાંત્રીરિતિતાર્કર્ષી મન एव આ શ્રુતિ વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનને મનના પરિણામવિશેષ કહે છે. વળી આપ પરમપવિત્ર છો. અર્થાત્ લોકશાઙ્ગવિષે પ્રસિદ્ધ જેટલાં પાવન કરનારાં તીર્થોદિ છે, તે સર્વ કરતાં આપ પરમ ઉત્તમ પાવન કરનારા છો, કારણ કે શ્રદ્ધાપૂર્વક કરેલાં તીર્થોદિ પુરુષના કેવળ પાપ-કર્મોના જ નાશ કરે છે, પણ પાપકર્મોના કારણરૂપ અજ્ઞાનનો નાશ કરવાં નથી, અને આપ પરબ્રહ્મ તો અધિકારી પુરુષોની વૃત્તિવિષે આરુદ્ધ થઈને અજ્ઞાનરૂપ કારણસહિત સર્વ પાપ કર્મોને નાશ કરો છો. આ કારણથી જ પવિત્રાણં પવિત્ર યો મંગલનાં ચ મંગલમ્ ઇત્યાદિ સ્મૃતિ-વચન, આપને પવિત્ર કરનારાં તીર્થોદિ સર્વ પવિત્રોને પણ પવિત્ર કરનારા કહે છે તથા સર્વ મંત્રદીના પણ મંગલરૂપ કહે છે.

શ્રીભગવાન:-“હે અર્જુન ! તું આત્મ માફે સ્વરૂપ કેવળ પોતાની (તારી) બુદ્ધિવદે નિશ્ચિત કહ્યું છે કે કોઇ પ્રમાણથી નિશ્ચિત કહ્યું છે ?” એવી ભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન તે ઉક્ત સ્વરૂપવિષે પરમ આમરૂપ ઋષિઓનાં તથા સાક્ષાત્ શ્રીભગવાનનાં વચનરૂપ પ્રમાણરૂપ પ્રવર્ત જાત ઇત્યાદિ અર્દ્ધ સ્લોકવદે કથન કરે છે. હે ભગવન્ ! જ્ઞાનનિષ્ઠાવાળા જુગુ-વસિષ્ઠાદિ સર્વ ઋષિઓ. તેમ જ દેવઋષિ નારદ, અસિત ઋષિ, દેવલ ઋષિ તથા સાક્ષાત્ વિષ્ણુના અવતારરૂપ જે વ્યાસ મુનિ છે, એ સર્વે ઋષિઓએ પણ મારી પ્રત્યે એ પ્રકારનાં તમારા સ્વરૂપનું કથન કરેલ છે.

“જુગુઆદિ સર્વ ઋષિઓએ કયા પ્રકારના મારા સ્વરૂપનું કથન કરેલ છે ?” એવી શ્રીભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન કહે છે. પ્રવર્તે હિત ॥ હે ભગવન્ ! જુગુઆદિ સર્વ ઋષિઓ પણ અનંત મહિમાવાળા આપ પરમેશ્વરને પુરુષ કહે છે, અર્થાત્ પ્રવણ નં ક્ષિતિસ્તા નામ તા વરા નતિઃ એ શ્રુતિ વિષે ‘પુરુષ’ શબ્દવદે કથન કરેલ જે નિર્વિશેષ પરબ્રહ્મ છે તે પરબ્રહ્મરૂપ આપને કહે છે. તેમ જ તે ઋષિઓ આપને શાશ્વત કહે છે અર્થાત્ ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાન એ સર્વ કાળવિષે એક રૂપ કહે છે. તે ઋષિઓ આપને દિવ્ય કહે છે. જમ્ જમોમત્ જર્જાં જુવાનિ એ ટુલિમાં ‘પરમજોમ’ શબ્દવદે કહેલું જે સ્વસ્વરૂપ છે, તે સ્વસ્વરૂપનું નામ દિવ છે. આ દિવ વિષે જે ત્રિરાજમાન થાય તેનું નામ દિવ્ય છે, એવા દિવ્યરૂપ આપને કહે છે, અર્થાત્ સર્વ પ્રપંચથી રહિત કહે છે તથા ઋષિઓ આપને

આદિદેવ કહે છે. સર્વ જગતના કારણનું નામ આદિ છે અને સ્વપ્રકાશનું નામ દેવ છે; જે આદિ હોય તથા દેવ હોય તેનું નામ આદિદેવ છે, અર્થાત્ ઋષિઓ આપને સર્વ જગતના કારણરૂપ તથા સ્વપ્રકાશરૂપ કહે છે. અહીં કારણની સ્વપ્રકાશતા કહીને, નૈયાયિકોએ કલ્પના કરેલા પરમાણુરૂપ કારણની તથા સાંખ્યોએ કલ્પના કરેલા પ્રધાનરૂપ કારણની વ્યાવૃત્તિ કરી. પ્રધાન પરમાણુઆદિ સર્વ જડ હોવાથી પરપ્રકાશ જ છે તથા ઋષિઓ આપને અજ કહે છે અર્થાત્ જન્મથી રહિત કહે છે. ઋષિઓ આપને વિભુ કહે છે અર્થાત્ સર્વત્ર વ્યાપક કહે છે. હે ભગવન્ ! કેવળ ભૃગુઆદિ ઋષિઓ જ મારી પ્રત્યે એ પ્રકારના તમારા સ્વરૂપનું કથન કરતા નથી, કિન્તુ આપ પરમેશ્વરનાં વેદરૂપ વચનોને અનુસરનારા ભૃગુઆદિ ઋષિઓનાં વચન પણ પ્રમાણરૂપ થાય છે, એવા સાક્ષાત્ ભગવાન જ મારી પ્રત્યે મોક્ષાર્થ પશ્ચત્તપ્તાર્થ સર્વ-શૂલસ્થિતં ચો માં ઇત્યાદિ વચનો વડે આ પ્રકારના આપના સ્વરૂપનું કથન કરે છે.

અહીં યદ્યપિ બાહુસ્ત્વામૃતયઃ સર્વે એ વચનમાં રહેલો જે સર્વ શબ્દ છે તે સર્વ શબ્દવડે જ નારદાદિ સર્વ ઋષિઓનું ગ્રંથણ થઈ શકે છે, તથાપિ નારદ-અસિત-દેવલ-શ્રીન્યાસ એ આદેશનાં નામ લઈને અર્જુને જે પૃથક્ ગ્રંથણ કર્યું છે, તે સાક્ષાત્ પરમેશ્વરના સ્વરૂપના વક્તાપણાવડે નારદાદિકોની અત્યંત શ્રેષ્ઠતાનું ભાધન કરવા વારતે છે, અને બાહુસ્ત્વામૃતયઃ સર્વે એ વચનવડે જે અર્જુને પોતાના નિશ્ચયવિષે ઋષિઓનાં વચનોની સંમતિ કહી છે, તેવડે એ અર્થ સૂચિત્ કર્યો છે કે, અધિકારી પુરુષોએ શાસ્ત્રદ્વારા પોતાની ભુદ્ધિવડે નિશ્ચય કર્યો હોવા છતાં પણ આત્માના સ્વરૂપવિષે યુનઃ સંશયની અનુત્પત્તિ વાસ્તે બ્રહ્મવેત્તા વિદ્વાન્ પુરુષોની સંમતિ અવશ્ય ગ્રંથણ કરવી. (૧૨-૧૩)

અવતરણિકા:-શુરુ શાસ્ત્રે ઉપદેશ કરેલા અર્થવિષે અધિકારી પુરુષે કદાચિત્ પણ સંશય કરવો નહિ, કિન્તુ શુરુએ-શાસ્ત્રે ઉપદેશ કરેલો સર્વ અર્થ સત્ય છે, એ પ્રકારની સત્યત્વ ભુદ્ધિ જ કરવી. એ અર્થનું સૂચન કરતાં અર્જુન તે વચનોવિષે પોતાની સત્યત્વ ભુદ્ધિનું કથન કરે છે-

સર્વમેતદતં મન્યે યન્માં વદસિ કેશવ ।

નહિ તે ભગવન્વ્યર્ત્તિં વિદુર્દેવા ન દાનવાઃ ॥ ૧૪ ॥

સ્તોકાર્થ:-હે કેશવ ! મારી-અર્જુનની પ્રત્યે જે વચન આપ કથન કરે છે તે સર્વ વચન સત્ય માનું છું. કારણ કે હે ભગવન્ ! દેવો તેમ જ દાનવો પણ આપના પ્રભાવને બાંધી શકતા નથી. ૧૪

ટીકા:-હે કેશવ ! મારી-અર્જુનની પ્રત્યે જે પૂર્વે આપે આપનું સ્વરૂપ કહ્યું તથા ભૃગુ આદિ સર્વ ઋષિઓએ જે આપનું સ્વરૂપ કહ્યું છે, તે સર્વ વચનોને હું અર્જુન સત્ય જ માનું છું. હે ભગવન્ ! તમારાં વચનોવિષે મને ક્રિયત્ માત્ર પણ અપ્રમાણપણાની શંકા નથી. આ મારા હૃદયની વાતને સર્વજ્ઞ હોવાથી આપ બાંધો છો. (એ અર્થ અર્જુને 'કેશવ' એ સંબોધનવડે સૂચન કર્યો. કેસૌં વાતિ બલકંપ્યતયા બલગચ્છતીતિ કેશવઃ-અર્થાત્-ક એટલે બ્રહ્મા અને હૃષ એટલે રુદ્ર; તે બંનેને અનુગ્રહવડે જે પ્રાપ્ત થાય તેનું નામ કેશવ છે. એ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિવડે 'કેશવ' શબ્દ નિરવિશય ઐશ્વર્યનો જ પ્રતિપાદક છે. એવા કેશવ નામવાળા આપ પરમેશ્વર જ મારા હૃદયના વૃત્તાંતને બાંધો છો.) તેથી હે ભગવન્ ! પૂર્વે આપે જે ન મે વિદુઃ સ્વરૂપાઃ પ્રપંચ ન મહર્ષયઃ ઇત્યાદિ વચનો કહ્યાં હતાં, તે સર્વ આપનાં વચન યથાર્થ જ છે. હે ભગવન્ ! અર્થાત્ હે સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિ પદ્મભગસંપન્ન ! તમારા પ્રભાવને બહુ ભુદ્ધિમાન્ ઇદ્રાદિ દેવતાઓ પણ બાંધી શકતા નથી, તથા તમારા પ્રભાવને મધુઆદિદાનવ

પણ બાણી શક્તા નથી તથા તમારા પ્રભાવને લૃગુઆદિ મહાન્ ઋષિઓ પણ બાણી શક્તા નથી. જ્યારે તમારા પ્રભાવને સર્વઘ્નદ્રાદિ દેવતા તથા મધુઆદિ દાનવ તથા લૃગુઆદિ મહાન્ ઋષિ પણ બાણી શક્તા નથી, ત્યારે વર્તમાન કાળના અદ્યપસ મનુષ્યો આપના પ્રભાવને ન બાણે, એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? (૧૪)

અવતરણિકા:-“હિ ભગવન્” આપ પરમેશ્વર દેવતા-ઋષિઆદિ સર્વેના આદિકારણ છે તથા દેવતાઓ પણ આપને બાણવાને અશક્ત છે. આ કારણથી આપ જ આપના પ્રભાવને યથાવત્ બાણે છે” એ અર્થનું હવે અર્જુન કથન કરે છે:-

સ્વયમેવાત્મનાડ્ડત્માનં વેત્ય ત્વં પુરુષોત્તમ ।

ભૂતભાવન ભૂતેશ દેવદેવ જગત્પતે ॥ ૧૫ ॥

પ્રલોકાર્થ:-હે પુરુષોત્તમ ! હે ભૂતભાવન ! હે ભૂતેશ ! હે દેવદેવ ! હે જગત્પતે ! અન્ય કોઈના પણ ઉપદેશવિના શ્રીભગવાન્ એવા આપ પોતાના સ્વરૂપે કરી પોતાના આત્માને બાણે છે. ૧૫

ટીકા:-હે ભગવન્ ! અન્ય કોઈના ઉપદેશવિના જ આપ આપની ગ્રેણે પોતાના સ્વપ્રકાશ સ્વરૂપવડે પોતાના નિરુપાધિક સ્વરૂપને તથા સોપાધિક સ્વરૂપને બાણે છે. તેમાં પોતાના નિરુપાધિક શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષરૂપે કરીને તથા અવિષયતારૂપે કરી બાણે છે અને પોતાના સોપાધિક સ્વરૂપને નિરવિથય જ્ઞાન-ઐશ્વર્યાદિ શક્તિમદ્રૂપે કરીને બાણે છે. અન્ય કોઈ દેવતા, ઋષિ, દાનવ વા મનુષ્ય આપના સ્વરૂપને બાણુતા નથી.

શ્રીભગવાન:-“હિ અર્જુન ! અન્ય દેવતાઓવડે બાણવાને અશક્ત સ્વરૂપને હું-પરમેશ્વર પણ કેવી રીતે બાણી શકું ?” એવી ભગવાનની શંકાને નિવૃત્ત કરતાં અર્જુન આયંત પ્રેમની ઉત્કંઠાવડે શ્રીભગવાનનાં ઘણાં સંબોધનો કહે છે. હે પુરુષોત્તમ અર્થાત્ હે સર્વ પુરુષોત્તમો શ્રેષ્ઠ ! વાત્પર્ય એ છે કે, તમારી અપેક્ષાએ કરીને બીજા સર્વ પુરુષો અપકૃષ્ટ જ છે, તેથી બીજા પુરુષોને જે અર્થ બાણવાને અશક્ત છે, તે અર્થને સર્વથી ઉત્તમ આપ પરમેશ્વર બાણવાને શક્તા છે.

હવે પરમેશ્વર વિષે કહેલું જે પુરુષોત્તમપણું છે, તે પુરુષોત્તમપણાને પુનઃ આર સંબોધનવડે પ્રતિપાદન કરે છે:-હે મૃતભાવન इति ॥ સર્વ જૂતોને જે ઉત્પન્ન કરે છે તેનું નામ ભૂતભાવન છે, અર્થાત્ હે સર્વ જૂતોના પિતા ! આ લોકમાં કોઈ પુરુષ પિતા હોવા છતાં પણ પુત્રાદિકોનો નિયંતા હોતો નથી, તેમ પરમેશ્વર પણ સર્વ જૂતોના પિતા હોવા છતાં પણ સર્વ જૂતોના નિયંતા નહિ હોય, કિન્તુ પરમેશ્વરથી ભિન્ન જ કોઈ જૂતોનો નિયંતા હોવો જોઈએ; એવી શંકાને નિવૃત્ત કરવાવાસ્તે અર્જુન પરમેશ્વરનું અન્ય સંબોધન કહે છે-હે મૃતેય इति-અર્થાત્-હે સર્વ જૂતોના નિયંતા ! આ લોકમાં કોઈ રાજાદિ પુરુષ પોતાની પ્રજાદિકોનો નિયંતા હોવા છતાં પણ પ્રજાદિકોવડે આરાધન કરવા યોગ્ય હોતો નથી, તેમ પરમેશ્વર પણ તે સર્વ જૂતોનો નિયંતા હોવા છતાં પણ સર્વ જૂતોવડે આરાધન કરવા યોગ્ય નહિ હોય, કિન્તુ પરમેશ્વરથી ભિન્ન જ કોઈ આરાધન કરવા યોગ્ય હોવો જોઈએ; એવી શંકાને નિવૃત્ત કરવાવાસ્તે અર્જુન પરમેશ્વરનું અન્ય સંબોધન કહે છે-હે દેવદેવ इति. સર્વ પ્રાણીઓવડે આરાધન કરવા યોગ્ય જે ઘ્નદ્રાદિ દેવતાઓ છે, તે ઘ્નદ્રાદિ દેવતાઓવડે પણ જેનું આરાધન કરાય છે તેનું નામ દેવદેવ છે, અર્થાત્ દેવતાઓ ઈત્યાદિ સર્વ પ્રાણીઓવડે આરાધન કરવા યોગ્ય હે દેવ ! આ લોકમાં કોઈ પુરુષ આરાધન કરવા યોગ્ય હોવા છતાં પણ પાલનકર્તારૂપે કરીને પતિ હોતો

નથી, તેમ પરમેશ્વર પણ આરાધન કરવા યોગ્ય હોવા છતાં પણ પાલનકર્તારૂપે કરીને પવિ નહિ હોય, કિન્તુ પરમેશ્વરથી ભિન્ન જ કોઈ આ જગતનો પતિ હોવો જોઈએ: એવી શંકાને નિવૃત્ત કરવા વાસ્તે અર્જુન તે પરમેશ્વરનું અન્ય સંબોધન કહે છે—જગત્પતે इति—અર્થાત્ અધિકારી જનોની પ્રત્યે હિતનો ઉપદેશ કરીને શુભ કર્મોવિષે પ્રવૃત્ત કરનારો તથા અહિતનો ઉપદેશ કરીને અશુભ કર્મોથી નિવૃત્ત કરનારો એવો જે દેવ છે, તે દેવને સૃષ્ટિના આદિ કાળવિષે ઉત્પન્ન કરીને આપ જ આ સર્વ જગતનું પાલન કરો છો. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, આ પ્રકારનાં સર્વ વિશેષણોવડે વિશિષ્ટ આપ પરમેશ્વર જ સર્વ પ્રાણીઓના પિતા છો, સર્વ પ્રાણીઓના ગુરુ છો તથા સર્વ પ્રાણીઓના રાજા છો. આ કારણથી જ આપ સર્વ પ્રકારે કરીને સર્વ પ્રાણીઓને આરાધન કરવા યોગ્ય છો. એવા મહાન પ્રભાવવાળા આપવિષે પુરુષોત્તમપણું હોય, એમાં શું આશ્ચર્ય ? (૧૫)

અવતરણિકા:—હે ભગવન્ ! આપ પરમેશ્વરની વિભૂતિઓને અન્ય કોઈ પણ દેવતા, ઋષિ, દાનવ વા મનુષ્ય જાણી શકતો નથી, અને તે આપની વિભૂતિઓ મારે અવશ્ય જાણવી જોઈએ. તે કારણથી આપની વિભૂતિઓ આપ જ મારી પ્રત્યે વિસ્તારથી કહો. એ પ્રકારની પ્રાર્થના અર્જુન કરે છે—

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

यामिर्विभूतिभिर्લोकानिमांસ્त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે ભગવન્ ! જે વિભૂતિઓવડે આ સર્વ લોકોને વ્યાપી આપ રહેલા છો, તે વિભૂતિઓ દિવ્ય છે, માટે આપ જ તે સમગ્ર પોતાની વિભૂતિઓને કહેવા યોગ્ય છો. ૧૬

ટીકા:—હે ભગવન્ ! જે પોતાની વિભૂતિઓવડે આપ આ મનુષ્યલોકથી બ્રહ્મલોક સુધીના સર્વ લોકોને વ્યાપ્ત કરીને રહેલા છો, તે આપની અસાધારણ વિભૂતિઓ દિવ્ય છે અર્થાત્ અસ્મદ્ગાદિ અસર્વજ્ઞ પુરુષો પોતે જ તે જાણવાને અશક્ત છે તથા અવશ્ય તે જાણવી જોઈએ. આ કારણથી આપ સર્વજ્ઞ જ તમારી (પોતાની) તે સમગ્ર વિભૂતિઓ કહેવાને યોગ્ય છો. (૧૬)

અવતરણિકા:—“હે અર્જુન ! લોકવિષે પ્રયોજન વિના કોઈ પણ એવન પ્રાણીની પ્રવૃત્તિ થતી નથી, કિન્તુ કોઈ પ્રયોજનના ઉદ્દેશવડે જ સર્વ પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેથી વિભૂતિઓના જાણવાથી તારું જે પ્રયોજન સિદ્ધ થતું હોય, તે પોતાનું પ્રયોજન તું પ્રથમ મારી પ્રત્યે કહે, પશ્ચાત્ હું તારી પ્રત્યે મારી વિભૂતિઓ કહીશ.” એવી શ્રીભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન એ શ્લોકોવડે પોતાનું પ્રયોજન કહે છે—

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिंतयन् ।

केषु केषु च भावेषु चित्योगसि भगवन्मया ॥ ૧૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે યોગિન્ ! હું સ્થૂળણુદ્ધિવાળો અર્જુન સદા ચિત્તન કરતો છતાં આપને કેવા પ્રકારે કરી જાણું ? હે ભગવન્ ! કઈ કઈ વસ્તુઓવિશે મારે—અર્જુને આપનું—પરમેશ્વરનું ચિન્તન કરવું યોગ્ય છે ? ૧૭

ટીકા:—હે યોગિન્ ! (અહીં નિરતિશય ઐશ્વર્યોદિ શક્તિનું નામ યોગ છે. આ યોગ જેની વિષે વિદ્યમાન હોય તે યોગિન્ કહેવાય છે) અર્થાત્ હે નિરતિશય ઐશ્વર્યોદિ શક્તિવાળા કૃષ્ણ ભગવન્ ! અત્યંત સ્થૂળણુદ્ધિવાળો હું—અર્જુન, સર્વ કાળે તમારું ધ્યાન કરનારા દેવાદિકોવડે પણ જાણવાને અશક્ત એવા આપને—પરમેશ્વરને, કેવી રીતે જાણું ?

શંકા:-“હિ અર્જુન ! મારી વિભૂતિઓવિષે માફ-પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરનારો તું, મને-પરમેશ્વરને બાજીશ. એ જ મને બલવાનો પ્રકાર છે.” એવી શ્રીભગવાનને શંકા થતાં, “એ વિભૂતિઓવિષે સ્થિત એવા આપનું ધ્યાન કરતાં હું આપને બાલું, તે વિભૂતિઓ જ હું પ્રથમ બાલુતો નથી.” એ પ્રકારનો ઉત્તર અર્જુન કહે છે-કેડુ કેડુ ચ માવેડુ હિતિ-હે ભગવન્ ! તમારી વિભૂતિરૂપ કંઈ કંઈ ચેતન-અચેતનરૂપ વસ્તુઓવિશે મારાથી-અર્જુનથી આપ ચિન્તન કરવા યોગ્ય છે ? અર્થાત્ કંઈ કંઈ વિભૂતિઓવિષે હું-અર્જુન આપનું ચિન્તન કરું ? (૧૭)

અપતરણિકા:-હે ભગવન્ ! જે જે વિભૂતિઓવિષે આપ ચિન્તન કરવા યોગ્ય છે, તે વિભૂતિઓને હું-અર્જુન બાલુતો નથી. એ કારણથી આપ જ કૃપા કરીને આપની વિભૂતિઓનું કથન કરો. એ પ્રકારની પ્રાર્થના હવે અર્જુન કરે છે:-

વિસ્તરેણાત્મનો યોગં વિભૂતિં ચ જનાર્દન ।

ભૂયઃ કથય તૃપ્સિર્હિ ગૃણ્વતો નાસ્તિ મેઽમૃતમ્ ॥ ૧૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે જનાર્દન ! આપ પોતાના યોગનો તથા વિભૂતિનો પુનઃ વિસ્તાર કરી કથન કરો. કારણ કે આપનાં વચનરૂપ અમૃતનું શ્રવણરૂપી પાન કરવાથી મને-અર્જુનને કદી તૃપ્તિ થતી નથી. ૧૮

ટીકા:-હે જનાર્દન ! સર્વજ્ઞપણું તથા સર્વશક્તિસંપન્નપણું ધર્યાદિ ઐશ્વર્યરૂપ જે યોગ છે તથા અધિકારી જનોના ધ્યાનના આલંબનરૂપ જે વિભૂતિ છે, એવા પોતાના યોગનું તથા વિભૂતિનું આપ પુનઃ વિસ્તારવડે કથન કરો. યદ્યપિ આપના યોગનું તથા વિભૂતિનું આપે પૂર્વે સાતમા અધ્યાયમાં તથા નવમા અધ્યાયમાં સંક્ષેપથી કથન કર્યું છે. તથાપિ અત્યારે તે યોગનું તથા વિભૂતિનું વિસ્તારવડે કથન કરો. એ અર્થ અર્જુનને યુવઃ એ શબ્દ કહીને સૂચિત કર્યો. અને જે જનાર્દન એ સંબોધનવડે અર્જુનને શ્રીભગવાનની પ્રત્યે એ અર્થ સૂચિત કર્યો કે, સર્વજનો સ્વર્ગાદિ સુખોની પ્રાપ્તિ વાસ્તે તથા મોક્ષની પ્રાપ્તિ વાસ્તે જેની પ્રત્યે યાચના કરે છે, તેનું નામ જનાર્દન છે. આવા જનાર્દનની આગળ મારી યાચના પણ ઉચિત છે.

શંકા:-“હિ અર્જુન ! પૂર્વે કહેલા અર્થને પુનઃ કહેવાની યાચના તું શા વાસ્તે કરે છે ? પૂર્વે કહેલા અર્થનું પુનઃ કથન કરવું, તે કહેલા અર્થને પુનઃ કહેવાની પેઠે સંભવતું નથી ?” એવી શ્રીભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન પુનઃ કથન કરવાની યાચના વિરે કારણ કહે છે-વૃત્તિર્હિ ગૃણ્વતો નાસ્તિ મેઽમૃતમ્ હિતિ ॥ હે ભગવન્ ! અમૃતની પેઠે દરેક પદ્ધતિવે સ્વાદુ એવાં જે આપનાં વચનો છે, તે આપનાં અમૃતમય વચનોને શ્રવણદ્વિધિરૂપ સુખવડે પાન કરતાં મારી-અર્જુનની તૃપ્તિ થતી નથી, અર્થાત્ “એ વચનો શ્રવણ કરીને અત્યારે હું તૃપ્ત થયો છું” એ પ્રકારની અર્દ-ભુદ્ધિવડે તે વચનોને શ્રવણ કરવાની મારી ધૃત્વા નિવૃત્ત થતી નથી. આ કારણથી આપના યોગને તથા વિભૂતિને પુનઃ મારી પ્રત્યે વિસ્તારથી કહો. (૧૮)

અપતરણિકા:-હવે અર્જુનના પૂર્વોક્ત પ્રશ્નનો ઉત્તર શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

શ્રીભગવાનુવાચ-હંત તે કથયિષ્યામિ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ ।

પ્રાધાન્યતઃ કુરુશ્રેષ્ઠ નાસ્ત્યંતો વિસ્તરસ્ય મે ॥ ૧૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-શ્રીભગવાન્ કહે છે:-હે કુરુવંશવિશે શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! હું હવે તને પ્રસિદ્ધ તથા દિવ્ય એવી વિભૂતિઓને પ્રાધાન્યપણાથી કથન કરું છું. કારણ મારી-પરમેશ્વરની વિભૂતિના વિસ્તારનો કદી પાર નથી. ૧૯

ટીકા:—અહીં હંત શબ્દ અત્યારના કાળનો વાચક છે, અર્થાત્ અત્યારે જ વિભૂતિઓ હું તારી પ્રત્યે કથન કરું છું; અથવા હંત શબ્દ અનુભવિતો વાચક છે, અર્થાત્ મારી—પરમેશ્વરની આગળ તે જે અર્થ બાંધવાની પ્રાર્થના કરી છે, તે અર્થ અવશ્ય હું તારી પ્રત્યે કહીશ; તું બ્યાકુળ થા મા. આ પ્રકારે અર્જુનને ધૈર્ય દઇને શ્રીભગવાન્ અર્થ કહેવાનો પ્રારંભ કરે છે. હે અર્જુન! મારી—પરમેશ્વરની જે અસાધારણ વિભૂતિઓ દિવ્યરૂપે કરીને પ્રસિદ્ધ છે, તે પોતાની વિભૂતિઓ હું—પરમેશ્વર તારી—અર્જુનની પ્રત્યે પ્રધાનતાએ કરીને કથન કરું છું, અર્થાત્ દરેક સુખ્ય વિભૂતિઓનું હું કથન કરું છું.

શંકા:—“હે ભગવન્! જેટલી આપની પ્રધાનરૂપ તથા અપ્રધાનરૂપ વિભૂતિઓ છે, તે સર્વ વિભૂતિઓ આપ મારી પ્રત્યે કહેા. કેવળ દરેક પ્રધાન વિભૂતિઓનું આપ શા માટે કથન કરેા છે?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ પોતાની વિભૂતિઓની અનંતતાનું કથન કરે છે:—નાસ્ત્યંતો વસ્તિત્ય મે હતિ ॥ હે અર્જુન! મારી—પરમેશ્વરની જેટલી પ્રધાનરૂપ તથા અપ્રધાનરૂપ સર્વ વિભૂતિઓ છે તે સર્વ વિભૂતિઓનું કથન કરવું અશક્ય છે. કારણ કે મારી—પરમેશ્વરની વિભૂતિઓના વિસ્તારનો કાંઈ એત જ નથી, અર્થાત્ “સર્વ વિભૂતિઓ આટલી છે” એ પ્રકારની ધંધતા સંખ્યાથી રહિત છે, તેથી જેટલીક સુખ્ય સુખ્ય વિભૂતિઓ જ હું તારી પ્રત્યે કહું છું. (૧૯)

અવતરણિકા:—આ દરેક પ્રધાન વિભૂતિઓવિષે પણ જે પ્રથમ પ્રધાન વસ્તુ ચિન્તન કરવા યોગ્ય છે તેનું તું શ્રવણ કર:—

અહમાત્મા શુદ્ધાકેશ સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ ।

અહમાદિશ્ચ મધ્યં ચ ભૂતાનામંત એવ ચ ॥ ૨૦ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે શુદ્ધાકેશ અર્જુન! સર્વ ભૂતાના હૃદયદેશવિષે રહેલ એતન્મ આનંદધન હું જ છું તથા હું—પરમેશ્વર જ સર્વ ભૂતાની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા વિનાશરૂપ પણ છું. ૨૦

ટીકા:—હે શુદ્ધાકેશ અર્જુન! સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયદેશવિષે અંતર્ધર્મીરૂપે કરીને તથા પ્રત્યક્ આત્મારૂપે કરીને રહેલો જે એતન્મસ્વરૂપ—આનંદધન પરમાત્મા દેવ છે, તે પરમાત્મા વાસુદેવ હું જ છું. એ પ્રકારે અલેક્ષરૂપે કરીને તારે માર્ગ—પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરવું. અહીં હે શુદ્ધાકેશ એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચિત કર્યો કે, શુદ્ધ એટલે નિદ્રા, તે નિદ્રાને જે પોતાને વશ કરે છે તેનું નામ શુદ્ધાકેશ છે. એવા નિદ્રાદિ વિકારોને પોતાને વશ કરનારો તું અર્જુન અલેક્ષરૂપે કરીને માર્ગ—પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરવાને સમર્થ છે. એવી રીતે ઉત્તમ અધિકારી પુરુષોના ધ્યાનનો પ્રકાર કહ્યો.

હવે મધ્યમ અધિકારી પુરુષોના ધ્યાનના પ્રકારનું નિરૂપણ કરે છે:—અહમાદિઃ इति ॥ હે અર્જુન! આ પ્રકારે અલેક્ષરૂપે કરીને માર્ગ—પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરવાને જે તું સમર્થ ન હોય, તો આગળ કથન કરવા યોગ્ય ધ્યાન તારે કરવા યોગ્ય છે. વક્ષ્યમાણ ધ્યાનોવિષે પણ પ્રથમ જે વસ્તુ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે તેનું શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે—અહમાદિઃ इति ॥ હે અર્જુન! લોકવિષે એતન્મરૂપે કરીને પ્રસિદ્ધ જેટલા પ્રાણીઓ છે, તે સર્વ પ્રાણીઓની હું—પરમેશ્વર જ ઉત્પત્તિ છું, તથા હું—પરમેશ્વર જ તે સર્વ પ્રાણીઓની સ્થિતિ છું, તેમ જ હું—પરમેશ્વર જ તે સર્વ પ્રાણીઓનો વિનાશ છું, અર્થાત્ તે સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ—સ્થિતિ—નાશરૂપે કરીને તથા તે સર્વ પ્રાણીઓના કારણરૂપે કરીને હું—પરમેશ્વર જ તારે ધ્યાન કરવા યોગ્ય છું. એવી રીતે મધ્યમ અધિકારી પુરુષોના ધ્યાનનો પ્રકાર કથન કર્યો. (૨૦)

અવતરણિકા:-હે અર્જુન ! એ પ્રકારનું ધ્યાન કરવાને પણ જો તું સમર્થ ન હોય, તો આગળ કરવા યોગ્ય બાહ્ય ધ્યાન જ તારે કથન કરવા યોગ્ય છે; એ પ્રકારના અભિપ્રાયે કરીને શ્રીભગવાન મંદ અધિકારી પુરુષો ઉપર અનુગ્રહ કરીને બાહ્ય ધ્યાનોનું આ ક્ષમા અધ્યાયની સમાપ્તિ પર્થેત વિસ્તારથી કથન કરે છે;

આદિત્યાનામહં વિષ્ણુર્જ્યોતિષાં રવિરંશુમાન્ ।

મરીચિર્મરુતામસ્મિ નક્ષત્રાણામહં શશી ॥ ૨૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! આદિત્યના મધ્યમાં વિષ્ણુ નામે આદિત્ય હું પરમેશ્વર હું, પ્રકાશ-કોના મધ્યમાં વ્યાપક પ્રકાશવાળો રવિ હું છું; મરુદ્ગણોના મધ્યમાં મરીચિ નામેના મરુત હું છું, તથા નક્ષત્રોના મધ્યમાં ચંદ્રમા હું છું. ૨૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! દ્વાદશ આદિત્યોની મધ્યમાં વિષ્ણુ નામે આદિત્ય હું છું અથવા વિષ્ણુ કહેતા વામનાવતાર હું છું; તથા અગ્નિઆદિ જેટલા પ્રકાશ કરનારા છે તે સર્વ પ્રકાશકોની મધ્યે જેનો પ્રકાશ સર્વ વિશ્વવિષે વ્યાપક છે એવો જે સૂર્ય છે તે હું છું; તથા મરુત માટે જે આગણપચાસ દેવતાવિશેષ છે તે મરુતોની મધ્યે મરીચિ નામે મરુત હું છું; તથા અશ્વિની આદિ જેટલા આકાશવિષે જેટલા તારાગણરૂપ નક્ષત્રો છે, તે સર્વ નક્ષત્રોની મધ્યે સર્વ નક્ષત્રોના અધિપતિ ચંદ્રમાત્મક હું છું; તાત્પર્ય એ છે કે, દ્વાદશ સૂર્ય, અગ્નિઆદિ સર્વ જ્યોતિ, આગણપચાસ મરુદ્ગણ તથા અશ્વિની આદિ સર્વ નક્ષત્ર એ સર્વ યથાપિ સામાન્યરૂપે મારી-પરમેશ્વરની જ વિભૂતિઓ છે, તથાપિ તેઓની મધ્યે વિષ્ણુ નામે આદિત્ય, રવિ નામે જ્યોતિ, મરીચિ નામે મરુત તથા ચંદ્રમા નામે નક્ષત્ર, એ સર્વ પ્રભાવની અધિકતાવડે મારી વિશેષ વિભૂતિ છે. તેથી દ્વાદશ આદિત્યોવિષે વિષ્ણુ નામે આદિત્ય પરમેશ્વર જ છે, એ પ્રકારે મારી-પરમેશ્વરની યુદ્ધિ કરીને વિષ્ણુ નામે આદિત્ય અધિકારી પુરુષોએ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. આ પ્રકારે રવિ, મરીચિ, ચંદ્રમા એ ત્રણે હું રૂપે-પરમેશ્વરરૂપે કરીને ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. એ ધ્યાનની રીતિ આ ક્ષમા અધ્યાયની સમાપ્તિપર્થેત સર્વ પર્થોચોવિષે બાણી લેવી.

અહીં યથાપિ વામન, રામ ઇત્યાદિ સાક્ષાત્ પરમેશ્વરના અવતાર જ છે તથા સર્વ ઐશ્વર્યવાળા છે, આદિત્યાદિકોની જેમ પરમેશ્વરની વિભૂતિરૂપ મથી, તથાપિ જેમ દુષ્ટોનાં ગણદેવોગ્નિ એ વક્ષ્યમાણ વચનવિષે શ્રીભગવાને વામુદેવરૂપથી પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરાવવાવાસ્તે પોતાનું પણ વિભૂતિઓવિષે જ પઠન કર્યું છે, તેમ ધામન-રામાદિકોનું પણ તે તે રૂપથી પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરાવવા વાસ્તે શ્રીભગવાને પોતાની વિભૂતિઓવિષે જ પઠન કર્યું છે. (૨૧) વળી—

વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ દેવાનામસ્મિ વાસવઃ ।

દ્વિદ્રિયાણાં મનશ્ચાસ્મિ મૂતાનામસ્મિ ચેતના ॥ ૨૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-વેદોના મધ્યમાં સામવેદ હું છું, દેવતાઓના મધ્યમાં ઇન્દ્ર હું છું, ઇન્દ્ર-યોના મધ્યમાં મન હું છું તથા ભૂતોના મધ્યમાં ચેતના હું છું. ૨૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! ઋગ્-યજુર્-સામ-અથર્વણ એ ચાર વેદોની મધ્યે ગાયત્રીની મધુરતા-વડે અત્યંત રમણીય જે સામવેદ છે, તે સામવેદ હું છું; અગ્નિ-વાયુ આદિ સર્વ દેવતાઓની મધ્યે સર્વ દેવતાઓનો અધિપતિ જે ઇન્દ્ર છે, તે ઇન્દ્ર હું છું; ચક્ષુ-શ્રોત્ર-ત્વક્-રસન-ઘ્રાણ-વાક્-પાણિ-પાદ-ઉપરથ-પાયુ-મન એ એકાદશ ઇન્દ્રિયોની મધ્યે સર્વ ઇન્દ્રિયોનું પ્રવર્તક જે

મન છે, તે મન હું હું તથા સર્વ પ્રાણીઓનાં સંબંધી જેટલાં પરિણામ છે તેઓનું નામ ભૂત છે, એવા પરિણામરૂપ ભૂતોની મધ્યે ચેતન્યની અભિવ્યક્તિ કરનારી જે બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ ચેતના છે, તે ચેતના હું હું. (૨૨)

વળી—

રુદ્રાણાં શંકરશ્ચાસ્મિ વિત્તેશો યક્ષરક્ષસામ્ ।

વસૂનાં પાવકશ્ચાસ્મિ સેરુઃ શિશુરિણામહમ્ ॥ ૨૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—રુદ્રોના મધ્યમાં શંકરરૂપ હું હું, યક્ષ રાક્ષસોની મધ્યમાં કુબેર હું હું, વસુઓના મધ્યમાં અગ્નિ હું હું તથા રતનવાળા પર્વતોના મધ્યમાં સુમેરુ પર્વત હું હું. ૨૩

ટીકા:—હે અર્જુન! એકાદશ રુદ્રોની મધ્યે, ચેતાના ભક્તજનોની પ્રત્યે નિરતિશય ભક્તરૂપ આનંદની પ્રાપ્તિ કરનારા જે શંકર નામે રુદ્ર છે, તે શંકર હું હું; મુક્તોની અને રાક્ષસોની મધ્યે સંપૂર્ણ ધનના અધિપતિ જે કુબેર છે તે કુબેર હું હું; અષ્ટ વસુઓની મધ્યે અત્યંત શ્રેષ્ઠ જે અગ્નિ છે, તે અગ્નિ હું હું તથા નાના પ્રકારના રતનરૂપ શિખરોવાળા જેટલા પર્વતો છે તે સર્વ પર્વતોની મધ્યે સુવર્ણમય અત્યંત રમણીય જે સુમેરુ છે, તે સુમેરુ પર્વત હું હું (૨૩)

વળી—

પુરોધસાં ચ મુખ્યં માં વિદ્ધિ પાર્થ બૃહસ્પતિમ્ ।

સેનાનીનામહં સ્કંદઃ સરસામસ્મિ સાગરઃ ॥ ૨૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન! સર્વ પુરોહિતોના મધ્યમાં તું મને—પરમેશ્વરને સર્વથી શ્રેષ્ઠ બૃહસ્પતિરૂપે જાણ તથા સેનાપતિઓના મધ્યમાં સ્કંદરૂપ હું હું તથા જળાશયોના મધ્યમાં સાગરરૂપ હું હું. ૨૪

ટીકા:—સર્વ રાજાઓની વિષે ત્રિલોકીનો પતિ દેવરાજ ઇંદ્ર શ્રેષ્ઠ છે, એવા દેવરાજ ઇંદ્રનો પણ પુરોહિત જે બૃહસ્પતિ છે, તે બૃહસ્પતિ સર્વ રાજાઓના પુરોહિતોથી શ્રેષ્ઠ છે, માટે સર્વ પુરોહિતોની મધ્યમાં મને—પરમેશ્વરને તું બૃહસ્પતિરૂપે જાણ; તથા સર્વ સેનાપતિઓની મધ્યે દેવતાઓના સેનાપતિ જે સ્કંદ છે તે સ્કંદ હું હું તથા દેવતાઓએ ખોદેલા જેટલા જળોને રહેવાનાં સ્થાન છે તે જલાશયરૂપ સરોવરોની મધ્યે સગરના પુત્રોએ ખોદેલા જે સાગર છે, તે સાગરરૂપ હું હું. (૨૪)

વળી—

મહર્ષીણાં મૃગુરહં ગિરામસ્મ્યેકમક્ષરમ્ ।

યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽસ્મિ સ્થાવરાણાં હિમાલયઃ ॥ ૨૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—મહા ઋષિઓના મધ્યમાં ભૃગુ નામનો ઋષિ હું હું, સર્વ વાણીઓના મધ્યમાં ઓષ્ઠારરૂપ એક અક્ષર હું હું, સર્વ યજ્ઞોના મધ્યમાં જપરૂપ યજ્ઞ હું હું તથા સર્વ સ્થાવરોના મધ્યમાં હિમાલય પર્વત હું હું. ૨૫

ટીકા:—હે અર્જુન! બ્રહ્માના પુત્રરૂપ જેટલા મહાઋષિઓ છે, તે સર્વ મહાઋષિઓની મધ્યે અત્યંત તેજસ્વી જે ભૃગુઋષિ છે, તે ભૃગુઋષિ હું હું; અર્થાત્ વાચક પદરૂપ જેટલી

વાણીએ છે, તે સર્વ વાણીઓની મધ્યે બ્રહ્માના વાયક જે એક અક્ષરરૂપ ઓંકાર શબ્દ છે, તે ઓંકાર હું છું; અશ્વમેધ-જ્યોતિષોત્તમ ઇત્યાદિ જેટલા વેદવિષે યજ્ઞો કહેલા છે, તે સર્વ યજ્ઞોની મધ્યે હિંસાદિ સર્વ દોષોથી રહિત હોવાથી અત્યંત શુદ્ધ કરનારો જે જપરૂપ યજ્ઞ છે, તે જપરૂપ યજ્ઞ હું છું તથા આ લોકમાં ચલાયમાનતાથી રહિત જેટલા સ્થિતિવાળા સ્થાવર પદાર્થો છે, તે સર્વ સ્થાવર પદાર્થોની મધ્યે હિમાલય પર્વત હું છું. (૧૫)

વળી—

અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણાં દેવર્ષીણાં ચ નારદઃ ।

ગંધર્વાણાં ચિત્રરથઃ સિદ્ધાનાં કપિલો મુનિઃ ॥ ૨૬ ॥

શ્લોકાર્થઃ—સર્વ વૃક્ષોના મધ્યમાં પીપળાનું વૃક્ષ હું છું, સર્વ દેવર્ષિઓના મધ્યમાં નારદ હું છું, સર્વ ગંધર્વોના મધ્યમાં ચિત્રરથ નામનો ગંધર્વ હું છું તથા સર્વ સિદ્ધોના મધ્યમાં કપિલમુનિ હું છું. ૨૬

ટીકા:—હૈ અર્જુન ! વનરૂપતિરૂપ જેટલાં વૃક્ષો છે, તે સર્વ વૃક્ષો મધ્યે પીપળો નામનું વૃક્ષ હું છું; જેઓ દેવતા હોવાથી જ વેદમંત્રોના હર્શનવડે ઋષિભાવને પ્રાપ્ત થયેલા છે, તેઓ દેવઋષિ કહેવાય છે, એવા દેવઋષિઓની મધ્યે નારદનામે દેવઋષિ હું છું; ગાયન કરનારા જેટલા ગંધર્વો છે, તે સર્વ ગંધર્વોની મધ્યે ચિત્રરથ નામનો ગંધર્વ હું છું તથા જે પુરુષો વિનાશ્રયને માત્ર જન્મવડે જ ધર્મ-જ્ઞાન-વૈરાગ્ય-ઐશ્વર્ય ઇત્યાદિ શુભોને પ્રાપ્ત થયેલા હોય છે તથા જેઓએ પરમાર્થ વસ્તુનો નિશ્ચય કર્યો હોય છે, તેવા પુરુષો સિદ્ધ કહેવાય છે; એવા સિદ્ધોની મધ્યે કપિલમુનિ નામે સિદ્ધ હું છું. (૨૬)

વળી—

ઉચ્ચૈશ્રવસમશ્વાનાં વિદ્ધિ મામમૃતોદ્ભવમ્ ।

ૐરાવતં ગર્જેદ્રાણાં નરાણાં ચ નરાધિપમ્ ॥ ૨૭ ॥

શ્લોકાર્થઃ—સર્વ અશ્વોના મધ્યમાં અમૃતનું મથન કરતી વખતે ઉત્પન્ન થયેલો ઉચ્ચૈશ્રવસ નામનો અશ્વ તું મને બાણ, સર્વ ગભેના મધ્યમાં ઐરાવત નામનો ગજ તું મને બાણ તથા સર્વ નરોના મધ્યમાં રાજરૂપ તું મને બાણ. ૨૭

ટીકા:—હૈ અર્જુન ! સર્વ અશ્વોની મધ્યે અત્યંત શ્રેષ્ઠ જે ઉચ્ચૈશ્રવસ નામે અશ્વ છે, કે જે ઉચ્ચૈશ્રવસનામે અશ્વ અમૃતની પ્રાપ્તિ વાસ્તે દેવતાઓએ તથા દૈત્યોએ મથન કરેલા સમુદ્રમાંથી પ્રકટ થયેલો છે, એવો ઉચ્ચૈશ્રવસ નામે અશ્વ તું મને બાણ; સર્વ ગભેની મધ્યે ઐરાવત નામે ગજ તું મને બાણ, કે જે ઐરાવતનામે ગજ અમૃતની પ્રાપ્તિ વાસ્તે દેવતાઓએ તથા દૈત્યોએ મથન કરેલા સમુદ્રમાંથી પ્રકટ થયેલો છે તથા સર્વ નરોની મધ્યે સર્વ પ્રબળને ધર્મવિષે પ્રવૃત્ત કરનારો તથા અધર્મમાંથી નિવૃત્ત કરનારો જે રાજા છે, તે રાજા તું મને બાણ. (૨૭)

વળી—

આયુધાનામહં વજ્રં ધેનૂનામસ્મિ કામધુક્ ।

પ્રજનશ્ચાસ્મિ કંદર્પઃ સર્પાણામસ્મિ વાસુકિઃ ॥ ૨૮ ॥

શ્લોકાર્થ—સર્વ આયુષોના મધ્યમાં વજ્જરૂપ હું છું, સર્વ ધેનુઓના મધ્યમાં કામધેનુ હું છું, સર્વ કામોના મધ્યમાં પુત્રની ઉત્પત્તિ અર્થે કામરૂપ હું છું તથા સર્વ સર્પોના મધ્યમાં વાસુકિ નામનો સર્પ હું છું. ૨૮

ટીકા—હે અર્જુન ! અક્ષરૂપ જેટલાં આયુષો છે, તે સર્વ આયુષોના મધ્યમાં દ્વધીચિનાં અસ્થિઓથી ઉત્પન્ન થયેલું જે વજ્જ છે, તે વજ્જરૂપ હું છું; દ્વધની પ્રાપ્તિ કરનારી જેટલી ગાયો છે, તે સર્વ ગાયોની મધ્યે મનવાંછિત કર્મોની પ્રાપ્તિ કરનારી તથા સમુદ્રના મધનથી પ્રકટ થયેલી જે વસિષ્ઠની કામધેનુ છે, તે કામધેનુ હું છું. મૈથુનની અભિલાષારૂપ સર્વ કામોની મધ્યે પુત્રની ઉત્પત્તિવાસ્તે જે કામરૂપ કંદર્પ છે, તે કામરૂપ કંદર્પ હું છું. અહીં પ્રજનન એ વચનમાં રહેલો જે જકાર છે, તે જકાર પુત્રની ઉત્પત્તિવિના વ્યર્થ મૈથુનના હેતુરૂપ કામની નિવૃત્તિનું યોધન કરે છે. સર્વ સર્પોની મધ્યે સર્વ સર્પોનો રાજા જે વાસુકિ છે, તે વાસુકિ હું છું. (૨૮)

અપતરણિકા—સર્પ જાતિથી નાગજાતિ ભિન્ન હોય છે. સર્પ વિષવાળા હોય છે અને નાગ વિષથી રહિત હોય છે, એટલો તે બન્ને વિષે ભેદ હોય છે તો ખરી નાગજાતિ વિષે ભગવાનની શી વિભૂતિ છે એ બાલુવાની અર્જુનની ધૃષ્ટા થતાં શ્રીભગવાન મનંતશાસ્ત્રિ નાગનામ્ એ વચનવડે સમાધાન કરે છે

અનંતશ્ચાસ્મિ નાગાનાં વરુણો યાદસામહમ્ ।

પિતૃણામર્યમા ચાસ્મિ યમઃ સંયમતામહમ્ ॥ ૨૯ ॥

શ્લોકાર્થ—નાગોના મધ્યમાં અનંત નાગ હું છું, જલચરોના મધ્યમાં વરુણ હું છું, પિતરોના મધ્યમાં અર્યમા હું છું તથા નિયમ કરવાવાળાઓના મધ્યમાં યમરૂપે હું છું. ૨૯

ટીકા—હે અર્જુન ! સર્વ નાગોની મધ્યે સર્વ નાગોના રાજરૂપ જે શેષનામે અનંત નાગ છે તે અનંત નાગ હું છું; જળવિષે વિચરનારા સર્વ જીવોની મધ્યે સર્વ જલચારી જીવોના રાજરૂપ જે વરુણ છે તે વરુણ હું છું; સર્વ પિતરોની મધ્યે સર્વ પિતરોના રાજરૂપ જે અર્યમા નામે પિતર છે તે અર્યમા હું છું તથા ધર્મ-અધર્મના સુખ-દુઃખરૂપ રૂઝની પ્રાપ્તિવડે અનુબ્રહ્-નિબ્રહ્રૂપ સંયમને કરનારા જેટલા સમર્થ પુરુષો છે, તે સર્વ નિયમન કરનારાઓની મધ્યમાં યમરૂપ હું છું. (૨૯)

વળી—

પ્રહ્લાદશ્ચાસ્મિ દૈત્યાનાં કાલઃ કલયતામહમ્ ।

મૃગાણાં ચ મૃગેન્દ્રોઽહં વૈનતેયશ્ચ પક્ષિણામ્ ॥ ૩૦ ॥

શ્લોકાર્થ—દૈત્યોના મધ્યમાં પ્રહ્લાદરૂપ હું છું, સંખ્યાની ગણતરી કરનારાના મધ્યમાં કાળરૂપ હું છું, મૃગાદિ પશુઓના મધ્યમાં સિંહ હું છું તથા સર્વ પક્ષીઓના મધ્યમાં ગરુડ હું છું. ૩૦

ટીકા—હે અર્જુન ! દિવિના વંશવિષે ઉત્પન્ન થયેલા જેટલા દૈત્યો છે, તે સર્વ દૈત્યોની મધ્યમાં, પોતાના સાત્વિક સ્વભાવવડે સર્વ પ્રાણીઓને અતિશય આનંદની પ્રાપ્તિ કરનારા જે પ્રહ્લાદ છે, તે પ્રહ્લાદ હું છું; જેટલા સંખ્યાની ગણતરી કરનારા છે, તે સર્વેના મધ્યમાં કાળરૂપ હું છું; મૃગાદિ જેટલાં પશુઓ છે તે મૃગાદિ સર્વ પશુઓની મધ્યે સર્વ પશુઓનો રાજા જે

સિદ્ધ છે, તે સિદ્ધ હું છું તથા સર્વ પદ્મીઓની મધ્યે સર્વ પદ્મીઓના રાજાનુપ તથા વિનવાનો પુત્ર જે ગરુડ છે તે ગરુડ હું છું (૩૦)

વળી—

પવનઃ પવતામસ્મિ રામઃ શશ્વભૂતામહમ્ ।

જ્ઞાપાણાં મકરશ્ચાસ્મિ સોતસામસ્મિ જાહ્નવી ॥ ૩૧ ॥

શ્લોકાર્થઃ—વેગવાળાઓના મધ્યમાં વાયુરૂપે હું છું, શશ્વધારીઓના મધ્યમાં રામ હું છું, મત્સ્યોના મધ્યમાં મગર હું છું અને નદીઓના મધ્યમાં ગંગાજી હું છું. ૩૧

ટીકા—હે અર્જુન ! જેટલા પાવન કરનારા પદાર્થો છે અથવા જેટલા વેગવાળા પદાર્થો છે તે સર્વની મધ્યે પવનરૂપ હું છું; યુદ્ધવિષે અત્યંત કુશળ જેટલા શત્રુઓને ધારણ કરનારા યોધા છે, તે સર્વની મધ્યે સર્વ શક્ષસોના કુળનો નાથ કરનાર પરમ ધૂરવીર જે હશ-રથનો પુત્ર શ્રીરામ છે, તે શ્રીરામરૂપે હું છું, સર્વ મત્સ્યોની મધ્યમાં મકર નામે મત્સ્ય હું છું તથા જેમની વિષે વેગવડે જળ ચલાયમાન છે એવી જે યમુના-ગોદાવરી આદિ સર્વ નદીઓ છે, તે સર્વ નદીઓના મધ્યમાં સર્વ નદીઓ કરતાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ શ્રી-ગંગાજીરૂપે હું છું. (૩૧)

વળી—

સર્ગાણામાદિરંતશ્ચ મધ્યં ચૈવાહમર્જુન ।

અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનાં વાદઃ પ્રવદતામહમ્ ॥ ૩૨ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! અચેતનરૂપ કાર્યોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયરૂપે હું પરમેશ્વર જ છું, સર્વ વિદ્યાઓના મધ્યમાં અધ્યાત્મવિદ્યા હું છું તથા વિવાદકર્તા પુરુષોની કથાના મધ્યમાં વાદનામની કથા હું છું. ૩૨

ટીકા—હે અર્જુન ! અચેતનરૂપે કરીને પ્રસિદ્ધ જેટલાં ઉત્પત્તિમાત્ર કાર્યો છે, તે સર્વ કાર્યોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયરૂપે હું-પરમેશ્વર જ છું. યદ્યપિ અહમાદિશ્ચ મધ્ય જ મૂતાનામં-ત્તણ્ણ ચ એ વચનવિષે પૂર્વે પણ શ્રીકૃષ્ણજીને ચોટાને સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લયરૂપ કહેલ હતો; તથાપિ પૂર્વે તો ચેતનરૂપે કરીને પ્રસિદ્ધ ભૂતોની જ ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લયરૂપતા કહી હતી અને અહીં તો અચેતનરૂપે કરીને પ્રસિદ્ધ ભૂતોની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લયરૂપતા કહી છે. તેથી અહીં પુનરુક્તિદોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

સર્વ વિદ્યાઓની મધ્યે બોધની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ તથા જીવ-બ્રહ્માના અભેદની પ્રતિપાદક એવી જે ઉપનિષદ્ધરૂપ અધ્યાત્મવિદ્યા છે, તે અધ્યાત્મવિદ્યારૂપ હું છું. પરસ્પર વિવાદકર્તા પુરુષોની જે વાદ-અદ્ય-વિતંડા એ ત્રણ પ્રકારની કથાઓ છે, તે કથાઓની મધ્યે વાદ નામની કથા હું છું. અહીં યદ્યપિ પ્રવદતાં એ શબ્દ વિવાદકર્તા પુરુષોનો જ વાચક છે, પણ વિવાદકર્તા પુરુષોની કથાઓનો વાચક નથી, તથાપિ જેમ પૂર્વે મૂતાનામસ્તિ ચેતના એ વચનવિષે મૂતાનાં શબ્દની ભૂતસંબંધી પરિણામો વિષે લક્ષણોનો અંગીકાર કર્યો હતો, તેમ અહીં પણ પ્રવદતાં એ શબ્દની વિવાદકર્તા પુરુષસંબંધી કથાઓવિષે લક્ષણોનો અંગીકાર કરવો ઉચિત છે. પરસ્પર ગાઢવેષથી રહિત, પરસ્પર જય-પરાજયની ઇચ્છાથી રહિત તથા પરસ્પર તત્ત્વજિજ્ઞાસ કરવાની ઈચ્છાવાળા એવા એક શુરુની પાસે અધ્યયન કરનારા જે બે શિષ્યો છે અથવા શુર-શિષ્ય બન્ને છે, તે બન્નેની જે વ્યવનિર્ણય પર્વત પરસ્પર પ્રત્યોત્તરરૂપ કથા છે તેનું નામ વાદકથા છે. આ

વાદંકથાના ફળરૂપ જે તત્ત્વનિર્ણય છે તે તત્ત્વનિર્ણયનું, પ્રતિવાદીઓના ખંડનવડે સંરક્ષણ કરવા વાસ્તે, પરસ્પર જિતવાની ઉચ્છાવાળા એ પુરુષોની જે જય-પરાજય પર્યંત પરસ્પર કથા છે, તેનું નામ જલ્પ તથા વિતંડા કથા છે. તેમાં છળ, ભાતિ, નિઘ્રહસ્થાન એ ત્રણવડે પરપક્ષને દૂષિત કરવો, એટલો અંશ તો જલ્પ કથાવિષે તેમ જ વિતંડા કથાવિષે સમાન જ હોય છે, તથાપિ વિતંડા કથાવિષે એક પુરુષ પોતાના પક્ષનું કેવળ સ્થાપન જ કરે છે, પણ પરપક્ષવિષે દૂષણ દેતો નથી, અને અન્ય પુરુષ તો પરપક્ષવિષે કેવળ દૂષણ જ દે છે અને પોતાના મતનું સ્થાપન કરતો નથી. જલ્પ કથાવિષે વિવાદકર્તા બન્ને પુરુષો પોતપોતાના પક્ષનું સ્થાપન પણ કરે છે તથા બન્ને પરપક્ષને દૂષિત પણ કરે છે. એટલો જલ્પ-વિતંડાનો પરસ્પર ભેદ છે. અન્ય અર્થના અભિપ્રાયે કરીને ઉચ્ચારણ કરેલા વચનનો અન્ય અર્થ કદાપીને વક્તા પુરુષને જે દૂષણ દેતું તેનું નામ છલ છે. અસત્ ઉત્તરનું નામ ભાતિ છે અને પરાજયના હેતુનું નામ નિઘ્રહસ્થાન છે. છલ-ભાતિ-નિઘ્રહસ્થાન એ ત્રણેનો વિભાગ તથા ઉદાહરણ ન્યાય શ્રદ્ધાવિષે પ્રસિદ્ધ છે. (૩૨)

વળી—

**અક્ષરોણામકારોઽસ્મિ દ્વંદ્વઃ સામાસિકસ્ય ચ ।
અહમેવાક્ષયઃ કાલો ધાતાઽહં વિશ્વતોમુખઃ ॥ ૩૩ ॥**

શ્લોકાર્થઃ—અક્ષરોના મધ્યમાં અક્ષર અક્ષર હું છું, સમાસ સમૂહના મધ્યમાં દ્વંદ્વ સમાસ હું છું, હું-પરમેશ્વર જ સ્વયંથી રહિત કાળરૂપે છું તથા સર્વ ક્લમપ્રહાતાઓના મધ્યમાં સર્વ કર્મોના ફલપ્રદાતા હું અંતર્યામી ઈશ્વર છું. ૩૩

ટીકા:—હે અર્જુન ! સર્વ વર્ણરૂપ અક્ષરોની મધ્યે બ્રહ્મા એ સર્વવાક્ય એ શ્રુતિએ સર્વ વાક્યરૂપ કહેલો જે 'અ'ક્ષર અક્ષર છે, તે 'અ'ક્ષર અક્ષર હું છું. સર્વ સમાસોના જે સમૂહ છે તેનું નામ સામાસિક છે; એવા સમાસસમૂહની મધ્યે ઉભય પદાર્થપ્રધાન જે રામકૃષ્ણો એ દ્વંદ્વ સમાસ છે, તે દ્વંદ્વ સમાસ હું છું. બપોલ ઇત્યાદિ અન્યથીભાવ સમાસમાં પૂર્વ પદાર્થ પ્રધાન હોય છે; રાજકુળ: ઇત્યાદિ તત્પુરુષ સમાસમાં ઉત્તર પદાર્થ પ્રધાન હોય છે; અને ચિત્રા ઇત્યાદિ બહુવ્રીહિ સમાસમાં અન્ય પદાર્થ પ્રધાન હોય છે; એ પ્રકારે દ્વંદ્વ સમાસથી ભિન્ન કોઈપણ સમાસ વિષે ઉભયપદાર્થ પ્રધાન હોવા નથી; તેથી સર્વ સમાસો કરવા દ્વંદ્વ સમાસ ઉકુષ્ઠ છે.

ક્ષણ જે ઘટિકાદિ નાશવાન કાળના અભિભાગીરૂપે છે તથા સર્વ કાળને બાણનારો જે પરમેશ્વર નામે અક્ષય કાળ છે કે જે પરમેશ્વરરૂપ અક્ષય કાળને કાલકાલો ઘુળી સર્વવિષ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ કાળના પણ કાળરૂપ પ્રતિપાદન કરે છે, તે અક્ષય કાળરૂપ પણ હું-પરમેશ્વર જ છું. યદ્યપિ કાલઃ કલયતામહ એ વચનવડે શ્રીભગવાને પૂર્વ જ પોતાને કાળરૂપતા કહી હતી, તથાપિ પૂર્વ શ્રીભગવાને પોતાને નાશવાન કાળરૂપતા કહી હતી અને અત્યારે અહીં અક્ષય કાળરૂપતા કહી છે. તેથી આ વચન વિષે સુનરુક્ષિતદોષની પ્રાપ્તિ થતી બંધી. કરેલાં કર્મોનાં ફળની પ્રાપ્તિ કરનારા જે રાત્રાદિ છે, તે સર્વ ફળપ્રદાતાઓની મધ્યે સર્વ કર્મોનાં ફળનો પ્રદાતા જે ઈશ્વર છે, તે અંતર્યામી ઈશ્વર હું છું.

અહીં કોઈ ટીકા વિષે દ્વંદ્વઃ સામાસિકસ્ય ચ એ વચનનો અર્થ કહ્યો છે કે, વેદ મંત્રોના અર્થનું કથન કરવા વાસ્તે જે વિદ્વાન પુરુષોનું અથવા શુરુ શિષ્યનું એકત્ર અવસ્થાન છે તેનું નામ સમાસ છે. આ સમાસ વિષે સર્વેએ જેટલો અર્થનિર્ણય કર્યો છે તે સર્વ અર્થનું નામ સામાસિક

છે. આ સર્વ અર્થની મધ્યે દ્વંદ્વ એટલે કે રહસ્ય અર્થ હું છું. તેમાં દ્વંદ્વ રહસ્ય એ સૂત્ર વિષે શાબ્દિક પુરુષોએ દ્વંદ્વ શબ્દને રહસ્યાર્થનો વાચક કહ્યો છે. (૩૩)

વળી-

મૃત્યુઃ સર્વહરશ્ચાહમુદ્ભવશ્ચ ભવિષ્યતામ્ ।

કીર્તિઃ શ્રીર્વાક્ ચ નારીણાં સ્મૃતિર્મેધા ધૃતિઃ ક્ષમા ॥ ૩૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-તેમ જ સર્વ સંહાર કરનારાઓના મધ્યમાં મૃત્યુરૂપ હું છું, ભાવી કલ્યાણના મધ્યમાં ઉત્તરપરૂપ ઉદ્ભવ હું છું તથા સર્વ નારીઓના મધ્યમાં કીર્તિ, શ્રી, વાક્, સ્મૃતિ, મેધા, ધૃતિ, ક્ષમા આ ધર્મની સાત પત્નીરૂપે હું છું. ૩૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! આ લોકમાં જેટલા સંહાર કરનારા છે, તે સર્વેની મધ્યે સર્વ જગતનો સંહાર કરનારો જે મૃત્યુ છે, તે મૃત્યુ હું છું. જેટલાં કલ્યાણ છે, તે સર્વ કલ્યાણની મધ્યે ઐશ્વર્યના ઉત્તરપરૂપ જે ઉદ્ભવ છે તે ઉદ્ભવ હું છું.

સર્વ નારીઓની મધ્યે ધર્મની પત્નીઓરૂપ જે કીર્તિ, શ્રી, વાક્, સ્મૃતિ, મેધા, ધૃતિ, ક્ષમા એ સાત નારીઓ છે, તે નારીરૂપ હું છું. (૧) જેને વિષે પુરુષનું ધર્મપણું નિમિત્ત છે એવી જે પ્રસિદ્ધપણવડે ચારે દિશાઓમાં રહેલા અનેક દેશોમાં રહેનારા લોકોના જ્ઞાનની વિષયતારૂપ જે પ્રખ્યાતિ છે તેનું નામ કીર્તિ કહેવાય છે. (૨) ધર્મ-અર્થ-કામ એ ત્રણનું નામ શ્રી છે, શરીરની ચોભાતું નામ શ્રી છે અથવા ઉત્તમત્વ કાન્તિનું નામ શ્રી છે. (૩) સર્વ અર્થને પ્રકાશિત કરનારી જે સંસ્કૃતવાણીરૂપ સસ્ત્રવતી છે તેનું નામ વાક્ છે. (૪) પૂર્વે અનુભવેલા અર્થની ઘણી સમય ઘણી પણ સ્મરણ કરવાની જ શક્તિ છે તેનું નામ સ્મૃતિ છે. (૫) અનેક પ્રથેના અર્થ ધારણ કરવા જે શક્તિ છે, તેનું નામ મેધા છે. (૬) અનેક પ્રકારની પીકાને પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ શરીર ઇન્દ્રિયરૂપ સંઘાતની સ્થિરતા કરવાની જે શક્તિ છે, તેનું નામ ધૃતિ છે અથવા યથેચ્છાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરાવનારા કારણવડે ચપલતા પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્ત કરવાની જે શક્તિ છે તેનું નામ ધૃતિ છે. (૭) હર્ષ-વિષાદ બંનેવિષે જે ચિત્તની અવિહારતા છે તેનું નામ ક્ષમા છે. આ કીર્તિ આદિ સત્ નારીઓના માત્ર આભાસસંબંધવડે પણ જનો સર્વ લોકોવડે આદર કરવાયોગ્ય થાય છે, તેવી કીર્તિઆદિ સત્ નારીઓનું સર્વ નારીઓ કરતાં ઉત્તમપણું અર્થ પ્રસિદ્ધ છે. (૩૪)

વૃહત્સામ તથા સામ્નાં ગાયત્રી છંદસામહમ્ ।

માસાનાં માર્ગશીર્ષોઽહમૃતૂનાં કુસુમાકરઃ ॥ ૩૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-ગીતિવિશેષરૂપ સામના મધ્યમાં વૃહત્સામ હું છું, છંદોના મધ્યમાં ગાયત્રી છંદ હું છું, માસોના મધ્યમાં માર્ગશીર્ષ માસ હું છું તથા ઋતુઓના મધ્યમાં વસંત ઋતુ હું છું. ૩૫

ટીકા:-હે અર્જુન ! તથાહિ ચાર વેદોની મધ્યે સામવેદ હું છું, એ પ્રકારના વચનવડે સામવેદની ઉત્કૃષ્ટતા પૂર્વે મેં કહી હતી. આ સામવેદવિષે પણ અન્ય વિશેષતા એ છે કે ઋચાઓના અક્ષરોવિષે આશ્વઋતુ જે ગીતિવિશેષરૂપ સામ છે, તે સર્વ સામોની મધ્યે વાગિદિ દવામરે એ ઋચાવિષે રહેલ ગીતિવિશેષરૂપ તથા સર્વના ઈશ્વરરૂપે કરીને ઇંદ્રની સ્તુતિરૂપક જે વૃહત્સામ છે, તે વૃહત્સામ હું છું. જેના અક્ષર તથા પાદ નિયમપૂર્વક છે, તેનું નામ છંદ છે. એવા છંદભાવે કરીને વિચિત્ર જે વેદની ઋચા છે તે સર્વ છંદોની મધ્યે દ્વિગપણની

સંપાદક જે ચોવીસ અક્ષરોવાળી ગાયત્રી છે, જે ગાયત્રી ગાયત્રી વા ફરં સર્વ મૂલં ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે પ્રતિપાદિત છે, એવો ગાયત્રી નામે છંદ હું છું; તથા બાર માસની મધ્યે અત્યંત શીતથી અને આતપથી રહિત હોવાથી સુખના હેતુરૂપ જે માર્ગશીર્ષ માસ છે તે માર્ગશીર્ષ માસ હું છું. તેમ જ પદ્મજાતી મધ્યે સર્વ સુગંધવાળાં પુષ્પોનો આકરરૂપ-ખાસુરૂપ હોવાથી અત્યંત રમણીય તથા પસંતે પ્રાણજનનચીત, વસંતે પ્રાણજોડીનાદચીત, પસંતે જ્યોતિષા ચનેત ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે પ્રસિદ્ધ જે વસંત ઋતુ છે, તે વસંત ઋતુ હું છું. (૩૫)

વળી—

દ્યૂતં છલયતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ।

જયોઽસ્મિ વ્યવસાયોઽસ્મિ સત્ત્વં સત્ત્વવતામહમ્ ॥ ૩૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—છળ કરનારા પુરુષોના મધ્યમાં જુગારરૂપ છળ હું છું, તેજસ્વી પુરુષોનું તેજ હું છું, જ્ય કરવાવાળા પુરુષોના મધ્યમાં જયરૂપ હું છું, વ્યવસાયવાળા પુરુષોમાં વ્યવસાયરૂપે હું છું તથા સત્ત્વવાળા પુરુષોના મધ્યમાં સત્ત્વવાળો હું છું. (૩૬)

ટીકા:—હે અર્જુન! પરાના વચનરૂપ છળ કરનારા જે ધૂર્ત પુરુષો છે, તે છળવાળા પુરુષોનો જે જુગાર (દ્યૂત)રૂપ છળ સર્વસ્વ-સર્વ સંપત્તિ હરણ કરવાનું કારણરૂપ છે, તે જુગારરૂપ છળ હું છું. અત્યંત ઉશ્ચ પ્રભાવવાળા જે તેજસ્વી પુરુષો છે, તે તેજસ્વી પુરુષોનું જે અપ્રતિહત આચારરૂપ તેજ છે, તે તેજ હું છું. જ્ય કરનારા પુરુષોનો, પરાજય પામેલા પુરુષોની અપેક્ષાએ કરીને, જે ઉત્કૃષ્ટતારૂપ જય છે, તે જય હું છું. તેમ જ વ્યવસાયવાળા પુરુષોનો નિયમથી ફળની પ્રાપ્તિ કરનારો જે ઉદ્યમરૂપ વ્યવસાય છે, તે વ્યવસાય હું છું. વળી સાત્ત્વિક પુરુષોનું ધર્મ-જ્ઞાન-વૈરાગ્ય-ઐશ્વર્યરૂપ જે સત્ત્વ છે અર્થાત્ સત્ત્વશુભનું કાર્ય છે, તે સત્ત્વ હું છું. (૩૬)

વળી—

વૃષ્ણીનાં વાસુદેવોઽસ્મિ પાંડવાનાં ધનંજય: ।

મુનીનામપ્યહં વ્યાસઃ કવીનામુશના કવિ: ॥ ૩૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—વાસુદેવોના મધ્યમાં વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણરૂપે હું છું, પાંડવોના મધ્યમાં ધનંજય હું છું, મુનિઓના મધ્યમાં વ્યાસમુનિ હું છું તથા કવિઓના મધ્યમાં શુક કવિ હું છું. (૩૭)

ટીકા:—હે અર્જુન! સર્વ યાદવોની મધ્યે વસુદેવના પુત્રરૂપે પ્રસિદ્ધ તથા તારી પ્રત્યે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરનારો કૃષ્ણરૂપ હું છું સર્વ પાંડવોની મધ્યે ધનંજય નામે જે તું અર્જુન છે તે હું છું; તેમ જ મનનશીલ મુનિઓની મધ્યે શ્રીવ્યાસમુનિ હું છું, તથા સૂક્ષ્મ અર્થોનો વિવેક કરનારા કવિઓની મધ્યે શુક નામે કવિ હું છું. (૩૭)

વળી—

દંડો દમયતામસ્મિ નીતિરસ્મિ જિગીપતામ્ ।

મૌનં ચૈવાસ્મિ ગુહ્યાનાં જ્ઞાનં જ્ઞાનવતામહમ્ ॥ ૩૮ ॥

શ્લોકાર્થ:—શિક્ષા કરનારા પુરુષોના દંડરૂપે હું છું, જિતવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષોની મધ્યે ન્યાયરૂપ નીતિ હું છું, શુદ્ધ અર્થોમાં મૌનરૂપે હું છું તથા જ્ઞાનવાળા પુરુષોના મધ્યમાં જ્ઞાનરૂપે હું છું. (૩૮)

ટીકા:—હે અર્જુન ! અશિક્ષિત દુષ્ટ પુરુષોને કુમાર્ગમાંથી નિવૃત્ત કરીને કુમાર્ગવિષે પ્રવૃત્ત કરનારા જે રાબાદિ પુરુષો છે, તે રાબાદિકોનો, દુષ્ટ પુરુષોને કુમાર્ગમાંથી નિવૃત્ત કરવાના હેતુરૂપ, જે દંડ છે તે દંડ હું છું; જિતવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષોની, જયના ઉપાયના પ્રકાશક ન્યાયરૂપ જે નીતિ છે તે નીતિ હું છું; શુદ્ધ અર્થોને ગ્રાસ રાખવાના હેતુરૂપ વાંક ઈંદ્રિયના નિગ્રહરૂપ જે મૌન છે, તે મૌન હું છું. તાત્પર્ય એ છે કે, જે પુરુષ વાંક ઈંદ્રિયના નિગ્રહ કરીને તૃપ્તિરિત થાય છે, (મુંગા રહે છે,) તે પુરુષના અંતરના અભિપ્રાયને કોઈ પણ જાણી શકતું નથી; તેથી વાણીના નિગ્રહ મૌન અર્થને ગ્રાસ રાખવાના હેતુરૂપ છે. અથવા તો એનો આ પ્રમાણે પણ અર્થ કરવો—ગોપ્ય પદાર્થોની મધ્યે સંન્યાસરહિત શ્રવણ-મનન-પૂર્વક જે આત્માના નિદિધ્યાસનરૂપ મૌન છે, તે મૌન હું છું તથા જ્ઞાનવાળા સર્વ જ્ઞાની પુરુષોનું વેદાંત શાસ્ત્રના શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસનવડે ઉત્પન્ન થયેલું તથા સર્વ અજ્ઞાનનું વિદોષી “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારનું જે આત્મજ્ઞાન છે, તે આત્મજ્ઞાન હું છું. (૩૮)

અને વળી—

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ૩૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! વળી જે ચેતન સર્વ જૂતોના કારણરૂપ છે તે કારણ પણ હું છું. મારા વિના—પરમેશ્વર વિના અસાચરરૂપ જે વસ્તુ હોય છે તે વસ્તુ હોતી નથી. ૩૯

ટીકા:—હે અર્જુન ! જેમ પ્રસિદ્ધ વૃક્ષોના પ્રદોહનું કારણ ખીજ હોય છે, તેમ સર્વ જૂતોના પ્રદોહના કારણરૂપ જે માયાથી ઉપહિત ચેતનરૂપ ખીજ છે, તે ખીજરૂપ કારણ પણ હું જ છું. હે અર્જુન ! મારા—પરમેશ્વરના વિના કોઈ પણ ચર-અચરરૂપ વસ્તુ વિદ્યમાન હોતી નથી, કિન્તુ સર્વ જૂતો મારાં પરમેશ્વરનાં ખીજરૂપ કાર્યરૂપ હોવાથી સત્તારકુરણરૂપ મારાવડે—પરમેશ્વરવડે જ વ્યાપ્ત છે. (૩૯)

અવતરણિકા:—હવે આ વિભૂતિપ્રકરણના અર્થનો ઉપસંહાર કરતાં શ્રીભગવાન તે વિભૂતિને સંક્ષેપથી કહે છે:—

नातोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ।

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ૪૦ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! મારી—પરમેશ્વરની દિવ્ય વિભૂતિઓનો કદી અંત હોતો નથી તથા મેં અહીં વારા પ્રતિ વિભૂતિનો જે વિસ્તાર કથન કર્યો છે તે એક દેશો કરી કથન કર્યો છે. ૪૦

ટીકા:—હે પરંતપ અર્થાત્ હે કામ-ક્રોધાદિ શત્રુઓને તાપ પમાડનારા અર્જુન ! મારી—પરમેશ્વરની દિવ્ય વિભૂતિઓનો કોઈ અંત નથી, અર્થાત્ તે સર્વ વિભૂતિઓ આટલી છે, એ પ્રકારની તે વિભૂતિઓની સંખ્યા નથી. તેથી સર્વેજ પુરુષો મારી વિભૂતિઓની સંખ્યા જાણવાને વા કહેવાને સમર્થ થવા નથી. (૪૦)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્ ! બ્યારે સર્વજ પુરુષ પણ વિભૂતિઓ કહેવાને સમર્થ નથી, ત્યારે આદિપાનામહં વિષ્ણુ: ઇત્યાદિ વચનોવડે પોતાની વિભૂતિઓ આપ કેવી રીતે કહ્યો, છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન કહે છે—અથવા હુ ઇતિ—હે અર્જુન ! આ જે મેં વારી પ્રત્યે મારી વિભૂતિનો વિસ્તાર કહ્યો છે, તે પણ કોઈ એક દેશવડે કહ્યો છે. (૪૦)

વળી—

યદ્યદ્વિભૂતિમત્સત્ત્વં શ્રીમદ્વિજિતમેવ વા ।

તત્તદેવાવગચ્છ ત્વં મમ તેજોઽશસંભવમ્ ॥ ૪૧ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જે જે પ્રાણી ઐશ્વર્યવાળું, લક્ષ્મીવાળું તથા ગજવાળું હોય છે તે તે પ્રાણીને જ તું મારી-પરમેશ્વરની શક્તિના અંશે કરી ઉત્પન્ન થયેલું જાણુ. ૪૧

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! આ લોકમાં જે જે પ્રાણી ઐશ્વર્યરૂપ વિભૂતિવડે યુક્ત છે તથા જે જે પ્રાણી શ્રીમાન્ છે અર્થાત્ લક્ષ્મીવડે, સંપદવડે, શોભાવડે વા ક્રાંતિવડે યુક્ત છે તથા જે જે પ્રાણી અત્યંત બળાદિવડે યુક્ત છે, તે તે પ્રાણીને જ તું મારી-પરમેશ્વરની શક્તિના અંશવડે ઉત્પન્ન થયેલ જાણુ. ભગવાનનું આ પ્રકારનું વચન પૂર્વે નહિ કહેલી વિભૂતિઓનો -પણ સંગ્રહ કરાવવા વાસ્તે છે. (૪૧)

અવતરણિકાઃ—એ પ્રકારે એક દેશરૂપ અવયવવડે વિભૂતિનું કથન કરીને હવે સંકલ્પારૂપે કરી તે વિભૂતિઓ કહેવામાં આવે છેઃ—

અથવા बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ૪૨ ॥

શ્લોકાર્થઃ—અથવા હે અર્જુન ! આ પ્રકારના બહુ જ્ઞાનવડે તારું શું પ્રયોજન સિદ્ધ થશે ? આ સર્વ જગતને હું-પરમેશ્વર એક દેશવડે ધારણ કરીને રહેલો છું. ૪૨

ટીકાઃ—અહીં ‘અથવા’ શબ્દ, પૂર્વોક્ત વિભૂતિપક્ષથી ભિન્ન પક્ષનો વાચક છે. આ શબ્દ પક્ષાંતરનું કથન કરે છેઃ—હે અર્જુન ! આદિત્યાનામહં વિષ્ણુઃ ઇત્યાદિ વચનોવડે મહં અધિકારી પુરુષોના ધ્યાન વાસ્તે કહેલી મારી તે ઘણા પ્રકારની સાવશેષ વિભૂતિઓના જ્ઞાનવડે તને—ઉત્તમ અધિકારીને શું કૃણ છે ? અર્થાત્—તેમાં તને કંઈ પણ કૃણ નથી. પૂર્વોક્ત યત્ કિંચિત્ વિભૂતિનું જ્ઞાન થવા છતાં પણ મારી સર્વ વિભૂતિઓનું જ્ઞાન થતું નથી, તેથી તારે—ઉત્તમ અધિકારીએ તો આ પ્રકારે મારું ધ્યાન કરવું જોઈએ. હે અર્જુન ! હું-પરમાત્માદેવ સર્વ જગતને માત્ર પોતાના એક દેશવડે ધારણ કરીને અથવા વ્યાપ્ત કરીને રહેલો છું. મારાથી-પરમાત્માદેવથી ભિન્ન કોઈ પણ વસ્તુ નથી. શ્રુતિ કહે છે કે—પારોક્ષ્ય વિજ્ઞાપ્તાનિ ત્રિપારસ્પાયતંત્રિભિઃ—અર્થાત્—પરમાત્માદેવનું આ સર્વ વિશ્વ એક પાદ છે અને ત્રણ પાદ તો પોતાના નિર્જુલ્ય સ્વયંભૂતોત્સ્વરૂપ વિષે રહેલા છે. તેથી હે અર્જુન ! દ્વાદશ આદિત્યોવિષે વિષ્ણુ નામે આદિત્ય હું છું તથા નક્ષત્રોની મધ્યે ચંદ્રમારૂપ હું છું. ઈત્યાદિ પરિચ્છિન્ન દૃષ્ટિનો ત્યાગ કરી તું સર્વ જગતવિષે મને-પરમાત્માદેવને વ્યાપકરૂપે જ્ઞે. જ્ઞે કે નિરવયવ-નિરાકાર પરમાત્માનો અંશ તથા પાદ સંભવવા નથી, તથાપિ જેમ નિરવયવ આકાશની ઘટ-મઠાદિ ઉપાધિઓવડે ઘટાકાશ-મઠાકાશ-મેઘાકાશ ઇત્યાદિક અંશેની કલ્પના થાય છે, તેમ નિરવયવ-નિરાકાર પરમાત્માદેવના પણ અનિવાદિ ઉપાધિઓવડે અંશ તથા પાદ કલ્પવામાં આવે છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તો તેને અંશ તથા પાદ હોતા નથી. (૪૨)

આ પ્રમાણે શ્રીમાન્ ભગવાને ગાયેલી ઉપનિષદ્માં અક્ષરવિધાના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “વિભૂતિયોગ” નામના દશમા અધ્યાય ઉપર શ્રીચિદ્ધનનાંદ સ્વામીની રચેલી “ગૃહ્યાર્થદીપિકા” નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણપ્રેમમયસ્તુ.

એકાદશ અધ્યાય

વિશ્વરૂપદર્શનયોગ

પૂર્વે દશમા અધ્યાયમાં શ્રીભગવાને નાના પ્રકારની વિભૂતિઓનું કથન કરીને તેના અંતરવિષે વિદ્યવ્યાહનિદં ક્ષત્રમેકાંગેન સ્થિતો જગદ્ એ વચનવડે પરમેશ્વરના સર્વ વિશ્વાત્મક સ્વરૂપનું કથન કર્યું. તેનું શ્રવણ કરીને પરમ ઉત્ક્રાંતે પ્રાપ્ત થયેલો અર્જુન, પરમેશ્વરના સર્વ વિશ્વાત્મક સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવાની ઇચ્છા કરતાં તથા પૂર્વોક્ત અર્ચની પ્રશંસા કરતાં, આ પ્રકારનું વચન કહેવા લાગ્યો:—

અર્જુન ઉવાચ—મદનુગ્રહાય પરમં ગુહ્યમધ્યાત્મસંજ્ઞિતમ્ ।

યત્ત્વયોક્તં વચસ્તેન મોહોઽયં વિગતો મમ ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થ—અર્જુન કહે છે:—હે ભગવન્! મારા અનુગ્રહ અર્થે આપે પરમ ગુહ્ય તથા અધ્યાત્મ નામવાળું જે વચન કથન કર્યું છે, તે વચને કરી મારા-અર્જુનનો આ મોહ નષ્ટ થયો છે. ૧

ટીકા—હે ભગવન્! આ મારા શ્રાતા-પુત્રાદિ સર્વ બંધુઓ મરણને પ્રાપ્ત થાય છે, અને હું-અર્જુન તેમને હણું છું, એ પ્રકારના શોક-મોહરૂપ સાગરવિષે હુમેલો જે હું-અર્જુન છું, તેવા મારા-અર્જુનના અનુગ્રહ વાસ્તે અર્થાત્ શોક-મોહની નિવૃત્તિરૂપ ઉપકારવાસ્તે પરમ કૃપાળુ સર્વેશ આપે જાતોગ્ધાનવશોપશબ્દ એ વચનથી લઈને છઠ્ઠા અધ્યાયની સમાપ્તિ પર્યંત ત્વં પદાર્થના નિરૂપક જે વાક્ય કથન કર્યું છે, તે વાક્ય પરમ છે, અર્થાત્ નિરવિદાય મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થવિષે પર્યવસાનવાળું છે; અથવા પરમ એટલે શીઘ્ર શોક-મોહનું નિવર્તક હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ છે. વળી તે વચન ગુહ્ય છે, અર્થાત્ શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મવિષે પ્રવૃત્ત, શ્રદ્ધાથી રહિત તથા વિષયોવિષે આસક્ત એવા અનધિકારી પુરુષોને આપવા યોગ્ય નથી. વળી તે વચન અધ્યાત્મસંજ્ઞિત છે, અર્થાત્ આત્મા-આનાત્માના વિવેકને વિષય કરનાર છે. આત્મા-આનાત્માનો વિવેક કરવાવાસ્તે જે શાસ્ત્ર છે તેનું નામ અધ્યાત્મ છે. જેની સંજ્ઞા એટલે નામ અધ્યાત્મ છે તે અધ્યાત્મસંજ્ઞિત છે. એવા આપનાં વચનવડે મારા-અર્જુનનો ક્વાનુભવ-સિદ્ધિ મોહ નષ્ટ થયો છે, અર્થાત્ હું-અર્જુન લીળમ-દ્રોણાદિકોને હણું છું તથા મારાથી-અર્જુનથી લીળમ-દ્રોણાદિ હણાય છે, ઇત્યાદિ નાના પ્રકારનો વિપર્યયરૂપ મોહ આપનાં વચનવડે નષ્ટ થયો છે. પૂર્વોક્ત વચનવિષે ‘નાયં દંતિ ન દન્યવે, ન લાયવે ક્ષિયતે ના કદાચિદ્, વેદાવિનાશિનં નિત્યં જગ્જ્યોગ્યમ-જ્ઞાનોગ્યમ’ ઇત્યાદિ વચનોવડે આત્માને આપે સર્વ વિકારોથી રહિત કહેલ છે, તે કારણથી મારો મોહ અત્યારે નષ્ટ થયો છે. આ શ્લોકના પ્રથમ પાદવિષે જે એક અક્ષર અધિક છે, તે આર્થ છે, અર્થાત્ ઋષિપ્રણીત હોવાથી દોષયુક્ત નથી. (૧)

અવતરણિકા—જેમ, જેનીવિષે ત્વં પદાર્થનો નિર્ણય પ્રધાન છે, એવા છઠ્ઠા અધ્યાય પર્યંત આપનું કથન મેં સાંભળ્યું છે, તેમ જેનીવિષે ત્વ પદાર્થનો નિર્ણય પ્રધાન છે એવું સાતમા અધ્યાયથી દશમા અધ્યાય સુધીનું આપનું કથન પણ મેં સાંભળ્યું છે; એ વાત અર્જુન કહે છે:—

ભવાપ્યયૌ હિ ભૂતાનાં શ્રુતૌ વિસ્તરશો મયા ।

તત્ત્વઃ કમલપત્રાક્ષ માહાત્મ્યમપિ ચાવ્યયમ્ ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે કમલપત્રાક્ષ ! આપ ભગવાન વરકૃથી જ મેં આ ભૂતોનાં ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય બંને શ્રવણ કર્યા છે, તેમજ આપના સોપાનિક માહાત્મ્યનું તથા નિરુપાનિક અવ્યયરૂપ માહાત્મ્યનું પણ મેં શ્રવણ કર્યું છે. ૨

ટીકા:-હે કમલપત્રાક્ષ શ્રીભગવન્ ! અહીં કમલપત્રની પેઠે હૃદય, વિશાલ, ક્ષિપ્રિત રક્તતાયુક્ત તથા અત્યંત મનોરમ જેની અક્ષિ એટલે નેત્રો છે, તેનું નામ કમલપત્રાક્ષ છે. આ સંબોધનવડે અર્જુને ભગવાનની જે અત્યંત સુંદરતા કહી છે, તે પરમેશ્વરવિષયક પ્રેમની અતિશયતાથી કહી છે. અથવા જે કમલપત્રાક્ષ એ સંબોધનનો આ પ્રમાણે અર્થ કરવો:- કં બલતિ પ્રકાશાયતિ હિતિ કમલં આત્મજ્ઞાનમ્-અર્થાત્-સ્વસ્વરૂપાનંદરૂપ જે બ્રહ્મસુખ છે તેનું નામ કં છે; તે બ્રહ્મસુખને જે પ્રકાશિત કરે છે, તેનું નામ કમલ છે. એવું મહાવાક્યજન્ય આત્મજ્ઞાન છે. આત્મજ્ઞાનવડે જ બ્રહ્મસુખનો પ્રકાશ થાય છે તથા પત્રનાદ્ ગાયત્રે હિતિ વર્ત્ત-અર્થાત્-અધિકારીનું જન્મ-મરણના પ્રવાહરૂપ સંસારસમુદ્રવિષે પતનથી જે રક્ષણ કરે છે તેનું નામ પત્ર છે; એવું પત્રરૂપ પણ આત્મજ્ઞાન જ છે; અર્થાત્ કમલરૂપ હોય તથા તે જ પત્રરૂપ હોય તેનું નામ કમલપત્ર છે. કમલપત્રેણ ભવતે પ્રાપ્તે હિતિ કમલપત્રાક્ષઃ અર્થાત્ કમલપત્ર એટલે આત્મજ્ઞાને કરી જે પ્રાપ્ત થાય તેનું નામ કમલપત્રાક્ષ છે.

અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય શુદ્ધ હે પરબ્રહ્મ ! આપ પરમેશ્વર પાસેથી જ આ સર્વ ભૂતોનાં ઉત્પત્તિ-પ્રલય મેં (અહં દુત્તસ્ત્વ જગતઃ પ્રવયઃ પ્રલવસ્ત્વપ જ. ૭ શ્લો. ૬ ॥ પ્રવર્તિ ત્વામવશ્યમ્ જ. ૧. શ્લો. ૮ ॥ અહં સર્વસ્ય પ્રવયાઃ જ. ૧૦ શ્લો. ૮ ॥) ઇત્યાદિ વચનોવડે વિસ્તારથી શ્રવણ કરેલ છે-કાંઈ સંશ્લેષથી એક જ વાર શ્રવણ કરેલ નથી. હે ભગવન્ ! આપની-પરમેશ્વરની પાસેથી આ સર્વ ભૂતોનાં ઉત્પત્તિ-પ્રલય જ કેવળ મેં શ્રવણ કરેલ નથી, કિન્તુ તમારું માહાત્મ્ય પણ ઘણીવાર શ્રવણ કરેલ છે.

મહાત્મારૂપ પરમેશ્વરનો જે નિરતિશય ઐશ્વર્યરૂપ ભાવ છે, તેનું નામ માહાત્મ્ય છે. આ માહાત્મ્ય નીચે પ્રમાણે છે:-આ લોકમાં જે કર્તા હોય છે તે વિકારી જ હોય છે અને પરમેશ્વર તો આ જગતની ઉત્પત્તિ આદિકોને કરનાર હોવા છતાં પણ અવિકારીરૂપ જ છે. આ લોકમાં જે પુરુષ બીજાઓને પ્રેરણા કરીને શુભ-અશુભ કર્મો કરાવે છે, તે પુરુષ વિષમતાના દોષવાળો જ હોય છે અને પરમેશ્વર તો છવોને પ્રેરણા કરીને શુભ અશુભ કર્મો કરાવતો હોવા છતાં પણ વિષમતાના દોષથી રહિત છે. આ લોકમાં જે પુરુષ વિચિત્ર કૃપાનો પ્રદાતા હોય છે, તે પુરુષ અસંગ ઉદાસીન હોતો નથી અને પરમેશ્વર તો બંધ-મોહાદિ વિચિત્ર કૃપાનો પ્રદાતા હોવા છતાં પણ અસંગ ઉદાસીન જ છે. ઇત્યાદિ બીજાં પણ સર્વાત્મત્વ આદિ સોપાનિક માહાત્મ્ય મેં ઘણીવાર શ્રવણ કરેલ છે. હે ભગવન્ ! આપનું-પરમેશ્વરનું કેવળ સોપાનિક માહાત્મ્ય જ મેં શ્રવણ કર્યું નથી, કિન્તુ આપનું-પરમેશ્વરનું નિરુપાનિક અવ્યયરૂપ માહાત્મ્ય પણ શ્રવણ કર્યું છે. વ્યય એટલે નાશ, તે નાશથી જે રહિત હોય તેનું નામ અવ્યય છે. (૨)

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमेश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે પરમેશ્વર ! જેવી રીતે આપ આપના આત્માનું કથન કરો છો તે આપનું કહેવું યથાર્થ જ છે. છતાં હે પુરુષોત્તમ ! હું આપના ઇશ્વરસમ્બન્ધિ સ્વરૂપનું દર્શન કરવાની ઇચ્છા રાખું છું. ૩

ટીકા:-હે પરમેશ્વર ! જે સોપાધિક નિરતિશય ઐશ્વર્યરૂપે કરીને તથા જે નિરુપાધિક નિરતિશય ઐશ્વર્યરૂપે કરીને આપ પોતાના સ્વરૂપનું કથન કરો છો, તે આપનું કથન યથાર્થ જ છે. કોઈ પણ કાળે આપનું કથન અયથાર્થ નથી, અર્થાત્ તમારાં વચનવિષે ક્યાંય પણ મને અવિશ્વાસની શંકા નથી. હે પુરુષોત્તમ ! યદ્યપિ આપનાં વચનો વિષે મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે, તથાપિ કૃતાર્થ થવાની ઇચ્છાવડે હું-અર્જુન તમારું ઐશ્વર્ય રૂપ જોવાની ઇચ્છા કરું છું, અર્થાત્ જ્ઞાન-ઐશ્વર્ય-શક્તિ-બળ-વીર્ય-તેજ-ઇત્યાદિ શુદ્ધોવડે સંપન્ન આપનું-ઇશ્વરનું જે અદ્ભુત સ્વરૂપ છે, તેનું નામ ઐશ્વર્ય રૂપ છે. આ રૂપ જોવાની હું ઇચ્છા કરું છું.

સર્વ પુરુષો કરતાં સર્વસત્તાદિ શુદ્ધોવડે જે ઉત્તમ હોય તેનું નામ પુરુષોત્તમ છે. એવા 'પુરુષોત્તમ' સંબોધનવડે અર્જુને શ્રીભગવાનની પ્રત્યે એ અર્થ સૂચિત કર્યો કે, હે ભગવન ! તમારાં વચનવિષે મને અવિશ્વાસ નથી તથા આપનું તે ઐશ્વર્ય રૂપ જોવાની ઇચ્છા મને ખડું છે; એ મારા હૃદયના વૃત્તાંતને આપ સર્વસં હોવાથી તથા આંતર્યામી હોવાથી જાણો છો. (૩)

અવતરણિકા:-“હે અર્જુન ! તારાવડે દેખવાને અશક્ય જે મારું સ્વરૂપ છે, તે સ્વરૂપને દેખવાની ઇચ્છા કરવી તે ઉચિત હોય છે” એવી શ્રીભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન કહે છે:-

મન્યસે यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।

योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે પ્રભો ! આપનું ઐશ્વર્ય સ્વરૂપ મારાવડે-અર્જુનવડે જોવા શક્ય છે એ પ્રકારે જો આપ માનતા હો તો હે યોગીઓના ઇશ્વર ! આપ મને નાશથી રહિત એવું ઐશ્વર્યરૂપવિશિષ્ટ આત્માનું દર્શન કરાવો. ૪

ટીકા:-સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, સંહાર, પ્રવેશ, પ્રશાસન એ પાંચે કરવાને જે સમર્થ હોય તેનું નામ પ્રભુ છે. હે પ્રભો અર્થાત્ હે સર્વના સ્વામિનું ! આપનું ઐશ્વર્ય રૂપ અર્જુનને જોવા માટે શક્ય છે, એવું જો આપ માનતા હો અર્થાત્ એવું જો આપ જાણતા હો, અથવા “એ અર્જુન આ મારું રૂપ દેખે” એવી જો આપ ઇચ્છા કરતા હો, તો હે સર્વ યોગીઓના ઇશ્વર ! આપની ઇચ્છાની વશતાથી મને-અત્યંત જિજ્ઞાસુ અર્જુનને પરમ કારણિક આપ ઐશ્વર્યરૂપવિશિષ્ટ તથા નાશથી રહિત આત્માને દર્શાવો-દેખાડો. અર્થાત્ આપનાં સ્વરૂપ-

દેખાડવાની ઇચ્છા કર્યો તો હું-અર્જુન આપનાં સ્વરૂપને અવશ્ય દેખીશ. અથવા દે જોગેશ્વર એ સંયોધનનો આ પ્રમાણે બીજો અર્થ કરવો. “હું પ્રકારુપ છું” એ પ્રકારનો જે છવ-પ્રકારનો એકત્વના દર્શનરૂપ જ્ઞાનયોગ છે, તેનું નામ યોગ છે. આ યોગનો જે ધ્વજ હોય, અર્થાત્ અધિકારી જોનાની પ્રત્યે જ્ઞાનયોગની આસિ કરવાવિષે જે સમર્થ હોય તેનું નામ યોગેશ્વર છે. (૪)

અવતરણિકા:—આ પ્રકારે અત્યંત ભક્ત અર્જુને પ્રાર્થના કરવાથી, શ્રીભગવાન્ અર્જુનની પ્રત્યે પોતાનું સ્વરૂપ દેખાડવાની ઇચ્છા કરતાં કહે છે:—

શ્રીભગવાનુવાચ-પશ્ય મે પાર્થ રૂપાણિ શતશોઽય સહસ્રશઃ ।

નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણકૃતીનિ ચ ॥ ૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—શ્રીભગવાન્ કહે છે:—હે પાર્થ ! જેના નાના પ્રકારના વર્ણો તથા આકૃતિઓ છે, એવા મારાં-પરમેશ્વરનાં નાના પ્રકારનાં અદ્ભુત, સંકટો તથા હબરો રૂપોને તું જો. ૫

ટીકા:—આ શ્લોકથી લઈને આગળના ચાર શ્લોકોવિષે કૃમે કરીને વચ્ચે એ શબ્દની આવૃત્તિ કરીને શ્રીભગવાને “મારું દિવ્યરૂપ હું તને દેખાડું છું, તું સાવધાન થા” એ પ્રકારે અર્જુનને અભિમુખ કરેલ છે. શતશઃ અય સહસ્રશઃ એ સંખ્યાવાચક બન્ને શબ્દોવડે શ્રીભગવાને આ રૂપોવિષે અપરિમિતિ રૂપતા કહી છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, હે અર્જુન ! વિલક્ષણ નીલ-પીતાદિ વર્ણો જેમના છે તથા વિલક્ષણ અવયવોની રચનાવિશેષ-રૂપ જેમની આકૃતિઓ છે, એવાં જે અનેક પ્રકારનાં તથા અત્યંત અદ્ભુત તથા અપરિમિત સંખ્યાવાળાં મારાં-પરમેશ્વરનાં રૂપો છે, તે રૂપોને તું દેખ, અર્થાત્ તે રૂપોને દેખવાને તું યોગ્ય થા. (૫)

અવતરણિકા:—પૂર્વ શ્લોકોવિષે શ્રીભગવાને અર્જુનની પ્રત્યે પોતાનાં દિવ્ય રૂપો દેખાડવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. હવે આ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવા માટે શ્રીભગવાન્ અર્જુન પ્રત્યે બે શ્લોકોવડે પોતાનું યતર્થિયત્ રૂપ કહે છે:—

પશ્યાદિત્યાન્વસૂન્ રુદ્રાનશ્વિનો મરુતસ્તથા ।

વહૂન્યદૃષ્ટપૂર્વાણિ પશ્યાશ્ચર્યાણિ ભારત ॥ ૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! તું આદિત્યોને, વસુઓને, રુદ્રોને, અશ્વિનીકુમારોને તથા મરુતોને જો. તેમ જ પૂર્વે નહિ જોયલાં એવાં અનેક અદ્ભુત રૂપોને તું જો. ૬

ટીકા:—હે અર્જુન ! તું દ્રાઘ્ય આદિત્યોને દેખ, અથ વસુઓને દેખ, એકાદશ રુદ્રોને દેખ, બે અશ્વિનીકુમારોને દેખ, ચોગણપચાસ મરુતોને દેખ તથા તે સિવાયના બીજાં પણ દેવતાઓને તું દેખ. હે અર્જુન ! જે રૂપો અર્જુને તથા કોઈ અન્ય પ્રાણીએ આ મનુષ્યલોકમાં ક્યારે પણ દેખેલ નથી, એવાં બહુ અદ્ભુત રૂપોને અત્યારે તું દેખ. તેમાં વૃદ્ધિ એ વચન શતશોઽય સહસ્રશઃ એ પૂર્વોક્ત વચનના વ્યાખ્યાનરૂપ છે. આદિત્યાન્વસૂન્ રુદ્રાનશ્વિનો મરુતસ્તથા એ વચન નાનાવિધાનિ એ પૂર્વોક્ત વચનના વ્યાખ્યાનરૂપ છે. અદૃષ્ટપૂર્વાણિ એ વચન દિવ્યાનિ એ પૂર્વોક્ત વચનના વ્યાખ્યાનરૂપ છે—અને આશ્ચર્યાણિ એ વચન નાનાવર્ણકૃતીનિ ચ એ પૂર્વોક્ત વચનના વ્યાખ્યાનરૂપ છે. (૬)

અવતરણિકા:-હે અર્જુન ! કેવળ એટલાં રૂપોને જ તું દેખવા યોગ્ય નથી, કિન્તુ આ સ્થાવર-જંગમરૂપ સર્વ જગત્ જ મારા દેહવિષે રહેલું તું દેખ: આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કહે છે:-

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! મારા આ દેહવિષે એક અવયવવિષે રહેલા સ્થાવરજંગમ સહિત સમસ્ત જગતને તું આજે જો. તેમ જ અન્ય જે કોઈ જય પરાજય આદિક જોવાની ઇચ્છા કરે છે તેને પણ તું જો. ૭

ટીકા:-હે ગુડાકેશ ! અર્થાત્ હે નિદ્રાને જિવનારા અર્જુન ! આ મારા દેહવિષે કોઈ એક નખના અગ્રરૂપ અવયવવિષે રહેલા આ સ્થાવર જંગમ સહિત સમસ્ત જગતને તું અત્યારે દેખ, જે સર્વ જગત્, તે તે સ્થાનવિષે ભ્રમણ કરીને શત કોટિ વર્ષો પર્યંત પણ દેખાવાને અશક્ય છે, તે સર્વ જગતને તું અત્યારે એકત્ર રહેલું દેખ. હે અર્જુન ! જે કોઈ પણ અન્ય પણ જય-પરાજયાદિકોને દેખવાની ઇચ્છા કરતો હોય, તે જય-પરાજયાદિકોને પણ તું પોતાના સંશયની નિવૃત્તિ કરવા વાસ્તે આ મારા દેહવિષે દેખ. (૭)

અવતરણિકા:-મનવસે યદિ તત્ત્વજ્ઞં મયા દ્રુમિતિ પ્રત્નો-અર્થાત્ આપનું ઐશ્વર્ય રૂપ મારાથી-અર્જુનથી દેખાવું શક્ય છે, આ પ્રમાણે જો આપ માનવા હો, તો તે રૂપ મને દેખાડો. એવું જે વચન પૂર્વે અર્જુને શ્રીભગવાનની પ્રત્યે કહ્યું હતું, તે રૂપ દેખાવાવિષે શ્રીભગવાન હવે ક્ષિતિ વિશેષતા કહે છે:-

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-વળી તું આ તારા (માનુષિક) ચક્ષુવટે દિવ્ય સ્વરૂપ એવા મને-પરમેશ્વરને કદાપિ પણ જોવાને સમર્થ નથી. આ કારણને લીધે હું-પરમેશ્વર તને દિવ્ય ચક્ષુ આપું છું જે દિવ્ય ચક્ષુની સહાયતાથી મારા-પરમેશ્વરના ઐશ્વર્યરૂપ યોગને તું જો. ૮

ટીકા:-હે અર્જુન ! આ સ્વભાવસિદ્ધ જે તારા પ્રાકૃત ચક્ષુઓ છે, તે પ્રાકૃત ચક્ષુઓવડે દિવ્યરૂપવાળા મને-પરમેશ્વરને દેખવાને તું કદાચિત્ પણ સમર્થ નથી.

અર્જુને કરેલી શંકા:-“હે ભગવન્ ! ત્યારે હું અર્જુન આપના સ્વરૂપને કેવી રીતે દેખી શકીશ ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-દિવ્યં इति હે અર્જુન ! મારા-પરમેશ્વરનાં દિવ્ય રૂપને દેખવાવિષે સમર્થ એવું દિવ્ય એટલે અપ્રાકૃત ચક્ષુ હું-પરમેશ્વર તને આપું છું. તે દિવ્ય ચક્ષુવડે તું-અર્જુન મારા-પરમેશ્વરના યોગને અર્થાત્ ન જનતા અર્થને જનાવવાની સમર્થતારૂપ યોગને દેખ. આ યોગ ઐશ્વર્ય છે, અર્થાત્ મારો-ઈશ્વરનો જ સાધારણ ધર્મ છે; અન્ય કોઈ વિષે આ યોગ રહેતો નથી. અહીં કોઈ યુસ્તકર્મા ન જ માં શક્યસે એ પ્રકારનો પણ પાઠ હોય છે. તે પાઠનો આ પ્રમાણે અર્થ કરવો. તું-અર્જુન આ ચક્ષુવડે દિવ્યરૂપવાળા મને-પરમેશ્વરને દેખવાને સમર્થ થશે નહિ. (૮)

અવતરણિકા:-ત્યાં, શ્રીભગવાને અર્જુનની પ્રત્યે પોતાનું દિવ્ય રૂપ દેખાડ્યું. આ રૂપને જોઈને અત્યંત વિસ્મયને પ્રાપ્ત થયેલો અર્જુન શ્રીભગવાનની પ્રત્યે દેખેલા દિવ્ય રૂપને કહેવા લાગ્યો: આ વૃત્તાંત વચ્ચે ઇત્યાદિ ૫૬ શ્લોકોવડે ધૃતરાષ્ટ્રની પ્રત્યે સંજય કહે છે:-

સંજય ઉગ્રાચ-एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-સંજય કહે છે:-હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! ત્યારપછી મહાન યોગેશ્વર એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, આ રીતનું વચન કહ્યા પછી અર્જુનને પોતાનું ઐશ્વર્ય રૂપ દર્શાવવા લાગ્યા. ૬
ટીકા:-હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તે મહા યોગેશ્વર હરિ અર્થાત્ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ, સર્વ યોગી જનોના ઇશ્વર તથા પોતાના ભક્તજનોના સર્વ કલેશોને હરનાર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, “આ પ્રાકૃત ચક્ષુવડે તું-અર્જુન દિવ્યરૂપ મને-પરમેશ્વરને દેખી શકીશ નહિ, તેથી હું તને દિવ્ય ચક્ષુ આપું છું” એ પ્રકારનું વચન અર્જુનની પ્રત્યે કહીને, દિવ્ય ચક્ષુઓ દીધા પછી અનન્ય ભક્ત અર્જુનની પ્રત્યે, દેખવાને અશક્ય હોવા છતાં પણ પોતાનું દિવ્ય ઐશ્વર્યરૂપ દેખાડવા લાગ્યા. (૬)

અવતરણિકા:-હવે, તે દિવ્યરૂપનું અનેક વિશેષણોવડે સુક્ત કથન કરે છે:-

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ ૧૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે રાજન્ ! જેને વિષે અનેક સુખો તથા નેત્રો છે, જેને વિષે અનેક અદ્ભુત વસ્તુઓનું દર્શન છે, જેને વિષે અનેક દિવ્ય ભૂષણો છે તથા જેને વિષે સજ્જ કરેલાં અનેક દિવ્ય આયુધો છે એવાં રૂપનું શ્રીભગવાન દર્શન કરાવવા લાગ્યા. ૧૦

ટીકા:-હે રાજન્ ! જે રૂપવિષે અનેક સુખો તથા નેત્રો છે, જે રૂપવિષે વિસ્મયની પ્રાપ્તિ કરનારી અનેક વસ્તુઓનું દર્શન છે, જે રૂપવિષે અનેક દિવ્ય ભૂષણો છે તથા જે સ્વરૂપવિષે ચક્ર-મહાદિ અનેક દિવ્ય આયુધો સજ્જ કરેલાં છે, એવું સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનની પ્રત્યે દેખાડવા લાગ્યા. (૧૦)

વળી—

दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनम् ।

सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-જેણે દિવ્ય માળા તથા વસ્ત્ર ધારણ કરેલાં છે, જેને વિષે દિવ્ય ગંધવાળી વસ્તુઓનું લેપન છે તથા જે સર્વ આશ્ચર્યમય, પ્રકાશરૂપ, અપરિચિન્ન અને સર્વ તરફથી સુખવાળું છે એવાં સ્વરૂપને દેખાડવા લાગ્યા. ૧૧

ટીકા:-હે રાજન્ ! યુગ્મમય તથા રત્નમય એવી જે દિવ્યમાળાઓ છે, તે દિવ્યમાળાઓને જેણે ધારણ કરી છે, પીતાંજરાદિ દિવ્ય વસ્ત્રોને જેણે ધારણ કરેલ છે, જેને વિષે દિવ્ય-ગંધવાળા કપૂર-ચંદનાદિકોનું લેપન છે, જે સર્વાશ્ચર્યમય છે અર્થાત્ તેજ-અજ-વીર્ય-શક્તિ-રૂપ-શુભ્ર-અવયવ-અવસ્થાન ઇત્યાદિ સર્વ વિશેષોવડે અનેક અદ્ભુતવાળું છે, જે રૂપ દેવ છે અર્થાત્ પ્રકાશસ્વરૂપ છે, જે રૂપ અનંત છે અર્થાત્ દેશ-કાળ-વસ્તુ-પરિચ્છેદથી રહિત

છે તથા જે રૂપ વિશ્વતોમુખ છે અર્થાત્ જેને વિષે સર્વ જાણુએથી મુખ રહેલાં છે, એવા પોતાના સ્વરૂપને શ્રીભગવાન અર્જુનની પ્રત્યે દેખાડવા લાગ્યા. આ પ્રકારે પૂર્વના આક્રમ શ્લોકમાં રહેલા દર્શનાત્મક શબ્દની સાથે આ જાનને શ્લોકોનો અન્વય કરવો; અથવા ગર્ભનો દર્શન એ શબ્દના અર્થબાહારવડે આ જાનને શ્લોકોનો અન્વય કરવો. અર્થાત્ એવા સ્વરૂપને અર્જુન દેખવા લાગ્યો. (૧૧)

અવતરણિકા:—પૂર્વ શ્લોકવિષે વિશ્વરૂપનું દેવં એ વિશેષણ કહ્યું હતું. હવે તે વિશેષણનું આ શ્લોકમાં વિસ્તારથી વર્ણન કરે છે:—

દિવિ સૂર્યસહસ્રસ્ય ભવેદ્ગુપદુત્થિતા ।

યદિ માઃ સદશી સા સ્યાદ્દાસસ્તસ્ય મહાત્મનઃ ॥ ૧૨ ॥

શ્લોકાર્થ:—આકાશવિષે એક જ કાળમાં જ્યારે સહસ્ર સૂર્યોની પ્રભા ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે પ્રભા વિશ્વરૂપની પ્રભાના તુલ્ય થાય છે. ૧૨

ટીકા:—હે રાજન્ ! આકાશવિષે સહસ્ર સૂર્યોની અર્થાત્ એક જ કાળે ઉદય પામેલા અપરિમિત સૂર્યોના સમૂહની પ્રભા એક જ કાળે જે કદાચિત્ ઉત્થિત થઈ હોય, તે તે પ્રભા વિશ્વરૂપની પ્રભાની તુલ્ય હોય અથવા તુલ્ય ન પણ હોય. અને હું તો એમ મારું કું કે, સૂર્યોની પ્રભા કરતાં પણ વિશ્વરૂપની પ્રભા અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ છે; એથી પર ખીણ કોઈ ઉપમા નથી. એક જ કાળે અપરિમિત સૂર્યોને ઉદય થવો જ સંભવતો નથી, એ ઉપમા અભૂત છે. આ અભૂત ઉપમાવડે એ અર્થ સૂચિત કર્યો કે, સર્વ પ્રકારે વિશ્વરૂપની પ્રભાની ઉપમા સંભવતી નથી. (૧૨)

અવતરણિકા:—પૂર્વ શ્લોકમાં જગદાત્મક વસ્તુના સત્તાત્મક એ વચનવડે શ્રીભગવાને અર્જુનની પ્રત્યે પોતાના દેહના કોઈ અવયવવિષે સર્વ જગતને દેખવાની આજ્ઞા કરી હતી. તથા અર્જુન તે અર્થનો અનુભવ કરવા લાગ્યો; એ વાત પણ સંજ્ઞા ધૃતરાષ્ટ્રની પ્રત્યે કહે છે:—

તત્રૈકસ્યં જગત્કૃત્સ્તં પ્રવિભક્તમનેકથા ।

અપદ્યદેવદેવસ્ય શરીરે પાંડવસ્તદા ॥ ૧૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—આ સમયે અર્જુન દેવોવડે પૂજ્ય એવા ભગવાનના આ વિશ્વરૂપ શરીરવિષે કોઈ એક દેશવિષે રહેલ તથા અનેક પ્રકારે કરી ભિન્ન એવા સર્વ જગતને જોવા લાગ્યો. ૧૩

ટીકા:—હે રાજન્ ! જે કાળે શ્રીભગવાને અર્જુનની પ્રત્યે આશ્ચર્યમય વિશ્વરૂપ દેખાડ્યું તે કાળે અર્જુન ઈદ્રાદિ સર્વ દેવતાઓવડે પૂજ્ય ભગવાનના તે વિશ્વરૂપ શરીરવિષે કોઈ એક અવયવવિષે સર્વ જગતને દેખવા લાગ્યો. તે જગત્ દેવ-પિતર-મનુષ્ય ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારોવડે ભિન્ન ભિન્ન છે. (૧૩)

અવતરણિકા:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! આ પ્રકારે અદ્ભુત વિશ્વરૂપનું દર્શન થવા છતાં પણ અર્જુન ભયને પ્રાપ્ત થયો નહિ, તે રૂપને દેખીને અર્જુને પોતાનાં નેત્રોને પણ સંકોચ્યાં નહિ, સંભ-મની વશતાથી અર્જુન તે કાળે અવશ્ય કર્તવ્ય અર્થને વિસરી પણ ગયો નહિ તથા ભયભીત થઈને અર્જુન તે દેશમાંથી નાશી પણ ગયો નહિ, કિન્તુ મહાન ચિત્કોશને પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ અત્યંત ધૈર્યવાળો હોવાથી અર્જુન તે કાળે ઉચિત વ્યવહાર જ કરવા લાગ્યો; એ સર્વ અર્થ સંજ્ઞા ધૃતરાષ્ટ્રની પ્રત્યે કહે છે:—

તતઃ સ વિસ્મયાવિષ્ટો દ્વષ્ટોમા ધનંજયઃ ।

પ્રણમ્ય શિરસા દેવં કૃતાંજલિરભાષત ॥ ૧૪ ॥

શ્લોકાર્થ—ત્યાર પછી વિસ્મયવટે વ્યાપ્ત તથા પુલકિત-રોમાંચવાળો ધનંજય નારાયણ દેવને પોતાના મસ્તકવટે નમસ્કાર કરી, બે હાથ ભેડી નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો. ૧૪

ટીકા—હે રાજન્ ! યુધિષ્ઠિર રાજાના રાજસૂય યજ્ઞ વાસ્તે સર્વ રાજાઓને જિતીને અર્જુન ધન લઇ આગ્યો હતો, તેથી અર્જુનને ધનંજય કહ્યો છે; તથા અર્જુને સાક્ષાત્ મહાદેવની સાથે પણ સુદ્ધ કરેલું છે; એવો અત્યંત પ્રસિદ્ધ પરાક્રમવાળો, અગ્નિની પેઠે અત્યંત તેજસ્વી તથા અત્યંત ધૈર્યવાન અર્જુન વિશ્વરૂપનાં દર્શનની પછી વિસ્મયવટે આવિષ્ટ થયો અર્થાત્ અદ્ભુતરૂપના દર્શનથી ઉત્પન્ન થયેલો જે ચિત્તના કોઇ અલૌકિક ચમત્કારરૂપ વિસ્મય છે, તે વિસ્મયવટે વ્યાપ્ત થયો. આ કારણથી જ હુષ્ટરોમા થયો અર્થાત્ વિસ્મયવટે તેનાં શરીરનાં સર્વ રોમાંચો પુલકિત થયાં. એવો અર્જુન વિશ્વરૂપને ધારણ કરનારા નારાયણ દેવને ભૂમિપર રાખેલા પોતાના મસ્તકવટે અત્યંત શ્રદ્ધાસંકિતપૂર્વક નમસ્કાર કરીને તથા પોતાના બન્ને હાથો ભેડીને નીચે પ્રમાણે વચ્ચેના કહેવા લાગ્યો. (૧૪)

અવતરણિકા—શ્રીભગવાને મને જે વિશ્વરૂપ દેખાડ્યું છે, તે વિશ્વરૂપ યદ્યપિ સર્વ લોકોવટે દેખવું અશક્ય છે, તથાપિ શ્રીભગવાને પ્રાપ્ત કરેલાં દિવ્ય ચક્ષુવટેહુ-અર્જુન તે વિશ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ દેખું છું, તેથી મારું અહોભાગ્ય છે: એ પ્રમાણે પોતાના અનુભવ પ્રકટ કરતાં અર્જુન શ્રીભગવાનની પ્રત્યે કહે છે:-

અર્જુન ઉવાચ-પશ્યામિ દેવાંસ્તવ દેવ દેહે સર્વાંસ્તથા ભૂતવિશેષસંઘાન્ ।

બ્રહ્માણમીશં કમલાસનસ્થમૃપીંશ્ચ સર્વાનુરગાંશ્ચ દિવ્યાન્ ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ—અર્જુન કહે છે:-હે દેવ ! આપના આ વિશ્વરૂપ દેહવિષે હું-અર્જુન સર્વ દેવતાઓને ભેઠે છું, સ્થાવર જંગમરૂપ ભૂતોના સમૂહને ભેઠે છું, કમલરૂપ આસનવિષે રહેલ સર્વતા નિર્યતા ચતુર્મુખ બ્રહ્માને ભેઠે છું, સર્વ ઋષિઓને ભેઠે છું તથા દિવ્ય સર્પોને ભેઠે છું. ૧૫

ટીકા—હે વિશ્વરૂપને ધારણ કરનારા નારાયણ દેવ ! તમારા આ વિશ્વરૂપ દેહવિષે હું-અર્જુન વસુ-રુદ્ર-આદિત્ય ઇત્યાદિ સર્વ દેવતાઓને દેખું છું, અર્થાત્ હું આ દિવ્ય ચક્ષુજન્ય જ્ઞાનને વિષય કરું છું. આ પ્રકારનો વચ્ચામિ શબ્દનો અર્થ આગળ પણ સર્વ પર્યાયોવિષે બાળી લેવો. આ તમારા વિશ્વરૂપ દેહવિષે હું-અર્જુન સ્થાવર-જંગમરૂપ સર્વ ભૂતોના સમૂહને પણ દેખું છું. વળી સર્વ ભૂતોના નિર્યતા જે ચતુર્મુખ બ્રહ્મા છે, જે બ્રહ્મા કમલરૂપ આસનવિષે રહેલા છે, અર્થાત્ પૃથિવીરૂપ કમલની ટણિકારૂપ જે સુમેરુ છે, તે સુમેરુરૂપ આસનાવિષે રહેલા છે, અથવા ભગવાનના નાભિકમલરૂપ આસનવિષે રહેલા છે, એવા ચતુર્મુખ બ્રહ્માને પણ હું-અર્જુન તમારા આ વિશ્વરૂપ દેહવિષે દેખું છું. વળી વસિષ્ઠથી લઇને જે બ્રહ્માના પુત્રરૂપ નારદ-સનકાદિ ઋષિઓ છે, તે સર્વ ઋષિઓને પણ હું તમારા આ વિશ્વરૂપ દેહવિષે દેખું છું તથા આ લોકવિષે અપ્રસિદ્ધ જે વાસુકિ આદિ સર્પો છે, તે સર્પોને પણ હું તમારા આ વિશ્વરૂપ દેહવિષે દેખું છું. (૧૫)

અવતરણિકા—ભગવાનના જે વિશ્વરૂપ દેહવિષે અર્જુન પૂર્વેક્ષિત સર્વ પદાર્થોને દેખવા લાગ્યો, તે વિશ્વરૂપ દેહનું અર્જુન હવે અનેક અદ્ભુત વિશેષણોવટે વર્ણન કરે છે:-

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽन्तरूपम् ।
नांतं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपम् ॥ १६ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે સર્વ વિશ્વેના ઇશ્વર । હે સર્વ વિશ્વરૂપ । જેને વિષે અનેક બાહુ, ઉદર, મુખો તથા નેત્રો છે, જેનું રૂપ સર્વત્ર તથા અનંતરૂપે છે એવા તમાને હું-અર્જુન ભેટી છું, વળી આપના અંતને હું ભેદી શકતો નથી, આપના મધ્યને હું ભેદી શકતો નથી તેમ જ આદિને પણ હું ભેદી શકતો નથી. ૧૬

टीका:-હે સર્વ વિશ્વના ઇશ્વર તથા હે સર્વ વિશ્વરૂપ શ્રીભગવન્ । જેને વિષે અનેક બાહુ છે, જેને વિષે અનેક ઉદર છે, જેને વિષે અનેક મુખો છે તથા જેને વિષે અનેક નેત્રો છે, એવાં તમારાં વિશ્વરૂપને હું-અર્જુન આ દિવ્ય ચક્રવર્તે દેખું છું તથા જેનાં રૂપો સર્વત્ર અનંત છે, એવા તમાને હું દેખું છું. તમારા અવસાનરૂપ અંતને પણ હું દેખતો નથી. તમારા મધ્યને પણ હું દેખતો નથી, તેમ જ તમારા આદિને પણ હું દેખતો નથી. કારણ કે જે પદાર્થ દેશવડે અથવા કાળવડે પરિવ્રિન્ન હોય છે, તે પદાર્થના જ આદિ-મધ્ય-અંત હોય છે. પણ આપ તો સર્વ દેશવિષે તથા સર્વ કાળવિષે વિદ્યમાન છો, તેથી આપના આદિ-મધ્ય-અંત સંભવતા નથી. અહીં હે વિશ્વર હે વિશ્વરૂપ એવાં જે બે સંબોધનો ભગવાનને અર્જુને લગાડેલાં છે, તે સંબોધનો તે સમયે અતિ સંભ્રમથી લગાડેલાં છે. (૧૬)

अपतर्क्षिका:-હવે, અર્જુન વિશ્વરૂપ ભગવાનને અન્ય પ્રકારે અનેક વિશેષણોવડે યુક્ત કહે છે:-

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमंतम् ।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समंताद् दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભગવન્ । કિરીટને ધારણ કરવાવાળા, ગદાને ધારણ કરવાવાળા, ચક્રને ધારણ કરવાવાળા, તેજના સમૂહરૂપ, સર્વ બાળુએથી પ્રકાશમાન, ભોવાને અશક્ય, પ્રકાશમાન અગ્નિ તથા સૂર્યની પ્રભાની આકૃષ્ટ પ્રભાવાળા તથા અપ્રમેય એવા આપને હું-અર્જુન સર્વ તરફથી ભેટી છું. ૧૭

टीका:-હે ભગવન્ । આપનું વિશ્વરૂપ, મસ્તકઉપર યુક્તને ધારણ કરનાર છે, હસ્ત-વિષે ગદાને ધારણ કરનાર છે, ચક્રને ધારણ કરનાર છે, સર્વ દિશાએથી પ્રકાશમાન । તથા સર્વ તેજના સમૂહરૂપ છે કે જેથી તે દુર્નિરીક્ષ્ય છે અર્થાત્ આ દિવ્ય ચક્રવિના કાંઈ પણ દેખવાને અશક્ય છે. અહીં દુર્નિરીક્ષ્ય એ પ્રકારનો ભો મૂળ શ્લોકવિષે પાઠ હોય, તો દુઃશબ્દ નિષેધનો વાચક બાણવો, અર્થાત્ આપનું સ્વરૂપ દેખવામાં આવતું નથી. વળી અત્યંત દીપ્તિમાન જે અગ્નિ-સૂર્ય છે, તે અગ્નિ-સૂર્ય જાતની પ્રભાની પેઠે પ્રભાવાળું એવું તે વિશ્વરૂપ છે, વળી તે વિશ્વરૂપ અપ્રમેય છે અર્થાત્ “આ પ્રકારનું એ સ્વરૂપ છે” એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરવાને અશક્ય છે. એવા સ્વરૂપને ધારણ કરનારા તમાને સર્વ બાળુએથી હું-અર્જુન આ દિવ્ય ચક્રવર્તે દેખું છું. યદપિ દુર્નિરીક્ષ્ય એ વચનવડે અર્જુને વિશ્વરૂપનાં દર્શનનો નિષેધ કહ્યો હતો અને વરવાળે એ વચનવડે વિશ્વરૂપનું દર્શન કયું છે; તેથી પૂર્વ તથા ઉત્તર વચનનો વિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે, તથાપિ અપિઠારીના ભેદથી તે જાણે વચનો સંભવે છે. દિવ્ય ચક્રથી સ્પષ્ટ પુરુષને વિશ્વરૂપ દેખવું અશક્ય છે અને દિવ્ય ચક્રવાળા પુરુષને તે વિશ્વરૂપ દેખવું શક્ય છે. (૧૭)

અવતરણિકા:-હે ભગવન્ ! સુદ્ધિમાન્ પુરુષોવડે પણ તર્ક ન કરવાને અશક્ય એવું જે આપનું નિરતિશય એશ્વર્ય છે, તે એશ્વર્યના દર્શનથી હું-અર્જુન આપને-પરમેશ્વરને આ પ્રકારના માનું છું; એ વાત અર્જુન કહે છે:-

ત્વમક્ષરં પરમં વેદિતવ્યં ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।

ત્વમવ્યયઃ શાશ્વતધર્મગોપ્તા સનાતનસ્ત્વં પુરુષો મતો મે ॥ ૧૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભગવન્ ! આપ જ પરમ અક્ષરરૂપ છો, આપ જ જાણવા યોગ્ય છો, આપ જ આ જગતના પરમ આશ્રયરૂપ છો, આપ જ અવ્યય છો, અનાદિ ધર્મના પાલક છો તથા આપ જ સનાતન પરમાત્મા પુરુષ મને સંમત છો. ૧૮

ટીકા:-હે ભગવન્ ! ઇતદ્વૈતદર્શનગાર્ગિ ઇત્યાદિ શ્રુતિએ અક્ષરરૂપે કરીને પ્રતિપાદન કરેલો તથા અવ્યયાવૃત્તઃ પરઃ ઇત્યાદિ શ્રુતિએ સર્વથી પરરૂપે કરીને પ્રતિપાદન કરેલો જે નિર્ગુણ પ્રાણ છે, તે નિર્ગુણ પ્રાણરૂપ પણ આપ જ છો. આપ નિર્ગુણ પ્રાણરૂપ છો, એ કારણથી આપ જ સુસુક્ષ્મજાતિએ વેદાંત-શાસ્ત્રના શ્રવણાદિકાવડે જાણવા યોગ્ય છો, તથા આપ જ આ સર્વ જગતના પરમ આશ્રયરૂપ છો અર્થાત્ આ સર્વ કદિપિ પ્રપંચના અધિષ્ઠાનરૂપ છો, એ કારણથી જ આપ અવ્યય છો અર્થાત્ નિત્ય છો. નિત્ય વેદવડે પ્રતિપાદિત હોવાથી શાશ્વત-રૂપ વર્ણાશ્રમના પણ આપ જ પાલન કરનારા છો. અથવા જ્ઞાત ધર્મગોપ્તા એ એ શબ્દો જાણવા. તેમાં જ્ઞાત શબ્દ શ્રીભગવાનનું સંબોધન છે, અર્થાત્ હે શાશ્વત ! હે નિત્યરૂપ ! આ પશુવિષે અવ્યયઃ એ શબ્દનો વિનાશથી રહિત એમ અર્થ કરવો. આ કારણથી જ જે સનાતન પરમાત્માદેવરૂપ પુરુષ છે, તે પરમાત્મા પુરુષ પણ હું આપને જ માનું છું. (૧૮)

વળી—

અનાદિમધ્યાંતમનંતવીર્યમનંતઞ્જાહું શશિસૂર્યનેત્રમ્ ।

પશ્યામિ ત્વાં દીપ્તહૃતાશવકત્રં સ્વતેજસા વિશ્વમિદં તપંતમ્ ॥ ૧૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભગવન્ ! ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા નાશથી રહિત, અનંત પ્રભાવવાળા, અનંત આહુવાળા, જેને ચંદ્ર તથા સૂર્યરૂપી નેત્રો છે એવા, જેમનાં મુખવિષે પ્રજ્વલિત અગ્નિ છે એવા તથા પોતાના તેજ કરી આ સર્વ વિશ્વને તપાયમાન કરનારાં એવાં આપનાં સ્વરૂપને હું-અર્જુન જોઉં છું. ૧૯

ટીકા:-હે ભગવન્ ! વળી આપનું વિશ્વરૂપ ઉત્પત્તિથી રહિત છે, સ્થિતિથી રહિત છે, વિનાશથી રહિત છે, અપરિમિત વીર્ય એટલે પ્રભાવવાળું છે તથા અનંત આહુવાળું છે. અહીં જનંતઞ્જાહું એ શબ્દ મુખાદિ સર્વ અવયવોની અનંતતાનું ઉપલક્ષણ છે તથા સૂર્ય-ચંદ્ર એ બે જેનાં નેત્રો છે તથા જેનું મુખ પ્રજ્વલિત અગ્નિ છે અથવા જેનાં મુખોવિષે પ્રજ્વલિત અગ્નિ છે તથા જે પોતાના તેજવડે આ સર્વ જગતને તપાયમાન કરનાર છે, એવા તમારા આ વિશ્વરૂપને હું-અર્જુન આ દિવ્ય ચક્ષુવડે દેખું છું. (૧૯)

અવતરણિકા:-હવે અર્જુન ભગવાનના વિશ્વરૂપની સર્વત્ર વ્યાપકતાનું કથન કરે છે:-

દ્યાવાપૃથિવ્યોરિદમંતરં હિ વ્યાપ્તં ત્વયૈકેન દિશશ્ચ સર્વાઃ ।

દ્વદ્વાડ્દ્ભુતં રૂપમુયં તવેદં લોકત્રયં પ્રવ્યથિતં મહાત્મન્ ॥ ૨૦ ॥

જેઓ યુદ્ધને દેખવાવાસ્તે આવેલા છે, તેઓ સર્વ વિશ્વના વિનાશને નિવૃત્ત કરવાવાસ્તે, પરિપૂર્ણ અર્થનાં યોધક તથા ગુણોની ઉત્કૃષ્ટતાનું પ્રતિપાદન કરનારાં એવાં વચનોવડે આપની-પરમેશ્વરની સ્તુતિ કરે છે. (૨૧)

વળી—

સ્દાદિત્યા વસવો યે ચ સાધ્યા વિશ્વેઽશ્વિનો મરુતશ્ચોષ્મપાશ્ચ ।

ગંધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધસંઘા વીક્ષંતે ત્વાં વિસ્મિતાશ્ચૈવ સર્વે ॥ ૨૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભગવન્ ! રુદ્ર, આદિત્ય, વસુ, સાધ્ય, વિશ્વેદેવ, અશ્વિનીકુમાર, મરુત, ઉષ્મપા તેમ જ ગંધર્વ, યક્ષ, અસુર તથા સિદ્ધોનો સમૂહ આ સર્વ જ આપને જીવે છે તથા વિસ્મયને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨

ટીકા:-હે ભગવન્ ! જેમનું નામ રુદ્ર છે, એવો જે દેવતાઓનો સમૂહ છે, જેમનું નામ આદિત્ય છે એવો જે દેવતાઓનો સમૂહ છે, જેમનું નામ વસુ છે એવો જે દેવતાઓનો સમૂહ છે, જેમનું નામ સાધ્ય છે એવો જે દેવતાઓનો સમૂહ છે, જેમનું નામ વિશ્વ છે એવો જે દેવતાઓનો સમૂહ છે, જે જ અશ્વિનીકુમાર છે, જેમનું નામ મરુત છે એવો જે યોગ-શુપથાસ દેવતાવિશેષ છે, જેમનું નામ ઉષ્મપા છે એવો જે પિતૃશેનો સમૂહ છે કે જે પિતર વન્મમાગા હિ પિતરઃ એ શ્રુતિવિષે ઉષ્મપા નામવડે ઠહેવામાં આવેલ છે, ગંધર્વોનો જે સમૂહ છે, યક્ષોનો જે સમૂહ છે, અસુરોનો જે સમૂહ છે તથા સિદ્ધોનો જે સમૂહ છે, તે સર્વ સમૂહો આપ વિશ્વરૂપવાળા પરમેશ્વરને દેખે છે તથા અદ્ભુત રૂપનાં દર્શનની પછી તે સર્વ વિસ્મયને પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૨)

અવતરણિકા:-પૂર્વે વીશમા શ્લોકવિષે હોકૃત્વં પ્રવ્યથિતં મહાત્મન્ એ વચનવડે વિશ્વરૂપનાં દર્શનથી ત્રણ શ્લોકોને ભયની પ્રાપ્તિ ઠહી હતી. હવે આ પૂર્વોક્ત અર્થનો ઉપસંહાર કરે છે:-

રૂપં મહતે વહુવક્ત્રનેત્રં મહાવાહો વહુવાહૂરૂપાદમ્ ।

વહૂદરં વહુદંટ્રાકરાલં દૃષ્ટ્વા લોકાઃ પ્રવ્યથિતાસ્તથાઽહમ્ ॥ ૨૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે મહાબાહુવાળા ભગવન્ ! અત્યંત મહાન્, ઘણાં ગુપ્ત નેત્રવાળાં, ઘણા બાહુ, ઉરુ તથા પગવાળાં, ઘણાં ઉદરવાળાં, તેમ જ ઘણી દંટ્રાઓવડે અતિ ભયાનક એવાં આપનાં આ વિશ્વરૂપને જોઈ, સર્વ પ્રાણી તથા હું-અર્જુન વ્યથાને પ્રાપ્ત થાઉં છું. ૨૩

ટીકા:-હે મહાન્ ભુજવાળા વિશ્વરૂપ ભગવન્ ! તમારાં આ અદ્ભુત વિશ્વરૂપને દેખીને સર્વ પ્રાણી ભયવડે અતિવ્યથાને પ્રાપ્ત થવા લાગ્યાં છે તથા હું-અર્જુન પણ તે રૂપને દેખીને ભયવડે અતિ વ્યથાને પ્રાપ્ત થયો છું. તમારું આ વિશ્વરૂપ મહત્ છે અર્થાત્ અત્યંત મહત્ પરિમાણવાળું છે. વળી આપનું રૂપ ઘણાં ગુપ્તવાળું, ઘણા નેત્રવાળું, ઘણી ભુજઓવાળું, ઘણી ઉરુઓવાળું, ઘણા પાદોવાળું, ઘણાં ઉદરોવાળું તથા ઘણી દંટ્રાઓવાળું હોવાથી અત્યંત ભયાનક છે. એવાં આપનાં રૂપને દેખવાથી જ હું સહિત સર્વ પ્રાણી, ભયવડે પીડિત થવા લાગ્યાં છે. (૨૩)

અવતરણિકા:-હવે અર્જુન પરમેશ્વરના વિશ્વરૂપવિષે ભયાનકપણું સ્પષ્ટ રીતે નિરૂપી કરે છે:-

શ્લોકાર્થ:-હે મહાત્મન! આપ એકલાએ જ સ્વર્ગ તથા પૃથ્વીના મધ્યવિષે રહેલ અંતરિક્ષને વ્યાપ્ત કર્યું છે તથા સર્વ દિશાઓને વ્યાપ્ત કરી છે. આપનાં આ અદ્ભુત તથા ઉચ્ચ રૂપને જોઈ ત્રણ લોક અત્યંત ભયચુકત થાય છે. ૨૦

ટીકા:-હે મહાત્મન! અર્થાત્ હે સધુ પુરુષોને અભયની પ્રાપ્તિ કરનારા વિશ્વરૂપ ભગવન્! સ્વર્ગ અને પૃથ્વી એ જગત્ની મધ્યમાં રહેલું જે અંતરિક્ષ લોક છે, તે અંતરિક્ષ આપ એક પરમેશ્વરે જ વ્યાપ્ત કર્યું છે તથા પૂર્વ-પશ્ચિમાદિ સર્વ દિશાઓ પાણ આપ-વિશ્વરૂપે જ વ્યાપ્ત કરેલ છે. અહીં અંતરિક્ષનું તથા દિશાઓનું ગ્રંથણ સ્થાવરજંગમરૂપ સર્વ વિશ્વનું ઉપલક્ષણ છે, અર્થાત્ આ સ્થાવર-જંગમરૂપ સર્વ વિશ્વ આપ-વિશ્વરૂપ પરમેશ્વરે જ વ્યાપ્ત કર્યું છે અને જે વસ્તુ જેનાથી વ્યાપ્ત થાય છે, તે વસ્તુ તેનું સ્વરૂપ જ હોય છે, જેમ મૃત્તિકાએ વ્યાપ્ત કરેલાં ઘટ-શરાવાદિ કાર્યો મૃત્તિકાસ્વરૂપ જ હોય છે, તેમ આપ-પરમેશ્વરે વ્યાપ્ત કરેલું આ સર્વ વિશ્વ આપનું જ સ્વરૂપ છે અર્થાત્ સર્વ વિશ્વરૂપ આપ જ છો. શ્રુતિ કહે છે કે-મહૈવેદં સર્વમ્-અર્થાત્ આ સર્વ જગત્ પ્રાક્ષરૂપ જ છે, હે ભગવન્! તમારાં આ વિશ્વરૂપને દેખીને ત્રણ લોક ભયવટે અત્યંત બપથાને પ્રાપ્ત થયેલાં છે. હવે તે વિશ્વરૂપનાં દર્શનવિષે ભયની હેતુતા સિદ્ધ કરવાવાસ્તે વિશ્વરૂપનાં હેતુગણિત જે વિશેષણો અર્જુન કહે છે-અદ્ભુતં વર્મં હ્રિતિ. હે ભગવન્! આપનું વિશ્વરૂપ અદ્ભુત ॥ અર્થાત્ પોતાના દર્શનથી અત્યંત વિસ્મયની પ્રાપ્તિ કરનારું છે. વળી તે રૂપ ઉચ્ચ છે અર્થાત્ મહાન્ તેજસ્વી હોવાથી અત્યંત હુઃખવટે જાણવામાં આવે છે. તેથી હે ભગવન્! હવે આ આપના વિશ્વરૂપને અંતર્યામિ કરો. (૨૦)

અવતરણિકા:-હવે, "હું-પરમેશ્વર જ સર્વ પૃથિવીના ભારને સંહાર કરનાર છું." ॥ એ પ્રકારે પોતાવિષે સર્વ પૃથિવીના ભારનું સંહારકર્તાપણું પ્રકટ કરનારા ભગવાનને દેખીને અર્જુન કહે છે:-

अमी हि त्वां सुरसंघा विशन्ति केचिद्धीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।

स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः स्तुवंति त्वां स्तુतिभिः पुष्कलाभिः ॥ ૨૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભગવન્! આ દેવતાઓનો સમૂહ આપને વિષે જ પ્રવેશ કરે છે, કેટલાક ભયને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષો બે હાથ જોડી આપની સ્તુતિ કરે છે તથા મહર્ષિઓ અને સિદ્ધ પુરુષો 'આ જગતનું કલ્યાણ થાઓ,' આ રીતનું વચન કહી, આપની-પરમેશ્વરની, પરિપૂર્ણ અર્થનાં પ્રોધવાળાં વચનોવડે સ્તુતિ કરે છે. ૨૧

ટીકા:-હે ભગવન્! પૃથિવીના ભારને ઉતારવાને વાસ્તે મનુષ્યરૂપે કરીને અવતારને પ્રાપ્ત થયેલા તથા દુષ્ટ જનોને વિનાશ કરવાવાસ્તે યુદ્ધ કરનારા, જે આ વસુ-આદિત્ય ઇન્દ્ર્યાદિ દેવતાઓનો સમૂહ છે, તે સર્વ દેવગણ તમારાવિષે જ પ્રવેશ કરતું મારા જોવામાં આવે છે. અહીં જ્ઞાનમયના એ પ્રકારના પદ્મચેદવડે એ વચનનો આ પ્રમાણે બીજો પણ અર્થ કરવો: અસં-દાના અંશરૂપ હોવાથી અસુરરૂપ જે આ દુર્યોધનાદિ છે, તે દુર્યોધનાદિરૂપ અસુરગણ પૃથિવીવિષે ભારરૂપ છે. માટે દુર્યોધનાદિ અસુરગણ, દુષ્ટ અદ્ભુતોવડે પ્રેરણા કરેલા પોતાના મરણવાસ્તે તમારાવિષે પ્રવેશ કરે છે; જેમકે પતંગ પોતાના મરણવાસ્તે અગ્નિવિષે પ્રવેશ કરે છે. બન્ને સેનાઓની મધ્યે કોઈ પુરુષો લીત થઈને અર્થાત્ ભાગવાને પણ અસમર્થ થઈને પોતાના બન્ને હાથ જોડીને દ્રશ્ય જ તમારી સ્તુતિ કરે છે. આ પ્રકારે મહાન્ યુદ્ધથી પ્રાપ્ત થયેલા ઉત્પાતાદિકોના નિમિત્તોને દેખીને "આ સર્વ વિશ્વનું સ્વસ્તિ થાઓ અર્થાત્ રક્ષણ થાઓ" એ પ્રકારનાં વચનો કહીને, નારદાદિ સર્વ મહામુનિ તથા કપિલાદિ સર્વ સિદ્ધ કે

જેઓ યુદ્ધને દેખવાવાસ્તે આવેલા છે, તેઓ સર્વ વિશ્વના વિનાશને નિવૃત્ત કરવાવાસ્તે, પરિપૂર્ણ અર્થનાં યોધક તથા શુભોની ઉત્કૃષ્ટતાનું પ્રતિપાદન કરનારાં એવાં વચનોવડે આપની-પરમેશ્વરની સ્તુતિ કરે છે. (૨૧)

વળી—

સ્ત્રાદિત્યા વસવો યે ચ સાધ્યા વિશ્વેઽશ્વિનો મસ્તશ્ચોઽમપાશ્વ ।

ગંધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધસંવા વીક્ષંતે ત્વાં વિસ્મિતાશ્ચૈવ સર્વે ॥ ૨૨ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે ભગવન્ ! રુદ્ર, આદિત્ય, વસુ, સાધ્ય, વિશ્વદેવ, અશ્વિનીકુમાર, મરુત, ઉમપા તેમ જ ગંધર્વ, યક્ષ, અસુર તથા સિદ્ધોનો સમૂહ આ સર્વ જ આપને જીવે છે તથા વિશ્વમયને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨

ટીકા:—હે ભગવન્ ! જેમનું નામ રુદ્ર છે, એવો જે દેવતાઓનો સમૂહ છે, જેમનું નામ આદિત્ય છે એવો જે દેવતાઓનો સમૂહ છે, જેમનું નામ વસુ છે એવો જે દેવતાઓનો સમૂહ છે, જેમનું નામ સાધ્ય છે એવો જે દેવતાઓનો સમૂહ છે, જેમનું નામ વિશ્વ છે એવો જે દેવતાઓનો સમૂહ છે, જે બે અશ્વિનીકુમાર છે, જેમનું નામ મરુત છે એવા જે યોગ-શુપથાસ દેવતાવિશેષ છે, જેમનું નામ ઉમપા છે એવો જે પિતરોનો સમૂહ છે કે જે પિતર ઇન્દ્રમાળા દિ પિતરઃ એ શ્રુતિવિષે ઉમપા નામવડે કહેવામાં આવેલ છે, ગંધર્વોનો જે સમૂહ છે, યક્ષોનો જે સમૂહ છે, અસુરોનો જે સમૂહ છે તથા સિદ્ધોનો જે સમૂહ છે, તે સર્વ સમૂહો આપ વિશ્વરૂપવાળા પરમેશ્વરને દેખે છે તથા અદ્ભુત રૂપનાં દર્શનની પછી તે સર્વ વિશ્વમયને પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૨)

અવતરણિકા:—પૂર્વે વીશમા શ્લોકવિષે લોકજન પ્રવ્યથિત મહાત્મન એ વચનવડે વિશ્વરૂપનાં દર્શનથી ત્રણ લોકોને ભયની પ્રાપ્તિ ઠહી હતી. હવે આ પૂર્વોક્ત અર્થનો ઉપસંહાર કરે છે:—

રૂપં મહત્તે बहुवचनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।

बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥ २३ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે મહાબાહુવાળા ભગવન્ ! અત્યંત મહાન્, ઘણાં શુભ નેત્રવાળાં, ઘણા બાહુ, ઉરુ તથા પગવાળાં, ઘણાં ઉદરવાળાં, તેમ જ ઘણી દંડાઓવડે અતિ ભયાનક એવાં આપનાં આ વિશ્વરૂપને જોઈ, સર્વ પ્રાણી તથા હું-અર્જુન વ્યથાને પ્રાપ્ત થાઉં છું. ૨૩

ટીકા:—હે મહાન્ ભુજાવાળા વિશ્વરૂપ ભગવન્ ! તમારાં આ અદ્ભુત વિશ્વરૂપને દેખીને સર્વ પ્રાણી ભયવડે અતિવ્યથાને પ્રાપ્ત થવા લાગ્યાં છે તથા હું-અર્જુન પણ તે રૂપને દેખીને ભયવડે અતિ વ્યથાને પ્રાપ્ત થયો છું. તમારું આ વિશ્વરૂપ મહત્ત છે અર્થાત્ અત્યંત મહત્ત પરિભાષવાળું છે. વળી આપનું રૂપ ઘણાં શુભોવાળું, ઘણાં નેત્રોવાળું, ઘણી ભુજાઓવાળું, ઘણી ઉરુઓવાળું, ઘણા પાદોવાળું, ઘણાં ઉદરોવાળું તથા ઘણી દંડાઓવાળું હોવાથી અત્યંત ભયાનક છે. એવાં આપનાં રૂપને દેખવાથી જ હું સહિત સર્વ પ્રાણી, ભયવડે પીડિત થવા લાગ્યાં છે. (૨૩)

અવતરણિકા:—હવે અર્જુન પરમેશ્વરના વિશ્વરૂપવિષે ભયાનકતાનું સ્પષ્ટ રીતે નિરૂપણ કરે છે:—

શ્લોકાર્થ:-હે મહાત્મન ! આપ એકલાએ જ સ્વર્ગ તથા પૃથ્વીના મધ્યવિષે રહેલ રક્ષિતે વ્યાસ કર્યું છે તથા સર્વ દિશાઓને વ્યાસ કરી છે. આપનાં આ અદ્ભુત તે રૂપને જોઈ ત્રણ લોક અત્યંત ભયચુકત થાય છે. ૨૦

ટીકા:-હે મહાત્મન અર્થાત્ હે સાધુ પુરુષોને અભયની પ્રાપ્તિ કરનારા ભગવન્ ! સ્વર્ગ અને પૃથ્વી એ બંનેની મધ્યમાં રહેલું જે અંતરિક્ષ લોક છે, તે આપ એક પરમેશ્વરે જ વ્યાસ કર્યું છે તથા પૂર્વ-પશ્ચિમાદિ સર્વ દિશાઓ પણ આ રૂપે જ વ્યાસ કરેલ છે. અહીં અંતરિક્ષનું તથા દિશાઓનું અદ્ભુત સ્થાવર-જંગમ વિશ્વનું ઉપલક્ષણ છે, અર્થાત્ આ સ્થાવર-જંગમરૂપ સર્વ વિશ્વ આપ-વિશ્વરૂપ પ વ્યાસ કર્યું છે અને જે વસ્તુ જેનાથી વ્યાસ થાય છે, તે વસ્તુ તેનું સ્વરૂપ જેમ મૃત્તિકાએ વ્યાસ કરેલાં ઘટ-શરાવાદિ કાર્યો મૃત્તિકાસ્વરૂપ જ હોય છે, પરમેશ્વરે વ્યાસ કરેલું આ સર્વ વિશ્વ આપનું જ સ્વરૂપ છે અર્થાત્ સર્વ વિ જ છે. શ્રુતિ કહે છે કે-ઘૃણૈવેદં સર્વમ-અર્થાત્ આ સર્વ જગત્ પ્રાણરૂપ જ છે. તમારાં આ વિશ્વરૂપને દેખીને ત્રણ લોક ભયવડે અત્યંત વ્યથાને પ્રાપ્ત થયેલાં વિશ્વરૂપનાં દર્શનવિષે ભયની હેતુતા સિદ્ધ કરવાવાસ્તે વિશ્વરૂપનાં હેતુગણિત અર્ણવ કહે છે-અદ્ભુતં લયં હતિ. હે ભગવન્ ! આપનું વિશ્વરૂપ અદ્ભુત છે અ દર્શનથી અત્યંત વિસ્મયની પ્રાપ્તિ કરનારું છે. વળી તે રૂપ ઉગ્ર છે અર્થાત્ ૩ હોવાથી અત્યંત દુઃખવડે ભણવામાં આવે છે. તેથી હે ભગવન ! હવે આ રૂપને અંતર્ધ્યાન કરો. (૨૦)

નમઃસ્પૃશં દીપ્તમનેકવર્ણં વ્યાત્તાનનં દીપ્તવિશાલનેત્રમ્ ।

દૃષ્ટ્વા હિ ત્વાં પ્રવ્યથિતાંતરાત્મા ધૃતિં ન વિદામિ શમં ચ વિષ્ણો ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ:-હે વિષ્ણુ ભગવન્ ! સંપૂર્ણ આકાશવિષે વ્યાપક, અત્યંત પ્રબલવિત, અનેક વર્ણવાળા, વિસ્ફારિત મુખવાળા તથા પ્રબલવિત વિશાળ નેત્રવાળા એવા આપને જોઈને જ જેનું મન વ્યથાને પ્રાપ્ત થયલું છે એવો હું-અર્જુન ધૈર્યને તથા શમને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૨૪

ટીકા:-હે વિષ્ણુ અર્થાત્ હે સર્વત્ર વ્યાપક ભગવન્ ! હું-અર્જુન તમને દેખીને ભયવડે કેવળ વ્યથાને જ પ્રાપ્ત થયો નથી, કિન્તુ જેનો અંતરાત્મા એટલે કે જેનું મન ભયવડે અત્યંત વ્યથાને પ્રાપ્ત થયું છે, એવો હું-અર્જુન તમને દેખીને જ ધૃતિને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી અર્થાત્ હેહ-ઇદ્રિયાદિ સંઘાતને ધારણ કરવાના સામર્થ્યરૂપ ધૈર્યને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ જ મનની સ્થિરતારૂપ શમને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. આપનું સ્વરૂપ આ સંપૂર્ણ આકાશરૂપ અંતરિક્ષ લોકવિષે વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું છે. અથવા આકાશની પેઠે સર્વ પદાર્થોને સ્પર્શ કરી રહ્યું છે. વળી આપનું સ્વરૂપ હીસ છે અર્થાત્ મહાન્ અગ્નિની પેઠે અત્યંત પ્રબલવિત છે. વળી આપનું સ્વરૂપ અનેકવર્ણ છે અર્થાત્ ભયની પ્રાપ્તિ કરનારા અનેક રૂપોવડે યુક્ત છે. વળી તે સ્વરૂપ વિસ્ફારિત મુખવાળું અર્થાત્ ફાટેલાં મુખવાળું છે. વળી તે સ્વરૂપ સૂર્યમંડળની પેઠે પ્રબલવિત તથા વિશાળ નેત્રોવાળું છે. એવાં આપનાં સ્વરૂપને દેખીને જ જેનું મન ભયવડે વ્યથાને પ્રાપ્ત થયું છે એવો હું-અર્જુન ધૃતિને તથા શમને પ્રાપ્ત થતો નથી. અહીં દે વિષ્ણો એ સંમોક્ષનવડે અર્જુને વિશ્વરૂપ ભગવાનની વ્યાપકતા કહી. તેમ કરીને એ અર્થ બોધિત કર્યો કે, આપ વિશ્વરૂપ સર્વત્ર વ્યાપક છો તે કારણથી તમારાવડે યુક્ત ભયાનક દેશને પરિત્યાગ કરીને હું-અર્જુન અન્યત્ર જવાને સમર્થ નથી. તેથી આ ભયાનક વિશ્વરૂપ આપે અંતર્ધાન કરવું જોઈએ. (૨૪)

અવતરણિકા:-હવે, આ પૂર્વોક્ત અર્થને જ પુનઃ બીજા પ્રકારે કથન કરતાં અર્જુન શ્રીભગવાનની પ્રસન્નતાની પ્રાર્થના કરે છે.

દંટ્રાકરારાણિ ચ તે મુલાનિ દૃષ્ટ્વ કાલાનલસંનિમાનિ ।

દિશો ન જાને ન લમે ચ શર્મ પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥ ૨૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભગવન્ ! દંટ્રાઓવડે ભયંકર તથા પ્રલયકાળના અગ્નિના સરખાં આપનાં મુખોને જોઈને હું-અર્જુન દિશાઓને પણ જાણતો નથી તથા મુખને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. માટે હે દેવેશ ! હે જગન્નિવાસ ! આપ મારાપર પ્રસન્ન થાઓ. ૨૫

ટીકા:-હે ભગવન્ ! દંટ્રાઓવડે અત્યંત વિકરાલ હોવાથી ભયની પ્રાપ્તિ કરનારાં તથા પ્રલયકાળના અગ્નિની તુલ્ય એવાં જે આપનાં મુખો છે, તે આપનાં મુખોવિષે યદ્યપિ હું-અર્જુન પ્રાપ્ત થયો નથી, તથાપિ તે આપનાં મુખોને કેવળ દેખીને જ ભયની વશતાથી હું-અર્જુન પૂર્વ-અપર ઇત્યાદિ ભેદવડે દિશાઓને પણ જાણતો નથી. આ કારણથી જ હું-અર્જુન તમારું દર્શન યવા છતાં પણ મુખને પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી હે દેવેશ ! હે જગન્નિવાસ ! આપ મારી ઉપર પ્રસન્ન થાઓ, કે જેથી ભયથી રહિત થઈ, હું-અર્જુન તમારા દર્શનજન્ય મુખને પ્રાપ્ત થાઉં. અન્ય કોઈની અપેક્ષા નહિ કરીને જે પોતાની ભેળે જ પ્રકાશમાન થાય તેનું નામ દેવ છે અને માત્ર પોતાની સમીપતાથી જે સર્વને એકા કરાવે તેનું નામ ઇશ છે. જે દેવ હોય

અર્જુન ઉવાચ—નમઃ સ્મૃતા દીપામનેશ્વર્ય, ધ્યાતાત્મનં દીપ્તવિશાલનેત્રમ્ ।

દૃષ્ટ્વા તિ મ્યાં પ્રત્યર્પિતાતરાત્મા, ધૃતિં ન વિદ્રાસિ શમ ષ વિષ્ણો ॥ અ. ૧૧, શ્લો. ૨૪.

ભાવાર્થ —અર્જુન કહે છે —હે વિષ્ણુ ! આકાશને અડકેલા, પ્રકાશમાન, અનેક રંગવાળા, કાંડેલા મુખવાળા, અનેક પ્રકાશિત વિદ્યાન નેત્રવાળા એવા તમને જોઈને મારું મન ભયભીત થયું છે અને મને ઠીરજ તથા શાન્તિ રહેતી નથી.

નમઃસ્પૃશં દીપ્તમનેકવર્ણં વ્યાત્તાનનં દીપ્તવિશાલનેત્રમ્ ।

દૃષ્ટ્વા હિ ત્વાં પ્રવ્યથિતાંતરાત્મા ધૃતિં ન વિંદામિ શમં ચ વિષ્ણો ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ:-હે વિષ્ણુ ભગવન્ ! સંપૂર્ણ આકાશવિષે વ્યાપક, અત્યંત પ્રજ્વલિત, અનેક વર્ણવાળા, વિસ્ફારિત મુખવાળા તથા પ્રજ્વલિત વિશાળ નેત્રવાળા એવા આપને જોઈને જ જેનું મન વ્યથાને પ્રાપ્ત થયું છે એવો હું-અર્જુન ધૈર્યને તથા શમને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૨૪

ટીકા:-હે વિષ્ણુ અર્થાત્ હે સર્વત્ર વ્યાપક ભગવન્ ! હું-અર્જુન તમને દેખીને ભયવટે કેવળ વ્યથાને જ પ્રાપ્ત થયો નથી, કિન્તુ જેનો અંતરાત્મા એટલે કે જેનું મન ભયવટે અત્યંત વ્યથાને પ્રાપ્ત થયું છે, એવો હું-અર્જુન તમને દેખીને જ ધૃતિને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી અર્થાત્ હેહ-ઈદ્રિયાદિ સંઘાતને ધારણ કરવાના સામર્થ્યરૂપ ધૈર્યને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ જ મનની સ્થિરતારૂપ શમને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. આપનું સ્વરૂપ આ સંપૂર્ણ આકાશરૂપ અંતરિક્ષ લોકવિષે વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું છે અથવા આકાશની પેઠે સર્વ પદાર્થોને સ્પર્શ કરી રહ્યું છે, વળી આપનું સ્વરૂપ દીપ્ત છે અર્થાત્ મહાન્ અગ્નિની પેઠે અત્યંત પ્રજ્વલિત છે, વળી આપનું સ્વરૂપ અનેકવર્ણુ છે અર્થાત્ ભયની પ્રાપ્તિ કરનારાં અનેક રૂપોવડે યુક્ત છે, વળી તે સ્વરૂપ વિસ્ફારિત મુખવાળું અર્થાત્ ફાડેલાં મુખવાળું છે વળી તે સ્વરૂપ સૂર્યમંડળની પેઠે પ્રજ્વલિત તથા વિશાળ નેત્રોવાળું છે, એવાં આપનાં સ્વરૂપને દેખીને જ જેનું મન ભયવટે વ્યથાને પ્રાપ્ત થયું છે એવો હું-અર્જુન ધૃતિને તથા શમને પ્રાપ્ત થતો નથી. અહીં દે વિષ્ણો એ સંજોગનવડે અર્જુને વિશ્વરૂપ ભગવાનની વ્યાપકતા ઠહી. તેમ કરીને એ અર્થ બોધિત કર્યો કે, આપ વિશ્વરૂપ સર્વત્ર વ્યાપક છો તે કારણથી તમારાવડે યુક્ત ભયાનક દેશનો પરિત્યાગ કરીને હું-અર્જુન અન્યત્ર જવાને સમર્થ નથી. તેથી આ ભયાનક વિશ્વરૂપ આપે અંતર્ધાન કરવું જોઈએ. (૨૪)

અવતરણિકા:-હવે, આ પૂર્વોક્ત અર્થને જ યુગ્મ: બીજા પ્રકારે કથન કરતાં અર્જુન શ્રીભગવાનની પ્રસન્નતાની પ્રાર્થના કરે છે.

દંપ્તકારાલાનિ ચ તે સુખાનિ દૃષ્ટ્વૈવ કાલાનલસંનિમાનિ ।

દિશો ન જાને ન લભે ચ શર્મ પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥ ૨૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભગવન્ ! દંપ્તઓવડે ભયંકર તથા પ્રલયકાળના અગ્નિના સરખાં આપનાં મુખોને જોઈને હું-અર્જુન દિશાઓને પણ જાણતો નથી તથા સુખને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. માટે હે દેવેશ ! હે જગન્નિવાસ ! આપ મારાપર પ્રસન્ન થાઓ. ૨૫

ટીકા:-હે ભગવન્ ! દંપ્તઓવડે અત્યંત વિકરાલ હોવાથી ભયની પ્રાપ્તિ કરનારાં તથા પ્રલયકાળના અગ્નિની તુલ્ય એવાં જે આપનાં મુખો છે, તે આપનાં મુખોવિષે યદ્યપિ હું-અર્જુન પ્રાપ્ત થયો નથી, તથાપિ તે આપનાં મુખોને કેવળ દેખીને જ ભયની વશતાથી હું-અર્જુન પૂર્વ-અપર ઇત્યાદિ લેહવટે દિશાઓને પણ જાણતો નથી. આ કારણથી જ હું-અર્જુન તમારે દર્શન થવા છતાં પણ સુખને પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી હે દેવેશ ! હે જગન્નિવાસ ! આપ મારી ઉપર પ્રસન્ન થાઓ, કે જેથી ભયથી રહિત થઈ, હું-અર્જુન તમારા દર્શનજન્ય સુખને પ્રાપ્ત થાઉં. અન્ય કોઈની અપેક્ષા નહિ કરીને જે પોતાની મેળે જ પ્રકાશમાન થાય તેનું નામ દેવ છે અને માત્ર પોતાની સમીપતાથી જે સર્વને ચેષ્ટા કરાવે તેનું નામ ઇશ છે. જે દેવ હોય

કાલોત્તમા ભગવાન-(સંહાર ૨૪૩૫)

અર્જુન સવાચ-નમઃપદ દીક્ષામેશ્વર્યે, શ્યામભાગે દીક્ષાવિશાલનેત્રય ।

દૃષ્ટ્વા મિ ભર્તા પ્રત્યક્ષિતારાત્મા, ધૃતિમ વિદ્વામિ શમ ચ વિષ્ણુ ॥ અ. ૧૧, શ્લો. ૨૪.

ભાવાર્થ.—અર્જુન શ્રદ્ધે છે -હે વિષ્ણુ ! ત્યાકાશને અકલેશ, પ્રકાશમાન, અનેક રમવાળા, શરેશા મુખવાળા, અનેક પ્રકાશિત નિશામ તેજવાળા એવા તમને જોઈને મારું મન બચતીત થયુ છે અને મને ધીરજ તથા શાન્તિ રહેતી નથી.

ત્વીક્ષ્ણમનેત્કર્ણ વ્યાત્તાનનં દીપ્તવિશાલનેત્રમ્ ।

ત્વાં પ્રવ્યથિતાંતરાત્મા ધૃતિં ન વિદામિ શર્મં ચ વિષ્ણો ॥૨૪॥

અર્થ:-હે વિષ્ણુ ભગવન્ ! સંપૂર્ણ આકાશરૂપે વ્યાપક, અત્યંત પ્રજ્વલિત, નિરુવાણ, વિસ્ફારિત સુખવાણ તથા પ્રજ્વલિત વિશાળ નેત્રવાળા એવા આપને જોઈને જ જેનું મન વ્યથાને પ્રાપ્ત થયું છે એવો હું-અર્જુન ધૈર્યને તથા શમને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૨૪

ટીકા:-હે વિષ્ણુ અર્થાત્ હે સર્વત્ર વ્યાપક ભગવન્ ! હું-અર્જુન તમને દેખીને ભયવડે કેળ બંધાને જ પ્રાપ્ત થયો નથી, કિન્તુ જેનો અંતરાત્મા એટલે કે જેનું મન ભયવડે અત્યંત વ્યથાને પ્રાપ્ત થયું છે, એવો હું-અર્જુન તમને દેખીને જ ધૃતિને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી અર્થાત્ હે-ધર્મ્યાદિ સંઘાતને કારણ કરવાના સામર્થ્યરૂપ ધૈર્યને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ જ મનની સ્થિતિરતારૂપ શમને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. આપનું સ્વરૂપ આ સંપૂર્ણ આકાશરૂપ અંતરિક્ષ હોઈવિશે વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું છે. અથવા આકાશની પેઠે સર્વ પદાર્થોને સ્પર્શ કરી રહ્યું છે. વળી આપનું સ્વરૂપ દીપ્ત છે અર્થાત્ મહાન્ અગ્નિની પેઠે અત્યંત પ્રજ્વલિત છે. વળી આપનું સ્વરૂપ નિરુવાણ છે અર્થાત્ ભયની પ્રાપ્તિ કરનારાં અનેક રૂપોવડે સુક્ત છે. વળી તે સ્વરૂપ વિસ્ફારિત સુખવાળું અર્થાત્ ફાટેલાં સુખવાળું છે. વળી તે સ્વરૂપ સૂર્યમંડળની પેઠે પ્રજ્વલિત તથા વિશાળ નેત્રોવાળું છે. એવાં આપનાં સ્વરૂપને દેખીને જ જેનું મન ભયવડે વ્યથાને પ્રાપ્ત થયું છે એવો હું-અર્જુન ધૃતિને તથા શમને પ્રાપ્ત થતો નથી. અહીં જે વિષ્ણો એ સંબોધનવડે અર્જુને વિશ્વરૂપ ભગવાનની વ્યાપકતા કહી. તેમ કરીને એ અર્થ બોધિત થયો કે, આપ વિશ્વરૂપ સર્વત્ર વ્યાપક છે તે કારણથી તમારાવડે સુક્ત ભયાનક દેશને પરિત્યાગ કરીને હું-અર્જુન અન્યત્ર જવાને સમર્થ નથી. તેથી આ ભયાનક વિશ્વરૂપ આપે અંતર્ધાન કરવું જોઈએ. (૨૪)

અવતરણિકા:-હવે, આ પૂર્વોક્ત અર્થને જ પુનઃ બીજા પ્રકારે કથન કરતાં અર્જુન શ્રીમદ્-વાનની પ્રસન્નતાની પ્રાર્થના કરે છે.

દંટાકરાલાનિ ચ તે મુખાનિ દૃષ્ટ્વેવ કાલાનલસંનિભાનિ ।

દિશો ન જાને ન લમે ચ શર્મં પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:-હે ભગવન્ ! દંટાઓવડે ભયંકર તથા પ્રલયકાળના અગ્નિના સરખાં આપનાં મુખોને જોઈને હું-અર્જુન દિશાઓને પણ ભણુતો નથી તથા સુખને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. માટે હે દેવેશ ! હે જગન્નિવાસ ! આપ મારાપર પ્રસન્ન થાઓ. ૨૫

ટીકા:-હે ભગવન્ ! દંટાઓવડે અત્યંત વિકરાલ હોવાથી ભયની પ્રાપ્તિ કરનારાં તથા પ્રલયકાળના અગ્નિની તુલ્ય એવાં જે આપનાં મુખો છે, તે આપનાં મુખોવિષે યદ્યપિ હું-અર્જુન પ્રાપ્ત થયો નથી, તથાપિ તે આપનાં મુખોને કેવળ દેખીને જ ભયની વશતાથી હું-અર્જુન પૂર્વ-અપર ઇત્યાદિ બેઠવડે દિશાઓને પણ ભણુતો નથી. આ કારણથી જ હું-અર્જુન તમારે દર્શન થવા છતાં પણ સુખને પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી હે દેવેશ ! હે જગન્નિવાસ ! આપ મારી ઉપર પ્રસન્ન થાઓ, કે જેથી ભયથી રહિવ યદ્ય, હું-અર્જુન તમારા દર્શનજન્ય સુખને પ્રાપ્ત થાઉં. અન્ય કાંઈની અપેક્ષા નહિ કરીને જે પોતાની મેળે જ પ્રકાશમાન થાય તેનું નામ દેવ છે અને માત્ર પોતાની સમીપતાથી જે સર્વને યોગ કરાવે તેનું નામ ઇશ છે. જે દેવ હોય

અર્જુન હવાચ-નમ સ્પૃશં દીપ્તમનેષવર્ણં, વ્યાત્તાનનં દીપ્તવિશાલનેત્રમ્ ।

દદૃશુ દિ ત્વાં પ્રવ્યથિતાંતરાત્મા, ધૃતિ ન વિદ્રામિ શમં ચ વિષ્ણો ॥ અ. ૧૧, શ્લો. ૨૪.

ભાવાર્થ:—અર્જુન કહે છે:—હે વિષ્ણુ ! આકાશને અડકેલા, પ્રકાશમાન, અનેક રંગવાળા, શરેલા મુખવાળા, અનેક પ્રકાશિત વિશાળ નેત્રવાળા જીવા તમને જોઈને ભાઈ મન લયભીત થયું છે અને મને ધીરજ તથા શાંતિ રહેતી નથી.

તેમ જ ઈશ હોય તેનું નામ દેવેશ છે, અર્થાત્ સ્વપ્રકાશરૂપ સર્વના પ્રેરકનું નામ દેવેશ છે. અર્થવા ઇદ્રાદિ સર્વ દેવતાઓના જે ઈશ હોય તેનું નામ દેવેશ છે. આ સર્વ જગતના જે નેવાસ હોય અર્થાત્ અધિષ્ઠાન હોય તેનું નામ જગન્નિવાસ છે. (૨૫)

અવતરણિકા:-પૂર્વે આ અગ્નીઆરમા અધ્યાયના સાતમા શ્લોકમાં મમ દેહે ગુદાકેશ ચવાન્ય-
[પુનિષ્ઠતિ એ વચનવડે શ્રીભગવાને અર્જુનની પ્રત્યે એ વાત કહી હતી કે, સર્વદા તારા જયને
તથા દુર્યોધનના પરાજયને દેખાડવો, એ જ મને કહ્યું છે. તે જય-પરાજયને પણ તું આ મારા
કંઠવિષે જ દેખ. હવે “પોતાના જયને તથા દુર્યોધનાદિકોના પરાજયને પણ હું દેખું છું” એ
મર્થ અર્જુન પાંચ શ્લોકોવડે કહે છે.

અમી ચ ત્વાં ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય પુત્રાઃ સર્વે સહૈવાવનિપાલસંઘૈઃ ।

મીષ્મો દ્રોણઃ સૂતપુત્રસ્તથાસૌ સહાસ્મદીયૈરપિ યોધમુલ્લૈઃ ॥૨૬॥

વક્ત્રાણિ તે ત્વરમાણા વિશંતિ દંષ્ટ્રાકરાલાનિ ભયાનકાનિ ।

કેચિદ્વિલમ્બા દશનાંતરેષુ સંદ્રશ્યંતે ચૂર્ણિતૈરુત્તમાંગૈઃ ॥ ૨૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભગવન્! વળી આ ધૃતરાષ્ટ્રના દુર્યોધનાદિક પુત્રો, સર્વે રાજાઓના સમૂહ
સહિત જ અત્યંત શીઘ્રતાવાળા થઈ આપ પરમેશ્વરવિષે પ્રવેશ કરે છે. તેમ જ ભીષ્મ, દ્રોણ
તથા કર્ણુ આ ત્રણ, મારા સંબંધીરૂપ મુખ્ય યોધાઓની સાથે આપને વિષે પ્રવેશ કરે છે.
હે ભગવન્! દંષ્ટ્રાઓવડે વિકરાળ તથા અત્યંત ભયાનક એવાં આપનાં મુખોવિષે આ દુર્યો-
ધનાદિક સર્વે શીઘ્ર જ પ્રવેશ કરે છે. તેમાં મસ્તક જેઓનાં ચૂર્ણ થયેલાં છે એવા કેટલાક
યોધાઓ તો હાંતોની મધ્ય સંધિવિષે સંલગ્ન થયેલાં જોવામાં આવે છે. ૨૬-૨૭

ટીકા:-હે ભગવન્! એ ધૃતરાષ્ટ્રના દુર્યોધનાદિ સર્વ પુત્રો, શબ્દપરાળ ઇત્યાદિ સર્વ
રાજાઓ સહિત જ અત્યંત શીઘ્રતાથી આપ પરમેશ્વરવિષે પ્રવેશ કરે છે. હે ભગવન્! કેવળ
એ દુર્યોધનાદિક જ આપને વિષે પ્રવેશ કરવા નથી, કિન્તુ સર્વ લોકોએ અજેયતારૂપે કરી
સંભાવના કરેલા જે આ ભીષ્મ પિતામહ, દ્રોણાચાર્ય તથા સર્વકાળે મારો દ્વેષી જે આ
સૂતપુત્ર કર્ણુ છે, એ ત્રણે પણ મારા સંબંધીરૂપ ધૃષ્ટદ્યુમ્નાદિ મુખ્ય યોધાઓ સહિત આપ
વિષે-પરમેશ્વર વિષે પ્રવેશ કરે છે.

હવે વિશ્વરૂપ ભગવાનવિષે દુર્યોધનાદિકોના પ્રવેશનું દ્વાર કંઠે છે. વક્ત્રાણિ इति-હે ભગ-
વન્! જે આપનાં મુખો દંષ્ટ્રાઓવડે અત્યંત વિકરાળ ॥ અને એ કારણથી જ અત્યંત
ભયાનક છે, એવાં આપનાં મુખોવિષે જ દુર્યોધનાદિ સર્વ અત્યંત શીઘ્રતાથી પ્રવેશ કરે છે.
આ પ્રવેશ કરનારાઓવિષે પણ કેટલાક યોધાઓ તો ચૂર્ણભાવને પ્રાપ્ત થયેલાં મસ્તકોવડે યુક્ત
થયેલા તથા આપના હાંતોના મધ્ય સંધિઓવિષે લાગેલા મને દેખાય છે.

કોઈ ટીકાવિષે આ જે શ્લોકોના પદોની અમી ઇતરાષ્ટ્રસ્ય પુત્રાઃ ત્વાં વિશંતિ મીષ્મદ્રોણ-
સ્યઃ તે વક્ત્રાણિ વિશંતિ એ પ્રમાણે યોજના કરીને એ અર્થ કયો છે કે, ધૃતરાષ્ટ્રના અત્યંત
પાપિષ્ઠ દુર્યોધનાદિ પુત્રો પણ ત્રણ લોકરૂપ શરીરવાળા આપ પરમેશ્વરવિષે જ પ્રવેશ કરે
છે; અર્થાત્ તે દુર્યોધનાદિ પોતાના પાપકર્મોને અનુસારે આપ-વિશ્વરૂપ ભગવાનના પાપુ
સ્થાનવિષે રહેલાં નરકોને જ પ્રાપ્ત થાય છે. અને એ ભીષ્મ-દ્રોણાદિ આપ-પરમેશ્વરના
લકતો છે, તેથી એ ભીષ્મ-દ્રોણાદિ આપ-પરમેશ્વરનાં જે મુખોથી અગ્નિ-પ્રાદાલ્ય-દેવતા

ઉત્પન્ન થયેલા છે તે મુખોવિષે પ્રવેશ કરે છે. આ પ્રકારે દુર્યોધનાદિકોની તથા બીજાંદિકોની ગતિની વિલક્ષણતાનું યોગ્ય કરવા વાસ્તે આ પ્રમાણે પદોનો અન્વય કરવો યુક્ત છે. (૨૬-૨૭) :

અવતરણિકા:-પૂર્વ શ્લોકવિષે, દુર્યોધનાદિ સર્વ રાજાઓનો ભગવાનનાં મુખોવિષે પ્રવેશ કહ્યો. તે પ્રવેશ બે પ્રકારનો હોય છે. એક પ્રવેશ અબુદ્ધિપૂર્વક હોય છે, બીજો પ્રવેશ બુદ્ધિ-પૂર્વક હોય છે. નહિ બાણીને જે પ્રવેશ કરવામાં આવે છે તે અબુદ્ધિપૂર્વક પ્રવેશ કહેવાય છે અને બાણીને જે પ્રવેશ કરવામાં આવે છે તે બુદ્ધિપૂર્વક પ્રવેશ કહેવાય છે. તેમાં ભગવાનનાં મુખોવિષે રાજાઓના અબુદ્ધિપૂર્વક પ્રવેશવિષે અર્જુન દ્વંષ્ટાંત કહે છે:-

યથા નદીનાં વહવોંડુવેગાઃ સમુદ્રમેવાભિમુત્વા દ્રવંતિ ।

તથા તવામી નરલોકવીરા વિશંતિ વક્ત્રાણ્યભિવિજ્વલંતિ ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભગવન્ ! જેમ નદીઓનો અતિશય પાણીનો વેગ સમુદ્રની અભિમુખ થઈ સમુદ્રને વિષે જ પ્રવેશ કરે છે તેમ આ મનુષ્યલોકના વીરો આપનાં સર્વ તરફથી પ્રકાશમાન એવાં મુખોને વિષે પ્રવેશ કરે છે. ૨૮

ટીકા:-હે ભગવન્ ! જેમ અનેક માર્ગોવિષે પ્રવૃત્ત થયેલી શ્રીગંગા-યમુનાદિ નદીઓના ઘણા જળના વેગવાળા અવાહો સમુદ્રને અભિમુખ થઈને સમુદ્રવિષે જ અબુદ્ધિપૂર્વક પ્રવેશ કરે છે; તેમ આ મનુષ્યલોકવિષે શૂરવીર દુર્યોધનાદિ રાજાઓ આપ-પરમેશ્વરનાં સર્વ બાહ્ય-એથી પ્રકાશમાન મુખોવિષે અબુદ્ધિપૂર્વક પ્રવેશ કરે છે. કેટલાંક પુસ્તકોવિષે ભવિજ્વલંતિ એ વચનને સ્થાને ભવિષ્ય જ્વલંતિ એ પ્રકારનો પણ પાઠ હોય છે. એ પ્રકારનો પાઠ હોવા છતાં પણ પૂર્વોક્ત અર્થ જ બાલુવા. (૨૮)

અવતરણિકા:-હવે, શ્રીવિશ્વરૂપ ભગવાનનાં મુખોવિષે રાજાઓના બુદ્ધિપૂર્વક પ્રવેશવિષે અર્જુન દ્વંષ્ટાંત કહે છે:-

યથા પ્રદીપ્તં જ્વલનં પતંગા વિશંતિ નાશાય સમૃદ્ધવેગાઃ ।

તથૈવ નાશાય વિશંતિ લોકાસ્તવાપિ વક્ત્રાણિ સમૃદ્ધવેગાઃ ॥૨૯॥

શ્લોકાર્થ:-જેમ પતંગ અત્યંત વેગવાળું થઈ, પોતાના નાશને માટે પ્રત્યક્ષિત અગ્નિવિષે પ્રવેશ કરે છે તેમ જ આ દુર્યોધનાદિક પણ અત્યંત વેગવાળા થઈ, પોતાના નાશને માટે આપનાં મુખોવિષે પ્રવેશ કરે છે. ૨૯

ટીકા:-હે ભગવન્ ! જેમ પતંગમાં અત્યંત વેગવાળાં થઈને પોતાનાં મરણવાસ્તે પ્રત્યક્ષિત અગ્નિવિષે બુદ્ધિપૂર્વક પ્રવેશ કરે છે, તેમ આ દુર્યોધનાદિ સર્વ રાજાઓ પણ અત્યંત વેગવાળા થઈને પોતાનાં મરણવાસ્તે આપનાં-પરમેશ્વરનાં મુખોવિષે બુદ્ધિપૂર્વક પ્રવેશ કરે છે. (૨૯)

અવતરણિકા:-પૂર્વે, યુદ્ધની કામનાવાળા રાજાઓના ભગવાનનાં મુખોવિષે પ્રવેશનો પ્રકાર કહ્યો. હવે પ્રવેશકાળે શ્રીભગવાનની પ્રવૃત્તિના પ્રકારને તથા ભગવાનના દીક્ષિરૂપ પ્રકાશોની પ્રવૃત્તિના પ્રકારને અર્જુન કહે છે:-

લેલિહ્વસે ગ્રસમાનઃ સર્પતાલોકાન્સમગ્રાન્ વદનૈર્જ્વલદ્ગ્નિઃ ।

તેજોમિરાપૂર્ય જગત્સમગ્રં ભાસસ્તવોગ્રાઃ પ્રતપંતિ વિષ્ણો ॥ ૩૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે વિષ્ણુ ભગવન્ ! સંપૂર્ણ લોકોને આસ કરનારા એવા આપ પોતાના પ્રજ્વલિત મુખે કરી સર્વ તરફથી આસ્વાદન કરો છો. આપની દીપ્તિઓ સમગ્ર જગતને સર્વ તરફથી પૂર્ણ કરે છે, જેથી આપની આ ઉગ્ર દીપ્તિઓ સંતાપને ઉત્પન્ન કરે છે. ૩૦

ટીકા:-હે વિષ્ણુ ! અર્થાત્ હે સર્વત્ર વ્યાપક વિશ્વરૂપ 'ભગવન્ ! આ પ્રકારે અત્યંત વેગવડે તમારાં મુખવિષે પ્રવેશ કરતા હુયોધનાદિ સર્વ રાજાઓને તમે આસ કરતાં અર્થાત્ પોતાનાં મુખોદ્ધારા પોતાનાં ઉદરવિષે પ્રવેશ કરાવતાં પોતાનાં પ્રજ્વલિત મુખોવડે સર્વ બાળુઓથી આસ્વાદ કરો છો; અર્થાત્ જેમ કોઈ મનુષ્ય કોઈ સ્વાદુ વસ્તુનું લક્ષણ કરીને પોતાની જિહ્વાવડે તાલુ-ઓષ્ઠાદિને ચાટે છે, તેમ તમે-પરમેશ્વર પણ હુયોધનાદિ રાજાઓને લક્ષણ કરીને, પોતાના દીપ્તિરૂપ તેજ્ઞવડે આ સમગ્ર જગતને સર્વ બાળુથી પરિપૂર્ણ કરીને, પોતાની જિહ્વાવડે તાલુ-ઓષ્ઠાદિને ચાટે છે. હે ભગવન્ ! તમે પોતાની દીપ્તિઓવડે આ સર્વ જગતને સર્વ બાળુઓથી પરિપૂર્ણ કરો છો, તે કારણથી તમારી અત્યંત તીવ્ર દીપ્તિઓ પ્રજ્વલિત અગ્નિની પેઠે સંતાપને ઉત્પન્ન કરે છે. (૩૦)

અપતરણિકા:-આ પ્રકારે ભગવાનની દીપ્તિઓવડે વ્યાકુળ થયેલો અર્જુન "આ સાક્ષાત્ પરિપૂર્ણ ભગવાન્ છે" એ પ્રમાણે ભગવાનના સ્વરૂપનું સ્મરણ ન કરીને ભગવાનની પ્રત્યે કંઠે છે:-

આઠ્યાહિ મે કો ભવાનુગ્રરૂપો નમોઽસ્તુ તે દેવવર પ્રસીદ્ધ ।

વિજ્ઞાતુમિચ્છામિ ભવંતમાદ્યં ન હિ પ્રજાનામિ તવ પ્રવૃત્તિમ્ ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભગવન્ ! આવા ઉગ્રરૂપવાળા આપ કોણ છો, તે આપ મને કથન કરો. હે સર્વ દેવતાઓવિષે શ્રેષ્ઠ ! આપને મારા નમસ્કાર હો. આપ મારાપર પ્રસન્ન થાઓ. હું-અર્જુન સર્વના કારણરૂપ એવા આપને બાણવાની ઇચ્છા રાખું છું, કારણ આપની ચેષ્ટાને હું જાણી શકતો નથી. ૩૧

ટીકા:-જેનું રૂપ એટલે જેના આકાર ઉગ્ર છે એટલે અત્યંત ક્રૂર છે, તેનું નામ ઉગ્રરૂપ છે; અથવા પ્રલયકાળવિષે સર્વ જગતનો સંહાર કરનાર જે રુદ્ર છે, તેનું નામ ઉગ્ર છે. ઉગ્રના રૂપની પેઠે જેનું રૂપ એટલે જેના આકાર છે, તેનું નામ ઉગ્રરૂપ છે; અથવા જેનું રૂપ ઉગ્ર છે એટલે સર્વ લોકોને બચાવી પ્રાપ્તિ કરનાર છે, તેનું નામ ઉગ્રરૂપ છે; અથવા જેનું રૂપ એટલે જેનું કર્મ ઉગ્ર એટલે ક્રૂર છે તેનું નામ ઉગ્રરૂપ છે. એવા ઉગ્રરૂપવાળા આપ કોણ છો ? અર્થાત્ પ્રલયકાળના રુદ્ર છો, પ્રલયકાળના અગ્નિ છો, મહાત્ સૃષ્ટિ છો, કાલાતંક છો, પરમ પુરુષ છો, કે આ સર્વથી કોઈ અન્ય છો ? જે અત્યારે આપનું સ્વરૂપ છે, તે સ્વરૂપ મારી-અર્જુનની પ્રત્યે આપ કૃપા કરીને કહો. આ કારણથી જ મારા-અર્જુનના આપને-સર્વ જગતના શુરૂપ પરમેશ્વરને નમસ્કાર છે. હે સર્વ દેવતાઓવિષે શ્રેષ્ઠ ભગવન્ ! આપ મારી ઉપર પ્રસાદ કરો અર્થાત્ કૃપાનો પરિત્યાગ કરીને પ્રસન્ન થાઓ. હે ભગવન્ ! સર્વ જગતના કારણરૂપ આપને-પરમેશ્વરને હું-અર્જુન વિશેષરૂપે બાણવાની ઇચ્છા કરું છું.

શંકા:-"હે અર્જુન ! મારું-પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ તો મારી ચેષ્ટાના દર્શનથી જ જાણવાને શક્ય છે, તેથી કો જવાબ એવો તારો પ્રશ્ન સંભવતો નથી" એવી ભગવાનને શંકા થતાં અર્જુન કંઠે છે-નહિ પ્રજાનામિ इति-હે ભગવન્ ! હું-અર્જુન આપનો-પરમેશ્વરનો સખા

હોવા છતાં પણ આપની ચેષ્ટારૂપ પ્રવૃત્તિને બાંધતો નથી. માટે આપ જ આપનું સ્વરૂપ મારી પ્રત્યે કહેા. (૩૧)

અવતરણિકા:—આ પ્રકારે અર્જુનવડે પ્રાર્થના કરાયલા શ્રીભગવાન, પોતાનું સ્વરૂપ તથા કાર્ય કરવા વાસ્તે પોતાની પ્રવૃત્તિ, આ સર્વ ત્રણ સ્લોકોવડે અર્જુનની પ્રત્યે કહે છે:—

શ્રીભગવાનુવાચ—કાલોઽસ્મિ લોકક્ષયકૃતપ્રવૃજ્ઞો લોકાન્સમાહર્તુમિહ પ્રવૃત્તઃ ।

ક્ષતેપિ ત્વા ન ભવિષ્યંતિ સર્વે યેઽવસ્થિતાઃ પ્રત્યનીકેપુ યોધાઃ ॥૩૨॥

સ્લોકાર્થ:—શ્રીભગવાન કહે છે:—હે અર્જુન ! સર્વ લોકનો સંહારકર્તા તથા અત્યંત વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો કાળરૂપ પરમેશ્વર હું છું. આ સમયે હું દુર્યોધનાદિકોને બક્ષણ કરવા માટે પ્રવૃત્ત થયો છું, માટે પ્રતિપક્ષીઓની સેનામાં જે યોધાઓ, રહેલ છે તે સર્વ યોધાઓ, તારા યુદ્ધરૂપ વ્યાપાર નહિ હોય તોપણ, વિદ્યમાન રહેશે નહિ. ઠર

ટીકા:—હે અર્જુન ! ભૂમિવિષે ભારરૂપ જે દુષ્ટ પ્રાણીઓ છે, તે પ્રાણીઓનો નાશ કરનારો અથવા પ્રલયકાળવિષે સર્વ પ્રાણીઓનો નાશ કરનારો તથા મહાન વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો ક્રિયાશક્તિથી ઉપહિત કાળરૂપ પરમેશ્વર હું છું.

આ રીતે પોતાના સ્વરૂપનું કથન કરીને શ્રીભગવાન પોતાની પ્રવૃત્તિનું હવે કથન કરે છે—લોકાન્નુ હિતિ । હે અર્જુન ! જે કાર્ય કરવાવાસ્તે હું-ભગવાન અત્યારે પ્રવૃત્ત થયો છું, તેને તું શ્રવણ કર. ભૂમિવિષે ભારરૂપ દુર્યોધનાદિ લોકોને બક્ષણ કરવાવાસ્તે હાલ હું પ્રવૃત્ત થયો છું. અર્જુનની શંકા—“હે ભગવન્ ! મારી-અર્જુનની પ્રવૃત્તિવિના આપ એ દુર્યોધનાદિકોને કેવી રીતે નાશ કરશે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—ક્ષતેપિ ત્વા હિતિ ॥ હે અર્જુન તારાવિના પણ અર્થાત્ તારા યુદ્ધરૂપ વ્યાપારવિના પણ, મારા-પરમેશ્વરના વ્યાપારવડે એ લીભ-દ્રોણ-કર્ણાદિ સર્વ યોધાઓ નાશને પ્રાપ્ત થશે. આ દુર્યોધનની સેનાવિષે લીભ-દ્રોણાદિકોથી ભિન્ન બીજા પણ જેટલા યોધાઓ રહેલા છે, તે સર્વ યોધાઓ મેં-પરમેશ્વર જ હણવા રાજેલા છે. તેથી તેમને હણવાવિષે તારી-અર્જુનની યુદ્ધરૂપ વ્યાપારની કાંઈ અત્યંત જરૂર નથી; તારા વ્યાપારવિના પણ દુર્યોધનાદિ સર્વ નાશ પામતા જશે. (૩૨)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્ ! મારા યુદ્ધરૂપ વ્યાપારવિના જ જો કહાયિત્ એ દુર્યોધનાદિ નાશ પામતા હોય, તો આપ વારંવાર મને યુદ્ધ કરવાવિષે શા વાસ્તે પ્રવૃત્ત કરો છો ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન કહે છે:—

તસ્માત્ત્વમુત્તિષ્ઠ યશો લભસ્વ જિત્વા શત્રૂન્ સુંક્ષ્વ રાજ્યં સમૃદ્ધમ્ ।

મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ નિમિત્તમાત્રં ભવ સવ્યસાચિન્ ॥ ૩૩ ॥

સ્લોકાર્થ:—માટે તું યુદ્ધને માટે ઉદ્ધમવાળો થા, યશને પ્રાપ્ત કર તથા શત્રુઓને જિતી નિષ્કંટક રાજ્ય લેાગવ. હે સવ્યસાચી ! આ તારા શત્રુઓને તારા યુદ્ધની પૂર્વે જ મેં-પરમેશ્વરે જ હનન કરી મૂકેલા છે, તું તો એક નિમિત્તમાત્ર જ થા. ઠર

ટીકા:—હે અર્જુન ! તારા યુદ્ધરૂપ વ્યાપારવિના પણ લીભ-દ્રોણાદિ અવશ્ય નાશને પ્રાપ્ત થશે. માટે તું-અર્જુન અત્યારે યુદ્ધ કરવાવાસ્તે ઉદ્ધમવાળો થા. યુદ્ધવિષે લીભ-દ્રોણાદિકોને હણીને તું યશને પ્રાપ્ત કર, અર્થાત્ “જે લીભ-દ્રોણાદિ ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓવડે પણ હુલ્લેખ હવા,

તે લીભ-દ્રાણાદિ અતિરથીને આ અર્જુને શીઘ્ર જિતી લીધા” એ પ્રકારના યશને તું પ્રાપ્ત થા. આ પ્રકારનો યશ મહાન્ પુણ્યકર્મોવડે પ્રાપ્ત થાય છે. માટે એવા યશની પ્રાપ્તિવાસ્તે તું આ યુદ્ધવિષે પ્રવૃત્ત થા, અર્થાત્ તને આ પ્રકારના મહાન્ યશની પ્રાપ્તિ કરવાવાસ્તે જ હું-ભગવાન્ તને આ યુદ્ધવિષે પ્રવૃત્ત કરું છું. કાંઈ તારા યુદ્ધવિના આ લીભ-દ્રાણાદિ નાશ નહિ પામશે, એવા કારણથી હું તને યુદ્ધવિષે પ્રવૃત્ત કરતો નથી. હે અર્જુન ! આ શત્રુઓને મારવાવડે તને કેવળ યશની જ પ્રાપ્તિ થશે નહિ, કિન્તુ આ દુર્યોધનાદિ શત્રુઓને વિના પ્રયત્ને જિતીને સર્વ ઐશ્વર્યસંપન્ન નિષ્કંટક રાજ્યને પણ તું ભોગવ.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! લીભ-દ્રાણાદિ અતિરથી યોધાઓ વિદ્યમાન હોવાં દુર્યોધનાદિ શત્રુઓને જિતવા અત્યંત દુર્લભ છે.”

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:—મયૈવેતે હિત ॥ હે અર્જુન ! તારા યુદ્ધરૂપ વ્યાપારની પૂર્વે જ લીભ-દ્રાણાદિને કાળરૂપ મે-પરમેશ્વરે આયુષથી રહિત કરી રાખ્યા છે, કેવળ તને લોકવિષે યશની પ્રાપ્તિ કરવાવાસ્તે તે લીભ-દ્રાણાદિ સર્વ યોધાઓને મે રચી નીચે નાંખ્યા નથી. તેથી હે સવ્યસાચિન ! તું કેવળ નિમિત્ત માત્ર થા, અર્થાત્ “લીભ-દ્રાણાદિ યોધાઓને અર્જુને જ જિત્યા છે” એ પ્રકારનાં સર્વ લોકોનાં વચનોના આરપહરૂપ તું થા. વામ હસ્તવડે પણ શરોને ચલાવવાનો જેનો સ્વભાવ હોય તેનું નામ સવ્યસાચિન્ છે. તારપર્ય એ કે, એવા મહાન્ પરાક્રમવાળા તને-અર્જુનને લીભ-દ્રાણાદિકો જિતવા, એ કાંઈ અસંભવિત નથી, કિન્તુ સંભવિત જ છે. તેથી તારા યુદ્ધરૂપ વ્યાપારની પછી હું-પરમેશ્વર લીભ-દ્રાણાદિકોને રચથી નીચે નાંખીશ. તે દેખીને સર્વ લોક એવી કલ્પના કરશે કે, અર્જુને જ આ લીભ-દ્રાણાદિકોને હણેલ છે. (૩૩)

અવતરણિકા:—“હે ભગવન્ ! દુર્યોધનની સેનામાં રહેલા દ્રાણાચાર્ય સર્વ બ્રાહ્મણો વિષે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ છે, ધનુર્વેદના આચાર્ય છે, અમ-સર્વેના શુરુ છે તથા દિવ્ય અસ્ત્રોવડે સંપન્ન છે. આ દુર્યોધનની સેનામાં રહેલા લીભપિતામહ પોતાની ઇચ્છાથી મરનારા છે તથા દિવ્ય અસ્ત્રોવડે સંપન્ન ॥ કે જે પિતામહનો પરશુરામે પણ પરાજય કર્યો નથી. દુર્યોધનની સેનામાં રહેલો જે જયદ્રથના વૃદ્ધક્ષત્ર નામે પિતા “જે યોધા મારા પુત્રનું શિર ભૂમિપર પાડશે તે યોધાનું પણ શિર તે કાળે ભૂમિપર પડશે” એ પ્રકારનો સંકલ્પ કરીને તપ કરી રહેલો છે; તથા તે જયદ્રથ પોતે પણ સર્વેના મહાદેવને આરાધનપરાયણ છે તથા દિવ્ય અસ્ત્રોવડે સંપન્ન છે, એવા જયદ્રથ રાજા પણ જિતવાને વિષે અશક્ય છે. આ દુર્યોધનની સેનામાં રહેલો કણ્વ સાક્ષાત્ સૂર્યની સમાન છે તથા સૂર્ય ભગવાનના આરાધનવડે તેને દિવ્ય અસ્ત્ર પ્રાપ્ત થયું છે તથા ઇંદ્ર આપેલી જે એક પુરુષનો નાશ કરનારી તથા વ્યર્થ કરવાને પણ અશક્ય એવી શક્તિવડે યુક્ત છે. તે સિવાય બીજા પણ કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, બુરિશ્રવા ઇત્યાદિ જે મહાન્ પ્રભાવવાળા યોધાઓ છે, તે સર્વ યોધાઓ સર્વ પ્રકારે દુર્જય જ છે. એવા લીભ-દ્રાણાદિ મહાન્ યોધાઓ વિદ્યમાન હોવાં, હું-અર્જુન એ દુર્યોધનાદિ શત્રુઓને જિતીને નિષ્કંટક રાજ્ય કેવી રીતે ભોગવીશ ? તથા યશને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈશ ?” એવી અર્જુનની શંકાને નિવૃત્ત કરવા શ્રીભગવાન્ તે શંકાના વિષયભૂત યોધાઓનું સ્વસ્વવાચક નામોવડે કથન કરતાં કહે છે:—

દ્રોણં ચ भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथाऽन्यानपि योधवीरान् ।

मया हतास्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युद्धयस्व जेताऽसि रणे सपत्नान् ॥૩૪॥

શ્લોકાર્થ:—દ્રોણાચાર્યને, લીભ પિતામહને, જ્યદ્રથને, કહ્યુંને તથા એથી અન્ય પણ જે યોધાઓને મેં-પરમેશ્વરે જ હનન કરી રાખેલા છે તે સર્વ યોધાઓને તું અર્જુન હનન કર. તું વ્યથાને પ્રાપ્ત થા મા તથા સુદ્ધ કર. આ સંગ્રામમાં શત્રુઓને તું અવશ્ય જિતશે. ૩૪

ટીકા:—હે અર્જુન ! દ્રોણાચાર્ય, લીભ પિતામહ, જ્યદ્રથ, કહ્યું તથા તેઓ સિવાયના ઘીળ પણ જટલા મહાન યોધાઓ છે કે જે લીભાદિ યોધાઓ, “આ લીભાદિને કેવી રીતે જીતારે ?” એ પ્રકારની વારી શંકાના વિષયભૂત છે તે લીભ-દ્રોણાદિ સર્વ યોધાઓને કાલરૂપ મેં-પરમેશ્વરે તારા સુદ્ધની પૂર્વે જ હણી રાખ્યા છે. એવા લીભ-દ્રોણાદિ યોધાઓને તું-અર્જુન અત્યારે હનન કર. પૂર્વે હનન કરી રાખેલા યોધાઓનું હનન કરવાવિષે તને શું પરિશ્રમ પડશે ? અર્થાત્ તેમને હનન કરવાવિષે તને કંઈ પણ પરિશ્રમ પડશે નહિ, તું વ્યથાને પ્રાપ્ત થા મા. અર્થાત્ “એ લીભ-દ્રોણાદિ મહાન યોધાઓ કેવી રીતે હણારે ?” એ પ્રકારની ભયનિમિત્તક પીડારૂપ વ્યથાને તું પ્રાપ્ત થા નહિ. હે અર્જુન ! ભયનો પરિત્યાગ કરીને તું સુદ્ધ કર. એ પ્રકારે ભયનો પરિત્યાગ કરીને જ્યારે તું સુદ્ધ કરીશ ત્યારે આ સંગ્રામવિષે થોડા જ કાળમાં હુયોધનાદિ સર્વ શત્રુઓને જિતીશ. વાતપર્ય એ છે કે એમાંના હુયોધનની સેનાવિષે રહેલા લીભાદિ યોધાઓવિષે કોઈ પણ યોધાથી તું તારી પોતાના પરાજયની શંકા મા કર તથા કોઈ પણ યોધાના હનનવડે ઉત્પન્ન થતા પાપની શંકા તું કર નહિ. (૩૪)

અવતરણિકા:—હુયોધનનો જય થવાની આશાના વિષયભૂત જે દ્રોણાચાર્ય, લીભપિતામહ, જ્યદ્રથ તથા કહ્યું એ ચાર યોધાઓ છે, તે ચારેનું હનન થયા પછી નિરાશ્રય થયેલા હુયોધનનું પણ હનન જ થશે: એ પ્રકારના વિચારવડે ધૃતરાષ્ટ્ર, પોતાના જયની આશાનો પરિત્યાગ કરીને, જ્યારે પાંડવોની સાથે મિત્રભાવ કરીને સુદ્ધથી નિવૃત્ત થશે, ત્યારે પાંડવોની તથા કૌરવોની બન્નેની શાંતિ થશે. એ પ્રકારના અભિપ્રાયવાળો સંજય, “ત્યાર પછી શું વૃત્તાંત બન્યું ?” એવી ધૃતરાષ્ટ્રને જિજ્ઞાસા થતાં, કહે છે:—

સંજય ઉવાચ—एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृतांजलिवेपमानः किरीटी ।

નમસ્કૃત્વા મૂય એવાહ કૃષ્ણં સગદ્ગદં મીતમીતઃ પ્રણમ્ય ॥૩૫॥

શ્લોકાર્થ:—સંજય કહે છે:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! શ્રીભગવાનનાં આ પૂર્વોક્ત વચનને શ્રવણ કરી, જે હાય જોડેલો, કંપાયમાન થયેલો તથા અત્યંત ભયયુક્ત થયેલો અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને નમસ્કાર કરી તથા અત્યંત નમ્ર થઈ ગદ્ગદિત વાણીવડે ફરીથી પણ કહેવા લાગ્યો. ૩૫

ટીકા:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! ભગવાનનાં પૂર્વોક્ત વચનને શ્રવણ કરી કિરીટી અર્જુન અર્થાત્ જેને ઇંદ્ર કિરીટ આપેલો છે એવો પરમ વીરરૂપે કરીને પ્રસિદ્ધ અર્જુન કંપાયમાન થયો, અર્થાત્ પરમ આશ્ચર્યના દર્શનથી ઉત્પન્ન થયેલા સંભ્રમવડે કંપાયમાન થયેલો તે અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને નમસ્કાર કરીને, જેમ સગદ્ગદ થાય તેમ, પુનઃ કહેવા લાગ્યો. ભયવડે અથવા હર્ષવડે નીકળેલા અશ્રુજળવડે નેત્રો પૂર્ણ થતાં, તેમ જ કંઈવડે અવરુદ્ધ થયેલા કંઠથી, વાણીનું જે મંદપણ તથા સર્કપપણ ધ્યાદિ વિકાર છે, તેનું નામ સગદ્ગદ છે. એવા સગદ્ગદ થી સુક્ત અર્જુન, અત્યંત ભયવડે સુક્ત થવાથી પૂર્વે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને નમસ્કાર કર્યા હતા

છતાં ફરી પ્રભામ કરીને અર્થાત્ અત્યંત નગ્ર થઇને, પુનઃ વક્ષ્યમાણુ નીચે પ્રમાણે વચન કહેવા લાગ્યો.

અહીં કોઈ ટીકાવિષે જાણ એ વચનવિષે જાણ એ પ્રકારનો પદ્ધતિદેહ કરીને 'અહ શબ્દને પ્રસિદ્ધિનો વાચક અન્યથા શબ્દ માન્યો છે; કારણ કે જાહ એ પ્રકારના પદ્ધતિદેહવડે જાહ શબ્દને જો વચનરૂપ ક્રિયાનો વાચક માનીએ, તો પુનઃ અર્જુન ઉવાચ એ વક્ષ્યમાણુ વચન પુનરુક્ત થયો. તેથી પ્રણમ્ય અર્જુન ઉવાચ એ પ્રકારે જ પદોનો સંબંધ કરવો; પણ પ્રણમ્ય જાહ એ પ્રકારે પદોનો સંબંધ કરવો નહિ. (૩૫)

અવતરણિકા:—હવે અગીઆર શ્લોકોવડે અર્જુન શ્રીભગવાનની પ્રત્યે તે વચન કહે છે:—

અર્જુન ઉવાચ—સ્થાને હૃષીકેશ તવ પ્રકીર્ત્યા જગત્પ્રહૃષ્યત્યનુરજ્યતે ચ ।

રક્ષાંસિ મીતાનિ દિશો દ્રવંતિ સર્વે નમસ્યંતિ ચ સિદ્ધસંઘાઃ ॥૩૬॥

શ્લોકાર્થ:—અર્જુન કહે છે:—હે હૃષીકેશ ! આ યુક્ત જ છે કે, આપની પ્રકીર્તિવડે આ સર્વ જગત્ હર્ષને પ્રાપ્ત થાય છે, અનુરાગને પ્રાપ્ત થાય છે, રક્ષસ ભયને પ્રાપ્ત થઇ સર્વે દિશાઓમાં નાશી જાય છે તથા સર્વ સિદ્ધોનો સમૂહ નમસ્કાર કરે છે. ૩૬

ટીકા:—હે હૃષીકેશ અર્થાત્ હે સર્વ ઈંદ્રિયોના પ્રવર્તક ! તમે—પરમેશ્વર અત્યંત અદ્ભુત પ્રભાવવાળા છે તથા ભક્તવત્સલ છે, માટે તમારી પ્રકીર્તિવડે અર્થાત્ તમારી નિરતિશય ઉત્કૃષ્ટતાના કીર્તનવડે તથા શ્રવણવડે કેવળ હું—અર્જુન જ અત્યંત હર્ષને પ્રાપ્ત થતો નથી, કિન્તુ રક્ષસોનું વિરોધી જેટલું ચેતનરૂપ જગત્ છે, તે સર્વ જગત્ પણ આપની પ્રકીર્તિવડે મહાન્ હર્ષને પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત પણ યુક્ત જ છે. આપની પ્રકીર્તિવડે આ સર્વ જગત્, આપ-પરમેશ્વરવિષયક જે અનુરાગને પ્રાપ્ત થાય છે, તે પણ યુક્ત જ છે. તમારી પ્રકીર્તિવડે સર્વ રક્ષસ ભયને પ્રાપ્ત થઇને, જે સર્વ દિશાઓવિષે લાગી જાય છે, તે પણ યુક્ત જ છે. સર્વ કપિલાદિ સિદ્ધોનો સમૂહ આપની—પરમેશ્વરની પ્રત્યે જે શ્રદ્ધાભક્તિ-પૂર્વક નમસ્કાર કરે છે, તે પણ યુક્ત જ છે.

અને કોઈ ટીકાવિષે તો સ્થાને હૃષીકેશ એ શ્લોકનો એ અર્થ ક્યો છે કે, હે હૃષીકેશ ! કાલોસ્મિ લોકક્ષયદત્તપદ્ધો લોકાન્સમાહર્તુમિહ પ્રવૃત્તઃ—અર્થાત્—ભૂમિવિષે ભારત્રપ જે હુદ્દજનો છે, તે સર્વ હુદ્દ લોકોનો સંહાર કરવા વાસ્તે હું—કાળરૂપ પરમેશ્વર પ્રવૃત્ત થયો છું, એ જે વચન આપે પૂર્વે કહ્યું હતું, તે આપની પ્રકૃષ્ટ વચનરૂપ પ્રકીર્તિને શ્રવણ કરીને આ સાધુલોકરૂપ જગત્, જે પરમ સંતોષને પ્રાપ્ત થાય છે, તે પણ યુક્ત જ છે. અર્થાત્ સાધુ લોકોના રક્ષણવાસ્તે પરમેશ્વરે સર્વ હુદ્દ જનોનો સંહાર કરવાથી સાધુ લોકોને પરમ સંતોષની જ પ્રાપ્તિ થવી, તે યુક્ત જ છે; આપના—પરમેશ્વરના પ્રકૃષ્ટ વચનને શ્રવણ કરીને સાધુ લોક આપ-ભક્તવત્સલ તથા સર્વ ભૂતોના સુહૃદ્રૂપ પરમાત્માદેવવિષે જે અનુરાગ કરે છે, તે પણ યુક્ત જ છે અર્થાત્ સર્વ લોકોના ઉપદ્રવને નિવૃત્ત કરવા વાસ્તે ઉદયમવાળા તથા પરમકૃપાળુરૂપ એવા આપને વિષે—પરમેશ્વરવિષે સાધુ લોકોનો અનુરાગ થવો, તે યુક્ત જ છે. આપના—પરમેશ્વરના પ્રકૃષ્ટ વચનો શ્રવણ કરીને સર્વ રક્ષસો ભયને પ્રાપ્ત થઇને જે પૂર્વાદિ દિશાઓના ખુણાઓવિષે લાગી જાય છે તે પણ યુક્ત જ છે. આપના—પરમેશ્વરના પ્રકૃષ્ટ વચનો શ્રવણ કરીને સર્વ લોકોનાં સુખની ધૃષ્ટ કરનારા સર્વ સિદ્ધોનો સમૂહ આપને—પરમેશ્વરને જે નમસ્કાર કરે છે તે પણ યુક્ત જ છે. અહીં 'સિદ્ધ' શબ્દ માત્ર દેવભવિનું ઉપ-

લક્ષણ છે, અર્થાત્ દેવ-ઋષિ-સિદ્ધ-ગંધર્વ-ચારણ ધર્ત્વાદિ સર્વ દેવતા જાતિવાળા પુરુષો, “હે સ્વામિન્ ! તમે દુષ્ટજનોનો સંહાર કરવાની જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે પ્રતિજ્ઞા અવશ્ય પૂર્ણ કરવી,” એ પ્રકારની પ્રાર્થનાપૂર્વક આપની-પરમેશ્વરની પ્રત્યે જે પ્રણામ કરે છે, તે પણ યુક્ત જ છે.

સ્થાને દ્વયોક્ત્યે એ શ્લોક રક્ષોક્તિ નામે મંત્રરૂપે કરીને મંત્રશાસ્ત્રવિષે પ્રસિદ્ધ છે. જે મંત્રના અનુષ્ઠાનવડે દુષ્ટ રાક્ષસોનું હનન થાય, તે મંત્રનું નામ રક્ષોક્તિ મંત્ર છે. (૩૬)

અવતરણિકા:—પૂર્વ શ્લોકવિષે અર્જુને શ્રીભગવાન વિષે સર્વ લોકોના હર્ષની વિષયતા, અનુરાગની વિષયતા તથા નમસ્કાર્યતા કહી. હવે, તે અર્થની સિદ્ધિ કરવાવિષે અર્જુન હેતુ કહે છે.—

કસ્માચ્ચ તે ન નમેન્મહાત્મન્ ગરીયસે બ્રહ્મણોઽપ્યાદિકર્ત્રે ।

અનંત દેવેશ જગન્નિવાસ ત્વમક્ષરં સદસત્તત્પરં યત્ ॥ ૩૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે મહાત્મન્ ! હે દેવેશ ! હે જગન્નિવાસ ! બ્રહ્માના પણ શુરુરૂપ તથા જનરૂપ એવા આપને સર્વ દેવતા શામાટે નમસ્કાર નહિ કરે ? અર્થાત્ આપને નમસ્કાર કરે જ. હે ભગવન્ ! આપ જ સત્પરૂપ છો, અસત્પરૂપ છો તથા સદસત્તથા પર જે અક્ષર બ્રહ્મ છે તે પણ આપ જ છો. (૩૭)

ટીકા:—હે મહાત્મન્ અર્થાત્ હે પરમ ઉદ્ધાર ચિત્તાવાળા ! હે અનંત અર્થાત્ હે દેશ-કાળ-વસ્તુ પરિવેષદેથી રહિત ! હે દેવેશ અર્થાત્ હે હિરણ્યગર્ભાદિ સર્વ દેવતાઓના નિયંતા ! હે જગન્નિવાસ અર્થાત્ હે સર્વ જગતના આશ્રયરૂપ ! તમારી પ્રત્યે સર્વ સિદ્ધોનો સમૂહ તથા સર્વ દેવતા શાવાસ્તે નમસ્કાર નહિ કરે ? અર્થાત્ આપને જે સર્વ લોકો નમસ્કાર કરે છે તે ઉચિત જ છે, આપ સર્વ જગતના શુરુરૂપ જે બ્રહ્મા છે તે બ્રહ્માના પણ અત્યંત શુરુરૂપ છો. આ સર્વ જગતના જનક જે બ્રહ્મા છે તે બ્રહ્માના પણ આપ જનક છો, એવા આપની પ્રત્યે સર્વ સિદ્ધાદિકોના નમસ્કાર ઉચિત જ છે.

અહીં કસ્માચ્ચ એ વચનના અંતવિષે જે ચક્રાર છે, તે ચક્રારવડે અર્જુને એ અર્થ સૂચિત કર્યો કે—બ્રહ્માદિ દેવતાઓનું પણ નિયંતાપણું, ઉપદેશપણું તથા જનકપણું ધર્ત્વાદિ હેતુઓમાનો દરેક હેતુ, આપ પરમેશ્વરવિષે સર્વ સિદ્ધોની નમસ્કાર્યતાનો પ્રયોજક છે. જ્યારે દરેક હેતુ આપ વિષે નમસ્કાર્યતાનો પ્રયોજક છે, ત્યારે મહાત્માપણું, અનંતપણું તથા જગન્નિવાસપણું ધર્ત્વાદિ અનેક શુભ શુભોત્તરે યુક્ત થયેલો હેતુ આપવિષે નમસ્કાર્યતાનો પ્રયોજક હોય, એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? વળી આપ સત્પરૂપ છો તથા અસત્પરૂપ છો. શક્તિ એ પ્રકારની વિધિયુગ્મ પ્રતીતિવડે જે વસ્તુ પ્રતીત થાય છે તે વસ્તુનું નામ સત્ છે અને શક્તિ એ પ્રકારની નિષેધયુગ્મ પ્રતીતિવડે જે વસ્તુ પ્રતીત થાય છે તે વસ્તુનું નામ અસત્ છે. અથવા વ્યક્તનું નામ સત્ છે અને અવ્યક્તનું નામ અસત્ છે. આ સત્-અસત્પરૂપ પણ આપ જ છો તથા તે સત્-અસત્તથા પણ સૂક્ષ્મ, જે સર્વના મૂળ કારણરૂપ અક્ષર બ્રહ્મ છે તે અક્ષર બ્રહ્મ પણ આપ જ છો. આપથી-પરમેશ્વરથી ભિન્ન કોઈ પણ વસ્તુ નથી શ્રુતિ કહે ॥ કે-સર્વ સેતુદ્રવ્ય-અર્થાત્ આ સર્વ જગત બ્રહ્મરૂપ જ છે. હે ભગવન્ ! આ પૂર્વોક્ત સર્વ હેતુઓવડે સિદ્ધાદિ સર્વ લોકો આપની-પરમેશ્વરની પ્રત્યે નમસ્કાર કરે છે તથા અત્યંત હર્ષ તથા અનુરાગ કરે છે, એમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી. (૩૭)

અવતરણિકા:-હવે અત્યંત ભક્તિના વેગથી અર્જુન પુનઃ શ્રીકૃષ્ણભગવાનની સ્તુતિ કરે છે:-

ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુરાણસ્ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।

વેત્તાઽસિ વેદ્યં ચ પરં ચ ધામ ત્વયા તતં વિશ્વમનંતરૂપ ॥ ૩૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અનંતરૂપ ! આપ-પરમેશ્વર જ આદિ દેવ છે, પુરુષ છે, પુરાણ છે, આપ જ આ વિશ્વના પરમ નિદાનરૂપ છે, સર્વના ભાણનારા છે. આપને સર્વ દર્શ્યરૂપ છે, આપ પરમ ધામરૂપ છે તથા આપે જ આ સર્વ વિશ્વ વ્યાપ્ત કર્યું છે. ૩૮

ટીકા:-હે અનંતરૂપ અર્થાત્ હે દેશ-કાળ-વસ્તુ પરિચ્છેદથી રહિત સ્વરૂપ ! આ સર્વ જગતની ઉત્પત્તિના હેતુરૂપ હોવાથી તમે જ આદિદેવ છે તથા સર્વંત્ર અસ્તિ-ભાતિ-પ્રિય-રૂપે કરીને પૂર્ણ હોવાથી તમે જ પુરુષ છે. સર્વ શરીરરૂપ પુરીઓવિષે રામનકર્તા હોવાથી તમે જ પુરુષ છે તથા તમે જ પુરાણ છો; અર્થાત્ અનાદિ છે અથવા આ શરીરનો નાશ થવા છતાં પણ આપનો નાશ થતો નથી તેથી પુરાણ છે. તમે જ આ સર્વ વિશ્વના પરમ નિદાન છે અર્થાત્ આ સર્વ વિશ્વના લયના સ્થાનરૂપ છે. અહીં આદિદેવઃ પરં નિદાનમ્ એ ખમ્ને શબ્દોવડે અર્જુને શ્રીભગવાનવિષે સર્વ જગતની ઉત્પત્તિનું હેતુપણું તથા લયનું સ્થાનપણું કથન કર્યું. આથી પરમેશ્વરવિષે સર્વ જગતનું ઉપાદાન કારણપણું કથન કર્યું. કારણ કે જેમાંથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે તથા જેનેવિષે કાર્ય લય પામે છે તેને ઉપાદાન કારણ કહેવામાં આવે છે. જેમકે ઘટરૂપ કાર્ય મૃત્તિકામાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે તથા મૃત્તિકાવિષે જ લય પામે છે તેથી તે મૃત્તિકા ઘટનું ઉપાદાન કારણ થાય છે.

આ પ્રકારે પરમેશ્વરવિષે સર્વ જગતનું ઉપાદાન કારણપણું કહીને, હવે સર્વગતારૂપ હેતુવડે સાંખ્યશાસ્ત્રકલ્પિત જડપ્રધાનરૂપ કારણની વ્યાવૃત્તિ કરતાં અર્જુન પરમેશ્વરવિષે જગતનું નિમિત્ત કારણપણું પણ કહે છે-વેત્તાસિ હિતિ ॥ હે ભગવન્ ! સર્વંત્ર હોવાથી આપ જ આ સર્વ જગતના ભાણનારા છે અર્થાત્ આપ જ આ સર્વ જગતના કર્તારૂપ નિમિત્ત કારણ છે. આ સર્વ જગતનો જો પરમેશ્વરથી ક્ષિત્ર અંગીકાર કરીએ તો દ્વૈતભાવની પ્રાપ્તિ થશે. આ દ્વૈતભાવની નિવૃત્તિ કરવાવાસ્તે અર્જુન કહે છે-વેત્તં હિતિ ॥ હે ભગવન્ ! જે આ દૃશ્ય પ્રપંચ છે તે પણ તમે જ છો, અર્થાત્ જ્ઞાનસ્વરૂપ આપ-પરમેશ્વરવિષે આ જડરૂપ દૃશ્ય પ્રપંચનો કાર્ણપણુ વાસ્તવિક સંબંધ નથી. તેથી આ સર્વ દૃશ્ય પ્રપંચ આપ-પરમેશ્વરવિષે કલ્પિત જ છે; અને કલ્પિત વસ્તુ અધિધાનથી પૃથક્ હોય નહિ, જેમકે કલ્પિત સપોદિ રત્નજ્યુરૂપ અધિધાનથી પૃથક્ હોતા નથી, તેથી દ્વૈતભાવની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આ કારણથી જ આપ પરમધામ છે. અર્થાત્ સત્-ચિત્-આનંદધન તથા કાર્યસહિત અવિદ્યાથી રહિત જે વ્યાપક વિપ્લુનું પરમપદ છે, તે પરમપદ પણ આપ જ છો. હે ભગવન્ ! સ્વતઃ સત્તા-સ્ફૂર્તિથી રહિત જે આ સર્વ વિશ્વ છે, તે આ સર્વ વિશ્વ, રિયતિ કાળવિષે માયિક સંબંધવડે આપ સત્તા-સ્ફૂર્ણરૂપ કારણથી જ વ્યાપ્ત થયેલું છે. જેમ રત્નજ્યુરૂપ અધિધાનથી, પોતાના દ્રવ્ય રૂપવડે, કલ્પિત સર્પ દંડાદિ વ્યાપ્ત કરાય છે, તેમ આપથી-પરમેશ્વરથી જ, પોતાના અસ્તિ-ભાતિ-પ્રિયરૂપવડે, આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત કરાયું છે. (૩૮)

અવતરણિકા:-હવે અર્જુન શ્રીભગવાનની સર્વ દેવતારૂપે કરીને સ્તુતિ કરે છે:-

વાયુર્યમોઽર્ધિર્વરુણઃ શશાંકઃ પ્રજાપતિસ્ત્વં પ્રપિતામહશ્ચ ।

નમો નમસ્તેઽસ્તુ સહસ્રકૃત્વઃ પુનશ્ચ ભૂયોઽપિ નમો નમસ્તે ॥ ૩૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે ભગવન્ ! વાયુ, યમ, અગ્નિ, વરુણ, ચંદ્રમા, પ્રજાપતિ તથા પ્રપિતામહ ઈત્યાદિ સર્વ દેવતારૂપ આપ પરમેશ્વર જ છે. માટે આપને-પરમેશ્વરને મારા હૃદયે વાર નમસ્કાર થાઓ તથા આપને ફરીથી પણ વારંવાર નમસ્કાર થાઓ. ૩૯

ટીકા:—હે ભગવન્ ! તમે પરમેશ્વર જ વાયુરૂપ છો, યમરૂપ છો, વરુણરૂપ છો તથા તમે પરમેશ્વર જ ચંદ્રમારૂપ છો. અહીં શ્રાવક: એ શબ્દ સૂચાંદિ દેવતાઓનાં પણ ઉપલક્ષ્ય છે અર્થાત્ તમે-પરમેશ્વર જ સૂચાંદિ દેવતારૂપ છે તથા તમે-પરમેશ્વર જ પ્રજાપતિરૂપ છો. અહીં પ્રજાપતિ: શબ્દવડે વિરાટનો અર્થ ગ્રહણ કરવો, હિરણ્યગર્ભનો અર્થ ગ્રહણ કરવો અથવા દક્ષાદિતેનો અર્થ ગ્રહણ કરવો તથા તમે-પરમેશ્વર જ પ્રપિતામહરૂપ છો અર્થાત્ હિરણ્યગર્ભનાં પણ પિતારૂપ જે કારણબદ્ધ છે તે પણ આપ-પરમેશ્વર જ છે. હે ભગવન્ ! સર્વ દેવતારૂપ હોવાથી તમે-પરમેશ્વર સર્વ પ્રાણીઓવડે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. આ કારણથી મારા-અત્યંત આનાદ્ય અર્જુનનાં પણ તમને અનેક સહસ્રવાર નમસ્કાર હો તથા પુનઃ પણ આપને નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો. અહીં પુનઃ પુનઃ નમસ્કારની આવૃત્તિવડે અર્જુને ભક્તિ-શ્રદ્ધા-પૂર્વક ભગવતના નમસ્કારોવિષે અલંબુદ્ધિનો અભાવ સૂચિત થયો, અર્થાત્ આપને-પરમેશ્વરને શ્રદ્ધા-ભક્તિપૂર્વક પુનઃ પુનઃ નમસ્કારો કરવાથી મારી-અર્જુનની તુષિ થતી નથી. (૩૯)

વળી—

નમઃ પુરસ્તાદય પૃષ્ઠસ્તે નમોઽસ્તુ તે સર્વત એવ સર્વ ।

અનંતવીર્યામિતવિક્રમસ્ત્વં સર્વં સમાપ્રોપિ તતોઽસિ સર્વઃ ॥ ૪૦ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે સર્વ ! આપના અગ્રભાગવિષે મારા નમસ્કાર થાઓ, પૃથ્થવિષે પણ નમસ્કાર થાઓ, આપને સર્વ દિશાઓમાં નમસ્કાર થાઓ. આપ-પરમેશ્વર અનંત-વીર્ય તથા અમિત પરાક્રમવાળા છો. આપે સર્વ જગતને વ્યાપ્ત કર્યું છે, માટે આપને સર્વ પરમેશ્વર કરી કહે છે. ૪૦

ટીકા:—હે સર્વ અર્થાત્ હે સર્વાત્મારૂપ ભગવન્ ! આપને-પરમેશ્વરને મારા-અર્જુનનાં નમસ્કાર અગ્રભાગવિષે પણ હો. આપને-પરમેશ્વરને પૃથ્થભાગવિષે પણ મારા-અર્જુનનાં નમસ્કાર હો તથા આપ-પરમેશ્વરને સર્વ દિશાઓવિષે મારા-અર્જુનનાં નમસ્કાર હો. અહીં યદ્યાપિ સર્વાત્મારૂપ વ્યાપક પરમેશ્વરના અગ્રભાગ-પૃથ્થભાગાદિ સંભવતા નથી, પરિશિષ્ટ પદાર્થોના જ અગ્રભાગાદિ હોય છે, તથાપિ અર્જુને સર્વાત્મારૂપ પરમેશ્વરના અગ્રભાગાદિ કલ્પીને કથન કર્યું છે. વારતવિક રીતે સર્વાત્મારૂપ પરમેશ્વરના અગ્રભાગાદિ નથી અને કોઈ ટીકાવિષે તો પુરસ્તાવ એ શબ્દનો “કર્મોના આદિવિષે” એવો અર્થ કહ્યો છે, અને વૃથા: એ શબ્દનો “કર્મોની સમાપ્તિવિષે” એવો અર્થ કહ્યો છે, અને સર્વત: એ શબ્દનો “કર્મોના મધ્ય-વિષે” અર્થ કહ્યો છે, અર્થાત્ કર્મોના આદિવિષે પણ આપને-પરમેશ્વરને મારા નમસ્કાર હો, કર્મોની સમાપ્તિવિષે પણ આપને-પરમેશ્વરને મારા નમસ્કાર હો તથા કર્મોના મધ્ય-વિષે પણ આપને-પરમેશ્વરને મારા નમસ્કાર હો. આ વ્યાખ્યાનવિષે સર્વાત્મારૂપ પરમેશ્વરના અગ્રભાગાદિ કલ્પવામાં આવવા નાહ જોઈએ.

હે ભગવન્ ! આપ અનંતવીર્ય-અમિતવિક્રમ છો. જેનું વીર્ય અનંત છે તથા જેનું વિક્રમ અમિત છે તેનું નામ અનંતવીર્ય-અમિતવિક્રમ છે. શરીરના બળનું નામ વીર્ય છે અને શિક્ષાશસ્ત્રોના પ્રયોગની જે કુશળતા છે તેનું નામ વિક્રમ છે. એક વિક્રમવડે જ અધિકતા તો લીમ-હુરેધનાદિકોવિષે તથા અન્ય રાજ્યોવિષે પણ વિદ્યમાન છે, પરંતુ અનંતવીર્યવડે અધિ-

તા તથા અમિત વિક્રમવડે અધિકતા આપ-પરમેશ્વરવિના બીજા કોઈવિધે નથી, કિંતુ મેઠ આપવિધે જ છે.

અથવા અનંતવીર્ય અમિતવિક્રમઃ એ એ જુદાં પદો બાણવાં. અનંતવીર્ય એ શબ્દ “હે મનંતવીર્ય” એ પ્રકારે શ્રીભગવાનનું સંબોધન છે. અર્જુને શ્રીભગવાનનું હે સર્વ એ સંબોધન હું હતું, તે સર્વ શબ્દનો અર્થ હવે અર્જુન કહે છે-સર્વ સમાગ્રોષિ ત્વોષિ સર્વં-હે ભગવન્ ! મે-પરમેશ્વર આ સર્વ જગતને પોતાના સત્તા-સ્ફુરણરૂપે કરીને વ્યાપ્ત કરી રહ્યા છે. માટે તમે-પરમેશ્વર સર્વ કહેવાઓ છે, અર્થાત્ આપથી-પરમેશ્વરથી અતિારક્ત કોઈપણ વસ્તુ નથી. (૪૦)

અથતરણિકાઃ—હે ભગવન્ ! મે-અર્જુને આપના-પરમેશ્વરના આદાત્મના અગ્રા-થી આપના અનેક અપરાધો કરેલા છે, માટે પરમ કૃપાળુરૂપ આપને-પરમેશ્વરને ડવડ પ્રણામ કરીને હું-અર્જુન મારા અપરાધોની સમા માગું છુંઃ આ અર્થ હવે અર્જુન ને શ્લોકોવડે કહે છે:—

સલેતિ મત્વા પ્રસમેં યદુક્તં હે કૃણ્ણ હે યાદવ હે સલેતિ ।

અજાનતા મહિમાનં તવેદં મયા પ્રમાદાત્પ્રણયેન વાપિ ॥ ૪૧ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે ભગવન્ ! આપનાં આ વિશ્વરૂપને તથા ઐશ્વર્યરૂપને નહિ બાણવા-વાળા મે-અર્જુને, ‘આ કૃષ્ણ તો મારો સખા છે,’ આ રીતે માની, ચિત્તાના વિદ્વેષથી અથવા સ્નેહવડે પણ ‘હે કૃષ્ણ, હે યાદવ, હે સખા,’ આ રીતનાં અભિભવપૂર્વક જે વચનો કહ્યાં છે તે સર્વ આપ ક્ષમા કરો. ૪૧

ટીકાઃ—હે ભગવન્ ! “આ કૃષ્ણ ભગવાન્ મારો સખા છે અર્થાત્ સમાન વયવાળો છે અથવા મારા મામાનો પુત્ર છે” એ પ્રકારના તમને માનીને મેં પોતાના ચિત્તાના વિદ્વેષરૂપ પ્રમાદથી અથવા સ્નેહવડે આપની પ્રત્યે જે પ્રસભ વચનો કહેલાં છે, અર્થાત્ પોતાની ઉત્કૃષ્ટતાના અયાપનરૂપ અભિભવવડે જે અતુચિત વચનો કહેલાં છે, તે સર્વ મારા અપરાધો આપ ક્ષમા કરો.

ભગવાનની શંકાઃ—“હે અર્જુન ! એવાં અતુચિત વચન તં કયા હેતુથી કહેલાં છે ?”

અર્જુને કરેલો ખુલાસોઃ—અજાનતા મહિમાનં તવેદં-હે ભગવન્ ! તમારા આ વિશ્વ-રૂપને તથા તમારા ઐશ્વર્યરૂપ અધિમાને હું બાણતો ન હતો, માટે મેં આપની પ્રત્યે અતુ-ચિત વચનો કહેલાં છે.

ભગવાને કરેલી શંકાઃ—“હે અર્જુન ! તે મને એવાં શું અતુચિત વચનો કહેલાં છે ?”

અર્જુને કરેલો ખુલાસોઃ—હે વૃણ્ણ ! હે યાદવ ! હે સત્તા ! હિતિ ! હે ભગવન્ ! સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લય કરનારા તથા બ્રહ્માદિ સર્વ દેવતાઓના પણ ગુરુરૂપ એવા આપને-પરમેશ્વરને મેં-અર્જુને “હે કૃષ્ણ ! હે યાદવ ! હે સખા !” એ પ્રકારના સંબોધનવડે બોલાવેલ છે.

કોઈ મૂળ પુસ્તકમાં મહિમાનં તવેદં એ પ્રકારનો પણ પાઠ હોય છે. એ પ્રકારના પાઠવિધે મહિમાનં હમં એ બન્ને શબ્દોનું સામાનાધિકરણ જ બાણતું, અર્થાત્ તમારા આ વિશ્વરૂપ અધિ-માને હું-અર્જુન પૂર્વે બાણતો ન હતો. (૪૧)

વળી—

યચ્ચાવહાસાર્થમસત્કૃતોઽસિ વિહારશય્યાસનમોજનેષુ ।

एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ૪૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-તથા પરિહાસને અર્થે, હે અચ્યુત ! વિહારમાં, શય્યામાં, આસનમાં તથા લોજનમાં, એકલો સ્થિત હોતો ત્યારે અથવા કદાચિત્ સખાઓની સન્મુખ સ્થિત હોતો ત્યારે આપનો-પરમેશ્વરનો મેં-અર્જુને જે પરાભવ કયો છે, તે સર્વ અપરાધને માટે, હું-અર્જુન આપની અપ્રમેયની ક્ષમા ચાચું છું. ૪૨

ટીકા:-હે અચ્યુત અર્થાત્ હે સર્વદા નિર્વિકાર ! ક્રોધારૂપ જે વિહાર છે તે વિહારમાં, વસ્ત્ર-તૂલિકાદિકોવડે રચેલી જે શયન કરવાના સ્થાનરૂપ શય્યા છે તે શય્યામાં, સિંહાસનાદિરૂપ જે આસન છે તે આસનમાં તથા સજ્જતીય ઘણા પુરુષોની પંક્તિમાં, અજ્ઞના ભક્ષ્યરૂપ જે લોજન છે તે લોજનમાં, સર્વ સખાઓસિવાય એકલા રહેલા આપનો અથવા પરિહાસ કરતા સખાઓની સમીપે રહેલા આપનો, મેં-અર્જુને ઉપહાસને વાસ્તે જે પરાભવ કયો છે, તે અનુચિત વચનરૂપ સર્વ અપરાધ અથવા અસત્કરણરૂપ સર્વ અપરાધ હું-અર્જુન તમારી પાસે ક્ષમા કરાવું છું. આપ અપ્રમેય છો અર્થાત્ અચિંત્ય પ્રભાવવાળા છો; તાત્પર્ય એ છે કે, અચિંત્ય પ્રભાવવાળા, સર્વ વિકારોથી રહિત તથા પરમ કૃપાળુરૂપ એવા આપિ-પરમેશ્વરે, આપના પ્રભાવને ન બલુનારા મારા-અર્જુનના તે સર્વ અપરાધો ક્ષમા કરવા ભેધ્યો. (૪૨)

અપતરણિકા:-હવે અર્જુન શ્રીભગવાનની પ્રત્યે પૂર્વોક્ત અચિંત્ય પ્રભાવતાનું સ્પષ્ટ રીતે વર્ણન કરે છે:-

પિતાસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય ત્વમસ્ય પૂજ્યશ્ચ યુરુર્ગરીયાન્ ।

ન ત્વત્સમોઽસ્ત્યમ્યધિકઃ કુતોઽન્યો લોકત્રયેઽપ્યપ્રતિમપ્રભાવઃ ॥૪૩॥

શ્લોકાર્થ:- હે ઉપમાથી રહિત પ્રભાવવાળા ! આ ચરાચરરૂપ સર્વ લોકના તમે પિતારૂપ છો, પૂજ્ય છો, શુરુરૂપ છો તથા શુરુતર છો. આ લોકમાં તમારા સમાન કોઈ પણ અન્ય નથી તો પછી આપનાથી અધિક તો ક્યાંથી જ હોય ? ૪૩

ટીકા:-હે ભગવન્ ! આ સ્થાવર-જંગમરૂપ સર્વ જગત્ માત્રના આપ પિતા છો અર્થાત્ જનક છો. શ્રુતિ કહે છે કે, યતો વા ઇમાનિ મૃતાનિ જાયંતે-અર્થાત્-જે પરમાત્મા દેવથી આ સર્વ જૂત પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે; ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ આપને-પરમેશ્વરને સર્વ જગતના જનક કહે છે, સર્વના ઇશ્વર હોવાથી આપ જ પૂજ્ય છો તથા શાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરનારા શુરુરૂપ છો. આ કારણથી જ સર્વ પ્રકારે કરીને આપ શુરુતર છો, અર્થાત્ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છો. આ કારણથી જ હે ભગવન્ ! ત્રણે લોકોમાં આપની-પરમેશ્વરની સમાન બીજો કોઈ નથી, તો તે ત્રણે લોકોમાં આપ પરમેશ્વરથી અધિક તો બીજો ક્યાંથી હશે ? અર્થાત્ કોઈ પણ અધિક નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, આપની-પરમેશ્વરની સમાન બીજો કોઈ નથી. કારણ કે જો કદાચિત્ આપની-પરમેશ્વરની સમાન બીજો કોઈને અંગીકાર કરીએ, તો તે બીજો પણ ઇશ્વર જ સિદ્ધ થાય. તેમાં એક ઇશ્વર આ જગતને ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા કરે અને બીજો ઇશ્વર તે કાળે આ જગતને સંહાર કરવાની ઇચ્છા કરે, તેથી કોઈ પણ વ્યવહાર સિદ્ધ થાય નહિ, કિન્તુ સર્વ વ્યવહારોનો લોપ થાય. તેથી આપની-પરમેશ્વરની સમાન બીજો કોઈ નથી. જ્યારે ત્રણે લોકોમાં આપની-પરમેશ્વરની સમાન બીજો કોઈ નથી, ત્યારે આપથી અધિક તો કોણ હોય ? અર્થાત્ સર્વ પ્રકારે તમારાથી અધિક કોઈ નથી. શ્રુતિ કહે છે કે, ન ત્વત્સમશ્ચામ્યધિકઃ દશ્યતે-અર્થાત્-પરમેશ્વરની સમાન કોઈ જોવામાં આવતો નથી તથા તે પરમેશ્વરથી અધિક પણ કોઈ જોવામાં આવતો નથી.

અહીં “આપ-પરમેશ્વરના સમાન પુરુષનો જ અસંભવ છે” એ પૂર્વોક્ત અર્થમાં અર્જુન હેતુ કહે છે: દે અપ્રતિમપ્રભાવ હતિ। અહીં સાદૃશ્યનો અર્થ પ્રતિમા છે. સાદૃશ્યરૂપ પ્રતિમા જેને વિદ્યમાન નથી તેનું નામ અપ્રતિમ છે તથા જેનો પ્રભાવ એટલે જેનું સામર્થ્ય અપ્રતિમ છે તેનું નામ અપ્રતિમપ્રભાવ કહેવામાં આવે છે. (૪૩)

અવતરણિકા:—આપ એવા છે, તે કારણથી હું-અર્જુન પોતાના અપરાધને ક્ષમા કરાવવા માટે આપની આગળ દંડવત્ પ્રણામ કરીને પ્રાર્થના કરું છું; આ અર્થ હવે અર્જુન કહે છે:—

તસ્માત્પ્રણમ્ય પ્રણિધાય કાયં પ્રસાદયે ત્વામહમીશમીલ્યમ્ ।

પિતેવ પુત્રસ્ય સત્ત્વેવ સત્ત્વ્યુઃ પ્રિયઃ પ્રિયાયાર્હસિ દેવ સોહમ્ ॥ ૪૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે ભગવન્ ! આ કારણથી આપને-પરમેશ્વરને નમસ્કાર કરી તથા મારા દેહને ભૂમિવિષે દંડની માફક ધારણ કરી, હું-અર્જુન, ‘સર્વવટે સ્તુતિ કરજ્યો આપ-પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાઓ’ એવી પ્રાર્થના કરું છું. કારણ કે દેવ ! પુત્રના અપરાધને પિતાની માફક, સખાના અપરાધને સખાની માફક તથા પ્રિયાના અપરાધને પતિની માફક આપ મારા અપરાધને ક્ષમા કરવા યોગ્ય છે. ૪૪

ટીકા:—હે ભગવન્ ! આપ-પરમેશ્વર આ સર્વ લોકના પિતારૂપ છે તથા સર્વના ગુરુ-રૂપ છે. માટે હું-અર્જુન આપને-પરમેશ્વરને નમસ્કાર કરીને તથા જેવાની કાયાને અત્યંત નીચે ધારણ કરીને અર્થાત્ દંડની પેઠે ભૂમિપર પડીને, આપની-પરમેશ્વરની પ્રસન્નતા થવા-માટે પ્રાર્થના કરું છું અર્થાત્ હું-અપરાધી અર્જુન મારા અપરાધની ક્ષમા કરાવવાનારને “મારી-અર્જુનની ઉપર આપ પ્રસન્ન થાઓ” એ પ્રકારની પ્રાર્થના આપની આગળ કરું છું. આપ ઈચ્છે છે અર્થાત્ આ સર્વ જગતના નિર્ધવા છે. વળી આપ ઈચ્છે છે. અર્થાત્ અદર્શિ દેવતા-એવાવટે પણ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે. આ કારણથી જ હે દેવ અર્જુન હે સ્વપ્રકાશરૂપ ! જેમ પુત્રના અપરાધને પિતા ક્ષમા કરે છે, જેમ સખાના અપરાધને સખા ક્ષમા કરે છે તથા જેમ પતિત્વના પ્રિયાના અપરાધને પતિ ક્ષમા કરે છે, તેમ અસ-અર્જુનના અપરાધને પણ આપ-પરમેશ્વર ક્ષમા કરવાને યોગ્ય છે. હું-અર્જુન કેવલ તમારે જ શરણે છું-અન્ય કોઈને ધારણ નથી. આ કારણથી આપ મારા અપરાધને ક્ષમા કરવા યોગ્ય છે.

ટીકા:-હે ભગવન્ ! મેં-અર્જુને પૂર્વે કદાચિત્ પણ નહિ દેખેલું એવું જે આપનું આ વિશ્વરૂપ છે, તે આપના વિશ્વરૂપને દેખી, હું-અર્જુન હવેને પ્રાપ્ત થયો છું; તથા તે વિકરાલ રૂપનાં દર્શનથી ઉત્પન્ન થયેલો જે ભય છે, તે ભયવડે મારું મન વ્યાકુળ થયું છે. તેથી હે ભગવન્ ! મારી-અર્જુનની પ્રત્યે પ્રાણોથી પણ પ્રિય આપનું પૂર્વરૂપ જ દેખાડો. હે દેવ અર્થાત્ હે સ્વપ્રકારરૂપ, હે દેવેશ અર્થાત્ હે સર્વ દેવતાઓના નિયંત્રતા તથા હે જગન્નિવાસ અર્થાત્ હે સર્વ જગતના આધારરૂપ ! મારી-અર્જુનની ઉપર પૂર્વનાં રૂપનાં દર્શનરૂપ પ્રસાદ કરો. (૪૫)

અવતરણિકા:-હવે, જે પૂર્વનાં રૂપનાં દર્શનની અર્જુને પ્રાર્થના કરી છે, તે રૂપનું અર્જુન વિશેષભાવે કથન કરે છે:-

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।

तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ૪૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભગવન્ ! હું-અર્જુન કિરીટવાળા, ગદાવાળા તથા હાથમાં ચક્રવાળા આપને પૂર્વની માફક જોવાની ઇચ્છા રાખું છું, માટે હે સહસ્ર બાહુવાળા ! હે વિશ્વમૂર્તિ ! હવે આપ આપનાં પૂર્વનાં ચતુર્ભુજ સ્વરૂપે કરી પ્રકટ થાઓ. ૪૬

ટીકા:-હે ભગવન્ ! કિરીટને ધારણ કરનારા, ગદાને ધારણ કરનારા તથા જેના હસ્તમાં ચક્ર છે એવા આપને-પરમેશ્વરને હું-અર્જુન આ વિશ્વરૂપની પહેલાં જેમ દેખતો હતો, તે આપના સુંદર સ્વરૂપને અત્યારે હું-અર્જુન દેખવાની ઇચ્છા કરું છું, તેથી હે સહસ્રબાહો અર્થાત્ હે અનેક સહસ્ર ભુજઓવાળા ! તથા હે વિશ્વમૂર્તે અર્થાત્ હે સર્વ વિશ્વરૂપ મૂર્તિને ધારણ કરનારા શ્રીભગવન્ ! અત્યારે આ સમયે આપના વિશ્વરૂપને ઉપસંહાર કરીને આપ પૂર્વનાં ચતુર્ભુજ સ્વરૂપવડે પ્રકટ થાઓ. આટલા કથનવડે એ અર્થ સૂચિત કથો કે-અર્જુને સર્વ કાળે શ્રીભગવાનનું ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ જ જોયલું છે. (૪૬)

અવતરણિકા:-આ પ્રકારે અર્જુનવડે પ્રાર્થના કરાયેલા શ્રીભગવાન, અર્જુનને ભયવડે પીડિત થયેલો ભેદ, તે વિશ્વરૂપને ઉપસંહાર કરીને ઉચિત વચનોવડે અર્જુનને આસ્વાસન આપતાં કહે છે:-

श्रीभगवानुवाच-मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।

तेजोमयं विश्वमनंतमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ૪૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-ભગવાન્ કહે છે:-હે અર્જુન ! પ્રસન્નતાવાળા મેં-પરમેશ્વરે મારા સામર્થ્યથી તને આ વિશ્વાત્મક શ્રેષ્ઠરૂપ દર્શાવ્યું છે. આ રૂપ તેજોમય છે, સર્વ વિશ્વરૂપ છે, અનંત છે તથા અનાદિ છે. આ રીતનું મારું સ્વરૂપ તારા સિવાય અન્ય કોઈએ પણ પૂર્વે જોયું નથી. ૪૭

ટીકા:-હે અર્જુન ! તું આ મારા વિશ્વરૂપને દેખીને ભયને પ્રાપ્ત મા થા; કાંઈ તને ભયની પ્રાપ્તિ કરવાવાસ્તે મેં આ વિશ્વરૂપ દેખાડ્યું નથી, કિન્તુ પ્રસન્નતાવાળા મેં-પરમેશ્વરે અર્થાત્ વારી-અર્જુનનીપર અતિશય કૃપાવાળા મેં-પરમેશ્વરે વારી અર્જુનની પ્રત્યે આ પોતાનું વિશ્વરૂપાત્મક શ્રેષ્ઠરૂપ પોતાના સામર્થ્યથી દેખાડ્યું છે, તે કેવળ વારી ઉપર કૃપાદષ્ટિવડે જ દેખાડ્યું છે. પરંતુ વિશેષભાવે વિશ્વરૂપમાં કહેલું જે શ્રેષ્ઠસ્વરૂપ પરત્વે છે, તે પરત્વે જ હવે સ્પષ્ટ રીતે કથન કરે છે-તેજોમયં इति । હે અર્જુન ! તે મારું વિશ્વરૂપ તેજોમય છે અર્થાત્

તેનો પ્રકાશ કોટી સૂર્યોના પ્રકાશસમાન છે. વળી તે રૂપ વિશ્વ છે અર્થાત્ સર્વ વિશ્વરૂપ છે. વળી તે રૂપ આદિ-અંતથી રહિત છે. એવું યોતાનું વિશ્વાત્મક રૂપ મેં-પરમેશ્વરે કેવળ તને-અત્યંત પ્રિય ભક્ત અર્જુનને જ દેખાડ્યું છે.

અર્જુનની શંકા:-“ હે ભગવન્ ! એ વિશ્વાત્મક રૂપ મેં-પરમેશ્વરે પ્રસન્ન થઈને કેવળ તને-અર્જુનને જ દેખાડ્યું છે ’ એ આપનું કહેવું સંભવતું નથી. કારણ કે ધૃતરાષ્ટ્રના ગૃહમાં ભીષ્માદિકોને પણ એ વિશ્વરૂપ આપે દેખાડ્યું હતું તથા બાલ્ય અવસ્થામાં યશોદા માતાને પણ એ વિશ્વરૂપ આપે દેખાડ્યું હતું તથા અકૂરને પણ એ વિશ્વરૂપ આપે દેખાડ્યું હતું.”

ભગવાને કહેલું સમાધાન:-“ હે અર્જુન ! ભીષ્માદિકોને જે મેં વિશ્વરૂપ દેખાડ્યું હતું, તે આ વિશ્વરૂપના એક અવાંતરરૂપ જ હતું, તેથી તે રૂપ સર્વથી ઉત્તમ નહિ હતું; અને આ જે વિશ્વાત્મકરૂપ મેં તને દેખાડ્યું છે, તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, બીજા કોઈએ પણ પૂર્વે એ રૂપ જોયું નથી. ” એ પ્રકારનો ઉત્તર શ્રીભગવાન્ કહે છે:-વન્મે રિતિ ॥ હે અર્જુન ! જે આ માફે વિશ્વાત્મકરૂપ તારા સિવાય અન્ય કોઈએ પણ પૂર્વે જોયું નથી, તે આ વિશ્વાત્મક માફે સ્વરૂપ મેં-પરમેશ્વરે કૃપા કરીને તને-અર્જુનને જ અત્યારે દેખાડ્યું છે. (૪૭)

અવતરણિકા:-હે અર્જુન ! આ વિશ્વરૂપનાં દર્શનરૂપ જે અત્યંત દુર્લભ મારો પ્રસાદ છે, તે મારા પ્રસાદને પ્રાપ્ત થઈને તું-અર્જુન હવે કૃપાર્થ જ યયો છે. એ અભિપ્રાયે કરીને શ્રી-ભગવાન્ હવે વિશ્વરૂપની દુર્લભતાનું કથન કરે છે:-

ન વેદયજ્ઞાધ્યયનેર્ન દાનેર્ન ચ ક્રિયામિર્ન તપોમિરુચૈઃ ।

एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે કુરુવંશવિષે અતિ શૂરવીર અર્જુન ! આ મનુષ્યલોકમાં આ પ્રકારના વિશ્વ-રૂપવાળો હું-ભગવાન્ તારા સિવાય અન્ય પુરુષોથી વેદોના તથા યજ્ઞોના અધ્યયનવડે દેખવાને શક્ય નથી, દાને કરી દેખવાને શક્ય નથી, કર્મ કરી દેખવાને શક્ય નથી, તેમ ઉચ્ચતપવડે કરીને પણ દેખવાને શક્ય નથી. ૪૮

ટીકા:-હે અર્જુન ! જ્ઞ-યજ્ઞ-સામ-અથર્વણુ એ ચાર વેદોનું જે શુરુભુખથી અક્ષ-રેના અહ્વણરૂપ અધ્યયન છે તથા પૂર્વ મીમાંસા-કંઠપસૂત ઇત્યાદિકોવડે વેદબોધિતકર્મરૂપ યજ્ઞોનું જે અર્થવિચારરૂપ અધ્યયન છે, તે વેદોના અધ્યયનવડે, યજ્ઞોના અધ્યયનવડે તથા ગુલાપુરુષદાન-ઠન્યાદાન-ગૌસુવર્ણદાન અભદાન ઇત્યાદિ દાનોવડે, અગ્નિહોત્રાદિ શ્રીત-સ્થાપકર્મો-વડે તથા કાયદંત્રિયોના શોષક હોવાથી કરવામાં અત્યંત કઠિન એવાં જે કૃષ્ણ-ચાંદ્રાચણાદિ તપ છે એવાં તપોવડે, આ મનુષ્યલોકમાં આ પ્રકારના વિશ્વરૂપવાળા મને-પરમેશ્વરને તારા સિવાય અન્ય પુરુષો ભેઈ શકે તેમ નથી; અર્થાત્ મારા-પરમેશ્વરના અનુગ્રહથી રહિત પુરુષ વેદોના અધ્યયનવડે, વેદપ્રતિપાદિત કર્મોના યથાર્થ જ્ઞાનવડે, દાનોવડે તથા ઉચ્ચ તપોવડે મારા આ વિશ્વરૂપને (તેઓ) દેખી શકતા નથી. એવું અત્યંત દુર્લભ આ વિશ્વરૂપ મેં કૃપા કરીને તને દેખાડ્યું છે. આ રૂપનાં દર્શનથી અત્યારે તું કૃપાર્થ યયો છે.

મૂળ શ્લોકમાં શક્યઃ અહં એ વચનને સ્થાને યદપિ શક્યોઽહં એ પ્રકારનું વચન જ કરવું યોગ્ય હતું તથા શક્યઃ અહં એ વચનમાં જે શક્ય શબ્દની પછી વિસર્ગનો લોપ છે તે છાંદસ છે. યદપિ એક નકારના પઠનથી જ અધ્યયન, દાન, ક્રિયા, તપ એ સર્વેના નિષેધ થઈ શકે છે, છતાં અધ્યયન, ક્રિયા, દાન તથા તપ એ ચારેની સાથે જે ભિન્નભિન્ન નકારનું

પઠન ઠયું છે, તે વિશ્વરૂપના દર્શનમાં, અધ્યયનાદિકોના નિષેધની દૃઢતા વાસ્તે ઠહું છે અને ન ચ ક્રિયામિ. એ વચનમાં રહેલો જે ચક્રાર છે, તે ચક્રાર અહીં નહિ કહેલાં બીજાં સાધનોના પણ સમુચ્ચય કરાવવા માટે છે, અર્થાત્ મારા-પરમેશ્વરના અનુગ્રહવિના બીજા કોઈ પણ સાધનવડે મારા વિશ્વરૂપ દેખવામાં આવતું નથી. (૪૮)

અવતરણિકા:—હે અર્જુન ! તારા અનુગ્રહ વાસ્તે મેં-પરમેશ્વરે પ્રકટ કરેલાં આ મારાં વિશ્વરૂપવડે એ કદાચિત્ તને ઉદ્દેશ પ્રાપ્ત થયો હોય, તો હું-પરમેશ્વર આ મારા વિશ્વરૂપને હવે ઉપસંહાર કરુ છું, તું વ્યથાને પ્રાપ્ત મા થા. આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન્ અર્જુનની પ્રત્યે કહે છે:—

મા તે વ્યથા મા ચ વિમૂઢભાવો દૃષ્ટ્વા રૂપં ધોરમીદૃઢમમેદમ્ ।

વ્યપેતમીઃ પ્રીતમનાઃ પુનસ્ત્વં તદેવ મે રૂપમિદં પ્રવશ્ય ॥ ૪૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—મારાં-પરમેશ્વરનાં આ ધોર સ્વરૂપને જોઇ તને-અર્જુનને વ્યથા મા થાએ તથા વિમૂઢભાવ પણ મા થાએ. પણ ભયથી રહિત પ્રસન્ન મનવાળો થઇ તું અર્જુન, ફરીથી મારાં-પરમેશ્વરનાં પૂર્વનાં આ રૂપને જ જો, ૪૯

ટીકા:—હે અર્જુન ! અનેક બાહુ-સુખાદિકોવડે સુક્રત હોવાથી અત્યંત ભયાનક જે આ મારું વિશ્વરૂપ છે, તે મારા વિશ્વરૂપને દેખી રહેલા એવા તને વ્યથા પ્રાપ્ત મા થાએ અર્થાત્ ભયરૂપ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલી ખીડા પ્રાપ્ત ન થાએ તથા મારા આ વિશ્વરૂપનું દર્શન થવા છતાં પણ જે તને વિમૂઢભાવ પ્રાપ્ત થયો છે અર્થાત્ ચિત્તાની વ્યાકુલતા તથા અપરિતોષ પ્રાપ્ત થયાં છે, તે વિમૂઢભાવ પણ તને પ્રાપ્ત મા થાએ, કિંતુ ભયથી રહિત થઇને તથા પ્રસન્નમન થઇને તું-અર્જુન પુનઃ મારાં અતુલ્ય રૂપને દેખ, અર્થાત્ આ વિશ્વરૂપની પૂર્વે તું અર્જુન જે મારાં અતુલ્ય વાસુદેવરૂપને સંવેદા દેખતો હતો, તે મારાં અતુલ્યરૂપને તું અત્યારે ભયથી રહિત થઇને તથા સંતોષયુક્ત થઇને દેખ.

અહીં ભયથી રહિતપણું તથા સંતોષ એ બન્ને, શ્રીભગવાને પ્રવશ્ય એ વચનમાં રહેલા પ્ર ઉપસંગવડે કહેલ છે. (૪૯)

અવતરણિકા:—હવે સંજય ધૃતરાષ્ટ્રની પ્રત્યે કહે છે:—

સંજય ઉવાચ--દૃત્યર્જુનં વાસુદેવસ્તથોક્ત્વા સ્વકં રૂપં દર્શયામાસ મૂયઃ ।

આશ્વાસયામાસ ચ મીતમેનં મૂત્વા પુનઃ સૌમ્યવપુર્મહાત્મા ॥૫૦॥

શ્લોકાર્થ:—સંજય કહે છે:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ અર્જુનને આ રીતનું વચન કહી, પોતાનું આ રીતનું અતુલ્ય રૂપ ફરી દેખાડવા લાગ્યા તથા તે પરમ કૃપાળુ ભગવાન્ ફરીથી સૌમ્ય શરીરવાળા થઇ, અર્જુનનું આશ્વાસન કરવા લાગ્યા. ૫૦

ટીકા:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ અર્જુનની પ્રત્યે એ પૂર્વોક્ત વચન કહીને, વિશ્વરૂપધારણની પૂર્વે જે પ્રકારના રૂપવાળા હતા, તે પ્રકારનું પોતાનું રૂપ અર્જુનની પ્રત્યે પુનઃ દેખાડવા લાગ્યા, અર્થાત્ મરતક ઉપર કિરીટને ધારણ કરનાર, ક્ષત્રીમાં મહારાજાર કુંડલો ધારણ કરનાર, ચાર ભુજાઓમાં શંખ-ચક્ર-ગદા-પદ્મ એ ચારેને ધારણ કરનાર તથા શ્રીવત્સ-ઠોરતુલ-વનમાલા-પીતાંબર-ધૃત્યાદિકોવડે શોભાયમાન, એ પ્રકારનાં પોતાના પૂર્વનાં રૂપને અર્જુનની પ્રત્યે પુનઃ દેખાડવા લાગ્યા તથા તે મહારામા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ અર્થાત્ પરમ

કારણિક, સર્વના ધર્મર તથા સર્વજ્ઞ ઇત્યાદિ કલ્યાણોના આકારરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ પુનઃ પુનઃ સૌમ્યવયુ યધને, અર્થાત્ પરમ અનુગ્રહરૂપ શરીરવાળા યધને, પૂર્વે વિશ્વરૂપનાં દર્શનથી ભયને પ્રાપ્ત થયેલા અર્જુનની પ્રત્યે ધૈર્યયુક્ત વચ્ચનોવડે આશ્વાસન આપવા લાગ્યા. (૫૦)

અવતરણિકાઃ—શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં પૂર્વનાં ચતુર્ભુજ સ્વરૂપનાં દર્શનની પછી અર્જુન, ભયથી રહિત યધને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની પ્રત્યે આ પ્રકારનું વચન કહેવા લાગ્યોઃ—

અર્જુન ઉવાચ—દૃષ્ટ્વદં માનુષં રૂપં તવ સૌમ્યં જનાર્દન ।

इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ૫૧ ॥

શ્લોકાર્થઃ—અર્જુન કહે છેઃ—હે જનાર્દન! આપના આ માનુષ સૌમ્ય સ્વરૂપને જોઈ, હું—અર્જુન અઘ્યાકુળ થયો છું તથા સ્વસ્થતાને પ્રાપ્ત થયો છું. ૫૧

ટીકાઃ—હે જનાર્દન! તમારાં આ સૌમ્ય માનુષ રૂપને દેખીને હું—અર્જુન અત્યારે સચેત થયો છું, અર્થાત્ પૂર્વે વિશ્વરૂપના દર્શનજન્ય ભયવડે થયેલા ઘ્યામોહના અભાવવડે અત્યારે હું ચિત્તની ઘ્યાકુલતાથી રહિત થયો છું; તેમ જ હું—અર્જુન અત્યારે પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થયો છું, અર્થાત્ ભયજન્ય વ્યથાથી રહિત હોવાથી સ્વસ્થ ભાવને પ્રાપ્ત થયો છું. (૫૧)

અવતરણિકાઃ—અર્જુનની ઉપર પોતે કરેલા વિશ્વરૂપના દર્શનરૂપ અનુગ્રહની દુર્લભતાનું શ્રીભગવાન્ હવે આર શ્લોકોવડે કથન કરે છેઃ—

શ્રીમગવાનુવાચ—સુદુર્દર્શમિદં રૂપં દૃષ્ટવાનસિ યન્મમ ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिणः ॥ ૫૨ ॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રીભગવાન્ કહે છેઃ—મારા—પરમેશ્વરનાં જે વિશ્વરૂપને તું હમણાં જોતો હતો તે માફે વિશ્વરૂપ અત્યંત દેખવાને અશક્ય છે. કારણ દેવતા પણ નિત્ય આ વિશ્વરૂપનાં દર્શનની ઇચ્છા કરે છે. ૫૨

ટીકાઃ—હે અર્જુન! મારા—પરમેશ્વરના જે વિશ્વરૂપને તું અત્યારે દેખી રહ્યો છે, તે માફે વિશ્વરૂપ અત્યંત દેખવાને અશક્ય છે. કારણ ઇદ્રાદિ દેવતા પણ સર્વદા આ મારાં વિશ્વરૂપનાં દર્શનની ઇચ્છા જ કરતા રહે છે, પરંતુ જેમ તું—અર્જુન આ મારાં વિશ્વરૂપને દેખી રહ્યો છે, તેમ ઇદ્રાદિ દેવતાઓ પૂર્વે આ મારા વિશ્વરૂપને દેખી શક્યા નથી અને ભવિષ્યમાં પણ દેખી શકશે નહિ. (૫૨)

અવતરણિકાઃ—“હે ભગવન્! ઇદ્રાદિ દેવતાઓ આ આપનાં વિશ્વરૂપને શું કારણથી દેખી શક્યા નથી અને શામાટે ભવિષ્યમાં દેખશે નહિ?” એવી અર્જુનને ચંક્ર થતાં, “મારી—પરમેશ્વરની અનન્ય ભક્તિથી રહિત હોવાથી તે દેવતાઓ આ મારાં વિશ્વરૂપને પૂર્વે દેખી શક્યા નથી, અને ભવિષ્યમાં દેખશે નહિ.” એ પ્રકારનો ઉત્તર શ્રીભગવાન્ કહે છેઃ—

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ૫૩ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જે રીતનાં મારાં વિશ્વરૂપને તેં જોયું તે રીતનાં વિશ્વરૂપવાળો હું—પરમેશ્વર વેદના અધ્યયનવડે દેખાવા શક્ય નથી, તપે કરી દેખાવા શક્ય નથી, દાને કરી દેખાવા શક્ય નથી, તેમ અગ્નિહોત્રાદિ ઈર્ષ કરી પણ દેખાવા શક્ય નથી. ૫૩

ટીકા:-મને-વિશ્વરૂપ પરમેશ્વરને જે પ્રકારે તે-અર્જુનને અત્યારે દેખેલ છે, એ પ્રકારનાં વિશ્વરૂપવાળો હું-પરમેશ્વર, ઋગાદિ ચાર વેદોના અધ્યયનવડે પણ દેખાવા શક્ય નથી; કૃષ્ણચંદ્રાચ્છાદિ વપવડે પણ હું દેખાવા શક્ય નથી; તુલાપુરુષ-કન્યા-ગૌ-સુવર્ણ-અન્ન ઇત્યાદિ પદાર્થોના દાનવડે પણ હું દેખાવા શક્ય નથી; તથા અગ્નિહોત્રાદિ શ્રીત-સ્નાન કર્મોવડે પણ હું દેખાવા શક્ય નથી.

પૂર્વે ન વેદવશાધ્યયન: એ શ્લોકમાં જે અર્થ કહ્યો હતો, તે જ અર્થ નાદે વેદનં તપસા એ શ્લોકમાં અત્યારે પુનઃ કહ્યો છે, તે વિશ્વરૂપનાં દર્શનની અત્યંત દુર્લભતાનું ભોધન કરવા વાસ્તે કહ્યો છે. તેથી આ શ્લોકમાં પુનરુક્તિદોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. (૫૩)

અવતરણિકા:-“હુ ભગવન્ ! આ પ્રકારના વિશ્વરૂપવાળા તમે જ્યારે વેદોના અધ્યયનવડે, વપવડે, દાનવડે તથા અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોવડે દેખાવા અશક્ય છો ત્યારે બીજા કયા ઉપાયવડે તમે દેખાવા શક્ય છો ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન વિશ્વરૂપના દર્શનનો ઉપાય કહે છે:-

મક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવંવિધોઽર્જુન ।

જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરંતપ ॥ ૫૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! હું પરંતપ ! આ રીતના વિશ્વરૂપવાળો હું-પરમેશ્વર અનન્ય ભક્તિવડે જ જણાવા શક્ય છું, વાસ્તવ સ્વરૂપે કરી સાક્ષાત્કાર કરવા શક્ય છું તથા અલોદરરૂપે કરી પ્રાપ્ત થવા શક્ય છું. ૫૪

ટીકા:-હે પરંતપ ! અર્થોત્ હે અજ્ઞાનરૂપ શત્રુનો નાશ કરનારા અર્જુન ! આ પ્રકારનાં દિવ્ય વિશ્વરૂપને ધારણ કરનારો હું-પરમેશ્વર એક અનન્ય ભક્તિવડે જ જણાવા શક્ય છું; અર્થોત્ સર્વ વિધવાસનાના પરિત્યાગવડે એક હું-પરમેશ્વરવિષયક જે નિરતિશય પ્રીતિરૂપ અનન્ય ભક્તિ છે, તે અનન્ય ભક્તિવડે જ અધિકારી જનો શાસ્ત્રરૂપ પ્રમાણથી મને-પરમેશ્વરને જાણી શકે છે, અન્ય કોઈ પણ ઉપાયવડે જાણી શકતા નથી. હે અર્જુન ! અનન્ય ભક્તિવડે શાસ્ત્રપ્રમાણથી હું-પરમેશ્વર કેવળ જણાવા શક્ય નથી, કિન્તુ અનન્ય ભક્તિ સાથે હું-પરમેશ્વર વેદાંત વાક્યોના શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસનની પરિપાકતાવડે પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપથી સાક્ષાત્કાર કરવાને (માટે) પણ શક્ય છું, અર્થોત્ અનન્ય ભક્તિવડે અધિકારી પુરુષ શ્રવણ-મનનાદિ સાધનોવડે મારો-પરમેશ્વરનો “હું પ્રદ્ધારૂપ છું” એ પ્રકારે સાક્ષાત્કાર કરે છે. આ સાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિની પછી સાક્ષાત્કારવડે અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થતાં હું-પરમેશ્વર વસ્તવેષા ભક્તજનોને પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપથી પ્રાપ્ત થવાને શક્ય છું, અર્થોત્ વસ્તવેષા ભક્તજનોને હું-પરમેશ્વર પોતાના આત્મારૂપે કરીને પ્રાપ્ત થાઉં છું.

અહીં દે પરંતપ એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને અર્જુનને અજ્ઞાનરૂપ શત્રુની નિવૃત્તિવડે પોતાના અદ્વિતીય નિર્ગુણ સ્વરૂપમાં અલોદરરૂપે કરીને પ્રવેશની યોગ્યતા સૂચિત કરી; અને શક્ય: અહં એ વચનને સ્થાને યદાપિ શંક્યોઽહમ્ એ પ્રકારનું વચન બોધતું હતું, તથાપિ શક્ય એ શબ્દની પછી જે વિસર્ગેના લોપ થયો છે, તે પૂર્વની પેઠે છાંદસ છે. (૫૪)

અવતરણિકા:-હવે શ્રીભગવાન સમગ્ર ગીતાશાસ્ત્રનો સારભૂત અર્થ સુસુહુજનોના અનુદાન વાસ્તે અટકો કરીને કહે છે:-

મત્કર્મકૃન્મત્પરમો મદ્ભક્તઃ સંગવર્જિતઃ ।

નિર્વેરઃ સર્વમૂતેષુ યઃ સ મામેતિ પાંડવ ॥ ૫૫ ॥

શ્લોકાર્થ-હે પાંડવ ! જે પુરુષ મહર્મકૃત છે, મત્પરમ છે, મારો ભક્ત છે; સંગથી રહિત છે તથા સર્વ ભૂતોમાં નિર્વેર છે તે પુરુષ જ મને-પરમેશ્વરને અલેહરૂપે કરી પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૫

ટીકા:-હે પાંડવ અર્થાત્ પાંડુરાજના પુત્ર અર્જુન ! જે અધિકારી પુરુષ મહર્મકૃત છે. અર્થાત્ જે અધિકારી પુરુષ મારી-પરમેશ્વરની પ્રસન્નતા વાસ્તે જ વેદવિદિત અગ્નિહોત્રાદિ શ્રોત-સ્માર્ત કર્મો કરે છે.

અર્જુનની શંકા:-“હિ ભગવન્ ! સ્વર્ગાદિ ક્ષણીની કામનાઓ વિવિધમાન હોવાં અધિકારી પુરુષમાં મહર્મકૃતપણું કેવી રીતે સંભવશે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-તત્પરમઃ ક્ષતિઃ ॥ હે અર્જુન ! જે અધિકારી પુરુષ મત્પરમ છે, અર્થાત્ જેને હું-પરમેશ્વર જ પ્રાપ્ત્યરૂપે કરીને નિશ્ચિત છું, ખીજા સ્વર્ગાદિ ક્ષણો જેને પ્રાપ્ત્યરૂપે કરીને નિશ્ચિત નથી, તે પુરુષનું નામ મત્પરમ છે. તે અધિકારી પુરુષ મહર્મકૃત છે તથા મત્પરમ છે, તે કારણથી જ તે અધિકારી પુરુષ મદ્ભક્ત છે અર્થાત્ મારી-પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિની આશાવડે તે અધિકારી પુરુષ સર્વ પ્રકારે કરીને મારા-પરમેશ્વરના ભજનવિષે પરાયણ છે.

અર્જુનની શંકા:-“હિ ભગવન્ ! પુત્રાદિ પદાર્થોમાં સ્નેહ વિવિધમાન હોવાં અધિકારી પુરુષમાં વમારુ ભક્તપણું કેવી રીતે સંભવશે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-તત્ત્વજિતઃ ક્ષતિઃ ॥ અધિકારી પુરુષ સંગથી રહિત હોય છે અર્થાત્ પુત્ર-સ્રી-ધન-ગૃહ વગેરે બેટલા બાહ્ય અનાત્મ પદાર્થો છે તે સર્વ પદાર્થોની ઇચ્છાથી રહિત હોય છે.

અર્જુનની શંકા:-“હિ ભગવન્ ! શત્રુઓમાં દ્રેષ વિવિધમાન હોવાં તે અધિકારી પુરુષમાં સંગથી રહિતપણું પણ કેવી રીતે સંભવશે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-નિર્વેરઃ સર્વવતેષુ ક્ષતિઃ ॥ અર્જુન ! અધિકારી પુરુષ સર્વ ભૂતોમાં વૈરથી રહિત હોય છે અર્થાત્ જે પ્રાણી પોતાનો અપકાર કરે છે એવા અપકારી પ્રાણીઓમાં પણ તે પુરુષ દ્રેષથી રહિત હોય છે. હે અર્જુન ! આ પ્રકારે જે અધિકારી પુરુષ મહર્મકૃત છે, મત્પરમ છે, મદ્ભક્ત છે, સંગથી રહિત છે તથા સર્વ ભૂતોમાં નિર્વેર છે, તે અધિકારી પુરુષ જ મને-પરમેશ્વરને અલેહરૂપે કરીને પ્રાપ્ત થાય છે. હે અર્જુન ! આ જે સર્વ શાસ્ત્રોનો સારભૂત અર્થ, મેં તારી પ્રત્યે ઉપદેશ કર્યો છે, તે અર્થ જ વારે ભણવાયોઅ

તો લેહ્યુદ્ધિવાળા આધિકારી પુરુષમાં નિવેરતા જ સંભવશે નહિ. આ પ્રકારે આ શ્લોક સર્વ ગીતાશાસ્ત્રના સારભૂત અર્થનું કથન કરે છે. જે પાંદવ એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને અર્જુનનો વિશુદ્ધ વંશમાં જન્મ કહ્યો તેમ કરીને એ અર્થ સૂચિત કર્યો કે—તું—અર્જુન આ સર્વ શાસ્ત્રોના સારભૂત અર્થને બાણવામાં સમર્થ છે. (૫૫)

આ પ્રમાણે શ્રીમાન્ ભગવાને ગાયેલી ઉપનિષદમાં અહાવિવાના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “વિશ્વરૂપદર્શનયોગ” નામના એકાદશ અધ્યાય ઉપર શ્રીચિદ્ધનનાંન્દ સ્વામીની રચેલી “ગૂઢાર્થદીપિકા” નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણાર્પણમસ્તુ.

દ્વાદશ અધ્યાય

લક્ષિતયોગ

અવતરણિકા:—પૂર્વે અગિયારમા અધ્યાયના અંતમાં—મત્કર્મકૃત્ત્વપરમો મદ્ગજઃ સંગવર્જિતઃ ॥ એ શ્લોકમાં શ્રીભગવાને આસ્વાર મત્ શબ્દનું કથન કર્યું છે, તે મત્ શબ્દના અર્થમાં એ સંશય થાય છે કે—શ્રીભગવાને મત્ શબ્દવડે નિરાકાર વસ્તુનું કથન કર્યું છે કે સાકાર વસ્તુનું કથન કર્યું છે ? આ પ્રકારના સંશયની ઉત્પત્તિમાં શ્રીભગવાનનું પૂર્વોક્ત વચન જ કારણ છે. કારણ કે શ્રીભગવાને મત્કર્મકૃત્ત્વ એ શ્લોકની પૂર્વે નિરાકાર વસ્તુનું તથા સાકાર વસ્તુનું બન્નેનું મત્ શબ્દવડે કથન કર્યું છે. બહુનાં જન્મમાર્ગે જ્ઞાનવાન્માં પ્રવચ્ચે ॥ ઇત્યાદિ વચનોવડે શ્રીભગવાને મત્ શબ્દવડે નિરાકાર વસ્તુનું જ કથન કર્યું છે અને વિશ્વરૂપનાં દર્શનની પછી—નાદં વેદેર્ન તપસા ન જ્ઞાનેન ન ચેજ્યયા ॥ ઇત્યાદિ વચનોવડે શ્રીભગવાને મત્ શબ્દવડે સાકાર વસ્તુનું જ કથન કર્યું છે. શ્રીભગવાનના બન્ને પ્રકારના ઉપદેશોની વ્યવસ્થા અધિકારી પુરુષના લેહવડે જ કરવી પડશે. એ કહાચિત્ અધિકારી પુરુષના લેહવડે બન્ને પ્રકારના ઉપદેશોની વ્યવસ્થા ન કરીએ, તો તે બન્ને પ્રકારના ઉપદેશોનો પરસ્પર વિરોધ પ્રાપ્ત થશે. “આ પ્રકારે અધિકારી પુરુષના લેહવડે બન્ને પ્રકારના ઉપદેશોની વ્યવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં આરે—સુસુક્ષ્મ અર્જુને નિરાકાર વસ્તુ ચિત્તન કરવા યોગ્ય છે કે સાકાર વસ્તુ ચિન્તન કરવા યોગ્ય છે ?” એ પ્રકારે પોતાના અધિકારનો નિશ્ચય કરવા માટે સચુલ્લ વિદ્યા તથા નિર્જુલ વિદ્યા એ બન્ને વિદ્યાઓની વિશેષતા બાણવાની ઇચ્છા કરતાં અર્જુન શ્રીભગવાનની પ્રત્યે પ્રશ્ન કરે છે:—

અર્જુન ઉવાચ—एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—અર્જુન કહે છે:—હે ભગવન્ ! આ રીતે નિરંતર યુક્ત થયેલો તથા એક સાકાર વસ્તુને શરણે ગયેલો જે અધિકારી પુરુષ સાકાર પરમેશ્વરનું નિરંતર ચિત્તન કરે છે તથા જે વિરક્ત પુરુષ અક્ષર તથા અવ્યક્તરૂપ નિર્જુલ બ્રહ્મનું જ નિરંતર ચિન્તન કરે છે, તે બેઉના અંધમાં કોણ પુરુષ અતિશય યોગને બાણવાવાળો છે ? ૧

ટીકા:—હે ભગવન્ ! જે અધિકારી જ્ઞાનો મત્કર્મકૃત્ત્વપરમઃ એ પૂર્વ શ્લોકોક્ત પ્રકારે કરીને સતતયુક્ત છે અર્થાત્ જે પુરુષો નિરંતર ભગવાનને અર્પણ કરેલાં કર્મોદિદેહમાં આબધાનવાવડે

પ્રવૃત્ત થયલા છે તથા જે અધિકારી પુરુષો ભક્ત છે અર્થાત્ જે પુરુષો એક સાકાર વસ્તુના જ શરણને પ્રાપ્ત થયેલા છે, એ પ્રકારે સતતયુક્ત થયલા તથા ભક્ત થયલા અધિકારી પુરુષો સાકાર રૂપવાળા આપનું-પરમેશ્વરનું શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક નિરંતર ચિન્તન કરે છે. આટલા કથનવડે સગુણ પ્રદાનું ચિંતન કરનારા ભક્તજનોનું કથન કર્યું.

હવે નિર્ગુણ પ્રદાનું ચિંતન કરનારા ભક્તજનોનું કથન કરે છે - જે જ્ઞાપ્યકર હૃતિ-હે ભગવન્ ! જે અધિકારી પુરુષો સર્વ સંસારથી વિરક્ત થઈને તથા સર્વ કર્મોના ત્યાગવાળા થઈને અક્ષર રૂપ તથા અવ્યક્તરૂપ આપનું-પરમેશ્વરનું નિરંતર ચિંતન કરે છે. ન જ્ઞરતિ ભવતે વા હૃત્યકર-અર્થાત્-જે વસ્તુ ઠંઠાચિત્ પણ નાશને પ્રાપ્ત ન થાય તેનું નામ અક્ષર છે, અથવા જે વસ્તુ પોતાનાં સત્તાસ્પુરણરૂપવડે આ સર્વ જગતને વ્યાપ્ત કરે છે તેનું નામ અક્ષર છે. એવા અક્ષર રૂપ નિર્ગુણ પ્રદા છે. આ નિર્ગુણ પ્રદારૂપ અક્ષરને, બૃહહારણ્યક ઉપનિષદમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિએ ગાર્ગીની પ્રત્યે સ્થૂલ-સૂક્ષ્માદિ સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત કહેલ છે -સ્તદ્વિવદશ ગર્ગિ પ્રાશ્નના અભિવંદ્યત્વજ્ઞમત્ત્વ-હસ્તમવીર્ણ-અર્થાત્-હે ગાર્ગી ! આ નિર્ગુણ પ્રદારૂપ અક્ષરને પ્રદા-વેત્તા પ્રદાણુ સ્થૂલભાવથી રહિત કહે છે, અણુભાવથી રહિત કહે છે, હ્રસ્વભાવથી રહિત કહે છે તથા દીર્ઘભાવથી રહિત કહે છે. આ નિર્ગુણ પ્રદારૂપ અક્ષર સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત છે, માટે તે નિર્ગુણ પ્રદારૂપ અક્ષર અવ્યક્ત છે, અર્થાત્ નેત્રાદિ સર્વ કરણોના અવિષય છે. એવા અક્ષરરૂપ તથા અવ્યક્તરૂપ આપનું-નિરાકાર નિર્ગુણ પરમેશ્વરનું જે અધિકારી પુરુષો શ્રદ્ધા-ભક્તિપૂર્વક નિરંતર ચિન્તન કરે છે, તે બંને પ્રકારના અધિકારીજનોની મધ્યે કયો અધિકારીજન યોગવિત્તમ છે અર્થાત્ કયો અધિકારીજન અતિશયત યોગને ભણનારા છે, અથવા કયો અધિકારીજન અતિશયત સમાધિરૂપ યોગને પ્રાપ્ત થયેલો છે ?

સમાધિરૂપ યોગને જે પુરુષો ભણે છે અથવા પ્રાપ્ત થાય છે, તેઓ યોગવિત્ કહેવાય છે. યોગવિત્ પુરુષોના મધ્યમાં જે અત્યંત શ્રેષ્ઠ હોય તેઓ યોગવિત્તમ કહેવાય છે. અર્થાત્ આ પ્રકારના યોગવિત્ બંને પ્રકારના અધિકારીજનો છે, તે પણ બંને પ્રકારના અધિકારી જનોની મધ્યે કયા અધિકારી જનો અત્યંત શ્રેષ્ઠ યોગવિત્ છે અર્થાત્ કયા અધિકારી પુરુષોનું જ્ઞાન મારે-અર્જુને અનુસરણ કરવા યોગ્ય છે ? વાત્પર્ય એ કે-સગુણ પ્રદાને ભણનારા પુરુષોનું જ્ઞાન મારે-અર્જુને અનુસરણ કરવા યોગ્ય છે કે નિર્ગુણ પ્રદાને ભણનારા પુરુષોનું જ્ઞાન મારે અનુસરણ કરવા યોગ્ય છે, તે મને સમજાવો. (૧)

અવતારલિપ્તકા-સર્વેશ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્, સગુણ વિદ્યામાજ અર્જુનને અધિકાર દેખાવ, અર્જુનની પ્રત્યે સગુણ વિદ્યાનું જ વિધાન કરશે તથા યથાધિકારને અનુસારે તે વિધાનાં ન્યૂનાધિક્તાવાળા સાધનોનું પણ વિધાન કરશે એ ક્ષરણથી પ્રથમ સાકાર પ્રદાવિદ્યામા અર્જુનની રુચિ કરવામાટે સાકાર પ્રદાવિદ્યાની સ્તુતિ કરતાં “પ્રથમ સાકાર પ્રદાવિદ્યા જ શ્રેષ્ઠ છે” એ પ્રકારનો ઉત્તર કહે છે -

શ્રીમગવાનુવાચ-મર્યાવેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ।

શ્રદ્ધયા પર્યોપેતાસ્તે મે યુક્તતમા મતાઃ ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-શ્રીભગવાન્ કહે છે:-હે અર્જુન ! જે અધિકારી પુરુષ પોતાના મનને મારેવિષે-સગુણ પ્રદાવિષે એકાગ્ર કરી, નિત્યયુક્ત થયેલો તથા સાત્વિક શ્રદ્ધાએ કરી યુક્ત થયેલો માર-સાકાર પ્રદાનું ચિન્તન કરે છે તે અધિકારી જનને હું-પરમેશ્વર શ્રદ્ધાતમ માનું છું. ૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! મારામાં-ભગવાન વાસુદેવરૂપ તથા પરમેશ્વરરૂપ સગુણ પ્રદામાં પોતાના મનને આવેશ કરીને અર્થોત્ અનન્ય શરણતાવડે તથા નિરતિશય પ્રિયતાવડે પોતાના મનને મારામાં-સગુણ પ્રદામાં પ્રવેશ કરીને, જેમ હિંચુલના રંગની સાથે મળીને લાખ તન્મય થઇ જાય છે તેમ પોતાના મનને હું-પરમેશ્વરમય કરીને, જે અધિકારી પુરુષો નિત્યયુક્ત થઇને અર્થોત્ નિરંતર મારા-પરમેશ્વરના ચિન્તનવિષયક ઉદ્દમવાળા થઇને તથા જે અધિકારી પુરુષો પરમશ્રદ્ધાવડે યુક્ત થઇને અર્થોત્ “આરાધેલા આ સગુણ પરમેશ્વર અવશ્ય મારો નિસ્તાર કરશે” આ પ્રકારની આસ્તિક્યબુદ્ધિરૂપ આસ્તિકશ્રદ્ધાવડે યુક્ત થઇને, સર્વ યોગેશ્વરોના પણ ધધિરૂપ, સર્વજ્ઞ તથા સમગ્ર કલ્યાણ ગુણોના સ્થાનરૂપ એવા સાકાર પ્રદારૂપ મારું-પરમેશ્વરનું સર્વદા ચિંતન કરે છે, તે અધિકારી જનો જ મને-પરમેશ્વરને યુક્તવત્ત્વે કરીને અભિમત છે. અર્થોત્ તે અધિકારી પુરુષો સર્વદાજે મારામાં-પરમેશ્વરમાં આસક્ત ચિત્તવાળા હોવાથી સર્વ વિષયોથી વિમુખ થઇને મારું-પરમેશ્વરનું ચિન્તન કરતાં સંપૂર્ણ દિન-રાત્રિઓને વ્યતીત કરે છે. તેથી તે સગુણ પ્રદાનું ચિત્તન કરનારા અધિકારી-જનો જ મને-પરમેશ્વરને યુક્તવત્ત્વે કરીને અભિમેત છે અર્થોત્ હું-પરમેશ્વર અધિકારી-જનોને સર્વ યોગીજનોથી શ્રેષ્ઠ માનું છું. (૨)

અવતરણિકા:-“હે ભગવન ! નિર્ગુણ પ્રદાને જાણનારા પુરુષોની અપેક્ષાએ કરીને સગુણ પ્રદાને જાણનારા પુરુષોમાં શું અતિશયતા છે કે, જે અતિશયતાવડે સગુણ પ્રદાને જાણનારા પુરુષો જ આપને યુક્તવત્ત્વે કરીને અભિમત છે ?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન તે અતિશયતાનું કથન કરતાં, પ્રથમ અતિશયતાના નિરૂપક નિર્ગુણ પ્રદાના વેત્તાઓની સ્તુતિનું બે શ્લોકોવડે કથન કરે છે:-

ये त्वक्षरमनिर्दश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचित्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ૩ ॥

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते स्ताः ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! વળી જે અધિકારી જન ઇન્દ્રિયોના સમૂહને નિરુદ્ધ કરી, સર્વત્ર સમબુદ્ધિવાળો થઇ તથા સર્વજ્ઞોના હિતમાં પ્રીતિવાળો થઇ, અનિર્દેશ્ય, અબ્ધકત, સર્વત્ર વ્યાપક, અચિત્ય, કૂટસ્થ, અચલ, ધ્રુવ એવા નિર્ગુણ પ્રદારૂપ અક્ષરનું નિરંતર ચિંતન કરે છે તે અધિકારી પુરુષો પણ મને-નિર્ગુણ પ્રદાને જ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩-૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે અધિકારીજનો અક્ષરરૂપ મારું-નિર્ગુણ પ્રદાનું નિરંતર ચિંતન કરે છે, તે અધિકારી પુરુષો મને-અક્ષરરૂપે નિર્ગુણ પ્રદાને જ પ્રાપ્ત થાય છે. જે અક્ષરરૂપ નિર્ગુણ પ્રદા બૃહદ્દારણ્યક ઉપનિષદમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિએ ગાર્ગીની પ્રત્યે દત્તદેવદર્શ ગાર્ગિ માત્રણા અભિવેદ્યસ્થૂલમનજ્ઞ-હસ્તમદીર્ઘ ઇત્યાદિ વચનોવડે કહેવામાં આવેલ છે.

અહીં યે તુ એમાં રહેલો જે તુ શબ્દ છે, તે તુ શબ્દ પૂર્વે કહેલા સગુણ પ્રદાના ઉપાસકોથી નિર્ગુણ પ્રદાના ઉપાસકોમાં વિલક્ષણતાનું યોધન કરવા માટે છે. હવે અક્ષરમાં નિર્ગુણ પ્રદારૂપતા સિદ્ધ કરવા માટે શ્રીભગવાન અક્ષરનાં સાત વિશેષણો કહે છે. હે અર્જુન ! નિર્વિશેષ પ્રદારૂપ અક્ષર અનિર્દેશ્ય છે અર્થોત્ તે અક્ષરપ્રદા કોઇ શબ્દવડે કથન કરવાને અશક્ય છે.

શંકા:—“હિ ભગવન્! અક્ષર પ્રહ્લ, શબ્દવડે કેમ કહેવામાં આવતો નથી?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન્ અનિર્દેશ્યપણામાં હેતુ કહે છે. અવ્યક્તમિતિ—હે અર્જુન! અક્ષર અવ્યક્ત છે, અર્થાત્ શબ્દની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તભૂત જે જાતિ-શુણ્-ક્રિયાસંબંધ એ ચાર ધર્મો છે તે ચાર ધર્મોથી રહિત અક્ષર પ્રહ્લ છે. માટે અક્ષર પ્રહ્લ કોઈ પણ શબ્દવડે કહેવામાં આવતો નથી. તાત્પર્ય એ છે કે-લોકવિષે જે જે અર્થમાં જે જે શબ્દ પ્રવૃત્ત થાય છે, તે તે શબ્દ તે તે અર્થમાં જાતિને, શુણ્ને, ક્રિયાને અથવા સંબંધને દ્વારભૂતે કરી પ્રવૃત્ત થાય છે, જેમકે “પ્રાહ્લ” ઇત્યાદિ શબ્દ પ્રાહ્લશુલ્ત્વાદિ જાતિને લઈને જ સ્વ-સ્વ અર્થમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, અને “શુકલ” “નીલ” ઇત્યાદિ શબ્દ શુકલ-નીલાદિ શુણ્ને લઈને જ સ્વ-સ્વ અર્થમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, અને “પાચક” “પાકક” ઇત્યાદિ શબ્દ પાકાદિકરૂપ ક્રિયાને લઈને જ સ્વ-સ્વ અર્થમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. અને “પિતા પુત્ર” ઇત્યાદિ શબ્દ જન્ય-જનકભાવાદિ સંબંધને લઈને સ્વ-સ્વ અર્થમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આ પ્રકારે સર્વ શબ્દ જાતિ-શુણ્નાદિ નિમિત્તને લઈને જ પોતપોતાના અર્થમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. નિર્વિશેષ અક્ષર પ્રહ્લમાં જાતિ-શુણ્નાદિ વિશેષ ધર્મ નથી, તેથી અક્ષર પ્રહ્લમાં કોઈ પણ શબ્દની પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

અર્જુનની શંકા:—“હિ ભગવન્! અક્ષર પ્રહ્લ જાતિશુણ્નાદિ ધર્મોથી રહિત કયા હેતુથી છે?” શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—સર્વજ્ઞમ્ હિતિ। હે અર્જુન! જે હેતુથી અક્ષરપ્રહ્લ સર્વત્રગ છે અર્થાત્ સર્વત્ર વ્યાપક છે તથા સર્વનું કારણ છે, તે હેતુથી અક્ષરપ્રહ્લ જાતિ-શુણ્નાદિકાથી રહિત છે. જે પદાર્થ પરિચ્છિન્ન હોય છે તથા કાર્યરૂપ હોય છે, તે પદાર્થ જાતિ-શુણ્નાદિ ધર્મવાળો હોય છે. યદ્યપિ નૈયાયિકે, આકાશ-કાલ-દિશા એ ત્રણેમાં અકાર્યપણાને તથા વ્યાપકપણાને અંગીકાર કરી, ત્રણેમાં જાતિ-શુણ્નાદિનો અંગીકાર કરે છે, તેથી પરિચ્છિન્ન કાર્યમાં જ જાતિ-શુણ્નાદિ રહે છે, એ નિયમ સંભવતો નથી, તથાપિ વેદાંત-સિદ્ધાંતમાં તો આકાશાદિકોવિષે પણ કાર્યપણાને તથા પરિચ્છિન્નપણાને અંગીકાર કર્યો છે. માત્રન આકાશ: સંવૃત: અર્થાત્ આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું, ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ આકાશાદિકોની આત્મામાંથી ઉત્પત્તિ કહી છે; અને યો વૈ મૂમા તત્સુહ, માત્પે સ્વમસ્તિ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ વ્યાપક આત્માથી ભિન્ન આકાશાદિ સર્વ પ્રપંચને પરિચ્છિન્ન કહેલ છે, માટે આકાશાદિકોમાં નિયમને ભંગ થતો નથી.

અક્ષર પ્રહ્લ સર્વત્ર વ્યાપક છે, માટે અક્ષર પ્રહ્લ અચિત્ત છે, અર્થાત્ અક્ષરપ્રહ્લ જેમ શબ્દની પ્રવૃત્તિને વિષય નથી તેમ મનની પ્રવૃત્તિને પણ વિષય નથી. શબ્દની પ્રવૃત્તિની પેઠે મનની પ્રવૃત્તિ પણ પરિચ્છિન્ન વસ્તુને જ વિષય કરે છે. અક્ષર પ્રહ્લમાં પરિચ્છિન્નપણું નથી, તેથી અક્ષર પ્રહ્લમાં મનની પ્રવૃત્તિની પણ વિષયતા સંભવતી નથી. શ્રુતિ કહે છે કે—યતો વાવો નિવર્તતે અગ્રાપ્ય મનસા તદ્દ્વદ્વિતિ। અર્થાત્ મનસહિત વાણી જે અક્ષરપ્રહ્લને ન પ્રાપ્ત થઈને જે અક્ષર પ્રહ્લથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

અર્જુનની શંકા:—“હિ ભગવન્! અક્ષર પ્રહ્લ જે કદાચિત્ વાણીનો તથા મનનો વિષય ન હોય તો શ્રુતિવચન તથા વ્યાસસૂત્ર પ્રહ્લમાં વાણીની વિષયતા તથા મનની વિષયતા શાવાસ્તે કહે છે? શ્રુતિ કહે છે કે—સં ત્વૌપનિષદ્ શરૂં પૃષ્ઠામિ હિતિ। હ્યતે ત્વચ્ચપા શ્રુત્વા સૂક્ષ્મયા સૂક્ષ્મદર્શિભિ: હિતિ। મનસૈવાવદ્રદ્યં હિતિ—અર્થાત્ હે સાહચર્ય। કેવળ ઉપનિષદ્ પ્રમાણુવડે જાણવા યોગ્ય જે પરબ્રહ્મ છે, તે પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ હું યાગવલ્કય તને પૂછું છું. સૂક્ષ્મદર્શી વિદ્વાન્ પુરુષોથી વિષયવાસનાથી રહિત એકાગ્ર સૂક્ષ્મ ભુદ્ધિવડે જ આત્માદેવને સાક્ષાત્કાર કરાય છે. આત્માદેવ કેવળ

શુદ્ધ મનવડે જ જોવામાં આવે છે. વ્યાસસૂત્ર કહે છે કે-જાણ્યોનિત્વાત્-અર્થાત્-જેનીવિષે ઉપ-નિષદ્ધરૂપ શાસ્ત્ર યોગિ એટલે પ્રમાણ છે એવો પરબ્રહ્મ છે, ઇત્યાદિ શ્રુતિ-સૂત્રવચનો પરબ્રહ્મમાં પણ ઉપનિષદ્ધરૂપ વાણીની વિષયતા તથા શુદ્ધ મનની વિષયતા કથન કરે છે. બ્રહ્મને અવિષય માનવામાં સર્વ અસંગત થશે.”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-હે અર્જુન ! મહાવાક્યરૂપ શબ્દપ્રમાણથી ઉત્પન્ન થયેલી જે બુદ્ધિની અંત્યવૃત્તિ છે, તે બુદ્ધિની વૃત્તિમાં અવિધાકદ્વિપત સંબંધવડે પરમાનંદબોધરૂપ શુદ્ધ વસ્તુ પ્રતિબિંબિત થવાથી જ કદ્વિપતરૂપ અવિધાની તથા અવિધાના કાર્યની નિવૃત્તિ થાય છે. આ કારણથી માત્ર ઉપચારથી પરબ્રહ્મમાં વાણીની વિષયતા તથા બુદ્ધિની વિષયતા કહી છે, અર્થાત્ મહાવાક્યજન્ય શુદ્ધ બુદ્ધિની વૃત્તિ ચિદ્વાસાસવડે યુક્ત થઈને બ્રહ્માશ્રિત તથા બ્રહ્મવિષયક અવિધાની નિવૃત્તિ કરે છે.

જેને શાસ્ત્રમાં વૃત્તિવ્યાપ્તિ કહે છે, તેનો અંગીકાર કરીને જ શ્રુતિ-સૂત્રવચનોએ બ્રહ્મમાં વાણીની તથા મનની વિષયતા કહી છે. જેમ ટેહાદિ અનાત્મ પદાર્થોમાં ફલવ્યાપ્તિરૂપ મુખ્ય વિષયતા છે, તેમ બ્રહ્મમાં કાંઈ મુખ્ય વિષયતા કહી નથી. આ સર્વ અભિપ્રાયે કરીને શ્રીભગવાન્ અક્ષર બ્રહ્મમાં કદ્વિપત અવિધાના સંબંધનું ઉપપાદન કરવા માટે કહે છે-કૂટસ્થ ઇતિ. જે વસ્તુ વાસ્તવિક રીતે મિથ્યાભૂત હોવા છતાં પણ સત્યરૂપે કરીને પ્રતીત થાય છે, તે વસ્તુને લોકમાં કૂટ કહેવામાં આવે છે. જેમ આ લોકમાં જે સાક્ષી પુરુષ વાસ્તવિક રીતે મિથ્યાવાદી હોવા છતાં પણ સત્યવાદી પુરુષની પેઠે પ્રતીત થાય છે તે સાક્ષીને કૂટ સાક્ષી કહે છે, તેમ માયા-અવિધારૂપ અજ્ઞાન પણ પોતાના કાર્યપ્રપંચસહિત વાસ્તવિક રીતે મિથ્યાભૂત હોવા છતાં પણ વિચારહીન પુરુષોને સત્યરૂપે કરીને પ્રતીત થાય છે, તેથી કાર્યપ્રપંચસહિત અજ્ઞાન પણ ‘કૂટ’ કહેવાય છે. આ કાર્યપ્રપંચસહિત અજ્ઞાન નામના કૂટમાં જે વસ્તુ આધ્યાસિક સંબંધે કરીને અધિજ્ઞાનરૂપે રહે છે, તે વસ્તુનું નામ કૂટસ્થ છે, અર્થાત્ કાર્યપ્રપંચસહિત અજ્ઞાનના અધિજ્ઞાનરૂપ જે પરબ્રહ્મ છે તેનું નામ કૂટસ્થ છે. આટલા કથનવડે પૂર્વોક્ત સર્વ અનુપપત્તિઓનો પરિહાર કર્યો. માટે સર્વ વિકારો અવિધાવડે કદ્વિપત હોવાથી અવિધાના અધિજ્ઞાનરૂપ સાક્ષી ચૈતન્ય નિર્વિકાર છે.

આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન્ કહે છે-અચલં ઇતિ. વિકાર એટલે ચલન. આ ચલનરૂપ વિકારથી જે રહિત હોય તેનું નામ અચલ છે. અચલ હોવાથી જ અક્ષર બ્રહ્મ ધ્રુવ છે અર્થાત્ પરિણામી ભાવથી રહિત હોવાથી નિત્ય છે. આ પ્રકારના અક્ષરશુદ્ધ પરબ્રહ્મરૂપ મારું-પરમેશ્વરનું જે અધિકારીજનો ચિંતન કરે છે, અર્થાત્ બ્રહ્મવેત્તા ગુરુના મુખથી વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરીને પ્રમાણગત અસંભાવનાની નિવૃત્તિવડે તથા મનનવડે અમેયગત અસંભાવનાની નિવૃત્તિ કર્યા પછી વિપરીત ભાવનાની નિવૃત્તિ કરવા માટે જે અધિકારી પુરુષો ધ્યાન કરે છે, અર્થાત્ અનાત્માકાર વિભતીય વૃત્તિઓના તિરસ્કાર કરીને તેલધારાની પેઠે વિચ્છેદથી રહિત સજાતીય વૃત્તિઓના પ્રવાહરૂપ નિદિધ્યાસનભૂત ધ્યાનવડે અધિકારી પુરુષો મને નિર્ગુણ બ્રહ્મનો વિષય કરે છે.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! આત્માદિ ઇદ્રિયોનો પોત-પોતાના શબ્દાદિ વિષયોની સાથે સંબંધ છતાં વિભતીય વૃત્તિઓનો તિરસ્કાર કેવી રીતે થશે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-સચિયમ્યેદ્રિયવાનં ઇતિ-હે અર્જુન ! અધિકારી જનો પોતાની આત્માદિ ઇદ્રિયોના સમૂહને પોતપોતાના શબ્દાદિ વિષયોથી નિવૃત્ત કરીને મારું-નિર્ગુણ બ્રહ્મનું ધ્યાન કરે છે. એટલા કથનવડે શ્રીભગવાને શમદ્વિમાદિ ષટ્સંપત્તિનું કથન કર્યું.

અર્જુનની શંકા:—“હિ ભગવન્ ! વિષયલોગની વાસના વિદ્યમાન હોતાં શબ્દાદિ વિષયોથી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની નિવૃત્તિ કેવી રીતે સંભવશે ?”

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:—સર્વ સમુદય: इति—હે અર્જુન ! જેમની બુદ્ધિ સર્વ વિષયોમાં સમ છે એટલે કે તુલ્ય છે, અર્થાત્ જેમની બુદ્ધિ હર્ષ-વિષાદથી રહિત તેમ જ રાગ-દ્રેષથી રહિત છે, તેઓ સર્વ સમબુદ્ધિ કહેવાય છે. વાર્તાયં એ છે કે—સમ્યક્ જ્ઞાનવડે જે પુરુષોનું હર્ષ-વિષાદાદિકોના કારણરૂપ અજ્ઞાન નિવૃત્ત થઈ ગયું છે તથા વિષયોમાં દોષદર્શનના અભ્યાસવડે જે પુરુષોની સર્વ વિષયોની ઇચ્છા નિવૃત્ત થઈ ગઈ છે, એવા તત્ત્વવેત્તા પુરુષો સર્વ સમબુદ્ધિ કહેવાય છે.

એવા સર્વ સમબુદ્ધિવાળા થયેલા જે અધિકારી પુરુષો માર્ગ-નિર્ણય પ્રદાનું ચિન્તન કરે છે, એમ કહીને શ્રીભગવાને વરીકાર નામે વૈરાગ્યનું કથન કર્યું. આ કારણથી જ સર્વ આત્મદૃષ્ટિવડે હિંસાના કારણરૂપ દ્રેષથી રહિત હોવાથી અધિકારી પુરુષો સર્વ ભૂતોના હિતમાં પ્રીતિવાળા છે, અર્થાત્ જન્ય સર્વભૂતેભ્યો મત્તઃ સ્વાહા એ મંત્રવડે સર્વ ભૂત પ્રાણીઓની પ્રત્યે અભયરૂપ દક્ષિણા આપેલી છે, એવા પરમહંસ સંન્યાસીઓ છે. કારણ સંન્યાસીઓએ સર્વ ભૂત પ્રાણીઓને અભયદાન આપ્યું, એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે: જન્યં સર્વભૂતેભ્યો દત્ત્વા સંન્યાસમાયત્વ—અર્થાત્—અધિકારી પુરુષે શરીરવડે તથા મનવડે સર્વ સ્થાવર જંગમરૂપ પ્રાણીઓને અભયદાન કરીને સંન્યાસ આશ્રમને ગ્રહણ કરવો. આ પ્રકારનાં સર્વ સાધનોવડે સંપન્ન થયેલા સર્વથી વિરક્ત અધિકારીજનો પોતે પ્રદ્યુત્ય હોવા છતાં પણ સર્વ સાધનોના ફળભૂત તથા સંશયથી રહિત એવા આત્મસાક્ષાત્કારવડે અને અક્ષર પ્રદ્યુત્યને જ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષો તત્ત્વસાક્ષાત્કારની પૂર્વે પણ હું-નિર્ણય પ્રદ્યુત્ય થતાં જ તત્ત્વસાક્ષાત્કારવડે અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થતાં હુંરૂપ-નિર્ણય પ્રદ્યુત્ય થઈને જ રહે છે. શ્રુતિ કહે છે કે—મઘૌ સન્ પ્રજાપ્યેતિ, મઘવિદ્મઘૈવ મવતિ અર્થાત્—અધિકારીજન પ્રદ્યુત્ય થઈને જ પ્રદ્યુત્યને પ્રાપ્ત થાય છે, અને “હું પ્રદ્યુત્ય હું” એ પ્રકારે પોતાના આત્મારૂપે કરીને પ્રદ્યુત્યને જાણનારા પુરુષ પ્રદ્યુત્ય જ થાય છે. જ્ઞાનવાન્ પુરુષ પ્રદ્યુત્ય જ છે: એ વાત જ્ઞાની લાતમૈવ મે મતં એ વચનવડે શ્રીભગવાને પોતે જ ગીતાશાસ્ત્રમાં કહી છે. (૩-૪)

અવતરણિકા:—હવે, નિર્ણય પ્રદાનું ચિન્તન કરનારા અધિકારી જનો કરતાં પૂર્વે કહેલા સચુલ્ય પ્રદાનું ચિન્તન કરનારા અધિકારીજનોની અતિશયતા દર્શાવતાં શ્રીભગવાન્ અર્જુનની પ્રત્યે કહે છે:—

ક્રેશોઽધિકતરસ્તેપામવ્યક્તાસક્તચેતસામ્ ।

અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃખં દેહવદ્ધિરવાપ્યતે ॥ ૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—જેનું ચિત્ત નિર્ણય પ્રદાનમાં આસક્ત હોય છે તે પુરુષને અતિ અધિક કલેશ હોય છે; કારણ દેહાભિમાની પુરુષથી નિર્ણય પ્રદાન અત્યંત દુઃખે કરી પ્રાપ્ત થાય છે. ૫

ટીકા:—હે અર્જુન ! સચુલ્ય પ્રદાનું ચિન્તન કરનારા જે અધિકારી પુરુષો પૂર્વે કહ્યા હતા, તે અધિકારીજનોને પણ, સર્વ વિષયોથી પોતાના મનને નિવૃત્ત કરી, સચુલ્ય પ્રદાનમાં મનને જોડાવિષે, નિરંતર પરમેશ્વરની પ્રસન્નતાને અર્થે નિષ્કામકર્મપરાયણ થવાવિષે તથા પરમ સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાવડે યુક્ત થવાવિષે, જ કે અધિક કલેશ પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ સચુલ્ય પ્રદાનું ચિન્તન કરનારા પુરુષોને અધિકતર કલેશ પ્રાપ્ત થતો નથી; અર્થાત્ અત્યંત અધિક કલેશ પ્રાપ્ત થતો નથી. જેમનાં ચિત્ત નિર્ણય પ્રદાનના ચિન્તનને પરાયણ છે એવા જે પૂર્વોક્ત શ્રવ-

ણાદિ સાધનોવાળા અધિકારી જનો છે, તે નિર્જીવ પ્રજ્ઞના ચિન્તનપરાયણ અધિકારી જનોને તો અધિકતર કલેશ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ અતિશય અધિક આયાસરૂપ કલેશ પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે, આ પૂર્વોક્ત અર્થમાં શ્રીભગવાન્ હેતુ કહે છે: અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃસમ્મિતી ॥ અર્થાત્-દેહવિષે ‘અહં મમ’ અભિમાનવાળા પુરુષો અવ્યક્તરૂપ ગતિને બહુ દુઃખે કરીને પામે છે. સુસુષુજનો તરવજ્ઞાનવડે જેને પ્રાપ્ત થાય, એવો જે મંતવ્ય કૃણરૂપ નિર્જીવ પ્રજ્ઞ છે, તેનું નામ ગતિ છે. શ્રુતિ કહે છે કે-સા કાશ્ચ સા પતા ગતિઃ અર્થાત્-નનર્જીવ પ્રજ્ઞ જ સર્વના અવધિરૂપ છે તથા પરાગતિરૂપ છે. નિર્જીવ પ્રજ્ઞ નેનાદિ ઈન્દ્રિયોના વિષય નથી, તેથી નિર્જીવ પ્રજ્ઞરૂપ ગતિને અવ્યક્ત કહી છે, અર્થાત્ દેહાભિમાની પુરુષો અક્ષર પ્રજ્ઞરૂપ ગતિને બહુ દુઃખવડે પામે છે. તેમાં પ્રથમ વિવેક-વૈરાગ્ય-શમદમાદિ વદ સંપત્તિ-સુસુષુતા એ ચાર સાધનોવડે સંપન્ન થવું, ત્યાર પછી વિધિપૂર્વક સર્વ કર્મોના સંન્યાસવડે શ્રોત્રિય પ્રજ્ઞાનિષ્ઠ શુરની સમીપ જવું, ત્યારપછી પ્રજ્ઞાવેતા શુરના સુખથી વેદાંતવાક્યોનું શ્રવણ કરવું, ત્યાર પછી તે તે વાક્યના વિચારવડે જમની નિવૃત્તિ કરવી, ઇત્યાદિ સાધનો કરવામાં દેહાભિમાની પુરુષોને મહાન્ પ્રયાસની પ્રાપ્તિ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે. આ અભિપ્રાયે કરીને શ્રીભગવાને ક્ષેત્રોપરિક્ષતસ્તેષામ્ એ વચન કહ્યું છે. યદપિ સશુણ્વ પ્રજ્ઞને જાણનારા પુરુષોને તથા નિર્જીવ પ્રજ્ઞને જાણનારા પુરુષોને એક જ મોક્ષરૂપ કૃણની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી નિર્જીવ પ્રજ્ઞાવેતા પુરુષો કરતાં સશુણ્વ પ્રજ્ઞાવેતા પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠતા કહેવી સંભવતી નથી, તથાપિ એક જ કૃણને જે પુરુષો દુષ્કર ઉપાયે કરીને પ્રાપ્ત થાય છે, તે પુરુષોની અપેક્ષાએ કરી, તે જ કૃણને જે પુરુષો સુગમ ઉપાયવડે પ્રાપ્ત થાય છે તે પુરુષો એક કહેવાય છે, એ ભગવાનનો અભિપ્રાય છે.

યદપિ પૂર્વે નવમા અધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં હૃદયં કર્તુમશ્નવં એ વચનવડે શ્રીભગવાને અધિકારી પુરુષોને સુખે કરીને પ્રજ્ઞાજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કહી હતી અને અહીં અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃસમ્મિતી એ વચનવડે બહુ દુઃખવડે નિર્જીવ પ્રજ્ઞાની પ્રાપ્તિ કહી છે, તેથી પૂર્વ-ઉત્તર વચનનો પરસ્પર વિરોધ પ્રતીત થાય છે, તથાપિ શ્રીભગવાનનો એ અભિપ્રાય છે કે, વિવેકાદિ સર્વ સાધનોવડે સંપન્ન જે નિષ્કામ અધિકારી જનો છે, તે અધિકારી જનોને તો સુખે કરીને જ નિર્જીવ પ્રજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થાય છે; અને જે પુરુષોનું દેહાદિકેમાં ‘અહંમમ’ અભિમાન છે એવા સકામ પુરુષોને બહુ દુઃખે કરીને નિર્જીવ પ્રજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ અભિપ્રાયે કરીને શ્રીભગવાને અહીં દેહવિક્ષિપ્તિઃ એ વચનવડે દેહાભિમાની પુરુષ જ કહેલા છે. એવા દેહાભિમાની પુરુષોને સશુણ્વ પ્રજ્ઞાનું ચિન્તન જ સુગમ છે, તેથી પૂર્વ-ઉત્તર વચનોનો વિરોધ આવતો નથી. (૫)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-‘હિ ભગવન્! સશુણ્વપ્રજ્ઞાવેતા પુરુષોને તથા નિર્જીવ પ્રજ્ઞાવેતા પુરુષોને જો કદાચિત્ એક જ કૃણની પ્રાપ્તિ થતી હોય, તો કલેશની અલ્પતાવડે સશુણ્વપ્રજ્ઞાવેતા પુરુષોમાં ઉત્કૃષ્ટતા થાય અને કલેશની અધિકતાવડે નિર્જીવપ્રજ્ઞાવેતા પુરુષોમાં નિકૃષ્ટતા થાય; પરંતુ જન્મેને એક કૃણની પ્રાપ્તિ થતી નથી, કિન્તુ તે જન્મેને સિદ્ધ સિદ્ધ કૃણની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમાં નિર્જીવપ્રજ્ઞાવેતા પુરુષોને, અવિદ્યાની તથા તેના કાર્યપ્રપંચની નિવૃત્તિ-પૂર્વક, નિર્દોષ-પરમાર્થ પ્રજ્ઞારૂપતાની પ્રાપ્તિરૂપ કૃણ પ્રાપ્તિ થાય છે; અને સશુણ્વપ્રજ્ઞાવેતા પુરુષોને અધિજ્ઞાનરૂપ નિર્જીવ પ્રજ્ઞાનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી, તેથી તેમની અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થતી નથી. કિન્તુ સશુણ્વપ્રજ્ઞાવેતા પુરુષો હિરણ્યગર્ભરૂપ કાર્યપ્રજ્ઞાના લોકમાં જઈને યાં ઐશ્વર્યવિશેષરૂપ કૃણને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી નિર્જીવપ્રજ્ઞાવેતા પુરુષોને, મોક્ષરૂપ અધિક કૃણની પ્રાપ્તિ માટે જે આયાસની અધિકતા છે, તે આયાસની અધિકતા નિર્જીવ-

બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોમાં ન્યૂનતાની પ્રાપ્તિ કરતી નથી. અહ્ય ક્ષણ માટે આયાસની અધિકતા જ ન્યૂનતાની પ્રાપ્તિ કરે છે.”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન-હે અર્જુન ! સશુલ્ય બ્રહ્મની ઉપાસનાવડે જેમના સર્વ પ્રતિબંધ નિવૃત્ત થઈ ગયા છે, એવા જે સશુલ્ય બ્રહ્મા ઉપાસકો છે, તે ઉપાસક પુરુષોને બ્રહ્મલોકમાં કેવળ ઐશ્વર્યવિશેષની પ્રાપ્તિરૂપ ક્ષણ જ પ્રાપ્ત થતું નથી, કિન્તુ તે ઉપાસક પુરુષોને બ્રહ્મલોકમાં શુરના ઉપદેશવિના જ તથા શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસનાદિક્ષાની આવૃત્તિ-રૂપ કલેશવિના જ, ઈશ્વરની પ્રસન્નતાવડે સહકૃત તથા પોતાની મેળે જ સ્ફુરણ પામેલા એવા વેદાંતવાક્યોવડે તત્ત્વજ્ઞાનની પલ્લ ઉત્પત્તિ થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનવડે કાર્યસહિત અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થતાં બ્રહ્મલોકવિષે જ ઐશ્વર્યભોગના અંતવિષે ઉપાસક પુરુષોને નિર્ગુણબ્રહ્મવિદ્યાના ક્ષણરૂપ પરમ કૈવલ્ય સુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે:-સ પત્ત્નાઝીવણાત્પરાત્પરં પુરીણં પુરુષનીક્ષતે અર્થાત્-જેને હિરણ્યગર્ભનું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થયું છે એવો ઉપાસક પુરુષ, બ્રહ્મ-લોકના ઐશ્વર્યભોગના અંતમાં, સર્વ જીવોના સમષ્ટિરૂપ તથા શ્રેષ્ઠ એવા હિરણ્યગર્ભ કરતાં પણ પર એટલે વિલક્ષણ તથા શ્રેષ્ઠ તથા હૃદયરૂપ શુદ્ધમાં રહેલો તથા સર્વત્ર પરિપૂર્ણ એવો જે પ્રત્યક્-અભિજ્ઞ દ્વિતીય પરમાત્માદેવ છે, તે પરમાત્માદેવનો સાક્ષાત્કાર કરે છે અર્થાત્ તે બ્રહ્મલોકવિષે શુરના ઉપદેશવિના પોતાની મેળે જ સ્ફુરણ પામેલું જે વેદાંતવાક્ય-રૂપ પ્રમાણ છે, તે પ્રમાણવડે ઉપાસક પુરુષ પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. આ સાક્ષાત્કાર-વડે ઉપાસક પુરુષ બ્રહ્મલોકમાં કૈવલ્ય સુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારે પૂર્વાક્ત કલેશ-વિના જ સશુલ્યબ્રહ્મવેત્તા પુરુષોને ઈશ્વરના પ્રસાદથી નિર્ગુણબ્રહ્મવિદ્યાનું મોક્ષરૂપ ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે-આ સર્વ અર્થે શ્રીભગવાન જે શ્લોકોવડે કહે છે:-

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते ॥ ૬ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात्પાર્થ મર્યાવેશિતચેતસામ્ ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે પાર્થ ! વળી જે પુરુષો સર્વ કર્મોને મારામાં-સશુલ્ય બ્રહ્મમાં અર્પણ કરી, મારા વિષે પરાયણ થઈ તથા અનન્ય સમાધિરૂપ યોગે કરી મારું-પરમેશ્વરનું જ ચિંતન કરે તો છતો મારી ઉપાસના કરે છે તે મારામાં-પરમેશ્વરમાં આવેશિત ચિત્તવાળા પુરુષોનો, હું-પરમેશ્વર મૃત્યુસુકત સંસારસમુદ્રથી શીઘ્ર ઉદ્ધાર કરું છું. ૬-૭

ટીકા:-અહીં જે તુ માં રહેલો જે તુ શબ્દ છે, તે શબ્દ પૂર્વાક્ત અર્જુનની શંકાને નિવૃત્ત કરવા માટે છે. હે અર્જુન ! અધિકારી જનો મારામાં-સશુલ્ય પરમેશ્વરમાં નિત્ય-નૈમિ-ત્તિક-સ્વાભાવિક ઇત્યાદિ સર્વ કર્મોને અર્પણ કરીને મત્પર થયેલા છે. અર્થાત્ જેમને હું-ભગવાન વાસુદેવ જ પર એટલે પ્રકૃષ્ટ પ્રીતિનો વિષય છું તેઓ મત્પર કહેવાય છે, અથવા હું-પરમેશ્વર જ જેમને પર એટલે સર્વ કર્મોવડે પ્રાપ્ય છું, તેઓ મત્પર કહેવાય છે અથવા હું-પરમેશ્વર જ જેમને પર એટલે ધ્યાનનો વિષય છું તેઓ મત્પર કહેવાય છે, અથવા હું-વિશ્વરૂપ પરમાત્મા જ જેમને પર એટલે પોતા સિવાયનો અન્ય જ્ઞાતૃ-દ્રષ્ટૃ પદાર્થ છું તેઓ મત્પર કહેવાય છે અર્થાત્ પોતા સિવાયની અન્ય વસ્તુમાં સર્વત્ર મને-પરમેશ્વરને કેળનાશ પુરુષો મત્પર કહેવાય છે. એવા મત્પર થયેલા અધિકારી પુરુષો અનન્ય યોગવડે

મારું-પરમેશ્વરનું ચિંતન કરે છે. હું-ભગવાન્ વાસુદેવ સિવાય અન્ય આલંબન જેનામાં વિદ્યમાન નથી તેનું નામ અનન્ય છે. એવા અનન્ય સમાધિકરૂપ યોગને શાસ્ત્રમાં એકાંત ભક્તિયોગ કહેવામાં આવેલ છે. આ અનન્ય યોગવટે મારું-પરમેશ્વરનું ચિંતન કરનારા અર્થાત્ સર્વ સૌંદર્યના સારના નિધાનરૂપ, આનંદધનરૂપ વિગ્રહવાળો તથા જે ભુજાઓવટે યુક્ત અથવા આર ભુજાઓવટે યુક્ત સર્વજનોના મનને મોહ પમાડનારી મુરલીને અતિ મનોહર સપ્ત સ્વરોવટે વગાડનારો તથા શંખ-ચક્ર-ગદા-પદ્મ એ ચારેને હસ્તોમાં ધારણ કરનારો એવો જે હું-ભગવાન્ વાસુદેવ છું તે મારું-ભગવાન્ વાસુદેવનું ચિંતન કરનારા, અથવા નરસિંહ-રાધવ-વામન ઇત્યાદિરૂપ મારું-પરમેશ્વરનું ચિંતન કરનારા અથવા પૂર્વે દર્શાવેલા વિશ્વરૂપ મારું-પરમેશ્વરનું ચિંતન કરનારા જે અધિકારીજનો મારી-પરમેશ્વરની ઉપાસના કરે છે અર્થાત્ વ્યવધાનથી રહિત સંજાતીય ચિત્તવૃત્તિઓના પ્રવાહને મારો-પરમેશ્વરનો વિષય અધિકારી પુરુષો કરે છે, અથવા વપાસતે એ શબ્દનો આ પ્રમાણે ખીન્ને અર્થ કરવો; જે અધિકારીજનો મારા-પરમેશ્વરના સમીપવર્તીપણાવટે રહે છે, તેઓ મારામાં-પરમેશ્વરમાં આવેશિત ચિત્તવાળા પુરુષો છે, અર્થાત્ પૂર્વોક્ત મારામાં-સગુણ બ્રહ્માં જેમણે ચિત્તને આવેશિત કર્યું છે એટલે કે એકાગ્રતાવટે પ્રવેશિત કર્યું છે તેઓ મર્યાદેશિતચેતસ કહેવાય છે. એવા સગુણ બ્રહ્મના ચિંતનવિષે પરાયણ પુરુષોનો હું-ભગવાન્ વાસુદેવ મૃત્યુરૂપ સંસારસાગરમાંથી સમુદ્રતી ધાઉ છું. મૃત્યુવટે યુક્ત જે મિથ્યા અજ્ઞાન તથા તે અજ્ઞાનના કાર્યભૂત આ સંસાર જ પ્રસિદ્ધ સાગરની પેઠે દુસ્તર હોવાથી સાગરરૂપ છે. એવા મૃત્યુરૂપ સંસારસાગરમાંથી હું-પરમેશ્વર ઉપાસક પુરુષોનો સમુદ્રતી ધાઉ છું અર્થાત્ ઉપાસક પુરુષોને હું-પરમેશ્વર જ્ઞાનરૂપ આશ્રયની પ્રાપ્તિ કરીને, વિના આયાસે તથા યોગ જ કાળમાં, સર્વ પ્રપંચના બાધના અવધિભૂત શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ ઉર્ધ્વસ્થાનમાં ધારણ કરનારો ધાઉ છું.

અહીં દે વર્ણ એવું જે અર્જુનનું સંયોધન ભગવાને કહ્યું છે, તે “ તું અર્જુન મારા પિતાની ભગિનીના પુત્ર છે તથા મારો અનન્ય ભક્ત છે, તેથી આ મૃત્યુયુક્ત સંસારસાગરમાંથી તારો-અર્જુનનો પણ હું-પરમેશ્વર અવશ્ય ઉદ્ધાર કરીશ, તું ભય રાખ નહિ.” એ પ્રકારનું આશ્વાસન આપવા વાસ્તે કહ્યું છે. (૬-૭)

અવતરણિકા:—અહીં સૂધી સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનાની સ્તુતિ કરી. હવે સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનાનું વિધાન કરે છે.

મય્યેવ મન આધત્સ્વ મયિ બુદ્ધિં નિવેશય ।

નિવસિષ્યસિ મય્યેવ અત ऊર્ध्वં ન સંશયઃ ॥ ૮ ॥

સ્યોકાર્થ:—હે અર્જુન ! તું તારા મનને મારામાં-સગુણ બ્રહ્માં જ સ્થિત કર તથા તારી બુદ્ધિને પણ મારામાં-સગુણ બ્રહ્માં જ સ્થિત કર. આમ કરવાથી આ દેહનો પાત થવા પછી તું મારામાં-શુદ્ધ બ્રહ્માં જ અલોહરૂપે કરી નિવાસ કરશે. આ વિષે તારે કોઈ પણ રીતનો સંશય કરવો નહિ. ૮

ટીકા:—હે અર્જુન ! તું પોતાના સંકલ્પવિકલ્પરૂપ મનને મારામાં-સગુણ બ્રહ્માં જ સ્થિત કર, અર્થાત્ મનની સર્વ વૃત્તિઓને સગુણ પરમેશ્વરનો વિષય કર; પણ મારાથી-પરમેશ્વરથી ભિન્ન ખીન્ન શબ્દાદિ વિષયોને મનની વૃત્તિઓના વિષયરૂપ કર નહિ. પોતાની નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિને પણ મારામાં-સગુણ બ્રહ્માં જ સ્થિત કર, અર્થાત્ બુદ્ધિની સર્વ વૃત્તિ-

એને મારો-સગુણ પ્રદાનો વિષય કર. તાત્પર્ય એ છે કે, બીજા સર્વ વિષયોનો પરિત્યાગ કરીને તું સર્વ કાળે મારું સગુણ પ્રદાનું જ ચિંતન કર.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! એ પ્રકારે આપ સગુણ પ્રદાનું ચિંતન કરવાથી મને શું ફળ પ્રાપ્ત થશે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—નિવસિષ્યસિ હિતિ । હે અર્જુન ! એ પ્રકારે જ્યારે તું નિરંતર મારું-સગુણ પ્રદાનું ચિંતન કરીશ, ત્યારે “હું પ્રદક્ષિત છું,” એ પ્રકારના આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈને, તું આ દેહના પાતળી પછી મારે વિષે-નિર્ગુણ શુદ્ધ પ્રદાનવિષે જ અભેદરૂપે કરીને નિવાસ કરીશ. આ પ્રકારના સગુણ પ્રદાની ઉપાસનાના મોક્ષરૂપ ફળમાં તારે કિંચિત્ માત્ર પણ સંશય કરવો નહિ અર્થાત્ સગુણ પ્રદાના ઉપાસકને મોક્ષરૂપ ફળની પ્રાપ્તિમાં તારે કિંચિત્ માત્ર પણ પ્રતિબંધકની શંકા કરવી નહિ. અહીં યદ્યપિ એ જ્ઞેય એ વચનમાં જ્ઞાત જ્ઞેય એ પ્રકારની સંધિ કરવી ભેદભરી હતી, તથાપિ શ્રીભગવાને જે અહીં સંધિ નથી કરી, તે શ્લોકને પૂર્ણ કરવા માટે કરી નથી. (૮)

અવતરણિકા:—પૂર્વ શ્લોકમાં સગુણ પ્રદાના ધ્યાનનો પ્રકાર કહ્યો; હવે સગુણ પ્રદાનું ધ્યાન કરવામાં પણ અશક્ત જે અધિકારી જનો છે, તે અધિકારી જનોએ અશક્તિની તારવ-અત્રાવટે પ્રથમ તો પ્રતિમાદિ બાહ્ય વસ્તુઓમાં ભગવાનના ધ્યાનનો અભ્યાસ કરવો અર્થાત્ પ્રતિમાદિકોવિષે ભગવત્સુદ્ધિ કરવી. પ્રતિમાદિકોનું ધ્યાન કરવામાં પણ જે પુરુષો અશક્ત છે, તે અધિકારી જનોએ શ્રવણ-કીર્તનાદિરૂપ ભગવાનના ધર્મોનું અનુદાન કરવું અને ભગવાનના ધર્મોનું અનુદાન કરવામાં પણ જે પુરુષો અશક્ત છે, તે અધિકારી જનોએ તો સર્વ ધર્મોનાં ફળનો પરિત્યાગ કરવો અર્થાત્ ફળની ઇચ્છાથી રહિત થઈને ધર્મો કરવાં; આ પ્રકારનાં ત્રણ સાધનોનું ત્રણ શ્લોકોવડે શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:—

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥ ९ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે ધનંજય ! જો તું મારામાં-સગુણ પ્રદાનમાં પોતાના ચિત્તને સ્થિર રીતે સ્થાપન કરવા અસમર્થ હોય તો અભ્યાસના યોગે કરી મને-પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત થવાના અર્થની ઇચ્છા કર. ૯

ટીકા:—અહીં શ્લોકના આદિમાં સ્હેલો જે જપ શબ્દ છે, તે જપ શબ્દ પૂર્વોક્ત પક્ષની અપેક્ષાએ કરીને બીજા પક્ષના આરંભનો મોધક છે. હે ધનંજય ! જ્યારે તું મારામાં-સગુણ પ્રદાનમાં જેવી રીતે ચિત્ત સ્થિર થાય તેમ પોતાના ચિત્તને સ્થાપન કરવામાં અશક્ત હોય, ત્યારે તું અભ્યાસયોગવડે મને-પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત થવા માટે ઇચ્છા કર, અર્થાત્ પ્રયત્ન કર. સુવર્ણાદિ ધાતુમય અથવા પાષાણમય જે વિષ્ણુ-શિવાદિકોની પ્રતિમાઓ છે, તે બાહ્ય પ્રતિમાદિના આલંબનમાં સર્વ ‘બાળુ’એથી નિવૃત્ત કરેલા ચિત્તનું જે પુનઃ પુનઃ સ્થાપન છે તેનું નામ અભ્યાસ છે. આ અભ્યાસપૂર્વક જે સમાધિરૂપ યોગ છે તેનું નામ અભ્યાસયોગ છે. એવા અભ્યાસ-યોગે કરીને મને-પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત થવા માટે તું પ્રયત્ન કર.

અહીં શ્રીભગવાને જે ધનંજય એ સંબોધન કહીને એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, યુધિષ્ઠિર-રાજાના રાજસૂય યજ્ઞ માટે ઘણા શત્રુઓને જિતી કરીને તું ધન લઈ આવેલો છે, તેથી તારું ‘ધનંજય’ એ નામ થયું છે; એવા ધનંજય નામવાળા તારે-અર્જુને એક મનરૂપ શત્રુને જિતીને વસ્ત્રજ્ઞાનરૂપ ધનને હરણ કરવું, એ વાત વારામાં કાંઈ આશ્ચર્યરૂપ નથી. (૯)

અભ્યાસેऽપ્યસમર્થોઽસિ મત્કર્મપરમો ભવ ।

મદર્થમેપિ કર્માણિ કુર્વન્સિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ ॥ ૧૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! પૂર્વોક્ત અભ્યાસમાં પણ જો તું અસમર્થ હોય તો તું ભગવત્કર્મ-પરાયણ થા. મારે-પરમેશ્વરને અર્થે કર્મોને કરવા છતાં પણ, તું બ્રહ્માવાવને પ્રાપ્ત થશે. ૧૦

ટીકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલો જે અભ્યાસ છે, તે અભ્યાસ કરવામાં પણ જ્યારે તું અસમર્થ હોય ત્યારે તું મત્કર્મપરમ થા. મારી-પરમેશ્વરની પ્રસન્નતાને અર્થે જે કર્મો છે, તે કર્મો મત્કર્મ કહેવાય છે. ભગવાનની પ્રસન્નતા માટે ભજનરૂપ કર્મો શાસ્ત્રમાં નવ પ્રકારનાં કહ્યાં છે:- (અર્ચન કીર્તન ત્રિજ્ઞોઃ સ્મરણં વાદસેવનમ્ । અર્ચનં વંદનં દાસ્યં સહયમાત્મનિવેદનમ્ ॥ અર્થાત્-સર્વત્રત્રયાપક વિષ્ણુ ભગવાનનાં રામ-કૃષ્ણાદિ નામોત્તુ શ્રવણ કરવું (૧), વિષ્ણુનાં તે નામોત્તુ પોતાના સુખવડે કથન કરવું (૨), પોતાના મનવડે તે વિષ્ણુનું સર્વદા રમણ કરવું (૩), તે વિષ્ણુના પાદોત્તુ સેવન કરવું (૪), ચંદન-અક્ષત-પુષ્પ-ધૂપ-દીપ ઇત્યાદિ પદાર્થોવડે તે વિષ્ણુનું અર્ચન કરવું (૫), શરીર-મન-વાણીવડે તે વિષ્ણુની પ્રત્યે નમસ્કારરૂપ વંદન કરવું (૬), તે વિષ્ણુને દાસભાવ કરવો (૭), તે વિષ્ણુને સખાભાવ કરવો (૮) તથા તે વિષ્ણુને પોતાના શરીરરૂપ આત્માનું અર્પણ કરવું (૯). યદપિ સર્વત્રત્રયાપક વિષ્ણુના સાક્ષાત્ પાદોત્તુ સેવન તથા અર્ચન સંભવતું નથી, તથાપિ-દ્વે રૂપે વાસુદેવસ્ય ચલં ચાપલમેવ ચ । ચલં સંન્યાસિનો રૂપમચલં પ્રતિમા-દિકમ્ ॥ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રના વચનમાં વિષ્ણુનાં જે રૂપો કહેલાં છે. તેમાં સંન્યાસી એ વિષ્ણુનું ચલ-રૂપ છે અને સુવર્ણાદિ ધાતુમય તથા પાષાણમય પ્રતિમાદિ વિષ્ણુનું અચલરૂપ છે.) સંન્યાસીના અથવા વિષ્ણુની પ્રતિમાના પાદોત્તુ સેવન તથા અર્ચન સંભવતું નથી. આ શ્રવણાદિ નવ પ્રકારના ભજનને શાસ્ત્રમાં ભાગવત ધર્મ કહ્યો છે. આ ભાગવત ધર્મનાં મત્કર્મો કરવામાં તું તત્પર થા. આ પ્રકારે મારી-પરમેશ્વરની પ્રસન્નતાવાસ્તે શ્રવણકીર્તનાદિ ભાગવત કર્મોને કરતાં કરતાં, તું અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા તથા આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા નિર્જીવ બ્રહ્માવાવની પ્રાપ્તિરૂપ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થઈશ. (૧૦)

અથૈતદપ્યશક્તોઽસિ કર્તુ મધોગમાશ્રિતઃ ।

સર્વકર્મફલત્યાગં તતઃ કુરુ યતાત્મવાન્ ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-જો તું પૂર્વોક્ત ભગવત્સંબંધી કર્મ કરવાને પણ અશક્ત હોય તો મારા-પરમેશ્વરના યોગને આશ્રય કરતો તથા યતાત્મવાન્ થયેલો જોવો તું સર્વ કર્મના ક્ષણનો ત્યાગ કર. ૧૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! બ્રહ્મા વિષયોમાં પ્રીતિમાન્ જોવું જે ચિત્ત છે, એવા બહિર્બુદ્ધ ચિત્તવાળો હોવાથી જ્યારે તું પૂર્વ શ્લોકોક્ત શ્રવણકીર્તનાદિ ભાગવત ધર્મોને પણ સંપાદન કરવામાં અસમર્થ હોય, ત્યારે તું મધોગને આશ્રિત થઈને અર્થાત્ એક મારી-પરમેશ્વરની શરણુતાને આશ્રય કરીને અથવા મારામાં-પરમેશ્વરમાં સર્વ કર્મોના અર્પણરૂપ મધોગને આશ્રય કરીને તથા યતાત્મવાન્ થઈને તું-અર્જુન પૂર્વોક્ત શ્રૌત-સ્માર્ત્તરૂપ સર્વ કર્મોનાં ક્ષણનો ત્યાગ કર અર્થાત્ કર્મોનાં ક્ષણની ઇચ્છાનો તું પરિત્યાગ કર. જેણે શબ્દાદિ સર્વ વિષયોથી શ્રોત્રાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોને નિવૃત્ત કરી છે, તેનું નામ યત છે અને વિવેકીનું નામ આત્મવાન્ છે. જે યત હોય તેજ આત્મવાન્ હોય છે તથા તેનું નામ યતાત્મવાન્ છે અર્થાત્ શ્રોત્રાદિ સર્વ

ધર્મિયોના નિરોધવાળા વિવેકી પુરુષનું નામ યતાત્મવાન છે. આવો યતાત્મવાન થયેલો તું અર્જુન પૂર્વોક્ત શ્રોતસ્માર્તરૂપ સર્વ કર્મોનાં ફળોના ત્યાગ કર અર્થાત્ કર્મોની ઇચ્છાનો પરિત્યાગ કર. (૧૧)

અવતરણિકા:-પૂર્વે સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના, અભ્યાસયોગ, ભાગવત ધર્મ, કર્મનાં ફળોના ત્યાગ, એ ચાર સાધનોનાં અધિકારીના લેહથી વિધાન કર્યાં. તે ચાર સાધનોની મધ્યે અંતમાં વિધાન કરેલું જે કર્મોના ફળના ત્યાગરૂપ સાધન છે, તે ત્યાગરૂપ સાધનમાં જ પૂર્વોક્ત સાધનોના વિધાનનું પર્યવસાન છે. આ કારણથી શ્રીભગવાન, તે કર્મોના ફલત્યાગરૂપ સાધનમાં અધિકારી જનોની પ્રવૃત્તિ કરવા માટે, સર્વ કર્મોના ફળના ત્યાગરૂપ સાધનની સ્તુતિ કરે છે:-

શ્રેયો હિ જ્ઞાનમભ્યાસાજ્ઞાનાદ્ધ્યાનં વિશિષ્યતે ।
ધ્યાનાત્કર્મફલત્યાગસ્ત્યાગાચ્છાંતિરનંતરમ્ ॥ ૧૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-અભ્યાસથી જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે, જ્ઞાનથી ધ્યાન શ્રેષ્ઠ છે તથા ધ્યાનથી કર્મના ફળોના ત્યાગ શ્રેષ્ઠ છે; જે ત્યાગ થવા પછી મોક્ષરૂપ શાંતિ થાય છે. ૧૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે કરેલો જે શ્રવણનો અભ્યાસ છે તે અભ્યાસ કરતાં જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે, અર્થાત્ શ્રવણવડે તથા મનનવડે ઉત્પન્ન થયેલું જે આત્મવિષયક નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન છે, જે જ્ઞાનને શ્રવણજ્ઞાન તથા મનનજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે તથા જે જ્ઞાન પ્રમાણગત અસંભાવનાનું તથા પ્રમેયગત અસંભાવનાનું નિવર્તક છે, તે જ્ઞાન અભ્યાસ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. શ્રવણ-મનનજન્ય જ્ઞાનથી નિદિધ્યાસનરૂપ ધ્યાન અર્થતઃ શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે નિદિધ્યાસનરૂપ ધ્યાન વ્યવધાનથી રહિત હોવાથી આત્મસાક્ષાત્કારનો હેતુ છે અને શ્રવણજ્ઞાન તથા મનનજ્ઞાન નિદિધ્યાસનદ્વારા આત્મસાક્ષાત્કારનો હેતુ થાય છે. વ્યવધાનથી રહિત થયેલું જ્ઞાન આત્મસાક્ષાત્કારનો હેતુ ન હોવાથી જ્ઞાન કરતાં નિદિધ્યાસનરૂપ ધ્યાનની શ્રેષ્ઠતા યુક્ત છે. આ પ્રકારે નિદિધ્યાસનરૂપ ધ્યાન યદપિ સર્વ સાધનો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, તથાપિ અજ્ઞાની પુરુષે કરેલો સર્વ કર્મોનાં ફળોના ત્યાગ તેને ધ્યાન કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે.

આ અભિપ્રાયે કરીને શ્રીભગવાન કર્મફળના ત્યાગની સ્તુતિ કરે છે-ધ્યાનાત્કર્મફલત્યાગઃ इति ॥ હે અર્જુન ! અજ્ઞાની પુરુષે કરેલો કર્મોનાં ફળોના ત્યાગ અજ્ઞાની પુરુષને નિદિધ્યાસનરૂપ ધ્યાન કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે નિગૂહીત ચિત્તવાળા પુરુષ કરેલો જે સર્વ કર્મોનાં ફળોના ત્યાગ છે, તે ત્યાગથી અધિકારી પુરુષને અજ્ઞાનસહિત સર્વ સંસારના ઉપશમ્ભરૂપ શાંતિ વ્યવધાન વિના પ્રાપ્ત થાય છે. આ શાંતિ કાલાંતરની અપેક્ષા કરતી નથી. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે.-યદા સર્વે પ્રમુચ્યન્તે કામા યેજ્ઞ દદિ સ્થિતાઃ । અય મર્ત્યોઽમૃતો પ્રવત્યન્ પ્રજ સમસ્તૈ ॥ અર્થાત્ આ જીવના હૃદયમાં રહેલા જે કામો છે, તે સર્વ કામો જે કાળે નિવૃત્ત થાય છે, તે કાળે જ જીવ અમૃત થાય છે તથા આ દેહમાં બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિવચનોથી સર્વ કામોના ત્યાગમાં મોક્ષનું સાધનપણું બાજુવામાં આવે છે. આ ગીતાશાસ્ત્રમાં પણ સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનાં લક્ષણોમાં પ્રજ્ઞાતિ યદા કામાન્ સર્વાન્ પાર્યં મનોગતાન્ એ વચનવડે શ્રીભગવાને પોતે જ સર્વ કામોના ત્યાગમાં મોક્ષનું સાધનપણું કહ્યું છે. યદપિ શ્રુતિમાં તથા સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણોમાં સર્વ કામોના ત્યાગને જ મોક્ષનું સાધનપણું કહ્યું છે તથા કર્મોનાં ફળોના ત્યાગને મોક્ષનું સાધનપણું કહ્યું નથી, તથાપિ કર્મોનાં

પણ કામરૂપ જ છે. તેથી કર્મોનાં ફળોનો જે ત્યાગ છે તે ત્યાગ પણ કામનો ત્યાગ જ છે. કામત્યાગવત્ત્વ સામાન્ય ધર્મને લઈ, ભગવાને કર્મફળના ત્યાગની કામત્યાગના ફળવડે સ્તુતિ કરી છે. જેમ પૂર્વે અગત્ય બ્રાહ્મણે સમુદ્રનું પાન કર્યું હતું અને પરશુરામ બ્રાહ્મણે આ પૃથિવીને ક્ષત્રિય રાજાઓથી રહિત કરી હતી, તે બ્રાહ્મણપણું વર્તમાન કાળના બ્રાહ્મણોમાં પણ છે, તેથી બ્રાહ્મણવત્ત્વ સામાન્ય ધર્મને લઈને, વર્તમાન કાળના બ્રાહ્મણોની પણ અપરિમિત પરિક્ષમણીને લીધે સત્તાવડે સ્તુતિ કરવામાં આવે છે, તેમ કર્મોનાં ફળના ત્યાગની પણ, કામત્યાગના ફળવડે સ્તુતિ કરવામાં આવે છે.

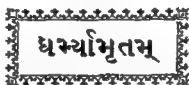
કોઈ દીકામાં તે એવો હિ જાનમખ્યાતાલ એ શ્લોકનો એ અર્થ કર્યો છે કે-નિહિધ્યાસનરૂપ અભ્યાસ કરતાં શ્રવણમનનજન્ય પરાક્ષજ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે અને પરાક્ષજ્ઞાન કરતાં વિષ્ણુનાં નામોના શ્રવણકીર્તનરૂપ ધ્યાન શ્રેષ્ઠ છે અને ધ્યાન કરતાં કર્મોનાં ફળોના ત્યાગ શ્રેષ્ઠ છે. કર્મોનાં ફળના ત્યાગની પછી વ્યવધાન વિના જ ચિત્તશુદ્ધિઆદિકોની ઉત્પત્તિદ્વારા મોક્ષરૂપ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં યદપિ નિહિધ્યાસનરૂપ અભ્યાસની અપેક્ષાએ કરીને પરાક્ષ જ્ઞાન બાહ્ય સાધન છે અને પરાક્ષ જ્ઞાનની અપેક્ષાએ કરીને શ્રવણ-કીર્તનાદિરૂપ ધ્યાન બાહ્ય સાધન છે અને ધ્યાનની અપેક્ષાએ કરીને કર્મોનાં ફળોના ત્યાગ બાહ્ય સાધન છે, તેથી અંતર સાધનની અપેક્ષાએ કરીને બાહ્ય સાધનમાં શ્રેષ્ઠતા કહેવી અસંગત છે, તથાપિ અંતર સાધનની અપેક્ષાએ કરીને બાહ્ય સાધન કરવાને સુગમ હોય છે; અને સોપાન કરી કરીને બાહ્ય સાધનોની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી શ્રીભગવાને બાહ્ય સાધનોમાં અધિકારી જનોની પ્રવૃત્તિ કરાવવા માટે પૂર્વ પૂર્વ સાધનોની અપેક્ષાએ કરીને બાહ્ય સાધનમાં શ્રેષ્ઠતા કહી છે.

નિર્ગુણ અક્ષરબ્રહ્મની ઉપાસના મંદ અધિકારીને અતિ દુષ્કર હોવાથી તેની નિન્દા કરીને અતિ સુગમ સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનાનું પૂર્વ વિધાન કર્યું છે. સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરવામાં પણ જે પુરુષો અસમર્થ છે, તે પુરુષોની અશક્તિની વારતમ્બવાને અનુસારે બીજાં પણ અભ્યાસાદિ ત્રણ સાધનોનાં શ્રીભગવાને વિધાન કર્યાં. સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનાનું વિધાન કરવામાં તથા અભ્યાસાદિ ત્રણ સાધનોના કહેવામાં શ્રીભગવાનનો આ અભિપ્રાય છે કે, અધિકારીજને કોઈ પણ પ્રકારે કરીને સર્વ પ્રતિબંધકોથી રહિત થઈને તથા ઉત્તમ અધિકારી થઈને સર્વ સાધનોના ફળરૂપ નિર્ગુણ બ્રહ્મવિવામાં પ્રવેશ કરવો. સાધનોનું જે વિધાન હોય છે, તે ફળની પ્રાપ્તિ વાસ્તે જ હોય છે. ફળ વિના સાધનોનું વિધાન હોય નહિ, તેથી અહીં શ્રીભગવાને જે સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના તથા અભ્યાસાદિ ત્રણ સાધનોનાં વિધાન કર્યાં છે, તે સર્વ સાધનોનાં નિર્ગુણ બ્રહ્મવિધારૂપ ફળની પ્રાપ્તિ વાસ્તે જ વિધાન કર્યો છે.

એ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કહી છે-નિર્વિશેષ વરં મય સાષ્ટાકતુંમનીષરાઃ । યે મંદાસ્તેઽર્હ્યંતે સન્નિષેપનિરુપૈઃ ॥ ૧ ॥ વસીકૃતે મનસ્વેષં સળુગ્ગણશીળનાત્ । તદેવાવિર્ષેવેત્સાન્નાદેતોપાધિકત્વનમઃ ॥૨॥ અર્થાત-જે મંદ અધિકારીજનો નિર્વિશેષ પરબ્રહ્મને સાક્ષાત્કાર કરવાને સમર્થ હોવા નથી, તે મંદ અધિકારીજનો સગુણ બ્રહ્મના નિરૂપણવડે અનુબદ્ધના વિષય થાય છે અર્થાત્ શ્રુતિ ભગવતીએ તથા બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોએ મંદ અધિકારી પુરુષોની ઉપર અનુબદ્ધ કરીને સગુણ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કર્યું છે. (૧) સગુણ બ્રહ્મના ધ્યાનથી જ્યારે મંદ અધિકારી પુરુષોનું મન વશ થાય છે, ત્યારે અધિકારી જનોને સર્વ ઉપાધિઓની કદપનાથી રહિત નિર્ગુણ બ્રહ્મને સાક્ષાત્કાર થાય છે. (૨) આ વાત પતંજલિ ભગવાને પણ યોગસૂત્રોમાં કહી છે-સમાધિસિદ્ધિરશરણિયમાત્ર । તતઃ પ્રત્યક્ષેતનાધિગમોપંતરાયામાત્ર ॥ અર્થાત-અધિકારી જનને ઈશ્વર

પ્રલિધાનથી સમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઇશ્વરના પ્રલિધાનથી જ અધિકારી પુરુષને પ્રત્યક્ ચેતનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તથા વિદ્યારૂપ અંતરાયોનો અભાવ થાય છે. તેથી પૂર્વ ક્ષેત્રોપિ-ક્ષેત્રસ્ત્વેષાં ઇત્યાદિ વચનોવડે જે નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનાની નિદા કરી હતી, તે સચુણ બ્રહ્મની ઉપાસનાની સ્તુતિ વાસ્તે કરી હતી, કાંઈ નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનાનો નિષેધ કરવા વાસ્તે કરી હતી નહિ. જેમ ઉદિત હોમના વિધાનમાં જે અનુદિત હોમની નિદા કરી છે, તે નિન્દા ઉદિત હોમની સ્તુતિ વાસ્તે જ કરી છે, કાંઈ અનુદિત હોમના નિષેધ માટે તે નિન્દા કરી નથી; (સૂર્યનો ઉદય થતાં જે હોમ કરવામાં આવે છે તેને ઉદિત હોમ કહેવામાં આવે છે અને સૂર્યનો ઉદય થયા પહેલાં જે હોમ કરવામાં આવે છે તેને અનુદિત હોમ કહેવામાં આવે છે); તેમ સચુણ ઉપાસનાના વિધાનમાં જે નિર્ગુણ ઉપાસનાની નિદા કરી છે તે નિદા પણ સચુણ ઉપાસનાની સ્તુતિ વાસ્તે છે, કાંઈ નિર્ગુણ ઉપાસનાના નિષેધવાસ્તે નથી; કારણ કે શાસ્ત્રકારોએ એ ન્યાય કહ્યો છે કે—નદિ નિર્ગમ્ય નિર્ગમ્ય પ્રવર્તેત્તપિ વ્યુત્થિયં સ્તો-ત્વમ-અર્થાત્ શાસ્ત્રમાં જે નિન્દાવચન હોય છે, તે નિદા વસ્તુત્વ નિંદન કરવા માટે પ્રવૃત્ત થતાં નથી, કિન્તુ પ્રસંગવિષે માત્ર વિષેય અર્થની સ્તુતિ કરવા માટે તે નિદાવચન પ્રવૃત્ત થાય છે. તેથી નિર્ગુણ અક્ષર બ્રહ્મના ઉપાસકો જ વાસ્તવિક રીતે યોગવિત્તમ છે. એવા નિર્ગુણ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોને જ શ્રીભગવાને—પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોઽર્થર્થમહં સઘ મમ પ્રિયઃ । વશાતઃ સર્વં એવેતે જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્ ॥ ઇત્યાદિ વચનોવડે પુનઃ પુનઃ શ્રેષ્ઠત્વારૂપે કરી કહેલા છે. હે અર્જુન ! તારે પણ અધિકારને સંપાદન કરીને નિર્ગુણ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોનું જ જ્ઞાન તથા સર્વ ધર્મ અનુસરણ કરવા યોગ્ય છે. (૧૨)

અવતરણિકા:—આ પ્રકારે અર્જુનની પ્રત્યે યોષ કરવાની ઇચ્છા કરતા તથા અર્જુનના પરમ હિતની ઇચ્છા કરતા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સાવ શ્લોકોવડે અલેહ કરીનવાળા તથા કૃપ-કૃત્યભાવને પ્રાપ્ત થયેલા નિર્ગુણ બ્રહ્મના ઉપાસકોની સ્તુતિ કરે છે:—

અદ્રેષ્ટ સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥ ૧૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે પુરુષ સર્વ ભૂતોનાપર દ્રેષથી રહિત છે, મૈત્રીવાળો છે, તેમ જ કૃણા-વાળો છે, નિર્મમ છે, નિરહંકાર છે, જેને સુખ યા દુઃખ સરખાં છે તથા જે ક્ષમાવાળો છે. ૧૩

ટીકા:—હે અર્જુન ! નિર્ગુણ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ સ્થાવર-જંગમરૂપ સર્વ ભૂતોને પોતાના આત્મારૂપ દેખે છે: તેથી જે પદાર્થ પોતાના દુઃખનો પણ હેતુ છે તે પદાર્થમાં પણ તત્ત્વ-વેત્તા પુરુષની પ્રતિકૂળ યુદ્ધિ થતી નથી, અને જે વસ્તુમાં “એ વસ્તુ મારા દુઃખનું સાધન છે” એ પ્રકારની પ્રતિકૂળ યુદ્ધિ થાય છે, તે વસ્તુવિષે દ્રેષ થાય છે; પણ પ્રતિકૂળ યુદ્ધિ-વિના દ્રેષ થતો નથી. પ્રતિકૂળ યુદ્ધિનો અભાવ થતાં તત્ત્વવેત્તા પુરુષ સર્વ ભૂતોનો દ્રેષ કરતો નથી, કિન્તુ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ સર્વ ભૂતોમાં મૈત્રીવાળો જ થાય છે. અર્થાત્ સર્વ ભૂતોવિષે સ્નેહવાળો જ થાય છે.

હવે મૈત્રીભાવ(વિષે) હેતુ કહે છે—કરુણઃ દક્ષિ । હે' અર્જુન ! વત્સવન્તા પુરુષ' કરુણાવાળો છે! એ કારણથી વત્સવન્તા પુરુષ સર્વ ભૂતો(વિષે) મૈત્રીવાળો છે) દુઃખી પ્રાણીઓ(વિષે) દયા કરવી તે કરુણા કહેવાય છે. એવી કરુણાવાળો પુરુષો કરુણ કહેવાય છે. અર્થાત્ વત્સવન્તા પુરુષ સર્વ ભૂતોને અભયદાન દેનારો પરમહંસ સંન્યાસી(છે), તથા તે વત્સવન્તા પુરુષ નિર્ભય છે અર્થાત્ પોતાના હેતુમાં પણ “આ દેહ મારો છે” એ પ્રકારની મમતા બુદ્ધિથી રહિત છે; તથા તે પુરુષ નિરહંકાર છે, અર્થાત્ જેમ અજ્ઞાની પુરુષ શ્રેષ્ઠ આચારવડે તથા વેદવિદ્યાદિકો(વડે) અહંકારને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ તે વત્સવન્તા પુરુષ શ્રેષ્ઠ આચારવિદ્યાદિકો(વડે) અહંકારને પ્રાપ્ત થતો નથી, તથા દ્રેષ-રાગ એ બન્નેથી રહિત હોવાથી તેને દુઃખ-સુખ ઉભય સમ છે; એ કારણથી જ વત્સવન્તા પુરુષ સમાવાળો છે અર્થાત્ વાડનાદિકો(વડે) પણ વિક્રિયાને પ્રાપ્ત થતો નથી. (૧૩)

અવતરણિકા:—હવે, પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલા નિર્ગુણ પ્રદાવન્તા પુરુષનાં અન્ય પણ વિશેષો(વડે) કહે છે.—

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ।

મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્યો મદ્ગત્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે પુરુષ સર્વદા સંતુષ્ટ છે, સમાહિત ચિત્તવાળો છે, જેણે સંઘાતને વશ કર્યો છે, જેનો નિશ્ચય દૃઢ છે તથા જેણે મન તથા બુદ્ધિ મારામાં-પરમેશ્વરમાં અર્પણ કરી છે એવો જે મારો ભક્ત છે, તે ભક્ત મને-પરમેશ્વરને પ્રિય(છે). ૧૪

ટીકા:—હે અર્જુન ! જે પુરુષ સર્વ કાળે સંતુષ્ટ છે અર્થાત્ શરીરની સ્થિતિના કારણરૂપ અજબજ્ઞાદિ પદાર્થોની પ્રાપ્તિમાં અથવા અપ્રાપ્તિમાં જે પુરુષ સર્વદા સંતોષવાળો છે, (અહીં સતતં એ શબ્દનો સર્વ વિશેષણની સાથે સંબંધ કરવો), જે પુરુષ સર્વદા યોગી છે અર્થાત્ સર્વ કાળે જે પુરુષ સમાહિત ચિત્તવાળો છે, જે પુરુષ યતાત્મા છે અર્થાત્ જેણે શરીર-દુઃખાદિરૂપ સંઘાત પોતાને વશ કર્યો છે, જે પુરુષ દૃઢ નિશ્ચયવાળો છે, (જેનો નિશ્ચય એટલે કે “અકર્તા-અલોકતા-સમ્યક્દાનંદ-અદિતીય પ્રજ્ઞ હું છું” એ પ્રકારનું જેનું જ્ઞાન, દૃઢ છે એટલે કે કુતાર્કિક પુરુષો અભિભવ કરવાને અશક્ત હોવાથી જે પુરુષો સ્થિર છે, તેઓને દૃઢ નિશ્ચય કહેવામાં આવે છે અર્થાત્ સ્થિરપ્રજ્ઞ પુરુષ દૃઢનિશ્ચયી કહેવાય છે,) તથા જેણે મારામાં-નિર્ગુણ શુદ્ધ પ્રદામાં સંકલ્પ-વિકલ્પાત્મક મન તથા નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ સમર્પણ કરેલ છે, એ પ્રકારનો જે મારો ભક્ત છે અર્થાત્ સર્વ ઉપાધિથી રહિત શુદ્ધ અક્ષર પ્રદાને પોતાના આત્મારૂપ બાહ્યનારો જે વત્સવન્તા પુરુષ છે, તે પ્રદાવન્તા પુરુષ મને-પરમેશ્વરને પોતાના આત્મારૂપ હોવાથી અત્યંત પ્રિય છે. આ પ્રકારનો અર્થ આગલા શ્લોકોમાં બતાવી લેવો. (૧૪)

અવતરણિકા:—હવે, પુનઃ(વત્સવન્તા પુરુષનાં વિશેષણોનું નિરૂપણ કરે છે — :

યસ્માન્નોદિજતે લોકો લોકાન્નોદિજતે ચ યઃ ।

હર્ષામર્ષમયોદેર્ગૈર્મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે પુરુષથી આ લોક સંતાપને પ્રાપ્ત થતો નથી તથા આ લોકથી જે પુરુષ સલાપને પ્રાપ્ત થતો નથી તથા જે પુરુષે હર્ષ, અમર્ષ, ભય તથા ઉદ્વેગ આ ચારનો પરિત્યાગ કર્યો છે તે વત્સવન્તા પુરુષ મને-પરમેશ્વરને અત્યંત પ્રિય છે. ૧૫

ટીકા:-હે અર્જુન ! સર્વ પ્રાણીઓને અભયની પ્રાપ્તિ કરનારા જે પરમહંસ સંન્યાસીથી કોઈ પણ પ્રાણી સંતાપને પ્રાપ્ત થતા નથી અર્થાત્ જે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ કોઈ પણ પ્રાણીને શરીર-મન-વાણીવડે પીડાની પ્રાપ્તિ કરતો નથી; તથા વિના અપરાધે જ સંતાપની પ્રાપ્તિ કરનારા, જે હુદ પ્રાણીઓ છે, એવા હુદ પ્રાણીરૂપ હોઠથી જે પુરુષો સંતાપને પ્રાપ્ત થતા નથી, જે કારણથી તત્ત્વવેત્તા પુરુષ સર્વત્ર અદ્વૈત આત્મદર્શી છે તથા પરમ કારણિક હોવાથી ક્ષમા સ્વભાવવાળો છે; જે પુરુષનો હર્ષ-અમર્ષ-ભય-ઉદ્વેગ એ ચારેએ પરિત્યાગ કર્યો છે. અહીં ઈષ્ટ વસ્તુનો લાભ થતાં જે શોમાંચ-અશ્રુપાતાદિકોનાં હેતુરૂપ તથા આનંદની અભિ-વ્યંજક ચિત્તની વૃત્તિવિશેષનું નામ હર્ષ છે; ધીમની ઉત્કૃષ્ટતાના અસહનરૂપ ચિત્તની વૃત્તિવિશેષનું નામ અમર્ષ છે, વ્યાધ-ચોર-શત્રુ ઇત્યાદિ અનિષ્ટ વસ્તુઓના દર્શનથી ઉત્પન્ન થતી ત્રાસરૂપ ચિત્તની વૃત્તિવિશેષનું નામ ભય છે અને “જનોથી રહિત એકાંત સ્થાનમાં સર્વ પરિચ્છેદી શૂન્ય એકાદી (એકલો) રહેલો હું કેવી રીતે જીવીશ ?” એ પ્રકારની વ્યાકુળતારૂપ ચિત્તની વૃત્તિવિશેષનું નામ ઉદ્વેગ છે. એવા હર્ષ-અમર્ષ-ભય-ઉદ્વેગ એ ચારેએ જે પુરુષનો પરિત્યાગ કર્યો છે અર્થાત્ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ અદ્વૈતદર્શી હોવાથી હર્ષાદિકોને યોગ્ય નથી, તેથી હર્ષાદિકોએ પોતે જ તત્ત્વવેત્તા પુરુષનો પરિત્યાગ કરી દીધો છે, કોઈ તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પોતે હર્ષાદિકોના ત્યાગવાસ્તે વ્યાપારવાળો થયો નથી.

આ વાત સ્મૃતિમાં પણ કહેલી છે:-યથા પર્વતમાદીન્તં નાભવંતિ સ્વદ્વિજ્ઞાઃ । તદ્વૃત્તમ્ભવિદો શોવાતા-અવંતે કદાચન ॥ ૧ ॥ મંત્રોપપત્ત્યર્થેદ્વજીયંતે મહિન્તં વિવત્ ॥ તદ્વસર્વાણિ કર્માણિ જીર્વંતે જ્ઞાનિનઃ ક્ષણાત્ ॥ ૨ ॥ અર્થાત્-જેમ અગ્નિવડે હથ્થ થયેલા પર્વતોના મૃગાદિ પશુઓ તથા પક્ષીઓ આશ્રય કરતા નથી, તેમ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષનો રાગ-દ્રેષાદિ દોષ આશ્રય કરતા નથી(૧) અને જેમ ભક્ષણ કરેલું વિષ મૈત્ર ઔષધિના બાળવડે છર્ણુભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે તેમ જ્ઞાનવાન્ પુરુષનાં પુણ્ય-પાપરૂપ સર્વ કર્મો એક ક્ષણભાવમાં નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. (૨) આ પ્રકારના શુદ્ધિવાળો જે મારો-પરમેશ્વરનો ભક્ત છે, તે બ્રહ્મવેત્તા ભક્ત અને-પરમેશ્વરને પોતાના આત્મારૂપ હોવાથી અત્યંત પ્રિય છે. (૧૫)

વળી—

અનપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષ ઉદાસીનો ગતવ્યથઃ ।

સર્વારંમપરિત્યાગી યો મદ્રક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે પુરુષ નિરપેક્ષ છે, શુચિ છે, દક્ષ છે, ઉદાસીન છે, ગતવ્યથ છે તથા જેણે સર્વ આરંભનો પરિત્યાગ કર્યો છે, એવો ભક્ત અને-પરમેશ્વરને અત્યંત પ્રિય છે. ૧૬

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે પુરુષ અનપેક્ષ છે અર્થાત્ વિના પ્રયત્ને જ યદ્યદ્ગ મોહવડે પ્રાપ્ત થયેલાં સર્વ લોગનાં સાધનોમાં જે પુરુષ નિસ્પૃહ છે; તથા જે પુરુષ શુચિ છે અર્થાત્ બાહ્ય અને આંતર બે પ્રકારના શૌચવડે સુક્ત થાય છે (જલ-મૃત્તિકાદિકોવડે શરીરનું પ્રક્ષાલન કરવું, તેનું નામ બાહ્ય શૌચ છે અને મૈત્રી-કરુણાદિકોવડે અંતઃ કરણને રાગ-દ્રેષાદિકોથી રહિત કરવું, તેનું નામ આંતર શૌચ છે); તથા જે પુરુષ દક્ષ છે અર્થાત્ અવશ્ય જાણવા યોગ્ય તથા અવશ્ય કરવા યોગ્ય એવા અર્થો પ્રાપ્ત થતાં, જે પુરુષ તે અર્થને જાણવાને તથા કરવાને સમર્થ છે; તથા જે પુરુષ ઉદાસીન છે અર્થાત્ જે પુરુષ કોઈ પણ મિનાદિકોના પક્ષને મહત્વ કરતો નથી; વળી જે પુરુષ ગતવ્યથ છે અર્થાત્ કોઈ હુદ પુરુષોએ વાડન કરવા છતાં પણ જેને પીડારૂપ વ્યથા ઉત્પન્ન થઈ નથી; તથા જે પુરુષ સર્વારંમપરિત્યાગી છે, અહીં આ

લોકનાં કૃણની પ્રાપ્તિ કરનારાં તથા પરલોકનાં કૃણની પ્રાપ્તિ કરનારાં જેટલાં લૌકિક-વૈદિક કર્મો છે, તે કર્મો સર્વાંશ કહેવાય છે. એવા સર્વાંશએના જેણે પરિત્યાગ કર્યો છે, એવા જે પરમ-હંસ સંન્યાસી છે, તે સર્વાંશપરિત્યાગી કહેવાય છે. આ પ્રકારનો જે મારો-પરમેશ્વરનો ભક્ત છે, તે બ્રહ્મવેત્તા ભક્ત મને-પરમેશ્વરને પોતાના આત્મારૂપ હોવાથી અત્યંત પ્રિય છે. (૧૬)

વળી—

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ।

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ ૧૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે પુરુષ હર્ષને કરતો નથી, દ્વેષને કરતો નથી, શોક કરતો નથી, ઇચ્છા કરતો નથી તથા જેણે શુભ અશુભ કર્મોનો પારિત્યાગ કર્યો છે એવા જે ભક્તિમાન પુરુષ છે, તે પુરુષ મને-પરમેશ્વરને પ્રિય છે. ૧૭

ટીકા:-પૂર્વે તેરમા શ્લોકમાં જે સમદુઃખસુખ એ વિશેષણ કહ્યું હતું, તે વિશેષણનું જ હવે વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે:-હે અર્જુન ! જે પુરુષ પ્રિય વસ્તુને પ્રાપ્ત થતાં હર્ષને પ્રાપ્ત થતો નથી તથા અપ્રિય વસ્તુને પ્રાપ્ત થતાં જે પુરુષ દ્વેષને પ્રાપ્ત થતો નથી, પ્રાપ્ત પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ થતાં જે પુરુષ શોક કરતો નથી તથા જે પુરુષ ઇષ્ટ વસ્તુના સંયોગની તથા અનિષ્ટ વસ્તુના વિયોગની ઇચ્છા કરતો નથી. વળી અહીં સર્વાંશપરિત્યાગી એ પૂર્વોક્ત વિશેષણનું વર્ણન કર્યું છે-શુભાશુભપરિત્યાગી રીતિ હે અર્જુન ! સુખની પ્રાપ્તિ કરનારાં જે શુભ કર્મો છે તથા દુઃખની પ્રાપ્તિ કરનારાં જે અશુભ કર્મો છે, તે બન્ને પ્રકારનાં કર્મોનો જેણે પરિત્યાગ કર્યો છે-એવા મારો-પરમેશ્વરની ભક્તિવાળો બ્રહ્મવેત્તા ભક્ત મને-પરમેશ્વરને પોતાના આત્મારૂપ હોવાથી અત્યંત પ્રિય છે. (૧૭)

વળી—

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥ ૧૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-વળી જે પુરુષ શત્રુમાં તથા મિત્રમાં સમાન છે, માન તથા અપમાન બન્નેમાં સમાન છે, શીત ઉષ્ણ તથા સુખ દુઃખ આ સર્વમાં સમાન છે તથા જે સંગથી રહિત છે, તે મને પ્રિય છે. ૧૮

ટીકા:-હે અર્જુન ! આ લોકમાં જે પ્રાણી કોઈને અપકાર કરે છે તેને શત્રુ કહે છે, અને જે પ્રાણી કોઈને ઉપકાર કરે છે તેને મિત્ર કહે છે. એવા અપકાર કરનારા શત્રુમાં તથા ઉપકાર કરનારા મિત્રમાં જે પુરુષ સમ છે, અર્થાત્ “પોતાનાં પાપપુણ્યરૂપ પ્રારબ્ધકર્મની વશતાથી જ આ દેહનો કોઈ પ્રાણી અપકારકર્તા શત્રુ થાય છે તથા કોઈ પ્રાણી ઉપકારકર્તા મિત્ર થાય છે,” આ પ્રકારે મનમાં વિચાર કરીને જે પુરુષ શત્રુમાં તથા મિત્રમાં સમદૃષ્ટિ જ થાય છે; તથા જે પુરુષ સુહૃદ્ રૂપ પુરુષોએ કરેલા પૂજનરૂપ માનમાં અને દુષ્ટ પુરુષોએ કરેલા તિરસ્કારરૂપ અપમાનમાં સમ છે, અર્થાત્ માન-અપમાનકૃત હર્ષવિવાદરૂપ વિકારને પ્રાપ્ત થતો નથી તથા પ્રારબ્ધ કર્મની વશતાથી પ્રાપ્ત થયેલા જે શીત-ઉષ્ણ, સુખ-દુઃખ ઇત્યાદિ દ્વંદ્વ ધર્મોમાં પણ જે પુરુષ સમાન છે તથા જે પુરુષ સંગથી રહિત છે અર્થાત્ આ લોકમાં એતનરૂપે કરીને પ્રસિદ્ધ તથા અએતનરૂપે કરીને પ્રસિદ્ધ જેટલા પદાર્થો છે તે સર્વ પદાર્થોના “આ પદાર્થ અત્યંત રમણીય છે” એ પ્રકારના શોભન અધ્યાસથી રહિત છે, તે બ્રહ્મવેત્તા ભક્ત મને-પરમેશ્વરને અત્યંત પ્રિય છે. (૧૮)

વળી—

તુલ્યનિંદાસ્તુતિર્મૌની સંતુષ્ટો યેન કેનચિત્ ।

અનિકેતઃ સ્થિરમતિર્ભક્તિમાન્મે પ્રિયો નરઃ ॥ ૧૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-જેને નિન્દા કે સ્તુતિ સરખી છે, જે પુરુષ મૌનવાળો છે, જે ગમે તેવાં વચ્ચાદિકોવડે સંતુષ્ટ છે, ગૃહથી રહિત છે તથા જેની મતિ સ્થિર છે, એવો ભક્તિમાન્ પુરુષ મને-પરમેશ્વરને પ્રિય છે. ૧૯

ટીકા:-હે અર્જુન ! કોઇના હોયોનું કથન કરવું, એનું નામ નિન્દા છે અને કોઇના શુભોનું કથન કરવું, એનું નામ સ્તુતિ છે. એવી નિન્દા તથા સ્તુતિ જાને જેને તુલ્ય છે અર્થાત્ જેમ અજ્ઞાની પુરુષ પોતાની સ્તુતિનું શ્રવણ કરીને સુખી થાય છે તથા પોતાની નિન્દાનું શ્રવણ કરીને દુઃખી થાય છે, તેમ જે પુરુષ પોતાની સ્તુતિ કે નિન્દાવડે સુખ-દુઃખને પ્રાપ્ત થતો નથી; તથા જે પુરુષ મૌની છે અર્થાત્ જે પુરુષ પોતાની વાક્યદ્વિયનો નિરોધ કર્યો છે.

અર્જુનની શંકા:-“હિ ભગવન્ ! પોતાની શરીરધાનાના નિર્બાંહવાસ્તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષને પણ વાક્યદ્વિયનો વ્યાપાર અવશ્ય અપેક્ષિત હોવો જોઈએ.”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-સંતુષ્ટો યેન કેનચિત્ इति-હે અર્જુન ! પોતાના પ્રત્યક્ષ વિના જ અજાણવાન્ આરંભ કર્યો પ્રાપ્ત કરેલાં જે શરીરની સ્થિતિના હેતુરૂપ હરકોઈ પ્રકારના અજ્ઞ-વચ્ચાદિ પદાર્થોવડે જે પુરુષ સંતુષ્ટ છે અર્થાત્ તેથી અધિક પદાર્થોની ધૃગ્છાથી રહિત છે, જે પુરુષ અનિકેત છે અર્થાત્ નિયમપૂર્વક એક સ્થાનમાં નિવાસથી રહિત છે, જે પુરુષ સ્થિરમતિ છે અર્થાત્ જેની મતિ એટલે કે શુદ્ધિની વૃત્તિ સ્થિર છે એટલે કે પરમાર્થ સત્ય વસ્તુના વિષયવાળી છે, તેનું નામ સ્થિરમતિ છે; આ પ્રકારનો જે ભક્તિમાન્ પુરુષ છે, તે ભક્તિમાન્ પુરુષ મને-પરમેશ્વરને પોતાના આત્મારૂપ હોવાથી અત્યંત પ્રિય છે.

શાસ્ત્રમાં નિર્ણય પ્રદાની ભક્તિનું આ પ્રમાણે લક્ષણ કહ્યું છે:-एकांतमक्तिर्गोविंदे यत्तत्तत्त्वं तदीक्षणम् । सदैवकल्पवहिता या मक्तिः प्रसीतमे ॥ कर्षणं भक्तिर्योगस्य निर्गुणस्य सुदाहृतम् । અર્થાત્-સર્વ પ્રપંચમાં અસ્તિ-વાતિ-મિયરૂપે કરીને જે પરમાત્માદેવનું દર્શન છે, એ જ પરમાત્માદેવમાં એકાંત ભક્તિ છે અર્થાત્ અનન્ય ભક્તિ છે, અને વિપરીત ભાવનાની નિવૃત્તિ આદિ પ્રયોજનથી રહિત તથા વિભાતીય વૃત્તિના વ્યવધાનથી રહિત એવી જે પ્રદા-વેત્તા પુરુષોની પ્રત્યક્ષ અભિજ્ઞ પરમાત્માદેવમાં અખંડકાર વૃત્તિરૂપ ભક્તિ છે, એને જ વિદ્વાન્ પુરુષોએ નિર્ણય પ્રદાવિષયક ભક્તિનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. આ પ્રકારની ભક્તિવાળા પ્રદાવેત્તા પુરુષને જ અહીં શ્રીભગવાને ‘ભક્તિમાન્’ તથા ‘ભક્ત’ કહેલો છે.

અહીં શ્રીભગવાને પુનઃ પુનઃ જે ભક્તિનું કથન કર્યું છે, તે “પરમેશ્વરની અનન્ય ભક્તિ જ મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં મોટું કારણ છે” એ અર્થને દૃઢ કરાવવા માટે કથન કર્યું છે. આ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે:-यस्य देव परा भक्तिर्या देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ અર્થાત્-જે અધિકારી પુરુષની પરમાત્મા દેવવિષે અનન્ય ભક્તિ છે તથા જેમ પરમાત્મા દેવમાં અનન્ય ભક્તિ છે તેમ જ પ્રદાવેત્તા ગુરુમાં અનન્ય ભક્તિ છે, તે મહાત્મા પુરુષને જ વેદવડે પ્રતિપાદિત અર્થ પ્રકાશમાન થાય છે. (૧૯)

અવતરણિકા:-અદ્વેષા સર્વમૃતાનાં ધૃત્યાદિ શ્લોકોવડે નિર્ણય અક્ષર પ્રદાનું ચિંતન કરનારા ઇન્દ્રિયમુક્ત પરમહંસ સંન્યાસીઓનાં લક્ષણરૂપ તથા સ્વભાવથી જ સિદ્ધ અદ્વૈતવાદિ ધર્મ કથા. એ વાત વાર્તિક ગ્રંથમાં સુરેશ્વરશ્યાયે પણ કહી છે:-नयनारवावोबहव सद्गुरुवाद्यो

ગુણાઃ ॥ અયત્નતો ભવન્ત્યેવ ન તુ સાધનરૂપિણઃ ॥ અર્થાત્-જે પુરુષને શુરુશાસ્ત્રના ઉપદેશથી “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારનો આત્મસાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન થયો છે, તે બ્રહ્મવેત્તા પુરુષના ભગવ-
દુક્ત અદ્રેષ્ટૃત્વાદિ શુભો વિના-પ્રયત્નને સ્વભાવથી જ સિદ્ધ થાય છે. જેમ સુસુષ્ણુ જનમાં અદ્રેષ્ટૃત્વાદિ શુભો પ્રયત્નવડે સાધ્ય થાય છે તથા સાધનરૂપ થાય છે, તેમ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષમાં અદ્રેષ્ટૃત્વાદિ શુભો પ્રયત્નવડે સાધ્ય થતા નથી તથા સાધનરૂપ પણ થતા નથી. એ જે અદ્રેષ્ટૃત્વાદિ ધર્મો પૂર્વે કહેલા સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનાં લક્ષણરૂપે કરીને કહ્યા હતા, તે જ અદ્રેષ્ટ-
ત્વાદિ પ્રયત્નવડે સંપાદન કીધેલા હોવાથી સુસુષ્ણુ જનના મોક્ષના સાધનરૂપ થાય છે, આ અર્થનું પ્રતિપાદન કરતાં શ્રીભગવાન્ આ ખારમાં અધ્યાયની સમાપ્તિ કરે છે.

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

શ્રદ્ધધાના મત્પરમા મક્તાસ્તેસ્તીવ મે પ્રિયાઃ ॥ ૨૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-વળી જે સુસુષ્ણુજન શ્રદ્ધાવાન્ થઈ તથા ખારમાં-પરમેશ્વરમાં પરાયણ થઈ આ પૂર્વોક્ત ધર્મરૂપ અમૃતને સંપાદન કરે છે, તે સુસુષ્ણુ લક્ષ્મણ પણ મને-પરમેશ્વરને અત્યંત પ્રિય છે, ૨૦

ટીકા:-હે અર્જુન! પૂર્વે કહેલા જીવન્મુક્ત પુરુષોથી વિલક્ષણ જે મોક્ષની ઇચ્છાવાળા સંન્યાસી શ્રદ્ધાવાન્ થઈને અર્થાત્ “અદ્રેષ્ટૃત્વાદિ ધર્મ જ મુક્તિનાં સાધન છે” એ પ્રકારની વિશ્વાસરૂપ શ્રદ્ધાવડે યુક્ત થઈને તથા જે સુસુષ્ણુજનો મત્પરમ થઈને અર્થાત્ જેમને હું-અક્ષર નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ પરમ છું એટલે કે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નિરતિશય ગતિ છું, એવા મત્પરમ થઈને, આ પૂર્વોક્ત ધર્મરૂપ અમૃતને સંપાદન કરે છે અર્થાત્ મોક્ષરૂપ અમૃતમાં સાધન હોવાથી અમૃતરૂપ અથવા અમૃતની પેઠે આસ્વાદન કરવા યોગ્ય હોવાથી અમૃતરૂપ એવા જે અદ્રેષ્ટા સર્વભૂતાનાં ઈત્યાદિ વચનોવડે કહેલા અદ્રેષ્ટૃત્વાદિ ધર્મો છે, તે ધર્મરૂપ અમૃતને જે સુસુષ્ણુજનો પ્રયત્નથી સંપાદન કરે છે, તે લક્ષ્મણનો અર્થાત્ મારુ-નિરુપાધિક બ્રહ્મનું ભજન કરનારો પુરુષો મને-પરમેશ્વરને અત્યંત પ્રિય છે. એ શ્રીભગવાનનું વચન પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોત્પર્ગમર્હ ત્વ મમ પ્રિયઃ એ પૂર્વોક્ત વચનવડે સૂચન કરેલા અર્થના ઉપસંહારરૂપ છે. તેથી આ શ્લોકનો આ અર્થ સિદ્ધ થયો-અદ્રેષ્ટૃત્વાદિ ધર્મરૂપ અમૃતને શ્રદ્ધાવડે સંપાદન કરનારો અધિકારી પુરુષ પરમેશ્વરને અત્યંત પ્રિય હોય છે, માટે સ્વભાવસિદ્ધ હોવાથી જ્ઞાનવાન્ પુરુષનાં લક્ષણરૂપ હોવા છતાં પણ અદ્રેષ્ટૃત્વાદિ ધર્મો, તત્ત્વને જાણવાની ઇચ્છા-વાળા તથા વિષ્ણુના પરમપદની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા એવા સુસુષ્ણુજનોએ, આત્મજ્ઞાનના ઉપાયરૂપે કરીને અત્યંત પ્રયત્નથી સંપાદન કરવા.

તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે-પૂર્વોક્ત સોપાધિક સગુણ બ્રહ્મના ધ્યાનની પરિપઠવ-તાની પછી નિરુપાધિક નિર્ગુણ બ્રહ્મનું ચિન્તન કરનારો, અદ્રેષ્ટૃત્વાદિ ધર્મોવડે યુક્ત તથા નિરંતર શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન કરનારો એવો જે ઉત્તમ અધિકારી પુરુષ છે, તે ઉત્તમ અધિકારી પુરુષને વેદાંતવાક્યોના અર્થનો તત્ત્વસાક્ષાત્કાર અવશ્ય થાય છે. તત્ત્વસાક્ષાત્કારથી અધિકારી પુરુષને અવશ્ય મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી મુક્તિના હેતુરૂપ જે વેદાંતમહાવાક્યોનો અર્થ છે, તે અર્થના અન્યથયોગ્ય જે તત્ત્વદાર્થરૂપ પરમેશ્વર છે, તે તત્ત્વદાર્થરૂપ પરમેશ્વરનું અધિકારી જનોએ અવશ્ય ચિન્તન કરવું. આ અર્થ ઉપાસનાકાંડરૂપ આ મધ્યના પદકવડે સિદ્ધ થયો. (૨૦)

આ પ્રમાણે શ્રીમાન્ ભગવાને ગાયેલી ઉપાનિષદમાં બ્રહ્મવિદ્યાના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “ભક્તિયોગ” નામના દ્વાદશ અધ્યાય ઉપર શ્રીશ્રદ્ધધાનાનંદ સ્વામીની રચેલી “મૂલાર્થદીપિકા” નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણપૃથ્વમસ્તુ.

श्रीमत्स्वामी चिद्धनानन्दकृत
श्रीमद्भगवद्गीता
(गूढार्थदीपिका)

—॥ श्रीगणेशाय नमः ॥—

चुतीय पट्टक-ज्ञानकांड.

॥ तत्सत्परमात्माने नमः ॥

श्रीमत्स्वामी चिद्धनानंदकृत

श्रीमद्भगवद्गीता

(गूढार्थदीपिका)

તૃતીય પટક (૧૩ થી ૧૮ અધ્યાય) જ્ઞાનકાંડ

ત્રયોદશ અધ્યાય

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ

પ્રથમ અધ્યાયથી લઈને છઠ્ઠા અધ્યાય પર્યંત પ્રથમ પટકમાં ત્વં પદાર્થનું નિરૂપણ કર્યું અને સત્તમ અધ્યાયથી લઈને દ્વાદશ અધ્યાય પર્યંત દ્વિતીય પટકમાં ત્વં પદાર્થનું નિરૂપણ કર્યું. હવે શોધિત ત્વં અને ત્વચ્ પદાર્થના અલેક્ષરૂપ મહાવાક્યના અર્થને સૂચવનાર અતિ પદ તથા જેનામાં તત્ત્વજ્ઞાન પ્રધાન છે એનું ત્રયોદશ અધ્યાયથી લઈને અઠારમા અધ્યાય પર્યંત તૃતીય પટક છે. તે તૃતીય પટકનો આ રીતે આરંભ કરવામાં આવે છે. પૂર્વે આરમા અધ્યાયમાં તેવામહં સઘડતાં મૃત્યુસંસારસાગરણાં મવામિં (૧૨-૭) એ વચનવડે શ્રીભગવાને પોતામાં અધિકારી જનોનું મૃત્યુસંસારસાગરમાંથી ઉદ્ધારકર્તાપણ કથન કર્યું. આ આત્મવિષયક અજ્ઞાનરૂપ મૃત્યુમાંથી અધિકારી જનોનું ઉદ્ધારણ આત્માના જ્ઞાનવિના સંભવતું નથી; કિંતુ તત્ત્વિ શોકમાત્સરિવ, તત્ત્વવિષયં વિતતાં દદિ પ્રતિભિવેશિતે અર્થાત્ આત્માને જાણનારો થોડોને તરી જાય છે; જેના હૃદયમાં આત્મા પ્રવેશ કરે છે અર્થાત્ પ્રજ્ઞાજ્ઞાનવડે આત્માને જાણે છે તે અવિદ્યાને તરી જાય છે, ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિવચન આત્માના જ્ઞાનથી જ અવિદ્યારૂપ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કથન કરે છે. તેથી જે પ્રકારના આત્મજ્ઞાનવડે મૃત્યુસંસારની નિવૃત્તિ થાય છે તથા જે તત્ત્વજ્ઞાનવડે યુક્ત અદ્વેષિપણું વગેરે ગુણોવાળો ક્ષિંન્ધાસી પૂર્વે આરમા અધ્યાયમાં વર્ણવેલો હતો તે આત્મતત્ત્વજ્ઞાન આત્માને અવશ્ય કહેવા યોગ્ય છે, અને તે તત્ત્વજ્ઞાન અદ્વિતીય પરમાત્માની સાથે જીવાત્માના અલેક્ષનો જ વિષય કરે છે. કારણ કે જન્મ-મરણથી લઈને સર્વ અનર્થોનું કારણ જીવ-

પ્રકાશને લેહ્યમ જ છે. શ્રુતિ કહે છે કે-મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમાપ્નોતિ ય જ્ઞા નાનેવ પદ્યતિ-અર્થાત્ જે પુરુષ આ અદ્વિતીય પ્રકાશમાં દ્વેત્વભાવને દેખે છે, તે પુરુષ વારંવાર જન્મમરણને પ્રાપ્ત થાય છે. એવા લેહ્યમની નિવૃત્તિ, જીવ-પ્રકાશના અલેહ્યજ્ઞાનવિના થતી નથી, કિન્તુ જીવ-પ્રકાશના અલેહ્યજ્ઞાનથી જ આ લેહ્યમની નિવૃત્તિ થાય છે.

અહીં શંકા થાય છે કે-હું સુખી છું, હું દુઃખી છું, હું કર્તા છું, હું ભોક્તા છું, એ પ્રકારનો અનુભવ સર્વ પ્રાણીઓમાં થાય છે; તેથી જીવાત્મા તો સુખ-દુઃખાદિરૂપ સંસારવાળો છે તથા દરેક શરીરમાં ભિન્ન ભિન્ન છે. જો કદાચિત્ સર્વ શરીરોમાં એક જ આત્મા હોય, તો એક શરીરમાં સુખદુઃખનો અનુભવ થતાં સર્વ શરીરોમાં સુખદુઃખનો અનુભવ થવો જોઈએ, જે થતો નથી; તેથી દરેક શરીરમાં આત્મા ભિન્ન ભિન્ન છે અને પરમાત્માદેવ તો સુખદુઃખાદિરૂપ સંસારથી રહિત છે તથા એક સ્વરૂપે છે. એવા અનેક સંસારી જીવોનો એક અસંસારી પરમાત્માની સાથે અલેહ્ય સંભવતો નથી; એવી શંકા પ્રાપ્ત થતાં સુખદુઃખાદિરૂપ સંસાર તથા ભિન્નપણું અવિદ્યારૂપિત્વ અનાત્મ વસ્તુના જ ધર્મ છે અને જીવાત્માનું સંસારી-પણું તથા ભિન્નપણું એ ધર્મ નથી, એ પ્રકારનું વિવેચન અવશ્ય કરવું જોઈએ. આ વિવેચનનો અર્થ હેહ્ય, ઇન્દ્રિય, અંતઃકરણ, પ્રાણ ઇત્યાદિરૂપ ક્ષેત્રોથી ભિન્ન ક્ષેત્રજ્ઞ નામે જીવાત્મા પુરુષ સર્વ ક્ષેત્રોવિષે એક જ છે તથા નિર્વિકાર છે, એ અર્થનું પ્રતિપાદન કરવાને વાસ્તે આ તેરમા અધ્યાયમાં ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનું વિવેચન કર્યું છે.

અવતરણિકા:-પૂર્વે સમમ અધ્યાયમાં શ્રીભગવાને જે ભૂમિઆદિ આઠ પ્રકારની અપરા નામે પ્રકૃતિ ક્ષેત્રરૂપ સૂચન કરી હતી તથા જીવરૂપે પરાપ્રકૃતિ ક્ષેત્રજ્ઞરૂપે સૂચન કરી હતી, તે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞરૂપ બન્ને પ્રકૃતિઓના સ્વરૂપને ભિન્ન ભિન્ન નિરૂપણ કરતાં શ્રીભગવાન અર્જુનની પ્રત્યે કહે છે:-

શ્રીમગવાનુવાચ-इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-શ્રીભગવાન કહે છે:-હે અર્જુન ! આ શરીરને ક્ષેત્ર એવા નામવડે કહેવામાં આવે છે. વળી આ ક્ષેત્રને જે જાણે છે તેને ક્ષેત્રજ્ઞ જાણવાવાળા પુરુષો ક્ષેત્રજ્ઞ એવે નામે કથન કરે છે. ૧

ટીકા:-હે કૌતેય અર્થાત્ હે કુંતી માતાના પુત્ર અર્જુન ! શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો સહિત, આર અંતઃકરણ સહિત તથા પાંચ પ્રાણો સહિત જે આ સુખદુઃખના લોગના આચતનરૂપ-આશ્રયરૂપ શરીર છે, તે શરીર “ક્ષેત્ર” કહેવાય છે.

હવે ક્ષેત્ર શબ્દનો અર્થ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. અવિદ્યાવડે જે આત્માનો ક્ષય કરે છે તથા વિદ્યાવડે આત્માનું જે રક્ષણ કરે છે તેનું નામ ક્ષેત્ર છે; અથવા રાગ-દ્વેષાદિ દોષોએ કરીને યુક્ત પુરુષ જે વડે ક્ષયને પ્રાપ્ત થાય, તેનું નામ ક્ષેત્ર છે; અથવા શમ-દમ્ભાદિ સાધનયુક્ત પુરુષનું જન્મમરણાદિ અર્થરૂપ ક્ષયમાંથી જે રક્ષણ કરે છે, તેનું નામ ક્ષેત્ર છે; અથવા સર્વ કાળે ક્ષીપશિષ્યા (કીવાની જવાલા)ની પેઠે જે પોતે ક્ષયને પ્રાપ્ત થતો જાય છે તેનું નામ ક્ષેત્ર છે; અથવા સુખદુઃખાદિરૂપ ક્ષણી ઉત્પત્તિમાં, જે લોકપ્રસિદ્ધ ભૂમિરૂપ ક્ષેત્રની પેઠે આચરણ કરે છે, તેનું નામ ક્ષેત્ર છે.

હે અર્જુન ! આ પૂર્વોક્ત ક્ષેત્રનું તથા ક્ષેત્રજ્ઞનું જે જ્ઞાન છે, તેજ જ્ઞાન મોક્ષનું સાધન છે. અર્થાત્ માયાવડે કલ્પિત હોવાથી ક્ષેત્ર નામનો રબળ સર્પની જેમ મિથ્યારૂપ છે; પણ ક્ષેત્રરૂપ બ્રહ્મનું અધિષ્ઠાન હોવાથી ક્ષેત્રજ્ઞ નામનો આત્મા પરમાર્થ સત્ય છે; એ પ્રકારે જે ક્ષેત્રનું તથા ક્ષેત્રજ્ઞનું જ્ઞાન છે, તેજ જ્ઞાન મોક્ષનું સાધન હોવાથી, મને-પરમેશ્વરને જ્ઞાનથી ભિન્ન બીજું જેટલું લૌકિક અને વૈદિક જ્ઞાન છે, તે સર્વ જ્ઞાન અવિદ્યાનું વિરોધી નથી. તેથી એ સર્વ જ્ઞાન, અજ્ઞાનરૂપે કરીને સંભવ છે; અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનને હું-પરમેશ્વર અવિદ્યાના વિરોધી પ્રકાશરૂપ માનું છું, અર્થાત્ તે આ પ્રકારના જ્ઞાનરૂપ જ છે.

અહીં કોઈ ટીકામાં તો ક્ષેત્રજ્ઞ ચાપિ એ વચનમાં રહેલા ચક્રારવડે પૂર્વોક્ત ક્ષેત્રનું પણ શ્રદ્ધા કર્યું છે. અર્થાત્ ક્ષેત્રજ્ઞરૂપ તથા ક્ષેત્રરૂપ મને-પરમેશ્વરને જ તું બાણ. તેમાં ક્ષેત્રજ્ઞ નામે જીવાત્માની બ્રહ્મરૂપતામાં તો પૂર્વે જ શ્રુતિરૂપ પ્રમાણ કથન કર્યું છે; અને ક્ષેત્રની બ્રહ્મરૂપતામાં તો વ્રજેન્દ્રે સર્વમ્ । સર્વં જલિન્દ્રં વ્રજ્ઞં ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિવચનો પ્રમાણરૂપ છે. (૨)

અવતરણિકા:-પૂર્વના જે શ્લોકોવડે સંક્ષેપથી કથન કરેલા અર્થને હવે વિસ્તારથી કહેવાનો શ્રીભગવાન આરંભ કરે છે:-

તત્ક્ષેત્રં યચ્ચ યાદૃક્ ચ યદિકારિ યતશ્ચ યત્ ।

સ ચ યો યત્પ્રભાવશ્ચ તત્સમાસેન મે ગૃણુ ॥ ૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ શરીરરૂપ ક્ષેત્ર જેવા સ્વભાવવાળું છે, જેવા ઇચ્છાદિ ધર્મવાળું છે, જેવા ઇન્દ્રિયાદિકના વિકારવાળું છે તથા ક્ષેત્રરૂપ કારણથી જે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જ ક્ષેત્રજ્ઞ જેવા સ્વભાવવાળો તથા જેવા પ્રભાવવાળો છે, તે ક્ષેત્રના તથા ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપને મારા વચનથી તું સંક્ષેપે કરી શ્રવણ કર. ૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! હં શરીરં કૌંતેય ક્ષેત્રમિત્યભિપ્રાયે એ પૂર્વોક્ત વચનવડે કથન કરેલું જે હેઠ, ઇન્દ્રિય, અંતઃકરણ ઇત્યાદિ જડ વર્ગરૂપ ક્ષેત્ર છે, તે ક્ષેત્ર પોતાના સ્વરૂપે કરીને જડ-દશ્ય-પરિચ્છિન્ન આદિ સ્વભાવવાળું છે; તે ક્ષેત્ર ઇચ્છા-દ્રેષાદિ ધર્મોવાળું છે; તે ક્ષેત્ર ઇન્દ્રિયાદિ વિકારોવડે યુક્ત છે તથા જે ક્ષેત્રરૂપ કારણથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે; અથવા યત્ત્વ યદ્ એ શબ્દોનો આ પ્રમાણે બીજો અર્થ કરવો:-તે ક્ષેત્ર પ્રકૃતિ-પુરુષના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા સ્થાવર-જંગમઆદિ લેહવડે ભિન્ન ભિન્ન છે; એટલા કથનથી ક્ષેત્રના સ્વરૂપનો વિચાર કર્યો.

હવે ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં આવે છે. જ ચ इति-હે અર્જુન ! एतयो वेति तं मातुઃ ક્ષેત્રજ્ઞ इति तद्विदઃ એ વચનવડે પૂર્વે કથન કરેલો ક્ષેત્રજ્ઞ પણ પોતાના સ્વરૂપથી સ્વપ્રકાશ-ચૈતન્ય-આનંદ સ્વભાવવાળો તથા ઉપાધિકૃત શક્તિરૂપ પ્રભાવોવાળો છે, તે સર્વ વિશેષણોવડે વિશિષ્ટ ક્ષેત્રના યથાર્થ સ્વરૂપને તથા ક્ષેત્રજ્ઞના યથાર્થ સ્વરૂપને તું-અર્જુન મારા-પરમેશ્વરનાં વચનથી સંક્ષેપે કરી શ્રવણ કર, અર્થાત્ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપને શ્રવણ કરીને તું નિશ્ચય કર. (૩)

અવતરણિકા:-અર્જુનની સંકા:-હે ભગવન્ ! પૂર્વે શ્લોકમાં આપે એમ કહ્યું હતું કે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપને તું મારાં વચનથી સંક્ષેપે કરી શ્રવણ કર. તે આપનું કહેલું ત્યારે સંભવે કે, જ્યારે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનું સ્વરૂપ પૂર્વે કોઈએ વિસ્તારથી કહેલું હોય. કારણ કે જે અર્થ પૂર્વે કોઈએ વિસ્તારથી કહેલો છે, તે અર્થ જ પશ્ચાત્ સંક્ષેપે કરીને કહેવામાં આવે છે. પૂર્વે વિસ્તારથી નહિ કથન કરેલા અર્થનું સંક્ષેપે કથન કરવું સંભવતું નથી. તો આ ક્ષેત્ર-

ક્ષેત્રજ્ઞ સ્વરૂપ પૂર્વે કોણે વિસ્તારથી કથન કર્યું છે કે, જે વિસ્તારથી કથન કરેલા અર્થનું આપ અત્યારે સંક્ષેપે કરીને કથન કરે છે ?

એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ શ્રોતા પુરુષોની બુદ્ધિમાં ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપવિષયક પ્રીતિને ઉત્પન્ન કરવા માટે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપની સ્તુતિ કરવાં કહે છે:-

ઋષિર્ભિર્વૃધા ગીતં છન્દોર્ભિર્વિવૈઃ પૃથક્ ।

બ્રહ્મસૂત્રપદૈશ્ચૈવ હેતુમદ્ભિર્વિનિશ્ચિતૈઃ ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ ક્ષેત્રનું તથા ક્ષેત્રજ્ઞનું સ્વરૂપ વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓએ અનેક પ્રકારે નિરૂપણ કર્યું છે, ઋગાદિક વેદોએ પણ બહુ પ્રકારની ભિન્ન ભિન્નતાવડે કથન કર્યું છે, તેમ જ યુક્તિ-ઓવાળા તથા નિશ્ચય અર્થોવાળાં બ્રહ્મસૂત્રનાં પદોએ પણ આ સ્વરૂપ અનેક પ્રકારે કથન કર્યું છે. ૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! આ ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજ્ઞનું સ્વરૂપ વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓએ પણ યોગશાસ્ત્રમાં ધારણા-ધ્યાનના વિષયરૂપે કરીને ઘણા પ્રકારે નિરૂપણ કર્યું છે. એટલા કથનથી શ્રીભગવાને તે સ્વરૂપમાં યોગશાસ્ત્રે કરીને પ્રતિપાદ્યપણું કથન કર્યું; તથા વિવિધ છંદોએ પણ તે સ્વરૂપને પૃથક્ પૃથક્ નિરૂપણ કર્યું છે અર્થાત્ નિત્ય-નેમિત્તિક કામ્ય કર્મોદિને વિષય કરનાર ઋગાદિ વેદોના મંત્રોએ તથા બ્રાહ્મણોએ પણ ભિન્ન ભિન્ન રૂપમાં ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે. એટલા કથનથી શ્રીભગવાને તે સ્વરૂપમાં કર્મકાંડવડે પ્રતિપાદ્યપણું કથન કર્યું તથા બ્રહ્મસૂત્રનાં પદોએ પણ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપને અનેક પ્રકારે નિરૂપણ કર્યું છે.

તેમાં 'બ્રહ્મ' એ શબ્દને 'સૂત્ર' શબ્દની સાથે અન્વય કરવાથી, તેમ જ તેનો 'પદ' શબ્દની સાથે અન્વય, કરવાથી 'બ્રહ્મસૂત્ર' તથા 'બ્રહ્મપદ' એ બે પ્રકારનાં વચનો સિદ્ધ થાય છે. તેમાં જે વાક્યોએ ક્રિયિત્ માત્ર વ્યવધાનવડે બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તે વાક્યોનું નામ બ્રહ્મસૂત્ર છે; જેમકે, યદો વા હમાનિ જૂતાનિ જાયંતે, ચેન જાતાનિ જીવંતિ, યત્રયંચમિસંવિનંતિ તદ્વચ્ચ ॥ અર્થાત્-જેથી સર્વ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ ભૂતો જેથી કરીને જીવે છે તથા વિનાશને પ્રાપ્ત થવા પછી તે સર્વ ભૂતો જેનામાં લયલાવને પ્રાપ્ત થાય છે તે જ બ્રહ્મ છે, આ ઇત્યાદિ બ્રહ્મના તત્ત્વ લક્ષણને પ્રતિપાદન કરનારાં ઉપનિષદ્વાક્યોનું નામ બ્રહ્મસૂત્ર છે, અને જે વાક્યોએ સાક્ષાત્ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, તે વાક્યોનું નામ બ્રહ્મપદ છે. આવાં બ્રહ્મનાં સ્વરૂપ લક્ષણને પ્રતિપાદન કરનારાં સર્વ જ્ઞાનમર્મં વ્રજ ઇત્યાદિ ઉપનિષદ્વાક્યો છે. આ બ્રહ્મસૂત્રરૂપ વાક્યોએ તથા બ્રહ્મપદરૂપ વાક્યોએ પણ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનું સ્વરૂપ ઘણે પ્રકારે નિરૂપણ કર્યું છે.

આ બ્રહ્મસૂત્રપદરૂપ વાક્યો કેવા હેતુવાળાં છે ? તેઓ ઇદ્ર અર્થનાં સાધક અનેક યુક્તિઓનાં પ્રતિપાદક છે. આ યુક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં ઉદાહરક ઋષિએ ચેતકેતુ પુત્રની પ્રત્યે એમ કહ્યું છે કે-સદેવ સોમ્યેદમગ્ર જાસીદેકમેવાદિતીયં-અર્થાત્-હે પ્રિયદર્શન ચેતકેતુ ! આ દૃશ્યમાન જગત્ પોતાની ઉત્પત્તિની પૂર્વે સત્પરૂપ હતું. તે સત્ એક-અદ્વિતીયરૂપ હતું. આ પ્રકારનાં ઉપક્રમ કરીને પશ્ચાત્ એમ કહ્યું છે કે-તદૈક જાદુરસદેવેદમગ્ર જાસીદેકમેવાદિતીયં તત્સાદતતઃ સજ્જાયેત્-અર્થાત્-કેાઈક વાદી તો એમ કહે છે કે, આ દૃશ્યમાન જગત્ પોતાની ઉત્પત્તિની પૂર્વે અસત્ હતું. તે અસત્ એક અને અદ્વિતીયરૂપ હતું. આ અસત્ કારણથી સત્ કાર્ય ઉત્પન્ન થયું. આ વચનવડે નાસ્તિકોના મતનું કથન કરીને ત્યાર-

પછી ઉદાલક ઋષિએ એ પ્રકારનાં વચનો કહ્યાં કે-ફક્ત સુખ લોમ્બેવેં સ્વાદિતિ હોવાચ કમમત્તઃ સમ્માયેત ॥ અર્થાત્-હે પ્રિયદર્શન શ્વેતકેતુ ! નાસ્તિકોનું કથન કેવી રીતે સંભવશે અર્થાત્ સંભવશે નહિ, માટે અસત્ મરણથી સત્ કાર્યની ઉત્પત્તિ કદાચિત્ પણ થતી નથી. જો કદાચિત્ અસત્થી પણ સત્ની ઉત્પત્તિ થતી હોય, તો અસત્ વંધ્યાપુત્રથી પણ સત્પુત્રની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ, પણ તે થતી નથી. ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની યુક્તિઓનું પ્રતિપાદન કરનારાં બ્રહ્મસૂત્રપદરૂપ વચનો છે.

પુનઃ આ બ્રહ્મસૂત્રપદરૂપ વચનો વિનિશ્ચિત છે, અર્થાત્ ઉપક્રમ-ઉપસંહાર વાક્યોની એકવાક્યતાવડે સંશયથી રહિત અર્થનાં પ્રતિપાદક છે. આ પ્રકારના બ્રહ્મસૂત્રપદરૂપ વાક્યોએ પણ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનું સ્વરૂપ અનેક પ્રકારે નિરૂપણ કર્યું છે. એટલા કથનથી શ્રીભગવાને ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપમાં જ્ઞાનકાંડવડે પ્રતિપાદ્યપણું નિરૂપણ કર્યું.

એ પ્રકારે પૂર્વે વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓએ, ઋગ્વેદોના મંત્રોએ તથા બ્રહ્મસૂત્ર પદોએ અત્યંત વિસ્તારથી કથન કરેલું જે ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞનું ચાર્ણ સ્વરૂપ છે, તે સ્વરૂપને હું કૃષ્ણ ભગવાન પારી-અર્જુનની પ્રત્યે સક્ષેપે કરીને કથન કરું છું, તે તું સ્વપણ કર.

અથવા મ્મણ્વવર્ગદેઃ એ વચનમાં જે બ્રહ્મસૂત્ર હોય તે જ પદ હોય, એ પ્રકારના કર્મ-ધારય સમાસનો અંગીકાર કરવો. તેમાં આત્મેત્વેયોગસીત અર્થાત્-અધિકારી પુરુષે “સર્વદં વ્યાપક આત્મા હું છું” એ પ્રકારનું ચિંતન કરવું, ઇત્યાદિ વાક્ય વિદ્યાસૂત્ર કહેવાય છે અને ન ત વેદ યથા વ્યઃ અર્થાત્-પોતાના આત્માથી દેવતાને લિજ માનીને જે પુરુષ દેવતાની ઉપાસના કરે છે, તે લેહહર્ષી પુરુષ પશુની પેઠે ક્રિયિત્ માત્ર પણ બાણુતો નથી, ઇત્યાદિ વચન અવિદ્યાસૂત્ર કહેવાય છે. કોઇ ટીકામાં તો મ્મણ્વવર્ગદેઃ એ વચનવડે જન્માવસ્થ યતઃ ઇત્યાદિ વેદાંતસૂત્રોનો અર્થ બ્રહ્મણ કર્યો છે. (પણ તે સંભવિત નથી.) (૪)

અવતરણિકાઃ-આ પ્રકારે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપને બાણુવામાં અર્જુનની રુચિ ઉત્પન્ન કરીને, હવે શ્રીભગવાન અર્જુનની પ્રત્યે જે મોહકોવડે પહેલવહેલાં ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ કહે છે:-

મહામૂતાન્યહંકારો બુદ્ધિરવ્યક્તમેવ ચ ।

ઈન્દ્રિયાણિ દર્શકં ચ પંચ ચૈન્દ્રિયગોચરાઃ ॥ ૫ ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ૬ ॥

મોહકાર્થઃ-હે અર્જુન ! પચ મહાભૂતો, અહંકાર, બુદ્ધિ તથા અવ્યક્ત તથા દશ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો તથા એક મન તથા શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયો, પાંચ શબ્દાદિકો, ઇચ્છા, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ, સંઘાત, ચેતના તથા ધૃતિ આ સર્વને તેના વિકારસહિત ક્ષેત્રરૂપ કહેવામાં આવે છે. ૫-૬

ટીકાઃ-હે અર્જુન ! પૃથ્વીની, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ જે પાંચ મહાભૂતો છે, આ પાંચ મહાભૂતોના કારણરૂપ જે અભિમાન લક્ષણ અહંકાર છે, અહંકારના કારણરૂપ જે અધ્યવસાયલક્ષણ મહત્તત્ત્વ નામે બુદ્ધિ છે તથા મહત્તત્ત્વ નામે બુદ્ધિના કારણરૂપ તથા સત્ત્વ-રજ-તમ શુદ્ધિમય એવો જે પ્રધાનરૂપ અવ્યક્ત છે, જે અવ્યક્ત સર્વના કારણરૂપ છે, પણ દેહધના કાર્યરૂપ નથી, એ મહાભૂતોથી લઈને અવ્યક્ત પર્યંત આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિ કહેવાય છે. એ અર્થ સાંખ્યમતને અનુસરીને કથન કર્યો.

હવે વેદાંત મતને અનુસરીને અર્થ કરે છે. તેમાં અવ્યક્ત શબ્દવડે અનિર્વચનીય અવ્યાકૃતનો અર્થ ગ્રહણ કરવો, કે જે અવ્યાકૃતને મમ માયા દુરત્વયા એ વચનવડે શ્રીભગવાને માયા નામે પરમેશ્વરની શક્તિરૂપ કહ્યો છે. બુદ્ધિ શબ્દવડે, સુદિના આદિકાગે સરજવાયોગ્ય પ્રપંચવિષયક માયાની વૃત્તિરૂપ ઇક્ષણનો અર્થ ગ્રહણ કરવો; તથા અહંકાર શબ્દવડે, ઇક્ષણની પછી થનાર માયાની વૃત્તિરૂપ બહુ હોવાના સંકલ્પનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. સંકલ્પની પછી આકાશાદિ ક્રમવડે પંચમહાભૂતોની ઉત્પત્તિ ગ્રહણ કરવી. સાંખ્યશાસ્ત્રવડે સિદ્ધ જે અવ્યક્ત, મહત્તરત્વ, અહંકાર એ ત્રણ તરવો છે, તે ત્રણેના વેદાંતસિદ્ધાંતમાં અંગીકાર કયો નથી. ઉલટાં દૈક્ષેત્રનાં શબ્દમ્ ઇત્યાદિ સૂત્રોના વ્યાખ્યાનમાં શ્રીભાષ્યકારોએ સાંખ્યશાસ્ત્રે કલ્પેલા પ્રધાનાદિ પદાર્થોનું બહુ વિસ્તારથી ખંડન કર્યું છે. તેમાં માયાં તુ પ્રકૃતિં ત્રિશન્માવિન તુ મહેશ્વરમ્ । તે ધ્યાનયોગાત્મકો અપદ્ય-દેવાત્મકાંકિ સ્વપ્નૈર્નિદ્રામ્ ॥ એ શ્રુતિવડે પ્રતિપાદન કરેલી માયા નામે પરમેશ્વરની શક્તિ જ અહીં શ્રીભગવાને અવ્યક્ત શબ્દવડે કથન કરી છે. અને તદૈક્ષત એ શ્રુતિએ કથન કરેલું સ્વપ્ન જગત્ વિષયક માયાની વૃત્તિરૂપ ઇક્ષણ જ અહીં શ્રીભગવાને બુદ્ધિ શબ્દવડે કથન કર્યું છે. અને જહુ સ્વાં પ્રજાયેય એ શ્રુતિએ કથન કરેલો માયાની વૃત્તિરૂપ બહુ હોવાનો પરમેશ્વરનો સંકલ્પ જ અહીં શ્રીભગવાને અહંકાર શબ્દવડે કથન કર્યો છે. ત્યાર પછી તસ્માદ્વા રત્તસ્માદ્વાસ્મન આકાશ. સંયુત્, આકાશાદ્વાયુર્વાયોરગ્રિરગ્રેરાપઃ, અદ્ભુતઃ વૃષિર્વી-એ શ્રુતિએ યથાક્રમે આકાશાદિ પાંચ મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ કથન કરી છે. આ ઇત્યાદિ શ્રુતિના પ્રમાણે કરીને સિદ્ધ વેદાંતપક્ષ જ શ્રેષ્ઠ છે.

અને ઓત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, રસન, શ્રોણ, એ જે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે; તથા વાહ, પાણિ, પાદ, પાચુ, ઉપસ્થ, એ જે પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે, એ બન્ને મળીને દશ ઇન્દ્રિયો થાય છે; સંકલ્પ વિકલ્પરૂપ જે એક મન છે; ઓનાદિ દશ ઇન્દ્રિયોના જે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ પાંચ વિષયો છે, તેમાં ઓનાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના શબ્દાદિ પાંચ જ્ઞાતૃત્વરૂપ વિષયો છે અને વાગાદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોના શબ્દાદિ પાંચ કાર્યત્વરૂપ વિષયો છે. એ રીતે પૂર્વે કથન કરેલી આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ વિષયો અને એક મન, એ સર્વેને સાંખ્યશાસ્ત્રવાળા ચૈવીસ તરવો કહે છે.

સુખમાં તથા સુખનાં સાધનમાં “એ સુખ મને પ્રાપ્ત થાય તથા એ સુખનાં સાધન મને પ્રાપ્ત થાય” એ પ્રકારની સ્પૃહારૂપ જે ચિત્તની વૃત્તિવિશેષ છે, જેને શાસ્ત્રમાં કામ પણ કહે છે તથા રાગ પણ કહે છે, તેનું નામ કામ છે; દુઃખમાં તથા દુઃખનાં સાધનોમાં “એ દુઃખ મને પ્રાપ્ત ન થાય તથા દુઃખનાં સાધન મને પ્રાપ્ત ન થાય” એ પ્રકારની જે પૂર્વોક્ત સ્પૃહાની વિરોધી ચિત્તની વૃત્તિવિશેષ છે, જેને શાસ્ત્રમાં ક્રોધ પણ કહે છે તથા હિંસા પણ કહે છે, તેનું નામ દ્રેષ છે.

નિરુપાધિક ઇચ્છાના વિષયભૂત તથા જેનું અસાધારણ કારણ ધર્મ છે તથા પરમાત્મસુખની અભિવ્યંજક એવી જે ચિત્તની વૃત્તિવિશેષ છે તેનું નામ સુખ છે; નિરુપાધિક દ્રેષના વિષયભૂત તથા જેનું અસાધારણ કારણ અધર્મ છે, એવી જે ચિત્તની વૃત્તિવિશેષ છે તેનું નામ દુઃખ છે. પંચ મહાભૂતોના પરિણામરૂપ જેનું જે ઇન્દ્રિયો સહિત શરીર છે, તેનું નામ સંઘાત છે. સ્વરૂપજ્ઞાનનું અભિવ્યંજક તથા જેનું અસાધારણ કારણ પ્રમાણ છે, એવી જે પ્રમાજ્ઞાન નામે ચિત્તની વૃત્તિવિશેષ છે, તેનું નામ ચેતના છે. તથા વ્યાકુલતાને પ્રાપ્ત થતા દેહ-ઇન્દ્રિયોને સ્થિત કરવાના હેતુરૂપ જે પ્રયત્ન છે તેનું નામ ધૃષ્ટિ છે.

અહીં ઇચ્છાદિનું અહણ્ય અંતઃકરણના સર્વ ધર્મોનું ઉપવક્ષણ છે. અંતઃકરણના ધર્મો શ્રુતિમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે—કામઃ સંકલ્પો વિચિકિત્સા મદામદા ઘતિરઘતિર્મૂર્ધામીરિત્યેતત્સર્વં મન એવ-અર્થાત્-ઇચ્છા, સંકલ્પ, સંશય, શ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધા, ધૃતિ, અધૃતિ, લબ્ધા, વૃત્તિજ્ઞાન, ભય એ સર્વ મનરૂપ જ છે. આ શ્રુતિવચન મુજબ એ વચનની પેઠે મનરૂપ ઉપાધાન કારણની સાથે કામાદિ કાર્યોના અભેદ કથન કરીને, કામાદિ કાર્યોમાં મનનું ધર્મપણું કથન કરે છે.

આ પ્રકારે પાંચ મહાભૂતોથી લઇને ધૃતિપર્યંત પૂર્વે કથન કરેલા જેટલા જડ પદાર્થો છે, તે સર્વ જડ પદાર્થો ક્ષેત્રજ નામે સાક્ષીવડે ભાસ્વભાન થવાથી, તેઓ ક્ષેત્રજ સાક્ષીથી ભિન્ન છે. આ સર્વ જડ પદાર્થો સંક્ષેપે કરીને ક્ષેત્ર શબ્દવડે કથન કર્યા છે તથા તે ક્ષેત્રરૂપ સર્વ પદાર્થો ભાસ્વ અચેતનરૂપ છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન! શરીર ઇદ્રિયોનો સંઘાત ચેતનરૂપ હોવાથી ક્ષેત્રજ છે, એ પ્રમાણે લોકાયતિકો માને છે, અને ચેતનરૂપ ક્ષણિક વિજ્ઞાન જ આત્મા છે, એ પ્રમાણે મુગ્ધ માને છે. ઇચ્છા, દ્રેષ્ય, પ્રયત્ન, સુખ, દુઃખ, જ્ઞાન એ સર્વ આત્માના લિંગ છે, એ પ્રમાણે નૈયાયિકો માને છે. તેથી પંચ મહાભૂતોથી લઇને ધૃતિપર્યંત સઘળું ક્ષેત્રરૂપ છે, એ આપનું કહેવું કેવી રીતે સંભવશે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—હવે ક્ષેત્રનાં લક્ષણો કહે છે—સવિકારં રતિ । જનમથી લઇને વિનાશ પર્વતનું જે પરિણામ છે, તેનું નામ વિકાર છે. જે વિકારસહિત હોય તેનું નામ સવિકાર છે અર્થાત્ ઉત્પત્તિ-નાશાદિ વિકારોવાળાનું નામ સવિકાર છે. પંચ મહાભૂતોથી લઇને ધૃતિપર્યંત જે પદાર્થો પૂર્વે કહ્યા છે, તે સર્વ પદાર્થો સવિકારરૂપ છે. માટે સર્વ પદાર્થો વિકારના સાક્ષી થઇ શકે નહિ. કારણ કે પોતાની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ પોતાવડે જ્ઞવામાં આવતાં નથી. અને ઉત્પત્તિ નાશથી ભિન્ન થીલા પણ જેટલા આપણા ધર્મો છે, તે ધર્મોનું દર્શન પણ આપણાં દર્શન વિના સંભવતું નથી; જે કારણથી ધર્મોના દર્શનની પછી જ તેના ધર્મોનાં દર્શન થાય છે. જો કદાચિત્ આપણાવડે જ આપણું દર્શન માનીએ તો તે દર્શનરૂપ ક્રિયાનું કર્તાપણું તથા કર્મપણું આપણામાં પ્રાપ્ત થશે. એક જ વસ્તુમાં એક જ કાળે એક જ ક્રિયાનું કર્તાપણું તથા કર્મપણું અત્યંત વિરુદ્ધ છે. તેથી સવિકાર વસ્તુ ઉત્પત્તિ-નાશાદિ વિકારનો સાક્ષી હોઇ શકે નહિ, કિંતુ નિર્વિકાર વસ્તુ જ સર્વ વિકારોનો સાક્ષી સિદ્ધ થાય છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થશે કે, વિકારીપણું જ ક્ષેત્રનું ચિહ્ન છે, અર્થાત્ જે જે પદાર્થમાં વિકારીપણું છે તે તે પદાર્થ ક્ષેત્રરૂપ જ બાલુઓ; કાંઇ નામ લઇને કરવામાં આવેલી ગણના, ક્ષેત્રનું ચિહ્ન નથી. (૫-૬)

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે ક્ષેત્રના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરીને, ક્ષેત્રજને ક્ષેત્રથી ભિન્ન ગણીને વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરવા માટે ક્ષેત્રજના જ્ઞાનની યોગ્યતાને અર્થે શ્રીભગવાન પહેલ વહેતાં અમાનિત્વાદિ વીર્ય સાધનોનું પાંચ શ્લોકોવડે કથન કરે છે:—

અમાનિત્વમદંભિત્વમર્હિસા ક્ષાંતિરાજંભવ્મ ।

આચાર્યોપાસનં શૌચં સ્થૈર્યમાત્માવિનિગ્રહઃ ॥ ૭ ॥

સ્ત્રોતાર્થ:—અમાનિપણું, અદંભિપણું, અહિંસા, ક્ષાંતિ, આર્જવ, આચાર્યની ઉપાસના, શૌચ, સ્થૈર્ય, આત્માનો નિગ્રહ આ સર્વ જ્ઞાનનાં સાધનો હોવાથી તેઓ જ્ઞાનરૂપ છે. ૭

ટીકા:—જે શુભ આપણામાં વિદ્યમાન છે તથા જે શુભ આપણામાં વિદ્યમાન નથી, એવા વિદ્યમાન શુભાએ કરીને તથા અવિદ્યમાન શુભાએ કરીને જે આપણી સ્તુતિ તેનું નામ માનીપણું છે. માનીપણાથી રહિત હોવું તેનું નામ અમાનિપણું છે (૧). લાભ-પૂજા-ખ્યાતિને વાસ્તે લોકોની આગળ આપણા ધર્મોનું પ્રકટ કરવું, તે દંભીપણું છે. આ દંભીપણાથી રહિત હોવું, તેનું નામ અદંભિપણું છે (૨). શરીર-મન-વાણીવટે પ્રાણીઓને ખીડવાં, તેનું નામ હિંસા છે. આ હિંસાથી રહિત હોવું, તેનું નામ અહિંસા છે (૩). ચિત્તના ક્રોધાદિ વિકારોના કારણ-રૂપ દુષ્ટ પુરુષોએ કરેલો અપરાધ પ્રાપ્ત થતાં પણ જે ચિત્તના નિર્વિકારપણાથી અપરાધોને સહન કરવા, તેનું નામ ક્ષાંતિ છે (૪). જેવું આપણા હૃદયમાં હોય, તેવો જ બાહ્ય વ્યવહાર કરવો એ પ્રકારનું જે અકુટિલપણું તેનું નામ આર્જવ છે અર્થાત્ અન્ય પ્રાણીઓની વચના કરવાથી રહિત હોવાનું નામ આર્જવ છે (૫). પ્રજાવિદ્યાનો ઉપદેશ કરનારા આચાર્યનું શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક પૂજન-નમસ્કારાદિવડે જે સેવન તેનું નામ આચાર્યોપાસન છે (૬). શુદ્ધિનું નામ શૌચ છે. આ શૌચ જે પ્રકારના હોય છે, પહેલો બાહ્ય શૌચ અને બીજો આંતર શૌચ, જલ-મૃત્તિકાવડે શરીરના મળનું જે પ્રક્ષાલન તેનું નામ બાહ્ય શૌચ છે અને વિષયોમાં દોષદર્શનરૂપ વિરોધી વાસનાઓવડે મનના રાગદ્વેષાદિ મળની જે નિવૃત્તિ કરવી તેનું નામ આંતર શૌચ છે (૭). મોક્ષનાં સાધનોમાં પ્રવૃત્ત થયલા પુરુષને અનેક પ્રકારનાં વિમો પ્રાપ્ત થતાં પણ ઉદ્યમનો પરિત્યાગ ન કરીને યુગ્મ યુગ્મ પ્રયત્નની જે અધિકતા તેનું નામ સ્થૈર્ય છે (૮). અને દેહ-ઇન્દ્રિયોના સંઘાતરૂપ આત્માની, મોક્ષથી પ્રતિકૂળમાં, સ્વભાવથી પ્રાપ્ત થતી પ્રવૃત્તિને વિરુદ્ધ કરી મોક્ષનાં સાધનોમાં જે વ્યવસ્થાપન તેનું નામ આત્મ-વિનિશ્ચય છે (૯). અમાનિત્વાદિ સર્વ, જ્ઞાનનાં સાધન હોવાથી જ્ઞાનરૂપ કહેવાય છે. આ શ્લોકનો તથા વક્ષ્યમાણ શ્લોકનો, અગ્નીઆશમા શ્લોકના સ્વચ્છાનવિતિ પ્રોક્ત એ વચનની સાથે અન્વય કરવો. (૭)

વળી—

ઇન્દ્રિયાર્થેષુ વૈરાગ્યમનહંકાર એવ ચ ।

જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિદુઃખદોષાનુદર્શનમ્ ॥ ૮ ॥

શ્લોકાર્થ:—શ્રોત્રાદિક ઇન્દ્રિયોના શબ્દાદિ વિષયોમાં જે વૈરાગ્ય, અહંકારથી જે રહિતપણું તથા જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ, દુઃખ તથા દોષ, આ સર્વેનું જે કરી કરી દર્શન છે; ૮ ટીકા:—હે અર્જુન ! શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના શબ્દાદિ વિષયોમાં તથા આ લોકના અને પરલોકના વિષયલોગોમાં રાગની વિરોધી, જે અસ્પૃહારૂપ ચિત્તની વૃત્તિવિશેષ છે, તેનું નામ વૈરાગ્ય છે (૧૦). લોકમાં પોતાની સ્તુતિનો અભાવ થવા છતાં પણ મનમાં પ્રકટ થયેલો જે “હું સર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છું” એ પ્રકારનો ગર્વ છે, તેનું નામ અહંકાર છે. આ અહંકારનો જે અભાવ છે તેનું નામ અનહંકાર છે (૧૧).

માતાના ઉદરમાં નવમાસ પર્થવ નિવાસ કરીને યોનિદ્વારા જે બહાર નીકળવું તેનું નામ જન્મ છે અને પ્રાણોના ઉત્ક્રમણકાળે સર્વ મર્ગસ્થાનોનું જે છેદન છે તેનું નામ મૃત્યુ છે. અને જે અવસ્થામાં શુદ્ધિની મંદતા, સર્વ અંગોની શિથિલતા, તથા સ્વજનાદિકૃત પરિભવ ઇત્યાદિ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે તે અવસ્થાનું નામ જરા છે. જ્વર-અતિસારાદિ રોગોનું નામ વ્યાધિ છે. અધ્યાત્મ-અધિભૂત-અધિદેવ એ ત્રણ ઉપદ્રવો જેનામાં નિમિત્ત છે, એવું જે ઇષ્ટ વસ્તુના વિયોગથી ઉત્પન્ન થયેલું તથા અનિષ્ટ વસ્તુના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલું ચિત્તના પરિ-

તાપરૂપ પરિણામજ્યેષ્ઠ છે, તેનું નામ દુઃખ છે. વાત-પિત્ત-સ્લેષ્મ-મળ-મૂત્ર ઇત્યાદિવડે પરિપૂર્ણ હોવાથી જે આ શરીરમાં નિદિવપર્ણ છે તેનું નામ દોષ છે. એવી રીતે જન્મ-મૃત્યુ, જરાનું, વ્યાધિઓનું, દુષ્ટોનું તથા દોષોનું અનુદર્શન કરવું, અર્થાત્ પુનઃ પુનઃ વિચાર કરીને દેખવું, અથવા જન્મ-મૃત્યુ-જરા-વ્યાધિ-દુઃખ એ પાંચમાં દોષનું પુનઃ પુનઃ દર્શન કરવું, અથવા જન્મ-મૃત્યુ-જરા-વ્યાધિ એ ચારમાં દુઃખરૂપ દોષનું જે પુનઃ પુનઃ દર્શન કરવું, અથવા જન્મ-મૃત્યુ-જરા-વ્યાધિ એ ચારમાં દુઃખનું તથા દોષોનું જે પુનઃ પુનઃ દર્શન કરવું. તેમાં જન્મવિષે માતાના ઉદરમાં નવ માસપર્યંત અત્યંત સંકુચિત થઈને સ્થિત થવું, માતાના મળવિષે રહેલા કૃમિઓવડે દંશિત થવું, માતાના જઠરાગ્નિવડે દગ્ધ થવું તથા જરાયુ ચર્મવડે વેદિત થવું; જન્મકાળે પ્રસવવાયુવડે આકર્ષિત થવું તથા અત્યંત અદ્યપયોનિયંત્રથી નીકળવું તથા મળ-મૂત્રમાં રહેવું, વગેરે અનેક પ્રકારનાં દુઃખ તથા દોષ છે તેનું ફરી ફરી દર્શન કરવું તેમ જ મૃત્યુવિષે સર્વ નાડીઓનું આકર્ષણ થવું તથા મર્મસ્થાનોનું છેદન થવું, પ્રાણોનું આકુચન થવું, ઊર્ધ્વ શ્વાસ થવો, અત્યંત વ્યથાવડે મળ-મૂત્રાદિનું બહાર નીકળવું, વગેરે અનેક પ્રકારના દુઃખ તથા દોષ છે. જરા અવસ્થામાં સર્વ અંગોની શિથિલતા થવી, શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની મંદતા થવી, શરીરવિષે કંપાદિ થવા, કાસશ્વાસ થવો, ઉઠતાં નીચે પડી જવું, આપણા સ્વજનોવડે નિરાહરને પ્રાપ્ત થવું, શરીરનાં દ્વારોથી મળ-મૂત્ર-લાળ વગેરેને પ્રાપ્ત થવું ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનાં દુઃખ તથા દોષ છે; અને જવરાદિ વ્યાધિઓવિષે શરીરમાં દુર્બળતા થવી, શીત જવરાદિના વેગવડે પરિતાપાદિ થવા, અત્યંત કટુ-કષાય ઔષધોનું પાન કરવું, દેહવિષે દુર્ગંધ થવી, સ્વેદાદિનું નીકળવું વગેરે અનેક પ્રકારનાં દુઃખ તથા દોષ છે. આ જન્મ-મરણાદિનાં દુઃખ તથા દોષ આત્મપુરાણના પ્રથમ અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવેલા છે, તેથી અહીં સંક્ષેપથી કહેલાં છે. આ પ્રકારનાં દુઃખ તથા દોષોનું દર્શન વિષયો-માંથી વેરાગ્યનો હેતુ હોવાથી આત્મજ્ઞાનમાં ઉપકાર કરે છે, તેથી અધિકારી જનોએ દુઃખ-દોષોનું દર્શન અવશ્ય કરીને સંપાદન કરવું (૧૨) (૮).

અસત્તિરનભિષ્વંગઃ પુત્રદારંગૃહાદિપુ ।

નિત્યં ચ સમચિત્ત્વમિષ્ટાનિષ્ટોપપત્તિપુ ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થઃ-પુત્ર, સ્ત્રી તથા ગૃહાદિ પદાર્થોમાં આસક્તિથી રહિત થવું, અભિષ્વંગથી રહિત થવું તથા ઇષ્ટ અને અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં સર્વદા સમચિત્ત રહેવું. ૯

ટીકા:-હે અર્જુન । “એ પદાર્થો મારા છે” એટલા માત્ર અભિમાનવડે પદાર્થવિષે જે પ્રીતિ તેનું નામ સક્તિ છે. આ સક્તિથી રહિતવાનું નામ અસક્તિ છે (૧૩).

“એ પદાર્થ હું જ છું” એ પ્રકારની અલોક્ષાવનાવડે પદાર્થોમાં જે પ્રીતિની અતિશયતા છે, અર્થાત્ પદાર્થો સુખી-દુઃખી થતાં “હું જ સુખી-દુઃખી થાઉં છું” એ પ્રકારનો જે અત્યંત અભિનિવેશ છે તેનું નામ અભિષ્વંગ છે. આ અભિષ્વંગથી રહિત થવાનું નામ અનભિષ્વંગ છે.

અર્જુનની શંકા:-“હિ ભગવન્ । સક્તિ અને અભિષ્વંગ આ બન્ને કયા પદાર્થોમાં પરિણમી શકે છે ?”

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:-પુત્રદારંગૃહાદિ ઇતિ । હે અર્જુન । પુત્રોમાં, સ્ત્રીઓમાં તથા ગૃહોમાં આસક્તિ તથા અભિષ્વંગ પરિણમી શકે છે. અહીં પુત્રદારંગૃહાદિ એ વચનમાં રહેલા આદિ શબ્દવડે એનાથી ભિન્ન બીજા પણ જેટલા સ્નેહના વિષય ધન ભૂત્ય વગેરે

શ્લોકાર્થ:-અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં જે નિષ્ઠા છે, તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રયોજનનું જે દર્શન છે, આ અમાનિત્વાદિ સર્વ, જેને જ્ઞાન એવા નામે કરી કથન કરવામાં આવે છે; તેથી વિપરીત જે માનિત્વાદિ છે તે સર્વ અજ્ઞાનરૂપ જ છે. ૧૧

ટીકા:-હે અર્જુન! આત્માને આશ્રય કરીને પ્રવૃત્ત થયેલું આત્માનું તથા અનાત્માનું વિવેકજ્ઞાન તેનું નામ અધ્યાત્મજ્ઞાન છે. આ અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં જે અત્યંત નિષ્ઠા તેનું નામ અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વ છે. વિવેકમાં નિષ્ઠાવાનું પુરુષ જ મહાવાક્યોના અર્થના જ્ઞાનમાં સમર્થ હોય છે માટે અધિકારી પુરુષે અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં નિષ્ઠા અવશ્ય કરવી (૧૯).

વળી તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થનું જે દર્શન છે એટલે જઈ મહાસ્મિ, તત્ત્વમસિ ઇત્યાદિ વેદાંત વાક્ય જેનાં સાધન છે તથા અમાનિત્વાદિ સર્વ સાધનોના પરિપાકના કૃણરૂપ એવા “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારના સાક્ષાત્કારનું નામ તત્ત્વજ્ઞાન છે. એવા તત્ત્વજ્ઞાનના જે અર્થ છે અર્થાત્ અવિ-દ્યાદિ સર્વ અનર્થોની નિવૃત્તિરૂપ તથા પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ જે મોક્ષરૂપ પ્રયોજન છે, તે તત્ત્વજ્ઞાનના મોક્ષરૂપ અર્થનું જે દર્શન છે અર્થાત્ પુનઃ પુનઃ વિચાર કરીને દેખવું, તે તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શન કહેવાય છે (૨૦). આવું તત્ત્વજ્ઞાનાર્થ દર્શન પણ અધિકારી પુરુષે અવશ્ય કરી કર્તવ્ય છે. કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાનના કૃણનું દર્શન થયા પછી જ તેનાં સાધનોમાં પ્રવૃત્ત થવાય છે. કૃણના જ્ઞાનવિના સાધનોમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

આ પ્રકારે અમાનિત્વથી લઈને તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શન પર્યંત કથન કરેલાં વીશ સાધનો આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ હોવાથી તેમને “જ્ઞાન” કરી કહેવામાં આવે છે. આ અમાનિત્વાદિ સાધનોથી વિપરીત જે માનિત્વ-દંભિત્વ-હિંસા-અક્ષાંતિ-અનાર્જવ ઇત્યાદિ છે, તે માનિત્વાદિ આત્મજ્ઞાનના વિરોધી હોવાથી તેમને અજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. તેથી અધિકારી પુરુષેએ અજ્ઞાન નામના માનિત્વ-દંભિત્વાદિનો પરિત્યાગ કરી, જ્ઞાન નામના અમાનિત્વ-અદંભિત્વાદિ વીશ સાધનો અવશ્ય સંપાદન કરવાં. (૧૨)

અવતરશ્લોક:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્! અમાનિત્વથી લઈને તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શન પર્યંત પૂર્વે કથન કરેલાં જે જ્ઞાન નામે વીશ સાધનો છે, તે સાધનોવડે કઈ વસ્તુ જાણવા યોગ્ય છે?” અર્જુનની આ શંકાનું શ્રીભગવાન્ છ શ્લોકોવડે રૂઝ વસ્તુનું નિરૂપણ કરવાં તેનું સમાધાન કરે છે.

જ્ઞેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વાઽમૃતમશ્રુતે ।

અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ ન સત્તન્નાસદુચ્યતે ॥ ૧૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-મુમુક્ષુ જને જે વસ્તુ જાણવા યોગ્ય છે તે જ્ઞેય વસ્તુ હું વને કથન કરું છું. આ જ્ઞેય વસ્તુને જાણી મુમુક્ષુ અમૃતભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. તે જ્ઞેય વસ્તુ અનાદિમત્ પરબ્રહ્મ છે. આ બ્રહ્મને સત્ કહેવામાં આવતું નથી તેમ જ તેને અસત્ પણ કહેવામાં આવતું નથી. ૧૨

ટીકા:-હે અર્જુન! મુમુક્ષુજને પૂર્વોક્ત અમાનિત્વાદિ સાધનોવડે જે વસ્તુ જાણવા યોગ્ય છે, તે જ્ઞેય વસ્તુ, હું-ભગવાન્ તારી-અર્જુનની પ્રત્યે સ્પષ્ટવાચી કથન કરું છું.

હવે શ્રીભગવાન્ શ્રોતા અર્જુનની પ્રત્યે જ્ઞેય વસ્તુને અભિમુખ કરવા માટે ઉત્તમ કૃણવડે જ્ઞેય વસ્તુની સ્તુતિ કરે છે-પ્રજ્ઞાત્વાઽમૃતમશ્રુતે इति । હે અર્જુન! વશ્યમાણ જ્ઞેય વસ્તુને જાણી અધિકારી પુરુષ અમૃતભાવને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ અનર્થરૂપ સંસારથી મુક્ત થાય છે.

અર્જુનની શકા:-“હે ભગવન્ ! જે જ્ઞેય વસ્તુને બાણી અધિકારી પુરુષ સુકત થાય છે, તે જ્ઞેય વસ્તુ કેવી છે ?”

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:-વર્તે પ્રજા હતિ । હે અર્જુન ! પરં એટલે અતિશયતાથી રહિત તથા પ્રજા એટલે દેશ-કાળ-વસ્તુપરિચ્છેદથી રહિત એવા પરમાત્મા દેવ જ જ્ઞેયસ્વરૂપ છે, અર્થાત્ સુસુક્ષ્મ જને પૂર્વોક્ત સાધનોએ કરીને બાણવા યોગ્ય છે. આ પરબ્રહ્મ અનાદિમત્ છે. ત્યાં કારણત્વ નામ આદિ છે અથવા ઉત્પત્તિનું નામ આદિ છે. આ પ્રકારની આદિ જે વસ્તુને હોય તે વસ્તુ આદિમત્ કહેવામાં આવે છે. આવા આદિમત્ દેહાદિ પદાર્થો છે. આદિમત્ પદાર્થોથી જે વિલક્ષણ હોય અર્થાત્ કારણથી તથા ઉત્પત્તિથી રહિત હોય, તેનું નામ અનાદિમત્ છે. અર્થાત્ સર્વ વિકાસથી વિલક્ષણ વસ્તુ અનાદિમત્ કહેવાય છે.

કોઈ ટીકામાં તો અનાદિમત્ત્વ એ એક જ પદનો અંગીકાર કરીને એવો અર્થ કર્યો છે કે-કાર્ય એટલે આદિમત્, કારણ એટલે પર, અને તે કાર્ય-કારણ ઉભયથી જે અન્ય હોય, તેનું નામ અનાદિમત્પર છે. અને કોઈ ટીકામાં તો અનાદિમત્ત્વ એ પ્રકારે જ શબ્દોનો અંગીકાર કરીને એવો અર્થ કર્યો છે કે-બ્રહ્મ અનાદિ છે અર્થાત્ ઉત્પત્તિથી રહિત છે તથા બ્રહ્મ મત્પર છે અર્થાત્ મારાથી-સણુ બ્રહ્મથી પર નિવિશેષસ્વરૂપ છે. વળી કોઈ ટીકામાં તો મત્પર એ શબ્દોનો એવો અર્થ કર્યો છે કે-હું-ભગવાન્ વાસુદેવ જેની પરા શક્તિ હું, તે મત્પર કહેવાય છે. આ વ્યાખ્યાન સત્તીચીન નથી, કારણ કે જે જ્ઞેય વસ્તુને બાણીને અધિકારી પુરુષ અમૃતલાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ્ઞેય વસ્તુ હું તારી પ્રત્યે કથન કરું છું. આ પ્રકારનું વચન શ્રીભગવાને પૂર્વે કહેલું છે. મોક્ષની પ્રાપ્તિ નિર્વિશેષ શુદ્ધ બ્રહ્મના જ્ઞાનથી જ થાય છે, પણ શક્તિવાળા સર્વિશેષ બ્રહ્મના જ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેથી અહીં શ્રીભગવાને નિર્વિશેષ બ્રહ્મ જ કથન કરેલ છે. એવા નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં શક્તિમત્ત્વ કહેલું અસંગત છે.

હવે શ્રીભગવાન્ જ્ઞેય બ્રહ્મની નિર્વિશેષતાનું કથન કરે છે. ન સત્તાસદુચ્યતે હતિ-જે વસ્તુ જલ્તિ એ પ્રકારે વિધિયુએ કરીને પ્રમાણનો વિષય હોય છે તે વસ્તુ સર્વ કહેવાય છે અને જે વસ્તુ નાલ્તિ એ પ્રકારે નિષેધયુએ કરીને પ્રમાણનો વિષય હોય છે તે વસ્તુ અસર્વ કહેવાય છે. તેમ જ જ્ઞેય બ્રહ્મ તો નિર્વિશેષ તથા સ્વપ્રકાશ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, તેથી તે બ્રહ્મ સત્ અસત્ ઉભયથી વિલક્ષણ હોવાથી સત્ પણ કહેવાતો નથી તથા અસત્ પણ કહેવાતો નથી. ક્ષતિ કહે છે કે-વત્તે વાતો નિવર્તે બ્રાણ્ય મનતા સદ-અર્થાત્-મનસહિત વાણી નિર્જુલ બ્રહ્મને ન પ્રાપ્ત થઈ, નિર્જુલ બ્રહ્મથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે. હે અર્જુન ! આ જ્ઞેય બ્રહ્મ સત્ નથી અર્થાત્ ભાવત્વ-ધર્મોના આશ્રય નથી, તેમ જ અસત્ નથી અર્થાત્ ભાવત્વધર્મોના આશ્રય નથી. એ કારણથી જ્ઞેય બ્રહ્મનું કોઈ પણ શબ્દ શક્તિસ્વરૂપ યુગ્ય વૃત્તિવડે કથન કર્યું નથી. વાતપર્ય એ છે કે, જાતિ, શુભ, ક્રિયા, સંબંધ એ ચાર શબ્દની પ્રવૃત્તિ હેતુ હોય છે; કે જેવી રીતે જો-અથ ઇત્યાદિ શબ્દો જોત્વ, અસ્ત્વ ઇત્યાદિ જાતિઓને લઈને પોતપોતાના અર્થવિષે પ્રવૃત્ત થાય છે; અને શુદ્ધ-કૃષ્ણ ઇત્યાદિ શબ્દો શુદ્ધ-નીલ ઇત્યાદિ શુભોને લઈને પોતપોતાના અર્થમાં પ્રવૃત્ત થાય છે; અને પાચક-પાકક ઇત્યાદિ શબ્દો પાક, પાક ઇત્યાદિ ક્રિયાઓને લઈને પોતપોતાના અર્થમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને ધની-ગોમાન ઇત્યાદિ શબ્દો સ્વસ્વામીભાવ આદિ સંબંધોને લઈ, પોતપોતાના અર્થમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. અહીં શુભ, ક્રિયા, સંબંધ એ ત્રણથી ભિન્ન ભવિત્ત્વ તથા ઉપાધિસ્વરૂપ સર્વ ધર્મો ભવિત્ત્વ શબ્દવડે સમજા લેવા. તેમાં ન સત્તાસદુચ્યતે આ વચનવડે શ્રીભગવાને જ્ઞેય બ્રહ્મમાં જાતિનો નિષેધ કથન કર્યો છે. આ જાતિનો નિષેધ શુભ-

ક્રિયા-સંબંધ એ ત્રણેના નિષેધનું પણ ઉપલક્ષણ છે, અર્થાત્ જેય પ્રદક્ષમાં જાતિ-શુલ્ક-ક્રિયા-સંબંધ એ ચારે નથી. પરમેવાદિત્રીય આ શ્રુતિ પ્રદક્ષને એક અદ્વિતીયરૂપ કહી, પ્રદક્ષમાં જાતિનો નિષેધ કરે છે. કારણ કે અનેક વ્યક્તિઓમાં રહેનારા જે એક ધર્મ છે, તેને જાતિ કહેવામાં આવે છે; જેમ કે અનેક ગૌવ્યક્તિઓમાં રહેનારા જે એક ગૌત્વ ધર્મ છે, તેને જાતિ કહેવામાં આવે છે. એવી જાતિ એક અદ્વિતીય પ્રદક્ષમાં સંભવતી નથી અને નિર્ગુણ નિષ્ક્રિય જ્ઞાતિ એ શ્રુતિ યથાક્રમે પ્રદક્ષમાં શુલ્ક-ક્રિયા-સંબંધ એ ત્રણેના નિષેધ કરે છે. તેમાં નિર્ગુણ એ શબ્દવડે શુણ્યનો નિષેધ કરે છે. નિષ્ક્રિય એ શબ્દવડે ક્રિયાનો નિષેધ કરે છે અને જ્ઞાતિ એ શબ્દવડે સંબંધનો નિષેધ કરે છે. અસંગો હ્યં પ્રુપ્તઃ અને અજાત આદેશો નેતિ નેતિ એ બન્ને શ્રુતિઓ જેયપ્રદક્ષમાં સર્વ પ્રપંથ માત્રનો નિષેધ કરે છે. એવા જાતિ આદિ સર્વ ધર્મોથી રહિત નિર્શુલ્ય પ્રદક્ષનું કોઇ પણ શબ્દ કથન કરી શકતો નથી.

અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન્ ! નિર્શુલ્ય પ્રદક્ષ બે કદાચિત્ કોઇ પણ શબ્દ કરી કથન કરી શકતો નથી તો જેય વસ્તુવદવામિ અર્થાત્ જે જેય વસ્તુ છે તેને હું તારી પ્રત્યે કથન કરું છું, એ આપનું વચન કેવી રીતે સંગત થશે ? તથા જ્ઞાનયોનિત્વાદ અર્થાત્-જેનામાં ઉપ-નિષદ્ધરૂપ વેદાંત શાસ્ત્ર યોનિ એટલે પ્રમાણ છે એવો પ્રદક્ષ છે. આ રીતનું વ્યાસ ભગવાનનું સૂત્ર પણ કેવી રીતે સંગત થશે ?

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન -હે અર્જુન ! નિર્શુલ્ય પ્રદક્ષને ઉપનિષદ્ધરૂપ શાસ્ત્ર જે પ્રતિ-પાદન કરે છે, તે શક્તિરૂપ સુખ્ય વૃત્તિવડે પ્રતિપાદન કરતું નથી, કિન્તુ યથાકથંચિત્ લક્ષણાવૃત્તિવડે તે શબ્દ નિર્શુલ્ય પ્રદક્ષનું પ્રતિપાદન કરે છે આ પ્રતિપાદન કરવાનો પ્રકાર તો દ્વિતીય અધ્યાયમાં આશ્ચર્યવસ્તુવતિ કષિદેનં એ શ્લોકમાં વિસ્તારથી કથન કરવામાં આવ્યો છે, તેથી જેયપ્રદક્ષમાં શબ્દની પ્રવૃત્તિનો નિષેધ કરનારા ન સત્ત્વાસદુચ્યતે એ વચ-નની સાથે જેય વસ્તુવદવામિ એ મારા વચનનો તથા જ્ઞાનયોનિત્વાદ એ સૂત્રના વચનનો વિરોધ આવતો નથી.

અને કોઇ ટીકામાં તો ન સત્ત્વાસદુચ્યતે એ વચનનો એવો અર્થ કયો છે કે, જેય પ્રદક્ષને પ્રધાન પરમાણુ આદિની પેઠે સત્ કહેવામાં આવતો નથી તથા શુન્યની પેઠે અસત્ પણ કહેવામાં આવતો નથી. શ્રુતિ કહે છે કે-નાસદાસીનો સદાસીતદાર્વાં નાસીદનો નો વ્યોમાપરો યરિતિ-અર્થાત્-આ સૃષ્ટિની પૂર્વે શુન્ય પણ હતું નહિ, ત્રિશુલ્કાત્મક પ્રધાન પણ હતું નહિ, પરમાણુઓ પણ હતાં નહિ તથા અવ્યક્ત પણ હતો નહિ. (૧૨)

અવતરણિકા:-પૂર્વના શ્લોકમાં ન સત્ વચ્યતે એ વચનવડે [નિરુપાધિક શુદ્ધ પ્રદક્ષમાં સત્શબ્દની તથા સત્શબ્દજન્ય જ્ઞાનની અવિષયતા કથન કરી. આ કથનથી એ શંકા પ્રાપ્ત થાય છે કે-જેય પ્રદક્ષને બે કદાચિત્ સત્શબ્દનો તથા સત્ શબ્દજન્ય જ્ઞાનનો અવિષય માન્યો, તો પ્રદક્ષ, વંધ્યાપુત્ર તથા શશશૃંગની પેઠે અસત્ જ થશે. આ પ્રકારની શંકાને શ્રીભગવાને નાસદુચ્યતે એ વચનવડે સામાન્યતઃ નિવૃત્ત કરી.

હવે અસત્પણની શંકાને વિસ્તારથી નિવૃત્ત કરવા માટે શ્રીભગવાન, સર્વ પ્રાણી-ઓનાં શ્રોત્રાદિ ઈન્દ્રિયરૂપ ઉપાધિદ્વારા, ચેતન ક્ષેત્રજ્ઞરૂપતાવડે, જેય પ્રદક્ષના અસ્તિત્વપણનું પ્રતિપાદન કરે છે:-

સર્વતઃ પાણિપાદં તત્સર્વતોઽક્ષિશિરોમુલ્લમ ।

સર્વતઃ શ્રુતિમહોકે સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥ ૧૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ જોય પ્રદાના હસ્ત પાદાદિ સર્વ દેહવિષે સ્થિત છે, તેનાં નેત્ર, શિર, મુખ સર્વ દેહમાં રહેલાં છે, તે સર્વ દેહોમાં શ્રવણેન્દ્રિયવાળો છે, તેમ જ તે સર્વ પ્રાણીઓના શરીરમાં સર્વ અચેતન વર્ગને વ્યાપી રહેલ છે. ૧૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વે મેં કથન કરેલો જોય પ્રદાન સર્વત પાણિપાદ છે. સર્વ દેહોવિષે રહેલા અચેતનરૂપ સર્વ પાણિ તથા પાદને જે ચેતનરૂપ ક્ષેત્રજ્ઞે પોતપોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કર્યા છે, તે ચેતનનું નામ સર્વત: પાણિપાદ છે. લોકમાં જેટલી અચેતન પદાર્થોની પ્રવૃત્તિઓ છે, તે સર્વ પ્રવૃત્તિઓ ચેતનરૂપ અધિષ્ઠાન પૂર્વક જ થાય છે. ચેતનરૂપ અધિષ્ઠાન વિના જડ પદાર્થોની પ્રવૃત્તિ ક્યાંક પણ જોવામાં આવતી નથી. જેમ રથાદિ જડ પદાર્થોની પ્રવૃત્તિ ચેતન પુરુષપૂર્વક જ હોય છે, તેમ હસ્તપાદાદિ સર્વ જડ પદાર્થોની પ્રવૃત્તિઓ પણ ચેતન પ્રદાનપૂર્વક જ હોય છે. એવી જ રીતે હસ્તપાદાદિ સર્વ જડવર્ગના પ્રવર્તક ચેતન ક્ષેત્રજ્ઞરૂપ પ્રદાનમાં નાસ્તિકપણુની શકા કદાચિત્ પણ સંભવતી નથી. આ પ્રકારની સુક્તિ સર્વતોક્ષિશિરોમુખ ઇત્યાદિ સર્વ પર્થોપેશમાં જાણી લેવી. અહીં પાણિપાદ એ બે ઇન્દ્રિયોનું પ્રહણુ વાક્ આદિ સર્વ કર્મેન્દ્રિયોનું ઉપલક્ષણ છે.

પુન:-જોય પ્રદાન સર્વતોક્ષિશિરોમુખ છે. સર્વ દેહોમાં જેટલાં (આંખ) આંક્ષિ, શિર તથા મુખ છે, તે સર્વને જે ચેતન્ય પોતપોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, તેનું નામ સર્વતોક્ષિશિરોમુખ છે. પુન: પરપ્રદાન સર્વત: શ્રુતિમત્ છે. સર્વ દેહોમાં રહેલી જેટલી શ્રવણેન્દ્રિયો છે, તે સર્વને જે ચેતન્ય પોતપોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, તેનું નામ સર્વત: શ્રુતિમત્ છે. અહીં આંક્ષિ-શ્રોત્ર એ બે ઇન્દ્રિયોનું પ્રહણુ, સર્વ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું તથા મન-બુદ્ધિ આદિનું ઉપલક્ષણ છે.

વળી પરપ્રદાન સર્વ દેહોમાં એક જ, નિત્ય, વિભુ, ચેતન સર્વ જડવર્ગને આધ્યાત્મિક સંબંધવડે પોતાના સત્તા-સ્ફૂર્તિરૂપથી વ્યાપ્ત કરીને, રહેલા છે અર્થાત નિર્વેકાર સ્થિતિને જ પ્રાપ્ત થયા છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ જ્ઞાનરૂપ અધિષ્ઠાન પોતામાં કદિપત સર્પાકિન્નાં શુભોવડે તથા દોષોવડે લેપાતો નથી, તેમ પોતાવિષે અધ્યસ્ત જડપ્રપંચના દોષોવડે તથા શુભોવડે ચેતનદેવ લેશમાત્ર પણ બંધાતો નથી સર્વ દેહોવિષે એક જ ચેતન છે. તે ચેતન નિત્ય છે તથા વિભુ છે; દરેક દેહવિષે લિપ્ત લિપ્ત ચેતન નથી; એ સર્વ વાત પૂર્વે વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવી છે. આ શ્લોકવડે શ્રીભગવાને આ બે અનુમાનો સૂચિત કર્યાં છે: શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, વાક્ આદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, મન-બુદ્ધિ આદિ અંતઃકરણ ચતુષ્ટય એ સર્વ ચેતનશક્તિ નિમિત્તક સ્વ-સ્વ-વ્યાપારવાળાં છે. કારણ કે તેઓ અર્થમય અથવા કામમય પ્રતિમાદિની પેઠે સ્વભાવથી જડ છે. બીજા ચેતન અધિષ્ઠાતાની બુદ્ધિપૂર્વક પ્રવૃત્તિવાળા હોવાથી રથાદિની પેઠે, દેહ-ઇન્દ્રિયાદિ સર્વ સ્વભાવથી જડ છે. એ પ્રકારે સર્વ પ્રાણીઓની દેહ-ઇન્દ્રિયાદિ ઉપાધિઓવડે જોય પ્રદાના અસ્તિપણુનો નિશ્ચય કરવામાં આવે છે. (૧૩)

અવતરણિકા:-અધ્યારોપાવદાત્-જાં વિ:પ્રપચ પ્રપચતે-અર્થાત-પહેલાં શુદ્ધ પ્રદાનમાં એ સર્વ પ્રપંચનો અધ્યારોપ કરીને, ત્યાર પછી સર્વ પ્રપંચના નિપેધરૂપ અપવાદવડે શુદ્ધ પ્રદાનનું, શ્રુતિ ભગવતીએ તથા પ્રદાનેતા પુરુષોએ અધિકારી શિષ્યોની પ્રત્યે, આત્મા-રૂપે કરીને પ્રતિપાદન કર્યું છે. આ વૃદ્ધ પુરુષોના ન્યાયને અનુસરી, જોય પ્રદાનવિષે સર્વ પ્રપંચનો અધ્યારોપ કરીને અનાદિ મત્તરં વ્રજ એ પૂર્વોક્ત વચનનું પૂર્વના શ્લોકમાં વ્યાખ્યાન કર્યું. હવે અધ્યારોપિત સર્વ પ્રપંચના અપવાદે કરી, ન સત્તાસદૃચતે એ પૂર્વોક્ત વચન

(આધિકારી જનોની પ્રત્યે નિરુપાધિક સ્વરૂપ જણાવવાને વાસ્તે) વ્યાખ્યાન કરવાને શ્રીભગ-
વાન્ આરંભ કરે છે:—

વળી—

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभूचैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ ૧૪ ॥

સ્તોકાર્થ:—આ સ્તેય બ્રહ્મ સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે, સર્વ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારવડે ભાસ-
માન છે, સર્વ સંબંધોથી રહિત છે, સર્વને ધારણ કરવાવાળો છે, સત્વાદિ ગુણોથી રહિત છે તથા
તે સત્વાદિ ગુણોનો ભોક્તા છે. ૧૪

ટીકા:—હે અર્જુન ! સ્તેય પરબ્રહ્મ પરમાર્થથી શ્રીનાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે તથા
પોતાની માયાવડે સર્વ ઇન્દ્રિયોના ગુણોએ કરીને ભાસમાન છે. તેમાં બાહ્યકરણરૂપ જે
શ્રીત્રવાકાદિ દશ ઇન્દ્રિયો છે તથા અંતઃકરણરૂપ જે મન-બુદ્ધિ છે, તે સર્વ ઇન્દ્રિયોના જે
ગુણ છે, અર્થાત્ શ્રવણ, વચન, સંકલ્પ, નિશ્ચય ઇત્યાદિ જે વ્યાપાર છે, તે સર્વ ઇન્દ્રિયોના
ગુણોએ કરી, સ્તેય બ્રહ્મ ભાસમાન થાય છે, અર્થાત્ પરબ્રહ્મ સર્વ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારવડે
વ્યાપારવાળાની પેઠે પ્રતીત થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે-ધ્યાયતીવ લેખયતીવ અર્થાત્ બુદ્ધિઆદિ
ઉપાધિઓના સંબંધથી આત્માદેવ ધ્યાન કરવાની પેઠે તથા ચલાયમાન થવાની પેઠે પ્રતીત
થાય છે. આ શ્રુતિમાં ધ્યાયતિ એ શબ્દવડે કથન કરેલું ધ્યાન સર્વ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર-
રોનું ઉપલક્ષણ છે અને લેખયતિ શબ્દવડે કથન કરેલું જે ચલનરૂપ લેલાયન છે, તે
સર્વ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારોનું ઉપલક્ષણ છે; અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોના તાદાત્મ્ય અધ્યાસથી આત્મા-
દેવ ‘હું કેખું છું’, ‘હું શ્રવણ કરું છું’, ‘હું ચાલું છું’ એ પ્રકારે તે તે ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર-
વિશિષ્ટ થતો પ્રતીત થાય છે, અને વાસ્તવિક રીતે તો તે સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે. શ્રુતિ
કહે છે કે-પરતત્ત્વઃ સ કુળોત્પર્જનઃ । અણિણાદો જનો દુહીતા ॥ અર્થાત્-આત્માદેવ
વાસ્તવિક રીતે ચક્ષુથી રહિત હોવા છતાં પણ દેખે છે, વાસ્તવિક રીતે શ્રોત્રેન્દ્રિયથી રહિત
હોવા છતાં પણ શબ્દને શ્રવણ કરે છે, વાસ્તવિક રીતે હસ્તેન્દ્રિયથી રહિત હોવા છતાં
પણ વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે તથા વાસ્તવિક રીતે પાદેન્દ્રિયથી રહિત હોવા છતાં પણ
શીઘ્ર ગમનવાળો છે.

વળી પરબ્રહ્મ પરમાર્થ રીતે સર્વ સંબંધોથી રહિત છે. શ્રુતિ કહે છે કે-અસંગો ધર્વ દુરહઃ ।
અસંગો નદિ સજ્જતે ॥ અર્થાત્ પરમાત્મા પુરુષ સર્વ સંગથી રહિત હોવાથી અસંગ છે, તથા
આ અસંગ આત્માદેવ કોઈપણ પદાર્થની સાથે સંબંધને પ્રાપ્ત થતો નથી. આ પ્રકારે પર-
માર્થથી અસંગ હોવા છતાં પણ પરબ્રહ્મ પોતાની માયાશક્તિવડે સર્વભૂત છે. લોકમાં અધિ-
ષ્ઠાનવિના કોઈપણ બ્રમ થતો નથી, કિંતુ રબ્જ્યશુક્તિઆદિ અધિષ્ઠાનમાં જ સર્પ-રજવાદિનો
બ્રમ થાય છે. તેથી ચેતન્ય પોતાના સત્ત્વરૂપવડે સર્વ કદિપત પ્રપચને ધારણ કરે છે તથા
પોપણ કરે છે, તેથી તેનું નામ સર્વભૂત છે.

વળી સ્તેય બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે અર્થાત્ પરમાર્થથી સત્ત્વ-રજ-તમ એ ત્રણ ગુણોથી રહિત
છે તથા ગુણોનો ભોક્તા છે અર્થાત્ શબ્દ-સ્પર્શોદિ વિવચદ્વારા મુખ-હ્રસ્વ-મોહના આકારવડે
પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલા જે સત્ત્વ-રજ-તમ એ ગુણોનો ભોક્તા તથા ઉપલબ્ધ છે. શ્રુતિ
કહે છે કે-સાક્ષી ચેતા કેવલો નિર્ગુણઃ અર્થાત્-પરમાત્માદેવ સર્વના સાક્ષી ચેતન અદ્વિતીય તથા
અત્વાદિ સર્વ ગુણોથી રહિત છે. (૧૪)

વહિરંતશ્ર મૂતાનામચરં ચમેવ ચ ।

સૂક્ષ્મત્વાત્તદવિજ્ઞેયં દૂરસ્થં ચાંતિકે ચ તત ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થઃ—આ રોય પ્રદા જ સર્વ ભૂતોની બાહ્ય છે, અંતર છે, સ્થાવરરૂપ છે, જંગમ-રૂપ છે, સૂક્ષ્મ હોવાથી અવિજ્ઞેય છે, તેમ જ આ રોય પ્રદા અત્યંત દૂર રહેલ છે તથા તે અત્યંત સમીપ છે. ૧૫

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! વળી આ રોય પ્રદા કેવો છે ? ઉત્પત્તિ ધર્મલાભાં સર્વ કલ્પિત કાર્યોની બાહ્ય તથા અંતર તે એક જ અકલ્પિત અધિષ્ઠાનરૂપ પ્રદા બ્યાપક છે; અર્થાત્ જેમ રજ્જુમાં કલ્પિત સર્પ-હંડ-માલા-જલધારા આદિની બાહ્ય તથા અંતર રજ્જુરૂપ અધિષ્ઠાન જ બ્યાપક હોય છે, તેમ સર્વ ભૂતોની બાહ્ય તથા અંતર અધિષ્ઠાનરૂપ એક પ્રદા જ સર્વ પ્રકારે ઠરીને બ્યાપક છે. શ્રુતિ કહે છે કે-સર્વંતરત્ત્વ સર્વત્વ વદુ સર્વત્વાત્ વાચ્યતઃ-અર્થાત્-અધિ-ષ્ઠાનરૂપ પરપ્રદા જ સર્વ પ્રપંચની અંતર તથા બાહ્ય બ્યાપક છે.

સર્વં બ્યાપક હોવાથી પરપ્રદા જ સર્વ સ્થાવરભૂતરૂપ છે તથા સર્વ જંગમભૂતરૂપ છે. કારણ કે આ લોકમાં કલ્પિત પદાર્થ અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન સત્તાવાળો હોતો નથી, કિંતુ કલ્પિત પદાર્થ અધિષ્ઠાનરૂપ જ હોય છે. જેમ રજ્જુમાં કલ્પિત સર્પોદિ અધિષ્ઠાન રજ્જુ-રૂપ જ છે, તેમ અધિષ્ઠાન પ્રદામાં કલ્પિત સ્થાવરજંગમરૂપ જગત્ પણ અધિષ્ઠાન પ્રદાથી ભિન્ન સત્તાવાળું નથી, કિંતુ અધિષ્ઠાન પ્રદારૂપ જ છે. તેથી સ્થાવર જંગમ પદાર્થોને અધિષ્ઠાન પ્રદારૂપતા યુક્ત જ છે. શ્રુતિ કહે છે કે-સર્વં જોતદ્વન-અર્થાત્ આ સ્થાવર જંગમરૂપ સર્વ જગત્ પ્રદારૂપ જ છે.

અર્જુનની શંકા—“હે ભગવન ! આ પ્રકારે રોય પ્રદા ને સર્વના આત્મારૂપ છે, તો સર્વ પ્રાણી પરપ્રદાને સ્પષ્ટ રીતે કેમ બાલતા નથી ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાનઃ—સૂક્ષ્મત્વાત્તદવિજ્ઞેયં इति હે અર્જુન ! પરપ્રદા સર્વના આત્મા-રૂપ હોવા છતાં પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી તથા રૂપાદિ ગુણોથી રહિત હોવાથી અવિજ્ઞેય છે; અર્થાત્-આ પ્રદા આ જ પ્રકારનો છે, આ રીતે સ્પષ્ટ જ્ઞાનને યોગ્ય હોતો નથી. શ્રુતિ કહે છે કે, સૂક્ષ્માત્સૂક્ષ્મતરં નિત્યં-અર્થાત્-પરપ્રદા આકાશાદિ સૂક્ષ્મ પદાર્થો કરતાં પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે તથા નિત્ય છે. આ કારણથી જ પરપ્રદા વિવેક-વૈરાગ્યાદિ સાધનોથી રહિત પુરુ-ષોને સહસ્ર કોટી વર્ષોએ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી પરપ્રદા અહિંસુખ પુરુષોને દૂરસ્થ છે, અર્થાત્ લક્ષકોટી યોજન માર્ગના અંતરાયવાળા દેશની પેઠે અત્યંત દૂર છે, અને વિવેક-વૈરા-ગ્યાદિ સાધનોવડે સંપન્ન પુરુષોને પરપ્રદા પોતાના આત્મારૂપ હોવાથી અત્યંત સમીપ છે. શ્રુતિ કહે છે કે-દૂરાત્સુદુરે તદિતંતિકે જ વચસ્તિદેવ નિહિતં ગુહાયમ અર્થાત્-વિવેક-વૈરાગ્યાદિ સાધનોથી રહિત અહિંસુખ પુરુષોને પરમાત્માદેવ અત્યંત દૂર આવેલા લોકાલોક પવંત કરતાં પણ અત્યંત દૂર છે. અને વિવેક-વૈરાગ્યાદિ સાધનસંપન્ન થઈને પ્રદાવેત્તા ગુરુના શરણને પ્રાપ્ત થયેલા ઉત્તમ અધિકારી પુરુષોને પરપ્રદા અત્યંત સમીપ હૃદય દેશમાં જ સાક્ષા-ત્કાર થઈ રહે છે. (૧૫)

અવતરણિકાઃ—પૂર્વે તેરમા શ્લોકમાં સર્વમાટલ્ય તિષ્ઠતિ એ વચનવડે એક જ પરમાત્મા-દેવ સર્વ જડ વર્ગને બ્યાપીને રહેલા છે, એ અર્થ સામાન્યતઃ કથન કયો હતો. હવે શ્રીભગ-વાનુ ના અર્થનું સ્પષ્ટ રીતે વર્ણન કરે છે. કરેલ દેહમાં આત્માના લેહ આનનારા વાદીઓનું ખંડન કરવાને વાસ્તે વર્ણન કરે છે.—

અવિમ્લકં ચ મૂતેષુ વિમ્લકમિવ ચ સ્થિતમ્ ।

મૂતમર્ત્ત્વં ચ તજ્જ્ઞેયં પ્રસિષ્ણુ પ્રમવિષ્ણુ ચ ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-વળી આ પરબ્રહ્મ સર્વ પ્રાણીઓમાં એક જ છે તથા ભિન્ન હોય તેમ સ્થિત છે. આ પરબ્રહ્મને સર્વ ભૂતોના ધારણ કરવાવાળા, સંહાર કરવાવાળા તથા ઉત્પન્ન કરવાવાળા વારે બાણુવા. ૧૬

ટીકા:-હે અર્જુન ! પરબ્રહ્મ સર્વ પ્રાણીઓમાં એક જ વ્યાપક છે; અર્થાત્ દરેક દેહમાં તે ભિન્ન ભિન્ન નથી, જે કારણથી પરબ્રહ્મ આકાશની પેઠે સર્વત્ર વ્યાપક છે. શ્રુતિ કહે છે કે-एको देवः सर्वभूतेषु गूढः-અર્થાત્-જેમ સર્વ કાઠકામાં અગ્નિ ગુહ્ય રીતે રહ્યો છે, તેમ એક જ પરમાત્માદેવ સર્વ ભૂતોવિષે ગુહ્ય રીતે રહ્યો છે. આ પ્રકારે વાસ્તવિક રીતે એક અદ્વિતીયરૂપ હોવા છતાં પણ પરબ્રહ્મ આ દેહોની સાથે વાદાત્મ્યવડે પ્રતીત થાય છે. તેથી પરબ્રહ્મ પ્રત્યેક દેહ વિષે ભિન્ન ભિન્ન હોવાની પેઠે રહે છે; અર્થાત્ જેમ એક જ આકાશમાં ઘટ-મઠાદિ ઉપાધિઓવડે મિથ્યા ભેદ પ્રતીત થાય છે, તે મિથ્યા ભેદ વાસ્તવિક રીતે આકાશની એકતાને નિવૃત્ત કરી શકતો નથી; તેમ એક જ પરમાત્મા દેવમાં દેહાદિ ઉપાધિઓવડે મિથ્યા ભેદ પ્રતીત થાય છે. આ મિથ્યા ભેદ પરમાત્મા દેવની વાસ્તવિક એકતાને નિવૃત્ત કરી શકતો નથી.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન ! આ પ્રકારે ક્ષેત્રજ્ઞ ચેતન સર્વ ભૂતોમાં વ્યાપક હોય, પરંતુ સર્વ જગતનું કારણ જે બ્રહ્મ છે, તે કારણબ્રહ્મ તો ક્ષેત્રજ્ઞ ચેતનથી ભિન્ન નથી?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-મૂતમર્ત્ત્વં ચ इति-હે અર્જુન ! બ્રહ્મ ભૂતભર્તૃ છે; અર્થાત્ જે બ્રહ્મ સ્થિતિકાળવિષે અધિષ્ઠાનવાત્કપવડે ભૂતોને ધારણ કરે છે તથા પોષણ કરે છે, જે બ્રહ્મ પ્રલયકાળવિષે સર્વ ભૂતોના સંહાર કરે છે તથા જે બ્રહ્મ સૃષ્ટિકાળવિષે સર્વ ભૂતોને ઉત્પન્ન કરે છે; જેમ રત્નભુજાદિ અધિષ્ઠાન ભાયાદિપિત સર્પોદિના ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લયનાં કારણ હોય છે, તેમ આ સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લયનાં કારણરૂપ જે બ્રહ્મ છે, તે બ્રહ્મ જ સર્વ દેહોવિષે એક ક્ષેત્રજ્ઞરૂપ વારે બાણુવો. આ બ્રહ્મથી ક્ષેત્રજ્ઞ ચેતન ભિન્ન બાણુવો નહિ.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન ! સર્વત્ર વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ જ્ઞેય બ્રહ્મ ન્યારે પ્રતીત થતો નથી, ત્યારે જ્ઞેય બ્રહ્મ જડ જ હોવો ભ્રમ્યે”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-“જ્ઞેય બ્રહ્મ નહિ પ્રતીત થવાથી જ જડ હોતો નથી, કારણ કે યદપિ પરબ્રહ્મ સ્વયંજ્યોતિરૂપ છે તથા પરબ્રહ્મ રૂપાદિ ગુણોથી રહિત છે, તેથી પરબ્રહ્મવિષે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનની અવિષયતા સંભવિત હોઈ શકે છે.” (૧૬)

અવતરણિકા:-પૂર્વ શ્લોકના ઉત્તરાર્દવડે જ્ઞેય બ્રહ્મનું, જગતની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લય-કર્તાત્વરૂપ તટસ્થ લક્ષણ કથન કર્યું હતું. હવે જ્યોતિષામપિ તજ્જ્યોતિઃ એ શ્લોકવડે જ્ઞેય બ્રહ્મનું સ્વરૂપલક્ષણ કહે છે:-

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ ૧૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ જ્ઞેય બ્રહ્મ સૂર્યાદિ જ્યોતિનાં પણ જ્યોતિરૂપ છે, તેને જડવર્ગરૂપથી પર કહ્યા છે, તે જ્ઞાનરૂપ છે, જ્ઞેયરૂપ છે, જ્ઞાને કરી આપ્ય છે તથા સર્વ પ્રાણીઓની બુદ્ધિમાં સ્થિત છે. ૧૭

ટીકા:-હે અર્જુન! વળી જ્ઞેય બ્રહ્મ જ્યોતિઓને પણ જ્યોતિ છે; અર્થાત્ અનાત્મ પદાર્થોને પ્રકાશિત કરનાર જે આદિત્ય, ચંદ્રમા, અગ્નિ, વિદ્યુત્ ઇત્યાદિ બ્રહ્મ જ્યોતિ છે, તથા મન-બુદ્ધિ આંતરજ્યોતિ છે, તે સર્વ બ્રહ્મ સેમજ આંતર જ્યોતિઓને પણ પરબ્રહ્મ પ્રકાશિત કરનાર છે. તેમાં ચૈતન્ય જ્યોતિવિષે સૂર્યાદિ જડ જ્યોતિઓનું પ્રકાશકપણું સુક્તિવડે પણ સંભવિત હોઈ શકે છે. આ જ અર્થનું સાક્ષાત્ શ્રુતિ ભગવતી પણ કથન કરે છે, કે-યેન સર્વસ્તવતિ તેજસઃ । તસ્ય માસા સર્વમિદં વિમાતિ ॥ અર્થાત્ સ્વયંજ્યોતિ પરમાત્માદેવના તેજવડે સુક્ત થઈ સૂર્ય તપાયમાન થાય છે, તથા પરમાત્માદેવના પ્રકાશવડે સૂર્ય-ચંદ્રાદિ સર્વ જગત્ પ્રકાશમાન થાય છે. આ વાત શ્રીભગવાન્ પોતે જ વદાદિવચનં તેજઃ ઇત્યાદિ વચનવડે કથન કરશે. તેથી ચૈતન્ય બ્રહ્મરૂપ જ્યોતિવડે સૂર્યાદિ જડ જ્યોતિઓને પ્રકાશ સંભવે છે.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! ચૈતન્ય સ્વરૂપ બ્રહ્મ સ્વભાવથી જડપણાથી રહિત હોવા છતાં પણ જડ પદાર્થોની સાથે સંબંધવાળો શી રીતે હોઈ શકે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-તમસઃ પરસ્થયતે રૂપિ-હે અર્જુન ! પરબ્રહ્મને જડવર્ગરૂપ તમ કરતાં પર કહ્યો છે, અર્થાત્ અવિદ્યા તથા અવિદ્યાના કાર્યરૂપ સર્વ પ્રપંચ બન્ને અપાર-માર્થિક છે, અને ચૈતન્યરૂપ જ્ઞેય બ્રહ્મ પારમાર્થિક છે. અસત્ જગતને તથા સત્ બ્રહ્મને કાંઈપણ સંબંધ સંભવતો નથી, તેથી શ્રુતિ ભગવતીએ તથા બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોએ જ્ઞેય બ્રહ્મને અવિદ્યાના તથા તેના કાર્યરૂપ પ્રપંચના સંબંધથી રહિત કહેલો છે. શ્રુતિ કહે છે કે-જગત્પર-સ્તઃ પરઃ । આદિત્યવર્ગે તમસઃ પરસ્તાત્ ॥ અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનવિના અન્ય ઉપાયવડે નહિ નાશ રતઃ પરઃ । આદિત્યવર્ગે તમસઃ પરસ્તાત્ ॥ અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનવિના અન્ય ઉપાયવડે નહિ નાશ પામનારી તથા પોતાના કાર્યની અપેક્ષાએ કરીને પર એવી અવિદ્યાથી પણ પરબ્રહ્મ પર છે. આ પરબ્રહ્મ સૂર્યની પેઠે બીજા પ્રકાશની અપેક્ષા નહિ કરીને સર્વ પ્રપંચને પ્રકાશિત કરે છે તથા અવિદ્યારૂપ તમથી પર છે. એ વાત બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોએ પણ કહેલી છે.

નિઃસંગસ્યેવ સંગેન કૃટસ્થસ્ય વિકારિણા । આત્મનોડાત્મના યોગો વાસ્તવો નોપપચતે ॥

અર્થાત્-સર્વ સંગથી રહિત કૃટસ્થ આત્માનો, સંગવાન્ વિકારી, અનાત્મ વસ્તુની સાથે વાસ્તવિક સંબંધ સંભવતો નથી. અથવા તમસઃ પરસ્થયતે એ વચનવડે શ્રીભગવાને જ્ઞેય બ્રહ્મવિષે જડવર્ગરૂપ તમથી ભિન્નપણું કથન કર્યું છે. આ ભિન્નપણાની સિદ્ધિ કરવા વાસ્તે, જ્ઞેય બ્રહ્મનું જ્યોતિવામપિ વજ્રયોતિઃ એ વચનવડે હેતુગણિત વિશેષણું કથન કર્યું છે. તે વડે એણે અનુમાન-સિદ્ધ થાય છે કે-જ્ઞેય બ્રહ્મ જડવર્ગરૂપ બ્રહ્મથી ભિન્ન હોવાને યોગ્ય છે, કારણ કે તે જ્યોતિ-ઓની પણ જ્યોતિરૂપ છે જે પદાર્થ જડવર્ગથી ભિન્ન હોતો નથી, તે પદાર્થ જ્યોતિરૂપ પણ હોતો નથી, જેવા ઘટાદિ જડ પદાર્થો છે. જ્ઞેય બ્રહ્મ સ્વયંજ્યોતિરૂપ છે તથા સર્વ જડ પદાર્થોના સંબંધથી રહિત છે, માટે જ્ઞેય બ્રહ્મ જ્ઞાનરૂપ છે.

અર્જુનની શંકા -“હે ભગવન્ ! જેવી રીતે ચંદ્રરૂપ જ્યોતિને પ્રકાશિત કરનાર, તથા ભૌતિકસ્વરૂપ વડે ચંદ્રના સજ્જતીય, સૂર્યરૂપ જ્યોતિ છે, એમ જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે; તેવી રીતે સૂર્યાદિ જ્યોતિઓને પ્રકાશિત કરનાર તથા સૂર્યાદિના સજ્જતીય, હોઈ અલૌકિક જ્યોતિ શું નહિ હોવી બોધાયે ?”

મત્યંત વિસ્તારથી કહેલાં છે, તે ત્રણે શ્રુતિ-સ્મૃતિનાં વચનોથી આકર્ષણ કરીને મંદબુદ્ધિ પુરુષોના મનુશ્ચંદને વાસ્તે, મે-પરમેશ્વર સંદેષે કરીને વારી પ્રત્યે કથન કરેલાં છે. આટલો જ સર્વ વેદોનો અર્થ છે તથા આ ગીતાશાસ્ત્રનો અર્થ છે.

આ અર્થમાં, પૂર્વે બારમા અધ્યાયમાં કહેલાં જેનાં લક્ષણો હોય છે એવો જે મારા-પરમેશ્વરનો ભક્ત છે, તે મારો ભક્ત જ અધિકારી છે. આ અર્થ શ્રીભગવાન્ કહે છે—મદ્રવ્' इति-અર્થાત્-પરમ ગુરુરૂપ મારામાં-ભગવાન્ વાસુદેવમાં જેણે સર્વ કર્મો સમર્પણ કર્યા છે એવો, તથા એક મારા-પરમેશ્વરના જ શરણને પ્રાપ્ત થયેલો એવો મારા-પરમેશ્વરનો ભક્ત જ પૂર્વોક્ત ક્ષેત્ર-જ્ઞાન-જ્ઞેય એ ત્રણે સારી રીતે જાણીને મારા ભાવની પ્રાપ્તિને વાસ્તે યોગ્ય થાય છે; અર્થાત્ સર્વ અનયોથી રહિત પરમાનંદ બ્રહ્માભાવરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિવાસ્તે યોગ્ય થાય છે. પરમેશ્વરની ભક્તિવડે જ અધિકારી પુરુષને બ્રહ્માભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે કે—

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ति महात्मनः ॥

અર્થાત્-જે અધિકારી પુરુષની પરમાત્મા દેવવિષે અનન્ય ભક્તિ છે અને જેવી પર-માત્માદેવવિષે અનન્ય ભક્તિ છે, તેવી જ બ્રહ્મવેત્તા ગુરુવિષે અનન્ય ભક્તિ છે, તે મહાત્મા પુરુષને જ વેદાંતપ્રતિપાદિત અર્થ હૃદયમાં પ્રકાશમાન્ થાય છે અને તે અધિકારી પુરુષ જ્ઞેય બ્રહ્મને પોતાના આત્મારૂપ જાણીને બ્રહ્મરૂપ થાય છે, આ વાત પણ શ્રુતિમાં કહેલી છે કે—
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ॥ અર્થાત્-અધિકારી પુરુષ “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારે બ્રહ્મને પોતાના આત્મારૂપ જાણીને બ્રહ્મરૂપ જ થાય છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા અધિકારી પુરુષે અત્યંત તુચ્છ વિષયલોગોની ઇચ્છાનો પરિત્યાગ કરીને સર્વ કાળે એક મને-પરમેશ્વરને શરણ થતાં આત્મજ્ઞાનનાં અમાનિત્વાદિ સાધનોને જ પ્રયત્નથી સંપાદન કરવાં. (૧૮)

અવતરણિકા:-આ પૂર્વોક્ત તાર્કિક ચર્ચાવડે એ વચનનું વ્યાખ્યાન કર્યું. હવે ચદ્ધિકારિ યત્ન ચર્ચ, સ ચ ચો યત્નમાવશ્ય એ વચનનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. તેમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બન્નેને સંસારનું હેતુપણું કથન કરીને ચદ્ધિકારિ યત્ન ચર્ચ એ વચનનો અર્થ પ્રજ્ઞાંતિ કરવું જૈવ ઇત્યાદિ બે સ્લોકોકાવડે વિસ્તારથી કથન કરશે અને સ ચ ચો યત્નમાવશ્ય એ વચનનો અર્થ ડુરુપ: પ્રકૃતિરયો હિ ઇત્યાદિ બે સ્લોકોકાવડે વિસ્તારથી કથન કરવામાં આવશે. તેમાં પૂર્વે સાતમા અધ્યાયમાં ક્ષેત્ર નામે અપરા પ્રકૃતિ તથા ક્ષેત્રજ્ઞશ્વ નામે પરા પ્રકૃતિ, એ બંને પ્રકૃતિઓનું કથન કરીને સ્તવોનીની મૂલ્તાનિ એ વચનવડે બંને પ્રકૃતિઓવિષે સર્વ જૂતોની કારણતા કથન કરી હતી. હવે બંને પ્રકૃતિઓવિષે અનાદિપણું કથન કરીને સર્વ જૂતોવિષે બંને પ્રકૃતિઓના કાર્યપણું શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે.—

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्धयनादी उभावपि ।

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥ ૧૯ ॥

સ્લોકાર્થ:-પ્રકૃતિને તથા પુરુષને આ બેઉને પણ તું અનાદિ જ જાણ તથા વિકારોને વદ્ધ શુભોને આ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા તું જાણ. ૧૯

ટીકા:-હે અર્જુન ! માયા, અજ્ઞાન, અવિદ્યા એવાં જેનાં નામ છે એવી, પરમેશ્વરની શક્તિ છે. માયાશક્તિ પૂર્વે સાતમા અધ્યાયમાં આઠ પ્રકારની કહી

અપરા પ્રકૃતિ એ નામે કરીને કથન કરી હતી. આ હોત્ર નામે અપરા પ્રકૃતિ અહીં પ્રકૃતિ શબ્દવડે ગ્રહણ કરવી-સમજવી; અને પૂર્વે સાતમા અધ્યાયમાં જે હોત્રગુરૂપ જીવ નામે પરાપ્રકૃતિ કથન કરી હતી, તે જીવ નામે પરાપ્રકૃતિ જ અહીં પુરુષ શબ્દવડે ગ્રહણ કરવી. એવાં પ્રકૃતિ-પુરુષ ઉદાહરણને પણ તું અનાદિ જ બાણ. જેનો આદિ એટલે કારણ અવિદ્યમાન છે તે અનાદિ કહેવાય છે. આવાં અનાદિરૂપ જ બચ્ચેને તું બાણ. માર્ગાં હ પ્રકૃતિ વિષાદ એ શ્રુતિએ માયારૂપ પ્રકૃતિને જ સર્વ જગતનું કારણ કહ્યું છે. એવી સર્વ જગતના કારણરૂપ પ્રકૃતિવિષે અનાદિપણું સુક્ત છે; કારણ કે જો કદાચિત્ માયા નામે પ્રકૃતિને પણ અન્ય કોઈ કારણની અપેક્ષા માનીએ, તો પ્રકૃતિનાં કારણને પણ કોઈ અન્ય કારણની અપેક્ષા હોવી જોઈએ અને અન્ય કારણને પણ કોઈ અન્ય કારણની અપેક્ષા હોવી જોઈએ. એ પ્રકારે કારણોની અનવસ્થા પ્રાપ્ત થશે. તેથી માયારૂપ પ્રકૃતિવિષે અનાદિપણું જ માનવા યોગ્ય છે. કિંવા માયારૂપ પ્રકૃતિવિષે કેવળ સુક્તિવડે જ અનાદિપણું નથી, કિંતુ બ્રહ્મલોકોં હોદિત્તદ્દર્શનાં એ સાક્ષાત્ શ્રુતિ પણ પ્રકૃતિવિષે અનાદિપણું કથન કરે છે.

કિંવા જેમ માયારૂપ પ્રકૃતિવિષે અનાદિપણું સુક્તિવડે તથા શ્રુતિવડે સિદ્ધ છે, તેમ હોત્રગુ નામે જીવાત્મા પુરુષમાં પણ અનાદિપણું સુક્તિવડે તથા શ્રુતિવડે સિદ્ધ છે: તે આ પ્રમાણે:-સર્વ પ્રાણીમાત્રને જન્યકાળે જ હર્ષ, શોક, લાઝ, સુખ, દુઃખ, પ્રવૃત્તિ ઇત્યાદિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ હર્ષ શોકાદિમાં આ જન્મનાં ધર્મ-અધર્મ-સંસ્કાર કારણ નથી, કિંતુ જીવોને હર્ષ શોકાદિ, પૂર્વ જન્મના ધર્મ-અધર્મવડે તથા સંસ્કારોવડે જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ધર્મ-અધર્મોદિ ધર્મ આશ્રયવિના સંભવતા નથી. તેથી આ જન્મની પૂર્વના જન્મોમાં પણ જીવાત્માની વિદ્યમાનતા અંગીકાર કરવી પડશે. આ પ્રકારે ધર્મ-અધર્મોદિની આશ્રયતારૂપે કરી, આ જીવાત્મામાં અનાદિપણું સિદ્ધ થાય છે.

કિંવા આ જીવાત્માને જો કદાપિ અનાદિ ન માનીએ, કિંતુ ઉત્પત્તિવાળો માનીએ, તો પૂર્વે કરેલાં પુરુષપાપકર્મોનો, સુખદુઃખરૂપ ક્ષણના ભોગવિના જ નાશ થશે; તથા પૂર્વે નહિ કરેલાં પુરુષ-પાપરૂપ કર્મોનાં સુખદુઃખરૂપ ક્ષણનો ભોગ થશે. આ રીતે કૃતનાશ તથા અકૃતાભ્યાગમ નામના બન્ને દોષો પ્રાપ્ત થશે. આ બન્ને દોષોની નિવૃત્તિવાસ્તે પણ જીવાત્માને અનાદિ જ માનવો જોઈએ અને બગો ભેલો હવમાનોડગેતે ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પણ જીવાત્માને અનાદિ જ કહે છે.

હે અર્જુન ! માયા નામની પ્રકૃતિ અનાદિ છે, માટે માયા નામની પ્રકૃતિમાં જે પૂર્વે સર્વ જીવોનું કારણપણું કથન કર્યું, તે સંભવિત કોઈ શકે છે: એ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કહે છે-વિકારાંમેતિ-હે અર્જુન ! આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ, પૃથિવી આ જે પાંચ મહા-ભૂતો છે તથા શ્રોત્ર, વાક્, ચક્ષુ, રસન, ઘ્રાણ, વાંદ, પાણિ, પાદ, ઉપરચ, પાપુ, મન એ જે એકાદશ ઇન્દ્રિયો છે, તે સોળનું નામ વિકાર છે; તથા સુખ, દુઃખ, મોહરૂપ જે સત્ત્વ-રજ-તમ એ ત્રણ ગુણો છે, તે સોળ વિકારોને તથા ત્રણ ગુણોને તું માયારૂપ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા બાણ. (૧૯)

અવતરણિકા:-હવે વિકારોમાં પ્રકૃતિજન્યત્વનું વિવેચન કરતાં શ્રીભગવાન હોત્રગુ પુરુષમાં સંસારનું હેતુપણું દર્શાવે છે:-

કાર્યકરણકર્તૃત્વે હેતુઃ પ્રકૃતિરુચ્યતે ।

પુરુષઃ સુલ્લદુઃલાનાં મોક્ષત્વે હેતુરુચ્યતે ॥ ૨૦ ॥

અવતરણિકા-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! પુરુષ: સુખદુઃખાનાં મોકલે છેતરુચ્ચતે એ વચનવડે પૂર્વે આપે ક્ષેત્રજ્ઞ નામના પુરુષમાં સુખદુઃખના લોહતૃવરૂપ સંસારીપણું કયન કર્યું. આ પુરુષના સંસારીપણા વિષે કાંઈ નિમિત્ત છે અથવા નથી? કાંઈ નિમિત્તવિના એ પુરુષવિષે સંસારીપણું માનશે, તેા મુક્તિકાળે પણ પુરુષવિષે સંસારીપણું હોવું જોઈએ. આ દોષની નિવૃત્તિ કરવાને વાસ્તે પુરુષના સંસારીપણાવિષે કાંઈ નિમિત્તનો અંગીકાર કરવો પડશે. તે નિમિત્ત શું છે?”

એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ તે નિમિત્તનું કયન કરે છે:-

પુરુષ: પ્રકૃતિસ્થો હિ મુક્તે પ્રકૃતિજાન્યુણાન્ ।

કારણં ગુણસંગોઽસ્ય સદસ્યોનિજન્મસુ ॥ ૨? ॥

સ્તોકાર્થ:-આ ક્ષેત્રજ્ઞ પુરુષ માયારૂપ પ્રકૃતિમાં સ્થિત થઈને જ પ્રકૃતિજન્ય સુખ દુઃખાદિ શુભોને લોગવે છે, આટે સત્ વથા અસત્ યોનિના જન્મવામાં પુરુષનું, ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ સાથનું વાદાત્મ્ય જ કારણ છે. ૨૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! ક્ષેત્રજ્ઞ પુરુષ પ્રકૃતિવિષે સ્થિત થઈને જ અર્થાત્ માયારૂપ પ્રકૃતિની સાથે મિથ્યા વાદાત્મ્યભાવને પ્રાપ્ત થઈને જ, પ્રકૃતિજન્ય સુખદુઃખાદિ શુભોને લોગવે છે; અર્થાત્ અંતઃકરણની વૃત્તિવડે સુખદુઃખાદિના અનુભવ કરે છે. તેથી પ્રકૃતિજન્ય સુખદુઃખાદિ શુભોના લોગના સ્થાનરૂપ, જે સત્ યોનિવિષે જન્મ છે વથા જે અસત્ યોનિવિષે જન્મ છે, તેમ જ સત્-અસત્ મિશ્ર યોનિવિષે જે જન્મ છે, તે જન્મોની પ્રાપ્તિવિષે ક્ષેત્રજ્ઞ નામના પુરુષનો શુલ્કસંગ જ કારણ છે: અર્થાત્ સત્-રજ-તમ એ ત્રિગુણાત્મક માયારૂપ પ્રકૃતિવિષે પુરુષનું વાદાત્મ્ય અભિમાન જ કારણ છે. પ્રકૃતિના વાદાત્મ્ય અભિમાનવિના અસંગ પુરુષને સ્વભાવથી દેવલોહતૃવરૂપ સંસાર સંભવતો નથી. તેમાં ઇદ્રાદિ દેવતાશરીરા સત્ યોનિવિષે જન્મવાળાં છે, તેથી દેવતાશરીરામાં સાત્વિક ઇંદ્ર કૃષ્ણ જ લોગવાય છે; અને પશુઆદિ, અસત્ યોનિવિષે જન્મવાળાં છે, તેથી પશુઆદિ શરીરામાં તામસ અનિષ્ઠ કૃષ્ણ જ લોગવાય છે; અને પ્રાણીઆદિ મનુષ્યશરીરે ધર્મ-અધર્મ ઉભયવડે મિશ્રિત હોવાથી સત્-અસત્ યોનિવિષે જન્મવાળાં છે, તેથી તે મનુષ્યશરીરાવિષે રાજસ ઇંદ્ર-અનિષ્ઠ મિશ્રિત કૃષ્ણ લોગવાય છે.

અથવા ગુણસંગ: એ વચનનો આ પ્રમાણે ખીન્ને અર્થ કરવો. સુખ-દુઃખ-ગોહરૂપ શબ્દાદિ વિષયરૂપ શુભોવિષે, પુરુષના અભિલાષારૂપ સંગને શાસ્ત્રમાં કામ કહેવામાં આવે છે. એવો શુલ્કસંગ જ પુરુષને સત્ અસત્ યોનિવિષે જન્મોનું કારણ થાય છે. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે-સ યથા કામો મયતિ તત્કર્મ મંવતિ યત્કર્મ મંવતિ તત્કર્મ કૃત્તે તદ્દમિસંવયતે-અર્થાત્-પુરુષ જે વસ્તુવિષયક અભિલાષારૂપ કામવાળો થાય છે, તે વસ્તુ વિષયક જ નિશ્ચયવાળો થાય છે; અને જે વસ્તુવિષયક નિશ્ચયવાળો થાય છે, તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ વાસ્તે જ કર્મ કરે છે; અને જે વસ્તુની પ્રાપ્તિ વાસ્તે કર્મ કરે છે, તે જ વસ્તુને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પછે પણ સંસારના મૂળ કારણરૂપે કરીને ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિના વાદાત્મ્ય અભિમાનને જ અંગીકાર કરવું.

કાંઈ ટીકામાં તેા ક્વચ: પ્રકૃતિસ્થો હિ મુક્તે પ્રકૃતિજાન્યુણાન્ એ વચનનો એવો અર્થ કર્યો છે કે-દેહ, ઇન્દ્રિય, મન ઇત્યાદિ સંઘાતનું નામ પ્રકૃતિ છે. એવી પ્રકૃતિવિષે વાદાત્મ્યભાવને પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ પ્રકૃતિજન્ય સુખ-દુઃખ-ગોહરૂપ શુભોને લોગવે છે. જે કાળે સુપ્રસિ-

સમાધિ-મૂર્છાવિષે પુરુષનું પ્રકૃતિવિષે સ્થિતપણું નથી, તે કાળે સુષુપ્તિ-સમાધિ-મૂર્છાદિવિષે પુરુષ સુખદુઃખાદિને પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી સુખદુઃખાદિ કેવળ ઉપાધિવિષે જ સ્થિત છે. ઉપાધિનો અભાવ થતાં સુખદુઃખાદિ પ્રતીત થતાં નથી, એવો અર્થ સિદ્ધ થયો. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે કે-આત્મેદિયમનો વ્રક્ક મોક્ષ્યાદુર્મનીરિણઃ અર્થાત્ દેહ-શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે વથા મનવડે યુક્ત થયેલો આત્મા લોકતા થાય છે, એ પ્રમાણે વસ્તુવેત્તા પુરુષો કહે છે, એ શ્રુતિ દેહ-ઇન્દ્રિય-મનના યોગથી જ આત્માવિષે લોકતાપણાને દર્શાવતાં કેવળ શુદ્ધ આત્માવિષે લોકતાપણાનો નિષેધ કરે છે.

કોઈ ટીકામાં તો શ્રુત્યઃ પ્રકૃતિસ્થો દિ એ શ્લોકનો એવો અર્થ કર્યો છે કે, દેહ-ઇન્દ્રિય-મન ઇત્યાદિ જડ પદાર્થોના સંઘાતરૂપ પ્રકૃતિવિષે રહેલો વિદ્વાન્ પુરુષ અથવા અવિદ્વાન્ પુરુષ પ્રકૃતિજન્ય સુખદુઃખાદિ શુભોને સમાન જ લોગવે છે. એ વાત બ્રહ્મસૂત્રોમાં શ્રીભાષ્યકાર ભગવાને પણ કહેલી છે:-પચાદિનિષાધિવેષણ અર્થાત્ વ્યવહારકાળે વિદ્વાન્ પુરુષની પશુ આદિની સાથે દુષ્ટતા જ થાય છે, અર્થાત્ જેમ પશુ આદિ ઇષ્ટ વસ્તુને દેખીને પ્રવૃત્ત થાય છે અને અનિષ્ટ વસ્તુને દેખી નિવૃત્ત થાય છે, તેમ વિદ્વાન્ પુરુષ પણ ઇષ્ટ વસ્તુને દેખીને પ્રવૃત્ત થાય છે અને અનિષ્ટ વસ્તુને દેખીને નિવૃત્ત થાય છે.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! પ્રકૃતિવિષે સ્થિત થઈને પ્રકૃતિજન્ય સુખદુઃખાદિ શુભોના લોગવિષે જ વિદ્વાન્ પુરુષની અને અવિદ્વાન્ પુરુષની સમાનતાનો જ અંગીકાર કરશો, તો જેવી રીતે વિદ્વાન્ પુરુષ યુક્ત છે તેવી રીતે અવિદ્વાન્ પુરુષ પણ કેમ યુક્ત થતો નથી ? તથા જેમ અવિદ્વાન્ પુરુષ બંધાયમાન છે તેમ વિદ્વાન્ પુરુષ પણ કેમ બંધાયમાન થતો નથી ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-વારણં શુભસંગોસ્થ સદસ્યોનિજન્મલ હતિ હે અર્જુન ! દેહ-ઇન્દ્રિય-વિષયરૂપ શુભોવિષે જે પુરુષનો સંગ છે અર્થાત્ “એ હું છું,” “એ મારું છે,” એ પ્રકારનો જે અહંમમ અભિમાનરૂપ અભિનિવેશ છે, તે શુભસંગ જ પુરુષના સત્ અસત ચોનિવિષે જન્મોત્તું કારણ છે. વિદ્વાન્ પુરુષોવિષે જન્મના કારણરૂપ શુભસંગ નથી, તેથી વિદ્વાન્ પુરુષ જન્માદિ બંધને પ્રાપ્ત થતો નથી; અને અવિદ્વાન્ પુરુષોવિષે જન્મના કારણરૂપ શુભસંગ વિદ્યમાન છે, તેથી અવિદ્વાન્ પુરુષ યુક્તિને પ્રાપ્ત થતો નથી. તે વિષે દ્વણ્ડવ:-જેમ કોઈ પુરુષના દેહમાં પિશાચ પ્રવેશ કરે છે, તેમાં દેહવિષે પિશાચનો પણ સંબંધ છે વથા દેહપતિ જીવનો પણ સંબંધ હોય છે. આ દેહ વિષે બન્નેનો સંબંધ સમાન હોવા છતાં પણ જે કાળે પિશાચ દેહના અભિમાનને ધારણ કરે છે, તે કાળે તો પિશાચ જ દેહની પીડાવડે પીડિત થાય છે, પણ દેહપતિ જીવ દેહની પીડાવડે પીડિત થતો નથી; અને જે કાળે દેહપતિ જીવ જ દેહના અભિમાનને ધારણ કરે છે, તે કાળે તે દેહપતિ જીવ જ દેહની પીડાવડે પીડિત થાય છે; પણ પિશાચ દેહની પીડાવડે પીડિત થતો નથી. એ પ્રકારે અહંમમ અભિમાનરૂપ સંગવિષે જ બંધકપણું પ્રસિદ્ધ રીતે જોવામાં આવે છે. માત્ર સમીપતાવડે આ બંધકપણું જોવામાં આવતું નથી, માટે વિદ્વાન્ પુરુષમાં વથા અવિદ્વાન્ પુરુષમાં દેહસંબંધ જો કે સમાન હોવા છતાં પણ અહંમમ અભિમાનરૂપ સંગવડે વથા સંગના અભાવવડે મહાન્ વિશેષતા છે. (૨૧)

અવતરણિકા:-પૂર્વ શ્લોકમાં, પ્રકૃતિના મિથ્યા વાદાત્મ્ય અધ્યાસથી જ પુરુષને સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ પ્રકૃતિના વાદાત્મ્યવિના સ્વરૂપથી પુરુષવિષે તે બન્નેમાં સંસાર નથી, એ વાત કહી. હવે, ક્ષેત્રજ્ઞ નામના પુરુષનું કેવા પ્રકારનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે, જે સ્વરૂપવિષે

સંસાર સંભવતો નથી, એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન્ ક્ષેત્રજ્ઞ નામના પુરુષના સ્વરૂપને સાક્ષાત્ દર્શાવતાં કહે છે:—

ઉપદ્રષ્ટાનુમંતા ચ ભર્તા મોક્તા મહેશ્વરઃ ।

પરમાત્મેતિ ચાપ્યુક્તો દેહેઽસ્મિન્પુરુષઃ પરઃ ॥ ૨૨ ॥

શ્લોકાર્થ:—આ દેહવિશે વર્તમાન છતાં પણ પુરુષ સર્વથી ભિન્ન છે, માટે પુરુષ ઉપદ્રષ્ટા છે, અનુમંતા છે, ભર્તા છે, ભોક્તા છે, મહેશ્વર છે તથા તેને શ્રુતિમાં પરમાત્માના નામવડે કથન કરવામાં આન્યા છે. ૨૨

ટીકા:—હે અર્જુન ! માયારૂપ પ્રકૃતિના પરિણામરૂપ દેહવિષે જીવરૂપે કરીને વર્તમાન હોવા છતાં પણ ક્ષેત્રજ્ઞ નામનો પુરુષ પર છે, અર્થાત્ પ્રકૃતિજન્ય શુણાના સંબંધથી રહિવ છે તથા પોતાના સ્વરૂપે કરીને પરમાર્થથી અસંસારી છે.

હવે, પુરુષના વાસ્તવિક અસંગપણાવિષે શ્રીભગવાન્ ઉપદ્રષ્ટા, અનુમંતા, ભર્તા, ભોક્તા, મહેશ્વર, પરમાત્મા એ છ હેતુગણિત વિશેષણોનું કથન કરે છે—ઉપદ્રષ્ટા इति—હે અર્જુન ! ક્ષેત્રજ્ઞ નામે પુરુષ ઉપદ્રષ્ટા છે, અર્થાત્ જેમ યજ્ઞરૂપ કર્મની સિદ્ધિ કરવાને વાસ્તે વ્યાપારવાળા થયેલા ઋત્વિજ્ઞ અને યજ્ઞમાનની સમીપવર્તી કોઈ અન્ય પુરુષ પોતે, યજ્ઞના અનુકૂળ વ્યાપારથી રહિત હોવા છતાં પણ, યજ્ઞવિધાવિષે કુશળ હોવાથી, ઋત્વિજ્ઞ-યજ્ઞમાનના વ્યાપારોમાં રહેલા શુલ્કદોષોને દેખે છે; તેમ ક્ષેત્રજ્ઞ નામનો પુરુષ દેહ-ઇન્દ્રિયાદિના વ્યાપારમાં પોતે વ્યાપારવાળો નહિ હોવાથી, તથા દેહ ઇન્દ્રિયાદિથી વિલક્ષણ હોવાથી, વ્યાપાર રહિત દેહ-ઇન્દ્રિયાદિની સમીપમાં સ્થિર થઈને (રહીને) દેખે છે. ક્ષેત્રજ્ઞ નામે પુરુષ દેહ-ઇન્દ્રિયાદિની પેઠે પોતે ઠર્તા થતો નથી, તેથી આત્માદેવ ઉપદ્રષ્ટા કહેવાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે—સ યત્ર ક્રિત્વિવ્યવત્તન્નાગતસ્તેન મઘવસંગો જ્યૈ પુરુષઃ અર્થાત્ આત્માદેવ પુરુષ જાણત સ્વમાદિ અવસ્થાઓમાં જે જે પદાર્થને દેખે છે તે તે પદાર્થની સાથે સંબંધ વાળો હોતો નથી, જે કારણથી આત્માપુરુષ અસંગ કહેવાય છે. અથવા દેહ, ચક્ષુ, મન, શ્રુતિ, આત્મા એ પાંચ દ્રષ્ટાઓની મધ્યમાં બાહ્ય દેહાદિ ચાર દ્રષ્ટાઓની અપેક્ષાએ કરીને અવ્યવહિત દ્રષ્ટા આત્માપુરુષ ઉપદ્રષ્ટા કહેવાય છે. તેમાં ‘ઉપદ્રષ્ટા’ શબ્દમાં રહેલા ‘ઉપ’ શબ્દનો અર્થ ‘સમીપતા’ થાય છે. આ અવ્યવધાનરૂપ સમીપતા અર્થે પ્રત્યક્ આત્મામાં જ ઘટે છે; અન્ય કોઈ અનાત્મ પદાર્થમાં ઘટતો નથી. એટલા કથનથી શ્રીભગવાને એવું અનુમાન સૂચિત કર્યું કે—આત્મા, ઉપદ્રષ્ટા હોવાથી દેહ ઇન્દ્રિયાદિથી ભિન્ન છે. જેમકે યજ્ઞનો ઉપદ્રષ્ટા પુરુષ યજ્ઞના કર્તા ઋત્વિજ્ઞ યજ્ઞમાનથી ભિન્ન હોય છે.

વળી ક્ષેત્રજ્ઞ આત્માપુરુષ અનુમંતા છે, અર્થાત્ દેહઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિવિષે પોતે નહિ પ્રવૃત્ત થવા છતાં પણ, પ્રવૃત્ત થવાની પેઠે, માત્ર સમીપતાએ કરીને તેમને અનુકૂળ હોવાથી ક્ષેત્રજ્ઞ પુરુષ અનુમંતા કહેવાય છે. અથવા પોતપોતાના વ્યાપારોમાં પ્રવૃત્ત થયેલા દેહઇન્દ્રિયાદિને, જો કદાચિત્ પોતાના વ્યાપારમાંથી નિવૃત્ત કરતો નથી, તો તે દેહઇન્દ્રિયાદિનો સાક્ષીરૂપ પુરુષ અનુમંતા કહેવાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે અનુમંતા સાક્ષી ચ ઉપદ્રષ્ટાનુમંતૈવ આત્મા—અર્થાત્—આત્માદેવ અનુમંતા છે, સાક્ષી છે, ઉપદ્રષ્ટા છે તથા અનુમંતા છે. એટલા કથનથી શ્રીભગવાને એવું અનુમાન સૂચિત કર્યું કે, આત્મા અનુમંતા હોવાથી દેહઇન્દ્રિયાદિથી ભિન્ન છે; જેમકે વિવાદકર્તા પુરુષથી વટરુપ પુરુષ ભિન્ન હોય છે.

વળી ક્ષેત્રજ્ઞ પુરુષ ભર્તા છે, અર્થાત્ ચૈતન્યના આવાસવડે સુક્ત તથા સંઘાતભાવને પ્રાપ્ત થયેલાં દેહ-ઇન્દ્રિય-મન-બુદ્ધિને ક્ષેત્રજ્ઞ આત્મા પુરુષ પોતાની સત્તાએ કરીને તથા સ્ફુરણે કરીને ધારણ કરનારો છે તથા પોષણ કરનારો છે. એટલા કથનથી શ્રીભગવાને એવું અનુમાન સૂચિત કર્યું કે-આત્મા ભર્તા હોવાથી દેહઇન્દ્રિયાદિથી ભિન્ન છે. જેમ કે પુત્રાદિનું ભરણ કરનારો પિતા પુત્રાદિથી ભિન્ન હોય છે.

વળી ક્ષેત્રજ્ઞ આત્મા પુરુષ લોકતા છે અર્થાત્ બુદ્ધિની સુખ-દુઃખ-મોક્ષરૂપ જે વૃત્તિવિશેષ છે, તે વૃત્તિઓને સ્વરૂપચૈતન્યે કરીને પ્રકાશિત કરતો આત્માદેવ નિર્વિકાર સુખાદિના ઉપલબ્ધ છે. એટલા કથનથી શ્રીભગવાને એવું અનુમાન સૂચિત કર્યું કે-આત્મા લોકતા હોવાથી બુદ્ધિ આદિથી ભિન્ન છે. જેમકે દેવદત્ત નામનો લોકતા પુરુષ અન્નાદિ લોભ્ય પદાર્થોથી ભિન્ન હોય છે.

વળી ક્ષેત્રજ્ઞ પુરુષ મહેશ્વર છે. જે મહાન્ હોય તે જ ઈશ્વર હોય, તેનું નામ મહેશ્વર છે. સર્વના આત્મારૂપ હોવાથી ક્ષેત્રજ્ઞ પુરુષ મહાન્ કહેવાય છે અને સ્વતંત્ર હોવાથી ઈશ્વર કહેવાય છે. જેમ સુંબકપાષાણની સમીપતાએ કરીને ઢોહ ચેષ્ટા કરે છે, તેમ જેની સમીપતાએ કરીને બુદ્ધિ આદિ સર્વ પદાર્થો નાના પ્રકારની ચેષ્ટા કરે છે, તે ક્ષેત્રજ્ઞ આત્મા ઈશ્વર કહેવાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે-મહતો મહીમાન્ ર્જ્ઞાનો સૂતમસ્વસ્થ-અર્થાત્-આત્માદેવ આકાશાદિ મહાન્ પદાર્થોથી પણ અત્યંત મહાન્ છે તથા ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાન સર્વ જગતને પ્રેરણા કરનારા ઇશાનરૂપ છે. એટલા કથનથી શ્રીભગવાને એવું અનુમાન સૂચિત કર્યું કે, આત્મા, મહેશ્વર હોવાથી, પ્રકૃતિથી તથા તેના કાર્યથી ભિન્ન હોવાને યોગ્ય છે; જેમકે મહારાજા પોતાની પ્રજાથી ભિન્ન હોય છે.

પુનઃ ક્ષેત્રજ્ઞ પુરુષને શ્રુતિમાં પરમાત્મા કહેવામાં આવેલ છે; અર્થાત્ અવિદ્યાની નશાવાથી આત્મસ્વરૂપવડે કલ્પેલા, દેહથી લઇને બુદ્ધિપર્યંત, સર્વ જડ પદાર્થોથી જે ઉત્કૃષ્ટ હોય તેને પરમ કહે છે; એવો પરમ પૂર્વોક્ત ઉપદ્રવદૃત્વાદિ વિશેષણવિશિષ્ટ જે આત્મા છે, તેનું નામ પરમાત્મા છે. એ વાત સ્તમઃ પુરુષસ્તન્ય- પરમાત્મેષ્વરાદ્યઃ એ વચનવડે શ્રીભગવાન્ પોતે જ આગળ કથન કરશે. એટલા કથનથી શ્રીભગવાને એવું અનુમાન સૂચિત કર્યું છે કે, આત્મા પરમાત્મા હોવાથી દેહ ઇન્દ્રિયાદિથી ભિન્ન છે. જે દેહ ઇન્દ્રિયાદિ ભિન્ન હોતો નથી તે પરમાત્મા પણ હોતો નથી; જેમ કે દેહ-ઇન્દ્રિયાદિ છે.

કેાઇ ટીકામાં તો સ્વપ્નદાઞ્ચમંતા ચ શ્લોકનો આવેલો અર્થ કહ્યો છે: પૂર્વે જ ચ યો યત્પ્રમાવજ્ઞ એ વચનવડે ક્ષેત્રજ્ઞ તથા ક્ષેત્રજ્ઞનો પ્રભાવ એ બન્નેનું વર્ણન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી; તેમજ ક્ષેત્રજ્ઞનું સ્વરૂપ તો પૂર્વે વર્ણવ્યું. હવે આ શ્લોકવડે ક્ષેત્રજ્ઞના પ્રભાવનું વર્ણન કરે છે. સ્વપ્નદા ઇતિ પૂર્વે શ્લોકમાં, પુરુષનો દેહ-ઇન્દ્રિય-મનઆદિ શુણ્ણની સાથેનો સંગ જ પુરુષના જન્મનું કારણ છે. એ વાત કહી હતી.

શુણ્ણસંગ આર પ્રકારનો હોય છે. એક તો પુરુષનો નિષેધ કરીને શુણ્ણમાત્રની પ્રધાનતાએ કરીને શુણ્ણસંગ થાય છે. બીજો પુરુષને અંતરભૂત કરીને શુણ્ણની પ્રધાનતાવડે શુણ્ણસંગ થાય છે; ત્રીજો પુરુષની તથા શુણ્ણની સમપ્રધાનતાવડે શુણ્ણસંગ થાય છે અને ચોથો શુણ્ણની અપ્રધાનતાવડે તથા પુરુષની પ્રધાનતાવડે શુણ્ણસંગ થાય છે. તેમાં પ્રથમ શુણ્ણસંગવિષે દેહ-ઇન્દ્રિય-મનઆદિરૂપ શુણ્ણના સંઘાતને જ આત્મારૂપ કેળનાર પુરુષ લોકતા કહેવાય જેમકે દેહાદિને જ આત્મા માનનારા ચાર્વાકાદિઓ છે, બીજા શુણ્ણસંગમાં દેહ

રૂપ શુણોને જ પ્રધાનતા હોવાથી આત્માવિષે વાસ્તવિક કર્તૃત્વાદિ અભિમાનવડે પુરુષ કર્મના ફળનો ભર્તા કહેવાય છે, જેના જેવા નૈયાયિકાદિઓ છે. ત્રીજા શુણસંગમાં આત્માની સાથે શુણોની સમપ્રધાનતાવડે શુણમાં રહેલા લોકતાપણાને અસંગ આત્માવિષે માનનાર પુરુષ અનુમંતા કહેવાય છે, જેવા સાંખ્ય શાસ્ત્રવાળા પુરુષો છે અને ચોથા શુણસંગમાં સર્વ પ્રકારે શુણોના ધર્મોનો આત્માવિષે પ્રવેશ નહિ દેખતો છતાં ઉદાસીનની બાધરૂપતાએ કરીને સર્વ શુણોના પ્રચારોને દેખનારો પુરુષ ઉપદ્રષ્ટા કહેવાય છે, જે અમારો-વેદાંતીઓનો સાક્ષી આત્મા છે.

પૂર્વે કહેલા જે લોકતા, ભર્તા, અનુમંતા, ઉપદ્રષ્ટા એ ચાર શુણોના સંગવાળા છે, તે ચારે શુણસંગીઓમાં ઉપદ્રષ્ટા ઉત્તમ છે, અનુમંતા મધ્યમ છે, ભર્તા અધમ છે અને લોકતા અધમ કરતાં પણ અધમ છે. અને જે ચૈતન્યદેવ શુણોના સંગથી લોકતાદિ ભાવને પ્રાપ્ત થયો છે, તે જ ચૈતન્યદેવ જે કાળે સર્વ શુણોને પોતાને વશ કરીને ફીડા કરે છે, તે કાળે મહેશ્વર કહેવાય છે. અને જે ચૈતન્યદેવ આ જગતનો ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લયનો કર્તા પ્રભુ અંતર્યામી છે, તે જ ચૈતન્યદેવ સર્વ શુણોનો પરિત્યાગ કરીને રહેલો પરમાત્મા કહેવાય છે. યદ્યપિ ઉપદ્રષ્ટા પણ શુણોનો પરિત્યાગ કરીને શુણોના સાક્ષી રૂપવડે સ્થિત થાય છે, તથાપિ સંઘાત ઉપહિત તે જ ઉપદ્રષ્ટાને બીજા સંઘાતના પ્રચારનું દ્રષ્ટાપણું નથી; અને પરમાત્મા-દેવ તો સર્વ સંઘાતોના પ્રચારોનો દ્રષ્ટા છે, તેથી સર્વથી ઉદ્દુષ્ટ હોવાથી પરમ આત્મા છે એવા પરમાત્માનું જ્ઞાન: પ્રવક્તવ્ય: પરમાત્મેણ્વાદૃત: । યો લોકત્રયમાવિશ્ય વિમત્સ્વંવ્યપ્ત ઈશ્વર ॥ આ શ્લોકે કરી શ્રીભગવાન્ આગળ કથન કરશે. તેમાં મહેશ્વર અને પરમાત્મા બન્ને શુણસંગી જ છે.

તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે-આ દેહમાં વિદ્યમાન તથા સર્વ શુણોનો પોતાને વિષે લય કરીને રહેલો, એવો જે સર્વ શુણોથી રહિત, અખંડ, એકરસ, અદ્વિતીય આત્મા છે તે એક આત્માદેવ જ શુણસંગવડે ઉપદ્રષ્ટા, અનુમંતા, ભર્તા, લોકતા, મહેશ્વર, પરમાત્મા એ છ પ્રકારનો થાય છે. એ જ ક્ષેત્રજ્ઞ આત્માનો પ્રભાવ છે. તેમાં અનુમંતા, ભર્તા, લોકતા એ ત્રણ રૂપોવડે આત્માદેવ બંધાયમાન થાય છે, અને ઉપદ્રષ્ટા, મહેશ્વર, પરમાત્મા એ ત્રણ રૂપોવડે આત્માદેવ નિત્યમુક્ત-એક-અદ્વિતીયરૂપ જ થાય છે. (૨૨)

અવતરણિકા:-પૂર્વે સ ચ યો યસ્માન્નાથ એ વચનનું વ્યાખ્યાન કર્યું, અર્થાત્ ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપનું તથા તેના પ્રભાવનું વર્ણન કર્યું: હવે યજ્ઞાત્વાચ્યતત્ત્વત્ત્વે એવું જે વચન પૂર્વે કર્યું હતું, તેનો ઉપસંહાર કરે છે:-

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भ्रयोऽभिजायते ॥ ૨૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે અધિકારી પુરુષ આ પૂર્વોક્ત પ્રકારે કરી ક્ષેત્રજ્ઞ પુરુષને તથા પોતાના વિકારો સહિત અવિધારૂપ પ્રકૃતિને જાણે છે, તે પુરુષ સર્વ પ્રકારે વર્તમાન છતાં પણ પુનઃ જન્મને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૨૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે અધિકારી પુરુષ આ પૂર્વોક્ત પ્રકારે કરીને ક્ષેત્રજ્ઞ નામના પુરુષને જાણે છે, અર્થાત્ “સર્વેત્ર વ્યાપક પરમાત્માદેવ હું છું” આ પ્રકારે જે પુરુષ ક્ષેત્રજ્ઞ આત્માને શુરશાસ્ત્રના ઉપદેશથી સાક્ષાત્કાર કરે છે, તથા જે પુરુષ દેહાદિ વિકારો સહિત અવિધારૂપ પ્રકૃતિને જાણે છે; અર્થાત્ “દેહાદિ વિકારો સહિત અવિધારૂપ પ્રકૃતિ આત્મજ્ઞાનવડે બાધિત

હોવાથી મિથ્યાભૂત છે, અને આત્મજ્ઞાનવડે મારું જ્ઞાન તથા અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ પ્રપંચ એ બન્ને નિવૃત્ત થઈ ગયાં છે” એ પ્રમાણે જે પુરુષ શુણ્ણસહિત પ્રકૃતિને જાણે છે, તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ સર્વથા વર્તમાન હોવા છતાં પણ, અર્થાત્ અતિ પ્રબળ આરબ્ધ કર્મ કરીને દેવરાજ ઇન્દ્રની પેઠે શાસ્ત્રવિધિનું ઉલ્લંઘન કરીને વર્તતો હોવા છતાં પણ, પુનઃ જન્મને પ્રાપ્ત થતો નથી; અર્થાત્ વિદ્વાન્ પુરુષને જે શરીરમાં આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ તે શરીરનો પાત થવા પછી તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પુનઃ દ્વિતીય હેઠળે ગ્રહણ કરતો નથી. કારણ કે અવિદ્યાવડે જ પુરુષને પુનઃ જન્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. બ્રહ્મવિદ્યાવડે અવિદ્યારૂપ કારણને ન્યાદે નાશ થાય છે, ત્યારે અવિદ્યાના જન્માદિ કાર્યોનાં પણ અભાવ થઈ જાય છે. એ વાત પૂર્વે ઘણીવાર કહેવામાં આવેલી છે.

કિંવા પુણ્યપાપ કર્મોવડે પુરુષને પુનઃ જન્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, પુણ્યપાપ કર્મ તત્ત્વવેત્તા પુરુષના આત્મજ્ઞાનવડે નાશ પામી જાય છે. આ કારણથી પણ તત્ત્વવેત્તા પુરુષને પુનઃ જન્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એ વાત બ્રહ્મસૂત્રોમાં શ્રીન્યાસ ભજવાને પણ કહેલી છે. તે સૂત્ર આ પ્રમાણે: તદધિગમ ચત્તરણ્ણવોરણેયવિનાત્તો તદ્વપરેણાત-અર્થાત્-“હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારનો આત્મસાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત થતાં તત્ત્વવેત્તા પુરુષનાં પૂર્વનાં પુણ્ય પાપરૂપ સર્વ સંચિત કર્મ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે અને આત્મજ્ઞાનની પછી કરેલાં કર્મોનાં તત્ત્વવેત્તા પુરુષને સ્પર્શ જ થતો નથી; એ વાત અનેક શ્રુતિ-સ્મૃતિઓમાં કહેલી છે.

અહીં ત્વંયા વર્તમાનોપિ એ વચનમાં રહેલા જપિ શબ્દવડે શ્રીભગવાને એ કેશુતિક-ન્યાય સૂચિત કર્યો છે કે, અતિ પ્રબળ આરબ્ધ કર્મની વશવાથી દેવરાજ ઇન્દ્રની પેઠે શાસ્ત્રવિધિનું ઉલ્લંઘન કરીને વર્તમાન થતો હોવા છતાં પણ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ ન્યાદે પુનઃ જન્મને પ્રાપ્ત થતો નથી, ત્યારે શાસ્ત્રવિધિનું ઉલ્લંઘન ન કરીને પોતાના શ્રેષ્ઠાચારમાં વર્તમાન થતો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પુનઃ જન્મને પ્રાપ્ત ન થાય, એમાં શું શંકા હોઈ શકે ? દેવરાજ ઇન્દ્રે શાસ્ત્રવિધિનું ઉલ્લંઘન કરીને જેમ વિશ્વરૂપ નામે પુરોહિતને તથા અનેક સંન્યાસીઓને હણેલા છે, એ સર્વ વાત આત્મપુરાણના દ્વિતીય અધ્યાયમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે. (૨૩)

અવતરણિકા:-પૂર્વે કહેલા ક્ષણ સહિત આત્મજ્ઞાનવિષે, અધિકારી જનોના લોકે કરીને, સાધનોના વિઠલપોનું હુવે શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:-

ધ્યાનેનાત્મનિ પર્યંતિ કેચિદાત્માનમાત્મના ।

અન્યે સાંખ્યેન યોગેન કર્મયોગેન ચાપરે ॥ ૨૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-કેટલાક અધિકારી જન તો ધ્યાનવડે પોતાની બુદ્ધિમાં ધ્યાનચુક્ત અંતઃકરણ કરી પ્રત્યક્ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, કેટલાક અધિકારી જન તો સાંખ્ય યોગે કરી આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે તથા અન્ય કેટલાક અધિકારી તો કર્મ યોગે કરી આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. ૨૪

ટીકા:-આ શ્લોકમાં ચાર ચાર પ્રકારના અધિકારી જનો હોય છે. તે પ્રકાર ઉત્તમ, મધ્યમ, મંદ અને મંદતર એ પ્રમાણે છે. આ ચારમાં પહેલા ઉત્તમ અધિકારી જનોના આત્મજ્ઞાનના સાધનોનું શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે-ધ્યાનેન હતિ. હેઠાદિ અનાત્મ પદાર્થોના વિજ્ઞાતીય વૃત્તિઓના વ્યવધાનથી રહિત, આત્માના સ્વભાવની વૃત્તિઓના અપાદરૂપ આત્મચિત્તને શાસ્ત્રમાં

નિદિધ્યાસન કહેલ છે; જે આત્મચિંતન શ્રવણ મનનના કૃણરૂપ છે, તથા જે આત્મચિંતન-વટે ટેહાદિવિષે આત્મત્વ યુદ્ધિરૂપ વિપરીત ભાવનાની નિવૃત્તિ થાય છે, તે નિદિધ્યાસનરૂપ આત્મચિંતનનું નામ ધ્યાન છે, એવા ધ્યાનવટે જ કોઈક ઉત્તમ અધિકારીજન પોતાની યુદ્ધિવિષે પ્રત્યક્ ચેતનરૂપ આત્માને ધ્યાનયુક્ત શુદ્ધ અંતઃકરણવડે સાક્ષાત્કાર કરે છે.

હવે મધ્યમ અધિકારી જનોના આત્મજ્ઞાનનાં સાધનોનું શ્રીભગવાન કથન કરે છે-અન્ને કર્મયોગેન યોગેન ઇતિ પૂર્વોક્ત નિદિધ્યાસનરૂપ ધ્યાનનું પૂર્વભાવી એવું જે શ્રવણમનનરૂપ આત્મચિંતન, નિત્યાનિત્ય વસ્તુનો વિવેક, વૈરાગ્ય, શમદમાદિ વદ સંપત્તિ, મુમુક્ષુતા એ ચાર સાધનોની પછી કરવામાં આવે છે તથા જે આત્મચિંતન “ત્રિગુણાત્મક માયાના પરિણામરૂપ સર્વ અનાત્મ પદાર્થ મિથ્યાભૂત છે અને સર્વ મિથ્યા પદાર્થોના સાક્ષીરૂપ નિત્ય-વિશુ-નિર્વિ-કાર-સત્ય, સમસ્ત જડ પદાર્થોના સંબંધથી રહિત, એવા જે પ્રત્યક્ ચેતન આત્મા છે, તે હું છું” એ પ્રકારના વેદાંતવાક્યોના વિચારવડે ઉત્પન્ન થયેલું છે તથા જે આત્મચિંતન પ્રમાણગત અસંભાવનાનું તથા પ્રમેયગત અસંભાવનાનું નિવર્તક છે, તે શ્રવણમનનરૂપ આત્મચિંતનનું નામ સાંખ્યયોગ છે. એવા સાંખ્યયોગવટે કોઈ મધ્યમ અધિકારી જન પોતાની યુદ્ધિવિષે પ્રત્યક્ આત્માને ધ્યાનની ઉત્પત્તિદ્વારા સાક્ષાત્કાર કરે છે.

હવે ત્રીજા મંદ અધિકારી જનોના આત્મજ્ઞાનનાં સાધનોનું શ્રીભગવાન કથન કરે છે-કર્મયોગેન વાપરે ઇતિ-કૃણની ઇચ્છાથી રહિત યદને કેવળ ઇશ્વરાપેલુ યુદ્ધિવડે કરેલાં એવાં જે વર્ણાશ્રમને ઉચિત અગ્નિહોત્રાદિ કર્યોનું નામ કર્મયોગ છે. એવા કર્મયોગવડે કોઈ મંદ અધિકારી જન પોતાની યુદ્ધિવિષે પ્રત્યક્ આત્માને, અંતઃકરણની શુદ્ધિ, શ્રવણ, મનન, ધ્યાન એ ચારેની ઉત્પત્તિદ્વારા સાક્ષાત્કાર કરે છે. (૨૪)

અવતરશ્લોકાઃ-હવે ચોથા મંદતર અધિકારી જનોના આત્મજ્ઞાનનાં સાધનોનું શ્રીભગવાન કથન કરે છે:-

અન્યે ત્વેવમજાનંતઃ શ્રુત્વાન્યેભ્ય ઉપાસતે ।

તેષાંપિ ચાતિતરંત્યેવં મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ ॥ ૨૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-વળી અન્ય અધિકારીજનો તે પૂર્વોક્ત ઉપાયે કરી આત્માને નહિ ઓળખતાં છતાં અન્ય ગુરુઓના શ્રવણવડે આત્માનું ચિંતન કરે છે. આવા અધિકારીજનો પણ શ્રવણ-પરાયણ થઈ, આ મૃત્યુયુક્ત સંસારનું અવશ્ય અતિક્રમણ કરે છે. ૨૫

ટીકા:-ખરૂં જાણે ત્વેં આ વચનમાં રહેલો જ શબ્દ પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલા ત્રણ પ્રકારના અધિકારીઓ કરતાં આ મંદતર અધિકારીઓમાં વિલક્ષણતાનું યોગ્ય કરવા વાસ્તે છે. તે વિલક્ષણતા આ પ્રમાણે છે અર્જુન ! પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલા જે ધ્યાન, સાંખ્યયોગ, અને કર્મયોગ એ ત્રણ ઉપાયોમાં કોઈ પણ ઉપાયે કરીને આત્માને નહિ બાલુનાર કોઈ મંદતર અધિકારીજન અન્ય પરમ કારણિક આચાર્યથી શ્રવણ કરીને ઉપાસના કરે છે, અર્થાત્ “તમે આ આત્માનું આ પ્રકારે ચિંતન કરો,” એ પ્રમાણે કૃપાળુ આચાર્યોવડે ઉપદેશ પામીને તથા ગુરુઓનાં વચનોમાં અત્યંત શ્રદ્ધાવાળો થઈને, આ પ્રકારે આત્માનું ચિંતન કરે છે. તેવા શ્રુતિપરાયણ પુરુષ પણ અર્થાત્ પોતાની યુદ્ધિવડે વિચારમાં અસમર્થ હોવા છતાં પણ, અત્યંત શ્રદ્ધાવાન થવાથી ગુરુના ઉપદેશને માત્ર શ્રવણ પરાયણ થતાં જ મૃત્યુયુક્ત આ સંસારનું અવશ્ય અતિક્રમણ કરે છે. વાતપર્ય એ છે કે, ધ્યાનમાં પ્રવૃત્તિની અવિશ્યવતાથી પુરુષોને ચિંતની શુદ્ધિ વાસ્તે કર્યોની પણ

અપેક્ષા નથી; અને વેદોક્ત તત્ત્વવિષે દૃઢ નિશ્ચયથી પુરુષોને અસંભાવનાની નિવૃત્તિ વાસ્તે શ્રવણ મનનની પણ અપેક્ષા નથી.

અહીં તેજપિ શબ્દોમાં સ્હેલા જપિ શબ્દવડે શ્રીભગવાને કેમુતિક ન્યાય સૂચિત કર્યો છે કે, જે પુરુષ પોતે વિચાર કરવામાં સમર્થ નથી, કિન્તુ અન્ય શુરુઓથી માત્ર શ્રવણ કરીને આત્માનું ચિન્તન કરે છે, તે પુરુષ પણ બ્યારે આ મૃત્યુયુક્ત સંસારનું અતિક્રમણ કરે છે, ત્યારે વિચારમાં સમર્થ પુરુષ પોતે આ મૃત્યુયુક્ત સંસારનું અતિક્રમણ કરે છે. એમાં શું શંકા હોઈ શકે? આત્મજ્ઞાનવડે કાર્યસહિત અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરવી, એ જ મૃત્યુયુક્ત સંસારનું અતિક્રમણ છે. (૨૫)

અપતરણિકાઃ-અધિધાન બ્રહ્મને આશ્રિત રહેનારી તથા બ્રહ્મને જ વિષય કરનારી એવી અનિર્વચનીયા અવિદ્યાવડે જ આ સર્વ સંસાર ઉત્પન્ન થયો છે. તેથી અધિધાન બ્રહ્મને વિષય કરનારી જે “હું બ્રહ્મરૂપ હું” એ પ્રકારની આત્મજ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મવિદ્યાવડે, અવિદ્યામાંથી નિવૃત્તિ થવાં, અધિકારી પુરુષને જ્ઞાણની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. આ અર્થને નિશ્ચય કરાવવાને વાસ્તે આ તેરમા અધ્યાયની સમાપ્તિપર્યંત શ્રીભગવાને સંસારનું તથા સંસારના નિવર્તક આત્મજ્ઞાનનું એમ બંનેનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કર્યું છે. તેમાં કારણગુણસંગોક્ત્ય સદસ્યોત્તિજન્મદ્ય એવું જે વચન પૂર્વે કહ્યું હતું, તે વચનના અર્થનું જ હવે શ્રીભગવાન સ્પષ્ટ રીતે નિરૂપણ કરે છે.—

યાવત્સંજાયતે કિંચિત્તત્ત્વં સ્થાવરજંગમમ્ ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્તદ્વિદ્ધિ ભરતર્ષભ ॥ ૨૬ ॥

શ્લોકાર્થઃ-હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! જેટલી જેટલી સ્થાવર જંગમરૂપ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે, તે સર્વને તું ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞ આ બેના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલ જાણ. ૨૬

ટીકાઃ-હે અર્જુન ! ત્રણ લોકમાં કેટલીક વસ્તુ સ્થાવરરૂપ તથા કેલીક જંગમરૂપ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સર્વ વસ્તુઓને તું ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ બંનેના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલી જાણ. તેમાં અવિદ્યા અને તેના કાર્યરૂપ જેટલા જડ અનિર્વચનીય ભાવ તથા અભાવરૂપ દૃશ્ય પ્રપંચ છે, તે સર્વ ક્ષેત્રરૂપ છે; અને ક્ષેત્રથી વિલક્ષણ, ક્ષેત્રને પ્રકાશક, સ્વપ્રકાશ, પરમાર્થ સત્, અસંગ, ઉદાસીન તથા સર્વ ધર્મોથી રહિત એવા આદિતીય ચૈતન્યનું નામ ક્ષેત્રજ્ઞ છે. એવા ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ ઉભયને જે આયાની વશતાથી પરસ્પર અવિવેક નિમિત્તક સત્ય-અનૃતતા મિથુની કરણરૂપ મિથ્યા વાદાત્મ્ય અધ્યાસ છે, તે જ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞને સંયોગ છે. એવા ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના સંયોગથી જ સ્થાવર જંગમરૂપ સર્વ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે; આ પ્રકારને નિશ્ચય તું કર.

એ કહેવાથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી જ સંસાર પ્રતીત થાય છે તથા વાસ્તવિક સ્વરૂપના જ્ઞાનથી સંસાર નાશને પ્રાપ્ત થાય છે; જેમ સ્વમાદિ મિથ્યા પદાર્થો અધિધાન વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી જ પ્રતીત થાય છે અને તે સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે. (૨૬)

અપતરણિકાઃ-આ પ્રકારે અવિદ્યારૂપ સંસારનું કથન કરીને હવે સંસારની નિવૃત્તિ કરનારી બ્રહ્મવિદ્યાનું કથન કરવા વાસ્તે ય જ્વં જેતિ પુરુષમ્ એ પૂર્વોક્ત વચનના અર્થનું શ્રીભગવાન સ્પષ્ટ રીતે કથન કરે છે:—

સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ તિष्ठતં પસ્મેશ્વરમ્ !

વિનશ્યત્સ્વવિનશ્યતં યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥ ૨૭ ॥

શ્લોકાર્થઃ—નાશવાન્ એવા સર્વ ભૂતોમાં સમ, નિર્વિકારરૂપથી સ્થિત, વિનાશથી રહિ તથા પરમેશ્વરરૂપ એવા આત્માદેવને જે પુરુષ જુવે છે તે પુરુષ જ ખરો જ્ઞાનારો છે. ૨૭

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! ઉત્પત્તિ ધર્મવાળા જેટલા સ્થાવરજંગમ પ્રાણીરૂપ સર્વ ભૂત, અને પ્રકારના જન્માદિ પરિણામો સ્વભાવપણાએ કરીને તથા ગુણપ્રધાન ભાવની પ્રાપ્તિએ કંઈ વિષમ સ્વભાવવાળા છે. આ કારણથી ભૂત અત્યંત ચંચળ છે અર્થાત્ ક્ષણ ક્ષણ વિં પરિણામી છે. તેઓ પરિણામને પ્રાપ્ત થઈને એક ક્ષણમાત્ર પણ રહેવા સમર્થ નથી આ કારણથી જ સર્વ ભૂત પરસ્પર બાંધ બાંધક ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી જ સર્વ ભૂત વિનાશવાન્ છે અર્થાત્ માયા-ગંધર્વ નગરાદિની જેમ દૃષ્ટનંદ સ્વભાવવાળા છે. પદાર્થ દેખતાં દેખતામાં જ નષ્ટ થઈ જાય છે, તે પદાર્થ દૃષ્ટનંદ સ્વભાવવાળો કહેવાય છે એવા સર્વ સ્થાવર-જંગમરૂપ ભૂતોવિષે આત્માદેવ સમ છે, અર્થાત્ સર્વત્ર એકરૂપ છે.

સર્વ હેઠોવિષે એક છે તથા જે આત્માદેવ તે સર્વ ભૂતોવિષે જન્માદિ પરિણામોથી રહિતવામાં નિર્વિકારરૂપે રહે છે, તથા જે આત્માદેવ પરમેશ્વર છે અર્થાત્ હેઠોદિ સર્વ જડવર્ગની પ્રતિ સત્તા-રૂઢિતોના પ્રદાવા હોવાથી બાંધ બાંધક ભાવથી રહિત છે. (નાશ થવા યોગ્ય વસ્તુ બાંધ કહે છે અને નાશ કરનાર વસ્તુને બાંધક કહે છે) તથા જે સર્વે દોષોથી રહિત છે, આત્માદેવ અવિનાશી છે, અર્થાત્ માયા-ગંધર્વ નગરાદિની જેમ દૃષ્ટનંદ પ્રાય સર્વ દ્રેષ્ય ભાવનો બાંધ થવા છતાં પણ જેને બાંધ પ્રાપ્ત થતો નથી, તેવા છે. શ્રુતિ કહે છે કે—અવિ નાશી જા નોપવત્સા—અર્થાત્—હે મૈત્રેયી ! આત્મા દેવ નાશથી રહિત છે. એ રીતે સર્વ પ્રકાર કરીને જડ પ્રપંચથી વિદક્ષણ પ્રત્યક્ષ આત્માને જે અધિકારીજન વેદાંતશાસ્ત્રરૂપ ચક્ષુર્વ સર્વ જડવર્ગથી ભિન્ન દેખે છે, તે જ અધિકારીજન આત્માને દેખે છે. જેમ જાગ્રતના બાંધ વડે સ્વપ્નભ્રમને નિવૃત્ત કરનાર પુરુષ જ સમ્યક્ દેખે છે. પણ જે પુરુષ એ પ્રકારે આત્માને દેખતો નથી, તે અજ્ઞાની પુરુષ તો સ્વપ્નદર્શી પુરુષની જેમ ભ્રાંતિવડે વિપરીત દેખતાં છતાં પણ દેખતો જ નથી. કારણ કે જે જે ભ્રમ હોય છે, તે તે ભ્રમ અદર્શનરૂપ જ હોય છે ભ્રમમાં દર્શનરૂપતા સંભવતી નથી; જેમકે રજ્જુને સર્પરૂપે દેખાવા છતાં પણ ભ્રાંત પુરુષ “એ દેખે છે” એમ કહેતો નથી, કિન્તુ “એ દેખતો નથી” એ પ્રમાણે જ કહે છે. કારણ કે કદિપત સર્પનું દર્શન રજ્જુના અદર્શનરૂપ જ છે. રજ્જુના અદર્શનથી સર્પનું દર્શન ભિન્ન નથી. તેથી સર્પને દેખતા છતાં પણ ભ્રાંત પુરુષ દેખતો જ નથી. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયે કે, આ પ્રકારના-સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત-શુદ્ધ આત્માના દર્શનથી, આત્માના અદર્શનરૂપ અવિદ્યા નિવૃત્ત થઈ જાય છે. અવિદ્યારૂપ કારણની નિવૃત્તિની પછી તેના કાર્યરૂપ સંસારની પણ નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. એવું આત્મજ્ઞાન અધિકારી પુરુષે અવશ્ય સંપાદન કરવું.

આ શ્લોકમાં યદપિ શ્રીભગવાને જ્ઞાતમાન એ પ્રકારનું આત્મરૂપ વિશેષ્યનું વાચકપદ કથન કર્યું નથી, તથાપિ ન્યાં વિશેષણવાચક પદ હોય છે, ત્યાં વિશેષ્યવાચક પદની અર્થથી જ પ્રાપ્તિ થાય છે, એવો શાસ્ત્રવેત્તા પુરુષોત્તમો નિયમ છે. વિશેષણ વાચક પદ અહીં પણ તર્ક તિર્થ પત્રમેશ્વર મન્નિનદ્રપત્તમ એ વિદ્યામાન છે, તેથી આત્મારૂપ વિશેષ્યનો લાભ અહીં અર્થથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા વત્રમેશ્વર એ શબ્દ જ આત્મારૂપ વિશેષ્યનો વાચક બાલુવો. (૨૭)

અવતરણિકા—હવે, આત્મદર્શનવિષે અધિકારી જનોની રૂચિ ઉત્પન્ન કરવા વાસ્તે આ પૂર્વ શ્લોકોક્ત આત્મદર્શનની, શ્રીભગવાન્ કૃપાવડે સ્તુતિ કરે છે:—

સમં પર્યન્ હિ સર્વત્ર સમવસ્થિતમીશ્વરમ્ ।

ન હિનસ્ત્યાત્મનાઽઽત્માનં તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૨૮ ॥

શ્લોકાર્થઃ—સર્વ જ્ઞોતોમાં સમ, સમવસ્થિત તથા ઈશ્વરરૂપ એવા આત્માને બેનારો વિદ્વાન્ પુરુષ આત્માવડે આત્માનું હનન કરતો નથી, જેથી તે પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૮

ટીકા—હે અર્જુન! સ્થાવરજંગમરૂપ સર્વ જ્ઞોતો વિષે જે આત્મા સમ છે અર્થાત્ સર્વત્ર એકરૂપ છે, તથા જે આત્મા સમવસ્થિત છે અર્થાત્ જન્મથી લઈને વિનાશપર્યંત સર્વ ભાવ-વિકારોથી રહિત થઈને રહે છે, તથા જે આત્મા ઈશ્વરરૂપે છે અર્થાત્ સર્વ પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિનું કારણ છે; એ પ્રકારનાં પૂર્વોક્ત સર્વ વિશેષણોવડે ભવિષ્ય આત્માને દેખનાર અર્થાત્ “આ પ્રકારનો આત્માદેવ હું છું” એ પ્રમાણે શાસ્ત્રદષ્ટિવડે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરનાર વિદ્વાન્ પુરુષ પોતાના આત્માવડે પોતાના આત્માને હણતો નથી. આ કારણથી વિદ્વાન્ પુરુષ પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ લોકમાં સર્વ અજ્ઞાની જનો, પરમાર્થથી સત્, એક, અદ્વિતીયરૂપ, અઠર્તા-અલો-ક્ષારૂપ, પરમાનંદરૂપ, એવા આત્માને, અસ્તિભાવિતરૂપ વસ્તુવિષે પણ નાસ્તિ ન માતિ એ પ્રકારની પ્રતીતિ કરાવવામાં સમર્થ એવી અવિદ્યાવડે, પોતે જ તિરસ્કારને કરતો હોય અથવા ન કરતો હોય તેમ કરે છે. તેથી સર્વ અજ્ઞાની જન આત્માને હણે છે અથવા અવિદ્યાવડે આત્મત્વરૂપે કરીને અહણ્ય કરેલા દેહદ્વિધ્યાદિના સંઘાતરૂપ પુરાતન આત્માને હણીને પુણ્ય-પાપ કર્મની વશતાથી પુનઃ નવીન સંઘાતરૂપ આત્માને અહણ્ય કરે છે. આ કારણથી પણ અજ્ઞાની જનો આત્માને હણે છે. એ રીતે જે પ્રકારે સર્વ અજ્ઞાનીજનો આત્મહત્યારા જ છે.

એવા આત્મહત્યારા અજ્ઞાનીજનોને લક્ષ્ય કરીને જ આ શકુંતલાની વચનરૂપી સ્મૃતિ પ્રવૃત્ત થઈ છે—કિં તેજ ન વૃત્તં પાર્વ ચૌરેણાત્માપહારિણા । યોજ્યપા સૈતમાત્માનન્નપ્યપા પ્રતિવચતે ॥ અર્થાત્—જે પુરુષ સત્ ચિત્ આનંદ વિશુ આત્માને અસત્ જડ દુઃખ પરિમિશ્નરૂપ માને છે, તે આત્માનું અપહરણ કરનાર ચોર પુરુષે કંઈ પાપ કંઈ નથી? અર્થાત્ તે પુરુષે સર્વ પાપો કર્યાં છે, એ વાત શુભમાં પણ કહેલી છે—અસુપ્તં નામ તે લોકા અંયેન ઘમસાદ્યતા । તાસ્તે પ્રેત્યામિતજ્ઞાન્તિ ચં કે પાત્મહનો જનાઃ ॥ અર્થાત્—દંભદર્પોદિ આસુરી સંપદવાળા પુરુષોને પ્રાપ્ત થનાર તથા અંધ તમવડે આવૃત્ત એવા નરકાદિક લોકોને, આત્મહન્ પુરુષો મૂઆ' પછી પ્રાપ્ત થાય છે. દેહાદિ અનાત્મ પદાર્થોવિષે જે પુરુષો આત્માભિમાન કરે છે તે પુરુષો આત્મહન્ કહેવાય છે તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, જે પુરુષ શુરુશાસ્ત્રના ઉપદેશથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે પુરુષ દેહાદિ અનાત્મ પદાર્થોમાં આત્માભિમાનને, શુદ્ધ આત્માના દર્શને કરીને નષ્ટ કરે છે. તેથી પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપના લાભથી વત્સવેત્તા પુરુષ પોતપોતાના આત્માને પોતાના આત્માવડે નાશ કરતા નથી. એ કારણથી જ વત્સવેત્તા પુરુષ પરા ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ કાર્ય સહિત અવિદ્યાની નિવૃત્તિપૂર્વક પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ સુકૃતિને વત્સવેત્તા પુરુષ પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૮)

અવતરણિકા—અર્જુનની શંકાઃ—“હે ભગવન્ ! શુભ અશુભ કંઈ કરનારા દરેક દેહાવધે ભિન્ન ભિન્ન જ આત્મા છે, તથા સુખદુઃખાદિકરૂપ વિચિત્ર કૃપના લોકતા હોવાથી આત્મા વિષમ સ્વભાવવાળા થયું છે. તેથી સર્વ જ્ઞોતોમાં રહેલા એક આત્માને સમ દેખનાર પુરુષ પોતાના આત્માવડે પોતાના આત્માને હણતો નથી, એવું આપણું વચન કેવી રીતે સંગત થયો ?”

એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે—

પ્રકૃત્યૈવ ચ કર્માણિ ક્રિયમાણાનિ સર્વશઃ ।

યઃ પશ્યતિ તથાત્માનમકર્તારં સ પશ્યતિ ॥ ૨૯ ॥

શ્લોકાર્થઃ:-‘માયારૂપ પ્રકૃતિવડે જ સર્વ પ્રકારે કરી સર્વ કર્મ કરવામાં આવે છે,’ આ પ્રકારે જ વિવેકી પુરુષ જુએ છે વથા જે ક્ષેત્રજ્ઞ આત્માને અકર્તા જુવે છે તે જ પુરુષ સમ્યક્

તથા પૃથક્ભાવને સ્વભાવાની યેઠે વિચાર કરીને દેખે છે, તે કાળે સગતીય-વિગતીય લેદરદર્શનના અભાવથી સર્વ અનર્થોથી શૂન્ય એક અદ્વિતીય જ થાય છે, એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે:-

યસ્મિન્ સર્વોપિ ભૂતાનિ આત્મેવામૃદ્ધિજ્ઞાનતઃ । તત્ર કો મોહઃ કઃ શોક એકત્વમનુપદ્યતઃ ॥

અર્થાત્-જે જ્ઞાનાવસ્થામાં વિદ્વાન્ પુરુષને સ્થાવર જંગમરૂપ સર્વ ભૂત પોતાના આત્મારૂપ જ થયેલ છે, તે જ્ઞાનાવસ્થામાં આત્માના એક અદ્વિતીય ભાવને દેખનાર તત્ત્વવેત્તા પુરુષને શોક તથા મોહ કદાચિત્ પણ થતાં નથી. તેમાં પ્રજ્ઞાવૈવ ચ કર્માણિ એ પૂર્વ શ્લોકમાં તે શ્રીભગવાને ક્ષેત્રજ્ઞ આત્માના લેદનો નિષેધ કર્યો હતો, અને યદા ભૂતપૃથગ્માર્ગ એ શ્લોકમાં શ્રીભગવાને ક્ષેત્રરૂપ આત્મપદાર્થોના લેદનો નિષેધ કર્યો છે. એટલી આ બન્ને શ્લોકમાં વિશેષતા છે. (૩૦)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! આત્માને સ્વભાવથી અકર્તાપણું હોવા છતાં પણ શરીરના સંગેધરૂપ ઉપાધિવડે કર્તાપણું હોવું ભેદબિ” એવી અર્જુનની શંકાને નિવૃત્ત કરતાં શ્રીભગવાન્ યઃ પश्यति તથાત્માનમકર્તાં સ પश्यति એ પૂર્વોક્ત વચનના અર્થને હવે સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવે છે:-

અનાદિત્વાન્નિર્ગુણત્વાત્પરમાત્માડ્યમવ્યયઃ ।

શરીરસ્યોઽપિ કૌન્તેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે ॥ ૩૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! અનાદિ તથા નિર્ગુણ હોવાથી પરમાત્મા અવ્યય છે; આ આત્માદેવ આ શરીરમાં સ્થિત છતાં પણ કશું કરતા નથી તથા કશાથી લિપાયમાન થતા નથી. ૩૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! પરમેશ્વરથી અભિન્ન હોવાથી પરમાત્મા જે અપરોક્ષ પ્રત્યક્ આત્મા છે, તે આત્મા અવ્યય છે. જન્મમરણાદિ વિકારોનું નામ વ્યય છે. વિકારરૂપ વ્યયને જે પ્રાપ્ત થતો નથી તે અવ્યય કહેવાય છે, અર્થાત્ જન્મમરણાદિ સર્વ વિકારો રહિત વસ્તુનું નામ અવ્યય છે. વ્યય બે પ્રકારના હોય છે. એક તો ધર્મોના સ્વરૂપને જ ઉત્પત્તિવાળા હોવાથી, વ્યય હોય છે, અને બીજો ધર્મોના સ્વરૂપની અનુત્પત્તિ હોવા છતાં તેના ધર્મો ઉત્પત્તિવાળા હોવાથી, વ્યય થાય છે.

તેમાં શ્રીભગવાન્ આત્માવિષે પ્રથમ વ્યયને નિષેધ કરે છે-અનાદિત્વાદિત્તે તેમાં પૂર્વની અસત્ત્વ અવસ્થાનું નામ આદિ છે. જેમકે ઘટાદિ પદાર્થોની-પોતાની ઉત્પત્તિની પૂર્વે-જે અસત્ત્વ અવસ્થા હોય છે, તે અસત્ત્વ અવસ્થા જ ઘટાદિની આદિ અવસ્થા છે. આ આદિ અવસ્થા જે વસ્તુને ન હોય તે વસ્તુ અનાદિ કહેવાય છે. એવા અનાદિ સર્વ કાળે સત્ય આત્મા છે. એવા અનાદિ હોવાથી આત્માદેવ કારણના અભાવવાળા હોવાથી જન્મને પ્રાપ્ત થતા નથી. કારણ કે જે વસ્તુ આદિવત્ હોય છે તે વસ્તુને જ જન્મ થાય છે, જેમકે ઘટાદિ પદાર્થો આદિવાળા હોવાથી જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે અને આત્માને આદિ નથી, તેથી આત્માને જન્મ પણ થતો નથી અને જન્મની પછી જ મરણપર્યંત સર્વ ભાવવિકાર પ્રાપ્ત થાય છે; જન્મરૂપ આદિ વિકારને અભાવ થતાં આત્માદેવને મરણપર્યંત સર્વ ભાવવિકાર પણ પ્રાપ્ત થતા નથી. તેથી આત્માદેવ પોતાના સ્વરૂપથી જન્માદિ વિકારરૂપ વ્યયને પ્રાપ્ત થતા નથી. શ્રુતિ કહે છે કે- ન ત્વય કથિન્નજિતા ન પાપિષઃ-અર્થાત્-આત્માદેવનું કોઈ પણ ઉત્પન્ન કરનારું કારણ નથી, તથા આત્માદેવના કોઈ પણ અધિષ્ઠાતા નથી.

હવે બીજા વ્યયને નિષેધ કરે છે-નિર્ગુણત્વાદિત્તે-હે અર્જુન ! આત્માદેવ સર્વ ધર્મોથી રહિત હોવાથી અવ્યય છે; કારણ કે આ શ્લોકમાં રૂપરસાદિ સર્વ ધર્મોનું પોતાના ધર્મોની

પ્રકૃત્યૈવ ચ કર્માણિ ક્રિયમાણાનિ સર્વશઃ ।

યઃ પશ્યતિ તથાત્માનમકર્તારં સ પશ્યતિ ॥ ૨૯ ॥

શ્લોકાર્થઃ—‘માયારૂપ પ્રકૃતિવડે જ સર્વ પ્રકારે કરી સર્વ કર્મ કરવામાં આવે છે,’ આ પ્રકારે જ વિવેકી પુરુષ જુએ છે તથા જે ક્ષેત્રજ્ઞ આત્માને અકર્તા જુએ છે તે જ પુરુષ સમ્યક્ પ્રકારે જુએ છે. ૨૯

ટીકા:—હે અર્જુન ! શરીરવડે, મનવડે તથા વાણીવડે આરંભ કરવા યોગ્ય લૌકિક તથા વૈદિક સર્વ કર્મો સર્વ પ્રકારે પ્રકૃતિ જ કરે છે, અર્થાત્ દેહ ઇંદ્રિયાદિરૂપ સંઘાતના આકારપરિણામને પ્રાપ્ત થયેલી તથા સર્વ વિકારોના કારણરૂપ એવી ત્રિગુણાત્મક ભગવતની માયારૂપ પ્રકૃતિ જ સર્વ કર્મો કરે છે. સર્વ વિકારોથી શૂન્ય ક્ષેત્રજ્ઞ નામનો પુરુષ કોઈ પણ કર્મ કરતો નથી. આ પ્રકારે જે વિવેકી પુરુષ શાસ્ત્રરૂપ ચક્ષુવડે દેખે છે, પ્રકૃતિરૂપ ક્ષેત્રે કરેલાં સર્વ કર્મોમાં જે પુરુષ ક્ષેત્રજ્ઞ આત્માને અકર્તારૂપ દેખે છે, સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત દેખે છે, સર્વત્ર એક દેખે છે તથા સર્વત્ર સમ દેખે છે, તે પુરુષ જ પરમાર્થદર્શી હોવાથી દેખતો છે. એવા આત્માના સ્વરૂપને ન જાણનાર સર્વે અજ્ઞાની જન અંધ જ છે.

તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, જન્મ મરણાદિ વિકારવાળા ક્ષેત્રના, વિચિત્ર કર્મના કર્તારૂપણવડે, પ્રત્યેક દેહ વિષે લેહ છતાં તથા વિષમતા છતાં પણ નિર્વિશેષ અકર્તા આત્માના લેહવિષે તથા વિષમતાવિષે ક્ષિયિત્ માત્ર પણ પ્રમાણ નથી. જેમ ઘટમઠાદિ સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત આકાશના લેહવિષે તથા વિષમતાવિષે ક્ષિયિત્ માત્ર પણ પ્રમાણ નથી, તેમ નિર્વિશેષ અકર્તા આત્માના લેહવિષે તથા વિષમતાવિષે ક્ષિયિત્ માત્ર પણ પ્રમાણ નથી, એ વાત પૂર્વે અનેકવાર પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ છે. (૨૯)

અપતરણિકા:—પૂર્વે ક્ષેત્રના લેહદર્શનનું કથન કરીને ક્ષેત્રજ્ઞના લેહદર્શનનો નિષેધ કર્યો. હવે શ્રીભગવાન ક્ષેત્રના લેહદર્શનનો પણ માયિકત્વરૂપ હેતુવડે નિષેધ કરે છે:—

યદા ભૂતપૃથગ્ભાવમેકસ્થમનુપશ્યતિ ।

તત્ત એવ ચ વિસ્તારં બ્રહ્મ સંપદ્યતે તદા ॥ ૩૦ ॥

શ્લોકાર્થઃ—અધિકારી પુરુષ જે સમયે ભૂતોના પૃથક્ ભાવને એક આત્માવશે સ્થિત દેખે છે, તથા એક આત્માથી જ ભૂતોના વિસ્તારને જુએ છે, તે સમયે તે એક બ્રહ્મરૂપ જ થઈ રહે છે. ૩૦

ટીકા:—હે અર્જુન ! અધિકારી પુરુષ, જે કાળે સ્થાવરજંગમરૂપ સર્વ જડ ભૂતોના પરસ્પર ભિન્નત્વરૂપ પૃથક્ભાવને, એકમાં રહેલો દેખે છે, અર્થાત્ એક જ સત્ત્વરૂપ અધિષ્ઠાન આત્માવિષે ભૂતોના પૃથક્ભાવને કદિપત દેખે છે; તાત્પર્ય એ છે કે કદિપત વસ્તુ અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન હોતી નથી; જેમકે રજ્જુવિષે કદિપત સર્પ દંડાદિ રજ્જુરૂપ અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન હોતાં નથી, તથા જેમ કનકવિષે કદિપત કુંડલ કંકણાદિ ભૂષણો કનકથી ભિન્ન હોતાં નથી; તેમ સત્ત્વરૂપ આત્મામાં કદિપત સર્વ ભૂતોના પૃથક્ભાવ પણ અધિષ્ઠાન આત્માથી ભિન્ન નથી; એ પ્રકારે શુરશાસ્ત્રનો ઉપદેશ થયા પછી જે પુરુષ ચોતાના સ્વરૂપનો વિચાર કરે છે, અર્થાત્ “આ સર્વ જગત્ આત્મારૂપ જ છે, પણ આત્માથી ભિન્ન સત્તાવાળું આ જગત્ નથી” એ પ્રમાણે જે પુરુષ વિચાર કરીને દેખે છે, તથા અધિષ્ઠાન આત્માથી સર્વ ભૂતોના વિસ્તારને

તથા પૃથક્ભાવને સ્વભ્રમાયાની પેઠે વિચાર કરીને દેખે છે, તે કાળે સમતીય-વિનતીય લોહદર્શનના અભાવથી સર્વ અનર્થોથી શૂન્ય એક પ્રદારૂપ જ થાય છે. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે -

યસ્મિન્ સર્વાણિ સૂતાનિ આત્મેવાભ્યુદિજાનતઃ । તત્ર કો મોહઃ કઃ શોકેકેકત્વમનુપદયતઃ ॥

અર્થાત્-એ જ્ઞાનાવસ્થામાં પિદ્ધાન્ પુરુષને સ્થાવર જંગમરૂપ સર્વ ભૂત પોતાના આત્મા-રૂપ જ થયેલ છે, તે જ્ઞાનાવસ્થામાં આત્માના એક અદ્વિતીય ભાવને દેખનાર તરવેલ્લા પુરુષને શોક તથા મોહ કદાચિત્ પણ થતાં નથી. તેમાં પ્રવૃત્તિ સ્વ કર્મોણિ એ પૂર્વ શ્લોકમાં તો શ્રીભગવાને ક્ષેત્રજ્ઞ આત્માના લોહનો નિષેધ કર્યો હતો, અને વદા મૃતમૃત્યુન્માર્ગ એ શ્લોકમાં શ્રીભગવાને ક્ષેત્રરૂપ આત્મપદાર્થોના લોહનો નિષેધ કર્યો છે. એટલી આ બન્ને શ્લોકમાં વિશેષતા છે. (૩૦)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! આત્માને સ્વભાવથી અઠત્તાપણું હોવા છતાં પણ શરીરના સંબંધરૂપ ઉપાધિવડે ઠત્તાપણું હોવું બેધએ” એવી અર્જુનની શંકાને નિવૃત્ત કરતાં શ્રીભગવાન્ યઃ વ્યવતિ તમાત્માનમકર્તાર્ સ વ્યવતિ એ પૂર્વોક્ત વચનના અર્થને હવે સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવે છે:-

અનાદિત્વાન્નિર્ગુણત્વાત્પરમાત્માજ્યમવ્યયઃ ।

શરીરસ્યોઽપિ કૌન્તેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે ॥ ૩૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! અનાદિ તથા નિર્ગુણ હોવાથી પરમાત્મા અવ્યય છે; આ આત્માદેવ આ શરીરમાં સ્થિત છતાં પણ કશું કરતા નથી તથા કશાથી લિપાયમાન થતા નથી. ૩૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! પરમેશ્વરથી અસિદ્ધ હોવાથી પરમાત્મા જે અપરોક્ષ પ્રત્યક્ આત્મા છે, તે આત્મા અવ્યય છે. જન્મમરણાદિ વિકારોનું નામ વ્યય છે. વિકારરૂપ વ્યયને જે પ્રાપ્ત થતો નથી તે અવ્યય કહેવાય છે, અર્થાત્ જન્મમરણાદિ સર્વ વિકારો રહિત વસ્તુનું નામ અવ્યય છે. વ્યય બે પ્રકારના હોય છે. એક તો ધર્મોના સ્વરૂપને જ ઉત્પત્તિવાળા હોવાથી, વ્યય હોય છે, અને બીજો ધર્મોના સ્વરૂપની અનુત્પત્તિ હોવા છતાં તેના ધર્મો ઉત્પત્તિવાળા હોવાથી, વ્યય થાય છે.

તેમાં શ્રીભગવાન્ આત્માવિષે પ્રથમ વ્યયનો નિષેધ કરે છે-અનાદિત્વાદિતિ તેમાં પૂર્વની અસત્ત્વ અવસ્થાનું નામ આદિ છે. જેમકે ઘટાદિ પદાર્થોની-પોતાની ઉત્પત્તિની પૂર્વે-એ અસત્ત્વ અવસ્થા હોય છે, તે અસત્ત્વ અવસ્થા જ ઘટાદિની આદિ અવસ્થા છે. આ આદિ અવસ્થા જે વસ્તુને ન હોય તે વસ્તુ અનાદિ કહેવાય છે. એવા અનાદિ સર્વ કાળે સત્ય આત્મા છે. એવા અનાદિ હોવાથી આત્માદેવ કારણના અભાવવાળા હોવાથી જન્મને પ્રાપ્ત થતા નથી. કારણ કે જે વસ્તુ આદિવત્ હોય છે તે વસ્તુનો જ જન્મ થાય છે, જેમકે ઘટાદિ પદાર્થો આદિવાળા હોવાથી જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે અને આત્માને આદિ નથી, તેથી આત્માનો જન્મ પણ થતો નથી અને જન્મની પછી જ મરણપર્યંત સર્વ ભાવવિકાર પ્રાપ્ત થાય છે; જન્મરૂપ આદિ વિકારનો અભાવ થતાં આત્માદેવને મરણપર્યંત સર્વ ભાવવિકાર પણ પ્રાપ્ત થતા નથી. તેથી આત્માદેવ પોતાના સ્વરૂપથી જન્માદિ વિકારરૂપ વ્યયને પ્રાપ્ત થતા નથી. શ્રુતિ કહે છે કે-ન તસ્ય કથિજ્જનિતા ન વાષિષ-અર્થાત્-આત્માદેવનું કોઈ પણ ઉત્પત્ત કરનારું કારણ નથી, તથા આત્માદેવના કોઈ પણ અધિષ્ઠાતા નથી.

હવે બીજા વ્યયનો નિષેધ કરે છે-નિર્ગુણત્વાદિતિ-હે અર્જુન ! આત્માદેવ સર્વ ધર્મોથી રહિત હોવાથી અવ્યય છે; કારણ કે આ શ્લોકમાં રૂપરસાદિ સર્વ ધર્મોનું પોતાના ધર્મોની

સાથે તાદાત્મ્ય જ હોય છે. માટે રૂપાદિ ધર્મો પોતાના ધર્મોને વિકારભાવની પ્રાપ્તિ ન કરવાથી ઉત્પન્ન થતા નથી, કિંતુ પોતાના ધર્મોને વિકારભાવની પ્રાપ્તિ કરીને જ ધર્મો ઉત્પન્ન થાય છે તથા નષ્ટ થાય છે. આત્મા તો સર્વ ધર્મોથી રહિત છે, તેથી આત્માદેવ ધર્મોના વ્યયવડે પણ વ્યયને પ્રાપ્ત થતા નથી. શ્રુતિ કહે ॥ કે-અવિનાશી વા અરોગ્યમાત્માલ્લચ્છિતિ ધર્મા ॥ અર્થાત્-હે મૈત્રેયી ! આત્માદેવ સ્વરૂપથી પણ નાશાદિ વિકારોથી રહિત છે તથા ધર્મોના નાશાદિ વિકારોવડે પણ નાશાદિ વિકારોને પ્રાપ્ત થતા નથી. આત્માદેવ સર્વ ધર્મોથી રહિત છે.

હવે અર્જુન ! તેથી આત્માદેવ જન્મ, અસ્તિ, વૃદ્ધિ, વિપરિણામ, અપક્ષય, વિનાશ-એ છા ભાવવિકારોથી રહિત છે, માટે આત્માદેવ આધ્યાત્મિક સંબંધે કરીને, આ શરીરમાં સ્થિત હોવા છતાં, તેમ જ શરીર પ્રવૃત્ત થવા છતાં પણ આત્માદેવ ક્રિયિતમાત્ર પણ કરતા નથી. જેવી રીતે આધ્યાત્મિક સંબંધે કરીને જળમાં રહ્યા છતાં પણ સૂર્ય, જળના ચલાયમાન થવાથી ચલાયમાન થતા નથી, તેવી રીતે આધ્યાત્મિક સંબંધે કરીને આ શરીરમાં રહેતા છતાં પણ આત્માદેવ શરીરની પ્રવૃત્તિ થવા છતાં ક્રિયિતમાત્ર પણ કરતા નથી.

હે અર્જુન ! આત્માદેવ કોઇ પણ લૌકિક કર્મ કરતા નથી. તે કારણથી આત્માદેવ કોઇ પણ કર્મનાં ફળવડે લિપાયમાન થતા નથી; કારણ કે આ લોકમાં જે પુરુષ જે શુભ અશુભ કર્મ કરે છે, તે પુરુષ જ તે કર્મનાં સુખ દુઃખરૂપ ફળવડે લિપાયમાન થાય છે. કર્મ નહિ કરનાર પુરુષ કર્મનાં ફળવડે લિપાયમાન થતો નથી અને આત્મા પણ કોઇ કર્મ કરતો નથી, તેથી આત્માદેવ કોઇ પણ કર્મનાં ફળવડે લિપાયમાન થતો નથી. તેમાં જ્ઞાન દ્વેષઃ છલ્લ દુઃર્લ્લ ઇત્યાદિ વચનવડે ઇચ્છાદ્રેષાદિવિષે ક્ષેત્રનું જ ધર્મપણું કહેલું છે; અને પ્રજ્ઞૈવ વા કર્મોણિ ક્ષિપ-માણાનિ એ વચનવડે સર્વ કર્મોવિષે માયાનું જ કાર્યપણું કહેલું છે. અસંગ આત્માનો કોઇ ધર્મ નથી તથા કોઇ કાર્ય નથી. આ કારણથી જ પરમાર્થદર્શી વિદ્વાન્ પુરુષોને સર્વ કર્મોના અધિકારનો અભાવ પૂર્વે કહેવામાં આવ્યો છે. એ રીતે આત્માવિષે સર્વ ધર્મોથી રહિતપણાનું કથન કરીને સ્વગત લેહ નિવૃત્ત કર્યો.

પ્રજ્ઞૈવ વા કર્મોણિ એ શ્લોકમાં પૂર્વે સબ્બતીય લેહ નિવૃત્ત કર્યો હતો અને વદા મૂતપ્રયગ્માર્થ એ શ્લોકમાં પૂર્વે વિગતીય લેહ નિવૃત્ત કર્યો હતો, અને જ્ઞાતિસ્વાદ નિર્ગુણસ્વાદ એ શ્લોકવડે સ્વગત લેહ નિવૃત્ત કર્યો છે. તેથી સબ્બતીય લેહ, વિગતીય લેહ તથા સ્વગત લેહ-આ ત્રણ લેહોથી રહિત હોવાથી આત્મા અદ્વિતીય પ્રકારૂપ જ છે, એ અર્થ સિદ્ધ થયો.

સમાન જાતિવાળા પદાર્થોના જે પરસ્પર લેહ છે તે સબ્બતીય લેહ કહેવાય છે; જેમકે એક વૃક્ષમાં બીજા વૃક્ષનો લેહ છે. વિરુદ્ધ જાતિવાળા પદાર્થોના જે પરસ્પર લેહ છે, તેનું નામ વિગતીય લેહ છે; જેમકે વૃક્ષવિષે પાષાણનો લેહ છે. એક જ વસ્તુવિષે પોતાના અવયવોએ કરીને લેહ છે, તેનું નામ સ્વગત લેહ છે; જેમ કે એક જ વૃક્ષવિષે શાખા-પત્ર પુષ્પ ફળ ઇત્યાદિ અવયવોએ કરીને લેહ છે. યજ્ઞો દેવઃ સર્વવૃક્ષેષુ ઘટઃ આ શ્રુતિ સર્વ જૂતો-વિષે એક જ આત્મા કહે છે. આત્માનો સમાન જાતિવાળો બીજો કોઇ આત્મા નથી, તેથી આત્માવિષે સબ્બતીય લેહ સંભવતો નથી. જ્ઞાતોઽપ્યદર્શ એ શ્રુતિ આત્માથી ભિન્ન સર્વ જગતને કલ્પિત કહે છે અને કલ્પિત વસ્તુના અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન સત્તા હોતી નથી, તેથી આત્માવિષે વિગતીય લેહ પણ સંભવતો નથી; અને નિષ્કલ્પ નિર્ગુણ નિષ્કલ્પિત ણંતે એ શ્રુતિ આત્માને નિર-વયવ નિર્જેષુ નિર્ગુહ્ય કહે છે, તેથી આત્માવિષે સ્વગતલેહ પણ સંભવતો નથી. (૩૧)

અવતરણિકા:-શરીરમાં રહેલો પલ્લુ એ આત્માદેવ પોતે અસંગ હોવાથી, તે શરીરનાં ઠમોં ઠરીને લિપાયમાન થતો નથી, એ અર્થ પૂર્વ શ્લોકમાં કથન કર્યો. હવે શ્રીભગવાન્ તે પૂર્વોક્ત અર્થવિષે દૃષ્ટાંત કહે છે:-

યથા સર્વગતં સૌકમ્યાદાકાશં નોપલિપ્યતે ।

સર્વત્રાવસ્થિતો દેહે તથાત્મા નોપલિપ્યતે ॥ ૩૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-જેમ સર્વત્ર વ્યાપક આકાશ અસંગ સ્વભાવવાળું હોવાથી લિપાયમાન થતું નથી, તેમ સર્વ દેહવિષે આત્માદેવ સ્થિત હોવા છતાં, અસંગ સ્વભાવવાળા હોવાથી લિપાયમાન થતા નથી. ૩૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! જેમ ઘટમઠથી લઈને જેટલા દુષ્ટ તથા અદુષ્ટ મૂર્ત દ્રવ્યો છે, તે સર્વ દ્રવ્યો વિષે અંતર તથા બાહ્ય વ્યાપેલું વર્તમાન થતું આકાશ સૂક્ષ્મ હોવાથી અધોત્ અસંગ સ્વભાવવાળું હોવાથી મૂર્ત દ્રવ્યોના સુર્ગધ, દુર્ગધ, વર્ષા, આતપ, અગ્નિ, ધૂમ, રજ, પંક ઇત્યાદિ ગુણદોષોવડે લિપાયમાન થતું નથી; તેમ દેવ, મનુષ્ય, પશુ ઇત્યાદિ ઉચ્ચ-નીચ સર્વ દેહોવિષે અંતર-બાહ્ય સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા આત્માદેવ અસંગ સ્વભાવવાળા હોવાથી દેહોદિષ્ટ શુભઅશુભ ધર્મોવડે લિપાયમાન થતા નથી. શ્રુતિ કહે છે કે-અસંગો ન હિ લજ્જતે અધોત્-આત્માદેવ અસંગ હોવાથી કોઈ પણ વસ્તુની સાથે સંબંધને પ્રાપ્ત થતા નથી. (૩૨)

અવતરણિકા:-વળી આત્માદેવવિષે કેવળ અસંગતારૂપ હેતુથી જ અલેપતા નથી, કિંતુ પ્રકાશકત્વરૂપ હેતુથી પણ આત્માદેવવિષે અલેપતા છે; આ અર્થનું હવે શ્રીભગવાન્ દૃષ્ટાંતવડે કથન કરે છે:-

યથા પ્રકાશયત્યેકઃ કૃત્સ્નં લોકમિમં રવિઃ ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રી તથા કૃત્સ્નં પ્રકાશયતિ ભારત ॥ ૩૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! જેમ એક જ સૂર્ય આ સર્વ લોકને પ્રકાશ કરે છે તેમ ક્ષેત્રજ્ઞ નામનો આત્મા આ સર્વ ક્ષેત્રોને પ્રકાશ કરે છે. ૩૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! જેમ એક જ સૂર્ય આ રૂપવાન્ દેહોદિ સર્વ વસ્તુઓને પ્રકાશિત કરે છે, પરંતુ પ્રકાશ્યરૂપ દેહોદિ સર્વ વસ્તુઓના ધર્મોવડે સૂર્ય લિપાયમાન થતો નથી, તથા પ્રકાશ્યરૂપ દેહોદિ વસ્તુઓના લેહવડે સૂર્ય લેહને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી; તેમ એક જ ક્ષેત્રજ્ઞ આત્મા પૂર્વોક્ત સર્વ ક્ષેત્રને પ્રકાશિત કરે છે. આ કારણથી જ ક્ષેત્રજ્ઞ આત્મા પ્રકાશ્યરૂપ ક્ષેત્રના ધર્મોવડે લિપાયમાન થતો નથી, તથા પ્રકાશ્યરૂપ ક્ષેત્રના લેહવડે તે ક્ષેત્રજ્ઞ આત્મા લેહને પ્રાપ્ત થતો નથી. એટલા કથનથી શ્રીભગવાને એવું અનુમાન સૂચિત કર્યું કે, ક્ષેત્રજ્ઞ આત્મા ક્ષેત્રના ધર્મોવડે લિપાયમાન થતો નથી તથા ક્ષેત્રજ્ઞના લેહવડે લેહને પ્રાપ્ત થતો નથી; કારણ કે તે ક્ષેત્રનો પ્રકાશક હોય છે. જે જે વસ્તુનો પ્રકાશક હોય છે તે તે પ્રકાશ્ય વસ્તુના ધર્મોવડે લિપાયમાન થતો નથી તથા પ્રકાશ્ય વસ્તુના લેહવડે પણ લેહને પ્રાપ્ત થતો નથી; જેવો કે સૂર્ય છે.

કિંવા ક્ષેત્રજ્ઞ આત્મા ક્ષેત્રજ્ઞના ધર્મોવડે લિપાયમાન થતો નથી, એ વાત કેવળ અનુમાન પ્રમાણવડે જ સિદ્ધ નથી, કિંતુ સાક્ષાત્ શ્રુતિ ભગવતી પણ એ અર્થનું કથન કરે છે કે:-

યયો યથા સર્વલોચસ્ય ચક્ષુર્ન લિપ્યતે ચાક્ષુષૈર્વાંઘરોષે । એવસ્તથા સર્વમૂતાન્તરાત્મા ન લિપ્યતે લોકદુઃખેન જાણ: ॥ અર્થાત્ જેમ સર્વ લોકના ચક્ષુરૂપ સૂર્ય, ચક્ષુના વિષયરૂપ બાહ્ય પદાર્થોના દોષોવડે લિપાયમાન થતા નથી, તેમ સર્વ જડ પદાર્થોને પ્રકાશિત કરનાર તથા દેહાદિ સંઘાતથી બિજા એવો જે સર્વ જૂતોનો અંતરાત્મા છે, તે એક અદ્વિતીય આત્મા પણ પ્રકાશ્યરૂપ દેહાદિનાં દુઃખોવડે લિપાયમાન થતો નથી. (૩૩)

અવતરણિકા:—હવે શ્રીભગવાન્ આ તેરમા અધ્યાયના અર્થનો કૃળસંહિત ઉપસંહાર કરે છે:—

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોરેવમંતરં જ્ઞાનચક્ષુષા ।

ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષં ચ યે વિદુર્યાંતિ તે પરમ્ ॥ ૩૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે પુરુષ ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞ આ બંનેની વિલક્ષણતાને પૂર્વોક્ત પ્રકારે કરી જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુવડે જાણે છે તથા જૂતોના કારણરૂપ માયાના અત્યંતભાવને જાણે છે, તે અધિકારી પુરુષ કેવલ્ય મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૪

ટીકા:—હે અર્જુન! પૂર્વે કહેલું જે ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞ છે, તે બંનેની વિલક્ષણતાને જે પુરુષ જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુવડે જાણે છે, અર્થાત્ “એ ક્ષેત્ર જડ છે, કર્તા છે, વિકારી છે તથા પરિચિન્ન છે” અને “ક્ષેત્રજ્ઞ આત્મા તો ચેતન છે, અકર્તા છે, અવિકારી છે તથા અપરિચિન્ન છે” એ પ્રકારની બંનેની વિલક્ષણતાને જે અધિકારી પુરુષો શુરુશાસ્ત્રના ઉપદેશજન્ય આત્મજ્ઞાનરૂપ ચક્ષુવડે જાણે છે, તથા જે અધિકારી પુરુષો જૂતપ્રકૃતિના મોક્ષને જાણે છે, તે મુક્તિને પામે છે.

તેમાં આકાશાદિ સર્વ જૂતોના કારણરૂપ જે માયા, અવિદ્યા, અજ્ઞાન ઇત્યાદિ નામોવાળી પરમેશ્વરની શક્તિ છે, આ માયાશક્તિનું માર્ગ ૥ પ્રકૃતિ વિચાર ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ કથન કરે છે, તે માયાશક્તિ જૂતપ્રકૃતિ કહેવાય છે. આ જૂતપ્રકૃતિની, જે ‘હું બ્રહ્મરૂપ છું,’ એ પ્રકારની પરમાર્થજૂત આત્મવિદ્યાવડે, આત્મવિક નિવૃત્તિ છે, તે જૂતપ્રકૃતિમોક્ષ કહેવાય છે. એવા જૂતપ્રકૃતિમોક્ષને પણ જે અધિકારી પુરુષો જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુવડે જાણે છે, તે અધિકારી જનો જ પરમાર્થ આત્મવસ્તુ સ્વરૂપ કેવલ્ય મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. એવી કેવલ્ય મુક્તિને પ્રાપ્ત થઈને અધિકારી જનો પુનઃ દેહને ગ્રહણ કરે નહિ. આથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, જે પુરુષ પૂર્વોક્ત અમાનિત્વાદિ સાધનોએ કરીને સંપન્ન છે, તથા પૂર્વોક્ત ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ બંનેની વિલક્ષણતાના જ્ઞાનવાળો છે, તે અધિકારી પુરુષને જ સર્વ અનર્થોની નિવૃત્તિવડે પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે; તેથી પરમ પુરુષાર્થની ઇચ્છાવાળા પુરુષે અમાનિત્વાદિ સાધનો અવશ્ય સંપાદન કરવાં, તથા ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ ઉભયનું વિવેકજ્ઞાન અવશ્ય સંપાદન કરવું. (૩૪)

આ પ્રમાણે શ્રીમાન્ ભગવાને આપેલી ઉપનિષદમાં અલ્પવિદ્યાના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞિભાગયોગ” નામના ત્રણેશ અબ્યાય ઉપર શ્રીશ્વદ્ધનાન્દ સ્વામીની રચેલી ‘ગૃહાર્થદીપિકા’ નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણાર્પણમસ્તુ.

ચતુર્દશ અધ્યાય

શુભ્રત્રયવિભાગયોગ

અવતરણિકા:-પૂર્વે તેરમા અધ્યાયમાં—

યાયત્સંજાયતે કિંચિત્તત્ત્વં સ્થાવરજંગમમ્ । શ્વેત્રશ્વેત્રજ્ઞસંયોગાત્તદિદિ ભરતર્પમ ॥

એ શ્લોકવડે શ્રીભગવાને શ્વેત્ર-શ્વેત્રજ્ઞ ઉભયના સંયોગથી સર્વ સ્થાવરજંગમ ભૂતોની ઉત્પત્તિ કહી હતી. તેમાં ઇશ્વરને નહિ અંગીકાર કરનાર નિરીશ્વર સાંખ્યમતના ખંડનવડે શ્વેત્ર-શ્વેત્રજ્ઞના સંયોગને ઇશ્વરનું અધીનપણું અવશ્ય કહેવું જોઈએ તથા તેરમા અધ્યાયમાં વારણ ગુણ-ગોણ્ય લક્ષણોનિર્ગમ્ય એ વચનવડે શ્રીભગવાને શુદ્ધોના સંગને જ જન્મનું કારણ કહ્યું હતું. તેમાં કયા શુદ્ધવિષે કયા પ્રકારે કરીને સંગ યાય છે તથા તે શુદ્ધ કેવો છે તથા તે શુદ્ધ કેવા પ્રકારે કરી જીવને બન્ધન કરે છે, એ અર્થ પણ અવશ્ય કરીને કહેવો જોઈએ. મૂતમહ-તિમોક્ષ એ વિદ્યુર્વાતિ તે વરમ્ એ વચનવડે શ્રીભગવાને ભૂતપ્રકૃતિના મોક્ષનું કથન કર્યું હતું. તેમાં ભૂતપ્રકૃતિ નામવાળા સત્ત્વાદિ શુદ્ધોથી અધિકારી પુરુષનો કયા પ્રકારે મોક્ષ યાય છે, તથા મુક્ત થયેલા પુરુષનાં કયાં લક્ષણો છે, એ અર્થ પણ અવશ્ય કહેવો જોઈએ. એ સર્વ અર્થ વિસ્તારથી કહેવાને વારને શ્રીભગવાને આ ચૌદમા અધ્યાયનો પ્રારંભ કર્યો છે. તેમાં શ્રોતા પુરુષોની રુચિ ઉત્પન્ન કરવા વાસ્તે શ્રીભગવાન વક્ષ્યમાણ અર્થની બે શ્લોકોવડે સ્તુતિ કરવાં કહે છે:—

શ્રીભગવાનુવાચ-પરં ભૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ જ્ઞાનાનાં જ્ઞાનમુત્તમમ્ ।

યજ્ઞાત્વા મુનયઃ સર્વે પરાં સિદ્ધિમતો ગતાઃ ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-શ્રીભગવાનું કહે છે:-હે અર્જુન ! જ્ઞાનના સાધનોની વિષે ઉત્તમ તથા શ્રેષ્ઠ એવા જ્ઞાનસાધનને હું (ભગવાનું) ફરીથી પણ વારા પ્રતિ કથન કરું છું, જે સાધનના અનુ-ધાનવડે સર્વ મુનિઓ આ દેહબન્ધનથી પરમ કેવલ્ય મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧

ટીકા:-શ્રીભગવાને કહ્યું જાણ્યેતેનેતિ જ્ઞાનં અર્થાત્ જે સાધનવડે આત્મવસ્તુ જાણવામાં આવે છે, તેનું નામ જ્ઞાન છે. એ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિવડે અહીં જ્ઞાન શબ્દ પરમાત્મવિષયક જ્ઞાનનાં સાધનને વાચક છે. આ જ્ઞાન પર છે અર્થાત્ પરમાત્મરૂપ પરવસ્તુવિષયક હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે. વળી તે જ્ઞાન જ્ઞાનોની મધ્યમાં ઉત્તમ છે અર્થાત્ તમેતં વેદાગ્રવચ્ચેન પ્રાપ્ત્વા વિચિત્રિયંતિ યજ્ઞેન દાનૈઃ તપસાઽજાણકેન એ શ્રુતિએ વિધાન કરેલાં જે યજ્ઞ-દાનાદિ જ્ઞાનનાં સર્વ બહિર્ગમ સાધનોની મધ્યમાં જ્ઞાન ઉત્તમ ક્રીણે છે તે હોવાથી, જ્ઞાન ઉત્તમ છે. કાંઈ પૂર્વોક્ત અમાનિત્વાદિ સાધનોની મધ્યમાં જ્ઞાન ઉત્તમ નથી; કારણ કે અમાનિત્વાદિ સાધનો પણ અંતર્ગમ સાધનો હોવાથી ઉત્તમ ક્રીણના જ હેતુઓ છે. તેમાં વરમ્ એ વિશેષણવડે જ્ઞાનવિષે ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુ વિષ-યકત્વ કથન કર્યું અને જ્ઞાનમ્ એ વિશેષણવડે જ્ઞાનવિષે ઉત્કૃષ્ટ કૃત્રણું કથન કર્યું. તેથી બન્ને શબ્દોવિષે પુનરુક્તિ દોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. એવા ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુને વિષય કરનાર તથા ઉત્કૃષ્ટ ક્રીણની પ્રાપ્તિ કરનાર આત્મજ્ઞાનના સાધનરૂપ જ્ઞાનને હું-શ્રીભગવાનું વારી-અર્જુનની પ્રત્યે પુનઃ પણ કથન કરું છું; અર્થાત્ પૂર્વના અધ્યાયોમાં જે જ્ઞાન અનેકવાર મેં વારી

પ્રત્યે કથન કર્યું છે, તે જ જ્ઞાન અત્યારે પુનઃ પણ પૂર્વોક્ત રીતે ઠિચિત્ત વિલક્ષણ પ્રકારે કરીને, હું વારી પ્રત્યે કથન કરું છું, કે જે સાધનરૂપ જ્ઞાનને શ્રદ્ધા ભક્તિપૂર્વક અનુયાન કરીને, સર્વ મનનશીલ સંન્યાસીઓ આ દેહબંધનમાંથી ટેવલ્યમોક્ષરૂપ પરમ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા છે. (૧)

અવતરણિકા:—સાધનરૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં પુરુષને મોક્ષરૂપ પરમ સિદ્ધિ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, એ પ્રકારના નિયમનું હવે શ્રીભગવાન કથન કરે છે:—

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायंते प्रलयेन व्यथंति च ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થ:—આ સાધનરૂપ જ્ઞાનના અનુયાનવડે મારા-પરમેશ્વરના અદ્વિતીય નિર્ગુણ સ્વરૂપને અત્યંત અલેહરે કરી પ્રાપ્ત થયેલા વિદ્વાન્ પુરુષ સદ્વિક્રમમાં ઉત્પન્ન થતો નથી તથા પ્રલયકાળવિષે પણ તેના લય થતો નથી. ૨

ટીકા:—હે અર્જુન ! સાધનરૂપ જ્ઞાનનું શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક અનુયાન કરી, મારા-પરમેશ્વરના અદ્વિતીય નિર્ગુણ સ્વરૂપને અત્યંત અલેહરૂપે કરી, પ્રાપ્ત થનાર અર્થાત્ “હું જ અદ્વિતીય નિર્ગુણ પ્રજ્ઞરૂપ છું” એ પ્રકારે પોતાના આત્માને અદ્વિતીય નિર્ગુણ પ્રજ્ઞરૂપ બાણનાર વિદ્વાન્ પુરુષ, સર્ગમાં ઉત્પન્ન થતો નથી તથા પ્રલયમાં લય પણ પામતો નથી, અર્થાત્ હિરણ્યગર્ભાદિ ઉત્પન્ન થતા પણ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ ઉત્પન્ન થતો નથી તથા હિરણ્યગર્ભના વિનાશકાળરૂપ પ્રલયવિષે પણ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ લયભાવને પ્રાપ્ત થતો નથી. (૨)

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે જે શ્લોકોવાડે જ્ઞાનની પ્રથંસા કરીને શ્રીભગવાને શ્રોતા પુરુષોને જ્ઞાનના અભિમુખ કર્યા હવે પરમેશ્વરને અધીન વર્તનાર પ્રકૃતિ અને પુરુષ બન્નેને જ સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિનું કારણપણું છે, સાંખ્ય શાસ્ત્રની પેઠે સ્વતંત્ર રીતે તે પ્રકૃતિ-પુરુષ બન્નેમાં સર્વ ભૂતોનું કારણપણું નથી, એ વિવક્ષિત અર્થનું શ્રીભગવાન જે શ્લોકોવાડે કથન કરે છે:—

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भे दधाम्यहम् ।

संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે ભારત ! ત્રિગુણાત્મક માયા માર્ફ-ઈશ્વરનું ગર્ભાધાનનું સ્થાન છે. આ માયાવિષે હું-ઈશ્વર સંકલ્પરૂપ ગર્ભને ધારણ કરું છું તથા આ ગર્ભાધાનથી જ સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે ૩

ટીકા:—હે અર્જુન ! મારી-પરમેશ્વરની મહદ્બ્રહ્મ એ યોનિ છે. અહીં મહદ્બ્રહ્મ શબ્દવડે અવ્યાકૃતનો અર્થ ગ્રહણ કરવો, જે અવ્યાકૃતને સાસ્રમાં અવિદ્યા, અજ્ઞાન, પ્રકૃતિ, ત્રિગુણાત્મિકા માયા ઇત્યાદિ નામોવાડે કહેવામાં આવી છે. આ અવ્યાકૃત પોતાનાં આકાશાદિ સર્વ કાર્યોની અપેક્ષાએ કરી અધિક હેવાથી મહદ્ કહેવાય છે, તથા પોતાનાં સર્વ કાર્યોની વૃદ્ધિને હેતુ હેવાથી બ્રહ્મ કહેવાય છે, અથવા બ્રહ્મની ઉપાધિરૂપ હેવાથી તે અવ્યાકૃત બ્રહ્મ કહેવાય છે, અથવા મહત્ત્વ નામના પ્રથમ કાર્યની વૃદ્ધિને હેતુ હેવાથી, તે અવ્યાકૃત પણ મહદ્બ્રહ્મ કહેવાય છે. એવા મહદ્બ્રહ્મ નામવાળી ત્રિગુણાત્મિકા માયા મારી-પરમેશ્વરની યોનિ છે અર્થાત્ ગર્ભાધાન કરવાના સ્થાનરૂપ છે.

એવી માયારૂપ યોનિમાં હું-પરમેશ્વર ગર્ભને ધારણ કરું છું, અર્થાત્ સર્વ ભૂતોના જન્મના કારણરૂપ જે પુરોહિત વદ્યોના પ્રજાપતેષુ એ પ્રકારનો ઉદ્ધારૂપ સંકલ્પ છે, તે સંકલ્પ-રૂપ ગર્ભને માયારૂપ યોનિમાં હું ધારણ કરું છું, અર્થાત્ તે સંકલ્પનો વિષય કરું છું. જેવી રીતે આ લોકમાં કોઈ પિતા, પુણ્યપાપવટે યુક્ત થયેલા તથા ત્રીહિયવાદિ આહારરૂપવટે પોતામાં લીન થયેલા એવા પુત્રનો સ્થૂલ શરીરની સાથે સંબંધ કરવા વાસ્તે, પોતાની યોનિ-વિષે વીર્યના સિચનપૂર્વક ગર્ભને ધારણ કરે છે. આ ગર્ભાધાનથી પુત્ર સ્થૂલ શરીરની સાથે સંબંધવાળો થાય છે, તથા શરીરના સંબંધ વાસ્તે મધ્યમાં કલિલ, છુદ્ધુદ આદિ અનેક અવ-સ્થાઓ થાય છે; તેવી રીતે પ્રલયકાળમાં મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે લીન થયેલા જે અવિદ્યા-કામ કર્મવાળા ક્ષેત્રજ્ઞ નામે જીવોને સદ્વિક્ષણે કાર્યકારણના સંધાતરૂપ ભોમ્ય ક્ષેત્રની સાથે સંબંધ કરવા વાસ્તે જ હું-પરમેશ્વર ચિદાભાસરૂપ વીર્યના સિચનપૂર્વક માયાની વૃત્તિરૂપ ગર્ભને ધારણ કરું છું. શરીરના સમ્બંધ વાસ્તે મધ્યમાં આકાશ-તેજ-વાયુ-જલ-પૃથિવી ઇત્યાદિની ઉત્પત્તિરૂપ અવસ્થા થાય છે. માયારૂપ યોનિવિષે હું-પરમેશ્વરકૃત ગર્ભાધાનથી જ હિરણ્ય-ગર્ભાદિ સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. હું-પરમેશ્વરકૃત ગર્ભાધાનવિના સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ કદી પણ થતી નથી. (૩)

અવતરણિકા:—“હિ ભગવન્ ! માયારૂપ યોનિવિષે આપ-પરમેશ્વરકૃત ગર્ભાધાનથી સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે સંભવશે ? કારણ કે દેવતાદિ દેહવિશેષોનાં ખીન કારણો પણ સંભવિત હોઈ શકે છે” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

સર્વયોનિષુ કૌતેય મૂર્તયઃ સંભવંતિ યાઃ ।

તાસાં બ્રહ્મ મહયોનિરહં વીજપ્રદઃ પિતા ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે કૌતેય ! દેવાદિ સર્વ યોનિઓમાં ઉત્પન્ન થનારાં શરીરોની, માયા માતા-રૂપે છે તથા હું-પરમેશ્વર ગર્ભાધાનના કર્તા પિતારૂપ છું. ૪

ટીકા:—હે અર્જુન ! દેવ, પિતર, મનુષ્ય, પશુ, મૃગ ઇત્યાદિ સર્વ યોનિઓમાં ઉત્પન્ન થનાર ભૂતિઓ અર્થાત્ જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ, ઉદ્ભિજ એવા લેહે કરીને વિલક્ષણ તથા નાના પ્રકારના આહારવાળાં ઉત્પન્ન થનાર શરીરરૂપ સર્વ ભૂતિઓની, ભૂતિના કારણભાવને પ્રાપ્ત થયેલી અવ્યાકૃત નામની માયા જ માતારૂપ છે; અને હું-પરમેશ્વર તો માયારૂપ યોનિવિષે ગર્ભાધાન કરનારા સર્વ શરીરોના પિતારૂપ છું. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, દેવાદિ શરીરોનાં પ્રતીત થનારાં લોકપ્રસિદ્ધ સર્વ કારણો અવ્યાકૃત નામે માયારૂપ પ્રજ્ઞાના જ અવસ્થાવિશેષરૂપ છે. તેથી સંપન્ન સર્વજ્ઞતાનાં તત્તો મવક્તિ મારત એ ભગવાનનું વચન યુક્ત જ છે. (૪)

અવતરણિકા:—પૂર્વ ઉધરને નહિ અંગીકાર કરનારા નિરીશ્વરવાદી એવા સાંખ્ય શાસ્ત્રનું ખંડન કરીને, ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞના સંયોગને ઉધરનું અધીનપણું કહ્યું. હવે, કયા શુદ્ધોવિષે કયા પ્રકારે કરીને સંગ થાય છે, તથા તે શુદ્ધો કયા છે તથા તે શુદ્ધો કઈ રીતે પુરુષને બંધાયમાન કરે છે; એ સર્વ અર્થ, શ્રીભગવાન્ સર્વ રજસ્તમઃ એ શ્લોકથી શરૂ કરીને વાચ્યં શુદ્ધેષ્ય કર્તારં એ શ્લોકથી પ્રથમના ઔદ શ્લોકોવડે કહે છે:—

સત્ત્વં રજસ્તમ ઇતિ ગુણાઃ પ્રકૃતિસંભવાઃ ।

નિવૃદ્ધંતિ મહાવાહો દેહે દેહિનમવ્યયમ્ ॥ ૫ ॥

પ્રલોકાર્થ:-હે મહાન બાહુવાળા અર્જુન ! સત્ત્વ, રજઃ તથા તમ આ માયાથી ઉત્પન્ન થયેલા ત્રણ ગુણો આ દેહ વિષે અવ્યય છવાત્માને બંધાયમાન કરે છે. ૫

ટીકા:-હે અર્જુન ! સત્ત્વ, રજઃ તથા તમ એ નામવાળા સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો ચૈતન્ય પુરુષની પ્રત્યે નિત્ય જ પરતંત્ર છે, કદાપિ પણ સ્વતંત્ર હોતા નથી. કારણ કે સર્વ અચેતનરૂપ પદાર્થો ચૈતન્ય પુરુષને અર્થે જ હોય છે; જેમ ગૃહાદિ અચેતન પદાર્થો ચેતન ગૃહી પુરુષને અર્થે જ છે, તેમ સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો પણ અચેતન હોવાથી ચેતન પુરુષને અર્થે જ છે. જેમ નૈયાયિકો રૂપાદિ ગુણોને પૃથિવીઆદિ દ્રવ્યના આશ્રિત માને છે, તેમ સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો કદાં દ્રવ્યના આશ્રિત નથી. જેમ નૈયાયિકો રૂપાદિ ગુણોને પૃથિવીઆદિ ગુણી દ્રવ્યથી ભિન્ન માને છે, તેમ આ સિદ્ધાંતમાં સત્ત્વાદિ ગુણોનું માયારૂપ પ્રકૃતિથી ભિન્નપણું વિવક્ષિત નથી, કારણ કે સિદ્ધાંતમાં તે માયારૂપ પ્રકૃતિ સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોરૂપ જ છે.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો જે કદાચિત્ પ્રકૃતિરૂપ જ હોય તો પ્રકૃતિસંભવા એ વચનવડે ગુણોની ઉત્પત્તિ પ્રકૃતિથી શા માટે કહી છે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-પ્રકૃતિસંભવાઃ इति હે અર્જુન ! સત્ત્વ, રજઃ, તમ એ ત્રણ ગુણોની સામ્ય અવસ્થા, પ્રકૃતિ કહેવાય છે. આજ પ્રકૃતિને શાસ્ત્રમાં મારી-ભગવાનની માયા કહેવામાં આવી છે. આવી માયારૂપ પ્રકૃતિથી સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો પરસ્પર અંગઅંગીભાવવડે વિષમતાએ કરીને પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી સત્ત્વાદિ ગુણોને પ્રકૃતિસંભવા એ નામવડે કહેવામાં આવ્યા છે. સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો આ દેહમાં અર્થાત્ પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ શરીરઇન્દ્રિય સંઘાતવિષે અવ્યયરૂપ દેહીને જ અર્થાત્ વાસ્તવિક રીતે જન્મમરણાદિ સર્વ વિકારોથી રહિત હોવાથી અવ્યયરૂપ તથા અવિદ્યાવડે દેહની સાથે તાદાત્મ્યભાવને પ્રાપ્ત થયેલા છવાને બંધાયમાન કરે છે. અર્થાત્ વાસ્તવિક રીતે નિર્વિકારરૂપ-છવાત્માને સત્ત્વાદિ ગુણો પોતાના વિકારોવડે યુક્ત થયેલાની પેઠે દર્શાવે છે. એ જ સત્ત્વાદિ ગુણોવડે કરવામાં આવતો છવાત્માવિષે બંધ છે. આ પ્રકારેના નિવર્તિતિ એ શબ્દનો અર્થ આગલા પ્રલોકોમાં પણ બતાવી લેવો. તેવિષે દર્શાવ:-જેમ જળથી ભરેલું પાત્ર આકાશમાં રહેલા સૂર્યને પ્રતિબિમ્બાધ્યાસવડે પોતામાં રહેલા કંપાદિ વિકારોવડે યુક્ત થયેલાની પેઠે દર્શાવે છે, તેમ સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો પણ વાસ્તવિક રીતે નિર્વિકાર આત્માને પણ પોતામાં રહેલા વિકારોવડે યુક્ત થયેલાની પેઠે દર્શાવે છે-દેખાડે છે. આત્માવિષે વાસ્તવિક રીતે બંધ સંભવતો નથી, તેમ શરીરત્વોપિ વૈતિય ન કોતિ ન લિપ્યતે એ વચનમાં પૂર્વ વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યું છે. (૫)

અવતરણિકા-પૂર્વ પ્રલોકમાં સત્ત્વ, રજઃ, તમ એ ત્રણ ગુણોવિષે છવાત્માનું બંધકપણું કહ્યું. હવે, ક્યો ગુણ કેના સંગવડે છવાત્માને બંધાયમાન કરે છે, એ અર્થ શ્રીભગવાત્ કહે છે.—

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।

सुखसंगेन वच्नाति ज्ञानसंगेन चानघ ॥ ६ ॥

પ્રલોકાર્થ:-હે સર્વ વ્યસનોથી રહિત અર્જુન ! આ સઘળા ગુણોવિશે, સત્ત્વગુણ સ્વચ્છ હોવાથી પ્રકાશક તથા દુઃખથી રહિત છે તથા તે છવાત્માને સુખના સંગવડે તથા જ્ઞાનના સંગવડે બંધાયમાન કરે છે. ૬

ટીકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વ કહેલા સત્ત્વ-રજઃ-તમ, એ ત્રણ ગુણોમાં પહેલો સત્ત્વગુણ પ્રકાશક છે, અર્થાત્ ચૈતન્યના તમેગુણકૃત આવરણને નાશ કરનાર છે. આ પ્રકાશવામાં શું

હેતુ છે તે કહે છે:-નિર્મલ્લાઘ્વ इति-અર્થાત્-પોતાની સ્વચ્છ સ્વભાવતાવડે ચેતનના પ્રતિબિંબને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય હોવાથી સત્ત્વગુણ પ્રકાશક છે. કિંવા સત્ત્વગુણ કેવળ ચેતન્યનો જ અભિવ્યંજક નથી કિંતુ અનામય પણ છે, અર્થાત્ દુઃખરૂપ આમયના વિરોધી સુખનો પણ સત્ત્વગુણ અભિવ્યંજક છે. એ પ્રમાણે ચેતન્યનો તથા સુખનો સત્ત્વગુણ જીવાત્માને સુખસંગવડે તથા જ્ઞાનસંગવડે બંધાયમાન કરે છે.

અહીં સુખ શબ્દવડે તથા જ્ઞાન શબ્દવડે અંતઃકરણના પરિણામરૂપ સુખનો તથા જ્ઞાનનો અર્થ ગ્રહણ કરવો; સુખ તથા જ્ઞાનશબ્દવડે આત્મસ્વરૂપ સુખનો તથા જ્ઞાનનો અર્થ ગ્રહણ કરવો નહિ; કારણ કે इच्छा द्वेषः स्वर्ग दुःखं संघातश्चेतना घृतिः એ પૂર્વોક્ત શ્લોકમાં સુખને તથા ચેતનારૂપ જ્ઞાનને પણ ઇચ્છાદ્વેષાદિની પેઠે ક્ષેત્રના જ ધર્મરૂપ કહેલ છે. તેમાં અંતઃકરણના ધર્મરૂપ સુખ તથા જ્ઞાન એ ઉભયનો આત્માવિષે જે અધ્યાસ છે, જે અધ્યાસ “હું સુખી છું” “હું જ્ઞાતી છું” એ પ્રકારની પ્રતીતિવડે સિદ્ધ છે, તેનું નામ સુખસંગ તથા જ્ઞાનસંગ છે. એવા સુખસંગવડે તથા જ્ઞાનસંગવડે સત્ત્વગુણ જીવાત્માને બંધાયમાન કરે છે. વિષયનો ધર્મ પ્રકાશકરૂપ વિષયી હોતો નથી, જેમકે ઘટાદિ વિષયોનો ધર્મ પ્રકાશક સૂર્યનો હોતો નથી. તેથી સર્વ બંધ માત્ર અવિદ્યા જ છે, એ વાત પૂર્વે અનેકવાર કહેવામાં આવી છે. (૬)

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासंगसमुद्भवम् ।

तन्निवृत्ताति कौंतेय कर्मसंगेन देहिनम् ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે કૌંતેય ! જેનાથી તૃષ્ણા તથા સંગની ઉત્પત્તિ થાય છે, એવા રજોગુણને તું રાગરૂપે જાણ. આ રજોગુણ દેહાભિમાની જીવને કર્મના સંગે કરી બંધાયમાન કરે છે. ૭

ટીકા:-પુરુષ શબ્દાદિ વિષયોમાં રજનને પ્રાપ્ત થતો હોવાથી તેને રાગ કહેવામાં આવે છે. આ રાગ જ જેનો આત્મા એટલે સ્વરૂપ છે તે રાગાત્મક, કહેવાય છે. એવો રાગાત્મક તું રજોગુણને જાણ. યદ્યપિ રાગ રજોગુણનો ધર્મ છે, તથાપિ ધર્મ-ધર્મી જાણે તો તાહાત્ય થાય છે, તેથી રજોગુણને રાગરૂપ કહ્યો છે. આ કારણથી જ રજોગુણ તૃષ્ણા સંગવડે યનાર છે. અપ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રાપ્તિની અભિલાષા, તેનું નામ તૃષ્ણા કહેવાય છે અને પ્રાપ્ત વસ્તુનો વિનાશ થતાં પણ વસ્તુનું રક્ષણ કરવાની અભિલાષા, તેનું નામ આસંગ છે. જેથી તૃષ્ણા અને આસંગ ઉભયની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેનું નામ તૃષ્ણાસંગસમુદ્ભવ (તૃષ્ણાના સંગથી યનાર) છે. એવો રજોગુણ વાસ્તવિક રીતે અકર્તારૂપ હોવા છતાં પણ કર્તૃત્વ અભિમાનવાળા જીવાત્માને કર્મસંગવડે બંધાયમાન કરે છે. આ લોકના કૃણના હેતુરૂપ તથા પરલોકના કૃણના હેતુરૂપ લૌકિક-વૈદિક કર્મોમાં “હું આ કર્મ કરું છું, હું આ કર્મના કૃણો ભોગવીશ” એ પ્રકારના અભિનિવેશવિશેષનું નામ કર્મસંગ છે. આ કર્મસંગવડે રજોગુણ જીવાત્માને બંધાયમાન કરે છે. જે કારણથી રજોગુણ કેવળ પ્રવૃત્તિનો જ હેતુ છે. (૭)

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।

प्रमादालस्यनिद्रामिस्तन्निवृत्ताति' भारत ॥ ૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભારત ! વળી તમોગુણને તું અજ્ઞાનજન્ય જાણજે. જે તમોગુણ સર્વ જીવને ભ્રાંતિની ઉત્પત્તિ કરે છે તે તમોગુણ પ્રમાદ, આલસ્ય તથા નિદ્રાવડે આ જીવને બંધાયમાન કરે છે. ૮

શ્લોકા:-તમસ્વ એમાં રહેલો જે ત શબ્દ છે, તે ત શબ્દ, પૂર્વોક્ત સત્ત્વ-રજ એ બેની અપેક્ષાએ કરીને, તમોગુણવિષે વિલક્ષણતાનું યોગ્યન કરવા વાસ્તે છે. હે અર્જુન ! તમોગુણને, તું આવરણશક્તિરૂપ અસાનથી ઉત્પન્ન થયેલું જાણુ. આ કારણથી જ તમોગુણ સર્વ દેહાભિમાની જીવનું મોહન છે, અર્થાત્ અવિવેકરૂપતાવડે ભ્રાંતિના જનક છે. આવે તમોગુણ દેહાભિમાની જીવને પ્રમાદવડે, આલસ્યવડે તથા નિદ્રાવડે બન્ધાયમાન કરે છે. વસ્તુના વિવેક કરવાના અસામર્થ્યનું નામ પ્રમાદ છે. આ પ્રમાદ સત્ત્વગુણના પ્રકાશરૂપ કાર્યનો વિરોધી હોય છે. પ્રવૃત્તિ કરવાના અસામર્થ્યનું નામ આલસ્ય છે, આ આલસ્ય રજોગુણની પ્રવૃત્તિરૂપ કાર્યનું વિરોધી છે. તમોગુણનું આલંબન કરનારી લયરૂપ વૃત્તિવિશેષનું નામ નિદ્રા છે. આ નિદ્રા સત્ત્વગુણના કાર્યની તથા રજોગુણના કાર્યની વિરોધવાળી છે. (૮)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! પૂર્વોક્ત કાર્યોની મધ્યમાં કયા કાર્ય વિષે કયા ગુણની ઉત્કર્ષતા છે ?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

સત્ત્વં સુલે સંજયતિ રજઃ કર્મણિ ભારત ।

જ્ઞાનમાવૃત્ય તુ તમઃ પ્રમાદે સંજયત્યુત ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભારત ! સત્ત્વગુણ પુરુષને સુખવિષે યુક્ત કરે છે, રજોગુણ કર્મ વિષે યુક્ત કરે છે તથા તમોગુણ તો જ્ઞાનને આચ્છાદન કરી પ્રમાદ વિષે યુક્ત કરે છે. ૯

શ્લોકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વોક્ત સત્ત્વગુણ, ઉત્કર્ષતાને પામવાથી થયેલા એ દેહાભિમાની જીવને સુખવિષે યુક્ત કરે છે અર્થાત્ દુઃખનાં કારણોનો અભિભવ કરીને પુરુષને સુખમાં ભેડે છે. એ પ્રમાણે, રજોગુણ પણ ઉત્કર્ષતાને પામવાથી સુખનાં કારણોનો અભિભવ કરીને જીવાત્માને લૌકિક-વૈદિક કર્મોવિષે યુક્ત કરે છે, અને તમોગુણ જેટલા પ્રમાણમાં ઉત્કર્ષતાને પામે છે, તેટલા પ્રમાણમાં સત્ત્વગુણના કાર્યરૂપ જ્ઞાનને આવૃત્ત કરી, પુરુષને પ્રમાદવિષે યુક્ત કરે છે. જે વસ્તુનું જાણવું અવશ્ય કરીને પ્રાપ્ત થાય, તે વસ્તુને પણ જાણવી નહિ, તે પ્રમાદ કહેવાય છે. એવા પ્રમાદવિષે તમોગુણ પુરુષને ભેડે છે.

અહીં સંજયસ્ય એ વચનમાં રહેલો વત શબ્દ અર્થે શબ્દના અર્થનો વાચક છે. તે વડે આલસ્ય અને નિદ્રા એ બેનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. અર્થાત્ તમોગુણ જીવાત્માને આલસ્યવિષે તથા નિદ્રાવિષે ભેડે છે. તેમાં જે કાર્ય અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, તે કાર્ય પણ ન કરવું, તે આલસ્ય કહેવાય છે અને લય નામની વામસી વૃત્તિવિશેષનું નામ નિદ્રા છે. (૯)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! આ પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલાં સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોનાં કાર્યોને સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો કયે કાળે કરે છે ?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

રજસ્તમશ્રામિભૂય સત્ત્વં ભવતિ ભારત ।

રજઃ સત્ત્વં તમશ્ચૈવ તમઃ સત્ત્વં રજસ્તથા ॥ ૧૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભારત ! રજોગુણ તથા તમોગુણના અભિભવડે ન્યારે સત્ત્વગુણ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે તથા રજોગુણ અને સત્ત્વગુણના અભિભવવડે ન્યારે તમોગુણ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે તથા તમોગુણના અને સત્ત્વગુણના અભિભવવડે ન્યારે રજોગુણ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે સત્ત્વાદિ ગુણો યોગ્યતાનાં કાર્યો કરે છે. ૧૦

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે કાળે રજ-તમ એ બન્ને શુભ્રોના એક જ કાળે અભિભવ થવા-વડે અર્થોત્તરસ્કાર કરવાથી સત્ત્વશુભ્ર વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે, તે કાળે સત્ત્વશુભ્ર પૂર્વોક્ત પોતાના કાર્યને અસાધારણતારૂપવડે ઉત્પન્ન કરે છે. એ પ્રમાણે જે કાળે સત્ત્વશુભ્રો તથા તમોશુભ્રો બન્નેનો એક જ કાળે અભિભવ કરી રજોશુભ્ર વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે, તે કાળે રજોશુભ્ર પૂર્વોક્ત પોતાના કાર્યને અસાધારણતારૂપે કરીને ઉત્પન્ન કરે છે. એ પ્રમાણે બ્યારે સત્ત્વશુભ્રો તથા રજોશુભ્રો બન્નેનો એક જ કાળે અભિભવ કરીને તમોશુભ્ર વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તમોશુભ્ર પૂર્વોક્ત પોતાના કાર્યને અસાધારણતારૂપે કરીને ઉત્પન્ન કરે છે. (૧૦)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હિ ભગવન્ ! સત્ત્વાદિ ત્રણ શુભ્રોની વૃદ્ધિ કયા લિંગવડે બાણી શકાય ? શું વૃદ્ધિનું જ્ઞાન થતાં જ પુરુષ તેને નિવૃત્ત કરવાને સમર્થ થઈ શકશે ?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન્ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા સત્ત્વાદિ ત્રણ શુભ્રોનાં ચિન્હોનું ત્રણ શ્લોકોવડે કથન કરે છે:-

સર્વદ્વારેષુ દેહેઽસ્મિન્પ્રકાશ ઉપજાયતે ।

જ્ઞાનં યદા તદા વિદ્યાદિવૃદ્ધં સત્ત્વમિત્યુત ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! આ દેહ વિષે શ્રોત્રાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં જે સમયે જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે તે સમયે સત્ત્વશુભ્ર વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયે છે, એમ તારે બાણું. ૧૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! જીવાત્માના સુખ-દુઃખના લોભના સ્થાનરૂપ દેહમાં રહેલાં, શબ્દાદિ વિષયોની ઉપલબ્ધિનાં સાધનરૂપ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયરૂપે સર્વદ્વારો છે, જેમ હીપક પોતાના વિષય-રૂપ ઘટાદિ પદાર્થોના અંધકારરૂપ આવરણોના વિરોધી હોય છે. તેમ પોતાના શબ્દાદિ વિષયોના આવરણનું વિરોધી એવું જે, શબ્દાદિ વિષયાકાર શુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ, પરિણામવિ-શેષ છે તેનું નામ પ્રકાશ છે. એવો જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ સર્વ ઇન્દ્રિયરૂપ દ્વારોવિષે જે કાળે ઉત્પન્ન થાય છે, તે કાળે જ્ઞાનપ્રકાશરૂપ લિંગવડે પુરુષે “હવે હું પ્રકાશરૂપ સત્ત્વશુભ્રની વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેા છું” એ પ્રમાણે બાણું.

અર્હાં વિદ્વદં સત્ત્વમિત્યુત એ વચનના અંતમાં રહેલો જ્ઞ શબ્દ જાણે શબ્દના અર્થને વાચક છે. તેમ કરીને એવો અર્થ સૂચિત કર્યો કે-જેમ જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશવડે સત્ત્વશુભ્રની વૃદ્ધિ બાણુધર્મા આવે છે, તેમ સુખાદિ લિંગોવડે પણ પુરુષે સત્ત્વશુભ્રની વૃદ્ધિને બાણવી. અને કોઈ ટીકામાં જ્ઞ શબ્દનો એવો અર્થ કર્યો છે કે-સત્ત્વશુભ્રની વૃદ્ધિની પેઠે પુરુષે જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશવડે રજ-તમ એ બન્ને શુભ્રોની ક્ષીણતાને પણ બાણવી. (૧૧)

લોભઃ પ્રવૃત્તિરારંભઃ કર્મણામશમઃ સ્પૃહા ।

રજસ્યેતાનિ જાયંતે વિવૃદ્ધે ભસ્તર્પમ ॥ ૧૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભસ્તર્પમ ! રજોશુભ્રની વૃદ્ધિ થતાં લોભ, પ્રવૃત્તિ, કર્મોના આરંભ, અશમ તથા સ્પૃહા ત્યા સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! રાગાત્મક રજોશુભ્ર વૃદ્ધિમાન થતાં પુરુષમાં લોભ, પ્રવૃત્તિ, કર્મોના આરંભ, અશમ, સ્પૃહા, એટલાં રાગાત્મક લિંગ ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થોત્ત લોભાદિ લિંગોવડે પુરુષે રજોશુભ્રની વૃદ્ધિને બાણવી. મહાન ધનાદિ પદાર્થો પ્રાપ્ત થતાં પણ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલી જે ધનાદિ પદાર્થોની પ્રાપ્તિની અભિલાષા, તેનું નામ લોભ છે. અર્થોત્ત પોતાના વિષયની પ્રાપ્તિવડે પણ નહિ નિવૃત્ત થયેલી ઇચ્છાવિશેષનું નામ લોભ છે.

નિરંતર પ્રયત્નવાળા થવું તેનું નામ પ્રવૃત્તિ છે. બહુ ધનનો ખર્ચ કરવાથી સિદ્ધ થનારા તથા શરીરને આચાસની પ્રાપ્તિ કરનારા એવા ક્ષત્ર્ય-નિષિદ્ધ-લૌકિક-મહાગૃહાદિ વિષયક વ્યાપારો, તે કર્મ કહેવાય છે. એવાં કર્મોના જે ઉદ્યમ, તેનું નામ આરંભ કહેવાય છે. “આ કાર્ય કરીને પુનઃ હું આ બીજું કાર્ય કરીશ” “આ બીજું કાર્ય કરીને પુનઃ હું આ ત્રીજું કાર્ય કરીશ” એ પ્રકારના સંકલ્પોના પ્રવાહની ઉપરમતા ન થવી, તેનું નામ અશમ છે. પરધન બેવાથી જ ગમે તે ઉપાયે કરીને પરધન ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય તેનું નામ સ્પૃહા છે. એ પ્રમાણે લોકાથી લઈને સ્પૃહા સુધી કહેવાં વિગેવડે પુરુષે વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા રમેશુણે બાણુવો. (૧૨)

અપ્રકાશોઽપ્રવૃત્તિશ્ચ પ્રમાદો મોહ એવ ચ ।

તમસ્યેતાનિ જાયંતે વિવૃદ્ધે કુરુનંદન ॥ ૧૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! તમોશુણી વૃદ્ધિ થતાં જ અપ્રકાશ, અપ્રવૃત્તિ, પ્રમાદ તથા મોહ આટલાં ચિહ્નો ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે કાળે તમોશુણી વૃદ્ધિ થાય છે, તે કાળે અપ્રકાશ, અપ્રવૃત્તિ, પ્રમાદ, મોહ, એટલાં કિંચો ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થાત્ પુરુષે એટલાં અવ્યભિચારી કિંચોવડે જ તમોશુણી વૃદ્ધિને બાણુવી. શુરુશાસ્ત્રાદિ બોધનાં કારણો વિદ્યમાન છતાં પણ જે સર્વ પ્રકારે બોધની અયોગ્યતા છે, તેનું નામ અપ્રકાશ છે. પોતાના અર્થનો બોધ ઉત્પન્ન કરનાર એવા પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ અગ્નિહોં જ્વળવા ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર વિદ્યમાન છતાં પણ સર્વ પ્રકારે અગ્નિ-હોનાદિ કર્મોવિષે પ્રવૃત્તિની અયોગ્યતા, તેનું નામ અપ્રવૃત્તિ છે. કોઈ કાળે કર્તવ્યતારૂપે પ્રાપ્ત થયેલા અર્થનું તે કાળે સ્મરણ નહિ થવું, તેનું નામ પ્રમાદ છે અને નિદ્રા તથા વિષય-યનું નામ મોહ છે. (૧૩)

અવતરણિકા:-હવે, મરણકાળે વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા સત્વાદિ ત્રણ ગુણોના ફળવિશેષનું શ્રીભગવાન બ્રહ્મોદ્ઘોષવડે કથન કરે છે.—

યદા સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે તુ પ્રલયં યાતિ દેહમૃત્ ।

તદોત્તમવિદાં લોકાનમલાન્પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-વળી આ દેહાભિમાની જીવ જ્યારે સત્ત્વશુણી વૃદ્ધિ હોતાં મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે, ઉપાસક પુરુષોના મળરહિત લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! દેહાભિમાની જીવ જ્યારે સત્ત્વશુણી વૃદ્ધિ થતાં મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે જીવ ઉત્તમવિત્ પુરુષોના લોકોને પ્રાપ્ત થાય છે. હિરણ્યગર્ભાદિ દેવતાઓ ઉત્તમ કહેવાય છે. આવા ઉત્તમોને જે પુરુષો બાણુ છે અર્થાત્ હિરણ્યગર્ભાદિ દેવતાઓની જે પુરુષો ઉપાસના કરે છે, તે પુરુષો ઉત્તમવિત્ કહેવાય છે. આ ઉત્તમવિત્ પુરુષોવાળો જે લોક છે અર્થાત્ જે લોક દિવ્ય સુખોના લોગનાં સ્થાનવિશેષ છે, જે લોક અમલ છે અર્થાત્ રજ-તમરૂપ મળથી રહિત છે, એવા લોકોને સત્ત્વશુણી પુરુષ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૪)

રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મસંગિષુ જાયતે ।

તથા પ્રલીનસ્તમસિ મૂઢયોનિષુ જાયતે ॥ ૧૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ દેહાભિમાની જીવ રજેશુભની વૃદ્ધિ હોતાં મૃત્યુને પ્રાપ્ત થઈ, કર્મના અધિકારી મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે તથા તમોશુભની વૃદ્ધિ હોતાં મરણને પ્રાપ્ત થઈ, પશ્ચાદિક યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૫

ટીકા:-હે અર્જુન ! દેહાભિમાની જીવ જ્યારે રજેશુભની વૃદ્ધિ થતાં મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે કર્મસંગીઓવિષે ઉત્પન્ન થાય છે; અર્થાત્ શ્રુતિસ્મૃતિએ વિધાન કરેલાં અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો તથા શ્રુતિસ્મૃતિએ નિષેધ કરેલાં હિંસાદિ કર્મોવિષે તથા તે કર્મોના ફળોવિષે જે મનુષ્યો અધિકારી હોય છે, તે કર્મસંગી કહેવાય છે. એવા કર્મસંગી મનુષ્યોવિષે રજેશુભી જીવ જન્મે છે. એ પ્રમાણે તમોશુભની વૃદ્ધિ થતાં જીવ જ્યારે મૃત્યુને પામે છે, ત્યારે એ તમોશુભી જીવ કાર્યાકાર્યના વિચારોથી રહિત પશ્ચાદિક મૂઢ યોનિઓમાં જન્મે છે. (૧૫)

અવતરણિકા:-હવે સત્વાદિ ત્રણ શુષ્ણોવિષે પોતાને અનુસાર કર્મદ્વારા વિચિત્ર ફળની હેતુતાનું શ્રીભગવાન સંશ્લેષે કરીને કથન કરે છે:-

કર્મણઃ સુકૃતસ્યાહુઃ સાત્વિકં નિર્મલં ફલમ્ ।

રજસસ્તુ ફલં દુઃસ્વમજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્ ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! મહર્ષિજનો સાત્વિક ધર્મનું સાત્વિક નિર્મળ ફળ કથન કરે છે, રાજસ ધર્મનું દુઃખરૂપ ફળ કહે છે તથા તામસ ધર્મનું અજ્ઞાનરૂપ ફળ કહે છે. ૧૬

ટીકા:-હે અર્જુન ! મહર્ષિજનો ઉત્તમ સાત્વિક ધર્મનું સાત્વિક તથા નિર્મળ ફળ કહે છે, અર્થાત્ સત્ત્વશુભવડે પ્રાપ્ત થયેલું તથા રજ તમરૂપ મળથી નહિ મિશ્રિત થયેલું એવું સુખરૂપ ફળ સાત્વિક ધર્મનું કહેવાય છે, પાપમિશ્રિત પુણ્યરૂપ રાજસ ધર્મનું મહર્ષિઓ રાજસ દુઃખરૂપ ફળ કહે છે; અર્થાત્ રજેશુભી ઉત્પન્ન થયેલું, બહુ દુઃખવડે મિશ્રિત અદ્ય સુખ તે રાજસ ધર્મનું ફળ કહેવાય છે. કારણ કે જે જે કાર્ય થાય, છે તે તે કાર્ય પોતાના કારણના સદૃશ જ હોય છે. તેથી પાપમિશ્રિત પુણ્યરૂપ રાજસ ધર્મનું બહુ દુઃખવડે મિશ્રિત અદ્ય સુખરૂપ ફળ સુકૃત જ છે. મહર્ષિજનો તામસ ધર્મનું અજ્ઞાનરૂપ ફળ કહે છે, અર્થાત્ તમોશુભવડે ઉત્પન્ન થવાથી તામસરૂપ એવું અવિવેકયુક્ત દુઃખ એ તામસ ધર્મનું ફળ કહેવાય છે. તેમાં સાત્વિકાદિ કર્મોનું લક્ષણ તો નિવૃત્ત સંગરહિત ધૃત્યાદિ વચનોવડે અદારમાં અધ્યાયમાં શ્રીભગવાન પોતે જ કહેશે. અહીં આ શ્લોકમાં શ્રીભગવાને રજ અને તમ એ જ શબ્દોનો, રજેશુભના કાર્યરૂપ કર્મોવિષે તથા તમોશુભના કાર્યરૂપ કર્મોવિષે જે પ્રયોગ કર્યો છે તે, કાર્ય અને કારણ એ બેના અલેક્ષનો અંગીકાર કરીને કર્યો છે. (૧૬)

અવતરણિકા:-હવે શ્રીભગવાન આ પ્રકારના ફળની વિચિત્રતાવિષે પૂર્વોક્ત હેતુનું કથન કરે છે:-

સત્ત્વાત્સંજાયતે જ્ઞાનં રજસો લોભ એવ ચ ।

પ્રમાદમોહૌ તમસો ભવતોઽજ્ઞાનમેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! સત્ત્વશુભથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, રજેશુભથી લોભ ઉત્પન્ન થાય છે તથા તમોશુભથી પ્રમાદ તથા મોહ બન્ને ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જ અજ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૭

ટીકા:-હે અર્જુન ! શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો જેનાં દ્વાર છે, એવું જે શબ્દાદિ વિષયજ્ઞાન છે, તે પ્રકાશરૂપ જ્ઞાન કેવળ સત્ત્વગુણથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે પ્રકાશરૂપ જ્ઞાનનાં અનુસારી સાત્ત્વિક ઈર્મોના પ્રકાશની બાહ્યતાવાળું સુખરૂપ ક્ષણ જ હોય છે. કોટી વિષયોની પ્રાપ્તિવડે પણ નિવૃત્ત કરવાને અશક્ય એવી અભિલાષાવિશેષ તેનું નામ લોભ છે. આવે લોભ રક્તગુણથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. નિરંતર વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા અને પૂર્ણ કરવાને અશક્ય એવા લોભને દુઃખનું હેતુપણું પ્રસિદ્ધ છે, તેથી લોભપૂર્વક કરેલા રાજસ કર્મનું પણ દુઃખ જ ક્ષણ હોય છે. તમોગુણથી પ્રમાદ-મોહ એ બન્ને ઉત્પન્ન થાય છે, તથા અજ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં અજ્ઞાન શબ્દવડે અપ્રકાશનો અર્થ ગ્રહણ કરવો અને પ્રમાદ તથા મોહ એ જે શબ્દનો અર્થ તેા અપ્રકાશોપદ્રવિષ્ણ એ પૂર્વોક્ત શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યો છે. (૧૭)

અવતરણિકા:-હવે સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોના વૃત્તમાં રહેલા પુરુષોનું વદા સત્ત્વ પ્રવેશ એ પૂર્વોક્ત શ્લોકમાં કહેલું જે ક્ષણ છે, તે ક્ષણનું ઉર્ધ્વભાવવડે તથા અધોભાવવડે કથન કરે છે:-

ઉર્ધ્વ ગચ્છન્તિ સત્ત્વસ્થા મધ્યે તિષ્ઠન્તિ રાજસાઃ ।

જઘન્યગુણવૃત્તસ્થા અધો ગચ્છન્તિ તામસાઃ ॥ ૧૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-સત્ત્વવૃત્ત વિષે સ્થિત પુરુષ ઉપરના લોકમાં બધ છે, રક્તવૃત્ત વિષે સ્થિત પુરુષ મનુષ્યલોક વિષે સ્થિત થાય છે તથા નિકૃષ્ટ તમોગુણના વૃત્ત વિષે સ્થિત વામસપુરુષ અધોગમન કરે છે. ૧૮

ટીકા:-નીચ તમોગુણના અંતમાં ‘વૃત્ત’ એવો શબ્દ શ્રીભગવાને કથન કર્યો છે. તેથી સત્ત્વ અને રજ એ પહેલાં બે ગુણોના અંતમાં પણ વૃત્ત શબ્દ શ્રીભગવાને વિવક્ષિત કર્યો છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, સત્ત્વગુણનું જે શાસ્ત્રજન્ય જ્ઞાનરૂપ શુભ કર્મરૂપ વૃત્ત છે, તે સત્ત્વગુણના વૃત્તમાં રહેલા અર્થોત્ત શ્રદ્ધાપૂર્વક વૃત્તને ધારણ કરનારા પુરુષો બ્રહ્મલોક પર્યંત ઉપરના દેવલોકોને પ્રાપ્ત થાય છે; અર્થોત્ત જ્ઞાનકર્મની ન્યૂનતા-અધિકતાવડે પુરુષો ન્યૂનતા અધિકતાવાળા દેવતાઓવિષે જ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ મનુષ્ય શરીરને તથા પશ્ચાદિ શરીરને સાત્ત્વિક પુરુષો પ્રાપ્ત થતા નથી.

જે પુરુષો રક્તગુણના લોભાદિપૂર્વક રાજસ કર્મરૂપ વૃત્તમાં રહેલા છે, અર્થોત્ત જે પુરુષો રાજસ કર્મરૂપ વૃત્તને અત્યંત પ્રીતિપૂર્વક કરે છે, તે રાજસ પુરુષો પુરુષપાપ મિશ્રિત આ મનુષ્યલોકમાં જ રહે છે. પણ રાજસ પુરુષો દેવશરીરને તથા પશ્ચાદિ શરીરને પ્રાપ્ત થતા નથી; હિંતુ આ મનુષ્યોમાં જ રાજસ પુરુષો ઉત્પન્ન થાય છે.

સત્ત્વ-રજ એ બન્ને ગુણોની અપેક્ષાએ કરી પાછળથી યનારો તથા બન્નેથી નિકૃષ્ટ એવા તમોગુણના નિદ્રા-આલસ્યાદિરૂપ વૃત્તવિષે પ્રીતિવાળા વામસ પુરુષો અધોગમન કરે છે, અર્થોત્ત પશ્ચાદિ ચૈતન્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. વામસ પુરુષો મનુષ્યશરીરને તથા દેવતાશરીરને પ્રાપ્ત થતા નથી.

અર્જુનની શંકા:-“સાત્ત્વિક પુરુષ તથા રાજસ પુરુષ પણ કહાવિત્ તમોગુણના નિદ્રા આલસ્યાદિ વૃત્તવિષે રહે છે, તેથી તેમને પણ પશ્ચાદિ શરીરોની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ ”

આ શંકાને નિવૃત્ત કરવા શ્રીભગવાન તમોગુણના વૃત્તમાં રહેલા પુરુષોનું વિશેષણ કહે છે- તામસાઃ इति જે પુરુષોમાં સર્વ કાળે તમોગુણ જ પ્રધાન છે, તેઓ વામસ કહેવાય છે. એવા

તામસ પુરુષો જ પશ્ચાદિ યોનિઓમાં જન્મે છે, અને જો કે સાત્વિક પુરુષ તથા રાજસ પુરુષ કદાચિત્ તમોગુણના નિદ્રાઆવસ્થાદિ વૃત્ત વિષે પણ રહે છે, તોપણ તેમનામાં તમોગુણ પ્રધાન હોતો નથી, કિંતુ અત્યંત ગોણુ હોય છે. તેથી સાત્વિક પુરુષ તથા રાજસ પુરુષ પશ્ચાદિ યોનિઓવિષે ઉત્પન્ન થતા નથી. અત્ર કોઈ મૂળ પુસ્તકમાં જગત્પ્રગટિસ્થા: એ પ્રકારનો પણ પાઠ હોય છે, એ પાઠ વિષે પણ પૂર્વોક્ત અર્થ જ બળવો. (૧૮)

અવતરણિકા:—આ ચૌદમા અધ્યાયમાં શ્રીભગવાને ત્રણ અર્થો કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ બનેના સંયોગનું ઇશ્વરને અધીનપણું (૧), ત્રણ ગુણો કયા છે તથા તે ગુણો કયા પ્રકારે જીવાત્માને બંધાયમાન કરે છે (૨), એ ત્રણ ગુણોથી પુરુષનો કયા પ્રકારે મોક્ષ થાય છે તથા તે ગુણાતીત સુક્ત પુરુષનું શું લક્ષણ છે (૩), એ ત્રણ અર્થોમાં પહેલા બે અર્થો તો પૂર્વે વિસ્તારથી કહ્યા હવે ત્રીજો અર્થ કહેવાનો બાકી રહ્યો. તેમાં પણ સત્ત્વ-રજ-તમ એ ત્રણ ગુણો મિથ્યા જ્ઞાનરૂપ હોવાથી પુરુષનો સમગ્ર જ્ઞાનવડે, આ ત્રણ ગુણોમાંથી મોક્ષ થાય છે: એ અર્થનું હવે શ્રીભગવાન કથન કરે છે:—

નાન્યં ગુણેભ્યઃ કર્તારં યદા દ્રષ્ટાનુપश्यति ।

ગુણેભ્યશ્ચ પરં વેત્તિ મદ્ભાવં સોઽધિગચ્છતિ ॥ ૧૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે સમયે દ્રષ્ટા પુરુષ સત્ત્વાદિ ગુણોથી અન્ય કર્તાને દેખતો નથી તથા તે ગુણોથી આત્માને પર બાંધે છે તે સમયે દ્રષ્ટા પુરુષ પ્રજ્ઞાલાવને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૯

ટીકા:—હે અર્જુન ! કાર્વ, કારણ, વિષય એ ત્રણ આકાશવડે પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલા સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો સિવાય બીજા કોઈ કર્તાને વિચારમાં કુશળ થયેલો દ્રષ્ટા પુરુષ દેખતો નથી, અર્થાત્ વિચારની પૂર્વે, ગુણોથી અન્ય (બીજા) આત્માને કર્તારૂપ દેખતાં છતાં પણ જે પુરુષ, વિચારની પછી, સત્ત્વાદિ ગુણોથી અન્ય કર્તાને દેખતો નથી, કિંતુ સત્ત્વાદિ ગુણો જ અંતઃકરણ, બહિઃકરણ, શરીર, વિષય ઇત્યાદિ લાવને પ્રાપ્ત થઈને સર્વ લૌકિક વૈદિક કર્મોના કર્તા થાય છે. આ પ્રમાણે પુરુષ સત્ત્વાદિ ગુણોને જ કર્તા દેખે છે; તથા તે તે અવસ્થાવિશેષરૂપે કરીને પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલા સત્ત્વાદિ ગુણો કરતાં આત્માને પુરુષ પર બાંધે છે. અર્થાત્ જેમ આકાશમાં રહેલો સૂર્ય જૂમિમાં રહેલા જળની સાથે તથા તે જળના ઠંપાદિ વિહારોની સાથે સંબંધવાળો હોતો નથી; તેમ આત્માદેવ સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોની સાથે તથા તે ગુણોનાં કાર્યોની સાથે સંબંધવાળો થતો નથી; વળી તે કાર્યસહિત ગુણોના પ્રકાશક છે તથા જન્મમરણાદિ સર્વ વિકારોથી રહિત છે, સર્વ પ્રપંચનો સાક્ષી છે તથા સર્વત્ર સમ છે. આવા એક અદ્વિતીયરૂપ ક્ષેત્રજ્ઞ આત્માને બ્યારે દ્રષ્ટા પુરુષ ગુરુશાસ્ત્રના ઉપદેશથી બાંધે છે, ત્યારે તે મારા-પરમેશ્વરના લાવને પ્રાપ્ત થાય છે; અર્થાત્ તે પુરુષ “હું જ પ્રજ્ઞારૂપ છું” એ પ્રમાણે અલેહરૂપે કરીને મને-નિર્જુણ પ્રજ્ઞને પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે—મદ્ભાવેદ મદ્ભાવે મવતિ-અર્થાત્—“હું પ્રજ્ઞારૂપ છું” એ પ્રમાણે પ્રજ્ઞને યોવાના આત્મારૂપ બાંધુનાર પુરુષ પ્રજ્ઞારૂપ જ થાય છે. (૧૯)

અવતરણિકા:—અર્જુનની શંકા:—હે ભગવન ! “એ પ્રમાણે સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોને જ કર્તાપણું દેખનાર તથા આત્માને તે ગુણો કરતાં પર દેખનાર પુરુષ નિર્જુણ પ્રજ્ઞલાવને કઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન તે રીત કહે છે:—

ગુણાનેતાનતીત્ય ત્રીન્દેહી દેહસમુદ્રવાન્ ।

જન્મમૃત્યુજરાદુઃખૈર્વિમુક્તોઽમૃતમશ્નુતે ॥ ૨૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-દેહની ઉત્પત્તિના બીજરૂપ આ સત્વાદિ ત્રણ ગુણોનો પરિત્યાગ કરી, જન્મ, મૃત્યુ, જરા તથા દુઃખ આ સર્વથી વિમુક્ત થયેલો વિદ્વાન્ પુરુષ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૦

ટીકા:-હે અર્જુન ! દેહની ઉત્પત્તિનાં બીજરૂપ એવા માયારૂપ સત્વ-રજ-તમ એ ત્રણ ગુણો છે. તે ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કરીને અર્થાત્ જીવનકાળમાં જ તત્ત્વજ્ઞાનવડે તે ગુણોનો બાધ કરીને જન્મવડે, મૃત્યુવડે, જરાવડે તથા આધ્યાત્મિકાદિ દુઃખોવડે વિમુક્ત થયેલો અર્થાત્ જીવનકાળમાં જ માયામય જન્મ મૃત્યુ આદિના સંબંધથી રહિત થયેલો વિદ્વાન્ પુરુષ અમૃતભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ સર્વ અનર્થોની નિવૃત્તિપૂર્વક બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૦)

અવતરણિકા:-આ સત્વાદિ ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કરીને વિદ્વાન્ પુરુષ જીવનકાળમાં જ મોક્ષરૂપ અમૃતને પ્રાપ્ત થાય છે. એ પૂર્વોક્ત અર્થનું શ્રવણ કરી, અર્જુન, ગુણાતીત પુરુષનાં લક્ષણો જાણવાની, આચાર જાણવાની તથા ગુણાતીતપણાના ઉપાય જાણવાની ઇચ્છા કરતાં શ્રીભગવાનની પ્રત્યે પ્રશ્ન કરે છે:-

અર્જુન ઉવાચ-કૈલિંગૈઃ સ્ત્રીન્ગુણાનેતાનતીતો ભવતિ પ્રભો ।

કિમાચારઃ કથં ચૈતાંસ્ત્રીન્ગુણાનતિવર્તતે ॥ ૨૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-અર્જુન કહે છે:-હે પ્રભો ! આ સત્વાદિ ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કરનાર પુરુષ કેવા ચિદ્ધનોવડે વિશિષ્ટ થાય છે, કેવા આચારવાળો હોય છે તથા આ ત્રણ ગુણોનું કેવા પ્રકારવડે અતિક્રમણ કરે છે ? ૨૧

ટીકા:-હે પ્રભો ! સત્વ-રજ-તમ એ ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કરનાર (ગુણાતીત) તત્ત્વવેત્તા પુરુષ કયા લિંગોવડે વિશિષ્ટ હોય છે ? અર્થાત્ જે લક્ષણરૂપ ત્રિંગોવડે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ જાણવામાં આવે છે, તે લક્ષણરૂપ લિંગ આપ મારી પ્રત્યે કહો. આ રીતે પ્રથમ પ્રશ્નનું નિરૂપણ કર્યું.

ગુણાતીત તત્ત્વવેત્તા પુરુષનો કેવો આચાર હોય છે ? અર્થાત્ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ શું યથેષ્ટ ચેષ્ટાવાળો હોય છે અથવા નિયમપૂર્વક ચેષ્ટાવાળો હોય છે ? તત્ત્વવેત્તા પુરુષનો તે સર્વ આચાર પણ આપ મારી પ્રત્યે કહો. એમ દ્વિતીય પ્રશ્ન પૂછ્યો.

તત્ત્વવેત્તા પુરુષ કેવી રીતે ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કરે છે ? અર્થાત્ ગુણાતીતપણાનો ઉપાય શું છે, તે ઉપાય પણ આપ મારી પ્રત્યે કહો, આમ ત્રીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

અહીં હે પ્રભો એ સંજોધન કરીને અર્જુને શ્રીભગવાનની પ્રત્યે એ અર્થ સૂચિત કર્યો કે, દુઃખાદિને નિવૃત્ત કરવામાં જે સમર્થ હોય તે પ્રભુ કહેવાય છે. જેમ રાગાદિ સમર્થ પુરુષ પોતાના ભૂતોનાં દુઃખોને નિવૃત્ત કરે છે, તેમ સમર્થ હોવાથી આપ ભગવાને જ મારા-ભૂત્યનું દુઃખ નિવૃત્ત કરવું યોગ્ય છે. (૨૧)

અવતરણિકા:-અહીં આ ગીતાચારના દ્વિતીય અધ્યાયમાં સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય વા માપા ઇત્યાદિ વચનોવડે એ સર્વ અર્થ પૂર્વે જ અર્જુને પૂછ્યો હતો, તથા પ્રજ્ઞાતિ યદા વામાન્ ઇત્યાદિ વચનોવડે મે ભગવાને જ તેનો ઉત્તર પણ પૂર્વે જ કહ્યો હતો; તથાપિ આ પૂર્વોક્ત અર્થને

અર્જુન પુનઃ પ્રકારાંતર વડે જાણવાની ઇચ્છા કરીને અત્યારે પૂછે છે. આ પ્રકારના અર્જુનના અભિપ્રાયને જાણીને શ્રીભગવાન્, પૂર્વોક્ત પ્રકારથી વિલક્ષણ પ્રકારે કરીને વસ્તુવેત્તા પુરુષનાં લક્ષણાદિનું પાંચ શ્લોકો વડે કથન કરે છે. તેમાં શુભ્રાતીત પુરુષ ક્યાં લક્ષણરૂપ લિંગાવડે વિશિષ્ટ હોય છે, એ પ્રથમ પ્રશ્નના ઉત્તરનું એક શ્લોકવડે કથન કરે છે:—

શ્રીભગવાનુવાચ-પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ મોહમેવ ચ પાંડવ ।

ન દ્રેષ્ટિ સંપ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાંક્ષતિ ॥ ૨૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-શ્રીભગવાન્ કહે છે:-હે અર્જુન! જે પુરુષ પ્રવૃત્તિવાળો છતાં પ્રકાશનો, પ્રવૃત્તિનો તથા મોહનો કદાપિ દ્રેષ કરતો નથી તથા નિવૃત્તિવાળો છતાં તેની ઇચ્છા કરતો નથી, તે પુરુષ શુભ્રાતીત કહેવાય છે. ૨૨

ટીકા:-હે અર્જુન! સત્ત્વ શુભ્રના કાર્યરૂપ જે પ્રકાશ છે, રમેશુભ્રના કાર્યરૂપ જે પ્રવૃત્તિ છે તથા તમોશુભ્રના કાર્યરૂપ જે મોહ છે, (અહીં પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ, મોહ એ ત્રણ કાર્યો સત્ત્વાદિ ત્રણ શુભ્રોનાં બીજાં પણ સર્વ કાર્યોનાં ઉપલક્ષણ છે) તે સત્ત્વાદિ ત્રણ શુભ્રોનાં પ્રકાશાદિ સર્વ કાર્યો પોતપોતાની કારણ સામગ્રીની વશતાથી ઉત્પન્ન થઇને યદ્યપિ દુઃખરૂપ જ હોય છે, તથાપિ વિદ્વાન્ પુરુષ દુઃખ ભુદ્ધિવડે તે કાર્યોમાં દ્રેષ કરતો નથી; અર્થાત્ “એ દુઃખરૂપ શુભ્રોનાં કાર્યો શા માટે ઉત્પન્ન થયાં છે?” એ પ્રમાણે વિદ્વાન્ પુરુષ, તેમને વિષે દ્રેષ કરતો નથી; અને સત્ત્વાદિ શુભ્રોનાં પ્રકાશાદિ કાર્યો પોતપોતાના વિનાશની સામગ્રીની વશતાથી નિવૃત્ત થઇને યદ્યપિ સુખરૂપ જ થાય છે, તથાપિ વિદ્વાન્ પુરુષ સુખભુદ્ધિ વડે તેમની ઇચ્છા કરતો નથી, અર્થાત્ “સુખરૂપ શુભ્રોનાં કાર્યોની નિવૃત્તિ મને સર્વદા પ્રાપ્ત થાય” એ પ્રમાણે પુરુષ ઇચ્છા કરતો નથી; કારણ કે વિદ્વાન્ પુરુષ સત્ત્વાદિ શુભ્રોને તથા સત્ત્વાદિ શુભ્રોનાં કાર્યોને સ્વમની જેઠ મિથ્યારૂપ જ જાણે છે અને મિથ્યારૂપ જાણેલા પદાર્થ પુરુષના રાગનો વા દ્રેષનો વિષય હોતો નથી; જેમકે મિથ્યારૂપ જાણવામાં આવેલ શુદ્ધિરજત પુરુષના રાગનો વિષય થતું નથી અને મિથ્યારૂપ જાણેલા રત્નપુષ્પ પુરુષના દ્રેષનો વિષય થતો નથી. એ પ્રમાણે સત્ત્વાદિ ત્રણ શુભ્રોનાં પ્રકાશાદિ કાર્યોની પ્રવૃત્તિ વિષે જે પુરુષ દ્રેષથી રહિત છે, તથા કાર્યોની નિવૃત્તિ વિષે જે પુરુષ રાગથી રહિત છે, તે વિદ્વાન્ પુરુષ શુભ્રાતીત કહેવાય છે. એ પ્રમાણે આ શ્લોકનો, ચોથા શ્લોકમાં (૨૫ માં શ્લોકમાં) રહેલા ઘણાંતીતઃ સ જ્યયતે એ વચનની સાથે, અન્વય કરવો.

શ્રીભગવાને જે શુભ્રાતીત પુરુષનું લક્ષણ કહ્યું છે તે લક્ષણ શુભ્રાતીત પુરુષને જ પ્રત્યક્ષ છે, બીજા કોઇને પ્રત્યક્ષ નથી. કારણ કે એક પુરુષના અંતઃકરણમાં રહેલો દ્રેષ, દ્રેષનો અભાવ, રાગ તથા રાગનો અભાવ છે, તે દ્રેષાદિને બીજો પુરુષ જાણી શકતો નથી. તેથી શુભ્રાતીત પુરુષનું લક્ષણ સ્વાર્થ લક્ષણ છે, પણ પરાર્થ લક્ષણ નથી. જે લક્ષણ કેવળ પોતાને જ જાત થાય છે, તે લક્ષણ સ્વાર્થ લક્ષણ કહેવાય છે, અને જે લક્ષણ બીજાને પણ જાત થાય છે, તે લક્ષણ પરાર્થ લક્ષણ કહેવાય છે. આ સ્વાર્થ લક્ષણને શાસ્ત્રમાં સ્વસંવેદ કહે છે અને પરાર્થ લક્ષણને શાસ્ત્રમાં પરસંવેદ કહે છે. (૨૨)

અવતરણિકા:-હવે, શુભ્રાતીત પુરુષ કેવા આચારવાળો હોય, એ બીજા પ્રશ્નના ઉત્તરનું શ્રીભગવાન્ ત્રણ શ્લોકોવડે વર્ણન કરે છે:-

એ કારણથી જ વત્તવેત્તા પુરુષને સુખ દુઃખ બન્ને સમ છે. આત્માવિષે સ્થિતિથી રહિત બહિર્મુખ પુરુષને જ સુખ દુઃખ બન્નેવિષે વિષમતા હોય છે. હે અર્જુન ! વત્તવેત્તા પુરુષ આનંદસ્વરૂપ આત્માવિષે જ રહે છે, તે કારણથી વત્તવેત્તા પુરુષ સમ-લોહાશમ-કાંચન છે. જેને લોહ, અશ્મ, કાંચન એ ત્રણે સમ છે એટલે અહણ અથવા ત્યાગશાવથી રહિત છે, તે સમ-લોહાશમકાંચન કહેવાય છે. તેમાં મૃત્તિકાના પિન્ડનું નામ લોહ છે, પાષાણનું નામ અશ્મ છે અને સુવર્ણનું નામ કાંચન છે, અર્થાત્ વત્તવેત્તા પુરુષ લોહાદિ તુલ્ય વસ્તુઓવિષે ત્યાગબુદ્ધિથી રહિત છે, તથા સુવર્ણાદિ મહાન્ પદાર્થોવિષે અહણબુદ્ધિથી રહિત છે.

હે અર્જુન ! વત્તવેત્તા પુરુષ સમ-લોહાશમ-કાંચન છે, માટે જ વત્તવેત્તા પુરુષ તુલ્ય-પ્રિયાપ્રિય કહેવાય છે. સુખના સાધનરૂપ પ્રિય તથા દુઃખના સાધનરૂપ અપ્રિય, એ બન્ને જે પુરુષને તુલ્ય (સરખા) છે, તે પુરુષ તુલ્યપ્રિયાપ્રિય કહેવાય છે. અર્થાત્ જે વત્તવેત્તા પુરુષને “પ્રિય પદાર્થ મારા હિતનું સાધન છે” એ પ્રકારે પ્રિય પદાર્થ, હિતના સાધનપણાની બુદ્ધિનો વિષય થતો નથી, અને “અપ્રિય પદાર્થ મારા અહિતનું સાધન છે” એ પ્રકારે અપ્રિય પદાર્થ, અહિતના સાધનપણાની બુદ્ધિનો વિષય થતો નથી, કિન્તુ પ્રિય અપ્રિય ઉભય વત્તવેત્તા પુરુષથી ઉપેક્ષા બુદ્ધિના જ વિષયો હોય છે.

તથા તે પુરુષ ધીર છે અર્થાત્ બુદ્ધિમાન્ છે અથવા ધૃતિમાન્ છે. હે અર્જુન ! વત્તવેત્તા પુરુષ ધીર છે, એ કારણથી જ વત્તવેત્તા પુરુષ તુલ્યનિન્દાત્મસંસ્તુતિ છે. પોતાના દોષોનું કથન તે નિન્દા કહેવાય છે, અને પોતાના ગુણોનું કથન તે સ્તુતિ કહેવાય છે. પોતાની નિન્દા તથા પોતાની સ્તુતિ એ બન્ને જે પુરુષને તુલ્ય છે, તે તુલ્ય-નિન્દાત્મસંસ્તુતિ કહેવાય છે. એવો વત્તવેત્તા પુરુષ શુભ્રાતીત કહેવાય છે. આ પ્રકારે આ શ્લોકનો, બીજા શ્લોકમાં રહેલા ગુણાતીતઃ સ ઇચ્ચતે એ વચનની સાથે અન્વય કરવો. (૨૪)

વળી—

માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ ।

સર્વારંભપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સ ઇચ્ચતે ॥ ૨૫ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જે પુરુષ માન તથા અપમાન બેઉ વિષે સમાન છે, જે મિત્રપક્ષ તથા શત્રુપક્ષ બેઉ વિષે સમાન છે તથા જેણે સર્વ આરંભનો પરિત્યાગ કર્યો છે, તે પુરુષ શુભ્રાતીત કહેવાય છે. ૨૫

ટીકાન્હે અર્જુન ! વત્તવેત્તા પુરુષ માન અને અપમાન બન્ને વિષે તુલ્ય છે, (સત્કાર એટલે માન કે જે સત્કારને લોકોમાં આદર કહે છે, અને તિરસ્કાર એટલે અપમાન કે જે તિરસ્કારને લોકોમાં અનાદર કહે છે) અર્થાત્ માનની પ્રાપ્તિ વિષે વિદ્વાન્ પુરુષને હર્ષ થતો નથી તથા અપમાનની પ્રાપ્તિ વિષે તે પુરુષને વિષાદ થતો નથી. પૂર્વ શ્લોકમાં તુલ્યનિન્દાત્મ-સંસ્તુતિઃ એ વચનવડે કરેલી જે નિન્દા-સ્તુતિ છે તથા આ શ્લોકમાં કહેલું જે માનાપમાન છે, તે બન્નેમાં આટલો ભેદ છે. નિન્દા-સ્તુતિ એ બન્ને તો શબ્દરૂપ જ હોય છે, કારણ કે દોષોના કથનનું નામ નિન્દા છે અને ગુણોના કથનનું નામ સ્તુતિ છે. આ કથન કેવળ શબ્દરૂપ છે; અને માન અપમાન તો શબ્દ વિના ચરીર તથા મનના વ્યાપારવિષેયરૂપ પણ હોય છે, એટલે બન્ને વિષે ભેદ છે. કોઈ મૂઝૂ પુસ્તકમાં તો માનાપમાનયોસ્તુલ્યઃ એ પ્રકારનો પણ પાઠ હોય છે. એ પ્રકારના પાઠ વિષે પૂર્વોક્ત અર્થ જ બલુવો.

તત્ત્વવેત્તા પુરુષ મિત્રપક્ષ તથા શત્રુપક્ષ બન્ને વિષે તુલ્ય છે, અર્થાત્ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ જેમ મિત્રપક્ષના દ્રેષનો અવિષય હોય છે તેમ શત્રુપક્ષના પણ દ્રેષનો અવિષય હોય છે, અથવા તત્ત્વવેત્તા પુરુષ મિત્રપક્ષ વિષે અનુગ્રહ કરતો નથી અને શત્રુપક્ષ વિષે વિગ્રહ કરતો નથી તથા તત્ત્વવેત્તા પુરુષ સર્વાંશ પરિત્યાગી છે, તે પુરુષ શુણ્ણાતીત કહેવાય છે. અહીં શરીર, મન અને વાણી વડે જેમનો આરંભ કરવામાં આવે છે તે આરંભ કહેવાય છે. આવા દૌષ્ટિક વૈદિક કર્મોરૂપ સર્વ આરંભોનો જેણે પરિત્યાગ કર્યો છે, તેનું નામ સર્વાંશપરિત્યાગી છે, અર્થાત્ આ દેહની યાત્રામાં જ ઉપયોગી ભિક્ષાટનાદિ કર્મોથી ભિન્ન ખીર્જ સર્વ કર્મોનો જેણે પરિત્યાગ કર્યો છે, તેનું નામ સર્વાંશપરિત્યાગી છે.

આ પ્રમાણે જ્ઞાતીનવદાસીનઃ ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે કહેલા આચારોવડે યુક્ત તત્ત્વવેત્તા પુરુષ જ શુણ્ણાતીત કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્ઞાતીનવદાસીનઃ ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે કહેલા જે ઉપેક્ષકત્વાદિ ધર્મો છે, તે ઉપેક્ષકત્વાદિ ધર્મો આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિની પૂર્વે પ્રયત્નસાધ્ય હોય છે, અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનની મુચ્છાવાળા અધિકારી પુરુષે આત્મજ્ઞાનનાં સાધનરૂપ ઉપેક્ષકત્વાદિ ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું અને આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પછી શુણ્ણાતીત જીવન્મુક્ત પુરુષે ઉપેક્ષકત્વાદિ ધર્મો વિના પ્રયત્ને જ સિદ્ધ લક્ષણરૂપ થઈને રહે છે. (૨૫)

અવતરણિકાઃ—હવે અધિકારી પુરુષ કયા ઉપાયવડે શુણ્ણાતિ અતિક્રમણ કરે છે, એ તૃતીય પ્રશ્નનો ઉત્તર શ્રીભગવાન કહે છે:—

માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ મક્તિયોગેન સેવતે ।

સ ગુણાન્સમતીત્યૈતાન્ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥ ૨૬ ॥

શ્લોકાર્થઃ—વળી જે પુરુષ મારૂં-પરમેશ્વરનું અનન્ય ભક્તિ યોગે કરી ચિન્તન કરે છે, તે મારો ભક્ત પૂર્વોક્ત સત્ત્વાદિ શુણ્ણાતિ અતિક્રમણ કરી, બ્રહ્મ બનવા માટે સમર્થ થાય છે. ૨૬

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! સર્વ જીતોનો અંતર્યામી તથા પોતાની માયાશક્તિવડે ક્ષેત્રજ્ઞભાવને પ્રાપ્ત થયેલા એવા મને—પરમાત્મદેવન ભગવાન વાસુદેવને અધિકારી પુરુષ અવ્યભિચારી ભક્તિયોગવડે સેવન કરે છે. અહીં મારૂં-પરમાત્મદેવ વિષય વિજ્ઞાતીય વૃત્તિઓના વ્યવધાનથી રહિત તેલની ધારાની માફક સ્વચ્છતીય વૃત્તિઓનો પ્રવાહ હું, આ રીતના પ્રવાહને અવ્યભિચારી ભક્તિયોગ કહેવામાં આવે છે. આ ભક્તિયોગ પૂર્વે બારમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરેલો છે. આવા પરમ પ્રેમરૂપ અનન્ય ભક્તિયોગવડે જે પુરુષ મારૂં-નારાયણનું સર્વદા ચિન્તન કરે છે, તે મારો-પરમેશ્વરનો અનન્ય ભક્ત પૂર્વોક્ત સત્ત્વાદિ ત્રણ શુણ્ણાતિ અતિક્રમણ કરીને અર્થાત્ અદ્વૈત દર્શનવડે સત્ત્વાદિ ત્રણ શુણ્ણોનો બાધ કરીને નિર્ગુણ બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષવાસ્તે સમર્થ થાય છે, તેથી સર્વ કાળે મારૂં-પરમેશ્વરનું ચિન્તન જ શુણ્ણાતીતપણાનો ઉપાય છે. (૨૬)

અવતરણિકા—મારૂં-પરમાત્મદેવનું ચિન્તન કરનારો પુરુષ મોક્ષને જ પ્રાપ્ત થાય છે; એ પૂર્વોક્ત અર્થવિષે શ્રીભગવાન પોતાની મહત્ત્વારૂપ હેતુનું કથન કરે છે:—

બ્રહ્મણો હિ પ્રતિષ્ઠાઽહમમૃતસ્યાવ્યયસ્ય ચ ।

શાશ્વતસ્ય ચ ધર્મસ્ય સુલસ્યૈકાંતિકસ્ય ચ ॥ ૨૭ ॥

સોદશસ્વરૂપ છે. આ શ્લોકમાં શ્રીબ્રહ્માએ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને સર્વ ઉપાધિઓથી રહિ આત્મારૂપ તથા બ્રહ્મરૂપ કહ્યા છે.

આ જ પ્રકારનું શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું સ્વરૂપ શ્રીશુકદેવે પણ સ્તુતિપ્રસંગવિના કહ્યું છે:- સર્વેષામેવ વસ્તુનાં ભાવાર્થો ભગતિ સ્થિતઃ । તસ્યાપિ ભગવાન્ કૃષ્ણઃ કિમતદ્વસ્તુ રૂપ્યતામ્ અર્થોત્ સર્વ કાર્યરૂપ વસ્તુઓનો જે ભાવાર્થ છે, એટલે સત્તારૂપ પરમાર્થ સ્વરૂપ । તે ભાવાર્થ કાર્યરૂપે કરીને બળમાન સોપાધિક બ્રહ્મ વિષે જ રહે છે. કારણ કે સિદ્ધાંત કારણની સત્તાથી પૃથક્ કાર્યની સત્તા અંગીકૃત નથી. જેવી રીતે કુંડલ કંકણાદિ ભૂષણરૂપ કાર્યોની સત્તા સુવર્ણરૂપ કારણની સત્તાથી પૃથક્ નથી, તથા જેવી રીતે ઘટ શરાવાદિ કાર્યો સત્તા મૃત્તિકારૂપ કારણની સત્તાથી પૃથક્ નથી, તેવી રીતે આ પ્રપંચરૂપ કાર્યની સત્તા સોપાધિક બ્રહ્મરૂપ કારણની સત્તાથી પૃથક્ નથી. આ વાત તદનન્યત્વમારંભગણદાવિમ્બઃ આ સૂત્ર વ્યાખ્યાનમાં શ્રીભાષ્યકારેએ વિસ્તારથી કહી છે, અને તે કારણરૂપ સોપાધિક બ્રહ્મનો પ સત્તારૂપ ભાવાર્થ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે. કારણ કે સોપાધિક કારણબ્રહ્મ નિરુપાધિક બ્રહ્મવિ જ કલ્પિત છે. જે જે કલ્પિત વસ્તુ હોય છે, તે તે અધિષ્ઠાનથી પૃથક્ હોતી નથી. જે કે રજ્જુવિષે કલ્પિત સર્પ, રજ્જુરૂપ અધિષ્ઠાનથી પૃથક્ નથી. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જ કલ્પનાઓના અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાથી પરમાર્થ સત્ય નિરુપાધિક બ્રહ્મરૂપ છે. તેથી નિરુપાધિક બ્રહ્મરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જ કારણરૂપ સોપાધિક બ્રહ્મના પરમાર્થ સત્તારૂપ ભાવા છે. એવા અધિષ્ઠાન બ્રહ્મરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જ કારણરૂપ સોપાધિક બ્રહ્મનો પરમાર્થ સત્તારૂપ ભાવાર્થ છે. એવા અધિષ્ઠાન બ્રહ્મરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સિવાય અન્ય કોઈ પ વસ્તુ પારમાર્થિક નથી, કિંતુ પરબ્રહ્મરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જ એક પારમાર્થિક છે. આ અર્થ શ્રીભગવાને અહીં મદ્ભગો હિ પ્રતિગ્રહમ્ એ વચનવડે કથન કર્યો છે અથવા મદ્ભગો પ્રતિગ્રહમ્ એ શ્લોકનો નીચે પ્રમાણે ખીન્ને અર્થ કરેલો:-

ઐકાંતિક સુખની પણ હું જ પરિઅવસાનરૂપ પ્રતિષ્ઠા છું, અર્થાત્ પરમાનંદ સ્વરૂપ હોવાથી હું પરમાત્માદેવ જ સર્વ સુસુક્ષ્મજનોને અલેહરૂપે કરીને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છું. મારાથી-પરમાત્માદેવથી ભિન્ન ખીલું કિંચિત્ માત્ર પણ સુખ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી. શ્રુતિ કહે છે કે-યો વૈ ધૃત્વા તદ્દુલ્લં નાલ્પે સુતમસ્તિ-અર્થાત્ દેશકાલ-વસ્તુ-પરિચ્છેદથી રહિત સર્વ વ્યાપક પરમાત્માદેવ જ સુખરૂપ છે, પરિચ્છિન્ન પદ્ધત્યોવિષે કિંચિત્માત્ર પણ સુખ નથી. હે અર્જુન ! હું-પરમાત્માદેવ આ પ્રકારનો છું, તે માટે મારો-પરમાત્માદેવનો અનન્ય ભક્ત બ્રહ્મભાવને જ પ્રાપ્ત થાય છે, એ પૂર્વોક્ત અર્થે યુક્ત છે.

કોઇ ટીકામાં તો મદ્વળો દિ પ્રતિષ્ઠાદ્ય એ શ્લોકનો નીચે પ્રમાણે અર્થ કયો છે. જેમ ગીતાના ચતુર્થ અધ્યાયમાં એવં મદ્વિષા યજ્ઞા વિત્તા મદ્વળો જલ્પે એ વચનમાં રહેલા મદ્વ શબ્દ-વડે વેદનો જ અર્થ અહંભુ કયો છે, તેમ અહીં પણ મદ્વ શબ્દવડે વેદનો જ અર્થ અહંભુ કરવો. એવા બ્રહ્મનામે વેદનો હું-પરમાત્મા જ પ્રતિષ્ઠા છું અર્થાત્ સર્વ વેદોના પરિઅવસાનનું સ્થાન હું-પરબ્રહ્મ જ છું. શ્રુતિ કહે છે કે-સર્વે વેદા વત્પદમામનંતિ અર્થાત્-કર્મ, ઉપાસના, જ્ઞાન એ ત્રણ કાંડરૂપ જે ઝગાદિ સર્વ વેદો સાક્ષાત્ વા પરંપરાએ કરીને પરબ્રહ્મરૂપ પહોંતું જ ઠંથન કરે છે, તે વેદ અમૃત છે. અર્થાત્ વેદ એ કર્મ તથા બ્રહ્મ એ બન્ને પ્રતિપાદનદ્વારા મોક્ષરૂપ અમૃતનું સાધન છે. વળી આ વેદ અવ્યય છે અર્થાત્ ઉત્પત્તિ વિનાશથી રહિત હોવાથી તે અપૌરુષેય કહેવાય છે. અપૌરુષેય હોવાથી જ વેદ અપ્રામાણ્ય શંકારૂપ કલંકથી રહિત સ્વતંત્રપ્રમાણરૂપ છે. શાશ્વત ધર્મની પણ હું જ પ્રતિષ્ઠા છું, અર્થાત્ જેમ કામ્યધર્મ સ્વર્ગોદિ ફળની પ્રાપ્તિવડે નષ્ટ થઇ જાય છે, તેમ ભગવતવિષે અર્પણ કરેલો નિત્ય ધર્મ નાશ પામતો નથી, પણ વિવિધધાદિની ઉત્પત્તિદ્વારા મોક્ષરૂપ શાશ્વત ફળનો હેતુ થાય છે. તેથી ભગવતવિષે અર્પણ કરેલો નિત્યધર્મ શાશ્વતધર્મ કહેવાય છે. એવા શાશ્વત ધર્મવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય પરમફળરૂપ પણ હું-પરમાત્માદેવ જ છું. વળી વિષયના સંબંધજન્ય સુખથી રહિત એવું જે સ્વરૂપભૂત મોક્ષ સુખ છે, તેનું નામ ઐકાંતિક સુખ છે. એવા ઐકાંતિક સુખની પણ હું-પરમાત્માદેવ જ પ્રતિષ્ઠા છું, અર્થાત્ પરાક્રાષ્ટરૂપ છું. હે અર્જુન ! હું-પરમાત્માદેવ આ પ્રકારનો મારું-પરમાત્માદેવનું ચિંતન કરનારો અધિકારી જન બ્રહ્મભાવને જ પ્રાપ્ત થાય છે, એ યુક્ત જ છે. (૨૭)

મોક્ષસ્વરૂપ છે. આ શ્લોકમાં શ્રીબ્રહ્માએ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત આત્મારૂપ તથા બ્રહ્મારૂપ કહ્યા છે.

આ જ પ્રકારનું શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું સ્વરૂપ શ્રીશુકદેવે પણ સ્તુતિપ્રસંગવિના જ કહ્યું છે:- સર્વભાવેષ્વ વસ્તુનાં ભાવાર્થો ભવતિ સ્થિતઃ । તત્સ્યાપિ ભગવાન્ કૃષ્ણઃ કિમતદ્વસ્તુ રૂપ્યતામ્ ॥ અર્થાત્ સર્વ કાર્યરૂપ વસ્તુઓનો જે ભાવાર્થ છે, એટલે સત્તારૂપ પરમાર્થ સ્વરૂપ છે, તે ભાવાર્થ કાર્યરૂપે ઠરીને બ્યમાન સોપાધિક બ્રહ્મ વિષે જ રહે છે. કારણ કે સિદ્ધાંતમાં કારણની સત્તાથી પૃથક્ કાર્યની સત્તા અંગીકૃત નથી. જેવી રીતે કુંડલ કંકણાદિ ભૂષણરૂપ કાર્યોની સત્તા સુવર્ણરૂપ કારણની સત્તાથી પૃથક્ નથી, તથા જેવી રીતે ઘટ શરાવાદિ કાર્યોની સત્તા મૃત્તિકારૂપ કારણની સત્તાથી પૃથક્ નથી, તેવી રીતે આ પ્રપચરૂપ કાર્યની સત્તા સોપાધિક બ્રહ્મારૂપ કારણની સત્તાથી પૃથક્ નથી. આ વાત તદનન્યસ્ત્વમાર્મણશબ્દાદિ-અઃ આ સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં શ્રીભાષ્યકારેએ વિસ્તારથી કહી છે, અને તે કારણરૂપ સોપાધિક બ્રહ્મનો પણ સત્તારૂપ ભાવાર્થ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે. કારણ કે સોપાધિક કારણબ્રહ્મ નિરુપાધિક બ્રહ્મવિષે જ કલ્પિત છે. જે જે કલ્પિત વસ્તુ હોય છે, તે તે અધિષ્ઠાનથી પૃથક્ હોતી નથી. જેમ કે રત્નજીવિષે કલ્પિત સર્પ, રત્નજીવરૂપ અધિષ્ઠાનથી પૃથક્ નથી. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જ સર્વ કલ્પનાઓના અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાથી પરમાર્થ સત્ય નિરુપાધિક બ્રહ્મારૂપ છે. તેથી નિરુપાધિક બ્રહ્મારૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જ કારણરૂપ સોપાધિક બ્રહ્મના પરમાર્થ સત્તારૂપ ભાવાર્થ છે. એવા અધિષ્ઠાન બ્રહ્મારૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જ કારણરૂપ સોપાધિક બ્રહ્મનો પરમાર્થ સત્તારૂપ ભાવાર્થ છે. એવા અધિષ્ઠાન બ્રહ્મારૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સિવાય અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ પારમાર્થિક નથી, કિન્તુ પરબ્રહ્મારૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જ એક પારમાર્થિક છે. આ જ અર્થ શ્રીભગવાને અહીં વ્રજળો હિ પ્રતિષ્ઠામ એ વચનવડે કથન કર્યો છે અથવા વ્રજળો હિ પ્રતિષ્ઠામ એ શ્લોકનો નીચે પ્રમાણે બીજો અર્થ કરવો:-

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! જે પુરુષ જે દેવતાનું ધ્યાન કરે છે, તે પુરુષ તે જ દેવતાભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તમારો ભક્ત તમારા ભાવને તો પ્રાપ્ત થશે, પરંતુ તમારો ભક્ત બ્રહ્માભાવને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થશે? અર્થાત્ બ્રહ્માભાવને પ્રાપ્ત થશે નહિ. કારણ કે આપ બ્રહ્મથી જૂદા જ છો.”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-વ્રજળો હિ પ્રતિષ્ઠામ્ इति-હે અર્જુન ! સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત પરમાત્માદેવરૂપ શુદ્ધ બ્રહ્મના પરિચયસાનરૂપ પ્રતિષ્ઠા હું જ છું, અર્થાત્ મારાથી પરબ્રહ્મ ભિન્ન નથી. કિન્તુ હું જ પરબ્રહ્મારૂપ છું તથા અવ્યયરૂપ અમૃતની પણ હું જ પ્રતિષ્ઠા છું. સર્વ અનર્થની નિવૃત્તિપૂર્વક પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષનું નામ અમૃત છે. આ મોક્ષરૂપ અમૃત કોઈ પ્રકારે પણ નષ્ટ થતું નથી, તેથી મોક્ષરૂપ અમૃત અવ્યય કહેવાય છે. એવા વિનાશથી રહિત મોક્ષરૂપ અમૃતનું પણ હું-પરમાત્માદેવ જ પરિચયસાન છું, અર્થાત્ મારી-પરમાત્માદેવની અલેક્ષરૂપ પ્રાપ્તિ એ જ મોક્ષ છે.

શાશ્વત ધર્મની પણ હું જ પ્રતિષ્ઠા છું. જેનું કૃણ નિત્ય મોક્ષ છે એવો જે જ્ઞાનનિધારૂપ ધર્મ છે, તેનું નામ શાશ્વત ધર્મ છે. એવા મોક્ષરૂપ ધર્મની પ્રાપ્તિ કરનારો જ્ઞાનનિધારૂપ ધર્મ પણ મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે જ પરિચયસાનવાળો છે, અર્થાત્ જ્ઞાનનિધારૂપ ધર્મવડે મારાથી-પરમાત્માદેવથી ભિન્ન બીજી કોઈ પણ વસ્તુ પ્રાપ્ત થતી નથી, કિન્તુ હું-પરમાત્માદેવ જ જ્ઞાનનિધારૂપ ધર્મવડે પ્રાપ્ત થઉં છું.

ઐકાંતિક સુખની પણ હું જ પરિઅવસાનરૂપ પ્રતિષ્ઠા છું, અર્થાત્ પરમાનંદ સ્વરૂપ હોવાથી હું પરમાત્માદેવ જ સર્વ સુસુખજનોને અલેદ્ધરૂપે કરીને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છું. મારાથી-પરમાત્માદેવથી ભિન્ન બીજું કિચિત્ માત્ર પણ સુખ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી. શ્રુતિ કહે છે કે-યો વૈ મૃમા તસ્યુલ્લં તાલ્પે સુલમસ્તિ-અર્થાત્ દેશકાલ-વસ્તુ-પરિચ્છેદથી રહિત સર્વ વ્યાપક પરમાત્માદેવ જ સુખરૂપ છે, પરિચ્છિન્ન પદાર્થોવિષે કિચિત્માત્ર પણ સુખ નથી. હે અર્જુન! હું-પરમાત્માદેવ આ પ્રકારનો છું, તે માટે મારો-પરમાત્માદેવનો અનન્ય લક્ષ્મી પ્રદાતાવને જ પ્રાપ્ત થાય છે, એ પૂર્વોક્ત અર્થ યુક્ત છે.

કોઇ ટીકામા તો વ્રજળો દિ પ્રતિગદ્ધ્ય એ શ્લોકનો નીચે પ્રમાણે અર્થ કયો છે. જેમ ગીતાના ચતુર્થ અધ્યાયમાં एवं बहुविधा यज्ञा वितता व्रजળो मूले એ વચનમાં રહેલા વ્રજ શબ્દ-વડે વેદનો જ અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે, તેમ અહીં પણ વ્રજ શબ્દવડે વેદનો જ અર્થ ગ્રહણ કરવો. એવા પ્રદાતાને વેદનો હું-પરમાત્મા જ પ્રતિષ્ઠા છું અર્થાત્ સર્વ વેદોના પરિઅવસાનનું સ્થાન હું-પરબ્રહ્મ જ છું શ્રુતિ કહે છે કે-સર્વે વેદા વસ્તુવમામમંતિ અર્થાત્-કર્મ, ઉપાસના, જ્ઞાન એ ત્રણ ઠાંડરૂપ જે ઝગાદિ સર્વ વેદો સાક્ષાત્ વા પરંપરાએ કરીને પરબ્રહ્મરૂપ પહોંતું જ કથન કરે છે, તે વેદ અમૃત છે. અર્થાત્ વેદ એ કર્મ તથા બ્રહ્મ એ બન્ને પ્રતિપાદનદ્વારા મોક્ષરૂપ અમૃતનું સાધન છે. વળી આ વેદ અવ્યય છે અર્થાત્ ઉત્પત્તિ વિનાશથી રહિત હોવાથી તે અપૌરુષેય કહેવાય છે. અપૌરુષેય હોવાથી જ વેદ અપ્રામાણ્ય શકારૂપ કલંકથી રહિત સ્વત્ પ્રમાણરૂપ છે. શાશ્વત ધર્મની પણ હું જ પ્રતિષ્ઠા છું, અર્થાત્ જેમ કામ્યધર્મ સ્વર્ગોદિ ફળની પ્રાપ્તિવડે નષ્ટ થઇ જાય છે, તેમ ભગવત્તત્ત્વે અર્પણ કરેલો નિત્ય ધર્મ નાશ પામતો નથી, પણ વિવિધધાદિની ઉત્પત્તિદ્વારા મોક્ષરૂપ શાશ્વત ફળનો હેતુ થાય છે તેથી ભગવત્તત્ત્વે અર્પણ કરેલો નિત્યધર્મ શાશ્વતધર્મ કહેવાય છે. એવા શાશ્વત ધર્મવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય પરમફળરૂપ પણ હું-પરમાત્માદેવ જ છું. વળી વિષયના સંબંધજન્ય સુખથી રહિત એવું જે સ્વરૂપભૂત મોક્ષ સુખ છે, તેનું નામ ઐકાંતિક સુખ છે. એવા ઐકાંતિક સુખની પણ હું-પરમાત્માદેવ જ પ્રતિષ્ઠા છું, અર્થાત્ પરાક્રમરૂપ છું. હે અર્જુન! હું-પરમાત્માદેવ આ પ્રકારનો છું, માટે મારું-પરમાત્માદેવનું ચિત્તન કરનારો અધિકારી જન પ્રદાતાવને જ પ્રાપ્ત થાય છે, એ પૂર્વોક્ત અર્થ યુક્ત જ છે. (૨૭)

આ પ્રમાણે શ્રીમાન્ ભગવાને ગાયેની ઉપનિષદ્માં બ્રહ્મોત્તરના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “શુભ્રતયવિભાગયોગ” નામના ચતુર્દશ અધ્યાય ઉપર શ્રીવિદ્ય-નાનંદ સ્વામીની રચેલી “ગૃહ્યાર્થીયિકા” નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણપંચમસ્તુ.

પંચદશ અધ્યાય

પુરુષોત્તમયોગ

અવતરણિકા:-પૂર્વે ઔદમા અધ્યાયમાં સંસારબંધનના હેતુભૂત સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોનું કથન કરીને, અધિકારી પુરુષને મારા-પરમેશ્વરના અનન્ય ભક્તિયોગવડે સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોના અતિક્રમણપૂર્વકે પ્રદ્વેષભાવરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, એ અર્થ શ્રીભગવાને-માં જ મોક્ષવિચારણા પ્રક્રિયોગેન લેવતે । સગુણાન્તમતીતૈતાન્ ત્રણવ્યાય જલ્પતે ॥ ઇત્યાદિ વચનોવડે કહ્યો. તેમાં મનુષ્યના ભક્તિયોગવડે અધિકારી પુરુષને પ્રદ્વેષભાવની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થશે ? અર્થાત્ નહિ થશે. એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાને પોતાવિષે પ્રદ્વેષરૂપતાનું મોક્ષન કરવાને વાસ્તે-જોજ ॥ પ્રજ્ઞો હિ પ્રતિષ્ઠાદમમૃતસ્યાવ્યયસ્ય ચ । જાનતસ્ય જ ધર્મસ્ય મુલત્વેકાંતિકસ્ય ચ ॥ ઇત્યાદિ સૂત્રરૂપ શ્લોક કહ્યો. આ સૂત્રભૂત શ્લોકના અર્થનું વિસ્તારથી વર્ણન કરનારો આવૃત્તિરૂપ પંચદશ અધ્યાય શ્રીભગવાને પ્રારંભ કર્યો છે. માટે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણી, તેના નિરતિશય પ્રેમરૂપ ભજનવડે ગુણાતીત થયેલા અધિકારી શ્રીકૃષ્ણ પ્રકારે કરીને પ્રદ્વેષભાવરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય. પ્રજ્ઞો હિ પ્રતિષ્ઠાદ ઇત્યાદિ ભગવાંનનાં વચનને શ્રવણ કરી, મારી-અર્જુનની તુલ્ય મનુષ્યરૂપ આ કૃષ્ણ “પ્રજ્ઞનો પણ હું પ્રતિષ્ઠા છું.” એ પ્રકારનું વચન કેવી રીતે કહે છે ? એ પ્રકારના વિસ્મયવડે સુક્ત થયેલા તથા પૂછવા યોગ્ય અર્થની અસ્ફુર્તિરૂપ અપ્રવિભાવડે તથા ભજનવડે કિંચિત્ માત્ર પણ પૂછવાને અસમર્થ થયેલા એવા અર્જુનને જાણીને, કૃપા કરીને, અર્જુનની પ્રત્યે પોતાનું સ્વરૂપ કહેવાની ઇચ્છા કરતાં શ્રીભગવાન નીચે પ્રમાણે કહે છે.

સંસારથી વિરક્ત પુરુષને જ પરમેશ્વરના વાસ્તવિક સ્વરૂપના જ્ઞાનવિષે અધિકાર છે-વૈરાગ્યથી રહિત પુરુષને જ્ઞાનવિષે અધિકાર નથી, તેથી વૈરાગ્ય સંપાદન કરવું જોઈએ. પૂર્વ અધ્યાયમાં કહેલ પરમેશ્વરને અધીન વર્તનાર અકૃતિપુરુષના સયોગના કાર્યરૂપ સંસારને, સંસારમાંથી વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિવાસ્તે, વૃક્ષરૂપ કદાપીને વર્ણન કરે છે, કારણ કે વૈરાગ્ય પણ પૂર્વોક્ત ગુણાતીતપણાના ઉપાયરૂપ જ છે.

શ્રીભગવાનુવાચ-ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-શ્રીભગવાન કહે છે-શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ વિશે આ સંસારવૃક્ષને ઊર્ધ્વ મૂળવાળું, અધઃ શાખાવાળું, અશ્વત્થ તથા અવ્યય કહેવામાં આવ્યું છે. આ સંસારવૃક્ષનાં ઠંઠ ઠાંડરૂપ વેદો પણ છે. જે પુરુષ આ સંસારરૂપ વૃક્ષને જાણે છે, તે પુરુષ જ વેદવેદા છે. ૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! આ સંસારરૂપ વૃક્ષ ઊર્ધ્વમૂલ છે. સ્વપ્રકાશ પરમાન્દરરૂપ હોવાથી તથા નિત્ય હોવાથી સર્વથી ઉપદ્રવ કરણરૂપ પ્રજ્ઞનું નામ ઊર્ધ્વ છે, અને એ જેને મૂળ અથવા કારણ છે, તેનું નામ ઊર્ધ્વમૂળ છે. અથવા સર્વ સંસારનો બાધ થતાં પણ બાધથી રહિત તથા સર્વ સંસારશ્રમનું અધિષ્ઠાન એવા પ્રજ્ઞનું નામ ઊર્ધ્વ છે. આ ઊર્ધ્વ પોતાની માયા નામની શક્તિવડે જેનું મૂળ અથવા કારણ છે, તેનું નામ ઊર્ધ્વમૂળ છે.

વળી આ સંસારરૂપ વૃક્ષ અધઃશાખ છે. અહીં જ્યાં શબ્દવડે પશ્ચાત્ ઉત્પન્ન થયેલા કાર્યરૂપ ઉપાધિવાળા હિરણ્યગર્ભાદિના અર્થ અહુણુ, કરવો અને જેમ લોકપ્રસિદ્ધ વૃક્ષની શાખા પૂર્વ પશ્ચિમાદિ દિશાઓમાં પ્રસૂત થાય છે, તેમ હિરણ્યગર્ભાદિ પણ જૂદી જૂદી દિશાઓમાં પ્રસૂત થાય છે. તેથી હિરણ્યગર્ભાદિ પ્રસિદ્ધ શાખાઓની પેઠે જેની શાખા છે, તેનું નામ અધઃશાખ છે.

વળી સંસારરૂપ વૃક્ષ અશ્વત્થ છે. ‘આ વસ્તુ હવે પછી રહેશે’ એ પ્રકારના વિશ્વાસને અયોગ્ય જે વસ્તુ ન હોય તેનું નામ અશ્વત્થ છે. એ પ્રકારના વિશ્વાસને અયોગ્ય હોવાથી સંસારવૃક્ષ અશ્વત્થ છે. વળી સંસારરૂપ વૃક્ષ અન્યથ છે, અર્થાત્ અનાદિ અનંતરૂપ જે આ દેહાદિનો પ્રવાહ છે તેનો, આ સંસારરૂપ વૃક્ષ, આશ્રય છે તથા આત્મજ્ઞાનવિના અન્ય કોઈ ઉપાયવડે સંસારવૃક્ષનો ઉત્તેજ યતો નથી, તેથી સંસારવૃક્ષ અન્યથ છે. એ પ્રમાણે શ્રુતિ-સ્મૃતિઓ આ માયામય સંસારવૃક્ષને ઉર્ધ્વ મૂળવાળું, અધઃશાખાવાળું, અશ્વત્થરૂપ તથા અન્યથરૂપ કહે છે.

શ્રુતિ કહે છે કે—ऊर्ध्वमूलोऽर्वाकूलावरोऽवत्यः—सनातनः अर्थात्—सर्वथी उत्पद्यते એ પ્રકારે તેનું નામ ઉર્ધ્વ છે. ઉર્ધ્વ જેનું મૂળ અથવા કારણ છે, તેનું નામ ઉર્ધ્વમૂળ છે. અર્વાકૂનો અર્થ નિકટ થાય છે. નિકટ કાર્યરૂપ ઉપાધિવાળા હિરણ્યગર્ભાદિ છે, અથવા મહત્તર-અહંકાર-પંચતન્માના ઈત્યાદિ છે. આ હિરણ્યગર્ભાદિ અથવા મહત્તર અહંકારાદિ પ્રસિદ્ધ શાખાની પેઠે જેની શાખા છે, તેનું નામ અર્વાકૂશાખ છે. એવું ઉર્ધ્વમૂલ તથા અર્વાકૂશાખ-વાળું આ સંસારરૂપ અશ્વત્થ વૃક્ષ સનાતન છે. ઈત્યાદિ શ્રુતિઓ કંઈકેલી ઉપનિષદમાં પકત કરવામાં આવી છે. આ શ્રુતિમાં રહેલો જે અર્વાકૂલાવરો શબ્દ છે. તે શબ્દ મૂળ શ્લોકમાં રહેલા જ્યાં શાલ્ય શબ્દના સમાન અર્થવાળો છે અને શ્રુતિમાં રહેલો જે સનાતન શબ્દ છે, તે શબ્દ મૂળ શ્લોકવિશે રહેલ અવ્યય શબ્દના સમાન અર્થવાળો છે.

આ પ્રકારના આ સંસારરૂપ વૃક્ષને સ્મૃતિવચન પણ કથન કરે છે—अव्ययमव्ययवत्तत्त्वे वाद्वपुष्पस्य सदाद्रुःपकलोदयः ॥ ૧ ॥ महाभूतविशालश्च विषयैः पत्रवांस्तथा । पर्मावर्म-सपुष्पश्च सदाद्रुःपकलोदयः ॥ ૨ ॥ आजीव्यः सर्वभूतानां ब्रह्मटसः सनातनः । एतद्ब्रह्मवनं चैव दद्या चिरति-साधिवत् ॥ ૩ ॥ एतच्छ्रित्वा च मित्वा ॥ જ્ઞાનેન પરમાત્મિના । તત્ત્વાત્મગતિપ્રાપ્ત્વાત્માનાવર્તિતે પુનઃ ॥ ૪ ॥ અર્થાત્—જેનું નામ અન્યાકૃત કહેવાય છે, એવા માયાવિશિષ્ટ પ્રદર્શનું નામ અન્યકૃત છે. આ અન્યકૃત જ મૂળ એટલે કારણરૂપ છે. એવા અન્યકૃતરૂપ મૂળથી જેનો પ્રસવ એટલે ઉત્પત્તિ છે, તેનું નામ અન્યકૃતમૂલ છે. એવું આ સંસારરૂપ વૃક્ષ છે. આ અન્યકૃતરૂપ મૂળના અનુગ્રહથી જ સંસારવૃક્ષ ઉત્પત્તિ થયું છે, અર્થાત્ અન્યકૃતરૂપ મૂળના દહપણથી જ આ સંસારરૂપ વૃક્ષ મહાન વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયું છે. જેમ લોકપ્રસિદ્ધ વૃક્ષની શાખા-સ્કંધથી ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ બુદ્ધિથી જ આ સંસારનાં નાના પ્રકારનાં પરિણામો ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રકારના સમાનધર્મપણાવડે બુદ્ધિ જ સ્કંધરૂપ છે. આ સંસારવૃક્ષ બુદ્ધિરૂપ સ્કંધવાળું હોવાથી બુદ્ધિસ્કંધમય કહેવાય છે અને જેમ વૃક્ષની લીતરમાં છિદ્રરૂપ કોટર હોય છે, તેમ આ સંસારવૃક્ષમાં શ્રોત્રાદિ ઈન્દ્રિયોનાં છિદ્ર કોટરરૂપ છે. (૧) જેમ લોકપ્રસિદ્ધ વૃક્ષ અનેક શાખાઓવાળું હોય છે, તેમ આ સંસારરૂપ વૃક્ષ પણ આકાશાદિ પંચ મહાભૂતરૂપ વિવિધ પ્રકારની શાખાઓવાળું છે. અથવા ‘વિશાખા’ એ શબ્દ સ્તંભનો વાચક છે, તેથી મહાભૂતો જેના વિશાખ એટલે સ્તંભ છે, તેનું નામ મહાભૂત-વિશાખ છે. જેમ લોકપ્રસિદ્ધ વૃક્ષ પત્રોવાળું હોય છે, તેમ આ સંસારરૂપ વૃક્ષ પણ શબ્દ-રૂપાદિ વિષયરૂપ

પત્રોવાળું છે. જેમ લોકપ્રસિદ્ધ વૃક્ષવિષે પુષ્પો હોય છે તથા તે પુષ્પોથી ફળ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ સંસારવૃક્ષ પણ ધર્માધર્મરૂપ પુષ્પોવાળું છે તથા ધર્માધર્મરૂપ પુષ્પોથી ઉત્પન્ન થયેલાં સુખદુઃખરૂપ ફળોવાળું છે. (૨) જેમ લોકપ્રસિદ્ધ વૃક્ષ પક્ષી આદિનું ઉપ-
જીવ્ય હોય છે. તેમ સંસારરૂપ વૃક્ષ પણ સર્વ ભૂત પ્રાણીઓનું ઉપજીવ્ય છે. જેમાંથી ઉપજીવન થાય તે ઉપજીવ્ય કહેવાય છે. આ સંસારરૂપ વૃક્ષને પરમાત્માદેવ બ્રહ્મ આશ્રિત કહ્યું છે, તેથી સંસારવૃક્ષને બ્રહ્મવૃક્ષ કહે છે. એ સંસારવૃક્ષ આત્મજ્ઞાન વિના બીજા કોઈ પણ ઉપાયવડે છેદન કરી શકાતું નથી, તેથી તે સનાતન કહેવાય છે. એ સંસારવૃક્ષ જીવા-
ત્મારૂપ બ્રહ્મનું લોચ્ય છે, તેથી એ સંસારવૃક્ષને બ્રહ્મવન કહે છે. આવા સંસારરૂપ વૃક્ષ વિષે શુદ્ધ બ્રહ્મ, સાક્ષીની પેઠે વિરાજમાન છે અર્થાત્ આ સંસારના ગુણ દોષોવડે બ્રહ્મ ક્રિપાયમાન થતો નથી. (૩) એવા સંસારવૃક્ષનું બહુ વ્રજાસિ એ પ્રકારના દૃઢ આત્મજ્ઞાનરૂપ ખડ્ગવડે છેદન કરીને તથા લેદન કરીને અર્થાત્ મૂળ સહિત તેનો નાશ કરીને અધિકારી પુરુષ આત્મારૂપ ગતિને પ્રાપ્ત થઈ, આત્મારૂપ મોક્ષમાંથી પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતો નથી. (૪) ઇત્યાદિ અનેક સ્મૃતિઓ આ સંસારનું વૃક્ષરૂપે કરીને વર્ણન કરે છે.

યદ્યપિ લોક વિષે એવું કોઈ વૃક્ષ પ્રસિદ્ધ નથી કે, જેનું મૂળ ઉપર હોય અને શાખા નીચે હોય, તથાપિ શ્રીગંગાજીના તરંગોવડે તુટેલા ગંગાજીના ઉંચા તીર ઉપરથી વાચુએ નીચે પાડેલા મહાનુ અશ્વત્થ વૃક્ષનું મૂળ ઉપર હોય છે અને શાખા નીચે હોય છે. આવા અશ્વત્થ વૃક્ષના ઉપમાનવડે શ્રીભગવાને આ સંસારરૂપ વૃક્ષને ઉર્ધ્વ મૂળવાળું અને અધઃશાખાવાળું કહ્યું છે, તેથી ભગવાનનાં એ વચન વિષે કિંચિત્ માત્ર પણ વિરોધની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

વળી એ માયામય સંસારરૂપ અશ્વત્થ વૃક્ષ કેવું છે? વેદરૂપ છંદ જેનાં પર્ણો છે અર્થાત્ વત્સ વસ્તુના આવરક હોવાથી અથવા સંસારરૂપ વૃક્ષના રક્ષક હોવાથી કર્મ-
કાંડરૂપ ઋણ, યજ્ઞ, સામ, અધર્વણ આદિ વેદો પ્રસિદ્ધ પર્ણો (પાંદડાં) ની પેઠે, સંસારરૂપ વૃક્ષનાં પર્ણરૂપ છે; વાતપર્વ એ છે કે, જેમ પ્રસિદ્ધ પર્ણો વૃક્ષના પરિરક્ષણ વાસ્તે જ હોય છે, તેમ કર્મકાંડરૂપ વેદો પણ આ સંસારરૂપ વૃક્ષના પરિરક્ષણવાસ્તે જ છે. કારણ કે કર્મકાંડરૂપ વેદ ધર્મ, અધર્મ, તેમનાં ફલ તથા તેમનાં ફળ એ આદિને પ્રકાશિત કરે છે. આ રીતે કર્મ-
કાંડરૂપ વેદ આ સંસારરૂપ વૃક્ષનું પરિરક્ષણ કરે છે, તેથી કર્મકાંડરૂપ વેદો વિષે સંસારરૂપ વૃક્ષની પર્ણરૂપતા સુક્ત જ છે.

હે અર્જુન! જે અધિકારી પુરુષ આ પ્રકારના મૂળ સહિત માયામય અશ્વત્થરૂપ સંસારવૃક્ષને જાણે છે, તે જ અધિકારી પુરુષ વેદવિત્ છે; અર્થાત્ કર્મકાંડરૂપ વેદનો જે કર્મરૂપ અર્થ છે તથા જ્ઞાનકાંડરૂપ વેદનો જે બ્રહ્મરૂપ અર્થ છે, તે કર્મરૂપ અર્થને તથા બ્રહ્મરૂપ અર્થને તે જ અધિકારી પુરુષ જાણે છે. આ સંસારવૃક્ષનું મૂળ બ્રહ્મ છે અને હિરણ્યગર્ભાદિ જીવો આ સંસારવૃક્ષની શાખારૂપ છે. એવું આ સંસારવૃક્ષ પોતાના સ્વરૂ-
પવડે તો વિનાશવાન જ છે અને પ્રવાહરૂપવડે એ સંસારવૃક્ષ અનંત છે. એવું આ સંસારવૃક્ષ વેદોક્ત કર્મરૂપ જળવડે સિંચન કરવામાં આવે છે, અને બ્રહ્મ જ્ઞાનરૂપ ખડ્ગવડે છેદન કરવામાં આવે છે; એટલો જ સર્વ વેદોનો અર્થ છે. આ પ્રકારના વેદના અર્થને જે અધિકારી પુરુષ જાણે છે, તે અધિકારી પુરુષ જ સર્વ અર્થોને જાણે છે. એ પ્રમાણે મૂળસહિત સંસારવૃક્ષના જ્ઞાનની શ્રીભગવાન્ સ્તુતિ કરે છે, યત્તં વેદ સ વેદવિત્ (૧)

અવતરણિકા—હવે શ્રીભગવાન્ પૂર્વોક્ત સંસારવૃક્ષના અવયવોની બીજી પણ કથના કરે છે:—

અધશ્ચોર્ધ્વં પ્રસૂતાસ્તસ્ય શાસ્ત્રા ગુણપ્રવૃદ્ધા વિષયપ્રવાલાઃ ।

અધશ્ચ મૂલાન્યનુસંતતાનિ કર્માનુબંધીનિ મનુષ્યલોકે ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થઃ:-આ સંસારવૃક્ષની શાખા ઉપર તથા નીચે પથરાયેલી છે, જે શાખા શબ્દાદિ વિષયરૂપ પલ્લવોવાળી છે તથા આ સંસારવૃક્ષનાં વાસનારૂપ મૂળો નીચે તથા ઉપર અનુસૂત છે. આ મૂળો અધિકારી મનુષ્યના દેહ વિષે પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨

ટીકા:-પૂર્વ શ્લોકમાં કાર્યરૂપ ઉપાધિવાળા હિરણ્યગર્ભાદિ જીવોને આ સંસારવૃક્ષની શાખા-રૂપ કહ્યા હતા. હવે તે શાખાઓમાં પણ જે વિશેષતા રહેલી છે, તે વિશેષતાનું શ્રીભગવાન કથન કરે છે-અષ્વોર્ધ્વં હિતિ-હે અર્જુન ! આ શાખારૂપ જીવોવિષે નિષિદ્ધ આચરણવાળા હુકુતી જીવો આ સંસારવૃક્ષની નીચે પ્રસરેલી શાખાઓ છે, અર્થાત્ પાપી જીવો પશ્ચાદિ નીચે ચોનિઓમાં વિસ્તારને પ્રાપ્ત થયેલી શાખાઓ છે. શાસ્ત્રવિહિત આચરણવાળા જે હુકુતી જીવો છે, તે ધર્માત્મા જીવો આ સંસારવૃક્ષની ઉપર પ્રસરેલી શાખાઓ છે, અર્થાત્ ધર્માત્મા પુરુષો દેવાદિ ચોનિઓવિષે વિસ્તારને પ્રાપ્ત થયેલી શાખાઓ છે. આ પ્રમાણે મનુષ્યલોકથી લઈને પશુ-પક્ષી-વૃક્ષ-નારકીય શરીર પર્વત નીચેનાં સ્થાનોમાં તથા મનુષ્ય-લોકથી લઈને બ્રહ્મલોક પર્વત ઉપરનાં સ્થાનોમાં સંસારરૂપ વૃક્ષની જીવરૂપ શાખાઓ વિસ્તારને પ્રાપ્ત થયેલી છે.

— આ શાખાઓ શુણ્ણવડે પ્રવૃદ્ધ થયેલી છે, અર્થાત્ જેમ એક વૃક્ષની શાખાઓ જળના સિંચનવડે સ્થૂલભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ દેહ, ઇન્દ્રિય, વિષય ઇત્યાદિ આકાશવડે પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલા સત્ત્વ-રજ-તમ એ ત્રણ ગુણરૂપ જળવડે જીવરૂપ શાખાઓ સ્થૂલ ભાવને પ્રાપ્ત થયેલી છે. વળી તે શાખાઓ વિષયરૂપ પલ્લવોવાળી છે, અર્થાત્ જેમ એક વૃક્ષની શાખાઓના અગ્ર ભાગની સાથે કેમળ અંકુરરૂપ પલ્લવોનો સંબંધ હોય છે, તેમ પૂર્વોક્ત જીવરૂપ શાખાઓના અગ્રભાગને સ્થાને ઇન્દ્રિયજન્ય વૃત્તિઓ છે, જે વૃત્તિઓની સાથે શબ્દાદિ વિષયોનો સંબંધ થાય છે. આ કારણથી શબ્દાદિ વિષયો તે શાખાઓના કેમળ પલ્લવરૂપ છે. પુનઃ એ સંસારરૂપ વૃક્ષ એવું છે કે, જે સંસારવૃક્ષનાં અવાંતર મૂળ નીચે તથા ઉપર અનુસૂત થઈને રહ્યાં છે. પદાર્થના લોભવડે ઉત્પન્ન થયેલી જે રાગદ્વેષાદિ વાસનાઓ છે, તે વાસનાઓ પુરુષની ધર્મ-અધર્મવિષે પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, માટે રાગદ્વેષાદિ વાસનાઓ જ સંસાર-વૃક્ષનાં અવાંતર મૂળ છે. પૂર્વ શ્લોકમાં આ સંસારવૃક્ષનું જે માયાવિશિષ્ટ પ્રદક્ષરૂપ મૂળ કહ્યું હતું, તે મુખ્ય મૂળ કહ્યું હતું અને અત્યારે વાસનારૂપ અવાંતર મૂળ કહ્યું છે. તેથી અહીં પુનરુક્તિ દોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આ વાસનારૂપ અવાંતર મૂળ કર્માનુ-બંધી છે. જેનાં ધર્માધર્મરૂપ કર્મ પશ્ચાદ્ભાવી છે, તેનું નામ કર્માનુબંધી છે, અર્થાત્ રાગદ્વેષાદિ વાસનારૂપ અવાંતર મૂળ પહેલાં પોતે ઉત્પન્ન થઈને પશ્ચાત્ ધર્માધર્મરૂપ કર્મને ઉત્પન્ન કરે છે.

અર્જુનની શંકા:-આ વાસનારૂપ મૂળ કયા સ્થાનમાં ધર્માધર્મરૂપ કર્મને ઉત્પન્ન કરે છે ?

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:- મનુષ્યલોકે. હિતિ ॥ જ્યાં મનુષ્યો રહેતા હોય તે લોકનું નામ મનુષ્યલોક છે અર્થાત્ અધિકારી બ્રાહ્મણાદિ દેહોનું નામ મનુષ્યલોક છે. એવાં અધિકારી બ્રાહ્મણાદિ શરીરોવિષે વાસનારૂપ મૂળ બાહ્યતાએ કરીને ધર્માધર્મરૂપ કર્મને ઉત્પન્ન કરે છે, જે કારણથી શાસ્ત્રમાં મનુષ્યને જ કર્મનો અધિકાર કથન કર્યો છે. (૨)

અવતરણિકા:-હવે, શ્રીભગવાન પૂર્વોક્ત સંસારવિષે અનિર્વચનીયતાનું કથન કરીને, તેના છેદનના ઉપાયનું કથન કરે છે:-

ન રૂપમસ્યેહ તથોપલભ્યતે નાંતો ન ચાદિર્ન ચ સંપ્રતિષ્ઠા ।

અશ્વત્થમેનં સુવિરુદ્ધમૂલમસંગશસ્ત્રેણ દૃઢેન છિત્વા ॥ ૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! આ સંસારવિષે રહેલાં પ્રાણીઓ આ સંસારવૃક્ષના આ પ્રકારના રૂપને જાણતા નથી, તેના અંતને જાણતા નથી, આદિને જાણતા નથી, તેમ જ તેના મધ્યને પણ જાણતા નથી. આવા દૃઢ મૂળવાળા અશ્વત્થરૂપ સંસારવૃક્ષનું અત્યંત દૃઢ વૈરાગ્યરૂપ શસ્ત્રવડે છેદન કરી, તેઓએ પ્રદા જાણવા યોગ્ય છે. ૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વે વર્ણન કરેલું જે સંસારરૂપ વૃક્ષ છે, તે કેવું છે ? એ સંસારવૃક્ષનું, જે પ્રકારનું ઊર્ધ્વમૂલ-અથવા શાખા ઇત્યાદિરૂપે પૂર્વે વર્ણન કર્યું છે, તે પ્રકારનું રૂપ આ સંસારમાં રહેલા પ્રાણીઓ જાણતા નથી કારણ કે જેમ સ્વપ્ના પદાર્થો, મૃગતૃણાનું જળ, માયારચિત પદાર્થો તથા ગંધર્વનગર એ સર્વે મિથ્યા હોવાથી દૃઢનષ્ટ રૂપવાળા જ છે, તેમ સંસારવૃક્ષ પણ મિથ્યા હોવાથી દૃઢનષ્ટરૂપવાળું જ છે. જે પદાર્થ જોતજોતામાં નષ્ટ થઈ જાય છે, તેનું નામ દૃઢનષ્ટ છે. એવા દૃઢનષ્ટ સ્વભાવવાળા સંસારવૃક્ષનાં પૂર્વોક્ત ઊર્ધ્વમૂળ અથવા શાખા ઇત્યાદિ રૂપો જીવોના દેખવામાં આવતાં નથી. એ કારણથી જ સંસારવૃક્ષનો અવસાનરૂપ અંત પણ પ્રતીત થતો નથી, અર્થાત્ “આટલો કાળ વ્યતીત થયા પછી સંસારવૃક્ષ સમાપ્તિને પ્રાપ્ત થશે” એ પ્રમાણે સંસારવૃક્ષનો અંત પણ જાણવામાં આવતો નથી. માટે એ સંસારવૃક્ષ પારઅવસાનરૂપ અન્તથી રહિત છે. એ સંસારવૃક્ષનો આદિ પણ પ્રતીત થતો નથી, અર્થાત્ “અત્રુક કાળથી એ સંસારવૃક્ષ પ્રવૃત્ત થયું છે” એ પ્રમાણે સંસારવૃક્ષનો આદિ પણ જાણવામાં આવતો નથી, માટે એ સંસારવૃક્ષ અનાદિ છે. તથા એ સંસારવૃક્ષની સ્થિતિરૂપ પ્રતિષ્ઠા પણ પ્રતીત થતી નથી, અર્થાત્ મધ્ય પણ પ્રતીત થતો નથી. કારણ કે આદિ કે અન્ત હોયની અપેક્ષાએ કરી અધ્ય કહેવાય છે, તેનું આદિ-અન્ત અસિદ્ધ થતાં અધ્ય પણ સિદ્ધ થતું નથી.

એ પ્રકારનું સંસારવૃક્ષ દુરિષેધ છે તથા સર્વ અનર્થો કરનારું છે. તે કારણથી અનાદિ અજ્ઞાનવડે જેનું સૂણ અત્યંત દૃઢ બાંધ્યું છે, એવા આ પૂર્વોક્ત અશ્વત્થરૂપ સંસારવૃક્ષનું દૃઢ અસંગશસ્ત્રવડે અધિકારી પુરુષે છેદન કરવું. વિષયસુખની સ્પૃહાનું નામ સંગ છે અને તે સંગના વિરોધી વૈરાગ્યનું નામ અસંગ છે, અર્થાત્ પુનઃએવણ, વિત્તએવણ, લોકએવણ, એ ત્રણ એવણાઓના ત્યાગરૂપ વૈરાગ્યનું નામ અસંગ છે. જેમ લોકપ્રસિદ્ધ કુહાર (કુહાડો) આદિ શસ્ત્રો લોકપ્રસિદ્ધ વૃક્ષનાં વિરોધી હોય છે, તેમ વૈરાગ્ય પણ રાગદ્વેષાદિરૂપ સંસારવૃક્ષનું વિરોધી છે, તેથી વૈરાગ્ય પણ શસ્ત્રરૂપ છે. એ વૈરાગ્યરૂપ અસંગ શસ્ત્ર દૃઢ છે, અર્થાત્ “દુ પ્રદારૂપ ધ્રુ” એ પ્રકારના પ્રદાજ્ઞાનની ઉત્કટ ઇચ્છાવડે દૃઢ કરેલું છે, જેમ લોકપ્રસિદ્ધ શસ્ત્ર પાવાણુવિશેષના ઘણેણથી તીક્ષ્ણ થાય છે, તેમ જે વૈરાગ્યરૂપ અસંગ શસ્ત્ર પુનઃ પુનઃ વિવેકાભ્યાસવડે તીક્ષ્ણ થયું છે. એવા દૃઢ અસંગશસ્ત્રવડે અધિકારી પુરુષે પૂર્વોક્ત સંસારવૃક્ષનું મૂળસંહિત ઉચ્છેદન કરવું. અર્થાત્ વૈરાગ્ય-શમ-દમ-ઇત્યાદિ સાધનસંપત્તિવડે સર્વ ક્રોધોનો સંન્યાસ કરવો, એ જ સંસારવૃક્ષનું છેદન છે. (૩)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હિ ભગવન્ ! એવા સંસારરૂપ અશ્વત્થ વૃક્ષનું અસંગ શસ્ત્રથી છેદન કરીને અધિકારી પુરુષને ત્યાર પછી પણ કાંઈ કર્તવ્ય છે કે એટલાથી જ કૃતકૃત્યતા થાય છે ?” એવી અર્જુનની જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન્ ત્યાર પછીની કર્તવ્યતાનું કથન કરે છે:-

તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્યં યસ્મિન્ગતા ન નિવર્તતિ ભૂયઃ ।

તમેવ ચાદ્યં પુરુષં પ્રપદ્યે યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૂતા પુરાણી ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે પદ વિષે સ્થિત થયેલા વિદ્વાન્ પુરુષ પુનઃ જન્મને પ્રાપ્ત થતા નથી, એવા બ્રહ્મ પદને ત્યાર પછી જાણવા યોગ્ય છે તથા જે પુરુષથી આ સંસારવૃક્ષની પ્રવૃત્તિ અનાદિ અસરેલી છે તે આદ્ય પુરુષને જ હું શરણુ પ્રાપ્ત થયો છું. ૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! અધિકારી પુરુષ વૈરાગ્યરૂપ અસંગ શસ્ત્રવડે સંસારરૂપ વૃક્ષનું મૂળ-સહિત ઉઘેદન કરીને ત્યાર પછી શ્રોત્રિય બ્રહ્માનંદ ગુરુની સ્ત્રીપ જઈને, સંસારરૂપ અશ્વત્થ વૃક્ષથી ઉર્ધ્વસ્થિત (ઉપર-ઉંચે રહેતું) જે શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ વૈષ્ણવપદ છે, જે પદ તદ્વિષ્ણોઃ પરમં વદન્ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ પ્રતિપાદન કર્યું છે, તે શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ પદ જ અધિકારી પુરુષે શ્રવણ મનનરૂપ વેદાંતવાક્યોના વિચારવડે જાણવા યોગ્ય છે. શ્રુતિ કહે છે કે-સોઽન્વેષ્યઃ સઃ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ-અર્થાત્-પરબ્રહ્મ જ અધિકારી પુરુષને અન્વેષણ કરવાને યોગ્ય છે તથા તે પરબ્રહ્મ જ અધિકારી પુરુષને જાણવાની ઇચ્છા કરવા યોગ્ય છે. માર્ગવડે (આંખોવડે જોઈને) વસ્તુને જોળવી, તેનું નામ અન્વેષણ છે.

અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન્ ! સર્વ કર્મોના સંન્યાસપૂર્વક શ્રવણાદિ સાધનોવડે અધિકારી પુરુષે જે પદ જાણવા યોગ્ય છે, તે પદ કયું છે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-યસ્મિન્ગતા ન નિવર્તતિ ભૂયઃ-હિ અર્જુન ! જે પદમાં જઈ જાય ત્યાં એ પ્રકારના જ્ઞાનવડે પ્રાપ્ત થયેલા તત્ત્વવેત્તા પુરુષો પુનઃ સંસારની પ્રાપ્તિવાસ્તે આવતા નથી, અર્થાત્ પુનઃ જન્મને પ્રાપ્ત થતા નથી, તે અદ્વિતીય બ્રહ્મરૂપ પદ જ અધિકારી પુરુષે શ્રવણાદિ સાધનોવડે જાણવા યોગ્ય છે.

અર્જુનની શંકા:-“હિ ભગવન્ ! નિર્જુલ બ્રહ્મરૂપ પદ કયા ઉપાયવડે જાણવામાં આવે ?”

શ્રીભગવાન્ તે પદને જાણવાના ઉપાય કહે છે:-તમેવ ચાદ્યં વરુપઃ પ્રપદ્યે-હિ અર્જુન ! પૂર્વે જે અદ્વિતીય નિર્જુલ બ્રહ્મ-પદ શબ્દે કરીને કથન કરેલ છે “તે જ પરબ્રહ્મરૂપ આદ્ય પુરુષના શરણને હું અધિકારી જન પ્રાપ્ત થયો છું” એ પ્રમાણે એક પરબ્રહ્મની શરણતાવડે જ પરબ્રહ્મરૂપ પદ જાણવામાં આવે છે. સર્વ જગતના આદિમાં જે વિદ્યમાન હોય છે, તે આદ્ય કહેવાય છે અને આ સર્વ જગત જેણે પોતાના અસ્તિ-ભાવિ-પ્રિયરૂપવડે પૂર્ણ કર્યું છે, તેનું નામ પુરુષ છે, અથવા આ શરીરરૂપ સર્વ પુરિયોમાં જે અધિષ્ઠાનરૂપે રાચન કરે છે, તેનું નામ પુરુષ છે. એવા આદ્ય પુરુષરૂપ પરબ્રહ્મના નિરંતર ચિન્તનરૂપ અનન્ય ભક્તિ જ પરબ્રહ્મરૂપ પદના સાક્ષાત્કારનો ઉપાય છે.

અર્જુનની શંકા:-“હિ ભગવન્ ! તે પુરુષ કોણ છે કે જેના શરણને પ્રાપ્ત થઈને અધિકારી પુરુષ વૈષ્ણવપદને જાણે છે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૂતા પુરાણી-હિ અર્જુન ! આદ્ય પુરુષથી આપાના યોગવડે આ માયામય સંસારવૃક્ષની અનાદિ પ્રવૃત્તિ ચાલી રહે છે. જેમ અંદ્ર-

ભલિક પુરુષથી માયામય હસ્તિઆદિની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેમ જે આદ્ય પુરુષથી આ માયા-મય સંસારવૃક્ષની પ્રવૃત્તિ થઈ છે, એવા આદ્ય પુરુષના શરણની પ્રાપ્તિ જ તે પદને બાલુવાનો ઉપાય છે. (૪)

અવતરણિકા:-હવે, તે વૈષ્ણવપદના જ્ઞાનપૂર્વક તે વૈષ્ણવપદને પ્રાપ્ત થનારા અધિકારી પુરુષોનાં પદની પ્રાપ્તિ વાસ્તેનાં જીભાં સાધેનાં પલ્લુ શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:—

નિર્માનમોહાજિતસંગદોષા અધ્યાત્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામાઃ ।

દ્વંદ્વૈર્વિમુક્તાઃ સુખદુઃખસંજ્ઞૈર્ગચ્છન્ત્યમૂઢાઃ પદમવ્યયં તત્ ॥ ૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-જેનાં માન તથા મોહ નિવૃત્ત થયાં છે, જેણે સંગ તથા દોષને જિત્યા છે, જેણે પરમાત્માના વિચાર વિષે તત્પર છે, જેઓની કામનાઓ નિવૃત્ત થઈ છે તથા જેણે સુખદુઃખ નામવાળા શીત ઉષ્ણાદિક દ્વંદ્વોનો પરિત્યાગ કર્યો છે, એવા વિદ્વાન્ પુરુષ અવ્યય પદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫

ટીકા:-હે અર્જુન! ગર્વ અથવા અહંકારનું નામ ‘માન’ છે. અવિવેક મોહ કહેવાય છે અથવા વિપર્યય મોહ કહેવાય છે. માન અને મોહ બન્નેમાંથી નીકળેલા પુરુષો નિર્માનમોહવાળા કહેવાય છે, અથવા માન-મોહ બન્ને જેમનામાંથી નિવૃત્ત થયેલા છે, તેઓ નિર્માનમોહ છે. પ્રિય-અપ્રિય પદાર્થોની સમીપતા પ્રાપ્ત થતાં પલ્લુ જ્ઞાની પુરુષો રાગદ્વેષથી રહિત હોય છે. જેમણે સંગ તથા દોષને જિતેલા છે, તેઓ જિતસંગદોષ કહેવાય છે. અહીં ‘સંગ’ શબ્દવડે “દુ કર્તા હુ” એ પ્રકારના કર્તૃત્વ અભિમાનનો અર્થ ગ્રહણ કરવો અને ‘દોષ’ શબ્દવડે રાગદ્વેષાદિ દોષોનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. એ પ્રકારના નિર્માનમોહ પુરુષો, જિતસંગદોષ પુરુષો તથા જે પુરુષો અધ્યાત્મનિત્ય છે અર્થાત્ જે પુરુષો પરમાત્માદેવના વાસ્તવિક સ્વરૂપના વિચારવિષે નિરંતર તત્પર છે, તેઓ પરબ્રહ્મરૂપ પદને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ જ જે પુરુષો વિનિવૃત્તકામ છે અર્થાત્ વિશેષ કરીને જેમના વિષયલોગરૂપ કામ નિવૃત્ત થાય છે તેવા અથવા જે પુરુષોએ વિવેક-વૈરાગ્યદ્વારા સર્વ કર્મોના ત્યાગ કર્યો છે તથા સુખદુઃખના હેતુ હોવાથી સુખદુઃખ નામવાળાં એવાં જે શીત, ઉષ્ણ, ક્ષુધા-પિપાસા ઇત્યાદિ દ્વંદ્વોએ જે પુરુષોનો પરિત્યાગ કર્યો છે, તેઓ પરબ્રહ્મરૂપ પદને પ્રાપ્ત છે.

કોઈ મૂળ પુસ્તકમાં હ્યદુત્તસંગઃ એવા પલ્લુ પાઠ હોય છે, તેનો આ પ્રમાણે અર્થ કરવો. સુખદુઃખ બન્નેની સાથે જેમનો સંગ એટલે સંબંધ છે એવાં જે શીત-ઉષ્ણાદિ દ્વંદ્વોએ જે પુરુષનો પરિત્યાગ કર્યો છે તેવા અમૂઢ પુરુષો અર્થાત્ વેદાંતપ્રમાણથી ઉપજાયેલા સમ્યક્ આત્મજ્ઞાનવડે, જેમણે આત્માનું અજ્ઞાન નિવૃત્ત કર્યું છે, એવા તત્ત્વવેત્તા પુરુષો જ પૂર્વોક્ત અવિનાશી પરબ્રહ્મરૂપ પદને પ્રાપ્ત થાય છે. (૫)

અવતરણિકા:-પૂર્વોક્ત સાધેનાવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય જે અદ્વિતીય નિર્ગુણ બ્રહ્મરૂપ વૈષ્ણવપદ છે, તે જ અવ્યય પદનું હવે શ્રીભગવાન્ વિશેષણોવડે કથન કરે છે:—

ન તદ્વાસયતે સૂર્યો ન શશાંકો ન પાવકઃ ।

યદ્વત્વા ન નિવર્તતે તદ્દામ પરમં મમ ॥ ૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે પદને પ્રાપ્ત થઈ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતો નથી, તે પદને સૂર્ય ભગવાન્ પલ્લુ પ્રકાશિત કરી શકતા નથી, ચંદ્રમા પલ્લુ પ્રકાશિત કરી શકતા નથી તથા

તે પદને અગ્નિ દેવતા પણ પ્રકાશિત કરી શકતા નથી. માટે-મારું-વિષ્ણુનું સ્વરૂપભૂત આ પદ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ સ્વયંપ્રકાશરૂપ છે. ૬

શંકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વોક્ત સાધનોવડે જે નિર્જુષ્ય અદ્વિતીય બ્રહ્મરૂપ વૈષ્ણુવ પદને પ્રાપ્ત થઈને તત્ત્વવેત્તા પુરુષો પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતા નથી, અર્થાત્ પુનઃ જન્મને પ્રાપ્ત થતા નથી, તે પરબ્રહ્મરૂપ પદને, સર્વ જગતને પ્રકાશિત કરવાની શક્તિવાળા સૂર્ય ભગવાન પુણ્ય પ્રકાશિત કરી શકતા નથી.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! સૂર્યનો અસ્ત થતાં પણ ચંદ્રમાકૃત પ્રકાશ જોવામાં આવે છે, તેથી ચંદ્રમા જ તે પદને પ્રકાશિત કરતા હશે તો ?”

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:-ન વાચકઃ इति હે અર્જુન ! ચંદ્રમા પણ તે પદને પ્રકાશિત કરી શકતા નથી.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! સૂર્ય ચંદ્ર ઉભયનો અસ્ત થતાં પણ અગ્નિકૃત પ્રકાશ જોવામાં આવે છે, તેથી અગ્નિ દેવ તે પદને પ્રકાશિત કરતા હોવા જોઈએ.”

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:-ન વાચકઃ इति હે અર્જુન ! અગ્નિ પણ તે પદને પ્રકાશિત કરી શકતા નથી.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! સૂર્ય-ચંદ્ર-અગ્નિ એ ત્રણે તે પદને પ્રકાશિત કરી શકતા નથી. એ પ્રકારની માત્ર પ્રતિજ્ઞાથી તે અર્થની સિદ્ધિ યદ્ય શકતી નથી. જો કદાચિત્ પ્રતિજ્ઞા માત્રથી જ અર્થની સિદ્ધિ થતી હોય, તો ‘વંધ્યાશુક્રોસ્તિ’ એવી માત્ર પ્રતિજ્ઞાથી જ વંધ્યાપુત્રની પણ સિદ્ધિ થવી જોઈએ, પરંતુ તે થતી નથી, તેથી પ્રતિજ્ઞા કરેલા અર્થની સિદ્ધિ વિષે કાંઈ હેતુ કહેવો જોઈએ. તે હેતુ શું છે ?”

શ્રીભગવાને તેના વિષે પરબ્રહ્મની સ્વયંપ્રકાશતારૂપ હેતુનું કથન કરે છે. તદ્વાત વર્ત્તમમ इति હે અર્જુન ! મારા-અથાપદ વિષ્ણુના સ્વરૂપભૂત તે પદ ધામરૂપ છે અર્થાત્ સ્વપ્રકાશરૂપ છે, સૂર્ય-ચંદ્ર-અગ્નિ ઇત્યાદિ સર્વે જડ જ્યોતિષોને પ્રકાશિત કરનાર છે, તથા પરમ છે, અર્થાત્ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે. તે માટે સૂર્ય-ચંદ્રાદિ તે પદને પ્રકાશિત કરી શકતા નથી. આ લોકમાં પણ જે વસ્તુ જ્યોતિષવડે ભાસ્યમાન થાય છે, તે ભાસ્ય વસ્તુ સ્વભાસક જ્યોતિષને પ્રકાશિત કરી શકતી નથી. જેમ સૂર્યરૂપ જ્યોતિષવડે ભાસ્યમાન ઘટાદિ પદાર્થો સ્વભાસક સૂર્યરૂપ જ્યોતિષને પ્રકાશિત કરી શકતા નથી, તેમ સૂર્યચંદ્રાદિ જડ જ્યોતિષ પણ સ્વભાસક જ્યોતિષ પરબ્રહ્મરૂપ જ્યોતિષને પ્રકાશિત કરી શકતી નથી.

એટલા કથનથી શ્રીભગવાને એ અનુમાન સૂચિત કર્યું કે, સૂર્ય-ચંદ્રાદિ પરબ્રહ્મના પ્રકાશરૂપ નથી; પરબ્રહ્મવડે ભાસ્યમાન હોવાથી જે વસ્તુ જે જ્યોતિષવડે ભાસ્યમાન થાય છે, તે ભાસ્ય વસ્તુ તે સ્વભાસક જ્યોતિષને પ્રકાશિત કરતી નથી. જેમકે ઘટાદિ પદાર્થો સૂર્યને પ્રકાશિત કરતા નથી. આ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે. ન ત્વ યયો માતિ, ન ચંદ્રતાર્ક, નેમા વિનુનો માતિ इतोऽपमग्निः । तमेव मातमवमाति सर्वं तस्य माता सर्मिर् विनाति ॥ અર્થાત્ પરબ્રહ્મરૂપ પદને સૂર્ય પણ પ્રકાશિત કરી શકતો નથી, ચંદ્ર અને તારાગણ પણ પ્રકાશિત કરી શકતાં નથી તથા વિનુત્ પણ પ્રકાશિત કરી શકતી નથી; તો એ અદ્વ્ય પ્રકાશવાળો અગ્નિ પરબ્રહ્મને કેવી રીતે પ્રકાશિત કરી શકશે ? અર્થાત્ પ્રકાશિત કરી શકે નહિ. વળી પરબ્રહ્મ પ્રકાશમાન થયા પછી જ આ સર્વ જગત્ પ્રકાશમાન થાય છે તથા પરબ્રહ્મની પ્રકાશરૂપ દીપ્તિવડે જ આ સર્વ જગત્ પ્રતીત થાય છે.

આ પરબ્રહ્મરૂપ પદની સ્વપ્રકાશરૂપતા કહીને શ્રીભગવાને એક શંકાની નિવૃત્તિ કરી કે-પરબ્રહ્મરૂપ વૈષ્ણવપદ વેદ છે અથવા નથી ? અથવા કોઈના જ્ઞાનનો વિષય છે અથવા નથી ? જો કહો કે તે પદ વેદ છે, તો જે વસ્તુ વેદ હોય છે, તે વસ્તુ પોતાથી ભિન્ન વેદિત-જાણનારા પુરુષની અપેક્ષા અવશ્ય કરે છે. જેમ ઘટાદિ વેદ વસ્તુઓ પોતાથી ભિન્ન વેદિત પુરુષની અપેક્ષા અવશ્ય કરે છે, તેમ વેદ પદ પણ પોતાથી ભિન્ન કોઈ વેદિત પુરુષની અપેક્ષા અવશ્ય કરશે, તેથી તમારા મતવિષે દ્વૈતભાવની પ્રાપ્તિ થશે. વળી આ પદ અવેદ છે, એમ ખીલ પક્ષનો અંગીકાર કરો, તો તે પદ વિષે અપુરુષાર્થરૂપતા પ્રાપ્ત થશે, જે કારણથી અવેદ પદવિષે પુરુષાર્થરૂપતા સંભવતી નથી.

આ શંકાની નિવૃત્તિ કરતાં કહ્યું છે કે, પરબ્રહ્મરૂપ પદ અવેદ હોવા છતાં પણ પોતે અપરોક્ષરૂપ જ છે. શ્રુતિ કહે છે કે-યસ્યાસાદયરોહાદમ્ભઃ । અર્થાત્-બ્રહ્મ સાક્ષાત્ અપરોક્ષરૂપ છે, તેથી દ્વૈતભાવની પ્રાપ્તિ તથા પુરુષાર્થરૂપતાની હાનિ થતી નથી. તેમાં પરબ્રહ્મરૂપ પદ વિષે અવેદરૂપતા તો શ્રીભગવાને ન ત્ત્વાસવતે સૂર્યો એ પ્રલોકમાં સૂર્યોદયવડે અભાસ્યમાનત્વરૂપ હેતુવડે કથન કરી છે અને સર્વની પ્રકાશકતાવડે સ્વયં અપરોક્ષપણું યદાદિત્યગતં તેજઃ એ વક્ષ્યમાણુ પ્રલોકમાં શ્રીભગવાનું કથન કરશે. આ પ્રમાણે ગમે પ્રલોકેવડે શ્રીભગવાને ન તત્ર સૂર્યો નાતિ એ પૂર્વોક્ત શ્રુતિના બન્ને વિભાગોનો અર્થ કથન કર્યો.

કોઈ ટીકામાં તો ન ત્ત્વાસવતે સૂર્યો એ પ્રલોકનો એવો અર્થ કર્યો છે કે-પરબ્રહ્મરૂપ પદને સૂર્ય પણ પ્રકાશિત કરતો નથી. કારણ કે તે પદ રૂપાદિ શુણ્ણથી રહિત હોવાથી અક્ષુ ઇન્દ્રિયનો વિષય નથી. જે રૂપવાનું વસ્તુ અક્ષુ ઇન્દ્રિયનો વિષય થાય છે, તે રૂપવાનું વસ્તુ જ અક્ષુ ઉપર અનુબ્રહ્મ કરનાર સૂર્યથી પ્રકાશિત કરાય છે, જેમ કે રૂપવાનું ઘટાદિ પદાર્થો અક્ષુ ઇન્દ્રિયનો વિષય થવાથી સૂર્યથી પ્રકાશિત કરાય છે અને પરબ્રહ્મરૂપ પદ તો રૂપવાનું હોવા છતાં અક્ષુ ઇન્દ્રિયનો વિષય નથી, તેથી એ પદને સૂર્ય પ્રકાશિત કરી શકતો નથી. ન તત્ર ચક્ષુર્ગચ્છતિ ન જહ્નવા ગૃણ્ણતે ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પરબ્રહ્મવિષે અક્ષુ ઇન્દ્રિયની અવિષયતાનું કથન કરે છે. એટલા કથનથી શ્રીભગવાને તે પદ વિષે સર્વ ખાદ્ય ઇન્દ્રિયોની નિવૃત્તિ કથન કરી.

હવે તે પદ વિષે મનની વ્યાવૃત્તિનું કથન કરે છે-ન ચચાંક જ્ઞતિ । હે અર્જુન ! તે પદને ચંદ્ર પણ પ્રકાશિત કરી શકતો નથી, કારણ કે જે વસ્તુ મનવડે બ્રહ્મ કરવામાં આવે છે, તે વસ્તુને જ મન ઉપર અનુબ્રહ્મ કરનારો ચંદ્ર પ્રકાશિત કરે છે અને પરબ્રહ્મરૂપ પદ તો મનવડે બ્રહ્મ થતું નથી, તેથી પરબ્રહ્મને ચંદ્ર પણ પ્રકાશિત કરી શકતો નથી. ચમનજા ન મગ્નતે ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ બ્રહ્મરૂપ પદ વિષે મનની વિષયતાનો નિષેધ કરે છે.

અને પરબ્રહ્મરૂપ પદને અગ્નિ પણ પ્રકાશિત કરી શકતો નથી, કારણ કે જે વસ્તુ વાક ઇન્દ્રિયનો વિષય હોય છે, તે વસ્તુને જ વાક ઇન્દ્રિય ઉપર અનુબ્રહ્મ કરનારો અગ્નિ પ્રકાશિત કરે છે. વાક ઇન્દ્રિયની અવિષય વસ્તુને અગ્નિ પ્રકાશિત કરી શકતો નથી અને યદ્વાચાનમ્વદિ-તમ । ન વક્ષ્યા ગૃણ્ણતે નાપિ વાચા ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ પરબ્રહ્મવિષે વાક ઇન્દ્રિયની વિષયતાનો નિષેધ કર્યો છે. તેથી પરબ્રહ્મને અગ્નિ પ્રકાશિત કરી શકતો નથી. હે અર્જુન ! પરબ્રહ્મરૂપ પદ અક્ષુ-મન-વાક એ ત્રણનો અવિષય છે, તે કારણથી પરબ્રહ્મરૂપ પદ સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ કારણરૂપ સર્વ અર્થ્યથી રહિત પ્રત્યક્ અદ્રિતીયરૂપ છે. આ પ્રમાણે નાંતઃપ્રજ્ઞ ન બહિઃપ્રજ્ઞ અસૂક્ષ્મગજ્ઞસ્વમદોષમ્ । ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ સર્વ ધર્મોથી રહિત, જે પ્રત્યક્ અભિજ્ઞ અદ્રિતીય

બ્રહ્મ પ્રતિપાદન કર્યો છે, તે અદ્વિતીય બ્રહ્મ મારું-પરમેશ્વરનું પરમધામ છે, અર્થાત્ પરમભાવથી રહિત અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનથી ભિન્ન ચિન્માત્ર ત્યોતિરૂપ છે.

અહીં શબ્દોઃ શિરઃ એ વાક્યમાં 'રાહુ' શબ્દની પછી સંબંધવાચક પછી વિભક્તિ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ જેમ 'રાહુનું શિર છે' એ પ્રકારનો બોધ થતો નથી, કિન્તુ 'રાહુથી અભિન્ન શિર છે' એ પ્રકારનો અભેદ બોધ જ થાય છે, તેમ તદ્વાપ પરમં મમ એ વચનમાં મમ શબ્દની પછી સંબંધવાચક પછી વિભક્તિ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ 'મારું પરમ ધામ છે' એ પ્રકારનો બોધ થતો નથી, કિન્તુ મારાથી-પરમેશ્વરથી અભિન્ન સ્વપ્રકાશ બ્રહ્મરૂપ ધામ છે, એ પ્રકારનો અભેદબોધ જ થાય છે. હે અર્જુન ! અદ્વિતીય સ્વયંત્યોતિ બ્રહ્મરૂપ પદ મારું-પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ જ છે. એ કારણથી તે પદને 'અહં મહાશિવ' એવા જ્ઞાનપૂર્વક પ્રાપ્ત થઈને, વિદ્વાન્ પુરુષો પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતા નથી, અર્થાત્ પુનઃ જન્મને પ્રાપ્ત થતા નથી. કારણ કે પુનઃ આવૃત્તિના કારણરૂપ જે પુરુષોનું મૂળ અજ્ઞાન તે માશ-પરબ્રહ્મના અભેદ જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થઈ ગયું છે, તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષો પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતા નથી.

આ પ્રમાણે આ શ્લોકનું વ્યાખ્યાન કરવાથી જ પદા સૈવેય વૃત્તસ્મિન્નદ્વયેન્નાત્મ્યેઽનિરુક્તેઽનિ-
હ્યનેઽન્વયં પ્રતિષ્ઠાં વિંદતે જ્ઞય સોઽમયં ગતો ભવતિ એ શ્રુતિના અર્થની તે શ્લોકવિષે અનુકૂળતા થાય છે. આ શ્રુતિનો એ અર્થ ॥ કે-જે કાળે અધિકારી પુરુષ આ અદૃશ્ય, અનાત્મ્ય, અનિરુક્ત, અનિલયન બ્રહ્મવિષે લયથી રહિત સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તે કાળે અધિકારી પુરુષ પુનરા-
વૃત્તિના લયથી રહિત બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. આ શ્રુતિમાં અદૃશ્ય, અનાત્મ્ય, અનિરુક્ત, અનિલયન એ ચાર વિશેષણો બ્રહ્મને લગાડેલાં છે. તેમાં અણુની દૃષ્ટિનો જે અવિષય હોય તે અદૃશ્ય કહેવાય છે. આ 'અદૃશ્ય' વિશેષણવડે બ્રહ્મવિષે સૂર્યકૃત ભાસ્યત્વનો નિષેધ કર્યો. મનરૂપ આત્માનો જે વિષય હોય છે તે આત્મ્ય કહેવાય છે અને તેથી જે ભિન્ન હોય તે અનાત્મ્ય કહેવાય છે. આ 'અનાત્મ્ય' વિશેષણવડે બ્રહ્મવિષે મનની અવિષયતાનું કથન કરીને ચંદ્રમાકૃત ભાસ્યત્વનો નિષેધ કર્યો. સ્થૂલ-સૂક્ષ્મરૂપ સર્વ જગત્ જેનાવિષે લયને પ્રાપ્ત થાય તે નિલયન કહેવાય છે. આ એવું અવ્યાકૃત એવા કારણરૂપ નિલયનથી જે ભિન્ન હોય, તે અનિલયન કહેવાય છે. આ કારણથી જ બ્રહ્મ અનિરુક્ત છે અર્થાત્ કથન કરવાને અયોગ્ય છે. આ અનિરુક્ત વિશેષણવડે પરબ્રહ્મવિષે વાક્ય ઇન્દ્રિયની અવિષયતા કહીને અભિમુક્ત પ્રકાશનો નિષેધ કર્યો.

કેાઈ કેાઈ ભેદવાદીઓ તો ન તદ્વાપસતે સૂર્યો એ શ્લોકનો એવો અર્થ કરે છે કે-સૂર્ય-ચંદ્ર-અગ્નિ એ ત્રણેવડે અપ્રકાશ્ય, અચિરાદિ માર્ગવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય, બ્રહ્મલોકથી પણ ઉપર રહેલ, અપ્રાકૃત તથા નિત્ય એવું વૈષ્ણવપદ દેશાંતરવિષે રહેલું છે. વૈષ્ણવપદને અચિરાદિ માર્ગદ્વારા પ્રાપ્ત થઈને અધિકારી જનો પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થવા નથી. ભેદ-વાદીઓનો આ અર્થ અત્યંત વિરુદ્ધ છે. કારણ કે ન રૂપમસ્યેદ તયોવલ્લભ્યતે એ શ્લોકમાં સર્વ દૃશ્ય પદાર્થો મિથ્યારૂપ જ કહેલા છે અને જતોઽન્વયત્વે અર્થાત્ આ પરમાત્માદેવથી ભિન્ન સર્વ અનાત્મ પદાર્થો મિથ્યા છે. આ શ્રુતિએ પણ પરમાત્માદેવથી ભિન્ન સર્વ દૃશ્ય પદાર્થોને મિથ્યા કહ્યા છે. આ દૃશ્યપણું જેમ આ લોકોમાં છે, તેમ વૈષ્ણવ લોક-વિષે પણ દૃશ્યપણું સુદય જ છે. તેથી દેશાંતરમાં આવેલ વૈષ્ણવ લોકવિષે પણ મિથ્યાપણું અવશ્ય હોવું જોઈએ. એવા મિથ્યા લોકવિષે પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષોની પુનરાવૃત્તિ પણ અવશ્ય કરીને હોવી જોઈએ. આ ભેદવાદીઓનું વ્યાખ્યાન સમીચીન નથી, કિન્તુ પૂર્વોક્ત વ્યાખ્યાન જ સમીચીન છે.

અર્જુનની શંકા-હે ભગવન ! યદુ વણ ન નિવર્તે એ આપનું વચન અસંગત લાગે છે. કારણ કે જો કદાચિત્ અધિકારી પુરુષો તે પદ વિષે જાય, તો તે પદથી અવશ્ય નિવૃત્ત પણ થવા જોઈએ. જેમકે સ્વર્ગમાં ગયેલા કર્મી પુરુષો સ્વર્ગમાંથી અવશ્ય પાછા આવે છે અને અધિકારી પુરુષો જો કદાચિત્ તે પદથી પાછા ન આવે, તો તે પદવિષે જાય પણ નહિ. તેથી અધિકારી પુરુષો તે પદવિષે જાય છે અને તે પદથી પુનઃ આવતા નથી, એ ધ્યેય વચનો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. જે જ્યાં જાય છે, તે ત્યાંથી અવશ્ય પાછો આવે છે, એ વાત શાસ્ત્રમાં પણ કહેલી છે. તત્ત્વેષ્વર્વા નિષ્ણવા પવર્ગાતા. સ્વચ્છ્રણ. । સંયોગા વિમયોગાતા મરગાંતિ ની જીવિત્વ ॥ અર્પાત્-જે પદાર્થો વૃદ્ધિવાળા છે, તે પદાર્થો અંતમાં અવશ્ય ક્ષયવાળા થાય છે, જે પદાર્થો ઉચ્ચ સ્થાનને પ્રાપ્ત થયેલા હોય છે, તે પદાર્થો અંતમાં અવશ્ય નીચે પડે છે, જે પદાર્થો સંયોગવાળા થયા છે, તે પદાર્થો અંતમાં અવશ્ય વિયોગવાળા થાય છે અને જે પદાર્થોના જન્મ થયો છે, તે પદાર્થ અંતમાં અવશ્ય મરણને પ્રાપ્ત થાય છે.) જો આપ જોમ કહો કે, અનાત્મ વસ્તુની પ્રાપ્તિ જ અંતમાં પુનરાવૃત્તિવાળી થાય છે, પણ આત્માની પ્રાપ્તિ અંતમાં પુનરાવૃત્તિવાળી થતી નથી, તો એ આપનું કહેવું પણ સંભવનું નથી. કારણ કે સત્તા સૌમ્ય તથા સંપન્નો ભવતિ । એ શ્રુતિએ સુપુત્રિ અવસ્થામાં સર્વ પ્રાણી માત્રને આત્મભાવની પ્રાપ્તિ કથન કરી છે, પરંતુ આત્મભાવની પ્રાપ્તિ અંતમાં પુનરાવૃત્તિવાળી જ છે. જો કદાચિત્ સુપુત્રિવિષે આત્મભાવને પ્રાપ્ત થયેલા પ્રાણીઓની ભગૃતિવિષે પુનરાવૃત્તિને અંગીકાર ન કરીએ, તો માત્ર સુપુત્રિવડે જ સર્વે પ્રાણીઓ સુકૃત થવા જોઈએ માટે સુકૃત થયેલા સુપુત્ર પુરુષોનું પુનઃ ઉત્થાન થવું જોઈએ નહિ અને તે સુપુત્ર પુરુષોની પુનરાવૃત્તિ તો જોવામાં આવે છે, તેથી પરબ્રહ્મરૂપ પદની પ્રાપ્તિવિષે યત્નતા એ વચન કહેવું સંભવનું નથી. જો આ ગમનને ઝોલુ માનીએ, તો પણ તે પદથી અનિવૃત્તિ સંભવતી નથી.

શ્રીભગવાને કહેવું સમાધાન:-હે અર્જુન ! બ્રહ્મરૂપ પદને પ્રાપ્ત થનારો જે જીવાત્મા છે, તે જીવાત્મા ગંતવ્ય બ્રહ્મથી કાંઈ ભિન્ન નથી, કિન્તુ એ જીવાત્મા ગંતવ્ય બ્રહ્મથી અભિન્ન જ છે. એ જીવાત્મા બ્રહ્મરૂપ જ છે, એ અર્થને તત્ત્વમતિ, અર્થ જ્ઞાપ્તિ, પ્રજ્ઞાવમાનંદે જ્ઞાન, જયમાત્મા વ્રજ ઈત્યાદિ અનેક શ્રુતિઓ કથન કરે છે. તેથી વસ્તુ ન નિવર્તે એ વચનવડે કહેલી જીવાત્માને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિની પેઠે સુખ્ય નથી, કિન્તુ તે પ્રાપ્તિ ઝોલુ છે, અર્થાત્ માત્ર છે. તેમાં જે પક્ષપ્રમાણે અંતઃકરણવિષે અથવા અવિદ્યાવિષે બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ જીવ છે, તે પક્ષપ્રમાણે તો, જેમ જગમાં પડેલું સૂર્યનું પ્રતિબિંબ જળનો અભાવ થતાં બિંબભૂત થતી નથી, તેમ અંતઃકરણાદિ ઉપાધિઓનો અભાવ થતાં પ્રતિબિંબરૂપ જીવનું પણ નિરૂપા-થતી નથી. જે પક્ષપ્રમાણે, સુદ્ધિ-અવચ્છિન્ન બ્રહ્મના ભાગનું નામ જીવ છે, તે પક્ષપ્રમાણે જેમ ઘટાકાશનું-ઘટરૂપ ઉપાધિ નિવૃત્ત થતા મહાકાશની પ્રતિ-ગમન થાય છે તથા મહા-કાશથી ઘટાકાશની પુનઃ આવૃત્તિ થતી નથી, તેમ આ જીવાત્માનું પણ-શુદ્ધિરૂપ ઉપાધિ નિવૃત્ત થતાં બ્રહ્મની પ્રતિ-ગમન થાય છે તથા બ્રહ્મથી જો જીવાત્માની પુનઃ આવૃત્તિ થતી નથી. અર્હો, જેમ વાસ્તવિક બિંબરૂપ સૂર્યથી અભિન્ન પ્રતિબિંબરૂપ સૂર્યનું બિંબરૂપ સૂર્યના વરદ ગમન તથા તેમાંથી અનાવૃત્તિ, એ જગે ઝોલુ છે-મુખ્ય નથી, અને જેમ વાસ્તવિક રીતે મહાકાશથી અભિન્ન ઘટાકાશનું મહાકાશની વરદ ગમન તથા ત્યાંથી અના-

વૃત્તિ, એ બન્ને ગૌણ છે—મુખ્ય નથી, અને જેમ વાસ્તવિક રીતે મહાકાશથી અભિન્ન ઘટા-કાશનું મહાકાશની તરફ ગમન તથા ત્યાંથી અનાવૃત્તિ, એ બન્ને ગૌણ છે—મુખ્ય નથી, તેમ વાસ્તવિક રીતે પ્રહારથી અભિન્ન જીવાત્માનું જે પ્રહારની તરફ ગમન છે તથા તે પ્રહારથી અનાવૃત્તિ છે, એ બન્ને પણ ગૌણ છે, પણ મુખ્ય નથી. પોતાથી બિન્ન વસ્તુની પ્રતિ જે ગમન તથા તેથી અનાવૃત્તિ, તે ગમન તથા અનાવૃત્તિ બન્ને મુખ્ય કહેવાય છે. એ પ્રમાણે વાસ્તવિક રીતે જીવ-પ્રહારનો અલેહ હોવા છતાં પણ જે તેમનો લેહભ્રમ થાય છે, તે લેહભ્રમ કેવળ અન્તઃકરણાદિ ઉપાધિની વશતાથી જ થાય છે. જેમકે ઘટરૂપ ઉપાધિની વશતાથી ઘટાકાશનો મહાકાશથી લેહ-ભ્રમ થાય છે. આ અન્તઃકરણાદિ ઉપાધિ નિવૃત્ત થતાં લેહભ્રમ પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. અને સુષુપ્તિ અવસ્થાવિષે જીવના ઉપાધિભૂત સંસ્કાર, કર્માદિ વિશિષ્ટ અન્તઃકરણ પોતાના કારણરૂપ અજ્ઞાનવિષે સૂક્ષ્મરૂપે રહે છે. તેથી અજ્ઞાનરૂપ કારણથી જ અન્તઃકરણનો પુનઃ ઉદ્ભવ થાય છે. આત્મજ્ઞાનવડે જ્યારે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે અજ્ઞાનરૂપ કારણનો અભાવ થતાં અન્તઃકરણાદિ કાર્યોની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થશે ? અર્થાત્ ઉત્પત્તિ થશે નહિ.

તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે,—અહં મદ્માત્મિ એ પ્રકારના વેદાંતવાક્યજન્ય જીવના સાક્ષાત્કારથી, “હું પ્રહાર નથી” એ પ્રકારના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ જ શ્રીભગવાને પદ્મવા એ વચનવડે કથન કરી છે. આત્મસાક્ષાત્કારવડે નિવૃત્ત થયેલા અનાદિ અજ્ઞાનના પુનઃ ઉત્પા-નના અભાવથી અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ સંસારનો અભાવ હોય છે, તથા આ સંસારનો અભાવ જ શ્રીભગવાને ન ત્રિવર્ત્તે એ વચનવડે કહ્યો છે. તેથી શ્રીભગવાનનાં વચનોવિષે ઠિચિત્ માન-પણ વિરોધની પ્રાપ્તિ થતી નથી. (૬)

અવતરણિકા:—વળી આ જીવનું પારમાર્થિકસ્વરૂપ પ્રહાર જ છે, એ વાત પૂર્વે અનેકવાર કહેવામાં આવેલ છે. એ પૂર્વોક્ત સર્વ અર્થ શ્રીભગવાન હવે પછી પ્રતિપાદન કરશે. જીવાત્મા વાસ્તવિક રીતે પ્રહારરૂપ જ છે. માટે પ્રહારસાક્ષાત્કારવડે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થતાં, પ્રહારરૂપતાને પ્રાપ્ત થયેલા જીવની પ્રહારરૂપતાથી પુનઃ આવૃત્તિ થતી નથી. એ અર્થ શ્રીભગવાન મનૈર્વાંતો જીવજોકે જીવમૃતઃ સનાતનઃ । એ અર્થ શ્લોકવડે કહેશે અને સુષુપ્તિ અવસ્થાવિષે તેા સર્વ કાર્યોના સંસ્કારસહિત અજ્ઞાન વિદ્યમાન છે, એ કારણથી જ જીવાત્માને સુષુપ્તિથી પુનઃ સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ અર્થ શ્રીભગવાન મનઃ પદ્માર્ણવિયાગિ પ્રવૃત્તિસ્થાનિ વર્તંતિ ॥ એ અર્થ શ્લોકવડે કથન કરશે. ત્યાર પછી, વાસ્તવિક રીતે અસંસારી હોવા છતાં પણ માયાવડે સંસારીભાવને પ્રાપ્ત થયેલા તથા મન્દમતિ પુરુષોએ દેહની સાથે વાદાત્મ્યભાવને પ્રાપ્ત કરેલા જીવાત્માના દેહથી વ્યતિરેકપણાનું શ્રીભગવાન શરીરં વદન્નામોતિ—એ શ્લોકવડે કથન કરશે અને શબ્દાદિ વિષયો-વિષે ઐત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને પ્રવૃત્ત કરનારા જીવાત્માનું ઐત્રાદિ ઇન્દ્રિયોથી વ્યતિરેકપણું શ્રીભગવાન ચોરં વદ્મઃ સ્પર્શનં વ—એ શ્લોકવડે કથન કરશે. “આ પ્રમાણે દેહ ઇન્દ્રિયાદિથી વિલક્ષણ આત્માને ઉત્ક્રાંતિ આદિ અવસ્થાઓવિષે સર્વ પ્રાણીઓ શા વાસ્તે દેખતા નથી?” એવી શંકા થતાં શ્રીભગવાન શ્લોકામન્તં સ્થિતં વાવિ એ શ્લોકવડે એવો ઉત્તર આપશે કે, વિષયવાસનાવડે વિક્ષિપ્ત ચિત્ત-વાળા પુરુષો દર્શનયોગ્ય પણ આત્માદેવને દેખી શકતા નથી. શ્લોકામન્તં એ શ્લોકમાં રહેલા પદવન્તિ જ્ઞાનચક્ષુઃ ॥ એ વચનના અર્થનું શ્રીભગવાન યતન્તો યોગિનયૈનં વચન્ત્યત્તમ્વચસ્થિતમ્ । એ અર્થ શ્લોકવડે વર્ણન કરશે. અને નિમ્નજા નાટપદવન્તિ—એ વચનના અર્થનું યતન્તોપ્પશ્ચાત્માનો નૈનં વચન્ત્યવેતતા ॥ એ અર્થ શ્લોકવડે વર્ણન કરશે. એ પ્રમાણે વક્ષ્યમાણ પાંચ શ્લોકોની પરસ્પર સંબંધરૂપ સંગતિ સિદ્ધ થાય છે. હવે, આગળ પાંચ શ્લોકોના કેવળ અક્ષરોના અર્થનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

મમેવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ ।

મનઃ પઠાર્નાંદ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થઃ—આ સંસારમાં મારો—પરમાત્માનો જ અંશ સનાતન જીવરૂપ છે. જેને વિષે મન છડું છે એવી પ્રકૃતિને વિષે રહેલી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનું આ જીવ આકર્ષણ કરે છે. ૭

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! વાસ્તવિક રીતે અંશ તથા અંશી ભાવથી રહિત હું—પરમાત્માદેવ છું. આ મારું—પરમાત્માદેવનું અંશરૂપ, માયાવડે કદિપત અંશની પેઠે, આ સંસારમાં વિદ્યમાન છે; અર્થાત્ જેમ વાસ્તવિક રીતે અંશ—અંશી ભાવથી રહિત સૂર્યનું, જળવિષે રહેલા મિથ્યાલેહવાળા અંશની પેઠે અંશરૂપ પ્રતિબિમ્બ થાય છે તથા જેમ વાસ્તવિક રીતે અંશ—અંશી ભાવથી રહિત મહાકાશનું, ઘટમાં રહેલા મિથ્યાલેહવાળા અંશની પેઠે અંશરૂપ ઘટાકાશ થાય છે, તેમ વાસ્તવિક રીતે અંશ—અંશી ભાવથી રહિત મારો—પરમાત્માદેવનો પણ, આ સંસારવિષે મિથ્યાલેહવાળા અંશની પેઠે અંશ વિદ્યમાન છે. મારો—પરમાત્માદેવનો અંશ પ્રાણોના ધારણરૂપ ઉપાધિવડે જીવભૂત થયેલો છે, અર્થાત્ કર્તા—લોકતા—સંસારી એ પ્રકારની મિથ્યા પ્રસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો છે.

આ જીવરૂપ અંશ સનાતન છે એટલે નિત્ય છે, અર્થાત્ અન્તઃકરણાદિ ઉપાધિકૃત પરિચ્છિન્નતા હોવા છતાં પણ વાસ્તવિક રીતે જીવાત્મા પરમાત્મસ્વરૂપ જ છે. કારણ કે શ્રુતિમાં પરમાત્માદેવનો આ શરીરવિષે જીવરૂપે કરીને પ્રવેશ કહ્યો છે. શ્રુતિ કહે છે કે—ત एव इह प्रविष्ट आत्मामेव ॥ तत्सद्वा तदेवात्मावित ॥ અર્થાત્—પરમાત્મા દેવે જ આ સંઘાત-વિષે નખના અગ્ર ભાગથી લઇને પ્રવેશ કર્યો અને પરમાત્માદેવે આ સંઘાતને ઉત્પન્ન કરી, પોતે જ જીવરૂપ થઇને આ સંઘાતવિષે પ્રવેશ કર્યો. તેથી, આત્મજ્ઞાનથી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થતાં જીવાત્મા પોતાના સ્વરૂપભૂત બ્રહ્માને પ્રાપ્ત થઇને બ્રહ્મથી પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતો નથી, એવો જે અર્થ પૂર્વે કહ્યો હતો, તે યુક્ત જ છે.

અર્જુનની શંકાઃ—હે ભગવન્ ! સ્વસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલો આ જીવાત્મા સુષુપ્તિ અવસ્થાથી પુનઃ કંઈ રીતે આવે છે ?

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાનઃ—મનઃ પઠાર્નાંદ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ ॥ હે અર્જુન ! જેમનીવિષે મન છડું છે, એવી જે શ્રોત્ર-સ્પર્શ-ચક્ષુ-રસન-ગ્રાણ નામની પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે, અર્થાત્ ઇન્દ્રિયરૂપ આત્માના શબ્દાદિ વિષયોના ઉપલબ્ધિ કારણરૂપે કરી, લિંગરૂપ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો છે, આ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો જાગ્રત સ્વપ્નનાં લોભજનક કર્મોને ક્ષય થતાં પ્રકૃતિવિષે રહે છે અર્થાત્ અજ્ઞાનરૂપ પ્રકૃતિવિષે સૂક્ષ્મરૂપે કરી રહે છે. આ રીતે મનસહિત ઇન્દ્રિયોને જીવાત્મા, પુનઃ જાગ્રત લોભોનાં જનક કર્મોને ઉઘડ થતાં, લોભોને વાસ્તે આકર્ષણ કરે છે. અર્થાત્ જેમ કૂર્મ (કાચચો) નામે જન્તુ પોતાના શરીરવિષે લીન કરેલા શિરપાદાદિ અંગોને પુનઃ પોતાના શરીરથી બાદ પ્રકટ કરે છે, તેમ જીવાત્મા પણ અજ્ઞાનરૂપ પ્રકૃતિથી મનસહિત ઇન્દ્રિયોને શબ્દાદિ વિષયોના અહલુની ચોગ્યતારૂપે કરીને પુનઃ પ્રકટ કરે છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, આત્મજ્ઞાનથી અનાવૃત્તિ થતાં પણ અજ્ઞાનથી પુનઃ આવૃત્તિ કાંઈ અનુપપન્ન નથી, કિન્તુ અજ્ઞાનથી જીવાત્માની પુનઃ આવૃત્તિ યુક્ત જ છે. (૭)

અવતરણિકાઃ—અર્જુનની શંકાઃ—હે ભગવન્ ! જીવાત્મા કયે કાળે મનસહિત ઇન્દ્રિયોનું આકર્ષણ કરે છે ? એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છેઃ—

શરીરં યદવાપ્નોતિ યચ્છાપ્તુત્કામતીશ્વરઃ ।

ગૃહીત્વૈતાનિ સંયાતિ વાયુર્ગધાનિવાશયાત્ ॥ ૮ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જે સમયે આ જીવાત્મા ઉત્ક્રમણ કરે છે, તે સમયે ઇન્દ્રિયોત્તુ આકર્ષણ કરે છે તથા જેમ પુષ્પાદિક સ્થાનથી વાયુ ગંધને ગ્રહણ કરી લે છે તેમ, જે સમયે તે ધીમ શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે તે સમયે મન સહિત ઇન્દ્રિયોને ગ્રહણ કરીને જાય છે. ૮

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! હેઠ ઇન્દ્રિયરૂપ સંઘાતનો સ્વામી હોવાથી, ઇશ્વરરૂપ જીવાત્મા જે કાળે ઉત્ક્રમણ કરે છે અર્થાત્ આ હેઠમાંથી બહાર નિર્ગમન કરે છે, તે કાળે તે હેઠમાંથી મન-સહિત ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયોત્તુ આકર્ષણ કરે છે. હે અર્જુન ! જીવાત્મા મનસહિત ઇન્દ્રિયોત્તુ કેવળ આકર્ષણ જ કરતો નથી, કિન્તુ જીવાત્મા જે કાળે પૂર્વ શરીરમાંથી ધીમ શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે, તે કાળે તે મનસહિત ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને ગ્રહણ કરીને જાય છે, પણ તે ઇન્દ્રિયોને છોડીને જતો નથી. અર્થાત્ જેમ પરિત્યાગ કરેલા પૂર્વના શરીર વિષે પુનઃ આવી શકે નહીં તેમ તે ઇન્દ્રિયોને ગ્રહણ કરીને જાય છે. એ અર્થ સંયાતિ એ શબ્દમાં રહેલા લં ઉપસર્ગવડે શ્રીમત્ગવાને સૂચિત/કથી.

હવે, આ સ્થૂલ શરીર વિધમાન હોતાં જ શરીરથી ઇન્દ્રિયોત્તુ ગ્રહણ કરવા વિષે શ્રી-ભગવાન્ દર્શાવે કહે છે—વાયુર્ગધાનિવાશયાત્ હિતિ । હે અર્જુન ! જેમ પુષ્પાદિક સ્થાનોથી ગંધરૂપ સુગંધ અંશોને ગ્રહણ કરીને વાયુ પૂર્વાદિ દિશાઓમાં ગમન કરે છે, તેમ જીવાત્મા પણ આ સ્થૂલ હેઠમાંથી મનસહિત ઇન્દ્રિયોત્તુ ગ્રહણ કરીને પરલોક વિષે ગમન કરે છે. (૮)

અવતરણિકાઃ—હવે, શ્રીભગવાન્ ઇન્દ્રિયોત્તુ કથન કરવાં, જે પ્રયોજન વાસ્તે જીવાત્મા ઇન્દ્રિયોત્તુ ગ્રહણ કરીને નિર્ગમન કરે છે, તે પ્રયોજનનું કથન કરે છેઃ—

શ્રોત્રં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ રસનં ગ્રાણમેવ ચ ।

અધિષ્ઠાય મનશ્ચાયં વિષયાનુપસેવતે ॥ ૯ ॥

શ્લોકાર્થઃ—આ જીવાત્મા મનના આશ્રયવડે શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયના, ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના, ત્વક્ ઇન્દ્રિયના, રસન ઇન્દ્રિયના તથા ગ્રાણુ ઇન્દ્રિયના શબ્દાદિક વિષયોને લોગવે છે. ૯

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! જીવાત્મા મનના આશ્રય કરીને શ્રોત્રેન્દ્રિયવડે, ચક્ષુ ઇન્દ્રિયવડે, ત્વક્ ઇન્દ્રિયવડે, રસન ઇન્દ્રિયવડે તથા ગ્રાણુન્દ્રિયવડે શબ્દ-સ્પર્શાદિ વિષયોને લોગવે છે. અહીં ગ્રાણમેવ એ વચનમાં રહેલા ચકારવડે વાગાદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોનો તથા ગ્રાણુનો પણ અર્થ ગ્રહણ કરવો અને મન એ વચનમાં રહેલા ચકારવડે બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર એ ત્રણેનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. અર્થાત્ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, ગ્રાણુ તથા અંતઃકરણ ચતુષ્ટય એ સર્વેનો આશ્રય કરીને જ જીવાત્મા, શબ્દાદિ વિષયોને લોગવે છે. ઇન્દ્રિયાદિના આશ્રય કર્યા વિના કેવળ શુદ્ધ આત્મા શબ્દાદિ વિષયોને લોગવતો નથી, એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહી છે—આત્મેન્દ્રિયમનોષ્ઠકં મોક્ષેવાશ્રમનીવિષ્ણુઃ । અર્થાત્ હેઠ-ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે તથા મનવડે યુક્ત થયેલો આત્મા લોકતા થાય છે, એ પ્રમાણે વેદવેદા બુદ્ધિમાન્ પુરુષો કહે છે. (૯)

અવતરણિકાઃ—એવા દર્શનયોગ્ય આત્માને મૂઢ પુરુષો દેખતા નથી, કિન્તુ વિવેકી પુરુષો જ જાણે છે, એ અર્થ હવે શ્રીભગવાન્ કહે છેઃ—

ઉત્ક્રામંતં સ્થિતં વાપિ મુંજાનં વા ગુણાન્વિતમ્ ।

વિમૂઢા નાનુપश्यंति पश्यंति ज्ञानचक्षुषः ॥ ૧૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-ઉત્ક્રમણને કરતા, દેહવિષે સ્થિત થયેલા અથવા વિષયને લોગવતા તેમ જ ગુણોવડે યુક્ત એવા આત્માને પણ મૂઢ પુરુષો દેખી શકતા નથી, પણ જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુવાળા પુરુષો જ આ આત્માને દેખી શકે છે. ૧૦

ટીકા:-હે અર્જુન ! વાસ્તવિક રીતે ગમનાદિ સર્વ વિકારોથી રહિત હોવા છતાં પણ અંતઃકરણાદિ ઉપાધિના તાદાત્મ્ય અધ્યાસથી પૂર્વ શરીરનો પરિત્યાગ કરીને, બીજા શરીરની પ્રતિ ગમન કરતો જે આત્મા છે, અથવા પૂર્વના શરીર વિષે જ રહેલો જે આત્મા છે, અથવા બીજા શરીર વિષે શબ્દાદિ વિષયોને લોગવતો જે આત્મા છે, તથા સુખ-દુઃખ-મોહરૂપ સત્ત્વ-રજ-તમ એ ગુણોવડે યુક્ત જે આત્મા છે, તે (આ પ્રકારની સર્વ અવસ્થાઓ વિષે હર્શનયોગ્ય) આત્માને વિમૂઢ પુરુષો જોઈ શકતા નથી. આ લોકના વિષયલોગોની તથા સ્વર્ગોદિ લોકોના વિષયલોગોની વાસનાઓવડે જેમનાં ચિત્ત આકર્ષિત થયાં છે, એવા આત્મા-અનાત્માનો વિવેક કરવામાં અયોગ્ય પુરુષો વિમૂઢ કહેવાય છે. એવા વિમૂઢ પુરુષો ઉત્ક્રમણાદિ અવસ્થાઓ વિષે આત્માદેવને દેહાદિથી ભિન્ન બાળી શકતા નથી, એ મોઢું કદ છે; પણ જે પુરુષો શ્રુતિપ્રમાણજન્ય જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુવાળા છે, તે વિવેકી પુરુષો તો ઉત્ક્રમણાદિ સર્વ અવસ્થાઓ વિષે આત્માદેવને દેહાદિથી ભિન્ન દેખે છે. (૧૦)

અવતરણિકા:-હેવે, વર્ણવતિ જ્ઞાનહવ્યઃ ॥ એ વચનના અર્થને તથા વિષદા નાનુપश्यंति-એ વચનના અર્થને યથાક્રમે સ્પષ્ટ રીતે વર્ણન કરે છે:-

યતંતો યોગિનશ્ચૈનં પश्यंत्यात्मन्यवस्थितम् ।

યતંતોऽप्यकृतात्માનો નૈનં પश्यंत्यचेतसः ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-પ્રયત્નને કરતા યોગી પુરુષો જ પોતાની બુદ્ધિવિષે સ્થિત આ આત્માને દેખે છે તથા પ્રયત્નને કરતા છતાં પણ અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અવિવેકી પુરુષો, આ આત્માને દેખી શકતા નથી. ૧૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! ધ્યાનાદિ ઉપાયોવડે પ્રયત્ન કરતા શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા યોગી પુરુષો જ પોતાની બુદ્ધિ વિષે રહેલા આનંદસ્વરૂપ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, પણ જેમણે યજ્ઞાદિ નિષ્કામ કર્યો કરીને પોતાનાં અંતઃકરણોને શુદ્ધ કર્યાં નથી, તેમ જ અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા હોવાથી જેઓ આત્મા અનાત્માના વિવેકથી રહિત છે, તે અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અવિવેકી પુરુષો પ્રયત્ન કરતા છતાં પણ આત્માદેવનો સાક્ષાત્કાર કરી શકતા નથી. (૧૧)

અવતરણિકા:-સર્વ જગતને પ્રકાશિત કરવામાં સમર્થ હોવા છતાં પણ સૂર્ય-ચન્દ્રાદિ જે પરબ્રહ્મરૂપ પદને પ્રકાશિત કરવામાં સમર્થ થતા નથી તથા જે પદને ગ્રાસ થયેલા સુસુપ્ત જનો પુનઃ સંસારની પ્રાપ્તિને વાસ્તે આવતા નથી અને જેમ પ્રકાશમાંથી ઘટાદિ ઉપાધિકૃત લેહવાળા થયેલા ઘટાકાશાદિ, મહાકાશના કલ્પિત અંશભાવને ગ્રાસ થાય છે, તેમ પરબ્રહ્મરૂપ પદના ઉપાધિકૃત લેહને ગ્રાસ થઈને કલ્પિત અંશભાવને ગ્રાસ થયેલા છતાં મિથ્યા સંસારનો અનુભવ કરે છે અને ઘટાદિ ઉપાધિઓની નિવૃત્તિ થતાં, ઘટાકાશાદિ જેમ મહાકાશની સાથે અલેહભાવને ગ્રાસ થાય છે, તેમ મહાવાક્યજન્ય સાક્ષાત્કારવડે અવિદ્યાદિ ઉપાધિઓની

નિવૃત્તિ થતાં છુટે, પરબ્રહ્મરૂપ પદની સાથે અલેહલાવને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પરબ્રહ્મરૂપ પદના સર્વાત્મપણાને દર્શાવી તથા સર્વ વ્યવહારોના સાધકપણાને દર્શાવી વ્રજાનો હિ પ્રતિબદ્ધ એ પૂર્વ અધ્યાયમાં કહેલા વચનના અર્થનું વર્ણન કરવા વાસ્તે, હવે આર શ્લોકોવડે શ્રીભગવાન પોતાની વિભૂતિઓનું સંક્ષેપમાં કથન કરે છે:—

યદાદિત્યગતં તેજો જગદ્ગસયતેઽશ્વિલમ્ ।

યચ્ચંદ્રમસિ યચ્ચામૌ તત્તેજો વિદ્ધિ મામકમ્ ॥ ૧૨ ॥

શ્લોકાર્થ:—આદિત્ય વિષે રહેલું જે તેજ છે, ચન્દ્રમામાં રહેલું જે તેજ છે, અસિ વિષે રહેલું જે તેજ છે અર્થાત્ જે સર્વ તેજ અગિલ જગતને પ્રકાશ કરે છે, તે તેજને તું મારા પોતાનું સ્વરૂપ જ જાણ. ૧૨

ટીકા:—ન તત્ર સૂર્યો માતિ ન ચંદ્રતારકં નેવા વિપુતો નાંતિ ક્રુતોઽપમગ્નિઃ એ શ્રુતિના અર્ધભાગનું વ્યાખ્યાન પૂર્વે ન તદ્ભાસવતે સર્વ: ક્રત્યાદિ શ્લોકોવડે કર્યું હતું. હવે, તમેવ સાંતમદ્ભાતિ સર્વે તસ્ય માતા સર્વમિદં વિષાતિ એ શ્રુતિના અર્ધભાગનું વ્યાખ્યાન શ્રીભગવાન યદાદિત્યગતં તેજો આ શ્લોકોવડે કરે છે. હે અર્જુન! આદિત્યમાં રહેલું જે ચૈતન્યાત્મક જ્યોતિરૂપ તેજ છે, ચન્દ્રમાં રહેલું જે ચૈતન્યાત્મક જ્યોતિરૂપ તેજ છે તથા અસિમાં રહેલું જે ચૈતન્યાત્મક જ્યોતિરૂપ તેજ છે, અર્થાત્ જે ચૈતન્ય જ્યોતિરૂપ તેજ આ સર્વ જગતને પ્રકાશિત કરે છે, તે ચૈતન્યાત્મક જ્યોતિરૂપ તેજને તું-અર્જુન મારા-પરમાત્માના સ્વરૂપભૂત જ જાણ.

યદપિ સ્થાવર-જંગમરૂપ સર્વ પદાર્થો ચૈતન્યાત્મક જ્યોતિસમાન જ છે, તથાપિ સત્ત્વગુણની ઉત્કર્ષતાવડે આદિત્યાદિ સર્વથી ઉત્કૃષ્ઠ છે. આ કારણથી આદિત્યાદિ વિષે જ ચૈતન્યરૂપ જ્યોતિ બહુધા અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. તમોગુણપ્રધાન તથા રજોગુણપ્રધાન અન્ય પદાર્થોમાં સ્વરૂપે કરી જો કે વિદ્યમાન છતાં પણ, ચૈતન્યરૂપ જ્યોતિ સ્પષ્ટ રીતે અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થતું નથી, તેથી તે પદાર્થોની અપેક્ષાએ કરીને આદિત્યાદિ વિષે વિશેષ્યતાનું યોગ્ય કરવા વાસ્તે શ્રીભગવાને અહીં આદિત્ય-ચંદ્રાદિને બહુ કહેલ છે અર્થાત્ કથન કરેલ છે. જેવી રીતે સુખની સમીપતા તુલ્ય હોવા છતાં પણ કાષ્ઠભિત્તિ આદિ અસ્વચ્છ પદાર્થોમાં સુખ પ્રતિભિજ્ઞરૂપે કરીને અભિવ્યક્ત થતું નથી અને સ્વચ્છ તથા અતિસ્વચ્છ એવા દૃષ્યોદિ પદાર્થોમાં સ્વચ્છતાની ન્યૂનાધિકતા પ્રમાણે સુખ પણ ન્યૂનાધિક ભાવથી પ્રતિભિજ્ઞરૂપે અભિવ્યક્ત થાય છે, તેવી રીતે ચૈતન્યરૂપ જ્યોતિ પણ સ્વરૂપથી સર્વ પદાર્થોમાં વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ સત્ત્વગુણપ્રધાન આદિત્યાદિમાં સ્પષ્ટ રીતે અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે; પણ તમોગુણપ્રધાન ઘટાદિ પદાર્થોમાં સ્પષ્ટ રીતે અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થતું નથી.

અથવા યદાદિત્યગતં તેજો એ વચનમાં ‘તેજ’ શબ્દનું કથન કરીને તત્તેજો વિદ્ધિ મામકમ્ એ વચનમાં જે પુનઃ ‘તેજ’ શબ્દનું કથન કર્યું છે, તેથી આ શ્લોકનો આ પ્રમાણે બીજો અર્થ પણ પ્રતીત થાય છે; આદિત્યમાં, ચન્દ્રમાં તથા અસિમાં રહેલું જે પરને પ્રકાશિત કરવામાં સમર્થ શૈત લાસ્કરરૂપ તેજ છે, જે તેજ રૂપવાનું સર્વ વસ્તુરૂપ જગતને પ્રકાશિત કરે છે, તે તેજ મારું-પરમેશ્વરનું જ તું જાણ, અર્થાત્ મારી-પરમેશ્વરની વિભૂતિરૂપ તે તેજવિષે તું મારી-પરમેશ્વરની શુદ્ધિ કર. આ પ્રમાણે પરમેશ્વરની વિભૂતિનું કથન કરવા વાસ્તે એ બીજો અર્થ પણ સંભવિત હોઈ શકે છે. જો કદાચિત્ આ શ્લોકનો પરમેશ્વરની

વિભૂતિના કથનવડે અંગીકાર ન કરીએ, તો પુનઃ 'તેજ' શબ્દ કહ્યા વિના જ તન્મામકં વિદ્ધિ માત્ર એટલા વચનનું શ્રીભગવાન કથન કરત.

કેાઇ ટીકામાં તો યદાદિત્યગતં તેજો એ શ્લોકનો એવો અર્થ કર્યો છે કે, આદિત્ય-ચંદ્ર-અગ્નિ એ શબ્દોવડે અશુઆદિ કરણોના અધિષ્ઠાતારૂપ સૂર્યાદિ દેવતાઓનો તથા સૂર્યાદિ દેવતાઓવડે અનુગ્રહીત અશુઆદિ કરણોનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, અશુઆદિ બાહ્ય કરણોના અધિષ્ઠાતારૂપ સૂર્યાદિ દેવતાઓવડે અનુગ્રહીત અશુઆદિ બાહ્ય કરણો છે, તે બન્નેવિષે વિદ્યમાન રૂપાદિ વિષયોને પ્રકાશિત કરવાના સામર્થ્યરૂપ તેજને માર-પરમેશ્વરનું તેજ તું જાણુ. શ્રુતિ કહે છે કે, યેન ધર્મસ્તવતિ તેજસેદઃ યેન ધર્મૃવિ પદ્યન્તિ-અર્થાત્-જે ચૈતન્યરૂપ તેજવડે પ્રદીપ્ત થયેલા સૂર્ય તમે છે તથા અશુઓ રૂપાદિ પદ્યન્તિને દેખે છે, તે પ્રદીપ્ત તેજ છે. આ પ્રમાણે મનવિષે તથા તે મનના અભિમાની ચંદ્રમા દેવતાવિષે જે જે અંતર પ્રપંચને પ્રકાશિત સામર્થ્યરૂપ તેજ છે, તે તેજને પણ તું માર-પરમેશ્વરનું જ તેજ જાણુ. એ જ પ્રમાણે વાક્યદ્રવ્યવિષે તથા વાક્યદ્રવ્યના અભિમાની અગ્નિ દેવતાવિષે, જે અવ્યાકૃતઆદિ વિષયોને પ્રકાશિત કરવાના સામર્થ્યરૂપ તેજ છે, તેને પણ તું માર-પરમેશ્વરનું જ તેજ જાણુ. (૧૨)

વળી:—

ગામાવિશ્ય ચ ભૂતાનિ ધારયામ્યહમોજસા ।

પુઠ્ઠામિ ચૌપધીઃ સર્વાઃ સોમો ભૂત્વા રસાત્મકઃ ॥ ૧૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—વળી પોતાના બળવડે, આ પૃથ્વીને અત્યંત દૃઢ કરી, હું-પરમેશ્વર જ સર્વ ભૂતોને ધારણ કરું છું તથા સર્વ રસસ્વભાવવાળા સોમરૂપે થઈ, સર્વ ઔષધિઓને હું-પરમેશ્વર જ પુષ્ટિવાળી કરું છું. ૧૩

ટીકા:—હૈ અણ્ણન । હું-પરમેશ્વર જ, પૃથિવીદેવતારૂપે કરી, આ પૃથિવીને સર્વ બાબુએથી વ્યાપ્ત કરી તથા વિખરાઈ જતી ધૂળની મૂટીની જેવી આ પૃથિવીને પોતાના બળવડે અત્યંત દૃઢ કરી, આ પૃથિવી ઉપર રહેનારા સ્થાવરજંગમરૂપ સર્વ ભૂતોને ધારણ કરું છું. જેમ વાસુ પોતાની શક્તિવડે મેઘમંડળમાં પ્રવેશ કરીને મેઘમંડળમાં રહેલા જળને ધારણ કરે છે, તેમ હું-પરમેશ્વર પણ પૃથિવી દેવતારૂપે કરી આ પૃથિવીમાં પ્રવેશ કરીને, પોતાની શક્તિવડે આ પૃથિવીને અત્યંત દૃઢ કરીને, સ્થાવર-જંગમરૂપ સર્વ ભૂતોને ધારણ કરું છું. જે કદાપિ હું-પરમેશ્વર પોતાના બળવડે આ પૃથિવીને અત્યંત દૃઢ કરીને એ સર્વ ભૂતોને ધારણ કરતો ન હોઈ તો સિંકતાની સુષ્ટિતુલ્ય આ પૃથિવી શીઘ્ર જ વિશીર્ણુભાવને પ્રાપ્ત થાય અથવા આ પૃથિવી અધોદેશમાં ચાલી જાય. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે—યેન યૌત્થા પૃથિવી ચ દદા । સરાવાર પૃથિવીય અર્થાત્ પરમાત્માદેવે સ્વર્ગલોકને તથા મહાન પૃથિવીને અત્યંત દૃઢ કરેલ છે, જેથી ગુરુત્વધર્મવાળા હોવા છતાં પણ સ્વયં તથા પૃથિવી નીચે પડી જતાં નથી. વળી પૃથિવી સત્ય પરમાત્માદેવનો જ આધાર છે. સર્વ રસસ્વભાવવાળો સોમરૂપ થઈને હું-પરમેશ્વર જ પૃથિવીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી નીહિ-યવાદિ સર્વ ઔષધિઓને પુષ્ટિમાન કરું છું તથા સ્વાદ રસવાળી કરું છું. (૧૩)

વળી:—

અહં વૈશ્વાનરો ભૂત્વા પ્રાણિનાં દેહમાશ્રિતઃ ।

પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ પચામ્યન્નં ચતુર્વિધમ્ ॥ ૧૪ ॥

સ્તોકાર્થ:-હું પરમેશ્વર જ જઠરાગ્નિરૂપ થઈ સર્વ પ્રાણીઓના દેહનો આશ્રય કરું છું તથા પ્રાણ અપાનવડે પ્રત્યક્ષિત થયેલા ચાર પ્રકારના અજનું પાચન કરું છું. ૧૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! જગમગિર્વિજાનતો યોગ્યમંતઃપુરુષે યેનેદમનં પચ્યતે-અર્થાત્-જે અગ્નિ પુરુષના અંતરમાં રહેલો છે તથા જે અગ્નિથી ચાર પ્રકારનાં અજન પાચન કરાય છે, તે અગ્નિ વૈશ્વાનર છે. આ શ્રુતિએ વૈશ્વાનર નામવડે કથન કરેલો જઠરાગ્નિરૂપ થઈને હું-પરમેશ્વર જ સર્વ પ્રાણીઓના દેહોની અંદર પ્રવિષ્ટ થઈને તથા તે જઠરાગ્નિનું પ્રજ્વાલન કરનાર પ્રાણ અપાનવડે સુકૃત થઈને, પ્રાણીઓએ લોજન કરેલા ભક્ષ્ય-લોભ્ય-લેહ્ય-ચોષ્ય એ ચાર પ્રકારના અજને પાચન કરું છું.

ઠાંતોથી ભૂકો કરીને જે વસ્તુ ભક્ષવામાં આવે છે, તે વસ્તુ ભક્ષ્ય કહેવાય છે; જેવા કે ફળ-કંદ-સાકર વિગેરે પદાર્થો, આ ભક્ષ્યવસ્તુને ચર્ચ્ય પણ કહે છે. જે વસ્તુને ઠાંતોના વ્યાપાર વિના જ કેવળ જિહ્વાથી હલાવીને અંદર ઉતારવામાં આવે છે, તે વસ્તુ લોભ્ય કહેવાય છે; જેવા પાચસ સૂપાદિ છે. જે વસ્તુ જિહ્વાને પ્રાપ્ત થતાં જ રસનાસ્વાદ માત્રવડે અંદર ઉતરી જાય છે તથા ક્ષિયિત્ દ્રવીભૂત થાય છે તે વસ્તુને લેહ્ય કહે છે; જેવા ગોળ-આમ્રરસ વગેરે પદાર્થો છે. જે વસ્તુને ઠાંતોથી નિબ્ધીકન કરીને તેના રસાંશને અંદર ઉતારીને પરિશેષ રહેલા અસાર અંશનો બહાર પરિત્યાગ કરવામાં આવે છે, તે વસ્તુને ચોષ્ય કહે છે; જેવા ઇંદુદંડાદિ પદાર્થો.

કોઈ ટીકામાં તો પચામ્યનં ચતુર્વિધમ્ એ વચનનો એવો અર્થ કર્યો છે કે, હું-પરમેશ્વર જ જઠરાગ્નિરૂપ થઈને અને મનુષ્યાદિ સર્વ પ્રાણીઓના અંતરમાં રહીને પાર્થિવ-આપ્ય-તૈજસ-વાયવ્ય એ ચાર પ્રકારનાં અજને પાચન કરું છું. તેમાં મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓનું પ્રીહિ-યવાદિ પાર્થિવ અજ છે, ચાવકાદિ પ્રાણીઓનું જળરૂપ આપ્ય અજ છે, વાલખિલ્યાદિ પ્રાણીઓનું અગ્નિરૂપ તૈજસ અજ છે અને સર્પાદિ પ્રાણીઓનું વાયુરૂપ વાયવ્ય અજ છે. તેમાં જે લોકતા છે, તે અગ્નિ વૈશ્વાનરરૂપ છે અને જે લોભ્ય અજ છે, તે સોમરૂપ છે. એ પ્રમાણે અગ્નિ-સોમ બન્ને સર્વરૂપ છે. આ પ્રકારનું ધ્યાન કરનારા પુરુષોને અજના હોષનો લેપ થતો નથી. એ પ્રકારનું જે શાસ્ત્રમાં ફળસહિત ધ્યાન કહેલું છે, તે પણ અહીં જાણી લેવું. (૧૪)

વળી—

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदांतकृद्देवदेव चाहम् ॥ ૧૫ ॥

સ્તોકાર્થ:-વળી હું-પરમાત્માદેવ જ સર્વ પ્રાણીઓની બુદ્ધિમાં જીવાત્મારૂપ થઈ પ્રવિષ્ટ થયેલો છું, માટે મારાથી-આત્માદેવથી જ સર્વ પ્રાણીને સ્મૃતિ, જ્ઞાન, તેમ જ સ્મૃતિનો અને જ્ઞાનનો અભાવ થાય છે; સર્વ વેદોવડે હું-પરમેશ્વર જ જાણુવા યોગ્ય છું, હું વેદાંતના અર્થના સંપ્રદાયનો પ્રવર્તક છું તથા હું-પરમેશ્વર જ સર્વ વેદોના અર્થનો વેત્તા છું. ૧૫

ટીકા:-હે અર્જુન ! બ્રહ્માથી લઈને સ્થાવર પર્યંત ઉચ્ચ-નીચ સર્વ પ્રાણીઓની બુદ્ધિમાં હું-પરમાત્માદેવ જ જીવાત્મારૂપ થઈ પ્રવિષ્ટ થયેલો છું. શ્રુતિ કહે છે કે-જે પવ હવ પ્રવિષ્ટઃ જનેન જીવેભાત્માનાદપ્રવિષય માત્રરૂપે વ્યાકરવાણિ અર્થાત્-પરમાત્મા દેવે જીવાત્મારૂપે કરીને આ સંધાનવિષે પ્રવેશ કરી હું-પરમાત્માદેવ નામરૂપને સ્પષ્ટ કરું છું. આ ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિઓ સર્વ

સંઘતોવિષે પરમાત્માદેવના જ જીવાત્મારૂપ પ્રવેશનું કથન કરે છે. એટલા કથનથી શ્રીભગવાને જીવ-પ્રજ્ઞાનો અભેદ કહ્યો. એ જ જીવ-પ્રજ્ઞાના અભેદને તત્ત્વમસિ, અહં વદામિ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પણ કથન કરે છે. હે અર્જુન ! હું-પરમાત્માદેવ જ સર્વ પ્રાણીઓની પુદ્ગિમાં જીવાત્મારૂપ થઇને પ્રવિષ્ટ થયો છું, માટે એ સર્વ પ્રાણીઓને થનારાં સ્મૃતિ તથા જ્ઞાન મારાથી-આત્માદેવથી જ થાય છે. પૂર્વે અનુભવેલા અર્થનો વિષય કરનારી જે સંસ્કારજન્ય અંતઃકરણની વૃત્તિવિશેષ છે, તે સ્મૃતિ કહેવાય છે. આ સ્મૃતિ અયોગી પુરુષોને આ જન્મમાં પૂર્વે અનુભવેલા અર્થવિષયક પણ થાય છે, પણ યોગી પુરુષોને તો જન્માંતરે અનુભવેલા અર્થવિષયક પણ થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પણ અયોગી પુરુષોને વિષયઈંદ્રિયના સંયોગજન્ય જ હોય છે અને યોગી પુરુષોને તો દેશકાળે કરીને વ્યવહિત વસ્તુનું પણ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે. આ બન્ને પ્રકારનાં જ્ઞાન તથા સ્મૃતિ મારાથી-આત્માદેવથી જ થાય છે. વળી કામ-દોષ-મોહ ઇત્યાદિવડે જેમનાં ચિત્ત વ્યાકુળ થયેલાં છે, એવા પુરુષોને સ્મૃતિનું તથા જ્ઞાનનું અભાવરૂપ અપોહન પણ મારાથી-આત્માદેવથી જ થાય છે.

આ પ્રમાણે શ્રીભગવાન પોતાની જીવરૂપતાનું કથન કરીને હવે પ્રજ્ઞારૂપતાનું કથન કરે છેઃ સૈદ્ધ સર્વેઃ ક્ષતિઃ । હે અર્જુન ! ઋગ્-યજુર્-સામ-અથર્વણુ એ ચારે વેદોવડે હું-પરમાત્માદેવ જ જાણવાયોગ્ય છું. શ્રુતિ કહે છે કે-સર્વે વેદા યત્વદમામન્તિ-અર્થાત્-કર્મકાંડ, ઉપાસનાકાંડ, જ્ઞાનકાંડ એ ત્રણ કાંડરૂપ ઋગ્ગાદિ સર્વ વેદો આ પરમાત્માદેવરૂપ પદનું કથન કરે છે. થયપિ ઋગ્ગાદિ વેદોનાં કર્મકાંડ તથા ઉપાસનાકાંડ ઇંદ્રાદિ દેવતાઓનું જ કથન કરે છે, તથાપિ હું-પરમાત્માદેવ જ ઇંદ્રાદિ સર્વ દેવતાઓનો આત્મારૂપ છું. તેથી ઇંદ્રાદિ દેવતાઓનું કથન કરવા છતાં પણ કર્મ-ઉપાસનાકાંડ માંડે-પરમાત્માપદનું જ કથન કરે છે. પરમાત્માદેવ જ ઇંદ્રાદિ સર્વદેવતારૂપ છે, એ અર્થનું (દ્વન્દ્વં મિત્રં વરુણમગ્નિમાહુરયો વિષ્ણુઃ સ હર્ષણો ગરુડમાન્ । એકં સદ્વિપ્રા વહુવા વર્ત્તર્ણિ યર્મ માતરિશાનમાદ્ઃ । એ વ શ્લોક સર્વે દેવાઃ ॥ પરપ્રજ્ઞાસ્વરૂપ જીવાત્માને જ આ ઇંદ્ર, મિત્ર, વરુણ, અગ્નિ, કહે છે. જ્ઞાનવેતા પુરુષો જે એક છે તેને બહુરૂપે કથન કરે છે, જેમ કે અગ્નિ યમ, વાયુ ઇત્યાદિ. પરપ્રજ્ઞા એ જ સર્વ દેવસ્વરૂપ છે. ઇત્યાદિ) અનેક શ્રુતિઓ કથન કરે છે.

વળી હું-પરમાત્માદેવ વેદાંતકૃત્ છું, અર્થાત્ વેદવ્યાસાદિકરૂપે કરીને હું-પરમાત્માદેવ જ ઉપનિષદ્ધરૂપ વેદાંતના અર્થના સંપ્રદાયનો પ્રવર્તક છું. હે અર્જુન ! કેવળ વેદાંતાર્થના સંપ્રદાયનો જ હું પ્રવર્તક નથી, કિન્તુ વેદવિત પણ હું જ છું, અર્થાત્ કર્મકાંડ, ઉપાસનાકાંડ તથા જ્ઞાનકાંડ એ મંત્ર પ્રાઘાણ્યરૂપ ત્રણ કાંડરૂપ સર્વ વેદોના અર્થને જાણનારો પણ હું-પરમાત્માદેવ જ છું. તેથી ઋણો દિ પ્રતિજ્ઞાં એવું જે વચન પૂર્વે અધ્યાયમાં કહ્યું હતું, તે યથાર્થ જ છે.

કોઈ ટીકામાં તો સર્વસ્વ વાહમ એ શ્લોકનો એવો અર્થ કર્યો છે કે, સર્વ પ્રાણીઓની પુદ્ગિરૂપ શુદ્ધિમાં હું-પરમાત્માદેવ ક્ષેત્રસ નામે જીવરૂપવડે અત્યંત સમીપ થઇને રહું છું, માટે સર્વ પ્રાણીરૂપ હું-પરમેશ્વર જ છું. એટલા કથનથી શ્રીભગવાને જીવ-પ્રજ્ઞામાં લેદ્દદિ કહાચિત્ પણ કરવી નહિ, એ અર્થ સૂચિત કર્યો. આ સર્વ જગત્ પરમેશ્વરરૂપ જ છે, એ પ્રમાણે સર્વત્ પરમેશ્વરપુદ્ગિ કરીને જે પુરુષો પરમેશ્વરની ઉપાસના કરે છે તથા જે પુરુષો ઉપાસના કરતા નથી, તે બન્ને પ્રકારના પુરુષોને જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ફળનું શ્રીભગવાન કથન કરે છે-મત્તાઃ સ્મૃતિશૌનમપોહનં વ ક્ષતિઃ । હે અર્જુન ! મારી-પરમેશ્વરની ઉપાસનાવડે જેમનાં અંતઃકરણ શુદ્ધ થયાં છે, એવા અધિકારી પુરુષોને તો મારાથી-પરમેશ્વરથી શુરુશાશ્વના

અનુબ્રહ્મવડે સ્મૃતિ થાય છે. અર્થાત્ સ આત્મા તત્ત્વમસિ એ વચનવડે શુરુઓએ “ત્રિવિધ પરિ-
ચ્છેદથી રહિત નિર્વિશેષ આત્મા હું છે” એ પ્રકારનો જ બોધ કર્યો છે, તે “નિર્વિશેષ શુદ્ધ
આત્મા હું છું” એ પ્રકારની આત્માવિશે સ્વાત્મપણાની સ્મૃતિ પણ અધિકારી પુરુષોને
મારાથી-પરમેશ્વરથી જ થાય છે. તથા આ “સર્વ જગત્ પ્રદાતૃત્વ છે” અને “હું પણ પ્રદાતૃત્વ
જ છું” એ પ્રમાણે સર્વ જગતમાં તથા પોતામાં પ્રદાતાનપણાનું જ્ઞાન પણ ઉપાસક
પુરુષોને મારાથી-પરમેશ્વરથી જ થાય છે. જે પુરુષો મારી-પરમેશ્વરની ઉપાસનાથી રહિત
છે, મહિન બુદ્ધિવાળા છે તથા રાગ દ્રેષાદિ દોષોવડે દુષ્ટ છે, એવા બહિર્મુખ પુરુષોને
સ્મૃતિનું તથા જ્ઞાનનું અપોહન અર્થાત્ અપ્રાપ્તિ તે પણ મારાથી-પરમેશ્વરથી જ થાય છે.

હે અર્જુન ! વળી હું-પરમેશ્વર વેદાંતકૃત્ છું, અર્થાત્ હિરણ્યગર્ભરૂપ પ્રદાતાની પ્રત્યે
વેદાંતની પ્રાપ્તિરૂપ અનુબ્રહ્મકર્તા હું-પરમેશ્વર જ છું. શ્રુતિ કહે છે કે-પો મગ્ધાણ વિરચાસિ
પૂર્વં વો મૈ વેદાંથ પ્રશિનોતિ તત્ત્વૈ અર્થાત્-પરમેશ્વરે પૂર્વે હિરણ્યગર્ભરૂપ પ્રદાતાને ઉપાસ કર્યા છે
તથા તે પરમેશ્વરે તે પ્રદાતાની પ્રત્યે સર્વવેદો આપ્યા છે. અથવા વેદાંતત્ત્વ એ શબ્દનો આ પ્રમાણે
અર્થ કરવો:-આ લોકમાં અધિકારી શિષ્યોની પ્રત્યે આચાર્યરૂપે વેદાંતના અર્થને પ્રકાશિત
કરનારો હું-પરમેશ્વર જ છું.

વળી હું વેદવિત્ છું. વેદના અર્થરૂપ નિર્વિશેષ અદ્વિતીય પ્રદાતાને જે પુરુષ મારા-પર-
મેશ્વરના અનુબ્રહ્મથી તથા પ્રદાવેતા શુરુના અનુબ્રહ્મથી પોતાના આત્મારૂપ બાંધે છે, તે
વેદવિત્ કહેવાય છે. એવો પ્રદાવેતા પુરુષ પણ હું પરમેશ્વર જ છું. એ વાત જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ
મે મત્ત્વ એ વચનવડે પૂર્વે પણ કહેવામાં આવી છે. સર્વસ્વ જાદું દરિ સંનિવિષ્ટઃ એ વચનવડે સર્વ
પ્રાણી માત્રને પોતાના આત્મારૂપ ગણીને શ્રીભગવાને “હું વેદાંતકૃત્ છું” તથા “વેદવિત્
છું” એવું જે વચન કહ્યું છે, તે આ અર્થનું બોધન કરવા માટે કહ્યું છે. મૂઢ પુરુષોએ તથા
બુદ્ધિમાન પુરુષોએ વેદાંતશાસ્ત્રના ઉપદેશકર્તા શુરુઓમાં તથા અન્ય પણ પ્રદાવેતા પુરુ-
ષોમાં પરમેશ્વરબુદ્ધિ અવશ્ય કરીને કરવી.

વદારિત્વગતં સ્તેજો ઇત્યાદિ વચનોવડે સુસુક્ષ્મનકૃત ઉપાસના વાસ્તે શ્રીભગવાને પોતાની
વિભૂતિ કહી. આ વિભૂતિ જ પરમેશ્વરના પારમાર્થિકરૂપ હશે, એવી શંકાની પ્રાપ્તિ થતાં
શ્રીભગવાન પોતાના યથાર્થ સ્વરૂપનું બોધન કરવા વાસ્તે કહે છે-વેદૈશ સર્વદમયેષ વેપ રિતિ-
હે અર્જુન ! ઋશ્-યજુષ્-સામ-અથર્વણ એ ચાર વેદોમાં રહેલા ઉપનિષદ્ધરૂપ વેદાંતોવડે
હું-પરમાત્માદેવ જ બાણવાયોગ્ય છું. અર્થાત્ સત્ય જ્ઞાનમંતં મદ્મ ॥ વિજ્ઞાનમાનન્દં મદ્મ ॥ બાનન્તો
મદ્મ તદેતદ્ભ્રાહ્મણપૂર્વમનપરમ્ ॥ અપ્સુલમનજ્વહૃત્ત્વમદીર્ઘમ્ ॥ અપ્રાણમસુલમશ્નોત્રમવાગમનોડેતેત્ત્વમચક્ષુષ્ક-
મનામગોત્રમશન્દમસ્પર્શમરૂપમવ્યયમ્ ॥ નિષ્કલં નિષ્કિર્યં શાંતં નિત્યં શુદ્ધં ચ્ચંદ્રં સત્યં સૂક્ષ્મં પરિપૂર્ણમદ્રવ્યં
સદાનન્દચિન્માત્રં શાંતં સત્ત્વમ્ મન્યંતે ॥ સ આત્મા સ વિજ્ઞેયઃ ॥ તત્ત્વમસિ ॥ ઇત્યાદિ વચનોવડે
સુસુક્ષ્મજનોએ બાણવાયોગ્ય જે નિર્વિશેષ-નિત્ય-શુદ્ધ-બુદ્ધ-મુક્તસ્વભાવ-સચ્ચિદાનંદ-એકરસ-
અદ્વિતીય પરમાત્માદેવરૂપ જ હું પરમાર્થતઃ છું, પણ પૂર્વોક્ત માયોપાધિક સ્વરૂપ હું નથી (૧૫)

અપતરણિકા:-એ પ્રમાણે પોતાના સોપાધિક સ્વરૂપનું કથન કરીને, શ્રીભગવાન કૃપા
કરીને અર્જુનની પ્રત્યે ક્ષર-અક્ષર નામે કાર્ય-કારણરૂપ જે ઉપાધિઓથી રહિત નિરુપાધિક
શુદ્ધ એવું પોતાના સ્વરૂપનું ત્રણ શ્લોકોવડે હવે પ્રતિપાદન કરે છે:

દ્રાવિમૌ પુરુષૌ લોકે સ્વશ્રાક્ષર એવ ચ ।

ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ ક્લૃદ્સ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-સંસાર વિષે જે જ પુરુષો છે, એક ક્ષર પુરુષ છે તથા બીજો અક્ષર પુરુષ છે. તેમ કાર્યરૂપ સર્વભૂતો ક્ષરપુરુષ કહેવાય છે તથા કારણરૂપ માયા અક્ષર પુરુષ કહેવાય છે. ૧૬

ટીકા:-હે અર્જુન ! ચૈતન્ય પુરુષનું ઉપાધિરૂપ હોવાથી ‘પુરુષ’ શબ્દ કરીને કહેલા જે પુરુષો જ આ સંસારમાં છે. “આ જે પુરુષો કોણ છે?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન કહે છે-કર્યાક્ષર એવું જ્ઞાતિ ! હે અર્જુન ! એક ક્ષર નામે પુરુષ છે અને બીજો અક્ષર નામે પુરુષ છે; અર્થાત્ ઉત્પત્તિ-વિનાશવાળો બધો કાર્યસમૂહ ક્ષર નામે પુરુષ છે અને આત્મજ્ઞાનવિના વિનાશથી રહિત તથા ક્ષર નામે પુરુષની ઉત્પત્તિના બીજરૂપ એવી ભગવાનની કારણઉપાધિરૂપ માયાશક્તિ અક્ષર નામે બીજો પુરુષ છે.

આ પ્રકારના બન્ને પુરુષોના સ્વરૂપનું શ્રીભગવાન ચોતે જ સ્પષ્ટ રીતે કથન કરે છે-ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ જ્ઞાતિ-હે અર્જુન ! ઉત્પત્તિ-વિનાશવાળાં સર્વ કાર્યો ક્ષર, અને કૃતસ્થ અક્ષર કહેવાય છે. યથાર્થ વસ્તુનું આચ્છાદન કરીને અયથાર્થ વસ્તુનું જે પ્રકાશન છે, જેને વંચન તથા માયા પણ કહે છે, તેનું નામ કૃત છે. આ કૃતરૂપે કરીને જે સ્થિત હોય, તે કૃતસ્થ કહેવાય છે અર્થાત્ આવરણશક્તિ અને વિદ્યેષશક્તિ એ બન્ને રૂપોએ કરીને જે સ્થિત થાય, તેનું નામ કૃતસ્થ છે. એવા કૃતસ્થ નામવાળી ભગવાનની માયા શક્તિરૂપ કારણ ઉપાધિ છે. આ માયા શક્તિરૂપ કારણ ઉપાધિ સર્વસંસારના બીજરૂપ હોવાથી તથા આત્મજ્ઞાનવિના અન્ય ઉપાયે કરીને નહિ નાશ પામે તેવી હોવાથી અનંત છે. તેથી માયા શક્તિરૂપ કારણ ઉપાધિ અક્ષર કહેવાય છે.

કોઈ ટીકામાં તો ક્ષર શબ્દવડે સર્વ અચેતન વર્ગનો અર્થ ગ્રહણ કરીને કૃત્વણોક્ષર વચ્ચે એ વચનવડે ક્ષેત્રજ્ઞ નામે જ્ઞાતાત્માનો અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે. પણ તે બાધાપ્રધાન સમીચીન નથી. કારણ કે ક્ષેત્રજ્ઞઃ કુરુપત્ત્વન્યાઃ એ વક્ષ્યમાણ વચનવડે ક્ષેત્રજ્ઞ આત્માનું જ પુરુષોત્તમરૂપે કરીને પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેથી અહીં ક્ષર અને અક્ષર એ બે શબ્દોવડે કાર્યઉપાધિ અને કારણઉપાધિ એ બે જડ ઉપાધિઓ જ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. (૧૬)

અવતરણિકા:-પૂર્વ શ્લોકમાં ક્ષર શબ્દવડે સર્વકાર્યરૂપ ઉપાધિનું કથન કર્યું અને અક્ષર શબ્દવડે ભગવાનની માયાશક્તિરૂપ કારણ ઉપાધિનું કથન કર્યું. હવે આ શ્લોકમાં ક્ષર-અક્ષર-રૂપ બન્ને ઉપાધિઓથી વિલક્ષણ તથા બન્ને ઉપાધિઓના દોષોવડે અલિપ્તપાપમાન એવા જે નિત્ય શુદ્ધ શુદ્ધ-સુક્તસ્વભાવ ઉત્તમ પુરુષ છે, તે ઉત્તમ પુરુષનું શ્રીભગવાન કથન કરે છે:-

ઉત્તમઃ પુરુષસ્તવન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહતઃ ।

યો લોકત્રયમાવિશ્ય વિભર્ત્યવ્યય ईશ्वरः ॥ ૧૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-વળી અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ ચેતન પુરુષ ક્ષર તથા અક્ષર બેઉથી ક્ષિત્ત છે તથા તેને પરમાત્મા એવા નામવડે કહેવામાં આવે છે. આ ચેતન પુરુષ ત્રણ લોકોને સ્વાશ્રિત કરી તેને પારણ કરે છે તથા તે અવ્યયરૂપ અને ઇશ્વરરૂપ છે. ૧૭

ટીકા:-હે અર્જુન ! અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ પ્રત્યક્ષ ચેતન આત્મારૂપ પુરુષ અન્ય જ છે, અર્થાત્ ક્ષર શબ્દવડે કથન કરેલો જે કાર્યસમૂહ તથા અક્ષર શબ્દવડે કથન કરેલી જે માયારૂપ કારણઉપાધિ છે, તે બન્ને જડ ઉપાધિઓથી અત્યંત વિલક્ષણ તથા તે બન્ને ઉપાધિઓને પ્રકાશિત કરનાર પ્રત્યક્ષ ચેતનસ્વરૂપ ઉત્તમ પુરુષ ત્રીજો જ છે. આ ચેતન પુરુષને વેદાંત-શાસ્ત્રોમાં પરમાત્મા કહેલો છે અર્થાત્ અજ્ઞમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય, આનંદમય

એવા જે પાંચ કોશોને વાદીઓ અજ્ઞાનવડે આત્મારૂપે કહે છે, તે પાંચ કોશોથી પણ જે પરમ હોય છે તથા જે આત્મારૂપ હોય છે તેનું નામ પરમાત્મા છે. આ ચેતનરૂપ ઉત્તમ પુરુષ અકલિપત હોવાથી કલિપત પાંચ કોશોથી અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ હોઈને પરમ છે; તથા મન પુરું પ્રતિષ્ઠા શ્રુતિમાં તેને સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ કહેલ છે; તથા તે સર્વ જૂતોના પ્રત્યક્ષચેતનરૂપ છે, એ કારણથી વેદાંતશાસ્ત્રોમાં આ ચેતનરૂપ ઉત્તમ પુરુષને ‘પરમાત્મા’ શબ્દવડે કથન કરેલ છે. હે અર્જુન ! તે પરમાત્માદેવ જૂલોક-ભુવલોક-સ્વરલોક એ ત્રણ લોકરૂપ સર્વ જગતને પોતાની માયાશક્તિથી સ્વાશ્રિત કરીને, પોતાની સત્તાસ્ફૂર્તિ દઈને ધારણ કરે છે તથા પોષણ કરે છે. શ્રુતિ કહે છે કે-અવ્યક્તં વરતે વિષ્ણુઃ સર્વભૂતેભ્યઃ અર્થાત્-કાર્યકારણરૂપ સર્વ જગતને પરમેશ્વર ધારણ કરે છે તથા ભરણ કરે છે.

વળી પરમાત્મા અવ્યય છે અર્થાત્ જન્મ-મરણાદિ સર્વ વિકારોથી શૂન્ય છે; ઈશ્વર છે અર્થાત્ સૂર્ય-ચંદ્રાદિ સર્વ જગતના નિયંતા નારાયણરૂપે છે. એવા ઉત્તમ પુરુષને વેદાંતોમાં ‘પરમાત્મા’ કહેલ છે. શ્રુતિ કહે છે કે સ જ્ઞાતમ્ ઉચ્ચઃ અર્થાત્-પરમાત્માદેવ જ ઉત્તમ પુરુષ છે. અહીં પ્રત્યક્ષચેતનરૂપ આત્માનાં જે અવ્યય ઈશ્વર એ જે વિશેષણો કહેલાં છે, તે બન્ને હેતુગણિત વિશેષણો છે. તેમ કરવાથી આ જે અનુમાનો સિદ્ધ થાય છેઃ ચેતન આત્મા પૂર્વોક્ત ક્ષર-અક્ષર નામના જે પુરુષોથી ભિન્ન હોવાને યોગ્ય છે, કારણ તે અવ્યય છે, જે વસ્તુ ક્ષર-અક્ષર બન્નેથી ભિન્ન હોતી નથી, તે વસ્તુ અવ્યય પણ હોતી નથી, જેમ કે બુદ્ધિ વગેરે છે; તથા ચેતન આત્મા ક્ષર-અક્ષર બન્નેથી ભિન્ન હોવાને યોગ્ય છે, કારણ કે તે ઈશ્વર છે, જેમકે પ્રજાનો નિયંતા મહારાજા પ્રજાથી ભિન્ન જ હોય છે. (૧૭)

અવતરણિકાઃ-હવે, પૂર્વે કહેલા ક્ષર-અક્ષર બન્નેથી વિલક્ષણ પરમાત્મા દેવનું ‘પુરુષોત્તમ’ એવું પ્રસિદ્ધ નામ કથન કરીને, મળળો દિ પ્રતિગઢં, તદામ પરમં મમ ઇત્યાદિ વચનોવડે પૂર્વે કહેલા પોતાના મહિમાનો નિશ્ચય કરાવવા વાસ્તે, શ્રીભગવાન્, “એવા પરમાત્માદેવ હું જ છું,” એ પ્રમાણે પોતાના સ્વરૂપને દર્શાવે છેઃ-

યસ્માત્ક્ષરમતીતોઽહમક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ ।

અતોઽસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥ ૧૮ ॥

શ્લોકાર્થઃ-મે-પરમેશ્વરે ક્ષરનું અતિક્રમણ કરેલ છે તથા હું અક્ષરથી પણ અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ છું; માટે આ લોક વિષે તથા વેદ વિષે હું પુરુષોત્તમ એવા નામવડે પ્રસિદ્ધ છું. ૧૮

ટીકાઃ-હે અર્જુન ! કાર્યરૂપ હોવાથી વિનાશવાન્ તથા સ્વમાદિની પેઠે માયામય એવા અનિત્ય નામે સંસારવૃક્ષરૂપ ક્ષરનું મેં-પરમેશ્વરે અતિક્રમણ કરેલું છે; તેમ જ માયા-અવિદ્યા-અજ્ઞાન-ભગવત્શક્તિ ઇત્યાદિ નિમોવડે પ્રસિદ્ધ જે અવ્યક્તરૂપ કારણને અકારણવત્તઃ પરઃ એ શ્રુતિમાં અક્ષર એવા નામવડે કહેલ છે, તથા જે માયારૂપ અક્ષર આ સંસારવૃક્ષના બીજરૂપ છે, એવા સર્વ જગતના કારણરૂપ માયા નામે અક્ષરથી પણ હું-પરમેશ્વર ઉત્તમ છું, અર્થાત્ ચેતન્યરૂપ હોવાથી હું-પરમેશ્વર જડરૂપ અક્ષરથી અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ છું. આ કારણથી અર્થાત્ ચેતન પુરુષની ઉપાધિરૂપ ક્ષર-અક્ષર બન્ને ચેતન પુરુષના તાદાત્મ્ય અધ્યાસથી ‘પુરુષ’ કહેવાય છે, એવી ક્ષર અક્ષરરૂપ બન્ને ઉપાધિઓથી અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી હું-પરમેશ્વર આ લોકમાં તથા વેદમાં ‘પુરુષોત્તમ’ એવા નામવડે પ્રસિદ્ધ થયો છું. કવિ પુરુષોએ રચેલાં ઠાવ્યાદિરૂપ લોકમાં હરિવર્ષકઃ પુલ્લોત્તમઃ ઇત્યાદિ વચનોવડે હું-પરમેશ્વર પુરુષોત્તમ

નામવડે પ્રસિદ્ધ હું, અને વેદોમાં સત્તમઃ પુરુષઃ ઇત્યાદિ વચનોવડે હું-પરમેશ્વર પુરુષોત્તમ નામવડે પ્રસિદ્ધ હું. (૧૮)

અવતરણિકા:-હવે, શ્રીભગવાન્ પૂર્વોક્ત અર્થસહિત પુરુષોત્તમ નામના જ્ઞાનના ફળતું વર્ણન કરે છે:-

યો મામેવમસંમૂઢો જાનાતિ પુરુષોત્તમમ્ ।

સ સર્વવિદ્ભજતિ માં સર્વભાવેન ભારત ॥ ૧૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! જે પુરુષ સંમોહથી રહિત થઈ, અને પરમેશ્વરને આ રીતે પુરુષોત્તમરૂપે જાણે છે, તે પુરુષ જ સર્વજ્ઞ થાય છે તથા ભક્તિયોગે કરી ભાઈ-પરમેશ્વરનું સેવન કરે છે. ૧૯

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે અધિકારી પુરુષ અસંમૂઢ થઈને અર્થાત્ “એ કૃષ્ણ પણ કેાઈ મનુષ્યવિશેષ જ છે” એ પ્રકારના સંમોહથી રહિત થઈને અને-પરમેશ્વરને પુરુષોત્તમ નામના અર્થના જ્ઞાનપૂર્વક પુરુષોત્તમરૂપ જ જાણે છે, પણ મનુષ્યરૂપે જાણતો નથી, તે અધિકારી પુરુષ જ અને-પરમેશ્વરને નિરતિશય પ્રેમલક્ષણા ભક્તિયોગવડે સેવન કરે છે તથા તે અધિકારી પુરુષ જ સર્વવિત્ છે, અર્થાત્ અને-પરમેશ્વરને સર્વના આત્મારૂપ જાણનારો પુરુષ જ સર્વજ્ઞ છે. તેથી-માં જ યોગ્યમિચરણ મજિયોતેવ સેવતે ॥ એવું જે વચન પૂર્વે કહ્યું હતું, તે વચન યુક્ત જ છે તથા બ્રહ્મણોહિ પ્રતિષ્ઠાહ્ય એવું જે વચન પૂર્વે કહ્યું હતું, તે વચન પણ યુક્ત જ છે. (૧૯)

અવતરણિકા:-હવે, શ્રીભગવાન્ આ પંચદશ અધ્યાયના અર્થની સ્તુતિ કરતાં આ અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરે છે:-

इति युद्धतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ।

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्કृतકृत्यश्च भारत ॥ ૨૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે સર્વ વ્યસનોથી રહિત ભારત ! મેં-ભગવાને તને આ પૂર્વોક્ત પ્રકારે કરી અત્યંત રહસ્યરૂપ તથા સંપૂર્ણ શાસ્ત્રરૂપ આ પંદર અધ્યાયો કથન કર્યા છે. આને જાણવાથી પુરુષ આત્મજ્ઞાનવાળો થાય છે તથા કૃતકૃત્ય થાય છે. ૨૦

ટીકા:-હે અનઘ ! અર્થાત્ સર્વ વ્યસનોથી રહિત ! તથા હે ભારત ! અર્થાત્ હે ભરત-વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા અર્જુન ! મેં-ભગવાને તારી-અર્જુનની પ્રત્યે આ પંચદશ અધ્યાયમાં પૂર્વોક્ત પ્રકારે કરીને અત્યંત રહસ્યરૂપ સંપૂર્ણ શાસ્ત્ર જ સંક્ષેપે કરીને કથન કર્યું છે, અર્થાત્ અષ્ટાદશ અધ્યાયરૂપ સર્વ ગીતાશાસ્ત્રનો સંપૂર્ણ અર્થ મેં સંક્ષેપે કરીને આ પંદરમા અધ્યાયમાં તારી પ્રત્યે કથન કર્યો છે. તેથી આ પંચદશ અધ્યાયના અર્થનો પ્રદ્ધવેત્તા ગુરુના સુખથી નિશ્ચય કરીને અધિકારી પુરુષ બુદ્ધિમાન્ થાય છે, અર્થાત્ ‘હું પ્રદ્ધરૂપ છું’ એ પ્રકારના આત્મજ્ઞાનવાળો તેમ જ કૃતકૃત્ય પણ થાય છે. જે અધિકારી પુરુષે વર્ણાશ્રમમાં કરવા યોગ્ય સર્વે શુભ કર્મો કરેલાં છે અર્થાત્ જે પુરુષને પુનઃ કાંઈ પણ કર્મ કરવા યોગ્ય રહેતું નથી, તે પુરુષ કૃતકૃત્ય કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, શ્રેષ્ઠ કુળમાં જન્મને પ્રાપ્ત થયેલા પ્રાદ્ધણે શાસ્ત્રવિહિત જે જે કર્મો કરવા યોગ્ય છે, તે સર્વ કર્મો તેને પરમાત્માદેવના સાક્ષાત્કાર થતાં થઈ જાય છે. પરમાત્માદેવના સાક્ષાત્કાર વિના કેાઈ પણ પુરુષનાં કર્તવ્ય કર્મોની સમાપ્તિ થતી નથી.

અહીં હે અવષ્ટ દે મારત એ બે સંયોધનોવડે શ્રીભગવાને અર્જુનની પ્રત્યે એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, આ પંદરમા અધ્યાયના અર્થને જાણીને જ્યારે સાધારણ પુરુષ પણ આત્મજ્ઞાનવાળો થઈને કૃતકૃત્ય થાય છે, ત્યારે તું અર્જુન તો મહાકુળમા જન્મ પામ્યો છે તથા પોતે સર્વ વ્યસનોથી રહિત છે, તેથી કુળના શુભોવડે તથા પોતાના શુભોવડે સુકૃતા એવો તું-અર્જુન, આ પંદરમા અધ્યાયના અર્થને જાણીને આત્મજ્ઞાનવાળો થઈને કૃતકૃત્ય થઈશ, તેમાં શું કહેવાનું હોય ? અને હે મનવ એ સંયોધનોવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ પણ સૂચિત કર્યો છે કે-સર્વવ્યસનોરહિત અધિકારી પુરુષની પ્રત્યે જ બ્રહ્મવેદા શુરુએ અત્યંત શુદ્ધ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવો; પણ વ્યસનોવાળા પુરુષને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવો નહિ. (૨૦)

આ પ્રમાણે શ્રીમાન ભગવાને ગાયેલી ઉપનિષદમાં બ્રહ્મવિદ્યાના યોગશાસ્ત્ર નામનાં મંત્રશ્રુમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “પુરુષોત્તમયોગ” નામના પંચદશ અધ્યાય ઉપર શ્રીચિદમ્બ-નાનંદ સ્વામીની રચેલી “ગૂઢાર્થદીપિકા” નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણપૂર્ણમંદર.

—મ—

ષોડશ અધ્યાય

—૦૦૦—

દૈવાસુરસંપદ્ધિભાગયોગ

—૦૦૦—

અવતરશ્લોકાઃ-પૂર્વના અધ્યાયમા અવષ્ટ મૂળાન્વલસત્તાનિ જમાંલ્લભ્યનીનિ મહત્વલોકે એ વચન વડે શ્રીભગવાને, મનુષ્યદેહમાં પૂર્વનાં પુણ્ય પાપ કર્મોને અનુસરીને, અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થયેલી શુભ વાસનાઓને, સંસારવૃક્ષના અવાતર મૂળરૂપે કહી. આ વાસના જ પૂર્વે નવમા અધ્યાયમાં પ્રાણીઓની પ્રકૃતિરૂપે કરી દેવી, આસુરી, રાક્ષસી એમ ત્રણ પ્રકારની સૂચિત કરી. વેદે જોધન કરેલાં જે નિત્ય-નેમિત્તક કર્મો છે તથા આત્મજ્ઞાનના શમ-દમાદિ ઉપાયો છે, તે બંનેનું અનુષ્ઠાન કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારી સાત્ત્વિકી શુભ વાસના દેવી પ્રકૃતિ કહેવાય છે અને વેદોક્ત નિષેધનું ઉલ્લંઘન કરીને સ્વભાવથી સિદ્ધ રાગ-દ્રેષને અનુસરતી તથા સર્વ અનર્થોના કારણરૂપ પ્રવૃત્તિના હેતુભૂત રાજસી-તામસીરૂપ અશુભ વાસના, આસુરી પ્રકૃતિ તથા રાક્ષસી પ્રકૃતિ કહેવાય છે. તેમાં વિષયલોગોની પ્રધાનતાવડે રાગની પ્રબળતાથી આ અશુભ વાસનામા આસુરી પ્રકૃતિપણું હોય છે અને હિંસાની પ્રધાનતાવડે દ્રેષની પ્રબળતાથી આ અશુભ વાસનામાં રાક્ષસી પ્રકૃતિપણું હોય છે આટલો બેઉમા અવાતર લેહ છે.

હવે આ અધ્યાયમા એ વાત કહે છે કે-શાસ્ત્રને અનુસરવાવડે શાસ્ત્રવિહિત અર્થમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારી સાત્ત્વિકી શુભ વાસના દેવીસંપદ્ધ કહેવાય છે અને શાસ્ત્રનું ઉલ્લંઘન કરી શાસ્ત્રનિષિદ્ધ વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારી રાજસી-તામસીરૂપ અશુભ વાસના રાક્ષસી અને આસુરી એ બંનેની એકતાએ કરી આસુરી સંપદ્ધ કહેવાય છે. એ રીતે શુભરૂપતાવડે તથા અશુભરૂપતાવડે બે પ્રકારની વાસનાઓનો લેહ છે. એ જ બે પ્રકારનો લેહ દ્વાદશ પ્રાજ્ઞપત્યા દેવાશ્રાસુરાશ્વ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમા પણ કહેલો છે. તેમાં દેવી સંપદ્ધ શુભ વાસના અધિકારી પુરુષના મોક્ષનો હેતુ છે અને આસુરી સંપદ્ધ અશુભ વાસના પુરુષના બંધનો હેતુ છે. તેથી દેવી સંપદ્ધ શુભ વાસના અધિકારી પુરુષે અવશ્ય બ્રહ્મ કરવા યોગ્ય

છે અને આસુરી સંપદ્મ અશુભ વાસના અવશ્ય પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. આ શુભ વાસનાઓનું ગ્રહણ અને અશુભ વાસનાઓનો પરિત્યાગ, શુભ વાસનાઓનું સ્વરૂપ જાણ્યા વિના થતો નથી. તેથી શ્રીભગવાને શુભ વાસનાઓનું ગ્રહણ કરાવવા વાસ્તે તથા અશુભ વાસનાઓનો પરિત્યાગ કરાવવા વાસ્તે શુભ વાસનાઓના સ્વરૂપનું ઠયન કરનારો આ સોળમા અધ્યાયનો પ્રારંભ કર્યો છે. તેમાં પહેલા ત્રણ શ્લોકોવડે શ્રીભગવાન ગ્રહણ કરવા યોગ્ય દેવી સંપદના સ્વરૂપનું ઠયન કરે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ-અમયં સત્ત્વસંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ ।

દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રીભગવાન કહે છે.—હે અર્જુન ! અભય, અંતઃકરણની શુદ્ધિ, જ્ઞાનને વિષે તથા યોગને વિષે સ્થિતિ, દાન, દમ, યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય, તપ તથા આર્જવ આ સર્વ દેવી સંપદ્મ છે. ૧

ટીકા—હે અર્જુન ! શાસ્ત્રે ઉપદેશ કરેલા અર્થવિષે સંશયથી રહિત થઈને તે અર્થનું અનુધ્યાન કરવામાં જે તત્પરતા છે તેનું નામ અભય છે; અથવા “સર્વ પરિગ્રહથી રહિત એકાદી રહેલો હું કેવી રીતે જીવીશ ?” એ પ્રકારના ભયથી જે રહિતપણું છે, તેનું નામ અભય છે (૧). અંતઃકરણની જે સમ્યક્ નિર્મળતા છે, તેનું નામ સત્ત્વસંશુદ્ધિ છે તથા અંતઃકરણની શુદ્ધિમાં પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ જાણવાની જે યોગ્યતા છે, તે અંતઃકરણની શુદ્ધિમાં સમ્યક્ષણું છે, અથવા પરવંચન, માયા, અનૃત ઇત્યાદિનો જે પરિત્યાગ છે, તેનું નામ સત્ત્વ-સંશુદ્ધિ છે. પોતાના અર્થની સિદ્ધિ કરવા માટે જે મિષ (જહાનું) કરીને પરને વશ કરવો, તે પરવંચન કહેવાય છે. હૃદયમાં અન્ય પ્રકારનો હેતુ રાખીને જહારથી અન્ય પ્રકારનો વ્યવહાર કરવો, તે માયા કહેવાય છે અને જેવું વૃત્તાંત દેખ્યું હોય, તેવું વૃત્તાંત મુખથી ન કહેવું, કિન્તુ તેથી અન્યથા કહેવું, તેનું નામ અનૃત છે. આ પરવંચન, માયા, અનૃત ઇત્યાદિથી રહિતપણું તે સત્ત્વસંશુદ્ધિ કહેવાય છે (૨). અધ્યાત્મશાસ્ત્રથી જે આત્માના સ્વરૂપનો નિશ્ચય છે, તેનું નામ જ્ઞાન છે અને ચિત્તની એકાગ્રતાવડે સ્વરૂપનું જે પોતાના અનુભવવિષે આસ્થપણું છે, તેનું નામ યોગ છે. આ જ્ઞાન અને યોગ બન્નેમાં જે વ્યવસ્થિતિ છે અર્થાત્ સર્વ કાળમાં તત્પરતા છે, તેનું નામ જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિ છે (૩).

અથવા અમયં સત્ત્વસંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિ એ વચનનો આ પ્રમાણે બીજો અર્થ કરવો. અમયં સર્વમૃતેષ્વો મત્તઃ ત્યાજ્ય-અર્થાત્-મારાથી સર્વ ભૂત પ્રાણીઓની પ્રત્યે અભય પ્રાપ્ત થાય, એ પ્રકારનું અભયદાન દેવાનો જે સંકલ્પ સંન્યાસના ગ્રહણકાળે થાય છે, તે સંકલ્પનું જે પરિપાલન છે અર્થાત્ શરીર-મન-વાણીવડે જે કોઈ પણ પ્રાણીને ભયની પ્રાપ્તિ નહિ કરવી, તેનું નામ અભય છે (૧). આ અભયરૂપ ધર્મ બીજા પણ પરમહંસોના સર્વ ધર્મોનું ઉપલક્ષણ છે. શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન એ ત્રણની પરિપકવતાવડે, અંતઃકરણના અસંભાવના-વિપરીત ભાવનાદિ મલોથી જે રહિતપણું છે, તેનું નામ સત્ત્વસંશુદ્ધિ છે (૨). જહં વદ્વાસિ એ પ્રકારનો જે આત્મસાક્ષાત્કાર છે, તેનું નામ જ્ઞાન છે અને મનોનાશ તથા વાસનાક્ષય, એ બન્નેને અનુકૂળ જે પુરુષપ્રયત્ન છે, તેનું નામ યોગ છે. આ જ્ઞાન તથા યોગ બન્નેવડે જે સંસારી જનોથી વિલક્ષણ જીવન્મુક્તિરૂપ અવસ્થિતિ છે, તેનું નામ જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિ છે (૩). આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરેલી અભય દિ દેવીસંપદ્મરૂપ જ જાણવી. તેમાં ભગવ-

દ્રુક્તિ વિના અંતઃકરણની શુદ્ધિ થતી નથી, તેથી અંતઃકરણની શુદ્ધિના કથનવડે ભગવદ્રુક્તિ પણ કથન થયેલી જાણવી; કારણ કે—મહાત્માનસ્તુ માં પાયાં દેવી પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ ॥ એ નવમા અધ્યાયના શ્લોકમાં દેવી સંપદ્ધિયે ભગવદ્રુક્તિનું પણ કથન કર્યું હતું અને તે ભગવદ્રુક્તિ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે, તેથી શ્રીભગવાને અહીં અભયાદિની સાથે ભગવદ્રુક્તિનું કથન કર્યું નથી.

આ પ્રમાણે મહાન્ ભાગ્યવાળા પરમહંસ-સંન્યાસીઓનાં કૃણભૂત દેવી સંપદ્ધનું કથન કરીને શ્રીભગવાન્ હવે સંન્યાસીઓથી અન્ય ગૃહસ્થાદિનાં સાધનભૂત દેવી સંપદ્ધનું કથન કરે છેઃ વાનં વમથ દત્તિ ॥ પોતાના મમત્વઅભિમાનના વિષય જે અગ્નિ, સુવર્ણ, ગૌ, ભૂમિ, ગૃહ ઇત્યાદિ પદાર્થો છે, તે અગ્નાદિ પદાર્થો, અતિથિ પ્રાદાણાદિની પ્રત્યે યથાશક્તિ પરિભાણ તથા શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક આપવા, તેનું નામ દાન છે (૪); અને ઓગાદિ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના સ્વસ્વવિષયથી નિવૃત્તિરૂપ જે સંયમ છે, તેનું નામ દમ છે. યદ્યપિ ગૃહસ્થ પુરુષોમાં સર્વ પ્રકારે ઇન્દ્રિયોના સંયમ સંભવતો નથી, તથાપિ ઋતુકાળાદિથી અતિરિક્ત કાળમાં જે મૈથુનાદિ નહિ કરવું, એ જ ગૃહસ્થોના ઇન્દ્રિયોના સંયમ છે. અહીં દમજ એ વચનમાં રહેલો જગદાર અહીં નહિ કહેલા બીજા પણ નિવૃત્તિરૂપ કર્મોના સમુચ્ચય કરાવવા વારતે છે (૫). સાત્ત્વવિહિત કર્મવિશેષનું નામ યજ્ઞ છે. આ યજ્ઞ જે પ્રકારનો હોય છે. એક ઔત્તરયજ્ઞ અને બીજો સ્માર્ત્તયજ્ઞ. અગ્નિહોત્ર, ઈશંપૂર્ણમાસ, સોમયાગ ઇત્યાદિ ઔત્તરયજ્ઞ કહેવાય છે અને દેવયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ, એ ચાર સ્માર્ત્તયજ્ઞ કહેવાય છે. યદ્યપિ પ્રજ્ઞયજ્ઞ પણ સ્માર્ત્તયજ્ઞ જ કહેવાય છે, તથાપિ અહીં પ્રજ્ઞયજ્ઞનું ‘સ્વાધ્યાય’ પદે કરીને પૃથક્ કથન કર્યું છે. તેથી અહીં ‘યજ્ઞ’ શબ્દવડે ચારે સ્માર્ત્ત યજ્ઞનું મંડળ કર્યું છે. અહીં યજ્ઞ એ વચનમાં રહેલો જગદાર અહીં નહિ કહેલા બીજા પણ પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મોના સમુચ્ચય કરવા માટે છે (૬). દાન-દમ-યજ્ઞ એ ત્રણે ગૃહસ્થ પુરુષના જ દેવી સંપદ્ધરૂપ છે. પુણ્યવિશેષની ઉત્પત્તિવાસ્તે જે મગાદિ વેદોનું અધ્યયન છે, તેનું નામ સ્વાધ્યાય છે. એ સ્વાધ્યાયને પ્રજ્ઞયજ્ઞ કહે છે. યદ્યપિ પૂર્વોક્ત યજ્ઞ શબ્દવડે પાંચ પ્રકારના સ્માર્ત્ત યજ્ઞનું કથન સંભવિત હોય શકે છે, તથાપિ તે સ્વાધ્યાયવિષે પ્રજ્ઞચારીનું અસાધારણ ધર્મપાત્રું કથન કરવા માટે શ્રીભગવાને અહીં સ્વાધ્યાયનું પૃથક્ કથન કર્યું છે (૭). આગળ જતાં સત્તરમા અધ્યાયમાં કહેલો શારીર-નાગ્નિક-માનસિક એ ત્રણ પ્રકારનો તપ પણ અહીં ‘તપ’ શબ્દવડે ગ્રહણ કરવો-સમજવો. આ તપ વાનપ્રસ્થોના અસાધારણ ધર્મ છે (૮).

આ પ્રકારે સંન્યાસ, ગૃહસ્થ, પ્રજ્ઞચર્ય તથા વાનપ્રસ્થ એ ચાર પ્રકારના આશ્રમોના અસાધારણ ધર્મોનું કથન કરીને હવે પ્રાણ-સત્રિય-વૈશ્ય-શૂદ્ર એ ચાર વર્ણોના અસાધારણ ધર્મોનું કથન કરે છે—જાનંત્રં દત્તિ ॥ તેમાં વકલાવતો જે પરિત્યાગ છે, તેનું નામ આર્જવ છે, અર્થાત્ શ્રદ્ધાવાન્ શ્રોતાઓની સમીપ નિશ્ચય કરેલા અર્ચને જે ગુપ્ત નહિ રાખવો, તેનું નામ આર્જવ છે (૯). (૧)

વળી—

અર્હિસા સત્યમક્રોધસ્ત્યાગઃ શાંતિરપૈશુનમ્ ।

દયા ભૂતેષ્વલોલુપ્ત્વં માર્દવં હીરચાપલમ્ ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થઃ— અર્હિસા, સત્ય, અક્રોધ, ત્યાગ, શાંતિ, અપૈશુન, સર્વ ભૂતો વિષે દયા, અલો-
હુપ્ત, માર્દવ, હી, તથા અચાપલ આ સર્વ દેવીસંપદ્ધરૂપ છે. ૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! પ્રાણીઓની જીવિકારૂપ વૃત્તિનું જે છેદન છે, તેનું નામ હિંસા છે. તે હિંસાથી જે રહિતપણું છે, તેનું નામ અહિંસા છે. અર્થાત્ જે જે પ્રાણીનું જે જે વૃત્તિથી જીવન થતું હોય, તે તે પ્રાણીની તે તે વૃત્તિનું કદાચિત્ પણ છેદન નહીં કરવું, તેનું નામ અહિંસા છે (૧૦). અનર્થનું અજનક એવું જે યથાર્થ અર્થનું યોગ્ય વચન છે, તે વચનનું સર્વદા ઉચ્ચારણ કરવું, તેનું નામ સત્ય છે. જે યથાર્થ અર્થના યોગ્ય વચનના ઉચ્ચારણથી પ્રાણીઓની હિંસા થતી હોય, તે વિષે સત્યતાની નિવૃત્તિ કરવા માટે અનર્થનું અજનક એવું વિશેષણ કહ્યું છે (૧૧). અન્ય પ્રાણીઓએ વાણીવડે નિરાદર કરવાથી તથા તાડન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા જે ક્રોધ છે, તે ક્રોધનું તે કાળે જે ઉપશમન છે, તેનું નામ અક્રોધ છે (૧૨). શાસ્ત્રની વિધિપૂર્વક સર્વ કર્મોના જે સંન્યાસ છે, તેનું નામ ત્યાગ છે. યદ્યપિ ક્રોધવાર દાનને પણ ત્યાગ કહે છે, તથાપિ તે દાન પૂર્વ શ્લોકમાં કહેવામાં આવી ગયું, તેથી અહીં ‘ત્યાગ’ શબ્દવડે સર્વ કર્મોના સંન્યાસનો જ અર્થ ગ્રહણ કરવો (૧૩). અંતઃકરણનો જે ઉપશમ છે તેનું નામ શાંતિ છે (૧૪) તથા પરોક્ષકાળે અન્ય પુરુષના દોષોને અન્ય પુરુષની આગળ જે પ્રકટ કરવા, તેનું નામ પૈશુન છે. આ પૈશુનના અભાવનું નામ અપૈશુન છે (૧૬). હુઃખી પ્રાણીઓની ઉપર જે કૃપા છે, તેનું નામ કૃપા છે (૧૬). વિષયોની સમીપતા પ્રાપ્ત થતાં તથા લોભની સમર્થતા વિષમાન છતાં પણ, જે ઇદ્રિયોનું અવિક્ષિપણું છે, તેનું નામ અલોહુપ્ત છે (૧૭). દૂર સ્થાવથી રહિતપણાનું નામ માર્દવ છે, અર્થાત્ વ્યર્થ પૂર્વ પક્ષાદિને કરનારા શિખ્યાદિની પ્રત્યે પણ અગ્રિય વાણીથી રહિત થઈને, જે ગ્રિય વાણીવડે યોગ્ય કરવું, તેનું નામ માર્દવ છે (૧૮). નહિ કરવા યોગ્ય કાર્યવિષયક પ્રવૃત્તિના આરંભમાં તે પ્રવૃત્તિની પ્રતિબંધક જે લોકલભ્ય છે, તેનું નામ હી છે (૧૯). પ્રયોજન વિના પણ જે વાદ્, પાણિ, પાદ ઇત્યાદિ ઇદ્રિયોનો વ્યાપાર કરવો, તેનું નામ આપલ છે. આ આપલનો જે અભાવ તેનું નામ અઆપલ છે (૨૦). આજ્ઞવથી લઈને અઆપલ પર્યંત પૂર્વોક્ત સર્વે, પ્રાણીઓના દેવી સંપદ્ધરૂપ અસાધારણ ધર્મો છે. (૨)

વળી—

તેજઃ ક્ષમા ધૃતિઃ શૌચમદ્રોહો નાતિમાનિતા ।

મવંતિ સંપદં દૈવીમભિજાતસ્ય ભારત ॥ ૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભારત ! તેજ, ક્ષમા, ધૃતિ, શૌચ, અદ્રોહ તથા અતિમાનિતાનો અભાવ, આ સર્વ સત્યશુણ્યુકત વાસનાના સંપાદનવડે જન્મને પામેલા પુરુષને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! પ્રગટલતાનો અર્થ તેજ થાય છે, અર્થાત્ સ્ત્રી બાલકાદિ મૂઢજનોવડે જે અભિભવને પ્રાપ્ત ન થવું, તેનું નામ તેજ છે (૨૧). સામર્થ્ય વિષમાન હોવા છતાં પણ પરિભવ કરનારા પુરુષોની ઉપર જે ક્રોધ ન કરવો, તેનું નામ ક્ષમા છે. વ્યાકુળતાને પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ, દેહ-ઇદ્રિયોની સ્થિરતા કરવાનો જે પ્રયત્નવિશેષ છે, જે પ્રયત્નવિશેષવડે સ્થિર કરેલાં શરીર-ઇદ્રિય, વ્યાકુલતાને પ્રાપ્ત થતાં નથી, તે પ્રયત્નવિશેષનું નામ ધૃતિ છે (૨૨). આ તેજ, ક્ષમા, ધૃતિ ત્રણે ક્ષત્રિયના દેવી સંપદ્ધરૂપ અસાધારણ ધર્મો છે.

ધનાદિ અર્થોના સંપાદનાદિમાં જે માયા-અનુવાદિથી રહિતપણું છે, તેનું નામ શૌચ છે. આ શૌચ તે અંતરનો શૌચ જ બલુવો (૨૩). મૃત્તિકા-જળાદિવડે થતો શરીરની શુદ્ધિરૂપ બાહ્ય શૌચનો અર્થ અહીં ‘શૌચ’ શબ્દવડે ગ્રહણ કરવો નહિ, કારણ કે શૌચને શરીરની શુદ્ધિરૂપતાવડે બાહ્યપણું હોવાથી અંતઃકરણની વાસનારૂપતા નથી; અને આ પ્રસંગે તો

સાન્વિઠાદિ લોહાવડે ભિન્ન અંતઃકરણની વાસનાઓનું જ, દેવી-આસુરી સંપદ્વરૂપે કરીને, પ્રતિ-પાદન વિવક્ષિત છે. તેથી 'શૌચ' શબ્દવડે બાહ્ય શૌચનો અર્થ ગ્રહણ કરવો નહિ. સ્વાધ્યાયની પેઠે પણ કોઈ રૂપે કરી બાહ્ય શૌચનો પણ બે વાસનારૂપે અંગીકાર કરીએ, તો 'શૌચ' શબ્દવડે બાહ્ય શૌચનો પણ અર્થ ગ્રહણ કરવો. કોઈ પણ પ્રાણીને હણવાની ઇચ્છાવડે જે અસ્ત્રાદિનું ગ્રહણ કરવું છે, તેનું નામ દ્રોહ છે. આ દ્રોહમાંથી જે નિવૃત્તિ છે, તેનું નામ અદ્રોહ છે (૨૪). શૌચ, અદ્રોહ બન્ને વૈશ્યના દેવી સંપદ્વરૂપ અસાધારણ ધર્મો છે.

અત્યંત માનીપણાનું નામ અતિમાનિતા છે, અર્થાત્ પોતાવિષે પૂજ્યતાવિશયની જે ભાવના છે, તેનું નામ અતિમાનિતા છે. આ અતિમાનિતાનો જે અભાવ છે, તેનું નામ નાતિમાનિતા છે, અર્થાત્ પોતાવડે પૂજ્ય જે ધ્યાનલુ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણો છે, તેમની આગળ જે નમ્રભાવ છે, તેનું નામ નાતિમાનિતા છે (૨૫). એ નાતિમાનિતા શૂદ્રનો દેવી સંપદ્વરૂપ અસાધારણ ધર્મ છે. તમેલ વેદાત્તવચ્ચેન વ્રાહ્મણા વિવિદિપંસિ વચ્ચેન વાનેન તપસાડમાથકેન ઇત્યાદિ શ્લુતિઓએ આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છાના ઉપાયરૂપ કહેલા અસાધારણરૂપ તથા સાધારણરૂપ વર્ણાશ્રમના સર્વે ધર્મો અહીં દેવીસંપદ્વરૂપ ગ્રહણ કરવા.

આ પ્રમાણે અભય ધર્મથી લઇને નાતિમાનિતા ધર્મપર્યંત, ત્રણ શ્લોકોવડે કહેલા જે ભિન્ન ભિન્ન (૨૬) વર્ણાશ્રમના ધર્મો છે, તે ધર્મો આ પુરુષમાં ઉત્પન્ન થાય છે. “કયા પ્રકારના પુરુષમાં તે ધર્મો ઉત્પન્ન થાય છે ?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન કહે છે—સર્વે વૈર્ષી મમિજાતસ્ય इति-હે અર્જુન ! આ શરીરના આરંભ કાળમાં પૂર્વનાં પ્રવૃત્તિઓવડે અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થયેલો જે શુદ્ધ સત્ત્વગુણમય વાસનાઓનો સમૂહ છે, તે શુભ વાસનાઓના સમૂહનો પોતાના અંતઃકરણમાં પ્રાદુર્ભાવ થયેલો બેઠને જન્મને પ્રાપ્ત થયેલો જે પુરુષ છે, અર્થાત્ જે પુરુષને આગળ શ્રેયની પ્રાપ્તિ થવાની છે, તે પુરુષને જ અભયાદિ ધર્મો પ્રાપ્ત થાય છે. ક્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે-ગુણઃ ક્ષયેન કર્મણ મન્વતિ વાપઃ વાપેન-અર્થાત્-પૂર્વ પૂર્વ જન્મનાં પ્રવૃત્તિઓની વાસનાવડે પુરુષ ઉત્તર-ઉત્તર જન્મમાં પ્રવૃત્તિવાન થાય છે; અને પૂર્વ પૂર્વ જન્મનાં પાપકર્મની વાસનાવડે પુરુષ ઉત્તર ઉત્તર જન્મમાં પાપવાન થાય છે.

અહીં જે કારણ એ સંબોધન કહીને શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે-શુદ્ધ વંશમાં ઉત્પન્ન થવાથી તું-અર્જુન અત્યંત પવિત્ર છે, તેથી તું-અર્જુન પૂર્વોક્ત દેવી સંપદ્વરૂપ ધર્મોને સંપાદન કરવાને યોગ્ય છે. (૩)

અવતરણિકા:-પૂર્વ ત્રણ શ્લોકોવડે આજ્ઞાતરૂપે કરીને દેવી સંપદનું કથન કર્યું. હવે શ્રીભગવાન પરિત્યાગતારૂપવડે આસુરી સંપદનું એક શ્લોકવડે સંક્ષેપમાં કથન કરે છે:-

દમ્ભો દર્પોઽતિમાનશ્ચ ક્રોધઃ પારુષ્યમેવ ચ ।

અજ્ઞાનં ચાભિજાતસ્ય પાર્થ સંપદમાસુરીમ્ ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે પાર્થ ! રજોગુણમય તથા તમોગુણમય અશુભ વાસનાના સંપાદનવડે જન્મેલા પુરુષને, દંભ, દર્પ, અતિમાન, ક્રોધ, પારુષ્ય તથા અજ્ઞાન આ સર્વે દોષો પ્રાપ્ત થાય છે. ૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! પોતાના મહાનુપણાની સિદ્ધિ વાસ્ને લોકોની સમીપમાં પોતાને અત્યંત ધર્માત્માપણાવડે પ્રસિદ્ધિ આપવી, તેનું નામ દંભ છે (૧). ધન, વિદ્યા, કુળ, સ્વજન, રૂપ, કર્મ ઇત્યાદિ જેની વિશે નિમિત્ત છે, એવા જે શ્રેષ્ઠ પુરુષોનું અપમાન કરવાનો હેતુ-

ભૂત ગર્વવિશેષ છે, તેનું નામ દર્પ છે (૨). પોતામાં જે અત્યંત પૂજ્યત્વરૂપ અતિશયતાનો આરોપ છે, તેનું નામ અતિમાન છે (૩). જે અતિમાનવટે અસુરો પરાભવને પ્રાપ્ત થયેલા છે. આ વાત દેવાય વા અસુરાઓમયે પ્રાજાપત્યાઃ પસ્યધિરે । તતોઽસુરા અતિમાનેનૈવ કસ્મિન્વયં હુદ્વપામેતિ દ્યોત્યેવાસ્તેષુ હૃદ્ધતચ્ચેસ્તેઽતિમાનેનૈવ પરાવમુદ્ધસ્તસ્માજાતિમન્યેત ॥ પરામવસ્ય હોતન્મુદ્ધં યદતિમાનઃ ॥ इति । અર્થાત્-દેવ અને દૈત્ય આ બન્ને એક જ પ્રજાપતિ (કશ્યપ) નામના પિતાના પુત્રો થાય. પણ તે પરસ્પર સ્પર્ધા કરવા લાગ્યા. દેવોએ અભિમાન છોડી વેદશાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિ પ્રમાણે અગ્નિદ્વારા જ હવનાદિ ક્રિયાઓ કરી, તેથી તેઓનો જય થયો, અને દૈત્યો મોટા અભિમાની હોવાથી કહેવા લાગ્યા કે, અમારે શા માટે હવન હોમ આદિ કર્યો કરવાં ભ્રમ છે ? (અગ્નિ દેવ જ છે, તેમાં શા માટે હોમ કરવો ?) એવો વિચાર કરીને છેવટે દૈત્યોએ અભિમાનના ભોગ થઈ પડીને પોતપોતાના સુખમાં હોમ કર્યો. આ અભિમાનના યોગથી દૈત્યોનો પરાભવ થયો. એટલા માટે મનુષ્ય માને કદિ પણ અભિમાન કરવું નહિ; કારણ કે અભિમાન જ પરાભવ થવાનું સુખ્ય કારણ છે. આ બાબત શતપથબ્રાહ્મણમાં કહેલી છે.

પોતાનું અનિષ્ટ કરવામાં તથા પરનું અનિષ્ટ કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારી જે અભિજ્ઞ-લનરૂપ અંતાકરણની વૃત્તિવિશેષ છે, જેને હોમ પણ કહે છે, તેનું નામ ક્રોધ છે (૪). પ્રત્યક્ષ અર્થત રૂક્ષ વચનનું જે ઉચ્ચારણ છે, તેનું નામ પારુષ્ય છે (૫). અહીં વારુણ્યમેવ ચ એ વચનમાં રહેલો ચકાર, અહીં નહિ કહેલા જે ભાવરૂપ અપલતાદિ દોષો છે, તે સર્વ દોષોનો સમુચ્ચય કરાવવા વાસ્તે છે. “આ કાર્ય મારે કરવા યોગ્ય છે” તથા “આ કાર્ય મારે કરવા યોગ્ય નથી” એ પ્રકારનો જે કર્તવ્ય અકર્તવ્યવિષયક વિવેક છે, તે વિવેકના અભાવનું નામ અજ્ઞાન છે (૬). અહીં જ્ઞાનં ચ એ વચનમાં રહેલો ચકાર, અહીં નહિ કહેલા જે અભાવરૂપ અધૃતિ આદિ દોષો છે, તે દોષોનો પણ સમુચ્ચય કરાવવા માટે છે.

અર્જુનની શંકા:—“એવા દંભાદિ દોષો કયા પુરુષને પ્રાપ્ત થાય છે?”

શ્રીભગવાને કર્ણેહું સમાધાન:—આસુરો સર્વં અમિજાતસ્ય હે અર્જુન । શરીરના આરંભકાળે પૂર્વનાં પાપ કર્મોવટે અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થયેલા તથા અસુર પુરુષોની પ્રીતિનો વિષય એવો રક્ત-તમેાશુભય અશુભ વાસનાઓના સમૂહને પોતાના અંતાકરણમાં પ્રાહુભાવ થયેલો દેખીને, જન્મને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષનું આગળ અગ્રેય થવાનું હોય છે. એવા નિર્હિત પુરુષને દંભથી અજ્ઞાન સૂધીના સર્વ દોષો પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્વોક્ત અભયાદિ શુભો પુરુષને કદાચિત પણ પ્રાપ્ત થતા નથી.

અહીં દે વાર્ય એ સંબોધન કહીને શ્રીભગવાને અર્જુનની પ્રત્યે એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે-વિગુહ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ પૃથ્વા માતાનો તું પુત્ર છે. તેથી એ દંભ-દર્પાદિ આસુરી સંપદને તું યોગ્ય નથી. અહીં મૂળ શ્લોકમાં અતિમાનય એ શબ્દને સ્થાને અભિમાનય એ પ્રકારનો પાઠ યદપિ ઘણાં પુસ્તકોમાં છે, તથાપિ શ્રીભાષ્યકારોએ તથા ભાષ્યના વ્યાખ્યાનકર્તા શ્રીસ્વામી આનંદગિરિએ તથા શ્રીસ્વામી મધુસૂદને અતિમાનય એ પ્રકારના પાઠનો અંગીકાર કરીને જ વ્યાખ્યાન કર્યું છે. તેથી અહીં અતિમાનય એ પ્રકારનો જ પાઠ લખ્યો છે. (૪)

અવતરણિકા:—પૂર્વે ચાર શ્લોકોવટે દેવી સંપદ એમ તથા આસુરી સંપદ એમ બે પ્રકારની સંપદનું ધ્યન કર્યું. હવે શ્રીભગવાન અધિકારી જનોને દેવી સંપદમાં પ્રવૃત્ત કરવાને વાસ્તે તથા આસુરી સંપદથી નિવૃત્ત કરવાને વાસ્તે, એ બન્ને સંપદોનાં ભિન્ન ભિન્ન ફળનું ધ્યન કરે છે:—

દૈવી સંપદ્ધિમોક્ષાય નિવંધાયાસુરી મતા ।

મા શુચઃ સંપદં દૈવીમમિજાતોઽસિ પાંડવ ॥ ૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-દૈવી સંપત્ત મોક્ષને અર્થે હોય છે તથા આસુરી સંપત્ત બંધને માટે માનેલ છે. હે પાંડવ ! તું દૈવી સંપત્તને સંપાદન કરી જન્મ્યો છે, માટે તું ચોક્ક મા કર. ૫

ટીકા:-હે અર્જુન ! શ્રાક્ષણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય-શૂદ્ર એ ચાર વર્ણોની મધ્યમાં તથા બ્રહ્મચર્ય-ગૃહસ્થ-વાનપ્રસ્થ-સંન્યાસ એ ચાર આશ્રમોની મધ્યમાં, જે જે વર્ણની પ્રત્યે તથા જે જે આશ્રમની પ્રત્યે વેદ ભગવાને જે જે કૃષ્ણની ઇચ્છાથી રહિત, સાર્વત્રિકી ક્રિયા નિધાન કરી છે, તે તે ક્રિયા તે તે વર્ણની તથા તે તે આશ્રમની દૈવી સંપત્ત કહેવાય છે. દૈવી સંપત્ત, સત્વશુદ્ધિ, ભગવદ્ભક્તિ તથા જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિ સુધી સિદ્ધ થતાં, અધિકારી પુરુષને સંસારબંધન-માથી વિમોક્ષ વાસ્તે જ ઉપયોગી થાય છે, અર્થાત્ દૈવી સંપત્ત અધિકારી પુરુષને દૈવદય મોક્ષની જ પ્રાપ્તિ કરે છે. તેથી પોતાના શ્રેયની ઇચ્છા કરનારા પુરુષોએ દૈવી સંપત્ત જ શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય છે.

ચારે વર્ણોની મધ્યમાં તથા ચારે આશ્રમોની મધ્યમાં જે જે વર્ણની પ્રત્યે તથા જે જે આશ્રમની પ્રત્યે વેદ ભગવાને જે જે કૃષ્ણની ઇચ્છાપૂર્વક તથા અર્હતપૂર્વક, રાજસી તામસી ક્રિયા નિષિદ્ધ કરી છે, તે તે નિષિદ્ધ ક્રિયા તે તે વર્ણની તથા તે તે આશ્રમની આસુરી સંપત્ત કહેવાય છે. આ આસુરી સંપત્તમાં જ રાક્ષસી પ્રકૃતિનો અન્તર્ભાવ થાય છે. આ આસુરી સંપત્ત તો સંસારરૂપ બંધન વાસ્તે ઉપયોગી છે, એમ નિયમવડે જ શાસ્ત્રોને તથા શાસ્ત્રવેત્તા પુરુષોને સંમત છે, અર્થાત્ સર્વે શાસ્ત્રો તથા શાસ્ત્રવેત્તા પુરુષો, આસુરી સંપત્તને વારંવાર જન્મ-મરણરૂપ સંસારબંધનું જ કારણ કહે છે તેથી શ્રેયની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા અધિકારી પુરુષોએ આસુરીસંપત્ત અવશ્ય કરીને પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

અર્જુનની શંકા:-“હું અર્જુન દૈવીસંપદ્ધવડે યુક્ત છું કે આસુરીસંપદ્ધવડે યુક્ત ॥ ? ”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-મા શુચ હતિ-હે અર્જુન ! “હું અર્જુન આસુરીસંપદ્ધવડે યુક્ત છું” એ પ્રકારની શંકાવડે તું ચોક્કને પ્રાપ્તિ થા નહિ. તું અર્જુન પણ, આ શરીરના આરંભકાળે, પૂર્વનાં યુદ્ધ કર્મોવડે અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થયેલી સાર્વત્રિકી શુભ વાસનાઓનો પોતાના અંતઃકરણમાં પ્રાદુર્ભાવ થયેલો જોઈને જ, આ જન્મને પ્રાપ્ત થયેલો છે, અર્થાત્ આ જન્મની પૂર્વે તે કલ્યાણ જ સંપાદન કર્યું છે અને આગળ તારું કલ્યાણ જ થવાનું છે. આ કારણથી પોતાનાવિષે આસુરીસંપદ્ધની શંકા કરીને તારે ચોક્ક કરવો ઉચિત નથી.

અહીં હે પાંડવ એ સંગ્રામનવડે શ્રીભગવાને એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, જ્યારે પાંડુ-રાબળના બીજા યુદ્ધોમાં પણ દૈવીસંપદ્ધ પ્રસિદ્ધ રીતે જ ભોવામાં આવે છે, ત્યારે મારો-પરમેશ્વરનો અનન્યભક્ત એવા તારે વિષે-અર્જુનવિષે દૈવી સંપત્ત હોય, તેમા શંકા શા માટે રાખવી ! (૫)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! રાક્ષસીપ્રકૃતિનો આસુરીસંપત્તવિષે અંતર્ભાવ થાય, કારણ કે શાસ્ત્રનિષિદ્ધ ક્રિયાની અભિસુખતા આસુરીસંપદ્ધવિષે તથા રાક્ષસી પ્રકૃતિવિષે તુલ્ય જ છે અને કોઈ સ્થળે આસુરીસંપત્ત અને રાક્ષસીપ્રકૃતિ એ બંનેનું જે ભિન્ન ભિન્ન કથન કર્યું છે, તે પણ વિષયલોગની પ્રધાનતાવડે તથા છવર્ણિસાની પ્રધાનતાવડે સંભવિત હોઈ શકે છે; પરંતુ દૈવી સંપત્ત અને આસુરી સંપત્ત એ બંનેથી ભિન્ન ત્રીજા માનુષીપ્રકૃતિ

તો જૂદી જ છે. કારણ કે શ્રુતિમાં માનુષીપ્રકૃતિ જૂદી જ કહેલી છે. શ્રુતિ કહે છે કે-ત્રયઃ પ્રજાપત્યાઃ પ્રજાપતૌ પિતરિ મજ્જચર્મણરેવા મહત્ત્વા અહરા ઇતિ અર્થાત્-પ્રજાપતિથી ઉત્પન્ન થયેલા દેવતા, મનુષ્ય, અસુર એ ત્રણે પ્રજાપતિ પિતાની સમીપ બ્રહ્મચર્ય કરતા હતા. તેથી ત્રીજી માનુષીપ્રકૃતિ પણ આસુરી સંપત્તી પેઠે હેય (ત્યાગ કરવા યોગ્ય) કોટિમાં કહેવી જોઇએ કે દેવીસંપત્તી પેઠે ઉપાદેય (શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય) કોટિમાં કહેવી જોઇએ? એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

દ્વૌ ભૂતસર્ગો લોકેઽસ્મિન્દૈવ આસુર एव च ।

દૈવો વિસ્તરશઃ પ્રોક્ત આસુરં પાર્યં મે શૃણુ ॥ ૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે પાર્થ ! આ લોકમાં બે પ્રકારના જ ભૂત સર્ગો છે. એક દૈવસર્ગ છે તથા બીજો આસુર છે. તેમાં દૈવસર્ગ તો મેં તને પૂર્વે વિસ્તારથી કથન કર્યો છે, હવે આસુર સર્ગના સંબંધમાં તું મારી પાસેથી શ્રવણ કર. ૬

ટીકા:—હે અર્જુન ! આ સંસારમાં બે પ્રકારના જ ભૂતસર્ગો છે અર્થાત્ બે પ્રકારની જ મનુષ્યોની સૃષ્ટિ છે. “બે પ્રકારના સર્ગો કયા છે?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે—દૈવ જાદુર પદ્ધતિ—હે અર્જુન ! એક દૈવસર્ગ અને બીજો આસુરસર્ગ છે. આ બન્ને સર્ગોથી ભિન્ન ત્રીજો કોઈ રાક્ષસસર્ગ અથવા માનુષસર્ગ નથી. જે મનુષ્ય જે કાળે શાસ્ત્રજન્ય સંસ્કારની પ્રબળતાવડે સ્વભાવસિદ્ધ રાગદ્વેષનો અભિભવ કરીને કેવળ ધર્મપરાયણ જ થાય છે, તે મનુષ્ય તે કાળે દેવ કહેવાય છે અને જે મનુષ્ય જે કાળે સ્વભાવસિદ્ધ રાગદ્વેષની પ્રબળતાવડે શાસ્ત્રજન્ય સંસ્કારોનો અભિભવ કરીને, કેવળ અધર્મપરાયણ જ થાય છે, તે મનુષ્ય તે કાળે અસુર કહેવાય છે. એ રીતે બે પ્રકારનો મનુષ્યસર્ગ સિદ્ધ થાય છે. જે કારણથી ધર્મ અને અધર્મ એ બન્નેથી ભિન્ન ત્રીજો કોઈ કોટિ નથી, કિન્તુ લોકમાં તથા વેદમાં ધર્મ અને અધર્મ એ બે કોટિ જ પ્રસિદ્ધ છે.

બે પ્રકારનો ભૂતસર્ગ છે, એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહી છે. દ્વયાદ પ્રજાપત્યા દેવાશ્વાસુરાશ્વતઃ કન્વીપ્તા एव देवा ज्वायता अहराः ॥ અર્થાત્ પ્રજાપતિથી ઉત્પન્ન થયેલા બે પ્રકારના જ ભૂતસર્ગો છે; દેવ અને અસુર. તેમાં અસુરોથી દેવતા નાના છે અને દેવતાથી અસુરો મોટા છે. હમ, દાન, હયા એ ત્રણેનો વિરોધ કરનારૂં જે ત્રયઃ પ્રજાપત્યાઃ ઇત્યાદિ વાક્ય છે, તે વાક્યમાં હમ, દાન, હયા એ ત્રણેથી રહિત મનુષ્ય જ અસુરભાવવાળા થઈ, કોઈ એક સમાન ધર્મપદે દેવ કહેવાય છે, મનુષ્ય કહેવાય છે તથા અસુર કહેવાય છે. તેથી તે વાક્યથી ત્રીજા ભૂતસર્ગની સિદ્ધિ થતી નથી. આ પ્રસંગે પ્રજાપતિએ એક જ જ અક્ષરવડે હમથી રહિત મનુષ્યોની પ્રત્યે ઈંદ્રિયોના નિઅહરૂપ હમનો ઉપદેશ કર્યો છે, દાનથી રહિત મનુષ્યોની પ્રત્યે દાનનો ઉપદેશ કર્યો છે અને હયાથી રહિત મનુષ્યોની પ્રત્યે હયાનો ઉપદેશ કર્યો છે. એ પ્રમાણે એક મનુષ્ય જાતિવાળા મનુષ્યોની પ્રત્યે જ પ્રજાપતિએ અધિકારસ્થેઽયમ્ હમ, દાન, હયા એ ત્રણેનો ઉપદેશ કર્યો છે; કાંઈ આ વચનમાં પરસ્પર વિભાતીય દેવ, અસુર, તથા મનુષ્ય એ ત્રણે વિવક્ષિત નથી, જે કારણથી શાસ્ત્રના ઉપદેશનો એક મનુષ્ય જ અધિકારી થાય છે, પણ દેવતા તથા અસુર શાસ્ત્રના ઉપદેશના અધિકારી થતા નથી. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, રાક્ષસી પ્રકૃતિ તથા માનુષી પ્રકૃતિ એ બન્ને પ્રકૃતિઓ આસુરી સંપત્તિવિષે જ અંતર્ભૂત છે. આસુરી સંપત્તિ તે બન્ને ભિન્ન નથી. તેથી દૈવસર્ગ અને આસુરસર્ગ એ બે પ્રકારના જ ભૂતસર્ગ છે,

એતું જે વચન પૂર્વે કહ્યું હતું, તે સુક્ત જ છે. હે અર્જુન ! આ જે પ્રકારના ભૂતસર્ગોમાં પ્રથમ દૈવભૂતસર્ગ મેં તારી પ્રત્યે પૂર્વે વિસ્તારથી કહ્યો.

(હવે દ્વિતીય અધ્યાયમાં સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનાં લક્ષણોમાં દૈવભૂતસર્ગ કથન કર્યો છે. બારમા અધ્યાયમાં ભગવદ્ગતનાં લક્ષણોમાં દૈવભૂતસર્ગ કથન કર્યો છે; તેરમા અધ્યાયમાં જ્ઞાનનાં લક્ષણોમાં દૈવસર્ગ કથન કર્યો છે; ચૌદમા અધ્યાયમાં ગુણાતીત પુરુષનાં લક્ષણોમાં દૈવસર્ગ કથન કર્યો છે અને આ સોળમા અધ્યાયમાં અમર્ય સત્ત્વગુણદિઃ ઇત્યાદિ વચનોવડે દૈવસર્ગ કથન કર્યો છે.)

હવે, બીજા અસુરભૂત સર્ગનું હું વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરું છું, તે તું શ્રવણ કર. અર્થાત્ અસુરભૂત સર્ગનો પરિત્યાગ કરવા માટે પ્રથમ આ અસુરભૂત સર્ગનો તું નિશ્ચય કર; કારણ કે જે અનિષ્ટ પદાર્થનું સારી રીતે જ્ઞાન થાય છે, તે અનિષ્ટ પદાર્થ જ પરિત્યાગવામાં આવે છે. તે પદાર્થનું સ્વરૂપ જાણ્યાવિના તે પદાર્થનો પરિત્યાગ કરવામાં આવતો નથી. જે પાર્થ એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને અર્જુનવિષે પોતાનું સંબંધીપણું કથન કર્યું; તેમ કરીને અર્જુનવિષયક ઉપેક્ષાનો અભાવ સૂચિત કર્યો, અર્થાત્ હું-પરમેશ્વર કદાચિત્ પણ તારી ઉપેક્ષા કરીશ નહિ. (૧)

અપતરણિકા:-હવે, શ્રીભગવાન્, ત્વહં દ્વિપતઃ કૃત્વા એ શ્લોકની પૂર્વે આવેલા બાર શ્લોકોવડે, પ્રાણીઓનાં વિશેષભૂતરૂપે કરી, પરિત્યાગ કરવાયોગ્ય આસુરીસંપદનું કથન કરે છે:-

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ જના ન વિદુરાસુરાઃ ।

ન શૌર્ચં નાપિ ચાચારો ન સત્યં તેષુ વિદ્યતે ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-અસુર સ્વભાવવાળા મનુષ્યો ધર્મને તેમ જ અધર્મને જાણતા નથી, માટે આસુર મનુષ્યોમાં શૌચ રહેતો નથી, આચાર રહેતો નથી, તેમ સત્ય પણ રહેતું નથી. ૭

ટીકા:-હે અર્જુન ! દંભ-દુર્બોધિરૂપ અસુરસ્વભાવવાળા મનુષ્યો પ્રવૃત્તિને પણ જાણતા નથી, અર્થાત્ પ્રવૃત્તિના વિષયભૂત ધર્મને પણ આસુર મનુષ્યો જાણતા નથી. અહીં પ્રવૃત્તિં ચ એ વચનમાં રહેલા ચક્રારવડે ધર્મના પ્રતિપાદક વિધિવાક્યનો અર્થ ગ્રહણ કરવો; અર્થાત્ ધર્મના પ્રતિપાદક વિધિવાક્યને પણ આસુર મનુષ્યો જાણતા નથી, તેમ જ આસુરમનુષ્યો નિવૃત્તિને પણ જાણતા નથી, અર્થાત્ નિવૃત્તિના વિષયભૂત અધર્મને પણ આસુરમનુષ્યો જાણતા નથી. અહીં નિવૃત્તિં ચ એ વચનમાં રહેલા ચક્રારવડે અધર્મના પ્રતિપાદક નિષેધવાક્યનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. અર્થાત્ અધર્મના પ્રતિપાદક નિષેધવાક્યને પણ આસુરમનુષ્યો જાણતા નથી. આ કારણથી જ આસુર મનુષ્યોવિષે જાણ શૌચ તથા આંતરશૌચ એ બે પ્રકારનાં શૌચ પણ રહેતાં નથી. જળ-મૃત્તિકાદિવડે જે શરીરની શુદ્ધિ છે, તેનું નામ બાહ્યશૌચ છે અને મૈત્રી કરુણાદિવડે જે સગદ્વેષાદિથી રહિતપણું છે, તેનું નામ આંતરશૌચ છે. મનુ-આદિ શ્રેષ્ઠ પુરુષોએ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલો આચાર પણ આસુરમનુષ્યોમાં રહેતો નથી તથા પ્રિય-હિત-યથાર્થ ભાષણરૂપ સત્ય પણ આસુર પુરુષોમાં રહેતું નથી. એવા શૌચથી રહિત, આચારથી રહિત તથા મિથ્યાવાદી માયાવી આસુર મનુષ્યો આ લોકમાં પ્રસિદ્ધ જ છે. (૭)

અપતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન્ ! પ્રવૃત્તિના વિષયભૂત જે ધર્મ છે તથા નિવૃત્તિના વિષયભૂત જે અધર્મ છે, તે ધર્મ-અધર્મ બન્નેનું પ્રતિપાદક વેદરૂપ પ્રમાણ વિધિ-માન જ છે. આ વેદરૂપ પ્રમાણ બ્રમબ્રહ્માદિ સર્વ દેવોથી રહિત છે, સાક્ષાત્ પરમેશ્વરની

આજ્ઞારૂપ છે તથા સર્વ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે. વેદનાં અનુસારી સ્મૃતિ-પુરાણ-ઇતિહાસાદિ પણ તે ધર્મ-અધર્મનાં પ્રતિપાદક વિદ્યમાન છે. એવા પ્રમાણભૂત વેદો તથા સ્મૃતિ-પુરાણ-ઇતિહાસાદિ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ આસુર પુરુષોને ધર્મ-અધર્મનું જ્ઞાન તથા તેના પ્રમાણનું અજ્ઞાન કયા કારણથી હોય છે ? અને તે પુરુષોને ધર્મ-અધર્મનું તથા તેના બોધક પ્રમાણનું જ્ઞાન હોવા છતાં, વેદરૂપ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનારા પુરુષોને શાસન કરનાર પરમેશ્વર વિદ્યમાન હોવા છતાં, તેઓને, વેદોક્ત અર્થનું અનુધ્યાન ન કરવાથી થતું શૌચ આચારાદિથી રહિતપણું પણ કયા કારણથી હોય છે ? કારણ કે દુષ્ટ જનોને શાસન કરનારા પરમેશ્વર, લોકવિષે તથા વેદવિષે પ્રસિદ્ધ જ છે, એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાહુરનીશ્વરમ્ ।

અપરસ્પરસંભૂતં કિમન્યત્કામહેતુકમ્ ॥ ૮ ॥

શ્લોકાર્થ:—આસુર પુરુષો જગતને અસત્ય, અપ્રતિષ્ઠ, અનીશ્વર, અપરસ્પરસંભૂત તથા કામહેતુક કહે છે. તેમ જ તેઓ કહે છે કે, આ જગતનું બીજું કોઈ પણ કારણ નથી. ૮

ટીકા:—હે અર્જુન ! આસુર પુરુષો આ જગતને અસત્ય કહે છે. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોવડે જેના તાત્પર્યનો વિષય બાધને પ્રાપ્ત થયેલો નથી, એવું જે વસ્તુવસ્તુબોધક વેદરૂપ પ્રમાણ છે તથા તેને અનુસરતાં જે સ્મૃતિ-પુરાણ-ઇતિહાસાદિ છે, તે સત્ય કહેવાય છે. જેના વિષે એવું સત્ય વિદ્યમાન નથી, તેનું નામ અસત્ય છે. આસુર પુરુષો આ જગતને અસત્યરૂપ કહે છે. યદ્યપિ જગાદિ આર વેદો, મનુસ્મૃતિઆદિ સ્મૃતિઓ, ભાગવતાદિ અષ્ટાદશ પુરાણો તથા મહાભારતાદિ ઇતિહાસો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણોવડે સિદ્ધ છે તથા પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ વેદાદિનો નિષેધ કરેલા સંભવતો નથી, તથાપિ આસુર પુરુષો વેદોની તથા સ્મૃતિ-પુરાણ-ઇતિહાસાદિની પ્રમાણતાનો અંગીકાર કરતા નથી. તેથી પ્રમાણતારૂપ વિશેષણના અભાવથી પ્રમાણતાવિશિષ્ટ વેદાદિનો અભાવ કહ્યો છે.

અસત્ય હોવાથી જ આ જગતને આસુર પુરુષો અપ્રતિષ્ઠ કહે છે. જેની વ્યવસ્થાનો હેતુ ધર્મ-અધર્મરૂપ પ્રતિષ્ઠા નથી, તેનું નામ અપ્રતિષ્ઠ છે. અર્થાત્ આસુર પુરુષો ધર્મ અધર્મને આ જગતની વ્યવસ્થાનો હેતુ માનતા નથી. આસુર પુરુષો આ જગતને અનીશ્વર કહે છે. શુભ-અશુભ કર્મોનાં સુખદુઃખરૂપ ફળ દેવામાં જેનો ઈશ્વર-નિયંતા નથી, તેનું નામ અનીશ્વર છે. તેઓ આ જગતને અનીશ્વર કહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, બળવાન પાપરૂપ પ્રતિબંધની વશતાથી આસુર પુરુષો વેદોને તથા સ્મૃતિ-પુરાણ-ઇતિહાસાદિને પ્રમાણરૂપ માનતા નથી. આ કારણથી જ આસુર પુરુષો વેદ-સ્મૃતિ આદિવડે બોધિત ધર્મ-અધર્મનો તથા ઈશ્વરનો અંગીકાર કરતા નથી. આ કારણથી આસુર પુરુષો નિર્ભય યદ્યપિ નિષિદ્ધ આચરણ કરી, ધર્મરૂપ પુરુષાર્થથી તથા મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થથી ભ્રષ્ટ થાય છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! કેવળ શાસ્ત્રપ્રમાણોવડે જાણવા યોગ્ય ધર્મ-અધર્મની સહાયતાવડે, આ સર્વ જગતના કારણરૂપ પ્રકૃતિના અધિષ્ઠાતા પરમેશ્વરથી રહિત આ જગતનો આસુર પુરુષો જો અંગીકાર કરે, તો કારણનો અભાવ હોવાથી જગતરૂપ કાંઈની ઉત્પત્તિ તેમના મતવિષે કેવી રીતે થાય ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—અપરસ્પરસંભૂતમ્ इति—હે અર્જુન ! આસુર પુરુષો આ જગતને ઈશ્વરથી ઉત્પન્ન થયેલું માનતા નથી, કિંતુ આ જગતને અપરસ્પરસંભૂત માને છે, અર્થાત્

તેઓ માને છે કે વિષયસુખની અભિલાષારૂપ કામે પ્રેરિત કરેલા પુરુષ તથા સ્ત્રી બન્નેના સંયોગથી જ આ જગત ઉત્પન્ન થયેલું છે, તેથી આ જગત કામદેહીતુક છે, અર્થાત્ કામ જ આ જગતનું કારણ છે, પણ કામથી ભિન્ન બીજું કંઈ આ જગતનું કારણ નથી.

અર્જુનની શંકા:-“હું ભગવન્ ! આ જગતની ઉત્પત્તિવિષે ધર્મ-અધર્મને પણ કારણ માનવું જોઈએ; કારણ કે જો કદાચિત્ ધર્મ-અધર્મને આ જગતનું કારણ ન માનીએ, તો આ જગતમાં કેઈ પ્રાણી દુઃખી છે, કેઈ પ્રાણી સુખી છે, કેઈ પ્રાણી મૂર્ખ છે, કેઈ પ્રાણી પ્રિય છે, એ પ્રકારની વ્યવસ્થા હાય નહિ અને ધર્મ-અધર્મને આ જગતનું કારણ માનવાવડે તે વ્યવસ્થા સિદ્ધ થઈ શકે છે.”

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:-“કિમ્વત્ હતિ-હે અર્જુન ! આસુર પુરુષો ધર્મ-અધર્મરૂપ અદૃષ્ટને આ જગતનું કારણ માનતા નથી, કારણ કે ધર્મ-અધર્મરૂપ અદૃષ્ટનો અંગીકાર કરવા છતાં પણ અંતમાં તેનું સ્વભાવવિષે જ પર્યવસાન થશે. આ સ્વભાવવડે આ જગતવિષે સુખદુઃખાદિની વિચિત્રતા સંભવિત હોઈ શકે છે. આ વિચિત્રતાને વાસ્તે ધર્મ-અધર્મરૂપ અદૃષ્ટની કલ્પના શા વાસ્તે કરવી ? અને શાસ્ત્રવિષે પણ એ નિયમ કહ્યો છે કે-દૃષ્ટે સંભવતિ અદૃષ્ટકલ્પનાવા અન્યાયત્વાદ્-અર્થાત્-કાર્યની ઉત્પત્તિવિષે દૃષ્ટ કારણનો સંભવ થતાં અદૃષ્ટ કારણની કલ્પના કરવી અયુક્ત છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, કામ જ સર્વ પ્રાણીઓનું કારણ છે. કામથી ભિન્ન બીજું કંઈ ધર્મ-અધર્મરૂપ અદૃષ્ટ તથા ઈશ્વરાદિ આ જગતનું કારણ નથી. એ રીતે આસુર પુરુષો આ જગતને કેવળ કામદેહીતુક જ કહે છે. આ પૂર્વોક્ત દૃષ્ટિ દેહાત્મવાદી લોકાયતિક પુરુષોની કથન કરી છે. (૮)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હું ભગવન્ ! આ પૂર્વોક્ત લોકાયતિક પુરુષોની દૃષ્ટિ પણ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિની યેઠ ઇંદ્રરૂપ જ હોવી જોઈએ.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં, શ્રીભગવાન મુમુક્ષુ જનોને આ દૃષ્ટિની નિવૃત્ત કરવાને વાસ્તે, તે દૃષ્ટિમાં અનિષ્ટરૂપતાનું કથન કરે છે:-

एतां दृष्टिबद्धं नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रमर्षत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ પૂર્વોક્ત દૃષ્ટિના આશ્રયવડે નષ્ટાત્મા, અલ્પ બુદ્ધિવાળા તથા ઉગ્ર કર્મ કરવાવાળા શત્રુ પુરુષો, સર્વ પ્રાણીઓનો નાશ કરવા માટે વ્યાઘ્ર સર્પાદિરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. ૯

ટીકા:-હે અર્જુન ! એ પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલી લોકાયતિક પુરુષોની દૃષ્ટિનો આશ્રય કરીને આસુર પુરુષો નષ્ટાત્મા થાય છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ ઇત્યાદિરૂપ રજ-તમહોષવડે, જેમને આત્મા, એટલે જેમની વિવેકબુદ્ધિ નષ્ટ થઈ છે એટલે કે આવૃત્ત થઈ છે, તેઓ નષ્ટાત્મા કહેવાય છે; અર્થાત્ આસુર પુરુષો પરલોકનાં સાધનોથી શ્રષ્ટ થયેલા છે.

વળી આસુર પુરુષો અલ્પબુદ્ધિ છે. અર્થાત્ તુચ્છ સંક, ચંદન, વનિતા ઇત્યાદિ વિષયોના લોભનું નામ અલ્પ કહેવાય છે. એવા વિષયલોભરૂપ અલ્પવસ્તુવિષે જેમની બુદ્ધિ છે, તેમનું નામ અલ્પબુદ્ધિ છે. અથવા મળ, માંસ, રુધિર, અસ્થિ, મગ્ગ ઇત્યાદિ નિદિત પદાર્થોના સમૂહરૂપ જે આ દેહ છે, તેનું નામ અલ્પ છે. એવા અલ્પ દેહવિષે જેમની અહંબુદ્ધિ છે, તેમનું નામ અલ્પબુદ્ધિ છે. અર્થાત્ દૃષ્ટ વિષયસુખના જ ઉદ્દેશવડે જેમની બુદ્ધિ પ્રવૃત્ત થઈ છે, તેમનું નામ અલ્પબુદ્ધિ છે.

વળી આસુર પુરુષો ઉચ્ચકર્મા છે. જેમનાં કર્મો ઉચ્ચ છે એટલે કે અત્યંત કુર છે, તેઓ ઉચ્ચકર્મા કહેવાય છે; અર્થાત્ જેમનું પ્રયોજન દેહમાત્રનું પોષણ છે તથા જેમને વિષે જીવોની હિંસા પ્રધાન છે, એવાં શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મો જ આસુર પુરુષો સર્વદા કરે છે.

વળી આસુર પુરુષો અહિંત છે, અર્થાત્ અપકાર કયાં વિના જ સર્વ પ્રાણી માત્રના શત્રુઓ છે. એ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત લોકાયતિક પુરુષોની દૃષ્ટિના આશ્રય કરીને નષ્ટાત્મા થયેલા, અલ્પબુદ્ધિ થયેલા, ઉચ્ચકર્મા થયેલા તથા શત્રુ થયેલા આસુર પુરુષો, સર્વ પ્રાણી માત્રનો નાશ કરવા વાસ્તે, બ્યાઘ્ર-સર્પોદ્ધિરૂપે હતપન્ન થાય છે. તેથી આ પૂર્વ શ્લોકોક્ત લોકાયતિક પુરુષોની દૃષ્ટિ જ અત્યંત અધોગતિનો હેતુ છે. આ કારણથી શ્રેયની ઈચ્છાવાળા પુરુષોએ સર્વ પ્રકારે કરીને આ દૃષ્ટિના પરિત્યાગ કરવો યોગ્ય છે. (૬)

અવતરણિકા:-આ પ્રમાણે બ્યાઘ્ર-સર્પોદ્ધિ વામસી યોનિઓમાં ઘણા કાળ સૂધી ભ્રમણ કરતા આસુર પુરુષો જ્યારે કોઈ કર્મની વશતાથી પુનઃ મનુષ્યયોનિને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે પણ આસુર પુરુષો પોતાના શ્રેયના ઉપાયમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી, કિન્તુ અશ્રેયના ઉપાયમાં જ પ્રવૃત્ત થાય છે; આ અર્થનું હવે શ્રીભગવાન કથન કરે છે:-

કામમાશ્રિત્ય દુષ્પૂરં દંભમાનમદાન્વિતાઃ ।

મોહાદ્ગ્રહીત્વાઽસદ્યાહાન્પ્રવર્તેતેઽશુચિન્નતાઃ ॥ ૧૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-દુષ્પૂર એવી કામનાના આશયવડે દંભ, માન તથા મદ કરી યુક્ત તથા અશુચિન્નતાવાળા આસુર પુરુષો, અવિવેકને લીધે અશુભ નિશ્ચયના ગ્રહણવડે વેદવિરુદ્ધ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ૧૦

ટીકા:-હે અર્જુન ! શતકોટી વર્ષો પર્યંત પણ વિવયોના લોગવડે નહિ પૂર્ણ થનારો એવો દૃષ્ટ વિષયોની અભિલાષારૂપ કામ છે. આવા દુષ્પૂર કામનો આશ્રય કરી આસુર પુરુષો દંભ, માન-મદ એ ત્રણવડે યુક્ત થાય છે. અંતરથી ધર્મનિષ્ઠાથી રહિત થઈ, બાહ્યપણાથી લોકોની આગળ પોતાનું ધર્માત્માપણું પ્રકટ કરવું, તેનું નામ દંભ છે; વાસ્તવિક રીતે પૂજ્ય ભાવને અધોગ્ય હોવા છતાં પણ જે લોકોની આગળ પોતાનું પૂજ્યપણું પ્રકટ કરવું, તેનું નામ માન છે. વાસ્તવિક રીતે અધિકતાથી રહિત હોવા છતાં પણ જે પોતાની વિષે અધિકતાનું આરોપણ કરવું, તેનું નામ મદ છે. જે મદ શ્રેષ્ઠ પુરુષોનું અપમાન કરવાના હેતુરૂપ છે. એવા દંભ, માન અને મદ એ ત્રણવડે યુક્ત આસુર પુરુષો કેવળ અવિવેકથી અસત્ આહોને ગ્રહણ કરે છે; અર્થાત્ “આ મંત્રવડે આ દેવતાનું આરાધન કરીને હું આ સ્ત્રીઓનું આકર્ષણ કરીશ.” “આ મંત્રવડે આ દેવતાનું આરાધન કરીને હું મહાન નિધિઓને સંપાદન કરીશ” તથા “આ મંત્રવડે આ દેવતાનું આરાધન કરીને હું આ શત્રુને મારીશ” ઇત્યાદિ દુરાગ્રહરૂપ અશુભ નિશ્ચયોને કેવળ અવિવેકરૂપ મોહથી ગ્રહણ કરી, આસુર પુરુષો અશુચિન્નતાવાળા થાય છે. સ્મશાનાદિ દેશ, ઉચ્છિષ્ટ-પ્રત્યાદિ અવસ્થા તથા મવ માંસાદિનું ભક્ષણ ઇત્યાદિ અશૌચની અપેક્ષાએ કરીને સિદ્ધ થનારાં વામવર્તોક્ત મતો છે. આવાં અશુચિન્નતા જેમનાં હોય તેઓ અશુચિન્નતા કહેવાય છે. એવા અશુચિન્નતા થયેલા આસુર પુરુષો કેવળ દૃષ્ટ ક્રૂણની પ્રાપ્તિ કરનારાં છુદ્ધ દેવતાઓના આરાધનરૂપ કોઈ પણ વેદવિરુદ્ધ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એવા આસુર પુરુષો મરીને અશુચિ નરકમાં પડે છે. એ પ્રમાણે આ શ્લોકોનો પર્વતિ નરકેન્દ્રથી એ વક્ષમાણ વચનની સાથે અન્વય કરવો. (૧૦)

અવતરણિકા:-હવે, શ્રીભગવાન, પૂર્વોક્ત આસુર પુરુષોનું જ, પુનઃ આસુરી સંપદ્ધિ અનેક વિશેષભાવે કથન કરે છે.

ચિંતામપરિમેયાં ચ પ્રલયાંતામુપાશ્રિતાઃ ।

કામોપભોગપરમા એતાવદિતિ નિશ્ચિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-તથા જેઓએ મરણ પર્વે રહેલ અપરિમિત ચિન્તાનો આશ્રય કરેલ છે, જેઓનો શબ્દાદિક વિષયનો ભોગ જ પરમ પુરુષાર્થ છે તથા વિષયજન્ય દુષ્ટ સુખ જ સુખરૂપ છે, એવો જેમનો નિશ્ચય છે તેઓ આસુર પુરુષો છે. ૧૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! અપ્રાપ્ત વસ્તુનો પ્રાપ્તિરૂપ જે યોગ છે તથા પ્રાપ્ત વસ્તુનું પરિરક્ષણરૂપ જે ક્ષેમ છે, તે યોગક્ષેમના ઉપાયની ચિન્તાનરૂપ ચિન્તા અપરિમેય છે; અર્થાત્ પદાર્થ અસંખ્યાત વિષયક હોવાથી ચિન્તા પણ અસંખ્યાત છે. આ ચિન્તા આટલી સંખ્યાવાળી છે, એ પ્રભાવે નિશ્ચય કરવો અશક્ય છે. વળી તે ચિન્તા પ્રલયાંત છે. અહીં મરણનો અર્થ પ્રલય છે. મરણરૂપ પ્રલય જેનો અંત છે, તેનું નામ પ્રલયાંત છે, અર્થાત્ જીવત્કાલપર્યંત વર્તમાન એવી અપરિમેય તથા પ્રલયાંત ચિન્તાનો આસુર પુરુષો આશ્રય કરે છે. ચિંતામપરિમેયાં ચ એ વચનમાં રહેલો ચક્રાર પૂર્વોક્ત અશુચિમતનો સમુચ્ચય કરાવવા વાસ્તે છે; અર્થાત્ આસુર પુરુષો કેવળ અશુચિમતવાળા હોઈને જ વેદવિરુદ્ધ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી, કિન્તુ આ પ્રકારની ચિન્તાનો આશ્રય કરીને પણ આસુર પુરુષો વેદવિરુદ્ધ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

હે અર્જુન ! આસુર પુરુષો સર્વ કાળે અનંત ચિન્તાવડે યુક્ત હોવા છતાં પણ કદાચિત્ પરલોકની ચિન્તાવડે યુક્ત હોવા નથી. કિન્તુ આસુર પુરુષો કામોપભોગપરમ જ હોય છે. કૃપણ પુરુષોની કામનાના વિષયભૂત જે શબ્દ-રૂપશીદિ દૃષ્ટ વિષયો છે, તે કામ કહેવાય છે. આ શબ્દાદિ વિષયરૂપ કામોનો ઉપભોગ જેમને પરમ છે એટલે કે પુરુષાર્થરૂપે છે, પણ જેમને ધર્માદિ પુરુષાર્થરૂપ નથી, તેઓ કામોપભોગપરમ કહેવાય છે. અર્થાત્ આસુર પુરુષો આ લોકના સદ્-ચંદન-વનિતા આદિ વિષયોના ભોગને જ પરમ પુરુષાર્થરૂપ માને છે, પણ ધર્મને તથા મોક્ષને પુરુષાર્થરૂપ માનતા નથી.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! આસુર પુરુષો જેમ આ લોકનાં વિષયજન્ય સુખની કામના કરે છે, તેમ પરલોકનાં ઉત્તમ સુખની કામના શા વાસ્તે કરતા નથી ?”

શ્રીભગવાને કહેલું સમાધાન:-વતાવદિતિ નિશ્ચિતાઃ ॥ આ લોકમાં શબ્દ-રૂપશીદિ વિષયોના ભોગથી ઉત્પન્ન થયેલું જે દૃષ્ટ સુખ છે, તે જ સુખ છે. એ દૃષ્ટ સુખથી ભિન્ન, આ શરીરનો વિયોગ થયા પછી, ભોગવવા યોગ્ય બીજું કંઈ સુખ નથી. કારણ કે આ સ્થૂલ શરીરથી ભિન્ન બીજો કંઈ લોકતા નથી, કે જે લોકતા પરલોકમાં જઈને ભોગવે; કિન્તુ આ સ્થૂલ શરીર જ લોકતા આત્મા છે. આ પ્રકારના નિશ્ચયવાળા આસુર પુરુષો પરલોકનાં સુખની કામના કરતા નથી.

આ આસુર પુરુષોનો મત ગૃહસ્થતિએ પણ એમ કહ્યો છે કે-ચૈતન્યવિશિષ્ટઃ કાયઃ પુરુષઃ । કામ દૈવકઃ પુરુષાર્થઃ ॥ અર્થાત્-ચૈતન્યરૂપ ધર્મવડે વિશિષ્ટ સ્થૂલ શરીર જ આત્મા છે અને આ લોકના સદ્-ચંદન-વનિતાદિ વિષયોનો ભોગ જ પરમ પુરુષાર્થ છે. યદપિ ગૃહસ્થતિ વૈદિક પુરુષ છે, તથાપિ અસુરોને મોહ કરવા વાસ્તે ગૃહસ્થતિએ આ પ્રકારનાં સૂત્રો રચ્યાં છે, આ કારણથી જ વૈદિક પુરુષો ગૃહસ્થતિનાં સૂત્રોને પ્રમાણરૂપ માનતા નથી. (૧૧)

વળી—

આશાપાશશતૈર્વદ્ધાઃ કામક્રોધપરાયણાઃ ।

ઈહંતે કામભોગાર્થમન્યાયેનાર્થસંચયાન્ ॥ ૧૨ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જેઓ આશારૂપ પાશવડે બંધાયેલા છે, જેઓને કામનો તથા ક્રોધનો આશ્રય છે, એવા આસુર પુરુષો જ વિષયલોગ માટે અન્યાયવડે ધનાદિ પદાર્થોની ઇચ્છા કરે છે. ૧૨

ટીકા—હે અર્જુન ! જે વસ્તુની પ્રાપ્તિનો ઉપાય કરવો અશક્ય હોય તે વસ્તુની પ્રાપ્તિની પ્રાર્થનાનું નામ આશા છે; અથવા જે વસ્તુની પ્રાપ્તિનો ઉપાય પોતાને જ્ઞાત નથી, તે વસ્તુની પ્રાપ્તિની પ્રાર્થનાનું નામ આશા જ છે. આ આશા લોકપ્રસિદ્ધ પાશની પેઠે પુરુષના બંધનનો હેતુ હોવાથી પાશરૂપ છે એવા આશારૂપ પાશોના અનેક શતોવડે અર્થાત્ અનેક સમૂહોવડે આસુર પુરુષો બંધાયેલા છે. અર્થાત્ જેવી રીતે લોકપ્રસિદ્ધ રત્નજ્યુઆદિ પાશોવડે બંધાયેલા ચોરાદિ દુષ્ટ પુરુષોને, રત્નજ્યુઆદિ પાશો, તેમનાં ગૃહાદિ સ્થાનોમાંથી ફર કાઢીને, જ્યાં ત્યાં ભ્રમણ કરાવે છે, તેવી રીતે આશારૂપ પાશોવડે બંધાયેલા આસુર પુરુષોને પણ, આશારૂપ પાશો, ઐશ્વર્ય રસ્થાનોમાંથી હાંકી કાઢીને, જ્યાં ત્યાં ભ્રમણ કરાવે છે.

વળી આસુર પુરુષો કામક્રોધપરાયણ છે. કામ અને ક્રોધ એ બન્ને જેમનું પર અધન કહેવાં જેમનો આશ્રય છે, તેઓ કામક્રોધપરાયણ કહેવાય છે; અર્થાત્ પરસ્ત્રીઓના સંલોગની અભિલાષાવડે તથા પરતું અનિષ્ટ કરવાની અભિલાષાવડે આસુર પુરુષો સર્વદા યુક્ત છે. એવા આસુર પુરુષો કેવળ સ્કન્ધ-ચંદન-વનિતાઆદિ વિષયોના લોગવાસ્તે જ ધનાદિ પદાર્થોને એકઠા કરવાની ઇચ્છા કરે છે, પણ કાંઈ ધર્મને વાસ્તે આસુર પુરુષો ધનાદિ પદાર્થોને એકઠા કરવાની ઇચ્છા કરતા નથી.

વળી આ આસુર પુરુષો વિષયલોગ વાસ્તે જે ધનને એકઠું કરવાની ઇચ્છા કરે તે પણ શાસ્ત્રોક્ત માર્ગવડે ધનને એકઠું કરવાની ઇચ્છા કરતા નથી, કિન્તુ કેવળ અન્યાયવડે જ ધનને એકઠું કરવાની ઇચ્છા કરે છે. છત્રકપટથી અથવા બળાત્કારથી પારકાના ધનનું હરણ કરવું તે અન્યાય કહેવાય છે, અર્થાત્ શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ માર્ગે જે ધનનું સંપાદન કરવું, તેનું નામ અન્યાય છે.

અહીં અર્ચત્સવાન્ એ બહુવચનવડે શ્રીભગવાને આસુર પુરુષોમાં લોભ દર્શાવ્યો છે, કારણ કે આસુર પુરુષોને ધનની પ્રાપ્તિ થવા છતાં પણ ધનની તૃષ્ણા નિવૃત્ત થતી નથી, કિન્તુ તે ધનની તૃષ્ણા દિવસે દિવસે વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતી જાય છે. ધનાદિ વિષયો પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ જે દિવસે દિવસે વિષયોની તૃષ્ણાની વૃદ્ધિ છે, તેને જ શાસ્ત્રમાં તથા લોકમાં લોભ કહે છે. (૧૨)

અવતરણિકા—અર્જુનની શંકાઃ—“હે ભગવન્ ! આસુર પુરુષોનાં ચિત્તમાં આ પ્રકારની ધનની તૃષ્ણા છે, એ વાત કેવી રીતે જાણવામાં આવે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્, આસુર પુરુષોની આ પ્રકારની ધનની તૃષ્ણાને, આસુર પુરુષોનાં મનોરાજ્યોના કથનવડે, વર્ણન કરે છે:—

ઇદમદ્ય મયા લબ્ધમિમં પ્રાપ્સ્યે મનોરથમ્ ।

ઇદમસ્તીદમપિ મે ભવિષ્યતિ પુનર્ધનમ્ ॥ ૧૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ ધન આ સમયે મને પ્રાપ્ત થયું છે, આ મનોરથને હું શીઘ્ર પ્રાપ્ત પધ્ધતિ, આ ધન પૂર્વે મારા ઘરમાં વિદ્યમાન છે તથા આ ધન અવિધ્યમાં મને ફરી ધણું થશે. ૧૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! આસુર પુરુષો નિરંતર ધનની તૃષ્ણાવડે યુક્ત છે. આ કારણથી જ આસુર પુરુષો આ પ્રકારનાં મનોરાજ્ય કરે છે-આ ધન મેં અત્યારે આ ઉપાયવડે પ્રાપ્ત કર્યું છે, અને આ ધન સિવાય બીજી પદ્ધતિ મનની તૃષ્ણા કરનાર ધન હું અત્યારે શીઘ્ર જ પ્રાપ્ત કરીશ. વળી આ ધન મારા ગૃહમાં પૂર્વે જોઈ હતું કરેલું છે. આ ધન પણ આ ઉપાયવડે આગળનાં વર્ષમાં પુનઃ વધારે થશે. આ પ્રકારની ધનની તૃષ્ણાવડે યુક્ત થયેલા આસુર પુરુષો અશુચિ નરકમાં પડે છે. આ પ્રમાણે આ શ્લોકનો પત્તિ નરકેષ્ટનો એ વક્ત્રમાણ વચનની સાથે અન્વય કરવો. (૧૩)

અવતરણિકા:-આ પ્રમાણે આસુર પુરુષોના તૃષ્ણારૂપ લોભનું વર્ણન કરીને, હવે આસુર પુરુષોના અભિપ્રાયના કથનવડે આસુર પુરુષોના કોષનું લગવાનું વર્ણન કરે છે-

અસૌ મયા હતઃ શત્રુર્હનિષ્યે ચાપરાનપિ ।

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ ૧૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-મેં આ શત્રુનો નાશ કર્યો, વળી બીજા શત્રુઓને હું નાશ કરીશ, હું ઈશ્વર છું, હું ભોગી છું, હું સિદ્ધ છું, હું બળવાનું છું તથા હું સુખી છું. ૧૪

ટીકા:-અત્યંત દુર્જય જે દેવદત્ત નામે મારા શત્રુ હતો, તે શત્રુને મેં હણ્યો છે, તેથી હવે હું વિનાઆયાસે જ બીજા પણ શત્રુઓને હણીશ. મારાથી કોઈ પણ શત્રુ જીવનને પ્રાપ્ત થશે નહિ. અહીં હનિષ્યે એ વચનમાં રહેલા ચક્રાવરણે એ અભિપ્રાય સૂચિત કર્યો છે કે, શત્રુઓને હું કેવળ હણીશ જ નહિ, કિન્તુ શત્રુઓના ધન-દારાદિ પદાર્થોનું પણ હું હરણ કરીશ.

અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન્ ! આ આસુર પુરુષને બીજો કોઈ સામો પૂછે કે તારા સરખા અથવા તારાથી પણ અધિક બીજા શત્રુઓ વિદ્યમાન છે, તેથી સર્વ શત્રુઓના નાશ કરવાનું સામર્થ્ય તારામાં કયા હેતુથી છે, તો એનો આસુર પુરુષ શું જવાબ આપી શકશે ?

શ્રીભગવાન તેના પ્રશ્નાસો કરે છે:-હે અર્જુન ! આવો સવાલ પૂછાયલો આસુર પુરુષ આ પ્રમાણે કહે છે:-ઈશ્વરોઽહમિતિ હું ઈશ્વર છું, પણ કેવળ મનુષ્ય નથી, કે જે મનુષ્યપણાવડે મારા સરખા અથવા મારાથી અધિક કોઈ પુરુષો હોય. એ અત્યંત તુચ્છ બળવાળા દીન જનો મારી શું હાનિ કરશે ? સર્વ પ્રકારે મારા સરખો કોઈ પણ પ્રાણી નથી. આ હેતુએ કરીને આસુર પુરુષ પોતાના ઈશ્વરપણાનું વર્ણન કરે છે કે-અહં ભોગી હિતિ-હું જ ભોગી છું અર્થાત્ વિવયલોગોનાં સર્વ સાધનોવડે હું જ યુક્ત છું, હું જ સિદ્ધ છું અર્થાત્ બ્રાહ્મ-પુત્ર-ભૂત્ય ઇત્યાદિ સદ્વાયવડે હું જ સંપન્ન છું. સ્વતઃ પણ હું બળવાનું છું અર્થાત્ અત્યંત યોગ્યસવાળો છું તથા હું જ સુખી છું અર્થાત્ સર્વ પ્રકારે નીરાગી છું. આ કારણથી હું ઈશ્વર જ છું. (૧૪)

અવતરણિકા:-“ધનવડે અથવા કુળવડે શું કોઈ પુરુષ મારા સરખો હશે ?” એવી શંકાને નિવૃત્ત કરવા માટે આસુર પુરુષ કહે છે:-

आढयोऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ ૧૫ ॥

અહંકારં વલં દર્પં કામં ક્રોધં ચ સંશ્રિતાઃ ।

મામાત્મપરદેહેષુ પ્રદિપન્તોઽમ્યસૂચકાઃ ॥ ૧૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-અહંકારનો, બળનો, દર્પનો, કામનો તથા ક્રોધનો આશ્રય કરનારો તથા પોતાના દેહમાં તેમ જ પારકાના દેહવિષે મારો-પરમાત્માનો દ્રેષ કરનાર તથા અસૂચાના દોષવાળો આસુર પુરુષ નરકમાં જ પડે છે. ૧૮

ટીકા:-હે અર્જુન ! અહં અભિમાનરૂપ અહંકાર સર્વ પ્રાણીઓમાં સાધારણ છે, તેથી સાધારણ અહંકાર અહીં અહંકાર શબ્દવડે ગ્રહણ કરવો નહિ; કિન્તુ જે શુભો પોતાવિષે નથી તે શુભોનું પોતાવિષે આરોપણ કરીને આરોપિત શુભોવડે જે પોતાના મહાનુપણાનું અભિમાન છે, તેનું નામ અહંકાર છે.

આ પ્રમાણે, શરીરવિષે કાંઈ કરવાનું સામર્થ્યરૂપ બળ સર્વ પ્રાણીઓવિષે સાધારણ છે, તેથી સાધારણ બળ અહીં 'બળ' શબ્દવડે ગ્રહણ કરવું નહિ; કિન્તુ અન્ય પ્રાણીઓનો પરા-ભવ કરવાને વાસ્તે જે શરીરમાં રહેલું સામર્થ્યવિશેષ છે, તેનું નામ બળ છે.

અન્ય પ્રાણીઓની અવજ્ઞારૂપ તથા શુરુ આદિ મહાનુ પુરુષોનું ઉત્તલધન કરવાના કારણ-રૂપ એવો જે ચિત્તનો દોષવિશેષ છે, તેનું નામ દર્પ છે. ઇષ્ટ વસ્તુવિષયક જે અભિલાષ છે, તેનું નામ કામ છે. અનિષ્ટ વસ્તુવિષયક જે દ્રેષ છે, તેનું નામ ક્રોધ છે. અહીં ક્રોધં ચ એ વચનમાં રહેલા ચક્રાવડે, પર શુભોને નહિ સહન કરવાના સ્વભાવરૂપ માત્સર્યનો તથા અન્ય પણ મહાનુ દોષોનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. એવા અહંકાર, બળ, દર્પ, કામ, ક્રોધ, માત્સર્ય ઇત્યાદિ મહાનુ દોષોનો આસુર પુરુષો સર્વદા આશ્રય કરે છે. માટે આસુર પુરુષો નરકમાં જ પડે છે.

અર્જુનની સંકા:-“હે ભગવન્ ! આ પ્રકારે પતિત હોવા છતાં પણ જે આસુર પુરુષો આપની-પરમેશ્વરની ભક્તિ કરે તો પાવન થતાં નરકમાં પડશે નહિ.”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-હે અર્જુન ! આસુર પુરુષોમાં ભગવદ્ભક્તિનો અસંભવ 'કહે છે:-મામાત્મપરદેહ પ્રદિપન્તઃ' इति ॥ અહીં દેહ શબ્દનો, આત્મ શબ્દના અંતમાં તથા વત શબ્દના અંતમાં સંબંધ કરવાથી માં આત્મદેહ પરદેહ પ્રદિપન્તઃ એ પ્રકારનું વાક્ય સિદ્ધ થાય છે. આત્મ-દેહ એ શબ્દવડે આસુર પુરુષોના દેહોનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. તેથી મામાત્મપરદેહ પ્રદિપન્તઃ એ વચનનો એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, આસુર પુરુષોના પ્રેમના વિષયભૂત પોતાના દેહમાં તથા પુત્રભાયાદિના દેહોમાં, તેમનાં બુદ્ધિ-કર્મોદિના સાક્ષીરૂપે કરી વિઘ્નમાન તથા નિરાતિશય પ્રીતિનો વિષય એવો જે હું-પરમેશ્વર છું, તે મારો-પરમેશ્વરનો દ્રેષ આસુર પુરુષો કરે છે. મારી-પરમેશ્વરની આજ્ઞારૂપ શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્ર છે. આ શાસ્ત્રોક્ત અર્થના અનુદાનથી રહિતપણાવડે જે શાસ્ત્રરૂપ આજ્ઞાનું ઉત્તલધન છે, એ જ હું-પરમેશ્વર વિષયક દ્રેષ છે. આ લોકમાં પણ રાજાદિ મહાનુ પુરુષોની આજ્ઞાનું જે પુરુષ ઉત્તલધન કરે છે, તે પુરુષ રાજાદિના દ્રેષી કહેવાય છે. એવી રીતે મારો-પરમેશ્વરનો દ્રેષ કરનારા આસુર પુરુષોમાં મારી-પરમેશ્વરની ભક્તિ થવી, તે અત્યંત દુર્ઘટ છે.

અર્જુનની સંકા:-હે ભગવન્ ! એવા આસુર પુરુષોને તેમના શુરુઆદિ મહાનુ પુરુષો કેમ શિક્ષા નથી કરતા ?

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-અમ્યસૂચકા. इति-હે અર્જુન ! વેદપ્રતિપાદિત માર્ગમાં રહેલા શુરુઆદિ વૃદ્ધ પુરુષોમાં રહેલ કષ્ટણાદિ શુભોમાં આસુર પુરુષો વંચનાદિ દોષોનું આરોપણ

કરે છે. આસૂયાદોષવાળા આસુર પુરુષોને શુરુઓનાં વચનોમાં શ્રદ્ધા જ હોતી નથી. તેથી શુરુ પણ આસુર પુરુષોને શિક્ષા કરતા નથી. એવી રીતે બહિરંગરૂપ તથા અંતરંગરૂપ સર્વ સાધનોથી શૂન્ય થયેલા આસુર પુરુષો કેવળ નરકમાં જ પડે છે.

અથવા મામાત્મપરદેહેષુ પ્રદ્વિપન્તઃ એ વચનનો આ પ્રમાણે ખીજો અર્થ કરવો:-આત્મપરદેહેષુ એ શબ્દવડે આસુર પુરુષોના દેહોનો અર્થ ગ્રહણ કરવો અને પરદેહેષુ એ શબ્દવડે પંચાદિના દેહોનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. તેમ કરવાથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે-આસુર પુરુષોના દેહોમાં તથા પંચાદિના દેહોમાં ચૈતન્ય અંશવડે રહેલો હું-પરમેશ્વરવિષયક દ્રેષ કરનારા આસુર પુરુષો યજ્ઞન કરે છે. દંભપૂર્વક કરેલા યજ્ઞોમાં આસુર પુરુષોની શ્રદ્ધા નથી, તેથી શ્રદ્ધાહીન યજ્ઞોનું ખીજું તો કંઈ ફળ થતું નથી, કિન્તુ દીક્ષાદિ નિયમોવડે આસુર પુરુષોના આત્માને કેવળ અર્થ જ પીડાની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ પ્રમાણે પંચાદિની પણ અવિધિપૂર્વક હિંસા કરવાથી ખીજું કંઈ ફળ થતું નથી, કિન્તુ હિંસાવડે કેવળ ચૈતન્યનો દ્રાહજ સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે પોતાના દેહોમાં રહેલા તથા પંચાદિના દેહોમાં રહેલા ચૈતન્યરૂપ મારો-પરમેશ્વરનો દ્રેષ કરનારા આસુર પુરુષો યજ્ઞન કરે છે.

અથવા મામાત્મપરદેહેષુ પ્રદ્વિપન્તઃ એ વચનનો આ પ્રમાણે ત્રીજો અર્થ કરવો:-આત્મપરદેહેષુ એ શબ્દવડે પરમેશ્વરના લીલા નિગ્રહરૂપ રામ-કૃષ્ણાદિ નામવાળા દેહોનો અર્થ ગ્રહણ કરવો અને પરદેહેષુ એ શબ્દવડે પ્રદ્ધાહ-વિભીષણાદિ નામવાળા ભક્તજનોના દેહોનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. તેમ કરવાથી આ પ્રમાણે અર્થ સિદ્ધ થાય છે: મારા-પરમેશ્વરના લીલા વિગ્રહરૂપ વાસુદેવાદિ નામવાળા દેહોમાં મનુષ્યત્વબુદ્ધિરૂપ જન્મવડે આસુર પુરુષો હું-પરમેશ્વર-વિષયક દ્રેષ કરે છે તથા પ્રદ્ધાહ-વિભીષણુ ઇત્યાદિ નામવાળા ભક્તજનોના દેહોમાં સર્વદા આવિર્ભાવને પ્રાપ્ત થયેલો જે હું-પરમેશ્વર છું, તે હું-પરમેશ્વરવિષયક દ્રેષને આસુર પુરુષો કરે છે. એ વાત પૂર્વે નવમા અધ્યાયમાં બજાજાંતિ માં મૃદા માતૃયૈ તદ્દમામિતમ્ બૃત્યાદિ બે શ્લોકોવડે કથન કરી છે. તથા એ જ વાત ભગ્વર્ક વ્યવિગ્રાપર્વ મન્યતે મામગુહ્ય એ વચનવડે પણ પૂર્વે કહી હતી. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, જે પરમેશ્વરની ભક્તિવડે અધિકારી જનો પાવન થાય છે, તે પરમેશ્વરમાં આસુર પુરુષોનો દ્રેષ હોય છે. એવા દ્રેષી પુરુષોમાં મારો-પરમેશ્વરની ભક્તિ થવી અત્યંત દુર્લભ છે. તેથી આસુર પુરુષો કોઈ પણ પ્રકારે પાવન થતા નથી. (૧૮)

-અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્! આપ પરમેશ્વરની કૃપાવડે આસુર પુરુષોનો પણ કદાચિત નિસ્તાર થશે.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં “આસુર પુરુષોનો કદાચિત પણ નિસ્તાર થવાનો નથી” એ પ્રકારનો ઉત્તર શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:-

તાનહં દિપતઃ ક્રૂરાન્સંસારેષુ નરાધમાન્ ।

ક્ષિપામ્યજસ્રમશુભાનાસુરીષ્વેવ યોનિષુ ॥ ૧૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-દ્રેષ કરનારા, કૂર, નરોમાં અધમ તથા નિરંતર અશુભ કર્મને કરવાવાળા આસુર પુરુષોને હું-પરમેશ્વર નરક તરફ જવાના માર્ગમાં હઠસેહું છું તથા પછી તેઓને અત્યંત કૂર વ્યાધ સર્પાદિ યોનિઓમાં નાંખું છું. ૧૯

ટીકા:-હે અર્જુન! શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત સન્માર્ગના વિરોધી આસુર પુરુષો મારો-પરમેશ્વરનો તથા સાધુજનોનો સર્વદા દ્રેષ કરનારા છે. વળી આસુર પુરુષો કૂર છે, અર્થાત્ સર્વદા છુટોની

હિંસામાં જ પ્રીતિવાળા છે. આ કારણથી આસુર પુરુષો સર્વ નરોમાં અધમ છે, અર્થાત્ અત્યંત નિહિત છે. વળી આસુર પુરુષો અશુભ છે અર્થાત્ નિરંતર શાસ્ત્રનિષિદ્ધ અશુભ કર્મો જ કરનારા છે. એવા આસુર પુરુષોને, કર્મનાં ફળનો પ્રદાતા હું-પરમેશ્વર, નરકે જવાના માર્ગોમાં ધક્કેલું છું અને તે આસુર પુરુષો પોતાનાં પાપકર્મોની વશતાથી નરકોમાં ઘણા કાળ સૂધી અનેક પ્રકારનાં દુઃખોનો અનુભવ કરીને જ્યારે નરકમાંથી બહાર આવે છે, ત્યારે હું-પરમેશ્વર તે આસુર પુરુષોને પૂર્વની કર્મવાસનાઓને અનુસરીને વ્યાધ-સર્પોદિ અત્યંત દુર યોનિઓમાં નાંખું છું. એવા મારા-પરમેશ્વરના દ્રોહી તથા સાધુ પુરુષોના દ્રોહી આસુર પુરુષોની ઉપર મારી-પરમેશ્વરની કદાપિ કૃપા થતી નથી.

આ પ્રકારના પાપાત્મા આસુર પુરુષો નીચ યોનિઓને જ પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે:-અય કપૂયચરણા ભવ્યાશ્ચો દયતે કપૂયાં ચોનિમાયષેત્સ્ત્ત્વોર્નિ વા શ્વરયોર્નિ વા ચ્વદાત્વયોર્નિ વા ક્વિતિ અર્થાત્-શાસ્ત્રનિષિદ્ધ પાપકર્મો કરનારા પુરુષો શીઘ્ર જ નીચ યોનિઓને પ્રાપ્ત થાય છે. કોઇવાર જ્ઞાનયોનિને પ્રાપ્ત થાય છે, કોઇવાર શૂદ્રર યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે, કોઇવાર આંકલયોનિને પ્રાપ્ત થાય છે, વગેરે અનેક નીચ યોનિઓને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પ્રમાણે જીવોનાં પૂર્વપૂર્વ કર્મોને અનુસરીને ફળની પ્રાપ્તિ કરનારા ઈશ્વરમાં વિષમતા-દોષની તથા નિર્દયતાદોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી; એ વાત બ્રહ્મસૂત્રોમાં શ્રીવ્યાસ ભગવાને પણ કહેલી છે: વૈષમ્યનૈર્વૃણ્ણેન તાપેક્ષત્વાત્તયાદિ દર્શયતિ ॥ અર્થાત્-આ લોકમાં કોઇ પ્રાણી દુઃખી છે, કોઇ પ્રાણી ધની છે, કોઇ પ્રાણી ઠરિદ્રી છે, કોઇ પ્રાણી પંડિત છે, કોઇ પ્રાણી મૂર્ખ છે: એ પ્રકારના વિષમ જગતની ઉત્પત્તિ કરનારા ઈશ્વરમાં વિષમતાદોષની તથા નિર્દયતાદોષની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થવી જોઇએ; એવી શંકાને નિવૃત્ત કરવા શ્રીવ્યાસ ભગવાન કહે છે-પરમેશ્વર, જીવોનાં પુણ્યપાપ કર્મોની અપેક્ષાએ કરીને, આ વિષમ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. પુણ્ય-પાપકર્મને અનુસરીને જ કોઇ પ્રાણી સુખી હોય છે તથા કોઇ પ્રાણી દુઃખી હોય છે, તેથી પરમેશ્વરમાં વિષમતાદોષની તથા નિર્દયતાદોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આ પ્રકારનો અર્થ અય કપૂયચરણા ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ કથન કરે છે.

એવા સર્વ જગતના કારણરૂપ અંતર્યામી પરમેશ્વર આસુર પુરુષોને કેવળ પાપકર્મ જ કરાવે છે, પણ પુણ્ય કર્મ કરાવતા નથી; કારણ કે આસુર પુરુષોમાં કેવળ પાપકર્મોનું જ બીજ વિદ્યમાન હોય છે, પણ પુણ્યકર્મોનું બીજ તેમનામાં હોતું નથી અને બીજને અનુસરીને જ અંકુરની ઉત્પત્તિ થાય છે, અન્ય બીજથી અન્ય અંકુરની ઉત્પત્તિ થતી નથી; જેમ કે નીંબના બીજથી નીંબના અંકુરની જ ઉત્પત્તિ થાય છે, પણ નીંબના બીજથી આમ્રના અંકુરની ઉત્પત્તિ થતી નથી. ઘડાપ પરમેશ્વર પરમ કૃપાળુ છે, તથાપિ પરમેશ્વર આસુર પુરુષોનાં પાપોનો નાશ કરતો નથી. કારણ કે પાપોનો નાશ કરનારાં પુણ્યકર્મો આસુર પુરુષોમાં નથી, તેથી પરમેશ્વર આસુર પુરુષોનાં પાપોનો નાશ કરતો નથી અને આસુર પુરુષોમાં પુણ્યકર્મો કરવાની યોગ્યતા હોતી નથી, તેથી પરમેશ્વર આસુર પુરુષોને પુણ્યકર્મો કરાવતો પણ નથી, કે જે પુણ્યકર્મોવડે તેમનાં પાપોનો નાશ થાય; કારણ કે કાર્યની ઉત્પત્તિ કરવામાં સમર્થ હોવા છતાં પણ પરમેશ્વર જે વસ્તુમાં જે કાર્યની ઉત્પત્તિની યોગ્યતા હોય છે, તે વસ્તુથી જ તે કાર્યની ઉત્પત્તિ કરે છે, અયોગ્ય વસ્તુથી તે કાર્યની ઉત્પત્તિ કરતો નથી. જેમ પાષાણોમાં યવના અંકુરની ઉત્પત્તિની યોગ્યતા હોતી નથી, તેથી પરમેશ્વર પાષાણોમાં પણ યવના અંકુરની ઉત્પત્તિ કરતો નથી, કિંતુ યવનાં બીજોમાં જ યવના અંકુરની ઉત્પત્તિ કરે છે. તેમ પુણ્યકર્મની ઉત્પત્તિને અયોગ્ય આસુર પુરુષોમાં ઈશ્વર પણ પુણ્યકર્મોને ઉત્પન્ન કરતો નથી.

જે કંઈ વાદી એમ કહે કે, કાર્ય કરવાને, ન કરવાને તથા અન્યથા કરવાને જે સમર્થ હોય, તે જ ઈશ્વર કહેવાય છે અને એવો ઈશ્વર હોવાથી પરમેશ્વર પુણ્યકર્મોત્તર અયોગ્ય પણ આસુર પુરુષોમાં પુણ્યકર્મની યોગ્યતાને સંપાદન કરવામાં સમર્થ જ છે. આમ કહેવું યથાપિ સત્ય છે; તથોપિ પરમેશ્વર સત્યસંકલ્પ છે, તેથી પરમેશ્વર, જે કદાચિત્ આસુર પુરુષોમાં પુણ્યકર્મની યોગ્યતા થાય, એ પ્રકારનો સંકલ્પ કરે, તો આસુર પુરુષોમાં પુણ્યકર્મની યોગ્યતા થઈ જાય; પરંતુ પરમેશ્વર આ પ્રકારનો સંકલ્પ જ કરતો નથી, કારણ કે પરમેશ્વરની આત્મારૂપ શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રનું ઉદ્દેશન કરનારા તથા પરમેશ્વરના ભક્તોના દ્રોહીઓએ હરાતા આસુર પુરુષો ઉપર પરમેશ્વરની પ્રસન્નતા હોતી નથી તથા પ્રસન્નતા વિના પરમેશ્વર સંકલ્પ કેવી રીતે કરે? અર્થાત્ કદાચિત્ પણ કરે નહિ. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહી છે: एव दैव साधु कर्म कारयति तं यद्विनीयते एव एवासाधु कर्म कारयति तं एतयो निर्णीयते अर्थात्-એ પરમેશ્વર પ્રસન્ન થઈને જે પુરુષને ઉપરના સ્વર્ગોદિ લોકોમાં લઈ જવાની ઈચ્છા કરે છે, તે પુરુષને પુણ્યકર્મ કરાવે છે; અને પરમેશ્વર અપ્રસન્ન થઈને જે પુરુષને નરકોદિ અધોલોકોમાં લઈ જવાની ઈચ્છા કરે છે, તે પુરુષને પાપકર્મ જ કરાવે છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, પરમેશ્વરની પ્રસન્નતાના કારણરૂપ પરમેશ્વરની વેદરૂપ આજ્ઞાનું પાલન જે પુરુષોમાં વિદ્યમાન છે, તે પુરુષો ઉપર પરમેશ્વરની પ્રસન્નતા થાય છે; અને જે પુરુષોમાં પરમેશ્વરની આજ્ઞાનું પાલન નથી, તે પુરુષો ઉપર પરમેશ્વરની પ્રસન્નતા હોતી નથી. કારણ વિદ્યમાન હોવાથી જ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, પણ કારણનો અભાવ હોવાથી કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, એ વાત લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ જ છે. એમાં પરમેશ્વરને વિષમતા તથા નિર્દયતા કેવી રીતે પ્રાપ્ત થશે? અર્થાત્ પ્રાપ્ત થશે નહિ. (૧૬)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! એવા આસુર પુરુષોનું પણ ક્રમે કરીને ઘણા જન્મોના અંતમાં શ્રેય થતું હોતું જોઈએ” એવી અર્જુનને શંકા થતાં, “એવા આસુર પુરુષોનું કદાચિત્ પણ શ્રેય થવાનું નથી” એ પ્રકારનો ઉત્તર શ્રીભગવાન કથન કરે છે:-

આસુરીં યોનિમાપન્ના મૃદા જન્મનિ જન્મનિ ।

મામપ્રાપ્યૈવ કૌંતેય તતો યાંત્યધર્માં ગતિમ્ ॥ ૨૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે કોંતેય ! જે પુરુષ કદાપિ આસુરી યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે, તે પુરુષ ફરક જન્મમાં અવિવેકી હોવાથી વેદમાર્ગને પ્રાપ્ત થતો નથી, એટલું જ નહિ, પણ તે કરવાં વધારે અધમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૦

ટીકા:-હે અર્જુન ! આસુરી યોનિને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષો જન્મો જન્મ મૂઢ થઈને અર્થાત્ તમોગુણનાં બાહુલ્યવટે વિવેકથી રૂઝ થઈને, અને પ્રાપ્ત ન થઈને અર્થાત્ મારાથી-પરમેશ્વરથી ઉપદિષ્ટ વેદમાર્ગને પ્રાપ્ત નથી થતા, એટલું જ નહિ પણ અત્યંત નિકૃષ્ટ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં મામપ્રાપ્યૈવ એ વચનના અંતમાં રહેલો એ શબ્દ તિર્થંક-સ્થાવરાદિ યોનિઓમાં વેદમાર્ગની પ્રાપ્તિની અયોગ્યતાનું બોધન કરે છે, અર્થાત્ તિર્થંક-સ્થાવરાદિ યોનિઓમાં વેદમાર્ગની પ્રાપ્તિની યોગ્યતા નથી. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, અત્યંત તમોગુણનાં બાહુલ્યવટે આસુર પુરુષો વેદમાર્ગની પ્રાપ્તિને અયોગ્ય થઈને પૂર્વ પૂર્વ નિકૃષ્ટ યોનિઓથી ઉત્તર ઉત્તર અત્યંત નિકૃષ્ટ અધમ યોનિઓને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે વ્યાઘ્રયોનિથી સર્પયોનિ નિકૃષ્ટ છે, સર્પયોનિથી પણ કીટપતંગાદિ યોનિ નિકૃષ્ટ છે, કીટપતંગાદિ યોનિથી પણ વૃક્ષાદિ યોનિ નિકૃષ્ટ છે.

અહીં યદપિ મામ્ અગ્રાપ્ય એ વચનમાં રહેલા મામ્ શબ્દવડે પરમેશ્વરરૂપ અર્ચની જ પ્રતીતિ થાય છે, તથાપિ મામ્ શબ્દવડે પરમેશ્વરનો અર્થ ગ્રહણ કરવો નહિ, કિન્તુ મામ્ શબ્દવડે પરમેશ્વરે ઉપહિષ્ટ વેદમાર્ગનો જ અર્થ ગ્રહણ કરવો. કારણ કે જે વસ્તુમાં જે અર્થ કોઈ પણ પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય છે, તે વસ્તુવિષે જે અર્થનો નિષેધ થાય છે, પણ સર્વ પ્રકારે અપ્રાપ્ત અર્થનો તેમાં નિષેધ થતો નથી. આસુર પુરુષોમાં પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિની કોઈ શંકા માત્ર પણ થતી નથી, કે જે પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિનો અગ્રાપ્ય શબ્દવડે નિષેધ થાય. યદપિ આસુર પુરુષોમાં વેદમાર્ગની પણ પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી, તથાપિ આસુર પુરુષોમાં વેદમાર્ગની પ્રાપ્તિની શંકા માત્ર કદાચિત્ થઈ શકે છે. વેદમાર્ગની પ્રાપ્તિનો જ અગ્રાપ્ય શબ્દ નિષેધ કરે છે. તેથી મામ્ શબ્દની લક્ષણાવૃત્તિથી પરમેશ્વરવડે ઉપહિષ્ટ વેદમાર્ગનો જ અર્થ ગ્રહણ કરવો ઉચિત છે.

કોઈ ટીકામાં તો મામ્ શબ્દની લક્ષણાવૃત્તિવડે પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ અધિકારી મનુષ્યદેહનો અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે. તેથી આ શ્લોકનો એ સમુદાયઅર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, એકવાર પણ આસુરી યોગિને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષોને તેથી ઉત્તરોત્તર નિઃકૃત્વતર તથા નિઃકૃત્વતમ યોગિઓની જ પ્રાપ્તિ થાય છે, અને અત્યવ તમોગુણનાં બાહુલ્યવડે આસુર પુરુષોમાં નિઃકૃત્વ યોગિઓમાંથી નિવૃત્ત યવાનું સામર્થ્ય હોય નહિ; તે કારણથી જેટલા કાળ સૂધી અધિકારી મનુષ્યદેહની પ્રાપ્તિ છે, તેટલા કાળ સૂધી, મહાન્ પ્રયત્ન કરીને, પરમ નિઃકૃત્વ આસુરી સંપદાઓને નિવૃત્ત કરવા વાસ્તે, શીઘ્ર જ શ્રેયની દૃષ્ટાવાળા પુરુષોએ યથાશક્તિ-પરિભાણે દૈવી સંપદાઓનું સંપાદન કરવું જ કદાચિત્ આસુરી સંપદાઓને નિવૃત્ત કરવાને વાસ્તે પુરુષ દૈવી સંપદાઓનું સંપાદન ન કરે, તો આસુરી સંપદાઓની વશતાથી, વ્યાધ-સર્પાદિ નીચ દેહોની પ્રાપ્તિ થયા પછી, શ્રેયના સાધનોનું અનુષ્ઠાન કરવામાં અયોગ્ય થવાથી, તે પુરુષનો કદાચિત્ પણ નિસ્તાર થતો નથી. એ પ્રમાણે પુરુષ મહાન્ સંકટોને પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કહેલી છે - રહેવ નરવગ્વાધેષિકિત્સાં ન કતોતિ યઃ । ગત્વા નિરોપધંત્યાનં ત-રજઃ કિં કતિપ્યવિ ॥ અર્થાત્-આસુરી સંપત્તરૂપ નિમિત્તે કરીને ઉત્પન્ન થનારી નરકરૂપ વ્યાધિથી નિવૃત્ત કરનારી દૈવી સંપત્તરૂપ ચિકિત્સાને, જે પુરુષ, અધિકારી મનુષ્યશરીરમાં કરતો નથી, તે રોગી પુરુષ, દૈવી સંપદરૂપ ઔષધથી રહિત સ્થાનમાં જઈને, નરકરૂપ વ્યાધિને નિવૃત્ત કરવાને શુ ઉપાય કર્યો? અર્થાત્ ત્યાં કોઈ પણ ઉપાય કરી શકશે નહિ. (૨૦)

અવતરણિકા:-“હો ભગવન્ ! દમો દર્પોઽવિમાનશ્ચ ઇત્યાદિ વચનોપરે પૂર્વે આપે કથન કરેલી આસુર સંપત્ત અનેક પ્રકારની છે. તેથી સર્વ આસુર સંપત્તને, પોતાના આયુષની સમાપ્તિ-પર્યંત પ્રયત્ન કરીને પણ, પુરુષ નિવૃત્ત કરવાને અશક્ત છે” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ આસુર સંપત્તનું સંક્ષેપે કરી કથન કરે છે:-

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતત્રયં ત્યજેત્ ॥ ૨૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ પુરુષને અધમ યોગિની પ્રાપ્તિ કરનારાં ત્રણ પ્રકારનાં નરકનાં દ્વાર છે, તેવાં કે કામ, ક્રોધ તથા લોભ; માટે આ ત્રણે દ્વારોનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. ૨૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! નરકની પ્રાપ્તિનું દ્વાર એટલે સાધન ત્રણ પ્રકારનું છે. એ ત્રણ પ્રકારનું દ્વાર જ પૂર્વોક્ત સર્વ આસુર સંપત્તનું મૂળભૂત છે તથા આત્માનો નાશ કરનારું છે;

અર્થાત્ ધર્મ મોક્ષાદિ સર્વ પુરુષાર્થોની અચોગ્યતાનું સંપાદન કરીને પુરુષોને અત્યવ અધમ યોનિઓની પ્રાપ્તિ કરનાર છે.

અર્જુનની શંકા:—આ ત્રણ પ્રકારનું નરકનું દ્વાર કયું છે ?

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન—‘‘ગમ કોષતયા લોમ-હિતિ-હે અર્જુન ! કામ-ક્રોધ-લોભ એ ત્રણે પુરુષને નરકની પ્રાપ્તિ કરનારા છે તથા વ્યાઘ્ર-સર્પ-ક્રીટ-પતંગ-વૃક્ષ ઇત્યાદિ અત્યવ અધમ યોનિઓની પ્રાપ્તિ કરનારા છે અને એ ત્રણે પ્રાપ્ત થયા પછી જ પુરુષને સર્વ આસુર સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. હે અર્જુન ! કામ-ક્રોધ-લોભ એ ત્રણે પુરુષને સર્વ અનર્થોના મૂળભૂત છે, માટે અધિકારી પુરુષે એ ત્રણેનો અવશ્ય પરિત્યાગ કરવો. એ ત્રણેના પરિત્યાગવડે જ પૂર્વોક્ત સર્વ આસુર સંપત્તિનો પરિત્યાગ થાય છે. ચિત્તમા ઉત્પન્ન થયેલા કામ-ક્રોધ-લોભનું જ અનર્થમાં પ્રવૃત્તિરૂપ કાર્ય છે, તે કાર્યનો વિવેકવડે જ પ્રતિબદ્ધ છે તથા તે પછી તે કામાદિની જ અનુત્પત્તિ છે, એ જ કામાદિનો પરિત્યાગ છે. કામ-ક્રોધ-લોભ એ ત્રણેનું સ્વરૂપ આ અધ્યાયમાં પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે. (૨૧)

અવતરણિકા:—‘‘હે ભગવન્ ! કામ-ક્રોધ-લોભ એ ત્રણેનો ત્યાગ કરનારા પુરુષને શું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે ?’’ એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતા શ્રીભગવાન કહે છે —

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्धारैस्त्रिभिर्नरः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ ૨૨ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે કૌન્તેય ! નરકના દ્વારભૂત કામ, ક્રોધ તથા લોભ આ ત્રણેનો જેણે પરિત્યાગ કર્યો છે, તે જ પુરુષ પોતાના શ્રેયને સિદ્ધ કરે છે તથા તેથી પરમગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨

ટીકા:—હે અર્જુન ! નરકની પ્રાપ્તિનાં સાધનભૂત તથા અત્યવ અધમ યોનિની પ્રાપ્તિનાં સાધનભૂત કામ-ક્રોધ-લોભ એ ત્રણેથી રહિત થયેલા પુરુષ પોતાના શ્રેયને જ સિદ્ધ કરે છે, અર્થાત્ અધિકારી પુરુષની પ્રત્યે વેદ ભગવાને હિતરૂપ વિધાન કરેલા ભગવત્ ભાજનાદિ અર્થોનું જ પુરુષ અનુદાન કરે છે. હે અર્જુન ! કામ-ક્રોધ-લોભ એ ત્રણેના પરિત્યાગની પૂર્વે કામાદિવડે પ્રતિબદ્ધ થયેલા પુરુષ પોતાના શ્રેયને સિદ્ધ કરતો નથી, કે જેથી એ પુરુષને મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય, પરંતુ ઉલટો પુરુષ પોતાના અશ્રેયને જ સંપાદન કરે છે, જેથી તે પુરુષ નરકમાં જ પડે છે. ત્યારે કામ-ક્રોધાદિરૂપ પ્રતિબંધથી રહિત થયેલા પુરુષ પોતાના અશ્રેયને સંપાદન કરતો નથી, કિન્તુ પોતાના શ્રેયને જ સંપાદન કરે છે આ શ્રેયના સંપાદનથી આ લોકનાં સુખોનો અનુભવ કરીને અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા તથા આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા મોક્ષરૂપ પરમગતિને અધિકારી પુરુષ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી મોક્ષની ઇચ્છાનાળા અધિકારી પુરુષોએ કામાદિ ત્રણેનો અવશ્ય પરિત્યાગ કરવો (૨૨)

અવતરણિકા:—અશ્રેયનું નહિ આચરણ કરવાનું તથા શ્રેયનું આચરણ કરવાનું, તેમાં કેવળ શાસ્ત્ર જ નિમિત્ત છે. કારણ કે અશ્રેયનું નહિ આચરણ તથા શ્રેયનું આચરણ એ બન્ને કેવળ શાસ્ત્રપ્રમાણવડે જ બાલુવામાં આવે છે, અન્ય કોઈ પ્રમાણવડે બાલુવામાં આવતા નથી, માટે શાસ્ત્રનો પરિત્યાગ કરીને પોતાની ઇચ્છાપૂર્વક વર્તનારો પુરુષ કોઈ પણ પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત થતો નથી, આ અર્થ હવે શ્રીભગવાન કહે છે —

યઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય વર્ત્તે કામકાસ્તઃ ।

ન સ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન સુખં ન પરાં ગતિમ્ ॥ ૨૩ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જો પુરુષ શાસ્ત્રવિધિનો પરિત્યાગ કરી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે છે, તે પુરુષ અંતઃકરણની શુદ્ધિને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી, આ લોકના સુખને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ સ્વર્ગભોક્ષરૂપ ઉત્કૃષ્ટ ગતિને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. ૨૩

ટીકાઃ—હો અર્જુન ! અધિકારી જનોની પ્રત્યે અપૂર્વ અર્થનો બોધ જેણે કર્યો છે, તે શાસ્ત્ર કહેવાય છે. એવા શાસ્ત્રરૂપ જગાદિ આર વેદો છે તથા તે વેદનાં અનુસારી સ્મૃતિ, પુરાણ, ઇતિહાસ, સૂત્ર ઇત્યાદિ પણ શાસ્ત્રરૂપ જ છે. આ શાસ્ત્રની પણ વિધિ છે, અર્થાત્ અધિકારી પુરુષે આ કાર્ય કરવું અને પેલું કાર્ય ન કરવું, એ પ્રકારના કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય જ્ઞાનના હેતુભૂત પ્રવર્તક-નિવર્તક વિધિનિષેધવચનો હોય છે. તેમાં જહરહઃ સંખ્યાસપાસીત અર્થાત્ ત્રેવિંશતિ પુરુષે દરેકજ સંખ્યા કરવી, ઇત્યાદિ વચનો વિધિવચન કહેવાય છે; અને પરાત્પત્ત ગચ્છેત્ અર્થાત્ પુરુષે પરસ્ત્રીની સાથે મૈથુન કરવું નહિ, ઇત્યાદિ વચનો નિષેધવચન કહેવાય છે; એવી શાસ્ત્રવિધિનો અશ્રદ્ધાવડે પરિત્યાગ કરીને જો પુરુષ માત્ર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે છે, અર્થાત્ જો પુરુષ શાસ્ત્રવિહિત કર્મ પણ કરતો નથી તથા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મ જ કરે છે, તે શાસ્ત્રવિધિનો પરિત્યાગ કરનારો પુરુષ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિની યોગ્યતારૂપ અંતઃકરણની શુદ્ધિને, કર્મોને કરવા છતાં પણ, પ્રાપ્ત થતો નથી. આ પુરુષ આ લોકનાં સુખને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી તથા સ્વર્ગરૂપ ઉત્કૃષ્ટ ગતિને અથવા ભોક્ષરૂપ ઉત્કૃષ્ટ ગતિને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. કિન્તુ શાસ્ત્રની વિધિનું ઉલ્લંઘન કરનારો પુરુષ સર્વ પુરુષાર્થોથી પ્રષ્ટ થાય છે.

અહીં શાસ્ત્રવિધિ એ વચનમાં ભગવાને જે વિધિ શબ્દ કહેલો છે, તે તે વિધિનિષેધવચનોથી અતિરિક્ત પ્રત્યક્ અભિન્ન બ્રહ્માનાં પ્રતિપાદક “તત્ત્વમસિ-જહં જહાસિ ઇત્યાદિ વેદાંત-વચનો પણ શાસ્ત્રરૂપ જ છે” એ અર્થનું સૂચન કરવા માટે કથન કર્યો છે. (૨૩)

અવતરણિકાઃ—શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ થઇને પોતાની ઇચ્છાપૂર્વક પ્રવૃત્ત થનારા પુરુષો સર્વ પુરુષાર્થોથી પ્રષ્ટ થાય છે, તે માટે અધિકારી પુરુષોએ શાસ્ત્રની વિધિવડે જ કર્મો કરવા. આ અર્થનું કથન કરતાં શ્રીભગવાન્ આ સોબમા અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરે છેઃ—

તસ્માન્છાસ્ત્વં પ્રમાણં તે કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ ।

જ્ઞાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમિહાર્હસિ ॥ ૨૪ ॥

શ્લોકાર્થઃ—માટે તને-અર્જુનને કાર્યની તથા અકાર્યની વ્યવસ્થામાં શાસ્ત્ર જ પ્રમાણ છે, માટે કર્મના અધિકારયુક્ત ભૂમિમાં શાસ્ત્રના વિધાનવડે કથન કરાયલાં કર્મને જાણી, તું યુદ્ધાદિ કર્મ કરવા યોગ્ય છે. ૨૪

ટીકાઃ—હો અર્જુન ! શાસ્ત્રવિધિનો પરિત્યાગ કરી, પોતાની ઇચ્છાપૂર્વક વર્તનાર પુરુષ આ લોકના તથા પરલોકના સર્વ પુરુષાર્થોને અયોગ્ય હોય છે, માટે શ્રેયની ઇચ્છાવાળા તને-અર્જુનને કાર્ય-અકાર્યની વ્યવસ્થામાં કેવળ શાસ્ત્ર જ પ્રમાણરૂપ છે, અર્થાત્ “માટે શું કરવા યોગ્ય છે અને શું નહિ કરવા યોગ્ય છે” એ પ્રકારની કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય અર્થની વ્યવસ્થામાં શ્રુતિ-સ્મૃતિ-પુરાણ-ઇતિહાસાદિરૂપ શાસ્ત્રપ્રમાણ જ બોધક છે, પણ પોતાની ભુદ્ધિ તથા વૃદ્ધાદિનાં વાક્યો આ વ્યવસ્થામાં પ્રમાણરૂપ નથી. તેથી કર્મની અધિકારભૂમિમાં, “આ પુરુષે

આ ઠમ્ ઠરતું અને પેહું કર્મ ન કરતું” એ પ્રકારનાં પ્રવર્તક-નિવર્તકરૂપ શાસ્ત્રનાં વિધાને ઠથન ઠરેલાં વિહિત-પ્રતિષિદ્ધ કર્મોને સારી રીતે બાણી, શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મોને પરિત્યાગ કરી, પોતાના અંતઃકરણની શુદ્ધિ પર્યંત, શાસ્ત્રવિહિત પોતાનાં યુદ્ધાદિ કર્મો જ કરવાને તું યોગ્ય છે.

આ સોળમા અધ્યાયમાં શ્રીભગવાને આ પ્રમાણે અર્થ ઠથન કયોઃ પૂર્વોક્ત દંભહર્ષાદિ સર્વ આસુર સંપતના મૂળભૂત, સર્વ અશ્રેયની પ્રાપ્તિ કરનારા તથા સર્વ શ્રેયના પ્રતિબંધક એવા ઠામ-ક્રોધ-લોભ એ ત્રણ મહાનુ દોષોનો પરિત્યાગ કરી, શ્રેયની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા અધિકારી પુરુષે અત્યંત શ્રદ્ધાપૂર્વક શાસ્ત્રશ્રવણપરાયણ થવું તથા શાસ્ત્રોપદિષ્ટ અર્થને અનુદાનપરાયણ થવું; એ અર્થને શ્રીભગવાને, દેવી સંપત તથા આસુરી સંપત, એ બે સંપદ ઠાઓનું ભિન્ન ભિન્ન ઠથન કરીને, નિર્ણય કયો. (૨૪)

આ પ્રમાણે શ્રીમાન ભગવાને ગાયેલી ઉપનિષદમાં અહાનિવાના યોગદાતા નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “દેવાસુરસંપદ્વિભાગયોગ” નામના પોડય અધ્યાય ઉપર શ્રીચિદમ્-નાનંદ સ્વામીની રચેલી “ગૂઢાર્થદીપિકા” નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણાર્પણમસ્તુ.

સસદશ અધ્યાય

શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ

અવતરણિકાઃ-ઠર્મોનું અનુદાન કરનારા પુરુષો ત્રણ પ્રકારના હોય છે. કેટલાક પુરુષો, શાસ્ત્રની વિધિને બાણીને પણ અશ્રદ્ધારૂપ દોષથી શાસ્ત્રવિધિનો પરિત્યાગ કરી, માત્ર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે, ચતુર્કિચિત્ કર્મોનું અનુદાન કરે છે, એવા પુરુષો સર્વ પુરુષાર્થોને અયોગ્ય હોવાથી આસુર કહેવાય છે. કેટલાક પુરુષો, શાસ્ત્રની વિધિને બાણીને અત્યંત શ્રદ્ધાવાનુ થઈ, શાસ્ત્રવિધિને અનુસરીને જ નિષિદ્ધ કર્મોનો પરિત્યાગ કરી, શાસ્ત્રવિહિત કર્મોનું અનુદાન કરે છે, એવા પુરુષો સર્વ પુરુષાર્થોને યોગ્ય હોવાથી દેવ કહેવાય છે. એ અર્થને પૂર્વે જોળમા અધ્યાયના અંતમાં નિર્ણય કયો. જે પુરુષો, આલસ્યાદિ દોષની વશતાથી શાસ્ત્રની વિધિનો પરિત્યાગ કરી, પોતાના પિતા-પિતામહાદિ વૃદ્ધ પુરુષોના માત્ર વ્યવહાર કરીને શ્રદ્ધાપૂર્વક નિષિદ્ધ કર્મોનો પરિત્યાગ કરી, વિહિત કર્મોનું અનુદાન કરે છે, તે પુરુષોમાં અસુરોનો ધર્મ ઘટે છે તથા દેવતાઓનો ધર્મ પણ ઘટે છે. શાસ્ત્રની વિધિનો પરિત્યાગ કરવો, એ અસુરોનો ધર્મ તેમનામાં ઘટે છે. એ પ્રમાણે અસુરોના ધર્મ કરીને તથા દેવતાઓના ધર્મ કરીને યુક્ત થયેલા પુરુષો શું અસુરોમાં અંતર્ભૂત છે? અથવા શું દેવતાઓમાં અંતર્ભૂત છે? એ પ્રમાણે બન્ને કર્મોનાં દર્શનથી તથા એક કોટિક નિશ્ચય કરાવનાર અર્થના દર્શનથી સંશયને પ્રાપ્ત થયેલા અર્જુન શ્રીભગવાનની પ્રત્યે પ્રશ્ન કરે છે:-

અર્જુન ઉવાચ-યે શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય યજન્તે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।

તેષાં નિષ્ઠા તુ કા કૃણ સત્વમાહો રજસ્તમઃ ॥ ૧ ॥

સ્તોકાર્થ:-અર્જુન કહે છે-હે કૃષ્ણ ! જે પુરુષ શાસ્ત્રવિધિના પરિત્યાગ કરી, શ્રદ્ધાવડે યુક્ત થઈ દેવપૂજનાદિક કરે છે, તે પુરુષની વળી કેવા પ્રકારની નિષ્ઠા હોય છે ? સાત્ત્વિકી હોય છે કે રાજસી હોય છે કે તામસી હોય છે ? ૧

ટીકા:-હે કૃષ્ણ અર્થાત્ હે સત્ય આનંદરૂપ ! જેમ દેવતા પુરુષો શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રને અનુસરનારા હોય છે, તેમ શાસ્ત્રને નહિ અનુસરનારા પુરુષો શ્રુતિસ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રની વિધિનો આલસ્યાદિ દોષની વશતાથી પરિત્યાગ કરી વર્તે છે. અને જેમ આસુર પુરુષો શ્રદ્ધાથી રહિત હોય છે તેમ જે પુરુષો શ્રદ્ધાથી રહિત નથી, કિન્તુ જે પુરુષો પોતાના પિતા-પિતામહાદિ વૃદ્ધ પુરુષોનાં વ્યવહારના અનુસરણુ માત્રથી શ્રદ્ધાવડે યુક્ત થયેલા છે; એ પ્રમાણે આલસ્યાદિ દોષની વશતાથી શાસ્ત્રવિધિનો પરિત્યાગ કરીને તથા પોતાના વૃદ્ધ પુરુષોના વ્યવહારના અનુસરણુમાત્રથી શ્રદ્ધાવડે યુક્ત થયેલા જે પુરુષો દેવ-પૂજનાદિક કર્યો કરે છે, તે પુરુષોની કયા પ્રકારની નિષ્ઠા છે ? અર્થાત્ શાસ્ત્રવિધિની ઉપેક્ષા પણ માત્ર વૃદ્ધ વ્યવહારથી રહેલી શ્રદ્ધા એ બન્નેવડે જે પુરુષો પૂર્વાધ્યાયોક્ત દેવ-આસુર પુરુષોથી વિલક્ષણ છે, તે પુરુષોની, શાસ્ત્રવિધિની અપેક્ષાથી રહિત શ્રદ્ધાપૂર્વક દેવ-પૂજનાદિકરૂપ ક્રિયાની વ્યવસ્થિત કયા પ્રકારની છે ? સાત્ત્વિકી છે કે રાજસી કે તામસી છે ? તે પુરુષોની નિષ્ઠા બે કદાચિત્ સાત્ત્વિકી હોય તો સાત્ત્વિક સ્વભાવવાળા હોવાથી તે પુરુષો દેવતા જ હોવા બેધમ્; અને તે પુરુષોની નિષ્ઠા બે કદાચિત્ રાજસી-તામસી હોય તો રાજસ-તામસ સ્વભાવવાળા હોવાથી તે પુરુષો આસુર જ હોવા બેધમ્.

અહીં ભાવ્ય એ શબ્દવડે અર્જુને સંશયની એક કોટિ કથન કરી છે; અને રજસ્તમઃ એ શબ્દવડે સંશયની બીજી કોટિ કથન કરી છે. આ વિભાગ જણાવવાને વાસ્તે તે બન્નેની મધ્યમાં બાહો એ શબ્દનું કથન કર્યું છે, તેથી સાત્ત્વિકી, રાજસી, તામસી એ ત્રણ કોટિ અહીં શ્રદ્ધા કરવી નહિ. (૧)

અધતરણિકા:-શાસ્ત્રવિધિનો પરિત્યાગ કરીને શ્રદ્ધાપૂર્વક દેવપૂજનાદિક કર્યો કરનારા પુરુષો શ્રદ્ધાના લેહ કરીને લેહવાળા જ હોય છે. સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધાવડે યુક્ત પુરુષો દેવ કહેવાય છે. એવા સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાવાળા દેવ પુરુષો શ્રુતિસ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રોક્ત સાધનોવિષે અધિકારી ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે તથા સાધનોથી ઉત્પન્ન થતા ફળને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. રાજસી શ્રદ્ધાવડે તથા તામસી શ્રદ્ધાવડે યુક્ત પુરુષો આસુર કહેવાય છે. એવા આસુર પુરુષો શાસ્ત્રોક્ત સાધનોમાં અધિકારી ભાવને પ્રાપ્ત થતા નથી, તથા સાધનોથી ઉત્પન્ન થતા ફળને પણ પ્રાપ્ત થતા નથી; એ પ્રકારના વિવેકે કરીને, અર્જુનની શંકાને નિવૃત્ત કરવાની ઈચ્છાવાળા શ્રીભગવાન તે શ્રદ્ધાના લેહનું કથન કરે છે:-

શ્રીભગવાનુવાચ-ત્રિવિધા ભવતિ શ્રદ્ધા દેહિનાં સા સ્વભાવજા ।

સાત્ત્વિકી રાજસી ચૈવ તામસી ચેતિ તાં શૃણુ ॥ ૨ ॥

સ્તોકાર્થ:-શ્રીભગવાન કહે છે-દેહાભિમાનવાળા પુરુષની સ્વભાવજન્ય શ્રદ્ધા સાત્ત્વિકી, રાજસી તથા તામસી-આ ત્રણ પ્રકારની જ થાય છે; આ શ્રદ્ધાને તું શ્રવણ કર. ૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે શ્રદ્ધાવડે યુક્ત થયેલાં પ્રાણી, શાસ્ત્રવિધિનો પરિત્યાગ કરી, દેવપૂજનાદિક કર્યો કરનારા દેહાભિમાની પુરુષોની સ્વભાવજન્ય શ્રદ્ધા ત્રણ પ્રકારની હોય છે. જન્માન્તરોમાં સંપાદન કરેલા ધર્મોધર્મ આદિના જે સંસ્કારોએ આ જન્મનો અપ્રેક્ષ કર્યો

છે, તે સંસ્કારોનું નામ સ્વભાવ છે. જીવોનો સ્વભાવ સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ભેદ કરીને ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. ત્રણ પ્રકારના સ્વભાવવડે ઉત્પન્ન થયેલી શ્રદ્ધા પણ સાત્ત્વિકી-રાજસી-તામસી એ ભેદ કરીને ત્રણ પ્રકારની જ હોય છે; કારણ કે લોકમાં જે જે કાર્ય થાય છે તે તે કાર્ય પોતાના કારણના સરખું (સદૃશ) જ હોય છે; કારણથી વિતક્ષણ કાર્ય હોતું નથી. સાત્ત્વિકસ્વભાવજન્ય શ્રદ્ધા સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધા કહેવાય છે; રાજસસ્વભાવજન્ય શ્રદ્ધા રાજસી કહેવાય છે અને તામસસ્વભાવજન્ય શ્રદ્ધા તામસી શ્રદ્ધા કહેવાય છે. એ પ્રમાણે સંસ્કારરૂપ સ્વભાવના ત્રિવિધપણાવડે શ્રદ્ધા પણ ત્રણ પ્રકારની જ હોય છે.

અહીં રાજસી સૈવ એ વચનમાં રહેલા જ-એવ એ બે શબ્દોમાં પ્રથમ જ શબ્દવડે શ્રીભગવાને એ અર્થનું યોધન કર્યું છે કે, આરંભ થયેલા જન્મમાં કેવળ શાસ્ત્રના સંસ્કારવડે જ ઉત્પન્ન થયેલી વિદ્યાનું પુરુષોની શ્રદ્ધા, કારણની એકરૂપતાએ કરીને એક સાત્ત્વિકીરૂપ જ હોય છે, પણ રાજસીરૂપ તથા તામસીરૂપ હોતી નથી. ખીના એ શબ્દવડે શ્રીભગવાને એ અર્થનું યોધન કર્યું છે કે, શાસ્ત્રની અપેક્ષાથી રહિત, પ્રાણીમાત્રવિષે સાધારણ તથા પૂર્વોક્ત સ્વભાવવડે ઉત્પન્ન થયેલી શ્રદ્ધા જ સ્વભાવના ત્રિવિધપણાવડે ત્રણ પ્રકારની હોય છે. તામસી જ એ વચનમાં રહેલો જગાર તે ત્રણે પ્રકારોનો સમુચ્ચય કરાવવા વાસ્તે છે.

હે અર્જુન ! પૂર્વજન્મની વાસનારૂપ સ્વભાવનો અભિભવ કરનાર શાસ્ત્રજન્ય વિવેક-વિજ્ઞાન, શાસ્ત્રવિધિનું ઉલ્લંઘન કરનારા પુરુષોને નથી; માટે પૂર્વ વાસનારૂપ સ્વભાવની વશતાથી પુરુષોની શ્રદ્ધા ત્રણ પ્રકારની હોય છે; આ ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધાને તું શ્રવણ કર. આ શ્રદ્ધાનું શ્રવણ કરવાથી પુરુષોવિષેના દેવભાવનો અથવા આસુરભાવનો નિશ્ચય તું પોતાની મેળે જ કરીશ. (૨)

અપતરણિકા:-પૂર્વ શ્લોકવિષે, અંતઃકરણમાં રહેલી પૂર્વજન્મની વાસનારૂપ નિમિત્ત કારણની વિચિત્રતાવડે શ્રદ્ધાની વિચિત્રતા કહી. હવે, શ્રીભગવાન શ્રદ્ધાના ઉપાદાન કારણરૂપ અંતઃકરણની વિચિત્રતાવડે પણ શ્રદ્ધાની વિચિત્રતાનું કથન કરે છે:-

સત્સાનુરૂપા સર્વસ્ય શ્રદ્ધા ભવતિ ભારત !

શ્રદ્ધામયોઽયં પુરુષો યો યન્નુદ્ધઃ સ એવ સઃ ॥ ૩ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભારત ! સર્વ પ્રાણીમાત્રને પોતાના અંતઃકરણને અનુસાર શ્રદ્ધા હોય છે. આ પુરુષ શ્રદ્ધામય હોય છે, તેથી જે પુરુષ જે શ્રદ્ધાવાળો હોય છે તે પુરુષ તે સદૃશ જ થાય છે. ૩

ટીકા:-હે અર્જુન ! જેમનામાં સત્ત્વગુણ પ્રધાન છે એવા ત્રિગુણાત્મક અપંચીકૃત પંચ મહાભૂતોથી ઉત્પન્ન થયેલું અંતઃકરણ પ્રકાશસ્વભાવવાળું હોવાથી ‘સત્ત્વ’ કહેવાય છે. તે અંતઃકરણ કોઈ શરીરમાં તો ઉદ્ભૂત સત્ત્વગુણવાળું જ હોય છે; જેનું કે દેવતાઓનું અંતઃકરણ છે. કોઈ શરીરમાં તો તે અંતઃકરણ રજોગુણવડે અભિભૂત સત્ત્વગુણવાળું હોય છે; જેનું કે યક્ષાદિનું અંતઃકરણ છે અને કોઈ શરીરમાં તે અંતઃકરણ તમોગુણવડે અભિભૂત સત્ત્વગુણવાળું હોય છે; જેનું કે ભૂત-પ્રેતાદિનું અંતઃકરણ છે. મનુષ્યનું અંતઃકરણ બહુધા વ્યાપ્તિશીલ જ હોય છે. પણ મનુષ્યોનું અંતઃકરણ શાસ્ત્રજન્ય વિવેક જ્ઞાનવડે, રજો-તમો-ગુણના અભિભવવડે ઉદ્ભૂત સત્ત્વગુણવાળું કરવામાં આવે છે. જે પુરુષો શાસ્ત્રજન્ય વિવેકજ્ઞાનથી શૂન્ય છે, તે સર્વ પ્રાણીમાત્રની પોતપોતાના અંતઃકરણને અનુસાર જ શ્રદ્ધા હોય છે, અર્થાત્ અંતઃકર-

જુની વિચિત્રતાથી પ્રાણીઓની શ્રદ્ધા પણ વિચિત્ર જ હોય છે. જેમાં સત્ત્વગુણ પ્રધાન છે એવાં અંતઃકરણોમાં સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધા થાય છે, જેમાં રજોગુણ પ્રધાન હોય છે એવાં અંતઃકરણોમાં રાજસી શ્રદ્ધા થાય છે અને જેમાં તમોગુણ પ્રધાન હોય છે એવાં અંતઃકરણોમાં તામસી શ્રદ્ધા થાય છે.

હે અર્જુન ! પુરુષોની નિષ્ઠા કયા પ્રકારની હોય છે ? એવો જે પ્રશ્ન પૂર્વે તે ક્યો હતો, તે પ્રશ્નનો ઉત્તર હવે તું શ્રવણ કર. શાસ્ત્રજન્ય જ્ઞાનથી રહિત તથા કર્મોના અધિકારી ત્રિગુણાત્મક અંતઃકરણવિશિષ્ટ પુરુષ શ્રદ્ધામય હોય છે. જેનામાં શ્રદ્ધાનું બાહુલ્ય હોય છે તે શ્રદ્ધામય કહેવાય છે: જેમકે અજ્ઞાના બાહુલ્યવાળા યજ્ઞને અજ્ઞમય યજ્ઞ કહે છે શ્રદ્ધામય થવાથી જ જે પુરુષ જે શ્રદ્ધાવાળો છે, અર્થાત્ જે પુરુષ જે સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધાવાળો છે, રાજસી શ્રદ્ધાવાળો છે અથવા તામસી શ્રદ્ધાવાળો છે, તે પુરુષ તે પોતાની શ્રદ્ધાને અનુસરીને જ સાત્ત્વિક કહેવાય છે અથવા રાજસ કહેવાય છે અથવા તામસ કહેવાય છે. તેથી એ પુરુષની શ્રદ્ધાવડે જ તે નિષ્ઠા બાલુવામાં આવે છે.

મહાત્ ભરતકુળમાં જે ઉત્પન્ન થયેલો હોય તેનું નામ ભારત છે અથવા શાસ્ત્રજન્ય જ્ઞાનનું નામ જા છે, તેના વિષે જે પ્રીતિવાળો હોય તેનું નામ ભારત છે. આ ભારત સંબોધનવડે શ્રીભગવાને અર્જુનમાં શુદ્ધ સાત્ત્વિકપણું સચન કર્યું છે. (૩)

અવતરણિકા:-અર્જુન પૂછે છે:-“હે ભગવન્ ! પુરુષની શ્રદ્ધા જ પુરુષની નિષ્ઠાને દર્શાવે છે, એણે વચન પૂર્વે આપે કહ્યું તે સત્ય છે; પરંતુ શ્રદ્ધા પોતે અજ્ઞાત હોવાથી નિષ્ઠાને જણાવશે નહિ! કિન્તુ પોતે જ્ઞાત થયેલી તે શ્રદ્ધા જ તે નિષ્ઠાને જણાવશે, તેથી એ પુરુષની તે શ્રદ્ધા કયા ઉપાયે કરીને બાલુવામાં આવે ?”

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, “દેવપૂજનાદિ મર્ચરૂપ લિંગવડે શ્રદ્ધાનું અનુમાન કરવામાં આવે છે.”

યજંતે સાત્ત્વિકા દેવાન્યક્ષરક્ષાંસિ રાજસાઃ ।

પ્રેતાન્મૃતગણાંશ્ચાન્યે યજંતે તામસા જનાઃ ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે પુરુષો દેવતાઓનું પૂજન કરે છે તે પુરુષોને સાત્ત્વિક બાલુવા, જે પુરુષો યક્ષરાક્ષસનું પૂજન કરે છે તે પુરુષોને રાજસ બાલુવા, તથા જે પુરુષો પ્રેતોનું અને ભૂતગણોનું પૂજન કરે છે તે અન્ય પુરુષોને તામસ બાલુવા. ૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! શાસ્ત્રજન્ય વિવેકજ્ઞાનથી રહિત જે પુરુષો સ્વભાવજન્ય શ્રદ્ધાવડે વસુ-રુદ્રાદિ સાત્ત્વિક દેવતાઓનું પૂજન કરે છે, તે સર્વ પુરુષોને સાત્ત્વિક બાલુવા; શાસ્ત્રજન્ય વિવેક જ્ઞાનથી રહિત જે પુરુષો સ્વભાવજન્ય શ્રદ્ધાવડે રજોગુણવાળા કુબેરાદિ યક્ષોનું તથા મેઝવાદિ રાક્ષસોનું પૂજન કરે છે, તે સર્વ પુરુષોને રાજસ બાલુવા અને શાસ્ત્રજન્ય વિવેક જ્ઞાનથી રહિત જે પુરુષો સ્વભાવજન્ય શ્રદ્ધાવડે તમોગુણવાળા પ્રેતોનું તથા ભૂતગણોનું પૂજન કરે છે, તે સર્વ પુરુષોને તામસ બાલુવા.

જે બ્રાહ્મણાદિ પોતાના ધર્મથી બ્રહ્મ થાય છે, તે બ્રાહ્મણુદિના શરીરનો પાત થયા પછી વાયુમય દેહને ગ્રાસ થઈને ઉલ્કામુખ-કટ-પૂતનાદિ નામવાળાં પ્રેત થાય છે; અથવા પિશાચ્યવશેષ પણ પ્રેત કહેવાય છે. સસમાતૃક આદિનું નામ ભૂતગણ છે. અહીં મૃતગણાં-શ્ચાન્યે એ વચનના અંતમાં રહેલા અન્ય શબ્દોનો સાત્ત્વિકા; રાજસાઃ તામસાઃ એ ત્રણ શબ્દોની સાથે સંબંધ કરવો. તેમ કરવાથી સાત્ત્વિક, રાજસ, તામસ એ ત્રણ પ્રકારના પુરુષો માં પરસ્પર વિરક્ષણતા સિદ્ધ થાય છે. (૪)

અવતરણિકાઃ-એ પ્રમાણે શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રનો પરિત્યાગ કરનારા પુરુષોની સાત્ત્વ-કાર્ત્ત્વ્ય નિષ્ઠા, દેવપૂજનાદિ કાર્યથી નિર્ણય કરી, તેમાં, કોઈ રાજસ-તામસ પુરુષ પણ પૂર્વનાં કોઈ પુણ્યકર્મના પરિપાકથી સાત્ત્વિક થઈને શાસ્ત્રોક્ત સાધનોમાં અધિકારીપણાને પ્રાપ્ત થાય છે; અને જે પુરુષો પોતાના દુરાચરણ વડે તથા પૂર્વનાં કોઈ પાપકર્મના પરિપાકથી પ્રાપ્ત થયેલા દુર્જનસંગાદિ દોષોવડે રાજસ-તામસ ભાવનો પરિત્યાગ કરવા નથી, તે પુરુષો શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત સન્માર્ગથી બદ્ધ થઈને શાસ્ત્રનિષિદ્ધ અસન્માર્ગના અનુસરણ વડે, આ લોકમાં તથા પરલોકમાં કેવળ દુઃખના જ લોગી થાય છે; આ અર્થનું હવે શ્રીભગવાનું જ શ્લોકોકા-વડે પ્રતિપાદન કરે છે.—

અશાસ્ત્રવિહિતં ધોરં તપ્યંતે ચે તપો જનાઃ ।

દંભાહંકારસંયુક્તાઃ કામરાગચ્છલાન્વિતાઃ ॥ ૫ ॥

કર્પયંતઃ શરીરસ્યં ભૂતગ્રામમચેતસઃ ।

માં ચૈવાંતઃ શરીરસ્યં તાન્નિવૃદ્ધ્યાસુરનિશ્ચયાન્ ॥ ૬ ॥

શ્લોકાર્થ-જે પુરુષ અશાસ્ત્રવિહિત ધોર તપ કરે છે, હંભવડે અને અહંકારવડે સંયુક્ત છે, કામવડે, રાગવડે તથા બળવડે યુક્ત છે, શરીરમાં રહેલા ભૂતોના સમૂહને કૃષ કરે છે તથા અંતર શરીરમાં રહેલા મને-પરમેશ્વરને પણ કૃષ કરે છે, તેમ જ જેઓ વિવેકથી રહિત છે, તે પુરુષોને તું આસુર નિશ્ચયવાળા જ બાણ. ૫-૬

ટીકાઃ-હે અણ્ણ ! જગાદિ વેદોનું નામ શાસ્ત્ર છે. તે વેદરૂપ શાસ્ત્ર કેટલુંક અત્યારના કાળમાં પઠન-પાઠન કરવામાં પ્રસિદ્ધ છે તે તો પ્રત્યક્ષ છે, અને જે વેદનો ભાગ અત્યારના કાળમાં કયાંય પણ પઠન-પાઠન કરવામાં પ્રસિદ્ધ નથી, તે વેદના ભાગનું સ્મૃત્યાદિમાં કથન કરેલા અર્થના મૂળરૂપે કરીને અનુમાન કરવામાં આવે છે. એવા પ્રત્યક્ષરૂપ શાસ્ત્રે તથા અનુમેય-રૂપ શાસ્ત્રે જે તપનું વિધાન કહ્યું નથી, તે અશાસ્ત્રવિહિત તપ કહેવાય છે. અથવા વેદના વિરોધી યૌદ્ધાદિકૌએ રચેલું જે આગમ છે તેનું નામ અશાસ્ત્ર છે. આ અશાસ્ત્રે વિધાન કરેલું જે વસશિલારોહણ આદિ તપ છે, તેનું નામ અશાસ્ત્રવિહિત તપ છે તે તપ ધોર છે. અર્થાત્ કર્તા પુરુષને તથા અન્ય પ્રાણીઓને કેવળ પીડાની જ પ્રાપ્તિ કરનારું છે; એવું અશાસ્ત્રવિહિત ધોર તપ જ જે પુરુષો સર્વદા કરે છે તેઓ આસુર કહેવાય છે.

જે પુરુષો હંભવડે અને અહંકારવડે સંયુક્ત છે, તેઓને આસુર નિશ્ચયવાળા બાણવા. તેમાં “સર્વ લોક મને ધર્માત્મા કહે” એ પ્રકારની ઇચ્છા રાખીને લોકોમાં જે પોતાનું ધાર્મિક-પણું પ્રકટ કરવું તે હંભ કહેવાય છે અને “સર્વ ગુણોવડે હું જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છું” એ પ્રકારનું જે દુષ્ટ અભિમાન છે તે અહંકાર કહેવાય છે; એવા હંભ-અહંકાર બંનેવડે જે પુરુષો સમ્યક્યુક્ત છે (હંભ-અહંકારના યોગમાં જે આવાસ વિના જ વિયોગની ઉત્પત્તિ કરવાનું અસા-મર્થ્ય છે, એ જ સમ્યક્યુક્ત) તેઓ આસુર કહેવાય છે.

જે પુરુષો કામરાગબળવડે યુક્ત છે તેઓ આસુર કહેવાય છે. અહીં કામનાના વિષય-બૃત્ત શબ્દરૂપશીદિ વિષયો ‘કામ’ કહેવાય છે. આ વિષયરૂપ કામોમાં જે અત્યંત આસક્તિ છે તે રાગ કહેવાય છે; આ રાગ જેનામાં નિમિત્ત છે, એવું જે અતિ ઉમ્મ દુઃખોને સહન કરવાનું સામર્થ્ય છે તે બળ કહેવાય છે. એવા કામરાગબળવડે જે પુરુષો સર્વદા સુખ

અથવા શબ્દરૂપશોદિ વિષયોમાં જે અભિલાષા છે તે કામ કહેવાય છે અને સર્વદા તે વિષયોવિષે અભિનિવિષ્ણુરૂપ જે અભિર્વગ છે તે રાગ કહેવાય છે અને "એ વિષયને હું અવશ્ય સંપાદન કરીશ" એ પ્રકારનો જે આગ્રહ છે તે ભાગ કહેવાય છે, એવા કામ-રાગ-ભાગ એ ત્રણેવડે જે પુરુષો સર્વદા યુક્ત હોય છે તેઓ આસુર કહેવાય છે.

આ કારણથી જ ભાગવાન-મોટું હુબ જોઈને પણ નહિ નિવર્તમાન થતાં-જે પુરુષો શરીરમાં રહેલા ભૂતોના સમૂહને કૃશ કરે છે, અર્થાત્ દેહ ઇદ્રિયાદિરૂપ સંઘાતના આકારવડે પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલ. પૃથ્વી આદિ પંચભૂતોના સમૂહને જે પુરુષો વ્યર્થ ઉપવાસાદિવડે કૃશ કરે છે તથા શરીરની અંદર લોકતાત્ત્વ રહેલા હું પરમેશ્વરને પણ જે પુરુષો એક લોભ્ય શરીરને કૃશ કરવાદ્વારા કૃશ કરે છે, અથવા અંતર્ધર્મીરૂપે એક શરીરમાં રહેલો જે શુદ્ધિનો તથા શુદ્ધિની વૃત્તિઓના સાક્ષીરૂપ મને-પરમેશ્વરને જે પુરુષો મારી શાસ્ત્રરૂપ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને કૃશ કરે છે, તે પુરુષો અચેતસ છે અર્થાત્ વિવેકથી શૂન્ય છે;

એવા અશાસ્ત્રવિહિત ધોર તપ કરનારા, તથા દત્તવડે અને અહંકારવડે સંયુક્ત, કામરાગભાગ-યુક્ત, શરીરના ભૂતોના સમૂહને કૃશ કરનારા, મને-પરમેશ્વરને પણ કૃશ કરનારા તથા વિવેકથી રહિત આ લોકના સર્વ લોભોથી વિમુખ તથા પરલોકમાં અધમ ગતિને પ્રાપ્ત થનારા સર્વ પુરુષાર્થોથી અપ્ર પુરુષોને તું અર્જુન આસુર નિશ્ચયવાળા બાલુ. જેમનો વેદાર્થનો વિરોધી નિશ્ચય આસુર છે એટલે કે વિપરીત ભાવનાયુક્ત છે, તેઓ આસુરનિશ્ચયવાળા કહેવાય છે. અર્થાત્ પુરુષો યદપિ મનુષ્યરૂપે પ્રતીત થાય છે, તથાપિ તે પુરુષો અસુરોના જ કર્મો કરે છે, તેથી તે પુરુષોને તું-અર્જુન અસુરરૂપ જ બાલુ, અર્થાત્ તે પુરુષોને અસુરરૂપ બાલોને તેમની ઉપેક્ષા કર.

અહીં આહરનિશ્ચય એ વચનમાં પુરુષોના નિશ્ચયવિષે આસુરપણું કથન કર્યું, તેથી નિશ્ચયપૂર્વક પુરુષોના અંતઃકરણની સર્વ વૃત્તિઓમાં પણ આસુરપણું જ બાલુલું. અસુરત્વ-ભતિથી રહિત મનુષ્યોવિષે સાક્ષાત્ અસુરપણું રહેતું નથી, કિન્તુ દુષ્ટ કર્મો કરવાવડે જ મનુષ્યોવિષે અસુરપણું પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી જ શ્રીભગવાને તાત્કાલિકાનિવિદિ એ પ્રમાણે પુરુષોમાં સાક્ષાત્ અસુરપણું કથન કર્યું નથી, કિન્તુ આસુર નિશ્ચયવડે જ તેમનાવિષે અસુરપણું કથન કર્યું છે (૫-૬)

અપતરણિકાં-જે સાત્ત્વિક છે તે દેવ છે અને જે રાજસ તથા તામસ છે તે વિપરીત શુદ્ધિવાળા હોવાથી અસુર છે, એ અર્થનો પૂર્વે નિર્ણય કર્યો. હવે શ્રીભગવાન સાત્ત્વિકોનું શ્રદ્ધા કરાવવા વાસ્તે તથા રાજસ તામસોના પરિત્યાગ કરાવવા વાસ્તે આહાર-યજ્ઞ-તપ-દાન એ ચારેના ત્રિવિધપણાનું કથન કરે છે.—

આહારસ્તપિ સર્વસ્ય ત્રિવિધો ભવતિ પ્રિયઃ ।

યજ્ઞસ્તપસ્તથા દાનં તેષાં ભેદમિમં ઋણુ ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-વળી સર્વ પ્રાણીઓના પ્રિય આહાર પણ ત્રણ પ્રકારનો જ હોય છે તથા યજ્ઞ, તપ, દાન, આ પણ ત્રણ પ્રકારના જ હોય છે. તું આહારાદિકોના આ સાત્ત્વિકાદિ ભેદોને શ્રવણ કર. ૭

ટીકા:-હે અર્જુન! પૂર્વે કહેલી શ્રદ્ધા જ કેવળ ત્રણ પ્રકારની હોતી નથી, કિન્તુ સર્વ પ્રાણીઓના પ્રિય આહાર પણ સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ભેદ કરીને ત્રણ પ્રકારનો હોય છે,

પણ ચાર પ્રકારનો હોતો નથી; કારણ કે સર્વ પદાર્થો ત્રિગુણાત્મક હોવાથી તેથી ભિન્ન કોઈ ચોથો પ્રકાર સંભવતો નથી. ભક્ત્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય, ચોષ્ય-એ જે ચાર પ્રકારનું અન્ન છે, તે આહાર કહેવાય છે. હે અર્જુન ! કુધાની નિવૃત્તિરૂપ દૃષ્ટ અર્થની સિદ્ધિ કરનારા આહાર જેમ સાર્વિકાદિ લેહે કરીને ત્રણ પ્રકારનો છે, તેમ ધર્મેની ઉત્પત્તિદ્વારા સ્વર્ગાદિરૂપ અદૃષ્ટ અર્થની સિદ્ધિ કરનારા યજ્ઞ-તપ-દાન એ ત્રણે પણ, સાર્વિક-રાજસ-તામસ એ લેહે કરીને ત્રણ પ્રકારના જ હોય છે.

અગ્નિ આદિ દેવતાઓના ઉદ્દેશવડે જે ધૃતાદિ દ્રવ્યોનો પરિત્યાગ છે તેનું નામ યજ્ઞ છે, શરીર-ઈન્દ્રિયોનું શોષણ કરનારાં જે કૃચ્છ્ર-આંદ્રાચણાદિ ઋતો છે તેમનું નામ તપ છે અને પોતાના મમત્વના વિષયભૂત સુવર્ણ-ગૌ-અન્ન-ગૃહ ઇત્યાદિ પદાર્થો વિષે પોતાના મમત્વનો પરિત્યાગ કરીને જે બ્રાહ્મણાદિનું મમત્વ સંપાદન કરવું તેનું નામ દાન છે. એવા આહાર, યજ્ઞ, તપ, દાન એ ચારેનો જે સાર્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રણ પ્રકારનો લેહ છે, તે હું વારી પ્રત્યે સ્પષ્ટ રીતે કહું છું, તે લેહને તું સાવધાન ઘડીને શ્રવણ કર. (૭)

અવતરણિકા:-હવે આહાર, યજ્ઞ, તપ, દાન એ ચારેના સાર્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રણ પ્રકારના લેહનું શ્રીભગવાન પંદર શ્લોકોવડે કથન કરે છે. તેમાં પણ પ્રથમ આહારના સાર્વિકાદિ લેહનું ત્રણ શ્લોકોવડે કથન કરે છે:-

આયઃ સત્ત્વભારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ ।

સ્થ્યાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્થિરા હૃદ્યા આહારાઃ સાર્વિકપ્રિયાઃ ॥ ૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-આયુષ્, સત્ત્વ, બળ, આરોગ્ય, સુખ તથા પ્રીતિ આ સર્વને વધારનાર તથા રસ્ય, સ્નિગ્ધ, સ્થિર, હૃદ્ય એવા આહાર સાર્વિક પુરુષને પ્રિય હોય છે. ૮

ટીકા:-ચિરકાળપર્યંત જીવનનું નામ આયુષ્ છે; બળવાન દુઃખ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ નિર્વિકારપણાના સંપાદક ચિત્તના ધૈર્યનું નામ સત્ત્વ છે, અથવા ઉત્સાહનું નામ સત્ત્વ છે; પોતાને કરવાના ઉચિત કાર્ય વિષે પરિશ્રમના અભાવનું પ્રયોજક જે શરીરનું સામર્થ્ય છે, તેનું નામ બળ છે; જનર-શુદ્ધાદિ વ્યાધિઓના અભાવનું નામ આરોગ્ય છે; ભોજનની પછી જે અંતર આહ્લાદતુષિ છે, તેનું નામ સુખ છે; ભોજનકળે જે અરુચિથી રડિતપણું છે અર્થાત્ તે ભોજનવિષયક ક્ષમ્હાની ઉકટતા, તેનું નામ પ્રીતિ છે. એવાં આયુષ્, સત્ત્વ, બળ, આરોગ્ય, સુખ, પ્રીતિ એ સર્વને જે આહાર વધારનારા છે, તે સાર્વિક કહેવાય છે. તથા જે આહાર રસ્ય છે, અર્થાત્ મધુર રસની પ્રધાનતાવડે જે આહાર અત્યંત સ્વાદુ છે; તથા જે આહાર સ્નિગ્ધ છે, અર્થાત્ સ્વભાવસિદ્ધ રસેહવડે તથા આગંતુક ધૃતાદિરૂપ રસેહવડે જે આહાર યુક્ત છે; તથા જે આહાર સ્થિર છે, અર્થાત્ જે આહાર રસાદિ અંશવડે શરીરમાં ચિરકાળ પર્યંત સ્થાયી છે; તથા જે આહાર હૃદ્ય છે, અર્થાત્ દુર્ગંધ-અશુચિત્વાદિક દષ્ટાદૃષ્ટ દોષોથી રહિત હોવાથી જે આહાર પોતાના હૃદયનું જ હૃદયની પ્રસન્નતા કરનારા છે, એ પ્રકારના યુગ્મોવડે યુક્ત ભક્ત્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય, ચોષ્ય-એ ચાર પ્રકારના આહારો સાર્વિક પુરુષોને જ પ્રિય હોય છે; અર્થાત્ પૂર્વોક્ત લક્ષણોવડે તે આહાર સાર્વિક બલુવા તથા સાર્વિકપણાની ઇચ્છા કરનારા પુરુષોએ પૂર્વોક્ત આહાર જ શ્રદ્ધણ કરવા ચોગ્ય છે. (૮)

કટ્વમ્લવળાત્યુળ્લતીક્ષ્ણરૂક્ષવિદાહિનઃ ।

આહારા રાજસસ્યેષ્ઠા દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ ॥ ૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-ઠટુ, અગ્નિ, લવણ, અતિ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રુક્ષ, દાહને કરવાવાળો તથા દુઃખ, શોક અને રોગ આ ત્રણની પ્રાપ્તિ કરવાવાળો આહાર રાજસ પુરુષોને પ્રિય હોય છે. ૯

ટીકા:-આ શ્લોકમાં અષ્ટાણ વચનમાં રહેલા અતિ શબ્દનો વદ્ધ આદિ સાત શબ્દોની સાથે અન્વય કરવો. તેમ કરવાથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે જે આહાર અતિ ઠટુ છે, અતિ અગ્નિ છે, અતિ લવણ (ખારો) છે, અતિ ઉષ્ણ છે, અતિ તીક્ષ્ણ છે, અતિ રુક્ષ છે, અતિ દાહ કરનારો છે, તે આહાર રાજસ પુરુષોને પ્રિય છે.

એમાં નિઃપ્રાદિ (લીંબો આદિનો) આહાર અતિ ઠટુ કહેવાય છે; લોંબુ આદિનો આહાર અતિ અગ્નિ કહેવાય છે; સંધવાદિ આહાર અતિ લવણ (ખારો) કહેવાય છે; જે આહારનું લક્ષણ કર્તાં મ્હોં તથા હાથ મ્હોં છે તે આહાર અતિ ઉષ્ણ કહેવાય છે; મરચાં વગેરેનો આહાર તે અતિ તીક્ષ્ણ કહેવાય છે; સ્નેહથી રહિત જે ઠંથુ (ઠંંગ) કેદ્રવ (કેદરા) આદિ આહાર તે અતિ રુક્ષ કહેવાય છે; અને અત્યંત સંતાપની પ્રાપ્તિ કરનારા જે રાજિકાદિ (રાઈ) આહાર છે તે અતિ વિદાહી કહેવાય છે; તથા કેટલાક આહારો દુઃખ-શોક-આમય એ ત્રણની પ્રાપ્તિ કરનારા છે. તાત્કાલિક પીડાનું નામ દુઃખ કહેવાય છે; પશ્ચ ત્વાપિ (પાછળથી સંતાપ ઉત્પન્ન કરનાર) જે દૌર્ભનસ્ય છે તે શોક કહેવાય છે અને જ્વરાદિ રોગો આમય કહેવાય છે; એવાં દુઃખ-શોક-આમયને જે આહાર વાતપિત્તાદિ ધાતુઓની વિષમતાદ્વારા પ્રાપ્ત કરે છે, તે આહારો-દુઃખશોકામયગ્રહ કહેવાય છે. એવા આહાર રાજસ પુરુષોને જ પ્રિય હોય છે, અર્થાત્ પૂર્વોક્ત લક્ષણોવડે તે આહાર રાજસ જાણવા. એવા રાજસ આહારનો સાત્વિક પુરુષોએ અવશ્ય પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. (૯)

યાતયામં ગતરસં પૂતિ પર્યુપિતં ચ યત્ ।

ઉચ્છિષ્ટમપિ ચામેધ્યં મોજનં તામસપ્રિયમ્ ॥ ૧૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે આહાર અર્ધપકવ છે, જતા રહેલા રસવાળો છે, પૂતિ અર્થાત્ દુર્ગંધવાળો છે, પર્યુપિત અર્થાત્ રાત્રિના વ્યવધાને કરી ઉન્માદને કરનારો છે તથા અમેધ્ય અર્થાત્ અપવિત્ર છે, તેવો આહાર તામસ પુરુષોને પ્રિય હોય છે. ૧૦

ટીકા:-હું અર્જુન! અર્ધપકવ થયેલો આહાર અથવા અગ્નિવડે પકવ થયેલો જે બ્રાહ્મણાદિ આહાર પ્રદૂરાદિ કાળના વ્યવધાનવડે શીતળવાને પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે, તે યાતયામ કહેવાય છે. અત્યંત પાકવાથી અથવા રંધાઈ જવાથી રસરહિત થયેલો આહાર અથવા સારાંશ કાઢી લીધેલો આહાર ગતરસ કહેવાય છે; જેનું કે મથન કરેલું દુધ વગેરે. દુર્ગંધવાળો આહાર પૂતિ કહેવાય છે. એક રાત્રિના વ્યવધાનવડે લોજન કર્યા પુરુષને તાત્કાલિક ઉન્માદ કરનારો આહાર પર્યુપિત કહેવાય છે. અર્હાં પર્યુપિતં ચ યત્ એ વચનમાં રહેલો ચ શબ્દ એ પ્રકારના અત્યંત દુષ્ટપણુવડે પ્રસિદ્ધ અન્ય આહારોનો પણ સમુચ્ચય કરાવવા વાસ્તે છે.

લોજન કર્યા પછી બાકી રહેલું જે (એકું) અજ છે, તે અત્યંત ઉચ્છિષ્ટ આહાર કહેવાય છે. યગ્ને અયોગ્ય જે અશુચિ માંસ-મત્યાદિ છે, તે આહાર અમેધ્ય કહેવાય છે. અર્હાં ઉચ્છિષ્ટમપિ ચામેધ્ય એ વચનમાં રહેલો અપિ ચ શબ્દ મેધક શાસ્ત્રમાં કથન કરેલા અપચ્ચ આહારોનો સમુચ્ચય કરાવવા વાસ્તે છે. એ પ્રકારનાં લક્ષણોવડે યુક્ત જે આહાર છે, તે આહાર તામસ પુરુષોને જ પ્રિય હોય છે, અર્થાત્ પૂર્વોક્ત લક્ષણોવડે આહારને તામસ જાણવો. એવા તામસ આહાર સારિતક પુરુષોએ અત્યંત દૂરથી જ ત્યજ દેવો. એવા તામસ

આહારોવિષે દુઃખ શોકાદિની કારણતા અત્યંત પ્રસિદ્ધ જ છે, તે મે-શ્રીભગવાને સાક્ષાત્ સુખથી કથન કરી નથી,

અહીં શ્રીભગવાને યથાક્રમે 'કરીને ત્રણ પ્રકારના' આહારવર્ગ કથન કર્યા છે, તેમાં રજા. ઇત્યાદિ સાત્ત્વિક આહારવર્ગ કથન કર્યો છે, કટુત્ત્વ ઇત્યાદિ રાજસ આહારવર્ગો કથન કર્યો છે અને યાતયામસ ઇત્યાદિ તામસ આહારવર્ગ કથન કર્યો છે; એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના આહારવર્ગો કથન કર્યા છે. રાજસ આહારવર્ગ તથા તામસ આહારવર્ગ એ બન્ને વર્ગોમાં સાત્ત્વિક આહારવર્ગનું વિરોધીપણું જ બાણીયું. આ પ્રકાર હવે નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે. અતિ કટુત્વાદિ રસ્યત્વના વિરોધી જ હોય છે, જે કારણથી અતિ કટુઆદિ આહાર અત્યંત સ્વાદુ હોય નહિ, એ વાત સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ જ છે; રુક્ષપણું, સ્નિગ્ધપણું વિરોધી હોય છે; અતિ તીક્ષ્ણપણું તથા અતિ વિદાહકપણું એ બન્ને, ધાતુઓના પોષણના વિરોધી હોવાથી સ્થિરતાના વિરોધી જ હોય છે; અતિ ઉષ્ણત્વાદિ હૃદયત્વાદિના વિરોધી હોય છે; આમયમદત્વ, આયુષ-સત્ત્વ-બળ-આરોગ્ય એ આરતું વિરોધી હોય છે અને દુઃખશોકમદત્વ, સુખ તથા પ્રીતિ એ બન્નેનું વિરોધી હોય છે. એ રીતે રાજસ આહારવર્ગોવિષે સાત્ત્વિક આહારવર્ગનું વિરોધીપણું સ્પષ્ટ જ છે.

એ જ પ્રમાણે તામસ આહારવર્ગોવિષે પણ ગતરસત્વ, યાતયામત્વ, પર્યુષિત્વ એ ત્રણે યથાયોગ્ય રસ્યત્વ, સ્નિગ્ધત્વ, સ્થિરત્વ એ ત્રણેનાં વિરોધી જ છે. પૂતિત્વ, ઉત્તિષ્ઠત્વ, અમે-ધ્યત્વ એ ત્રણે હૃદયત્વનાં વિરોધી છે અને તામસ આહારવર્ગોવિષે આયુષ-સત્ત્વાદિનું વિરોધી-પણું તો સ્પષ્ટ જ છે. રાજસ આહારવર્ગોવિષે કેવળ દુષ્ટ વિરોધ જ હોય છે અને તામસ આહારવર્ગોવિષે દુષ્ટ વિરોધ તથા અદુષ્ટ વિરોધ બન્ને હોય છે-એટલી બન્નેમાં પરસ્પર વિરોધતા છે. (૧૦)

અવતરણિકા:-પૂર્વે, આશ્વસત્ત્વ ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવાડે શ્રીભગવાને યથાક્રમે સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ પ્રકારના આહારનું કથન કર્યું. હવે, બજાકાંક્ષિભિઃ ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવાડે શ્રીભગવાન યથાક્રમે સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રણ પ્રકારના યજ્ઞોનું કથન કરે છે-

અફલાકાંક્ષિભિર્યજ્ઞો વિધિદૃષ્ટો ય ઇજ્યતે ।

યષ્ટવ્યમેવેતિ મનઃ સમાધાય સ સાત્ત્વિકઃ ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-કૃણની ઇચ્છાથી રહિત 'પુરુષે આ અવશ્ય કર્તવ્ય જ છે' આ પ્રકારે મનવડે નિશ્ચય કરી, જે શાસ્ત્રવિહિત યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે, તે યજ્ઞ સાત્ત્વિક કહેવાય છે. ૧૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! અગ્નિહોત્ર, હર્યપૂર્ણ ભાસ, આતુર્ભાસ્ય, ન્યોતિષ્ટોમ ઇત્યાદિ યજ્ઞો કહેવાય છે. તે યજ્ઞો એ પ્રકારના હોય છે: કામ્યયજ્ઞ અને નિત્યયજ્ઞ. દર્શપૂર્ણમાસામ્નાં સ્વાર્ગચામો યજેત ઇત્યાદિ વચનોએ સ્વાર્ગાદિ કૃણના સંયોગવડે વિધાન કરેલા યજ્ઞ કામ્યયજ્ઞ કહેવાય છે. તે કામ્યયજ્ઞનું સર્વ અંગોની સંપૂર્ણતાપૂર્વક, એ પુરુષ પોતે જ અનુષ્ઠાન કરે છે, બ્રાહ્મણાદિ પ્રતિનિધિદ્વારા અનુષ્ઠાન કરતો નથી. અને યાગમીમમ્નિહોત્ર યદોતિ ઇત્યાદિ વચનોએ કૃણના સંયોગ વિનાજ કેવળ જીવનાદિ નિમિત્તના સંયોગે કરીને વિધાન કરેલા યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન, સર્વ અંગેની સંપૂર્ણતાને અભાવ હોતાં, બ્રાહ્મણાદિ પ્રતિનિધિવડે પણ કરવામાં આવે છે, તે યજ્ઞ નિત્યયજ્ઞ કહેવાય છે. "સર્વ અંગની સંપૂર્ણતાને અભાવ હોવા છતાં પણ પ્રતિનિધિનુ યજ્ઞ

કરીને માટે અવશ્ય તે નિત્યકર્મ કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે પ્રત્યવાયની નિવૃત્તિ કરવા વાસ્તે વેદ લગવાને આવશ્યક જીવનાદિ નિમિત્તે કરીને તે નિત્ય કર્મનું વિધાન કર્યું છે” એ પ્રમાણે પોતાના મનમાં નિશ્ચિત કરીને અંતઃકરણની શુદ્ધિની ઇચ્છાવાળા હોવાથી, કામ્ય કર્મોના અનુદાનથી વિમુખ પુરુષો શાસ્ત્રપ્રમાણથી નિશ્ચય કરેલા જે યજ્ઞનું અનુદાન કરે છે, તે શાસ્ત્રપ્રમાણથી અંતઃકરણની શુદ્ધિવાસ્તે અનુદાન કરેલો નિત્યયજ્ઞ સાત્ત્વિક કહેવાય છે. (૧૧)

અભિસંધાય તુ ફલં દંભાર્યમપિ ચૈવ યત્ ।

इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥

શ્લોકાર્થ :- હે ભરતવંશમા શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! વળી સ્વર્ગોદિ કૃણના ઉદ્દેશવડે તથા હંભને માટે પણ જે યજ્ઞનું અનુદાન કરવામાં આવે છે, તે યજ્ઞને તું રાજસ યજ્ઞ જાણ. ૧૨

ટીકા :- હે ભરતકુળમા શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! પુરુષોની કામનાના વિષયભૂત સ્વર્ગોદિ કૃણના ઉદ્દેશે કરીને જે યજ્ઞનું અનુદાન કરવામાં આવે છે, પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિના ઉદ્દેશે કરીને જે યજ્ઞનું અનુદાન કરવામાં આવતું નથી, તે રાજસ યજ્ઞ છે. “અને આ સર્વ લોક અને ધર્માત્મા કહે” એ પ્રકારની ઇચ્છાવડે જે, લોકો (વિષે) પોતાનું ધર્માત્માપણું પ્રકટ કરવું તે હંભ કહેવાય છે. એવા હંભ વાસ્તે પણ જે યજ્ઞનું અનુદાન કરવામાં આવે છે, તે રાજસ યજ્ઞ કહેવાય છે.

અહીં અપિ ચૈવ એ વચન વિકલ્પ અને સમુચ્ચય એ બન્નેના કથનવડે ત્રણ પક્ષોનું સૂચન કરવા વાસ્તે છે; કોઈ યજ્ઞ હંભને વાસ્તે નહિ કરવામાં આવતાં પારલૌકિક સ્વર્ગોદિ કૃણના ઉદ્દેશે કરીને જ કરવામાં આવે છે; કોઈ યજ્ઞ પારલૌકિક સ્વર્ગોદિ કૃણના ઉદ્દેશે કરીને નહિ કરવામાં આવતાં કેવળ હંભને વાસ્તે જ કરવામાં આવે છે, એ પ્રકારના વિકલ્પવડે જે પક્ષ સિદ્ધ થાય છે; અને કોઈ યજ્ઞ પારલૌકિક સ્વર્ગોદિ કૃણ વાસ્તે તથા આ લોકના હંભ વાસ્તે પણ કરવામાં આવે છે, એ પ્રમાણે બંનેના સમુચ્ચયવડે એક પક્ષ સિદ્ધ થાય છે; એ પ્રમાણે દુષ્ટ કૃણના ઉદ્દેશે કરીને અથવા અદુષ્ટ કૃણના ઉદ્દેશે કરીને અથવા દુષ્ટ-અદુષ્ટ બન્ને કૃણોના ઉદ્દેશે કરીને, શાસ્ત્રાનુસાર જે યજ્ઞનું અનુદાન કરવામાં આવે છે, તે યજ્ઞને તું રાજસ યજ્ઞ જાણ, અર્થાત્ તે યજ્ઞને તું રાજસ જાણીને તેના પરિત્યાગ કર.

હે ભરતશ્રેષ્ઠ એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને અર્જુન વિષે તે રાજસકર્મનો પરિત્યાગ કરવાની યોગ્યતા સૂચિત કરી અને અભિસંધાય તુ એના અંતમાં રહેલો ॥ શબ્દ, પૂર્વશ્લોકોદ્દેશા નિત્ય કર્મરૂપ સાત્ત્વિક યજ્ઞથી, આ કામ્ય કર્મરૂપ રાજસ યજ્ઞ વિષે વિલક્ષણતાનું સૂચન કરવા વાસ્તે છે. (૧૨)

विधिहीनममृष्टान्नं मंत्रहीनमदक्षिणम् ।

श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

શ્લોકાર્થ :- જે યજ્ઞ શાસ્ત્રની વિધિથી રહિત છે, અન્નદાનથી રહિત છે, મંત્રથી રહિત છે, દક્ષિણાથી રહિત છે તથા શ્રદ્ધાથી રહિત છે, એવા યજ્ઞને વેદવેદા શિષ્ટ પુરુષો તામસ યજ્ઞ કહે છે ૧૩

ટીકા :- હે અર્જુન ! જે યજ્ઞ વિધિહીન છે અર્થાત્ જે પ્રકારે શાસ્ત્રે તે યજ્ઞ કરવાનું વિધાન કર્યું છે તે શાસ્ત્રોદ્દેશ રીતિથી જે યજ્ઞ વિપરીત છે, તથા જે યજ્ઞ અસંપાત્ત છે અર્થાત્ જે

યજ્ઞ વિષે પ્રાદક્ષિણિકાની પ્રત્યે અન્નદાન કરવામાં આવતું નથી; તથા જે યજ્ઞ મંત્રહીન છે અર્થાત્ ઉદાત્તાદિ સ્વરોવડે તથા ઠકારાદિ વર્ણોવડે મંત્રોથી રહિત છે; તથા જે યજ્ઞ દક્ષિણાથી રહિત છે; તથા અવિજ્ઞ પ્રાદક્ષિણિકા દેવાદિવડે જ જે યજ્ઞ શ્રદ્ધાથી રહિત છે, એવા યજ્ઞને વેદવેદા શિષ્ટ પુરુષો તામસ યજ્ઞ કહે છે.

વિધિહીનત્વ, અસપ્તમત્વ, મંત્રહીનત્વ, અદક્ષિણત્વ અને શ્રદ્ધાવિરહિતત્વ એ પાંચ વિશેષ-જ્ઞોની વચ્ચે એક એક વિશેષણવડે યુક્ત થયેલો તે તામસયજ્ઞ પાંચ પ્રકારનો સિદ્ધ થાય છે, અને આ પાંચે વિશેષણોવડે યુક્ત થયેલો તે તામસયજ્ઞ એક પ્રકારનો સિદ્ધ થાય છે; એ પ્રમાણે ૧૬ તામસયજ્ઞ સિદ્ધ થાય છે; અને આ પાંચે વિશેષણોમાં જે વિશેષણોવડે યુક્ત થયેલો તે તામસયજ્ઞ ભિન્ન સિદ્ધ થાય છે, ત્રણ વિશેષણોવડે યુક્ત થયેલો તામસ યજ્ઞ ભિન્ન સિદ્ધ થાય છે અને ચાર વિશેષણોવડે યુક્ત થયેલો તામસ યજ્ઞ ભિન્ન સિદ્ધ થાય છે. એ પ્રમાણે તામસ યજ્ઞના ઘણા પ્રકારના લેહો સિદ્ધ થાય છે. પૂર્વોક્ત રાજસ યજ્ઞમાં અંતઃકરણની શુદ્ધિનો અભાવ હોવા છતાં પણ સ્વર્ગોદિ ઇળોની પ્રાપ્તિ કરનારો ધર્મરૂપ અપૂર્વ, અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ કે રાજસયજ્ઞનું અનુદાન શાસ્ત્રની વિધિપ્રમાણે જ કરવામાં આવે છે અને તામસયજ્ઞનું અનુદાન શાસ્ત્રની વિધિપ્રમાણે કરવામાં આવતું નથી. તેથી તામસયજ્ઞથી કેહાં પણ ધર્મરૂપ અપૂર્વ ઉત્પન્ન થતો નથી. એટલે તે બન્નેમાં પરસ્પર લેહ છે. (૧૩)

અવતરણિકાઃ—અફલાકાલિમિઃ ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે, શ્રીભગવાને યથાક્રમે સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રણ પ્રકારના યજ્ઞનું કથન કર્યું. હવે, સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રણ પ્રકારના તપનું કથન કરવા વાસ્તે શ્રીભગવાન, પહેલા ત્રણ શ્લોકોવડે, યથાક્રમે શારીર, વાચિક, માનસ એ લેહ કરીને તપની ત્રણ પ્રકારતાનું કથન કરે છે:—

દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનં શૌચમાર્જવમ્ ।

બ્રહ્મચર્યમહિંસા ચ શારીરં તપ ઉચ્યતે ॥ ૧૪ ॥

શ્લોકાર્થઃ—દેવ, દ્વિજ, ગુરુ તથા પ્રાજ્ઞ આ સર્વનું પૂજન, શરીરની શુદ્ધિ, આર્જવ, પ્રહાર્ય તથા અહિંસા—આ સર્વ શારીર તપ કહેવાય છે. ૧૪

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! પ્રહાર્ય, વિષ્ણુ, શિવ, સૂર્ય, અગ્નિ, હુગાં ઇત્યાદિ દેવ કહેવાય છે. એવા પ્રહાર્ય દેવોનું જે પૂજન છે, સદાચારવડે યુક્ત ઉત્તમ પ્રાદક્ષિણનું એટલે દિક્ષાનું જે પૂજન છે, પિતામાતા, આચાર્ય ઇત્યાદિ વૃદ્ધ પુરુષોરૂપ ગુરુઓનું જે પૂજન છે અને વેદોના પાઠને તથા વેદોના અર્થને જાણનારા પ્રાણીનું જે પૂજન છે, તે શારીર તપ કહેવાય છે. વળી શાસ્ત્રની વિધિ પ્રમાણે શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક યથાયોગ્ય જે દેવતાદિકોની પ્રત્યે પ્રણામ-શુશ્રૂષા-પ્રદક્ષિણા-અન્નદાન ઇત્યાદિ કરવું, એ જ દેવતાદિનું પૂજન કહેવાય છે.

મૃત્તિકાવડે અથવા જળવડે જે શરીરની શુદ્ધિરૂપ શૌચ છે અને જે આર્જવ છે, (તેમાં અન્ન કરણની અકુટિલવારૂપ આર્જવને માવલંચદિઃ એ શબ્દવડે શ્રીભગવાન આગળ માન-સત્વવિષે કથન કરશે, તેથી અહીં ભાર્જવ શબ્દવડે અકુટિલતાનો અર્થ અહંલુ કરવો નહિ. કિન્તુ શાસ્ત્રવિહિત કર્મમાં જે પ્રવૃત્તિ છે તથા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મથી જે નિવૃત્તિ છે, તે એકરૂપ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિનો જ અર્થ અહીં ભાર્જવ શબ્દવડે અહંલુ કરવો) અને શાસ્ત્રનિષિદ્ધ મૈથુનથી નિવૃત્તિરૂપ જે પ્રહાર્ય છે અને શાસ્ત્રનિષિદ્ધ પ્રાણીઓના પીડનના અભાવરૂપ જે અહિંસા (અહીં અહિંસા ચ એમાં રહેલા વધારવડે અસ્તેષ અને અપરિગ્રહ એ બન્નેનો અર્થ કરવો), તે સર્વ (દેવપૂજનથી લઇને અહિંસા પર્યંતના કર્મ) શારીર તપ કહેવાય છે.

એમના વિષે શરીર પ્રધાન છે એવા કર્તાદિકવડે જે તપ સિદ્ધ થાય છે, તે શારીર તપ કહેવાય છે; પણ કેવળ શરીરવડે જે તપ સિદ્ધ થાય છે તે શારીર તપ કહેવાતું નથી; કારણ કે—જોકે—અધિષ્ઠાનં તથા કર્તા કર્ણં ચ પ્રયત્નિયમઃ ઇત્યાદિ જે શ્લોકોવડે શ્રીભગવાન આગળ અદ્વારમાં અધ્યાત્મમાં અધિષ્ઠાન, કર્તા, કારણ, ચેષ્ટા, દૈવ એ પાંચે વિષે સર્વ ક્રમોની કારણતાનું કથન કર્યો. આ પ્રકારની રીતિ આગળ વાચિક તપવિષે તથા માનસ તપવિષે પણ બાણી સેવી.

કોઈ ટીકામાં તો પ્રજ્ઞ શબ્દવડે બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોનો અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે. “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારની પ્રજ્ઞા જે પુરુષને પ્રાપ્ત થયેલી છે, તે પ્રજ્ઞ કહેવાય છે. અહીં દ્વિજ શબ્દવડે કથન કરેલા દ્વિભવિ પુરુષોથી શ્રીભગવાને જે પ્રજ્ઞ પુરુષોનું પૃથક્ કથન કર્યું છે તે આ અર્થનું સૂચન કરવા માટે કથન કર્યું છે:—પૂર્વનાં અનેક જન્મોનાં પુણ્યકર્મોવડે પ્રાપ્ત થયેલી ઈશ્વરની પ્રસન્નતાવડે બ્રહ્મનિષ્ઠત્વરૂપ પ્રજ્ઞત્વ, દ્વિભવિ પુરુષોથી ભિન્ન શુદ્ધાદિકોમાં પણ સંભવિત હોઈ શકે છે. જેમકે વિદુર-ધર્મવ્યાધ ઇત્યાદિકોમાં બ્રહ્મનિષ્ઠત્વરૂપ પ્રજ્ઞત્વ શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ જ છે. વળી જિવો વૈશ્વાત્તથા અદ્વાત્તેષ્વિ વાંચિ વરાં મતિષ્ એ વચનવડે શ્રીભગવાને પોતે જ પૂર્વે કથન કરેલ છે. એવા બ્રહ્મનિષ્ઠત્વરૂપ પ્રજ્ઞપણાવડે સુક્તા શુકાદિકો પણ પૂજન કરવા યોગ્ય છે, એ અર્થનું જોષન કરવા વાસ્તે શ્રીભગવાને, દ્વિભવિપુરુષોથી પ્રજ્ઞ પુરુષોનું પૃથક્ કથન કર્યું છે. (૧૪)

મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્મવિનિગ્રહઃ ।

ભવસંશુદ્ધિરિત્યેતત્તપો માનસમુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થઃ—મનનો પ્રસાદ, સૌમ્યત્વ, મૌન, મનનો વિનિગ્રહ તથા હૃદયની શુદ્ધિ, આ રીતનું સર્વ તપ માનસ તપ કહેવાય છે. ૧૬

ટીકા—હે અર્જુન ! વિધિઓની ચિંતાકૃત વ્યાકુલતાથી રહિતવાત્કરૂપ જે મનની સ્વસ્થતા તેનું નામ મનઃપ્રસાદ છે. સર્વ લોકોના હિતની ઇચ્છા કરવી, તથા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ પદાર્થોનું ચિંતન ન કરવું, એ પ્રકારના સૌમનસ્યનું નામ સૌમ્યત્વ છે. એકાગ્રતાવળે આત્માના ચિન્તન-રૂપ જે નિહિધ્યાસન તે સુનિભાવ કહેવાય છે. આ સુનિભાવનું નામ મૌન છે, અથવા વાક્યદ્રિયના સંયમના હેતુ ભૂત જે મનનો સંયમ તેનું નામ મૌન છે. એ પ્રમાણે બાહ્યકારોએ ‘મૌન’ શબ્દનો અર્થ ઠયો છે. મનની સર્વ વૃત્તિઓનો જે વિશેષ કરીને નિગ્રહ છે, જેને અસ-પ્રજ્ઞાત નામે નિશ્ચય સમાધિ કહે છે, તેનું નામ આત્મવિનિગ્રહ છે. હૃદયરૂપ ભાવની, કામ-ક્રોધ લોભાદિરૂપ મગ્નની નિવૃત્તિરૂપ, જે સમ્યક્ શુદ્ધિ છે, તેનું નામ ભાવસંશુદ્ધિ છે. હૃદયમાં કામ-ક્રોધાદિરૂપ અશુદ્ધિની જે પુનઃ ઉત્પત્તિ ન થવી, એજ શુદ્ધિ વિષે સમ્યક્પણું છે; અથવા અન્ય પુરુષોની સાથે વ્યવહારકાળે જે છળકપટરૂપ માયાથી રહિતપણું છે, તેનું નામ ભાવસંશુદ્ધિ છે. એ પ્રકારનો અર્થ બાહ્યકારોએ કર્યો છે. એ પ્રમાણે મનઃપ્રસાદથી લઈને ભાવસંશુદ્ધિ પર્યંત સર્વે તપ માનસ તપ કહેવાય છે. (૧૬)

અવતરણિકાઃ—ત્રેવેદિગ્ગુણાન્-ધર્ત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે શારીર-વાચિક-માનસ એ લેહે કરીને ત્રણ પ્રકારનો તપ કહ્યો. હવે ત્રણ પ્રકારના તપના સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રણ પ્રકારના લેહ શ્રીભગવાન ત્રણ શ્લોકોવડે કહે છે—

શ્રદ્ધયા પરયા તપં તપંસ્તત્ત્રિવિધં નરૈઃ ।

અફલાકાંક્ષિમિર્યુકૈઃ સાત્ત્વિકં પરિચક્ષતે ॥ ૧૭ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! કૃષ્ણની ઇચ્છાથી રહિત એકાગ્ર ચિંતાવાળા પુરુષે ધરમ શ્રદ્ધાવડે કરેલું જે પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રકારનું તપ છે, તે તપને શિષ્ટ પુરુષ સાત્ત્વિક તપ કહે છે. ૧૭

ટીકા—હે અર્જુન ! કૃષ્ણની અભિલાષાથી રહિત એવા જે સુક્ત પુરુષો છે અર્થાત કાર્યની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ બંનેમાં હર્ષ વિષાદરૂપ વિકારભાવથી રહિત જે સમાહિતચિંતાવાળા અધિકારી પુરુષો છે, એવા નિઃકામ અધિકારી પુરુષોએ અપ્રામાણ્ય શંકારૂપ કલંકથી શુન્ય તથા આસ્તિક્ય યુદ્ધિરૂપ શ્રદ્ધાવડે અનુશાન કરેલા પૂર્વોક્ત શારીર-વાચિક-માનસ એવા ત્રણ પ્રકારના તપને વેદવેત્તા શિષ્ટ પુરુષો સાત્ત્વિક તપ કહે છે. (૧૭)

સત્કારમાનપૂજાર્થં તપો દમ્ભેન ચૈવ યત્ ।

ક્રિયતે તદિહ પ્રોક્તં રાજસં ચલમધુવમ્ ॥ ૧૮ ॥

શ્લોકાર્થઃ—વળી જે તપ, સત્કાર, માન તથા પૂજા માટે દંભવડે જ કરવામાં આવે છે તે તપને શિષ્ટ પુરુષો રાજસ તપ કહે છે. આ તપ આ લોકમાં જ કૃષ્ણ હેવાવાળું છે, સ્વત છે તથા અધુવ છે. ૧૮

ટીકા—હે અર્જુન ! “આ તપસ્વી પ્રાણાયમનું જ એક છે” એ પ્રમાણે અવિવેકી પુરુષોએ કરેલી સ્તુતિ સત્કાર કહેવાય છે. અવિવેકી પુરુષોએ કરેલા અભ્યુત્થાનાદિ માન

જેમના વિષે શરીર પ્રધાન છે એવા કર્તાદિકવડે જે તપ સિદ્ધ થાય છે, તે શરીર તપ કહેવાય છે; પણ દેવળ શરીરવડે જે તપ સિદ્ધ થાય છે તે શરીર તપ કહેવાનું નથી; કારણ કે—જોક-અધિષ્ઠાત તથા કર્તા કરણે વૃષભિવચ્ચ ॥ ઇત્યાદિ જે શ્લોકોવડે શ્રીભગવાન આગળ અદારમા અધ્યાયમાં અધિષ્ઠાન, કર્તા, કારણ, ચેષ્ટા, દૈવ એ પાંચ વિષે સર્વ કર્મોની કારણવાનું કથન કર્યો. આ પ્રકારની રીતિ આગળ વાચિક તપવિષે તથા માનસ તપવિષે પણ બાણી કીવી.

કોઈ દીકામાં તો પ્રજા શબ્દવડે બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોનો અર્થ બહુ ક્યો છે. “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એ પ્રકારની પ્રજા જે પુરુષને પ્રાપ્ત થયેલી છે, તે પ્રાપ્ત કહેવાય છે. અહીં ત્રિજ શબ્દવડે કથન કરેલા દ્વિભવિ પુરુષોથી શ્રીભગવાને જે પ્રાપ્ત પુરુષોનું પૃથક્ કથન કર્યું છે તે આ અર્થનું સૂચન કરવા માટે કથન કર્યું છે—પૂર્વનાં અનેક જન્મોનાં પુણ્યકર્મોવડે પ્રાપ્ત થયેલી ઈશ્વરની પ્રસન્નતાવડે બ્રહ્મનિષ્ઠત્વરૂપ પ્રાગત્વ, દ્વિભવિ પુરુષોથી ભિન્ન શુદ્ધાદિકોમાં પણ સંભવિત હોઈ શકે છે. જેમકે વિદુર-ધર્મવ્યાધ ઇત્યાદિકોમાં બ્રહ્મનિષ્ઠત્વરૂપ પ્રાગત્વ શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ જ છે. વળી જિયો વૈશ્યાસ્થવા ચક્રાસ્તેષ્વિ જાતિ પરાં ગતિષ્ચ એ વચનવડે શ્રીભગવાને પોતે જ પૂર્વે કથન કરેલ છે. એવા બ્રહ્મનિષ્ઠત્વરૂપ પ્રાપ્તપણાવડે સુક્ત શુદ્ધાદિકો પણ પૂજન કરવા યોગ્ય છે, એ અર્થનું યોગ્ય કરવા વાસ્તે શ્રીભગવાને, દ્વિભવિપુરુષોથી પ્રાપ્ત પુરુષોનું પૃથક્ કથન કર્યું છે. (૧૪)

અનુદેગકરં વાક્યં સત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્ ।

સ્વાધ્યાયાભ્યસનં ચૈવ વાઙ્મયં તપ ઉચ્યતે ॥ ૧૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—હું:ખની નહિ પ્રાપ્તિ કરનારું, સત્ય તથા પ્રિય હિત એવું જે વાક્ય છે તથા વેદોનો જે અભ્યાસ છે, તે સર્વ વાઙ્મય તપ કહેવાય છે. ૧૫

દીકા—હું અર્જુન ! જે વાક્ય અનુદેગકર છે અર્થાત્ જે વાક્ય કોઈ પણ શ્રોતા પ્રાણીને હું:ખની પ્રાપ્તિ કરતું નથી, તથા જે વાક્ય સત્ય અર્થાત્ કોઈ પ્રમાણભૂતક છે, જે વાક્યનો અર્થ કોઈ જ્ઞાન્ય પ્રમાણવડે આધિત નથી, જે વાક્ય પ્રિય છે અર્થાત્ તેના ઉચ્ચારણ-કાળે જ શ્રોતા પુરુષની ઓતેન્દ્રિયને સુખની પ્રાપ્તિ કરનારું છે તથા જે વાક્ય હિત છે અર્થાત્ જે વાક્ય આગળ પરિણામવિષે પણ શ્રોતા પુરુષને સુખની જ પ્રાપ્તિ કરનારું છે, તે જ્ઞાન વાઙ્મય તપ છે.

અહીં પ્રિયહિતં ચ યત્ એ વચનમાં રહેલાં ચ શબ્દ અનુદેગકરત્વ-સત્યત્વ-પ્રિયત્વ-હિતત્વ એ ચારે વિશેષણોના સમુચ્ચય કરાવવા વાસ્તે છે, અર્થાત્ જે વાક્ય અનુદેગકરત્વ આદિ ચારે વિશેષણોવડે વિશિષ્ટ છે—કોઈ જ્ઞાન વિશેષણવડે પણ ત્યૂન નથી, તે વાણીનું તપ કહેવાય છે. જેમકે જાતો મન વત્ત સ્વાસ્થ્યં યોગ વાદતિ તથા તે એવો મલિન્યતિ ઇત્યાદિ વાક્યો છે, અર્થાત્ તે પુત્ર ! તું જાત યા, વેદાભ્યાસ અને જિજ્ઞાસા નિરોધરૂપ યોગ તું કર કે જેથી તારુ ક્ષેપ થશે. આ વચનમાં અનુદેગકરત્વ-સત્યત્વ-પ્રિયત્વ-હિતત્વ એ ચાર વિશેષણો વિદ્યમાન છે, એવા વચનનું ઉચ્ચારણ વાઙ્મય તપ કહેવાય છે અર્થાત્ વાચિક તપ કહેવાય છે અને શાસ્ત્રો મેકોના અભ્યાસકાળે જે જે નિયમો રહેલા છે, તે શાસ્ત્રોક્ત નિયમપૂર્વક જે અભ્યાસવેદોનો અભ્યાસ છે, તે મેકોનો અભ્યાસ પણ વાચિક તપ કહેવાય છે. (૧૫)

મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્મવિનિગ્રહઃ ।

ભવસંશુદ્ધિરિત્યેતત્તપો માનસમુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થઃ—મનનો પ્રસાદ, સૌમ્યત્વ, મૌન, મનનો વિનિગ્રહ તથા હૃદયની શુદ્ધિ, આ રીતનું સર્વ તપ માનસ તપ કહેવાય છે. (૧૬)

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! વિષયોની ચિંતાકૃત વ્યાકુલતાથી રહિતતારૂપ જે મનની સ્વસ્થતા તેનું નામ મનઃપ્રસાદ છે. સર્વ લોકોના હિતની ઇચ્છા કરવી, તથા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ પદાર્થોનું ચિંતન ન કરવું, એ પ્રકારના સૌમનસ્યનું નામ સૌમ્યત્વ છે. એકાગ્રતાવટે આત્માના ચિંતન-રૂપ જે નિહિધ્યાસન તે સુનિભાવ કહેવાય છે. આ સુનિભાવનું નામ મૌન છે, અથવા વાક્યદ્વિધના સંયમના હેતુ ભૂત જે મનનો સંયમ તેનું નામ મૌન છે. એ પ્રમાણે બાહ્યકારણે 'મૌન' શબ્દનો અર્થ કર્યો છે. મનની સર્વ વૃત્તિઓનો જે વિશેષ કરીને નિગ્રહ છે, જેને અસ-પ્રજ્ઞાત નામે નિરોધ સમાધિ કહે છે, તેનું નામ આત્મવિનિગ્રહ છે. હૃદયરૂપ ભાવની, કામ-ક્રોધ લોભાદિરૂપ મળની નિવૃત્તિરૂપ, જે સમ્યક્ શુદ્ધિ છે, તેનું નામ ભાવસંશુદ્ધિ છે. હૃદયમાં કામ-ક્રોધાદિરૂપ અશુદ્ધિની જે પુનાઃ ઉત્પત્તિ ન થવી, એજ શુદ્ધિ વિષે સમ્યક્પણું છે; અથવા અન્ય પુરુષોની સાથે વ્યવહારકાળે જે છળકપટરૂપ માયાથી રહિતપણું છે, તેનું નામ ભાવસંશુદ્ધિ છે. એ પ્રકારનો અર્થ બાહ્યકારણે કર્યો છે. એ પ્રમાણે મનઃપ્રસાદથી લઈને ભાવસંશુદ્ધિ પર્યંત સર્વે તપ માનસ તપ કહેવાય છે. (૧૬)

અવતરણિકાઃ—વેદવિજ્ઞુરુપાન્-ધર્માદિ ત્રણ શ્લોકોવડે શારીર-વાચિક-માનસ એ લેટ કરીને ત્રણ પ્રકારનો તપ કહ્યો. હવે ત્રણ પ્રકારના તપના સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રણ પ્રકારના લેટ શ્રીભગવાન ત્રણ શ્લોકોવડે કહે છે:—

શ્રદ્ધયા પરયા તપ્તં તપસ્તત્ત્રિવિધં નરેઃ ।

અફલાકાંક્ષિમિર્યુતૈઃ સાત્ત્વિકં પરિક્ષતે ॥ ૧૭ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! ક્ષણની ઇચ્છાથી રહિત એકાગ્ર ચિત્તવાળા પુરુષે પરમ શ્રદ્ધાવડે કરેલું જે પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રકારનું તપ છે, તે તપને શિષ્ટ પુરુષ સાત્ત્વિક તપ કહે છે. (૧૭)

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! ક્ષણની અભિલાષાથી રહિત એવા જે સુક્ત પુરુષો છે અર્થાત્ કાર્યની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ બન્નેમાં હર્ષ વિષાદરૂપ વિકારભાવથી રહિત જે સમાહિતચિત્તવાળા અધિકારી પુરુષો છે, એવા નિષ્કામ અધિકારી પુરુષોએ અપ્રમાણ્ય શંકારૂપ કલંકથી શૂન્ય તથા આસ્તિક્ય બુદ્ધિરૂપ શ્રદ્ધાવડે અનુશાન કરેલા પૂર્વોક્ત શારીર-વાચિક-માનસ એવા ત્રણ પ્રકારના તપને વેદવેત્તા શિષ્ટ પુરુષો સાત્ત્વિક તપ કહે છે. (૧૭)

સત્કારમાનપૂજાર્થં તપો દમ્ભેન ચૈવ યત્ ।

ક્રિયતે તદિહ પ્રોક્તં રાજસં ચલમધુવમ્ ॥ ૧૮ ॥

શ્લોકાર્થઃ—વળી જે તપ, સત્કાર, માન તથા પૂજા માટે દમ્ભવડે જ કરવામાં આવે છે તે તપને શિષ્ટ પુરુષો રાજસ તપ કહે છે. આ તપ આ લોકમાં જ ક્ષણ દેવાવાળું છે, ભ્રષ્ટ છે તથા અધુવ છે. (૧૮)

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! “આ તપસ્વી પ્રાણણ બહુ જ શ્રેષ્ઠ છે” એ પ્રમાણે અવિવેકી પુરુષોએ કરેલી કૃતિવ સત્કાર કહેવાય છે. અવિવેકી પુરુષોએ કરેલાં અવ્યુત્થાનાદિ માન

કહેવાય છે. અનિવેકી પુરુષોએ કરેલું જે પાદોનું પ્રક્ષાલન તે અર્ચન છે તથા ધનાદિ પદાર્થોનું જે દાન તે પૂજા કહેવાય છે. એવા સત્કાર વાસ્તે, માન વાસ્તે તથા પૂજા વાસ્તે કેવળ દંભ-વડે જે તપ કરવામાં આવે છે, પણ આસ્તિક્ય બુદ્ધિરૂપ શ્રદ્ધાવડે જે તપ કરવામાં આવતું નથી, તે તપને શાસ્ત્રવેત્તા શિષ્ટ પુરુષો રાજસ તપ કહે છે.

રાજસ તપ કેવળ આ લોકનાં કૃણની જ પ્રાપ્તિ કરે છે, પણ પારલૌકિક કૃણની પ્રાપ્તિ કરતું નથી. રાજસ તપ ચલ છે, અર્થાત્ અત્યંત અદૃષ્ટકાળ પર્યન્ત સ્થાયી છે. વળી રાજસ તપ અધ્રુવ છે અર્થાત્ કૃણની જનકતાના નિયમથી રહિત છે, કારણ કે રાજસ તપ કરનારા સર્વ પુરુષોને નિયમવડે સત્કાર-માન-પૂજાદિ પ્રાપ્ત થતા નથી, કિન્તુ કોઈ કોઈ પુરુષને જ સત્કાર માનપૂજાદિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી રાજસ તપ નિયમે કરીને આ લોકના કૃણવિષે પણ હેતુ નથી. (૧૮)

મૂઢગ્રાહેणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ૧૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે તપ દુરાગ્રહવડે આ સંઘાવને પીડા ઉત્પન્ન કરીને કરવામાં આવે છે અથવા અન્ય પ્રાણીના વિનાશ કરવા માટે કરવામાં આવે છે, તે તપને શિષ્ટ પુરુષ તામસ તપ કહે છે. ૧૯

ટીકા:-હે અર્જુન ! અનિવેકની અતિશયતાવડે કરેલા દુરાગ્રહવડે દેહ-ઇન્દ્રિયરૂપ સંઘાતની પીડાએ કરીને જે તપ કરવામાં આવે છે, અથવા અન્ય કોઈ પ્રાણીનો નાશ કરવા વાસ્તે જે તપ કરવામાં આવે છે, તે તપને શાસ્ત્રવેત્તા શિષ્ટ પુરુષોએ તામસ તપ કહ્યું છે. (૧૯)

અવતરણિકા:-પૂર્વે અઘ્યા પરમા તત્ત્વ ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે યથાક્રમે સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રણ પ્રકારનો તપ કહ્યો. હવે, દાતવ્યમિતિ યદાનં ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે યથાક્રમે દાનના સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રણ પ્રકારના લેહનું શ્રીભગવાન કથન કરે છે:-

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ ૨૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-‘આ દાન અવશ્ય કર્તવ્ય છે,’ આ પ્રકારનો નિશ્ચય કરી, જે દાન ઉત્તમ દેશમાં, ઉત્તમ કાળમાં તથા અનુપકારી પાત્રને દેવામાં આવે છે, તે દાન સાત્ત્વિક કહેવાય છે. ૨૦

ટીકા:-હે અર્જુન ! “શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રે આ દાન મારી પ્રત્યે વિધાન કરેલું છે, તેથી શાસ્ત્રની આજ્ઞાની વશતાથી એ દાન મારે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે” એ પ્રકારનો નિશ્ચય કરીને તથા તે દાનના કૃણની ઇચ્છાથી રહિત થઇને, જે સુવર્ણ-અન્ન-ભૂમિ-ગૌ ઇત્યાદિ પદાર્થોનું દાન, ઉત્તમ દેશ વિષે તથા ઉત્તમ કાળ વિષે, અનુપકારી પાત્રની પ્રત્યે આપવામાં આવે છે, તે દાનને શાસ્ત્રવેત્તા શિષ્ટ પુરુષોએ સાત્ત્વિક કહ્યું છે.

કુરુક્ષેત્રાદિ તીર્થભૂમિનું નામ ઉત્તમ દેશ છે. સૂર્યગ્રહણાદિ કાળોનું નામ ઉત્તમ કાળ છે. જે પુરુષ પોતાની ઉપર કદાચિત્ પણ કોઈ ઉપકાર ન કરતો હોય તેનું નામ અનુપકારી છે. વિદ્યા અને તપ અભેવડે જે પુરુષ યુક્ત હોય તેનું નામ પાત્ર છે અથવા પોતાનું તથા દાતા પુરુષનું જે રક્ષણ કરનારો છે તેનું નામ પાત્ર છે. શાસ્ત્રવચન એવું છે કે-ત્રિવાત્સોમ્યા-મારમનો રાદપ પાઠ્યક્ષમ પથ મતિષ્ટીગત્-અર્થાત્ જે પ્રાણી વિદ્યાવડે તથા તપવડે પોતાનું

રક્ષણ કરવામાં તથા હાતા પુરુષનું રક્ષણ કરવામાં સમર્થ હોય, તે બ્રાહ્મણે જ હાતા પુરુષ પાસેથી પ્રતિગ્રહને અહણ કરવું. જે બ્રાહ્મણ વિદ્યાથી રહિત છે તથા તપથી પણ રહિત છે, તે બ્રાહ્મણે કદાચિત્ પણ પ્રતિગ્રહ લેવો નહિ. એવા અનુપકારી પાત્રની પ્રત્યે, ઉત્તમ દેશ-કાળમાં નિષ્કામ થઇને, શાસ્ત્રની વિધિપૂર્વક આપેલું જે સુવર્ણાદિ પદાર્થોનું દાન તે સાત્ત્વિક કહેવાય છે. (૨૦)

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।

दीयते च परिक्रिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ ૨૧ ॥

શ્રેણીકાર્ય:-વળી જે દાન પ્રત્યુપકાર વાસ્તે અથવા સ્વર્ગાદિ ફળના ઉદ્દેશે કરી તથા પશ્ચાત્તાપયુક્ત હેવામાં આવે છે, તે દાન રાજસ કહેવાય છે. ૨૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે દાન પ્રત્યુપકાર વાસ્તે આપવામાં આવે છે અર્થાત્ “આ બ્રાહ્મણને જે હું આ દાન આપીશ તો એ બ્રાહ્મણ કોઇ કાળે મારી ઉપર કોઇ ઉપકાર કરશે” એ પ્રકારની યુદ્ધિવડે કેવળ દુષ્ટ પ્રયોજનની સિદ્ધિ વાસ્તે જ જે દાન આપવામાં આવે છે, અથવા “આ દાનવડે મને સ્વર્ગાદિ ફળ પ્રાપ્ત થશે” એ પ્રમાણે સ્વર્ગાદિ ફળના ઉદ્દેશે કરી જે દાન આપવામાં આવે છે, તથા “આટલું મન મેં શા વાસ્તે ખર્ચ્યું ?” એ પ્રમાણે પશ્ચાત્તાપવાળા થઇને જે દાન આપવામાં આવે છે, તે દાનને શાસ્ત્રવેત્તા શિષ્ટ પુરુષોએ રાજસ દાન કહ્યું છે. અહીં યત્તુ એમાં સહેલો જ શબ્દ, પૂર્વોક્ત સાત્ત્વિક દાનમાં વિલક્ષણતાનું ધોધન કરવા વાસ્તે છે. (૨૧)

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।

असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ૨૨ ॥

શ્રેણીકાર્ય:-વળી જે દાન અદેશકાળવિષે અપાત્રને સત્કારથી રહિત તથા અવજ્ઞાપૂર્વક હેવામાં આવે છે, તે દાનને શિષ્ટ પુરુષ તામસ દાન કહે છે. ૨૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! સ્વભાવથી અથવા દુર્બળ પુરુષોના સંબંધથી પાપના હેતુરૂપ જે અશુચિ સ્થાન છે તે અદેશ કહેવાય છે. પુરુષના હેતુરૂપે કરીને અપ્રસિદ્ધ જે કોઇ કાળ છે, તે અકાળ કહેવાય છે અથવા અશોચ કાળનું નામ અકાળ છે. એવા અદેશવિષે તથા અકાળવિષે વિદ્યાતપથી રહિત નટ-વિટાદિ અપાત્રોની પ્રત્યે જે સુવર્ણાદિ પદાર્થોનું દાન આપવામાં આવે છે, તે દાનને શાસ્ત્રવેત્તા શિષ્ટ પુરુષોએ તામસ કહ્યું છે અને ઉત્તમ દેશ, ઉત્તમ કાળ, ઉત્તમ પાત્ર એ ત્રણે પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ જે દાન અસત્કૃત આપવામાં આવે છે, અર્થાત્ મિત્ર ભાષણ, પાદોનું પ્રસાદન, ચંદન-પુષ્પ-અક્ષતાદિવડે પૂજન ઇત્યાદિરૂપ સત્કારથી રહિત જે દાન આપવામાં આવે છે, તે દાનને પણ શાસ્ત્રવેત્તા-પુરુષોએ તામસ જ કહ્યું છે. (૨૨)

અવતરણિકા:-પૂર્વ પ્રસંગમાં, આહાર-યજ્ઞ-તપ-દાન એ ચારેના સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રણ પ્રકારના લેહ કહીને “સાત્ત્વિક આહારાદિ અવશ્ય થઇવું કરવા યોગ્ય છે અને રાજસ-તામસ આહારાદિ અવશ્ય પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે” એ અર્થ કહ્યો. તેમાં આહાર કેવળ કુધાની નિવૃત્તિરૂપ દૃષ્ટ અર્થની જ સિદ્ધિ કરે છે, ધર્મની ઉત્પત્તિદ્વારા સ્વર્ગાદિરૂપ અદૃષ્ટ અર્થની સિદ્ધિ કરવો નથી. તેથી કોઇ અંગની વિચુલતાવડે આહારના ફળના અભા-

વની શંકા થતી નથી. ધર્મની ઉત્પત્તિદ્વારા, અંતઃકરણની શુદ્ધિરૂપ અથવા સ્વર્ગાદિરૂપ આદ્ય અર્થની પ્રાપ્તિ કરનારા યજ્ઞ-તપ-દાન એ ત્રણેનો, કોઈ મંત્રાદિરૂપ અંગની વિશુલ્લતાથી, ધર્મરૂપ અપૂર્વ કૃણ નહિ ઉત્પન્ન થતાં, તે કૃણનો અભાવ જ થાય છે. આ કારણથી સાત્ત્વિક હોવા છતાં પણ યજ્ઞ-તપ-દાનાવિષે નિષ્કૃણતા જ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે યજ્ઞ-તપ-દાનનું અનુદાન કરનારા મનુષ્યોમા પ્રમાદનું બાહુલ્ય હોવાથી, યજ્ઞાદિ કરતાં કોઈને કોઈ અંગની વિશુલ્લતા અવશ્ય થાય છે. માટે તે વિશુલ્લતાની નિવૃત્તિ કરવાને વાસ્તે એ તત્ત્વ એ ભગવતના નામના ઉચ્ચારણરૂપ સામાન્ય પ્રોત્થિચિત્તનો પેરમકૃપાળુ શ્રીભગવાન અધિકારી જોનાની પ્રત્યે, ઉપદેશ કરે છે:—

ઔત્સદિતિ નિર્દેશો બ્રહ્મણ્યિવિધઃ સ્મૃતઃ ।

બ્રાહ્મણાસ્તેન વેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ વિહિતાઃ પુરા ॥ ૨૩ ॥

સંલોકાર્થ.—‘ઔત્સદ’ આ રીતનું ત્રણ અવયવવાળું પરબ્રહ્મનું નામ સ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે. આ નામવડે સૃષ્ટિના આદિકાળમાં પ્રજાપતિએ બ્રાહ્મણાદિક કર્તા, કારણરૂપ વેદ તથા કર્મરૂપ યજ્ઞ ઉત્પન્ન કર્યો છે. ૨૩

ટીકા:—હે અર્જુન ! જેમ અકાર, ચકાર અને મકાર એ ત્રણ અવયવોવાળું એક જ પ્રલુપ્ત નામ પરબ્રહ્મનું હોય છે, તેમ જ ઔ, તત્ત્વ, સત્ત્વ, એ ત્રણેનાં અવયવોવાળું એ તત્ત્વ એ એક જ નામ (પરબ્રહ્મનું) વેદાદિવેત્તા પુરુષોએ સ્મરણ કર્યું છે. હે અર્જુન ! પૂર્વે વેદાદિવેત્તા મહર્ષિઓએ પણ એ તત્ત્વ એ પરબ્રહ્મનું નામ અવશ્ય સ્મરણ કર્યું, એવું કહેલું છે. એવા નામનું સ્મરણ કરવાથી અધિકારી પુરુષને યજ્ઞ-તપ-દાનાદિ કર્મોમા વિશુલ્લતા દોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

એ વાત સ્મૃતિમા પણ કહેલી છે:—‘બ્રમાદાત્કર્ત્વતાં કર્મ ઐશ્વર્યવેતાદ્યરેષુ યત્ । સ્વરણાદેવ તદ્વિજ્ઞોઃ સર્વળં સ્વાદિતિ છુતિઃ—અર્થાત્—યજ્ઞાદિ કર્મો કરનારા પુરુષના યજ્ઞાદિ કર્મોમાં કોઈ પ્રમાદની વશતાથી, જે કોઈ મંત્રાદિરૂપ અંગના ભંગ થઈ જાય છે, તે મંત્રાદિરૂપ અંગ વિષ્ણુ ભગવાનના સ્મરણથી જ પરિપૂર્ણ થાય છે, એ પ્રમાણે શ્રુતિ ભગવતી કથન કરે છે. વેદવેત્તા શિષ્ટ પુરુષો પણ જે જે વેદિક કર્મનો આરભ કરે છે, તે તે કર્મના આરંભમાં એ તત્ત્વ એ નામનું સ્મરણ કરીને જ તે તે કર્મ કરે છે. તેથી શિષ્ટાચારપ્રમાણથી પણ તે નામના સ્મરણનું વિશુલ્લતાદોષની નિવૃત્તિરૂપ કૃણ સિદ્ધ થાય છે.

હવે, એ તત્ત્વ એ નામના સ્મરણમાં યજ્ઞાદિ કર્મોની વિશુલ્લતા દોષની નિવૃત્તિ કરવાનું સામર્થ્ય કથન કરવાવાસ્તે શ્રીભગવાન બ્રહ્મના નામની સ્તુતિ કરે છે—‘બ્રાહ્મણાસ્તેન’ इति ॥ અહીં બ્રાહ્મણ-શબ્દ, બ્રાહ્મણ-સત્રિય-વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણોનું ઉપલક્ષણ છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે—પૂર્વે સૃષ્ટિના આદિકાળે પ્રજાપતિ બ્રહ્માએ જે બ્રાહ્મણાદિ કર્મોના કર્તા તથા કારણરૂપ વેદ તથા કર્મરૂપ યજ્ઞ ઉત્પન્ન કર્યો છે, તે એ તત્ત્વ એ બ્રહ્મના નામવડે જ ઉત્પન્ન કર્યો છે. તેથી યજ્ઞાદિ સૃષ્ટિના હેતુ હોવાથી એ મહાન પ્રભાવવાળું બ્રહ્મનું નામ વિશુલ્લતાદોષને નિવૃત્ત કરવા સમર્થ જ છે. (૨૩)

અપતરણિકા:—અકાર, ચકાર, મકાર એ ત્રણ અવયવોના વ્યાખ્યાનવડે જેમ અકારાદિ ત્રણ અવયવોના સમુદાયરૂપ ઔકારનું વ્યાખ્યાન થાય છે, તેમ એ તત્ત્વ સત્ત્વ એ ત્રણ અવયવોના વ્યાખ્યાનવડે ઔકારાદિ ત્રણ અવયવોના સમુદાયરૂપ એ તત્ત્વ એ બ્રહ્મના નામનું વ્યાખ્યાન,

પ્રદાના નામની સ્તુતિની અતિશયતા વાસ્તે, શ્રીભગવાન્ આર શ્લોકોવડે કથન કરે છે. તેમાં પ્રથમ શ્લોક શબ્દનું વ્યાખ્યાન કરે છે:-

તસ્માદોમિત્યુદાહત્ય યજ્ઞદાનતપઃક્રિયાઃ ।

પ્રવર્તેતે વિધાનોક્તાઃ સતતં બ્રહ્મવાદિનામ્ ॥ ૨૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-માટે જ એ રીતના શબ્દનો ઉચ્ચાર કરી વેદવેત્તા પુરુષોની વિધિશાસ્ત્રોક્ત યજ્ઞ, દાન તથા તપરૂપ ક્રિયા નિરંતર પ્રવૃત્ત થાય છે. ૨૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! ઓમિતિ વ્રણ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવિષે એ એ શબ્દ-પ્રદાનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. તે કારણથી એ એ શબ્દના ઉચ્ચારણવડે જ વેદવેત્તા પુરુષોની વિધિશાસ્ત્રોપદિત યજ્ઞ-દાન-તપરૂપ સર્વ ક્રિયા નિરંતર પ્રવૃત્ત થાય છે, અર્થાત્ વેદવેત્તા પુરુષો જે જે શાસ્ત્રવિહિત યજ્ઞ-દાન-તપાદિરૂપ ક્રિયાઓ કરે છે, તે તે ક્રિયાની પૂર્વે એ એ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરીને જ પશ્ચાત્ તે તે ક્રિયાઓ કરે છે. એ કારના ઉચ્ચારણના પ્રભાવથી વેદવેત્તા પુરુષોની યજ્ઞ દાનાદિરૂપ ક્રિયા વિશુલ્લતાદોષથી રહિત થઈને સમાપ્ત થાય છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, જે એ તત્ત્વ એ નામ માંહેના એ એવા એક અવધવના ઉચ્ચારણથી પણ જ્યારે સર્વ વિશુલ્લતાદોષની નિવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે સંપૂર્ણ નામના ઉચ્ચારણથી વિશુલ્લતાદોષની નિવૃત્તિ થાય, તેમાં તે વળી શું કહેવાનું હોય ? (૨૪)

અવતરણિકા:-પૂર્વે શ્લોકમાં, કાચ યજ્ઞાદિ કર્મોમાં તથા નિષ્કામ યજ્ઞાદિ કર્મોમાં સાધારણતારૂપે કરીને એ શબ્દનો ઉપયોગ કહ્યો. હવે, સુસુક્ષ્મનકૃત કેવળ નિષ્કામ કર્મમાં તથા શબ્દના ઉપયોગનું કથન કરતાં શ્રીભગવાન્ તથા શબ્દનું વ્યાખ્યાન કરે છે:-

તદિત્યનભિસંઘાય ફલં યજ્ઞતપઃક્રિયાઃ ।

દાનક્રિયાશ્ચ વિવિધાઃ ક્રિયંતે મોક્ષકાંક્ષિભિઃ ॥ ૨૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-મોક્ષની ઇચ્છાવાળા પુરુષો તત્ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરી, ફળની ઇચ્છા નહિ રાખી, નાના પ્રકારની યજ્ઞ તથા તપરૂપ ક્રિયા તેમ જ દાનરૂપ ક્રિયા કરે છે. ૨૫

ટીકા:-હે અર્જુન ! તત્ત્વમસિ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં પ્રસિદ્ધ જે તત્ત્વ એ પ્રદાનું નામ છે, તે તત્ત્વ નામનું ઉચ્ચારણ કરીને જ ફળની ઇચ્છાથી રહિત થઈને, સુસુક્ષ્મ જનો પોતાના અન્તઃકરણની શુદ્ધિ વાસ્તે નાના પ્રકારની યજ્ઞરૂપ ક્રિયાઓ, નાના પ્રકારની તપરૂપ ક્રિયાઓ અને નાના પ્રકારની દાનરૂપ ક્રિયાઓ કરે છે. તથા શબ્દના ઉચ્ચારણના પ્રભાવથી સુસુક્ષ્મ જનોની યજ્ઞ-તપ-દાનાદિરૂપ સર્વ ક્રિયાઓ નિર્વિદ્ને સમાપ્ત થાય છે, તેથી એ તથા શબ્દ પણ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. (૨૫)

અવતરણિકા:-હવે, શ્રીભગવાન્ ત્રીજા સદ્ શબ્દનું એ શ્લોકોવડે વ્યાખ્યાન કરે છે:-

સદ્ભાવે સાધુભાવે ચ સદિત્યેતત્પ્રયુજ્યતે ।

પ્રશસ્તે કર્મણિ તથા સચ્છન્દઃ પાર્થ યુજ્યતે ॥ ૨૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે પાર્થ ! સદ્ભાવમાં તથા સાધુભાવમાં શિષ્ટ પુરુષે સત્ત્વ એ રીતના શબ્દનું ઉચ્ચારણ કર્યું છે તથા પ્રશસ્ત કર્મમાં પણ સત્ત્વ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કર્યું છે. ૨૬

ટીકા:-હે અર્જુન ! સદેવ સૌન્દર્યમ્ આસીવ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં પ્રસિદ્ધ જે સત્ત્વ એ પ્રદાનું નામ છે, તે સદ્ શબ્દને શાસ્ત્રવેત્તા શિષ્ટ પુરુષો સદ્ભાવવિષે ઉચ્ચારે છે, અર્થાત્ જે વસ્તુના

અવિદ્યમાનપણની શંકા થાય છે, તે વસ્તુના વિદ્યમાનપણાવિષે સત્ શબ્દનું ઉચ્ચારણ થાય છે. શિષ્ટ પુરુષો સાધુભાવવિષે પણ સત્ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરે છે, અર્થાત્ જે વસ્તુના અસાધુ-પણની શંકા થાય છે, તે વસ્તુના સાધુપણાવિષે પણ સત્ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરાય છે. તેથી સત્ શબ્દ વિશુલ્લતાદોષની નિવૃત્તિ કરીને યજ્ઞાદિ કર્મોનું સાધુત્વ કરવાને તથા યજ્ઞાદિ કર્મોનાં ફળની વિદ્યમાનતા કરવાને સમર્થ છે. હે અર્જુન ! જેમ સદ્ભાવ વિષે તથા સાધુભાવવિષે સત્ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરાય છે, તેમ પ્રતિબન્ધથી રહિત થકને શીઘ્ર સુખને ઉત્પન્ન કરનારાં વિવાહાદિ માંગલિક કર્મોમાં પણ શિષ્ટ પુરુષો સત્ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરે છે; તેથી એ સત્ શબ્દ, વિશુલ્લતાદોષની નિવૃત્તિ કરીને, યજ્ઞાદિ કર્મો વિષે પ્રતિબન્ધથી રહિત શીઘ્ર ફળની જનકતા સંપાદન કરવા સમર્થ છે. આ કારણથી એ સત્ શબ્દ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. (૨૬)

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।

कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ ૨૭ ॥

સ્લોકાર્થ:-વળી યજ્ઞમાં, તપમાં તથા દાનમાં સ્થિતિ પણ સત્ એ રીતે કથન કરી છે તથા તદર્થીય કર્મ પણ સત્ એ પ્રકારે જ કથન કરવામાં આવ્યું છે. ૨૭

ટીકા:-હે અર્જુન ! યજ્ઞમાં, તપમાં તથા દાનમાં જે સ્થિતિ છે, અર્થાત્ તત્પરતાવડે જે અવસ્થિતિરૂપ નિષ્ઠા છે, તે નિષ્ઠારૂપ સ્થિતિને પણ વિદ્વાન્ પુરુષો સત્ કહે છે તથા તદર્થીય કર્મને પણ સત્ એ નામવડે જ કથન કરે છે. યજ્ઞ-તપ-દાનરૂપ અર્થોમાં ઉત્પન્ન થયેલા જે યજ્ઞાદિકોને અનુકૂળ કર્મવિશેષ છે તેને તદર્થીય કર્મ કહે છે; અથવા જે પ્રદ્યુત્ સત્ નામ કહેલું છે, તે પ્રદ્યુત જેનો અર્થ એટલે વિષય છે, તે તદર્થ કહેવાય છે. એવું શુદ્ધ પ્રદ્યુતવિષ-યક જ્ઞાન છે. પ્રદ્યુતજ્ઞાનને અનુકૂળ કર્મો તદર્થીય કર્મો કહેવાય છે; અથવા ભગવદ્વૈષ્ણુ શુદ્ધિવડે કરેલું કર્મ તે તદર્થીય કર્મ કહેવાય છે. અથવા પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ વાસ્તે કરેલું કર્મ તે તદર્થીય કર્મ કહેવાય છે. એવા તદર્થીય કર્મને પણ વિદ્વાન્ પુરુષોએ સત્ કહેલ છે. તેથી સત્ એ નામ યજ્ઞાદિ કર્મોના વિશુલ્લતાદોષની નિવૃત્તિ કરવામાં સમર્થ હોવાથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. તેથી એ ભાવાર્થ સિદ્ધ થયો કે-જે જે તત્સત્ એ પ્રદ્યુતના નામના એક-એક ક્રોધારા-દિરૂપ અવયવનું પણ આ પ્રકારનું માહારત્ય છે, તે ક્રોધારાદિ ત્રણ અવયવોના સમુદાયરૂપ એ તત્સત્ એ નામનું અત્યંત અદ્ભુત માહારત્ય હોય, એમાં શું કહેવાનું હોય ? (૨૭)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા-“હે ભગવન્ ! આલસ્યાદિ રોપવડે શાસ્ત્રીય વિધિનો પરિત્યાગ કરીને, શ્રદ્ધાવાન્ થઈને કેવળ વૃદ્ધ પુરુષોના વ્યવહારે કરીને યજ્ઞ-તપ-દાનાદિ કર્મો કરનારા પુરુષોને કોઈ પ્રમાદની વશતાથી તે કર્મોમાં વિશુલ્લતાદોષ પ્રાપ્ત થતાં, એ તત્સત્ એ પ્રદ્યુતના નામવડે જ્યારે વિશુલ્લતાદોષની નિવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે શ્રદ્ધાથી રહિતપણાવડે શાસ્ત્રીય વિધિનો પરિત્યાગ કરીને માત્ર પોતાની ઇચ્છાવડે ચતુર્ધિય યજ્ઞાદિ કર્મો કરનારા આસુરી પુરુષોના પણ વિશુલ્લતાદોષની નિવૃત્તિ એ તત્સત્ એ નામવડે જ થયો, તેથી યજ્ઞાદિ કર્મોના સાત્ત્વિકપણાના હેતુભૂત શ્રદ્ધાનું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી” એવી અર્જુનને શંકા થતા શ્રીભગવાન્, શ્રદ્ધાવિના કરેલાં સર્વ કર્મોની નિષ્ફળતાનું કથન કરે છે—

अश्रद्धया कृतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ ૨૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે પાર્થ ! અશ્રદ્ધાવડે જે હવન કરવામાં આવે છે, દાન કરવામાં આવે છે, તપ કરવામાં આવે છે તથા અન્ય પણ જે કાર્ય કર્મ કરવામાં આવે છે તે સર્વ અસત્ નામે કરી કહેવામાં આવે છે, માટે શ્રદ્ધારહિત કર્મ પરલોકમાં પણ ફળ હેતુ નથી, તેમ આ લોકમાં પણ ફળ હેતુ નથી. ૨૮

ટીકા:-હે અર્જુન ! પુરુષ અશ્રદ્ધાવડે અગ્નિમાં જે હવન કરે છે તથા પ્રાદ્યોત્તમી પ્રત્યે જે સુવર્ણાદિ પદાર્થોનું દાન આપે છે તથા શારીર તપ, વાચિક તપ, માનસ તપ, એ ત્રણ પ્રકારનાં જે તપ કરે છે તથા ધીન્ પશુ જે સ્તુતિ-નમસ્કારાદિ કર્મો કરે છે, તે અશ્રદ્ધાવડે કરેલાં હવનાદિ સર્વે કર્મો અસત્ કહેવાય છે, અર્થાત્ તે સર્વે કર્મો અસાધુ જ કહેવાય છે. તેથી શ્રદ્ધાવિના કરેલાં તે કર્મોને એ તત્ત્વ એ નામવડે સાધુભાવ કરવામાં આવતો નથી. વાતપર્ય એ છે કે, જેમ પાપાણી શિલામાં અંકુરની ઉત્પત્તિની યોગ્યતા જ હોતી નથી, તેમ શ્રદ્ધાથી રહિત કર્મોમાં સર્વ પ્રકારે સાધુભાવની યોગ્યતા જ હોતી નથી. એવા સાધુભાવને અયોગ્ય કર્મોમાં એ તત્ત્વ એ નામવડે સાધુભાવ કહાચિત્ પણ સંભવતો નથી.

અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન ! શ્રદ્ધાથી રહિત કર્મો કયા હેતુથી અસત્ કહેવાય છે ?

શ્રીભગવાન તેના વિષે હેતુ કહે છે:-જ તત્ત્વેત્ય નો જ્ઞ જ્ઞિ-હે અર્જુન ! અશ્રદ્ધાથી કરેલું કર્મ પરલોકમાં ફળની પ્રાપ્તિ કરતું નથી, કારણ કે શ્રદ્ધારહિત કર્મો વિશુષ્ટતાદોષગળાં હોવાથી ધર્મરૂપ અપૂર્વનાં ઉત્પાદક થતાં નથી. ધર્મરૂપ અપૂર્વ વિના સ્વર્ગોદ્ધાર પારલૌકિક ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી. વળી શ્રદ્ધાવિના કરેલું કર્મ આ લોકમાં પણ યશરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ કરતું નથી. માટે શ્રદ્ધાહીન પુરુષની શિષ્ટ પુરુષો સ્તુતિ કરતા નથી, કિન્તુ નિન્દા જ કરે છે. તેથી શ્રદ્ધાથી રહિત થકને કરેલું યજ્ઞાદિકરૂપ કર્મ આ લોકમાં ફળની તથા પારલૌકિક ફળની પ્રાપ્તિ કરતું નથી. માટે અંતઃકરણની શુદ્ધિ વાસ્તે અધિકારી પુરુષે સાર્વિક શ્રદ્ધાવડે જ સાર્વિક યજ્ઞાદિ કર્મો કરવાં. એમ શ્રદ્ધાપૂર્વક કરેલા સાર્વિક યજ્ઞાદિકામાં જે કહાચિત્ વિશુષ્ટતાદોષની શંકા પ્રાપ્ત થાય, તે અધિકારી પુરુષે એ તત્ત્વ એ પ્રમાણે બ્રહ્માના નામનું ઉચ્ચારણ કરીને યજ્ઞાદિ કર્મોને વિશુષ્ટતાદોષથી રહિત કરવું.

આ સત્ત્વમાં અધ્યાયમાં નીચે પ્રમાણે અર્થનાં નિર્ણય કર્યો:-આલસ્યાદિ દોષવડે જેમણે શાસ્ત્રવિધિના પરિત્યાગ કર્યો છે, શ્રદ્ધાપૂર્વક પિતા-પિતામહાદિ વૃદ્ધ પુરુષોના વ્યવહાર પ્રમાણે યજ્ઞાદિ કર્મોમાં જેમની પ્રવૃત્તિ છે તથા “શાસ્ત્રની વિધિના પરિત્યાગરૂપ જે આસુર પુરુષોના ધર્મ છે તથા શ્રદ્ધાપૂર્વક કર્મોના અનુષ્ઠાનરૂપ જે દેવોના ધર્મ છે, તે બન્ને ધર્મોવડે યુક્ત હોવાથી પુરુષો શું અસુર છે ? અથવા શું દેવ છે ?” એ પ્રકારના અર્જુનના સંશયના વિષય-ભૂત પુરુષોમાં જે પુરુષો રાજસ-વામસ શ્રદ્ધાપૂર્વક રાજસ-વામસરૂપ યજ્ઞાદિ કર્મો જ કરે છે, તે પુરુષો અસુર કહેવાય છે. એવા અસુર પુરુષો શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત જ્ઞાનસાધનોના અધિકારી નથી. અને જે પુરુષો સાર્વિક શ્રદ્ધાપૂર્વક સાર્વિક યજ્ઞાદિક કરે છે, તે પુરુષો દેવ કહેવાય છે. આ દેવ પુરુષો શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત જ્ઞાનસાધનોના અધિકારી હોય છે; એ પ્રકારના નિર્ણય, શ્રીભગવાને આ અધ્યાયમાં સાર્વિક-રાજસ-વામસ-એ ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધાના પ્રતિપાદનદ્વારા, આહારાદિકાના સાર્વિકાદિ ત્રિવિધયણુવડે સિદ્ધ કર્યો. (૨૮)

આ પ્રમાણે શ્રીમાન ભગવાને ગાયેલી ઉપનિષદમાં બ્રહ્મવિદ્યાના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ

અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ” નામના સપ્તદશાધ્યાય ઉપર શ્રીમદ્ધૃવ-

નાનંદ સ્વામીની રચેલી “ગૃહ્યાર્પણીકા” નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણાર્પણમરુ

અષ્ટાદશ અધ્યાય

સંન્યાસયોગ

અવતરણિકા:-પૂર્વે સત્તરમા અધ્યાયમાં શ્રદ્ધાના સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રણ પ્રકારના લેહનું કથન કરીને કર્મી પુરુષોના સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રણ પ્રકારના લેહ કહ્યા. સાત્ત્વિકોનું અહિં છરાવવા વારતે તથા રાજસ-તામસોના પરિત્યાગ કરાવવા વારતે એ લેહો કથન કર્યાં. હવે, સંન્યાસના સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ પ્રકારના ત્રિવિધપણું કથન કરીને સંન્યાસીઓનું પણ સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ પ્રકારનું ત્રિવિધપણું અવશ્ય કહેવું જોઈએ.

આત્મસાક્ષાત્કારની પછી કરવા યોગ્ય જે કૃણભૂત સર્વ કર્મોના સંન્યાસને શાસ્ત્રમાં વિદ્રસંન્યાસ કહે છે, તે કૃણભૂત સંન્યાસનું પૂર્વે ઔદ્ધમા અધ્યાયમાં શુદ્ધાતીતરૂપે કરીને વ્યાખ્યાન કર્યું હતું. માટે તે કૃણભૂત વિદ્રસંન્યાસ સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ પ્રકારના ત્રિવિધ લેહને યોગ્ય નથી.

આત્મસાક્ષાત્કારની પૂર્વે આત્મસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ અર્થે જે સર્વ કર્મોના સંન્યાસ છે, જે સંન્યાસ આત્મસાક્ષાત્કારની ઇચ્છાવાળો પુરુષ વેદાંતવાક્યોના વિચાર વારતે કરે છે અને જે સંન્યાસને શાસ્ત્રમાં વિવિદિધા સંન્યાસ કહે છે, તેનું પણ ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદા નિષ્તેષ્ણયો મવાર્જન ઇત્યાદિ વચનોવડે પૂર્વે નિર્ણયરૂપે કરીને વ્યાખ્યાન કર્યું હતું. માટે વિવિદિધા સંન્યાસ પણ સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ પ્રકારના ત્રિવિધપણુંને યોગ્ય નથી.

કિન્તુ કૃણભૂત વિદ્રસંન્યાસ તથા વિવિદિધા સંન્યાસ એ બન્ને સંન્યાસ શુદ્ધાતીત સંન્યાસ કહેવાય છે અને જે પુરુષોને આત્મસાક્ષાત્કારની ઉત્પત્તિ થઈ નથી તથા આત્મસાક્ષાત્કારની ઇચ્છારૂપ વિવિદિધાની પણ ઉત્પત્તિ થઈ નથી, એવા તત્ત્વવેત્તાપણથી રહિત તથા જિજ્ઞાસુપણથી રહિત પુરુષોના કર્મોના સંન્યાસનું વ્યાખ્યાન, પૂર્વે ■ સંન્યાસી ચ મોક્ષી ચ ઇત્યાદિ વચનોવડે, ગૌણ સંન્યાસરૂપે કરીને કર્યું હતું, તે સંન્યાસનું સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રિવિધપણું સંભવિત હોઈ શકે છે, તે જ સંન્યાસની વિશેષતા જાણવાની ઇચ્છા કરતો અર્જુન શ્રીભગવાનની પ્રત્યે પ્રશ્ન કરે છે:-

અર્જુન ઉવાચ-સંન્યાસસ્ય મહાવાહો તત્ત્વમિચ્છામિ વેદિતુમ્ ।

ત્યાગસ્ય ચ હૃષીકેશ પૃથકેશિનિપૂદન ॥ ૧ ॥

પ્રત્યોકાર્થ:-અર્જુન કહે છે:-હે મહાબાહુ ! હે હૃષીકેશ ! હે કેશિનિપૂદન ! સંન્યાસના તથા ત્યાગના સ્વરૂપને હું-અર્જુન પૃથક્ જાણવાની ઇચ્છા રાખું છું, માટે કૃપા કરી તે મને કહો. ૧

ટીકા:-હે મહાબાહુ ! હે હૃષીકેશ ! હે કેશિનિપૂદન ભગવન્ ! જે પુરુષોને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ નથી તથા જે પુરુષોને આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છારૂપ વિવિદિધા પણ ઉત્પન્ન થઈ નથી, એવા કર્મોના અધિકારી પુરુષોએ કરેલો જે ક્રિયિત કર્મોના અદ્યવ્યવેટ ક્રિયિત કર્મોના પરિત્યાગ, તે ત્યાગ અંશરૂપ શુદ્ધના યોગથી ગૌણી વૃત્તિથી સંન્યાસ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે અંતઃકરણની શુદ્ધિ વાસ્તે અવિદ્વાન કર્મના અધિકારી પુરુષોએ કરેલો સંન્યાસ સર્વ પ્રકારે કર્મોના ત્યાગરૂપ નથી, કિન્તુ કાંઈક રૂપે કરીને કર્મોના ત્યાગરૂપ છે. એ પ્રકારના

સંન્યાસના સ્વરૂપને હું અર્જુન, સાસ્ત્રિક-રાજસ-તામસ એ પ્રકારના ભેદવડે જાણવાની ઇચ્છા કરું છું તથા ત્યાગના સ્વરૂપને પણ હું સાસ્ત્રિકાદિ ભેદ કરીને જાણવાની ઇચ્છા કરું છું.

તેમાં સંન્યાસ અને ત્યાગ એ બે શબ્દો ઘટ અને પટ એ બે શબ્દોની પેઠે ભિન્નભિન્ન નિવિધાના અર્થના વાચક છે કે ઘટ અને કલશ એ બે શબ્દોની પેઠે એક જ નિવિધાના અર્થના વાચક છે? એ બન્ને પક્ષોમાં બે પહેલા પક્ષનો અંગીકાર થાય તો ત્યાગના સ્વરૂપને સંન્યાસથી પૃથક્ કરીને હું જાણવાની ઇચ્છા કરું છું અને બે દ્વિતીય પક્ષનો અંગીકાર થાય તો સંન્યાસ અને ત્યાગ એ બન્ને શબ્દોની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તભૂત અર્વાચર ઉપાધિનો ભેદ માત્ર કહેવો જોઈએ. સંન્યાસ અને ત્યાગ એ બેમાં એકના વ્યાખ્યાનવડે જ બન્નેનું વ્યાખ્યાન સિદ્ધ થશે.

જેના બન્ને બાહુ મહાન છે તે મહાબાહુ કહેવાય છે. કેશિ નામના દૈત્યનો જેણે નાશ કર્યો છે તે કેશિનિબૂદન કહેવાય છે. એ બન્ને સંગોધનવડે અર્જુને શ્રીભગવાનના બાહ્ય ઉપદ્રવોને નિવૃત્ત કરવાનું સામર્થ્ય સૂચિત કર્યું. હુબીક નામ ઇંદ્રિયોનું છે; તે ઇંદ્રિયોના જે ઇંદ્રિયો અર્થાત્ પ્રવર્તક હોય તે હુબીકેશ કહેવાય છે. એ સંગોધનવડે અર્જુને શ્રીભગવાનને વિષે અંતરના કામ-દોષાદિ ઉપદ્રવોને નિવૃત્ત કરવાનું સામર્થ્ય સૂચિત કર્યું. અહીં ભગવદ્વિષયક અત્યંત અનુરાગથી અર્જુને ભગવાનનાં ત્રણ સંગોધનો કહ્યાં છે.

આ શ્લોકમાં અર્જુનના બે પ્રશ્નો સિદ્ધ થયા. કર્મના અધિકારી અવિદ્વાન્ પુરુષે કરેલા સંન્યાસવિષે પૂર્વોક્ત યજ્ઞાદિ કર્મોનું સાધર્મ્ય પણ રહે છે તથા પૂર્વોક્ત શુણ્ઘાતીતરૂપ બે પ્રકારના સંન્યાસનું સાધર્મ્ય પણ રહે છે. જેમ પૂર્વોક્ત યજ્ઞાદિ કર્મો કર્મના અધિકારી પુરુષથી જ કરાય છે, તેમ સંન્યાસ પણ કર્મના અધિકારી પુરુષથી જ કરવામાં આવે છે. એ જ એ સંન્યાસવિષે પૂર્વોક્ત યજ્ઞાદિ કર્મોના સમાન ધર્મે છે અને જેમ પૂર્વોક્ત શુણ્ઘાતીત નામે બે પ્રકારનો સંન્યાસ, સંન્યાસશબ્દવડે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે, તેમ એ સંન્યાસ પણ સંન્યાસશબ્દવડે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે, એ જ આ સંન્યાસમાં પૂર્વોક્ત શુણ્ઘાતીત નામના બે પ્રકારના સંન્યાસનો સમાન ધર્મ છે. એ પ્રમાણે યજ્ઞાદિકોના સમાન ધર્મવડે તથા શુણ્ઘાતીત નામના બન્ને સંન્યાસોના સમાન ધર્મવડે સંન્યાસવિષે, ત્રિશુણ્ઘાના સંભવ-અસંભવ બન્નેવડે થનારો સંશય પ્રથમ પ્રશ્નના બીજરૂપ છે અને સંન્યાસ તથા ત્યાગ એ બન્ને શબ્દોને ઘટ તથા કલશ એ બે શબ્દોની પેઠે પર્યોયરૂપતા હોવાથી, કર્મોના ત્યાગરૂપે કરીને તથા કર્મ ક્ષણના ત્યાગરૂપે કરીને તે બન્નેની વિલક્ષણતાના કથનથી ઉત્પન્ન થયેલો સંશય દ્વિતીય પ્રશ્નના બીજરૂપ છે. (૧)

અવતરણિકા:-જેમ હુહાર પુરુષ અતિ પ્રયત્ન કરીને સાધ્ય કટાદને છોડીને પહેલાં અદ્યપ્રયત્ન સાધ્ય સૂચીને બનાવે છે, તેમ બહુ વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય અર્થને છોડી, પહેલાં યોદ્ધામાં પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય અર્થનું કથન કરવું, તે સૂચીકટાદન્યાય કહેવાય છે. આ સૂચીકટાદન્યાયવડે અંત્ય-પ્રશ્નને નિવૃત્ત કરવાને વાસ્તે શ્રીભગવાન ઉત્તર આપે છે:-

શ્રીભગવાનુવાચ-કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ ।

સર્વકર્મફલત્યાગં પ્રાહુસ્ત્યાગં વિવક્ષણાઃ ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-શ્રીભગવાન કહે છે:-હે અર્જુન ! કામ્ય કર્મના ત્યાગને સક્તમદર્શી પુરુષે સંન્યાસ જાણે છે તથા વિચાર વિષે કુશળ પુરુષે સર્વ કર્મોના ક્ષણના ત્યાગને ત્યાગ કહે છે. ૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! સ્વર્ગકામો યજેત, પુત્રકામો યજેત, પશુકામો યજેત ઇત્યાદિ વિધિવચનોએ સ્વર્ગાદિ ફળની કામનાવાળા પુરુષોની પ્રત્યે વિધાન કરેલા જ્યોતિષ્ટોમાદિ કામ્યકર્મો અંતઃકરણની શુદ્ધિવિષે કિંચિત્તમાત્ર પણ ઉપયોગ કરવા નથી, એવાં કામ્યકર્મોના ત્યાગને કેટલાક સૂક્ષ્મદર્શી પુરુષો સંન્યાસરૂપ જાણે છે. કારણ કે તમેતં વેદાદ્યવચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિપંતિ, યજેન દાનેન તપસાનાશકેન એ શ્રુતિએ, પ્રતિબંધક પાપોની નિવૃત્તિદ્વારા, નિત્યકર્મોના જ આત્મજ્ઞાન વિષે ઉપયોગ કહ્યો છે. આ શ્રુતિમાં વેદાદ્યવચન શબ્દ બ્રહ્મચારીના સર્વ કર્મોનું ઉપલક્ષણ છે અને યજ્ઞ તથા દાન એ બે શબ્દો ગૃહસ્થના સર્વ કર્મોનું ઉપલક્ષણ છે. તેમ જ તપ તથા અનાશક એ બે શબ્દો વાનપ્રસ્થના સર્વ કર્મોનું ઉપલક્ષણ છે. જ્ઞાનસામ્પન્નતે પૂર્ણ જ્ઞાત્વાવસ્થા કર્મણઃ ઇત્યાદિ વચનોએ પણ પ્રતિબંધક પાપની નિવૃત્તિદ્વારા આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં નિત્ય કર્મોના જ ઉપયોગ કહ્યો છે. તેથી આત્મજ્ઞાનમાં અથવા આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છારૂપ વિવિદિધિમાં નિત્ય કર્મોના જ ઉપયોગ છે, પણ કામ્યકર્મોના આત્મજ્ઞાનમાં તથા વિવિદિધિમાં કિંચિત્ માત્ર પણ ઉપયોગ નથી, તેથી અંતઃકરણની શુદ્ધિપૂર્વક તથા વિવિદિધાની ઉત્પત્તિપૂર્વક આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા પુરુષે ભગવદર્પણ શુદ્ધિવડે નિત્ય કર્મોનું જ અનુષ્ઠાન કરવું અને કામ્ય કર્મોના ફળસહિત પરિત્યાગ કરવો. એ પ્રમાણે એક મત કહ્યો.

હવે બીજા મતનું કથન કરે છે. સર્વકર્મફલસ્વાર્ગ પ્રાપ્તુસ્વાર્ગ વિચક્ષણાઃ હૃતિ ॥ હે અર્જુન ! સર્વે કામ્ય કર્મોના તથા સર્વે નિત્ય કર્મોના ફળનો જે ત્યાગ છે, અર્થાત્ અંતઃકરણની શુદ્ધિની ઇચ્છાવડે વિવિદિધાની પ્રાપ્તિ વાસ્તે જે કામ્ય અને નિત્યરૂપ સર્વ કર્મોનું અનુષ્ઠાન છે, તે સર્વ કર્મોના ફળના ત્યાગને વિચારવિષે કુશલ પુરુષો ત્યાગરૂપ કહે છે. યદ્યપિ સ્વર્ગકામો યજેત । પુત્રકામો યજેત । પશુકામો યજેત ઇત્યાદિ વચનોએ જ્યોતિષ્ટોમાદિ કામ્ય કર્મોનાં સ્વર્ગ-પુત્ર-પશુ ઇત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન ફળો જ કથન કર્યાં છે, તથાપિ અધિકારી પુરુષે સ્વર્ગાદિ ફળોની ઇચ્છા ન કરીને કામ્ય કર્મોં પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિ વાસ્તે જ કરવાં; કારણ કે અશિદ્ધોત્રાદિ કર્મોમાં સ્વભાવથી તેા નિત્યપણું અથવા કામ્યપણું હોતું નથી, કિંતુ કર્તા પુરુષના અભિપ્રાય-વિશેષે કરીને જ અશિદ્ધોત્રાદિ કર્મોમાં નિત્યપણું અથવા કામ્યપણું સિદ્ધ થાય છે. જે અશિદ્ધોત્ર સ્વર્ગાદિ ફળની ઇચ્છાપૂર્વક કરવામાં આવે છે, તે અશિદ્ધોત્રમાં કામ્યપણું હોય છે, પણ જે અશિદ્ધોત્ર સ્વર્ગાદિ ફળની ઇચ્છાથી રહિત થઇને કેવળ ભગવદર્પણ શુદ્ધિવડે કરવામાં આવે છે, તે અશિદ્ધોત્રમાં નિત્યપણું હોય છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છારૂપ વિવિદિધિવિષે કેવળ નિત્ય કર્મોના જ ઉપયોગ હોય છે, પણ વિવિદિધિમાં કામ્ય કર્મોના કિંચિત્ માત્ર પણ ઉપયોગ હોતો નથી. તેથી મુમુક્ષુજને કામ્ય કર્મોના ફળસહિત સ્વરૂપથી જ પરિત્યાગ કરવો. એ પ્રમાણે આ પ્રલોકના પૂર્વાર્ધનો અર્થ સિદ્ધ થયો.

વિવિદિધિવિષે જેમ નિત્ય કર્મોના ઉપયોગ હોય છે, તેમ ફળની ઇચ્છાથી રહિત કામ્ય કર્મોના પણ ઉપયોગ હોય છે. તેથી વિવિદિધાની પ્રાપ્તિ વાસ્તે કામ્ય કર્મોનું તથા નિત્ય કર્મોનું સ્વરૂપથી અનુષ્ઠાન કરવા છતાં પણ અધિકારી પુરુષે કર્મનાં ફળની ઇચ્છા માત્રનો પરિત્યાગ કરવો. એ પ્રમાણે આ પ્રલોકના ઉત્તરાર્ધનો અર્થ સિદ્ધ થયો. આ કહેવાવડે એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, ફળસહિત કામ્ય કર્મોના ત્યાગ ‘સંન્યાસ’ શબ્દનો અર્થ છે અને નિત્ય અને કામ્યરૂપ સર્વ કર્મોના ફળની ઇચ્છાનો જે પરિત્યાગ તે ત્યાગ ‘દયાગ’ શબ્દનો અર્થ છે, તેથી જેમ ઘટ અને પટ એ બંને શબ્દોનો ભિન્ન ભિન્ન બ્વતિવાળો અર્થ થાય

છે, તેમ સંન્યાસ અને ત્યાગ એ બે શબ્દોનો ભિન્ન ભિન્ન જાતિવાળો અર્થ નથી, કિંતુ અંતઃકરણની શુદ્ધિ વાસ્તે સ્વરૂપથી કર્મોનું અનુષ્ઠાન થવા છતાં પણ કર્મનાં ફળની ઇચ્છાના પરિત્યાગરૂપ એક જ અર્થ બંને શબ્દોનો સિદ્ધ થાય છે. એ પ્રમાણે આ શ્લોકવડે એક પ્રશ્નનો નિર્ણય સિદ્ધ થયો. (૨)

અવતરણિકા:—હવે, દ્વિતીય પ્રશ્નનો ઉત્તર કહેવા વાસ્તે, સંન્યાસ શબ્દના અર્થમાં તથા ત્યાગ શબ્દના અર્થમાં ત્રિવિધપણાનું નિરૂપણ કરવા વાસ્તે પહેલા અર્થવિષે વાદીઓની વિપ્રતિપત્તિનું કથન કરે છે:—

ત્યાજ્યં દોષવદિત્યેકે કર્મ પ્રાદુર્મનીપિણઃ ।

યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યમિતિ ચાપરે ॥ ૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—રાગદ્વેષાદિ દોષની માફક કર્મ પણ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, આ રીતે કેટલાક બુદ્ધિમાન્ પુરુષો કહે છે તથા યજ્ઞ, દાન તથા તપરૂપ કર્મ ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી, એ પ્રકારે અન્ય બુદ્ધિમાન્ પુરુષો કહે છે. ૩

ટીકા:—હે અર્જુન ! નિત્ય, નૈમિત્તિક, કામ્ય, પ્રાયશ્ચિત્ત ઇત્યાદિ સર્વે કર્મો પુરુષના બંધના હેતુ હોવાથી દોષવત છે અર્થાત્ સર્વે કર્મો દોષવાળા છે. તેથી અંતઃકરણની શુદ્ધિથી રહિત કર્મના અધિકારી પુરુષોએ પણ સર્વે કર્મો પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. એ પ્રમાણે કેાઈ બુદ્ધિમાન્ પુરુષો કહે છે. અથવા એ વચનનો આ પ્રમાણે બીજો અર્થ કરવો. જેમ અધિકારી પુરુષે રાગદ્વેષાદિ દોષ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, તેમ જેમને આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું નથી તથા જેમને વિવિદિધા ઉત્પન્ન થઈ નથી, એવા કર્મોના અધિકારી પુરુષોએ પણ પોતાના બંધનો હેતુ બાણીને સર્વે કર્મો પરિત્યાગ જ કરવા યોગ્ય છે. આ પ્રમાણે શ્લોકના પૂર્વાર્ધવડે એક પક્ષ સિદ્ધ થયો.

હવે શ્લોકના ઉત્તરાર્ધવડે દ્વિતીય પક્ષ કહે છે:—યજ્ઞદાનતપઃ કર્મં હિતિ ॥ હે અર્જુન ! અંતઃકરણની શુદ્ધિથી રહિત કર્મોના અધિકારી પુરુષોએ અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા વિવિદિધાની ઉત્પત્તિ વાસ્તે યજ્ઞ-દાન-તપરૂપ કર્મોનો કદાચિત્ પણ પરિત્યાગ કરવો નહિ; એ પ્રમાણે કેાઈ બીજા બુદ્ધિમાન્ પુરુષો કહે છે. (૩)

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે કર્મોના પરિત્યાગવિષે વાદીઓની વિપ્રતિપત્તિનું કથન કરીને હવે શ્રીભગવાન્ પોતાના નિશ્ચયનું કથન કરે છે:—

નિશ્ચયં શ્રુણુ મે તત્ર ત્યાગે ભરતસત્તમ ।

ત્યાગો હિ પુરુષવ્યાપ્ર ત્રિવિધઃ સંપ્રકીર્તિતઃ ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે ભરતકુળવિષે શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! આ કર્મત્યાગમાં મારો જે નિશ્ચય છે, તે તું શ્રવણ કર. હે સર્વ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! ત્યાગ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે. ૪

ટીકા:—હે અર્જુન ! અંતઃકરણની શુદ્ધિથી રહિત કર્મોના જે અધિકારી પુરુષ છતાં છે તથા સંન્યાસ અને ત્યાગ એ બે શબ્દોવડે પ્રતિપાદન કરેલો એવો જે ફળની ઇચ્છાપૂર્વક કર્મોનો પરિત્યાગ છે, જે ત્યાગનું સ્વરૂપ પૂર્વે તે મને પૂછ્યું છે. આ ત્યાગવિષે પૂર્વે આચાર્યોએ કરેલા નિશ્ચયને તું-અર્જુન મારા-પરમેશ્વરના વચનવડે શ્રવણ કર.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! આ ત્યાગવિષે એવી શું હિંસ્રેયતા છે કે, જેને તું આપનાં વચનવડે શ્રવણ કરે?”

શ્રીભગવાન્ તે ત્યાગની દુર્વિશેષતાનું કથન કરે છે-ત્યાગો हि इति ॥ હે અર્જુન ! કર્મોનેા અધિકારી પુરુષ જેનો કર્તા છે, એવો જે કૃણી ઇચ્છાપૂર્વક કર્મોનેા ત્યાગ છે, તે ત્યાગ વેદવેદા પુરુષોએ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે. અર્થાત્ તામસ-રાજસ-સાત્વિક એ લેટે કરીને ત્યાગ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે.

અથવા ત્રિવિધઃ સંપ્રકીર્તિતઃ એ વચનનો આ પ્રમાણે અર્થ કરવો. કૃણી ઇચ્છારૂપ વિશેષણ કરીને વિશિષ્ટ કર્મોનેા જે ત્યાગ તે વિશિષ્ટાભાવરૂપ ત્યાગ, વિશેષણના અભાવથી અથવા વિશેષ્યના અભાવથી અથવા વિશેષણ-વિશેષ્ય બન્નેના વિશિષ્ટ અભાવથી ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે. એ પ્રકાર આ પ્રમાણે-કયાંક વિશેષણના અભાવથી વિશિષ્ટનો અભાવ હોય છે, કયાંક વિશેષ્યના અભાવથી વિશિષ્ટનો અભાવ હોય છે અને કયાંક વિશેષણ-વિશેષ્ય બન્નેના અભાવથી વિશિષ્ટનો અભાવ હોય છે; જેમ હંડરૂપ વિશેષણવડે વિશિષ્ટ હંડી પુરુષનો જે અભાવ છે તે વિશિષ્ટાભાવ કહેવાય છે. આ વિશિષ્ટનો અભાવ વિશેષણના અભાવથી અથવા વિશેષ્યના અભાવથી અથવા વિશેષણ-વિશેષ્ય બન્નેના અભાવથી થાય છે. જ્યાં પુરુષરૂપ વિશેષ્ય વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ હંડરૂપ વિશેષણનો અભાવ હોય છે ત્યાં પણ “હંડી પુરુષ નથી” એ પ્રકારની વિશિષ્ટની અભાવવિષયક પ્રતીતિ થાય છે. એમાં હંડરૂપ વિશેષણના અભાવથી હંડવિશિષ્ટ પુરુષનો અભાવ થાય છે; અને જ્યાં હંડરૂપ વિશેષણ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ પુરુષરૂપ વિશેષ્યનો અભાવ હોય છે, ત્યાં પણ “હંડી પુરુષ નથી” એ પ્રકારની વિશિષ્ટાભાવવિષયક પ્રતીતિ થાય છે. એમાં પુરુષરૂપ વિશેષ્યના અભાવથી હંડવિશિષ્ટ પુરુષનો અભાવ થાય છે અને જ્યાં હંડરૂપ વિશેષણનો પણ અભાવ હોય છે તથા પુરુષરૂપ વિશેષ્યનો પણ અભાવ હોય છે, ત્યાં પણ “હંડી પુરુષ નથી” એ પ્રકારની વિશિષ્ટાભાવવિષયક પ્રતીતિ થાય છે. એમાં હંડરૂપ વિશેષણના તથા પુરુષરૂપ વિશેષ્યના-બન્નેના અભાવથી હંડવિશિષ્ટ પુરુષનો અભાવ થાય છે.

તેમ આ પ્રસંગવિષે, કૃણી ઇચ્છારૂપ વિશેષણવડે વિશિષ્ટ જે કર્મ છે, તે વિશિષ્ટ કર્મના ત્યાગરૂપ વિશિષ્ટાભાવ પણ, ઇચ્છારૂપ વિશેષણના અભાવથી, કર્મરૂપ વિશેષ્યના અભાવથી, અથવા ઇચ્છારૂપ વિશેષણના તથા કર્મરૂપ વિશેષ્યના-બન્નેના અભાવથી ત્રણ પ્રકારનો થાય છે. તેમાં કર્મરૂપ વિશેષ્ય વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ કૃણી ઇચ્છારૂપ વિશેષણના પરિત્યાગથી જે ઇચ્છાવિશિષ્ટ કર્મોનેા ત્યાગ છે, તે ઇચ્છારૂપ વિશેષણના અભાવથી ઇચ્છાવિશિષ્ટ કર્મના અભાવરૂપ જે ત્યાગ છે તે પ્રથમ ત્યાગ છે; કૃણુ ઇચ્છારૂપ વિશેષણ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ કર્મરૂપ વિશેષ્યનો જે પરિત્યાગ છે, તે કર્મરૂપ વિશેષ્યના અભાવથી ઇચ્છાવિશિષ્ટ કર્મના અભાવરૂપ જે ત્યાગ છે તે બીજો ત્યાગ છે અને કૃણા ઇચ્છારૂપ વિશેષણના તથા કર્મરૂપ વિશેષ્યના બન્નેના પરિત્યાગથી જે ઇચ્છાવિશિષ્ટ કર્મોનેા પરિત્યાગ છે, તે વિશેષણ-વિશેષ્ય બન્નેના અભાવથી ઇચ્છાવિશિષ્ટ કર્મના અભાવરૂપ જે ત્યાગ છે તે ત્રીજો ત્યાગ છે.

તેમાં પ્રથમ કર્મોનેા ત્યાગ સાત્ત્વિક હોવાથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, બીજો ત્યાગ રાજસ તામસ એ લેટે કરીને બે પ્રકારનો હોય છે. આ બન્ને પ્રકારનો બીજો ત્યાગ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. દુઃખભુદ્ધિવડે કરેલો કર્મોનેા ત્યાગ રાજસ કહેવાય છે અને બ્રાંતિરૂપ વિપર્યાસવડે કરેલો કર્મોનેા ત્યાગ તામસ કહેવાય છે. એ પ્રકારનો કર્મોનેા અધિકારી પુરુષોએ કરેલો જે કર્મોનેા ત્યાગ છે, તે ત્યાગ જ અર્હી અર્જુનના પ્રશ્નનો વિષય છે. શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો હોવાથી

કર્મોના અનધિકારી પુરુષ જેનો કર્તા છે, એવો જે ત્રીજી શુદ્ધાતીત નામે ત્યાગ છે, તે ત્યાગ અહીં અર્જુનના પ્રશ્નનો વિષય નથી.

શુદ્ધાતીત નામે કર્મોના ત્યાગ પણ બે પ્રકારનો હોય છે. એક સાધનરૂપ હોય છે અને બીજો ફળરૂપ હોય છે. ફળની ઇચ્છાના ત્યાગપૂર્વક કર્મોના અનુષ્ઠાનરૂપ સાત્ત્વિક ત્યાગવડે જેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું છે, આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છારૂપ વિવિદિધા જેને ઉત્પન્ન થઈ છે તથા આત્મજ્ઞાનના સાધનભૂત શ્રવણ-મનનરૂપ વેદાંત વિચારને વાસ્તે સ્વર્ગોદિ સર્વ ફળોની ઇચ્છાથી રહિત એવા અધિકારી પુરુષે અંતઃકરણની શુદ્ધિની પછી કરેલો શુદ્ધિના સાધનભૂત સર્વ કર્મોના પરિત્યાગ પ્રથમ સાધનરૂપ ત્યાગ કહેવાય છે. આ સાધનરૂપ ત્યાગને શાસ્ત્રવેત્તા પુરુષો વિવિદિધા સંન્યાસ કહે છે. આ સાધનરૂપ વિવિદિધા સંન્યાસનું, શ્રીભગવાન આગળ નૈકર્મ્યસિદ્ધિ પરમાત્મ એ વચનવડે, કથન કર્યો. જન્માંતરોમાં કરેલાં શ્રવણોદિ સાધનોના અભ્યાસના પરિપાકથી આ જન્મમાં જેને પહેલવહેલો જ આત્મસાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન થયો છે, એવા કૃતકૃત્ય વિદ્વાત્ પુરુષે સ્વતઃજ કરેલો જે ફળની ઇચ્છાનો તથા કર્મોના પરિત્યાગ તે બીજો ફળરૂપ ત્યાગ કહેવાય છે. આ ફળરૂપ ત્યાગને શાસ્ત્રવેત્તા પુરુષો વિદ્વત્સંન્યાસ કહે છે. ફળભૂત વિદ્વત્સંન્યાસનું શ્રીભગવાને વત્સલાત્મરતિરેવ સ્પષ્ટ ઇત્યાદિ બે શ્લોકોવડે પૂર્વે વ્યાખ્યાન કરેલ છે તથા સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનાં લક્ષણોદિકોવડે પણ પૂર્વે બહુ વિસ્તારથી કથન કર્યું છે.

હે અર્જુન ! આ પૂર્વોક્ત રીતે ત્યાગનું સ્વરૂપ અત્યંત હ્રુવિરોધ છે અને તે ત્યાગત્વ તત્ત્વ વૈવિધ્યમિષ્ટાન્તિ એ વચનવડે પૂર્વે ત્યાગનું સ્વરૂપ બાણુવાની પ્રાર્થના કરી છે, માટે મારાં-સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરનાં વચનથી જ ત્યાગના યથાર્થ સ્વરૂપનો ટું-અર્જુન નિશ્ચય કર.

અહીં હે વરતત્તમ ! હે દુરુષમ્માત્ર ! એ બે સંબોધનોવડે શ્રીભગવાને અર્જુનમાં યથાક્રમે કુલ-નિમિત્તક ઉત્કર્ષ તથા સ્વપૌરુષનિમિત્તક ઉત્કર્ષનું કથન કર્યું. તેમ કરીને અર્જુનમાં ત્યાગનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરવાની યોગ્યતા સૂચિત કરી. (૪)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન ! ત્યાગ્યં કોવદિત્યેકે એ શ્લોકમાં કહેલી વાદીઓની વિપ્રતિપત્તિના ડોટીભૂત બન્ને પક્ષોમાં આપનો નિશ્ચય શું છે ? “પ્રથમ પક્ષે આપનો નિશ્ચય છે કે દ્વિતીય પક્ષે આપનો નિશ્ચય છે ? અથવા એ બન્ને પક્ષોથી સિત કોઈ ત્રીજા જ પક્ષે આપનો નિશ્ચય છે ?” એવી અર્જુનને શંકા થતાં વચ્ચેનાતપઃકર્મ ન ત્યાગ્યમિતિ કારણે એ વચનવડે કહેલો જે દ્વિતીય પક્ષ છે, “તે દ્વિતીયપક્ષ જ મારો નિશ્ચય છે” એ પ્રકારનો ઉત્તર, શ્રીભગવાન બે શ્લોકોવડે કથન કરે છે:-

યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાગ્યં કાર્યમેવ તત્ ।

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનોપિણામ્ ॥ ૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-યજ્ઞ, દાન તથા તપરૂપ કર્મ નહિ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, કિન્તુ તે કર્મ કરવા યોગ્ય છે. કારણ કે યજ્ઞ, દાન તથા તપ આ ત્રણ, ફળની ઇચ્છાથી રહિત પુરુષને પાવન કરનારા જ છે. ૫

ટીકા:-હે અર્જુન ! શ્રૌતસ્માર્તરૂપ બે અસિદ્ધોત્તારોદિરૂપ યજ્ઞ છે, ઉત્તમ દેશકાળવિપે સુપાત્રની પ્રત્યે શાસ્ત્રની વિધિ પ્રમાણે જે ગૌ-સુવર્ણ-અન્નાદિ પદાર્થોનું દાન છે, તથા કૃત્સ્ન-ચાંદ્રાયણોદિરૂપ બે તપ છે, (અહીં યજ્ઞ-દાન-તપ એ ત્રણે કર્મો પ્રદ્યાદી-ગૃહસ્થ-વાનપ્રસ્થ

એ ત્રણે આશ્રમોનાં શાસ્ત્રવિહિત સર્વ કર્મોનાં ઉપલક્ષણ છે) તે યજ્ઞ-દાન-તપરૂપ કર્મો, યજ્ઞાદિ કર્મોનાં સ્વર્ગોદિ કૃણની ઇચ્છાથી રહિત પુરુષોને પાવન કરનારાં છે, અર્થાત્ યજ્ઞ-દાન-તપરૂપ કર્મો, જ્ઞાનના પ્રતિબંધક પાપરૂપ મળની નિવૃત્તિ કરીને તથા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિની યોગ્યતારૂપ પુણ્યશુભનું આધાન કરીને, કૃણની ઇચ્છાથી રહિત પુરુષોનાં શોધક જ થાય છે. (અહીં અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિની શુદ્ધિવડે જ અંતઃકરણ ઉપરિત પુરુષોની શુદ્ધિ ભગવાનને અભિપ્રેત છે.) હે અર્જુન! યજ્ઞ-દાન-તપરૂપ કર્મો, કૃણની ઇચ્છાથી રહિત પુરુષોનાં અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરનારાં છે; માટે અંતઃકરણની શુદ્ધિની ઇચ્છાવાળા કર્મના અધિકારી પુરુષે કૃણની ઇચ્છાથી રહિત યજ્ઞ-દાન-તપરૂપ કર્મોના કદાચિત્ પણ પરિત્યાગ કરવો નહિ, કિન્તુ યજ્ઞ-દાન-તપરૂપ કર્મો અવશ્ય કરવાં.

યદપિ ન ત્યાજ્ય એ વચનવડે શ્રીભગવાને યજ્ઞ-દાન-તપરૂપ કર્મનું જે અત્યાગપણું કથન કર્યું છે, તે અત્યાગપણુવડે અર્થથી યજ્ઞ-દાનાદિ કર્મોની કર્તવ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે, માટે પુનઃ કાર્યમેવ તત્ત્વ એ વચનવડે યજ્ઞ-દાનાદિ કર્મોની કર્તવ્યતા કથન કરવી સંભવતી નથી; તથાપિ યજ્ઞ-દાનાદિરૂપ કર્મોની કર્તવ્યતાના અર્થત આદર વાસ્તે શ્રીભગવાને પુનઃ કાર્યમેવ તત્ત્વ એ વચન કથન કર્યું છે. અથવા યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્ય કાર્યમેવ તત્ત્વ એ વચનનો આ પ્રમાણે બીજો અર્થ કરવો; યજ્ઞ-દાન-તપરૂપ કર્મ 'કાર્ય' છે અર્થાત્ કર્તવ્યતારૂપે કરીને વેદે વિધાન કર્યું છે, તે કારણથી યજ્ઞ-દાન-તપરૂપ કર્મોના અધિકારી પુરુષે કદાચિત્ પણ ત્યાગ કરવો નહિ. (પ)

અવતરણિકા:—અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્! યજ્ઞ-દાન-તપરૂપ કર્મોનું જો કદાચિત્ અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરવામાં સામર્થ્ય હોય, તો સ્વર્ગોદિ કૃણની ઇચ્છાવડે કરેલાં યજ્ઞ-દાન-તપરૂપ કર્મો તે અંતઃકરણનાં શોધક હોવાં જોઈએ; તેથી કૃણની ઇચ્છાનો પરિત્યાગ કરવો ઘર્ય જ છે.” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે પાર્થ! વળી આ પૂર્વોક્ત યજ્ઞદાનાદિ કર્મ પણ કર્તૃત્વ અભિમાનના તથા સ્વર્ગોદિ કૃણના પરિત્યાગવડે કરવા યોગ્ય છે, આ રીતનો આદો-પરમેશ્વરનો નિશ્ચિત શ્રેષ્ઠ મત છે. ૬

ટીકા:—અહીં એતાન્યપિ ત્ત્વ એ વચનમાં રહેલો ત્ત્વ શબ્દ પૂર્વોક્ત શંકાની નિવૃત્તિ કરવા વાસ્તે છે. હે અર્જુન! યદપિ કામ્ય કર્મો પણ કર્મસ્વભાવથી પુરુષના અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરે છે, તથાપિ તે કામ્યકર્મજન્ય અંતઃકરણની શુદ્ધિ, કામ્ય કર્મોનાં સુખરૂપ કૃણના ભોગમાં જ ઉપયોગી હોય છે. પણ આવી અંતઃકરણની શુદ્ધિ આત્મજ્ઞાનમાં કિંચિત્ માત્ર પણ ઉપયોગી હોતી નથી.

એ વાત વાર્તિક અંધના કર્તા શ્રીસુરેશ્વરાચાર્યે પણ કહેલી છે:—કામ્યેષિ 'હુદિરસ્યેવ ભોગસિદ્ધર્થમેવ સા । વિદ્યતદ્વાદિ દેહેન ન સૈન્દ્ર મુચ્યતે ફલમ્ ॥ અર્થાત્-કામ્ય કર્મો કરવા છતાં પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિ તો થાય છે, પરંતુ કામ્ય કર્મજન્ય અંતઃકરણની શુદ્ધિ, કેવળ ભોગની સિદ્ધિ વાસ્તે જ થાય છે, જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વાસ્તે હોતી નથી, માટે ઇન્દ્ર સંગ્રાંધી સુખરૂપ

ફળ મલિન અંતઃકરણવાળા વિદ-વરાહાદિ દેહવડે ભોગવવામાં આવતું નથી, કિંતુ શુદ્ધ અંતઃકરણ વાળા દેવદેહવડે જ તે ફળ ભોગવવામાં આવે છે.

અને જે યજ્ઞ-દાન-તપાદિ કર્મો જ્ઞાનવિષે ઉપયોગી અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરે છે, તે સ્વર્ગાદિ ફળની ઇચ્છાપૂર્વક કરેલા બંધના હેતુરૂપ હોવા છતાં પણ, ફળની ઇચ્છા વિના કરેલા હોવાથી બંધના હેતુરૂપ થવા નથી. તેથી સુસુષુબ્ધોએ ફળની ઇચ્છાપૂર્વક યજ્ઞ-દાનાદિ કર્મો કરવાં નહિ, કિંતુ સુસુષુબ્ધોએ સંગતો તથા કૃષ્ણોના પરિત્યાગ કરીને જ કર્મો કરવાં યોગ્ય છે.

તેમાં “યૌત્વનાદિ અવસ્થા, બ્રાહ્મણાદિ વર્ણ તથા ગૃહસ્થાદિ આશ્રમ ઇત્યાદિ જેનામાં નિમિત્ત છે એવો હું આ કર્મોનો કર્તા છું, માટે આ કર્મો અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે” એ પ્રકારનું જે કર્તૃત્વ અભિમાન છે તે સંગ કહેવાય છે; અને કમનના વિષયસત્ત જે કર્મવડે પ્રાપ્ત થનારા સ્વર્ગાદિ પદાર્થો છે, તે ફળ કહેવાય છે. એવા સંગતો તથા કૃષ્ણોના પરિત્યાગ કરીને અધિકારી પુરુષે અંતઃકરણની શુદ્ધિ વાસ્તે જ યજ્ઞ-દાનાદિ કર્મો કરવા યોગ્ય છે, એ પ્રકારનો ભગવાનનો નિશ્ચિત્ત મત છે. આ કારણથી જ, હે પાર્થ ! કર્મના અધિકારી પુરુષોએ યજ્ઞ-દાનાદિ કર્મો ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે કે નહિ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, એ બન્ને મતોવિષે “કર્મો નહિ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે” એ પ્રકારનો માર્ગ-ભગવાનનો મત અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. શ્રીભગવાને પૂર્વે વિશ્વં જુહુ મે વજ એ વચનવડે જે ચોતાનો નિશ્ચય કહ્યો હતો, તે ચોતાના નિશ્ચયનો આ શ્લોકવિષે ઉપસંહાર કર્યો. (૬)

અવતરશિક્ષાઃ-યજ્ઞદાનતપાકર્મ ન ત્યાગ્યમિતિ જ્યારે એ વચનવડે શ્રીભગવાને પૂર્વે કહેલો જે ચોતાનો પક્ષ હતો, તે આટલે સુધી સ્થાપન કર્યો. હવે, ત્યાગ્યં સોપરિત્યેકં કર્મ પ્રાદુર્ભવીરિણઃ એ વચનવડે પૂર્વે કહેલા પરપક્ષનો, પૂર્વોક્ત ત્યાગના નિવિધપણાનું વ્યાખ્યાન કરીને, નિવેધ કરવાનો આદેશ કરે છે:—

નિયતસ્ય તુ સંન્યાસઃ કર્મણો નોપપદ્યતે ।

મોહાત્તસ્ય પરિત્યાગસ્તામસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થઃ-વળી નિત્ય કર્મનો ત્યાગ સંભવતો નથી, નિત્ય કર્મના મોહવડે કરેલા પરિ-ત્યાગને તામસ ત્યાગ કહ્યો છે. ૭

ટીકાઃ-હે અર્જુન ! સ્વર્ગાદિ ફળની ઇચ્છાપૂર્વક કરેલાં કામ્ય કર્મો અંતઃકરણની શુદ્ધિના હેતુ હોતાં નથી, ઉલટાં તે કામ્ય કર્મો પુરુષના બંધના જ હેતુ થાય છે. તેથી કામ્ય કર્મો દોષવાળાં જ છે, માટે બંધનની નિવૃત્તિના કારણરૂપ આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છાવાળા પુરુષે કરેલો કામ્ય કર્મોનો ત્યાગ શાસ્ત્રવડે તથા યુક્તિવડે સંભવતો જ નથી. પરંતુ અંતઃકરણની શુદ્ધિના હેતુ હોવાથી દોષરહિત એવાં જે શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રવિહિત અશિક્ષાત્-સંધ્યોપાસનાદિ નિત્ય કર્મો છે, તે નિત્ય કર્મોનો ત્યાગ કરવો, તે અંતઃકરણની શુદ્ધિની ઇચ્છાવાળા સુસુષુબ્ધોને શાસ્ત્ર-વડે તથા યુક્તિવડે સંભવતું નથી. કિંતુ અંતઃકરણની શુદ્ધિ વાસ્તે સુસુષુબ્ધોએ નિત્ય કર્મોનું અવશ્ય અતુદાન કરવું, એ અર્થ ભાજ્યોર્ણવેર્યોર્ણ વર્ષ કારણક્રવતે એ વચનવડે પૂર્વે પણ પ્રવિપાદન કરવામાં આવેલ છે. હે અર્જુન ! એવાં અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરનારાં નિત્ય કર્મોનો જે મોહની વશતાથી પરિત્યાગ છે, તે તામસ ત્યાગ કહેવાય છે. વેદવિહિત નિત્ય કર્મોવિષે જે નિષિદ્ધપણાનું જ્ઞાન છે, અનર્થના અહેતુરૂપ કર્મોવિષે જે અનર્થના હેતુપણાનું જ્ઞાન છે.

ધર્મરૂપ કર્મોવિષે જે અધર્મપણાનું જ્ઞાન છે તથા અનુજ્ઞાન કરવા યોગ્ય કર્મોવિષે જે નહિ અનુજ્ઞાનપણાનું જ્ઞાન છે, તે સર્વ પ્રાતિજ્ઞાનરૂપ વિપર્યાયને ગ્રોહ કહેવામાં આવે છે. એવા મોહની વશતાથી જે નિત્ય કર્મોનો પરિત્યાગ છે, તે વામસ ત્યાગ કહેવાય છે.

આ પ્રકારનો વિપર્યાયરૂપ ગ્રોહ સાંખ્યશાસ્ત્રવાળા પુરુષોને હોય છે. સાંખ્યશાસ્ત્રવાળાઓનો એ અભિપ્રાય છે કે, જેમ કામ્ય કર્મો દોષવાળાં હોય છે, તેમ અશિદ્ધાન્ત-દર્શ-પૂર્ણમાસ-ચાતુર્માસ્ય-જ્યોતિષ્ટોમ-ધૃત્યાદિ નિત્ય કર્મો પણ દોષવાળાં જ છે. કારણ કે નિત્ય કર્મોમાં પણ ત્રીદિશ આદિકોને કૃતવાવડે, યજ્ઞશાળાના માર્જનવડે તથા અગ્નિવિષે હોમ કરવાવડે જીવોની હિંસા થાય છે તથા પશુઓની હિંસા થાય છે, તેથી નિત્ય કર્મો પણ હિંસારૂપ દોષવાળાં હોવાથી કામ્ય કર્મોની પેઠે દુષ્ટ જ છે અને ન હિંસાત્ત્વગૂણોને એ શ્રુતિએ સર્વ જૂતોની હિંસાનો નિષેધ કર્યો છે, તેથી યજ્ઞવિષે પશુની હિંસા પણ નિષિદ્ધ જ છે અને અંતાકરણની શુદ્ધિ તો હિંસા પ્રધાનવાળાં નિત્ય કર્મો વિના ગાયત્રી આદિ મંત્રોના જપવડે પણ થઈ શકે છે. એ વાત મહાભારતમાં પણ કહેલી છે.— (જપસ્તુ સર્વધર્મેભ્યઃ પરમો ધર્મઃ સ્વપ્તે । અદિત્યા હિ મૃતાનાં જપયજઃ પ્રવર્તે ॥ અર્થાત્—ગાયત્રી મંત્રાદિનો જપ સર્વ ધર્મોથી પરમ ધર્મ કહેવાય છે, કારણ કે જપયજ્ઞથી સિદ્ધ જેટલા જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞો છે, તે સર્વે યજ્ઞો જૂતોની હિંસાવડે જ પ્રવૃત્ત થાય છે; અને જપયજ્ઞ તો જૂતોની અહિંસાવડે જ પ્રવૃત્ત થાય છે.) આ કારણથી જપયજ્ઞ સર્વ ધર્મોથી પરમધર્મ કહેવાય છે. એ વાત મનુએ પણ કહેલી છે:— (ભાષ્યેનૈવ તુ સંસિદ્ધેદ્રાક્ષણો નાત્ર સંશયઃ । કુર્વાત્મયજ્ઞ વા કુર્વાન્મૈત્રો દ્રાક્ષણ સ્વપ્તે ॥ અર્થાત્—ગાયત્રી મંત્રાદિકોના જપવડે જ આદ્યજ્ઞ અંતઃકરણની શુદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે, એ અર્થ વિષે ઈચિત્સામાન પણ સંશય નથી. અંતઃકરણની શુદ્ધિ વાસ્તે અધિકારી પુરુષ ધીર્જ કોઈ કર્મો કરે અથવા ન કરે, અહિંસારૂપ મૈત્રીવાળો પુરુષ જ આદ્યજ્ઞ કહેવાય છે.) ધૃત્યાદિ શાસ્ત્રનાં વચનોએ હિંસા દોષવાળાં નિત્ય કર્મોનો નિષેધ કરી, અંતાકરણની શુદ્ધિ વાસ્તે, ગાયત્રી મંત્રાદિકોના જપનું જે વિધાન કર્યું છે, તેથી અંતાકરણની શુદ્ધિથી રહિત કર્મના અધિકારી પુરુષોએ પણ યજ્ઞાદિ નિત્ય કર્મોનો પરિત્યાગ જ કરવો.

આ પ્રમાણે સાંખ્યવાદીઓનું કહેવું અત્યંત વિરુદ્ધ છે. કારણ કે યજ્ઞમાં જે પશુઆદિકોની હિંસા પુરુષના અનર્થનો હેતુ નથી, કિન્તુ યજ્ઞવિના જે પશુઆદિકોની હિંસા જ પુરુષના અનર્થના હેતુ થાય છે અને ન હિંસાત્ત્વગૂણોને એ શ્રુતિવચન જે જૂતોની હિંસાનો નિષેધ કરે છે, તે પણ યજ્ઞ-યુદ્ધાદિકોવિના જીવોની હિંસાનો નિષેધ કરે છે. એ કદાચિત્ ન હિંસાત્ત્વગૂણોને એ વચન સર્વ હિંસાનો નિષેધ કરતું હોય તો અગ્નિવોમીયં વસ્તુમાત્રેષ્ટ ધૃત્યાદિ વેદનું વચન કે જે યજ્ઞમાં પશુહિંસાનું વિધાન કરે છે, તે સર્વ વચનો વ્યર્થ હોવાં જોઈએ. વેદનાં વચનોને વ્યર્થ કહેવાં તે અત્યંત વિરુદ્ધ છે, તેથી બન્ને પ્રકારનાં વચનોનો પરસ્પર ઉત્સર્ગરૂપ, અપવાદરૂપ માનીને વ્યવસ્થા કરવી ઉચિત છે. ન હિંસાત્ત્વગૂણોને એ વચન ઉત્સર્ગરૂપ છે અને અગ્નિવોમીયં વસ્તુમાત્રેષ્ટ એ વચન ઉત્સર્ગના અપવાદરૂપ છે. અપવાદ સ્થળ સિવાય અન્યત્ર ઉત્સર્ગ વચનની પ્રવૃત્તિ થાય છે, અર્થાત્ “યજ્ઞસુદ્ધાદિકો વિના પુરુષે કોષ જીવની હિંસા ન કરવી” એ પ્રકારનો ઉત્સર્ગ વચનનો અર્થ સિદ્ધ થાય છે, તેથી શાસ્ત્રવિદ્ધિત યજ્ઞ-સંબંધી હિંસા દોષરૂપ નથી. પૂર્વોક્ત મહાભારતનું વચન તથા મનુનું વચન તો કેવળ જપ-યજ્ઞની સ્તુતિપર છે. કોઈ તે વચન યજ્ઞસંબંધી હિંસાવિષે અધર્મપણાનું બોધન કરતું નથી. કારણ “યજ્ઞસંબંધી હિંસા અધર્મરૂપ છે” એ અર્થવિષે તે વચનનું વાતપર્ય નથી, કિન્તુ કેવળ જપની સ્તુતિવિષે જ તે વચનનું વાતપર્ય છે. જે વચનનું જે અર્થવિષે વાતપર્ય હોય છે તે

વચનનો તેજ અર્થ થાય છે. તેથી સાંખ્યવાદીઓનું, વેદવિહિત અગ્નિહોત્ર-દર્શ પૂર્ણમાસ-ચાતુ-
મોર્ય ઇત્યાદિ નિત્ય કર્મોવિષે જે નિષિદ્ધપણાનું જ્ઞાન છે તથા અનર્થના અહિતુરૂપ તે કર્મો-
વિષે જે અનર્થના હિતુપણાનું જ્ઞાન છે તથા ધર્મરૂપ કર્મોવિષે જે અધર્મપણાનું જ્ઞાન છે તથા
અનુદાન કરવા યોગ્ય કર્મોવિષે જે નહિ અનુદાન કરવાનું જ્ઞાન છે, તે સર્વ વિપરીતરૂપ જ્ઞાન
મોહરૂપ જ છે. એવા મોહની વશતાથી જે નિત્ય કર્મોનો પરિત્યાગ તે વામસત્યાગ કહેવાય
છે; માટે મોહ વમરૂપ જ છે. (૭)

અવતરણિકા:-આ પ્રમાણે વામસત્યાગના સ્વરૂપનું કથન કરીને હવે શ્રીમગવાત્ રાજસ-
ત્યાગના સ્વરૂપનું કથન કરે છે—

દુઃખમિત્યેવ યત્કર્મ કાયક્રેશમયાત્યજેત ।

સ કૃત્વા રાજસં ત્યાગં નૈવ ત્યાગફલં લભેત ॥ ૮ ॥

શ્રોતાર્થ:-આ કર્મ દુઃખરૂપ જ છે, જે રીને માની, શરીરના કલેશના ભયથી નિત્ય
કર્મોનો જે ત્યાગ કરવામાં આવે છે તે ત્યાગ રાજસ છે. આવા રાજસ ત્યાગવડે પુરુષ ત્યાગના
ફળને કદાચિત્ પામી શકે નથી. ૮

ટીકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વોક્ત મોહનો અભાવ હોવા છતાં પણ જે પુરુષનું અંતઃકરણ શુદ્ધ
થયું નથી, એવો કર્મોનો અધિકારી પુરુષ, “આ અગ્નિહોત્ર સંધ્યોપાસનાદિ સર્વે નિત્ય
કર્મો દુઃખરૂપ જ છે,” એ પ્રમાણે નિત્ય કર્મોને દુઃખરૂપ માનીને તથા તે નિત્ય કર્મો કર-
વાથી શરીરવિષે થતા કલેશના ભયથી, નિત્ય કર્મોનો જે પરિત્યાગ કરે છે તે પરિત્યાગ રાજસ-
ત્યાગ કહેવાય છે. માટે તે દુઃખ રમેશ્વરરૂપ જ થાય છે. આ કારણથી પૂર્વોક્ત મોહથી રહિત
થયેલો રાજસ પુરુષ રાજસ ત્યાગ કરીને ત્યાગના ફળને પ્રાપ્ત થતો નથી, અર્થાત્ વક્ષમાણ
સાત્ત્વિક ત્યાગના જ્ઞાનનિધારૂપ ફળને રાજસ ત્યાગવાળો પુરુષ પ્રાપ્ત થતો નથી (૮)

અવતરણિકા:-પૂર્વે જે શ્રોતોવડે નિત્ય કર્મોનો વામસત્યાગ તથા રાજસત્યાગ પરિત્યા-
ગન્યતારૂપે કરીને દર્શાવ્યો તેથી “વામસ-રાજસ ત્યાગના પરિત્યાગવડે અધિકારી પુરુષે ક્યાં
કર્મોનો ત્યાગ અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે ?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં “અધિકારી પુરુષે
સાત્ત્વિક ત્યાગ જ શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય છે” એ અર્થનું કથન કરવાં શ્રીમગવાત્ સાત્ત્વિક
ત્યાગના સ્વરૂપનું કથન કરે છે:—

કાર્યમિત્યેવ યત્કર્મ નિયતં ક્રિયતેઽર્જુન ।

સંગં ત્યક્ત્વા ફલં ચૈવ સ ત્યાગઃ સાત્ત્વિકો મતઃ ॥ ૯ ॥

શ્રોતાર્થ:-હે અર્જુન ! આ કર્મ કરવા યોગ્ય જ છે, આ પ્રકારે માની, જે નિત્ય કર્મ,
સંગનો તથા ફળનો ત્યાગ કરી કરવામાં આવે છે, તે ત્યાગને શિષ્ટ પુરુષોએ સાત્ત્વિક માન્યો છે. ૯

ટીકા:-હે અર્જુન ! અગ્નિહોત્ર-સંધ્યોપાસના ઇત્યાદિ નિત્ય કર્મોનું વિધાન કરનારાં
અગ્નિદેવં હૃદોત્તિ । અદરદઃ સંધ્યામુખાસીત ॥ ઇત્યાદિ વચનોમાં યદપિ નિત્ય કર્મોનું ફળ કથન કર્યું
નથી, તથાપિ “વેદવિહિત હોવાથી જે નિત્ય કર્મ માટે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે” એ પ્રકા-
રનો નિશ્ચય કરીને, નિત્યકર્મોના કર્તૃત્વ અભિનિવેશરૂપ સંગનો તથા સ્વર્ગોદિ ફળનો પરિ-
ત્યાગ કરી, અધિકારી પુરુષ પોતાના અંતઃકરણની શુદ્ધિ પર્વત, જે અગ્નિહોત્ર-સંધ્યોપાસનાદિ
નિત્ય કર્મો કરે છે, તેા તે ત્યાગને શિષ્ટ પુરુષોએ સાત્ત્વિક માન્યો છે, અર્થાત્ ફળની ઇચ્છાના
ત્યાગપૂર્વક તથા કર્તૃત્વ અભિમાનના ત્યાગપૂર્વક નિત્ય કર્મોના અનુદાનરૂપ સાત્ત્વિક ત્યાગ

શિષ્ટ પુરુષોને, અંતઃકરણની શુદ્ધિ વાસ્તે આજ્ઞાતારૂપે કરી, અભિમત છે, પણ પૂર્વોક્ત રાજ્ય-તામસ ત્યાગની પેઠે પરિત્યાગ્યતારૂપે કરી અભિમત નથી.

અર્જુનની શંકા:-સ્વર્ગકામો યજેત । પુત્રકામો યજેત । પશુકામો યજેત । ઇત્યાદિ વચનોએ જેમ સ્વર્ગ-પુત્ર-પશુઆદિ ક્રોધોના ઉદ્દેશવડે કામ્ય કર્મોનું વિધાન કર્યું છે, તેમ નિત્ય કર્મોનું વિધાન કરનારાં વચનોએ સ્વર્ગોદિ ક્રોધોના ઉદ્દેશવડે નિત્ય કર્મોનું વિધાન કર્યું નથી. તેથી એમ બહુવામાં આવે છે કે-નિત્ય કર્મોનું કંઈ ક્રૂણ જ નથી. તેથી કલં સ્વક્ષ્મા એવું વચન આપે શામાટે કહ્યું છે ?

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન-યથાપિ નિત્ય કર્મોનું વિધાન કરનારાં વચનોએ સ્વર્ગોદિ ક્રોધોના ઉદ્દેશવડે નિત્ય કર્મોનું વિધાન કર્યું નથી, તથાપિ નિત્ય કર્મોનાં કંઈ ક્રૂણો અવશ્ય અંગીકાર કરવો જોઈએ. એ નિત્ય કર્મોનાં ક્રૂણો અંગીકાર ન કરીએ, તો કલં સ્વક્ષ્મા એ માર-ભગવાનનું વચન જ અસંગત થાય. કારણ કે પ્રાપ્ત વસ્તુનો જ નિષેધ થાય છે, પણ અપ્રાપ્ત વસ્તુનો નિષેધ થતો નથી. જે કહ્યો નિત્ય કર્મોનું કંઈ ક્રૂણ ન થતું હોય, તો કલં સ્વક્ષ્મા એ વચનવડે હું-શ્રીભગવાન નિત્ય કર્મોનાં ક્રૂણો નિષેધ કરત નહિ. તેથી નિત્ય કર્મોનું પણ કંઈક ક્રૂણ છે, એ અર્થ કલં સ્વક્ષ્મા એ મારા-ભગવાનના વચનથી જ બહુવામાં આવે છે.

કેવા શાસ્ત્રકારોએ આ પ્રકારનો ન્યાય કથન કર્યો છે:-પ્રયોજનમત્તરિય મન્દોઽપિ ન પ્રવર્તતે અર્થાત્ ક્રૂણરૂપ પ્રયોજનના ઉદ્દેશ વિના મૂઠ પુરુષ પણ કોઈ કાર્યવિષે પ્રવૃત્ત થતો નથી, તો શુદ્ધિમાન પુરુષ પ્રયોજનના ઉદ્દેશ વિના કાર્યવિષે શા માટે પ્રવૃત્ત થાય ? એટલે કે પ્રવૃત્ત ન જ થાય. તેથી નિત્ય કર્મોનાં જે કંઈ પણ ક્રૂણો અંગીકાર ન કરીએ, તો નિષ્ક્રૂણ એવા નિત્ય કર્મો વિષે કોઈ પણ પુરુષ પ્રવૃત્ત થાય નહિ. આ કારણથી પણ નિત્ય કર્મોનાં કંઈ ક્રૂણો અંગીકાર કરવો જોઈએ.

કેવા આપસ્તંબ ઋષિએ પણ નિત્ય કર્મોનું ક્રૂણ કહ્યું છે કે, તવમાત્રે કલાર્થ નિર્મિતેષ્ઠાયા ગન્ધ હૃત્યગ્રયયેત । एवं फर्म कर्ममाणमथां भक्षयन्ते अर्थात्-જેવી રીતે, જે પુરુષે આન્નક્રૂણોની પ્રાપ્તિ વાસ્તે આન્નનું વૃક્ષ વાળું હોય છે, તે પુરુષને આન્નવૃક્ષની છાયા-સુગંધરૂપ આનુબંગિક ક્રૂણ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી રીતે જે પુરુષે સ્વધર્મ બહીને નિત્ય કર્મોનું અનુષ્ઠાન કર્યું હોય છે, તે પુરુષને નિત્ય કર્મોનાં સ્વર્ગોદિરૂપ આનુબંગિક ક્રૂણ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. મહાત્ ક્રૂણની પ્રાપ્તિની પૂર્વે ઇચ્છા વિના જ જે ક્રૂણ પ્રાપ્ત થાય છે, તે આનુબંગિક ક્રૂણ કહેવાય છે. અંતઃકર-ણની શુદ્ધિદ્વારા આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિવડે જે ભોક્ષની પ્રાપ્તિ છે, તે જ નિત્ય કર્મોનું મહાત્ ક્રૂણ છે. મહાત્ ક્રૂણ આ પુરુષને જ્યાં સુધી પ્રાપ્ત થતું નથી, ત્યાં સુધી પુરુષને નિત્ય કર્મોની વશતાથી સ્વર્ગોદિ આનુબંગિક ક્રૂણ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આપસ્તંબ ઋષિના વચનથી પણ નિત્ય કર્મોનું ક્રૂણ સિદ્ધ થાય છે.

કેવા અગ્નિહોત્ર-સંધ્યોપાસનાદિ નિત્ય કર્મો નહિ કરવાથી જે પ્રત્યવાય ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રત્યવાય નિત્ય કર્મો કરવાવડે ઉત્પન્ન થતો નથી. તેથી પ્રત્યવાયની નિવૃત્તિ પણ નિત્ય કર્મોનું જ ક્રૂણ છે. નિત્ય કર્મો નહિ કરવાથી અધિકારી પુરુષને થતી પ્રત્યવાયની પ્રાપ્તિ શ્રુતિમાં તથા સ્મૃતિમાં પણ કહી છે. શ્રુતિ કહે છે:-જહતા વૈદિકં નિત્યં પ્રત્યવાયો મનેઃપ્ર-અર્થાત્-વેદપ્રતિપાદિત અગ્નિહોત્ર-સંધ્યોપાસનાદિ નિત્ય કર્મો ન કરવાથી અધિકારી પુરુષને પાપરૂપ પ્રત્યવાય પ્રાપ્ત થાય છે. સ્મૃતિ કહે છે કે-(યૌને चापि तया स्वार्त्तं कर्मात्म्यं वसे-द्भिः । तद्विहीनः पतत्येव जालम्बरहितापवत् ॥ અર્થાત્ શ્રીત એવા નિત્ય કર્મોનો તથા સ્માર્ત

નિત્ય કર્મોને આશ્રય કરીને દિવે રહેવું બેધર્મ્ય. શ્રૌત-સ્માર્ત કર્મોથી રહિત થયેલો દિવ્ય અવશ્ય અધોપતન પામે છે; જેવી રીતે યજ્ઞિકા (લોકી) આદિ આલંબનથી રહિત અંધ પુરુષ ગર્ત્તવિષે પતન પામે છે અર્થાત્ પડે છે). એક બીજી સ્મૃતિ કહે છે કે—(પરાં જવહીનસ્ત સંવ્યાહીનો દિવ્યયમ્ । દ્વાદશાહમનગ્રિથ શૂદ્ર એવ ન સંચયઃ ॥ અર્થાત્—જે અધિકારી બ્રાહ્મણ એક દિવસ સૂધી જપથી રહિત રહે છે, તથા ત્રણ દિવસ સૂધી સંધ્યાથી રહિત રહે છે તથા બાર દિવસ સૂધી અગ્નિહોત્રથી રહિત રહે છે, તે બ્રાહ્મણને શૂદ્ર જ બાણવો, એમાં કિંચિત્ માત્ર પણ સંશય નથી.)—એક સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે (અહં સંવ્યાવિરહિતો દ્વાદશાં નિરણિકઃ । ચતુર્દશપતો વિપ્રઃ શૂદ્ર એવ ન સંચયઃ ॥ અર્થાત્—જે બ્રાહ્મણ ત્રણ દિવસ સૂધી સંધ્યાપાસનાથી રહિત છે તથા બાર દિવસ સૂધી અગ્નિહોત્રથી રહિત છે, તે બ્રાહ્મણ ચાર વેદોનો પાઠક હોવા છતાં પણ શૂદ્ર જ બાણવો, એ અર્થ વિષે કિંચિત્ માત્ર પણ સંશય નથી.)—(તત્સ્માન હંપરેસંધ્યાં સાવપ્રાતઃ સમા-હિતઃ । વહંચયતિ યો મોહાત્સ યાતિ નરકં ઘુમ્ ॥ અર્થાત્—સંધ્યાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી બ્રાહ્મણવિષે શૂદ્ર-ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે આધિકારી બ્રાહ્મણે સંધ્યાનું કદાચિત્ પણ ઉલ્લંઘન કરવું નહિ. કિંતુ સાયંકાલવિષે તથા પ્રાતઃકાલવિષે બ્રાહ્મણે સાવધાન થઇને સંધ્યા કરવી. જે બ્રાહ્મણ પ્રમાદની વશતાથી સંધ્યાનો પરિત્યાગ કરે છે, તે બ્રાહ્મણ અવશ્ય નરકને પ્રાપ્ત થાય છે.) ઇત્યાદિ શ્રુતિ-સ્મૃતિવચનોએ, અગ્નિહોત્ર-સંધ્યાપાસનાદિ નિત્ય કર્મો નહિ કરવાથી, અધિકારી પુરુષને પ્રત્યવાયની પ્રાપ્તિ કથન કરી છે. ધર્મેણ વાપમવરતિ તત્સાદ્ધર્મે પરમં વદન્તિ—અર્થાત્—અધિકારી પુરુષ અગ્નિહોત્રાદિ નિત્ય ધર્મ કરીને પ્રતિબંધક પાપોને નિવૃત્ત કરે છે, માટે વેદવેત્તા પુરુષો નિત્ય-ધર્મને પરમ ધર્મ કહે છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિવચનોએ, જ્ઞાનના પ્રતિબંધક પાપોની નિવૃત્તિરૂપ તથા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિની યોગ્યતારૂપ પુણ્યની ઉત્પત્તિરૂપ આત્મસંસ્કારને જ, નિત્ય કર્મોનું ફળ કહ્યું છે. કોઇ શાસ્ત્રવિષે તો સંધ્યાપાસનરૂપ નિત્ય કર્મનું બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિરૂપ ફળ કહ્યું છે.—સંધ્યામુપાસતે ચેતુ સતતં સંશિતવ્રતાઃ । વિષ્ણુતપાપાસ્તે યાંતિ બ્રહ્મલોકમનામયમ્ ॥ અર્થાત્—જે અધિકારી પુરુષો દૈનંદવવાળા થઇને સંધ્યાની ઉપાસના કરે છે, તે પુરુષો સર્વ પાપોથી રહિત થઇને બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે.

એ પ્રમાણે શ્રુતિ-સ્મૃતિઆદિ શાસ્ત્રોમાં નિત્ય કર્મોનું પણ ફળ કહ્યું છે. ફળની ઇચ્છાને પરિત્યાગ કરી અધિકારી પુરુષે નિત્ય કર્મો કરવાં. આ અભિપ્રાયવડે શ્રીભગવાને અહીં કલ્પસ્વરૂપા એ વચનવડે નિત્ય કર્મોનાં ફળનો પરિત્યાગ કહ્યો છે, તેથી શ્રીભગવાનનાં વચનવિષે કિંચિત્ માત્ર પણ વિરોધની શંકા સંભવતી નથી. કિંતુ ત્યાગ અને સંન્યાસ એ બંને શબ્દો ઘટ અને પટ એ બંને શબ્દોની યેઠે ભિન્ન ભિન્ન ભાવિવાળા અર્થના વાચક નથી, કિન્તુ ફળની ઇચ્છાપૂર્વક કર્મોનો ત્યાગ જ બંને શબ્દોનો અર્થ છે; માટે જે અર્થ પૂર્વે કહ્યો હતો, તે અર્થનું અહીં પણ વિસ્તરણ કરવું નહિ.

ફળની ઇચ્છા વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ પૂવેકૃત મોહની વશતાથી અથવા શરીરના કલેશના ભયથી જે નિત્ય કર્મોનો પરિત્યાગ છે, તે ત્યાગ કર્મરૂપ વિશેષ્યના અભાવકૃત વિશિષ્ટાભાવરૂપ છે. વિશેષ્યાભાવ પ્રયુક્ત વિશિષ્ટાભાવરૂપ ત્યાગના તામસપણાવડે તથા રાજસપણાવડે પૂર્વે નિહા કરી. જે નિત્ય કર્મો વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ કર્મોનાં ફળની ઇચ્છાને જે પરિત્યાગ છે, તે ત્યાગ ફળની ઇચ્છારૂપ વિશેષ્યના અભાવકૃત વિશિષ્ટાભાવરૂપ છે. આ વિશેષણાભાવ પ્રયુક્ત વિશિષ્ટાભાવરૂપ ત્યાગની સાત્ત્વિકપણાવડે સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે વિશેષ્યના અભાવકૃત વિશિષ્ટાભાવવિષે તથા વિશેષ્યના અભાવકૃત વિશિષ્ટાભાવ વિષે વિશિષ્ટાભાવપણું સરખું જ છે. તેથી શ્રીભગવાનનાં પૂર્વોપર વચનોમાં કોઇ પણ પ્રકારે

વિદોષ થતો નથી અને કૃષ્ણની ઇચ્છારૂપ વિશેષણના તથા કર્મરૂપ વિશેષ્યના અભાવકૃત જે વિશિષ્ટાભાવરૂપ કર્મોનો ત્યાગ છે, તે ત્યાગ સત્વાદિ ત્રણ ગુણોથી રહિત હોવાથી નિર્ગુણરૂપ જ છે. તેથી નિર્ગુણત્યાગ સાર્વત્રિક-રાજસ-તામસ એ ત્રણ પ્રકારના ત્યાગવિષે ગણવામાં આવતો નથી. એટલા કથનથી આ પ્રકારના અકુશલવારૂપ દોષની પણ નિવૃત્તિ કરી.

તે દોષ આ પ્રમાણે—સ્વાગો દિ પુરુષવ્યાગ્ર વિવિધઃ સંપ્રકીર્તિતઃ એ વચનોવડે પહેલાં ત્રણ પ્રકારના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા કરીને, ત્યારપછી જે પ્રકારના કર્મત્યાગનું કથન કરીને, પશ્ચાત્ તે પ્રતિજ્ઞાને પ્રતિકૂળ કર્મના અનુદાનરૂપ ત્રીજા પ્રકારનું શ્રીભગવાને કથન કર્યું છે, તેથી શ્રીભગવાનને પ્રકટ રીતે અકુશલવારૂપ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે કોઈ પુરુષ ‘ત્રણ બ્રાહ્મણોને લોજન કરાવવું’ એ પ્રકારનું વચન પ્રથમ કહે અને પછી એવું વચન કહે કે—જે કંઠૌઠિન્ય નામે બ્રાહ્મણો અને ત્રીજો ક્ષત્રિય. એ પ્રકારનું વચન કહેનારા પુરુષને પ્રકટ રીતે જ અકુશલવાદોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણ કે પહેલાં ત્રણ બ્રાહ્મણોને લોજન કરાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને પશ્ચાત્ જે બ્રાહ્મણો કહેવા અને ત્રીજો ક્ષત્રિય કહેવો, એ વાત પૂર્વ પ્રતિજ્ઞાની વિસ્મૃતિરૂપ અકુશલવાદોષથી જ થાય છે. તેવી રીતે પહેલાં ત્રણ પ્રકારના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી જે પ્રકારના કર્મોનો ત્યાગ કહેવો અને ત્રીજું કર્મોનું અનુદાન કહેવું, એ વાત અકુશલવાદોષથી થાય છે. આ દોષ અહીં સંભવતો નથી, કારણ કે ત્રણ પ્રકારોવિષે વિશિષ્ટાભાવરૂપ ત્યાગ સામાન્યપણે કરીને એક બીજીપણું પૂર્વે વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ છે. તેથી શ્રીભગવાનવિષે અકુશલતાનું કથન કરવું, એ જ પુરુષોવિષે મહાન્ અકુશલવા છે. (૯)

અપતરણિકા:—હવે, પૂર્વોક્ત સાર્વત્રિક ત્યાગનું મહત્ત્વ કરાવવા વાસ્તે શ્રીભગવાન્ સાર્વત્રિક ત્યાગની જ્ઞાનનિધારૂપ કૃષ્ણનું અંતઃકરણની શુદ્ધિકારી કથન કરે છે:—

ન દેષ્યકુશલં કર્મ કુશલે નાનુપજ્જતે ।

ત્યાગી સત્ત્વસમાવિષ્ઠો મેધાવી છિન્નસંશયઃ ॥ ૧૦ ॥

પ્રલોકાર્થ:—આ પૂર્વોક્ત સાર્વત્રિકત્યાગવાળો પુરુષ જ્યારે સત્ત્વવડે વ્યાપી હોય છે ત્યારે તત્ત્વજ્ઞાનવાળો હોય છે, સર્વ સંશયથી રહિત હોય છે, અશોભન કર્મને પ્રતિકૂળ માનતો નથી તેમ જ શોભન કર્મમાં પ્રીતિ પણ કરતો નથી. ૧૦

ટીકા:—હે અર્જુન ! સાર્વત્રિક ત્યાગવડે શુક્ત અર્થાત્ પૂર્વ પ્રલોકમાં કહેલા પ્રકારે કરીને કર્તૃત્વ અભિનિવેશનો તથા સ્વર્ગોદિ કૃષ્ણની ઇચ્છાનો પરિત્યાગ કરીને, અંતઃકરણની શુદ્ધિવાસ્તે વેદવિહિત નિત્ય કર્મોનું અનુદાન કરનાર ત્યાગી પુરુષ સત્ત્વવડે સમ્યક્ આવિષ્ટ થાય છે. અહીં આત્મ-અનાત્મવિવેક જ્ઞાનના હેતુભૂત, ચિત્તમાં રહેલી-સમ્યક્ જ્ઞાનના પ્રતિબંધક રજ-વમરૂપ મળના રાહિત્યરૂપ જે અવિશયવા છે, તે સત્ત્વ કહેવાય છે. આ સત્ત્વવડે ત્યાગી પુરુષ સમ્યક્ વ્યાપ્ત હોય છે. ઉક્ત સત્ત્વની વ્યાપ્તિમાં જે નિયમવડે આત્મજ્ઞાનરૂપ કૃષ્ણનું જનકપણું છે, એ જ સમ્યક્પણું છે. અર્થાત્ ભગવદ્દર્શિત નિત્ય કર્મોના અનુદાનથી પાપરૂપ મળના અપકર્ષરૂપ સંસ્કારવડે તથા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિની યોગ્યવારૂપ પુણ્ય ગુણના આધારરૂપ સંસ્કારવડે જ્યારે અંતઃકરણ સંસ્કૃત થાય છે, ત્યારે ત્યાગી પુરુષ મેધાવી કહેવાય છે.

વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ-દમોદિ યદ્ સંપત્, યુગુક્તતા, સર્વ કર્મોનો વિધિવત્ પરિત્યાગ તથા બ્રહ્મવેત્તા ગુરુની સમીપે ગમન ઇત્યાદિ સાધનોવડે તથા બ્રહ્મવેત્તા ગુરુના સુખથી વેદાંત-શાસ્ત્રનું શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન એ ત્રણ સાધનોવડે ઉત્પન્ન થયેલું તથા તત્ત્વમતિ આદિ વેદાંત મહાવાક્ય જેનું કરણ છે તથા જેમાંથી સર્વ અપ્રામાણ્ય શંકા નિવૃત્ત થઈ છે તથા

અખંડ-અદ્વિતીય-ચૈતન્ય વસ્તુને વિષય નહિ કરનાર એવું જે અર્હબ્રહ્માસ્મિ એ પ્રકારનું પ્રજ્ઞા-
ત્માનું એકમ જ્ઞાન જેને મેધા કહેવામાં આવે છે, તે વડે જે પુરુષ નિત્ય જ યુક્ત હોય છે
તે મેધાવી કહેવાય છે. આવો પુરુષ મેધાવી થાય છે અર્થાત્ સ્થિતપ્રજ્ઞ થાય છે. સ્થિતપ્રજ્ઞતાના
ક્ષણવિષે તે પુરુષ છિન્નસંશય થાય છે. આત્મસાક્ષાત્કારવડે જેના સર્વ સંશયો છિન્ન થયા છે,
એટલે કે નિવૃત્ત થયા છે, તે છિન્નસંશય કહેવાય છે. વાત્પર્ય એ છે કે, અહ બ્રહ્માસ્મિ એ પ્રકારની
પ્રજ્ઞાવિધારૂપ મેધાવડે પુરુષની અવિદ્યા નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને આ અવિદ્યા જ સર્વ સંશ-
યોની ઉત્પત્તિવિષે કારણ છે. માટે કારણરૂપ અવિદ્યા નિવૃત્ત થયા પછી અવિદ્યાના કાર્યરૂપ
સર્વ સંશયોથી તથા વિષયોથી વતવવેત્તા પુરુષ રહિત થાય છે.

આત્મસાક્ષાત્કારવડે અવિદ્યાની નિવૃત્તિદ્વારા જે સંશયોની નિવૃત્તિ થાય છે, તે સંશયો
માં પ્રમાણ છે:-સંશિત, આગામિ, વત્તમાન એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મોવડે મને કોઈ લેપ છે કે
નથી? અને કર્તૃત્વ-લોકાતૃત્વાદિ સંસાર આત્માને યાય છે કે અંતઃકરણાદિ આત્માને યાય
છે? મોક્ષનો આ હેતુ યોગ છે, ઉપાસના છે, કર્મ છે કે આત્મસાક્ષાત્કાર છે? અને સાલોક્ય-
સામીપ્ય-સામ્ય-સામુજ્ય એ જ મોક્ષ છે કે આ જન્મમાં પ્રજ્ઞાત્મરૂપે સ્થિતિ મોક્ષ છે?
આ સર્વ સંશયોવિષે અંતની કોટિ સિદ્ધાંતરૂપ જાણવી અને આદિની કોટિ પૂર્વ પક્ષરૂપ
જાણવી. ઇત્યાદિ સર્વ સંશયોથી તથા દેહાદિકોવિષે આત્મતત્ત્વચ્છિદ્ધરૂપ સર્વ વિષયોથી તત્ત્વ-
વેત્તા પુરુષ ત્યારે રહિત થાય છે, ત્યારે સર્વ કર્મોથી રહિત હોવાથી તે વતવવેત્તા પુરુષ
અંદુશલ કર્મોવિષે દ્રેષ કરતો નથી અર્થાત્ અજ્ઞાની પુરુષોના બધનનો હેતુ હોવાથી અશો-
ભનરૂપ કામ્ય અર્થાત્ નિષિદ્ધ કર્મોને વતવવેત્તા પુરુષ પ્રતિકૂલતારૂપ માનતો નથી અને
અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા આત્મજ્ઞાનનો હેતુ હોવાથી શોભનરૂપ નિત્ય કર્મોવિષે પણ વતવવેત્તા
પુરુષ પ્રીતિ કરતો નથી, જેથી કર્તૃત્વ-લોકાતૃત્વ અભિમાનથી રહિત હોવાથી તે વતવવેત્તા પુરુષ
કૃપકૃત્ય જ છે. એવા કૃતકૃત્ય વતવવેત્તા પુરુષને કોઈ કર્મમાં દ્રેષ તથા કોઈ કર્મમાં પ્રીતિ
સંભવતી નથી. એ સર્વ અર્થ શ્રુતિમાં પણ કહ્યો છે:-નિયતે હૃદયચિન્તિતયંતે સર્વસંયદાઃ ॥-
અર્થાત્-“હું પ્રજ્ઞારૂપ છું” એ પ્રકારનો પ્રજ્ઞાસાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત થતાં વતવવેત્તા પુરુષની ચિત્તની
જડઅંધિ લોહિત થાય છે, પૂરોક્ત સર્વ સંશયો પણ છેદાય છે તથા પુણ્યપાપરૂપ સર્વ કર્મો
પણ ક્ષય પામે છે. હે અર્જુન! સાત્ત્વિક ત્યાગનું આ પ્રકારનું મહાન્ ફળ છે, માટે અધિકારી
પુરુષે મહાન્ પ્રયત્નવડે પણ સાત્ત્વિક ત્યાગ જ સંપાદન કરવો. (૧૦)

અવતરણિકા:-કર્મવિષે પ્રવૃત્તિના હેતુશ્ચ જે રાગદ્વેષાદિ છે, તે રાગદ્વેષાદિ જ્ઞાનવાન્ પુરુ-
ષવિષે નથી; તેથી જ્ઞાનવાન્ પુરુષવિષે સર્વ કર્મોના પરિત્યાગ સંભવિત હોઈ શકે છે. એ અર્થ
પૂર્વ શ્લોકમાં કહ્યો. હવે, અજ્ઞાની પુરુષવિષે સર્વ કર્મોના પરિત્યાગ સંભવતો નથી; એ અર્થ-
વિષે શ્રીભગવાન્ હેતુ કહે છે.—

નહિ દેહમૃતા શક્યં ત્યક્તું કર્માણ્યરોપતઃ ।

યસ્તુ કર્મફલત્યાગી સ ત્યાગીત્યભિધોતે ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-દેહાભિમાની પુરુષે નિરોધપણથી કર્મત્યાગ કરવો શક્ય નથી, માટે જે
અજ્ઞાની પુરુષ કર્મના ફળનો ત્યાગી છે તે અજ્ઞાની પુરુષ પણ ત્યાગી એવા નામવડે કહે-
વામાં આવે છે. ૧૧

ટીકા:-“હું મરુપ્ય છું,” “હું પ્રજ્ઞા છું” “હું શુદ્ધ છું” એ પ્રકારના અભાષિત
અભિમાનવડે જે પુરુષ દેહને ધારણ કરે છે અથવા યોગણ કરે છે, તેનું નામ દેહજુત છે

અર્થાત્ કર્મના અધિકારના હેતુભૂત જે બ્રાહ્મણાદિક વર્ણો છે તથા ગૃહસ્થાદિક આશ્રમોના આશ્રયરૂપ તથા કર્તૃત્વ-લોકતૃત્વાદિકોના આશ્રયરૂપ એવો જે સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ શરીર-ઈન્દ્રિયા-દિકોના સંઘાતરૂપ દેહ છે, તે આનાદિ અવિદ્યારૂપ વાસનાઓની વશતાથી વ્યવહારની યોગ્યતારૂપે કરીને ક્ષિપત હોવાથી અસત્ય છે, અને એવા અસત્ય દેહને સત્યરૂપ દેખનાર તથા પોતાથી ભિન્ન હોવા છતાં પણ તે દેહને પોતાથી અભિન્ન દેખનાર જે પુરુષ પૂર્વોક્ત અભિ-માનવડે તે દેહને ધારણ કરે છે અથવા પોષણ કરે છે, તેનું નામ દેહભૂત છે. વાતપર્ય એ છે કે, જેનું કર્મના અધિકારના હેતુભૂત દેહાભિમાન નિવૃત્ત થયું નથી, તેનું નામ દેહભૂત છે. આ દેહભૂત પુરુષ કેવો છે? કર્મોવિષે પ્રવૃત્તિના હેતુભૂત રાગદ્વેષાદિકોનાં બાહુલ્યવડે નિરંતર તે કર્મોવિષે પ્રવર્તમાન છે. એવો વિવેક-જ્ઞાનથી શૂન્ય દેહાભિમાની પુરુષ તત્ત્વવેત્તા પુરુષની પેઠે નિઃશેષતઃ કર્મોના પરિત્યાગ કરી શકતો નથી; કારણ કે જ્યાં સુધી કારણ સામગ્રી વિદ્યમાન હોય છે, ત્યાં સુધી કાર્યનો પરિત્યાગ નિઃશેષતઃ કરવામાં આવતો નથી. રાગદ્વેષાદિ-રૂપ કારણ સામગ્રી અજ્ઞાની પુરુષવિષે વિદ્યમાન છે, તેથી જે અજ્ઞાની અધિકારી અંતઃકરણની શુદ્ધિ વાસ્તે કર્મો કરતો હોવા છતાં પણ, પરમેશ્વરની કૃપાની વશતાથી કર્મોનાં ફળોના પરિ-ત્યાગ કરે છે, તે અધિકારી પુરુષ પણ ત્યાગી કહેવાય છે. અર્થાત્ કર્મકર્તા અજ્ઞાની પુરુષ વાસ્તવિક રીતે અત્યાગી હોવા છતાં પણ સ્તુતિને વાસ્તે ‘ત્યાગ’ શબ્દની ગૌણી વૃત્તિવડે ત્યાગી કહેવાય છે તથા નિઃશેષતઃ સર્વ કર્મોના પરિત્યાગ તો દેહાભિમાનથી રહિત પરમાર્થદર્શી પુરુષ જ કરી શકે છે. તેથી પરમાર્થદર્શી તત્ત્વવેત્તા પુરુષ જ ‘ત્યાગ’ શબ્દની મુખ્ય વૃત્તિવડે ‘ત્યાગી’ એ નામવડે કહેવામાં આવે છે.

અહીં યત્ન એ વચનમાં રહેલો જ શબ્દ કર્મફલત્યાગી પુરુષની હૃલ્લભતાનું યોધન કરવા વાસ્તે છે, અર્થાત્ ફળની ઇચ્છાનો પરિત્યાગ કરીને અંતઃકરણની શુદ્ધિ વાસ્તે નિત્ય કર્મો કરનારો પુરુષ પણ હૃલ્લભ જ છે. (૧૧)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-હે ભગવન! દેહાભિમાનવાળો તથા પરમાત્મજ્ઞાનથી રહિત એવો કર્મી પુરુષ પણ ફળની ઇચ્છાના પરિત્યાગ માત્રથી ગૌણ સંન્યાસી કહેવાય છે, અને દેહાભિમાનથી રહિત તથા પરમાત્મજ્ઞાનવાળો અને ફળસંહિત સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરનારો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ મુખ્ય સંન્યાસી કહેવાય છે. એ અર્થ પૂર્વ સ્લોકમાં આપે કહ્યો. તેમાં ગૌણ સંન્યાસીના ફળવિષે તથા મુખ્ય સંન્યાસીના ફળવિષે શી વિશેષતા છે, કે જે વિશેષતાના અભાવવડે એક સંન્યાસીવિષે ગૌણપણું હોય છે અને જે વિશેષતાના લાભવડે બીજા સંન્યાસીવિષે મુખ્યપણું હોય છે? કર્મનાં ફળનું ત્યાગીપણું તો બન્નેવિષે સરખું જ હોય છે. તેથી તેમ કરવાથી પણ વિશેષતા સંભવતી નથી, કિન્તુ એથી કેાઇ બીજું જ વિશેષ કહેવું નોઇએ, એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન કહે છે:-

અનિષ્ટમિદં મિશ્રં ચ ત્રિવિધં કર્મણઃ ફલમ્ ।

ભવત્યત્યાગિનાં પ્રેત્ય ન તુ સંન્યાસિનાં કવિત્ ॥ ૧૨ ॥

નોંધાર્થ:-ગૌણ સંન્યાસીઓને તો મરણ પછી કર્મનું અનિષ્ટ, ઇષ્ટ તથા મિશ્ર આ ત્રણ પ્રકારનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તથા મુખ્ય સંન્યાસીઓને તો કેાઇપણુ વખત ત્રિવિધ ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી. ૧૨

ટીકા:-હે અર્જુન! કર્મોનાં સ્વર્ગાદિ ફળોના ત્યાગવાળા હોવા છતાં પણ કર્મોનું અનુદાન કરનારા જે આત્મજ્ઞાનથી રહિત ગૌણ સંન્યાસીઓ છે, તેઓ અત્યાગી કહેવાય છે. આ

આત્માગી પુરુષો આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છારૂપ વિવિધિયાની ઉત્પત્તિપર્યંત અંતઃકરણની શુદ્ધિ સંપાદન કરવાં પૂર્વે જ મરણને પ્રાપ્ત થયેલા હોય છે; માટે આત્માગી પુરુષોને મરણની પછી, પૂર્વ કરેલાં કર્મોનાં શરીરના અહલ્યરૂપ ક્ષણ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં કર્મજનઃ એ શબ્દવડે યદ્યપિ એક જ કર્મનું કથન કર્યું છે, તથાપિ એક કર્મવિષે ત્રણ પ્રકારનાં ક્ષણની જનકતા સંભવતી નથી. તેથી કર્મજનઃ એ શબ્દ, કર્મત્વજાતિવિશિષ્ટ પુણ્ય-પાપ-મિશ્રિત ત્રણ પ્રકારનાં જ કર્મોના વાચક છે. શરીરના અહલ્યરૂપ કર્મનું ક્ષણ, કારણરૂપ કર્મોના ત્રિવિધપણ્યવડે અનિષ્ટ-ઇષ્ટ-મિશ્ર એ ત્રણ પ્રકારનું જ થાય છે. તેમાં પાપ કર્મનું અનિષ્ટ ક્ષણ થાય છે, પુણ્ય કર્મનું ઇષ્ટ ક્ષણ થાય છે અને પુણ્ય-પાપ ગમે કર્મોનું મિશ્ર ક્ષણ થાય છે. “આ શરીર મને પ્રાપ્ત ન થાય” એ પ્રકારના પ્રતિકૂલતાજ્ઞાનનાં વિષય નારકીય-વિરેક શરીરોની પ્રાપ્તિ અનિષ્ટ ક્ષણ કહેવાય છે, “આ શરીર મને પ્રાપ્ત થાય” એ પ્રકારનાં અનુકૂલતાજ્ઞાનનાં વિષય દેવાદિ શરીરોની પ્રાપ્તિ ઇષ્ટક્ષણ કહેવાય છે અને પાપકર્મોના ક્ષણ-યુક્ત તથા પુણ્યકર્મોના ક્ષણયુક્ત મનુષ્યશરીરોની પ્રાપ્તિ મિશ્ર ક્ષણ કહેવાય છે. યદ્યપિ મનિષ્ઠિચિંતિત્ત્વં ચ એ વચનવડે જ કર્મોનાં ક્ષણવિષે ત્રિવિધપણું સિદ્ધ થઈ શકે છે, તેથી પુનઃ ત્રિવિધ એ વચન કહેતું અસંભવ છે, તથાપિ ત્રિવિધ એ વચનવડે જે પુનઃ ક્ષણના ત્રિવિધપણ્યોને અનુવાદ કર્યો છે, તે ત્રિવિધ ક્ષણોના પરિત્યાગ કરાવવા વાસ્તે કર્યો છે; અર્થાત્ સુસુક્ષ્મજને ત્રણે પ્રકારનાં ક્ષણોના પરિત્યાગ કરવે. આટલા કથનથી એ અર્થ કહ્યો કે ગૌણ સંન્યાસીઓને મરણની પછી કર્મોની વશતાથી શરીરની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય છે.

હવે, શ્રીભગવાન્, મુખ્ય સંન્યાસીઓને પ્રદક્ષાસાક્ષાત્કારવડે કાર્યસંહિત અવિધાની નિવૃત્તિ થતાં વિદેહ કેવલ્યરૂપ મોક્ષ જ પ્રાપ્ત થાય છે, એ અર્થનું કથન કરે છે: ન ત્વ સંન્યાસિર્ના ક્વચિદ્ દ્વિતિ-દે અભ્યુત્તન । જેમણે વિધિવત્ સર્વ કર્મોના પરિત્યાગ કર્યો છે તથા “હું પ્રદક્ષરૂપ છું” એ પ્રકારના પરમાત્મસાક્ષાત્કારવડે યુક્ત એવા પરમહંસ પરિભ્રાજક મુખ્ય સંન્યાસીઓને, મરણની પછી, કર્મોના શરીરના અહલ્યરૂપ અનિષ્ટ ક્ષણ, ઇષ્ટ ક્ષણ, અથવા મિશ્ર ક્ષણ કોઈપણ દેશવિષે તથા કોઈપણ કાળવિષે પ્રાપ્ત થતું નથી; કારણ કે પ્રદક્ષવેત્તા મુખ્ય સંન્યાસીઓનું અજ્ઞાન આત્મસાક્ષાત્કારવડે નિવૃત્ત થઈ ગયું હોય છે. અજ્ઞાનરૂપ કારણ નિવૃત્ત થતાં અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ તેમનાં સર્વ કર્મો પણ નિવૃત્ત થઈ ગયાં હોય છે. જન્મની પ્રાપ્તિવિષે અજ્ઞાન તથા અજ્ઞાનજન્ય કર્મ જ કારણ છે. તેમની નિવૃત્તિ થતાં તત્ત્વવેત્તા મુખ્ય સંન્યાસીઓને પુનઃ જન્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

આ વાત શ્રુતિમાં પણ કહી છે:—નિયતે દ્વયવર્ગયિદિઝ્ઞતે તર્લ્લસદાયા । શીયંતે જ્ઞાત્ય જ્ઞાંતિ તસ્મિન્નદે વતારે ॥ અર્થાત્—“હું પ્રદક્ષરૂપ છું” એ પ્રમાણે પરમાત્માદેવને સાક્ષાત્કાર થતાં તત્ત્વવેત્તા પુરુષની ચિત્ત જહંચિ લેહાય છે, સર્વે સંશયો છેદાય છે તથા સર્વે કર્મો ક્ષય પામે છે. વળી એ વાત પ્રદક્ષત્રોત્રોમાં પણ શ્રીન્યાસ ભગવાને કહી છે—તદધિગમ ઉત્તરવર્ગયોર્ધ્યોર્ત્તરજિના-શૌ વદ્યવદેશાદ્—અર્થાત્—પ્રત્યેક અભિજ્ઞ પ્રદક્ષાને સાક્ષાત્કાર થતાં તત્ત્વવેત્તા પુરુષનાં પૂર્વનાં સંચિત કર્મો વિનાશ પામે છે અને તત્ત્વસાક્ષાત્કારની પછી કરેલાં કર્મોના તત્ત્વવેત્તા પુરુષને સ્પર્શ જ થતો નથી. આ પ્રકારનો અર્થ શ્રુતિ-સ્મૃતિમાં પણ કહ્યો છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિ-સ્મૃતિ-વચનો પરમાત્માના જ્ઞાનથી જ સર્વ કર્મોના નાશનું કથન કરે છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, પૂર્વોક્ત ગૌણ સંન્યાસીઓને, પૂર્વનાં પુણ્યપાપ કર્મોની વશતાથી, પુનઃ શરીરના અહલ્યરૂપ સંસાર અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; અને તત્ત્વવેત્તા મુખ્ય સંન્યાસીઓને અવિધા-કર્મોદિકાના

પુણ્ય-પાપરૂપ કારણ, વિદ્યમાન હોવાથી શરીરના અહલ્યરૂપ કાર્ય અવશ્ય ઉત્પન્ન થવું જોઈએ. આત્મજ્ઞાનથી રહિત પુરુષ પુણ્ય-પાપ કર્મની વશતાથી અવશ્ય જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહી છે-યો વા સ્તદક્ષરં ગાર્ગ્યવિદિત્વાત્માલોકાર્યેતિ સ જ્ઞપ્ત-અર્થોત્-હો ગાર્ગી! જે પુરુષ અક્ષર બ્રહ્મને ન જાણીને આ મનુષ્ય લોકમાંથી ગમન કરે છે, તે પુરુષને કૃપણ જ જાણવો. તેથી અંતઃકરણની શુદ્ધિના ફળભૂત આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિવાસ્તે નિષ્કામ કર્મી પુરુષને અધિકારી શરીરની પ્રાપ્તિનો અવશ્ય અંગીકાર કરવો પડશે. આ કારણથી જ પૂર્વ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં શુચીનાં શ્રીમતાં મૈત્રેયે વોગવદોપનિવાસે ઇત્યાદિ વચનોવડે આ અર્થનો નિર્ણય કર્યો હતો:-અંતઃકરણની શુદ્ધિની પછી શાસ્ત્રની વિધિપૂર્વક ફળસહિત સર્વ કર્મોના જેણે પરિત્યાગ કર્યો છે તથા બ્રહ્મવેત્તા ગુરુની સમીપ જઈને બ્રહ્મવેત્તા ગુરુના મુખથી વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણાદિ કરતો જે પુરુષ આત્મજ્ઞાનને ન પ્રાપ્ત થઈને મધ્યમાં જ મરણને પ્રાપ્ત થયો છે, એવા યોગબ્રહ્મ વિવિદિવા સંન્યાસીને લોગેચ્છા વિદ્યમાન હોવાથી તે મરણની પછી પવિત્ર શ્રીમાન્ પુરુષોના ગૃહવિષે જઈને જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે અને લોગેચ્છા અવિદ્યમાન હોય તેવો યોગબ્રહ્મ પુરુષ બ્રહ્મવેત્તા યોગી પુરુષોના ગૃહવિષે જઈને પ્રાપ્ત થાય છે. એ સર્વ અર્થ પૂર્વ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહ્યો હતો. એ કથનથી આ પ્રમાણે કેમુત્તર ન્યાય સિદ્ધ થાય છે:-જ્યારે આત્મજ્ઞાનથી રહિત સર્વ કર્મના ત્યાગી વિવિદિવા સંન્યાસીને પણ શરીરનું અહલ્ય અવશ્ય કરીને થાય છે, ત્યારે આત્મજ્ઞાનથી રહિત કર્મી પુરુષને શરીરનું અહલ્ય અવશ્ય કરીને થાય, એમાં તો શું જ કહેવાનું હોય? તેથી અજ્ઞાની પુરુષને પૂર્વનાં કર્મની વશતાથી શરીરનું અહલ્ય અવશ્ય કરીને થાય છે. આ રીતનો અર્થ અર્થની મર્યાદાવડે સિદ્ધ થયો. તેથી ન જ સંન્યાસિનાં કશું જ વચનમાં રહેલા ‘સંન્યાસી’ શબ્દવડે નિષ્કામ કર્મી પુરુષોનો જ અર્થ અહલ્ય કરવો, એ રીતનું ભવિકવાદીઓનું વ્યાખ્યાન અત્યંત અસંગત છે, કિતુ પૂર્વોક્ત ભાષ્યકારોનું વ્યાખ્યાન જ સમીચીન છે.

આ મ્લોકમાં શ્રીભગવાનનો એ અભિપ્રાય છે કે -અકર્તા-અલોકતા-પરમાર્ત-અદ્વિતીય-સત્ય-સ્વપ્રકાશ એવો જે બ્રહ્મ છે, “તે બ્રહ્મ હું હું” એ પ્રકારનો બ્રહ્માત્મસાક્ષાત્કાર (નિર્વિકલ્પ છે તથા વેદાંતનો મહાવાક્યવડે ઉત્પન્ન થયેલો છે તથા જેનું પ્રામાણ્ય વિચારવડે નિશ્ચિત કહે છે તથા સર્વ પ્રકારે અપ્રામાણ્ય શંકાથી રહિત છે, એવા બ્રહ્માત્મસાક્ષાત્કારવડે બ્રહ્માત્માના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થયા પછી અવિદ્યાના કાર્યરૂપ કર્તૃત્વ-લોકતૃત્વાદિ અભિમાનથી રહિત એવો જે વાસ્તવ મુખ્ય સંન્યાસી છે, તે અવિદ્યા સહિત સર્વ કર્મોના નાશથી કેવળ શુદ્ધ સ્વરૂપ થઈને, અવિદ્યાના કર્મોદિનિમિત્તક પુનઃ શરીરના અહલ્યને કદાપિ પણ અનુભવતો નથી. માટે વરવેત્તા પુરુષના સર્વ ભ્રમોના અવિધારૂપ કારણના નાશવડે નાશ થઈ ગયો હોય છે. અને જે પુરુષ અવિધાવાળો છે, કર્તૃત્વ-લોકતૃત્વ અભિમાનવાળો છે તથા દેહભૂત છે, તે અવિધાવાળું, દેહભૂત તથા પુરુષ એમ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. રાગદ્વેષાદિ દોષોની પ્રભલતાથી માત્ર પોતાની ઇચ્છાથી કામ્યકર્મોને તથા નિષિદ્ધ કર્મોને કરનારો એવો જે મોક્ષશાસ્ત્રનો અનધિકારી પુરુષ છે, તે પ્રથમ છે. પૂર્વ કરેલા પુણ્યકર્મોની વશતાથી જેના રાગાદિ દોષો ક્રિયિતમાત્ર નજ થયા છે તથા વિધિપૂર્વક સર્વ કર્મોના પરિત્યાગ કરવા વિષે અસમર્થ હોવા છતાં પણ જે પુરુષ નિષિદ્ધ કર્મોના તથા કામ્ય કર્મોના પરિત્યાગ કરીને અંતઃકરણની શુદ્ધિવાસ્તે ફળની ઇચ્છાનો પરિત્યાગ કરી, નિત્ય કર્મ તથા નૈમિત્તિક કર્મો જ કરે છે, એવો જે મોક્ષશાસ્ત્રનો અધિકારી ગૌણ સંન્યાસી છે, તે ગૌણ સંન્યાસી બીજો છે તેમ જ નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોના અનુજ્ઞાનવડે અંતઃકરણની શુદ્ધિ થયા પછી આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છારૂપ

પુણ્ય-પાપરૂપ કારણ વિષયમાન હોવાથી શરીરના અહલ્યરૂપ કાર્ય અવશ્ય ઉત્પન્ન થતું બેઠ્યું. આત્મજ્ઞાનથી રહિત પુરુષ પુણ્ય-પાપ કર્મની વશતાથી અવશ્ય જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાત શ્રુતિમાં પણ કહી છે—**નો ના પત્તદક્ષરં ગાર્ગ્યવિદિત્વાસ્માલોકાત્રેતિ** ॥ ૧૫૭—અર્થાત્—હે ગાર્ગી! જે પુરુષ અક્ષર બ્રહ્મને ન જાણીને આ મનુષ્ય લોકમાંથી ગમન કરે છે, તે પુરુષને કૃષણ જ બાળ્યવો. તેથી અંતઃકરણની શુદ્ધિના કૃણમૂલ આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિવાસ્તે નિષ્કામ કર્મો પુરુષને અધિકારી શરીરની પ્રાપ્તિને અવશ્ય અંગીકાર કરવો પડશે. આ કારણથી જ પૂર્વ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં શુચીનાં શ્રીમતાં મેદે મોગવટોડમિજાવતે ઇત્યાદિ વચનોવડે આ અર્થનો નિર્ણય કર્યો હતો—અંતઃકરણની શુદ્ધિની પછી શાસ્ત્રની વિધિપૂર્વક કૃણસહિત સર્વ કર્મોના જેણે પરિત્યાગ કર્યો છે તથા બ્રહ્મવેત્તા શુરની સમીપ જઈને બ્રહ્મવેત્તા શુરના મુખથી વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણાદિ કરતો જે પુરુષ આત્મજ્ઞાનને ન પ્રાપ્ત થઈને મધ્યમાં જ મરણને પ્રાપ્ત થયો છે, એવા યોગશ્રદ્ધ વિવિધિવા સંન્યાસીને લોગેન્દ્રા વિષયમાન હોવાથી તે મરણની પછા પવિત્ર શ્રીમાત્ પુરુષોના ગૃહવિષે જઈને જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે અને લોગેન્દ્રા અવિષયમાન હોય તેવો યોગશ્રદ્ધ પુરુષ બ્રહ્મવેત્તા યોગી પુરુષોના ગૃહવિષે જઈને પ્રાપ્ત થાય છે. એ સર્વ અર્થ પૂર્વ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહ્યો હતો. એ ઠયનથી આ પ્રમાણે કેમવત્ક ન્યાય સિદ્ધ થાય છે—જ્યારે આત્મજ્ઞાનથી રહિત સર્વ કર્મના ત્યાગી વિવિધિવા સંન્યાસીને પણ શરીરનું અહલ્ય અવશ્ય કરીને થાય છે, ત્યારે આત્મજ્ઞાનથી રહિત કર્મો પુરુષને શરીરનું અહલ્ય અવશ્ય કરીને થાય, એમાં તો શું જ કહેવાનું હોય? તેથી અજ્ઞાની પુરુષને પૂર્વનાં કર્મની વશતાથી શરીરનું અહલ્ય અવશ્ય કરીને થાય છે. આ રીતનો અર્થ અર્થની મપીદાવડે સિદ્ધ થયો. તેથી ન હ્ય સંન્યાસિનાં કવિત્વ એ વચનમાં રહેલા ‘સંન્યાસી’ શબ્દવડે નિષ્કામ કર્મો પુરુષોના જ અર્થ અહલ્ય કરવો, એ રીતનું ભવિકવાદીઓનું વ્યાખ્યાન અત્યંત અસંગત છે, કિંતુ પૂર્વોક્ત ભાષ્યકારોનું વ્યાખ્યાન જ સમીચીન છે.

આ મ્લોકમાં શ્રીભગવાનનો એ અભિપ્રાય છે કે:—અકર્તા—અલોકતા—પરમાનંદ—અક્રિતીય—સત્ય—સ્વપ્રકાશ એવો જે બ્રહ્મ છે, “તે બ્રહ્મ હું છું” એ પ્રકારનો પ્રજ્ઞાત્મસાક્ષાત્કાર નિર્વિકલ્પ છે તથા વેદાંતના મહાવાક્યવડે ઉત્પન્ન થયેલો છે તથા જેનું પ્રામાણ્ય વિચારવડે નિશ્ચિત થયું છે તથા સર્વ પ્રકારે અપ્રામાણ્ય શંકાથી રહિત છે, એવા પ્રજ્ઞાત્મસાક્ષાત્કારવડે પ્રજ્ઞાત્માના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થયા પછી અવિધાના કાર્યરૂપ કર્તૃત્વ—લોકતૃત્વ—અભિમાનથી રહિત એવો જે વાસ્તવ મુખ્ય સંન્યાસી છે, તે અવિધા સહિત સર્વ કર્મોના નાશથી કેવળ શુદ્ધ સ્વરૂપ થઈને, અવિધાના કર્મોદ્દિનિમિત્તક પુનઃ શરીરના અહલ્યને કદાપિ પણ અનુભવતો નથી. માટે વત્સવેત્તા પુરુષના સર્વ કર્મોના અવિધારૂપ કારણના નાશવડે નાશ થઈ ગયો હોય છે. અને જે પુરુષ અવિધાવાળો છે, કર્તૃત્વ—લોકતૃત્વ અભિમાનવાળો છે તથા દેહભૂત છે, તે અવિધાવાન, દેહભૂત તથા પુરુષ એમ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. રાગદ્વેષાદિ દોષોની પ્રબલતાથી માત્ર ધોતાની ઇચ્છાથી કામ્યકર્મોને તથા નિષિદ્ધ કર્મોને કરનારો એવો જે મોક્ષશાસ્ત્રને અનધિકારી પુરુષ છે, તે પ્રથમ છે. પૂર્વ કરેલા પુણ્યકર્મોની વશતાથી જેના રાગાદિ દોષો કિંચિત્પ્રમાણ નહીં થયા છે તથા વિધિપૂર્વક સર્વ કર્મોના પરિત્યાગ કરવા વિષે અસમર્થ હોવા છતાં પણ જે પુરુષ નિષિદ્ધ કર્મોના તથા કામ્ય કર્મોના પરિત્યાગ કરીને અંતઃકરણની શુદ્ધિવાસ્તે કૃણની ઇચ્છાનો પરિત્યાગ કરી, નિત્ય કર્મો તથા નૈમિત્તિક કર્મો જ કરે છે, એવો જે મોક્ષશાસ્ત્રને અધિકારી ગૌણ સંન્યાસી છે, તે ગૌણ સંન્યાસી બીજો છે તેમ જ નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોના અનુદાનવડે અંતઃકરણની શુદ્ધિ થયા પછી આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છારૂપ

વિવિદિષા જેને ઉત્પન્ન થઇ છે તથા અવલ્યાદિ સાધનોવડે મોક્ષનાં સાધનરૂપ આત્મજ્ઞાનને સંપાદન કરવાની ઈચ્છાવાળો તથા શાસ્ત્રની વિધિપૂર્વક સર્વ કર્મોના પરિત્યાગ કરીને વેદાંતશાસ્ત્રના વિચારવાસ્તે ઓનિય બ્રહ્મનિહ શુરુના શરણુને પ્રાપ્ત થયેલો એવો જે વિવિદિષા સંન્યાસી છે, તે વિવિદિષા સંન્યાસી ત્રીજો છે. તેમાં પ્રથમ પુરુષને તો શરીરના અહણુરૂપ સંસારીપણું સર્વને પ્રસિદ્ધ જ છે, બીજા પુરુષને સંસારીપણું અનિષ્ટમિદ્ધ મિશ્ર ચ એ વચનવડે કથન કર્યું છે અને ત્રીજા પુરુષને સંસારીપણું છઠ્ઠા અધ્યાયમાં અવતિઃ બ્રહ્મણેપેતઃ ઇત્યાદિ વચનોવડે પ્રશ્નતું ઉત્થાપન કરીને નિર્ણય કર્યું છે. તેથી અવિદ્યા-કર્મોદિ કારણ સામયી વિદ્યમાન હોવાથી અજ્ઞાની પુરુષને સંસારીપણું અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં કેાઈ અજ્ઞાની પુરુષને તો જ્ઞાનને પ્રતિકૂળ શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે અને કેાઈ અજ્ઞાની પુરુષને જ્ઞાનને અનુકૂળ શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે; એટલી તેમનામાં વિશેષતા છે. તત્ત્વવેત્તા પુરુષને તો અવિદ્યા-કર્મોદિ સંસારના કારણનો અભાવ હોવાથી સ્વતઃ જ કેવલ્ય મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે. એ પ્રમાણે શ્રીભગવાને આ મ્લોકમાં બે પદાર્થો સૂચિત કર્યાં છે. (૧૨)

અવતરણિકાઃ—આત્મજ્ઞાનથી રહિત અજ્ઞાની પુરુષના સંસારીપણામાં કર્મોના પરિત્યાગનો અસંભવરૂપ હેતુ, નદિ દેહમૃતા શબ્દ ત્વક્ કર્માણ્યણેપતઃ એ વચનવડે પૂર્વે કહ્યો. તમાં અજ્ઞાની પુરુષને કર્મોના ત્યાગના અસંભવવિષે શું હેતુ છે ? અર્થાત્ કયા હેતુથી અજ્ઞાની પુરુષ કર્મોના ત્યાગ કરી શકેતો નથી ? એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતા, “કર્મોના હેતુરૂપ જે અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણો છે, તે પાંચેમાં અજ્ઞાની પુરુષોનું તાદાત્મ્ય અભિમાન જ કર્મત્યાગના અસંભવવિષે હેતુ છે” એ અર્થ હવે શ્રીભગવાન્ આર મ્લોકોવાડે વર્ણવે છે. તેમાં અધિષ્ઠાનાદિ પાંચે વેદાંત-શાસ્ત્રરૂપ પ્રમાણુપૂર્વક છે. એવા અધિષ્ઠાનાદિ પાંચે પરિત્યાગ કરવા વાસ્તે અધિકારી પુરુષે અવશ્ય કરીને તે જાણવા યોગ્ય છે. એ અર્થ શ્રીભગવાન્ પહેલા મ્લોકવડે કહે છે:—

પંચેમાનિ મહાવાહો કારણાનિ નિવોધ મે ।

સાંસ્યે કૃતાંતે પ્રોક્તાનિ સિદ્ધયે સર્વકર્મણામ્ ॥ ૧૩ ॥

મ્લોકાર્થઃ—હે મહાન્ બાહુવાણા અર્જુન ! સર્વ કર્મોની સિદ્ધિ માટે આ વક્ષ્યમાણ અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણોનો તું મારા વચનવડે નિશ્ચય કર, જે પાંચ કારણો સર્વ કર્મોની સમાપ્તિ-વાળા વેદાંત શાસ્ત્રમાં કથન કર્યાં છે. ૧૩

ટીકા—હે મહાન્ બાહુવાણા અર્જુન ! લૌકિક-વૈદિક સર્વ કર્મોની સિદ્ધિવાસ્તે, વક્ષ્યમાણ અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણોનો મારા-સર્વજ્ઞ-પરમાત્મા-પરમેશ્વરના વચનથી તું નિશ્ચય કર, અર્થાત્ અધિષ્ઠાનાદિ પાંચેનું સ્વરૂપ જાણવા વાસ્તે તું સાવધાન થા. અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણો કાંઈ અત્યંત હર્વિજ્ઞેય નથી, કિન્તુ સાવધાન ચિત્તવાળો પુરુષ અધિષ્ઠાનાદિ જાણી શકે છે. એ પ્રમાણે પાંચે કારણોના જ્ઞાન વાસ્તે ચિત્તના મમાધાનનું વિધાન કરીને શ્રીભગવાને અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણોની સ્તુતિ કરી છે. હે મહાવાહો એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને પાંચ કારણોની સ્તુતિ વાસ્તે એ અર્થ સૂચિત કર્યો છે કે, અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણો જાણવાવિષે મહાન્ પરાક્રમવાળા શ્રેષ્ઠ પુરુષે જ સમર્થ હોય છે, પણ અશ્રેષ્ઠ પુરુષે સમર્થ હોતા નથી. એવો મહાન્ પરાક્રમવાળો શ્રેષ્ઠ પુરુષ તું અર્જુન પણ છે, તેથી તું અર્જુન પણ એ પાંચે કારણો જાણવાવિષે સમર્થ છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! જે અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણો આપનાં વચનથી જાણવા યોગ્ય છે, તે અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણો કોઈ અન્ય પ્રમાણુવડે સિદ્ધ છે કે કેવળ આપનાં વચનથી જ સિદ્ધ છે ?”

શ્રીભગવાન્ પોતાના વચનવિષે અર્જુનનો વિશ્વાસ ખેસાડવા માટે પાંચ કારણોની સિદ્ધિવિષે વેદાંતશાસ્ત્રરૂપ પ્રમાણુનું કથન કરે છે:—સાંખ્યે કૃતાંતે પ્રોવાનિ इति-હે અર્જુન! અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણો કૃતાંતરૂપ સામ્યશાસ્ત્રવિષે કહેલાં છે. બ્રહ્માનંદરૂપ નિરતિશય પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિવાસ્તે તથા જન્મ-મરણાદિ સર્વ અનર્થોની નિવૃત્તિ વાસ્તે અધિકારી પુરુષે જાણવા યોગ્ય જીવની અને બ્રહ્મની એકતાના યોગને ઉપયોગી શ્રવણમનનાદિ સાધનરૂપ સર્વે પદાર્થો જે શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદન કરેલા છે, તે શાસ્ત્રનું નામ સાંખ્ય છે. એવા સાંખ્ય નામવાળું ઉપનિષદરૂપ વેદાંતશાસ્ત્ર છે. એવા સાંખ્ય નામના વેદાંતશાસ્ત્રવિષે અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણો પ્રતિપાદન કરેલાં છે.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! કેવળ આત્મવસ્તુના પ્રતિપાદક વેદાંતશાસ્ત્રમાં લોકપ્રસિદ્ધ અનાત્મરૂપ તથા અવસ્તુરૂપ પાંચ કર્મોનાં કારણો શામાટે પ્રતિપાદન કર્યાં છે ?”

શ્રીભગવાન્ વેદાંતશાસ્ત્રનાં વિશેષણોનું કથન કરે છે:—કૃતાંત इति ॥ ક્રિયતે इति कृतं अर्थात् પુરુષથી પ્રયત્નવડે જે કરાય છે તેનું નામ કૃત છે. એ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિવડે કૃત શબ્દ સર્વ કર્મોનો વાચક છે. આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વડે જે શાસ્ત્રવિષે સર્વ કર્મોનો અંત છે એટલે કે પરિસમાપ્તિ છે, તે શાસ્ત્રનું કૃતાંત નામ છે અથવા નિષ્કલ્લં નિષ્કિંચ જ્ઞાતં ઇત્યાદિ વચનોવડે, જે શાસ્ત્રવિષે, કૃત એટલે સ્પષ્ટ કર્યો છે અંત એટલે આત્મ-અનાત્મ બન્નેનો તત્ત્વનિશ્ચય જેને વિષે, તે શાસ્ત્રનું નામ કૃતાંત છે. અથવા વેદપ્રતિપાદિત નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોનું નામ કૃત છે. જે શાસ્ત્રના શ્રવણવાસ્તે (કૃત) કર્મોનો અંત એટલે પરિત્યાગ છે, તે શાસ્ત્રનું નામ કૃતાંત છે. સંમ્યક્ અર્થજ્ઞાન કર્યાં એ શ્રુતિએ, વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવા વાસ્તે સર્વ નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોનો સંન્યાસ કથન કર્યો છે. એવા કૃતાંતરૂપ વેદાંતશાસ્ત્રવિષે અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણો કહેલાં છે. અર્થાત્ લોકવિષે પ્રસિદ્ધ તથા અનાત્મરૂપ એવાં અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણો મિથ્યા જ્ઞાનકૃત અધ્યાપવડે લોકોએ આત્મારૂપ ગ્રહણ કરેલાં છે. એવાં પાંચ કારણોને આત્મતત્ત્વના જ્ઞાનવડે બાધ કરવા વાસ્તે વેદાંતશાસ્ત્રમાં પરિત્યાગ્યરૂપ કહ્યાં છે. કોઈ તે કારણોનું કથન કરવાવિષે વેદાંતશાસ્ત્રનું તાત્પર્ય નથી, કિન્તુ અદ્વિતીય આત્માના પ્રતિપાદનવિષે જ વેદાંતશાસ્ત્રનું તાત્પર્ય છે. અહીં એ હેતુ છે કે-વેદોદ્ધાર અનાત્મ પદાર્થોના ધર્મરૂપ કર્મ જ અસંગ આત્માવિષે અવિદ્યાવડે અધ્યાપેતિ થાય છે, વાસ્તવિક રીતે આત્માવિષે તે કર્મ નથી. એ પ્રમાણે જ્યારે વેદાંતશાસ્ત્ર આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરે છે, ત્યારે શુદ્ધ આત્માના જ્ઞાનવડે અધ્યાપેતિ કર્મોનો બાધ હોવાથી સર્વ કર્મોનો અંત કરવામાં આવે છે. અધિષ્ઠાન, આત્માના જ્ઞાનવિના જીવ કોઈપણ ઉપાયે કર્મોનો અંત કરવામાં આવતો નથી. આ કારણથી અસંગ આત્માવિષે કર્મોના અસંખ્યંધનું પ્રતિપાદન કરવા વાસ્તે ભાષાકદિપત અનાત્મશ્રુત પાંચ કર્મોનાં કારણોનો વેદાંતશાસ્ત્રમાં અનુવાદ કર્યો છે, પણ કોઈ પાંચ કારણોનું પ્રતિપાદન કરવાવિષે વેદાંતશાસ્ત્રનું તાત્પર્ય નથી. તેથી અદ્વિત આત્મ માત્રવિષે જે વેદાંતશાસ્ત્રનું તાત્પર્ય છે તે તાત્પર્યની અહીં હાનિ થતી નથી. તેથી કૃતાંતે એ વિશેષણુવડે શ્રીભગવાને વેદાંતશાસ્ત્રવિષે જે સર્વ કર્મોનું અંતપણું કહ્યું છે તે સુકત જ છે. આ અર્થ શ્રીભગવાને સર્વ કર્માતિલ પાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે એ વચનવડે પણ કહ્યો છે.

અત્ર કેટલાંક મૂળ પુસ્તકોમાં પંચેમાનિ એ પ્રકારનો પાઠ છે અને કેટલાંક મૂળ પુસ્તકોમાં પંચેતાનિ એ પ્રકારનો પાઠ છે. પરંતુ શ્રીભાષ્યકારેએ, શ્રીમધુસૂદને તથા નીલકંઠ પંડિતે પંચેમાનિ એ પ્રકારના પાઠનો અંગીકાર કરીને વ્યાખ્યાન કર્યું છે, તેથી આ પુસ્તકમાં પણ પંચેમાનિ એ પ્રકારનો જ પાઠ રાખ્યો છે. (૧૩)

અવતરણિકાઃ-જેમનાવિષે વેદાંત-શાસ્ત્ર પ્રમાણુ છે, એવાં કર્મનાં પાંચ કારણો આત્માના અઠર્તાપણાની સિદ્ધિવાસ્તે પરિધાન્યરૂપ બાલુવા ચોચ્ય છે:-એ અર્થ પૂર્વે કહ્યો. આ પાંચ કારણો કયાં છે ? એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન્ બીજા શ્લોકવડે તે પાંચેનાં સ્વરૂપ કહે છે:-

અધિष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।

विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चेवात्र पञ्चमम् ॥ ૧૪ ॥

શ્લોકાર્થઃ-અધિષ્ઠાન, કર્તા, નાના પ્રકારનું કરણ, નાના પ્રકારની ક્રિયા ક્રિયા એટલા તથા તેમાં પાંચમું દૈવ, આ પાંચ કર્મનાં કારણુ છે. ૧૪

ટીકાઃ-હે અર્જુન ! ઇચ્છા-દ્રેષ-સુખ-દુઃખ-ચેતના ઇત્યાદિ ધર્મોની અભિવ્યક્તિના આશ્રયરૂપ, પંચીકૃત પંચભૂતોના કાર્યરૂપ સ્થૂલ શરીરનું નામ અધિષ્ઠાન છે (૧) “હું કર્તા છું” એ પ્રકારના અભિમાનવાળો તથા જ્ઞાનશક્તિ પ્રધાન અપંચીકૃત પચમહાભૂતોના કાર્યરૂપ એવો અહંકાર, જેને અંતઃકરણ-બુદ્ધિ-વિજ્ઞાન ઇત્યાદિ નામોવડે બોલવામાં આવે છે, તથા જે અહંકાર આત્માની સાથે વાહાત્મ્ય અધ્ધાસવડે સ્વનિઠ્ઠ કર્તૃત્વાદિ ધર્મોને આત્માવિષે આદોપણ કરનારો છે, તેનું નામ કર્તા છે. (૨) અહીં તથા કર્તા એ વચનમાં રહેલા તથા શબ્દવડે શ્રીભગવાને અહંકારરૂપ કર્તાવિષે પૂર્વોક્ત શરીરરૂપ અધિષ્ઠાનની સાદૃશ્યતા કહી છે; અર્થાત્ જેમ શરીરરૂપ અધિષ્ઠાન અનાત્મારૂપ છે, આકાશાદિ પંચભૂતોના કાર્યરૂપ છે તથા સ્વપ્નના પદાર્થોની પેઠે ભાયાવડે કલ્પિત છે, તેમ અહંકારરૂપ કર્તા પણ અનાત્મારૂપ છે, ભૂતોના કાર્યરૂપ છે તથા સ્વપ્નપદાર્થોની પેઠે કલ્પિત છે. તાત્પર્ય એ છે કે, આ સ્થૂલ શરીરને યદપિ લોકાયતિક પુરુષોએ આત્મારૂપ ગ્રહણ કર્યો છે, તથાપિ અન્ય શાસ્ત્રવેત્તા પુરુષોએ તે સ્થૂલ શરીરને અનાત્મારૂપ જ નિશ્ચિત કર્યો છે. એવા સ્થૂલ શરીરને જ્યારે કર્તા વિષે દૃષ્ટાંતરૂપ કથન કર્યું, ત્યારે વાર્તિક પુરુષોએ આત્મારૂપ ગ્રહણ કરેલા કર્તાવિષે અનાત્મરૂપતાનો નિશ્ચય અત્યંત સુગમ થાય છે.

અપંચીકૃત પંચમહાભૂતોથી ઉત્પન્ન થયેલી તથા શબ્દાદિ વિષયોની ઉપલબ્ધિના સાધનરૂપ એવી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનું નામ કરણુ છે. (૩) આ કરણુ પૃથગ્વિધ છે અર્થાત્ શ્રોત્રાદિ પાંચ જાનેન્દ્રિયો, વાગ્દિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો તથા મન અને બુદ્ધિ એ બાર ભેદ કરીને કરણો વિવિધ પ્રકારનાં છે. યદપિ શાસ્ત્રમાં મન-બુદ્ધિ-ચિત્ત-અહંકાર એ ચાર જ અંતઃકરણના ભેદ કહ્યા છે, તથાપિ આ કરણુ વર્ગમાં રહેલાં મન અને બુદ્ધિ એ જે અંતઃકરણરૂપ અહંકારના વૃત્તિવિશેષ ગણવા અને તે વૃત્તિઓવાળો અહંકાર કેવળ કર્તારૂપ જ છે, પણ કરણરૂપ નથી. ચેતનને આભાસ તો સર્વત્ર સરળો જ છે. અંતઃકરણરૂપ અહંકારવિષે કર્તાપણું વિજ્ઞાન યજ્ઞં વદતે ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ વિષે પ્રસિદ્ધ જ છે. અહીં કર્ણં ચ એમાં રહેલો ચક્રાર પૂર્વવચનમાં રહેલો તથા શબ્દની અનુવૃત્તિ કરવા વાસ્તે છે; અર્થાત્ જેમ પૂર્વોક્ત શરીરરૂપ અધિષ્ઠાન તથા અહંકારરૂપ કર્તા અનાત્મારૂપ છે, સૌત્વિક છે તથા કલ્પિત છે, તેમ બાર પ્રકારનું કરણુ પણ અનાત્મરૂપ છે, સૌત્વિકરૂપ છે તથા કલ્પિત છે.

જેમનાવિષે ક્રિયાશક્તિ પ્રધાન છે, એવા અપંચીકૃત પંચ મહાભૂતોના કાર્યરૂપ, ક્રિયા પ્રધાનત્વરૂપ તથા વાયવીયત્વરૂપ કહેલા એવા ક્રિયારૂપ પ્રાણાદિકોનું નામ એટા છે. (૪) આ એટા વિવિધા છે. અર્થાત્ પ્રાણ-અપાન-વ્યાન-ઉદાન-સમાન એ લેટે કરીને પાંચ પ્રકારની છે અથવા નાગ-કૂર્મ-કૃકલ-દેવદત્ત-ધનંજય એ પાંચેને મેળવીએ તો દશ પ્રકારની છે. આ નાગાદિ પાંચ, પ્રાણાદિ પાંચના અંતર્ભૂત જ છે, તેથી ઘણું સ્વળે પાંચ જ પ્રાણ કહ્યા છે. વગી પ્રાણરૂપ એટા પૃથક્ છે અર્થાત્ સ્થાનના લેદથી તથા કાર્યના લેદથી ભિન્ન ભિન્ન છે. અહીં વિવિધાશ્ચ એ વચનમાં રહેલો જકાર પૂર્વ વચનમાં રહેલા તથા શબ્દની અનુવૃત્તિ કરવા વારતે છે; અર્થાત્ જેમ પૂર્વોક્ત અધિધાન-કર્તા-કરણ એ ત્રણે અનાત્મરૂપ છે, અલૌકિકરૂપ છે તથા માયાવડે કદિપત છે, તેમ પ્રાણરૂપ એટા પણ અનાત્મરૂપ છે, લૌકિકરૂપ છે તથા માયાવડે કદિપત છે.

અહીં કૌષ્ઠક વિદ્વાન પુરુષો એમ કહે છે કે-સુષુપ્તિ અવસ્થામાં કર્તારૂપ અંતઃકરણને લય થવા છતાં પણ પ્રાણનો વ્યાપાર એવામાં આવે છે અને જ્યાં ત્યાં પ્રાણને અંતઃકરણથી ભિન્ન કહ્યો છે, તેથી પ્રાણ અંતઃકરણથી અત્યંત ભિન્નની પેઠે છે; અને કૌષ્ઠક સૂક્ષ્મદર્શી વિદ્વાન પુરુષ તો એમ કહે છે કે, ક્રિયાશક્તિવાળું તથા જ્ઞાનશક્તિવાળું એક જ અપંચીકૃત પંચ મહાભૂતોનું કાર્ય એવનનાં જીવપણુને ઉપાધિ છે અને તે જીવપણુના ઉપાધિરૂપ એક જ કાર્ય ક્રિયાશક્તિની પ્રધાનતાવડે 'પ્રાણ' કહેવાય છે તથા જ્ઞાનશક્તિની પ્રધાનતાવડે અંતઃકરણ કહેવાય છે. કારણ કે સર્વકાંષકે કસ્મિન્નદેહલોકાંતે ચત્તાંતો ભવિન્વાસિ, કસ્મિન્વા પ્રસિધિતે પ્રતિર્થા વાસ્વામીતિ સ પ્રાણમનુજતઃ-અર્થાત્ કૌષ્ઠક ઉત્ક્રાંતિને પામે, તો હું ઉત્ક્રાંતિને પામીશ અથવા કૌષ્ઠક પ્રતિધાને પામે, તો હું પ્રતિધાને પામીશ વારુ? એવી રીતે તેણે ભેયું અને પ્રાણ સરભયો-એ શ્રુતિમાં ઉત્ક્રાંતિ-સ્થિતિ આદિકોનું ઉપાધિપણું પ્રાણવિષે કથન કર્યું છે અને સધી: જ્ઞાનો જ્ઞેયં જોક્ષમતિક્રમતિ મૃત્યો રૂપાણિ વ્યાવર્તીવઃ કેલાવર્તીવઃ-પ્રુદ્ધિસંહિત પ્રાણ સ્વપ્નરૂપ થઈને આ લોકનું અતિક્રમણ કરે છે અને બાણે કે મૃત્યુના રૂપેનું ધ્યાન કરતો હોયની અથવા તેમને આટતો હોયની એવો ભાસ થાય છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં ઉત્ક્રાંતિ આદિકોનું ઉપાધિપણું અંતઃકરણરૂપ પ્રુદ્ધિવિષે કહ્યું છે. અહીં એ કહાચિત્ પ્રાણ અને અંતઃકરણ એ બન્ને ઉપાધિઓના સ્વતંત્ર જ લેદને અંગીકાર કરીએ તો જીવાત્માને પણ લેદની પ્રાપ્તિ થશે. જીવને લેદ સિદ્ધાંતમાં અંગીકૃત નથી. તેથી અંતઃકરણ અને પ્રાણ એ બન્નેને, એકરૂપે કરીને જ ઉત્ક્રાંતિ આદિકોનું ઉપાધિપણું મુક્ત છે અને પ્રાણ તથા અંતઃકરણ એ બન્નેનો જે લેદ કહ્યો છે, તે લેદ તો તેમના એક ભાવવિષે પણ ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ એ બન્ને શક્તિઓના લેદવડે સંભવિત હોઈ શકે છે. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જ્ઞાનશક્તિભાગનો લય થવા છતાં પણ ક્રિયાશક્તિભાગનું જે દર્શન છે, તે દર્શન પ્રાણ અને અંતઃકરણના એક ભાવવિષે પણ વિરુદ્ધ નથી અને દૃષ્ટિ સૃષ્ટિ લયવિષે સર્વેનો લય થવા છતાં પણ પ્રાણના વ્યાપારવાળા સુષુપ્ત પુરુષનું શરીર અન્ય પુરુષોથી "અંજ સૂતેહું છે" એ પ્રમાણે કદખના કરાય છે, તેથી બન્ને પ્રકારે પણ પ્રાણ અને અંતઃકરણ એ બન્નેના લેદનું કથન સંભવિત હોઈ શકે છે.

પૂર્વોક્ત શરીરરૂપ અધિધાન, અહકારરૂપ કર્તા તથા દ્રાવ્ય પ્રકારનું કરણ તથા પ્રાણ-દિરૂપ એટા એ સર્વેની ઉપર યથાક્રમે અનુગ્રહ કરનારા દેવતાઓનું નામ દેવ છે. (૫)તે દેવ અહીં કારણવર્ગવિષે પંચમ છે, અર્થાત્ પંચત્વ સંખ્યાને પૂર્ણ કરનાર છે. અહીં દેવ જ એ વચનમાં રહેલો જકાર પૂર્વ વચનમાં રહેલા તથા શબ્દની અનુવૃત્તિ કરાવવા વારતે છે. અર્થાત્ પૂર્વોક્ત અધિધાનાદિકોની પેઠે દેવ પણ અનાત્મરૂપ છે, લૌકિક છે તથા માયાવડે કદિપત

છે. ઠત્તા, ઠરણુ, ચેષ્ટા એ ત્રણેનું અધિષ્ઠાન શરીર છે. આ શરીરરૂપ અધિષ્ઠાનનો પૃથ્વી દેવતા છે. ઠારણુ કે યત્રાસ્ય પુરુષસ્ય મૃતસ્યાપિ નાગવ્યેતિ, વાતં પ્રાણશ્વરાદિત્યં, મનશ્ચંદ્ર, દિશઃ શ્રોત્રં, પૃથિર્વી શરીરં અર્થાત્ એ શ્રુતિમાં વાગાદિકોના અધિષ્ઠાતા અગ્નિ આદિકોની સાથે શરીરના અધિષ્ઠાતારૂપે ઠરી પૃથ્વીનું પઠન ઠર્યું છે, તેથી શ્રુતિપ્રમાણથી શરીરરૂપ અધિષ્ઠાનનો દેવતા પૃથિવી જ સિદ્ધ થાય છે. ઠત્તારૂપ અહંકારનો દેવતા રુદ્ર છે, જે પુરાણાદિકોવિષે પ્રસિદ્ધ છે. એ પ્રમાણે શ્રોત્રાદિ ઠરણોના અધિષ્ઠાતા દેવતા પણ પ્રસિદ્ધ જ છે. શ્રોત્ર-ત્વક્-ચક્ષુ-રસન-ઘ્રાણુ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના યથાક્રમે દિશ્-વાત-અર્ક-પ્રચેતા-અશ્વિની આ પાંચ દેવતાઓ છે. વાક્-પાણિ-પાદ-પાયુ-ઉપસ્થ એ પાંચ ઠમૈન્દ્રિયોના યથાક્રમે વહ્નિ-ધર્મ-ઉપેન્દ્ર-ભિન્ન-મનપતિ એ પાંચ દેવતાઓ છે અને મન તથા બુદ્ધિ એ બેના યથાક્રમે ચંદ્ર અને બૃહસ્પતિ એ બે દેવતાઓ છે. ગ્રાણુ-અપાન-ગ્ધ્યાન-ઉદ્ધાન-સમાન એ ચેષ્ટારૂપ પાંચ ગ્રાણોના યથાક્રમે સઘોળવ-વામ-દેવ-અઘોર-તત્પુરુષ-ઈશાન એ પાંચ દેવતાઓ છે, જે પુરાણાદિકોવિષે પ્રસિદ્ધ જ છે. કોઈ દીકામાં હૈવ શબ્દવડે ધર્મ-અધર્મનો અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે. (૧૪)

અવતરણિકા:-પૂર્વ શ્લોકમાં અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ ઠારણુનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે, આ ત્રીજા શ્લોકવડે શ્રીભગવાન્ પાંચેવિષે સર્વ ઠર્મોના ઠારણુપણાનું કથન કરે છે.-

શરીરવાઙ્મનોભિર્યત્કર્મ પ્રારમ્ભતે નરઃ ।

ન્યાયં વા વિપરીતં વા પંચૈતે તસ્ય હેતવઃ ॥ ૧૫ ॥

પ્રાત્મતે શબ્દવડે ચેષ્ટાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો તથા ન્યાય વા વિપરીત વા એ વચનવડે ધર્મ-અધર્મરૂપ દેવનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. યદપિ સર્વ કર્મોવિષે અધિષ્ઠાનાદિ પાંચે કારણોનો ઉપયોગ સમાન છે, કારણ કે પાંચે વિના કોઈ પણ કર્મ સિદ્ધ થતું નથી, તથાપિ શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રવિષે વિધિપ્રતિષેધરૂપ શારીર-વાચિક-માનસિક એ ત્રણ પ્રકારનું જ કર્મ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી “એ કર્મ શારીર છે,” “એ કર્મ વાચિક છે,” “એ કર્મ માનસ છે” એ પ્રકારનું કથન તે તે કર્મવિષે તે તે શરીરાદિકોની પ્રધાનતાની અપેક્ષાએ કરીને છે, કાંઈ તે કથન શરીરાદિ કર્મોવિષે અધિષ્ઠાનાદિ પાંચેની હેતુવાને નિવૃત્ત કરતું નથી, તેથી ઠિચિત્ માત્ર પણ અહીં વિરોધ આવતો નથી. (૧૫)

અવતરણિકા:-પૂર્વોક્ત અધિષ્ઠાનાદિ પાંચેને સર્વ કર્મોનું કર્તાપણું હોવાથી અસંગ આત્માને કર્મોનું કર્તાપણું નથી, એ પ્રકારનું જે આત્માવિષે અકર્તાપણાનું જ્ઞાન છે તથા અધિષ્ઠાનાદિ પાંચેવિષે કર્તાપણાનું જે જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન અધિષ્ઠાનાદિ પાંચેના નિરૂપણનું કૃણ છે. એવા કૃણનું, હવે, શ્રીભગવાન આત્માને કર્તા માનનારા મૂઠ પુરુષોની નિન્દાપૂર્વક આ યોધા શ્લોકવડે કથન કરે છે:-

તत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।

परयत्यकृतबुद्धित्वान्न स परयति दुर्मतिः ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ સર્વ કર્મમાં અધિષ્ઠાનાદિ પાંચવડે ઉત્પન્ન થયેલો જે મૂઠ પુરુષ, અસંગ તથા ઉદાસીનરૂપ જ આત્માને કર્તારૂપ દેખે છે, તે દુર્મતિ પુરુષ શાસ્ત્રજન્ય વિવેકબુદ્ધિથી રહિત હોવાથી દેખતો નથી. ૧૬

ટીકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વે કહેલા ધર્મ-અધર્મરૂપ સર્વ કર્મોવિષે પૂર્વોક્ત અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણોવડે જન્યતા સિદ્ધ થવા છતાં પણ, વાસ્તવિક રીતે અસંગ ઉદાસીનરૂપ જ આત્માને મૂઠ પુરુષ કર્તારૂપ દેખે છે; અર્થાત્ આત્માદેવ સર્વ જડ પ્રપંચનો પ્રકાશક છે, સત્તાસ્કન્ધરૂપ છે, સ્વપ્રકાશ-પરમાત્મદેવ છે, આધથી રહિત છે, અસંગ ઉદાસીન છે, અકર્તા છે, અવિકૃત છે, અદ્વિતીય છે. આ રીતે ખરો જોતાં અસંગ-ઉદાસીન-અકર્તારૂપ હોવા છતાં પણ આત્માદેવ અવિદ્યાવડે પૂર્વોક્ત અધિષ્ઠાનાદિ પાંચે કારણોવિષે પ્રતિબિંબિત થાય છે; જેવી રીતે સૂર્ય જળમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. જલાદિને પ્રકાશિત કરનાર સૂર્ય યદપિ જલાદિકોથી ભિન્ન છે, તથાપિ જળની સાથે તે સૂર્યનો તાદાત્મ્યભાવ કલ્પીને મૂઠ પુરુષ, જેમ જળના ચલનવડે સૂર્યને ચલાયમાન થતો માને છે, તેમ અધિષ્ઠાનાદિકોને પ્રકાશિત કરનાર અસંગ-અદ્વિતીય આત્માનો, અધિષ્ઠાનાદિકોની સાથે તાદાત્મ્યભાવ કલ્પીને, અધિષ્ઠાનાદિકોનાં કર્મોનું અસંગ આત્માવિષે આદેષણ કરીને મૂઠ પુરુષ “હું જ કર્મોનો કર્તા છું” એ પ્રમાણે સર્વના સાક્ષીરૂપ આત્માને ક્રિયાના આશ્રયરૂપ દેખે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ રત્નજુના વાસ્તવિક સ્વરૂપને નહિ જાણનારો પુરુષ રત્નજુને ભુજંગરૂપ કંડે છે, તેમ આત્માના અસંગ-અકર્તારૂપ વાસ્તવિક સ્વરૂપને નહિ જાણનાર જે પુરુષ અવિદ્યાવડે અસંગ આત્માને દેહાદિકોનાં કર્મના આશ્રયરૂપ માને છે, તે જાંત પુરુષ આ પ્રમાણે આત્માને દેખતો હોવા છતાં પણ દેખતો નથી. જેમ રત્નજુને સર્પરૂપ દેખતો હોવા છતાં પણ જાંત પુરુષ રત્નજુને દેખતો નથી, તેમ વાસ્તવિક રીતે અસંગ ઉદાસીન અકર્તા આત્માને કર્તારૂપ દેખતો હોવા છતાં પણ જાંત પુરુષ આત્માને દેખતો નથી.

છે. કર્તા, કરણ, ચેષ્ટા એ ત્રણેનું અધિષ્ઠાન શરીર છે. આ શરીરરૂપ અધિષ્ઠાનનો પૃથ્વી દેવતા છે. કારણ કે યજ્ઞસ્ય પુરુષસ્ય મૃતૃત્વાર્ગિં ભાગ્યન્વેતિ, વાતં પ્રાણજહ્નુરપિતૃત્વં, મનશ્ચંદ્રં, વિશઃ શ્રોત્રં, દૃષ્ટિર્નિ શરીરં અર્થાત્ એ શ્રુતિમાં વાગાદિકોના અધિષ્ઠાતા અગ્નિ આદિકોની સાથે શરીરના અધિષ્ઠાતારૂપે કરી પૃથ્વીનું પઠન કર્યું છે, તેથી શ્રુતિપ્રમાણથી શરીરરૂપ અધિષ્ઠાનનો દેવતા પૃથિવી જ સિદ્ધ થાય છે. કર્તારૂપ અહંકારનો દેવતા રુદ્ર છે, જે પુરાણાદિકોવિષે પ્રસિદ્ધ છે. એ પ્રમાણે શ્રોત્રાદિ કરણોના અધિષ્ઠાતા દેવતા પણ પ્રસિદ્ધ જ છે. શ્રોત્ર-ત્વક્-ચક્ષુ-રસન-ગ્રાણ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના યથાક્રમે દિક્ષ-વાત-અર્ક-પ્રચેતા-અગ્નિની આ પાંચ દેવતાઓ છે. વાક્-પાણિ-પાદ-પાચુ-ઉપસ્થ એ પાંચ કર્મન્દ્રિયોના યથાક્રમે વહિ-ઇંદ્ર-ઉપેન્દ્ર-મિત્ર-પ્રભાપતિ એ પાંચ દેવતાઓ છે અને મન તથા બુદ્ધિ એ બેના યથાક્રમે ચંદ્ર અને બૃહસ્પતિ એ બે દેવતાઓ છે. ગ્રાણ-અપાન-ગ્યાન-ઉદાન-સમાન એ ચેષ્ટારૂપ પાંચ પ્રાણોના યથાક્રમે સઘોળત-વામ-દેવ-અઘોર-તત્પુરુષ-ઈશાન એ પાંચ દેવતાઓ છે, જે પુરાણાદિકોવિષે પ્રસિદ્ધ જ છે. કોઈ દીકામાં ફેવ શબ્દવડે ધર્મ-અધર્મનો અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે. (૧૪)

અવતરણિકા:-પૂર્વ શ્લોકમાં અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણોનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે, આ ત્રીજા શ્લોકવડે શ્રીભગવાન્ પાંચવિષે સર્વ કર્મોના કારણપણાનું કથન કરે છે:-

શરીરવાઙ્મનોભિર્યત્કર્મ પ્રારમ્ભતે નરઃ ।

ન્યાય્યં વા વિપરીતં વા પંચૈતે તસ્ય હેતવઃ ॥ ૧૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ પુરુષ શરીર, વાક તથા મન આ ત્રણવડે જે ધર્મરૂપ અથવા અધર્મરૂપ કર્મોના પ્રારંભ કરે છે, તે સર્વ કર્મોનાં અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણરૂપ છે. ૧૫

ટીકા:-શરીર, વાચિક, માનસિક એ વિધિનિષેધરૂપ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ ધર્મશાસ્ત્રવિષે પ્રસિદ્ધ છે તથા પ્રવૃત્તિર્વાગ્ધિતરીતારમ્ભ-એ વચનવડે અક્ષપાદે પણ ત્રણ પ્રકારનાં જ કર્મ કહ્યાં છે. તેથી પ્રધાનતાના અભિપ્રાયે કરીને શ્રીભગવાન્ કહે છે:-હે અર્જુન ! અધિકારી પુરુષ શરીરવડે, વાકવડે અથવા મનવડે જે ન્યાય્યરૂપ કર્મોના અથવા વિપરીતરૂપ કર્મોના પ્રારંભ કરે છે, તે સર્વ કર્મોનાં, પૂર્વોક્ત અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ જ કારણરૂપ છે. શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રવડે વિહિત જે અગ્નિહોત્રાદિ ધર્મો છે, તેને ન્યાય્ય કહે છે અને શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રવડે નિષિદ્ધ જે હિંસાદિ અધર્મ છે, તેને વિપરીત કહે છે. જીવનના હેતુભૂત જે ઉચ્ચૌસ-નિન્દ્યાસ-નિમેષ-ઉન્મેષ-હ્રુત-ભૂંભણ ઇત્યાદિ સ્વાભાવિક કર્મો છે તથા અન્ય પણ જે કોઈ વિહિત-પ્રતિષિદ્ધની સમાન કર્મો છે, તે સર્વ કર્મો પૂર્વ કરેલા ધર્મ-અધર્મ એ બંનેનાં કાર્યરૂપ છે. તેથી સર્વ કર્મો ન્યાય્ય અને વિપરીત એ બે કર્મોવિષે જ અંતર્ભૂત છે. તેથી શ્રીભગવાનના વચનવિષે ન્યૂનતાદોષની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી. શાસ્ત્રનો તથા શાસ્ત્રોક્ત કર્મોના અધિકારી મનુષ્ય જ હોય છે:-એ અર્થનું બોધન કરવાવાસ્તે શ્રીભગવાને મનુષ્યનો વાચક નરઃ શબ્દ કથન કર્યો છે.

કોઈ દીકામાં આ શ્લોકનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે:-

અર્જુનની શંકા:-“શરીર-વાક-મન એવડે જે કર્મોના પ્રારંભ કરવામાં આવે છે” એ પ્રકારનું વચન કહીને પશ્ચાત્ “તે સર્વ કર્મોનાં અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણો છે” એવું વચન કહેવું તે અત્યંત વિરુદ્ધ છે.

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-અહીં જરીર શબ્દવડે અધિષ્ઠાનનો અર્થ ગ્રહણ કરવો અને નરઃ શબ્દવડે કર્તાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો, વાઙ્મનઃ શબ્દવડે કરણનો અર્થ ગ્રહણ કરવો,

પ્રાપ્તમે શબ્દવડે ચેષ્ટાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો તથા ન્યાય્યં વા વિપરીતં વા એ વચનવડે ધર્મ-અધર્મરૂપ દેવનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. યદપિ સર્વ કર્મોવિષે અધિષ્ઠાનાદિ પાંચે કારણોનો ઉપયોગ સમાન છે, કારણ કે પાંચે વિના કોઈ પણ કર્મ સિદ્ધ થતું નથી, તથાપિ શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રવિષે વિધિપ્રતિષેધરૂપ શારીર-વાચિક-માનસિક એ ત્રણ પ્રકારનું જ કર્મ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી “એ કર્મ શારીર છે,” “એ કર્મ વાચિક છે,” “એ કર્મ માનસ છે” એ પ્રકારનું કથન તે તે કર્મવિષે તે તે શરીરાદિકોની પ્રધાનતાની અપેક્ષાએ કરીને છે, કાંઈ તે કથન શરીરાદિ કર્મોવિષે અધિષ્ઠાનાદિ પાંચેની હેતુવાને નિવૃત્ત કરતું નથી, તેથી કિંચિત્ માત્ર પણ અહીં વિરોધ આવતો નથી. (૧૫)

અવતરણિકા:-પૂર્વોક્ત અધિષ્ઠાનાદિ પાંચેને સર્વ કર્મોનું કર્તાપણું હોવાથી અસંગ આત્માને કર્મોનું કર્તાપણું નથી, એ પ્રકારનું જે આત્માવિષે અકર્તાપણાનું જ્ઞાન છે તથા અધિષ્ઠાનાદિ પાંચેવિષે કર્તાપણાનું જે જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન અધિષ્ઠાનાદિ પાંચેના નિરૂપણનું કૃણ છે. એવા કૃણનું, હવે, શ્રીભગવાન આત્માને કર્તા માનનારા મૂઢ પુરુષોની નિન્દાપૂર્વક આ ચોથા શ્લોકવડે કથન કરે છે:-

તત્રૈવં સતિ કર્તારમાત્માનં કેવલં તુ યઃ ।

પश्यत्यકૃત્વુદ્ધિત્વાત્ર સ પश्यતિ દુર્મતિઃ ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-આ સર્વ કર્મમાં અધિષ્ઠાનાદિ પાંચવડે ઉત્પન્ન થયેલો જે મૂઢ પુરુષ, અસંગ તથા ઉદાસીનરૂપ જ આત્માને કર્તારૂપ દેખે છે, તે દુર્મતિ પુરુષ શાસ્ત્રજન્ય વિવેકબુદ્ધિથી રહિત હોવાથી દેખતો નથી. ૧૬

ટીકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વે કહેલા ધર્મ-અધર્મરૂપ સર્વ કર્મોવિષે પૂર્વોક્ત અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણોવડે જન્યતા સિદ્ધ થવા છતાં પણ, વાસ્તવિક રીતે અસંગ ઉદાસીનરૂપ જ આત્માને મૂઢ પુરુષ કર્તારૂપ દેખે છે; અર્થાત્ આત્માદેવ સર્વ જડ પ્રપંચનો પ્રકાશક છે, સત્તાસ્ફુર્તિરૂપ છે, સ્વપ્રકાશ-પરમાનંદધન છે, બાધથી રહિત છે, અસંગ ઉદાસીન છે, અકર્તા છે, અવિક્રિય છે, અદ્વિતીય છે. આ રીતે ખરું જોતાં અસંગ-ઉદાસીન-અકર્તારૂપ હોવા છતાં પણ આત્માદેવ અવિદ્યાવડે પૂર્વોક્ત અધિષ્ઠાનાદિ પાંચે કારણોવિષે પ્રતિબિંબિત થાય છે; જેવી રીતે સૂર્ય જળમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. જલાદિને પ્રકાશિત કરનાર સૂર્ય યદપિ જલાદિકોથી ભિન્ન છે, તથાપિ જલની સાથે તે સૂર્યનો તાદાત્મ્યભાવ કલ્પીને મૂઢ પુરુષ, જેમ જળના ચલનવડે સૂર્યને ચલાયમાન થતો માને છે, તેમ અધિષ્ઠાનાદિકોને પ્રકાશિત કરનાર અસંગ-અદ્વિતીય આત્માનો, અધિષ્ઠાનાદિકોની સાથે તાદાત્મ્યભાવ કલ્પીને, અધિષ્ઠાનાદિકોનાં કર્મોનું અસંગ આત્માવિષે આદાપણું કરીને મૂઢ પુરુષ “હું જ કર્મોનો કર્તા છું” એ પ્રમાણે સર્વના સાક્ષીરૂપ આત્માને ક્રિયાના આશ્રયરૂપ દેખે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ રત્નજુના વાસ્તવિક સ્વરૂપને નહિ જાણનારો પુરુષ રત્નજુને ભુલંગરૂપ કલ્પે છે, તેમ આત્માના અસંગ-અકર્તારૂપ વાસ્તવિક સ્વરૂપને નહિ જાણનાર જે પુરુષ અવિદ્યાવડે અસંગ આત્માને હેઠાદિકોનાં કર્મના આશ્રયરૂપ માને છે, તે ભ્રાંત પુરુષ આ પ્રમાણે આત્માને દેખતો હોવા છતાં પણ દેખતો નથી. જેમ રત્નજુને સર્પરૂપ દેખતો હોવા છતાં પણ ભ્રાંત પુરુષ રત્નજુને દેખતો નથી, તેમ વાસ્તવિક રીતે અસંગ ઉદાસીન અકર્તા આત્માને કર્તારૂપ દેખતો હોવા છતાં પણ ભ્રાંત પુરુષ આત્માને દેખતો નથી.

અર્જુનની શંકા:-હે ભગવદ્ ! મૂઢ પુરુષ પ્રાંતિવડે આત્માને વિપરીત જ દેખે છે, પણ આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને દેખતો નથી, એ વિષે શું હેતુ છે ?

શ્રીભગવાન્ તે વિપરીત દર્શનવિષે હેતુ કહે છે-અકૃતદૃષ્ટિત્વાદ્વિતિ ॥ શુરુશાસ્ત્રના ઉપદેશવડે જેણે વિવેકબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરી નથી, તેનું નામ અકૃતબુદ્ધિ છે. એવો અકૃતબુદ્ધિ હોવાથી પુરુષ આત્માને વિપરીત જ દેખે છે, અર્થાત્ વાસ્તવિક રીતે અસંગ-ઉદાસીન-અકર્તારૂપ આત્માને ભ્રાંત પુરુષ કર્તારૂપ જ દેખે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જેવી રીતે પુરુષને જ્યાં સૂધી રજઃગુણ વાસ્તવિક સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થયો નથી, ત્યાં સૂધી તે પુરુષ સર્પભ્રમને કાંઈપણ ઉપાયે નિવૃત્ત કરી શકતો નથી, તેવી રીતે પુરુષને જ્યાંસૂધી સત્ય-જ્ઞાન-અનંત-અકર્તા-અલોકતા-પરમાનંદ-ત્રણ અવસ્થાઓથી રહિત-અસંગ-ઉદાસીન “એવો બ્રહ્મ હું છું” એ પ્રકારનો બ્રહ્માત્મસાક્ષાત્કાર શુરુશાસ્ત્રના ઉપદેશથી ઉત્પન્ન થયો નથી, ત્યાં સૂધી પુરુષ કર્તૃત્વભ્રમને કાંઈ પણ ઉપાયે નિવૃત્ત કરી શકતો નથી.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવદ્ ! તે પુરુષ બ્રહ્મવેત્તા શુરુની સમીપ જઈને વેદાંત વાક્યોના વિચારવડે એ પ્રકારના બ્રહ્માત્મસાક્ષાત્કારને શા વાસ્તે ઉત્પન્ન નથી કરતો ?”

શ્રીભગવાન્ તેનાવિષે હેતુ કહે છે-દુર્મતિઃ દૃષ્ટિ ॥ વિવેકનાં પ્રતિબંધક પાપકર્મોવડે જેની મતિ મલિન થઈ છે તેનું નામ દુર્મતિ છે. એવો દુર્મતિ હોવાથી જ ભ્રાંત પુરુષ બ્રહ્મવેત્તા શુરુની સમીપ જઈને વેદાંત વાક્યોનો વિચાર કરતો નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, પાપકર્મોવડે અશુદ્ધ બુદ્ધિવાળો હોવાથી, નિત્ય-અનિત્ય વસ્તુ વિવેકાદિકેથી રહિતપણાવડે બ્રહ્માત્મજ્ઞાનને અયોગ્ય હોવાથી ભ્રાંત પુરુષ અવિદ્યાવડે, અકર્તારૂપ આત્માની કર્તારૂપે કલ્પના કરે છે તથા કેવલરૂપ આત્માની અકેવલરૂપ કલ્પના કરે છે. તેમ જ કર્મના કર્તારૂપ અધિજ્ઞાનાદિ પાંચેવિષે તાદાત્મ્ય આભાનને લીધે કર્મોના ત્યાગ કરવાને અસમર્થ હોવાથી તે, સંસારી-કર્મોના અધિકારી-હેતુત્ત-અકૃતબુદ્ધિ-ઇત્યાદિ સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થઈ, સર્વ પ્રકારે જન્મ-મરણની પ્રાપ્તિ કરીને અનિદ્ર-ઇદ્ર-મિદ્ર એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મોનાં ફળનો અનુભવ કરે છે. આ કથનથી, જે તાર્કિક દેહાદિકેવિના આત્માને જ કેવલ કર્તા દેખે છે, તે તાર્કિકને પણ અકૃતબુદ્ધિ જ બાલુવો, એ અર્થનું યોગ્યન કહ્યું.

કોઈ વાદી તો તત્ત્વ સતિ કર્તારમાત્રાને કેવલ તુ યઃ એ પ્રલોકનો આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે: આત્મા કેવલ કર્તા નથી, કિન્તુ પૂર્વોક્ત અધિજ્ઞાનાદિકોની સાથે મળેલો આત્મા કર્તા હોય છે. એ પ્રમાણે વાસ્તવિક રીતે અધિજ્ઞાનાદિકોની સાથે મળીને કર્તાભાવને પ્રાપ્ત થયેલા આત્માને જે પુરુષ કેવળ કર્તા દેખે છે, અર્થાત્ અધિજ્ઞાનાદિકોના સંબંધવિના કેવળ એક આત્માને જ કર્તારૂપ દેખે છે, તે પુરુષ દુર્મતિ છે. આ પ્રકારનો અર્થ કેવલ શબ્દના પ્રયોગથી સિદ્ધ થાય છે. વાદીઓનો આ અર્થ સમીચીન નથી, કારણ કે સર્વ ક્રિયાઓથી રહિત અસંગ આત્માનું અધિજ્ઞાનાદિકોની સાથે મીલન (મળવું) જ સંભવતું નથી. જળ-સૂર્યની પેઠે અધિજ્ઞાનાદિકોની સાથે અસંગ આત્માનાં જો આવિધક (કલ્પના માત્ર) મીલનનો અંગીકાર કરીએ, તો તે આવિધક મીલનવડે આત્માવિષે કર્તૃત્વ પણ આવિધક જ હોવું જોઈએ અને અધિજ્ઞાનાદિ પણ સર્વ આવિધક જ છે. એવા કલ્પિત અધિજ્ઞાનાદિકોની સાથે આત્માનું વાસ્તવિક સંબંધપણું સંભવતું નથી. કેવલ એ શબ્દ તો સ્વભાવથી સિદ્ધ જ આત્માના અસંગ-અદ્વિતીય-રૂપનો અનુવાદ કરે છે; આત્માને કર્તા માનનારા પુરુષોમાં દુર્મતિપણાનું યોગ્ય કરવા વાસ્તે કેવલ શબ્દ ઉપયોગી થઈ પડે છે, તેથી કેવલ શબ્દથી વાદીનો અર્થ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. (૧૬)

અવતરણિકા:-પદ્મવાનિ મહામહો ઇત્યાદિ ચાર શ્લોકોવડે અનિવર્તિત વિષયં ચ ત્રિવિધં વર્મણઃ
વ્રતમ્ ॥ મત્તવત્પ્રાગિનાં પ્રેત્ય એ પૂર્વોક્ત શ્લોકનાં ત્રણ ચરણાનું વ્યાખ્યાન કર્યું. હવે, ન હ
સંન્યાસિનાં કશિદ્ એ ચોથા ચરણનું વ્યાખ્યાન શ્રીભગવાન્ એક શ્લોકવડે કરે છે:-

યસ્ય નાદંકૃતો ભાવો બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે ।

હત્વાપિ સ ઇમાંલોકાન્ન હન્તિ ન નિવદ્યતે ॥ ૧૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! જે વિદ્વાન્ પુરુષની “હું કર્તા છું” આ રીતની વૃત્તિ હોતી
નથી તથા જે વિદ્વાન્ પુરુષની બુદ્ધિ વિપાયમાન થતી નથી, તે વિદ્વાન્ પુરુષ આ લોકનું
હનન કરતો છતાં હનન કરતો નથી, તેમ બંધાયમાન પણ થતો નથી. ૧૭

ટીકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલા દુર્મતિ પુરુષથી અત્યંત વિલક્ષણ અધિકારી
પુરુષ, પૂર્વનાં પુણ્ય કર્મોવડે વિવેકના વિશેષી પાપકર્મોના ક્ષય થતાં, વિવેક-વૈરાગ્ય-શમાદિ
વદ્ સંપત્તિ-સુસુક્ષ્મા એ ચાર સાધનોને પ્રાપ્ત થયો છે તથા જેને શુદ્ધાત્માના ઉપદેશથી
“અકર્તા-અલોકતા-સ્વપ્રકાશ-પરમાનન્દ-અદ્વિતીય ક્ષણ હું છું” એ પ્રકારનો ક્ષણસાક્ષાત્કાર
હિપ્ત થયો હોય છે, તેમ જ જે વિદ્વાન્ પુરુષનો અહંકૃતભાવ નહ થઈ ગયો છે અર્થાત્
વત્સલાક્ષાત્કારવડે કાર્યસહિત અજ્ઞાન બાધિત થતાં જે તત્ત્વવેત્તા પુરુષની “હું કર્તા છું” એ
મહારની વૃત્તિ કદાચિત્ પણ થતી નથી, તે બંધાયમાન થતો નથી.

અથવા યસ્ય નાદંકૃતો ભાવઃ એ વચનનો આ પ્રમાણે બીજો અર્થ કરવો: જે તત્ત્વવેત્તા
પુરુષનો ભાવ એટલે કે સદ્ભાવ અદંકૃતો ન એટલે કે અદં એ પ્રકારના કથનને યોગ્ય નથી,
તે બંધાયમાન થતો નથી; કારણ કે વત્સલાક્ષાત્કારવડે અહંકારનો બાધ થતાં તત્ત્વવેત્તા પુરુષનું
શુદ્ધ સ્વરૂપ જ પરિશેષ રહે છે. આ શુદ્ધસ્વરૂપવિષે મન-વાણીની વિષયતા નથી.

અથવા યસ્ય નાદંકૃતો ભાવઃ એ વચનનો આ પ્રમાણે ત્રીજો અર્થ કરવો: જે તત્ત્વવેત્તા
પુરુષને અદંકૃતઃ એટલે અહંકારનો ભાવ અર્થાત્ વાહાત્મ્ય અધ્યાસ નથી, તે કશાથી બંધાતો
નથી. કારણ કે તત્ત્વવેત્તા પુરુષનો વાહાત્મ્ય અધ્યાસ વિવેકવડે નિવૃત્ત થઈ ગયો હોય છે.
યદ્યપિ વ્યવહારકાળે તત્ત્વવેત્તા પુરુષવિષે પણ બાધિતાનુવૃત્તિવડે કર્તાપણું પ્રતીત થાય છે,
તથાપિ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ એક પ્રકારનો વિચાર કરીને પોતાના આત્માવિષે કર્તાપણું માનતો નથી,
કિન્તુ પૂર્વોક્ત અધિષ્ઠાનાદિ પાંચવિષે જ કર્તાપણું માને છે. તે શું વિચાર કરીને એમ માને
છે તે નીચે પ્રમાણે છે:-સર્વાત્મા ભાસવિષે ભાવાવડે કદિપત જે પૂર્વોક્ત અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ
કદિપત સંબંધવડે હું-સ્વપ્રકાશ-અસંગ એવન્યથી પ્રકાશિત કરાય છે, તે અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ જ
સર્વ કર્મોના કર્તા છે, પણ હું-અસંગ આત્મા કદાચિત્ પણ તે કર્મોનો કર્તા નથી; કિન્તુ હું-
આત્માદેવ તો અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કર્તાઓનો તથા તેમના વ્યાપારોનો સાક્ષીભૂત છું, ક્રિયા-
શક્તિવાળા પ્રાણરૂપ ઉપાધિથી અને જ્ઞાનશક્તિવાળા અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિથી હું રહિત છું,
હું શુદ્ધ છું, સર્વ કાર્ય-કારણોના સંબંધથી હું રહિત છું, કુટસ્થ નિત્ય છું, હું સર્વ દ્રેવથી
રહિત છું તથા જન્મ-મરણાદિ સર્વ વિદારોથી રહિત છું. એ પ્રકારના મારા સ્વરૂપને અર્જુનો
મયં ૧૮૨: સાદ્મી વેવા વેદલો નિર્ગુણઃ અમાણો જમનાઃ શુભો અગ્રાત્પરતઃ પરઃ ॥ અજઃ આત્મા મદાન્
મુઃ સલિલ દર્શો દશ દૈતઃ અજો નિત્યઃ શ્વાત્તોઽયં ડ્રાણઃ નિષ્કલં નિષ્કલિધં શાતં નિરવયં નિરજનમ્ ॥
ઇત્યાદિ તિથ્યો પણ પ્રતિપાદન કરે છે; તથા એ પ્રકારના મારા સ્વરૂપને અજિજ્ઞાપ્યુષ્પને
મદતેઃ ક્રિયમાણાનિ શુભેઃ કર્માણિ સર્વથઃ ॥ અદંકારવિદ્વાન્ભાવ ક્તાંદમિતિ મન્યતે । તથાચિતુ ન સમતે ।

પરુપ સર્વ કર્મોના આરંભ કરે છે. એ ત્રણેના સમુચ્ચય વિના કોઈ પણ કર્મનો આરંભ થતો નથી. કારણ કે જોય તથા જ્ઞાતા વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ જ્ઞાનનો અભાવ થતાં પુરુષની પ્રવૃત્તિ થતી નથી; તેથી પ્રવૃત્તિવિષે જ્ઞાનને અવશ્ય હેતુ માનવો જોઈએ, જ્ઞાન તથા જ્ઞાતા વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ દેશ-ઠાણવડે જોય વ્યવહિત હોવાથી પુરુષની પ્રવૃત્તિ થતી નથી; તેથી તે પ્રવૃત્તિવિષે જોયને પણ અવશ્ય હેતુ માનવો જોઈએ. સુષુપ્તિ અવસ્થાવિષે સંસ્કારરૂપ જ્ઞાન અને જોય વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ જ્ઞાતાના અભાવથી પુરુષની પ્રવૃત્તિ થતી નથી; તેથી તે પ્રવૃત્તિવિષે પરિજ્ઞાતાને પણ અવશ્ય હેતુ માનવો જોઈએ, તેથી જ્ઞાન, જોય અને પરિજ્ઞાતા એ ત્રણે પરસ્પર સમુચ્ચયભાવને પ્રાપ્ત થઈને જ સર્વ કર્મોના આરંભક થાય છે. આ અર્થે શ્રીભગવાન્ કહે છે -ત્રિવિધા કર્મચોદના ઇતિ ॥ અહીં 'ચોદના' નામ પ્રવર્તકનું છે, અર્થાત્ જ્ઞાન, જોય અને પરિજ્ઞાતા એ સમુચ્ચય થયેલા ત્રણે કર્મોના પ્રવર્તક છે. યદ્યપિ પૂર્વે ભીમાંસાવિષે ક્રિયાવિષે પ્રવર્તક વચનને જ 'ચોદના' કહેલ છે, તથાપિ અહીં જ્ઞાનાદિકોવિષે વચનરૂપતા સંભવતી નથી; તેથી વચનપણાનો પરિત્યાગ કરીને માત્ર ક્રિયાના પ્રવર્તકવિષે અહીં 'ચોદના' શબ્દની લક્ષણા કરવી. તેથી એ અર્થે સિદ્ધ થયો કે, અનાત્મ પદાર્થોવિષે જ પ્રેરણીયત્વ તથા પ્રેરકત્વ છે; પણ અસંગ આત્માવિષે પ્રેરણીયત્વ તથા પ્રેરકત્વ નથી. એવી રીતે જ્ઞાન જોય પરિજ્ઞાતા ત્રિવિધા કર્મચોદના એ પૂર્વાર્દનો અર્થ કહ્યો.

હવે કારણ કર્મ કર્તેતિ ત્રિવિધ કર્મસપ્દ એ ઉત્તરાર્દનો અર્થ કહે છે. (૧) જેના વ્યાપારની પછી ક્રિયાની સિદ્ધિ થાય છે, તેનું નામ કરણ છે. આ કરણ બાહ્ય અને અંતરના ભેદવડે બે પ્રકારનું હોય છે. તેમાં ઓત્રાદિ ધર્મિય બાહ્ય કરણ છે અને મન-બુદ્ધિઆદિ અંતર કરણ છે. (૨) કર્તા પુરુષને ક્રિયાવડે પ્રાપ્ત થવાને ઇષ્ટ જે કારક છે તેનું નામ કર્મ છે કર્મ ઉત્પાદ્ય, આપ્ય, સંસ્કાર્ય, વિકાર્ય એ ભેદ કરીને ચાર પ્રકારનું હોય છે. જે વસ્તુ ઉત્પત્તિને યોગ્ય હોય છે તેને ઉત્પાદ્ય કહે છે, અથવા જે વસ્તુ પૂર્વે ન હોઈને પશ્ચાત્ ઉત્પન્ન થાય છે તેને ઉત્પાદ્ય કહે છે. જે વસ્તુ પૂર્વે સિદ્ધ થઈને જ પ્રાપ્ત થાય છે તેને આપ્ય કહે છે. ગુણાદાન મલાપકર્મરૂપ સંસ્કારને યોગ્ય જે વસ્તુ છે, તેને સંસ્કાર્ય કહે છે. પૂર્વ અવસ્થાના પરિત્યાગવડે અવસ્થાંતરની જે પ્રાપ્તિ છે, તેનું નામ વિકાર છે. આ વિકારને જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય તેને વિકાર્ય કહે છે. (૩) જે ઇતર કારકોવડે અપ્રયોજ્ય હોય તથા સકલ કારકોનો પ્રયોજક હોય, તેનું નામ કર્તા છે. આ કર્તા અહીં ચિત્-અચિત્ની અનિયત્વ લેવો. કરણ-કર્મ-કર્તા ત્રણે પરસ્પર સમુચ્ચયભાવને પ્રાપ્ત થવાથી કર્મસંપ્રદ કહેવાય છે, અર્થાત્ કર્મોના આશ્રયરૂપ છે. તેમાં કર્ત્વ કર્મ કર્તેતિ એ વચનના અંતમાં રહેલા ઇતિ શબ્દથી સંપ્રદાન-અપાદાન-અધિકરણ એ ત્રણ કારકોના પણ ઠરણાદિ ત્રણ કારકોવિષે જ અંતરભાવ ગ્રહણ કરવો. સમ્યક્ શ્રેયશુદ્ધિવડે જેની પ્રત્યે વસ્તુ આપવામાં આવે છે, તેને સંપ્રદાન કહે છે, જેમકે વેદવેદા બ્રાહ્મણની પ્રત્યે ગૌ આપવામાં આવે છે. અહીં વેદવેદા બ્રાહ્મણ સંપ્રદાન કારક છે. સંયોગપૂર્વક વિભાગવિષે જે અવધિ છે તેને અપાદાન કહે છે, જેમકે પર્વત (મા)થી શ્રી ગંગાજી ઉતરે છે. અહીં પર્વત અપાદાન કારક છે. આધારનું નામ અધિકરણ છે. આ પ્રકારના કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન, અધિકરણ એ ૫૮ (૭) કારક વ્યાકરણમાં પ્રસિદ્ધ જ છે. સંપ્રદાન-અપાદાન-અધિકરણ એ ત્રણ કારકોના કર્તાદિકોવિષે અંતરભાવવડે શ્રીભગવાને અહીં કર્તા-કર્મ-કરણ એ ત્રણ પ્રકારના કારક કહ્યા છે. એ પ્રમાણે ત્રિવિધભાવને પ્રાપ્ત થયેલું કારકપદ્ધત્ જ સર્વ ક્રિયાનો આશ્રય છે, પણ કુટસ્થ આત્મા કોઈ પણ ક્રિયાનો આશ્રય નથી. તેથી આ મ્લોકવડે એ ભાવાર્થ સિદ્ધ થયો કે, જે જે કર્મના પ્રેરક હોય છે તથા જે જે કર્મના આશ્રય હોય છે, તે સર્વ

કારકરૂપ જ હોય છે તથા ત્રિશુલરૂપક જ હોય છે અને આત્માદેવ તો કારકભાવથી રહિત છે તથા ત્રણ શુભોથી પણ રહિત છે, તેથી આત્માદેવ સર્વ કર્મોના સ્પર્શથી રહિત છે. (૧૮)

અવતરણિકા:—પૂર્વ શ્લોકમાં જ્ઞાન, જ્ઞેય, પરિજ્ઞાતા તથા કરણ, કર્મ, કર્તા એ બે ત્રિષુ (ત્રણ-ત્રણનો સમૂહ) કહ્યાં હવે બન્ને ત્રિકોવિધે ત્રિશુલરૂપતા અવશ્ય કહેવા યોગ્ય છે; તેથી શ્રીભગવાન બન્ને ત્રિકોનું સંક્ષેપથી કથન કરીને બન્ને ત્રિકોવિધે ત્રિશુલરૂપતાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

જ્ઞાનં કર્મ ચ કર્તા ચ ત્રિધૈવ ગુણમેદતઃ ।

પ્રોચ્યતે ગુણસંખ્યાને યથાવચ્છ્રણ તાન્યપિ ॥ ૧૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—સાંખ્યશાસ્ત્રમાં જ્ઞાન, કર્મ તથા કર્તા સત્ત્વાદિ ત્રણ શુભના ભેદથી ત્રણ પ્રકારના જ કથન કર્યાં છે. આ જ્ઞાનાદિકોનું તથા તેના ભેદોનું યથાવત્ તું શ્રવણ કર. ૧૯

ટીકા:—જ્ઞાનં કેવં પરિજ્ઞાતા એ પૂર્વોક્ત વચનવિષે કહેલું જે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુજન્ય વસ્તુના પ્રકાશરૂપ અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન જ અહીં જ્ઞાનં શબ્દવડે સમજવું. વસ્તુવિષે જે જ્ઞેય-પણું હોય છે, તે જ્ઞાનરૂપ ઉપાધિકૃત હોય છે. જ્ઞાનવિના જ્ઞેયપણું હોતું નથી. તેથી પૂર્વોક્ત જ્ઞેયનો આ જ્ઞાનવિષે જ અંતર્ભાવ જાણવો.

કર્મ શબ્દવડે યજ્ઞાદિરૂપ ક્રિયાનો અર્થ અહીં કરવો, કે જે યજ્ઞાદિરૂપ ક્રિયા ત્રિવિધ: કર્મસંપ્રદ: એ વચનવિષે પૂર્વે ‘કર્મ’ શબ્દવડે કહેલી છે. જ્ઞાનં કર્મ ચ એ વચનમાં રહેલા વકારથી પૂર્વે કહેલા કર્મ અને કરણ એ બંને કારકોનો પણ આ ક્રિયાવિષે જ અંતર્ભાવ જાણવો. કરણ કે વસ્તુવિષે જે કારકપણું હોય છે તે ક્રિયારૂપ ઉપાધિકૃત હોય છે. ક્રિયાવિના કારકપણું હોય નહિ; તેથી કર્મ અને કરણ એ બંને કારકોનો ક્રિયાવિષે અંતર્ભાવ યુક્ત જ છે.

પૂર્વ શ્લોકમાં કર્ણ કર્મ કર્તેતિ એ વચનમાં કહેલો જે ક્રિયાનો ઉત્પાદક કર્તા છે, તે જ કર્તાનો અર્થ અહીં કર્તા શબ્દવડે અહીં કરવો. કર્તા ચ એ વચનમાં રહેલા વકારથી પૂર્વે કથન કરેલા પરિજ્ઞાતાનો આ કર્તાવિષે જ અંતર્ભાવ જાણવો. યદ્યપિ કરણ અને કર્મ એ બન્ને કારકોની પેઠે કર્તાવિષે પણ ક્રિયાનું ઉપાધિકૃતપણું સરખું જ છે, તેથી કરણ અને કર્મ એ બન્ને કારકોની પેઠે કર્તાનું પણ અહીં પૃથક્ કથન કરવું ભેદથી નહિ, છતાં કર્તાવિષે જે ત્રિશુલરૂપતાનું પૃથક્ કથન છે, તે કુતાર્થિક પુરુષોના ભ્રમવડે કલ્પિત આત્માપણને નિવૃત્ત કરવા વાસ્તે છે, માટે કુતાર્થિક પુરુષો કર્તાને જ આત્મા માને છે.

આવા જ્ઞાન, કર્મ તથા કર્તા શુભસંખ્યાનવિષે સત્ત્વ-રજ-તમ એ ત્રણ શુભોના ભેદથી સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રણ પ્રકારનાં કહ્યાં છે. સત્ત્વ-રજ-તમ એ ત્રણે શુભો કાર્યના ભેદ કરીને જે શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદન કરેલાં છે, તે શાસ્ત્રનું નામ શુભસંખ્યાન છે; એણે કપિલમુનિદ્રુત સાંખ્યશાસ્ત્ર છે. એવા સાંખ્યશાસ્ત્રવિષે જ્ઞાન-કર્મ-કર્તા એ ત્રણે સત્ત્વાદિ શુભોના ભેદ કરીને સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એમ ત્રણ પ્રકારનાં જ કહ્યાં છે. ત્રિધૈવ એ વચનમાં રહેલો સ્વ શબ્દ સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રણ પ્રકારથી ભિન્ન ચોથા પ્રકારને નિવૃત્ત કરવા વાસ્તે છે.

યદ્યપિ કપિલમુનિરચિત સાંખ્યશાસ્ત્ર પરમાર્થ બ્રહ્મની એકતાવિષે પ્રમાણુલૂત નથી, માટે સાંખ્યશાસ્ત્રવિષે અનેક આત્માઓનો અંગીકાર કરેલો છે, તથાપિ તે સાંખ્યશાસ્ત્ર અપરમાર્થ-રૂપ સત્ત્વાદિ શુભોના ગૌણ ભેદના નિરૂપણવિષે બ્યાવહારિક પ્રમાણુ ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. આથી વક્ષ્યમાણ અર્થની સ્તુતિ કરવા વાસ્તે શ્રીભગવાને ગુણસંખ્યાને પ્રોચ્યતે એ વચન કહ્યું છે, અર્થાત્ જ્ઞાનાદિકોનું ત્રિવિધપણું કેવળ આ ગીતાશાસ્ત્રવિષે જ પ્રસિદ્ધ નથી, કિન્તુ કપિ:

લઘુનિરચિત સાંખ્યશાસ્ત્રવિષે પણ પ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રમાણે વક્ષ્યમાણ અર્થની સ્તુતિ કરવા વાસ્તે શ્રીભગવાને તે વચન કહ્યું છે. હે અર્જુન ! જ્ઞાનાદિ ત્રણેને તથા સત્ત્વાદિ શુષ્કૃત જ્ઞાનાદિકેના લેહને તું યથાવત્ શ્રવણ કર, અર્થાત્ શાસ્ત્રમાં જે પ્રકારનું તેમનું સ્વરૂપ કહ્યું છે, તે પ્રકારનાં તેમનાં સ્વરૂપને શ્રવણ કરવા વાસ્તે તું સાવધાન થા.

યદપિ પૂર્વે ચૌદમા અધ્યાયમાં તથા સત્તરમા અધ્યાયમાં શ્રીભગવાને સત્ત્વાદિ શુષ્કૃત તથા શુષ્કૃત સાર્ત્ત્વિકાદિ લેહનું કથન કરેલું છે, તેથી પુનઃ અહીં શુષ્કૃત તથા શુષ્કૃત લેહનું કથન કરવાથી પુનરુક્તિદોષની પ્રાપ્તિ થાય છે; તથાપિ તે વચનોની આ પ્રમાણે બ્યવસ્થા કરવાથી પુનરુક્તિદોષની નિવૃત્તિ થાય છે. પૂર્વે ચૌદમા અધ્યાયમાં તત્ત્વ સત્ત્વં નિર્મલ્લક્ષ્ય ધૃત્યાદિ વચનોવડે શુષ્કાતીત પુરુષોનું તથા જીવ-મુક્ત પુરુષોનું નિરૂપણ કરવા વાસ્તે, સત્ત્વાદિ શુષ્કાવિષે બંધતા હેતુપણાને પ્રકાર નિરૂપણ કર્યો હતો અને સત્તરમા અધ્યાયમાં યજ્ઞે ભાગિકા દેવાન્ ધૃત્યાદિ વચનોવડે સત્ત્વાદિ શુષ્કૃત ત્રિવિધ સ્વભાવના નિરૂપણવડે નીચે પ્રમાણે અર્થ સિદ્ધ કર્યો હતો—અધિકારી પુરુષે અસુરરૂપ રાજસ-લાભસ સ્વભાવને પરિત્યાગ કરી સાર્ત્ત્વિક આહારાદિના નેવનવડે દૈવરૂપ સાર્ત્ત્વિક સ્વભાવ જ સંપાદન કરવો અને આ આદરમા અધ્યાયમાં, “સ્વભાવથી શુષ્કાતીત અસંગ આત્માનો ક્રિયા-કારક-કૃણ એ ત્રણેની સાથે કિંચિત્માત્ર પણ સંબંધ નથી” એ અર્થનું બોધન કરવા વાસ્તે, “ક્રિયા-કારક-કૃણ સર્વેને ત્રિશુષ્કરૂપતા જ છે, પણ તેથી ભિન્ન બીજું કોઈ સ્વરૂપ ક્રિયા-કારકાદિકોનું નથી, કે જેવડે ક્રિયા કારકાદિકોને આત્માનું સંબંધીપણું થાય,” એ અર્થનું કથન કર્યું છે. આટલી ત્રણે અધ્યાયોનાં વચનોવિષે વિશેષતા છે. તેથી અહીં પુનરુક્તિદોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. (૧૯)

અમતરરણિકા—પૂર્વે શ્લોકમાં જ્ઞાન-કર્મ-કર્તા એ ત્રણેનું સાર્ત્ત્વિક-રાજસ-લાભસરૂપ ત્રિવિધપણું જ્ઞાતવ્યરૂપે કરીને પ્રતિજ્ઞાવ કર્યું. હવે, પહેલાં જ્ઞાનના ત્રિવિધપણું તથા શ્લોકોવડે શ્રીભગવાન નિરૂપણ કરે છે; તેમાં પણ સૌથી પહેલાં અદ્વૈત આત્મવાદીઓના સાર્ત્ત્વિક જ્ઞાનનું કથન કરે છે—

સર્વભૂતેષુ યૈનૈકં ભાવમવ્યયમીક્ષતે ।

અવિભક્તં વિભક્તેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ સાત્ત્વિકમ્ ॥ ૨૦ ॥

શ્લોકાર્થ:—પરસ્પર લેહવાળા સર્વ ભૂતોમાં સર્વત્ર વ્યાપક એક અવ્યય સત્ત્વારૂપ ભાવનો જે જ્ઞાનવડે પુરુષ સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે જ્ઞાનને તું સાત્ત્વિક જાણ. ૨૦

ટીકા:—હે અર્જુન ! અવ્યાકૃત, હિરણ્યગર્ભ, વિરાટ એવાં જેમનાં નામો છે, એવા બીજ-સૂક્ષ્મ-સ્થૂલરૂપ સમષ્ટિ-વ્યપ્તિરૂપ સર્વ ભૂતો છે. આ સર્વ ભૂતો વિભક્ત છે અર્થાત્ ભિન્ન ભિન્ન નામરૂપે કરીને પરસ્પર આવૃત્ત થયેલ તથા અનેક પ્રકારના રસરૂપ છે આવાં ઉત્પત્તિ-નાશવાન દૃશ્યવર્ગરૂપ સર્વ છુટા છુટા ભૂતોવિષે સત્ત્વારૂપ ભાવને, જે વેદાંતવાદકોના વિચાર-રજન્ય અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનવડે, અધિકારી પુરુષ સાક્ષાત્કાર કરે છે, અર્થાત્ સર્વ ભૂતોવિષે પરમાર્થ સત્ત્વારૂપ સ્વપ્રકાશ-આનંદ આત્માને જે જ્ઞાનવડે અધિકારી પુરુષ સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે જ્ઞાનને તું સાત્ત્વિક જાણ. સત્ત્વારૂપ ભાવ એક છે અર્થાત્ સત્ત્વતીય લેહ, વિભતીય લેહ, સ્વગત લેહ એ ત્રણ લેહોથી રહિત હોવાથી અદ્વિતીયરૂપ છે. વળી આ સત્ત્વારૂપ ભાવ અવ્યય છે અર્થાત્ ઉત્પત્તિ-વિનાશાદિ સર્વ વિકારોથી રહિત છે તથા અદૃશ્ય છે, વળી આ

સત્તારૂપ ભાવ અવિભક્ત છે અર્થાત્ સર્વ જડ પદાર્થોના અધિષ્ઠાનરૂપે કરીને તથા સર્વ કલ્પિત પદાર્થોના આધના અવધિરૂપે કરીને સર્વત્ર વ્યાપક છે. એવા સર્વત્ર વ્યાપક અદ્વિતીય આત્માહેવને અધિકારી પુરુષ જે વેદાંતવાક્યજન્ય જ્ઞાનવડે સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે મિથ્યા પ્રપંચના બાધક આત્મજ્ઞાનને તું સાત્ત્વિક જ્ઞાન બાધુ. આ અદ્વિતીય આત્માના સાક્ષાત્કારથી ભિન્ન જેટલાં દ્રેવ દર્શન છે, તે સર્વે દ્રેવ દર્શન રાજસ તથા તામસ હોવાથી સંસારનું જ કારણ છે. તેથી દ્રેવ દર્શનવિષે કહાયિત પણ સાત્ત્વિકપણું હોતું નથી. (૨૦)

અપતરણિકા:—હવે રાજસ જ્ઞાનના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે —

પૃથક્ત્વેન તુ યજ્ઞજ્ઞાનં નાનાભાવાનપૃથગ્વિધાન્ ।

વેત્તિ સર્વેષુ ભૂતેષુ તજ્ઞજ્ઞાનં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥ ૨૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—વળી પરસ્પર લેદવડે સ્થિત દેહાદિ સર્વ ભૂતોમાં પરસ્પર વિલક્ષણ અનેક આત્માઓને જે જ્ઞાન બાધુ છે, તે જ્ઞાનને તું રાજસ બાધુ. ૨૧

ટીકા:—અહીં વ્યક્તેન તુ એમાં રહેલો તુ શબ્દ પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલા સાત્ત્વિક જ્ઞાન કરતા રાજસ જ્ઞાનવિષે વિલક્ષણવાતું બોધન કરવા વાસ્તે છે. આ વિલક્ષણતા કહે છે:—હે અર્જુન ! પરસ્પર લેદવડે રહેલા દેહાદિ સર્વ ભૂતોવિષે જે જ્ઞાન પૃથગ્વિધ નાના ભાવો દેખે છે અર્થાત્ દરેક દેહવિષે સુખિત્વદુઃખિત્વાદિરૂપે કરીને પરસ્પર વિલક્ષણ ભિન્ન ભિન્ન આત્માઓને જે જ્ઞાન દેખે છે, તે જ્ઞાનને તું રાજસ જ્ઞાન બાધુ. તાત્પર્ય એ છે કે, આ લોકમાં કોઈ પ્રાણી સુખી છે, કોઈ પ્રાણી દુઃખી છે, કોઈ પ્રાણી પંડિત છે, કોઈ પ્રાણી મૂર્ખ છે, ક્યાદિ અનેક પ્રકારની વિલક્ષણતા જોવામાં આવે છે જો કહાયિત સર્વ દેહોવિષે એક જ આત્મા હોય તો એક પ્રાણી સુખી થતાં સર્વ પ્રાણીઓ સુખી થવા જોઈએ તથા એક પ્રાણી દુઃખી થતાં સર્વ પ્રાણીઓ દુઃખી થતાં જોઈએ. પણ તેવું જોવામાં આવતું નથી. તેથી સર્વ દેહોવિષે એક આત્મા નથી, કિન્તુ દેહ દેહવિષે ભિન્ન ભિન્ન આત્મા છે. આ પ્રકારનાં કુતર્કોવડે ઉત્પન્ન થયેલું જે જ્ઞાન દરેક દેહવિષે ભિન્ન ભિન્ન આત્માને દેખે છે, તે જ્ઞાનને તું રાજસ જ્ઞાન બાધુ.

અહીં યદપિ યજ્ઞજ્ઞાનં વેત્તિ (જેને જ્ઞાન બાધુ છે) એ વચનને સ્થાને વેન જ્ઞાનેન વેત્તિ (જે જ્ઞાનવડે જાણાય છે) એ પ્રકારનું જ વચન કહેવું યોગ્ય હતું, તથાપિ યજ્ઞજ્ઞાનં વેત્તિ એવું જે વચન શ્રીભગવાને કહ્યું છે, તે જ્ઞાનરૂપ કરણવિષે કર્તૃત્વના ઉપચારથી કહ્યું છે, જેમકે વ્યાસિ વચ્ચે સર્પણવડે રધાય છે એ વચન પાકના કરણરૂપ કાષ્ઠોવિષે કર્તૃત્વના ઉપચારથી કહેવામાં આવે છે, અથવા તે જ્ઞાન કર્તારૂપ અહંકારની વૃત્તિરૂપ છે, તેથી કર્તારૂપ અહંકારને વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનની સાથે ચલેદ માગીને શ્રીભગવાને યજ્ઞજ્ઞાનં વેત્તિ એવું વચન કહ્યું છે. અને યજ્ઞજ્ઞાનં વેત્તિ એ વચનવિષે પૂર્વ ‘જ્ઞાન’ શબ્દ કહીને તજ્ઞજ્ઞાનં એ વચનવિષે જે પુનઃ ‘જ્ઞાન’ શબ્દ કહ્યો છે, તે ‘જ્ઞાન’ શબ્દ આત્માના લેદજ્ઞાનને તથા અનાત્માના લેદજ્ઞાનને દર્શાવે છે તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, દરેક દેહવિષે આત્માઓનો પરસ્પર લેદ, તે આત્માઓનો ઈશ્વરથી લેદ, તે આત્માઓથી અચેતન વર્ગનો લેદ, ઈશ્વરથી અચેતન વર્ગનો લેદ તથા અચેતન વર્ગનો પરસ્પર લેદ, એ પ્રકારના અનીપાધિક પાત્ર લેદોને વિષય કરનાર જે કુતાર્કિક પુરુષોનું જ્ઞાન છે, તે લેદજ્ઞાન રાજસ જ બાધુ. (૨૧)

અપતરણિકા:—હવે, તામસ જ્ઞાનના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:—

યતુ કૃત્સ્નવદેકસ્મિન્ કાર્યે સત્કર્મહૈલુકમ્ ।

અતત્ત્વાર્થવદલ્પં ચ તત્તામસમુદાહતમ્ ॥ ૨૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-વળી જે જ્ઞાન કોઈ એક કાર્યમાં પરિપૂર્ણ અર્થની માફક અભિનિવેશવાળું છે, યુક્તિથી રહિત છે, પરમાર્થ આલંબનથી રહિત છે તથા અલ્પ છે, તે જ્ઞાનને શિષ્ટ પુરુષો વામસ કહે છે. ૨૨

ટીકા:-અહીં યતુ માંહેનો જ શબ્દ પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલા રાજસ જ્ઞાન કરતાં વામસ જ્ઞાનમાં વિલક્ષણતાનું ઓષન કરવા વારતો છે. આ વિલક્ષણતા નીચે પ્રમાણે છે:-આકાશાદિ પંચભૂતોનાં ઘણાં કાર્યો વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ, સર્વ કાર્યોની મધ્યમાં કોઈ એક દેહરૂપ કાર્યવિષે અથવા પ્રતિમાદિરૂપ કાર્યવિષે જે જ્ઞાન પરિપૂર્ણ અર્થની પેઠે સક્ત છે, અર્થાત્ “માત્ર આટલો જ આત્મા છે તથા માત્ર આટલો જ ઈશ્વર છે. એ સિવાય બીજો કોઈ આત્મા નથી તથા એ સિવાય બીજો કોઈ ઈશ્વર નથી” એ પ્રકારના અભિનિવેશવડે જે જ્ઞાન કોઈ દેહરૂપ એક કાર્યવિષે અથવા કોઈ પ્રતિમાદિરૂપ એક કાર્યવિષે જ સંલગ્ન થયું છે, તેને વામસ જ્ઞાન કહે છે.

જેમકે આત્મા સાવચય છે તથા દેહ પરિમાણ છે. એ પ્રકારનું હિંગંબરોનું જ્ઞાન છે તથા આ સ્થૂલ દેહ જ આત્મા છે એ પ્રકારનું ચાર્બકોનું જ્ઞાન છે, પાષાણ-કાષ્ઠાદિરૂપ માત્ર પ્રતિમા જ ઈશ્વર છે, પણ તે સિવાય બીજો કોઈ ઈશ્વર નથી, એ પ્રકારનું શાસ્ત્રસંસ્કારોથી રહિત મૂઢ પુરુષોનું જ્ઞાન છે, તે વામસ જ્ઞાન છે. તથા જે જ્ઞાન અહૈતુક છે એટલે કે કૃપપત્તિરૂપ હેતુથી રહિત છે અર્થાત્ દેહથી અને પ્રતિમાથી ભિન્ન બીજાં જેટલાં ભૂતોનાં કાર્યો છે તે સર્વ કાર્યોવિષે આત્માપણુનો અભાવ હોવાથી તથા ઈશ્વરપણુનો અભાવ હોવાથી ભૂતોનાં કાર્યરૂપ દેહવિષે આત્માપણું કેવી રીતે સંભવે તથા ભૂતોના કાર્યરૂપ પ્રતિમાવિષે ઈશ્વરપણું કેવી રીતે સંભવે? અર્થાત્ સંભવે નહિ. એ પ્રકારના વિચારથી જે જ્ઞાનરહિત છે તે વામસ જ્ઞાન છે. એ કારણથી જે જ્ઞાન અવત્વાર્થવત્ છે (જે અર્થ પ્રમાણાંતરવડે બાધિત થતો નથી, તે અર્થનું નામ વત્વાર્થ છે તથા વત્વાર્થ જે જ્ઞાનનો વિષય ન હોય તે જ્ઞાનનું નામ અવત્વાર્થવત્ છે) અર્થાત્ જે જ્ઞાન અયથાર્થ અર્થવિષયક છે તથા જે જ્ઞાન અલ્પ છે અર્થાત્ આત્માના નિત્યત્વ વિભુત્વને વિષય નહિ કરવાથી જે જ્ઞાન અત્યંત અલ્પ છે. આ પ્રકારનું જે અનિત્ય-પરિચ્છિન્ન-દેહાદિકોવિષે આત્મત્વ અભિમાનરૂપ ચાર્બકાદિકોનું જ્ઞાન છે, કે જે જ્ઞાન “આત્મા તથા ઈશ્વર બન્ને નિત્ય, વિભુ તથા દેહાદિ સંઘાતથી ભિન્ન છે.” એ પ્રકારના તાર્કિક પુરુષોના જ્ઞાનથી પણ અત્યંત વિલક્ષણ છે, તે જ્ઞાનને બુદ્ધિમાન પુરુષોએ વામસ જ્ઞાન કહ્યું છે. (૨૨)

અવતરણિકા:-એક અદ્વિતીય આત્માને વિષય કરનાર જે ઔપનિષદ પુરુષોનું સાત્ત્વિક જ્ઞાન છે, તે અદ્વિતીય, આત્મવિષયક સાત્ત્વિક જ્ઞાન યુગુક્ષુજનોએ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે અને નિત્ય, વિભુ તથા પરસ્પર ભિન્ન એવા અનેક આત્માઓને વિષય કરનાર જે દ્વૈતદર્શી તાર્કિક પુરુષોનું રાજસ જ્ઞાન છે તથા અનિત્ય-પરિચ્છિન્ન દેહાદિરૂપ આત્માને વિષય કરનાર જે ચાર્બકાદિકોનું વામસ જ્ઞાન છે, તે રાજસ-વામસ બન્ને જ્ઞાન યુગુક્ષુજનોએ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. એ અર્થ સર્વગ્રંથેષુ યૈકં ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે પૂર્વ કથન કર્યું. હવે, નિવર્ત સંગતરિત ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે શ્રીભગવાન્ સાત્ત્વિક-રાજસ-વામસના ભેદ કરીને કર્મના ત્રિવિધપણનું કથન કરે છે. તેમાં સૌથી પહેલાં સાત્ત્વિક કર્મનું સ્વરૂપ કહે છે:-

નિયતં સંગરહિતમરાગદ્વેષતઃ કૃતમ્ ।

અફલપ્રેક્ષુના કર્મ યત્તત્સાત્ત્વિકમુચ્યતે ॥ ૨૩ ॥

શ્લોકાર્થઃ—ફળની ઇચ્છાથી રહિત પુરુષવડે, સંગથી રહિત તથા રાગદ્વેષથી રહિત જે નિત્ય કર્મ કરવામાં આવે છે, તે કર્મ સાત્ત્વિક કહેવાય છે. ૨૩

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! નિયત કર્મ એટલે કર્મનાં દ્રવ્ય-દેવતા-મંત્રાદિ સર્વ અંગોની પરિપૂર્ણતા કરવામાં અસમર્થ પુરુષોને પણ જે કર્મ પોતાના ફળની પ્રાપ્તિ અવશ્ય કરે છે, એવું અગ્નિહોત-સંધ્યોપાસનાદિ નિત્ય કર્મ છે તે; તથા સંગરહિત કર્મ એટલે “હું જ મહાન યાત્રિક છું-મારી સમાન ખીન્ને કંઈ નથી” ઇત્યાદિ અભિમાનરૂપ તથા જેવું નામ અહંકાર છે એવો જે રાજસ ગર્વવિશેષ છે, તેવું નામ સંગ છે, તે સંગથી જે કર્મરહિત તે સંગરહિત કર્મ કહેવાય છે. અર્થાત્ જે કર્મ આવી રીતના અભિમાનપૂર્વક કરવામાં આવતું નથી, તે કર્મને સાત્ત્વિક કહેવામાં આવે છે. જેટલા કાળ સૂધી અજ્ઞાન હોય છે, તેટલા કાળ સૂધી ઠર્તુત્વ-લોકાકૃત્વનો પ્રવર્તક અહંકાર સાત્ત્વિક પુરુષવિષે પણ રહે છે; અને અજ્ઞાનથી તથા અહંકારથી રહિત વત્સવેતા પુરુષને તો કર્મોનો અધિકાર જ નથી, એ વાત પૂર્વે અનેકવાર કહેવામાં આવી ગઈ છે. તેથી સાત્ત્વિક પુરુષવિષે ઠર્તુત્વ-લોકાકૃત્વનો પ્રવર્તક સામાન્ય અહંકાર વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ રાજસ ગર્વરૂપ વિશેષ અહંકાર રહેતો નથી. જે કર્મ નિયત છે, સંગરહિત છે તથા (જે કર્મ રાગદ્વેષથી કરવામાં આવે છે. “આ કર્મ કરીને હું રાજસન્માનાહિને પ્રાપ્ત થઈશ.” એ પ્રકારના અભિપ્રાયનું નામ રાગ છે, અને “આ કર્મવડે હું શત્રુનો પરાજય કરીશ” એ પ્રકારના અભિપ્રાયનું નામ દ્વેષ છે. આવા) રાગ-દ્વેષ, બન્ને વડે જે કર્મ કરવામાં આવતું નથી તથા જે યજ્ઞ-હાન-હોમાદિરૂપ નિત્ય કર્મ, ફળની ઇચ્છાથી રહિત નિષ્કામ પુરુષ સ્વધર્મ બાળીને કરે છે, તે યજ્ઞ-હાન-હોમાદિરૂપ નિત્યકર્મ સાત્ત્વિક કર્મ કહેવાય છે. (૨૩)

અવતરણિકાઃ—હવે, રાજસકર્મના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:—

યત્તુ કામેક્ષુના કર્મ સાહંકારેણ વા પુનઃ ।

ક્રિયતે બહુલાયાસં તદ્રાજસસુદાહતમ્ ॥ ૨૪ ॥

શ્લોકાર્થઃ—વળી સકામ પુરુષવડે તથા અહંકારયુક્ત પુરુષવડે અનિયત તથા ઘણા કલેશોની પ્રાપ્તિ કરનાર જે કામ્ય કર્મ કરવામાં આવે છે, તે કામ્ય કર્મને શિષ્ટ પુરુષો રાજસ કર્મ કહે છે. ૨૪

ટીકાઃ—અહીં ચતુર્થાં રહેલો જ શબ્દ પૂર્વોક્ત સાત્ત્વિક કર્મ કરતાં રાજસ કર્મ વિષે વિલક્ષણતાનું બોધન કરવા વાસ્તે છે. તે વિલક્ષણતા આ પ્રમાણે—હે અર્જુન ! સ્વર્ગાદિ ફળોની ઇચ્છાવાળો સકામ પુરુષ તથા પૂર્વોક્ત સંગરૂપ ગર્વયુક્ત પુરુષ જે કામ્યકર્મ કરે છે, જે કર્મ બહુ પ્રયાસવાળું છે અર્થાત્ સર્વ અંગોની સંપૂર્ણતાપૂર્વક કરેલું કામ્યકર્મ ફળની પ્રાપ્તિ કરે છે, પણ ક્રિયિત્ માત્ર અંગની વિચણતા થતાં કામ્યકર્મ ફળનો હેતુ થતું નથી, માટે સર્વ અંગોની પરિપૂર્ણતા કરવાવડે જે કામ્યકર્મ ઠર્ત્તા પુરુષને બહુ કલેશની પ્રાપ્તિ કરનાર છે, તેને રાજસકર્મ કહે છે.

અહીં વા પુનઃ એમાં રહેલો પુનઃ શબ્દ આ રાજસ કર્મવિષે અનિયતપણાનું બોધન કરે છે. કારણ કે જેમ નિત્ય કર્મવિષે સર્વદા ઠર્તવ્યતા હોય છે, તેમ આ કામ્યકર્મ વિષે સર્વદા ઠર્તવ્યતા હોતી નથી. કિન્તુ જ્યાં સૂધી પુરુષવિષે ફળની કામના રહે છે, ત્યાં સૂધી જ કામ્ય

કર્મની કલંબ્યતા રહે છે. કામનાની નિવૃત્તિ યથા પછી કામ્યકર્મની કલંબ્યતા રહેતી નથી. તેથી કામ્ય કર્મવિષે અનિયતપણું સુક્ત જ છે. આ પ્રકારના કામ્યકર્મને શિષ્ટ પુરુષો રાજસકર્મ કહે છે. અહીં સર્વ વિશેષણોવડે રાજસ કર્મવિષે, પૂર્વે શ્લોકમાં કહેલા સાત્ત્વિક કર્મનાં સર્વ વિશેષણો કરતાં વિપરીતપણું કહ્યું છે. (૨૪)

અવતરણિકા:-હવે તામસ કર્મના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:-

અનુબંધ ક્ષયં હિંસામનપેક્ષ્ય ચ પૌરુષમ્ ।

મોહાદારમ્યતે કર્મ યત્તતામસમુચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

શ્લોકાર્થ:-વળી અનુબંધનો, ક્ષયનો, હિંસાનો, તેમ જ પૌરુષનો નહિ વિચાર કરી, કેવળ અવિવેકવડે જે કર્મનો આરંભ કરવામાં આવે છે, તે કર્મ તામસ કર્મ કહેવાય છે. ૨૫

ટીકા:-હું અર્જુન! આગળ થનારું જે અશુભ કૃણ તેનું નામ અનુબંધ છે. શરીરના સામર્થ્યનો, ધનનો તથા સેનાનો જે વિનાશ તેનું નામ ક્ષય છે. પ્રાણીઓને જે પીડા કરવામાં આવે છે, તેનું નામ હિંસા છે. પોતાનું જે સામર્થ્ય તેનું નામ પૌરુષ છે. એવા અનુબંધનો, ક્ષયનો, હિંસાનો તથા પૌરુષનો કર્મના આરંભની પૂર્વે ન વિચાર કરીને કેવળ અવિવેકરૂપ મોહની વશતાથી જે કર્મનો આરંભ કરાય છે, તે કર્મ તામસકર્મ કહેવાય છે. જેમકે આ દુષ્ટોધને અનુબંધાદિ આરેનો વિચાર ન કરીને કેવળ અવિવેકરૂપ મોહથી આ સુદ્ધરૂપ કર્મનો આરંભ કર્યો છે. (૨૫)

અવતરણિકા:-નિયત સંગતરિત ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવાડે પૂર્વે સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ભેદ કરીને ત્રણ પ્રકારના કર્મનું નિરૂપણ કર્યું. હવે સ્વકલ્પે ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવાડે શ્રીભગવાન સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ ભેદ કરીને ત્રણ પ્રકારના કર્મનું કથન કરે છે. તેમાં સૌથી પહેલાં સાત્ત્વિક કર્મનો સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:-

મુક્તસંગોઽનર્હવાદી ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ ।

સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોર્નિર્વિકારઃ કર્તા સાત્ત્વિક ઉચ્યતે ॥ ૨૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-કૃણની ઇચ્છાથી રહિત, અનર્હવાદી, ધૃતિ, ઉત્સાહવડે સુક્ત તેમ જ સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિ બેઉમાં નિર્વિકારી એવા કર્તાને સાત્ત્વિક કર્તા કહેવામાં આવે છે. ૨૬

ટીકા:-કર્મકૃણની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરનાર મુક્તસંગ કહેવાય. વળી હું આ કર્મનો કર્તા છું એમ અભિમાનપૂર્વક નહિ બોલનાર અથવા પોતાના શુભોની પ્રત્યક્ષાથી રહિત અનર્હવાદી કહેવાય. વિક્ષ યાદ આવવાં છતાં આરંભ કરેલ કર્મનો ત્યાગ નહિ કરનાર ધૈર્યવાળો કહેવાય. હું આ કર્મ અવરણ કરીશ એ રીતની ભુદ્ધિવાળો ઉત્સાહસુક્ત કહેવાય. કરેલ કર્મના કૃણની પ્રાપ્તિમાં હર્ષ તથા અપ્રાપ્તિમાં શોક, તેમ જ હર્ષવડે સુખના પર થનાર વિકાસ તથા શોકવડે સુખપર થનાર આત્મિક આ સર્વ દોષથી રહિત હોય તે નિર્વિકાર કહેવાય. વળી યાત્રના પ્રમાણવડે કર્મમાં પ્રવૃત્ત થનાર, પણ્ય કૃણ કે સંગવડે કર્મમાં પ્રવૃત્ત નહિ થનાર આમ ઉપર ઉપર કહેલા પ્રમાણે કર્મ કરનાર સાત્ત્વિક કર્તા કહેવાય છે. (૨૬)

અવતરણિકા:-હવે, રાજસ કર્મનો સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:-

રાગી કર્મફલપ્રેમ્ભુલ્લેખો હિંસાત્મકોઽશુચિઃ ।

ઈર્ષ્યશોકાન્વિતઃ કર્તા રાજસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૨૭ ॥

• શ્લોકાર્થ:- જે પુરુષ રાજવાળો છે, કર્મના ક્ષણી ઈચ્છાવાળો છે, ક્રુધ છે, હિંસા સ્થાવવાળો છે, અશુચિ છે તથા હર્ષ થોકે કરી ચુકત છે, એવા કવનિ શિષ્ટ પુરુષોએ રાજસ કર્તા કથન કર્યો છે. ૨૭

ટીકા:-હે અર્જુન! જે પુરુષ સગી છે અર્થાત્ જેનું ચિત્ત કામાદિકોવડે ચુકત છે. જે પુરુષ કર્મનાં સ્વર્ગોદિ ક્ષણીની ઈચ્છાવાળો છે, તથા જે પુરુષ ક્રુધ છે અર્થાત્ પરાયા ધનાદિ પદાર્થોની અભિલાષા કરનારો છે (અથવા ધનવાન્ હોવા છતાં પણ જે પુરુષ ધર્મને વાસ્તે ધનનું ખરચ કરવામાં અસમર્થ છે, તેનું નામ પણ ક્રુધ છે), તથા જે પુરુષ હિંસાત્મક છે અર્થાત્ પોતાના અભિપ્રાયને પ્રકટ કરીને જે બીજાની છવિકારૂપ વૃત્તિનું છેદન કરતું તેનું નામ હિંસા છે. આ હિંસા જેનો સ્વભાવ છે તેનું નામ હિંસાત્મક છે અને પોતાના અભિપ્રાયને ન પ્રકટ કરીને બીજાની વૃત્તિનું છેદન કરનારો પુરુષ નૈકૃતિક કહેવાય છે. એટલે હિંસાત્મક અને નૈકૃતિક બંનેવિષે લેઈ છે. આ નૈકૃતિક કર્તા આગલા શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યો તથા જે પુરુષ અશુચિ છે અર્થાત્ શારીરિક બાહ્ય અને અંતર એ બંને પ્રકારના શૌચથી રહિત છે (જળ યૃત્તિકાદિકોવડે ચરીરની શુદ્ધિને બાહ્ય શૌચ કહે છે, અને રોગી-કરુણાદિ શુભ વાસનાઓવડે ચિત્તને કામક્રોધાદિથી રહિત કરતું તેનું નામ અંતર શૌચ છે), તથા જે પુરુષ કર્મનાં ક્ષણી સિદ્ધિવિષે તથા અસિદ્ધિવિષે હર્ષ-થોકવડે ચુકત છે, તેવા પ્રકારના કર્તા પુરુષને શિષ્ટ પુરુષો રાજસ કર્તા કહે છે. (૨૭)

અવતરણિકા:-હવે તામસ કર્તાના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:-

અયુક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્તબ્ધઃ શઠો નૈષ્કૃતિકોઽલસઃ ।

વિપાદી દીર્ઘસૂત્રી ચ કર્તા તામસ ઉચ્યતે ॥ ૨૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-વળી જે પુરુષ અયુક્ત છે, પ્રાકૃત છે, સ્તબ્ધ છે, નૈકૃતિક છે અર્થાત્ સ્વાર્થી છે, આળસવાળો છે, વિષાદવાળો છે અર્થાત્ અનુશોચન સ્વભાવવાળો છે તથા દીર્ઘસૂત્રી છે, તેવા કર્તાને તામસકર્તા કહેવામાં આવે છે. ૨૮

ટીકા:-હે અર્જુન! જે પુરુષ અયુક્ત છે અર્થાત્ સર્વ કાળે વિષયોવિષે ચિત્તની સંલગ્નતાવડે જે પુરુષ કરવાયોગ્ય કર્મોવિષે ચિત્તની સાવધાનતાથી રહિત છે; જે પુરુષ પ્રાકૃત છે અર્થાત્ મૂઢ બાળકની પેઠે જે પુરુષ શાસ્ત્રસંસ્કારથી રહિત છુદ્ધિવાળો છે; જે પુરુષ સ્તબ્ધ છે અર્થાત્ શુર-હેવવાદિકોની આગળ પણ જે પુરુષ નમ્રભાવથી રહિત છે; જે પુરુષ શઠ છે અર્થાત્ અન્ય પુરુષોની વંચના કરવાવાસ્તે જે પુરુષ એક પ્રકારે અર્થને બાજુતો હોવા છતાં પણ અન્ય પ્રકારે જ તે અર્થનું કથન કરે છે; જે પુરુષ નૈકૃતિક છે અર્થાત્ “એ મારો બહુ જ ઉપકારી છે” એ પ્રકારનો ઉપકારિત્વભ્રમ પોતાનાવિષે બીજા પુરુષમાં ઉત્પન્ન કરીને તે પુરુષની છવિકારૂપ વૃત્તિનું છેદન કરીને જે પુરુષ પોતાના સ્વાર્થની સિદ્ધિ કરનારો છે; જે પુરુષ અલસ છે અર્થાત્ અવશ્ય કરવાયોગ્ય કર્મોવિષે પણ જે પુરુષ પ્રવૃત્ત થતો નથી; જે પુરુષ વિપાદી છે અર્થાત્ અસંતુષ્ટ સ્વભાવવાળો હોવાથી જે પુરુષ નિરંતર અનુશોચન સ્વભાવવાળો છે; તથા જે પુરુષ દીર્ઘસૂત્રી છે અર્થાત્ નિરંતર સહસ્ર શંકાઓવડે ચુકત અવકરણવાળો હોવાથી જે પુરુષ અત્યંત શિથિલ પ્રવૃત્તિવાળો છે, એટલે કે જે કાર્ય એક દિવસમાં કરવાયોગ્ય છે તે કાર્યને એક આસે કરે છે અથવા કરી ચકતો પણ નથી, તેવા પ્રકારના કર્તા પુરુષ તામસ કર્તા કહેવાય છે. (૨૮)

અવતરણિકા:- પૂર્વે યોગણીશમા શ્લોકમાં જ્ઞાન કર્મ ચ કર્તા ચ ઇત્યાદિવચનવડે શ્રીભગવાને જ્ઞાન-કર્મ-કર્તા એ ત્રણેના સરનાદિ ગુણોના લેહે કરીને ત્રિવિધપણું બ્યાખ્યાન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. આ જ્ઞાનાદિકેાનું ત્રિવિધપણું સર્વગુણેય યૈનંકં ઇત્યાદિ નવ શ્લોકોવાડે પ્રતિપાદન કર્યું. હવે, શુક્લગોપ્તવાદી વ્યસત્સાહસમન્વિતઃ એ પૂર્વોક્ત વચનવિષે સૂચવેલી બુદ્ધિના અને ધૃતિના ત્રિવિધપણુના કથનની પ્રતિજ્ઞાને શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

બુદ્ધેર્મેદં ધૃતેશ્ચૈવ ગુણતસ્ત્રિવિધં ગૃણ ।

પ્રોચ્યમાનમરોષેણ પૃથક્ત્વેન ધનંજય ॥ ૨૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ધનંજય ! ! બુદ્ધિના તથા ધૃતિના સત્તાદિ ગુણે કરી ત્રણ પ્રકારના લેહો મેં-પરમેશ્વરે તને સમગ્રપણાથી તેમ જ પૃથક્ પણાવડે કહ્યા છે, તેને તું શ્રવણ કર. ૨૯

ટીકા:-હે અર્જુન ! નિશ્ચયાદિરૂપ વૃત્તિઓવાળી બુદ્ધિના તથા બુદ્ધિની વૃત્તિવિશેષરૂપ ધૃતિના સર્વ-રજ-તમ એ ત્રણ ગુણોના લેહે કરીને સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રણ પ્રકારના લેહ થાય છે. આ ત્રણ પ્રકારના લેહને, આલસ્યાદિ દોષોથી રહિત તથા પરમ આત્મરૂપ હું-પરમેશ્વર તારી-અર્જુનની પ્રત્યે, અરોષે કરીને તથા પૃથક્ પણાવે કરીને કથન કરું છું અર્થાત્ સમગ્રરૂપે કરીને તથા ગ્રાહ્યાગ્રાહના વિવેકે કરીને કથન કરું છું. એવા બુદ્ધિના ત્રણ પ્રકારના લેહને તથા ધૃતિના ત્રણ પ્રકારના લેહને તું શ્રવણ કર. અર્થાત્ તે ત્રિવિધ લેહનું શ્રવણ કરવાને તું સાવધાન થા. જે ધનંજય એ સંબોધનવડે, દિગ્વિજયવિષે અર્જુનના પ્રસિદ્ધ મહિમાનું સૂચન કરતાં શ્રીભગવાન્ અર્જુનને ત્રિવિધ લેહનું શ્રવણ કરવામાં ઉત્સાહપ્રેરિત કરે છે.

અહીં એ સંદેહ પ્રાપ્ત થાય છે કે-હદેર્મેદં એ વચનમાં શ્રીભગવાને કહેલા ‘બુદ્ધિ’ શબ્દવડે શ્રીભગવાનને કેવળ વૃત્તિ અભિપ્રેત છે, અથવા ‘બુદ્ધિ’ શબ્દવૃત્તિવાળું અંતઃકરણ અભિપ્રેત છે. તેમાં ‘બુદ્ધિ’ શબ્દવડે કેવળ વૃત્તિ અભિપ્રેત છે, એ પ્રથમ પક્ષવિષે વૃત્તિરૂપ બુદ્ધિથી જ્ઞાનનું સ્વરૂપ પૃથક્ કહેવું જોઈએ; અને ‘બુદ્ધિ’ શબ્દવડે વૃત્તિવાળું અંતઃકરણ અભિપ્રેત છે, એ દ્વિતીય-પક્ષવિષે વૃત્તિવાળા અંતઃકરણથી કર્તાનું સ્વરૂપ પૃથક્ કહેવું જોઈએ; નહિ તો પુનરુક્તિદોષની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ. કિંવા વૃત્તિઓવાળા અંતઃકરણને જ કર્તાપણું હોવાથી જ્ઞાન અને ધૃતિ એ બન્નેનું પૃથક્ કથન કરવું તે વ્યર્થ જ છે. જો કોઈ એમ કહે કે, ઇચ્છાદિ વૃત્તિઓની પરિ-સંખ્યા વાસ્તે જ્ઞાન અને ધૃતિ બન્નેનું પૃથક્ કથન છે, તો એમ કહેવું પણ સંભવતું નથી. કારણ કે વૃત્તિઓવાળા અંતઃકરણના ત્રિવિધપણુના કથનવડે જ અંતઃકરણની ઇચ્છાદિ સર્વ વૃત્તિઓનું ત્રિવિધપણું અહીં વિવક્ષિત છે. તેથી ઇચ્છાદિ સર્વ વૃત્તિઓની પરિસંખ્યા વાસ્તે પણ જ્ઞાન તથા પૃથક્ કથન સંભવતું નથી. આ પ્રમાણે સંદેહ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ અહીં આ પ્રમાણે નિર્ણય કરવો; પૂર્વે જે કર્તાનું કથન કર્યું હતું, તે અંતઃકરણ ઉપહિત ચિદાલાસનું નામ કર્તા છે અને અહીં તો ઉપહિત ચિદાલાસથી પૃથક્ કરેલી માત્ર ઉપાધિ જ કારણરૂપે કરીને વિવક્ષિત છે. સર્વત્ર કારણ ઉપહિતને જ કર્તાપણું હોય છે. યદ્યપિ કામઃ સંકલ્પો વિચિ-ક્તિતા યદ્યાશ્વત્તા પરિવૃત્તિદ્વીર્ગીર્નાતિત્યેતત્ત્વં મન એવ એ શ્રુતિમાં કથન કરેલી કામાદિ સર્વ વૃત્તિઓનું ત્રિવિધપણું જ વિવક્ષિત છે, તથાપિ અહીં બુદ્ધિ અને ધૃતિનું જે પૃથક્ પણું કથન કર્યું છે, તે જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ એ બન્નેના ઉપલક્ષણ વાસ્તે કથન કર્યું છે; કોઈ ઇચ્છાદિ વૃત્તિઓની પરિસંખ્યાવાસ્તે કથન કર્યું નથી. તેથી અહીં ક્ષિયત્ માત્ર પણ પુનરુક્તિ-દોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. (૨૯)

અવતરણિકા:-તેમાં, પ્રથમ પ્રવૃત્તિ ચ નિવૃત્તિ ચ ઈત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે બુદ્ધિનું ત્રિવિધ પણું કથન કરે છે. તેમાં પણુ સૌથી પહેલાં સાત્ત્વિક બુદ્ધિના સ્વરૂપનું કથન કરે છે:-

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ કાર્યાકાર્યે મયામયે ।

બંધં મોક્ષં ચ યા વેત્તિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ સાત્ત્વિકી ॥ ૩૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે પાર્થ ! જે બુદ્ધિ પ્રવૃત્તિને, નિવૃત્તિને, કાર્યને, અકાર્યને, ભયને, અભયને તથા બંધને અને મોક્ષને જાણે છે, તે બુદ્ધિ સાત્ત્વિકી કહેવાય છે. ૩૦

ટીકા:-કર્મમાર્ગનું નામ પ્રવૃત્તિ છે અને સંન્યાસમાર્ગનું નામ નિવૃત્તિ છે. આ પ્રવૃત્તિ-માર્ગવિષે રહીને જે કર્મો કરવાં તેનું નામ કાર્ય છે અને નિવૃત્તિમાર્ગવિષે રહીને જે કર્મો ન કરવાં, તેનું નામ અકાર્ય છે. પ્રવૃત્તિમાર્ગવિષે જે ગર્ભવાસાદિ દુઃખ છે તેનું નામ ભય છે અને નિવૃત્તિમાર્ગવિષે જે ગર્ભવાસાદિ દુઃખોનો અભાવ છે તેનું નામ અભય છે. પ્રવૃત્તિમાર્ગવિષે મિથ્યાજ્ઞાનકૃત જે ઠેવૃત્વાદિ અભિમાન છે તેનું નામ બંધ છે, અને નિવૃત્તિમાર્ગવિષે જે તત્ત્વ-જ્ઞાનકૃત અજ્ઞાનનો તથા તેના કાર્યનો અભાવ છે તેનું નામ મોક્ષ છે. એવી પ્રવૃત્તિને તથા નિવૃત્તિને, કાર્યને તથા અકાર્યને, ભયને તથા અભયને, બંધને તથા મોક્ષને જાણનારી પ્રમાણુજન્ય નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ સાત્ત્વિકી બુદ્ધિ કહેવાય છે.

યદ્યપિ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિઆદિકોના જ્ઞાનવિષે બુદ્ધિને કરણરૂપતા જ છે-કર્તારૂપતા નથી, કિન્તુ બુદ્ધિવાળા પુરુષને જ કર્તારૂપતા છે. તેથી યદા દુઃખય ડુલ્બઃ વેતિ એ પ્રમાણે જ કહેવું ઉચિત હોય, તથાપિ કરણરૂપ બુદ્ધિવિષે ઠેવૃત્વના ઉપચારથી શ્રીભગવાને યા બુદ્ધિઃ વેતિ એ પ્રકારનું વચન કર્યું છે. આ પ્રકારની રીતિ આગળ પણુ જાણી લેવી. આ શ્લોકમાં શ્રીભગવાને બંધ અને મોક્ષ એ બંનેનું પ્રવૃત્તિ આદિકોના અંતમાં કથન કર્યું છે, તેથી અહીં બંધ-મોક્ષ-વિષયક જ પ્રવૃત્તિઆદિકોનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. (૩૦)

અવતરણિકા:-હવે, રાજસી બુદ્ધિના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:-

યદા ધર્મમધર્મં ચ કાર્યં ચાકાર્યમેવ ચ ।

અયથાવત્પ્રજાનાતિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ રાજસી ॥ ૩૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે પાર્થ ! આ પુરુષ જે બુદ્ધિવડે ધર્મને તથા અધર્મને, કાર્યને તથા અકાર્યને, વિરુદ્ધ પ્રકારે જાણે છે, તે બુદ્ધિને રાજસી કહેવામાં આવે છે. ૩૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! શુતિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રવડે નિષિદ્ધ હિંસાદિ કર્મોનું નામ ધર્મ છે. શુતિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રવડે નિષિદ્ધ હિંસાદિ કર્મોનું નામ અધર્મ છે. આ ધર્મ અને અધર્મ બંને અદૃષ્ટ અર્થની જ પ્રાપ્તિ કરનારા છે. એવા અદૃષ્ટ અર્થની પ્રાપ્તિ કરનારા ધર્મ અને અધર્મ બંનેને તથા દૃષ્ટ અર્થની પ્રાપ્તિ કરનારાં અકાર્ય અને કાર્ય એ બંનેને, પુરુષ જે બુદ્ધિવડે અયથાવત્ જ જાણે છે, અર્થાત્ “એ શું છે ?” એ પ્રકારના અનિશ્ચયને અથવા “એ વસ્તુ આ પ્રકારની છે કે અન્ય પ્રકારની છે ?” એ પ્રકારના સંશયને પુરુષ જે બુદ્ધિવડે પ્રાપ્ત થાય છે, તે બુદ્ધિ રાજસી બુદ્ધિ કહેવાય છે. (૩૧)

અવતરણિકા:-હવે તામસી બુદ્ધિના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:-

અધર્મં ધર્મમિતિ યા મન્યતે તમસાવૃતા ।

સર્વાર્થાન્ વિપરીતાંશ્ચ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ તામસી ॥ ૩૨ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે પાર્થ ! તમવડે આવૃત થયેલી જે બુદ્ધિ અધર્મને ધર્મ માને છે તથા બીજા પણુ સર્વ અર્થોને વિપરીત માને છે, તે બુદ્ધિ તામસી કહેવાય છે. ૩૨

ટીકા:—હે અર્જુન ! વિશેષ દર્શનનો વિરોધી તમરૂપ દોષ છે. આ તમરૂપ દોષવડે આવૃત થયેલી જે બુદ્ધિ અધર્મને ધર્મરૂપ માને છે; અર્થાત્ અદૃષ્ટ અર્થની પ્રાપ્તિ કરનારં સર્વ કર્મોવિષે જે બુદ્ધિ વિપર્યયને પ્રાપ્ત થાય છે તથા દૃષ્ટ પ્રયોજનવાળા સર્વ જ્ઞેય પદાર્થોને પણ જે બુદ્ધિ વિપરીત જ માને છે અર્થાત્ સુખાદિકોના હેતુભૂત પદાર્થોને પણ જે બુદ્ધિ સુખાદિકોના હેતુભૂત જ માને છે, એવી વિપર્યયવાળી (અવળી) બુદ્ધિ તામસી કહેવાય છે. (૩૨)

અવતરણિકા:—પ્રતિષ્ઠા ચ નિર્ઘ્નિષ્ઠા ચ ઇત્યાદિ ત્રણુ શ્લોકોવડે બુદ્ધિનું ત્રિવિધપણું કહ્યું. હવે ધૃત્યા યયા ઇત્યાદિ ત્રણુ શ્લોકોવડે ધૃતિના ત્રિવિધપણું કથન કરે છે. તેમાં સૌથી પહેલાં સાત્ત્વિક ધૃતિના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:—

ધૃત્યા યયા ધારયતે મનઃ પ્રાણેદ્રિયક્રિયાઃ ।

યોગેનાવ્યભિચારિણ્યા ધૃતિઃ સા પાર્થ સાત્ત્વિકી ॥ ૩૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે પાર્થ ! યોગવડે વ્યાપ્ત જે ધૃતિવડે પુરુષ મન, પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને નિરુદ્ધ કરે છે, તે ધૃતિને સાત્ત્વિક કહેવામાં આવે છે. ૩૩

ટીકા:—હે અર્જુન ! સમાધિરૂપ યોગવડે વ્યાપ્ત જે ધૃતિવડે અધિકારી પુરુષ મનની ચેષ્ટારૂપ ક્રિયાઓને, પ્રાણની ચેષ્ટારૂપ ક્રિયાઓને તથા ઇન્દ્રિયોની ચેષ્ટારૂપ ક્રિયાઓને ધારણુ કરે છે અર્થાત્ જે ધૃતિવડે અધિકારી પુરુષ મન-પ્રાણ-ઇન્દ્રિયોની ચેષ્ટારૂપ ક્રિયાઓને શાસ્ત્ર-નિષિદ્ધ માર્ગથી નિરુદ્ધ કરે છે તથા જે ધૃતિ વિદ્યમાન હોવાથી અધિકારી પુરુષને અવશ્ય સમાધિ થાય છે તથા જે ધૃતિવડે ધારણુ કરેલી મન, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયાદિકોની ક્રિયા શાસ્ત્રવિધિનું ઉદ્દલંઘન કરીને શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત અર્થથી અન્ય અર્થને વિષય કરતી નથી, તે ધૃતિ સાત્ત્વિકી ધૃતિ કહેવાય છે (૩૩)

અવતરણિકા:—હવે રાજસી ધૃતિના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:—

યયા તુ ધર્મકામાર્થાન્ ધૃત્યા ધારયતેઽર્જુન ।

પ્રસંગેન ફલાકાંક્ષી ધૃતિઃ સા પાર્થ રાજસી ॥ ૩૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! વળી ઈર્ષ્ટવાદિકોના અસિનિવેશવડે કુળની ઇચ્છાવાળો પુરુષ જે ધૃતિવડે ધર્મ, કામ તથા અર્થ આ ત્રણને જ ધારણુ કરે છે, તે ધૃતિ, હે પાર્થ ! રાજસી કહેવાય છે. ૩૪

ટીકા:—અહીં યયા તુ માં રહેલો તુ શબ્દ પૂર્વોક્ત સાત્ત્વિક ધૃતિ કરવાં રાજસ ધૃતિવિષે શિત્તપણું કથન કરે છે. હે અર્જુન ! ઈર્ષ્ટવાદિ અસિનિવેશવડે સ્વર્ગોદિ કુળની ઇચ્છા કરનારો પુરુષ જે ધૃતિવડે ધર્મને, કામને તથા અર્થને ધારણુ કરે છે, અર્થાત્ ધર્મ-કામ-અર્થ એ ત્રણુ જ મારે અવશ્ય સંપાદન કરવાયોગ્ય છે, એ પ્રમાણે ધર્મ-કામ-અર્થને જ નિત્ય ઈર્ષ્ટવ્યતારૂપ નિશ્ચિત કરે છે, પણ કદાચિત્ત મોક્ષને સંપાદન કરવાનો નિશ્ચય કરતો નથી, તે ધૃતિ, હે પાર્થ ! રાજસી કહેવાય છે. અહીં યન્નાદિ કર્મોથી ઉત્પન્ન થતા પુણ્યરૂપ અપૂર્વનું નામ ધર્મ છે, વિષયજન્ય સુખનું નામ કામ છે અને ધનાદિ પદાર્થોનું નામ અર્થ છે. (૩૪)

અવતરણિકા:—હવે, તામસી ધૃતિના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:—

યયા સ્વપ્નં ભયં શોકં વિપાદં મદમેવ ચ ।

ન વિમુંચતિ દુર્મેધા ધૃતિઃ સા પાર્થ તામસી ॥ ૩૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે પાર્થ ! દુર્બુદ્ધિ પુરુષ જે ધૃતિવડે સ્વપ્નનો, ભયનો, શોકનો, વિપાદનો તથા મદનો કદાપિ પણ પરિત્યાગ કરતો નથી, તે ધૃતિ તામસી કહેવાય છે. ૩૫

ટીકા:-અહીં નિદ્રાનું નામ સ્વપ્ન છે. પ્રતિકૂળ વસ્તુના દર્શનથી ઉત્પન્ન થતા ત્રાસનું નામ ભય છે. ઇષ્ટ વસ્તુના વિયોગથી ઉત્પન્ન થતા સંતાપનું નામ શોક છે. ઇન્દ્રિયોની વ્યાકુળતાનું નામ વિપાદ છે. શાસ્ત્રનિષિદ્ધ વિષયોનું સેવન કરાવવાની અભિસુખતાનું નામ મદ છે. આ રીતના સ્વપ્નને, ભયને, શોકને, વિપાદને તથા મદને દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા અવિવેકી પુરુષ જે ધૃતિવડે કદાચિત્ પણ ત્યજતો નથી, કિન્તુ જે ધૃતિવડે દુર્બુદ્ધિ પુરુષ સ્વપ્ન-ભયાદિકોને જ કર્તવ્યતારૂપ નિશ્ચિત કરે છે, તે ધૃતિને શિષ્ટ પુરુષોએ તામસી ધૃતિ કહી છે. (૩૫)

અપતરણિકા:-પૂર્વે, ક્રિયાઓનું તથા કર્તાદિ કારકોનું, સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોના ભેદે કરીને, સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ત્રિવિધપણું કહ્યું. હવે, ક્રિયા-કારકોવડે ઉત્પન્ન થતા સુખરૂપ ફળના ત્રિવિધપણાનું શ્રીભગવાન આર શ્લોકોવડે કથન કરે છે. તેમાં પ્રથમ અર્ધો શ્લોકવડે સુખરૂપ ફળના ત્રિવિધપણાની પ્રતિજ્ઞા કરીને ધીમા અર્ધો શ્લોકવડે સાત્ત્વિક સુખના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:-

સુખં ત્વિદાનીં ત્રિવિધં ગૂણ મે ભરતર્પમ ।

અભ્યાસાદમતે યત્ર દુઃખાંતં ચ નિગચ્છતિ ॥ ૩૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ભરતશંકરવિશે શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! હવે વળી તું મારી પાસેથી ત્રણ પ્રકારના સુખનું શ્રવણ કર. જે સમાધિસુખમાં પુરુષ અભ્યાસવડે રમણ કરે છે તથા દુઃખના અંતને પ્રાપ્ત થાય છે, તે સુખ સાત્ત્વિક કહેવાય છે. ૩૬

ટીકા:-હે ભરતશંકરવિશે શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! હવે તું મારા પરમેશ્વરના વચનથી સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ એ ભેદે કરીને સુખના ત્રિવિધપણાને શ્રવણ કર; અર્થાત્ “આ સુખ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે અને આ સુખ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે” એ પ્રકારના વિવેક વાસ્તે તું અન્ય સંકલ્પોનો પરિત્યાગ કરી, તેના શ્રવણવિષે યોગતાના મનને સ્થિર કર. અહીં જે ભરતર્પમ એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને અર્જુનવિષે મનની સ્થિરતા કરવાની યોગ્યતા સૂચિત કરી. આ પ્રમાણે અર્ધો શ્લોકવડે સુખના ત્રિવિધપણાના કથનની પ્રતિજ્ઞા કરી.

હવે, અપ્રાપ્તમતે યત્ર ઇત્યાદિ અર્ધો શ્લોકવડે શ્રીભગવાન પ્રથમ સાત્ત્વિક સુખના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે. હે અર્જુન ! યમ-નિયમાદિ સાધનસંપન્ન અધિકારી પુરુષ સમાધિ સુખવિષે અભ્યાસથી રમણ કરે છે, અર્થાત્ અત્યંત પરિચયથી પરિતૃપ્ત થાય છે. જેમ વિષયજન્ય સુખવિષે પુરુષ શીઘ્ર તૃપ્ત થાય છે તેમ સમાધિસુખવિષે અધિકારી પુરુષ શીઘ્ર પરિતૃપ્ત થતો નથી, કિન્તુ નિરંતર લીધેકાળ સૂધી સત્કારપૂર્વક સેવન કરવાથી અત્યંત દૃઢ પરિચયરૂપ અભ્યાસથી જ પરિતૃપ્ત થાય છે; તેમ જ જે સમાધિસુખવિષે રમણ કરતો અધિકારી પુરુષ સર્વ દુઃખોના અવસાનરૂપ અંતને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ જેમ વિષયજન્ય સુખના અંતવિષે પુરુષ મદાન દુઃખોને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ જે સુખના અંતવિષે દુઃખની પ્રાપ્તિ થતી નથી, કિન્તુ સર્વ દુઃખોના પર્યવસાનરૂપ અંત જ થાય છે, તે સુખ સાત્ત્વિક સુખ કહેવાય છે. (૩૬)

અપતરણિકા:-હવે, દુઃખાંતં ચ નિગચ્છતિ એ વચનના અર્થને સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવે છે:-

યત્તદગ્રે વિપમિવ પરિણામેઽમૃતોપમમ્ ।

તત્સુખં સાત્ત્વિકં પ્રોક્તમાત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ॥ ૩૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે સુખ પ્રથમ આરંભમાં વિષની માફક હોય છે, પરિણામમાં અમૃતની તુલ્ય હોય છે તથા આત્મવિષયક બુદ્ધિના પ્રસાદવડે ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે, તે સુખને યોગી પુરુષ સાત્ત્વિક સુખ કહે છે. ૩૭

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે સમાધિસુખ અગ્રે વિષની પેઠે હોય છે, અર્થાત્ જ્ઞાન-વૈરાગ્યવડે ધ્યાનસમાધિના આરંભકાળે અત્યંત આયાસવડે સાધ્ય હોવાથી પ્રસિદ્ધ વિષની પેઠે જે સુખ દ્રેષ્યવિશેષની પ્રાપ્તિ કરનારું છે, જે સુખ પરિણામે અમૃતની તુલ્ય છે, અર્થાત્ જ્ઞાન-વૈરાગ્યના પરિપાકવિષે જે અમૃતની પેઠે અત્યંત પ્રીતિનો વિષય થાય છે, તથા જે સુખ આત્મબુદ્ધિપ્રસાદ-જન્ય છે (અર્થાત્ તેમાં આત્માને વિષય કરનારી બુદ્ધિનું નામ આત્મબુદ્ધિ છે, આ આત્મ-બુદ્ધિનો જે પ્રસાદ છે અર્થાત્ નિદ્રા-આલસ્યાદિ દોષોથી રહિત થઈને જે સ્વસ્થતારૂપ સ્થિતિ છે, તેનું નામ આત્મબુદ્ધિપ્રસાદ છે. એવા આત્મવિષયક બુદ્ધિના પ્રસાદથી જે સુખ ઉત્પન્ન થાય છે તે સુખ આત્મબુદ્ધિપ્રસાદજન્ય છે;) તેમ જ રાજસ સુખની પેઠે જે સુખ વિષય ઈન્દ્રિ-યના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલું નથી તથા તામસ સુખની પેઠે જે સુખ નિદ્રા-આલસ્યાદિકોવડે પણ ઉત્પન્ન થયેલું નથી; એ પ્રમાણે અનાત્મબુદ્ધિની નિવૃત્તિવડે આત્મવિષયક બુદ્ધિના પ્રસાદથી ઉત્પન્ન થતા સમાધિના સુખને યોગી પુરુષોએ સાત્ત્વિક સુખ કહ્યું છે.

અહીં કોઈક વિદ્વાન્ પુરુષ છલં વિદ્વાર્તી એ શ્લોકોનો એ પ્રમાણે અર્થ કરે છે કે, પુરુષ પુનઃ પુનઃ સેવનરૂપ અભ્યાસથી સાત્ત્વિક સુખવિષે અથવા તામસ સુખવિષે જે રતિને પ્રાપ્ત થાય છે તથા જે રતિવડે પુરુષ પુનઃશોકાદિરૂપ દુઃખના પણ અવસાનરૂપ અંતને પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું નામ સુખ છે. આ સુખ સત્વાદિ શુભોના લેહે કરીને ત્રણ પ્રકારનું હોય છે. તે ત્રિવિધ સુખને તું હવે શ્રવણ કર. એ પ્રમાણે ત્વ શબ્દનો અધ્યાહાર કરીને સંપૂર્ણ શ્લોકોનો અન્વય કર્યો છે. તેમાં આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધવડે તો સામાન્યતઃ સુખનું જ લક્ષણ કહ્યું છે અને આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધવડે સુખના ત્રિવિધપણાનું કથન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. યત્તદગ્રે વિપમિવ એ શ્લોકવડે સાત્ત્વિક સુખનું લક્ષણ કહ્યું છે. શ્રીભાષ્યકારેનો પણ આ પ્રકારનો અભિપ્રાય છે. (૩૭)

અવતરણિકા:-હવે, રાજસ સુખના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:-

વિપયેન્દ્રિયસંયોગાદ્યત્તદગ્રેઽમૃતોપમમ્ ।

પરિણામે વિપમિવ તત્સુખં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે સુખ વિષય ઈન્દ્રિયના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે; જે પ્રથમ આરંભમાં અમૃતસમાન છે તથા પરિણામે વિષતુલ્ય છે, તે સુખને રાજસ કહ્યું છે. ૩૮

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે સુખ શબ્દાદિ વિષયોના તથા શ્રોત્રાદિ ઈન્દ્રિયોના સંબંધથી જ ઉત્પન્ન થયેલું છે, પણ પૂર્વોક્ત આત્મવિષયક બુદ્ધિના પ્રસાદથી ઉત્પન્ન થયેલું નથી; તેમ જ જે સુખ પ્રથમારંભમાં મન-ઈન્દ્રિયોના સંયમાદિરૂપ કલેશના અભાવથી લોકતા પુરુષને અમૃતની સમાન થાય છે પણ પરિણામકાળે લોકતા પુરુષને આ લોકનાં દુઃખોનું અને પરલોકનાં દુઃખોનું પ્રાપ્ત (પ્રાપ્ત કરનાર) હોવાથી વિષસમાન છે અર્થાત્ જેમ મરણના સાધનરૂપ વિષ લોકોને પ્રતિદૂષ્ણ હોય છે, તેમ જે વિષયસુખ પરિણામકાળે લોકતા પુરુષને અત્યંત

પ્રતિકૂળ થાય છે; (જેવાં કે, અત્યંત પ્રસિદ્ધ સદ્-ચન્દન-વનિતાના સંગાદિથી ઉત્પન્ન થતાં વિષયસુખો હોય છે.) આવાં વિષયજન્ય સુખને શિષ્ટ પુરુષોએ રાજસ સુખ કહ્યું છે. (૩૮)
અપતરણિકા:-હવે, તામસ સુખના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે -

યદગ્રે ચાનુવન્ધે ચ સુત્તં મોહનમાત્મનઃ ।

નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થં તત્તામસમુદાહતમ્ ॥ ૩૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે સુખ પ્રથમારંભમાં તથા પરિણામે બુદ્ધિને મોહ કરવાવાળું છે તથા નિદ્રાથી, આલસ્યથી અને પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થયું છે, તે સુખને તામસ કહ્યું છે. ૩૯

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે સુખ પ્રથમારંભમાં તથા પરિણામમાં બુદ્ધિને મોહની પ્રાપ્તિ કરનાર છે, તેમ જ જે સુખ નિદ્રા, આલસ્ય તથા પ્રમાદ એ ત્રણથી જ ઉત્પન્ન થયું છે (તેમાં નિદ્રા તથા આલસ્ય એ બે તો પ્રસિદ્ધ જ છે અને કર્તવ્ય અર્થના નિશ્ચય વિના જે કેવળ મનોરાજ્ય માત્ર છે તેનું નામ પ્રમાદ છે. એવાં નિદ્રા, આલસ્ય તથા પ્રમાદથી જે સુખ ઉત્પન્ન થયું છે) તથા જે સુખ સાત્ત્વિક સુખની પેઠે આત્મવિષયક બુદ્ધિના પ્રસાદથી પણ ઉત્પન્ન થયેલું નથી તથા રાજસ સુખની પેઠે વિષય ધર્મિયના સંયોગથી પણ ઉત્પન્ન થયેલું નથી, એવા નિદ્રા, આલસ્ય તથા પ્રમાદજન્ય સુખને શિષ્ટ પુરુષોએ તામસ સુખ કહ્યું છે. (૩૯)

અપતરણિકા:-હવે, પૂર્વે સાત્ત્વિક, રાજસ તથા તામસ એ ત્રિવિધપણાવડે નહિ કથન કર્યા છતાં પદાર્થોના સંગ્રહ કરાવતાં, શ્રીભગવાન પૂર્વોક્ત પ્રકારના અર્થોના ઉપસંહાર કરે છે:-

ન તદસ્તિ પૃથિવ્યાં વા દિવિ દેવેષુ વા પુનઃ ।

સત્ત્વં પ્રકૃતિર્જૈર્મુક્તં યદેભિઃ સ્યાન્નિર્મિર્ગુણૈઃ ॥ ૪૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે પદાર્થ પ્રકૃતિજન્ય આ પૂર્વોક્ત ત્રણ ગુણોથી રહિત હોય, તે પદાર્થ આ પૃથિવીવિષે અથવા સ્વર્ગવિષે દેવોમાં વિद्यમાન નથી. ૪૦

ટીકા:-હે અર્જુન ! સત્ત્વ, રજઃ તથા તમ એ ત્રણ ગુણોની સામ્ય અવસ્થારૂપ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો છે, અર્થાત્ પ્રકૃતિથી વૈષમ્ય અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો છે. (સત્ત્વ-રજઃ-તમ એ ત્રણ ગુણરૂપ જ પ્રકૃતિ હોય છે, તેથી તે ગુણો-વિષે સાક્ષાત્ પ્રકૃતિજન્યત્વ સંભવતું નથી, કિન્તુ ગુણોની સામ્ય અવસ્થારૂપ પ્રકૃતિથી જે સત્ત્વાદિ ગુણોની વૈષમ્ય અવસ્થા છે તે જ ગુણોની ઉત્પત્તિ છે); અથવા ‘પ્રકૃતિ’ શબ્દવડે અનિર્વચનીય માયાનો અર્થ ગ્રંથણ કરતાં માયારૂપ પ્રકૃતિવડે જન્ય એટલે કલ્પિત સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો છે; અથવા ‘પ્રકૃતિ’ શબ્દવડે જન્માંવરના ધર્મ-અધર્મના સંસ્કારોના અર્થ ગ્રંથણ કરતાં સંસ્કારરૂપ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો છે. એવા પ્રકૃતિજન્ય તથા બંધના હેતુરૂપ સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોથી રહિત જે આણીરૂપ વા અપ્રાણીરૂપ સત્ત્વ એટલે પદાર્થ હોય, તે પદાર્થ આ પૃથિવીમાં રહેલા મનુષ્યાદિકૌમાં તથા સ્વર્ગમાં રહેલા દેવતાઓમાં નથી, અર્થાત્ કોઈ પણ લોકવિષે સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોથી રહિત કોઈ પણ અનાત્મ વસ્તુ છે જ નહિ. સર્વે અનાત્મ વસ્તુ ત્રણ ગુણોવડે યુક્ત હોય છે. (૪૦)

અપતરણિકા:-સત્ત્વ-રજઃ-તમ એ ત્રિગુણાત્મક, ક્રિયા, કરક તથા કૃણ સ્વરૂપ સર્વ સંસાર મિથ્યાજ્ઞાનવડે કલ્પિત અનર્થરૂપ જ છે. એ અર્થ પૂર્વે ચૌદમા અધ્યાયમાં કહ્યો હતો. આ પૂર્વોક્ત અર્થોના અહીં શ્રીભગવાને ઉપસંહાર કર્યો, પૂર્વે પંદરમા અધ્યાયમાં ૧૬

કલ્પનાવડે અનર્થરૂપ સંસારનું કથન કરીને, જનત્પમેનં સુવિસ્તૃભમ્ ॥ અર્ચગણેણ દેવેન દિશ્વાઃ
 ઇત્યાદિ શ્લોકવડે “વિધયો વિધે વૈશ્વરૂપ અસંગ શસ્ત્રવડે સંસારવૃક્ષનું છેદન કરી અધિકારી
 પુરુષે પરમાત્મારૂપ પદ અન્વેષણ કરવા યોગ્ય છે” એ અર્થ કહ્યો હતો. તેમાં “સર્વ સંસાર
 ત્રિગુણાત્મક હોવાથી ત્રિગુણાત્મક સંસારવૃક્ષનું કેવી રીતે છેદન થશે ? અને જે અસંગ શસ્ત્ર-
 વડે સંસારવૃક્ષનું છેદન થાય છે તે અસંગ શસ્ત્રની પ્રાપ્તિ જ મહાદુર્લભ છે.” એ પ્રકારની
 શંકા પ્રાપ્ત થતાં “યોત-યોતાના અધિકારને અનુસાર વેદ ભગવાને વિધાન કરેલા વર્ણાશ્રમના
 ધર્મોવડે પ્રસન્ન થયેલા પરમેશ્વરથી અધિકારી પુરુષને અસંગ શસ્ત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે” એ
 અર્થ કહેવાને વાસ્તે, તથા “એટલો જ સર્વ વેદોનો અર્થ છે, તે અર્થ પરમ પુરુષાર્થની
 ધ્યાનવાળા અધિકારી પુરુષે અવશ્ય અનુદાન કરવા યોગ્ય છે” એ પ્રકારે આ ગીતાશાસ્ત્રમાં
 સર્વ વેદોના અર્થનો ઉપસંહાર કરવા યોગ્ય છે. એ અર્થ કહેવાને વાસ્તે એની પછીના પ્રક-
 રણનો આરંભ કરે છે. તેમાં પહેલાં સૂત્રરૂપ શ્લોક કહે છે:—

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં શૂદ્રાણાં ચ પરંતપ ।

કર્માણિ પ્રવિભક્તાનિ સ્વભાવપ્રમૈર્ગુણૈઃ ॥ ૪૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે પરંતપ ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય આ ત્રણ વર્ણોનાં તથા શૂદ્રોનાં જે
 કર્મો, સ્વભાવજન્ય ગુણવડે પૃથક્ પૃથક્ વ્યવસ્થિત છે, તેમને તું શ્રવણ કર. ૪૧

ટીકા:-હે પરંતપ અર્થાત્ હે અંતર-બ્રાહ્મણ શત્રુઓને સંતાપની પ્રાપ્તિ કરનારા અર્જુન !
 બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય એ ત્રણોનાં તથા શૂદ્રોનાં કર્મો પરસ્પર ભિન્ન ભિન્ન થઈ રહેલાં છે. અહીં
 બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં એ ત્રણે શબ્દોનો જે સમાસ કર્યો છે, તે બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય-એ ત્રણે
 વર્ણોવિષે દ્વિજપણાવડે વેદોનું અધ્યયન-અશિક્ષાત્ર ઇત્યાદિ તુલ્ય ધર્મોનું કથન કરવા વાસ્તે
 છે; અને શૂદ્રાણાં એ વચનવડે બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણોથી શૂદ્રોનું જે પૃથક્ કથન
 કર્યું છે, તે તે શૂદ્રોવિષે એક ભતિપણાવડે વેદનું અનધિકારીપણું જણાવવા વાસ્તે છે.

(૧) આ વાત વસિષ્ઠ મુનિએ પણ કહી છે:-ચત્વારો વર્ણાં બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવૈશ્યશૂદ્રાસ્તેષાં ત્રયો વર્ણો
 દ્વિજાતયોઃ બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવૈશ્યાસ્તેષાં ‘માતૃરમેષધિજનનં દ્વિતીયં મૌઙ્ગિકચ્ચને । બ્રાત્સ્ય માતા સાવિત્રી પિતા ત્વાચાર્ય
 વચ્ચતે’ इति ॥ અર્થાત્ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર એ ચાર વર્ણો કહેવાય છે. આ ચાર
 વર્ણોમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણો દ્વિભતિ કહેવાય છે. બે માતા તથા
 પિતાથી જેનો જન્મ થાય તેને દ્વિભતિ અર્થાત્ દ્વિજ કહે છે. બ્રાહ્મણાદિ ત્રણ વર્ણોનાં
 પ્રથમ જન્મ લોકપ્રસિદ્ધ પિતામાતાથી થાય છે અને બીજો જન્મ મૌઙ્ગિકચ્ચન કર્મોવિષે
 થાય છે. દ્વિતીય જન્મવિષે બ્રાહ્મણાદિ ત્રણ વર્ણોની સાવિત્રી માતા હોય છે અને ઉપદેશકર્તા
 આચાર્ય પિતા હોય છે. એ પ્રમાણે ઉત્પત્તિના સ્થાનવિશેષથી ત્રણ ચાર વર્ણોનો વિભાગ જ
 સિદ્ધ થાય છે. (૨) શ્રુતિ કહે છે કે-બ્રાહ્મણોઽસ્ય યુગ્મમાતૃદ્વાદ્ રાજન્ય-કૃતઃ ॥ ઋષતદસ્ય વૈશ્યઃ
 પદ્મણં શદો જ્ઞાપયત इति ॥ અર્થાત્-આ પરમેશ્વરના મુખસ્થાનથી બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન થયા છે,
 બાહુસ્થાનથી ક્ષત્રિયો ઉત્પન્ન થયા છે, ઉરસ્થાનથી વૈશ્યો ઉત્પન્ન થયા છે અને બન્ને
 પગોથી શૂદ્રો ઉત્પન્ન થયા છે. (૩) આ પ્રકારનો વર્ણોનો વિભાગ અન્ય શ્રુતિમાં પણ
 કહેલો છે:-‘ગાયત્ર્યા બ્રાહ્મણમયજ્ઞત્રિષ્ટુપ્તા રાજન્યં અગસ્ત્યા વૈશ્યં ન કેનચિદ્વચ્ચતા શદ્મ इति ॥
 અર્થાત્-પરમેશ્વરે ગાયત્રી નામના છંદવડે બ્રાહ્મણને ઉત્પન્ન કર્યો, ત્રિષ્ટુભ્ નામે છંદવડે ક્ષત્રિ-
 યને ઉત્પન્ન કર્યો, અગતી નામના છંદવડે વૈશ્યને ઉત્પન્ન કર્યો અને શદ્મને કોઈ પણ

હંવડે ઉત્પન્ન કર્યા નથી. (૪) શૂદ્રશત્રુર્ણે વર્ણે એકજાતિઃ-અર્થાત્-પ્રાદ્યભૂતિ ત્રણ વર્ણોની અપેક્ષાએ કરીને શૂદ્ર ચતુર્થ વર્ણ કહેવાય છે. આ શૂદ્ર એક જ જન્મવાળો હોય છે. દ્વિતીય જન્મવાળો હતો નથી. આ પ્રમાણે ગૌતમઋષિએ પણ ચાર વર્ણોના વિભાગને કથન કરેલા છે. હે અર્જુન! એ પ્રકારના પ્રાદ્યભૂ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર એ ચાર વર્ણોનાં કર્મો પરસ્પર ભિન્ન ભિન્ન થઈ રહેલાં છે.

અર્જુનની શંકાઃ-“હે ભગવન્! ચાર વર્ણોનાં કર્મો શાવડે ભિન્ન ભિન્ન થઈ રહેલાં છે?”

શ્રીભગવાન્ કર્મોના ભિન્ન ભિન્નપણાવિષે નિમિત્તત્વ કથન કરે છેઃ-સ્વભાવમવૈર્ગુણઃ હિતિ ॥ હે અર્જુન! પ્રાદ્યભૂત-ક્ષત્રિયત્વાદિરૂપ સ્વભાવોના પ્રભવ એટલે હેતુભૂત સત્ત્વત્રિ શુદ્ધોવડે ચાર વર્ણોનાં કર્મો ભિન્ન ભિન્ન થઈ રહેલાં છે. પ્રાદ્યભૂતસ્વભાવ અર્થાત્તરૂપ હોવાથી સત્ત્વશુદ્ધ જ તેના હેતુભૂત છે. ક્ષત્રિયસ્વભાવ ઈન્દ્રિયસ્વભાવવાળો હોવાથી સત્ત્વ ગૌણ્યુક્ત રજ્જેશુ તેના હેતુરૂપ છે. વૈશ્યસ્વભાવ ઈન્દ્રિયા સ્વભાવવાળો હોવાથી તમ-ગૌણ્યુક્ત રજ્જેશુ તેના હેતુરૂપ છે અને શૂદ્રસ્વભાવ મૂઢ સ્વભાવવાળો હોવાથી રજ્જ-ગૌણ્યુક્ત તમોશુ તેના હેતુરૂપ છે.

અથવા, માંથા નામે પ્રકૃતિનું નામ સ્વભાવ છે. આ માયારૂપ ઉપાદાન કારણથી જે શુદ્ધોનો પ્રભવ છે, એટલે જે શુદ્ધોની ઉત્પત્તિ છે, તે સત્ત્વત્રિ શુદ્ધોનું નામ સ્વભાવ-પ્રભવ-શુદ્ધ છે. એવા સ્વભાવ પ્રભવ શુદ્ધોવડે ચાર વર્ણોનાં કર્મો ભિન્ન ભિન્ન થઈ રહેલાં છે. અથવા, પૂર્વ જન્મનો સંસ્કાર આ વર્તમાન જન્મવિષે, પોતાનાં કૃણ દેવાની અભિમુખતાએ કરીને, અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થયો છે, તે સંસ્કારનું નામ સ્વભાવ છે. આ સંસ્કારરૂપ સ્વભાવ જે શુદ્ધોનું નિમિત્તરૂપ કારણ છે, તે શુદ્ધોનું નામ સ્વભાવપ્રભવશુદ્ધ છે. એવા સ્વભાવપ્રભવશુદ્ધો વડે ચાર વર્ણોનાં કર્મો ભિન્ન ભિન્ન થઈ રહેલાં છે. ધર્મોનું પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર પણ પુરુષના સ્વભાવની અપેક્ષા અવશ્ય કરે છે; તેથી આદે વર્ણોનાં કર્મો શાસ્ત્રવડે ભિન્નભિન્ન કરેલાં હોવા છતાં એમ કહેવાય છે કે, સ્વભાવપ્રભવ શુદ્ધોવડે ભિન્ન ભિન્ન કરેલાં છે; આદે શાસ્ત્ર પુરુષના સંસ્કારરૂપ સ્વભાવની અપેક્ષા અવશ્ય કરે છે. આ કારણથી જ શાસ્ત્રકારોએ આ ખ્યાલ કથન કર્યું છે કે, યજ્ઞાદિ કર્મોનું વિધાન કરનારાં વિધિવચનોનાની-અધિકારી પુરુષની શક્તિ સહકારી હોય છે. આ પ્રમાણે સ્વભાવ-પ્રભવશુદ્ધોવડે પ્રાદ્યભૂતિ ચાર વર્ણોનાં કર્મો ભિન્ન ભિન્ન થઈ રહેલાં છે.

(૧) ગૌતમ ઋષિએ પણ કહ્યું છે કેઃ-દ્વિજાતીનામદ્યવનમિજ્ઞાદાનમ્ । વ્રાત્રણત્યાધિકાઃ પ્રવચનયાજન્ પ્રતિપદ્મ ॥ પૂર્વે નિયમસ્તુ રાત્રોઽધિકં રક્ષણં સર્વભૂતાનાં વ્યાપ્યદંડત્વમ્ । વૈશ્યસ્વાધિકં કૃષિવનિકૃપશુવાર્યં કૃતીર્વં ચ । શૂદ્રશત્રુર્ણે વર્ણે એકજાતિસ્તસ્માપિ સત્યમક્ષોષઃ શૌચમાચમમાર્યં પાણિપાદપ્રક્ષાલનમેવૈકમાદકર્મ-મૃત્યમરણં સ્વશરત્તપિરિચર્ચોન્નરેણં હિતિ ॥ અર્થાત્-પ્રાદ્યભૂ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણો દ્વિજાતિ મૃત્યમરણ સ્વશરત્તપિરિચર્ચોન્નરેણં હિતિ ॥ અર્થાત્-પ્રાદ્યભૂ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણો દ્વિજાતિ કર્મ, દાન કહેવાય છે. આ દ્વિજાતિ પુરુષોના સાધારણધર્મ વેદોનું અધ્યયન, અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ, દાન એ ત્રણ છે. વેદોનું અધ્યયન કરાવવું, યજ્ઞ કરાવવો તથા પ્રતિગ્રહ લેવો, એ ત્રણ પ્રાદ્યભૂના અધિકર્મો છે. પણ ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યના એ ત્રણ ધર્મો નથી. પૂર્વ કહેલા જે અધ્યયન-ઈન્દ્રિયા-દાન એ ત્રણ ધર્મો છે, તે ત્રણ ધર્મોની અવશ્ય કર્તવ્યતા, સર્વ ભૂતોનું રક્ષણ તથા હૃદ્ય પ્રાણીઓને નીતિપૂર્વક દંડ કરવો, એ ધર્મ ક્ષત્રિયના અધિક ધર્મો છે. અને કૃષિ વાણિજ્ય તથા ગૌઆદિ પશુઓનું પાલન તથા વૃદ્ધિને વાસ્તે ધનના પ્રયોગરૂપ કુસીદ એ ધર્મો વૈશ્યના અધિક ધર્મો છે. એક જન્મવાળો જે શૂદ્ર છે, તે શૂદ્રના, સત્ય, અદોષ, શૌચ તથા

આચમનને વાસ્તે હસ્ત અને પાદનું પ્રક્ષાલન, એક શ્રાદ્ધ કર્મ, લૃત્યોનું સ્વરણ તથા સ્વદ્વારવૃત્તિ-ત્રણ વર્ણોની સેવા, ઇત્યાદિ ધર્મો છે. આ ગૌતમઋષિના વચનવિષે બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોના સાધારણ ધર્મો તથા અસાધારણ ધર્મો કહ્યા છે.

(૨) એ પ્રકારના ચારે વર્ણોના ધર્મો વસિષ્ઠ મુનિએ પણ કહ્યા છે વદ્કર્માણિ પ્રાણન્યાધ્યયન-મધ્યાપનં યશો યાજનં દાનં પ્રતિગ્રહધૈતિ । ત્રીણિ રાજન્યવસ્થાપ્યયનં યજ્ઞો દાનં ચ શ્રેણેષુ પ્રજાપાલનં સ્વર્ગમસ્તેન જીરેષુ । एतान्येव त्रीणि वैश्यस्य कृषिवणिक्पशुपाल्यं कुसीदं च । तेषां परिचर्या शूद्रस्य इति ॥ અર્થાત્-પોતે વેદોનું અધ્યયન કરવું, પુત્ર-શિષ્યાદિકાને વેદોનું અધ્યયન કરાવવું, પોતે યજ્ઞ કરવો, બીજા યજ્ઞમાનની પ્રતિ ઋત્વિક્ થાધને યજ્ઞ કરાવવો, પોતે દાન દેવું અને બીજા પાસેથી દાન લેવું, એ વદ્ કર્મ બ્રાહ્મણનાં જ હોય છે. વેદોનું અધ્યયન કરવું, યજ્ઞ કરવો તથા દાન દેવું, એ ત્રણ કર્મો ક્ષત્રિયનાં હોય છે. પરંતુ એ ત્રણે કર્મો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યનાં સાધારણ છે. શરૂવડે મળતું પાલન કરવું, એ ક્ષત્રિયનો અસાધારણ સ્વધર્મ છે. આ અસાધારણ ધર્મવડે ક્ષત્રિયે પોતાનું જીવન કરવું. વેદોનું અધ્યયન કરવું, યજ્ઞ કરવો તથા દાન કરવું એ પૂર્વોક્ત ત્રણ કર્મો વૈશ્યનાં પણ છે, પરંતુ એ ત્રણે ધર્મો બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્યના સાધારણ ધર્મ છે અને કૃષિ-વાણિજ્ય-પશુઓનું પાલન તથા વૃદ્ધિને વાસ્તે ધનના પ્રયોગરૂપ કુસીદ (બ્યાજ વટદર) એ કર્મો વૈશ્યનાં અસાધારણ છે અને બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણોની સેવા કરવી, એ શૂદ્રનું કર્મ છે.

વૃદ્ધિને વાસ્તે ધનના પ્રયોગરૂપ કુસીદ અને કુષિ, ઇત્યાદિ ધર્મો વૈશ્યના કહ્યા છે અને અસૂયાથી રહિત થઈને બ્રાહ્મણાદિ ત્રણ વર્ણોની શુશ્રૂષા કરવી, એ એક ધર્મ શૂદ્રનું કહ્યું છે. એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણાદિ ચાર વર્ણોનાં ધર્મો સર્વાદિ શુભોનાં લેહે કરી ભિન્ન ભિન્ન થઈ રહેલાં છે. (૪૧)

અપતરણિકા:-તેમાં પ્રથમ બ્રાહ્મણના સ્વાભાવિક શુભકૃત ધર્મોનું કથન કરે છે:-

શમો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાંતિગર્જવ એવ ચ ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૨ ॥

શ્રેણિકાર્થ:-હે અર્જુન ! શમ, દમ, તપ, શૌચ, ક્ષાંતિ, આર્જવ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન તથા આસ્તિક્ય-આ નવ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલાં બ્રાહ્મણનાં ધર્મો છે. ૪૨

ટીકા:-અંતઃકરણનો જે નિગ્રહ છે, તેનું નામ શમ છે (૧). ઓત્રાદિ બાહ્ય કરણોનો જે નિગ્રહ છે, તેનું નામ દમ છે (૨). પૂર્વે સત્તરમા અધ્યાયમાં કહેલો ચારીર-વાચિક-માનસ એ ત્રણ પ્રકારનો તપ જ અહીં તપ શબ્દવડે સમજવો (૩). શૌચ બાહ્ય તથા અંતરના લેહે કરીને બે પ્રકારનો હોય છે. સૂત્તિકા-જળવડે જે શરીરની શુદ્ધિ છે તેને બાહ્ય શૌચ કહે છે અને અંતઃકરણની શુદ્ધિને અંતર શૌચ કહે છે. આ બન્ને પ્રકારનો શૌચ અહીં શૌચ શબ્દવડે સમજવો (૪). કઠોર વચનોવડે નિરાદર કરવા છતાં પણ તથા હંદાદિકોવડે તાડન કરવા છતાં પણ યુરુષના મનમાં જે ક્રોધાદિ વિકારોથી રહિત્યપણું છે, તેનું નામ ક્ષમા છે. આ ક્ષમાનો જ અર્થ અહીં ક્ષાંતિ શબ્દવડે ગ્રહણ કરવો (૫). કુટિલતાથી રહિતપણાનું નામ આર્જવ છે (૬). ધૃદ અંગે સહિત વેદને તથા વેદના અર્થને વિષય કરનારી જે અંતઃકરણની વૃત્તિવિશેષ છે તેનું નામ જ્ઞાન છે (૭). કર્મકાંડવિષે યજ્ઞાદિ ધર્મોનું જે કૌશલ છે તથા જ્ઞાનકાંડવિષે બ્રહ્મ આત્માની એકતાનો જે અનુભવ છે, તેનું નામ વિજ્ઞાન છે (૮). પૂર્વે કથન કરેલી જે સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધા છે તેનું નામ આસ્તિક્ય છે (૯). એ પ્રકારના શમ, દમ, તપ, શૌચ, ક્ષાંતિ, આર્જવ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, આસ્તિક્ય-એ સર્વશુભના સ્વભાવકૃત નવ ધર્મો બ્રહ્મકર્મ કહેવાય છે, અર્થાત્ બ્રાહ્મણ જાતિનાં ધર્મ કહેવાય છે. યદ્યપિ સાત્ત્વિક અવસ્થાવિષે બ્રાહ્મણાદિ ચારે વર્ણના શમ-દમાદિ નવ ધર્મ સંભવિત હોઈ શકે છે, તથાપિ શમ-દમાદિ નવ ધર્મ બહુધા બ્રાહ્મણવિષે જ હોય છે, માટે બ્રાહ્મણ સર્વસ્વભાવવાળો જ હોય છે.

અન્ય ક્ષત્રિયાદિવિષે સર્વશુભની વૃદ્ધિની વશતાથી શમ-દમાદિ ધર્મ કદાચિત્ જ ઉત્પન્ન થાય છે, આ કારણથી જ અન્ય શાસ્ત્રવિષે એ શમ-દમાદિ ધર્મ બ્રાહ્મણાદિ ચાર વર્ણોના સાધારણ ધર્મરૂપ કહેલા છે. શમ-દમાદિ ધર્મ ચાર વર્ણોના સાધારણ ધર્મ છે, એ વાત વિષ્ણુ ભગવાને પણ કહી છે:-‘ક્ષમા સર્વે દમઃ શૌચં દાનમિદ્રિયસંયમઃ ॥ અહિતા શુરુશ્રૂષા તીર્થાંતરણં રથા ॥ ૧ ॥ આર્જવં લોમશ્ચયત્ત્વં દેવભ્રાજણપૂજનમ્ ॥ અનન્મસૂયા ચ તથા ધર્મઃ સામાન્ય વચ્ચતે ॥ ૨ ॥ અર્થાત્-ક્ષમા, સત્ય, દમ, શૌચ, દાન, ઈદ્રિયોનો સંયમ, અહિંસા, શુરુની શુશ્રૂષા, તીર્થોનું સેવન, દયા, આર્જવ, લોભથી રહિતપણું, દેવતા-બ્રાહ્મણોનું પૂજન, અસૂયા દોષથી રહિતપણું, એ સર્વ ધર્મ સામાન્ય ધર્મ કહેવાય છે, અર્થાત્ બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય-શૂદ્ર એ ચારે વર્ણોના તથા બ્રહ્મચર્ય-ગૃહસ્થ-વાનપ્રસ્થ-સંન્યાસ એ ચારે આશ્રમોના સાધારણ ધર્મ કહેવાય છે.’

આ પ્રકારના સાધારણ ધર્મો ગૃહસ્થતિથિએ નવ જોડકવડે કહ્યા છે. ‘દયા ક્ષમાનસૂયા ચ શૌચાનાયત્તમંગલમ્ ॥ અકાર્પણમસ્તુદત્ત્વં તર્વસાધારણાનિ ચ ॥ ૧, ॥ પરે વા ચંચુર્ગો વા મિત્રે દેશરિવા

આચમનને વાસ્તે હસ્ત અને પાદનું પ્રક્ષાલન, એક શ્રાદ્ધ કર્મ, લૂત્યોનું ભરણુ તથા સ્વદારવૃત્તિ-
ત્રણ વર્ણોની સેવા, ઇત્યાદિ ધર્મો છે. આ ગૌતમઋષિના વચનવિષે બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોના સાધા-
રણુ ધર્મો તથા અસાધારણુ ધર્મો કહ્યા છે.

(૨) એ પ્રકારના આરે વર્ણોના ધર્મો વસિષ્ઠ મુનિએ પણ કહ્યા છે: પદ્મકર્માણિ બ્રાહ્મણસ્યાધ્યયન-
મધ્યાપનં યજ્ઞો યાજનં દાનં પ્રતિગ્રહચેતિ ॥ શ્રીણિ રાજન્યસ્યાધ્યયનં યજ્ઞો દાનં ચ શ્રેષ્ઠે પ્રજાપાત્નં સ્વધર્મતેજન
જીવેદ ॥ एतान्येव શ્રીણિ વૈશ્યસ્ય કૃષિવિજિગ્પશુપાલ્યં કૃસીદં ચ ॥ તેષાં પરિચર્યા શૂદ્રસ્ય ફતિ ॥ અર્થાત્-
પોતે વેદોનું અધ્યયન કરવું, પુત્ર-શિષ્યાદિકોને વેદોનું અધ્યયન કરાવવું, પોતે યજ્ઞ કરવો, ખીજા
યજ્ઞમાનની પ્રતિ ઋત્વિક્ષ યજ્ઞને યજ્ઞ કરાવવો, પોતે દાન દેવું અને ખીજા પાસેથી દાન લેવું,
એ પદ્ધત્ કર્મ બ્રાહ્મણનાં જ હોય છે. વેદોનું અધ્યયન કરવું, યજ્ઞ કરવો તથા દાન દેવું, એ
ત્રણ કર્મો ક્ષત્રિયનાં હોય છે. પરંતુ એ ત્રણે કર્મો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યનાં સાધારણુ
છે. શસ્ત્રવડે પ્રભાતનું પાલન કરવું, એ ક્ષત્રિયનો અસાધારણુ સ્વધર્મ છે. આ અસાધારણુ
ધર્મવડે ક્ષત્રિયે પોતાનું જીવન કરવું. વેદોનું અધ્યયન કરવું, યજ્ઞ કરવો તથા દાન કરવું એ
પૂર્વોક્ત ત્રણ કર્મો વૈશ્યનાં પણ છે, પરંતુ એ ત્રણે ધર્મો બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્યના સાધારણુ
ધર્મ છે અને કૃષિ-વાણિજ્ય-પશુઓનું પાલન તથા વૃદ્ધિને વાસ્તે ધનના પ્રયોગરૂપ કુચ્છીદ
(ન્યાજ વટદર) એ કર્મો વૈશ્યનાં અસાધારણુ છે અને બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણોની
સેવા કરવી, એ શૂદ્રનું કર્મ છે.

(૩) આ આરે વર્ણોના ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો આપરંતંજ ઋષિએ પણ કહેલા છે:-‘જાતારો વર્ણા
બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવૈશ્યશૂદ્રાતેષાં પૂર્વપૂર્વે જન્મતઃ યેવાન્ ॥ સ્વકર્મજાણસ્યાધ્યયનમધ્યાપનં યજ્ઞો યાજનં દાનં પ્રતિ-
ગ્રહણં एतान्येવ ધત્રિવસ્યાધ્યાપનયાજનપ્રતિગ્રહણાશીતિ ॥ પરિહાર્યેયુદ્ધવંદ્યાપિકાનિ ॥ ક્ષત્રિયવદ્વૈશ્યસ્ય દંદશૂદ્રવર્જ
કૃષિગોરક્ષવાણિજ્યાધિકમ્ ॥ પરિચર્યા શૂદ્રસ્યેતરેષાં વર્ણાનામ્ ॥ અર્થાત્-બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય-શૂદ્ર એ
આર વર્ણો કહેવાય છે. આ આર વર્ણોમાં, ઉત્તર-ઉત્તર વર્ણોની અપેક્ષાએ કરીને પૂર્વ-પૂર્વ વર્ણુ
જન્મથી શ્રેષ્ઠ હોય છે; જેમ કે, ક્ષત્રિય-વૈશ્ય-શૂદ્ર એ ત્રણની અપેક્ષાએ કરીને બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ
છે; વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ બન્નેની અપેક્ષાએ કરીને ક્ષત્રિય શ્રેષ્ઠ છે; અને શૂદ્રની અપેક્ષાએ
કરીને વૈશ્ય શ્રેષ્ઠ છે. અધ્યયન-અધ્યાપન-યજ્ઞ-યાજન-દાન-પ્રતિગ્રહ એ પદ્ધત્કર્મો બ્રાહ્મણનાં
હોય છે. આ પદ્ધત્કર્મોવિષે અધ્યાપન-યાજન-પ્રતિગ્રહ એ ત્રણ સિવાયના અધ્યયન-યજ્ઞ-
દાન એ ત્રણે કર્મો ક્ષત્રિયનાં હોય છે અને યુદ્ધ તથા હુષ્ટ જનોને દંડ, એ બે કર્મો બ્રાહ્મણ
કરતાં ક્ષત્રિયનાં અધિક છે. ક્ષત્રિયની પોઠે વૈશ્યનાં પણ યુદ્ધ અને દંડ સિવાયનાં અધ્યયન-
યજ્ઞ-દાન એ ત્રણ કર્મો સાધારણુ હોય છે અને કૃષિ-ગીઆદિ પશુઓનું પાલન તથા વાણિજ્ય
એ કર્મો ક્ષત્રિય કરતાં વૈશ્યનાં અધિક હોય છે અને બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણોની
સેવા કરવી, એ શૂદ્રનું કર્મ છે.

એ પ્રકારના આર વર્ણોના ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો મનુ ભગવાને પણ કહેલા છે:-‘અધ્યાપનમધ્ય-
યનં યજનં યાજનં તથા ॥ દાનં પ્રતિગ્રહં ચૈવ બ્રાહ્મણાનામકલ્પયત્ ॥ ૧ ॥ પ્રજાનાં રક્ષણં દાનમિજ્યાધ્યયનમેવ
ચ ॥ વિપયેષ્વપ્રસક્તિં ચ યનિયસ્ય સમાદિશત્ ॥ ૨ ॥ પશૂનાં રક્ષણં દાનમિજ્યાધ્યયનમેવ ચ ॥ વનિકપથં કૃસીદં
ચ વૈશ્યસ્ય જીવિમેવ ચ ॥ ૩ ॥ एकमेव ॥ શૂદ્રસ્ય પ્રમુઃ વર્મ સમાદિશત્ ॥ એતેષામેવ વર્ણાનાં કુશુપામનલ્લયયા ॥ ૪ ॥
અર્થાત્-સંપ્રિતના આદિકાળે સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરે બ્રાહ્મણોનાં અધ્યયન-અધ્યાપન-યાજન-યાજન-
દાન-પ્રતિગ્રહ એ પદ્ધત્કર્મો કથન કરેલાં છે. પ્રભાતનું રક્ષણુ-દાન-યજ્ઞ-અધ્યયન-વિષયોવિષે અપ્ર-
સક્તિ ઇત્યાદિ ધર્મો ક્ષત્રિયના કહેલા છે. પશુઓનું રક્ષણુ-દાન-યજ્ઞ-વેદોનું અધ્યયન-વાણિજ્ય-

વૃદ્ધિને વાસ્તે ધનના પ્રયોગરૂપ કુસીદ અને કુષિ, ઇત્યાદિ ધર્મો વૈશ્યના કહ્યા છે અને અસૂયાથી રહિત થઇને પ્રાદાણાદિ ત્રણ વર્ણોની શુશ્રૂષા કરવી, એ એક ધર્મ શૂદ્રનું કહ્યું છે. એ પ્રમાણે પ્રાદાણાદિ ચાર વર્ણોનાં ધર્મો સત્તાદિ શુભોનાં લોકે કરી ભિન્ન ભિન્ન થઇ રહેલાં છે. (૪૧)

અવતરણિકા:-તેમાં પ્રથમ પ્રાદાણના સ્વાભાવિક શુભકૃત ધર્મોનું કથન કરે છે:-

શમો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાંતિર્ગર્જવ એવ ચ ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૨ ॥

શ્રેણીકાર્ય:-હે અર્જુન ! શમ, દમ, તપ, શૌચ, ક્ષાંતિ, ગર્જવ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન તથા આસ્તિક્ય-આ નવ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાદાણનાં ધર્મો છે. ૪૨

ટીકા:-અંતઃકરણનો જે નિશ્ચય છે, તેનું નામ શમ છે (૧). શ્રોત્રાદિ બાહ્ય કંઈકોના જે નિશ્ચય છે, તેનું નામ દમ છે (૨). પૂર્વે સત્તરમા અધ્યાયમાં કહેલો શરીર-વાયિક-માનસ એ ત્રણ પ્રકારનો તપ જ અહીં તપ શબ્દવડે સમજવો (૩). શૌચ બાહ્ય તથા અંતરના લોકે કરીને બે પ્રકારનો હોય છે. મૃત્તિકા-જગવડે જે શરીરની શુદ્ધિ છે તેને બાહ્ય શૌચ કહે છે અને અંતઃકરણની શુદ્ધિને અંતર શૌચ કહે છે. આ બન્ને પ્રકારનો શૌચ અહીં શૌચ શબ્દવડે સમજવો (૪). કઠોર વચ્ચનોવડે નિરાદર કરવા છતાં પણ તથા દંડાદિકોવડે વાંકન કરવા છતાં પણ પુરુષના મનમાં જે ક્રોધાદિ વિકારોથી રાહિત્યપણું છે, તેનું નામ ક્ષમા છે. આ ક્ષમાનો જ અર્થ અહીં ક્ષાંતિ શબ્દવડે ગ્રહણ કરવો (૫). કુટિલતાથી રહિતપણું નામ ગર્જવ છે (૬). યદ્ અંગે સહિત વેદને તથા વેદના અર્થને વિષય કરનારી જે અંતઃકરણની વૃત્તિવિશેષ છે તેનું નામ જ્ઞાન છે (૭). કર્મકાંડવિષે ચક્ષાદિ ધર્મોનું જે ઠેરાણ છે તથા જ્ઞાનકાંડવિષે બ્રહ્મ આત્માની એકવાનો જે અનુભવ છે, તેનું નામ વિજ્ઞાન છે (૮). પૂર્વે કથન કરેલી જે સારિવડી શ્રદ્ધા છે તેનું નામ આસ્તિક્ય છે (૯). એ પ્રકારના શમ, દમ, તપ, શૌચ, ક્ષાંતિ, ગર્જવ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, આસ્તિક્ય-એ સત્ત્વશુભના સ્વભાવકૃત નવ ધર્મો બ્રહ્મકર્મ કહેવાય છે, અર્થાત્ પ્રાદાણ બાલિનાં ધર્મ કહેવાય છે. ચર્ણપ સારિવડે અવસ્થાવિષે પ્રાદાણાદિ ચારે વર્ણના શમ-દમાદિ નવ ધર્મ સંભાવિત હોઇ શકે છે, તથાપિ શમ-દમાદિ નવ ધર્મ બહુધા પ્રાદાણવિષે જ હોય છે, માટે પ્રાદાણ સત્ત્વસ્વભાવવાળો જ હોય છે.

અન્ય સત્રિયાદિવિષે સત્ત્વશુભની વૃદ્ધિની વશતાથી શમ-દમાદિ ધર્મ કદાચિત્ જ ઉત્પન્ન થાય છે, આ કારણથી જ અન્ય શાસ્ત્રવિષે એ શમ-દમાદિ ધર્મ પ્રાદાણાદિ ચાર વર્ણોના સાધારણ ધર્મરૂપ કહેલા છે. શમ-દમાદિ ધર્મ ચાર વર્ણોના સાધારણ ધર્મ છે, એ વાત વિશ્વ ભગવાને પણ કહી છે:-ક્ષમા સત્ત્વં દમઃ શૌચં દાનમિદિયસંયમઃ ॥ બહિષ્ઠા ગુરુગુરુયા તીર્થાલ્લરણે રણા ॥ ૧ ॥ ગર્જવં યોમગ્ન્યત્ત્વં દેવભાજનપૂજનમ્ ॥ અત્તમસુયા ચ તથા ધર્મઃ સામાન્ય વચ્ચતે ॥ ૨ ॥ અર્થાત્-ક્ષમા, સત્ત્વ, દમ, શૌચ, દાન, ઇદ્રિયોનો સંયમ, બહિષ્ઠા, શુરની શુશ્રૂષા, તીર્થોનું સેવન, દયા, ગર્જવ, લોભથી રહિતપણું, દેવતા-પ્રાદાણોનું પૂજન, અસૂયા દોષથી રહિતપણું, એ સર્વ ધર્મ સામાન્ય ધર્મ કહેવાય છે, અર્થાત્ પ્રાદાણ-સનિય-વૈશ્ય-શૂદ્ર એ ચારે વર્ણોના તથા બ્રહ્મચર્ય-ગૃહસ્થ-વાનપ્રસ્થ-સંન્યાસ એ ચારે આશ્રમોના સાધારણ ધર્મ કહેવાય છે.

આ પ્રકારના સાધારણ ધર્મો ખુદસ્પતિએ નવ શ્લોકવડે કહ્યા છે. 'દયા યમાત્મસૂયા ચ શૌભનાત્રાસતર્મલમ્ ॥ અર્ચાર્ચનમસ્ટુદત્ત્વં સર્વભાષારણાનિ ચ ॥ ૧, ૨ ॥' પરે વા બેપુર્વે વા વિષે દેવરિ વા

સદા ॥ આપને રક્ષિતવ્યં તુ દયેષા પરિકીર્તિતા ॥ ૨ ॥ વાગ્મે વાગ્માત્મિકે ચૈવ દુઃશે ચોત્પારિતે ક્વચિવ ॥
 ન કુપ્યતિ ન વા દેતિ સા ધમા પરિકીર્તિતા ॥ ૩ ॥ ન ગુણાન્ ગુણિનો હન્તિ સ્તૌતિ મંદગુણાનપિ ॥ નાન્યદોષેષુ
 રમતે લાનમયા પ્રકીર્તિતા ॥ ૪ ॥ અમલ્યપરિહારઞ્ચ સંસર્ગશ્યાપ્યનિર્ગુણૈઃ ॥ સ્વર્ષમે ચ વ્યવસ્થાનં શૌચમેતદ
 પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૫ ॥ શરીરં પીલ્યતે યેન હશ્થમેનાપિ કર્મણા ॥ અત્યન્તં તવ કર્તવ્યમનાયાસઃ ॥ ૬ ॥ ઉચ્યતે
 ॥ ૬ ॥ પ્રસસ્તાચરણં નિત્યમપ્રસસ્તવિસર્જનમ્ ॥ એતદિ મંગલં પ્રોકં સુનિમિત્તત્વદર્શિનિઃ ॥ ૭ ॥ સ્તોકા
 દપિ પ્રદાતવ્યમદીનેનાંતરાત્મના ॥ અહન્યદહિ યત્કિચિદકાર્પણ્યં દિ તત્સ્મૃતમ્ ॥ ૮ ॥ ચપોત્પલેન સંતોષ
 કર્તવ્યો વ્યર્થવસ્તુના ॥ પરસ્પારિતવિધ્યાર્થે સાસ્પૃહા પરિકીર્તિતા ॥ ૯ ॥ જેમાં કહ્યું છે કે દયા
 ક્ષમા, અનસૂયા, શૌચ, અનાયાસ, મંગલ, અકાર્પણ્ય, અસ્પૃહા, એ આઠ ધર્મો આર વર્ણોન
 તથા આર આશ્રમેના સાધારણ ધર્મો છે ૧. ખીજા શ્લોકમાં કહ્યાનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. આપ
 ત્તિને પ્રાપ્ત થયેલા જે કોઈ અન્ય પ્રાણી છે, પોતાનો બંધુવર્ગ છે, પોતાનો મિત્ર છે અથવા
 પોતાનો દ્વેષકર્તા થતો છે, તે સર્વેનું આપત્તિમાંથી જે રક્ષણ કરવું તેનું નામ દયા ૨. ત્રીજા
 શ્લોકમાં ક્ષમાનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. પોતાના પ્રારબ્ધકર્મની વશતાથી બાહ્ય આધિભૌતિક દુઃખ
 પ્રાપ્ત થતાં, આધ્યાત્મિક દુઃખ પ્રાપ્ત થતાં, તે દુઃખોના ઉત્પાદક થતો વગેરે પ્રાપ્ત થતાં, પુરુષ
 જે વડે ક્રોધ કરતો નથી તથા તેમને હણતો નથી, તે ક્ષમા કહેવાય છે ૩. ચોથા શ્લોકમાં
 અનસૂયાનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. પુરુષ જે વડે શુભી પુરુષોના શુભોનું હનન કરતો નથી તથા
 અન્ય પુરુષના અલપ શુભોની પણ સ્તુતિ કરે છે તથા અન્ય પુરુષોના દોષોના કથનવિષે
 મીતિમાન થતો નથી, તે અનસૂયા કહેવાય છે ૪. હવે પાંચમા શૌચનું કથન કરે છે. માંસ-
 મદિરાદિ અલક્ષ્ય વસ્તુઓના જે પરિત્યાગ છે, વિદ્યાદિ શુભવાળા પુરુષોના જે સમાગમ છે
 તથા પોતાના ધર્મવિષે જે સ્થિતિ છે, એને શૌચ કહે છે ૫. હવે છઠ્ઠા શ્લોકમાં અનાયાસનું
 સ્વરૂપ કહ્યું છે. જે શુભ કર્મવડે પણ શરીર અત્યંત પીડાને પ્રાપ્ત થાય, એવું શુભ કર્મ પણ
 પુરુષે કરવું નહિ, તે અનાયાસ કહેવાય છે ૬. હવે સાતમા શ્લોકમાં મંગલનું સ્વરૂપ કહ્યું
 છે. શાસ્ત્રવિહિત શ્રેષ્ઠ આચરણો જે સર્વદા કરવાં તથા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ અશ્રેષ્ઠ આચરણોના જે સર્વદા
 પરિત્યાગ છે, એને જ તત્તવેતા સુનિર્જનો મંગલ કહે છે ૭. હવે આઠમા શ્લોકમાં અકાર્પણ્યનું
 સ્વરૂપ કહ્યું છે. પોતાના ગુહ્યવિષે જે અન્ન-ધનાદિ પદાર્થો અલપ પણ હોય, તે અલપ પદાર્થથી
 પણ હીનતાથી રહિત મનવડે દિવસે દિવસે અવિધિ-પ્રાણીઓની પ્રત્યે યત્કિંચિત્ અન્નાદિ પદાર્થો
 દેવા, એને અકાર્પણ્ય કહે છે ૮. હવે નવમા શ્લોકમાં અસ્પૃહાનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. પરના
 અર્થનું ચિંતન ન કરીને પુરુષ, પ્રારબ્ધની વશતાથી પ્રાપ્ત થયેલા ધનાદિ પદાર્થોવડે, જે સંતોષ
 પામે છે, તે અસ્પૃહા કહેવાય છે. ૯

કયાથી લઇને અસ્પૃહા સૂધીના આઠ શુભો ગૌતમઋષિએ આત્માના શુભરૂપે કહ્યા છે:-
 ‘અયાદાત્મગુણાઃ દયા સર્વભૂતેઽ ક્ષાંતિરત્સયાશૌચમનાયાસો મંગલમકાર્પણ્યમસ્પૃહા इति ॥ અર્થાત્-સર્વ
 ભૂતો(વિષે) દયા, ક્ષાંતિ, અનસૂયા, શૌચ, અનાયાસ, મંગલ, અકાર્પણ્ય, અસ્પૃહા એ આઠ
 આત્માના શુભો છે.’

આ પ્રકાશના સાધારણ ધર્મ મહાભારતવિષે પણ કહેલા છે. જેમાં કહ્યું છે કે:-‘સત્યં
 દમસ્તપઃ શૌચં સંતોષો જ્ઞીઃ ધમાર્જનમ્ ॥ જ્ઞાનં શમો દયા ધ્યાનશ્રેય ધર્મઃ સ્નાતનઃ ॥ સત્યં ભૂતહિતં
 પ્રોકં મનસો દમનં દમઃ ॥ સપઃ સ્વર્ષમેવર્તિત્વં શૌચં સંસ્કરજનમ્ ॥ ૨ ॥ સંતોષો વિપવત્પાગો હીરકાર્પણિવ-
 ર્તનમ્ ॥ ધમાદ્વંદ્વસદિષ્ટાપ્તમાર્જનં સમચિત્તા ॥ ૩ ॥ જ્ઞાનં તત્સર્વસંબોધઃ શમચિત્તપ્રસાંતતા ॥ દયા ભૂતહિ-
 તૈવિત્વં ધ્યાનં નિર્વિપયં મનઃ ॥ ૪ ॥ અર્થાત્-સત્ય, દમ, તપ, શૌચ, સંતોષ, હી, ક્ષમા, આર્જવ,
 જ્ઞાન, શમ, દયા, ધ્યાન એ સર્વ પ્રાણીઓ આર વર્ણોના સાધારણ સનાતન ધર્મો છે ૧૦. હવે

ત્રણ શ્લોકોવડે યથાક્રમે સત્યાદિકોનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. સર્વ ભૂતોનું જે હિત કરવું, તેનું નામ સત્ય છે; મનના જે નિયંત્ર છે, તેનું નામ હમ છે; ખેતાના ધર્મવિષે જે વર્તવું તેનું નામ તપ છે, વણસંસ્કારનો જે પરિત્યાગ તેનું નામ શૌચ છે. વિધયોના જે પરિત્યાગ તેનું નામ સંતોષ છે, શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મમાંથી જે નિવૃત્તિ તેનું નામ હી છે, શીત-હૃષ્ટ્યાદિ દુઃખ ધર્મોત્તે સહન કરવાનો જે સ્વભાવ છે તેનું નામ ક્ષમા છે, સમચિત્તપણું નામ આર્જવ છે. ૩ વસ્ત્ર-ધારીના જે સમ્યક્ ધ્યાન છે તેનું નામ જ્ઞાન છે, ચિત્તની જે પ્રચાંવતા છે તેનું નામ શમ છે, સર્વ ભૂતોના હિતની જે ઇચ્છા છે તેનું નામ દયા છે તથા વિધયોની વાસનાથી રહિત જે મન છે તેનું નામ કથાન છે”

આ પ્રકારના સાધારણ ધર્મ દેવલ ઋષિએ પણ કહેલા છે:—“તૌષ્ઠ દાનં તપઃ વદા શુદ્ધ-તેજા ક્ષમા દયા ॥ વિજ્ઞાનં ત્રિવિદ્યં સત્યમિતિ પર્મસકુચયઃ ॥ ૧ ॥ મતોપવાસનિયમૈઃ શરીરોત્થાપનં તપઃ ॥ પ્રત્યયો પર્મકાર્યેષુ તથા મદેસ્યદાદતા ॥ ૨ ॥ નાસ્તિ ક્ષમણ્યવસ્થા કર્મ વૃત્ત્યપ્રયોગનમ્ ॥ યદુનર્વૈદિકીનાં ચ લોકિકી-નીનાં ચ સર્વથા ॥ ૩ ॥ ॥ ધારણં સર્વવિપાનાં વિજ્ઞાનમિતિ વીત્યંતે ॥ વિનયં દ્વિવિધં પ્રાદુઃ શશ્વદમશમાવિતિ ॥ ૪ ॥ અર્થોત્-શૌચ, દાન, વપ, શ્રદ્ધા, શુરુસેવા, ક્ષમા, દયા, વિજ્ઞાન, વિનય, સત્ય એ સાધારણ ધર્મોના સમુચ્ચય છે. તેમાં ત્રવ, ઉપવાસ તથા નિયમોવડે જે શરીરનું શૌચ છે તેનું નામ તપ છે. ધર્મકાર્યોવિષે જે ચિત્તની સાવધાનતા છે તેનું નામ શ્રદ્ધા છે; શ્રદ્ધાથી રહિત પુરુષને કોઈ પણ કર્મનું ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી, માટે જે જે કાર્ય કરવું તે શ્રદ્ધાપૂર્વક જ કરવું. લૌકિક સર્વ વિદ્યાઓનું તથા વૈદિક સર્વ વિદ્યાઓનું જે ધારણ છે તેનું નામ વિજ્ઞાન છે તથા શમ અને હમ એ બે પ્રકારના વિનય કહ્યો છે.” બીજા સર્વ ધર્મોનું વ્યાખ્યાન પૂર્વે કરવામાં આવી ગયું છે, તેથી તે ધર્મોનાં પ્રતિપાદક વચનો અહીં લખ્યાં નથી.

આ સર્વથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, શમ-હમાદિધર્મ જે પુરુષવિષે પ્રાપ્ત થાય છે, તે પુરુષ જાતિવડે શુદ્ધ હોવા છતાં પણ શમ-હમાદિ લક્ષણોવડે પ્રાક્ષણરૂપ જ જાણવા યોગ્ય છે અને શમ-હમાદિ ધર્મ જે પુરુષવિષે પ્રાપ્ત થયેલા નથી, તે પુરુષ જાતિવડે પ્રાક્ષણ હોવા છતાં પણ શમ-હમાદિ ધર્મોના અભાવવડે શુદ્ધરૂપ જ જાણવા યોગ્ય છે. આ કારણથી જ મહાભારતના આરણ્યક પર્વમાં સર્પભાવને પ્રાપ્ત થયેલા નહુષ રાજાની પ્રત્યે સુધિક્ષિરે આ વચનો કહ્યાં છે:—“સર્વં દાનં ક્ષમા શીલમાનુચર્યં તપો વૃણા । દર્યેતે યત્ર નાગેદસ મ્માજ્ઞાન ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ યૈતદ્દ-ર્યતે સર્વદંતં સ મ્રાજ્ઞાનઃ સ્મૃતઃ ॥ યૈતત્ત યૈત્તર્પ્તં ત્ત સ્મૃતિમિતિ નિર્દિશેદ્ ॥ અર્થોત્-કે નાગેન્દ્ર ! સત્ય, દાન, ક્ષમા, શીલ, કૂર ભાવથી રહિતપણું, વપ, દયા એ સર્વ ધર્મ જે પુરુષવિષે ભેવામાં આવે છે, તે પુરુષને પ્રાક્ષણ જ જાણવો. હે સર્પ ! આ સત્યાદિ ધર્મ જે પુરુષવિષે વિધમાન નથી, તે પુરુષને શુદ્ધ જ જાણવો.”

આથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, આ શ્લોકમાં જે શમ-હમાદિ ધર્મો કહ્યા છે, તે સર્વ ધર્મ દેવી સંપત્તિય છે. દેવી સંપત્તિ પૂર્વે સોળમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવેલ છે. શમ-હમાદિરૂપ દેવી સંપત્તિ પ્રાક્ષણને તો સ્વભાવસિદ્ધ છે અને કાનિય વૈશ્યાદિ-કેને નેમિત્તિક છે. તેથી અહીં દ્વિચિત્ત માત્ર પણ વિરોધ થતો નથી અને પ્રાક્ષણના યજ્ઞન-અધ્યાપન-પ્રતિગ્રહ ઇત્યાદિ અસાધારણ ધર્મ તો સ્મૃતિઓમાં પ્રસિદ્ધ જ છે. (૪૨)

અવતરણિકા:—હવે, કાનિયના શુણ સ્વભાવકૃત કર્મોનું કથન કરે છે —

શૌર્ય તેજો વૃત્તિદાર્ક્યં યુદ્ધે ચાપ્યપલાયનમ્ ।

દાનમીશ્વરમાવશ્ચ ક્ષાત્રં કર્મ સ્વભાવજનમ્ ॥ ૪૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—શૌર્ય, તેજ, ધૃતિ, દાક્ષ્ય, યુદ્ધમાં પણ અપભાવન, દાન, તથા ઈશ્વરભાવ, આ સર્વ સ્વભાવજન્ય ક્ષત્રિય જાતિનાં વિહિત કર્મો છે. ૪૩

ટીકા:—અત્યંત બળવાન પુરુષોને પણ પ્રહાર કરવા વિષે પ્રવૃત્તિરૂપ જે વિક્રમ છે, તેનું નામ શૌર્ય છે. અન્ય શત્રુઓવડે પરાભવ નહિ પામવારૂપ જે પ્રાગલ્ભ્ય છે તેનું નામ તેજ છે. મહાન્ વિપત્તિ આપ્ત થવા છતાં પણ દેહ-ઈન્દ્રિયરૂપ સંઘાતનો જે અવ્યાકુલીભાવ છે તેનું નામ ધૃતિ છે. શીઘ્ર ઉત્પન્ન થયેલાં કાર્યોવિષે પણ વ્યામોહથી રહિત થઈને પ્રવૃત્તિરૂપ જે દક્ષાભાવ છે તેનું નામ દાક્ષ્ય છે. યુદ્ધવિષે મહાન્ શત્રોનો પ્રહાર થવા છતાં પણ યુદ્ધમાંથી જે પાછળ ન હઠવું, તેનું નામ અપભાવન છે. સંકેતથી રહિત થઈને સુવર્ણ-ગૌ-ગૃહ-અન્ન-ભૂમિ ઇત્યાદિ ધનવિષે પોતાના મમત્વનો પરિત્યાગ કરીને જે પ્રાદાણાદિકોના મમત્વનું આપાદન છે, તેનું નામ દાન છે. પ્રજનું પાલન કરવા વાસ્તે પોતાના ભૃત્યાદિકોની સમીપ પોતાની પ્રભુશક્તિનું જે પ્રકટીકરણ છે, તેનું નામ ઈશ્વરભાવ છે, અથવા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ આર્ગોવિષે પ્રવૃત્ત થનારા હુષ્ પ્રાણીઓનું નિયમન કરવાની જે શક્તિ છે તેનું નામ ઈશ્વરભાવ છે. હે અર્જુન ! આ શૌર્યથી લઈને ઈશ્વરભાવ સુધીનાં સર્વ કર્મો ક્ષત્રિય જાતિનાં શાસ્ત્રવિહિત કર્મો છે. આ કર્મો સ્વભાવજ છે, અર્થાત્ જેનાવિષે સત્વગુણ ગૌણ છે એવા પ્રધાનભૂત રમેશુણના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે. (૪૩)

અવતરણિકા:—હવે, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ બેના શુભસ્વભાવકૃત કર્મોનું કથન કરે છે:—

કૃષિગોરક્ષવાણિજ્યં વૈશ્યકર્મ સ્વભાવજમ્

પરિચર્યાત્મકં કર્મ શૂદ્રસ્યાપિ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—કૃષિ, ગાયોનું રક્ષણ તથા વ્યાપાર આ સ્વભાવજન્ય વૈશ્યનાં કર્મો છે તથા શૂદ્રને દિવ્ય પુરુષોની સેવારૂપ સ્વભાવજન્ય કર્મ છે. ૪૪

ટીકા:—ત્રિહિ-ચવાદિ અગ્નોની ઉત્પત્તિ જે ભૂમિકાવિલેખન છે તેનું નામ કૃષિ છે. ગૌઆદિ પશુઓનું જે પાલન છે તેનું નામ ગોરક્ષા છે. અશ્વાદિ પદાર્થોના કૃત્તવિકૃત્યરૂપ જે વ્યાપાર છે તેનું નામ વાણિજ્ય છે. વૃદ્ધિવાસ્તે ધનનાં પ્રયોગરૂપ કુસીદ (વ્યાજવટન્દર) નો પણ વાણિજ્યવિષે જ અંતર્ભાવ જાણવો. એ ત્રણે વૈશ્ય જાતિનાં કર્મ છે. આ કર્મ સ્વભાવજ છે, અર્થાત્ જેનાવિષે તમેશુણ ગૌણ છે એવા પ્રધાનભૂત રમેશુણના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે.

હવે શૂદ્રના શુભસ્વભાવકૃત કર્મનું કથન કરે છે:—પરિચર્યાત્મકં હિતિ ॥ પ્રાદાણુ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણોનું નામ દ્વિજાતિ છે. એવા દ્વિજાતિ પુરુષોની શુશ્રૂષારૂપ કર્મ શૂદ્ર જાતિનું સ્વભાવજન્ય કર્મ છે અર્થાત્ જેનાવિષે રમેશુણ ગૌણ છે એવા પ્રધાનભૂત તમેશુણના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે. (૪૪)

પૂર્વે જનો દમસ્તપઃ શૌચં ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે પ્રાદાણાદિ ચાર વર્ણોના સ્વભાવજન્ય ગૌણ ધર્મો કહ્યા. આ ગૌણ ધર્મોથી ભિન્ન બીજા પણ ધર્મો શાસ્ત્રોમાં કહેલા છે. તે ધર્મો ભવિષ્યપુરાણમાં આ પ્રમાણે કહેલા છે:—‘ધર્મઃ ક્ષેપઃ સહચરિત્વં ચેત્રોઽમ્યુદયલગ્નમ્ । ૥ તુ પંચવિધઃ પ્રોક્તો વેદમૂલઃ સનાતનઃ ॥ ૧ ॥ વર્ણધર્મઃ સ્મૃતસ્ત્વેક આશ્રમાણામતઃ પરમ્ । વર્ણાશ્રમસ્તૂતીયસ્તુ ગૌણો નૈમિત્તિકસ્તથા ॥ ૨ ॥ વર્ણસ્વમેકમાશ્રિત્ય યો ધર્મઃ સંપ્રવર્તેત્ ॥ વર્ણધર્મઃ સ હક્તસ્તુ યયોપનયનં નૃપ ॥ ૩ ॥ યસ્ત્વાશ્રમં સમાશ્રિત્ય અધિકારઃ પ્રવર્તેત્ ॥ સ સત્વાશ્રમધર્મઃ સ્યાદ્વિદ્યાદેહાદિકો યયા ॥ ૪ ॥ વર્ણ-

ત્વમાશ્રમત્વં ચ યોડધિકૃત્ય પ્રવર્તેતે ॥ સંવર્ણાશ્રમધર્મસ્તુ મૌજાવા મેલજા યથા ॥ ૬ ॥ યો ગુણેન પ્રવર્તેત ગુણ-
ધર્મઃ સ ઇત્યેતે ॥ યથા ધર્મોન્નિષિદ્ધિસ્ય પ્રજાનાં પરિપાલનમ્ ॥ ૬ ॥ નિમિત્તમેકમાશ્રિત્ય ચો ધર્મઃ સંપ્રવર્તેત ॥
નૈમિત્તિકઃ સ વિશેષઃ પ્રાયશ્ચિત્તવિધિર્યથા ॥ ૭ ॥ ઇત્યાદિ શ્લોકોના અર્થ આ પ્રમાણે છે:-શાસ્ત્ર-
હિત ધર્મ જ પુરુષના શ્રેયનું સાધન હોવાથી શ્રેયરૂપ કહ્યો છે, આ શ્રેય સ્વર્ગાદિ અબુદ્ધયરૂપ
છે, આ પ્રકારનો શ્રેયરૂપ ધર્મ શાસ્ત્રવેદના પુરુષોએ-પાંચ પ્રકારનો કહ્યો છે. જેનું મૂળ વેદ છે
એવો તે ધર્મ છે, આ કારણથી જ ધર્મ સનાતન છે (૧). એક વર્ણધર્મ છે, બીજો આશ્રમ-
ધર્મ છે, ત્રીજો વર્ણાશ્રમધર્મ છે, ચોથો ગૌણ ધર્મ છે અને પાંચમો નૈમિત્તિક ધર્મ છે (૨).
બ્રાહ્મણાદિરૂપ માત્ર એક વર્ણનો આશ્રય કરીને જે ધર્મ પ્રવર્તક થાય છે, તે વર્ણધર્મ કહેવાય
છે; જેમકે ઉપનયનરૂપ ધર્મ બ્રાહ્મણાદિરૂપ વર્ણમાત્રનો આશ્રય કરીને પ્રવર્તક થાય છે, તેથી
તે ઉપનયનરૂપ ધર્મ વર્ણધર્મ કહેવાય છે (૩). જે ધર્મ કેવળ આશ્રમનો આશ્રય કરીને
પ્રવૃત્ત થાય છે, તે આશ્રમધર્મ કહેવાય છે; જેમકે ભિક્ષા-હંડાદિરૂપ ધર્મ આશ્રમનો
આશ્રય કરીને જ પ્રવૃત્ત થાય છે, તેથી તે ભિક્ષા હંડાદિરૂપ ધર્મ આશ્રમધર્મ કહેવાય છે (૪).
જે ધર્મ વર્ણના તથા આશ્રમનો આશ્રય કરીને પ્રવૃત્ત થાય છે, તે ધર્મ વર્ણાશ્રમધર્મ કહે-
વાય છે; જેમકે મૌલદિ મેખલારૂપ ધર્મ વર્ણનો તથા આશ્રમનો આશ્રય કરીને પ્રવૃત્ત થાય
છે, તેથી તે મૌલદિ મેખલારૂપ ધર્મ વર્ણાશ્રમધર્મ કહેવાય છે (૫). જે ધર્મ કોઈ ગુણનો
આશ્રય કરીને પ્રવૃત્ત થાય છે તે ધર્મ ગૌણ ધર્મ કહેવાય છે; જેમકે રાજ્યાભિષેકને પ્રાપ્ત થયેલા
ક્ષત્રિયનો પ્રભાઓના પાલનરૂપ ધર્મ ગુણનો આશ્રય કરીને પ્રવૃત્ત થાય છે, તેથી તે પ્રજાના
પાલનરૂપ ધર્મ ગૌણ ધર્મ કહેવાય છે (૬). અને જે ધર્મ કેવળ નિમિત્ત માત્રનો આશ્રય
કરીને પ્રવૃત્ત થાય છે, તે ધર્મ નૈમિત્તિક ધર્મ કહેવાય છે; જેમકે પાપની નિવૃત્તિ, વાસ્તે
કરેલો પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ જે ધર્મ છે, તે ધર્મ પાપરૂપ નિમિત્તનો આશ્રય કરીને પ્રવૃત્ત થાય છે,
તેથી તે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ ધર્મ નૈમિત્તિક ધર્મ કહેવાય છે.

હારીત ઋષિએ ચાર પ્રકારનો ધર્મ કહેલો છે: ‘અપાશ્રમિણાં પૃથક્કર્મો વિશેષધર્મઃ સમાનધર્મઃ
હરત્ત્યર્મધેતિ અર્થાત્-આશ્રમી પુરુષોના એક તો પૃથક્ ધર્મ હોય છે, બીજો વિશેષ ધર્મ
હોય છે, ત્રીજો સમાન ધર્મ હોય છે અને ચોથો કૃત્તન ધર્મ હોય છે.’ જે ધર્મનું એક જ
આશ્રમવિષે પૃથક્ પૃથક્ અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે, તે ધર્મ પૃથક્ ધર્મ કહેવાય છે; જેમકે
બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય-શૂદ્ર એ ચાર વર્ણોના પોતપોતાનો ધર્મ હોય છે. જે ધર્મનું પોતપોતાના
આશ્રમવિષે જ અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે, તે ધર્મ વિશેષ ધર્મ કહેવાય છે. જેમકે બ્રહ્મચારી-
ગૃહસ્થ-વાનપ્રસ્થ-સંન્યાસી એ ચારે આશ્રમીઓના પોતપોતાનો ધર્મ છે. જે ધર્મ ચારે
વર્ણોના તથા ચારે આશ્રમોના સમાન ધર્મ છે, તે ધર્મ સમાન ધર્મ કહેવાય છે.

ચારે વર્ણોના ધર્મ મહાભારતમાં આ પ્રમાણે કહ્યા છે:-‘આનૃસંસ્પર્શિતા ચાપ્રમાદઃ સંવિધા-
ગિતા । આદ્યકર્મોતિયેયં ચ સત્યમકોષ્ટ એવમ્ ॥ રેણુ દરેણ સંતોષઃ શૌચં નિત્યાનુસૂચતા ॥ આયમશાનં તિતિક્ષા ચ
પર્મઃ સાવાત્ત્વો નૃપ ॥ ૨૨ ॥ અર્થાત્-કુરુભાવથી રહિતપણું, આર્હિસા, અપ્રમાદ, ભૂતોની પ્રત્યે અત્યા-
હિંકોનો વિભાજ દેવો, શ્રાદ્ધ કર્મ, ગૃહનિષે પ્રાપ્ત થયેલા અતિથિનું સન્માન, સત્ય, અક્રોધ,
સ્વસ્તીઓવિષે સંતોષ, શૌચ, અસુયાથી રહિતપણું, આત્મજ્ઞાન, વિતિક્ષા, એ ચારે વર્ણોના
સાધારણ ધર્મો છે.’ સર્વ આશ્રમોના સાધારણ ધર્મો તો પૂર્વે કામો દમસ્તપઃ શૌચ એ શ્લોકોનાં
વ્યાખ્યાનવિષે કહેવામાં આવ્યા છે. મોક્ષના હેતુભૂત આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના અતિબન્ધક
પ્રત્યવાયોની નિવૃત્તિ કરવા વાસ્તે જ નિષ્કામ કર્મોનું અનુષ્ઠાન છે. આ કૃત્તન ધર્મ કહેવાય
છે. એ પ્રમાણે હારિત ઋષિએ ચાર પ્રકારના ધર્મ કહ્યા છે.

શાસ્ત્રોવિષે જેમ ચાર જ વર્ણો કહ્યા છે, તેમ શાસ્ત્રોવિષે આશ્રમ પણ ચાર જ કહ્યા છે. ગૌતમ કહે છે કે તત્વાશ્રમવિકલ્પમેકે દ્રુવતે મલ્લચારી ગૃહસ્થો નિહનૈવાનસ इति ॥ વેદવેત્તા પુરુષ અધિકારી પુરુષને બ્રાહ્મચારી ગૃહસ્થ-ભિક્ષુ-વૈષ્ણવસ એ ચાર પ્રકારનો આશ્રમ વિકલ્પરૂપે કહે છે. અહીં 'ભિક્ષુ' શબ્દવડે સંન્યાસીનો અર્થ સમજવો અને 'વૈષ્ણવસ' શબ્દવડે વાનપ્રસ્થનો અર્થ સમજવો. આ પ્રકારના ચાર આશ્રમો, આપરંતં ઋષિએ પણ કહેલા છે: ચત્તાર આશ્રમા ગાર્હસ્થ્યમાચાર્યકુલ મૌનં વાનપ્રસ્થમિતિ તેષુ સર્વેઽયોગદેશમવ્યયો વર્તમાનઃ સ્વેમ ગચ્છતિ इति ॥ અર્થાત્-ગાર્હસ્થ્ય, આચાર્યકુલ, મૌન, વાનપ્રસ્થ એ ચાર જ આશ્રમ હોય છે. એ ચારેથી વિજ પાંચમો કેાઇ આશ્રમ હોતો નથી. અહીં ગાર્હસ્થ્ય એ શબ્દવડે ગૃહસ્થ આશ્રમનો અર્થ બ્રહ્મ કરવો. આચાર્યકુલ એ શબ્દવડે બ્રાહ્મચર્યાશ્રમનો અર્થ બ્રહ્મ કરવો. મૌન એ શબ્દવડે સંન્યાસ આશ્રમનો અર્થ બ્રહ્મ કરવો. આ ચાર આશ્રમોમાં જે જે આશ્રમની પ્રત્યે શસ્ત્રે જે જે ધર્મો વિધાન કરેલા છે, તે તે આશ્રમવિષે રહીને અધિકારી પુરુષ, તે તે ધર્મોનું શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુધાન કરી, શુભગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારના ચાર આશ્રમો વસિષ્ઠ મુનિએ પણ કહેલા છે, ચત્તાર. બ્રાહ્મમા મલ્લચારિગૃહસ્થવાનપ્રસ્થપરિમાજ્ઞા इति ॥ અર્થાત્-બ્રાહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, તથા પરિમાજ્ઞા એ ચાર જ આશ્રમ હોય છે. અહીં પરિમાજ્ઞા શબ્દવડે સંન્યાસીનો અર્થ બ્રહ્મ કરવો.

આ પ્રમાણે શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રોમાં જેમ ચાર વર્ણોશ્રમે કહ્યા છે, તેમ ચાર વર્ણોના-આશ્રમોના પૃથક્ પૃથક્ ધર્મો પણ કહ્યા છે. તેમ જ અજ્ઞાની પુરુષોની પ્રત્યે તે વર્ણોશ્રમ-ધર્મોનું યથાથોગ્ય ફળ પણ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે. મનુ ભગવાને પણ વર્ણોશ્રમધર્મોનું ફળ કહ્યું છે: 'ધૃતિસ્તૃત્યુદિતં ધર્મમવદિષ્વ હિ માનવઃ । इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चावतप्तं ह्यलम् ॥ અર્થાત્-શ્રુતિ-સ્મૃતિવડે વિધાન કરેલા જે વર્ણોશ્રમનો ધર્મ છે, તે ધર્મનું અનુધાન કરનાર પુરુષ આ લોકોવિષે કીર્તિને પ્રાપ્ત થાય છે અને મરણની પછી સ્વર્ગોદિ ઉત્તમ સુખને પ્રાપ્ત થાય છે.' ધર્મનું ફળ આપરંતં ઋષિએ પણ કહ્યું છે: સર્વવર્ણાનાં સ્વધર્માવશાનેન પરમપરિમિતં હવં તત્તઃ-પરિવૃત્તો કર્મફલશેષેણ જાતિં રૂપં વર્ણં વર્ત્તં દર્શનં મૈષાં પ્રજ્ઞાં દ્રવ્યાણિ ધર્માવશાનમિતિ પ્રતિવચન્તે ॥ અર્થાત્-બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર એ ચાર વર્ણોને, પોતપોતાના ધર્મના અનુધાને કરી, ઉત્કૃષ્ટ અપારિમિત સ્વર્ગોદિ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સ્વર્ગોદિ સુખને લોભથી જ નારે ઠર્મો પુરુષોની પુનઃ આ ભૂમિલોકોવિષે આવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે બાકી રહેલા કર્મશેષવડે ઠર્મો પુરુષો આ લોકમાં જાવિને, રૂપને, વર્ણને, બળને, વૃત્તને, મેધાને, પ્રજ્ઞાને, દ્રવ્યોને તથા ધર્મોનુધાનને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારનું ધર્મનું ફળ ગૌતમ ઋષિએ પણ કહ્યું છે: 'વર્ણાશ્રમાશ્ચ ધર્મનિશ્ચા-પ્રેત્ય કર્મફલમવશ્ય તત્ત-શેષેણ વિશિષ્ટદેશજાતિકુલરૂપાયુ-દ્યુતદ્વજવિત્તસહમેષલો જન્મ પ્રતિવચન્તે વિષ્વંચો વિપરીતા નચન્તિ ॥ અર્થાત્-બ્રાહ્મણોદિ ચાર વર્ણો, બ્રાહ્મચર્યાદિ ચાર આશ્રમો તથા પોતપોતાના ધર્મોવિષે નિશ્ચાવાળા થયેલા મનુષ્યો, મનુષ્ય પછી સ્વર્ગોદિ લોકોવિષે, ડિયિત ઠર્મોના સુખરૂપ ફળનો અનુભવ કરીને, ત્યાર પછી પરિશેષ રહેલા ઠર્મવડે શ્રેષ્ઠ દેશ, ઉત્તમ જાતિ, ઉત્તમ કુળ, સુંદર રૂપ, આયુષ, વેદોનું અધ્યયન, વૃત્ત, વિત્ત, સુખ, મેધા ઇત્યાદિ શુભોપી યુક્ત જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે અને શાસ્ત્રનિષિદ્ધ માર્ગોવિષે પ્રવૃત્ત થનારા પાપિષ્ઠ પુરુષો તો નરકાદિકોવિષે જન્મને પ્રાપ્ત થઇને વિનાશને જ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ પાપી પુરુષો કૃમિ-કીટાદિ ભાવવડે સર્વ પુરુષ થોંધી બ્રહ્મ થાય છે.

આ પ્રકારનું ધર્મનું ફળ હારીત ઋષિએ પણ કહ્યું છે: 'વામ્યેઃ કેવિજગદાનૈસ્તપોમિર્ઙ્મજા લોકાન્નુનરપાપિતિ જન્મ ॥ કામૈર્લેભાઃ સત્યયજ્ઞાઃ સુદાનાસ્તપોનિષા અથપાન્યાંતિ લોકાન્ ॥ અર્થાત્-કેાઇ

ટીકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વોક્ત સ્વભાવવડે ઉત્પન્ન થયેલું સ્વવર્ણાશ્રમનું કર્મ સદૌષ પણુ હોય અર્થાત્ શાસ્ત્રવિહિત હિંસારૂપ દોષવડે યુક્ત પણુ હોય, તો પણુ એવા સદૌષ હોવા છતાં પણુ જ્યોતિષ્ટોમ-યુદ્ધાદિ સ્વકર્મનો, અતઃકરણની શુદ્ધિની પૂર્વે, વારે-અર્જુને અથવા અન્ય કોઈ પુરુષે પરિત્યાગ કરવો નહિ કારણ કે આત્મજ્ઞાનથી રહિત કોઈ પણુ અજ્ઞાની પુરુષ એક ક્ષણ માત્ર પણુ કર્મો ન કરીને રહેવા સમર્થ થતો નથી, કિંતુ અજ્ઞાની પુરુષ યત્કિચિત્ કર્મો કરતો જ રહે છે. હે અર્જુન ! પુરુષ સ્વધર્મનો પરિત્યાગ કરીને પારકા ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરતો હોવા છતાં પણુ દોષથી મુક્ત થતો નથી; કારણ કે જેમ લોકપ્રસિદ્ધ અગ્નિ ધૂમ્રવડે આવૃત થાય છે, તેમ જેટલા સ્વધર્મ છે તથા જેટલા પરધર્મ છે તે સર્વે ધર્મો સત્વાદિ ત્રણ શુણ્ણરૂપ સામાન્ય દોષવડે વ્યાપ્ત છે; તેથી સર્વે ધર્મો દોષયુક્ત જ છે.

આ વાત પૂર્વે પરિણામતાપસંસ્કારદુઃસૈર્વગુણવિરોધાચ દુઃસમેવ સર્વે વિવેકિનઃ એ યોગસૂત્રવડે કહેવામાં આવી છે. તેથી જેમ વિષથી ઉત્પન્ન થયેલું કૃમિ વિષનો પરિત્યાગ કરતું નથી, તેમ અનાત્મજ્ઞ પુરુષે અગતિથી કર્મો કરીને ત્રિશુણ્ણાત્મક સામાન્ય દોષવડે તથા બંધુવધાદિ નિમિત્તક વિશેષ દોષવડે યુક્ત સ્વભાવજન્ય યુદ્ધાદિ કર્મનો ક્ષણચિત્ પણુ પરિત્યાગ કરવો નહિ; કારણ કે અજ્ઞાની પુરુષ સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરવા સમર્થ નથી અને સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરવા વિષે સમર્થ શુદ્ધ અતઃકરણવાળો પુરુષ તો સર્વ કર્મોનો પરિત્યાગ જ કરવો. (૪૮)

અર્જુનની શંકા:- અશુદ્ધ અતઃકરણવાળો અનાત્મજ્ઞ પુરુષ જો સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરવાવિષે સમર્થ નથી, તો સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરવાવિષે કયો પુરુષ સમર્થ છે ?

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-અધિકારી પુરુષ નિત્યાનિત્ય વસ્તુના વિવેકવાળો હોય છે. અર્થાત્ “એક આત્મા જ નિત્ય છે, આત્માથી શિજ દેહાદિ સર્વ અનાત્મપદાર્થો અનિત્ય છે” એ પ્રકારના નિત્યાનિત્ય વસ્તુના વિવેકવાળો હોવાથી જે પુરુષ વૈરાગ્યવાળો છે અર્થાત્ આ લોકના તથા સ્વર્ગાદિ લોકોના સર્વ વિષયલોભોવિષે જે પુરુષ રાગથી રહિત છે; અને વૈરાગ્યવાળો હોવાથી જે પુરુષ શમ-દમ-ઉપરતિ-તિવિક્ષા-શ્રદ્ધા-સમાધાન એ પદ સંપત્તિરૂપ સાધનવડે સપન્ન છે; (વિષયોમાંથી મનને રોકવું એને શમ કહે છે, યોગાદિ ઈદ્રિયોને શબ્દાદિ વિષયોમાંથી રોકવી એને દમ કહે છે, સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિ સાધનો સહિત સર્વ કર્મોનો જે પરિત્યાગ છે તેને ઉપરતિ કહે છે, શીત-ઉષ્ણ સુધા-પિપાસા ઈત્યાદિ દ્રવ્ય ધર્મોનું જે સહન છે તેનું નામ તિવિક્ષા છે, વેદ-શુરુઓનાં વચનોવિષે જે વિશ્વાસ છે તેનું નામ શ્રદ્ધા છે અને મનના વિક્ષેપની જે નિવૃત્તિ તેને સમાધાન કહે છે-એ પ્રકારના શમ-દમાદિ પદ સંપત્તિરૂપ સાધનોવડે જે પુરુષ સંપન્ન છે) તથા જે પુરુષ ભગવદ્દેવિત નિષ્કામ કર્મોવડે અગુદ્ધિની નિવૃત્તિદ્વારા અંતઃકરણની શુદ્ધિને પ્રાપ્ત થયો છે તથા જે પુરુષ શુદ્ધ બ્રહ્માત્મૈક્યની જિજ્ઞાસાને પ્રાપ્ત થયો છે; એવા મુમુક્ષુ જને, સ્વેષ્ટ યોક્ષના હેતુભૂત બ્રહ્માત્મૈક્ય જ્ઞાનના સાધનરૂપ વેદાંતવાક્યોનું શ્રવણાદિ કરવા વાસ્તે, સર્વ વિક્ષેપોની નિવૃત્તિદ્વારા, શ્રવણાદિકોના અંગરૂપ તથા શ્રુતિ-સ્મૃતિવડે વિહિત એવા સર્વ કર્મોના સંન્યાસને અવશ્ય કરવો.

આ વાત શ્રુતિમાં તથા સ્મૃતિમાં પણુ કહી છે. શ્રુતિ કહે છે કે-તત્માદૈવ વિચ્છાતો દાત ઉપરતસ્તિત્તિઃ સ્વાદિત્તો મૃત્વાત્મન્યેવાત્માને પર્યેવ-અર્થાત્-શમ-દમાદિ સાધનોથી રહિત પુરુષને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી, માટે અધિકારી પુરુષે શમયુક્ત થઈને, દમયુક્ત થઈને, ઉપરતિવાળો થઈને, તિવિક્ષાવાળો થઈને તથા સમાધાનવાળો થઈને ચોતાના અંતઃકરણવિષે

આત્માનેા સાક્ષાત્કાર કરવો. અહીં ઉપરતઃ એ શબ્દવડે સર્વ કર્મોના સંન્યાસ કહ્યો છે. અર્થાત્ શમદમાદિ સાધનપૂર્વક સર્વ કર્મોના સંન્યાસવાળો થઇને અધિકારી પુરુષે આત્માના સાક્ષાત્કાર વાસ્તે વેદાંત-વાક્યોના વિચાર કરવો. એ વાત અન્ય શ્રુતિવિષે પણ કહી છેઃ- સંસ્પર્શ ધર્મણ કૃપાંત-અર્થાત્-અધિકારી પુરુષે અંતઃકરણની શુદ્ધિની પછી વિધિપૂર્વક સર્વ કર્મોના સંન્યાસ કરીને વેદાંતવાક્યોનું શ્રવણ કરવું. સ્મૃતિ કહે છે કે-સત્માનુતે સુલ્લસ્યે વિદ્વાનિમં લોકમયં ચ પરિત્યજ્યાત્માનમન્વિચ્છેત્-અર્થાત્-અધિકારી પુરુષે સત્ય-અનૃત-સુખ-દુઃખ-આ લોક-પરલોક ઇત્યાદિ સર્વનો પરિત્યાગ કરીને આત્મસાક્ષાત્કાર વાસ્તે વેદાંતશાસ્ત્રને વિચાર કરવો. આ પ્રકારનો પરમહંસ પરિમાળક જ, વ્રજસંત્યોષ્ટતત્ત્વમેતિ એ શ્રુતિવડે, બ્રહ્મ-સ્યં, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, એ ત્રણે આશ્રમોથી વિલક્ષણરૂપ પ્રતિપાદન કર્યો છે. આ પ્રકારનો પરમહંસ સંન્યાસી જ પરમહંસ-પરિમાળક-કૃતકૃત્ય શુરુની સમીપે જઈને વેદાંતવાક્યોના વિચાર કરવાવિષે સમર્થ થાય છે તથા આ સુમુક્ષુ પરમહંસ સંન્યાસીના ઉદ્દેશે કરી શ્રીભગવાન ભગવાને બપાતો વ્રજજિજ્ઞાસા ઇત્યાદિ ચાર અધ્યાયરૂપ ઉત્તર ત્રીમાંસા શાસ્ત્રને પ્રારંભ કર્યો છે.

અવતરણિકાઃ-આ પ્રકારના શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા સુમુક્ષુ જનનું હવે શ્રીભગવાન કથન કરે છેઃ-

અસક્તબુદ્ધિઃ સર્વત્ર જિતાત્મા વિગતસ્પૃહઃ ।

નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિં પરમાં સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ ॥ ૪૯ ॥

શ્લોકાર્થઃ-સર્વત્ર અસક્ત બુદ્ધિ, જિતાત્મા તથા વિગતસ્પૃહ અધિકારી પુરુષ પરમ નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિને સંન્યાસવડે પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૯

ટીકાઃ-હે અર્જુન ! આસક્તિના નિમિત્તરૂપ ધન-સ્ત્રી-પુત્ર-ગૃહ ઇત્યાદિ પદાર્થોવિષે પણ ને પુરુષ અસક્ત બુદ્ધિવાળો છે અર્થાત્ “હું આ ધનાદિ પદાર્થોના હું તથા એ ધનાદિ પદાર્થો મારા છે” એ પ્રકારના અભિર્ભવથી રહિત બુદ્ધિવાળો પુરુષ અસક્ત બુદ્ધિવાળો કહેવામાં આવે છે.

હવે, અસક્ત બુદ્ધિપણાવિષે હેતુ કહે છે-જિતાત્મા इति ॥ અહીં આત્મા શબ્દવડે અંતઃકરણ સમજવું. અંતઃકરણને સર્વ વિષયોમાંથી નિવૃત્ત કરીને જેણે પોતાને વશ કર્યું છે, તેનું નામ જિતાત્મા છે. એવો જિતાત્મા થવાથી જ પુરુષ સર્વત્ર અસક્ત બુદ્ધિવાળો થાય છે.

અર્જુનની શંકાઃ-“હે ભગવન ! વિષયરાજ વિદ્યમાન છતાં તેમાંથી અંતઃકરણની નિવૃત્તિ કેવી રીતે સંભવે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાનઃ-વિગતસ્પૃહઃ इति ॥ હે અર્જુન ! દેહ છોડના હેતુભૂત અજ્ઞાનાદિ લોભો વિષે પણ ઇચ્છાથી રહિત, સર્વ દૃશ્ય પદાર્થો વિષે દોષદર્શનવડે તથા નિયત બ્રહ્મ પરમાનંદરૂપ મોક્ષ શુભોના દર્શનવડે સર્વ અનાત્મ પદાર્થોથી વિરક્ત શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો પુરુષ અથવા સ્વર્ગમણ તમમ્યર્ચ્યં ચિદ્દિતિ માનવઃ એ પૂર્વોક્ત વચનવડે પ્રાપ્તપાદિત કર્મજન્ય અપરમ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનના સાધનરૂપ વેદાંતવાક્યોના વિચારના અધિકારરૂપ તથા જ્ઞાનનિધાની યોગ્યતારૂપ નિષ્કામ કર્મજન્ય અંતઃકરણની શુદ્ધિરૂપ અપરમ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો અધિકારી પુરુષ શિખા-ચરોપવીતાદિ સહિત સર્વ કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસવડે પરમ નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ તે અધિકારી પુરુષ સંન્યાસપૂર્વક વેદાંત વિચારવડે પરમ નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. નિષ્કર્મ નિષ્કિંદં જાન્તં એ શ્રુતિએ બ્રહ્મને ક્રિયારૂપ કર્મથી રહિત કથન કરેલ છે, તેથી બ્રહ્મનું નામ

નિષ્કર્મ છે. આ નિષ્કર્મને વિષય કરનાર જે વેદાંત વિચારથી ઉત્પન્ન થયેલું આત્મજ્ઞાન છે, તે જ્ઞાનનું નામ નૈષ્કર્મ્ય છે અર્થાત્ અહં વદામિ એ પ્રકારના આત્મસાક્ષાત્કારનું નામ નૈષ્કર્મ્ય છે. એવી નૈષ્કર્મ્યરૂપ સિદ્ધિ પરમા સિદ્ધિ કહેવાય છે, અર્થાત્ પૂર્વોક્ત નિષ્કામકર્મજન્ય અંતઃકરણની શુદ્ધિ અપરમ સિદ્ધિના ફળરૂપ હોવાથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. એવી આત્મસાક્ષાત્કારરૂપ પરમનૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિને, અધિકારી પુરુષ સંન્યાસપૂર્વક શ્રવણાદિ સાધનોના પરિપાકવડે, પ્રાપ્ત થાય છે.

અથવા સંન્યાસને એ શબ્દમાં રહેલી તૃતીયાવિભક્તિ આ રીતનાં લક્ષણવિષે છે. તેમ કરવાથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે, સર્વ કર્મોના સંન્યાસરૂપ એવી જે નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ છે અર્થાત્ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારની યોગ્યતારૂપ જે નૈર્ગુણ્ય લક્ષણ સિદ્ધિ છે તે સિદ્ધિ પરમ છે, અર્થાત્ પૂર્વોક્ત અંતઃકરણની શુદ્ધિ સાત્ત્વિક સિદ્ધિના ફળરૂપ હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે. એવી સર્વ કર્મોના સંન્યાસરૂપ પરમ નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિને અસકતપ્રુદ્ધિવાળો જિજ્ઞાસુ પુરુષજ પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૯)

અવતરણિકા:—પૂર્વે કથન કરેલાં સર્વ સાધનોવડે સંપન્ન સર્વ કર્મોના સંન્યાસીને બ્રહ્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિવિષે, હવે સાધનોના ક્રમનું શ્રીભગવાન કથન કરે છે:—

સિદ્ધિં પ્રાપ્તો યથા વ્રહ્મ તથાપ્રોતિ નિબોધ મે ।

સમાસેનૈવ કૌતેય નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા ॥ ૫૦ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે કૌતેય ! સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ જે પ્રકારે કરી બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે પ્રકારનો તું મારા વચનથી સંક્ષેપે કરી નિશ્ચય કર તથા તે સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષની જે જ્ઞાનની પણ નિષ્ઠા છે, તેનો પણ તું નિશ્ચય કર. ૫૦

ટીકા:—હે અર્જુન ! યોગાના વર્ણાશ્રમનાં કર્મોથી અંતર્યામી ઈશ્વરનું આરાધન કરીને ઈશ્વરના પ્રસાદથી ઉત્પન્ન થયેલી સર્વ કર્મોના ત્યાગ પર્વેત તથા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિની યોગ્યતારૂપ અંતઃકરણની શુદ્ધિરૂપ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો અધિકારી પુરુષ જેમ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ જે પ્રકારે કરીને પ્રત્યક્ અભિન્ન શુદ્ધ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે પ્રકારનું તું—અર્જુન, અનુષ્ઠાન કરવાને વારંતે મારા વચનથી નિશ્ચય કર.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! બહુ વિસ્તારવડે કથન કરેલો તે પ્રકાર મારી પ્રુદ્ધિવિષે કેવી રીતે આરુઢ થયો ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—સમાતેનૈવ ઇતિ । હે અર્જુન ! મારા-પરમેશ્વરના વચનથી સંક્ષેપે કરીને જ તું તે પ્રકારનો નિશ્ચય કર, બહુ વિસ્તારવડે નહિ.

અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! તે પ્રકારનો નિશ્ચય કરવાથી શું સિદ્ધ થયે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા ઇતિ ॥ હે અર્જુન ! શ્રવણ-મનનરૂપ વિચારવડે ઉત્પન્ન થયેલા આત્મજ્ઞાનની પરિચમાસિતરૂપ જે નિષ્ઠા છે તે નિષ્ઠા સિદ્ધ થયે. અર્થાત્ જે નિષ્ઠાની પછી બીજું કોઈ સાધન અનુષ્ઠાન કરવામાં આવતું નથી, તથા જે નિષ્ઠા પરા છે, અર્થાત્ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે, અથવા સાક્ષાત્ મોક્ષનો હેતુ હોવાથી જે નિષ્ઠા સર્વના અંતમાં રહેલી છે, તેને જ્ઞાનનિષ્ઠા કહે છે. હે અર્જુન ! તે પૂર્વોક્ત સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષની બ્રહ્મની પ્રાસિતરૂપ પત્ત જ્ઞાનનિષ્ઠાને પણ તું મારાં વચનથી સંક્ષેપે કરીને નિશ્ચય કર.

કોઈ ટીકામાં તેા નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા એ બ્રહ્મનું જ વિશેષણ કહ્યું છે. તેમાં જા કહેવાં પ્રાપ્ય બ્રહ્મજ્ઞાનની પણ નિષ્ઠા છે, અર્થાત્ બ્રહ્મની અપેક્ષાએ કરીને બીજી કોઈ પદાર્થ

સર્વથી ! અંતર્ગતરૂપ નથી, એવા જ્ઞાનથી પરાનિષ્ઠરૂપ બ્રહ્મને શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો સુસુક્ષ્મ જે પ્રકારે કરીને સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે પ્રકારને તું મારા વચનથી સંક્ષેપે કરી નિશ્ચિત કર. (૫૦)

અપતરણિકા:-હવે, શ્રીભગવાન તે પ્રકારસહિત જ્ઞાનનિષ્ઠાનું કથન કરે છે -

બુદ્ધ્યા વિશુદ્ધ્યા યુક્તો ધૃત્યાત્માનં નિયમ્ય ચ ।

શબ્દાદોન્વિષયાંસ્ત્યક્ત્વા રાગદ્વેષૌ વ્યુદસ્ય ચ ॥ ૫૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-વિશુદ્ધ બુદ્ધિવડે યુક્ત થયેલો પુરુષ ધૈર્યવડે સંઘાતને નિયમમાં રાખી, શબ્દાદિ વિષયનો પરિત્યાગ કરી તથા રાગ દ્વેષનો પરિત્યાગ કરી બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૧

ટીકા:-હો અર્જુન ! સર્વ સંસાર-વિપર્જયોથી શૂન્ય હોવાથી વિશુદ્ધ એવી અહ મહાત્મિ એ પ્રકારનાં વેદાંતવાક્યોથી ઉત્પન્ન થયેલી બ્રહ્માત્મકયવિષયક બુદ્ધિની વૃત્તિવડે સર્વદા યુક્ત થયેલો અધિકારી પુરુષ ધૈર્યરૂપ ધૃતિવડે શરીર-ઉદ્દિષ્ટ સંઘાતરૂપ આત્માનું નિયમન કરીને અર્થોત્ સંઘાતને શાસ્ત્રનિષિદ્ધ માર્ગની પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત કરીને અંતરાત્માપરાયણ કરી, બ્રહ્મભાવને પામે છે. (આત્માન ત્રિવિધ વ એમાં રહેલા વ શબ્દવડે યોગશાસ્ત્રમાં કહેલાં બીજાં સાધનોનાં પણ સમુચ્ચય કરવો.)

તથા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ પાંચ શબ્દાદિ વિષયો પોતાના લોગવડે ભોક્તા પુરુષને બંધન કરવાવિષે સમર્થ છે, પણ જ્ઞાનનિષ્ઠાની પ્રાપ્તિવાસ્તે માત્ર શરીરની સ્થિતિરૂપ પ્રયોજન વિષે ઉપયોગી નથી તથા શાસ્ત્રવડે પણ નિષિદ્ધ નથી, એવા શબ્દાદિ વિષયોનો પણ પરિત્યાગ કરનાર બ્રહ્મભાવને પામે છે. તેમ જ આ શરીરની સ્થિતિવિષે માત્ર ઉપયોગી શબ્દાદિ વિષયોવિષે પણ રાગદ્વેષનો પરિત્યાગ કરનાર બ્રહ્મભાવને પામે છે, (અહીં રાગદ્વેષૌ વ્યુદસ્ય વ વચનમાં રહેલા વ શબ્દથી, બીજાં પણ જેટલા જ્ઞાનનો વિશ્લેષ કરનારા છે તે સર્વેના પરિત્યાગનો અર્થ બ્રહ્મ કરવો.) સાક્ષાં કે વિશુદ્ધ બુદ્ધિવડે યુક્ત થયેલા અધિકારી પુરુષે ધૃતિથી સંઘાતનું નિયમન કરીને, શબ્દાદિ વિષયોનો પરિત્યાગ કરીને તથા રાગદ્વેષાદિકોનો પરિત્યાગ કરીને વિવિક્તસેવી આદિ વિશેષણોવડે યુક્ત થવું. આમ કરવાથી અધિકારી પુરુષ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારવાસ્તે સમર્થ થાય છે. આ રીતે આ શ્લોકનો તથા આગલા શ્લોકનો મગ્નવૃણવ વ્યવસ્થા એ તૃતીય શ્લોકના વચનની સાથે અન્વય કરવો. (૫૧)

વિવિક્તસેવી લઘ્વાશી યતવાકાયમાનસઃ ।

ધ્યાનયોગપરો નિત્યં વૈરાગ્યં સમુપાશ્રિતઃ ॥ ૫૨ ॥

શ્લોકાર્થ:-જે પુરુષ એકાંત દેશનું સેવન કરનાર છે, પરિમિત ભોજન કરવાવાળો છે, જેણે વાણી, કાયા તથા મનપર જ્ય મેજબૂદ છે, જે નિત્ય ધ્યાનયોગપરાયણ છે તથા જે વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થયેલો છે, તે પુરુષ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારને માટે સમર્થ થાય છે. ૫૨

ટીકા:-જનેના સંસર્ગથી રહિત તથા પવિત્ર એવું જે કોઈ વન હોય અથવા પર્વતની શુદ્ધાઆદિ હોય, તે વિવિક્ત દેશ કહેવાય છે. એવા વિવિક્ત દેશનું સેવન કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે, તેનું નામ વિવિક્તસેવી છે, અર્થાત્ ચિત્તની એકાગ્રતાની સિદ્ધિવાસ્તે જે પુરુષ ચિત્તને વિશ્લેષ કરનારા સર્વ પદાર્થોના સંસર્ગથી રહિત છે; વળી જે પુરુષ લઘ્વાશી છે (એટલે કે

પરિમિત-હિત-પવિત્ર એવા જ્ઞાનુ દેહન કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે તેનું નામ હૃદયવાશી છે)
 અર્થાત્ જે પુરુષ નિદ્રા-આહાર-ચિત્તનો લય કરનારા આહારના સેવનથી રહિત છે,
 જે પુરુષ યતવાક્રમ્યમાનસ છે (એટલે કે જેણે બહિર્મુખ પ્રવૃત્તિમાંથી વાદ, કામ, મન એ ત્રણેને
 નિરુદ્ધ કર્યા છે, તેનું નામ ચરચરુદ્ધમાનસ છે) અર્થાત્ જે પુરુષ યમ-નયમ-આસન ઇત્યાદિ
 સાધનોવડે સંપન્ન છે; જે પુરુષ નિઃસ્વ-ધ્યાન-યોગપરાયણ છે (એટલે કે ચિત્તવિષે આત્માકાર
 વૃત્તિઓની જે આવૃત્તિ છે તેનું નામ ધ્યાન છે અર્થાત્ વિજાતીય વૃત્તિઓનાં વ્યવધાનથી રહિત
 આત્માકાર સંજાતીય વૃત્તિઓને જે પ્રવાહ છે તેનું નામ ધ્યાન છે, અને આ ધ્યાનવડે
 ચિત્તનું જે સર્વ વૃત્તિઓથી ગૃહ-ગણનું સંપાદન છે તેનું નામ યોગ છે. આ પ્રકારનું યોગનું
 સ્વરૂપ યોગચિત્તવૃત્તિનિરોધ એ સૂત્રવેદે પતંજલિ જગવાને પણ કહ્યું છે. અર્થાત્ જે પુરુષ એ
 પ્રકારના ધ્યાનને તથા યોગને નિઃસ્વ અનુશાનપરાયણ હોય છે) અને તે ધ્યાન-યોગને છોડીને
 જે પુરુષ કદાચિત્ પદ્ય ચંદ્ર-રૂપસજાદિકોને અનુશાનપરાયણ થતો નથી; તથા જે પુરુષ
 વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થયો છે, એટલે કે જદા લોકના તથા પરલોકના વિષયોવિષે સ્પૃહાનું વિરોધી
 જે ચિત્તનું પરિણામનિરોધ કે તેનું નામ વૈરાગ્ય છે; એવા વૈરાગ્યને જે પુરુષ વિવેકપૂર્વક પ્રાપ્ત
 થયો છે, તે પુરુષ અજ્ઞાન-અવિદ્ય-વાસ્તે સમર્થ થાય છે. (૫૨)

છે, અર્થાત્ અહં વ્રજાસિ એ પ્રકારના પ્રદક્ષાસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્વે વૈરાગ્ય સમુપાશ્રિત એ વચનવડે વિષયોની અભિલાષારૂપ કામનો પરિત્યાગ કથન કરીને પુનઃ કામં પરિત્યજ્ય એ વચનવડે જે કામનો પરિત્યાગ કહ્યો છે, તે કામનો પરિત્યાગ કરવામાં પ્રયત્નની અધિકતાનું યોધન કરવાવાસ્તે કહ્યો છે. (૫૩)

અવતરણિકાઃ-અર્જુનની શંકા-“હે ભગવન્ ! આ પ્રકારનો પરમહંસ સંન્યાસી કયા સાધનક્રમે કરીને પ્રદક્ષાસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થાય છે ?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા યવાં શ્રીભગવાન્ તે સાધનક્રમનું કથન કરે છે:-

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ૫૪ ॥

શ્લોકાર્થઃ-જેપુરુષ બ્રહ્મભૂત છે, પ્રસન્નાત્મા છે, શોકથી તથા દંભાથી રહિત છે તથા સર્વ ભૂતોવિષે સમ છે, તે પુરુષ મારી પરા ભક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૪

ટીકાઃ-હે અર્જુન ! જે અધિકારી પુરુષ બ્રહ્મભૂત છે અર્થાત્ વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણ-મન-ના અભ્યાસથી અહમ્કાર એ પ્રકારના દૃઢ નિશ્ચયવાળો હોય છે તથા જે પુરુષ પ્રસન્નાત્મા છે અર્થાત્ શમ-દમ્ભાદિ સાધનોના અભ્યાસથી શુદ્ધ ચિત્તવાળો છે અને એ કારણથી નહ થયેલા પદાર્થોના શોક કરતો નથી, અપ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થની ઇચ્છા કરતો નથી અને નિશ્ચલ-અતુ-શ્રદ્ધાના અનારંભથી સર્વ ભૂતોવિષે સમ છે અર્થાત્ જેમ પોતાને સુખ પ્રિય હોય છે તથા દુઃખ અપ્રિય હોય છે, તેમ પોતાના આત્માની પેઠે સર્વ પ્રાણી માત્રના સુખને પ્રિય દેખે છે તથા દુઃખને અપ્રિય દેખે છે, તે મારી ભક્તિને પામે છે.

અથવા સમ સર્વેષુ ભૂતેષુ એ વચનનો આ પ્રમાણે અર્થ કરવોઃ-બ્રહ્મેદં સર્વ અર્થાત્ આ સર્વ જગત્ બ્રહ્મરૂપ છે, એ પ્રકારની ભુદ્ધિવડે જે પુરુષ જરાયુજ, અંકજ, સ્વેદજ, ઉદ્ગ્રિમજ એ ચાર પ્રકારના ભૂતોવિષે વિષમભાવથી રહિત છે, એવો જ્ઞાનનિષ્ઠ સંન્યાસી મારી-પરમા-દમ્ભાદેવની ભક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ હું-નિર્ગુણ શુદ્ધ બ્રહ્મવિષયક વિભાતીય વૃત્તિઓના વ્યવધાનથી રહિત સજ્જાતીય ચિત્તવૃત્તિઓની આવૃત્તિરૂપ ઉપાસનાને પરિપક્વ નિદિધ્યાસન કહે છે તથા શ્રવણ-મનનના અભ્યાસના ફળરૂપ છે, એવી નિદિધ્યાસનરૂપ મારી ભક્તિને અધિકારી પુરુષ પ્રાપ્ત થાય છે. આ મારી ભક્તિ પરા છે અર્થાત્ વ્યવધાનથી રહિત બ્રહ્મ-સાક્ષાત્કારરૂપ ફળને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. અથવા પરા એટલે ચતુર્વિધા મન્ત્રે મા એ શ્લોકમાં કહેલી ચાર પ્રકારની ભક્તિવિષે જ્ઞાનરૂપ અંત્ય ભક્તિ છે. આ રીતની પરા ભક્તિવાળા પુરુષ માટે શ્રીભાગવત વિષે પણ કહેલું છેઃ-સર્વભૂતેષુ યૈનંક મગવદ્ભાવમીક્ષતે ॥ મૂલનિ મગવત્વાત્મન્યેષ મગવતોત્તમઃ ॥ અર્થાત્-જે પુરુષ સ્થાવર-જંગમરૂપ સર્વ ભૂતોવિષે એક ભગવદ્ભાવને દેખે છે અર્થાત્ બ્રહ્મેદં સર્વ એ શ્રુતિપ્રમાણથી સર્વ ભૂતો વિષે અસ્તિ-ભાવિ-પ્રિયરૂપ પ્રદક્ષને જ વ્યાપક દેખે છે, તથા સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ ભગવાત્ પરબ્રહ્મ વિષે સર્વ ભૂતોને કંદિષત દેખે છે, તે વત્તવેત્તા પુરુષ જ સર્વ ભગવદ્ભૂતોવિષે ઉત્તમ ભક્તા છે. (૫૪)

અવતરણિકાઃ-અર્જુનની શંકા-“હે ભગવન્ ! નિદિધ્યાસનરૂપ ભક્તિવડે અધિકારી પુરુષને કયા ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે ?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા યવાં શ્રીભગવાન્ ભક્તિના ફળનું કથન કરે છે.

પરિમિત-હિત-પવિત્ર એવા અજનું લોભન કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે તેનું નામ લંબાશી છે) અર્થાત્ જે પુરુષ નિદ્રા-આલસ્યાદિરૂપ ચિત્તનો લય કરનારા આહારના સેવનથી રહિત છે, જે પુરુષ યતવાક્રુકાયમાનસ છે (એટલે કે જેણે બહિર્મુખ પ્રવૃત્તિમાંથી વાહ, કાય, મન એ ત્રણેને નિરુદ્ધ કર્યા છે, તેનું નામ યતવાક્રુકાયમાનસ છે) અર્થાત્ જે પુરુષ યમ-નયમ-આસન ઇત્યાદિ સાધનોવડે સંપન્ન છે; જે પુરુષ નિત્ય ધ્યાન-યોગપરાયણ છે (એટલે કે ચિત્તવિષે આત્માકાર વૃત્તિઓની જે આવૃત્તિ છે તેનું નામ ધ્યાન છે અર્થાત્ વિભતીય વૃત્તિઓના વ્યવધાનથી રહિત આત્માકાર સમતીય વૃત્તિઓનો જે પ્રવાહ છે તેનું નામ ધ્યાન છે, અને આ ધ્યાનવડે ચિત્તનું જે સર્વ વૃત્તિઓથી રહિતવણાનું સંપાદન છે તેનું નામ યોગ છે. આ પ્રકારનું યોગનું સ્વરૂપ યોગશિત્તિનિરોધ એ સૂત્રવડે પતંજલિ ભગવાને પણ કહ્યું છે અર્થાત્ જે પુરુષ એ પ્રકારના ધ્યાનને તથા યોગને નિત્ય અનુષ્ઠાનપરાયણ હોય છે) અને તે ધ્યાન-યોગને છોડીને જે પુરુષ ક્લાંચિત્ત પણ મંત્રજપ-તીર્થયાત્રાદિકોને અનુષ્ઠાનપરાયણ થતો નથી; તથા જે પુરુષ વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થયો છે, એટલે કે આ લોભના તથા પરલોભના વિવચોવિષે સ્પૃહાનું વિરોધી જે ચિત્તનું પરિણામવિશેષ છે તેનું નામ વૈરાગ્ય છે; એવા વૈરાગ્યને જે પુરુષ વિવેકપૂર્વક પ્રાપ્ત થયો છે, તે પુરુષ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારને વાસ્તે સમર્થ થાય છે. (પર)

અહંકારં વલં દર્પં કામં ક્રોધં પરિગ્રહમ્ ।

વિમુચ્ય નિર્મમઃ શાંતો બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥ ૬૩ ॥

શ્લોકાર્થઃ-અહંકારનો, બળનો, હર્ષનો, કામનો, ક્રોધનો તથા પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી, જે પુરુષ મમતાથી રહિત થાય છે તથા વિક્ષેપથી રહિત થાય છે, તે પુરુષ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારમાટે સમર્થ થાય છે. ૫૩

ટીકાઃ-“હું મહાન્ કુળવિષે ઉત્પન્ન થયો છું, મહાન્ પુરુષોનો શિષ્ય છું, હું અતિવિરક્ત છું તથા બીજા કોઈ મારા સમાન નથી” આ પ્રકારના અભિમાનનું નામ અહંકાર છે. શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ જે અસત્ આગ્રહ છે તેનું નામ બળ છે. યદ્યપિ ઘણે સ્થળે શરીરના સામર્થ્યને બળ કહ્યું છે, તથાપિ અહીં ‘બળ’ શબ્દવડે શારીર બળ ગ્રહણ કરવું નહિ, કારણ કે શારીર બળ સ્વાભાવિક હોવાથી તેનો ત્યાગ કરવો અશક્ય છે તથા આત્મજ્ઞાનના સાધનોને સંપાદન કરવામાં અનુકૂલ છે.

હર્ષવડે ઉત્પન્ન થયેલો તથા ધર્મનો અતિક્રમ કરવાના કારણરૂપ એવો જે મદ છે તેનું નામ હર્ષ છે, આ વાત સ્મૃતિમાં પણ કહી છે: દ્યોઃ કૃપતિ છ્મો ધર્મવતિજ્ઞમતિ અર્થાત્-હર્ષને પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ મદરૂપ હર્ષને પ્રાપ્ત થાય છે અને મદરૂપ હર્ષને પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ ધર્મનું અતિક્રમણ કરે છે. આ લોભના અથવા પરલોભના વિષયોની જે અભિલાષા છે તેનું નામ કામ છે. દ્રેષનું નામ ક્રોધ છે. સ્પૃહાનો અભાવ થવા છતાં પણ શરીરના રક્તવાસ્તે બીજા લોકો પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલાં જે બાહ્ય લોગનાં સાધનો છે તેમનું નામ પરિગ્રહ છે. એવા અહંકારનો, બળનો, હર્ષનો, કામનો, ક્રોધનો તથા પરિગ્રહનો પરિત્યાગ કરી, શાસ્ત્રની વિધિ-પૂર્વક શિખા-યજ્ઞોપવીતાદિકોનો પરિત્યાગ કરી તથા શરીરના નિર્બોધવાસ્તે શાસ્ત્રવિદિત દંડ, કમંડલુ, કૌપીન, કંથા આદિકોનું ગ્રહણ કરીને અર્થાત્ પરમહંમ-પરિવ્રાજક થઈને જે પુરુષ મમતા-અભિમાનથી રહિત છે અને એ કારણથી જ અદેહકર-મમકારના અભાવવડે દર્પ વિવાદથી રહિત હોવાથી જે પુરુષ શાન્ત છે અર્થાત્ ચિત્તના સર્વ વિક્ષેપોથી જે રહિત છે, તે પરમહંસ સંન્યાસી જ જ્ઞાનસાધનોના પરિપાકરૂને કરી બ્રહ્મસાક્ષાત્કારને વાસ્તે સમર્થ થાય

છે, અર્થાત્ અહં બ્રહ્માસ્મિ એ પ્રકારના પ્રહ્વાસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્વે વૈરાગ્યં સમુપાશ્રિતઃ એ વચનવડે વિપયોની અભિલાષારૂપ કામનો પરિત્યાગ કથન કરીને પુનઃ કામં પરિત્યજ્ય એ વચનવડે જે કામનો પરિત્યાગ કહ્યો છે, તે કામનો પરિત્યાગ કરવામાં અચૂતની અધિકતાનું બોધન કરવાવાસ્તે કહ્યો છે. (૫૪)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! આ પ્રકારનો પરમહંસ સંન્યાસી કયા સાધનક્રમે કરીને પ્રહ્વાસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થાય છે ?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન તે સાધનક્રમનું કથન કરે છે:-

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परमम् ॥ ૫૪ ॥

શ્લોકાર્થ:-જેપુરુષ બ્રહ્મભૂત છે, પ્રસન્નાત્મા છે, શોકથી તથા ઇચ્છાથી રહિત છે તથા સર્વ ભૂતોવિષે સમ છે, તે પુરુષ મારી પરા ભક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૪

ટીકા:-હે અર્જુન ! જે અધિકારી પુરુષ બ્રહ્મભૂત છે અર્થાત્ વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણ-મન-નના અભ્યાસથી બ્રહ્મ બ્રહ્માસ્મિ એ પ્રકારના હૃદ નિશ્ચયવાળો હોય છે તથા જે પુરુષ પ્રસન્નાત્મા છે અર્થાત્ શમ-દમ્બાદિ સાધનોના અભ્યાસથી શુદ્ધ ચિત્તવાળો છે અને એ કારણથી નષ્ટ થયેલા પદાર્થોના શોક કરતો નથી, અપ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થોની ઇચ્છા કરતો નથી અને નિઃશ્વ-અનુ-શંકના અનારંભથી સર્વ ભૂતોવિષે સમ છે અર્થાત્ જેમ પોતાને સુખ પ્રિય હોય છે તથા દુઃખ અપ્રિય હોય છે, તેમ પોતાના આત્માની પેઠે સર્વ પ્રાણી માનના સુખને પ્રિય દેખે છે તથા દુઃખને અપ્રિય દેખે છે, તે મારી ભક્તિને પામે છે.

અથવા સમ સર્વેષુ ભૂતેષુ એ વચનનો આ પ્રમાણે અર્થ કરવો:-મને જે સર્વ અર્થાત્ આ સર્વ જગત્ પ્રહ્વરૂપ છે, એ પ્રકારની પુદ્ધિવડે જે પુરુષ જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ, ઉદ્દિગ્મજ એ ચાર પ્રકારના ભૂતોવિષે વિષમભાવથી રહિત છે, એવો જ્ઞાનનિષ્ઠ સંન્યાસી મારી-પરમાત્માદેવની ભક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ હું-નિશુલ્ક શુદ્ધ પ્રહ્વવિષયક વિભાતીય વૃત્તિઓના વ્યવધાનથી રહિત સંભાતીય ચિત્તવૃત્તિઓની આવૃત્તિરૂપ ઉપાસનાને પરિપક્વ નિદિધ્યાસન કહે છે તથા શ્રવણ-મનનના અભ્યાસના ફળરૂપ છે, એવી નિદિધ્યાસનરૂપ મારી ભક્તિને અધિકારી પુરુષ પ્રાપ્ત થાય છે. આ મારી ભક્તિ પરા છે અર્થાત્ વ્યવધાનથી રહિત પ્રહ્વ-સાક્ષાત્કારરૂપ ફળને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. અથવા પરા એટલે જીવજિવા મજ્જે મા એ શ્લોકમાં કહેલી ચાર પ્રકારની ભક્તિવિષે જ્ઞાનરૂપ અત્યંત ભક્તિ છે. આ રીતની પરા ભક્તિવાળા પુરુષ માટે શ્રીભાગવત વિષે પણ કહેલું છે:-સર્વભૂતેષુ યૈનંકં ભગવદ્ભાવમીક્ષતે ॥ મૃતાંચિ ભગવત્પદમન્યેષામગતોત્તમઃ ॥ અર્થાત્-જે પુરુષ સ્થાવર-જંગમરૂપ સર્વ ભૂતોવિષે એક ભગવદ્ભાવને દેખે ॥ અર્થાત્ મૃત્યુને સર્વ એ શુદ્ધપ્રમાણથી સર્વ ભૂતો વિષે અસ્તિ-ભાવિ-પ્રિયરૂપ પ્રદાને જ વ્યાપક દેખે છે, તથા સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ ભગવાન્ પરબ્રહ્મ વિષે સર્વ ભૂતોને હૃદિપત્ત દેખે છે, તે વત્તવેતા પુરુષ જ સર્વ ભગવદ્ભૂતોવિષે ઉત્તમ ભક્ત છે. (૫૪)

અવતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! નિદિધ્યાસનરૂપ ભક્તિવડે અધિકારી પુરુષને કયા ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે ?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન્ ભક્તિના ફળનું કથન કરે છે.

દેહનો પાત થયા પછી સર્વ ઉપોધિઓથી રહિત થયેલો બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ નિર્ગુણ અદ્વિતીય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિરૂપ વિદેહભોક્ષને જ પ્રાપ્ત થાય છે. જો કદાચિત્ તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ દેહના પાત સુધી પ્રારબ્ધ કર્મોને વિદેહ કેવલ્યના પ્રતિબંધક ન માનીએ, તો તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના કાળે જ દેહનો પાત થવો બોધ્યો. જ્ઞાનના સમકાળે જ દેહનો પાત ન માનવામાં એક તો બ્રહ્મવિદ્યાના સંપ્રદાયનો ભ્રષ્ટ્ર પ્રાપ્ત થશે અને બીજું ભવ-મુક્તિનું પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિ અસંગત થશે. એ શ્રુતિ આ પ્રમાણે છે-વિષ્ણુઋષિ વિવૃચ્યતે । ધૃત્યશ્રતિ વિષમયાનિ-હતિઃ ॥ અર્થાત્-તત્ત્વજ્ઞાનવડે મુક્ત થયેલો વિદ્વાન્ પુરુષ પ્રારબ્ધ કર્મના લોભવડે દેહપાતની પછી પુનઃ વિશેષે કરીને મુક્ત થાય છે. આ ભવવેત્તા પુરુષની અજ્ઞાનરૂપ માયા પૂર્વે તત્ત્વજ્ઞાનવડે નિવૃત્ત થયેલી હોવા છતાં પણ લેશરૂપ બાકી રહેલી માયા પુનઃ દેહપાતની પછી નિવૃત્ત થાય છે. આ બંને શ્રુતિઓ મુક્ત પુરુષની મુનઃ મુક્તિનું કથન કરીને તથા માયાની નિવૃત્તિ પછી પુનઃ મુક્તિનું કથન કરીને, વિદ્વાન્ પુરુષની ભવ-મુક્તિનું કથન કરે છે. માટે આ બંને શ્રુતિઓ અસંગત થશે, તેથી તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થવા છતાં પણ દેહના પાત સુધી પ્રારબ્ધ કર્મોને વિદેહકેવલ્યના પ્રતિબંધકપણાનો અંગીકાર કરવું ઉચિત છે.

અર્થાત્ જેમ દીપક અંધકારનો વિરોધી હોય છે, તેથી દીપક પોતાની ઉત્પત્તિના કાળે જ અંધકારની નિવૃત્તિ કરે છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાન પણ અજ્ઞાનનું વિરોધી છે, તેથી તત્ત્વજ્ઞાન પણ પોતાની ઉત્પત્તિના કાળે જ અજ્ઞાનને નિવૃત્ત કરે છે અને અજ્ઞાનરૂપ ઉપાદાન કારણની નિવૃત્તિ થતાં તેના કાર્યરૂપ અહંકાર-દેહાદિ પણ એ જ કાળે નિવૃત્ત થવાં બોધ્યો, તથાપિ તત્ત્વજ્ઞાનવડે ઉપાદાન કારણરૂપ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવા છતાં અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ અહંકાર-દેહાદિ ઉપાદાન કારણવિના જ પ્રારબ્ધકર્મના લોભપર્યંત રહે છે, માટે તત્ત્વવેત્તા પુરુષનાં અહંકાર-દેહાદિ પ્રત્યક્ષ ભેદામાં આવે છે અને નદિ હરેતપ્પત્તં નામ અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણસિદ્ધ અર્થવિષે ઠિચિત્ માત્ર પણ અનુપપત્તિ થતી નથી, એ સર્વ શાસ્ત્રકારોનો નિયમ છે. એવા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણવડે સિદ્ધ તત્ત્વવેત્તા પુરુષનાં અહંકાર-દેહાદિ કોઈથી નિરોધ કરી શકતાં નથી અને ઉપાદાન કારણની નિવૃત્તિ થયા પછી કાર્યની સ્થિતિ કયાંય, પણ દેખાતી નથી, એવી જો કોઈ શંકા કરે, તો તે શંકા પણ સંભવતી નથી. કારણ કે સમવાયી કારણના નાશથી કાર્ય દ્રવ્યના નાશનો અંગીકાર કરનારા નૈયાયિકોએ પણ ઉપાદાન કારણથી રહિત એક ક્ષણમાત્ર કાર્યદ્રવ્યની સ્થિતિનો અંગીકાર કર્યો છે. નૈયાયિકોના મતવિષે નિત્ય પરમાણુઓવિષે સમવેત્તે જે દ્રવ્યભૂતરૂપ કાર્યદ્રવ્ય છે, તે દ્રવ્યભૂતનો સમવાયી કારણના નાશથી નાશ થતો નથી, કિન્તુ જે પરમાણુઓના સંયોગરૂપ અસમવાયી કારણના નાશથી જ કાર્યદ્રવ્યના નાશવિષે હેતુ કહે છે, તે નૈયાયિકોના સર્વત્ર અસમવાયી કારણના નાશને જ કાર્યદ્રવ્યના નાશવિષે હેતુ કહે છે, તે નૈયાયિકોના મતવિષે આશ્રયના નાશસ્થળવિષે ઉપાદાનથી રહિત થયેલું કાર્યદ્રવ્ય જે ક્ષણસુધી સ્થિત રહે છે. આ પ્રમાણે નૈયાયિકોએ ઉપાદાન કારણનો નાશ થવા છતાં પણ કાર્યદ્રવ્યની સ્થિતિનો એક ક્ષણપર્યંત વા જે ક્ષણ પર્યંત અંગીકાર કર્યો છે. તેમ સિદ્ધાંતમાં પણ અજ્ઞાનરૂપ ઉપાદાન કારણની નિવૃત્તિ થવા છતાં પણ પ્રારબ્ધ કર્મરૂપ પ્રતિબંધ વિદ્યમાન હોવાં અહંકાર-દેહાદિરૂપ કાર્યની બહુ કાળપર્યંતની સ્થિતિ કોઈથી પણ નિવૃત્ત થઈ શકતી નથી અને તત્ત્વવેત્તા પુરુષનાં અહંકાર-દેહાદિની નિવૃત્તિવિષે પ્રારબ્ધકર્મોનું પ્રતિબંધકપણું છે; એ અર્થ કેવળ સ્વકલ્પનાથી જ સિદ્ધ નથી, કિન્તુ તત્ત્વ તાત્ત્વેદ્ય ચિત્ત એ પૂર્વોક્ત શ્રુતિવડે સિદ્ધ છે તથા તત્ત્વવેત્તા પુરુષનાં અહંકાર-દેહાદિકોની સ્થિતિની અનુપપત્તિરૂપ અર્થોપપત્તિ પ્રમાણવડે

પણ સિદ્ધ છે. ક્રિયા, તત્ત્વવેત્તા પુરુષનાં અહંકાર-દેહાદિકોની નિવૃત્તિવિષે કેવળ તત્ત્વવેત્તા પુરુષનાં જ પ્રારબ્ધ કર્મ પ્રતિબંધક નથી, કિન્તુ તત્ત્વવેત્તા પુરુષના ઉપદેશવડે કૃતાર્થ થનારા શિષ્ય-સેવકાદિકોના અદૃષ્ટ પણ પ્રતિબંધક છે. આ પ્રારબ્ધ કર્મોના અભાવની અપેક્ષાએ કરી પૂર્વસિદ્ધ અજ્ઞાનનો નાશ અજ્ઞાનનાં કાર્યરૂપ અંતઃકરણ-દેહાદિકોનો નાશ કરે છે. તેથી અંતઃકરણ-દેહાદિકોનો નાશ કરવા વાસ્તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષને પુનઃ જ્ઞાનની અપેક્ષા હોતી નથી.

એ વાત અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કહેલી છે-તૌર્થે જ્ઞપચૃદે વા નદસ્મૃતિરપિ પરિચયજન્દેહમ્ ॥ જ્ઞાનસમકાલમુક્તઃ કેવલ્યં યાતિ હવશોઃ ॥ ૧ ॥ અર્થાત્-અહં પ્રજ્ઞાસ્મિ એ પ્રકારના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના કાળવિષે મુક્ત થયેલો તથા જેના સર્વ શોક નિવૃત્ત થયા છે એવો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ શ્રીકૃષ્ણ-આદિ તીર્થો વિષે દેહનો પરિત્યાગ કરીને, આંડાલના ગૃહવિષે દેહનો પરિત્યાગ કરીને અથવા સન્નિપાતાદિ રોગની વશતાથી શાસ્ત્રાર્થની સ્મૃતિથી રહિત થઈને દેહનો પરિત્યાગ કરી, સર્વ પ્રકારે વિદેહકેવલ્યને જ પ્રાપ્ત થાય છે. અને અહં પ્રજ્ઞાસ્મિ એ પ્રકારના તત્ત્વજ્ઞાનવડે જેનું અજ્ઞાન નિવૃત્ત થયું છે એવા બ્રહ્મવેત્તા પુરુષને પણ ન જાનામિ એ પ્રકારનો પ્રત્યય તો થાય છે; પરંતુ જેમ અજ્ઞાની પુરુષનો તે પ્રત્યય અજ્ઞાનથી થાય છે તેમ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષનો તે પ્રત્યય અજ્ઞાનથી થતો નથી, કિન્તુ અજ્ઞાનના નાશવડે ઉત્પન્ન થયેલ, ઉપાદાન બાવથી રહિત તથા સાક્ષાત્ આત્માને આશ્રિત, તત્ત્વજ્ઞાનના સંસ્કારોવડે નિવર્ત્ય તથા અંતઃકરણાદિકોની રિથિતિના અવધિરૂપ એવા અજ્ઞાનના સંસ્કારથી જ તત્ત્વવેત્તા પુરુષને ન જાનામિ એ પ્રત્યય થાય છે. આ પ્રમાણે વિવરણાદિ ઐશોવિષે વ્યવસ્થા કરી છે. તાત્પર્ય એ છે કે અહં પ્રજ્ઞાસ્મિ એ પ્રકારના અંત્ય સાક્ષાત્કારની પછી અહં પ્રજ્ઞ ન થવામિ અહં પ્રજ્ઞ ન જાનામિ અર્થાત્ હું બ્રહ્મ નથી તથા હું બ્રહ્મને બાજુતો નથી, એ પ્રકારનો પ્રત્યય તો તત્ત્વવેત્તા પુરુષને કદાચિત્ પણ થતો નથી; પરંતુ તત્ત્વવેત્તા પુરુષને જે કદાચિત્ વ્યવહાર કાળે અહં ષટ્ જાનામિ-હું ઘટને બાજુતો નથી-ઇલાદિ પ્રત્યય થાય, તો તે પ્રત્યયની સિદ્ધિવાસ્તે અજ્ઞાનનો સંસ્કાર કલ્પવામાં આવે છે, તેથી અહીં કિંચિત્ માત્ર પણ અનુપપત્તિ થતી નથી. તત્ત્વજ્ઞાનવડે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થયા પછી શાસ્ત્રકારોએ જે અજ્ઞાનના લેશનો અંગીકાર કર્યો છે, તે અજ્ઞાનલેશ મહવડે પણ અજ્ઞાનનો સંસ્કાર જ વિવક્ષિત છે. આ સંસ્કારથી ભિન્ન બીજે કોઈ અવયવાદિરૂપ અર્થ ' અજ્ઞાનલેશ ' શબ્દવડે વિવક્ષિત નથી. કારણ કે ઘટ-પટાદિ દ્રવ્યોની પેઠે અજ્ઞાન કોઈ સાવયવ દ્રવ્ય નથી કે જે સાવયવતાવડે "તત્ત્વજ્ઞાનવડે કોઈક અજ્ઞાન નિવૃત્ત થાય છે તથા કોઈક અજ્ઞાન બાકી રહે છે" એ પ્રકારની કલ્પના થાય. પરંતુ અજ્ઞાન સાવયવ નથી અને અજ્ઞાન અનિર્વચનીય હોવાથી એ કદાચિત્ અજ્ઞાનના કોઈ એક દેશનો અંગીકાર કરીએ, તો અજ્ઞાનના એક દેશની નિવૃત્તિવાસ્તે પુનઃ અહં પ્રજ્ઞાસ્મિ એ પ્રકારના અંત્ય જ્ઞાનની અપેક્ષા અવશ્ય હોવી જોઈએ. એ પ્રકારનું જ્ઞાન મરણકાળવિષે દુર્ધૃત જ છે, તેથી અજ્ઞાનના એક દેશવિષે પણ પૂર્વ ઉત્પન્ન થયેલા તત્ત્વજ્ઞાનના સંસ્કારવડે જ નાશ્યતાનો અંગીકાર કરવો પડશે. તેમ કરવાથી, પૂર્વોક્ત સંસ્કારપક્ષ કરવાં આ એકદેશપક્ષવિષે કિંચિત્ માત્ર પણ વિશેષતા સિદ્ધ થશે નહિ. તેથી પૂર્વોક્ત અજ્ઞાન સંસ્કારોની કલ્પના જ શ્રેષ્ઠ છે. આ પ્રકારની ઇવન્મુક્તિવની અપેક્ષાએ કરીને જ પૂર્વ શ્રીભગવાને અર્જુનની પ્રત્યે સ્પર્ધરંપિ તે જ્ઞાન જ્ઞાનિત્ત્વત્ત્વર્ગિનઃ એ પ્રકારનું વચન કહ્યું હતું તથા તત્ત્વવેત્તા સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનાં લક્ષણો કહ્યાં હતાં. તેથી તત્ત્વજ્ઞાન માં મિચ્છે એ વચનવડે તત્ત્વવેત્તા પુરુષને દેહપાવતી પછી વિદેહ કેવલ્યની જે પ્રાપ્તિ ભગવાને કહી છે તે મુક્તિ જ છે.

કોઈ ટીકામાં તતો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિષતે તદનંતરં એ ઉત્તરાર્દવિષે માં સત્ત્વતઃ જ્ઞાત્વા તતઃ મતિ અનંતરં તદ્દ વિદતે એ પ્રમાણે મતિ શબ્દના અધ્યાહારપૂર્વક શબ્દોની યોજના કરીને આ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છેઃ—તતઃ શબ્દવડે સવેત્રોપાપક માયાવિશિષ્ટ કારણ પ્રદાનો અર્થ ગ્રહણ કરવો. તદિતિ વા સ્વત્ત્વ મદતો વ્રતત્ત્વ નામ મતિ શ્રુતિમાં તદ્દ એ નામ શુદ્ધ પ્રદાનું કહ્યું છે. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે કે—“હું પ્રદાનરૂપ છું” એ પ્રકારે મારો—પરપ્રદાનો સાક્ષાત્કાર કરીને તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પ્રથમ સર્વાત્મભૂત કારણ પ્રદાનરૂપ થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે—ય એવેદાદં વ્રણાત્મીતિ સ જ્ઞં સર્વં મતિ—અર્થાત્ જે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ જદં વ્રણાત્મિ એ પ્રકારે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ સર્વરૂપ થાય છે. આ શ્રુતિએ તત્ત્વવેત્તા પુરુષને પ્રથમ સર્વાત્મ્યરૂપ કારણપ્રદાનભાવની પ્રાપ્તિ કહી છે, અને કારણ પ્રદાનભાવની પ્રાપ્તિની પછી તત્ત્વવેત્તા પુરુષ શુદ્ધ પ્રદાનભાવને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ સુક્ત પુરુષોને માયોપાધિક કારણ પ્રદાની પ્રાપ્તિદ્વારા જ નિર્ગુણ શુદ્ધ પ્રદાની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પદ્યનું સવિસ્તર પ્રતિપાદન ગ્રંથોત્તરે વિષે સ્પષ્ટ છે. (૫૫)

અપતરણિકા—અર્જુનની શંકાઃ—“હે ભગવન્ ! જે પુરુષ અનાત્મજ છે તથા અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો છે તે પુરુષ અંતઃકરણની શુદ્ધિપર્યંત ચોતાના વર્ણાશ્રમનાં કર્મોના ક્ષાયિત્વ પછુ પરિત્યાગ કરતો નથી અને જે પુરુષ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો છે, તે પુરુષ તો સર્વ કર્મોના સંન્યાસવડે જ આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાત પૂર્વે આપે કહી અને સર્વ કર્મોના સંન્યાસ પ્રાદાણે જ કરવા યોગ્ય છે, ક્ષત્રિય-વૈશ્ય સર્વ કર્મોના સંન્યાસ કરવા યોગ્ય નથી એ અર્થનું પણ આપ કર્મભેદ વિ સંતિદિમાસ્થિતા જનકાદયઃ એ વચનવડે કથન કરી રહ્યા છો. જેમનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું છે, એવા ક્ષત્રિયાદિકોએ શું કર્મ અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય છે ? અથવા શું સર્વ કર્મોના સંન્યાસ કરવા યોગ્ય છે ? તેમાં શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા ક્ષત્રિય-વૈશ્યોએ કર્મ જ કરવા યોગ્ય છે, એ પ્રથમ પક્ષ તો સંભવતો નથી. કારણ કે—જાદ્વોર્ણેવોર્ગે કર્મ કારણસ્યુચ્યતે ॥ યોગાદ્દસ્ય સર્વેષામઃ કારણસ્યુચ્યતે ઇત્યાદિ વચનવડે અંતઃકરણની શુદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષને કર્મોના અનુષ્ઠાનનો નિષેધ પૂર્વે આપ કહી ગયા છે અને શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા ક્ષત્રિય-વૈશ્યોએ સંન્યાસ કરવા યોગ્ય છે, એ બીજો પક્ષ પણ સંભવતો નથી કારણ કે, સ્વર્ગમે નિવન ભ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહ ઇત્યાદિ વચનોવડે કેવળ પ્રાદાણના ધર્મરૂપ સર્વ કર્મોના સંન્યાસનો આપ ક્ષત્રિય-વૈશ્યની પ્રત્યે નિષેધ કરી ગયા છે અને કર્મોનું અનુષ્ઠાન તથા કર્મોના ત્યાગ, એ બે પ્રકારો વિના ત્રીજો કોઈ પ્રકાર નથી કે જે ત્રીજા પ્રકારને શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા ક્ષત્રિય-વૈશ્યાદિકો કરે. તેથી કર્મોનું અનુષ્ઠાન તથા કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ એ બન્નેનો—શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા ક્ષત્રિય વૈશ્યોની પ્રત્યે પ્રતિષેધ થવાથી તથા અન્ય પ્રકારનો અભાવ હોવાથી, એક પ્રતિષેધનું અવિક્રમણ તો અવશ્ય કરીને પ્રાપ્ત થશે. શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા ક્ષત્રિય-વૈશ્યોને કર્મોના અનુષ્ઠાન કરતાં કર્મોના ત્યાગ જ શ્રેષ્ઠ છે કારણ કે કર્મજ્ઞાન વ્યવતે જન્તુ ઇત્યાદિ વચનો વિષે કર્મોને બધનું હેતુપણું જ કહ્યું છે. એવા બંધના હેતુરૂપ કર્મોના પરિત્યાગ કરવાથી પુરુષને મોક્ષના સાધનોની પુષ્કળતા જ પ્રાપ્ત થાય છે અને શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા ક્ષત્રિય-વૈશ્યોએ કર્મો અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય નથી. કારણ કે ચિત્તના વિદ્યે-પના હેતુ હોવાથી કર્મો મોક્ષના સાધનરૂપ આત્મજ્ઞાનનાં પ્રતિબંધક જ છે.” આ પ્રકારનો અર્જુનનો અભિપ્રાય બાણીને શ્રીભગવાન્ અર્જુનની પ્રત્યે કહે છે.—

સર્વકર્માણ્યપિ સદા કુર્વાણો મદ્વત્પાશ્રયઃ ।

મત્પ્રસાદાદવાપ્નોતિ શાશ્વતં પદમવ્યયમ્ ॥ ૫૬ ॥

અલોકાર્થઃ—સર્વ કર્મોને સદા કરતો છતો પણ મને શરણુ આવેલો પુરુષ, મારા અનુબ્રહ્મથી શાશ્વત અભ્યય પદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૬

ટીકા:—હે અર્જુન ! પૂર્વોક્ત નિષ્કામ કર્મો કરીને શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો થયેલો પુરુષ અવશ્ય ભગવત્ શરણુને પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે નિષ્કામ કર્મોવડે ઉત્પન્ન થયેલી અંતઃકરણની શુદ્ધિનું ભગવત્શરણની પ્રાપ્તિવિષે જ પર્યવસાન છે. આ પ્રમાણે નિષ્કામ કર્મજન્ય અંતઃકરણની શુદ્ધિપૂર્વક ભગવત્શરણુને પ્રાપ્ત થયેલો અધિકારી પુરુષ, જે કદાચિત્ પ્રાદાણ હોય છે, તેા સંન્યાસના પ્રતિબંધક ક્ષત્રિયત્વ-વૈશ્યત્વભ્રાત્રીય રહિત હોવાથી પ્રાદાણે નિ શંકે થઇને વિધિપૂર્વક સર્વ કર્મોના સંન્યાસ કરવો અને અંતઃકરણની શુદ્ધિપૂર્વક તથા સર્વ કર્મોના સંન્યાસપૂર્વક ભગવત્શરણુને પ્રાપ્ત થયેલા તે બ્રાહ્મણનો પણ આ જન્મ-મરણરૂપ સંસાર-માંથી મોક્ષ તેા એક ભગવત્પ્રાપ્ત પ્રસાદથી જ થાય છે. ભગવત્ પ્રસાદવિના કેવળ કર્મોના ત્યાગ-માત્રથી અધિકારી બ્રાહ્મણનો સંસારમાંથી મોક્ષ થતો નથી.

નિષ્કામ કર્મોવડે અંતઃકરણની શુદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો અધિકારી પુરુષ જે કદાચિત્ સંન્યાસનો અનધિકારી ક્ષત્રિય-વૈશ્ય હોય, તેા ક્ષત્રિય-વૈશ્ય અધિકારી પુરુષે તેા અવશ્ય કર્મો કરવાં; પરંતુ ક્ષત્રિય-વૈશ્યે મદ્યપાશ્રય થઇને કર્મો કરવાં. હું-ભગવાન વાસુદેવ જ જેનો વ્યપાશ્રય એટલે જેનું શરણુ હું તેનું નામ મદ્યપાશ્રય છે, અર્થાત્ એક મારુ-પરમેશ્વરનું શરણુ હોઇને જેણે મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે સર્વાત્મભાવ અર્પણ કર્યો છે, તેનું નામ મદ્યપાશ્રય છે. એવો મદ્યપાશ્રય થયેલો ક્ષત્રિય-વૈશ્યાદિ અધિકારી પુરુષ સંન્યાસનો અનાધિકારી હોવાથી, સર્વદા સર્વ કર્મો કરતો હોવા છતાં પણ અર્થાત્ શાસ્ત્રવિહિત સ્વવર્ણશ્રમના ધર્મરૂપ કર્મો, લૌકિક કર્મો અથવા પ્રતિષિદ્ધ કર્મો કરતો હોવા છતાં પણ, મારા-પરમેશ્વરના અનુબ્રહ્મથી હિરણ્યગર્ભની પેઠે અહ મજાસિ એ પ્રકારના બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિવડે શાશ્વત અભ્યય પદને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ તદ્વિષ્ણોઃ વર્ત્ત્ત વદ્ એ શ્રુતિવડે પ્રતિષ્ઠિત જે મોક્ષરૂપ પદને પ્રાપ્ત થઈ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પુનઃ આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતો નથી, તે મોક્ષરૂપ પદને અધિકારી પુરુષ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પદ શાશ્વત છે અર્થાત્ ઉત્પત્તિ વિનાશથી રહિત હોવાથી નિત્ય તથા અભ્યય છે અર્થાત્ પરિણામભાવથી રહિત છે. યદ્યપિ આ પ્રકારનો ભગવત્શરણુને પ્રાપ્ત થયેલો અધિકારી પુરુષ કદાચિત્ પણ પ્રતિષિદ્ધ કર્મો કરતો નથી, તથાપિ જે કદાચિત્ ભગવત્ શરણુનો અધિકારી પુરુષ પ્રતિષિદ્ધ કર્મો કરે પણ ખરે, તેા પણ મારા-પરમેશ્વરના અનુબ્રહ્મથી, પ્રત્યવાયની અનુત્પત્તિવડે અહ મજાસિ એ પ્રકારના મારા સાક્ષાત્કરણવડે અધિકારી પુરુષ મોક્ષને જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે ભગવત્શરણુવાની સ્તુતિ કરવા વાસ્તે શ્રીભગવાને સર્વકર્માણ્યપિ સદા ક્ષર્ણવ. એ પ્રકારનું વચન કહ્યું છે. (૫૬)

અવતરણિકા:—એક મારી-પરમેશ્વરની શરણુવા જ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા મોક્ષનું સાધન છે. તે સિવાય કર્મોનું અનુદાન વા કર્મોના સંન્યાસ મોક્ષનું સાધન નથી. માટે તું-ક્ષત્રિય અર્જુન કેવળ હું-પરમેશ્વરપરાયણ જ થા. જે અર્થે હવે શ્રીભગવાન કહે છે:—

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ૫૭ ॥

અલોકાર્થઃ—ચિત્તવડે સર્વ કર્મોને મારેવિષે-પરમેશ્વરવિષે સમર્પણ કરી, મત્પર થયેલો તું બુદ્ધિયોગના સ્વીકારવડે સર્વદા મચ્ચિત્ત થા. ૫૭

ટીકા:-હે અર્જુન ! આ લોકના દૃષ્ટ અર્થોની પ્રાપ્તિ કરનારાં તથા સ્વર્ગોદિ લોકોનાં અદૃષ્ટ અર્થોની પ્રાપ્તિ કરનારાં લૌકિક-વૈદિક સર્વ કર્મોને વિવેકયુક્ત યુદ્ધિવહે । મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે અર્પણ કરીને, અર્થાત્-ચત્તુરોપિ યદમાસિ યજ્ઞુરોપિ દદાસિ યદ્ ॥ એ પૂર્વ શ્લોકોક્ત રીતે લૌકિક-વૈદિક સર્વ કર્મોને મારેવિષે-પરમેશ્વરવિષે અર્પણ કરીને મત્પર થયેલો તું, (હું-ભગવાન્ વાસુદેવ જ જેને અત્યંત પ્રિય છું તેનું નામ મત્પર છે) : પૂર્વે કહેલો આ કર્મ ફળની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિવિષે સમત્વયુદ્ધિરૂપ જે યુદ્ધિયોગ, જનનના હેતુરૂપ કર્મોવિષે મોક્ષના હેતુપણનો સંપાદક છે, એવા યુદ્ધિયોગને અનન્ય શરણરૂપે સ્વીકાર કરીને સર્વદા (મત્પર થયેલો તું) મચ્ચિત્ત થા. મારે વિષે-ભગવાન્ વાસુદેવવિષે જ જેનું ચિત્ત છે, બીજા કોઈ રાજાવિષે વા કામિનીઆદિકોવિષે જેનું ચિત્ત નથી, તેનું નામ મચ્ચિત્ત છે. આ પ્રકારનો મચ્ચિત્ત તું-અર્જુન સર્વદા થા. અહીં કોઈ મૂળ પુસ્તકમાં ક્વિયોગશ્ચાશ્રિત્ય એ પ્રકારનો, પણ પાઠ હોય છે, એવા પાઠવિષે પણ પૂર્વોક્ત અર્થ જ બાજુવો. (૫૭) ।

અપતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! તેમ મચ્ચિત્ત થવાથી શું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે ?” એવી અર્જુનને જિજ્ઞાસા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે અથવા પૂર્વોક્ત ભક્તિયોગ કરવામાં રહેલા શુભનું તથા ન કરવામાં રહેલા દોષનું શ્રીભગવાન્ કથન કરે છે:-

મચ્ચિત્તઃ સર્વદુર્ગાણિ મત્પ્રસાદાત્તરિણ્યસિ ।

અથ ચેત્ત્વમહંકારાન્ન શ્રોણ્યસિ વિનંક્ષ્યસિ ॥ ૫૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-મચ્ચિત્ત થયેલો તું મારા પ્રસાદથી દુસ્તર એવા કામ કોષાદિને પણ તરી જશે. વળી જો તું કદાપિ અહંકારથી મારા વચનને નહીં શ્રવણ કરશે તો તું નષ્ટ થશે. ૫૮

ટીકા:-હે અર્જુન ! મચ્ચિત્ત થયેલો તું મારા પ્રસાદથી સર્વ દુર્ગોને તરી જઈશ. સંસાર-દુઃખનાં સાધનરૂપ જે આતિ દુસ્તર કામ કોષાદિક છે તેમનું નામ દુર્ગ છે. એવા કામ કોષાદિકરૂપ સર્વ દુર્ગોને તું-અર્જુન પોતાના પ્રયત્નવિના જ કેવળ મારા-પરમેશ્વરના અનુ-શ્રદ્ધથી સુખે અવિક્રમણ કરીશ. જો કદાચિત્ત તું-અર્જુન મારાં-પરમેશ્વરનાં વચનોવિષે અવિ-શ્વાસ કરીને “હું પડિત છું” એ પ્રકારના ગર્વરૂપ અહંકારથી મારાં વચનોને શ્રવણ કરીશ નહિ, અર્થાત્ જો કદાચિત્ત તું મારાં વચનોના અર્થનું અનુષ્ઠાન કરીશ નહિ, તો તું અર્જુન નષ્ટ થઈશ અર્થાત્ પોતાની ઇચ્છાથી યુદ્ધાદિ સ્વધર્મને પશિત્યાગ કરીને સંન્યાસાદિ પર-ધર્મના અનુષ્ઠાનથી તું સર્વ પુરુષાર્થોથી બ્રષ્ટ થઈશ. (૫૮)

અપતરણિકા:-અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! યુદ્ધાદિ કર્મો કરવાવિષે અથવા નહિ કરવાવિષે હું-અર્જુન સ્તતત્ર છું, તેથી તમારાં વચનના અર્થને હું કરીશ નહિ” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

યદહંકારમાશ્રિત્ય ન યોત્સ્ય્યેતિ મન્યસે ।

મિથ્યૈવ વ્યવસાયસ્તે પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોક્ષ્યતિ ॥ ૫૯ ॥

શ્લોકાર્થ:-તું “અહંકારનો આશ્રય કરી, હું યુદ્ધ નહિ કર” આ પ્રમાણે જો માને છે તો તારો તે નિશ્ચય મિથ્યા જ છે. કારણ કે તને પ્રકૃતિ અવશ્ય યુદ્ધવિષે પ્રેરણા કરશે. ૫૯

ટીકા:-હે અર્જુન ! “હું ધર્મોત્તમા છું, તેથી આ યુદ્ધરૂપ કૃર કર્મ હું નહિ કર” એ પ્રકારના મિથ્યા અભિમાનનો આશ્રય કરી “આ યુદ્ધ હું નહિ કર” એ પ્રમાણે જે તું માને

છે, તે તારો નિશ્ચય નિષ્કૃષ્ણ જ છે. ક્ષત્રિય જાતિના આરંભક રજોગુણ સ્વરૂપ જે પ્રકૃતિ છે, તે પ્રકૃતિ તને આ યુદ્ધરૂપ કર્મવિષે અવશ્ય પ્રવૃત્ત કરશે. માટે પ્રકૃતિ વાંતિ મૃતાનિ નિપદઃ કિં વરિણ્યતિ એ વચનવડે પૂર્વે સર્વ જીવોની પ્રવૃત્તિ પોત-પોતાની પ્રકૃતિને અધીન કહેવામાં આવી છે, તેથી તું અર્જુન સ્વતંત્ર નથી, કિન્તુ પોતાની પ્રકૃતિને અધીન છે. (૫૯)

અવતરણિકા:-હવે, શ્રીભગવાન અર્જુનના સ્વપ્રકૃતિના અધીનપણ્યનું નિરૂપણ કરે છે:-

સ્વભાવજેન કૌતેય નિબદ્ધઃ સ્વેન કર્મણા ।

કર્તુ નેચ્છસિ યન્મોહાત્કરિણ્યસ્યવશોઽપિ તત્ ॥ ૬૦ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! સ્વભાવજન્ય પોતાનાં કર્મ કરી વશીકૃત થયેલો તું મોહના વશથી જે યુદ્ધ કરવા માટે ઇચ્છતો નથી, તે યુદ્ધને તું અવશ્ય થયેલો અવશ્ય કરશે. ૬૦

ટીકા:-હે અર્જુન ! પૂર્વોક્ત ક્ષત્રિયસ્વભાવવડે ઉત્પન્ન થયેલાં શૌર્યાદિ અનાગન્તુક કર્મો-વડે વશીકૃત થયેલો તું-અર્જુન મોહની વશતાથી જે યુદ્ધ કરવાને ઇચ્છતો નથી, અર્થાત્ “હું અર્જુન સ્વતંત્ર છું તેથી જે જે અર્થની ઇચ્છા કરીશ તે જ અર્થને સંપાદન કરીશ,” એ પ્રકારના ભ્રમરૂપ મોહની વશતાથી જે તું બન્ધુવધાદિકોના નિમિત્તભૂત આ યુદ્ધ કરવાને ઇચ્છતો નથી, તે યુદ્ધરૂપ કર્મ તું-અર્જુન અવશ્ય થઈને પણ કરીશ, અર્થાત્ તે યુદ્ધરૂપ કર્મ કરવાની ઇચ્છા નહિ કરતો હોવા છતાં પણ તું પૂર્વોક્ત સ્વાભાવિક કર્મોને પરતંત્ર થઈને તથા અન્તર્યામી પરમેશ્વરને પરતંત્ર થઈને તે યુદ્ધ અવશ્ય કરીશ. (૬૦)

અવતરણિકા:-અવશઃ એ પૂર્વોક્ત વચનવડે શ્રીભગવાને અર્જુન વિષે સ્વભાવરૂપ પ્રકૃતિનું અધીનપણું તથા અંતર્યામી ઈશ્વરનું અધીનપણું સૂચિત કર્યું. તેમાં સ્વભાવરૂપ પ્રકૃતિનું અધીનપણું પૂર્વે શ્લોકમાં પ્રતિપાદન કર્યું. હવે અંતર્યામી ઈશ્વરનું અધીનપણું સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદન કરે છે:-

ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદૈશેઽર્જુન તિષ્ઠતિ ।

આમયન્સર્વભૂતાનિ યંત્રારૂદાનિ માયયા ॥ ૬૧ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે અર્જુન ! અંતર્યામી ઈશ્વર યંત્રવિષે આરૂઢ કાષ્ઠમય પ્રતિમાની માફક સર્વ પ્રાણીઓને માયાવડે જ્યાં ત્યાં ભ્રમણ કરાવતો છતો સર્વ પ્રાણીના હૃદયદેશવિષે સ્થિતિ કરીને રહેલો છે. ૬૧

ટીકા:-હે અર્જુન ! જીવોનાં પુણ્ય-પાપ કર્મોને અનુસરીને સર્વ જીવોને શુભ-અશુભ કર્મ વિષે પ્રવૃત્ત કરનાર અંતર્યામી નારાયણ છે. આ અંતર્યામી નારાયણ યઃ પૃથિવ્યાં તિવ્ર પૃથિવ્યાં મંત્રો ય પૃથિવી ન વેદ સત્ય પૃથિવી શરીરં યઃ પૃથિવીમંત્રોયમવતિ ॥ તથા યષ કિંચિદ્ગતસર્વ દ્વપતે દ્યુપતેઽપિ ॥ ૪ ॥ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે પ્રતિપાદિત છે. આ બન્ને શ્રુતિઓનો આ અર્થ છે. જે અન્તર્યામી ઈશ્વર પૃથિવીવિષે સ્થિત થઈ પૃથિવીની અંતર છે, જે અંતર્યામી ઈશ્વરને પૃથિવી બાણ્વી નથી, જે અંતર્યામી ઈશ્વરનું પૃથિવી શરીર છે, જે અન્તર્યામી ઈશ્વર પૃથિવીને પ્રવૃત્ત કરે છે, તે જ અન્તર્યામી ઈશ્વર તારો આત્મા છે. જેટલું સર્વ જગત્ ભ્રેવામાં આવે છે તથા ધ્રુવણ કરવામાં આવે છે, તે નામરૂપાત્મક સર્વ જગતને અન્તર્યામી બ્યાપ્ય કરીને નારાયણ રહે છે. આ પ્રકારનો અંતર્યામી નારાયણરૂપ ઈશ્વર સર્વ પ્રાણીઓના અંતઃકરણરૂપ હૃદયદેશવિષે સ્થિત છે, અર્થાત્ જેમ સામાન્યતઃ સર્વે જગત્ પણ સૂર્યનો પ્રકાશ

દર્પણાદિ સ્વચ્છ ઉપાધિઓવિષે વિશેષરૂપે કરીને અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે તથા જેમ સર્વ દ્વીપોના અધિપતિ શ્રીરામ ઉત્તર કોશલવિષે વિશેષરૂપે કરીને અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ સામાન્યતઃ સર્વત્ર આપક થયેલો અંતર્યામી ઈશ્વર અંતઃકરણોવિષે વિશેષે કરીને અભિવ્યક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી અંતર્યામી ઈશ્વરની હૃદયદેશવિષે સ્થિતિ કહી છે.

અર્જુનની શંકા:—હે ભગવન્ ! આ અંતર્યામી ઈશ્વર શું કાર્ય કરીને સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયદેશવિષે રહે છે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:—જામયજ્ઞ ઇતિ । હે અર્જુન ! અંતર્યામી ઈશ્વર પોતાની માયાવડે સર્વ પ્રાણીઓને પોતપોતાના પુણ્ય-પાપ કર્મોને અનુસાર તથા પૂર્વના સંસ્કારોને અનુસાર જ્યાં ત્યાં શુભ-અશુભ કર્મોવિષે પ્રવૃત્ત કરતો સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયદેશવિષે રહે છે.

હવે એ અર્થવિષે દૃષ્ટાંત કહે છે—યંત્રાક્રદાતિ ઇતિ । હે અર્જુન ! યંત્રવિષે આરૂઢ જે કાષ્ઠ-રચિત પુરુષ-અશ્વાદિરૂપ પ્રતિમાઓ છે કે, જે પ્રતિમાઓ અત્યંત પરંત્ર છે, તે કાષ્ઠમય પ્રતિમાઓને જેમ સૂત્રધારી માયાવી પુરુષ ભ્રમણ કરાવે છે, તેમ અંતર્યામી ઈશ્વર પણ પોતાની માયાવડે સર્વ પ્રાણીઓને જ્યાં ત્યાં ભ્રમણ કરાવે છે. તેથી શુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા નહિ કરતો હોવા છતાં પણ તું-અર્જુન અંતર્યામી ઈશ્વરની પ્રેરણાથી અવશ્ય આ શુદ્ધ કરીશ.

અહીં દે અર્જુન એ સંબોધનવડે શ્રીભગવાને અર્જુનવિષે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળાપણું કથન કર્યું. તેમ કરીને એ અર્થનું બોધન કર્યું કે, શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો તું-અર્જુન સર્વોત્તર્યામી ઈશ્વરને જાણવાને યોગ્ય છે. (૬૧)

અવતરણિકા:—અર્જુનની શંકા:—“હે ભગવન્ ! પરંત્ર સર્વ પ્રાણીઓને જો કહાચિત્ અંતર્યામી ઈશ્વર જ પ્રેરણા કરતો હોય, તો સ્વર્ગકામો યજ્ઞેત વરદારાં ન ગચ્છેત્ ઇત્યાદિ વિધિ-નિષેધ શાસ્ત્રને તથા સર્વ પુરુષ પ્રયત્નને અનર્થકતા પ્રાપ્ત થયો” એવી અર્જુનને શંકા થતાં શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

તમેવ શરણં ગચ્છ સર્વભાવેન ભારત ।

તત્પ્રસાદાત્પરાં શાંતિં સ્થાનં પ્રાપ્સ્યસિ શાશ્વતમ્ ॥ ૬૨ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે ભારત ! સર્વ પ્રકારે કરી આ ઈશ્વરરૂપ આશ્રયનો જ તું આશ્રય કર, ઈશ્વરના પ્રસાદથી તું પરા શાંતિને તથા શાશ્વત સ્થાનને પ્રાપ્ત થશે ૬૨

ટીકા:—હે અર્જુન ! જે અંતર્યામી ઈશ્વર સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયદેશવિષે રહીને સર્વ પ્રાણીઓને શુભ અશુભ-કાર્યવિષે પ્રવૃત્ત કરે છે, એવા સર્વના આશ્રયરૂપ અંતર્યામી ઈશ્વરનો જ આ સંસારસમુદ્રના ઉત્તરણ વાસ્તે તું સર્વભાવવડે આશ્રય કર અર્થાત્ શરીરવડે, મનવડે તથા વાણીવડે સર્વ પ્રકારે તે ઈશ્વરનો તું આશ્રય કર. એ પ્રમાણે જ્યારે તું અર્જુન સર્વ પ્રકારે કરીને અંતર્યામી ઈશ્વરનો જ આશ્રય કરીશ, ત્યારે અંતર્યામી ઈશ્વરના અનુગ્રહથી તું-અર્જુન પરા શાંતિને પ્રાપ્ત થઈશ અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પર્થન્વ ઈશ્વરના અનુગ્રહથી તું કાર્યસહિત અવિદ્યાની નિવૃત્તિરૂપ પરા શાંતિને પ્રાપ્ત થઈશ તથા શાશ્વત સ્થાનને પ્રાપ્ત થઈશ. અદ્વિતીય-સ્વપ્રકાશ-પરમાનંદ પ્રકારૂપે કરીને જે અવસ્થાન છે તેનું નામ સ્થાન છે. તે સ્થાન શાશ્વત છે અર્થાત્ ઉત્પત્તિ-નાશથી રહિત હોવાથી નિત્ય છે. એવા નિત્ય સ્થાનને તું પ્રાપ્ત થઈશ, અર્થાત્ ઈશ્વરના અનુગ્રહથી પ્રાપ્ત થયેલા અંદં મહાસ્થિ એ પ્રકારના તત્ત્વજ્ઞાનથી કાર્યસહિત અવિદ્યાની નિવૃત્તિરૂપ તથા પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ યોગને તું પ્રાપ્ત થઈશ.

અહીં કેાઈ ટીકામાં તો જરા જાતિ એ વચનવડે 'સમાધિ'ના અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે. આ સમાધિની પ્રાપ્તિ પુરુષને ઈશ્વરના અનુગ્રહથી જ થાય છે, એ વાત સમાધિસિદ્ધિરીતરમણિપાનાજ એ સૂત્રવડે પતંજલિ ભગવાને પણ કહી છે. (૬૨)

અપતરણિકા:—હવે આ સર્વ ગીતાશાસ્ત્રના અર્થનો ઉપસંહાર કરતાં શ્રીભગવાન અર્જુનની પ્રત્યે કહે છે:—

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ૬૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! મેં-પરમેશ્વરે તને આ પૂર્વોક્ત પ્રકારે કરી, ગુહ્ય પદાર્થથી પણ અત્યંત ગુહ્ય આત્મજ્ઞાન કથન કર્યું છે. માટે આ ગીતાશાસ્ત્રનો આદિથી અંત પર્યંત વિચાર કરી, જે પ્રકારે વારી ઇચ્છા હોય તે પ્રકારે તું કર. ૬૩

ટીકા:—હે અર્જુન ! મારો અનન્ય ભક્ત તથા અત્યંત પ્રિય તું-અર્જુન પ્રત્યે મેં-પરમ આત્મ સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરે પૂર્વોક્ત પ્રકારે કરીને મોક્ષના સાધનરૂપ આત્મવિષયક જ્ઞાન કથન કર્યું છે. આ જ્ઞાન ગુહ્ય પદાર્થો કરતાં પણ અત્યંત ગુહ્ય છે, અર્થાત્ પરમ રહસ્યરૂપ એવો જે સંન્યાસ પર્યંત નિષ્કામ કર્મયોગ છે તે ગુહ્ય કર્મયોગ કરતાં પણ આ આત્મજ્ઞાન ગુહ્યતર એટલે અત્યંત રહસ્યરૂપ છે. માટે તે સંન્યાસ પર્યંત કર્મયોગના કૃણરૂપ જ આ આત્મજ્ઞાન છે. સાધનની અપેક્ષાએ કરીને કૃણવિષે રહસ્યરૂપતા યુક્ત જ છે અથવા આ લોકવિષે ગુહ્ય રાખવા યોગ્ય મંત્ર-તંત્ર-મણિ-રસાયનાદિ પદાર્થો કરતાં પણ આ આત્મજ્ઞાન અત્યંત ગુહ્ય છે. કારણ કે મંત્ર-તંત્રાદિ પુરુષને કેવળ સાંસારિક અનિત્ય સુખની જ પ્રાપ્તિ કરે છે અને આત્મજ્ઞાન તો પુરુષને બ્રહ્માનંદરૂપ નિત્ય સુખની પ્રાપ્તિ કરે છે. તેથી મંત્ર-તંત્રાદિકો કરતાં આત્મજ્ઞાનવિષે અત્યંત ગુહ્યરૂપતા યુક્ત જ છે. તેથી હે અર્જુન ! મેં-પરમેશ્વરે તારી પ્રત્યે ઉપદેશ કરેલા ગીતાશાસ્ત્રને, પૂર્વ-ઉત્તર વાક્યોની એક વાક્યતાપૂર્વક, આદિ-અંતપર્યંત સમગ્ર વિચાર કરીને, પશ્ચાત્ પોતાના અધિકારને અનુસાર જે અર્થનું અનુધ્યાન કરવાની તું ઇચ્છા રાખતો હોય, તે અર્થનું અનુધ્યાન તું કર. પરંતુ આ ગીતાશાસ્ત્રને આદિ-અંત પર્યંત સારી રીતે વિચાર ન કરીને, કેવળ પોતાની ઇચ્છાવડે વારે દિગ્ધિત્ પણ કાર્ય કરવા યોગ્ય નથી.

અહીં શ્રીભગવાનનો એ હેતુ છે કે, અશુદ્ધ અન્તઃકરણવાળા સુસુપ્ત જનને તો, પહેલાં મોક્ષના સાધનમૂલ આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિની યોગ્યતાના પ્રતિબંધક પાપકર્મોનો નાશ કરવા વાસ્તે સ્વર્ગોદિ કૃણની ઇચ્છાના પરિત્યાગવડે તથા ભગવદર્પણ બુદ્ધિવડે પોતાના વર્ણ-ગમના ધર્મોનું જ અનુધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. નિષ્કામ કર્મોના અનુધ્યાનવડે શુદ્ધ થયેલા અંતઃકરણવાળો અધિકારી પુરુષ જો કદાચિત્ બ્રાહ્મણ શરીર હોય, તો તે બ્રાહ્મણ અધિકારી પુરુષે આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છારૂપ વિવિદિષા કૃતપત્ર યથા પછી બ્રહ્મવેત્તા સુરુની સમીપ જઈને આત્મજ્ઞાનના સાધનરૂપ વેદાંતવાક્યોના વિચાર વાસ્તે, શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત વિધિથી, શિષ્યાયજ્ઞાપ-ધીતના ત્યાગપૂર્વક સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ જ કરવો. આ સંન્યાસનું ગ્રહણ કરવાનો વિધિ આત્મપુરાણના અગીઆરમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે, તેથી અહીં લખ્યો નથી. આ સંન્યાસથી એક ભગવત્શરણતાવડે પૂર્વોક્ત, વિવિદિષા દેશસેવાદિ જ્ઞાન સાધનોના અભ્યાસથી શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસનવડે, આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિવડે અધિકારી પુરુષને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સર્વ કર્મોના સંન્યાસ કરવા વિષે અનધિકારી એવા સુમુક્ષુ ક્ષત્રિય-વૈશ્યાદિકોએ તો અંતઃકરણની શુદ્ધિની પછી પણ પોતાના વર્ણાશ્રમનાં કર્મો જ કરવાં. યદ્યપિ અંતઃકરણની શુદ્ધિ વાસ્તે જ કર્મોનું અનુદાન હોય છે, પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિની પછી કર્મોના અનુદાનનું કાંઈ પ્રયોજન નથી, તથાપિ શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ ભગવાનની આજ્ઞાના પાલનવાસ્તે તથા અન્ય લોકોને શુભ કર્મોવિષે પ્રવર્તનરૂપ લોકસંબંધ વાસ્તે ક્ષત્રિય-વૈશ્યાદિકોએ અંતઃકરણની શુદ્ધિની પછી પણ કર્મો જ કરવાં. આ પ્રમાણે નિષ્કામ કર્મો કરવાથી ક્ષત્રિય-વૈશ્યાદિક સુમુક્ષુ જનોને, એક ભગવત્શરણુવાની પ્રાપ્તિવડે, પૂર્વ જન્મ વિષે કરેલાં સંન્યાસાદિ સાધનોના પરિપાકથી અથવા હિરણ્યગર્ભની પેઠે સંન્યાસની અપેક્ષા વિના જ કેવળ પરમેશ્વરના અનુગ્રહવડે અહં બ્રહ્માસમિ એ પ્રકારના આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિવડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. અથવા સુમુક્ષુ ક્ષત્રિય-વૈશ્યાદિકોને આગલા જન્મ વિષે બ્રાહ્મણ શરીરની પ્રાપ્તિ યદ્યપિ, ત્યાં સંન્યાસાદિ સાધનપૂર્વક આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિવડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. હે અર્જુન ! આ પ્રકારનો વિચાર કરવાથી અહીં મોક્ષની પ્રાપ્તિનો અવકાશ હોતો નથી. (૬૩)

અવતરણિકા:—અત્યંત ગંભીર આ ગીતાશાસ્ત્રના આદિ-અંત પર્યંત સમગ્ર વિચાર કરવાથી ઉત્પન્ન થતા પરિશ્રમની નિવૃત્તિ કરવા વાસ્તે, પોતાની મેળે જ શ્રીભગવાન કૃપા કરીને, સર્વ ગીતાશાસ્ત્રના સારાર્થનું સંક્ષેપે કરીને કથન કરે છે:—

સર્વગુહ્યતમં મૂયઃ શ્રુણુ મે પરમં વચઃ ।

ઇષોઽસિ મે દૃઢમિતિ તતો વક્ષ્યામિ તે હિતમ્ ॥ ૬૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—સર્વથી અત્યંત ગુહ્ય મારા પરમ વચનને તું ફરીથી પણ શ્રવણ કર. તું મને અત્યંત પ્રિય હોવાથી હું તને તારા હિતવર્તુ કથન કરું છું. ૬૪

ટીકા:—હે અર્જુન ! પૂર્વે મેં સંન્યાસ સૂઝીના નિષ્કામ કર્મયોગને ગુહ્ય કહ્યો હતો તથા તે નિષ્કામ કર્મયોગ કરતાં જ્ઞાનને ગુહ્યતર કહ્યું હતું. હવે, નિષ્કામ કર્મયોગ કરતાં તથા તેના ફળજ્ઞાન જ્ઞાન કરતાં સૌથી ગુહ્યતમ તથા સૌથી ઉત્કૃષ્ટ એવાં મારાં વચનને તું પુનઃ પણ શ્રવણ કર, અર્થાત્ પૂર્વે તે તે પ્રસંગે વિસ્તારથી કથન કર્યું હોવા છતાં પણ, તે વચન કેવળ તારા અનુગ્રહ વાસ્તે હું ભગવાન પુનઃ સંક્ષેપે કરીને કથન કરું છું, તે વચનને તું શ્રવણ કર. (ગુહ્ય કરતાં જે અતિગુહ્ય પદાર્થ હોય છે તે ‘ગુહ્યતર’ કહેવાય છે અને ‘ગુહ્યતર’ પદાર્થ કરતાં પણ જે અતિગુહ્ય હોય છે તે ‘ગુહ્યતમ’ કહેવાય છે.)

હે અર્જુન ! કોઈ પદાર્થના લાભ વાસ્તે, પોતાની પૂજા વાસ્તે અથવા પોતાની ખ્યાતિ વાસ્તે હું—પરમેશ્વર તે વચન તારી પ્રત્યે કહેતો નથી, કિન્તુ તું અર્જુન મને અતિશય પ્રિય છે, તે કારણથી તે નહિ પૂછ્યા છતાં પણ હું—પરમેશ્વર કૃપા કરીને તારા પરમ શ્રેયસ્કર હિતવર્તુ કથન કરું છું. (૬૪)

મનમના મવ મદ્રક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ ।

મામેવૈષ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોઽસિ મે ॥ ૬૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—તું મારે વિષે મનવાળો, મારાપર ભક્તિવાળો તથા મારા યજન કરનારો થા. તેમ જ મને—પરમેશ્વરને નમસ્કાર કર. આ પ્રમાણે કરવાથી તું મને—પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત થશે. તું મને પ્રિય હોવાથી તારી આગળ આ સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરી હું કહું છું. ૬૫

દીકા:-હે અર્જુન ! તું મનમના થા. હું ભગવાન્ વાસુદેવ વિષે જ જેનું મન છે તેનું નામ મનમના છે. એવો મનમના તું થા, અર્થાત્ સર્વ કાળે મારુ-પરમેશ્વરનું જ તું ચિન્તન કર. અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! ઈસ-શિશુપાલાદિ પશુ દ્રેષવડે સર્વદા તમારુ જ ચિન્તન કરી રહ્યા છે, એ પ્રકારે હું પણ તમારુ ચિન્તન કરુ તો શુ ખોટું ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-મદ્ભક્ત इति । “હે અર્જુન ! તું મારો-પરમેશ્વરનો ભક્ત થા. પરમ પ્રેમવડે મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે જે અનુરાગરૂપ અનુરક્તિ છે, તે મારી ભક્તિ કહેવાય છે, એવી મારી ભક્તિવડે તું યુક્ત થા. અર્થાત્ હું પરમેશ્વરવિષયક અનુરાગવડે સર્વદા તું હું-પરમેશ્વર વિષયક તારા મનને કર. યદ્યપિ ઈસ શિશુપાલાદિ મનવડે સર્વદા મારુ-પરમેશ્વરનું ચિન્તન કરી રહ્યા છે, તથાપિ ઈસ-શિશુપાલાદિ પરમ પ્રેમવડે મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે અનુરાગવાળા થઇને મારુ-પરમેશ્વરનું ચિન્તન કરતા નથી, કિન્તુ કેવળ દ્રેષવડે જ મારુ ચિન્તન કરી રહ્યા છે. તેથી ઈસ-શિશુપાલાદિ મારા-પરમેશ્વરના ભક્ત કહેવાવા નથી અને તું અર્જુન તો મારો-પરમેશ્વરનો ભક્ત થઈ મારુ ચિન્તન કર.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! આપ-પરમેશ્વરવિષયક અનુરાગરૂપ ભક્તિ જ કયા ઉપાયવડે પ્રાપ્ત થાય છે ?”

શ્રીભગવાન ભક્તિના ઉપાયનું કથન કરે છે:-મયાગ્રી इति । હે અર્જુન ! હું-પરમેશ્વર-વિષયક અનુરાગરૂપ ભક્તિની પ્રાપ્તિને વારતે તું મદાલ્ય થા. હું ભગવાન્-વાસુદેવનું પૂજન કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે તે મદાલ્ય કહેવાય છે અર્થાત્ સર્વ કાળે તું અર્જુન, મારો-પરમેશ્વરનો પૂજનપરાયણ થા.

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! પૂજન કરવાની સામગ્રીનો અભાવ થતાં અનુરાગરૂપ ભક્તિની પ્રાપ્તિ વારતે શું ઉપાય કરવા યોગ્ય છે ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-નાં નમસ્કર इति । હે અર્જુન ! પૂજાની સામગ્રીનો અભાવ થતાં મને-પરમેશ્વરને તું નમસ્કાર કર અર્થાત્ અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક શરીર-મન-વાણીવડે તું મારુ પરમેશ્વરનું જ આરાધન કર. (અહીં મયાગ્રી એ શબ્દવડે કથન કરેલું જે પૂજારૂપ અર્ચન તથા નમઃ એ શબ્દવડે કથન કરેલું જે નમસ્કારરૂપ વંદન છે, તે અર્ચન-વંદન બન્ને ભાગવત ધર્મ, ધીલા પણ ભાગવત ધર્મોનાં ઉપલક્ષણ છે. આ ભાગવતધર્મ શ્રીભાગવતવિષે આ પ્રમાણે કહ્યો છે:-જર્ણ જીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં શરત્સેવનમ્ । જર્ણનં વંદનં દાસ્યં સત્પત્તમત્સનિવેદનમ્ । અર્થાત્-વિષ્ણુ ભગવાનનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાઠોનું સેવન, અર્ચન, વંદન, દાસભાવ, સખાભાવ તથા આત્માનું અર્પણ; એ નવ ભાગવત ધર્મ કહેવાય છે. એને જ નવધા ભક્તિ પણ કહે છે.) હે અર્જુન ! આ પ્રકારના ભાગવત ધર્મોના અનુષ્ઠાનવડે સર્વદા મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે અનુરાગની ઉત્પત્તિવડે મારા-પરમેશ્વરના ચિન્તનને પરાયણ થયેલો તું-અર્જુન મને-ભગવાન્ વાસુદેવને જ પ્રાપ્ત થઈશ, અર્થાત્ ‘તત્ત્વમસિ’ ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ ઇત્યાદિ વેદાંતવાક્યોથી ઉત્પન્ન થયેલા આત્મસાક્ષાત્કારવડે તું અલેક્ષ્યવડે હું-અદિતીય નિર્ગુણરૂપ પરબ્રહ્મને જ પ્રાપ્ત થઈશ. હે અર્જુન ! એ ઉક્ત અર્થવિષે તું સંશય કર નહિ. હું-પરમેશ્વર તારી આગળ એ ઉક્ત અર્થવિષે સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરુ છું. તું-અર્જુન મને-પરમેશ્વરને અત્યંત પ્રિય છે, માટે તારી-પ્રિય અર્જુનની સાથે વંચના કરવી, એ મને ઉચિત નથી.

અથવા ભણતે એ વચનવિષે તત્તિ અત્તે એ પ્રકારનો પદ્મચંદ્ર કરીને આ પ્રમાણે અર્થ કરવો. પ્રારબ્ધ કર્મોના નાશ થતાં તું-અર્જુન મને-પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત થઈશ. પરન્તુ આ દિતીય

વ્યાખ્યાન કરતાં પ્રથમ વ્યાખ્યાન જ સમીચીન છે. કારણ કે વિષયે તત્ત્વંતરં એ વચનવડે પૂર્વે, પ્રારંભ કર્મનો નાશ થયા પછી તત્ત્વવેત્તા પુરુષને પ્રદ્વાભાવની પ્રાપ્તિ કહેવામાં આવી છે. મામેવૈવ્યસિ સત્યતે એ વચનવડે પૂર્વોક્ત અર્થના જ અનુવાદનો અંગીકાર કરવો પડશે. આ અનુવાદની અપેક્ષાએ કરીને, અર્જુનના વિશ્વાસની દૃઢતા કરાવનારું પ્રથમ વ્યાખ્યાન જ સમીચીન છે. આ શ્લોકવડે-યતઃ પ્રતિત્તિર્થતાનાં યેન સર્વમિદં તત્ત્વમ્ ॥ સ્વર્ગમંગા તમમ્પર્ચ્યં સિદ્ધિં વિંદતિ માનવઃ ॥ એ પૂર્વોક્ત શ્લોકનું વ્યાખ્યાન કર્યું.

કોઈ દીકામાં તો મનના મવ એ શ્લોકનો આ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે:-“હું જ પ્રત્યક્ આત્મા આનન્દહન પરિપૂર્ણ પ્રદ્વારૂપ છું,” એ પ્રમાણે જેનું મન પ્રત્યક્ અભિન્ન પ્રદ્વાકાર છે, તેનું નામ મન્મના છે; “એવો મન્મના તું અર્જુન થા.” (એટલા કથનવડે શ્રીભગવાને જ્ઞાનકાંડરૂપ તૃતીય પદકનો ભવ-પ્રદાના અલેહરૂપ અર્થ સંક્ષેપે કરીને કહ્યો.)

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! આ પ્રકારની જ્ઞાનનિષ્ઠા કયા ઉપાયે કરીને પ્રાપ્ત થાય છે ?” શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-મજ્જામ્મિત્તિ ॥ હે અર્જુન ! જ્ઞાનનિષ્ઠાની પ્રાપ્તિવાસ્તે તું મારી-પરમેશ્વરનો અનન્ય ભક્ત થા. (એટલા કથનથી શ્રીભગવાને ઉપાસનાકાંડરૂપ દ્વિતીય પદકનો ભગવદ્ભક્તિરૂપ અર્થ સંક્ષેપે કરીને કહ્યો.)

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! અહય પુણ્યવાળા પુરુષને ભગવદ્ભક્તિ પણ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય ?”

શ્રીભગવાને કરેલું સમાધાન:-મજ્જામ્મિત્તિ ॥ મારી-પરમેશ્વરની પ્રસન્નતા વાસ્તે, પોતાના વર્ણશ્રમનાં કર્મો કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે, તેનું નામ મધ્યાણ છે; એવો મધ્યાણ તું થા. અર્થાત્ મારી-પરમેશ્વરની પ્રસન્નતા વાસ્તે તું પોતાના વર્ણશ્રમનાં કર્મો કર. (આટલા કથનવડે શ્રીભગવાને કર્મકાંડરૂપ પ્રથમ પદકનો નિષ્કામ કર્મરૂપ અર્થ સંક્ષેપે કરીને કહ્યો.)

અર્જુનની શંકા:-“હે ભગવન્ ! યજ્ઞાદિ કર્મોના સાધનરૂપ ધનના અભાવથી તથા શ્રીઆદિકોના અભાવથી જે પુરુષ યજ્ઞાદિ કર્મો કરવાવિષે અસમર્થ છે, તે પુરુષને ભગવદ્ભક્તિ દુર્લભ જ થશે. ભક્તિની દુર્લભતાથી પ્રદ્વાકાર ચિત્તની વૃત્તિ અત્યંત દુર્લભ થશે.”

શ્રીભગવાન અત્યંત સુલભ ઉપાય કહે છે:- માં નમસ્કરમ્મિત્તિ ॥ હે અર્જુન ! યજ્ઞાદિ કર્મો કરવાનું અસામર્થ્ય હોય, તો પ્રાકૃત ભક્તિવડે જ પ્રતિમાદિકોવિષે મને ભગવાનને ધૂપ દીપાદિ સર્વ ઉપચારોના સમર્પણપૂર્વક નમસ્કારાદિ કરીને તું આરાધન કર. યજ્ઞો વૈ નમઃ ઇત્યાદિ વચનવડે આશ્વલાયન ઋષિએ નમસ્કારને પણ યજ્ઞરૂપ કહ્યો છે.

હવે સોપાનક્રમથી નમસ્કાર, નિષ્કામ કર્મ, ભગવદ્ભક્તિ એ ત્રણ સાધનોની પ્રાપ્તિપૂર્વક જ્ઞાનનિષ્ઠાને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષના ક્ષણનું ભગવાન કથન કરે છે-મામેવૈવ્યસિ મિત્તિ ॥ હે અર્જુન ! આ પ્રમાણે સાધન-સંપત્તિપૂર્વક જ્ઞાનનિષ્ઠાને પ્રાપ્ત થયેલો તું, સર્વ જગતના કારણરૂપ, સર્વના ઈશ્વરરૂપ, સર્વ શક્તિસંપન્ન તથા અખંડ એકરસ એવા મને-તત્ત્વદાર્થ પરમેશ્વરને જ પ્રાપ્ત થઈશ. જેમ દર્પણાદિ ઉપાધિઓની નિવૃત્તિ થતાં પ્રતિબિંબ બિંબભાવને પ્રાપ્ત થાય છે તથા જેમ ઘટરૂપ ઉપાધિની નિવૃત્તિ થતાં ઘટાકાશ મહાકાશભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તું-અર્જુન મને-પરમેશ્વરને જ પ્રાપ્ત થઈશ.

હવે આ ઉક્ત અર્થ વિષે અર્જુનનો દૃઢ વિશ્વાસ કરાવવા વાસ્તે શ્રીભગવાન શપથ કરીને કહે છે. સત્યં તે પ્રતિજ્ઞાને મિત્તિ ॥ હે અર્જુન ! જહં પ્રમાત્સિ એ પ્રકારની જ્ઞાનનિષ્ઠાવાળો થયેલો તું મને-પરમાત્મા હેવને જ અલેહરૂપે કરીને પ્રાપ્ત થઈશ, એ પ્રકારની સત્ય પ્રતિજ્ઞા

હું તારી પાસે કરું છું. તું—અર્જુન, મને પરમેશ્વરને અત્યન્ત પ્રિય છે, એ કારણથી વંચના કરવાને અયોગ્ય તારી—અર્જુનની પ્રત્યે હું—ભગવાન આ સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું. (૬૫)

અપતરણિકા:—ઈશ્વર: સર્વભૂતાના હૃદયેઝ્ઞેન તિષ્ઠિતિ । તમેઽ સર્વભાવેઽન શરણં ગચ્છ ॥ એ જે વચન પૂર્વે કહ્યું હતું, તે જ વચનના અર્થને હવે સ્પષ્ટ રીતે નિરૂપણ કરે છે:—

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વાં સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચ: ॥ ૬૬ ॥

અંકાર્થ:—હો અર્જુન ! સર્વ ધર્મોના પરિત્યાગ કરી એક હું—પરમેશ્વરરૂપ શરણને તું પ્રાપ્ત થા. હું—પરમેશ્વર તને સર્વ પાપોમાંથી મુક્ત કરીશ તું ચોક્ક મા કર. ૬૬

ટીકા:—કોઈ ધર્મ વર્ણધર્મ હોય છે, કોઈ ધર્મ આશ્રમધર્મ હોય છે અને કોઈ ધર્મ સામાન્યધર્મ હોય છે. શુભિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રે બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોની પ્રત્યે જે ધર્મો વિધાન કર્યા છે, તે વર્ણધર્મો કહેવાય છે; શાસ્ત્રે બ્રાહ્મણ્યાદિ આશ્રમોની પ્રત્યે જે ધર્મો વિધાન કર્યા છે, તે આશ્રમધર્મો કહેવાય છે અને શાસ્ત્રે વર્ણ—આશ્રમ બન્નેની પ્રત્યે સાધારણરૂપે વિધાન કરેલા ધર્મો સામાન્ય ધર્મો કહેવાય છે. આ ત્રણે પ્રકારના ધર્મો આ અધ્યાયમાં પૂર્વે વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યા છે. તે સર્વ ધર્મોના પરિત્યાગ કરીને અથવા જેટલા વિદ્યમાન ધર્મો છે તથા જેટલા અવિદ્યમાન ધર્મો છે, તે સર્વ ધર્મોના પરિત્યાગ કરીને, અર્થાત્ સ્વરૂપથી ધર્મો વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ “ એ ધર્મો જ મારા શરણરૂપ છે” એ પ્રકારે સ્વશરણવાત્તરૂપે ધર્મોને સ્વીકાર નહિ કરીને, તું અર્જુન સર્વ ધર્મોના અધિષ્ઠાનરૂપ તથા સર્વ ધર્મોના ફલપ્રદાતારૂપ હું—અદ્વિતીય ઈશ્વરરૂપ શરણને પ્રાપ્ત થા, અર્થાત્ “પૂર્વોક્ત ધર્મો હોય અથવા ન હોય, પણ અન્યની અપેક્ષાવાળા ધર્મોવડે શું પ્રયોજન સિદ્ધિ થાય છે? વળી અન્યની અપેક્ષાથી રહિત ભગવાનના અનુગ્રહથી જ હું કૃતાર્થ થઈશ,” એ પ્રકારના નિઃશયવડે ધર્મોવિષે અતિ આદર ન કરીને હું પરમાર્તદ્ધન મૂર્તિ શ્રીભગવાન વાણુદેવને જ તું નિરતર ભાવનાવડે લાજ; અર્થાત્ “પરમાર્તમા દેવનું ચિંતન જ પરમ તત્ત્વ છે, એ સિવાય બીજું કોઈ અધિક તત્ત્વ નથી” એ પ્રકારના વિચારપૂર્વક, મૈમની ઉત્કટતાવડે સર્વ અનાત્મ ચિંતનથી શૂન્ય તથા તેલની ધારાની પેઠે અનલબ્ધિજ્ઞ એવી મનની વૃત્તિઓવડે તું મારું—પરમાર્તમા દેવનું નિરતર ચિંતન કર.

અહીં મામેક શરણ વ્રજ એટલા વચનવડે જ સર્વ ધર્મોના ત્યાગનો લાભ લઈ શકે છે, તેથી મુન: સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય એ વચનવડે સર્વ ધર્મોના નિષેધનો અનુવાદ, પરમેશ્વરવિષે સર્વ ધર્મકાર્યોની કારિતાના લાભ વાસ્તે કર્યો છે, અર્થાત્ મને—અનર્વાર્તમી પરમેશ્વરને જ સર્વ ધર્મકાર્યોની કારિતા હોવાથી, મારા—પરમેશ્વરના શરણે આવેલ ચુરુપને અવશ્ય ધર્મોની અપેક્ષા થતી નથી. એટલા કથનવડે એક પ્રકારના વ્યાખ્યાનનું પણ ખડન કર્યું આ વ્યાખ્યાન આ પ્રમાણે છે—સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય એટલા કથનવડે દેવળ ધર્મનો જ પરિત્યાગ પ્રતીત થાય છે, અધર્મનો ત્યાગ પ્રતીત થતો નથી, અને અહીં ધર્મ—અધર્મ બન્નેનો પરિત્યાગ (વિવક્ષિત છે, તેથી અહીં ધર્મ શબ્દ ધર્મ—અધર્મરૂપ ધર્મમાત્રનો બોધક છે. એવા ધર્મ—અધર્મરૂપ ધર્મ માત્રનો પરિત્યાગ કરી, હું—પરમેશ્વરરૂપ શરણને તું પ્રાપ્ત થા આ પ્રકારનું વ્યાખ્યાન સ્ખલવર્તુ નથી. મારણ કે સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય એ વચનવડે શ્રીભગવાને સ્વરૂપથી ધર્મોના ત્યાગ વિધાન કર્યો નથી, કિન્તુ સ્વરૂપથી ધર્મો વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ ધર્મોવિષે અતિ આદર ન કરીને માત્ર એક ભગવદ્ધરણ, બ્રહ્મચારી—ગૃહસ્થ—વાનપ્રસ્થ—સંન્યાસી એ આદે આશ્રમીઓની પ્રત્યે

સાધારણરૂપે વિધાન કર્યું છે. આ ચારે આશ્રમીઓના શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત સ્વધર્મ વિષે તો અતિ આદર સંભવિત હોઈ શકે છે, તેથી ઠમોંવિષે અતિ આદરની નિવૃત્તિ કરવાવાસ્તે શ્રીભગવાને સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય એ વચન કહ્યું છે અને અનર્થરૂપ કૃણની પ્રાપ્તિ કરનારા અધર્મ વિષે કોઈ પણ ભુદ્ધિમાન્ પુરુષનો આદર સંભવતો નથી તથા અધર્મોના પરિત્યાગ બીજા પ્રતિષેધ શાસ્ત્રોવડે પણ પ્રાપ્ત છે, તેથી સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય એ વચનમાં રહેલા ધર્મ શબ્દને ધર્મ-અધર્મ સાધારણ ઠર્મમાત્રનું ઉપલક્ષણ માનીને એ વચનને અધર્મના ત્યાગનું યોગ્ય અંગીકાર કરવું, તે સંભવતું નથી. તેથી એ અર્થ સિદ્ધ થયો કે, શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત વર્ણાશ્રમના ધર્મોને જેમ સ્વર્ગોદ્ધરૂપ અબ્રુહ્મણની કારણતા શાસ્ત્રવિષે પ્રસિદ્ધ છે, તેમ ધર્મોને મોક્ષની કારણતા પણ હોવી જોઈએ: એ પ્રકારની શંકાને નિવૃત્ત કરવાવાસ્તે જ શ્રીભગવાને સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય એ વચન કહ્યું છે, કાંઈ સ્વરૂપથી ઠમોંના પરિત્યાગવાસ્તે શ્રીભગવાને તે વચન કહ્યું નથી.

જો કોઈ વાદી એમ કહે કે, સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય એ વચનવડે શ્રીભગવાને સર્વ ધર્મ-અધર્મ-રૂપ ઠમોંના પરિત્યાગ જ વિધાન કર્યો છે, તો એ કહેવું સંભવતું નથી. કારણ કે શાસ્ત્રવલ્લિત સર્વ ધર્મોના ત્યાગ તો સંન્યાસનાં વિધાયક વચનોવડે જ પ્રાપ્ત છે, તેમ જ અધર્મોના ત્યાગ પણ પ્રતિષેધ શાસ્ત્રવડે જ પ્રાપ્ત છે. જે અર્થ પૂર્વે કોઈ પણ પ્રમાણવડે પ્રાપ્ત થતો નથી, તેજ અર્થનું વિધાન થાય છે, અન્ય પ્રમાણવડે પ્રાપ્ત અર્થનું વિધાન સંભવતું નથી. તેથી સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય એ વચનવડે શ્રીભગવાને ધર્મ-અધર્મરૂપ સર્વ ઠમોંના ત્યાગનું વિધાન કર્યું નથી.

જો કોઈ વાદી એમ કહે કે, સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય એ ભગવાનનું વચન પણ સર્વ ઠમોંના ત્યાગરૂપ સંન્યાસનું વિધાયક જ છે તો એમ કહેવું પણ સંભવતું નથી. કારણ કે માત્રેકં નારણ વ્રજ એ વચનવડે શ્રીભગવાને એક ભગવત્પરણવા જ વિધાન કરી છે. તેથી સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય એ વચન કેવળ અનુવાદ જ છે, પણ ઠમોંના ત્યાગનું વિધાયક નથી અને સર્વ શાસ્ત્રોનું પરમ સ્વરૂપ ઈશ્વરશરણતા જ છે. એ કારણથી શ્રીભગવાને ઈશ્વરશરણતાવિષે જ આ ગીતાશાસ્ત્રની પરિસમાપ્તિ કરી છે. તે ઈશ્વરશરણતાવિના પોતાના કૃણવિષે સંન્યાસનું પણ પર્યવસાન થતું નથી, કિન્તુ ઈશ્વરશરણતાની પ્રાપ્તિવડે જ સંન્યાસનું પોતાના કૃણ વિષે પર્યવસાન થાય છે.

ઠિવા સુત્રિય હોવાથી સંન્યાસના આશ્રમનો અનધિકારી જે અર્જુન છે, તે અર્જુનની પ્રત્યે સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય એ વચનવડે સર્વ ઠમોંના ત્યાગરૂપ સંન્યાસનો ઉપદેશ સંભવતો પણ નથી. કારણ કે પુરુષ જે ધર્મ કરવાવિષે અધિકારી હોય છે તે પુરુષની પ્રત્યે જ તે ધર્મનો ઉપદેશ સંભવે છે, પણ તે ધર્મના અનધિકારી પુરુષની પ્રત્યે તે ધર્મનો ઉપદેશ સંભવતો નથી.

જો કોઈ વાદી એમ કહે કે, અહીં શ્રીભગવાને અર્જુનના બ્યાજવડે અધિકારી બ્રાહ્મણોની પ્રત્યે સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય એ વચનવડે સંન્યાસનું વિધાન કર્યું છે, તો એ કથન પણ સંભવતું નથી. કારણ કે વચ્ચામિ તે હિતં ત્વાં મોહયિષ્યામિ સર્વપાપેભ્યઃ ત્વં મા શુચઃ એ પ્રકારના ઉપક્રમ-વાળા ઉપસંહારનાં વાક્યોવિષે અર્જુનની પ્રત્યે જ આ ઉપદેશ પ્રતીત થાય છે. જો કદાચિત્ અર્જુનના બ્યાજવડે સંન્યાસના અધિકારી બ્રાહ્મણોની પ્રત્યે જ એ ભગવાનના ઉપદેશનો અંગીકાર કરીએ, તો તે ઉપક્રમ ઉપસંહારનું વાક્ય અસંગત થશે. તેથી સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય એ વચનવડે શ્રીભગવાને સર્વ ઠમોંના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ વિધાન કર્યો નથી, કિન્તુ વર્ણાશ્રમના ધર્મોની પેઠે સંન્યાસ ધર્મોવિષે પણ આનાદરવડે એક ભગવત્પરણતાવિષે જ શ્રીભગવાનનું તાત્પર્ય છે. કે અર્જુન ! સર્વ ધર્મોવિષે નહિ આદર કરીને તું એક માત્ર-પરમેશ્વરના શરણને પ્રાપ્ત

થયો છે. એ કારણથી સર્વ ધર્મ કાર્યોનો પ્રવર્તક હું-પરમેશ્વર તને બંધુવધાદિનિમિત્તક તથા સંસારના હેતુભૂત એવાં સર્વ પાપોમાંથી પ્રાયશ્ચિત્ત વિના જ મુક્ત કરીશ.

વાતપર્ય એ છે કે, ઘર્મેળ વાવવવદ્વદિ એ શ્રુતિવિષે ધર્મને પાપનિવૃત્તિનો હેતુ કહ્યો છે. આ ધર્મરૂપ હું-પરમેશ્વર જ છું, તેથી પ્રાયશ્ચિત્તવિના જ હું-ધર્મરૂપ પરમેશ્વર તને સર્વ પાપોમાંથી મુક્ત કરીશ. આ કારણથી તું ચોક્કસ કર નહિ અર્થાત્ “આ બુદ્ધિવિષે પ્રવૃત્ત થતાં મારે અર્જુનનો બંધુવધાદિનિમિત્તક પ્રત્યવાયમાંથી કેવી રીતે નિસ્તાર થશે ?” એ પ્રકારનો તું ચોક્કસ કર નહિ.

મામેકં કારણં ત્રજ એ વચનવડે શ્રીભગવાને ભગવત્શરણતું વિધાન કર્યું. આ ભગવત્શરણ શાસ્ત્ર ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે:-તસ્યેવાહં મમૈવાસૌ સ ઐવાહમિતિ ત્રિયા । મગવચ્છરણત્વં સ્વાત્સા-ધનાઘાસપાવત્તઃ ॥ અર્થાત્-અધિકારી પુરુષને સાધનોના અભ્યાસના પરિપાકથી ત્રણ પ્રકારનું ભગવત્શરણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં એક તો “પરમેશ્વરનો જ હું છું” એ પ્રકારનું ભગવત્શરણ હોય છે, બીજું “પરમેશ્વર મારો જ છે” એ પ્રકારનું ભગવત્શરણ હોય છે, અને ત્રીજું “પરમેશ્વર હું જ છું” એ પ્રકારનું ભગવત્શરણ હોય છે. તેમાં પ્રથમ ભગવત્શરણ મૃદુ કહેવાય છે; જેમકે-સત્યપિ મેઘાવગમે નાથ તવાહ ન મામકીનસવચ્ચ । સાચ્ચો દિ તરંગઃ કલ્પન સચ્ચો ન તરંગઃ ॥ અર્થાત્-હે સર્વ જગતના નાથ પરમેશ્વર ! જેમ સમુદ્રનો તથા તરંગોનો લેહ નથી, તો પણ સમુદ્રના તરંગો કહેવાય છે, કાંઈ સમુદ્ર તરંગોનો કહેવાતો નથી; તેમ તમારો તથા મારો યદ્યપિ લેહ નથી, તથાપિ હું તમારો જ છું, તું-પરમેશ્વર મારો નથી, ઇત્યાદિ વચનો-વિષે પ્રથમ ભગવત્શરણ કથન કર્યું છે. બીજું ભગવત્શરણ મધ્યમ કહેવાય છે; જેમકે:-હસ્તશ્ચલિષ્વ યાતોતિ વલાઝ્ઞુષ્વ કિમ્મુત્તમ્ । હૃદયગરિ નિર્વાસિ વૌરવં ત્વણમિ તે ॥ અર્થાત્-હે કૃષ્ણ ભગવન્ ! બળાઠ્ઠારથી મારા હૃદયને છોડાવીને તું બાય છે, એથી તારા કાંઈ અફળુવ પૌરુષ સિદ્ધ થતું નથી. જ્યારે તું મારા હૃદયમાંથી નીકળી જઈશ, ત્યારે હું તારા પૌરુષને માનીશ. પણ મારા હૃદયમાંથી કદાચિત્ પણ તું જવાવાળો નથી. ઇત્યાદિ વચનોવિષે બીજું ભગવત્શરણ કહ્યું છે અને ત્રીજું ભગવત્શરણ અતિમાત્ર કહેવાય છે, જેમકે:-સત્કલમિદમહં ચ વાહદેવઃ પરમક્રમાન્ પરમેશ્વરઃ સ વચ્ચ । ઇતિ મતિરવલ મત્યવન્તે હૃદયગતે મનતાન્વિદ્વાવ વૃદ્ધા ॥ અર્થાત્-આ સ્થાવર-જંગમરૂપ સર્વ જગત્ તથા હું વાસુદેવરૂપ જ છીએ. પરમપુરુષ પરમેશ્વર એક અદ્વિતીયરૂપ જ છે; આ પ્રકારની જે પુરુષોની અચલ મતિ, હૃદયદેશવિષે રહેલા પરમાત્મા દેવવિષે થાય છે, તેવા હે હૃત ! સર્વત્ર બ્રહ્મદષ્ટિવાળા પુરુષોની સ્ત્રીપ તારે કદાચિત્ પણ જતું નહિ, કિન્તુ એવા તત્ત્વવેત્તા પુરુષોનો દુરથી પરિત્યાગ કરીને તું ગમન કર. આ હૃતની પ્રત્યે યમરાજાનું વચન છે. ઇત્યાદિ વચનોવિષે ત્રીજું ભગવત્શરણ કહ્યું છે. આ પ્રકારની ભગવત્શરણરૂપ ભૂમિકાવિષે અગ્નિરૂપ-બ્રહ્માદ-ગોપીઆદિ ઘણા ભક્તજનો દૃષ્ટાંતરૂપ કહ્યા છે. આ ત્રણે પ્રકારનું ભગવત્શરણ ભક્તિરસાયન નામના અન્યવિષે શ્રીમધુસૂદન સ્વામીએ વિસ્તારથી વર્ણવેલું છે.

આ ગીતાશાસ્ત્રવિષે શ્રીભગવાનને કર્મનિષ્ઠા, જ્ઞાનનિષ્ઠા, ભગવદ્વ્રતિનિષ્ઠા, એ ત્રણે નિષ્ઠા પરસ્પર સાધ્ય-સાધનભાવને પ્રાપ્ત થયેલી વિવક્ષિત છે. આ ત્રણે નિષ્ઠા પૂર્વે ઘણા વિસ્તારથી કહેવામાં આવી છે અને આ અઢારમો અધ્યાય સર્વ ગીતાશાસ્ત્રના ઉપસંહારરૂપ છે; તેથી અહીં પ્રથમ સર્વ ઠમોના સંન્યાસ સૂધીની કર્મનિષ્ઠાનો તો સ્વકર્મણા તમસ્વર્ચ સિદ્ધિ વિંદતિ માનવઃ એ વચનવિષે ઉપસંહાર કર્યો છે, બીજી સંન્યાસપૂર્વક શ્રવણાદિ સાધનોના પરિપાકસાધવ

જ્ઞાનનિષ્ઠાનો તત્તો માં તત્ત્વો જ્ઞાત્વા વિજિતે તદનંતરં એ વચનવિષે ઉપસંહાર કર્યો છે; અને ત્રીજી ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠા ઉક્ત ધનને નિષ્ઠાઓના સાધનરૂપ પણ છે તથા ફળરૂપ પણ છે. તેથી ત્રીજી ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠાનો શ્રીભગવાને અંતવિષે સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ એ વચનવિષે ઉપસંહાર કર્યો છે. શ્રીભાષ્યકાર ભગવાન્ તો સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય એ વચનવડે “શ્રીભગવાને સર્વ કર્યોના સંન્યાસનો અનુવાદ કરીને મામેકં શરણં વ્રજ એ વચનવડે જ્ઞાનનિષ્ઠાનો ઉપસંહાર કર્યો છે,” એ પ્રકારનું વ્યાખ્યાન કરે છે તથા ઘીજા પણ અનેક પ્રકારના હુમ્મતાનું ખંડન કરે છે. તે સર્વ પ્રસંગ અહીં અન્યના વિસ્તારના ભયથી લખ્યો નથી. (૬૬)

અવતરણિકા:—શ્રીભગવાને સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય એ શ્લોક પર્યંત સર્વ ગીતાશાસ્ત્રનો અર્થ સમાપ્ત કર્યો, હવે શ્રીભગવાન્ આ બ્રહ્મવિદ્યારૂપ ગીતાશાસ્ત્રના સંપ્રહાયવિધિનું કથન કરે છે:—

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ૬૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—તારા હિતને અર્થે મારાથી કથન કરાયલા આ ગીતાશાસ્ત્રનો ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહથી રહિત પુરુષને કદાપિ પણ ઉપદેશ કરવો યોગ્ય નથી, ભક્તિથી રહિત પુરુષને ઉપદેશ કરવો યોગ્ય નથી, શુશ્રૂષાથી રહિત પુરુષને ઉપદેશ કરવો યોગ્ય નથી, તેમ જ જે પુરુષ હું-પરમેશ્વરવિષયક અસૂચા કરે છે તેને પણ આનો ઉપદેશ કરવો યોગ્ય નથી. ૬૭

ટીકા:—હે અર્જુન ! તારા જન્મ-મરણરૂપ સંસારની નિવૃત્તિ કરવા વાસ્તે મેં-સર્વજ્ઞ પરમ આત્મ પરમેશ્વરે સર્વ શાસ્ત્રોના અર્થના રહસ્યરૂપ જે આ ગીતાશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કર્યો છે, તે આ ગીતાશાસ્ત્ર અવપરક પુરુષની પ્રત્યે કદાચિત્ પણ ઉપદેશ કરવાયોગ્ય નથી. જે પુરુષ શબ્દાદિ વિષયોથી ઔત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહથી રહિત છે, તેનું નામ અવપરક છે. એવા ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહથી રહિત પુરુષોની પ્રત્યે આ ગીતાશાસ્ત્ર કદાપિ પણ અવસ્થાવિષે ઉપદેશ કરવા યોગ્ય નથી, અર્થાત્ મહાન્ સંકટ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ એવા અજિતેન્દ્રિય પુરુષોની પ્રત્યે આ ગીતાશાસ્ત્ર ઉપદેશ કરવા યોગ્ય નથી. (અહીં કદાચન એ શબ્દનો તદ્વચમાણ ત્રણે પર્વોઓ-વિષે સરખાવ કરવો).

હે અર્જુન ! જે પુરુષ ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહવાળો છે, પરંતુ બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશ શરુવિષે તથા ઇશ્વરવિષે ભક્તિથી રહિત છે એવા અભક્ત પુરુષોની પ્રત્યે પણ આ ગીતાશાસ્ત્ર કદાચિત્ પણ ઉપદેશ કરવા યોગ્ય નથી. હે અર્જુન ! જે પુરુષ ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહવાળો છે તથા ભક્તિવાળો પણ છે, પરંતુ જે પુરુષ ગુરુની પાદપ્રક્ષાલનાદિ સેવારૂપ શુશ્રૂષાથી રહિત છે, એવા પુરુષની પ્રત્યે પણ આ ગીતાશાસ્ત્ર કદાચિત્ ઉપદેશ કરવા યોગ્ય નથી. હે અર્જુન ! જે પુરુષ ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહવાળો છે, ભક્તિવાળો તથા શુશ્રૂષાવાળો પણ છે, પરંતુ જે પુરુષ મને-ભગવાન્ વાસુદેવને મનુષ્ય માનીને તથા અસર્વજ્ઞતાવાદિક શુભોવાળો માની અસૂચા કરે છે અર્થાત્ મારામાં-પરમેશ્વરમાં આત્મપ્રશંસાદિ દોષોનું આદાપણ કરીને મારા ઇશ્વરપણને નહિ સહન કરતો જે પુરુષ મારો દ્વેષ જ કરે છે, એવા મારી-પરમેશ્વરની ઉત્કૃષ્ટતાને નહિ સહન કરનારા પુરુષની પ્રત્યે પણ આ ગીતાશાસ્ત્ર કદાચિત્ ઉપદેશ કરવા યોગ્ય નથી. કિન્તુ જે પુરુષ મનસહિત ઔત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહરૂપ વપવાળો છે, ગુરુ ઇશ્વરમાં ભક્તિવાળો છે તથા ગુરુની સેવારૂપ શુશ્રૂષાવાળો છે તથા મારે વિષે-પરમેશ્વર વિષે અનુરાગવાળો છે, એવા આધિકારી પુરુષની પ્રત્યે જ આ ગીતાશાસ્ત્ર ઉપદેશ કરવા યોગ્ય છે.

આ સ્લોકમાં એક નકાર કહેવાથી જ ઉક્ત અર્થની સિદ્ધિ થઈ શકે છે, છતાં એક નકાર ન કહીને શ્રીભગવાને જે અહીં ચાર નકાર કહેલા છે, તે દરેક વિશેષણનો અભાવ હોવાં પણ આ ગીતાશાસ્ત્રના ઉપદેશની અયોગ્યતાનું ભેદન કરવા વારતે જ કહેલા છે. મેધાવિને તપસ્વિને વા વિચાર દેવા અર્થાત્ શાસ્ત્રનો અર્થ ધારણ કરવાની શક્તિવાળા મેધાવી પુરુષની પ્રત્યે અથવા ઇદ્રિયોના નિગ્રહવાળા તપસ્વી પુરુષની પ્રત્યે બ્રહ્મવિદ્યા દેવા યોગ્ય છે. આ વચનમાં વિદ્યાના અધિકારીના વિકલ્પ જ્ઞેનામાં આવે છે, તેથી શુશ્રૂષા-શુરભક્તિ-ભગવદનુરક્તિ એ ત્રણ વિશેષણોથી યુક્ત તપસ્વી પુરુષની પ્રત્યે વિદ્યા દેવા યોગ્ય છે. અથવા ત્રણ વિશેષણયુક્ત મેધાવી પુરુષની પ્રત્યે વિદ્યા દેવા યોગ્ય છે. તેમાં વિદ્યાની પ્રાપ્તિવિષે મેધા અને તપ એ બન્નેને પાક્ષિકત્વ હોવા છતાં પણ ભગવદનુરક્તિ-શુરભક્તિ-શુશ્રૂષા એ ત્રણોનો સર્વત્ર નિયમ જ છે, આ પ્રકારે શ્રીભાષ્યકાર ભગવાન્ કથન કરે છે.

આ સ્લોકમાં શ્રીભગવાને કહેલા જે વિદ્યોપદેશના સંપ્રદાયનો પ્રકાર છે, તે પ્રકાર કૃતિમાં પણ કહ્યો છે:—

“વિદ્યા હ વે બ્રાહ્મણમાઝગમ ગોપાય મા શેવધિયેહમસ્મિ ॥

અસ્યકાયાનુજ્વલેડ્યતાય ન મા ય્યા અવીર્યવતી તથા સ્યાન્ ॥ ૧ ॥

યસ્ય દેવે પરા ભક્તિર્યથા દેવે તથા ગુરૌ । તસ્યેતે કથિતા હ્યર્થાઃ પ્રકાર્શતે મહાત્મનઃ ॥ ૨ ॥

અર્થાત્-એક કાળે અનધિકારી પુરુષોને પ્રાપ્ત થઈને એકને પ્રાપ્ત થયેલી વેદવિદ્યા વિદ્યાના ઉપદેશ પ્રાપ્તિથી સમીપમાં બંધને એમ કહેવા લાગી કે, હિ બ્રાહ્મણો! તમે મને શુભ રાખો. તેવડે હું-વિદ્યા તમને લોગ તથા ભોક્ષ બનેની પ્રાપ્તિ કરીશ અને જે કદાચિત્ લોકોની ઉપર કૃપાદષ્ટિ કરીને તમે મને શુભ ન રાખી શકતા હો, તેપણુ જે પુરુષ શુભાવિષે દોષોના આરોપણરૂપ અસૂચાવાળો છે, ઋણુભાવથી રહિત છે, મનસહિત ઇદ્રિયોના નિગ્રહથી રહિત છે તથા શુરની સેવાભક્તિથી રહિત છે, એવા અનધિકારી પુરુષોની પ્રત્યે તમારે કદાચિત્ પણ મારે ઉપદેશ કરવો નહિ. જે તમે ધનાદિ પદાર્થોના લોભવડે એવા અનધિકારી પુરુષોની પ્રત્યે મારે ઉપદેશ કરશો તે હું વંધ્યા સ્ત્રીની પેઠે નિષ્ફળ જ થઈશ; કિન્તુ જે પુરુષ અસૂચા દોષથી રહિત છે, ઋણુભાવવાળો છે, ઇદ્રિયોના નિગ્રહરૂપ તપવાળો છે, શુરની સેવાભક્તિવાળો છે તથા ઈશ્વરવિષે અનુરાગવાળો છે, એવા અધિકારી પુરુષોની પ્રત્યે તમારે મારે ઉપદેશ કરવો. કિંવા જે પુરુષની પરમાત્માદેવવિષે પરમભક્તિ છે તથા જેમ પરમાત્માદેવવિષે પરમ ભક્તિ છે તેમ જ બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશ શુરવિષે પરમ ભક્તિ છે, તે મહાત્મા પુરુષને જ વેદાંતપ્રતિપાદિત અર્થ બુદ્ધિવિષે પ્રકાશમાન થાય છે.” (૬૭)

અવતરણિકા:—આ પ્રકારે બ્રહ્મવિદ્યારૂપ ગીતાશાસ્ત્રના સંપ્રદાયવિધિનું કથન કરીને, દેવે શ્રીભગવાન્ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક પુરુષના કૃણનું કથન કરે છે.

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।

भक्तिं मायि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ૬૮ ॥

સ્લોકાર્થ:—જે પુરુષ મારે વિષે-પરમેશ્વરવિષે પરા ભક્તિ કરી આ પરમ ગુહ્ય શાસ્ત્રને મારા ભક્તોમાં સ્થાપન કરે છે, તે પુરુષ મને-પરમેશ્વરને જ પ્રાપ્ત થાય છે, આ અર્થવિષે કોઈપણ પ્રકારનો સંશય નથી. ૬૮

વળી:—

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ૬૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—તેમ જ સર્વ મનુષ્યોના મધ્યમાં આ પુરુષથી અન્ય કોઈપણ મનુષ્ય મારા-પરમેશ્વરના પર અતિશય પ્રીતિવાળો નથી, થશે નહિ, તેમ જ મને-પરમેશ્વરને પણ ખીલે કોઈપણ પુરુષ આ પૃથ્વીમાં અત્યંત પ્રિય નથી. ૬૯

ટીકા:—હે અર્જુન ! મારા-પરમેશ્વરના ભક્તોવિષે આ ગીતાશાસ્ત્રના સંપ્રદાયની પ્રવૃત્તિ કરનારા વિદ્વાન્ પુરુષ સિવાયના સર્વ મનુષ્યોમાં કોઈ પણ મનુષ્ય હું-પરમેશ્વર-વિષયક પ્રીતિવાળો આ વર્તમાનકાળે નથી, પૂર્વે કોઈ થયો નથી તથા આગળ કોઈ થશે પણ નહિ. કિન્તુ સંપ્રદાયનો પ્રવર્તક વિદ્વાન્ પુરુષ જ હું-પરમેશ્વરવિષયક અતિશય પ્રીતિ-વાળો છે. હે અર્જુન ! કેવળ વિદ્વાન્ પુરુષ જ હું-પરમેશ્વરવિષયક અતિશય પ્રીતિવાળો નથી, કિન્તુ મને-પરમેશ્વરને પણ તે સંપ્રદાયપ્રવર્તક વિદ્વાન્ પુરુષ સિવાય ખીલે કોઈ પણ પુરુષ અતિશય પ્રીતિનો વિષય પૂર્વે થયો નથી, અત્યારે આ ભૂમિદોહવિષે છે નહિ તથા આગળ થશે પણ નહિ; કિન્તુ સંપ્રદાયનો પ્રવર્તક વિદ્વાન્ પુરુષ જ મને-પરમેશ્વરને અતિશય પ્રીતિનો વિષય છે. (૬૯)

અવતરણિકા:—ય ઇમં પદ્મં શુદ્ધં ઇત્યાદિ બે શ્લોકોવડે શ્રીભગવાને આ બ્રહ્મવિદ્યારૂપ ગીતા-શાસ્ત્રના અધ્યાપકના કૃણું કથન કર્યું. હવે શ્રીભગવાન્ આ ગીતાશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરનારા પુરુષના કૃણું કથન કરે છે:—

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ૭૦ ॥

શ્લોકાર્થ:—વળી જે પુરુષ તારા તથા મારા સંવાદરૂપ તથા ધર્મ્યરૂપ આ ગીતાશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરશે, તે પુરુષવડે હું-પરમેશ્વર જ્ઞાનયજ્ઞવડે પૂજિત થાઉં છું, આ રીતનો મારો-પરમેશ્વરનો નિશ્ચય છે. ૭૦

ટીકા:—હે અર્જુન ! મોક્ષની પ્રાપ્તિના કારણરૂપ અર્થોત્ આત્મજ્ઞાનરૂપ ધર્મનું કારણ હોવાથી ધર્મ્યરૂપ અથવા ધર્મથી અવિરુદ્ધ હોવાથી ધર્મ્યરૂપ તારા તથા મારા સંવાદરૂપ આ ગીતાશાસ્ત્ર છે, એનું જે અધિકારી પુરુષ અધ્યયન કરશે અર્થોત્ જપરૂપે પાઠ કરશે, તે પાઠ કરનારા પુરુષવડે હું-પરમેશ્વર જ્ઞાનયજ્ઞવડે પૂજિત થઈશ, અર્થોત્ આ ગીતાશાસ્ત્રના અતુર્થ અધ્યાયમાં દ્રવ્ય યજ્ઞાદિ સર્વ યજ્ઞો કરવાં શ્રેષ્ઠરૂપ કહેલા જ્ઞાનરૂપ યજ્ઞવડે હું-પરમેશ્વર પાઠક પુરુષવડે પૂજિત થઈશ. આ પ્રકારનો મારો-પરમેશ્વરનો નિશ્ચય છે. યદ્યપિ પુરુષ આ ગીતાશાસ્ત્રના અર્થને નહિ જાણતો હોવાથી જ આ ગીતાશાસ્ત્રનો પાઠ કરે છે, તથાપિ પાઠને શ્રવણ કરનારા મને-પરમેશ્વરને, આ પુરુષ ગીતાના પાઠવડે મારું-પરમેશ્વરનું જ ચિન્તન કરે છે, એ પ્રકારની બુદ્ધિ થાય છે. આ કારણથી પાઠક પુરુષ પાઠ માત્રથી પણ જ્ઞાનયજ્ઞના કૃણરૂપ મોક્ષને, અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા તથા આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિદ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે કોઈ પણ પુરુષ આ ગીતાશાસ્ત્રના પાઠ માત્રથી પણ પરંપરાએ કરીને મોક્ષરૂપ કૃણને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આ ગીતાશાસ્ત્રના અર્થના અનુસંધાનપૂર્વક આ ગીતાશાસ્ત્રનું

પઠન કરનારો પુરુષ સાક્ષાત્ જ મોક્ષરૂપ કૃપાને પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં શું કહેવું ? શ્રેયાન્દ્રવ્ય-
મયામજ્ઞાજ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતુ એ વચનવડે પૂર્વે ચતુર્થઃ અધ્યાયમાં દ્રવ્યમયાદિ સર્વ યજ્ઞો કરતાં,
જ્ઞાનયજ્ઞની શ્રેષ્ઠતા કહેવામાં આવી છે. (૭૦)

અવતરણિકાઃ—પૂર્વે આ ગીતાશાસ્ત્રના વક્તા પુરુષના કૃપાનું તથા અધ્યયન કરનારા
પુરુષના કૃપાનું કથન કર્યું. હવે શ્રીભગવાન્ આ ગીતાશાસ્ત્રના શ્રોતા પુરુષના કૃપાનું કથન કરે છે:—

શ્રદ્ધાવાનનમૂયશ્ચ ગૃણ્યાદપિ યો નરઃ ।

સોઽપિ મુક્તઃ શુભાલોકાન્ પ્રાપ્ન્યાત્પુણ્યકર્મણામ્ ॥ ૭૧ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જે પુરુષ શ્રદ્ધાવાન્ થઈ તથા અસૂયા દોષથી રહિત થઈ આ ગીતાશાસ્ત્રનું
કેવળ શ્રવણ માત્ર જ કરે છે તે શ્રોતા પુરુષ પણ સર્વ પાપોમાંથી મુક્ત થઈ, પુણ્ય કર્મવાળા
પુરુષોના શુભ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. ૭૧

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! લોકો ઉપર કરુણા કરીને આ ગીતાશાસ્ત્રનું ઉચ્ચ સ્વરથી પઠન
કરનારા એક પુરુષના મુખથી બીજા કોઈ પુરુષ આસ્તિક્ય યુદ્ધિરૂપ શ્રદ્ધાવાળો થઈને તથા
દોષના આરોપણરૂપ અસૂયાદોષથી રહિત થઈને આ ગીતાશાસ્ત્રનું કેવળ શ્રવણ જ કરે છે,
અર્થાત્ “પુરુષ ઉચ્ચ સ્વરે આ ગીતાશાસ્ત્રને પાઠ શા માટે કરે છે, અથવા પુરુષ આ
ગીતાશાસ્ત્રને અસંબદ્ધ પાઠ કરે છે” ઇત્યાદિ દોષોનું વક્તા પુરુષમાં આરોપણ નહિ કરનારો
જે પુરુષ શ્રદ્ધાવાન્ થઈને, આ ગીતાશાસ્ત્રના કેવળ પાઠને પણ શ્રવણ કરે છે, તે કેવળ
પાઠને શ્રોતા પુરુષ પણ સર્વ પાપોથી મુક્ત થઈને, અશ્વમેધાદિ પુણ્યકર્મો કરનારા ધર્મોત્તમા
પુરુષોના શુભ લોકોને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ અશ્વમેધાદિ પુણ્યકર્મો કરનારાને પ્રાપ્ત થનારા
ઉત્તમ લોકોને જ ગીતાના માત્ર પાઠને જ શ્રવણ કરનારો પુરુષ પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં ગૃણ્યાદપિ લેખિ એ વચનમાં રહેલા અપિ શબ્દવડે શ્રીભગવાને આ પ્રમાણે ટીકા
ન્યાય સૂચિત કયોઃ આ ગીતાશાસ્ત્રના અર્થજ્ઞાનથી રહિત કેવળ અક્ષર માત્રના શ્રોતા પુરુષ
પણ ન્યારે ઉત્તમ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આ ગીતાશાસ્ત્રના અર્થજ્ઞાનપૂર્વક શ્રવણ
કરનારો પુરુષ ઉત્તમ લોકોને પ્રાપ્ત થાય, એમાં શું જ કહેવું ? આ પ્રકારનું કૃપા શ્રીભગવદમાં
પણ કર્યું છે:—‘વાસુદેવક્રમપ્રભઃ પ્રભાવોઽનુભવતિ હિ । વક્તારં પ્રચ્છન્કં શ્રોતૃસ્તત્પ્રાદત્તલિષ્ઠં વપા ॥
અર્થાત્—પરમેશ્વરરૂપ વાસુદેવની કથાનો પ્રશ્ન પુરુષોને પાવન કરે છે, વક્તા પુરુષને પાવન
કરે છે, પ્રશ્ન કરનારા પુરુષને પાવન કરે છે અને શ્રોતા પુરુષને પાવન કરે છે કે, જેવી રીતે
વિષ્ણુના પાદનું ઉદક પાવન કરે છે.’ (૭૧)

અવતરણિકાઃ—જ્યાં સૂધી શિષ્યને સંશય-વિપર્યયથી રહિત આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય
ત્યાં સૂધી પ્રહારવેતા કૃપાળુ ગુરુઓએ ઉપદેશ કરવાનો પ્રયાસ કરવોઃ આ પ્રકારના ગુરુના,
ધર્મની શિક્ષા કરવાને અર્થે સર્વથા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ અર્જુનની પ્રત્યે “હવે તારે” ઉપદેશની
અપેક્ષા નથી,” એ અર્થ દર્શાવવા વાસ્તે પૂછે છે:—

કચિદેતન્નુતં પાર્થ ત્વયૈકાગ્રેણ ચેતસા ।

કચિદ્દજ્ઞાનસંમોહઃ પ્રનષ્ટસ્તે ધનંજય ॥ ૭૨ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પાર્થ ! તે એકાગ્ર ચિત્તે આ ગીતાશાસ્ત્રમાંથી શું શ્રવણ કર્યું ? હે ધનં-
જય ! તારો અજ્ઞાનકૃત કયો સંમોહ નષ્ટ થયો, તે તું મને કહે. ૭૨

ટીકા:-હે અર્જુન ! મેં-પરમ આત્મ સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરે મારી પ્રત્યે ઉપદેશ કરેલા આ બ્રહ્મવિદ્યારૂપ ગીતાશાસ્ત્રમાંથી તે એકાગ્રચિત્તે કરીને શું શ્રવણ કર્યું ? અર્થાત્ તે આ ગીતા-શાસ્ત્ર કયા અર્થ સંહિત નિશ્ચિત કર્યું ? હે ધનંજય ! આ ગીતાશાસ્ત્રના શ્રવણવડે તારે અજ્ઞાનકૃત વિપર્યયરૂપ સંભોહ અજ્ઞાનરૂપ કારણસંહિત શું નષ્ટ થયો ? વાત્પર્ય એ છે કે, અજ્ઞાનકૃત સંભોહ એ ઠેકાચિત્ત અત્યાર સુધી પણ નષ્ટ ન થયો હોય, તે હું-ભગવાન્ વાસુદેવ તારી પ્રત્યે પુનઃ પણ ઉપદેશ કરું. માટે તારા પોતાના ચિત્તને વૃત્તાંત તું મારી આગળ કહે.

અહીં કહ તથા ચિત્ત એ બંને શબ્દો પ્રશ્નના વાચક છે. અનાત્મરૂપ દેહાદિકોવિષે જે આત્મત્વ બુદ્ધિ છે તથા સ્વધર્મરૂપ યુદ્ધવિષે જે અધર્મત્વબુદ્ધિ છે, તે વિપર્યય જ અહીં અજ્ઞાનકૃત સંભોહ બલુવો. (૭૨)

અવતરણિકા:-આ પ્રમાણે શ્રીભગવાનવડે પૂછાયેલો અર્જુન “હું હવે કૃતાર્થ થયો છું તેથી મને પુનઃ ઉપદેશની અપેક્ષા નથી” એ પ્રમાણે પોતાના અભિપ્રાયનું કથન કરે છે:-

અર્જુન ઉવાચ—નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લઙ્ઘા ત્વત્પ્રસાદાન્મયાચ્યુત ।

સ્થિતોઽસ્મિ ગતસંદેહઃ કરિણ્યે વચનં તવ ॥ ૭૩ ॥

ટીકાકાર્ય:-અર્જુન કહે છે:-હે અચ્યુત ! હું-અર્જુન તમારા પ્રસાદથી આત્મજ્ઞાનરૂપ સ્મૃતિ પામ્યો છું, જેથી મારો મોહ નાશ પામ્યો છે. આ રીતે સર્વ સંશયથી રહિત થયેલો હું આપના શાસનવિષે સ્થિત થઈ આપના વચન પ્રમાણે કરીશ. ૭૩

ટીકા:-હે અચ્યુત અર્થાત્ “કૃષ્ણ ભગવાન્ મારા આત્મારૂપ જ છે” એ પ્રકારે આત્મારૂપ નિશ્ચિત થવાથી વિયોગ થવાને અયોગ્ય એવા હે કૃષ્ણ ! મારો અજ્ઞાનકૃત વિપર્યયરૂપ મોહ નષ્ટ થયો છે.

ભગવાન્ પૂછે છે:-“હે અર્જુન ! તે તારો વિપર્યયરૂપ મોહ શાવડે નષ્ટ થયો છે ?”

અર્જુન તે મોહનાશના કારણનું કથન કરે છે:-સ્મૃતિર્લઙ્ઘા ત્વત્પ્રસાદાન્મયા રિતિ હે ભગવન્ ! મેં-અર્જુને તમારા આ બ્રહ્મવિદ્યારૂપ ગીતાશાસ્ત્રના ઉપદેશથી સર્વ સંશયોથી રહિત બઈ બ્રહ્માસ્મિ એ પ્રકારના આત્મજ્ઞાનરૂપ સ્મૃતિ મેળવી છે. એ કારણથી સર્વ પ્રતિબંધથી શૂન્ય આત્મજ્ઞાનવડે મારો અજ્ઞાનકૃત વિપર્યયરૂપ મોહ નષ્ટ થયો છે.

સ્મૃતિર્લઙ્ઘે સર્વગ્રંથીનાં ત્રિલોકઃ અર્થાત્ “હું જ પરબ્રહ્મરૂપ છું.” એ પ્રકારની સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થતાં પુરુષની સર્વ ચિત્ત જડ અનિચ્છાઓના વિનાશ થાય છે; આ શ્રુતિના અર્થનો અનુભવ કરતો અર્જુન કહે છે:-સ્થિતોઽસ્મિ ગતસંદેહઃ રિતિ હે ભગવન્ ! આત્મજ્ઞાનરૂપ સ્મૃતિની પ્રાપ્તિવડે હું-અર્જુન સર્વ સંદેહોથી રહિત થઈને, તમારી યુદ્ધની કર્તવ્યવાત્સરૂપ શાસનાવિષે રહેલો છું. હે ભગવન્ ! જ્યાં સુધી મારું જીવન છે, ત્યાં સુધી હું-અર્જુન તમારા વચનને સત્ય કરીશ અર્થાત્ આપ-પરમ શુરૂરૂપ ભગવાનની આજ્ઞાનું હું અવશ્ય પાલન કરીશ.

આ પ્રમાણે શ્રીભગવાનકૃત ઉપદેશના પ્રયાસની સફળતાનું કથન કરીને અર્જુને શ્રીભગવાનને સંતુષ્ટ કર્યો. આટલા કથનવડે, આ ગીતાશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરનારા પુરુષને શ્રીભગવાનના પ્રસાદથી મોક્ષરૂપ ફળપર્યંત આત્મજ્ઞાન અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રકારના આ ગીતા-શાસ્ત્રના ફળને ઉપસંહાર કર્યો. જેમકે તદ્વાચ્યવિગ્નૌ એ શ્રુતિમાં મોક્ષપર્યંત આત્મજ્ઞાનરૂપ ફળનો ઉપસંહાર કર્યો છે. અહીં ગતસંદેહઃ એ વચનવડે અર્જુને દેહાદિ અનાત્મ પદાર્થો વિષે

આત્મત્વયુદ્ધિરૂપ મોહનેના નાશ દર્શાવ્યો અને કર્તવ્યે વચન તથા એ વચનવડે અર્જુને સ્વધર્મ-
રૂપ યુદ્ધ વિષે અધર્મત્વ યુદ્ધિરૂપ મોહનેના નાશ દર્શાવ્યો. દેહાદિ અનાત્મ પદાર્થો વિષે
આત્મત્વયુદ્ધિરૂપ મોહ તો સર્વ પ્રાણીવિષે વિદ્યમાન હોવાથી સાધારણ મોહ કહેવાય છે
અને યુદ્ધરૂપ સ્વધર્મવિષે અધર્મત્વયુદ્ધિરૂપ મોહ તો કેવળ અર્જુન વિષે જ વિદ્યમાન
હોવાથી અસાધારણ મોહ કહેવાય છે. આ જન્મે પ્રકારના મોહને નિવૃત્ત કરવા વારતે જ
શ્રીભગવાને અર્જુનની પ્રત્યે આ ગીતાશાસ્ત્રને ઉપદેશ કર્યો છે, એ પ્રમાણે ગીતાશાસ્ત્રના
દ્વિતીય અધ્યાયના આદિમાં કહેવાઈ ગયું છે. (૭૩)

અવતરણિકા:—આટલે સૂધી આ ગીતાશાસ્ત્રના અર્થને સમાપ્ત કરીને, હવે સંજય પૂર્વોક્ત
કથાના સંબંધનું અનુસંધાન કરતાં ધૃતરાષ્ટ્રની પ્રત્યે કહે છે—

સંજય ઉવાચ—**इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।**

संवादमिममश्रौपमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

શ્લોકાર્થ:—સંજય કહે છે:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! મેં સંજયે મહાનુભાવ વાસુદેવને તથા અર્જુનને
આ અદ્ભુત રોમહર્ષ સંવાદ પૂર્વોક્ત પ્રકાર શ્રવણ કર્યો છે. ૭૪

ટીકા:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! મેં-સંજયે મહાનુભાવ શ્રીવાસુદેવના તથા અર્જુનના આ પૂર્વોક્ત
ગીતાશાસ્ત્રરૂપ સંવાદને શ્રવણ કરેલો છે. એ સંવાદ અદ્ભુત છે અર્થાત્ ચિત્તને અત્યંત
નિરંમયની પ્રાપ્તિ કરનાર છે. વળી એ સંવાદ રોમહર્ષણ છે અર્થાત્ લોકવિષે અસંભાવ્યમાન
હોવાથી તથા અદ્ભુત રસવાળો હોવાથી શરીરનાં રોમને ઊભાં કરનાર છે. (૭૪)

અવતરણિકા:—ધૃતરાષ્ટ્રની શંકા:—“હે સંજય ! દૂર દેશ વિષે રહેલા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તથા
અર્જુનના મંવાદને અહીં બેઠા તે કેવી રીતે શ્રવણ કરેલો છે ? કારણ કે સમીપસ્થિત પુરુ-
ષનું જ વચન શ્રવણ કરવામાં આવે છે, એવી શંકા પ્રાપ્ત થતાં સંજય પોતાના વિષે રહેલ
સંવાદને શ્રવણ કરવાની યોગ્યતાનું કથન કરે છે:—

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानिमं गुह्यमहं परम् ।

योगं योगेश्वरात्કृष्णात्साक्षात्કथयतઃ स्वयम् ॥ ७५ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! શ્રીવ્યાસના પ્રસાદથી મેં-સંજયે આ પરમ ગુહ્ય યોગને
પોતે જ કથન કરતા એવા યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનથી, સાક્ષાત્ શ્રવણ કર્યો છે. ૭૫

ટીકા:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! શ્રીવ્યાસ ભગવાને મને પ્રાપ્ત કરેલાં જે દિવ્ય ચક્ર-શ્રોત્રાદિ છે, એ જ
શ્રીવ્યાસ ભગવાનને મારા ઉપરને પ્રસાદ છે. તે વ્યાસ ભગવાનના પ્રસાદથી મેં-સંજયે એ
સંવાદને, સાક્ષાત્ પોતાને પરમેશ્વરરૂપ કહેનારા સર્વ યોગીજનોના ઇન્દ્રિયરૂપ શ્રીકૃષ્ણભગવાન
પાસેથી સાક્ષાત્ જ શ્રવણ કરેલો છે. કાઈ પરપરાએ કરીને મેં તે સંવાદને શ્રવણ કરેલો
નથી. આટલા કથનવડે સંજયે પોતાની અહોભાગ્યતા સૂચિત કરી.

આ સંવાદ ગુહ્ય છે અર્થાત્ સર્વ શાસ્ત્રોના રહસ્યરૂપ હોવાથી હરકેઈ પુરુષની પ્રત્યે
દેવાયોગ્ય નથી. વળી તે સંવાદ પર છે અર્થાત્ મેક્ષનું સાધન હોવાથી સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે.
વળી તે સંવાદ યોગ છે અર્થાત્ નિયમપૂર્વક ચિત્તના નિરોધરૂપ યોગને હેતુ હોવાથી યોગ-
રૂપ છે અથવા જ્ઞાનયોગરૂપ છે. અહીં કેઈ મૂળ પુસ્તકમાં શ્રુતવાનિમ્ એ વચનને રથાને
શ્રુતવાનેત્ એ પ્રકારનો પણ પાઠ હોય છે. આ પાઠ પણ સમીચીન જ છે. (૭૫)

અવતરણિકા:-હવે, સંજય તે સંવાદના સ્મરણથી ઉત્પન્ન થતા પોતાના આહ્વાદનું કથન કરે છે:-

રાજન્સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય સંવાદમિમમદ્રુતમ્ ।

કેશવાર્જુનયોઃ પુણ્યં હૃણ્યામિ ચ મુહુર્મુહુઃ ॥ ૭૬ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! શ્રીકૃષ્ણના તથા અર્જુનના આ પુણ્યરૂપ અદ્ભુત સંવાદનું વારંવાર સ્મરણ કરી હું હર્ષને પ્રાપ્ત થાઉં છું. ૭૬

ટીકા:-હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો તથા અર્જુનનો આ ગીતાશાસ્ત્રરૂપ સંવાદ અદ્ભુત છે અર્થાત્ ચિત્તને વિસ્મયની પ્રાપ્તિ કરનારો છે. વળી આ સંવાદ પુણ્ય છે અર્થાત્ દેવળ શ્રવણ કરવાથી પણ સર્વ પાપોનો નાશ કરનારો છે. એવા અદ્ભુત સંવાદને હું સંજય દેવળ શ્રવણ જ કરી રહેલો નથી, કિન્તુ શ્રવણ કરેલા સંવાદને અત્યારે પુનઃ પુનઃ સંભારીને વારંવાર હર્ષને પણ પ્રાપ્ત થાઉં છું. અથવા હવ્વામિ એ શબ્દનો આ પ્રભાણે અર્થ કરવો. આ સંવાદના પુનઃ પુનઃ સ્મરણવડે વારંવાર મારા શરીરના રોમ ઉભા થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, પૂર્વે અનેક જન્મો વિષે મેં એવું શું પુણ્યકર્મ કર્યું હશે ? તથા એવો દેવો તપ કર્યો હશે ? અથવા એવું શું જ્ઞાન કર્યું હશે ? કે જેના પ્રભાવથી કૃષ્ણ ભગવાનના અને અર્જુનના સંવાદરૂપ ગીતાશાસ્ત્રને મેં શ્રવણ કર્યું છે ? તે પુણ્યવિશેષને હું જાણી શકતો નથી. (૭૬)

અવતરણિકા:-શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનની પ્રત્યે, ધ્યાન કરવા વાસ્તે, જે પોતાનું વિશ્વરૂપ નામે સશુલ રૂપ દર્શાવેલું છે, તે વિશ્વરૂપનું સ્મરણ કરતાં સંજય ધૃતરાષ્ટ્રની પ્રત્યે કહે છે:-

તત્ત્વ સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય રૂપમત્યદ્રુતં હરેઃ ।

વિસ્મયો મે મહાન્ રાજન્ હૃણ્યામિ ચ પુનઃ પુનઃ ॥ ૭૭ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! વળી કૃષ્ણ ભગવાનના આ અતિ અદ્ભુત વિશ્વરૂપનું વારંવાર સ્મરણ કરી મને મહાન્ વિસ્મય થાય છે. આ કારણથી જ હું વારંવાર હર્ષને પ્રાપ્ત થાઉં છું. ૭૭

ટીકા:-હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! શ્રીભગવાને અર્જુનની પ્રત્યે, ધ્યાન કરવા વાસ્તે દેખાડેલું જે પોતાનું વિશ્વરૂપ નામે સશુલ રૂપ છે, તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના અતિ અદ્ભુત વિશ્વરૂપ નામે સશુલરૂપના પુનઃ પુનઃ સ્મરણવડે મને મહાન્ વિસ્મય થાય છે. એ કારણથી જ હું સંજય પુનઃ પુનઃ હર્ષને પ્રાપ્ત થાઉં છું. (૭૭)

અવતરણિકા:-હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તું વારા હૃયોધનાદિ પુત્રોની વિજ્યાહિની આશાનો પરિત્યાગ કરીને આ પાંડવોની સાથે મેળાપ કર, એ અર્થ હવે સંજય ધૃતરાષ્ટ્રની પ્રત્યે કહે છે:-

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ ।

તત્ર શ્રીર્વિજયો મૃતિર્ધ્રુવા નીતિર્મતિર્મમ ॥ ૭૮ ॥

શ્લોકાર્થ:-હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! જે પક્ષમાં યોગેશ્વર કૃષ્ણ ભગવાન છે તથા જે પક્ષમાં ધનુર્ધરે ધારણ કરનારો અર્જુન છે તે પક્ષવિષે શ્રી, વિજય, મૃતિ તથા નીતિ અવશ્ય થશે, આ નીતનો મારો નિશ્ચય છે. ૭૮

ટીકા:-હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! જે યુધિષ્ઠિરના પક્ષમાં સર્વ યોગસિદ્ધિઓનો ઈશ્વર, સર્વજ્ઞ, સર્વ-શક્તિસંપન્ન તથા ભક્તજનોનાં હૃદયને નષ્ટ કરનારા ‘નારાયણ’ નામવાળા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન રહેલા છે, તથા જે યુધિષ્ઠિરના પક્ષમાં ગાંડીવ નામે ધનુષને ધારણ કરનારો ‘નર’ નામે અર્જુન રહેલો છે, તે નર-નારાયણવડે આશ્રિત યુધિષ્ઠિરના પક્ષમાં શ્રી-વિજય-ભૂતિ-નીતિ એ ચારે અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે. તેમાં રાજ્યલક્ષ્મીનું નામ શ્રી છે; શત્રુઓના પરાજય નિમિત્તક ઉત્કર્ષનું નામ વિજય છે; ઉત્તર ઉત્તર રાજ્યલક્ષ્મીની વૃદ્ધિનું નામ ભૂતિ છે; અને ન્યાયનું નામ નીતિ છે. હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! આ પ્રકરનો મારો નિશ્ચય છે. આ મારો નિશ્ચય યથાર્થ જ છે, તેથી તું વારા હુર્યોધનાદિ યુત્રોના વિજયની વ્યર્થ આશાનો પરિત્યાગ કરી, ભગવત્તરફે અનુ-ગૃહીત તથા લક્ષ્મી-વિજયાદિકાવડે યુક્ત એવા યુધિષ્ઠિરાદિ પાંડવોની સાથે મેળાપ જ કર. (૭૮)

કાંડવ્યાત્મકં શાસ્ત્રં ગીતારણ્યં યેન નિર્મિતમ્ ।

આદિમધ્યાંતપટ્ટકેષુ તસ્મૈ ભગવતે નમઃ ॥

કાલકૃત્સમો દોષો યસ્ય કંઠે લવાયતે ।

ગુણોઽપિ ઘા કલામાત્રો યસ્ય સૂપાયતે સતઃ ॥

તમહં પુરુષ વંદે વિદ્યાદોષહરં પરમ્ ।

આદિ, મધ્ય તથા અંત પટ્ટકોમાં ત્રણ કાંડવાળું ગીતાનામનું શાસ્ત્ર જેણે નિર્માણ કર્યું તે ભગવાનને નમસ્કાર હો.

કાલકૃત્વિષયમાન દોષ જેના કંઠને વિષે લવ-અલવ થઈ જાય છે અથવા જેને કલામાત્ર શુભ પશુ યોગાય છે તે વિદ્યાના દોષોને હરણ કરનારા પરમ પુરુષને હું નમસ્કાર કર છું.

આ પ્રમાણે શ્રીમાન ભગવાને ગાયેલી ઉપનિષદમાં બ્રહ્મવિદ્યાના યોગશાસ્ત્ર નામનાં પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સંવાદરૂપે “સંન્યાસયોગ” નામના અષ્ટાદશાધ્યાય ઉપર શ્રીવિદ્યમનાનંદ-સ્વામીની રચેલી “ગૃહાર્થદીપિકા” નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણપ્રેમીમંત્ર.

પરિશિષ્ટ--૧.

ત્રણ ગુણો સંબંધી માહિતી.

શ્રીભગવાને ૧૪ મા અધ્યાયમાં ત્રણ ગુણોનું સ્વરૂપ સમજાવી, ૧૭ મા અધ્યાયમાં શ્રદ્ધા, આહાર, યજ્ઞ, તપ અને દાન—એ પ્રત્યેક, અને ૧૮ મા અધ્યાયમાં ત્યાગ, જ્ઞાન, કર્મ, કર્તા, બુદ્ધિ, ધૃતિ અને સુખ—એ પ્રત્યેક ત્રણગુણવાળા કેવા હોય છે તે સમજાવ્યું છે. આ વિષયો હસ્તામલકવત્ સમગ્ર તો માટે કોષ્ટકમાં ગોઠવ્યા છે. આશા છે કે તેથી વાચનારની સુગમતા વધશે.

ગીતાના ૧૪ મા અધ્યાયના ૫ મા શ્લોકથી ૧૮ મા શ્લોક સુધીના વિષયનું કોષ્ટક.

૧	નામ.	સત્ગુણ (૫)	રજોગુણ (૫)	તમોગુણ (૫)
૨	સ્વભાવ અને સ્વરૂપ.	નિર્મળપણ હોવાથી પ્રકાશક અને દુષ્પરહિતપણ (૬)	સામાન્ય હોવાથી તુષ્ટા અને આસગ ઉપજાવે. (૭)	અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થનાર મોહ ઉપજાવે. (૮)
૩	કેવી રીતે પુરુષને બાંધે છે?	સુખના સગવડો અને જ્ઞાનના સગવડો બાંધે છે (૬)	(સકામ) કર્મ સગવડો બાંધે છે (૭)	પ્રમાદ, આળસ અને નિદ્રાથી બાંધે છે. (૮)
૪	પુરુષને શેમાં જોડે છે?	સુખમાં જોડે છે (૬)	કર્મ કરવામાં જોડે છે. (૭)	જ્ઞાનને દાદી દહને પ્રમાદમાં જોડે છે. (૮)
૫	ગુણોની વૃદ્ધિ ના ચિહ્ન.	સર્વ દારમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે સત્ગુણ વધ્યો જાય (૧૧)	લોભ, પ્રવૃત્તિ, કર્મના આરભ, અશાંતિ, ને પુષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે રજોગુણ વધ્યો જાય (૧૨)	કષ્ટ સુએ નહિ, કષ્ટ કરવાનું મન થાય નહિ, ગદ્ગલતી થવા કરે, મોહ થાય ત્યારે તમોગુણ વધ્યો જાય (૧૩)
૬	મરણ પામીને કેવી ગતિને પામે છે?	સત્ગુણવાળો ઉત્તમ જ્ઞાનીના નિર્મળ લોકને પામે છે (૧૪)	રજોગુણવાળો કર્મના સગી-ઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે (૧૫)	તમોગુણવાળો મૂઢશોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૫)
૭	ગુણોનું રૂપ	પવિત્ર, ઉત્તમ, અને નિર્મળ કામ કરવાની બુદ્ધિ થાય (૧૬) અને જ્ઞાન થાય (૧૭)	દુષ્સ્વરૂપ રૂપ મળે (૧૬) અને લોભ થાય (૧૭)	અજ્ઞાનરૂપ રૂપ મળે (૧૬) પ્રમાદ, મોહ અને અજ્ઞાન થાય (૧૭)
૮	કયા લોકોની ચોનિને પામે?	ઉપરના દેવજાતને પામે. (૧૮)	મધ્યના સ્રુષ્ટીજાતને પામે (૧૮)	નીચ ચોનિમાં જાય (૧૮)

પરિશિષ્ટ--૨ જી.

ગીતાના ૧૭ મા અધ્યાયના ૨ શ્લોકથી તે ૨૨ મા
શ્લોક સુધીના વિષયનું કોષ્ટક.

અંક	નામ	સાત્વિક	રાજસ	તામસ
૧	શ્રદ્ધા (૨)	સાત્વિકી શ્રદ્ધાવાળો દેવોને પૂજે છે. (૪)	રાજસી શ્રદ્ધાવાળો યક્ષ અને રાક્ષસોને પૂજે છે (૪)	તામસી શ્રદ્ધાવાળો પ્રેતોને અને ભૂતોને પૂજે છે. (૪)
		દેવી સંપત્તિવાળો ગણાય છે.	આસુરી સંપત્તિવાળો ગણાય છે. (૫-૬)	આસુરી સંપત્તિવાળો ગણાય છે. (૫-૬)
૨	આહાર (૭)	આયુષ્ય, સત્ત્વ, બળ, આરોગ્ય સુખ અને પ્રીતિ વધારનાર, સ્વાદવાળો, ચીકણાસવાળો, શરીરમાં ટકનાર, હૃદયને પ્રસન્નતા આપે એવો આહાર સાત્વિક ગણાય. (૮)	અતિકંટુ, ખાટો, ખારો, ઉન્નહો, તીખો, લુપ્તો, દાહ કરનારો, દુઃખ, શોક અને રોગ કરનારો આહાર રાજસ ગણાય છે. (૯)	કચ્ચો, પાકો, રસ વિનાનો, દુર્ગન્ધવાળો, ટાઢો, એકો, યજ્ઞમાં હોમાવાને નાલાયક. પરમેશ્વરને સમર્પણ કર્યા વગરનો આહાર તામસી ગણાય છે. (૧૦)
૩	યજ્ઞ	ફળની ઇચ્છા રાખ્યા વગર માત્ર કર્તવ્યબુદ્ધિથી શાસ્ત્રે કહેલીરીતે કરેલો યજ્ઞ અથવા કોઈ પણ કાર્ય, એ સાત્વિક ગણાય છે. (૧૧)	અયુક્ત ચોક્કસ ફળ મનમાં રાખી તેની પ્રાપ્તિ માટે, ફલ માટે, મોહથી પ્રેરાઈને કરેલો યજ્ઞ અથવા કોઈપણ કામ, એ રાજસ ગણાય છે. (૧૨)	વિધિ વિનાનો, અનુદાન વિનાનો, મન અને દક્ષિણા વિનાનો, અને શ્રદ્ધા વિનાનો યજ્ઞ અથવા કોઈપણ કામ, એ તામસ ગણાય છે. (૧૩)
૪	તપના ભેદ	શરીરનું	વાણીનું	મનનું
૫	તપના ભેદનાં લક્ષણ	દેવ, બ્રાહ્મણ, ગ્રહ, અને આત્મનું પૂજન, પવિત્રતા, સરળતા, અહમ્યથ અને અર્હિસા, એ શરીરનું તપ કહેવાય છે. (૧૪)	કોઈને સંતાપ ન કરે એવું, સાચું, વ્હાણું, કંદ્યાણું કરનાર, તેમજ વેદાદિનો અભ્યાસ, એ વાણીનું તપ કહેવાય છે. ૧૫	મનની પ્રસન્નતા, સૌમ્યપણું, મીન, મનનો નિઝલ અને અંતઃકરણની શુદ્ધિ, એ મનનું તપ કહેવાય છે ૧૬
૬	તપ	ફળની આશા રાખ્યા વગર સ્થિર મિત્તવાળો પુરૂષ ત્રણ પ્રકારનું કરેલું તપ, એ સાત્વિક કહેવાય છે. (૧૭) સ્થિર.	ફલવડે સંકાર, માન કે પૂજા માટે કરેલું તપ, એ રાજસ તપ કહેવાય છે. (૧૮) ચળ અને અસ્થિર હોય છે.	વિવેક વગરના દુરાગ્રહ વડે પોતાને પીડા કરનાર અને પારકાનો નાશ કરનાર તપ, એ તામસ તપ કહેવાય છે. (૧૯) વ્યર્થ નામ છે.
૭	દાન	દેશ, કાળ વિચારી અને સામો ઉપકાર ન કરે એવા યોગ્ય ખાતરે દાન દેવુંજ નોંધએ, એ સાત્વિક દાન કહેવાય છે. (૨૦)	દાન લેનાર પાછો કોઈ દહાડો સામો ઉપકાર કરશે અથવા તેણે કરવોજ નોંધએ એવી ધ્રુવથી અને કચવાતા મને આપેલું દાન, એ રાજસ દાન કહેવાય છે. (૨૧)	અપવિત્ર દેશકાળમાં, જરા પણ સંકાર કર્યા વગર અથવા તો દાન લેનારનો તિરસ્કાર કરીને, અથવા તો આપતરે દાન આપવું, એ તામસ દાન કહેવાય છે. (૨૨)

પરિશિષ્ટ ૩ જી.

ગીતાના ૧૮ મા અધ્યાયના શ્લોક ૫ થી ૯ સુધીના અને શ્લોક
૧૯ થી તે ૩૯ સુધીના વિષયોનું વિગતવાર કોષ્ટક.

અંક	નામ	સાત્વિક	રાજસ	તામસ
૧	ત્યાગ.	શસ્ત્રે કહેલાં નિત્યકર્મ કર્તવ્ય બુદ્ધિથી કરતા, ફળ અને સંગનો ત્યાગ, તે સાત્વિક ત્યાગ. (૫-૬-૮)	કાયાને દુઃખ પડે છે એવા ભયથી નિત્યકર્મો છોડી દેવાં, તે રાજસ ત્યાગ. (૮)	મોહથી નિત્ય કર્મો કરવાન છોડી દેવાં, તે તામસ ત્યાગ (૭)
૨	જ્ઞાન (૧૯)	જેનાથી સર્વ જૂઠાં જૂઠાં પ્રાણીઓમાં એક અખંડ ભાવ જોવાય, એ જ્ઞાન સાત્વિક કહેવાય. (૨૦)	સર્વ પ્રાણીઓનાં જૂઠાં જૂઠાં ખતાવનાર જ્ઞાન, એ રાજસ કહેવાય. (૨૧)	એકજ કાર્યમાં પરિપૂર્ણ અર્થ ની માફક નિશ્ચયવાળું, યુક્તિ વિનાનું, તત્વાર્થ શૂન્ય અં. અરૂપ એવું જ્ઞાન, તામસ કહેવાય. (૨૨)
૩	કર્મ (૧૯)	સંગ વિનાનું નિત્યકર્મ, રાગ દ્વેષ વિના ફળની ઇચ્છા નહિ રાખનાર પ્રરૂપે કરેલું કર્મ સાત્વિક. (૨૩)	કામનાવાળાએ અને બળકાર વાળાએ બહુ ક્લેશ આપનારું કરાયેલું કર્મ તે રાજસ. (૨૪)	બંધનકારક, નાશકારક, હિંસ ત્મક, ગભ ઉપરાંતનું મોહર્થ આરંભેલું કર્મ તે તામસ (૨૫)
૪	કર્તા (૧૯)	નિષ્કામ, કર્તા નહિ કહેવડાવ- નારો, ધીરજ અને ઉત્સાહ- વાળો, સિદ્ધિ અસિદ્ધિમાં નિર્વિકાર હોય તે કર્તા સાત્વિક. (૨૬)	મમતાવાળો, કર્મ ફળની ઇચ્છા રાખનાર, ક્ષાણી, પારકાને પીડા કરનારો, અપ- વિત્ર, હર્ષ શોકવાળો કર્તા રાજસ. (૨૭)	ચંચળ ચિત્તવાળો, નાશન જડ, શક, પારકાને હુકસા કરનારો, આળસુ, રોતસ મંદ કર્તા તે તામસ. (૨૮)
૫	બુદ્ધિ (૨૯)	જેનાથી પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ, કાર્ય અકાર્ય, ભય અભય, બંધ મોહા જણાય તે બુદ્ધિ સાત્વિકી. (૩૦)	જેનાથી ધર્મ, અધર્મ, કાર્ય અકાર્ય જોડી રીત જણાય તે બુદ્ધિ રાજસી. (૩૧)	અધર્મને ધર્મ માને તથા બીજા સર્વ અર્થોને ઉચ્ચ માને તે બુદ્ધિ તામસી. (૩૨)
૬	ધૃતિ (૨૯)	જે ધૃતિવડે યોગથી અચલિત મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયા ધારણ કરાય તે સાત્વિકી. (૩૩)	જે વડે ધર્મ, કામ અને અર્થને પ્રરૂપ ધારણ કરે તે, પ્રસંગે ફળને ઇચ્છે છે તે ધૃતિ રાજસી. (૩૪)	જે વડે નિદ્રા, ભય, શોક વિવાદ અને મદને દુર્મુદ્ધિ પ્રરૂપ છોડતોજ નથી તે ધૃતિ તામસી. (૩૫)
૭	સુખ (૩૬)	આત્મબુદ્ધિ પ્રસાદથી ઉત્પન્ન થતું જે સુખ, આરંભમાં વિષ જેનું પશુ પરિણામમાં અમૃત જેનું છે તે સુખ સાત્વિક. (૩૭)	વિષય અને ઇન્દ્રિયના સંયો- ગથી ઉપજેલું જે સુખ, આરં- ભમાં અમૃત જેનું પશુ પરિણામે વિષ જેનું છે તે સુખ રાજસ. (૩૮)	જે આરંભમાં અને પરિણામ- માં બુદ્ધિને મોહ ઉપજાવે એવું, તથા નિદ્રા, આળસ અને પ્રમાદથી ઉપજેલું છે તે સુખ તામસ. (૩૯)

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં આવેલા પારિભાષિક શબ્દોનો અકારાદિ અનુક્રમથી કોશ.

અકૃતામ્યાગમ-નહિ કરેલા કર્મના કૃણની પ્રાપ્તિ. શાસ્ત્ર-
કારો એને એક જલનો દોષ માને છે. એએ
દેહને આત્મા માને છે અને કહે છે કે, 'મત્સ્યમૂતસ્ય
દેહસ્ય પુનરાગમનં ક્રુતઃ ભસ્મ યથેલા દેહનો કૃત્રીને જન્મ
કયાંથી થાય ?' ને દેહને આત્મા માનીએ અને તેનો
પુનર્જન્મ માનીએ નહિ તો એક જ દિવસે જન્મેલા
બે ભાગમાં એક સોનાના પારણામાં ઝૂંચે અને બીજાને
સુવા માટે ગોદડી પણ ન મળે. આને કયા કર્મનાં કૃણ
માનવાં ? પુનર્જન્મ નહિ માનનારાના મત પ્રમાણે
જલકૃત કહેતાં નહિ કરેલા કર્મનાં કૃણનો અવ્યાગમ કહેવાં
સન્નિપ્રમાણ નામનો દોષ અહીં આવે.

અગ્નિહોત્ર-એક જલનો અગ્નિમાં કરવામાં આવતો હોમ.
આ હોમ સવારે તથા સાંજે પ્રત્યેક પ્રાસણ કરેલા
જલને અને તે હોમ હોમનારો અગ્નિહોત્રી કહેવાય છે.

અણુપરિમાણ-આત્મા અણુના જેવો છે. આમ માન-
નારાએ આત્માને અણુપરિમાણ કહે છે. આ મત
સાંખ્યનો અને વૈશેષિકનો છે.

અત્પન્તમાવ-મૃત, અવિધ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણ
કાળમાં જેનો અભાવ હોય તે. જેમ વાણિવે રૂપનો,
વંશાવિષે પુત્રનો અને આકાશવિષે પુષ્પનો અત્યંત
અભાવ છે-સર્વથા છે જ નહિ.

અદૃશ્ય -પરલોકસંબંધી ભય, શાસ્ત્રોક્ત કર્મ નહિ કરે-
વાથી અને નિષિદ્ધ કર્મ કરવાથી નરકાદિકમાં પડ-
વાનો ભય.

અદૃશ્ય-પારલૌકિક અર્થ (સ્વર્ગાદિક લોક).

અધિકરણ-આધાર; આશ્રય. 'પૃથ્વીપર ધરો છે,' એ
વાક્યમાં ધરાનું અધિકરણ-આધાર-પૃથ્વી છે.

અપાતોષ-અયુક્તમાં અયુક્ત શબ્દોનો આરોપ કરવા તે.
ઉદાહરણ-નિર્ણય પ્રકારમાં અજ્ઞાનનો તથા તેનાં કાર્ય-
રૂપ જન્મનો આરોપ કરવો તે.

અપ્યાસ-ક્રાંતિ, જ્ઞાન, ભ્રમ. બીજમાં રૂપાનું જ્ઞાન-ક્રાંતિ
થતું તે. આ અપ્યાસ બે પ્રકારનો છે: જ્ઞાનાપ્યાસ અને
અર્થાપ્યાસ. આમાં અર્થાપ્યાસના છ ભેદ છે:- ૧ કેવળ
સંબંધાપ્યાસ; ૨ સંબંધસહિત સંબંધીનો અપ્યાસ;
૩ કેવળ ધર્માપ્યાસ; ૪ ધર્મસહિત ધર્મીનો અપ્યાસ;
૫ અન્યેનાપ્યાસ અને ૬ અન્યત્રસાપ્યાસ, એમ
છ ભેદ છે. અનિત્ય એવા દેહમાં આત્માનો અપ્યાસ

થવો, તે કેવળ સંબંધાપ્યાસ કહેવાય છે. આત્મામાં
અનાત્માનો તથા સ્વરૂપનો જે અપ્યાસ થવો,
તે સંબંધસહિત સંબંધીનો અપ્યાસ કહેવાય છે. સ્વૃષ્ટ
શરીરના ગોરવપણાનો તથા ઉદ્વિગ્ના હરીતાદિ ધર્મનો
આત્મામાં અપ્યાસ થવો, તેનું નામ કેવળ ધર્માપ્યાસ.
અંતઃસ્ફુર્તિ કર્તાપણા અર્થિક ધર્મનો અને સ્વરૂપનો
જન્મનો આત્મામાં ધર્માપ્યાસ થવો, તે ધર્મસહિત
ધર્મીનો અપ્યાસ. લોક અને અજિની પેટે આત્માને
વિષે દેહાદિક અનાત્માનો અને દેહાદિ અનાત્માને વિષે
આત્માનો અપ્યાસ, તે અન્યેનાપ્યાસ છે. બીમાંથી
એકનો બીજાને વિષે અપ્યાસ, તે અન્યત્ર અપ્યાસ
કહેવાય છે. આ સિવાય બીજા પણ તેના ભેદ છે.

અનાત્મા-આત્મા નહિ તે. મન, ઉદ્વિગ્ન, શરીર વગેરે
અનાત્મા કહેવાય છે.

અનિર્વચનીય-વચનથી કહી શકાય નહિ તે.

અવગત-સર્વમાં વ્યાપીને રહેનારો પદાર્થ. ધરો છે, ટોપ
છે, તપેરું છે વગેરે પદાર્થોમાં અસ્તિત્વવાચક છે' શબ્દ
અનુભવ છે; તેમ ઉત્તર પણ સર્વ પદાર્થોમાં વ્યાપક
હોવાથી અનુગત કહેવાય છે.

અવપત્તિ-અસિદ્ધિ.

અવપલ્લવિ-ઉપલબ્ધિ કહેવાં જણવું, દેખાવું, જ્ઞાન વગેરે
અને તેનો અભાવ તે અવપલ્લવિ. જેમ કે ધરો નથી,
કારણ કે તે જોવામાં આવતો નથી. આવું નામ અવ-
પલ્લવિ પ્રમાણે. વેદાન્તીઓ અને મીમાંસાકો આને
સ્વતંત્ર પ્રમાણ માને છે.

અત્માન-જેનાથી અનુચિતિ થાય તે અનુમાન કહેવાય.
સિંગપરામર્શન અનુચિતિ થાય છે, માટે સિંગપરા-
મર્શને અનુમાન કહેવામાં આવે છે. ધ્માદિકત્વ જે
જ્ઞાન તે સિંગપરામર્શ. કારણ કે ધ્માદિકત્વ જ્ઞાન
અનુચિતિમાં કારણરૂપ છે. માટે અગ્નિ વગેરેનું જ્ઞાન
અનુચિતિ કહેવાય છે. અનુચિતિનું કારણ ધ્રુમજ્ઞાન
છે. ધ્રુમ અગ્નિનું સિંગ છે. જ્યાં જ્યાં ધ્રુમ હોય ત્યાં
ત્યાં અગ્નિ હોય, આવા સહચારી નિયમને અનવધ-
વ્યાપ્તિ કહે છે. મનુષ્ય પ્રથમ પાકાણામાં અગ્નિને
જુલે છે, તેથી જ્યાં ધ્રુમ હોય ત્યાં અગ્નિ હોય એવા
તેના સ્વાભાવિક સંબંધને જાણે છે. આ સંબંધ વ્યાપ્તિ-
સંબંધ કહેવાય છે. રસોડામાં થયેલું ધ્રુમનું તે

પ્રથમ જ્ઞાન, પર્વતાર્થિક ઉપર થયેલું ધર્મનું જ્ઞાન બીજું જ્ઞાન અને પ્રથમ જાહેરી પ્રમાણિતી વ્યાપ્તિને સંભારીને પર્વત ઉપર ફરીને પ્રમાણનો પરામર્શ કરે છે તે ત્રીજું જ્ઞાન. આ વિષયપરામર્શ અનુભવિતું કારણ છે, માટે તે અનુમાન કહેવાય છે.

અનુમાદ-જે વાત કહી દેાય તેને જ ફરીથી કહેવી તે; અથવા તે જ વાત પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધિ દેાય તેને જ ફરીને કહેનારું વાક્ય. જેમ અગ્નિ તાદનેા વિરોધી છે, એ વાત સૌ પ્રત્યક્ષ જાણે છે, છતાં તેને માટે કહેવામાં આવે કે, 'અગ્નિર્હિમસ્ય મેષજ્વ અગ્નિ તાદનું અધિક છે,' આ અનુવાદ કહેવાય છે.

અનુમાન-વિધિપૂર્વક કર્મ કરવું, ક્રિયામાં લાવવું.

અન્તરક્ષાપાત્ર-અન્તરનાં (સમીપનાં) સાધન. આત્મજ્ઞાનને માટે વિચાર, વૈરાગ્ય, ભક્તિ વગેરે સાધન અન્તરજ સાધન છે.

અન્યોન્યભાવ-અન્યે. અન્યમાં એક બીજાને જે અભાવ તે. જેમ ધટ (ધટો) એ પટ (વસ્ત્ર) નથી અને પટ એ ધટ નથી.

અન્વેષણ-રોખન કરવું, શોધવું તે.

અપદ્વીતસપ્તમદ્વામૃત-એકઠાં નહિ થયેલાં પચમદ્વાભૂતો. તે ઈશ્વરની ઈશ્વરથી પરાપર એકઠાં થાય છે, ત્યારે પચીસજી કહેવાય છે.

અપવાદ-શકમાં અજ્ઞાનનો તથા તેનાં કાર્યનો આરોપ કરવામાં આવે છે, તેનો નિષેધ કરવા તે.

અપારમાર્થિક-મિથ્યા, ખોટું વગેરે.

અપૌત્તવ્ય-પુરુષે નહિ રચેલા તે. જે કોઈ પણ પુરુષે રચેલા નથી, માટે અપૌત્તવ્ય કહેવાય છે.

અપ્રવક્ષ-અધિકાર, અજ્ઞાન.

અપ્રવૃત્તિ-કાર્યમાં મટતિ કરવી નહિ તે. નિવૃત્તિ, આંતિ. અભિનિવશ-અમુક કાર્ય કરવા માટે મનનો આશ્રય, મનની આસક્તિ.

અમિષ્યંજક-જાણનાર.

અમ્યદય-આ લોક તથા પરલોક સબંધી ઉત્પત્તિ.

અર્ચનાદ-નિંદા અથવા સ્તુતિને કહેનારાં વાક્ય

અર્ચાવતિ-પ્રમાણનો એક પ્રકાર. જેવાથી કહા વચર પણ અર્ચની સિદ્ધિ થઈ દેાય તેવું પ્રમાણ જેમને આ દેવદત્ત સરીરે ભરો છે, પણ દિવસે ભોજન કરેતો નથી. અર્ધ ભડાપણું ભોજન કર્યા વચર સંભવતું નથી માટે તે (ભડાપણું) રાત્રિભોજનનો આલેખ કરે છે અર્થાત્ ભડાપણું રાત્રિ ભોજનથી સિદ્ધ થાય છે.

અવિષા-મહિન સવચુક્રાણી પ્રકૃતિ.

અવ્યાકૃતમણ-નામરૂપરહિત પ્રણ.

અચના-હુધા (ભૂખ).

અચ્ચત્-પીંચણાનું વક્ષ અથવા તે આવતી કાલે નહિ રહેનારો નારાયણ પદાર્થ.

અસમવાયિ કારણ-કાર્યની સાથે અથવા તે કારણની સાથે એક અર્થમાં સાથે રહીને જે કારણ દેાય તે અસમવાયિ કારણ. જેમકે વસ્ત્રરૂપી એક કાર્યમાં તેના અવયવરૂપ તંતુઓના (તાંતણાઓના) સંયોગ તે વસ્ત્રનું અસમવાયિ કારણ છે. અર્થાત્ વસ્ત્રરૂપ કાર્યની સાથે એક પદાર્થમાં જ તંતુઓ સમવાય-સંબંધવડે રહેલા છે; છતાં વસ્ત્રરૂપી કાર્યમાં તંતુ-સંયોગાત્મક કારણ, અસમવાયિ કારણ કહેવાય છે. કારણની સાથે અસમવાયિ કારણ આ પ્રમાણે છે:- પટરૂપણું (વસ્ત્રના રૂપણું) તંતુરૂપ (તાંતણાઓનું રૂપ) અસમવાયિ કારણ છે. અર્થાત્ તંતુરૂપ કારણ છે અને પટરૂપ કાર્ય છે. પટરૂપમાં અસમવાયિ કારણભૂત પટની સાથે તંતુરૂપ એક અર્થમાં સમવેત છે, અર્થાત્ સમવાય સંબંધથી જોડાયેલ છે, છતાં તંતુરૂપ, પટરૂપ પ્રતિ કારણ છે, માટે પટરૂપમાં તંતુરૂપ તે અસમવાયિ કારણ છે.

અસાધારણર્થ-જે ધર્મ અમુક ભતિપરતે નિર્માણ કરેલો હોય તે. જે તથા યાત્રા અધારવા, દાન લેવું અને યજ્ઞ કરાવેલો, આ પ્રાદાણનો અસાધારણ ધર્મ છે; પ્રભુનું રક્ષણ કરવું, આ ક્ષત્રિયનો અસાધારણ ધર્મ છે; વ્યાપાર, એતિવાદી વગેરે કરવા, એ વૈશ્યનો અસાધારણ ધર્મ છે અને ત્રણે વર્ણોની સેવા કરવી, આ શૂદ્રનો અસાધારણ ધર્મ છે.

આગમાપાયો-ઉત્પત્તિમ્મન તથા નાશવાનું પદાર્થ.

આત્યન્તિક-અતિશય, ઘણું.

આપારાપેય-પૃષ્ઠીપર ધરો છે, તેમાં પૃષ્ઠી આધાર છે અને ધરો આધેય છે.

આધિવૈતિક દુર-દેવતાઓના વરૂંથી ઉઠરી આવેલી અતિરહિ, અનારહિ, વિભ્રાણો પાવ, પૃષ્ઠીકમ વગેરેથી થતારી પીડા.

આધિભૌતિક દુર-પોતાનાં સરીરથી બિત ચાર-ચતુ તથા દ્વિસક પ્રાણીઓ વરૂંથી થતારી પીડા.

આધ્યાત્મિક દુઃખ-સ્વલ તથા સૂક્ષ્મ સરીરમાં થયેલી વ્યાધિઓની અને વ્યાધિઓની પીડા.

આચરણ-શ્રદ્ધા નથી અને તેનું જ્ઞાન પણ થતું નથી, આવા વ્યવહારનું જે કારણ તે આવચર-અજ્ઞાનની છે પ્રકારની યાજિ છે. એક અસત્વાપાદક અને બીજી

અજ્ઞાનાપાદક. આ ધનને આવરણ કહે છે. 'વસ્તુ નથી' આવી પ્રતીતિ કરાવનારી શક્તિ અસત્ત્વાપાદક કહેવાય ॥ અને 'વસ્તુનું જ્ઞાન થતું નથી' આવી પ્રતીતિ કરાવનારી અજ્ઞાનની શક્તિ અજ્ઞાનાપાદક કહેવાય છે. અર્થાત્ 'અજ્ઞ નથી' આવા વ્યવહારની હેતુભૂત અજ્ઞાનની અસત્ત્વાપાદક શક્તિ છે અને 'મને પ્રજ્ઞનું જ્ઞાન નથી' એવી રીતના વ્યવહારની હેતુભૂત શક્તિ, અજ્ઞાનાપાદક શક્તિ કહેવાય છે. આ ધનને શક્તિનું નામ આવરણ શક્તિ છે.

આટલિ-પુનર્જન્મ.

દુષ્ટિકા-સખી.

દુષ્ટસાધનતાજ્ઞાન-સ્વર્ભાદિ ઈષ્ટ વસ્તુના સાધનપણ્યનું જ્ઞાન.

દત્તમણ-ઉપરથી નિકળતું તે. પ્રાણોત્ક્રમણ-પ્રાણનું ઉપરથી (એકલે પ્રદારકમાંથી) નિકળતું તે.

દત્તપાપ-દત્તપત્ત કરવા યોગ્ય પદાર્થ. ધટપટ વગેરે ઉત્પાલ કહેવાય છે.

દત્તર્થચચન-સામાન્યવચન.

દુષ્માન-પ્રમાણનો એક પ્રકાર. ઉપમિતિના કરણને ઉપમાન કહે છે. કોઈ નગરવાસીને પૂછે કે 'રોજ' કેવા હોય? ત્યારે તે કહે કે ગાયના જેવા. જેથી નગરવાસી વનવાસીના વાક્યાર્થનું સ્મરણ કરતો કરતો વનમાં જાય અને ત્યાં ગાયના જેવા શરીરવાળા 'રોજ'ને જોઈને રોજનું જ્ઞાન સંપાદન કરે (અર્થાત્ રોજને ઓળખે) તેનું નામ ઉપમાન જ્ઞાન.

દુષ્ણક-જાણનારો.

દુષ્ણર્જન-ઔણ્ય વિશેષણ; યુષ્મ નહિ તે.

દુષ્ણદાનવપાદેય-માદીનો ધરો ઉપાદેય છે ને તેમાં માદી ઉપાદાન કારણ છે.

દુષ્ણદાનકારણ-જે કારણ કાર્યને ઉત્પન્ન કરીને તે કાર્યની સાથે જ રહે તે. માદી ધરોનું ઉપાદાન કારણ ॥ અને સુચર્ય કંઈ કંઈક વગેરેનું ઉપાદાન કારણ છે.

દુષ્ણપિ-એક રૂપમાં રહેલા પદાર્થને બીજા રૂપમાં પ્રકાશ કરનારો ધર્મ. ઈશ્વરની ઉપાધિ માયા છે. તે એક આપેક્ષિક ને વ્યાપક છે, તેથી ઈશ્વર એક અને વ્યાપક છે; અને જીવની ઉપાધિ અવિદ્યા છે, તે અનેક પ્રકારની છે અને પરિચિત્ત (આધવાળી) છે, તેથી જીવ અનેક પ્રકારનો અને પરિચિત્ત છે.

દુષ્ણસનાકાવટ-ઉપાસનાનો વિભાજ.

દુષ્ણસુદિ-ત્યાગ કરવાની છુદ્ધિ.

દુષ્ણન્તિક-અવશ્ય વનાર, ચોટાની સત્તાથી વ્યારેકું

ધર્મ-ઉત્તેષણ (ઉચ્ચે ફેંકવું), અપેક્ષણ (નીચે ફેંકવું), આદ્યન (સફેદી લેવું), પ્રસારણ (ફેલાવવું) અને અમન (જીવ), આ પાંચ કર્મે કહેવાય છે.

કર્મકાવટ-કર્મકાંડનો વિભાજ.

કામ્યકર્મ-સી, પુત્ર, ધન વગેરેની કામના માટે કરવામાં આવતાં કર્મે.

કારણ શરીર-અજ્ઞાનથી-અવિદ્યાથી થયેલું શરીર. જગત્ત્વ અવસ્થામાં 'હું ફેલાઈ જાયું નથી', 'મને ફેલાણું જ્ઞાન નથી' વગેરે અનુભવનો જે વિષય, તેનું નામ અજ્ઞાન. સ્વપ્નમાં પણ અજ્ઞાન જ કારણ છે. સુષુપ્તિ અવસ્થામાંથી ઉઠ્યા પછી પણ 'હું ધણે સમય સુતો,' 'મને કંઈ પણ જ્ઞાન ન હતું' વગેરે અજ્ઞાનનો વિષય છે. આ પ્રમાણે અજ્ઞાનથી થયેલું શરીર, કારણ શરીર કહેવાય છે.

કારણિયત્વ-કારણવાપણું.

કારીરીદિ-જળની ટુકિની કામનાથી કરવામાં આવતો યાજ.

કુસીડ-વ્યાજ. પૈસા આપીને તેના ઉપર વધારો લેવો તે.

કૃત્તવિપ્રણાચ-કરેલાં કર્મોના નાશ. આ શાસ્ત્રમાં એક જલનો દોષ કહેવાય છે. જો પુનર્જન્મ માનવામાં ન આવે તો કરવામાં આવતાં કર્મોથી રૂપ કર્મે નિષ્ફળ થઈ પડે અને તેથી કર્મોધર્મરૂપ કર્મનું પ્રયોજન રહે નહિ.

કૃત્તિકવ્યાય-પ્રાણલો પછી સ્નાન કરવા નથી તો શ્દ્ધ શા માટે સ્નાન કરે? આવી રીતની કહેવત.

કોસકાર-રેશમ બનાવનારો એક જલનો જીવડો.

ક્રિયામાણ-જ્ઞાન યથા પહેલાં તથા જ્ઞાન યથા પછી વર્તમાન શરીરવડે કરવામાં આવતાં કર્મે.

ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી-વિજ્ઞાનને ક્ષણિક માનનારા પુરોષો. તેઓ માને છે કે મનનો વ્યાપાર છુદ્ધિને આધીન છે, માટે છુદ્ધિ જ અનરૂપ થાય છે, અને છુદ્ધિ એજ આત્મા છે. એટલા પદાર્થો જગતમાં છે તે સર્વે વિજ્ઞાનના આધાર છે અને વિજ્ઞાન પ્રકાશરૂપ છે તથા તેની ક્ષણે ક્ષણે ઉત્પત્તિ તથા નાશ યથા કરે છે. પૂર્વ વિજ્ઞાનના જેવું જ બીજું વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું કે પૂર્વ વિજ્ઞાનનો નાશ થાય ॥ અને ત્રીજું વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ યથા પછી બીજું વિજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. આ પ્રમાણે નદીના પ્રવાહની જેમ વિજ્ઞાનની ધારા પણ ઉત્તરોત્તર વહાજ કરે છે.

સ્વાતિ-પાંચ પ્રકારની છે. ૧ અનત્સ્યાતિ, ૨ આત્મસ્વાતિ, ૩ અન્યસ્વાતિ, ૪ અસ્વાતિ, અને ૫ અનિવૈચનીયસ્વાતિ આ પચાતિઓમાં શિત્ર શિત્ર મત છે. ત્યાં રત્નનુંમાં સર્પ અને હાપમાં રૂપું છે, વગેરે જમ થાય છે, ત્યાં મત તરીકે પચાતિઓ કહેવામાં આવે છે. ઉપર દર્શાવેલા ભમને અન્યવાદી અસ્વાતિ કહે છે; ક્ષણિક-વિજ્ઞાનવાદી આત્મસ્વાતિ કહે છે; ન્યાય તથા વેશેષિક મતવાળા અન્યસ્વાતિ કહે છે, સાંખ્ય અને પ્રસા-

મત પણ યુક્તિહીન છે. “જા સર્વ છે” એ જ્ઞાનમાં પ્રથમ અંશ ‘જા’ છે, તે રંગભૂતું સામાન્ય જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે, અને સર્વ છે આટલો અંશ પ્રથમ દીઠેલા સર્વનું રમરણજ્ઞાન છે. એ અપ્રમાતિવાદીનું મત છે. ત્યાં પ્રથમ દીઠેલા સર્વનું રમરણ માનીએ નહિ તો સન્ન્યુષ રંગભૂતી પુરુષને કાચ થયો અને ભવથી નાસી જઈ વગેરે બને નહિ, માટે સન્ન્યુષ રંગભૂત પ્રદેશમાં જ સર્વની પ્રતીતિ થાય છે, પરંતુ પ્રથમ દીઠેલા સર્વની રચ્ચિતિ નથી. અથવા તો રંગભૂત વિશેષરૂપે કરીને ચર્ચાર્થ જ્ઞાન થયા પછી એક જ્ઞાન થાય છે કે-મને સર્વમાં રંગભૂતની પ્રતીતિ મિથ્યા થઈ હતી. એ જ્ઞાનથી પણ રંગભૂતમાં જ સર્વની પ્રતીતિ થાય છે, પરંતુ પ્રથમ જોયેલા સર્વની રચ્ચિતિ થતી નથી અને “જા સર્વ છે.” એમાં એ જ્ઞાન નહિ, પણ એ જ જ્ઞાન પ્રતીતિ થાય છે. કારણ કે એક સમયે અંતઃકરણથી રચ્ચિતરૂપ અને પ્રત્યક્ષરૂપ એ જ્ઞાન થવાનો સંભવ નથી. માટે અપ્રમાતિ મત પણ અત્યવ અધોગય છે. અપ્રમાતિએવિષે સ્વારાજ્યસિદ્ધિ વગેરે ક્ષેત્રોમાં વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે.

અનિર્વચનીયસ્થાતિતું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે.-
અંતઃકરણની વૃત્તિ નેત્રદ્વારા બહાર નિકળીને વિષયના સમાન આકારને ધારણ કરે છે. તે વૃત્તિથી વિષયનું આકારણ બંધ થઈને તે વિષયની પ્રતીતિ થાય છે. ત્યાં સ્પર્શદિકનો પ્રકાશ પણ સંક્રાંત્ય હોય છે; કારણ કે પ્રકાશ વગર પદાર્થની પ્રતીતિ થતી નથી. ત્યાં રંગભૂતમાં સર્વનો ભ્રમ થાય છે ત્યાં અંતઃકરણની વૃત્તિ નેત્રદ્વારા નિકળે ॥ અને તેના રંગભૂત સાથે સંબંધ પણ થાય છે. પરંતુ તેમાં તિમિર વગેરે દોષ પ્રતિબંધક છે; તેથી, રંગભૂતના સમાનાકાર વૃત્તિનું સ્વરૂપ થાય નહિ અને રંગભૂતનું આકારણ થશે નહિ. આ રીતે આકારણ બંધનું નિમિત્તવૃત્તિનો વિષયની સાથે સંબંધ થવાથી પણ જ્યારે રંગભૂતનું આકારણબંધ થાય નહિ, ત્યારે રંગભૂત ચેતનમાં રહેલી અવિદ્યામાં ફોલ થઈને તે અવિદ્યા સર્પાકાર પરિણમીને પામે છે. તે અવિદ્યાનું કાર્ય સર્વ સત્ હોય, તો રંગભૂતના જ્ઞાને તે સર્વને બાધ થાય નહિ; અને રંગભૂતનું જ્ઞાન થયા પછી તે સર્વને બાધ થાય છે. તેથી અવિદ્યાનું કાર્ય સર્વ સત્ નથી; અને અવિદ્યાનું કાર્ય સર્વ અસત્ હોય તો વંધ્યાપુત્રની જેમ તેની પ્રતીતિ થાય નહિ, પરંતુ પ્રતીતિ થાય ॥ માટે અસત્ પણ નથી, પરંતુ સત્થી તથા અસત્થી વિશક્ષણ અનિર્વચનીય છે. બીજા વગેરેમાં રૂપા વગેરે પણ એ પ્રમાણે જ ઉત્પન્ન થાય છે, ને તે અનિર્વચનીયસ્થાતિ કહેવાય છે.

ગુણ-અણુહી.

ગુણ-શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, બોધ, સંખ્યા, પરિમાણ, પૂર્ણત્વ, સંયોગ, વિશાળ, પરત્વ, અપરત્વ, શુભત્વ, દ્રવત્વ, રોહત્વ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ ને સંસ્કાર આ ચોવીસ શુદ્ધ કહેવાય છે.

ગુણસદ-પ્રત્યક્ષમાં વિરુદ્ધ જણાતાં છતાં શુદ્ધનો આરોપ કરીને કહેવું તે. જેમ આ દેહાદેશ સિદ્ધ છે. આમાં સિદ્ધને જેમ પૂછ્યું તથા સરીરે વાળ વગેરે હોય છે, તેમ દેહારને પૂછ્યું તથા વાળ વગેરે હોતાં નથી, માટે પ્રત્યક્ષ રીતે આ વાક્યમાં બાધ છે. પરંતુ અર્થ દેહારને ને સિદ્ધ કહ્યો ॥ તે સિદ્ધના શોધે, કોઈ આદિ શુદ્ધનો દેહારમાં આરોપ કરીને દેહારને સિદ્ધ કહ્યો છે, માટે શુદ્ધવાદ છે.

ગોષ્ઠીપ્રાદિકામ્યાય-અકેમી માયનું શિબનું પકડીને આ અમુક માય, આ અમુક માય, એમ કહીને પ્રત્યેક માય દેખાડેલી તે.

ચિદ્રાખાસ-ચિત્ત કહેવાં ચેતન્યપ્રકાર, તેનાં સર્વ લક્ષણ જ્ઞાનમાં હોય નહિ, છતાં જે ચિદ્ગતી (ચેતન્યની) જેટ જાણે તે.

જાગૃત્વસ્યા-ઈન્દ્રિય જ્ઞાનના સંસ્કારનો આધારકાળ.

સૌવચ્ચિકિ દેહાદિક પ્રપંચની પ્રતીતિ થયા છતાં પણ પ્રકરસ્વરૂપે રહેવું તે.

જ્ઞાનમૃતિકા-શુભેચ્છા, સુનિચારણા, વતુમાનસા, સત્તા-પતિ, અસંસક્રિત, પદાર્થોભાવિની અને તુરીયગા, આ સાવ જ્ઞાનમૃતિકાઓ છે. પૂર્વ જન્મમાં અથવા તો આ જન્મમાં નિષ્કામ કર્મ કરવાથી તથા જ્ઞાપસના કરવાથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય અને ચાર સાધનો સંપાદન કર્યા પછી આત્માના સ્વરૂપને જાણવાની શક્તિ ઇચ્છા કરવી, તે શુભેચ્છા. શુદ્ધના સુખવશી જીવની અને પ્રજ્ઞાની એકતાને જાણવાનાં વેદાંતવાક્યો અવધુ કરીને તેના અર્થનું અનેક રીતે ચર્ચન કરવું, તે સુનિચારણા.

પ્રજ્ઞા અને આત્મા એક જ છે, એવી ભાવના નિલ નિદિષ્ટાસન કરીને બહિર્લુપ થયેલાં મનને અંતર્લુપ કરવું એટલે પ્રજ્ઞ વરુ વાળવું, તે વતુમાનસા. અવધુ મનનાદિકથી સ્વસ્પર્શસાક્ષાત્કાર થયા પછી તત્ત્વજ્ઞાનયુક્ત મનની જે શુદ્ધિ થવી તેનું નામ સત્તાપતિ. દેહાદિકને વિષે સર્વથા સંસક્રિતને કહેવાં પ્રીતિનો જે અજાણ થઈ જવો, તેનું નામ અસંસક્રિત. નિર્વિદ્ય જ્ઞાપદિના અવધાસથી દેહાદિક સર્વ પદાર્થો અધિ-જ્ઞાન એવા પ્રજ્ઞાસ્વરૂપે પ્રતીતિ થયા હાજે, પરંતુ દેહાદિકસ્વરૂપે પ્રતીતિ થાય, તેનું નામ પદાર્થોભાવિની તુરીયપદમાં મનની જે સ્થિતિ, તેનું નામ તુરીયગા.

કર મતાવલંબીઓ અલ્યાતિ કહે છે અને વેદાંતીઓ અનિર્વચનીયલ્યાતિ કહે છે.

શૂન્યવાદીઓ કહે છે કે સર્વવસ્તુ દેશમાં જેમ અત્યંત અસત છે તેમ અન્ય દેશમાં (રથાનમાં) પણ અત્યંત અસત છે. આમ અત્યંત અસત એવા સર્વની રજા દેશમાં પ્રતીતિ થાય છે તેને અસત્ સ્થાતિ કહે છે. અત્યંત અસત્ એવા સર્વની સ્થાતિ નામ, બાન અને કથન તે અસત્સ્થાતિ કહેવાય છે.

ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદીઓ કહે છે કે, રજા દેશમાં તથા અન્ય દેશમાં બુદ્ધિની બહાર કોઈ પણ ડેકાણે સર્વ નથી; સર્વ પદાર્થો બુદ્ધિથી ચિત્ત નથી; બુદ્ધિજ્ઞ સર્વ પદાર્થના આધારને ધારે છે; અર્થાત્ બુદ્ધિ જ પદાર્થરૂપ થાય છે; તે બુદ્ધિ ક્ષણિક વિજ્ઞાનરૂપ છે. ક્ષણે ક્ષણે નાશને અને ઉત્પત્તિને પ્રાપ્ત થવાનું જે વિજ્ઞાન (બુદ્ધિ) તેમ સર્વરૂપે પ્રતીત થાય છે; એને જાત્મલ્યાતિ કહે છે. જાત્મા એટલે ક્ષણિક વિજ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિ, તેની સર્વરૂપે સ્થાતિ કહેતાં જ્ઞાન અને કથન તે જાત્મલ્યાતિ કહેવાય છે.

પ્રાચીન નૈયાયિકો અને વૈશિષ્ઠિકો કહે છે કે- રાક્ષા વગેરે રથજમાં સત્ય સર્વ રહે છે, તેને આંખથી જુદે છે અને આંખના દોષના પ્રમાણથી સંયુજ્ય તથા સમીપ રજામાં સર્વ પ્રતીત થાય છે કે સત્ય સર્વ અને નેત્રના મધ્ય બાજમાં ભીતિ વગેરે અંતરાય છે, તથાપિ દોષસહિત નેત્રે કરીને અંતરાય સાથે પણ સર્વ જોવામાં આવે છે. (કોઈ ચોક્કા કરે કે, દોષથી તો સામર્થ્ય ઘટે છે, વધુ નથી. જેમ જહરાશિમાં પાચનશક્તિ વાતના, પિત્તના અને કફના દોષથી ઘટે છે; તેમ નેત્રમાં પણ તિમિર દોષથી શક્તિ ઘટવી જોઈએ અને વદ્યોક આદિ રથાનમાં રહેલા સર્વનું દોષસહિત નેત્રથી જ્ઞાન થાય છે. આમ કહ્યું. ત્યાં દોષસહિત શુદ્ધ નેત્રથી પરદેશમાં રહેલા સર્વનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય નહિ, પણ દોષસહિત નેત્રથી જ્ઞાન થાય. આ રીતે જોતાં તો દોષવાળાં નેત્રની શક્તિ વધે છે. કોઈ કહે કે, એમ માનવામાં કોઈ પ્રમાણ મળતું નથી, તેઓને એટલે જ ઉત્તર આપવાને કે, કેટલાએકને પિત્તનો રોગ થાય છે તેથી જહરાશિમાં ચારત્રણી પાચનશક્તિ વધે છે અને એ રોગને ભરમક (જેનું ખાકું કે બળીને ભરમ થઈ નય) કહે છે. આ રોગમાં ચારત્રણું જોજન કર્યા છતાં પણ વૃત્તિ થતી નથી. જેમ પિત્તદોષથી જહરાશિમાં પાચનશક્તિ વધે છે, તેમ નેત્રમાં પણ તિમિર દોષથી શક્તિ વધે છે. તેથી પરદેશમાં રહેલા સર્વને પણ પ્રત્યક્ષ જોવાની શક્તિ આવે છે.) આ રીતે રાક્ષા આદિ પ્રદેશમાં રહેલા સર્વની જન્યાલ્યાતિ નામ બીજા પ્રકારથી સંયુજ્ય રજા પ્રદેશમાં જે સ્થાતિ કહેતાં કથન તેનું નામ જન્યાલ્યાતિ કહેવાય છે.

ચિંતામણિકાર વગેરે નવીન નૈયાયિકો કહે છે કે- દોષવાળાં નેત્રથી રાક્ષામાં રહેલા સર્વનું જ્ઞાન થાય તો મધ્યના બીજા પદાર્થનું પણ જ્ઞાન થતું જોઈએ. પરંતુ એવું જ્ઞાન તો થતું નથી તેથી પરદેશમાં રહેલા પદાર્થનું નેત્રથી જ્ઞાન થાય નહિ, દોષસહિત નેત્રે કરીને રજાનું રજાનું જ્ઞાન થાય નહિ. પરંતુ સર્વરૂપે જ્ઞાન થાય તેથી રજાની જ જન્યા નામ બીજા પ્રકારે કરીને સર્વરૂપે જે સ્થાતિ કહેતાં કથન, તેનું નામ જન્યાલ્યાતિ કહેવાય છે.

અખ્યાતિવાદીઓ કહે છે કે-જો અસત્ની પ્રતીતિ થતી હોય તો વધ્યાપુત્રની અને સસતાની શિંગડાની પણ પ્રતીતિ થવી જોઈએ. પરંતુ તેવી પ્રતીતિ થતી નથી. માટે અસત્ખ્યાતિ અસત્વ છે. ક્ષણિક વિજ્ઞાનને જ આકાર સર્પાર્થિક હોય તો ક્ષણથી અધિક કાળ સ્થિર પ્રતીતિ હોવી જોઈએ નહિ. પરંતુ તેમ થાય છે, માટે જાત્મલ્યાતિ ચાર્થ નથી. જન્યાલ્યાતિની પ્રથમ રીત તો ચિંતામણિના મતથી દૂષિત થાય છે. તેમ ચિંતામણિની રીતિનું જન્યાલ્યાતિ મત પણ અસત્વ (અયોગ્ય) છે. કારણ કે જોવાનુંસાર જ્ઞાન હોય છે. તેમાં જોય રજા, જ્ઞાન સર્વનું કહેવું, એ અત્યંત વિરુદ્ધ છે. માટે આ રીતે માનવું યોગ્ય મણુશો-નર્થા રજામાં સર્વને પ્રમાણ છે, ત્યાં રજાની સાથે નેત્રને, પાવાની વૃત્તિદ્વારા સંબંધ થાય છે અને રજાનું જ્ઞ (આ) રૂપથી સમાન્ય જ્ઞાન થાય છે અને સર્વની સ્મૃતિ થાય છે. “આ સર્વ છે.” એમાં જ જ્ઞાન છે. ‘આ’ અંશ રજાનું સામાન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે અને સર્વ છે એમ સર્વનું સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન છે. આ રીતે ‘આ સર્વ છે’ એમાં જ જ્ઞાન રહેલું છે. આ અંશ તો રજાનું સામાન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે અને સર્વ છે એ જ્ઞાન સર્વની સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન છે. આ રીતે આ સર્વ છે, એમાં જ જ્ઞાન છે, પરંતુ પ્રમાણમાં (દ્રષ્ટામાં) ભયનો દોષ અને તિમિરનો દોષ છે. પ્રમાણમાં આ રીતે બંને દોષના બળથી પુકળને એવો વિવેક નથી થતો કે, અને એ જ્ઞાન યથા છે. જો કે આ અંશ રજાનું સામાન્ય જ્ઞાન છે તે યથાર્થ છે અને પૂર્વ જોયેલા સર્વનું સ્મૃતિજ્ઞાન પણ યથાર્થ છે; તથાપિ અને એ જ્ઞાન યથા છે, તેમાં રજાનું સામાન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે અને સર્વનું સ્મૃતિજ્ઞાન છે, એવો વિવેક મંદો નથી. તેથી સાંખ્ય અને પ્રસાદરે તેને ભ્રમ કહે છે.

આ ચાર ખ્યાતિથી જોઈને પાંચમી અનિર્વચનીય ખ્યાતિ વેદાંતીઓ માને છે. તે કહે છે કે, ઉપર કહેલા ચારેય મત યુક્તિ વિનાતા છે. તેમાં પ્રથમના ત્રણ મતનું અખ્યાતિ મત માળાએ ખંડન કર્યું છે, માટે તેના વિવેચનની જરૂર નથી; પરંતુ ચોથો અખ્યાતિ

મત પશુ યજ્ઞિહીન છે. “જા સર્પ છે” એ જ્ઞાનમાં પ્રથમ અંશ ‘જા’ છે, તે રંગુનું સામાન્ય જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે, અને સર્પ છે આટલો અંશ પ્રથમ દીકલા સર્પનું સ્મરણજ્ઞાન છે, એ અખ્યાતિવાદીનું મત છે. ત્યાં પ્રથમ દીકલા સર્પનું સ્મરણ માનીએ નહિ તો સન્નુષ રંગુથી પુરુષને વચ થયો અને બચથી નાસી જઈ વગેરે બને નહિ, મટિ સન્નુષ રંગુ પ્રદેશમાં જ સર્પની પ્રતીતિ થાય છે, પરંતુ પ્રથમ દીકલા સર્પની સ્મૃતિ નથી. અથવા તો રંગુનું વિશેષરૂપે કરીને થયેલ જ્ઞાન થયા પછી એવું જ્ઞાન થાય છે કે:-મને સર્પમાં રંગુનું પ્રતીતિ મિથ્યા થઈ હતી. એ જ્ઞાનથી પણ રંગુમાં જ સર્પની પ્રતીતિ થાય છે, પરંતુ પ્રથમ જેવેલા સર્પની સ્મૃતિ થતી નથી અને “જા સર્પ છે.” એમાં બિ જ્ઞાન નહિ, પણ એક જ જ્ઞાન પ્રતીતિ થાય છે. કારણ કે એક સમયે અંતઃકરણથી સ્મૃતિરૂપ અને પ્રત્યક્ષરૂપ બે જ્ઞાન થવાનો સંભવ નથી. મટિ અખ્યાતિ મત પણ અત્યંત અશોભ્ય છે. ખ્યાતિઓવિષે ત્વાગ્ગતિકિ વગેરે ક્ષેત્રમાં વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે.

અનિર્વચનીયસ્વાતિત્વં સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે.-
અંતઃકરણની વૃત્તિ નેત્રદ્વારા બહાર નિકળીને વિષયના સમાન આધારને ધારણ કરે છે. તે વૃત્તિથી વિષયનું આવરણ બંગ થઈને તે વિષયની પ્રતીતિ થાય છે. ત્યાં સુધાર્દિકનો પ્રકાર પણ સહાયક હોય છે; કારણ કે પ્રકાર વગર પદાર્થની પ્રતીતિ થતી નથી. જ્યાં રંગુમાં સર્પનો ભ્રમ થાય છે ત્યાં અંતઃકરણની વૃત્તિ નેત્રદ્વારા નિકળે છે અને તેનો રંગુ સાથે સંબંધ પણ થાય છે. પરંતુ તેમાં તિમિર વગેરે દોષ પ્રતિબંધક છે; તેથી, રંગુના સમાનકાર વૃત્તિનું સ્વરૂપ થાય નહિ અને રંગુનું આવરણ થયે નહિ. આ રીતે આવરણ બંગનું નિમિત્તવૃત્તિના વિષયની સાથે સંબંધ થવાથી પણ જ્યારે રંગુનું આવરણબંગ થાય નહિ, ત્યારે રંગુનું ચેતનમાં રહેલી અવિદ્યામાં શોભ થઈને તે અવિદ્યા સર્પાકાર પરિણામને પામે છે. તે અવિદ્યાનું કાર્ય સર્પ સત્ હોય, તો રંગુના જ્ઞાને તે સર્પનો ખાધ થાય નહિ; અને રંગુનું જ્ઞાન થયા પછી તે સર્પનો ખાધ થાય છે. તેથી અવિદ્યાનું કાર્ય સર્પ સત્ નથી; અને અવિદ્યાનું કાર્ય સર્પ અસત્ હોય તો વધ્યાપુત્રની પેઠે તેની પ્રતીતિ થાય નહિ, પરંતુ પ્રતીતિ થાય છે મટિ અસત્ પણ નથી, પરંતુ સત્થી તથા અસત્થી વિવક્ષણ અનિર્વચનીય છે. છીપ વગેરેના રૂપા વગેરે પણ એ પ્રમાણે જ ઉત્પન્ન થાય છે, ને તે અનિર્વચનીયસ્વાતિત્વ કહેવાય છે.

ગુણ-અણુહી.

ગુણ-શુદ્ધ, સ્પષ્ટ, સ્પષ્ટ, રસ, ગંધ, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાજન, પરત્વ, અપરત્વ, ગુરુત્વ, દ્રવત્વ, સ્નેહત્વ, સુખ, દુઃખ, ધૃત્તિ, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ ને સંસ્કાર આ એવીશ ગુણ કહેવાય છે.

ગુણવાદ-પ્રત્યક્ષમાં વિરુદ્ધ જણાતાં છતાં ગુણનો આરોપ કરીને કહેવું તે. જેમ આ છાકરો સિંહ છે. આમાં સિંહને જેમ પૂછ્યું તથા ચરીરે વાળ વગેરે હોય છે, તેમ છાકરાને પૂછ્યું તથા વાળ વગેરે હોતાં નથી, મટિ પ્રત્યક્ષ રીતે આ વાક્યમાં ખાધ છે. પરંતુ અહિં છાકરાને જે સિંહ કહ્યો છે તે સિંહના શીર્ષ, કોર્ષે આદિ ગુણોના છાકરામાં આરોપ કરીને છાકરાને સિંહ કહ્યો છે, મટિ ગુણવાદ છે.

ગોચરજ્ઞવાહિકામ્યાય-અણુકી આયત્ત શિંગડું પકડીને આ અમુક આય, આ અમુક આય, એમ કહીને પ્રત્યેક આય દેખાડેવી તે.

વિદ્યામાત-ચિત્ત કહેવાં ચૈતન્યબ્રહ્મ, તેનાં સર્વ લક્ષણ જેનામાં હોય નહિ, છતાં જે ચિદ્ગતી (ચૈતન્યની) પેઠે બાસે તે.

જાગૃત્વસ્થા-ઈન્દ્રિય જ્ઞાનના સંસ્કારોના આધારકાળ.

લીવન્શક્તિ દેહાદિક પ્રપંચની પ્રતીતિ થયા છતાં પણ બ્રહ્મસ્વરૂપે રહેવું તે.

જ્ઞાનમૃતિકા-શુભેચ્છા, સુવિચારણા, તત્તુમાનસા, સત્તા-પતિ, અસંસક્રિત, પદાર્થભાવિની અને તુરીયગા, આ સાત જ્ઞાનભૂમિકાઓ છે. પૂર્વ જન્મમાં અથવા તો આ જન્મમાં નિષ્કામ કર્મ કરવાથી તથા ઉપાસના કરવાથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય અને આર સાધનો સંપાદન કર્યા પછી આત્માના સ્વરૂપને ભણવાની શુભ ઇચ્છા કરવી, તે શુભેચ્છા. ગુરુના સુખચકી છવની અને બ્રહ્મની એકતાને જણાવનારાં વેદાંતવાક્યો અવલુ કરીને તેના અર્થનું અનેક રીતે મનન કરવું, તે સુવિચારણા.

બ્રહ્મ અને આત્મા એક જ છે, એવી ભૂતનું નિત્ય નિદિધ્યાસન કરીને બહિર્ભુજ થયેલાં મનને અંતર્ભુજ કરવું એટલે બ્રહ્મ તરફ વાળવું, તે તત્તુમાનસા. અવલુ મનનાદિકથી સ્વરૂપસાક્ષાત્કાર થયા પછી વાત્-જ્ઞાનગુણ મનની જે શુદ્ધિ થવી, તેનું નામ સત્તાપતિ. દેહાદિકને વિષે સર્વથા સંસક્રિતો કહેવાં પ્રીતિનો જે અભાવ થઈ જવો, તેનું નામ અસંસક્રિત. નિર્વિ-કંઠ સમાધિના અવસ્થાથી દેહાદિ સર્વ પદાર્થો અધિ-જ્ઞાન એવા બ્રહ્મરૂપે પ્રતીતિ થવા લાગે, પરંતુ દેહાદિસ્વરૂપે પ્રતીતિ થાય, તેનું નામ પદાર્થભાવિની તુરીયપદમાં મનની જે સ્થિતિ, તેનું નામ તુરીયગા.

તત્ત્વદાર્થ-સામનેદના જાન્યેન્ય ઉપનિષદના છઠ્ઠા પ્રપાઠ-
કમાં ઉદાહરક મુનિએ પુત્ર સેતકેદને જે મહાવાક્યનો
ઉપદેશ કર્યો હતો, તેમાંનું પ્રથમપદ. એ તત્ત્વદાર્થનો
વાચ્ય અર્થ ઈશ્વર અને હૃદય અર્થ શુદ્ધ જ્ઞાન છે.

તિરોપાન-અદૃશ્ય થવું.

સુલલિપ્ત-સ્વનો રમવો.

તુલ્યોમાવ-મૂંઝા રહેવું.

દુષા-તરણ

ત્રિવૃત્તી-અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદેવ, એ ત્રણનો
પુઠ્ઠ કહેતાં આકાર એકઠો થાય તે. પાંચ જ્ઞાને-
ન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને ચાર અન્તાઃકરણ, એ
ત્રણ મળાને ચોદ ત્રિવૃત્તી થાય છે. ઉદાહરણ-ભોજન
ઇન્દ્રિય, અધ્યાત્મ છે, દિશા એ તેના અધિદેવતા છે
અને શબ્દ તેનો અધિભૂત છે, વગેરે.

લેપદાર્થ-ત્વં પદનો અર્થ જીવ અને હૃદય અર્થ દૃઢરૂપ
સાક્ષી છે.

દર્શનપૂર્ણમાસ-અધ્યાવાસ્યાએ તથા પૂર્ણિમાએ કરવામાં
આવતા યાગ.

વિરૂદ્ધર્થન-દુઃકામાં દેખાડવું, શોડામાં દેખાડવું તે.

દૃઢમય-ભૌતિક ભય; હઠવા માટે ચઢી આવનારા
શત્રુઓને ભેદીને ધનારો ભય; અગ્નિ, પાણી વગેરે
પ્રાણી વરદેશી ધનારો ભય.

દૃઢાર્થ-પ્રત્યક્ષ ભૌતિક વિષય.

દેવયાન-અર્ચિશાદિ માર્ગ, દેવમાર્ગ, બ્રહ્માર્ગ.

દ્રવ્ય-પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાષ, દિશા,
આત્મા ને મન આ નવ દ્રવ્ય છે અને તે સુષુપ્ત
આશય છે.

નિરવકર્ત્ત્વ-અવશ્ય કરવા યોગ્ય કર્ત્ત્વ. સંબંધાવગ્નન,
પ્રથમમહાયજ્ઞ, અગ્નિહોત્ર વગેરે કર્ત્ત્વ.

નિમિત્તકારણ-જે સમયગાંધિ કારણ પશુ ન હોય, તેમ
અસમવાયિ કારણ પશુ ન હોય, પરંતુ કાર્યમાં
નિમિત્તરૂપ કારણ હોય તે. જેમ વજ્ર વણવામાં
દુરી વેમા વગેરે વજ્રવાનાં આભરકે ધરો બનાવવામાં
ચાડડો, ડડ, હરદાંડો કઠો વગેરે નિમિત્ત કારણ છે.

નિયમવિધિ-આંધાં નિહંધની પ્રાણિ હોય ત્યાં નિયમ
કરવામાં આવે તેનું નામ નિયમવિધિ. જેમ ચક્ષુ
કરનારાને સમ અને વિષમ બંને જીમિ ઉપર ચક્ષુ
કરવાનો પ્રસન્ન આવે, ત્યાં સમજીમિ ઉપર ન ચક્ષુ
કરવો, આ વિધિને નિયમવિધિ કહે છે.

નિર્દેશ-આશા.

નિઃસેયસ્-મોક્ષ મુખ.

નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ-સુખિત. પરબ્રહ્મ કર્મરહિત છે તેથી
નિષ્કર્મ્ય કહેવાય છે અને નેદાંતને નિચાર કરવાથી
થયેલું બ્રહ્મજ્ઞાન નૈષ્કર્મ્ય કહેવાય છે અને એ
નૈષ્કર્મ્યરૂપ સિદ્ધિ તે સુખિત કહેવાય છે.

નૈઋત્યજ્ઞાન-જીવતાં સુધી બ્રહ્મઅર્થમત પાળનાર.

પરાજ્ઞાનનિષ્ઠ-ઉત્તમોત્તમ જ્ઞાન વિષેની રિપતિ.

પરિચ્છિન્ન-માપમાં આવે તેવું.

પરિણામી-પરિણામ પામનારો પદાર્થરૂપ ક્રમમાંથી
દર્દિ અને દર્દિમાંથી છાયા વગેરે થાય છે તે પરિ-
ણામ અને પરિણામવાળો પદાર્થ તે પરિણામી પદાર્થ.

પરિણામ-સંપૂર્ણ રીતે પાકેલું.

પરિસંહ્યા-આ એક વિધિ છે. દુષપ્રાદુર પુરુષ સર્વનું
અક્ષણ કરવા માટે તત્પર થાય છે. તેને વારવા માટે
શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે; વજ્ર વજ્રનજા મર્યાદા પાંચ નખ-
વાળાં પાંચ ન માણીએને ખાવાં. આ વાક્યમાં જે
અર્થ સાંભળવામાં આવે છે તેનો ત્યાગ કરવામાં
તાત્પર્ય છે, ખાવામાં નથી. કારણ કે અક્ષણ રાત્રી
ન પ્રાપ્ત થાય છે. માટે શ્રવણ પતા અર્થનો ત્યાગ
કરીને બીજા અર્થની હરપતા કરવી, એટલે જો
માણીએનું અક્ષણ કરવું હોય તો પાંચ નખવાળાં
પાંચ માણીએ સિવાય બીજા કોઈ પણ માણીએનું
અક્ષણ કરવું નહિ.

વિતુષાન-વિતુષાને ચન્દ્રલોકમાં જવાનો માર્ગ, ધૂમ-
માર્ગ, કર્મમાર્ગ.

વૃનકલિ-એકવાર કહેલી વાત ફરીથી કહેલી તે.

પ્રજ્ઞતિ-સ્તવ, રજ અને વર્ષાગુણની સમાનાવરણ.
પૂર્વ જન્મના કર્મોના સંસ્કારોથી બંધાયેલો સ્વભાવ,
માયા, અવ્યક્ત વગેરે.

પ્રતિપદ-હાન થેવું.

પ્રતિચ્છેદક-અદ્વિત્યકારક.

પ્રતિયોગી-જે પદાર્થનો અજ્ઞાન હોય-થાય તે અજ્ઞાન
તે પદાર્થનો પ્રતિયોગી, જેમ ધડામાવનો ધટ પ્રતિ-
યોગી છે.

પ્રવચન-વેદાદિક ઈન્દ્રિયા અને ધટ વગેરે પદાર્થોના
સંચોગ થવાથી જે જ્ઞાન થાય, તે પ્રવચન જ્ઞાન.

પ્રત્યક્ષાજ્ઞાન-પ્રથમ એક પદાર્થને જોયા હોય અને
પાછળથી તે જ પદાર્થને જોઈને તે જ આ છે' આવું
જે જ્ઞાન તે. જેમ પ્રથમ હરિદત્તને કાશીમાં જોયા
હતો અને તેને જ પાછો ધણે માથે મથુરામાં જોયા
એટલે વરત જ્ઞાન થવું કે, તે જ આ હરિદત્ત છે કે,
જેને મેં કાશીમાં જોયા હતા. આદ્યાવરણ, યુવા-
વરણ અને વૃદ્ધાવરણનાં ચરીર ચિત્ર ચિત્ર હોવા

છતાં તેમાં રહેનારે આત્મા હરિહરની પેઠે એક જ છે, આત્મા રીતનું જ્ઞાન.

પ્રત્યયાવ-દેખ; પાપ.

પ્રદર્શનાભાવ-ધડો પૂરી ગયો વગેરે પ્રતીતિનો સાક્ષી અને ઉત્પત્તિમાન અજ્ઞાન. ધડો ઉત્પન્ન થયા પછી ધડાના કારણને વિષે ધરત-નાશ થયા પછી ને ધડાભાવ થાય છે તે.

પ્રમાણ-અર્થ જ્ઞાન, ખરું જ્ઞાન, સ્વપાને ધીપ તરીકે નહિ, પણ સ્વપાતરીકે ભણવું તે.

પ્રમાતા-અંતઃકરણયુક્ત ચેતન્ય; વિષયોના ઉપલોભ કર્તા.

પ્રાગભાવ-કાંઈ પણ કાર્યની પૂર્વે કાર્યનો ને અભાવ તે. જેમકે, ધડની પહેલાં ધડનો ને અભાવ તે તેનો 'પ્રાગભાવ.' પહેલાં 'પ્રાગભાવ' ક્યારથી આરંભાયો છે તે કહી શકાતું નથી, તેથી તેને અનાદિ કહેવામાં આવે છે; પરંતુ ધડો ઉત્પન્ન થયા પછી ધડના 'પ્રાગભાવ' નો અન્ત આવે છે, તેથી પ્રાગભાવ સાન્ત (અન્તરાણો) કહેવાય છે.

પ્રાદુર્ભાવ-પ્રકટ થવું.

પ્રાપ્ત-ગતિ ક્રિયાવડે પ્રાપ્ત કરવા ચોગ્ય ગામ, નગર વગેરે.

પ્રાયશ્ચિત્ત-પ્રાયશ્ચિત્ત એટલે તપ અને 'ચિત્ત' એટલે નિશ્ચય. નિશ્ચયપૂર્વક તપ કરવું તે. શાસ્ત્રમાં પ્રાયશ્ચિત્તનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે: પ્રાયો નામ તપઃ પ્રોક્તં ચિત્તં નિશ્ચય ઉચ્યતે । 'પ્રાયશ્ચિત્ત'ને તપ અને 'ચિત્ત'ને નિશ્ચય કહે છે. પાપનો નાશ કરવા માટે અવશ્ય કરવામાં આવનારાં પ્રતાદિક.

પ્રારબ્ધકર્મ-અનેક ભૂતભાગે એકલાં થયેલાં કર્મમાંથી જે કર્મ, પાપી જન્મને વર્તમાન દેહને ઉત્પન્ન કરે છે તે.

વ્યવસ્થા-જનમમરણના ફેરામાં બંધાવું તે.

વહિરક્ત-અહારના સાધન. જેવાં કે યજ્ઞ, દાન વગેરે.

વાયિતાહટતિ-કુભારનો ચાકડો જેમ કુભારના ફેરબ્યા વગર પણ પ્રથમના લેગને લીધે ફર્યા કરે છે તેમ જ્ઞાનથી પ્રપચનો બાધ થયા છતાં પણ (મિથ્યા છે એવું જ્ઞાન થયા છતાં પણ) પ્રારબ્ધ કર્મના પ્રભાવથી દેહાદિ પ્રપંચનું જ્ઞાન થવું તે

વાચ્ચરણ-બાહ્યેન્દ્રિયો.

વિશ્વાવર્ષો-વિશ્વા માનવી; સંધિનું અન્ત માગી લાવવા માટે ફરવું તે.

મૂર્તાર્થવાદ-ખરી વાત કહેવી તે. જેમ ઇન્દ્રે વૃત્રાસુરને જન્મ માણે. આ કથામાં કોઈને પણ વિદોષ નથી, માટે તે મૂર્તાર્થવાદ.

વાન્તિ-જન્મમાદિક સ્વપ સંસારની ચોલાના કુદરથ-સ્વપમાં ને પ્રતીતિ થવી તે.

મધ્યમવરિમાણ-જેવડું સરીર તેવડો આત્મા. આવે એક મત છે. જેવડું સરીર તેવડો આત્મા માનનારાં વાવકાદિ કહે છે કે, કીડીના સરીરમાં આત્મા કીડીના જેવડો છે અને હાથીના સરીરમાં આત્મા હાથીના જેવડો છે.

માધુકરી હતિ-મધુકર (બખરો) જેમ ભૂદાં ભૂદાં પુષ્પોમાંથી રસ મઢણ કરીને આહનિકા કરે છે, તેમ પ્રજાચારી, વાનપરથ તથા સંન્યાસીએ પણ પાંચ અથવા સાત ઘેરથી વિક્ષા માંગી લાવીને હનિકા કરવી તે.

માયા-શુદ્ધ સત્ચક્રલુપ્ત પ્રકૃતિ.

મૂર્તદ્રવ્ય-મૂર્તિમાન; સાકાર પદાર્થ.

મહાલાભાવ-દેવલાથી થનારો લાભ.

લક્ષણા-જેનાથી લક્ષ્યાર્થ ભણવામાં આવે છે તે. એ લક્ષણાના ત્રણ પ્રકાર છે. ન્યાં વાચ્ય અર્થનો સંપર્ક રીતે ત્યાગ કરીને વાચ્ય અર્થના સ્વચ્છન્દીની પ્રતીતિ થાય ત્યાં જહતીલક્ષણા. જેમ 'જંગામાં જામડું છે.' ત્યાં ગંગા પદની તીરમાં જહતી લક્ષણા છે; કારણ કે ગંગા પદનો વાચ્ય અર્થ જંગાને પ્રવાહ છે, તેમાં જામડું રહી શકે નહિ. તેથી સર્વ વાચ્ય અર્થનો ત્યાગ કરીને તીરને વિષે જંગા પદની જહતી લક્ષણા છે. અર્થાં જંગા પદનો વાચ્ય અર્થ પ્રવાહ છે, તેનો તીર સાથે સંપર્ક સ્વચ્છન્દ છે, તેથી જંગા પદના વાચ્યનો તીરની સાથે ને સ્વચ્છન્દ તે લક્ષણા અને સર્વ વાચ્યનો ત્યાગ માટે જહતી.

વાચ્ય અર્થ સહિત વાચ્યના સ્વચ્છન્દીનું ને પદ કરીને જ્ઞાન થાય, તે પદમાં જહતી લક્ષણા, જેમ રોણ (રાતા રંગવાળો) ટોડે છે. ત્યાં રોણ પદની રાતા રંગવાળા ઘોડા વિષે જહતી લક્ષણા છે. કારણ કે રોણ એ રાતા રંગનું ન.મ છે. તેને વિષે ટોડવાની ક્રિયાનો અસમ્ભવ છે. તેથી રોણ પદનો અર્થ ને રાતા રંગ તે સહિત ઘોડાને રોણ પદની જહતી લક્ષણા છે.

ન્યાં પદોના વાચ્ય અર્થમાંથી એક ભાગનો ત્યાગ કરવામાં આવે અને એક ભાગને મઢણ કરવામાં આવે ત્યાં ભાગલાલક્ષણા. આવે જહતી જહતી લક્ષણા પણ કહે છે. જેમ પ્રથમ દોડવા પદાર્થને અન્ય પ્રદેશમાં જોઈને કહે કે 'તે આ છે,' ત્યાં ભાગલાલક્ષણા છે. કારણ કે ભૂતકાળમાં અને અન્ય પ્રદેશમાં રહેલા પદાર્થને 'તે' પદ કહે છે. ભૂતકાળસહિત અને અન્ય પ્રદેશ સહિત પદાર્થને 'તે' શબ્દ કહે છે, માટે ભૂતકાળ-

સહિત અને અન્ય દેશ સહિત વસ્તુ 'તે' પદનો વાચ્ય અર્થ ❶ અને વર્તમાન કાળ તથા સમીપ સ્થાનમાં રહેલી વસ્તુને 'જા' પદ કહે છે, તેથી તે સર્વ 'જા' પદનો વાચ્ય અર્થ છે. માટે ભૂતકાળ-સહિત અન્ય દેશસ્થિત ને વસ્તુ તે જ વર્તમાન કાળ અને સમીપદેશસ્થિત વસ્તુ છે, એવો સમુદાયનો વાચ્ય અર્થ સંભવે નહિ. કારણ કે અતીત કાળનો અને વર્તમાન કાળનો વિરોધ છે. તેમ અન્યદેશ અને સમીપદેશ વચ્ચે પણ વિરોધ છે, માટે બન્ને પદમાં દેશ તથા કાળરૂપ વાચ્યને ભ્રમનો ત્યાગ કરવો પડે છે, માટે આ માત્રાગલ્પણા કહેવાય છે.

તત્ત્વમતિ એ મહાવાક્યનું ચતુર્થ શ્લોક ગાન-ત્વાગલ્પણાથી થાય છે. મહાવાક્યમાંના તત્ત્વ પદનો વાચ્ય ઉત્કર્ષ અને ત્વ પદનો વાચ્ય ઇવ છે; તેઓના પરસ્પર વિરોધ ધર્મોના ત્યાગ કરીને શુદ્ધ અને અસંગ શિવા ચૈતન્યને લક્ષણથી ભણવામાં આવે છે, શ્રેષ્ઠે પ્રજ્ઞા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે.

લક્ષણાટ્તિ-તે અર્થમાં ને પદની વૃત્તિ હોય છે, તે અર્થની તે પદે કરીને પ્રતીતિ થાય છે તે. જાતિ અને લક્ષણ એમ બે પ્રકારની વૃત્તિ છે. ઉત્કર્ષની ઉપજા અથવા તે વાચ્યવાચકભાષ સંબંધમૂળક તાદાત્મ્ય અથવા તે પદાર્થ બોધ હેતુસામર્થ્યને જાતિ કહે છે. ને અર્થમાં પદની શક્તિ હોય, તે અર્થ પદનો શક્યાર્થ કહેવાય છે. શક્ય સંબંધને લક્ષણ કહે છે. જેમ કે, 'જગત્' પદની શક્તિ પ્રવાહમાં છે, તેથી જગા પદનો શક્યાર્થ પ્રવાહ છે; તે સાથે તીરનો સંયોગસંબંધ છે. એ રીતે પદનો અર્થની સાથે ને પરસ્પરમાં સંબંધ તે લક્ષણ. જેમ જગા પદનો તીરની સાથે પરસ્પર સંબંધ છે, તે જ તીરમાંગંગા પદની લક્ષણ કહેવાય છે. કારણ કે સાક્ષાત્સંબંધ-બાળાની સાથે ને સંબંધ તે પરસ્પરસમબંધ કહેવાય છે. ગંગા પદનો શક્તિરૂપ સમબંધ પ્રવાહ સાથે ❷ અને તેની સાથે તીરનો સંયોગ છે, તેથી સ્વશક્ય સંયોગરૂપ ગંગા પદનો તીર સાથે પરસ્પર સમબંધ છે, તે લક્ષણ કહેવાય છે. આ સર્વ ઉપરથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે-જે અર્થની સાથે ને પદનો શક્તિરૂપ સાક્ષાત્સમબંધ હોય, તે અર્થ તે પદનો શક્યાર્થ કહેવાય છે; અને ને અર્થની સાથે ને પદના શક્યનો સમબંધ હોય ❸ તે અર્થ તે પદનો લક્ષ્યાર્થ કહેવાય છે. જેમ જગા પદનો શક્ય અર્થ ને પ્રવાહ, તેનો તીરરૂપી અર્થની સાથે સંયોગ સમબંધ છે, તેથી ગંગા પદનો શક્યાર્થ પ્રવાહ છે ને લક્ષ્યાર્થ તીર છે. પદના શક્યાર્થની સાથે ને સમબંધ તેને લક્ષણ કહે છે, તેથી પદનો

પરસ્પરરૂપ ને સમબંધ તેનું નામ લક્ષણ. કારણ કે પદનો સાક્ષાત્સમબંધ શક્યની સાથે થાય ❷ અને શક્યાર્થનો સમબંધ લક્ષ્યાર્થની સાથે થાય છે. આ રીતે શક્યદ્વારા પદનો સમબંધ હોવાથી પરસ્પર સમબંધરૂપ લક્ષણાવૃત્તિ ❸

લિટ્-વેદવાક્યના તાત્પર્યનો નિશ્ચય કરનાર. તે ❶ પ્રકારનું છે. ઉપક્રમેપસંહાર, (આદિ તથા અન્તનું એકસ્વરૂપ), અલ્પાસ (વારંવાર પાઠ), અપૂર્વતા, (અલોકિકપણી), ફલ (મોક્ષ), અર્થવાદ (સ્તુતિ), ઉપપત્તિ, (અનુકૂળ દર્શાવ).

જોગ્યવૃત્તિ-આર્વાક મતનો એક ભેદ.

વાચ્યાર્થ-શબ્દનો અર્થની સાથે ને સાક્ષાત્ સમબંધ તે. શબ્દની શક્તિ વૃત્તિ કહેવાય ❷ અને શક્તિ વૃત્તિથી ને અર્થ ભણવામાં આવે, તે વાચ્યાર્થ કહેવાય છે. તેને જ શક્યાર્થ મુખ્યાર્થ પણ કહેવામાં આવે છે.

વિકાર્ય-વિકાર પ્રાપ્તિને યોગ્ય. દૂધમાંથી બનેલાં દહિં વગેરે પદાર્થો.

વિશેષ-વિશ્વ, વગેરે. વ્યાધિ, સ્વાસ્થ્ય, સંસાર, પ્રમાદ, આલસ્ય, અવિરતિ, ક્ષાંતિદર્શન, અલબ્ધભૂમિકત્વ ને અનવરિયતત્વ-આ નવ ચિત્તને વિશેષ કરનારા છે. (૧) પાવ, પિત્ત ને કંડુ નામની ત્રણ ધાતુઓમાંથી કેઈ એક ધાતુ કોપાયમાન થઈ નૂનાધિક થઈ જવાથી શરીરમાં થનારો રોગ, વ્યાધિ (૨) મનની ઉત્થા હોવા છતાં પણ કાર્ય કરવાનું અસામર્થ્ય કન્યાન; (૩) હું જોત સાધી સમીપ કે નહિ અથવા મારે યોગ સિદ્ધ થયે કે નહિ, આ રીતે બે કોટીમાં રહેનાર જ્ઞાન સંસારજ્ઞાન; (૪) સમાધિના સાધનોમાં ઉત્સાહપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી નહિ તે પ્રમાદ; (૫) શરીરના અને ચિત્તના ભારેપણથી બેસી રહેવું તે આલસ્ય; કંડુના પ્રકોપથી શરીર ભારે થાય છે અને તમોગ્રણુથી મન ભારે થાય છે. (૧) ચિત્તનો વિષયોની સાથે સમબંધ થવાથી વિષયોમાં ટુણા થવી તેનું નામ અવિરતિ (વિરાગ્યનો અભાવ); (૨) એક વસ્તુમાં તેનાથી બીજા પ્રકારનું જ્ઞાન તેનું નામ ક્ષાંતિ; (૩) કોઈ કારણોથી યોગ ભૂમિનો લાભ ન થવો, તે અલબ્ધભૂમિકત્વ; (૪) કોઈ યોગની અવસ્થાનો લાભ થવાથી યોગને ફવલ માની લેતાં સમાધિનો લાભ થતો નથી, તેથી ચિત્ત નિષ્વર થતું નથી તે અનવરિયતિ. આ નવ ચિત્તને વિશેષ કરનારા છે.

વિજાતીયભેદ-દૃક્ષ અને પરસ્પર વચ્ચેનો ભેદ. દૃક્ષની ભૂતિ અને પરસ્પરની ભૂતિ સિત્ર સિત્ર છે, તેથી તે બન્ને વચ્ચેનો ભેદ વિજાતીય ભેદ કહેવાય છે.

વિકૃત્તંત્યાસ-જ્ઞાન થઈ પછી વાસ્તનાશય, મનોનાશ

અને તત્વજ્ઞાનના અભ્યાસદ્વારા જીવનુજ્ઞાના આનંદ મટિ લીધેલા સંસ્વાસ.

વિધિ-વેદવાક્યવિના બીજા કોઈ પણ પ્રમાણથી જેની પ્રાપ્તિ ન હોય, તેનું નામ અપૂર્વવિધિ. જેમ કે, અગ્નિજ્ઞેન જુહવાત્ અગ્નિહોત્રમાં હોમ કરેલ. અદ્રહઃ સજ્ઞાનુ-પાલીત નિત્ય સ્વંચાતનંદન કરતું વગેરે કર્મ, આ વચ્ચેના ચિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રમાણથી પ્રાપ્ત થતાં નથી, મટિ આનું નામ અપૂર્વવિધિ.

ત્રિપર્યય-ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન; જેમ સ્વપ્નામાં હિપનું જ્ઞાન પડતું તે. વિશેષ-લોક; વ્યવર્તક જે એકમાં જ રહે છે છતાં ભવિ-રહિત હોય છે તે. પોતાના સ્વસ્વપાયથી સર્વથી ભિન્ન હોય છે; અર્થાત્ દરેક પદાર્થ પરસ્પર ભિન્ન હોવામાં તદ્દત્ત વિશેષ કારણરૂપે હોય છે.

વેદનિદા-વેદરૂપર મદા.

વ્યમિચારી-અવ્યોન્યમાં અવ્યોન્યનો અભાવ. જેમ ધટ પડ નથી અને ધટ ધટ નથી. અર્થિ ધટમાં પડતો અને પડમાં ધટનો અભાવ છે, મટિ તે વ્યમિચાર છે.

વ્યવસાયાત્મિકાનુદિ-નિશ્ચય છાંદિ.

વ્યાકૃત-નામનો તથા સ્વપ્નાનો વિસ્તાર કરીને જમત્ સ્વપ્ને થયેલા પરમાત્મા.

વ્યાપ્તિ-વ્યાપ્તિ હેતુ અને સાધ્ય બન્ને નિષ્કમ પ્રમાણે એક ઠેકાણે રહે છે, ત્યારે તેઓની વચ્ચે વ્યાપ્તિ રહે છે. ઉદાહરણ:-જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં અગ્નિ પણ હોય. અર્થિ ધૂમ હેતુ છે ને અગ્નિ સાધ્ય છે. અગ્નિ હોય ત્યાં ધૂમ ન હોય પણ ધૂમ હોય ત્યાં તેો અગ્નિ હોયજી. આ રીતે હેતુ અને સાધ્ય એક ઠેકાણે હોય ત્યાં વ્યાપ્તિ.

વ્યાદિતિ-નહું પાડવું.

વ્યદ્રવચના-સેનાની ભિન્ન ભિન્ન આકારે ગોઠવણી. કમળ, સોઈ, શકટ (ગાડી), દંડ, ચક્ર વગેરેના આકારમાં સેન્યની ગોઠવણ કરવી તે

શબ્દ-યથાર્થવક્તા. પુરુષનું વાક્ય સ્વદ કહેવાય છે અને તે પ્રમાણ જણાય છે, પરંતુ તે વાક્ય આકાંક્ષા, શાન્તતા, સત્તિધિ અને તાત્પર્યવાળા પદથી યુક્ત હોવું જોઈય.

શિદાચાર-શિદા એટલે સત્પુરુષ અને તેનો આચાર કહેતાં વર્તણુક, સત્પુરુષનું આચરણ.

શન્યવાદી-શન્યને આત્મામાં માનનારા. બોધ કહે છે આત્મા નિરંદ્ર છે, એથી એક આત્માને પ્રકાશરૂપ અને અપ્રકાશરૂપ કહેવાં એ ઠીક નહિ અને ખલો-તનો તે એક યશ પ્રકાશરૂપ અને બીજો અંશ અપ્રકાશરૂપ છે, તેની પૈકી અંશરહિત આત્માવિષે ઉભયરૂપ કહેવું અસંભવ છે, એથી ઉભયરૂપની

સિદ્ધિને મટિ આત્મા અંશ સહિત જ માનવો પડશે. જે અંશવાળા પદાર્થ ધકાદિ છે તે ઉત્પત્તિ અને નાશવાળા હોય છે; તેમ આત્મા પણ અંશ સહિત હોવાથી ઉત્પત્તિનાશવાળો જ માનવો પડશે. જે ઉત્પત્તિનાશવાળો પદાર્થ હોય તે ઉત્પત્તિથી પૂર્વ અને નાશથી અનંતર અસત્ હોય છે. જે આત્મ-અંતમાં અસત્ હોય તે મધ્યમાં પણ સત્ હોય નહિ; પ્રિત્ત મધ્યમાં પણ અસત્ જ હોય છે. એથી આત્મા અસત્ સ્વ છે. તેમ આત્માથી ભિન્ન પણ સંપૂર્ણ પદાર્થ ઉત્પત્તિનાશવાળો છે, એથી અસત્સ્વ છે. એ રીતિએ આત્મા અને અનાત્મા સમમ વસ્તુ અસત્સ્વ હોવાથી શન્ય જ પરમતત્ત્વ છે. એ શન્યવાદી માધ્યમિક બૌદ્ધનું મત છે.

શ્વેતવર્ણ-જેમાં શકરાનું બળી અપાય છે તેવો યજ્ઞ. આ યજ્ઞ અગ્નિચાર મટિ કરવામાં આવે છે.

શ્રુતિ-ભવિષ્યોએ સમાધિમાં સવળ કરેલા મંત્રો-વેદ. સદ્ગુરુ-સેનજેન. એક ભવિના પુરુષે બીજા ભવિની સ્ત્રીમાં ઉત્પત્ત કરેલી પ્રજા.

સહજાત-ચોવીસ વસ્ત્રથી યુક્ત દેહ.

સન્નિત-અનેક જન્મોમાં કરેલાં કર્મોના સમૂહ; જેનાં ફળ મળ્યાં નથી તેવાં કર્મો.

સજ્ઞાતીય ભેદ-એક જ ભવિમાં જે ભેદ તે. જેમ એક વક્ષ બીજા વક્ષથી ભિન્ન (નહું) હોય તે.

સમકોટાક્ષમકાચન-મારીના ઢેકાને તથા પથરાને અને સેનાને સમાન માનનાર-જ્ઞાની.

સમવાય-મિશ્રસિદ્ધિ આધારનો અને આધેયનો જે સંબંધ તે સમવાય સંબંધ કહેવાય છે. એક આધારી સદા રહે તે બેકાને મિશ્રસિદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. શુદ્ધ અને શુદ્ધોના નિત્ય સંબંધ છે, ક્રિયા અને ક્રિયાવા-નનો નિત્ય સંબંધ છે, ભવિ અને વ્યક્તિનો નિત્ય સંબંધ છે, ગધ શુદ્ધ અને પૂરી શુદ્ધ એ બનેલું જોડું મિશ્રસિદ્ધિ છે. એમાં ગંધશુદ્ધનો આધાર પૂરી છે અને આધારી ગંધશુદ્ધ છે. આ બન્નેનો સંબંધ મિશ્રસંબંધ કહેવાય છે. તેને સમવાય સંબંધ કહે છે.

સમવાયિકારણ-કારણ સાથે રહીને કાર્યને ઉત્પત્ત કરે તે. તાંબણ, સાથે રહીને, વજ્રરૂપી કાર્યને ઉત્પત્ત કરે છે, મટિ તે વજ્રનું સમવાયિકારણ.

સહચયવાદ-કર્મ તથા જ્ઞાન એ બન્ને એકઠાં યદને મોક્ષનાં સાધન છે, આવી રીતનો વાદ.

સમ્પદા-સંપત્તિ મુખ.

સંઘય-સાધકોને અથવા તેો શરતિએ દૂરથી જાડને જોઈને આ વૃક્ષ છરી કે પુરુષ છરી. આવા પ્રકારનું જે જ્ઞાન થયું તે.

સંસર્ગ-સમગ્ર, સંદર્શક

સંસ્કાર્ય-સંસ્કાર કરવા યોગ્ય.

સાહુક-જ્ઞાન અથવા ઈશ્વરના સ્વરૂપને બળજબરીથી ધરણ.

સાધારણ ધર્મ-પ્રાણીઓની હાલિને યોગ્યરૂપથી સર્વથી પાળી શકાય તેવો ધર્મ. તે ધર્મ આ પ્રમાણે છે:- આદિરા, સત્ય, ચોરી નહિ કરવી તે; બદોશ અને અનિશની શુદ્ધિ; ઇન્દ્રિયોનો નિમગ્ન; દાન, દમ, દયા અને ક્ષાંતિ.

સામાન્ય-સમાનોમાં રહેલો અનાતેતુક નિત્ય ધર્મ. જે નિત્ય હોય, એક હોય અને અન્યમાં હોય તે સામાન્ય કહેવાય ભતિ અને સામાન્ય શબ્દનો એક જ અર્થ છે.

સમ્પત્તિ-પુરુષ નિદ્રામાંથી ભજ્યત યથા પછી અજ્ઞાનનું સમશય કરીને કહે છે કે, હું સુખમાં સુતો હતો, હું બન્યું તેનું મને નિષ્કલ જ્ઞાન નથી. આ રીતે જે અવસ્થામાં અજ્ઞાન પ્રકાશ છે અને હુદ્ધિનો હવ યાય છે; અથવા તો જેમાં સર્વ ઇન્દ્રિયોનો હવ યાય છે તે.

સપ્તમ્ના-એક નાદીનું નામ.

સૂક્ષ્મ શરીર-પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, માય કર્મેન્દ્રિય, પાંચ પ્રાણ, મન અને હુદ્ધિ, જે સત્ત્વ તત્ત્વોથી બનેલું શરીર. શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુષ, નિહા અને નાસિકા-આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો; વાણી, હાથ, પગ, ઉપસ્થ અને શકા-આ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો; પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન-આ પાંચ પ્રાણ; સંકલ્પ તથા વિકલ્પવૃત્તિરૂપ મન અને નિશ્ચય વૃત્તિરૂપ હુદ્ધિ-આ સત્ત્વ તત્ત્વોથી યથેત્તુ શરીર, તે સૂક્ષ્મ શરીર.

સૂક્ષ્મકાદાહન્યાય-એક પુરુષ સોઈ પકાવવા મટિ હુદ્ધિ-રને ત્યાં ગયો અને બીજો પુરુષ તે જ સમયે કહાલ (કહાઈયું) પકાવવા ગયો. હુદ્ધારે તે બન્નેને એક સમયે આવેલા ભોઈ પ્રથમ સોઈ થઈ આપી અને પછી કહાઈયું થઈ આપ્યું કારણ કે સોઈને પકાવો યોગ્યવાર ભાજે તેમ હતું, અને કહાયાને

પકાવો વિલગ ભાજે તેમ હતું. આ ન્યાયનો તાત્પર્ય એવો છે કે, એક સમયે જો કામ કરવાનાં હોય, ત્યારે જે કામ યોગ્ય સમયમાં થઈ શકે તેનું હોય તે કાર્ય પ્રથમ કરવું અને જે કાર્યને માટિ વિલગ ભાજે તેનું કાર્ય પાછળથી કરવું.

સૌગત-જનમતનો એક ભેદ.

સૂક્ષ્મ શરીર-પચમદાહનથી બનેલું શરીર. આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વી એ પાંચ ભૂત. જે એક ભૂતના પાંચ પાંચ તત્ત્વ છે. કામ, ક્રોધ, રોષ, મોહ અને ભય-જે પાંચ આકાશનાં તત્ત્વ છે; ચપન, વહન, ધાવન, પ્રસારણ અને આકર્ષન-આ પાંચ વાયુનાં તત્ત્વ; દુષ્પા, તૃષ્પા, આહરય, નિદ્રા અને કાંતિ-આ પાંચ તેજનાં તત્ત્વો છે; વીર્ય કમિર, લાજ, શૂન અને પરશોવા-જે પાંચ જળનાં તત્ત્વો છે; હાલકો, ધાંધ, નાદી, વ્યામી અને કેશ-આ પાંચ પૃથ્વીનાં તત્ત્વો છે. આ પાંચ પાંચ તત્ત્વવાળાં પાંચ મદાહનોથી ઉત્પત્ત થયેલું શરીર તે સૂક્ષ્મ શરીર.

સકારણ-પ્રકારણ, સકુરવું.

સમ્પત્તિ-શ્રોત્રઆદિ ઇન્દ્રિયોથી અનુભવેલા પદાર્થોનો આત્માના સંસ્કાર થાય અને તે સંસ્કારથી કાળાન્તરે ઉત્પત્ત થયેલું જે જ્ઞાન તે. સમ્પત્તિના બે ભેદ છે:- યથાર્થ અને અયથાર્થ, જેમકે રૂપરિતે ભોઈને, 'આ રૂપું છે' એવું જે જ્ઞાન થાય તે યથાર્થ જ્ઞાન અને બીજાને ભોઈને તેમાં રૂપરિતી હાંતિ થયી, તે અયથાર્થ જ્ઞાન. રૂપરિતિએ વેદોના અર્થ સંભારીને રચેલાં ધર્મશાસ્ત્ર.

સક્-પુષ્પની મળા.

સ્વગતમંદ-પેાતાના અવયવોમાં રહેલો ભેદ. જેમ વૃક્ષનો પેાતાનાં પાંદડાં, પુષ્પ. ફલ વગેરેમાં જે ભેદ તે.

સ્વરાશ્રયિ-પેાતાની પરણેલી સ્ત્રીપર પ્રીતિ રાખવી તે. સ્વમારથ્યા-ભગવદ્વસ્થામાં જે ભેવામાં, સાંમળ-વામાં તથા ભોજનવામાં આવે તેનો સંસ્કાર દ્વિતા નામની નાદીમાં રહી ભવ્ય છે. આ સંસ્કારને લીધે નિદ્રાસમયમાં તે તે પદાર્થનું જ્ઞાન થાય તે દિરણ્યધર્મ-પ્રકાશ.

નવીન

નવીન

નવીન

જ્ઞાન-કર્મસહ ભક્તિના સિદ્ધાંતો સમજવનારા નવા ગ્રંથો
ચંદ્રકાંતમાં આપેલા દૃષ્ટાંતો જેવા જ અદ્ભુત અને સાથે
સાથે બોધપ્રદ દૃષ્ટાંતો વાંચવા હોય તો ચંદ્રકાંતના લેખકના
બાળમિત્રનાં નીચેનાં પુસ્તકો અવરથ વાંચો.

શ્રીજ્ઞાનસૂર્યોદય અથવા ભક્તિયોગ

મનુષ્યના હૃદયમાં જ્ઞાનરૂપ સૂર્યનો ઉદય થાય એટલે ભગવાનનું
ઐશ્વર્ય, માહાત્મ્ય જણાય અને તેથી તે તેની ભક્તિ કરવા લાગે
છે. તેથી આ ગ્રંથમાં ભગવાનની ભક્તિ કેવા પ્રકારે કરવી,
કોણે કોણે અગાઉ ભક્તિ કરી છે, તેમને ભગવાન કેમ મળ્યા,
મૂર્તિપૂજા, નવધાભક્તિનું સ્વરૂપ, ભક્તોના દૃષ્ટાંતો, સત્પુરુષ
અને સત્સંગ વગેરે વિષયો દાખલા દલીલ અને પ્રમાણોથી એવી
રીતે સમજાવ્યા છે કે આ પુસ્તક નાસ્તિકને આસ્તિક કરે, અને
આસ્તિકનો ભાવ દૃઢ કરે તેવું છે. કો. રૂ. ૨-૦-૦

ધર્મજ્ઞાન દૃષ્ટાંતમાળા

અથવા

ધર્મબોધ

આ ગ્રંથમાં મનુષ્યને પ્રજ્ઞા, જગત્, જીવ, સાધન અને ફળ
સંબંધી ઉત્તમ જ્ઞાન થવા માટે ભક્તરાજે સુંદર ઉપદેશ આપેલો
છે. વાત વાતમાં ધર્મ વિષેના કૃટ પ્રશ્નો વેદાંતના સુંદર, સચોટ,
મનનીય દાખલા દલીલોથી સમજાવ્યા છે. કો. રૂ. ૧-૦-૦

ભક્તરાજની પુષ્પમાળા

ગુજરાતી ગ્રંથોની

જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા

ભાવાર્થદીપિકાદીકા

(પાંચ રંગીન ચિત્રો સાથે) આ ગ્રંથમાં મહારાષ્ટ્રના એક ઉત્તમ ભક્ત શ્રીજ્ઞાનેશ્વરની ભાવાર્થદીપિકા નામની દીકા આપવામાં આવી છે. ભાષા સરળ અને વિષયાનુરૂપ છે. દાખલા દલીલથી અને માર્ગિકતાથી ગ્રંથ ભરેલો છે. ભક્તિ વિષયમાં આ ગીતા સર્વોત્તમ છે. મહારાષ્ટ્રીયોમાં તે આના જેવો ઉત્તમ એક ગ્રંથ મળતો નથી. એની પ્રતિષ્ઠા ભારી છે. કિંમત રૂ. ૧-૦-૦.

નોંધ-આ પુસ્તકમાં જે રંગીન પાંચ ચિત્રો આપેલાં છે તે એટલાં ઉત્તમ છે કે જેની કોમલ નજરોએ જોવા લાયક. ચિત્રો અને પુસ્તકનો વિષય તથા છાપ કામ જોતાં લખેલી કિંમતે પુસ્તક સસ્તું છે.

શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજકૃત

અમૃતાનુભવ

આ ગ્રંથમાં ત્રણ ગ્રંથો (૧) અમૃતાનુભવ, (૨) હરિપાઠ અને (૩) યોગદેવ પાસદિ-મહારાષ્ટ્રના પ્રખર ભક્ત શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજના રચેલા છે. તેનું આ સુબોધ, ગુજરાતી અર્થ-વિવરણ સહિત ભાષાંતર છે.

શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ગીતા વાંચનારાઓએ અવશ્ય

વાંચવા જેવા આ ગ્રંથો છે.

કિંમત રૂ. ૨-૦-૦.

ચિદ્ધનનંદી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

ગૃહાર્થદીપિકા ટીકા

(પાંચ રંગીન ચિત્રો સાથે) આ ગ્રંથમાં વેદાંતશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત થઈ ગયેલા ચિદ્ધનનંદ સ્વામીએ શ્રીસંકરાચાર્ય, મધુસૂદનાચાર્ય, સંકરાનંદ વગેરેએ રચેલી મુખ્ય સંસ્કૃત ટીકાઓનો સાર ઘણી જ ઉત્તમ રીતે દર્શાવેલો છે. તેમાં મધુસૂદનાચાર્યની ટીકાનો મોટો ભાગ છે. બાપા સરળ સુબોધ છે. જ્ઞાનવિષયમાં આ ગીતા સર્વોત્તમ છે.

કિંમત રૂ. ૮-૦-૦.

શ્રીધરી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

(નાગરી લિપિ, મોટા અક્ષરો,)

આ પુસ્તક વ્યાસને અને બ્રાહ્મણને કથામાં વર્ણવેલો સરળ અને ફાનમાં આપી શકાય તે માટે ઉપર મંથાણે છાપવામાં આવ્યું છે. નિલ પાક પૂલ કરનારને ઘણું ઉપયોગી છે.

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦.

શ્રીધરી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

(મૂળ શ્લોકો નાગરી લિપિમાં અને બાપાંતર ગુજરાતી લિપિમાં)

આ નાનું પુસ્તક છે. પણ ગીતા જેવું વેદાંત શાસ્ત્ર સમજવા માટે મત મતાંતર વિનાના મહાત્મા શ્રીધરસ્વામીની ટીકાનું જ આમાં સરળ ગુજરાતી બાપાંતર આપવામાં આવ્યું છે.

કાચું પૂઠું કિંમત ૦-૮-૦, પાકું પૂઠું ૦-૧૧-૦ રેશમી પૂઠું ૦-૧૪-૦.

શ્રીપંચરત્ન શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

આ નાના પુસ્તકમાં (૧) ગીતાનું શ્રીધર સ્વામીની ટીકાનું જ સરળ બાપાંતર હોવા ઉપરાંત (૨) શ્રીસંકરાચાર્યની ટીકાનુસાર વિષ્ણુ સહસ્ત્રનામ તથા (૩) અનુસ્મૃતિ, (૪) બીજા રત્નવરણ, અને (૫) ગજેન્દ્ર મોક્ષ એ શ્રીમદ્દામારવનાં ગણાતાં પાંચ રત્નો મૂળ અને સરળ બાપાંતર સાથે આપવામાં આવ્યાં છે.

કાચું પૂઠું કિંમત રૂ. ૧-૬-૦; પાકું પૂઠું રૂ. ૧-૮-૦ રેશમી પૂઠું. રૂ. ૨-૧૦-૦.

શ્રીવિષ્ણુસહસ્ત્રનામ-(સચિત્ર)

રેશ પાક પૂલ કરનારને સરળ પઢે તે માટે આ ગ્રંથ છુટો છપાવ્યો છે. તેમાં શ્રીસંકરાચાર્યની ટીકાનુસાર મૂળનું બાપાંતર અને ન્યાસ ધ્યાન વગેરે છે. કિં. ૦-૨-૬

વિષ્ણુસહસ્ત્રનામ-મૂળ માત્ર. નિલ પાક માટે ઉપયોગી. ૦-૨-૦.

વિષ્ણુસહસ્ત્રનામવાલી-૨૪ મુંદર ચિત્રો અને આરતી સાથે કી. ૦-૪-૦.

શ્રીઅનુગીતા

આ ગીતા પણ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના પ્રિય શિષ્ય અર્જુનને મહાભારતની લડાઈ પત્યા પછી કહી સંભળાવેલી છે, અને તે અવશ્ય વાંચવા જેવી છે. એમાં હક-યોગની સમજૂતી ઉત્તમ પ્રકારે આપેલી છે. ગીતાની પૂર્તિમાં આ અન્ય ભગવાને કહેલા છે. મૂળ સાથે સરળ ભાષાંતર છે. કિંમત રૂ. ૧-૦-૦.

રામગીતા

મૂળ સંસ્કૃત શ્લોક અને સુંદર સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર અને સમજૂતી સાથે નાના કદમાં, મન્યુત પુઠામાં બંધાયેલ છે. કિંમત રૂ. ૦-૩-૦

આર આનાની ટીકીટ મોકલનારને ઘેર બેઠાં પુગાડવામાં આવશે.

શિવમહિમ્નઃ સ્તોત્ર

મૂળ શ્લોક અને તેનું સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે ઉંચા ગદ્યે કાગળ ઉપર છાપેલું કિંમત ૦-૩-૦
શિવસહસ્રનામાવલી ૦-૩-૦
ગણેશસહસ્રનામાવલી ૦-૩-૦

મંગલનારે આર આનાની ટીકીટ મોકલવી.

નર્મદી-શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

આ ગીતામાં મૂળનું ભાષાંતર કવિ નર્મદાસાહેબે કરેલું છે અને ઉત્તમ દીપ્તિથી તેમણે આપેલું છે. સુધારાવાળો મઠી આર્યશાસ્ત્ર શીખતા યથા ત્યારે તેમણે કહેલું આ ભાષાંતર, વાંચવા જરૂર છે.

સાર્થ સમશ્લોકી બીજું ગુજરાતી ભાષાંતર અને મહાત્મા તુલસીદાસજીનું સમશ્લોકી દિન્દી ભાષાંતર છે. આમ ત્રણ કૃતિઓવાળો આ અત્યુત્તમ ગ્રંથ છે. નથી.

શ્રીપદબંધ મહાભારત

ગુજરાતી ભાષામાં યદ્ય ગયેલા ભૂંડા ભૂંડા કવિઓના રચેલા ભૂંડા ભૂંડા મહાભારતના પર્વોને સ્તિક કવિતામાં અનુવાદ, પ્રસ્થે કવિની હાથીપત અને કાલ શબ્દોના અર્થ સાથે. આ પર્વો છુટા છાપવામાં આવશે